

। श्रीमहाभारतीयवृत्तीयखण्डान्तर्गतकर्णपर्यवच्छेपचं ॥

पृष्ठे	संज्ञा	प्रकरणं	पृष्ठे	संज्ञा
१	१	पाण्डुरोद्यतमेव्यनामनिरूपणे सञ्जयोक्तिः	६	१८
२	२	केचजोवन्तितान ग्रंथ इति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७	२०
३	३	जोवन्ता द्रोणपुत्रादीनां नामनिरूपणादौ	८	२१
४	४	सञ्जयोक्तिः	९	२२
५	५	हृत्तेश्वरवलयवणेन धृतराष्ट्रमेहि वैशम्पाय	१०	२३
६	६	नोक्तिः	११	२४
७	७	वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः	१२	२५
८	८	कर्णवधासम्भवे मन्यमानस्य धृतराष्ट्रस्य चि	१३	२६
९	९	न्नादौ वैशम्पायनोक्तिः	१४	२७
१०	१०	कर्णमुद्दिश्य धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं	१५	२८
११	११	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य समाश्रयवाक्यं	१६	२९
१२	१२	धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं	१७	३०
१३	१३	विलास्य सञ्जयं प्रति पुनर्धृतराष्ट्रवाक्ये	१८	३१
१४	१४	वैशम्पायनोक्तिः	१९	३२
१५	१५	कर्णे प्रसूय तदधमविषयस्य च धृतराष्ट्र	२०	३३
१६	१६	वाक्यं	२१	३४
१७	१७	कर्णहतं दृष्ट्वा किंस्त्रिं दुःखोऽधनोऽब्रवीदि	२२	३५
१८	१८	त्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	२३	३६
१९	१९	कर्णे हतं दृष्ट्वा शकुनिप्रसूतयः किमनुव	२४	३७
२०	२०	चिन्तिधृतराष्ट्रप्रश्नः	२५	३८
२१	२१	कर्णस्य दक्षिणचक्रादिकं केचरचन इत्यादि	२६	३९
२२	२२	धृतराष्ट्रप्रश्नः	२७	४०
२३	२३	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	२८	४१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे
राज्ञ प्रति दुर्योधनस्य जिज्ञासा ... १३	१८	प्रतिविन्ध्यकृतचिषमधादि ००	००	००
राज्ञां युद्धाभिप्राये मञ्जयोक्ति ... १३	२०	द्रौणिभोमयो ममागमकथनं ... ००	००	००
राज्ञामभिप्रायं ज्ञात्वा कर्णस्याभिप्रेकार्यम्		द्रौणिभोमयोऽनुमनयद्वे मञ्जयोक्ति २०		
युत्वाश्वावाक्य ... १३	२१	युद्धकारिणोऽद्रौणिभोमयो गोमादिकथनं २१		
अभिप्रेकार्यं कर्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं १४	२	द्रौणिभोमयोऽनुमनयद्वेवर्णनं ... २१		
दुर्योधनाज्ञानिन्दनेन मञ्जयोक्ति ... १४	१८	सिद्धानां तद्युद्धप्रभाकथनं ... २१		
सैनापत्यस्वीकाररूपं कर्णवाक्यं .. १४	२०	विष्मयेन देवादीनां द्रौणिभोमयोः प्रश्नः		
दुर्योधनस्य कर्णाभिप्रेकाद्येन मञ्जयोक्ति १४	२२	कारणं ... २२		
अभिप्रेक्य कर्णस्य प्रभाववर्णनं ... १५	३	भोमद्रौण्याख्यादिवर्णनं ... २२		
सैनापत्यं प्राप्य कर्णं क्रिमिकरोदिति धूम		उभयोर्वाक्येनाभयोर्मोहादिकथनं ... २२		
राष्ट्रप्रश्न ... १५	८	अर्जुनादिकृतयुद्धयवर्णनं धृतराष्ट्रप्रश्न ... २२		
कर्णस्यनेन युद्धमञ्जाकल्पनायां मञ्जयोक्ति १५	१०	मञ्जयुष्मानुनादिकृतयुद्धकथनप्रतिज्ञा २२		
कर्णकृतमकार्ययुद्धरचनाप्रकारकथनं .. १५	२१	अर्जुनकृतसंग्रामकवलनाप्रकारकथनं ... २२		
कर्णोद्योगं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्य १५	२८	सिद्धादिकृताञ्जुनप्रश्नादि ... २२		
अर्जुनस्य कृताहं चन्द्रयुद्धरचनाप्रकारकथनं १६	३	आकाशवाण्याः श्रोत्राणाञ्जुनप्रभावकथनं २२		
उभयवैय्यानां शृङ्गादिवादनं ... १६	११	आकाशवाणी श्रुत्वापि कृष्णाञ्जुनौ प्रत्य		
उभयवैय्यप्रहारयो मञ्जयोक्ति १६	२०	मत्स्यावशागमनं ... २३		
सनागयोर्भीमसेनधृत्तैर्युद्धवर्णनं ... १७	१५	युद्धार्थमर्जुनं प्रत्ययत्वाश्वा वाक्य .. २३		
भोमकृतचेमूर्तिवध .. १८	३	तदाकथं श्रुत्वा श्रोत्र्यं प्रत्यञ्जुनंवाक्यं ... २३		
कर्णस्य पाण्डवानाद्य परस्परसैन्यनाशने		अथत्यामानं प्रति श्रोत्र्यवाक्यं .. २३		
मञ्जयोक्ति ... १८	७	अथत्यामधनमञ्जयैर्युद्धवर्णनं ... २३		
कर्णादीनं प्रति नकुलादीनामागमनं १८	११	केशवाञ्जनौ वाक्यैराच्छाद्य द्रौणे सिंहनाद		
विन्दानुविन्दाम्बा सात्यकेर्युद्धवर्णनं .. १८	१७	करणादि ... २३		
सात्यकिकृतानुविन्दवधादि .. १८	२६	द्रौणिकृतसिंहनादं श्रुत्वा श्रोत्र्यं प्रत्यञ्जुन		
विन्दमात्यैर्युद्धवर्णनं ... १८	२८	वाक्यं ... २३		
सात्यकिकृतविन्दवधादि ... १८	१०	अथत्यामकृतप्रहारजालं कृत्वाञ्जुनस्य पुन		
श्रुतकर्णचिषमधेयैर्युद्धे मञ्जयोक्ति .. १८	१७	संग्रामकवलयैर्युद्धकरणं ... २३		
श्रुतकर्णकृतचिषमधेयवधादि .. १८	२८	पुनरर्जुनं प्रत्ययत्वाश्वावाक्यवर्णनादि ... २३		
प्रतिविन्ध्यचिषमधेयैर्युद्धवर्णनं ... १९	६	द्रौण्यञ्जुनयोर्युद्धे मञ्जयोक्ति ... २४		

प्रकरणं	एष्टे	पंक्तौ	प्रकरणं	एष्टे	पंक्तौ
अर्जुनवाणेन धनु प्रभृतीनां हृदनादि ...	२४	१२	अथत्यामवाणेन पाण्डुस्य केतुप्रभृतिच्छेदनं	२८	१६
द्रौपिप्रकरान्नं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२४	२५	पाण्ड्यानुचरैर्यत्याघोयुद्धवर्णनं	२८	२२
श्रीकृष्णवाक्येन द्रौपिं प्रत्यर्जुनस्य वाणवर्णनं	२४	२६	अथत्यामकृतपाण्ड्यावधादि ...	३०	३
अर्जुनवाणविकृत्य द्रौपेरेरयानं ...	२४	२८	पाण्ड्ये हते अर्जुनः किमकरोदि धृतराष्ट्रप्रभृति	३०	१०
अथत्यामानं विजित्य संश्रक्तकलं प्रति			पाण्ड्ये हते अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये		
केशवर्जुनयोनननादि ...	३५	२	सञ्जयोक्तिः	३०	१३
पाण्डुवदनाथं ध्वनियवणादौ सञ्जयोक्तिः	२५	४	श्रीकृष्णवाक्येन कर्णसमीपेऽङ्गनस्यागमनं	३०	१३
ध्वनिं श्रुत्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२५	५	कर्णार्जुनसमागमे तुमुलमंशमकथनं	३०	१८
मागधराजस्यार्जुनं प्रत्यागमनं	२५	८	कर्णार्जुनप्रचमारणादि ...	३०	२०
मागधराजस्यार्जुनयोर्द्वन्द्ववर्णनं	२५	१४	कर्णं प्रति पाञ्चालराजादीनां गमनादि	३१	५
मगजस्य मागधराजस्य वधं दृष्ट्वा तद्भातुर्दण्ड			सदुल्लयुद्धवर्णनं ...	३१	८
स्यागमनं ...	२५	२१	धृष्टद्युम्नं प्रति प्राच्यादीनां गर्भने सञ्जयोक्तिः	३१	२३
दण्डार्जुनयोर्द्वन्द्ववर्णनं ...	२५	२६	धृष्टद्युम्नबाह्याथार्थं पाण्डुपञ्चालानां गम		
अर्जुनस्यार्जुनवाणेन दण्डस्य वधादि ...	२५	२८	नादि ...	३१	२८
अर्जुनं प्रति सखीत्यानां वाक्यं ...	२६	६	उभयोः सदुल्लयुद्धवर्णनं ...	३२	२
पुनः भंशमकुलं प्रत्यर्जुनस्यागमने सञ्जयोक्तिः	२६	१३	सहदेवं प्रति दुःशामनस्यागमने सञ्जयोक्तिः	३२	२५
अर्जुनकृतमंशमकथननाशादि ...	२६	१४	सहदेवदुःशामनयोर्द्वन्द्ववर्णनं ...	३२	२७
अर्जुनस्य युद्धकीर्त्तिं दृष्ट्वा श्रीकृष्णवाक्यं	२७	५	सहदेववाणेन दुःशामनस्य मोहादि ...	३३	१७
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य वननाशने तराकर			नकुलं प्रति कर्णस्यागमने सञ्जयोक्तिः	३३	१८
णादि ...	२७	६	कर्णं प्रति नकुलस्य विकल्पनवाक्यं	३३	१८
जनवर्षं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२७	८	नकुलं प्रति कर्णस्य मत्तोदवाक्यं	३३	२२
अर्जुनं प्रसक्तं दुर्योधनवशं प्रति श्रीकृष्णस्य			कर्णनकुलयोस्तुमुल्लयुद्धवर्णनं ...	३३	२५
रथमेवर्षं ...	२८	४	कर्णनकुलयोः शरैरुभयमेनाद्रावणादि	३४	१४
पाण्डुकृतयुद्धवर्णनार्थं धृतराष्ट्रप्रभृति	२८	१७	कर्णवाणेन नकुलस्य धनु धारय्यादीना		
पाण्डुपराक्रमकथने सञ्जयोक्तिः	२८	१५	नाशः ...	३४	२५
पाण्डुकृतयुद्धवर्णनं ...	२८	१८	पराजितं नकुलं प्रति कर्णस्य भर्तृनावाक्यं	३५	५
पाण्डुपराक्रमं दृष्ट्वा तं प्रत्ययत्यागो गमनं	२८	२४	कुन्तीवाक्यकारणेन वयोहतस्यापि नकुलस्य		
पाण्डुस्य प्रत्ययत्यागो वाक्यं ...	२८	२६	कर्णकृतत्यागः ...	३५	७
अथत्यामपण्डुरथो ...	२८	३	नकुलस्य युधिष्ठिरयागेरुपदि	३५	८

॥ श्रीमहाभारतीयतृतीयखण्डः नर्गतकर्णपर्वस्तृतीयः ॥

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ
भाषास्त्रान् प्रति कर्णस्य गमनादि	३५	११	युधिष्ठिरं प्रति दुष्योधनस्य गमने सञ्चयोक्तिः	४०
कर्णवाणेन बाणानां भाषादिकथनं	३५	१६	युधिष्ठिरदुष्योधनयोर्द्विवर्णनं	४०
कर्णवाणपोडितानां योधानां व्यतिक्रमः			विग्न्य दुष्योधनं दृष्ट्वा कर्णादीनामागमनं	४०
कथनं	३६	१	युधिष्ठिरभाषायाश्च पाण्डवादीनामागमनं	४०
युयुत्सु प्रत्युलूकस्यागमने सञ्चयोक्तिः	३६	८	उभयसेनयोर्द्विदुष्युद्धकथनं	४०
युयुत्सुलूकयोर्द्विवर्णनं	३६	८	सङ्कुलयुद्धवर्णनं	४१
हतध्वजादेयुधसैरपयानं	३६	१४	सञ्चयः प्रति युधिष्ठिरदुष्योधनयोर्द्विवर्णनं	
दुर्युधं निर्जित्य पाण्डालादोन् प्रत्युलूक्य गमनं	३६	१८	पार्थ धृतराष्ट्रप्रश्नः	४१
प्रतानीकयुतकर्णयोर्द्विवर्णनं	३६	२८	दुष्योधनस्य रथान्तरारोहणे सञ्चयोक्तिः	४१
गुणनिमुतशमयोर्द्विवर्णनं	३६	२०	युधिष्ठिरसमीपगमनार्थं सारथ्यं प्रति	
धृष्टद्युम्नं प्रति रुद्रस्य गमने सञ्चयोक्तिः	३७	२५	दुष्योधनवाक्यं	४१
धृष्टद्युम्नसमीपे कृपं दृष्ट्वा योधानां वाक्यं	३७	२३	युधिष्ठिरदुष्योधनयोर्द्विवर्णनं	४१
रुद्रवाणपोडितस्य धृष्टद्युम्नस्य मोहादि	३८	२७	युधिष्ठिरप्रह्लाददुष्योधनस्य मोहादि	४२
नुग्ध धृष्टद्युम्नं प्रति सारथिवाक्यं	३८	४	सुगन्धं दुष्योधनं दृष्ट्वा युधिष्ठिरं प्रति भीम	
सारथ्यं प्रति धृष्टद्युम्नस्य समयवाक्यं	३८	५	वाक्यं	४२
धृष्टद्युम्नवाक्येन सारथेरपयानं	३८	८	भीमवाक्येन युधिष्ठिरस्य दुष्योधनवधादि	
शिशुषिडाहिकयोर्द्विवर्णनं	३८	११	वृत्तियः	४२
हतध्वजभयात् शिशुषिडोपयानं	३८	१४	हतवर्षभीमयोः समागमकथनं	४२
विगमनादीनामञ्जुनं प्रत्यागमने सञ्चयोक्तिः	३८	१	कर्णं पुरस्कृत्य कौरवाणां युद्धे सञ्चयोक्तिः	४२
मत्स्यमेनादिभिरञ्जुनस्य युद्धवर्णनं	३८	५	सात्यकिं प्रति कौरवाणां गमनादि	४३
अञ्जुनवाणेन शकुञ्जलादीनां नाम	३८	२२	कर्णसात्यक्योर्द्विवर्णनं	४३
मत्स्यमेनाखविद्धस्य हृत्पथस्य हस्तात् प्रतोदस्य		१७	कौरववल्गुं प्रति केशवार्जुनयोरगमनं	४३
पतनादि	३८	१८	सेना नाशयन्तमञ्जुनं प्रति दुष्योधनस्य	
विमिश्राङ्गं वासुदेवं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	३८	२८	गमनं	४४
अञ्जुनमेनादिवधादि	३८	२५	अञ्जुनवाणेन दुष्योधनप्रहृतीनां धनुरादि	
मत्स्यमेनाञ्जुनमावरणं	४०	२५	स्फेदमः	४४
अञ्जुनमेनाधीनं ध्वजदीनां नामकथनं	४०	१	सात्यकिं हिरण्यञ्जुनं प्रति कर्णस्य गमनं	
पञ्चदीनां पराजयकथनं	४०	३	नादि	४४
		१६	सात्यकिप्रहृतीनां कर्णं प्रति वाणं	४४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अथैषां शरास्त्रिवायं कर्णस्य पाण्डवीय			दुर्योधनं प्रति शत्रुस्य सकोधवाक्यं ...	४८	२९
मेनानाशनादि ४४	१७		आत्मघातारूपं शत्रुवाक्यं ४८		२०
अर्जुनास्त्रप्रभावेण कौरवसैन्यानां मोक्षकथ			कस्मात् युनिस्त्रिमारय्य इत्यादि शत्रुवाक्यं	४८	१
नादि ४४	२०		मकोधस्य शत्रुस्य समाधाननिर्गमने मञ्जयोक्तिः	४८	१२
अर्जुनभयात् कौरवसैन्यातेषु पाण्डवानां			मणयात् शत्रुं धृत्वा दुर्योधनस्य विनयवाक्यं	४८	१३
स्त्रिविरगमनादि ४४	२७		वासुदेवात् मन्वानमधिकं इत्यादि दुर्योधन		
अर्जुनं प्रगल्भं पथादुर्योधनः किमकरो			वाक्यं ४८	१८	
दिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ४५	४		तदाक्येन दृष्टस्य शत्रुस्य सारस्य कर्मस्त्रीकार		
शिविरस्थानां कौरवानां परस्परमन्त्रणायां			वाक्यं ४८	२३	
सञ्जयोक्तिः ४५	८		शत्रुस्य समयकरणं ४८	२५	
तत्र दुर्योधनं प्रति कर्णस्य सकोधवाक्यं	४५	११	दुर्योधनस्य शत्रुसमयस्त्रीकारे मञ्जयोक्तिः	४८	२६
कर्णवाक्यं स्त्रीकृत्य शिविरगतानां धोधानां			पुनः शत्रुं प्रति देवासुरमंशमे दुर्योधनवाक्यं	४८	२८
पुनर्दुष्टाय निर्गमनं ४५	१४		तत्र निर्गमनां देवानां तपश्चाचरणं ...	५०	२
सञ्जयं प्रति कर्णपुष्टविषये धृतराष्ट्रप्रश्नः	४५	२०	अथ दुर्योधनं तत्प्राप्तं प्रति शत्रुलोवाक्यं	५०	५
दुर्योधननिन्दास्य धृतराष्ट्रस्य सन्तापवाक्यं	४५	२४	शत्रुपुत्राणि समास्याथ महोमिमं विच		
धृतराष्ट्रनिन्दास्य सञ्जयवाक्यं .. ४६	२		रित्यामीत्यादिवरमार्थना ५०	८	
दुर्योधनं प्राथञ्जुनपदप्रतिष्ठास्य कर्णवाक्यं	४६	१०	मयदानवनिर्मितचिपुराणां विशेषकथनं	५०	१५
तत्र कर्णस्यात्मघातारूपवाक्यं ४६	१५		अमुराणां अमृतवापीप्रतिष्ठान्तकथनं	५०	२४
कर्णस्य सारस्य कर्मनिर्गमनाथं कर्णप्राथम्यादि	४७	३	चिपुराणां शत्र्यामुराणां गतिकथनं ...	५०	३०
कर्णस्य सारस्य कर्मः प्रथमाकर्षणं ... ४७	६		चिपुराणामोपायाय देवानां प्रह्लाणं प्रति		
कर्णवाक्यं श्रुतान्ते दुर्योधनस्य हर्षादे			- शिवासा ५१	६	
सञ्जयोक्तिः ४७	१५		देवान् प्रति प्रह्लाणवाक्यं ५१	८	
कर्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं ४७	१६		प्रह्लाणां सप्त देवानां महादेवस्य समीप		
कर्णवाक्यं स्वीकृत्य शत्रुसमीपे दुर्योधनस्य			गमनादि ५१	१३	
गमनादे सञ्जयोक्तिः ४७	१८		देवहनमहादेवस्य कथनं ५१	२२	
शत्रुं प्रति दुर्योधनस्य सविनयवाक्यं			देवशक्त्येन महादेवप्रसन्नतादि ...	५२	१
सञ्जयोक्तिः ४७	२०		देवादीन् प्रति महादेवस्य दानादे		
दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा शत्रुस्य कोपे			... .. ५२	२	
सञ्जयोक्तिः ४८	२०		नादिमा ५२	४	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
देवान् प्रत्यैकमत्यर्थं महादेववाक्यं	५२	८	परशुराममहेश्वरयोक्तिप्रत्युक्तौ	५७	१
देवानां महादेवस्य च संवादः	५२	१०	शिववाक्यं श्रुत्वा युद्धोद्यतस्य रामस्य दैत्यान्		
महादेवस्य देवानां वसार्द्धघण्टे दुर्व्यो			प्रति वाक्यं	५७	३
धनोक्तिः	५२	१४	रामं प्रति तुष्टस्य महादेवस्य वरदागादि	५७	८
देवान् प्रति महादेववाक्यं	५२	१६	रामस्य वरप्राप्तादौ दुर्व्योधनोक्तिः	५७	११
रथकल्पनार्थं देवानां वाक्यं	५२	१८	रामशिवलेखे कर्णप्रशंसारूपं दुर्व्योधनवाक्यं	५७	१३
त्रिपुरारथकल्पनाप्रकारकथनं	५२	२०	सारथ्यकर्मकरणार्थं शब्दं प्रति दुर्व्योधनस्य		
रथारूढस्य महादेवस्य सिद्धादिदृष्टतत्त्वितिः	५४	२	सदृष्टान्तवाक्यं	५७	२१
कः सारथिर्भवेदित्यादि देवान् प्रति महा			दुर्व्योधनं प्रति शब्दवाक्यं	५७	२६
देववाक्यं	५४	५	शब्दं प्रति दुर्व्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	५८	४
शिववाक्यं श्रुत्वा ब्रह्माणं प्रति सारथ्यार्थं			कर्णप्रशंसारूपं दुर्व्योधनवाक्यं	५८	५
देवानां प्रार्थना	५४	८	शब्दप्रशंसारूपं दुर्व्योधनवाक्यं	५८	१४
देवान् प्रति सारथ्यकर्मसंस्काररूपं ब्रह्मणे			सारथ्यं स्वीकृत्य दुर्व्योधनं प्रति शब्दवाक्यं	५८	२०
वाक्यं	५४	१२	दुर्व्योधनस्य शब्दसमयस्वीकारादौ सञ्ज		
रथमारुह्य देवान् प्रति शिववाक्यं	५२	२७	योक्तिः	५८	२३
त्रिपुरवधार्थं देवगणैः सह शिवस्य गमनादि	५५	१	दुर्व्योधनकर्णयोक्तिप्रत्युक्तौ	५८	२५
गवादीनां सुरुदैधीभावादौ कारणकथनं	५५	१०	कर्णवाक्येन शब्दं प्रति पुनर्दुर्व्योधनस्य विनय		
महादेवव्रतत्रिपुरनाशप्रकारकथनं	५५	२२	वाक्यं	५८	२८
प्रवृत्तिमापद्यानां देवानां शिवाश्रया स्वभवन			शब्दस्य दुर्व्योधनालिङ्गनादौ सञ्जयोक्तिः	५८	
गमनादि	५६	१	दुर्व्योधनं प्रति शब्दवाक्यं	५८	३५
यथा शिवस्य सारथ्यं ब्रह्माकरिण्यया त्वमपि			कर्णशब्दयोक्तिप्रत्युक्तौ	५८	४०
कर्णस्य सारथ्यं सुर्विति दुर्व्योधनवाक्यं	५६	४	शब्दप्रशंसारूपं कर्णं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	५८	१४
शब्दप्रशंसारूपं दुर्व्योधनवाक्यं	५६	८	हयसंथमगार्थं शब्दं प्रति दुर्व्योधनवाक्ये		
शब्दोपदेशार्थं दुर्व्योधनस्य परशुराम			सञ्जयोक्तिः	५८	१७
वृत्तान्तकथनं	५६	१२	शब्दकर्णयोरारथ्यारोहणादि	५८	२३
तत्र रामं प्रति वस्तुष्टस्य महादेवस्य वाक्यं	५६	१७	रथारूढं कर्णं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	५८	३०
शिववाक्येन रामस्य तरःकरणादौ			शब्दप्रेषणार्थं शब्दं प्रति कर्णवाक्यं	६०	५
दुर्व्योधनोक्तिः	५६	२५	कर्णं प्रति पाण्डवप्रशंसारूपं शब्दवाक्यं	६०	११
दैत्यानां शार्थं रामं प्रति महादेववाक्यं	५६	३१	कर्णं दृष्ट्वा सधर्षणां कौरवाणां द्रुमुनिनिर्घो		

प्रकरणं	एछे	पंक्ती	प्रकरणं	एछे	पंक्ती
शस्त्रं प्रति कर्णवाक्यं सञ्जयोक्तिः	३१	१२	युधिष्ठिरवाक्योनाञ्जनस्य चमूमुखगमनादौ		
शस्त्रमाविष्य कर्णस्य विक्त्यनवाक्यं	३१	१३	सञ्जयोक्तिः	३६	१३
कर्णाधिष्ठेपरूपं शस्त्रवाक्यं	३१	१४	अञ्जनरथं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शस्त्रवाक्यं	३६	१६
शस्त्रं प्रति कर्णस्य दिगुणपर्यवाक्यं			तत्र शस्त्रस्य कर्णमयप्रदर्शकवाक्यं	३६	२०
सञ्जयोक्तिः	३१	२४	अञ्जनप्रशंसारूपं शस्त्रवाक्यं	३७	३
वाहीकादिदेशनिन्द्यायां धृतराष्ट्रब्राह्मण			शस्त्रवाक्यं श्रुत्वा कर्णस्य सन्तोषवाक्यं	३७	२०
शेवादेनशस्त्रतिरस्काररूपं कर्णवाक्यं	३१	२५	कर्णं प्रति अञ्जनस्याज्यत्वकथने सञ्जयोक्तिः	३७	२२
पुनः शस्त्रं प्रति कर्णवाक्यं	३३	११	भीमादिप्रशंसारूपं शस्त्रवाक्यं	३७	२६
ब्राह्मणमुखात् श्रुतानां वाहीकादिदेशानां			कर्णाञ्जनयोः दृढयुद्धवर्णनार्थं धृतराष्ट्र		
निन्दारूपं कर्णवाक्यं	३३	१२	प्रश्नः ।	३८	५
एव द्वे द्वे वाक्याः धृतेः शपेन सर्वास्त्रियो			अञ्जनयुद्धरचनादौ सञ्जयोक्तिः	३८	७
सम्बन्धरथादिकर्णवाक्यं	३३	२०	संग्रहकैर्वाञ्जनस्य युद्धवर्णनादि	३८	१२
अन्येतिहासच्छलेन शस्त्रतिरस्काररूपं कर्ण			सकुलयुद्धवर्णनं	३८	२०
वाक्यं	३४	२	कर्णयुद्धवर्णनार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	३८	२०
तत्र कस्मात्पादभरणि निमज्जतो रात्रवस्य			पाञ्चालान् प्रति कर्णस्य गमने सञ्जयोक्तिः	३८	२
वाक्यं	३४	४	पाञ्चालैः सह कर्णस्य युद्धवर्णनं	३८	४
प्राच्यादिदेशं प्रशंस्य मद्रदेशनिन्दारूपं कर्ण			कर्णकृतः भानुदेवादपञ्चपाञ्चालवधः	३८	१३
वाक्यं	३४	१४	कर्णरचकार्णां तत्पुत्रिणादिपुत्राणां युद्धवर्णनं	३८	१७
अद्रदेशनिन्द्या कर्णतिरस्काररूपं शस्त्र			कर्णेन युद्धार्थं भीमादीनां गमनादि	३८	१८
वाक्यं	३४	२५	सुषेणभीमयोर्युद्धवर्णनं	३८	२३
दुष्टाधनस्य कर्णं प्रशंस्योर्निवारणादौ			भीमवाणेन कर्णसुतस्य भानुदेवस्य वधादि	३८	२६
सञ्जयोक्तिः	३५	२	सुषेणकुलयोर्युद्धवर्णनं	४०	३
कर्णस्य पाण्डवयुद्धप्रशंसादौ सञ्जयोक्तिः	३५	६	दृष्टेनवाक्ये स्त्रियुद्धवर्णनं	४०	११
यूद्धरचनादिप्रशंस्यवर्णनार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	३५	१०	अपयाय पुनरागतस्य दृष्टेनस्य द्वैपाय		
यूद्धरचनाप्रकारकथने सञ्जयोक्तिः	३५	१६	दीन् प्रति वाणवर्णनं	४०	१५
कर्णं दृष्ट्वाञ्जनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	३६	५	दृष्ट्वाद्यादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं	४०	२१
युधिष्ठिरवाक्यलोकारूपमञ्जनवाक्यं	३६	८	युधिष्ठिरं प्रति कर्णागमने सञ्जयोक्तिः	४१	८
पर्यन्तोन् प्रशंस्युत्तादीनां युद्धार्थं युधिष्ठिर			कर्णकृतद्राविडादिभ्येवधादि	४१	११
वाक्यं	३६	१०	कर्णं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्तोषवाक्यं	४१	१८

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरकर्णयोर्द्विवर्णं	८१	२१	दिति धतराद्रप्रभ्र, ...	८६	१
युधिष्ठिरवाणेन कर्णेमाहादिवर्णं ...	८१	२८	सोदर्थान् प्रति दुर्व्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	८६	२
पुनर्युधिष्ठिरकर्णयोर्द्विवर्णं ...	८२	६	श्रुतवत्प्रभृतीनां दुर्व्योधनभाट्टाणां भोमं		
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं सात्यकिप्रभृतीनां			प्रत्यागमनं ...	८६	५
गमनादि ...	८२	८	भोमवाणेन विविक्कप्रभृतीनां वधादि ...	८६	१०
पाण्डवैष्टेय्य कर्णस्य युद्धवर्णनं ...	८२	१५	कौरवान् हतान् दृष्ट्वा भोमं प्रति पुनः कर्णं		
कर्णभयाद्युधिष्ठिरापयानादि ...	८२	२६	स्वागमनं ...	८६	१८
राजानं यक्षीतुमिच्छन्तं कर्णं प्रति शन्यस्य			कर्णभोमयोस्तुल्ययुद्धवर्णनं ...	८६	२०
निवारणवाक्यं ..	८२	३०	विरयस्य भोमस्य गदायुद्धवर्णनं ...	८७	११
युधिष्ठिने प्रति कर्णस्य प्रगल्भवाक्यं ...	८३	१	अन्यं रथमारुह्य कर्णं प्रति भोमस्य गमनादि	८७	२६
पराभुखं पाण्डवसैन्यं दृष्ट्वा कौरवाणां			भोमकर्णयोस्तुल्ययुद्धवर्णनं ...	८७	२८
हर्षादि ...	८३	७	उभयसेनयोः मङ्गुलयुद्धवर्णनं ...	८८	८
युधिष्ठिराज्या पुनर्भीमादीनां कर्णं प्रति			परस्परवधैषिणां सैन्यानां युद्धे सञ्जयोक्तिः	८८	२०
गमनादि ...	८३	११	हतसैन्यादिमिरायोधानस्य शोभाकथनादि	८८	२७
उभयोः मङ्गुलयुद्धवर्णनं ...	८३	१४	परस्परभीतानां सैन्यानां यत्नायनादिवर्णनं	८८	८
आगच्छतो भीष्मादीन् दृष्ट्वा कौरवसैन्यानां			हिंजानां भुजानां वेष्टनादिकथनं ...	८८	१४
यत्नायनादौ सञ्जयोक्तिः ...	८४	८	युद्धस्थले शोषितनदीवर्णनादि ...	८८	१८
कर्णस्य भोमं प्रति गमनादि ...	८४	१२	अर्जुनगण्डोवगच्छदश्रवणादौ सञ्जयोक्तिः	८०	४
युधिष्ठिरैवार्थं सात्यक्यादीन् प्रति भोम			भंगप्रकैर्जुनस्य युद्धवर्णनं ...	८०	६
वाक्यं ...	८४	१६	भंगप्रकानां पराक्रमं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुन		
अगच्छन्तं भोमं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शन्यवाक्यं	८४	२२	वाक्यं ...	८०	२२
कर्णं प्रति भोमस्यागमनादौ सञ्जयोक्तिः	८४	२६	अर्जुनवृत्तयोः शङ्खज्वलिनश्चला योधानां		
शन्यं प्रति भोमप्रशंसारूपं कर्णवाक्यं ...	८४	२८	भयादि ...	८०	२६
शन्यकर्णयोक्तृप्रत्युक्ती ...	८५	६	पादयन्त्रनेत्र निवेष्टानां योधानां नागादि	८०	२८
भोमकर्णसमागमं सञ्जयोक्तिः ...	८५	१०	भौपर्णास्त्रेण नागप्राशयुक्तानां योधानां		
भोमकर्णयोस्तुल्ययुद्धवर्णनं ...	८५	१३	मर्जुनं प्रत्याक्रमणं ...	८१	३
सूचितं कर्णं गृहीत्वा शन्यस्यापयानं ...	८५	२६	अर्जुनं मोहितं भंगप्रकानां हर्षादि ...	८१	८
कर्णपयानं श्रुत्वा विस्मयेन धतराद्रवाक्यं	८५	२८	शंखा लभयतोऽर्जुनश्चैन्द्रास्त्रेण भंगप्रकनाम		
पराजितं कर्णं दृष्ट्वा दुर्व्योधन् किमकरो			कथनं ...	८१	११

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनं प्रति हतवर्मादीनामागमने			सकुलयुद्धवर्णनं	८५	२५
सञ्जयोक्तिः	८१	२२	पाञ्चालैः सह कर्णस्य युद्धवर्णनं	८५	२७
शिखण्डिहपथोयुद्धवर्णनं	८१	२६	कर्णवाणहतानां गजादीनां चेष्टाकथनादि	८६	६
शिखण्डिपराभवं दृष्ट्वा कर्णं प्रति गच्छतो			पाञ्चालान् घ्नन् कर्णं प्रति युधिष्ठिरादौ		
धृष्टद्युम्नस्य हतवर्मावरणं	८२	४	नामागमनं	८६	१८
आगच्छतां युधिष्ठिरादीनां द्रौणिप्रभृति			युधिष्ठिरादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं	८६	२२
हृन्निवारणं	८२	५	भीमस्य कौरवसैन्यनाशादि	८६	२५
पुनः शिखण्डिहपथोयुद्धवर्णनं	८३	८	भीममयातु सैन्यानां निरव्याहतकथनं	८७	१
हपथ पराक्रमं दृष्ट्वा शिखण्डिनोऽपयानं	८२	१४	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	८७	८
सुकैतुहपथोयुद्धवर्णनं	८२	१५	कौरवनाशार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८७	११
हपथेन सुकेतुपथादि	८२	१८	कौरवसैन्यमध्ये श्रीकृष्णस्य रथप्रेषणादि	८७	१४
हतवर्माधृष्टद्युम्नधोयुद्धवर्णनं	८२	२२	गच्छतोः कृष्णाञ्जनयोः प्रोभाकथनं	८७	१८
हतवर्मापराभवादि	८३	२	सेनानाशयन्तमर्जुनं प्रति दुर्योधनस्य भग्नप्रक		
युधिष्ठिरं प्रति द्रौणोऽभिमनादि सञ्जयोक्तिः	८३	५	वत्प्रयणं	८७	२२
द्रौणिवारणनाकाशाच्छादनादि	८३	६	अर्जुनस्य भग्नप्रकवलनाशादि	८७	२७
द्रौणिपराक्रमं दृष्ट्वा तं प्रति कात्याकिप्रभृती			संभ्रमिकाणां दशमसहस्रनाशि हत्वाञ्जनस्य		
नां गमनादि	८३	१५	कान्तेजयलनाशादि	८८	१
कात्याकिप्रभृतिभिर्द्रौणियुद्धवर्णनं	८३	१८	कांतिं जान्नाशयन्तमर्जुनं प्रति द्रौणे		
अवत्यामानं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८४	५	रागमनादि	८८	१४
द्रौणिपराक्रमं दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्यापयाने	८४	११	द्रौणिवाणेनाञ्जनकृष्णयोराच्छादनादि	८८	१८
भीमादीनां कर्णवरणं सञ्जयोक्तिः	८४	१६	द्रौणिपराक्रमप्रसंगाकथनं	८८	२०
भीमस्य कर्णस्य हतवर्मापराभवादि	८४	१७	अर्जुनपराक्रमस्य न्यूनतया श्रीकृष्णोपादि	८८	२८
सर्वे विहाय भीमस्य कौरवसेनामाशायं गमनं	८४	१८	अर्जुनं प्रति कुद्वय श्रीकृष्णस्य वाक्यं	८८	३०
सकुलमहर्षिणां दुर्योधनस्य युद्धवर्णनं	८४	२२	हृत्प्रेमाकृष्णाञ्जनस्य वाणैर्द्रौणिधनुरादि		
धृष्टद्युम्नदुर्योधनयोर्दुष्टवर्णनं	८५	५	शूरेभ्यः	८८	४
धृष्टद्युम्नस्य दुर्योधनस्य धनुरादिस्त्रियुद्धवर्णनं	८५	१७	विभक्त्या द्रौणेरर्जुनभयादपयानं	८८	७
दुर्योधनस्य स मत्स्यनामागमनादि	८५	२१	मत्स्ययुद्धवर्णनं	८८	८
वत्स्यैः क्रिया धृष्टद्युम्नं प्रति कर्णस्य			यथादीनं प्रति दुर्योधनस्यैव सञ्जयोक्ति	८८	१५
शूराणां दि	८५	२२	दुर्योधनस्यैव वृष्टान् योधान् प्रति द्रौणि		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वाक्यं	८८	१८	श्रीरुष्णस्य कर्णागमनादिकथनं ...	१०५	१७
तत्र धृष्टद्युम्ननामार्थं द्रौणि. प्रतिष्ठादि ...	८८	२३	कर्णेन युद्धकरणाद्यमञ्जुनं प्रति श्रीरुष्णवाक्यं	१०५	२४
उभयोर्महासंगामकथने सञ्जयोक्तिः ...	१००	२	भीममयायुधिष्ठिरसेनाद्रावणादौ श्रीरुष्ण		
द्रवन्तीं स्वेनेनां दृष्ट्वा श्रीरुष्णं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	१००	४	वाक्यं	१०६	२
जनस्यं दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति श्रीरुष्णवाक्यं ...	१००	११	पाञ्चालानां कौरवसेनाक्रमणादौ रुष्णवाक्यं	१०६	१०
युधिष्ठिरसमीपगमनार्थं श्रीरुष्णस्य रथप्रेष			भीमवाणेन नागादोनां नागादौ श्रीरुष्ण		
णादि	१०१	१४	वाक्यं	१०६	१८
युधिष्ठिरादौ न दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति श्रीरुष्ण			भीमस्य कर्षं दृष्ट्वाञ्जुनस्य शत्रुनाशप्रवृत्तौ		
वाक्यादि	१०१	१६	सञ्जयोक्तिः	१०६	२०
क्षुरक्षत्रयादीनां पुनर्युद्धादौ सञ्जयोक्तिः	१०१	२६	मदीयसलौघे द्रवमाणे क्षुरवः किमकुर्वन्त		
मङ्गलधुङ्गवर्णनं	१०१	२७	इति हतराष्ट्रप्रश्नः	१०७	५
धृष्टद्युम्नकर्णयोर्युद्धवर्णनं	१०२	२	भीमं प्रति कर्षस्यागमनादौ सञ्जयोक्तिः	१०७	७
सात्त्विकिकर्णयोर्युद्धवर्णनं	१०२	१०	कर्णादीन् प्रति शिखण्डिप्रभृतीनां गमनं	१०७	१५
धृष्टद्युम्नं प्रति द्रौणिर्गमनादि	१०२	१५	शिखण्डिकर्णयोर्युद्धवर्णनं	१०७	२०
धृष्टद्युम्नं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य द्रौणिकं प्रति			धृष्टद्युम्नदुःशमनयोर्युद्धवर्णनं	१०७	२८
भर्त्सनावाक्यं	१०२	२२	धृष्टद्युम्नवर्यार्थं दुःशासनं प्रति पाञ्चालानां		
द्रौणिं प्रति धृष्टद्युम्नस्य प्रत्युत्तरवाक्यं ...	१०२	२६	गमनादि	१०८	८
धृष्टद्युम्नवर्यार्थमञ्जुनं प्रति श्रीरुष्णवाक्यं	१०२	१३	नकुलवृत्तपसेनयोर्युद्धवर्णनं	१०८	१०
शुपत्याज्ञानं प्रत्यञ्जुनस्य वाणवर्धनं ...	१०३	१८	सहदेवोन्मूलकस्याश्वनाशनादि	१०८	१६
अञ्जुनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं परित्यज्य द्रौणिगमन			सात्त्विकिप्रकुन्योर्युद्धवर्णनं	१०८	१८
नादि	१०३	२०	विरयस्य शत्रुनेत्रपदान	१०८	२६
अञ्जुनाश्वत्यामोर्युद्धवर्णनं	१०३	२३	भीममयात् क्षतयुद्धस्य दुर्योधनस्यापघ्नानं	१०८	२६
सुगंधं द्रौणिं गृह्णीता भयात् भारयेरपया			युधामन्युश्रपयोर्युद्धवर्णनं	१०८	२८
नादि	१०३	२८	हार्दिकोत्तमाश्रया. समागमकथनं ...	१०८	१
अञ्जुनं प्रति श्रीरुष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	१०४	४	दुर्योधनं विजित्य भीमस्य गजानोकृपायादि	१०८	६
तत्र युधिष्ठिरनामार्थं दुर्योधनचेष्टाकथनं	१०४	७	भीममयात् गजानां पलायनादि ...	१०८	१५
दुर्योधनादीनां वाणवेगादौ श्रीरुष्णवाक्यं	१०४	१५	अञ्जुनसामगमनादौ सञ्जयोक्तिः ...	१०८	२१
कर्णेन पाण्डवसेनानाशादौ श्रीरुष्णवाक्यं	१०४	३०	मङ्गलधुङ्गवर्णनं	१०८	२३
कर्णस्य पाञ्चालादिजयादौ श्रीरुष्णवाक्यं	१०५	७	सहदेवाद्यविहङ्गं दुर्योधनं दृष्ट्वा कर्णक्षाय		

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तिः
त्यागादि	११०	४	गमनादि	११४	११
कर्णयुधिष्ठिरयोर्द्विवर्णनं	११०	१२	अर्जुनस्य स्वधैर्यालोकनादौ सञ्चयौक्तिः	११४	१७
कैकेयः सह कर्णस्य युद्धे सञ्चयौक्तिः	११०	२६	युधिष्ठिरमदृष्ट्वा भीमं प्रत्यर्जुनजिज्ञासा	११४	२०
युधिष्ठिरं प्रति कर्णस्यागमनादि	११०	२८	अर्जुनं प्रति भीमवाक्यं	११४	२१
कर्णवाक्येन युधिष्ठिरनकुलपौरुष्यादीनां नाश	१११	६	युधिष्ठिरसमोपप्रेषणार्थमर्जुनभीमयोः		
विश्वेद्यौ पाण्डवौ दृष्ट्वा हृदया कर्णं प्रति श्लाघा			संवादः	११४	२२
वाक्यं	१११	८	युधिष्ठिरदर्शनाय ओष्ठयुग्मं प्रत्यर्जुनवाक्यं	११५	३
अर्जुनेन युद्धकारणार्थं कर्णं प्रति शन्यवाक्यं	१११	१६	भीममुक्त्वा अर्जुनस्य गमने सञ्चयौक्तिः	११५	४
अश्ववाक्येन भीमं प्रति कर्णस्य गमनादि	१११	२५	छण्यार्जुनयोर्युधिष्ठिरपादवन्दनादि	११५	८
कर्णे गते युधिष्ठिरादीनामपयानादि	१११	२७	कर्णं हतं मत्वा छण्यार्जुनौ प्रति युधिष्ठिर		
माद्रीपुत्रौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	१११	३०	वाक्ये सञ्चयौक्तिः		
युधिष्ठिरवाक्येन भीममाहात्म्यार्थं नकुलमह			हतः कर्णस्योदितं युधिष्ठिरवाक्यं	११५	१७
देवदोग्धमनं	११२	२	तत्र युधिष्ठिरस्य कर्णपराक्रमकथनं	११५	१८
अर्जुनं प्रति द्रोणेरगमनादौ सञ्चयौक्तिः	११२	६	कर्णनाशार्थमर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य चिन्ता		
द्रोणिमहाप्रययोर्युद्धवर्णनं	११२	८	वाक्यं	११६	३
अर्जुनेन कैरववस्त्रनाशप्रथमादि	११२	१४	कर्णपराजितस्य युधिष्ठिरस्य मत्तेश्वाकादि	११६	६
पुनर्द्रोणिमहाप्रययोर्युद्धवर्णनं	११२	२०	कर्णमरणं निश्चित्य युधिष्ठिरवाक्यं	११६	११
अर्जुनहतद्रोणिपराजनादि	११२	३६	द्रोणप्रतिज्ञाकथनार्थिना युधिष्ठिरवाक्यं	११६	२३
पाण्डवमघातकैरववैन्द्यानां पलायनादि	११३	८	अर्जुनस्य युधिष्ठिराश्वश्रवणादौ		
विश्ववर्मनो दृष्ट्वा कर्णं प्रति द्रुपदोपम			सञ्चयौक्तिः	११७	११
वाक्यं	११३	१४	युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	११७	१३
द्रुपदं कर्णं दृष्ट्वा कर्णं प्रति कर्णस्य विश्लेषः			तथा अर्जुनस्य चिन्तिना सह हतयुद्धस्य		
वाक्यं	११३	१८	वर्णनादि	११७	१५
कर्णस्य पराक्रमप्रकाशनादि	११३	२२	अर्जुनस्य वंशेदीनां पराक्रमकथनं	११८	१
कर्णपराक्रमप्रकाशनां पाण्डवपुत्राणां चेष्टा			वर्णनाशार्थमर्जुनस्य प्रतिज्ञाकरणं	११८	४
वर्णनं	११३	२८	भीमस्यैव गुप्ता युधिष्ठिरलोपादौ		
कर्णस्य वंशे दृष्ट्वा कर्णस्य पराक्रमप्रकाशनादि	११४	३	सञ्चयौक्तिः	११८	११
कर्णस्य प्रति भीमवाक्यं	११४	६	अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य निरस्तरवाक्यं	११८	१३
द्रोणस्य वंशे युधिष्ठिरदर्शनादौ मर्जुनस्य			अर्जुनस्य गमने कर्णनाशार्थमर्जुनस्य		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरवाक्यं ११८	२५	२५	परमं आवयित्वाञ्जुनस्य चिन्तादौ		
युधिष्ठिरनिन्दितस्याञ्जुनस्यापिग्रहे			सञ्जयोक्तिः १२३	१८	
सञ्जयोक्तिः ११८	१४	१४	अनुतापेन पुनर्यद्विज्ञातमिच्छन् प्रति		
अञ्जुनस्य कोपं दृष्ट्वा ते प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ११८	१५	१५	श्रीकृष्णवाक्यं १२३	२०	
गाण्डीवत्यागार्थमुपदेष्टुः शिरोहरामीत्याद्य			श्रीकृष्णं प्रत्यक्षं हनिष्ये स्वशरीरमित्याद्य		
ञ्जुनवाक्यं ११८	२२	२२	ञ्जुनवाक्यं १२३	२२	
श्रीकृष्णकृत्याञ्जुनधिकारे सञ्जयोक्तिः ... ११८	२८	२८	अञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्यापदेशवाक्यं ... १२३	२३	
अञ्जुनापदेशार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ... ११८	३०	३०	श्रीकृष्णपदेशेन युधिष्ठिरं प्रत्यञ्जुनस्यात्म		
अञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य धर्मरक्षणापदेशः १२०	१३	१३	साधवाक्यं १२३	२७	
वलाककौशिकयोः पापपुण्यप्राप्तिप्रकार			कर्णवधार्थमञ्जुनप्रतिज्ञावाक्यं १२४	७	
व्यवहार्यमञ्जुनप्रश्नः १२०	२१	२१	अञ्जुनस्यास्तत्यागादौ सञ्जयोक्तिः ... १२४	८	
अञ्जुनं प्रति वामुदेवस्य वलाकोपाख्यान			युधिष्ठिरप्रसादार्थमञ्जुनवाक्यं १२४	१०	
कथनं १२०	२२	२२	दुःखितस्य युधिष्ठिरस्याञ्जुनं प्रति वखेद		
तत्र सर्वमनापकारकस्य व्यापदस्य नाशेन			वाक्यं १२४	१६	
व्यापस्य स्वर्गमनादि १२०	२४	२४	वनाय गन्तुमुक्तं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य		
श्रीकृष्णस्य कौशिकोपाख्यानकथनं ... १२०	२८	२८	विनयवाक्यं १२४	२२	
तत्र द्रुमपातपक्षापितानामुद्देशकयनेन			युधिष्ठिरसमोपे कर्णवधार्थं श्रीकृष्णप्रतिज्ञा १२४	२८	
कौशिकस्य नरकप्राप्त्यादि १२१	१	१	प्रणतं कृष्णमुत्थाप्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं ... १२५	१	
अञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य धर्मपदार्थाप			अञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं सञ्जयोक्तिः ... १२५	६	
देशादि १२१	७	७	विमलधर्मञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ... १२५	८	
श्रीकृष्णप्रशंसारूपमञ्जुनवाक्यं १२१	२१	२१	युधिष्ठिरप्रसादार्थमञ्जुनकृतपादप्रवणदि १२५	१६	
मम व्रतं जामासीत्याद्यञ्जुनवाक्यं ... १२१	२६	२६	अञ्जुनमालिङ्ग्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं ... १२५	२१	
अञ्जुनप्रतिज्ञारवार्थं श्रीकृष्णस्यापायकथनं १२२	१	१	युधिष्ठिरसमोपे कर्णवधार्थमञ्जुनप्रतिज्ञा १२५	२६	
भानार्थं प्रति त्वमिति कथनेन तस्य मरण			श्रीकृष्णं प्रति कर्णवधार्थमञ्जुनवाक्यं ... १२५	२८	
नित्यादि श्रीकृष्णापदेशः १२२	७	७	अञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १२५	३०	
अञ्जुनकृतश्रीकृष्णवाक्यप्रशंसादौ सञ्जयोक्तिः १२२	१८	१८	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १२६	२	
युधिष्ठिरं प्रत्यञ्जुनस्य भर्तृणावाक्यं ... १२२	२०	२०	अञ्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य खनियववाक्यं १२६	६	
भीमप्रशंसारूपमञ्जुनवाक्यं १२२	२८	२८	अञ्जुनस्य युधिष्ठिरपादग्रहणादौ सञ्जयोक्ति १२६	८	
युधिष्ठिरं प्रत्यञ्जुनस्य परपदावाक्यं ... १२३	५	५	युधिष्ठिरं प्रति कर्णवधप्रतिज्ञारूपमञ्जुन		

प्रकरणं	पृष्ठं	श्लो.	प्रकरणं	पृष्ठं	श्लो.
वाक्यं १२६	११		कर्णवधार्थमर्जुनस्य शक्रोपवाक्यं	१२६	१
अर्जुनं प्रति युद्धार्थं युधिष्ठिरानुज्ञादौ			अर्जुनस्यात्मसाधारूपं वाक्यं	१२७	१७
सञ्जयोक्तिः १२६	१५		कर्णयुद्धस्यवर्णनं धृतराष्ट्रप्रश्नः	१२६	२४
रथसञ्चार्यं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्ये			पाण्डवैव्यमव्युद्धादौ सञ्जयोक्तिः	१२७	२६
सञ्जयोक्तिः १२६	१८		सकुलयुद्धवर्णनं	१२४	१
युद्धार्थमर्जुनस्य रथारोहणादि	१२६	२५	सारार्थं प्रति भीमवाक्ये सञ्जयोक्तिः	१२४	१५
अर्जुनस्य स्नेहदर्शनेन चिन्तादि	१२७	३	कौरववैभवंभीमस्य युद्धवर्णनं	१२४	१८
चिन्तितमर्जुनं प्रति तत्प्रेमसाक्षरूपं वासुदेवः			खपरज्ञानाभावाद् सारार्थं प्रति भीमवाक्यं	१२४	२७
वाक्यं १२७	७		विशोकसारयिभीमयो संवादः	१२५	६
कर्णनाशार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१२७	२३	भीमं रथप्रेषणार्थमर्जुनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	१२५	१०
अर्जुनं प्रति पुनः श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः	१२८	१	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादिः	१२६	११
अर्जुनप्रमत्तसाक्षरूपं श्रीकृष्णवाक्यं	१२८	२	कुरुवैव्यमर्जुनस्य प्रवेशादि	१२६	२०
भीमपुद्गलमूढाः कर्जुनसमाश्रित्यं श्रीकृष्णे			कौरववैव्यैरर्जुनस्य युद्धवर्णनं	१२६	२२
वाक्यं १२८	२८		अर्जुनमयात् कौरववैव्यानां पलायनादि	१२६	२८
द्रोणयुद्धमग्नौ श्रीकृष्णस्य समाश्रयवाक्यं	१२८	१२	अर्जुनस्य सूतानोक्तं प्रति गमनादि	१२७	१
अपद्रव्यवधमनूषाः कर्जुनप्रमत्तसाक्षरूपं श्रीकृष्णः			अर्जुनागमनं श्रुत्वा हृष्टस्य भीमस्य कुरुवैव्यं		
वाक्यं १२८	१६		वमर्हनादि	१२७	४
अथत्यामादिपञ्चवीरनामाद्यं श्रीकृष्णवाक्यं	१२८	२५	भीमाह्निताग्नाग्नात् दृष्ट्वा दुर्ध्याधनवाक्यं	१२७	८
कर्णनिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	१२९	४	दुर्ध्याधनवाक्येन कुरुवैव्यानां भीमावरणादि	१२७	१६
भीममनुषधमनूषाः कर्जुनक्रोधाद्यं श्रीकृष्णवाक्यं	१२९	१२	भीमनाश्रितवैव्यानां संख्याकरणं	१२७	१८
द्रोणपक्षं प्रति कर्णशक्त्यमनूषाः कर्जुनक्रोधाद्यं			भीमहतशोषितनदीवर्णेन	१२७	२८
श्रीकृष्णार्थं	१२९	२३	भीमस्य कर्णं दृष्ट्वा शकुनिं प्रति दुर्ध्याधनं		
अर्जुनार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णोपदेशः	१२९	२७	वाक्यं	१२७	२७
कर्णविद्रावितान् पलायनादीन् दृष्ट्वा श्रीकृष्णः			दुर्ध्याधनवाक्येन भीमं प्रति शकुनिरागमः		
वाक्यं १३१	८		आदि	१२७	२८
कर्णवधार्थं पाण्डवभोद्धारार्थं श्रीकृष्णवाक्यं	१३१	१७	भीमपौत्रवलययुद्धवर्णनं	१२८	११
श्रीकृष्णवाक्ये कर्जुनविशोकदौ सञ्जयोक्तिः	१३१	२८	भीमशङ्खमूर्धितस्य पौत्रवलयस्य भीमभयाद्		
कौरवस्य प्रत्यर्जुनस्य वादप्रकाशः	१३२	१	पयान	१२८	१८
कर्णवधार्थमर्जुनप्रतिज्ञादि	१३२	६	पौत्रवलय पराजितं दृष्ट्वा दुर्ध्याधनस्यापयानं	१२८	२२

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
विद्वत् राजानं दृष्ट्वा कुरुसैन्यानां भयादिद्वि			खाण्डवदाहादीननुद्यत्तर्षस्यार्जुनपराक्रमप्रथं		
वर्णादि १३८	२४		साकर्णं १४२	२०	
समिधु सैन्येषु दुर्व्योधनादय किमश्रुवन्नि			अर्जुनावरणार्थं दुर्व्योधनादीन् प्रति कर्णं		
त्यदि धृतराष्ट्रमश्रु १३८	२९		वार्क्यं १४३	११	
सोमैकं सप्त कर्णस्य युद्धे सञ्जयोक्ति	१३८	७	कर्णोद्वापा कौरवाणामर्जुनं प्रति गमनादि	१४३	१५
पाञ्चालान् प्रति गमनार्थं शल्यं प्रति कर्णं			कौरवे, सहाजुनस्य युद्धवर्णनं १४३	१८	
वाक्य १३८	२८		द्रौप्यादिभिरर्जुनस्य सद्गुणयुद्धवर्णनं ...	१४३	२८
रथनिनादेन सञ्जान् सञ्जस्य कर्णस्य पाण्डव			शिखण्डिप्रभृतिभिः कौरवाणां युद्धवर्णनं	१४४	१४
५ बलनाशनादि १३८	१३		सैन्यसागरमग्नस्य भीमस्योद्दारादौ सञ्ज		
शिखण्डिप्रभृतीनां कर्णं प्रति गमनादि	१३८	१३	योक्ति १४४	२०	
शिखण्डिमात्यकिप्रभृतीन् मित्रार्थं कर्णस्य			अर्जुनस्य कौरवसैन्यनाशदि १४४	२३	
पाञ्चालसैन्यनाशनं १३८	१९		दत्तसैन्यादिभिः द्विविधोभोमाकयनादि	१४४	२५
सात्यक्यादीन् विमुखीकृत्य पाञ्चालादिभि			धनञ्जयप्रदं कौरवसैन्यविदारणादि ...	१४५	५
कर्णस्य युद्धकरणं १३८	२६		कुरुपु मध्येषु भीमेनार्जुनस्य मन्त्रणादि	१४५	११
कार्पराक्रमं दृष्ट्वा देवादीनां प्रथमादि	१४०	१	अर्जुनकृतद्रुपदुर्व्योधनभ्रातृनाश	१४५	१५
कर्णस्य पाण्डवीधसैन्यनाशनादि ...	१४०	६	कुहूणां नवतिथीरेरर्जुनावरणे सञ्जयोक्ति	१४५	२३
पाण्डवीधसैन्यभङ्गं दृष्ट्वा दुर्व्योधनादीना			कर्णस्य प्रति गच्छन्तमर्जुनं प्रति सप्रसक्तानां		
वर्णादि १४०	१८		वाणवर्णं १४५	२६	
द्रौप्यादीन् विजेतु कर्णस्य प्रभाववर्णनं ...	१४०	२३	सौहार्दादिभिरर्जुनस्य युद्धवर्णनं ..	१४६	३
दुर्व्योधनादीनां पाण्डवीधसैन्यनाशनादि	१४०	२८	धनञ्जयसाहाय्यार्थं भीमस्य गमनादि ...	१४६	१३
अर्जुनकृतमोघितनदीवर्णने सञ्जयोक्ति	१४१	६	भीमस्य गदया कौरवसैन्यनाशदि ...	१४६	१७
कर्णस्य रथक्रेतुं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुन			भीमस्य गजानोऽभ्युपगमनादि १४६	२४	
वाक्यं १४१	१२		अर्जुनवाणयोदितानां कुरुषामात्मेनादादि	१४७	१
अर्जुनस्य कर्णसमोपगमनादि १४१	१८		अर्जुनभयात् कौरवाणां पलायनादि ..	१४७	७
अर्जुनरथस्य क्रेतुं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शल्यवाक्यं	१४१	२३	अर्जुनवापयोदितानां कुरुन दृष्ट्वा कर्णस्य		
अर्जुनसमोपगमनार्थं शल्यस्य कर्णप्रसङ्ग			भयदानादि १४७	१३	
करण १४२	३		पाञ्चालान् प्रति कर्णस्य गमनादि ...	१४७	१६
शल्यं प्रति कर्णस्यात्मद्रोहाद्युपचक्रवाक्यं ...	१४२	१५	पाञ्चालादिभिः कर्णस्य युद्धे सञ्जयोक्ति	१४७	२१
अर्जुनस्योपगमने कर्णं प्रति शल्यवाक्यं ...	१४२	१८	सद्गुणयुद्धवर्णनं १४७	२५	

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
छट्चुसपुत्तं इति कर्णसमीपगमनार्थमञ्जुं			श्रव्यवायेन भीमं प्रति दृष्येनस्य गमनादि	१५१	१४
प्रति श्रीरुष्णवाक्यं ...	१४८	२	नकुलदृष्येनयोर्द्विवर्णं ...	१५१	१७
अञ्जुनस्य कर्णसमीपगमनादि ...	१४८	३	विरथस्य नकुलस्य भीमरथारोहणादि	१५१	४
उत्तमौजयादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं ...	१४८	८	नकुलभीमाभ्यां दृष्येनस्य युद्धवर्णनं ...	१५२	६
हृपादिभिः सात्यकेयुद्धवर्णनं ...	१४८	१८	दृष्येनेन युद्धार्थमञ्जुं प्रति भीमवाक्यादि	१५२	८
भीमदुःशासनयोर्द्विवर्णं ...	१४८	२८	सदुलयेष्टं सञ्चयोक्तिः ...	१५२	१२
भीमदुःशासनयोर्द्विवर्णं सञ्चयोक्तिः	१४८	७	उभयसैन्यानां तुमुलस्य दुलपयुद्धवर्णनं ...	१५२	१६
भीमदुःशासनयोगेदायुद्धवर्णनादि	१४८	१४	अञ्जुनादीन् प्रति दृष्येनस्य वाणत्यागादि	१५२	१६
भीमस्य गदया पीडितं दुःशासनं दृष्ट्वा			पीडितान् नकुलादीन् दृष्ट्वा दृष्येनं प्रत्य		
पाञ्चालादीनां सिंहनादादि ...	१४८	१८	अञ्जुनस्य गमनादि ...	१५२	२०
द्रौपदीकेशयष्टादि सखा भीमस्य			दृष्येनाञ्जुनयोर्द्विवर्णं ...	१५३	२२
क्रोधादि ...	१४८	२४	कर्णं प्रति क्रुद्धस्याञ्जुनस्य वाक्यं ...	१५३	२६
कौरवान् प्रति निहन्ति दुःशासनमद्येत्यादि			अञ्जुनवायेन दृष्येनस्यवादि ...	१५४	१
भीमवाक्यं ...	१४८	२६	पुत्रवधं दृष्ट्वा सन्तप्तस्य कर्णस्यागमनादी		
भीमस्य दुःशासनस्य सख्येयोर्योनं ...	१४८	२८	सञ्चयोक्तिः ...	१५४	८
गतांसु दुःशासनं प्रति क्रोधान् भीमस्य			अग्निच्छन्ते कर्णं दृष्ट्वाञ्जुं प्रति श्रीरुष्ण		
वाक्यं ...	१५०	२	वाक्यं ...	१५४	८
तदा भीमं दृष्टवता भयादिवर्णनं ...	१५०	६	कर्णेन युद्धार्थमञ्जुनप्रशंसारूपं श्रीरुष्ण		
भीमं राक्षसं ज्ञात्वा कौरवाणां पलायनादि	१५०	८	वाक्यं ...	१५४	२०
युधामन्युचित्रवेगयोर्द्विवर्णं चित्रवेगनागादि	१५०	१०	श्रीरुष्णं प्रति कर्णवधप्रतिज्ञारूपमञ्जुं		
दुःशासनं ज्ञत्वा काककृतभीमनाचमूय कौर			वाक्यं ...	१५४	२४
वान् प्रति भीमवाक्यं ...	१५०	१४	कर्णाञ्जुनवधमगमकथने सञ्चयोक्तिः ...	१५५	४
हृष्णाञ्जुना प्रति प्रतिज्ञायाः सत्यत्वे भीम			कर्णाञ्जुना दृष्ट्वा सैन्यानां विस्फायादि ...	१५५	८
वाक्यं ...	१५०	२२	सुरपाण्डवयोस्त्रयोदिव्याद्यवर्णनं ...	१५५	१२
निगङ्गिप्रभृतीनां दम्भतराष्ट्रपुत्राणां भीमाव			कर्णाञ्जुनयोरूपवर्णनं ...	१५५	१६
रथे सञ्चयोक्तिः ...	१५०	२८	उभयोः समपराक्रमकथनं ...	१५५	२०
भीमवायेन दम्भतराष्ट्रपुत्रवध	१५१	१	कर्णाञ्जुनवाद्यायार्थमुभयसैन्यानामागम		
भीमपराक्रमं दृष्ट्वा कर्णस्य भयादि	१५१	४	नादि ...	१५६	२
उभयं कर्णं प्रति हृष्टोपदेशवाक्यं	१५१	६	कर्णाञ्जुनसमागमदर्शयार्थमागतानां पक्ष		

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रतिपत्तनकथनं	१५६	८	कर्णाञ्जुनसमागमे सञ्चयोक्तिः	१६०	२६
अञ्जुनस्य कर्णस्य च प्रत्येकजयायिनां शक्र			समागमसमये कर्णाञ्जुनयोरुपवर्णनादि	१६०	२८
सुख्याविवादः	१५७	१	कर्णाञ्जुनयोः पत्रपातिनां वाक्यं	१६१	८
कर्णाञ्जुनसमागमे विलोकानां कर्पादि	१५७	५	कर्णाञ्जुनयोर्युद्धारम्भवर्णनं	१६१	१२
उभयोः समजयायं ब्रह्माणं प्रति देवानां			पाश्चात्यादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं	१६२	१
प्रार्थना	१५७	७	कर्णपराक्रमं दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति भीमस्य		
देववाक्यं श्रुत्वाञ्जुनजयायं ब्रह्माणं प्रति			सक्रोधवाक्यं	१६२	८
शक्रवाक्यं	१५७	१०	कर्णात् संसृत्य तं गहीत्यादि भीमवाक्यं	१६२	१४
शक्रं प्रत्यञ्जुनजयरूपं ब्रह्मेशानयोर्वाक्यं	१५७	१२	कर्णपराक्रमं दृष्ट्वा तद्वधार्थमञ्जुनं प्रति		
हृष्णाञ्जुनप्रशंसारूपं ब्रह्मेशानयोर्वाक्यं	१५७	१२	श्रीहृष्णवाक्यं	१६२	१७
रुद्रवाक्यं श्रुत्वा सर्वभूतानां विसृष्टादि	१५७	२०	महास्त्रप्रयोगार्थं श्रीहृष्यं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	१६२	२५
कर्णाञ्जुनयोर्ध्वजादिवर्णनं	१५८	६	अञ्जुनप्रयुक्तानां ह्यस्त्रस्य नाभेन भीमस्य		
कर्णाञ्जुनयोर्ध्वजादीनां परस्परयुद्धवर्णनं	१५८	८	सक्रोधवाक्यं	१६२	२८
शक्रं प्रति कर्णवाक्यं	१५८	१५	पुनरञ्जुनकण्ठयोद्धमुखयुद्धवर्णनं	१६२	३०
कर्णं प्रति हृष्णाञ्जुननाशार्थं श्रवणं प्रतिज्ञा			अञ्जुनवाणपीडितानां कीरवाणां कर्णं प्रति		
वाक्यं	१५८	१७	वाक्यं	१६२	१४
अञ्जुनं प्रति श्रीहृष्णवाक्ये सञ्चयोक्तिः	१५८	१८	कर्णाञ्जुनयोः परस्परवैयनाशनादि	१६३	१६
श्रीहृष्णं प्रत्यास्त्रसाधारूपमञ्जुनवाक्यं	१५८	२१	वासुदेवादीन् प्रति कर्णस्य वाणवर्णनादि	१६३	२४
अञ्जुनकर्णयुद्धदर्शनार्थं देवनागासुरादीनां			अञ्जुनत्यक्तवाणेर्दिग्गन्धकारतादिकथनं	१६४	२
समागमे सञ्चयोक्तिः	१५८	३	अञ्जुनकर्णयोः परस्परबाणवर्णनं	१६४	५
उभयवैयानां वादिबादिवादं	१५८	६	अञ्जुनास्त्रप्रघातं कर्णं त्यक्त्वा कीरवाणां		
कर्णाञ्जुनास्त्रेणाकाशाच्छादनादि	१५८	८	प्रलायनादि	१६४	१६
कर्णाञ्जुनयोः गोभावरणनादि	१५८	१२	कीरप्रयाणादौ सञ्चयोक्तिः	१६४	१८
कर्णाञ्जुनयोस्तुतिवरीषयुद्धारम्भः	१५८	१७	कर्णाञ्जुनयोः कलचित् कचिदाधिक्यं		
धनञ्जयं प्रति दुष्यं धनादीनां वाणवर्णनं	१५८	१८	कथनं	१६४	२८
अञ्जुनवाणेर्दुष्यं धनादीनां धनुरादिज्ज्वलनं	१५८	२०	वियतस्थानां कर्णाञ्जुनप्रशंसावाक्यं	१६५	१
शमविधानार्थं दुष्यं धनं प्रति द्रौपिवाक्यं	१५८	२८	अञ्जुनेन कृतवैरस्य अश्वमेधनागस्य पाताला		
अश्वत्यामानं प्रति दुष्यं धनस्त्रासप्ततिवाक्यं	१६०	१६	दुत्यानादि	१६५	२
तत्र कर्णप्रशंसारूपं दुष्यं धनवाक्यं	१६०	२१	भारामितप्रस्य कर्णस्याञ्जुनवधायं नागवत्		

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
युक्तार्णववर्षेण	१६५	११	निमज्जनादि	१६८	२६
कर्णस्य धनुषि प्रयुक्तं नागं दृष्ट्वा देवादीनां			मुह्यन्तं प्रतिपालनार्थमर्जुनं प्रति कर्णवाक्यं	१६८	२७
हाहाकारादि	१६५	१५	कर्णं प्रति श्रोत्रेणैव पश्यवाक्ये सञ्जयोक्ति	१६८	२९
नागवल्लयुक्तवाणं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शल्यवाक्यं	१६५	१८	द्रौपदीवल्लहरणादीनूद्य कर्णं प्रति श्रोत्रेण		
राक्षसानां कर्णस्य शब्दं प्रति वाक्यं ...	१६५	१८	वाक्यं	१६८	२४
कर्णमन्त्रितवाणं दृष्ट्वा श्रोत्रेणैव प्रथियां			कृष्णवाक्यं श्रुत्वा सलज्जस्य कर्णस्य निहतं		
किञ्चिद्वायवगाहनादि	१६५	२२	रादौ सञ्जयोक्ति	१६८	२८
रथे निमग्नं कर्णवाणेनार्जुनस्य किरीटं च			कर्णस्य श्रोत्रनामाद्यं श्रोत्रेणैव वाक्यं	१६९	३०
दत्तं	१६५	२७	पुन कर्णार्जुनयोर्दुष्टवर्णनं	१७१	३
अर्जुनकिरीटस्य वृत्तान्तकथनादि	१६५	२८	कर्णप्रयुक्तवाणेनार्जुनस्य मोहः	१७३	१२
कर्णं प्रत्यक्षेन नागस्य वाक्यं	१६६	१२	मुग्धमर्जुनं दृष्ट्वा कर्णस्य रथचक्रोद्धरणं		
नागं प्रति कर्णस्य प्रत्याख्यानवाक्यं ...	१६६	१६	यत्नः	५७०	१४
कर्णप्रत्याख्यातस्य नागस्यार्जुननामाद्यं			संज्ञा लभ्यतेऽर्जुनस्य वाणेन कर्णरथध्वजा		
गमनं	१६६	१८	दिनाग्रं	१७०	१६
नागं दृष्ट्वा तत्र मार्थं श्रोत्रेणैव वाक्यं	१६६	२०	कर्णवधार्थार्जुनस्य तत्र प्रभाकथनादि	१७०	२३
कश्यप नागं दृष्ट्वा तत्र मार्थं मित्राणां	१६६	२१	शरं ध्यायित्वाऽर्जुनस्य प्रपयवाक्यं	१७०	२८
श्रोत्रेणैव नागपरिचयदानं	१६६	२२	अर्जुनवाणेन कर्णस्य मिरच्छन्मादि ...	१७१	१४
अर्जुनदत्ताश्वेन नागादौ सञ्जयोक्ति	१६६	२५	कर्णवधं दृष्ट्वा पाण्डवानां ब्रह्मादिवादनं	१७१	१०
कर्णार्जुनयोः परस्परवाक्यवर्णनादि ...	१६६	२८	द्विजमत्तकृत्वा कर्णस्य शरीरप्रभाकथनादि	१७१	१५
अर्जुनवाणेन कर्णस्य मोहादि	१६७	१३	कर्णं पतितं दृष्ट्वा शत्रुस्य गमनं	१७१	२१
अर्जुनं प्रति श्रोत्रेणापदिप्रवाक्यं ...	१६७	१५	कर्णं हतं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनादि	१७१	२२
श्रोत्रेण रावेनार्जुनस्य मुग्धं कर्णं प्रति वाक्यं			कर्णं हतं शत्रुस्य गमनादौ सञ्जयोक्ति	१७१	२५
वर्षादि	१६७	२०	दुःखोपायनादीनां शोकादिवर्णनं	१७१	२८
पौनःप्रात्यक्ष कर्णस्यार्जुनं प्रति वाक्यवर्णनं	१६७	२८	भीमादीनां भावेन वृत्तिवैविध्यमादि	१७२	२
कश्यपमधकाशे भाग्यवशात्पराविपर्ययं	१६८	१	दुःखोपायमयोपे दुःखिनस्य शल्यस्य वाक्यं	१७२	६
प्राप्तप्राप्तप्राप्तप्राप्तप्राप्त निमग्नता ...	१६८	२	कर्णार्जुनयोर्दुष्टवर्णनां रूपं कोदुर्गतिः		
पराविपर्ययादिना कर्णस्य विवादादि	१६८	४	एताराष्ट्रप्रश्नः	१७२	१५
कर्णं मुग्धोपायवर्णनादि	१६८	१०	कुंठपाण्डवयोर्बलवत्तये सञ्जयोक्तिः	१७२	१७
कर्णस्य वधं दृष्ट्वा कर्णस्य वधं			नव कर्णे हने कौरवाणां पलायनादिकथनं	१७२	२२

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्ति
कर्णशोकाकुलस्य दुर्व्योधनस्य शल्यं प्रति			अश्रुनं प्रति हर्षात् श्रीकृष्णशक्ये सञ्जयोक्ति	१००	२४
विकृत्यनवाक्यं १०३	१		सैनिकान् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १०८	२	
भोमस्य गदायुद्धवर्णनं १०३	८		छप्पाञ्जुनयोर्बुधिष्ठिरचरणपद्मादि ... १०८	५	
भोमस्य गदया पद्मविंशतिमाहस्यमैत्र्या			युधिष्ठिरं प्रति कर्णनामादिकथनं		
नादि १०३	१४		श्रीकृष्णोक्ति १०८	१०	
आपान्तमश्रुनं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनादि १०३	१८		कर्णबंधं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य हर्षादौ		
सकुलयुद्धवर्णनं १०३	२२		सञ्जयोक्ति १०८	१०	
मैत्र्यभङ्गं दृष्ट्वा पाण्डवै सह दुर्व्योधनस्य			श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं ... १०८	१८	
युद्धकरणं १०४	१		छप्पाञ्जुनप्रसंगार्कं युधिष्ठिरवाक्यं .. १०८	२१	
पलायनपरान् धीमान् प्रति दुर्व्योधनवाक्यं १०४	७		मृतकणस्य दर्शनार्थं युधिष्ठिरस्य युद्धभूमि		
राजशाक्यं श्रुतवतां मैत्र्याणां पलायने			गमनादि १०८	२०	
सञ्जयोक्ति १०४	१६		कणं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं १०८	४	
मैत्र्याणां भयं दृष्ट्वा दुर्व्योधनं प्रति शल्यवाक्यं			कर्णे हने पाण्डशशां हर्षे सञ्जयोक्ति ... १०८	१०	
सञ्जयोक्ति १०४	१८		तत्र छप्पाञ्जुनो मृता न कुलादीनां स्वशिविर		
दुर्व्योधनं प्रति वल्लभपादैः शल्यवाक्यं ... १०४	२०		गमनादि १०८	१२	
कर्णाञ्जुनपुङ्गे अग्न्यारूपया वृत्तिया वर्षं			कर्णेन नूनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रविशंपादैः		
नादि १०५	१		वैशम्पायनोक्ति १०८	१०	
कर्णशोकाकुलं दुर्व्योधनं प्रति द्रौणिप्रष्ट			कर्णाञ्जुनयुद्धयवणफलकथनं १०८	२०	
तोनां समान्वासवाक्यं १०५	१६		कर्णवैश्वयवणफलकथनं १०९	४	
अश्रुनमयात् कौरवाणां भिविरगमनादि १०५	१८		कर्णवैश्वयवमाप्ति १०९	५	
मृतस्य कर्णस्य शरीरप्रमादकथनादि ... १०५	२५				
कर्णप्रमादार्क्यं सञ्जयवाक्यं १०६	२		ग्रन्थप्रवाराय १०९	१	
कर्णे हने मद्यादीनां प्रसवणाभावादि ... १०६	११		कर्णे निपातिते ऽप्यावगिष्टां कुरव किमकुर्व		
छप्पाञ्जुनयोः शङ्काध्वनिवर्णनादि ... १०६	२३		तेत्यादि अनेमिप्रयमत्रः १०९	२	
छप्पाञ्जुनशोरूपवर्णनादि १०६	२६		कर्णशोकवनस्य दुर्व्योधनस्य स्वशिविर		
अश्रुनमयात् कौरवाणां पलायनादौ			गमनादौ वैशम्पायनोक्ति १०९	५	
सञ्जयोक्ति १०७	५		ग्रन्थ सेनापति श्रुत्वा दुर्व्योधनादीनां युद्धाय		
महिषीपपुङ्गवद्वारे छनं छत्रवादीनां			निर्गमनं दिकथनं १०९	८	
स्वमिविरगमनादि १०७	८		युधिष्ठिरस्य ग्रन्थप्रवारादिकथनं ... १०९	११	

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
सञ्जयस्य पुरप्रवेशादि ...	१८१	१५	कथनादि ...	१८५	२२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य सभापवाक्यं ...	१८१	१७	अर्जुनभयात् कौरवाणां पलायनादिकथनं ...	१८५	२७
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य शन्यादीनां नाशकथनं ...	१८२	७	भीमभयाद्भवमाणं सैन्यं दृष्ट्वा सूतं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं ...	१८६	३
सञ्जयस्य दुर्व्योधननाशकथनादि ...	१८२	१०	दुर्व्योधनवाक्येन सूतस्य युद्धार्थं रथानयनादि ...	१८६	७
सञ्जयवाक्यं श्रुत्वा धृतराष्ट्रादीनां निपतनादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	१८२	११	कौरवसैन्ये सह भीमपार्षतयोर्युद्धवर्णनं ...	१८६	८
शंशां सन्वतनो धृतराष्ट्रस्य विदुरं प्रति शाक्य ...	१८२	१६	भीमस्य गदायुद्धवर्णनं ...	१८६	१२
राजानमातुरं दृष्ट्वा सञ्जयादीनां रोदनादि ...	१८३	१	उभयसैन्ययोः सकलमुद्धवर्णनं ...	१८६	१८
स्वोर्षां विशर्जनार्थं विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यादि ...	१८३	५	पाण्डवभयात् कौरवसलभङ्गादि ...	१८७	२
धृतराष्ट्रविस्मापादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	१८३	११	दुर्व्योधनस्य स्वसैन्याङ्गानादि ...	१८७	४
दुर्व्योधननाशं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य विस्मापवाक्यं ...	१८३	११	पलायनपरान्नं पोषान्नं प्रति दुर्व्योधनवाक्यादि ...	१८७	८
दुर्व्योधनवाक्यमनूय धृतराष्ट्रस्य विस्मापवाक्यं ...	१८३	१४	रथादीनां निपतनादौ सञ्जयोक्तिः ...	१८७	११
भीमादीनां वधमनूय धृतराष्ट्रविस्मापवाक्यं ...	१८४	१	तत्र दुर्व्योधनादीनां पलायनादिकथनं ...	१८७	१३
वधमनार्थं धृतराष्ट्रस्य वाक्यं ...	१८४	१४	विमुखं दुर्व्योधनं प्रति क्षत्रवाक्यं ...	१८७	१५
दुर्व्योधनादीनां वधमनूय धृतराष्ट्रस्य विस्मापवाक्यं ...	१८४	१६	अर्जुनादिप्रसवार्थं क्षत्रवाक्यं ...	१८८	५
शंशां सन्वतनो धृतराष्ट्रस्य वैशम्पायनोक्तिः ...	१८४	१८	कर्णोदीनं सूतां दुर्व्योधनं प्रति क्षत्रवाक्यं ...	१८८	११
कथं वृत्तिं कं केनापनिमकुर्वतेति धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः ...	१८५	३	अर्जुनपराजयाभावादिकथनं ...	१८८	१३
विदुरवचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सभापवाक्यं ...	१८५	७	सन्धिकरणार्थं क्षपा चार्थवाक्यं ...	१८८	१५
कथं निपातितं कं केनापनिरियादि धृतराष्ट्रस्य वचनं ...	१८५	११	हृषाकेशं श्रुत्वा दुर्व्योधनस्य चेदोदोषवाक्यं ...	१८८	१६
सहस्रं विदुरवचनं धृतराष्ट्रस्य वचनं ...	१८५	१४	सञ्जयोक्तिः ...	१८८	१८
सुरपराजयाभ्यामनूय धृतराष्ट्रस्य वचनं ...	१८५	१८	क्षपं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं ...	१८८	१९
सञ्जयवचनं धृतराष्ट्रस्य वचनं ...	१८५	२०	क्षत्र कथनप्रसङ्गं विधेयदित्यादि ...	१८८	२१
सञ्जयवचनं धृतराष्ट्रस्य वचनं ...	१८५	२२	दुर्व्योधनवाक्यं ...	१८८	२३
सञ्जयवचनं धृतराष्ट्रस्य वचनं ...	१८५	२४	दुर्व्योधनस्य मन्त्रप्रियायाभावकथनं ...	१८९	१
सञ्जयवचनं धृतराष्ट्रस्य वचनं ...	१८५	२६	युद्धेन वृत्तस्य सविषयस्य कौत्स्यदिकथनं ...	१८९	३
सञ्जयवचनं धृतराष्ट्रस्य वचनं ...	१८५	२८	भीमादिप्राप्तमागस्य श्रेयस्त्वकथनं ...	१८९	५

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
चत्त्रिधायां दुर्व्योधनवाक्याभिनन्दनादि	१८१	१	शब्दयुद्धवृत्तान्ते सञ्ज्ञयोक्तिः	१८४	१०
कौरवाणां पुनर्युद्धेयोगे सञ्ज्ञयोक्तिः	१८१	८	शब्दकृतधर्म्यतिमद्ब्रह्मस्य प्रकारकथनं	१८४	१८
शब्दस्य सेनापत्यार्थं दुर्व्योधनं प्रति योधानां			पाण्डवानां शस्त्रानां प्रति गमनादि	१८४	२३
वक्तव्यं	१८१	१२	सेनापत्यस्य युधिष्ठिरस्य शब्दं प्रति गमनं	१८४	२५
अश्वत्थाक्षः पराक्रमादिवर्णनं	१८१	१४	कृतवर्षादीनां प्रत्यक्ष्युनादीनां गमनं	१८४	२६
अश्वत्थामासं प्रति कः सेनापतिर्भवेदिति			कुटुम्बाख्ययोगेन किमवशिष्टमिति धृतराष्ट्र		
दुर्व्योधनस्य जिज्ञासा	१८१	२४	मन्त्रः	१८४	३०
शब्दस्य सेनापत्यार्थं द्वैष्टिवाक्यं	१८१	२६	अवशिष्टमलकयने सञ्ज्ञयोक्तिः	१८५	२
शब्दं प्रति दुर्व्योधनस्य सविनयवाक्यं	१८२	१	कौरवाणामवशिष्टमलकसंज्ञाकथनं	१८५	३
शब्दस्य सेनापत्यस्योक्तारूपवाक्यं	१८२	४	पाण्डवानामवशिष्टमलकसंज्ञाकथनं	१८५	५
शब्दाभिव्यक्त्यर्थं योधानां प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	१८२	५	धर्मयोर्द्वारभ्ये सञ्ज्ञयवाक्यं	१८५	७
दुर्व्योधनं प्रति शब्दवाक्ये सञ्ज्ञयोक्तिः	१८२	८	कुटुम्बज्ज्ञयाणां युद्धवर्णने सञ्ज्ञयोक्तिः	१८५	१२
शब्दस्य विकृत्यनवाक्यं	१८२	८	सकुलयुद्धवर्णनं	१८५	५
दुर्व्योधनस्य शब्दाभिव्यक्त्यर्थं	१८२	१२	योधानां भोहयिला भीमास्त्रुनयोः शब्दा		
शब्दे ऽभिप्रेतिते विद्वन्नादादिकथनं	१८२	१५	वादनानि	१८६	१७
शब्दप्रशङ्गाख्यं योधानां वाक्यं	१८२	१७	पाण्डवस्य योद्धितानां योधानां पलायनादि	१८६	२३
योधानां प्रति शब्दस्य सवर्णवाक्यं	१८२	२०	प्रमग्नं वलं दृष्ट्वा शरार्थं प्रति शब्दवाक्यं		
शब्देऽभिप्रेतिते योधानां हर्षादीं सञ्ज्ञयोक्तिः	१८२	२८	सञ्ज्ञयोक्तिः	१८६	३०
कौरवाणां शब्दे श्रुत्वा श्रीकृष्णं प्रति युधि			युधिष्ठिरं प्रति शब्दस्य गमनं दृष्ट्वा कौरव		
ष्ठिरवाक्यं	१८३	१	योधानां पुनरगमनं	१८७	६
शब्दप्रशङ्गाख्यं श्रीकृष्णवाक्यं	१८३	४	चित्रसेनकुलघोर्युद्धवर्णनं	१८७	८
शब्देन युद्धार्थं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१८३	१०	नकुलकृतचित्रसेनवधादि	१८७	१८
श्रीकृष्णस्य चित्रिरगमनादि	१८३	१८	नकुलं प्रति सुपेणस्य सेनयोरागमनं	१८७	२१
प्रभाते योधानां प्रति दुर्व्योधनवाक्यं			सुपेणस्य सेनाभ्यां नकुलस्य युद्धवर्णनं	१८७	२४
सञ्ज्ञयोक्तिः	१८३	२५	नकुलकृतसत्यसेनवधादि	१८८	७
दुर्व्योधनवाक्येन शून्यानां युद्धसंज्ञाकरणं	१८४	२६	आहतवधं दृष्ट्वा दृष्टस्य सुपेणस्य युद्धकरणं	१८८	१०
कौरवयोधानां समयकरणादि	१८४	२	नकुलसहाय्यार्थं सुतसेनास्य गमनादि	१८८	१३
शब्दे पुरस्कृत्य कौरवाणां युद्धाद्य निगमनं	१८४	५	नकुलसुतसेनाभ्यां सुपेणस्य युद्धवर्णनं	१८८	१६
शब्दः कथं हत इत्यादि धृतराष्ट्रमन्त्रः	१८४	८	नकुलवाणेन सुपेणवधादि	१८८	२०

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
सङ्कुलपुद्गवर्णनं १८८	१६		त्रैणिषाणेन सुरयवधादि २०६	१८	
सङ्कुलपुद्गवर्णने सञ्चयोक्ति १८८	१०		सुरयं क्षमा पुनरर्जुनं प्रति त्रैणिगमनादि २०६	१९	
शस्त्रस्य पाण्डवान् प्रति गमनादि ... १८८	१८		दुर्व्याधनष्टपुत्रयोर्मुद्गे सञ्चयोक्ति. ... २०६	२०	
शस्त्रपुद्गे दुर्विनिक्तकथनं १८८	२२		सङ्कुलपुद्गवर्णनं २०७	१४	
युधिष्ठिरादिभिः शस्त्रस्य पुद्गवर्णनं ... १८८	२०		युधिष्ठिरादिभिः शस्त्रस्य पुद्गवर्णनं ... २०७	१३	
शस्त्रयुधिष्ठिरयोर्पुद्गवर्णनं २००	८		शस्त्रपराक्रमप्रवृत्तादि २०७	२५	
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं भीमादीनां शस्त्रं प्रति			सात्यकिशस्त्रयोर्पुद्गवर्णनादि २०७	२६	
वाणवर्णनं २००	११		मद्रारभं पुरस्त्राय पाण्डवान् प्रति कैश्यानां		
शस्त्रसाहाय्यार्थं क्षतवर्मादीनामागमनादि २००	१४		गमनादौ सञ्चयोक्ति २०८	१९	
क्षमयवेनयोः सङ्कुलपुद्गवर्णनं २००	१६		क्षपादीन् प्रति कुहूस्त्रार्जुनस्य वाणवर्णनं २०८	१५	
भीमगदाद्यावर्णनं २००	२८		सङ्कुलपुद्गवर्णनादि २०८	१८	
भीमस्य गद्या शस्त्राभ्योदीनां भागादि ... २०१	७		शस्त्रपराक्रमं दृष्ट्वाऽर्जुनादौम् प्रति युधि		
यन्तारं पतितं दृष्ट्वा शस्त्रस्य गदावर्णनादौ			ष्ठिरस्य सन्नोदवाक्य २०८	२६	
सञ्चयोक्ति २०१	१५		योधान् प्रति युधिष्ठिरस्य शस्त्रपुद्गमतिज्ञा		
गदापुद्गवचकाणां शस्त्रादिध्वनिवर्णनादि २०१	१८		करणं २०८	१६	
भीमशस्त्रयोगंदापुद्गवर्णनं २०१	२२		युधिष्ठिरशस्त्रसमागमे शस्त्रादिध्वनिकय		
भीमगदापौडितस्य शस्त्रस्थापयान ... २०२	८		नादि २०८	१८	
कौरवाणां पाण्डवान् प्रति गमनादि ... २०२	११		शस्त्रयुधिष्ठिरयोस्तुल्यपुद्गवर्णनं ... २०८	१३	
दुर्व्याधनक्षतचेकितानवधादि २०२	१४		भीमं प्रति दुर्व्याधनस्य वाणवर्णनादि ... २०८	२०	
सङ्कुलपुद्गवर्णनं २०२	२२		भीमवाणेन दुर्व्याधनस्य सौष्टादि ... २०८	२३	
शस्त्रयुधिष्ठिरयोर्पुद्गवर्णनं २०३	६		भीमवाणेन दुर्व्याधनसारथेनाश्र. २०८	२४	
युधिष्ठिरे पीडिते सात्यकादीनामागमने			दुर्व्याधनसाहाय्यार्थं त्रैण्णादीनामागम		
सञ्चयोक्ति २०३	१८		नादि २०८	२६	
भीमादिभिः शस्त्रस्य पुद्गवर्णनं २०३	२२		युधिष्ठिरस्य कौरवध्वेयनाशनादि ... २०८	३०	
शस्त्रपराक्रमं दृष्ट्वा दुर्व्याधनस्य हर्षादि ... २०४	१८		शस्त्रयुधिष्ठिरयोर्पुद्गवर्णनं २१०	१६	
त्रैण्णादिभिरर्जुनस्य पुद्गे सञ्चयोक्ति ... २०५	८		शस्त्रं गृह्णीता त्रैण्येषयान २१०	१७	
अर्जुनक्षतकौरवबलनाशनादि २०५	१८		रथान्तरमाहूय शस्त्रस्य पुनरागमनं ... २१०	१८	
त्रैण्यर्जुनयोर्पुद्गवर्णनं २०५	२०		पुनः शस्त्रस्य युधिष्ठिरादिभिर्मुद्गे सञ्चयोक्ति २१०	२१	
त्रैण्यसुरयोर्पुद्गवर्णनं २०६	१४		शस्त्रवधाद्यं युधिष्ठिरस्य शक्तिरक्षणदि ... २१२	११	

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शक्तिप्रभाववर्णनादि ...	२१२	४	गमनं ...	२१६	८
युधिष्ठिरकृतशल्यवधादि ...	२१२	१३	पलायनपरान्नयोधान् दृष्ट्वा सारथिं प्रति	२१६	१०
युधिष्ठिरवाणैः कौरवसैन्यनाशादि ...	२१२	२३	दुर्योधनवाक्य ...	२१६	२०
भ्रातृबंधं दृष्ट्वागतस्य शल्यानुजस्य नाशादि	२१२	२६	भीमैर्नैकविप्रतिषेधस्य पदातिनाशकथनादि	२१६	२८
शल्यानुजस्य बंधं दृष्ट्वा कौरवसैन्यानां पलायनं	२१३	१	पलायने कृतबुद्धिं सैन्यं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य	२१७	५
हार्दिकवाक्यैर्युद्धवर्णनं ...	२१३	५	निवारणार्थं ...	२१७	५
विरथं हार्दिकं रथमरीरस्य रूपस्थापयानं	२१३	१२	दुर्योधनवाक्येन सैन्यानां पुनरागमनादि	२१७	१४
शल्ये हते पराशुखं खवचं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य	२१३	१६	पाण्डवान् प्रति शल्यैकागमनादौ	२१७	२०
गमनादि ...	२१३	१६	सञ्जयोक्ति ...	२१७	२०
पुनः कृतवर्षणं आगमनं ...	२१३	१८	शल्यस्य प्रभाववर्णनादि ...	२१७	२२
युधिष्ठिरवाणपीडितं हार्दिकं गृहीत्वा	२१३	२१	शल्यमघातपाण्डवसैन्यानां पलायनादि	२१६	२७
द्वैरेपयामादि ...	२१३	२१	पाण्डवसैन्यभङ्गं दृष्ट्वा कौरवाणां शङ्कादि	२१७	२८
शल्ये हते पाण्डवानां शङ्कावादानादि ...	२१३	२४	वादनं ...	२१७	२८
युधिष्ठिरनाशार्थं शल्यबलानां निर्गमनादौ	२१३	२७	कौरवयोयशङ्कावर्णनं श्रुत्वा दृष्ट्वा शल्यस्य	२१८	१
सञ्जयोक्ति ...	२१३	२७	नादि ...	२१८	१
युधिष्ठिरवाहायार्थमज्जुनादीनामागमनं	२१३	२९	शल्यदृष्ट्वा युद्धवर्णनं ...	२१८	२
शल्यबलानामाक्रोशवार्थं ...	२१३	३८	दृष्ट्वा युद्धं पीडितं दृष्ट्वा भीमादीनामागमनं	२१८	१०
पाञ्चालादिभिः शल्यबलानां शादि ...	२१३	४०	दृष्ट्वा युद्धस्य दशां शल्यनाशस्य नाशादि	२१८	१४
बलवर्धं दृष्ट्वा दुर्योधनं प्रति शकुनिवाक्य	२१३	४४	सात्त्विकशरणेन शल्यस्य नाशादि	२१८	१७
दुर्योधनशकुन्यादृक्प्रत्युक्तौ ...	२१३	४८	कौरवसैन्यभङ्गे सञ्जयोक्ति	२१८	२०
शकुनिवाक्येन दुर्योधनस्य युद्धार्थं निर्गमनादि	२१३	५२	सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा कृतवर्षणं आगमनादि	२१८	२१
नादि ...	२१३	५२	कृतवर्षणं शल्यकोयुद्धवर्णनं ...	२१८	२८
शकुलपुद्धवर्णनं ...	२१३	५३	विरथं कृतवर्षणं गृहीत्वा रूपस्थापयानं	२१८	३८
शल्ये हते कौरवविमुखादौ सञ्जयोक्ति	२१५	८	दुर्योधनबलानां पलायनादि ...	२१८	२०
कौरवसैन्यानां पलायनादिकथनं	२१५	१६	सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य पाण्डवान् प्रत्या	२१८	२२
पाण्डवानां कौरवसैन्याभिगमनादि	२१५	२०	गमनादि ...	२१८	२२
पाण्डवादीनां परस्परकोपकथनं	२१५	२२	दुर्योधनपुद्धे सञ्जयोक्ति	२१८	२८
पराशुमुखेयोधान् प्रत्यज्जुनादीनां दृष्टानामि	२१५	२२	युधिष्ठिरादिभिर्दुर्योधनस्य युद्धवर्णनं	२१९	६

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
द्वैषिभोमयोर्द्वैवर्णं	२२०	१७	योधानां गमनं	२२५	४
शकुनिपुधिष्ठिरयोर्द्वैवर्णं	२२०	२०	उद्यतकार्यकान् योधान् दृष्ट्वा श्रीरुपं प्रत्य		
कृतवर्मादिभिः सायक्यादीनां युद्धवर्णनं	२२०	२८	अर्जुनवाक्यं	२२५	०
कौरवबलमज्ञादौ सञ्जयोक्ति	२२१	१८	दुर्योधनादीनां निन्दारूपमञ्जनवाक्यं	२२५	१२
कौरवैर्द्विपुधिष्ठिरस्य युद्धवर्णनं	२२१	२३	अञ्जुनस्य दुर्योधननैयमध्यप्रवेशे सञ्जयोक्ति	२२६	१०
पुधिष्ठिरसाहाय्यार्थं शिखण्डिप्रसूतीनामा			पार्थश्रापकैर्दिगाच्छादनादि	२२६	१०
गमनं	२२१	२८	अञ्जुनवाक्येन कौरवसेनानाशनादि	२२६	२४
शकुलपुद्धवर्णनं	२२२	१	अञ्जुनपुद्ध सञ्जयोक्ति	२२६	३०
सदाशुने युद्धे वर्तमाने देविकापुत्रोत्त			अञ्जुनमयात् कौरवसैन्यप्रभं पलायनादि	२२७	२
कथनं	२२२	८	शकुलपुद्धवर्णनं	२२७	१३
सैनिकान् प्रति शकुनिवाक्यादि	२२२	१३	धृष्टद्युम्नदुर्योधनयोर्द्वैवर्णनं	२२७	१०
शकुनिवाक्येन पाण्डवीयबलमज्ञादि	२२२	१८	विरथस्य दुर्योधनस्य पलायनं	२२७	२२
भग्नं स्रवले दृष्ट्वा सहदेवं प्रति पुधिष्ठिर			भीमस्य गदायुद्धवर्णनं	२२७	२८
वाक्यं	२२२	२१	पुधिष्ठिरादीनां मशानीकनाशनादि	२२८	५
पुधिष्ठिरवाक्येन शकुनिं प्रति सहदेवस्य			दुर्योधनं दृष्ट्वा कौरवाणां परस्परवाक्यं	२२८	८
गमनादि	२२२	२५	अश्वत्थामादीनां शकुनिपक्षीयगमनादि	२२८	१५
सौवल्बले सहदेवबलानां युद्धवर्णनं	२२२	२८	धृष्टद्युम्नादीनां कौरवबलनाशनादि	२२८	१७
पाण्डवानां प्रति शकुनैरागमनादौ			शकुलपुद्धवर्णनं	२२८	२५
सञ्जयोक्ति	२२३	१८	अश्वत्थामादीनां दुर्योधनस्यैवणादि	२२८	३०
पाण्डवीययोधानां परस्परवाक्यादि	२२३	२८	अञ्जुनादिभिर्गजानो कनाशनादौ सञ्जयोक्ति	२२८	४
धृष्टद्युम्नं प्रति शकुनैर्गमनादि	२२३	२४	भीमं प्रति दुर्योधनभ्रातृणां गमनादि	२२८	६
शकुलपुद्धवर्णनं	२२३	२६	दुर्योधनभ्रातृणां नामकथनादि	२२८	७
पाण्डवैः कौरवबलनाशनादौ सञ्जयोक्ति	२२४	२३	दुर्योधनादिभिर्भीमस्य युद्धवर्णनं	२२८	१०
क्षत्रु राज्ञा इत्यादि योधान् प्रति शकुनि			अतान्प्रसूतीनां दुर्योधनभ्रातृणां		
वाक्यं	२२४	२५	क्रमेण नाशकथनं	२२८	१४
शकुनिं प्रति योधानां वाक्यं	२२४	२६	अतर्जभोमयोर्द्वैवर्णनं	२२८	२४
दुर्योधनमपि शकुनैर्गमनं	२२४	२८	भीमकृतश्रुतवैवधादि	२२९	४
दुर्योधनं प्रति शकुनिवाक्यं	२२५	१	शुभ्रवैवधं दृष्ट्वा कौरवाणां भीमावरणं	२२९	६
शकुनिवाक्येन पाण्डवान् प्रति धृष्टकार्यकाणां			भीमनाशितसैन्यानां सहायकथनादि	२२९	१०

प्रकरण	छे	पक्षो	प्रकरण	छे	पक्षो
दुर्व्योधानावस्थाने सञ्जयोक्ति	२३०	१७	पाण्डवानां ब्रह्मवादिनादि	२३४	२०
दुर्व्योधानं दृष्टाञ्जुनं प्रति ओक्षणावाक्यं ...	२३०	१८	शस्त्रपर्वान्तर्गतहृदप्रवेगपर्वारम्भ. ...	२३४	२२
ओक्षण्यं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	२३०	२८	पाण्डवान् प्रति शौबलसललानां गमने सञ्ज		
अञ्जुनस्य कौरवावप्रिष्टवत्त्वानां संख्याकथनं	२३१	१	योक्ति	२३४	२४
कौरवाणां नागार्थमञ्जुनप्रतिज्ञा ...	२३१	५	अञ्जुनकृतशौबलसलधादि	२३४	२५
दुर्व्योधमवलं प्रति ओक्षणास्य रघुप्रेषणादि	२३१	१३	शेषान् योधान् प्रति दुर्व्योधनवाक्यं ...	२३४	२८
सुदर्शनादिभिर्भीमादीनां युद्धवर्णनं ...	२३१	१७	कौरवसर्ववैद्यनां नागकथनादि ...	२३५	५
सुशर्मोञ्जुनयोर्युद्धवर्णनं	२३१	२७	सर्ववैद्यनायां दृष्टा दुर्व्योधनस्य मोक्षदि	२३५	१०
अञ्जुनकृतसुशर्मसंधादि	२३२	२	किञ्च श्रेयसमूदिति छतराष्ट्रमन्त्र ...	२३५	१४
सुदर्शनादिभिर्भीमस्य युद्धवर्णनं ...	२३२	५	अवप्रिष्टकौरवसलकथनादौ सञ्जयोक्ति.	२३५	१७
सहदेवं प्रति शौबलसललगमने सञ्जयोक्ति	२३२	१६	दुर्व्योधनस्य ब्रह्मप्रवेशाभिप्रायकथनादि	२३५	२१
भीमसहदेवौ प्रत्युल्लूकस्य वाचवर्णनं ...	२३२	१८	सञ्जयं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	२३६	२४
सहस्रयुद्धवर्णनं	२३२	२८	दुर्व्योधनस्य ब्रह्मप्रवेशादि	२३६	२८
शतधैर्यायोधानाच्छादनकथनं	२३२	२७	ब्रह्मप्रवेशं श्रुत्वा द्रौपेर्विलापवाक्यं ...	२३६	२५
शकुनिवाणपीडितं सहदेवं दृष्ट्वा भीमेन			सर्ववैद्यस्यैव श्रुत्वा योषितां विलापादि ...	२३७	१
कौरवसैन्यनिवारणादि	२३२	२९	राजदारान् गृहीत्वा दुर्व्योधानामात्यानां		
भीममयात् द्रवतो योधान् दृष्ट्वा दुर्व्योधन			नगरगमनादि	२३७	५
वाचं	२३२	५	विद्रवत सर्वान् दृष्ट्वा युयुसोश्चिन्तादि	२३७	१३
दुर्व्यो धिन सैन्यानां प्रत्यागमनादि	२३२	७	मुषिष्ठिरानुश्रया राजदारैः सह युयुसोर्ह		
सकुलसुद्धवर्णनं	२३२	१०	सिन्हापुरागमनं	२३७	२०
सहदेववाणेनोल्लूकस्य संधादि	२३२	१६	तद्विषयीयसुद्धवर्णनान्तर्गतायै युयुक्ते प्रति		
पुत्रवधं दृष्ट्वा शकुनेर्विदुरवाक्यस्मरणान्दि	२३२	१८	विदुरवाक्यं	२३७	२४
शकुनिसहदेवयोर्युद्धवर्णनं	२३२	२०	दुर्व्योधानापक्रमणादौ युयुत्सुवाक्यं ...	२३७	२६
शकुनिं समर्थं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनादि	२३२	२७	युयुत्सुं प्रति विदुरवाक्यं	२३८	१
पूतमनूचं शकुनिं प्रति सहदेवस्य पक्ष			दुःखितस्य विदुरस्य प्रवेशादि	२३८	६
वाक्यं	२३२	४	अवप्रिष्टा छतराष्ट्रमन्त्र किमञ्जुर्वचिति		
सहदेवशकुनयोर्युद्धवर्णनं	२३२	८	छतराष्ट्रमन्त्र	२३८	१२
सहदेववाणेन शकुनिसंधादि	२३२	१५	द्रौपिप्रभृतोनां वयाणां ब्रह्मसमीपगमनादौ		
शकुनिं शतं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं ...	२३२	१८	सञ्जयोक्ति	२३८	१४

प्रकरणं	छे	पंक्ति	प्रकरणं	छे	पंक्ति
युधिष्ठिरादीनां दुर्योधनाविषयं	२३८	१६	श्रुत्यपर्वान्तर्गतगदायुद्धप्रवृत्तिरम्भः	२४३	८
हृदेनिमज्जन्ते दुर्योधने प्रति छपट्टेऽणिष्ठत		१	भविष्ये दुर्योधनः किमप्रवीदित्यादि एत		
वर्षणां वाक्यं २३८	२१		राष्ट्रप्रभृति २४३	८	
रुपादीन् प्रति दुर्योधनवाक्यं २३८	२६		दुर्योधनस्य हृदाविर्गमनादौ सञ्जयोक्तिः	२४३	१५
ट्रेऽणिसाहस्रवाक्ये सञ्जयोक्तिः २३८	१		हृदाविर्गत्य युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२४३	१७
तस्मिन् हृदे जलपानार्थं व्याधानामागमनं	२३८	५	दुर्योधनस्य विकृत्यनवाक्यं २४३	२९	
व्याधानां तद्गोचरवचनश्रवणादि २३८	७		एकैकेन युद्धार्थं दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिर		
गोचरवचनं श्रुत्वा सुभक्तानां पाण्डवोपश्रित्वि			वाक्यं २४४	३	
रागमनादि २३८	१७		गदायुद्धकरणार्थं दुर्योधनवाक्यं २४४	७	
भीमवर्धनं प्रति सुभक्तानां दुर्योधनवृत्तान्त			मां घोषयेत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं २४४	१३	
कथनं २३८	२२		दुर्योधनस्य गदाग्रहणादौ सञ्जयोक्तिः २४४	१५	
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य दुर्योधनस्य हृद			पाण्डवान् प्रति दुर्योधनस्य सकोधवाक्यं	२४४	२६
प्रवेशादिकथनं २३८	२५		गृहीतगदस्य दुर्योधनस्य शोभाकथने		
युधिष्ठिरादीनां वैपाद्यनृद्वदसमीपगम			सञ्जयोक्तिः २४४	२७	
नादि २३८	२८		दुर्योधन युधिष्ठिरयोः शक्तिप्रत्युत्तौ २४५	१	
तनुसम्बद्धं श्रुत्वा दुर्योधनं विश्राण्य रुपादौ			दुर्योधनस्य वक्रोद्विपक्षे सञ्जयोक्तिः २४५	१२	
नामपयानादि २४०	१३		पाण्डवान् प्रति दुर्योधनस्य विकृत्यनवाक्यं	२४५	१४
रुपादीनामपयानादौ सञ्जयोक्तिः २४०	२२		युधिष्ठिरवाक्येन सहदेवकोपे सञ्जयोक्तिः	२४५	२३
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं २४०	२४		युधिष्ठिरं प्रति कुड्डस्य श्रीकृष्णस्य वाक्यं २४५	२४	
दुर्योधननाशोपायकथने वासुदेववाक्यं	२४०	२८	श्रीकृष्णं प्रति भीमस्य साहसवाक्यं २४६	८	
श्रीकृष्णवाक्येन दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये			श्रीकृष्णकृतहृकोदरस्थाने सञ्जयोक्तिः	२४६	१४
सञ्जयोक्तिः २४१	८		भीमप्रशंसास्वर्प श्रीकृष्णवाक्यं २४६	१५	
दुर्योधनावेपथ्यं युधिष्ठिरवाक्यं २४१	११		युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य साहसवाक्यं २४६	२५	
युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनोत्तरे			गृहीतगदयोर्भीमदुर्योधनयोः समानगम		
सञ्जयोक्तिः २४१	२८		कथनं २४६	२८	
युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनवाक्यं २४१	३०		दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं २४७	४	
युधिष्ठिरदुर्योधनयोः संवादः २४२	४		भीमं प्रति दुर्योधनस्य विकृत्यनवाक्यं २४७	१४	
हृदप्रवेशप्रपञ्चमात्रि २४३	७		गदायुद्धस्थाने बलरामस्यागमनादौ		
			सञ्जयोक्तिः २४७	२२	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वलरामं प्रति शुधिरादीनां वाक्यं ...	२४७	२४	भार्यासु चर्म वक्षस्विति चर्द्धं प्रति दक्षवाक्यं	२५०	६
श्रीकृष्णं प्रति वलरामस्य गदायुद्धदर्शनादि ...	२४७	२५	रोहिण्यावर्तं चर्द्धं दृष्ट्वा पुनश्चन्द्रपञ्जीनामा	२५०	८
प्रायवाक्यं ...	२४७	२६	गमनादि ...	२५०	९
श्रीमदुद्योधनयोर्द्वभूम्यागमनादिकथनं	२४७	२८	दक्षग्रापेन चर्द्धस्य यक्षरोगावेशादिकथनं	२५०	१५
शुधिरादिभिर्वलरामस्याभिद्वनादि	२४७	२८	चर्द्धे वीर्यमाणे शोषय्यभावे जाते प्राणिव	२५०	१५
कथनं ...	२४७	२८	द्यादि ...	२५०	१८
वलरामागमने वैशम्पायनं प्रति जनमेजयः	२४७	२९	चर्द्धं प्रति देवानां वाक्यं	२५०	२०
प्रश्नः ...	२४८	२५	चर्द्धमुखात् प्रापटन्तानां सुतवर्ता देवानां	२५०	२१
हर्मार्थं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णस्य गमनादौ	२४८	२६	दक्षं प्रति वाक्यं	२५०	२३
वैशम्पायनोक्तिः ...	२४८	२८	देवानां प्रति दक्षवाक्यं	२५०	२७
प्रत्यागतस्य श्रीकृष्णस्य पाण्डवकुलविभा	२४८	२९	दक्षवाक्यं श्रुत्वा श्रीमस्य प्रभासतीर्थक्षाना	२५१	३
गादि ...	२४८	२९	दिना प्रापमाचनानादि	२५१	५
कौरवकुलविभागार्थं रामे वदति तदकरणेन	२४८	२९	चर्द्धं प्रति दक्षलोपदेशवाक्यं	२५१	५
वलदेवकौधादि ...	२४८	२९	वलदेवस्य चर्मोद्देशेदतीर्थगमनादिकथनं	२५१	११
तीर्थयात्रापकरणान्वयनार्थं प्रियान् प्रति	२४८	३०	वलरामस्य चितोदयानतीर्थगमनादौ	२५१	१६
वलरामवाक्यं ...	२४८	३०	वैशम्पायनोक्तिः ...	२५१	१६
वलदेवतीर्थयात्रागमनकथनादि	२४८	३०	चितस्य कूपपतनादिवृत्तान्तश्रवणार्थं जनमे	२५१	२०
वलदेवस्य मागाविधद्रव्यदानकथनं	२४८	३०	जयप्रश्नः ...	२५१	२०
वारखतादितोर्थानां गुणोत्पत्तिश्रवणार्थं	२४८	३०	चितस्य कूपपतनोपाख्यानकथने वैशम्पाय	२५१	२३
जनमेजयप्रश्नः ...	२४८	३०	नोक्तिः ...	२५१	२३
तीर्थमाहात्म्यकथनार्थं वैशम्पायनप्रतिज्ञा	२४८	३०	पञ्चलन्ध्या एकतदितचित्तानां श्राद्धार्था	२५१	३
प्रभासतीर्थक्षानेन यक्षिण्यश्चक्ष्य ग्राप	२४८	३०	प्राचीदिग्गमनादि ...	२५१	३
मोचनादि ...	२४८	३०	चितस्य कर्षेठलमषट्पदानयोरेकतद्वितये	२५१	३
श्रीमः कथं यक्षणा यक्ष इत्यादि जनमेजयः	२४८	३०	यिन्नाकथनादि ...	२५१	३
प्रश्नः ...	२४८	३०	पथि दृक् दृष्ट्वा भयाक्षितस्य कूपे पतनादि	२५१	१०
श्रीमभिशापपटन्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२४८	३०	पतिर्न चितं श्रान्ता आचिर्गमनादि ...	२५१	१३
तत्र पञ्जीपु मध्ये रोहिण्यां श्रीमस्य प्रीति	२५०	१	कूपे पतितस्य चितस्य चेष्टाकथनादि ...	२५१	१६
कथनं ...	२५०	१	कूपमध्ये चितस्य यक्षकरणार्थं	२५१	१८
पितरं दक्षं प्रति चर्द्धपञ्जीनां वाक्यादि ...	२५०	३	चितस्य चर्द्धे श्रुत्वा देवानामुद्देशादि ...	२५१	२९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
पुनः शब्दं युत्वा देवान् प्रति दृष्टव्यतिवाक्यं	२५२	२४	सप्तसरस्वतीसंयोगेन हिमालये सारस्वततीर्थं		
चित्तस्य समीपे देवानां गमनादि	२५२	२६	कथनं	२५६	१८
देवानां वरेण कृपाक्षितस्थानाद्यादि	२५३	१	मङ्गलकथं सिद्धिदत्तान्तकथनं	२५६	२१
एकतद्विधौ भ्रातरौ प्रति चित्तस्थाभिप्राय			स्त्रीदर्शनेन मङ्गलकथं प्रस्तुतवाट्रेतात् सप्त		
प्रदानं	२५३	५	पुत्रोत्पत्तिकथनं	२५६	२२
रामस्य विनयनादितीर्थगमनादौ वैशम्पाय			सुप्रसन्नकरे शाकरसदृशनेन मङ्गलकथं		
नैकिः	२५३	१२	नृत्यादि	२५६	२८
सुभूमिकतीर्थप्रभावकथनादि	२५३	१४	नृत्यनिवारणार्थं महादेवं प्रति देवादीनां		
रामस्य गान्धर्व्यतीर्थगमनादिकथनं	२५३	२१	विश्रायनादि	२५६	३०
रामस्य गण्डोत्तरीयगमनादिकथनं	२५३	२५	नृत्यन्तं मङ्गलकं प्रति महादेववाक्यं	२५७	१
रामस्य शङ्खतीर्थगमनादि	२५३	३०	मङ्गलकमहादेववीर्यप्रत्युक्तौ	२५७	५
रामस्य दैतवनगमनादि	२५४	८	शिवाकुटार्चिर्गतं भस्म वृष्ट्वा मङ्गलकथं		
नागवर्त्मतीर्थदत्तान्तकथनादि	२५४	११	श्रीकादि	२५७	७
रामस्य प्राचीदिग्भवस्रतीर्थदर्शनादि	२५४	१५	महादेवं प्रति मङ्गलकथं स्तुतिवाक्यं	२५७	८
सारस्वती कथं प्रादुर्मुखी निवृत्ता इत्यादि			मङ्गलकं प्रति महादेवस्य वरदानादि	२५७	१५
जनमेजयप्रश्नः	२५४	२०	रामस्य सारस्वततीर्थवासादौ वैशम्पायनैकिः	२५७	२१
सारस्वतीमिष्टनिवृत्तान्तकथने वैशम्पाय			रामस्यैवमवतीर्थगमनादि	२५७	२४
नैकिः	२५४	२२	शौचानवतीर्थस्य कपालमोचननाम्नः कारणादि		
रामस्य मैमिवीयतीर्थदर्शनादि	२५५	८	ज्ञानार्थं जनमेजयप्रश्नः	२५७	२८
सारस्वतीतीर्थवर्णनादि	२५५	१२	कपालमोचननाम्नो दत्तान्तकथने वैशम्पाय		
सप्तसारस्वतं कस्मात् कथं मङ्गलकीमुनि			नैकिः	२५७	३०
विद्यादि जनमेजयप्रश्नः	२५५	२०	रामस्य रुषङ्गोरश्रमगमनादि	२५८	१५
सप्तसरस्वतीदत्तान्तकथने वैशम्पायनैकिः	२५५	२२	रुषङ्गुतमुत्थागदत्तान्तकथनादि	२५८	१८
सारस्वत्याः सुप्रभादि सप्तनामकथनं	२५५	२३	आर्हियेषः कथं तपस्तप्तवानित्यादि जनमे		
पुण्यरतीर्थे पितामहस्य समीकवक्त्रकथनादि	२५५	२४	जयप्रश्नः	२५८	१
एषिषाक्षेण प्रद्वेषः सारस्वतीप्रारणं	२५६	१	आर्हियेषतपोदत्तान्तकथने वैशम्पायनैकिः	२५८	३
तप सरस्वत्याः सुप्रभागागप्राप्तादि	२५६	२	मिन्दुदोषदेवायोत्पत्त्या प्राज्ञाणलप्राप्ति		
मैमियादिषु काश्चनान्यादिसारस्वतीदत्तान्त			कथनं	२५८	१०
पथमं	२५६	५	विश्वामित्रस्य प्राज्ञाणलप्राप्तिदत्तान्तकथनं	२५८	११

प्रकरण	छठे	पंक्ती	प्रकरण	छठे	पंक्ती
रामस्य वकाशमगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२६०	५	नादौ वैशम्पायनोक्तिः	२६२	३०
दासभ्यक्तस्य वृत्तान्तकथनं	२६०	६	सरस्वतीं प्रति तीर्थगेविनामृषीणां वाक्यं	२६३	८
पशुपत्यर्चनार्थं धृतराष्ट्रमपीपगमनादि	२६०	१०	अधिभिरारोहितस्य महादेवस्य प्रसादेन		
धृतराष्ट्रवाक्यं सुता दासभ्यस्य चिन्ता	२६०	१२	सरस्वतीप्रापमोचनादि	२६३	१३
धृतराष्ट्रं ज्ञानार्थं दासभ्यस्य होमकरणादि	२६०	१५	मुनीन् प्रति क्षुधितानां राक्षसानां वाक्यं	२६३	१७
धृतराष्ट्रं प्रति प्रात्रिकानां राज्यनामप्रस्तावना			राक्षसभोज्यान्नभागकथनादि	२६३	२६
कथनं	२६०	२४	सरस्वतीप्रसादेन राक्षसानामुद्धार	२६३	२८
वर्चस्प्रीतिप्रसादार्थं धृतराष्ट्रवाक्यं	२६०	२६	किमर्थं शक्रोमहाव्याध्यामाश्रयानित्यादिजनने		
धृतराष्ट्रवाक्येन प्रसन्नस्य वक्तव्यं राज्यं मोक्ष			जयप्रश्न	२६४	३
यिला गमनादि	२६०	३०	शक्तस्य ब्रह्मव्याप्राप्त्युपाख्यानकथने वैशम्पाय		
तस्मिन् तीर्थे सुवचनार्थं दृष्टव्यमेकपक्षार्थः			नोक्तिः	२६४	४
कथनादि	२६१	३	वसुदेवस्य तत्तीर्थगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२६४	१७
तस्मिन् तीर्थे ययातिपक्षकथनादि	२६१	७	कुमारस्याभिषेकादिश्रवणार्थं जनमेजय		
वशिष्ठस्यापवाहोऽपी भीमवेगं कथमित्यादि			प्रश्नः	२६४	२५
जनमेजयप्रश्नः	२६१	१७	कान्तिकेयश्चक्षुःश्रुतान्तकथने वैशम्पाय		
विश्वामित्रवशिष्ठयोर्विराटदौ वैशम्पाय			नोक्तिः	२६४	२८
नोक्तिः	२६१	२८	कुमारदत्तनार्थं महादेवप्रभृतीनामागम		
वशिष्ठानयनार्थं विश्वामित्रस्य चिन्ताकथनं	२६१	२७	नादि	२६५	१८
विश्वामित्रस्य सरस्वतीस्मरणादि	२६१	२८	कान्तिकेयं दृष्ट्वा महादेवस्य विनिर्ग		
सरस्वतीं प्रति वशिष्ठानयनार्थं विश्वामित्र			वतखोभूर्त्तिः प्रकल्प्य कुमारस्य ब्रह्मादीन्		
वाक्यं	२६२	३	प्रति गमनादि	२६६	२
विश्वामित्रवाक्येन सरस्वत्याचिन्तादि	२६२	५	ब्रह्माणं प्रति महादेवादीनां वाक्यं	२६६	८
सरस्वतीं प्रति वशिष्ठवाक्यं	२६२	१०	कान्तिकेयस्याधिपत्यदानार्थं प्रक्षालयिता	२६६	११
कुसापहारेणोद्दामानस्य वशिष्ठस्य सरस्वती			कान्तिकेयान्भिषेकार्थं ब्रह्मादीनां हिमालया		
स्तुतिरूपवाक्यं	२६२	१५	गमनादि	२६६	१६
आनोतं वशिष्ठं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्य खल्लान्वेष			कान्तिकेयान्भिषेकमहोत्सवे देवादीनामा		
णादि	२६२	२०	गमने वैशम्पायनोक्तिः	२६६	२०
सरस्वतीं प्रति विश्वामित्रस्य शापवाक्यं	२६२	२३	ब्रह्मादीनां स्कन्दपारिपदानादि	२६७	१२
विश्वामित्रप्रपेन सरस्वत्याः शोणितवध			यमादीनां कान्तिकेयानुचरदानं	२६७	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कार्तिकेयस्य सैन्यानां नामकथनं ...	२६८	१४	मोक्षि	२७५	१२
नानाविधवृक्षाणां सैन्यानां नामकथनं ...	२६८	८	वदरपाचनतीर्थवृत्तान्तकथने कन्यायाः शक्रः		
स्कन्दसैन्यानां प्रहरणादिनामकथनं ...	२७०	७	निमित्तप्रतकथनं	२७५	१३
कुमाराभिषेके दृष्टा सैन्यानां मृत्यादि ...	२७०	१०	वशिष्टरूपेण कन्यासमीपे शकस्याममनादि	२७५	१६
मातृगणकथनप्रतिज्ञायां वैशम्पायनोक्तिः	२७०	१७	वशिष्टरूपधारिणं शक्रं प्रति कन्यायावापयं	२७५	२०
मातृणां प्रभावत्यादिनामकथनं ...	२७०	१८	कन्यां प्रति शक्रस्य वाक्यं	२७५	२३
मातृणां विसृतिरूपवर्णनादि ...	२७१	१७	पञ्चवदरपाकाद्यं कन्यां प्रति शक्रवाक्यादि	२७५	२७
कुमाराय शक्रस्य शतपलदानादि ..	२७१	२०	प्रीतस्य शक्रस्य कन्यां प्रति वरदानादि ...	२७६	१०
कार्तिकेयाय महादेवस्य सेनादानादि ...	२७२	२	वदरपाचनतीर्थवृत्तान्तस्य प्रकारान्तर		
विष्णुप्रभृतीनां वैजयन्त्यादिदानं ..	२७२	५	कथनं	२७६	१४
देवसेनां प्राप्तिस्तस्कन्दस्य प्रभावरूपेण	२७२	१०	वदरपाचनतीर्थवासफलकथनादि ...	२७७	८
दैत्यविनाशाय कार्तिकेयस्य गमनं ...	२७२	११	कन्यायाजन्मवृत्तान्तस्यवर्णार्थं जनमेजयप्रश्न	२७७	१५
देवादीनां कार्तिकेयस्यवादि ...	२७२	१५	सुतावनीजन्मवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२७७	१६
कार्तिकेयं दृष्ट्वा दैत्यानां पलायनं ...	२७२	२३	वलरामखेत्रतीर्थगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२७७	२२
कार्तिकेयस्य तारकप्रभृतिदैत्यनाशनं ...	२७२	२८	रामतीर्थवृत्तान्तकथनादि	२७७	२६
कार्तिकेयभयादाणस्य कौश्लपर्वतस्थितिः	२७३	८	आदित्यतीर्थवृत्तान्तकथनादि	२७८	७
कौश्लपर्वतं प्रति कार्तिकेयस्य शक्तित्यागादि	२७३	१०	आदित्यतीर्थं देवलवासादौ वैशम्पायनोक्तिः	२७८	१६
कार्तिकेयस्य कौश्लपर्वतभेदनादि ..	२७३	१८	देवलप्रसक्तकथनादि	२७८	१७
देवानां दुन्दुभिवादानादि	२७३	२१	देवलाश्रमे जैगीषयस्य मुनेरागमनादि ...	२७८	२०
रामस्य तैजसतीर्थगमनादि	२७४	१	जैगीषयं प्रति देवलस्य मानसि चिन्तायाः		
अपाम्नोरेभिरेकश्रवणार्थं जनमेजयप्रश्न	२७४	७	कथनं	२७८	२७
वदरपाचनतीर्थवृत्तान्तकथनार्थं वैशम्पायनोक्तिः	२७४	११	जलानयनार्थं सुमुद्रगतस्य देवलस्य जैगीषय		
वदरं प्रति देवतानां वाक्यं	२७४	१२	दर्शनं	२७८	३०
जलाधिपतय वदरपाचनतीर्थवादि ...	२७४	१६	तत्र जैगीषयदर्शनेन देवलस्य चिन्तादि ...	२७८	१
वलरामखेत्राप्रतीर्थगमनादि	२७४	१८	जैगीषयस्य तप प्रभावं दृष्ट्वा देवलस्य विस्म		
किमर्थमग्निं प्रनष्ट इत्यादि जनमेजयप्रश्न	२७४	२३	यादि	२७८	४
अग्निप्रनाशवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२७४	२४	देवलस्य ब्रह्मवशिषाश्लोक्तिप्रत्युत्तो ...	२८०	१
महद्योमितीर्थवृत्तान्तकथनं	२७४	२८	देवलं प्रति पिङ्गानां वाक्यं वैशम्पायनोक्तिः	२८०	४
रामस्य वदरपाचनतीर्थगमनादौ वैशम्पाय			पिङ्गानां वाक्येन देवलस्य पुनराश्रमगमनादौ		

प्रकरण	पृष्ठे	यक्षो	प्रकरण	पृष्ठे	यक्षो
वैशम्पायनोक्ति.	२८०	७	जिज्ञासा	२८३	२६
अश्वमेधं जैगोपयं प्रति देवसवाक्यं	२८०	१०	कुरुचेवृत्तान्तकथने मुनीनां वाक्यं	२८३	२७
देवसं प्रति जैगोपयस्य योगोपदेशादि	२८०	११	दन्द्रकुराजयोरुक्तिप्रत्युक्तौ	२८३	२८
रामस्य त्रौर्यगमने वैशम्पायनोक्ति.	२८०	१२	शक्रं प्रति देवानां वाक्यं	२८४	३
कथं द्वादशवार्धिक्यामनादृष्ट्या शरस्वती			कुरुराजं प्रति शक्रवाक्यं	२८४	५
मुनिरथापघामापरति जननेत्रयप्रश्न	२८१	१	कुरुचेवृत्तान्तमाहात्म्यकथनं	२८४	१०
द्वादशवार्धिक्यनादृष्टवृत्तान्तकथने वैशम्पाय			कुरुचेवृत्तान्तनिर्णयकथनादि	२८४	१८
नोक्ति	२८१	२	रामस्य कुरुचेवाश्रमदर्शनादौ वैशम्पाय		
तत्र पुनर्गच्छत्वा दधीचमुनिं प्रति शरस्वती			नोक्ति	२८४	२२
नदीशक्यं	२८१	८	राम प्रति मुनीनामाश्रमवृत्तान्तकथनं	२८४	२५
पुनर्गच्छत्वा शरस्वतीं प्रति मुनेर्वरदानादि	२८१	१३	रामस्य मित्रावरुणाश्रमगमनादि	२८५	५
दधीचमुनिवृत्तशरस्वतीसूक्ति.	२८१	१६	रामस्य समीपे नारदस्यागमनं	२८५	८
देवासुरसंघामे देवानां दधीचास्त्रिप्रार्थनादि	२८१	२२	कुरुचेवृत्तवृत्तान्तश्रवणार्थं नारदं प्रति		
द्वादशवार्धिक्यामनादृष्ट्या दुर्धामानां ऋषीणां			रामवाक्यं	२८५	१४
पलायनादि	२८२	४	रामं प्रति नारदस्य भीष्मादीनां मरणकथनं	२८५	१७
अपिभि सद्यः शरस्वतमुनेरुक्तिप्रत्युक्तौ	२८२	१३	कौरवबलावशिष्टानां श्रवादीनां नामकथनं	२८५	२०
कथं दुमारी भगवन् तपोयुक्ता इत्यादि जनमे			दुर्योधनभीमयोर्दुष्टस्थले रामस्य गमनार्थं		
जयप्रश्नः	२८२	२३	नारदवाक्यं	२८५	२२
गान्धर्व मन्त्रा सुतोत्पादादौ वैशम्पायनोक्ति.	२८२	२५	रामस्यानुयायिविजर्जनादौ वैशम्पायनोक्ति	२८५	२७
गर्गकन्यायास्तपश्चरणदिकथनं	२८२	२७	रामस्य शरस्वतीमाहात्म्यकथनं	२८५	२८
परलोकं गन्तुं युतां कुमारीं प्रति नारद			गदायुद्धदर्शनार्थं रामस्यागमनं	२८६	२
वाक्यं	२८३	३	रामे सन्निहितं दुर्योधन कथं भीमं प्राय		
गालवपुत्रेण समर्थं लब्धं कुमार्याविवाहादि	२८३	६	युधतेति हृतराष्ट्रं	२८६	६
गालवं प्रति कुमारीवाक्यं	२८३	११	हृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	२८६	७
कुमारीतीर्थवासफलकथनं	२८३	१३	युधिष्ठिरं प्रति रामस्य वाक्यं	२८६	८
रामस्य मुनीन् प्रति कुरुचेवृत्तवृत्तान्त			रामवाक्येन सर्वेषां समन्तपञ्चकागमनादि	२८६	१५
कथनं	२८३	२०	गदाधारिकोर्भीमदुर्योधनयोः प्रभाकथनं	२८६	२३
रामं प्रति मुनीनां वाक्यं ..	२८३	२३	दुर्योधनभीमयोः परस्परार्जुनादि	२८६	२८
किमर्थं कुरुणा कष्टमित्यादि रामस्य			भीमदुर्योधनयोरुपवर्णनं	२८७	१

प्रकरण	पृष्ठे	यत्ना	प्रकरण	पृष्ठे	यत्ना
युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनवाक्यं	१८७	१८	देवादीनां स्वस्वानगमनादि ...	१८९	१०
युद्धदर्शनामुपवेशनादि ...	१८७	१९	तं पतितं दृष्ट्वा पाण्डवानां हर्षादौ ..		
वायुह्लादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	१८७	२०	सञ्जयोक्तिः ...	१८४	४
धृतराष्ट्रस्यामुतापवाक्यं ...	१८७	२८	पतितं दुर्योधनं प्रति भीमस्य पदपवाक्यं	१८४	६
दुर्योधनस्य भीमाङ्गानादौ सञ्जयोक्तिः	१८८	१	भीमस्य पादेन दुर्योधनशिरस्यङ्गोदि	१८४	८
तदा निर्घातवातायनिमित्तकथनादि ...	१८८	५	दुर्योधनं प्रति पुनर्भीमवाक्यं ...	१८४	१०
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य साहसवाक्यं ...	१८८	१२	युधिष्ठिरादीन् प्रति भीमस्य सहस्रवाक्यं	१८४	१२
द्रौपदीसभानयनाद्यनूय दुर्योधने प्रति			भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं ...	१८४	१८
भीमस्य सन्तोषवाक्यं ...	१८८	२६	दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्तोषवाक्यं	१८४	२५
भीमं प्रति दुर्योधनस्य सन्तोषवाक्यं ...	१८८	४	युधिष्ठिरविराट् सञ्जयोक्तिः ...	१८५	६
दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा सर्वेषां तपस्रसंनं ...	१८८	८	अधर्मेण हतं दृष्ट्वा रामः किममवीदिति		
भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धात्मे सञ्जयोक्तिः	१८८	१५	धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	१८५	८
भीमस्य मञ्जुलादितिकथनादि ...	१८९	१	शिरसिभ्रतं दृष्ट्वा रामस्य क्रोधो सञ्जयोक्तिः	१८५	१०
भीमदुर्योधनयोस्तुल्यगदायुद्धवर्णनं ...	१८९	८	भीमनिन्दारूपे वल्लभरामवाक्यं ...	१८५	११
तपोमुहूर्त्तं दृष्ट्वा श्रीहृषीकेशस्य वाक्यं			मुहूर्त्तं वल्लभरामं प्रति श्रीकृष्णशायं	१८५	१८
सञ्जयोक्तिः ...	१८९	१०	श्रीकृष्णे प्रति वल्लभदेववाक्यं ...	१८५	२५
भीमदुर्योधनयोर्बलावलकथने वासुदेवोक्तिः	१८९	२	रामस्य क्रोधनिवारणार्थं श्रीकृष्णशायं	१८५	२८
मायायुद्धकरणार्थं अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णोप			श्रीकृष्णे प्रति रामवाक्यं सञ्जयोक्तिः	१८६	१
देशः ...	१८९	४	रामस्य दारकागमनादिकथनं	१८६	५
श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरापरार्थकथनं ...	१८९	८	चिन्तितं युधिष्ठिरं प्रति वासुदेववक्ष्यः	१८६	८
श्रीहृषीकेशश्चाङ्गुलस्य शोभारूपीकनादि	१८९	२०	राजमुहूर्त्तं पादस्पर्शमपहमानस्य युधि		
उभयोर्बहिषमण्डलादितिकथनं ..	१८९	२१	ष्ठिरस्य वाक्यं ...	१८६	१०
भीमगदया दुर्योधनोत्सङ्गादि ...	१८९	१४	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णशायोदौ सञ्जयोक्तिः	१८६	१४
दुर्योधने पतिते उत्सङ्गापातादिकथनं ...	१८९	१८	युधिष्ठिरं प्रति हर्षस्य भीमस्य वाक्यं	१८६	१७
दुर्योधने पतिते पञ्चरात्रादीनां महानाद			भीमवाक्यानुमोदनेन युधिष्ठिरवाक्यं	१८६	२२
कथनं ...	१८९	२१	दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा पाण्डवाः किमकुर्वन्ति		
दुर्योधने पतिते मेथ्यादीनां ध्वनिकथनं	१८९	२३	धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	१८६	२५
ऋतुतोषाताम् दृष्ट्वा पाण्डवादीनामुद्दे			पाण्डवानां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः	१८६	२६
गादि ...	१८९	२८	भीमप्रसङ्गवाक्यं वीराणां वाक्यं ...	१८७	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पौञ्चालान् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८७	११	मयादि	२८७	३०
दुर्व्योधननिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	२८७	१४	वासुदेवं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२८७	६
अधिवेषवाक्यं युवा दुर्व्योधनस्येत्यानादि	२८७	१७	गान्धारीः प्रसन्नमार्थं युधिष्ठिरवाक्यं	२८७	१४
श्रीकृष्णं प्रति दुर्व्योधनस्य परपवाक्यं	२८७	२१	युधिष्ठिरवाक्येन श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर		
दुर्व्योधनं प्रति श्रीकृष्णस्य परपवाक्यं	२८८	४	गमनादि	२८७	४३
श्रीकृष्णं प्रति दुर्व्योधनशक्यं	२८८	१५	उत्तरार्द्धं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य निन्दनादि	२८७	२८
दुर्व्योधनं प्रति पुण्यवर्षादौ सञ्जयोक्तिः	२८८	१८	उत्तरार्द्धं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं	२८७	३०
दुर्व्योधनपूजां दृष्ट्वा चिन्तितान् पाण्डवान्			गान्धारी प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं	२८७	२०
प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८८	२४	श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीवाक्यं	२८७	२७
श्रीकृष्णवाक्यं युवा सर्वेषां हर्षादि	२८८	४	द्रोण्याभिप्रायप्रकाशेन उत्तरार्द्धं प्रति श्रीकृष्ण		
सर्वेषां निवासगमनादौ सञ्जयोक्तिः	२८८	८	वाक्यं	२८७	२
रथादवतीर्य पाण्डवानां दुर्व्योधनप्रतिविमर्श			श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुरादागमनं	२८७	७
मादि	२८८	११	भगवत्कथां दुर्व्योधनः किमभाषत इत्यादि		
गाण्डीवावतरणार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८८	१५	उत्तरार्द्धप्रश्नः	२८७	१२
श्रीकृष्णवाक्येन सञ्जयस्यार्जुनस्य रथादवती			दुर्व्योधनव्यवधानादौ सञ्जयोक्तिः	२८७	१४
हर्षं	२८८	१७	सञ्जयस्य दुर्व्योधनेनोक्तविनायकघटनं	२८७	१८
अर्जुनध्वजस्य कपेरन्तर्धानं	२८८	२८	गान्धारीशोकमनूय दुर्व्योधनवाक्यं	२८७	१७
अर्जुनस्य दाहणं भक्तोभूतलकथनं	२८८	२०	दुर्व्योधनं हतं युवा अत्यन्तामादीनां पुष्ट		
भक्तोभूतं रथं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	२८८	२२	स्नानगमनं	२८७	२७
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य रथदर्शकारण			पतितस्य दुर्व्योधनस्य स्मरणं	२८७	३०
कथनं	२८८	२५	दुर्व्योधनं प्रत्यक्ष्यत्येता विनायकवाक्यं	२८७	८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य सङ्घर्षवाक्यं	२८८	२८	अत्यन्तामादीन् प्रति दुर्व्योधनस्य समदोचिन		
श्रीकृष्णप्रसन्नारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	२८८	३१	वाक्यं	२८७	१७
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादि	२८८	३४	अत्यन्तामादीन् प्रति दुर्व्योधनस्य प्रवेधः		
गान्धारीमान्यमार्थं श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर			वाक्यं	२८७	२४
गमनं	२८८	३८	दुर्व्योधनं दृष्ट्वा मुदुह्यन्त्यस्यो वाक्यं	२८७	२८
कथं वासुदेवः प्रेषित इत्यादि जनमेजयप्रश्नः	२८८	२२	जनपूर्वकदुःखानयनार्थं हतं प्रति दुर्व्योधन		
जनमेजयप्रश्नाभिनन्दनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२८८	२८	वाक्यं	२८७	४
अन्यापहतं दुर्व्योधनं दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य			कुक्षेत्रान्ते द्रोणमुद्यमभिरुक्तं यं दुर्व्योधन		

प्रकरण	पङ्क्ति	प्रकरण	पङ्क्ति
युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनवाक्यं २८७	१८	देवादीनां स्थापनमनादि २८३	२०
युद्धदर्शनामुपवेशनादि २८७	२२	तं पतितं दृष्ट्वा पाण्डवानां हर्षादौ २८४	४
वाग्युद्धादौ वैशम्पायनोक्तिः २८७	२८	सञ्जयोक्तिः २८४	४
धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं २८७	२८	पतितं दुर्योधनं प्रति भीमस्य पश्यवाक्यं २८४	६
दुर्योधनस्य भीमाज्ञानादौ सञ्जयोक्तिः २८८	३	भीमस्य पादेन दुर्योधनशिरःस्पर्शादि २८४	८
तदा निर्घातवातायुनिमित्तकयनादि २८८	५	दुर्योधनं प्रति पुनर्भीमवाक्यं २८४	१०
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य साहसवाक्यं २८८	१२	युधिष्ठिरादीन् प्रति भीमस्य सङ्घर्षवाक्यं २८४	१३
द्रौपदीसभामयनाद्यनूय दुर्योधनं प्रति		भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं २८४	१८
भीमस्य सक्रोधवाक्यं २८८	२६	दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्तापवाक्यं २८४	२५
भीमं प्रति दुर्योधनस्य सक्रोधवाक्यं २८८	४	युधिष्ठिरविलापे सञ्जयोक्तिः २८५	६
दुर्योधनवाक्ये श्रुत्वा सर्वेषां तप्राशंसनं २८८	८	अथर्वणं हतं दृष्ट्वा राम किमत्रोदिति	
भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः २८८	१५	धृतराष्ट्रमंत्रः २८५	८
भीमस्य मण्डलादिगतिसदयनादि २८९	१	शिरस्यभित्तं दृष्ट्वा रामस्य क्रोधे सञ्जयोक्तिः २८५	१०
भीमदुर्योधनयोस्तुल्यगदायुद्धवर्णनं २८९	८	भीमनिन्दारूपे यत्नरामवाक्यं २८५	११
तथोयुद्धं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्ये		कुङ्क्षं बलरामं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं २८५	१८
सञ्जयोक्तिः २८९	२०	श्रीकृष्णं प्रति वलदेववाक्यं २८५	२५
भीमदुर्योधनयोर्वशावलकयने वासुदेवोक्तिः २८९	२	रामस्य क्रोधनिवारणार्थं श्रीकृष्णवाक्यं २८५	२८
माधायुद्धकरणार्थं अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णोप		श्रीकृष्णं प्रति रामवाक्ये सञ्जयोक्तिः २८६	१
देश २८९	४	रामस्य द्वारकागमनादिकथनं २८६	५
श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरपराधकथनं २८९	८	चिन्तितं युधिष्ठिरं प्रति वासुदेववाक्यं २८६	८
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य बाभेहपीडनादि २८९	२०	राजमुक्तिं पादस्पर्धनमवमानस्य युधि	
उभयोर्वचित्रमण्डलादितिकथनं २८९	२१	ष्ठिरस्य वाक्यं २८६	१०
भीमगदया दुर्योधनोद्धादि २८९	१३	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादौ सञ्जयोक्तिः २८६	१४
दुर्योधनं पतिते उत्स्नापातादिकथनं २८९	१८	युधिष्ठिरं प्रति हर्षस्य भीमस्य वाक्यं २८६	१७
दुर्योधनं पतिते पर्वराचषादीनां महानाद		भीमवाक्यामुभोदनेन युधिष्ठिरवाक्यं २८६	२२
ययनं २८९	२१	दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा पाण्डवाः किमकुर्वन्तेति	
दुर्योधनं पतिते मेथिादीनां धनिकथनं २८९	२२	धृतराष्ट्रमंत्रः २८९	२५
अनुतोत्पातान् दृष्ट्वा पाण्डवादीनामुदे		पाण्डवानां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः २८९	२६
गादि २८९	२८	भीमप्रशंसारूपे वीराणां वाक्यं २८७	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति
पाञ्चालान् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२२७	११	भयादि	२००	३०
दुर्योधननिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	२२७	१४	वासुदेवं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२०१	६
अधिचेपवाक्यं युवा दुर्योधनसोत्थानादि	२२७	१७	गान्धारी प्रथमनार्यं युधिष्ठिरवाक्यं	२०१	१४
श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनस्य परुषवाक्यं	२२७	२१	युधिष्ठिरवाक्येन श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर		
दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णस्य परुषवाक्यं	२२८	४	गमनादि	२०१	७३
श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२२८	१५	धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य रोदनादि	२०१	२८
दुर्योधनं प्रति पुण्यवर्षादौ संज्ञयोक्ति	२२८	१८	धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं	२०१	३०
दुर्योधनपूजां दृष्ट्वा चिन्तितान् पाण्डवान्			गान्धारी प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं	२०२	२०
प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२२८	२४	श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीवाक्यं	२०२	२७
श्रीकृष्णवाक्यं युवा सर्वेषां वर्धनादि	२२८	४	द्रौप्याभिप्रायप्रकाशेन धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्ण		
सर्वेषां निवासगमनादौ संज्ञयोक्ति	२२८	८	वाक्यं	२०२	५
रथादवतीर्थपाण्डवानां दुर्योधनशिविरप्रवे			श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुरादागमनं	२०२	७
शादि	२२८	११	भग्नप्रकृष्टा दुर्योधन, किमभापत इत्यादि		
गाण्डीवावतरणार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२२८	१५	धृतराष्ट्रप्रश्न	२०३	१२
श्रीकृष्णवाक्येन धर्मज्ञत्वाज्जुनस्य रथादवती			दुर्योधनव्यसनदौ संज्ञयोक्ति	२०३	१४
वृत्तं	२२८	१७	भग्नप्रकृष्टा दुर्योधनोक्तविलापकथनं	२०३	१८
अर्जुनध्वजस्य कपेरन्तर्धानं	२२८	१८	गान्धारीवाक्यमनूय दुर्योधनवाक्यं	२०४	१७
अर्जुनरथस्य दाहेण भस्मीभूतत्वकथनं	२२८	२०	दुर्योधनं हतं युवा अत्यन्तामादीनां पुद्ग		
भस्मीभूतं रथं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	२२८	२२	स्नानगमनं	२०४	२७
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य रयदीर्घकारण			पतितस्य दुर्योधनस्य ह्यप्रवेनं	२०४	३०
कथनं	२२८	२५	दुर्योधनं प्रत्यक्षत्वात् विज्ञापवाक्यं	२०५	८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य मध्ववाक्यं	२२८	२८	अत्यन्तामादीन् प्रति दुर्योधनस्य समदोचिन		
श्रीकृष्णप्रथमवारुपं युधिष्ठिरवाक्यं	२००	६	वाक्यं	२०५	१७
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादि	२००	१४	अत्यन्तामादीन् प्रति दुर्योधनस्य प्रेषा		
गान्धारीगान्धनार्यं श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर			वाक्यं	२०५	२४
इमनं	२००	१८	दुर्योधनं दृष्ट्वा क्रुद्धस्याप्यन्तःको वाक्यं	२०५	२८
कथं वासुदेवं प्रेषितं इत्यादि जनमेजयप्रश्न	२००	२२	जनपूर्वकज्ञानयनार्थं कथं प्रति दुर्योधन		
जनमेजयप्रश्नाभिनन्दनादौ वैशम्पयनोक्ति	२००	२८	वाक्यं	२०६	४
अन्यापहतं दुर्योधनं दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य			कुमेधनानोक्तं द्रौप्यनुचाभिप्रेक्य ये दुर्योधन		

प्रकरण	एते	पंक्तौ	प्रकरण	एते	पंक्ता
नाक्यं २०६	६		प्रसृष्टानां पाण्डवानां नाम विधास्यामीत्यादि		
दुर्व्योधनवाक्येनाश्रित्यास्य सनापत्याभिषेकादि २०६	८		द्रौणिषाकां २११	२३	
गदायुद्धप्रवर्धनमात्रिः शस्त्रप्रवर्धनमात्रिश्च ... २०६	१२		रात्रौ विश्रामार्थं द्रौणिं प्रति छपवाक्यं	२१२	५
सौप्तिकपर्वारम्भः २०७	१		अश्रुत्यामप्रशंसाकूपं छपवाक्यं २१२	११	
आश्रुत्यामादीनां शिविराभ्यावागमनादौ			छपं प्रत्यश्रुत्यास्य सकोधवाक्यं २१२	२५	
सञ्चयोक्तिः २०७	२		दुर्व्योधनोत्तमङ्गमनुच द्रौणिषाकां ... २१३	९	
सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं ... २०७	८		अश्रुत्यास्यो विकृत्यनवाक्यं २१३	६	
अधर्मेण दुर्व्योधने हते छतवर्षादयः किम			अश्रुत्यामानं प्रति छपछोपदेशवाक्यं ... २१३	११	
कुर्वन्तेति धृतराष्ट्रमन्त्रः २०७	१७		सुप्तानां पाण्डवानां वधनिवारणार्थं छप		
पाण्डवमहातृप्तवर्षादीनां वगनिवासादौ			वाक्यं २१३	२०	
सञ्चयोक्तिः २०७	१८		पाण्डववृत्तान्त्यायवधमनुच द्रौणिषाकां	२१३	२८
द्विपोधनूषोपविष्टानां द्रौण्यादीनां कथोप			अश्रुत्यास्यः पाण्डवनाशार्थं गमनादौ		
कथनं २०८	८		सञ्चयोक्तिः २१४	१०	
छतवर्षछपयोनिर्दिष्टादिकथनं २०८	१२		छपं प्रति द्रौणिः स्वाभिप्रायकथनं ... २१४	१३	
अश्रुत्यास्योवायससहृदयपोधस्य इहर्षेण ... २०८	१६		छतवर्षछपयोर्द्रौणेरनुगमनादि ... २१४	१८	
सुतेषु काकेषु लक्ष्मणागमनादिदग्धेन ... २०८	१८		अश्रुत्यास्यः पाण्डवशिविरदारदेशे स्थिति		
शकेनामुकेन वज्रवायवनाशदग्धनादि ... २०८	२१		कथनं २१४	२०	
वज्रलक्ष्मणसोपवधकर्म दृष्ट्वा द्रौणिचिन्तादि २०८	२५		द्रौणिमवस्थितं बोध्य भोजतपौ किमकुर्व		
रात्रौ सुप्तानां पाण्डवानां नाशने द्रौणि			तामिति धृतराष्ट्रमन्त्रः २१४	२२	
निश्चयकरणं २०८	२३		छपछतवर्षासौ सभाया द्रौणिसंगमनादौ		
छतवर्षछपयः प्रवेशमादि २०८	२८		सञ्चयोक्तिः २१४	२३	
प्रवृत्तेः सौ प्रत्यश्रुत्यास्योवाक्यं २०८	८		पाण्डवद्वारपालस्य महादेवस्याश्रुत्यामहत		
अश्रुत्यामानं प्रति छपछोपदेशवाक्यं ... २०८	२२		दर्शनं २१४	२४	
दुर्व्योधनमिन्द्रारूपं छपवाक्यं २१०	१६		महादेवस्य रूपवर्णनादि २१४	२५	
धृतराष्ट्रादीनां समीपगमनार्थं छपवाक्यं	२१०		द्रौणिचिन्ताममखायां महादेववृत्तपासः	२१५	१
छपवाक्येनाश्रुत्याममोकादौ सञ्चयोक्तिः	२१०		छपवाक्यमनुसृत्य निरायुधस्य द्रौणिवोक्तं	२१५	८
छतवर्षछपौ प्रत्यश्रुत्यास्योवाक्यं ... २१०	२८		देवेन महादेवस्य तोषार्थं द्रौणिचिन्तादि	२१५	१७
अश्रुत्याममहत्त्ववर्धनमिन्द्रादि २११	२८		महादेववरणार्थं द्रौणिचिन्तादि ... २१५	२३	
			अश्रुत्यास्यो रथादवतरणादौ सञ्चयोक्तिः	२१५	२८

प्रकरणं	पंक्त्या	प्रकरणं	पंक्त्या
अथत्यामकृतमहादेवस्तव २१५	२८	रागमनं २१८	१२
अथत्याम् समीपे काञ्चनवेद्युत्पत्तिः ... २१६	१०	युधामन्युं हत्वा सुहृन् योधान् प्रति द्रौणि	
तस्यां वेद्यां महाभूतगणोत्पत्तिकथनं ... २१६	१२	गमनादि २१८	१४
भूतगणानां रूपादिवर्णनं २१६	१३	अथत्याघोऽपदीपुत्रदर्शनादि ... २१८	२३
द्रौणिभयार्थं भूतगणानां तं प्रति धावनादि २१७	१५	अथत्यामानं प्रति द्रौपदीपुत्रार्थां वाणवर्ष	
भूतगणान् दृष्ट्वा द्रैषिष्ययाभावकथनादि २१७	१८	णादि २१८	२४
खदेहेन होमकरणार्थां द्रौणेरभिप्रायस्य		अथत्यामकृतप्रतिबिम्बप्रसूतिद्रौपदीपञ्च	
कथनं २१७	१८	पुत्रवधादि २१८	२८
महादेवं प्रति द्रौणिवाक्यं २१७	१३	अथत्यामकृतशिशुषिष्यवधादि २२०	८
अथत्यामानं दृष्ट्वा महादेवस्य वाक्यं ... २१७	२८	पाण्डवसैन्यानां कालरात्रिदर्शनं ... २२०	१५
महादेवस्य द्रौणिशरीरावेष्टादि ... २१८	३	द्रौणिकृतपाण्डवोयवज्जस्येनानामकथनं ... २२०	२०
महादेवावेष्टेन द्रौणे प्रभाकथनं ... २१८	४	निश्रान्तानां सैन्यानां व्याकुलजनकथनं ... २२१	४
द्रौणपुत्रे प्रयाते रूपमौजैः न व्यवर्त्ततामित्या		हास्यादौर्गां पलायनादिकथनं ... २२१	१७
दि धृतराष्ट्रप्रश्नः २१८	७	शिविरात् पलायनपराणां सैन्यानां रूपकृत	
रूपकृतवर्णयोः शिविरदारि स्थितिकथने		वर्णार्थां नामः २२१	२२
वक्ष्योक्तिः २१८	११	रूपकृतवर्णयोः पाण्डवीयशिविरसंनिधौ	
रूपकृतवर्णयोः प्रति द्रौणिवाक्यं ... २१८	१२	मादि २२१	२५
द्रौणे पाण्डवशिविरप्रवेशादि २१८	१५	द्रौणिकृतवज्रवीर्यनामादि २२१	२७
अथत्यामो धृष्टद्युम्नश्चामगमनादि ... २१८	१७	द्रौणिकृतसैन्यदेहेः प्रथिष्यावर्णं ... २२१	३०
पादसंघर्षेन धृष्टद्युम्नप्रबोधनादि ... २१८	२०	मयाज्ञानां वीरारणो विक्रोशादि ... २२२	७
जनिवृत्तं धृष्टद्युम्नं गृहीत्वा पाणिभ्यां निष्ये		शेषितसिकायां प्रथिष्यो रजः शान्तिकथनं २२२	१४
पादि २१८	२२	रजस्यर्द्धेन वज्रसैन्यनामकथनं २२२	१८
अस्त्रेण नाशार्थं धृष्टद्युम्नस्य द्रौणिं प्रति		नरसंघमोजनार्थं रजः पिशाचानां तत्स्थाना	
प्रार्थना २१८	२६	गमनं २२२	२८
धृष्टद्युम्नं प्रति द्रौणिवाक्यं २१८	२८	रजः पिशाचानां रूपवर्णनं २२२	२१
धृष्टद्युम्नं हत्वा द्रौणे शिविरान्तरगमनादि २१८	२	सर्वान् हत्वा शिविराभिगम्य रूपमौजैः प्रति	
धृष्टद्युम्नं निहतं दृष्ट्वा स्त्रीणां विलापादि २१८	५	अथत्याघोवाक्यं २२३	३
द्रौणिकृतोत्तमोजानां प्रादि २१८	११	प्रागेव द्रौणिरेतत् कथं नाकरोदिति	
उत्तमोजसं हतं मत्वा द्रौणिसमीपे युधामन्यो		धृतराष्ट्रप्रश्नः २२३	८

प्रकरण	पृष्ठे	मंती	प्रकरण	पृष्ठे	मंती
पाथानामसमवे कृतमेतदित्यादि सञ्च			पुच्छादीन् निहतान् दृष्ट्वा पुधिष्ठिरमन्तापे		
योक्ति ३२३	१०		वैशम्पायनोक्ति ३२७	१	
रुपादीनां चयाणां ह्येणालिङ्गनादि ... ३२३	१२		पुधिष्ठिरसमीपे द्रौपद्यागमनादिकथनं .. ३२७	४	
रुपकृतस्यापौ प्रति द्रौणिवाक्यं . ३२३	१४		पुधिष्ठिरं प्रत्ययत्याद्यनामाशयैर्द्रौपदीविनाप		
दुर्योधनसमीपे द्रौणादीनामगमने			वाक्य ३२७	८	
सञ्चयोक्ति ३२३	१८		द्रौपदी प्रति पुधिष्ठिरवाक्यं ३२७	१०	
दुर्योधनस्य तदानीन्तनावस्थावर्णनं ... ३२३	२०		द्रौणपुत्रं हस्तो गिरः स्वमणिमाहरेत्यादि		
दुर्योधनं दृष्ट्वा रुपस्य विनापवाक्यं .. ३२३	२८		द्रौपदीवाक्यं ३२७	२०	
दुर्योधनं प्रति द्रौणिविनापवाक्यं			भीमसेनं प्रति द्रौपदीवाक्यं ३२७	२२	
सञ्चयोक्ति .. ३२४	६		द्रौपदीवाक्येन द्रौणिविधायं भीमस्य गमनं ३२७	२०	
हृष्णाञ्जुननिन्दारूपमयत्यामवाक्यं ... ३२४	१८		भीमनिवारणार्थं पुधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये		
दुर्योधनं प्रशस्त्वात्मनिन्दारूपं द्रौणिवाक्यं ३२४	२०		वैशम्पायनोक्ति ३२८	४	
दुर्योधनं प्रत्ययत्यास्य पुनर्भीक्यं सञ्च			द्रौणेर्महागिरीनामास्त्वपामिदृत्तान्तकथनं ३२८	७	
योक्ति .. ३२५	५		अथत्यामानं प्रति द्रौणोक्तस्य कथनं ... ३२८	१०	
भौतिकेष्टदृष्टुमादिनाशदृष्टान्तकथनं ... ३२५	६		दारकामागत्य श्रीकृष्णसमीपे द्रौणेरस्त		
द्रौणिवाक्यं श्रुत्वा तत्सम्मानरूपे दुर्योधनं			प्रार्थना ३२८	१५	
वाक्यं ३२५	११		अथत्यामानं प्रति श्रीकृष्णोक्तस्य कथनं .. ३२८	१८	
दुर्योधनस्य प्राणपरित्यागादि ३२५	१४		अथत्यास्य सुदर्शनचकोत्ताखनाद्युपमंयता		
दुर्योधने हते सञ्चयस्य दिव्यदर्शितगात्र			कथनं ३२८	२३	
कथनं .. ३२५	२०		अथत्याममर्त्यनाहंयं श्रीकृष्णवाक्यं ... ३२८	२८	
पुत्रवधं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य चिन्तायां वैशम्पाय			श्रीकृष्णं प्रति द्रौणे प्रत्युत्तरवाक्यं .. ३२८	८	
नोक्ति .. ३२५	२१		श्रीकृष्णप्रश्नोवा रयारोहणादौ वैशम्पाय		
भौतिकपञ्चान्तर्गतैवोक्तपञ्चैतत्का			नोक्ति .. ३२८	१६	
पुधिष्ठिरं प्रति दृष्टदृष्टुमकारये भौतिकदृष्टता			भीमादीन् दृष्ट्वा दौणेर्महागिरीस्त्वत्यागादि ३२९	२	
भक्तयमे वैशम्पायनोक्ति ३२५	२४		द्रौणेरभिप्रायं बुद्धाञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये		
द्रौपद्यादीनां नाशकथने स्तत्रवाक्यं ... ३२५	२५		वैशम्पायनोक्ति ३२९	१०	
पुत्रपथं श्रुत्वा पुधिष्ठिरस्य पत्न्यादि .. ३२६	२		रयादवतोयं द्रौणिं प्रत्यञ्जुनस्य दिव्यास्त		
पुधिष्ठिरस्य विनापवाक्यं ३२६	५		त्यागादि ३३०	१३	
पुधिष्ठिरस्य गिरिदर्शनादि ... ३२६	२४		द्रौण्यञ्जुनयोनिवारणार्थं नाशदृष्ट्यामयो		

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
रागमनादि	३३०	२०	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	३३३	१४
द्रौण्यञ्जुनौ प्रति नारदव्यासयोर्वार्त्तां ..	३३०	२५	द्रौणिं प्रति महादेवप्रसादे श्रीकृष्णवार्त्तां	३३३	१८
अञ्जुनकृतान्तरसंहारे वैशम्पायनोक्तिः ...	३३०	२८	महादेवप्रसंगारूपं श्रीकृष्णवार्त्तां	३३३	२०
नारदव्यासौ प्रत्यञ्जुनवार्त्तां ...	३३०	२९	सृष्टिकर्णार्थं महादेवं प्रति ब्रह्मणो वार्त्तां	३३३	२२
अस्त्रसंघर्षमसमर्थस्य द्रौणिव्यासं प्रति वार्त्तां	३३१	८	ब्रह्मणो वार्त्तां शिवस्य सृष्ट्यर्थं तपश्चर		
अश्वत्थामानं प्रति व्यासवार्त्तां ...	३३१	१६	णादि	३३३	२३
अञ्जुनाथ मणिप्रदानार्थं द्रौणिं प्रति व्यास			सृष्ट्याः प्रजा, दृष्ट्यात्विषयस्य रुद्रस्य क्रोधादि	३३४	२
वार्त्तां	३३१	२४	महादेवं प्रति ब्रह्मणो वार्त्तां	३३४	४
मणिं प्रशस्य व्यासं प्रति द्रौणिवार्त्तां ...	३३१	२५	ब्रह्मणं प्रति महादेववार्त्तां	३३४	६
द्रौणिं प्रति व्यासवार्त्तां	३३२	१	देवानां यज्ञकल्पनादौ श्रीकृष्णवार्त्तां	३३४	१०
सत्तरागध्वेन्द्रौरेखपरित्यागे, वैशम्पाय			समागमदृष्ट्या रुद्रस्य क्रोधादि	३३४	१३
नोक्तिः	३३२	२	मृशोक्तकार्त्तुं महादेवं दृष्ट्वा शयिवो		
अश्वत्थामानं प्रति श्रीकृष्णवार्त्तां वैशम्पाय			कम्पादि	३३४	१८
नोक्तिः	३३२	४	महादेवमयात्सृष्ट्यारूपं धृता यज्ञस्य प्रलायनं	३३४	२२
श्रीकृष्णे प्रति द्रौणिवार्त्तां	३३२	८	स्मिन् प्रकृतोनां किमवाकादीनां प्रलायनं	३३४	२५
अश्वत्थामानं प्रति शापप्रदानार्थं भगव			देववाक्तेन महादेवप्रसादादि	३३४	२८
हार्त्तां	३३२	११	सौप्तिकपर्वान्तर्गतैपोकपर्वव्यवसायः	३३५	५
अश्वत्थामानं प्रति व्यासस्य प्रापानुमोदन			सौप्तिकपर्वव्यवसायः	३३५	६
वार्त्तां	३३२	२१			
व्यासं प्रत्यश्वत्थामावार्त्तां	३३२	२३	अथस्त्रीपर्वारम्भ	३३६	१
मणिं दत्त्वा द्रौण्यैर्भगवन्महादेः वैशम्पाय			स्त्रीपर्वान्तर्गतजलप्रदानिरूपवर्षारम्भ ...	३३६	१
नोक्तिः	३३२	२४	दुर्व्याघने हते धृतराष्ट्र किमकरोदित्यादि		
पाण्डवानां शिविरागमनादौ वैशम्पाय			जनमेजयप्रश्नः	३३६	३
नोक्तिः	३३२	२७	धृतराष्ट्रप्रस्तापनादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	३३६	६
द्रौपदी प्रति भीमवार्त्तां	३३३	१	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य शान्तवाचावार्त्तां	३३६	८
भीमे प्रति द्रौपदीवार्त्तां	३३३	८	पुत्रादिवधार्हितस्य धृतराष्ट्रस्य पत्न्यै वैशम्पाय		
सौप्तिके सन्त्येपु हतेषु युधिष्ठिरशोकं वैशम्पाय			नोक्तिः	३३६	१२
नोक्तिः	३३३	१२	धृतराष्ट्रस्य विलापवार्त्तां	३३६	१२
कथं द्रौणिना मम पुत्रा निहता इत्यादि			विजयपत्ने धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य शोकनिवारण		

प्रकरणं :	छन्दः	पङ्क्तिः	प्रकरणं	छन्दः	पङ्क्तिः
वाक्ये वैशम्पायनोक्तिः २३७	३	१	विष्णुवाक्यं २४३	२४	२४
तत्र दुर्व्याधनमिन्द्रारूपं सञ्चयवाक्यं ... २३७	१२	२	कलिरंगेन दुर्व्याधनमनादौ व्यासवाक्यं ... २४३	२८	२८
धृतराष्ट्रमिन्द्रारूपं सञ्चयवाक्यं २३७	१५	३	युधिष्ठिरराजस्यै नारदाक्षस्यै कथनेन		
धृतराष्ट्रसमायासादौ वैशम्पायनोक्तिः ... २३७	२५	४	धृतराष्ट्रसाम्बलं २४४	३	३
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य प्रबोधवाक्यं ... २३७	२८	५	धृतराष्ट्रं प्रशस्य तत्साम्बलनाथ व्यासवाक्यं	२४४	१३
विदुरवाक्येन विशाकस्य धृतराष्ट्रस्य वाक्यं २३८	६	६	व्यासं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४४	१८
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य तत्त्वोपदेशवाक्यं ... २३८	८	७	धृतराष्ट्रं समाप्य सर्वं दुष्टं व्यासस्थानान्तरात्	२४४	२२
‘कथं संसारगहनं विज्ञेयमित्यादि धृतराष्ट्र			व्यासे गते धृतराष्ट्रं किमप्येतेत्यादि जनमे		
प्रश्नः २३८	१७	८	जयप्रश्नः २४४	२४	२४
भूतानां गर्भवासप्रभृतिवृत्तान्ते विदुरवाक्यं २३८	२८	९	धृतराष्ट्रसमीपे सञ्चयस्य गमने वैशम्पाय		
जीवस्य लोभादिस्वभावे विदुरवाक्यं ... २४०	८	१०	नोक्तिः २४४	२७	२७
सुद्धिमार्गव्यवधार्य धृतराष्ट्रप्रश्नः ... २४०	१८	११	सर्वेषां प्रेतकाव्यं करणार्थं धृतराष्ट्रं प्रति		
संसारस्य गहनत्वकथनार्थं विदुरप्रतिज्ञा २४०	२०	१२	सञ्चयवाक्यं २४४	२८	२८
संसारस्य वनसादृश्येन विदुरवाक्यं ... २४०	२१	१३	सञ्चयवाक्येन धृतराष्ट्रस्य पतेने वैशम्पाय		
अदौ खलु मनुकुलमित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न २४१	१४	१४	नोक्तिः २४५	२९	२९
मोक्षविपुलमितिकान्तरादिशब्दानां धारयार्थं			धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्यापदेशवाक्यं ... २४५	३३	३३
कथनं २४१	१७	१५	गान्धार्वादीनामानयनार्थं धृतराष्ट्रवाक्ये		
पुनर्विदुरवाक्यव्यवधार्य धृतराष्ट्रप्रश्न ... २४१	२८	१६	वैशम्पायनोक्तिः २४५	३८	३८
धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वमार्गोपदेशार्थं विदुर			धृतराष्ट्रसमीपे कुन्त्यादिभिः बहु गान्धार्वा		
प्रतिज्ञा २४१	३०	१७	गमनं २४५	३९	३९
विदुरस्य तत्त्वोपदेशवाक्यं २४२	१	१८	गान्धार्वादीनां रोदनादि २४५	४४	४४
शोकवन्तस्य धृतराष्ट्रस्य पतनादौ वैशम्पाय			स्त्रीभिः परितृप्तस्य धृतराष्ट्रस्य युद्धस्थाना		
नोक्तिः २४२	३०	१९	गमनादि २४६	४	४
सम्यक्प्रशस्य धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं ... २४२	४	२०	धृतराष्ट्रस्य छपादीनां चयाणां दर्शने वैशम्पाय		
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासस्योपदेशवाक्यं ... २४२	१२	२१	नोक्तिः २४६	८	८
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासस्य देवदत्तविधिकथन २४२	१८	२२	धृतराष्ट्रं प्रति छपादीनां वाक्यं ... २४६	११	११
तपेन्द्रसभायां देवाभ्यं प्रति भारपंशाराथं			गान्धारो प्रति छपादीनां वाक्यं ... २४६	१३	१३
दृष्टिवाक्यं २४२	२२	२३	गान्धारो प्रति छपादीनां भौतिकवृत्तान्त		
धृतराष्ट्रस्य स्थित्युपदेशार्थं करिष्यतीत्यादि			कथनं २४६	१८	१८

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पाण्डवभयात् ह्यपादीनां स्वस्थानगमनादि	३४६	१२८	निन्दारूपवाक्यं	३५०	१२
क्षीनापुरात् निर्धानं धृतराष्ट्रं श्रुत्वा युधि			अक्रुन्त्यये गान्धार्वाद्दृष्टिपानेन युधिष्ठिरस्य		
ष्ठिरा गमने वैशम्पायनोक्ति.	३४७	४	कुन्तिलिङ्गयनं	३५०	१५
स्त्रीभिः परिहृताया द्रौपद्या युधिष्ठिरानु			गान्धार्यानुमया युधिष्ठिरादीनां कुन्तीसमी		
गमनादि	३४७	१७	पाममनादि	३५०	१८
युधिष्ठिरादीनां धृतराष्ट्रवन्दनादि ...	३४७	१९	युधिष्ठिरादीन् प्रति द्रौपदीविलापवाक्यं	३५०	२४
आलिङ्गनकलेन भीमनामाथं धृतराष्ट्रमि			द्रौपद्या सह कुन्त्या गान्धारोसमीपगमनादि	३५०	२६
प्रायादि	३४७	२६	कुन्ती प्रति गान्धार्युरदेशवाक्यं ...	३५०	२८
धृतराष्ट्रमिप्रायं ज्ञात्वा श्रीकृष्णस्य लोह			जलप्रदानिकपर्व्ववर्माणि	३५१	३
निर्भित भीमप्रदानं	३४७	२८			
लौहनिर्भितभीमं बाजभ्यां भुङ्क्ता धृतराष्ट्रस्य			स्त्रीपर्व्वान्तगतस्त्रीविलापपर्व्वारम्भ	३५१	४
पतनादि	३४७	२०	दिव्यचतुरा गान्धार्यां युद्धस्यानर्शनादौ		
गन्तोधि धृतराष्ट्रं प्रति वासुदेववाक्यं ...	३४७	२५	वैशम्पायनोक्ति	३५१	५
धृतराष्ट्रस्य भीमादौ वैशम्पायनोक्ति.	३४८	५	युद्धस्नानार्णवादि	३५१	८
धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णापदेशवाक्यं ...	३४८	६	धृतराष्ट्रादीनामायेधनदर्शनाथैः गमनं ...	३५१	१३
श्रीकृष्णं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्ति	३४८	१६	आयोधनं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारोविनाप		
धृतराष्ट्रस्य भीमस्यर्थादि	३४८	२१	वाक्यं	३५१	२१
गान्धारिं प्रति पाण्डवानामागमने वैशम्पाय			दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धार्याः पतनादौ वैशम्पा		
नोक्ति.	३४८	२३	यनोक्ति	३५३	७
गान्धार्याः पाण्डवान् प्रति प्रापदानामिप्रायं			दुर्योधनमालिङ्ग्य गान्धार्या विलापवाक्यं	३५३	८
ज्ञात्वा व्यासस्य गमनं	३४८	२५	श्रीकृष्णं प्रति गान्धारोविलापवाक्यं ...	३५३	११
गान्धारिं प्रति व्यासवाक्यं	३४८	२८	दुर्योधनपत्नी दृष्ट्वा गान्धार्याविलापवाक्यं	३५४	१
व्यासं प्रति गान्धारोवाक्यं	३४८	६	निहतान् पुत्रान् दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारो		
भीमस्य गान्धारोवाक्यत्रयणादौ वैशम्पाय			विलापवाक्यं	३५४	१०
नोक्ति	३४८	१५	स्त्रीणां विलापं दृष्ट्वा गान्धार्याविलापवाक्यं	३५४	१३
गान्धारोमान्वनाथं भीमस्य वाक्यं ...	३४८	१६	दुःशासनं दृष्ट्वा गान्धार्याविलापवाक्यं ...	३५४	२८
गान्धारोभीमयोऽरुक्तिप्रत्युक्ती	३४८	२६	विकर्षं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धार्याविलाप		
गान्धार्यायुधिष्ठिरान्वेष्ये वैशम्पायनोक्ति.	३५०	१०	वाक्यं	३५५	८
गान्धारिं प्रति प्रापभीमस्य युधिष्ठिरस्यात्म			दुर्मुखं दीनं दृष्ट्वा गान्धारोविलापवाक्यं	३५५	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पाठा	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती
अभिमन्यु दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं	२५६	१	गान्धारीप्रवाधाद्यं श्रीकृष्णवाक्यं ...	२६२	१०
श्रीकृष्णं प्रत्युत्तराविलापवाक्ये गान्धार्युक्तिं	२५६	८	श्रीकृष्णवाक्येन गान्धारीतृष्णीभावादेः		
विराटं दृष्ट्वा तत्स्त्रीणां विलापे गान्धार्युक्तिं	२५७	१	वैशम्पायनोक्तिः	२६२	२२
कणं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलाप			धृतराष्ट्रं प्रति वृत्तानां सुहृदाष्टयभेदानां		
वाक्यं	२५७	७	संख्याकथनं	२६२	२६
आश्वत्थं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	२५७	२२	धृतराष्ट्रमुपधिरयोः संवादः	२६२	२८
जयद्रथं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	२५७	२८	वृत्तानां प्रेतकार्यार्थं युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्रं		
शस्त्रं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलाप			वाक्यं	२६३	८
वाक्यं	२५८	११	प्रेतकार्यकरणार्थं धौम्यादीन् प्रति युधिष्ठि		
भगदत्तं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	२५८	२०	रादेशे वैशम्पायनोक्तिः	२६३	१२
भीमं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	२५८	२४	दुर्योधनादीनां प्रेतकार्यकरणं ...	२६३	१८
द्रोणं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	२५८	६	वृत्तानामुदकक्रियाकथने वैशम्पायनोक्तिः	२६४	४
भूरिश्रवणं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	२५८	२४	कर्णस्योदकक्रियाकरणार्थं युधिष्ठिरं प्रति		
सौमदत्तं प्रति तत्प्रत्युत्तरविलापकथनं	२५८	२७	कुन्तीवाक्यं	२६४	८
दूषभजपत्नीनां विलापे गान्धारीवाक्यं	२६०	८	दुःखितस्य युधिष्ठिरस्य कुन्तीं प्रति वक्तुं	२६४	१७
शकुनिं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	२६०	१४	कर्णे भ्रातरं ज्ञाना युधिष्ठिरस्य विलापः	२६४	२३
कान्वाजमार्थविलापे गान्धारीवाक्यं ...	२६०	१४	कर्णस्योदकक्रियाकरणार्थं	२६४	२८
भगवत्पत्नीनां विलापे गान्धारीवाक्यं ..	२६०	२०	स्त्रीपर्वान्तर्गतशङ्खपर्वसमाप्तिः	२६५	२
धृष्टकेतुपुत्रादीन् दृष्ट्वा गान्धारीवाक्यं ...	२६१	६	स्त्रीपर्वसमाप्तिः	२६५	३
विन्दानुविन्दादीन् दृष्ट्वा गान्धारीविलाप					
वाक्यं	२६१	२१	शान्तिपर्वं रम्भ	२६६	१
सन्धानं वृत्तान् दृष्ट्वा गान्धार्याः पतनादौ			शान्तिपर्वान्तर्गतराजधर्मपर्वारम्भ ...	२६६	२
वैशम्पायनोक्तिः	२६१	२०	छतोदकानां पाण्डवानां गङ्गानिवासादेः		
श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीवाक्यं	२६२	२	वैशम्पायनोक्तिः	२६६	२
श्रीकृष्णाय गान्धार्याः शपदानादि ...	२६२	६	युधिष्ठिरसमीपे दैवायननारदादीनामागम		
गान्धारीं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं वैशम्पायनोक्तिः	२६२	१०	गादि	२६६	६
स्त्रीविनापपर्वसमाप्तिः	२६२	१३	युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं	२६६	११
			नागदं प्रति युधिष्ठिरस्यायनोत्पवाक्यं ...	२६६	१५
स्त्रीपर्वान्तर्गतशङ्खपर्वारम्भ	२६२	१६	युधिष्ठिरस्य कुन्तीमन्त्रप्रवर्णनवृत्तान्तकथनं	२६६	२०

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
नारदं प्रति युधिष्ठिरस्य पूर्वोक्तकर्णकुन्ती			कर्णेन युद्धार्थं भागधत्वाङ्गानादौ नारद		
संवादकथनं २६७	८		वाक्यं २७०	२५	
कर्णाशान्नं युधिष्ठिरस्य सन्तापवाक्यं ... २६७	१७		पराजितस्य मगधस्य कर्णाय शान्तिनगर		
कर्णाभिप्रायपटुत्तान्त्रयार्थं नारदं प्रति			दानादि २७१	१	
युधिष्ठिरप्रश्नः २६७	२४		देवमायाविमोहितस्य कर्णस्यैश्वर्यं वर्म		
कर्णपटुत्तान्त्रयार्थं युधिष्ठिरं प्रति नारद			कुण्डलदानादि २७१	३	
वाक्यं २६७	२८		नारदस्य विरामादौ वैशम्पायनोक्ति	२७१	१२
धनुर्वेदशिकार्यं द्रोणं प्रति कर्णवाक्यं ... २६८	३		शोचन्तं युधिष्ठिरं प्रति कुन्तीवाक्यं ... २७१	१४	
द्रोणस्यावस्थितिवाक्यं श्रुत्वा रामचमोपे कर्णस्य			कुन्तीं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं २७१	२०	
गमनादि २६८	१०		सर्वां स्त्रियः प्रति न गुह्यं धारयिष्यतीति		
ब्राह्मणाश्चमित्युक्त्वा कर्णस्यास्त्रविद्यादि २६८	१२		युधिष्ठिराभिप्राय २७१	२२	
शोमधेनुं चला ब्राह्मणप्रसादाद्यं कर्णवाक्यं २६८	१७		कर्णं सखा युधिष्ठिरसन्तापे वैशम्पायनोक्ति २७१	२६	
कर्णं प्रति ब्राह्मणाभिप्रायप्रदानादि .. २६८	२०		अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरविज्ञापवाक्यं ... २७१	२८	
कर्णस्य वीर्यादिना रामस्य हर्षदौ नारद			इतान् शान्तिनगस्यस्य युधिष्ठिरविज्ञाप		
वाक्यं २६८	२८		वाक्यं २७२	१	
कर्णोक्तं रामे सुति कौटिल्य कर्णोत्तमेदनादि २६८	२		दुर्योधननिन्दारूप युधिष्ठिरविज्ञापवाक्यं २७२	१७	
रामस्य दृष्टिपातेन कौटिल्य राघवकथप्राप्ता			पापभयाद्युधिष्ठिरस्य वनवासाभिप्रायकथन २७२	१	
दिकथनं २६८	११		अर्जुनप्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्ति ... २७२	११	
राम प्रति राघवस्य वाक्यं २६८	१२		युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं २७२	१३	
राम प्रति राघवस्य कौटिल्यशपकाभिप्राय			अर्थयश्नवाक्यप्रत्युत्तनवाक्यं २७२	२५	
दृष्टान्तकथनं २६८	१६		मित्राश्रमप्रवेशारूप युधिष्ठिरवाक्यं ... २७४	२०	
कर्णं प्रति रामस्य सक्तीधवाक्यं २६८	२१		मित्राश्रमप्रवेशार्थं युधिष्ठिरवाक्यं ... २७५	१	
शपथभयेन कर्णस्यात्मपरिचयदानं ... २६८	२२		मित्राश्रमसम्भाववर्णनं २७५	३	
कर्णं प्रति रामस्याभिप्रायप्रदानादि ... २६८	२६		सधारप्रतिस्कारणकथनं २७५	१८	
दुर्योधनेन कर्णस्य सखादौ नारदवाक्यं २७०	२		संसारत्यागिनं सुखकथनादि २७५	२३	
सदम्बरदेशेनार्थं सकर्णदुर्योधनादौ नारा			युधिष्ठिरं प्रति भीमोपदेशवार्ताक्यं ... २७५	२८	
कलिकृद्देशगमनादि २७०	६		युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य तापवशकथनारूपे		
दुर्योधनस्य कलिकृत्प्राणकन्याहरणादि ... २७०	१४		तिहासकथनं २७६	२८	
राजभिः सह कर्णदुर्योधनयोर्द्विवर्णनं २७०	१७		तत्र पचिरूपलेन्द्रस्य मुनीन् प्रति वाक्य .. २७७	१	

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
शकुनिना चक्षुषीणां संवादकथनं	२७७	२	अनकदृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	२८६	२
दम्भवाक्येन मुनीनां गार्हत्याश्रमकरणाद्			अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य राज्यत्यागामिप्राप		
दम्भुनवाक्यं	२७७	२४	वाक्यं	२८६	७
नकुलोपदेशे वैशम्पायनोक्तिः	२७७	२७	तनवाभिर्ना प्रसवारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	२८६	१७
युधिष्ठिरं प्रति नकुलोपदेशवाक्यं	२७७	२८	युधिष्ठिरं प्रति देवस्थानोपदेशवाक्यं	२८७	५
युधिष्ठिरं प्रति सप्तदेशोपदेशवाक्यं	२७८	६	यज्ञप्रसवारूपं देवस्थानवाक्यं	२८७	१३
युधिष्ठिरं प्रति द्वैपदीवाक्यं वैशम्पाय			द्वैपद्यस्यसिधवाद् रूपेतिहासकथनेन देव		
नोक्तिः	२७८	२०	स्थानवाक्यं	२८७	२२
युधिष्ठिरं प्रति द्वैपद्युपदेशवाक्यं	२७८	२५	भूतनागमिप्रापयत् नानात्वे देवस्थानवाक्यं	२८७	२७
राज्यभोगार्थं युधिष्ठिरं प्रति द्वैपदीवाक्यं	२८०	६	राज्यवासनार्थं युधिष्ठिरं प्रति देवस्थानवाक्यं	२८८	४
द्वैपदीवाक्यं श्रुत्वा पुनरर्जुनवाक्यं			युधिष्ठिरं प्रति पुनरर्जुनवाक्यं वैशम्पायनोक्तिः	२८८	१४
वैशम्पायनोक्तिः	२८१	१	अर्जुनवाक्यं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य तृष्णीभूति		
युधिष्ठिरं प्रति दण्डप्रसवारूपं धर्मजुनवाक्यं	२८१	२	वैशम्पायनोक्तिः	२८८	२०
अर्जुनवाक्यं श्रुत्वा भीमवाक्यं वैशम्पाय			राज्यकरणार्थं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं	२८८	१
नोक्तिः	२८३	२३	यद्व्यासस्यममप्रसवारूपं व्यासवाक्यं	२८८	३
युधिष्ठिराचिपूरुषं भीमवाक्यं	२८३	२	व्यासस्य ब्राह्मणसमीपदेशवाक्यं	२८८	७
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य शरीरगदितुं खंया			व्यासस्य वलियधर्मरूपं	२८८	८
धिकथनं	२८३	८	ब्राह्मणवलियधर्ममुद्दिश्ये वृहत्पत्तिगीतायां		
द्वैपदीसमानयनाधनूय युधिष्ठिरं प्रति			गाथायां कथनं	२८८	१४
भीमवाक्यं	२८३	१८	केन कथं वा सुपुत्रं सिद्धिमाप्तमिति युधि		
राज्यनिन्दारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	२८४	१	ष्ठिरमथ	२८८	१६
तनवाभिर्ना प्रसवारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	२८४	११	शङ्खलिखितयोर्दत्तान्तकथनेन व्यासवाक्यं	२८८	१७
युधिष्ठिरस्य अनेकोक्त्याकाशकथनं	२८४	१८	शङ्खस्याश्रमे गत्वा लिखितस्य फलभण्णदि	२८८	१८
तृष्णीभूते राशि धनश्चपसन्नापादो वैशम्पा			लिखितं प्रति शङ्खवाक्यं	२८८	२२
यनवाक्यं	२८४	२६	माननुक्ता फलं यद्वीनवता स्वेया क्षेत्रं		
युधिष्ठिरं प्रति भार्ययाविदेहराजस्य वसाद्			मिति शङ्खवाक्यं	२८८	२४
रूपं पुनरर्जुनवाक्यं	२८४	२७	लिखितस्य सुपुत्रस्य राज्ञः समीपमननादि	२८८	२७
राज्यत्यागिनं मैथिल्यजनकं प्रति गत्यत्रो			लिखितं प्रति सुपुत्रस्य वाक्यं	२८८	२८
दार्यं	२८४	२०	सुपुत्रसमीपे लिखितं दत्तात्रेयपरिधकथनं	२८८	३०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
लिखितं प्रति सुद्युषवाक्यं	१८०	२	नोक्तिः	१८५	२०
लिखितस्य हस्तदमश्चेद्वनरूपदण्डकथने			व्याख्यानश्रवणकथवादरूपेतिहासकथने	१८५	२८
व्याख्यानः	१८०	४	ज्ञातीनां द्विविधस्य चागमापत्ये कल्याण		
धृतदण्डे लिखितं प्रति शङ्खस्य वाक्यं	१८०	७	मिच्छता नरेण कथं प्रतिपत्तयमिति		
ब्राह्मदानदीक्षानेन लिखितस्य हस्तला			जनकस्य प्रश्नः	१८५	३०
भादि	१८०	१८	जनकं प्रत्यगोपदेशवाक्यं	१८५	३१
लिखितशङ्खघोदक्षिप्रत्युक्ती	१८०	१९	सर्वेषां कालाधीनमनकथनेनागमस्य तत्त्वोप		
लिखितस्य दण्डकरणेन राज्ञः विद्विप्राप्यादौ			देशः	१८५	३७
व्याख्यानः	१८०	१४	भूतममागमस्यानित्यताकथनेनागमस्योपदेशः	१८७	३९
युधिष्ठिरं प्रति पुनर्वाचवाक्यं	१८०	१८	अगोपदेशं श्रुत्वा विशेषतस्तु विदेहस्य गृह		
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य राजधर्मोपदेश			गमनं	१८७	४५
कथनं	१८०	२६	जनकदृष्टान्तेन शोकत्यागार्थं युधिष्ठिरं प्रति		
युधिष्ठिरस्य प्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः	१८२	१	व्यासवाक्यं	१८७	४६
व्यासं प्रति शोककाललक्ष्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं	१८२	२	युधिष्ठिरशोकापनोदार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनः		
कालप्रशंसया व्यासलोपदेशवाक्यं	१८२	५	वाक्यं	१८७	४८
अनैजत्कथिततत्त्ववाक्यानुवादेन व्याख्यानः	१८२	१८	श्रीकृष्णस्य कथनमभिप्राये वैशम्पायनोक्तिः	१८८	१
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य राजधर्मोपदेश	१८२	८	युधिष्ठिरं प्रतिशोकापनोदार्थं श्रीकृष्णोपदेशः	१८८	५
अर्जुनं प्रति वनवासप्रशंसाकथं युधिष्ठिरः			सञ्जयनारदसंवादरूपेतिहासकथनेन		
वाक्यं	१८३	२०	श्रीकृष्णवाक्यं	१८८	१०
युधिष्ठिरस्य ययातिगीतगानाकथनं	१८४	१	तत्र पुष्ट्यौक्यमन्तं सञ्जयं प्रति नारदवाक्यं	१८८	११
धननिन्दाकथं युधिष्ठिरवाक्यं	१८४	५	सर्व्वस्यमन्त्रियकस्य मरुत्तस्य मरणकथनेन		
अभिमतनुबधाद्यनुयु युधिष्ठिरस्यमनापवाक्यं	१८४	१२	सञ्जयशोकापनोदनं	१८८	१५
भोग्यपराक्रमकथनेन युधिष्ठिरविलापः			सर्व्वस्यमृद्धिष्वप्यस्य सुशेषस्य मरणकथनेन		
वाक्यं	१८४	२८	सञ्जयशोकापनोदनं	१८८	२२
द्रौप्यवस्त्रमनूय युधिष्ठिरस्य विलापवाक्यं	१८५	७	शङ्खादिराजानां मरणकथनेन सञ्जयशोकाप		
मनुशोकनिवृत्त्यर्थं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं			नोदनं	१८८	२८
वैशम्पायनोक्तिः	१८५	१८	दाशरथ्येऽपि मरणकथनेन नारदकृतसञ्जय		
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य तत्त्वोपदेशवाक्यं	१८५	२०	शोकापनोदनं	१८८	३८
व्यासकृतयुधिष्ठिरशोकापनोदनेन वैशम्पाय			भगीरथस्य मरणकथनेन सञ्जयशोकाप		

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रीतिर्दत्तं ४००	१		विद्वन्मयी कन्या प्रति पर्वतशक्तिं ... ४०४	११	
दिलीपमरणकथनेन सञ्जयश्रीकाप्रीतिर्दत्तं			एष वदति ते इष्टंति श्रीकृष्णवाक्यं ... ४०४	१५	
वाक्यं ४००	२		नारदं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं वैशम्पायनोक्तिः ४०४	१७	
श्रीम्बादमरणकथनेन नारदकृतसञ्जयश्रीका			सञ्जयस्य पुत्रसाम्भटान्तकथनार्थं युधिष्ठिरं		
प्रीतिर्दत्तं ४००	१६		प्रति नारदवाक्यं ४०४	१८	
ध्यातिप्रसहाकथनं ४०१	२		पर्वतनारदयोस्त्वितिप्रत्युक्ती ४०४	२२	
ध्यातिमरणकथनेन सञ्जयश्रीकाप्रीतिर्दत्तं	४०१		वरदानार्थं सञ्जयं प्रति पर्वतवाक्यं ... ४०४	२७	
श्वनरीयमरणकथनेन सञ्जयश्रीकाप्रीतिर्दत्तं	४०१		सञ्जयपर्वतयोस्त्वितिप्रत्युक्ती ४०४	२८	
अश्विनोदाराधिपत्यवर्णनं ४०१	१२		पुत्रार्थं सञ्जयस्य पर्वतशक्त्यै प्रार्थना ... ४०५	२९	
अश्विनोदमरणकथनेन सञ्जयश्रीकाप्रीति			अस्यापु पुत्रदानार्थं पर्वतवाक्यादि ... ४०५	३	
र्दत्तं ४०१	१८		सञ्जयस्य पुत्रसाम्भटि ४०५	८	
गणपतिश्रीकाप्रीतिर्दत्तं ४०१	१९		सञ्जयपुत्रसाम्भटि शक्यं चित्तादि ... ४०५	११	
श्रीकाप्रीतिर्दत्तं ४०१	२०		इन्द्रमेतित्यादि सञ्जयपुत्रसाम्भटि ... ४०५	१७	
संगरक्ष कोलिकथनं ४०२	२		पुत्रसाम्भटि दृष्ट्वा सञ्जयस्य नारदस्मरणदि ४०५	२२	
तन्मरणकथनेन सञ्जयश्रीकाप्रीतिर्दत्तं ... ४०२	१३		नारदकृतपुत्रसाम्भटिवादि ४०५	२७	
पुत्रमरणकथनेन सञ्जयश्रीकाप्रीतिर्दत्तं ... ४०२	१५		सुवर्णेश्वरीविना राज्यकरणादि ... ४०५	२८	
नारदं प्रति सञ्जयस्य पुत्रसाम्भटिवाक्यं ... ४०२	२४		श्रीकृत्यार्थं युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं ४०६	२	
सञ्जयं प्रति नारदवाक्यं ४०२	२८		तुष्णीकभूतं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं		
काश्चनछोबो कथं सञ्जयस्य सुतइत्यादि			वैशम्पायनोक्तिः ४०६	५	
युधिष्ठिरप्रश्नं ४०३	१		राज्यप्रतिपालनार्थं युधिष्ठिरं प्रति व्यास		
नारदपर्वतयोस्त्वितिप्रत्युक्ती श्रीकृत्यादि ४०३	४		वाक्यं ४०६	६	
सञ्जयप्रीतिप्राप्त्यर्थं नारदपर्वतयोस्त्विति	४०३		व्यासं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ४०६	१४	
कन्यायाः परिचर्यया नारदस्य सञ्जयो			दशरणिमुक्तेन मूढवेषेण साध्वसाधु वा कियत		
दयादि ४०३	१६		इत्यादि व्यासोपदेशं ४०६	१६	
नारदाभिप्रायं बुद्ध्वा पर्वतस्य वाक्यं ... ४०३	१८		व्यासं प्रति युधिष्ठिरस्य विज्ञापनार्थं ... ४०७	१	
नारदपर्वतयोः परस्परमिश्रापदानं ... ४०३	२४		युधिष्ठिराद्याचार्यं व्यासोपदेशवार्त्तां ... ४०७	१४	
नारदस्य कन्यासाम्भटि ४०३	२०		युधिष्ठिरप्रसोधार्यं व्यासस्य देवासुरसंघान		
नारदं प्रति प्राप्तेप्राप्त्यर्थं पर्वतवाक्यं ... ४०४	५		हृत्तान्तकथनं ४०७	२५	
नारदवाक्येनाभयमापिष्टितिः ४०४	७		प्रायश्चित्तरूपान्नेमध्यायप्रकरणार्थमुपदेशं ४०८	८	

प्रकरण	पृष्ठ	धर्मा	प्रकरण	पृष्ठ	धर्मा
कानि कर्माणि कला नर प्रायश्चित्तीयते			प्रश्न	४१३	०८
इत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं	४०८-५०		भीष्मं प्रति गमनार्थं व्यामवाक्ये वैशम्पाय		
विधितार्करणादिना प्रायश्चित्तार्थत्वकथं			नैकि	४१३	१३
नादि	४०८-५१		भीष्मप्रशंसाकूपे व्यामवाक्यं	४१३	१५
प्रायश्चित्तार्थव्यक्तिरूपणादि	४०८-५२		भीष्मसमीपे गन्तुं सनत्कुसुमं युधिष्ठिरस्य		
क्रियमाणेषु पापकर्मसु पापाभावनिमित्तं			व्यासं प्रति वाक्यं	४१३	१६
कथनादि	४०८-५३		युधिष्ठिरं प्रति वासुदेववाक्यं	४१३	१८
व्यासस्य ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तकथनं	४०८-५४		पुरप्रवेशार्थं युधिष्ठिरतोऽयाने वैशम्पायनोक्तिः	४१४	४
सुरापानप्रायश्चित्तकथनं	४१०-५५		युधिष्ठिरस्य पुरप्रवेशरौतिककथनं	४१४	१०
गुरुतत्पगस्य प्रायश्चित्तकथनं	४१०-५६		युधिष्ठिर इदृशुषां जनानामागमने		
परदारभिमर्षिण प्रायश्चित्तकथनं	४१०-५८		वैशम्पायनोक्तिः	४१४	१८
परिवेषप्रभृतीनां प्रायश्चित्तकथनं	४१०-५९		स्त्रीणां द्रौपदीप्रशंसाकरणादि	४१५	४
ब्राह्मणादीनां प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वाध्वनः			युधिष्ठिरप्रशंसाकूपे प्रकृतीनां वाक्यं	४१५	७
प्रकारकथनं	४१०-६५		पुरप्रविष्टस्य राज्ञो ब्राह्मणपूजादि	४१५	१२
अगत्यागमनप्रायश्चित्तकथनादि	४१०-६८		पुरे प्रविष्टे राज्ञि पुण्ययोगादिवर्णनं	४१५	१७
भक्ष्याभक्ष्यव्यञ्जानि स्वप्नप्रायश्चित्तकथं			भिवरूपेण दुष्येधनसखस्य चान्वाकस्यागम		
नादि	४११-७०		नादि	४१५	२०
युधिष्ठिरस्य प्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः	४११-७४		युधिष्ठिरं प्रति तच्चिन्दाकूपं चान्वाकवाक्यं	४१५	२४
भक्ष्याभक्ष्यादिनिष्कर्षार्थं व्यासस्य विद्वन्मु	४११-७६		ब्राह्मणान् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४१५	२८
देवाद्यकूपेतिहासकथनं	४११-७७		युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणानां वाक्ये वैशम्पाय		
भर्तुं प्रति श्वदीणकाव्याकार्यविषयकप्रश्नः	४११-७८		नैकि	४१५	२८
श्वदीन् प्रति मनोरूपदेशवाक्यं	४११-७९		चान्वाकस्य परिचयदाने ब्राह्मणानां वाक्यं	४१६	१
ब्राह्मणानामभक्ष्यद्वयनिष्कर्षणं	४१२-८०		ब्राह्मणानां उद्गारैश्चान्वाकस्य नाम्ने वैशम्पाय		
प्रेताश्रादिभक्षणदीपकथनं	४१२-८१		नैकि	४१६	३
गृह्णाश्रमिणो देवादोनां पूजापूर्वकमेव			युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	४१६	७
मादिकथनं	४१२-८२		तत्र श्रीकृष्णस्य चान्वाकवचनोपायकथनं	४१६	८
गृहस्थस्य दाननियमकथनं	४१२-८२		ब्राह्मणवरदयितस्य चान्वाकस्य देवभामनिष्ट		
राजधर्मादिश्रवणार्थं व्यास प्रति युधिष्ठिर			करणं	४१६	१०
			चान्वाकवाक्यादिना देवान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	४१६	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
युधिष्ठिरादीनामुपवेशादौ वैशम्पायनोक्तिः	४१६	२१	युधिष्ठिर औत्तण्यसमीपगमनादि	४२०	६
युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेके आभिषेचनिक			औत्तण्यरूपवर्णनं	४२०	८
द्रव्यकथनं	४१६	२८	औत्तण्यं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४२०	११
युधिष्ठिरराज्याभिषेकोत्सववर्णनं	४१७	२	ध्यायनं औत्तण्यं दृष्ट्वा विस्मितस्य युधि		
युधिष्ठिरप्रशंसापूर्वकनाट्याणीतीत्यादि	४१७	१०	ष्ठिरस्य वाक्यं	४२०	१७
अमात्यान् प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			भीष्मस्य ध्यायति तद्गतं मगदत्थादि औत्तण्य		
नोक्तिः	४१७	१६	वाक्यं	४२०	२७
भीमस्य धौवराज्याभिषेकः	४१७	२४	भीष्मप्रशंसारूपं औत्तण्यवाक्यं	४२०	२८
मन्त्रणादिषु कर्मसु विदुरादीनां यथायथं			औत्तण्येन सह भीष्मसमीपगमनार्थं युधिष्ठिर		
नियोजनं	४१७	२५	वाक्यं	४२१	१०
धृतराष्ट्रकथनार्थं विदुरादीन् प्रति युधि			औत्तण्यप्रधेयोजनादौ वैशम्पायनोक्तिः	४२१	१७
ष्ठिरवाक्यं	४१८	२	भीष्म. कथं देवमुत्सृष्टवानित्यादि जनमेजय		
मृताणां श्राद्धकरणादौ वैशम्पायनोक्तिः	४१८	६	प्रश्नः	४२१	२४
औत्तण्यं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			व्यासनारदादीनां भीष्मसमीपस्थितिकथ		
नोक्तिः	४१८	२७	नादौ वैशम्पायनोक्तिः	४२१	२५
युधिष्ठिरकृतऔत्तण्यस्य	४१८	३२	भीष्मकृतऔत्तण्यस्यवाराज	४२१	१०
युधिष्ठिरादीनां गृहप्रवेशे वैशम्पायनोक्तिः	४१८	८	भीष्माय औत्तण्यस्यचैकाल्यदर्शनज्ञानदाने		
भीमादीन् प्रति युधिष्ठिरस्य शान्त्यनावाक्यं	४१८	८	वैशम्पायनोक्तिः	४२५	६
भीमस्य दुःखोपशमनार्थं वासार्थं युधिष्ठिरा			औत्तण्यादीनां कुर्वेच्चदर्शनार्थमागमनं	४२५	११
गुहा	४१८	१३	औत्तण्यादीनां कुर्वेच्चदर्शने वैशम्पायनोक्तिः	४२५	१७
दुःशामननरुन्मुनस्य वासार्थं युधिष्ठिरा			युधिष्ठिरं प्रति रामस्य विक्रमकथनार्थं		
गुहा	४१८	१५	औत्तण्यशाक्य	४२५	१३
दुर्मदेवस्य गृहे नकुलस्य वासादि	४१८	१७	रामपराक्रमज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	४२५	२६
दुर्मदेवस्य गृहे मरुदेवस्य वासादि	४१८	१८	औत्तण्यस्य युधिष्ठिरं प्रति रामपराक्रमकथने		
राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरापदकगेतत्कथयत्येतादि			वैशम्पायनोक्तिः	४२६	२
जनमेजयप्रश्नः	४१८	२५	रामस्य प्रभावादिकथने औत्तण्यवाक्य	४२६	६
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं	४१८	२७	रामस्य जम्भटचान्तकथनं	४२६	८
चतुर्थऋषययागयोगनिवाचशान्तकरणेति	४१८	२८	भार्या कथ्यते प्रति अशोकशाक्यं	४२६	१४
धौमदित्या धनदानादि	४१९	१	सत्यवतीमातृहृष्टाश्रमगमनादि	४२६	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	यत्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	यत्तौ
श्चोक्तविभक्तचरदयव्यासादि	४२६	२०	युधिष्ठिरस्य सर्वधर्मोपदेशाय भोऽं प्रति	४२८	२०
गर्भयव्यासदर्शनेन सत्यवतीं प्रति चोक्त	४२६	२१	श्रीकृष्णवाक्यं	४२८	२०
१ वाक्यं	४२६	२२	भोऽं श्रीकृष्णवाक्यश्रवणादौ वैशम्पाय	४२८	२०
श्चोक्तसत्यवतीसंवादः	४२६	२८	नोक्तिः	४२८	२८
जमदग्निविद्यामित्रयोजनकथनादौ वासु	४२७	१	भोऽं श्रीकृष्णसमीपे गतिप्राप्त्या	४२८	२०
देवोक्तिः	४२७	५	भोऽं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	४२८	२८
कामदम्पत्य महादेवादस्तप्राप्तादि	४२७	८	श्रीकृष्णं प्रति भोऽं वाक्यं	४२९	१३
वैद्यधाधिपस्यार्जुनस्य पराक्रमकथनं	४२७	११	स्वामिन्मुखानि शरणार्थं भोऽं प्रति श्रीकृष्णस्य	४२९	१३
वैद्यं प्रति आपवस्थाभिशापप्रदानादि	४२७	१८	वरदानं	४२९	२५
वैद्यजामदस्य योग्यद्वन्द्वान्तकथनं	४२७	२३	यासादिभिः श्रीकृष्णसमाजं वैशम्पायनोक्तिः	४२९	३
अर्जुनसुतकृतजमदग्निधादि	४२७	२५	य चनेत्याम इत्युक्ता युधिष्ठिरादीनां गृहा	४२९	१०
निःसन्धियादृष्टीकरणार्थं रामस्य प्रतिज्ञा	४२७	२८	यमनं	४२९	१०
वनवासिन परशुरामं प्रति परावसोराखेप	४२८	१३	युधिष्ठिरादीनां गतिप्रवृत्तिवर्णनं	४२९	१९
वाक्यं	४२८	१३	श्रीकृष्णस्य श्रवणादौ वैशम्पायनोक्तिः	४२९	२१
परावसुवक्त्रेण कुट्टस्य रामस्य पुन वक्ष्य	४२८	१३	श्रीकृष्णस्य प्रातः कथ्यकरणादि	४२९	२७
नाशनं	४२८	१३	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णदेवितस्य सत्यवती	४२९	२७
कथ्यपाय इथिवी दत्त्वा रामस्य समुद्रतोर	४२८	१३	वाक्यं	४२९	१३
वासादि	४२८	१३	अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४२९	५
अराजके लोकप्रजानां दुःखकथनं	४२८	१५	युधिष्ठिरादीनां श्रीकृष्णसमीपगमनादौ	४२९	५
इथिव्या उर्वारिनिनामो वृत्तान्तकथनं	४२८	१८	वैशम्पायनोक्तिः	४२९	८
अवशिष्टवक्ष्यगणैरात्मरक्षायै कथ्यं प्रति	४२८	१९	शरतस्येति भोऽं का कथा यमवर्तनोत्थादि	४२९	२१
इथिवीवाक्यं	४२८	२१	यमवर्तनप्रश्नः	४२९	२१
इथिवीवाक्येन वक्ष्यमाणं राज्याभिषेके	४२८	२१	भोऽं समीपे स्थितिप्रवृत्तिनामागमनादौ	४२९	२१
वासुदेवोक्तिः	४२८	२४	वैशम्पायनोक्तिः	४२९	२४
युधिष्ठिरादीनां कुरुचेतदर्शनं वैशम्पाय	४२८	२४	पाण्डवान् प्रति सर्वधर्मशिक्षायायै नारद	४२९	२७
नोक्तिः	४२८	२४	वाक्यं	४२९	२७
रामविक्रमं श्रुत्वा विस्मितस्य युधिष्ठिरस्य	४२८	२४	भोऽं प्रति जिज्ञासायै श्रीकृष्णं प्रति युधि	४२९	२७
वाक्यं	४२८	२४	ष्ठिरवाक्यं	४२९	२७
युधिष्ठिरादीनां पुनर्भाषणसमीपगमनं	४२८	२४	भोऽं प्रति वासुदेवस्य सुखप्रत्यादि	४२९	२७

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
भीमस्य वैश्वधर्मकथनं ...	४४६	१	इदं प्रति मान्वातुः प्रश्नः ...	४५२	७
भीमस्य शुद्धधर्मकथनं ...	४४६	७	मान्वातरं प्रति तदुत्तरत्वेनेन्द्रवाक्यं ...	४५२	८
शुद्धस्य वृत्तिकथनादि ...	४४६	११	मान्वातरमुपदिश्य विष्णोर्गमने भोगोक्तिः	४५२	१६
यद्वाप्रशंसाकृपायाकथनं ...	४४७	१	चतुराश्रमधर्माख्यानश्रवणार्थं युधिष्ठिर		
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्याश्रमधर्मकथनं ...	४४७	१०	'प्रश्न ...	४५२	२१
ब्राह्मणस्याश्रमधर्मकथनं ...	४४७	११	लिङ्गान्तरगतस्य भिक्षादिभवाश्रमादिधर्म		
गृहस्याश्रमधर्मकथनं ...	४४७	१८	कथने भोगोक्तिः ...	४५२	२२
नारायणगौतमगृहस्याश्रमधर्मकथनं ...	४४७	२४	गाह्यस्य धर्मविशेषकथनं ...	४५२	२१
ब्रह्मचर्याश्रमधर्मकथनं ...	४४८	१	रात्रौविशेषधर्माणां कथनं ...	४५२	२८
कस्मिन् कस्मिन्प्रत्येकस्य वर्णस्याधिकार			वाणप्रस्याश्रमप्रशंसाकथनादि ...	४५२	२६
इति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४४८	६	प्रजापालनार्थं युधिष्ठिरं प्रति भोगोपदेशः	४५२	२८
भीमस्य ब्राह्मणानाञ्चतुराश्रमकथनादि	४४८	८	राष्ट्रस्य चत्तव्यतमं ब्रूहीति युधिष्ठिरप्रश्नः	४५४	५
ब्राह्मणस्य कल्पियादिवृत्तिपहणे दोष			रात्रौभियेचनेन राष्ट्रस्य ज्ञेयः कथनादि	४५४	६
कथनादि ...	४४८	११	अराजकस्य राष्ट्रस्य दोषकथनादि ...	४५४	८
स्वकर्मकारिणो ब्राह्मणस्य प्रशंसादि ...	४४८	१४	पूर्वे अराजके वर्ति दुःखितानां प्रजानां		
ब्राह्मणस्याकारिणोऽप्येककर्मकथने भीमवाक्यं ...	४४८	२१	ब्रह्मार्थं प्रति गमनादि ...	४५४	२१
ब्राह्मणस्य विहितधर्मकथनादि ...	४४८	१	प्रजाः प्रति ब्रह्मनिर्दिष्टस्य मनोवाक्यं ...	४५४	२७
वर्णाश्रमधर्मकथनादि ...	४४८	८	मनुं प्रति प्रजानां वाक्ये भोगोक्तिः ...	४५४	२८
चतुराश्रमधर्मकथने भीमवाक्यं ...	४५०	२	राजानं प्रति प्रजानां वृत्तिकथनादि ...	४५५	८
धर्मार्थनिश्चयार्थं मान्वात्प्रशंसावकथनं ...	४५०	१२	राजानं किं देवतमाञ्जित्योदि युधिष्ठिर		
विष्णोर्दशैवाश्रमैः मान्वातुर्दशकारणादि ...	४५०	१४	'प्रश्न' ...	४५५	१६
इन्द्ररूपेण विष्णोराविर्भावादि ...	४५०	१६	भीमस्य दृढस्यतिवसुमनसोः संवादरूपेति		
मान्वातरं प्रति शक्ररूपस्य विष्णोर्भावं ...	४५०	१८	'हामकथनं ...	४५५	१७
इन्द्ररूपविष्णुं प्रति मान्वात्त्वर्कं ...	४५०	२५	केन भूतानिर्वर्द्धनादित्यादि दृढस्यति प्रति		
मान्वातरं प्रतीद्विषयं ...	४५०	२८	वसुमनसोवाक्यं ...	४५५	२१
चन्द्रियधर्मप्रशंसाकृपामिन्द्रवाक्यं ...	४५१	१४	राजमूलोपदेशादित्यादि दृढस्यतिवाक्यं	४५५	२२
यवनादीनां धर्मान् श्रोतुमिदं प्रति मान्वा			रात्रौभावे प्रजानां दोषकथनादि	४५५	२५
तु प्रश्नः ...	४५१	२७	रात्रौ प्रजारवर्षे गुणकथनं ...	४५६	१६
यवनादीनां दस्यूनां धर्मकथने इन्द्रवाक्यं	४५२	१	प्रजापालकप्ररात्र प्रशंसाकथनादि ...	४५६	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
राशोऽन्यादिस्वरूपताकथनं ...	४५६	२७	प्रश्नः ...	४६१	५
राशा प्रजानां हितकथनादि ...	४५७	१२	राशः षट्त्रिंशद्विषयकथने भोगवाक्यं ...	४६१	६
पार्थिवेन किं कार्यं कथं वा जनपदोरक्ष्य ...			युधिष्ठिरस्य भोगवाक्यानुष्ठाने वैशम्पाय ...		
इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४५७	१८	वैशम्पायः ...	४६१	१८
भीमस्य राजकर्त्तव्यकथनां कथनं ...	४५७	२१	कथं राजा आधिपत्येन न युज्यतइत्यादि ...		
राशोगुणानां कथनादि ...	४५८	१८	युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४६१	२२
भिक्षुकादीनां वृत्तिकरणादि ...	४५८	८	संक्षेपेण राजधर्मकथने भोगवाक्यं ...	४६१	२२
राशोऽन्येष्वन्यादिकथनं ...	४५८	१४	लोभत्यागार्थं युधिष्ठिरं प्रति भीमोपदेशः ...	४६२	१४
राशः रत्नपीयानामात्मादिसप्तानां कथनं ...	४५८	२२	प्रजारचनेन राशः फलकथनादि ...	४६२	१४
राशः पात्रुण्यादिगुणकथनादि ...	४५८	२४	राजकृतपापपुण्ययोर्भोगाधिक्यकथनं ...	४६२	१८
पात्रुण्यस्य लक्षणकथनं ...	४५८	२५	भीमस्य ऐलमातरित्यनेनाऽऽवादकृतेतिहास ...		
त्रिवर्गस्य लक्षणकथनं ...	४५८	२७	कथनं ...	४६२	२६
राशः प्रजापालने, भीमस्य वृत्त्यतिगीतः ...			कुतः, सिद्धाक्षाणां जात इत्यादिवाचं प्रति ...		
द्यौकद्वयकथनं ...	४५८	३०	पुह्लवरयोवाक्यं ...	४६२	२८
दण्डनीतिज्ञानार्थं भीमं प्रति युधिष्ठिर ...			मातरित्यनेनाऽऽक्षाणां दिवर्णानां जन्मवृत्तान्त ...		
प्रश्नः ...	४६०	२	कथनं ...	४६२	२८
दण्डनीत्यागुणकथने भोगवाक्यं ...	४६०	३	द्विजस्य वृत्तियस्य वा कथेयं पृच्छोति पुह्ल ...		
दण्डनीत्यां वर्त्तमाने राशि कृतयुगव्यवस्था ...			रवसः प्रश्नः ...	४६३	४
चिमकथनादि ...	४६०	८	द्विजस्य धर्ममेवेतदिति वायुवाक्यं ...	४६३	५
दण्डनीत्यां व्यंशेन वर्त्तमाने राशि चेता ...			राजपुरोहितस्य लक्षणकथने भोगवाक्यं ...	४६३	२४
युगव्यवस्थाचिमकथनादि ...	४६०	२५	भीमस्यैलकयस्यपञ्चादकृतेतिहासकथनं ...	४६३	२८
दण्डनीत्यामङ्गलेन वर्त्तमाने राशि द्वापर ...			कथनं प्रति पुह्लवरवसः प्रश्नः ...	४६३	२८
व्यवस्थाचिमकथनादि ...	४६०	२७	महावृत्तिययोः परस्पररचाकथने कथनं ...		
राशो दण्डनीतिपरित्यागे कलियुगव्यवस्था ...			वैशम्पायः ...	४६४	१८
माममद्रुलादि ...	४६०	२८	ऐलकयस्यपयोः, पञ्चादकथनं ...	४६४	२२
कथादिचतुर्गुणानां राशः कारणताकथनं ...	४६०	२६	राजप्रवृत्तारूपं भोगवाक्यं ...	४६४	२२
मत्स्यादिपुण्यवत् प्रजापालकस्य राशो गुण ...			भीमस्य मुमुक्षुन्द्वेषद्वययोः पञ्चादकथनं ...	४६५	१४
दोषकथनं ...	४६०	२७	मम मुमुक्षुन्द्वे प्रति धर्मद्वेषवाक्यं ...	४६५	२८
मम रत्नेन राशः गुणमिकादि युधिष्ठिर ...			धर्मदं प्रति ममोद्यमस्य मुमुक्षुन्द्वेषवाक्यं ...	४६५	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धनदमुचुकुन्दयोक्तप्रत्युक्तौ ...	४६५	२६	दानादिना सर्वे चेममिच्छेयुरित्यादि भीम		
चक्षुधर्मस्थितं राजानं दृष्ट्वा धनदस्य विस्मया			वाक्यं ...	४६८	१८
दौ भीमवाक्यं ...	४६५	३०	ब्राह्मणं दूषयतः चक्षुधर्मस्य कः शान्ति		
भीमं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४६६	५	" युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४६८	२१
भीमस्य चक्षुष्याणां विग्रहलक्षणकथनं	४६६	६	दुष्टचक्षुष्यदमनायै तपश्चाद्युपायकथने भीम		
स्यस्य राज्यत्यागार्थं भीमं प्रति युधिष्ठिर			वाक्यं ...	४६८	२४
वाक्यं ...	४६६	२०	ब्राह्मणपरविषाणं चक्षुष्याणां गतिकथनं ...	४७०	१
राज्यकरणार्थं भीमस्योपदेशः ...	४६६	२२	दृष्टुमवाप्तुयाने प्रसारकाप्रकारज्ञानार्थं		
किं परमं स्वर्गमिति यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	४६७	८	" युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४७०	१०
आकृतप्रतिपासनेन स्वर्गजिदित्यादि भीम			प्रसारविषाणं सन्धानदौ भीमवाक्यं ...	४७०	१३
वाक्यं ...	४६७	२	चक्षुष्यां लक्षणज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	४७०	२१
स्वकर्णविकर्णरतातां विग्रहं कथयेति			पुरोहितानां लक्षणकथने भीमवाक्यं ...	४७०	२२
युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४६७	१४	भीमं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४७०	२७
भीमस्य स्वकर्णकारिणां ब्राह्मणानां प्रवेश			युधिष्ठिरं प्रति भीमस्योत्तरवाक्यं ...	४७०	३०
कथनं ...	४६७	१५	सचिवस्य लक्षणज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४७१	१३
विकर्णरतातां जिह्वाकथनं ...	४६७	१७	राज्ञां चतुर्विधनिवाणं विग्रहकथने भीम		
केषां वित्तसाधिकारो राजेति युधिष्ठिरप्रश्नः	४६७	२८	वाक्यं ...	४७१	१५
अनाक्षयादीनां धनाधिकारी राजेति भीम			अमिषस्य लक्षणकथनं ...	४७१	२५
वाक्यं ...	४६७	३०	उत्तममिषस्य लक्षणकथनं ...	४७१	३०
भीमस्य केकयराजस्येति श्वसकथनं ...	४६८	४	अमात्यानां लक्षणकथनं ...	४७२	८
राजस्यं प्रति केकयराजस्येति श्वसकथनं ...	४६८	६	ज्ञातिभिः सह राज्ञां व्यवहारोत्तिकथनं	४७२	१४
केकयराजं प्रति राजस्यस्य वाक्यं ...	४६८	२८	ज्ञातिप्रसूतिषु राज्ञां कौटुम्बीय भावः करणीयः		
भीमस्य ब्राह्मणादिराजस्यरूपराजधर्मकथनं	४६८	१	" इति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४७२	२५
युधिष्ठिरभीमयोः प्रश्नात्तरे ...	४६८	५	वासुदेवनारदयोः संवादरूपेतिहासकथने		
ब्राह्मणानां आपदि विक्रयद्रव्यस्य ज्ञानार्थं			" भीमोक्तिः ...	४७२	२६
युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४६८	७	ज्ञातिवाक्यमख्यपीडितस्य वासुदेवस्य नारदं		
ब्राह्मणस्याविक्रयसुरालवणादिद्रव्यकथने			प्रति वाक्यं ...	४७२	२७
भीमवाक्यं ...	४६८	८	श्रीकृष्णं प्रति नारदोपदेशः ...	४७३	७
भीमं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४६८	१६	अनायमेन शस्त्रेण कथं निहन्मुहुरेति		

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ
श्रीदण्डप्रश्न	४७३	१४	भोगस्य दृष्टस्यतिशक्तमवादकूपेतिहामकयने	४७८	७
अनायसश्वादि कथनेन नारदोपदेश ..	४७३	१५	किमाचरणं सर्वभूतप्रिया भवतीति शक्र		
अमात्यपु किदृशोभाव करणीयइत्यसोत्तर			प्रश्न	४७८	८
कथने भोगवाक्यं	४७३	१७	शक्र प्रति दृष्टस्यतिवाक्यं	४७८	८
कासकटचोयमुनिना कौशल्यस्य सवादकयने			दृष्टस्यतिवाक्यानुषारेण शक्रस्याचरणेभोग		
भोगवाक्यं	४७४	१	वाक्यं	४७८	१७
काकं गृहीत्वा सर्वश्रेष्ठ मुने कौशल्यस्य			प्रजा, पालयन् राजा कथं कीर्त्तिमाप्नोति		
समीपागमनादि	४७४	२	तिथुधिष्ठिरप्रश्न	४७८	१८
इतकोपस्थामात्यस्य वाजेन काकस्य नाशदि	४७४	११	राक्षसमात्यादिकरणरौतिकयने		
काकं विद्ध दृष्ट्वा राजार्यं प्रति मुनेरभय			भोगोक्ति	४७८	२१
प्रार्थनादि	४७४	१२	राज्ञो दण्डविधानरौतिकयन	४७८	७
मुनिं प्रति राज्ञोऽभयदाणादि	४७४	१७	दूतादीनां स्वर्णकयनं	४७८	१६
राजान् प्रति अमात्यदोषकयने मुनिवाक्यं	४७४	१८	कथविध पुर राजा वसुमहतीति युधिष्ठिर		
दुष्टामात्यमघादन्येव गमनार्थं राजान			प्रश्न	४७८	२४
प्रति मुनेर्वाक्यं	४७५	३	राज्ञं पुन्या पश्चिदुर्गेनिकोत्पादौ भोग		
राजानं प्रति मुनेरुपदेशवाक्यं	४७५	७	वाक्यं	४७८	२५
सुमन्त्रे वामार्थं मुनिं प्रति राज्ञोवाक्यं ..	४७५	२४	पुरस्थापितद्रव्यसञ्चयकयनं	४८०	४
अमात्यगणनायेन राज्यरसार्थं राजान् प्रति			भोगस्य युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मोपदेश	४८०	१५
मुनिवाक्यं	४७५	२७	राष्ट्रगुप्ति राजधर्मद्वय कथयति युधिष्ठिर		
राजममीपे मुनेरात्मपरिचयदानं ..	४७५	३०	प्रश्न	४८०	२८
सभाभवादय कीदृशा सूरिति युधिष्ठिर			राष्ट्रगुप्तिप्रकारकयने भोगवाक्यं ..	४८०	२८
प्रश्न	४७६	८	राज्ञं कुरादात्मरौतिकयनं	४८१	११
सभासदादीनां स्वर्णकयने भोगवाक्यं ..	४७६	८	राजा कथं प्रजासु वर्त्तत इति युधिष्ठिरप्रश्न	४८२	१०
राज्ञं श्रेयोस्वर्णकयनं	४७६	२०	राज्ञं प्रजानुग्रामनरौतिकयने भोगवाक्यं	४८२	११
अमात्यानां गुणागुणपरीचार्थं युधिष्ठिरं			पानागारादीनां नियमादिकयनं	४८२	२३
प्रति भोगोपदेश	४७६	२५	दण्डाद्यादण्डेन राज्ञोदोषकयनादि ..	४८२	२६
मन्त्रिणा भरणकयनं	४७६	३०	राजधर्मकयनं भोगवाक्यं	४८२	१४
मन्त्रयवर्णायोग्यस्य स्वर्णकयनं ..	४७७	१२	भोगं प्रति युधिष्ठिरप्रश्न	४८४	४
मन्त्रयवर्णयोग्यस्य स्वर्णकयनादि ..	४७७	१८	राष्ट्रगुप्ताद्युपदेशार्थं भोगवाक्यं	४८४	५

॥ श्रीमद्भारतीयतृतीयखण्डान्तर्गतशान्तिपर्वसूचीपत्रं ॥

पृष्ठ

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तिः
उत्तथोक्त राजधर्मकथने भीष्मवाक्य ...	४८४	१२	चत्विषेण कथं युद्धं करणीयमिति युधिष्ठिर		
मान्धातारं प्रति उत्तथोक्त राजधर्मोपदेशः	४८४	१४	प्रश्नः	४८०	९०
पापनिवारणार्थं यज्ञः करणीय इत्याहुतथ्य			युद्धरीतिकथने भीष्मवाक्यं ...	४८०	२१
वाक्यं	४८४	१८	अधर्मयुद्धस्य दीपकथने भीष्मवाक्यं ...	४८१	८
राज्यस्य धर्ममूलसातकथनादि	४८४	२०	युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मोपदेशः ...	४८१	१८
असूयादित्यागार्थं मान्धातारं प्रति उत्तथोप			चत्विषधर्मज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४८२	२
देशः	४८५	३	चत्विषधर्मकथने भीष्मवाक्यं ...	४८२	५
राज्ञि प्रमत्ते अधर्मोत्पानादिकथनं ...	४८५	१०	युद्धातिरिक्तरूपेण चत्विषस्य निन्दाकथनं	४८२	२५
मान्धातारं प्रत्युत्तथोपदेशः	४८५	२४	युद्धे मृताणां वीराणां के शोकाभवन्तीति		
राज्ञे प्रमादे सर्वेषां प्रमादकथनं ..	४८५	२०	युधिष्ठिरप्रश्नः	४८२	६
अन्यादृश्यादिना राज्ञो विनाशकथनादि	५८६	११	अमर्योपग्रहं वादकृपेतिहासकथने		
मान्धातारं प्रति राजधर्मोपदेशः ...	४८६	२०	भीष्माग्निः	४८३	३
राज्ञोभूतिकरसंपदादिकथनं	४८७	२०	ग्रहं प्रत्यमर्योपवाक्यं	४८३	११
मान्धातारदृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं	४८७	२६	अमर्योपं प्रतोद्भवाक्यं	४८३	१६
धर्मो स्थातुमिच्छन् राजा कथं वर्तेतेति			युद्धप्रश्नप्रकारज्ञानार्थं अमर्योपप्रश्नः ...	४८३	१८
युधिष्ठिरप्रश्नः	४८७	२८	युद्धयज्ञस्य अग्निगादिकथने ग्रहवाक्यं	४८३	२०
अत्र वामदेवगोतेतिहासकथने भीष्मवाक्यं	४८७	३०	युद्धे मृतादीनां लोकप्राप्तिरूपं ...	४८४	१५
वामदेवं प्रति वसुमन्स्य प्रश्ने भीष्मवाक्यं	४८८	१	आहवस्वतस्याग्नेश्चालकथनादि ...	४८४	१८
धर्ममेवानुवर्तस्तेत्यादि वामदेवलोपदेशः	४८८	४	प्रतर्हन्मैथिलसंघातकृपेतिहासकथने		
राज्ञोविनाशस्य कारणकथने वामदेव			भीष्माग्निः	४८४	२८
वाक्यं	४८८	६	सर्गादिदर्शनार्थं योधान् प्रति जनकस्य		
वामदेवस्य राजधर्मोपदेशवाक्यं ...	४८८	१८	वाक्यं	४८५	१
राज्ञोगुणकथनादि	४८८	२५	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य युद्धधर्मकथनं ...	४८५	८
राज्यवृद्धिकारणकथनादि	४८८	२२	जयार्थेनो यथा सेनां नयन्ति नत्कथयेति		
राजधर्मोपदेशे वामदेववाक्यं	४८८	२०	युधिष्ठिरप्रश्नः	४८५	१८
युधिष्ठिरं प्रति मान्धातारदृष्टान्तेन भीष्म			भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मान्तोपुद्ग		
वाक्यं	४८०	२२	धर्मोपदेशः	४८५	२०
विजयधर्मज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४८०	१४	श्रयादीनां युद्धार्थं भूमिनिष्पन्नादि ...	४८६	८
विजयधर्मकथने भीष्मवाक्यं	४८०	१६	सैन्याधिपतिष्वेष्ट्याकथनादि	४८६	१८

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
युद्धमये योधान् प्रति वक्तव्य कथनादि	४८६	२१	नीतिनिश्चायार्थं चेमदर्शिनं प्रश्न	५०२	१८
युद्धयोग्यानां जनानां लक्षणज्ञानार्थं			चेमदर्शिनं प्रति मुनेर्नीतिविषयोपदेश	५०३	२०
युधिष्ठिरप्रश्न	४८७	११	कलादिना जीवितं नोक्तं इत्यादि मुनिं		
पैरक्षैर्ययुद्धमाशेषं निरूपणे भीमोक्ति	४८७	१२	प्रति चेमदर्शिवार्थं	५०४	१९
महावसानां सैन्यानां लक्षणकथनं	४८७	१६	चेमदर्शिनं प्रति मुनेरुपदेशान्तरं	५०४	१५
कथित्या, सेनायाल्लक्षणज्ञानार्थं युधिष्ठिर			प्राज्ञाणादीनां धर्मव्यवहारादिज्ञानार्थं		
प्रश्न	४८८	३	युधिष्ठिरप्रश्न	५०५	१९
लघुलक्षणकथने भीमवाक्य	४८८	४	युधिष्ठिरं प्रति भीमलोपदेशवार्थं	५०५	२०
भीमस्य युद्धधर्मोपदेश	४८८	१	धर्मार्थं किमनुष्ठेयतममिति युधिष्ठिरप्रश्न	५०६	१४
वृद्धैः तीक्ष्णैः वा विषये राजा कथं वर्ततेति			मायादीनां पूजाकूपधर्मकथने भीमवाक्यं	५०६	१६
युधिष्ठिरप्रश्न	४८८	१८	आचार्यादीनां गुरुत्वरूपके भीमवाक्यं	५०६	२८
वृद्धसतीन्द्रवंशद्वारेतिहासकथने			पिपादिभक्तस्य फलकथनादि	५०७	८
भीमोक्ति	४८८	२०	आचार्यादिद्रुहत्यानिष्कृतिकथनादि	५०७	१५
वृद्धस्य प्रतिश्रुत्य प्रश्न	४८८	२२	धर्मोत्सातुमिच्छन्तः कथं वर्ततेति युधिष्ठिर		
अबुद्धमनोतीतिकथने वृद्धस्यतिशयं	४८८	२५	प्रश्न	५०७	२२
इन्द्रं प्रति वृद्धस्यतेराजधर्मोपदेश	५००	११	सत्यायत्यनिश्चयाभं भीमलोपदेशवार्थं	५०७	२५
दुष्टस्य कर्म लक्षणानि भवन्तीति प्रकथ्य			धर्मनिश्चयार्थं भीमोपदेशवार्थं	५०८	१
प्रश्न	५०१	६	प्राणायामादौ मिथ्याकथनेन दोषाभाव		
दुष्टस्य लक्षणकथने भीमोक्ति	५०१	७	कथनं	५०८	१०
इन्द्रस्य वृद्धस्यतिशयस्वीकारादौ भीमोक्ति	५०१	१४	स्वधर्मविरोधेनोपजीवितुर्दण्डकथनादि	५०८	१४
अमात्यादिभिः प्रवाधितो राजा सुखमिच्छन्			येन भावेन दुर्गोष्ठतितरेत्तत्कथयति		
कथं वर्ततेति युधिष्ठिरप्रश्न	५०१	१७	युधिष्ठिरप्रश्न	५०८	२४
चेमदर्शयित्वायकथनेन युधिष्ठिरं प्रति			आयमिषां दुर्गतितरणे भीमोपदेश	५०८	२५
भीमोपदेश	५०१	१८	साध्याधूकथंविद्यामहे इति युधिष्ठिरप्रश्न	५०८	२५
आरुह्यदृष्टियुनिं प्रति चेमदर्शिनो वार्थं	५०१	२१	प्राप्तगोभायुषवादरूपेतिहासकथने		
चेमदर्शिनं प्रति मुनेरुपदेशवार्थं	५०१	२८	भीमवाक्यं	५०८	२६
मुनिं प्रति चेमदर्शिनं प्रश्न	५०२	१३	पौरिकनृपस्य गोमायुष्यप्राप्तिकथनादि	५०८	२७
चेमदर्शिनं प्रति मुनेरुपदेशवार्थं	५०२	१५	तं प्रति श्रमातीनामुपदेशवार्थं	५१०	२
राज्यधीनवृद्धनार्थं चेमदर्शिनं प्रतिमुनिवार्थं	५०३	१५	वर्णान् श्रमासाधनं प्रति गोमायोपदेशवार्थं	५१०	४

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्ति
गोमायुं प्रति शादूलस्रवाक्यं ...	५१०	१२	अपि प्रति व्याघादीनां सर्ववृत्तानां सुख		
शादूलं प्रति गोमायोरुपदेशवाक्यं ...	५१०	१५	प्रश्नादि ...	५१५	२८
गोमायुं प्रति शादूलकोधादौ भोगोक्तिः	५११	१२	अपि समोपेयं कुक्षु रस्य वावादि ...	५१६	२
कुक्षुं शादूलं प्रति पूर्वमन्त्रिणां वाक्यं ...	५११	१५	हस्तिनमागतं दृष्ट्वा भयात् मुनिं प्रति कुक्षु		
गोमायुवधे कृताभिप्रायं शादूलं प्रति तन्वाद्य			रस्य वाक्यं ...	५१६	७
वाक्यं ...	५११	२१	यानं प्रति हस्ती भवेति मुने रामोन्मादादि	५१६	११
गोमायोः प्रायोपवेशाभिप्रायकयनादि ...	५१२	७	अपि प्रायेण शून्यो व्याघ्ररूपमास्यादि ...	५१६	१५
शादूलं प्रति गोमायुवाक्यं ...	५१२	८	शून्यं क्रमेण विंशत्युपमास्यादौ भोगशक्त्यै	५१६	२१
पार्यवेण किं कर्तव्यमित्यादि युधिष्ठिर			शरभं दृष्ट्वा भोतस्य विंशत्य शरभत्वप्राप्ति		
प्रश्न ...	५१२	२६	कथनं ...	५१७	३
राजकर्तव्यनिरूपणादौ भोगशक्त्यै	५१२	२७	मुनिं हन्तुमिच्छन्तं शरभं प्रति मुनेरभि		
भोगस्य राजधर्मोपदेशार्थमुद्बुद्ध वृत्तान्तं			शाप. ...	५१७	८
कथनं ...	५१२	२८	तदृष्टान्तेन भोगलोपदेशवाक्यं	५१७	१६
पितामहं प्रति वरप्रार्थनार्थमुद्बुद्धवाक्यादि	५१२	३	सचिबल्यं लवणकथनं ...	५१७	२२
आलस्येनोद्बुद्ध नाशकथनेनोपदेश.	५१२	५	राशो गुणकथनादि ...	५१८	१
कुक्षे निजयमूलताकथनेनोपदेश.	५१२	१४	योधानो गुणकथनादि ...	५१८	१०
राजाश्रमिन्नेष कथं परेदिति युधिष्ठिरप्रश्न	५१२	२१	युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मोपदेशे भोगवाक्यं	५१८	१५
भोगस्य मरिच्छांगरर्धवाद्युपेतिहासकथनं	५१२	२२	राशं पारिपदादीनां लवणकथनं	५१८	२२
वरितः प्रति शगरस्य वाक्यं ...	५१२	२४	विसारेण राजधर्मज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्न	५१८	६
मागरं प्रति गङ्गावाक्यं ...	५१२	२८	प्रजारसणादिराजधर्मकथने भोगशक्त्यै	५१८	८
युधिष्ठिरं प्रति भोगवाक्यं ...	५१३	१	भोगस्य राजनीतिकथनं ...	५२०	१
मूर्खेन बह्विधान् कथं परेदिति युधिष्ठिर			राशो भगवद्विष्कारणकथनादि ...	५२०	१२
प्रश्न ...	५१३	६	लवण्यं निन्द्याकथनादि ...	५२१	१
तदुत्तरकथने भोगोपदेशवाक्यं ...	५१३	७	दण्डस्य विज्ञेयज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्न	५२१	१८
पक्षितं राश्रतन्त्रस्य कुलस्य च सुखोदयः			दण्डस्य विज्ञेयकथनार्थं भोगशक्त्यै	५२१	२६
तत्सर्वं कथयेदिति युधिष्ठिरप्रश्न.	५१५	१	क्रिष्णोदण्डस्य लोत्तरकथनं ...	५२२	२
भोगस्य राजधर्मोपदेश ...	५१५	१२	दण्डस्य नामकथनादि ...	५२२	८
युधिष्ठिरोपदेशार्थमितिहासकथने भोग			दण्डस्य यक्षरूपताकथनादि ...	५२२	१२
वाक्यं ...	५१५	२५	दण्डस्य प्रयोजनताकथनं ...	५२२	२१

प्रकरणं :	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दण्डाष्टनामकयनादि	५२२	२८	एतराष्ट्रं प्रति दुर्योधनवाक्यं	५२६	२२
अष्टाङ्गबलकयनादि	५२३	२	दुर्योधनं प्रति एतराष्ट्रोपदेशः	५२६	२६
राज्ञापूज्यतमोदण्डादित्यादि भीमवाक्यं	५२३	७	भीमं कथं प्राप्यते तत्त्रोतुमिच्छामीति		
माधादीनामपि दण्डाधिकारित्वकथनं	५२३	१८	दुर्योधनप्रश्नः	५२६	३०
अङ्गराज्येतिहासकयनार्थं भीमवाक्यं	५२३	२०	भीमेन प्रष्टादस्य राज्यप्राप्तिरूपेतिहास		
अङ्गराजस्य मुष्णपृष्ठगमनादिकथनं	५२३	२१	कथने एतराष्ट्रवाक्यं	५२७	१
पट्टवृक्षागतं मान्वातारं प्रति वसुहोमस्य			वृक्षस्य प्रति वृक्षस्य प्रश्नः	५२७	६
प्रश्नः	५२३	२६	शक्रं प्रति वृक्षस्यनपदेशवाक्यं	५२७	६
दण्डप्रकारज्ञानार्थं वसुहोमं प्रति मान्वांश्च			ब्राह्मणरूपेण शक्रस्य प्रष्टादसमोपगमनादि	५२७	१०
वाक्यं	५२३	३०	चैलोक्यार्थं कथं प्राप्तमिति शक्रप्रश्नः	५२७	१५
दण्डोत्पत्तिप्रकारकथने वसुहोमवाक्यं	५२४	३	ब्राह्मणरूपेण शक्रं प्रति प्रष्टादस्योपदेश		
देशादीनामाद्यपत्यवर्धनं शक्रादीनां नियोगादिकथनं	५२४	१५	वाक्यं	५२७	१७
दण्डस्य परम्पराप्राप्तिकथनं	५२४	२५	भवतः भीमं प्राप्तुमिच्छामीति ब्राह्मणवाक्यं	५२७	२५
सर्वेषां जागरणे दण्डादिकारणताकथनं	५२५	१	वरं दत्त्वा प्रष्टादस्य चिन्त्यादि	५२७	२७
पुथिष्ठं प्रति भीमवाक्यं	५२५	१४	सुशरीराश्रितं भीमं प्रति प्रष्टादस्य		
भर्तृकामानां श्रोतुमिच्छामिनियम			वाक्यादि	५२७	२८
मित्यादिपुथिष्ठिरप्रश्न	५२५	१७	प्रष्टादं प्रति शरीराश्रितस्य धर्मस्य वाक्यं	५२८	२
अर्थादीनां धर्मसमुत्पत्तिकथनार्थं भीमवाक्यं			प्रष्टादं प्रति शरीराश्रितस्य सत्यस्य वाक्यं	५२८	५
देशवाक्यं	५२५	२०	प्रष्टादस्य शरीराश्रितस्य कथने निर्गमनादि	५२८	७
आहूतिरिक्तमान्दकयोः भेदादस्येतिहास			शरीराश्रिततां श्रितं प्रति प्रष्टादवाक्यं	५२८	१२
कथने भीमवाक्यं	५२५	२७	प्रष्टादं प्रति श्रियोवाक्यं	५२८	१६
मान्दकं मयङ्गुरिष्ठस्य प्रश्नः	५२५	२८	ययाभीमं प्राप्यते तदुपायं वरेतिदुर्योधन		
भर्तृपरित्यागेन राज्ञे पञ्चदशपताकथने			प्रश्ने भीमवाक्यं	५२८	१७
मान्दकवाक्यं	५२६	१	दुर्योधनं प्रति एतराष्ट्रस्य शीतप्राप्तिपाय		
राजभक्त्यविषयज्ञानार्थं पुथिष्ठिरप्रश्नः	५२६	१२	कथनं	५२८	१८
समाश्रित्यविषयकथनार्थं भीमस्य दुर्योधन			पुथिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं	५२८	२५
एतराष्ट्रदेशादस्येतिहासकथनं	५२६	१६	आग्रायाः स्वपञ्चानां पुथिष्ठिरप्रश्नः	५२८	२७
विषये तस्य पुथिष्ठिरादि एतराष्ट्रप्रश्नः	५२६	२०	अपभममिषयोः संवादरूपेतिहासकथने		
			भीमवाक्यं	५२८	३४

प्रकरणं	छे	पंक्ति	प्रकरणं	छे	पंक्ति
युधिष्ठिरं प्रति भीष्माकां	५२८	२५	तत्र भीष्मस्य कोपमद्ययाद्युपायधर्मकथनं	५२९	२५
आश्रयाः स्वरूपज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	५२८	२७	आपद्वर्त्तमानपुत्रदेशवाक्यं	५२९	२९
अपमद्युमित्रयोः संवादरूपेतिहासकथने			राज्ञः कोपमूलनाकथनादि	५२९	२९
भीष्माकां	५२८	४	राजधर्मोपाश्रयणपर्ववर्त्तमानाः	५२९	२९
सुमित्रस्य मृगयावर्णनं	५२८	५			
मृगस्य मद्यारण्यप्रवेगादौ भीष्माकां	५२८	१०	आपद्वर्त्तमानपर्वारम्भः	५२९	१९
मृगान्वेषणार्थमरण्यगतं राजानं प्रति मुनीनां			कीलक दीर्घसूक्तं किं कार्यमवशिष्यत		
वाक्यं	५२८	२१	इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	५२९	१९
अपीनं प्रति सुमित्रस्य परिचयदानादि	५२८	२२	राज्ञः आपद्वर्त्तमानविषये भीष्माकां	५२९	१५
आश्रयाविवरणज्ञानार्थमपीनं प्रति			अभ्यन्तरप्रज्जुपितादेः किं कार्यमिति		
सुमित्रस्य प्रश्नः	५२९	१	युधिष्ठिरप्रश्नः	५२९	२०
राजानं प्रति अपमद्युमित्रस्य मुनेर्वाक्ये भीष्माकाः	५२९	७	भीष्मस्योत्तरवारक्यं	५२९	२१
सुमित्रं प्रति अपमद्युमित्रस्य मुनेरितिहास			अपदि ब्राह्मणः केन जीवेदिति युधिष्ठिर		
कथनं	५२९	२७	प्रश्नः	५२९	२७
मुनीन् प्रति वीरपुत्रस्यात्मपरिचयदानादि	५२९	५	अपदि ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यकथनादि	५२९	२८
वीरपुत्रवाक्यं मुनि मुनेरनुत्तरादौ अपम			प्रसायाभावेन राज्ञा मदमस्य विचारणीय		
वाक्यं	५२९	७	सिन्ध्यादि भीष्मापदेशः	५२९	७
आश्रयावृत्तान्तज्ञानार्थं तनुनामानमृषिं			भीष्मस्य राजधर्मोपादेशवाक्यं	५२९	२१
प्रति वीरपुत्रवाक्यं	५२९	१२	युधिष्ठिरापदेशार्थं भीष्मस्य पुराविद्वाक्य		
तनुवीरपुत्रयोर्वक्तिप्रत्युक्ती	५२९	१४	कथनं	५२९	१२
राजानं प्रति क्षमस्य वाक्यं	५२९	१८	कायवेनदस्यूनौ संवादरूपेतिहासकथने		
तनुं प्रतिराज्ञोवाक्यं	५२९	२५	भीष्माकां	५२९	२०
युधिष्ठिरयोगनिवारणार्थं भीष्मापदेशः	५२९	१	कायवे प्रति दस्यूनां वाक्यं	५२९	१०
धर्मश्रवणार्थं भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	५२९	५	दस्यूनं प्रति कायवेस्य वाक्यं	५२९	१२
भीष्मस्य गौतमधर्मसंवादरूपेतिहासकथनं	५२९	७	कायवेस्यकथने दस्यूनां विद्विप्रज्ञौ भीष्म		
गौतमधर्मयोर्वक्तिप्रत्युक्ती	५२९	१२	वाक्यं	५२९	२२
मित्रैर्दण्ड्यवृत्तमित्रस्य राज्ञः का गतिरि			राज्ञा कोपमद्ययाद्यैर्भीष्मस्य गायकथनं	५२९	२८
त्यादिपुधिष्ठिरप्रश्नः	५२९	१७	अनागतविधाप्रत्युपायमतिदीर्घसूत्राणि		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्योपादेशः	५२९	२२	तिहासकथनेन भीष्मस्योपादेशः	५२९	१०

प्रकरण :	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ
दीर्घसूत्रप्रत्युपपन्नमती प्रति दीर्घदर्शिनो			विश्वसं विना राजा कथं वर्त्ततेत्यादि युधि		
वाक्यं ५३८	१५		द्विरप्रश्नः ५४६	१६	
उभयोर्वाक्यं युवा दीर्घदर्शिनो वाक्यं ... ५३८	१८		पुत्रनीत्रह्यदत्तपदेन भोग्योपदेशवाक्यं ५४६	१८	
दीर्घसूत्रस्य सामादिकयनं ५३८	२६		राजपुत्रदत्तं खपुत्रं दृष्ट्वा चत्त्रियनिन्दारूपं		
यथा युष्टा राजा न मुञ्चेत तां श्रुतु			पूज्यावाक्यं ५४६	२०	
निष्कामीति युधिद्विरप्रश्नः ... ५३८	५		राजपुत्रस्य मेघे उद्धृत्य पूज्यावाक्यं ... ५४७	५	
युधिद्विर प्रति भोग्योपदेशपदेशः ... ५३८	१६		ब्रह्मदत्तं पूज्योः संवादकयनं ५४७	८	
मांशारसूचिकसंवादरूपेतिहासकयनेन			ब्रह्मदत्तं प्रति पूज्या उपदेशवाक्यं ... ५४८	९	
भोग्योपदेशः ५३८	२२		पूज्या दिगन्तरगमने भोग्योक्तिः ... ५५०	८	
उलूकनकुलदर्शनेन भीतस्य सूचिकस्य चिन्ता			भोग्यं प्रति युधिद्विरप्रश्नः ५५०	१२	
कथनं ५४०	८		भारद्वाज्यपुत्रस्ययोः संवादरूपेतिहासकथ		
मांशारं प्रति सूचिकस्य वाक्यं ५४०	२२		नेन भोग्योपदेशः ५५०	१३	
सूचिकमांशारयोः संवादकयनं ५४१	८		भारद्वाज्यं प्रति शशुच्यस्य प्रश्नः ५५०	१६	
मांशारोक्ते सूचिकस्य वाक्यादौ भोग्य			शकुच्यं प्रति भारद्वाज्योपदेशवाक्यं ... ५५०	१८	
वाक्यं ५४१	२६		तत्र भारद्वाजस्य राजनीतिकयनं ... ५५०	२२	
क्षत्रमात्रं सूचिकं प्रति मांशारस्य वाक्यं ५४१	५		परमके धर्मोक्षेने राजा कथं वर्त्ततेति		
क्षत्रमात्रं मांशारं प्रति सूचिकस्य वाक्यं ५४१	७		युधिद्विरप्रश्नः ५५२	२६	
सूचिकं प्रति मांशारस्य वाक्यं ५४२	१५		योगवैमोक्षीनां राजमूलतः कथने भोग्यवाक्यं ५५२	१४	
मांशारं प्रति सूचिकस्य वाक्यं ५४२	२०		विद्यामित्रपाञ्चालयोः संवादरूपेतिहास		
य एतं दृष्ट्वा भीतस्य मांशारस्य सूचिकं			कथने भोग्यवाक्यं ५५२	३	
प्रति वाक्यं ५४२	२८		तत्र द्वादशशतविक्रान्ताष्टा इयिया नष्टमात्र		
दृष्ट्वादिन मांशारस्य सूचिकस्य संवादः ... ५४२	८		ताकथनं ५५२	८	
मित्रतायाः बाधकयने सूचिकोपदेशः ५४४	४		दुष्पापहितस्य विद्यामित्रस्य पाञ्चालस्य हनन		
कांशारस्य धीमत्तः शरकोप इत्याद्युप			नारि ५५३	२१	
देशः ५४४	१		यमोमग्नौ चौर्यं करणार्थं विद्यामित्रस्य		
सूचिकं प्रति दृष्ट्वादिन मांशारस्य वाक्यं ... ५४४	८		विद्यामित्रः ५५४	१	
मांशारं प्रति सूचिकस्य प्रत्यागम्य वाक्यं ५४४	१४		दण्डवत्प्रतिविद्यामित्रोक्तिप्रत्युक्तौ ५५४	१०	
मांशारस्य सूचिकस्य प्रति युधिद्विर प्रति			ययवं प्रति विद्यामित्रस्य वाक्यं ... ५५४	१५	
भोग्योपदेशः ५४५	२४		ययवयोर्मंसस्य विद्यामित्रोपदेशे विद्यामित्रं		

प्रकरण	पङ्क्ति	प्रकरण	पङ्क्ति
प्रति चाण्डालावाक्यं ... ५५४	१०	अग्निप्रविष्टं कपोतं दृष्ट्वा लुब्धकस्य विवादः ४६१	६
चाण्डालं प्रति विद्यामित्रस्य वाक्यं ... ५५४	१६	लुब्धकस्य विवादवाक्ये भोगीशक्तिः ... ५६१	१०
अपचविश्वामित्रवयो भवादः ... ५५५	२	लुब्धकस्य महाप्रत्यानगमनादि ... ५६१	१८
विद्यामित्रस्य शत्रुधनोभयवशादौ भोगीशक्तिः ५५६	१२	मर्त्तारं संसृत्य कपोत्याविलापे भोगीशक्तिः ५६१	२२
भोगीशं प्रति पुनर्युधिष्ठिरप्रश्नः ... ५५६	५५	मर्त्तुशक्तिन कपोत्या अग्निप्रवेशः ... ५६२	१
युधिष्ठिरं प्रति भोगीशपदि राजधर्मोपदेशः ... ५५६	२७	स्वर्गच्छन्तौ तौ दृष्ट्वा लुब्धकस्य चिन्तादि ... ५६२	६
वाचस्पत्योपदेशेन भोगीशवाक्यं ... ५५७	११	लुब्धकस्य महाप्रत्यानगमनादि ... ५६२	११
भोगीशोक्त्यपदेशेन भोगीशवाक्यं ... ५५७	१६	वनाग्निना दग्धस्य लुब्धकस्य स्वर्गमनादि ४६२	१६
अस्तिचेदिह मर्यादेत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ५५७	२८	कपोतलुब्धकस्य दयवपक्षकथनं ... ५६२	२२
युधिष्ठिरं प्रति भोगीशवाक्यं ... ५५८	१	अगुह्यपूर्वकज्ञात् पापनाक्य मुच्येतेति युधिष्ठिरप्रश्नः ... ५६२	२७
शरणागतवचकस्य योधार्थं ब्रूहोत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ... ५५८	५	जनमेजयं प्रति शौनकोक्तस्य कथने भोगीशक्तिः ... ५६२	२८
शरणागतवचकस्य कथनं भोगीशवाक्यं ... ५५८	६	अगुह्यपूर्वकज्ञात् पापनाक्य प्राप्तयेति जनमेजयस्य वनगमनादि ... ५६२	२८
शरणागतवचकस्य कपोतस्य वृत्तान्तप्रश्नार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ... ५५८	८	जनमेजयं प्रति शौनकाय भर्त्सनावार्थं ... ५६३	५
भोगीशोक्त्यपदेशेन कपोतवृत्तान्तकथनार्थं भोगीशवाक्यं ५५८	१०	शौनकं प्रति जनमेजयवाक्ये भोगीशक्तिः ५६३	१७
मुच्यन्तेति कपोतवृत्तान्तकथनार्थं भोगीशवाक्यं ... ५५८	१२	शौनकाजनमेजययोः सवादः ... ५६३	२६
शौनकावाक्यं ... ५५८	२२	जनमेजयं प्रति शौनकास्योपदेशार्थं ... ५६४	१०
शौनकावाक्ये कपोत्या भूमौ पतनादि ... ५५८	२८	पापनाशार्थं जनमेजयं प्रति शौनकास्योपदेशार्थं वाक्यं ... ५६४	२७
वनस्पतिं प्रति लुब्धकस्य वाक्यं ... ५५८	६	अज्ञानपापनाशार्थं दृष्टव्यतिवाक्यं ... ५६५	१६
भार्याया अनागमनेन पवित्रो विज्ञापदौ भोगीशवाक्यं ... ५५८	१०	जनमेजयस्य यमधयशकुरादौ भोगीशवाक्यं ५६५	२१
कपोतवाक्येन चट्टाया कपोत्या वाक्यं ... ५५८	२८	यत पुनरुज्जीवितः कथिह ददति युधिष्ठिरप्रश्नः ... ५६५	२५
विलपन्तं कपोतं प्रति व्याधट्टोवायाः कपोताया वाक्यं ... ५६०	२	यत प्रजन्तुः कुरवांश्चेतिहासकथने भोगीशवाक्यं ५६५	२६
कपोतोवाक्यं श्रुत्वा शाकुनिकं प्रति कपोतवाक्ये भोगीशक्तिः ... ५६०	२३	यत शत्रुजाने न्यस्य गन्तुममर्थान् प्राप्नुयात् प्रति यतप्रवाक्यं ... ५६६	१
लुब्धककपोतयोः सवादकथनं ... ५६०	२९	यतमुच्यते गच्छतस्मान् प्रति जन्तुस्य वाक्यं ५६६	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
जन्मुक्वाक्येन निवृत्तान्नाद्वाद्यान् प्रति			समीपाममने भोजनार्थं	५७१	२०
गृध्रवाक्यं ५६६	२६		शास्त्रलिं प्रति वायुवाक्यं ५७१	५७१	२१
गृध्रवाक्येन विवृत्तान् तान् प्रति जन्मुक्वा			वायुं प्रति शास्त्रनेः साहचर्यार्थं		
वाक्यं ५६७	२७		भोजनार्थः ५७१	५७१	२४
पुनर्वाद्यान् प्रति गृध्रवाक्यं ५६७	२८		शास्त्रलिङ्गतत्त्वशास्त्राच्छेदने भोजनार्थः	५७२	७
गृध्रवाक्ये विद्यामार्थं वाद्यान् प्रति जन्मुक्वा			शास्त्रलिङ्गमपेक्षितं वायुरागमनं ... ५७२	५७२	८
वाक्यं ५६७	२९		शास्त्रलिं प्रति वायुवाक्यं ५७२	५७२	११
पुनर्वाद्यान् प्रति गृध्रवाक्यं ५६८	३०		शास्त्रलिङ्गान्तेन युधिष्ठिरं प्रति भोजनार्थः		
गमननिवारणार्थं जन्मुक्वापदेष्टवार्थं ... ५६८	२१		स्वापदेष्टवार्थं ५७२	५७२	१३
गृध्रजन्मुक्वाविरोधे भोजनार्थं ५६८	२		पापस्य पदधिष्ठाननिवृत्त्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	५७२	२३
तान् प्रति गृध्रस्य भयप्रदर्शकवाक्यं ... ५६८	२		पापस्याधिष्ठानकथने भोजनार्थं ... ५७२	५७२	२४
स्वीयतां नैव भेतव्यमित्यादि जन्मुक्वाक्यं	५६८	२१	अज्ञानं यातुमिच्छामोति युधिष्ठिरप्रश्नः	५७३	३०
गृध्रजन्मुक्वाविरोधे भोजनार्थं ५६८	२४		अज्ञानस्यानर्थाकथने भोजनार्थं ... ५७३	५७३	१
गृध्रानि गृध्ररक्षागमनादि ५६८	२८		अज्ञानस्य प्रवृत्त्यादि यातुमिच्छामोति		
गृध्रसमीपे गृध्रपुत्रस्य जीवनरूपवरप्रार्थ			युधिष्ठिरप्रश्नः ५७५	५७५	३
नारि ५६८	२९		अज्ञानस्यानर्थाकथनादौ भोजनार्थं ... ५७५	५७५	५
गृध्रवरणं जीवनं पुनर्वाद्यान् वाद्यान् प्रति			स्वाध्यायवृत्तयस्तस्य किं येन इत्यादि युधिष्ठिर		
गमनादि ५६८	२५		प्रश्नः ५७५	५७५	१५
भोजनं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ५६८	२६		अज्ञानमर्थं प्रति प्रवृत्त्यादिवाक्यं ... ५७५	५७५	२१
शास्त्रलिङ्गपदार्थवादपेक्षितं शास्त्रकथने भोजनार्थं			युधिष्ठिरं प्रति भोजनस्य तत्त्वप्रभावकथनं	५७५	२४
वाक्यं ५७०	३		वर्णं यातुमिच्छामोति युधिष्ठिरप्रश्नः ... ५७६	५७६	८
शास्त्रलिं प्रति नारदवाक्यं ५७०	१९		अत्यधर्माकथने भोजनार्थं ५७६	५७६	१०
वाद्यान् प्रति वा वाद्यान् प्रति नारदवाक्यं	५७०	२६	अत्यधर्मादौ प्रवृत्त्यादिवाक्यकथनं ... ५७६	५७६	२१
नारदं प्रति वा वाद्यान् प्रति ५७०	२७		वाद्यान् प्रति वा वाद्यान् प्रति ५७७	५७७	१
वा वाद्यान् प्रति नारदवाक्यं ५७१	३		यतः कामादयः प्रभवन्ति तत्त्वकथनेति		
वा वाद्यान् प्रति नारदस्य गमने भोजनार्थं ... ५७१	१६		युधिष्ठिरप्रश्नः ५७७	५७७	५
वा वाद्यान् प्रति नारदस्य गमने भोजनार्थं			कोपादौ नो दुर्भयकथने भोजनार्थं ... ५७७	५७७	७
वा वाद्यान् प्रति नारदस्य गमने भोजनार्थं			कोपादौ नो दुर्भयकथने भोजनार्थं ... ५७७	५७७	१०
वा वाद्यान् प्रति नारदस्य गमने भोजनार्थं			दुर्भयकथने भोजनार्थं ५७७	५७७	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मृगसंधर्मकथने भीष्मवाक्यं ...	५७८	९	सन्धियज्ञानां सवणकथने भीष्मवाक्यं ...	५८६	१३
दाग्नपाचक कथने भीष्मवाक्यं ...	५७८	१३	मित्रद्वेषिप्रभृतीनां सवणज्ञानार्थं युधिष्ठिर		
आपदि युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य राजधर्मा			प्रश्नाः ...	५८७	१२
पदेशः- ...	५७८	२३	दुर्जनसमन्वय्य दोषकथनार्थं भीष्मोक्तिश्चाप		
ब्राह्मणानां श्रुतकथने भीष्मवाक्यं ...	५७८	३०	कथनं ...	५८७	१३
प्रायश्चित्तोपाध्यायकथने भीष्मवाक्यं ...	५७८	८	दस्युसमाप्ताप्तस्य प्राप्त्यज्ञापकं दृष्टं कथयि		
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ...	५८१	७	द्विजस्य गमनादि ...	५८७	२४
युद्धेषु किं प्रकरणं श्रेष्ठमिति भीष्मं प्रति			दस्युताप्राप्तं द्विजं प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ...	५८७	३०
नकुलप्रश्नाः ...	५८१	८	द्विजं प्रति गौतमस्य प्रत्युत्तरवाक्यं ...	५८८	३
भीष्मोत्तरकथने वैशम्पायनवाक्यं ...	५८१	१२	द्विजोपदेशेन गौतमस्य दस्युद्विगमनादौ		
नकुलं प्रति दृष्टिप्रकारकथने भीष्मवाक्यं	५८१	१६	भीष्मवाक्यं ...	५८८	८
खड्गोत्पत्तिप्रकारकथने भीष्मवाक्यं ...	५८२	२०	समुद्रं गच्छतो गौतमस्य न्यायोपलब्धदृष्टान्तादि	५८८	१८
बह्मादिभ्यश्चिमिप्रतिपत्त्यराकथनं	५८३	१२	नाजीजङ्गल्य वक्ष्य तदुपवासादि ...	५८८	२०
कामादौर्गा कीमरीयान् इति आहून् प्रति			ब्राह्मणं प्रति राजधर्मवाक्ये वक्ष्य वाक्यं	५८८	९
युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ...	५८४	८	गौतमं प्रति राजधर्मव्यवहारादिपरिचयदानं	५८८	५
युधिष्ठिरं प्रति त्रिदुरवाक्यं ...	५८४	१२	गौतमाय राजधर्मव्यवहारः सत्कारद्रव्यदानादौ		
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	५८४	१७	भीष्मोक्तिः ...	५८८	६
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	५८४	१८	राजधर्मगौतमयोक्तृप्रत्युक्तौ ...	५८८	१२
युधिष्ठिरं प्रति नकुलसहदेवयोर्वाक्ये			राजधर्मवाक्येन धनार्थेन गौतमस्य विरुपा		
वैशम्पायनोक्तिः ...	५८४	२८	सरासवसमोपगमनादि ...	५८८	२४
युधिष्ठिरं प्रति नकुलसहदेवयोर्वाक्यं ...	५८४	३०	गौतमं प्रति राजधर्मव्यवहारं वाक्यं ...	५८८	२६
युधिष्ठिरं प्रति भीमसेनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	६८५	६	विष्वाचसमोपे गौतमोपवेसादौ भीष्मोक्तिः	५८९	१
युधिष्ठिरं प्रति भीमसेनवाक्यं ...	६८५	७	राजधर्मगौतमयोक्तृप्रत्युक्तौ ...	५८९	४
आहून् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८५	२५	विष्वाचस्य चिन्तादौ भीष्मवाक्यं ...	५८९	६
युधिष्ठिरवाक्येन आहूणां र्वापदौ वैशम्पाय			विष्वाचस्य ब्राह्मणेभ्योदानादि ...	५८९	१८
नोक्तिः ...	६८६	७	ब्राह्मणान् प्रति विष्वाचस्य वाक्यं ...	५८९	२१
कीदृशं मानवाः भौम्यदत्तादि युधिष्ठिर			स्वर्णभारमादाय गौतमस्य राजधर्मव्यवहारो		
प्रश्नाः ...	६८६	१४	गमनादि ...	५८९	२८
असन्धियज्ञानां सवणकथने भीष्मवाक्यं	६८६	१८	हृतप्रत्य गौतमस्य राजधर्मव्यवहारो विनादि	५८९	९

प्रकरणं	श्लो	पंक्ता	प्रकरणं	श्लो	पंक्ता
विद्यसं राजधर्मार्थं हत्वा तन्मांभमादाय			सेनजितं प्रति ब्राह्मणस्योपदेशवाक्यं	५८३	१७
गीतमस्य गमनादौ भोग्नवाक्यं	५८१	७	पितृलागीतगायाकथनं	५८५	५
राजधर्माणमदृष्ट्वा चिन्तितस्य विरूपाक्षस्य			सेनजिह्वाकापनोदे भोग्नवाक्यं	५८५	१०
पुत्रं प्रति वाक्यं	५८१	११	काक्षेत्रिकामिति किं श्रेय इति युधिष्ठिर		
राजधर्माणं हतं बुध्वा दुःखितस्य विरूपाक्ष			प्रश्नः	५८५	१२
पुत्रस्य प्रत्यागमनादि	५८१	१७	पितृपुत्रसंबादरूपेतिहासकथने भोग्नवाक्यं	५८५	१३
गीतमं गृहीत्वा राक्षसानां विरूपाक्षसमीपा			मेघधर्मज्ञानार्थं पितृपुत्रयोः संबादकथनं	५८५	१६
गमनं	५८१	१८	पितरं प्रति पुत्रस्योपदेशवाक्यं	५८५	२२
गीतमस्य बधार्थं पुत्रं प्रति विरूपाक्षस्य			पुत्रवाक्येन पितृभ्रातृद्वये भोग्नवाक्यं	५८६	२५
वाक्यं	५८१	२३	सधर्मनिर्धनेषां सुखदुःखगोमपुंघिष्ठिरमत्र	५८६	२७
गीतमं खपयन्निष्ठा दक्षुषः प्रदानादि	५८१	२७	श्रम्योक्तगीतकथनेन भोग्नोपदेशः	५८६	२८
विरूपाक्षहृतराजधर्मणो दाहादौ भो			धनाश्रमिभूतः किं कुर्वन् सुखो भवतीति		
मोक्षिः	५८२	५	युधिष्ठिरप्रश्नः	५८७	२९
चित्तार्थं चुरभिमुपच्युतकेनस्य पातेन			सुखदुःखिनोरनिरूपणे भोग्नवाक्यं	५८७	३३
राजधर्मणः पुनर्मं वनादि	५८२	७	महिगीतकथनेन भोग्नोपदेशः	५८७	३५
विरूपाक्षपुरमागत्य तं प्रतीज्जवाक्यं	५८२	१०	महिर्निर्देशवाक्यं	५८७	३७
गीतमस्य जीवनाथं वृत्तं प्रति राजधर्मणो			जनकगीतेन भोग्नोपदेशवाक्यं	५८८	१७
वाक्यं	५८२	१५	बोधनाश्रयसंबादरूपेतिहासकथने भोग्न		
गीतमं प्रति देवानामभिप्रायः	५८२	२१	वाक्यं	५८८	१८
आपहृत्यैवैवमस्मिन् यैश्चरायनवाक्यं	५८३	१	नाश्रयं प्रति बोध्यश्लेषोपदेशवाक्यं	५८८	२२
			बोध्यगीतकथनेन भोग्नवाक्यं	५८८	२४
हानिपथं वि भोषधर्मेयैः श्रमः	५८४	४	केन हतेन धीतमे कथरेदिति युधिष्ठिर		
भोषधर्मज्ञानार्थं भोग्नं प्रति युधिष्ठिरप्रश्न	५८४	५	प्रश्नः	६००	५
युधिष्ठिरं प्रति भोग्नोपदेशः	५८४	६	आजगरप्रश्नादयंशदरूपेतिहासकथने भोग्न		
थानादौ गृहे यथा वृत्ता मोक्षं नृपेक्षदूषीति			वाक्यं	६००	९
युधिष्ठिरप्रश्न	५८४	१०	आजगरं प्रति प्रश्नादयं प्रश्नः	६००	४
बेन्निर्देशसंबादरूपेतिहासकथने भोग्न			प्रश्नादं प्रति आजगरमुनिवाक्ये भोग्नोक्तिः	६००	८
वाक्यं	५८४	११	आजगरस्य स्वभावकथनादि	६००	१८
प्रश्नं प्रति केनचित् प्रश्न	५८४	१६	आजगरप्रश्नान्वयकथने मुनिवाक्यं	६००	२५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
आजगरव्रतमाहात्म्यकथने भोगवाक्यं ... ६०१	१२		पृथिव्यादीनां गुणकथने भगुवाक्यं ... ६०६	२६	
वाग्वादीनां मध्ये नरस्य का प्रतिष्ठेति ...			आरीरवायोगेतिष्ठानार्थं भरद्वाजवाक्यं ... ६०७	१०	
युधिष्ठिरप्रश्नः ... ६०९	१६		वायोगेत्यादिकथने भगुवाक्यं ... ६०७	१८	
प्रज्ञायाः प्रतिष्ठासकथने भोगवाक्यं ... ६०९	१७		यदि प्राणयते वायुस्तदाजोवोनिरर्थक इत्यादि भरद्वाजप्रश्नः ... ६०८	६	
वैश्यापमानितकारणं प्रति शृङ्गालरूपेणैकस्य वाक्यं ... ६०९	१२२		न प्रनाशेति जीवस्येत्यादि भगुवाक्यं ... ६०८	२३	
जीवानामाद्यायाः प्रश्ननाभावोदा शक्यलोप देशः ... ६०९			जीवविषये भरद्वाजश्रुत्याः संवादः ... ६०८	२५	
इदं प्रति विगतशैफस्य ब्राह्मणस्य वाक्यं ६०९			जीवस्य स्वरूपज्ञानार्थं भरद्वाजप्रश्नः ... ६०८	४	
यथासि दत्तमिदं वेति युधिष्ठिरप्रश्नः ... ६०९	१२		जीवस्वरूपकथने भगुवाक्यं ... ६०८	१२	
युधिष्ठिरं प्रति भोगलोपदेशवाक्यं ... ६०९	१२		ब्राह्मणादिवर्षभेदेन सृष्ट्यादौ भगुवाक्यं ६०८	२७	
सुतः, सृष्टमिदं विचमिद्यादि युधिष्ठिर प्रश्नः ... ६०४			कक्षाद्वर्णैश्चिन्त्यतइत्यादि भरद्वाजप्रश्नः ६१०	२	
भगुभरद्वाजसंवादरूपेतिहासकथने श्रीम वाक्यं ... ६०४			ब्राह्मणादिवर्णानां कारणकथने भगुवाक्यं ६१०	६	
भृगुं प्रति सृष्टिविषये भरद्वाजप्रश्नः ... ६०४			केन कर्षणा ब्राह्मणादयो भवन्तीति भरद्वाज प्रश्नः ... ६१०	१८	
मानसस्य महत्तत्त्वादिदृष्टिर्कर्मलकथने भगुवाक्यं ... ६०४	१२		ब्राह्मणस्य स्वत्वकथनादौ भगुवाक्यं ... ६१०	१८	
गगनादीनां परिमाणज्ञानार्थं भरद्वाजप्रश्नः ६०४	२५		सत्यादिधर्मकथने भगुवाक्यं ... ६११	७	
गगनादीनां परिमाणदिकथने भगुवाक्यं ६०४	२६		यदेतद्भवतामिहितं सुखानां परमा स्थिति रित्यादिभरद्वाजप्रश्नः ... ६११	१८	
पुष्करप्रज्ञापोः पूर्वपरलक्ष्मणाय भरद्वाज प्रश्नः ... ६०५			भृगेस्तदुत्तरवाक्यं ... ६११	२४	
पुष्करमध्यस्थस्य प्रज्ञा, सृष्टिकरणादौ भगु वाक्यं ... ६०५	१०		दानस्य किं फलं प्राप्तिरित्यादि भरद्वाज प्रश्नः ... ६१२	४	
सृष्टिविषये भरद्वाजश्रुत्याः संवादः ... ६०५	१२		होमादिफलकथने भगुवाक्यं ... ६१२	५	
स्वावराः कथं पाञ्चभौतिकादिति भरद्वाज प्रश्नः ... ६०६			आश्रमविषये भरद्वाजश्रुत्याः प्रश्नोत्तरे ... ६१२	८	
स्वावराणां पाञ्चभौतिकत्वकथनादौ भगु वाक्यं ... ६०६	१०		वानप्रस्थायमठसान्तकथने भगुवाक्यं ... ६१२	२	
			परिवाजकाचारकथने भगुवाक्यं ... ६१२	१०	
			परलोकं ज्ञातुमिच्छामीति भरद्वाजप्रश्नः ६१२	१८	
			भरद्वाजज्ञतभगुमन्त्राणां भोगवाक्यं ... ६१४	१०	
			आचारविधिज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ... ६१४	१२	
			आचारधर्मकथने भोगवाक्यं ... ६१४	१४	

प्रकरणं,	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सहितविशेषज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	६१५	१८	दत्ताकुमारब्राह्मणयोः संवादः	६११	१५
ग्राह्याद्यादिदृष्टिकथने भोजनवाक्यं	६१५	२०	अविवादेष्ट युवयोरित्यादि धर्मवाक्यं	६११	२५
मातिकादिगुणानां लक्षणकथनं	६१६	१६	उभौ प्रति खर्गस्य वाक्यं	६१२	२६
सत्तुल्यं ध्यानयोगकथने भोजनवाक्यं	६१७	२२	खर्गप्रत्याख्यानरूपमिच्छाकुवाक्यं	६१२	२७
आपकफलाप्यादिज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	६१८	१६	खर्गफलाखीकारे ब्राह्मणवाक्यं	६१२	२८
यमब्राह्मणसंवादरूपेतिहासकथने भोजनवाक्यं	६१८	२१	ब्राह्मणं प्रति दत्ताकुमारस्य वाक्यं	६१३	१
आपकानां गतिरेकान्यावासीति युधिष्ठिरप्रश्नः	६१८	२०	विक्रतवेष्टपुष्टयद्वयविवादे भोजनवाक्यं	६१३	४
आपकानां गतिविशेषकथने भोजनवाक्यं	६१८	२१	राजानं प्रति विरूपवाक्यं	६१३	८
आपकविषये युधिष्ठिरभोजनयौक्तिकप्रत्युक्तौ	६१८	२१	राजानं प्रति विक्रतवाक्यं	६१३	८
रागादिना आपकस्य कौटुम्भोन्निरयोभवतो			विरूप किं धापसेदित्यादि विरूपं प्रति राक्षो	-	
ति युधिष्ठिरप्रश्नः	६१८	२४	वाक्यं	६१३	१०
आपकनिरूपणरूपेतिहासकथने भोजनवाक्यं	६१८	२५	राजानं प्रति विरूपस्य विवादवृत्तान्तवाक्यं	६१३	११
कालादिभिरिवाकोर्विवादे युधिष्ठिरप्रश्नः	६२०	६	दत्ताकुर्विक्रतविरूपाणां परस्परकथोप		
कालादिभिरिवाकोर्विवादरूपेतिहासकथने भोजनवाक्यं	६२०	७	कथनं	६१३	१८
प्रश्नः सवित्रीं प्रति कथयिष्यामि			तद्विवादे श्रुत्वा राजानं प्रति ब्राह्मणस्य		
वाक्यं	६२०	१४	वाक्यं	६१३	२५
ब्राह्मण प्रति सवित्रीवाक्यं	६२०	१६	दत्ताकुमारब्राह्मणयोश्चक्रप्रत्युक्तौ	६१३	२६
दत्तवराधा, सवित्र्यागमनादौ भोजनवाक्यं	६२०	२३	दत्ताकुमारं प्रति विरूपस्य वाक्यं	६१४	५
अप्यत्र ब्राह्मणं प्रति धर्मस्य वाक्यं	६२०	२६	आपकानां फलावाप्तिकथने भोजनवाक्यं	६१४	८
आपकत्र दृष्टान्धर्मयोः संवादः	६२०	२८	दत्ताकुमारब्राह्मणौ किं चक्रतुरिति युधिष्ठिरप्रश्नः		
ब्राह्मणमभोधे यमादीनामागमनादौ भोजनवाक्यं	६२१	५	युधिष्ठिरं प्रति भोजनवाक्यं	६१४	२०
यमादीनां ब्राह्मणस्य चोक्तिकप्रत्युक्तौ	६२१	६	ब्राह्मणं प्रति खर्गस्य वाक्यं	६१५	२२
गर्भस्थाने दत्ताकारागमनादौ भोजनवाक्यं	६२१	१०	दत्ताकुमारब्राह्मणयोर्योगमध्युक्तकथनादि	६१५	६
दत्तदुर्गां प्रति ब्राह्मणस्य जिज्ञासा	६२१	१४	ब्राह्मणस्य वाक्यं	६१५	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
संयम्युवं प्रति देवस्य वाक्यं	६२५	१६	दद्यादिव्यवृत्तान्तकथनादि	६२२	५
ब्रह्मलोकप्राप्त्यापकथने ब्रह्मणेवाक्यं ...	६२५	१८	अटित्या देवानां अन्तकथनं	६२२	१३
देवादीनां स्वधामनने भोमवाक्यं	६२५	२२	ओहण्य मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिवर्णानां		
किं फलं ज्ञानयोगलोकादि युधिष्ठिर	१३	१८	वृष्टिकथनादि	६२२	१८
प्रश्नः	६२५	२६	के प्रश्नानां पतयथावश्रित्यादियुधिष्ठिर		
मनुवृहस्पतिर्निरुपेतिहासकथने भोम			प्रश्नः	६२२	२८
वाक्यं	६२५	२७	ब्रह्मण पुत्राद्युत्पत्तिकथने भोमवाक्यं ...	६२२	८
मनुं प्रति वृहस्पतिः प्रश्नः	६२५	२८	दवादीनां नामनिरूपणे भोमवाक्यं ...	६२२	१४
कर्माविद्यादिप्रवृत्तिकारणकथने मनुवाक्यं	६२६	६	देवानां नामनिरूपणादि	६२२	२१
वृहस्पतिं प्रति मनोरूपदेशवाक्यं	६२६	११	देवानां मध्ये ब्राह्मणादिचातुर्वर्ण्येषु निरूप		
अचरात्स्वमित्यादिदृष्टिविशेषकथने			पणं	६२२	३०
मनुवाक्यं	६२६	२०	प्राचीदिगव्यितानां सप्तब्रह्मवर्षा नाम		
वृहस्पतिं प्रति मनोरूपदेशवाक्यं	६२७	५	निरूपणं	६२४	३
आत्मतत्त्वनिर्देशे मनुवाक्यं	६२७	२८	दक्षिणदिगव्यितानां सप्तवर्षा नाम		
मनमोदविषे परमस्वाम्यादौ मनुवाक्यं	६२८	२५	निरूपणं	६२४	५
ब्रह्मप्राप्त्यापकथने मनोवाक्यं	६२८	१०	पश्चिमदिगव्यितानां सप्तवर्षा नाम		
बुधस्य नैषध्याद्युपदेशादौ मनुवाक्यं ...	६२८	१६	निरूपणं	६२४	७
धनारस्य स्थिरत्वकथने मनोपदेशे मनु			उत्तरदिगव्यितानां सप्तवर्षा नाम		
वाक्यं	६२८	१८	निरूपणं	६२४	८
मनसा पञ्चभूतयोगे ब्रह्मदर्शने भवतोत्यादि			ऊष्णस्य चरितं कात्वेन योऽहमिच्छामीति		
मनुवाक्यं	६२९	१२	युधिष्ठिरप्रश्नः	६२४	६०
ओहण्यस्य तर्षं योऽहमिच्छामीति युधिष्ठिर			कथ्यपकथितां ओष्णकथा कथयितुं भोम		
प्रश्नः	६२९	१८	वाक्यं	६२४	१८
ओहण्यतत्त्वकथनार्थं भोमवाक्यं	६२९	२०	दानवपीडितामां देवानां ब्रह्मणं प्रति		
अनन्तप्रापिनो भगवतोनामिपश्च ब्रह्मणोऽन्त			वाक्यं	६२४	२६
कथनादि	६२९	२६	देवान् प्रति ब्रह्म गोवाक्यं	६२४	२६
मधुसूदननाम्नो वृत्तान्तकथनं	६३२	१	दानवदमनार्थं विष्णोर्भारारूपधारणादि	६२५	१
ब्रह्मण, यकासाक्षोऽद्यादीनां सप्तानां अन्त			वराहकृपिणो भगवतो नादेन मायायां देवानां		
प्रकारकथनं	६३२	४	ब्रह्मणं प्रति वार्धं	६३५	१४

प्रकरणं .	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
देवान् प्रति पितामहस्य वाक्यं	६२५	१७	भोगलोकाणि	६२८	४
मोक्षयोगश्चात्मनि युधिष्ठिर			युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य मधुमेसादीनां वृद्धि		
प्रश्न	६२५	२५	कारणकथनं	६२८	१५
मोक्षयोगोपदेशाय गुरुप्रियवर्गमादिरूपेतिहास			युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य जनानां रजोगुणादि		
कथनं भोगवाक्यं	६२५	२६	सुगन्धकथनं	६२८	२०
तत्र कश्चिद्विधिं प्रति कथयित्वा			युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य महद्भूवादिकथनं	५४८	२२
भोगोक्तिः	६२५	२७	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य देवादिकथनं ...	६२८	२५
श्रियं प्रति गुरोरुपदेशवाक्यं	६२६	२	भोगवाक्यं श्रुत्वा युधिष्ठिरप्रश्नं ...	६२८	२७
तदिमं ब्रह्मवार्ण्यमितिहासं शृणुष्व मे			भोगं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्देशजिज्ञासा	६२८	२
इत्यादि श्रियं प्रति गुरोरुपदेशं	६२६	६	युधिष्ठिरजिज्ञासायां भोगस्य प्रत्युत्तर		
गुरोः, श्रियं प्रति महर्षीणां वेदसामादि			वाक्यं	६२८	२
कथनं	६२६	१५	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य लोकानां रजसुभिर्गुण		
यदुक्तं तदुपायतामिति गुरोः, श्रियं प्रत्युप			त्यागकथनं	६२८	४
देशं	६२६	२८	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य सत्त्वगुणावलम्बिनो		
विशेषं व्यापकं चित्तमिति श्रियं प्रति गुरो			प्रवेशकथनं	६२८	८
हृदयदेशवाक्यं	६२६	२५	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य कोधादिपरित्यागात्		
अप्रदेशयतोऽहदित्यादि श्रियं प्रति गुरो			शृचिरित्याद्युक्तिः	६२८	११
यै गकथनं	६२७	८	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य कोधात् कथनं		
ब्रह्मस्य वाक्ये पूर्वमितिहासं श्रियं प्रति			वाक्योक्त्याद्युक्तिः	६२८	१४
गुरोरुपदेशं	६२७	१२	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य मानवानां जन्माद्य		
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य चतुर्विधानि भूतानां			वलाकथनं	६२८	१६
त्याद्युक्तिः	६२७	१५	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य कर्माशकामयुक्तमेत्या		
युधिष्ठिरं प्रति येनेतत् वर्णनं चरममितिहासं			युपदेशं	६२८	२४
भोगस्य वाक्यं	६२७	२२	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य चतुरादीनां रूपादि		
याचकारणभयं मे महतुरित्यादि			याचकत्वमित्याद्युपदेशं	६२८	२७
भोगोक्तिः	६२७	२५	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य जीवानां देहयापन		
अभावात् च तथा युक्तं इत्यादि युधिष्ठिर			कथनं	६२८	२८
प्रति भोगोक्तिः	६२७	२८	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य व्यागात्तेश्विरोध		
इत्युक्तं च तेषां पार्थित्यादि युधिष्ठिरं प्रति			इत्यादित्याद्युपदेशं	६२८	३०

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ता
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भोगस्येतिहासकथनं	६४४	६	जनकं प्रति पञ्चमिखस्योच्छेदनिष्ठेयाद्युप		
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य पञ्चमिखमुनेर्मिथि			देश	६४५	३०
सागमनकथनं	६४४	१०	जनकं प्रति पञ्चमिखस्य त्रिविधकार्यभंगह		
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य पञ्चमिखमुने कापि			कथनं	६४६	३
स्यलकथनं	६४४	२०	जनकं प्रति पञ्चमिखस्य पञ्चेन्द्रियकथनं ...	६४६	५
युधिष्ठिरं प्रति रतमे भगवानाहेत्यादि			जनकं प्रति पञ्चमिखस्य त्व गयवहीत्याद्युप		
भोगस्य कथन	६४४	२१	देश	६४६	१२
भोगस्य युधिष्ठिरं प्रति जनकमोक्षप्राप्ति			जनकं प्रति पञ्चमिखस्य कर्भेन्द्रियकथनं	६४६	१६
कथनं	६४४	२४	जनकं प्रति पञ्चमिखस्य विवेकसाधेत्यादि		
भोगस्य युधिष्ठिरं प्रति जनकमोक्षोपदेश			कथनं	६४६	२३
कथनं	६४४	२६	जनकं प्रति पञ्चमिखस्यैवं लक्ष्यचुयीत्याद्युप		
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य पञ्चमिखमुनेराज			देश	६४६	२८
प्रसमाकथनं	६४४	२८	जनकं प्रति पञ्चमिखस्य सौक्तिकव्यवहार		
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य पञ्चमिखोक्तनासि			कथनं	६४६	३०
काचारकथनं	६४५	२	पञ्चमिखस्य जनकं प्रतीन्द्रियव्यपीत्याद्युप		
लोभमोक्षयोः पुनर्जनवोजन्मनिपिपञ्च			देशवाक्यं	६४७	१
मिखोक्तापदेशकथनं	६४५	६	जनकं प्रति पञ्चमिखस्य ययाकवगत्येत्याद्युप		
भोगस्य युधिष्ठिरं प्रति पञ्चमिखोक्तलौकिक			देश	६४७	७
व्यवहारादिकथनं	६४५	१६	पञ्चमिखस्य जनकं प्रति मुनिप्रसाधेत्यादि		
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य जन्मा दुःखप्राप्ति			नोपदेश	६४७	१२
कथनं	६४५	१८	जनकस्य पञ्चमिखोक्त्यादिवाक्यश्रवणं ...	६४७	१८
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य रीत्यावेत्याद्युपदेश	६४५	२०	भोगस्य प्रतीक्षरकरणे पुनर्युधिष्ठिरप्रश्न	६४७	२२
भोगस्य युधिष्ठिरं प्रति सर्वस्वात्मो प्रसंश			युधिष्ठिरप्रश्ने भोगोक्ति	६४७	२७
कथनं	६४५	२१	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य तेषां निरूपणं		
जनकस्य पञ्चमिखं प्रति पुनर्जिज्ञासायां			वक्ष्यामीत्यादिकथनं	६४७	३०
युधिष्ठिरं प्रति भोगोक्ति	६४५	२५	भोगस्य युधिष्ठिरं प्रति प्राप्य लोकोक्तेत्यादि		
पञ्चमिखं प्रति जनकस्य जिज्ञासा	६४५	२६	नोपदेश	६४८	४
पञ्चमिखस्य कथनविषये युधिष्ठिरं प्रति			भोगोक्ताक्षरकरणे पुनर्युधिष्ठिरप्रश्न	६४८	१७
भोगशास्त्रं	६४५	२८	युधिष्ठिरजिज्ञासायां भोगोक्ति	६४८	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पक्षो	प्रकरणं	पृष्ठे	पक्षो
भीमं प्रति पुनर्युधिष्ठिरस्य जिज्ञासा	६४८	२१	इन्द्रं प्रति प्रक्षणाः वसेनां प्रतिवम्भकोक्तिः	६५०	१८
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीमोक्तिः	६४८	२२	युधिष्ठिरं प्रति भीमस्येन्द्रादिदेवानां वलि		
भीमस्य युधिष्ठिरं प्रति न भवेत्तु दृष्टायामास			निकटगमनकथनं	६५०	२०
मित्राद्युपदेशः	६४८	२४	वलिं प्रति प्रकोक्तिः	६५०	२१
भीमस्य युधिष्ठिरं प्रति मृत्यातिर्योमं भोज			कथमद्येयादि वलिं प्रति पुनरिन्द्रांक्तिः	६५०	२८
यिला योभुक्ति तत्प्रसंसाकथनं	६४८	२५	इन्द्रं प्रति वलेरुक्तिः	६५१	४
भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य पुरुषजयजिज्ञासा	६४८	१	युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य पुनर्वलिना सद्य		
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीमस्येतिहासकथनं	६४८	२	प्रकोक्तिकथनं	६५१	१०
प्रज्ञादं प्रति प्रकोक्तिः	६४८	८	वलिं प्रति प्रकोक्तिः	६५१	११
इन्द्रवाक्यं भूना प्रज्ञादोक्तिः	६४८	१४	प्रकं प्रति वलेरुक्तिः	६५१	१४
तत्र प्रज्ञादस्य शुभाशुभादिगुणस्यप्राणा			प्रकं प्रति वले	स्त्रोक्तोपदेशाज्ञानां निन्दा	
मानशून्यताकथनं	६४८	२२	करणं	६५१	१८
इन्द्रं प्रति प्रज्ञादस्य शुभाशुभानां कर्मजन्य			इन्द्रं प्रति वलेरर्थोदागोः स्वस्य प्रोचनाभाव		
त्वकथनं	६४८	२४	कथनं	६५१	२२
इन्द्रं प्रति प्रज्ञादस्य भूतानित्यता दृष्टा			इन्द्रं प्रति वले पुनरुपदेशवाक्यं	६५१	६
प्रोचनाभावकथनं	६४८	२८	प्रकं प्रति वलेरात्मनो मरणे प्रोचनाभाव		
इन्द्रं प्रति प्रज्ञादस्यप्यलोक्तं परम्यतो जनस्य			कथनं	६५१	१०
प्रसंसाकथनं	६४८	३०	इन्द्रं प्रति वलेनैकं कथं भवतीत्यादिविध		
प्रज्ञादं प्रतीकस्य शान्तिप्रज्ञादिप्राप्तिजिज्ञासा	६५०	३	१ वाक्य	६५१	१५
इन्द्रं प्रति प्रज्ञादस्य प्रज्ञादिप्राप्तिकथनं	६५०	४	वलेरिन्द्रं प्रति स्वप्रभूत्वनिवृत्तिकथनं	६५१	२३
प्रज्ञादवाक्ये प्रकस्य विस्मयः	६५०	६	इन्द्रं प्रति वले हरेर्भूतार्थोपलब्धिकथनं	६५१	२८
भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य महोपाख्यवितिभ्रमण			इन्द्रं प्रति वले सिरोमवदत्याद्युक्तिः	६५१	६
प्रकारजिज्ञासा	६५०	१८	युधिष्ठिरं प्रति भीमस्येतिहासकथनं	६५१	११
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्येतिहासकथनं	६५०	१०	वलिदेवनिर्गतां विधं दृष्ट्वा प्रकोक्तिः	६५१	१३
प्राज्ञास्यं प्रतीकस्य तं वलिं नाधिगच्छामो			यियं प्रति कालनित्यादिप्रकस्य प्रप्रकरणं	६५१	१६
त्यादिकथनं	६५०	१४	इन्द्रं प्रति यिया आत्मपरिचयकथनं	६५१	१७
भैतमे साधुमगवज्रियादि प्रकं प्रति			यियं प्रतीकस्य	६५१	१८
मन्त्रवाक्यं	६५०	१६	इन्द्रं प्रति यिया स्वस्य सत्यदानं दिवजित्त		
प्राज्ञास्यं प्रति प्रकस्य वलिनामप्रकारकथनं	६५०	१८	कथनं	६५१	२२

प्रकरणं.	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
त्रिंशं प्रति श्लोक्तिः	६५२	२६	इन्द्रं प्रति वल्लेयुर्दे शकलजयोऽपस्य मराजयः		
शक्रं प्रति श्रिया देवादीनां खयहनाभाव			इतिकथनं	६५६	१५
कथनं	६५३	२७	नैतदस्मात्कृतमित्यादि वल्लेरिन्द्रं प्रति		
तिष्ठेया मयि नित्यमिति त्रिंशं प्रती			कथनं	६५६	१७
श्लोक्तिः	६५३	२८	इन्द्रं प्रति वल्ले कालवशेन अयाजया		
इन्द्रं प्रति श्रिया वृत्तिः	६५३	२८	कित्यादिकथनं	६५६	२६
त्रिंशं प्रतीश्लोक्तिः	६५३	२९	अल्पबुद्ध्या प्रलयं न जानाव त्यादीन्द्रं प्रति		
इन्द्रं प्रति श्रिया पुनरुक्तिः	६५४	२	वल्लेरुक्तिः	६५६	२७
इन्द्रस्य श्रिया अग्रिमृत्तोयणादमिति कथनं	६५४	६	इन्द्रं प्रति वल्लेरिन्द्रं प्रायात्मानं वज्रमन्यवे		
इन्द्रं प्रति धावतपुरस्तात्ततवेदित्यादिकथनं	६५४	११	इति कथनं	६५७	३
वल्लिं प्रतीन्द्रस्य वज्राकचनननिषेधकथनं	६५४	१४	अल्पधियात्मानं वज्रमन्यवदित्यादीन्द्रं प्रति		
पुथिष्ठिरं प्रति भीमश्लेन्द्रस्य दक्षिणादि			वल्लेरुक्तिः	६५७	४
दिग्गमश्लोक्तिः	६५४	१८	ममेयमित्यादीन्द्रं प्रति वल्लेरुक्तिः	६५७	६
पुथिष्ठिरं प्रति भीमश्लेतिहासकथनं	६५४	२१	पूर्वं भुक्तमहोमज्जनानु नयश्यामीत्यादीन्द्रं		
इन्द्रं प्रति वल्ले वल्लेरुक्तिः	६५४	२४	प्रति वल्लेरुक्तिः	६५७	१०
इन्द्रं प्रति वल्ले स्तेशोचनाभावकथनं	६५४	२५	वज्रमेत्यादीन्द्रं प्रति वल्लेरुक्तिः	६५७	२८
इन्द्रं प्रति वल्लेरुक्तिः कर्त्तैतिकथनं	६५४	२८	आत्मानं वज्रमन्यवदित्यादीन्द्रं प्रति वल्ले		
इन्द्रं प्रति वल्लेरुक्तिः श्रयाकां	६५५	४	रुक्तिः	६५७	२८
वल्लेरिन्द्रं प्रति भोवोयाऽयमित्याद्युपदेश	६५५	५	तेन गर्जयि देवेन्द्र इत्यादीन्द्रं प्रति वल्ले		
वल्लेरिन्द्रं प्रति मन्त्रबलादिनार्थप्राप्तिकथनं	६५५	१५	रुक्तिः	६५७	३०
इन्द्रं प्रति वल्ले सुखदुःखादिप्राप्तिकथनं	६५५	१८	वल्लेरिन्द्रं प्रति कालस्य कर्त्तृत्वादिकथनं	६५८	४
भीमं प्रति पुथिष्ठिरस्य राज्यनाशे वृत्ति			आत्मानादेवार्जिता इत्यादीन्द्रं प्रति वल्ले		
जनानां किं श्रेय इतिकथनं	६५५	२१	ध्वाकां	६५८	८
राज्यादिनाशे वृत्ति श्रेयशोत्यादि भीमस्य			नहि तां माश्रयामीत्यादीन्द्रं प्रति वल्ले		
पुथिष्ठिरं प्रति कथनं	६५५	२२	रुक्तिः	६५८	११
प्राज्ञानां शान्तिकी एत्याश्रयकथनं	६५५	२५	कलेहनययेत् बुद्धिरित्यादीन्द्रं प्रति वल्ले		
पुथिष्ठिरं प्रति भीमश्लेन्द्रस्य वल्लिद्वयनादि			रुक्तिः	६५८	२१
कथनं	६५६	२	ध्रुवं नययथेदित्यादीन्द्रं प्रति वल्लेरुक्तिः	६५८	२२
इन्द्रं प्रति वनेरुक्तिः	६५६	२२	वल्लेरिन्द्रं प्रति भूतानां खल्लवकथनं	६५८	२५

प्रकरणं	छठे	पंक्ति	प्रकरणं	छठे	पंक्ति
इन्द्रं प्रति वल्लोः कालस्य व्यतिक्रमाभावः			मानसमानकथने	६६१	६०
‘कथनं’	६५८	१८	श्रिया इन्द्रं प्रति पुरुषाणां स्वीवेशधारित		
इन्द्रं प्रति वल्लोपदेशकथनं	६५८	२८	कथने	६६२	१
कालस्य सर्वकारित्वमस्योत्थादोन्द्रं प्रति			इन्द्रं प्रति श्रियास्त्वयार्थितां मामित्यादि		
वल्लोक्तिः	६५८	३०	कथने	६६२	१५
कालस्य प्रमापहरणचमलमित्यादोन्द्रं प्रति			वारदशकयोर्देववेगममनादि	६६२	१८
वल्लोपदेशमानयं	६५८	१	देवादोर्णां भगवद्भर्तृत्वं	६६२	२१
वल्लोक्तिरिन्द्रं प्रति सर्वस्य वस्तुनां उनीत्यलं			इन्द्रस्य स्वर्गमनं	६६२	२२
कथनं	६५८	२	भोमं प्रति युधिष्ठिरस्य किं कालः किं सवा		
वल्लोः कालज्ञानां प्रमंसाकरणं	६५८	७	चारद्वयादिनिष्ठायां	६६३	४
भोमं प्रति युधिष्ठिरस्य जिज्ञासा	६५८	१४	युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य प्रज्ञोत्तरकरणं	६६३	५
युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य प्रज्ञोत्तरकरणं	६५८	२५	भोमस्येतिहासकथनं	६६३	६
युधिष्ठिरं प्रति भोमस्येतिहासकथनं	६५८	२६	भोमं प्रति देवस्य जिज्ञासा	६६३	८
युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य देवर्षिणोक्तवाक्य			देवस्य प्रति भोमस्योक्तिः	६६३	८
कथनं	६६०	२	देवस्य प्रति भोमस्योक्तिः	६६३	१०
श्रियं प्रतीन्द्रस्य कालमित्यादिपरिचय			भोमं प्रति युधिष्ठिरस्य पुनरुक्तिः	६६३	१०
जिज्ञासा	६६०	१२	युधिष्ठिरं प्रति भोमोक्तिः	६६४	१
इन्द्रं प्रति श्रियाः परिचयदानं	६६०	१३	वासुदेवं प्रत्युपधेयत्वात्	६६४	१
वलिमरीरस्यापिनो कथमिति श्रियं प्रति			उपधेयं प्रति वासुदेववाक्यं	६६४	१
शक्यस्य जिज्ञासा	६६०	२१	श्रावणं सर्वभूतानां शाश्वतमिच्छामित्यादि		
इन्द्रं प्रति श्रिया प्रज्ञोत्तरकरणं	६६०	२२	भोमं प्रति युधिष्ठिरोक्तिः	६६४	२५
श्रिया दातृप्रवृत्तीनां प्रमंसाकरणं	६६०	२७	यदित्येव बुद्धिरित्यादि भोमं प्रति		
वेदादि वदतां धर्ममित्यादोन्द्रं प्रति श्रियाः			‘युधिष्ठिरोक्तिः’	६६४	२७
उक्तिः	६६१	२	युधिष्ठिरं प्रति भोमोक्तिः	६६४	२०
धर्मज्ञानां विषयकत्वाभावकथनं	६६१	५	व्यासं प्रति शुकप्रश्नः	६६५	२
नित्यं दानकारिणां श्रियाः प्रमंसाकरणं	६६१	८	शुकं प्रति व्यासवाक्ये भोमोक्तिः	६६५	४
मित्रां नदत्त्वाप्योऽर्द्धं भुङ्क्तेऽभिन्दाकरणं	६६१	२०	शुकं प्रति व्यामोक्तिः	६६५	५
इन्द्रं प्रति श्रियाः सर्वलोकांमोत्याद्युपदेश	६६१	२२	शुकं प्रति व्यासस्य शुकस्य समस्यारान		
इन्द्रं प्रति श्रिया वेदज्ञानामज्ञानाद्यमाना			त्यादिकथनं	६६५	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति
शुक्लं प्रति व्याख्येतां नि साधयतामीत्यादि			मन्त्रमन्त्र धर्मो क्रिया कर्तव्य इत्यादि		
कथनं ६६५	१०		कथनं ६७०	१०	१०
शुक्लं प्रति व्याख्येतां ६६५	१८		ब्राह्मणानां पुरातनाचारविधानकथनं ... ६७०	१४	१४
मनः सृष्टिं विकुरुते इत्यादि व्याख्येति ६६६	२		व्याख्येतापदेशवाक्यं ६७०	१८	१८
गुणां पूर्वखेत्यादि व्याख्येति कथनं ... ६६६	६		वेदान्ते ज्ञानान्ति ते ब्रह्मदशा तरन्तीत्यादि		
सर्वज्ञानं भूतानीत्यादि व्याख्येति वाक्यं ६६६	१२		कथनं ६७०	२५	२५
तान्मेव प्रतिपद्यन्ते इत्यादि व्याख्येति कथनं ... ६६६	१५		ब्रह्मप्राप्त्युपायादिकथनं ६७१	१	१
भूतविनिर्गमं ब्रह्मा स्रजतीत्यादि व्याख्येति वाक्यं ६६६	१७		देहात् विमुक्तस्य पुरुषस्य पूर्वस्वरूपमिति		
व्याख्येति वेदेऽन्तर्गतसिद्धिप्रकारकथनं ... ६६६	२०		कथनं ६७१	६	६
तदन्तेषु यथेत्यादि व्याख्येति वाक्यं ६६६	२८		व्याख्येति विवरणकथनं ६७१	१७	१७
वेदविकथयकारिणां निन्दाकरणं ६६७	८		पञ्चविंशतितत्त्वानां विवेककथनं ६७१	१८	१८
व्याख्येति प्रत्याहारकथनं ६६७	१५		विपरोतमनोऽप्यकर्मित्यादिकथनं ... ६७१	२०	२०
श्रुतिष्य धामि भूतानीत्यादिव्याख्येति ... ६६७	१७		पदपूर्वककथनं ६७१	२१	२१
आकाशस्य शब्दो गुण इत्यादिव्याख्येति वाक्यं ६६७	२०		ब्रह्मचर्यस्य प्रशंसाकरणं ६७१	२८	२८
तदात्मगुणमाविश्येत्यादि व्याख्येति वाक्यं ... ६६७	२८		भूतपूर्वविधाकारिणां प्रशंसाकरणं ६७१	२८	२८
व्याख्येति कालस्य विज्ञानकारित्वमस्तीत्याद्युप			व्याख्येति ज्ञानिना मुक्तिप्राप्तिकथनं ... ६७२	४	४
देशं ६६७	३०		व्याख्येति शुक्लस्य किन्तज्ज्ञानमित्यादि		
यथं सर्वान्नीत्यादिव्याख्येति ६६८	२		ज्ञिज्ञासा ६७२	४	४
व्याख्येति ब्राह्मणश्रुत्यादिकथनं ६६८	६		शुक्लं प्रति व्याख्येति ६७२	५	५
पावदस्य भवत्यस्मिन्नित्यादिव्याख्येति वाक्यं ६६८	१५		कुलभावे विनाशकारणमित्यादिकथनं ६७२	८	८
नष्टया प्रतिगृहीयादित्यादिव्याख्येति वाक्यं ६६८	१६		प्रज्ञया राज्ञां राज्यभुक्तिकथनं ... ६७२	११	११
महातेजसोलोकात्तरगमनं ६६८	२०		संहारे विद्या धरमा गतिरित्यादिकथनं ६७२	१२	१२
तेषां प्रतिष्ठितेत्यादि व्याख्येति वाक्यं ... ६६८	२२		धर्मज्ञानिनो दिविधलकथनं ६७२	१८	१८
यदोविद्यामवेचेतेत्यादिव्याख्येति अपदेशं ... ६६८	२५		वेदज्ञानिनो दिविधलकथनं ६७२	२०	२०
सर्ववर्ता ब्रह्मदर्शनकथनं ६६८	२७		ब्रह्मज्ञानयुक्तो ब्राह्मण इत्याद्युपदेशवाक्यं ६७२	२४	२४
व्याख्येति भोगेऽद्विकथनं ६६८	२९		व्याख्येति ब्राह्मणानां पुरातनाचारकथनं ६७२	२८	२८
ज्ञानागमनं कथं सिद्धिकथनं ६६८	२५		कलियुगस्यासौ वेदानां स्वायत्तमन्ते चास्या		
प्रज्ञाना गुणदोषज्ञानादयः ६७०	२		यिलमित्यादिकथनं ६७२	१३	१३
प्रज्ञानां यतात्मनां प्रशंसाकरणं ६७०	८		वेदानां प्रशंसावाक्यं ६७२	१५	१५

॥ श्रीमहाभारतीयवृत्तीयखण्डान्तर्गतशान्तिपर्ववर्चोपपत्ते ॥

७३

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
कालादीनां विशेषकथनं ६०२	१८	१	ब्रह्मचर्याश्रयिणामाचारकथनं ... ६००	१	१
शुकस्य भोज्यार्थादिज्ञानाभायां भोगोक्तिः ६०२	२१	१	विद्वत्प्रमाणे कस्मान्मास्तेत्यादि व्यासं प्रति		
शुकस्य प्रज्ञातो ब्रह्मप्रतिज्ञाया ... ६०२	२२	१	शुकस्य जिज्ञासा ६००	४	४
शुकजिज्ञासायां व्याप्तिः ६०३	२५	१	भोगस्य युधिष्ठिरं प्रति शुकजिज्ञासाकथनं ६००	६	६
श्रियव्यादिभागेन देशादीत्यादिकथनं ... ६०३	२७	१	शुकस्यवानप्रस्थादीनां परमगतिप्राप्ति		
इन्द्रियाणां मन एवेत्येतदित्यादिकथनं ६०४	२	१	कथनं ६००	७	७
मनोदीपेन ब्रह्मप्रकाशकथनं ६०४	६	१	श्रियाणां गुरुष्वेवाकथनं ६००	१६	१६
सर्वभूतेषु ब्रह्मदर्शनेन ज्ञानप्राप्तिरित्यादि			ब्रह्मचर्यधारीणां यथाकृत्यकथनं ... ६००	२१	२१
कथनं ६०४	११	१	व्यासस्य शुकमेधोनां कृत्यकथनं ... ६००	२६	२६
व्यासस्य ज्ञानोपदेशवाक्यं ६०४	२६	१	शुकस्यानामनियमिनेवाकथनं ६००	३	३
योगकृत्यकथनं ६०४	२७	१	योग्येपममृत्तमित्यादिकथनं ६००	८	८
योगकारिणां कामादित्यागकथनं ... ६०४	३०	१	दुषिददाश्वमेधेन सह विवाहकरणे दीप		
सत्तुगुणवसन्निनेनिन्दा मुष्कन्तुमर्हन्ती			इत्यादिकथनं ६००	११	११
त्यादिकथनं ६०५	१	१	ज्येष्ठभ्राता पितुः सम इत्यादिकथनं ... ६००	१५	१५
योगदीपादिशयकथनं ६०५	३	१	शुकस्थानां स्वर्गलोकप्राप्तिकथनं ... ६००	२३	२३
हिंसायुक्तवाक्याद्यागकथनं ६०५	४	१	युधिष्ठिरं प्रति भोगोक्तिः ६००	२७	२७
इन्द्रियाणां निषेधेन तेजोवृद्धिरित्यादिकथनं ६०५	६	१	व्यासस्य शुकस्थाने धर्मादिकथनं ... ६००	३०	३०
योगविदां मनसि पञ्चेन्द्रियस्थापनकथनं ६०५	१२	१	वायस्य शुकस्थाने चतस्रोऽक्षय इत्यादिवाक्यं ६०८	४	४
योगविदां बुद्धिः प्रह्वप्रकाशकथनं ... ६०५	१४	१	व्रतकारिणां भोजनादिपदार्थनिर्देशः ... ६०८	८	८
मनसःस्थिरीकरणोपायकथनं ६०५	२२	१	धर्मोपनिषत्तानां स्वर्गप्राप्तिरित्यदिवाक्यं ६०८	१४	१४
शुकस्य वेदवचनप्रशंसाकरणं ६०६	१	१	श्राव्यः शेषेवानप्रस्थायमत्याग इत्यादि		
शुकस्य सतं प्रति जिज्ञासायां भोगोक्तिः ६०६	६	१	कथनं ६०८	१८	१८
पतीनां कर्मप्रशंसावीजकथनं ६०६	१०	१	शुकस्य व्यासं प्रति वानप्रस्थविशेषज्ञाया ६०८	२८	२८
येकस्मिन् प्रशंसन्ति तेषां निन्दाकरणं ... ६०६	१३	१	शुकजिज्ञासायां व्याप्तिः ६०८	३०	३०
सत्तादीनां जीवगुणलकथनं ६०६	२२	१	वानप्रस्थानां भवशर्तनिर्देशः ६००	१	१
शुकस्य बुद्धेयार्थादीनामामनिष्ठलकथनं ६०६	२५	१	मिलूनमाचारकथनं ६००	५	५
व्यासं प्रति शुकस्य सदृत्तिजिज्ञासा ... ६०६	२६	१	ब्राह्मणानां निन्दाकरणे दीप इत्यादिवचनं ६००	८	८
शुकजिज्ञासायां व्यासस्य सदृत्तिकथनं ६०६	२८	१	क्रोधादिशून्यायः स ब्राह्मण इत्याद्युपदेश		
परमार्थिणां ब्रह्मचर्येण जय इतिकथनं ६०६	३०	१	वाक्यं ६००	१२	१२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सर्वभूतभेदाद्याध्यात्मभूतिर्गन्तव्यं	१८०	१५	कामगोचरेन्द्रियेरात्मा ननुपयत इत्यादि	१८१	१६
देशः	१८०	१५	वाक्यं	१८१	१६
सर्ववस्तुनादिभ्यो रक्षितोयः सम्राट्पुण इत्यादि	१८०	२०	मन्त्रप्रकाशकयनं	१८१	१७
वाक्यं	१८०	२०	योगिनां प्रवृत्तकारणं	१८१	१७
येषां जीवितं धर्मायै ते ब्राह्मणा इत्यादि	१८०	२१	समस्तवस्तुनां भेदकयनं	१८१	१८
कयनं	१८०	२१	सत्य गुणकारित्वकयनं	१८१	१८
व्यासस्य प्रकृतिविकारप्रसङ्गजिज्ञासा	१८१	१२	गुणानां सर्वजनकयनं	१८१	१९
घटादपद्रव्येभ्योऽन्या घटादिभ्योऽन्यं सम	१८१	१२	ध्यातात्मनो प्राप्तिर्नि तत्त्वकयनं	१८१	२०
इत्यादिकयनं	१८१	१५	मन्त्रज्ञानिनां प्रवृत्तकारणं	१८१	२०
सुखद्विधां ब्रह्मदर्शनकयनं	१८१	१७	आत्मज्ञानादौ प्रकटसुखप्राप्तिकयनं	१८१	२०
इन्द्रियवस्तुनां दूतं मृत्युरित्यादिकयनं	१८१	२०	ब्राह्मणानां यथाविधि कर्त्तव्यत्वकयनं	१८१	२०
आत्मनि प्रसक्तानां प्रवृत्तकारणं	१८१	२२	यथाव प्रति शुद्धस्य जिज्ञासा	१८१	२५
दध्नेयया नवनीतं तथाविदुषां ज्ञानमिदं	१८१	२०	शुद्धजिज्ञासायां व्यासस्य धर्मादि	१८१	२६
दिकयनं	१८१	२०	कयनं	१८१	२६
तपस्वीनां शान्तत्वकयनं	१८१	२०	इन्द्रियप्रसङ्गकयनं	१८१	२७
महीदानकारिणां शुद्धमनित्वाद्युपदेशः	१८२	२	उक्तप्रथमकयनं	१८१	२८
चतुर्विंशत्यध्यात्मव्यवस्थामोति व्यावृत्तिः	१८२	४	पुण्यवर्ता पापशून्यत्वकयनं	१८१	२५
शुद्धसाध्यात्मजिज्ञासा	१८२	७	भवरूपनदीतरणकयनं	१८१	२७
शुद्धजिज्ञासायां व्याससाध्यात्मकयनं	१८२	८	अकल्पवाणां संशरीतरणकयनं	१८१	२९
महाभूतकयनं	१८२	८	भूतानां जन्मादिकयनं	१८१	२९
शुद्धस्य महाभूतप्रसङ्गजिज्ञासा	१८२	१२	आत्मज्ञानस्य गुणताकयनं	१८१	२९
शुद्धजिज्ञासायां व्यावृत्तिः	१८२	१४	सर्ववेदानामभ्ययनकयनं	१८१	२९
यवनस्य गुणकयनं	१८२	१५	कर्षणा मनसा वाचा मन्त्रप्राप्तिकयनं	१८१	२८
सोमादयोरजोगुणकारणमतिकयनं	१८२	२०	संशरीरपातिनां दुःखकयनं	१८१	२८
हृदयं प्रियाप्रिये ज्ञानातीत्यादि व्यासस्य	१८२	२०	कर्षणा देहिनां स्वर्गप्राप्तिकयनं	१८१	२९
कयनं	१८२	२०	मनसोनिष्पन्नत्वकयनं	१८१	२९
पुष्टिराक्षित्यादिकयनं	१८२	२५	व्यासस्योपदेशवाक्यं	१८१	२८
इन्द्रियाणां विशेषकयनं	१८२	२८	आकाशपदार्थनिष्कर्षणं	१८१	२९
इन्द्रियाणि विजितयानीत्याद्युपदेशः	१८२	२९	रसादयो मत्स्य गुणा इत्यादिकयनं	१८१	२९

प्रकरणं	पृष्ठे	प्रकरणं	पृष्ठे
रत्नियाणां विवेककथनं	१८६	प्रभासंहारार्थं नारीं प्रति प्रह्लादोवाक्यं	१८८
चवमंशको जीव इत्यादिकथनं	१८६	मन्त्रार्थं प्रति नार्यावाक्ये नारदोक्तिः	१८८
यामस्य शरीरमध्यस्थसूक्ष्मशरीरकथनं	१८६	मन्त्रार्थं प्रति नार्यावाक्यं	१८८
सदेहपरदेहविदां जनानां स्वप्नेऽपि सुखदुःखं		स्वयूरूपां नारीं प्रति पितामहस्य	
ज्ञानकथनं	१८७	वाक्यं	१८९
व्यासस्तोपदेशवाक्यं	१८७	स्वयूरूपाया कन्यायास्तपःकरणादि	१८९
तमोरजघोर्ध्वोपकथनं	१८७	स्वयूरूपां कन्यां प्रति प्रभासंहारार्थं पुनः	
युधिष्ठिरं प्रति भीमशक्तिः	१८७	मन्त्रोवाक्यं	१८९
इष्टिवीगुणकथनं	१८७	कन्याया संहारामिप्रियाभावं दृष्ट्वा पुनर्मन्त्रोवा	
कलानां गुणकथनं	१८७	वाक्यं	१८९
अग्नेर्गुणकथनं	१८७	नार्यं धर्मं, कुतोऽर्थं इत्यादि युधिष्ठिर	
वायोर्गुणकथनं	१८८	मन्त्रः	१८९
आकाशस्य गुणकथनं	१८८	धर्मस्वरूपनिरूपणे भीमवाक्यं	१८९
युधिष्ठिरस्य भीमं प्रति कथं पञ्चगुणा मुद्दि		तस्मादनाशेने बुद्धिर्न कार्येत्यादि भीमोप	
रित्यादिजिज्ञासा	१८८	देशः	१८९
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीमशक्तिः	१८८	भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य धर्मलक्षणमन्त्रः	१८९
युधिष्ठिरस्य भीमं प्रति मद्योपासनां प्रसङ्ग		तुलाधारराजसिखवाङ्मतेतिहासकथने	
जिज्ञासा	१८८	भीमवाक्यं	१८९
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीमशक्त्युक्तप्रकाश		तत्र वनचरस्य काजनेयिकादि	१८९
चरितकथनं	१८८	जज्ञं प्रति पिशाचानां वाक्यं	१८९
अनुकम्पमहीपते पुत्रशोककथनं	१८८	तुलाधारस्य दर्शनार्थं वाराणस्यां काजने	
पुत्रशोकात्त राजानं प्रति नारदोक्तिः	१८८	भैरवादि	१८९
भगवत्कीर्णपञ्चातस्याग्ने प्रसङ्गकथनं	१८८	केन कथं वा जाजनिं विद्धिं प्राप्तवति युधि	
स्वापोर्ध्वं शदेवं प्रति जिज्ञासा	१८८	ष्ठिरमन्त्रः	१८९
स्याणुप्रजापत्या भवादः	१८८	जज्ञेनेत्यखरणादिकथने भीमवाक्यं	१८९
स्वापोर्ध्वो मन्त्राणामेकसंख्यादे		अभिमानिनं जाजनिं प्रत्याकाशवाच्यो	१८९
नारदोक्तिः	१८८	जाजनेत्युलाधारसमोपगमनं दि	१८९
मन्त्रोवा रोपजाग्रिता संहारकारिणीनारी		जाजनिं प्रति तुलाधारस्य वाक्यं	१८९
सृष्टिकथनं	१८८	तुलाधारं प्रति जाजनिवच्यो भीमोक्तिः	१८९

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति
तुलाधारं प्रति आजलिवाक्यं	६८५	२	कथं कार्यं परीचेतेत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः .	६८८	१८
आजलिं प्रति तुलाधारवाक्यं भोभोक्तिः	६८५	४	चिरकारवृत्तरूपेतिहासकथने भोभवाक्यं-	६८८	२८
आजलिं प्रति तुलाधारलोपदेशवाक्यं ...	६८५	६	तत्र चिरकारिनामनिवृत्तिकथनं ..	७००	१
योगिनश्चरित्रकथनादौ तुलाधारवाक्यं	६८५	१४	चिरकारिणं प्रति ज्ञेयं मननमित्युक्ता		
विषयकवृत्तिनिन्दारूपादितुलाधारवाक्यं	६८६	८	गौतमस्य वनगमनं .	७००	४
नञ्चयं प्रति श्रुत्युक्तं कथनेन तुलाधारलोप			पितृव्याक्यं खोद्यत्य चिरकारिणसिन्नादि	७००	६
देशवाक्यं	६८६	२०	पितृगौरवकथने चिरकारिणोवाक्यं	७००	१४
तुलाधारं प्रत्ययं प्रवर्त्तिताधर्मद्वयादि आज			मातृगौरवकथने चिरकारिणोवाक्यं	७००	२२
लिवाक्यं	६८६	२८	पुत्रपत्यापराधकथनेन चिरकारिण		
आजलिं प्रति तुलाधारलोपदेशवाक्यं ...	६८७	२	सिन्नादि	७०१	५
आदित्याभ्यायते वृष्टिग्न्यादि तुलाधार			यज्ञकाले गते गौतमस्य पुनराश्रमगमनादि	७०१	११
वाक्यं	६८७	१०	चिरकारिणं प्रति गौतमस्य वाक्यं	७०१	१३
आत्मतत्त्वोपदेशवाक्यं	६८७	२०	पितरं वृद्धा चिरकारिणः प्रणानादि	७०१	२७
मुनीनां तत्त्वव्यवहारं तुलाधारं प्रति आज			चिरकारिप्रश्नसारूपं गौतमवाक्यं	७०२	४
लिप्रश्नः	६८८	६	कथं राजा प्रजारचेदित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	७०२	१७
आजलिं प्रति तुलाधारलोपदेशवाक्यं ...	६८८	१०	धूमसेनसत्यवतोः संवादरूपेतिहासकथने		
तुलाधारधर्मप्रश्नवाक्यं भोभवाक्यं	६८८	१५	भोभवाक्यं	७०२	१८
आजलिं प्रति तुलाधारवाक्यं ..	६८८	१७	धूमसेनसत्यवतोः संवादकथनं ...	७०२	२१
आजलिपमाह्वानं पविषां वाक्यं			अविरोधेन भूतानां धर्मधर्मलक्ष्ययेत्यादि		
भोभोक्तिः	६८८	२१	युधिष्ठिरप्रश्नः	७०३	२४
श्रद्धाप्रसादरूपपरायणकथनं	६८८	२८	गार्हपत्ययोगधर्मोपायैर्निरूपणे भोभवाक्यं	७०३	२७
तुलाधारस्य स्वर्गमनादौ भोभवाक्यं	६८८	३	कपिलस्य गोत्रस्य संवादरूपेतिहासकथने		
विषयगोतिनिदानकथने भोभवाक्यं ...	६८८	११	भोभवाक्यं	७०३	२८
तथाहारा धर्मधर्मोपाय व्यापयोग्यादि			कपिलं प्रति गवि प्रविष्टस्य स्युर्मरगिर्वाक्यं	७०४	६
कथनं	६८८	१७	स्युर्मरगिं प्रति कपिलस्य वाक्यं	७०४	६
शरीरस्य राजा कथं भेद्येतीति युधिष्ठिर			यज्ञादीनां चरूपोपदेशेन स्युर्मरगिवाक्यं	७०४	१२
प्रश्नः	६८८	२५	यत्यादिधर्मैश्च परमलोकाप्राप्तेर्गार्हपत्येन किं		
यथाशरीरं न ज्ञायेदित्यादि भोभोप			प्रयोजनं नित कपिलवाक्यं	७०५	६
देश	६८८	२६	गर्भायमाणां गृहस्थायमस्य प्राधान्यकथनाय		

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्युर्मरग्निकां	७०५	१०	धर्मायिन कथञ्चिद्वाङ्मयस्य तप करणादि	७०८	११
मृद्वप्रायमयनिरुक्तेषु जीवानां भोचो नास्ती			ब्राह्मण प्रति कुण्डधारवाक्यं	७०८	१८
त्यादि स्युर्मरग्निकां	७०५	१५	ब्राह्मणस्य स्वभावप्राप्त्यां सर्वभूतदर्शनादि	७०८	२१
दर्शय पौर्णमास्येत्यादि कपिलवाक्यं ...	७०५	२५	माणिमद्र प्रति कुण्डधारवाक्यं ...	७०८	२०
अजितेन्द्रियस्य धर्मकर्मणो वैकन्यकथनं	७०६	६	भूमौ पतितं कुण्डधार प्रति माणिमद्रवाक्यं	७०८	२८
ब्राह्मणस्य स्वरूपनवणकथने कपिलवाक्यं	७०६	७	ब्राह्मणस्य धर्मो रत्ययं माणिमद्र प्रति कुण्ड		
देवप्रामाण्यादिज्ञानार्थं स्युर्मरग्नौ प्रश्न ...	७०६	१६	धारस्य प्रार्थना	७१०	२
प्रत्यक्षमिदं परममोत्यादि कपिलस्य वाक्यं	७०६	१७	ब्राह्मणस्य धर्मफलराज्यादिभोगार्थं माणि		
आत्मपरिचयदानादौ स्युर्मरग्निकां ...	७०६	१८	मद्रवाक्यं	७१०	५
चतुर्थांशमात्रमाणां प्रवृत्तिषु किं निरामय			तत्तत्तदेव वदन्मत्यादि भोगवाक्यं ...	७१०	६
मिति स्युर्मरग्नौ प्रश्न	७०६	२६	प्रीतासि देवता सर्वदात्यादि माणिमद्र		
स्युर्मरग्नौ प्रति कपिलस्योपदेशवाक्यं ...	७०६	२७	वाक्यं	७१०	७
सर्वमेतन्मर्यादा ब्रह्मजित्यादि स्युर्मरग्निकां	७०७	६	निर्मिष्यस्य ब्राह्मणस्य वनगमनाभिप्राय		
मोक्षधर्मज्ञानार्थं स्युर्मरग्नौ प्रश्न ...	७०७	१७	वाक्यं	७१०	१०
वेदा प्रमाणं लोकानामित्यादि कपिलस्योप			त्यक्तधनमस्य ब्राह्मणस्य वनगमनादेः		
देशवाक्यं	७०७	२०	भीषोक्ति	७१०	११
प्रायश्चित्तार्थाणां समदर्शनां प्रश्नमाकथनं	७०७	२४	कुण्डधारवाक्येन ब्राह्मणस्य निरयच्छराजगय		
सर्ववज्रविधा विप्रादित्यादि कपिलोपदेश	७०८	४	दर्शनादि	७१०	२१
भोगदानयागादिकारिणां मध्ये कथम स्वर्ग			ब्राह्मणं प्रति कुण्डधारवाक्यं	७१०	२३
जित्तमइति स्युर्मरग्नौ प्रश्न	७०८	२३	ब्राह्मणस्य कामक्रोधल्लाभादीनां दर्शनं		
परिपक्षांशुभा सर्वे इत्यादि कपिलस्योप			भीषोक्ति	७१०	२५
देशवाक्यं	७०८	२५	रतैल्लोका. सुमहत्त्वात्त्यादि कुण्डधारवाक्यं	७१०	२६
ब्रह्मेपामात्रमाणा निष्ठायाः ऐक्यतावशवाच्यं			कुण्डधार प्रति ब्राह्मणस्य प्रणामादौ		
स्युर्मरग्नौ प्रश्न	७०८	२६	भोषोक्ति	७१०	२८
शरीरपत्ति कर्मणोत्यादि कपिलस्योप			भोषं प्रति युधिष्ठिरस्य प्रश्न	७११	६
देशवाक्यं	७०८	२८	उच्छृङ्खलीयोपाख्यानकथने भोगवाक्यं	७११	७
पितृगणानां मध्ये कथञ्चाभो विमृष्टइति			उच्छृङ्खले कथञ्चिद्द्विगुण्य वक्ष्यकरणादौ		
युधिष्ठिरप्रश्न	७०८	२	नारदोक्ति	७११	८
कुण्डधारोपाख्यानकथने भोगवाक्यं ...	७०८	१०	विंशायश्चमिन्दाकथनं	७११	१०

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
कथं भवति पापमित्यादि बुधधिरप्रश्नः	७११	११७	पुत्रस्य वाक्यं	७१५	१६
मोक्षोपदेशार्थं बुधधिरं प्रति भीष्म	७११	११८	कथमभ्यासतो चोक्तइत्यादि पुत्रं प्रति पितुः	७१५	१७
वाक्यं	७११	१२८	प्रश्नः	७१५	१८
कथं भवति पापमित्यस्योत्तरकथने भीष्म	७११	१२८	मृत्युनाभ्यासतो चोक्तइत्यादि पितरं प्रति	७१५	१९
वाक्यं	७११	१२८	पुत्रस्योपदेशवाक्यं	७१५	२०
कथं भवति प्रवृत्तं इत्यास्योत्तरकथने भीष्म	७११	१२८	पुत्रवाक्येनपितृभ्रातृनादयं भीष्मवाक्यं	७१५	२१
वाक्यं	७११	१२८	किंलोलो ब्रह्मणः स्थाने प्राप्नोतीति बुधधिर	७१५	२२
मोक्षोपायज्ञानार्थं बुधधिरप्रश्नः	७११	१२८	प्रश्नः	७१५	२३
मोक्षोपायोपदेशं भीष्मवाक्यं	७११	१२८	मोक्षधर्मपुनिरतो ब्रह्मणः स्थानमाप्नोतीत्यादि	७१५	२४
नारददेवलापितानां संवादरूपेतिहासः	७११	१२८	भीष्मोपदेशः	७१५	२५
कथनेन भीष्मोपदेशः	७११	१२८	धन्याधन्यादस्तिजनाः सर्वेऽस्यान्वदन्ती	७१५	२६
कुतः सृष्टमिदं विद्यमित्यादि देवत्वं प्रति	७११	१२८	इत्यादि बुधधिरप्रश्नः	७१५	२७
नारदवाक्यं	७११	१२८	सर्वमावपदार्थानामसंचलनं नास्तीत्यादि	७१५	२८
नारदं प्रति सृष्टिदृष्टान्तकथनेनचित्तस्य	७११	१२८	भीष्मोपदेशवाक्यं	७१५	२९
वाक्यं	७११	१२८	अष्टैश्वर्यवृत्तगीतकथनेन भीष्मोपदेशः	७१५	३०
अर्थदृष्ट्यानिवृत्तिप्रकारज्ञानार्थं बुधधिर	७११	१२८	दृष्टं प्रत्युपनयो वाक्यं	७१५	३१
प्रश्नः	७११	१२८	संग्रहस्थमित्यताकथनेन दृष्टवाक्यं	७१५	३२
माण्डव्यं प्रति जनकगीतेतिहासस्य कथने	७११	१२८	धीमान् दुष्टप्रलापंस्तं कथं भाषसे इत्युप	७१५	३३
भीष्मोपदेशः	७११	१२८	नचोवाक्यं	७१५	३४
तत्त्वज्ञानजनकजनकराजगीतकथने	७११	१२८	प्रत्यवनेनद्वन्द्वतइत्यादि दृष्टवाक्यं	७१५	३५
अतिक्रमवयस्मिन् काले किं श्रेय इति बुध	७११	१२८	विष्णुमाहात्म्यकथनप्रतिज्ञायामुपनयो	७१५	३६
धिरप्रश्नः	७११	१२८	वाक्यं	७१५	३७
बुधधिरोपदेशार्थं पितृपुत्रसंवादरूपेतिहासः	७११	१२८	दृष्टोपनयोः समीपे सनत्कुमारस्यसंगमनादि	७१५	३८
कथने भीष्मवाक्यं	७११	१२८	विष्णुमाहात्म्यकथनार्थं सनत्कुमारं प्रत्युपन	७१५	३९
धीरः किं विज्ञातं कुर्यादित्यादिपितरं	७११	१२८	ओवाक्यं	७१५	४०
प्रतिपुत्रस्य प्रश्नः	७११	१२८	दृष्टं प्रति सनत्कुमारस्य विष्णुमाहात्म्यकथनं	७१५	४१
ब्रह्मण्यर्थादिकनेषायमधोपदेशं पुत्रं प्रति	७११	१२८	एवंगते भे न विषादोऽस्ति कथिदित्यादि	७१५	४२
पितृभ्रातृ	७११	१२८	दृष्टवाक्यं	७१५	४३
एवमभ्यासतो लोके किं धीरद्वय भाषसे इति	७११	१२८	दृष्टवाक्याज्ञानेन परमस्थानप्राप्तौ भीष्म	७१५	४४

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
१. वाक्यं	७२१	६	२. वाक्यं	७२४	८
अयं भगवान् देव इत्यादि युधिष्ठिर	७२१	७	अग्नेर्मन्त्रव्यामोषोपायकथने ब्रह्मणोवाक्यं	७२४	९
प्रश्नः	७२१	८	अथैकप्रविष्टब्रह्मव्याचतुर्थनामपद		
भगवत्तत्त्वकथने भोमवाक्यं	७२१	९	णादि	७२४	११
वृत्तेणात्मनोर्गतितृयेत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	७२१	१०	ब्रह्माणं प्रति वृत्तौपधित्यनां वाक्यं	७२४	१२
माण्डवप्रमोषाख्यं भोमवाक्यं	७२१	११	वृत्तादीनां ब्रह्मव्यामोषोपायकथने		
वृत्तं प्रत्यक्ष तद्वा प्रकोटज्ञानार्थं युधिष्ठिर	७२१	१२	ब्रह्मणोवाक्यं	७२४	१३
प्रश्नः	७२१	१३	वृत्तौपधित्यनां विभक्त्यब्रह्मव्याख्योकारादौ		
वृत्तवधप्रकारकथने भोमवाक्यं	७२१	१४	भोमवाक्यं	७२४	१४
वृत्तवधपर्युद्धवर्णनं	७२१	१५	असुराब्रह्मणोवृत्तिप्रत्युक्तौ	७२४	१५
मोक्षं प्रति वशिष्ठस्य वाक्यं	७२१	१६	असुरां शक्त्यब्रह्मव्याख्योकारे भोमवाक्यं	७२४	१६
वशिष्ठवाक्येन शक्तस्य वृत्तादौ भोमोक्तिः	७२१	१७	ब्रह्माणं प्रत्ययां वाक्यं	७२४	१७
शक्तं प्रति महेश्वरस्य वाक्यं	७२१	१८	अथा ब्रह्मव्यामोषोपायकथने ब्रह्मणो		
महेश्वरं प्रति शक्तस्य वाक्यं	७२१	१९	वाक्यं	७२४	१८
माहेश्वरं वृत्तमरीरं प्रविष्टे देवादीनां	७२१	२०	वृत्तस्य वृत्तिरेव विषयिष्ठब्रह्मकथनादि	७२४	१९
वृत्तादौ भोमवाक्यं	७२१	२१	वृत्तवधयवणफलकथनादि	७२४	२०
अवराविष्टस्य वृत्तस्य मरीरस्त्वानिकथने भोम			वृत्तोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामीति युधिष्ठिर		
वाक्यं	७२१	२२	प्रश्नः	७२४	२१
वृत्ते वृत्ते वृत्ते वृत्ते वृत्ते वृत्ते वृत्ते वृत्ते			वृत्तोत्पत्तिप्रकारकथनार्थं दक्षयज्ञप्रसाव		
वृत्ते वृत्ते वृत्ते वृत्ते वृत्ते वृत्ते वृत्ते वृत्ते			कथने भोमवाक्यं	७२४	२२
ब्रह्मव्यामोषस्य शक्तस्य विरूपतादि	७२१	२३	महेश्वरोभयोः शब्दादः	७२४	२३
ब्रह्मव्यामोषस्य शक्तस्य विरूपतादि	७२१	२४	दक्षयज्ञविनाशप्रकारकथने भोमवाक्यं	७२४	२४
निवाचस्थानप्रार्थनायां ब्रह्माणं प्रति ब्रह्म			महेश्वरं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	७२४	२५
व्यामोषवाक्यं	७२१	२५	अवरो नामैव धर्मोऽस्यादि ब्रह्मणोवाक्यं	७२४	२६
ब्रह्मणो ब्रह्मव्यामोषविभागाभिप्रायादौ			अवस्थानानाविधनकथनं	७२४	२७
भोमवाक्यं	७२१	२६	वृत्तोत्पत्तिप्रकारकथनफलकथनं	७२४	२८
ब्रह्मव्यामोषस्य शक्तस्य विरूपतादि	७२१	२७	दक्षस्य दक्षमेधः कथे विनष्टत्वं जनमेजय		
वाक्यं	७२१	२८	प्रश्नः	७२४	२९
ममब्रह्मव्यामोषोपायदिन्यन्तमित्यभि			जनमेजयं प्रति दक्षयज्ञस्तान्तकथने वैदव्याय		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भोक्ति	७२७	११	गुरुपूजादिना मत्स्य येयोभवेदित्यादि भोक्ता		
दक्षपद्मे शिवमदृष्ट्वा दृष्टस्य दधीचेर्वाक्य	७२८	१	पदेश	७३०	१४
दक्षदधीष्ठाकृत्प्रत्युक्तौ	७२८	८	गालवभारदस्यवादरूपेतिहासकथने भोक्ता		
देवीमहेश्वरयोः सवाद	७२८	१४	वाक्य	७३०	१५
महेश्वरदृष्टेन वीरभद्रेण दक्षपञ्चमात्रप्रकार			तत्र भारद् प्रति सप्तयच्छेदार्थगालवस्यजिज्ञासा	७३०	१७
कथन	७२८	२५	गालव प्रति भारद्स्य श्रेयस्वपदेशवाक्य ...	७३०	२४
प्रह्लादीन् प्रति वीरभद्रस्य वाक्य	७२८	१४	असादिधो युक्तं श्रयिर्वा कथयरेदिति युधि		
अग्निमुष्ण्डादुत्थितं पुरुषं प्रति दक्षस्य			ष्ठिरप्रश्न	७३८	१७
वाक्य	७२८	२८	सगरारिष्टनेमिस्यवादरूपेतिहासकथने भोक्ता		
सैन्यमभिर्दक्षं स्तुतवान् तानि श्रोतुमिच्छा			वाक्य	७३८	१४
भोति युधिष्ठिरप्रश्न	७३०	६	अरिष्टनेमिं प्रति सगरस्य प्रश्न ...	७३८	१५
दक्षकृतमहादेवसदृशनामस्तवकथन भोक्ता			सगर प्रत्यरिष्टनेमिस्वपदेशवाक्ये भोक्ताकिं	७३८	१६
वाक्य	७३०	७	भार्गव सुराणामप्रियकरोऽसुराणां प्रिय		
स्वर्गे तुष्टस्य महादेवस्य दत्तं प्रति वाक्य	७३४	१	कर कथमित्यादि युधिष्ठिरप्रश्न ...	७४१	१
दक्षः स्तवप्रशंसापूर्वकस्तवणादि फल			भार्गवस्य देवानामप्रियकरत्वे कारणकथने		
कथन	७३४	१३	भोक्तावाक्य	७४१	६
अध्यात्म नाम यदिदमित्यादि युधिष्ठिर			महादेवस्य जठरे किमर्थमुग्रना व्यचरदिति		
प्रश्न	७३४	२७	युधिष्ठिरप्रश्न	७४१	२१
युधिष्ठिरप्रत्यक्ष तत्त्वत्वापदेशे भोक्तावाक्य	७३४	२८	उग्रनेमिजठरस्थितियोग्यताकारणकथने भोक्ता		
सत्त्वादिगुणानां कार्यविशेषकथनादि	७३५	२२	वाक्य	७४१	२२
युधिष्ठिर प्रति भोक्तास्य तत्त्वोपदेशवाक्य	७३६	६	उग्रनेमः श्रुतिं तावो निश्चितकथनं ...	७४२	२
प्राणिना मृत्युमुञ्चतु खान्यतमो यया न			श्रुत्वाक्य दृष्टं महादेव प्रति देवीवाक्य ...	७४२	५
स्वात्मन कथयति युधिष्ठिरप्रश्न ...	७३६	१६	किं कार्यं कृत्वा पृथक् श्रेय प्राप्नोति		
नारदममङ्गलवादरूपेतिहासकथने भोक्तावाक्य	७३६	१७	युधिष्ठिरप्रश्न	७४२	१०
समग्रं प्रत्युक्तैव प्रथममे इत्यादि नारदः			जनकपराशरस्यवादरूपेतिहासकथने भोक्ता		
वाक्य	७३६	१८	वाक्य	७४२	१२
नारद प्रति समग्रस्य स्वस्य शोकराहित्ये			तत्र किं श्रेय सर्वभूतानामित्यादि पराशर प्रति		
कारणं विन्यस्य तत्त्वोपदेश ...	७३६	२०	जनकप्रश्न	७४२	१३
अतस्तथादि कथं श्रेय इति युधिष्ठिरप्रश्न	७३७	१२	धर्मैववन्तं श्रेयानिन्यादि जनक प्रति पराशरो		

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
गीतापदेशवार्क्यं ०४२	१५		पराशरं प्रति जनकस्य पुनःप्रश्ने भीमोक्तिः ०५१	२	
पराशरस्य तत्त्वोपदेशवार्क्यानि ०४३	८		किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मस्रित्यादि जनकप्रश्न ०५१	४	
जनकं प्रति वृद्धस्यधर्मोपदेशे पराशरगीता			श्रेयोमुखकथनादौ पराशरोपदेशवार्क्यं ... ०५१	५	
कथनं ०४४	१		प्राप्तिनि सुश्रुतैरात्मित्यादि पराशरवार्क्यं ०५२	१	
सत्यज्ञप्रश्नादौ पराशरगीताकथनं ... ०४५	१		पराशरवार्क्येन जनकस्य हर्षप्राप्ति भीम		
पराशरस्य ब्राह्मणादीनां प्रतिपत्तिरुद्धति			वार्क्यं ०५२	२३	
कथनं ०४५	२२		भीमं प्रति पुथिष्ठिरप्रश्नः ०५२	२८	
जनकं प्रति कर्त्तव्यकर्मणां निरूपणे पराशरं			साध्यानां हंसस्य च संवादरूपेतिहासकथने		
वार्क्यं ०४६	१६		भीमोक्तिः ०५२	२०	
वृद्धस्यस्य क्रमशोममलादिना सन्नापकथनं ०४६	२६		हंसं प्रति साध्यानां प्रश्नः ०५२	२	
तपोविधिकथनार्थं पराशरोपदेशवार्क्यं ०४७	६		मोक्षधर्मोपदेशार्थं हंसवार्क्यं ०५३	५	
वर्णो विप्रपत्नीनां केन जायतइत्यादि जनक			केनायमावृत्तोक्त इत्यादि साध्यानां प्रश्नः ०५३	१३	
प्रश्नः ०४८	५		अश्वमेधावृत्तौ लोका इत्यादि हंसवार्क्यं ०५३	१८	
येन जातः सत्यं च इत्यादि वर्णधर्मोपदेशः ०४८	७		साध्यानां हंसस्य चोक्तिप्रत्युक्तौ ०५३	१८	
ब्रह्मण्येकेन मातामां नानात्वं गोचतः कथ			वाक्यसंबन्धवादापसंहारे भीमोक्तिः ... ०५३	२५	
मित्यादिजनकप्रश्नः ०४८	१३		साह्यो योगे च विप्रसं वक्तुमर्हतीत्यादि पुथि		
गोचार्था इत्यवतारणकथने पराशरवार्क्यं ०४८	१६		ष्ठिरप्रश्नः ०५३	२३	
वर्णानां विप्रपत्नीनां धामान्यधर्मो लुक्थ			साह्ययोगयोर्निर्भवकथनार्थं भीमवार्क्यं ०५३	२८	
येतिजनकप्रश्नः ०४८	२२		यदि तुल्यं मत्तं भीममित्यादि पुथिष्ठिर		
वर्णानां विप्रपत्नीकथने पराशरवार्क्यं ... ०४८	२४		प्रश्नः ०५५	६	
वर्णानां साधारणधर्मकथने पराशरवार्क्यं ०४८	२७		रागं मोहं तथा खेदमित्यादि भीमोप		
किं कर्त्तव्यं दूषयत्येनमित्यादि जनकप्रश्नः ०४८	६		देशः ०५५	७	
कर्त्तव्यं जित्येत्युभयं दोषकारकमित्यादि			आहारं कीदृशं लब्ध्वा योगो बलमाप्नोती		
पराशरोपदेशः ०४८	७		त्यादि पुथिष्ठिरप्रश्नः ०५६	८	
कानि कर्त्तव्या धर्म्याणीति जनकप्रश्नः ०४८	१०		योगिनां मत्तद्रव्यादिविभक्तयने भीम		
धर्म्यकर्मनिरूपणे पराशरवार्क्यं ... ०४८	११		वार्क्यं ०५६	८	
पितामहायोगुरवइत्यादि पराशरवार्क्यं			साह्यविधिवचनार्थं पुथिष्ठिरप्रश्नः ... ०५७	१	
देशवार्क्यं ०४८	१७		साह्यविधिकथनेन भीमोपदेशः ... ०५७	२	
पराशरवार्क्योपसंहारे भीमोक्तिः ... ०५१	१		कान् खगाचोद्भवन् दोषान् पश्यथिति		

॥ श्रीमहाभारतीयतृतीयखण्डान्तर्गतान्तिपर्वस्तोत्रं ॥

प्रकरणं.	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
१. पुंविधिरप्रश्नः	३५८	२३	विविधध्यानस्य सप्तवक्त्रकथनं	३६६	१८
देवस्य कामादिपञ्चदोषकथने भोगवार्त्ता	३५८	२४	आत्मदर्शनप्रकारकथनं	३६६	१९
कामादिष्वेदमोपायकथने भोगवार्त्ता	३५८	२६	जनकं प्रति वशिष्ठस्य साक्षात्ज्ञानोपदेशः	३६७	७
शरीरस्य दोषकथनादौ भोगवार्त्ता	३५८	२७	विद्याविशयोर्विशेषकथनार्थं वशिष्ठवार्त्ता	३६८	१
स्थानमुत्तममासाद्यत्यादि पुंविधिरप्रश्नः	३५८	२९	सर्वप्रत्ययधर्मादित्यादि वशिष्ठोपदेशः	३६८	१५
भोगस्य पुंविधिरप्रश्नाभिनन्दनं	३५८	२४	योगसंज्ञानसंभोगादित्यादि वशिष्ठोपदेशः	३६८	१
अवापितत्वं परमं श्रुत्वादिभोगस्यात्म	३५८	२५	बुद्धाबुद्धयोर्विशेषकथनेन वशिष्ठोपदेशः	३६८	१९
तत्त्वोपदेशः	३५८	२५	पञ्चविंशतितत्त्वानीत्यादि वशिष्ठोपदेशः	३७०	६
ज्ञानप्रशंसाकूपं भोगवार्त्ता	३६०	१८	ज्ञानदानस्य योग्यायोग्यतास्य निरूपणं	३७०	१२९
अक्षररूपैर्योक्तज्ञानार्थं पुंविधिरप्रश्नः	३६१	४	पुंविधिरं प्रति भोगोपदेशः	३७१	८
वशिष्ठकरालजनकसंवादकथनेतिहासकथने	३६१	४	ब्रह्मादिभ्यः परस्परया ज्ञानातिशयकथनं	३७१	१९
भोगवार्त्ता	३६१	१०	पुंविधिरूपदेशार्थं भोगोक्तिविहासकथनं	३७१	२०
नैवेद्यवश्चान्नभक्षणार्थं जनकस्य प्रश्नः	३६१	११	भार्गववर्षं प्रति वसुमतः प्रश्नः	३७१	२२
अक्षररूपैर्योक्तिकथने वशिष्ठवार्त्ता	३६१	१६	वसुमन्तं प्रति भार्गवसर्वरूपदेशवार्त्ता	३७१	२४
चतुर्विंशतितत्त्वकथने भोगवार्त्ता	३६१	२४	वसुमनोधर्मज्ञाने भोगोक्तिः	३७२	१४
यच्चभूतादिधर्मदेहानामविशेषकथने भोग	३६२	४	धर्मोध्यर्थविमुक्तं यत्तत्कथयमेत्यादि पुंविधिरः	३७२	१६
वार्त्ता	३६२	४	प्रश्नः	३७२	१६
पञ्चविंशतिमोविष्णुरित्याद्यक्षरोपदेशः	३६२	११	जनकयाज्ञवल्क्यसंवादरूपेतिहासकथने भोग	३७२	१८
जनकं प्रति वशिष्ठस्य तत्त्वज्ञानोपदेशः	३६२	२४	वार्त्ता	३७२	१८
सर्वप्रतिनिन्दाकथनादिना वशिष्ठस्य	३६४	१९	कतीन्द्रियाणि कतिप्रकृतपदव्यादि जनक	३७२	१९
तत्त्वोपदेशः	३६४	१९	प्रश्नः	३७२	१९
अक्षररूपैर्योक्तं द्वयोः सम्बन्धस्थानद्वयादि	३६५	१९	जनकं प्रति याज्ञवल्क्योपदेशवार्त्ता	३७२	२३
जनकप्रश्नः	३६५	१९	अष्टप्रकृतिसंज्ञकथनं	३७२	२५
जनकप्रश्नाभिनन्दनेन तत्त्वप्रशंसाकूपं वशिष्ठः	३६५	२२	भोडशत्रिकारनिरूपणे याज्ञवल्क्यवार्त्ता	३७२	२७
वार्त्ता	३६५	२२	कालसंज्ञादिकथने जनकं प्रति याज्ञवल्क्य	३७२	२७
तस्मात्तं शृणु राजेन्द्रित्यादि वशिष्ठोपदेशः	३६५	२८	वार्त्ता	३७२	२९
वार्त्ता	३६५	२८	हिरण्यगर्भादीनां अष्टप्रकारकथनं	३७२	२५
नामानैकमनित्यकृमितादि जनकस्य प्रश्नः	३६६	१२	अनूनां संहारप्रकारकथने याज्ञवल्क्यवार्त्ता	३७४	१५
योगश्लोपदेशे वशिष्ठवार्त्ता	३६६	१७	अथात्मादिविशेषकथनादौ याज्ञवल्क्यवार्त्ता	३७४	१२

प्रकरण	पृष्ठ	प्रति	प्रकरण	पृष्ठ	प्रति
प्रकृतिकाव्यगुणानां सत्तादोषां कथनं	७७५	७	कथं सृष्टुमतिकामेदित्यादि युधिष्ठिरप्रश्न	७८३	१
सत्त्वानन्ददिगुणकथनं	७७५	८	पञ्चमिष्यशनकसवादरूपेतिहासकथनं भोष		
रजोगुणस्य रूपमिमानादिगुणकथनं	७७५	९	१० वाक्यं	७८३	३
तमोगुणस्य भवणाद्यभिरोचनादिगुणकथनं	७७५	१०	तत्र केन हृत्तेन अरान्ताकाविकामेदितिपद्य		
एते प्रधानस्य गुणारत्यादि याज्ञवल्क्यवाक्य	७७५	११	११ मित्रं प्रति जनकप्रश्न	७८३	४
सत्तादिगुणयुक्तानां प्राथम्यकथनं	७७५	१२	जनक प्रति पञ्चमिष्योपदेशवाक्यं	७८३	५
कथमेकोप्यवेतनयेतनावानेक कथमित्यादि			गार्हपत्यपरित्यज्य सोच जमैक प्राप्तारत्यादि		
१ जनकस्य प्रश्न	७७५	१३	युधिष्ठिरप्रश्न	७८३	१०
आत्मतत्त्वोपदेशार्थं याज्ञवल्क्यस्य संख्यज्ञान			जनकस्य सुलभायाय उवाचरूपेतिहासकथनं		
२ कथनं	७७५	१४	भोषवाक्यं	७८३	१८
योगज्ञानकथनार्थं याज्ञवल्क्योपदेश	७७७	१५	सुलभायाविदेहपुरीममनादि	७८३	२५
मनोधारणादियोगकृत्यकथनं	७७७	१६	भित्तुको सुलभा प्रति जनकस्य प्रश्न	७८४	६
योगिनोविशेषसाधनेन वैष्णवस्यानादि प्राप्ति			सुलभासमीपे प्राप्तज्ञानक जनकस्य परिचय		
३ कथने याज्ञवल्क्यवाक्य	७७८	१७	१२ दानं	७८४	१०
जनकोपदेशार्थं सस्य ज्ञानप्राप्तिप्रकारकथनं			सङ्ख्यागस्य दुष्करत्वकथनेनोपदेश	७८४	२०
याज्ञवल्क्यवाक्य	७७८	१८	सुलभायाद्यभिप्रायकथनार्थं जनकोक्ति	७८५	८
सर्व्यात् सस्य वेदप्राप्तिप्रकारकथनं	७७८	१९	सुलभा प्रति जनकोपदेशवाक्यं	७८५	१५
विश्ववसुनां हृष्टानां पञ्चविंशतिप्रश्नाणां			सुलभाया जनकवाक्यवचनादौ भोषोक्ति	७८५	२
४ कथनं	७७८	२०	जनकं प्रति सुलभायाभोषोपयोगिवाक्य	७८५	५
विश्वविश्वेत्यादिप्रश्नानामुत्तरवाक्यं	७८०	२१	दर्शनदीनां हेतुकथनेनोपदेशवाक्य	७८५	३०
याज्ञवल्क्य प्रति विश्ववसो प्रश्न	७८०	२२	शरीरिणा शुकमोषितवशवशवसना		
अवुध्यमानां प्रकृतिं बुध्यते पञ्चविंशत्प्रश्नादि			कथनं	७८७	१९
५ याज्ञवल्क्यवाक्य	७८१	२३	शरीरिणा समन्ताभावकथनेन सुलभाया		
याज्ञवल्क्य प्रति विश्ववसोवाक्यं	७८१	२४	वाक्य	७८७	२१
विश्ववसो स्वर्गसनादौ याज्ञवल्क्योक्ति	७८१	२५	सङ्ख्यानकथने सुलभोक्ति	७८७	२०
ब्रह्मसोपुखादिभिर्माह्वानादीनां सृष्टि			राज्ञं स्वतन्त्रताभावकथनार्थं सुलभोक्ति	७८८	५
६ कथनं	७८२	२६	सर्वं स्वेष्टेष्टहेराज्यादि सुलभोपदेश		
उपदेश सुलभा जनकस्य वचनोदौ भोषोक्ति	७८२	२७	१३ वाक्यं	७८८	१३
युधिष्ठिर प्रति भोषोपदेशवाक्यं	७८२	२८	सप्तानां राज्ञाङ्गानां कथनार्थं	७८८	२१

प्रकरण .	एके	मंती	प्रकरण	एके	मंती
जनकभर्तृगारूपं सुसभावाक्यं ...	७८८	२८	अपिमर्षीतधर्षकयने भीष्मवाक्यं ...	७८४	१३
सुसभायाः स्वस्थाः परिचयदानं ...	७८८	२८	शुकस्य जनयोगफलकयने भीष्मवाक्यं ...	७८४	१०
जनकोत्तराभावे भीष्मोक्तिः ...	७८८	२८	पुत्रार्थं व्यासस्य मेघशृङ्गे तपस्यार्थाक्यमादि ...	७८४	१८
शुकः कथं निर्वेदमापयदति युधिष्ठिर ...	७८८	२८	व्यासं प्रति महादेवस्य वरप्रदानादि ...	७८५	१
प्रश्नः ...	७८८	२८	व्यासस्य पुत्रप्राप्तिरूपप्रवृत्तौ भीष्मोक्तिः ...	७८५	८
व्यासस्य शुकानुयायने भीष्मोक्तिः ...	७८८	२८	पुत्राधीनामासुरघोदशनेन व्यासस्य मनः ...	७८५	१०
शुकं प्रति व्यासोपदेशवाक्यं ...	७८८	२८	चोमादि ...	७८५	१०
प्राज्ञाणस्य तु देशोपमत्यादि व्यासोप ...	७८८	२८	अरयोमन्त्रनेन शुकस्य जन्मादिकथनं ...	७८५	१६
देशः ...	७८८	२८	शुकस्य जन्मात्मवे गन्धर्वादीनां मृत्यादि ...	७८५	२१
महापदानि कत्यवेन चाप्यवेसवे पर ...	७८८	२८	कथनं ...	७८५	२१
मृत्यादि व्यासोपदेशः ...	७८८	२८	एहस्यतिमर्षीये शुकस्य वेदाध्ययनादि ...	७८५	२०
धर्मरूपधनोपाज्जनार्थं शुकं प्रति व्यासोप ...	७८८	२८	कथनं ...	७८५	२०
देशः ...	७८८	२८	पितरं प्रति मोक्षार्थिनः शुकस्य प्रश्ने ...	७८५	३
धर्मनिर्देशेनग्यादयः चापिणे भवन्ती ...	७८८	२८	भीष्मोक्तिः ...	७८५	३
मृत्यादि व्यासवाक्यं ...	७८८	२८	पितृवर्ग्येन शुकस्य योगशास्त्रग्रहणादि ...	७८५	२८
व्यासार्थमप्युक्तं मृत्यादि व्यासोपदेशवाक्यं ...	७८८	२८	मोक्षधर्मं प्राप्तुं जनकवन्दोपे शुकस्य गमनादौ ...	७८५	१६
मालिकादीन् वामतः एवाधर्मं कुर्मित्यादि ...	७८८	२८	व्यासोपदेशः ...	७८५	१६
व्यासवाक्यं ...	७८८	२८	मिथिलायां शुकस्यगमनादि ...	७८५	२८
भोगान् परित्यज्य धर्मकारिण्यं फलाधिक्य ...	७८८	२८	प्रथमतोदारपालनिवारितस्य शुकस्य पद्या ...	७८५	२८
कथनं ...	७८८	२८	जनकपुरोप्रवेशादि ...	७८५	२८
कालेन भूतानां पाककथनादि ...	७८८	२८	शुकस्य जनकपुर्यां प्रमदावनप्रवेशादि ...	७८५	२८
व्यासवाक्येन व्यासं त्यज्या शुकस्य गमनादौ ...	७८८	२८	प्रमदावनमार्गः कामिनोर्नां हारवर्णनादि ...	७८५	२८
भीष्मवाक्यं ...	७८८	२८	जनकगतशुकस्यवाक्यादौ भीष्मोक्तिः ...	७८५	२८
गुरुणा उद्युपामकारश्चानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	७८८	२८	शुकं प्रति जनकस्य कुमलप्रश्नादि ...	७८५	२८
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोपदेशवाक्यं ...	७८८	२८	जनकं प्रति शुकस्य वाक्यं ...	७८५	२८
पुनरेतकथनं भोगव्यतिरेकेण चवाभाव ...	७८८	२८	जनकं प्रति किं कार्यं प्राज्ञावेनेष्ट्यादि ...	७८५	२८
कथनादि ...	७८८	२८	शुकप्रश्नः ...	७८५	२८
शुकस्य जन्मादिदृष्टान्तप्रवर्णनार्थं युधिष्ठिर ...	७८८	२८	प्राज्ञाकर्तव्यकथनंमुपदेशार्थं शुकं प्रति ...	७८५	२८
प्रश्नः ...	७८८	२८	जनकवाक्यं ...	७८५	२८

प्रकरणं	श्लो	पङ्क्तौ	प्रकरणं	श्लो	पङ्क्तौ
ज्ञानविज्ञाने उत्पन्ने गार्हत्यादिषु त्रिव्याश्रमेषु			नादैर्भोगोक्तिः	८०२	१
कथं वक्ष्यमिति शुकप्रश्नः	७८८	१३	वायुविचेष्टितज्ञानार्थं व्यासं प्रति शुकस्य		
शुकं प्रतिश्रवणकक्षोपदेशवाक्यं	७८८	१५	प्रश्नः	८०२	५
मोक्षार्थविषये यथातिगाथाकथनेन जनक			वायूनां नामगत्यादिविशेषकथने व्यास		
लोपदेशः	७८८	१४	वाक्यं	८०२	७
शुकप्रश्नवाक्यं जनकवाक्यं	७८८	५	व्यासश्रमे पुनर्नारदागमनादैर्भोगोक्तिः	८०३	८
छान्दोग्यस्य शुकस्य हिमालयगमनादौ		११	अस्मिन् लोके हितं यत्स्थान्तेन मां योक्तु		
भोगोक्तिः	७८८	१६	मर्हसीति शुकप्रश्नः	८०३	११
हिमालयस्य वर्णनादि	७८८	१८	यत्कुमारोक्तवाक्येन शुकं प्रति नारदलोप		
कात्तिकेयस्य पराक्रमप्रकाशार्थमितिहास			देशः	८०३	१२
कथनं	७८८	२४	वांसारिकदुःखरूपनेन नारदलोपदेशः	८०४	१२
शक्त्युत्थानेऽवमानितस्य प्रह्लादस्य तपः			शुकस्य वैराग्यार्थं नारदोपदेशः	८०४	१०
करणादि	८००	४	शरीरस्य निन्दनादिना नारदोपदेशः	८०४	१८
हिमालयकोत्तरस्थां दिशि व्यासाश्रमादि			निवर्गमुखं दुःखमेवेत्यादि नारदवाक्यं	८०४	२४
कथनं	८००	१०	शुकस्य वैराग्यार्थं नारदोपदेशः	८०५	८
शुकस्य व्यासाश्रमगमनादि	८००	१३	दुःखोपधाने शरीरे इत्यादि नारदोप		
व्यासं प्रति व्यासत्रिव्याणां वाक्यं	८००	२१	देशः	८०५	१८
पठं श्रियोमतिं स्वातिं गच्छेदिति श्रियार्था			इन्द्रियरक्षाप्रकारकथने नारदोक्तिः	८०६	६
प्रार्थना	८००	२५	शरीरस्य रोगादिदुःखाश्रयत्वकथनादिना		
त्रिव्याणुं प्रति स्वाध्यायविधिकथने व्यास			नारदोपदेशः	८०६	१०
वाक्यं	८००	२८	अपरे वालिश्या, वनइत्यादि नारदोक्तिः	८०६	१०
व्यासवाक्येन श्रियार्थां स्वर्गादौ भोगोक्तिः	८०१	१०	जीवानां संसारामतिप्रकारकथने नारदोप		
वेदविभागार्थं व्यासं प्रति श्रियार्थां वाक्यं	८०१	१२	देशः	८०७	४
व्यासानुश्रया श्रियार्थां मद्भागतानां चातु			जीवानां स्वभावादिकथने नारदोक्तिः	८०७	१५
धैर्यकथनादि	८०१	१६	कर्मवर्तिषु फलवैषम्यकथनेनोपदेशः	८०७	२०
ध्यानपरं ध्यामं प्रति नारदवाक्यं	८०१	२०	नारदवाक्यं श्रुत्वा शुकस्य चिन्तादि	८०७	२५
नारदं प्रति व्यासस्य वाक्यं	८०१	२५	शुकस्य कर्त्तव्यनिर्णयकरणं	८०८	१
वेदादीनां मूलकथनेन नारदोपदेशः	८०१	२८	नारदमनुशास्य शुकस्य पित्रसंभोगमनादि	८०८	१०
नारदवाक्येन व्यासस्य शुकस्य च वेदाश्रय			शुकं प्रति व्यासवाक्यं	८०८	१२

प्रकरणं	एके	यष्टौ	प्रकरणं	एके	यष्टौ
चितरं परित्यज्य शुक्ल कौलाद्यप्यंतगम	१	१	भुक्तानां किं लक्षणमित्यादि बुधधिर		
नादि ८०८	१५		प्रश्न ८१३	८	
शुक्ल गिरिशृङ्गरोहणादौ भोभोक्ति	८०८	१७	बुधधिरप्रश्नात्तरकथने भोभवाक्य ... ८१३	११	
नारदं प्रति शुक्ल वाक्य ८०८	१४		उपरिचरर राज्ञोऽष्टान्तकथनं ... ८१३	१२	
शुक्ल सर्वलोकदर्शनादि ८०८	१८		नारायणप्रभादेन मरीच्यादिमुनीनां वेदाध्यय		
शुक्लं दृष्ट्वा सर्वेषां विद्यापादिकथनं ... ८०८	१		नादिकथनं ८१३	२४	
मलयपर्वतागतं शुक्लं दृष्ट्वा सर्वैरग्राहीनां			अथोन् प्रति नारायणस्य वाक्यं ... ८१४	४	
विद्यापादि ८०८	१७		नारायणवाक्येन मुनीनां धर्मग्रन्थ		
देवतां प्रति शुक्ल वाक्य ८०८	१४		करणादि ८१४	१८	
शुक्लं प्रति दिगादोनां मत्तुत्तरवाक्यं ... ७०८	१६		दृष्टस्यत्यादिजन्मदृष्टान्तकथने भोभ		
शुक्ल सिद्धिप्राप्तिकथनादौ भोभोक्ति	८०८	१८	वाक्यं ८१४	२३	
शुक्ले भुक्तपयस्य उल्लापातादिकथनं ... ८०८	१३		उपरिचरवसेरश्मिधयशृङ्गान्त		
शुक्ल पर्वतातिक्रमणे देवादोना कौला	१		कथनादि ८१४	२६	
हस्तादि ८१०	११		किमर्थमिह न प्रश्नादर्शनं स हरिरिति बुधि		
व्यासश्च शुक्ल पद्माङ्गमनादि ८१०	१८		धिरप्रश्न ८१५	८	
शुकानुगतं व्यासं दृष्ट्वा पुराणं लज्जादि	८१०	१७	हरिमदृष्ट्वा दृष्टस्यते. कौपादौ भोभवाक्य	८१५	८
व्यासमोपे महादेवलागमनं ८१०	२०		दृष्ट दृष्टस्यति प्रति मुनीनां वाक्यं ... ८१५	१०	
व्यासं प्रति महादेवस्य वाक्यं ८१०	२१		नारायणस्यादृष्टस्यकथने मुनीनां वाक्यं	८१५	१७
सिद्धिं प्राप्नुमिच्छन् का देवता यजेतेत्यादि			अथोन् प्रति देवस्य वाक्य ८१६	१५	
बुधधिरप्रश्न. ८११	४		अथोपादृष्टस्यत्यनुगकथनं ८१६	२२	
बुधधिरं प्रति भोभवाक्यं ८११	८		भागवतो राजा वयस्वर्गाद्भृष्टरिति बुधधिर		
नारदनारायणविषंवाद्भृष्टेतिहासकथने			प्रश्न ८१६	३६	
भोभोक्ति ८११	११		अथोपां विद्वानां संवादरूपेतिहासकथने		
नारदनारायणजन्मादिदृष्टान्तकथनं ... ८११	१२		भोभवाक्य ८१७	१	
नारायणायमे नारदस्य गमनादि ... ८११	१८		अनेन दृष्टव्यमिति अथोन् प्रति देवानां		
नारायणार्थं प्रति नारदवाक्य ८११	२८		वाक्यं ८१७	२	
नारदं प्रति श्रीनागायणार्थं वाक्यं ... ८११	३		वीजैर्यद्व्यय न पश्यनेत्यादि अथोपा वाक्यं	८१७	३
नागायणं प्रति नारदवाक्ये भोभोक्ति ... ८१२	२२		उपरिचरवसुदर्शनादौ भोभोक्ति. ... ८१७	५	
नारायण प्रति नारदवाक्यं ८१२	२४		उपरिचर प्रति देवानामष्टयोषाश्च प्रश्न	८१७	८

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
उपरिचरं प्रत्युभयमतकथन ...	८१७	१२	नारायणस्य स्वकर्मव्यकर्षणं कथनादि	८२१	२२
देवपञ्चमाश्रितोपरिचरस्यात्तरकथने भीष्म			नारायणस्यान्तर्धानादौ भीष्मोक्तिः ...	८२२	२५
वाक्यं ...	८१७	१३	नारायणमाहात्म्यं ब्रह्मा कथं न जानोते		
उपरिचरं प्रति ऋषोषामभिशाप ...	८१७	१४	इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ...	८२२	२८
शापनोचनार्थमुपरिचरं प्रति देवानां			महाकल्पसहस्राणीत्यादिभीष्मवाक्यं ...	८२३	२
वाक्यं ...	८१७	१८	नारायणोद्योपाख्यानस्य परम्पराप्रसिद्धयमे		
भूमेर्विवर्गस्य राशिशामकद्वन्द्ववाक्यं ...	८१७	२८	भीष्मोक्तिः ...	८२३	४
उपरिचरवशीरामयनार्थं मरुदं प्रति			जनमेजयस्य नारायणपरलक्ष्यनादौ		
विष्णुवाक्यं ...	८१८	२	वैशम्पायनोक्तिः ...	८२३	२०
उपरिचरस्य राज्ञो ब्रह्मलोकगमनादि ...	८१८	६	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं ..	८२३	२४
नारदो यया चेतद्वीप गतस्तत्प्रवक्ष्यामीति			ऋषोन् प्रति स्तुतस्य वाक्यं ...	८२४	२५
भीष्मप्रतिज्ञा ...	८१८	११	शैतिं प्रति कथं स भगवान् यज्ञोत्सवहर		
नारदस्य स्तुतव्योपगमनादौभीष्मोक्तिः ...	८१८	१४	इत्यादि शौनकप्रश्नः ...	८२३	२९
नारदस्तुतनारायणोद्यमहापुरुषस्तव ...	८१८	१७	शौनकं प्रति शैतिवाक्यं ...	८२४	४
नारदसमोपे नारायणाविर्भावादौ			इमे स ब्रह्मका लोकाइत्यादि जनमेजय		
भीष्मोक्तिः ...	८१८	६	प्रश्नः ...	८२४	६
तत्र नारायणस्य रूपवर्णनं ...	८१८	७	श्वेदोद्भूतम प्रश्नरत्यादिशौनकवाक्यं ...	८२४	१६
वरदानार्थं नारदं प्रति नारायणवाक्यं	८१८	१७	सुमनुप्रार्थनीन् पक्षं श्रियान् प्रति व्याख्य		
नारायणं प्रति नारदवाक्यं ...	८१८	२१	वाक्यं ...	८२४	२४
नारदं प्रति नारायणवाक्ये भीष्मोक्तिः	८१८	२३	श्रियान् प्रति व्याख्य वैशम्पायनोपे		
नारदं प्रति नारायणस्य भगवत्प्राज्ञा			इह ...	८२४	२६
कथनं ...	८१८	२६	श्रिय्यादिदृष्टिप्रकाशकथनं ..	८२५	६
नारदं प्रति नारायणस्यात्मतत्त्वापदेशः ...	८२०	२	ब्रह्माणं प्रति किं हितमकार्षमिति रुद्रादि		
भगवतो हिरण्यगर्भादिदृष्टिकथनं ...	८२०	२५	देवानां वाक्यं ...	८२५	८
नारदस्य शरीरे नारदस्य सर्वविभूति			देवान् प्रति हितोपायकथने ब्रह्मणोवाक्यं	८२५	११
दृशनादि ...	८२१	१	श्रीराममुद्रतोरे ब्रह्मादीनां तपकक्षादि	८२५	१४
ब्रह्माणं प्रति स्तौतव्यस्य कथनादि ...	८२१	६	ब्रह्मादीन् प्रति यज्ञकरणार्थं श्रीभगव		
नारायणस्य नारदं प्रत्युद्देशवाक्यं ...	८२१	१२	दाक्यं ...	८२५	१८
भगवत्तत्त्वार्थमुद्देशार्थकथनादि	८२१	१७	देवानां वैष्णवयज्ञानुष्ठानेनैश्वर्यायनवाक्यं	८२५	२२

प्रकरणे	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कल्पितयज्ञभागान् देवान् प्रति खल्लस्य			विश्वरूपं दृष्ट्वा चिन्तितानामिन्द्रादिदेवानां		
भगवतोवाक्यं ८२५	२७		ब्राह्मणसमीपगमनं ८२९	२५	
मत्स्यादियुगधर्मकृतये भगवद्वाक्यं ... ८२६	२९		ब्रह्मणं प्रति देवानां वाक्यं ८३१	२७	
कनियुगे किं कर्त्तव्यमस्माभिरिति देवानां			दधीचास्त्रियाचन्नाथं देवान् प्रति ब्रह्मणे		
प्रश्नः ८२६	२६		वाक्यं ८३१	२८	
यथाधर्मो नास्ति स देशं सेवितव्य इति			इन्द्रादिदेवान् प्रति दधीचवाक्यं ... ८३२	१	
श्रीभगवद्वाक्यं ८२६	२८		ब्रह्मवद्यामयेन शकस्य विमपत्न्यप्रवेशादि	८३२	५
देवानां खल्लागमनादौ व्यासोक्तिः ... ८२६	३०		शके प्रगष्टे देवानामुत्पातादि ... ८३२	७	
ब्रह्मणोभगवद्रूपदेशेनादि ८२७	१		देवान् प्रति नञ्प्रवाक्यं ८३२	१०	
एतद्योगवृष्टिर्णि दृष्ट्वा ब्रह्मणं प्रणामादौ			नञ्प्रत्ययैरुक्तिप्रत्युक्ती ८३२	११	
व्यासोक्तिः ८२७	२		शर्षो प्रति वृहत्सतिवाक्यं .. ८३२	१५	
ब्रह्मणं प्रति भगवद्वाक्यं ८२७	५		उपश्रुत्या स ह अथाः शकसमीपगमनादि	८३२	१७
भगवत्सुखकयने व्यासवाक्यं ८२७	११		इन्द्रश्च्योवक्तिप्रत्युक्ती ८३२	२०	
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ... ८२७	२३		नञ्प्रत्ययैरुक्तिप्रत्युक्ती ८३२	२४	
एतत्सुखव्यवशादिकलकयनं ८२७	२६		पुनरिन्द्रस्य राज्यं कर्णादि ८३२	३	
भगवन्नामनिवृत्तिव्यवशायं जनमेजयवाक्यं	८२८	४	देवानां स्मृतिप्रकारकयनादि ८३२	६	
कर्त्तुमाय भगवान् यदा ह तत्कथयामीति			दक्षदुहितृणां विवाहादिदृष्टान्तकयनं	८३२	८
वैशम्पायनवाक्यं ८२८	६		सूतश्चिरसत्प. कर्णादि ८३३	१७	
भगवन्नामनिवृत्तिव्यवशायं श्रीरुपं प्रत्यञ्जुन			शृगुहिमवतोवक्तिप्रत्युक्ती '... .. ८३३	२५	
प्रश्न ८२८	८		सुस्थाचन्द्रमथो चतुरित्याद्यञ्जुनं प्रति		
अञ्जुनं प्रति भगवन्नामनिवृत्तपदेशवाक्यं	८२८	११	भगवदुपदेशवाक्यं ८३३	२८	
श्रीमोमैः कयं पूर्वमेकयोनी प्रवर्त्ति			शुचिश्रवणादिनामनिवृत्तिकयनं .. ८३४	२६	
तावित्यञ्जुनप्रश्नः ८३०	५		अस्मिन् युद्धे को जयं सम्भवानित्यञ्जुनं		
अञ्जुनं प्रति भगवदुपदेशवाक्यं ... ८३०	६		प्रश्न ८३५	२३	
तत्र मत्स्याद्युपदेशवाक्यं ८३०	८		इन्द्रनारायणात्मनोर्धुद्वलत्तान्तकयने		
इन्द्रादिनिपक्षकयनेन भगवदुपदेशः ... ८३१	९		भगवद्वाक्यं ८३५	२४	
विषज्जपमात्रं प्रशस्त्युपायां प्रायणादि	८३१	१२	युद्धप्रममनाथं इन्द्रं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	८३५	३०
विषज्जपत्य तप कर्णादि ८३१	२०		इन्द्रं प्रति नारायणवाक्यं ८३६	८	
एतरोमिविरूपयोक्तिप्रत्युक्ती ... ८३१	२१		नारायणजयादौ भगवद्वाक्यं ८३६	११	

प्रकरण	पृष्ठ	यज्ञो	प्रकरण	पृष्ठ	पट्टी
शैतिं प्रति शौनकावाक्यं ८३६	२१		वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नं ८४२	५	
शौनकं प्रति सुतस्य वाक्यं ८३६	२८		जनमेजयं प्रति वैशम्पायनस्यापदेशवाक्यं ८४२	६	
भगवद्वाक्यं ध्यायता नारदेन किं चेष्टितं			मधुकैटभयोगेन्यादितृत्तान्तकथनं ८४२	२०	
मित्यादि जनमेजयप्रश्नं ८३६	३०		मधुकैटभाष्या वेदे हते ब्रह्मणो विलाप		
भगवत्तत्त्वज्ञिज्ञाभार्यं जनमेजयवाक्यं ८३७	५		वाक्यं ८४२	२७	
भगवत्तत्त्वकथने वैशम्पायनवाक्यं ८३७	७		भगवन्मुनिरूपं ब्रह्मणो वाक्यं ८४३	३	
नारदस्य बद्ध्यान्मगमनादौ जनमेजय			भगवतो ह्ययोवावतारकथनं ८४३	१२	
प्रश्नं ८३७	१६		ह्ययोवस्य रूपवर्णनादि ८४३	१४	
नारायणं दृष्ट्वा नारदस्य सुमेरुपर्व्वतागमना			ह्ययोवस्य वेदानाह्वयं ब्रह्मणे प्रदानादि ८४३	२३	
दौ वैशम्पायनोक्तिः ८३७	२०		अनन्तप्रयागपितं भगवन् दृष्ट्वा मधुकैट		
नरनारायणयो रूपवर्णनं ८३७	२४		भयोवाक्यं ८४३	२८	
नारदं प्रति नरनारायणयोवाक्यं ८३८	७		मधुकैटभाष्यां नारायणस्य युद्धकथनादि ८४४	५	
नरनारायणौ प्रति नारदवाक्यं ८३८	८		ह्ययोवावतारतृत्तान्तप्रवक्तृकथनादि ८४४	१०	
नारदं प्रपश्य नरनारायणयो रूपदेशवाक्यं ८३८	२८		नारायणमाहात्म्यकथनादि ८४४	१६	
नरनारायणोपदेशेन नारदस्य तप करणादौ			वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नं ८४५	५	
वैशम्पायनवाक्यं ८३८	२५		जनमेजयं प्रति वैशम्पायनस्यापदेशवाक्यं ८४५	१३	
नारदस्य देवपित्रकर्मकरणादौ वैशम्पायन			जगत्सुष्टुमिहो नारायणस्याङ्गात् पुत्रपुष्टि		
वाक्यं ८३८	२८		कथनादि ८४६	१	
नारायणं प्रति नारदवाक्यं ८४०	२		ब्रह्मणो लोकस्थितिकथनादि ८४६	८	
नारदं प्रति नरनारायणयो रूपदेशवाक्यं ८४०	१०		नारायणमुखात् वेदाध्ययनप्रवृत्तिपरम्परा		
पित्रकर्मकरणाद्यै उपाकपिवाक्यं ८४०	१६		कथनं ८४६	१५	
उपाकपेरन्तोर्ध्वानादौ नारायणवाक्यं ८४०	२१		यतिधर्मोत्तिष्ठत्तान्तकथनं ८४६	२८	
नरनारायणोपदेशेन नारदस्य भक्तिनाभे			वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नं ८४७	१३	
वैशम्पायनोक्तिः ८४०	२८		जनमेजयं प्रति वैशम्पायनस्यापदेशवाक्यं ८४७	१४	
नारायणोपापात्यानोपसंहारे शैतेर्वाक्यं ८४१	१२		कथं वैकारिको गच्छेत् पुत्रपुष्टिमादि		
नारायणमाहात्म्यकथनेन शैतेराशौर्वा			जनमेजयप्रश्नं ८४७	२६	
दादि ८४१	१५		आत्मतत्त्वोपदेशे वैशम्पायनवाक्यं ८४७	२७	
सुतं प्रति शौनकावाक्यं ८४१	२५		साङ्ख्ययोगादीनां विमेषज्ञानार्थं जनमेजय		
शौनकं प्रति सुतस्य वाक्यं ८४२	३		प्रश्नं ८४८	७	

प्रकरणं .	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
व्यासप्रणितरूपं वैशम्पायनवाक्यं ...	८४८	८	प्रश्नः ...	८५२	२२
व्यासस्य पूर्वजन्मदृष्टान्तश्रवणार्थं जनमेजय			युधिष्ठिरपदेशार्थं भीमवाक्यं ...	८५२	२३
प्रश्नः ...	८४८	१३	दृष्टलोकगतं नारदं प्रति शकवाक्यं ...	८५२	२८
व्यासस्य पूर्वदृष्टान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	८४८	१६	शैभ्योपाख्यानकथने भीमवाक्यं ...	८५३	४
श्रियान् वैशम्पायनादौ प्रति व्यासस्य नारा			श्रुतिरिति प्रति ब्राह्मणस्य प्रश्नः ...	८५३	१४
यथाजन्मदृष्टान्तकथनं ...	८४८	२३	सौम्यं ब्राह्मणं प्रत्यतिथिवाक्यं ...	८५३	२२
नारायणब्रह्मणोक्तप्रत्युक्तौ व्यासवाक्यं	८४८	२६	सौम्यं ब्राह्मणं प्रत्यतिथिरुपदेशवाक्यं ...	८५४	१
भारताक्रान्तां प्रथिवीं ज्ञात्वा भगवत			श्रुतिरिति प्रति तत्प्रसंगवार्यं ब्राह्मणवाक्यं	८५४	१३
द्विजादि ...	८४८	३	शैब्यमृष्टेऽतिथिरुपादौ भीमवाक्यं ...	८५४	२०
अपान्तरतमयैर्जन्मादिकथनं ...	८४८	१६	ब्राह्मणस्य वनममनादौ भीमोक्तिः	८५४	२५
अर्थिं प्रति भगवद्वाक्यं ...	८४८	२१	नामभार्या प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ...	८५५	१
व्यासस्य पूर्वपुरुषजन्मादिकथने भग			ब्राह्मणं प्रति नागभार्यायावाक्यं ...	८५५	३
वद्वाक्यं ...	८४८	२७	नामभार्या प्रति ब्राह्मणवाक्यं ...	८५५	५
श्रियान् प्रति स्वजन्मदृष्टान्तकथने व्यास			ब्राह्मणं प्रति नागबन्धूनां गभने भीमोक्तिः	८५५	१०
वाक्यं ...	८५०	७	ब्राह्मणं प्रति नागानां वाक्यं ...	८५५	१४
शास्त्रादिशास्त्राणां नामान्ततत्त्वकथने वैशम्पा			नागान् प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ...	८५५	१८
यनवाक्यं ...	८५०	१२	भार्या प्रति पद्मस्य जिज्ञासादौ भीमोक्तिः	८५५	२४
पुरुषार्थः कः श्रेष्ठतयादि जनमेजय			नागं प्रति नागभार्यावाक्यं ...	८५५	२८
प्रश्नः ...	८५०	२६	नागनागभार्यायेऽतिप्रत्युक्तौ ...	८५६	११
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनपदेशवाक्यं	८५०	२७	ब्राह्मणस्यसमीपे यज्ञस्य समवादे भीमोक्तिः	८५७	३
पुरुषवेष्टनिरूपणार्थं ब्रह्मशिवोऽसंवादरूपे			नागं प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ...	८५७	७
निर्वाणकथनं ...	८५१	३	ब्राह्मणं प्रति नागस्य वाक्यं ...	८५७	१०
वैशम्पायनपर्वतमाभीनस्य ब्रह्मणः समीपे शिवस्या			नागं प्रति स्वाभिप्रायकथने ब्राह्मणवाक्यं	८५७	१४
गमनादि ...	८५१	५	ब्राह्मणनागयोः संवादः ...	८५७	२०
गदादेवं प्रति विनामदस्य स्वागतप्रश्लाघि	८५१	१०	दिवं गतं ब्राह्मणं ब्रह्मास्यैव वाक्यं ...	८५८	१०
ब्रह्माणं प्रति ब्रह्म वाक्यं ...	८५१	१२	ब्राह्मणनागयोरेकप्रत्युक्तौ ...	८५८	१८
दुर्योधनरूपणार्थं ब्रह्मशिवोऽसंवादः	८५१	१७	युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं ...	८५८	२८
महापुरुषमिदं पणं ब्रह्मनावाक्यं ...	८५१	२४	शान्तिपर्वसमाप्तिश्रुतौ पद्मस्यैव समाप्ताय	८५८	८
कः श्रेष्ठः सः पथं वृत्तमर्थीनि युधिष्ठिर					

THE MAHABHARATA,

AN EPIC POEM,

WRITTEN BY

THE CELEBRATED VEDA VYASA RISHI.

VOL. III.

CONTAINING

PART VIII.—KARNA PARVA.

IX.—SAILA PARVA.

X.—SAUPTIKA PARVA.

XI.—STRI PARVA.

XII.—SANTI PARVA.

EDITED AND CAREFULLY COLLATED WITH THE BEST MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE
SANSKRITA COLLEGE OF CALCUTTA, BY NIMAGHAND SIROMANI AND JAYA
GOPALA TIRKALANKA, PANDITS OF THE COLLEGE, AND RAMA
GOVINDA, PANDIT TO THE ASIATIC SOCIETY.

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Calcutta:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS, CIRCULAR ROAD.

श्रीमहाभारतं

श्रीमन्महाभारतव्यासविरचिता

श्रीमन्महाभारतसंहिता

कणेशसाम्प्रतिकस्तीशान्तिपर्ववर्णितः

इति पृथक् ।

साधारणविद्यादृष्टयकवमिति धनस्येन मुदितुमारब्धपरित्यक्तमात्

गौडदेशीयाया अष्टातिकाख्यसभाया अनुग्रहा

कविकायाः कालिकायाः अष्टातिकाख्यसभाया

मुद्रितः

श्रीमन्महाभारतसंहितायाः श्रीमन्महाभारतसंहितायाः श्रीमन्महाभारतसंहितायाः

श्रीमन्महाभारतसंहितायाः श्रीमन्महाभारतसंहितायाः श्रीमन्महाभारतसंहितायाः

समाधितः

शकाब्दाः १७५६

२०१८१७

श्रीमहाभारतं

॥ कर्णपर्व ॥

नारायण नमस्कृत्य नरक्षेत्र नरोत्तम । देवीं सरस्वतीं चैव ततो ज्ञयमुदीरयेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो द्रोणे हते राजन् दुर्व्याधनमुखा नृपा । श्वश्रुमुद्दिग्धमनसो द्रोणपुत्रमुपागमन् ।
ते द्रोणमुपाचन्त कश्यपाभिर्होत्रजम् । पथ्युपासन्त शोकात्तास्तनून् शरद्वतीसुतम् ।
ते मुहूर्त्तं समाश्रय्य हेतुभिः शास्त्रममिता । राव्यागमे महीपान्ता स्नानि वेग्नानि भेजिरे ।
ते वेग्नस्यपि कैरव्य इष्योशा नाश्रुवन् सुखं । चिन्तयन्त च यतीन् दुःखशोकममजिता ।
विशेषतः सूतपुत्रो राजा चैव सुयोधनम् । दुःशासनश्च शकुनिः शैबलश्च महाबलम् ।
उदितालो निशान्तान् दुर्व्याधननिवेशने । चिन्तयन्त परिक्रान्त पाण्डवाना महात्मना ।
यत्तद्धूते परिक्रियं कृष्णा चानयिता सभा । तत् क्षरन्तोऽनुशेषतोऽश्वश्रुमुद्दिग्धचेतसः ।
तथा तु सचिन्तयता तान् क्रैयान् घूतकारितान् । दुःखेन चण्डा राजन् जगामाद्भ्युत्तपमा ।
ततः प्रभाते विमले स्थिता दिष्टस्य ग्रामने । चक्रुरावययक सर्वे विधिदृष्टेन कर्मणा ।
ते कृत्वावयकाव्याणि ममाश्रय्य च भारत । योगमाज्ञापयामासुर्युद्धाय च विनिर्ययुः ।
कर्णं मेनापतिं हत्वा हतकौतुकमङ्गला । पूजयित्वा दिग्ज्येष्ठान् दधिपावपूतपत्नैः ।
निकैर्गोभिर्हिरण्यैश्च वामोभिश्च महाधनैः । दत्त्वा मान् जयाश्रीभिः सुतमागधश्चिन्दिभिः ।
तथैव पाण्डवा राजन् हतपूर्वाङ्गिकक्रिया । शिविरात्रिर्व्ययुर्मुखं युद्धाय हतनिश्चया ।
ततः प्रवृत्ते युद्धे तुमुन भोमहर्षण । कुरुणा पाण्डवानाञ्च परम्परजयैषिण ।
तयोर्दो दिवसौ युद्धं कुरुपाण्डवभेदयेत् । कर्णे मेनापतौ राजन् वशगद्गुतदशनम् ।
ततः प्रवृत्तं हत्वा सुमहान् रणे हयम् । पश्यता धार्तराष्ट्रानां फाल्गुनेन निपातितम् ।
ततस्तु मन्त्रयः सर्वे गत्वा नागपुरं द्रुपतम् । आचष्ट हतराष्ट्राय यदुक्तं कुरुगद्गुने ।
॥ जनमेजय उवाच ॥ आपगेय हत युना द्रोणश्चापि महारथः । अजगाम परमासिं हृष्टो राजान्निकायुतः ।
य युना निहत कर्णे दुर्व्याधनहर्तेषिण । कथं दिग्बर प्राणानधारयत दुषितम् ।

तस्माद्भावी भावी वा भवेद्यो नरं प्रति । अप्राप्ता तस्य वा प्राप्ता न कश्चिद्व्यथेत्बुधः ।

॥ धतराष्ट्र उवाच ॥ न व्यथाम्बुधिका काचित् विद्यते मम सञ्जय । दिष्टमेतत् पुरा मन्ये कथयस्व यथेच्छकम् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयधृतराष्ट्रसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते द्रोणे महेष्वासि तव पुत्रा महारथाः । वभूवुरस्त्रमुखा विपन्ना गतचेतसः ।

अवाप्नुवाः शस्त्रैः सन्तः सर्वे एव विश्रान्ते । अवैद्यमाणाः शोकार्त्ता नाभ्यभायन् परस्परं ।

तान् दृष्ट्वा व्यथिताकारान् सैन्यानि तव भारत । ऊर्द्धमेव निरैवन्त दुःखवस्तान्यनेकशः ।

शस्त्राखेयान् राजेन्द्र शोणिताकानि सर्वशः । प्राश्रयस्तनूकराखेभ्यो दृष्ट्वा द्रोणं हतं युधि ।

तानि हृन्दान्परिहृष्टानि सन्ममानानि भारत । अदृश्यन्त महाराज नवत्राणि यथा दिवि ।

तथा तु क्षिमितं दृष्ट्वा गतमत्स्रमिव म्रियत । बलं तव महाराज राजा दुर्व्याधयेऽप्रवीत ।

भवतां याज्ञवीर्य्यश्च समायित्य मया युधि । पाण्डवेयाः समाहृता युद्धस्येदं प्रवर्त्तितं ।

तद्दिनं निहते द्रोणे विपन्नमिव लक्ष्यते । युध्यमानाश्च समरे योधा बध्यन्ति सर्वशः ।

जयो वाऽपि यथो वाऽपि युध्यमानस्य संयुगे । भवेत् किमत्र चित्रं वै युध्यन् सर्व्वेतिमुखाः ।

पश्यन्स्वस्व महात्मानं कर्णं वैकर्त्तनं युधि । प्रचरन्तं महेष्वासं दिव्यैरक्षैर्माहाबलं ।

यस्य वै युधि सन्तापान् कुन्तोपुत्रो धगञ्जय । निवर्त्तते सदा सन्दः सिंहान् जुद्धरुगे यथा ।

येन मागायुतप्राणो भीमवेगेन महाबलः । मानुषेणैव युद्धेन तामवस्यं प्रवेष्टितः ।

येन दिव्यास्त्रविष्णुरी मायावो स घटोत्कचः । अमोघया रणे शत्रूणां निहतो भैरवाश्रदम् ।

तस्य दुर्भारवीर्य्यस्य सत्यमन्त्रस्य धीमतः । बाहोर्द्विविण्मवस्यमस्य द्रुक्ष्यय संयुगे ।

द्रोणपुत्रस्य विक्रान्तं राधेयस्यैव चोभयोः । पश्यन्तु पाण्डुपुत्रास्ते विष्णुवासवयोरिव ।

सर्व्वे एव भवन्त्य शक्ताः प्रत्येकगोऽपि वा । पाण्डुपुत्रान् रणे हनुं सधैन्यान् किमु महताः ।

वीर्य्यवन्तः क्षतास्त्राश्च द्रुक्ष्ययाच परस्परं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततः कर्णं चक्रे सेनापतिं तदा । तत्र पुत्रो महावीर्य्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।

सेनापत्यमवाप्याय कर्णो राजन् महारथः । सिंहनादं विनवोच्चैः प्रायुध्यत रणेत्कटः ।

सहस्रश्रयानां सर्व्वेषां पाञ्चालानाञ्च मारिष । कैकयानां विदेहानां चकार कदनं महत् ।

तस्येवधाराः शतशः प्रादुरासन् शरामनात् । अप्ये पुनर्दु संसक्ता यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।

स षोडशिका पाञ्चालान् पाण्डवाञ्च तरस्त्रिनः । हला सहस्रशो योधानस्त्रुनेन निपातितः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । शोकस्थान्तमपश्यन् वै हत मेने सुयोधनम् ।

त्रिभुजः पतितो भूमौ नष्टचेता हव दिष । तस्मिन्निपतिते भूमौ त्रिभुजे राजसत्तमे ।

आर्त्तनादो महानासीत् स्त्रीणां भरतसत्तम । स शब्दः पृथिवीं छत्रं पूरयामास सर्व्वशः ।

शोकाणैव महाधारे निमग्ना भरतस्त्रियः । हृद्दुर्दुःखशोकार्त्ता मृगमुदिप्रचेतसः ।

राजानश्च समासाद्य गान्धारी भरतर्षभ । निःसंज्ञा पतिता भूमी सर्व्यायान्तःपुराणि च ।
ततस्ताः सञ्जयो राजन् समायासयदातुराः । मुह्यमानाः सुवज्रगो मुञ्चन्तीन्विरि मेवजं ।
समायास्तास्त्रियस्तास्तु वेपमाना मुञ्चर्भुङ्गः । क्रदस्य इव वातेन धूयमानाः समन्ततः ।
राजानं विदुरस्यापि प्रज्ञाचतुष्पमीश्वरं । आशासयामास तदा सिद्धलोथेन कौरवं ।
स सन्ध्या शनकैः संज्ञां ताद्य दृष्ट्वा स्त्रियो नृपः । उन्मत्त इव राजेन्द्र खितसूक्ष्णीं विश्राम्यते ।
ततो ध्यात्वा चिरं कालं निःशस्य च पुनः पुनः । खान् पुञ्चान् गर्हयामास वज्र मेने च पाण्डवान् ।
गर्हयंस्यात्मनो बुद्धिं शकुनेः शैबलस्य च । ध्यात्वा तु सुचिरं कालं वेपमानो मुञ्चर्भुङ्गः ।
सन्धय च मनो भूयो राजा धैर्य्यसमन्वितः । पुनर्गावस्तापिं सूतं पर्य्यष्ट्युक्त सञ्जयं ।
यत्तया कथितं वाक्यं श्रुतं सञ्जय तन्मया । कश्चिदुर्व्योधनः सूत न गतौ वै चमत्सरं ।
जये निराशः पुत्रो मे सततं जयकामुकः । ब्रूहि सञ्जय तत्तेन पुनस्तथा कथामिमां ।
एवमुक्तोऽब्रवीत्सूतो राजानं जगमेजय । इतो वैकर्त्तनो राजन् सह पुत्रैर्विहारयः ।
भावमिद्य महेष्वासैः सूतपुत्रैस्तनुजैः । दुःशासनश्च निहतः पाण्डवेन यशस्विना ।
पीतश्च रुधिरं कौपाङ्गीमघेनेन संयुगे ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रशोकौ नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति शुभा महाराज धृतराष्ट्रोऽनिकासुतः । अश्वतोषश्चर्यं सूतं शोकसन्निग्रमानसः ।
दुष्प्रणीतेन मे तात पुत्रस्यादीर्घदर्शिनः । इतं वैकर्त्तनं शुभा शोकौ मर्षाणि क्लान्ति ।
तस्य मे संशयं ह्रिन्वि दुःखपारं तितोर्पतः । कुरुणां सञ्जयानां च के च जीवन्ति के मृताः ।
॥ मञ्जय उवाच ॥ हतः शान्तनवो राजन् दुराधर्षः प्रतापवान् । हत्वा पाण्डवयोधानामर्जुनं दग्धमिहिनै ।
तथा द्रोणो महेष्वासः पाञ्चालानां रथप्रजान् । निहत्य युधि दुर्द्धर्षः पथाद्रक्षरयो हतः ।
इतश्चेपस्य भीमेण द्रोणेन च महात्मना । अर्द्धं निहत्य सैन्यस्य कर्णो वैकर्त्तनो हतः ।
विशित्तिर्भहारज राजपुत्रो महामलः । आनर्त्तयोधान् व्रतत्रो निहत्य निहतो रणे ।
तथा पुत्रो विकर्त्तस्य चक्रवर्तमनुसरन् । शौणवाहायुध शूरः स्त्रियोऽभिमखतः परान् ।
घोररूपान् परिक्षेपान् दुर्योधनकृतान् बहून् । प्रतिज्ञां स्मरतांश्चैव भीमघेनेन पातितः ।
विन्दागुविन्दावावर्धैश्च राजपुत्रो महारथो । कृत्वा त्वसुकरं कर्भं गतौ वैवस्वतवयं ।
मिथुराष्ट्रमसानीह दशराष्ट्रानि यानि ह । वज्रे तिष्ठन्ति वीरस्य यः प्लितस्तव श्रमने ।
अधोहिणीदेशेकाश्च विनिर्जित्य शितैः शरैः । अर्जुनेन हतो राजन् महावैर्यो जयद्रथः ।
तथा दुर्योधनपुत्रभारखो युद्धदुर्धन्दः । वर्त्तमानः पितुः शस्त्रे शौभद्रेण निपातितः ।
तथा दीःप्रामनिः शूरो बाह्यशाली रणोत्कटः । द्रौपदेथेन संगम्य गमितो यमसादनं ।
किगतामामधिपतिः मागरानूपवायिना । देवराजस्य धर्मोत्तमा प्रियो बह्वमतः सखा ।
भगदत्तो मर्षापानः सद्यधर्षरनः मदा । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।

तथा कौरवदायादो न्यस्तशस्त्रो महायशः । हतो अरिश्च राजन् शूरः सात्यकिना युधि ।
 श्रुतायुरपि चामष्ठः क्षत्रियाणां धुरन्धरः । चरन्भीतवत् संख्ये निहतः सव्यसाचिना ।
 तव पुत्रः सदाभर्षी कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । दुःशासनो महाराज भीमसेनेन पातितः ।
 यस्य राजन् गजानीकं बभूवाहस्रमङ्गुलं । सदधिष्णः स संग्रामे निहतः सव्यसाचिना ।
 कैलामानामधिपतिर्हता बभूवमतान् परान् । सौमद्रेणैव विक्रम्य गमितो यमसादनं । ११०
 बभूवो योधयित्वा तु भीमसेनं महारथं । चित्रसेनस्य हतो भीमसेनेन पातितः ।
 मद्रराजात्मजः शूरः परेषां भयवर्द्धनः । अभिचर्षोधरः श्रोमान् सौमद्रेण निपातितः ।
 समः कर्णस्य समरे यः स कर्णस्य पथ्यतः । वृषसेनो महातेजाः शौत्रास्त्रो वृद्धविक्रमः ।
 अभिमन्योर्बन्धं श्रुत्वा प्रतिज्ज्ञामपि चात्मनः । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।
 नित्यं प्रसक्तवैरो यः पाण्डवैः श्रियवीर्यपतिः । विशाख्य वैरं पार्थेन श्रुतायुः स निपातितः । १११
 शल्यपुत्रश्च विक्रान्तः सहदेवेन मारितः । हतो रुक्मरथो राजन् भ्राता मातुलजो युधि ।
 राजा भगीरथो वृद्धो वृहत्पुत्रश्च कैकयः । पराक्रमनौ विक्रान्तौ निहतौ वीर्यवत्तैरः ।
 भगदत्तसुतो राजन् कृतप्रज्ञो महाबलः । श्रेयंवचरतां संख्ये भकुलेन निपातितः ।
 पितामहस्य तया वाह्निकः सह वाह्निकैः । निहतौ भीमसेनेन महाबलपराक्रमः ।
 जयत्सेनस्य राजन् नारायन्निर्माहाबलः । मागधो निहतः सख्ये सौमद्रेण महात्मना । ११२
 पुत्रस्तो दुर्मूर्खो राजन् दुःसहस्य महारथः । गदया भीमसेनेन निहतो गूरमान्नौ ।
 दुर्मर्षो दुर्विहो दुर्ज्ञेयस्य महारथः । कृत्वा तप्तुर्कर्त्तव्यं गतो वैवस्वतचर्यं ।
 उभौ कलिङ्गवृषकौ भ्रातरौ युद्धदुर्मदौ । कृत्वा चासुर्कर्त्तव्यं गतौ वैवस्वतचर्यं ।
 सचिवो वृषवर्षा ते शूरः परमवीर्यवान् । भीमसेनेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।
 तथैव पौरवो राजा नागायुतबलो महान् । समरे पाण्डुपुत्रेण निहतः सव्यसाचिना । ११३
 वसन्ततो महाराज दिग्दृष्टः प्रहारिणः । शूरसेनाय विक्रान्ताः सर्वे युधि निपातिताः ।
 अभीपाशाः कवचिनः प्रहरनौ रथोत्कटाः । शिवयस्य रथोदाराः कनिष्ठसंहिता हताः ।
 गोक्षुमे नित्यमट्टहा युद्धे धर्मकोपनाः । तेषां वृत्तकवीराय निहताः सव्यसाचिना ।
 श्रेष्ठयो बभूवो दृष्टः संग्रामकणाय ये । ते सर्वे पार्थमासाय गता वैवस्वतचर्यं ।
 श्यासौ तव महाराज राजानौ वृषकाचनौ । नदर्थमतिविक्रान्तौ निहतौ सव्यसाचिना । ११४
 उपकम्भो महेष्वासो नामतः कर्त्तव्यस्तथा । शाल्वराजो महापाण्डुर्महसेनेन पातितः ।
 श्रेष्ठवांस्य महाराज वृहन्तः संहितौ रणे । पराक्रमनौ मिथार्ये गतौ वैवस्वतचर्यं ।
 तत्रैव रथिनां श्रेष्ठः जेमधून्तिर्विशाम्पते । निहतो गदया राजन् भीमसेनेन मृग्युगे ।
 तथा राजन्महेष्वासो जलसन्धो महाबलः । सुमहत् कदनं कृत्वा हतः सात्यकिना रणे ।
 अस्त्रनुषो राक्षसेन्द्रः खरबन्धुरपानवान् । घटोत्कचेन विक्रम्य गमितो यमसादनं । ११५

राधिय स्रतपुत्रस्य भ्रातरस्य महारथा । कैकेया सर्वशयापि निहता श्वसपाणिना ।
मालवा मद्रकाथैव द्रविडाद्यैर्यकर्मिण । धौधेयास्य सलित्यास्य दुद्रकाद्यायुग्मोन्मरा ।
मोवल्कलान्छिकेरा सावित्रीपुत्रकास्य ये । प्राच्यादीत्या प्रतोच्यास्य दाक्षिणात्यास्य भारिय ।
पत्नीना निहता सहा हयाना प्रयुतानि च । रथप्रातास्य निहता हतास्य बरवारणा ।
सध्वजा मायुधा शूरा सर्वश्याम्बरशूषणा । कालेन महता यत्ता कुम्भलैर्ये च वर्द्धिता ।
ते हता समरे राजन् पार्थिवोऽस्मिन्कर्मिणा । अन्ये तयाऽमितबला परस्परवधैविण ।
इते चान्ये च बहवो राजान् सगणा रणे । हता सहस्रशो राजन् यन्मा त्व परिपृच्छसि ।
एवमेव सद्यो हन्त कर्णोऽङ्गुलसमागम । महैर्द्रोण यया दृष्टो यया रामेण रावण ।
यया ह्यणेन भरको मुरख निहतो रणे । कार्तवीर्यस्य रामेण भार्गवेण यया हत ।
यज्ञातिवाश्वश्च शूरा समरे युद्धदुर्भेद । रणे हत्वा महायुद्ध घोर चैलोक्यमोहन ।
यया स्कन्देन महिषो यया द्रुपदेण चान्यक । तथाऽङ्गुलेन सहिता दैरयो युद्धदुर्भेद ।
सामात्यवान्धवो राजन् कर्ण प्रहरता वर । अथाग्रा धार्तराष्ट्राणा वैरस्य च मुख वत ।
तीर्णस्ततः पाण्डवो राजन् यत पुरा गोवसुध्वजे । उच्यमानो महाराज बभ्रुमिहितकाक्षिमि ।
तदिदं समनुप्राप्त व्यसनं सुमहात्म्यं । पुत्राणां राज्यकामार्ता त्वया राजन् हितैर्विण ।
अहितान्वेव शीर्षानि तेषां तत्फलमागत ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आख्याता मामकास्तां निहता युधि पाण्डवै । हतास्य पाण्डवेयानां मामकैर्भूहि सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ कुन्त्यो युधि विक्रान्ता महोद्यत्ता महाबला । शत्रुबन्धा सहामात्या गात्रैर्येन निपातिता ।
भारायणा बालभद्रा शूराश्च व्रतेशोऽपरे । अनुरक्तास्य वीरेण भीमेण युधि पातिता ।
धमः किरीटिना सख्यो वीर्येण च बलेन च । सत्यजित् सत्यसन्धेन द्रोणेन निहतो युधि ।
पाश्चात्यानां महेश्वाशो सर्वे युद्धविशारदा । द्रोणेन सह सगम्य गता वैवस्वतक्षय ।
तया विराटद्रुपदैः दृष्टैः सहस्रतौ नृपौ । पराक्रमनौ मित्रार्थे द्रोणेन निहता रणे ।
यो बाल एव समरे भूमितः श्वसपाणिना । केशवेन च दुर्हर्षा बलद्वेनेन वा विभो ।
परिधा कदनं हत्वा महारथविशारदः । परितार्थं महामानैः पङ्क्तिं परमकैर्यै ।
अश्रुवह्निवीभयमुभयमिदं दुर्धिपातितः । कृतं तं विरथ्य वीरं सप्तधर्मं व्यवस्थितं ।
दौ शमनिर्भराराज्यं योभद्र हतवापणे । सपत्न्या निहन्ता च महत्या सेनया हत ।
अमलस्य सुतः श्रीमान् मित्रहेता पराक्रमः । आषाद्य सप्ताय वीरं दुर्व्याधनसुतं रणे ।
सुमहतं कदमं हत्वा गतो वैवस्वतक्षय । दृष्ट्वा सुमहेय्याम हतास्यो युद्धदुर्भेद ।
दुःशासनं विक्रम्य भूमितां यमपादन । मणिमाम् दण्डधारय राजानो युद्धदुर्भेद ।
पराक्रमनौ मित्रार्थं द्रोणेन युधि पातिता । अङ्गुमान् भोजराजस्य सहस्रेभ्यो महारथ ।

राधियः सुतपुत्रस्य भ्रातरस्य महारथाः । कैकेयाः सर्वत्रयापि निहताः सत्यसाचिना ।
 मालवा मद्रकाद्यैव द्रविडाद्यैश्चकर्मिणः । यौधेयाश्च ललित्याश्च दुद्रकाद्यामुद्गीनराः ।
 मोवस्कास्तुष्टिकेराः सवित्रोपुत्तकाश्च ये । प्राच्यादीच्याः प्रतोच्याश्च दाक्षिणात्याश्च मारिष ।
 पत्तीनां निहताः सहा हयानां प्रयुतानि च । रथप्राताश्च निहताः हताश्च बरवारणाः ।
 सध्वजाः सायुधाः शूराः सर्वशाम्बरभूषणाः । कालेन महता यत्ताः कुशलेष्वेव च वर्द्धिताः ।
 ते हताः समरे राजन् पाथेनाक्लिष्टकर्मणा । अन्ये तथाऽमितवलाः परस्परवधैषिणः ।
 एतैः क्षत्रियैश्च बह्वैराजान् वगणा रणे । हताः सहस्रशो राजन् यन्मां लं परिपृच्छसि ।
 स्वनेन सथो वृत्तं कथं भुङ्गन्समागमे । महेन्द्रेण यथा वृत्तो यथा रामेण रावण ।
 यथा कृष्येन नरको मुरख निहतो रणे । कार्तवीर्यस्य रामेण भार्गवेण यथा हतः ।
 सञ्जातिबान्धवः शूरः समरे युद्धदुर्भेदः । रणे कृत्वा महायुद्धं घोरं चैलाक्यमाह्वनं ।
 यथा स्कन्देन मक्षिणो यथा रुद्रेण बान्धकः । तथाऽर्जुनेन सहितो दैत्यो युद्धदुर्भेदः ।
 सामात्यबान्धवो राजन् कर्णः प्रहरतां वरः । अयाम्ना धार्तराष्ट्राणां वैरस्य च मुखं यतः ।
 तीर्णस्तन् पाण्डवो राजन् यत् पुरा नावबुध्यसे । उच्यमानो महाराज बन्धुभिर्हितकाङ्क्षिभिः
 तदिदं धमनुप्राप्तं व्यसनं सुमहात्म्यं । पुत्राणां राज्यकामार्गो नया राजन् हितैषिणः ।
 अहिताभ्येव धीर्मानि तेषां ताकलमागतं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्यो पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराज उवाच ॥ आप्याता मामकास्तात निहता युधि पाण्डवै । हताश्च पाण्डवैवानां
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कुन्त्यो युधि विक्रान्ता महासत्त्वा महाबलाः । सानुबन्धाः सप्त
 नारायणा बालभद्राः शूराश्च प्रतेष्ठाऽपरे । अनुरक्ताश्च वीरेण भीष्मेण युधि पार्
 धमः किराटिना सख्ये वीर्येण च बलेन च । सत्यजित् सत्यसन्धेन द्रोणेन नि
 पाद्वाक्षाना महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः । द्रोणेन सह संगम्य गता वैवस्वतः
 तथा विराटद्रुपदे । वृद्धो सहस्रतौ नृपौ । पराक्रमनौ मित्रार्थे द्रोणेन निहता
 यो बालः एवं समरे ममितः सत्यसाचिना । केक्येन च दुर्द्वेपा बलदेवेन वा विभो
 परेपा कदन कृत्वा महारथविशारदः । परिवार्य महामात्रैः पतिः परमकैरथै
 अश्रुवद्विबीभत्सुमभिमन्दुर्ध्वपातितः । हतं तं विरयं वीरं चक्षधर्मं व्यवस्थितं ।
 दौ श्रापनिर्धराज योभद्रं हतवायणे । अपवाना निहन्ता च महत्या सेनया हत
 अमरस्य सुतः श्रीमान् मित्रहेतोः पराक्रमन् । आसाद्य लक्ष्मणं वीरं दुर्योधनसुतं रं
 धुमवत् फरनं कृत्वा गतो वैवस्वतस्य । वृहन्तः सुमहेष्वापः कृतास्त्रो युद्धदुर्भेदः ।
 दुःश्रापनेन विक्रम्य ममिता धमसादन । मणिमान् दण्डधारय राभाणो युद्धदुर्भेदः ।
 पराक्रमनो मित्रार्थे द्रोणेन युधि पातितो । अग्रमान् भोजराजश्च सहस्रेभ्यो महारथः ।

प्राप्तवान् परमं दुःखं पुत्रव्यसनजं महत् । तस्मिन् यदुक्तवान् काले तन्ममाचक्षुः पृच्छतः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णस्य निधनमश्रुद्वेयमिवाहुतं । भूतसंमोहन भीमं मेरोः संवर्षं यथा । ११
 चित्तमोहमिवाहुतं भार्गवस्य महामते । पराजयमिवेन्द्रस्य दिवङ्गा भीमकर्णस्य ।
 दिवः प्रपतनं भगोद्व्यामिव महाद्युतेः । संशोषणमिवाचिन्वं समुद्रस्याचयान्धसः ।
 महोद्विगद्विगन्तूनां सर्व्वेनाशमिवाहुतं । कर्णेषामिव वैफल्यमुभयोः पुष्पपापयोः ।
 सञ्चिता निपुणं बुद्ध्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । नेदमस्तीति सञ्चिन्ध कर्णस्य समरे वधं ।
 प्राणिनामेवमन्येषां स्यादपीति विनाशनं । शोकाग्निना दह्यमानो धम्यमान इवाश्रये । ११५
 विग्रहाङ्गः श्वसन् दोनो हाहेत्युक्त्वा सुदुःखितः । विललाप महाराज धृतराष्ट्रोऽमिकाद्युतः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सञ्चयाधिरयिवरिः शिंहद्विरद्विक्रमः । वृषभप्रतिनस्तन्वा वृषभाक्षगतिश्चरन् ।
 वृषभो वृषभक्षेव यो युद्धे न निवर्त्तते । शत्रोरपि महेन्द्रस्य वज्रसंहननो युवा ।
 यस्य ज्योतिस्तद्भेदं शरद्विहारेण च । रथायुधनभ्रातृणा नावतिष्ठन्ति संयुगे ।
 यमाश्रित्य महाबाहो विदिषा जयकाङ्क्षया । दुर्ध्याधनोऽकरोदरं पाण्डुपुत्रस्यैव शरैः । ११६
 स कथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णः पार्थिव संयुगे । निहतः पुरुषव्याघ्रः प्रसङ्गावच्छविक्रमः ।
 यो नामन्यत वै नित्यमच्युतस्य धनञ्जयं । न दृष्ट्वोन् संहितानन्यान् स्वबाहुबलदर्पितः ।
 शार्ङ्गगाण्डीवधनानौ संहितावपराजितौ । अहं दिव्याद्रथादेकः पातयिष्यामि संयुगे ।
 इति यः सततं मन्दमवाचसोभनोहितं । दुर्ध्याधनमवाचो न राव्यकामुकमातुरं ।
 यो जयेत् सर्व्वकामो जानावन्थान् कर्कशः सह । गान्धाराश्वद्रकान्वात्संजिगत्तं शार्ङ्गशान् प्रकान् । ११७
 पाश्चात्तापं विदेशस्य कुलिन्दान् काशिकोश्लान् । सुह्यान्तंराय सङ्गाय निपादान् पुण्ड्रचोचकान् ।
 वसान् कलिङ्गोत्तरसालसकानृपिकानपि । खिलेतान् समरे वीरान् चक्रे बलिधतः पुरा ।
 शरभ्रातैः सुनिभैः सुतीक्ष्णैः कङ्कपचिभिः । दुर्ध्याधनस्य दृष्टयं राधयो रथिनां वरः ।
 दिव्यास्त्रविग्रहातेजाः कर्णो वैकर्त्तनो वृषः । सेनागोपस्य स कथं शत्रुभिः परमास्त्रवित् ।
 घातितः पाण्डवेः शूरेः समरे वीर्य्यशालिभिः । वृषो महेन्द्रो देवेषु वृषः कर्णो नरेभ्यः । ११८
 द्यतोयमन्यं लोकेषु वृषं नैवानुशुश्रुम । उचैः शत्रो वरोऽप्यानां राशो वैश्ववर्षो वरः ।
 शरो महेन्द्रो देवानां कर्णः प्रहरतां वरः । योजितः पार्थिवैः शूरेः समर्थैर्बर्ध्वाशालिभिः ।
 दुर्ध्याधनस्य दृष्टयं दृष्टव्यमुर्व्वमथाजयत् । य सन्धा मागधो राजा शाल्यमनोऽय योद्धतः ।
 श्रोतुं शीतं पार्थिवं घनमृते यादवकौरवान् । ते श्रुत्वा निहतं कथं देरये ययथाचिना ।
 शोकाण्डे निमग्नोऽहं मित्रा नीरिव सागरे । ते वृषं निहतं श्रुत्वा देरये रथिनां वरः । ११९
 शोकाण्डे निमग्नोऽहमम्रवः सागरे यथा । ईदृभैर्यदहं दुर्ध्वेन विनश्यामि सञ्चय ।
 वज्रादुदतरं मन्ये वदयं मम दुर्मिदं । शान्तिमन्त्रिमित्राणामिदं श्रुत्वा परामव ।

रतेषु हि मृतेष्वद्य ये त्वया परिकीर्त्तिताः । येषु जीवन्ति ते सर्वे मृता इति मतिर्गमः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ यस्मिन्महास्त्राणि समर्पितानि चित्राणि शुभाणि चतुर्विधानि । दिव्यानि राजन् विहितानि चैव द्रोणेन
वीरे दिग्गजसत्तमेन ।

महारथः कृतिमान् चित्रहस्तो दृढायुधो दृढमुष्टिर्द्विभुः । स वीर्यवान् द्रोणपुत्रस्यारखो व्यवस्थितो योद्धुकामस्तदर्थे ।
आनर्त्तवासी वदिकामजोऽयै महारथः सान्त्वानां वरिष्ठः । खंय भोजः कृतवर्षो कृतास्त्रो व्यवस्थितो योद्धुकामस्तदर्थे ।
आत्तायनिः समरे दुःप्रकल्पः सेनास्यणीः प्रथमस्त्रावकाम् । यः स्वसौयान् पाण्डवेयान् विष्टञ्च सत्यां वाचं स्त्राञ्चि
कीर्षुस्यारखी ।

तेजो बध्नं सूतपुत्रस्य संख्ये प्रतिश्रुत्याजातमश्वैः पुरस्तात् । दुराधर्षः शक्रसमानवीर्यः शस्त्रः स्थितो योद्धुकामस्तदर्थे ।
आजानीयै, सैन्यैः पार्वतोयैर्नदीजकामाजवनायुजैश्च । गान्धारराजः स्वसेन युक्तो व्यवस्थितो योद्धुकामस्तदर्थे । १००
शारद्वतो गौतमश्चापि राजन् महाबाहुन्वोऽङ्गचिवास्त्रयोधो । धनुर्विचं सुमहद्भारसंघं व्यवस्थितो योद्धुकामस्त
दर्थे ।

महारथः कैकयराजपुत्रः शदशयुक्श्च यताकिनश्च । रथं समारुह्य कुरुप्रवीर व्यवस्थितो योद्धुकामस्तदर्थे ।
तया सूतस्यैव जलनाकैवर्षे रथं समास्राय कुरुप्रवीरः । व्यवस्थितः पुरमिचो नरेन्द्र व्यभे सुख्यं भाजमानो यथा खे ।
दुःखाधनो नागकुलस्य मध्ये व्यवस्थितः सिंह इवावभासे । रथेन जाम्बूनदभूषणेन व्यवस्थितः समरे योत्समानः ।
स राजमध्ये पुरुषप्रवीरो रराज जाम्बूनदचिचवर्षा । पद्मप्रभो वकिरिवात्पधूमो मेघान्तरे सुख्यं इव प्रकाशः । १०५
तया सुपथेऽप्यपि चर्मपाणिस्त्रवात्मजः सत्यसेनश्च वीरः । व्यवस्थितौ चित्रसेनेन सार्द्धं दृष्टात्मानौ समरे योद्धुकामौ ।
द्रीनिर्ववो भारतराजपुत्र उपायुध, जणभोजो सुदर्शः । जारास्यनिः प्रथमश्चादृढश्च चित्रायुधः श्रुतिवर्षा जयश्च ।
शस्त्रय मत्प्रदतुः शस्त्रौ च व्यवस्थिताः सहधैन्या नराध्याः । कैतव्यानामभिपः दूरमानो रणे रथे शत्रुहा राजपुत्रः ।
रथो हयो नागपत्तिप्रयाथी व्यवस्थितो योद्धुकामस्तदर्थे । वीरः श्रुतायुध धृतायुधश्च चित्राङ्गदश्चित्रसेनश्च वीरः ।
व्यवस्थिताः सहधैन्या नराध्याः महारिणो भाजिनः सत्यसन्धाः । कर्णात्मजः सत्यसन्धो महात्मा व्यवस्थितः समरे योद्धु
कामः । ११०

तयापथौ कर्णसुतो वराक्षो व्यवस्थितौ लघुहस्तौ नरेन्द्र । महद्वहं दुर्भिदमन्ववोर्यैः समाश्रितौ योद्धुकामैस्तदर्थे ।
रतेन युष्मैरपरेण राजन् योधप्रवीरैरमितप्रभाजैः । व्यवस्थितौ नागकुलस्य मध्ये यथा महेन्द्रः कुरुराजो जयाय ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आख्याता जीवमाना ये परेभ्यान्वे यथायथं । दतोदमवगच्छामि व्यक्रम्यभिपत्तिम् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं प्रवक्षेव तदा धृतराष्ट्रेऽनिकासुतः । इतप्रवीरं विदूषं किञ्चिच्छ्रेयं स्वकं वलम् ।

युना यामोहभागच्छ्रेयोऽकयाकुलितेन्द्रियः । मुक्षमानोऽप्रवोचापि मुहूर्त्तं तिष्ठ सञ्चय ।

याकुलं मे ममज्ञात युना सुमहदप्रियं । मनो मुह्यति चाङ्गानि न च शक्नोति धारितुम् ।

इत्ययमुक्त्वा वरुणं धृतराष्ट्रेऽनिकासुतः । भ्रान्तचित्तस्ततः सोऽप्यवभूत् अगतीपतिः ।

इति योमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये मत्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अगमत्रय उवाच ॥ शुना कर्णे इतं युद्धे पुच्छायेवापत्तायिनः । नरेन्द्रः किञ्चिदास्त्रस्यो दिग्गजेन किमप्रवीत ।

प्राप्तवान् परमं दुःखं पुत्रव्यसनञ्च महत् । तस्मिन् यदुक्तवान् काले तन्माचक्ष्व वृक्षतः ।
 ॥ वैष्णवायन उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णस्य निधनमद्यद्वेयमिवाहुतं । भूतधर्मो हन भीमं मेरोः संसर्पेण यथा । ११
 चित्तमोहमिवायुक्तं भार्गवस्य महामते । पराजयमिवेन्द्रस्य दिपक्ष्मा भीमकर्षणः ।
 दिवः प्रपतनं भोनारब्ध्यामिव महाद्युतः । संशोषणमिवाचिन्त्यं समुद्रस्याचयाभासः ।
 महीविद्यद्दिगन्तानां सर्वनाशमिवाहुतं । कर्मणांमिव वैफल्यमुभयोः पुष्पपापयोः ।
 सच्चित्य निपुणं बुद्ध्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । नेदमस्तीति सच्चिन्त्य कर्णस्य समरे वधं ।
 प्राणिनामेवमन्येषां स्यादपीति विनाशनं । शोकाग्निना दह्यमानो धन्यमान इवाभ्ये । १२
 विशस्ताङ्गः यस्मिन् दौनो हस्तेत्युक्त्वा सुदुःखितः । विषस्ताप महाराज धृतराष्ट्रोऽमिकासुतः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सञ्जयाधिरुचिर्वीरः सिंहादिन्दुशिक्रः । वृषभप्रतिमस्तुम्भो वृषभाश्रयतिष्ठारत्नं ।
 वृषभो वृषभक्षेव धो वृद्धे न निवर्त्तते । श्वेत्वारपि महेन्द्रस्य वज्रसंहननो युवा ।
 यस्य व्यातलस्यन्दनं शरदृष्टिरिवैष च । रथान्धनरमातङ्गा नावतिष्ठन्ति संयुगे ।
 यमाश्रित्य महाबाहुं विदिषां जयकाञ्चया । दुर्व्याधनोऽक्तरोहरे पापपुण्यैर्नैव शरयैः । १३
 स कथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णः पार्थेन संयुगे । निहतः पुष्टप्याघः प्रसह्यासह्यविक्रमः ।
 यो नामन्यत वै नित्यमच्युतश्च धनञ्जयं । न हृष्णीन् संहितामन्यान् स्वबाहुवलदपितः ।
 शार्ङ्गगाण्डीवधन्वनौ संहितावपराजितौ । अहं दिव्याद्रथादेकः पातयिष्यामि संयुगे ।
 इति यः सततं मन्दमवाचसोभमोदितः । दुर्व्याधनमवाचो न राक्षकामुक्तातरं ।
 यो जयेत् सर्वकाम्नेजानावन्थान् कर्तव्यं वरः । शान्तारान्मद्रक्षान्स्थान्स्त्रिगणैश्चान्द्रायान् प्रकान् । १४
 पाञ्चाशोऽथ विदेशाश्च कुलिन्दान् काशिकोग्रस्तान् । सुहृन्नाङ्गाश्च वज्राश्च निपादान् पुष्टचीनकान् ।
 वत्सान् कलिङ्गाश्चरस्तान्मकान् नृपिकानपि । शिवेतान् समरे वीरान् चक्रे बलिधृतः पुरा ।
 शरमातैः सुनिश्चितैः सुतीक्ष्णैः कद्रुपत्रिभिः । दुर्व्याधनस्य वृद्धार्थं राधेयो रथिनां वरः ।
 दिव्यास्त्रविमलतज्जः कर्णो वैकर्त्तुना वृषः । सेनागोपस्य स कथं शत्रुभिः परमाश्रितः ।
 घातितः पाण्डवैः शूरेः समरे वीर्यशालिभिः । वृषो महेन्द्रो देवेषु वृषः कर्णो नरेष्वपि । १५
 हृतीयमन्यं लोकेषु वृषं नैवानुग्रह्युम । उचैः श्रवा वरोऽप्यानां रात्रां वैश्ववणो वरः ।
 वरो महेन्द्रो देवानां कर्णः प्रहरतां वरः । योजितः पार्थिवैः शूरेः समर्थैर्दुर्व्याधालिभिः ।
 दुर्व्याधनस्य वृद्धार्थं रुष्टामुर्व्यामघाजयत् । यं सन्धा मामधो राजा शान्तमनोऽयं योद्धदेः ।
 श्रीरोम्हीत् पार्थिवं सचमृतो यादवकौरवान् । तं श्रुत्वा निहतं कर्णं दैरये सयथाचिना ।
 शोकाग्नेव निमग्नोऽहं मित्रा नैरिव सागरे । तं वृषं निहतं श्रुत्वा दैरये रथिनां वरः । १६
 शोकाग्नेव निमग्नोऽहमश्रुवः सागरे यथा । ईदृशैर्यथं दुःखेन विनय्यामि सद्यः ।
 वज्राहृतं मन्ये वदयं मम बुर्भित् । शान्तिषमन्त्रिभिर्नाशामिं श्रुत्वा पराभवः ।

को मदन्तः पुमासोकेन अद्यात् सूत जीवितं । विषमग्निप्रपातश्च पर्वतागादहं दृष्टे ।

नहि शृङ्गानि दुःखानि भेदुं कष्टानि सञ्चय ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये अष्टमाध्यायः ॥ ८ ॥

॥ यञ्चय उवाच ॥ श्रिया कुलेन यशसा तपसा च युतेन च । नामय सन्तो मन्यन्ते यथातिमिव नाड्यं । १५

सुते भवर्षिप्रतिमः कृतकृत्याऽसि पार्थिव । पर्ववस्त्रापयात्मानं मा विपादे मनः कृपाः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दबमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकं । यच्च भालप्रतीकाग्रः कर्णोऽहन्यत मयुगे ।

हत्वा युधिष्ठिरानोके पाञ्चालानां रथप्रज्ञान् । प्रताप्य श्रवणैश्च दिशः सर्वान् महारथः ।

भोदयित्वा रथे पार्थान् वज्रहस्त इवासुरान् । स कथं निहतः श्रेते वायुस्रग् दब द्रुमः ।

शोकस्थान्तं म पश्यामि पारं जलनिधेरिव । चिन्ता मे वर्द्धतेऽतीव मुमूर्षा वाऽपि जायते । १६

कर्णस्य निधनं श्रुत्वा विजयं फाल्गुनस्य च । अश्रद्धेयमहं मन्ये बधं कर्णस्य सञ्चय ।

वज्रधारमयं नून दृढय दुर्मिदं मम । यत् श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं कर्णं न दीर्घते ।

आयुर्नूनं सुदीर्घं मे विहितं दैवतैः पुरा । यच्च कर्णे हतं श्रुत्वा जीवामीह सुदुःखितः ।

धिग्जीवितमिदमेव सुदृष्टीमस्य सञ्चय । अद्य चाहं दृष्टवान्तां गतैः सञ्चय गर्हितं ।

रूपणं वर्त्तयिष्यामि शोच्याः सर्वस्य मन्दधीः । अहमेव पुरा श्रुत्वा सर्वलोकास्य सत्कृतः । १७

परिभूतः कथं सूत परैः शृङ्गानि जीवित् । दुःखात् सुदुःखं व्यसन्नं प्राप्तावानसि सञ्चय ।

भीमद्रोणवधनैव कर्णस्य च महात्मानः । नावशेषं प्रपश्यामि सूतपुत्रे हते युधि ।

सहि पारं महामासीत् पुष्पाणां मम सञ्चय । युद्धे हि निहतं शूरो विद्युजन् सायकान् वज्रन् ।

को हि मे जीवितेनार्थकृष्टते पुरुषधर्मं । रथादधिरथिर्नूनं न्यपतत् सायकाद्विहितः ।

पर्वतस्यैव शिखरं वज्रपातादिदारितं । स श्रेते प्रयिवी नूनं शोभयन् रथिरोचितः । १८

मातङ्ग इव सन्तैर्द्विपेक्षेण निपातितः । यो वलं धातैराद्वाषा पाण्डवानां यतैर्भवं ।

योऽञ्जुनेन हतः कर्णः प्रतिमानं धनुःशला । स हि वीरौ महेष्वासो मित्राणामभयद्वारः ।

श्रेते विनिहता वीरौ देवेन्द्रस्य इवाचलः । पञ्चरिवाम्भगमनं दरिद्रस्यैव कामितं ।

दुर्योधनस्य चाक्रान्तं दमितस्यैव विप्रयः । अन्यथा चिन्तितं कार्यमन्यथा तन्मु जायते ।

अशो नु यत्तवदेवं कालस्य दुरतिक्रमः । पलायमानः रूपशो दीनात्मा दीनपौरुषः । १९

चिदिनिहतः सूत पुष्पा दुःशासुनो मम । कश्चिद् दीनाचरितं कृतवांस्तात संयुगे ।

कश्चिद् निहतः शूरो यथाऽन्ये चत्तिर्यथभाः । युधिष्ठिरस्य वचनं मा युष्यसेति सर्वदा ।

दुर्योधनो नाप्यट्टङ्गान्मूढः पथ्यमिदौषधं । शरतस्यैव श्रयानेन भोग्नेश सुमहात्मना ।

पानीयं पाचितः पार्थः सोऽपियन्नेदिनीतलं । जलस्य धारां जनिता दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेन च ।

अप्रवीत् स महापाण्डुतात संशय्य पाण्डवैः । प्रवमाद्धि भवेच्छान्तिर्षदन्तं युद्धमसु वः । २०

भाटभावेन श्रुतिर्वा भुङ्क्ते पाण्डुसुतैः सह । शकुन् वचनं तस्य नूनं श्रोतुं पुत्रकः ।

तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दोषदर्शिनः । अहन्तु निहतामात्यो हतपुत्रश्च सञ्जय ।

घृततः कृच्छ्रमापन्नो लूनपत्र इव दिजः । यथा हि शकुनिं शस्त्रं हित्वा पशो च सञ्जय ।

विस्मययन्ति संवृष्टास्तावमानाः कुमारकाः । लूनपत्रतया तस्य गमनं नोपपद्यते ।

तथाऽहमपि संप्राप्तो लूनपत्र इव दिजः । क्षीणः सर्वार्थहो न स निर्जातिर्न भुवर्जितः ।

को दियं प्रतिपत्स्यामि दीनः शत्रुबन्धं गतः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवं धृतराष्ट्रेऽयं विलयः सङ्घट्टितः । प्रोवाच सञ्जयं भूयः शोकथाकुलमानसः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ योऽजयत् सर्वकामेजानमशान् कैकयैः सह । मान्धारंश्च विदेहांश्च जिता कार्थार्यमाश्रवे ।

दुर्योधनश्च दृष्टार्थं योऽजयत् श्रुतिर्वा प्रभुः । स जितः पाण्डवैः शूरैः समरे बाह्यशक्तिभिः ।

तस्मिन् हतं महेश्वरे कर्णे युधि किरीटिना । के वीराः पथ्यतिष्ठन्त तन्मात्राश्च सञ्जय ।

कश्चिन्नैकः परित्यक्तः पाण्डवैर्बिहता रणे । उक्तं तया पुरा ज्ञातं यथा वीरो निपातितः ।

भीमसमप्रतिपुधन्तं शिशुण्डो वायकोत्तमैः । पातयामास समरे सर्वशस्त्रभृता परैः ।

तथा द्रौपदिना द्रोणे न्यस्तसर्वापुधो युधि । उक्तयामो महेश्वरः शरैर्बलभिराश्रितः ।

निहतः खड्गमुद्यम्य धृष्टद्युम्नेन सञ्जय । अन्तरेण हतावेतो कक्षेन च विशेषतः ।

अथैषमहमेतदे भीमद्रोणौ निपातितौ । भीमद्रोणौ हि समरे न हन्यादङ्गदत् स्वयं ।

न्यायेन युधामातौ हि तदे सत्यं प्रवोमि ते । कर्णस्त्वस्त्वन्तमस्त्राणि दिव्यानि च यस्मिन् च ।

कथमिन्द्रोपमं वीरं स्मृत्युद्धे समसृजत् । यस्य विद्युशभां शक्तिं दिव्यां कनकभूरणां ।

प्रायश्चद्विपतां हन्तीं कुण्डलाभां पुरन्दरः । यस्य सर्वमुखो दिव्यः शरः काश्चनभूतस्यः ।

स शैते निहतः सङ्घे कर्णस्वरिरिन्द्रधनः । भीमद्रोणमुखान् वीरान् योऽवमन्य महारथान् ।

जानदग्न्यान्महाधोरं ज्ञातुमस्त्वमश्रितः । यस्य द्रोणमुखान्दृष्ट्वा विमुखान्दितान् शूरैः ।

सौभद्रस्य महाबाहुर्जयधमन् कार्मुकं श्रितैः । यस्य नागायुतप्राशं वज्ररश्मिसमयुतं ।

विरथं सहसा कृत्वा भीमधेनमया हसत् । सहदेवश्च निजिज्ञेय शूरैः सन्नतपर्वभिः ।

क्षपया विरथं कृत्वा नाहनदूर्ध्वचिन्तया । यस्य मायासहस्राणि विकुर्वाण्ययैषिणं ।

घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं शक्रशब्दा निजप्रिवान् । शतांश्च दिवसान् यस्य युद्धे भीतो धनञ्जयः ।

नागमद्रैरथं वीरः स कथं निहतो रणे । रथभङ्गो न च तस्य धनुर्वान् न व्यरोर्ध्वतः ।

न चेदस्त्राणि निर्भूतः स कथं निहतः परैः । को हि शक्रो रणे कर्णे विद्युशानं मवद्वज्रः ।

विमुञ्चन्तं शरान् धोरान् दिव्यान्स्त्राणि चाहवे । जेतुं पुरुषशार्ङ्गं शार्ङ्गलमिव वेगिनं ।

पुनं तस्य धनुस्त्रिंश रथो वपि मध्ये गतः । अस्त्राणि वा प्रपष्टानि यथा प्रसृष्टिमे हतं ।

न हन्यदपि पश्यामि कारणं तस्य नाशने । निहन्ति फालगुनं यावत्तावत् पादौ न धावये ।

- इति यस्य महाघोरं व्रतमासीन्महात्मनः । यस्य भीतो रणे निद्रा धर्धराजो युधिष्ठिरः । २०१
- त्रयोदशसमा नित्यं नाभजत् पुरुषर्षभः । यस्य वीर्यवतो वीर्यमुपाश्रित्य महात्मनः ।
- मम पुत्रः सभा भार्थ्या पाण्डूनां नीतवान् वलात् । तत्रापि च सभामध्ये पाण्डवानाञ्च पश्यतां ।
- दासभार्य्येति पाण्डालीमन्त्रवोत् कुरुक्षेत्रिणौ । न सन्ति पतयः कृष्णं सर्वं वपुःश्रितिलैः समाः ।
- उपतिष्ठस्व भर्तारमन्यं वा वरवर्षिणि । इत्येवं यः पुमान् वाधा कृत्वा संयावयन्मुपा ।
- सभायां सूतजः कृष्णां च कथं निहतः परैः । यदि भीष्मो रणक्षेत्रे द्रोणो वा युधि दुर्भेदः । २०२
- न हनियति कैनेत्यान पक्षपातात् सुयोधन । सर्वानेव हनियामि ह्येत ते मानसो ज्वरः ।
- किं करिष्यति गाण्डीवमकथ्यौ च महेपुधो । क्षिप्रचन्दनदिग्धस्य मत्तरस्याभिधावतः ।
- स नूनमप्यभस्कुन्ते क्षत्रं न कथं दत्तः । यस्य गाण्डीवमुक्ताङ्गां स्वश्रेष्ठमुपमन्त्रितम् ।
- अपतिष्ठांसि कृष्णेति दुर्बन् धार्थानवेचत । यस्य नासीद्वयं पार्थः सपुत्रैः सज्जनादितैः ।
- स्ववाङ्मलमाश्रित्य मुहूर्धनमपि सञ्चय । तस्य नाहं वधं मन्ये देवैरपि सवासवैः । २०३
- प्रतीपमभिधावद्भिः किं पुनस्तान् पाण्डवैः । नहि ज्ञ्यां संसृष्टानस्य तनुवं वाऽपि गृह्यतः ।
- पुमानाधिरयेः स्यात् कथित् प्रमुखतोऽर्हेति । अपि स्यान्नेदिनो हीना शोमसूयप्रभांशुभिः ।
- न वधं पुरोपेन्द्रश्च संयुगेऽपलायिनः । येन मन्दः सहायेन भावा दुःप्रासनेन च ।
- वाचस्त्वस्य दुर्भुङ्क्षिः प्रत्याख्यानमरोचत । स नूनं वृषभस्कन्धं कर्षं दृष्ट्वा निपातितं ।
- दुःप्रासनञ्च निहतं मन्ये शोचति पुत्रकः । इतं वैकर्तनं राजा देरये सयसाक्षिनां । २०४
- जयतः पाण्डवान् दृष्ट्वा किं स्त्रिदुर्योधनोऽभवोत् । दुर्भर्य्ये इतं दृष्ट्वा वृषसेनञ्च संयुगे ।
- प्रभग्नश्च वलं दृष्ट्वा वध्यमानं महारथैः । पराङ्मुखाय राज्ञश्च पलायनपरायणान् ।
- विद्रुतान् रथिना दृष्ट्वा मन्ये शोचति पुत्रकः । अनेययाभिमानो च दुर्भुङ्क्षिरजितेन्द्रियः ।
- ज्ञेतास्यार्थं यत्नं दृष्ट्वा किंस्त्रिदुर्योधनोऽभवोत् । स्वयं वैरं महत्कृत्वा वाक्यमाश्रयः सुहृद्गणैः ।
- प्रपन्ने हतभुयिष्ठैः किंस्त्रिदुर्योधनोऽभवोत् । घृणं कृत्वा पुरा ब्रष्टो वञ्छदिला च पाण्डवान् ।
- शत्रुभिः पौषवत्सलान् हते कर्षं किमभवोत् । हतवर्मां महेष्वासः सालतानां महारथः ।
- इतं वैकर्तनं दृष्ट्वा शार्दूलः किमभाषत । भ्रातृणां वीर्यां यस्य शिवमुपासते
- धनुर्भेदं चिकीर्षन्तो द्राणपुत्रश्च धीमतः । युवा रूपेण सम्यक् ददर्शनीयो महायथाः ।
- अश्रुतामा हते कर्षं किमभाषत सञ्चय । आचार्य्यो यो धनुर्भेदे गौतमो रथसत्तमः ।
- एतः भारहतस्तान् हते कर्षं किमभवोत् । मद्रराजो महेष्वासः ब्रह्मः समितिशोभनः । २०५
- दृष्ट्वा श्रितिरतं कर्षं भारथ्य रथिना वरः । किमभाषत शैवीरो मद्राणांमधिपो बली ।
- दृष्ट्वा श्रितिरतं कर्षं योधा वाहनदुर्धयाः । ये च कंदन राजानः प्रयियां योद्धुमागताः ।
- वैकर्तनं इतं दृष्ट्वा कान्यभाषन् सञ्चय । कर्षं तु निहते शीरे रथयाधे नरर्षभे ।
- नै वा मुचमनीकनामाधन् सञ्चय भागवतः । मद्रराजः कथं ब्रह्मा नियुक्ता रथिना वरः ।

वैकर्त्तनस्य मारय्ये तन्ममाचक्ष सञ्जय । केऽरत्नं दक्षिणं चक्रं सूतपुत्रस्य सुधतः ॥

११३

वाम चक्रं ररत्तुर्वा क वा वीरस्य पृष्ठतः । के कर्णं न जङ्घः शूराः के जुद्राः प्राद्रवंक्षतः ।

• कयच्च वः समेतानां हतः कर्णौ महारथः । पाण्डवाश्च कथं शूराः प्रत्युदीर्युर्ध्वहारयाः ।

सृजन्तः शरवर्षाणि वारिधारा इवामुदाः । स च सर्वमुखो दिव्यो महेयुप्रवरसदा ।

यथैकं कथं समभवत्तन्ममाचक्ष सञ्जय । मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोत्साहस्य सञ्जय ।

अत्रशेषे न पश्यामि कजुदे दृढिते मति । तौ हि वीरौ महेष्वासौ मदर्थे व्यक्तजीविनौ ।

११४

भीमद्रोणौ हतौ श्रुत्वा कौ त्वयौ जीवितेन मे । पुनः पुनर्न मय्यामि हतं कर्णं पाण्डवेः ।

यस्य बाहोर्वलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतैः । द्रोणे हते कौरवाणां तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

यथा कर्णस्य कैन्तेयैः सह शुद्धमयोजयत् । तथा च दियता हन्ता रणे शान्तस्तदुच्यते ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने दशमाध्यायः ॥ १० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते द्रोणि महेष्वासे तस्मिन्नुपनि भारत । हते च भीमसंकल्पे द्रोणपुत्रे महारथे ।

द्रुवमाणे महाराज कौरवाणां बलाध्वे । व्यूह पाथः खकं सैन्यमतिवृद्धादभिरुतः ।

११५

तमवस्थितमाशाय पुत्रस्य भरतधम्भ । विद्रुतं खवलं दृष्ट्वा पैरुपेण न्यवारयत् ।

खमनौकमवस्थाप नाजवीर्यमुपाधितः । युद्धा च सुचिरं कालं पाण्डवैः सह भारत ।

लम्बलक्ष्यैः परैर्दृष्ट्यायच्छङ्गिधिरन्तदा । सन्ध्याकाले समासाद्य प्रत्याहारमकारयत् ।

हत्वाऽवधारं सैन्यानां प्रविश्य शिविरं खकं । कुरवः सहिता मन्त्रं मन्त्रयाञ्चकिरं मियः ।

पर्यङ्केषु परार्द्धेषु सङ्घास्तरणवत्सु च । वरामनेदूपविष्टाः सुखप्रयासिवाभराः ।

११६

ततो दुर्ध्याधनो राजा सन्धा परमवल्गुना । तानाभास्य महेष्वासान् प्राक्कालमभापत ।

मते मतिमतां श्रेष्ठाः सर्वे प्रवृत्त मा चिरं । एवं गते तु किं कार्यं किञ्च कार्यतरं नृपाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ते नरेन्द्रेण नरमिहो युयुत्सवः । चतुर्नानाविधायैष्टाः विहायनगतास्तदा ।

तेषां निग्रन्धेष्ठितानि शुद्धे प्राणान् जुहुपतां । समदीक्ष्य मुखं राशौ बालार्कमववर्षवं ।

आचार्यपुत्रो मेधावी वाक्पद्मे वाक्पमाददे । रागो योगस्तदा दाक्ष्य नयत्येव च बाधकाः ।

११७

उपायाः पण्डितैः प्रोक्तास्तु ते देवमुपाश्रिताः । लोहप्रवीरा येऽस्माकं देवक्या महारथाः ।

नीतिमन्तस्तथा युक्ता दक्षा रक्षाश्च ते हताः । नल्लेखं कार्यं नैराय्यमस्माभिर्विश्रथं प्रति ।

सुनोतैरिह सर्वार्थैर्देवमयनुलोम्यते । ते वयं प्रवरं नृणां सर्वैर्गुणमभ्यर्षुतं ।

कर्मेभवाभिप्रेक्ष्यामः सैन्यापत्येन भारत । कर्णं सेनापतिं कृत्वा प्रमयिष्यामहे रिपून् ।

एष हतबलः शूरः कृतास्त्रो युद्धदुर्ध्वदः । वैवस्वत इवामलः शक्रो जेतुं रणे रिपून् ।

११८

एतदाचार्यतनयात् श्रुत्वा राजंस्त्वमात्मजः । आशाञ्च महीतश्च के कर्णं मति स नैतदा ।

हतो भीमे च द्रोणे च कर्णो ज्येयति पाण्डवान् । तामात्रां हृदये कृत्वा समायस्य च भारत ।

ततो दुर्ध्याधनः प्रीतः प्रियं श्रुत्वाऽस्य तद्वचः । प्रीतिस्तत्कारणं युक्तं तथ्यमात्महितं शृणु ।

- स्वं मनः समवस्थाप्य बाहुवीर्यमुपाश्रितः । दुर्ध्याधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ।
 कर्णं जानामि ते वीर्यं सौहृदं परमं मयि । तथापि तं महानाहो प्रवक्ष्यामि हितं वचः । १९४
- शुत्वा यथेष्टं कुरुवीर यत्तव रोचते । भवान् प्राज्ञतमो नित्यं मम चैव परा गतिः ।
 भीष्मद्रोणावतिरथैः हतौ सेनापती मेम । सेनापतिर्भवान्मत्त ताभ्यां द्रविष्वत्तरः ।
 दृष्ट्वा च तौ महेश्वाधैः सापेधैः च घनञ्जये । मानितौ च मथावीरौ राधेय वचनात्तव ।
 पितामहत्वं संप्रेत्य पाण्डुपुत्रा महारणे । रक्षितास्मात् भीष्मेण दिवसानि दशैव तु ।
 न्यक्तमस्ते च भवति हतो भीष्मः पितामहः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य फामुनेन महाहवे । १९५
- हतं तस्मिन् महेश्वाधैः शरतन्पगते तदा । त्वयोक्तं पुरुषव्याघ्र द्रोणो ज्ञापीतः पुरःसरः ।
 तेनापि रक्षिताः पार्थाः श्रित्यत्वादिति मे मतिः । स चापि निहतो दृष्ट्वा धृष्टपुत्रेण वनरं ।
 निहताभ्यां प्रधानाभ्यां ताभ्याममितविक्रमः । तत्प्रमं समरे योधं नान्यं पश्यामि चिन्तयन् ।
 भवानेव तु नः शक्नो विजयाय न संशयः । पूर्वं मध्ये च पश्चाच्च तथैव विहितं हितम् ।
 स भवान् धूर्ध्ववत् सङ्घी धुरमुदोदुमर्हतः । श्रमिषेचय सेनान्ये ज्ञयमात्मानमात्मानम् । १९६
- देवतानां यया स्कन्दः सेनानोः प्रभुरव्ययः । तथा भवानिमां सेनां धार्तराष्ट्री विभक्तुं वै ।
 अहिं श्रुगणान् सर्वान् मोहन्त्रे दानवानिव । अवस्थितं रणे दृष्ट्वा पाण्डवास्त्वं महारथाः ।
 द्रविष्यन्ति च पाञ्चाला विष्णु दृष्टेव दानवाः । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकैर्पता मयाचमम् ।
 भवत्यवस्थिते यत्ने पाण्डवा मन्दचेतसः । द्रविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाः सञ्जयाच्च च ।
 यया द्रुमुदितः स्कन्धः प्रतपन् खेन तेजसा । व्योपहति तमस्योर्मं तथा जघ्नुः प्रतापय । १९७
- ॥ सञ्जय उवाच ॥ आद्या बलवती राजन् पुत्रस्य तव साऽभवत् । हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जैयति पाण्डवान् ।
 तान्मांश्च हृदये हन्ता कथमेव न दाम्रवीत् । सुतपुत्र न ते पार्थः खित्वापि मेयुयुधति ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ उक्तमेतन्मया पूर्वं गान्तारे तव सखिधौ । जैयामि पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रान् सजनाह्वानम् ।
 सेनापतिर्मयिष्यामि तदाह नात्र संशयः । खिरा भव महाराज शिशिगान् शिष्टि पाण्डवान् ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ती महाराज ततो दुर्ध्याधनो नृपः । उक्तं त्रैः राजभिः सार्द्धं देवैरिव प्रतकतुः । १९८
- सेनापत्येन मत्कर्तुं कर्णं स्कन्दमिवामराः । ततोऽभिप्रेषिषुः कर्णं विधिपृष्टेन कर्णेण ।
 दुर्ध्याधनमुखा राजन् राजानो विजयेषिणः । शतकुम्भमयैः कुम्भभेदिषेयानुमन्त्रितैः ।
 तैः सपूर्यैर्विषैश्च द्विपञ्चममहर्षिणैः । मयिमुक्तायुतैश्चान्यैः पुष्टमन्यैश्च योषधैः ।
 सानुमते गुपाधीनमाधेन सौमधं हृतैः । शालदृष्टेन निधना सकारैर्य सुप्रभृतैः ।
 शालपाः श्विपा येऽप्यश्वया हृद्राजं धमताः । तुष्टुष्टुं महात्मानमभिरुक्त्वा वरागणम् । १९९
- ततोऽभिरुक्त्वा राजंश्च निधेनैर्मिधेनैश्च । ज्ञापयामास विप्राश्चात्याधेयः परवीरहा ।
 प्रथं पार्थं च शर्मादिन्दिमं शम्भुमांशान्दशार्धेण । इति तं विन्दमः शार्ङ्गद्विजस्य पुरुषर्षभम् ।
 अहिं पार्थं च पपाह्यान् राधेय विजयाय नः । उपयिष्ये सदा मानुषान्मायुषैर्भवेतिभिः ।

नक्षत्रं तद्विष्टानां शराणां वै मकेववाः । उलूकाः सूर्यरश्मीनां ज्वलतामिव दर्शने ।
 नहि पार्थाः यथाज्ञाताः स्थातुं शक्तास्तवायतः । आत्तशस्त्रस्य समरे महेन्द्रस्यैव दानवाः ।
 अभियिक्तस्तु राधेयः प्रभया सोऽनितप्रभः । अत्यरिच्यत रूपेण दिवाकर इवापरः ।
 सैन्यापत्ये तु राधेयमभिजिञ्च सुनक्षत्र । अमन्यत तदात्मानं कृतार्थं काक्ष्योदितः ।
 कर्णेऽपि राजन् संग्राथ्य सैन्यापत्यमरिन्दम । योगमाज्ञापयामास सूर्यस्योदयं प्रति ।
 तव पुत्रद्वन्द्वं कर्णः शूराभे तव भारत । देवैरपि यथा स्कन्दः संपाते तारकामये ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाभिर्वक्त्रे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सैन्यापत्यन्तु संग्राथ्य कर्णेनैकतनसदा । तयोक्त्य खयं राजा विग्धं भ्रातृसमं वधः ।
 योगमाज्ञाय सैनानामादित्येऽभ्युदिते तथा । अकरोत् किं महाप्राज्ञस्तस्माच्च सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णस्य मतमाज्ञाय युक्तास्ते भरतर्षभ । योगमाज्ञापयामासुर्नन्दित्पुत्रपुरवर् ।
 महत्यपरराचे च तव सैन्यस्य मारिष । योगयोगेति सहसा प्रादुरासीन्महाह्वयः ।
 कृत्यतां नागमुत्थानां रथानाञ्च वरूयिनां । सन्नद्धतां पदातोनां वज्रिनाञ्च विभ्रान्तैः ।
 क्रोशताश्चैव योधानां वरितानां परस्परं । बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक्तुं समस्तं सतः ।
 ततः श्वेतपताकेन बलाकावर्षवज्रिना । हेमपुत्रेण धनुषा नागकेशेण केतुना ।
 तृणरीरघतपूर्णेन शङ्खेन वरूयिना । शतम्रीकिदिणीशक्रिः शूलतोमरधारिणा ।
 काल्पकैरपपन्नेन विमलसहितवर्षसा । रथेनाभिपताकेन सूतपुष्टोऽभ्युदयत ।
 आपयन् वारिजं राजन् हेमजालविभ्रपितं । त्रिधुन्वानो महत्पापं कान्तं सरविभ्रपितं ।
 वृद्धा कर्णे महेश्वासे रथस्थं रथिनां वरं । भानुमन्ममिवोद्यन्तं तमो निघ्नन् दुरापदं ।
 ॥ श्रीमहोदधेन केचिदपि द्रोणस्य मारिष । ज्ञान्येतां पुरुषव्याघ्र मेनिरे तपं कौरवाः ।
 ततस्तु त्वरयन् योधानां शङ्खं शब्देन मारिष । कर्णेनाभ्युदयामास कौरवाणां महदहं ।
 धूमं धूमं महेश्वासे मकरं शत्रुतापनः । प्रत्युद्यतां तथा कर्णः पाण्डवान् विजिगीषया ।
 मकरस्य तु तृण्डे वै कर्णे राजन् व्यवस्थितः । नेत्राभ्यां शकुनिः शूर उलूकस्य महारथः ।
 द्रोणपुत्रस्तु गिरिषि भीमायां सर्वशेन्द्रराः । मध्ये दुर्योधने राजा बन्धेन महता हतः ।
 वामपादे तु रात्रेः कृतवर्षा व्यवस्थितः । नारायणवलयैर्को गोपाक्षिर्पुण्ड्रदुर्धदः ।
 पदे तु दक्षिणे राजन् गौतमः सत्यविक्रमः । विगतैः समहेश्वासेर्हो विष्णोर्ध्वेण संहतः ।
 अनुपादस्तु यो वामस्तव श्वेतो व्यवस्थितः । महत्या सेनया पाण्डवं मद्रदेगममुत्तया ।
 दक्षिणे तु महाराज सुषेणः सत्यवज्ररः । वृते रथसहस्रेण इन्तिनाय विभिः शनैः ।
 पुष्केश्वाक्षां महावीर्यां धातरी पाण्डवो तदा । चित्रस्य चित्रसेनस्य महासेना वृते ।
 तथा प्रयाते राजेन्द्र कर्णे नरवरोत्तमैः । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य धर्मराजोऽगदहं ।
 पश्य पार्थ यथा सेना धार्तराष्ट्रीह संयुगे । कुर्वन् विविता वीरमुष्ठा वीरैर्बभूवुः ।

हतवीरतमा श्रेया धार्तराष्ट्रो महाधूमः । फल्गुश्रेया महाबाहो विजयस्तत्र फाल्गुन ।
 उद्धृतश्च भवेच्छ्रेयो मम द्वादशवार्षिकः । एवं ज्ञाना महाबाहो यूधं यूधं ययेच्छसि ।
 भातुरेतद्वचः युवा पाण्डवः श्रेतवाहनः । शूर्पचन्द्रेण यूहेन प्रत्ययूहन् तं चमूं ।
 वामपार्श्वे तु तस्याय भीमसेनो व्यवस्थितः । द्विषे च महेष्वासो दृष्टद्युधो व्यस्थितः ।
 मध्ये यूधश्च राजा तु पाण्डवश्च धनञ्जयः । नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च पृष्ठतः ।
 चक्रसेः तु पाञ्चाल्यो युधामन्यूतभोजधौ । नार्जुनं जहत्तुर्ध्वं पाल्यमानौ किरौटिना ।
 श्रेया नृपतयो वीराः स्त्रिता यूधश्च दंष्ट्रिताः । यथाभागं ययोस्तांश्च ययाचमश्च भारत ।
 एवमेतन्महायूधं यूध्वा भारत पाण्डवाः । तावकाश्च महेष्वासा युद्धाथैव मनो दधुः ।
 दृष्ट्वा यूढान्तव चमूं हतपुत्रिणं सयुगे । निहतान् पाण्डवान्नेन धार्तराष्ट्रः स्वामन्ववः ।
 तथैव पाण्डवो सेनां यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । धार्तराष्ट्रान् हताग्नेन सकर्षणं वै जनाधिपः ।
 ततः शङ्खाद्य भेद्यंश्च पनवानकदुन्दुभिः । लिङ्गिमाद्याप्यहन्यन्त स्रग्धराश्च समन्ततः ।
 सेनयोद्भवोराजन् प्रावाचन्त महासूनाः । सिंहनादश्च संजज्ञे भूराणां जययद्भिर्न ।
 हयश्वितशब्दाश्च वारणानाश्च वृंहताः । रथनेमिस्तनासोपा समभ्युज्येनाधिप ।
 न द्रोणव्यसनं कश्चिज्जानीते भरतर्षभ । दृष्ट्वा कथं महेष्वासं सुखे यूधश्च दशितं ।
 उभौ सैन्ये महाराज प्रहृष्टनरसंकुले । योद्धकामे स्त्रिते राजन् हनुमन्योन्यभोजषा ।
 तच्च यत्तौ सुधरभ्यौ दृष्ट्वाऽन्यान्यं व्यवस्थितौ । अनौकमथे राजेन्द्र चरतुः कुशपाण्डवौ ।
 नृत्यमाने च ते सेने समीधानां परस्परं । तेषां पथैः प्रपद्येत्तु निर्व्यमुक्ते युयुत्सवः ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं नरवारणवाणिनां । रथानाश्च महाराज अन्योन्यमपि निवृत्ताः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्पयर्ज्वणि बहूनिर्भाषे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ सद्यश्च उवाच ॥ ते सेनेऽन्योन्यासाद्य प्रहृष्टायनरदिपे । दृष्ट्वा सम्प्रज्ज्ञाति देवासुरसमप्रभे ।
 ततो नररथायेभ्योः पत्तयद्योषविक्रमा । संप्रहारान् शृश्वं चक्रुर्देहपात्रप्रणश्रान् ।
 पूर्णचक्राकंपद्मानां कान्तिभिर्गततः समैः । उत्तमार्गैर्नृसिंहाना नृसिंहाक्षस्तस्यैवौ ।
 शूर्पचन्द्रैस्तथा भक्षैः क्षुरगैरमिपट्टिभैः । परवधैश्चाप्यहन्तजुत्तमाङ्गलि युधतां ।
 व्यापतायतबाह्वना व्यायतायतवाज्रभिः । बाहवः पातिता रेजुधरश्वो सायुधाङ्गदेः ।
 तैः स्फुरद्भिर्भक्षो भाति रक्ताङ्गुलितल्लेखया । गदङ्गप्रक्षितैर्यैः पद्माक्षैश्चरैरिव ।
 दिरदस्थन्दमाशेभ्यः पेतुर्वीरा दिपङ्कताः । विमानेभ्यो यथा घोषे पुष्पे स्वगवदस्थया ।
 गदामिरन्ये गुर्भेभिः परिपैर्मुपलैरपि । योयिताः व्रतप्रः पेतुर्वीरा वीरतरैरथैः ।
 रणे रथेर्भिमयिता मत्ता मत्तेर्दिपा द्विपैः । सादिनः सादिमिथैव तस्मिन् परमघडुले ।
 रथैर्नरा रथा नागैरथाटोहाश्च पत्तिभिः । श्वारैरपि पदाताश्च निहता युधि प्रेतैः ।
 रथाश्चपत्तयो नागै रथाश्चैवाश्च पत्तिभिः । रथपत्तिदिपाश्चैरथैश्चापि नरदिपाः ।

५१२

५१०

५१५

५१०

५१५

५१०

रथाद्येभनराणान् नराद्येभरथैः कृतं । पाणिपादैश्च यस्त्वैश्च रथैश्च कदनं महत् ।
 तेषां तस्मिन् बले शूरेर्वैद्यमाने हतेऽपि च । अस्मान्भ्याययुः पार्यां लुकोदरपुरोगमाः ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रोणपदेयाः प्रभद्रकाः । सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविडैः सैनिकैः सह ।
 द्रुपद्व्यूहेन महता पाण्ड्याद्यैलाः संकेरलाः । व्यूढोरस्त्रा दीर्घभुजाः प्रांशवः शृगुलोचनाः ।
 आपोडिनो रक्तदन्ता मत्तमातङ्गविक्रमाः । नानाविरागवसना गन्धचूर्णवचूर्णिताः ।
 बद्धासयः पाशदृष्टा वारणप्रतिवारकाः । समानमृत्यवे राज्ञात्पञ्चन परस्परं ।
 कलापिनश्चापदृष्टा दीर्घकेशाः मिथैवदाः । पक्षयः खादिनश्चान्ये घोररूपपराक्रमाः ।
 अथापरे पुनः शूराद्येदिपाश्चात्सकैकयाः । काक्याः कोमलाः काक्ष्या मागधायपि दुद्रुवुः ।
 तेषां रथाश्च नागाश्च प्रवराद्योपपत्तयः । नागावाद्यधरैर्दृष्टा नृत्यन्ति च हसन्ति च ।
 तस्य सैन्यस्य महतो महामाचवरैरुतः । मध्ये लुकोदरोऽभ्याथात्तदीयाघ्रागधूर्मतः ।
 स नागप्रवराद्युपो विधिवन् कञ्चितो बभौ । उदपायाद्रिभवनं यथाभ्युदितभास्करं ।
 तस्यायस्यै रथैर्धरैः सरलविभूषितं । ताराव्याघ्रस्य नभसः शारदस्य समन्वितं ।
 स तोमरवर्णकरद्यासौलिखलद्वयः । शरन्मथन्दिनार्कामतेजसा यद्वद्विपूम् ।
 तं दृष्ट्वा हिरदं दूरात् सेमधूर्तिर्दिपक्षितः । आह्वयन्नभिदुद्राव प्रमनाः प्रमनस्तरं ।
 तयोः समभवद्युद्धं द्विपोरुपस्थयोः । यद्वृक्षया द्रुमवतोर्ध्वशार्पन्तयोरेव ।
 संवत्सनागौ तौ वीरौ तोमरैरितरेतरं । बलवत्सूर्यरश्म्याभैर्भित्ताभ्याम्ये विनेदतुः ।
 व्यपद्यत तु नागाभ्यां मण्डलग्निं विधेरतुः । प्रयच्छ चोभौ धनुषी जगत्तुल्यं परस्परं ।
 छेदितारुकोटितरवैर्भाणशब्दैश्च सन्ततः । तौ जनं हर्षयन्तौ च सिंहनादं प्रचक्रतुः ।
 समुधतकराभ्यामौ दिपाभ्यां कतिनावुभौ । वातोद्भूतपताकाभ्यां युयुधाते महाश्रवौ ।
 तावन्त्योन्यस्य धनुषी क्षिप्त्वाभ्याम्ये विनेदतुः । शक्तिमोमरवर्षेण प्रावृक्षेष्वाविबान्भुभिः ।
 सेमधूर्तिस्तदा भीमं तोमरेण क्षनान्तरे । निविभेदातिवेगेन यद्विधायपरिभेदन् ।
 स भीमधेनः शूर्यमे तोमरैरङ्गमाश्रितः । क्रोधदीप्तवपुर्ध्वं सन्नस्रितिरिवाङ्गमान् ।
 ततो भास्करवर्णामनेश्रागतिमयस्यध्वं । ससर्ध्वं तोमरं भीमः प्रत्यभिवाय ययवान् ।
 ततः कुनूतापिपतिश्चापमानस्य सायकैः । दशमिक्षोमरं भित्ता यथा विव्याध पाण्डवं ।
 अथ कार्यकुमादाय भीमो जलदनिःस्त्रनं । रिपोरभ्यर्द्धदन्तागमुषदन् पाण्डवः बरेः ।
 स शरीरघातिनो नामो भीमधेनेन संयुगे । शृङ्गमाणोऽपि नानिद्वदतोद्भूत इवामुदः ।
 तमभ्यधावद्विरदं भीमो भीमस्य नागराट् । महावातिरितं मेघं वातोद्भूत इवामुदः ।
 सन्निवार्यात्मना नामं सेमधूर्तिः प्रनापवान् । विव्याधभिद्रुतं वाणैर्भीमधेनेन कुधरं ।
 ततः साधुविद्युष्टेन सुरेणानतपर्मथा । क्षित्वा शरासनं ब्रजेनार्गं सामिपमाह्वयत् ।
 ततः क्रुद्धो रणे भीमं सेमधूर्तिः परामिनत् । जघान चास्य हिरदं नारापैः सन्मर्मभेदः ।

१२१

११०

११५

१२०

१२५

१२६

स पपात महानागो भीमसेनस्य भारत । पुरा नागस्य पतनादयमुत्थं स्थितो मही ।
तस्य भीमोऽपि विरदं गदया समपोषयत् । तस्मात् प्रमथिताक्षमात् सेमधूर्त्तिमवपुतं ।
उद्यदायुधमायान्तं गदया हन् उक्रोदरः । स पपात हतः सासिर्वसुस्रमभितो दिपं
वज्रप्रभग्रमचलं विंशो वज्रहतो यया । तं हतं नृपतिं दृष्ट्वा कुसुताणां यशस्करं ।
पाद्मवद्व्यथिता सेना त्वदीया भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सेमधूर्त्तिवधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ सक्षय उवाच ॥ ततः कर्णो महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनो । जघान समरे शूरः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
तथैव बाण्डवा राजंस्तव पुंसस्य सावित्री । कर्णस्य प्रमुखे क्रुद्धा निगमस्ये महारथाः ।
कर्णोऽपि राजन् समरे व्यहनत् पाण्डवीं चमूं । नाराधिरकैवर्णभैः कर्णारपरिमाक्षितैः ।
तत्र भारत कर्णेन नाराचैसाक्षिता गजाः । नेदुः सेदुस्य मज्जुष बभ्रमुय दिग्धा दश ।
बभ्रमाने बले तस्मिन् स्रुतपुष्पेण मारिय । नकुलोऽभ्यद्रवर्त्तुषु स्रुतपुर्वं महारणे ।
भीमसेनसाया द्रौणिं कुर्वाणं कर्णं दुष्करं । विन्दानुविन्दौ कैकेयो सात्यकिः समवारयत् ।
श्रुतकर्माणमायान्तं चिचवेर्गो महीपतिः । प्रतिविन्ध्यस्तथा चिचं चिचकेतनकार्भुजं ।
दुर्थाधनस्य राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । संव्रतकण्ठान् क्रुद्धो ह्यभ्यधावद्वनञ्जय ।
धृष्टद्युम्नं छपेणाय तस्मिन् वीरवरचये । त्रिखण्डो हतवर्ष्माणं समासादयदच्युतं ।

श्रुतकीर्त्तिस्तथा शत्र्यं माद्रीपुत्रः स्रुतलव । दुःशासनं महाराज सहेवः प्रतापवान् ।
कैकेयो सात्यकिं युद्धे शरवर्षेण भासता । सात्यकिः कैकेयो चापि चादयामास भारत ।
तावेनं भ्रातरौ वीरौ जग्नतुर्हृदये भृशं । विपाणान्धो यथा नागो प्रतिनागं महावने ।
शरवभिन्नवर्ष्णौ तावुभौ भ्रातरौ रणे । सात्यकिं सत्यकर्षाणं राजन् विविधतुः शरैः ।
तौ सात्यकिश्च महाराज महेषन सन्विता दिग्धः । द्वादशन् शरवर्षेण वारयामास भारत ।
वार्यमाणौ ततस्तौ हि त्रैनेयशरवृष्टिभिः । त्रैनेयस्य रथं त्वयै द्वादशमासतुः शरैः ।
तयोस्तु धनुषी चिचे क्लिप्ता शैरिर्विशयशः । श्रय तौ वायकैस्तीक्ष्णैश्चरयामास संयुगे ।
तयाऽन्ये धनुषी चिचे प्रष्टव्यं च महाशरान् । सात्यकिं द्वादशतौ तौ चेरतुलंघु सुपु च ।
ताभ्यां मुग्धा महाबाणाः कङ्कवर्हिणवासवः । द्योतयन्तो दिग्धः सन्तौ समेतुः स्वर्णभूषणाः ।
वाष्पान्धकारमभवत्तयोरारजश्चास्ये । श्रयोन्यस्य धनुयैव चिच्छिदुस्ते महारथाः ।
ततः क्रुद्धो महाराज सात्यकिर्युद्धदुर्ध्वदः । धनुरन्यत् समादाय सर्वं कृत्वा तु संयुगे ।
पुरमेव मुनोऽह्मन् अनुविन्दमिरोऽह्वरत् । श्रपतच्छिरो राजन् कुण्डलोपचितं महत् ।
ग्रनरस्य शिरो पदयिहतस्य महारणे । शेषयन् कैकयान् सर्वान् जगामाशु वसुन्धरा ।
तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्राता तस्य महारथः । सज्यमन्यद्वनः कृत्वा त्रैनेय पथ्यवारयत् ।
स पथा सात्यकिं किञ्चा स्वर्णपुङ्खैः त्रिसाधितैः । ननाद वसवान्नादं तिष्ठतिष्ठति चात्रवोत् ।

सात्यकिश्च तत्स्वर्णं कैकेयानां महारथः । शरैरेकसाहसैर्वाहोदरसि चापयत् ।
 स शरैः क्षतमर्वाङ्गः सात्यकिः सत्यविक्रमः । रराज समरे राजन् सपुण्य इव किङ्करः ।
 सात्यकिः समरे विद्वः कैकेयेन महात्मना । कैकेयं पञ्चविंशत्या वित्याध प्रहसन्निव ।
 तावन्न्योन्यस्य समरे संक्षिप्त धनुषी शूभे । हला च सारथी तूर्णं हवाय रयिनाम्बरो ।
 विरथावसिपुद्गाय समाजग्नतराहवे । शतचन्द्रचिन्ते गच्छ चर्षणी सुभुजो तथा ।
 व्यरोचेता महारथो निस्त्रिंशवरधारिणो । यथा देवासुरे युद्धे जम्भग्नौ महाबली ।
 मण्डलानि ततश्चो तु विवरन्तो महारथे । अन्योन्यमभितस्त्र्य समाजग्नतराहवे ।
 अन्योन्यस्य बधे पैव चक्रतुर्थैश्चमुत्तमं । कैकेयस्य द्विधा चर्षा ततश्चिच्छेद शानतः ।
 सात्यकेषु तथैवाधौ चर्षा चिच्छेद पार्ययः । चर्षा च्छिन्ना तु कैकेयस्यारागणशतैरुतं ।
 चक्षार मण्डलान्येव गतप्रत्यागतानि च । तच्छरणं महारथो निस्त्रिंशवरधारिणं ।
 अपहस्येन चिच्छेद शनैर्यस्त्रयशान्वितः । सर्वशो कैकेयो राजन् द्विधा च्छिन्नो महारथे ।
 निपपात महेष्वागो वज्राक्षत इवाचलः । तं निहत्य रणे शूरः शनैर्यो रयसत्तमः ।
 युधामन्युरयं तूर्णमात्रोऽह परन्तप । ततोऽन्यं रथमास्त्राय विधिवत् कल्पितं पुनः ।
 कैकेयानां महोत्थं व्यधमन् सात्यकिः शरैः । सा बध्यमाना समरे कैकेयानां महाचमूः ।
 तमुभूय रथो व्रतुः प्रदुद्राव दिशो दश ।
 इति श्रीमहाभारते कथपर्वणि विन्दानुविन्दवधे चयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुतकर्मा ततो राज्ञश्चित्रसेनं महापतिं । आज्ञे समरे कुङ्कुः पञ्चामग्निः शिलीमुखैः ।
 अभिसारस्तु तं राजन् नवभिर्नैतपर्वभिः । श्रुतकर्मायमाह्वय दूतं वित्याध पञ्चभिः ।
 श्रुतकर्मा ततः कुङ्कुश्चित्रसेनं चमूमुखे । नाराचैन सुतोत्तेण मथंदेशे समारपयत् ।
 सोऽतिविद्वो महाराज नाराचैन महात्मना । मूर्खामभियथौ वीरः कस्यलक्ष विवेश च ।
 एतस्मिन्नन्तरे चैनं श्रुतकीर्तिर्भ्रातृद्वयशः । नवत्या जगतोपालं ह्लादयामास पचिभिः ।
 प्रतिक्षभ्य ततः वज्रां चित्रसेनो महारथः । धनुश्चिच्छेद भूमेन तस्य वित्याध व्रतभिः ।
 सोऽन्यत् कर्तुमकामादाय वेगलं हक्काभूयितं । चित्ररूपधरश्चक्रे चित्रसेनं शरोऽभिभिः ।
 स शरैर्द्वित्रितो राजा चित्रमास्त्रधरो युवा । युवेव समरेऽशोभद्गोष्ठोमध्ये खलद्रुतः ।
 श्रुतकर्मायमय वै नाराचैन क्षमान्तेरे । विभेद तरसा भूयस्त्रिभूतिभेति पात्रवोत् ।
 श्रुतकर्मापि समरे नाराचैन समर्पितः । सुखाव इधिरं तव गैरिकाई इवाचलः ।
 ततः स इधिरान्द्रो इधिरं च ततश्चक्रविः । रराज समरे वीरः सपुण्य इव किङ्करः ।
 श्रुतकर्मा ततो राजन् व्रतुषा समभिद्रुतः । व्रतुषं शरणं कुङ्को द्विधा चिच्छेद काभृक् ।
 श्रयेनं द्विषधन्वानं नाराचानां शनैस्त्रिभिः । ह्लादयन् समरे राजन् वित्याध च सुपचिभिः ।
 ततोऽपरेण भस्मेन तोत्तेण निजितेन च । जहार सन्निरुद्धां प्रिरस्त्रस्य महात्मनः ।

तच्छिरो न्यपत द्रुमा चित्रसेनस्य दीप्तिमत् । यदृच्छया यथा चन्द्रश्रुतः खगोन्महीतलं ।

५१०

राजानं निहतं दृष्ट्वा तेऽभिभारन्तु मारिष । अभ्यद्रवन्त वेगेन चित्रसेनस्य सैनिकाः ।

ततः क्रुद्धो महोत्साहसत्सैन्यं प्राद्रवच्छरैः । अन्तर्काले यथा क्रुद्धः सर्वभूतानि प्रेतराट् ।

ते बन्धमानाः समरे तव पौत्रेण धन्विना । व्यद्रवन्त दिशश्चर्यं दावदम्भा दव दिपाः ।

तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा निरुत्साहान् दिपञ्चये । द्रावयन्निपुमिस्त्रीक्ष्णैः श्रुतकर्मा व्यरोचत ।

प्रतिविन्ध्यस्ततस्त्रिंशं भित्ता पञ्चभिराग्नौ । सारयिञ्च विभिर्विज्ज्ञा ध्वजमेकेषुणाऽपि स ।

५१५

तं चित्रो नवभिर्भस्त्रैर्वाङ्गोरसि चार्पयत् । खर्षेणुद्धैः प्रसक्तैः कङ्कवर्हिषवाजिनैः ।

प्रतिविन्ध्या धनुष्कित्वा तस्य भारत सायकैः । पञ्चभिर्निर्मितैर्वाणैरथैनं स हि जग्नितान् ।

ततः शक्तिं महाराज खर्षेण्डां दुरासदां । प्राहिषोत्तव पौत्राय धोरामग्निशिखामिव ।

तामापतन्तीं वधसा महोत्साहप्रतिभां तदा । दिशा चिच्छेद समरे प्रतिविन्ध्या वृषजिव ।

सा यपात दिशा च्छिन्ना प्रतिविन्ध्यशरैः श्रितैः । युगान्ते सर्वभूतानि चासयन्ती यथाऽश्विनः ।

५२०

शक्तिं तां प्रहतां दृष्ट्वा चित्रो गच्छ महागदां । प्रतिविन्ध्याय चित्रेण हृत्क्षालननिष्पितो ।

सा जघान वयोस्तस्य सारयिञ्च महारथे । रथे प्रवृत्त वेगेन धरणीमन्वपद्यत ।

एतस्मिन्नेव काले तु रयादामुत्थ भारत । शक्तिं चित्रेण चित्राय खर्षेण्डामलङ्कृतो ।

तामापतन्तीं जघाव चित्रो राजम्भाहमनाः । ततस्त्वामेव चित्रेण प्रतिविन्ध्याय पार्ष्विव ।

धमासाद्य रथे शूरं प्रतिविन्ध्य महाप्रभा । निर्भिद्य दक्षिणं बाङ्गे निपपात महीतले ।

५२५

पतिताऽभासयथैव तं देवमग्रनिर्घया । प्रतिविन्ध्यस्त्रतो राज्ञोऽस्मरे हेमभूषितं ।

म्रिययामास भङ्गुद्वयिवस्य मधकाङ्क्षया । स तस्य वर्षावरणं भित्ता हृदयमेव च ।

जगाम धरणीं तूर्णं महोरग इवाग्रयं । स यपात तदा राजा तोमरेण वमाहतः ।

प्रसार्य विपुलैः बाङ्ग पौनौ परिपशन्निभौ । चित्रं संप्रेत्य निहतं तावका रथशेतिनः ।

अभ्यद्रवन्त वेगेन प्रतिविन्ध्य समन्ततः । सज्जतो विविधान् बाणान् शतश्रेयः शक्तिद्विणीः ।

५३०

तमवच्छादयामासुः सूर्यमभङ्गणा दव । तान् विधाय महाबाहुः शरजालेन संयुगे ।

व्यद्रावयन्तव चर्म वज्रहस्त इवाशुरी । ते मथ्यमानाः समरे तावकाः पाण्डवैर्नृप ।

विप्रकीर्णस्त वधसा वातनुश्रा घना दव । विप्रद्रुते बले तस्मिन् मथ्यमाने समन्ततः ।

द्रौपिर्देव्याऽभ्ययान्त्रुषं भीमयेनं महाबलं । ततः समागमो परोऽमृत्यु वधसा तयोः ।

यथा देवासुरे युद्धे वृक्षसमवयोनिव ।

५३५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि चित्रवधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ अथय उवाच ॥ भीमयेनं ततो द्रौपीराजन् विद्याध पविषा । परया तस्या युक्तो दक्षयज्ञस्यसाधनं ।

अयं पुनराग्रे भवत्या निमित्तैः शरैः । सर्वमर्थाणि संप्रेत्य मर्मज्ञा लघुशकवत् ।

भीमयेनं समाकीर्णं द्रौपिणा निमित्तैः शरैः । रराज समरे राजन् रश्मिवानिव भास्करः ।

ततः शरवक्षस्य सुप्रयुक्तेन पाण्डवः । द्रोणपुत्रमवच्छाद्य सिंहनादमुञ्चत ।
 शरैः शरान्ततो द्रौणिः संवार्थं युधि पाण्डवं । ललाटेऽभ्यहनद्राजन् नाराचेन क्षयजिवः ।
 ललाटस्थं ततो वाणं धारयामास पाण्डवः । यथा गृह्णं वने वृद्धः खड्गो धारयते नृप ।
 ततो द्रौणिं रणे भीमो यतमानं पराक्रमी । विभिर्बिभ्याद्य नाराचैर्ललाटे विक्षयजिवः ।
 ललाटेऽक्षततो वाणैर्ब्राह्मणोऽसौ व्यशोभत । प्रावृषीव यथा भिक्षुस्त्रिगुह्यः पर्वतोत्तमः ।
 ततः शरवर्तैर्द्रौणिरदयामास पाण्डवं । तच्चैनं कम्पयामासु मातरियेव पर्वतम् ।
 तथैव पाण्डवो युद्धे द्रौणिं शरवर्तैः श्रितैः । नाकम्पयत संछेद्यो वार्योऽप्येव पर्वतम् ।
 तावन्त्येनं शरैर्धौर्नृकाद्यामौ महारथौ । रथवर्धनौ वीरौ युद्धभानौ बलात्कटौ ।
 आदित्याविव संदीप्तौ लोकलघकरावुभौ । खरकिभिरिवान्येन्यं तापयन्तौ शरोत्तमैः ।
 ततः प्रतिहतो यत्नं कुर्वन्तौ तौ महारथे । हतप्रतिहते यत्नौ शरवर्तैरभीतवत् ।
 व्याघ्राविव च संग्रामे चेतुसौ नरोत्तमौ । शरदंशौ दुरार्धयो चापवक्रमथङ्करी ।
 अभ्रतान्तावदुद्यौ च शरजालौ समन्ततः । मेघजालैरिवाच्छनौ गगने चभ्रभास्करौ ।
 चक्राशेतैर्मुहूर्त्तेन ततस्त्वावप्यरिन्दमौ । विमुक्तावभ्रजालेन चक्रारकनुधाविव ।
 अथ तथैव संग्रामे वर्त्तमाने सुदारणे । अप्रमथ्यमतश्चक्रे द्रौणिस्तथ वृकोदरं ।
 किरन्करशतैर्युद्धैर्दुरारभिरिव पर्वतम् । न तु तन्मृग्ये भीमः शोचन्निजयलक्ष्णम् ।
 प्रतिचक्रे ततो राजन् पाण्डवोऽप्यपसव्यतः । मण्डलानां विभागेयु गतप्रत्यागतेषु च ।
 बभूव तुमुलं युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः । चरित्वा विविधान् मार्गान् मण्डलस्थानमेव च ।
 शरैः पूर्णापतोऽमुष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः । अन्योन्यस्य बधे चैव चक्रतुर्थजमुत्तमम् ।
 ईपतुर्विरथं चैव कर्तुमन्योन्यमाहवे । ततो द्रौणिर्बाहास्तारि प्रादुश्यके महारथः ।
 तान्यक्षैरेव समरे प्रतिजघ्नेऽय पाण्डवः । ततो धीरं महाराज चक्रयुद्धमवर्त्तत ।
 पश्युद्धं यथा धीरं भगवद्वरेण ह्यभूत् । ते वाणाः समसव्यन्त मुक्तास्ताभ्यान् भारत ।
 द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तत्र सैन्यं समन्ततः । वायव्यैर्दृष्टं धीरमाकाशं समपद्यत ।
 उत्सापातादृतं युद्धं प्रजानां संक्षये नृप । वाष्पाभिघातात् संजज्ञे तत्र भारत पावकः ।
 च विस्फुलिङ्गो दीप्ताग्निर्धौऽदहदाहिनीदयः । तत्र सिद्धा महाराज क्षणतन्तोऽनुवन् वचः ।
 युद्धानामतिस्वर्धं युद्धमेतदिति प्रभो । सर्वयुद्धानि चैतस्य कलां नार्हन्ति योऽग्रौ ।
 नेदृशश्च पुनर्युद्धं भविष्यति कदाचन । अहो ज्ञानेन समन्नावुभौ ब्राह्मणधर्मिणौ ।
 अहो शौर्येण समन्नावुभौ चोपपराक्रमौ । अहो भीमबलो भीम एतस्य च एतास्त्रता ।
 अहो वीर्यस्य सारस्वमहो धौष्ट्यमेतयोः । स्त्रितावतौ हि समरे कालान्तकयनोपमौ ।
 हृद्गौ दाविव समानौ यथा दाविव भास्करौ । यमौ वा पुनप्याघौ धारस्त्वानुभौ रणे ।
 इति वाचः स्रुयन्तौ सिद्धानां वै मुञ्चयुः । सिंहनादश्च संग्रजं रुमेतांगा दिवौकसम् ।

भद्रतुष्ट्याप्यविम्वच्च इष्ट्वा कथं तयो रणे । सिद्धचारणसङ्गानां विस्मयः समपद्यत ।
प्रमंथन्ति तदा देवाः सिद्धाश्च परमवयः । साधु द्वैषि महाबाहो साधु भीमेति चानुवन् ।
तौ शूरो समरे राजन् परस्पररुक्तागमौ । परस्परमुदेधेतां क्रोधाद्दृढ्य चतुरौ ।
क्रोधरन्नेदमौ तौ त्र क्रोधात् प्रस्फुरिताधरौ । क्रोधात् सन्दृष्टव्रीं तथेव दशनच्छदौ ।
अन्तेनैव ज्ञादयनौ स्र गच्छस्यौ महारथौ । शराम्बुधरौ समरे श्रवविश्रमक्राशिनौ ।

तावन्नोच्यं ध्वजं विद्धा सारयिष्य महारथे । अग्न्यान्त्यस्य हयान् विद्धा विभिदाति परस्परं ।
ततः क्रुद्धो महाराज वाणो गच्छ महाहवे । उभौ पिबेत्पितृस्वर्गमग्न्यान्त्यस्य बधैषिणौ ।
तौ वायव्यैर्हाराज्यं द्योतमानौ बभूवुषे । आजगन्तुः समासाद्य वज्रवेगौ दुरासदौ ।
तौ परस्परदेवाश्च प्रराश्रज्ज्वा भ्रातृभौ । निपेतुं शङ्कानोच्यौ रथोपस्थे तयोस्तदा ।

गतस्तु सारथिश्चाना द्रोणपुत्रमचेतनं । अपोवाह रथाद्राजन् सर्वधैर्यस्य पश्यतः ।
तदैव पाण्डवं राजन् विजलसन् भुङ्क्षुमुक्तः । अपोवाह रथेनाज्ञौ सारथिः श्रुतात्पानं ।
इति श्रीमहाभारते कथं पर्वणि अश्वत्थामभिमन्युद्वे पद्मदत्ताध्यायः ॥ १५ ॥

॥ धृतराज उवाच ॥ यदा संश्रद्धेः सार्वभौमं जगत्प्रपन्नम् ।
अथ तदा भवति सर्वदुर्मर्त्यस्य च वक्ष्यामि ॥ अतो गच्छ महीपातां पाण्डवेन्द्रबोधि मे ॥

॥ अथ उवाच ॥ इदं राजन् पथा दुर्गं श्यामं ध्रुवो मम । वीराणां शत्रुभिः शार्ङ्गं देशप्राप्तवान्मम ।
पठः संश्रुतं प्रविष्टाश्चैव हिमं । यदोभयद्विषयो महाबल इवाश्वं ।

विनायकस्य वीराणां शिरोमणैर्नमस्यः । पुरुषजगत्त्राणि सन्निभुद्वयानि च ।

यत्नः। इति हिंसा विनाशेन विनाशः। सुखमाप्तायताम् पुष्टान् चन्द्रनागव्यपितान् ।

वा५५^न सतवर्षाय पञ्चाक्षरमधिमान् । वाङ्मन् भूरैर्मिवासां विष्टेह समरेज्यन्तः ।

पूज्यं पूज्यमानं सुतान् धर्मादापानि साधकान् । पाषाणं वरदानसहस्रं भक्षयिष्येद पाण्डवः ।

एतन्निष्ठायां एषादेव भागेहानम्भुना दुधि । प्रैरनेकपादभेनिने रात्रन् यमपथं ।

न ३ वागः ५४ गन्धा अहंमना इव संभाः । वासितायं निव मृदुमभिद्रुत्य मंदास्वराः ।

विष्णुमहिम्नसुं इति श्रुतिरिहंभाः । तस्य संराष्ट्रं तदुत्तममवस्थामवस्थं ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । अथैकशतं चतुर्विंशतिः । अथैकशतं चतुर्विंशतिः । अथैकशतं चतुर्विंशतिः ।

इदुनिमंशमिभूतं विज्ञा भाषां प्रसार यः । द्विचिचिंशुषकात्तान् समुपाधान् प्रसारयोन् ।

विष्णोः पञ्चोक्तम् अमुकदिनेत्यानाम् । अविष्णोः ऋषीणां विवक्ष्यम् विद्वरान् ।

विष्णुसहस्रनामः । विष्णुसहस्रनामः । एषां विष्णुसहस्रनामः ।

[illegible]

विष्णुं वसुधैव कुटुम्बकम् । इत्युक्तं तदा । इत्युक्तं तदा । इत्युक्तं तदा ।

સાચું જુદું : ક્રમિક રીતે જાણીશો । ચક્રગ્નિના યજ્ઞમાં આ અગ્નિની મહત્તા ।

यो सदा विभ्रतुर्वराविमो नौ केयवाञ्जुनौ । मङ्गोद्यानाविवाज्यौ वीरावेकरये स्थितौ ।
 सर्वभूतपरो वीरो नरनारायणविमौ । दत्तेतन्महदाय यं दृष्ट्वा शुला च भारत ।
 अयत्यामा सुभयतः कृष्णावभ्यद्रवद्रुणे । अय पाण्डवमक्षन्तममिव प्रकराञ्करान् ।
 सेपुषा पाणिनाद्वय प्रहसन् द्रौणिरब्रवीत् । यदि मां मन्यसे वीर प्राप्तमहं निहातिर्यं ।
 ततः सर्वोत्तमा त्वय युद्धातिथ्यं प्रयच्छ मे । एवमाचार्यपुत्रेण समाहूतो युयुत्सया ।
 वज्रमेतेऽञ्जुनोत्तमानमिति चाह जनार्दन । संशयकाय मे वध्या द्रौणिराद्वयते च मां ।
 घटवानन्तरं प्राप्तं धंस मे तद्धि माधव । श्रान्तिथ्यकर्मभ्युत्थाय दीपता यदि मन्यसे ।
 एवमुक्तोऽवहत् पांथ छप्तेन द्रौणात्मजान्तिके । जैत्रेण विधिनाहृतं वायुरिन्द्रमिवाध्वरे ।
 तमाम्न्यै कमनसं केशवो द्रौणिमब्रवीत् । अयत्यामन् खिरौ भूता प्रहराशु सहस्र च ।
 निर्व्विष्टुं भर्तृपिण्डं हि काञ्चोऽयमुपजोविनां । सूक्ष्मो विवादो विप्राणां सूक्ष्मो चात्तौ जयाजयौ ।
 यामभ्यर्धयसे मोहादिह्यं पांथस्य शक्तिकां । तामामुमिच्छन् युधस्य खिरौ भूताऽथ पाण्डवं ।
 इत्युक्तो वामुदेवेन तथेत्युक्त्वा दिशोऽन्तमः । विद्याध केशवं पञ्चा नाराचैरञ्जुनं विभि ।
 तस्माञ्जुनः मुचंजुद्धस्तिभिर्वाणैः ब्रह्मण । चिच्छेद चान्यदादत्त द्रौणिर्षौरतरं धनुः ।
 सत्यं कृत्वा निमेषाच विद्याधोऽञ्जुनकेशवौ । विभिः शतैर्वामुदेवं सहस्रेण च पाण्डवं ।
 ततः भरसहस्राणि प्रयुतान्यर्जुनानि च । सद्ये द्रौणिरायान्नं संक्षय च रणेऽञ्जुनं ।
 ह्युधिर्धनुश्चैव ज्योतिषैवाय मारिष । बाहोः कराभ्यामुरसो वदनघाणेन च ।
 कर्णाभ्यां शिरसोऽङ्गैश्चोत्तमैश्चोत्तमैश्च । रथध्वजेभ्यश्च शरा निष्पेतुर्मेघावदिनः ।
 शरजालेन मृक्षता विद्धा माधवपाण्डवं । ननाद मुदितो द्रौणिर्महमेधोघनि स्वनं ।
 तस्य तं निनदं शुला पाण्डवोऽच्युतमब्रवीत् । पश्य माधव दौराव्यं गुह्यपुच्छस्य मां प्रति ।
 बधं प्राप्नो मन्यते नौ प्रावेद्य शरवेद्यनि । एषोऽस्मि हन्मि सद्यस्ते शिवया च बलेन च ।
 अयत्याम, शरानस्तान् क्षित्तैकैकं विधा विधा । अधमद्भरतश्रेष्ठो नोहारमिव माहतः ।
 ततः संशयकान् भूय, शयसूतरयदिपान् । ध्वजपत्तिगणानुयैज्जालेर्विद्याध पाण्डव ।
 ये ये ददुमिरे तत्र यद्यद्रूपासदा कृन्ताः । ते ते तत्र शरैर्यार्थं मेनिरौत्तमानमात्मना ।
 तौ गाण्डीवप्रमुखाश्च नामाक्ष्मा, पतन्निभः । क्रोधे सार्वे स्थितान् प्रन्ति दिपंत्य पुष्टयाधये ।
 भस्मैऽक्ष्मः करा, पेतुं करिणां मदवर्धिषां । यया वने परशुभिर्निःकृताः मुमसाद्रुमाः ।
 पश्चात्तु शैलवत् पेतुस्ते गजाः सद्यः साहिभिः । वज्रिवज्रप्रमथिता यथेवाद्रिचयाक्षया ।
 गन्धर्व्वनगराकारावयांथैव सकल्पितान् । विनोतैर्ज्वलैर्धूम्रानास्थितान् युद्धदुर्भदः ।
 शरैर्विशकलोऽज्वलं विमानभ्यवीर्ययत् । खलदृष्टानयसादीन् पतोऽयाहन् धनञ्जय ।
 धनञ्जयगुणान्ताकं, संशयकमहापथं । व्यशेषयत दुःशोणं तोऽष्टैः शरमभन्निभिः ।
 पुनर्द्रौणिर्धदमिन् नाराचैर्ज्वलन्निभैः । निर्व्विभेद महविगैस्तरन् वज्जीव पर्व्वतं ।

११६

११७

११८

११९

१२०

तमाचार्यसुतः कुडुः साययन्तारमाशुगैः । द्युत्सुरागमघोर्द्धं पार्यस्तान्छिनच्छरान् ।

ततः परमधनुर्दुः पाण्डवेऽस्त्राणवास्तजन् । अथत्यामाभिरुपायं यज्ञानतियये यथा ।

अथ संश्रप्तनस्त्वक्ता पाण्डवो द्रौणिमभ्यगात् । अप्राप्तेयानिव त्यक्ता दाता पाण्डेयमर्यिनं ।

११

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अथत्यामाभुर्धनुर्दुः पौंड्रयोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः समभवद्युद्धं शूक्राङ्गिरसवर्धसोः । नवचमभितो व्याधि शूक्राङ्गिरसयोरिव ।

सन्तापयन्तावन्योन्यं दोषैः शरमभक्षिभिः । सौकत्रासकरावासां विमामंक्षौ पहाविव ।

ततोऽविश्वकुवोर्मध्ये नाराचेनाकुनो मृधं । स तेन विवभौ द्रौणिष्वर्जुनस्मि यथा रविः ।

अथ कृष्णो शरयतैरन्यत्यासाद्विती मृधं । स्वरमिज्जासक्तिकेषां युगान्तार्कविषामतः ।

ततोऽर्जुनः सन्धेताधारमस्तमवास्तजन्दासुदेवेऽभिभूते । द्रौण्यायनिस्त्राभ्यहनन् प्रथमैर्वाप्रापिवैवस्ततदपृच्छकैः । १२

स केनवद्वाभुर्नद्यान्तिजेना विव्याध मर्मस्वतरोरुक्थ्या । वायैः सुपुङ्गेरितोम्रवेगैर्नराहती न्यसुरपि व्यथित ।

द्रौणेरिपून्जुनः सक्तिवायं व्यायच्छतसादिगुणैः सुपुङ्गैः । तं सायसुतध्वजमेकवीरमाहृत्य संश्रप्तकथेन्यमार्च्छत् ।

धनूंषि वाराभिपुर्धेनुध्यां पाषाण् भुजान् पाणिमतश्च शस्त्रं । कृचाषि केतुंनुरगान् रथेषां वस्त्राणि मात्यान्यथ भूय
षणि ।

सुकल्पिताः खन्दनवाजिनागाः समास्त्रिता यत्नकृतैर्नृवीरैः । पार्येरितैर्वाप्यप्रतैर्निरस्ताक्षरैश्च शार्ङ्गं नृगरा निपेतुः ।

पद्माकंपूर्णैर्नुनिभाननानि किरोटमात्राभरणोज्ज्वलानि । भस्माङ्गचक्रतुरकन्तितानि प्रपेतुर्वध्यां नृशिरास्त्रजं । १३

अथ द्विपेदेवरिपुदिपामैर्द्वारिदर्पापश्मत्युदयं । कलिङ्गवङ्गजनिषादवीरा जिघांसवः पाण्डवमभ्यधावन् ।

तेषां द्विपानां निषकर्षं पार्था धर्म्याणि धर्म्याणि करान्निघ्नन् । ध्वजान् पताकाश्च ततः प्रपेतुर्वज्ञाहतानीव गिरैः
शिराणि ।

तेषु प्रभग्नेषु गुरोस्तनूजं वायैः किरिटी नवसूयवर्णैः । प्रच्छादयामास महाभज्जालैर्बालुः समुद्यन्तमिवाशुमन् ।

ततोऽर्जुनेषु निपुमिर्मिरश्च द्रौणिः त्रितैर्जुनवासुदेवौ । प्रच्छादयित्वा दिवि चन्द्रसूर्या ननाद शम्भोद इवातपाम्ने ।

तमर्जुनसायं पुनसादीयानभर्द्धतक्षिरभिसृत्य शस्त्रैः । वाषाण्यकारं सहैव कृत्वा विद्याधर्म्यानिपुभिः सुपुङ्गैः । १४

नापाददत्तं सन्दधन्नेव मुञ्चन् वाषाण् रथे दृश्यत सव्यथाधी । रथाश्च नागस्तरगान् पदातोन् संकृतदेशन्दइश्वरतांश्च ।

सन्धाय नाराचयरान्दशशु द्रौणिस्तरक्षैकमिवोत्सवर्च्च । तेषां यज्ञाभुर्नमभ्यविथ्यन् पञ्चाच्युतं निम्बिभिदुः सुपुङ्गाः ।

तैराहती सर्वमन्यमुखावसृक् स्वन्नौ धनंन्द्रकल्पे । समाप्रविधेन तथाभिभूतौ हनौ रथे ताविति मेनिरेऽप्ये ।

अयाच्युनं प्राध दशाहनायः प्रमारुमे किं जहि योधमेतं । लुथ्याङ्गि देवं समुपेलितोऽयं कष्टो भवेद्वाधिरवाकियवान् ।

तयेति चेत्काऽच्युतमप्रमादो द्रौणिं प्रज्वादादिपुमिस्ततः । भुजौ वरौ चन्दनशरदिग्धौ वचः शिरोऽप्याप्रतिमौ तथोरुः । १५

गाण्डोवर्गैः कुपितो विक्रमैर्द्रौणिं श्रैः संयति निम्बिभेद । क्लिप्ता तु रथ्योस्तरगानविथ्यन्ते तं रणादृष्टरतोव रूपं ।

स तेष्वेता वातश्वैस्तरङ्गैर्द्रौणिर्दुर्द्धं पार्यशराभिभूतः । दयेय नाहृत्य पुनस्तु योद्धुं पार्येयं शार्ङ्गं मतिमान् विमृश्य ।

जानन् जयं नियतं दृष्ट्विवीरे धनञ्जये प्राङ्गिरसां वरिष्ठः । विविश वर्यस्य वत्तरखौ जीषोत्साहः क्षीरवाणास्तयोगः ।

नियम्य स हथान् द्रौणिः ममायत्थं च मारिष । रथायनरभमाधं कर्षेत्स प्राविशद्वलं ।

अथ दिपं श्वेतवराभ्रवज्रिभं दिवाकराग्रप्रतिभेः श्रोतमैः । विभेदपार्थः स पपात नादयन् हिमाद्रिकूटं कुन्दिना
हतं यथा । ०५

ततोऽपरे तत्रतिमा गजोत्तमा जिगीषवः संयन्ति मयसाचिना । तथा हतास्ते च तथैव तौ दिपो ततः प्रभग्नं मुम
हद्विपोर्व्वलं ।

गजा रथायाः पुरुषाश्च संघशः परस्परघ्नाः परिपेतुराह्वे । परस्परं प्रसृजिताः समाहता भृशं निपेतुर्वज्रभाषिणो हताः ।
अथाञ्जुनं स्वे परिवार्य्य सैनिकाः पुरन्दरं देवगणा इवाभुवन् । अभैश यस्मान्नरणादिव प्रजाः स वीर दिव्या निहतस्त्वया
रिपुः ।

न चेद्वरच्चिद्य हनं जनं भेयाद्विपल्लिरेवं वलिभिः प्रपीडितं । तथाऽभविष्यद्विपतां प्रमोदनं तथा हतैर्व्विह नोऽ
रिस्तदन ।

हतीव भूयश्च मुहुरिरीरिता निग्रम्य वाचः मुमनास्ततोऽञ्जुनः । यथाऽनुकूपं प्रतिपूज्य तं जनं जगाम संशप्तकसंघश्च
पुनः । ०६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि दृष्टवधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रत्यागत्य पुनर्लिप्सुर्जग्रे संशप्तकान् बहून् । वक्रातिवक्रगमनादङ्कारक इव यशः ।

पार्थवाणहता राजन्नरयुरथकुञ्जराः । विपेलुर्म्भभमुर्नेष्टः पेतुर्भक्षुश्च भारत ।

धूम्रान् धूयेगतान् सूतान् भञ्जोद्यापांश्च सायकान् । पाथोन् पाणिगतं शङ्खं बाह्वनपि शिरांसि च ।

भस्त्रे शूरीरङ्गचक्रेर्वत्सदनैश्च पाण्डवः । चिच्छेदामित्रवीराणां समरे प्रतिपुशतां ।

वाहितायै युपुत्सुनो ह्यभा ह्यभं यथा । निपतन्यञ्जुनं शूराः शतशोऽथ सहस्रशः । ०७

तेषां तस्य च तपुःसमभवल्लोमहर्षणं । वैलोक्थविजये यादुगृहेत्यानां सह वज्रिना ।

तमविश्रिजिभिर्भाषेद्दृष्ट्वा कैरिवाहिभिः । उवायुधमुतस्तस्य शिरः कायादपाहरत् ।

तेऽञ्जुनं सर्वतः कुट्वा नानाप्रसैरवोहयन् । मरुद्विः प्रेरिता स्तेषा हिमवन्तमिवोष्णगे ।

अक्षरस्तापि संवार्य्य दिपतां सर्वतोऽञ्जुनः । सम्यगस्त्रैः सर्वान्हितानहनद्वहन् ।

द्विवचिवेणुषङ्गातान् हतायपार्थिषारथीन् । विषलहस्तत्परीरान् विचक्रथकेतवान् । ०८

संक्षिन्नरम्भियोक्तास्तान् व्यनुकर्षयमान् रथान् । विध्वस्तसर्वसन्नाहान् बाणैश्चक्रेऽञ्जुनसदा ।

ते रथाश्च विध्वस्ताः पराङ्गां भान्वनेकशः । धनिनामिव वेग्मानि हतान्यम्यनिलान्मुभिः ।

दिपाः संमिश्रवर्षाणो वज्राग्रनिघ्नैः शरैः । पेतुर्मिथ्यप्वेग्मानि वज्रपाताग्निभियेया ।

शरीराश्चाश्रणाः पेतुर्म्भह्वो जनताडिताः । निर्जिह्मन्ताः चितो क्षोणा रुधिराङ्गाः सुदुर्दृशः ।

नरादनागनारविः श्लुताः सव्यसाचिना । बध्ममुदस्रजुः पेतुर्नेदुर्भक्षुश्च मारिष । ०९

अनेकेषु मिसाधौतैर्वज्राग्रनिविधोषभैः । शरैर्निश्रिग्वान् पार्था मरुद् इव दानवान् ।

महाधैर्याभारणा नानारूपा सरायुधाः । सरथाः सभ्यश्चा वीरा हताः पार्थेन श्रेतैः ।

विज्रिताः पुण्ड्रकपाथो विमिश्रमिजनयुताः । गताः शरीरैर्भूधामुज्जितैः कर्षभिर्दिवं ।

अयाजुंनं रघवरं तदीयाः समभिद्रवन् । नानाजनपदाध्याः समणा व्यातमन्यवः ।
 उद्गमाना रयाद्यैभैः पत्तयश्च जिघांसवः । समभ्यधावन्नस्यन्तो विविधं विप्रमायुधं ।
 तदाधुमहावर्षं युक्तं योधमहामुदेः । व्यधमन्निवृत्तिर्वाणैः विप्रमर्जुनमारुतः ।
 साश्मन्तिदिपरथं महाप्रक्षौधमकुलं । स ह्यसौ सन्तितीर्थनां पार्यग्रस्तास्त्वमेतदा ।
 अयात्रवोद्वासुदेवः पार्य किं कीडसेऽनघ । समस्तकान् प्रभयेनांस्ततः कर्णवधे त्वर ।
 तथेत्युक्ताऽर्जुनः कृष्णं शिष्टान् संग्रहकांस्तदा । आचिष्य शस्त्रेण वलादैत्यानिन्द्र इवावधीत् ।
 आददन् सन्दधयेयुन् दृष्टः कैयिर्ऋषेऽर्जुन । विमुञ्चन् वा ब्रह्मन् शोधं दृश्यतिऽवहितेरपि ।
 आद्यर्थमिति गोविन्दः सममन्यत भारत । हंसाऽऽगौरास्ते सेना हंसाः सर इवाचिवन् ।
 ततः संपामभूमिश्च वर्त्तमाने जनवधे । अवेचसाणो गोविन्दः सव्यसाचिनमब्रवीत् ।
 यप पार्यं महारीद्रे वर्त्तते भरतचयः । दृष्टियां पार्यवानां वै दुर्व्योधनकृते महन् ।
 पश्य भारत चापानि द्वाक्शष्टानि धन्विनां । महताश्चापविद्वानि कलापानिपुधीक्षया ।
 जातरूपमयैः पुद्गैः ब्रह्मं नतपर्वणः । तैलघैतांश्च नारायान् विमुक्कानिव पद्मगान् ।
 आकीर्णसोमराद्यापि विचित्रान् हेमभूषितान् । रक्षाणि चापविद्वानि द्वाक्शष्टानि भारत ।
 सुवर्णविह्वान् प्रासान् शक्तीः कनकभूषिताः । जाम्बूनदमयैः पद्मैर्बद्धाश्च विपुला गदाः ।
 जातरूपमयीर्यष्टैः पद्मिभान् हेमभूषितान् । दण्डैः कनकचिचैश्च विप्रविद्वान् परयधान् ।
 परिधान् भिन्दिपाशांश्च भुशुण्डोः कण्ठपाणिनः । अयस्कृन्तांश्च पतितान् मुपलानि गुरुषि च ।
 नानाविधानि शस्त्राणि प्रष्टव्यं जयशृङ्गिनः । जीवन्त इव दृश्यन्ते गतवत्सारस्वतः ।
 गदाविमलितैर्गोत्रैर्मयलैर्भिन्नमलकान् । गजवाजिरथैः सुखान् पश्य योधान् सहस्रजः ।
 मनुज्यगजवाजीनां शरशृङ्गिणोमरैः । निक्षिप्तेः पद्मिभैः प्रासेनैर्वरैलंगुडैरपि ।
 शरीरैर्बद्धाश्च क्षिप्रैः शोणितौघपरिमुतैः । गतामुभिरमिवन्न कृता रणभयः ।
 बाहुभियन्दनादिभैः शङ्खदैः शृङ्गमभूषणैः । सतलवैः सकयूरैर्भूति भारत मेदिनी ।
 बाहुचिचैर्मुखापैश्च विप्रविद्वैरलङ्कृतैः । हस्तिहस्तोपमैर्निक्षिप्तैरुभय तरस्त्रिणां ।
 बद्धवडामणिवरैः शिरोभियं सकुण्डलैः । रथाश्च बद्धधा भद्रान् हेमकङ्कणिनः शृङ्गान् ।
 अश्वाश्च बद्धधा पश्य शोणितेन परिमुतान् । अनुकपानुपायज्ञानं पताका विविधान् ध्वजान् ।
 योधानाश्च महाशृङ्गान् पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् । निरस्तजिज्ञास्मातज्ञानं श्रयानान् पर्वतोपमान् ।
 वैजयन्तीन्विचित्राश्च स्तोत्रं गजयोधिनः । वराणानां परिस्तोमान् मुमुक्तानैव कमलान् ।
 विपाटिता विचित्राश्च रूपचित्राः कुयास्तया । भिन्नाश्च बद्धधा धम्ष्टाः पतद्भिद्युर्ध्वा श्वैः ।
 वैदूर्यमणिदण्डाश्च पतितांश्च दुष्टान् भुवि । अश्वानाश्च युगापीडापचित्रान् पञ्चदशान् ।
 विद्वान् मादिध्वजपिपु मुवर्णविह्वताः कुयाः । विचित्रान्द्रशिचित्रांश्च जातरूपरिक्तान् ।
 अयास्तरपरिस्तोमान् राहवान् पतितान् भुवि । वृद्धामणोत्ररेत्राणां विचित्राः शङ्खनकश्च ।

क्वाणि चापविह्वानि चामरध्वजानि च । चन्द्रनक्षत्रभासेश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः ।

कृष्णशुभिराकीर्णं पूर्णचन्द्रनिर्भासितं । कुमुदोत्पलपद्माना खण्डे फुल्ल यथा सर ।

तथा महीश्रतां वज्रैः कुमुदोत्पलसन्निभैः । तारामणविचित्राणि निर्मलेन्दुयुतिलिपिः ।

पश्येमा नभसस्तुल्या शरच्चत्रचमालिनी । एतच्चवैवानुसूयं कर्षाञ्जुन महाहवे ।

दिवि वा देवराजस्य तथा यत्कृतमाहवे । एव ता द्रष्टव्यं कृष्णो युद्धभूमिं किरीटिने ।

गच्छन्नेवाष्ट्रश्रेष्ठं द्रुपेयधनवले महत् । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं भेरीपणवनि स्वनं ।

रथायगजनादाद्य ब्रह्मशब्दाद्य दारुणान् । प्रविश्य तद्वलं कृष्णसुरगैर्भातवेगितं ।

पाण्डोनाभ्यर्हितं सैन्यं त्वदीय वीर्ये विस्मितं । स हि नामाविधैर्भाषैरिष्यस्वप्रबरो युधि ।

न्यहनद्विपतां पृगान् गतास्त्रनन्तको यथा । गजवाजिमनुष्याणां शरीराणि शितैः शरैः ।

भिन्ना प्रहरतां श्रेष्ठे विदेहास्त्रनपातयन् । बभ्रुप्रवीरैरेकाणि नानाशस्त्राणि सायकैः ।

क्षित्वा तानवधीच्छ्वन्नं पाण्डो ब्रह्म इवासुरान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्खे जनविशोऽध्याय ॥ १८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ग्रीकस्त्रया पूर्वमेव प्रवीरो लोकविश्रुतः । न तस्य कर्म सङ्ग्रामे त्वया सञ्जय कीर्तितं ।

तस्य विस्तरभो ब्रूहि प्रवीरस्याद्य विकर्म । शिवां प्रभावं वीर्यं च प्रमाद्य दर्पमेव च ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमश्रेष्ठः पश्यैषिणिकर्णोऽनुजगान् नान् । समान्निविशान् धनुर्वि श्रेष्ठान् धान्मन्यसे रघून् ।

यो ह्याधिपति वीर्येण सर्वानेतान्नहारयान् । न मेने चात्मना तुल्यं कश्चिदेव जनैर्यरं ।

तुल्यतां द्रौणभीष्माभ्यामात्मनो यो न मय्यते । वासुदेवाष्पुनाभ्याश्च व्यूनता तैश्चत्तात्मभिः ।

स पाण्डो नृपतिश्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृताम्बर । कर्णस्थानीकमहनत् पराभूत इवान्तक ।

तदुदीर्णरथाश्च पत्तिप्रदसकुल । कुलालचक्रवद्भानं पाण्डोनाभ्याहत वक्षान् ।

अस्यस्तम्भजरयान् विप्रविह्वलयुधदिपान् । सत्यगौः शरैः पाण्डो वायुर्धौघान्निवाचिपत् ।

द्विरदान् द्विरदारोहान् विपाताकायुधध्वजान् । स पादरवानहनद्वेष्टोऽश्रीनिवाह्रिहा ।

सम्रक्तिप्राप्त्यष्टीरानयारोहान् हयानपि । पुलिन्दखसवाह्नीकनिपादाभ्रककुन्तलान् ।

दाक्षिणात्याश्च भोजाय शूरान् सङ्ग्रामकर्कशां । विशस्त्रकवचान् वाणैः कृत्वा चैवाकरोद्भस्त्रान् ।

चतुरङ्गवन् वाणैर्निर्गन्त पाण्डोमाहवे । दृष्ट्वा द्रौणिरसन्तमसम्भान्तस्ततोऽभ्यधात् ।

आभास्य चैनं सधुरमभीतज्जमभीतवत् । प्राह प्रहरता श्रेष्ठः स्मितपूर्वं समाङ्गयन् ।

राजन् कमलपत्राच विप्रिष्टाभिप्रनशुत । वज्रसहननप्रख्य प्रख्यातवलपौरुष ।

मुष्टिप्रिष्टायतचक्ष व्यापनाभ्या मघद्वज्जु । दोर्भा विस्फारयन् भाषि महाजलहवद्भुम् ।

शरवैर्धौ रावैरमिवानभिवर्धत । मदन्वघ्नानुपय्यामि प्रतिवीरं तवाहवे ।

रथद्विरदपत्यशनेन प्रमथसे बहून् । मृगमहानिवारण्ये विभीर्भीमवलोक हरि ।

मरता रथधोपेक्ष दिव भूमिश्च नादयन् । वर्धन्ते ब्रह्महा मेधो भाषि ह्यादीव पार्थिव ।

संयुक्तानः शरांक्षीच्छण्डाद्यादधीविषोपमान् । मयैवेकेन युध्यस्ते व्यमकेनान्यको यया ।

एवमुक्तव्येत्याद्या प्रहरति च ताडितः । कर्षिणा द्रौपद्यतनयं विद्याधरं मलयध्वजम् ।

मर्षभेदिभिरत्युपैर्वाथैरग्निशिखापमैः । सयवभ्यहनन् द्रौणिः पाण्डुमाचार्यवत्तमः ।

ततोऽपरान् सुतोच्छ्रणयाभाराचाश्वर्षभेदिनः । गत्या दशम्या संयुक्तानयत्यामाऽप्यवाञ्छतम् ।

तान् शरान्च्छिन्नं पाण्डो नवभिर्निश्चितैः शरैः । चतुर्भिर्हृद्यचाद्यानाशु तं व्यसवोऽभवत् ।

अथ द्रौपद्यतलेयूनां श्चिन्ता निश्चितैः शरैः । धनुर्व्यां विततां पाण्डुश्चिच्छेददित्यतेजसः ।

दिव्यं धनुरथाधिष्ये हत्वा द्रौणिर्भिवचा । प्रेक्ष्य चाशु रथे युक्तान् शरैरन्यान् हयोत्तमान् ।

ततः शरश्चक्षुषि प्रेयथामास वै दिग्गः । द्रुपसन्माधमाकाशमकरोद्दिग्ध एव च ।

ततस्तानश्चतः सर्वान् द्रौषेर्ब्याणाम्बहात्मनः । जानानीऽप्यवधानं पाण्डोऽज्ञातयत् पुरुषवर्धनः ।

प्रयुक्तांस्तान् मयलेन श्चिन्ता द्रौणेरियूनरिः । चक्ररथौ रथे तस्य प्राणुदनिश्चितैः शरैः ।

अथारौत्ताधवं दृष्ट्वा मण्डलौकतकाश्रुकः । प्राञ्च द्रौणमुतो वाणान् दृष्टिं पूषात्मजो यया ।

अष्टावट्टगवान्यूङ्गः शकटानि यदायुधं । अङ्गसदृशभागेन द्रौषिचिषेप मारिष ।

तमन्तकमिव कुट्टमन्तकस्यान्तकोपमं । ये ये दृष्टिरे तत्र विपञ्चाः प्रायशोऽभवन् ।

पर्जन्य इव धर्मानो दृष्ट्वा आद्रिद्रुमां महीं । आचार्यपुत्रसंता सेनो वाणदृष्ट्वा व्यवीटपत

द्रौणिपक्षेन्यमुक्तान्तो वाणदृष्टिं सुदुःखदां । वायव्याक्षेप सन्निध्य मुदा पाण्ड्यानिजोऽनुदत् ।

तस्य नानदतः केतुं चन्दमागुदभ्युषितं । मलयप्रतिमं द्रौणिश्चिन्ताऽप्यासुतरो हयान् ।

सूतमेकेषुणा हत्वा महाजलदनिःखनं । धनुश्चिन्ताऽर्द्धचन्द्रेण तिलगे व्यधमद्रथं ।

अक्षैरक्ष्णाणि संवार्य च्चिन्ता सर्वायुधानि च । प्राप्तमप्यहितं द्रौषिर्न जघान रणेयया ।

एतस्मिन्नन्तरे कर्णे गजानीकमुपाद्रवत् । द्रावथामास स तदा पाण्डवानो महहंस ।

विरथाधयिन्दके गजानयन्य भारत । गजान् नञ्जिरानर्ध्वच्छरैः सक्तपर्वभिः ।

अथद्रौषिर्बहेष्वासः पाण्डो ब्रवुनिर्वहणं । विरथं रयिनां अष्टेनाहनयुद्धकाञ्चया ।

ते वारणं वारणयुद्धकोविदो दिभोत्तमं पर्वतयानुसन्निभं । समाभ्यतिष्ठत्यथध्वजस्तरन् वयाद्रिगृहे हरिद्वन्द्वतया ।

इतेयरो दनिबरः सुकल्पितस्तराऽभिरुष्टः प्रतिशब्दगो बली । तमाद्र्वद्वैशिष्यशराहतस्तरन् जेवन हत्वा प्रतिहसि

गर्जितं ।

स तेमरं भास्कररश्मिरर्धं यत्नाक्षर्योत्तमयत्नमनुभिः । सख्यं ब्रौत्रं परिपोडयन् गणं गुरोः सुताथाद्रिपतोयरो

नदन् ।

मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटैकरसङ्गतं चाञ्चुकमास्यमौलिकैः । हतो हतोऽशीत्यश्वमुदा नदन् पराहनद्रौणिवराङ्गभूषणं ।

तदर्कचन्द्रपदावकनिधं भ्रात्रतिपातात्पतितं विचूर्णितं । महेन्द्रवज्रमिहन्तं महाखनं ययाद्रिगृहं धरणीतले तदा ।

ततः प्रज्वालपरणे मनुना पदाहतो नामपतिर्यया तया । समादेद सान्तकदण्डयथिभानियूनमिवार्त्तिकं यत्तुम् ।

द्विपस्य पादापकरान् स पद्मभिर्नृपस्य बाहू च शिरोऽथ च चिभिः । जघान पद्भिः पङ्क्तमद्विपः स पापहाराज्ञानुव्रतान्
शरयान् ।

सुदीर्घदंतौ वरचन्दनोजितौ सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषणौ । भुजौ धरायां पतितौ नृपस्य तौ विचेष्टतुक्तार्वहताविवोरगौ ।
शिरस्य तत् पूर्वाग्रशप्रभानने शरोपताधायतने च मुत्तमं । चितावपि भ्राजति तत् सकुण्डलं विशाखयोर्मध्यगतं शशौ यया ।
स तु द्विपः पद्मभिरुत्तमैर्गुभिः कृतः पङ्क्तश्चतुरो नृपस्त्रिभिः । कृतौ दंशाग्रः कुलिशेन युधता यथा हविस्तद्गद्गदेवं यथा ।
स पादयो रासपभोजनान् वङ्गन् प्रदाय पाण्डोऽयमनुयकुञ्जरान् । स्वधामिवाथ ज्वलनः पिदम्रियस्ततः प्रशान्तः सलिल
प्रहारतः ।

समाप्तविधानु गुरोः सुतं नृपः समाप्तकर्णाण्मुपेत्य ते सुतः । मुहुर्दुर्तोऽव्ययमपूज्यनुदा जिते वलौ विष्णुमिवामरेश्वरः । २०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पाण्ड्यावधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ छतराष्ट्र उवाच ॥ पाण्ड्यो हते किमकरोदकुण्डो युधि सञ्चय । एकवीरेण कर्णेन द्रावितेषु परेषु च ।

समाप्तविधौ बलवान् युक्तो वीरः सपाण्डवः । सर्वभूतेष्वनुज्ञातः शङ्करेण महात्मना ।

तस्मान्न हृदयं तीव्रममिवाद्भूतमनुयात् । स यत्तवाकरोत्पार्थसङ्गमाचल सञ्चय ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ हते पाण्ड्येऽर्जुने कृष्णस्वरत्नाह वशे हितं । पश्यामि कोऽहं राजानमपमृतांश्च पाण्डवान् ।

निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्मग्नश्च बलं महत् । अथत्याग्य सङ्ख्यात् हताः कर्णेन सञ्चयाः ।

तथाश्वरयनागारं कृतञ्च कदने महत् । सर्वमाख्यातवान् वीरो बापुदेवः किरीटिने ।

रतकुला च दृष्ट्वा च भ्रातृर्धैरं महद्भयं । बाह्यायान् चपीकेश विप्रमित्राह पाण्डवः ।

ततः प्रायात् चपीकेशो रथेनाप्रतियोधिना । दारुणञ्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत् समग्रमः ।

ततः पुनः समाजमुत्तमीताः कुरुपाण्डवाः । भीमसेनमुखाः पार्थाः सुतपुत्रमुखा वयं ।

ततः प्रवृत्ते भूयः संपातो राजसत्तम । कर्णस्य पाण्डवानाञ्च शमराश्वविवर्जितः ।

धनुर्वि बाणान् परिधानपिष्टव्रतोत्तरान् । मुपलानि भुङ्क्षुः सशस्त्राष्टिपरसधान् ।

गदाः प्राशान् घितान् कुतान् भिन्दिपाजान् महादुमान् । प्रवृत्त विप्रमत्पेतुः वरस्वरजिधांसया ।

बाणज्वातलप्रवेदनं दंष्ट्रः प्रदिशो वियत् । प्रथितो नेमिघोषेण नादयन्तोऽभ्यसुः परान् ।

तेन प्रवेदनं महता संघट्टाय कुराद्वयं । वीरा वीरैश्चैवाधैरं कलहन्तं तितोर्ध्वः ।

आतलवधनुःशब्दः कुञ्जराणाञ्च दृढतां । पादातानाञ्च पततां नृणां नादो महानभूत् ।

तालशब्दाश्च विविधान् शूराणाञ्चाभिगर्जतां । शुला तत्र भृशं च मूषं पेतुर्भञ्जय सैनिकाः ।

तेनां निनदतां चैव शस्त्रवर्षञ्च मुसतां । वङ्गनाधिरथिर्वीरः प्रममायेपुभिः परान् ।

पद्मं पाद्यालवीराणां रथान्द्वयं च पद्मं च । सायसूतभञ्जान् कर्पः शरैर्निर्न्येयमवयं ।

पोधमुष्या महावीर्याः पाण्डुनां कर्णमाहवे । शोभास्ता दिवमावृत्य परिवृत्तः समन्ततः ।

ततः कर्णो द्विपक्षेभ्यो शरवर्षं बिलोडयन् । विजगाहाष्टत्राकोष्ठां पथिनीमिव यूथपः ।

दिपमथमसक्त्य राधेये धनुस्सत्तमं । विधुत्तान् । श्रितैर्वाणै विरासुगम्य पातयन् ।
 चर्मवर्माणि सच्चिन्नान्यपतन् भुवि देहिनां । विप्रेऽङ्गनांश्च संस्रजं श्रितोयस्य पतत्रिणः ।
 वर्षदेहास्रमयनैर्धनुषं प्रच्युतैः ॥ २१ ॥ मौढ्याः तलवेष्वहनत्कपया वाजिनो यया ।
 पाण्डुस्रक्षयपाञ्चालान् शरगोचरमागतान् । ममहं तरसा कर्णः सिंहो मृगशानिवि ।
 ततः पाञ्चालराजस्य द्रौपदेयाश्च मारिषः । यस्मां च युयुधानस्य संहिताः कर्णमभयम् ।
 तेपु व्यायच्छमानेषु क्रुद्धपाञ्चालपाण्डुषु । प्रियानस्रयणं त्यक्त्वा योद्धा जगुः परस्परं ।
 सुसन्नद्धाः कवचिनः, शस्त्रैस्त्राणभूषणाः । मदाभिर्भुषणैश्चान्यैः परिधेय महाबलाः ।
 समभधावन्तः श्वश्रूणां कालदण्डैरिवोद्यतौ । नृहन्तश्चाङ्गयन्तस्य प्रवृत्तानस्य मारिषः ।
 ततो निज्जम्बून्यान् पेतुश्यान्त्यान्ताहताः । क्रमन्तो रुधिरं गावैर्जम्बुकिञ्चिन्नायुधाः ।
 दन्तपूर्णे सहधिरैर्जम्बुहृदिमसज्जिभैः । जीवन्त इव चापेके तस्य श्लोपपटङ्गिताः ।
 परस्यद्विधास्यपरं पट्टिशैरसिभिस्तया । शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च नखरप्रासतोमरैः ।
 ततश्चुर्दिच्छिदुश्चान्ये विभिदुश्चिपुस्तया । सद्यकानुस्य अगमुश्च कुङ्का रणमहाश्वैः ।
 पेतुरन्योन्यनिहता व्यसवो रुधिरोक्षिताः । क्षरन्तः सहसा रणं प्रहसास्यन्दना इव ।
 रथैरथा विनिहता हस्तिभिश्चापि हस्तिनः । नैर्नरा हताः पेतुरैरथवा सहस्रजः ।
 ध्वजाः शिरांसि ह्रस्वाणि दिपहस्ता नृणां भुजाः । तुरैर्भङ्गाश्चन्द्रैश्च श्चिन्वाः पेतुर्महीतले ।
 नराश्च नागान् सरयान् हयान्मृदुराहवे । अथारोहेऽहताः शूराण्यङ्गवहसाश्च दनिनः ।
 क्षपताका ध्वजाः पेतुर्जिह्वैर्वा इव पर्वताः । पत्तिभिश्च समामुख्य दिग्गदाः स्यन्दनास्तया ।
 हताश्च हन्यमानाश्च पातितश्चैव सर्वजः । अथारोहाः समायाश्च क्षरिताः पत्तिभिर्हताः ।
 शदिभिः पत्तिमहाश्च निहता युधि शेरतैः । हृदितानीव पद्मानि प्रक्षान्ता इव च खगः ।
 हतानां वदमान्यासन् गावाणि च महाहवे । रूपाण्यव्यर्थकान्तानि दिग्गदायनृषां नृप ।
 समुज्जानीव वक्ताणि त्रयुर्दुर्द्वंशतां परां ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कलपुद्गे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हस्तिभिन्तु महामाकाशव पुच्छेण चोदिताः । धृष्टद्युम्नं जिघासन्तः कुङ्काः पादतमभयुः ।
 प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रवरा गजयोधिनः । अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च मानधाक्षसल्लिखिताः ।
 मेकलाः कोशला मद्रा दक्षार्णा निषधास्तया । गङ्गपुद्गेषु कुक्षलाः कलिङ्गैः सह भारत ।
 शरतेऽमरनारथैर्यष्टिमान् दवानुदाः । सिपिपुष्टे ततः श्वर्ने पाञ्चालवल्गमाहवे ।
 तान् मिमर्दयिषुचागान् पार्थ्व्यङ्गुठाङ्गुष्ठैश्च । चोदितान् पार्श्वतो वायेश्वराः परैरभयोदयत् ।
 एकैतं दशभिः पट्टिरष्टाभिरपि भारत । दिग्गदानभिर्विनाश विभ्रैर्गिरिनिभान् ॥ २२ ॥
 प्रच्छाद्यमान दिग्दैर्भैरिव दिवाकरं । प्रययुः पाण्डुपाञ्चाला नदन्तो निश्रितायुधाः ।
 ताद्यागागनभिवर्पन्तो व्यातन्तोतलनादितैः । वीरनृष्यं प्रमृग्यन्तः शूरास्तत्प्रमेदितैः ।

समार्णगुणं चापं किञ्चा तस्य महान्विः । निपपात ततो भूमौ च्युतः सप्य इवाम्बरात् ।
 अयान्यद्भुनुरादाय सहदेवः प्रतापवान् । दुःशासनाय चित्रेण वाणमन्तकरः ततः ।
 तमापतन्तं विशिखं दमदण्डोपमन्त्रिणं । खड्गेन श्रितधारेण द्विधा चिक्षेद कौरवः ।
 ततस्तं निशितं खड्गमाविध्य द्युधि सत्वरः । धनुस्त्रान्यत् समादाय शरं जपाद् वीर्यवान् ।
 तमापतन्तं सहसा निक्षिप्रं निशितैः शरैः । पातयामास समरे सहदेवो हसन्निव ।
 ततो बाणस्थितः पट्टिं तव पुत्रो महारथे । सहदेवरथं दूषे प्रेययामास भारत ।
 तच्छरान् समरे राजन् वेगेनापततो बहून् । एकैकं पञ्चभिर्बाणैः सहदेवो न्यहन्तत ।
 सन्निवाथ्य महाबाणोस्तव पुत्रेण प्रेषितान् । अयासौ सुबहून् बाणान् प्रेययामास मंथुरे ।
 तान् बाणोस्तव पुत्रोऽपि क्षिप्तैकैकं चिभिः शरैः । जनाद् सुमहानाद् दारपाणो वपुन्मरं ।
 ततो दुःशासना राजन् विद्धा पाण्डुसुतं रथे । शरार्थं नवभिर्बाणैर्भ्रात्रेयस्य समर्पयत् ।
 ततः क्रुद्धो महाराज सहदेवः प्रतापवान् । समाधत्त शरं घोरं मृत्युकालान्तोत्पापम् ।
 विह्वल बलवशात् तव पुत्राय सोऽष्टजन् । स तं निर्भिद्य वेगेन भित्ता च क्वचं महत् ।
 प्राविशद्भरणीं राजन्वल्मीकमिव पञ्चगः । ततः संमुमुहे राजंस्तव पुत्रो महारथः ।
 मूढधैर्यं समलोक्य शरार्थिस्तरिता रथे । श्रपोवाह भृशं बलौ बध्यमानः श्रितैः शरैः ।
 पराजित्य रथे तन्तु कौरव्य पाण्डुनन्दनः । दुर्व्याधनबलं वृष्ट्वा प्रममाय समन्ततः ।
 पिपीलिकपुटं राजन् प्रयाय मूढशरो हवा । तथा सा कौरवी सेना स्मृतिता तेन भारत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सहदेवदुःशासनयुद्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुलं रमथं युद्धे द्रावयन्तं वरुधिनीं । कर्णो वैकर्त्तनो राजन् वारयामास वै हवा ।
 नकुलस्त ततः कर्णं प्रहसन्निदमब्रवीत् । चिरस्य वत दृष्टोऽहं दैवतैः सौम्यचक्षुषा ।
 पश्य मां त्वं रथे पापं चतुर्विधमागतं । त्वं हि मूलमनर्थानां वैरस्य कलहस्य च ।
 तद्दोषात् कुरवः क्षीयन्तः समासाद्य परस्परं । तामस्य समरे हता छतकृतोऽसि विजयः ।
 श्वमुक्तः प्रत्युवाच नकुलं सुतनन्दनः । सदृशं राजपुत्रस्य ध्वनिमस्य विधेयतः ।
 प्रहरस्य च मे वीर पश्यामस्तव पैतृथं । कर्म कृत्वा रथे शूर ततः कथितुमर्हसि ।
 अनुक्रां समरे तात शूरा सुधन्नि शक्तिः । प्रयुध्यस्व मया श्रद्धा हनिष्ये दर्पमेव ते ।
 इत्युक्त्वा प्राहरतूर्णं पाण्डुपुत्राय सुतञ्च । विव्याध धैर्यं समरे विषप्रत्या मिलीमुखैः ।
 नकुलस्त ततो विद्धः सुतपुत्रेण भारत । शत्रोव्याशोविषप्रत्यैः सुतपुत्रमवितथ ।
 तस्य कर्णो धनुर्निहन्ता स्वर्णपुद्गैः त्रिणाशितैः । विंशता परमेष्वायः शरैः पाण्डवमर्हन् ।
 ते तस्य कवचं भित्ता पपुः शोषितमाधेव । आशोविषा यया नागा भित्ता गां वक्षिं वक्षुः ।
 अयान्यद्भुनुरादाय हेमशृङ्गं दुरासदं । कर्णं विव्याध विंशत्या भारयिष्य त्रिभिः शरैः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा । पुरमेव सुतोत्प्रेण कर्णस्य धनुर्निहन्त

अथैनं ह्रिन्नधनानं सायकानां श्रुतैस्त्रिभिः । आज्ञे प्रहसन् वीरः सर्वलोकमहारथं ।
 कर्णमभ्यर्क्षितं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेण मारिष । विस्मयं परमं जम्भूरयिनः सह दैवतः ।
 अयान्यद्भुतुरादय कर्णे वैकर्त्तनस्तदा । नकुलं पञ्चभिर्वाणैर्व्वन्दुश्रे समारपयत् ।
 तवक्षेरय तैर्वाणैर्मोद्रीपुष्पा व्यरोचयत् । खरस्त्रिभिरिवादित्यो भुवनं विस्मजन् प्रभं ।
 नकुलस्य ततः कर्षे विद्वा सप्तभिराशुगैः । अयास्य धनुषः कोटिं पुनस्त्रिच्छेद मारिष ।
 शोऽन्यत् कार्मुकमादाय समरे वेगवत्तरं । नकुलस्य ततो वाणैः समन्ताच्छादयन्दिशः ।
 शङ्काद्यमानः सहसा कर्षेपापच्युतैः श्रैः । चिच्छेद च शरोस्त्रैश्च श्रैरेव महारथः ।
 ततो वाणमयं जालं विततं योषि दृश्यते । खघोतानामिव श्रुतैः सम्यतद्विधियानभः ।
 तैर्विभुनैः शरश्रुतैश्चादितं गगनं तदा । शूलभागां यथा प्रतैस्तददायोदिशाम्यते ।
 ते शरा हेमविकृताः सम्यतनो मुञ्जशुङ्गः । श्रेणीकृता व्यकाशन्त कौस्तुभः श्रेणीकृता हवः ।
 वाणजालादुते योषि च्छादिते च दिवाकरे । न स सम्यतते भूयः किञ्चिदप्यन्तरीवगं ।
 निरुद्धे तत्र मार्गे च शरश्रुतैः समन्ततः । व्यरोचेतां महात्मानो कासस्तथाविबोदितौ ।
 कर्षेपापच्युतैर्वाणैर्धमानास्तु सोमकाः । अवलोचयन् राज्ञे वेदनात्तां श्रमाद्विताः ।
 नकुलस्य तथा वाणैर्धन्यमाना जम्भूतवः । व्यशौक्यं दिशो राजन् वाननुषा हवामुदाः ।
 ते क्षेपे इत्यमनि तु तांशु दिशैर्धन्यश्रैः । शरपातमपाक्रम्य तञ्जतुः प्रेक्षिके तदा ।
 प्रोत्सारितमने तस्मिन् कर्षेपाण्डवयोः श्रैः । अविधेतां महात्मानावन्योन्यं शरवृष्टिभिः ।
 विदधेयनौ दिव्यानि ब्रह्माणि रणमूर्द्धनि । च्छादयनौ च सहसा परस्परवैविध्या ।
 नकुलेन शरा मुक्ताः कङ्कवर्धिणवाससः । सुतपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठत यथामरैः ।
 तथैव सुतपुत्रेण प्रेषिताः परमाहवे । पाण्डुपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्ताम्बरे शराः ।
 शरवैद्यमविष्टौ तौ ददृशते न केचन । सूर्याचक्रम्यौ राजन् काद्यमानौ घनैरिव ।
 ततः कुट्टो रणे कर्षेः कृत्वा घोरतरं वपुः । पाण्डवं चादयामास समन्ताच्छरवृष्टिभिः ।
 शोऽतिच्छेदो महाराज सुतपुत्रेण पाण्डवः । न चकार व्यथा राजन् भास्वरो जलदैर्धया ।
 ततः प्रहस्याधिरयिः शरज्जासानि मारिष । प्रेषयामास समरे शतश्रेष्ठ सशस्त्रः ।
 एकच्छापमभूत् सर्वं तस्य वाणैर्धन्यहात्मनः । अधश्चाधैव सञ्जग्रे सम्यतः शरेरत्तमैः ।
 ततः कर्षे महाराज धनुस्त्रिच्छा महात्मनः । शरयिं पातयामास रथनोऽजडूषखिव ।
 ततोऽप्यायतुरायास्य षट्पुभिर्धिश्रुतैः श्रैः । यमस्य भवनं तूर्णं प्रेषयामास भारत ।
 अयास्य न रथं दिवं तिलश्रे व्यधमच्छरेः । पताकासफरपांस्य गदां यत्रञ्च मारिष ।
 इतश्चन्द्रस्य तथैव शर्मोपकरणानि च । हतायो विरययैव विवर्षा च विनाश्वते ।
 अतीत्यं रथाभूषे परिधं यत्नं भिद्यतः । तमुद्यनं महाघोर्त् परिधं तस्य सुतक्रः ।
 यद्वनत् धापकेराजन् घृतीक्ष्णोऽभारवापनैः । व्यायुधक्षेत्रमासस्य श्रैः यपतपर्मभिः ।

६५

६६

६७

६८

६९

७०

अर्द्धयद्वज्रभिः कर्णो न चेन्न समपीडयत् । स हन्यमानः समरे कृतास्त्रेण वृत्तो यथा ।
 प्राद्रवत् सरसा राजवक्रकुलो व्याकुलेन्द्रियः । तमभिद्रुत्य राधेयः प्रहसन् वै पुनः पुनः ।
 सञ्जमस्य धनुः कण्ठे व्यासृजत भारत । ततः स शूराग्रं राजन् कण्ठापकमहद्वज्रम् ।
 परिवेशमनुप्राप्तो यथा स्याद्वोचि चन्द्रमाः । यथैव चाविता मेघः प्रकृत्वापेन मोहितः ।
 तमवतीक्षतः कर्णो व्यर्थं व्याहतवानधि । वदेदानीं पुनर्हृष्टो वध्यमानः पुनः पुनः ।
 मायोत्थोः कुहभिः सार्द्धं बलवद्भिश्च पाण्डवः । सट्टमैकात युधामन्युः शौडां मा कुह पाण्डव ।
 गृहे वा गच्छ मत्त्रेय यत्र वा कृष्णकालौ । एवमुक्त्वा महाराज व्यसञ्जय तं तदा ।
 बधप्राप्तुम् तं शूरो जाह्नवदूर्ध्वविचक्षितः । सखा कुन्त्या वधो राजकुलं रणं व्यसञ्जयत् ।
 विस्मृतः पाण्डवो राजन् सूतपुत्रेण धन्विना । शौडमिव जगामाय युधिष्ठिररथं प्रति ।
 आरौह रथस्यापि सूतपुत्रप्रतापितः । निःश्वसन् दुःखसन्तप्तः कुम्भान् इव पद्मगः ।
 तं विजित्वाऽथ कर्णोऽपि पाञ्चालांस्त्वगितो यथा । रथेनातिपताकेन चन्द्रवर्धनेन च ।
 तवाक्रन्दो महानासीत् पाण्डवानां विश्राम्यते । द्रुपुः सेनापतिं यान्तं पाञ्चालानां रथमजान् ।
 तवाकरोन्महाराज कदलं सूतनन्दनः । मधं प्राप्ते दिनकरे चन्द्रवद्विचरन् प्रभुः ।
 भग्नचक्ररथैः कञ्चित् क्षिप्रध्वजपताकिभिः । हताथैस्तशूरेभ्यः प्रभवाथैश्च मारिषः ।
 द्विपमानानपश्याम पाञ्चालानां रथमजान् । तत्र तत्र च सञ्चान्ता विचेरुरयकुञ्जरः ।
 दानाद्रिपरिदग्धाश्च यथैव सुर्महाबलैः । भिन्नकुम्भार्द्रवधिराश्विष्वक्पदाश्च वारणाः ।
 द्विजगावावराश्वैश्च क्षिप्रबाणधयोऽपरे । द्विजान्नाथोव समेतुर्हन्मनाना महात्मना ।
 अपरे चाविता नागा नाराचव्रतोमरैः । तमेवाभिमुखं जग्मुः शूलभा इव पावकं ।
 अपरे निष्ठनन्तश्च व्यदृश्यन्त महाद्रिपाः । चरन्तः शोषितं गात्रिर्नागा इव जलखवाः ।
 उरन्मूढैर्बिम्बुकाश्च बालबन्धैश्च वाजिनः । राजतैश्च तथा कांथैः शैवर्षैश्चैव भूषणैः ।
 शीर्णाश्चामरपक्षैश्च खड्गैश्च विवर्जितान् । चामरैश्च कुथाभिश्च दण्डपैः पतितैरपि ।
 निहतैः शदिभिश्चैव शूरीराहवमोहितैः । अपश्याम रथे तत्र आस्यमानान् हयोत्तमान् ।
 प्रायैः खड्गैश्च भङ्गान्तांष्ट्रिभिश्चापि भारत । हयवादीनपश्याम कञ्चुकोष्णोपधारिणः ।
 निहतान् वधमानांश्च वेपथानांश्च भारत । नानाज्जावयवैर्दोषांश्चैव तथैव भारत ।
 रथान् हेमपरिष्कारान् शंयुक्तान् जवैनर्हयैः । आस्यमानानपश्याम हतेषु रथेषु द्रुतं ।
 भग्नचक्रवरान् कांक्षिद्गप्रचक्रांश्च भारत । विपताकध्वजांश्चान्यान् द्विषादण्डवन्मुरान् ।
 विहताद्यदिनस्यैव धावमानांस्ततस्ततः । सूतपुत्रशरैस्तोत्तैर्हन्मनानान् विश्राम्यते ।
 विप्रधांश्च तथैवान्यान् स्रज्जलांश्च हतान् वदन् । तारकाजालभङ्ग्यान् वरघण्डादिशोभितान् ।
 नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कितान् । वारणानुपश्यामो धावमानान् समन्ततः ।
 मिरांसि बाह्वनूयं च्छिन्वानान्गोस्तथैव च । कर्णचापयुतेनैवैरपश्याम समन्ततः ।

८९

८९

८९

८९

८९

८९

महान् व्यतिकरो रौद्रो योधानामवपद्यत । कर्णसायकनुदानां युध्यताञ्च श्रितैः श्रैः ।
 ते वध्यमानाः समरे स्रुतपुच्छेण सृञ्चया । तमेवामिमुखं यान्ति पतद्वा इव पावकं ।
 तं दहन्तमनीकानि तत्र तत्र महारथं । चक्षिया वर्ज्ययामासुर्युगान्ताग्निभिर्बालनं ।
 शतश्रेयास्तु ये वीराः पाञ्चालानां महारथाः । तान् प्रमग्नान् द्रुगावीरः श्रुतो विकिरञ्चरैः ।
 अभ्यधावत तेजस्वी विशेषैकवचध्वजान् । पातयामास तान् वायैः स्रुतपुच्छो महावसः ।
 मथ्यन्दिनमपुत्राप्तो भूतानीव तमोनुद ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णयुद्धे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ युयुत्सु तव पुत्रस्य द्रावणं वलं महत् । उलूको न्यपतन्तूर्ध्वं तिष्ठतिष्ठति चाप्रवीत् ।

युयुत्सु ततो राजन् श्रितधारेण पचिषा । उलूकं ताडयामास वर्ज्येषु महावसं ।

उलूकस्तु तत कुञ्जस्य पुत्रस्य संयुगे । सुरेण धनुर्बिन्वा तापयामास कथिना ।

तदपाञ्च धनुर्बिन्वं युयुत्सुर्बलवत्तरं । अन्यदादत्त सुमहत्पापं धरकलोचन ।

शालुनिस्तु तत यथा विव्याध भरतर्षभ । सारथिं विभिरानर्च्छत्तच्च भूयो न्यविध्यत ।

उलूकस्तान् विशाया विद्धा स्पर्शविभूषितैः । श्रयाञ्च समरे कुड्डो ध्वजश्चिच्छेद काञ्चनं ।

स चिच्छेद्यपि सुमहान् शीर्ष्यमानो महाध्वजः । पपात प्रमुखे राजन् युयुत्सोः काञ्चनध्वजः ।

ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा युयुत्सुः क्रोधमूर्च्छितः । उलूकं पञ्चभिर्बाणैराजयान सनाम्नरे

उलूकस्तस्य समरे तैलधातेन मारिष । बिरश्चिच्छेद भवेन यन्तुर्भरतसत्तम ।

तच्छिखमपतद्भूमा युयुत्सोः सारथ्येस्तादा । तारारूपं यथा चित्रं निपपात स्रोतोत्ते ।

जघान चतुरोऽप्याञ्च तच्च विव्याध सप्तभिः । शोऽतिविद्धो बलवत् प्रत्यपायाद्रथान्तरं ।

तं निज्जित्य रथे राजसुलूकस्तरितो यथा । पाञ्चालान् सृञ्चयाश्चैव विनिघ्नचिञ्जितैः श्रैः ।

शतानीकं महाराज श्रुतकर्मा सुनस्रव । व्यस्रुतयश्चक्रे निमेषार्द्धादसम्भ्रमः ।

हतानि तु रथे तिष्ठन् शतानीको महारथः । गदो घिलेप संकुञ्जस्य पुत्रस्य मारिष ।

स हस्ता हान्दन् भस्त्र हयाश्चैव समारथीन् । पपात धरणीं द्रुपं दारयन्तीव भारत ।

तावुमौ विरथौ वीरौ कुरुक्षेत्रे कीर्त्तिवर्द्धना । व्याक्रमेतां युद्धान्तुः प्रेक्ष्यमाथैः परस्परं ।

पुष्टस्तु तव सन्मानी विविशो रथमारुहत् । शतानीकोऽपि लरितः प्रतिविश्वरथं गतः ।

सुतधोमनुं शङ्खनिविद्धा तु निशितैः श्रैः । नाकमयत् सुसंकुड्डो वायौघ इव पर्वतः ।

सुतधोमनुं तं दृष्ट्वा पितुरत्यन्तवैरिणं । शरैरेकसाहसैश्चादयामास भारत ।

तान् श्रान् शकुनिर्ध्वं चिच्छेदान्यैः पतविभिः । लम्पस्यित्रयोधो च जितकाशो च संयुगे ।

निशार्थं समरे चापि शरांस्तान्निशितैः श्रैः । आजयान सुसंकुड्डः सुतधोमन्निभिः श्रैः ।

तस्यायान् केतनं स्रुतं तिष्ठन्ना व्यधमञ्चरैः । श्लाघस्तव माहाराज तत उज्जुगुञ्जनाः ।

हतायो विरथयैव स्त्रिंशकृत्य मारिष । धन्वी धनुर्धरं गच्छ रथाद्भूमावतिष्ठत ।

यच्छजत् सायकांश्चैव खर्षपुङ्गवान् शिलाश्रितान् । कादयामास समरे तव श्यालस्य तं रथं ।

श्लभानामिव श्रतान् शरश्रतान्महारथः । रथोपगान् समीक्ष्य विद्यथे नैव शैबलः ।

प्रममाय शरांस्तस्य शरश्रतैर्महायथाः । तत्रातुष्यन्त योधाश्च पिङ्गाद्यापि दिवि क्षिताः ।

सुतशोमस्य तत् कथं दृष्ट्वा यद्वैयमहुतं । रथस्थं ब्रकुनिं यत्तं पदानिः समयोधयत् ।

तस्य तोह्रैर्महावैर्महे । सन्नतपन्मंगिः । व्यहनत् कार्युर्गं राजंस्त्रयोरांरथैव सर्वश्रः ।

स श्चिन्नधन्वा विरथः खड्गमुचम्य चानदत् । वैदूर्योत्पलवर्णामं दन्तिदन्तमयस्रं ।

भ्रात्र्यमाथं ततस्तानु विमलान्तरवर्षं । कालदण्डोपमं मेने सुतशोमस्य धीमतः ।

सोऽवरत् सहसा खड्गी मण्डलानि सहस्रश्रः । चतुर्दश महाराज शिवाचलसमन्वितः ।

भ्रान्तमुह्यन्तमाविद्धमायुतं विभुतं हतं । सत्यातं समुदोर्षस्य दर्शयामास संयुगे ।

शैबलस्तु ततस्तस्य शरांश्चिषेप शीर्थवान् । तानापतत श्वाशु चिच्छेदं परमाग्निना ।

ततः कुङ्गे महाराज शैबल पुनरेव च । प्राहिणोत् सुतशोमाथ शरानाशोविशेषमान् ।

चिच्छेद तांस्त खड्गेन शिचया च बलेन च । दर्शयन् लाघवं युद्धे ताह्यतुल्यपराक्रमः ।

तस्य सञ्चरतो राजन्मण्डलावर्तने तदा । क्षुरमेण सुतो ह्येव खड्गं चिच्छेद स्रग्भं ।

स श्चिन्नः सहसा भूमौ निपपात महानभिः । अर्हमस्य स्थितं हस्ते सुहरोक्तच भारत ।

द्विजमाहाय निक्षिप्रमवमुत्त पदानि पट् । प्राविध्यत ततः श्रेय सुतशोमो महारथः ।

स श्चिन्ना सगुणश्चापं रणे तस्य महात्मनः । पपात धरणीं हृष्ये खर्ववज्रविभूषितं ।

सुतशोमस्ततोऽगच्छत्कुतकीर्त्तेश्वहारयं । शैबलोऽपि धनुर्यद्वा घोरमन्यत् सुदुर्जयं ।

अभ्ययात् पाण्डवानोक्तं निग्नन् श्चुगणान् बह्वन् । तत्र नाहो महानाशोत् पाण्डवानां विश्राम्यते ।

शैबल समरे दृष्ट्वा विचरन्तमभोतवत् । तान्यनोक्तानि दृष्ट्वाणि श्रज्वन्ति महानि च ।

द्राव्यमाणान्यदृश्यन्त शैबलेन महात्मना । यथा दैत्यचमूं राजन् देवरात्रो ममर्द्द ह

तथैव पाण्डवी सेना शैबलेधो व्यनाश्रयत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सुतशोमशैबलयुद्धे षष्ठविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्टुष्यं ह्येषा राजन् वादयामास संयुगे । यथा दृष्ट्वा वने शिब शरभो वारयेंमुधि ।

निबद्धः पार्थत्वेन गौतमेन बलीयसा । पदात्पदं विचलितं नाशकत्तच भारत ।

गौतमस्य रथं दृष्ट्वा दृष्टुष्यरथं प्रति । विचेसुः सर्वभूतानि चयं प्रापस्त मेनिरै ।

तत्रावीचन् विमनशो रथिनः वादिनस्तथा । द्रोणस्य निधनाच्चूनं संकुङ्गे दिपदामरः ।

शारत्तो महोत्तमा दिव्यास्त्रविदुदारथोः । अपि स्त्रिभवेदस्य दृष्टुष्यस्य गौतमात् ।

अपोपं वाहिनीं छद्वा मुच्येत महता भयात् । अयथं प्राज्ञः सर्वोच नो ह्यन्यात् समानात् ।

पादुभं दृश्यते रूपमन्तकप्रतिमं धर्मं । गमिष्यत्यस्य पदवीं भारद्वाजस्य गौतमः ।

आचार्यः प्रिपहस्तस्य विजयी च सदा युधि । अस्त्रवान् वीर्यसम्पन्नः क्रोधेन च समन्वितः ।
 पार्यतस्य महायुद्धे विमुखाऽद्याभिलक्ष्यते । इत्येवं विविधा वाचस्त्रावकानां परैः सह ।
 व्ययूयन्त महाराज तयोस्त्रय समागमे । विनिःश्वस्य ततः क्रोधात् रूपः प्रारलतो नृप ।
 पार्यतश्चाद्दयामास निशेष्टं सर्वमर्थसु । स हन्यमानः समरे भौतमेन महात्मना ।
 कर्त्तव्यं न स्र जानाति भोधेन मत्ता दृतः । तमब्रवीत्तोता यन्ता कश्चित् चेमुन पार्यत
 ईदृशं व्यसनं युद्धे न ते दृष्टं मया कश्चित् । दैवयोगाक्तु ते वाणा न्यपतन्मर्धमेदिनः ।
 प्रेषिता दिजमुख्येन मर्षाण्डुहिश्य सन्ततः । व्यवर्त्तये रथं त्वर्यं नदीवेगमिवार्णवात् ।
 श्रवथा ब्राह्मणे मन्ये धेम ते विक्रमो हतः । धृष्टद्युम्नस्यतो राजन् शनकैरवग्रीदधः ।
 मुह्यते मे मनस्तात गाचस्त्रेदस्य जायते । वेपथुस्य शरीरे मे रोमईषं जायते ।
 बर्जयन् ब्राह्मणं युद्धे शनैर्यथाहि यतोऽर्जुनः । शर्जुनं भीमसेनं वा समरे प्राय शरये ।
 चेममद्य भवेदेवमेवा मे गैष्ठिकी मतिः । ततः प्रायान्महाराज शरयिस्त्ररयन् हयान् ।
 यतो भीमो महेष्वाधो युयुधे तव केनिकैः । प्रदुतस्य रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य मारिष ।
 किरन् शरव्रतान्धेव गौतमोऽनुययौ तदा । शङ्खं च पूरयामास मुञ्जभुञ्जरिन्दमः ।
 पार्यतं चावयामास महेष्टो नमुषिं यया । शिखण्डिननु समरे भीष्मस्यैव दुरासदं ।
 शार्दिंको वारयामास सयन्निव मुञ्जभुञ्जः । शिखण्डो तु समासाद्य हृदिकानां महारथं ।
 पञ्चभिर्विश्रितैर्महैर्ज्वरुदेभ्यः सयाहनत् । कृतवर्था तु संकुडो भिन्ना यस्या पतचिभिः ।
 धनुर्केन चिच्छिद हसन् राजन्महारथः । अयान्यद्दुनुरादाय द्रुपदस्यात्मनो बली ।
 तिष्ठतिष्ठति धनुडो शार्दिंको प्रायभापत । ततोऽस्य नवतिं वाणान् स्कण्पुत्तान् सुतेजनान् ।
 प्रेषयामास राजेन्द्र तेऽप्याधग्यन्त वर्षेभ्यः । शितयांस्तान् समासस्य पतितैः च महीतले ।
 कुरंगेण सुग्रीहेन कार्भुकं चिच्छिदे श्वरं । अथैनं ह्यिन्द्रधन्वानं भग्यद्रुमिवधंभं ।
 अश्वतोषा मर्गैः दृष्ट्वा बाह्योदरस्य चापयत् । कृतवर्था तु संकुडो माथैः घतविघतः ।
 वशाम रुधिर माथैः कुम्भश्लादिगोदकं । रुधिरस्य परिक्रियः कृतवर्था नराजत ।
 वर्षेण छेदिता राजन् यथा गैरिकपर्वतः । अयान्यद्दुनुरादाय समागणयुषे प्रभुः ।
 शिखण्डिन् वापगणैः स्कन्धदेवैः स्यताडयत् । स्कन्धदेवैः स्थितैर्भाथैः शिखण्डो तु न्यराजत ।
 ब्राह्मप्रमाथाविपुलः सुमहान् पादयो यया । तापनोन्मं श्वरं शिखा रुधिरस्य समुचिती ।
 अयान्यद्दृष्ट्वा भिन्ना रेजतुर्ध्रुवभासि । अयान्यस्य संधे यज कुम्भाथौ तौ महारथौ ।
 रथान्वाधैरतुल्यैः सगजानि बह्वजः । कृतवर्था महाराज पार्यतं निश्चितैः शरैः ।
 रथे विधाप्य शत्रूनां स्त्रकेपुङ्खैः शिखाश्रितैः । मनोऽस्य समरे प्राणं भाजः प्रहरतामरः ।
 अशितः भकर धोरं व्यधृश्रवयाभितः । स तेनाभिहतो राजन् मूर्च्छामास्य समाविहत् ।

१०४

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

ध्वजयष्टिश्च सहस्रा शिथिले कम्पलादृतः । अपोवाह रणानूर्णं सारयोरथिनाम्नरं ।
 चादिक्यप्रसन्तं निःशयन्तं पुनः पुनः । पराजिते ततः शूरे द्रूपदस्यात्मने प्रभो ।
 व्यद्रवन्तं पाण्डोभेना वध्यमाना समन्ततः ।

१०२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्गे पञ्चिमाध्यायः ॥ २६ ॥

॥ पञ्चय उवाच ॥ श्वेतार्थोऽय महाराज व्यधमन्तावकं बलं । यथा वायुः समासाद्य हूलराग्निं समन्ततः ।

प्रत्युद्ययुस्त्रिगर्नास्तं शिवयः कौरवैः सह । शान्ताः संश्रक्तान्यैव नारायणवत्स यत् ।

सत्यसेनस्यद्देवो मित्रदेवः सुतञ्जयः । शैशुनितियिवसेनस्य मित्रवर्षा च भारत ।

सुशर्मा वसुधर्मा च सुवर्षा चैव भारत । विगर्जराजः समरे भ्रातृभिः परिवारितः ।

पुत्रैश्चैव महेष्वायैर्भानास्रविशारदैः । व्यसजन्त प्रघातान्किरन्तोऽर्जुनमाहवे ।

१०३

अभ्यवर्तन्त सहसा वार्थ्याया इव सागरं । ते तर्जुनं समासाद्य योधाः श्रतसहस्रशः ।

अगच्छन् विलयं सर्वे तार्क्ष्यं दृष्टुं पन्नगाः । ते हन्यमानाः समरे नाजङ्गः पाण्डवं रथे ।

हन्यमाना महाराज ब्रलभा इव पावकं । सत्यसेनस्त्रिभिर्बाणैर्बिभ्याध युधि पाण्डवं ।

मित्रदेवस्त्रिपक्षा तु चन्द्रसेनस्तु सप्तभिः । मित्रवर्षा चित्रप्रत्या शैशुनितियापि सप्तभिः ।

शत्रुञ्जयस्तु विंशत्या सुशर्मानवभिः शरैः । च विद्वेदा वज्रभिः संखे प्रतिविष्याथ तावृपान् ।

१०४

शैशुनित सप्तभिर्बिज्जा सत्यसेनं विभिः शरैः । शत्रुञ्जयश्च विंशत्या चन्द्रदेवं तथाऽष्टभिः ।

मित्रदेवं शतेनैव श्रुतसेनं विभिः शरैः । नवभिर्भिवर्षाणां सुशर्माणां तथाऽष्टभिः ।

शत्रुञ्जयश्च राजानं हला तत्र शिलाशितैः । शैशुनितः सशिरस्त्वारथं शिरः कायादपाहरत् ।

त्वरितस्यद्देवश्च शरैर्बिन्धे यमचर्यं । तथेतरास्महाराज यतमानास्महारयान् ।

पञ्चभिः पञ्चभिर्बाणैरैकेकं प्रत्यवारयत् । सत्यसेनस्तु संकुटलोमरं व्यसजन्महत् ।

१०५

समुद्दिश्य रथे क्षणं विहनादं ननाद च । स निर्भिद्य भुञ्जे मयं माधवस्य महात्मनः ।

अयस्मयो हेमदण्डो जंगम धरर्षो तदा । माधवस्य तु विद्वस्य तोमरेण महारथे ।

प्रतोदः प्रापतद्वृक्षाद्रस्मयस्य विशास्यते । वासुदेवं विभिन्नाङ्गं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः ।

क्रोधमाहारयत्क्रोधं क्षणक्षेदमुवाच च । प्रापयाथान्महामाहो सत्यसेनं प्रति प्रभो ।

यावदेनं शरैस्त्रैणैर्नयामि यमसादनं । प्रतोदं दृष्ट्वा शैशुनित्पु रग्नोऽनपि यया पुरा ।

१०६

वाहयानास तानयान् सत्यसेनरथं प्रति । विषकसेनन्तु निर्भिद्य दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः ।

सत्यसेनं शरैस्त्रैणैरथिना महारथः । ततः सुनिशितैर्भक्षै राश्रस्रस्य महश्चिरः ।

कुण्डलोपचितं कायात् चकत्ते श्रतनान्तरे । तं निरुत्य श्रितैर्बाणैर्भिवर्षाणामाधिपत् ।

वत्सदन्तेन तीक्ष्णेन सारथिस्त्रास्य मारियः । ततः प्रव्रजतेर्भुयः संश्रक्तगणान् वनो ।

पातयामास संकुटः श्रतत्रोऽय सहस्रशः । ततो रजतपुङ्गेन राजन् शीघ्रं महात्मनः ।

१०७

मित्रसेनस्य चिह्नं दृष्ट्वा धुरिमेण महारथः । सुशर्माणं सुसंकुटो जनुदेवो समाहनत् ।

ततः संग्रहकाः सर्वे परिवार्य धनञ्जयं । श्वेतोषधैर्मृदुः कुड्मा नादयन्तो दिशो दध् ।

श्रमार्द्रितस्तु तैर्विष्णुः शक्रतुल्यपराक्रमः । रैन्द्रमस्तममेयात्मा प्रादुश्यके महारथः ।

ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन् विश्राम्यते । ध्वजानां द्विद्यमानानां कार्मुकाणाञ्च मारिष ।

रयानां सपताकानां तूष्णीराणां युगेः सह । श्रुवाणामथ चक्राणां घोत्राणां रश्मिभिः सह ।

कूबराणां वरुणानां प्रवल्कानाञ्च संयुगे । श्रयानां पतताञ्चापि प्रायानाम्यष्टिभिः सह ।

गदानां परिघाणाञ्च शक्तिमरुपट्टिभिः । शतघ्नानां सचक्राणां भुज्राणाञ्चैरभिः सह ।

कण्डसूचार्जुनानाञ्च केयूराणाञ्च मारिष । हाराणामथ निष्काणां तनुचापाञ्च भारत ।

ह्रस्वाणां व्यजनानाञ्च शिरसां मुकुटैः सह । असूयत महाशब्दस्तत्र तत्र विश्राम्यते ।

सलुण्डालानि स्त्राणि पूर्णचन्द्रनिभानि च । शिरासुर्बोमदृश्यन्त ताराजालमिवामरे ।

सुखगोनि सुवासिभि चन्द्रेणोचितानि च । शरीराणि व्यदृश्यन्त निहतानां महीतले ।

गन्धर्वमगराकारं घोरमायोधनं तदा । लिहन् राजपुत्रैश्च चक्षिदैश्च महाबलैः ।

हस्तिभिः पतितैश्चैव तुरङ्गैश्चामवमही । अगम्यरूपा समरे विभीषेतिव पर्वतैः ।

नासीचक्रपयस्तत्र पाण्डवस्तु महात्मनः । निघ्नतः प्राचवान् भूतैर्हस्त्यैश्च शास्त्रतो महत् ।

श्रातश्चादिव सीदन्ति रयचक्राणि मारिष । चरतस्तस्य संगमे तस्मिन् लोहितकर्दमे ।

सीदमानानि चक्राणि समूहसुराणा भृशं । अमेष महता युक्ता मनोमात्सरं हयः ।

वधमानस्तु तन् चैवै पाण्डुपुत्रेण धृष्टिना । प्राचशो विमुखं सर्वं नावतिष्ठत भारत ।

तान् जिह्वा समरे जिष्णुः संग्रहकगणान् बहून् । विरराज तदा पाँथा विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संग्रहकगणे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिर महाराज विस्मजन्तं शरान् बहून् । स्वयं दुर्योधनो राजा प्रत्यगृह्णादभीतवत् ।

तमापतन्त सद्यसा तव पुत्र महारथ । धर्मराजो द्रुत विद्धा तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।

स तु त प्रतिवियाध नवमिर्निश्चितैः शैः । सारयिष्ठास्त भवेन भृशं कुड्मोऽभ्युत्ताडयत् ।

ततो युधिष्ठिरो राजन् स्वर्णपुत्रान् श्लिषीमुखान् । दुर्योधनाय चिबेप चयोदश मिलाश्रितान् ।

चतुर्भिर्युतैरे वार्धस्त्रास्त हन्ता महारथ । पञ्चमेन शिरः क्रायान् सारथेय समविषत् ।

पठेन तु ध्वजं राश्रः सप्तमेन तु कार्मुकम् । अष्टमेन तया खड्गं पातयामास भुवने ।

पञ्चभिर्नृपतिषापि धर्मराजोऽर्ह्यदृशम् । हतायास्तु रथात्तस्मादवमुद्य सुतस्तव ।

उत्तमं यत्पन्नं प्राप्ते भूमावेवावतिष्ठत । तन्नु लक्ष्मणते दृष्ट्वा कर्णेऽर्श्वेतिष्ठरादयः ।

अभयतन्त सद्यसा परोक्षन्तो नराधिपं । शय पाण्डुमुताः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरं ।

अन्वयुः समरे राजपुतो दृढमवर्जत । ततस्त्र्यंशसहस्राणि प्रावाचन्त महाशये ।

ततः किमकिञ्चाग्रहः प्रापुराभोग्रहोपते । यत्तन्मग्नश्च नृपमरे पाद्यालाः क्रौर्ये सह ।

परा भोः पम शम्भुन्मरणा वरवारणे । रयाश्च रयिभिः साङ्गं वधाय जयपादिभिः ।

दन्धान्यासन्महाराज प्रेक्षणीयानि संयुगे । विविधान्यथचिन्तानि ब्रह्मवन्मुक्तमानि च ।

ते शूराः समरे यत्नं चित्रं लघु च सुष्ठु च । अयुधन्त महावेगाः परस्परवधैषिणः ।

अन्यान्यं समरे जघ्र्युधाधनतमनुष्ठिताः । न हि ते समरं चक्रुः श्रुतो वै कथञ्चन ।

मुहूर्तमिव तद्युद्धमाश्रीन्मधुर्दशन । तत उन्नातवद्वाञ्छिर्भयं दामवर्जत ।

रथो नागं समासाद्य दारयन्निशितैः शरैः । प्रेषयामास कालाय शरैः मन्त्रपर्वभिः ।

नागा हयान् समासाद्य विक्षिपन्तो बह्वयणैः । दारयामासुरत्युषं तव तव तदा तदा ।

हयारोहाद्य बहवः परिवार्य हयान्तमान् । तल्लङ्घयरोयक्रुः स्यतन्तस्ततस्ततः ।

धावमानास्तत्संस्तु द्रवमानान्महागजान् । पार्श्वतः श्रुतस्यैव निजघ्न्यैवसादिनः ।

विद्राव्य च बह्वनयान्नागा राजन्मदीत्कटाः । विपाणैद्यापरे जघ्र्यर्धमृदुयापरे भग्नं ।

सायारोहाद्य तरगान् विपाणैर्विबधूषया । अपरे चिक्षिपुर्बिभूषान् मृष्टह्यतिवल्गाक्षदा ।

पादातिराहता नागा विवरेषु समन्ततः । चक्रुरार्धस्वरं घोरं दुद्रुवुश्च दिशो दश ।

पदातीनान् स्रजसा मद्रुतानां महाहवे । उन्मूष्याभरणं तूर्धमववमूरुषागिरे ।

निमित्तं मन्यमानास्तु परिणाम्य महागजाः । अमृष्टवर्षिभिर्दुयैव चित्वाप्याभरणानि च ।

तांस्तु तत्र प्रसक्तान् वै परिवार्य पदातयः । हयारोहाच्चिजघ्रुस्ते महावेगा वलोत्कटाः ।

अपरे हस्तिभिश्चैव खे विचिन्ता महाहवे । निपतन्तो विपाणार्धभग्नं विद्राः सुशिवितैः ।

अपरे महमा गृह्य विपाणैरेव स्रदिताः । सेलान्तरं समासाद्य केचित्तत्र महागजैः ।

दुष्टगावा महाराज विक्षिप्य च पुनः पुनः । अपरं व्यत्रनानीव विभ्रम्य निहता मृषे ।

पुरःकराद्य नागानामपरेषां विभ्राम्यते । शरीराण्यतिविह्वानि तत्र तत्र रणागिरे ।

प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेषेषु चापरे । निमृष्टोता भृशं नागाः प्रापन्तोमरशक्तिभिः ।

निमृष्टश्च च गजाः केचित् पार्श्वस्त्रैर्भग्नदाहणैः । रयाद्य सादिभिस्रव भंक्षिता न्यपतन् भुवि ।

सहयाः सादिनस्तत्र तस्मिन् महामृषे । भूमावमृष्टून् वेगेन सचर्षार्धं पदातिनं ।

तया सावरणान् काञ्चित्तत्र तत्र विभ्राम्यते । रयाद्यागाः समासाद्य परिरुष्टश्च मारिय ।

व्याविपन् सहसा तत्र पोररूपं भयानकं । नाराचैर्धिहताद्यापि गजाः पेतुर्धशवषाः ।

पञ्चतस्यैव मिसरं वज्रहर्म महोत्से । योधा योधान् समासाद्य मुष्टिमिष्येदन्तं युधि ।

केन्द्रेव्येन्यमाविष्य चिक्षिपुर्बिभूषुश्च । उद्यम्य च भुजानन्दे नि चियं च महोत्से ।

पदा घोरः समाकृत्य स्फुरन्तोऽप्यहरज्जिरः । पततद्यापरो राजन् विज्रहाराभिना गिरः ।

धीवतय तथैवान्यः शक्तं कार्ये न्यमञ्चयत् । मुष्टियुद्धं महाबाहोन् योधानां तत्र भारत ।

तया क्रमपहयैषो वाञ्छद्रुद्ध भैरवं । समासकृत्य चन्द्रेण श्विभ्रातफाया परः ।

प्रहार समरे प्राणाद्यानामक्षैरनेकधा । संश्लेषु च गोष्ठेषु वर्तमाने च सद्रुद्धे ।

कवन्भान्युत्थितानि स्युः शतशोऽयं सहस्रशः । शोकितैः विच्यमानानि ब्रह्माणि कवचानि च ।

महारागानुरागानि यद्याणीव यथाहरे । एवमेतन्महद्युद्धं दारुणं द्रष्टव्यमुभं ।

उन्मत्तगजप्रतिभं क्रमेणापूरयज्जगत् । नैव स्त्रे न परे राजन् विधायने द्वातुगाः ।

योद्धव्यमिति युध्मने राजानो जययद्भिन् । म्यान् स्त्रे अपूर्वमहाराज परायेन धमागताम् ।

उभयोः धेनयोर्वीर्योक्तुभं समपद्यत । रथेभ्योर्महाराज वारिषेय निपातिते ।

इथेय पतितेषां नरेय विनिपातिते । अगम्यरुपा इथिवी क्षेपेन समपद्यत ।

११६

क्षेपेनासौमहोपालयतजौषमवर्तिनो । पाशालान्ननक्तर्ध्वधिगर्ताय धनञ्जय ।

भीमसेन कुहपाजन् हस्तनीकस्य सर्मज्ञः । एवमेव पथो वृत्त कुहपापडवर्धनयोः ।

अपराक्षे गते सूर्ये काश्रुतां विपुल यज्ञः ।

इति श्रीमहाभारतं कर्णपर्वणि बहुलपुद्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अतितीव्राणि दुःस्मानि दुःस्वानि वक्ष्यिष्ये । सत्तोऽर्थं सञ्जयाशेषं पुत्राणाञ्चैव सङ्क्षयं ।

यथा त्व मे कथयसे यथा युद्धमवर्त्तत । न सन्ति स्म कौरव्या इति मे निश्चिता मतिः ।

११७

दुर्योधनस्य विरथ्य छतस्यच महारथः । धर्मपुत्रं कथयस्ते तस्य वा नृपतिः कथं ।

अपराक्षे कथं युद्धमभवसौमहपणं । तन्ममाचक्ष्व तस्मिन् कुत्रसौ द्वापि सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सत्येपु तु धैर्येपु बन्धमानेषु भागशः । रथमन्यं समाधाय पुत्रस्त्व विगम्यते ।

क्रोधेन महता युक्त सविषो भुजगो यथा । दुर्योधनः समालस्य धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

ग्रीवाच स्तनं त्ररितो याहि याहीति भारत । तत्र मां प्रापय क्षिप्र वारिष्य यत्र पाण्डवः ।

११८

त्रिधमाणातपनेण राजा राजति रंजित । स स्तनस्योदितो राज्ञा राज्ञः सन्दनमुत्तमं ।

युधिष्ठिरस्यानिमुखं प्रेषयामास संयुगे । ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धः प्रभिष्य द्रव कुञ्जरः ।

वारयिष्योदयामास याहि यत्र सुयोधनः । तौ समाजगमतुर्वीरौ भातरी रथसत्तमौ ।

समेत्य च महावीरौ वर्यौ युद्धदुर्मदौ । ववर्धतुर्धैर्याभौ श्रैरन्योन्यामाविवे ।

ततो दुर्योधनो राजा धर्ममोलस्य मारिय । शिलाश्रितेन भस्मेन धनुर्विष्टेन संयुगे ।

११९

तन्नाम्ययत्त संकुड्डो ह्यवमान युधिष्ठिरः । अपविष्य धनुष्किञ्च क्रोधसरकलोपनः ।

अन्यत्कार्मुकमादाय धर्मपुत्रस्यमूखे । दुर्योधनस्य विष्टेन ध्वजे कार्मुकमेव च ।

अन्यान्यद्वनुरादाय प्रविष्य च युधिष्ठिरं । तावन्त्येन्यः सुसकुड्डो शस्त्रवर्धाष्ममुत्ततौ ।

सिंहाविव सुवर्त्यौ परस्परजिगीषया । अन्नतुलौ रणेऽन्योन्यं नर्दमानौ वृषाविव ।

अन्तरं मार्गमापौ च चेरतुलौ महारथौ । ततः पूर्णायनोत्सृष्टे शरसौ तु छतप्रपौ ।

१२०

विरजतुर्धैराराज निरुत्काविव पुष्पितौ । ततो राजन् विमुञ्चनौ सिंहनादान् मुहूर्धुम्भ ।

तलयोश्च तथा शब्दान् धनुषश्च महाहवे । शब्दशब्दवराच्चैव चक्रतुलौ नरैर्यौ ।

अन्योन्यं तौ महाराज पीडयाञ्चक्रतुर्ध्वजः । ततो युधिष्ठिरौ राजा पुत्रं तव शरैस्त्रिभिः ।

आजघानैरसि क्रुद्धो वज्रवेगैर्दुरासदः । प्रतिवियाध न दूर्ध्वं तव पुत्रो महोपतिः ।

पञ्चभिर्त्रिंशैर्वापै स्वर्णपुङ्खैः शिलाश्रितैः । ततो दुर्व्योधनो राजा शक्तिं चित्तेप मारत ।

११८

सर्वपारसवी तीच्छां महोक्ताप्रतिभां तदा । तामापतन्तीं सहसा धर्मराजः श्रितैः शरीः ।

विभिद्यिच्छेद सहसा तच्च विव्याध पञ्चभिः । निपपात ततः साऽय स्वर्णदण्डा महासूना ।

निपतन्ती महोक्तेव पराजिह्वसिचिभा । शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुनस्तव विश्राम्यते ।

नवभिर्त्रिंशैर्भैर्त्रिंशघान युधिष्ठिरं । सोऽतिविह्वो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः ।

दुर्व्योधनं समुद्दिश्य वाणं जयाच्च बलरः । समाधत्त च तं वाणं धनुर्धरे महाबलः ।

११९

चित्तेप च महाराज ततः कुङ्कुः पराक्रमी । स तु वाणः समासाच्च तव पुच्छं महारथं ।

व्यामोहयत राजानं धरणीं च जगाम ह । ततो दुर्व्योधनः कुङ्को गदामुच्यते वेगितः ।

विधितुः कलहस्थान्तं धर्मराजमुपाद्रवत् । तमुद्यतगदं दृष्ट्वा दण्डहस्तमिवान्तकं ।

धर्मराजा महाशक्तिं प्रादिषोक्तव सूनवे । दीप्यमानां महावेगां मुहोक्तां ज्वलितामिव ।

रथस्थः स तथा विह्वो मर्म्मं भित्तां क्षणान्तरे । शय्यं संविग्रहदयं पपात च मुमोह च ।

१२०

शीमलमाह च ततः प्रतिश्यामनुचिन्तयन् । नायं बध्यस्तव नृप इत्युक्तः संन्यवर्त्तत ।

ततस्त्वरितमागम्य क्षतवर्ष्मा तवात्मजं । प्रत्यपन्नत राजानं निमग्नं थयसाधये ।

गदामादाय भीमो हि हेमपट्टपरिष्कृता । अभिदुद्राव वेगेन क्षतवर्ष्माण्माहवे ।

एवन्तदभवद्युद्धं लदीयागो परैः सह । अपराजितं महाराज काक्षतां विजयं युधि ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कलपुष्टे एकान्विशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णं पुरस्कृत्य लदीया युद्धदुर्बन्दाः । पुनराद्यस्य सङ्ग्रामं चकुर्वेवासुरोपमं ।

१२१

द्विरदनररथाश्चक्र शब्दैः परिहृयिता विविधैश्च शस्त्रपातैः । द्विरदरथपदातिषादिषट्काः परिकुपिताभिमुखाः प्रजग्निरै ते ।

शितपरश्वधशासिपट्टिभैरिपुभिरनेकविधैश्च क्षदिताः । द्विरदरथहया महाहवे वरपुह्वैः पुरुषाश्चवाहनैः ।

कमलदिनकरेन्दुश्रुतिभैः शितदशमैः सुमुखाणिनासिकैः । हचिरमुकुटकुण्डलैश्चैवो पुरुषगिराभिरासृता भवौ ।

परिषमुपलक्षितोमरैर्ध्वजैश्चरभुशुण्डिगदाश्रितैः । द्विरदनरहयाः सहस्रश्रेणो हचिरनदीप्रवहाक्षदाऽभवन् ।

प्रहतरथनराश्चक्रुरं प्रतिभयदर्शनमुत्पन्नशयं । तदभिहतमयावभौ बलं पिष्टपतिराश्रमिव प्रजापते ।

१२२

अथ तव नरदेव वैजिक्तस्तव च सुताः सुरसूनुषश्चिभाः । शमितवलपुरःशरा रथे कुण्डपभाः शिनिपुत्रमभ्ययुः ।

तदतिहचिरभीममावभौ पुरुषवराथरयदिपाकुलं । क्षत्रजस्रसमुद्भूतस्त्रनं बलममराधिपयेन्ययमभं ।

सुरपतिषमविक्रमस्तत्त्रिदम्बरारवरजोपमं युधि । दिनकरकिरणप्रभैः प्रपल्लै रवितनयोऽभ्यहनश्चिनिप्रवीरं ।

तमपि सरयवाजिसारथ्यं शिनिदृष्टमो विविधैः शरैस्तरन् । भुजगविषसमप्रभ रथे पुरुषवरं समवाप्तुमोत्तदा ।

शिनिदृष्टमभरपोडितास्त्रव सुहृदो वसुवेषमभ्ययुः । तरितमतिरथा रथप्रभे द्विरदरथाश्चपदातिभिः सह ।

१२३

तदुदधिनिभमाद्रवदलं तरिततरैः सममिद्रुतं परैः । द्रुपदसुतमुखैस्तदाभवन् पुरुषरथाश्चक्रवर्ग्यो महान् ।

अथ पुरुषवरो हताह्निको भवमभिपूज्य यथाविधि प्रभुं । शरिवधस्तनिश्चयौ द्रुतं तव वत्समर्धुनक्रेवो हतौ ।

जलदनिनदनः स्वर्नं रथं पवनविधूतपतायकैतनं । सितहयमुपयान्नमन्तिकं चतमनयो दनुग्मुखादाऽरयः ।

अथ विस्त्राये गाण्डोवं रथे नृत्यन्निवारुनः । शरसम्माधमकरोत् खं दिशः प्रदिशश्चाया ।

रथान् विमानप्रतिमान् मज्जयन् सायुधध्वजान् । ससारथीसदा वधैरभ्याणीवानिलोऽवधीत् ।

११९

गजायाजप्रेतं रथे वैजयन्त्यायुधध्वजान् । सादिनोऽश्वं यत्नोय शरैर्जिन्ये यमवयं ।

तमन्तकमिव क्रुद्धमनिवार्यं महारथं । दुर्योधनोऽभ्ययादेका निघ्नन् वाधैरिजमैः ।

तथाज्जुनो धनुः सुतमयान् केतुश्च सायकैः । हत्वा सन्नभिरैकेन च्छ्वं चिच्छेद पत्रिणा ।

नवमश्च समाधाय ब्रह्मजत् प्राणघातिनं । दुर्योधनायेपुष्यं तं द्रौणिः वज्रधाऽद्विनत् ।

ततो द्रौण्येधनुर्निहत्वा हत्वा चायबराज्जैः । छपस्यापि तदत्युषं धनुश्चिच्छेद पाण्डवः ।

१२०

हाह्विकश्च धनुर्निहत्वा ध्वजश्चाश्वोत्सदाऽवधीत् । दुःशासनस्तेजसमं हत्वा रोधयमभ्ययात् ।

अथ सात्यकिमुग्र्यं त्वरन् कर्षोऽज्जुनं चिभिः । विद्धा विव्याध विंशत्या छर्षं पार्थ पुनः पुनः ।

न शानिरासोत्कर्षश्च क्षिपतः सायकान् बलम् । रथे विनिघ्नतः श्वभून् क्रुद्धस्तेव व्रतक्रतोः ।

अथ सात्यकिरागत्य कर्षं विद्धा श्रितैः शरैः । नवत्या नवभिन्दैर्यैः श्रेतेन पुनरार्पयत् ।

ततः प्रवीराः पाण्डोना सर्वे कर्षमयोदयन् । युधामन्युः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।

१२१

जन्तमैजा युयुसुश्च यमौ पार्थत एव च । चेदिकाकूपमत्स्यानां कैकयानाश्च यद्वलं ।

चेकितानश्च बलवान् धर्मराजश्च सुभ्रतः । रथे रथाश्चरिदैः पत्तिभियोपविक्रमैः ।

परिवार्य रथे कर्षं नानाशस्त्रैरवाकिरन् । भापनो वाग्निह्याभिः सर्वे कर्षवधे वृताः ।

तं शस्त्रवृष्टिं वज्रधा कर्षं निहत्वा श्रितैः शरैः । शपोवाहास्त्रवीर्येण दुर्गं भञ्जोव ग्राह्यतः ।

रुधिनः समहामाचान् गजानयान् ससादिनः । पत्तिभ्रातांश्च संक्रुद्धैः निघ्नन् कर्षो बद्धस्यत ।

१२२

तद्वधमानं पाण्डूनां वलं कर्षोऽस्ततेजसा । विशस्त्रयन्त्रैर्देहास्तं प्राथ आसीत् पराक्रुषं ।

अथ कर्षोऽस्तमस्तेषु प्रतिहत्यार्जुनः क्षयम् । दिशः खक्षैव भूमिश्च भावृणोऽरुहृष्टिभिः ।

मुपसानीव संपेतः परिधा इव चेषवः । व्रतघ्न एव चापन्ये वज्राण्युपाणिं चापरे ।

तैर्ध्वजधनानं तत् धैर्यं सपत्यययदिपं । निमीलिताचमत्पथं बभ्राम च ननाद च ।

निकैरन्यं तदा युद्धं प्रापुरथनरदिपाः । हन्यमानाः शरैरात्तासदा भीताः प्रदुद्रुवुः ।

१२३

त्वदीयानां तदा युद्धे संश्रमार्गा जयैविषे । गिरिमखं समायाच प्रत्यपद्यन् भानुमान् ।

तमसा च महाराज रजसा च विघ्रेपतः । न किञ्चित् प्रथपस्याम शूभं वा यदि वाशूभं ।

ते चक्षन्तो महेष्वासा रात्रियुद्धस्य भारत । श्रययानं ततः क्रुद्धः सहिता सर्वयोधिभिः ।

शैरेव्यपपातेषु तदा राजन् दिनवये । जयं सुमनसं प्राप्य पार्थाः स्वशिविरं ययुः ।

वादिचमन्दैर्विषेः मिहनादैः समर्जितैः । परानुपहसन्तश्च स्ववन्तश्चाच्युतार्जुनैः ।

१२४

कृते उपहारैर्तैर्वैरैः भैनिकाः सर्व एव ते । आशीर्वाचः पाण्डवेषु प्रायुञ्जन्त नरेश्वराः ।

ततः कृतेऽवहारे च प्रहृष्टास्तत्र पाण्डवाः । निशायां शिविरं गत्वा न्यवसन्त नरेश्वराः ।

ततो रचयिष्याद्याय स्वापदायैव संघशः । जम्बुरायोधन घोरं रुद्रस्याकीडमन्निभं ।

॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि प्रथमयुद्धदिवसे त्रयोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ स्नेहं च्छन्देन न सर्वाननघोऽप्यक्रम्यन्तः । न ह्यस्य समरे मुखे दन्तकोऽप्याततायिनः ।

पार्थयैकोऽष्टरुद्राग्रमेकस्याग्रिमतर्पयत् । एक्यैर्मां महो जिला चक्रे वल्लभतो नृपान् ।

११९०

एको निवातकवचानहनद्विष्यकार्मुकः । एकः किरातरूपेण स्मितं श्रव्यमयोधयत् ।

एको ह्यरचद्भरतानेको भवमतोपयत् । तेनैकेन जिताः सर्वे महोपा क्षुपतेऽत्रया ।

ततोऽनिन्द्याः प्रमथ्यस्ते यत्ने चक्रुर्बोद्धि तत् । ततो दुर्योधनं सूत पश्यात् किमकरोत्तदा ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ हतप्रहृतविश्वस्तविमर्शायुधवाहनाः । दोनस्तरा दूयमाना मानिनः प्रचुनिज्जिताः ।

शिविरस्थाः पुनर्भर्त्रं मन्त्रयन्ति स्म कौरवाः । भग्नदंष्ट्रा हतविपाः पादाक्रान्ता ह्वोरगाः ।

११९१

तानब्रवीत्ततः कर्णः क्रुद्धः सर्वं इव न्यसम् । करं करेण निष्पीड्य प्रेवमाणस्तवात्मजं ।

यत्तो वृद्धश्च दृश्य धृतिमानर्जुनः सदा । समोपयति चापि यं यथाकालमयोधयत् ।

सहस्रास्त्रविशेर्णेन वयनेनाद्य बद्धिताः । न्यस्तहन्तस्त्रमुद्धृत्य सर्वं हन्ता महोपते ।

एवमुक्तस्येत्युक्त्वा सोऽनुजिह्वे नृपोत्तमान् । तेऽनुज्ञांता नृपाः सर्वे स्नानि वेत्सन्ति भेजिरे ।

सुखोपितास्मां रजनीं दृष्ट्वा युद्धाय निर्ययुः । तेऽपश्यन् विहितं व्यूहं धर्मराजेन दुर्जयं ।

११९२

प्रयत्नात् कुपुमुपेन वृहस्पत्यग्रनोमतं । अथ प्रतीपकर्त्तारं प्रवीरं परवीरहा ।

संस्मरन् द्रुपमस्त्रान्नं कर्णं दुर्योधनस्तदा । पुरन्दरसमं युद्धे मन्द्रपक्षं बधे ।

कात्तवोर्यसमं वीर्यं कर्णे राज्ञोऽगममग्नः । सर्वेषाञ्चैव सैन्यानां कर्णं मेवागममग्नः ।

सूतपुत्रं महेश्वरं बभूवमात्ययिकेन्निव ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ततो दुर्योधनः सूत पश्यात् किमकरोत्तदा । घटोऽगमन् मनो मन्दाः कर्णं वैकर्त्तनं प्रति ।

११९३

अयपश्यत राधेयं श्रोतार्त्तं इव भास्करं । कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रवृत्ते च रणे पुनः ।

कर्णं वैकर्त्तनः कर्णस्तत्रायुधत सञ्जय । कर्णं वा पाण्डवाः सर्वे सुयुधस्तत्र सूतजं ।

कर्णे श्लोका महाबाहुर्न्यात् पार्थान् सखस्त्रयान् । कर्णस्य भुजयोर्वीर्यं प्रकृतिस्त्वयं युधि ।

तस्य प्रज्वालि घोरानि विक्रमश्च महात्मनः । कर्णमाश्रित्य धृषामे मत्तो दुर्योधनो नृप ।

दुर्योधनं तदा दृष्ट्वा पाण्डवेन भूमादितं । पराक्रान्तान् पाण्डुसुतान् दृष्ट्वा चापि महारयः ।

११९४

कर्णमाश्रित्य धृषामे मन्दा दुर्योधन पुनः । जेतुमुद्यते पार्थान् सपुत्रान् सह केशवान् ।

अहो वत महदुःखं यच्च पाण्डुसुतायथे । नातरद्रभयः कर्णा देवं नूनं परायणं ।

अहो दूतस्य निष्ठयं घोरा अप्रति वर्त्तते । अहो तोत्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहं ।

प्रसङ्गानि सुपौराणि प्रचभूतानि सञ्जय । यौवलज्ज तथा तात नीतिमानिति मन्यते ।

कर्णय रभवे नित्यं राजानस्त्राण्यनुमतः । यदेवं वर्त्तमानेषु महायुद्धेषु सञ्जय ।

११९५

श्रेयसं निहतान् पुत्राधिक्यमेव च निर्जितान् । न पाण्डवानां समरेकदिदस्थि निपात्यकः ।
 स्त्रीमध्यमिव ग्राहने देवन्नु यमवत्तरं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् पूषन्निमित्तानि धर्मिणानि विचिन्तय । अतिक्रान्ते हि यत् कार्यं पयात् चिन्तयते नरः ।

तथाप्य न भवेत् कार्यं चिन्तया च विनश्यति । तदिदं तव कार्यं नूतनमत्र विमानता ।
 न हन्ते प्रत्त्या पूषं प्राप्ताप्राप्तविचारणं । उक्रोधि यद्रूपा राजन् मा युध्यसेति पाण्डवेः । ११८
 गृध्रोपे न च तस्माद्वादचमस्य विज्ञाभ्यते । त्वया पापानि धाराणि यनाचीर्षानि पाण्डवुः ।
 दत्तते वृत्तंते घोरः पार्यिवाणां जनघयः । तत्सिद्धानीमतिक्रान्ते मा गृध्रे भरतर्भ ।
 गृध्रुष्वं यथा वृत्तं घोरं वैश्वमप्युत । प्रभातायां रजन्यान् कर्षां राजानमभ्यधात ।
 समेत्य च महापाण्डुर्युधैर्धनमयाग्रगोत् ।

॥ कर्षं उवाच ॥ अथ राजन् समेत्यानि पाण्डवेन यश्चिन्ता । निहनिष्यामि तं वीरं स वा मां निहनिष्यति । ११९
 बल्लवात्मम कार्याणां तथा पार्यस्य भारत । मामून् समागमो राजन् मम पैशगुंनस्य च ।
 इदन्नु मे यथाग्रहं गृध्रु वाक्च विज्ञाभ्यते । अनिहत्य रणे पार्थ नाहनेत्यामि भारत ।
 सुतप्रवीरे सैन्यैस्त्रिभ्यः सपि चावस्थिते युधि । अभियास्यति मां पार्थः प्रकम्पकविनाशकः ।
 ततः श्रेयस्करं यच्च तं निबोध जनघर । आयुधानाञ्च मे वीर्यं दिव्यान्मनुंनस्य च ।
 कार्यस्य महतो भेदे साधवे दूरपातने । धैर्ये चास्त्रपाते च सव्यसाधो न मत्समः । १२०
 प्राणैर्धैर्येऽप्य विज्ञाने विक्रमे चापि भारत । निमित्तज्ञानधेमे च सव्यसाधो न मत्समः ।
 सर्व्वायुधमहामात्रं विजयं नाम तद्वनुः । इन्द्रार्थं प्रियकामेन निर्भिर्तं वियुक्कर्मणा ।
 येन दैत्यगणान् राजन् जितवान् चैव शतक्रतुः । यस्य घोषेण दैत्यानां व्यामुह्यन्त दिशो दम्न ।

तद्भागवतं प्रायच्छकः परमरुधतं । तद्विष्य भार्गवो महामददद्वनुत्तमं ।
 तेन योत्से महाबाहू मनुंनजयताम्बरं । यद्येहः समरे सर्व्वान् दैतयान् वै समागतान् । १२१
 धनुर्धरं रामदत्तं गाण्डीवात्तद्विश्रियते । त्रि.सप्तकलः पृथिवी धनुषा येन निर्जिता ।
 धनुषो ब्रह्म कर्माणि दिव्यानि ग्राह भार्गवः । तद्रामो ब्रह्मदददद्वनुत्तमं येन योत्स्यामि पाण्डवं ।
 अथ दुष्टैर्धनार्हं लं नन्दयिष्ये सवान्भवं । निहत्य समरे वीरमन्त्रेण जयताम्बरं ।
 सपर्वतवनदीपा हतवीरा ससागरा । पुत्रपौत्रप्रतिष्ठा ते भविष्यत्यस्य पार्थिव ।
 नाशकं विधत्ते मेऽथ लम्पिपार्थ विज्ञेयत । सम्यक्संज्ञानुरक्तस्य सिद्धिरात्मवतो यथा । १२२
 न हि मां समरे सेढुं स शक्नोऽग्निं तद्वयं यथा । अवश्यं हि मया वाच्यं येन ह्येनाऽग्निं फाल्गुनात् ।
 ज्या तस्य धनुषो दिव्या तथाऽचक्ष्वे महैषुधी । सारथिस्तस्य गोविन्दो मम तादृक् विधत्ते ।
 तस्य दिव्यं धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमजितं युधि । विजयञ्च महद्विष्य ममापि धनुःसत्तमं ।
 तत्राहमभिः पार्याद्वनुषा तेन य यिष्ये । येन चाप्यधिको वीरः पाण्डवस्य निनेध मे ।
 रमिष्याह्य दशार्हः सर्वलोकमस्कृतः । अग्निदत्तश्च वै दिव्यो रथः काञ्चनभूषणः । १२३

अक्षेयः सर्वथा वीर वाजिनश्च मनोजवाः । ध्वजश्च दिव्यो युतिमान् वानरो विस्मयह्वरः ।
 कृष्णश्च स्रष्टा जगतो रथं तमभिरचति । रैर्द्रव्यैरहं हीनो योद्धुमिच्छामि पाण्डवं ।
 अयन्तु सद्रथः शैरोः शस्त्रः समितिशेभनः । सारथ्यं यदि मे कुर्व्यान् भुवस्तो विजयो भवेत् ।
 तप्त मे सारथिः शस्त्रो भवत्सुकरः परैः । नाराचान् गार्हपचांश्च शकटानि वहन्तु मे ।
 रथाश्च मुख्या राजेन्द्र युक्ता वाजिभिरुत्तमैः । आयान्तु पथात् सततं मामेव भरतर्षभ । ११५
 एवमभ्यधिकः पार्याङ्गवियामि गुणैरहं । शस्त्रोऽयमभ्यधिकः कृष्णादर्जुनादपि चापहं ।
 यथाऽयमहं वेद दायार्हः परवीरहा । तथा शस्त्रोऽपि जानीते ह्यश्वान् महारथः ।
 बाह्वीर्ये समो नास्ति मद्राजश्च कथन । तथाऽस्त्रैर्मत्समो नास्ति कथिदेव धनुर्धरः ।
 तथा शस्त्रसमो नास्ति ह्यश्वाने हि कथन । सोऽयमभ्यधिकः कृष्णाङ्गवियति रथो मम ।
 एवं कृते रथस्योऽहं गुणैरभ्यधिकोऽर्जुनात् । भवे युधि जयेद्यश्च फाल्गुनं कुहसन्तम । ११६
 समुद्यातं न शङ्कन्ति देवा अपि सवासवाः । एतत्क्षान् महाराज त्वमेकामि परन्तप ।
 क्षिपतामेव कर्मा मे मा वः काष्ठोऽत्यगादृथ । एवं कृते कृतं सर्वं सर्वकार्यैर्भविष्यति ।
 ततो द्रक्ष्यवि संपाले यत्करिष्यामि भारत । सर्वथा पाण्डवान् संख्ये विजिजे वै समामतान् ।
 न हि मे सनरे शक्ताः समुद्यातं सुरासुराः । किम् पाण्डुसुता राजन् रथे मानुरयोनयः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वैव सतः कर्णेनाहवयोभिना । सम्यग् संप्रवृत्तास्ततो राधेयमब्रवीत् । ११७
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं कर्ण मन्यसे । सोपायश्चा रथाः साध्याः स्त्रियाश्चान्ति संयुगे ।
 नाराचान् गार्हपचांश्च शकटानि वहन्तु ते । अनुयास्याम कर्णे त्वां वयं सर्वे च पार्यवाः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज तव पुत्रः प्रतापवान् । अभिगम्यात्तवीराणां मद्राजमिदं वचः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पुत्रस्तव महाराज मद्राजे महारथं । विनयेनापशङ्क्य प्रणयादाक्यमब्रवीत् ।
 सत्यव्रत महाभाग द्विपतां तापवर्द्धन । मद्रथर रथ शूर परधैन्यमह्वर । ११८
 श्रुतवानचि कर्णश्च भुवतो वहतां वर । यथा नृपतिष्विहानां मध्ये तां वरये स्वयं ।
 तत्त्वमप्रतिवीर्यथाश्च शत्रुपवत्तथाय च । मद्रथर प्रयत्नेऽहं विरसा विनयेन च ।
 तस्मात् पार्यविनाशार्थं हितार्थं मम चैव हि । सारथ्यं रथिनां श्रेष्ठ प्रणयात् कर्तुमर्हसि ।
 त्वयि यन्तरि राधेया निदिपो मे विज्यते । अभीक्ष्णं हि कर्णश्च यहीताऽन्यो न विद्यते ।
 अस्ति हि त्वां महाभाग वासुदेवसमं युधि । स पाहि सर्वथा कर्णे यथा शक्नो महेश्वर । ११९
 यथा च सर्वयापस्तु वाष्पेयः पाति पाण्डवं । तथा मद्रथराज त्वं राधेयं प्रतिपालय ।
 भीमो द्रोणः कृपः कर्णो भवान् भोजश्च वीर्यवान् । ब्रह्मनिः शैबलो द्रागिरक्षमेव च नो वलं ।
 स्वमेव हतो भग्नो नवधा शयिषीषते । न च भागोऽव भीमश्च । द्रोणश्च च महात्मानः ।
 ताभ्यामतोय तौ भौमा निहता मम शत्रवः । वृद्धौ हि तौ महेश्वरौ हस्तेन निहतौ युधि ।

एता न सुकरं कर्म मतो स्वर्गमिताऽनघ । तथाऽन्ये पुरुषथायाः परैर्बिनिहता दुधि । ११११
 अश्वदीयाश्च बहवः स्वर्गोद्योगता रणे । त्वत्ता प्राणान् यथाशक्ति चेष्टेऽह्ना च पुष्कला ।
 तदिदं हतभयिष्ठं वलं मम नराधिप । पूर्वमथ न्यक्तैः पार्थैर्हतं किमुत शंभत ।
 बलवन्तो महात्मानः कौन्तेयाः सद्यस्विक्रमाः । वलं ज्ञेयं न हन्युर्मै यथा तत् कुह पार्थिव ।
 हतवीरमिदं भैर्यं पाण्डवैः समरे विभो । कर्षोऽस्त्रेको महाबाहुरस्त्रमियस्मिते रतः ।
 भवांश्च पुरुषथाश्च सर्वलोकमहारथः । शस्त्र कर्षोऽर्जुनेनाद्य योद्धुमिच्छति शंयुगे । १११२
 तस्मिन् जयाशा विपुला मद्राज नराधिप । तस्याभीपुयस्वरो नान्योऽस्ति भुविकथन ।
 पार्थेय समरे क्षणो यथाऽभोपुयसो वरः । तथा त्वमपि कर्षेय रथेऽभीपुयसो भव ।
 तेन युक्तो रणे पार्थो रक्ष्यमाणश्च पार्थिव । यानि कर्षोणि कुर्वते प्रत्यक्षाणि तथैव तत् ।
 पूर्वमनः समरे ह्येवमवधीदर्जुनो रिपून् । ददानीं विक्रमो ह्यस्य हृत्पथेन सहितश्च व ।
 क्षणेन सहितः पार्थो धार्तराष्ट्रं महाचभू । अहन्यहनि मद्रेश्च द्रावयन् दृश्यते युधि । १११३
 भागोऽवशिष्टः कर्षेय तव चैव महायुते । तं भागं सह कर्षेन पुनपलाश्रयाश्च हि ।
 अक्षणेन यथा सार्द्धं तमः सूर्यो व्यपोहति । तथा कर्षेन सहितो बहिः पार्थं महाहवे ।
 उद्युक्तो च यथा सूर्यो बालसूर्यसमप्रभो । कर्षेयश्चैव रणे दृष्ट्वा विज्रवन्तु महारथाः ।
 सूर्याक्षौ यथा दृष्ट्वा तमो नश्यति मारिप । तथा नश्यन्तु कौन्तेयाः सपाशालाः ससज्जयाः ।
 रथिना प्रवरः कर्षो दन्तुथां प्रवरो भवान् । संयोगो युवयोर्लोकं गाम्भूज च भवियति । १११४
 यथा सन्नास्त्रवस्त्रासु दार्प्येयः पाति पाण्डवं । तथा भवान् परिचातु कर्षे नैकर्षेन रणे ।
 तया सारथिना ह्येष अमथश्चो भवियति । देवतानामपि रणे सज्जकाणां महोपते ।
 किं पुनः पाण्डवेयानां नाविश्रद्धीर्लब्धो मम ।
 ॥ सद्यश्च उवाच ॥ दुर्योधनवचः श्रुता शस्त्राः क्रोधसमन्वितः । विशिखां भुकुर्वे ह्ना धुक्म हतौ पुनः पुनः ।
 क्रोधरक्ते महानेने परिहृत्य महाभुजः । कुक्षेयर्थयुतमसैर्दृष्टः शस्त्रोऽग्नौदिदं । १११५
 ॥ शन्य उवाच ॥ अश्वमन्यसि गान्धारे भुवश्च परिबद्धश्च । यन्मो ब्रवीषि विष्वक्चं सारथ्यं कियतानिति ।
 अश्वत्तोऽभ्यधिकं कर्षं मन्यमानः प्रशंससि । न चाहं युधि राधेयं गण्ये तुल्यमात्मानः ।
 आदिश्यतामभ्यधिको ममांशः प्रथिवीपते । तमहं समरे जित्वा गमिष्यामि यथागतं ।
 अथवा येकं स्वाधं योष्यामि कुरुनन्दन । पश्य वीर्यं ममाद्य न्मं वपमि दहते रिपून् ।
 पथाऽभिमानं कौरव्य निधाय हृदये पुमान् । अश्वदिधः प्रवर्तते मा मां त्वमभिप्रदिष्याः । १११६
 युधि वाऽप्यवमनिमो न कर्त्तव्यः कथञ्चन । पश्य पोतौ मम भुजौ वज्रचक्रनोपमौ ।
 धनुः पश्य च मे पित्रं ब्रह्मदात्रीविधायमान् । रथं पश्य च मे कृत्स्नं सदैवैरातवर्जितैः ।
 गदाश्च पश्य गान्धारे हेमपङ्क्तिविभूषिता । दारथेयं मर्षां हृत्वा विक्रिरोयश्च पर्यतान् ।
 भाषेपथं समुद्रोद्य तत्रैषा स्त्रेन पार्थिव । तं मनोवैरिधिं राजन् समर्थमरिनिघेह ।

कस्माद्युनक्ति सारथ्ये नीचस्त्वाविरथे रणे । न मामपुनरि राजेन्द्र नियोजं लमिहार्हसि ।
 न हि पापीयसः श्रेयान् भूत्वा प्रेथन्मनुजहे । ये ह्यभ्युपगतं प्रीत्या गरीयांसं वने स्मित ।
 वशे पापीयसो धत्ते तत्पापमधरोत्तरं । ब्रह्मणा ब्राह्मणा, सृष्टा मुखात् उच्यते वाङ्मतः ।
 ऊरुस्थामसृजद्वैश्वानं शूद्रान् पद्भ्यामिति श्रुतिः । तेभ्यो वर्षेतिशेषाश्च प्रतिशोमानुलोमजाः ।
 श्रयान्यन्यस्य संयोगाच्चातुर्वर्षस्य भारत । गोक्षारः संयुद्धीतरो दातारः क्षत्रियाः स्मृताः ।
 याजनाध्यापनैर्विप्रा विशुद्धैश्च प्रतियहैः । लोकस्थानुषहाराय स्थापिता ब्राह्मणा भुवि ।
 कृषिश्च पाशुपान्त्रश्च विद्या दानश्च धर्मतः । ब्रह्मचर्यविद्यां शूद्रा विहिताः परिचारकाः ।
 ब्रह्मचर्यस्य विहिताः स्मृता वै परिचारकाः । न क्षत्रियो वै स्मृतानां शृणुयात् कथञ्चन ।
 अहं मूर्खमितिहासि हि राजर्षिकुलजो नृप । महारथः समाल्यातः सेव्यः सत्यय वन्दिना ।
 सोऽहमेतादृशो भूत्वा नेहारिवल्लभदन । सूतपुत्रश्च संभ्रामि सारथ्यं कर्तुमनुजहे ।
 अवमानमहं प्राप्य न योग्यामि कथञ्चन । आशुहं त्वाऽद्य गान्धारे गमिष्यामि यथाय वै ।

१११२

१११३

१११४

॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वमुक्ता महाराज शन्यः समितिशोभन । उत्थाय प्रययौ त्वयै राजमथादमर्षितः ।
 प्रणयाद्दृष्टमानाश्च तं निरुद्ध सुतस्तव । अत्रवीरानधुर वार्यं शस्त्रा रथार्थसाधकं ।
 यथा शस्य विजानीये स्वमेतदशेषं यं । अभिप्रायस्तु मे कथितं तन्निबोध जनेश्वर ।
 न कर्षोऽभ्यधिकस्त्वतो न श्रेष्ठ त्वाञ्च पार्थिव । न हि मद्रेश्वरो राजा कुर्याद्यदनुत्तं भवेत् ।
 श्वतमेव हि पूर्यासे वदन्ति पुरुषोत्तमाः । तस्मादात्तायनि प्रेक्षो भवानिति मतिर्मम ।
 शङ्खभूतस्तु श्रवणां यस्मात्तं युधि मानद । तस्माच्छ्रेयो हि ते नाम कथ्यते श्रियवीतले ।
 यदेतद्वाचते पूर्वं भवता भूरिदक्षिण । तदेव कुरु धर्मज्ञ मदर्थं यद्यदुच्यते ।

१११५

॥ च त्वतो हि राधेधान चाहमपि वीर्यवान् । दृष्टोऽहं त्वा हयाग्राशं यन्तारमिह संयुगे ।
 मन्ये चाभ्यधिकं शन्यं मुपैः कर्णं धनञ्जयात् । भवन्तं वासुदेवाश्च लोकोऽयमिति मन्यते ।
 कर्षो ह्यभ्यधिकं पार्यादस्त्रैरेव नरर्षभ । भवानभ्यधिकं कृष्णादश्वज्ञाने वसे तया ।
 यथाऽयश्चदर्थं वेद वासुदेवो महामना । द्विगुणत्वं तथा वेत्ति मद्राजिष्वरात्मज ।

१११६

॥ शस्य उवाच ॥ यस्मां प्रदीपि गान्धारे मध्ये शैल्यश्च कौरव । विशिष्टं देवकोपुष्पान् प्रीतिमानुष्यर्हं त्ववि ।
 स्य सारथ्यमतिथे राधेयस्य यश्चस्त्रिनः । युध्यतः पाशुपतायेण यथा तं वीर मन्वसे ।
 सनयय हि मे वीर कथिदैकर्मन प्रति । उक्तृज्यं यथाशङ्कमहं वाचोऽस्य सचिषो ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथेति राजन् पुत्रश्चे स ह कर्णेन भारत । अत्रवीरान्द्राजस्य मतं भरतसत्तम ।

१११७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसारथ्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ दुर्वाधन उवाच ॥ भूय एव तु मद्रेश्वर यत्ने वक्ष्यामि तच्छृणु । यथा पुरावृत्तमिदं युद्धे देवासुरे विभो ।
 य दुःकवान् पितृर्ष्वंशं मार्कण्डेयो महानृपिः । तदश्वेण ब्रुवतो मम राजर्षिसत्तम ।
 निबोध मनसा श्रवणं न ते काव्या विचारणा । देवानामसुराणाञ्च परस्परविजोऽयम् ।

सभूव प्रथमो राजन् भङ्गामसारकामयः । निर्जिताय ततो देव्या देवतेरिति नः श्रुतिः ।
 निर्जितेषु च दैत्येषु तारकास्य सुताप्ययः । तारास्यः कमलापय विद्युन्मात्रो च पार्थिव । ११९८
 तप उषं समास्थाय निधमे परमे स्थिताः । तपसा कथयामासुर्देवान् स्वान् प्रभुतापनु ।
 दमेन तपसा चैव नियमेन ममाधिना । तेषां पितामहः प्रीतो वरदः प्रदेदौ वरं ।
 श्रवथत्वं च ते राजन् सर्वभूतस्य सर्वदा । संहिता वरयामासुः सर्वभक्तपितामह ।
 तानववीक्षदा देवो लोकानां प्रभुरीश्वरः । नास्ति सर्वामरत्वं वै निवर्तध्वमिताऽमुगः ।
 श्रुत्वा वरं हृणुध्वं वै यादृशं सम्प्रेरापते । ततस्ते संहिता राजन् सम्पुधाऽऽसृष्टमभु । ११९९
 सर्वलोकेश्वरं वाचं प्रणम्य दमयासुवन् । अक्षभ्यं तं वरं देव संप्रपश्य पितामह ।
 वयं पुराणि ज्ञोष्वेव समास्थाय महीमिमं । विचरिष्याम लोकैः स्निग्धं त्वप्रसादात् पुरस्कृताः ।
 ततो वर्षसहस्रे तु समेषाम् परस्परं । एकोभावं गमिष्यन्ति पुराणेतानि चानघ ।
 समागतानि चैतानि यो हन्याद्भगवंस्तदा । एकेषुणा देववरः स नो मृत्युर्भवित्यति ।
 स्वमस्त्विति तान् देवः प्रत्युक्ता प्राविशद्दिवं । ते तु लम्बवराः प्रीताः संप्रधार्य परस्परं । १२००
 पुरचयविस्मयं मयं वसुधैवकुतुम्भम् । विद्यकर्मणमजरं दैत्यदानवपूजितं ।
 ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च । ज्ञोषि काश्चनमेकं वै रायं कार्ष्णायसन्तया ।
 काश्चनं दिवि तत्तथोदन्तरीये च राजतं । आद्यसद्याभवद्भाम चक्रुस्ते इत्यविपोते ।
 एकैकं योजनशतं विस्तारायामतः समं । गृह्णाद्वालकसंयुतं वज्रप्राकारनोरणं ।
 गृहप्रवरसम्बन्धं समन्वाधमहापथं । प्रासादैर्निविधेयापि दारैर्देवोपशोभितं । १२०१
 पुरेषु चाभववाजन् राजानो वै इयक् इयक् । काश्चनं तारकाख्यस्य चित्रमाधोन्महात्मनः ।
 राजतं कमलाख्यस्य विद्युन्मालिन आद्यस्य । त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्र्योक्तोक्तोक्तोक्तजस्य ।
 आक्रम्य तस्य रुरुषु कस्य नाम प्रजापतिः । तेषां दानवमुख्यानां प्रयुतान्यम्बुदानि च ।
 कोऽप्यश्वाप्रतिवीराणां समाजमुत्ततस्ततः । मांसाग्निः सुहृन्नाय सुरैर्निनिहताः पुरा ।
 महदैदर्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गेमाश्रिताः । सर्वेषाञ्च पुनर्दशं सर्वधेगवहो मयः । १२०२
 तमाश्रित्य क्षि ते सर्वे वर्त्तयन्तेऽकृतोभयाः । यो हि यन्मनसा कामं दधौ चिपुरस्ययः ।
 तस्मै कामं मयस्तनं विद्धे मायया तदा । तारकाचसुतो वीरो हरिर्नाम महाबलः ।
 तपस्ते परमकं येनातुयन् पितामहः । सन्तुष्टमष्टणेद्देवं वापी भवतु नः पुरे ।
 प्रसूतैर्निहिता यत्र लिप्ताः सुखलवत्तराः । स तु लम्बा वरं वीरस्सारकाचसुतो हरिः ।
 सृष्टेज तत्र वापी तां मृतानां जीवनी प्रभो । येन रूपेण दैत्यस्य येन वेशेन चैव हि । १२०३
 मृतसत्त्वां परिचित्रसादृशेनैव जज्ञिवान् । तां प्राप्य ते पुनस्त्वांस्त लोकान् सर्वान् ववाधिर ।
 महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्जनाः । न तेषामभवद्राजन् चयो युद्धे कदाचन ।
 ततस्ते लोभमोहाभ्यामभिभूता विचेतसः । निर्हिकाः संस्थिताः सर्वे स्थापिताः समलूलुपन् ।

विद्राघ्य सगणान् देवांस्तत्र तत्र तदा तदा । विचेहः स्नेन कामेन वरदानेन दपिताः ।
 देवोद्यानानि सन्ध्याणि प्रियाणि च दिवौकसां । ऋषीणामाश्रमान् पुष्टान् रम्यान् अनपदोत्सृष्टाः ।
 यनाश्रयन्त मर्यादां दानवा दुष्टचारिणः । पीडमानेषु लोकेषु ततः शक्रो मरुदृतः ।
 पुराश्रायोधध्याञ्चक्रे वज्रपातैः समन्ततः । नाशकृत्तान्यभेद्यानि यदा भेजुं पुरन्दरः ।
 पुराणि वरदत्तानि धावा तेन नराधिपः । तदा भीतः सुरपतिर्मुक्ता तानि पुराण्यय ।
 तैरेव विवधैः साङ्गं पितामहमरिन्दमः । जगामाथ तदाख्यातं विप्रकारं सुरतरैः ।
 ते तत्त्वं सर्वमाख्याय शिरोभिः संप्रणम्य च । वधोपायमष्टच्छन्त भगवन्तं पितामहं ।
 श्रुत्वा तद्भगवान् देवो देवानिदमुवाच ह । ममापि सोऽपराधोति यो युष्माकमसौम्यकृत् ।
 अमुरा हि दुरात्मानः सर्व एव सुरद्रिषः । अपराधयन्ति सततं ये युष्मान् पीडयन्त्युत ।
 अहं हि तृक्षः सर्वेषां भूतानां नाच संप्रयः । अधार्मिकास्तु हन्तव्या इति मे मतमस्ति ।
 एकेपुणा विभेद्यानि तानि दुर्गाणि नान्यथा । न च स्थापुमते शक्रो भेजुमेकेपुणा परः ।
 ते यूय स्थाणुमीशानं जिष्णुमक्षिष्टकारिणं । योद्धारं दृष्टुनादित्याः स तान् हन्ताऽमुरेतरान् ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः । ब्रह्माणमघतः कृत्वा दृष्ट्वा ईश्वरं ययुः ।
 तपोनियममासाय गृह्यन्तो ब्रह्म प्रायतः । अविभिः सह धर्मज्ञा भवं सर्वमात्मना गताः ।
 तदुपवृत्ताग्निद्व्याभिर्भेद्येभ्यश्च भयदं नृप । सर्वमात्मानं महात्मानं येनाज्ञं सर्वमात्मना ।
 तपोविशेषैर्विधिवैद्यैरांगं यो वेद चात्मनः । यः सांख्यमात्मनो वेत्ति यस्तु पातम् वेति सदा ।
 तं ते ददुर्गुरीशानं तज्जोराग्निमुभापतिं । अनन्यशृङ्गं लोके भगवन्तमकल्पय ।
 एकञ्च भगवन्तमे नानारूपमकल्पयन् । आत्मनः प्रतिरूपाणि रूपाण्यय महात्मनि ।
 परस्परस्य चापश्यन् सर्वे परमविष्मिताः । सर्वभूतमयं दृष्ट्वा तमजं गजतः पतिं ।
 देवा ब्रह्मर्षयश्चैव शिरोभिर्धरणी गताः । तान् स्वस्तिवादेनाभ्यर्च्य समुत्थाय च बह्वरः ।
 ब्रूत ब्रूतेति भगवान् छाधेमानोऽभ्यभाषत । त्वन्मकेनाभ्यनुज्ञाता स्ततस्तैः स्वस्वपेतवः ।
 नमो नमो नमस्तेऽस्तु प्रभो इत्यमुवन् वचः । नमो देवाधिदेवाय धन्विने वनमालिने ।
 प्रजापतिमल्लघाय प्रजापतिमिरीज्यते । नमः स्तोताय स्तोत्राय स्तूयमानाय शश्वे ।
 विलोहिताय रुद्राय नीलवीचाय शृङ्गिने । अमोघाय मृगाक्ष्यः प्रवरायुधयोधिं
 अर्हाय चैव शूद्राय वपाय क्रथनाय च । दुर्भारणाय क्रायाय ब्रह्मणे प्रज्ञाचापि
 ईशानाय प्रमेयाय नियन्त्रे चर्मवासवे । तपोरताय पित्राय त्रिनिने कृत्तिमायवे ।
 कुमारपिने त्वक्षाय प्रवरायुधपाणिने । प्रपञ्चाक्षिं विनाशाय ब्रह्मद्रिष्ट्वा धातिने ।
 वनस्थतोनां पतये नारीणां पतये नमः । गवाश्च पतये नित्यं यज्ञाणां पतये नमः ।
 नमोऽस्तु ते सर्वेभ्यः त्वन्मकायामितौजसे । मनो वाक्चर्मभिर्देव त्वां प्रपद्यान् भजस्तु नः ।

ततः प्रमथो भगवान् स्वागतेनामिनस्य ॥ प्रोवाच योत वस्तापो हूत किं करामि वः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि चिपराध्याने चयसिंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

दुर्योधन उवाच ॥ पित्रदेवर्षिसहभ्याभ्ये दत्ते महात्मना । सत्तत्त्व ब्रह्मरं प्राह ब्रह्मा भोक्त्रिहं वचः ।

स्वातिशर्गादेवैष प्राज्ञापत्यमिदं पदं । मयाऽपिनिष्ठता दत्ता दानवेभ्यो महान् वरः ।

तानतिक्रान्तमर्थोदान् नान्यः सहस्रैर्महति । स्नास्यते भुतभ्यैश्च त्वं क्षेपं प्रत्यर्पिष्ये ।

स त्वं देव प्रपचानां याचताश्च दिवौकसं । क्षुद्र प्रसादं देवेभ्य दानवान् जहि ब्रह्मर ।

तत्प्रसादाज्जगत् सर्वं सुखमाप्नोत मानद । शरण्यस्तं हि धौर्ध्र्यं ते वयं शरण्यं गताः ।

॥ स्थाणुववाच ॥ हन्त्याः श्रवः सर्वं युष्माकमिति मे मतिः । न त्वेक उग्रदे हन्तुं बलस्या हि मुग्धवयः ।

ते द्यूयं संहताः सर्वे मदोयेनार्जुनेजया । अवधं युधि तान् ब्रह्मन् ब्रह्मतां हि महाबलः ।

॥ देवा ऊचुः ॥ अस्मत्तेजो वलं यावत्तावद्भिगुणमाहवे । तेपामिति हि मन्यामे दृष्टतेजोवत्ता हि ते ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बध्नासौ सर्वतः पापा धे युष्मास्त्रपराधिनः । मम तेजोबलाद्धैनं सर्वान् निघ्नत शत्रवान् ।

॥ देवा ऊचुः ॥ विभक्तुं तव तेजोऽर्जुन शक्यामो महेयर । सर्वेषां नो बलाद्धैनं तमेव जहि शत्रवान् ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदि शक्तिर्न वः काचित् विभक्तुं मामकं बलं । अहमेतान् हनिष्यामि युष्मत्तेजोऽर्जुनैर्हृतः ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ ततस्तथेति देवेशलोको राजवत्तमः । शत्रुमादाय सर्वेषां तेजसाभ्यधिकोऽभवत् ।

स तु देवा बलेनासौत सर्वेभ्या वलवन्तरः । महादेव इति स्वातस्ततः प्रस्थति ब्रह्मर ।

ततोऽश्वीनहादेवो धनुर्भाणधरो ह्यह । हनिष्यामि रथेनासौ ताविपून् वो दिवौकसः ।

ते द्यूयं मे रथस्यैव धनुर्भाणं तथैव च । परश्वधं यावदक्षैतान् पातयामि महीतले ।

॥ देवा ऊचुः ॥ मूर्त्ताः सर्व्याः समाधाय त्रैलोक्यासु ततस्ततः । रथं ते कल्पयिष्यामो देवेयं सुवर्धनं ।

तथैव बुद्ध्या विहितं विद्यकर्मकृतं श्रुते । ततो विवृधशङ्खलासं रथं समकल्पयन् ।

विष्णुं वेमं ऊतामस्य तस्यैषु समकल्पयन् । शृङ्गमग्रिर्वभवासाभक्तः वेमो विश्रायते ।

कुण्डलश्चाभवदित्युक्तस्मिन्निपुवरे तदा । रथं वसुध्वरां देवी विशालपुरमालिनी ।

सपर्वतवमदोपां चक्रुर्भूतधरान्तदा । मन्दरः पर्वतश्चाव जङ्गा तस्य महाह्रदो ।

दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रयस्य तु । ईषा नवचवंग्राय युगः क्षतयुगोऽभवत् ।

कूर्वरश्च रथस्यासीदासुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमभिधाने हिमवान् विन्ध्यपर्वतः ।

उदयास्तोवभिधाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमः । समुद्रमवमस्रजन् दानवालयमुत्तमं ।

शत्रुर्भिमण्डलश्चैव रथस्यासीत् परिष्करः । गङ्गा सरस्वती विन्धुर्धुर्माकाशमेव च ।

उपस्कारो रथस्यासन्नापः सर्व्याश्च निषगाः । अक्षोरावाः कलाश्चैव काष्ठाय स्रतवस्तया ।

अनुकर्मं यदा दीप्ता वक्ष्येऽपि तारकाः । धर्मार्थकामसंयुक्तं त्रिवेणुं चापि वसुधं ।

शोषधीर्बलैश्चैव पण्डाः पुष्पफलोपमाः । सूर्याचन्द्रमणौ कला चक्रे रथवरोत्तमे ।

पवौ पूर्यापरी तत्र ह्येते राव्यहनी शुभे । द्युः भागपतीनोपां धृतराष्ट्रमुपासदा ।
 योक्ताणि चकुर्नोगांश्च निश्चयन्तो महोरगान् । द्यां युगं युगचर्याणि ध्वनर्त्तकबलाहकान् ।
 कालश्लोऽय नजयः कक्षाटकधनश्रयो । इतरे चाभवज्जाग्राह्यानां वासवन्धनाः ।
 दिशश्च प्रदिशश्चैव रश्मयो रथवाजिनः । सन्ध्या एतिस्र मेधाश्च स्थितिं सचतिमेव च ।
 पवनचंचताराभिधर्मं चित्रं नभसलं । सुरभुमेतवित्तानां पत्नीन् लोकेश्वरान् हयान् ।
 मिनीवालीमनुमतिं कुञ्जं राकाश्च स्रजतां । योक्ताणि चकुर्ब्बाहानां रोहकांस्तव कष्टकाम् ।
 धर्मः सत्यं ततोऽर्थश्च विहिताक्षच रश्मयः । अधिष्ठानं मनसाद्येत् परिरय्या वरस्रजती ।
 नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवनेरिताः । विद्युदिन्द्रधनुर्नर्द्धं रथं दिव्यं व्यदोपयन् ।
 वपटकारः प्रतोदोऽभूजायनो ग्रीवधन्वना । यो यस्मै विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः ।
 शंखसरो धनुस्तद्वै शक्तिं व्या महात्मना । दिव्यश्च वर्षं विहितं महार्हराभूषितं ।
 अभ्यं विरजस्तं वै कालचक्रवर्हिष्कृतं । भजयद्विरभूनेवः शोभान् भैनाकपर्वतः ।
 पताकाश्चाभवन्मेषास्तडिङ्गिः समलङ्कृताः । रेजुरध्वयुग्मधस्या ज्वलन् इव पावकाः ।
 कृतं तु तं रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताऽभवन् । सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वास्मानि मारिय ।
 युक्तं निवेद्यामामुर्द्वैवास्तौ महात्मने । एवं तस्मिन्महाराज कथिते रथसत्तमे ।
 देवैर्भुजशार्ङ्गं दिपतामभिमर्दने । स्नान्यायुधानि मुखानि व्यधाष्वाङ्गरो रथे ।
 भजयद्विं विपत्कृता स्थापयामास गोदधं । ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा श्वरः ।
 परिस्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशमुद्यताः । श्रयन्वाङ्गिरसावाक्षां चक्ररो महात्मनः ।
 श्वमेवः सामवेदश्च पुराणश्च पुरःशराः । इतिहासयजुर्बेदौ शृङ्गरो बभूवतुः ।
 दिव्या वाचश्च विद्याश्च परिपार्थशराः स्मिताः । कोचादथश्च राजेन्द्र वपटकारस्तथैव च ।
 शोकारश्च मुखे राजन्नतिशोभाकरोऽभवत् । विचित्रवृत्तभिः शङ्खैः कृता शंखसरो धनुः ।
 क्षायमेवात्मनयके धनुर्व्यामचयां रथे । काक्षो हि भगवान् रुद्रस्तस्य शंखसरो धनुः ।
 तस्माद्रैद्रौ कालरात्रौ व्या कृता धनुर्वोऽजरा । इत्युद्याभवद्विष्णुर्ज्वलनः शोभन् इव च ।
 श्मोशेभं जगत् कृत्स्नं वैष्णवं शोचति जगत् । विष्णुयात्मा भगवती भवद्यामितेजसः ।
 तस्माद्भुज्यंशंस्पर्धं न विपेक्षदरस्य ते । तस्मिन् श्वरे नियमन्तुं मुनेचापस्रजमोरः ।
 ध्वजश्चिरौ मनुभवं शोभाग्रिमतिदुःसहं । स नीललोहितौ धूमः कृतिवामा भयङ्करः ।
 आदित्यायुतशङ्खाश्लेषोऽज्जालादृतो ज्वलन् । दुष्टावथावतो जेता हन्ता महादिशं शरः ।
 नित्यं चातांश्च हन्ता च धर्माधर्माश्रिताश्चरान् । प्रमाथिभिर्भिनवलोर्मिमक्ष्येयंनोजये ।
 विभाति भगवान् स्थाणुक्षेत्रेवात्मगुणैर्दृतः । तस्याङ्गानि समाश्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत् ।
 जङ्गमाजङ्गमं राजन् शुशुभेऽस्तुतदर्शनं । दृष्ट्वा तु तं रथं युक्तं कवचो शरशरणी ।
 वाष्पमादाय तं दिव्यं शोभविश्वप्रियम्भवं । तस्य राजंस्तरा देवाः कस्यथाश्रयिरे प्रभो ।

पुष्पगन्धर्वहं राजन् शपनं देवसत्तमम् । तमास्त्राय मद्भदेवस्तासयन् देवनान्यपि ।

आहरोह तदा यत्तः कम्पयन्निव मेदिनीं । तमारुह्युं देशेऽत्र तुष्टुः परमर्षयः ।

गन्धर्वा देवसंघाद्य तथैवास्तरसां गणाः । ब्रह्मार्पणिः स्त्रयमानो वन्द्यमानश्च बन्दिभिः ।

तथैवास्तरसां रुन्दैर्नृत्यङ्गिर्नृत्यकोविदैः । स शोभमानो वरदः खड्गो वाष्पी शरासनी ।

हृषन्निवाब्रवीदेवः सारथिः को भविष्यति । तामश्रुत्वा देवगणा यं भवान् संनियोज्यते ।

स भविष्यति देवेश सारथिलो न संशयः । तानब्रवीन् पुनर्देवो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः ।

तं सारथिं कुरुध्व मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरं । एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना ।

गत्वा पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् । यथा तत्कथितं देव चिद्व्यारिबिनिग्रह ।

तथा च हतमस्त्राभिः प्रसन्नो ह्युपभक्षजः । रथस्य विहितोऽस्त्राभिर्बिषिचायुधसंयुतः ।

सारथिस्तु न जानीमः कः स्यात्तस्मिन् योत्तमे । तस्मै दिधीयतां कवित् सारथिर्देवसत्तमः ।

सफलान्तां गिर देव कर्तुमर्हसि नो विभो । एवमज्ज्ञासु हि पुरा भगवज्जुक्तावसि ।

विहितं कर्त्ताऽस्मि भवतामिति तत्कर्त्तुमर्हसि ।

स देवयुक्ता रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः श्राववाधा । भिन्नास्त्राणिर्बिहितोऽत्र योद्धा विभीषयन् दानवानुद्यतोऽसौ ।

तथैव वेदाश्चतुरो ह्यद्याव्या धरा संश्रिता च रथो महात्मनः । नववन्शानुगतो वरुणो धरा योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्यः ।

तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्वैरतेर्बिभ्रेषवान् । तत्रतिष्ठो रथो देव ह्यथा योद्धा तथैव च ।

कवचाणि स्रज्जाडि कर्णकुक्ष्य पितामह । लावणे सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयं ।

त्वं हि सर्वगुणैर्युक्ता देवतोभ्योऽधिकः प्रभो । स रथं तूष्णमास्त्रा सर्वच्छ परमान् हयान् ।

जयाय चिद्विश्रानां वधाय चिद्विद्विदां । इति ते शिरसा गत्वा चिलोक्त्रेऽपि पितामहं ।

देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतं ।

॥ पितामह उवाच ॥ नात्र किञ्चिन्मृग वाक्च यदुक्तं चिद्विवेकवः । संयच्छामि हयानेषु युध्यते वै कपर्दिनः ।

ततः स भगवान् देवां लोकखट्वा पितामहः । सारथ्ये कवितो देवैरीमानस्य महात्मनः ।

तस्मिन्नारोहति चित्रं स्यन्दनं लोकपूजितं । शिरोभिरगमन् भूमिं ते ह्यथा वातरंहवः ।

आरुह्य भगवान् देवो दीपमानः खतेजसा । श्रभीपून् हि प्रतोदश्च शज्याह पितामहः ।

तत उत्थाय भगवांस्तान् हयाननिलोपमान् । बभूवि च तदा स्थाकुमारोऽपि सुरोत्तमः ।

ततस्तमिपुसादाय विष्णुशोभाप्रिसम्भवं । आहरोह तदा स्थाकुर्धनपा कम्पयन् परान् ।

नमारुहन् देवेशं तुष्टुः परमर्षयः । गन्धर्वा देवसंघाद्य तथैवास्तरसां गणाः ।

स शोभमानो वरदः खड्गो वाष्पी शरासनी । प्रदीपययथे तस्मै चोन् लोकान् स्नेन तेजसा ।

ततो मूयोऽप्ररोहिता देवानिन्द्रपुरोगमान् । न हन्यादिति कर्त्तव्यो न शोको वः कथञ्चन ।

हृत्मानिवैव जानीन् वणिनानेन चामुरान् । ते देवाः ययमित्याज्जर्णिहता इति चाब्रुवन् ।

न च तद्वचनं निर्याय ददाह भगवान् प्रभुः । इति सञ्चिन्त्य देवाः परां तुष्टिमवाब्रुवन् ।

ततः प्रयातो देवेशः सर्वैर्हवगैर्हृतः । रयेन महता राजनुपमा नास्ति यस्तु च ।

स्वैश्च पारिषदेर्देवः पूज्यमानो महायज्ञाः । नृत्यङ्गिरपरैश्चैव मांसमर्चदुरासदैः ।

धावमानैः समन्ताच्च तर्ज्यमानैः परस्परं । चपयय महाभामास्तपोयुक्ता महागुणाः ।

आशुमुर्विजयं देवा महादेवस्तु सर्व्वमः । एवं प्रयाते देवेशे लोकानामभयद्वरं ।

तुष्टमाशोच्चगत् सर्व्वं देवताश्च नरोत्तम । चपयस्तच्च देवं सुव्रतो वज्रभिः स्त्रैः ।

तेजसाश्चैव रुर्यन्तो राजन्नामन् पुनः पुनः । गन्धर्वाणां सहस्राणि प्रयुतान्यर्जुनानि च ।

वाद्मन्ति प्रयासेऽस्य वाद्यानि विविधानि च । ततोऽधिकृते वरदे प्रयाते चासुरान् प्रति ।

साधुषाञ्चिनि विषयः क्षयमानोऽभ्यभापत । याहि देव यतो दैत्याद्यादयायानतन्त्रितः ।

पश्य बाह्यैर्लभं मेऽद्य निप्रत, श्राववाचणे । ततोऽयायोदयामास मनोमास्तरं हवः ।

येन तन्निपुरं राजन् दैत्यदानजरविनं । पिवद्भिरिव चाक्रान्ते ह्यैर्लोकपूजितैः ।

जगाम भगवान् किप्रज्ञयाय किर्दिवैकया । प्रयाते रयमास्याय त्रिपुराभिमुखे भवे ।

ननाद सुमहत्वाद्य दृग्भः पूरयन् दिग्भः । दृग्भस्यास्त निनदं युतां भयकरं महत् ।

विनाशमगमन्तश्च तारकाः सुरगण्यः । अपरेऽवसितास्तच्च युद्धायामिमुखास्तदा ।

ततः स्थापुर्कमाराज इल्लधक् क्रोधमूर्च्छितः । चक्षुः शब्दभूतानि चैवाकं भद्रं प्रकल्पते ।

निमित्तानि च घोरानि तच्च सन्दधतः शरं । तस्मिन् धोमाप्रियिष्णूनां सेभिन् ब्रह्मवद्रयोः ।

शरयो धनुयः सेभादतीव छवसीदनि । ततो वारायणस्तस्माच्चरभामादिनि हतः ।

दृग्भरूपं समास्याय उज्जहार महारथं । शोदमाने रये चैव नईमानेषु व्रतुषु ।

स सभ्रमात्तु भगवान्नादच्छब्दे महामलः । दृग्भस्तु खितो मूर्द्ध्नि हयपृष्ठे च मानद ।

तदा स भगवान् वज्रे निरैवदानवपुरं । दृग्भस्तु खितो वज्रे हयपृष्ठे च नरोत्तम ।

क्षणास्तदा शतयत्त खुराश्चैव द्विधाकरोत् । ततः प्रभृति भद्रन्ते गवा दैधोक्ताः सुराः ।

हयानाश्च क्षताराजक्षदां प्रभृति नाभवन् । पीडितानां बलवता वज्रेणाहुतकर्षणा ।

तथाऽधिगच्छ पुनः क्षताः श्वेनः सन्नाय तं शरं । युक्ता पाशपतस्तैश्च त्रिपुरं समचिन्तयत् ।

तस्मिन् स्थिते महाराज वज्रे विधत्तकार्मुके । पुराणि तानि कालेन जम्बुरैकैकतां तदा ।

रक्षोभावं गते चैव त्रिपुरलमुपागते । बभूव तुमुक्तो हर्षो देवतानां महात्मनां ।

ततो देवगणाः सर्व्वे सिद्धाय परमर्षयः । जयन्ति वाचो मुमुक्षुः संसृजन्तो महेयरं ।

ततोऽगतः प्रादुरभूत्त्रिपुर निप्रतोऽसुरान् । अनिर्हृत्स्त्रिपुरो देवस्यामलतेम्रः ।

सतद्विह्वल भगवान् दिव्यं सोक्तेयरो धनुः । वैलोकायानं तमिषु मुमाच त्रिपुरं प्रति ।

उमृष्टे वै महाभाम तस्मिन्निपुवरे तदा । महानाजंस्त्रिपुरं घ्नामीत् पुराणा पततां भुवि ।

तान् मोऽसुरगणान् दग्ध्वा प्रातिपत् पयिमांश्वेव । एवन् त्रिपुरं दग्धं दानवायाम्यपततः ।

महेयरो वज्रेण वैलोकाश्च हितैरिषा । स चात्तकोधयो वज्रिर्हयैर्युक्ता निजान्तिः ।

माकार्षीर्मक्षयालोकानिति व्यचोऽब्रवीच तं । ततः प्रथतिमापन्ना देवा लोकस्तथर्षयः ।

तुष्टुर्वाग्निहवाभिः स्थाणुमप्रतिमौजधं । तंऽनुज्ञाता भगवता क्षमः सर्वे यथागतं ।

कृतकामाः प्रयत्नेन प्रजापतिमुखाः सुराः । एवं स भगवान् देव लोककृष्टा महेधरः ।

देवासुरगणाथ्यो लोकानां विदधे शिवं । यथैव भगवान् ब्रह्मा लोकधाता पितामहः ।

सारव्यमकरोत्तत्र रुद्रस्य परमोऽव्ययः । तया भवानपि बिभ्रं रुद्रखेव पितामहः ।

संयच्छतु श्यामस्य राधियस्य महात्मनः । तं हि कृष्णाच्च कर्षाच्च फाल्गुनाच्च विमेषतः ।

विशिष्टो राजगार्हस्य नास्ति तच्च विचारणा । युद्धे ह्ययं रुद्रकल्पस्त्वस्रश्च ब्रह्मसमो नयः ।

तस्माच्छक्तो भवान् जेतुं मच्छ्रवैस्तानिवासुरान् । यथा ब्रह्माद्य कर्षाऽयं येताश्च कृष्णसारथिः ।

प्रमथ्य हन्यात् कौन्तेय तया श्रीर्धं विधोयतां । त्वयि मद्देह राज्याशा जीविताशा तथैव च ।

विजयथ तथैवाद्य कर्षसाचियकारितः । त्वयि कर्षस्य राज्यश्च वयस्यैव प्रतिष्ठिताः ।

विजयस्यैव संघामि संयच्छाद्य ह्येतात्तमान् । इदंसाथपरं भूय इतिहासं निबोध मे ।

पितृकर्म सकाशे यदाह्मणः प्राह धर्मावित् । सुता चैतद्वचसिचं हेतुकार्थार्थवर्धितं ।

कुह प्रथ्य विनिश्चित्य मामभूद्वच विचारणा । भार्गवानां कुले जातो यमदक्षिणैर्बायबाः ।

तस्य रामेति विख्यातः पुञ्जस्तेजोगुणान्वितः । स तोम्रं तप आस्थाप्य प्रसादयितवान् भवं ।

चल्लहेतोः प्रसन्नात्मा नियतः संयतेन्द्रियः । तस्य तुष्टो महर्देवो भक्ता च प्रसन्नेव च ।

चद्रतश्चास्य विज्ञाय दशधामास शङ्करः ।

॥ महेधर उवाच ॥ राम तुष्टोऽस्मि भद्रन्ते विदितं मे तवेक्षितं । कुरुस्व पूतमात्मानं सर्वमेतदवाप्स्यसि ।

दास्यामि ते तदाऽस्तापि यदा पूतो भविष्यसि । अपाञ्चमसमर्थश्च दृढकल्पस्त्वामि भार्यव ।

इत्युक्तो जामदग्न्यस्य देवदेवेन शूलिना । प्रत्युवाच महात्मानं शिरसाऽवनतः प्रभुः ।

यदा जानासि देवेश पांच मामस्तधारणे । तदा शून्ययवेऽस्तापि भवान् दातुमर्हति ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ ततः स तपसा चैव दमेन नियमेन च । पूजोपशान्तिविभिर्होममन्त्रपुरस्कृतैः ।

आराधयितवान् सर्वं यज्ञं वर्णयथास्तदा । प्रसन्नश्च महादेवो भार्गवस्य महात्मानः ।

अत्रवीजस्य वज्रोश गुणान् देव्याः मनोपतः । भक्तिमानेव सततं सत्परात्मा दृढव्रतः ।

एवं तस्य गुणान् मनो वज्रोशोऽकथयत् प्रभुः । देवतानां मित्रव्ययं सर्वमस्मात्सरसदन ।

सतस्मिन्नेव काले तु देव्या ह्यायनं महावसा । तदा देवर्षिमाहाद्यैरन्यथानां द्विवेकसः ।

ततः सभूय विनुधासान् हनुं ह्यनियथा । चक्रं चैव वधे यत्नेन स श्रेष्ठैर्जतुमेव गतः ।

अभिमन्य ततो देवा महेधरमुमापति । प्रासादयेत्तदा भवता अहिं बहुगुणान्वितः ।

प्रतिष्ठाप्य ततो देवा देवतानां रिपुवधे । सतीमार्गवनाह्वय सोऽग्नभाषत शङ्करः ।

रिपून् भार्गव देवानां अहिं सर्वान् पश्यागतान् । लोकानां हिनकामार्थं मण्योऽव्ययं तथैव च ।

एवमुक्त्वा प्रत्युवाच व्यम्बकं वरदं प्रभुः ।

॥ राम उवाच ॥ का प्रतिभम देवेश अकृतास्त्वस्य संयुगे । निहन्तु दानवान् सर्वान् कृतास्त्रान् दुष्टदुर्मदान् ।
॥ महेश्वर उवाच ॥ गच्छ मदनज्ञाता निहनिष्यसि प्राचवान् । विजित्य च रिपून् सर्वान् गुणान् प्राप्स्यसि पुष्कलान् ।

॥ एतत् श्रुत्वा तु वचनं प्रतिगृह्य च सर्वशः । रामः कृतस्त्वस्ययनः प्रययौ दानवान् प्रति ।
अश्ववीहवशूस्तान् मददर्धवसान्वितान् । मम दुष्टं प्रयच्छन् देव्या दुष्टमदोक्तयाः ।
प्रेषितो देवदेवेन वो विजेतुं महाधुराः । इत्युक्त्वा भार्गवेनाथ देव्या दुष्टं प्रचक्रुः ।
स ताविहस्य समरे दैत्यान् भार्गवमन्दनः । वज्राशनिमसैः प्रहारितैव भार्गवः ।
स दानवैः क्षततनुर्जामदग्न्या दिजेत्तमः । संसृष्टः स्थाणुना सद्यो निर्धनः समजायत ।
प्रीतस्य भगवान् देवः कर्मणा तेन तस्य वै । वरान् प्रादाद्ब्रह्मविधान् भार्गवाय महात्मने ।
उक्त्य देवदेवेन प्रीतिरुक्तेन प्रकृतिना । निपातात्तव वस्ताषां शरीरे याऽभवद्भुजा ।
तथा ते मानुषं कर्म व्यपोढं भृगुमन्दन । गृह्णाणांस्त्राणि दिव्यानिमत्सकाशचयेक्षितं ।
॥ दुर्योधन उवाच ॥ ततोऽस्त्राणि समस्रानि वरान्ध मनसेक्षितान् । सर्वान् ब्रह्मविद्यायामः प्रणम्य शिरसा भवं ।

१११

११२

अनुशो प्राप्य देवेशाञ्जगाम स महातपाः । स्वमेतत् पुरातनं तदा कथितवानुपिः ।
भार्गवाऽपि ददौ दिवं धनुर्वेदं महात्मने । कर्णाय पुरपञ्चाश मुपेतैर्नाकरात्मना ।
वृजिनं हि भवेत् किञ्चिदपि कर्णस्य पारिवं । नासौ तस्त्राणि दिव्यानि प्रादात्तनुमन्दनः ।
नापि क्षतकुले जातं कर्णं मन्ये कथञ्चन । देवपुत्रमस्य मन्ये चक्षियाणां कुलोद्भवं ।
विशिष्टं मधुतो गोचादिति मे नैष्ठिकी मतिः । सर्वेया न ह्यर्थं शस्य कर्णः क्षततनुस्तद्वतः ।
सकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महारथं । कथमास्त्रिषदृशं मृगी व्याघ्रं कथयति ।
यया ह्यस्य भुजौ पीनौ नागराजकरोपमौ । वचं पश्य विद्यालस्य सर्वशत्रुनिवहर्षं ।
न त्वेयः प्राकृतः कश्चित् कर्णो वैकर्त्तनो ह्ययः । महात्मा ह्येष राजेन्द्र रामप्रियः प्रतापवान् ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि विपुलबधेऽध्यायाने त्रुत्सिंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एवं स भगवान् देवः सर्वलोकेऽपितामहः । सारथ्यमकरोत्तव वज्रा बद्धोऽभवद्भुजौ ।
रथिनोऽभ्यधिको वीरः कर्णो रथधारिणः । तस्मान्नं पुरुषप्यात्र नियच्छं तुरगान् युधि ।
यथा देवगणैश्च वृता यज्ञात् पितामहः । तयाऽस्त्राभिर्भवान् यथात् कर्णाय धिको वृतः ।
यथा देवैर्मेहाराज इत्यरादधिको वृतः । तयाभवानपि विभे बद्धैश्च पितामहः ।
नियच्छं तुरगान् युद्धे राधेयस्य महावते ।

॥ ब्रह्म उवाच ॥ मयाऽथितम्वरेण वज्रेण वरनिर्दिष्टोः । कथमानं भूतं दिव्यमास्त्राभिमतिमानुपं ।
यया च वजे सारथ्यं भवत्यप्रतितामहः । ययाऽसुरास्य निहता इत्युक्तेन भागवत ।
हृष्यस्य चापि विदितं सर्वमेतत् पुरा कथितं । यया पितामहो वजे भगवन् सारथिपदा ।
अनागतमतिक्रान्तं वेदं हृष्योऽपि तनतः । सारथ्यं विदित्वाऽपि सारथ्यमुपजग्मिवान् ।

स्वयम्भूरिव रुद्रस्य कृष्णः पार्थिव भारत । यदि हन्यास केनित्यं सुतपुत्रः कथञ्चन ।
 दृष्ट्वा पार्थं वि निहतं स्वयं योत्स्यति केचन । शङ्खचक्रगदापाणिधैर्येण तव वाहिनी । १९९
 न चापि तस्य कुड्मस्य वार्ष्णेयस्य महात्मनः । स्थास्यते प्रत्यनोकेषु कसिद न नृपशिव ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथाभाषमाणञ्च मद्राजमरिन्दम् । प्रत्युवाच महाबाहुरदीनात्मा मुतस्तव ।
 माऽवमेत्या महाबाहो कर्षं वैकर्त्तनं रणे । सर्वशस्त्रघ्नतां श्रेष्ठं सर्वशस्त्रास्त्रपारगं ।
 यस्य ज्ञातस्तनिर्घोषं श्रुत्वा भयकरं भवत् । पाण्डवेयानि सैन्यानि विद्रवन्ति दिग्भो दम ।
 प्रत्यवन्ते महाबाहो यथा रात्रौ घटोत्कच । मायाश्रतानि कुर्वाणो हतो मायापुरस्कृतः । १९०
 न चातिष्ठत योभसु प्रत्यनोके कथञ्चन । यतांश्च दिवसान् सर्वान् भयेन महता वृतः ।
 भीमसेनश्च बलवान् धनुष्कोट्याऽभिषेदित । उक्तस्य संज्ञया राजन् मूढ औदारिको यया ।
 माद्रोपुत्रौ तथा शूरो येन जिला महारणे । कमर्थयं पुरस्कृत्य न हतौ युधि मारिष ।
 देन दृष्टिप्रबोरस्त सात्यकिः बालताम्वरः । निर्जित्य समरे वीरो विरथस्य बलात् कृतः ।
 सञ्जयश्चेतरे सर्वे दृष्टद्युम्नपुरोगमा । अशकृल्लिङ्गिताः संखे स्रमभावेन संयुगे । १९१
 तं कथं पाण्डवा युद्धे विजेष्यन्ति महारथं । यो हन्यात् समरे कुड्मे वज्रहस्तं पुरन्दरं ।
 तच्च सर्वैः स्वविद्वोरः सर्वविद्यास्त्रपारगः । बाहुवीर्येण तत्सुखः पृथिव्या नस्ति कथन ।
 त्वं शक्यभूतः शत्रूणां विपक्षः पराक्रमे । तत्तत्संमुख्यं राजन् शक्य इत्यरिसूदन ।
 तव बाहुबलं प्राप्य न श्रेयः सर्वपालताः । तव बाहुबलाद्राजन् किन्तु कृष्णो बलाधिक ।
 यथा हि कृष्णेन वलं धार्यं वै फाल्गुने हते । तथा कर्णोऽप्ययोभावे तया धार्यं महद्बलं । १९२
 किमर्थं समरे धैर्यं वार्ष्णेया न्यवारयेत् । किमर्थञ्च भवान् सैन्यं न हनियति मारिष ।
 तत्कृते पदवीं गन्तुमिच्छेयं युधि मारिष । सोदराणाञ्च वीराणां सर्वपाञ्च महोचितं ।
 ॥ शक्य उवाच ॥ दृष्ट्वा ब्रवीषि गान्धारे श्रेष्ठे सैन्यस्य मानद । निग्रिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्य हं त्वयि ।
 स्य सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः । युध्यत पाण्डवाश्चेष्ट यथा तं वीर मन्यसे ।
 समयस्य हि मे वीर कसिदैकर्त्तनं प्रति । उन्मत्तस्य यथासहृद्महं वाचोऽस्य सन्निधौ । १९३
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथेति राजन् पुत्रसे सह कर्णेन मारिष । अत्रवीरमद्राजान् सर्वशस्त्रस्य सन्निधौ ।
 सारथ्यस्याप्युपगमाच्छलेनायाधितस्तदा । दुर्व्याधनस्तदा दृष्टः कर्षं तमभिषस्रजे ।
 अत्रवीर पुनः कर्षं जूयमानः सुतस्तव । जहि पार्थान् रणे सर्वान् महेश्च दानवानिव ।
 स शक्येनाभ्युपगते इयानां सन्निधयश्चन । कर्षा दृष्टमना श्रेष्ठो दुर्व्याधनमभाषत ।
 नातिदृष्टमना श्रेष्ठ मद्राजोऽभिभाषते । राजन्मधुरया वाचा पुनरेनं ब्रवीहि वै । १९४
 ततो राजा महाभयः सर्वैः सहकुशलो बली । दुर्व्याधनोऽप्रतीक्षन् मद्राजं महोपतिं ।
 पुरं यधिव दोगैः मेघमग्नोरया गिरा । शक्य कर्षोऽजुनेनाद्य योद्धव्यमिति मन्यते ।

तस्मै तं पुरपथाय नियच्छ तुरगान् युधि । कर्णो हस्तेतरान् सर्वान् फाल्गुनं चक्षुर्मिच्छति
तस्याभीपुषे राजन् प्रसादे तं पुनः पुनः । पार्थस्य सचिवः द्रष्टुं ययाभीपुषो वरः ।

• तथा तमपि राधेयं सर्वतः परिपालय ।

११०

॥ मञ्जय उवाच ॥ तत् श्रुत्वा परिवृज्य सुतं ते वाक्यमब्रवीत् । दुर्योधनमनिवृत्तं प्रीतो मद्रधिपसदा ।

॥ श्रुत्वा उवाच ॥ एवं चेन्नान्यथे राजन् गान्धारे प्रियदर्शन । तस्मात्तु यत् प्रियं किञ्चित्तत् सर्वं करवाण्यहम् ।

यवास्मि भरतयेष्ट योग्यः कर्षाणि कर्हिचित् । तत्र मन्धात्मना युक्तो वल्ले कार्यधुरं तत्र ।

यत्तु कर्णमहं श्रूयां हितकामः प्रियाग्रये । मम तन् व्रमतां सर्वं भवान् कर्णस्य सर्वशः ।

॥ कर्णे उवाच ॥ दैवानस्य यया ब्रह्मा यया पार्थस्य केयवः । तथा नित्यं हस्ति युक्तो मद्रराज भवस्व नः ।

१११

॥ श्रुत्वा उवाच ॥ आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्त्रवः । अनाचरितमार्थाणां वृत्तमेतच्चतुर्भिर्धम् ।

यत्तु विद्वन् प्रवक्ष्यामि प्रत्ययार्यमहन्तव । आत्मनस्तव संयुक्तं तन्निबोध ययातयम् ।

अहं शक्य सारथ्यं योग्या मातलिबत् प्रभो । अप्रमादप्रयोगाच्च ज्ञानविद्याचिकित्सितैः ।

ततः पार्थिव संपामि युध्यमानस्य तेऽनघ । बाह्यध्यामि तुरगान् विज्वरो भव सूतत्र ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शत्रुसारथ्यलोकारे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अघने कर्णं सारथ्यं मद्रराजः करिष्यति । कृष्णादभधिको यन्ता देवैश्चैव माततिः ।

११२

यया हरिश्चैर्युक्तं संटक्काति स मातलिः । श्रुत्वास्तथा तवाद्यायं संदन्ता रयवाजिनः ।

योधे त्वयि रथस्ये च मद्रराजे च सारथ्यौ । रथयेष्टो ध्रुवं संख्ये पार्थानभिभविष्यति ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो भूयो मद्रराजं तरस्त्रिनम् । उवाच राजन् स्यामिऽप्युपिते पशुपक्षिते ।

कर्णस्य यच्छ संपामि मद्रराज ह्येतन्माम् । त्वयाऽभिपूजितो राधेयो विज्रैष्यति धनञ्जयम् ।

इत्युक्तो रथमाश्राय तथेति प्राह भारत । श्रुत्येभ्युपगते कर्णः सारथ्यं सुमनाऽब्रवीत् ।

११३

तं सूतस्तान्दं मद्रं कन्धयेत्यसहस्रवरम् । ततो जैत्रे रथवरं गन्धर्वनगरोदमे ।

विधिवत् कल्पितं भद्रं जयैत्युक्त्वा न्यवेदयत् । तं रथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णोऽभ्यष्टं ययाविधि ।

सन्पादितं ब्रह्मविदा पूर्वमेव पुरीधसा । कृत्वा प्रदक्षिणं यद्वादुपस्थाप्य च भास्करम् ।

समीपस्थं मद्रराजं सारथ्यं ससदाऽब्रवीत् । ततः कर्णस्य दुर्द्वर्षं सन्ध्याप्रभं सहत् ।

आरुरोह महातेजाः श्रुत्वा सिंह इवाचनम् । ततः श्रुत्याश्रितं दृष्ट्वा कर्णः स गद्यमुत्तमम् ।

११४

अधतिष्ठ ययाऽभोदं विद्युत्तन्तं दिवाकरः । तावेकरयमाकृद्वावदित्वाग्रिममन्त्रिणो ।

अभोजिता यया मेधं सुधाप्रां पक्षितौ दिवि । संस्त्रयमानौ तौ वीरौ तदाक्षां पुतिमत्तमौ ।

अलिक्मदक्षोरिन्द्राग्रौ स्रयमानाविवाध्वरे । स श्रुत्वा संष्ट होताये ग्धे कर्णः क्षितो वभौ ।

धनुर्निष्सारयन् धोरं परिवेशीव भास्करः । आक्षितः स रथयेष्ट कर्णः श्रग्भमस्त्रिमान् ।

प्रवभौ पुरुषयानो मन्दरस्य इवांगुमान् । तं रथम्यं महावाडं युद्धायामिततत्रथम् ।

दुर्योधनस्य राधेयमिदं वचनमब्रवीत् । अक्षतं द्रोणभीमाभ्यां दुष्करं कर्णं संयुगे ।

कुरुधाधिरये वीर मिपतां सर्वधन्विनां । मनोगतं मम ह्यासीद्भोग्रद्वैथै मधरायै ।
 अर्जुनं भीमसेनञ्च निहन्तारविति ध्रुवं । ताभ्यां यदुद्धतं वीरवीरकथं महाशुभे ।
 तत् कर्म कुरु राधेय वज्रपाणिरिवापरः । गृह्णाण धर्मराजं वा जहि वा त्वं धनञ्जय ।
 भीमसेनञ्च राधेय माद्रीपुत्रौ यमावपि । जयय तेऽसु भद्रन्ने प्रयाहि भरतर्धभ । १९९
 पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि कुरु सर्वानि भक्षयान् । तत्सुख्यं सहस्राणि मेरीषामयुतानि च ।
 वाञ्छमानान्तेरोचन मेघशब्दा यथा दिवि । प्रतिगृह्णातु तदाकथं रथस्यो रथमन्तमः ।
 अश्वभापत राधेयः शूलं दुरुविभारदं । चोदयायान्महाबाहे यावदुक्लि धनञ्जय ।
 भीमसेनं यमौ यमौ राजानञ्च दुधिष्ठिरं । अथ परमहं मे शन्य वाज्रवीर्यं धनञ्जयः ।
 अस्मत्तः कङ्कपत्राणां सहस्रानि शतानि च । अथ क्षिप्याम्यहं शन्य शरान् परमतेजमान् । २००
 पाण्डवानां विनाशाय दुर्व्योधनजयाय च ।

॥ शन्य उवाच ॥ सुतपुत्र कथं नु त्वं पाण्डवानवमन्यसे । सर्वसूक्ष्मान्महेश्वासान् सर्वानेव महापत्नान् ।
 अनिवर्तिनो महाभागानज्यान् सत्यविक्रमान् । अपि सञ्जनयेयुर्थं मयं बाघाच्छतक्रतोः ।
 यदा श्रेयसि निर्धायं विस्फूजितमिवाश्वने । राधेय गाण्डिवस्यैव तदा नैवं वदियसि ।
 यदा द्रुप्यसि भीमेन कुञ्जरानोकमाहवे । विशीर्णदन्तं निहतं तदा नैवं वदियसि । २०१
 यदा द्रुप्यसि संपान्ते धर्मपुत्रं यमौ तथा । शितैः पुत्रकैः कुर्वाणसमश्चाया निवामरे ।
 अस्मत्तः क्षिप्तस्यारोन् लघुपत्नान् दुरामदाम् । पार्थिवानपि चान्ध्यास्वं तदा नैवं वदियसि ।
 ॥ शन्य उवाच ॥ अनादृत्य तु तदाकथं मद्रराजेन भाषितं । याक्षीत्येवास्मदीदाकथं मद्रराजं तरस्त्रिभं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्पूरवर्णि कथंशतसंवादे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ शन्य उवाच ॥ दृष्ट्वा कर्णं महेश्वरं युदुह्यं समवस्थितं । युदुह्यः कुरवः सर्वे दृष्ट्वाः समन्ततः ।
 ततो दुन्दुभिनिर्धायैर्मरीणां निनदेन च । बाणशब्देन विविधैर्गञ्जितैश्च तरस्त्रिनां । २०२
 निर्व्यसृतावकां पुष्टे श्यत्युं हत्वा निवर्त्तनं । प्रयाते तु ततः कर्णं योधेय मुदितेयुं च ।
 अचाल इयिवी राजन् रराध च मुक्त्रिभ । निःशरन्तो व्यदृशन्त स्रथान् वस्र महापराः ।
 उक्तापाताश्च सञ्जमुदिभं दाहास्तथैव च । द्रुपकाग्रन्यस्य समेतुर्व्युत्पाताश्च भैरवाः ।
 मृगपविमणादैवपुत्रनां वज्रशस्त्रव । अपसव्यं तदा चक्रुर्देहयन्तो महाभयं ।
 प्रक्षितस्य च कर्णस्य निपेतुस्तुरगा भुवि । अस्त्रिवर्षं पतितमन्तरीकाङ्गयानकं । २०३
 जञ्जसुथैव प्रक्षालि ध्वजाद्यैव चक्रन्परे । अशूणि च व्यमुञ्चन्त वाहनानि विव्राम्यते ।
 शनो चान्ये च बहव उत्पातास्तत्र दारुणाः । समुत्पेतुर्भिनाशाय कौरवाणां सुदारुणाः ।
 न च तान् गणयामासुः कर्णं दैवेन मोहिताः । प्रवितं सुतपुत्रञ्च जयत्युर्वरं राधिपाः ।
 निर्वर्त्तितान् पाण्डवाञ्चैव मेनिरै तत्र कौरवाः ।

ततो रथस्थः परवीरहन्ता भीमद्वैथैवतिवैर्यो रथीत्यु । समुञ्जसङ्गास्तरपावकाभो वैकर्तनोऽसौ रथकुञ्जरो नृप । २०४

स शल्यमागाथ जगद वाह्यं पार्थल्य कर्मातिशयं विचिन्त्य । मागेन दर्पेण विदधमानः क्रोधेन दोषयिव निवर्धय ।
 नाहं महेन्द्रदपि वज्रपाणे । सुद्धादिभेद्ययुर्धवानयस्य । दृष्ट्वा हि भोगप्रमुखान् शयानानतीव मां ह्यस्त्रिरता जहाति ।
 महेन्द्रविशुप्रतिमावनिन्दितौ रयादनागप्रवरप्रमायिनौ । अवध्यकन्यो निहतौ यदा परैस्तौ न मेऽप्यस्ति रणेऽय साध्वे ॥ १०२ ॥
 समीप्य संश्लेशितलाघराधिपन् यस्तत्मातङ्गरयान् परैर्हतान् । कथं न सर्वानहितास्त्रेऽवधीमहास्त्रविद्राघ्नपुङ्गवो गुरः ।
 स संस्मरन् द्रोणमहं महाहवे प्रवीमि सत्यं कुरवो निनोधत । न वो मदन्यः प्रसहेद्रणेऽर्जुनं समागतं मृत्युमिवोरूपिणं ।
 शिला प्रसादय बलं धृतिय द्रोणे महास्त्राणि च सञ्जित्य । स चेदगान्धर्ववं महात्मा सर्वानन्यानातुरानयं मन्ये ।
 नेह धुवं किञ्चिदपि प्रचिन्तयन् विद्यां लोके कर्षणे देवयोगात् । सूदैन्दये को हि विमुक्तर्धशयो भावं कुर्वन्ताद्य गुरौ नि
 पातिते ।

न नूनमस्त्राणि बलं पराक्रमः क्रिया सुनीतं परमायुधानि वा । अलं मनुष्यस्य सुखाय वर्तितं तथा हि युद्धे निहतः परै
 गुरुः ।

१०१

ऊताशनादित्यसमानतेजसं पराक्रमे विश्वपुरन्दरोपमं । नयेद्दृष्टव्युन्नतोः सदा धमे न पैगमलं तदुपास दुःखं ।
 सम्प्राकुष्टे रुदिते क्रीकुमारे पराभूते पौरुषे धार्तराष्ट्रे । मया ह्यस्मिनि जानामि श्रय प्रयाहि तस्माद्रूपिणामनीकं ।
 यत्र राजा पाण्डवः सत्यसन्धो व्यवस्थितो भीमसेनार्जुनौ च । वासुदेवः सात्यकिः सञ्जयाय यमौ च कलान् विपद्भेददन्त्यः ।
 तस्मात् विप्रं मद्रूपते प्रयाहि रणे पाञ्चाजान् पाण्डवान् सञ्जयाय । तान् वा हनिष्यामि समेत्य संखे यास्यामि वा द्रोणप
 या यमाय ।

न त्वेवाहं न गमिष्यामि मध्ये तेषां दूराराणामिति मां श्रय विद्धि । भिवद्रोहो मर्षणीयो न मेऽयं त्यक्ता प्राणाननुयास्यामि
 द्रोणं ।

१०२

प्राशस्त्य मूढस्य च जीवितान् नास्ति प्रमोदोऽनकपल्लतस्य । अतो विदधभिषास्यामि पार्थान् दिष्ट न शक्यं स्थितिवर्जितं वै ।
 कल्याणवृत्तः सततं हि राजा वैचित्रवीर्यस्य सुतो ममासीत् । तत्कार्येऽपि ह्ययमहं त्यजामि प्रियान् भोगान् दुःखत्रं जीवितञ्च ।

वैपात्रघर्षायमज्जनावं हेमचक्रोऽं रजतत्रिवेणुं । रथप्रबहे तुरगप्रवर्धयुक्तं प्रादात्तस्मिन् हि रामः ।
 धनूंषि चित्राणि निरीक्ष्य शल्यं ध्वजान् गदाः सायकंद्योयस्त्रिपान् । अविष्टं दीप्तं परमायुधञ्च ब्रह्म च सुध्वं खनवन्तमुप
 पताकिन् वज्रमिपातनिःखनं शितायुयुक्तं द्रुमद्वयशोभितं । इमं समाहाय रथं रथधरे रणे हनिष्याम्यस्मर्त्तुं वसान् ॥ १०३ ॥
 तस्मैऽनृत्यु सर्वैर्होऽभिरुचेत् सदा प्रमत्तः समरे पाण्डुपुत्रं । तं वा हनिष्यामि रणे समेत्य यास्यामि वा भीष्ममुखो यमाय ।

यमवश्यकुवेरवासवा वा यदि युगपत् सगणा महाहवे । जुगुपिष्व दहाद्य पाण्डवं किं वज्रना सह तैर्ज्ञेयानि तं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इति रथरभसस्य कथ्यतस्तदुपनिबन्धवचः समद्राष्टः । अवहसदवमन्य वीर्यवान् प्रतिपिपिधे च जगद
 चोत्तरं ।

॥ गल्य उवाच ॥ विरम विरम कर्षे कथ्यनादतिरभेदाप्यतिवासमुक्त्वान् । क च हि नरवरो धनञ्जयः क पुनरहो पुरवा
 धमो भवान् ।

यदुसदनमुपेद्रपातितं चिदिवमिवानरैराज्रचितं । प्रसभमतिविलोच्य को हरेत् पुष्टयवरावरजामृतेऽर्जुनात् । ॥ १०४ ॥
 विभुवनविभूमीयरेयंरं क दह पुमान् भक्ताङ्गयेषुधि । मृगवधकलशे अतोऽर्जुनात् पुरपतिवोर्ध्वमप्रभवतः ।

असुरमुरमहोरगाक्षरान् गच्छयिशाचस्यचराचधान् । हृष्टमिरजयदग्निगौरवान् स्त्रिमिच्छित्तस्य इन्द्रिदैर्जयः ।
 क्षरसि ननु यदा परैर्हतः स च धृतराष्ट्रमुतोऽपि मोचितः । दिनकरसदृशैः शरीरमेधुधा क्षुरपु वद्धन् विनिर्धृत्य तानरीन् ।
 प्रथममपि पलायिते त्वयि प्रियकल्ला धृतराष्ट्रसूनुवः । क्षरसि ननु यदा प्रमोचिताः स्वचरगणानवजित्य पाण्डवैः ।
 समुदितबलवाचनाः पुनः पुरूपरेण जिताः स्व गोपयै । सगुरुदसुता, समीभकाः किमुत जितः स तदा नयाऽर्जुनः । १००॥
 हृदमपरमुपस्थितं पुनस्तव निधनाय सुयुद्धमद्य वै । यदि न रिपुभयात् पलायस्य समरगतोऽद्य हतोऽसि सूतज ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इति वज्रपदं प्रभावति प्रमनसि मद्रूपतौ रिपुस्त्वं । मृशमभिरूपित, परन्तपः क्षुद्रहतनापतिराद्य मद्रूप ।
 ॥ कर्णे उवाच ॥ भवतु भवतु किं विकल्पसे ननु मम तस्य हि युद्धमुद्यतं । यदि स जयति मामिहाश्वे तत हृदमस्तु मुक्
 त्वित तव ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्वमस्तिति मद्रेश उक्ता नोत्तरमुक्त्वान् । याहि शल्येति चायेनं कर्णः प्राह युयुत्सया ।
 स रथः प्रययौ श्वबून् येतायः शल्यसारथिः । निमग्नमिचान् समरे तमो ब्रून् स्वतिता वया । १०१॥
 ततः प्राधात् प्रीतिमान् वै रथेन वैयाघ्रेण येतयुजाऽय कर्णः । स चालोका ध्वजिनो पाण्डवानां धनञ्जयं त्वरया पर्यवृच्छत् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे मत्तचिंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रयाणे च ततः कर्णो हर्षधन्वादिनो तव । एकैकं समरे दृष्ट्वा पाण्डवान् पर्यवृच्छत् ।
 यो ममाद्य महात्मानं द्रष्टुं च्छेतवाहनं । तस्मै दद्यामभिप्रेतुधने यन्मनसिच्छति ।
 न चेत्तदभिमन्येत तस्मै दद्यामर्हं पुनः । शकटं रत्नधूपैर्धो मे ब्रूयाद्भनञ्जयं । १०२॥
 न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । शतं दद्यां नवः तस्मै नैत्यकं कांक्षदोहनं ।
 शतं पामनराशैव दद्यामर्जुनदर्शिनः । तथा तस्मै पुनर्दद्यां येतमश्वतीरयं ।
 युक्तमञ्जनेशोभिर्धो मे ब्रूयाद्भनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यं तस्मै पुनर्दद्यां सौवर्षं हस्तिपङ्कजं । तथाऽप्यस्मै पुनर्दद्यां स्त्रीणां शतमलङ्कृतं ।
 श्यामानां लिङ्गकण्ठीनां गीतवाद्यविपश्चितां । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । १०३॥
 तस्मै दद्यां शतं नागान् शतं घामान् शतं रथान् । सुवर्णस्य च मुखस्य हवायाणां शतं शतान् ।
 षड्धा गुणैः सुदर्लाद्य धूर्वावाधान् सुग्वितान् । तथा सुवर्णश्चद्रीनां गोधेनुनां चतुःशतं ।
 दद्यां तस्मै सुवत्सानां यो मे ब्रूयाद्भनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यदस्मै वरं दद्यां येताम् पञ्चशतान् हयान् । हेमभाण्डपरिच्छवान् सुमष्टमणिभूषणान् ।
 सुदर्लानपि चैवाहं दद्यामष्टादशपरान् । रथस्य सार्धं सौवर्षं दद्यान्तस्मै स्त्रलङ्कृतं । १०४॥
 युक्तं परमकानोर्जैर्धो मे ब्रूयाद्भनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यदस्मै वरं दद्यां कुञ्जराणां शतानि षट् । काञ्चनैर्विविधैर्भाण्डैराञ्जवान् हेममालिनः ।
 उत्पन्नानपरान्तेषु विनोतान् हस्तिशिवकैः । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अयं तस्मै वरं दद्यां वैद्यगामायतुर्द्वयं । सुस्त्रीतान् धनसंयुक्तान् प्रत्यासववर्णोदकान् ।
 अकुतोभयान् मृगमयायाजभोज्यायतुर्द्वयं । दासीनां लिङ्गकण्ठीनां भागधीनां शततया । १०५॥

प्रत्यप्रवधसो दद्यां मे त्रयाङ्गनञ्चयं । न चेत्तदभिभवेत् पुत्रयोऽर्जुनदर्शिवान् ।

अन्यं तस्मै वरं दद्यां यमसौ कामयेत् स्वयं । पुत्रदारांश्च यदन्यदित्तमस्मि मे ।

तत्र तस्मै पुनर्दद्यां यच्च मनसि हृति । हत्वा च संहितौ कृणो तयोर्वित्तानि सर्वशः ।

तस्मै दद्यामर्हयो मे त्रयायात् केववाङ्मुना । एता वाचः सुवज्रशः कर्ष उचारयन् दुषि ।

दधौ यागरयन्मृतं सुखरं ब्रह्ममुत्तमं । ता वाचः सुतपुत्रस्य तथा युक्ता निश्चय तु ।

१००५

दुर्थो धनो महाराज संदृष्टः सानुगोऽभवत् । ततो दुनुभिनिर्धोपो मृदङ्गानाञ्च सर्वशः ।

सिंहनादः सवादितः कुम्भराणाञ्च निःस्वनः । प्रादुरासीत्तदा राजन् तस्मैऽप्युत्तरपथम् ।

यो धानां सम्पुष्टानां तथा समभवत् स्वनः । तथा प्रदृष्टे सैन्ये तु प्रवमानं महारथं ।

विकृत्यमानञ्च तदा राधेयमरिर्कर्णं । मद्राजः प्रदृष्टेदं वचनं प्रत्यभाषत ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णवलेपे अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

१००६

॥ शब्द उवाच ॥ मा सुतपुत्र दानेन धौवर्षं हस्तिपञ्चवं । प्रयज्ज पुत्रपायाद्य द्रव्यसि त्वं धनञ्चयं ।

वाक्यादिह त्वं त्यजसि वसु वैश्ववेषो यथा । अयमेनैव राधेय द्रष्टव्यश्च धनञ्चयं ।

परास्त्रजसि सद्दितं किञ्चित् वज्र मूढवत् । अपाचदाने ये दोषास्तेऽप्यहावावपुष्यवे ।

एतं प्रेरयसे वित्तं वज्र तेन खलु तथा । शब्दं वज्रविधेयं प्रेर्येदं सुत यजस्व तैः ।

यत्र प्रार्थयसे हन्तुं कृणो मोहादृथैव तत् । न हि शत्रुम सक्तेर्हो कोऽपि सिद्धौ निपातितौ ।

१००७

अप्राप्तिर्न प्रार्थयसे सुदृष्टो न हि सन्ति ते । ये तां निवारयन्त्याऽऽ प्रपतन्तं हताशनैः ।

कार्थ्याकार्थं न जानीये कालपक्षोऽस्त्वमर्थयं । वज्रवज्रमकर्णयं को हि नृपास्त्रिजोविपु ।

समुद्रतरणं दोर्भां कण्ठे बद्धा यथा शिला । गिर्यपादा निपतनं तादृक् तव विकीर्णितं ।

सहितः सर्वधौषेस्त्वं व्यूढानीकैः सुरक्षितः । धनञ्जयेन युध्यस्व ज्ञेयदेव प्राप्नुमिच्छसि ।

द्वितायं धान्तराष्ट्रञ्च त्रयोमि तां न हिंसया । अङ्गुलैर्वै मया प्राङ्गं यदि तेऽस्ति त्रिजोविपा ।

१००८

॥ कर्ण उवाच ॥ स्वयाङ्गवैर्यमाश्रित्य प्रार्थयाम्यर्जुनं रथे । तन्नु मित्रमुखः प्रचुर्या भीययितुमिच्छसि ।

॥ मामस्मादभिप्रायात् कथिदद्य निवर्तयन् । अपीन्द्रो वज्रमुपस्य किमु मर्त्यः कथयन् ।

॥ शब्द उवाच ॥ इति कर्णस्य वाक्यानि शब्दाः प्राक्षोत्तरं वचः । सुकोपयिपुरत्यर्थे कर्ष मद्रेश्वरः पुनः ।

यदा वै तां फाल्गुनवेगयुक्ता न्याचादिता हतवता विदुष्टाः । अन्वैतारः कद्रुपचाः शितायास्तदा तस्य कर्णुनयानुयोगात् ।

यदा दिवं धनुरादाय पार्यं प्रतापयन् इतनां स्वयाचो । तां मर्हं पिबिषिभिः । इत्येकैस्तदा यदा तस्यैव सुतपुत्र । १००९

बालद्युर्धं मातुरेभ्यः श्रयानो यथा कथित् प्रार्थयतेऽप्यर्जुनः । तदन्मोहान् चोतमानं रथस्थं स प्रार्थयन् कर्णं जेतुमद्य ।

निशूलमाश्रित्य सुतोऽस्त्रधारं सर्वार्णो गात्राणि निघर्षयि त्वं । सुतोऽस्त्रधारोपमकर्षेण त्वं सुदुस्सिधे योऽर्जुनेनाद्य कथं ।

कुड्गं मित्रं केसरिणं वृष्टनं बाला मूढः सुद्रष्टृगुणस्त्रयो । समाङ्गयेत्तद्वदेततवाद्य समानान् सुतपुत्रार्जुनस्य ।

मा सुतपुत्राङ्गय राजपुत्रं महावीर्यं केसरिणं यथैव । वने शृगाल पिशितेन वृत्रो मा पार्यमायाद्य गिनङ्गि त्वं ।

दंषादनं महानागं प्रविशकटामुखं । शक्रो जयसे युद्धे कर्ण पार्यं धनञ्जयं ।

विलस्य कृष्णवर्णं त्वं वास्यान् काठिनं विशसि । महावित्रं घूर्णकोपं यत् पायं येऽदुर्मिच्छसि ।

सिंहं कौशरिणं मृदुमतिक्रम्याभिनर्दथे । शृङ्गाल इव मूढस्त्वं नृसिंहं कर्णं पापद्वयं ।

सुपर्णं पतगत्रेष्ठं वैनतेय तरस्त्रिनं । भोगोवाज्ञयथे पाति कर्णं पायं धनञ्जयं ।

सर्वात्मसां निधिं भीमे मूर्त्तिमन्तं ज्ञपायुतं । चन्नेदये विवर्द्धन्तमश्रवः सन्तितीर्थसि ।

अपभं दुन्दुभियोर्वतोच्छ्रमद्वयहारिणं । वत्स आह्वयथे युद्धे कर्णं पायं धनञ्जयं ।

महामेघं महाधारं दर्दुरः प्रतिवर्द्धति । कामतोयप्रदं लोके नरपञ्चममर्जुनं ।

यथा च खगद्वयस्य या व्याधे वनगतं भपेत् । तथा त्वं भयथे कर्णं नरव्याधं धनञ्जयं ।

शृङ्गालोऽपि वने कर्णं शशैः परिरुते वसन् । मन्यते सिंहमात्मानं यावत् सिंहं न पश्यति ।

तथा त्वमपि राधेय सिंहमात्मानमिच्छसि । अपश्यन् ब्रजदमनं नरेत्याधं धनञ्जयं ।

व्याधं त्वमन्यसेत्मानं यावत् कृष्णो न पश्यसि । समास्त्रितावेकरथे सूत्र्याचक्रमसाविव ।

यावद्वाण्योवधोयं त्वं न शृणोषि महाहवे । तावदेव त्वया कर्णं शक्यं वक्तुं यथेच्छसि ।

रजःशब्दधनुःशब्देर्नादयन्तं दिशो दृश । नर्दन्तमिव शार्दूलं दृष्ट्वा क्रोष्टा भविष्यसि ।

नित्यमेव शृङ्गालस्त्वं नित्यं सिंहो धनञ्जयः । वीरप्रदेवणाभूद तस्मात् क्रोष्टेव सत्यथे ।

यथाशु खगद्विजालस्य या व्याधस्य बलाबले । यथा शृङ्गालः सिंहस्य यथा शक्रकुञ्जरी ।

यथाऽनृतस्य सत्यस्य यथा चापि विपामृते । तथाऽत्वमपि पार्थस्य प्रख्यातावात्मकर्षभिः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णोधिषेवे ज्ञनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अशिक्षितस्य राधेयः शस्त्रेणामिततेजसा । शस्त्रमाह वृषं कुड्डो वाक्प्रसन्नमवधारयन् ।

॥ कर्ण उवाच ॥ गुणान् गुणवता शस्य गुणवान् वेत्ति नागुणः । त्वन् शस्य गुणैर्लेनः किं शास्त्रसि गुणगुणं ।

अर्जुनस्य महास्तापि क्रोधं वीर्यं धनुः शरान् । अहं शस्त्राभिजानामि विक्रमश्च महात्मनः ।

तथा कृष्णस्य माहात्म्यं अश्वमस्य महीवितां । यथाऽहं शस्य जानामि न त्वं जानासि तत्तथा ॥

एवमेवात्मानो वीर्यमहं वीर्यं च पाण्डवे । जानन्नेवाह्वये दुष्टे शस्य गाण्डीवधारिणे ।

अस्ति चायमिषुः शस्य सुपुष्टो रक्तभोजनः । एकद्विषीश्रयः पवी सुधौतः समलङ्कृतः ।

श्रेते अन्दनचूर्णे पुञ्जितो वज्रलाः समा । अहिथो विपवानुयो नरायद्विपस्रहा ।

घोररूपो महाशूद्रस्तनुवास्त्रिविदारणः । निर्भिन्धा येन तुष्टोऽहमपि मेहं महानिरिं ।

तमहं जातु नास्त्रियमन्यस्मिन् फाल्गुनादृते । कृष्णादा देवकीपुत्रान् सत्यज्ञापि शृणुष्व मे ।

तेनाहमिषुषा शस्य वामुदेवधनञ्जयो । योऽत्र परमशंकुद्वस्तार्कश्च सदृशं मम ।

सर्वेषां दृष्टिवीराणां कृष्णे सज्जोः प्रतिष्ठिता । सर्वेषां पाण्डुपुत्राणां जयः पार्थे प्रतिष्ठितः ।

उभयपन्तु समाषाच को निवर्त्तितुमर्हति । तावैतो पुष्टय्याद्यौ समेतौ अन्दने स्थितौ ।

मामेकमभिधंयता मुञ्जातं पश्य शस्य मे । पितृव्यसामातुल्यौ भ्रातरावपराजितौ ।

मणौ सूत्र इव भ्रातौ द्रष्टासि निहतौ मया । अर्जुने गाण्डिवं कृष्णे चक्रं तार्क्ष्यकपिध्वजौ ।

ममैवः प्रथमः कृत्यो निधने स्वर्गोमिच्छतः । सोऽयं म्रियः श्रवा चाक्षि धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ।

१८९

तदर्थं हि मम प्राणा यच्च मे विद्यते वसु । यत्नं त्वमप्युपचितः पाण्डवैः पापदेवज्ञ ।

यथा चाभिवक्तुं सर्वं त्वमस्मासु प्रवर्त्तसे । कामं न खलु शक्योऽहं तदिधानां शत्रौरपि ।

सङ्ग्रामादिमुखः कर्तुं धर्मज्ञ इव नास्तिकैः । सारङ्ग इव घर्गान्तः कामं विलपयत्युच्य च ।

नाहं भीषयितुं शक्यः सत्त्वृत्ते व्यवस्थितः । तनुव्यशां नृषिंश्चानामाहवेय्यनिवर्त्तिनां ।

या गतिर्गुह्या प्रोक्ता पुरा रामेण तां स्मरे । तेषां त्राणार्थमुद्यमं सधार्थं दिपतामपि ।

१९०

विद्धि मामास्थितं वृत्तं पौरुषवशमुत्तमं । न तद्भूतं प्रपश्यामि विषु लोकेषु मद्रप ।

यो मामस्मादभिप्रायाद्धारयेदिति मे मतिः । एवं विद्वन् औपमास्य चाधात् किं बद्ध भावये ।

न तां हत्वा प्रदास्यामि क्रव्याद्भ्यो मद्रकाधम । मित्रप्रतीक्षया शत्रु हृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।

अपवादति तित्ताभिस्त्रिभिरेतैर्हि जीवसि । पुनश्चेदीदृशं वाक्यं मद्रराज वदित्यसि ।

भिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया । श्रोतारस्त्रिदशयेह दृष्टारो वा कुदेवञ्च ।

१९१

कर्णं वा जग्नतुः । कृष्यौ कर्षौ वा निजघान तौ । एवमुक्त्वा तु राधियः पुनरेव विग्राह्यते ।

अब्रवीन्मद्रराजानं याहि याहीत्यसम्भ्रमं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णमद्राधिपसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ भारियाधिरथेः श्रुत्वा वाचो पुद्गाभिनन्दिनः । शस्त्रोद्भवोऽपुनः कर्णं निदर्शनमिदं वचः ।

जातोऽहं पञ्चनां वंशे संधामेवनिवर्त्तिनां । राक्षो मूर्धाभिषिक्तानां स्वयं धर्मपरायणः ।

यथैव मत्तो मयेन त्वं तथा सत्त्वधे वृष । अयाऽह्य त्वं प्रमाद्यन्ते चिकित्सेयं सुहृत्तया ।

१९२

इमां काकोपमां कर्णं प्रोच्यमानां निबोध मे । श्रुत्वा यथेष्टं कुर्यास्त्वन्निहीनः कुल्पायन ।

नाहमात्मनि किञ्चिदै किञ्चिप कर्णं संस्मरे । येन मां त्वं महाबाहो हन्तुमिच्छस्यनागध ।

अवगन्तु मया वाक्यं बुध्यतां तद्भिताहितं । विशेषतो रथस्थेन राक्षसैव हितैषिणा ।

समञ्च विपमक्षैव शयिनस्य बलावचं । अमः खेदश्च सततं हयाणां रथिना सह ।

आयुधस्य परिज्ञानं हतञ्च स्तगपविषां । भारसायतिभारस्य शब्दानाञ्च प्रतिक्रिया ।

१९३

अश्लयोगश्च पुद्गश्च निमित्तानि तथैव च । सर्वमेतन्मया श्रेयं रथस्थास्य कुटुम्बिना ।

अतस्त्वं कथये कर्णं निदर्शनमिदं पुनः । वैश्यः किल समुद्रान्तं प्रभुतधनधान्यवान् ।

यज्वा दानपतिः क्षान्तः स्वकर्षस्त्रोऽभवच्छुविः । बद्धपुत्रः मियापत्यः सर्वभूतानुकम्पकः ।

राक्षो धर्मप्रधानश्च राष्ट्रे वसतिः निर्भयः । पुत्राणां तस्य बालानां कुमाराणां यशस्विनां ।

काको बलनामभवदुच्छिष्टकृतभोजनः । नक्षी सदा प्रयच्छन्ति वैश्यपुत्राः कुमारकाः ।

१९४

मांसोदरं दधि क्षीरं पायसं मधुसपिंधी । स चोच्छिष्टभूतः काको वैश्यपुत्रैः कुमारकैः ।

सदृशान्याचिणो ह्यः श्रेयसयाधिविचिषे । अथ हंशः समुद्रान्तं कदाचिदतिपातिनः ।

गच्छत्य गतौ तुज्यायकाङ्क्षां वृष्टचेतसः । कुमारकास्तदा हंशान् दृष्ट्वा काकमथाब्रुवन् ।

भवानेव विमिश्रा हि पतत्रिभ्यो विहङ्गम । प्रतार्थमाणक्षैः सर्वैरन्यबुद्धिभिरष्टजः ।
 तदचः सत्यमित्येव मौख्यादर्पाच्च मन्यते । तान् सोऽभिपत्य जिज्ञासुः क इषां श्रेष्ठभागिति । १८८०
 उच्छिष्टदरितः काको वङ्गना दूरपातिना । तेषां च परं मेने हंशानां दूरपातिनां ।
 तमाङ्गयत दुष्बुद्धिः पताक इव पचिणं । तच्छुनां प्राहसन् हंशा ये तवासन् समागताः ।
 भापतो वज्र काकस्य वलिनः पतताम्बराः । इदमूचुः स्म चकाङ्क्षा वचः काकं विहङ्गमाः ।
 ॥ हंशा ऊचुः ॥ वयं हंशाचरामेमां पृथिवीं मानसौकसः । पचिषाश्च वयं नित्यं दूरपातिन पूजिताः ।
 कथं नु हवं वलिनं चकाङ्क्ष दूरपातिनं । काको भूत्वा निपतने समाङ्गयति दुष्मते । १८८१
 कथं त्वं पतिता काक सहास्यभिर्मेवीहितम् । अथ हंसवचो मूढः कुतयित्वा पुनः पुनः ।
 प्रजगादोत्तरं काकः कथनो जातिलाघवात् ।
 ॥ काक उवाच ॥ शतमेकश्च पातार्तां पतिताऽस्मि न संशय । शतयोजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा ।
 उड्डीनमवडीनश्च प्रडीनं डीनमेव च । निडीनमथ संडीनं तिर्यग्डीनगतानि च ।
 विडीनं परिडीनश्च पराडीनं सुडीनकं । अतिडीनं महाडीनं खडीनपरिडीनकं । १८८२
 अवडीनं प्रडीनश्च संडीनं डीनडीनकं । सडीनोड्डीनडीनश्च पुनर्डीनं विडीनकं ।
 सत्यातं समुदीर्णश्च ततोऽन्यद्वातिरिक्तकं । गतागतं प्रतिगतं वङ्गीश्च निकुञ्जोन्मिकाः ।
 कर्नाऽस्मि मिततां वोऽद्य ततो द्रष्टव्य मे वलं । तेषामन्यतमेनाहं पतियामि विशारदं च ।
 प्रदिग्धं धयात्याधं केन हंशाः पताम्यहं । तैवै ध्रुवं विनिश्चित्य पतभ्यं न मया बह ।
 पातैरेभिः खलु खगाः पतितुं खे निराश्रयौ । स्वमुक्ते तु काकेन प्रहस्यैको विहङ्गम । १८८३
 उवाच काक राधेय वचनं तं निवीध मे ।
 ॥ हंस उवाच ॥ शतमेकश्च पातार्तां त्वं काक पतिता ध्रुवं । एकमेव तु यं पातं विदुः सर्वे विहङ्गमाः ।
 तमहं पतिता काक नान्यं जानामि कश्चन । पत त्वमपि तादाच येन पातेन मन्यसे ।
 अथ काकाः प्रजहसुर्धै तवासन् समागताः । कथमेकेन पातेन हंसः पातशतं जयेत् ।
 एकैनेव शतस्यैव पातेनाभिपतिय्यति । हंसश्च पतितं काको बलवानाश्रयिक्रमः । १८८४
 प्रपेतुः सार्द्धं पा च तप्तौ हंसवायसौ । एकपाती च चकाङ्क्षः काक पातशतेन च ।
 पतिता वाऽथ चकाङ्क्षः पतिता वाऽथ वायसः । विसिस्मापयिषुः पतैराचचाणोऽम्बनः क्रियाः ।
 अथ काकस्य चित्राणि पतिनानि मुञ्चमुञ्चः । इष्टा प्रमुदिताः काका विनेदुरधिकैः खरैः ।
 हंशास्तवहसन्ति स्म प्रावदचमियाणि च । उत्पत्यात्यत्य च मुञ्चमुञ्चर्त्तमिति चेति च ।
 वृषाद्येभ्यः स्तलेभ्यश्च निपतन्त्यत्यतानि च । कुर्वाणा विविधाधावानाशंसो जयन्तयाः । १८८५
 हंसन्तु मृदुनैकेन विकान्तमुपचक्रमे । प्रत्यहीयत काकाश्च मुञ्चर्त्तमिव मारिष ।
 अवमन्य च हंशास्तानिदं वचनमब्रुवन् । योऽशानुत्पतितो हंसः सोऽद्यैवं प्रहोयते ।
 अथ हंसः स तच्छ्रुत्वा प्रापतत् पश्चिमां दिशं । उपर्युपरि वेगेन शगरं मकरालयं ।

ततो भी प्राविशत् काकं तदा तत्र विचेतयं । दीपद्रुमानपश्यन् नृपातार्थं यमाश्रितं ।
 निपतेयं क नु आन इति तस्मिन् जलार्थं । अविषद्याः समुद्रो हि वज्रसत्त्वमणालयः ।
 महासत्त्वतोद्गासी नभसोऽपि विशिष्यते । गान्धर्वोद्भि समुद्रस्य न विशेषं हि सूतज ।
 दिगम्बराभ्यां कर्णं समुद्रस्य विदुर्जनाः । विदूरपातात्तोयस्य किं पुनः कर्णं वायव्य ।
 अयं हंसोऽयतिक्रम्य मुहूर्तमिति चेति च । अवेचमाणस्तं काकं नाशकद्वयपरिपितुं ।
 अतिक्रम्य च चक्राङ्गः काकं तं समुद्वेष्टत । यावद्भला पतत्येष काको मामिति चिन्तयन् ।
 ततः काको भूय अन्तो हंसमभ्यागमत्तदा । तन्तया हीयमानस्तु हंसो दृष्ट्वाऽब्रवीदिदं ।
 उज्ज्विदीर्घनिमज्जन्तं स्मरन् सत्पुरुषव्रतं ।

१८९

१९०

॥ हंस उवाच ॥ बह्वि पतितानि तमाचवाणि मुहूर्तमुज्ज । पातस्याद्याहरं देवं न नो गुह्यं प्रभाषसे ।
 किं नाम पतनं काक यत्नं पतसि साम्प्रतं । जलं स्पृशसि पचाभ्यां तुष्टेन च पुनः पुनः ।
 प्रभूहि कतमेतत्र पाते वर्तसि वायव्य । एषो हि काक शीघ्रं त्वमेव त्वां प्रतिपालये ।
 ॥ ब्रूय उवाच ॥ स पचाभ्यां स्पृशन्नातस्तुष्टेन च जलं तदा । दृष्ट्वा हंसं दुष्टात्मनिदं हंसं ततोऽब्रवीत् ।
 अपश्यन्मम, पारं निपतस्य यमाश्रितः । पातवेगप्रमथितो हंसं काकोऽब्रवीदिदं ।
 वयं काकाकृतौ नाम चरामः काकजान्वयाः । हंस प्राथै, प्रपद्ये त्वामुदकानं नयस्य मां ।
 स पचाभ्यां स्पृशन्नातस्तुष्टेन च महापुनः । काको दृढपरिआन्तः सदा निपपात ह ।
 सागराभिसि तं दृष्ट्वा पतितं दीनचेतयं । धियमाणमिदं काकं हंसो वाक्यमुवाच ह ।
 शतमेकस्य पातानां पताम्यहमनुस्मर । ज्ञाद्यमानस्त्वमात्मानं काक भाषितवानसि ।
 स त्वमेकशतं पातं पतद्यभ्यधिको मया । कथमेवं परिआन्तः पतितोऽसि मयाध्वे ।
 प्रत्युवाच ततः काकः शीर्दमान इदं वचः । उपरिष्ठात्तदा हंसमभिवोक्ष्य प्रधादयन् ।
 ॥ काक उवाच ॥ उज्ज्विदुदार्पिता हस मन्वेत्मानं सुपथं वत् । अवमन्ये यद्दंष्ट्राहं काकानन्यास्य पविणः ।
 प्राथैहम प्रपद्ये त्वां दीवानं प्रापयस्य मां । यदाहं स्तस्मिन् हंसं सुदेवं प्रापुयां विभो ।
 न किञ्चिदवमन्येऽहमापदे मां समुद्र । तमेवं वादिनं दीनं विलपन्ममेचेतनं ।
 काककाङ्क्षेति रासना निमज्जन् महापुनः । कृपयादाय हंसस्य असक्रियं मुदुर्बुधं ।
 पद्माभिरुपय वेगेन शृणुमागेपदच्छनैः । आगेय शृणु हंसस्य काकं त्वयै विचेतनं ।
 आजगाम पुनर्दार्पं स्पृष्ट्वा येततुर्यतः । यन्त्याप्य तस्यापि पुनः यमाश्रित्य च खेचर ।
 गतो ययेष्टानं देवं हंसो मन दवाग्दमः । सवमुज्ज्विदुष्टपुष्टः स काको हंसपराजितः ।
 पञ्च वीर्यं मरुतं यत्नं त्वया उज्ज्विमुपागतः । उज्ज्विदुष्टो ज्ञानः काको यथा वैश्वकुलपुत्रा ।
 सर्वं समुज्ज्विदुष्टो धार्तराष्ट्रं वन्दयः । मनुजान् श्रेयसयापि धर्मान् कर्षावमन्यते ।
 द्रोणद्रोणिदुष्टौ भाग्यशाल्यौ कौतवैः । विराटनगरे पार्यमेकं किं नापधोमुदा ।
 यय दसाः समदाय निजंताः स्य किराटिना । गृहगाम इव धिमेन स ते वीर्यमभ्युत्तदा ।

१९१

१९२

आतरं निहतं दृष्ट्वा समरे सख्यसाचिना । पश्यतां कुरुवीराणां प्रथमं ॥ पलायितं ।
 तथा दैतवने कर्णं गन्धर्वैः समभिद्रुत । कुहून् समयानुस्यूय प्रथमं तं पलायित । १८९
 हत्वा जित्वा च गन्धर्व्याश्चिन्मेनमुखाचणे । कर्णं दुर्योधन पार्थं सभार्यं समलोचयत ।
 पुनः प्रभाव पार्थस्य पौराणः केशवस्य च । कथितं कर्णं रामेण सभायां राजर्षेभ्यः ।
 सततञ्च तमशेषोर्व्यचर्चनं द्रोणभीमयो । श्वघ्नो वदत छप्यौ सविधौ च महीवितां ।
 क्रियन्तं तत् प्रवक्ष्यामि येन येन धनञ्जय । सत्तोऽतिरिक्तं सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ब्राह्मणे यया ।
 हृदानोमेव द्रष्टासि प्रधाने श्वन्दने स्थितौ । पुत्रञ्च वसुदेवस्य कुन्तोपुत्रञ्च पाण्डवं । १९०
 यथाश्रयत चक्राङ्गं वायसो बुद्धिमान्स्थित । तथाश्रयस्य वार्ष्णेयं पाण्डवञ्च धनञ्जयं ।
 यदा तं युधि विकान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ । द्रष्टाश्चेकरयं कर्णं तदा नैवं वदित्यसि ।
 यदा शरवतः पार्थो द्रष्टुं तव वदित्यसि । तदा त्वमन्तरं द्रष्टा आत्मनयाऽङ्गुलस्य च ।
 देवासुरमनुष्येषु प्रख्यातौ यौ नरोत्तमौ । तौ भावमस्या भौर्वाच्यं खद्योत इव रोचनौ ।
 सूर्याचन्द्रमसौ यद्वत्तद्वदङ्गुलकेयवौ । प्रकाशेनाभिविख्यातौ तन्तु खद्योतवद्गुणौ । १९१
 एवं विदन्नाश्वमेत्या । स्रुतपुष्पाश्रुतार्क्यनौ । नृषिहौ तौ महात्मानो ज्ञेयमास्य विकल्पनौ ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि हंसकाकीर्योपाख्यान्ये एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ मद्राधिपस्याधिरथिर्षहात्मा वशो निब्रज्याप्रियमप्रतीत । उवाच श्रव्यं विदितं समेतद्यथाविधावर्जुनवासुदेवौ ।
 शैरी रथं वाहयतेऽर्जुनस्य अलं महास्त्राणि च पाण्डवस्य । अहं विजानामि यथावदस्य परोक्षभूतं तव तन्तु श्रव्य । /
 तौ चाप्यहं शस्त्रभृतां वरिष्ठौ व्येतभीर्योर्धधियव्यामि कृषौ । सन्तापयत्यभ्यधिकन्तु रामाच्छापोऽयं मां ब्राह्मणपत्तमाच ।
 श्वशं वै ब्राह्मणच्छास्त्राणां रमि पुरा दिव्यमस्त्रं पिकीपुं । तत्रापि मे देवराजेन विज्ञां हितार्थिना फाल्गुनश्चैव श्रव्य । १९२
 हतो विभेदेन समोत्तमेत्य प्रविश्य कीटस्य तनुं विरूपां । समोत्तमेत्य प्रविभेदं कीटः सुते गुरौ तत्र शिरो निधाय ।
 जलप्रेमदाक्षं महान् बभूव शरीरतो मे घनभोग्निताय । गुरोर्भयाद्यापि न चेलिवानहं ततो विबुद्धो दहृषे स विप्रः ।
 स धैर्ययुक्तं प्रवमीक्ष्य मा वै न त्वं विप्रः कीडसि सत्यं वदेति । तस्मै तदात्मानमहं यथावदाख्यातवान् स्रुतवदेत्य श्रव्य ।
 स मां निशम्याय महातपस्वी संश्रव्यावोपपरीतचेता । स्रुतोपधावाप्तमिदं तत्रास्त्रं न कर्णकाले प्रतिभास्यति त्वं ।
 अन्वय तस्मात्तव स्रुतपुष्पात्पादब्राह्मणे ब्रह्म बहि ध्रुवं स्थात् । तदस्य पर्याप्तमस्तीह वास्तवस्यिन् संश्रवसे तुमुनेऽतीव भीमो ॥ १९३
 योऽयं श्रव्य भरतेयूपपन्नः प्रकाशं सर्व्वहरोऽतिभीम । योऽभिमन्ये चत्रियाणां प्रवीरान् प्रतापिता वनवान् वै विमहः ।
 श्लोषधन्वानमहं वरिष्ठं तरस्विनं भीमसमन्वयोर्व्यं । सत्यप्रतिज्ञं युधिपाण्डवेयं धनञ्जयं स्रुत्युमुखं नयिष्ये ।
 अस्त्रं हि मे तत् प्रतिपन्नमय येन जेष्ये समरे शत्रुपुमान् । प्रतापिनं बलवन्तं क्षताश्वं तमुपधन्वानममितीवयस्य ।
 कूरं शूरं रौद्रममिवसाहं धनञ्जय संयुगेऽहं हनिष्ये । अपामर्तिर्गवानग्नेयो निमज्जयिष्यन् वज्रना प्रजाय ।
 महावीरं सकुहते समुद्रो विला धेनं धारयत्यग्नेयं । प्रमुच्यन्तं वाणसघानमेयान् मर्षच्छिदो वीरहन सुपवान् । १९४
 कुन्तोपुत्र यत्र योत्स्यामि युद्धे व्याकर्षतामुत्तममय लोकैः । एवं बलेनातिवलं महास्त्रं समुद्रकल्पं सुदुरापमुप ।
 शरीरिणि पायिर्वान्मज्जयन्तं बलेन पार्थमिपुभिः संशुद्धिष्वे । श्रवाह्वे यस्य न तुल्यमन्यं सन्ने मनुष्यं धनुराददान ।

सुरासुरान् युधि वै जो जयेत तेनाद्य मे पश्य युद्धं सुधोरं । अतीव मानो पाण्डवो युद्धकामो ह्यमानुषैरेव्यति मे महाक्षै ।
तस्यास्त्रमलैः प्रतिहत्य संख्ये वाणोत्तमैः पातयिष्यामि प्राप्यै । सहस्ररश्मिप्रतिमं ज्वलन्तं दिग्दश सर्व्याः प्रपतन्तमुप ।
तमेानुदं मेघ इवातिमाचं धनञ्जयं ह्लादयिष्यामि वाणैः । वैशानरं धूमशिखं ज्वलन्तं तेजस्विनं लोकमिमं दहनं । १८८

पर्यन्तभूतः शरवर्षैर्यथाऽग्निं तथा पार्थ श्रमयिष्यामि युद्धे । आश्रयिषं दुर्द्धरमप्रमेयं सुतोच्छ्रदं ज्वलनप्रभावं ।
क्रोधप्रदीप्तं लङ्घितं महान्तं कुन्तोपुत्रं श्रमयिष्यामि भस्मै । प्रमाथिनं बलवान् प्रहारिणं प्रभञ्जनं मातरित्यानमुप ।
युद्धे सहिष्ये हिमवानिवाचलो धनञ्जयं कुट्टममृत्कण्ठं । विशारदं रथमार्गेषु शक्तं धुर्यं नित्यं समरेषु प्रवीरं ।
लोके वरं सर्वधनुर्धराणां धनञ्जयं संयुगे संसहिष्ये । अद्याह्वे यस्य न तुल्यमन्यं मन्ये मनुयं धनुराददानं ।

सर्वानिमां यः पृथिवी विजिग्ये तेन प्रयोद्धाऽग्निं संमेघ संख्ये । यः सर्वभूतानि सदैवकानि प्रख्येज्यत् खाण्डवे सख्य साची । १८९

को जीवितं रत्नमाणो हि तेन युद्धेऽसौ साह्यते मानुषोऽन्यः । मानो हतास्त्रः छतहस्तयोगो दिव्यास्त्रविच्छेदहयः प्रमाथी ।
तस्याहमद्यातिरयस्य कायाच्छिरो हरिष्यामि शितैः प्रपल्लैः । योत्स्यात्येनं शस्य धनञ्जयं वै मृत्युं पुरस्कृत्य रणे जयं वा ।
अन्यो हि न छेकरयेन नत्यों युध्येत यः पाण्डवमिन्द्रकण्ठं । तस्याह्वे पौरुषं पाण्डवस्य भूयः हटः समितौ बन्धियाणां ।
किं त्वं मूर्खः प्रथमं मूढचेता ममावोचः पौरुषं फाल्गुनस्य । अग्रियो यः पुरुषो निद्रुरो हि बुद्धः चेत्ताचमिष्याचमावान् ।
इत्यामहं त्वादृशानां व्रतानि समान्यदं समया कास्योगात् । अत्रोचस्व पाण्डवार्थं प्रियाणि प्रपथेयन्मां मूढवत्पाप कर्षन् । १९०

मयाऽवे जिह्ममतिरतस्त्वं मित्रद्वेष्टोऽसौ साधपदं हि मैत्रं । कालस्तस्य प्रत्युपयाति दारुणो दुर्ध्याधनो युद्धमुपागमयत् ।
तस्यार्थसिद्धिं त्वमिकाङ्क्षमाश्रित्यन्यस्ये यच्च नैकान्यमसि । मित्रं मिन्देर्नन्दते, प्रीयतेर्त्वां सन्नायतेर्भिर्नुतेर्त्वां दतेर्त्वां ।
प्रवीमि ते सर्वमिदं ममास्ति तच्चापि सर्वं समवेत्ति, राजा । शत्रुः शदे, प्रायतेर्त्वां सतेर्त्वां शृणोतेर्त्वां श्रुतेः सीदतेर्त्वां ।

उपसर्गाद्दृष्ट्वा स्रुतेन प्रायेण सर्वैर्यस्य तच्च मह्यं । दुर्ध्याधनार्थं तव च प्रियार्थं यत्रोऽर्थमात्माधर्मयोय्युत्तरार्थं ।
तस्मादहं पाण्डववासुदेवो योऽस्य यज्ञात् कर्ष्यं तत् पश्य मेऽद्य । अस्त्राणि पश्याद्य मनोत्तमानि ब्राह्मणाणि दिव्यान्यथ मानुषाणि । १९१

आवादयिष्याम्यहमुपवीर्यं दिपो दिपं मत्तनिवातिमत्तः । अर्क्षं ब्राह्म्यं मनसा यद्व्यजयं धेस्ते पार्थापामनेयं जघाय ।
तेनापि मे नैव मुष्येत युद्धे न च मत्पतेदिपमे मेऽद्य चर्क्षं ।

वैवस्वतात् दण्डहस्तादहणादाऽपि पाशिनः । सगदाहा धनपतेः स्वजाहाऽपि वायवात् ।
अन्यस्मादपि कृष्णाभिदमिवादाततायिनः । इति प्रत्य विज्ञानोहि यथा नाहं विभेद्यतः ।

तस्माद्य मे भयं पाथोऽपि चैव जनार्दनान् । सह युद्धं हि मे ताभ्यां साम्प्रत्ये भविष्यति ।
कदाचिदिजयस्याहमस्महेतोरट्युप । अस्त्राभ्यां विपुनं वाणान् घोरकृत्यन् भयानकान् ।

शोभन्धेना वरुणस्य प्रमत्तं ह्युपलङ्घनं । चरन् विजने प्रत्य ततोऽनुव्याजहार मं ।
दप्ताभया प्रमत्तेन शोभन्धेना हतः सुतः । यथे ते पतताश्चकमिति मं ब्राह्मणोऽप्रोत् । १९२

युधमानस्य सद्रुमि प्रातश्चैकायनं भवे । तस्मादिभेमि वसवद्राक्षण्याहतादहं ।

रते हि सोमराजान दंष्टराः सुखदुःखयोः । श्रद्धां तस्मै गोसहस्रं वलीवर्दीय पट्नतान् ।

प्रपादं न सभे श्रद्धा ज्ञानाद्भवेत् । ईपादन्तान् सप्तशतान् दावीदाश्रयतानि च ।

ददतो दिजमुखा मे प्रपादं न चकार यः । कृष्णानां येनवसानां सहस्राणि चतुर्दश ।

आहरन्न सभे तस्मात् प्रपादं दिजसत्तमात् । अहं गृह सर्वकामैर्विष मे वसु किञ्चन ।

तत् सर्वमस्मै सत्तत् प्रयच्छामि न चेन्नति । ततोऽत्रवीक्षा याचन्तमपराधं प्रयजतः ।

व्याहृतं यन्मया सूत तत्तया न तदन्यथा । अनृतां प्रोक्तं ह्यन्यत्ततः पापमवाप्नुयां ।

तस्माद्भुक्ताभिरचार्यं नानृतं वक्तुमुत्सहे । मा त्वं ब्रह्मगतिं हिंसाः प्रायश्चित्तं कृतं मया ।

मदास्यं नानृतं जाके कथितं कुर्यात् समाप्नुहि । इत्युक्तं मया प्रोक्तं क्षिप्तेनापि बुद्धतया ।

जानामि त्वां विचिन्तं जापमाप्सोत्तरं शृणु ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णश्रवणवादे द्वापत्तारिभ्योऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ शृणु उवाच ॥ ततः पुनर्विहाराज मद्रराजमरिन्दमः । श्रवभाषत राधेयः सन्निवाय्योत्तरं वचः ।

धत्तं निदर्शनार्थं मां श्रव्यं जन्तितवानसि । नाहं श्रवस्तया वाचा विभीषयितुमाहवे ।

एदि मां देवताः सर्वं योषधेषुः स्वाधवाः । तथापि मे भयं न स्यात् किमु पार्थान् शक्यवात् ।

नाहं भीषयितुं शक्नोः वाङ्मात्रेण कथञ्चन । अन्ये जानोहि यः श्रवस्तया भीषयितुं रणे ।

नीचस्य वनमेतावन् पादयं यत्तमास्य मां । शत्रोः मद्रुषान् वक्तुं वल्लभे वज्र दुर्धतं ।

न हि कथं समुद्रोत्ता भयार्थमिह मद्रकः । विक्रमार्थमहं जातो यथोऽर्थश्च तयात्मनः ।

सखिभावेन योहाहान्निबभावेन चैव हि । कारुण्येन भिरतेस्ते श्रव्यं जीवसि साम्प्रतं ।

राशय धार्तराष्ट्रस्य कार्यं सुमहदुद्यतं । जयि तच्चाहितं श्रव्यं तेन जीवसि मे वचं ।

हतय धमपः पूर्वं चन्तयं विप्रिधं तव । अतः श्रव्यं हस्तेन विजयेयमहं परान् ।

मित्रद्वेषस्तु पापीयानिति जीवसि साम्प्रत ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णश्रवणवादे विचत्तारिभ्योऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ श्रव उवाच ॥ ननु प्रजापाः कर्णेन न त्रयोपि परान् प्रति । अतः कर्णहस्तेन प्रकां जेतुं परान् युधि ।

॥ शृणु उवाच ॥ तथा मुनन् परं केश मद्राधिपनया । पश्य दिगुषं भूयः प्रेवाचामियदर्शनं ।

॥ कर्ण उवाच ॥ इदं नु मे नमोऽस्तुः शृणु मद्रजनाधिप । सन्निधा हृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमानं मया श्रुतं ।

देशाय विविधाश्रयान् पूर्वदत्तांश्च पार्थिवान् । ज्ञात्वाः कथयन्ति स्म हृतराष्ट्रनिबन्धने ।

तत्र दृष्टुं पुरोवृत्ताः कथाः कथिहि ज्ञेयतमः । वाहीकदेशान् मद्राश्च कुलपन् वाक्यमब्रवीत् ।

वहिष्कृता हिमवता गङ्गाया च वहिष्कृताः । वरसूत्या यमुनया कुक्षेत्रेण चापि ये ।

पञ्चानां सिन्धुपराणां नदीनां येऽन्तराश्रिताः । तान् धर्मशास्त्रान् श्रुत्वा वाहीकान् परिवर्जयेत् ।

गोवर्द्धनं नाम वटः सुभद्रं नाम शूलरं । रतद्राजकुलदारमाकुमारात् स्यात्प्रहं ।

सुरासुरान् युधि वै यो जयेत तेनाद्य मे पश्य युद्धं सुधेरं । अतीव मानो पाण्डवो युद्धकामो ह्यमानुषैरेत्यति मे महासैः ।
तस्यास्त्रमसैः प्रतिहत्य संख्ये वाणैस्तमैः पातयिष्यामि पार्थ । सहस्ररश्मिप्रतिमं ज्वलन् दिशस्य सन्ध्याः प्रपतन्तमुप ।

तमोनुदं मेघ इवातिमाचं धनञ्जयं क्रादयिष्यामि वाणैः । वैशानरं धूमशिखं ज्वलन्तं तैजसिन् लोकमिमं दहनं । १८८

यस्मिन्मभूतः शरवर्षैर्यथाऽग्निं तथा पार्थ शमयिष्यामि युद्धे । आभोविषं दुर्द्धरमप्रमेयं सुतीक्ष्णदंष्ट्रं ज्वलनप्रभावं ।

क्रोधप्रदीप्तं लहिन् महान् कुन्तोपुत्रं शमयिष्यामि भूतैः । प्रमाथिन् ज्वलन्तं प्रहारिणं प्रभञ्जनं मातरिण्यनमुप ।

युद्धे सहित्ये हिमवानिवाचलो धनञ्जयं कुट्टममृष्यमाणं । विशारदं रथमार्गेषु शक्तं धुर्यं नित्यं समरेषु प्रवीरं ।

लोकै वरं सर्वधनुर्धराणां धनञ्जयं संयुगे संसहित्ये । अद्याहमे वल्ल न तुल्यमन्यं मन्ये मनुष्यं धनुराददानं ।

सर्वानिमां यः श्रियिर्वी विजिग्ये तेन प्रयोद्धाऽसि संमेत्य संख्ये । यः सर्वभूतानि सदैवकानि प्रस्येजयत् खाण्डवे स्य
साची । १८९

को जीवितं रत्नमाणे हि तेन युद्धेऽस्मै मान्यते मानुषोऽन्यः । मानी कृतास्त्रः कृतदशयोगो दिव्यास्त्रविच्छेदहयः प्रमाथी ।

तस्याहमद्यातिरथस्य कायाच्छिरो हरिष्यामि शितैः प्रप्लवैः । योत्स्याम्येनं शला धनञ्जयं वै मृत्युं पुरस्कृत्य रणे जयं वा ।

अन्या हि न श्रेकरयेन मर्त्यो युध्येत यः पाण्डवमिन्द्रकन्यं । तस्याहवे पौरुषं पाण्डवस्य मूयो बलः समितौ चत्त्रियाणां ।

किं त्वं मूर्खः प्रथमं मूढचेता ममावोचः पौरुषं फाल्गुनस्य । अग्रियो यः पुष्टवो निधुरो हि पुष्टः शेषाचमिष्यात्तमावान् ।

हन्त्यामहं लाटुशानां शतानि समान्यहं समया कालयोगात् । अवोचस्व पाण्डवार्थं प्रियाणि प्रथमं यन्मां मूढवत्पाप
कर्णम् । १९०

मयाग्रे जिह्ममतिशतस्त्रं मित्रश्रेष्ठी काष्ठपदं हि मैत्रं । कालस्त्रयं प्रत्युपयाति दाक्षणे दुर्व्याधनो युद्धमुपागमयत् ।

तस्मादर्थमिद्धिं तमिहास्त्रमाश्रमास्त्रमेव यच्च नैकाग्रमसि । मित्रं मिन्देर्नन्दते मीयतेर्न्यां सन्वापतेर्भिनुतेर्न्यां दतेर्न्यां ।

प्रवीमि ते सर्वमिदं ममास्ति तथापि सर्वं समवेत्ति राजा । बभुः ब्रह्मेः शस्तेर्न्यां शतेर्न्यां शृणोतेर्न्यां श्वपतेः
शोदतेर्न्यां । १९१

उपपन्नोऽपि सुदनेय प्रायेण सर्वैरपि तस्य मह्यं । दुर्व्याधनार्थं तत्र च प्रियार्थं यत्रोऽर्थमात्सर्यमपीश्वरार्थं ।

तस्मादर्थं पाण्डवाद्युदयो धोम्ये यत्रात्कथं तत् पश्य मेऽद्य । अस्त्राणि पश्याद्य ममोत्तमानि प्राङ्मयाणि दिव्यान्यद्य
मानुषाणि । १९२

आवादयिष्यामि हनुपवीर्यं दिपो दिपं मज्जिमिश्रितमजः । अस्त्रं प्राङ्म्यं मनसा यद्वाग्रथं चेत्ते पार्थापामेपं जयाय ।

तेनापि मे नैव मुच्यत युद्धे न चित् पतेदियमे मेऽद्य चक्रे । १९३

वैभक्त्यात् दृष्ट्वास्त्रादृष्ट्वादाऽपि पाप्मिनः । शङ्कादा धनपतेः कृत्र्यादाऽपि वाशवात् ।

अन्यथापि कस्याश्चिमिवादाततापिनः । इति श्रुत्वा विजानीहि यथा नाहं विभेद्यतः ।

तथाप्य मे भवे पार्थापि पितृ जनादनात् । सह युद्धं हि मे ताभ्यां मात्सर्याय भविष्यति ।

अर्थाश्चिद्विषयकाश्च हेतोरतद्वत् । अस्त्राणाञ्चि जित्वा वाणान् पौरुष्यान् भयानकान् ।

रामेभ्यो वरुणस्य प्रमत्त इषुकाऽहर्न । चरन् विजने शस्य मतोऽनुव्याजहार मां ।

दक्षामपदा धमर्तनं रामेभ्यो एव, युगः । अथेते पततास्तस्मिन् मां प्राङ्मयाऽजरोत् । १९४

१९५

युधमानस्य सद्रुमि प्राप्तसौम्याय न भय । तस्मादिभेमि वलवद्वाङ्मण्यवाहतादह ।
 सते हि सोमराजान ईश्वरा सुखदु खयो । अथा तस्मै गोसहस्र बलीवदीय षट्शतान् ।
 प्रसाद न सभे शल्य ब्राह्मणनामद्रकेयर । ईपादन्तान सप्तशतान् दायीदाशशतानि च ।
 ददतो दिजमुख्यो मे प्रसाद न चकार स । कृष्णाणा येनवत्ताना सहस्राणि चतुर्दश ।
 १० आहरच सभे तस्मात् प्रसाद दिजवत्तमात् । अह्म यदह सर्वकामैर्यथ मे वदु किञ्चन ।
 तत् सर्वमस्मै सल्यत्थ प्रयच्छामि न चेच्छति । ततोऽब्रवीन्मा याचन्तमपराध प्रपन्नत ।
 व्याहत यन्मया सूत तप्तया न तदन्यथा । अनृताक प्रजा हन्यात्तत पापमवाप्नुया ।
 तस्माद्भूमिभिरचार्य नाभूत वक्तुमुत्सहे । मा त्व ब्रह्मगति हिंसा प्रायश्चित्त कृत तया ।
 मदान्नाना लोके कश्चित् कुर्यात् समामुहि । इत्येतत्ते मया प्रोक्त वितेनापि सुहृत्तया ।
 जानामि त्वा विविपन्त ज्ञायमास्त्योत्तर इदम् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसवादे वाचस्वामिप्रोऽध्याय ॥ ४२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तत पुनर्बहाराज भद्रराजमरिन्दम । अभ्यभाषत राधेय सन्निवार्थोत्तर वच ।
 यत्न निर्दशनार्थ मा शल्य जल्पितवानवि । नाह शक्यस्त्वया वाचा विभीषयितुमाहवे ।
 यदि मा देवता सभ्या धोधयेषु सवासवा । तथापि मे भय न स्यात् किमु पार्थाय संकेषवात् ।
 नाह भीषयितु शक्यो वाष्प्राजेष कयञ्चन । अन्य जानीहि य शक्यस्त्वया भीषयितु रणे ।
 भीषस्य बलमेतावत् पादस्य यत्नमस्य मा । अभ्येता मद्रुणान् वक्तु वलस्ये वदु दुर्धर्ते ।
 न हि कर्ण समुद्रतो भयार्थमिह मद्रक । विक्रमार्थमह जातो यशोऽर्थञ्च तथात्मन ।
 खलिभावेन योद्धानिबभवेन चैव हि । कारयैस्त्रिभिरैतैस्तु शल्य जीवसि साम्प्रत ।
 १५ राक्षस्य धार्तराष्ट्रस्य कार्यं सुमहदुद्यत । मयि तच्चाहित शक्य तेन जीवसि मे वच ।
 हतय समय पूर्वं वन्तस्य विप्रिय तव । अतः शक्यसहस्रेण विशयेयमह परान् ।
 मित्रद्रोहस्य पापीयानिति जीवसि साम्प्रत ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसवादे विष्णुस्वामिप्रोऽध्याय ॥ ४३ ॥
 ॥ शल्य उवाच ॥ ननु प्रलापा कर्णैतेन ब्रवीषि परान् प्रति । अतः कर्णसहस्रेण शक्य जेतु परान् युधि ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा धुवन्त परप कर्णो मद्राधिपन्तया । परप दिगुण भय प्रेतावापियदर्शन ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ ददन्तु मे तमेकाय मद्रुण मद्रजनाधिप । सन्निधा धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमान मया श्रुत ।
 देवाय विविधायिचान् पूर्वदेवताय पार्थिवान् । ब्राह्मणा कययन्ति स एतराष्ट्रनिवेशने ।
 तव दृष्ट पुरोदत्ता कथा कश्चिद्विजोत्तम । वाहीकदेशान् मद्रास्य कुम्भयन् वाक्कमन्नवीत ।
 वहिष्कृता हिमवता मद्रया च वहिष्कृता । शरस्वत्या यमुनया कुहधेयेण चापि ये ।
 पञ्चाना विष्णुपदाना नदीना येनतराश्रिता । तान भर्षवाहान् मद्रुषीन् वाहीकान् परिवर्जयेत ।
 १५ गोवर्द्धनो नाम वटः सुभद्र नाम चत्वर । एतद्राशकुलदारमाकुसारात् स्मराम्बह ।

कार्येणार्थगूढेन वाहीकेषूपितं मया । तत एषां समाचारः संवासादिदितो मया ।
 शाकलं नाम नगरमापगा नाम त्रिषगा । जर्तिका नाम वाहीकाक्षेपां वृत्तं मुनिन्दितं ।
 धाना गैद्याख पोला गोमांशं लज्जुनैः यद्वा । अपूपमांसमद्यानाभाग्निः शीलवर्जिताः ।
 गायन्त्यश्च नृत्यन्ति स्त्रियो मत्ता विवासयः । नगरागारवप्रेषु वर्हिष्मालानुलेपनाः । ११६
 मत्तावगीतैर्विविधैः खरोष्ठनिन्दोपमैः । अनावृता मैथुने ताः कामचाराश्च सर्वशः ।
 आङ्गन्योन्यसूक्तानि प्रब्रुवाणा मदीत्स्वटाः । हे चेत हे चेत्येवं स्वाभिभर्तृवतेति च ।
 आक्षोभन्त्यः प्रनृत्यन्ति प्रात्याः पर्वस्वसंयताः । तासां किञ्चावलितानां निवसन् कुञ्जाङ्गले ।
 कश्चिद्वाहीकदुष्टार्णं भातिहृष्टमना जगैः । सा नूनं वृद्धो गौरी सूक्ष्मरुक्मलवर्धिनी ।
 मामनुस्मरतीं शेत वाहीकं कुञ्जाङ्गले । शतद्रुकामहं तीर्त्वा ताश्च रम्याभिरावर्तं । ११७
 गत्वा स्वदेशं ब्रूयामि स्खलशङ्करा । शुभाः स्त्रियः । मनःशिलोऽञ्जलापाङ्गो गैर्वास्त्रीकदुदोऽञ्चनाः ।
 कनलाजिनसंवेताः कन्दन्त्यः प्रियदर्शनाः । मृद्वानकप्रङ्गणानां मर्दलानाञ्च निःस्वनैः ।
 खरोष्ठान्तरैश्चैव मत्ता पास्यामहे सुखं । शमीपीलुकरोराणां वनेषु सुखवर्त्मसु ।
 अपूपान् चक्षुषिण्डाञ्च प्राञ्जलो मयितान्वितान् । पयि सुमंस्ता भूत्वा कृदा सम्पततोऽब्जगान् ।
 सेलापचारं कुन्वाणसाङ्गदियथा मभूयशः । एवंशोलेषु प्रात्येषु वाहीकेषु दुरात्मसु । ११८
 कश्चेतयानो निवसेत् मुहूर्तमपि मानवः । इदृशा ब्राह्मणेनोक्ता वाहीका मोघचारिणः ।
 येषां पद्मानवर्त्तना लभुमयोः शुभपापयोः । इत्युक्त्वा ब्राह्मणः साधुवृत्तं पुनर्दत्तवान् ।
 वाहीकेष्विनीतेषु ग्रीष्ममाणं निषेध तत् । तच्च स्म रावसी गीतिः सदा कृष्णचतुर्दशी ।
 नगरे शाकले स्वीते आद्यस्य निशि दुन्दुभिं । कदा वाहीकिका गायाः पुनर्गाणा मि शाकले ।
 गव्यस्य मुत्रा मांसस्य पोला गौर्द्धं मुराहवं । गारीभिः सृष्ट नारीभिर्वृक्षतीभिः स्खलद्विता । ११९
 पलायणगृह्यपुतानां खादन्ती चैडकान् बहन् । वाराहं कौकुटं मांसं गव्यं गार्हभेभौद्रिकं ।
 शेडञ्च येन खादन्ति तेषां जन्म निरर्थकं । इति गायन्ति ये मत्ताः शोभुना प्राक्षलाश्च ये ।
 बवालवृद्धाः कन्दन्तक्षेपु धर्मः कथमनेत् । इति श्रुत्य विजानोहि हन्त भूयो प्रवीमि ते ।
 यदन्त्योऽप्युक्तान्मज्जान् ब्राह्मणः कुरुसंशदि । पञ्च नद्यो ब्रह्मन्वेता यच्च पीलवनान्युत ।
 शतद्रुच्य विपाशा च हतोयैरावती तथा । चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुपटा वहिर्गिरेः । १२०
 आरहा नाम ते देशा नष्टधर्मा न तान् भवन्ति । मात्यानां दासमोयानां वाहीकानामप्यज्वनं ।
 न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा । तेषां प्रनष्टधर्म्याणां वाहीकानामिति श्रुतिः ।
 ब्राह्मणेन तथा श्रोत्रं विदुषा साधुमंसदि । काष्ठकुण्डेषु वाहीका मृण्मयेषु च भुञ्जते ।
 यन्मुमघावधिषेपु श्रावजोडेपु निर्पृणाः । आक्किक्षौद्रिकश्चैव धीरं गार्हभेव च ।
 तदिकारांश्च वाहीकाः खादन्ति च पिवन्ति च । पुंस्यदरिषा जालाः सर्वान्यधीरभोजनाः । १२१
 आरहा नाम वाहीका वर्धनीया विपयिता । हन्त ब्रह्म विशानोहि हन्त भूयो प्रवीमि ते ।

यदभ्योऽप्युक्तवान्महान् ब्राह्मणः कुरुषंषदि । युगन्धरे पयः पीत्वा प्रोष्य चाप्यच्युतस्थले ।

तदङ्गुलितले स्नात्वा कथं स्वर्गं गमिष्यति । पञ्च नद्यो वहन्त्येता यच नि ह्यत्य पर्यतात ।

आरुहा नाम वाहीका न तेष्वर्थो ह्यहं वसेत् । वह्निय नामहीकस्य विपाशायां पिशाचकौ ।

तयोरपथं वाहीका नैया दृष्टिः प्रजापते । ते कथं विविधान् धर्मान् ज्ञास्यन्ते होनयोनयः ।

१०१५

कारस्करान् माह्विकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा । कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्धर्माश्च विवर्जयेत् ।

इति तीर्थानुसर्तारं राक्षसो काचिदब्रवीत् । एकराचशयी मेहे महोनूखलमेखला ।

आरुहा नाम ते देशा वाहीके नाम तच्छलं । ब्राह्मणापसदा यच तुल्यकालाः प्रजापतेः ।

वेदा न तेषां वैद्यश्च यज्ञो यजनमेव च । प्रात्यानां दासमीयानामन्त्रं देवा न भुञ्जते ।

प्रखला मद्रगान्धारा आरुहा नामतः खशाः । वषातिचिन्धुधैवीरौ इति प्रथोऽतिकुलिताः ।

१०१६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्ण्ये कर्णश्रवणसंवादे चतुर्थत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ कथं उवाच ॥ हन्त श्रव्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । उच्यमानं मया सम्यक् त्वमेकापमनाः शृणु ।

ब्राह्मणः किल नो मेहमध्यगच्छत् पुराऽतिथिः । आचारं तच्च मम्रेक्ष्य प्रीतो वचनमब्रवीत् ।

मया हिमवतः शृङ्गनेकेनाधुवितं चिरं । दृष्टाञ्च वव्रो देशा नानाधर्मसमाहृताः ।

न केनचिद्धर्मैश्च विरुध्यन्ते प्रजा इमाः । स्वर्गं हि तेऽप्नुयन् धर्मं यदुक्तं वेदपारमैः ।

अतस्तु ततो देशान् नानाधर्मसमाकुलान् । आगच्छता महाराज वाहीकेषु निशान्तिम् ।

१०१७

तत्र वै ब्राह्मणो भूत्वा ततो भवति चक्षियः । वैश्यः शूद्रश्च वाहीकस्यतो भवति नापितः ।

नापितश्च ततो भूत्वा पुनर्भवति ब्राह्मणः । द्विजो भूत्वा च तथैव पुनर्दोषोऽभिजायते ।

भवत्येकः कुलो विप्रः प्रसृष्टाः कामचारिणः । गान्धारमद्रकादौश्च वाहीकायान्पथेतरः ।

एतन्मया श्रुतं तत्र धर्मसङ्करफारकं । छत्त्रामटिला श्रियिर्वा वाहीकेषु विपर्ययः ।

हन्त श्रव्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । यदभ्योऽब्रवीदाकं वाहीकानाञ्च कुलितं ।

१०१८

सती पुरा हता काचिदारुहान् किल द्रुमुनिः । अधर्मातयोपयाता सा तानभ्यगम्यत ।

वालां बन्धुमती धन्नामधर्मैशोपगच्छत । तस्माद्यायौ भविष्यन्ति वन्धकौ वे कुलस्य च ।

न वैषासात् प्रमोचिष्यं घोरान् पापान्नराधमाः । तस्मान्तेषां भागवरा भागिन्या न सूतवः ।

कुरवः सद्यपाञ्चालाः शाला मस्याः सनेमियाः । कोयलाः काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा भानधास्तथा ।

चेदयश्च महाभागा धर्मं जानन्ति श्राव्यन्ते । नानादेशेऽव्यसन्त्यस्य प्रायो बाह्यान्मयादृते ।

१०१९

अमत्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेश्या आनैमियाचेदयो ये विप्रिष्टाः । धर्मं पुण्यमुपशोर्वन्ति सन्तो मद्रादृते पाञ्चनदाय जिह्मान् ।

ये विद्वान् धर्मकयास्य राजस्त्वप्नोभूतो जडवच्छस्य भूपः । ते तस्य गोत्रा च जनस्य राजा यद्गामहन्ता गृहभुङ्क्ततश्च ।

अथवा दुष्कृतस्य ते हन्ता तेषामरचिता । रचिता पुण्यभागाया प्रजानां ते ह्यपुण्यभाक् ।

पूज्यमाने पुरा धर्मं सर्वदेहेषु श्राव्यते । धर्मं याचनदं दृष्ट्वा धिगित्याच पितामहः ।

प्राच्यानां दासभीयानां हतेऽप्यद्रुमकर्मणां । ब्रह्मणा निन्दिते धर्मं स लं लोके किमप्रयीः ।

इति पाञ्चनदं धर्ममवमेने पितामहः । स्वधर्मस्योप वंशेषु सोऽप्येतान्नभ्यपूजयत् ।

धन्तं शल्य विजानीहि धन्त भूयो धवीमि ते । कल्याणपादसरसि निमज्जयाचसोऽप्रवीत् ।

चक्षियस्य मलं भैक्ष्यं ब्राह्मणस्याग्रतं मलं । मलं पृथिव्या यादोका स्त्रीणां मद्रक्षितो मलं ।

निमज्जमानमुद्धृत्य कथिप्राज्ञा निशाचरं । आहच्छन्ते चाप्यातं प्रोक्तवांसत्रिविधं मे ।

मानुषाणां मलं खेच्छा खेच्छामागौष्टिका मलं । आद्रिकाणां मलं पण्डाः पण्डाणां राजयाजकाः ।

राजयाजकयाज्यानां मद्रकापाश्च यत्नलं । तद्भवेद्दे तव मलं यद्यस्मात् विमुच्यसि ।

इति रवोपच्छेष्टेषु विषयोऽर्थं हतेषु च । राक्षसं भैषजं प्रोक्तं संशुद्धवचनोत्तरं ।

ब्राह्मं पाञ्चालाः कौरवेयास्तु धर्म्यं सत्यं मत्स्याः शूरसेनाश्च यज्ञं । प्राच्या दासा वृषला दाविपात्यास्तेना यादोकाः सङ्करा वैसुराष्ट्राः ।

हृतव्रता परवित्तापहारो मद्यपानं गुरुदारावमर्हः । वाक्पात्यर्थं गोवधो राविचर्या बहिर्नैवं परवस्त्रापभोगः ।

येषां धर्मज्ञानं प्रति नास्त्यधर्मो ह्यारुह्यानां पञ्चनदान् भिगस्तु । आपाञ्चालिभ्यः कुरवो नैमिषाश्च मत्स्याश्चैतेऽप्यय जानन्ति धर्मं ।

अयोदोच्याश्चाङ्गका मागधाश्च शिष्टान् धर्मानुपजोवन्ति वृद्धाः ।

प्राची दिग्ं जिता देवा जातवेदःपुरोगमाः । इविषां पितरो गुप्ता यमेन द्रुमकर्मणा ।

प्रतीची वषणः पाति पात्यानः सुरान् बली । उदीची भगवान् भोमो ब्राह्मणैः सह रक्षति ।

तथा रक्षपिशाचाश्च हिमवन्तं नगोत्तमं । मुद्गाकाश्च महाराज पर्वतं गन्धमादनं ।

ध्रुवः सर्व्वाणि भूतानि विष्णुः पाति अनार्दनः । इद्वितज्ञाश्च भगधाः प्रेषितज्ञाश्च कोशलाः ।

अर्द्धोक्ताः कुरुपाञ्चालाः शालाः कृत्स्नानुशासनाः । पार्वतीयाश्च विपना दूथैव शिवयस्तथा ।

सर्वज्ञा यवना राजन् शूराश्चैव विशेषतः । खेच्छाः स्वसंज्ञानियता नानुकमिती जनाः ।

प्रतिवृद्धास्तु वादोका न च केचन मद्रकाः । स लमेतादृशः शल्य नोत्तरं वक्तुमर्हसि ।

पृथिव्यां सर्वदेशानां मद्रको मलमुच्यते ।

वीथोः पानं गुरुतन्पावमर्हो भूयस्यया परवित्तापहारः । येषां धर्मज्ञानं प्रति नास्त्यधर्मो ह्यारुह्यानां पञ्चनदान् भिगस्तु । १११

एतज्ज्ञाना औपमस्तु प्रतीपं मा स्या वै ह्यथाः । मा लं पूर्वमर्हं हला हनिष्ये केष्टवाङ्मनौ ।

॥ शल्य उवाच ॥ आतुराणां परित्यागः स्वदारसुतविक्रयः । अङ्गे प्रवर्तते कर्षं येषामधिपतिर्भवान् ।

रयातिरयस्यव्याध्या यत्नां भीष्मसदाऽप्रवीत् । तान् विद्विन्नात्मनो दोषान् निर्धन्युर्भव मा क्रुधः ।

सर्व्वेव प्राध्यापाः सन्ति सन्ति सर्व्वेव चक्षिणाः । वैश्याः शूद्रास्तथा कर्षं स्त्रियः साध्यश्च सुमताः ।

रमन्ते पोषणसेन पुरपाः पुरुषैः सह । अन्योन्यमवरुन्ता देत्रे देत्रे समैयुनाः ।

परवाचेषु निपुणः सर्व्वे भवन्ति सर्व्वदा । आत्मवाच्यं न जानीते आनदपि च मुच्यति ।

सर्व्वेव सन्ति राजानः सर्व्वे स्व धर्ममनुग्रताः । दुर्भन्यान्निगृह्णन्ति सन्ति सर्व्वे धार्मिकाः ।

न कर्णं देशसामान्यात् सर्वः पापं निषेवते । यादृशः स्वस्वभावेन देवा अपि न तादृशाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो राजा कर्णशस्त्राववारयत् । खलिभावेन राधेय शस्त्रं स्वास्त्रस्यकेन च ।

ततो निवारितः कर्णो धार्तराष्ट्रेण मारिय । कर्णोऽपि नोत्तरं ग्राह्यश्लोऽप्यभिमुखः परान् ।

ततः प्रहस्य राधेयः पुनर्याहीत्येषोदयत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशस्त्रधर्वादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः परानोकसहं व्यूहमप्रतिमं कृतं । समीक्ष्य कर्णः पार्थानां दृष्टद्युष्वाभिरक्षितं ।

प्रययौ रथेषाम्णे सिंहनादरवेण च । वादिवाणाश्च निनदैः कन्ययन्त्रिव मेदनीं ।

वैपमान इव क्रोधाद्युद्धशौण्डः परन्तपः । प्रतियूद्धं महातिजा यथावद्वरतर्यम ।

व्यधमत् पाण्डवीं सेनामासुरेण मघवानिव । युधिष्ठिरञ्चाप्यहनदपस्यस्रकार ह ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं बभूव राधेयः प्रत्ययूहत् पाण्डवान् । दृष्टद्युष्मखान् सर्वान् भीमसेनाभिरक्षितान् ।

सर्वानेव महत्वासानजयानमरैरपि । के च प्रययौ पत्नौ वा मम सैन्यस्य सञ्जय ।

प्रविभज्य यथान्यायं कथं वा समवस्थिताः । कथं पाण्डुसुताद्यापि प्रत्ययूहत् मामकान् ।

कथञ्चैव महद्युद्धं प्रावर्त्तत सुदारुणं । क्व च वीभक्षुरभवत् यत् कर्णोऽप्ययुधिष्ठिरं ।

क्रो द्यर्जुनस्य सान्निधौ श्लोऽप्येतेषु युधिष्ठिरं । सर्वभूतानि यो ह्येकः खाण्डवे जितवान् पुरा ।

कलमन्यसु राधेयात् प्रतियुध्येज्जिजीविषुः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शूण्ड व्यूहस्य रचनानर्जुनस्य यया गतः । परिवार्यै नृपं खं खं सङ्ग्रामस्याभवद्यया ।

रूपः शारदतो राजन् मागधास्य तरस्त्रिनः । सान्तः कृतवर्षा च द्विविधं पलमायिताः ।

तेषां प्रपद्ये ब्रह्मनिहलकस्य महारथः । सादिभिर्हिमलप्रभैस्तवानोक्रमरचतां ।

गात्राभिरभिरसङ्क्रान्तिः पार्ष्वतोऽथ दुर्जयैः । शलमानामिव मातैः पित्रांचैरिव दुर्दुर्जयैः ।

चतुर्विंशसहस्राणि रथानामनिवर्त्तिनां । धन्वप्रका युद्धशौण्डा वामं पार्श्वमपास्तयन् ।

समन्वितास्तव सूनैः कृष्णाङ्गुनजिघांसवः । तेषां प्रपदाः कर्मिजाः शक्याश्च यवनैः सह ।

निदेशात् सूतपुत्रस्य सरयाः सायपततयः । आह्वयन्तोऽर्जुनं तस्युः केवलाश्च महाबलं ।

मध्ये सेनामुखे कर्णोऽप्यवतिष्ठत दंष्ट्रितः । चित्रवर्षाद्वादः खलो पालयन् वाहिनीमुखं ।

रत्नमापैः सुधरैश्च पुत्रैः प्रहस्यताम्बरः । वाहिनीप्रमुपे वीरः सम्यकर्पत्रोभमत ।

अभ्यवर्त्तन्नावाजः सूर्यवैयानरप्रभः । महादिपस्कन्धगतः पिङ्गाक्षः प्रियदर्शनः ।

दुःशासनो वृत्तः सैन्यैः स्थितो व्यूहस्य पृष्ठतः । तमन्वयान्महाराज स्वयं दुर्योधनो नृपः ।

विवाक्लेशिवसन्नादैः सोदरैर्भरभिरक्षितः । रक्ष्यमाणो महावीर्यैः सहितैर्भद्रैर्कैकेयुः ।

अशोभत महाराज देवैरिव शतकृतः । अत्रत्यानां कुहूणाश्च ये प्रवीरा महाहरयाः ।

नित्यं सन्ताप्य मातङ्गाः शूरैश्चैवैः समन्विताः । अन्वयुद्धयानीकं चरन्त इव तोयदाः ।

ते ध्वजैर्जयन्तीभिर्ज्वलिभिः परमायुधैः । सादिभिर्वास्त्रिभिर्युद्धमनन इवाचलाः ।

तेषां पदातिनां तेषां पादरथाः सहस्रशः । पट्टिवाहिधराः शूरा यभ्रुरनिर्वर्तिनः ।
 वादिनिः स्रन्दनेनायैरधिकं समलङ्कृतैः । स्यूहरात्रो विरभौ देवास्तुरचमूपमाः ।
 शार्ङ्गध्याः सुविहितो नायकेन विपदिता । नृत्यतोव महायूथः परेषां भयमादधत् ।
 तद्य पटनरवेभ्यो निप्यतनि युद्धमुखः । हस्त्यवरयमातङ्गाः प्राहृषीव वलाहकाः । ११५
 ततः केनमुजे कथं दृष्ट्वा राज्ञा दुधिधिरः । धनञ्जयमनिवप्रमेकवोरमुवाच च ।
 पद्माभुन महायूथं कथेन विहितं रणे । युक्तं यज्ञे प्रपद्ये परानीकं प्रजायते ।
 तर्ह्येवैवमासेव प्रयमिषे महद्वचं । यथा नाभिभक्त्ययासाया नीतिभिधीयतां ।
 स्वनुभोर्धुमो राज्ञा प्राचक्षिन्पुनश्चोन् । यथा भवानाह तया तामर्भं न मदन्यया ।
 पद्मस्य विहिता पातलं करिष्यामि भारत । प्रधानवधं स्वाद्य विनाशकं करोम्यहं । ११६
 ॥ दुधिधिर उवाच ॥ ताम्रजालेन राधेवं भोमनेनः सुधाधनं । वृषसेनस्य मकुषः सहदेवोऽपि वीर्यवं ।
 दुःशासनं इत्यादीनां वाहिनेः क्षिप्रपुङ्खः । पाण्ड्योऽश्वसुते यान्ते रूपं धोमसाम्बं कथं ।
 शैवदेवा धार्तराष्ट्रान् विष्टाभूथ द्विषष्टिना । ते ते च मांक्षान् रुषितामघातं प्रभु मामकाः ।
 ॥ पद्मस्य उवाच ॥ तदुन्ने पर्वतजैव तपेयुक्ता धनञ्जयः । वादिदेव सैन्यानि क्षयसागाधमूमुचं ।
 चङ्गिर्भक्तनगः पूर्णो ब्रह्मेन्दुः कङ्किनां गतः । ताम्रजः ययमे जातत देवा माक्षवं विदुः । ११७
 ब्रह्मजानिजवरान् बभूवो धीवरान् पुरा । तमाधे रदमाक्षाप प्रयातो येनमाभुनी ।
 अथ न रदमाधार्न दृष्ट्वा द्रुहृत्तर्कमे । उवाचाधिरथिं ब्रह्मः पुनश्च मुदमुधेदे ।
 अथ च रथ चपातः दुःशः कण्ठधारिणः । दुर्भारः धर्मवेन्दुना विराटः कर्कशागिरः ।
 निजसमिध मृकोन्मोक्षे कर्कशं परिष्काशमि । मूदने गमुजः प्रवेष्टा यथा भेषकनो मरान् ।
 मुदनेनो मरः क्त्वा वे । यत्पुनरथनक्षयैः । रथं रक्तुः क्षुद्रुना द्विषमाद्यथ निवृत्ति । ११८
 एतन्निजपुत्रेन कथने कथे मेदिनी । मृदन्तेन मारादुत्तमिधस्य व विषये ।
 कथं हा क रथं न मृदः कथं न मेदिनी । पाद कथं मारादे रथमृदं क्षामरथं ।
 कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं ।
 कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं ।
 कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं ।
 कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं ।
 कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं ।
 कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं ।
 कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं ।
 कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं कथं न मृदुत्तमं ।

११५

११६

११७

११८

११९

११६

पश्य कर्णाञ्जुनयिताः सौदामिन्य इवाबुदे । ध्वजाः कणकपायने, वतिनाभिषमोरिताः ।
 विभाजन्ति रणे कर्णे विमाने दैवते यथा । सप्रताका रथाश्चेति पाञ्चालानां महात्मनां ।
 पश्य कुन्तोमुतं वीरं भीमकुम्भपराजितं । प्रधर्षयितुमायान्तं कपिप्रवरकेतनं ।
 ११८०
 एष ध्वजरो पार्थस्य मेषणीयः समन्ततः । दृश्यते वानरो भीमो द्विपतामघवर्द्धनः ।
 एतच्चक्रं गदा शङ्खं शङ्खं कृष्णस्य धीमतः । अत्यर्थं ध्वजने कृष्णे कौमुभक्तु मखिनतः ।
 एष शङ्खगदापाणिर्वासुदेवोऽतिवीर्यवान् । वाद्यध्वनेति तुरगान् पाण्डुरान् वावरंरुमः ।
 एतत् क्रूजति गाण्डीवं विरुष्टं सव्यसाचिना । एते हस्तवता मुक्ता व्रणमिवान् श्रिताः शराः ।
 विमाला यव तावाचैः पूर्णचन्द्रनिभान्नैः । एषा भूः कीर्यते राक्षां शिरोभिरपलायिनैः ।
 ११८१
 एते सुपरिधाकाराः पुष्पगन्धानुलेपनाः । उद्यतायुधशैप्यजानां पात्यन्ते सायुधा भुजाः ।
 निरस्त्रनेत्रजिह्वाश्च बाजिनः सह सादिभिः । पतिताः पात्यमानाश्च विनोः क्षीणश्च श्वेते ।
 एते पर्वततटद्वाराणां तुल्यरूपा इता द्विपा । संकिञ्चिभिन्नाः पार्येण प्रचरन्त्वद्रये यथा ।
 गन्धर्व्वनगराकारा रथा हतनरेन्दराः । विमानानोव पुष्पान्ते खनिषां निपतन्त्यमो ।
 ध्याकुलीकृतमत्यर्थं पश्य सैन्यं किरोटिना । नानादृगसहस्राणां यूर्यं कैरारिणा यथा ।
 ११८२
 प्रन्त्येते पार्थिवान् वीराः पाण्डवाः समभिद्रुताः । नागायदरयपत्न्यौघांस्त्रावकान् समभिन्नतः ।
 एष सूर्य इवाभोदैन्दवः पार्था न दृश्यते । ध्वजार्थं दृश्यते तस्य ज्वात्स्न्यदपि श्रूयते ।
 अथ द्रष्टासि तं वीरं श्रेयान्त्रं कृष्णसारथिं । निग्नन्तं प्राचवान् संश्लेषं कर्णं परितृप्स्वसि ।
 अथ तौ पुरुषव्याघ्रा सौहित्यौ परन्तपौ । वासुदेवाञ्जुनौ कर्ण द्रष्टाश्चकरयं स्त्रितौ ।
 मारुधिरस्य वार्ष्णेयो गाण्डीवं यस्य कार्ष्णिकं । तस्मैद्वन्तासि राधेय त्वयो राजा भविष्यसि ।
 ११८३
 एष संश्रक्तकण्ठस्तानेवाभिमुखो गतः । करोति कदनक्षेया संयामे द्विपता वनी ।
 इति नुवाच मद्रेशं कर्णं प्राह्वानिमन्युना । पश्य संश्रक्तैः क्रुद्धैः सन्ततः समभिद्रुत ।
 एष सूर्य इवाभोदैन्दवः पार्था न दृश्यते । एतदन्तोऽञ्जुनः श्रन्त्र निमग्नो सोधवागरे ।
 ॥ श्रन्त्र उवाच ॥ वरुणं कोऽभ्रमा हन्यादिभनेन च पावकं । को वाऽनितं निष्टब्धोयात् पिवेदो को महार्णव ।
 ईदृगुपमहं मन्ये पार्थस्य युधि निग्रहं । नहि शक्योऽञ्जुने जेतुं युधि सैत्रैः मुरामुरैः ।
 श्रयवा परितोपक्षे वाचोक्ता सुमना भव । न स शक्यो युधा जेतुमन्यं कुरु मनोरथ ।
 ११८४
 बाह्म्यामुद्धरेद्धूमं दक्षेकुड् दमाः प्रजाः । पातयेत्तिदिवादेवान् योऽञ्जुनं समरे जयेत् ।
 पश्य कुन्तोमुतं वीरं भीममकिष्टकारिणं । प्रभासन्तं महावाक्त्रं स्त्रित मेहमिवापरं ।
 अमर्षं नित्यसंरम्भश्चिरं वैरमनुस्रगन् । एष भीमो जयं प्रेषुर्दुधि तिष्ठति वीर्यवान् ।
 एष धर्मश्रतां जेते धर्मराजो दुधिष्ठिरः । तिष्ठत्यमुकुरः संख्ये परे परपुरुश्चयः ।
 ११८५
 एतौ च पुरुषव्याघ्रावश्रितापि च मोदरौ । नरुचः सहदेवंश्च तिष्ठन्तौ युधि दुजंघौ ।
 अमो क्षिता द्रोपदेयाः पञ्च पञ्चाचवा इव । खवस्त्रिता योद्धुकामाः सर्वेऽनुनचना दुधि ।

एते दुपदपुत्राश्च धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । स्त्रीताः सत्यजितो वीरास्त्रिघ्नन्ति परमौजसः ।

अशविन्द्र इवासह्यः सत्यकिः सालताम्ररः । युयुत्सुरुपयात्यस्रान् कुड्जान्तकसमः पुरा ।

इति संवदन्तेरेवं तयोः पुरुषसिंहयोः । ते सेने समसज्जेतां भङ्गायमुनवद्भुश्र ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णवचनसंवादे पटञ्जलारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा व्यूढेभ्यनीकेषु संवदेषु च सञ्जय । संग्रप्तकान् कथं पायौ गतः कर्णश्च पाण्डवान् । १११

एतद्विस्तरेण युद्धं प्रवृद्धिं कुण्डलो ज्ञाषि । न हि व्य्यामि वीराणां शृण्वानो विक्रमानवेषे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तदास्थितमवज्ञाय प्रत्यभिचवलं महत् । श्रव्यहताजुर्नो व्यूहं पुच्छत्यतः दुर्नये ।

तत्कालादिनागकलिखं पदातिरयसकुलं । धृष्टद्युम्नमुलं व्यूहमशोभत महदलं ।

पारावतसवर्णशङ्खान्द्रित्यसमद्युतिः । पार्थतः प्रवभौ धन्वो कालो विपद्यवानिव ।

पार्थतं जुगुपुः सर्वं त्रैपदेया युयुत्सवः । दिव्यवर्षाद्युधधराः शार्ङ्गलसमविक्रमाः ॥ ११२

सानुगा द्रोणवपुपयश्च तारामणा इव । अथ व्यूढेभ्यनीकेषु प्रेक्ष्य संग्रप्तकावेषे ।

कुड्जोऽर्जुनोऽभिदुद्राव व्यालिपन् गाण्डिवं धनुः । अथ संग्रप्ताः पार्थमंभधावन बधैषिणः ।

विप्रधे धृतसङ्क्रान्ता मृत्युं कृत्वा निवर्तनं । तन्नराभ्यौघसङ्कलं मत्तनागरयाकुलं ।

पत्तिमज्ज्वरीर्यं द्रुतमज्ज्वनमार्द्धयत् । स सम्यहारसुमुल्लेखयानाधीत् किरीटिना ।

तद्धैम नः सुतो पादुक् निवातकवेषः सह । रथानयान् ध्वजास्त्रागान् पत्तोच्चगमतपि । ११३

हयून् धनैषि खड्गाश्च चक्राणि च परयधान् । सायधानुद्यतान् वाङ्मन विविधान्यायुधानि च ।

विच्छेद दिपतां पार्थः शिरांसि च सङ्कश्रमः । तस्मिन् सैन्यमहावर्त्ते पातालतलसन्निभे ।

निमग्नान् रथं मला नेदुः संग्रप्तकास्त्रया । स पुनस्तानरीन् हत्वा पुनश्चरतोऽबधोत् ।

दक्षिणेन च पयाश्च कुड्जो हृद्ः पश्यन्निव । अथ पाञ्चालचेदीनां सञ्जयानाञ्च मारिष ।

तदीयेः सह संयाम आधीत् परमदारुणः । छपय छतवर्गो च शकुनिर्यापि धैरतः । ११४

हृष्टेना सुपंरत्ना रथानोकप्रहारिणः । कौशलेः काश्यपस्यैव काक्यैः कैकेयैरर्प ।

शूरभैः शूरवरैर्युधुयुद्धुर्धुर्धराः । तेषामन्तकरं युद्धं देहपात्रासुनाशनं ।

धनविद्रुद्रोपरीराणां धर्म्यं स्वयं यमस्कर । दुर्योधनोऽपि मिथितर्नापैर्भिन्नित्य महावभू ।

गुप्तः कुहप्रवीरश्च मद्राणाञ्च महारथैः । पाण्डवे सह पाञ्चालैर्येदिभिः सत्यकेन च ।

युधमानं रणे कथं कुरवीरोऽभ्यपालयत् । कर्णोऽपि मिथितर्नापैर्भिन्नित्य महावभू । ११५

प्रगृह्य च रथयशान् युधिष्ठिरमप्योदयत् । विवह्यरथदेहास्रान् कृत्वा शत्रून् सहस्रशः ।

पुका स्वयंशोभाश्च स्वभो मुदमुदावहत् । एवं मारिष संधामो नरपात्रिगजवयः ।

उदपां शृङ्गपानाश्च देवासुरदमोऽभवन् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मरुतपुद्धे कपटनारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तत्प्रविश्य पार्थानां भैवं दुर्भन्वनवयं । कर्णो राक्षसमयेद्य तन्नामाचञ्च सञ्जय ।

के च प्रवीराः पार्थानां युधि कर्णमवारयन् । कांश्च प्रमथ्याधिरयिर्युधिष्ठिरमपीडयत् ।

११२

॥ सञ्जय उवाच ॥ धृष्टद्युम्नसुखान् पार्थान् दृष्ट्वा कर्णेन च वसितान् । समभधावन्नरितः पाञ्चालान् शत्रुकर्षणः ।

तन्तुर्धमभिधावन्तं पाञ्चाला जितकाशिनः । प्रत्यक्षयुष्मां हातामनं हंसा इव महार्णवं ।

ततः शङ्खमहस्त्राणां निखनो हृदयद्रुमः । प्रादुरासीदुभयतो भेरीशब्दाश्च दारुणाः ।

नानावाणनिपाताश्च द्विपायरयनिखनः । सिंहनादश्च वीराशामभवद्दारुणस्तदा ।

साद्रिद्रुमार्षणा भूमिः सवाताम्रदमम्बरः । सर्केन्दुयहनचचा यौय यत्कं विधूर्णिता ।

११३

इति भूतानि तं शब्दं मेनिरे ते च विव्ययुः । यानि चाप्यन्यसत्त्वानि प्रायस्तानि मृतानि च ।

अथ कर्णो भयं कुडुः शोभमन्त्रमुदीरयन् । जघान पाण्डवीं सेनामासुरी मघवानिव ।

स पाण्डवबलं कर्णः प्रविश्य विस्त्रज्ज्वरान् । प्रभद्रकाणां प्रवरानदहत् सप्तसप्ततिं ।

ततः सुपुङ्खैर्विशितैरथथेष्टैरथेपुभिः । अवधीत् पञ्चविंशत्या पाञ्चालान् पञ्चविंशतिं ।

सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैः परकायविदारुणैः । चेदिकानवधीदोरः शतशोऽप्यसहस्रयः ।

११४

तं तथा समरे कर्णं कुर्वीणमतिमानुषं । परिव्रज्ज्महाराज पाञ्चालाणां रथव्रजाः ।

ततः सन्ध्याय विशिखान् पञ्च भारत दुःसहान् । पाञ्चालानवधीत् पञ्च कर्णो वैकृत्तनीं हृपः ।

भानुदेवं चित्रसेनं सेनाविन्दुश्च भारत । तपनं शूरसेनञ्च पाञ्चालानहनद्रुपे ।

पाञ्चालिपु च शूरेषु वध्यमानेषु सायकैः । हाहाकारो महानापीत् पाञ्चालानां महाहवे ।

परिव्रज्ज्महाराज पाञ्चालाणां रथा दध्नः । पुनरेव च तान् कर्णो जघानाशु पतन्निभिः ।

११५

चक्ररैवा तु कर्णश्च पुनो मारिय दुर्मेधा । सुषेणः सत्यसेनश्च त्यक्त्वा प्राणानयुधतां ।

पृष्ठगोप्ता तु कर्णश्च ज्येष्ठः पुनो महारथः । हृपसेनः स्वयं कर्णं पृष्ठतः पर्यपालयत् ।

धृष्टद्युम्नः सात्यकिश्च द्रौपदेया द्रुकोदरः । जलमेव यः शिखण्डी च प्रवीराश्च प्रभद्रकाः ।

चेदिकैक्यपाञ्चाला यमो मन्त्राश्च दर्शिताः । समभधाववाधेयं जिघांसन्तः प्रहारिणं

त एनं विविधैः शस्त्रैः भरधारामिरेव च । अभयवर्णं विमर्दन्तं प्रादुषोवामुदा गिरि ।

११६

पितरन्तु परोक्षन्तः कर्णपुत्राः प्रहारिणः । लदीयास्त्रापरे राजन् वीरा वीरानवारयन् ।

सुपुङ्खो भीमसेनश्च चिन्ता रुक्मिणः कर्णमुक् । ताराञ्च अश्विर्भिर्द्वौ दृष्टिं भीमं तत्राह द्रु ।

अथान्यद्वनुरादाय सुदृढं भीमविक्रमः । शब्दं द्रुकोदरः कृत्वा सुषेणस्याच्छिनद्भु ।

विव्याध चैनं दशभिः कुडुं नृत्वात्रिवेपुभिः । कर्णश्च द्रुपं विव्याध त्रिसप्तत्या गते, भरेः ।

भानुसेनश्च दशभिः सायकतायुधवज्रं । पश्यतां सुहृदा मध्ये कर्णपुत्रमपातयत् ।

११७

सुरप्रपुत्रं तत्तस्य मिरस्यन्नभिमाननं । शूभदशर्नमेवाभीचालभट्टमिवामुनं ।

हत्वा कर्णपुत्रं भीमस्त्रावकान् पुनराह्वयत् । छप्यार्हिकयोः शिख्या पापा तावप्ययाह्वयत् ।

दुःशासनं विभिर्भिर्द्वौ शकुनिं पङ्क्तिरायथे । उन्मूकञ्च पतञ्चिञ्च चकार विरथावुभौ ।

हा सुषेण हतोऽसीति ब्रुवाद्दत्त सायकं । तमस्य कर्णसिन्धुदं विभियैनमताडयत् ।

अथान्यं परिजघाह सुपञ्चाषं सुतेजन । सुपेणयासृजद्वीमलमण्यस्याच्छिनद्वृषः ।
 पुनः कर्णस्त्रियप्रत्या भोमसेनमयेपुभिः । पुत्रं परीक्षन् वियाध क्रूरं क्रूरैर्विधांसया ।
 सुपेणसु धनुर्यस्य भारसाधनमुत्तमं । नकुलं पञ्चभिर्नौषेणैर्नौकाहरिभिः चार्थयत् ।
 नकुलचान्नु विशया विद्धा भारसहैदृढैः । ननाद बलवचादं कर्णस्य भयमादधत् ।
 तं सुपेणो महाराज विद्धा दशभिराशुगैः । चिच्छेद च धनुः शीघ्रं क्षुरपेण महारथः ।
 अथान्यद्वनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः । सुपेणं नवभिर्नौषेणैर्नौकायामास संयुग ।
 स तु वाणैर्हिंसो राजावाक्काय परबोरहा । आश्रमे सारथिश्चासु सुपेणसु ततस्त्रिभिः ।
 चिच्छेद चासु मुदृढः धनुर्भैस्त्रिभिस्त्रिधा । अथान्यद्वनुरादाय सुपेणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 आविध्य नकुलं पञ्चा सहदेवसु सप्तभिः । तद्युद्धं युमहद्वारमावोद्देवामुरोपमं ।
 निप्रता सार्थकैस्त्र्यर्धमन्यास्य सधं प्रति । सात्यकिर्दृपसेनसु सूतं हत्वा त्रिभिः शरैः ।
 धनुश्चिच्छेद भेजेन जघानान्यासु सप्तभिः । ध्वजमेकेपुणेऽस्म्य विमिश्रं हृद्यताडयत् ।
 अथावसतः स रथे मुदृतात् पुनरुत्थितः । स रणे युयुधानेन विसृताश्वरथध्वजः ।
 हतो जिघांसु श्वेनेयं खड्गधर्मधृगभ्ययात् । तस्य चाश्वतः शीघ्रं दृपसेनसु सात्यकिः ।
 वराहकर्मैर्दशभिरविथदसिचक्रणैः । दुःशासनसु तं दृष्ट्वा विरयं व्यायुधं हतं ।
 आरौप्य खरयं द्रुपमयोवाह रयान्तरं । अथान्यं रयमास्त्राय दृपसेनो नक्षरथः ।
 द्रौपदेयास्त्रियप्रत्या युयुधानसु पञ्चभिः । भोमसेनसुतः पञ्चा सहदेवसु पञ्चभिः ।
 नकुलं विप्रता वाणैः शतानीकसु सप्तभिः । शिशुपिणसु दशभिर्धर्मराजे जतेन च ।
 एतादान्यासु राजेन्द्र प्रवीरान् जययद्विनः । अभ्यर्हयन्महेष्वासः कर्णपुत्रो विशाल्यते ।
 कर्णस्य युधि दुर्धर्षतः दृष्टमपाकयत् । दुःशासनसु श्वेनेयो विद्धा नवभिराथैः ।
 विसृताश्वरथं हत्वा रुमाटे विभिरार्थयत् । स मन्त्रं रयमास्त्राय विधिवत् कल्पितं पुनः ।
 युयुधे पाण्डुभिः शार्ङ्गं क्रूरमायाययन्मन्त्रं । दृष्टपुत्रसुतः कर्णमविभ्रुदशभिः शरैः ।
 द्रौपदेयास्त्रियप्रत्या युयुधानसु सप्तभिः । भोमसेनसुतः पञ्चा सहदेवसु सप्तभिः ।
 शिशुपिणो दशभिर्धर्मराजः जतेन च । एते चान्ये च राजेन्द्र प्रवीरा जययद्विनः ।
 अभ्यर्हयन्महेष्वासं सुतपुत्रं महादधे । तान् सुतपुत्रो विविधैर्दशभिर्दशभिः शरैः ।
 रथेनानुचरन् शेरः प्रायत्रियदरिन्दमः । तचाश्वयोधं कर्णस्य सापवसु महात्मनः ।
 रथस्यासु महाभाग मदहतमिरामयत् । नद्यादरान् दहृदः यन्दधानसु सायकान् ।
 विमुञ्चन्नाथ धर्मशादपय्यन्ना हतामरोन् । दाम्निपदुर्हिंमद्वेय प्रपूर्णा मित्रिते शरैः ।
 अरबाभारताकार मन्दिन्द्वे यतो विपत् । मृगयित्रि हि राधेयसापवसुः प्रतापवान् ।
 दैर्घ्यं दत्तविजयानंकेन विमुपैः शरैः । एतेषु दशभिरेतान् पुनर्निज्ज्ञा नभाद च ।
 सापवसुसुतस्य आश्वमेधं शिरं ददुः । तान् धमस्य महेनावापापेयः शरद्विभिः ।

११३

११३०

११३१

११३२

११३३

११३४

गजानीकमसंवाधे प्राविशच्छत्रुकर्णः । स रथोत्थितश्च हत्वा चेदीनामनिवर्तिना ।

११५

रथियो निशितैर्बाणैस्ततोऽभ्यर्क्ष्य युधिष्ठिर । ततस्तौ पाण्डवा राजजिह्वपत्नी च सभास्थकि ।

राधियात् परिरचन्तो राजानं पर्व्यवारयन् । तथैव तावकाः सर्वे कर्णं दुर्नारणं रणे ।

यत्ताः शूरा महेष्वासाः पर्व्यरचन्त सर्वशः । नानावादित्रयोपाय प्रादुरासन् विश्राम्यते ।

मिहनादस्य संजज्ञे शूराणामभिगर्जतां । ततः पुनः समाजमुग्रभीताः कुरुपाण्डवाः ।

युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सुतपुत्रमुखा वयं ।

११६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मधुसूतयुद्धे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ विदार्थ्य कर्णलां सेना युधिष्ठिरमयाद्रवत् । रयहस्ययपत्नीना सहस्रैः परिकारितः ।

नानायुधसहस्राणि प्रेरितान्यरिभिर्हृषः । क्षिप्वा बाणव्रतैर्दधैस्त्रान्विध्यदसन्नमात् ।

निचकर्त्त शिरोरुपा बाह्वनूहंश्च सुतजं । ते हता वसुधा पेतुर्भग्नान्वात्ये प्रदुद्रुव ।

द्रुविवास्तु निपादास्त पुनः सात्यकिचेदिता । अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः पक्षयः कर्णमाहवे ।

ते विवाज्जशिरस्त्राणाः प्रहताः कर्णसायकैः । पेतुः शयित्वा युगपरिक्षिप्तं शालवनं यथा ।

११७

एव बोधप्रदान्याजौ सहस्राण्युतानि च । हतानीयुधैश्च देहैर्बन्धवा पुरयन् दिशः ।

अथ वैकर्त्तनं कर्णं रणे कुड्ममिवान्तक । हृष्य पाण्डुपाञ्चाला व्याधिं मन्त्रैरपधैरिव ।

स तान् प्रवृत्त्याभ्यपतन् पुनरेव युधिष्ठिरं । मन्त्रैरपधिक्षिप्यतीतो व्याधिरत्युत्थो यथा ।

स राजगृह्णीतुर्दृष्टः पाण्डुपाञ्चालकैकथैः । नाशकत्तान्तिकान् मृत्युर्मेघाविदे यथा ।

ततो युधिष्ठिरः कर्णमदूरस्थं निवारितं । अभ्यसीत् परवीरघ्नं कोपधरकलोपन ।

११८

कर्णं कथं दृष्ट्वा दृष्टे सुतपुत्रं वच शृणु । सदा स्वर्ध्वि बंधाने फाल्गुनेन तरलिना ।

तथाऽस्त्रान् बाधधे नित्यं धातंराष्टमते स्थितः । यद्वचं यथ ते नीर्यं प्रदेयो यस्तु पाण्डुपु ।

तत् सर्वं द्रव्यस्त्राच पौरुषं महदास्त्रित । युद्धशङ्काच्च तेऽद्याहं विनेत्यामि महाहवे ।

एवमुक्त्वा महाराज कर्णं पाण्डुसुतकदा । सुवर्णपुंक्षुं दैर्घ्यभिर्निर्याधायकथैः शरैः ।

तं सुतपुत्रो दशभिः प्रत्यविध्यदरिन्दमः । वलदन्तैर्बहेष्वासाः प्रहमन्निव भारत ।

११९

सोऽवशाय तु निर्बिद्धः सुतपुत्रेण मारिपः । प्रज्वाल ततः कोपाद्द्रुविरेव प्रतामनः ।

ज्वास्तामालापरिविज्ञो रश्मिः देहो व्यदृश्यत । युगान्ते दग्धकामस्य सम्मर्त्ताप्रेरितवारण ।

ते प्रदीप्तायुधधरा दीप्तस्त्रास्त्ररसजः । सैनिकास्तथ राजेन्द्र व्यद्रवन्त दिशो दश ।

ततो विस्त्राथ्य सुमहद्घातं हेमपरिष्कृतः । समाधत्त द्वितं बाणं मिरीणामपि दारणं ।

ततः पूर्णायतोत्कृष्टं यमदण्डनिभं शरं । मुनोच तरितो राजा सुतपुत्रजिघांसया ।

११०

स तु बंगवता मुक्ती बाणो यज्ञाग्रनिखनः । विवेकं सहसा कर्णं सव्ये पार्थे महारथं ।

स तु तेन प्रहारेण पीडितः प्रमुमोह वै । सुसगात्रो महाबाहूधनुस्त्वय्य धन्द्वेन ।

ततो हाहाहत धैर्यं धातंराष्ट्रवत् महत् । विवर्णमुग्रभयिष्ठं कर्णं दृष्ट्वा तयागतं ।

सिंहादस्य सञ्ज्ञे ज्ञेयाः किलकिलास्तथा । पाण्डवानां महाराज दृष्ट्वा राज्ञः पराक्रमं ।
 प्रतिलभ्य तु राधेयः शंखां नातिचिरादिव । दग्धं राजविनाशाय मजः क्रूरपराक्रमः । १११
 स हेमविकृतं चापं विस्फार्य विजयं महत् । श्वाक्रिदमेयात्मा पाण्डवं निशितैः शरैः ।
 ततः दुराभ्यां पाञ्चाल्या चकरौ महात्मनः । जपान चन्द्रदेवस्य दण्डधारस्य संयुगे ।
 तावमौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परिपार्थतः । रथाभ्यासे चक्राग्रते चन्द्रखेव पुनर्बन्धुः ।
 युधिष्ठिरः पुनः कर्णमविध्यविश्रतैः शरैः । सुपेणं मत्स्येनञ्च विभिक्षिभिरताडयत् ।
 शूलं मवत्य विव्याध निषप्रत्या च सूतजं । तंस्तस्य गोघ्नान् विव्याध विभिक्षिभिरजिह्मैः । ११२
 ततः प्रहस्याधिरयिर्विधुस्त्वानः स कार्मुकं । क्षित्वा भस्मिन् राजानं विद्धः पश्याऽनदन्तदा ।
 ततः प्रवीराः पाण्डूनामभ्यधावन्नमविताः । युधिष्ठिरं परोक्षतः कर्णमभ्यर्हयच्छरैः ।
 शात्यक्षिसेकितानस्य युयुत्सुः पाण्ड्य एव च । दृष्टद्युधः शिखण्डी च द्रापदेयाः प्रभङ्गकाः ।
 यमौ च भीमसेनश्च शिशुपालस्य चात्मजः । काक्ष्या मत्स्यश्रेपाय कैकेयाः काशिकोग्रलाः ।
 एतं च लरिता वीरा वसुश्रेणमताडयन् । जनमेजयस्य पाञ्चाल्यः कर्णं विव्याध शायकैः । ११३
 वराहकर्णेनाराचैर्नलीकैर्निश्रितैः शरैः । वत्सदन्तैर्विपाठैश्च चुरभ्रष्टकामुधैः ।
 शानाप्रहरणैर्यौपैरथक्षयसादिभिः । सन्वेतोऽभ्यद्रवन् कर्णं परिवार्थं जिधांसया ।
 स पाण्डवानां प्रवरैः सन्वेतः समभिद्रुतः । उदीरयत् ब्राह्ममर्त्यं शरैरापूरयन् दिशः ।
 ततः शरमहाज्वालो योऽप्येता कर्णपावकः । निर्देहन् पाण्डववनं वीरः पर्यचरद्रे ।
 स सन्धाय महास्त्राणि महैव्याधो महात्मनाः । प्रहस्य पुरुषेन्द्रस्य शरैश्चिच्छेद कार्मुकं । ११४
 ततः सन्धाय नवतिं निभेपाश्रितपर्वणं । विभेद कवचं राज्ञो रणे कर्णः श्रितैः शरैः ।
 तदर्धं हेमविकृतं रत्नचिह्नं वभो पतत् । सविद्युदग्धं सवितुः क्षिप्तं वातहतं यथा ।
 तदन्नात् पुरुषेन्द्रस्य भ्रष्टं वर्धं व्यरीचत । रत्नैरलङ्कृतं दिव्यैर्बभे निशि यथा नभः ।
 क्षिप्रवर्मा शरैः पार्थो वधिरेण समुक्षितः । ततः सन्धायसी शक्तिं चिह्नेपाधिरयिं प्रति ।
 तौ जलन्तोनिवाकाग्र शरैश्चिच्छेद सप्रभिः । सा क्षिप्वा भूमिमगमन्मधेष्वासस्य शायकैः । ११५
 ततो वाङ्मेधलाश्वैव वदि सैव युधिष्ठिरः । चतुर्भिर्लोभमरैः कर्णं ताडयित्वाऽनदन्तदा ।
 वद्विषधिरः कर्णं क्रुद्धसर्पं दव शयन् । ध्वजं चिच्छेद भस्मेन विभिक्षिन्व्याध पाण्डवं ।
 द्युधी पाशं चिच्छेद रेयस्य तिलगोऽष्किन्तु । कालवालास्य ये पार्थदन्तवर्णा वदन् हयाः ।
 तीर्थं रथमासाय प्रायाद्राज्ञा पराङ्मुखः । एवं पार्थोऽभ्युपायात्से निहतः पार्श्वेधारयिः ।
 श्रममुत्तुङ्गं प्रमुषतः स्मृतं कर्णस्य दुर्धनाः । अभिद्रुत्य तु राधेयः पाण्डुयुजं युधिष्ठिरं । ११६
 वज्रं च द्युधैर्गर्भैर्ध्वजैर्ध्वजैर्ध्वजैर्ध्वजैर्ध्वजैः । सद्यैरुपपद्येन पाण्डुना पाण्डुनन्दनं ।
 पवित्रोक्तुमात्मानं स्वर्भे सत्यश्रया पाणिना । यद्यीतमिन्द्रस्य सलान् कुन्तीवाक्यस्य शोऽप्यरत् ।
 तं शशः प्राह मा कर्णं गृहीयाः पार्थिवोत्तमं । गृहीतमाचो ज्ञत्वा त्वा मा करिष्यति भयघातात् ।

अत्रोन् प्रथमयाजन् कुलस्यधिव पाण्डवं । कथं नाम कुले जात. चक्षुर्धर्मवर्धित ।
 प्रजघ्नात् समरं भूत. प्राणान्वन्महासवे । न भवान् चक्षुर्धर्मेषु कुशलो ह्येति मे मति । ११११
 प्राप्ते वले भवान् युक्त स्नाध्याये यज्ञकर्षणि । मा स युधाम्न्य कौन्तेय मा स वीरान् समामद ।
 मा चैतान्प्रिय ब्रूहि मा वै ब्रज महारण । एवमुक्त्वा तत पार्थ विद्युच्च च महावल् ।
 न्यहनत् पाण्डवी सेनां वज्रहस्त इवासुरी । ततोऽप्यायादुर्न राजन् व्रीडन्निव नरेश्वर ।
 अयापयान्तं राजानं मत्वाऽन्योयुत्तमच्युत । चेदिपाण्डवपाञ्चाला सात्यकिश्च महारथ ।
 द्रौपदेयास्तथा शूरा माद्रौपमा च पाण्डवौ । ततो युधिष्ठिरानोकं दृष्ट्वा कर्ण. पराङ्मुखं । १११२
 कुहभि. सक्षितो वीरः प्रष्टु इवतोऽग्नगात् । मेरीशङ्खदङ्गाना कार्मुकाणाञ्च निखन ।
 बभूव धार्तराष्ट्राणां सिंहनादरवस्तया । युधिष्ठिरस्तु वीरस्य रथमाह्वय सत्वरं ।
 श्रुतकीर्त्तमेवाराज दृष्टवान् कर्णविक्रमं । काशमान वलं दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 खान् योधानव्रवौत् शुद्धे निग्नैतान् किमासत । तै च रात्राऽन्यनुज्ञाताः पाण्डवानां महारथाः ।
 भीमसेनमुखा. सर्वे पुत्रास्ते प्रपुपाद्रवन् । शभवत्सुमुल. ब्रह्मो योधानां तत्र भारत । १११३
 रथहस्त्ययपत्नीनां यक्षाणाञ्च ततस्ततः । उत्तिष्ठत प्रहरत प्रेताभिपततेति च ।
 इति ब्रुवाणा ह्यन्येन्ये अर्जुनोधा महारणे । अभ्यर्क्ष्येव तत्रासी शूरवृष्टिभिरग्ने ।
 समावृतेनैरवरे निब्रह्मिस्तिरितेतरं । विपताकञ्चजञ्चवा ययस्ततायुधा रणे ।
 व्यङ्गाङ्गावयवाः पेतुं चिता चीणा. चितोश्वरा । अवपादिव श्रेष्ठानां शिखराणि द्विपोत्तमाः ।
 वारोहा निहता. पेतुर्त्यञ्जभिन्ना द्वादशय. । क्षिप्रभिन्नविपर्ययैर्लक्ष्मीलङ्कारभूषणैः । १११४
 प्रतिवीरैश्च रमई पत्तिशङ्काः सङ्गच्छन् । विशालायततासावै. पद्मेन्दुसद्माननै ।
 क्षिरोभिर्दुङ्गशैष्णवानां सव्यत. शङ्कता मही । यथा भुवि तथा योषि निखन शृङ्गवुर्जनाः ।
 विमानैरश्वरः शङ्कैर्गतिवादिचनिखनैः । हतानभिमुखान् वीरान् वीरैः व्रतमहश्चमः ।
 शरोप्यारोप्य गच्छन्ति विमानेष्वसुरोपणाः । तद्दृष्ट्वा महदाद्यर्थ प्रत्यचं खर्गलिपया ।
 प्रष्टुममस शूरा. विप्रं जगु परस्परं । रयिनो रथिभिः सार्द्धं चिबं युयुधरासवे । १११५
 पत्तय पत्तिभिर्त्रंगा. सङ्ग मगैर्हथैर्ध्याः । एवं प्रहृष्टे यङ्गस्ते गजवाजिनरचये ।
 सैन्येन रजसा वृत्ते स्ते खान् जगु परे परान् । कषाकचि युद्धमासीद्दन्तादन्ति नखानखि ।
 मुष्टिदुर्द्धं निदुर्द्धश्च देहपाशामुमाग्रनं । तथा वर्त्तन्ति यङ्गस्ते गजवाजिनरचये ।
 नरायनागदेहेभ्यः प्रसृता लोचितापगा । गङ्गाधनरदेहान् सा युवाह पतितान् वधन् ।
 नरायगजसन्माधे नरायगजसादिना । संहितादा महायोरा मांसशोषितकर्दमा । १११६
 नरायगजदेहानां वहन्ती भीरुभीयसा । तस्या पारम्पारस्य ब्रजन्ति विनैर्येषिणः ।
 गधेन चाश्ववन्तश्च निमज्ज्यामज्य चापरे । ते तु संहितादिगङ्गाङ्गा रक्तवर्ष्मायुधाम्बरा ।
 सखुस्तसां पपुशसां मपुश भरतर्षभ । रथानश्वान्नामगानायुधाभरणानि च ।

वपनान्यथ कर्माणि वध्यमानान् हतानपि । भूमिं खं चान्द्रिशैव प्रायः पश्याम लोहितं ।

लोहितस्य तु गन्धेन स्पृशेन च रसेन च । रूपेण चातिरिक्तेन शब्देन च विभर्षता ।

११८

विपादः सुमहानसीत् प्रायः शैत्यस्य भारत । तत्तु विप्रहृतं कैन्वं भीमसेनमुखास्तदा ।

भूयः सभाद्रवन् वीराः सात्यकिप्रमुखास्तदा । तेषामापतता वेगमविमर्शं महात्मनां ।

पुत्ताणां ते नङ्गैरन्यमासीद्राजन् पराङ्मुखं । तत्प्रकोर्षरथाभ्येनं नरवाजिसमाकुलं ।

विध्वस्तचर्मकवचं प्रविद्धाद्युधकार्मुकं । व्यद्रवन्तावकं कैन्वं लोद्यमानं समन्ततः ।

बिंहार्हून्निवारणे यथा गजकुले तथा ।

११९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कलपुद्गे जनपक्षागोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ पञ्चम उवाच ॥ तानभिद्रवतो दृष्ट्वा पाण्डवास्तावकं वचं । दुर्योधनो महाराज वारयामास सर्वशः ।

योधास्य स्वबलैव समन्ताद्भरतर्षभ । क्रोशतस्त्व पुत्रस्य न स राजन् न्यवर्तत ।

तत पच प्रपवत्य शकुनिश्चापि सौवलः । तदा सगृह्णा कुरुवो भीममभद्रवत्ये ।

कर्णेऽपि दृष्ट्वा द्रवतो धार्तराष्ट्रान् सराजकान् । मद्राजमुवाचेदं यावि भीमरथस्युति ।

श्वमुक्त्य कर्णेन शब्धो मद्राधिपस्तदा । हंसवर्णो ह्यानघ्यान् प्रैषीद्यथ एकोदरः ।

१२०

ते प्रेरिता महाराज शब्धेनाहवभोभिन्ना । भीमसेनरथं प्राप्य समसञ्जन वाजिन ।

दृष्ट्वा कर्णं समायान्तं भीमः क्रोधसमन्वितः । मतिः कुके विनाशाय कर्णस्य भरतर्षभ ।

सोऽब्रवीत् सात्यकिं वीरं छलघुजघ्न पार्थतः । यूयं रथत राजानं धर्मोत्तमानं युधिष्ठिर ।

संश्रयान्महतो मुने कयश्चित् प्रेषतो मम । अपतो मे हतो राजा क्षिप्रसर्भपरिहृदः ।

दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं राधेयेन दुरात्मना । अन्तमद्य गमिष्यामि तस्य दुःखस्य पार्थतः ।

१२१

हन्ताऽस्यद्य रथे कर्णं वा मां निहनिष्यति । सङ्ग्रामेण सुचारेण सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ।

राजानमद्य भवतो न्यासभूतं ददामि वै । तस्य संरक्षणे सर्वं यतध्वं विगतज्वराः ।

श्वमुक्ता महाबाहुः प्रायादाधिरथिं प्रति । बिंहमादेन महता सर्वाः सखादयन् द्विजः ।

दृष्ट्वा लरितमायान्तं भीमं युद्धाभिनन्दिनं । स्रुतपुत्रमयोवाच मद्राणामोदरो विभुः ।

॥ पञ्चम उवाच ॥ पश्य कर्णं महाबाहुं संकुर्वं पाण्डुनन्दनं । दीर्घकालाज्वितं क्रोधं मोक्षकामं त्वयि ध्रुवं ।

१२२

इदं नाम रूपं मे दृष्टपूर्वं कदाचन । अभिमन्यो हते कर्णे राक्षसे च घेटात्कवे ।

पैसोऽकस्य समस्तस्य प्रक्तः कुद्धो निवारणे । विभर्त्ति सद्रुशं रूपं युगान्ताद्रिसमप्रभं ।

॥ पञ्चम उवाच ॥ इति भवति राधेये मद्राणामोदरे नृप । अभवर्त्तत वै कर्णं क्रोधदीप्तो एकोदरः ।

अयागतनु धमेत्य भीमं युद्धाभिनन्दिनं । अत्रवीदधनं स्रंसं राधेयः प्रहसन्निव ।

पदुर्गं वपन मेऽप्य लया मद्राजनेयर । भीमसेनं प्रति विभो तत् सत्यं नाव श्रयस्य ।

१२३

एष यूदर्य वीरस्य क्रोधनस्य एकोदरः । निरपेक्षशरीरे च प्राणतस्य मलाधिकः ।

अशानवः स वपता सिराटनगरे तदा । त्रैपद्याः प्रियकामेन केरलं बाडपययान् ।

गूढभावं समाश्रित्य कौचकः सगर्वा हतः । सोऽद्य संप्रामश्रिसि संनद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।

किङ्करीघतदङ्गेन मृत्युनाऽपि मग्नेद्रथं । चिरकालाभिलषितो ममायन्तु मनोरथः ।

अर्जुनं समरे हन्यां मां वा हन्याद्वनञ्चयः । स मे कदाचिदद्यैव भवेद्भोमसमागमात् ।

निहतं भोमसेने वा यदि वा विरथोक्तते । अभियास्यति मां पार्थसन्ने साधु भविष्यति ।

अथ यन्मन्यसे प्राप्तं तच्छीघ्रं सम्प्रधारय । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राधेयस्मानितौजसः ।

उवाच वचनं श्रव्यः सूतपुत्रं तयागतं । अभियाहि महाबाहो भोमसेनं महाबलं ।

निरस्य भोमसेनान् ततः प्राप्स्यसि फाल्गुनं । यत्ने कामोऽभिलषितयिरात् प्रथति वृद्धतः ।

सैव संप्रस्यते कर्णं सत्यमितत् प्रवीमि ते । एवमुक्ते ततः कर्णः श्रव्यं पुनरभाषत ।

हन्याऽहमर्जुनं संख्ये मां वा हन्याद्वनञ्चयः । दुष्टे मनः समाधाय चाहि यत्र वृकोदरः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रापाद्ध्येनाऽऽ श्रव्यस्तत्र विश्राम्यते । यत्र भोभो महेष्वाख्यो व्यद्रावपत वाहिनी ।

ततस्त्वय्यनिनादय भेरीणाञ्च महास्वनः । उदतिष्ठ च राजेन्द्र कर्णभोमसमागमे ।

भोमसेनोऽयं संकुट्टस्तस्य सैन्यं दुरासदं । नाराचैर्विमलेस्त्रीक्ष्णैर्दिग्गैः प्राश्नावयदलो ।

स वशिपातस्तुमुलो धोरूपो विश्राम्यते । आसीद्गौडो महाराज कर्णपाण्डवयोर्द्वेधे ।

ततो मुहूर्ताद्वाजेन्द्र पाण्डवः कर्णमाद्रवत् । समागतत्वं सम्प्रेक्ष्य कर्णो वैकर्त्तना वृषः ।

आजघान सुसंकुट्टो नाराचेन सनान्तरे । पुनश्चैवमभेयात्मा शरवैरैरवाकिरत् ।

स विद्वः सूतपुत्रेण प्लादयामास पचिभिः । विव्याध निशितैः कर्णं नवभिर्नतपर्वभिः ।

तस्य कर्णो धनुर्ध्वे दिधा चिच्छेद पचिभिः । अथैनं क्षिप्तधन्वां प्रत्यविधत् सनान्तरे ।

नाराचेन सुतोष्णेन सन्धावरणभेदिना । सोऽज्यत् कार्मुकमादाय सूतपुत्रं वृकोदरः ।

राजन् मर्कसं मर्कसो विव्याध निशितैः शरैः । ननाद बलवद्वादं कल्पयन्निव रोदधौ ।

तं कर्णः पञ्चविंशत्या नाराचेन समार्षपत् । मदीत्कटं बने वृत्तमुक्ताभिरिव कुञ्जरं ।

ततः सायकमिवाङ्गं पाण्डवः क्रोधमूर्च्छितः । संरन्ध्रामर्यतावाचः सूतपुत्रमपेक्षया ।

स कार्मुके महविगं भारसाधनमुत्तमं । गिरीणामपि भेत्तारं सायकं समयोजयत् ।

विश्रय बलवद्वापमाकर्णोदतिमावृतिः । तं मुमोच महेष्वासः क्रुद्धः कर्णजिघांसया ।

स विद्वष्टो बलवता वाणो वज्राशनिस्वनः । अदारयद्रणे कर्णं वज्रवेगा ययाऽचलं ।

भोमसेनेनाभिहतः सूतपुत्रः क्रुद्धदहः । निषसाद् रथोपस्थे विषंश्च प्रतनापतिः ।

ततो मद्राधिपो दृष्ट्वा विषंश्च सूतनन्दनं । अपोवाह रथेनाजौ कर्णमाहवयोमिनं ।

ततः पराजिते कर्णे धातुराष्टौ महायन्मैः । व्यद्रावयद्भोमसेनो यथेन्द्रो दानवान् पुरा ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णपर्वण्ये पञ्चाभाऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सुदुष्करमिदं कर्णं कृतं भोजेन सञ्जय । येन कर्णो महाबाहुरयोपपन्नो निपातितः ।

कर्णो ह्येको रथे हन्ता पाण्डवान् सञ्जयः सच । इति दुर्बोधनः सूत प्राजवीत्या मुञ्चतुः ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

पराजितान् राधेयं दृष्ट्वा भीमेन संयुगे । ततः परं किमकरोत् पुत्रो दुर्योधनो मम ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ विमुखं प्रेक्ष्य राधेयं सूतपुत्रं महाहवे । पुत्रस्तव महाराज धोदर्थान् समभाषत ।

श्रीधं गच्छत भद्रं वो राधेयं परिरक्षत । भीमसेनभयाग्राधि मज्जनं व्यथनापि ॥

ते तु राजा समादिष्टा भीमसेनं जिघांसवः । श्रम्यवर्तनं संकुट्टाः पतङ्गाः पावकं यथा ।

१५६

श्रुतवान् दुर्द्वारः काये विविक्षुर्विकटः श्रमः । निषङ्गो कबची पाशो तया नन्दोपनन्दकौ ।

दुःप्रधर्षः सुवाङ्मयं वातवेगमुवर्षधौ । धनुर्गृह्णा दुर्धदय जलसम्भः शलः सहः ।

एतैरयैः परितृप्ता बीर्यवन्तो महाबलाः । भीमसेनं समासाध समन्तात् पथ्यवारयन् ।

ते बभूवुश्चक्रप्राताम्बानालिङ्गान् समन्ततः । स तैरभ्यर्क्ष्यमानस्तु भीमसेनो महाबलः ।

तेजसापततं विप्रं सुतानां ते जनाधिप । रथैः पञ्चदशैः शार्ङ्गं पञ्चाशदक्षत्रयान् ।

१५७

विविक्षीमस्तु ततः कुट्टो भस्मेनापाहरश्चिरः । भीमसेनो महाराज तत् पपात हतं भुवि ।

सकुण्डलशिरस्त्राणं पूर्णचक्ष्रेयसं तया । तं दृष्ट्वा निहतं शूरं आतरः सन्ततः प्रभो ।

अश्वद्वयन्त समरे भीमं भीमपराक्रमं । ततोऽपराग्न्धा भस्माग्न्धा पुत्रयोश्चो महाहवे ।

जहार समरे प्राणान् भीमो भीमपराक्रमः । तौ धरात्मनुपथेनः वातरुद्राविव क्रुमौ ।

विक्रुटय समयोभौ देवपुत्रसमौ नृप । ततस्तु लरितो भीमः कायं निन्ये यमघर्षं ।

१५८

नारपिनं सुतीक्ष्णं स हतो न्यपतद्भुवि । हाहाकारस्तस्मिन् संभूव जनेयव ।

बधमानेषु वीरेषु तव पुत्रेषु भन्विषु । तेषां सुकुलिते सैन्ये पुनर्भीमो महाबलः ।

नन्दोपनन्दौ समरे प्रैयस्यमसादयन् । ततस्ते प्राद्वन् भीताः पुष्पाक्षे गिङ्गलोत्ताः ।

भीमसेनं रथे दृष्ट्वा कालान्तकयभाषमं । पुष्पाक्षे निहतान् दृष्ट्वा सूतपुत्रः सुदुर्धनाः ।

हंसवर्णान् हयान् भूयः प्रैयस्यस्य पाण्डवः । ते प्रेषिता महाराज मद्राजेन वाजिनः ।

१५९

भीमसेनरथस्यास्य समसञ्चान्तं वेगिताः । स रुद्रिपातस्तुमुलेऽधोरूपो विशालते ।

आवीरुद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्गृध्रे । दृष्ट्वा मम महाराज तौ सनेनो महारथौ ।

आधीकुट्टिः कथं पुद्गमेतदथ भविष्यति । ततो भीमो रणधाम्नी कादयामास पर्विभिः ।

कर्णं रणे महाराज पुष्पाक्षं तव पश्यतां । ततः कर्णो शूत्रं कुट्टो भीमं नवभिराघधैः ।

विषाधं परमाक्षयो भस्मैः सञ्जतं पर्विभिः । आहतः स महावाङ्ममसि भीमपराक्रमः ।

१६०

आकण्ठपूर्वपर्विभिर्गृध्रैः कर्णं विषाधं सप्तभिः । ततः कर्णो महाराज आधीविष हव यमन् ।

अरवैष्य मरुता श्वादायामास पाण्डवं । भीमाऽपि तं अरप्रातैश्वादयित्वा महारथं ।

पश्यतां कैरवेपाणां विननहं महाबलः । ततः कर्णो शूत्रं कुट्टो दृढमादाय काण्डुकं ।

भीमं विषाधं दशभिः कटवधैः शिलाग्नितैः । कार्मुकप्रास्य चिच्छेद भस्मेन निजितेन च ।

ततो भीमो मरुताऽऽक्रमपड्विभूषितं । परिधं धारमादाय मृगयुदष्टमिवापरं ।

१६१

कर्णस्य निषाकाक्षो चिच्छेपानिभञ्जो नदन् । तमापतन्तं परिधं सञ्जाग्रतिसमस्तन ।

चिच्छेद यज्जधा कर्णः शरैराशीविगीपमैः । ततः कार्मुकमादाय भीमो दृढतरं तदा ।

कादयामास विशिखैः कर्णं परचसाह्नं । ततो युद्धमभ्युद्वीरं कर्णपाण्डवयोर्द्वेषः ।

शरीन्द्रयोरिव मुञ्चः परस्परवधैपिण्डैः । ततः कर्णो महाराज भीमघेनं विभिः शरेः ।

आकर्णमूलं वियाध दृढमायम्य कार्मुकं । सोऽतिविह्वो महेष्वासः कर्णेन वलिनामरः ।

११८

घोरमादत्त विशिखं कर्णकायावदारणं । तस्य भिन्ना तनुषाणं भिन्ना कायश्च सायकः ।

प्राविशद्भरणीं राजन् वल्मीकमिव पन्नगः । स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विह्वलन्निव ।

सञ्चञ्चल रये कर्णः चितिकण्ये यया ऽपलः । ततः कर्णो महाराज रोपामर्षमन्तितः ।

पाण्डवं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत् । आजग्निं चक्रमिन्वांशैश्चैजमेकैपुष्पाऽहनत् ।

सारथिश्चास्य भवेन प्रेययामास स्तयवै । हिन्वा च कार्मुकं दृष्ट्वा पाण्डवस्याग्रे पविषा ।

११९

ततो मुञ्चत्ताड्यजेन्द्र नातिच्छ्वाङ्गसन्निव । विरयं भीमकर्णघातं भीमं कर्णयुक्ता ह ।

विरथो भरतयुष्ठं प्रहसन्निक्षोपमः । गदां गृह्य महाबाहुरपतस्त्यन्दनोत्तमात् ।

अवसुत्य च वेगेन तव सैन्ये विभ्राम्यते । व्यधमद्गदया भीमः शरैश्चेद्यानिवानिलः ।

नागान् सप्तशताबाजकीपादन्तान् प्रहारिणः । व्यधमस्तुष्टया भीमः कुङ्कुरूपं पुरन्तपः ।

दन्तवेष्टेषु नैवेपु कुम्भेषु च कटेषु च । मर्षसूचि च मर्भञ्जलात्रागानवधीदृशी ।

१२०

ततस्ते प्राद्रवन् भीताः प्रतीपं महिताः पुनः । महामाचैस्तमावबुधैर्घातव दिवाकरैः ।

तान् स सप्तशतागान् शरीरोत्थायुधकैतकान् । भूनिष्ठो गदया जैत्रं वज्रैश्चैत्रं दवाचलान् ।

ततः सुबलपुत्रस्य नागान्निबलान् पुनः । पोथयामास कौन्तेयो द्विपञ्चाशदरिन्दमः ।

तथा रथगतं शार्पं पत्नीय प्रतप्तोऽपरान् । न्यहनत् पाण्डवो युद्धे तापयंस्तव बाहिनीं ।

प्रतापमानं सूर्येण भीमेन च महाभ्रमा । तव सैन्यं सञ्चुकोच चर्थाप्राताहितं यया ।

१२१

ते भीमभयसन्तस्तापका भरतर्षभ । विहाय समरे भीमं दुद्रुवुर्ध्वं दिशो दम् ।

रथाः पञ्चशतान्ये प्रादिनयुर्ध्ववर्धिषः । भीममभ्यद्रवन् ध्वन्तः शरपूगैः समन्ततः ।

तान् स सप्तशतान् वीरान् सपताकध्वजायुधान् । पोथयामास गदया भीमो विष्णुरिवामरान् ।

ततः शकुनिनिर्दिष्टः सादिनः शूरवशता । विहाय हस्तं ययुर्भीमं शकृष्टिप्रासपण्डयः ।

प्रत्युद्रम्य जवेनाग्रे साधाराशोस्तदाऽरिहा । विविधान् विचरन् मार्गान् गदया समपोथयत् ।

१२२

तेषामाभीमहाशब्दस्ताडितानाञ्च सर्वत्रः । अग्नमिन्वन्धमानानां नागानामिव भारत ।

एवं मुबलपुत्रस्य त्रिषाहसान् हयोत्तमान् । हत्वाऽन्यं रथमास्त्राय क्रुद्धो राधेयमभ्ययत् ।

कर्णोऽपि समरे राजन् धर्मपुत्रमरिन्दमं । स शरैश्चादयामास सारथिश्चापपातयत् ।

ततः स प्रवृत्तः संख्ये रयं दृष्ट्वा महारथः । अन्वधावत् किरन् वाणैः कद्रपवैर्गजिद्वगैः ।

राजानमभिधावन्तं शरैराहत्य रोदधी । क्रुद्धः प्रच्छादयामास जराजलेन मारुतिः ।

१२३

सन्निवृत्तस्तत्तर्द्धं राधेयः शत्रुकर्षणः । भीमं प्रच्छादयामास समन्तान्निभितैः शरैः ।

भीमनेनरथं प्राप्ते कर्णे भारत सात्यकिः । अभ्यर्चयदमेयात्मा पाप्मिण्यहणकारणात् ।

अभ्यवर्तत कर्णस्तमर्हितोऽपि शरैर्भक्षः । तावन्त्योन्त्यं समासाद्य वृषभौ सर्वधन्विना ।

विद्युज्जलौ शरान् दीप्तान् विभ्राजेतां मनस्विना । ताभ्यां विपतिं राजेन्द्र विततं भीमदर्शनं ।

क्रौञ्चवृषाक्षं रौद्रं वाणजालं व्यदृश्यत । नैव सूर्यप्रभा राजन् न दिशः प्रदिशस्तथा । ११५

प्राज्ञाविभ्रं वयने वा शरैर्भुक्तैः सहस्रशः । मध्याह्ने तपतो राजन् भास्करस्य महाप्रभाः ।

जृताः सन्तः शरैश्चैतैः कर्णपाण्डवयोस्तथा । धौवलं क्षतवर्षाणि द्राणिमाधिरयिं कृपं ।

संयुक्तान् पाण्डवैर्दृष्ट्वा निवृत्ताः क्षुरवः पुनः । तेषामापततां शब्दस्तोम आसीद्विशाम्पते ।

उदुक्तानां यथा वृक्षा सागराणां भयावहः । ते सेने श्वश्रुसंमत्ते दृष्ट्वाऽप्येवाभ्यं महाहवे ।

हर्षेण महता युक्ते परिगृह्य परस्परं । ततः प्रवृत्ते युद्धं मध्ये प्राप्ते दिवाकरे । ११६

यादृशं न कदापिद्वि दृष्टपूर्वं न च श्रुते । बलौघस्य समासाद्य बलौघं सहस्रारवे ।

उपास्यत वेगेन वार्योष द्वय सागरं । आसीद्विनादः सुनहान् वाघौधामां परस्परं ।

शकीभावमनुप्राप्ते नद्याविव समागमे । ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं विशाम्पते ।

कुहूरा पाण्डवानाश्च लिङ्गतां मुमहधमः । शूराणो गच्छेतां तच्च हविर्देदुक्ता गिरः ।

शून्यते विविधा राजन् नामान्युद्दिश्य भारत । यस्य पट्टिं रणे व्यर्द्धं पिबते मादतेऽपि वा । ११७

कर्मतः भीमता वाऽपि स तच्छ्रावयते युधि । तान् दृष्ट्वा समरे शूरांस्तर्जमानान् परस्परं ।

अभवन्मिमतोराजन् नैशमक्षोति जोजितं । तेषां दृष्ट्वा तु कुहूराणां वपुंश्चमिततेजसां ।

अभवन्मे भयं तीर्थं कथमितद्विचिन्तितं । ततश्च पाण्डवा राजन् कौरवाश्च महारथाः ।

ततस्तु सायकैस्तोदृष्टिर्भिन्नैश्चि परस्परं ।

इति श्रीमद्भारते कर्णपर्वणि खड्गमयुद्धे एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ सद्यप्य उवाच ॥ अयियाधि महाराज परस्परवधेविषः । अन्योन्यं समरे जनुः क्षतवैराः परस्परं । ११८

रथाप्राय रथापाय नरीपाय समन्ततः । गजैपाय महाराज सवकाय परस्परं ।

गदाणां परिपाषाद्य कुष्पानाद्य विपत्तां । प्राधानां भिन्दिपाशानां भुशुङ्गोनाश्च सर्वशः ।

भस्मातद्यामराश्च स चक्राणि शूरादक्षैः । शूलभा इव संश्लिष्टः शरद्वयः समन्ततः ।

माया नामान् समासाद्य व्यधमन्त परस्परं । यथा रथाय समरे रयिनो रयिनस्तथा ।

पक्षयः पक्षिपङ्क्तय इदमहाय पक्षयः । पक्षयो रयमांतङ्गापयइत्यधमेव च । ११९

नागाश्च समरे व्यष्ट ममदुः कोपना नृप । वधेतां तच्च शूराणां क्रोधात्ताश्च परस्परं ।

घोरमापिपन्नं जले पशूनां वैश्वं यथा । रथिणश्च समाश्लोभं भाति भारत मेदिनो ।

इहोपमपक्षोभं शस्त्रयोः यथा धरा । यथा वा वायवी शुक्रे महाराजगभिते ।

विभूपादुत्तरो गदाभा मदराधोऽमुत्तरा । भेदोऽविभविरेव शतपृथमदीव च ।

भिन्नाः दीपमाश्रिताः शङ्खानां जेतिः सवः । पुरुषाणां प्रहृष्टां भुशुङ्गानां भारत । १२०

निष्काशामय शूराणां शरीराणाञ्च धन्विनां । चर्मणां सपताकानां सङ्घास्तथापतन् भुवि ।
 गजा गजान् समासाद्य विषाधैराह्वयन्तु । विषाणामिहतास्तत्र भ्राजन्ते विरदास्तथा ।
 रुधिरेशावसिताङ्गा गैरिकप्रसवा इव । यथा भ्राजन्ति स्मन्दन्, पर्वता धातुमण्डिताः ।
 तोमराण् भुजनिर्झक्तान् प्रतीपानास्त्रितान् बद्धन् । हस्तैर्विचरन्ते नागा वभञ्जुःशायरे तथा ।
 नाराचैश्चक्रवर्थाणां भ्राजन्ति स्म गजोत्तमाः । हिमागमे यथा राजन् व्यम्भा इव महीधराः । १४१
 शरैः कनकपुङ्खैश्च चित्रा रेजुर्गजोत्तमाः । उल्काभिः सम्यदीक्षता, पर्वता इव भारत ।
 केचिदभ्याहता नगैर्नागा नगनिभोपमाः । विनेशुः समरे तस्मिन् पवत्रन् इवाद्भ्यः ।
 अपरे प्राङ्गवन्नागा, शल्यान्तः त्रणयोजिताः । प्रतिमानैश्च कुम्भैश्च पेतुर्ह्या महराहवे ।
 विनेतुः सिंहवद्भान्ये नन्दनो भैरवाववान् । बभ्रमुर्म्भहवो राज्ञुःकुण्डशायरे गजाः ।
 हयाश्च निहता वाणैर्महापण्डविभूविताः । निधदुश्चैव मघुश्च बभ्रमुश्च दिशो दश । १४२
 अपरे ह्यमाणाश्च विचेष्टन्तो महीतले । भावान् बद्धविधायकुलाडिताः शरतोमरैः ।
 नरास्तु निहता भूमौ कुञ्जस्तत्र मारिप । दृष्ट्वा च बान्धवानन्ये पितृव्ये पितामहान् ।
 धावमानान् पराङ्मान्ये दृष्ट्वाऽन्ये तत्र भारत । गोचनानामनि स्वातानि श्रङ्गश्रुरितरेतरं ।
 तेषां हिला महाराज भुजा, कनकभूषणाः । छेदेष्टन्ते विचेष्टन्ते पतन्ते चोत्पतन्ति च ।
 निपतन्ति तथैवान्ये स्फुरन्ति च सहस्रशः । वेगाद्यन्ये रणे चक्रुः पद्मास्ता इव पद्मगाः । १४३
 ते भुजा भोगिभोगाभायन्दनाक्ता विशास्यते । लोहितार्द्रा भूधरे रेजुस्तपनोपध्वजा इव ।
 वर्तमाने तथा घोरैः सङ्कुले बन्धन्ते दिशं । अविज्ञाता, स्म युध्यन्ते विविग्रन्त, परस्परं ।
 भौमेन रजसा कीर्णं प्रक्षतस्य तसङ्कुले । नैव स्त्रे न परे राजन् व्यश्रायन्त तमोहता ।
 तथा तदभवदुद्धं घोररूपं भयानकं । लोहितोदा महानद्यः प्रसक्तुश्च चत्सकृत् ।
 शीघ्रंवायावर्षङ्गना, केशप्रैवालगादला । अस्त्रिमीनसमाकीर्णा धनु, शरगदोडुपाः । १४४
 मांसशोणितपङ्क्तिः घोररूपाः सुदारुणाः । नदी, प्रवर्त्तयामासु, शेषितौघविर्झिनीः ।
 भीरुविवाचकारिण्य, शूराणां हर्षवर्द्धनाः । ता नद्यो घोररूपास्त नयन्त्या यमसादनं ।
 श्वगाढाञ्जयन्त्य, चञ्चलाञ्जनयन् भयं । कव्यादानां नरव्याघ्र नर्हतां तत्र तत्र च ।
 घोरमायोधनं जज्ञे प्रेतराजपुरोपम । उत्थितान्यगणयानि कवन्थानि समन्ततः । १४५
 नृत्यन्ति वै भूतगणाः मुदप्रता मांसशोणितैः । पीत्वा च शोणितं तत्र वशां पीत्वा च भारत ।
 मेदोमज्जावधामन्तासृता मांसस्य चैव च । धावमानाः स्म दृश्यन्ते काकगृध्रकपास्तया ।
 शूरास्त समरं राजन् भयं त्यक्त्वा सुदुस्त्वरे । योधव्रतं समाख्यातायकु कर्षाण्यभीतवत् ।
 शरमत्किसमाकीर्णं क्रव्यादगणसङ्कुले । यत्परन्त रणे शूराः ख्यापयन्त, खूपीक्ष्यं ।
 अन्येन्यं श्रावयन्ति स्म नामनीचाणि भारत । पित्रनामानि च रणे गोचनानामानि वा विभो ।
 श्रावयाणाश्च बहवस्तत्र योधा विप्रास्यते । दतस्ततश्च बहवस्तत्र योधा विशास्यते । १४६

अन्यान्यमवष्टदन्तः शक्तिमोमरपट्टिभैः । वर्त्तमाने तथा युद्धे धोररूपे सुदारुणे ।

यस्यीदत् कौरवो सेना भिक्षा नौरिव सागरे ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे दिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ - वर्त्तमाने महायुद्धे कर्त्तव्याणां निमज्जने । गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते युधि मारिष ।

संश्रक्तानां कदनमकरोद्यव पाण्डवः । कोशलानां तथा राजन्नारायणबलस्य च ।

संश्रक्तस्तु समरे शरदृष्टीः समन्ततः । अपातयन्पार्थमूर्ध्नि जयगृह्णाः समन्यवः ।

११५

ता दृष्टीः सहस्रा राजन्तरसा धारयन् प्रभुः । व्यग्राहत रणे पार्थो विनिव्रजयिनाम्बरान् ।

विगाह्य तद्रूपानोक्तं कद्रुपथैः शिलाश्रितैः । आसवाद ततः पार्थः सुश्र्भाणं वरायुधं ।

स तस्य शरवर्षाणि वर्षं रयिनाम्बरः । तथा संश्रक्तस्तस्य पार्थं वापैः समर्पयन् ।

सुश्र्भाः तु ततः पार्थं विज्वा दशभिराश्रुजैः । जनाहून् विभिर्भ्रातृरहनद्विषे भुजे ।

ततोऽपरेण भस्मेन केतुं विव्याध मारिष । स वानरवरो राजन् वियकर्मकृतो महान् ।

११६

ननाद सुमहानादं भोषयाशो जगज्जै च । कपेष्ट निनदं मुला सन्तस्ता तव वाहिनी ।

भयं विपुलमाधाय निधेष्टा समपद्यत । ततः सा श्शुभ्रभे सेना निवेष्टाऽवस्थिता नृप ।

नानापुष्पसमाकीर्णं यया चैव रथं वनं । प्रतिलभ्य ततः संज्ञा योधास्ते कुर्वन्तम ।

शृङ्गुर्न सिपिचुर्नैथैः पर्वतं जलदा इव । परिवमुक्षतः सर्वे पाण्डवस्य महारथं ।

निगृह्य तं प्रचक्रुर्द्वयधमाणाः श्रितैः शरैः । ते हयावचचक्रे च रथेष्वपि मारिष ।

११७

निदह्योतुमुपाक्रामन् क्रोधाविष्टाः समन्ततः । निगृह्य तं रथं तस्य योधास्तेषु स्रक्षस्रः ।

निगृह्य बलवत्सर्वे सिहमादमयानदन् । अपरे जगृह्यैव केशवस्य महामुखा ।

पार्थमन्ये महाराज रथसं जगृह्मुदा । केशवस्तु ततो बाह्वु विधुस्ववण्मुहूर्त्तनि ।

पातयामास तान् सर्वान् दुष्टहस्तीव हस्तिपान् । ततः क्रुद्धो रणे पार्थः सहतप्तैर्महारथैः ।

निगृह्य तं रथं दृष्ट्वा केशवश्चापमिद्रुतं । रथारूढान्तु सुबह्वन् पदातीयापपातयत् ।

११८

आसवाद्य ततो योधाश्चरैरावचयोधिभिः । कादयामास समरे केशवश्चेदमश्रुतः ।

पश्य कृष्ण महावहो संश्रक्तकण्ठान् बह्वन् । कुर्माणान् दारुणं कर्म यथमाजान् सहस्रशः ।

रथबन्धमिमं धारं हृदि यया नास्ति कथनं । यः सकेत पुमाश्लोके मदन्त्या यदुपुष्टव ।

इत्येवमुक्त्वा धीमभूर्द्वन्द्वतमयाधमत् । पाद्यन्त्यश्च कृष्णाऽपि पूरयन्निव रोदधौ ।

तन्नु ब्रह्मसूत्रं युना शंश्रक्तवकृदिनी । यद्यथास्य महाराज विप्रस्ता आद्रवद्गुहं ।

११९

पादबन्धनतयकं पाण्डवः परदोहता । नागमसं महाराज सम्पुकोत्य मुश्र्मुरुक्षः ।

ते भद्राः पादबन्धेन पाण्डवेन महात्मना । निधेष्टा चाभवन्नाजयग्रक्षारमया इव ।

निवेष्टांस्तु ततो योधानवधीन् पाण्डुमन्दन । यद्येष्टः समरे दैत्याक्षारकस्य नपे पुरा ।

ते बन्धमाणाः समरे समुपुष्ट रवोत्तम । आद्युधानि च सर्वान्पि विष्टदुमुपपशुः ।

ते बहूः पादबन्धेन न श्रेकुयेष्टितुं नृप । ततस्तानवधोतुं पार्थ । शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 सर्वयोधा हि समरे भुजगैर्लक्षिता भवन् । यानुद्दिग्ध रणे पार्थ पादबन्धं चकार ह ।
 ततः सुशर्मा राजेन्द्र मृष्टीनां वीक्ष्य वाहिनी । सौपर्णमस्तु त्वरितः प्रादुश्यके महारथः ।
 ततः सुपर्णाः सम्युतभंचयन्तो भुजङ्गमान् । ते वै विदुद्रुवनागा दृष्ट्वा तान् खेचराचूष ।
 बभौ बले तद्विमुक्तं पादबन्धादिग्रास्यते । मेघछन्दाद्यया मुक्तो भास्करस्तापयन् प्रजाः ।
 विप्रमुक्ताम्बु ते योधाः फाल्गुनस्य रथम्प्रति । सद्युज्ज्वलाणसहायं शस्तसहायं मारिय ।
 विविधानि च ग्रस्ताणि प्रत्यविध्यन् सर्वशः । तां महास्तभयो दृष्टिं सञ्चिद्य शरदृष्टिभिः ।
 न्यबधीष्ट ततो योधास् वासविः परबीरहा । सुशर्मा तु ततो राजन् वीणेमानतपर्वणा ।
 अर्जुनं हृदये विद्ध्वा विव्याधानैर्लक्षिभिः शरैः । च गाढविद्ध्वा व्यथितो रथोपत्य उपाविशत् ।
 तत उचुकुशुः सर्वे हतः पार्थ इति स्म ह । ततः शङ्खनिनादय भेरीशब्दाय पुष्कलाः ।
 नानावादिवनिनदाः सिंहनादाय जञ्जिरे । प्रतिलभ्य ततः संघां श्रेतायः कृष्णवारयिः ।
 ऐन्द्रमखममेयात्मा प्रादुश्यके त्वरान्वितः । ततो वाणसहस्राणि समुत्पन्नानि मारिय ।
 सर्वदिक्षु व्यदृश्यन्त निग्नानि तव वाहिनीं । हयावध्यांश्च समरं शस्त्रैः शतसहस्रशः ।
 बध्यमाने ततः सैव्ये भयं सुमहदाविशत् । संश्रक्तगणानाञ्च गोपालानाञ्च भारत ।
 न हि तव पुमान् कश्चिद्योऽर्जुने प्रत्यविध्यत । यशसां तव बीराणामहन्यत सर्वे तव ।
 हन्यमानमपश्यद्य निघेष्टं स्म पुराक्रमे । अयुतं तव योधानां हता पाण्डुपुत्रो रणे ।
 व्यभ्राजत महाराज विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् । चतुर्दशसहस्राणि यानि दृष्टानि भारत ।
 रथानामयुतस्रैव विराहस्थां दन्तिनः । ततः संश्रक्ता भूयः परिवर्धनचक्रयं ।
 मर्त्ययमिति निश्चित्य जयं वाऽप्यनिवर्जनं । तव युद्धं महत्वाघोत्तावकानां विग्रास्यते ।
 शूरेणं बलिना साङ्गं पाण्डवेन किरीटिना ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुट्टे विपश्चातोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ कृतवर्षा ह्येषा द्रैषिः सुतपुत्रश्च मारिय । उन्नूकः सैवजयैव राजा च मह भोदरे ।
 सीदमानाश्चमू दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रमयाहितं । समुज्ज्वलः स्म वेगेन भिन्ना नावमिवाध्वे ।
 ततो युद्धमतीवासीत् मुहूर्तमिव भारत । भीरुणा चासज्जननं शूराणां हर्षवर्द्धनं ।
 रूपेण शरवर्षाणि प्रतिमुक्तानि संयुगे । सद्युज्ज्वलाद्यादयामासुः शूलभानां प्रजा दव ।
 शिखण्डी च ततः कुड्डो गौतमत्वरितो ययौ । ववर्ष शरवर्षाणि समन्तात् दिगपुङ्गवं ।
 रूपमु शरवर्षन्तदिनिहत्य महाखवित् । शिखण्डिनं रणे कुड्डो वित्याध दग्धभिः शरैः ।
 ततः शिखण्डी कुपितः शरैः समभिराहवे । रूपं वित्याध कुपितं कदपचेरश्विङ्गमौ ।
 ततः रूपः शरैस्तोड्यौ भोऽतिविद्धौ महारथः । व्यसस्तुरययुक्ते शिखण्डिनमयो दिग्धः ।
 शतायास्तु ततो यानादव्युत्थ महारथः । खड्गं चर्यं तथा मृष्टां शतं ब्राह्मणं कथौ ।

११८

११९

१२०

१२१

१२२

१२३

तमापतन्त सहसा श्रै सन्नतपूर्वम्भि । कादयामास समरे तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तत्राद्भुतमपयाम शिलानां सवनं यथा । निथेष्टस्य रणे राजञ्जिखण्डो समतिष्ठत् । ११९
 छपेण च्छादित इष्टा नृपोत्तम शिखण्डिन । प्रत्युद्यथै छपं त्वर्षं धृष्टद्युम्नो महारथ ।
 धृष्टद्युम्न ततो यान्त आरदतरथ प्रति । प्रतिजयाह वेगेन छतवर्षं महारथ ।
 दुधिधिरमयायान आरदतरथ प्रति । सपुत्र सहधैव्यश्च द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
 नकुलं सहदेवश्च त्वरमाणौ महारथौ । प्रतिजयाह ते पुत्रं अरवर्षेण वारयन् ।
 भीमसेन कर्णयाच कैकयान् सह सृञ्चये । कर्णो वैकन्तेनो युद्धे वारयामास भारत । १२०
 शिखण्डिनस्ततो वाष्पान् छप आरदतो युधि । प्राक्षिणोत्तरया युक्ता दिधुर्विव मारिष ।
 ताञ्जरान् प्रेषितास्तेन समन्तात् स्खरं भूपितान् । विच्छेद खड्गमाविध्य भूमिपथं पुन पुन ।
 शतवद्भुज तथैव गौतमस्तस्य भारत । व्यथमत सायकैस्त्र्यं तत उषकुण्डजना ।
 स विचक्षा महाराज खड्गपाणिपद्मवत् । छपस्य वज्रमापन्नो न्यतोरास्यमिवावत ।
 आरदतरथैर्यथा क्षिप्रमान महान्वल । चिचकेतुस्ततो राजन् सुकेतुस्तरितो यथा । १२१
 विकिरन् ब्राह्मण युद्धे नज्जभिर्नशिते श्रै । अभ्यापतदमेयात्मा गौतमस्तस्य प्रति ।
 दृष्ट्वा च युक्त त युद्धे ब्राह्मणस्तरितव्रत । अपयातस्ततस्त्र्यं शिखण्डो राजपत्तम ।
 सुकेतुस्त ततो राजन् गौतम नवभि श्रै । बिद्धा विव्याध सन्नया पुनश्चैनं चिभि श्रै ।
 अयास्य सगरश्चाप पुनन्किच्छेद मारिष । शरयिष्य शरेणास्य भयं मर्त्यैस्तताडयत् ।
 गौतमस्त तत कुट्टो धनुर्म्यं नव दृढ । सुकेतुं निश्रता वायै सर्वमर्त्यैस्तताडयत् । १२२
 स विद्वलितसर्म्भं प्रचचाल रथोत्तमे । भूमिकल्पे यथा दृढस्य चाल कल्पितो मय ।
 चलतस्तस्य कायास्तु शिरो ज्वलितकुण्डलं । सोष्णीय सग्निरस्ताणधुरभ्रं त्वपातयत् ।
 तज्जिरं प्रापतद्भूमौ श्येनाहतमिवाविष । ततोऽस्य काया वमुधा पश्यत प्रापतदप्युत ।
 तस्मिन् चेत महाराज जलास्तस्य पुरोगमा । गौतम समरे त्वक्का दुद्रुवले दिवो दध ।
 धृष्टद्युम्न समरे सन्निवार्य महारथ । छतवर्षां ज्वरीदुष्टलिङ्गं तिष्ठेति भारत । १२३
 तदभून्मुन युद्धं दृष्ट्वा पार्थतया रणे । आमिपार्थं यथा युद्धं येनयो कुह्येनृप ।
 धृष्टद्युम्न समरे हार्दिकं नवभि श्रै । आजघानोरमि कुह्यं पीडयन् हृदिकात्मज ।
 छतवर्षां तु समरे पार्थेन दृढाहूत । पार्थेन शरस्य साय कादयामास सायकै ।
 स रथस्थदितो राजन् धृष्टद्युम्नो न दृश्यते । मेधैरिव परिच्छेन्नो भास्करो जलपारिभि ।
 विधूप न वाष्पणश्च श्रै कनकभूषणै । व्यरोचत रणे राजन् धृष्टद्युम्न छतवर्ष । १२४
 ततस्तु पार्थो कुह्यं शखदृष्टि सुदाहणा । छतवर्षाण्यमासाद्य व्यसजन् हतनापनि ।
 तामापतन्ती सहसा शखदृष्टि सुदाहणा । शरैरनेकषाहसैर्हार्दिको व्यथमयुधि ।
 दृष्ट्वा तु वारिता युद्धे भरदृष्टि दुरासदा । छतवर्षाण्यमासाद्य वारयाम स पार्थ ।

सारयिञ्चास्य तरसा प्राहिणोद्यममादने । भवेन जितधारेण स हतः प्रापतद्रथात् ।
 धृष्टद्युम्नस्तु वलवान् जिला शत्रुं महाबलं । कौरवान् समरे त्वर्षे वारयामास सायकैः ।

१९९

ततस्ते तावका योधा धृष्टद्युम्नमुपाद्रवन् । सिंहादरवं कृत्वा ततो युद्धमवर्त्तत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संजुलयुद्धे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौणिर्धुंधिष्ठिरं दृष्ट्वा ज्ञेनेयेनाभिरक्षितं । द्रौपदेयैस्तया शूरेरभ्यवर्त्तत हृष्टवत् ।
 किरन्निपुणान् घोरान् सर्वपुङ्गवान् शिलाश्रितान् । दर्शयन् विविधान् मार्गान् शिवाय लघुहस्तवत् ।

ततः खं पर्यामास शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितः । युधिष्ठिरश्च समरे परिवार्य महास्त्रवित् ।
 द्रौणायनिग्रच्छन्नं न प्राज्ञायत किञ्चन । बाष्पभूतमभ्युत्थमायोधनक्षिरो महत् ।

१९९

वापजाक्षं दिवि च्छन्नं खण्डालविभ्रपितं । शूद्रभे भरतयेष्ट वितानमिव धिउतं ।
 तेन च्छन्नं नमो राजन् वाणजालेन भास्वता । अभ्यच्छादेव भञ्जये वाणरुद्धे नभस्तले ।

तत्राक्षमपग्रामास वाणभूते तथाविधे । न स्र संपतने भूतं किञ्चिदेवान्तरीक्षम् ।
 सात्यकिर्येतमानस्तु धर्मराजस्य पाण्डव । तथैतराणि भैर्यानि न स्र चकु पराक्रमं ।

लाघवं द्रौपपुत्रस्य दृष्ट्वा तत्र महारथाः । व्यस्यन्त मचारान् न रैर्न प्रव्युदोषितुं ।
 श्रेकुक्षे धर्मराजानक्षपन्तमिव भास्करं । वध्यमाने ततः सैन्ये द्रौपदेया महारथाः ।

१९९

सात्यकिर्धर्मराजस्य पञ्चालाद्यापि वंगताः । त्याक्तां मृत्युभयं घोरं द्रौणायनिमुपाद्रवन् ।
 सात्यकिः सप्तविंशत्या द्रौणिं विद्धा शिलीमुखे । पुनर्बिभ्याध नाराचैः सप्तभिः स्वर्णभूषितैः ।

युधिष्ठिरस्त्रिसप्तत्या प्रतिविन्ध्य सप्तभिः । श्रुतकर्षां विभिर्भारैः श्रुतकीर्त्तिं सप्तभिः ।
 सुतसोमस्तु नवभिः शतानीकस्य सप्तभिः । अन्ये च वद्वः शूरा विविधुस्तं समन्ततः ।

१९९

स तु कुहूस्ततो राजाशोविष इव यमन् । सात्यकिं पञ्चविंशत्या प्राविश्यत शिलीमुखे ।
 श्रुतकीर्त्तिं सप्तभिः सुतसोमस्य पञ्चभिः । अष्टाभिः श्रुतकर्षां प्रतिविन्ध्य विभिः शरैः ।

शतानीकस्य नवभिर्धर्मपुत्रस्य पञ्चभिः । तथैतरास्ततः शूरान् दाभ्यां दाभ्यामताडयत् ।
 श्रुतकीर्त्तिं सप्तया चार्षं चिच्छेद निश्चितैः शरैः । श्रयान्यद्गुनुरादाय श्रुतकीर्त्तिर्षकारय ।

द्रौणायनिं विभिर्बिद्धा निष्पाधन्वि श्रितैः शरैः । ततो द्रौणिर्धर्मराजस्य शरवैरेण मारिप ।
 ह्लादयामास तसैन्यं समन्ताद्भरतपथम् । ततः पुनरमेयात्मा धर्मराजस्य कार्मुकं ।

१९९

द्रौणिं चिच्छेद विधस्तु विव्यध च शरैस्त्रिभिः । ततो धर्मसुतो राजन् प्रष्टव्यान्मम हृदयम् ।
 द्रौणिं विव्याध सप्तत्या बः शोहरिभिः चार्षयत् । सात्यकिस्तु ततः कुहो द्रौणे, प्रहरतो रणे ।

अर्द्धचन्द्रेण तोष्ट्येन धनुश्चित्तामनदद्भुतं । क्षिप्रधन्वा ततो द्रौणिः शश्या यकिमतामरः ।
 सारयिं पातयामास ज्ञेनेयस्य रयादुतं । श्रयान्यद्गुनुरादाय द्रौपपुत्रः प्रतापवान् ।

१९९

ज्ञेनेय शरवैरेण ह्लादयामास भारत । तस्मादाः प्रद्रुताः संख्ये पतिते रयसारथौ ।
 तत्र तेवैव धावन्तः समदृश्यन्त भारत । युधिष्ठिरपुरोगास्तु द्रौणिं ब्रह्मभूताम्बरं ।

अभ्यवर्तन् वेगेन विस्मजन्तः शिताञ्जरान् । आमृक्षमानोऽस्मान् दृष्ट्वा कुड्मरूपान् परन्तपः ।

प्रहसन् प्रतिजयाह द्रोणपुत्रो महारथे । ततः शरशतज्वालः सेनाकवं महारथः ।

द्रोणिर्हिंदाह समरे कलमश्रियथा वने । तद्वलं पाण्डुपुत्रस्य द्रोणपुत्रः प्रतापितं ।

१९०

चुतुभे भरतश्रेष्ठ निमिनेव नदीमुखे । दृष्ट्वा चैव महाराज द्रोणपुत्रपराक्रमं ।

निहतान् मेनिरे सर्वान् पाण्डून् द्रोणमुनेन वै । युधिष्ठिरस्य लरितो द्रोणत्रियो महारथः ।

अत्रवीद्द्रोणपुत्राय रोषामर्षमन्वितः । नैव नाम तव प्रीतिर्नैव नाम कृतघ्नता ।

यतस्त्वं पुरुषपथाह माभेवाद्य जिघांससि । ब्राह्मणेन तपः कार्यं दानमध्ययननया ।

कृत्रियेष धनुर्मान्यं स भवान् ब्राह्मणश्रुतः । नियतस्य महाबाहो युधि ज्ञेयामि कौरवान् ।

१९१

कुड्मस्य समरे कर्षं ब्रह्मबन्धुरसि भुवं । एवमुक्तो महाराज द्रोणपुत्रः सद्यस्त्रिव ।

धुक्तं तत्तस्य सखिनाथ नोत्तरं किञ्चिद्ब्रवीत् । अनुक्ता च ततः किञ्चिच्छरवर्षेण पाण्डवं ।

ह्लादयामास समरे कुड्मोऽन्तक इव प्रजाः । स ह्लादयमानस्य तदा द्रोणपुत्रेण मारिप ।

पार्योपयातः शीघ्रं वै विहाय महतीं चमूं । अपयाते ततस्सस्मिन् धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।

द्रोणपुत्रस्ततो राजन् प्रत्यगात् स महामनाः । ततो युधिष्ठिरो राजंस्त्वया द्रौणिं महाहवे ।

१९२

प्रयधौ तावकं सैन्यं धुक्तः क्रूराय कर्मणि ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पार्योपयामे पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनस्य पाञ्चाल्यं चेदिकैकेयसंवृतं । वैकर्णेनः स्वयं हृत्वा वारयामास सायकैः ।

ततस्तु चेदिकाकृषान् सृज्यंथास्य महारथान् । कर्णे जघान समरे भीमसेनस्य पश्यतः ।

भीमसेनस्ततः कर्णं विहाय रथसक्तम् । प्रयधौ कौरवं सैन्यं कचमग्निरिव व्यलन् ।

सूतपुत्रोऽपि समरे पाञ्चालान् कैकयास्तथा । सृज्यंथास्य महेष्वासिजिघान सहस्रशः ।

१९३

संभ्रमकपु पार्यथ कौरवेषु ह्यकोदरः । पाञ्चालिषु तथा कर्णे चयस्यकुर्वारथाः ।

ते कृत्रिया दक्षमानास्त्रिभिर्धौ पावकोपमैः । जयमूर्ध्निनाशं समरे राजन् दुर्धन्यस्ति तव ।

ततो दुर्योधनः कुड्मो नकुलं नवभिः शरैः । विव्याध भरतश्रेष्ठ चतुरङ्गास्य वाजिनः ।

ततः पुनरमियात्मा तव पुत्रो जनाधिप । क्षुरेण सहदेवस्य ध्वजंश्चिच्छेद काञ्चनं ।

नकुलस्तु ततः कुड्मस्तव पुत्रस्य सप्तभिः । जघान समरे राजन् सहदेवस्य पञ्चभिः ।

१९४

तामुनौ भरतश्रेष्ठो श्रेष्ठो सर्वधनुश्रतां । विव्याधोरसि यंकुड्मः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।

ततोऽपराभ्यो भक्तभ्यो धनुयो समकलन्तः । दमयोः सहस्रराजन् विव्याध च त्रिषप्तभिः ।

तावन्धे धनुयो श्रेष्ठे शक्रपापनिभे शुभे । प्रगृह्य रेजतुः शूरो देवपुत्रसमौ युधि ।

ततश्चौ रभसो युद्धे धातरौ धातरं युधि । शरैर्नष्टपुत्रोर्महामेधो ययौऽपलं ।

ततः कुड्मो महाराज तव पुत्रो महारथः । पाण्डुपुत्रो महेष्वाणो वारयामास पत्रिभिः ।

१९५

धनुर्गण्डमेवास्त्र दृश्यते युधि भारत । सायकश्चैव दृश्यते नियरन्तः समन्ततः ।

आच्छादयन् दिशः सर्वाः सुखं सिंहासनाय यथा । वाणभूते ततस्त्रिभुवनं सञ्ज्चै च नभस्तले ।
 यमयोर्द्वयो रूपं कालान्तक्यमेवमपमं । पराक्रमन्तु तं दृष्ट्वा तत्र सुनोर्महारायाः ।
 मृत्योरापान्तिकं प्राप्ते माद्रोपुत्रौ स मेनिरे । ततः सेनापती राजन् पाण्डवस्य महारथः ।
 पार्थतः प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः । माद्रोपुत्रौ ततः शूरा यतिकस्य महारथौ ।
 धृष्टद्युम्नस्य सुतं वारयानास सायकैः । तमविधदमेयात्मा तत्र पुत्रो ह्यमर्षणः ।
 पाञ्चाल्यं पञ्चविंशत्या ग्रहस्य पुरुषर्षभः । ततः पुनरमेयात्मा तत्र पुत्रो ह्यमर्षणः ।
 विद्धा ननाद पाञ्चाल्यं पञ्चा पञ्चभिरेव च । तत्रास्य स्रवरं चापं हस्तावापञ्च मारिव ।
 क्षुरमेण सुतीक्ष्णेन राजा चिच्छेद् संयुगे । तदपास्य धनुस्त्रिंशं पाञ्चास्यः प्रवृत्तकर्षणः ।
 अन्यदादन्त वेगेन धनुर्भारसह नवं । प्रज्वलन्निव वेगेन संरन्माद्रुविरवणः ।
 अश्रीमत्त महेष्वासो धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः । स पञ्चदश नाराचान् ययत् पञ्चगानिव ।
 जिघांशुर्भरतश्रेष्ठं धृष्टद्युम्ना व्यपाद्यजन् । ते वर्यं येन विरुतं भित्त्वा रात्रः शिलाश्रिताः ।
 विविशुर्धनुर्धा वेगात् कङ्कवर्षिणवाससः । चोऽन्तिविद्धे महाराज पुत्रस्त्रेऽन्तिराजत ।
 वसन्तकाले सुमहान् प्रफुल्ल दत्त किंशुकः । सञ्जिन्मवर्मा नाराचप्रहारैर्जर्जरितः ।
 धृष्टद्युम्नस्य भक्षेन कुड्डयिच्छेद् कार्मुकं । श्रयेन द्विजधन्वानं त्वरमणिं महोपतिः ।
 सायकैर्दशमीराजन् भुञ्जेकैश्च समार्पयत् । तस्य तेऽयोभयम् वल्लं कर्णारपरिमार्जितम् ।
 प्रफुल्लपद्मं यदद्भुतम्, मधुलिखितम् । तदपास्य धनुस्त्रिंशं धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
 अन्यदादन्त वेगेन धनुर्भक्षाय योडय । ततो दुर्योधनस्यायान् हत्वा सुतश्च पञ्चभिः ।
 धनुस्त्रिंशद् भक्षेन जातरूपपरिभूतः । रथे सोपष्करं कचं शक्तिं खट्वं गदां ध्वजं ।
 भक्षैश्चिच्छेद् दशभिः पुत्रस्य तत्र पार्थतः । तपनोयाद्दृढं चित्रं नागं मणिमयं शूभं ।
 ध्वजं कुड्मपतेन्द्रिंशं ददृशुः सर्वपार्यवा । दुर्योधनन्तु विरथं ह्रिचवर्षायुधं रथे ।
 भ्रातरः पथ्यरचन्त वेदरा भरतर्षभ । तमारोप्य रथे राजन् दण्डधारो जनाधिपः ।
 अपाहरदध्मन्तो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः । कथंस्तु सात्यकिं जिला राजमूढो महाबलः ।
 द्रोणहन्तारमुपैषु सवारामिमुखो रथे । ते शृङ्गाभ्यान्तुं शत्रुनेधो वितुदम्भरौ ।
 वारणं अधनेपान्ते विषाणाभ्यामिव दिशः । स भारत महानासो योधा नां सुमहात्मना ।
 कर्णपार्थयोर्मध्ये तदयोनां महारणः । पाण्डवानां नाम्नाकं योधः कथित् पराश्रुतः ।
 प्रत्यदृशत्ततः कर्षः पाञ्चानां स्तरितो ययौ । तस्मिन् चये नरयेठ गजराजिजनवयः ।
 मादुरासो दुर्भयतो राजन्मयं गतेऽहनि । पाञ्चास्त्रास्तु महारात्र नरिता जिजिगीषवः ।
 ते सर्वेऽभ्यर्चन् कर्षं पतन्निष दत्त द्रुमं । तांश्च याधिरथिः कुड्डो यतमानास्मनस्त्रिनः ।
 विचिन्मन्निव वायोभैः सनासादयदपगान् । व्यावर्कितं सुवर्भाण चित्रं पोषायुधं जयं ।
 शूकश्च रोचमानश्च सिंहसेनश्च दुर्जयः । ते नोरा रथमार्गेण परिव्रजन्तरोत्तमं ।

१३९

१३९

१३९

१३९

१३९

१३९

सृजन्तं सायकान् क्रुद्धं कर्णमाद्यशोभिन् । युध्यमानांस्तु तान् शूरान् मनुजेन्द्रः प्रतापवान् ।
 अष्टाभिरष्टौ राधेयाऽभ्यर्हयन्निशितैः शरैः । अयापरान्महाराज सुतपुत्रः प्रतापवान् ।
 गघान वज्रसारुखान् योधान् युद्धविशारदान् । जिष्णुञ्च जिष्णुकर्षाणं देवायिं भद्रमेव च ।
 दण्डञ्च राजन् समरे चिचं चित्रायुधं हरिं । सिंहेकतुं रोचमानं ब्रह्मभञ्ज महारथे । १००
 निजघान सुसंक्रुद्धयेदीनाञ्च महारथान् । तेषामाददत्तः प्राणानाघोदाधिरयेर्ध्रुवः ।
 शेरिताभुचिताङ्गस्य रुद्रस्येवोजितं महत् । तत्र भारत कर्णेन मातङ्गास्त्राडिताः शरैः ।
 सर्वतोऽभ्यद्रवन् भीताः कुर्बन्तो महदाकुलं । निपेतुस्त्वयां समरे कर्षबायकताडिताः ।
 कुर्बन्तो विविधान्नादान् वज्रनुष्णां दवाचलाः । गजवाजिमनुयैश्च निपतङ्गिः समन्ततः ।
 रथैश्चाधिरयेर्ध्रुवं समास्रोक्ष्यन्त मेदिनी । नैव भोग्ना न च त्रेणि नाप्यन्ये युधि तावकाः । १०१
 हनुः स्म तादृशं कर्म यादृशं वै कृतं रथे । सुतपुत्रेण नागेषु हथेषु च रथेषु च ।
 नरेषु च महाराज कृतं स्म कदने महत् । मृगमध्ये यथा सिंहो द्यूत्यते निर्भयस्वरत्न ।
 पाञ्चालानां तथा मध्ये कर्णोऽहरदभोदवत् । यथा मृगगर्भाक्षस्तान् सिंहो द्वावयते दिशः ।
 पाञ्चालानां रथमातान् कर्णो व्यद्रावयत्तया । सिंहास्यञ्च यथा प्राप्य न जीवन्ति मृगाः क्षचित् ।
 तथा कर्णमनुप्राप्य न जिजीवुर्बभूवुरथाः । वैशानरं यथा प्राप्य प्रतिदहन्ति वै जनाः । १०२
 कर्णमिमा वने तदहम्भा भारत दृक्षयाः । कर्णेन चेदिकैकेयपाञ्चालेषु च भारत ।
 विश्राय नाम निहता बहवः शूरधर्मताः । मम साखीन्मतीराजन् दृष्ट्वा कर्षंश्च विक्रमं ।
 नैकोऽप्याधिरयेर्ध्रुवन् पाञ्चालो मोक्ष्यते युधि । पाञ्चालान् व्यधमखेलेषु सुतपुत्रः पुनः पुनः ।
 पाञ्चालानय निप्रन्तं कर्षं दृष्ट्वा महारथे । अभ्यधावसुसंकुट्टो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 धृष्टदुष्य राधेयं द्रौपदेयाय मारिष । परिवर्तुरमिव प्र प्रतप्रयापरे जनाः । १०३
 द्विषणो बभूवदेव नजुला नावुलिष्ठया । जनमेजयः ज्विनेर्नप्रा बहवश्च प्रभद्रकाः ।
 सते पुरोगमा भूमा धृष्टदुष्य धंयुमः । कर्षमखलन्निम्लेशेर्बिम्बेश्वरमितोजयः ।
 तांस्तथाधिरथिः संख्ये चेदिपाञ्चालपाण्डवान् । शको यत्नमभ्यपतन् मदनान् पश्यानिव ।
 तः कर्षकाभवपुङ्गु धौरक्ष्य विश्राव्यते । तादृम्यादृक् पुरा वृत्तं देवानां दानैः सह ।
 तान् धर्मतान् मेहेत्याहान् शरैर्गर्गपरिषः । एको क्षाभयदयपक्षमांशोव दिशःकरः । १०४
 भीमसेनश्च संभञ्ज राधेये पाण्डवैः सह । सर्वतोऽभ्यद्रवन् क्रुद्धो दमदण्डनिभैः शरैः ।
 बाहोऽकम् केकपः मस्त्रान् दवायाहान् मद्रुमेभवान् । एकः संख्ये महेष्वासो दोषयन् पञ्चशोभत ।
 तत्र मन्त्रं भीमन आगच्छेत्ताडिता मत्तः । प्रपतन्तो हतारोहः कल्पयन्ति स्म मेदिनी ।
 शक्तिवय हतारोहः पक्षयत् मतामयः । जेतो युधि निर्भया वगणो रक्षितं वज्र ।
 अक्षयवय रविनः पतिताः पतितादुधाः । ते धमाः समदृश्यन् भीमभीता मतामयः । १०५
 रविनिः पविभिः धनेः पादानेर्भस्त्रिभिर्भैः । भीमसेनशरैश्चैराक्षया वगुधाऽभवत् ।

तत्सम्भितमिवातिष्ठद्भोमयेनमयाहितं । दुर्योधनबलं सर्वं निहत्वा हं हतवर्णं ।
 निक्षेष्टान् बलं दीनं वमो तस्मिन् महारथे । प्रसन्नसलिले काले यथा स्नानं सागरो नृप ।
 तद्वत्तव बलं तदै निश्चलं समवस्थितं । मनुवीर्यबलोपेतं दर्पात् प्रत्यवरोषितं ।
 अभवन्तव पुत्रस्य तस्मै नृपि नृपि नृपि । तद्वत् भरतश्रेष्ठ बध्यमानं परस्पर । १३०
 रुधिरौघपरिक्रिन्व रुधिरार्द्रं बभूव ह । जगाम भरतश्रेष्ठ बध्यमानं परस्पर ।
 स्रुतपुत्रो रणे क्रुद्धः पाण्डवानामनोकिनीं । भीमसेनः कुरुयापि द्रावयन्तो विरेजतुः ।
 वर्षमाने तथा रौद्रे धृष्टामेऽहृतदर्शने । निहत्य वृत्तनामये संग्रजकण्ठान् बहन् ।
 अर्जुनो जयतो श्रेष्ठो वासुदेवमयाज्जयोम् । प्रभग्नं बलमेतद्वि पोष्यमानं जनाईन ।
 एते द्रवन्ति वगणाः, संग्रजकमहारथाः । अवारयन्तो मद्राषान् सिंहग्रन्दं मृगा इव । १३१
 दीर्यते च महसैव्यं सञ्जयानां महारथे । हस्तिकवो ह्यसौ कृष्ण केतुः कर्णस्य धीमतः ।
 दृश्यते राजधैव्यस्य मध्ये विचरतो मुदा । न च कर्ण रणे शक्ता जेतुमस्य महारथाः ।
 जानीते हि भवान् कर्णं वीर्यवान् पराक्रमे । तत्र याहि यतः, कर्णो द्रावयत्येषो बलं ।
 वर्जयित्वा रणे याहि स्रुतपुत्रं महारथं । एष मे रोषते कृष्ण यथा वा तव रोषते ।
 एतच्छ्रुत्वा वचसस्तथ गोविन्दः प्रहसन्निव । अत्रवीदुर्मुनें त्वर्षं कैरवान् जहि पाण्डव । १३२
 ततस्तव महासैव्यं गोविन्दप्रेरिता हयाः । संववर्षाः, प्रविविमुर्ध्वहन्ताः कृष्णपाण्डवौ ।
 केयवप्रेरितैरस्यैः येनैः काञ्चनभूषणैः । प्रविशन्नस्त्रान् बलं चतुर्हसमभित्त ।
 मेघस्तनितनिघ्रादः स रथो वानरध्वजः । सत्पताकाक्लां सेनो विमानं घामिवाविशत् ।
 तौ विदार्य महविनां प्रविष्टौ केयवाभ्युनौ । क्रुद्धौ संरक्षरक्तायै व्यधाजतो महाद्युतौ ।
 युद्धशौघौ समाह्वतावागतौ तौ रणाम्बरं । सज्जभिर्निधिना ज्ञतौ मखे देवाविवायिनौ । १३३
 क्रुद्धौ तौ तु नरयाभिः योगत्रनौ बभूवतुः । तलग्रन्देन रुधिरौ यथा नागौ महावने ।
 विगाह्य तु रथानीकमदशङ्कं फाल्गुनः । अवरन् वृत्तनामये पाण्डवस्य हवान्तकः ।
 तं दृष्ट्वा मुधि विक्रान्तं सेनायां तव भारत । संग्रजकण्ठान् भूयः पुनस्ते समचूचुवत् ।
 ततो रथसंखेप दिरदानां विभिः शनैः । चतुर्हसहस्रैस्तु रणानां महाहवे ।
 द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां पदानां तान् धन्विनां । शूराणां सज्जलवाणां विदितानां समकतः ।
 अभ्यवन्तन्त कान्तेयं जादयन्तो महारथाः । शरवैर्ध्वंहराज सर्वतः पाण्डुनन्दनं ।
 स च्छाद्यमानः समरे शरैः परवत्सार्दनः । दर्शयधौद्रमात्मानं पाण्डवस्य हवान्तकः ।
 निघ्नन् संग्रजकान् पार्थः प्रेषणीयतरोऽभवत् । ततो विद्युप्रभैर्ध्वंशैः कार्तिस्रग्विजयैः ।
 निरन्तरमिवाकाशमाशीच्छन् किरीटिना । किरीटिभुजनिर्मुक्तैः सप्ततन्त्रिण्यैः ।
 समान्द्रद्यं भीमं सर्वं काद्रवेयैरिव प्रभो । ह्यस्य पुत्रान् प्रसघायान् शरान् ।
 अवाच श्रद्धमेयतां दिक्षु सर्वान् पाण्डव । मदी विरदिशः सर्वान् ।

स्फुरन्तीति अनाजम् पार्यस्य तलनि.स्रनात् । इत्था दशसहस्राणि पार्यिगर्ना महारयः ।

संश्रमकानां दैन्येभ्यः प्रत्ययं त्वरितोऽभ्ययात् । प्रत्यवस्य समामाद्य पार्यं. काम्नेऽश्रयितं ।

प्रमसाय बलादापैर्दानानिव वासवः । प्रचिच्छेदाद्भस्मेन द्विपतामातायिनं ।

शस्त्रपाणिं तथा वाद्यं तयाऽपि च शिरास्युत । अज्ञाङ्गावयवैर्निर्दिष्टैर्यायुधाद्येऽप्यतन् भुवि ।

विज्यमानाभिर्बभूव यज्ञशाखा इव दुर्गाः । हस्त्यथरयपत्तीनां प्राताधिप्रसन्नमर्जुनं ।

सुदक्षिणादवरजः शरदृष्ट्याऽभ्यवीर्यपत् । तस्यास्यतोऽर्द्धे चन्द्राभ्यां बाह्वं परिघमविभौ ।

पूर्णचन्द्राभवस्तच्च घुरेणाभ्यहरिच्छिरः । स पपात ततो बाह्यात् सुलोहितपरिखवः ।

मनःशिलागिरिः गृह्णं वज्रोऽशेषावदारितं । सुदक्षिणादवरजं काम्नेऽजं ददृमुह्यतं ।

प्रांगं कमलपत्राक्षमयथं प्रियदर्शनं । काञ्चनस्तम्भमदृशं भिन्नं हेमगिरिं यया ।

ततोऽभवन् पुनर्युद्धं धोरमत्यर्थमह्वतं । नानावस्त्राय योधानां वभूवुस्तत्र युध्यतां ।

एकेषुनिहतैरस्यैः कमेजैर्यवैः शकैः । शोषिताकैश्चदा रक्तं सर्वमाशोदिशाम्यते ।

रथैर्हतामृतैश्च हतारोहैश्च वाग्भिः । दिग्दैव हतारोहैर्ब्रह्मार्चैश्चतद्विपैः ।

अत्येत्थिन महाराज कृतो धीरा जगज्जयः । तस्मिन् प्रपदे पदे च निहतं स्यस्यचिन्ता ।

अञ्जुनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितो द्रौणिर्भयान् । विधुत्वाभौ महत्पापं कार्त्तस्वरविभूवितं ।

आददान्. ग्रामं धोरान् स्वरशोनिव भास्करः । क्रोधाभयं विवृत्ताशो सोहिताशो बभौ बली ।

अनकाले यथा कुड्डो मृग्यु.किङ्करदण्डभृत् । ततः प्राञ्जदुपाणि शरवर्षाणि सङ्गमः ।

तैर्निहतैर्महाराज यादवन् पाण्डवो जमूः । स दृष्टुं तु दाशार्धं सन्त्यक्तं विजगन्तः ।

पुनः प्राञ्जदुपाणि शरवर्षाणि मारिष । तैः पतद्भिर्महाराज द्रौणिमुक्तैः समन्ततः ।

सञ्क्रादितौ रथैश्च तावुभौ कृष्णधनञ्जयौ । ततः शरशतैस्त्रैस्त्रैश्चत्वार्यमा प्रतापवान् ।

निर्देष्टौ तावुभौ युद्धे कृत्वा माधवपाण्डवौ । हाहाकृतमभूत् सर्वं स्थावरं जङ्गमन्तया ।

चराचरस्य गोशरीरा दृष्ट्वा सञ्क्रादितौ शरैः । सिद्धचारणसङ्घाद्य सम्युत्तुष्टौ समन्ततः ।

चिन्तयन्तो भवेदद्य लोकानां सख्यपोति च । न मया तादृशो राजन् दृष्टपूर्वः पराक्रमः ।

संपप्सौ यादृशो द्रौणेः कृष्णो सञ्क्रादयिष्यतः । द्रौणेश्च धनुषः शब्दमहितचासनं रणे ।

अथैषं यङ्गमी राजन् सिद्धस्य निन्दो यथा । ज्या चास्य चरतो युद्धे सत्यदक्षिणमस्यतः ।

विद्युदमुदमथस्या भाजमानिव साऽभवत् । स तथा विप्रकारी च दृढहस्तश्च पाण्डवः ।

प्रमोहं परमं गत्वा प्रेक्ष्य तं द्रौणञ्जयतः । विरुद्धं विहतं मेने आत्मनः.स महायथाः ।

तस्याश्वं समरे राजन् वपुरासीत् मुदुर्दृशं । द्रौणिपाण्डवयोरिवं वर्त्तमाने महारथे ।

वर्द्धमाने च राजेन्द्र द्रौणपुत्रे महाबले । होयमाने च कौन्तेये कृष्णे रथे.समाविशत् ।

स रथाधि.यमचाजन् निर्दहन्निव चक्षुषा । द्रौणिं द्यपश्यत् संग्रामे फाल्गुनम् मुग्धभुङ्गः ।

ततः कुड्डोऽगवीन् कृष्णः पार्यं समक्ष्यं तदा । अत्यह्वनमिदं पार्थ तव पश्यामि संयुगे ।

अतिरेको हि यत्र त्वां द्रौणपुत्रोऽद्य भारत । कश्चिदीर्यं यया पूर्वं भुजयोर्भा वलं तव ।
कश्चित् गाण्धिर्व हस्ते रथे तिष्ठति चार्जुन । कश्चित् कुशलिनौ वाह्य मुष्टिर्भा न व्यशोर्ध्वत ।

उदीर्यमानं हि रणे पश्यामि द्रौणिमाहवे । गुरुपुत्र इति ह्येनं मानयन् भरतर्धम ।
उपेयां कुरु मा पार्थ नायं काल उपेचितुं । एवमुक्त्युत्थेन सृष्ट्वा भलांयुतद्वैभ ।

१२२

तरमाणस्तृणाकाले द्रौणैर्धनुरथाच्छिनत् । ध्वजं कर्णं पताकाश्च रथं शक्तिं गदां तथा ।
अर्जुदेशं च सुभ्रं वसुदेनैरताडयत् । स मूर्च्छां परमां गत्वा ध्वजपाटं समाश्रित ।

तं विभ्रं महाराज बभूव भृशपीडितं । अपोवाह रथात् हृतो रथमाषो धनञ्जयात् ।
एतस्मिन्नेव काले च विजयः शत्रुतापनः । पश्यन्नावाकं धैर्यं शतशोऽय सहस्रशः ।

पश्यतस्तस्य वीरस्य तव पुत्रस्य भारत । एवमेव चर्यो वृत्तसावकानां परैः सह ।
क्रूरो विग्रमनो घोरो राजन् दुर्धनिते तव । संश्रक्तोऽस्य कौन्तेय, कुहूयपि वृकोदरः ।

१२३

वसुपेयश्च पाञ्चालान् क्षेपेन व्यधजद्रणे । वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन् वीरवरचर्ये ।
उत्थितान्यगणेष्वपि कवन्धानि रुमन्मत । युधिष्ठिरोऽपि संग्रामे प्रहारैर्गाढवेदनः ।

क्रोशमाचमकन्त्य तस्यैव भरतसत्तम ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलमुद्धे पटपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्ध्याधनस्तमः कर्णमुपेत्य भरतर्धम । शत्रवोन्मद्राजश्च तथैवान्यांश्च पार्थिवान् ।

१२४

यदृच्छैतत्संप्राप्तं स्वर्गद्वारमपावृतं । सुखिनः क्षत्रियाः कर्णं लभन्ते दुद्रुमीदृशं ।

सदृशैः क्षत्रियैः शूरैः शूराणां युध्वा युधि । दृष्टं भवति राधेय तदिदं समुपस्थितं ।

हता च पाण्डवान् दुष्टे स्त्रीतामूर्ध्वमवाप्स्यथ । निहता वा परैर्युद्धे वीरलोकात्मवाप्स्यथ ।

दुर्ध्याधनस्य तच्छ्रुत्वावचनं क्षत्रियर्धमा । हृष्टा गाढानुदक्रोशन् वादिचाणि च सर्वशः ।

ततः प्रमुदिते तस्मिन् दुर्ध्याधनवले तदा । हर्षयस्त्रावकान् योधान् द्रौणिर्बन्धनमप्रवीत् ।

१२५

प्रत्ययं सर्वसैन्यानां भवताञ्चापि पश्यतां । न्यस्तब्रह्मो मम पिता दृष्टयुक्तेन पातितः ।

स तेनाहमनर्थं मिनायै चापि पार्थिव । सत्यं व. प्रतिज्ञानामि तदाक्ष मे निबोधत ।

दृष्टयुद्धमहताऽहं न विमोक्ष्यामि दंशनं । अनृतायां प्रतिज्ञाया नाहं स्वर्गमनामुषा ।

अर्जुनो भीमसेनश्च योधा यो रक्षितो रथे । दृष्टयुद्धस्य तं शंस्ये निहमिष्यामि सायकैः ।

एवमुक्त्वा ततः सर्व्वा संहिता भारती चमू । अभ्यद्रवत् कौन्तेयास्तथा ते चापि पाण्डवाः ।

१२६

स क्षत्रिपातो रथयूयपानां बभूव राजव्रतिभीमरुम् । जनवयः कासजुगान्नकन्यः प्रावर्त्तताये कुरुद्वयानां ।

ततः प्रहृष्टे युधि संप्रहारे भूतानि सर्वानि सदैवतानि । आसन् समेतानि महाशरोभिर्दिदृक्षमाणानि नरप्रवीरान् ।

दिव्यैश्च मान्यैर्बिबिधैश्च गन्धैर्हृद्यैश्च रत्नैर्बिबिधैर्नराध्यान् । रथे स्वकर्णोदहतः प्रवीरानवाकिरक्षप्ररसः प्रहृष्टाः ।

समोरणशोश्च निपेत्य गन्धान् शिपेच सर्वानपि योधमुत्थान् । निज्यमाणास्त्वनिलेन योधाः पश्यन्ना धरणीं निपेतः ।

सा दिव्यमात्सरवक्रोर्धमाणा सुवर्णपुद्गैश्च शरैर्बिचिचैः । नवचक्रैरिव चित्रिता यैः वितिम्बभैर योधवरैर्बिचिचा । १२७

स्फुटन्तीति जना जज्ञुः पार्थिव तलनिःस्वनात् । हत्वा दशसहस्राणि पार्थिवानां महारथः ।
 संग्रहकानां दौर्न्येयः प्रत्ययं त्वरितोऽभ्ययात् । प्रत्ययञ्च समासाद्य पार्थः काम्नेज्जिवितं ।
 प्रमत्ताय वलादाश्वेहानवानिव वासवः । प्रचिच्छेदाग्र्य भूमेन दिपतामाततायिनं ।
 ब्रह्मपाणिं तथा बाणं तथाऽपि च शिरांस्तुत । अङ्गाङ्गावयवैर्गन्धैर्व्यायुधास्त्रेऽपतन् भुवि ।
 विश्रम्भतामिहं भग्ना वज्रग्रास्त्रा इव क्रुमाः । हस्त्यथरथपत्तीनां ज्ञातानिघ्नन्तमजुनं ।
 सुदक्षिणादवरजः शरदृष्ट्याऽभ्यवोदपत् । तस्यास्थितोऽर्द्धं चन्द्राभ्यां वाङ्ग परिघसन्निभौ ।
 पूर्णचन्द्राभवद्वच्चतुरेणाभ्यहरिच्छिरः । स पपात ततो वाहात् सुलोहितपरिखवः ।
 मनःशिलागिरिः शृङ्गे वज्रेणैवावदारितं । सुदक्षिणादवरजं काम्नेजं ददृशुर्हतं ।
 प्राङ्मुं कमलपत्राकमन्त्रार्थं प्रियदर्शनं । काञ्चनसम्पन्नमृद्धं भिन्नं हेमगिरिं यथा ।
 ततोऽभवत् पुनर्धृष्टं धारमत्यर्थमनुतं । नानावस्त्राद्य योधानां बभूवुस्त्रय युध्वातं ।
 हृद्वेगुनिहतैरथैः कम्प्यैर्धनुर्धनैः शकैः । शोणितानैल्लदा रक्तं सर्वस्यासौदिश्राप्यते ।
 रथैर्हतायस्त्रैश्च हतारोहश्च वाजिभिः । द्विरदश्च हतारोहश्चामाचैर्हतद्विपैः ।
 अस्त्रिभ्यन् महाभारतं कृतो धीरो जगज्जयः । तस्मिन् प्रपद्ये पदे च निहतो वज्रसन्निभः ।
 अर्जुनं जयतां येनं त्वरितो द्रौणिर्भययात् । विधुषावो महर्षाणं कान्तस्त्रविभूषितं ।
 आददान् ब्रह्मन् धारान् खरग्रीवश्च भास्करः । क्रोधाभ्यर्धविह्वलासो लोहितावो बभौ बली
 अन्तकाले यथा कुड्मो मृद्युःकिङ्करदण्डभृत् । ततः प्राद्यजदुषाणि शरवर्षाणि चक्रतः ।
 तेर्निघट्टैर्षहानाज आद्रवत् पाण्डवो जम्भूः । स दृष्ट्वैव तु दाशार्हं सन्दनस्यं विश्राप्यते ।
 पुनः प्राद्यजदुषाणि शरवर्षाणि मारिष । तेः पतद्भिर्षहाराज द्रौणिमुनेः समन्ततः ।
 सञ्चारितो रथस्य तावुभौ लण्डधनञ्जयो । ततः शरवर्षेणोच्चैरपत्यात्मा प्रतापवान्
 निर्दोष्टोऽनुभौ युद्धे कृत्वा माधवपाण्डवौ । हाहाहतमभूत् सर्वं व्यावर्ज्यममनया
 पराचरस्य गोशरीरो दृष्ट्वा सञ्चारितो शरीः । शिङ्गारणमहाय सन्तुष्टो समन्त
 धिनपन्तो भवदय शोकानां स्वस्वयोलि च । न मया तादृशो राजन् दृष्टपूर्वं
 धर्मो मा दादृशो द्रौणिः लण्डो सञ्चारदिव्यतः । द्रौणिसु धनुषः बन्धमहित
 शब्दोऽयं भङ्गो राजन् बिन्दस्य निनदो यथा । आ साक्ष्य चरतो युद्धे सद्य
 विपुलसुरमधस्या आक्रमणं वाऽभवत् । स तथा विप्रकारी च दृढहृद
 श्मशैरपरमं मत्प्रियं ते द्रौण्यं ततः । विह्वलं विह्वलं मेने आक्रमणः स
 तस्याश्च धमरे राजन् वपुर्मात्रोत् मृदुर्भ्रं । द्रौणिपाण्डवयोर्बलं वर्तमानं
 बह्वर्धनं च शङ्क्यं द्रौण्यपुत्रं महाबलं । शीघ्रमाने च कैर्नये लण्डो
 स राजसिः पश्य च निहृदयि चक्रता । द्रौणिं शपयन्तं धर्मो मा पादयन्
 ताः कुड्मोऽनुभौ लण्डो पाणिं सञ्चरन्तदा । अद्यहममिहं पार्थ तत्र पञ्चमिह

विपाटितविचित्रांश्च कृष्णचिचान् रथाद्गुणान् । भिचाय वज्रधा घण्टा महद्भिः पतितैर्भजेः ।
वैदूर्यदण्डांश्च गृध्रान् पतितान्गुणान् भुवि । बद्धाः साहिभुजाधेयु सुवर्णविक्षताः कथाः ।
विचित्रमणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् । अथास्तरपरिष्कोमाचाद्गुणान् पतितान् भुवि ।
चूडामणीचरेन्द्राणां विचित्राः काञ्चनस्रजः । कृष्णाणि चापविद्भानि चामरव्यजनानि च ।
चन्द्रनवचभासैश्च वदनैश्चाङ्कुण्डलैः । कृतगन्धमुभिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः ।

१८८

वदनैः पश्य सञ्चक्षा मन्दो ग्रीणितकईमां । सज्जीवांश्चापराज् पश्य कूजमानान् समन्ततः ।
उपासमानान् वज्रगो म्यस्तगस्तैर्बिम्बाभ्यते । शान्तिभिः सहितांश्च रोदमानैर्मुञ्जमुञ्जः ।

१८९

सुत्कान्तानपरान् योधांश्चादयिता तरस्त्रिनः । पुनर्दृष्ट्वाय गच्छन्ति जयदृष्ट्वाः समन्ततः ।
अपरे तत्र तथैव परिधावन्ति मानवाः । शान्तिभिः पतितैः शूरैर्योच्यमानास्तयोदकं ।
जलार्थञ्च गताः केचिन्निष्पाणा वद्भवोऽर्जुन । सन्निवृत्ताश्च ते शूरास्तान् वै वृष्टा विवृततः ।
अलं त्यक्ता प्रधावन्ति क्रोधमानाः परस्परं । जलं पीत्वा मृतान् पश्य पिवन्नोऽन्यांश्च मारिप ।

१९०

परित्यज्य म्रियानन्त्ये बान्धवान् बान्धवमपि । सुत्कान्ताः समदृश्यन्त तत्र तत्र महारथे ।
तथा परास्तरयेष्ट सन्ददौष्टपुटान् पुनः । भुकुटोक्तुटिलैर्भक्तैः प्रेवमणान् समन्ततः ।
एवं भुवंस्तदा हृष्टो यथा यत्र सुधिष्ठिरः । अर्जुनस्यापि नृपतेर्दम्भेनार्थं महारथे ।
याहि याहीति गोविन्दं मुञ्जमुञ्जरचोदयत् । तां युद्धभूमिं पार्यक्ष दग्धयिता च माधवः ।

स्वर्माषास्ततः कृष्णः पार्यभाहू शनैरिदं । पश्य पाण्डव राजानमुपयातांश्च पार्यवान् ।
कर्णं पश्य महारथे ज्वलन्तमिव पावकं । अशो भीमा मदेवायः संनिवृत्ता रथं प्रति ।
तमेने विनिवर्त्तन्ते धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । पाञ्चालसृञ्जयानाश्च पाण्डवानाश्च ये मुखं ।
निवृत्तैश्च पुनः पार्यभर्त्रं प्रनुबलं महत् । कौरवान् द्रवता क्षेप कर्णे रोधयतेऽर्जुन ।
अन्तकप्रतिमो वेगे यकृतस्त्रपराक्रमः । अथो गच्छति कौरव्य द्रोणिः प्रक्षल्यताम्वरः ।
तमेव प्रद्रुतं धंखे धृष्टद्युम्नो महारथः । अनुप्रयाति सङ्ग्रामे हतान् पश्य च सृञ्जयान् ।
सर्वभाहू स्रुद्धर्षो वसुदेवः किरोटिगे । ततो राज्ञश्चाधारः प्रादुराभीमहारथः ।
धिह्वनादरवाद्यैव प्रादुरासन् समागमे । उभयोः संनयोरारजन् मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
स्वमेव घेया दृप्तः श्रियया श्रियिवीपते । तावकानां परेपाञ्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वासुदेववाक्ये अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनः समाज्जमुरभीताः कुरुसृञ्जयाः । दुधिष्ठिरमुखाः पार्याः सुतपुत्रमुखा वर्य ।
ततः प्रवृत्ते भीमः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः । कर्णश्च पाण्डवानाश्च यमराष्ट्रविद्वजः ।
तस्मिन् प्रवृत्ते संपामे तमुले गोपितोदके । संश्रमकेषु शूरेषु किञ्चिच्छिष्टेषु भारत ।
धृष्टद्युम्नो महाराज संहितः सर्वराजभिः । कर्णमेवामिदुद्राव पाण्डवाश्च महारथाः ।
यागश्च मानांस्तान् धंखे म्रष्टा विजयेषिणः । दधारैको रथे कर्णो जलैः पानिव पर्वतः ।

१९१

ततोऽन्तरीवादपि साधुवादैर्वादित्रयोधैः समुदीर्यमाणः । ज्योषोषेनेमिखननदचित्रः समाकुलः सोऽभवत्सम्प्रहारः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अष्टम्यामप्रतिज्ञायां सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमेव महानसोत्सङ्गामः श्रियवोचितं । क्रुद्धोऽर्जुने तथा कर्णं भीमसेने च पाण्डवे ।

द्रोणपुत्रं परित्यज्य जित्वा चान्दन्वाहारयान् । अत्रवीदज्जुने राजन् वसुदेवमिदं वचः ।

पश्य कृष्ण महाबाहो द्रवन्तीं पाण्डवी चमूं । कर्णं पश्य च संघामे कालयन्तं महारथान् ।

न च पश्यामि दाशार्धं धर्मराजं युधिष्ठिरं । नापि केतुर्धृष्टं येष्ठ धर्मराजस्य दृश्यते ।

१८०

चिभागद्यावशिष्टोऽयं दिवसस्य जनाह्नः । न च मां धार्तराष्ट्रेषु कश्चिद्युध्यति संयुगे ।

तस्मात्तं ममियं कुर्वन् याचि यच्च युधिष्ठिरः । दुष्टा कुञ्जलिनं युद्धे धर्मपुत्रं सदान्जुं ।

पुनर्योद्धास्मि वार्ष्णेय शत्रुभिः सह संयुगे । ततः प्रायाद्रथेनाशु बीभत्सोत्सवनाद्भुरिः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा सृज्जयाद्य महारथाः । अयुधंस्तवकौ शार्ङ्गं गृह्यते क्षत्वा निवर्तनं ।

ततः संघामभूमिं तां वर्धमाने जनस्ये । श्वेवमाथो गोविन्दः सत्यप्राणिममव्रवीत् ।

१८१

पश्य पार्थ महारौद्रिं व्रजंते अरतस्य । श्रयिष्यां क्षत्रियाणां वै दुर्योधनकृते महान् ।

पश्य भारत चापानि रक्ष्यश्रमणि धन्विनां । मृताणामगविद्भानि कक्षापांसु महाधनान् ।

जातरूपमयैः पुष्टैः शराद्यानतपर्वण्यैः । तैलधौतांश्च नाराचाभिर्मृकान् पद्मगान्धिव ।

हस्तिदन्तस्फुरन् खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान् । चर्षाणि चापविद्भानि रक्ष्यगर्भानि भारत ।

सुवर्णविकृतान् प्रासान् शक्तीं कनकभूषणैः । जाम्बूनदमयैः पद्मैर्भूषाश्च विपुला गदाः ।

१८२

जातरूपमयोद्यष्टैः पट्टिमान् रत्नमयपणान् । दण्डैः कनकचित्रैश्च विमविद्भान् प्ररथमान् ।

अयःकुन्तांश्च पतितान् मुपलानि गुरुणि च । शतशोः पश्य क्षत्रिंश्च विपुलान् परिधांस्रया ।

चक्राणि चापविद्भानि तोमरांश्च महारथैः । नानाविधानि वस्त्राणि प्रयच्छ जययद्विभः ।

श्रीरत्नं हव दृश्यन्ते मतसत्त्वास्तरस्त्रिणः । गदाविमघितैर्गवैर्मुपलैर्भिन्नमलकान् ।

गजवागिरयलुषान् पश्य योधान् सहस्रशः । मनुयहयनागानां हयशस्त्रवृष्टिपट्टिभैः ।

१८३

परिधेरायवेधैरैरयःकुलैः परश्वधैः । शरोरैर्भुजभिर्मिष्टैः शोणितौघपरिमुतैः ।

गतासुभिरमित्रपदं हता रणभूमयः । बाष्पमयन्दनादिभैः बाह्वैर्देहमयधृतेः ।

भतसरेः संकूपैर्भाति भारत मेदिनी । साद्रुसिचैर्भुजाधैश्च विमविद्भैरुहते ।

क्षिप्रैर्योषमैर्भुजैश्चैरुभिय तरस्त्रिणां । वज्रसूडामणिवरैः शिरोभियं संकुण्डलैः ।

पतितैश्चभयापानैः विराजति वसुन्धरा । कवचैः शोणितादिभैर्मिष्टैश्च गात्रशिरोधरैः ।

१८४

गुन्तांति भरतयेष्ठ शान्ताश्चिन्मिरिवाग्निभिः । रथांश्च वज्रपा मग्नान् रत्नमिहिविभः शृगभान् ।

शस्त्रिणश्च इतान् पश्य निष्कोर्षस्त्रान् ब्रह्महतान् । अमुकशानुपागङ्गान् पताका विविधध्वजान् ।

रत्नमयं महाशङ्खान् पाण्डुरांश्च प्रकीर्षकान् । निरक्षयिष्ठान् मानवान् त्रयानान् पद्मनीपमान् ।

देवपत्नीभिश्चिवाश्च इतोयं गजकश्चिन् । वारपानां परिशोभांश्चयैवाग्निहस्तमवान् ।

विपाटितविचित्रांश्च ख्यचित्त्वान् रथाद्भुजान् । भिन्नाश्च वज्रधा घण्टा महद्भिः पतितैर्भजेः ।
वैदूर्यदण्डांश्च शुभान् पतितान्भुजान् भुवि । वज्राः सादिभुजापेषु सुवर्णविहताः कशाः ।
विचित्रमणिकिञ्चो ज्ञातरूपपरिष्कृतान् । अथास्त्रपरिष्फोमाद्याद्भवान् पतितान् भुवि ।
चूडामणीधरैर्द्राणां विचित्राः काञ्चनखजः । कृष्णाणि चापविह्वानि चाभरन्ध्रजानि च ।
चन्द्रनवचभायैश्च वदनैश्चाङ्कुषड्यैः । कृत्स्नयुग्मभिरत्ययं वीराणां समलङ्कृतैः ।

१८८

वदनैः पश्य सञ्ज्वा मर्धो शोणितकर्दमां । सजोवांश्चापरान् पश्य कूजमानान् समन्ततः ।
उपास्तमानान् वज्रयो न्यस्तग्रस्तैर्निष्प्राप्यते । ज्ञातिभिः संहितांश्च रोदमानैर्मुग्धमुग्धः ।
वृत्क्रान्तानपरान् योधांश्चादयित्वा तरस्विनः । पुनर्दुष्टाय गच्छन्ति जयतद्भुजः समन्ततः ।
अपरे तत्र तत्रैव परिधावन्ति मानवाः । ज्ञातिभिः पतितैः शूराभ्याश्चमानास्तयोदकं ।
जलायश्च गताः केचिन्निष्प्राणा बहवोऽर्जुन । सन्निवृत्ताश्च ते शूरास्तान् वै दृष्ट्वा विवक्षतः ।
जलं त्यक्त्वा प्रधावन्ति क्रोशमानाः परस्परं । जलं पीत्वा मृतान् पश्य पिबन्तोऽभ्याश्च मारिषः ।
परित्यज्य म्रियान्त्ये बान्धवान् बान्धवम्रियाः । वृत्क्रान्ताः समदृश्यन्त तत्र तत्र महारथे ।

१८९

१९०

तथा परास्त्ररथेभ्यः सन्दृष्ट्वाऽपुनः पुनः । भुक्तुदोलुटिलैर्बन्धैः प्रवमणान् समन्ततः ।
एवं भुवंस्तदा कृणो यथै यत्र युधिष्ठिरः । अर्जुनयापि नृपतेर्दर्शनार्थं महारथे ।
पाद्भिः यादोति गोविन्दं मुज्जुर्मुञ्जरचोदयत् । तां युद्धभूमिं पार्यस्य दर्शयित्वा च माधवः ।
स्वर्माणस्ततः कृणुः पार्यमाह शनैरिदं । पश्य पाण्डव राजानमुपयातांश्च पार्यवान् ।
कर्णं पश्य महारथे ज्वलन्मिव पावकं । अथै भीमो महेश्वासः संनिवृत्तो रथं प्रति ।
तमेने विनिवर्त्तन्ते धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । पाञ्चालसञ्जयानाश्च पाण्डवानाश्च ये मुवं ।
निवृत्तैश्च पुनः पार्यैर्भद्रं शत्रुबलं महत् । कौरवान् द्रवन्तो क्षेप कर्णो रोधयतेऽर्जुन ।
अन्तकप्रतिमो वेगे शक्तुक्तपराक्रमः । अथै गच्छति कौरव्य द्रैणिः शस्त्रधत्तान्तरः ।
तमेव प्रद्रुतं संख्ये धृष्टद्युम्नो महारथः । अनुप्रयाति सङ्ग्रामे हतान् पश्य च सञ्जयान् ।
सर्वमाह सुदुर्हयो वासुदेवः किरोटिने । ततो राजन्महाधोरः प्रादुरासीन्महारथः ।
विह्वलादरवायैव प्रादुरासन् समागमे । उभयोः सेनयोरान् मृत्युं कृत्वा निवर्त्तन् ।
एवमेव चयो वृत्तः श्रियंश्च श्रियवोपते । तावकानां परेषाञ्च राजन् दुर्धन्यन्ति ते तव ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वासुदेववाक्ये अष्टपद्याष्टोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनः समाजमुत्तरीताः कुक्षसञ्जयाः । युधिष्ठिरमुखाः पार्याः स्तनपुत्रमुपा वयं ।
ततः प्रवृत्ते भीमः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः । कर्णश्च पाण्डवानाश्च यमराष्ट्रविह्वलः ।
मस्मिन् मवृत्ते धंयामे तुमुने शोणितोदके । संश्रमकेषु शूरेषु किञ्चिच्छिष्टेषु भारत ।
धृष्टद्युम्नो महाराज संहितः सर्वराजभिः । कर्णमेवाभिदुद्राव पाण्डवाश्च महारथाः ।
आगच्छमानास्तान् संख्ये मष्ट्या विप्रयैषिणः । दधारैका रणे कर्णो जलैः पानिव पर्वतः ।

१९१

समासाद्य तु ते कर्णं व्यभोर्ध्वं महारथाः । यथाऽचलं समासाद्य बाधोधाः सर्वतोदिशं ।

तथौरासीन्महाराज संयतो सोमद्वर्षणः । धृष्टद्युम्नस्य राधेयं श्रेष्ठानतर्पणम् ।

१८५

ताडयामास समरे तिष्ठतिष्ठति चाब्रवीत् । विजयस्य धनुः श्रेष्ठं विधुम्बानो महारथः ।

पार्थतस्य धनुस्त्रिंशत् शरांश्चाश्रीविधोपमान् । ताडयामास संकुट्टः पार्थतं नवभिः शरैः ।

ते वर्यं हेमविकृतं भित्वा तस्य महात्मनः । शोषिताक्ता व्यराजन्त शक्रगोषां दवानघ ।

तदपास्य धनुस्त्रिंशत् धृष्टद्युम्नो महारथः । अयान्यङ्गनुरादाय शरांश्चाश्रीविधोपमान् ।

कर्णं विव्याध सप्तत्या शरैः सन्नतपर्वभिः । तथैव राजन् कर्णोऽपि पार्थतं शत्रुतापनं ।

१८६

कादयामास समरे शरैराश्रीविधोपमैः । द्रोणशत्रुर्ध्वहेम्बासो विव्याध निधितैः शरैः ।

तस्य कर्णो महाराज शरं कनकभूषणं । प्रेषयामास संकुट्टो ह्यतुल्यदण्डमिवापरं ।

तमापतन् स हसा घोररूपं विश्राम्यते । चिच्छेद स हसा राजन् शैमेयः कृतहस्तवत् ।

दृष्ट्वा विनिवृत्तं बाणं शरैः कर्णो विश्राम्यते । सात्यकि शरवर्षेण समन्तात् पर्यवारयत् ।

विव्याध चैनं समरे नाराचैस्तत्र सप्तभिः । तं प्रत्यविध्यच्छेनेयः शरैर्हमपरिष्कृतैः ।

१८७

ततो पुट्टं महाराज शत्रुः शोचभयानकं । आशोहोरस्य चित्रस्य प्रेक्षणीयं समन्ततः ।

सर्वेषां तत्र भूतानां सोमद्वर्षोऽभ्यजायत । तद्दृष्ट्वा समरे कर्णं कर्णशैनेययोनौप ।

एतस्मिन्ननरे द्रोणिर्भययात्कुमहाबलं । पार्थतं शत्रुदमनं शत्रुबोर्ध्वोऽग्न्यामनं ।

अभ्यभायत संकुट्टो द्रोणिः परपुरन्ध्रयः । तिष्ठ तिष्ठत्य ब्रह्मन्न न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ।

इत्युक्त्वा मुग्धं शीरं शीघ्रकृत्तिष्ठतैः शरैः । पार्थतं कादयामास घोररूपैः सुतेजसैः ।

१८८

यतमानं परं प्रह्ला यतमानो महारथः । यथा हि समरे द्रोणः पार्थतं वोढ्य मारिय ।

तथा श्रेष्ठिं रथे दृष्ट्वा पार्थतः परवीरहा । नातिहृष्टमना भूत्वा मन्यते ह्ययमात्मनः ।

स प्राप्त्वा समरेत्मानं श्रेष्ठेणावध्यमेव तु । यदनाभ्यास्यौ द्रोणिं कालः कालमिव चये ।

द्रोणिमु दृष्ट्वा राजेन्द्र धृष्टद्युम्नवसिष्ठतः । क्रोधेन निःश्वसन् शीरः पार्थतं समुपाह्वयत् ।

ताडयान्यङ्गनुरादाय शरांश्चाश्रीविधोपमान् । अयान्यङ्गनुरादाय शरांश्चाश्रीविधोपमान् ।

१८९

धृष्टद्युम्नं समोपस्य सरमाशो विश्राम्यते । पाञ्चालापसदाद्यर्त्तां प्रेषयिष्यमि ह्यतुल्यवे ।

पार्थं हि यन्मया कर्म प्रताप द्रोणं पुरा कृतं । अद्य त्वां लप्स्यते तदैव याव न लुप्तस्य तथा ।

अरप्यमाणः पार्थेन यदि तिष्ठसि संयुगे । नापकामसि वा मूढ सत्यमेतद्वदोमि ते ।

श्वमुक्त्वा प्रयुवाश धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । प्रतिवाक्यं स एवापिर्षामको दास्यते तव ।

येनैव ते पिप्लवर्धनं यतमानस्य संयुगे । यदि तावन्मया द्रोणो निश्चतो ब्राह्मणमुप ।

१९०

नामिदानीं कथं पुट्टे न हनिष्यामि विक्रमान् । श्वमुक्त्वा महाराज केनापतिरमर्षिः ।

निधितैः नातिशयेन द्रोणिं विव्याध पार्थतः । ततो द्रोणिः मुग्धकुट्टः शरैः सन्नतपर्वभिः ।

आप्यादयिषो राजन् धृष्टद्युम्नस्य संयुगे । नवानारोपं न दिशो आपि बोधाः समन्ततः ।

दृश्यन्ते वै महाराज श्रैष्ठ्याः सहस्रम् । तथैव पार्थितो राजन् द्रौणिमाह्वयोभिर्न ।
श्रैः संहादयामास सूतपुत्रस्य पश्यतः । राधेयोऽपि महाराज पाञ्चालान् सह पापकृद्वै ।

१८५

द्रौपदेयान् युधामन्युं सात्यकिश्च महारथं । एकः संवारयामास प्रेक्षणीयः समन्ततः ।
धृष्टद्युम्नस्य समरे द्रौणेशि च्छेद कार्मुकं । तदपास्य धनुर्द्रौणिरन्यदादाय कार्मुकं ।

वेगवान् समरे धीरं शरं श्याशोत्रिगोपमान् । स पार्थतस्य राजेन्द्र धनुः शर्तं गदा ध्वजं ।

हयान् सूतं रथश्चैव निमेषाद्वाधमच्छरैः । स च्छिन्नधन्वा विरथो हताशो हतसारथिः ।

खड्गमादत्त विपुलं शतचक्रञ्च भानुमत् । द्रौणिसदपि राजेन्द्र भस्मैः शिप्रं महारथः ।

१८६

चच्छेद समरे धीरः शिप्रहस्तो दृढायुधः । रथादनवच्छेद्य तदद्भुतमिवाभवत् ।

धृष्टद्युम्नं च विरथं हताशं क्षिप्त्वा कार्मुकं । श्रैष्ठ्यं वज्रधा विद्धमस्त्रैश्च शक्योऽहं ।

नाशकद्वारतश्चैव यतमानो महारथः । तस्मान्ममिशुभो राजन् यदा द्रौणिर्न अश्विवान् ।

अथ त्वत्पा धनुर्वीरः पार्थितं त्वरितोऽश्वगात् । आसीदाश्ववते वेगसम्य राजन्व शास्त्रनः ।

गह्वरस्थेव पततो जिघृक्षोः पद्मगोतमं । एतस्मिन्नेव काले तु माधवीर्जुनमनवोत् ।

१८७

पश्य पार्थ यथा द्रौणिः पार्थतस्य बन्धं प्रति । यत्नं करोति विपुलं हन्याचैनं न संशयः ।

तं मीचय महाबाहो पार्थितं शत्रुकर्णम् । द्रौणिरास्त्रमनुप्राप्तं मृत्योरास्त्रगतं यथा ।

एवमुक्त्वा महाराज वामुदेवः प्रतापवान् । प्रैषयन्तुरगांस्तत्र यत्र द्रौणिर्यथस्थितः ।

ते हयाश्चक्रसङ्घाताः केशवेन प्रचोदिताः । आपि वन्त इव श्योमं अग्नौर्द्रौणिरथं प्रति ।

दृष्ट्वा यानौ महावीर्यानुभौ कृष्णधनश्रयो । धृष्टद्युम्नं यत्नं चक्रे राजन् महाबलः ।

१८८

विक्रव्यमाणं दृष्ट्वैव धृष्टद्युम्नं नरेन्दर । शरांश्चिन्नेष वै पार्थो द्रौणं प्रति महाबलः ।

ते शराश्चेमविक्रता गण्डीवप्रेषिता भृशं । द्रौणिमासाद्य विविशुश्वन्लोकमिव पद्मगाः ।

स विद्धुश्चैः शरैर्धौरेर्द्रौणपुत्रः प्रतापवान् । उन्मूय समरे राजन् पाञ्चालममिति शयं ।

रथमाहूहरे वीरो धनञ्जयशरार्दितः । प्रयच्छा च धनुः श्रेष्ठं पार्थ विव्याध शयके ।

एतस्मिन्ननरे वीरः सहदेवो जनाधिप । श्रुत्वा वाह रथेनाशौ पार्थितं शत्रुतापनं ।

१८९

अर्जुनोऽपि महाराज द्रौणिं विव्याध पुत्रिभिः । तं द्रौणपुत्रं शङ्कुहो गङ्गावरणि चार्थयत् ।

क्रोधितस्तु रणे पार्थो नाराचं कालमस्थितः । द्रौणपुत्राय चिन्नेष कालदण्डमिवापरं ।

ब्राह्मणस्यास्य देहे स निपपात महाद्युतिः । स विद्धुः महाराज शरवेगेन सयुगे ।

निषणाद् रथोपस्थे वैक्तव्यञ्च परं यथो । ततः कर्णो महाराज व्याधिपदिजयं धनुः ।

अर्जुनं समरे मृदुः प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः । देरयस्यापि पार्थेन कामयथानो महारथे ।

विद्धलं तनुं वीर्याद्य द्रौणपुत्रञ्च सारथिः । श्रुत्वा वाह रथेनाशौ वरमाणो रणाग्निगात् ।

अयोत्कृष्टं महाराज पाञ्चालेऽस्मितक ग्निभिः । मोहितं पार्थितं दृष्ट्वा द्रौणपुत्रञ्च योदितं ।

वादिचाणि च दिव्यानि प्रावाचन्त सहस्रम् । शिङ्गनादांश्च चक्रुस्ते दृष्ट्वा संख्ये तदद्भुतं ।

एवं कृत्वाऽब्रवीत्पार्थो वासुदेवं धनञ्जयः । याहि धन्वन्तर्याणं कृष्णं कार्यमेतत् परं मम ।

ततः प्रयातो दशार्धं, कुला पाण्डवभाषितं । रथेनातिपतकेन मनोमासुरं हृष्टा ।

इति श्रीमहाभारते कथ्यमाणे त्रैलोक्यपयाने जनपदेऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ रतस्मिन्नरं कृष्णः पार्थ वचनमब्रवीत् । दर्शयन्निव कौन्तेय धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

एष पाण्डव ते भ्राता धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः । जिघांसुर्भिर्यदेषाभैर्द्रुतं पार्थोऽनुमार्थते ।

तद्वानुयान्ति धेनव्याः पाशाला युद्धदुःखदाः । युधिष्ठिरं महात्मानं परीक्षन्तो महाबलाः ।

एष दुर्धनश्च पार्थ रथानोकेन दंशितः । राजा सर्वस्य लोकस्य राजानमनुधावति ।

जिघांसुः पुरुषश्चात्र भ्रातृभिः सहितो बली । आब्रवीरसमस्तैर्धैः सर्वयुद्धविभारदैः ।

एते जिघ्र्वन्तो यान्ति द्विपाश्वर्यपक्षपः । युधिष्ठिरं धार्तराष्ट्रा रत्नोत्तममिवायिनः ।

पश्य स्यात्तभीमांशो निरुद्धा धिष्ठिताः पुनः । जिहोर्ध्वोऽमृतं दैत्या, प्रकाग्निभ्यामिवावसकृत् ।

एते बह्वलालरिता, पुनर्गच्छन्ति पाण्डवं । समुद्रमिव वार्योद्याः प्रावृट्काले महाहरयाः ।

नदन्तः, सिंहादांसं धमन्त्यापि वारिजान् । बलवन्तो महेष्वासा विधुन्वन्तो धन्वन्वि च ।

सृष्ट्यामुत्पन्नं मन्ये कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । उतमग्नौ च कौन्तेयं दुर्धनवशं गतं ।

यथाविधमनीकम् धार्तराष्ट्रस्य पाण्डवं । नास्य प्रकीर्णं मुच्येत सम्प्राप्ते वाणगोचरं ।

दुर्धनश्च वीरस्य शरौघान् शीघ्रमस्यतः । संकुटस्थान्तकस्यैव को वेगं संपश्येद्रेणे ।

दुर्धनश्च वीरस्य द्रैणैः शरदन्तश्च च । कर्णस्य चेयुवेगो वै पर्यन्तानपि ज्ञातयेत् ।

कर्णेन च कृतो राजा विमुखः प्रभुतापनः । बलवान् लघुहस्तश्च कृतो युद्धविभारदः ।

राधेयः पाण्डवैर्धैः शक्र पीडयितुं रणे । सहितो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः शूरैर्महाबलैः ।

तस्यैभिर्दुर्धमानस्य सङ्गमे संशितात्मनः । अन्यैरपि च पार्थस्य कृतं कर्षं महाहर्यैः ।

उपवासकृतो राजा मृगं भरतसत्तमः । ब्राह्मे बले खितो ह्येष न चान्ते हि बले विभुः ।

कर्णेन चाभियुक्तोऽयं भूपतिः प्रभुतापनः । संग्रयं समनुप्राप्तः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ।

तज्जीवति महाराजो मन्ये पार्थ युधिष्ठिरः । यद्भोममेनः सद्यते सिंहाददममवशं ।

मर्दता धार्तराष्ट्रांश्च पुनः पुनररिन्दम । धमताश्च महाशङ्कान् सङ्गमे जितकाश्रिणां ।

युधिष्ठिरं पाण्डवेयं हतेति भरतर्षभ । सद्योदयस्यैव कर्षो धार्तराष्ट्रान् महाबलान् ।

स्युष्णार्कप्रेतजालेन पार्थपाशुपतेन च । प्रकादयन्ति राजानं प्रत्यगालिष्वहरयाः ।

आतुरो हि हतो राजा सन्निवन्त्य भारत । यथैनमनुवर्त्तन्ते पाशालाः सह पाण्डवे ।

तरमापास्तराफाले सर्वप्रवृत्ताम्बराः । मञ्जन्तमिव पातले बलिगोऽप्यञ्जिहोर्ध्वः ।

न केतुर्दृश्यत राक्षः कर्णेन निहतः शरैः । पश्यतोऽयमयोः पार्थबायुकेय शिखण्डिन ।

धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च व्रतानोकस्य वा विभो । पाशालानाश्च सर्वेषां सेदोऽग्रेव भारत ।

एष कर्षो रणे पार्थ पाण्डवाना मनोकिर्णः । शरैर्द्विध्वंसयति वै न खल्वनोमिव कुञ्जरः ।

एते द्रवन्ति रयिन्स्वदीयाः पाण्डुवन्दन । पश्य पश्य यया पायं गच्छन्त्येते महारथाः ।
 एते भारत मातङ्गाः कर्णेनाभिहताः श्वरैः । आर्तनादान् विकृन्वाणा विद्रवन्ति दिशो दृष्ट ।
 रथानां द्रवते दृष्टमेतच्चैव समन्ततः । द्राव्यमाणं रथे पार्थ कर्णेनामिवकर्षिणा ।
 हस्तिकया रथे पश्य चरन्तीं तत्र तत्र ह । रथस्य स्रतपुच्छस्य केतुं-केतुमतं वरः ।
 अथैवाधवति राधेयो भीमसेनरथं प्रति । किरन् शरशतान्येव विनिघ्नस्तव बाहिनीं ।
 एतान् पश्य च पाञ्चालान् द्राव्यमाणान् महारथान् । शक्येव यया दैत्यान् इत्यमानान् महाहवे ।
 एष कर्णो रथे जित्वा पाञ्चालान् पाण्डुञ्जयान् । दिशो विप्रवते सर्वस्वदर्यमिति मे मतिः ।
 तथा पार्थ धनुः श्रेष्ठं निकर्षन् साधु शोभते । शत्रुं जित्वा यया शक्रो देवसंघैः समावृतः ।
 एते नहन्ति कौरव्या दृष्ट्वा कर्षस्य विक्रमं । चासयन्तो रथे पाण्डून् सुखधाय समन्ततः ।
 एष सर्वात्मना पाण्डून् चासयित्वा महारथे । अभिभाषति राधेयः सर्वधैर्यानि मानह ।
 अभिद्रवत भद्रं मे द्रुतं द्रवत कौरवाः । यया जीवस्व वः कस्यनुयेत युधि सुखयाः ।
 तथा कुरुत समन्त्रा वयं पाश्चात् पृष्ठतः । एवमुक्त्वा गतो ह्येष पृष्ठतो गिरिकर्करान् ।
 पश्य कर्ण रथे पार्थ श्वेतच्छत्रविराजितं । उदयं पर्वतं यदृच्छांस्तेनाभिभोग्रभितं ।
 पुण्यच्छत्रनिकाशेन मूर्द्धिं ज्वरेण भारत । धियमाणेन समरे श्रीमश्वत्थशलाकिना ।
 एष तां प्रेवते कर्णः सङ्कटाख्यं विशास्यते । उत्तमं जवमास्याय भुवसेयति शंयुगे ।
 पश्य क्षेत्रं महाबाहो विधुन्वानं महद्भुजः । शरांश्चाभीविपाकारान् विद्धजन्तं महारथे ।
 अथैव निवृत्तो राधेयो दृष्ट्वा ते वानरध्वजैः । प्रार्थयन् समरे पायं लया सह परन्तप ।
 बधाय चात्मनोऽभ्येति दीप्ताक्षं शलभो यया । कर्षमकाकिनं दृष्ट्वा रथानोकेन भारत ।
 रिरविषुः सुबद्धतो धार्तराष्ट्रो निवर्तते । सर्वैः सहैभिर्दृष्टात्मा बध्मताश्च प्रयत्नतः ।
 लया पश्य राज्यस्य सुखक्षोत्तममिच्छता । अदीनयोर्विद्युतयोर्धुवयोर्धौल्यमानयोः ।
 देवासुरे पार्थ मध्ये देवदानवयोरिव । त्राश्च दृष्ट्वाऽतिशरत्त्र्य कर्षस्य भरतर्षभ ।
 अथैव दुर्ध्याधनः क्रुद्धो नोत्तरं प्रतिपद्यते । आत्मानश्च कृतात्मानं समीक्ष्य भरतर्षभ ।
 कृतागश्च राधेयं धर्षात्मानि युधिष्ठिरे । प्रतिपद्यस्व कौन्तेय प्राप्रकालमननारं ।
 आर्या युद्धे मतिं कृत्वा प्रत्येहि रथयूथपं । पश्य क्षेत्तानि मुख्यानि रथानां रथसत्तम ।
 शतान्यायान्ति समरे बलिनान्निग्नतेजसां । पश्य नागसहस्राणि दिगुणा बाजिनस्रया ।
 अभिषंहत्य कौन्तेय पदातिप्रयुतानि च । श्रेष्ठान्यरचितं वीरवत् नामभिवर्तते ।
 सुतपुत्रं महेश्वरं दर्शयामासमात्मना । उत्तमं जवमास्याय प्रत्येहि भरतर्षभ ।
 अथैव कर्णः सुबद्धः पाञ्चालानभिधावति । केतुमस्य हि पश्यामि पृष्टयुधरथं प्रति ।
 समुपैयति पाञ्चालानिति मन्य परन्तप । आचचचे प्रियं पार्थ तवेदं भरतर्षभ ।
 राजाऽथैव कुशलो श्रीमान् धर्मपुष्टो युधिष्ठिरः । अथैव भीमो महाबाहूः संनिवृत्तदमसूयः ।

वृत्तः सृज्ययैवेन श्रैनेयेन च भारत । यथन्त एते समरे कौरवा निश्चितैः शरैः ।

भीमवेगेन पैन्तेय पाञ्चालैश्च महात्मभिः । सेना हि धार्तराष्ट्रस्य विमुखा प्राद्वद्रथे ।

विप्रधावति वेगेन भीमस्त्राभिस्तदा शरैः । विपन्नश्चैव महो बधिरेष समुचिता ।

भारतो भरतयेव सेना छपणदर्शना । नृद्वन्तं पश्य कौन्तेय भीमसेनं युधां पतिं ।

आभोविशसि व कुड्मं द्रावयन्तो वल्घ्रिणी । पीतरक्तासितसितास्त्राराचन्द्रार्कमण्डिताः ।

पताका विप्रकीर्यन्ते कृष्णश्वेतानि चार्जुन । सौवर्णा राजताश्चैव तैजसाश्च यूयस्त्रिधाः ।

केतवोऽभिनिपात्यन्ते हृत्पञ्च प्रकीर्यते । रथेभ्यः प्रपतन्त्येते रथिनो विगतासकः ।

नानावर्णैर्हता बाणैः पाञ्चालैरपलायिभिः । निर्गन्धुन्यान् गजानन्यान् रथाश्चैव धनञ्जय ।

समाद्भवन्ति पाञ्चाला धार्तराष्ट्रास्तरस्त्रिनः । विमुद्रन्ति नरन्यात्रा भीमसेनबलाययातू ।

वर्षं परेषां दुर्दुर्घात्यज्ञा प्राणानरिन्दम । एते नर्हन्ति पाञ्चालां प्रापयन्ति च वारिजान् ।

अभिद्भवन्ति च रथे मृदन्ताः सायकैः परान् । पश्यस्वैपाञ्चं महादाम्यं पाञ्चालानां हि पराकमान् ।

धार्तराष्ट्रान् विनिघ्नन्ति कुड्गाः शिंशा इव हिपान् । शस्त्रमाश्लिष्य शूराणां सायुधानां निरायुधाः ।

तेनैवैतानमोघास्त्राभिघ्नन्ति च नदन्ति च । शिरांसितानि पात्यन्ते शूराणां बाह्वेवोऽपि च ।

रथनागहृद्या वीरा यशस्याः सर्वे एव च । सर्वतयाभिपन्नैवा धार्तराष्ट्री महाचमूः ।

पाञ्चालैर्भानसादेत्यैशैर्गङ्गेव वेगितैः । सुष्ठुश्च पराकान्ताः पाञ्चालानां निवारथे ।

छपणदर्शयो वीरा स्वयभाषामिवर्धभाः । भीमस्त्रेण सुनिर्भगान् धार्तराष्ट्रमक्षरयान् ।

छट्टयुद्धमुष्णा वीरा ज्ञन्ति शत्रून् सदृशप्रः । पाञ्चालेभ्यभिभूतेषु दिपशिरपभीर्नन्दन् ।

शत्रुपक्षमवस्कृत्य शरानस्यति मादति । विशन्नभ्रयिष्ठतरा धार्तराष्ट्री महाचमूः ।

रथाश्चैते सुविबला भीमसेनभयाद्दिताः । पश्य भीमेन शराचैर्भिन्ना नागाः पतन्त्यमी ।

वक्षिषञ्चाहतानीव शिखराणि धराभृताः । भीमसेनस्य निर्विद्धा बाणैः सन्नतप्रभुभिः ।

क्षान्यनीकानि स्फुटन्तो द्रवन्त्येते महागजाः । अभिजानीहि भीमस्य धिंघनार्दं सुदुःसहं ।

गदतोऽर्जुन संयामि वीरस्य जितकाशिनः । सय नैपादिरभेति दिपमुखेन पाण्डव ।

शिपांसुक्ष्माशरैः कुड्गा दण्डपाणिरिवान्तकः । सतोमरावस्य भुजौ निश्चैव भीमेन गर्जतः ।

तोत्थैरग्निरविप्रयैर्नाराचैर्दशभिर्हतः । हस्तेन पुनरायाति नागानन्यान् प्रहारिषः ।

पश्य नीलामुदनिमान् महामात्रैरधिष्ठितान् । शक्तिमोमरथंघातैर्विनिघ्नन्तं दृकोदरं ।

सप्त सप्त च नांगालान् वैजयन्तीश्च मध्वजाः । निहत्य निश्चितैर्बाणैस्त्रिज्वाः पार्थायज्ञेन ते ।

दशभिर्दशभिदैको नाराचैर्निहतो गजः । न चायौ धार्तराष्ट्राणां यूयते निनदस्तथा ।

पुरन्दरसमे कुड्गे निटत्ते भरतर्भ । त्रयौहिण्यस्तथा तिष्ठे धार्तराष्ट्रस्य संहताः ।

मुड्गेन भीमसेनेन नराधिपेन वारिताः ।

॥ मध्वय उवाच ॥ भीमसेनेन तत् कर्षं दत्तं दृष्ट्वा सुदुष्करं । अर्जुनो व्यधमश्चिष्टानक्षिताक्षितैः शरैः ।

ते वयमानाः समरे संश्रयकण्ठाः प्रभो । प्रभग्नाः समरे भीता दिशो दश महाबलाः ।

प्रकृत्यातिथितां गत्वा विशोका द्युभवंलदा । पार्थश्च पुरुषव्याघ्र श्रैः सञ्चतपर्वभिः ।

१८९

जघान धार्तराष्ट्रस्य चतुर्विधबलां चमूं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्गे पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ निवृत्ते भीमसेने च पाण्डवे च युधिष्ठिरे । वयमाने वले चापि मामके पाण्डुदृष्टयौ ।

द्रवमाणे बलौघे च निरानन्दे मुहुर्मुहुः । किमकुर्वन्त कुरुवक्षन्ममास्य मध्वय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीमे महाबाहो सूतपुत्रः प्रतापवान् । क्रोधरक्तवर्णो राजन् भीमसेनमुपाद्रवत् ।

तावक्तुं बभूव दृष्ट्वा भीमसेनात् पराश्रुतं । यत्नेन सहता राजन् पर्ववस्त्रापयदन्ती ।

१९०

व्यवस्थाया महाबाहुस्य पुत्रस्य बाहिनीं । प्रत्युद्ययौ तदा कर्णः पाण्डवान् युद्धदुर्मदान् ।

प्रत्युद्ययुस्तु रथिषं पाण्डवानां महारथाः । धुस्वानाः कार्युकाण्याभौ, विविपन्तय सायकान् ।

भीमसेनः प्रिनेर्नता शिखण्डो जनमेजयः । धृष्टद्युम्नश्च बलवान् सर्वे चापि प्रभद्रकाः ।

जिघांसनो नरव्याघ्राः समन्तात्तत्र बाहिनीं । अभ्यद्रवन्त संकुद्राः स्मरे जितकायिनः ।

तथैव तावका राजन् पाण्डवानामनोकिर्णौ । अभ्यद्रवन्त खरिता जिघांसनो महारथाः ।

१९१

रथनागाश्चकलितं पन्तिध्वजसमाकुलं । बभूव पुरुषव्याघ्र धैर्यमद्भुतदर्शनं ।

शिखण्डो च यथौ कर्णं धृष्टद्युम्नः स्मृतं तव । दुःशामनं महाराज महत्यासेनया हृतं ।

नकुलो वृषसेनस्तु चित्रसेनं युधिष्ठिरः । उलूकं समरे राजन् सहदेवः समभ्ययात् ।

सात्यकिः शङ्खनिघ्नापि द्रौपदेयाय कैरवान् । अर्जुनश्च रणे यत्तो द्रौणपुत्रो महारथः ।

युधामन्युं महेष्वासं गौतमोऽभ्यपतद्रथे । हतवर्णा च बलवानुत्तमौजसमाद्रवत् ।

१९२

भीमसेनः कुहून् सर्वान् पुत्रांश्च तव मारिय । सप्तानीकाश्च महाबाहोरेक एव न्यवारयत् ।

शिखण्डो तु ततः कर्णे विचरन्तमभीतवत् । भीमहन्ता महाराज वारयामास पविभिः ।

प्रतिवद्वक्षतः कर्णो रोषान् प्रस्फुरिताधरः । शिखण्डिनं विभिर्न्यैर्भुवैर्वाक्यैश्चान्यतडयत् ।

धारयन्तु स तान् बाणान् शिखण्डो बह्वशोभत । राजतः पर्वतो यद्विभिः शृङ्गैरिवोत्थितैः ।

सोऽतिविद्धो महेष्वासः सूतपुत्रेण संयुगे । कर्णे विव्याध समरे नवत्या निजितैः शरैः ।

१९३

तस्य कर्णो हयान् हत्वा सारयिष्य विभिः शरैः । उन्ममाय ध्वजद्वान् चुरप्रेष महारथः ।

हतायान्तु ततो यानादकमुत्थ महारथः । शक्तिश्चिरेण कर्णाय संकुद्रः श्रुतापनः ।

तां हिला समरे कर्णश्चिभिर्भारत सायकैः । शिखण्डिनमयाविषयवभिर्निर्मितैः शरैः ।

कर्णचापच्युतान् बाणान् वर्जयन्तु नरोत्तम । अपयातस्ततस्त्वं शिखण्डो भूभ्रविक्रलः ।

ततः कर्णो महाराज पाण्डुभैरान्यन्पातयत् । दलराशिं समासाद्य यथा वायुर्ध्रुवावलयः ।

धृष्टद्युम्नो महाराज तत्र पुत्रेण पीडितः । दुःशामनं विभिर्न्यैः प्रत्यवियत् क्षानानरे ।

तस्य दुःशामनो बाहो सर्वं विव्याध मारिय । स तेन रक्तपुत्रेण भस्मेनानतपर्वया ।

धृष्टद्युम्नस निर्जिह्वः शरं घोरममर्षयः । दुःशासनस्य संकुलः प्रेषयामास भारत ।
 आपतन्तं महाविग्नं धृष्टद्युम्नसमीरितं । शरैश्चिच्छेद पुच्छस्ते चिभिरिव विभ्राम्यते ।
 अथापरैः सप्तदशैर्भक्षैः कलकभूषणैः । धृष्टद्युम्नं समासाद्य बाह्योत्तरसि चार्पयत् ।
 ततः स पार्थतः कुहो धनुश्चिच्छेद मारिष । चुरमेण सुतीक्ष्णेन तत उच्चकुशुभ्रजनाः ।
 अथान्यद्भनुरादाय पुच्छस्ते प्रहसन्निव । धृष्टद्युम्नं शरज्जातैः समन्तात् पर्यवारयत् ।
 तव पुच्छस्य ते दृष्ट्वा विक्रमं सुमहात्मनः । व्यस्यन्त रणे योधाः सिद्धाद्यापरासक्तया ।
 धृष्टद्युम्नं न पश्याम घटमानं महाबलं । दुःशासनेन संहृष्टं सिन्धवेन महागजं ।
 ततः सरथनागाद्याः पाशालाः पाण्डुपुष्पज । सेनापतिं परोक्षतो बहधुस्तनयं तव ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तावकानां परैः सह । घोरं प्राशभृतां काले भीमरूपं परन्तप ।
 नकुलं दृष्ट्वेनसु भित्त्वा पञ्चभिरापयधै । पितुः समीपे तिष्ठन् वै चिभिरन्यैरविध्यत ।
 नकुलस्य ततः शूरो दृष्ट्वेनं हसन्निव । नाराणेन सुतीक्ष्णेन विव्याध हृदये भुग्नं ।
 योऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः । शत्रुं विव्याध विंशत्या स च तं पञ्चभिः शरैः ।
 ततः शरसच्छेप तावुभौ पुरुषर्षभौ । अन्योन्यामाच्छादयतामयोऽभ्ययत वाहिनी ।
 स दृष्ट्वा प्रहृतानं सेनां धार्तराष्ट्रस्य सूतजः । निवारयामास बलादनुसृत्य विश्राम्यते ।
 निवृत्ते तु ततः कर्षं नकुलः कौरवान् ययौ । कर्षपुच्छस्य समरे हिला नकुलमेव तु ।
 जुगोप चक्रं लरितो राधेयैश्च मारिष । उल्लूकस्य रणे कुहूः सहदेवेन वारितः ।
 तस्यायां यतुरो हला सहदेवः प्रतापवान् । शरार्थिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ।
 उल्लूकस्य ततो यानादवमुत्थ विश्राम्यते । चिगतां नाना बलं द्रुपं जगाम पित्रमन्दनः ।
 सात्यकिः शकुनिं विद्धा विश्राम्य निश्चितैः शरैः । ध्वजं चिच्छेद भस्मेन शैवलस्य हसन्निव ।
 शैवलस्य समरे कुहूः राजा प्रतापवान् । विदार्थ्य कवचं भयो ध्वजश्चिच्छेद काञ्चनं ।
 अथैनं निश्चितैर्बाणैः सात्यकिः प्रत्यविध्यत । शरार्थिं महाराजं चिभिरिव समापयत् ।
 अथास्य बाह्योत्तरसि शरैर्त्रिन्ये यमस्यं । ततोऽवमुत्थ सहया शकुनिर्भरतर्षभ ।
 आचरोह रथं द्रुपं मुलूकस्य महात्मनः । अपोवाहाय शीघ्रं स त्रैनेयायुद्धशालिनः ।
 सात्यकिस्त रणे राज्ञावकाशानामनीकिनी । अभिदुद्राव वेगेन ततोऽनीकमभ्ययत ।
 त्रैनेयशरसं द्रुपं तव धैर्यं विश्राम्यते । मेजे दश दिशश्चर्यं न्यपतच्च गतासुवत् ।
 भीमधेनं तव सुतो वारयामास संयुगे । तन्तु भीमो मुहूर्त्तैनं व्ययस्ततरथध्वजं ।
 चक्रं सोऽकेयुरं तत्र तेनात्तप्यन्त वै जनाः । ततोऽपायाक्षपस्तत्र भीमधेनस्य गोचरान् ।
 कुहूधेनं ततः सभ्यं भीमधेनमुपाद्रवत् । तत्र नादो महानासोत् भीमवेन जिघांसतां ।
 युधामन्युः शपं विद्धा धनुस्पाशं चिच्छेद । अथान्यद्भनुरादाय शपः शस्त्रभृताम्बरः ।
 युधामन्योर्ध्वं सूतं कचक्षापातयत् कितैः । ततोऽपायाद्रयेनैव युधामन्युर्षहारय ।

१०९

११०

१११

११२

११३

११४

न श्रेष्ठ्युत्पन्नोऽपि राधेयं प्रतिरोधितुं । तेषां कर्मान् महेष्वासान् भयं प्रस्थापयामास ॥

महता श्रवणं राधेयं प्रत्यवारयत् । दुर्योधनश्च विजित्वा भीममहामुदीरयत् ॥

अविद्यन्तुर्मथित्य सहदेव प्रतापवान् ॥ विदुः सप्तदेवै ररात्राचमन्निभः ।

प्रमिय द्रवमातङ्गो रधिरेण परिभुजत् । दृष्ट्वा तत्र युधं तत्र गाढविदुं युतद्वनैः ॥

अभ्यधावदुष्टं कुड्डे । राधेयो रयिनामगः । दुर्योधन तदा दृष्ट्वा भीममहामुदीर्य यः ।

तेन धौधिरं धैर्यमयधीन् पापं तया । ततो धौधिरं धैर्यं मथमानं महात्मना ॥

सप्तसा माश्रयद्राक्षन् सुतपुत्रमराहितं । विविधा विविद्यास्तत्र कथ्यन्तः परस्परः ।

फलैः पुद्गलान् समाश्रयः सुतपुत्रधनुस्त्युताः । अनरोवे शरीपायां पतताश्च परस्परं ॥

सहर्षेण महाराज पावकः समभाषत । ततो द्रव दिग्गः कर्णः शूलभैरिव पापिभिः ॥

अभ्यग्रेसरसा राजन् शरीः परशरीरगेः । रक्तचन्दनचन्द्यौ मणिरमविभूषिता ॥

पाङ्ग व्यत्यविपत् कर्णः परमाद्यं विद्वन्मयम् । ततः कर्णो दिग्गो राजन् सायकैर्निप्रमोहयन् ॥

अपीडयद्गुह्यं कर्णः धर्मराजं युधिष्ठिरं । ततः कुड्डो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

निमित्तिरिपुभिः कर्णं पञ्चाशद्भिः समाप्ययत् । बाणाञ्जकारमभक्तपुङ्खं धीरद्वन्द्वं ॥

हाहाकारो महानासीत्तावकानां विभ्राम्भितः । बध्यमानं तदा धैर्ये धर्मपुत्रेण मरिचि ॥

सायकैर्निविषेत्तोक्ष्णैः कद्रुपत्रैः शिलाभिः । भैरवैर्निविधैः शङ्खैर्मृगैश्चैव ॥

यव यव स धर्मोत्तमा दृष्ट्वा दृष्टि व्यजयत । तत्र तत्र व्यमोर्ध्वन् तावका भरतर्षभ ॥

कर्णोऽपि भृशं कुड्डो धर्मराजं युधिष्ठिरं । नाराधैरद्वन्द्वैश्च वसदन्तैश्च संयुगे ॥

अनर्धं क्रोधनश्चैव रोपमस्तुरितामनः । सायकैरप्रमेयात्मा युधिष्ठिरमभिद्रवत् ॥

युधिष्ठिरश्चापि सुतं खण्डयुद्धे । मिते, शरीः । प्रहसन्निव ॥ कर्णः कद्रुपत्रैः शिलाभिः ॥

१) उरस्त्रविभ्रजानं निमिर्भक्ष्य पाण्डवं । स पीडितो भृशं तेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥

उपविश्य शोपसे सुतं यादोत्येवाद्यत् । प्राक्रोशन्त ततः सर्वे धार्तराष्ट्राः शराजकाः ॥

गृध्रैश्च निमि राजानमभ्यधावन् सर्वत्र । ततः शताः सप्तदश कैकेयानां प्रहारिणः ॥

पाण्डालैः सहिता राजन् धार्तराष्ट्रान् न्यवारयन् । तस्मिन् सुतमुले युद्धे वर्तमाने जनचये ॥

दुर्योधनश्च भीमश्च समेयातां महाबलौ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शकुनयुद्धे द्विपटोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णोऽपि प्रजालेन कैकयानां महात्मान् । व्यधमत् परमेष्वासनयतः पर्यवसितान् ॥

तेषां प्रयतमानानां राधेयस्य निवारणे । रथान् पञ्चशतान् कर्णः प्रादिष्टोद्यमसादनं ॥

अविषकं ततो दृष्ट्वा राधेयं युधि योधिनः । भीमसेनमुपागच्छन् कर्णवाणप्रपीडिताः ॥

रथानोके विदाय्यैव शरजालैरनेकधा । कर्ण एकरथेनैव युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥

शेनानिवेशमाचरन् मार्गैः चतुर्विधैः । यमयोर्मथ्यं वीरं शनैर्योन्तं विचिन्तय ॥

समासाद्य तु राजानं दुर्योधनक्षितेष्टया । सूतपुत्रस्त्रिभिस्तोत्तैर्ब्रिंश्याध परमेपुभिः ।
 तथैव राजा राधेयं प्रत्यविध्यत् सनान्तरे । शरैश्चिभिन्नं यन्तारं चतुर्भिर्ग्रहणं हयान् ।
 चक्ररथौ तु पार्थस्य माद्रोपुत्रौ परन्तपौ । तावद्यथावतां कर्णं राजानं मा वधोरिति ।
 तौ प्रयत्नं शरवर्षाभ्यां राधेयमन्ववर्षतां । नकुलः सहदेवश्च परमं यवमाम्बितौ ।
 तथैव तौ प्रत्यविध्यत् सूतपुत्रः प्रतापवान् । भवाभ्यां शितधाराभ्यां महात्मानावरिन्दमौ । ११०५
 हन्तवर्षाभ्यां राधेयो निजघान मनोजवान् । युधिष्ठिरस्य सङ्ग्रामे कालवासान् हयोक्तमान् ।
 ततोऽपरेण भजेन शिरस्ताणमपातयत् । कौन्तेयस्य महेष्वासः प्रहसन्निव सूतशः ।
 तथैव नकुलस्यापि हयान् हत्वा प्रतापवान् । र्षां धनुश्च चिच्छेद माद्रोपुत्रस्य धीमतः ।
 तौ हताश्चैव हतरथौ पाण्डवौ शृग्विद्यतौ । भ्रातरावात्सहस्रतः सहदेवरथं तदा ।
 तौ दृष्ट्वा मातुलस्तत्र विरथौ परवोरहा । अन्धभापत राधेयं मद्राजोऽनुकम्पया । ११०६
 योद्धव्यमद्य पार्थेन फाल्गुनेन तया सह । किमर्थं धर्मराजेन युध्यसे शरीरपितः ।
 क्षीणशस्त्रस्तक्वचः क्षीणवाणो निवाणधिः । आन्तसारयिवाहस्य स्त्रीणाञ्चैररिभिस्तया ।
 पार्थमासाद्य राधेय उपशस्यो भविष्यसि । एवमुक्तोऽपि कर्णस्तु मद्राजेन संयुगे ।
 तथैव कर्णः शरैश्च युधिष्ठिरमनाडयत् । शरैस्तोत्तैः पराविध्यत् माद्रोपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 प्रहस्य समरे कर्णश्चकार विमुखं शरैः । ततः शस्त्रः प्रहस्यदं कर्णं पुनरवाच ह । ११०७
 रथस्तमतिमरुतं युधिष्ठिरस्य शृङ्गं । यदर्थं धार्तराष्ट्रेण शततं मानितौ भवान् ।
 तं पार्थं जहि राधेय किंनो हत्वा युधिष्ठिरं । शङ्खयोर्भातयोः शब्दः सुमहानेप कृष्णयोः ।
 श्रूयते चापघोषोऽयं प्राहृषोवास्तुदस्य ह । अथौ निग्नयेयोदारानज्जुनं । शरदृष्टिभिः ।
 सर्व्यां यमति नः सेनां कर्णं परैश्चनमाहवे । शररथा तु शूरस्य युधामन्यूतमौजैश्चैव ।
 उत्तराक्षस्य वै शूररथं रथति मात्यकिः । दृष्टुमुक्तया चास्य चक्रं रचति दक्षिणं । ११०८
 भीमसेनश्च वै राधा धार्तराष्ट्रेण युध्यते । यथा न हन्यात्तं भीमः सर्वेषां नोऽद्य पश्यतां ।
 तया राधेय क्रियतां राजा सुच्यते नो यथा । परैश्चनं भीमसेनेन शक्तमाहवे शोभिनं ।
 यदि त्वामाद्य मुच्यते विष्मयः सुमहानमत् । परिचोद्धानमवेत्य स्रग्धं परमं गतं ।
 किन्तु माद्रोपुत्रो हत्वा राजानश्च युधिष्ठिरं । इति ग्रन्थवचः श्रुत्वा राधेयः श्रिधरोपते ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनश्चैव भीमयुधं महाहवे । राजयुद्धौ भृशश्चैव शस्त्रवाक्यमपवादितः । ११०९
 अजातमित्रमुमृश्य माद्रोपुत्रौ च पाण्डवौ । तव पुत्रं परिचातुमन्वधावत वीर्यवान् ।
 मद्राजप्रणुदितैरथैराकाशगैरिव । गते कर्णे तु कौन्तेयः पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अपायाञ्चवर्नरथैः सहदेवश्च भारिप । ताभ्यां स सहितस्त्र्यं शोडशिव नरेधरः ।
 प्राप्य धेनानिवेद्यश्च मार्गलैः क्षतविक्रतः । श्ववतीर्णो रथात्तूर्जनविप्रच्छयनं शुभं ।
 अपनोतमच्छः सुभ्रं दृष्ट्वाभिमनिपोषितः । सोऽप्रवीक्ष्यतौ राजा माद्रोपुत्रो महारथो ।

अनीकं भीमसेनस्य पाण्डवावागु मञ्जुतां । जीमूत इव नईसु युध्ते स द्रुपदरः ।
ततोऽन्यं रयमास्याय नकुलो रथपुङ्गवः । सहदेवस्य तेजस्वी धातरौ प्रजुर्कषणौ ।
तरुर्गन्तारहेः भिर्यात्वा भीमस्य शुश्रूषौ । पश्यन्तौ विविधान् योधान् पातितान् दुष्टविक्रमात् ।
अनीकैः सहितौ तत्र धातरौ समवस्थितौ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्गे विपष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौपिसु रयवन्नेन सहता परिवारितः । अपतन् सहसा राजन् यत्र पार्था व्यवस्थितः । १११४

तनापतन्ते सहसा शूरः शैरिषहायवान् । दधार सहसा पार्था बेल्व मकरालयं ।

ततः क्षुद्धो महाराज द्रौप्यपुत्रः प्रतापवान् । अर्जुनं वासुदेवञ्च प्लादयामास सायकैः ।

अवन्मौ ततः कृष्या दृष्ट्वा तत्र महाशयाः । विस्मयं परमं गत्वा प्रेवन्तः कुरवस्तदा ।

अर्जुनमु ततो दिव्यमथा चक्रे हयध्रिषः । तदस्त्रं वारयामास ब्राह्मणो युधि भारत ।

यद्यद्वि व्याविपपुङ्गे पाण्डवोऽस्त्रं शिपांशया । तत्तदस्त्रं महेष्वासो द्रौपपुष्टो व्यनातयत् । १११५

अस्त्रपुङ्गे ततो राजन् वत्समाने महाभये । अपगमाम रणे द्रौपिं व्यात्ताननमिवानकं ।

स द्विषः प्रदिग्धैव प्लादयिमा क्षत्रिहृगैः । वामदेवं चिभिर्वाणैरविविहृत्पि भुञ्जे ।

ततोऽर्जुनो हयान् हना सर्वालस्य महात्मनः । प्लवार समरे भूमिं शोषितोपतरङ्गिणैः ।

कर्मेष्वाकरशं रौद्रः परलोक्वशं नदीं । वरयापयिनः सर्वान् पार्थवापयुतैः वरेः ।

द्रौपिरपहतान् संय्य ददृशुः स चतां तथा । प्रावत्तयन्महाधोरो नदी परवशं तथा । १११६

मंदासु व्याकुले क्षुब्धे द्रौणिः पार्थस्य दाहणे । अमर्यादं दोषयन्तः पर्यधावन् वृहतः ।

रथैरुतायुतैश्च हतासौहेय वाग्भिभिः । विरदैश्च हतासौहेयैश्चामाभैरुतद्विपैः ।

पार्थेन समरे राजन् हतो धोरो जनशयः । निहता गदिनः पेतुः पार्थवापयुतैः वरेः ।

हपाय पर्यधावन् मुञ्चयामासुतयन्तः । महृष्टा कर्षं पार्थस्य द्रौणिशहस्रेभ्यः ।

अर्जुनं प्रपत्तां येन मृगितोऽन्विता बोधैरान । विपुयानां महृषाणं क्षातंस्वरविभूतिम् । १११७

अवकिरत्ततो द्रौणिः कन्याद्रिक्रितेः वरेः । भूधोऽर्जुनं महाराज द्रौणिशयस्य परिषा ।

ववोद्रेभे भूमिं पार्थ ताडयामास निर्द्वयं । मोऽतिरिद्धा रथे तेन द्रौण्यपुत्रेण भारत ।

माप्योऽप्यथा वनं हार उर्विदाशयोः । अन्त्याय समरे द्रौणि विचिद्रे पाथकाधुक् ।

य प्लिदधन्ता परिषं वद्धकर्मैर्धुमि । आदाय चिन्त्य तदा द्रौण्यपुत्रः किराटिनं ।

तमपयान परिषं अम्वदहपरिभुमः । विचिद्रे अहना राजन् पदमध्विन पाण्डवः । १११८

स पयान तदा भूमौ निवृत्तः पार्थकाचकैः । विरुपैः पन्तो राजन् पदा वेल्लताद्रितः ।

मत्तः क्षुद्धो महाराज शैथयुषो महाशयः । रौद्रेण आक्षेपेन भीमसु कनकाक्षिरत्नं ।

गन्धर्वकः उत्तमं कलाप्य पार्थो राजन् माप्यारम्भद्वेषः । रथेन स मत्पदमभ्यगच्छो वराधमादाय मत्पृथुष्टे ।

विरुपेण मत्तः कनकजयुक् पार्थो रौद्रिरेव अथेन । अवाहयत् स मत्तीन्द्रपथ द्रौणिपरा पार्थवरागिता ।

विगाह्य तां पाण्डवाण्यष्टिं श्रैः परं नाम ततः प्रकाश । शतेन क्षयं सहस्राभ्यविध्यत्तिभिः शतैरर्जुनं वुद्रकाणां । ११०
ततोऽर्जुनः सायकानां शतेन गुरोः सुनं मर्ष्यसु निर्ध्वमिदं । शय्याश्च सूतश्च तथा धनुश्चामवाकिरन् पश्यतां तावकानां ।

स विद्धा मर्ष्यसु द्वैषिणं पाण्डवः परवीरहा । सारथिश्चास्य भलेन रयनो डादपातयत् ।

स गंगदृष्ट्वा स्वयं वाहान् क्षणौ प्राच्छादयच्छरैः । तत्राहृतमपश्याम द्वैषिणाराध पराक्रमं ।

प्राप्यच्छतुरगान् यच्च फाल्गुनश्चाप्ययोधयत् । तदस्य समरे राजन् सर्वे योधाः प्रपूजयन् ।

ततः प्रहस्य वीभत्सुर्द्रौणपुत्रस्य संयुगे । विप्रं रघोऽनयायानां धुरप्रैर्विच्छिदे जयः ।

११५६

प्राद्रपंक्षुरगाले तु शरवेगप्रपोंडिताः । ततोऽभ्यन्निनदो घोरस्तव सैन्यस्य भारत ।

पाण्डवान् जयं लब्ध्वा तव सैन्यं समाद्रवन् । समन्तान्निशितान् बाणान् विमुञ्चन्तो जयैषिणः ।

पाण्डवैस्तु महाराज धार्तराष्ट्रो महाबलम् । पुनः पुनरयो वीरैः संयुगे जितकाश्रिभिः ।

पश्यतां ते महाराज पुत्ताण्याच्चित्रयोधिनां । शकुने वैवलेपस्य कर्णस्य च विशास्यते ।

वार्थमाणा महासेना पुत्तैस्तत्र जनेश्वर । न चातिष्ठत संघामे योद्यमाना समन्ततः ।

११५७

अभवद्वाकुलं भीतं पुत्राणां ते महद्वलं । तिष्ठ तिष्ठति च ततः सूतपुत्रस्य जस्यत ।

नावतिष्ठति वा सेना बन्धमाना महात्मभिः । अयोत्कुष्टं महाराज पाण्डवैर्विजितकाश्रिभिः ।

धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा विद्रुतं वै समन्ततः । ततो दुष्योधनः कर्णमब्रवीत् प्रणयादिव ।

पश्य कर्ण महासेना पाञ्चालैरर्हिता भूषां । लघि तिष्ठति सन्तापान् पलायनपरायण ।

एतग्ङ्गाला महाबाहो कालप्राप्तमरिन्दम । सहस्राणि च योधानां त्वमेव पुरोत्तम ।

११५८

क्रोमन्ति समरे वीर द्रव्यमाफानि पाण्डवैः । एतत् श्रुत्वा तु राधेयो दुष्योधनवचो महत् ।

मद्राजमिदं वाक्यमब्रवीत् प्रहसन्निव । पश्य मे भुञ्जयोर्वीर्यमस्त्राणाञ्च जनेश्वर ।

अथ हन्मि रणे सन्तान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह । वाहयाश्चाश्वरथाश्च भद्रैरेव न संशयः ।

स्वमुक्त्वा महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् । प्रष्टव्यं विजयं वीरो धनुः श्रेष्ठं पुरातनं ।

सज्यं क्षलां महाराज गंगदृष्ट्वा च पुनः पुनः । सविचार्यं च योधान् स संत्येन श्रपयेन च ।

११५९

प्रायोजयदमेयात्मा भार्गवास्त्रं महाबलः । ततो राजन् सहस्राणि प्रयुतान्यनुदानि च ।

कोटिशब्दं शरास्तीक्ष्णानि निरमञ्ज्याहामुधे । जलितैस्तैः शरैर्धारैः कद्रुर्विंशवाजिनैः ।

संक्ष्वा पाण्डवी सेना न प्राप्तायत किञ्चन । हाहाकारो महानासीत्पाञ्चालानां विशास्यते ।

पीडितानां वलवता भार्गवास्त्रेण संयुगे । निपतङ्गिर्गजेराजत्रयैथापि सहस्रशः ।

रथैथापि नरव्याघ्रनरैथापि समन्ततः । प्राकप्यत सहो राजविरुतैस्तैः समन्ततः ।

११६०

व्याकुलं सर्वमभवत् पाण्डवानां महद्वलं । कर्णस्तेको युधां श्रेयो विधूम इव पावकः ।

दहन् शत्रून् रथाश्च शूराभे स परन्तप । वयवमानाः कर्णेन पाञ्चालायेदिभिः सह ।

तत्र तत्र व्यमुद्यन्त वनदह्ये यथा द्विपाः । कुकुशुश्च नरव्याघ्रयथा व्याघ्रा नरोत्तमाः ।

तेषांनु कीदृशमासीद्भोतानां रणमूर्द्धनि । धावताश्च ततो राजंस्त्वन्तानाञ्च समन्ततः ।

आर्त्तनादो महास्रव भूतानामिव संश्रवे । बध्यमानास्तु तान् दृष्ट्वा स्तुतपुत्रेण मारिष ।

११०

विचेसुः सर्वभूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि । ते बध्यमानाः समरे स्तुतपुत्रेण सञ्चयाः ।

अर्जुनं वासुदेवञ्च क्रोशन्ति च मुहुर्मुहुः । प्रेतराजपुरे यदक्षेत्रराजं विचेतवः ।

युला तु निनदं तेषां बध्यतां कर्णसायकैः । अथाब्रवीद्वासुदेवं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

भार्गवास्त्वं महाधोरं दृष्ट्वा तत्र समीरितं । पश्य कृष्ण महाबाहो भार्गवास्त्वस्य विक्रमं ।

नैतदस्त्वं हि समरे शक्यं हन्तुं कथञ्चन । स्तुतपुत्रञ्च संरजं पश्य कृष्ण महारणे ।

१११

अनकप्रतिमं वीर्यं कुर्वाणं कर्ष्य दारुणं । अभीक्ष्णोद्वाधकनयान् प्रेक्षते मां मुहुर्मुहुः ।

न च शक्यामि समरे कर्षस्य प्रपलापितुं । जीवन् प्राप्नोति पुष्टपः संख्ये जयपराजयौ ।

मृतस्य तु ह्योक्तेः भङ्ग एव कृतो जयः । एवमुक्तस्य पार्थेन कृष्णो मतिमतां वरं ।

धनञ्जयमुवाचेदं प्राप्तकालमरिन्दम । कर्णेन हि दृढं राजा कुन्तीपुत्रः परिव्रतः ।

तं दृष्ट्वास्यास्य च पुनः कर्षं पार्थं बधियसि । एवमुक्त्वा पुनः प्रायात् द्रष्टुमिच्छन् युधिष्ठिरं ।

११२

श्रेण वाहयिष्यस्य युद्धे कर्षं विशास्यते । ततो धनञ्जयो द्रष्टुं राजानं वाणपीडितं ।

रयेन प्रययौ चिरं संयामात् क्रेशवाज्ञया । गच्छेव तु कौन्तेयो धर्मराजदिदृशया ।

हेन्दमसोऽकयामास नापश्यत्तत्र चापम । युद्धं कृत्वा तु कौन्तेयो द्रोणपुत्रेण भारत ।

दुःसहं वक्षिषा संख्ये पराजित्य गुरोः सुतं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे षष्ठः पट्टेऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौणिं परित्यज्य ततोऽप्यधत्वा कृत्वा महदुष्करं शूरकर्षं । आलोकायामास ततः स्वधैर्यं धनञ्जयः श्रुत्वा निरप्रवृत्तः ।

११३

अयुध्यमानान् प्रतनामुखस्थान् शूरान् शूरो हर्षयन् सव्यसाधो । पूर्वप्रहारैर्कायितान् प्रबन्धन् स्थितान्महात्मा सरथाननेकान् ।

अपश्यमानस्तु किरीटमासी युधिष्ठिर आतरमाजमीढं । उवाच भीमं तरसाऽभ्युपेत्य राशः प्रवृत्तिं लिह कुच राजा ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अपयात् इतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । कर्षवाणाभितग्राहो यदि जीवेत् कथञ्चन ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ तस्माद्भवाम् शीघ्रमितः प्रयात् राशः प्रवृत्तौ कुहसन्नमस्य । नूनं स विद्धेऽतिभृशं प्रपत्तैः कर्णेन राजा

प्रिविरं गतोऽप्यै ।

यः सम्प्रहारैर्निमित्तैः पृथक्कैर्द्वैरेण विद्धेऽतिभृशं तरस्वी । तस्यै स तथापि जयप्रतीको द्रोणोऽपि यावच्च हतः किलासीत् । ११४

यः संश्रयं गमितः पाण्डवायः संख्येऽद्य कर्णेन महानुभावः । शतं प्रयाद्याश्रु तमद्य भीमं स्थास्यान्वहं शत्रुगणान्निरस्य ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ तमेव जानोहि महानुभाव राशः प्रवृत्तिं भरतर्षभस्य । अहं हि यद्यर्जुनं यास्यमिवा वदन्ति मां भीत इति प्रवीराः ।

ततोऽप्रवीदार्जुनो भीमसेनं सशत्रकाः प्रत्यनोकसिता मे । एतान् हलाऽद्य मया न शक्यमितोऽपयातुं रिपुसङ्गोष्ठात् ।

अयाप्रवीदार्जुनं भीमसेनः स वीर्यमासाद्य कुहप्रवीर । सशत्रकान् प्रतिपत्स्यामि संख्ये सर्वानहं याहि धनञ्जय त्वं ।

तद्वीर्यमेव यः अपि निग्रह्य मुदुष्करं आतुरमिव मध्ये । सशत्रकानीकमसङ्गमेकं मुदुष्करं धारयामीति पार्थः । ११५

त्रयोदशार्धं वर्षाणि यस्माद्भोतो धनञ्जय । न स निद्रां समे रात्रौ न चाक्षनि मुखं कश्चित् ।

तस्य देवेषु समुक्तं परिदग्धं धनञ्जय । आत्मनो मरणे यातो वापीनम इव दिशः ।

तस्यायमगमत् काचयन्तिनयानस्य मे चिरं । कथं कर्षो मया शक्यो युद्धे धययितुं भवेत् ।

जायस्वप्रसन्नं कौन्तेय कर्षमेव सदा ह्यहं । पश्यामि तव तत्रैव कर्षणभूतमिदं जगत् ।

यच्च यच्च हि गच्छामि कर्षाद्भोतो धनञ्जय । तच्च तच्च हि पश्यामि कर्षमेवापत् । म्रियते ।

योऽहन्नैनैव वीरेण समरेष्वपलायिना । सहयः सरयः पार्थ जिह्वा जीवन् विमर्शितः ।

को नु मे जीवितेनार्थो रक्षितार्थो भवेत् पुनः । ममैवं विचतस्याद्य कर्षणाद्यवशोभिनः ।

न प्राप्तपूर्वं यद्भीमात् छपाद्वेणुणश्च संयुगे । तन्नाप्तमद्य मे युद्धे सूतपुत्रान्नहारयात् ।

स त्वां वृद्धामि कौन्तेय यथाऽद्य कुशलं तथा । तन्ममाचक्ष काच्येन यथा कर्षो हतस्तथा ।

शक्रतुल्यबलो युद्धे धमतुस्तुः पराक्रमे । रामतुल्यश्रयाऽस्त्रेण स कथं वे निरुद्धितः ।

महारथः समाख्यातः सर्वयुद्धविशारदः । धनुर्धराणां प्रवरः सर्वपामेकपुङ्गवः ।

पूजितो धृतराष्ट्रेण समुत्तिष्ठ विश्राम्यते । लक्ष्यमेव राधेयः स कथं निहतस्तथा ।

धार्तराष्ट्रो हि योधिषु सर्वेष्वेव सदाऽर्जुनः । तव मृत्युं रणे कर्षं मन्यते पुण्यपथम् ।

स त्वया पुण्यव्याघ्र कथं युद्धे निरुद्धितः । तन्ममाचक्ष कौन्तेय यथा कर्षो हतस्तथा ।

युधामन्युश्च च शिरः पश्यातां सुबद्धा हतं । तया पुण्यव्याघ्रस्य किंहेनैव यथा शिरः ।

यः पर्युपावौत् प्रदिशो दिग्गश्च त्वां सूतपुत्रः समरे परीक्षन् । दिक्षुः कर्षं समरे हस्तिपट्कं यः स भीमानी कद्रुपैः

सुतीक्ष्णैः ।

तया रणे निहतः सूतपुत्रः कश्चिच्छेते भूमितले दुरात्मा । प्रियश्च मे परमो वै कृतोऽयं त्वया रणे सूतपुत्रं निहत्य ।

यः स्वर्तं पर्यपतत्स्वर्तं सदाऽर्चितो गर्वितः सूतपुत्रः । स शूरमानी समरे समेत्य कश्चित्त्वया निहतः संयुगेऽसौ ।

रौक्म वरः हस्तिगन्धयुक्तं रथं प्रदित्युभयैः परेभ्यस्त्वदर्थैः । सदा रणे स्फूर्तं यः स पापः कश्चित्त्वया निहतस्मात् युद्धे ।

योऽसौ सदा शूरमदेन मत्तो विकत्यते सगदि कारवाणः । प्रियोऽय्यर्थं तस्य द्युयोधनस्य कश्चित् स पापो निहतस्तथाऽद्य ।

कश्चित् समागम्य धनुः प्रयुक्तोऽस्त्रवितैर्लोहिताङ्गैर्विहङ्गैः । श्रेते पापः सुविभिन्नगात्रः कश्चिद्भग्नो धार्तराष्ट्रस्य बाह्व ।

योऽसौ सदा क्षाप्यते राजमथ्य दुर्ध्याधनं हर्षयन् दर्पपूर्णः । श्वहं हन्ता फाल्गुनश्चेति मोहात् कश्चिदचक्षस्य न वै तथा तत् ।

नाहं पादौ धावयिष्ये कदाचिद्यावत् स्थितः पार्थ इत्यल्पबुद्धेः । व्रतं तत्क्षेतम् सर्वदा शक्रसूनुो कश्चित्त्वया निहतः

सोऽद्य कर्षः ।

योऽसौ छप्पामवबोद्धुमुद्धिः कर्षः समायां कुरुवीरसमर्थः किं पाण्डवास्त्वं न जहाषि छप्पे सुदुर्बलान् पातितान् चीन

सत्त्वान् ।

योऽसौ कर्षः प्रत्यजानाच्चदर्थे नाहं हन्ता सह छप्पेन पार्थ । दहोपयातेति स पापबुद्धिः कश्चिच्छेते शरभंभिन्नगात्रः ।

कश्चित् संयामो विदितो वै तवाद्यं समागमे सञ्जयकौरवाणां । यत्रावस्थामीदृशो प्रापितोऽहं कश्चित्त्वया सोऽद्य हतो

दुरात्मा ।

कच्चिलया तस्य सुमन्दबुद्धेर्गोपीवृक्षैर्विशिष्टैश्चैत्रिभिः । सकुण्डलं भानुमदुत्तमाङ्गं कायात्प्रवृत्तं युधि सद्यसाचिन् ।
यत्तन्मया वाणसमर्पितेन ध्यातोऽसि कर्णस्य वधाय वीर । तस्मै त्वया कचिदमोघमद्य ध्यानं कृतं कर्णेनिपातनेन । १११
यद्वर्षपूर्णः स सुयोधनोऽस्मानुदोचते कर्णसमाश्रयेण । कच्चिलया सोऽस्य समाश्रयोऽस्य भयः पराक्रम्य सुयोधनस्य ।
यो ॥ पुरा पण्डितिलानवोचत् सभामध्ये कौरवाणां समवं । सुदुर्भतिः कचिदुपेत्य संख्ये त्वया हतः सूतपुत्री क्षमर्षी ।
यः सूतपुत्रः प्रहसन् दुरात्मा पुराऽवबोधिर्जितो यौवलेन । स्वयं प्रसङ्गानय याज्ञवेनोमपोह कचित् स हतस्त्वयाऽद्य ।
यः शस्त्रधृक्प्रेष्ठतमं श्रियया पितामहं व्याप्तिपदमपेक्षताः । संख्यायमानोऽर्जुनरथः स कच्चिलया हतोऽद्याधिरयिर्गहात्मन् ।
अमर्षजं निक्षतिसमोरणेरितं हृदि क्षितं ज्वलनमिमं सदा मन । हतो मया सोऽद्य समेत्य कर्ण इति भुवन् प्रथमय मेऽद्य
फाल्गुन । ११५

ब्रवीहि मे दुर्लभमेतदद्य कथं त्वया निहतः सूतपुत्रः । अनुध्याये त्वां खततः प्रवीर उच्ये हतोऽसौ भगवानिवेश्वरः ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये पटपटोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तद्वर्षशीलस्य वचो निश्चय्य राज्ञः कुड्मस्त्यातिरयो महात्मा । उवाच दुर्द्धर्मदीनसत्त्वं युधिष्ठिरं जिष्णुर्
नन्तवोर्यः ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ संशप्तकैर्युधमनास्य मेऽद्य वेनापयायो कुड्मैवेत्यु राजन् । आग्नीविषामान् खगमान् प्रमुञ्चन् द्रौणिः पुर
क्षात् सहसाऽभ्यतिष्ठत् ।

दृष्ट्वा रथं मेघरवं मनेव समस्तसेनावरणेऽभ्यतिष्ठत् । तेषामहं पञ्चशतानि हत्वा तया द्रौणिमग्नं पार्थिवाव्य ।
स मः समासाद्य गरेन्द्र यत्तः समाभ्ययात् र्वहमिव द्विषेत् । अक्रापीष रयिनामुज्जिहीषीं महाराज सभ्यां कौरवाणां । ११६
ततो रणे भारत दुष्प्रकथ आचार्यपुत्रः प्रवरः कुण्डलं । मामर्हयामास शितैः प्रपत्कैर्जनाहृतैश्च विप्राग्रिकनैः ।
अष्टागवामष्ट शतानि वाणान् मया प्रयुक्तस्य बहन्ति तस्य । तांस्तेन मुक्कानहमस्य वाणैर्येनाग्रथं वायुरिवाऽभ्यगालं ।
ततोऽपरान् वाणसङ्घान्नेकानाकर्णपूर्णायतविप्रमुक्कान् । ससर्षं शिवास्तबलप्रयत्नैश्च तया प्राद्वि कालमेघः ।
नैवाद्दामं न च सन्द्धानं जानीमहे कतरेणास्त्यतीति । वामेन वा यदि वा दक्षिणेन स द्रोणपुत्रः समरे पथ्यवर्त्तन् ।
तस्याततं मण्डलमेव सद्यः प्रदृश्यते कार्भुकं द्रोणसूतेन । सोऽविध्यन्मा पञ्चभिर्द्रोणपुत्रः शितैः शरैः पञ्चभिर्वायुदेवं । ११७
अहं हि तं त्रिशता वज्रकथैः समाह्वयन्निमित्तमिष्यान्तरेण । क्षणात् श्यावित् समक्षो बभूव समाहितो मद्विष्टयै
प्रपत्कैः ।

स विलस्युधिरं सर्वगावैरथानीकं सूतसूतोऽन्विषेत् । मयाऽभिभूतान् चैनिकानां प्रवर्तानभौ प्रपश्यत्युधिरप्रदिग्धान् ।
ततोऽभिभूतं युधि वीक्ष्य धैर्यं विव्रस्ययोधं द्रुतवाजिनागं । पञ्चाशता रथमुखैः समेत्य कर्णस्तरन् मामुपायात् प्रमायो ।
तान् सूदयित्वाऽहमपास्य कर्णं द्रष्टुं भवन्तं त्वरयाऽभियातः । सर्वे पाञ्चाला क्षुब्धजिह्वेन कर्णहृष्टा गावः केसरिणं ययैव ।
मृग्योरासं व्यात्तमिवाभ्यपद्यन् प्रभद्रकाः कर्णमासाद्य राजन् । रथोऽस्य तान् पञ्चशताजिमप्राप्तादा कर्णः प्राहिषेनामृ
त्युषय । १२०

न चाप्यभूत् क्लान्तमनाः स राजन् यावन्नास्मान् दृष्टवान् सूतपुत्रः । युता तु त्वां तेन दृष्टं समेतमपत्याद्या पूर्णतरं
चतस्र ।

त्रयोदशार्धं वर्षाणि यथाद्भोतो धनञ्जय । न ग्रा निद्रा ममे रात्रौ न चाहनि मुयं कथित् ।

तस्य देवेण सयुक्तः परिदग्धो धनञ्जय । आत्मनो मरणे यातो वाभीनस्य दवर्दिजः ।

तस्यायमममत् कास्त्रिन्तयानस्य मे चिरं । कथं कर्णो मया ब्रह्मो युद्धे धययितुं भवेत् ।

जायस्वग्रन्थं कौन्तेय कर्णमेव सदा द्युहं । पश्यामि तत्र तत्रैव कर्णभृतमिदं जगत् ।

यत्र यत्र हि गच्छामि कर्णाद्भोतो धनञ्जय । तत्र तत्र हि पश्यामि कर्णमेवापातः स्थितः ।

योऽहन्नैनव वीरेण समरेखपलायिना । सहयः सरयः पार्थ जिता जीवन् विमर्शितः ।

को नु मे जीवितेनार्थो राज्येनार्थो भवेत् पुनः । ममैवं विचतस्याह कर्णेनाह्वयोभिना ।

न प्राप्तपूर्व्यं यद्भोभात रुपाद्विष्णाच संयुगे । तन्नाप्तमद्य मे युद्धे सूतपुत्रान्नहारयात् ।

स त्वा इच्छामि कौन्तेय यथाऽहं कुशलं तया । तन्ममाचक्षुः कास्त्रिन्तयया कर्णो हतस्तया ।

शक्रतुल्यबलो युद्धे यमतुल्यः पराक्रमे । रामतुल्यसयाऽस्त्रेण च कथं नै निरुद्धितः ।

महारथः समाख्यातः सर्वयुद्धविभारदः । धनुर्धराणां प्रवरः सर्वपापैकपूरकः ।

पूजितो धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विशास्यते । त्वदर्थमेव राधेयः स कथं निहतस्तया ।

धार्तराष्ट्रो हि योधिषु सर्वेभ्येव सदाऽर्जुनः । तव मृत्युं रणे कर्णं मर्यते पुत्रपर्यभ ।

स तया पुष्टयात्र कथं युद्धे निरुद्धितः । तन्ममाचक्षुः कौन्तेय यथा कर्णो हतस्तया ।

युधामानस्य च शिरः पश्यातां मुहुरं हतं । तया पुष्टपशार्दूलं ब्रह्मेनेव यथा क्रोः ।

यः पर्युधावीत् प्रदिग्धो दिशश्च त्वां सूतपुत्रः समरे परोसन् । दिक्षुः कर्णः समरे हस्तिपट्कं यः स शीदानीं कदपवैः

सुतो द्यौः ।

तया रणे निहतः सूतपुत्रः कश्चित्कृते भूमितले दुरात्मा । प्रियस्य मे परमो वै हतोऽयं तया रणे सूतपुत्रं निहत्य ।

यः स्वर्गतः पर्यपतत्स्वर्गं सदाऽर्चितो गर्जितः सूतपुत्रः । स शूरमात्री समरे समेत्य कश्चित्तया निहतः संयुगेऽसौ ।

रौक्मं वर हस्तिगवांसयुक्तं रथं प्रदिक्षुर्धुः परेभ्यस्त्वदर्थं । सदा रणे स्थंहेते यः स पापः कश्चित्तया निहतस्तया युद्धे ।

योऽसौ सदा शूरमर्देन मत्तो विकल्पते संसदि कौरवाणां । प्रियोऽयं तस्य सुधाधनस्य कश्चित् स पापो निहतस्तयाऽहं ।

कश्चित् समागत्य धनुः प्रयुक्तैस्तथैवितैर्लक्षिताङ्गैर्विहङ्गैः । श्वेतैः पापः सुविभिन्नाग्रः कश्चिद्भूयो धार्तराष्ट्रस्य बाह्वः ।

योऽसौ सदा ह्याघते राजमंथं दुर्ध्याधनं हर्षयन् दर्पपूर्णः । श्वद्वन्द्वान्ना फाल्गुनयेति मोहात् कश्चिद्वचस्तस्य न वै तया तत् ।

नाहं पादौ धावयिष्ये कदाचिद्यावत् स्थितः पार्थ इत्युच्यते युद्धे । अतं तथैतत् सन्वेदा शक्रस्य नो कश्चित्तया निहतः

योऽहं कर्णः ।

योऽसौ कृष्णामवबोदुष्टमुद्भिः कर्णः सभायां कुस्वीरमर्थो किं पाण्डवांस्त्वं न जहासि कृष्णे सुदुर्जलान् पातितान् हीन

सत्त्वान् ।

योऽसौ कर्णः प्रत्यगानाचर्यते नाहं हत्वा सह कृष्णेन पार्थ । इहापयातेति स पापमुद्भिः कश्चित्कृते शरभंभिन्नाग्रः ।

कश्चित् संगमो विदितो वै तवायं समागमे सृञ्जयकौरवाणां । यत्रावस्थामोद्भूयो आप्नितोऽहं कश्चित्तया योऽहं हतो

दुरात्मा ।

कचिल्लया तस्य सुमन्दबुद्धौ गण्डोवमृतेर्विशिष्टैर्जलजिह्वैः । सकुण्डलं भानुमदुत्तमाङ्गं कायात्मकं युधि सद्यसाचिन् ।
यत्तन्मया बाणसमर्पितं ध्यातोऽसि कर्णं वधाय वीर । तन्मे लया कश्चिदमोचमद्य ध्यानं कृतं कर्णेनिपातनेन । ११५
यद्दर्पपूर्णः स सुयोधनोऽस्मानुदीचते कर्णसमाश्रयेण । कचिल्लया सोऽद्य ममाश्रयोऽस्य भयः पराक्रम्य सुयोधनस्य ।
यो नः पुरा पण्डितिलानवाचत् सभामध्ये कौरवाणां समवं । सुदुर्धृतिः कचिदुपेत्य संखे तया हतः सुतपुत्रो ह्यमर्याः ।
यः सुतपुत्रः प्रहसन् दुरात्मा पुराऽजवोचिर्जितां शैवलेन । स्वयं प्रसन्नानय याज्ञसेनोमपोह कचित् स हतस्त्वयाऽद्य ।
यः शस्त्रप्रकृतेष्टतमं पृथिव्यां पितामहं व्याचिपदत्यं चताः । संख्यायममोऽर्जुनयः स कचिल्लया हतोऽद्याधिरयिर्महात्मन् ।
अमर्यज निष्ठतिषमीरणे रितं वदि स्थितं ज्वलनमिमं सदा मम । हतो मया सोऽद्य समेत्य कर्ण इति युवन् प्रथमप मेऽद्य
फाल्गुन । ११६

ब्रवीहि मे दुर्हभमेतदद्य कथं तया निहतः सुतपुत्रः । अनुथाये तां सततं प्रवीर दृचे हतोऽसौ भगवानिन्द्रे ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तदूर्ध्वशैलस्य वचो निशम्य राज्ञः कुट्टस्थानिरयो महात्मा । उवाच दुर्द्धर्मदीनसवं युधिष्ठिरं जिष्णुर
नन्तवीर्यः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ संश्रमकैर्धुंध्यमानस्य मेऽद्य सेनायथायो कुक्षैर्न्यपु राजन् । आग्नीविषाभान् खगमान् प्रमुञ्चन् त्रैणिः पुर
स्तात् महसाऽभ्यतिष्ठत् ।
दृष्ट्वा रथं मेघरवं ममैव समस्तसेनावरणेऽभ्यतिष्ठत् । तेषामहं पञ्चशतानि हत्वा तया त्रैणिमगमं पार्थिवाय ।
स मं समावाच नरेन्द्र यत्तः समाभ्ययात् विंशतिवद्विप्रेन्द्रः । अकार्षीं च रयिनामुज्ज्वीहोषां महाराजश्चतानां कौरवाणां । ११७
ततो रणे भारत दुष्प्रकम्प आचार्यपुत्रः प्रवरः कुरूणां । मामर्हयामास शितैः शपत्कैर्जनाहं नैव विप्राग्रिकन्यैः ।
अष्टागवामष्ट शतानि बाणान् मया प्रयुज्ज्य वदन्ति तस्य । तं स्त्रीन मुक्तानहमस्य वाणैर्येनाश्रये बाधुरिवाऽभ्यजात् ।
ततोऽपरान् बाणसङ्घानेकानाकर्षपूर्णायतविप्रमुक्तान् । ससर्वं शिवास्त्रलवप्रयत्नैस्तया मया प्रादुषि कालमेघः ।
नैवाददाम न च सन्द्धानं जानीमहे कतरेणास्यतीति । वामेन वा यदि वा दक्षिणेन स त्रेणुपुत्रः समरे पर्यवर्तन् ।
तस्याततं मण्डलमेव सव्यं प्रदृश्यते कार्मुकं त्रेणुसूत्रोः । सोऽविध्यन्मा पञ्चभिर्त्रैणुपुत्रः शितैः शरैः पञ्चभिर्बाणसुदेवं । ११८
अहं हि तं त्रिशता वज्रकलैः समाह्वयिस्मिपयस्त्रानरेण । तणात् श्रावित् समरूपो बभूव समाहितो मद्विष्टटैः
श्वपत्कैः ।

स विवरनुधिरं सर्वगात्रैरयानोक्तं सुतस्त्रनोर्विवेज । मयाऽभिभूतान् सेनिकानां प्रवृक्षानसौ प्रपश्यन्नुधिरप्रदिग्धान् ।
ततोऽभिभूतं युधि वीक्ष्य सैन्यं विवस्त्रयोधं द्रुतवाजिनागं । पञ्चाशता रथमुखैः समेत्य कर्णस्वरन् भानुपायात् प्रमायो ।
तान् सुदक्षिलाऽहमपास्य कर्णं द्रष्टुं भवन्तं नरयाऽभियातः । सर्वे पाशाला क्षुब्धजिह्वैश्च कर्णादृष्ट्वा गावः केशरिणं ययैव ।
स्योदाराश्वं व्यात्तमिनाभ्यपचन् प्रमद्रेकाः कर्णेमावाच राजन् । रथोऽस्य तान् पञ्चशतान्निमग्रांस्तदा कर्णः प्राद्विष्टोऽन्य
त्युपच । ११९

न चायभूत् क्लान्तमनाः स राजन् यावन्नास्मान् दृष्टवान् सुतपुत्रः । शुभा तु तां तेन दृष्टे समेतमस्यत्याचा पुनर्नरं
चतस्र ।

मन्ये कालमपयानस्य राजन् क्रूरात्कर्षात्तेऽहमचिन्त्यकथं न । मया कर्षसास्त्रमिदं पुरस्ताद्युद्धे दृष्टं पाण्डव चित्ररथं ।
 न ह्याद्यान्यो विघते सञ्जयानां महारथं योऽद्य सहेत कर्ष । शैवेनो मे मात्स्यकियकरघो एष्टद्युधयापि तथैव राजन् ।
 युधामन्युयोत्तमोऽजाय शूरो पृष्ठतो मां रचतां राजपुत्रो । रथप्रवीरेण मद्भानुभाव दिपक्षेनैव वर्जिता दुष्टरेण ।
 समेत्याच स्रुतपुच्छेण संख्ये दृष्टेण वज्रोव नरेन्द्रमुख्य । योऽस्मान्महं भारत स्रुतपुच्छमग्निन् संघामे यदि वै दृश्यतेऽद्य । ११८
 आयाहि पश्चाद्य युयुत्समानं मां स्रुतपुच्छश्च रणे जयाय । महर्षभस्येव मुखं प्रपन्नाः प्रभद्रकाः कर्षमभिद्रवन्ति ।
 बह्ना हता भारत राजपुत्राः स्वर्गाद्य लोकाय रणे निमग्नाः । कर्षे न चेदद्य निहन्मि राजन् घमात्स्व युधतानं
 प्रसङ्ग ।

प्रतिश्रुत्याऽकुर्वता वै गतिर्या कष्टा याता तमहं राजसिंह । आमन्त्रये त्वां ब्रूहि जयं रणे मे पुरा भीमं धार्मराष्ट्रा धमन्ते ।
 भैतिं हनिष्यामि नरेन्द्रसिंह सैन्यमनथा व्रजगणांश्च सर्वान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्षपर्वाणि अर्जुनप्रतिज्ञायां सप्तपटोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा कर्षे कल्यमुदारवीर्यं क्रुद्धः पार्यः फाल्गुनस्यामितैः । धनञ्जयं वाक्यमुवाच चेदं युधिष्ठिरः
 कर्षंश्चरामिततः । ११९

विप्रद्रुतातात चमूस्त्वदीया तिरस्कृता चाद्य यथा न क्षाधु । भीतो भीमं त्यज्य चायास्तया त्वं यन्नाशकः कर्षमयो
 निहन्तु ।

क्षेयस्तया पार्य कृतः श्रयाया गर्भं समाविश्य यथा न क्षाधु । त्यक्त्वा रणे यदुपायः स भीमं यन्नाशकः स्रुतपुत्रं
 निहन्तु ।

यत्तदाकथं दैतवने तयोक्तं कर्षे हन्ताऽस्येकरथेण सत्यं । त्यक्त्वा तदै कथमवापयातः कर्षाद्धोतो भीमसेनं विहाय ।
 इदं यदि दैतवनेऽप्यचरः कर्षे योद्धुं न प्रशस्ते नृपति । वयन्तः प्राज्ञकालश्च सर्वे छत्यान्युपैष्याम तथैव पार्थ ।

मयि प्रतिश्रुत्य बर्धं हि तस्य न वै कृतं तच्च तथैव वीर । आनीय नः शत्रुमथं स कक्षात् समुन्विष्य स्थाण्डिले प्रत्य
 पिष्टाः । १२०

अथाग्निं वयमर्जुन त्वयि यियासवो बद्ध कस्याणमिष्ट । तस्यः सर्वं विफलं राजपुत्र फलार्थिनामफल दयातिमुष्यः ।
 प्रच्छादितं वडिशमिवामिषेण चच्छादितं गरलमिवाग्नेनेन । अनर्थकं मे दर्शितवानसि त्वं राज्यार्थिनो राज्यरूपं
 विनाशं ।

अयोद्वेगो हि समाः सदा वयं लामन्वजीविष्य धनञ्जयाश्रया । काले वर्षं देवमिश्रोऽवीजं तत्रः सर्वान्नरके नैव न्यमज्जः ।
 भक्तपृथ्यावागुवाचान्तरोचे सप्ताहजाते त्वयि मन्दबुद्धौ । जातः पुत्रो वासवविक्रमोऽयं सर्वान् शूरान् प्राचवान् ज्ञेय
 नोति ।

अयं जेता खाण्डवे देवसंघान् सर्वाणि भूतान्यपि चोत्तमैजाः । अयं जेता मद्रकलिङ्गकेकयानयं कुरूराजमध्ये
 निहन्ता । १२१

अस्मात् परो नो भविता धनुर्धरो नैनं भूतं किञ्चन जातु जेता । दण्डश्चयं सर्वभूतानि कुर्व्यादग्ने वयो सर्वभूतान् विधः ।
 फाल्गवा प्रशादस्य अवेन वायोः श्वैर्येण मेरोः समया श्रुतिव्याः । सूर्यस्य भाषा धनदस्य सत्प्राः शैर्येण प्रकल्य वलेनविष्णोः ।

तस्यै महात्मा तव कुन्ति पुत्रो जातो दितेर्बिष्णुरिवारिहन्ता । खेपां जयाय दिषतां वधाय ख्यातोऽमितौजाः कुल
तनुकर्त्ता ।

इत्यन्तरीधे शतशृङ्गमूर्द्ध्नि तपस्विनां शृङ्खलां वागवाच । एवविधं तच्च नामूचया च देवापि नूनमनृतं वदन्ति ।
तया परेषामपि सत्तमानां श्रुत्वा गिरः पूजयतां यदा त्वां । न सचतिं प्रैमि सुयोधनस्य न त्वां जानाम्याधिरथेभ्यर्त्ता । १११
तद्वा कृतं वाहमकूजनाथं शुभममास्याय कपिध्वजनां । खड्गं गृह्णीता हेमपट्टावहनं धनुश्छेदं गाण्डिवं तालमानं ।
स केशवेनोद्धमानः कथं त्वं कर्णोद्गीतो व्यपयातोऽसि पार्थ । धनुस्य तत् केशवाय प्रयच्छ यन्ता भविष्यस्व रणे केशवस्य ।
तदाऽहनिष्यत् केशवः कर्णमुपं मरुतपतिर्वृन्मिवाचनवज्रः । राधियमेतं यदि नाथ ब्रह्मरन्तमुपं प्रतिधावनाय ।
प्रयच्छान्यस्मै गाण्डिवमेतदद्य तत्तो योऽस्त्रैरभ्यधिको नरेन्द्रः । अस्माच्चैवं पुत्रदारैर्बिहीनान् सुखाद्गुणवाच्यमाशाच भूयः ।
द्रष्टा लोकः पतितानप्यगाधे पार्ष्णिष्ठे नरके पाण्डवेय । मार्त्तुपतिव्यः पद्मे त्वं सुकृते न वा गर्भेऽयमभिव्यः प्रयायाः । ११२
तत्ते श्रेयो राजपुत्राभिव्यज्ज चेत् संप्रामादपयानं दुरात्मन् । धिग्याण्डोर्वं धिक् च ते बाहुवोर्यमसंख्येयान् वाणगणांश्च
षिक्ते ।

धिक्ते केतुं केशरिणः सुतस्य कृशानुदन्तस्य रयश्च धिक्ते ते ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्य्यणि युधिष्ठिरवाक्ये अष्टपटोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरैवमुक्तः कौन्तेयः श्रुत्वाह नः । अक्षिं जपाह संकुटो जिघांसुर्भरतपथं ।

तस्य कोपं समुदीक्ष्य चित्तजः केशवस्तदा । उवाच किमिदं पार्थ गृह्यतेः खड्ग इत्युत ।

न हि परश्यामि योद्धव्यं तथा किञ्चिद्बलञ्चय । ते यस्मा धातुराज्ञा हि भीमसेनेन धीमता । ११३

अपयातोऽसि कौन्तेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि । स राजा भवता दृष्टः कुशलो च युधिष्ठिरः ।

स दृष्ट्वा नृपबार्दूलं बार्दूलसमविक्रमं । हर्षकाले च संप्राप्तिं किमिदं मोहकारितं ।

न तं परश्यामि कौन्तेय घने यथेा भविष्यति । प्रहर्तुमिच्छसे कस्मात् किं वा ते चित्तविभ्रमः ।

कस्माद्भवान् मशखड्गं परिगृह्णाति सलरः । तत्त्वां पृच्छामि कौन्तेय किमिदन्ते षिकीर्षितं ।

परान्धपि यत् कुहुः खड्गमद्भुतविक्रमः । एवमुक्तस्य कृष्णेन प्रेक्षमाणो युधिष्ठिरं । ११४

अर्जुनः प्राह गोविन्दं कुहुः सपं द्रव्यसन् । अन्यस्मै देहि गाण्डोवमिति मां योऽभिषादयेत् ।

मिन्धाम्यह तस्य शिर इत्युपांशुव्रतं मम । तदुक्तं मम बानेन राज्ञाऽमितपराक्रमः ।

समर्थं तव गोविन्द ॥ गत्तुं मिहोत्सहं । तस्मादेनं वधिष्यामि राजानं धर्मभीरुकं ।

प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हलेनं नरसत्तमं । एतदर्थं मया खड्गो गृह्यते यदुनन्दन ।

सोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्वस्यानृष्णतां गतः । विशोको विज्वरस्यापि भविष्यामि जगद्गन । ११५

किं वा त्वं मन्यसे प्राप्तमस्मिन् काश्च उपस्थिते । तमस्य जगतस्तात केय सर्वं गतागतं ।

तत्तया प्रकरिष्यामि यथा मां वक्ष्यते भवान् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धिग्धिगित्वेव गोविन्दः पार्थमुक्त्वाऽब्रवीत्युनः ।

॥ कृष्ण उवाच ॥ इदानीं पार्थ जानामि न दृष्ट्वा, सेवितास्त्वया । कामेन पुण्ययात्र संरंभं पद्मवन्मनः ।

न हि धर्मविभागश्चः कुर्यादेवं धनञ्जय । तथा त्वं पाण्डवाद्येह धर्मभीरुरपण्डितः ।

१४९

इकार्याणां क्रियाणाञ्च संयोगं यः करोति वै । कार्याणामक्रियाणाञ्च स पार्थ पुष्टपाधमः ।

अनुसृत्य तु यं धर्मं कवयः समुपस्थिताः । समाचक्षितरविदं न तेषां वेत्ति नित्यम् ।

अनिश्चयज्ञो हि नरः कार्याकार्यविनिश्चये । अवज्ञो मुद्घोतं पार्थ यथा त्वं मूढ एव तु ।

॥ हि कार्यमकार्यं वा सुखं ज्ञातुं कथञ्चन । अनेन ज्ञायते सर्वं तच्च त्वं नावबुध्यसे ।

अविज्ञानाद्भवान् यच्च धर्मं रक्षति धर्मवित् । प्राणिनां त्वं बधं पार्थ धार्मिको नावबुध्यसे ।

१५०

प्राणिनामवधसात सर्वज्यायान्नतो मम । अनृतं वा वदेदार्चनं तु हिंसात् कथञ्चन ।

स कथं भ्रातरं ज्यैष्ठं राजानं धर्मकोविदं । हन्याद्भवाच्चरयेष्टं प्राकृतोऽन्यः पुमानिव ।

अपुथ्यमानस्य बधस्तथा शबोस्य मानदः । पराङ्मुखस्य द्रवतः शरणञ्चापि गच्छतः ।

ऊताञ्जलेः प्रपन्नस्य प्रमत्तस्य तथैव च । न यथः पूज्यते सङ्गिस्तच्च सर्वं गुरौ तव ।

तथा चैव व्रतं पार्थ बालेनेव कृतं पुरा । तस्मादधर्मसंयुक्तं मौख्यात् कर्षं व्यवस्यसि ।

१५१

स गुहं पार्थ कस्मात्सं हनुकामोऽभिधावसि । प्रथमप्रार्थ्य धर्माणां गतिं स्वर्गां दुरत्ययां ।

रदं धर्मरहस्यञ्च तव वक्ष्यामि पाण्डव । यदूयात्तच्च भीष्मो हि पाण्डवो वा सुधिष्ठिरः ।

विदुरो वा तया चत्ता कुन्ती वाऽपि यत्रस्थितो । तस्मै वक्ष्यामि तत्त्वेन निर्बोधैर्धनञ्जय ।

सत्यस्य वदित्वा बाधुर्न सत्याद्विद्यते परं । तन्नेनैव सुदुर्ज्ञेयं पश्य सत्यमनुष्ठितं ।

सत्यमेव तु वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् । यचानृतं भवेत् सत्यं सत्यज्ञायनृतं भवेत् ।

१५२

विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थं ज्ञानुर्न वदेत् पञ्चानुतान्याङ्गरपातकानि ।

तादृशं मन्यते बालो यस्य सत्यमनुष्ठितं । सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ।

किमाद्यर्थं कृतप्रश्नः पुष्ट्योऽपि सुदारुणः । सुमहत्प्राप्नुयात् पुष्टं बलाकोऽन्धश्चादिव ।

किमाद्यर्थं पुनर्मूढोऽधर्मकामो ह्यपण्डितः । सुमहत्प्राप्नुयात्पापमापगास्त्रिव कौशिकः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ आचक्ष्य भगवन्नेतदप्या विन्दाम्यहं तथा । बलाकस्यानुसमन्त्रं नदीनां कौशिकस्य च ।

१५३

॥ शासुदेव उवाच ॥ पुरा व्याधोऽभवत् कथिहनाको नाम भारत । याचार्यं पुनर्दारुणस्य मृगान् हन्ति ॥ कामतः ।

दृष्ट्वा च मातापितरौ विभर्त्सेन्याश्च संश्रितान् । स्वधर्मजिरीनो नित्यं सत्यवागनसूयकः ।

स कदाचिद्गुणं लिप्सुर्नाभविन्दन् मृगं कश्चित् । अपः पिवन्तं ददृशे श्यापर्दं घाणचतुर्म् ।

अदृष्टपूर्वमपि तत् सर्वं तेन हतं तदा । अन्धे हते ततो ब्रूयः पुष्पवर्धं पपात च ।

अपरो गोतवादिर्नैर्नादितश्च मनोरमं । विमानमागमत् स्वमाग्न्यग्न्याधविनीपया ।

१५४

तद्भूतं सर्वभूतानामभावाच्च किञ्चाभून् । तपस्तप्ता वरं प्राप्तं हतसर्वं स्वयभूवा ।

तद्भूता सर्वभूतानामभावाद्यतनित्यम् । ततो बलाकः स्वरगादेवं धर्मः सुदुर्मिदः ।

नैःकिमेऽन्धवदिस्यस्यो ना बह्वश्रुतः । नदीनां सर्वमेव पादाददूरात् स क्लिप्तवधत् ।

सर्वं मया पदा बाष्पमिति तस्मांभवद्वनं । कायवादीति पिब्यातः स तदाषोद्धमश्चय ।

अथ दक्षुभयात् केचित्तदा तदनमाविशन् । तत्रापि दक्षव. कुङ्कास्तानमार्गन्त यजत ।

अथ कौशिकमभेत्य प्राज्ञसो सत्यवादिनं । कतमेन पथा याता भगवन् वद्वो जनाः ।

• सत्येन प्रष्टुः प्रवृत्तिरिति तान् वेत्य श्रव न. । स प्रष्टुः कौशिकः सत्यं वचनं तानुवाच ह ।

वज्रवृक्षततागुल्यमेतदनमुपाश्रिता । इति तान् स्थापयामास तेभ्यस्तत्त्वं स कौशिकः ।

ततस्तो तान् समासाद्य कूरा जगुरिति श्रुतिः । तेनाधर्मेण महता वामदुश्कृतेन कौशिकः ।

गतः स कष्टं नरकं सुखधर्मैव्यकोविदः । यथा चान्पश्रुतो मूढो धर्माणामविभागवित् ।

वृद्धानप्रष्टुा सन्देहं महत् यममितीहति । तत्र ते लक्षणोद्देशः कथितेवं भवित्यति ।

दुष्करं परमं दानं तर्कणानुवचसति । अनेहैवं इति श्लोके वदन्ति वद्वो जनाः ।

तत्ते न प्रत्यक्षयामि न च सर्वे विधोयते । प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं ।

यस्याद्विधिसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः । अविधिसंयुक्तं धर्मप्रवचनं कृतं ।

धारणाद्वैकर्मित्याज्जुह्वं धारयते प्रजः । यस्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।

ये न्ययिन जिहीवन्तो धर्ममिच्छन्ति कर्हिचित् । अकृजनेन मोक्षो वा नामुक्ते कथञ्चन ।

अवश्यं कृतये वा शब्देरकृजकृतः । त्रैयस्तानूतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितं ।

यः काव्येभ्यो व्रते एवा कर्मणा नोपरादयेत् । न तत् फलमवाप्नोति स्वमाप्नोतीति श्रुतिः ।

प्राणात्यये विवाहे वा सर्वज्ञातिषधात्यये । कर्मण्यभिप्रवृत्ते वा न च श्रेयं मृषा भवेत् ।

अधर्मं नात्र पश्यन्ति धर्मतत्त्वार्थदर्शनः । यः स्तेनः सह समन्वान् मुच्यते शपथैरपि ।

त्रैयस्तानूतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितं । न च तेभ्यो धर्मं दधे शक्ये सति कथञ्चन ।

यापेभ्योऽपि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् । तस्माद्द्वैधार्थमनन्तमुक्ता नानृतभाष्यवेत् ।

एव ते लक्षणोद्देशो मया दिष्टो यथाविधि । यथाधर्मं यथानुद्धि मयाऽथ वे हितार्थिना ।

एतत् श्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि वक्ष्यो युधिष्ठिरः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महामतिः । हितञ्चैव यथाऽस्माकं तथैतदचनं तव ।

भवान् माद्वयमोऽस्माकं तथा पितृवमोऽपि च । गतिस परमा कृष्ण तमेव च परायणं ।

॥ हि ते विपु लोकेषु विद्यतेऽविदिते कश्चित् । तस्माद्भवान् परं धर्मं वेद सर्वं यथातथं ।

अवयं पाण्डवं मन्ये धर्मराज युधिष्ठिरं । अस्मिन्सु मम सङ्कल्पे ब्रूहि किञ्चिदनुग्रहं ।

इदं वापरमैव प्रष्टुं हृत्स्थ विवक्षितं ।

जानामि दाशर्हं मम व्रतं ल यो मां ब्रूयात् कथं मानुषेयु । अन्यस्यैवं लं गण्डिवं देहि पार्थ ततोऽस्त्रैर्वा वीर्यतो वा वि

प्रिष्टः ।

हन्यामहं केशव तं प्रसद्य भीमो हन्यान्नुवरकेति चोक्तः । तस्यै राजा श्रेष्ठवाक्च समर्थं धनुर्द्वितीयसकृत् वृष्णिवीर ।

तं हन्यासेत् केशव जीवकोको स्थाता नार्हं कालमव्ययमात्रं । आत्मा नूनं ज्ञेयसा चापि मुक्तो बधे राज्ञो भयवोर्वा विचेताः ।

यथा प्रतिज्ञा मम लोकबुद्धौ भवेत्सत्या धर्मभूता वरिष्ठ । यथा ज्ञेयत् पाण्डवोऽहञ्च कृष्ण तथा मुद्धिं दातुमर्हसि तं ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ राजा आन्तो विवतो दुःखितय कर्णेन संख्ये निमित्तेर्भाषणद्वैः । ययानिधं सूतपुत्रेण धीरश्रीभृशं तद्वि
तो युध्यमानः ।

अतस्त्वनेतेन श्रेयमुक्तो दुःखावित्तेनेदमयुक्तरूपं । आक्रोषितो ह्येष यदि स संख्ये कर्षे निहत्यादिति चाप्रवीणः ॥ ११० ॥
जानाति तं पाण्डव एष चापि पार्थ लोके कर्षेमसद्व्यमन्यैः । अतस्त्वमुक्तो भूयस्त्वनेन राजा मम परंपराणि पार्थ,
नियोद्युक्ते सततश्चाप्रसङ्गे कर्षे द्यूतं ह्यथ रथे निबद्धं । तस्मिन् हते कुरवो निष्किंताः स्युरेवं बुद्धिः पार्थिवे धर्मपुत्रे ।
ततो बधं मार्हति धर्मपुत्रस्तथा प्रतिज्ञाऽर्जुन पाशनीया । जीवन्मयं येन मृतो भवेद्भिः तन्मे निवेदिष्व तवानुहं ।
यदा मानं लभते मानमार्हस्तदा स वै जीवति जीवलोके । यदाऽवमानं लभते महान्तं तदा जीवन्मृत इत्यु
च्यते सः ।

संमानितः पार्थिवोऽयं सदैव त्वया च भीमेन तथा यमाभ्यां । उद्वैद्य लोके पुरुषैश्च शूरेस्त्वस्यापमानं कलया प्रमुक्तः ॥ १११ ॥
त्वमित्यत्र भवन्तं हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिर । त्वमित्युक्तो हि निहता गुरुर्भवति भारत ।
एवमाचरं क्रौन्तेय धर्मराजे युधिष्ठिर । अधर्मयुक्तं संयोगं कुरुभ्येनं कुरुहह ।
अथर्थाङ्गिरसी क्षेयाश्रुतीनामुत्तमा श्रुतिः । अविचार्यैव कार्थेया श्रेयस्त्वानैवरेः सदा ।
अवनेन वधः प्रोक्तो यदुहस्त्वमिति प्रभुः । तद्ब्रूहि त्वं यन्मयोक्तं धर्मराजस्य धर्मवित् ।

बधं श्रयं पाण्डव धर्मराजस्ततो युक्तं वेक्ष्यते चैवभेषः । ततोऽस्य पादावभिवाद्य पद्यान् वनं ब्रूयाः श्रान्तवधिला
च पार्थ ।

भ्राता प्राज्ञस्तव कोपं न जातु कुर्याद्राजा धर्ममवेक्ष्य चापि । मुक्तोऽनुताड्यादवधाद्य पार्थयुधः कर्षं त्वं जहि सूतपुत्रं ।
इति श्रीमहाभारते कर्षपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे जनसप्तोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्तस्तु जनाङ्गेन पार्थः प्रवक्ष्यामि सुहृदचक्षत् । ततोऽमरीदङ्गुनो धर्मराजमनुक्तपुष्पं पश्यं
प्रसङ्गः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ मा ॥ राजन् व्याहर व्याहरस्व यस्मिंश्चे क्रोशमात्रे रणादौ । भीमस्तु मानसंति गर्हणाय यो युध्यते
सर्वलोकाप्रवीरैः ।

काले हि शत्रून् परिपोष्य धंख्ये हन्ता च शूरान् शयिबीपतीक्ष्णान् । रथप्रधानोत्तमनागमुखान् सादिप्रवेक्षानमि
तोऽयं वीरान् ।

यः कुञ्चराणामधिकं सहस्रं हन्ता नन्दस्तुमुलं सिंहनादं । कामोजानामयुतं पार्थनीयान् स्वयान् विंश विनिहत्येव चाजौ ॥ ११२ ॥
युधुम्करं कर्षं करोति वीरः कर्षुं यया नार्हसि त्वं कदाचित् । रयादवयुयं गदां परामर्धस्तथा निहत्याश्वरथ
दिपाशेभ्यः ।

वरासिना वाजिरयायकुञ्चरांस्तथा रयाङ्गैर्धनुषाऽदहत्यरान् । प्रगृह्य पद्भ्यामदितान् निक्षन्ति पुनस्तु दोन्वा प्रतमस्यु
विरमः ।

महाबलः पश्यवशान्तकोपमः प्रसङ्गं श्रुत्वा दिपतामनोकिर्णः । स भीमसेनोऽर्हति गर्हणं मे न त्वेतिथं रक्ष्यमे यः सुहृद्भिः ।
महारथायामवरान् रथांश्च परातिमुष्यानपि च प्रमथ्य । सको भीमो धार्तराष्ट्रेषु मय्यः स मामुपास्य भूमिरिन्दमोऽर्हति ।

कलिङ्गवद्वाङ्मनिषादमागधान् सदा मदाक्षीखवलाहकोपमान् । निहन्ति यः शत्रुगणानेकान् स मामुयात्तुमरिन्द
मोऽर्हति ।

१२४

स युक्तास्त्राय यथं हि काले धनुर्विधुन्वन् शरपूर्णमुष्टिः । सज्यसौ शरवर्षाणि वीरो महाहवे मेघ इवानुधाराः ।
शतान्यष्टौ वारणानामवयं विशातितैः कुम्भकराग्रहसैः । भीमेनासौ निहन्तान्यत्र वासैः स मां कूर् वक्तुमर्हत्यरिभिः ।
वसन्तु वाचि द्विजवक्त्रमानो चाक्षे बुधा वाज्रबलं वदन्ति । त्वं वाम्बलो भारत निधुरय त्वमेव मां वेत्य ययावलोऽहं ।
यत्ने हि नित्यं तव कर्तुमिष्टं दारैः सुतैर्भवितात्मना च । एवं यस्यां वाम्बिश्वेन हंसि तप्तः सुऽन वऽविश
किञ्चित् ।

मा माऽवमंस्त्रा द्रौपदीतत्पुत्रंश्चो महारथान् प्रतिहन्ति त्वदर्थं । तेनाविग्रहो भारत निधुरोऽसि तप्तः सुखं नाभिजानामि
किञ्चित् ।

१२५

प्रेक्तः स्वयं सत्यवन्नेन मृत्युस्तव प्रियार्थं नरदेव युद्धे । वीरः शिखण्डो द्रौपदोऽसौ महात्मा मयाऽभिगुप्तेन हतय तेन ।
न चाभिनन्दामि तवाधिराज्यं यतस्त्वमस्त्वहिताय वक्तुः । स्वयं कृत्वा पापमनार्थं बहुमस्माभिस्तैः तर्कुमिच्छस्यतींस्तं ।
अनेपु दोषा बहवो विधर्माः श्रुतास्तस्या सहदेवोऽप्रवीचान् । तानैपि त्वं त्यक्तुमशुभं युष्टं स्तेन सा सर्वं निरयं प्रपन्नाः ।
सुखं ततो नाभिजानोमि किञ्चिद्यतस्त्वमर्हद्विदुः सम्प्रमत्तः । स्वयं कृत्वा व्यसनं पाण्डव तमस्मांकीप्राः आवयस्यत्र वाचः ।
श्रेतोऽस्माभिर्निहता शत्रुकेना द्वित्रैर्गौत्रैर्भूमितले नदन्तो । तया हि तत् कर्म कृतं नृशंसं यस्माद्दोषः कौरवाणां वधय । १२६
हता उदोच्या निहताः प्रतोच्या नष्टाः प्राच्या दक्षिणत्या विग्रस्ताः । कृतं कर्माप्रतिफलं महाह्वितोऽगं धौघैरस्मदोपैय
युद्धे ।

त्वं देविता तत्कृतं राव्यनाशस्तत्सर्वं नो व्यसनं नरेन्द्र । माऽस्मान् क्रूरैर्वाक्प्रतोदैस्तु त्वं भूयो राजन् कोपयेस्त्वन्पभाग्यः ।
॥ भक्षय उवाच ॥ एता वाचः पक्ष्याः स्युस्त्राक्षी खिरप्रज्ञः श्रावयित्वा तु कृत्वाः । बभूवौ विमना धर्मनोरः कृत्वा प्राज्ञः
पातकं किञ्चिदेवं ।

तदाऽनुतेपे सुरराजपुत्रो विनियुषंश्चासिमयोदवर्कः । तमाह कृष्णः किमिदं पुनर्भवान् विक्लेशमाकाशनिभं करोत्यसि ।
प्रवीहि मां त्वं पुनश्चरं वचसया प्रवक्ष्याम्यहमर्थसिद्धये । इत्येवमुक्तः पुष्टपोत्तमेन सुदुःखितः केशवमन्त्रेणोऽप्रगीतुः । १२७
अहं हनित्ये खरपीरमेव प्रवक्ष्यामिनाहितमाचरं वै । निशम्य तत्पार्थवचोऽप्रबोधिदं धनञ्जय धर्माधत्तां वरिष्ठः ।
राजानमेवं त्वमितीदमुक्ता किं कथं तं प्राविशः पार्थ घोरं । लब्ध्वात्मानं हन्तुमिच्छस्यरिभिर्न नदं सद्भिः सेवितं वै किरीटिन् ।
धर्मात्मानं भ्रातरं ज्येष्ठमद्य खड्गेन चैनं यदि हन्या नृवीर । धर्माद्भोतल्लोक्यं नाम ते म्यात् किञ्चोत्तरं वाकरियस्त्वमेव ।
स्त्रोऽधर्मो दुर्बलदयापि पार्थ विप्रतोऽस्मैः प्रोच्यमानं निबोध । हलात्मानमात्माना प्राप्नुयास्त्वं वधाद्वातुर्नरकं चाऽतिघोरं ।
प्रबोहि वा चाद्य गुणनिहात्मनसाया हतात्मा भविताऽसि पार्थ । तथाऽहं कल्पेत्पथिनस्य तदेषा धनञ्जयः प्राह धनुर्वि
नान्य ।

१२८

युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं शृङ्खल राजचिति शकस्त्रुः । न मादृशोऽन्यो नरदेव विद्यते धनुर्धरो देवस्यते पिनाकिनं ।
अहं हि तेनानुमतो महात्मा क्षणेन हन्यां सचराचरं जगत् । मया हि राजन् यदिगीयरा दिभ्यो विजिय सर्वो भवतः कृता
वधे ।

य राजद्वन्द्व समानदक्षिणः कथा च दिव्या भवता ममैजया । पाण्डोः प्रदत्ता निशिता ममैव धनुश्च सज्यं विततं सवाणं ।
पादौ च मे सरौ रुध्रजौ च न मादृशं सुदृगन्तं जयन्ति । हता जदीत्या निहताः प्रतीच्याः प्राच्या निरस्ता दक्षिणाया
विशलाः ।

संग्रसकानां किञ्चिदेवास्ति शिष्टं सर्वस्य सैन्यस्य हतं मयाऽहम् । जेतुं मया निहता भारतीयं चमू राजन् देवचर्मपक्षा । १११९
ये चास्त्रज्ञास्तानहं हन्मि चास्त्रैस्तस्मात्त्रोकानेष करोमि भया । जैत्रं रथं भीममास्त्राय कृष्य यावः शीघ्रं स्रुतपुत्रं निहन्तुं ।
राजा भवत्य सनिर्हताऽयं कथं रणे नाशयिताऽस्मि वाणैः । इत्येवमुक्ता पुनराह पार्यौ युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं ।
अथापुत्रा स्रुतमाता भविषी कुन्ती हते वा मयि चावहत्या । सत्यं वदाम्यत्र न कथंमात्रौ श्रैरहत्या कथं विमोक्ष्ये ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्ता पुनरेव पार्यौ युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं । विमुच्य शस्त्राणि धनुर्बिद्युन्मैत्र्यं केशि च खड्गं विनि
धाय दूर्णः ।

य प्रोक्षया नवगिराः किरीटी युधिष्ठिरं प्राञ्जलिरभ्युवाच । प्रसीद राजन् समयन् मयोक्तं काले भवान् वेत्स्यति तत्र
मते । ११२०

प्रसाद्य राजानमभिचसाहं क्षितौऽप्रवीथैव पुनः प्रवीरः । नेदं चिरात् विप्रमिदं भविष्यत्यावर्त्ततेऽसावभियामि चैनं ।
धाम्येव भीमं समरात् प्रमोक्तुं शर्वात्मना स्रुतपुत्रश्च हन्तुं । तव मित्यर्थं मम जीविते हि ब्रवीमि सत्यं तद्वेदि राजन् ।
इति प्रसाद्यनुपगच्छ पादौ समुत्थिता दोघनेजाः किरीटी । इतत् शुभा पाण्डवो धर्मराजो भ्रातृव्याकथं पश्यं फाल्गु
नय ।

उत्थाय तस्माच्छयनादुवाच पार्यं ततो दुःखपरीतचेताः । हतं मया पार्थ यथा न साधु येन प्राप्तं यमनं वः सुधोरं ।
तस्माच्छिरश्चिन्धि नमेदमद्य कुलान्तकस्याधमपूषस्य । पापस्य पापव्यसनात्चितस्य विमूढबुद्धेरलसस्य भीरोः । ११२१
ब्रह्मावमन्तुः पश्यस्य चैव किने प्रियं मे ह्यनुसृत्य कथं । गच्छाम्यहं वनमेवाद्य पापः सुखं भवान् वर्त्ततां मद्विहीनः ।
धीमयो राजा भीमसेनो महात्मा क्रीवस्य वा मम किं राज्यहृत्यं । न चापि शक्तः पश्यति शोधं पुनस्त्वमेमानि हपाप्ति
तस्य ।

भीमस्तु राजा मम जीवितेन न काव्यमथावमतस्य वीर । इत्येवमुक्ता सह्योत्पपात राजा ततस्तच्छूयमं विहाय ।

इयेव निर्गन्तुमयो वनाय तं वामुदेवः प्रणतोऽभ्युवाच ।

राजन् विदितमेतदैव यथा गाण्डीवधन्वनः । प्रतिज्ञा सत्यसन्धस्य गाण्डीवं प्रति विश्रुता । ११२२

भूपाद्य स्ये गाण्डीवमन्धस्यै देयमित्युत । बध्मोऽस्य स पुमांस्त्रेके त्वया चोक्तोऽस्मीदृधं ।

ततः कथं प्रतिज्ञा तां पार्थिवं प्रनिरसता । मन्दन्दादवमानोऽयं कृतस्त्रव मक्षीपते ।

गुरुणामरमानो हि बध इत्यभिधीयते । तस्मान्न वै महाबाहो मम पार्थस्य चोभयोः ।

यतिर्मममिमं राजन् सत्यसंरक्षितं प्रति । वरस्य त्वां महाराज प्रपथौ स्त्र उभावपि ।

एतन्मर्धमि मे राजन् प्रणतयामिपाततः । राधेयस्यस्य पापस्य भूमिः पाप्यति त्रैणिनं । ११२३

स यं ते प्रतिजानामि हते विद्याय स्रुतजं । यस्मैक्षिपि बधं तस्य गतमयस्य जीवितं ।

इति दृष्ट्वाऽप्युक्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः । सधन्वं इधोऽस्मृत्याथ प्रणतं तदा ।

कृताञ्जलिस्ततो वाक्यमुवाचानन्तरं वचः । एवमेव यथात्वं त्वमस्त्वयोऽतिक्रमो मम ।

अनुनीतोऽस्मि गोविन्द तारितयास्मि साधव । मोक्षिता व्यसनहोरादयमद्य तयाऽच्युत ।

भवन्तं नाथमासाद्य ह्यावा व्यसनसागरात् । घोरादद्य समुत्तीर्णानुभावज्ञानमौक्षितौ ।

११५०

तद्द्विष्टवसासाद्य दुःखमेकार्षवादयं । समुत्तीर्णः सहामात्याः वनायाः स्म तयाऽच्युत ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरप्रबोधने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मराजस्य तच्छ्रुत्वा प्रीतियुक्तवचस्ततः । पार्थ प्रेवाच धर्मात्मा गोविन्दो यदुनन्दनः ।

इति स्म क्षणवचनान् प्रत्युच्चार्य युधिष्ठिरं । बभूव विमना पार्थः किञ्चित्कृत्वैव पातकं ।

ततोऽब्रवीद्वासुदेवः प्रहसन्निव पाण्डवं । कथं नाम भवेदेतद्यदि त्वं पार्थ धर्मजः ।

अविना तोल्युपाधारेण हन्या धर्मं व्यवस्थितः । त्वमित्युक्त्वाऽयं राजानमेवं कम्पनमाविमः ।

११५५

इत्वा तु नृपतिं पार्थं अकरिष्य किमुत्तरं । एवं हि दुर्विदा धर्मा मन्दप्रभैर्विभेषतः ।

स भवान् धर्मभीहलाहुवनेत्यस्मत्तमः । नरकं घोररूपञ्च भ्रातृर्न्येष्टस्य वै वधात् ।

स त्वां धर्मभृतां श्रेष्ठं राजानं धर्ममहितः । प्रसादय कुह्येष्टमेतद्वचनं मम ।

प्रसाद्य भक्त्वा राजानं प्रीते चैव युधिष्ठिरे । प्रयावस्तरितौ योद्धुं सुतपुत्रवर्यं प्रति ।

इत्वा तु रुमरे कर्णं लमद्य निश्रितैः शरे । विपुलां प्रीतिमाधत्त धर्मपुत्रस्य मानदः ।

११६०

एतद्वच महाबाहेः प्राप्तकार्त्तं मनं नमः । एवं कृते कृतज्ञैव तव कार्यं भविष्यति ।

ततोऽर्जुनो महाराजस्तस्यैवा वै समन्वितः । धर्मराजस्य चरथौ प्रपद्य गिरसा ततः ।

उवाच भरतश्रेष्ठं प्रसीदेति पुनः पुनः । वनस्य राजान् शमोक्ता धर्मकामेन भीरुणा ।

दृष्ट्वा तु पतितपद्मां धर्मराजो युधिष्ठिरः । धनञ्जयममित्रघ्नं रुदन्तं भरतर्षभ ।

उत्थाय भ्रातरं राजा धर्मराजो धनञ्जयं । समाधिय च सखेष्टप्रदरोदमहीपतिः ।

११६५

इदित्वा सुचिरं कालं भ्रातरौ सुमहाद्युतो । कृतघ्नौ च महाराज प्रीतिमन्तौ बभूवतः ।

तत आस्थित्य तं प्रेम्णा मूर्च्छं चाप्राय पाण्डवं । प्रीत्या परमया युक्तो विस्मयेण पुनः पुनः ।

अजबोक्तमहेव्यास धर्मराजो धनञ्जयः । कथं मे महाबाहो सर्वधैर्यस्य पश्यतः ।

कवचञ्च ध्वजश्चैव धनुः शक्तिर्ध्याः शराः । शरौ कृत्वा महेव्यास यतमानस्य वयुमे ।

क्षोऽहं ज्ञात्वा रणे तस्य कथं दृष्ट्वा च फाल्गुनः । व्यवशीदामि दुःखेन न च नि जीवितं प्रियं ।

११७०

न चेदद्य हि त वीरं निहन्मिषि संयुगे । प्राणानेव परित्यज्ये जीवितार्थो हि को ममः ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ । सत्येन ते शपे राजान् प्रसादेन तथैव च ।

भीमेन च नरश्रेष्ठ यमाभ्याञ्च महीपते । ययाऽद्य रुमरे कर्णं हनियामि हतोऽपि वा ।

महीतले पतिष्यामि सत्येनायुधमालभे । एवमाभास्य राजानमब्रवीत्साधव वचः ।

अद्य कर्णं रणे कृष्य मूढधिये न शंसयः । तव बुद्ध्या हि भद्रं ते न वक्षस्य दुर्गन्धः ।

एवमुक्तोऽब्रवीत्पार्थः केवलं राजवत्तमः । शक्नोऽपि भरतश्रेष्ठ हन्तुं कर्णं महाबलः ।

एय चापि हि मे कामो नित्यमेव महारथ । कथं भयापथे कर्णे निघ्न्यादिनि सत्तम ।
 भयद्योवाच सतिमान् माधवो धर्मनन्दनं । युधिष्ठिरं वीरभक्तं न सान्त्वयितुमर्हसि ।
 अनुज्ञातश्च कर्णस्य बधायाद्य दुरात्मनः । युवा ह्यहमयश्चैव त्वं कर्णशरपीडितं ।
 प्रवृत्तं ज्ञातुमायाताविहावां पाण्डुनन्दन । दिव्याऽसि राज्ञश्च हतो दिव्या न गृह्य गतः ।
 परिसन्त्यय वीरभक्तं जयमाश्राधि चानघ ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दृष्ट्वैहि पार्थ वीरभक्तो मां परित्यज पाण्डव । वनव्यमूकोऽस्मि हित त्वया सान्त्वय तन्मया ।
 अहं त्वामनुजानामि जहि कर्णं धनञ्जय । मन्युश्च मां कृथाः पार्थ यन्मयोक्तोऽसि दारुणं ।

॥ दञ्जय उवाच ॥ ततो धनञ्जयो राजन् शिरसा प्रणतस्तदा । पादौ जगद्य पार्थिव्या भ्रातुर्व्येदव्य मारिय ।
 तमुत्थाय ततो राज्ञा परित्यज्य च पीडितं । मूर्ध्निपान्नाय चैवैनमिदं पुनश्चाव च ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अथ ते पापकर्षाणं सानुबन्धं रथे शरैः । नयान्त्यन्तं समासाद्य राधेयं बलगन्धितं ।
 येन तं पीडितो वाणैर्दृढमायस्य कार्ष्णिकं । तस्याद्य कर्षणः कर्णः फलमाप्स्यति दारुण ।

अथ त्वामनुपगमामि कर्णे हत्वा महोपते । समाजयितुमाक्रन्दादिति सत्यं ब्रवीमि ते ।
 नाहता विनिवर्त्तिष्ये कर्णमघ रणाजिरात् । इति सत्येन ते पादौ स्तुभामि जगतीपते ।

॥ दञ्जय उवाच ॥ इति ब्रुवाणं सुमनाः किरीटिनं युधिष्ठिरः प्राह्वयचो दृढचरं । शोककथं जीवितमीक्षितन्तो जयं वदा वीर्यं
 मरिचयं तदा ।

प्रयाहि बुद्धिश्च दिग्गुदेवता यथाऽहनिष्कामितवास्तु तत्तथा । प्रयाहि शीघ्रं जहि कर्णमाहवे पुरन्दरो दृढनिवात्मदृष्टये ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णवर्णने युधिष्ठिरार्जुनसंवादे एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ दञ्जय उवाच ॥ प्रयाद्य धर्मराजानं प्रहृष्टेनान्तरात्मना । पार्थं प्रोवाच गोविन्दं सूतपुत्रबोधघतः ।

कल्पतां मे रथो भूयो दृज्यन्ताश्च हव्योत्तमाः । आयुधानि च सर्वानि सज्यन्तो मे महारथे ।

उपावृत्ताद्य तुरगाः शिविताद्याश्चसादिभिः । रथोपकराश्चैव सज्वा उपायान् त्वराश्रिताः ।

प्रयाहि शीघ्रं गोविन्द सूतपुत्रजिघांसया । स्वमुक्ते महाराज फाल्गुनेन महात्मना ।

उवाच दारुकं कृष्णः कुहं सर्वं यथाऽब्रवीत् । अर्जुनो भरतश्रेष्ठः श्रेष्ठ सर्वधनुश्रतां ।

आश्रयस्तस्य कृष्येन दारुको राजसत्तम । योजयामास च रथं वैयाधे श्रुतापनं ।

सज्जं निवेदयामास पाण्डवस्य महात्मनः । युक्त्वा तु तं रथं दृष्ट्वा दारुकेन महात्मना ।

आवृज्य धर्मराजानं ब्राह्मणान् क्षत्रिवाच्य च । सुमद्बलं स्वस्वद्वनमावरोह रथोत्तमं ।

तस्य राजा महाप्राज्ञो धर्मराजो युधिष्ठिरः । आशिपोऽयुक्त्वा स ततः प्रायान् कर्णरथं प्रति ।

तमापान्तं महेष्वाधं दृष्ट्वा भूतानि भारत । निवर्तं मेनिरे कर्णं पाण्डवेन महात्मना ।

बभूवुर्भिमताः सर्वा दिव्यो राजन् समन्ततः । चापाय प्रतपन्नाश्च कौश्याश्चैव जनेधर ।

प्रदधिपमकुम्भन्त तदा ये पाण्डुनन्दनं । बहवः पथिषो राजन् पुद्गमानः शूभाः शिवाः ।

तरयन्तोऽञ्जुं युद्धे वृष्टरूपा ववाश्रिते । कदा यथा वक्ताः श्रेणा वायसाश्च विशास्यते ।
 अघतस्तस्य गच्छन्ति मांसहेतोर्भयानकाः । निमित्तानि च धन्वानि पाण्डवस्य ग्रथंश्वरे ।
 विनाशमरिषैर्यानां कर्णस्य च बधं प्रति । प्रयातस्याय पार्थस्य महान् खेदो व्यजायत ।
 चिन्ता च विपुला जज्ञे कथंश्चेदं भविष्यति । ततो माण्डोवधन्वानममवबोधमधुसूदनः ।
 दृष्ट्वा पार्थं तथा यान्तं चिन्तापरिगतं तदा ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ गाण्डोवधन्वन् संगामे ये त्वया धनुषा जिताः । न तेषां मानुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते । ११९

दृष्ट्वा हि बध्वः शूराः प्रकृतस्वपराक्रमाः । तां प्राप्य समरे शूरा ये गताः परमां गतिं ।
 को हि द्रोणस्य भीमस्य भगदत्तस्य भारिणः । बिन्दानुबिन्दावावन्धौ कामोजस्य सुदर्बिणः ।
 सुतायुषं महावीर्यमच्युतायुषमेव च । प्रत्युद्गम्य भवेत् जेमी यो न स्वात्मनिव प्रभो ।
 तव श्लाघाणि दिव्याणि लाघवं बलमेव च । असंमोहस्य युद्धेषु विशानस्य च सवतिः ।
 वैधः पातस्य लक्ष्म्येऽपि योगयैव तगार्जुन । भवान् देवान् सगन्धर्वान् हन्यात् सह चराचरान् । १२०
 इथियान्तरु रणे पार्थ न योद्धा त्वत्समः पुमान् । धनुर्ग्राहो हि ये केचित्, क्षत्रिया युद्धदुर्भवाः ।
 आर्द्राक्षत्समन्तेषां न परास्मिन् शूरोऽपि च । ब्रह्मणा च प्रजाः सृष्टा गाण्डोवस्य मत्तद्वतुः ।
 येन त्वं युध्से पार्थ तस्मात्त्राक्षि त्वया समः । अत्राश्रित्य मया वार्थं यत् पार्थ तव पाण्डव ।
 माऽवमंस्या महाबाहो कर्णमाहवशोभिनं । कर्णोऽहि बलवान् दुष्टः कृतान्तस्य महारथ ।
 हृती च चित्रयोधो च देशकालस्य कौविदः । यज्जनाऽच किमुक्तेन शङ्खपातं यदपि पाण्डव । १२१
 त्वत्समं त्वहिमिष्टं वा कर्णं मन्ये महारथं । परमं यत्रमास्त्राय त्वया बभौ महाहवे ।
 तेजसा बह्निषदृशो वायुनेगसमो जवे । अन्तकप्रतिमः कोपे सिंहसंघननो बली ।
 अष्टरजिर्भवाञ्छ्रद्धाढोरस्कः सुदुर्जयः । अभिमानो च शूरस्य प्रवीरः प्रियदर्शन ।
 सर्वैर्धौगणैर्धुको मित्राणामभयद्वरः । यततं पाण्डवदेवो धार्तराष्ट्रहृते रतः ।
 सर्वैरवस्थो राधेयो देवैरपि सवासवैः । अन्ते त्वामिति मे बुद्धिबलदश्च जहि स्रतमे । १२२
 देवैरपि हि संयत्तैर्निभ्रद्धिर्बासमोषितं । अग्रकः च रथो जेतुं सर्वैरपि युयुत्सुभिः ।

दुरात्मानं पापघ्नं नृशंसं दुष्टप्रभं पाण्डवेद्येषु जित्यं । होनस्त्रार्थं पाण्डवेत्येन्निरेषि हत्वा कथं निश्चितार्थो भवाच्च ।
 तं स्रतपुत्रं रथिनाम्बरिष्ठं निष्कालिकं कालवधं नयाच्च । तं स्रतपुत्रं रथिनाम्बरिष्ठं हत्वा प्रीतिं धर्मराजे कुरुष्व ।
 जानामि ते पार्थ वीर्यं यथावदुत्तराणीयश्च सुरासुरैश्च । सदाऽवजानाति हि पाण्डुपुत्रानभौ दर्पात् स्रतपुत्रो दुरात्मा ।

आत्मानं मन्यते वीरं येन पापः सुयोधनः । तमद्य मूलं पापानां जहि सैति धनञ्जय । १२३
 सङ्गजिह्वं धनुरास्त्रं भरदंष्ट्रं तरस्त्रिनं । दृष्टं पुरुषत्रादूलं जहि कथं धनञ्जय ।
 अहं त्वामनुजानामि वीर्येण च बलेन च । जहि कर्णं रणे शूरं मातङ्गनिव केशरी ।
 यस्य वीर्येण वीर्यन्ते धार्तराष्ट्रावमन्यते । तमद्य पार्थ संगामे कर्णं वैकर्त्तनं जहि ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे दिसप्तताध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनरभियात्मा केचनोऽर्जुनमब्रवीत् । कृतसङ्कल्पमायानां बधे कर्णस्य भारत ।

अथ सप्तदशहानि वर्त्तमानस्य भारत । विनाशशान्तिधोरस्य नरवारणवाजिना ।

१६६

भूला हि विपुला सेना तावकानां परैः सद्यः । अन्येन्यं समरं प्राप्य किञ्चिच्छेषा विश्राम्यते ।

भूला वै कौरवाः पार्थ प्रभूतगजवाजिनः । तं वै ब्रह्मं समासाद्य विनष्टा रणमूर्द्धनि ।

रते ते श्रियवीपासाः सृष्ट्वाय समागताः । तं समासाद्य दुर्द्धर्षं पाण्डवाय यवस्थिताः ।

पाञ्चालैः पाण्डवैर्भक्ष्यैः कर्णैश्चेदिभिः सह । त्वया गुप्तैरमित्रैः कृतः बभूवगणवयः ।

को हि शक्नो रणे जेतुं कौरवांस्तात संयुगे । अन्यत्र पाण्डवाद्युद्धे त्वया गुप्तान्महारायात् ।

१६७

शक्तस्त्वं हि रणे जेतुं ससुरासुरमानुषान् । चीञ्चोकान् समरे युक्तान् किं पुनः कौरव वलं ।

भगदत्तस्य राजानं कोऽन्यः शक्तस्तथा विना । जेतुं पुरुषशार्दूल योऽपि स्वादायवेषमः ।

तथैमां विपुलां सेनां गुप्ताः पार्थ त्वयाऽनघ । न श्रेष्ठः पार्यिवाः सर्वं चतुर्भिरपि वीरितुं ।

तथैव सततं पार्थ रतिताभ्यां त्वया रणे । धृष्टद्युम्नश्चिलिङ्गिभ्यां भीमद्रौणौ निपातितौ ।

को हि शक्नो रणे पार्थ भारतानां महारथैः । भीमद्रौणौ युधा जेतुं शक्ततुल्यपराक्रमैः ।

१६८

को हि श्रान्तनवंभीष्मं द्रोणं वैकर्त्तनं हर्षं । द्रौणिश्च सैमदत्तिश्च कृतवर्षाणभव च ।

सैन्धवे मद्राजान् राजानञ्च सुयधनं । वीरान् कृताक्षान् समरे सर्वानेवानिर्वर्त्तिनः ।

अचौहिणीपतीनुपान् संघतान् दुर्द्धुर्ध्वदान् । तान्स्ते पुण्यय्यात्र जेतुं शक्त पुमानिह ।

श्रेयस्व बहलाः क्षीणाः प्रदीर्घाश्च रथद्रिपाः । नानाजनपदाद्योषाः क्षत्रियाणां समर्पिताः ।

गोवासदासमीधानां वज्रशीलाश्च भारत । प्राच्यानां वाटधानानां भोजानाश्च भिमार्जिनान् ।

१६९

उदीर्यायगजा सेना सर्व्वलक्ष्य भारत । तं समासाद्य निधनं गता भीमञ्च भारत ।

उषाश्च भीमकर्माण्डपारा यवनाः खशाः । दार्व्याभिसारा दरदाः शका रामऊकैङ्कराः ।

अन्नक्राश्च पुलिन्दश्च किराताद्योयविक्रमाः । क्षैष्ण्वश्च पार्वतीयाश्च सागरानुपवासिनः ।

संरम्भिणा दुर्द्धुर्ध्वैश्च बलिना दण्डपाणयः । रते सुयोधनस्यार्थं संरम्भाः कुहभिः सह ।

न शक्या युधि निर्जेतुं त्वदन्येन परन्तप । धार्मराष्ट्रमुदयं हि बहून् दृष्ट्वा महाबलं ।

१७०

एव त्वं न भवेत्ताता प्रतीयान् को नु मानवः । तस्यागरमिवोद्धूतं रजसा घट्टतं बलं ।

विदार्थं पाण्डवैः कुट्टैस्तथा गुप्तैर्हतं विभो । मामधानामधिपतिर्जयतेनो महाबलः ।

अथ सप्रेम चाहानि हतः सख्येऽभिमन्दुना । ततो दशसहस्राणि गजानां भीमकर्षणं ।

गजान् गदया भीमलक्ष्य राज्ञः परिच्छदं । ततोऽन्येऽभिहता नागा रथाश्च शतशो बलात् ।

तदेवं समरे पार्थ वर्त्तमाने महाभर्ये । भीमसेनं समासाद्य त्रास्य पाण्डव कौरवाः ।

१७१

एव जिरयमानाश्च स्युःश्लोकमिता गताः । तथा सेनामुखे तत्र निहते पार्थ पाण्डवैः ।

भीमः प्राद्यञ्जुपाणि शरशालानि मारिष । स चेदिकाशिपाशालान् कर्णयान्मख्यकैकयान् ।

मरैः प्रपञ्चाद्य मिधनमनयत् परमास्त्रवित् । तस्य चापश्रुतैर्भाणैः परदेहविदारणैः ।

पूर्णमाकाशमभवद्भुक्पुङ्खेरजिह्वगैः । हन्याद्रयषहृषाणि एकैकैव मुष्टिना ।
 लव नरदिपान् हत्वा समेतान् स महाबलान् । गत्वा दशम्या ते गत्वा जम्बूजिह्वदिपान् ।
 हत्वा नरगतेर्दृष्टाः स बाष्पानाह्वे त्यजन् । दिनानि दश भोज्येण निघ्नता तावक बल ।
 शूनाः कृता रथोपम्या हताश्च गजवाजिनः । दर्शयित्वात्मना रूपं द्रोणेन्द्रसम मुष्टि ।
 पाण्डवानामनोकानि निर्मृच्छासौ व्यथातयत् । विनिघ्नन् पृथिवीपालाद्येदिपाञ्चालकैरुपान् ।
 अदहन् पाण्डवी सेनां रथायगजसकुलां । मञ्जन्तमस्रवे मन्दमुच्चिहोर्पुं मुयेधन ।
 तथा चरन्तं समरे तपन्तमिव भास्करं । पदातिकोटियाहृषा प्रवरायुधपाणयः ।
 न श्रेतुः सञ्जया द्रुपुं तथैवान्ये महोचितः । विचरन्तं तथा तन्नु संयामे जितकाशिनं ।
 सर्वोद्यमेन महता पाण्डवान् समभिद्रवत् । स तु विद्राव्य समरे पाण्डवान् सञ्जयानपि ।
 एक एव रणे भीम एकवीरत्वमागतः । तं म्लिच्छण्डो समासाद्य तया गुप्ता महाव्रतं ।
 जघान पुण्यव्याघ्र शरैः सञ्जतपर्वभिः । स एष पतितः श्रेते श्रतस्ये पितामहः ।
 त्वां प्राप्य पुण्यव्याघ्रं हृव प्राप्येव वामवं । द्रोणः पञ्चदिनान्युपो विधम्य रिपुवाहिनिं ।
 कृत्वा व्यूहमभेद्यञ्च पातयित्वा महारथान् । जयद्रथस्य समरे कृत्वा रत्नां महारथः ।
 अन्तकप्रतिमद्योषो रात्रियुद्धेऽदहमजः । दग्ध्वा धोधाञ्चरैर्भीरुभिः भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 धृष्टद्युम्नं समासाद्य स गतः परमां गतिं । पदि वाऽस्य भवान् युद्धे स्रतपुत्रमुखात् रथान् ।
 न वारयिष्यन् संयामे न स द्रोणो व्यनङ्गन्तः । भवता तु बल सर्वं धार्तराष्ट्रस्य वारितः ।
 ततो द्रोणो हतो युद्धे पार्थेन धनञ्जयः । एवं वा को रणे कुर्व्यात्तदन्यं चक्षुषो मुष्टि ।
 यादृशन्ते कृतं पार्थ जयद्रथरथं प्रति । निवार्य्य सेनां महती हत्वा शूरांश्च पार्थिवान् ।
 निहतः सैन्यवो राजा त्रयाऽस्त्रयलतेजशः । आसुर्यं सिन्धुराजस्य बध जानन्ति पार्थिवः ।
 अनासुर्यं हि तल्लक्षं हि पार्थ महारथः । त्वं हि प्राप्य रणे सन्ननेकाह्वादिति भारतः ।
 नयमानमधं युक्तं मन्येयमिति मे मतिः । सेय पार्थ चमूर्ध्वरा धार्तराष्ट्रस्य सयुगे ।
 हतसैन्यस्त्रीरा हि भीमद्रोणौ यदा हतौ । शीघ्रप्रवरयोधाऽस्य हतव जिरयदिपः ।
 शीना सूर्येन्दुनवैद्यैरिवाभाति भारती । विन्ध्वला हि रणे पार्थ सेनेय भीमविक्रमः ।
 आसुरीव पुरा सेना शकलेव पराक्रमैः । तेषां हतावशिष्टास्तु सन्ति पञ्च महारथाः ।
 अयत्त्यामा हतवर्मा कर्णो मद्राधिप रूपः । तास्त्वमद्य नरव्याघ्र हत्वा पञ्च महारथान् ।
 हतामिव प्रयच्छोर्ध्वं रात्रिं सद्योपपत्तना । साकाशजन्मपातालं सपर्वन्तमहावर्गं ।
 प्रमोत्वमितवीर्यश्रीरथ पार्थो वसुन्धरा । रता पुरा विष्णुरिव हत्वा दैतेयदानवान् ।
 प्रयच्छ मेदिनी रात्रिं शक्रायैव हरिर्यया । अथ मोदन्नु पाञ्चाला विहतेत्यरिपु तया ।
 विष्णुना निक्षेप्येव दानवेषु देवताः । यदि वा द्विपदा श्रेष्ठ द्रोण मानयतो गुहं ।
 अयत्त्यादि रुपा तेष्वि रूपे चाचाय्यगौरवान् । अत्यन्तापचितान् बन्धून्सानयन् नाह्वानवान् ।

कृतवर्माणमासाद्य न ज्येष्ठि यमचयं । भ्रातरं मातुरासाद्य शस्त्रं मद्रजनाधिपं ।
 यदि त्वमरविन्दाद्य दयावाच्य जिघांससि । इमं पापमतिं ह्युद्रमत्यन्तं पाण्डवान् प्रति । १८८
 कर्णमद्य नरश्रेष्ठ जह्याशु निश्चितैः शरैः । सतत्ते सुकृतं कर्णं नात्र किञ्चन युज्यते ।
 वयमप्यनुजानीमेा नात्र दोषोऽस्ति कश्चन । दहने यत् सपुत्राया निमि मातृशवानघ ।
 द्यूतायै यच्च युष्मासु प्रावर्त्तत सुयोधनः । तस्य सर्वस्य दुष्टात्मा कर्णो वै मूलमित्युत ।
 कर्णाद्वि मन्यते बाणं नित्यमेव सुयोधनः । ततो मामपि संरम्भे निघहोर्तुं प्रचक्रमे ।
 स्थिरा बुद्धिर्नैरत्रस्थ धार्तराष्ट्रस्य मानदः । कर्णं पार्थाक्षणे सर्वान् विजेष्यति न संशयः । १८९
 कर्णमाश्रित्य कौन्तेय धार्तराष्ट्रेण विपद्यः । रोचितो भवता साह्रं जानताऽपि बलं तव ।
 कर्णोऽपि भायते नित्यमहं पार्थान् समामतान् । वासुदेवश्च दात्रार्हं विजेष्यामि महारथं ।
 मोक्षाद्वयन् दुरात्मान धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिं । समितौ गर्जते कर्णस्तमद्य अहि भारत ।
 यच्च युष्मासु पापं वै धार्तराष्ट्रः प्रयुक्तवान् । तच्च सर्वञ्च दुष्टात्मा कर्णः पापमतिमुखं ।
 यच्च तद्धारतराष्ट्रस्य क्रूरो यद्विर्कहारयैः । अपश्यं निहतं वीरं सौभद्रस्यपभेचणं । १९०
 द्रोणद्रोणिष्कपान् वीरान् कर्षयन्त नरर्षभान् । निर्भनुयांस्य मातङ्गान् शिरयांस्य महारथान् ।
 व्यश्रोतोश्चाश्च तुरगान् पत्नीन् व्यायुधजोविनः । कुर्वन्तमृगभस्करान् कुहृष्टणिगभस्कर ।
 विधमन्तमनोकानि व्यययन्त महारथान् । मनुष्यवाजिमत्तङ्गान् प्राक्षिप्तान् गमसयं ।
 शरैः सौभद्रमायान् दहन्तमिव वाहिनी । तन्वी दहति गात्राणि सखे सख्येन ते शपे ।
 यत्तत्रापि च दुष्टात्मा कर्णोऽभ्यद्रुह्यत प्रभो । अश्रुवृंशामिमन्योः कर्णं स्वातुं रणेऽपतः । १९१
 सौभद्रशरनिर्भिक्षा निरंशः शोणितोवितः । निःशयन् क्रोधधरोतो विमुखः शयकाहितः ।
 अपमानयतेऽस्मादो मिराश्रयापि जीविते । तस्मै सुविक्रलः शंख्ये प्रहारजनितयमः ।
 अथ द्रोणस्य समेर तत्कालसदृशं तदा । श्रुत्वा कर्णे वचः क्रूरं ततश्चिच्छेद काशुकं ।
 ततश्चिच्छायायुधं तेन रणे पञ्च महारथाः । तच्चैव निहतिप्रज्ञाः प्राहुरञ्जरदृष्टिभिः ।
 तस्मिन् विनिहते वीरे सर्वेर्षा दुःखमाविशत् । प्राहुरन् स तु दुष्टात्मा कर्णः स च सुयोधनः । १९२
 यच्च कर्णोऽब्रवीत् कृष्णा सभाया पश्यं वचः । प्रमुखे पाण्डवेयानां कुहूणाश्च नृशंसवत् ।
 विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे श्राव्यतं जरकं गताः । पतिमन्यं प्रयुशोणि दृष्टोऽस्य स्यदुभाशिणि ।
 स्यात्वं धृतराष्ट्रस्य दाक्षीभ्यूना निवेशनं । प्रविशामलपद्माविन सन्ति पतयस्तव ।
 इत्युक्तवानधर्मश्रुतदा परमदुर्मतिः । पापः पापं वचः कर्णः प्रहृतस्तव भारत ।
 अथ पृथ्मस्य तदाकां सुवर्णविकृताः शराः । श्रमयन्तु शिलाधौतास्त्वयाऽस्ता जीवितच्छिदः । १९३
 यानि चान्यानि दुष्टात्मा पापानि कृतवांस्तस्यि । तान्यद्य जीवितस्यास्य श्रमयन्तु शरास्तव ।
 गाण्डोवप्रशितान् धेरानय गात्रैः स्यूत्रञ्जरान् । कर्णः श्रुतं दुष्टात्मा वचनं द्रोणभीमयोः ।
 सुवर्णपुत्रा नाराचाः शत्रुणा वैद्युतप्रभाः । तयाऽस्तास्तस्य वर्षाणि भित्ता पाश्वानि शेषितं ।

उयास्तुतुर्जनियुक्ता मर्धे भित्ता महाशराः । अथ कर्ण महावेगाः प्रेषयन्तु यमवयं ।
अथ हाहाहता दीना विषनास्तच्छराहिताः । प्रपतन्तं रयात् कर्ण पश्यन्तु वसुधाधिपाः ।

१०१५

अथ भोषितसंमग्नं शयानं पतितं भुवि । अपविष्टायुधं कर्ण दीनाः पश्यन्तु वान्धवाः ।
हस्तिकेवो महानस्य भस्त्रिनोन्मथितस्तया । प्रक्षयमानः पततु भूमावाधिरयेर्ध्वजः ।
लया शरशतैश्चिह्नं रथं रेमविभ्रूपितं । इतयोद्धारमुख्यं भूतः शल्यः पलापतां ।
ततः संयार्थना दृष्ट्वा इतमाधिरथं लया । निराशो जीविते लघु राज्ये चैव भवतरिः ।

एते ब्रवन्ति पाञ्चाला बध्यमानाः शितैः शरैः । कर्णेन भरतयेष्ठ पाण्डवानुष्विहोर्ध्वः ।
पाञ्चालान् द्रैपदेयैश्च छटपुष्यश्लिष्टिना । छटपुष्यतनूजांश्च श्रतानोकश्च नाकुलिं ।
नकुलं सहदेवश्च दुर्मुखं जनमेजयं । मुधर्षाणं सात्यकिश्च विद्धि कर्णवश्रुतान् ।

१०१६

अभ्याहतानां कर्णेन पाञ्चालानामधौ रथे । यूयते निनदो पौरस्त्यदभूनां परन्तप ।
न त्वेव भीताः पाञ्चाला भीष्माश्वान् पराश्रुजाः । न हि मृत्युं महेश्वासा गणयन्ति महारथे ।
य एकं पाण्डवो भेनां शरैश्चै समवेष्टयन् । तं समाश्वद्य पाञ्चाला भीष्माश्वान् पराश्रुजाः ।

१०१७

तथा ज्वलन्मष्ठाग्निं मुग्धं चर्बन्धनुश्रुता । निर्दहन्तश्च समरे दुर्द्धर्षं द्रोणमोजया ।
ते नित्यमुदिता जेतुं न्धेयं शत्रुमरिन्दम । न जालाधिरयेर्भिताः पाञ्चालाः शुभः पराश्रुजाः ।
तेषामापततां शूरः पाञ्चालानां तरलिनां । आदत्तास्त्रन् शरैः कर्णः पतङ्गानामिवानलः ।
तांस्तयाभिमुखान् वीरान् मिचर्धे त्यक्तजीवितान् । सयं नयति राधेयः पाञ्चालान् श्रतमो रथे ।

तद्भारत मेहृद्यः स नगाधे मज्जोत्ताऽगवे । कर्णार्थेयं युवो भूला पाञ्चालांस्तारुमर्षि ।
अस्मिं हि रामात् कर्णेन भार्गवाद्भ्रुसिक्तमात् । यदुपात्तं महाधैरं तस्य रूपमुदीर्यते ।
तापनं चर्बन्धन्यानां धाररूपं सुदारुणं । समाट्ट्य महावेगां ज्वलनं स्वेन तेजसा ।

१०१८

एते चरन्ति संप्रभे कर्णचामप्युताः शराः । भ्रमराणामिव श्रान्तास्त्रापयन्ति स्म तावकान् ।
एते ब्रवन्ति पाञ्चाला दिव्यु सर्वाण्यु भारत । कर्णार्थं समरे प्राप्य दुर्विबार्थमनात्मभिः ।
स्य भीमो वृद्धकोपो वृतः पार्थ समन्ततः । स्रज्जयैर्याधयन् कर्णं पीडयते निजितैः शरैः ।

१०१९

पाण्डवान् स्रज्जयैरेव पाञ्चालांश्चैव भारत । हन्यादुपेतितः कर्णो रतो देहसमागतः ।
नान्यं लज्जा हि पश्य नि योधं योऽग्निहिरं वले । यः समाश्वद्य राधेयं स्खलमानात्रजेन्द्रैः ।
तमद्य निजितैर्वाणैर्विनश्यत्य नरर्षभ । ययाप्रतिश्रं पार्थ तं हला कीर्तिमरागुधि ।

त्वं हि शक्रो रथे जेतुं सक्थोऽनपि कौरवान् । नान्यो युधि युधांश्चैव सत्यमेतद्वदोमि ते ।
एतत् कृत्वा मरुत् कर्णं हला कर्णं महारथं । कृतास्तः सकलः पार्थ सुखो भव नरोत्तम ।

१०२०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अञ्जनोपदेशे त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ स केवलय श्री ताम् । शुला भारत भाषितं । विशेषकः सम्यग्दृष्टश्च येन पश्यतः ।

ततो ज्यमभिमृज्याश्रु य विपद्वापिडवं धनुः । दग्धे कर्णविनाशाय केवलयश्चाभ्यापत ।

तया नायेन गोविन्द भुव एव जयो मम । प्रथमो यस्मिन् ऽद्य नं नोके भुनभविष्यत् ।
 तत्सहायो ह्यहं कृष्ण शीतोकोन वै समागतान् । प्रापयेयं परं लोकं किमु कर्णं महाहवे ।
 पर्यामि द्रवते मेनां पाञ्चालानां जनाईन । पर्यामि कर्णं समरे विचरन्तमभीतवत् ।
 भार्गवास्तश्च पर्यामि ज्वलन्ते कृष्ण सर्वत्र । छटं कर्णेन वार्ष्णेय प्रकोपेन यथाऽग्रिम् ।
 अयं खलु मम सङ्गमो यच्च कर्णं मया हतं । कययिष्यन्ति भूतानि यावद्भूमिर्धरिष्यति ।
 अद्य कृष्ण विकर्णमे कर्णं नेष्यन्ति हृत्यवे । गाण्डोवमुक्ताः क्षिप्तो मम हस्तप्रसोदिताः ।
 अद्य राजा धृतराष्ट्रः स्त्रां बुद्धिमवमंस्तते । दुर्व्याधनमराज्यार्थं यथा राज्येऽवशिष्ययत् ।
 अद्य राज्यात् सुखाश्चैव श्रियो राज्ञान्तया पुरात् । पुत्रेभ्यश्च महाबाहो धृतराष्ट्रो विमोक्ष्यति ।
 अद्य दुर्व्याधनो राज्यः क्षोबिताश्च निराश्रकाः । भविष्यति हते कर्णे कृष्ण सत्यं मयोमि ते ।
 अद्य दृष्ट्वा मया कर्णं शरैर्लिङ्गकलोक्षितं । स्मरतां तव वाक्यानि ब्रह्मं प्रति जनेश्वरः ।
 अद्याद्यैः सैष्यलः कृष्ण त्वहान् जानातु वै शरान् । दुरोदरश्च गाण्डो वं मण्डलश्च रथं मम ।
 अद्य कुन्तीसुतस्यार्धं दुर्दं राक्षः प्रजागरं । व्यपनेष्यामि गोविन्द सत्त्वा कर्णं श्रितैः शरैः ।
 अद्य कुन्तीसुतो राजा हते सुतसुते मया । सुप्रहृष्टमनाः प्रीतश्चिरं सुखमवाप्स्यति ।
 अद्य चाहमनाध्वं केशवाप्रतिभं शरैः । उत्तच्छ्रानो ह्ययं कर्णं जीविताङ्गं श्रियिष्यति ।
 यस्मै चेतद्व्रतं मङ्गं वधे किल दुरात्मनः । पादैः न धावये तावचावद्व्या न फाल्गुनं ।
 मृदा हत्वा प्रतं तस्य पापस्य मधुसूदन । पातयिष्ये रथात् कायं शरैः सक्तपर्वभिः ।
 द्यौर्धौ रणे नरं नान्यं श्रियिष्यामनुमन्यते । तस्याद्य सुतपुत्रस्य भूमिः पात्यति शेषितं ।
 अपतिर्ह्यसि ह्यणेति सुतपुत्रो यदब्रवीत् । धृतराष्ट्रमेते कर्णः स्थापमानः स्त्रकान् गुणान् ।
 अनृतं तत्करिष्यन्ति मामका निमिताः शराः । आशीविषा देव कुड्मस्तस्य पात्यन्ति शेषितं ।
 मया हस्तवता मुक्ता नाराचा वैद्युनलियः । गाण्डोवस्तृष्टा दास्यन्ति कथंश्च परमे गतिं ।
 अद्य तस्यति राधेयः पाञ्चालीं यत्तदाऽब्रवीत् । सभामये वचः कूर्कं कुत्सयन् पाण्डवान् प्रति ।
 ये वै पण्डितस्तस्त्वयं भवितारोऽद्य ते तिलाः । हते वैकर्त्तने कर्णे सुतपुत्रे दुरात्मनि ।
 अहं व. पाण्डुपुत्रेभ्यस्त्वाम्भोमिति यदब्रवीत् । धृतराष्ट्रसुतान् कर्णः स्थापमानोऽस्मिन् गुणान् ।
 अनृतं तत् करिष्यन्ति मामका निमिताः शराः । हन्ताऽहं पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रानिति योऽब्रवीत् ।
 तमद्य कर्णं हन्ताऽस्मि मितपा सर्वधन्विनां । यस्मै वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्रो महात्मनाः ।
 अशानन्यनं दुर्बुद्धिर्नित्यमहान् दुरात्मवान् । अद्य कर्णे हते कृष्ण धार्तराष्ट्रः सराजकाः ।
 मिद्रयन्तु दिग्धा भीताः सिंहरुक्ताः मृगा इव । अद्य दुर्व्याधनो राजा आत्मानश्चानुशोक्तं ।
 हते कर्णे मया संख्ये मपुत्रे मसुहृज्जने । अद्य कर्णं हतं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
 जनान् मा वणे कृष्ण प्रथरं सर्वधन्विनां । मपुत्रपौत्रं नामात्यं ममृक्ष्य निराश्रयं ।
 अद्य राज्यं करिष्यामि धृतराष्ट्रं जनेश्वरं । अद्य कर्णस्य चक्राद्वाः क्रव्यादाय श्रयमिधाः ।

१०५५

१०५६

१०५७

१०५८

१०५९

१०६०

शरैश्चिन्त्रानि गात्राणि विचरिष्यन्ति केशव । अद्य राधासुतस्याहं संशामे मधुसूदन ।
शिरश्चेत्यामि कर्णस्य मियतां सर्वधन्विनां । अद्य तोच्छैर्विपाठैश्च चुरैश्च मधुसूदन ।
रूपे द्वेष्ट्यामि गात्राणि राधेयस्य दुरात्मनः । अद्य राजा महत् कष्टं मन्यच्छति युधिष्ठिरः ।

१०८१

सन्तानं मानसं वीरश्चिरसंभूतमात्मनः । अद्य केशव राधेयमहं हत्वा स्वान्धवं ।
नन्दयिष्यामि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । अद्याहमनुगान् कृष्ण कर्णस्य कृपयां युधि ।
हन्ता ज्वलनसङ्काशैः शरैः सर्ववियोपमैः । अद्याहं हेमविक्रैर्गार्ङ्गपचैरजिह्वागैः ।
संस्तरिष्यामि गोविन्दं वसुधां वसुधाधिपेयः । अद्याभिमन्योः ब्रध्नां सर्वेषां मधुसूदन ।
प्रमथिष्यामि गात्राणि शिरांसि च श्रितैः शरैः । अद्य निर्धार्त्तरांश्चास्य भावे दास्यामि मेदिनीं ।

१०८०

निरञ्जनां वा शयित्वं केशवार्जुनचरिष्यसि । अद्याहममृष्ये कृष्ण भविष्यामि धनुर्भृता ।
कोपस्य च कुक्ष्याश्च शराणां गाण्डिवस्य च । अद्य दुःखमहं मोक्ष्ये चषोदशसमार्जितं ।
हलां कर्णं रूपे कृष्ण समरं मधवानिव । अद्य कर्णं हते युद्धे सोमकानां महारथाः ।
हन्तं कार्यक्ष्य मन्यन्तां मित्रकार्येषुवो युधि । मम चैव कथं प्रीतिः श्रेयस्यस्य माधव ।
भविष्यति हते कर्णे मयि चापि जयाधिके । अहं हला रूपे कर्णं पुनश्चास्य महारथं ।
प्रीतिं दास्यामि भीमस्य यमयोः सात्यकस्य च । धृष्टद्युम्नश्चिह्निष्ये पाञ्चालानाञ्च माधव ।
अयानुत्थं गमिष्यामि हला कर्णं महाहवे । अद्य परमं संशामे धनञ्जयममर्षणं ।
युध्यन्तं कौरवान् संख्ये पातयन्तश्च स्रुतजं । भवत्सकशि वत्से च पुनरेवात्मसंखवं ।

१०८२

धनुर्भेदे मत्समो नास्ति लोके पराक्रमे वा मम कोऽस्ति तुल्यः । को वाऽप्यन्यो मत्समोऽस्ति समावांसया क्रोधे सङ्क्रोशेऽन्यो न मेऽस्ति ।

अहं धनुर्भानसुरान् पुराण्य सर्वाणि भूतानि च सङ्गतानि । खवाज्जयोर्थाद्रुमये पराभवं मत्पौरुषं विद्धि परं परीक्ष्यः । १०८०
शरार्चिषा गाण्डिवेनाहमेकं सर्वाङ्कुक्ष्णाङ्घ्रिकाङ्घ्रिभिहृत्य । हिमात्यये कक्षगतोययाऽग्निस्तया दहेयं वगणान् प्रवह्य ।
पापौ शृण्त्वा स्त्रिषिता ममेते धनुश्च दिव्य विततं सवाणं । पादौ च मे शरयोः सन्धौ च न माङ्ग्यं युद्धगतं जघन्ति ।
इत्येवमुक्त्वाऽर्जुन एकवीरः क्षिप्रं रिपुञ्च । क्षतजोपमावच । भीमं मुमुक्षुः समरे प्रयातः कर्णस्य कायाश्च शिरो जिह्वोः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनसंवाधायां चतुःसप्ततेश्चाध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ समागमे पाण्डवस्यञ्जयानां महाभये मामकानामगमधि । धनञ्जये तात रणाय याति कर्णेन तद्युद्धं मतोऽत्र कीदृक् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तेषामनीकानि दृष्ट्वाजानि रूपे सद्युद्धानि समागतानि । गर्जन्ति भेरीनिनदोन्मुहानि नैर्दर्यया मेघगणस्तपान्ते ।

१०८३

महागजाभ्राकुलमस्ततोयं वादिचनेमौतलशब्दवच । क्षिरश्रुचिवायुधविद्युतश्च शरासिनाराचमहास्त्रधारं ।

तद्भीमेवैगं रुधिरौघवाहिं खड्गकुलं चक्षियजोवधाति । अनार्त्तं व क्रूरमनिष्टवैषं बभूव तत् संहरणं प्रजानां ।

एकं रथं सम्यगिवार्थं मृत्युं नयन्त्यनेके च रथाः समेताः । एकस्तथैकं रथिनं रथाश्रयस्य रथस्यापि रथाननेकान् ।

रयं ससृतं सद्यश्च कश्चित्कश्चिद्रथी मृत्युवर्षं निनाय । निनाय चाप्येकमजेन कश्चिद्रथान् बह्वन्युवर्षं तथाऽद्यान् ।
रथान् ससृतान् सद्यश्च गजान् सन्निहरोन्मृत्युवर्षं श्रौषे । निन्ये हयाद्यैव तथा ससादीन् पदातिमहाय तथैव
पाथैः । १८०

रथः शिखण्डी च रथे समेतौ दुर्योधनं साव्यकिरध्वगच्छत् । अतश्चवा द्रोणपुत्रेण साङ्गं युधामन्युदिवसेनेन साङ्गं ।
कर्णस्य पुत्रस्तु रथौ सुपेणं समागतं सृज्यथोत्तमौजा । गान्धारराजं वधदेवः धुधान्तो महर्षभं सिंह दवाभ्यधावत् ।
शतानीको नाकुलिः कर्णपुत्रं युधधानो हृदयेन श्रौषे । समर्पयत् कर्णपुत्रस्य शूरः पाञ्चालेयं शर्वारैर्नरैः ।
रथवर्षभः कृतवर्माणमात्मान्माद्रीपुत्रो नकुलश्चिचयोधो । पाञ्चालानामधिपो याज्ञभेनिः केनपतिः कर्णमाध्वैवैव्यं ।

दुःशासनो भारत भारतीय संवत्सरकर्मः पुनता समूहा । भीमं रथे वृषभभृतां बरिष्ठं समासद्वारत भीमवेगं । १८१
कर्णात्मजं तत्र जघान वीरलया प्लिजरोत्तमौजाः प्रवृद्ध । तथोत्तमाङ्गं निपपात भूमौ निनादयन् गं निनदेन खड्गं ।
सुपेणभीरं पतिनं पृथिव्यां विलोक्य कर्णेऽय तदार्त्तरूपः । कोधाद्गुहाक्षस्य रथं ध्वजस्य बाधैः सुधारैर्निश्चितरुहन्त ।
स दूतमौजा निश्चितैः पृथक्कैर्बिबाध खड्गेन च भास्वरेण । पार्थिवग्राहैव रूपस्य हत्वा शिखण्डिवार्धं स ततोऽधरोहन् ।
रुपन्तु दृष्ट्वा विरथं रथयो नैऋत्करैरावयितुं शिखण्डी । तद्रैः शिरावाधै रथं रूपस्य समुत्तरे पङ्कगतो यथा गं ।
हिरण्यवर्णो निश्चितैः पृथक्कैस्तत्तमजानानिलात्मजो वै । अपातयत् सेन्यत्रो रभीमः काले शूषो मथ्यगतो यथाऽक्रः । १८२
इति श्रीमद्वाभारतं कर्णपर्वणि संकुलपुङ्खे पञ्चमस्तोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ वज्रय उवाच ॥ अथ विदानीं तुमुले विमर्द्दं विपद्भिर्लोकौ वज्रभिः समावृतः । महारथे सारथिमित्युवाच भीमय
मं बाहय धार्तराष्ट्री ।

तं सारथे याधि जनेन बाह्वैर्नयाम्येतान् धार्तराष्ट्रान् यमाय । सद्योदितो भीमसेनश्चैव स सारथिः पुत्रवत्से
नदीर्यं ।

प्रायाक्तः सारसुपवेगो यतो भीमखड्गं गन्तुमैच्छत् । ततोऽपरे नागरथायपत्तिभिः प्रत्युद्युप्तो कुरवः समन्तात् ।
भीमस्य बाहाग्रमुदारवेगं समन्ततो वाण्यणैर्निर्जुः । ततः शरानापततो महात्मा चिच्छेद वाणैस्तपनीयमुखैः ।
ते वै निपेतस्तपनीयपुङ्खा दिधा विधा भीमशरैर्निकृताः । ततो राजानगरथाऽपूना भीमाहतानां कराराजमे । १८३
घोरो निनादः प्रवभौ नरेन्द्र वज्राहतानामिव पर्वतानां । ते बभूवमानाश्च नरेन्द्रमुख्या निर्भिद्यन्तो भीमशरप्रवेगेः ।
भीमं समन्तान् समरोऽधरोहन् दृवं शकुन्ता इव पुष्पहेतोः । ततोऽभिधाते तव सैन्ये स भीमः प्रादुश्यते वेगमनन्तवेगः ।
यथाऽन्तकाले क्षपयन् दिधुर्भूतानाश्रुतं कालं दवात्तदण्डः । तस्यान्तिगस्य रथेऽतिवेगं नाशकुर्वन् धारयितुं तदीया ।
आत्माननस्थापततो यथैव कालस्य काले हरतः प्रजायै । ततो वधे भारत भारतातेन प्रदक्ष्यमानं समरे महात्मा ।
भीतं दिशोऽकीर्यत भीमनुर्यं महानिलेनाभ्रमणा यथैव । ततो धीमान् सारथिमवबोद्धलौव भीमसेनः पुनरेव हृष्टः । १८४
यताभिजानोधि सकान् परान् वा रथान् ध्वजाद्यापततः समेतान् । युध्यन् द्रष्टुं नाभिजानामि किञ्चिन्मा सैन्यं खड्ग
ददियेपुष्पकैः ।

शरोन् विशोकाभिनिरोक्ष्य सन्तो रथो ध्वजतापि धुनोति मे भयं । राजातरो नागमयत् किरीटी वज्रनि दुःखान्
भिधातोऽग्निस्ततः ।

एतदुःखं सारथे धर्मराजो यन्मां हित्वा यातवान् शत्रुमध्ये । नैनं जीवन्नाद्य जानाम्यजीवन् वीभक्षु वा तन्मम
 , दानिदुःखं ।

सोऽहं दिपत्यैन्यमुद्रकस्य विनाशयित्वा परमप्रतीतः । एतन्निहत्याजिमथे समेतं प्रीतो भविष्यामि सह त्वयाऽद्य ।
 सर्वस्वस्त्राणान् सायकानामवेक्ष्य किं शिष्टं स्यात् सायकानां रये मे । का वा जातिः किं प्रमाणञ्च तेषां ज्ञात्वा व्यक्तं तत्समाच
 च्छस्यत ।

१८१६

॥ विशोक उवाच ॥ यन्मार्गेषानामयुतानि वीरजुराय भक्षाय तयायुताख्याः । नाराचार्मा द्वे सहस्रे च वीरत्रोष्ट्रे च
 प्रदराणां स पाथ्यं ।

अस्थायुधं पाण्डवेयावशिष्टं न यदेहच्छकटं यत्रवीर्यं । एतदिदम् मुञ्च सहस्रभ्योऽपि गदाऽश्विबाहुद्विविण्णं तेऽस्ति ।

प्रासाद्य मुद्राः शक्रयस्त्रामराय मा भौलोस्त्वं संवयादायुधानां ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ सुताधैमं पश्य भीमप्रयुक्तैः संभिन्दद्भिः पार्थिवानां सुभैः । कृत्वं वाथैराहवं, धोरहस्यं नष्टादित्यं
 मृत्युलीकेन तुल्यं ।

अद्यैतदे विदितं पार्थिवानां, भविष्यति ह्याकुमारश्च स्यत । निमग्नो वा समरे भीमसेन एकः कुहन् वा समरे व्यग्रीतु । १८०
 सर्वं संख्यं कुरवो निष्पतन्तु मां वा लोकाः कौर्त्तयन्त्वाकुमारं । सर्वानेकस्तानहं पातयिष्येति वा सर्वं भीमसेनं तुदन्तु ।
 आशास्तारः कर्मे चापुत्तमे ये तन्ने देवाः केवं संघायन्तु । आयातिहास्यान् न, श्रुघातो ब्रह्मरूपं यज्ञ देवापह्नतः ।
 ईदृक्षेतां भारती दीर्घनाशमेति कणादिद्रवणे नरैः । व्यक्तं धोमान् सशवाचो नरायः सैन्यं ह्येतच्छादयत्याग्रवाणैः ।
 पश्य ध्वजंश्च द्रवतो विशोक नामान् हयान् पत्तिबंधाद्य संख्ये । रथान् विकीर्णान् शरशक्तिजितान् पश्यस्यैतान् रयिन
 श्वैव स्यत ।

आपूर्यते कौरवी चायभीर्लूणं सेना क्षथे सुभ्रं हन्यमाना । धनञ्जयस्याश्रितुल्यवेमेषंला शरैः काश्चनवर्हिजालैः । १८१
 एते द्रवन्ति स्म रथायनागा पदातिबंधानतिमर्दयन्तः । संमुह्यमानाः कौरवाः सर्व एव द्रवन्ति नागा इव दासभीताः ।
 हाहाकृताश्चैव रणे विशोक मुञ्चन्ति नादान् विपुलान् गजैः ।

॥ विशोक उवाच ॥ किं भीम नैनं तन्मिहाश्रयोऽपि विशकारितं गाण्डिवस्यातिधोरं । कुड्गेन पार्थेन विह्वल्यतीऽद्य कश्चिन्नेभौ
 तव कर्षो विनष्टौ ।

सर्वं कामाः पाण्डव ते समुद्राः कपिर्द्यौर्वा दृश्यते हसित्वैव । नीलाद्रादिद्युतमुच्चरन्तीं तया पश्य त्रिस्तुरन्ती धनुः ।
 कपिर्द्यौर्वा बोध्यते सर्वतो वै भवः शयमाह्वय धनञ्जयस्य । विवासयन् दिपत्यंधान् विमर्द्दे विभेन्वध्मादात्मनै राभिर्वीक्ष्य । १८२
 विभ्राजते चातिनार्वं किरीटं विचित्रमेतच्च धनञ्जयस्य । दिवाकराभो मखिरेप दिव्यो मिभ्राजते चैव किरीटबंधः ।
 पार्थ भीमं पाण्डुराभ्रप्रकाशं पश्यत्य शङ्कं देवदत्तं सुधोषं । श्रमोपहृष्टस्य जनाईनस्य विगाहमानस्य चमूं परेधं ।
 रविप्रभं वज्रनाभभ्रुराणो पार्थ स्थितं पश्य जनाईनस्य । चक्रं यथोवर्द्धनं केयवस्य सदाऽर्धितं यदुभिः पश्य वीर ।
 महादिपानां सरसद्रुमोपमाः करा निष्ठताः प्रपतन्त्यभी चुरैः । किरीटिना तेन पुनः सचादिनः शरैर्निष्ठताः कुलिशैरिवा
 द्रयः ।

तथैव क्षणस्य च पाञ्चजन्यं महाधमेतद्द्विजराजवर्णं । कौन्तेय पश्योरषि कैः सुभञ्ज आञ्जल्यमनं विजयां सजगत् । १८३

ध्रुवं रथाग्न्यः समुपैति पाथो विद्रावयन् सैन्यमिदं परेषां । जितार्धवर्षैरसितप्रयुक्तैर्हयैर्बर्हाहैरयिनामरिष्ठ ।
रथान् हयान् पत्तिगणान् सारथैर्विदारितान् पश्य पतन्त्यो यथा । तवानुजेनामरराजतेजसा महावनानीव सुगणवायुना ।
चतुःशतान् पश्य रथानिमान् हतान् सवानिस्तान् समरे किरीटिना । मह्युभिः सशस्त्रतानि दन्तिनां पदातिषादीश्च रथा
ननेकशः ।

अथ समन्वेति तवान्तिकं वली निघ्नन् कुक्षिच द्रव यदोऽर्जुन । समृद्धकामोऽसि हतास्तवाहिता बलं तवायुश्च चिराय व
र्द्धतां ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ ददानी ते धामवरांसुतुर्ह्य प्रियाख्यनि सारथे सुप्रसन्नः । दासोऽग्रतश्चापि रथांश्च विंशति यदर्जुनं वेद
यमे विभोक्त ।

१८९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि भीमसेनविशोकसंवादे षट्षष्ठोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा तु रथनिर्घापं विंदनाच्च संयुगे । अर्जुनः प्राह गोविन्दं ग्रीवं नोदय वाजिनः ।

अर्जुनश्च वच श्रुत्वा गोविन्दोऽर्जुनमब्रवीत् । एष गच्छामि सुचिप्रं यत्र भीमो व्यवस्थितः ।

तं यान्तमर्थैर्मग्नश्च वरुणैः सुवर्णमुकामणिजालनद्धैः । जलं जिघांसं प्रमृष्टीतवज्रं अयाय देवेन्द्रमिवोपमनुं ।

रथान्मातङ्गपदातिबंधा वायस्वनैर्नैमिषुरखनैश्च । यज्ञादयन्तो वसुधां दिशश्च कुड्वा नृसिंहा जयमभ्युदीयुः ।

तेषाञ्च पार्थञ्च समागमोऽभूत् देहासृपापवणं सुयुद्धं । चैलोक्यहंतोरगुरुर्यथासीदेवस्य विशेषान्वयतां वरश्च ।

१९१

नैरस्तमुषावचमायुधन्तमेकः प्रविच्छेद किरीटमासी । चुरार्द्धवद्वैर्निश्चितैश्च भवैः शिरांसि तेषां वज्रधा च बाह्वन् ।

हृत्वापि वायव्यजनानि केतुमहान् रथान् पत्तिगणान् दिपांश्च । ते पेतुर्यौ वज्रधा विरूपा वातप्रणुजानि यथा वनानि ।

सुवर्णजास्तावतता महागजाः सवैजयन्ती ध्वजयोधकल्पिताः । सुवर्णपुङ्खैरिपुभिः समार्चितायकाग्निरे प्रज्वलिता ययौऽचला ।

विदार्थं नागाश्चरथान्ननक्षत्रयः शरोऽपामैर्वाधववज्रसखिभैः । हुतं ययौ कर्णजिघांसया तथा यया महत्मान् बलभेदने

पुरा ।

ततः स पुरुषव्यापस्तव सैन्यमरिन्दमः । प्रविशे महाबाह्वर्षकरः सागरं यथा ।

१९३

तं वृष्टास्तावका राजवयपत्तिममचिताः । गजायसादिवज्रलाः पाण्डवं समुपाद्रवन् ।

तेषामापततां पार्थमारावः सुमहानभूत् । सागरक्षेत्र धुम्बस्य यथा स्थात् सलिलस्तलः ।

ते तु तं पुरुषव्यापं व्याघ्रा इव महारथाः । अभद्रवन्त संपामे त्वाका प्राणहन्तं भयं ।

तेषामापततां तत्र भरवर्षाश्च मुद्यतां । अर्जुना व्यथमतु सैन्यं महावातो घनानिव ।

तेऽर्जुन भविता भूना रयवैः प्रहारिणः । अभियाय महेमाया वियधुर्निश्चितैः शरैः ।

१९५

ततोऽर्जुनः सहायि रथवारणवाजिनैः । प्रेषयामास विशिष्टैर्यमस्य सदनं प्रति ।

ते यथामानाः समरे पाथंशपच्युते शरैः । तत्र तत्र छा मोयन्ते भयेजति महारथाः ।

तेषाद्युतं शतान् वीरान् पतमानान् महारथान् । अर्जुनो निश्चितैर्वापैरनययामादनेन ।

ते यथामानाः समरे नागाजिह्वैः हितैः शरैः । अर्जुनं समभित्यस्य दुद्रुवैर्बुधैः दिग्धा दश ।

तेषां क्रभैः ॥ शानाथोद्भवतां वाजिनोमुजैः । मरौपथ्येन जलधर्मैरिमापाथ दोर्यतः ।

१९७

तान्नु सेनां भृगं विद्धा द्रावयित्वाऽर्जुनः शरैः । प्रायादभिमुखः पार्थः सुतानीकं हि मारिष ।
 तस्य शब्दे महानासीत् परानभिमुखस्य वै । गरुडस्यैव पततः पद्मगार्धे यथा पुरा ।
 तन्नु शब्दमभियुत्य भीमसेना महाबलः । बभूव परमप्रीतः पार्थदशेनसालवः ।
 युलैव पार्थमायानं भीमसेनः प्रतापवान् । त्यक्त्वा प्राणान्महाराज सेना तव ममर्द्ध ह ।
 स वायुवीर्यप्रतिभो वायुवेगसेनो जवे । वायुवद्वाचरद्भीमो वायुयुक्तः प्रतापवान् ।
 तेनार्चमाना राजेन्द्र सेना तव विश्रान्तैः । व्यभ्रस्यत महाराज भिन्ना नौरिव सागरे ।
 तान्नु सेनां तदा भीमो दर्शयन् पाणिनाघवं । शरैरवचकर्त्तैत्यैः प्रेषयिष्यन् यमवयं ।
 तव भारत भीमस्य बलं दृष्ट्वाऽतिमानुषं । व्यभ्रमन्त रणे योधाः कालस्यैव युगचयैः ।
 तयाऽर्हितान् भीमबलान् भीमसेनेन भारत । दृष्ट्वा दुर्बोधनो राजा हृदं वचनमब्रवीत् ।
 वैनिकांश्च महेष्वासान् योधांश्च भरतर्षभ । समादिशद्रूपे सर्वान् हत भीममिति स्म ह ।
 तस्मिन् हते हतं मन्ये पाण्डुसैन्यमशेषतः । प्रतिगृह्य च तामाज्ञां तव पुत्रस्य पार्ष्विना ।
 भीमं प्रष्टादयामानुः शरवर्षैः समन्ततः । गजाश्च बज्रला राजन् नराश्च जयगृह्णिनः ।
 रणे स्त्रिताश्च राजेन्द्र परिववृष्टकोदरं । स तैः परिरुतः शूरैः शूरो राजन् समन्ततः ।
 शूद्रशूरे भरतश्रेष्ठो नववैरिव बन्धमाः । परिवेक्षी यथा सोमः परिपूर्णा विराजते ।
 स रराज तथा संख्ये दर्शनीयो नरोत्तमः । निर्लिप्तेषो महाराज यया हि विजयस्तया ।
 तस्य ते पार्ष्विना सर्वे शरदृष्टिं समासृजन् । क्रोधरक्तोष्णः शूरा इन्नुक्त्वा वृकोदरं ।
 तां विदार्थ्य महासेनां शरैः सन्नतपर्णभिः । निस्सकाम रपाद्भीमो मत्स्यो जल दिवाम्बुधि ।
 हत्वा दशसहस्राणि गजानामनिवर्त्तिनां । नृपं शतसहस्रे दे दे शते चैव भारत ।
 पञ्च चायसहस्राणि रयानां शतमेव च । हत्वा प्रास्वन्दयत् भीमो नदी शोणितवाहिनी ।
 शोणितोदा रयावर्त्ता हस्त्रियाहसमाकुला । नरमीनान्यनक्रान्तां क्रैश्रैवालयादलां ।
 सन्निभभुजनागेन्द्रा बज्ररत्नापहारिणो । उरुधादां मञ्जयदां श्रीर्षेपलसमाहृतां ।
 धनु काशां शरावापां गदापरिघकेतनां । हंसच्छ्ववध्वजोपेतासुष्णीपयरफेनिलां ।
 ह्यारपद्माकराक्षैव भूमिरेफूर्णिमालिनी । आर्यवृत्तवतां संख्ये सुतरां भीरुदुस्तरां ।
 योधयाहवती संख्ये वधनी पितृसादृशं । ज्ञेयं पुष्टपद्माघः प्रावर्त्तयत निधनां ।
 यथा वैतरणीमुष्ठां दुस्तरामृततात्मभिः । तथा दुस्तराणां शीरो भीरुणा भयवर्द्धिनी ।
 यतो यत पाण्डवेयः प्रविष्टो रयःकुतमः । तत्समेऽघातयत् योधाऽवृत्तसहस्रम् ।
 एवं दृष्ट्वा कृतं कर्म भीमसेनेन संयुगे । दुर्बोधनो महाराज शकुनि वाक्यमब्रवीत् ।
 जय मातुल सङ्गृभे भीमसेनं महाबलं । अस्मिन् जिते जितं मन्ये पाण्डवेयं महावंशं ।
 ततः प्राणान्महाराज शैबलेयः प्रतापवान् । रणाय बहते युक्तो भ्रातृभिः परिवरिणः ।
 स समासाद्य सङ्गृभे भीमं भीमपराक्रम । वारयामास तं वीरो वल्लेभ मन्त्राणां ।

धन्यवर्त्तत तं भीमा वार्थमाणः श्रितैः शरैः । शकुनिलस्य राजेन्द्र वामपांश्च स्नानान्तरैः ।
 प्रेषयामास नाराचान् रुक्मपुङ्गवान् शिलाशितान् । वर्धं भिक्षा तु ते घोराः पाण्डवस्य महात्मनः ।
 न्यमञ्जन्त महाराज कृद्धवर्चिषवाससः । सोऽतिविद्धो रणे भीमः शरं रुक्मविभूषितं ।
 प्रेषयामास स हृषा सौबलं प्रति भारत । तस्मायान्तं शरं घोरं शकुनिः श्रुतायनः ।
 चिच्छेद सप्तधा राजन् कृतहस्तो महाबलः । तस्मिन्निपतिते भूमौ भीमः क्रुद्धो विग्राह्यते । १८१
 धनुर्विच्छेद भस्त्रेण सौबलस्य हृषन्निव । तदपास्य धनुर्विच्छन्नं सौबलेयः प्रतापवान् ।
 अन्यदादाय वेगेन धनुर्भस्त्राद्य योऽङ्ग । तैस्त्रयस्तु महाराज भस्त्रैः सन्नतपर्वभिः ।
 द्वाभ्यां च सारथिं द्वाचर्क्षद्वीमं सप्तभिरेव च । भञ्जमेकेन चिच्छेद द्वाभ्यां हृषं विग्राह्यते ।
 चतुर्भिस्तुरो बाहूनां विव्याध स्रवलात्मजः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ।
 शक्तिं त्रिवेप समरं रुक्मदण्डामयस्यथौ । सा भीमभुजनिर्मुक्ता नागजिह्वेव चक्षुषा । १८२
 निपपात रणे त्वं सौबलस्य महात्मनः । ततस्तामेव संयच्छा शक्तिं कनकभूषणं ।
 भीमसेनाय त्रिवेप क्रुद्धरूपो विग्राह्यते । सा निर्भियं भुजं सव्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
 निपपात तदा भूमौ यथा विद्युन्मथ्यता । अयोत्कुष्टं महाराज धार्तराष्ट्रैः समन्ततः ।
 न तु तं मन्दैः भीमः शिंहनादं तरस्त्रिणां । अन्यदृष्ट्वा धनुः सव्यं चरनाणो महाबलः ।
 मुहूर्तादिव राजेन्द्र आदयामास सायकैः । सौबलस्य वलं संख्ये त्वत्तात्मानं महाबलः । १८३
 तस्त्रायांयतुरो हला स्रतश्चैव विग्राह्यते । भञ्जचिच्छेद भस्त्रेण त्वरमाणः पराक्रमी ।
 हतायं रथमुत्सृज्य त्वरमाणो नरोत्तमः । तस्त्रौ विस्सारयंस्यापं क्रोधरतेल्लवः ययन् ।
 शरैश्च वज्रधा राजन् भीममार्च्छसमन्ततः । प्रतिहत्य तु वेगेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
 धनुर्विच्छेद संक्रुद्धो विव्याध च श्रितैः शरैः । सोऽतिविद्धो बलवता प्रवृणा प्रचुर्कषणः ।
 निपपात तदा भूमौ क्षिप्रमाधो नराधिप । ततस्त्रं विज्जलं जाला पुच्छस्तव विग्राह्यते । १८४
 अपोवाच रथेनागौ भीमसेनस्य पश्यतः । रथस्य तु नरस्यापि धार्तराष्ट्रयोः पराङ्मुखाः ।
 प्रदुःखुर्दिग्भौ भीता भीमाप्लवति महाभयैः । सौबले निश्चितं राजन् भीमसेनेन ध्विना ।
 भयेन महता विष्टः पुष्टो दुर्योधनस्तव । अपायान्जवनेरथैः सापेक्षो मातुलं प्रति ।
 पराङ्मुचन्तु राजानं दृष्ट्वा सैन्यानि भारत । विप्रजग्मुः समुत्सृज्य दैरथानि समन्ततः ।
 तान् दृष्ट्वा विकृतान् सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । जवेनाभापयतः भीमः किरन् शरव्रतान् वधन् । १८५
 ते यथमाना भीमेन धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः । कर्णमासाद्य समरे स्तिता राजन् समन्ततः ।
 स हि तेषां महावीर्यो दीपोऽमृतं मुमहाबलः । भिष्यनौका यथा राजन् दीपमासाद्य निवृत्ताः ।
 भवन्ति पुरुषप्याश्र आविष्काः कालपथ्ये । तया कर्णं समासाद्य तावकाः पुरुषपथे ।
 समापन्ताः क्षिता राजन् यमप्रवृष्टाः परस्परं । समाजमुय मुद्राय मृग्यं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 इति श्रीमद्भारतं कर्णपर्वणि सौबलेयपराजये सप्तमस्तोत्रोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ततो भग्नपुंथैरेषु भीमसेनेन संयुगे । दुर्योधनोऽवतीत किन्तु सौवलो वाऽपि सञ्जय । ११०
कर्णे वा जयतां श्रेष्ठे योधा वा मामका युधि । कपो वा कृतवर्मा च द्रौणिर्दुःशसनेऽपि वा ।

अत्यद्भुतमर्धं मन्ये पाण्डवेयस्य विक्रमं । यदेकं समरे सर्वान् योधयामास मामकान् ।

यथाप्रतिष्ठं योधानां राधेयः कृतवानपि । कुरूणामय सर्वेषां कर्णः शत्रुनिसूदनः ।

शर्मं धर्मं प्रतिष्ठा च जीविताश्वा च सञ्जय । तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कैमतेयेनामितैजसा ।

राधेयो वाऽप्याधिरथिः कर्णः किमकरोद्युधि । पुत्रा वा मम दुर्द्धा राजानो वा महारथाः । १११

॥ सञ्जय उवाच ॥ अपराद्धे महाराजे सुतपुत्रः प्रतापवान् । जघान योमकान् सर्वान् भीमसेनस्य पश्यतः ।

भीमोऽप्यतिबलं धैर्यं धार्तराष्ट्रं व्यपोययत् । अयं कर्णोऽब्रवीच्छब्दं पाञ्चालान् प्रापयस्व मां ।

द्राव्यमाणं बलं दृष्ट्वा भीमसेनेन धीमता । यन्तारमब्रवीत् कर्णः पाञ्चालानेव मां वद ।

मद्राजसूतः शल्यः श्रेतानयाम्महाजवान् । ग्राहिणो चेदिपाञ्चालान् कारुण्यं महाबलः ।

प्रविश्य च महत्सैन्यं शल्यः परवलाह्येन । न्ययच्छत्रुरगान् दृष्ट्वा यत्र यच्चैकदृशणी । ११२

तं रथं मेघसङ्घातं वैषाघ्रपरिवारणं । संदृश्य पाण्डुपाञ्चालास्तस्माद्वाप्तुं विश्राम्यते ।

ततो रथस्य निनदः प्रादुरासीन्महारथे । पर्जन्यसमनिर्घोषः पर्वतस्त्रिव दीर्यत ।

ततः शरघातैस्त्रीक्ष्णैराकर्णकर्णेन स्रुतैः । जघान पाण्डवबलं शतशोऽप्य सहस्रशः ।

तप्तया समरे कर्म कर्माणमपराजितं । परिव्रज्यमंदेवासाः पाण्डवानां महारथाः ।

तं शिखण्डी च भीमस्य दृष्टद्युधयः पार्थनः । नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च सात्यकिः । ११३

परिव्रज्यर्षिणां सन्तो राधेय शरवृष्टिभिः । सात्यकिस्तदा कर्णं विश्रया निमित्तैः शरैः ।

अताडयद्रणे शूरो जनुर्देभे नरीत्तमः । शिखण्डी पञ्चविंशत्या दृष्टद्युधयः सप्तभिः ।

द्रौपदेयसहस्रं पश्चात् सहदेवश्च सप्तभिः । नकुलश्च शतेनाजौ कर्णं विव्याध सायकैः ।

भीमसेनस्य राधेयं नक्त्या नतपर्वणं । विव्याध समरे क्रुद्धो जनुर्देवमहाबलः ।

अथ प्रह्लाधाधिरथिर्थाविपद्भूनुत्तमं । मुमेच विशितान् बाणान् पीडयन् सुमहाबलः । ११४

तान् प्रत्यविध्यद्राधेयः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । सात्यकेन धनुस्त्रिंशत्या ध्वजश्च भरतर्षभ ।

तन्तया नवभिर्थाैराजघानं स्तनान्तरे । भीमसेनं ततः क्रुद्धो विव्याध विंशत्या शरैः ।

सहदेवस्य भस्मेन ध्वजश्च ज्जेद मारिषः । सारयिञ्च त्रिभिर्थाैराजघानं परन्तपः ।

विरथाद्रौपदेयाश्च चकार भरतर्षभ । अश्लेष्मिर्निमेषमात्रेण तदहृतमिवामवत् ।

विमुषीकृत्य तान् सर्वान् शरैः सञ्जतपर्वणिभिः । पाञ्चालानहन् क्रूरांश्चेदीनाश्च महारथान् । ११५

ते वधमानाः समरे चेदिसत्त्वा विश्राम्यते । कर्णमेकमभिद्रुत्य शरस्रैः समर्पयन् ।

तान् जघान श्रितैर्वाणैः सुतपुत्रो महारथः । एतदत्यद्भुतं कर्म दृष्टवानस्मि भारत ।

यदेकं समरे शूरान् सुतपुत्रः प्रतापवान् । यतमानान् परं ब्रह्मा योधयानांश्च धन्विनः ।

पाण्डुवियाम्महाराज शरैर्वारितवाचणे । तत्र भारत कर्षस्य लाघवेन महात्मनः ।

तुष्टुर्देवताः सर्वेऽऽभिजाय सह चारणेः । अपूजयन्महेष्वासा धार्तराष्ट्रा नरोत्तमं ।

१८०

कर्णं रथवरयेष्ठं श्रेष्ठं सर्वधनुशतां । ततः कर्णे महाराज ददाह रिपुवार्धिनि ।

कचमिद्धे ययावन्निर्निदाधे ज्वलिता महान् । ते वध्यमानाः कर्णेन पाण्डवेयास्ततस्ततः ।

प्राद्रवन्त रणे भीताः कर्णे दृष्ट्वा महारथं । तत्राक्रन्दे महानासीत् पाञ्चालानां महारणे ।

बधतां सायकैलीच्छेः कर्णचापवरच्युतैः । तेन शब्देन विवस्त्रा पाण्डवानां महारथम् ।

कर्णेनेकं रणे योधं मेनिरे तत्र शत्रवाः । तत्राहुतं पुनयन्ने राधेयः शत्रुकर्षण ।

१८१

यदेनं पाण्डवाः सर्वे न श्रेकुरुभिवीचिहन् । ययौघः पर्यन्तश्रेष्ठमासाद्याभिप्रदीर्यते ।

तथा तत् पाण्डवं सैन्यं कर्णमासाद्य दीर्यते । कर्णेऽपि समरे राजन् विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।

दहन् तस्यै महाबाहुः पाण्डवानां महारथम् । शिरांसि च महाराज कर्णस्यैव सकुण्डलान् ।

बाह्वय वीरे वीराणां चिच्छेद सधु चेपुभिः । हस्तिदन्तात्करुन् खट्वान् ध्वजाच्छ्रीर्हयान् गजान् ।

रथांश्च विविधावाजन् पताका व्यजनानि च । अचञ्च युगयोक्ताणि चक्राणि विविधानि च ।

१८२

चिच्छेद बद्धा कर्णे योधमतमनुष्ठितः । तत्र भारत कर्णेन निहतैर्यजवाजिभिः ।

अग्न्यर्ह्या शृण्वी भांसशेषितकूर्हमा । विपमञ्च समक्षेव हतैरस्यपदातिभिः ।

रथैश्च कुक्षरैश्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन । नापि स्त्रे न परे योधाः प्राज्ञायन्त परस्परं ।

घोरे श्राव्यकारे तु कर्णस्यै च विजृम्भिते । राधेयपापनिर्भूतैः शैरेः काञ्चनभूषणैः ।

शंकादिता महाराज पाण्डवानां महारथाः । ते पाण्डवेयाः समरे राधेयेन पुनः पुनः ।

१८३

अभज्यन्त महाराज यतमाना महारथाः । मृगशहान् यथा कुटुः धिक्ते द्रावयते वने ।

पाञ्चालानां रथश्रेष्ठान् द्रावयन् शत्रवांस्तथा । कर्णस्तु समरे योधांस्त्यासयन् सुमहाययः ।

कालधामास तत् सैन्यं यथा पशुगणान् वृकः । दृष्ट्वा तु पाण्डवी वीनां धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखी ।

तत्र जम्भुर्भेष्वासा स्वन्ता भैरवायवान् । दुर्योधनो हि राजेन्द्र मुदा परमया युतः ।

वाद्यधामास संहृष्टो नागावापानि सर्वशः । पाञ्चालापि महेष्वासा भग्नस्त्याय नरोत्तमाः ।

१८४

न्यवर्त्तन्त यथा शूरेः मृत्युं हन्ता निवर्त्तनं । ताञ्जिह्वाश्वेषे शूरापधियः प्रवृत्तापनः ।

अनेकशो महाराज यमञ्च पुरुषर्षभः । तत्र भारत कर्णेन पाञ्चाला विंशतीरथाः ।

निहताः सायकैः क्रोधाचेदयय परःश्रताः । हन्ता शून्याययोपस्थान् वाञ्छिषेष्टांश्च भारत ।

निम्ननुब्यान् गजस्कन्धान् पदातीर्थेव विद्रुतान् । आदित्य इव मध्याह्ने दुर्विरीच्छः परन्तपः ।

काष्ठान्तकवपुः शूरः स्रुतपुष्पाभ्यराजत । स्यमेतन्महाराज नरवाजिरयदिपान् ।

१८५

हन्ता मधो महेष्वायः कर्णेऽग्निरिगणसूदनः । यथा श्रुतगणान् हन्ता कालनिर्देशश्रवतः ।

तथा स भीमकान् हन्ता तम्यान्को महारथः । तत्राहुतमपय्यास पाञ्चालानां पराक्रमं ।

मध्यमानापि यत् कर्णं नाजह्वरषमूर्द्धनि । राजा दुःशासनश्चैव ह्यपः शारदस्तथा ।

अयतामा हतवर्षाः शकुनिय महाधनुः । न्यहनन् पाण्डवीं वीनां व्रतशोऽय सध्वजः ।

कर्णपुत्रौ तु राजेन्द्र भ्रातरौ सत्यविक्रमौ । निजघ्नौ बलं कुड्डौ पाण्डवानामितस्ततः ।
तत्र युद्धं मद्यचासीत् क्रूरं विगमनं महत् । तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्चिखण्डिनौ ।
द्रौपदेयाश्च संकुड्वा अभ्यग्नस्तावकं बलं । एवमेव च यो वृत्तः पाण्डवानां ततस्ततः ।
तावकानामपि रणे भीमं प्राप्य महाबलं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनस्तु महाराज हत्वा सैन्यस्य तुल्यं । सतपुत्रश्च संकुड्वा दृष्ट्वा चैव महारथे ।
श्रोत्रितोदां मदीं कृत्वा मांसमज्जास्थिपङ्क्तिं । मनुष्यग्रीधपाषाणं हस्त्यवहतरोधसं ।
शूरास्थिचयसङ्कोर्षा काकगद्गानुनादितां । कृचधंसस्यवोपेतां वीरहृषापह रिणं ।
शारपद्माकरवतीमुष्णीषवर्षकेनिलां । धनुःशरध्वजोपेतां नरसुद्रकपालिनीं ।
चर्मवर्धमोपेतां रथोद्गुपसमाकुलां । जयैषिणाञ्च सुतरां भोरुणाञ्च सुदुसरां ।
नदी प्रावर्त्तयित्वा च पीभक्तुः परवीरहा । वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् पुरुषधर्मः ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ एष केद्वरणे कृष्ण सतपुत्रस्य दुःश्रुते । भीमवेनादयथैते योधयन्ति महारथं ।
एते द्रवन्ति पाञ्चालाः कर्णचक्षा जनाह्नय । एष दुर्व्योधनो राजा येतः प्रवेण राजते ।
कर्णेन भग्नान् पाञ्चालान् द्रावयन् वज्र भोभते । कृपय कृतवर्था च द्रौणिष्वेव महारथः ।
एते रक्षन्ति राजानं सतपुत्रेण रचिता । श्ववध्यमानालेऽस्माभिर्धातयिष्यन्ति सेमकान् ।
एष श्रेष्ठो रथोपस्थे रश्मिघञ्जारकोविदः । सतपुत्ररथं कृष्ण वाधयन् वज्र भोभते ।
तत्र मे बुद्धिस्तथा वाहयाच महारथं । नाहत्वा समरे कर्णं निवर्त्तिष्ये कयञ्चन ।
राधेयो ह्यन्यथा पार्थान् सञ्जयस्य महारथान् । निशेपान् समरे कुर्व्यात् पश्यतां मे जनाह्नय ।
ततः प्राधात्रयेनाग्ने केशवस्तव वाहिनी । कर्णं प्रति महेष्वासं दैरये सव्यसाचिना ।
प्रयातस्य महाबाहुः पाण्डवानुत्तया हरिः । आयासयवधेनैव पाण्डुन्यानि सर्वध्वजः ।
रथधोयः स सयाने पाण्डवियस्य सम्भौ । वासवाग्रजितुन्यस्य महौघस्त्रेव मारिप ।
महता रथधोपेण पाण्डवः सत्यविक्रमः । अभयादग्रमेयात्मा निर्जयस्तव वाहिनी ।
तमायानां समीप्यैव येतार्थं कृष्णसारथिं । मद्राजोऽग्रणीत् कर्णं केतुं दृष्ट्वा महात्मनः ।
अयं स रथ आयाति येतायः कृष्णसारथिः । निम्नवमिवान् समरे यं कर्णं परिशृङ्खसि ।
एष तिष्ठति कौन्तेयः संस्पृशन् गाण्डिवं धनुः । तं हनिष्यसि चेदद्य तवः श्रेयो भविष्यति ।
त्वामभिप्रेपुरायाति कर्णं निम्नन् वगचयान् । असह्यमानो राधेय तं याहि प्रति भारत ।
एषा विदार्यते सेना धार्तराष्ट्री समन्ततः । अर्जुनस्य भयान्तूर्यं निम्नतः प्रात्रवान् वज्रन् ।
वर्जयन् सर्वधैन्यानि त्वरते हि धनञ्जयः । तदर्थमिति मन्त्रेऽहं यथाऽस्त्रोदीर्यते वपुः ।
न ह्यवस्थास्यते पार्था युयुतुः केनचित् सद्यः । त्वास्मते क्रोधदीप्तो हि पीडयामि हृकोदरे ।
विरथं धर्मराजन्तु दृष्ट्वा सुदृढविवर्त । शिखण्डिनं वात्यकिञ्च दृष्टुमुद्यच्च पार्थतं ।

द्रौपदेयान् युधामन्युमत्तमौजसमेव च । नकुलं सहदेवञ्च भ्रातरौ दौ समोक्ष्य च ।
 सहस्रैकरयः पार्थस्त्वामभ्येति परन्तपः । क्रोधरक्तेक्षणः कुड्डो जिघांसुः सर्वपाथिवान् ।
 त्वरितोऽभिपतत्यस्त्रास्त्रज्ञा धैर्यान्यसंग्रयं । त्वं कर्णं प्रतिपाद्येनं नास्त्वयो हि धनुर्द्धरः ।
 न ते पश्यामि लोकेऽस्मिन्स्वत्तो ह्यन्यं धनुर्द्धरं । अर्जुनं समरे कुड्डं चो वेलामिव धारयेत् ।
 न चास्य रत्नां पश्यामि पार्थतो न च श्रुतः । एक एवाभियाति त्वां पश्य साकल्यमात्मनः ।
 त्वं हि ह्यथैव रणे भक्तः संसाधयितुमाहवे । तवैव भारो रक्षिय प्रत्युद्याहि धनञ्जयं ।
 समानो ह्यसि भीष्मेण द्रोणेद्रौ लिङ्गपेण च । सव्यसाचिनमायानं निशारय महारणे ।
 लेलिहानं यया सर्पं गर्जन्तमृपभं यया । वनस्थितं यया व्याघ्रं जहि कर्णं धनञ्जयं ।
 एते ब्रवन्ति समरे धार्तराष्ट्रा महारथाः । अर्जुनस्य भयान्कूर्धं निरपेया जनाधिपाः ।
 ब्रवतामय तेपाण्डु नान्योऽस्ति युधि मानवः । भयहृद्यो भवेदौरस्त्रास्यते सूतनन्दन ।
 एते त्वा कुरवः सर्वे दीपमासाद्य संयुगे । धिष्ठिता पुरुषव्याघ्र त्वतः शरणकाङ्क्षिणः ।
 वैदेहात्मकान्मोजासाया नम्रजितास्त्रया । गाभाराय यया धृष्ट्या जितः संख्ये सुदुर्जयाः ।
 तां धृतिं कुरु राधेय ततः प्रत्येहि पाण्डवं । वासुदेवञ्च वार्ष्णेयं प्रीयमाणं किरीटिना ।
 प्रत्युद्यासि महाबाहो पौरुषे महति स्थितः ।

॥ कर्ण उवाच ॥ प्रकृतिस्रोऽसि मे शस्त्र इदानीं सव्यतस्तया । प्रतिभावि महाबाहो मामपेक्षस्व धनञ्जयात् ।

पश्य बाहोर्ध्वं मेऽद्य शिवितस्य च पश्य मे । एकोऽद्य निहन्मिषामि पाण्डवानां महाशत्रुम् ।

हृष्यो च पुरुषव्याघ्रैः ततः सत्यं ब्रवीमि ते । नाहन्वा युधि तौ वीरौ व्यपथास्ये कथञ्चन ।

श्रिये वा निहतस्ताभ्यामनित्यो हि रणे जयः । कृतार्थोऽद्य भविष्यामि हत्वा वाऽप्ययं वा हतः ।

॥ अथ उवाच ॥ अजयमेनं प्रवदन्ति दुष्टे महारथाः कर्णं रथप्रवीरं । एकाकिनं किमु हृष्याभिगुप्तं विजेतुमेनं क इदोक्षते ।

॥ कर्ण उवाच ॥ नैतादृशो जातु बभूव लोके रथोत्तमो यावदुपश्रुतं नः । तमोऽयं प्रतिपद्योऽस्मि पार्थ महाहवे पश्य च पौरुषं मे ।

रथे चरत्येव रथप्रवीरः श्रितैर्हयैः कौरवराजपुत्रः । स वाऽद्य मी नैथति हृष्टमेतत्कर्णस्यान्तादेतदन्तास्तु सर्वे ।

अस्त्रेदिनौ राजपुत्रश्च हस्तावेपमाथौ जातकिनौ दृहन्तौ । वृडायुधः क्षतिमान् विप्रहृष्टो न पाण्डवेयं समोऽस्ति योधः ।

महात्मेनेकानपि कश्चपवानेकं यया तान् प्रतिपद्य चाम्य । ते क्रोधमात्रे निरतन्यमोघाः कलौ योधोऽस्ति समः शपित्यः ।

अतोपयन् खाण्डवे योऽनं मं हृष्यद्वितीयोऽतिरयस्तरस्वौ । उभे चकं यत्र हृष्यो महात्मा धनुर्भाण्डोऽयं पाण्डवः सव्यसाधौ ।

येतायमुक्त्य सुधोपमुपं रथं महापाञ्चरदीनमलः । महपुधौ चाचयद्विरूपे शस्त्राणि दिव्यानि ह्ययमाहान् ।

न देहलोके निप्रधानं देव्यान्गं धियान् कालकेयांयु सभां । उभे ब्रह्मं देवदत्तं ए तत्र को नाम तेनाभ्यधिकः शयित्यः ।

महादेवं तोपयामास योऽक्षैः साक्षात्सुयुद्धेन महानुभावः । लंभे ततः पाशुपतं सुघोरं त्रैलोक्यहृत्कारकं महास्रं । १११
पृथक् पृथक् लोकापालाः समेता ददुर्भेदास्त्राण्यप्रमेयाणि संख्ये । यैस्तान् जघानाशु रणे नृविहः सकालकेयानसुरान् समे
तान् ।

तथा विराटश्च पुरे समेतान् सर्वानस्रानेकरथेन जित्वा । जहार तद्गोधनमाजिमध्ये वस्त्राणि चादत्त महारथेभ्यः ।
तमोदृशं वीर्यगुणोपपन्नं कृष्णदितोयं परमं नृपाणं । तमाकृत्यन् साहसमुत्तमं वै जाने स्वयं सर्वलोकस्य श्रेष्ठ ।
अनन्तवीर्येण च कोशवेन नारायणेनाप्रतिभेन गुप्तः । वर्धायुतैर्यस्य गुणा न प्रत्या वर्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः ।
महात्मनः शत्रुं चक्रामिपाथेर्विष्णाजिष्णाव्सुदेवात्मजस्य । भयञ्च मे जायतेऽसाध्वमस्य दृष्ट्वा कृष्णविकरये समेती । ११२
अतोव पायौ युधि कार्मुकेभ्यो नारायणस्याप्रतिमस्य युद्धे । एवंविधौ पाण्डववासुदेवौ चलेखदेशाङ्गिमवान् कृष्णौ ।
उभौ हि शूरो बलिनौ दृढायुधौ महारथौ संहननोपपन्नौ । शतादृशौ फाल्गुनवासुदेवौ कोऽन्यः प्रतीयान्मदुते तु श्रेष्ठ ।
मनोरथो यस्य ममाद्य तस्य मद्रैश्च युद्धं प्रति पाण्डवस्य । नैवं चिरादाशु भविष्यतीदमत्यदुर्गतं चित्रमतुल्यरूपं ।
एतौ च हता युधि पातयिष्ये मां वाऽपि कृष्णो निहनिष्यतोऽद्य । इति ब्रुवन् शक्यममित्रहन्ता कर्णे रणे मेघ इवोन्ननाद ।
अभ्येत्य पुत्रेण तवामिनन्दितः समेत्य चोवाच क्षुद्रप्रवीरं । कृपश्च भोजश्च महानुभावं तथैव गान्धारपतिं यद्वाजुजं । ११३
गुरोः सुतश्चावरजं तथात्मनः पदातिभोऽयं द्विपसादिनस्य तान् । निहन्ताभिद्रवताच्युताकुनौ श्रेष्ठे संयोजयताशु
सर्वत्रः ।

यथा भवद्विभङ्गविविक्तानुभौ सुखेन हन्यामहमद्य भूमिपाः । तथेति चोक्त्वा स्वरिताः स्मृतेऽर्जुनं जिघांसवो वीरतराः समा
ययुः ।

शरैश्च जम्बुधुतिं तं महारथा धनञ्जयं कर्षेनिदेशकारिणः । नदीनदं भरिजलं महास्रवं यथा तथा तान् समरैऽर्जुनो
ऽपयत् ।

न सन्ध्याधनो न तथा शरोत्तमान् प्रमुञ्चमानो रिपुभिः प्रदृश्यते । धनञ्जयास्त्रेभ्यु शरैर्विदारिता हता निपेतभ्ररवाजि
कुञ्जराः ।

शराधिपं गाण्डिवबाहमण्डलं युगान्तसूयप्रतिमानतेजस्रं । न कौरवाः ब्रह्महृदिषितुं जयं यथा रविं व्याधितचक्षुषो
जनाः । ११४

शरोत्तमान् स प्रहितान् महारथैश्चिच्छेद पार्थः प्रहसञ्करोधैः । भूयश्च तानहनदाण्डवान् गाण्डीवधन्वाद्यतपूर्णमण्डलं ।
यथोपरमिः शुचिगुणमयगो सुखं विवस्वान् हरति जलोद्यान् । तथाऽर्जुनो ज्ञाणगुणचिरस्र ददाह सेनां तव पारिवेन्द्र ।
तमभ्यधावद्विजन् कृपः शरांस्तथैव भोजस्रव चात्माश्रयः स्वयं । महारथो द्रोणमुनश्च शायकौरवाकिरंभोयधरा यथाऽप्यलं ।
जिघांनुमिस्तान् कुञ्जलः शरोत्तमान् महाहवे सम्प्रहितान् प्रयत्नतः । शरैः प्राचिच्छेद स पाण्डवस्वरन् परामिनद्वरमि चेपुमि
लिभिः ।

स गाण्डिवव्यायतपूर्णमण्डलस्तपविपूज्यनुभास्करो वभौ । शरोपरमिः शुचिगुणमयगो यथैव सूर्यः परिदेवनास्तथा । ११५
अयामग्रवाणैर्दृशंभिर्धनञ्जयं परामिनद्वेषसतोऽप्युतं विभि । चतुर्भिरयांयतुरः कपिनतः शरैश्च नाराचवरैरवाकिरन् ।
तथाऽपि तं प्रस्फुरदात्तकार्मुकं विभिः शरैर्दन्तशिरः क्षुरेण । हयोयतुर्मिथ्य पुनस्त्रिभिर्धनं धनञ्जयो द्रोणिरयादपातयत् ।

स रायपूर्णा मणिवज्रघाटकैरलङ्कृतं तत्तन्मोगवर्धनं । महाधनं कार्मुकमन्यदादे यया महाहिप्रवरं गिरिस्तटात् ।
स्वमायुधं चापनिकीर्य भूतले धनुश्च कृत्वा समुपं गुणाधिकः । समाह्वयत्तावजितौ नरोत्तमौ शरोत्तमैर्द्रोणिरविद्यदन्ति
कात् ।

कृपश्च भोजश्च तवात्मजश्च ते श्रैरनेकैर्युधि पाण्डवर्षभं । महारथाः संयुगमूर्द्धनि स्थितास्त्वोनुदं वारिधरा द्वापतन् । १००
कृपश्च पार्थः समरं शरासनं हयान् ध्वजान् सारथिमेव पत्तिभिः । समार्ययद्वाड्यसहस्रविक्रमस्तथा यथा वज्रधरः पुरा
बलेः ।

स पार्थवायैर्बिनिपातितायुधो ध्वजावर्मे च कृते महाहवे । कृतः कृपो वाणसहस्रयन्त्रितो यथापगेयः प्रथमं किरीटिना ।
शरैः प्रचिक्षेद तवात्मजं ध्वजं धनुश्च प्रचकर्त्त नईतः । जघान चाश्वान् कृतवर्मणः शुभान् ध्वजद्विचिक्षेद ततः प्रताप
वान् ।

सवाजिह्वतेव्वसनान् संकेतनान् जघान नागाश्वरयांस्तरंच सः । ततः प्रकीर्णं सुमहद्वलं तव प्रदारितं सेतुमिवाश्वधो
यया ।

ततोऽञ्जुनस्त्राश्च रथेन केवद्वयकारं ब्रूवन्पथमातुरान् । ततः प्रधातं लरितं धनञ्जयः शतकतं वृचनिजमुपं यया । १०१
समन्वधावत् पुनश्चिह्नैर्ध्वजैर्युधैः सुयुक्तेरपरं युयुत्सवः । श्याभिपत्य प्रतिवार्य तानरोन् धनञ्जयस्याभिमुखं महारथाः ।
मिश्रिष्टिभेदेययमाः शितैः शरैर्निदारयन्तो व्यनदन् सुभैरवं । ततोऽभिजमुः क्षुपिताः परस्परं शरैस्तदाऽञ्जगतिभिः सुते
जनैः ।

कुसुमवीराः सह स्रक्ष्यैर्यथासुराः पुरा देवगैर्यथाहवे । ज्येष्ठवः स्वर्गमनाय चोत्सुकाः पतन्ति नागाश्वरयाः परन्तप ।
जगज्जुह्वैर्ध्वनवध विद्ययुः शरैः सुमुभैरितरेतरं वयक् । शराभ्यकारे तु महात्मभिः कृते महामृधे धोधवरैः परस्परं ।

चतुर्दिशो वै विदिशश्च पार्थिव प्रभा चस्रजं च तमोदृतोऽभवत् । १०२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्खे ऊनामीतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् कुदृष्टौ प्रवरं नैर्धर्ममभिद्रुतं । मञ्जन्तमिव केनोत्थमुञ्जि होर्धुर्धनञ्जयः ।

विदधत्युतपुमश्च येनां भारत सायकैः । शशिषोमृदुयुक्तोकाय परवीरान् धनञ्जयः ।

ततोऽस्त्रामरमाश्रित्य शरजालानि भागवतः । अदृष्टान्तं तयाऽन्ये च निजमुत्तव वाहिनौ ।

सपिपहाशरितमाकांशं पूरयन् ब्रह्मैः । धनञ्जयो महाबाहूः कुदृष्टामन्तकोऽभवत् ।

ततो भधैः दृष्टैश्च नारायणैर्मनैरपि । गावाणि प्राचिह्नन्त पार्थः त्रिंशति च चकत्तं च । १०३

विद्यमानैर्धर्मैर्धर्मैर्धर्मैर्धर्मैः समन्ततः । पतितैश्च पतद्भिश्च धोपैरायोक्तमाहता ।

धनञ्जयशराभ्यधेः खन्दनाश्वद्विधैः । सन्निधौ भिषग्विधौ च दृष्टावापयवैस्तथा ।

मुहुः सा मुशिरमा धोराऽप्यर्थं मुदुर्बुद्धा । रणभूमिरभूद्राजन् महाबैरयो यया ।

इवाश्वकाशमभेद्यं यथैः सादैश्च युज्यतां । सद्यतेर्बतस्यैश्च रथेक्षोऽभिवन्धरो ।

भुवर्धनं ध्यायैरपि धनञ्जयैः । चाक्षिता हतवर्धोऽपि मया निवृत्तमदा दिवाः । १०४

कुडाः वृक्षैर्धाम्नाः पावैर्द्रुमैश्चोदिताः । चतुः प्रताः शरवरेणैः पेतुः क्षिरोटिना ।

पर्येतानोव गृह्णाणि समृद्धानि महागिरैः । धनञ्जयशराभ्यस्तौतीर्णा भूर्ध्वरवारणैः ।

- समन्ताञ्जलदप्रस्थान् चारणान् मदवर्षिणः । अभिपेदेऽर्जुनरथो घनान् भिन्दन्निवांशुमान् ।

हृतेर्गजमनुव्याधैर्भिन्नेषु वज्रधा रथैः । विशस्त्रयन्त्रकवचैर्युद्धशौण्डेयंतामुभिः ।

अपविद्धायुधैर्भांगीक्षीर्णैऽभूत्फाल्गुनिन वै । विस्फारयन् वै गाण्डीव भुमचैर्द्वैतं रवं ।

घोरवज्रविनिव्येषस्तनयित्वोरिवाम्बरे । ततः प्रादोर्यत्त चमूर्द्धनञ्जयशराक्षता ।

महावातसमाविद्धा महानौरिव सागरैः । नानारूपाः प्राणहराः शरा गाण्डीवचोदिताः ।

अलातोत्साशनिप्रख्यास्तव सैन्यं विनिर्द्दहन् । महागिरैर्वेणुवनं निशि प्रज्वलितं यया ।

तया तव महासैन्यं प्रास्फुरच्छरपीडितं । सन्निष्टदशविधैस्तव सैन्यं किरीटिना ।

छतं प्रविहृतं वापैः सन्धतः प्रदुतं दिशः । महावनं मृगगणा दावाग्निवाविता यया ।

कुरवः पर्यवर्तन्त निर्द्दग्धाः सख्यसाचिना । उन्मुञ्च्य च महाबाहो भोमसेनं तथा रथे ।

बलं कुरुणामुद्धिगं सर्वमासीत् पराङ्मुखं । ततः कुरुपु भीमपुत्रीभक्तुरपराजितः ।

भोमसेनं समासाद्य मुहूर्तं मोऽभ्यवर्तत । समागत्य च भीमेन सन्तयिला च फाल्गुनः ।

विशस्त्रमजङ्घासै कययिला युधिष्ठिरं । भीमसेनाभ्यनुज्ञातस्तानः प्रायाद्वनञ्जयः ।

नादययययोषेष् प्रयिवो द्याञ्च भारत । ततः परिहृतो वीरैर्द्दग्धभिर्न्याधपुत्रैः ।

दुःशासनदाशरैस्तव पुत्रैर्धनञ्जयः । ते तमभ्यर्हयन् वापैस्त्वाभिरिव कुञ्जरं ।

आततोत्सासनाः शूरा नृत्यन्त इव भारत । अपसव्यास्त तांयके रथेन मधुसूदनः ।

नियुक्तान् हि स तान् मेने यमायाशु किरीटिना । ततस्ते प्राद्रवन् शूराः पराङ्मुखरथेऽर्जुने ।

तेषामापततां केतून्यांश्चापानि सायकान् । नाराचैर्द्दग्धचञ्चैश्च विप्रं पाथै न्यपातयत् ।

अयान्यैर्द्दग्धभिर्भक्तैः शिरास्तेषामपातयत् । रथसंरक्तेनवाणि सन्दष्टौष्ठानि भूतले ।

तानि वज्राणि विवभु कललानोव भूरिशः । तांस्तु भवैर्हावैर्गैर्द्दग्धभिर्द्दग्ध कौरवान् ।

रक्ष्माङ्गदापुष्पपुङ्खै र्दला प्रायादमिवहा ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्खे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं प्रयातं महावेगैरथैः कपिवरध्वजं । युद्धायाभ्यद्रवन् वीराः कुरुणा नवतीरयाः ।

छला संश्रक्तं धारं शपथं पारसौकिकं । परिवर्तुर्नरव्याघ्रा नरव्याघ्रं रथेऽर्जुनं ।

छण्णः श्येतामहाविगानथान् काञ्चनभूषणान् । मुक्ताजालप्रतीच्छन्तान् प्रैथीत्कर्णरथं प्रति ।

ततः कर्णरथं यान्तमरिघ्नन्तं धनञ्जयं । बाणवैर्नरभिघ्नन्तः संश्रक्तकथा ययुः ।

वरमाणास्तु तान् सर्वान् सल्लेख्योपनञ्जयान् । जघान नवतिं वीरानर्जुने निमित्तैः शरैः ।

तेऽपतन्त हता वापैर्नानारूपैः किरीटिना । सविमाना यया सिद्धाः स्वर्गात् पुण्यवथे तथा ।

ततः सरयनगाथाः कुरवः कुरुसत्तमं । निर्भया भरतश्रेष्ठमभ्यवर्तन्त फाल्गुनं ।

तदायस्त्रमनुव्याधमुदीर्णवरवारणं । पुच्छाणां ते महासैन्यं समरीत्योद्धनञ्जयं ।

शङ्कितोत्तमप्रायेर्गदानिर्दिष्टमायकैः । प्राञ्चदयग्रहेष्वायाः खुरवः कुहमन्दनं ।
 तामन्तरीये विततो शस्त्रदृष्टिं समन्ततः । यथमत् पाण्डवो वाथैश्वर्यमः सुखं ह्वांशुभिः ।
 ततो ज्येष्ठोः स्थिता मत्तैस्त्रयोदशशतेभ्यैः । पार्थनो व्यसनपार्थं तव पुच्छस्य श्रापनात् ।
 कर्णिनालोकनारापैक्षोत्तमप्राञ्चमभिः । मुपधेभिर्न्दिपसिद्य रथक्षं पार्थमाह्वयन् ।
 ततो शस्त्रदृष्टिमनुत्ता दिपक्षैः प्रवेरितां । चिच्छेद निश्चितेभ्यैरक्षैश्चैव फाल्गुनः ।
 अथ तान् द्दिरदान् यन्मन् नानाभिः श्रोतृभ्यः । सपताकध्वजरोहान् गिरीन् यश्चैरियाह्वयत् ।
 ते हेमपुङ्खैरिपुभिरर्हिता येममालिनः । हताः पेतुर्ध्वजानागाः साग्निभ्यान्वा इवाद्भयः ।
 ततो गाण्डीवनिर्धौपो महाबाहोदिशाम्भते । क्षणतां कूजताश्चैव मभ्युपगजवाजिनां ।
 कूजराज हता राजन् दुद्रुवुक्षे समन्ततः । अथाथ पथं धावन् हतारोहा दिभो दृष्ट्वा ।
 रथा खीना महाराज रथिभिर्न्याग्निभिन्नाः । गन्धर्व्यनगराकारा दृश्यन्ते श्व सङ्घस्यः ।
 अथारोहा महाराज धावमाना इतस्ततः । तथ तथैव दृश्यन्ते निहताः पार्थसायकैः ।
 तस्मिन् चणे पाण्डवस्य याज्ञेऽन्तमदृश्यत । यत् सार्द्धेना वारणां रथाथैकोऽजययुधि ।
 ततस्त्यङ्गेण महता बलेन भरतर्षभ । दृष्ट्वा परिहृतं राजन् भीमवेनः किरीटिनं ।
 हतावशेषानुकुम्भ्य लदीयान् कतिचिद्गृहान् । जनेनाभ्यद्रवद्राजन् धनस्यवरं प्रति ।
 ततस्तप्राद्रवन् सैन्यं हतभूयिष्ठमातुरं । दृष्ट्वाऽर्जुनं तदा भीमो जगाम भ्रातरं प्रति ।
 हतावशिष्टास्त्ररगान्जुर्नैनं महाबलान् । भीमो व्यधमद्व्यान्तो गदापाणिर्बहाहवे ।
 कालरानिमाव्यासुर्गं नरनागाद्यभोजनं । प्राकारादपुरद्वारदारणीमतिदारुणं ।
 ततो गदां नृनागाद्यैश्चाशु भीमो व्यवसृजत् । स जघान बह्वनयान्यारोहास्य मारिय ।
 कार्थ्यायसतनुचाणाक्षरानयांश्च पाण्डव । पोथयामास गदया सप्रवृत्तेऽपतन् हताः ।
 दनैर्दशैर्नो वसुधा भरेते क्षतत्रोक्षिताः । भग्नमूर्द्धास्त्रिधरणाः क्रव्यादमश्वभोजनाः ।
 अस्त्रं चाववसाभिश्च तन्निमग्ना गदा । अस्त्रोन्मेषप्रती तस्यै कालरावीव दुर्दृशा ।
 सङ्घाणि द्वाश्यानां हला पत्नीश्च भूयशः । भीमोऽभ्यधावत् संकुक्षो गदापाणिरितस्ततः ।
 गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा भारत तावकाः । मेनिरे समनुप्राप्तं कालदण्डोद्यतं यमं ।
 स मत्त इव मातङ्गः संकुक्षः पाण्डुनन्दनः । प्रविवेश गजानोर्कं मकरः सागरं यथा ।
 विगाद्या च गजानोर्कं प्रवृत्तं महतीं गदां । क्षणेन भीमः संकुक्षस्त्रिभ्यो यमसादनं ।
 गजान् सकृद्वान् मत्तान् शरोहान् सपताकिनः । पततः समपश्याम सपत्नान् पर्वतानिव ।
 हला तु तद्गजानोर्कं भीमसेनो महाबलः । पुनः स रथमास्त्राय पृष्ठतोऽर्जुनमभ्ययात् ।
 हतं पराङ्मुखपार्थं निहत्वाहं परं बलं । व्यलम्बत महाराज प्रायशः शस्त्रवेष्टितं ।
 विलम्बमानं तत् सैन्यमग्रगच्छामवस्थितं । दृष्ट्वा प्राञ्चदयदाक्षैरर्जुनः प्राणतान्वयैः ।
 नराश्वरथमातङ्गा युधि गाण्डीवधन्वा । शरव्रातैश्चिता रेजः कदम्बा इव केचरैः ।

ततः कुरूणामभवदान्नादौ महाव्रुष । नरायनागासुहृर्बन्धतामर्जुनेषुभि ।
 हाहाहत भृश वस लोयमानं परस्पर । अलातचक्रवत् सैन्यं तदाभ्रमत तावक ।
 ततस्तदुद्धमभवत् कुरूणा समुद्रदलैः । न ह्यचापीदनिभिर्भैरव रथ सादो ह्येवा गज ।
 आदीप्तमिव तल्लैन्य शरैस्त्रिचतनुच्छदं । आसीत् युगोष्णितक्लिन्न पुष्पाभोक्वव यथा ।
 त दृष्ट्वा कुरवस्तत्र विक्रान्त सव्यसाचिन । निराशा समपद्यन्त सर्वे कर्णस्य जीविते ।
 अविपद्भ्यन्तु पार्यस्य शरसंघातमाहवे । भला न्यवर्त्तन् कुरवो जिता गाण्डोवधमना ।
 ते हित्वा समरे कर्णं बन्धमानास्य सायकैः । प्रदुद्रुवुर्दिशो भीतायुकुण्ड्याणि सूतज ।
 अभ्यद्रवन्त तान् पार्यं किरन् शरशतान बह्वन । हर्षयन् पाण्डवान् योधान् भीमसेनपुरोगमान् ।
 पुष्पास्त ते महाराज अमुं कर्णं रथ प्रति । अगाधे मञ्जता तेषां दीप कर्णोऽभवत्तदा ।
 कुरवो हि महाराज निर्विषा पश्याद्भव । कर्णेनैवोपलोयन्त भयद्राण्डोवधमना ।
 यथा सर्व्वाणि भूतानि मृत्योर्भूतानि मारिष । धर्ममेवोपलोयन्ते कर्मवन्ति हि यानि च ।
 तथा कर्णं मेहेखास पुष्पास्त्रिव नराधिप । उपालोयन्त भवासात पाण्डवस्य महात्मन ।
 ताञ्छेष्टाणितपरिक्लिन्नान विपमस्याञ्जरातुरान । माभैष्टेत्यमवीन् कर्णोऽश्रुभिः सामितेति च ।
 सम्भ्रमं हि बल दृष्ट्वा बलात् पार्येन तावक । धनुर्बिस्तरारयन् कर्णस्यैवा श्रुजिघासया ।
 तान् प्रद्रुतान् कुरून् दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रभृताम्वर । सञ्चिन्तयित्वा पार्यस्य वधे दग्धे मन यत्नम् ।
 विस्मयं समहृषाय ततसाधिरयिष्ठप । पाञ्चालान् पुनराधावत् पश्यत सव्यसाचिन ।
 तत क्षणेन चितिपा क्षतजप्रतिमेवणा । कर्णं वृष्टपुर्वाणैर्धैर्यथा मेघा महीधर ।
 तत शरसहस्राणि कर्णमुक्तानि मारिष । व्ययोजयन्त पाञ्चालान् प्राणैः प्राणभृताम्वर ।
 अत्र शब्दो महानासीत् पाञ्चालानां महामते । बध्यता सूतपुत्रेण मित्रार्थे निवयद्विना ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शकुनपुच्छे एकाशीतोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णं कुरुपु प्रद्रुतेषु वरुणिना येन हवेन राजन । पाञ्चालपुत्रान् बध्यन्त सूतपुत्रो महैषुभि
 र्जात इवाभ्रमद्वान् ।

सूत रथादञ्जलिर्केनिर्पात्य जघान चायान जनमेजयस्य । शतानीक सुतसोमस्य भक्षैरवाकिरद्भुयो चायच्छन्त ।
 धृष्टद्युम्न निर्विभेदाथ पञ्जिर्जघानाथास्तरसा तस्य सख्ये । हत्वा चायान सात्यके सूतपुत्रं कैकेयपुत्रं न्यवधो द्विशोक ।
 तमभ्यधावजिहते कुमारैः कैकेयमेनापतिरस्यकथा । शरैर्बिधुमन् भृशमुपवेगैः कर्णात्प्रजघाद्यप्यहनत् प्रथेन ।
 तस्यार्द्धचन्द्रैस्त्रिभिश्चकर्त्त प्रहस्य बाहू च शिरः कर्णं । स खन्दनाद्दामगमत गतामु परयथै शान् इवावहस्य ।
 हतायमञ्जोगतिभिः प्रसेन शिनिप्रवीर निश्चिते पपत्कैः । प्रच्छास्य नृत्यन्निव कर्णपुत्रं शैनेयवाणाभिहत पपात ।
 पुत्रे हते क्रोधपरीतचेता कर्णं शिनीनामृषभजिघासुः । हतोऽसि शैनेय इति श्रुत्वा स व्याघ्रजदाणममित्रसाह ।
 तमस्य चिच्छेद शर शिखण्डो विभिस्त्रिभिः प्रतुतोद कर्णं । शिखण्डिनः कर्णुकुक्ष्य ध्वजश्च चित्वा चुराभ्या न्यपत
 सुतोऽगा ।

दन्तुहितोमरप्रामेगंदानिखिलं प्रसाधकैः । प्राप्तादयग्रहेष्वासाः कुरवः कुरवन्दनम् ।
 तामन्तरोपे विततो शस्त्रदष्टिं समन्ततः । पृथमन् पाण्डवो बाणैश्चमः सूर्यं ह्वांशुभिः ।
 ततो धेष्ठाः श्रिता भैरवस्योदमगतेगन्धेः । पार्थनो व्यथयार्थं तव पुण्यं ब्राधनात् ।
 कर्णिनालीकनाराचैशोमरप्राशत्रिभिः । मुषसेभिन्दिपालैश्च रथस्थं पार्यमाह्वयन् ।
 ततो शस्त्रदष्टिमतुला दिपक्षैः प्रवेरितो । चिच्छेद निघ्नितेभक्षैरङ्गुष्ठैश्च फाल्गुनः । १११
 अथ तान् दिरदन्तं सन्ध्यान् नानानिष्ठैः श्रोतमैः । सपताकध्वजरोहाम् गिरीन् वक्ष्ये रिवाहमत् ।
 ते हेमपुङ्खैरिपुभिरर्हिता हेममालिनः । हताः पेतुर्षहानागाः साग्निश्यामा इवाद्रयः ।
 ततो गाण्डीवनिर्धो महानासीदिशामते । क्षततां कूजताश्चैव मनुज्यगजवाजिनं ।
 कुञ्जराश्च हता राजन् दुद्रुवुक्षे समन्ततः । अथाथ पथं धावन्त हतारोहा दिशो द्रम ।
 रथा हीना महाराज रथिभिर्भ्राजिभिक्षया । गन्धर्व्यमगराकारा दृग्गन्ते स्म महच्छमः । ११२
 अथारोहा महाराज धावमाना इतस्ततः । तत्र तत्रैव दृग्गन्ते निहताः पार्यसाधकैः ।
 तस्मिन् क्षणे पाण्डवश्च पाङ्कजैश्चमदृश्यत । यन् सादिना वारणांश्च रथांश्चैकोऽजयपुधि ।
 ततस्त्वज्जेष मज्जता वेलन भरतर्षभ । दृष्ट्वा परिहृतं राजन् भीमसेनः क्षिरोटिनं ।
 हतावशेषानुकुञ्जं तदीयान् कतिपिद्रुथान् । जनेनाभद्रवद्भ्राजन् धनञ्जयरथं प्रति ।
 ततस्तद्भ्राजन्तं धैर्यं हतभूयिष्ठमातुरं । दृष्ट्वाऽर्जुनं तदा भीमो जगाम भातरं प्रति । ११३
 हतावशिष्टास्तरुगानर्जुनैर्न महाबलान् । भीमो व्यथमदयान्तो गदापाणिर्बैहाह्वे ।
 कालरात्रिभिवाद्युद्यं नरनागाद्यभोजनं । प्राकाराङ्गुपुरदारदारणीमतिदारुणं ।
 ततो गदां नृनागाद्यैश्चाद्रु भीमो व्यासृजत् । स जघान बह्वनयानयारोहैश्च मारिय ।
 कार्ष्णायधतनुकाष्ठाक्षरानयैश्च पाण्डव । पोथयामास गदया सन्नन्व तेऽपतन् हताः ।
 दक्षैर्दृश्यन्तो वसुधां भरेते क्षतजोचिताः । भग्नमूर्द्धास्त्रिचरणाः क्रव्यादगणभोजनाः । ११४
 अस्त्रज्वांशवसाभिश्च तस्मिन्मयागता गदा । अस्त्रोन्मथ्यश्री तस्मै कालराचीव दुर्दृशा ।
 सहस्राणि दशायानां हत्वा पत्नीश्च भूयशः । भीमोऽभधावन् संकुटो गदापाणिरितस्ततः ।
 गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा भारत तावकाः । मेनिरे समनुप्राप्तं कालदण्डेयतं यमं ।
 स मत्त इव मातङ्गः संकुटः पाण्डुनन्दनः । प्रविवेश गजानीकं मकरः सागरं यथा ।
 विगात्रा ॥ गजानीकं प्रवृत्त्या महतीं गदां । क्षणेन भीमः संकुटस्त्वयि यमसादनं । ११५
 गजान् सकटदन्तान् सत्तान् सारोहान् सपताकिनः । पततः समपश्याम सपत्नान् पर्वतानिव ।
 हत्वा तु तद्गजानीकं भीमसेनो महाबलः । पुनः स रथमाख्याय प्रवृत्तोऽर्जुनमभ्यधात् ।
 हतं पराङ्मुखप्रार्थं निहत्वाहं परं बलं । व्यलम्बत महाराज प्रायशः प्रसूतेष्टितं ।
 विलम्बमानं तन् सैन्यमप्राप्त्यमवस्थितं । दृष्ट्वा प्राप्तादयदाहैरर्जुनः प्राण्तापनैः ।
 नरावरथमातङ्गा सुधि गाण्डीवधन्वा । शरव्रातैश्चिता रेजुः कदम्बा इव केशरैः । ११६

तवात्मजस्याथ ह्येकोदरस्वरन्ध्रं चुराग्नेः ध्वजमेव चाच्छिनत् । ललाटमयस्य विभेदं पवित्राग्निरेव कायात्मजहार सारये ।
स राजपुत्रोऽन्यदवाप्य कार्मुकं ह्येकोदरं दादश्रमिः पराभिनत् । स्वयं नियच्छुरगानजिह्वैः शरैश्च भीमं पुनरप्यवीटपत् ।
ततः शरं सूर्यमरोचिमग्रं सुवर्णवज्रात्तमरजभूषितं । भस्त्रेन्द्रज्जात्रनिपातदुःखं मुमोच भीमाङ्गविदारणचमं ।
स तेन निर्भिहतुर्ह्येकोदरो निपातितः स्वस्तनुर्यतामुवत् । प्रसार्य बाहू रथचर्यमाश्रितः पुनः स संश्रामुपलभ्य
चानदत् ।

१११

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनभीमसेनयुद्धे द्वावीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तत्राकरोत् दुष्करं राजपुत्रो दुःशासनस्तमुलं युधत्मानः । चिच्छेद भीमस्य धनुः शरैश्च यस्या शरैः सारयि
मप्यविधत् ।

स तत् क्षला राजपुत्रस्तरखी विव्याध भीमं नवभिः श्रपकैः । ततोऽभिनद्वज्रभिः विप्रमेव बरेषुभिर्भीममेवं महात्मा ।
ततः कुह्ये भीमसेनस्तरखी शक्तिघोरां प्राहिणेने सुताय । तामापनर्त्तो सहस्राऽतिघोरां दृष्ट्वा सुतले ज्वलितामिवोक्तां ।
आकर्ष्यपूर्वैरिषुभिर्गदात्मा चिच्छेद पुनो दशभिः श्रपकैः । दृष्ट्वा तु तत् कर्म कृतं सुदुष्करं प्राप्यजयन् सर्वयोधाः प्रवृष्टाः ।
अयाशु भीमश्च शरेण भूयो गार्ढं स विव्याध सुतस्तदीयः । चुक्रोध भीमः पुनराशु तस्मै भूमं प्रज्ज्वाल ह्याग्निं
वोद्य ।

११२

विद्धेऽग्निं वीराशु भूमं तयाऽथ सहस्र भूयोऽपि गदाप्रहारं । चैकैवमुखैः कुपितोऽय भीमो जपाह तां भीमगदां यथाय ।
उवाच चाद्याहमहं दुरात्मन् पाश्यामि ते शोणितमाजिमथे । अथैवमुक्तस्तनयस्तयोरा शक्तिं वेगात् प्राहिणेन्युत्तुष्ट्वा ।
आविध्य भीमोऽपि गदां सुघोरां विचित्रिणे रोमपरोतमूर्तिः । सा तस्य शक्तिं सहसा विह्वल्य पुष्पं तवाजी ताडयामास मूर्ध्नि ।
स विवरज्जाग द्रव प्रभिज्जे गदामयै तुमुले प्राहिणेदै । तयाऽहरद्दशधन्वन्तराणि दुःशासनं भीमसेनः प्रवृष्ट ।
तथा हतः पतितो वैपमानो दुःशासो गदया वेगवत्या । हयाः सस्रता निहता बरेन्द्र चूर्णकृतयास्य रथः पतन्त्या । ११३
विधत्स्वर्षाभरणाम्बरस्य विचेष्टमानो भृशवेदनातुरः । दुःशासनं पाण्डवाः प्रेक्ष्य सर्वे हृष्टाः पाञ्चालाः भिदनादान
मुद्यन् ।

तं पातयित्वाऽय ह्येकोदरोऽय जगर्ज हर्षेण विनादयन् दिशः । नादेन तेनाखिलपार्थवन्तिने मूर्च्छाकुलाः पतिताश्चजतीड ।
भीमोऽपि वेगादवतीर्य यानाहुः शासनं वेगवानभधावत् । ततः क्षुला भीमसेनस्तरखी सापयकं धत् प्रयुक्तं मुतेक्षे ।
तस्मिन् धारे तुमुले वर्त्मने प्रधानभूचितरैः समन्तात् । दुःशासनं तत्र समीक्ष्य राजन् भीमो महाबाहुरपि नयकर्म ।
क्षुलाऽय केयपदण्डस्य देव्या वस्त्राप्रहारश्च रजस्तलायाः । अनागसो भर्षपराङ्मुखाया दुःशानि दत्तान्यपि विप्रविन्द्य । ११४
ज्ज्वाल क्रोधादय भीमसेन आश्रयप्रसिद्धिं हि यया उताग्र । तत्राह कर्णश्च नृपोधनश्च छपं द्रोणिं हतवर्धामेव ।
निहन्ति दुःशासनमथ पापं संरक्ष्यतामथ समस्तयोधाः । इत्येवमुक्ता बहसाऽप्यधावविहन्तुकामोऽतिवन्तरखी ।
तथा तु विक्रम्य रणे ह्येकोदरो महागजं केवरी यददेव । निगृह्य दुःशासनमेकवीरः सुयोधनस्याधिरथेः समं ।
रयादवमुद्य गतः स भूमौ यदेन तस्मिन् प्रशिधाय चतुः । श्रमिं समुद्यम्य श्रितं सुधारं कण्ठे यदाकृत्य च वैपमानं ।
उत्सृत्य ववः पतितस्य भूमादयापिविक्षाणितमस्य क्रोशं । ततो निपात्यास्य शिरोऽपदृष्ट्य तेनाभिना तव पुत्रस्य
राजन् ।

११५

शिशुपिडं वदित्विदं धृष्टद्युम्नेः स शिरयोश्चकर्त । तथाऽभिनम्युत्तमोमं श्रेण मुमंशितेनाधिरयिर्महात्मा ।
 अथाकन्दे तुमुले वर्त्तमाने धाष्ट्युद्ये निहते तव कृष्णः । अपास्यत्वं क्रियते चाहि पार्थ कर्णं जहोत्यमरीद्राजसिंह ।
 ततः प्रहस्याशु नरप्रवीरो रथं रथेनाधिरथेर्जगाम । भये तेषां चाणमिच्छन् सुवाङ्मर्यादाहतां रथयूयपेन । ११८
 विस्मार्थं गाण्डोवमयोपयोषं ज्यया समाहृत्य तले भृशश्च । वाणान्धकारं सहधैव कृत्वा जघान नागाद्वर्यध्वजांश्च ।
 प्रतिश्रुतः प्राशरन्नन्तरीक्षे गुहा गिरीणामपतन् वयोसि । यन्मण्डलज्येन विजृम्भमाणो रौद्रे मुहूर्त्तं जघपतत् किरीटी ।
 तं भीमवेनेऽनुययौ रथेन पृष्ठे रत्नं पाण्डवेकमेकवारः । तौ राजपुत्रौ त्वरितौ रथाभ्यां कर्णाय यातावरिभिर्विप्रेभ्यः ।
 तच्चान्तरं समुहान् राजपुत्रद्वये युद्धं सोमकान् संगम्य च । रथान्यमानङ्गमणान् जघान प्रज्झादयासास शरैर्हृशश्च ।
 तमुत्तमौजा जनमेजयश्च मुहूर्त्तं युधामन्युश्चिखण्डिनौ च । कर्णं विभेदुः सहिताः प्रपत्कैः समर्द्धमानाः सह पार्थिव । ११९
 ते पक्ष पक्षालरथप्रवीरा वैकर्त्तनं कर्षमभिद्रवन्तः । तस्माद्रथाश्चावयितुं न श्रेतुर्द्वैवात्कृतात्मानमिवेन्द्रियायाः ।
 तेषां धनूंषि ध्वजवज्जिह्वतांस्त्रणं पताकाश्च निहत्य वायैः । तान्पक्षभिस्तभ्यहनत् प्रपत्कैः कर्णस्ततः सिंह इवोन्ननाद ।
 तस्यास्तनस्तानमिनिन्नतश्च व्यावाहलस्य धनुःस्त्रेण । साद्रिद्रुमा स्थात् शृथिवी विप्रोथेत्यतीव मत्वा जनता व्यधोदत् ।
 स शक्रचापप्रतिमेन ध्वजना भृशायतेनाधिरथिः शरान् खजन् । यमौ रथे दीप्तमरोचिमण्डले ययाशुमाली परिवेश्वरं
 क्षया ।

शिशुपिडं दादशभिः पराभिर्गृहीतैः शरैः शिरयोऽन्तमौजसं । त्रिभिर्मुधामन्युमविध्वाशुगैस्त्रिभिस्त्रिभिः सोमकपार्थता
 तमजौ । १२०

पराजिताः पक्ष महारथास्तु ते महाहवे स्तनसुतेन मारिष । निहयमास्त्युरमिवनन्दना यथेन्द्रियायात्मवता पराजिताः ।
 निमज्जतस्तानय कर्णसामरे विपन्ननावो वणिजो यथाऽपि । उद्गिरि नौभिरिवार्थबाह्वैः सुकल्पितैर्होपदिजाः स्ममात
 खान् ।

ततः श्रिनीमन्तुषमः श्रितैः शरैर्निहत्य कर्णप्रहितानिदून् यद्वन् । विदार्थं कथं निशितैरयस्त्रयैस्तवात्मनं ज्येष्ठमविध्द
 दृभिः ।

कृपोऽय भोजश्च तवात्मनस्तथा स्वपक्ष कर्णं निशितैरतुङ्गयन् । स तेत्यतुर्मिधुयुधे यदूत्तमो दिगोशरैर्द्वैत्यपनिर्धया तथा ।
 समतलेन यस्त्रेण कूजता श्रयायतेनामितवाणवर्षिणा । यश्च दुर्द्धतः स सात्यकिः शरचभोमध्वगो यथा रविः । १२१
 पुनः समास्थाय रथान् सुदर्शिताः श्रिनिप्रवीरं जुगुप्सुः परन्तपाः । समेत्य पाञ्चालमहारथा रथे मरुद्वणाः शक्रमिवारि
 निपदे ।

ततोऽभवद्युद्धमतीव दारुणं तवाहितानां तव भैतिकैः सह । रथाश्चमातङ्गविनाशनं तथा यथा सुराणामसुरैः पुराऽभवत् ।
 रथदिपा वाजिपदातयस्तथा भवन्ति नानाविधप्रक्षवेष्टिताः । परस्परैर्नाभिहताश्च चक्षुस्त्रिभेदुराक्षा व्यस्योऽपतन्त्या ।
 तथा गतं भीममभीष्टवात्मजः ससार राजावरजः क्रीडाञ्जकैः । तमभ्यधावत्वरितो ह्यकोदरो महाहर्षं सिंह इवामिपेदि
 वान् ।

ततस्तयोर्दुष्टमतीव दारुणं प्रदीयताः प्राणदुरादरं दयोः । परस्परैर्नाभिनिघ्नैरापयोहृदययोः शस्त्रप्रक्रयोर्यथा । १२२
 शरैः शरीरार्चिकैः सुतेजसैर्भजप्रतुष्टाविनैरतं श्रेष्ठं । यत्प्रमिवाविव वासितान्तरं महागजौ मन्त्रयसक्तचेतयौ ।

तवात्मजस्य यद्वैकोदरस्तरन्ध्रः सुराभ्यां ध्वजमेव चाच्छिनत् । ललाटमप्यस्य विभेदं पविष्णुशिरस्य कायाभ्रगहारं सारये ।
 स राजपुत्रोऽन्यद्वाप्य कार्मुकं वृकोदरं द्वादशभिः पराभिनत् । स्वयं नियच्छन् नुरगानजिह्वैः श्रैश्च भीमं पुनरप्यवीर्यवत् ।
 ततः शरैः सूर्यमरीचिमप्रभं सुवर्णवज्रोत्तमरत्नमूपितं । महेन्द्रवज्राग्निपातदुःखं मुमोच भीमाङ्गविदारणसमं ।
 स तेन निर्विद्धतनुर्वृकोदरो निपातितः स्रक्षतनुर्गतासुवत् । प्रसार्य बाहू रथचर्यमाश्रितः पुनः स संज्ञामुपलभ्य
 चानदत् ।

११५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनभीमसेनयुद्धे द्वयोतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तवाकरोत् दुष्करं राजपुत्रा दुःशासनमुमुलं युधमानः । चिच्छेद भीमस्य धनुः शरेण यथा शरीः सारयि
 मप्यविध्यत् ।

स तत् कृत्वा राजपुत्रसरस्वो वियाध भीमं नवभिः श्वपत्नैः । ततोऽभिनवद्वयभिः विप्रमेव बरेषुभिर्भीमसेनं महात्मा ।
 ततः क्रुद्धो भीमसेनसरस्वो शक्तिद्वयोः प्राक्षिपेत्ते सुताय । तामापनक्तौ सहस्रातिघोरां दृष्ट्वा सुतस्ते ज्वलिताग्निबोला ।
 आकर्ण्यपूर्वैरिषुभिर्भद्रात्मा चिच्छेद पुनः द्वयभिः श्वपत्नैः । दृष्ट्वा तु तत् कर्म कृतं सुदुष्करं प्रापूजयन् सर्वयोधाः प्रसदाः ।
 अथाशु भीमस्य शरेण भूयो गाढं स विव्याध सुतस्वदीयः । चुकोध भीमः पुनराशु तस्मै भृशं प्रज्ज्वाल ह्वाग्निं
 बोध ।

११६

विद्वेऽस्मि वीराशु भृशं लयाऽस्य स्रक्ष्य भूयोऽपि गदाप्रहारं । ऊहैवमुचैः कुपितोऽस्य भीमो जघाह तां भीमगदां यथाय ।
 उवाच चाद्याहमस्मं दुरात्मन् पाशामि ते शोषितामजिमथि । अथैवमुक्तस्तनयस्ययोया शक्तिं वेगात् प्राक्षिपेन्मृत्युदपां ।
 आविध्य भीमोऽपि गदां सुघोरां विचित्रिपे रोपयरोतमूर्त्तिः । सा तस्य शक्तिं सहसा विवृणु पुच्छं तवाग्रे ताडयामास मूर्ध्नि ।
 स विस्तरन्नाग इव प्रभिषेऽ गदासखी तुमुले प्राक्षिणेदे । तयाऽह्वरद्वयधन्वन्तराणि दुःशासनं भीमसेनः प्रसदा ।
 तथा हतः पतितो वैपमानो दुःशासना गदया वेगवत्या । हयाः ससृता निहता नरेन्द्र चूर्णजितस्यास्य रथः पतन्त्या ।
 विध्वंसवर्माभरणान्तरस्रम् विचेष्टमानो भृशवेदनातुरः । दुःशासनं पाण्डवाः प्रेक्ष्य सर्वे हृष्टाः पाञ्चालाः शिङ्गनादान
 मुञ्चन् ।

तं पातयित्वाऽस्य वृकोदरोऽस्य जगज् हर्षेण विनादयन् दिशः । नादेन तेनाखिलपार्श्ववर्त्तिने मूर्च्छाकुलाः पतिताश्चजमोड ।
 भीमोऽपि वेगाद्वतीर्य यानादुःशासनं वेगवानभधावत् । ततः क्षृत्वा भीमसेनसरस्वो सापन्नकं यत् प्रमुक्तं मुतेक्षे ।
 तस्मिन् घोरि तुमुले वर्त्तमाने प्रधानभूयिष्ठतैः समन्तात् । दुःशासनं तच्च समीक्ष्य राजन् भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ।
 क्षृत्वाऽस्य केययश्चक्ष देव्या वस्त्रापहारस्य रजस्रलायाः । अनागयो भर्षपराभुखाया दुःखानि दत्तान्यपि त्रिप्रचिन्त्य ।
 जज्वाल क्रोधादस्य भीमसेन आन्यप्रसिक्ता हि यथा ऊताशः । तत्राह कर्णस्य न्युयोधनस्य कर्णं त्रीणि कृतवर्धणमेव ।
 निहन्ति दुःशासनमथ पापं शरं व्यतमस्य समस्तयोधाः । इत्येवमुक्ता सहसाभ्यधावविहन्तुकाभोऽतिवलसारखी ।
 तथा तु विक्रम्य रणे वृकोदरो महाजगज् केवरी यददेव । निगृह्य दुःशासनमेकवीरः न्युयोधनस्याधिरयेः समचं ।
 रयादवमुत्थ गतः स भूमौ यद्वेन तस्मिन् प्रक्षिपाय चतुः । अग्निं समुद्यम्य म्रितं सुधारं कण्ठे पदाकृत्य च वैपमानं ।
 उत्थत्य वचः पतितस्य भूमावयापिवेष्टाणितमस्य कोष्णं । ततो निपात्यास्य शिरोऽपहत्य तेनादिना तव पुत्रस्य

राजन् ।

११७

सत्यां चिकीर्षुर्भतिमान् प्रतिष्ठां भीमोऽपि वच्छेदितमस्य कोपेन । आस्ताद्य चास्ताद्य च बोध्यमाणः क्रुद्धो हि चेन्न निजगाद
वाक्ये ।

स्तन्यस्य मातुर्भुजपिण्डोऽथ माध्वीकपानस्य च सत्कृतस्य । दिव्यस्य वा तेतरसस्य पानात्पयोदधिभ्यां मयिताच मुल्यात् ।
अन्यानि पानानि च यानि लोके सुधामृतस्वादुरसार्जितेभ्यः । सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रक्षोऽयं ममाद्य चास्त्राहितलोहितस्य ।
अथाह भीमः पुनर्यकर्मणा दुःशासनं क्रोधपरीतचेताः । गतामुमालोक्य विदम्य सुखरं किं वा कुर्या मृत्युना रचितोऽसि ।
एवं ब्रुवाण पुनराद्रवन्तमास्त्राद्यमाने तमतिप्रवृष्टं । ये भीमसेनेन ददृग्दृष्टदानी भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः । ११
अत्र चापि नास्ति व्यथिता मनुष्यास्तेषां करेभ्यः पतितं हि वृक्षं । भयाद्य बध्नुकुण्डरस्त्रैस्ते निमोलितास्त ददृग्दृष्टः समन्ततः ।
ये तत्र भीम ददृमुः समन्ताद्गौःशासनं तद्रुधिरं पिवन्तं । सर्वेऽपलायन्त भयाभिपन्ना न वै मनुष्याऽप्यमिति ब्रुवाणाः ।
तस्मिन् कृते भीमसेनेन रूपे दृष्टा जनाः शोषितपोयमानः । सम्प्राद्रवन्विचित्रेभ्यः शार्ङ्गं भीमं रक्षोभायमाणा भयार्ताः ।
युधामन्युः प्रवृत्तं विचित्रेन सहानोक्तमभयद्राजपुत्रः । विव्याध चेन्न निश्चितैः श्वत्केर्यैस्तभीः सप्तभिराशुमेकैः ।
शंक्रान्तभाग इव सेलिहानो महोरगः क्रोधविषं सिद्धयुः । निवृत्त्य पाञ्चालजमभ्विथिचिभिः शरैः सारथिमस्य यद्भिः । १२
ततः सुपुङ्गेन सपन्नितेन सुधंशितायेन शरैश्च शूरः । आक्रान्तेन समारितेन युधामन्युस्य शिरौ जहार ।
तस्मिन् हते भ्रातरिचित्रेने क्रुद्धः कर्णः पौरुषं दर्शयान् । प्राद्रावयन् पाण्डवानामनोकं प्रत्युद्यतां नकुलेनामिताजाः ।

भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दुःशासनममर्षणं । पूरयित्वाऽञ्जलिं भूयो रुधिरशोषेनिखनः ।

शृण्वतां लोकवीराणामिदं वचनमब्रवीत् । एष ते रुधिरं कष्टात्पिबामि पुरुषाधम ।

मूढीदानोन्तु संवृष्टः पुनर्गौरिति गौरिति । ये तदाऽस्मान् प्रनृत्यन्ति पुनर्गौरिति गौरिति । १३

तान् वधं प्रतिपृथ्वाभ्यः पुनर्गौरिति गौरिति । प्रमाणकोत्थां श्रयनं कालकूटस्य भोजनं ।

हं प्रनृणां हिमिः कथ्येदो हस्य अतुल्यमिति । दूतेन राज्यहरणमरस्ये वसन्ति यः ।

द्रौपद्याः केशपञ्चस्य पश्यस्य सुदारुणं । इत्यल्लोचि च संपामेभ्यस्तानि च वेदमिति ।

विराटभवने यस्य क्रोधाऽस्माकं प्रयतिवधः । ब्रह्मनेधार्त्ताराष्टस्य राधेयस्य च मन्त्रितः ।

अनुभूतानि दुःखानि तेषां हेतुस्तमेव हि । दुःखान्तेनानि जानीमो न सुखानि कदाचन । १४

धृतराष्टस्य दौराव्यान्तं सपुत्रस्य सदा वधं । इत्युक्त्वा वचनं राजन् जयं प्राप्य वृकोदरः ।

पुनराह महाराज स्वयं सौ केशवाजुनैः ।

असृग्दम्यो विस्मयरोहितास्यः क्रुद्धोऽप्ययं भीमसेनस्तरुणी । दुःशासने यद्रूपं संयुतं मे तद्वै सत्यं कृत्यमद्येह वीरैः ।

अथैव दास्याम्यपरं वित्तीयं दुर्योधनं यज्ञप्रभं विशस्य । शिरो मृद्विला च पदा दुरात्मनः शान्तिं वक्ष्ये कौरवार्थां समवं ।

एतावदुक्त्वा वचनं प्रददौ ननाद पोषैव धिरार्द्रगानः । ननर्ह वैवातिवत्सो महात्मा एवं निहत्येव सहस्रनेत्रः । १५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनवधे व्यभीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ सप्तम्य उवाच ॥ दुःशासने तु निहते तव पुत्रा महारथाः । महाक्रोधविधा वीराः समरेष्वपलायिनः ।

दश राजन्महावीर्यं भीमं पाञ्चालदयञ्चरैः । निपड्मो क्वचो पाशो दण्डधारो धनुर्धरः ।

अनुचोपः सद्यः पक्षो वातियमनुपसंधैः । एते समेत्य सहिता धावत्यनकर्षिताः ।

भीमसेनं महाबाहुं मार्गले. समवारयन् । स वार्धमाणा विशिखे. समन्तात्तैर्ध्वजारयैः ।

भीमः क्रोधाग्निरक्ताव. क्रुद्धः काल इवावभौ । तांस्तु भर्मेर्ध्वजैर्दृष्टमिदं भारतान् ।

१५५

रक्ष्याद्वा दानं रक्ष्यपुष्टैः पार्थो नित्ये यमचयं । हनेषु तेषु वीरेषु प्रदुद्राव बलं तव ।

पश्यतः सूतपुत्रस्य पाण्डवस्य भयार्द्रितं । ततः कर्णो महाराज प्रविशे महद्भयं ।

दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तमन्तकस्य प्रजास्त्रिव । तस्य त्वाकारभावज्ञः शल्यः समितिशोभनः ।

उवाच वचनं कथं प्राप्तकालमरिन्दमं । मा व्यथां कृष्ण राधेय मैवं लघुपपद्यते ।

एते द्रवन्ति राजानो भीमसेनभयार्द्रिताः । दुर्व्याधनस्य संमूढो भ्रातृव्यमनकर्मितः ।

१५६

दुःप्राप्तवस्य हृदिरे पीयमाने महात्मना । व्यापन्नचेतस्यैव शोकोपहतचेतसः ।

दुर्व्याधनमुपासन्ते परिवर्धं समन्ततः । छपप्रभृतयस्यैते हतश्रेयाः सहोदराः ।

पाण्डवा लभ्यलसाद्य धनञ्जयपुरोगमाः । तामेवाभिमुखाः शूरा युद्धाय समुपस्थिताः ।

स तं पुत्रप्रादूर्लघौ हरेण समास्थितः । चतुर्धर्मं पुरस्कृत्य प्रत्युद्योहि धनञ्जय ।

भारो हि धार्तराष्ट्रेण लयि सन्धेः समाहितः । तमुदह महाराष्ट्रो ययाप्रति ययावलं ।

१५७

जये स्वादिपुला कीर्त्तिर्भुवः स्वर्गः पराजये । हृपसेनस्य राधेय संक्रुद्धस्तनयस्तव ।

लयि मोहं समापन्ने पाण्डवानभिधावति । एतत् युत्वा तु वचनं श्रद्धासामिततेजसः ।

इदि चावश्यं भावे चक्रे युद्धाय सुखिरं ।

ततः क्रुद्धो हृपसेनोऽभ्यधावदवस्थितं प्रमुखे पाण्डवं तं । देकादरं कालमिवाप्तदण्डं गदाहस्तं धोषधनं लदीयान् ।

तमभ्यधावन्नकुलः प्रवीरो रोषादग्निं प्रतदन् प्रशक्तैः । कर्णस्य पुत्रं समरे प्रहृष्टं पुरा जिघांसुर्धृषवेव जम् ।

१५८

ततो ध्वजः स्फटिकविचित्रकचुकं चिच्छेद वीरौ नकुलः धुरेण । कर्णात्मश्रेष्ठवपनस्य चित्रं भस्मेन जगन्नूदपिचनद्धं ।

अयान्दादाय धनुः स शीघ्रं कर्णात्मजः पाण्डवमभ्यविधत् । दिव्यैर्भस्मास्त्रैर्नकुलं हतात्मा दुःप्राप्तनव्यापचिति यियासुः ।

ततः क्रुद्धो नकुलसं महात्मा शरैर्भस्मात्प्रातिमिरविधत् । दिव्यैरस्त्रैरभ्यवर्ष चोऽपि कर्णस्य पुत्रो नकुलं हतात्मः ।

शराभिधाता च हया च राजन् स्त्रिया च भासास्त्रममोरणाव । जज्जाल कर्णस्य मुतोऽतिमाचमिद्धे ययाव्याकृतिभिर्हतायः ।

कर्णस्य पुत्रो नकुलस्य राजन् सर्वान् शयानशिषोऽनुत्तमाक्षैः । वनायुजान् वै नकुलस्य शूभ्रानुदयगान् हेमजालवनजान् ।

१५९

ततो हतायादवदध शयानादादाय चर्म्मालरुक्मचन्द्रं । आकाशसङ्काशमसिं प्रगृह्य दोषयुग्मानः खगवचचार ।

ततोऽन्तरीचे च रथायनागं चिच्छेद द्रुपं नकुलस्त्रिचयोधौ । ते प्रापतत्र शिताङ्गा विश्रवा ययाऽयमेधे पशवः शमित्रा ।

दिषाहृष्टाः पतिता युद्धशैष्टा नानादेष्टाः सुभृताः सत्यसन्धाः । एकेन संख्ये नकुलेन हताजयेदसुनाऽनुत्तमचन्दनाङ्गाः ।

तमापतन्तं नकुलं शोऽभिपत्य समन्ततः सायकैः प्रत्यविधत् । स तु हतमानो नकुलः प्रयत्नैर्लियाध वीरं मुषुकोप विद्धः ।

महाभये रक्ष्यमाणो महात्मा भ्रात्रा भीमेनाकरोत्तत्र भीमं । तं कर्णपुत्रो व्यथयत् समेतं नरायमातङ्गरथाननेकान् ।

कीडन्तमष्टादशभिः प्रशक्तैर्लियाध वीरं नकुलं शरोपः । स तेन विद्धोऽतिभृशं तरस्यो महाहवे हृपसेनेन राजन् ।

क्रुद्धेन धावन् समरे जिघांसुः कर्णात्मजं पाण्डुमुतो नृवीरः । वितत्य पथैः सहस्रा पतन्तं श्वेनं सदैवामिजनुभ्यमाजी ।

श्रगकिरदुपधेनस्ततसं शितैः शरैर्नकुलमुदारवीर्यं । स तान् मोघांस्तस्य कुर्बन्धकैरौघान् चचार मार्गान्नकुलविचरूपान् ।

अयाम् लूणसुरतो भरेन् खड्गेन चिचं नकुलस्य तस्य । महेषुभिर्यधमतु कर्णपुच्छो महाहो रथं महश्चतारं ।
 तस्यायं निमित्तं तोच्छ्वारे विकोपमुपं गुरुभारमाह । द्विपक्षरीरान्तरं मुघोरमाधुनतः कर्णमिरोद्धतं । १९
 विप्रं शरैः पत्रिरमिवमाक्षयकर्तुं खड्गं निश्चिते । मुवेगैः । पुनश्च दीपैर्निमित्तैः श्वत्केलान्तरे गाढमयाभ्यविथत् ।
 हत्वा तु तदुत्तरमार्थं जुष्टमथैररे । कर्णं रथे महाहत्वा । ययौ रथं भीमसेनस्य राजन् शराभिततो नकुलमन्तरायान् ।
 स भीमसेनस्य रथं हतायो माद्रीभुतः कर्णशराभिततः । आप्पुत्रे भिषं हवाच नाथं मम्प्रेक्ष्यमाणस्य धनञ्जयम् । २०
 ततः क्रुद्धो हृषधेनो महात्मा ववर्ष ताविपुत्रालेन वीरः । महारथविकरथे ससेनो शरैः प्रभिन्दन्नि पण्डवैश्च ।
 तस्मिन् रथे निहते पाण्डवस्य विप्रस्य खड्गे विमिश्रिच्छते । अन्ये च भंक्ष्य कुक्षप्रवीरास्ततो निप्रञ्चरवर्षरूपेण । २१
 तौ पाण्डवौ परितः समन्तात् संह्रयमानाविव हयवाहौ । भीमाञ्जुनौ हृषभेनाय क्रुद्धौ ववर्धतुः प्रवर्धं मुघोरं ।
 अथाब्रवीन्मरुतिः फाल्गुनस्य पश्यलेनं नकुलं पौडमानं । अयस्य नो बाधते कर्णपुच्छस्यग्राहवान् प्रत्युपयातु कार्ष्णिं ।
 स तन्निश्चयेव वचः किरीटो रथं समामाद्य हृकोदरस्य । अयात्रवीरकुलो वीक्ष्य वीरमुपागतं ज्ञातय शीघ्रमेतं ।
 इत्येवमुक्तः सहसा किरीटो भ्राचा समचं नकुलेन संख्ये । कपिध्वजं केशवभंक्ष्यतो न प्रौढुदधौ हृषधेनस्य वाहं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि हृषधेनयुद्धे नकुलपराजये चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुलसमयं विदित्वा स्फिन्नवाणसनाधिं विरयमरिशरार्तं कर्णपुच्छास्त्रमग्रे । पवनधुतपताकाद्वादिनैः व
 स्त्रिताया वरपुष्पनिपुक्तासि रथैः शीघ्रमोयः । १९
 क्रुपदसुतवरिष्ठाः पञ्च श्रैनेयपद्मा क्रुपददुहिदुपुत्ताः पञ्च चामिववाहाः । द्विरदरयनरूथान् स्रदयन्तस्त्वदीयान् भुजगपतिनि
 काशैर्भोगैरासन्नस्ताः । २०
 अथ तव रथमुत्थासाम् प्रती युस्तरन्तः कृपददिकमुतौ च द्वैष्टिदुर्थो धनौ च । शत्रुनिमुतद्वौ च काचदेवावृधौ च द्विरद
 जलदघौषे । रुन्दनैः कार्मुकैश्च ।
 तव नृप रथिवीरास्तौ दक्षैश्च वीरा बृधरशरवरापैसाडयन्तोऽभ्यहन्न् । नवजलदसर्वैर्हस्तिभिस्तानुदौपुर्गिरिभिखरानि
 काशैर्भोगैः कुलिन्दाः ।
 मुक्त्विता हैमवता मदोक्ता रणाभिकाशे । कृतिभिः समास्त्रिताः । सुवर्णजालेभितता वभुर्गजास्त्रा यथा खे जलदाः
 सविद्युतः ।
 कुलिन्दपुत्ता दशभिर्महाययैः छपं सस्रताश्मरीडयद्भुजं । ततः श्रदस्मृतसायकैर्हतः सहैव नागेन पपात भूतले । २१
 कुलिन्दपुत्रावरजस्तौ तौमरैर्द्विवाक्रान्नुपतिमैरयस्यैः । रथञ्च प्षिणेन ननाद नर्हतस्ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽध्वरत् ।
 ततः कुलिन्देयु हतेषु तैल्य प्रहृष्टकृष्णास्तव ते महारथाः । भृशं प्रदभुर्लवणांमुसभतान् परांश्च वाणसनापाणयोऽभ्ययुः ।
 अयामवयुद्धमतीव दारुणं पुनः क्रुद्धौ सह पाण्डुसृञ्चयैः । शराशिशृङ्गिगदापरयधैर्नरायनागसुहरं भृशकुलं ।
 रयायमततः पदातिभिस्ततः परस्परं विप्रहताः पतन् विता । यया सविद्युत्समिता वलाहकाः समाहता दिग्ध्व इवोपमास्तैः ।
 ततः शतानीकमतान् महागजांस्तथा रथान् पत्तिगणांश्च तान् वद्धन् । जघान भोजन्तु हयानयापतन् क्षणादिप्रस्ताः
 छतयश्रेणः शरैः ।
 अयापरे द्वैष्टिहता महादिपाक्षयः सस्रान्पुधयोधकेतना । निवेतुर्व्यां व्यस्यो निपातितास्तथा यथा वज्रहता महाऽचलाः । २२

कुलिन्दराजावराजान्तरस्तनान्तरे पविरीरताडयन् । तवात्मजं तस्य तवात्मजः श्वरेः श्वितैः शरीरं ब्यहनद्विपद्य तं ।
स नागराजः सह राजसूनुना पपात रक्तं वज्रं सर्वतः चरन् । महेन्द्रवज्रग्रह्णोऽमुदागमे यया जलं गैरि कपर्वतस्तया ।
कुलिन्दपुत्रग्रह्णोऽपरो द्विपः कायं सस्रताश्वरथं यपोधयत् । ततोऽपतन् कायग्राभिघातितः सचेत्यरो वज्रग्रह्णो यया
गिरिः ।

रथो द्विपथेन हतोऽपतच्छ्वरैः कायाधिपः पर्वतजेन दुर्जयः । सवाञ्छितेव्यवनध्वजस्तया यया महावातहतो महा
द्रुमः ।

॥११०॥

वृको द्विपस्य गिरिराजवासिने भृशं श्वैर्दादशभिः पराभिनत् । ततो वृकं साश्वरथं महादिपा द्रुतञ्चतुर्भिर्द्वरथैर्यपीययन् ।
स नागराजः सनिपत्नूकोऽपतन् शराहतो बभ्रुमुनिपुमिर्भृशं । स चापि देवावधस्यनुरर्द्धितः पपात नुजः सहदेवसूनुना ।
विषाणगावावरयोधपातिना गजेन हन्तुं शकुनिं कुलिन्दम् । अगामवेगेन भृशाद्दंष्ट्रं तं ततोऽस्य गान्धारपतिः श्वितोऽहरत् ।
ततः कुलिन्देयु हतेयु तेतु प्रहृष्टक्यास्तवने महारथाः । भृशं प्रदधुर्लवणानुसम्भवान् परांश्च वाषासनपाण्योऽभ्युः ।
अयामवधुद्रमतीव दारुणं पुनः कुरुषां सह पाण्डुदृष्टयैः । श्रगमिश्रकृष्टिगदापरयधैरयाश्वनागामुहरं भृशकुलं । ॥१११॥
रयाश्वमातङ्गपदातयस्ततः परस्परं विप्रहताः पतन् श्वितैः । यया सविद्युत्सनिना वज्रास्त्रकाः समाहता दिग्भ्य हवोपमाहतैः ।
ततः शतानीकहता महागजा हया रथाः पत्तिगण्या तावकाः । सुपञ्चवातप्रहता ययोरगास्तया गताः गां विरथा विचूर्णिताः ।
ततोऽभ्यविथ्वद्विभभिः श्वितैः श्वरैः कुलिन्दपुत्रो नकुलात्मजं क्षयन् । ततोऽस्य कायाधिपकर्तुं नाकुलिः श्वितः सुरेणानुजस्य
जिभाननं ।

ततः शतानीकमविथ्वापयैस्त्रिभिः श्वरैः कर्णमुनोऽर्जुनं त्रिभिः । त्रिभिश्च भीमं नकुलञ्च सप्तभिर्जनाईर्न दादशभिश्च
मायकैः ।

तदस्य कर्णातिमनुयुक्तकर्णः समीक्ष्य दृष्टाः कुरवोऽभ्यपूजयन् । पराक्रमज्ञास्त धनञ्जयस्य ये ऊनोऽपमग्राविति ते तु
मेनिरे ।

॥११२॥

ततः किरीटी परवीरघातो हताश्वमालोक्ष्य नरप्रवीरः । माद्रीपुतं नकुलं लोकमथे समीक्ष्य कृष्णं भृगुचित्तम् ।
समभ्यधावद्वृषेनमाहवे स सुतत्रय प्रमुखे स्थितस्तदा । तमापतन्तो नरवीरस्य महाहवे वाणबह्वधारीणं ।
अभ्यापतत्कर्णमुतो महारथं यया महेन्द्रं नमुचिः पुरा तथा । ततो द्रुतोऽनेकग्रेणे पायं श्वितेन विद्धा युधि कर्णपुत्रः ।
मनाद नार्दं मुगलानुभावो विद्वेष्ट शक्तं नमुचिः स वीरः । पुनः स पायं दृष्टेन उग्रैर्बाणैश्च विथ्वद्वृज्जुनूत् त सत्यं ।
तथैव कृष्णं नवभिः समादंयत् पुनश्च पायं दशभिर्अपान । पूर्य यया दृष्टेन प्रयुक्तेरभ्याहतः श्वेतदयः प्ररौतेः । ॥११३॥
शरभ्रमीपद्रमिनो वधाय कर्णात्मजपाथ मनः प्रदधे । ततः किरीटी रणमूर्ध्नि कोपान् हत्वा त्रिशूलां भृकुटीं सलाटे ।
सुसोष कृष्णं विशिखान् महाग्राह्या नथे धतः कर्णमुत्तस्य संध्य । श्वरकनेवान्कमवुहन्ता उवाच कर्णं भृगुमुत्तमथस्तदा ।
दुर्व्योधानं द्रौपिमुग्धांश्च चर्मानहं रणे दृष्टेनं तमुप । सम्पश्यतः कर्षं तवाद्य संख्ये नयामि भोक्तं निमित्तैः स्वलोकैः ।
यवश्च तावद्विजना वदन्ति सर्वमभवद्विभ्रमं सन्नुहंतोऽथै । एको रथो मद्विहीनकारखो अहं हनिष्ये भवतां समये ।
शरघ्णतां रयसंस्तः सुतोऽयं अहं हनिष्ये दृष्टेनमुप । पश्चाद्विष्ये त्वानपि संप्रमूढ अहं हनिष्येऽर्जुन आश्रिमथे । ॥११४॥
त्वामद्य मूलं कलहस्य संख्ये दुर्व्योधनापाश्रयज्ञातदर्थं । त्वामद्य हन्ताऽग्नि रणे प्रपद्य अक्षेव हन्ता युधि भीमधेनः ।

दुर्थाधनस्याधमपूरुषस्य यस्यानयादेयं महान् क्षयोऽभूत् । स एवमुक्ता विनिमज्ज्य चापं सत्त्वं हि कृत्वा दृष्येनमाजौ ।
 ससर्ज्यं वाणात्रिशितान्महात्मा सधाय राजन् कर्णमुत्तमसंख्ये । वित्याध चैनं दशभिः प्रपत्नैर्मर्षस्त्रयं प्रहसन् किरीटी ।
 चिच्छेद् चास्येक्ष्यसेन भुजौ च चुरैर्यतुर्भिर्निर्गुणैः शिरस्य । स पार्थवाणाभिहतः पपात रयाद्विवाङ्मिषिरा धरायां ।
 सुपुण्ड्रितो वृचवरोऽतिकायो वातेरितः शास्त्रं दवाद्भिष्टद्वात् । संप्रेक्ष्य वाणाभिहतं पतन्तं रयात् सुतजः विप्रकारी । न
 रथं रथेनाश्रजगाम रोषात् किरीटिनः पुच्छवधाभितप्तः । ततः समक्षं क्षमृतं विलोका कर्णो हतं दैतक्ष्येन संख्ये ।

धर्मज्ञानागम्य परं महात्मा कृष्णाकुनौ सहसैवाभ्यधावत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दृष्येनवधे पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमाद्यान्तमभिप्रेक्ष्य वेलोदृत्तमिवार्ध्वं । गर्ध्वन्तं सुमहाकायं दुर्निवारं सूरैरपि ।

अर्जुनं प्राह दामार्हः प्रहस्य पुरुषर्षभः । अयं स रथ आयाति येतान्यः प्रत्यपारयिः ।

येन ते सद्योद्धृत्य स्थिरो भव धनञ्जय । पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ।

श्वेतवाजिबभ्रातुं युक्तं राधासुतेन च । नानापताककलिलं किद्विषीशालमालिनं ।

उद्धामान्मिवाकाशे विमानं पाण्डुरैरथैः । ध्वजश्च पश्य कर्णस्य नागकवं महात्मान् ।

आखण्डलधनुःप्रत्यमुल्लिखन्तमिवामरं । पश्य कर्णं समायान्तं धार्तराष्ट्रप्रियैरपि ।

शरधारा विमुञ्चन्तं धाराधारमिवामुदं । रथ मन्द्रसरो राजा रथपि पर्थवस्थितः ।

नियच्छति हयानस्य राधेयस्यामितौजसः । शूणु दुस्तुभिर्निर्धायं शङ्खश्चन्द्रश्च दंष्ट्रम् ।

विहनादांश्च विविधान् शूणु पाण्डव सर्वतः । अन्तर्ह्राय महाशब्दान् कर्णेनामिततेजसा ।

दीधूयमानस्य भृशं धनुषः शूणु निःस्वनं । एते दीर्यन्ति सगणाः पाञ्चालानां महारथाः ।

दृष्ट्वा क्षेत्ररिपं क्रुद्धं भृगा इव महावने । सर्वथवेन कौन्तेय हन्तुमर्शसि सुतजं ।

न हि कर्णशरानन्यः सोढुमुत्सहते नरः । सदेवामुरगन्धर्वान्मालीश्लोकान् सधराशरान् ।

न हि जेतुं रथे शक्यस्यैव विदितं मम । भीममुप महात्मानं व्यवंशं कपर्दिनं ।

न शक्ता द्रुपुनोमाने किं पुनर्योधितं प्रभुं । तया सोषाम्नाहादेवः सर्वभूतमिवः शिवः ।

घुह्नेनाराधितः स्थाणुर्देवास्य वरदास्य च । तस्य पार्थ प्रसादेन देवदेवस्य शूलिनः ।

अत्रि कर्ण महाबाही नमुचिं वृचहा यथा । श्वेतोऽस्तु सदा पार्थ युद्धे जयमवाप्नुहि ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भुव एव जयः कृष्ण मम नास्त्वय धन्यः । सर्वलोकगुरुर्यस्तं तुष्टोऽपि मधुसूदन ।

षोडशान्ध्यान् हृषीकेश रथं मम महारथ । नाहना समरे कर्षं निवर्त्तयन्ति फाल्गुनः ।

अथ कर्णं हतं पश्य मच्छरैः शकलोल्लतं । मां वा द्रक्ष्यसि गोविन्द कर्णेन निहतं शरैः ।

उपस्थितमिदं धारं युद्धं त्रैलोक्यमोहनं । यज्जनाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ।

एवं भुवंचदा पार्थः कृष्णमस्त्रिष्टकारिणं । प्रत्युद्यौ रथेनाश्रजं प्रतिगजो यथा ।

पुनरप्याह तेऽश्वी पार्थः कृष्णमरिन्दमं । चेदयाथान् हृषीकेश कालोऽयमवतिवर्त्तते ।

सयमुक्तदा तेन पाण्डवेन महात्माना ।

अयेन सम्पूज्य स पाण्डवं तदा प्रचादयामास ह्यपान् मनोजवान् । स पाण्डुपुत्रस्य रथो मनोजवः क्षणेन कर्णस्य रथायतोऽभवत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाश्विनदैरथे यज्ञोतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तृपथेन हतं दृष्ट्वा शोकामर्षमन्वितः । पुच्छोकोद्भवं वारि नेत्रार्थो ममवासृजत् ।

रथेन कर्णस्येजसी जगामाभिमुखो रिपुं । युद्धायामर्षतापघ्नः समाह्वय धनञ्जय ।

तौ रथौ सूर्यवदग्निवैद्यपरिवारितौ । समेतौ ददृशुस्तत्र द्वाविवाकीं समुद्रतौ ।

येतायौ पुरैषौ दिव्यावास्तितावरिमर्द्दतौ । शूराभूते महात्मानौ चन्द्रादित्यौ यथा दिवि ।

तौ दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः सर्वसैन्यानि मारिष । चैलोक्यविजये यत्ताविन्द्रवैरोचनाविव ।

रथज्यातलनिर्द्वाद्वैष्णवसिंहरवैक्षया । तौ रथावभ्यधावनौ यमालोक्य मघीक्षिता ।

अग्रे च दृष्ट्वा संसक्तौ विस्मयः समपद्यत । हस्तिकवक्ष कर्णस्य वानरस्य किरीटिनः ।

तौ रथौ संप्रसक्तौ तु दृष्ट्वा भारत पार्थिवः । सिंहनादबरांश्चक्रुः साधुवादांश्च पुष्कलान् ।

दृष्ट्वा च देरयं ताभ्यां तत्र योधाः सहस्रशः । चक्रुर्नाल्ललनंश्चैव तथा चैलावधूननं ।

आननुः कुरवस्तत्र वादिवाणि समन्ततः । कर्णं प्रहर्षयिष्यन्तः शङ्कान् दधुय सर्वशः ।

तथैव पाण्डवाः सर्वे हर्षयन्तो धनञ्जयं । त्वर्थशङ्कानिनादेन दिशः संभाभ्यानाद्यम् ।

खिडितास्कोटितोलकुट्टैस्तमुलं सर्वतोऽभवत् । बाह्व्यन्देय शूराणां कर्णाश्विनसमागमे ।

तौ दृष्ट्वा पुहयव्याघ्रौ रथस्यौ रथिनाम्बरौ । प्रसृहीतमहाचापौ शरशक्तिध्वजायुतौ ।

वर्त्मिणौ बहूनिस्त्रिंशौ येतायौ बह्वृणोभितौ । तृणोरवरसम्पन्नौ दाव्येतौ सुदर्शनौ ।

रक्तचन्दनदिग्धगन्धौ समदौ गोदृषाविव । चापविद्युद्गोपेतौ शस्त्रसम्पत्तियोधिना ।

चामरव्यवनेयतौ येतच्छोपशोभितौ । कृष्णशूलरथोपेतौ तुल्यस्त्री महारथौ ।

सिंहस्कन्धा दीर्घभुजौ रत्नाचौ हेममालिनौ । सिंहस्कन्धप्रतोकाग्रौ व्यूढोरस्त्रौ महावर्णौ ।

अन्योन्यमभिष्मन्तान्योन्यजयकाङ्क्षिणौ । अन्योन्यमभिधावनौ गोष्ठे गोदृषभाविव ।

प्रभिक्षाविव मातङ्गौ सुधरन्भाविराचक्षौ । आश्रोविपश्निशूद्रस्यैव यमकालान्तकोपमे ।

हन्त्रवृषाविव कुड्गे मुग्धाचन्द्रमसप्रभौ । महापद्माविव कुड्गे युगान्ताय धमन्त्यितौ ।

देवगर्भौ देववत्सौ देवतन्त्रौ च रूपतः । यदृच्छ्या समायतौ सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।

बलिनौ समरं दृष्ट्वा जानाश्लक्षधरो युधि । तौ दृष्ट्वा पुहयव्याघ्रौ शार्दूनाविव धिष्ठितौ ।

बभूव परमो हर्षस्तावकानां विशासते । श्रेष्ठयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ।

समेतौ पुहयव्याघ्रौ मेघे कर्णधनञ्जयौ । उभौ बरायुधधरायुभौ रणहतयमौ ।

उभौ च बाणप्रन्देन नादयन्तौ नभस्तलं । उभौ विभ्रतकक्षौषौ पार्ष्णिपक्षेन च ।

उभौ च सदृशौ युद्धे मन्त्ररामरराजयोः । कार्त्तवीर्यमनौ चोभौ तथा दाशरथेः ययौ ।

विष्णुशेधमनौ चोभौ तथा भवसमौ युधि । उभौ येतव्यौ राजन् रथप्रवरवाहिने ।

सारथिप्रवरैः चैव तयोराक्षां महारथे । ततो दृष्ट्वा महाराज राजमानौ महारथौ ।
 सिद्धचारणसङ्गानां विषयः समपद्यत । तव पुत्रास्ततः कर्षे सवत्ता भरतर्षभ ।
 परिवन्मुर्षाह्मत्तानं चिप्रमाहवशोभिन् । तथैव पाण्डवा दृष्ट्वा दृष्टुमुपपुरोगमाः ।
 परिवन्मुर्षाह्मत्तानं पार्थनप्रतिमं युधि । तावकांनारं रथे कर्षे म्वहो ह्यासोदिश्राम्यते ।
 तथैव पाण्डवेयानां म्वहः पार्योऽभवत्तदा । त एव सभास्तवास्वन् प्रेवकाद्याभवन् स्म ते ।
 तथैव म्वहमानानां भ्रुवौ जयपराजसौ । जङ्ग्यां द्युतं समासक्तं विप्रयायेतराणं वा ।
 अस्माकं पाण्डवानाञ्च स्त्रितानां रथमूर्द्धनि । तौ तु स्त्रितौ महाराज समरे युद्धशान्तिनौ ।
 अन्योऽयं प्रतिवन्म्वान्योन्यवधकाङ्क्षिणौ । तावुभौ म्रजिदीर्घन्ताविश्रुतवाविष प्रभौ ।
 भीमरूपधरावाक्साः महाधूमाविष घ्नौ । ततोऽन्तरीचे साचेपा विश्रादा भरतर्षभ ।
 मियो भेदाश्च भूतानामासन् कथाञ्जुनान्तरे । व्यसूयन्त मियो भिन्नाः सर्वलोकास्तु मारिप ।
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । प्रतिपद्यन्त चक्रुः कर्षाञ्जुनसमागमे ।
 द्यौरासीत् स्त्रतपुच्छश्च पवे मातेव धिष्ठिता । भूमिर्ह्यनञ्जयस्यासौ तमतेव जयकाङ्क्षिणी ।
 गिरयः सागराश्चैव नद्यश्च जलदास्तथा । वृक्षाश्चैवपथयश्चैव व्याश्रयन्त परस्परं ।
 अमरा यातुधानाश्च गुह्यकाश्च परन्तप । ते कर्षे समपद्यन्त बृहत्तयाः समन्ततः ।
 मुनयद्यारणाः सिद्धा वैनतेया वर्षासि च । रत्नानि निधयः सर्वे वेदाश्चाख्यानपञ्चमाः ।
 सौम्यवेदोपनिषदः सरहस्याः सर्वघनाः । वासुकिचित्रसेनश्च तचको मणिकस्तथा ।
 वर्षाश्चैव तथा सर्वे काद्रवेयाश्च शास्त्रयाः । विषयतो महाराज नागाश्चाञ्जुनतोऽभवन् ।
 सेरावताः शौरभेयाः वेत्रालेयाश्च भोगिनः । एतेऽभवत्तञ्जुनतः युद्धसर्पाश्च कर्षत ।
 हंशान्धगा व्यालमुगा माद्रुत्याश्च मृगद्विजाः । पार्थस्य विजये राजन् सर्वे एवाभिषंस्तताः ।
 वसवो महतः साध्या रुद्रा विद्येऽग्निनैः तथा । अश्विरिन्द्रश्च सोमश्च पवनोऽय दिशो द्यम् ।
 धनञ्जयश्च ते पवे आदित्याः कर्षतोऽभवन् । विश्वः शुद्धश्च स्त्रताश्च ये च चन्द्रजातयः ।
 सर्वशस्त्रे महाराज राधेयमभजंस्तथा । देवास्तु पित्रभिः शार्ङ्गे गणाः सपदानुगाः ।
 यमो वैद्यवणश्चैव वरुणश्च यतोऽर्जुनः । ब्रह्मवृक्षश्च यन्नाश्च दक्षिणाचार्यजुं यिताः ।
 प्रेतादेव पिशाचाश्च क्रव्यादाश्च मृगाश्चजाः । राक्षसाः स्रष्टादोभिः शत्रून्माप्ताश्च कर्षतः ।
 देवब्रह्मनुपर्षाणां गणाः पाण्डवतोऽभवन् । तुम्बुरुमुखा राजन् गन्धर्व्याश्च यतोऽर्जुनः ।
 प्रधेयाः स्रष्टा मैनिया गन्धर्वाश्चरुणां गणाः । हंशामुगाः पक्षिणाः दिपाश्च रथपत्तिभिः ।
 उद्धमामास्तथा मेघेभ्यामुना च मनोपिणः । दिदृक्षुः समाजग्नः कर्षाञ्जुनसमागमे ।
 देवदानवगन्धर्वा मागधवाः पतन्निषः । महर्षयो वेदविदः पितरश्च स्त्रधाभुजः ।
 तपो विप्रास्तथैवपथो नागरूपयस्ताव्यिताः । अन्तरीचे महाराज विनदनोऽवतस्थिरे ।
 ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः शार्ङ्गे प्रयापतिभिरैव च । भवत्यैव स्त्रिता यानि दिव्यं तं देशमागमन् ।

समेतौ तौ महात्मनौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ । अर्जुना जयतां कर्णमिति ब्रह्माऽनवीक्षदा ।
 जयतामर्जुनं कर्ण इति सूर्योऽभ्यभाषत । हत्वाऽर्जुनं मम सुतः कर्णो जयतु संयुगे ।
 हत्वा कर्णं जयत्वय मम पुत्रो धनञ्जयः । इति सूर्यस्य चैवासीद्विवादो वाषवस्य च ।
 पक्षयस्त्रितयोस्तत्र तेषां त्रिभुधर्मिण्योः । दैप्यमासीद्देवानाममुराणाञ्च भारत ।
 समेतौ तौ महात्मनौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ । अरुण्य च यो लोकाः सह देवपिचारणाः ।
 सर्वे देवगणाश्चैव सर्वभूतानि यानि च । यतः पार्यस्तो देवा यतः कर्णस्तोऽमुराः ।
 रथयूयपयोः पयोः कुरुपाण्डवोरयोः । दृष्ट्वा प्रजापतिं देवाः स्वयमुवमोदयन् ।
 क्रोऽनयोऽन्विजयो देव कुरुपाण्डवयोर्धयोः । समोऽस्तु विजयो देव एतयोर्नरनिहयोः ।
 कर्णार्जुनदिव देन सर्वं धेनूयितं जगत् । स्वयस्यो ब्रूहि मत्तयमेतयोर्निजय प्रभो ।
 स्वयम्भो ब्रूहि तद्वाक्यं समोऽस्तु विजयोऽनयोः । तदुपयुत्य मघवा प्रविषत्य पितामहं ।
 विष्ठापयतु देवेषामिदं मतिमताम्बरं । पूर्वं भगवता प्रोक्तं छण्योऽन्विजयो भुवः ।
 तत्तयाऽस्तु नमस्तेऽस्तु प्रषोद भगवन्मम । ब्रह्मेयानावयोः त्राक्यमूचतुस्त्रिदशेधरं ।
 विजयो भुव एवास्य विजयस्य महात्मनः । खाण्डवे येन ज्ञतमुक्त्वा तेषितः सव्यसाविना ।
 स्वर्गश्च समनुमाय साक्षात् ब्रह्म ते कृतं । कर्णस्य दानवः पक्ष अतः कार्यः पराजयः ।
 एवं कृते भवेत् कार्यं देवान भव नियतं । आत्मकार्थस्य सर्वेषां गरीयस्त्रिदशेधर ।
 महात्मा फाल्गुनस्यऽपि सायधर्मरतः सदा । विजयस्तस्य नियतं जायते नैत्र बंधयः ।
 तौपितो भगवान् येन महात्मा कृपभध्वजः । कथं वा तस्य न जयो जायते इतलोचन ।
 यस्य चक्रे स्वयं विष्णुः सारथ्यं जगतः प्रभुः । मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतस्त्रोऽय तपोधनः ।
 विभर्त्ति च महातेजा धनुर्वेदमश्रेयतः । पार्यः सर्वगुणोपेतो देवकार्थमिदं यतः ।
 क्षिप्रमेव पाण्डवा नित्यं वनवासदिभिर्भृशं । सम्यक्सुपसा चैव पथ्यातः पुरुषर्षभः ।
 अतिक्रमेण महतादिष्टमर्थस्य पथ्यथं । अतिक्रान्ते च लोकानामभावे नियतं भवेत् ।
 न विधत्ते ध्ववस्त्रानं मुद्गयोः छण्योः कश्चित् । सृष्टारौ जगतश्चैव सततं पुरुषर्षभ ।
 नरनारायणयैतौ पुराणाद्विमत्तनौ । अनियम्यो नियन्नारायैतौ तस्मात् परन्त्यो ।
 नैतयोस्तु ममः कश्चित् द्विवि वा मान्येषु वा । अनुगम्य च यो लोकाः सह देवपिचारणैः ।
 सर्वे देवगणाद्यापि सर्वभूतानि यानि च । अनयोस्तु प्रभावेण वर्त्तते निखिलं जगत् ।
 कर्णो लोकानयं मुत्स्यानाम्रेतु पुरुषर्षभः । कर्णो वैकर्त्तनः गृहरो विजयस्तस्य छण्योः ।
 वस्त्रं समलोककं मरुतां वा समामुधात् । सहितो द्रोणभीष्माभ्यां नाकलोक्मयापुयात् ।
 इत्युक्त्वा देवदेवाभ्यां सहस्राजोऽमवोद च । सामस्य सर्वभूतानि ब्रह्मेयानानुमाषनं ।
 युतं भगवद्भिर्गोत्रं भगवद्भ्यां जगद्भितं । तत्तया नान्यथा तस्मिन् तिष्ठन् विगतज्वराः ।
 इति सुतेन्द्रवचनं सर्वभूतानि मारिष्य । विष्मितात्मभववाग्रन् पूषयासकितं तदा ।

व्यष्टजं च सुगन्धीनि पुष्पवर्णाणि हर्षिताः । नानारूपाणि विबुधा देवद्वर्ष्याश्चरादयन् ।
 दिदृक्ष्वयामप्रतिमं दैर्यं नरसिंहयोः । देवदानवगन्धर्वाः सर्वे एवावतसिरे । ११५
 रथौ तयोः श्वेतद्वयौ दिव्यौ युक्नौ महात्मनोः । यौ तौ कर्णोऽर्जुनौ राजन् प्रहृष्टौ यवतिष्ठतां ।
 समागता लोकवीराः ब्रह्मान् दधुः प्रयक् प्रयक् । बासुदेवार्जुनौ वीरौ कर्णशूलौ च भारत ।
 तद्भीरुमवासरं युद्धं समभवत्तदा । अन्योन्यसङ्गिनोरुपं शक्रशम्भुरयोरिव ।
 तयोर्ध्वजौ वीतमनौ गृह्णन्भूतौ रथे स्थितौ । राजकेन्द्रं यथाक्रान्ते उदितौ जगतः ध्वयौ ।
 कर्णश्चाभौविशनिभा रत्नवारमयो दृढा । पुरन्दरधनुःप्रख्या हस्तिकवा विराजते । ११६
 कपिशेष्ठन्तु पार्थस्य व्याहितास्य इवान्तकः । दंष्ट्राभिर्भीषयन् भासिर्दुर्निरीचो रविर्यथा ।
 युद्धाभिलाषुको भूला ध्वजो गण्डोवधन्वनः । कर्णध्वजमुपातिष्ठत् स्वसानादेगवान् कपिः ।
 उत्पपात नृहावेगः कलामभ्यहनत्तदा । नक्षत्रं दृष्ट्वैव गच्छः पञ्चगं यया ।
 सा किङ्किणीकाभरणा कालपाशोपमायशो । अभ्यद्रवन् युधरञ्जा हस्तिकवाऽयं तं कपिं ।
 तयोर्पौरतरे युद्धे दैर्ये द्यूत आहिते । प्राकुर्वतां ध्वजौ युद्धं पूर्वं पूर्वतरं तदा । ११७
 हृषा हयानभ्येक्षन् सङ्गमानाः परस्परं । अविष्यन् पुण्डरीकाक्षः शब्धं नयनवायकैः ।
 श्रन्त्यय पुण्डरीकाक्षं तथैवाभिसमैवत । तत्राजयदामुदेवः शब्धं नयनवायकैः ।
 कर्णश्चाजयदहं दूरा कुलीपुष्पो धनञ्जयः । अयाव्रवीत् सततपुनः शब्धमाभास्य सधितं ।
 यदि पार्थो रथे हन्यादद्य मामिहै कश्चित् । किं करिष्यसि सङ्ग्रामे श्रान्त्य सत्यमयोप्यतां ।
 ॥ अथ्य उवाच ॥ यदि कर्णं रथे हन्यादद्य तं श्वेतवाहनः । उभावेकरथेनाहं हन्यां माधवपाण्डवौ । ११८
 ॥ सद्यश्च उवाच ॥ स्वमेव ॥ गोविन्दमञ्जुं प्रत्यभाषत । तं प्रहृष्टाव्रवीत् क्षण्यः सत्यं पार्थमिदं वचः ।
 एते हि वाकरः स्थाना न्युत्थेदपि मरुदधिः । शैत्यमग्निरिष्याद्य तं हन्यात् कर्णो धनञ्जय ।
 यदि तेन कयसिन् स्यात् भोक्तव्यं भाषनं भवेत् । हन्यां कर्णं तया श्रान्त्यं पाशभामेव संयुगे ।
 इति शृण्वत्तवः श्रुत्वा प्रहसन् कपिकेतनः । अञ्जुः प्रत्युवाचेदं क्षणमस्मिन्निष्कारिणः ।
 मम तादृशमस्ति कर्णशूलो जनाहं । परताकवर्धं कर्णं वनञ्जयराजिनं । ११९
 दधुः पञ्चवक्त्रेण स्रग्निशरकायुधैः । द्रष्टाऽक्षय रथे शृण्वन्निन्दयमनेकधा ।
 अथैव वारय शान्ते स्रग्निशरकायुधैः । सद्युषिर्ममिवारथे पादपं रत्निना यया ।
 एव गच्छेदभाष्यं च देव्यो समुपस्थितः । युगेऽप्युपस्थितानि ताभिर्दृष्टानि माधव ।
 द्रष्टाऽपि भुवमपेक्ष विपश्नाः कर्णोदोदितः । न हि ने शक्यते मयुधं रत्नं पुरा कृतं । १२०
 दृष्ट्वा समागता दृष्ट्वा मूर्ध्नादीपेरन्विता । अश्लेषयाऽवश्यता विपता च पुनः पुनः । १२१
 एव द्रष्टाऽपि गोविन्दं शब्दमुत्क्रादितं मया । वारधमेव मनेन पुष्पितं जगतोऽहं ।
 एव मा मयुगं वाचः केलापि मयुगद्वयं । दिष्टा अपि वाचंश्च इति कर्णं निपातितं ।
 एव निमग्नः स्रग्नि शरः शान्तदिव्यः । कुन्तो विपश्नाश्च वदतः सन् जनाहं ।

अथ वाय्ममुखीं कृष्णां सान्त्वयिष्यसि माधव । वाय्मिथामृतकन्याभिर्धर्मराजश्च पाण्डवं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णोच्चैर्नद्वैरये सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तदेवनागामुरसिद्वयचैर्गन्धर्वैरसुरसाञ्च सङ्घैः । ब्रह्माग्निराजग्निमुपपश्युष्टं वभौ विपदिस्मयनीय रूपं ।

नानद्यमानं निनदैर्धर्मैर्धैर्योदितमृतिनृत्यहासैः । सर्वेऽन्तरीचं ददृशुर्धनुषाः स्वसाय तदिस्मयनीयरूपं ।

ततः प्रहृष्टाः कुरुपाण्डुयोधा वादित्रश्च खनसिंहनादैः । विनादयन्तो वमुधा दिशश्च खनेन सर्वान् दिपतो निजग्नः ।
नरायनातद्भरयैः समाकुलं अराजिग्नमृष्टिनिशातदुःखं । अभीरुजुष्टं हतदेहसङ्कुलं रणाग्निरं लोहितमावभौ तदा ।
बभूव युद्धं कुरुपाण्डवानां यथा सुराणाममुरैः सहाभवत् । तया प्रहृष्टो तुमुले मुदारुणे धनञ्जयस्याधिरयेय सायकैः ।
दिशश्च धैर्यश्च गितैरजिह्वैर्गैः परस्परं प्रादुर्गतां मुदंभितैः । ततस्तदीयाश्च परे च सायकैः कृतोऽन्धकारे ददृशुर्न किञ्चन ।

भयातुरा एकरथौ समायथं स्तौतोऽभवत्तुतमैव सर्वतः । ततोऽस्त्रमश्वेष्ट परस्परतौ विधूयमानाविव पूर्वपश्यौ ।
धनान्धकारे विततो तमोनुदै यथेदिता तद्वदतीव रेजुत । न चाभिसर्जयमिति प्रचेदिताः परे तदीयाश्च तयाऽवनसिरे ।
महारथौ तौ परिवार्थं सर्वतः सुरासुराः शम्बरवासवाविव । मृदङ्गभेरीपणवानकल्लवैः सङ्घनैर्दैर्विभुर्नरोत्तमैः ।
प्रशाङ्गस्यार्थाविव मेघनिःखनैर्विरेजुतस्यौ पुरुषधैर्मा तदा । महाधनुर्ध्वजलमथगामुभौ मुपधैः वाक्चक्षुदीधितौ ।
दिधवमाणौ सधराचरं जगद्युगान्तस्यार्थाविव दुःखौ रणे । उभावजेषावहितान्तकावुभावुभौ जिघांसु कृतिनौ परस्परं ।

महाहवे वीतभयौ समीयतुर्कधेऽजभाविष कर्णपाण्डवौ । ततो महास्त्राणि महाधनुर्धरौ विमुञ्चमानाविपुभिर्भयानकैः ।
नरायनागाननिताजिह्वतः परस्परस्त्राणि महारथौ नृप । ततो विषसुः पुनरर्हिता नरा नरोत्तमाभ्यां कुरुपाण्डवाभ्यां ।
सनागपथश्चरथा दिशो दश तया यथा सिंहहता वनोक्कशः । ततस्तु दुर्व्योधनभोजसौवलाः क्षपेण भारदत्तस्तनुना बभूव ।
महारथाः पञ्च धनञ्जयाद्युतो ग्रैः शरीरार्त्तिकैरैरताडयन् । धनूनि तेषामिपुधेनू ध्वजान् सयान् रथांश्च सूतांश्च धनञ्जयः ग्रैः ।

सम प्रमथ्याशु परान् समन्ततः शरोत्तमैर्हादशभिश्च सूतजं । अयाभधवांस्तृतिताः शतं रयाः शतश्रुवाङ्गान्मनातता पिनः ।

श्लाक्स्तया वा जवनान्तु सादिनं सदैव कामिजवरैर्जिघांसवः । वरायुधान् पाणिगतां ग्रैः सह धुरैर्ज्वलन्कृतिः विरोमिषः ।
रथांश्च नागांश्च रथांश्च युध्वांश्च धनञ्जयः शत्रुगणान् विनौ विभोत् । ततोऽन्तरीचं सुरद्वन्द्वनिष्कणः कणाश्रुदा हृदिद्वै समीरिताः ।

निपेतुर्युत्तमपुम्यदृष्टयः सगन्धिगन्धाः पत्रनेरिताः शृङ्गाः । तद्वृत्तं देवमनुष्यसाविकं कनोऽत्र भवान् विपिदिशुर्नृप ।
नवात्मज सूतसुतश्च न यथा न विस्मयं जगत्तुरेकनिययौ । अयानवोद्दिष्टमनुसक्तवाक्कर्षकरं केशं त्रिपदीयं कञ्चन ।
प्रबोद दुर्व्योधन ग्राव्य पाण्डुरैरलं विरोधेन धिगम्भ विपदं । स्तोता मुहूर्तकाले नक्षत्रचित्तदेव मोहयन् ।

रयाः ।

अहन्त्यवधौ मम चापि मातुलं प्रशाधि राव्यं सह पाण्डुरैश्चिरं । धनञ्जय श्राम्यति वारितो मया जनाङ्गो नैव विरोध
मिच्छति ।

युधिष्ठिरो भूतहिते रतः सदा वृकोदरोऽस्मदश्रमस्तथा यमौ । तया तु पार्यन्तं कृते च सम्बिदे प्रजाः शिवं प्राप्नुयुरि
प्सया तव ।

व्रजन्तु मेधाः स्वपुराणि वान्धवा निवृत्तयुद्धाश्च भवन्तु सैनिकाः । न चेद्दधः शोय्यसि मे नराधिपः पूर्वं प्रतप्तोऽपि क्षतोऽ
रिमिर्युधि ।

इदञ्च वृष्टं जगता मयः तया कृतं यदेकेन किरीटमालिना । यथा न कुर्व्यादलभिव चान्नको न चऽपि धाता भगवान्न
यत्पराद ।

अतोऽपि भूयान् स्वगुणैर्धनञ्जयो न पातिवर्त्तिन्यति मे वचोऽखिलं । तवानुयाचाञ्च सदा करिष्यति प्रवीद राजेन्द्र मम
त्वमाहुहि ।

ममापि मानं परमं सदा त्वयि ब्रवीम्यतस्त्वा परमाश्च शौहृदात् । निवारयिष्यामि च कर्षमप्यहं यदा भवान् वप्रणयो
भविष्यति ।

वदन्ति मित्रं सहजं विचक्षणस्तथैव साक्षा च धनेन चार्क्षिते । प्रतापतपोपनतस्तुर्ध्वं तदस्ति सर्व्वं तव पाण्डवेषु ।
मिषर्गतो तव वीरः वान्धवाः पुनश्च साक्षा समवाप्नुहि प्रभो । त्वयि प्रसन्ने यदि मित्रतां गताः सितं कृतं स्वाङ्गगतं
स्त्वयाऽतुलं ।

यः स्वमुक्तं सुहृदा वचो हितं विचिन्वन्निपत्य च दुर्मनाऽमनीत् । यथा भवानाह सखे तथैव तस्ममापि विज्ञापयती
वचं प्रष्टुम् ।

निहत्य दुःशासनमुक्तवान् वचः प्रसन्नः शार्ङ्गलवेदेष दुर्मतिः । वृकोदरस्तद्दृष्ट्वा मम स्थितं यः तत्परोक्षं भवतः कुत
श्रमं ।

न चापि कर्षं प्रवेष्टुं श्रेयोऽङ्गुनो महागिरिं भेरुमिवोपमासत । न चाश्वसिष्यन्ति प्रयात्माना मयि प्रसन्ना वैरं वञ्च्यो
विचिन्वन् ।

म चापि कर्षं गुरुपुत्रं सद्यो दुपारमेत्यहं वि वक्तुमश्नुत । शमेण युक्तो महताऽस्य पाल्युनस्तमेव कर्षं प्रसभं हनियति ।
तमेवमुक्त्वाऽप्यनुनीय चावृणत् तवात्मानं स्वाननुशास्त्रि नैनिकान् । समाहिताभिद्रवताहिताग्निम जपापहस्ता किमु
जोषमासत ।

इति श्रीमद्भारते कर्षपर्याखि श्रुत्यामवाकोऽष्टाशोतोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ मध्वय उवाच ॥ तौ शूद्रभैरीनिनदे समुद्धे समीपतः येतद्वयो नराय्या । तैर्कतनः स्तुतपुष्पोऽङ्गुनश्च दुर्मन्त्रिते तव
पुत्रश्च राजन् ।

यथा गजो रैमवतो प्रभिन्नौ प्रवृद्धदन्ताविव वासितार्यौ । तथा समाजमतुष्यवीर्यौ धनञ्जयश्चाधिरयिय वीरौ ।
वशाहर्द्धनेन महाबलापहो यदुच्छ्रया वा गिरिषा यथा गिरिः । तथा धनुर्धतस्तेनमिनि स्तने समीपतस्तस्माद्विपुर्वं
वर्षिष्ये ।

प्रवृद्धमृद्वद्गुमगीएधौपधी प्रवृद्धनानाविधनिर्घरीकषै । यथाऽचनावाचलितौ महाबलौ तथा महास्त्रैरितरेतरं हत ।
 स सन्निपातस्तु तयोर्भक्षानभूत् सुरेश्वरोचनयोर्थयां पुरा । श्रैर्विनुन्नाङ्गनियन्त्रादयोः सद्यःसहोऽप्यै कटुशोषितोदकः ।
 प्रभूतपद्मात्पलमस्यकच्छै महाद्भौ पश्चिमैरिवावृतौ । सुसचिष्ठष्टावनिशोद्धतौ यथा तथा रथौ तौ ध्वजिनौ
 समीयतुः ।

उभौ महेन्द्रस्य समानविक्रमावुभौ महेन्द्रप्रतिमौ महारथौ । महेन्द्रवज्रप्रतिमस्य सायकैर्महेन्द्रवृवावित्र सम्पुज्रतुः । ११९
 खनागपत्यश्वरथे गृध्रे बले विचित्रवर्णाभरणाभरायुधे । चकम्पतुर्विषयनोयुक्ते वियङ्गताग्राज्जुनकर्षधनुने ।

भुजाः सवस्त्राङ्गुलयः समुच्छ्रिताः ससिहनादैर्हपितैर्दिदृशुभिः । यदङ्गुनो मस इव दिपो दिपं समभ्यधादाधिरयिं जिघां
 स्या ।

उदक्रोशन् धोमकालत्र पार्थ पुरःशराद्याङ्गुन भिम्बि कर्णे । हिन्यथ मूर्खानमलघिरेण अङ्गाच्च राज्याद्भुतराष्ट्रनैः ।
 तयाऽस्माकं बहवस्तत्र योधाः कर्णे तथा याहि याहोत्यवोचन् । जङ्गुर्न कथं श्रैः सुतोऽप्यै पुनश्चैनं यान्तु चिराय
 पार्थाः ।

ततः कर्णः प्रथमं तत्र पार्थं महेषुभिर्दृष्टभिः प्रत्यविध्यत् । तस्याङ्गुनः प्रत्यविश्रज्जितारैः कशान्तरे दृष्टभिः संप्रहस्य । १२०
 परस्परं तौ विश्रवैः सुपुङ्खैस्ततस्ततः सुतपुत्रोऽङ्गुनश्च । परस्परं तौ विभिदुर्विमेहं सुभीममभ्यापततुश्च हृष्टौ ।

ततोऽङ्गुनः प्रास्त्रजुपधन्वा भुजायुभौ गाव्हिषं चानुमृज्य । नाराचवालोक्तराहकथान् चुरांस्तया साक्षलिकार्जुनचन्द्रान् ।
 ते सर्वतः समकीर्यन्त राजन् पार्थिवः कर्णश्च विप्रन्तः । श्रवाङ्गुवाः पल्लिषा दिनान्ते विशन्ति केतार्यमिवागृह्वं ।

यान्ज्वनः सभुक्तुटीकटाद्यं कर्णाय राजन्नसृज्जितारिः । तान् सायकैर्यधते सुतपुत्रः क्षिप्तान् क्षिप्तान् पाण्डुरस्येयुषाङ्गान् ।
 ततोऽस्त्रमाग्नेयममिरवाधने मुमोच कर्णाय महेन्द्रसूनुः । भूस्त्रान्तरीवे च दिशोऽर्केमार्गं प्रावृत्त्यदेहोऽस्य मग्ध्वं दोषः । १२१

योधाश्च सर्वे ज्वलिताभरा भूधं प्रदुद्रुमुस्तत्र विदग्धवस्त्राः । शब्दश्च घोरोऽतिबभूव तत्र यथा वने वेणुवनस्य दह्यत ।
 तदोऽप्यै कर्णो ज्वलनास्त्रमच्युतं स वारुणं तत्प्रशमार्यमाहवे । समुत्सृजन् सुतमुतः प्रतापवान् स तेन वज्रं ब्रमयान्मभूव ।

बलाहकैषश्च दिग्गसारस्त्री चकार सर्व्यास्तिमिरेण संवृताः । ततो धरिवीधरतुन्वरोधसः समन्तोऽपि परिवार्य वारिषा ।
 तैद्यापि रोयास्त तद्याविधोऽपि नीतः शनं वज्रिरतिप्रचण्डः । बलाहकैश्च दिग्गन्तराणि व्याघ्रानि सर्वाणि तथा नभश्च ।

तथा ॥ सर्व्यास्तिमिरेण वै दिशो मेघैर्दृता न प्रदृश्येत किञ्चित् । श्रयमेवावाहस्तमघास्ततस्तान् बायव्याख्येण ततः प्र
 कर्णात् ।

ततोऽप्यस्त्रं दयितं देवराशः प्रादुश्यके वज्रप्रतिमप्रभावं । गाण्डोवं ज्यां विशिखांयानुमस्य धनञ्जयः शत्रुभिरप्रभृष्यः ।
 ततः चुरप्राञ्जिनकार्जुनचन्द्रा नालीकनाराचवराहकथैः । गाण्डोवतः प्रादुरासन् सुतोऽप्यै सद्यश्चो वज्रसमानवेगाः ।

ते कर्णमासाद्य महाप्रभावाः सुतेजना गाण्डैश्चवाः सुवेगाः । गात्रेषु सर्वेषु हयेषु चापि शरासने युगचक्रे ध्वजे च ।
 निर्भिद्य तर्षं विविग्धः सुतोऽप्यै साधार्चवसा भूमिभोरगास्ते । शराविताङ्गा रथिपार्द्रगात्रः कर्णस्तदा रोपवृत्तनेवः ।
 वृद्धयमानस्य रुद्रधौपं प्रादुश्यके भार्गवास्तं महात्मा । महेन्द्रस्यैवाभिमुखान् विमुक्तान् हिला कर्णः पाण्डुरस्येयु
 सङ्गान् ।

तस्मात्समक्षेपे निहत्य सोऽयं जघान संखे रथनागपत्नीन् । श्रम्यमाषश्च महेन्द्रकर्था महारथे भार्गवास्तप्रतापान् ।
 १ २ ३ ४

पाञ्चालानां प्रपरांश्चापि योधान् क्रोधाविष्टः सुतपुत्रस्तरसी । वाणैर्बिभ्याधाधने सुप्रभुतैः शिलाशितैश्चक्रपुङ्खैः प्रगृह्य ।
तत्पाञ्चालाः सोमकाद्यापि राजन् कर्णेनाजौ पीड्यमानाः शरौघैः । क्रोधाविष्टा विव्यधुस्तं समन्तात्तोत्तरेर्भाणैः सुतपुत्रं
समेताः ।

तान् सुतपुत्रो निजघान वाणैः पाञ्चालानां रथनागायुधधान् । अश्वहृदयद्वाणगणैः प्रसह्य विज्ज्ञा हर्षात् सङ्गरे सुतपुत्रः ।
ते भिन्नदेहा व्यधेवा निपेतुः कर्णेषुभिर्भूमिनले स्वनन्तः । कुड्गेन सिद्धेन यथेभयया महाबले भीमवलेन तदहम् । ॥१४॥
पाञ्चालानां प्रवरान् सविहृत्य प्रसह्य योधानखिलान्दीनः । ततः स राजन् विरराज कर्णे ययाऽमरे भास्तर उग्ररश्मिः ।
कर्णस्य मत्वा तु जयं लदीयोः परां मुदं सिंघनादांश्च चक्रुः । सर्वे ह्यमन्यन्त भृशहता च कर्णेन हृष्याविति कौरवेन्द्र ।
तत्तादृशं प्रेक्ष्य महारथस्य कर्णस्य वीर्यस्य परैरसह्यं । दृष्ट्वा च कर्णेन धनञ्जयस्य तयाजिमये निहतं तदहम् ।
ततस्त्वमर्षी क्रोधासरङ्गनेषु वातात्मजः पाणिना पाणिमाच्छन् । भीमोऽब्रवीदरजुन् सत्यसन्मममर्षितो निःश्वसन् जात
मन्युः ।

कथं नु पापोऽयमपेतधर्मः सुतात्मजः समरेऽद्य प्रसह्य । पाञ्चालानां योधमुख्याननेकाब्जिज्जिवांस्तुव जिह्वो समवं । ॥१५॥
पूर्व्वं देवैरजितं कालक्षेत्रे, साक्षात् स्त्राणेभ्योऽङ्गवैर्यमेव । कथं नु त्वां सुतपुत्रः किरोटिययेषुभिर्हृग्भिः प्रागविहृतम् ।
तया सिन्धोयाद्यपहणसद्गानाद्यर्थमेतत्प्रतिभाति मेऽद्य । हृष्यापरिक्रेशमनुस्मर त्वं ययाऽमवीत् पङ्क्तिलान् स्रवाचः ।
रूपाः मुतोत्पण्य हि पापमुद्भिः सुतात्मजोऽयं गतभीर्दुरात्मा । संभृत्य सर्व्वं तदिहाद्य पापं जहाद्यश्च कर्णं दुधि
स्यस्यचिन्तु ।

कफादुपेक्षं कुरुपे किरीटिजुपेक्षितुं नायमिहाद्य कालः । यया धृत्या सर्व्वभूतान्यजेषीर्षांश्च ददत् खाण्डवे पावकाय ।
तया धृत्या सुतपुत्रं जहि त्वं अहश्चैनं मद्या पोषयिष्ये । अयावतोऽहानुदेवोऽपि पायं दृष्ट्वा रथेयून् प्रतिहन्यमानान् । ॥१६॥
अमीमुदत् सर्व्वथा तेऽद्य कर्णे द्यक्षैरस्रं किमिदं भोः किरीटिन् । स वीर किं मुद्गधि नावधेहि मदन्त्येते कुरवः
सम्प्रवृष्टाः ।

कर्णे पुरस्कृत्य विदुर्हि सर्व्वं तत्रास्त्रमसौर्ध्वनिपात्यमानं । यया धृत्या निहतान्नामसाय युगे युगे राक्षसाद्यापि घोराः ।
रभोद्गवाद्यापुराद्याधेवपु तया धृत्या जहि कर्णे नमद्य । अनेन चास्य घुरनेमिनाऽद्य धंकिन्नि मूर्द्धानमरोः प्रसह्य ।
मया विपद्येन मुदन्नेन वक्ष्ये त्रको नमुपेक्षितारोः । किरातरूपी भगवान् मुधृत्या तया महात्मा परितोऽपितोऽभूत् ।
तां त्वं पुनर्द्विर् धृतिं व्यधीता सवागुयन्धं जहि सुतपुत्रं । ततो मर्षी सागरमेखसो त्वं सपत्तनो यामवतोऽसमुद्रम् । ॥१७॥
प्रयच्छ रात्रे निरतारिमहं यत्रय पार्थानुसमाश्रुहि त्वं । स एवमुक्तोऽतिमयो महात्मा शकार मुद्भिं हि वधाद्य धीतोः ।
स धोदितो भीमशार्दूलान्धां कृत्वा तयात्मानमवेक्ष्य सर्व्वं । दशान्नयगामगे विदित्वा प्रयोजनं केवमवित्युवाच ।
प्रादुम्बरोऽन्ये महास्त्रमुपं विवाय शोकस्य यथाय भान्तः । तन्नेऽनुजानातु मवान् घुराय प्रह्ला भवो देवविदस्य सर्व्वं ।
इत्युक्त्य देवं स त उच्यते नमस्कृत्वा । प्रपन्नं चोऽभिनात्मा । तदुत्तमं प्राप्नुयमद्यमस्तं प्रादुम्बरेन नया दधिपथं ।
तदस्य धना विरराज कर्णे मुक्ता वगन्नेय इवामुधाराः । समीप्य कर्णेन किरीटिनस्य तयाजिमये निहतं तदहम् । ॥१८॥
भतोऽमर्षी वधवान् क्रोधादीप्तो भीमोऽब्रवीदरजुन् सत्यसन् । म नु सास्त्रैर्दितारं महाधैर्यं प्राप्नुय विधेयं परमं त्रनास्तु ।
तत्रादन्दोऽत्रय स्यस्यविधित्ति शोभाऽप्येवमप्युच्यते । ततो दिग्भः प्रविश्यापि सर्व्वथाः सगात्रयोत् पायकैर्भरितैः ।

सर्वं क्षमन्त्यन्त वयं कृतौ तौ कथेन कृष्णविति ते विमर्दे । ततो धनुर्ज्यामवनान्यश्रीषं व्रानस्तानाधिरयेर्विधम्य ।
 सुसंरभ्यः कर्णशरचताङ्गौ रणे पार्थः कौरवान् प्रत्यगृह्णात् । ज्वाघ्नानुष्टयान्यहनन्तन्नेष वाष्पान्वकारं मरुता च चक्रे ।
 कर्णश्च शल्यश्च कुरुक्ष्व सन्धान् वापैरविथित् प्रथमं किरीटौ । न पचिषो वधमुरन्तरोक्षे तदा महाक्षेपे कृतान्वकारे ।
 वायुर्विज्यत्क्षैरीरितो भूतसर्वैस्त्वाद्य दित्यः सुरभिस्तदानौ । शल्यश्च पार्यो दशभिः श्रुतकैर्द्वयं तनुषं प्रहमवविथित् ।
 ततः कर्णं दादशभिः समुल्लेब्धिः पुनः सप्रभिरभ्यविथित् । स पार्थवाणासनवेगमुत्तैर्दृढाहतः पविभिरुपवेगैः । ॥१८॥
 विभिक्षगात्रः क्षतजोक्षिताङ्गः कर्णो बभौ च द्रु द्वाततेयुः । प्रकीडमानोऽयः प्रमानमध्ये रौद्रे मुहूर्तं दधिरार्द्रगात्रः ।
 ततस्त्रिभिर्लं विदशधिपोपमं श्रैर्विभेदाधिरारिर्द्वयं । शरांश्च पञ्च ज्वलितानिवाङ्गान् प्रवेष्टयामास जिघांस
 याऽप्युतं ।

ते वधं भिक्षा पुरुषोत्तमस्य सुवर्णचित्रा न्यपतन् सुयुक्ताः । वेगेन गामाविविष्टः भुवेगाः द्यात्वा च कर्णादिमुखाः प्रतीयुः ।
 तान् पञ्च भक्षैर्दशभिः समुल्लेब्धिः श्रैर्विभेदमथाचकर्तं । धनञ्जयस्य न्यपतन् श्रुतियां महाहयस्तलकपुष्पपत्राः ।
 ततः प्रजज्वाल किरीटमालो क्रोधेन कलं प्रदहन्निवाग्निः । तथा विनुष्माङ्गमवेक्ष्य क्षणं संप्रेमुभिः कर्णभुजप्रखटैः । ॥१९॥
 स कर्णमाकर्णविप्रखटैः श्रैः शरीरानकरज्ज्वलन्निः । मर्मैस्त्रिविथित् स चक्षाल दुःखाद्देवादवातिष्ठत धैर्यबुद्धिः ।
 ततः श्रैरौघैः प्रदिशो दिशश्च रवेः प्रभाः कर्णरथस्य राजन् । अदृश्यमासीत् कुपिते धनञ्जये तुषारनीहारहतं यथा नभः ।
 सचक्ररक्षानयपादरक्षान् पुरःसरान् पृष्ठगोपांश्च सन्धान् । दुर्ध्याधेनानुमतानरिम्नः समुद्यतान् सरथान् सारभूतान् ।
 द्विहाहस्तान् समरे सव्यवाधी कुक्षप्रवीराननृपभः कुरुणा । जयेन सन्धान् सरथाश्चक्षतान् निनाय राजन् चयमेकवीरः ।
 ततः पलायन्त विहाय कथं तवात्मजाः कुरवो ये च शिष्टाः । हतानपाकीयैः शरचतांश्च शाल्यमानांस्तनयान् पितृवः । ॥२०॥
 स सन्तः प्रेक्ष्य दिशो विशून्या भयावदीर्घैः कुशभिर्विधीनः । न विव्यथे भारत तत्र कर्णः प्रहृष्ट एवाञ्जुनमभ्यधावत् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाञ्जुनदुष्टे जननवतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रयाताः शरपातमात्रमवस्थिताः कुरवो निश्चयेनाः । विद्युत्काशं ददृशुः समन्ताद्भुजस्रयास्तं
 समुदीर्धमाणं ।

तदञ्जुनास्त्वं एषति स कर्णो वियुङ्गतेर्वैरतरैः श्रैस्ततः । कुहूने पार्येन भृशामिष्टं वधाय कर्णस्य महाविमर्दे ।
 उदीर्धमाणं स कुरुन् दहन् सुवर्णपुङ्खैर्निशिखैर्विमर्दे । कर्णस्तेमधिपत्यसं वृढस्य विस्फारयित्वा विस्त्रज्ज्वरौघान् ।
 रामादुपात्तेन महामहिम्ना द्यायव्येणारिविनाशनेन । तदञ्जुनास्त्वं व्यधमदहन् कर्णस्त वापैर्निशितैर्धवात्मा । ॥२१॥
 ततो विमर्देः भुमरान् वभूव तवाञ्जुनस्त्राधिरयेय राजन् । शून्यान्मसादायतोः श्रुतकैर्विषाणपातैर्द्विपयोरिवोद्यैः ।
 तवास्त्रसङ्गतममाहृतं तदा बभूव राजन् तुमुलं स सन्ततः । तत्कर्णपाथैः शरप्रष्टिभैर्निरन्तरं चक्रतुरन्तरं तदा ।
 ततो जालं वाणमयं महानं मर्त्येऽद्राक्षुः कुरवः सोमकाय । नान्यश्च भूतं ददृशुस्तदा ते वाष्पान्वकारे तुमुलोऽयं किञ्चित् ।
 तौ बन्धधानावनिग्रह राजन् समस्तनौ चापि व्राननेकान् । बन्दैवेतो धुधि मार्गान् त्रिचिवान् धनुर्द्वौ तौ
 विविधैः कृतस्तैः ।

तयारेवं युथेतोरामिमध्ये क्षतास्त्रेभ्योऽभूदधिकः कदाचित् । पार्थः कदाचित्त्वधिकः किरीटौ वीर्यास्त्रमायावलयौ रूपेण ॥२२॥
 दृष्ट्वा तयोर्धुं धुधि सम्यहारं परस्परस्थान्तरमीक्षमाणयोः । घोरं तयोर्दुर्निपह रणेऽयं योधाः सर्वे विप्रयमभ्यगच्छन् ।

ततो भूतान्यन्तरीचलितानि तौ कर्णपार्थो प्रज्वलन्सुर्वरेन्द्र । भोः कर्ण साध्वर्जुन साधु चेति वियत्सु वाणो यूयते सर्वतोऽपि ।
तस्मिन् विमर्दे रथवाजिनैस्तदाऽभिघातैर्द्विसिते भूतले च । ततस्तु पातालतले श्रयानो नागोऽन्धमेनः कृतवीरोऽग्नेनेन ।
राजंस्तदा खाड्यदाहनुक्तो विवेक कोपादसुधातले यः । सनागवोरोऽयं समुच्यितोऽयतो मातुर्बन्धं संस्तरंश्च स्मरेत् ।
श्रयाद्विघातोर्द्विगतिर्भवेन संदृश्य कर्णोऽर्जुनयोर्विमर्दः । अयं हि कालोऽस्य दुरात्मनो वै पार्थस्य वैरप्रतियातनाय । ॥११॥
सन्निध्य त्वर्थं प्रविवेकं चैव कर्णस्य राजन् शररूपधारी । ततोऽस्य सदा तसमाकुलं तदा बभूव जालं विततांशुजालं ।
तौ कर्णपार्थौ शरसद्वदृष्टिभिर्निरन्तरं चक्रतुस्मरं तदा । तदाणजालैकमयं महान्तं सर्वेऽवसन् कुरवः सोमकाय ।

नान्यत् किञ्चिद्दृष्टुः प्रपतदै वाषाण्यकारे तुनुलेऽतिमात्रं ।

ततस्तौ पुनरप्याग्नौ सर्वलोकधनुर्दुरौ । त्यक्तप्राणौ रणे वोरौ युद्धयन्मृगपतौ ।

समुत्क्षेपैर्वीक्ष्यमाँषा सिक्तौ चन्दनवारिषा । सवास्यजनैर्द्विद्विद्विषैरप्यरोगणैः । ॥१२॥

शक्तस्यैकराक्षान्धो प्रमार्जितं मुखानुभौ ।

कर्णोऽयं पार्थ न विषेपयेच्छदा भृशञ्च पार्थेन शराभितप्तः । ततस्तु वोरः शरविचिताङ्गो दग्धे मनो ध्नैकशयस्य तस्य ।

ततो रिपुत्रं समधत्त कर्णः सुषक्षितं कर्णमुखं ज्वलन्तं । रौद्रं शरं सन्नतमुपधत्तं पार्थार्यमत्यर्थं चिराभिगुप्तं ।

सदाऽर्चितं चन्दनपूर्णशायितं सुवर्णद्विषोरमयं महाविभं । आकर्णपूर्णञ्च विकृत्य कर्णः पार्थोऽमुखः सन्दधे चोत्तमैजाः ।

प्रदीप्तमैरावतवर्णशभवं शिरो जिह्वीयुर्धुधि सव्याचिनः । ततः प्रजज्वाल दिग्भे नभस्य उत्त्वाद्य घोराः शतशः प्रपतुः । ॥१३॥

तस्मिन् नाना धनुषि प्रमुक्तो ह्यहाहता लोक्पालाः सशकाः । न चापि तं बुधे स्तपुस्ते वाषे प्रविष्टं योगवर्जं नानां ।

दशशतनयनोऽर्षिर्दृश्य वाषे प्रविष्टे निहत इति सुतो मे बलगात्रो बभूव । जलजकुसुमयोनिः श्रेष्ठभावो जितात्मा चिद्

श्रपतिमवाचत् मा व्यथिषा ज्येष्ठ्री ।

ततोऽब्रवीन्मद्भ्रातरो महात्मा दृष्ट्वा कर्णं प्रहितेभु तमुयं । न कर्णं योवामिपुरेण लस्यते समोद्य सन्तुल्य शरं शिरात्रं ।

अथात्रवौत् कोधधरकनेत्रो मद्भाधिपं स्तपुस्तस्मरस्त्री । न सन्धत्ते हिः शरं शस्य कर्णो न मादृशा जिह्वापुद्गा भवन्ति ।

इतोदमुक्त्वा विषसज्जं शरं प्रयत्नतो वर्धनशामिपूजितं इतोऽर्षि वै फाल्गुन दय्युवाच त्वरन् स राजन् विजयार्थमुद्यतः । ॥१४॥

स वायकः कर्णभुजप्रक्षेष्टो ज्ञातान्नार्थप्रतिमः सुधारः । गुणश्रुतः कर्णधनुः प्रमुक्तो वियद्वतः प्राज्वलदन्तरीचे ।

तं त्रेत्य दीप्तं पुंषि माधवस्य त्वरान्वितः स्तरयैव लोलया । पदा विनिव्रिय रथोत्तमं स प्रावेमयत्पृथिवीं किञ्चिदेव ।

वर्तितां गता जानुभिस्तोऽयं वाह्य हेमच्छायाङ्गमरीचिवर्षाः ।

सन्धीयमानं भुजगं दृष्ट्वा कर्णेन माधवः । आक्रमत्यन्दनं पद्मां घलेन बलिनान्नरः ।

अवगाढे रथे भूमौ जानुभ्यामगमन् दयाः ।

॥१५॥

ततोऽन्तरीचे सुमहाहिनादः शय्यजनार्थं मधुसूदनस्य । दिव्याश्च वाचः सहसा बभूवुर्दिव्यानि पुष्पाण्यश्च पिरनादाः ।

तस्मिन्संस्था वै धरणी निमये रथे प्रयत्नान्धसूदनस्य । ततः शरः सोऽब्रह्मन्तं किरीटं तस्मैन्द्रवत् सद्गुह्यं धीमतः ।

अयाज्येनस्तोत्तमगात्रभृशं धराविषद्योर्षललेपु वियुतं । व्यालाक्षसर्गाक्षमयदमन्युभिः श्रेष्ठेभ्यः श्रेष्ठः प्रजहार स्तत्रजः ।

दियाकरेन्दु ज्वलनप्रभलिपं सुवर्णमूकामणिवज्रभूषितं । पुरन्दरार्यं तपसा प्रयत्नतः स्वयं दूतं यदिभुना स्वयम्भुवा ।

महाहंस्त्वपिपतां भयङ्करं विभक्तुं त्वयं सुखं मुगन्धिनं । जिघांसेत देवरीपून् भुरेश्वरः स्वयं ददौ यत् पुमनाः किरोटिने । ॥१६॥

हराम्पुषाखण्डलवित्तगोमृभिः पिशाकपाशाग्रनिषाद्यकोत्तमैः । सुरोत्तमैरप्यविपन्नमर्दितं प्रसद्य नागेन अहार यदृपः ।
 स दृष्टभावे वितथप्रतिज्ञः किरीटमात्यहुतमर्जुनस्य । नागो महार्हं तपनीयचित्रं पार्थोत्तमात्राप्रहरत्तरस्त्री ।
 तद्धेमज्जालावततं मुधैरं जायत्यमात्रं निपपात भूमे । तदुत्तमैर्युक्तयितं विपाग्रिना प्रदीप्तमर्धभद्रयोजितो प्रियं ।
 पपात पार्थस्य किरीटमुत्तमं दिवाकरोऽस्त्रादिव रक्तमण्डलः । स वै किरीटं यज्जराभूयित अहार नागोऽर्जुनमूर्द्धतो बलात् ।
 गिरेः सुजातादुरपुष्यितद्रुमं महेन्द्रवज्रः शिखरोत्तमं यथा । सवीर्ययुधैः सलिसस्य वायुना प्रसद्यमुषं विनिर्दूषितं
 यथा ।

श्रुतवशब्देभ्युपेयु वै तदाजनाध्यवस्यन् व्ययिताय चस्रलुः । विना किरीटं श्चरामे सपार्थः श्चामो युवानोल इवेऽश्चराम् ।
 ततः समुद्रस्य सितेन वाससा स मूर्द्धजानव्ययितसादाऽर्जुनः । विभासितः सूर्यमरोचिना दृढं शिरोगतनेनोदयपर्वतो यथा ।
 गोकर्णो समुद्रीकृतेन द्रुपणा गोपुत्रसंवेपिता गोशब्दात्मजभूषणं सुविरितं मुष्यकगोमुग्रम् ।
 दृष्ट्वा गोगतकं अहार मुकुटं गोशब्दगोपूरि वै गोकर्णोत्तममर्दनस्य न यथावप्राप्य मुख्योर्ध्वम् ।
 स सायकः कर्णभुजप्रकृष्टो ज्जताग्रनार्कप्रतिमो महार्हः । महारणः कृतवैरोऽर्जुनेन किरीटमाहत्य ततो व्यतीयात् ।
 तच्चापि दग्ध्वा तपनीयचित्रं किरीटमाकृत्य तदर्जुनस्य । इषेय गन्तुं पुनरेव तर्ष्यं दृष्ट्य कर्णेन ततोऽवदीप्तं ।
 मुक्तस्त्वयाऽहं त्वस्मीत्य कर्णं शिरो हतं यत्र मयाऽर्जुनस्य । समीप्य मां मुञ्च रणे त्वमात्रु हन्ताऽसि शत्रुं तव चात्मनस्य ।
 स एवमुक्तो युधि सुतपुत्रसमप्रवीत् को भवानुग्रहः । नागोऽब्रवीद्विद्धि कृताग्रस मां पार्थेन मातुर्व्यधजातवैरं ।
 यदि स्वयं वज्रधरोऽस्य गोप्ता तयापि याता पि भुजवेयसि ।

॥ कर्णे उवाच ॥ न नाग कर्णोऽद्य रणे परस्य बलं समास्त्राय जयं नुभूयते । न सन्देहो हिः शरसैव नाग यद्यर्जुन
 मां शतमेव हन्या ।
 तमाह कर्णः पुनरेव नागं तदाजिमथे रविस्नुमसतमः । व्यासास्तस्मैऽन्तमयज्जमन्तुभिर्हन्ताऽसि पार्थं समुखा ब्रज त्वं ।
 इत्येवमुक्तो युधि नागराजः कर्णेन रोषादसहस्रस्य वाक्यं । स्वयं प्रायात् पार्थवधाय राजन् छेलेपुरुषं विजिघ्रंस्तरुणः ।
 ततः कृष्णः पार्थमुवाच संख्ये महारणं कृतवैरं वहि त्वं । स एवमुक्तो मधुसूदनं गण्डोदधन्वा रिपुवोर्धसाहः ।
 उवाच को ह्येष ममाद्य नागः स्वयं यथायाद्वहस्य वज्रं ।
 ॥ कृष्ण उवाच ॥ योऽसौ लया खास्ये चित्रभानुं सन्तर्पयानेन धनुर्धरेण । विद्यद्गतो जननीगुप्तदेशे मलैकरूपं निहताऽस्य
 माता ।

स एव तदैरमनुस्मरन् वै तं प्रार्थयत्यात्मवधाय नूनं । नभश्च्युतां प्रज्वलितामिवोल्कां पश्यैनमायान्तममिवसाह ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः स जिष्णुः परित्यज्य रोषात् चिच्छेद पङ्क्तिर्निश्चिते । सुधारैः । नायं विपत्तिर्यन्निवोत्पन्नं संक्षिप्त्वा
 यो निपपात भूमे ।

इते च तस्मिन् भुजगेकिरीटिना स्वयं विभुः पार्थिव भूतलादयः समुज्ज्वाराश्च महामुञ्च । स तं रयं भुजाभ्यां पुरुषोत्तमसतः ।
 श्रग्निन् मुहूर्तं दग्धमिः प्रपल्लेः शिलाश्रितैर्बर्ध्निष्वर्धवाजिते । विव्याध कर्णः पुरुषप्रवीरो धनञ्जय तिर्यगवेत्यमाणः ।
 ततोऽर्जुनो दादशभिः समुत्तैर्धराकर्षणैर्निश्चितैः समर्थः । नाराचमाग्नीविषतुल्यवेगमाकर्षयत्तमुत्सर्ज ।
 स चित्रवर्णपुषो विदायै प्राणाग्निरख्यिव साधुमुक्तः । कर्णस्य पीला हविर् विवेश वसन्धरां मोषितदिग्धवाजः ।

ततो ह्यपो वाष्पनिपातकोपितो महोरगो दण्डविषङ्गितो यथा । तदाशुकारो व्यसज्जच्छरीरान् मघाविपः सर्पं ह्योत्तमं
विपं ।

जनार्दनं दादशभिः पुराऽभिनतु नवैवैवत्या च श्रौतयाऽर्जुनं । श्रेष्ठे घोरेषु पुनस्तु पाण्डवं विदार्थं कर्णो व्यनदज्जहास च ।
तमस्य हृथं मध्ये न पाण्डवो विभेद मर्षाणि ततोऽस्य मर्षं वितुः । परः शत्रुः पविभिरिन्द्रविक्रमसया यथेन्द्रे बलमोजसराखे
ततः शराणां नवतिं तदाऽर्जुनः समर्थं कर्णेऽलुकदण्डयविभां । तैः पविभिर्निहृतनुः स विव्यये तथा यथा वज्रविदारितो
ज्वलः ।

मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकैरलङ्कृतं चास्य शराङ्गभूषणं । प्रविद्धमुख्यां निपपात पविभिर्द्वन्द्वयेनोत्तमकुण्डलेऽपि च ।
महाधनं श्लिप्यशरैः प्रयत्नतः कृतं तदस्योत्तमवर्षं भास्वरं । मुदीर्घकाखेन ततोऽस्य पाण्डवः क्षणेन वापैर्ध्वज्जघा यथातयत् ।
स तं विवर्षाणमयोत्तमेपुभिः शितैश्चतुर्भिः कुपितः पराभिनत् । स विव्ययेऽत्यर्थमरिप्रताडितो यथातुरः पित्तकफानिस्त
ज्वरैः ।

महाधनुर्धण्डलानि स्तुतैः शितैः क्रियाप्रयत्नप्रहितैर्बलेन च । ततश्च कर्णं वज्रभिः शरीरान्मैर्बिभेद मर्षं स्तुपि चार्जुनस्तरन् ।
दृढाहतः पविभिरुपवेगैः पार्थेन कर्णो विविधैः शितापैः । बभौ गिरिर्गिरिकथातुरक्तः चरन् प्रपातैरिव रक्तमग्नः ।
ततोऽर्जुनः कर्णमवग्रेनैवः सुवर्णपुङ्खैः सुदुर्धरयन्त्रैः । यमाग्निदण्डप्रतिमैस्तनान्तरे पराभिनत् कौश्लमिवाग्निप्रजः ।
ततः शरावापमपास्य स्तुतजो धनुश्च तच्छकशरासनोपमं । ततो रयस्यः स मुमाह च खल्वनृ प्रवीर्यमुष्टिः सुधृष्टाहतः प्रभो ।
न चार्जुनस्य व्यसने तदैविवान्निहन्तुमार्थः पुत्रपुत्रतैः स्थितः । शिवाभिरावरजः सुबभ्रामादुर्वाच किं पाण्डव ह्येवमाहवे ।
नैवाहितानां सततं विपक्षितः चणं प्रतोचन्यपि दुर्बलोयमां । त्रिभेदोऽरीन् व्यसनेषु पृथङ्गितो निहत्य धर्मं च यशस्य
विन्दते ।

तदेकवीरं तव चाहितं सदा त्वरस्य कथं सहसाऽभिमर्दितं । पुरा समर्थः समुपैति स्तुतजो विध्य त्वमेनं नमुचिं यथा
हरिः ।

ततस्तदैवेत्यभिपूज्य खल्वरं जनार्दनं कर्णमविध्यदर्जुनः । शरीरान्मैः सर्वकुक्षतमस्तरन् तथा यथा श्वरहा पुरा पत्तिं ।
सायन्तु कर्णं शरयं किरौटो समाचिनोद्धारत वल्लदन्तैः । प्रच्छादयामास दिग्धश्च वायैः सर्वप्रयत्नान्तपनीयपुङ्खैः ।
स वल्लदन्तैः श्रुपुपीनवलाः समाक्षितः शोऽधिरर्घ्यिर्बिभाति । सुपुष्पिताशोकपलाशशालालिख्यं चाऽलक्ष्यन्दनकाननायुतः ।
शरैः शरीरं वज्रभिः समपिंतैर्बिभाति कर्णः समरे विश्राम्यते । महोदहराक्षितशानुकन्दरो यथा गिरीन्द्रः सुदृढकषिका
रवान् ।

शवाससंधान् यज्ञघा व्यासजन् विभाति कथं शरजास्तरमिवान् । सलोहितो रक्तगर्भस्तिमपङ्को दिवाकरोऽस्ताभिमुखो
यथा तथा ।

पाण्ड्वन्मरादाधिरैर्बन्धुमान् वाषाण्महाहीनिव दीप्यमानान् । व्याधस्यदर्जुनवाङ्मुखाः शराः समासाद्य दिग्धः श्रितापाः ।
ततः स कर्णः समवाप्य धैर्यं वाषाण् विमुञ्चन् कुपिताहिकस्यान् । विव्याध पार्थं दशभिः श्रुतकैः क्षणाद्य पतिः कुपितो
हिकथ्यैः ।

ततः किरौटो श्रुतमुपजिह्वलं महाशरं सर्वविपानक्षोपम । श्रयक्षयं रौद्रमहास्त्रसम्भूतं महाहवे क्षेममना महामतिः ।

कालो ह्यदृशो नृप विप्रकोपादिदर्शयन् कर्णवधं त्रुवाणः । भूमिस्तु चक्रं यथतीत्यवोचत् कर्णस्य तस्मिन् वधकाल आगते ।
 ततस्तदस्य मनसः प्रनष्ट यद्भाग्यवशेऽपि प्रददौ महात्मा । वामं चक्रं यथते मेदिनी सा प्राप्ते तस्मिन् वधकाले नृवीर । ५००
 ततो रथो घूर्णितवाचरेन्द्र शपात्तदा ब्राह्मणसत्तमस्य । ततश्चक्रमपतत्तस्य भूमौ स विह्वलः समरे स्तनपुत्रः ।
 सदैदिकथैव दवातिमात्रं सुपुष्पिता भूमितले निमग्नः । घूर्णं रथे ब्राह्मणस्याभिशापाद्रामादुपात्तं त्वभिवाति चास्ते ।
 द्विजे बरे सर्पमुखे च घोरे पार्येन तस्मिन् विपसाद कर्णः । श्रम्यमाणो व्यसनानि तानि हसौ त्रिधुवन् सविगर्माणः ।
 धर्मप्रधानं किल पाति धर्म इत्यनुवन् धर्मविदः सदैव । वयस्य धर्मं प्रयताम नित्यं यथावलं शक्तियया युतस्य ।
 स चापि निम्नानि न पाति भक्तान् मन्ये न नित्यं परिपाति धर्मः । एवं त्रुवन् प्रखलितायस्त्रतो विद्यालमानोऽर्जुनवा
 षपातैः । ५०१

मर्माभिधाताच्छिखिलः क्षियासु पुनः पुनर्धर्ममथैव जगह ।

ततः प्ररैर्भोमितरैर्विध्यन्तिभिराश्वैः । हस्ते कृष्णं तथा पार्थमभ्यविध्य च सप्तभिः ।

ततोऽर्जुनः सप्तदश तोयमेवानजिह्वागान् । इन्द्राग्रनिक्षमान् घोरानस्त्रजत् पावकोपमान् ।

निर्मिद्य ते भीमवेगा ह्यपतन् प्रथिवीतले । कल्पितात्मा ततः कर्णः प्रत्या चेष्टामदर्शयत् ।

वलेनाय स सप्तभ्य ब्रह्माक्षं समुदैरयत् । ऐन्द्रं ततोऽर्जुनस्यापि तं दृष्ट्वाऽभ्युपमन्त्रयत् । ५०२

गाण्डीवं ज्यास्य बाणंश्च सोऽनुमन्य परन्तपः । व्यस्रजच्छरवशांश्च वर्षाणोऽप्युपुरन्दरः ।

ततस्तेजोमया बाणा रयात् पार्थस्य निःसृताः । प्रादुरासन्महावीर्याः कर्णस्य रयमन्तिकताः ।

तान् कर्णस्त्वपतो न्यस्तान् मोधांश्चक्रे मदारयः । ततोऽप्रवीदृष्विवोरस्त्रक्षिप्रस्ते विनाशिते ।

विद्यजार्क्षं परं पार्थ राधेयो यथते श्रान् । ततो ब्रह्मास्त्रमत्युग्रं संमन्य समर्थोऽययत् ।

ह्लादयित्वा ततो बाणैः कर्णं प्रत्यस्यदर्जुनः । ततः कर्णः श्रितैर्बाणैश्चो चिच्छेद सुतेजसैः । ५०३

द्वितीयास्य तृतीयास्य चतुर्थी यक्ष्मीन्तथा । यष्टीमयास्य चिच्छेद सप्तमीस्य तथाऽऽह्नो ।

नवमीं दशमीञ्चास्य तथैवैकादशीं दयः । ज्याश्रतं श्रतसन्धानः स कर्णो नावबुध्यते ।

ततो ज्यां विनिधायाव्यामभिमन्य च पाण्डवः । शरैरवाकिरत् कर्णं दीपमानैर्निवाहिभिः ।

तस्य ज्याच्छेदनं कर्णो व्यावधानस्य संयुगे । नावबुध्यत श्रीधत्तात्तदद्भुतमिवाभवत् ।

अक्षैरस्त्राणि राधेय प्राहणत् सन्यसाचिनः । चक्रे चाप्यधिकं पाथोत् स्रवोऽयंमतिदर्शयन् । ५०४

ततः कृष्योऽर्जुन दृष्ट्वा कर्णस्तेषु च पीडिते । श्रम्येत्यब्रवीत् पार्थमातिघातं ब्रजेति च ।

ततोऽद्विषदृष्ट्वा घोरं शरं सर्पत्रिपोषमं । अग्रधारमयं द्वियमभिमन्य परन्तपः ।

रौद्रमर्धं समाधाय पेजुकामः किरोटवान् । ततोऽपसन्मही चक्रं राधेयस्य तदा नृप ।

ततोऽवतीर्थं राधेयो रयादाशू समुद्यतः । चक्रं भुजाभ्यामास्रमन्य समुत्प्रेजुमिषेय सः ।

सप्तदीपा वक्ष्मन्तो यस्मैलवनकानना । गोर्धनका समुत्तिष्ठा कर्णेन चतुरङ्गुलं ।

पल्लवरुस्य राधेयः कोपादयूष्मत्तयत् । शत्रुर्धनं वीक्ष्य भरथमिदं वचनमब्रवीत् ।

भो भो पार्थ महेष्वास मुकर्षं परिपासय । पावककर्मिदं यत्समुद्गरामि मदीतस्तात् । ५०५

सव्यचक्रं महीपक्षं दृष्ट्वा दैवादिदं मम । पार्थ कापुरुषाचौर्यमभिमन्त्रिं विषर्ज्य ।
 न त्वं कापुरुषाचौर्ये मार्गमास्त्रातुमर्हसि । स्वातन्त्र्यमग्निं कौन्तेय विमिश्रो रणकर्मसु ।
 विविधतरमेव त्वं कर्तुमर्हसि पाण्डव । प्रकीर्तये विमुखे ब्राह्मणेऽय कृताञ्जलौ ।
 शरणागतं न्यस्तग्रस्ते याचमाने तयाऽर्जुन । श्रवाणे भट्टकवचे भट्टभग्न्यायुधि तया ।
 न विमुञ्चन्ति गच्छाणि शूराः साधुव्रते स्मिताः । त्वच्च शूरतमो लोके साधुत्तमश्च पाण्डव ।
 अभिज्ञो युद्धधर्माणां वेदान्तावस्थासुतः । दिव्यास्त्रविदमेयात्मा कर्त्तव्यैश्चमी युधि ।
 यावच्चकमिदं पल्लमुद्धरामि महाभुज । न मा रयस्त्रो भूमिदं विकलं हन्तुमर्हसि ।
 न वासुदेवात्मनो वा पाण्डवेय विभेद्यधं । त्वं हि वल्लियदायादो महाकुलविवर्द्धनः ।
 अतस्त्वं प्रनवीत्येष मुहूर्तं क्षम पाण्डव ।

४०४

४०५

परामर्शो मातृगुरुविज्ञेयैः समुद्रपर्यङ्कधरा महाद्रिभिः । कृतो ममायं नहि नस्तया कृतो नतेश्चिन्ममानं भविता च नो भुवि ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णरयचक्रवर्त्तने नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तमववीक्षासुदेवो रयस्त्रो राधेय दिव्या स्मरसोह धर्मः । प्रायेण नीचा ज्वनेषु नम्रा निन्दन्ति देवं
 कुष्ठत न तु स्तं ।

यद्वैपदीनेकवक्त्रा सभायामानाययेस्तच्च सुयोधनय । कुशासनः शकुनिः शैबलश्च नत्वा कर्णं प्रत्ययान्तच धर्मः ।
 यदा सभायां राजानमनसजं युधिष्ठिरं । श्वेनपोऽश्वकुनिर्ज्ञानात् क ते धर्मस्तदा गतः ।
 वनवासे व्यतीते च कर्णं वर्षे ज्योदधे । न प्रयच्छन्ति यद्राज्यं क ते धर्मस्तदा गतः ।
 यद्गोमर्धनं सर्वैश्च विषयुक्तैश्च भोजनैः । आचरन्त्यते राजा क ते धर्मस्तदा गतः ।
 यद्धारणावते पार्थान् सुहृन् जतुमदे तदा । आदीपयस्त राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ।
 यदा रजस्तलां कृष्णां दुःशासनवधे स्मितां । सभायां प्रावसः कर्णं क ते धर्मस्तदा गतः ।
 यद्वनार्थैः पुरा कृष्णा क्रियमानामनागमं । उपप्रेक्षन्ति राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ।
 विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णं ज्ञात्यतं नरकं गताः । पतिमस्य दृष्टीयेति वदंस्तं गजगानिनी ।
 उपप्रेक्षन्ति राधेय क ते धर्मस्तदा गतः । राज्यलुब्धः पुनः कर्णं समाह्वयन्ति पाण्डवान् ।
 यदा शकुनिमाश्रित्य क ते धर्मस्तदा गतः । यदाऽभिमन्युं बहवो युद्धे जगुर्धरारयाः ।
 परिवार्य रणे बालं क ते धर्मस्तदा गतः ।

४०६

४०७

यद्येष धर्मस्तत्र न विद्यते हि किं सर्व्वया तालुविशेषेण । अथैव धर्माणि विपक्षे स्त तयाऽपि शोचन् विमोक्ष्ये हि ।
 नेला द्यवैर्निर्जितः पुष्करेण पुनर्यथा राज्यमवाप्तव्योऽस्मिन् । प्राप्तास्तथा पाण्डव बाह्वीर्यात् सर्व्वे स्मृताः परितृप्तलोभाः ।
 निहत्य श्वदून् सनरे प्रहृष्टान् मधोमकान् राज्यमवाप्तुयुक्ते । तथा गता धार्तराष्ट्राविनाशं धर्माभिमुखैः सततं नृधिदै ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा कर्णो वासुदेवेन भारत । सञ्जयाऽज्जना भूत्वा गोचरं किञ्चिदुक्त्वा ।

क्रोधात् प्रस्फुरमाणोऽहो धनुस्त्वम् भारत । योर्ध्वमास वै पार्थ महावेगपरारुहः ।
 ततोऽनवीक्षामुदेव फाल्गुनं पुरुषधर्मं । दिव्यास्त्रेणैव निर्भिद्य पातयस्व महाबल ।

४०८

श्वमुक्तस्तु देवेन क्रोधमागतदाऽर्जुनः । मन्युमभ्याविशद्दोरं स्त्रला तत्तु धनञ्जयः ।
 तस्य क्रुद्धस्य सर्वभ्यः सोतोभ्यसोजघोऽर्षिषः । प्रादुराभंस्तदा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तत्तस्योच्छ ततः कर्णो ब्रह्मास्त्रेण धनञ्जयं । श्रम्यवर्षत् पुनर्थदमकरोद्रयमप्यने ।
 ब्रह्मास्त्रेणैव तं पार्यो वर्षं शरवृष्टिभिः । तदस्त्रमस्त्रेणावार्थं प्रजहार च पाण्डव ।
 ततोऽन्यदस्त्रं कौन्तेयो दयितं आतवेदथ । मुमोच कर्णमुद्दिश्य तमज्ज्वाल तेजसा ।
 वारुणेन ततः कर्णः श्रमयामास पावकं । जौमूतेय दिग्भः सर्वास्त्रके तिमिरदुर्दिनाः ।
 पाण्डवेयस्त्वसंभ्रान्तो वायव्यास्त्रेण वीर्यवान् । अपोवाह तदाऽभ्याषि राधेयस्य प्रपश्यतः ।
 ततः शरं महाधोरं ज्वलन्तमिव पावकं । आददे पाण्डुपुत्रस्य सूतपुत्रो जिघांसया ।
 योज्यमाने ततस्तस्मिन् वाणे धनुषि पूजिते । चञ्चल श्रियिवो राजन् सशैलवनकानना ।
 ववौ मशकरो वायुर्दिग्भस्य रजसावृताः । हाहाकारस्य संजघ्रे मुरारिं दिवि भारत ।
 तमिषु संश्रितं दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष । विपादं परमं जम्मुः पाण्डवा दीनचेतसः ।

स सायकः कर्णभुजप्रमुक्तः शक्राग्निप्रख्यरविः श्रितायः । भुजान्तरं प्राप्य धनञ्जयस्य विवेकं मल्लीकनिवीरगोत्तमः ।
 स गाढविह्वः समरे महात्मा विषूर्णमानः द्रव्यदृष्टगाण्डिकः । चञ्चल योभिसुरनिवमर्द्दवः कितिः प्रकल्पे च ययाऽचक्षोत्तमः ।
 तदन्तरं प्राप्य वृषो महारथो रथाङ्गमुर्ध्वगतमुज्ज्वलीर्षुः । रथादवब्रुव्य निगृह्य दौर्ध्यां शशाकं दैवाज मन्त्रावलोऽपि ।
 ततः किरीटो प्रतिपन्नः संज्ञो जघाह वार्षं यमदण्डकथं । ततोऽर्जुनः प्राञ्चलिकं महात्मा ततोऽब्रीडसुदेवोऽपि पार्थ ।
 क्षिप्रं मूर्ध्निमरेः शरेण न थावदारोहति वै रथं वृषः । तथैव संपूज्य स तत्रचः प्रभारतः सुरं प्रचलितं प्रगृह्य ।
 जघान कशाममलाकं वंशं महारथे रथचक्रे विमग्रे । तं हलिकचाप्रवरस्य केतुं सुवर्षमुक्तामपि वज्रवृष्टं ।
 ज्ञानप्रकर्षोऽन्तमग्निस्त्रियुक्तैः कृतं सुरूपं तपनीयचिवं । जघाह दन्तव शैत्यस्य नित्यसमिचविचासनमीदृशं रूपं ।
 विख्यातमादित्यसमस्य लोके निपा सम पावकभानुचरैः । ततः सुरप्रेण सुषमिनेन सुवर्षपुङ्गेन जताशिवर्षसा ।
 त्रिधा ज्वलन्तं ध्वजमुन्नमाय महारथस्याधिर्यैः किरीटो । यश्च दप्यं तदा प्रियाणि सर्वाणि कार्थाणि च तेन केतुमा ।
 साकं कुहणा रुदयानि चापतद्भूतं हाहेति च नि स्त्रुनो महान् । दृष्ट्वा ध्वजं पातितनाशकारिणा कुम्भवीरेण निह
 तमाह्वे ।

नाशं विरे सूतपुत्रस्य सर्वे अर्थं तदा भारत ये लदीयाः । अथ त्वरन् कर्णवधाय पार्यो मदेन्द्रवज्रानलदण्डधन्विभं ।
 आदत्त पार्योऽञ्चलिकं निपट्वात् सहस्ररथैरेव रग्निमुत्तमं । मर्ष्यद्भिर् शोषितभांसदिग्धं वैद्यानरार्कप्रतिभं मुहार्हं ।
 नरायनागासुरहन्तर्यं दहाममश्रोतमुपवेगं । सहस्रनेत्राश्रितुल्यवैर्यं कालाननं व्यात्तमिवातिधोरं ।
 पिनाकनारायणचक्रसन्निभं भयङ्करं प्राणश्रंतां विनाशनं । जघाह पार्थः स्वशरं प्रहृष्टो यो देवयैरपि दुर्धिवार्थः ।
 संपूजितो यः सतत मन्त्रात्मा देवासुरान् यो विजयेन्महेषुः । तं वै प्रगृह्य प्रथमीच्छ युद्धे चञ्चल सर्वं सचराचरं जगत् ।
 स्तुतिं जगत्सादृश्यः प्रदग्धसुसुप्तं प्रेक्ष्य महाध्वेषु । ततस्तु तं वै श्रमप्रमेयं गाण्डीवधन्वा धनुषि व्ययोजयत् ।
 युज्या महास्त्रेण परेण चापं निगृह्य गाण्डीवमुवाच सत्तमः । अथ महाशक्तप्रक्षिप्तो महाभरः शरीरदृष्टासुरस्य दुर्धदः ।
 तेषां त्ति तत्तं मुरव्य तेऽपि मया यदीदं सुदृढं श्रुतं तया । अनेन सत्येन निहन्त्यं प्ररः सुसंश्रितं कर्णमर्दिं ममोर्जितं ।

रायूचिवांशं प्रमुमोच वाण धनञ्जयः कर्णवधाय घोरं । कृत्यामयन्वाङ्गिरसोमिवोयां दीपामसङ्गां दुधि मृत्युनाऽपि ॥०८॥
 भुवन् किरीटी तनतिप्रहृष्टो ह्यथं शरो मे विजयावहोऽस्तु । जिघांसुरकैन्दुसमप्रभावः कर्णं मयाऽस्त्रो नयतां यमाय ।
 तेनेपुवोर्थेण किरीटमालो प्रहृष्टरूपे विजयावहेन । जिघांसुरकैन्दुसमप्रभेण चक्रे विपत्तं रिपुमातातयो ।

तथा विमुक्तो वलिनाऽकंतेजाः प्रज्वालधामास दिगो नभस्य । ततोऽर्जुनस्तस्य शिरो बहार वृषस्य वेत्रेण यया महेन्द्रः ।
 शरोत्तमेनाञ्जलिनेन राजन् तदा । महास्त्रप्रतिमन्सितेन । पायौऽपराहे शिर उचकत्तं वैकर्त्तनस्याय महेन्द्रसुनुः ।
 तत्रापतञ्जलिनेन क्षिप्तमयास्य कायो निपपात पथात् । तदुच्यतादित्यसमानतेजसं शरत्रभामध्यगभास्करोपमं । ॥०९॥

वराङ्गमुन्यामपतधूममुखे दिवाकरोऽस्त्रादिव रत्नमण्डलः । ततोऽस्य देहं सततं सुखोचितं मुह्यमत्ययमुदारकर्माणः ।
 परेण कृत्रेण शिरः समत्यजृक्षं महर्जुर्विसुसंगमीयरः । शरैर्बिम्बितं व्यसुतं भुवर्षवः पपात कर्णस्य शरीरमुच्छ्रितं ।
 स्ववर्णं गैरिकतोयविस्रवं गिरिर्धया वज्रहंतं महाशिरः । देशाच कर्णस्य निपातितस्य तेजः सूर्यं खं वितत्याविशेय ।

तदद्भुतं सर्वमनुव्यथोधाः संदृष्टवन्तो निहतो स कर्णः । ततः शङ्कान् पाण्डवा द्रुपदश्चेष्टुषा कर्णं पतितं फाल्गुनेन ।
 तथैव कृष्णस्य धनञ्जयस्य हृष्टौ यभौ द्रुपतुर्वारिजानौ । तं सोमकाः प्रेक्ष्य हतं शयानं सैन्यैः शार्ङ्गं विंशनादान् प्रचक्रुः । ॥१०॥
 त्र्यथाणि धंजपुरतीव हृष्टा वांसांसि वैवाद्युधुर्भुञ्जस्य । संवर्द्धयन्त्य नरेन्द्रयोधाः पार्थं समाज्जमुरतीव हृष्टाः ।

यलान्तिताद्यापरे ह्यप्रनृत्यन्नन्योन्यास्त्रिय नदन् ऊचुः । दृष्ट्वा तु कर्णं भुवि चाविषन्नं कृतं रयात् सायकैरर्जुनस्य ।
 महानिलेनाद्रिनिवापविह्वं यद्वावसानेऽग्निमिव प्रशान्तं । रराज कर्णस्य शिरो निकृत्तमसं गतं भास्करैव विभं ।
 प्रताप्य सेनां स तु पाण्डवो रणे शरं भुभिर्भास्करतुल्यदीधितिः । किरीटिकाधेन स्ववर्णभास्करोऽप्यनीयतासं दिवसावसाने ।

शरैराचितसर्वाङ्गः शोणितौघपरियुतः । विभानि देहः कर्णस्य स्वरग्निरभिरिवाङ्गुमान् । ॥११॥
 प्रताप्य सेनामामिषी दीप्तिः शरगभस्त्रिभिः । वलिनाऽर्जुनकाधेन नीतोऽस्य कर्णभास्करः ।
 अस्त्रं गच्छन् यथादित्यः प्रभामादाय गच्छति । तथा जोवितमादाय कर्णलेपिगमा सः ।

अपराहेऽपराङ्मुखस्तपुत्तस्य मारिषः । क्षिप्रमञ्जलिनेनो यो सोत्सेधमपतच्छिरः ।
 उपर्युपरि सैन्यानामस्य शचास्तदाऽञ्जसा । शिरः कर्णस्य सोत्सेधमिषुः सोऽप्यहरत् द्रुतं ।
 कर्णेन्तु शूरं पतितं श्रियया शराचितं शोणितदिग्भगाचं । दृष्ट्वा शयानं भुवि मद्राजन्त्यध्वजनाय यथैव रयेन । ॥१२॥

इते कर्णं कुरवः प्राद्रवन्त भयाहिता गादविह्वलाश्च । श्वेचमाणा मुञ्जरज्जुनस्य ध्वजं महान्तं वपुषा क्ष्वलन्तं ।
 सहस्रनेत्रप्रतिमानकर्षणः सहस्रनेत्रप्रतिमानं शुभं । सहस्ररश्मिहिनसज्जये यया तथाऽपतत्कर्णशिरो वमुत्तरां ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णवधे एकवतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रव्यस्तु कर्णं निहतं किरीटिना चर्षं वलं प्रसनीयान्तरूपं । यथैव इते चाधिरयो पदान्ते रयेन कञ्चि
 क्षपरिच्छेदेन ।

श्रव्यस्तु कर्णार्जुनयोर्बिम्बे यलानि दृष्ट्वा हृदितामि वापेः । यथैव परीतो भूदमन्युनाऽशौ रयेन धंष्ट्रिपरिच्छेदे
 निपातितस्यन्दनवाशिनां यलस्य दृष्ट्वा हतस्तपुत्तं । दुर्योधनोऽप्युपरिपूर्णनेत्रो दीनो मुञ्च्यध्वजान्तरूपः ।
 कर्णेन्तु शूरं पतितं श्रियया शराचितं शोणितदिग्भगाचं । यदुच्यता सूर्य इवावनिश्च द्रिदृश्यः संपन्नः ॥

प्रहृष्टविवक्षविषयविप्लितास्तस्याऽपरे शोकहता इवोभवन् । परे नदीयाय परस्मिन् वदन् यथैव नदन् ॥

परिवृक्षाभरपाभरायुधं धनञ्जयेनाभिहतं मरौजधं । निशम्य कर्णे कुरवः प्रदुद्रुवन्तर्भमा गाव इवाजने वने ।
भीमश्च भीमेन तदा खनेन नादं कृत्वा रोदधौ कम्पयानः । आख्योऽयम् वल्यते नृत्यते च हते कर्णे चासयन् धार्तराष्ट्रान् ।
तथैव राजन् धेमताः सञ्जयाय शृण्वान् दम्भः सख्यमुद्यापि मर्भं । परस्परं चक्षिया इष्टरूपाः सुतात्मजैर्निरहे
तदानीं ।

१८१

कृत्वा विमर्दं महदङ्गुनेन कर्णौ हतः केशरिखेव नागः । मोक्षां प्रतिज्ञा पुरुषर्षभेण वैरस्थान्तं गतवांस्यापि पार्यः ।
मद्राधिपस्यापि विमूढचेतास्त्वर्षं रथेनापहतध्वजेन । दुर्व्योधनस्थान्तिकमेत्य राजन् सवाप्यदुःखादचनं वभापे ।
विशोर्षनागाययप्रवीरं यत्नं त्वदीयं यमराष्ट्रकल्पं । अन्योन्यमाशाद्य हतं महद्भिर्नरायनागैर्मिरिकूटकल्पैः ।
नैतादृशं भारत युद्धमासीद्यथा तु कर्षार्जुनयोर्व्यभूव । यक्षौ हि कर्णेन समेत्य कृष्णः बभूव स मर्भं तव शक्नोति ये ।
दैवं भुवं पाथवमात् प्रवृत्तं यत् पाण्डवान् पाति दिनक्षिं चास्मान् । तवार्थं सिद्धयर्थं करान् मर्भं प्रवृत्तं धीरा निहता
दिपक्षिः ।

१८२

कुवेरैवैवस्तवसवाभां तुल्यप्रभावा नृपते सुवीराः । वीर्येण शौर्येण बलेन तेजसा तैस्तेषु युक्ता विविधैर्गुणैः ।
अन्यकृष्ण निचिता नरेन्द्रास्तवार्थकामा युधि पाण्डवेयैः । तस्मा युधौ भारत दिष्टेन तत् पर्यायश्च त्वेन सदाऽस्ति सिद्धिः ।
इतदेषा मद्रपतेर्निशम्य स्वं चायनीतं मनसा निगच्छ । दुर्व्योधनो दीनमना विषंजः पुनः पुनर्न्यस्य दानैरुपैत ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णबधे दानवतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिंस्तु कर्णार्जुनयोर्विमर्दं दग्धस्य रौद्रेऽहनि विद्रुतस्य । बभूव रूपं कुहसञ्जयानां बलस्य वायोऽग्न
वितस्य कोट्कम् ।

• ॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्टुं राजस्रवक्षितो यथा हृत्तो महाचयः । धीरो मनुष्यदेहानामाजौनरवरचयः । १८३
यत्तत्कर्णे हते पार्यः विंशत्तदमयाकरोत् । तदा तव सुतान् राजस्राविवेश महद्भयं ।
॥ सन्धातुमनोकानि नचैवाश्रुपराक्रमे । आसीदुद्धिहते कर्णे तव योऽप्यस्य कर्हिचित् ।
वक्षिजे नावि मित्रायामगोधे विश्वे यथा । अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे किरीटिना ।
सूतपुत्रे हते राजन् विचक्षाः शस्त्रविचिताः । अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहैरिवाहिताः ।
भग्नद्रुहः । हृषा पदङ्गप्रदं द्रुवीरगाः । प्रत्यपायाम सायाङ्गे निष्किताः सख्यसहिना । १८४
• इतप्रवीरा विवक्षा निजता निजितैः शरैः । सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते दुद्रुवुर्भयात् ।
विमृष्टायन्तकवचाः कान्दिगृता विचेतसः । अन्योन्यमवसृजन्तो वीक्ष्यमाणा भयाहिताः ।
मामेव नूनं धीमत्सुर्गमिव च हृकोदरः । अभियातोति मन्थानाः पेटुर्गुण्युय सम्भ्रमात् ।
इयानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः । आरुह्य ध्वजसमृचाः पदानां प्रजङ्गर्भयात् ।
कुञ्जरैः श्वेन्दनाः कुशाः मादिनस्य महारथैः । पदातिर्गंधाद्याधेयैः पलायङ्गिर्भयाहिताः । १८५
व्यासतस्करसङ्घोर्षे मार्यधोना यथा वने । सूतपुत्रे हते राजन्तव योऽधस्तायाऽभवन् ।
हतारोहा यथा नागान्निखलस्य यथा नराः । सर्वे पार्थमर्थं लोकं समस्यन्तो भयाहिताः ।
सन्त्येय द्रवतः सर्वान् भीमधेनभयाहितान् । तान् दृष्ट्वा विद्रुतान् सर्वान् योऽधस्ताय सहस्रमः ।

दुर्व्याधनोऽय स्रुतं खे हाहा कलेदमत्रवोत् । नातिकमिथ्ये पार्थो धनुष्याणिमवस्थितं ।
 जघान सर्वधैन्यानि ज्ञेयैरयान् प्रचोदय । युध्यमानं हि कौन्तेयं हनिष्यामि न संशयः ।
 नैतद्वे मामतिक्रान्तुं वेलाभिन्नमहोदधिः । अघाज्जुनं संगोविन्दं मानिनञ्च हृकोदरं ।
 हन्यां त्रिष्टोतायां ब्रून् कर्णस्थानृष्यमाप्नुयां । तच्छुलाकुहराजस्य भूराध्यसदृशं वचः ।
 स्रुतो ह्येनपरिच्छिन्नाच्छरैरयानचोदयत् । रथाश्वनागह्वीनास्तु पादातास्तव मारिष ।
 पञ्चविंशतिबाह्वसा युद्धाथैव व्यवस्थिताः । तान् भीमसेनः संकुद्धो हृष्टयुवज्ज पार्षतः ।
 बलेन चतुरङ्गेण संहृत्वाजघ्नतुः शरैः । प्रत्ययुध्यन्त समरे भीमसेनं सपार्षतं ।
 पार्थेपार्षतयोद्यान्ये जम्बुज्जलच नामनी । अक्रुध्यत रणे भीमसैलदा पथ्यवस्थितौ ।
 सोऽवतीर्थे रथाच्छूर्णं गदापाणिरयुध्यन् । न तान् रघुस्यो भूमिष्ठान् धर्मपिचो हृकोदरः ।
 योधाधामास कौन्तेयो भुजगोर्ध्वपाश्र्वयः । जातरूपपरिच्छिन्नां प्रमदन् महर्तो गदां ।
 अवधोन्तावकान् सर्वान् दण्डपाणिरिवान्तकः । पदातिनोऽपि सन्त्यक्त्वा मिथं ज्योतिरमात्मनः ।
 भीमसम्यद्रवन् संख्ये पतङ्गा ज्वलनं यथा । आराध्य भीमसेनान् धरन्त्या युद्धदुग्धदाः ।
 विनेष्टुः सहसा दृष्ट्वा भूतयामा इवान्तकं । श्वेनवद्विचरन् भीमो गदाहस्तो महाबलः ।
 पञ्चविंशतिबाह्वसावकानवपौडयत् । हत्वा तत् पुण्यानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 हृष्टयुवं पुरस्कृत्य तस्यौ तत्र महाबलः । धनञ्जयो रयानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् ।
 माद्गोपुत्रौ तु मकुनिं धाव्यकिसु महारथः । जनेनाभ्यपतन् हृष्टा ज्ञनौ दैव्यौर्ध्वं यत्नं ।
 तस्यायसादौ न सुयदंस्ते निहत्य मिते शरैः । समभ्याधवंस्तरितास्तत्र युद्धमभून्नहत् ।
 धनञ्जयोऽपि चाभ्येय रयानीकं तत्र प्रभो । विभ्रुतं त्रिषु लोकेषु गण्डोर्वं विविपन् धनुः ।
 कृष्णसारयिमायानं दृष्ट्वा येतद्वयं रयं । अर्चुनश्चापि योद्धारं लदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 विमहीनरथाथैव शरैश्च परिक्रिप्ताः । पञ्चविंशतिबाह्वसाः कालमार्षन् पदातयः ।
 हत्वा तान् पुरषयश्च पाञ्चालानां महारथः । पुत्तः पाञ्चालराजस्य हृष्टयुजो महानताः ।
 भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात् प्रत्यदृश्यत । महाधनुर्धरः शोभानमिन्नगन्तापनः ।
 पारावतसर्वार्थं कौविदारमसध्वजं । हृष्टयुवं रणे दृष्ट्वा लदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 गान्धारराजं भीष्माश्वमनुसृत्य यश्चस्त्रिनौ । न चिरात् प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ सचात्यको ।
 चेकितानः त्रिषण्डो च श्रेष्ठपदेयाय मारिष । हत्वा तदीयं मुमहत् धैर्यं ब्रह्मास्त्रयाऽधमन् ।
 ते सर्वे तावकान् प्रेक्ष्य द्रवन्तोऽपि पराङ्मुखान् । अभ्यवर्त्तन्त धरन्त्यान् हृष्टान् जिला यथा वृषः ।
 सेनासमेपे ते दृष्ट्वा तव धैर्यस्य पाण्डवः । व्यवस्थितं सयसाचो युकोध वलवाक्ष्मिन् ।
 धनञ्जयो रयानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् । विभ्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याविपद्वाण्डिवं धनुः ।
 तत एनं शरज्ज्ञातेः सहसा समवाकिरन् । तमसा संहृतेनाय न स्य किञ्चिददृश्यत ।
 अन्वकारीरुते स्त्रोके रजोभूते महीतले । योधाः सर्वे महाराज तावकाः प्राद्रवन् भयात् ।

संभज्यमानि धैर्ये तु कुरुराजो विश्राम्यते । परानभिमुपांशैव नृनक्षे समुपाद्रवत् ।

ततो दुर्ध्याधनः सर्वानाजुहावाय पाण्डवान् । युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा वसिः ।

त एनमभिगजन्तः संहिताः समुपाद्रवन् । नानाशस्त्रभृतः क्रुद्धा भर्षयन्तो मुहुर्मुहुः ।

दुर्योधनोऽप्यमश्वान्स्नान् रथे निब्रितैः शरैः । तत्रावधीततः क्रुद्धः शतशोऽय सहस्रशः ।

तत् सैन्यं पाण्डवेयानां योधयामास सर्वतः । तत्राहुतमपश्याम तव पुत्रश्च पौरुषं ।

यदेकः संहितान् सर्वान् रथेऽपुथ्यत पाण्डवान् । ततोऽपश्यान्महात्मा सः स्वसैन्यं भृशदुःखितं ।

ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतवृद्धिस्तवात्मजः । रथं यच्च तान् योधानिदं वचनमनवोत् ।

न तं देवं प्रपश्यामि यच्च याता भयाहिताः । गतानां यच्च वै मोक्षः पाण्डवात् किं गतेन वः ।

अल्पक्ष बलमेतेषां कृष्या च भृशविचिता । अथ सर्वान् हनियामि भुवो हि विजयो भवेत् ।

विप्रयातांस्ततो भिज्जान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् । अनुसृत्य बधिष्यन्ति येयावः समरे वधः ।

सुखं साङ्गामिका मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यतां । मृतो दुःखं न जानीते प्रेत्य शानन्त्यममृतं ।

प्रहृष्टुष्वं क्षत्रियाः सर्वे यावन्तः स समागताः । यदा शूरश्च भीरुश्च मारयत्यन्तकोपमः ।

को मु मूढो न युधेत मादृशः क्षत्रियव्रतः । द्रिपतो भीमघनश्च क्रुद्धश्च वज्रसेय्य ।

पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्ह्य । न स्वधर्मोऽस्ति पापीयान् क्षत्रियश्च पलायतः ।

न युद्धधर्मात् श्रेयो हि पन्थाः स्वर्गश्च कौरवाः । अचिरं हता लोकान् सद्यो योधाः सममृत ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं ब्रुवति पुत्रे ते धैरिका क्षत्रविचिताः । अनवेक्ष्य तदाकं प्राद्रवन् सर्वतो दिशः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवसैन्यपलायने चित्रवर्तोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु सैन्यं परिवर्त्तमानं पुनैष ते मद्रपतिस्तदानीं । संवत्सरूपः परिमूढचेता दुर्योधनं वाक्यमिदं बभाषे ।

॥ शस्त्र उवाच ॥ प्रपद्यमुप नरवाजिनागैराधनं वीरश्रेतः सुपूर्णं । महीधरामैः पतितेष्ट नागैः सहस्रभिः शरभिर्वहैः ।

संविद्धकक्षिण्य गुतासुभिश्च प्रभक्तवशैर्युधधर्मैश्चतैः । वज्रापविह्वैरिव चाचलोत्तमैर्बिम्बिजपायाणमहाद्रुमौपधैः ।

प्रहृष्टदृष्ट्या दुःप्रतोमरुध्वजैः सहस्रजालैरिधौरधर्मैश्चतैः । शरावभिः पतितैश्चरुद्रुमैः यशस्त्रिराजैः क्षत्रं वमद्भिः ।

दीनं स्तनद्भिः परिहृत्तनैर्धैर्यैश्च दशद्भिः कृपणं नदद्भिः । तथापविह्वैर्गजवाजियोधैर्बलापविह्वैरथवीरश्वैः ।

मन्दासुभिश्चैव मघो महाहवे न्यूनं यथा वैतरणीव भाति । गजैर्निजैर्नरैरहस्त्रिणाचैरुपमानैः पतितैः श्रित्यैः ।

विभीर्षदनाैः क्षत्रं वमद्भिः स्फुरद्गिराजैः कर्णं नदद्भिः । निष्ठक्तचक्रेषुयुधैः सयाकूमिः प्रहृष्टदृष्टीरपताककेतुभिः ।

सुवर्णजास्रवतैर्भृगावैर्धैर्यैश्चरुद्रुमैर्बलैश्चतैः । यशस्त्रिभिर्नागराण्ययोधभिः पद्मनिभिर्यामिनुधैरैः परैः ।

विभीर्षवर्धभरणस्त्रासुधैर्हता प्रशान्तैरिव पावकैर्धैः । शरपद्माराभिर्हैर्धैर्यैश्चानैरवेक्ष्यमासैः पतितैः सहस्रशः ।

दिवस्युतेभ्यैरतिदीप्तिमद्भिर्नृपैश्चैर्यैश्चरुद्रुमप्रदीप्तैः । प्रनष्टशस्त्रैः पुनरुत्पन्नैश्चैर्यैश्च वभूवानुगैरिवास्त्रिभिः ।

कर्णाञ्जुनाभ्यां शरभिर्गगैर्यैश्च । प्रवोदैः कुरुसञ्जयानां । शरासु कर्णाञ्जुनाभ्यामुक्ता विदार्थं नागाद्यमनुयदेहान् ।

माणाच्चिरस्थान् मर्हो प्रतोयुर्भोरगा वाससिवाभिनयाः । हतैर्भनूयाद्यग्नैव स्रष्टे शरापविह्वैश्च नरैर्नरैश्च ।

धनञ्जयस्याधिरयेद्य सागणैरगम्यरूपा वसुधा वसूव । रथैर्धरयुव्यायितैः सुकृतैः सधेधमसैश्च वरायुधैर्धनैः ।
विशोर्धोधाक्षैर्विनिष्ठतप्तमन्त्रैर्निष्ठतप्तकाचपुण्ड्रविषेणुभिः । विमुक्तमसैश्च तया युपस्करैर्दत्तानुकर्णैर्विनिपङ्गवमन्त्रैः ।
प्रभमनोऽर्कसिंहेमभूषितैस्तृता मही शौरिव मारदेर्धनैः । विठव्यभाषैर्जवनैस्त्रिभुवनैस्तेयैरराजरायैः सुकृन्तितैः ।
मनुष्यमातङ्गरथायराशिभिर्द्रुतं व्रजना वज्रधा विवृण्णिताः । सहैमपट्टाः परिषाः परवधाः शिताश्च शूला मुपलानि
मुद्राः ।

॥८१०॥

पेतश्च खट्वा विमला विकोशा मदाश्च जाम्बूनदपट्टनद्धाः । चापाणि हस्ताङ्गदभूषणानि शराश्च कान्तस्त्ररचिवपुङ्खाः ।
अक्षय्य पीता विमला विकोशाः प्राशश्च दण्डैः कनकावभाषैः । ह्वापाणि बालव्यजनानि पुङ्खाश्चिन्नापविद्धाश्च खजो
विचित्राः ।

कुयाः पताकान्तरभूषणानि किरीटमालामुकुटाश्च शूभाः । प्रकीर्णका विप्रकीर्णश्च राजन् प्रवालमुकातरलाश्च हाराः ।
आपोतकेयूरवराङ्गदानि यैवेयनिष्काः सुसुवर्णवृक्षाः । मण्युत्तमा वज्रसुवर्णमुक्ता रत्नाणि शेषावचमङ्गलानि ।
गात्राणि चात्यन्तसुखोचितानि शिरोशि चन्दुप्रतिमानानि । देशाश्च भोगाश्च परिच्छेदाश्च त्यक्ता मनीषानि सुखानि
धैव ।

॥८११॥

स्रधर्षनिष्ठां महतीमवाप्य व्याप्याशु लोकान् यशसा गतासौ । निवर्त्तं दुर्योधन दान्तु धैनिका व्रजस्य राजन् शिविराथ
मानद ।

दिवाकरोऽप्येव विलम्बते प्रभो पुनस्तमेवाव नरेन्द्र कारणं । इत्येवमुक्त्वा विरराम श्लोका दुर्योधनं शोकपरीतचेताः ।
हा कथं हा कथं इति त्रुवाणमार्त्तं विभ्रंशं भ्रममनुनेचं । तं द्रोणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्राः सर्वे समायास्य मुञ्चः प्रयान्ति ।
निरोचमाणा मुञ्चरङ्गुलस्र ध्वजं महान्तं यशसा ज्वलन्तं । नरान्दमातङ्गशरीरजेन रक्तेन सिक्ताश्च तथैव भूमिं ।
रत्नान्तरस्तपनीययोगास्त्रारो प्रकाशामिव सन्ध्याम्बा । प्रच्छन्नरूपां हृदिरेण राजन् रौद्रे मुहूर्त्तं शिविराजमाने । ॥८१२॥
नैवावतस्युः क्षुरवः समोक्ष्य प्रमाजिता देवलोकयाय सर्वे । वधेन कर्णस्य तु दुःखितासौ हा कथं हा कथं इति त्रुवाणाः ।
द्रुतं प्रयाताः शिविराणि राजन् दिवाकरं रक्तमवेष्टमाणाः । गण्डोवमुक्तेय सुवर्णपुङ्खैः सिंहाश्रितैः शोणितदिग्धवाजैः ।
शरैश्चिताङ्गैः युधि भाति कर्णे हतोऽपि सन् सूर्य इवांशुमालो । कर्णस्य देहं हृदि राक्षसिर्भक्तानुकम्पी भगवान् विवस्वान् ।
सृष्टुं शूराभिर्लोचितरक्तैश्च । सिंहासुरभ्येति परं समुद्रं । इतीव सन्निध्य सुरार्थिषां संप्रस्थिता यान्ति ययानिकेतनं ।
धेचिन्तयित्वा जनता विमलसुर्यामुखं स्रजं महतीतस्रजं । तदहृतं प्राणभृतां भयह्वरं निरम्य बुद्धं कुशवीरमुखधेः । ॥८१३॥

॥८१२॥

धनञ्जयस्याधिरयेद्य विमिताः प्रससमानाः प्रययुस्तदा जनाः ।

शरधस्तप्तवर्षाणं हृदिरोचितवासयं । गतासुमपि राधेयं नैव लक्ष्मोन्मिमुक्षति ।
तप्तजाम्बूनदनिभं ज्वलनार्कवमप्रभं । जीवन्तमिव तं शूरं सर्वभृतानि मेरिरे ।
स्तस्यापि महाराज स्रतपुत्रस्य संयुगे । विजेषुः सर्वता योधाः सिंहस्तेवैतरे शृगाः ।
स्ततोऽपि पुष्टपथाग्रो जीववानिति लक्ष्यते । नाभवद्विहतिः काचिद्वन्तस्यापि महात्मनः ।
चास्वमेवधर वीरं चास्मैल्लिखिरोधरं । तन्मुनं स्रतपुत्रस्य पूर्वचन्द्रममद्युति ।
नानाभरणवान् राशंस्तप्तजाम्बूनदाङ्गदः । हतो नैकतनं ब्रूते पादपोऽदुरवानिव ।

फनकोत्तमपद्माशो ज्वलन्निव विभावसुः । स श्रान्तः पुरुषव्याघ्रः पार्थसायकधारिणा ।

यथा हि ज्वलनो दीप्तो जलमासाद्य शम्यति । कर्णाग्निः समरे तदन्तु पार्थमेवेन श्रामितः ।

आहत्य च यशो दीप्तं सुपुद्गेनात्मनो भुवि । विस्मज्य शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दध्म ।

सपुत्रः समरे कर्णः स श्रान्तः पार्थतेजसा । प्रताप्य पाण्डवान् सर्वान् पाश्चात्तास्तव तेजसा ।

वर्षिता शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवर्हिनी । श्रीमानिव सहस्रांश्च जगत् सर्वं प्रताप्य च ।

हतो वैकर्तनः कर्णः सपुत्रः सहवाहनः । अर्थिनां पथिर्षपस्य कम्पयन्तो निपातितः ।

ददातोत्येव यो पाचं न नास्तीत्यर्थितोऽर्थभिः । सङ्घिः सदा सत्पुरुषः स हतो दैरघे द्रुपः ।

यस्य ब्राह्मणसात् सर्वं वित्तमासोन्मत्तात्मनः । नादेयं ब्राह्मणेष्व्वासीद्यस्य स्वमपि जीवितं ।

सदा स्त्रीणां प्रियो नित्यं दाता चैव महारथः । स वै पार्थास्त्रनिर्दग्धो गतः परमिकां गतिं ।

यमाश्रित्याकरोदैरं पुत्रलो स गतो दिवं । आदाय तव पुत्राणां जयाश्रं शर्म वक्ष्ये च ।

हृते कर्णे वरितो न प्रसक्तुर्जंगमः चासौ सविता दिवाकरः । यदस्य तिर्यक्ज्वलनार्कवर्षः शोमस्य पुत्त्रोऽभ्युदियाय तिर्यक् ।

नभः पफालेव ननाद चोर्ष्वी वनुश्च वाताः पश्यतः सुषोराः । दिशो बभूवुर्ज्वलिताः सधूमा महावर्षाः सख्यनुवृत्तुभुव ।

सकाननास्त्रास्त्रिचयास्यकपिरे प्रविशयुर्भूतगणाय सख्ये । दृष्टव्यः संपरिवार्य रोहिणी बभूव चन्द्रार्कसमो विशाम्यते ।

हृते तु कर्णे विदिशोऽपि ज्वलनुक्तमोहता धौर्मिचचाल भूमिः । पपात चोल्का ज्वलनप्रकाशा निशाचरास्याप्यभवन् प्रहृष्टः ।

शशिप्रकाशाननमर्जुनो यदा क्षुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् । तदाऽन्तरीचे सहस्रैव शब्दो बभूव स्रष्टेति सूरैर्मिमुक्तः ।

स देवगन्धर्वमनुष्यपूजितं निहत्य कर्णं रिपुमाह्वयेऽर्जुन । रराज राजन् परमेष्ठे वर्षसा यथा पुरा द्रुपदघ्ने शतक्रतुः ।

ततो रथेनाभ्युदयन्दादिना शरजभोमस्य दिवाकराविधा । पताकिना भीमनिनादकैतुना हिमेन्दुगङ्गा स्फटिकावभाशिना ।

मधुर्द्भवाश्च प्रतिमेन तावुमैः भेद्वीर्यैः प्रतिमानपौरुषैः । सुवर्णमुक्तामपि वज्रविद्रुभैरलङ्कृतावप्रतिमेन रंहसा ।

नरोत्तमो केशवपाण्डुगन्धर्वा तदाहितावशि दिवाकराविव । रणागिरे वीतभयौ विरेजतुः समानयानाविव विष्णुवासवौ ।

ततो धनुर्ज्यातलबाणनि स्त्रनैः प्रसङ्गं शला च रिपून् हतप्रभान् । सङ्क्रादयित्वा तु कुक्कुन् शरोत्तमैः कपिध्वजः पचिवर

ध्वजश्च ।

हृष्टौ ततस्त्वावनिप्रभावौ मनास्वरीणामवदारयन्तौ । सुवर्णजालावतौ महाखनौ हिमावदातौ परिगृह्य पाणिभिः ।

सुचुम्बतुः शङ्खवरीं मृषाम्बरौ धराजनाभ्यां युगपद्य दधतुः ।

पाञ्चजन्यस्य निर्धोषो देवदत्तस्य चोभयौः । पृथिवीक्षान्तरीचश्च दिग्दशैवानुनादयन् ।

विवस्त्रास्याभवन् सर्वे कौरवा राजसत्तमः । शङ्खगन्धेन तेनाय माधवखण्डजुनस्य च ।

तौ शङ्खगन्धेन निनादयन्तौ वनानि शैलान् वरितौ गुहाय । निवासयन्तौ तव पुत्रभेगां युधिष्ठिरं नन्दयन्तौ वरिष्ठौ ।

ततः प्रयाताः क्षुरवो ज्वेन युनैव शङ्खस्त्रनमीर्यमाणं । विहाय भद्राधिपतिं पतिञ्च दुर्व्योधनं भारत भारताना ।

महाहवे तं वज्र रोचमानं धनञ्जयं भूतगणाः समेताः । तदात्मोदना जगद्गन्धं दिवाकरावभुदितौ यथैव ।

समाहितौ कर्णश्रेः परन्तपावुभौ यथातां समरेऽच्युताब्जुभौ । तमौ निहत्याभ्युदितौ यथाऽमलौ शशाङ्कसूतौ दिवि रश्मि

मालिना ।

वेहाय तान् वाष्पयानयागतौ मुहदतावप्रतिमानविक्रमौ । मुखं प्रविष्टौ भिविरं खनीयोरौ सदस्यद्वतावि विष्णुवसौ ।
 ॥ देवगन्धर्वमनुष्यचार्यैर्बर्हिर्भिर्धनद्वारगैरपि । अयाभिष्टुष्टा परयाऽभिपूजितौ हते तु कर्णे परमाहवे तदा ।
 परयाऽनुस्यं प्रतिपूजितावभौ प्रब्रह्मनौ स्रष्टतैर्भूषैः । ननन्दतुष्टौ ससुहृदौ तदा बलिं नियन्त्रे सुरेयकेभ्यौ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि भिविरगमने चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते वैकर्त्तने राजन् कुरवे भयपीडिताः । वीरमाणा दिग्भः कर्णाः पथ्यपितुः सहस्रयः ।

कर्णं नु निहतं दृष्ट्वा ब्रह्मिः परमाहवे । भीता दिग्भोऽन्वक्रोर्ध्वन् तावकाः क्षतविवताः ।

१८१

ततोऽवहारं चकले योधाः कर्णे समन्ततः । निवार्यमाणोद्योगिषास्त्रावका भृमदु खिताः ।

तेषां तन्मत्तमाश्रय पुत्रो दुर्धोधनस्रव । अवहारं ततश्चक्रे शस्त्रालानुनते नृप ।

क्षतवर्णा रथैर्ध्वं हतो भारत तावकैः । नारायणवशेषेऽपि भिविराथैव दुद्रुव ।

गान्धाराणां सहस्रेषु ब्रह्मणि परिवारितः । हतनाभिरपि दृष्ट्वा भिविराथैव दुद्रुव ।

क्षयः शारदतो राजवानागोकेन भारत । महामेघनिभेनाऽपि भिविराथैव दुद्रुव ।

१८२

अश्वत्थामा ततः शूरो विनियस्य पुनः पुनः । पाण्डवानां जयं दृष्ट्वा भिविराथैव दुद्रुव ।

संग्रहकाव्यिष्टेन बलेन महता हतः । सुमन्त्रोऽपि ययौ राजन् वीरमाणा भयार्हितः ।

दुर्धोधनोऽपि नृपतिर्हतवर्णस्त्रिभुवनः । ययौ शोकसमाविष्टश्चित्तयन् विमना वक्र ।

द्विद्वज्ज्वलेन ब्रह्मन्तु रथेन रथिनाम्बरः । प्रययौ भिविराथैव वीरमाणा दिग्भो दम् ।

ततोऽपरं सुबहवो भारतानां महारथाः । प्राद्वन्त भयवला द्विपाविष्टा विषेयः ।

१८३

अस्रक् चरन्तः क्षोदिषा वेपमानास्तयातुगाः । कुरवो दुद्रुवः कर्णे दृष्ट्वा कर्णे निपातितं ।

प्रदंसतोऽञ्जुनं केचित् केचित्कर्ण महारथाः । व्यद्वन्त दिग्भो भीताः कुरवः कुसवत्तन ।

तेषां योधसहस्राणां तावकानां महामूषे । भाषीतव पुमान् कश्चिद्यो युद्धाय मनो दधे ।

इते कर्णे महाराज निराशाः कुरवोऽभवन् । जीवितेऽपि राव्येऽपि दारोऽपि धनैः नृप ।

ताम् समानोऽपि पुच्छे यजेन महता विभुः । निवेद्याय मनो दधे दुःखशोकमन्विनः ।

१८४

तथाश्रां मिरसा योधाः परिष्टस्य विशास्यते । विवर्धवदना राजन् न्वविप्रन्त महारथाः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवपलायने पञ्चनवोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा निगतिं कर्णे परजैन्वे च विद्रुते । आदित्य पार्थे दामार्थे र्धर्पादवनमत्रोत् ।

हतो वज्रभृता दृवस्तथा कर्णे धनञ्जय । दृवकर्णबन्धं धारं कथयिष्यन्ति मानवाः ।

वज्रेण निहतो दृवः संपुगे भ्रतिगजवा । तथा तु निहतं कर्णे धनुरा निमित्तैः शरैः ।

तमिमं विक्रमं लोकं प्रयिर्गते यमस्करं । निवेद्यायः कौन्तेय कुरगजस्र धीनतः ।

१८५

बन्धं कर्णस्य सङ्गमं दोषकाञ्चिकोपितं । निवेद्य धर्मराजाय तनूनृक्षमनिष्कम् ।

वत्तमाने महापुङ्गे तव कर्णस्य चोभयोः । द्रष्टुमायोधनं पूर्वमागतो धर्मेनन्दनः ।

भूमन्तु गाढविद्वलाश्रापकन् स्नातुमाहवे । ततः स भिविरं गत्वा क्षितवान् पुण्यधमः ।

फनकोत्तमसङ्काशो ज्वलन्निव विभावसुः । स शान्तः पुरुषव्याघ्रः पार्थसायकवारिणः ।

यथा हि ज्वलनो दीप्तो गलमासाद्य शान्तिरिति । कर्णोऽग्निः समरे तदन्तः पार्थमेवेन त्रामितः ।

आहत्य च यथो दीप्तं सुपुङ्गेनात्मनो भुवि । विष्टव्यं शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दश ।

सपुत्रः समरे कर्णः स शान्तः पार्थतेजसा । प्रताप्य पाण्डवान् सर्वान् पाश्चात्तांस्तु च तेजसा ।

वर्षिता शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवर्हिनी । श्रीमानिव सहस्राङ्गुलं सञ्च प्रताप्य च ।

हतो वैकर्तनः कर्णः सपुत्रः सहवाहनः । अर्थिनां पक्षिर्षण्य कश्यपजो निपातितः ।

ददातोत्येव यो पात्रं न नास्तीत्यर्थितोऽर्थिभिः । सङ्गिः सदा सन्तुष्टः स हतो दैरये टपः ।

यस्य ब्राह्मणसन्तु सञ्चै विजित्तायोऽस्मात्प्रम । नादित्यं ब्राह्मणेष्वामोघस्य स्वमपि जीवितं ।

सदा स्त्रीणां प्रियो नित्यं दाता चैव महारथः । स वै पार्थायानिर्द्वन्द्वे गतः परमिकां गतिं ।

यमाश्रित्याकरोदैरं पुत्रलो स गतो दिवं । आदाय तव पुत्राणां जप्राणां श्रमं वर्यं च ।

हृते कर्णे भरितो न प्रसज्यङ्गम चाक्षं सविता दिवाकरः । यद्वत् तिर्यक्ज्वलनार्कवर्णः शोमस्य पुत्रोऽभुदियाय तिर्यक् ।

ममः पफाखेव नमाद चोर्म्बे वसुध वाता, प्रदपाः सुघोराः । दिशो बभूवुर्ज्वलितः सधूमा महाशैवाः सखन्नुदुतुभुज ।

सकाननाद्याश्चिषयास्यकम्पिरे प्रविशत्युभैरङ्गणस्य सञ्चै । दृढस्मृतिः संपरिवार्यं रोहिर्षीं मन्त्रं चन्द्रार्कसमेो विश्वास्ते ।

हृते तु कर्णे विदिशोऽपि जङ्गलुलमीढता चोर्म्बिचाल भूमिः । यपात चोल्ता ज्वलनप्रकाश निशाचराद्यायभवन् प्रहृष्टाः ।

अग्निप्रकाशानममर्जुनो यदा सुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् । तदाऽन्तरीवे सद्यैव शब्दो बभूव ह्यहेति सूरैर्मिभुक्तः ।

स देवगन्धर्वमनुष्यभूजितं निहत्य कर्णं रिपुमाहवेऽङ्गुनः । रराज राजन् परमेष्ठ वर्यसा यथा पुरा दृषवधे व्रतकतुः ।

ततो रथेनानुदहन्दादिना शरकभोमस्य दिवाकराधिषा । पताकिना भीमनिनादकेतुना हिनैन्दुशङ्ख सटिकावभासिना ।

महेन्द्रबाहप्रतिमेन तावुमै महेन्द्रवीर्यप्रतिमानपौरुषै । सुवर्णमुक्तामणिवज्रविद्रुमैरखद्रुतावप्रतिमेन रंहसा ।

नरोत्तमो केशवपाण्डुनन्दनौ तदाहिताग्निदिवाकराविव । रणाग्निरै वीतभयौ विरेजतः समानयानाविव विष्णुवासवौ ।

ततो धनुर्ग्रातस्तवाणनिःस्त्रैः प्रसज्य कला च रिपून् हतप्रभान् । सञ्ज्ञादयित्वा तु कुरून् शरोत्तमैः कपिध्वजः पश्चिवर

ध्वजस्य ।

हृष्टौ ततस्तवमितप्रभावी मनास्त्ररोष्णमवदारयनौ । सुवर्णजालावततौ महास्त्रनौ हिमावदातौ परिदृष्ट्वा पाणिभिः ।

पुपुनतः शङ्खवरौ नृणामरौ वराननाम्भो युगपच्च दधतुः ।

पाञ्चजन्यस्य निर्दोषो देवदत्तस्य चोभयोः । पृथिवीशान्तरीवञ्च दिशश्चैवानुनादयन् ।

विजयतामभवन् सञ्चै कौरवा राजसत्तम । शङ्खशब्देन तेनाथ माधवखर्जुनस्य च ।

तौ शङ्खशब्देन निनादयन्तौ वनानि शैलान् भरितौ मुह्यन् । विवाययन्तौ तत्र पुत्रभेनौ युधिष्ठिरं नन्दयन्तौ भरिन् ।

ततः प्रयाताः कुरवो ज्वने ज्वनैव शङ्खस्त्रनमोर्ध्वमाधै । विहाय भद्राधिपतिं पतिञ्च दुर्ध्वोधनं भारत भारतान् ।

महाधैवं तं यज्ञ रोचमानं धनञ्जयं भूतगणाः समेताः । तदाच्योदान्त जनार्दनस्य दिवाकरावभुदितौ यथैव ।

समाधितौ कर्णश्रेः परन्तपावुमौ यभातां समरेऽच्युताङ्कुनौ । तमौ निहत्याभुदितौ यथाऽमलो अग्राङ्गस्यै दिवि रश्मि

मासिना ।

विहाय तान् वाणगणानयागतौ सुहृदृतावप्रतिमानविक्रमौ । सुखं प्रविष्टौ शिविरं स्वमोक्षरौ सदृशज्ञताविव विष्णुवासवौ ।
तौ देवगन्धर्वमनुष्यचारणैर्हर्षिभिर्धनमहोरगैरपि । जयामिच्छन्ना परयाऽभिपूजितौ हते तु कर्णे परमाह्वे तदा ।
यथाऽनुसृपे प्रतिपूजितावभौ प्रशस्मानौ सख्यतैर्गुणैधैः । ननन्दतुल्यौ समुहद्वयौ तदा बलिं नियम्य मुरेशकेशवौ ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शिविरगमने चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते वैकर्त्तने राजन् कुरवो भयपीडिताः । वीचमाणा दिशः सर्व्याः पथ्यापेतुः सहस्रयः ।

कर्णन्तु निहतं दृष्ट्वा शत्रुभिः परमाह्वे । भीता दिशोऽन्वक्रौर्यन्त तावक्काः क्षतविवृताः ।

ततोऽवहारं चक्रुस्ते योधाः सर्वे समन्ततः । निवार्यमाणाद्योदिग्रास्त्रावका भृशदुःखिताः ।

तेषां तन्मतमाश्राप्य पुत्रो दुर्व्याधनस्तव । अवहारं ततश्चक्रे शल्यस्थानुमते नृप ।

कृतवर्मा रथैस्त्रैषु हतो भारत तावकैः । नारायणावग्रेष्य शिविरायैव दुद्रुवै ।

गान्धाराणां सहस्रेण शकुनिः परिवारितः । हतमाधिरथिं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवै ।

छपः शारदतो राजस्रगानोकेन भारत । महामेघनिभेनाग्रे शिविरायैव दुद्रुवै ।

अश्वत्थामा ततः शूरो विनिश्चय पुनः पुनः । पाण्डवानां जयं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवै ।

संग्रसकावशिष्टेन बलेन महता हतः । सुशर्माऽपि यथै राजन् वीचमाणो भयाहितः ।

दुर्व्याधनोऽपि नृपतिर्हतसर्वस्वबान्धवः । यथौ शोकसमाविष्टश्चिन्तयन् विमना वज्र ।

क्षिप्तध्वजेन शल्यस्त रथेन रथिगान्धरः । प्रययौ शिविरायैव वीचमाणो दिशो दश ।

ततोऽपरं सुबहवो भारतानां महारथाः । प्राद्रवन्त भयवक्त्रा द्विधाविष्टा विचेतसः ।

अश्वक् चरन्तः शेरिद्विधा वेपमानास्तयातुराः । कुरवो दुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा कर्णं निपातितं ।

प्रशंसन्तोऽज्जुनं केचित् केचित्कर्णं महारथाः । व्यद्रवन्त दिशो भीताः कुरवः कुक्षयन्त ।

तेषां योधसहस्राणां तावकानां महामृधे । नासीत्तत्र पुमान् कश्चिदथ युद्धाय मनो दधे ।

हते कर्णे महाराज निराशाः कुरवोऽभवन् । जीवितेभ्यपि राज्येषु दारेषु च धनेषु च ।

ताम् समानीय पुत्रस्य पत्नेन महता विभुः । निवेशय मनो दधे दुःखशोकसमन्वितः ।

तस्याह्नां शिरसा योधाः परिगृह्य विद्यान्ते । विवर्णवदना राजन् व्यविग्रन्त महारथाः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवपलायने पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तया निपातिते कर्णे परैरन्ये च विद्रुते । आक्षिप्य पार्थ दामार्हो हर्षादचनमत्रयौ ।

हतो वज्रभृता उग्रस्तया कर्णे धनञ्जय । उचकर्थमधं धारं कथयिष्यन्ति मानवाः ।

वज्रेण निहतो हवः संयुगे भरितजघा । तया तु निहतः कर्णो धनुषा निमित्तः शरैः ।

तमिमं विक्रमं लोकं प्रयितंते यशस्वरं । निवेद्यावः कौन्तेय कुरुराजस्य धीमतः ।

मधं कर्णस्य सङ्ग्रामे दोषं कावचिकीर्षितं । निवेश धर्मराजस्य तनूनायं गनिष्यन्ति ।

वर्तमाने महायुद्धे तव कर्णस्य प्रेम्भयोः । द्रष्टुमायोधनं पूर्वभागतो धर्मनन्दनः ।

भूशन्तु गादविद्वन्नास्त्रागस्तु स्थातुमाहवे । गतः स शिविरं गत्वा स्तितवान् पुण्यधर्मः ।

तथेत्युक्तं केशवस्तु पार्थेन यदुपुङ्गवः । पथ्यवर्त्तयद्वययो रयं रथपरस्तु तं ।
 स्वमुक्ताऽर्जुनं कृष्य भेनिकानिदमब्रवीत् । परानभिमुक्ता यत्तात्त्रिष्वं भद्रमस्तु वः ।
 धृष्टद्युम्नं युधामन्युं माद्रीपुत्रौ द्रुकोदरं । युयुधानश्च गोविन्द इदं वचनमब्रवीत् ।
 यावदवैद्यते राज्ञे हतः कर्णेऽर्जुनेन वै । तावद्भवद्विधेत्तस्तु भवितव्यं नराधिपैः ।
 स तैः शूरैरनुज्ञाति ययौ राजनिवेशं । पार्थमादाय गोविन्दा ददर्श च युधिष्ठिरं ।
 शयानं राजगार्हूलं काष्ठेन ब्रह्मनात्तमे । अग्न्यहोताश्च मुदितौ चरथौ पार्थिवस्तु तौ ।
 तयोः प्रवर्धमास्तस्य हर्षादभूषवर्त्तयत् । राधेयं निहतं मत्स्य समुत्तस्यै युधिष्ठिरः ।
 उवाच च महाबाहुः पुनः पुनरतिन्दमः । वासुदेवाङ्गुनौ प्रेम्णा तावुभौ परिप्लव्हे ।
 तत्तस्मै ययया हृतं वासुदेवः सहार्जुनः । कययामास कर्णस्य निधनं यदुपुङ्गवः ।
 द्रुपदुत्सायमानस्तु कृष्यो राजानमब्रवीत् । युधिष्ठिरं हताग्निं च कृताञ्जलिं रयाच्युतः ।
 दिव्या गाण्डीवधन्वा च पाण्डवश्च द्रुकोदरः । तस्मापि कुग्रहो राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 मुक्ता वीरचपादस्मान् सङ्ग्रामास्त्रमहर्षणान् । विप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्यार्थिणि पाण्डव ।
 हतो वैकर्त्तनो राजन् सूतपुत्रो महारथः । दिव्या अथसि राजेन्द्र दिव्या वरुधि भारत ।
 यस्तु धूमजितां कृष्या प्राहसत्पुरुषाधमः । तस्यास्य सूतपुत्रस्य भूमिः पिवति भोक्तिं ।
 द्वेतेऽधौ प्रपूर्यार्द्रः ब्रह्मणे कुरुपुङ्गव । तं पश्य पुरुषव्याघ्र विभिनं वज्रभिः शरैः ।
 हताग्निमिहामि मुर्ध्निमनुशाधि महाभुज । यत्तो भूला महास्त्राभिर्भुञ्ज भोगांश्च पुष्कलान् ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इति युवा वचसाश्च केशवश्च महात्मनः । धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा दामास वाक्यमब्रवीत् ।
 दिव्या दिव्येति राजेन्द्र वाक्येदमुवाच ह । नैतस्मिन् महाबाहो युगद्भिरुपसाराजं ।
 त्वया शारयिना पाँथा यज्ञवानहनच तं । न तस्मिन् महाबाहो युगद्भिरुपसाराजं ।
 प्रगृह्य च कुरुयेष्ट सार्द्रं दक्षिणं भुजं । उवाच धर्मभृताय उभौ तौ केशवाङ्गुनौ ।
 नरनारायणौ द्वौ कथितौ नारदेन मे । धर्मोत्तमौ महात्मानौ पुराणारविषत्तमौ ।
 अथकृत्वापि मेधावी कृष्यद्वैपायनो मम । कथमेतां महाभागं कययामास तत्त्वित् ।
 तव कृष्य प्रसादेन पाण्डवो हि धनञ्जयः । जिगायाभिमुखः प्रधून् न चाधोदिमुखः कचित् ।
 जययैव प्रवोऽस्माकं न तस्मात्कं पराजयः । यदा तं युधि पार्थस्य सारथ्यमुपजिग्विषान् ।
 भीमो द्रोणश्च कथं महात्मा मोतमः कृपः । अन्ये च महवः शूरा ये च तेषां पदानुगाः ।
 तद्बुद्ध्या निहते कर्णे हता गोविन्द सर्वथा । इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु शयं धेनुविभूषितं ।
 शेतव्येऽथैतुनं कालवात्सर्ग्यभोजनैः । आस्त्राय पुरुषव्याघ्रः स्ववस्त्रेनोनिबद्धतः ।
 प्रययौ स महायाङ्गर्द्रुमायोधनं तदा । कृष्णाङ्गुनाभ्यां वीराभ्यामनुमन्य ततः प्रियं ।
 आभापमाणकौ वीरावुभौ साधवकालुगौ । स ददर्श रणे कर्षयानं पुरुषर्षभं ।
 यया कदमकुपुनं केशरैः सर्वतो हतं । चितं शरशतैः कर्षं धर्मराजो ददर्श सः ।

गन्तैलावमिकाभिः काञ्चनोभिः सहस्रशः । दीपिकाभिः कृतोद्योतं पश्यते वै ह्यं तदा ।

सञ्चिन्मन्त्रकवचं वाधेय विदलीकृतं । सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा कर्णं राजा युधिष्ठिरः ।

५१०

सञ्जातप्रत्ययोऽतीव वीक्ष्य तैवं पुनः पुनः । प्रश्रंशं नरव्याघ्राकुभौ माधवपाण्डवौ ।

अथ राजाऽस्मि गोविन्दं प्रथिव्यां भ्रातृभिः सह । तया नायेन वीरेण विदुषा परिपालितः ।

हन्तं युवा नरव्याघ्रं राधेयमतिमानिनं । निराशोऽयं हने कर्षे धार्तराष्ट्रो भविष्यति ।

जीविते तैव राज्ये च हते राधात्मजे रणे । तत्प्रसादादयश्चैव कृतार्थाः पुत्रपथम् ।

दिश्या जयषि गोविन्दं दिश्या ग्रनुनिपातितः । दिश्या गाण्डोवधश्च विजयी पाण्डुनन्दनः ।

५११

अथोदय संमाक्षीर्णः जागरेण मुदुःखिताः । स्नक्षामोऽयं सुखं रावौ तत्प्रसादान्महाभुज ।

एवं स वज्रशो राजा प्रश्रंशं जगार्हन् । अर्जुनश्च कुरुक्षेत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ दृष्ट्वा च निहतं कर्णं सपुत्रं पार्यसायकैः । पुनर्जातमिवात्मानं मेने च स महीपतिः ।

समेत्य च महाराज कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । हर्षयन्ति स्म राजानं हर्षयुक्ता महारथः ।

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवश्च हकीदरः । सात्यकिश्च महाराज दृष्ट्वा नो प्रवरो रथः ।

५१२

धृष्टद्युम्नः द्विषण्डो च पाण्डुपुत्रालक्ष्मणाः । पूजयन्ति स्म कौन्तेयं निहते सूतनन्दने ।

ते वरुण्यिला नृपतिं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । जितकाक्षिने सन्ध्यालक्ष्म्या युद्धभौषडाः प्रहारिणः ।

स्तवन्तः सवयुक्ताभिर्भ्रातृभिः कृष्णो परन्तपः । जम्भुः स्वामिराधैव मुदा युक्ता महारथाः ।

एवमेव च योः हतः सुमहर्षी महर्षणः । तत्र दुर्मन्त्रिने राजन् किमयमनुशेषवि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा नदप्रियं राजा धृतराष्ट्रोऽनिकाशुतः । पपात भूने निषेष्टं च मूलं हव द्रुमः ।

५१३

तथा सा पतिता देवो गान्धारी दीर्घदर्शिनी । इशोच वज्रलाक्षापैः कर्णस्य निधनं युधि ।

तां पथं गृह्णाद्विदुरो नृपतिं सञ्चयसाध्या । पथ्याश्यासयताश्चैव तावुभावेव भूमिप ।

तथैवात्यापयामासुर्गान्धारी कुरुधेयपितः । स दैत्यं परमं मला भवितव्यस्य पारिव्यः ।

परं पीडां समाश्रित्य नष्टचित्तो महातपाः । चिन्ताशोकपरीतात्मा न जज्ञे मोहपीडितः ।

स समाश्रयितो राजा दृष्ट्वा मोहोद्विषितनः ।

५१४

इदं महायुद्धमखं महात्मनोर्जैनधर्मयस्याधिरथेय यः पठेत् । स सम्यगिष्टस्य मखस्य यत्फलं तदाप्नुयात् संशयशेषं भारत ।

मखो हि विष्णुर्भगवान् धनातनो वदन्ति तस्मान्मयनिलेन्दुभाभवः । अतोऽनस्युः शृष्टुयात् पठेच्च यः स सर्वलोकानुवरः

सुखी भवेत् ।

तां सर्वदा भक्तिमुपागता नराः पठन्ति पुण्यां वरसंहितामिमां । धनेन धान्येन यमघ्ना च मानुषा नन्दन्ति ते नाऽत्र शिवा

रणाऽस्ति ।

अतोऽनस्युः शृष्टुयात् सदा तु वे नरः स सर्वेषां सुखानि चाप्नुयात् । विष्णुः स्वयम्भूभगवान् भवत्य तु यन्ति ते तस्य नरो

त्तमस्य ।

वेदावाग्निर्गोघ्नश्चैव दृष्ट्वा रणे यत्नं वधियाणां जयो युधि । धनञ्जयोऽपि भवन्ति वैभवाः शूद्राश्चराम्य माधुवन्तीह सर्वे ।
तथैव विष्णुर्भगवान् सनातनः स चाऽप्य देवः परिकीर्त्यते यतः । ततः स कामान् सभते सुखी नरो महामुनेच्छस्य वचोऽर्षितं
यया ।

१०१

कपिलानां सवत्सानां वर्षमेकं निरन्तरं । यो दद्यात् मुह्यते तद्धि श्रवणात् कर्णपर्वणः ।

इति श्रीमद्भारते शतसाहस्रं संहितायां वैयासिन्यां कर्णपर्वणि युधिष्ठिरहर्षे सप्तमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ समाप्तोऽयं कर्णपर्वः ॥

श्रीमहाभारतं

॥ शल्यपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरसैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जगमेजय उवाच ॥ एवं निपातिते कर्णे समरे शय्यपाणिना । अश्यावमिष्टाः कुरवः किमकुर्वन्त वे दिग्ग ।
उदीर्यमाणस्य बलं क्षणं दृष्ट्वा सुयोधनः । पाण्डवैः प्राक्कासस्य क्षिं प्रापयत कौरवः ।
एतदिच्छाम्यहं योतुं तदाश्चक्षुः क्षिप्तोऽसौ । नहि द्रव्यामि पूर्वेषां दृष्टान्नक्षरितं मुने ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कर्णं हते राजन् धार्तराष्ट्रः सुयोधनः । भृशं शोकार्थेन मग्नो निमिषः समन्तोऽभवत् ।
हा कर्ण हा कर्ण इति शोचमानः पुनः पुनः । कृच्छ्रात् क्षमिविरं प्रायाद्वृतमेवैर्नृपैः सह ।
स समाद्यास्त्रमानोऽपि हेतुभिः प्रास्त्रनिश्चितैः । राजभिर्नास्त्रमश्न्यैः स्रुतपुत्रवधं स्मरन् ।
स देवं बलवन्मत्ता भवितव्यस्य पार्थिवः । सङ्ग्रामे निरुथं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्ययौ ।
ग्रथं सेनापतिं कृत्वा विधिब्रह्मपुङ्गवः । रणाय निर्ययौ राजन् हतमेवैर्नृपैः सह ।
ततः सुतमुत्तं युद्धं कुरुपाण्डवसंगयोः । श्रमवद्भरतश्रेष्ठ देवासुररथोपमं ।
ततः प्रक्षो महराज कृत्वा कन्दनमाहवे । हतैश्चैनोऽय मध्याह्ने धर्मराजेन पातितः ।
ततो दुर्बोधो राजा हतबन्धूराजिरात् । अपसृत्य हृदं धोरं विवेकं रिपुजाह्नयात् ।
अथापराञ्च तस्माद्भः परिवार्यो महरथैः । इहादाह्वय वेगेन भीमसेनेन पातितः ।
तस्मिन् हते महेष्मासे हतशिष्टास्त्रयो रथाः । संरक्षाविशि राजेन्द्र जघ्नुः पाश्चात्पथनिकान् ।
ततः पूर्वोऽहमपे विविरादेत्य शङ्कयः । प्रविवेकं पुरं दोनो दुःखशोकसमन्वितः ।
प्रविश्य च पुरं स्रुतो भुजानुच्छित्य दुःखितः । वेपमानस्ततो राक्षः प्रविवेकं निवेक्षणं ।
हरोद स नरव्याघ्र हा राजसिनि दुःखितः । अहो वत विनष्टाः स्त्रो निधनेन महात्मनः ।
अहो मुबलवान् कासो गतिश्च विपत्ता तथा । शक्रतुल्यबलाः सर्वे यथाबन्धनं पाण्डवैः ।
दृष्ट्वैव तु पुरो राजन् जनः सर्वः शय्यप । केनेन महता युद्धं समन्तो राजबन्धनम् ।
महरोद भुजोद्विग्नो हा राजसिनि सस्तरं । आकुमार नरव्याघ्र तत् पुरं वै समन्ततः ।

आर्त्तनादं ततश्चक्रुः शुला विनिहतं नृपं । धावतथाप्यपश्यामस्तत्र स्त्रीपुरुषांस्तदा ।
 नष्टचित्तानिवोन्मत्तान् शोकेन भृशपीडितान् । तथा स विव्रलः सुतः प्रविश्य नृपतिवर्षं ।
 ददर्श नृपतियुवं प्रज्ञाचक्षुषमोदरं । तथा चाधीनमनघं समन्तात् परिवारितं ।
 सुयामिर्भरतश्चैव गात्राभ्यां विदुरेण च । तयाऽन्येयं सुहृद्विज्ज्ञातिभिश्च हितैः सदा ।
 तमेव चर्यं ध्यायन्तं कर्णस्थं निधनं प्रति । रुद्रेवाब्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय ।
 नातिहृष्टमनाः सुतो वाप्यशब्दिगमया निरा । सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ।
 मद्राधिपो हतः शल्यः शकुनिः शौबलस्तथा । उलूकः पुरुपयात्र कैतव्यो वृद्धविक्रमः ।
 शंश्रुता हताः सर्वे कामोजाश्च शकैः सह । श्रेष्ठाश्च पार्श्वतोयाश्च यवनाश्च निपातिताः ।
 प्राच्या हता महाराज दाचिणात्याश्च सर्वशः । उदीच्या निहताः सर्वे प्रतीच्याश्च नराधिप ।
 राजानो राजपुत्राश्च सर्वेऽपि निहता नृप । दुर्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन ह ।
 भद्रसक्यो महाराज श्वेतो पाण्डुपुत्र कवितः । हृष्टद्युधो हतो राजन् शिखण्डो चापराजितः ।
 उत्तमौजा युधामन्युस्तथा राजन् प्रभद्रकाः । पञ्चालाश्च नरव्याघ्र पैदयश्च निहृदिताः ।
 तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत । कर्णपुत्रो हतः द्रुपदो वृषधेनो महाबलः ।
 नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिहृदिताः । रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च पतिता युधि ।
 किञ्चिच्छेषश्च शिविरं तावक्कानां हतं विभो । पाण्डवानां कुरुषाश्च यमायाश्च परस्परं ।
 प्रायः स्त्रीशेषमभवत् जगत् कालेन मोहितं । वयं पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्तथा वयः ।
 ते चैव भ्रातरः पञ्च वामुदेवश्च सात्यकिः । कृपश्च हतवर्मा च द्रैषिय जयतो वरः ।
 तवायिते नरव्याघ्र रथिना नृपसक्तम । अपौरुषिणीनां सर्वार्थां संमतानां जनेश्वर ।
 इति श्रेया महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः । कालेन निहतं सर्वं जगद्दे भरतर्षभ ।
 दुर्योधनं वै पुरतः कृत्वा वैरञ्च भारत ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इतश्चकुला वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । निपपात महाराज गतवस्त्रो महोत्तले ।
 तस्मिन्निश्रितिते भूमौ विदुरोऽपि महायशः । निपपात महाराज शोकशयनकर्षितः ।
 गात्राभ्यां च नृपश्रेष्ठ संश्लेषं कुरुचेष्टितः । पतिताः सहसा भूमौ शुला क्रूरं वक्ष्यं ताः ।
 निःशङ्कं पतितं भूमौ तदाशोद्राजमण्डलं । प्रलापयुक्तं महति चित्रगुहं पटं यथा ।
 छद्मेष त्वं ततो राजा धृतराष्ट्रो महोपतिः । शनैरलभत प्राणान् पुच्छव्यसनकर्षितः ।
 सन्धां तु म नृपः शंखां वेपमावः सुदुःखितः । उदीच्या च दिशः सर्वाः चत्वारं वाक्यमब्रवीत् ।
 विदुषः पञ्चमशमाश्रितं गतिर्भरतर्षभ । ममानाथस्य मुभृशं पुत्रैर्धनैश्च सर्वशः ।
 स्वमुक्ता ततो भूयो निधंश्चो निपपात ह । तं तथा पतितं दृष्ट्वा बाभ्रवा येऽप्यक्षेपन ।
 शोतेऽपि शिविषुषोपैर्दिग्युर्ध्वं शनैरपि । च त्वं दीर्घेण कालेन प्रत्याश्रितो महोपतिः ॥
 त्वं द्रुपदो महोपास पुच्छव्यसनकर्षितः । निःशङ्कं पञ्चम हव कुम्भाजितो निश्रामते ।

सञ्जयोऽयददत्तं च दृष्ट्वा राजानमातुरं । तथा सर्वैः स्त्रियैव गान्धारी च यश्चस्त्रिनी ।
 ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् । धृतराष्ट्रो नरयेष्ट मुह्यमानो मुहुर्भुङ्क्तः ।
 गच्छन्त्यु द्योषितः सर्वैः गान्धारी च यश्चस्त्रिनी । तथेमे सुहृदः सर्वे भक्ष्यते मे मनो भृशं ।
 एवमुक्त्वा ततः क्षन्त्या भरतर्षभ । विश्रव्यामास शनैर्वैपमानाः पुनः पुनः ।
 निद्वक्त्रमुक्षतः सर्वोक्षताः स्त्रियो भरतर्षभ । सुहृदश्च ततः सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरं ।
 ततो नरपतिं तन्तु लब्धश्रेष्ठं परन्तप । अवैक्यं सञ्जयो होनोऽतोदामां भृशमातुरं ।
 प्राञ्चलिनिर्यपन्तश्च तं नरेन्द्रं मुहुर्भुङ्क्तः । समाद्याचयन् क्षन्त्या वचसा मधुरेण च ।
 इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वेण धृतराष्ट्रप्रमोहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विषट्वास्त्रय नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । विललाप महाराज दुःखादुःखतरं गतः ।
 वधूममिव निवस्य करौ धुन्वन् पुनः पुनः । विचिन्त्य च महाराज ततो वचनमब्रवीत् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहो वत महदुःखं यदहं पाण्डवान् रणे । चेमिषस्याभ्यासैव ततः स्तन शृणोमि वै ।
 वज्रधारमयं नूनं हृदयं सुहृदं मम । यच्छ्रुत्वा निहतान् पुत्रान् दीर्यते न बहवधा ।
 चिन्तायिता वयस्तेषां बालक्रीडां च सञ्चय । अद्य श्रुत्वा हतानुत्तानं भृशं मे दीर्यते मनः ।
 अन्धलाद्यदि तेषानु न मे रूपनिदर्शनं । पुत्रस्त्रेहकृता प्रीतिर्निवृत्तेनोपधारिता ।
 बालभावमतिक्रान्तान् यौवनस्थान् तानहं । मध्यप्रांशंस्तथा श्रुत्वा हृष्ट आसं तदाऽजय ।
 तानद्य निहतान् श्रुत्वा हनैर्यथ्यान् हतौजसः । न लभे वै कश्चिच्छानिं पुत्राधिभिरभिभुतः ।
 शक्येहि पुत्र राजेन्द्र ममानायस्य भाम्प्रतं । तया होनो महानाहो कां नु यास्याम्यहं गतिं ।
 कथं त्वं वृथिवीपाशंस्थिता तात समागतान् । श्रेये विनिहता भूमौ प्राकृतः कुनूपो यथा ।
 गतिर्भूला महाराज ज्ञातोनां सुहृदां तथा । अन्यं ब्रूह्य मां वीर विहाय काभिगच्छसि ।
 सा कृपा वा च ते प्रीतिः वा च राजन् सुमानिता । कथं विनिहताः पार्थैः संपुण्येन पराजिताः ।
 को नु मामुत्थितं काले तात तातेति वक्ष्यति । महाराजेति सततं लोकनायेति चावहन् ।
 परिख्यञ्च्य च मां कष्टे खेदेनास्त्रिजोचन । अनुशाधीति कैरव्य तत्साधु वद मे वचः ।
 ननु मामाहमश्रैषं वचनं तव पुत्रक । भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा ।
 भगदत्तः कृपः शल्य आनन्दोऽय जयद्रथः । शूरियवाः शल्यैव सोमदत्तोऽय वासिष्ठिकः ।
 अश्वत्थामा च भोजय मागधय महाबलः । बृहदलश्च काशीयः शकुनियपि धौबलः ।
 चेच्छाय वज्रपाहस्ताः प्रकाशं यवनैः सह । सुदक्षिण्य कामाजिजिगत्ताधिपतिक्षया ।
 भीष्मः पितामहैव भारद्वाजोऽय गौतमः । श्रुतायुष्यायुतायुश्च व्रतायुषैव वीर्यवान् ।
 जलमन्योऽयार्थशुद्धीं राक्षसशायलायुधः । अलन्वो महाबाहुः धुवाञ्जय महारथः ।
 एते चान्ये च बहवो राजानो राजसत्तम । मदर्थमुद्यताः सर्वे प्राणश्रद्धा महारणे ।
 तेषां मध्ये क्षुतो मुष्टे आहूभिः परिवारितः । योधसिध्याम्यहं पार्थान् पाश्वलांश्चैव सर्वशः ।

विलस्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासूतः । दीर्घमुष्णञ्च निश्चयं चिन्तयित्वा परामर्शं ।

शोकैर्न महताविष्टः सन्तोषो भरतर्षभ । पुनर्गन्तव्यं सूतं पर्यष्टृच्छ्रययातयं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भीमद्वेषो हतो युना सूतपुत्रश्च पातितं । सेनापतिं प्रणेतारं कमकुर्वन्त मामकाः ।

यं यं सेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः । अचिरैश्चैव कालिनं तं तं निग्नन्ति पाण्डवाः ।

रणमूर्द्धिं हतो भीमः पश्यतां वः किरीटिना । स्वमेव हतो द्रोणः सर्वेषामिव पश्यतां ।

स्वमेव हतः कर्णः सूतपुत्रः प्रतापवान् । सराजकानां सर्वेषां पश्यतां वः किरीटिना ।

पूर्वमेवाहमुनो वै विदुरेण महात्माना । दुर्योधनापराधेन प्रजये विनम्रियन्ति ।

केचिन् सन्त्यजं पश्यन्ति मूढाः सन्त्यजवेक्ष्य च । तदिदं मम मूढस्य तयाभूतं वक्ष्ये तत् ।

यद्ब्रवीत्स धर्मोत्तमा विदुरः सर्वधर्मवित् । तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्यमोरितं ।

दैवोपहतचित्तेन यन्मया न कृतं पुरा । अन्यस्य फलं तस्य ब्रूहि नावच्छेप्य पुनः ।

को वै मुखमनोकानामासीत्कर्णे निपातिते । अर्जुन वामुदेवस्य को वा प्रत्युद्यौ रथो ।

केऽरचन्दर्शिणं शकं मद्राजस्य संयुगे । वामं वा योद्धुकामस्य के वा वीरस्य वृढतः ।

कथञ्च वः समेतानो मद्राजो महाबलः । निहतः पाण्डवैः संखे पुष्पा वा मम मञ्चय ।

ब्रूहि सर्वं यथा तलं भरतानां महावर्यं । यथा च निहतः संखे पुष्पो दुर्योधनो मम ।

पाञ्चालाश्च तया सर्वे निहत्य, उपदानुगाः । दृष्टपुत्र, शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

पाण्डवाश्च यया मुक्तास्तथोभौ सान्तौ युधि । कपय कृतवर्षाः च भारद्वाजश्च चात्मजः ।

यद्ययया यादृशस्य पुद्गं हतमभूततः । अखिलं श्रोतुमिच्छामि तुम्लो शनिं वञ्चय ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे द्वितीयेऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ वञ्चय उवाच ॥ शृणु राजन्वदितो यथा वृत्तिः जनवयः । कुख्यां पाण्डवानाञ्च समावाद्य परस्परं ।

निहते सूतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्माना । विद्रुतेषु च बैभ्येषु समानीतेषु चावकृतं ।

धौरे मनुयदेवानामात्रो गजवरक्षे । यन्तत्कर्णं हते पार्थ, सिंहादमयाकरोत् ।

तदा तव सुतान् राजन् तत्कृतं प्राविशद्भयं । न सम्भातुमनोकानि न वैवाय पराक्रमे ।

श्रीवोद्बुद्धिर्हन्ते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् । वर्षिज्ञो नावि भग्नयाःमगाधे विप्रवा दव ।

अपारे पारमिच्छन्तो हन्ते दीपे किरीटिना । सूतपुत्रे हन्ते राजन् विवक्षा, ब्रह्मविवताः ।

अनाया नायमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्हिता दव । भग्नशृङ्गा दव दृषाः शोणदंष्ट्रा दवोरगाः ।

प्रत्युपायाम सायाङ्गे निर्जिताः सत्यसाध्विना । हतप्रवीरा विध्वस्ता निहता निभ्रितैः शरैः ।

सूतपुत्रे हन्ते राजन् पुत्रास्ते प्राद्वन् भयात् । विवक्षकत्रयाः सर्वे कान्दिशीका विपेतयः ।

अन्योन्यमभिनिग्नन्तो वीक्ष्यमाणो भयाद्दिशः । ममिव नूनं बीभर्षुर्भीमेव च हकेऽदरः ।

अभियातीति मन्वानाः पेतुर्भक्षुश्च भारत । हयानन्ये रथानन्ये गजानन्ये महारथाः ।

आरुह्य जवदन्त्रान् पादातानाजघ्नर्भयात् । कुञ्जरैः खन्दना भग्नाः सादिनस्य महारथैः ।

पदातिषट्पाद्याधौघैः पलायद्भिर्मैत्रं हताः । व्यालतस्करसङ्कीर्णैः सार्यहीना यथा वने ।
 तथा नदीया निहते सूतपुत्रे नदाऽभवन् । हतारोहास्तदा नागाश्चिन्नहस्तास्तथाऽपरे ।
 सर्वं पार्थम्यं लोकमपश्यन् वै भयातुराः । तान्मेघेभ्यः द्रवतः सर्वान् भीमसेनप्रयादितान् । १०
 दुर्व्याधनोऽयं खं सूते हाहा कृत्वेदमब्रवीत् । नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्याणिमवलितं ।
 जघने वर्तमानं मां तृष्णमयान् प्रचोदय । समरे युध्मानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जय ।
 नोत्सहेदभ्यतिक्रान्तं वेलाभिव महार्णवः । अद्यार्जुनं समोविन्दं मानिनश्च लुकोदरं ।
 निहत्य गिरान् मञ्जुष्य कर्णस्थानृष्यमाप्नुयां । तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्य्यसदृशं वचः ।
 सूतो हेमपरिच्छन्नाञ्जनैरन्यान् चोदयत् । गजान्तरयहीनाय पादाताद्यैव मारिष । ११
 पद्मविभ्रमतिषाह्वयाः प्राद्रवञ्जनैरिव । तान् भीमसेनः संकुडो धृष्टद्युञ्जय पार्थतः ।
 बलेन चतुरङ्गेण परिविष्याद्यनच्छरैः । प्रत्ययुधन्त ते सर्वे भीमसेनं सपार्थतः ।
 पार्थपार्थतयोद्यान्ये जगृजलक्ष्म नामनी । अकुधत रणे भीमलोभे पर्थवञ्जिते ।
 सोऽवतीर्थं रयानूर्ध्वं गदापाणिरयुधत । न तावयल्लो भूमिष्ठान् भर्मापेवो लुकोदरः ।
 वेत्थयामास कौन्तेयो भुजवीर्य्यं ममाश्रितः । जातस्त्वपरिच्छन्नां प्रयच्छा सक्तो गर्दा । १२
 न्यवधीतावकावर्णान् दण्डपाणिरिवानकः । पदातयोऽतिशरन्वाह्य तजोवितवान्धवाः ।
 भीममभ्यद्रवन् सर्वे पतङ्गा ज्वलनं यथा । आसाद्य भीमसेनं ते शरन्वा युद्धदुर्गताः ।
 विनेशुः महसा हृष्टा भूतपासा इवान्तकं । श्येनवद्वाचरङ्गीमः खड्गेन गदया तथा ।
 पद्मविभ्रमतिषाह्वयावकावनामपीययत् । हता तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 धृष्टद्युषं पुरस्कृत्य पुनस्तनूना महाबलः । धनञ्जयो रयानीकमन्तरहत वीर्यवान् । १३
 माद्रोपुषौ तु ब्रह्मर्षिं सात्यकिं महारथः । अवेनाभ्यपतन् घृष्टा हन्तुकामा महाबलाः ।
 तत्राऽववाहान् सुबर्हंके निहत्य भित्तैः शरैः । तमन्वधान् स्वरितास्तान् युद्धमभूयस्तु ।
 ततो धनञ्जयो राजन् रयानीकमगाहत । विभ्रुतं विभु सेकेतु गाण्धिं प्राविरभ्यनु ।
 छप्पभारयिमाधानं हृष्टा श्वेतश्च रथे । अर्जुनं चापि धोऽह्वारं नदीयाः पर्थवारयन् ।
 विरभोन्नरयायाद्य श्वेय परिवारिताः । पद्मविभ्रमतिषाह्वयाः पार्थमार्हन्पदातयः । १४
 हता तत्पुरुषानीकं पद्यानामां महारथाः । भीमसेनं पुरस्कृत्य च शिरामयपद्यत ।
 महाधनुर्धरः श्रीमानमित्रमण्डदन् । पुत्रः पद्माक्षराजस्य धृष्टद्युषो महायशः ।
 पागावामर्षाथं के निहारयन्ध्वनं । धृष्टद्युषं रणे हृष्टा नदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 गान्धारराजं क्रोधाक्षमनुयय पञ्चिनी । न विरागन्वदह्येमां माद्रोपौषौ सहायको ।
 पतिनः शिष्यो ज्ञेयदेयाय च रिष । हता नदीयं मुमहर्षेण ब्रह्मालयाधमन् । १५
 ते पद्माधाराश्च नृपेभ्यः द्रवन्त पुराप्नुयान् । अभ्यधावन्त निधनो ह्यंजिता यथा वृथाः ।
 नैव नैव ते हृष्टा तत्र पुष्यस्य पाण्डवः । अश्विनिं रुयमाधो पुकोप वज्रराजप ।

तत एनं शरैराजन सहसा समवाहिरन् । रजसा चोद्धतेनाय न ह्य किञ्चन दृश्यते ।
 अन्वकारीकृतं लोके शरभृते महीतले । दिशः सर्व्वा महाराज तावक्का प्राद्रवन् भयात् ।
 भयमानेषु सैन्येषु कुरुराजो विश्रान्तः । परेषामात्मनस्यैव समन्तात्समुपाद्रवत् । १७०
 ततो दुर्योधनः सर्वामाजुहावाय पाण्डवान् । युद्धाय भरतश्रेष्ठो देवानि पुरा वलिः ।
 त एनमभिर्यन्तं सहिता समुपाद्रवन् । नानाग्रस्त्रजं क्रुद्धा भर्षयन्तो मुहुर्मुहुः ।
 दुर्योधनोऽप्यश्वान्तस्नानरीन् व्यधमच्छरैः । तेषां हतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुष ।
 यदेवं पाण्डवा सर्वे न श्रेष्ठरभिवर्त्तिह । नातिदूरापयातनं कृतवर्द्धं पलायने ।
 दुर्योधनः स्वसं सैन्यमपश्यद्भुगविधत । ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतमुद्दिखात्मज । १७१
 हर्षयन्निव तान् द्यौधानिदं वचनमब्रवीत् । न तं देशं प्रपश्यामि श्रुत्यिहा पर्वतेषु च ।
 यत्र याताम् वो हन्तुं पाण्डवा किं ह्येतैव । स्वसं चापि बलंतेषां कृणो च भृशं विचरौ ।
 यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो भुवो नो विजयो भवेत् । विप्रयातांस्तु वो भिन्नान् पाण्डवा कृतकिञ्चिदा ।
 अनुसृत्य हनियन्ति श्रेयो न शमरे वधः । सुखं संयामिको मृत्युः वत्तधर्षणं युध्यतः ।
 मृतो दुःखं न जानीते श्रेयं चानन्यमश्रुते । मृत्युश्च कृत्तियाः सर्वे यावन्तो वै समागताः । १७२
 द्विपतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वज्रमेव यथ । पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हय ।
 न च कर्माणि पापीयः कृत्तियस्य पलायनात् । न युद्धधर्मात् श्रेयान् हि पन्थाः स्वर्गस्य कौरवा ।
 सुविरेणजितान् लोकान् मयी योधः समश्रुते । तस्य तद्वचनं राक्षः पूजयित्वा महारथाः ।
 पुनरेवाभ्यवर्तन्त कृत्तियाः पाण्डवान्पति । पराजयममृशन्तः कृतचित्तास्तु विक्रमे ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं पुनरेव सुदारुणं । तावकानां परेषाञ्च देवामुररक्षोपम । १७३
 सुधिविरपुरोगांश्च सर्वसैन्येन पाण्डवान् । अन्वगावन्महाराज पुनो दुर्योधनस्तव ।
 इति शीमहाभारते शल्यपर्वणि कौरवसैन्यापचने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पतितान् रथनीडांश्च रथाद्यापि महात्मना । रणे विनिहतान्दृष्ट्वा नामान्यत्तीक्ष्णमारिष ।
 आर्योधनं चातिथिर रुद्रस्याकीडसन्निभः । अप्रख्यातिं गतानाञ्च राश्यां शतवहस्रजम् ।
 विमुखे तव पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि । शृंगोद्विगेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमं ।
 ध्यायमानेषु सैन्येषु दुःखं प्राप्तेषु भारत । वलांतां मय्यमानानां युवा निन्दमुत्तमैः । १७४
 अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विचतः प्रेक्ष्य सयुगे । कृपाविष्टः कृपो राजन् वयं शीलसमन्वितः ।
 श्रवदोत्तच तेनस्त्री सोऽभिष्टव्य जनाधिप । दुर्योधनं मन्दुवशादचनं वचनसम ।
 दुर्योधनं निबोधेदं यत्नां वक्ष्यामि भारत । युवाः कुरु महाराज यदि ते रोचतेऽनघ ।
 न युद्धधर्माच्छ्रेयान् वै पन्थाः राजेन्द्र विद्यते । यं समाश्रित्य युध्यन्ते कृत्तिया वसिष्ठवर्म ।
 पुनो माता पिता चैव स्वस्त्रियो मातुलसया । सम्बन्धिवान्भवाद्यैव योधा वै जगज्जीविना ।
 वधे चैव परी धर्मक्षयाऽधर्मा पलायने । तस्माद्द्वेरा समापन्ना जीविनां जीविकादिनः ।

तव त्वां प्रतिवक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः । हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ।
 जयद्रथे च निहते तव भ्रातृपुत्रानघ । लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं श्रेयं पर्युपास्यहे ।
 येषु भारं समासाद्य राज्ये मतिमकुर्वसेहि । ते सन्त्यज्य तनूयानाः प्रहूरा ब्रह्मविदां गतिं ।
 वयं त्विह विना भूता गुणवद्भिर्भहारथैः । कृष्णे वर्त्तयिष्यामः पातयित्वा नृपान्यहम् । १०
 सर्वैरपि च जीवद्भिर्भित्सुरपराजितः । कृष्णेनेव महाबाहुर्देवैरपि दुरासदः ।
 इन्द्रकाशुकवज्राभमिन्द्रकेतुमिवोच्छ्रितं । पानरं केतुमासाद्य सङ्घचाल महाध्रुवः ।
 सिंहनादेन भीमस्य पाञ्चजन्यस्त्रेण च । गाण्डोवस्य च निर्धोषास्तेहयन्ति मनांसि नः ।
 चरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ती नयनप्रभा । चलातमिव चाविह्वं गाण्डीवं समदृश्यत ।
 जाम्बूनदविचित्रस्य धूयमानं महद्भुजः । दृश्यते दिक्षु सर्वेभ्यः विद्युदव्यघनेष्विव । ११
 श्वेताश्वविगसम्पन्नाः शशिकाशसमप्रभाः । पिवन्त इव चाकाशं रथे युक्तास्त वाजिनः ।
 उद्ग्रामानास्य लक्ष्मणे बाधुनेव बलाहकाः । जाम्बूनदविचित्राङ्गा बहन्ते चाम्बूनं रथे ।
 तावकं तद्वत् राजघर्जुनोऽस्त्रविदाम्बरः । गहने शिविरे कलं ददाशशिरिवोत्थितः ।
 ग्राहमानमनोकानि मोहन्सदृशप्रभं । धनञ्जयमपश्याम चतुर्दशमिव दिपं ।
 विजोभयन्तं सेनानो चासयन्तस्य पार्थिवान् । धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरं । १२
 चासयन्तं तया योधान् धनुर्धरेषु पाण्डवं । भूय एनमपश्याम सिंहेऽव्यगथा इव ।
 सर्वलोकमद्वेषौ लक्ष्मणौ सर्वधन्विनौ । आमुककवचौ कृष्यौ लोकमध्ये व्यराजतां ।
 अथ सप्तदशहानि वर्त्तमानानि भारत । सङ्ग्रामस्थानिघोरस्य बध्यतां चाभितो युधि ।
 बाधुनेव विधूरानि तवानोकानि सर्वशः । शरद्वेधादजालानि व्यश्रोथन्त समन्ततः ।
 तान्नावमिव पर्यस्तां वातभ्रान्तामिवार्थवे । तव सेनां महाराज सव्यसाचीव्यरूपयत् । १३
 क नु ते हतपुत्रोऽभूत् क नु द्रोणः सहानुगः । अहं क च क चात्मा ते हार्दिक्यस्य तथा क नु ।
 दुःशामनस्य भ्राता ते भावमिः सहितः क नु । बाणगोचरसम्प्राप्तं प्रेक्ष्य चैव जयद्रथं ।
 समन्विनस्तथा भ्रातृन् सहायान्नातुलांस्तथा । सर्वान् विक्रम्य मियतो लोकं चाकस्य मूर्ध्नि ।
 जयद्रथो हतो राज्ञा किञ्च श्रेयमुपास्यहे । को वेह स पुमानस्त्रि यो विज्ञेयति पाण्डवं ।
 तस्य पाश्चाणि दिश्यानि विविधानि महात्मनः । गाण्डोवस्य च निर्धोषो वीर्यशालि हरते हि नः । १४
 गृध्रपद्मा यथा राविः भेजेयं हतनायका । नागभयद्रुमा शङ्खका नदीवाकुलतां गता ।
 ध्वजिन्वा हतनेवार्था ययेहं येतवाहनः । चरिष्यति महाबाहुः कवेः शिरिव शंखनन् ।
 सात्त्विकेदेव यो वेगो भीममेनस्य चोभयोः । दारयेत गिरीन् सर्वान् शोषयेत च सामरान् ।
 उवाच वार्यं पद्मीमः सभामध्ये जिग्राह्यते । कृतस्य सकलं तेन भूयदेवकर्म्यति ।
 ममुवन्ने तदा कथो नृप पाण्डुरजितं । दुरासदं तया गुप्तं बृहं गाण्डोवधम्वया । १५
 दुष्प्रभितानि चोभानि पान्यभाषन् माधुपु । अकारणहतामेव तेषां वः फलमगतं ।

आत्मनो ऽयं तथा लोको यत्नतः सर्व आहृतः । स ते सञ्चितज्ञात आत्मा च भरतर्षभ ।
 रच दुर्धोधानात्मानमत्मा सर्वस्य साजनं । भिन्ने हि भाजने तात द्विशो गच्छति तद्गनं ।
 'होयमानेन वै सन्धि पर्व्यष्टय्य समेन च । शिष्यो बद्धमानेन नीतिरेया दृष्टस्यते ।
 ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो होनाः खलप्रकृति । तदच पाण्डवै सार्द्धं सन्धि मन्थे क्षमं विभो ।
 न जानोते हि यः श्रेयः श्रेयमज्ञावमन्यते । स क्षिप्रं भयस्यते राज्याच्च च श्रेयोऽनुविन्दति ।
 प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि । श्रेयः स्याच्च तु भीक्षेन राजन् गन्तुं पराभवं ।
 वैचित्रवीर्यवचनात् कृपाश्रोत्रो मुनिष्ठिरः । विनिघुञ्जोत राज्यं लो गोविन्दवशनेन हि ।
 यदूयाद्भि हवीकेशो राजानमपराजितं । अर्जुनं भीमसेनञ्च सर्वे कुर्युरवशं यं ।
 नातिक्रमिष्यते कृष्णो वचनं कैरवस्य ह । धृतराष्ट्रस्य मन्ये ऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डव ।
 एतत्त्वममहं स चे तव पार्थिवं विपदं । न त्वं ब्रवीमि कार्पण्याच्च प्राणपरिरक्षणम् ।
 पथं राजन् ब्रवीमि त्वं तत्पराशु स्मरिष्यसि । इति दृष्ट्वा विलथेतत्प. शरदत्तैः वचः ।
 दीर्घमुष्णञ्च निर्याधं मुभोच च मुभोच च ।
 इति श्रीमहाभारते श्रव्यपर्वणि दुर्धोधनप्रबोधने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ स्वमुक्तस्तेन राजा गैतमेन यशस्विना । निर्याधं दीर्घमुष्णञ्च कृष्णोभीषोदिश्राम्यते ।
 ततो मुहूर्तं स ध्वत्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः । कथं शरदत्तं वाक्कमित्युवाच परन्तप ।
 यत्किञ्चिमुद्बुद्धा वाच्यं तत्त्वर्त्न आर्त्तिता स्मरं । कृतं च भवता सार्द्धं प्राणान् सन्त्यज्य युधता ।
 गार्हमानमनोक्रान्ति दुग्धमानं महारथैः । पाण्डवैरतिनेत्राभिर्योक्त्वा मनुजमिव नृ ।
 सुहृदा यदिदं वाक्यं भवता अविनेत स्मरं । न मां प्रीत्याति तत्त्वर्त्नं मुमुक्षुरिव भयजं ।
 धैर्यकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमं । उद्यमानं महाबाहो न मे विप्राग्र रोचते ।
 राज्यादिनिहृतो ऽस्माभिः कथं नो ऽस्मासु विनयेत् । श्रवणैरेव नृपतिर्जितो ऽस्माभिर्भवाधनः ।
 स कथं मन वाक्यानि श्रद्धयाद्भूय एव तु । तथा दौत्येन सम्प्राप्तः कृष्णः पार्थिविते रतः ।
 विप्रलब्धो हवीकेशस्तस्य कर्माविचारितं । स च मे वचनं ब्रह्मन् कथमेवाभिपद्यते ।
 विललाप हि यत्कृष्णो भवान्नेह समेयुषी । तस्य मर्ययते कृष्णो न राज्यहरणं तथा ।
 एकप्राणानुभौ कृष्णावन्धेऽन्यमतिवहता । पुरा यच्छ्रुतमेवाधीदद्य पर्यायि तत्प्रभो ।
 रुद्धोयञ्च हतं श्रुता दुःखं लपिति केशव । कृतमधो वयं तस्य स मदर्थं कथं धमेत् ।
 अभिमन्योर्बिनाशेन न ब्रह्मं लभते ऽर्जुन । स कथं मद्धिते यद्य प्रकुरिष्यति याचित ।
 मथस्य पाण्डवोद्योषो भीमसेनो महाबल । प्रतिज्ञातञ्च तेनोपभक्ष्येतापि न संशनेत् ।
 उभौ तौ बद्धनिर्घिंशावुभौ चाबद्धकद्वटौ । कृतवैरावुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ।
 दृष्टयुष शिखण्डो च कृतवैरौ मया सह । नौ कथं मद्धिते यद्य प्रकुरिष्यता दिज्ञातम ।
 दुःशासनं यत्कृष्णो एकवस्त्रा रजस्तथा । परिक्रिष्टा सभामन्ये सर्वलोकस्य परमताः ।

तथा विवशनां दीनां स्मरन्त्यद्यपि पापज्वाः । न निवारयितुं शक्वाः संपाप्तास्ते परन्तपाः ।
 यदा च द्वैपादो क्लिष्टा मद्विनाशाय दुःखिता । उपेतं तपः कृष्णा भर्तृणामर्यविरूये ।
 स्वस्तिमे नित्यदा ज्ञेते यावदैरस्य यातनं । निःशेषं मानं दर्पस्य वासुदेवशब्देन ।
 कृष्णायाः प्रेयवद्भूता मृदूयां कुर्वते यदा । इति सर्वं समुच्यं न निर्भाति कथञ्चन ।
 अभिमन्योविनाशेन स सन्धेयः कथं मया । कथञ्च नाम भुक्तेमां श्रियं वीं धामरामरं ।
 पापज्वाला प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमहं कथं । उपर्युपरि वै राश्यां ज्वलिता भास्करो यया ।
 दुग्धिष्ठिरं कथं पयादनुयास्यामि दासवत् । कथं भुक्ता स्वयं भोगान् दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
 कथं वरं दद्यामि कृपणैः सह जीविकां । नाभ्यसूयामि ते वाक्समुक्तं शिखं हितं त्वया ।
 न तु शम्भिमहं मन्ये प्राप्तकालं कथञ्चन । सुनीतमनुपश्यामि सुपुत्रेण परन्तप ।
 नाथं क्रोधापितुं कायः केद्योक्तुं काय एव नः । दष्टं मे यद्विभियं धेदंता विभिषु दक्षिणाः ।
 प्राप्ताः कामाः सुता वंदाः प्रभूषां मूर्ध्नि च स्मितं । भूया जे सुभृतास्तात दीनायाभ्युदुता जनाः ।
 नाश्वरेद्य द्विषेद्य पापज्वाल् वक्त्रमोदुधं । जितानि परराष्ट्राणि खराहमनुयावितं ।
 भुक्त्वा विविधा भोगास्त्रिमः केचित्ता मया । पितृणां गतमानुषं वसधर्षणं चोभयोः ।
 न युधं प्रमत्तोह कुतो राज्यं कुतो ययः । दह कोत्तिर्विधातया या च पुत्रेण नान्यथा ।
 यदेव वार्षाप्रदद्यापि निधनं तदिदं हितं । अधर्षः मुमहातेव स पञ्चम्यारणं यदे ।
 वरुणे यो विमुञ्चत धनमे जा तनुं नरः । कृत्वा हव्यं मरुतो मरिमनं स त जलि ।
 कथं विमपश्यातां जरथा अभिपरिद्रुतः । विधत्ते वदतां मये श्रांतीना न स पूरवः ।
 तद्वत्ता तु विविधान् भोगान् गतानां परनां गतिं । अपोदाम्यै मुपुत्रेण गच्छेयं ब्रह्मलोकतां ।
 शूराकामाः शत्रुघातां धनमेव निवर्तितां । धीमतां पश्यन्त्यानां धनं वं प्रतुयावितो ।
 ब्रह्मास्मदपुत्रानां प्रहं वाचसि विष्टये । मुदा नृवं प्रयमिनि युद्धं दक्षराधो मयाः ।
 पश्यन्ति धनं तिरः पृथिवीं पुराणं वदि । अच्युतेभिः परित्यक्तान् मोदमानां विविष्टये ।
 पञ्चाक्षरमैरंतां शूरेदेव निवर्तिभिः । अति तेः धनं मां वदमय वदेमहि ।
 पितृभ्यो न ददुव तदा चान्ये च धीमता । अपद्रुयेन कर्णेन तथा दुःशाधनेन च ।
 अरमावा मरुं चैव जितुं शक्ताः शूरा नराधिपाः । जेते चैव विनाशज्वाः श्रियं च वरविष्मताः ।
 उत्तमार्थविताः शूरा पश्यन्त्यनुपश्रितः । तद्वत्ता प्राप्यन् पश्यन्त्यापि प्रपश्यन्ति विविताः ।
 तेनैव स विजयः पञ्चा दुःखा हि पुनर्भवन् । अयत्तद्विषयं केनैवाक्षरितं वदति ।
 नैव मरुं जता शूरा जता उत्तमवृक्षान् । अतः जितवृक्षानां न राज्यं मया चारुये ।
 उत्तमतां पश्यन्त्य अपद्रुयेन विजय मया । अक्षितं यदि रसव चैवैव मा मरुं वदुं ।
 अक्षितं तद्विषयं चैव जितुं शक्ताः । अक्षितं यदि रसव चैवैव मा मरुं वदुं ।
 चैव जितुं शक्ताः अक्षितं चैव जितुं शक्ताः । अक्षितं यदि रसव चैवैव मा मरुं वदुं ।

एवं दुर्योधनेनोक्ताः सर्वे संपूज्य तद्वचः । साधु साध्विति राजानं चक्षिष्याः सन्भाषिरे ।
 पराजयमेषाचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे । सर्वे विनिश्चिता योद्धुमुदयमन्योऽभवन् ।
 ततो वाहान् समान्नास्य सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन् कौरवाः ।
 आकाशे विद्रुमे पुण्ड्रे प्रस्थे हिमवतः शुभे । आरुणां सरस्वतीं प्राप्य पयुः ससुप्त्य तज्जलं ।
 तव पुच्छतोत्साहाः पर्यवर्त्तन्त ते ततः । पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्यान्येन पुनस्तदा ।
 सर्वे राजश्रयस्तन्तं चक्षिष्याः कालचोदिताः ।

१०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्योधनवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ हैमवते प्रस्थे स्थित्वा युद्धाभिनन्दिनः । सर्वे एव महाराज योधाल्लव समागताः ।

शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथः । अश्वत्थामा द्रुपदैव कृतवर्मा च सावतः ।
 सुषेधोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च वीर्यवान् । जयत्सेनश्च राजानश्च राविमुपितासतः ।
 रणे कर्णे हते वीरे चासिताः जितकाशिमिभिः । नालभन् शर्षते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरि ।

११

तेऽब्रुवन् सहितास्तत्र राजानं शल्यसन्निधौ । कृतयुद्धा रणे राजन् संपूज्य विधिवत्तदा ।

कृत्वा सेनाप्रणेतारं परास्त्रं योद्धुमर्हसि । येनाभिगुप्ताः सङ्गमि जयिमासुहृदो बयं ।

ततो दुर्योधनः स्थित्वा रथे रथवरोत्तमं । सर्वयुद्धविभावज्ञमन्तकप्रतिमं युधि ।

स्वङ्गं प्रच्छन्नशिरसं कम्पयित्व प्रियम्बदं । व्याक्रान्तपद्मपात्रं व्याघ्राक्षं मेरुगौरवं ।

स्वाधिर्हृदयस्य सदृशं स्कन्धनेत्रगणितस्वरैः । जुष्टाञ्जिष्टायतभुजं सुविक्तीर्षधनोरसं ।

१२

जवे बले च सदृशमश्पानुजवातयेः । आदित्यस्वाक्षिं वा तुल्यं नुष्टा चोन्नतया समं ।

कान्तिरूपमुबैर्यथैस्त्रिभिरङ्गमया समं । काश्वनोत्पलसहतिः सदृशं क्षिप्रवन्तिकं ।

सुहृत्तौहकटीजङ्घं सुपादं खड्गुलीनखं । कृत्वा कृतैव तु गुणान् धात्रा यद्वादिनिर्भितं ।

सर्वस्वक्षयसम्पन्नं निपुणं श्रुतिसागरं । जेतारं तरसाऽरीशमजेयं शत्रुभिर्व्यङ्गात् ।

दृष्ट्वा त्वं यद्यत्प्यादमिज्जलं वेद तन्मतः । हाङ्गाश्च चतुरो वेदान् सत्यगाव्यानपञ्चमान् ।

१३

आराध्य व्यन्त्रकं यद्वाद्भूतैर्धर्महातपाः । अथेति श्रुत्वा मुत्पन्नोऽप्रेण्येनावानिजेन वः ।

तमप्रतिमकर्णार्थं रूपेणासदृशं भुवि । पारमं सर्वविद्यानां गुणार्थमरिन्दमं ।

तमभ्येत्यात्मजखण्डमथयामानमब्रवीत् । यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेष्याम पाण्डवान् ।

गुरुपुत्रोऽस्य सर्वेषामस्माकं परमा गतिः । भवत्स्वस्माच्चियोगात्ते कोऽप्यु सेनापतिर्मम ।

॥ त्रैष्टिहवाच ॥ अथ कुलेन वीर्येण तेजसा यशसा ज्ञिया । सर्वैर्मणैः समुदितः प्रन्या नोऽप्यु चमुपतिः ।

१४

भागिन्यान्निगांस्वक्का कृतज्ञोऽस्मानुपागतः । महासेनो महाबाह्वर्षहसिने दत्तापरः ।

यनं सेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तमाः । शक्रः प्राप्नुं जयोऽस्म्य भिदैव स्कन्दमिवाजितं ।

नयोक्ते त्रेणपुत्रेण सर्वं एव महारथाः । परिवार्य स्थिताः शत्र्यं जयग्रन्थं चक्रिरे ।

युद्धाश्च च मतिं चक्रुरावेश्च परं ययुः । ततो दुर्योधनः शल्यं भूमां स्थित्वा रथे स्थितं ।

उवाच प्राज्ञलिभूला द्रोणभीष्मसमं रणे । अयं स कालः सम्प्रतो मित्राणां मित्रवत्सल । ११५
 यच्च मित्रमित्रं वा परोक्षेने मुधा जनाः । स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे ।
 रथं यति च भवति पाण्डवा मन्दचेतसः । भविष्यन्ति सङ्ग्रामात्पाः पाञ्चालाश्च निरुधमाः ।-
 ॥ शक्य उवाच ॥ यत्ने मां मन्यसे राजन् कुहराज करोमि तत् । तन्मियार्थं हि मे सर्वं प्राणा राज्यं धनानि च ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ सैन्यपत्येन वरये त्वामहं मातुलातुलं । सोऽस्मान् पाहि युधा श्रेष्ठ स्कन्दे देवानिनादिव ।
 अभिपिप्यस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकि । जहि शत्रून् रणे वीर महर्षेन्द्रो दानवानिव । ११६
 इति श्रीमद्वाभारते शक्यपर्वणि दुर्योधनवाक्ये पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ शक्य उवाच ॥ सत्कुला वयो राक्षो मद्राजः प्रतापवान् । दुर्योधनं तदा राजन् वाक्यमेतदुवाच ह ।
 दुर्योधन महाबाहो द्रष्टुं वाक्यविदाम्बर । पावितो मन्यसे कृष्णायस्यै रथिनाम्भरो ।
 न मे तुल्यानुभावेतो बाहुवीर्ये कथञ्चन । उद्यतां श्रियिर्वा सर्व्वा समुरासुरमानवां ।
 योऽधेयं रणमुखे भङ्कुटः किमु पाण्डवान् । विज्ञेये च रणे पाथान् योमकांश्च समागतान् ।
 अहं घेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः । तच्च व्यूहं विधास्यामि न तरिष्यन्ति यं परे । ११७
 इति सत्यं ब्रवीत्येव दुर्योधन न भङ्गयः । स्वमुक्ततो राजा मद्रधिपतिमञ्चया ।
 अभिमिञ्चत सैन्यायं मये भरतवत्तम । विधिना ब्राह्मदृष्टेन षष्टरूपो विज्ञास्यते ।
 अभिमिञ्चत तत्सर्वास्मिन् विंशतिना महानभूत् । तव सैन्यस्य बाधनं वादिवाणि च भारत ।
 षष्टाद्यासंस्तो योधा मद्रकाश्च महारथाः । तुष्टुवृथापि राजानं ब्रह्मसाहचरोमिनं ।
 जय रात्रेस्यिर जीव जहि शत्रून् समागतान् । तव बाहुवर्षं प्राप्य धार्तराज्ञा महाबलाः । ११८
 निखिलां श्रियिर्वा सर्व्वा प्रज्ञासन्तु पतदियः । त्वं हि शक्यो रणे जेतुं समुरासुरमानवान् ।
 मर्धधर्षण इह तु किमु भिमकष्टमयान् । एवं सख्यमानस्तु मद्राणामधिपो बली ।
 इहं प्राप तदा वीरो दुरापमष्टतामभिः । अथ चाहं रणे सर्वान् पाञ्चालान् सह पाण्डवैः ।
 निहिन्यामि राजेन्द्र सर्व्वा पाछामि वा हतः । अथ पश्यन्तु मां लोका विचरन्तमभीतवत् ।
 अथ पाण्डुमुताः सर्व्वा वामुदेवः समाप्यकिः । पाञ्चालाश्चिदथैव द्रौपदेयाश्च सर्व्वाः । ११९
 षष्टपुत्रः मित्रपटो च सर्व्वा चापि प्रभद्रकाः । विक्रमे जम पश्यन्तु धनुषश्च मद्रदलं ।
 सापयद्याग्दोर्ध्व भुजधारा सर्वं युधि । अथ पश्यन्तु मे पार्थाः विद्राव्य सह चारणेः ।
 पादद्वं मे पथे काष्ठैः समुदयेषु दा च मे । अथ मे विक्रमे दृष्ट्वा पाण्डवानो महारथाः ।
 मनीषारपरा भूमा सेहना गिबिधाः क्रियाः । अथ सैन्यं नि पावर्तुनां द्रावयिष्ये धमन्तका ।
 द्रोक्ष्यभीष्मवति विभो यत्तपुत्रश्च भृष्टुमे । विचरिष्ये रणे युधन् त्रिपार्थं तव कैरव । १२०
 ॥ अथप्य उवाच ॥ अभिविक्रमे तया ब्रह्मे तव सैन्यपुमानद । न कथंयपनं कथिष्येतिरे भरतर्षभ ।
 रथाः गुमनपथैर बभूवुश्च पैनिकाः । मेतिरे निहतान् पार्थान् मद्राजपुत्रान् ।
 इहं मय्य सेना तु तीव्रको भगवन्म । ता रात्रिं मुविनो मुधा मुक्तापिषा च शाश्वतम् ।

सैन्यस्य तव तं शब्दं युता राजा युधिष्ठिरः । वाण्यैर्ममब्रवीदाकां सर्वचक्षस्य पश्यत । १
 मद्राजः कृतः शल्ये धार्तराष्ट्रेण साधव । सेनापतिर्महेश्वरः सर्वसैन्येऽपूजितः । २
 एतज्ज्ञात्वा ययाभूतं कुरु साधव यत्तवम् । भवाग्नेता च गोप्ता च विधत्स्य यदनन्तरं । ३
 तमब्रवीन्महाराज वासुदेवो जनाधिप । आर्त्तायनिमई जाने तत्तेन भरतर्षभ । ४
 वीर्यवांय महातेजा महात्मा च विशेषतः । कृतो च चित्रयोधो च संयुक्तो लाघवेन च । ५
 दान्दगोप्ता यया श्रेष्ठो यादुकर्षेय संयुगे । तादृशसद्विशिष्टो वा मद्राजो मतो मम । ६
 युधामन्यु तस्याजो चिन्तयन्निव भारत । योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपजनाधिप । ७
 शिखण्डाञ्जुनभीमानां सालतस्य च भारत । धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिकी रणे । ८
 मद्राजो महाराज विशदिरद्विक्रमः । विवरिख्यत्यभी काले कालं कुटुः प्रजासिख । ९
 तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे । लास्यते पुरुषव्याघ्र भार्गवक्षमविक्रमं । १०
 वदेवलोके कृत्स्नस्मिन्नन्यस्त्वत्त, पुमानिह । मद्राजं रणे कुट्टं यो हन्यात्कुपनन्दन । ११
 अहन्यहनि युधामन्यो सोमयन्तं वने तव । तस्याञ्जहि रणे शब्दं मघवानिह शम्बरं । १२
 अजेयथाप्यमौ वीरो धार्तराष्ट्रेण सख्यतः । तवैव विजयो नूनं हते मद्देयेर युधि । १३
 तस्मिन् हते हनं सर्वं धार्तराष्ट्रवर्गं महत् । एतच्छ्रुत्वा महाराज वचनं मम साम्प्रतं । १४
 प्रत्युद्याहि रणे पार्थ मद्राजं महारथं । जहि चैनं महाबाहो वासवो नमुचिं यया । १५
 न चैवात्र दद्या कार्या मातुलोऽयं ममेति वै । वत्तधर्म्यं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरं । १६
 भीमद्रोणाध्वं तोत्वा कर्षपातालवन्धवं । मा निमज्जस्य सगण, शङ्खमावाद्य गोप्यदं । १७
 यथ ते तपसो वीर्यं यथ छात्रवत् तव । तद्दर्श्य रणे सर्वं जहि चैनं महारथं । १८
 एतावदुक्ता वचनं केशव परवीरहा । जगाम शिविरं वायं पूज्यमानोऽय पाण्डव । १९
 केशवे तु तदा याते धर्मराजो युधिष्ठिरः । विस्मय्य सर्वान् भातंय पाञ्चालानय धौमकात् । २०
 मुष्वाप रजनी तान् विस्मय्य हव कुञ्जरः । ते च सर्वे महेश्वराः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा । २१
 कर्णस्य निधने दृष्टाः मुपुष्पाः निशा तदा । गतञ्जरं महेश्वारं तोत्वा परं महारथं । २२
 बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं प्रमुदितं निशि । सुतपुत्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिय । २३
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यसैन्यापत्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ २४
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ सतीतायां रज्यान्तु राजा दुर्धनसुता । अत्रतोत्ताकान् सर्वान् सञ्चयानां महारथाः । २५
 राज्ञस्तु मतमाद्याय समनस्यतया चमूः । अयोजयन् रथोत्थं पर्यधावल्लयां परे । २६
 अरुन्धत च मातङ्गः समनस्यन्त पक्षयः । रथानालुरपेयितायुक्चुरन्ये सहस्रयः । २७
 वादिवापाश्च निनदः प्रादुरासोदिशाम्बते । योधनार्यै हि सैन्यानां योधानां चापुदीर्यताः । २८
 ततो वनानि सर्वाणि सेनाविष्टानि भारत । सञ्चयान्येव ददृशुर्मुयुं कृत्वा निवर्धनं । २९
 शब्दं मेनापतिं कृत्वा मद्राजं महारथाः । प्रविभज्य वनं सर्वमनोकेन व्यवस्थिताः । ३०

ततः सर्वे समागत्य पुच्छेण तव शैनिकाः । छपय छतवर्षां च द्रोणिः शम्भोऽयं धैरवतः ।
 अन्ये च पार्थिवाः श्रेयाः समयश्चकिरे तदा । न तु एकेन योद्धव्यं कदाचिदपि पाण्डवेः ।
 यो ह्येकः पाण्डवैर्युधैषा वा युध्यन्तमुत्तुजेत् । स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकैश्चैव पातकैः ।
 अन्येन्यं परिरचद्भिर्धोद्धव्यं सहितैश्च नः । एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तव महारायाः ।
 मद्राजं पुरस्कृत्य त्वर्षमभ्यद्रव्यवान् । तथैव पाण्डवाः सर्वे व्यूहा शैल्यं महारथे ।
 अभ्युः कौरवान् राजन् धोःस्यमानाः समन्ततः । तद्वत् भरतयेष्ट जुष्मार्थवसमन्तम् ।
 समुद्रतार्थवकारमुद्रतरयलुच्छरम् ।

१०४

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ द्रोणस्य चैव भीमस्य राधेयस्य मया युतम् । पातुं शंस मे भूयः शल्यस्याय सुतस्य मे ।
 कथं रणे हतः श्रेष्ठो धर्मराजेन सञ्जय । भीमसेनं बलिना पुत्रो दुर्ध्याधनो मम ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ उद्यं मनुजदेहानां तथा नागत्य सङ्घर्षम् । शृणु राजन् शिरोभूता सङ्ग्रामं शंसतो मम ।
 आशा बलवती राजन् पुत्राणां तेऽभवत्तदा । हते द्रोणि भोभे च सुतपुत्रे च पातिते ।
 शल्यः पार्थीजं रणे सर्वान्निहनिष्यति मारिय । तानाणां हृदये कृत्वा सनाथस्य च भारत ।
 मद्राजं च समरे समाश्रित्य महारथे । नाथवत् तदात्मानममन्य । सुतस्य ।
 यदा केषु हते पाथाः सिंहनादं प्रचकिरे । तदा राजन् धर्मेराष्ट्रनाविवेकं महङ्गयम् ।
 तान् समाश्रित्य च तदा मद्राजः प्रतापवान् । व्यूहान् व्यूषं महाराज सर्वतेभ्यद्रव्यमिह ।
 प्रत्युद्ययौ रणे पार्थीजं मद्राजः प्रतापवान् । शिष्येभ्यः कार्मुकं चित्रं भारश्च वैगवत्तरम् ।
 रथप्रवरमाश्रय धैर्यवांस्य महारथः । तस्य सुतो महाराज रयक्षोऽदोभयद्रव्यम् ।
 तेन संवृता वीरो रथेनाभिवर्णयः । तस्यै शूरो महाराज पुत्राणां ते भयप्रयुतम् ।
 प्रयागे मद्राजोऽभ्युद्युक्तं व्यूहस्य दंभितः । मद्राजैः सहितो वीरैः कर्षणैश्च दुर्ध्वैः ।
 दुर्ध्याधनोऽभवत्प्रथमं रजितः कुरुपुङ्गव । सर्वेऽभूत्ततवर्मा च विर्गैः परिवारितः ।
 गौतमो दक्षिणे पार्थं प्रकेश्य यवनेः सह । अयस्य मां शृणुतोऽभूत् केशैः परिवारितः ।
 हयानोकेन महता धैर्यलयापि संवृतः । प्रययौ सर्वशैलेन कैतथ्यस्य महारथः ।
 पाण्डवाश्च महेश्वासा व्यूहान् शैल्यमरिन्दमाः । जिघां भूताः महाराज तव शैल्यनुपाश्रवन् ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च सात्यकिश्च महारथः । शल्यस्य वाहिनी त्वर्षमगिदुद्रवराहवे ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा सेनानीकेन संवृतः । शल्यमेवाभिद्रुज्वा जिघांसुर्मतर्षम् ।
 धार्ष्ट्यं तु महेश्वासमर्जुनः शत्रुपूगहा । शंसत्कण्ठं येन वेगितोऽभिप्रदुद्रुवे ।
 गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथाः । अभ्यद्रवन् राजेन्द्र जिघांसन्तः परान् युधि ।
 माद्रीपुत्रो तु प्रकुनिमुलूकश्च महारथः । सन्नेन सहसेनौ तावपत्सुतराहवे ।
 तथैवापुत्रो योधास्तवकाः पाण्डवान् रणे । अभ्यवर्तन्त संकुटा विविधायुधपाणयः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हते भीमे महेश्वासे द्रोणे कर्णे महारथे । कुहमन्यवमिष्टेषु पाण्डवेयु संयु ।

सुसरन्ध्रेषु पार्श्वेषु पराक्रान्तेषु सञ्चय । मामकानां परेषाञ्च किं शिष्टमभवद्वनं ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ यया वयं परे राजन् युद्धाय समवस्थिताः । यावचाद्योदलं शिष्टं सङ्गमि'तत्रिविधमे ।

एकादशसहस्राणि रथानां भरतर्षभ । दश दन्तिषहस्राणि सप्त चैव शतानि च ।

पूर्णे शतसहस्रे द्वयानां भरतर्षभ । नरकोप्यस्तया तिस्रो बलमेतत्तवाभवत् ।

रथानां पटसहस्राणि पटसहस्राश्च कुक्षराः । दश चाद्यसहस्राणि पत्तिकाटो च भारत ।

एतदलं पाण्डवानामभवच्छेयमाहवे । एत एव समाज्यमुयुद्धाय भरतर्षभ ।

एवं त्रिभञ्ज राजेन्द्र मद्रराजमते स्थिताः । पाण्डवान् प्रत्युदीयाम जयगृह्णा प्रमत्स्य ।

तथैव पाण्डवाः शूराः सङ्गमे जितकाशिनः । उपायाता नरव्याघ्राः पाशालाश्रयशस्त्रिनः ।

एवमेते महा राज परस्परबधैषिणः । उपयाता नरव्याघ्राः पूर्वा सन्धा प्रति प्रभो ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं धोररूपं भयानकं । तावकानां परेषाञ्च निघ्नतामिरेतरं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि व्यूहनिर्माणे अष्टमेऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरुणां भयवर्द्धनं । सञ्चयैः सह राजेन्द्र धीरं देवासुरोपमं ।

नरा रथा गजौघाश्च सादिनश्च सहस्रशः । वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाज्यगुः परस्परं ।

नागानां भीमरूपाणां द्रवतां नि खनो महान् । अमूयत यया काले जलदानां नभस्तले ।

नागैरभ्याहताः केचित् सरथा रथिनोऽपतन् । व्यद्रवन्त रथे वीरा द्वाभ्यमाणा मदात्कटैः ।

हथौघान् पादरथांश्च रथिनस्तत्र भिक्षिताः । शरैः सम्प्रेययामासु परलोकाय भारत ।

सादिनः भिक्षिता राजन् परिवार्य महारथान् । विचरन्तो रथेऽभ्यग्नन् प्राचमकृष्टिभिक्षया ।

धन्विनः पुष्टपाः केचित् परिवार्य महारथान् । एकं बहव आघात प्रेपथेयुर्नमचयं ।

नागं रथवराद्यान् परिचार्य महारथाः । सान्तरा दुग्धि तच्चमूद्भवमाणं महारथं ।

तथा च रथिनं कुड्मं त्रिकिरन् शरान् वहन् । नागा जग्नमहारज परिवार्य समस्ततः ।

नागा नागमतिद्रुय रथो च रथिनं रथे । शक्तिमरनाराचैर्द्विजने तत्र भारत ।

पादातानवमृद्ग्नो रथमारणवाजिनः । रथमध्ये व्यदुग्मन्त कुम्भन्तो महदाकुलं ।

हयाश्च पथधावन्त चामरैरपशोभिताः । हसा हिमवतः प्रखे पिवन्त हव मेदिनी ।

तेषां वाजिनां भूमिः सुरैश्चिन्वा विश्रामते । अगोभत यथा नारो करभैः क्षतविवता ।

वाजिनां सुरशब्देन रथनेमिखनेन च । पत्तीनां चापि शब्देन नागानां दृष्टितेन च ।

वादिचापाश्च घोरैश्च द्रवतां नि खनेन च । अभवन्नादिता भूमिर्दिधातैरिव भारत ।

धनुषां कूजमानानां निक्षिप्रानाश्च दीपतां । कवचानां प्रभाभिर्य न प्राज्ञायत किञ्चन ।

सहस्रो वाहवन्ध्व्या नागराजकरोपमाः । उद्वेष्टन्तो विचेष्टन्तो वेगं कुम्भन्ति दाहय ।

शिरसाश्च महाराज पततां वसुधातले । श्रुतानामिव तापेभ्यः फलानां श्रूयते स्वनः ।

शिरोभिः पतितैर्भाति हृदि राक्षससम्भरा । तपनोयनिभैः काले मच्चनैरिव भारत ।

उदृत्तनयनैस्तैस्तु गतसत्तैः सुविद्यतैः । अध्याजत मही राजन् पुण्डरीकैरिवारुता ।

बाहुभिश्चन्द्रनादिवैः सकेयूरैर्महाधनैः । पतितैर्भाति वसुधा यथा शक्रध्वजैस्तथा ।

ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिष्ठैर्महाहवैः । हस्तिहस्तोपमैरन्यैः संततं तद्रक्षाङ्गम् ।

कवन्धशतसङ्कीर्णं कृचरामरसङ्कुलं । सेनावनन्तच्छुशुभे वनं पुण्याचितं यथा ।

११

तत्र घोषा महाराज विचरन्तो ह्यभोतवत् । दृश्यन्ते हधिराक्ताङ्गा पुण्याता इव किंशुक्लाः ।

मातङ्गाद्याद्यदृश्यन्त शरतोभरपीडिताः । पतन्तस्तत्र तत्रैव शिख्याभ्रसदृशा रणैः ।

गजानीकं महाराज वध्यमानं महात्मभिः । व्यदीर्यन्त दिशः सर्वा वातनुन्ना घना इव ।

ते गजा मेघसङ्काशाः पेतुर्ह्या समन्ततः । वज्रवर्णा इव विभो पर्वता युगसङ्गये ।

हृषाणां सादिभिः सङ्के पतितामे महीतले । राशयः सा प्रदृश्यन्त गिरिमावास्ततस्ततः ।

१२

दंजो रणभूमौ तु परलोकवहा नदी । ज्ञेयतोदा रथावर्त्ता ध्वजश्चालिङ्गकैः ।

भुजङ्गा धनुःस्रोता हस्तिशैला हयोपला । मेदोमज्जाकर्दमिनी कृचरंवा गदेक्षुपा ।

कवचोष्णीपसम्पन्ना यताकावचिरद्रुमा । चक्रचक्रावलीगुष्टा त्रिविण्णदृष्टकारुता ।

शूराणां हर्षजननी भीरुणा भयवर्द्धनी । प्रावर्त्तत नदी रौरा कुरुक्षेत्रयसकुला ।

तां नदीं पितृलोकाय वहन्तीमतिभैरवा । तेहर्वाहननौभिस्ते शूराः परिघवाहदः ।

१३

वर्त्तमाने तथा युद्धे निर्धन्यादे विभ्रान्ति । चतुरङ्गचये धेरे पूर्व्वं देवासुरोपमे ।

व्यक्रोशन् वान्धवांशान्ये तत्र तत्र परनाप । क्रोशन्निम्बाश्ववैद्यान्ये भयार्त्तानि ववर्त्तिरे ।

निर्धन्यादे तथा युद्धे वर्त्तमाने भयानके । अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयाचक्रतुः परान् ।

सा बध्यमाना महती सेना तव जनाधिप । अमुल्लतत्र तत्रैव योविन्दवज्रादिव ।

मोहयित्वा च तां सेनां भीमधेनधनञ्जयौ । दध्रुत्वार्जिणौ तत्र विह्वलादाय वेदतुः ।

१४

शुलेव तु महानादं दृष्ट्युन्मज्जिण्डिनौ । धर्मराजं पुरस्कृत्य मद्राजमभिद्रुतौ ।

तथाद्यर्थमपयाम पौररूपं विभ्रान्ति । श्लेष्म सङ्गताः शूरा यदयुधन्त भागशः ।

माद्रीपुत्रौ तु रभसौ हतास्त्रौ युद्धदुर्धरौ । अभयतां लरायुक्ता जिगीयसौ बलन्तः ।

ततो न्यवर्त्तत बलं तावकं भरतर्षभ । शरैः प्रणुजं वज्रधा पाण्डवैर्जित्कामिभिः ।

बध्यमाना चमू सा तु पुत्राणां प्रेवतान्तव । भजे दिशो महाराज प्रणुथा शरदृष्टिभिः ।

१५

हाहाकारो महान् जग्मे योधानां तत्र भारत । तिष्ठतिष्ठति चाप्यापोत पाण्डवानां महात्मनां ।

घमियाणां तदान्ज्येष्ठं धनुमे जयमिच्छतां । प्राद्रवन्नेव भग्नोऽप पाण्डवैस्तव सेनिकाः ।

त्यक्त्वा युद्धे भियान् पुमान् धातुमय पितामहान् । मातुमान् भागिनेयांश्च तथा समन्विवाश्ववान् ।

हयान् दिशोस्तरयन्तो योधा जग्मुः समन्ततः । आत्मबाणहतोक्ताहाहावका भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ पथप उवाच ॥ तत्रभग्नं बलं दृष्ट्वा मद्राजः प्रतापवान् । उवाच सारथिं द्रुपदं दयायात्मनोऽब्रवान् ।

१६

एष तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । कृत्रेण प्रियमाशेन पाण्डुरेण विराजता ।
 अत्र प्रापय मां चित्रं पश्य मे सारथे बलं । न समर्था हि मे पार्थाः स्थातुमद्य पुरो युधि ।
 एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्राजस्य सारथि । यत्र राजा सत्यधन्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 आपतततश्च सहसा पाण्डवानां महद्वलं । दधारैको रणे शल्यो बलोद्भूतमिवार्णवं ।
 पाण्डवानां बलोपशु शल्यमाषाद्य सारथि । व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्बल्यं द्वाचलं ।
 मद्राजान् सारथे वृष्ट्वा युद्धाय धिष्टितं । कुरवः संन्यवर्त्तन्त मृत्युं कृता निवर्त्तनं ।
 तेषु राजन्निवृत्तेषु व्यूढान्नोकेषु भागशः । प्रावर्त्तत महारौद्रः सङ्ग्रामः शोषितोदकः ।
 समार्द्धे चित्रवेनन्तु नकुलो युद्धदुर्भटः । तौ परस्परमाषाद्य चित्रकार्यकृद्धारिणौ ।
 मेघाविव यथोद्भूतौ दक्षिणोत्तरवर्षिणौ । शरतेधैः सिपिचतुस्तौ परस्परमाहवे ।
 मान्तरं तत्र पश्यामि पाण्डुश्चेतरस्य वा । उभौ कृतास्तौ वलिनौ रयचर्याविशारदौ ।
 परस्परबधे यतौ श्चिद्राज्येणतत्परौ । चित्रवेनस्तु भजेन पीतेन निश्रितेन च ।
 नकुलस्य महाराज मुष्टिर्दंष्ट्राश्चिन्नङ्गु । अथेनं क्षिप्रधन्वानं रुक्मपुत्रः शिलाघ्नितः ।
 त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो सलाहं वै समार्षयत् । जघांसास्य शरैस्तोष्णैः प्रेययामाद्य मृत्यवे ।
 तथा ध्वजं सारथिस्तु त्रिभिस्त्रिभिरपातयत् । स व्रतुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटश्लेष्मिभिः शरैः ।
 नकुलः शूद्रशूभे राजंस्त्रिष्टुष्टं हवः पन्थतः । स क्षिप्रधन्वा विरयः खड्गमादाय चर्ष्य च ।
 रयादवातरदीरः शैलापादिव केशरी । पद्मान्मापततस्तस्य शरदृष्टिं समाश्रजत् ।
 नकुलोऽप्यप्रसन्तां वै चर्ष्यशा लघुविक्रमः । चित्रवेनरथं प्राप्य चित्रयोधो जितयमः ।
 आदरोह महाबाहुः सन्वैर्धैर्यस्य पश्यतः । सकुण्डलं समकुण्डं सुनयं स्थापयतेचणं ।
 चित्रवेनशिरः कायादयाहरत पाण्डवः । स पपात रथोपस्थे दिवाकरसमप्रभः ।
 चित्रवेनं विमलन्तु वृष्ट्वा तत्र महारथाः । साधुवादस्तनाद्यकुः सिंहनादाद्यमुत्कलान् ।
 विमलं भातर वृष्ट्वा कर्णपुत्रो महारथैः । सुप्रेषः सत्यवेनश्च सुशूनौ विविधान् शरान् ।
 ततोऽभ्यधावतां तृणं पाण्डवं रयिर्नामरौ । जिघांसनौ यया नागं व्याघ्रो राजन्महावने ।
 तावभ्यवर्षतां तीक्ष्णैर्दोवप्रेणं महारथं । शरौघान् सम्यगशूनौ जीमूतौ बलिचं यया ।
 स शरैः सन्वतो विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः । शन्यत् कार्मुकमादाद्यं रयमाश्रजं वीर्यवान् ।
 अतिष्ठत रणे वीरः कुड्मरूप इवान्तकः । तस्य तौ भातरौ राजन् शरैः सन्नतपन्थभिः ।
 रथं विशकलीकर्तुं समारभौ विशाम्यते । ततः प्रहस्य नकुलद्युतभियुतगो रथे ।
 जपान निश्रितैर्बलैः सत्यवेनस्य बाजिन । ततः सन्नाथ नाराच रुक्मपुत्रं त्रिनाशितं ।
 धनुश्चिह्नं राजेश्च सत्यवेनस्य पाण्डवः । शयान्यं रयमास्याय धनुरादाय चापरं ।
 सत्यवेनः सुप्रेषश्च पाण्डवं पर्यधावतां । अविध्यतावसंभ्रान्तौ माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 दाशो दाभ्यां महाराज प्राराभ्यां रथमूर्धनि । सुप्रेषस्ततः कुडुः पाण्डवस्य महद्वनः ।

चिच्छेद प्रहसन् युद्धे सुरप्रेष महारथ । श्रयान्यङ्गमुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः ।
 सुपेणं पञ्चभिर्विद्धा ध्वजमेकेन चिच्छिदे । सत्यसेनस्य च धनुर्हस्तावापञ्च मारिय ।
 चिच्छेद तरसा युद्धे तत उचुकुर्जुनाः । श्रयान्यङ्गमुरादाय शत्रुघ्नं भारसाधनं ।
 शरैः सञ्कादयामास समन्तात् पाण्डुनन्दनं । सचिवार्थं तु ज्ञानं वाष्पात्रकुलः परवीरहा ।
 सत्यसेनं सुपेणञ्च दाभ्यां दाभ्यामविथत । तावेनं प्रत्यविथेतां पृथक् पृथगजिह्वैः ।
 मारयिञ्चास्य राजेन्द्र शिनैर्बिबिधतुः शरैः । सत्यसेनो रथेषान् नकुलस्य धनुस्तथा ।
 पृथक् शराभ्यां चिच्छेद हतहस्तः प्रतापवान् । स रथेऽग्निरथसिङ्घं रथशक्तिं परामृशत ।
 स्वर्षदण्डमकुप्टायां तैलधौतां सुनिर्मलां । लेलिहाभामिव विभो नागकन्यां महाविप्रां ।
 समुद्यन्त्य च चिषेप सत्यसेनस्य संयुगे । सा तस्य हृदयं धंस्ये विभेदं प्रतथा नृप ।
 स पपात रयाद्भूमिं गतश्चोऽल्पवेतनः । आतरं निहतं दृष्ट्वा सुपेणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 अभ्यवर्षञ्जरैस्त्वं पादातं पाण्डुनन्दनं । चतुर्भिश्चतुरो बाह्वान् ध्वजं ह्मिता तु पञ्चभिः ।
 त्रिभिर्वै सारूप्यं ब्रूता कर्षपुत्रो ननाद ह । नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्वैपदेयो महारथः ।
 सुतसेनाभिमुद्राव परीक्षन् पितरं रथे । ततोऽधिरक्ष नकुलः सुतसेमस्य तं रथं ।
 शूद्रशूभे भरतश्रेष्ठे गिरिस्थ इव केशरी । सोऽन्यत् कान्धुकमादाय सुपेणं समयोधयत् ।
 तावमौ शरवर्धाभ्या समासाद्य परस्परं । परस्परवधे यत्रसक्रतुः समहारयौ ।
 सुपेणस्य ततः कुलः पाण्डवं विगिबेहिभिः । सुतसेमश्च विंशत्या बाह्वोररिषु चापेयत् ।
 ततः कुट्टो महाराजं नकुलः परवीरहा । शरैस्तस्य दिग्गं सन्मन्त्रादयामास वेगवान् ।
 ततो भट्टीला तोत्स्याधमङ्गचन्द्रं मुनेज्जं । स वेगयुक्तं चिषेप कर्षपुत्राय धंस्युर्गं ।
 तस्य तेन शिरः कायाज्जहार नृपसत्तम । पश्यतां सन्धैर्न्यानां तदहतमिवार्जवत् ।
 स हतः प्रापतद्राजवकुलेन महात्मना । नदीवेगादिवावृणस्त्रीरज पादपो महान् ।
 कर्षपुत्रवधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमः । प्रदुद्राव भयात्सेना तावकी भरतरिभ ।
 तान्नु सेनां महाराज मद्राजः प्रतापवान् । अपालयद्रुणे शूरः सेनापतिरिन्दमः ।
 अभीक्ष्णौ महाराज व्यस्तस्थाय च बाहिनी । सिंहनादं शृंगं हत्वा धनु शब्दं च दारुणं ।
 तावकाः समरे राजन् रसिता दृढधन्वना । प्रत्युद्यपुरातीक्षं समन्तादिगतयथैः ।
 मद्राजं सवेद्याधं परिवार्य समन्ततः । ह्मिता राजव्यहात्मानो योद्धुकामाः समन्ततः ।
 मात्यकिर्भामधेनय माद्रोपुत्रौ च पाण्डवौ । युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य शोनिपेयमरिन्दमं ।
 परिवार्य रथे योगः सिंहनादं प्रचक्रिरे । वाणमन्द्रवर्षां योषान् स्वेष्टाय विविधामुज्ज ।
 तथैव तावकाः धंस्य मद्राधिपतिमञ्जसा । परिवार्य समरस्याः पुनर्योद्धुमरोचयन् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं भीरुणा भयवर्द्धनं । तावकाणां परेष्टाश्च मृत्युं हत्वा निवर्त्तनं ।
 पया देवामुरं युद्धं पूष्यमाहोदिश्रावते । अभीतानां तथा राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनं ।

४१

४२

४३

४४

४५

४६

ततः कपिध्वजे राजन् हत्वा मंशप्रकाशं रणे । अभ्यद्रवत तां सेनां कौरवीं पाण्डुनन्दनः ।
तथैव पाण्डवाः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । अभ्यधावन्त तां सेनां विप्रजन्तः शितान् भरान् ।
पाण्डवैरवकीर्णानां संमोहः समजायत । न च जङ्गुरनीकानि दिशो वा विदिशस्तथा ।
आपूर्यमाणानि श्रितैः शरैः पाण्डवचोदितैः । हतप्रवीरा विभक्ता कौर्यमाणा समन्ततः ।
कौरव्यवध्यत चमू पाण्डुपुत्रैर्भहारथैः । तथैव पाण्डवी सेना शरैराजन् समन्ततः ।
रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽप्य सप्तशः । ते सेने, मृगसन्ततो बध्यमाने परस्परं ।
व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव । आविशेव ततस्तोमं तावकानां महद्भयं ।
पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र तयामूने महाहवे ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कुलपुङ्गे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ सङ्गय उवाच ॥ तस्मिन् विलुण्ठिते सैन्ये बध्यमाने परस्परं । द्रवमाणेषु घोधेषु निनदसु च दन्तिषु ।

कूजतां स्तनतां चैव पदातीनां महाहवे । विद्रुतेषु महाराज हयेषु वज्रधा तदा ।

प्रचये दाहये जाते बंहरि सर्वदेहिनां । नानाशस्त्रसमावाये व्यतिपत्तरवदिषे ।

चपंणे युद्धशौण्ड्यानां भोरुणां भयवर्द्धने । गाहमानेषु घोधेषु परस्परवधैरियु ।

प्राणादाने महाघोरे वर्त्तमाने दुरोदरे । संशमे घोररूपे तु हयमराष्ट्रविजर्द्धने ।

पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्त शितैः शरैः । तथैव तावका घोधा जङ्गु पाण्डवसैनिकान् ।

तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने युद्धे भोरुभयावहे । पूर्वोद्धि चैव संप्रति भास्करोदयनं प्रति ।

लब्धलक्ष्याः परे राजन् रवितास्य महात्मना । अयोधयंस्तव वधं मृधुं कृत्वा निवर्त्तनं ।

बलिभि पाण्डवैर्दुर्लभलब्धैः महारिभिः । कौरव्यवीर्येण पृतना मृगोवाग्निमकुला ।

तां दृष्ट्वा वीर्यवती सेनां पश्ये गामिव दुर्गलां । उज्जिहीर्षुस्तदा शन्यः प्रायात् पाण्डुसमू प्रति ।

मद्रराजस्य संमुद्धे मृद्वीत्वा धनुस्तप्तं । अभ्यद्रवत संशमे पाण्डवानाततापिनः ।

पाण्डवानि महाराज समरे जितकाशिनः । मद्रराजं समावाद्य विव्यधुर्निशितैः शरैः ।

ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्मद्रराजो महारथः । अर्हयामास तां सेनां धर्मराजस्य पय्यतः ।

प्रादुरासंशतो राजन्दुर्निमित्तान्यनेकशः । चञ्चाल शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपथंता ।

सदृशपुङ्गवा दीप्ताया दीर्घमाणा, समन्ततः । उल्का भूमिं दिवः पेतुराहत्य रजिमण्डलं ।

मृगाय मक्षिपाद्यापि पचिपत्य विद्रास्यते । अपसव्यं तदा चक्रु सेनां ते वज्रमो नृप ।

भृगुसुनुधरापुत्रो शशिजेन समन्वितो । चरसं पाण्डुपुत्राणां पुगस्तात्सर्जभूभङ्गा ।

शर्यापेक्ष्यभवज्ज्वाला नेत्राण्याहत्य वर्षती । शिरसस्वीयत मृगं काकोलकस्य केवुषु ।

ततस्तदुद्धमत्पुमभवत्सङ्घचारिणः । ततः सर्वोपग्नोक्तानि सविपद्य आचरि ।

अभ्ययुः कौरवा राजन् पाण्डवानामनोकिनी । शन्यस्त शरवर्षेण वर्षक्षि शरसङ्घः ।

अभ्यवर्द्धदीनात्मा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । भीमसेनं शरैर्यापि रत्नपुङ्खैः शिव श्रितः ।

द्रौपदेयांस्तथा सर्वान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । धृष्टद्युम्नं च श्रेण्यं शिशुषिणमथापि च ।
 एकैकं दशभिर्व्याघैर्विविधाध स महाबलः । ततोऽसृजद्वाणवर्षं घर्मानो मघवानिव ।
 ततः प्रभद्रका राजन् सोमकाश्च सहस्रजः । पतिताः पात्यमानाश्च नश्यन्ते शल्यसायकैः ।
 भ्रमराणामिव व्राताः शलभानामिव व्रजाः । ह्लादिभ्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यतञ्जराः ।
 द्विरदास्तुरगाद्यान्ताः पत्तयो रथिनस्तथा । शल्यस्य वाघैर्न्यपतन् व्यभ्रमन् व्यनर्दस्तथा ।
 आविष्ट इव मद्ग्रेभ्यो मनुया पौरुषेण च । प्राच्छादयद्दीन् सङ्घो कालस्रष्ट इवान्तकः ।
 विनर्दमानो मद्ग्रेभ्यो मेघह्लादेः महाबलः । सा बध्यमाना शल्येन पाण्डवानामभौकिनी ।
 अज्ञातशत्रुं कौन्तेयमभ्यधावयुधिष्ठिरं । तां समर्थं ततः संख्ये लघुदक्षः श्रितैः शरैः ।
 श्रवणैर्धनमहता युधिष्ठिरमपीडयत् । तमापतन्तं पात्यस्यैः कुह्लो राजा युधिष्ठिरः ।
 श्ववारचक्रैस्त्रीस्त्रैर्महतं द्विपमिवाकुशैः । तस्य शल्यः शरं घोरं मुमोषाश्रीविषोपमं ।
 स निर्भिद्य महात्मानं वेगेन न्यपतच्च गां । ततो वृकोदरः कुह्लः शल्यं विव्याध सतमिः ।
 पद्मभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः । द्रौपदेयाश्च शत्रुघ्नं शूरमार्त्तायनिं शरैः ।
 अभ्यवर्धन्महावेग मेघा इव महीधरं । ततो वृष्टा तुघमाने शल्यं पार्थैः समन्ततः ।
 छतवर्षा छपयैव संकुह्लवभ्यधावतां । जलूकस्य महावीर्यः शकुनिश्चापि धौबलः ।
 समागम्याय शनैर्यत्यामा महाबलः । तव पुत्राश्च कात्स्व्येन जुगुप्सुः शल्यमाहवे ।
 भीमसेनं चिभिर्भिज्जा छतवर्षा म्लीहीमुखैः । वाणवर्षेण महता कुह्लरूपमवारयत् ।
 धृष्टद्युम्नं ततः कुह्लो वाणवर्षैरपीडयत् । द्रौपदेयांश्च शकुनिर्धैमा च द्रौणिरभ्ययात् ।
 दुर्योधनो युधा श्रेष्ठ आहवे केशवार्जुनौ । समभ्ययादुपतेजा शरैश्चाप्यहनद्वली ।
 एवं दन्दशतान्यासंस्तदीयानां परैः सह । घोररूपाणि चिवाणि तत्र तत्र विश्राव्यते ।
 चत्वार्षाण् जघानाद्यान् भोजो भीमस्य संयुगे । सोऽवतीर्य रथोपस्थादुत्तायः पाण्डुनन्दनः ।
 काको दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत । प्रमुखे सहदेवस्य जघानायांश्च मद्गराद् ।
 ततः शल्यस्य तनय सहदेवोऽसिनाऽवधीत् । गौतमः पुनराचार्यो धृष्टमुघममोद्ययत् ।
 अशम्भून्तमसम्भून्ता यज्ञवान् यज्ञवत्सरं । द्रौपदेयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः ।
 अविधाधार्थ्यमुता नातिकुह्लं सयन्निव । पुनश्च भीमसेनस्य जघानायांस्तदाहवे ।
 सोऽवतीर्य रथाचूर्णं हतायः पाण्डुनन्दनः । काको दण्डमिवोद्यम्य गदां कुह्लो महाबलः ।
 पोथयामास तुरगान् रथस्य छतवर्षाणः । छतवर्षा तवस्तुय रथाचक्षादथाक्रमन् ।
 मथोऽपि राजन् संकुह्लो निग्रन् सोमकपाण्डवान् । पुनरेव श्रितैर्भाषैर्युधिष्ठिरमपीडयत् ।
 तस्य कुह्लो रथे भीमं मन्दहृदश्चन्द्रः । विनाम्राद्याभिमन्त्राय गदामादत्त वीर्यवान् ।
 यमदण्डप्रतीकाभां काशराचिमिवोद्यता । मजराजिमनुश्याष्ठां प्राणान्तरकण्ठोपमति ।
 रथमपहरिष्य पामुस्त्रा प्रज्वलितामिव । त्रैक्या व्याधोमितायुषां वज्रकृष्णमयोमयो ।

११

१११

११

१११

१११

१११

चन्दनागुरुपद्माङ्गां प्रमदामीषितामिव । वसामेदोऽसदिग्धाङ्गां जिह्वा वैवस्वतोमिव ।
 पटुघण्टाशततरां वासवोमन्नोमिव । निर्मुक्ताशोविषाकारा वृक्षा गजमदैरिव ।
 चासनी रिपुर्वैत्याना स्वैवेत्यपरिघर्षणी । मनुष्यलोके विख्याता गिरिभृद्भविदारिणी ।
 यथा कैलासभवने महेधरसख बली । आङ्गवामास कौन्तेय सकुटुम्बलकाधिपम् ।
 यथा मायामयान् दृष्टान् सुवहन् गन्धमादने । जघान गुह्यकान् कुट्टो मन्दरार्थे महाबल ।
 वार्यमाणाऽपि वज्रभिर्द्वैपदा म्रियमास्थित । ता वज्रमणिरद्वान्नामष्टासि वज्रगैरिवाम् ।
 समुद्यस्य महाबाहु शल्यमभ्यद्रवद्रुणे । गदया युद्धकुशलसया दारुणपादया ।
 पोययामास शल्यस्य चतुरोऽन्धान्नोऽजवान् । तत शल्यो रणे कुट्टं धीने ववसि तोमरं ।
 निषखान नदन्तीरो वर्म भिन्नाऽस्य सोऽभ्यगात् । वृकोदरस्तवस्थान्तस्त्वमेवोद्धृत्य तोमर ।
 यन्तार मद्राजस्य निर्बिभेद ततो हृदि । स भिन्नमर्मा रुधिर वमन् विवस्वमानस ।
 पपाताभिमुखो दोनो मद्राजस्तपाकमत् । कृतप्रतिष्ठत दृष्ट्वा शल्यो विक्षितमानस ।
 गदामाश्रित्य धीरात्मा प्रत्यभिबभूवैवत । तत सुमनस पार्था भीमसेनमपूजयन् ।
 तहृष्टा कर्म सङ्गमि धीरमस्त्रिष्टकर्मण ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कुलयुद्धे एकदशोऽध्याय ॥ ११ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पतित मेच्छ यन्तार शल्य सख्यायसीं गदा । आदाय तरसा राजस्तस्मा गिरिरिवाचल ।
 तं दीप्तमिव क्वाप्ति पाणहस्तमिवानक । सप्रद्वमिव कैलास सवज्जमिव वायवं ।
 चङ्गूलमिव हृदयं वने मत्तमिव द्विप । ज्वेनाभ्यागमङ्गीम प्रमृष्टा महती गदा ।
 तत शङ्खप्रणादस्तु त्वर्याष्वास्तु सखस्य । विहनादस्य सञ्जये शूराणां हर्षवर्द्धन ।
 मेवन्त सर्वतक्षो वि धोधा योधमहादिपौ । तावकाय परे चैव साधु साध्वित्यपूजयन् ।
 न हि मद्राधिपादस्यो रामाद्वा यदुनन्दनात् । सोढुमुसहते वेग भोमसेनस्य सधुगे ।
 तथा मद्राधिपस्यपि गदावेग महात्मन । सोढुमुसहते नान्यो युधि धोधा वृकोदरात् ।
 तौ वृषाविव नहन्तौ मण्डलानि विचरेतु । आवलितौ गदाहस्तौ मद्राजहृकोदरौ ।
 मण्डलावर्तनार्थं गदाविहरणेषु च । निर्विघ्नोपमभूद्युद्धं तयोः पुरुषविहयो ।
 ततश्चेममथैः शूरेभ्यश्च भयवर्द्धनौ । अग्निज्वालैरिवाविद्धा पट्टे शल्यस्य सा गदा ।
 तथैव चरता मार्गान्मण्डलेषु महात्मन । विद्युदश्चप्रतोकाशा भीमस्य शूश्रुभे गदा ।
 ताडिता मद्राजेन भीमस्य गदया गदा । दह्यमानेव खे राजन् सञ्जये पावकाशिपे ।
 तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गदया गदा । अङ्गारवर्धं मुच्यन्तो तदहृतमिवाभवत् ।
 दनैरिव महानागौ शूरेरिव महर्षभा । तौचैरिव तदाऽन्यान्य गदाग्र्याभ्या निजप्रतु ।
 तौ गदानिहतैर्गात्रैः क्षणेन रुधिरोचितौ । प्रेक्षणेयतरावास्ता पुष्पिताविव किशुको ।
 गदया मद्राजेन ह्यदक्षिणमाहत । भीमसेनो महाबाहुर्न चचाचाचलोपम ।

तथा भीमगदविगेषाद्यमानो मुञ्चर्षुजः । शस्त्रो न विन्यये राजन् दन्तिनेव महागिरिः ।
 प्रयुजे दिक्षु सर्वेषु तयोः पुरुषसिंहयोः । गदानिपातसङ्गादेा वज्रयोरिव निःस्वनः । ॥१॥
 निवृत्त तु महावीर्यो समुच्छ्रितगदावभौ । पुनरन्तरमार्गस्था मण्डलानि विचरेत् ।
 अथभित्त्य पदान्यष्टौ सन्निपातोऽभवत्तयोः । उद्यम्य लोहदण्डाभ्यामतिमाणुकर्मणो ।
 प्रार्थयानौ तदाऽन्योन्यं मण्डलानि विचरेत् । क्रियाविशेषं कृतितौ दर्शयामासत्सदा ।
 अथोद्यम्य गदे घोरे सट्टङ्गाविव पर्वतौ । तावाजप्रतुरन्मान्यं यया भूमिचलेऽचलौ ।
 तौ परस्परसंरम्भाद्गदाभ्यां भृशविवतौ । युगपत्पेततूर्ज्यौ रावुभाविन्ध्रजविव । ॥१॥
 उभयोः सेनयोर्नौराक्षदा हाहाकृतोऽभवन् । भृशमर्मैष्यभिहतानुभावान्तां सुविह्वलौ ।
 ततः खरघमारोष्य मद्राणां द्रुपभं वलौ । अपोवाह क्षपः शस्त्रं त्वर्णमाघोधनादथ ।
 धीववत् विह्वलत्वाच्च निसेपात् पुनस्त्यितः । भीमसेनो गदापाणिः समाह्वयत मद्रूपं ।
 ततस्तु तावकाः द्रुपरा नानाशस्त्रसमायुताः । नानावादिचशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ।
 भुजावुच्छ्रित्य शस्त्रं च शब्देन महता ततः । अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरोगमाः । ॥१॥
 तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः । प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनपुरोगमान् ।
 तेषामापततां त्वर्णं पुनस्ते भरतर्षभ । प्राप्तेन चेकितानं वै त्रिधाध इदये भृशं ।
 स पपात रथोपस्थे तव पुच्छे ताडितः । रुधिरौघपरिक्षिप्तः प्रविश्य विपुलं तमः ।
 चेकितानं हतं द्रुपु पाण्डवानां महारथाः । अशक्तमभ्यर्धन्त शरवर्षाणि भागवतः ।
 तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः । व्यचरन्त महाराजं प्रेक्षणीयाः समन्ततः । ॥१॥
 क्षपश्छतवर्मा च सैवलश्च महाबलः । अयोधयन् धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ।
 भारद्वाजश्च हन्तारं भरिवीर्यपराक्रमं । दुर्योधनो महाराज भूटयुधसमयोधयत् ।
 विशाहस्त्रा रथा राज्ञस्तव पुच्छेण चेदिताः । अयोधयन्त विजयं श्रेष्णपुत्रपुरस्कृताः ।
 विशये भूतसङ्ख्याः समरे त्यक्तजीविताः । प्राविशंस्तावका राजन् हंसा इव महत्खरः ।
 ततो युद्धमण्डितं परस्परययैषिणः । अन्योन्यबधसंयुक्तमन्योन्यप्रीतिवर्द्धनं । ॥१॥
 तस्मिन् प्रवृत्ते संगामे राजन्वीरवरचये । अनिलेनेरितं घोरमुत्तलौ पारिविं रजः ।
 श्वपात्रामधेयानां पाण्डवानां च कीर्तनात् । परस्परं विजानीमेा यदयुधस्यभेतवत् ।
 तद्रजं पुरुषस्याध शोषितेन प्रशामितं । दिशश्च विमला जम्मुक्षामिंक्षमवि शामिते ।
 तथा प्रवृत्ते संगामे घोरं भीरुभयानके । तावकानां परेषाञ्च नाशोत् कथित् पराश्रुतः ।
 मद्रां लोक्परा भूला प्रार्थयन्तो जयं युधि । सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीक्ष्व । ॥१॥
 भर्तृपिण्डविमोचार्थं भर्तृकार्ये विनिशिताः । स्वर्गसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ।
 नानारूपाणि प्रह्लाषि विष्टज्जना महारथाः । अन्योन्यमभिगर्जन्तः प्रहरन्तः परस्परं ।
 इत विथित मृडोत प्रहरणं निरुन्त । इति स्रवाचः युयनो तव तेषाञ्च वै नले ।

ततः श्रुत्या महाराज धर्मराजं युधिष्ठिरं । विव्याध निश्चितैर्वाणैर्धनुकामो महारथं ।
 तस्य पार्थो महाराज नारायणं वै चतुर्दश । शर्माशुद्दिशं शर्मज्ञो निचखान हसन्निव ।
 प्रावार्य पाण्डवं वाणैर्धनुकामो महाययाः । विव्याध समरे क्रुद्धो यज्ञभिः कद्रुपविभिः ।
 अथ भूयो महाराज शरणानतपर्वणा । युधिष्ठिरं समाजग्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 धर्मराजोऽपि संक्रुद्धो मद्रराजं महाययाः । विव्याध निश्चितैर्वाणैः कद्रुवर्धनवाजितैः ।
 चन्द्रसेनं च सप्तत्या सुतस्य नवभिः शरैः । द्रुमसेनश्चतुःपक्षा निजघान महारथः ।
 चक्ररथे हते शस्य पाण्डवेन महात्मना । निजघान ततो राजयेदीनै पञ्चविंशति ।
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेन च सप्तभिः । माद्रीपुत्रो ज्ञतेनौ विव्याध निश्चितैः शरैः ।
 एवं विचरतस्तस्य धंयामे राजसत्तम । संश्रययद्भित्तान्पार्थः शरानाशोविषोपमान् ।
 धजायज्ञास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रमुखे वर्त्तमानस्य भयेनापाहरद्रयात् ।
 पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुश्छिन्नो महा हवे । निजतन्तमपश्याम गिरिगृह्णन्निवाहतं ।
 ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवस्य व्यवस्थितं । संक्रुद्धो मद्रराजोऽभूत् शरवर्षं क्रुमो च ह ।
 शस्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव दृष्टिमान् । अभ्यवर्षदेनेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियधर्मः ।
 सात्यकिं भीमसेनश्च माद्रीपुत्रैः च पाण्डवैः । एकैकं पञ्चभिर्बिन्दुं युधिष्ठिरमपोडयत् ।
 ततो बाणमयं जालं श्रितं पाण्डवेरधि । अयापयं महाराज मेघजालमिवोद्धतं ।
 तस्य श्रुत्या रणे क्रुद्धो वाणैः सज्जतपर्वभिः । प्रच्छादयामास दिशः प्रदिशस्य महारथः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा बाणजालेन पोडितः । बभूव हतविक्रान्तो जलो द्रवहणा यया ।
 इति श्रीमहाभारते श्रुत्यर्थाणि मङ्गलयुद्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पोडिते धर्मराजे तु मद्रराजेन मारिष । सात्यकिर्भीमसेनस्य माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 परिवार्य रथैः शस्यं पोडयामासुराहवे । तमेकं यज्ञभिर्द्रुष्ट्वा पीडयमानं महारथैः ।
 साधुवादी महान् जज्ञे सिद्धयाम् प्रहर्षिताः । आयुर्यमित्यभापन् मुनयद्यापि सज्जताः ।
 भीमसेनो रणे शस्यं शस्यभूतं पराक्रमे । एकेन विद्धा वाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
 सात्यकिय ज्ञतेनैव धर्मपुत्रपरीक्षया । मद्रेश्वरमथाकीर्त्यं सिंहनादमथानदत् ।
 नकुलः पञ्चभिश्चैव सहदेवस्य सप्तभिः । विद्धा तन्नु तत स्त्रुणं पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 स तु गुरोरा रणे यत्तः पोडितैर्धर्महारैः । विह्व्य कार्मुकं धोरं वेगघ्नं भारसाधनं ।
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या श्रुत्या विव्याध मारिष । भीमसेनं त्रिषप्तत्या नकुलं सप्तभिस्तया ।
 ततः सविश्रब्धं चापं सहदेवस्य धम्निनः । क्षित्वा भोजेन समरे विद्धा पैतं त्रिषप्तभिः ।
 सहदेवस्तु समरे मातुलं भरिवर्धनं । सज्यमन्यद्रुणः कृत्वा पञ्चभिः समताडयत् ।
 शरैराशोविषाकारैर्ज्वलज्ज्वलनसन्निभैः । सारयिज्ञास्य समरे शरणानतपर्वणा ।
 विव्याध भृगुसंक्रुद्धस्य भृगुस्यभिः शरैः । भीमसेनस्तु सप्तत्या सात्यकिर्विभिः शरैः ।

१०

११

१२

१३

१४

१५

धर्मराजस्तथा पक्षा गात्रे शल्यं समाधायत् । ततः शल्यो महाराज निर्विद्वद्वैर्यशरयैः ।
 सुखाव रुधिरं गात्रैर्गैरिकं पर्वति यथा । तस्य सन्ध्यां महेष्वासान् पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 विव्याध तरसा राज्ञादहतमिवाभवत् । ततोऽपरेण भवेन धर्मपुत्रस्य भारिय । १०
 धनुश्चिच्छेद समरे सन्धे स तु महारथः । श्रथान्यद्गुरुरादाय धर्मपुत्रो महारथः ।
 सायस्वतध्वजरथं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः । स च्छाद्यमानः समरे धर्मपुत्रस्य सायकैः ।
 युधिष्ठिरमयाविष्यद्दशभिर्निशितैः शरैः । सात्यकिस्त ततः कुड्डो धर्मपुत्रं श्राद्धिते ।
 मद्राणामधिपं शूरं शरैश्च समवारयत् । स सात्यकैः प्रविच्छेद क्षुरपेण महद्गुणः ।
 भीमधेनमुखांश्च विभिक्षिभिरताडयत् । तस्य कुड्डो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रमः । ११
 तोमर प्रेययामास खर्णदण्डं महाधर्मं । भीमसेनोऽप्य नाराचं ज्वलन्तमिव पद्मम् ।
 नकुलः समरे शक्तिं सद्यदेवो गदां शूभ्राम् । धर्मराजः शतघ्नोऽपि जिघांसुः शल्यमाहवे ।
 तानापतत सबाण्ड पद्मानां वै भुजयुतान् । वारयामास समरे शल्यसङ्घान् स मद्राट् ।
 सात्यकिप्रहितं शल्यो भलैश्चिच्छेद तोमरं । भीमेन प्रहितं चापि शरं कनकभूषणं ।
 द्विधा चिच्छेद समरे कृतहस्तः प्रतापवान् । नकुलप्रेरिता शक्तिं हेमदण्डां भयावहां । १२
 गदाञ्च सद्यदेवेन शरैश्च समवारयत् । शराभ्याञ्च शतघ्नोऽपि राक्षसिच्छेद भारत ।
 पयसां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च । नास्तिपत्तच श्रेणयः शूरोर्विजयमाहवे ।
 श्रथान्यद्गुरुरादाय सात्यकिं क्रोधमूर्च्छितः । दाग्धां मद्रेश्वरं विज्ञा सारथिस्त त्रिभिः शरैः ।
 ततः शल्यो महाराज सन्ध्यास्तान् दशभिः शरैः । विव्याध सुभ्रंशं कुड्डलोचैरिव महादिपां ।
 ते वार्थमाणाः समरे मद्रराज्ञा महारथाः । न श्रेकः प्रमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिषूदनाः । १३
 ततो दुर्धैधनो राजा द्रुपुः शल्यस्य विक्रमं । निहतान् पाण्डवान्नेन पाञ्चालानय सञ्जयान् ।
 ततो राजन्महाबाहोर्भीमसेनः प्रतापवान् । सन्धेय्य मनसा प्राणान्मद्राधिपमयोधयत् ।
 नकुलः सद्यदेवस्य सात्यकिस्त महाबलः । परिवार्य ततः शल्यं समन्ताद्वाकिरच्छरैः ।
 स चतुर्भिर्हस्वाद्यैः पाण्डवानां महारथैः । हतस्तान् योधयामास मद्रराज प्रतापवान् ।
 तस्य धर्मसुतो राजन् क्षुरपेण महाहवे । चक्रश्च जघानाण्ड मद्रराजस्य पार्थिवः । १४
 तस्मिंस्त निहतं शूरे चक्रश्च महारथे । मद्रराजोऽतिबलवान् धैनिकांस्त्वकिरच्छरैः ।
 समाच्छास्त्रतस्तोस्त राजन् वीर्यं स धैनिकान् । चिन्तयामास समरे धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 कथं नूनं भयेत्यस्य तन्माधववचो महत् । न हि कुड्डो रणे राजन् क्षपयेत बलमम ।
 ततः सरयनामायाः पाण्डवाः पाण्डुपुत्रजः । मद्रेश्वर समासेदुः पोडयन्तः समन्ततः ।
 नानाशैलोपबड्धलां शरवृष्टिं समुत्थितां । व्यधमसमरे राजा महाभाषेव माधतः । १५
 ततः कनकपुद्गलान् शस्त्रपिस्तं वियद्गतां । शरवृष्टिमपयामास शल्यमानामिवायतिं ।
 ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमुद्धृतिः । सत्यन्तः स्य दृश्यन्ते शत्रुनानां प्रजा इव ।

मद्राजधनुर्मुनेः शरः कनकधरैः । निरन्तरमित्राकाशं समभूव अनाधिग ।
न पाण्डवानां नास्माकं तत्र कश्चिददृश्यत । वाषाण्यकारे महति हृते तत्र महार्हवे ।
मद्राजेन बलिना लाघवाच्छरदृष्टिभिः । लोद्यमानं तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां वसार्थवं ।
विस्मयं परमं जम्बुद्वीपगन्धर्वदानवाः । स तु तान् सर्वान् यदाहरेः स्फोट्य मारिय ।
धर्मराजमवच्छाद्य धिक्चवद्वानदन्धुजः । ते च्छन्नाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः ।
॥ श्रेकुलो तदा युद्धे प्रत्युद्युतं महारथं । धर्मराजपुरोगासु भीमसेनमुखा रथाः ।
न जज्ञुः समरे शूरे शतस्यमाहवशोभिर्न ।

इति श्रीमहाभारते शतपथब्रह्मणि शतपथब्रह्मे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बलभिरायथैः । तस्य चानुचरैः शूरेस्त्रिगतां महारथैः ।

द्रौणिं विव्याध समरे विभिरेव शिलोमुखैः । तथेतान्महेष्वाचान् द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः ।

भूयश्चैव महाराज शरवर्षैर्वाकिरत् । शरकण्डकितिले तु तावका भरतर्षभ ।

न जज्ञुः पार्थमासाद्य ताद्यनानाः श्रितैः शरैः । अर्जुनं रथबन्धेन द्रौणपुत्रपुरोगमाः ।

अयोधयन्तः समरे परिवाच्य महारथाः । तैस्त विज्ञाः शरा राजन् कान्तैस्त्रयविभूषिताः ।

अर्जुनस्य रथोपसं पूरयामासुरक्षसा । तथा कृष्यैः महेष्वाधैः वृषभैः सर्वधन्विना ।

शरैर्वीक्ष्य जितुकाज्ञौ प्रहृष्टा युद्धकुण्ठादाः । कूवरं रथकषाणि रंषायोक्ताणि वै विभो ।

युगधैवानुकर्षस्य शरभूतमभूत्तदा । नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजवेवञ्च न मुतं ।

यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः सम्प्रचक्रिरे । सरथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः श्रितैः शरैः ।

उक्ताश्रितैः सम्प्रदीप्तं विमानमिव भूतले । ततोऽर्जुनो महाराज शरैः सन्नतपर्श्वभिः ।

अवाकिरन्तां पृतनां मेघो वृक्षा यथाऽपलं । तं वधमानाः समरे पार्थेनामाहूतैः शरैः ।

पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्ष्यमाणालयाविधं । कोपोद्भूतशरज्वालो धनुःशब्दान्त्रिलो महान् ।

सैन्येभ्यः ददाद्याशु तायकं पार्थपावकं । चक्राणां पततां वाऽपि युगानाञ्च धरातले ।

हृषीराणां पताकानां ध्वजानाञ्च रथैः सह । रंषाणामनुकुर्याणां त्रिवेणुनाञ्च भारत ।

अवाषाणमथ घोष्ठाणां प्रतोदानाञ्च सर्वशः । शिरसां पतताद्यापि कुण्डलोष्णोपधारिणा ।

भुजानाञ्च महाभाग स्तन्त्रानाञ्च समन्ततः । कृवाण्यां यज्ञैः सार्द्धं मुकुटानाञ्च रामयः ।

समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत । ततः क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विशास्यते ।

अगम्यरूपा इयिनी मांसशोणितकर्ममा । सभू भरतयेष्ट रुद्रस्याक्रोडन यथा ।

भीक्ष्णां चाशजननं शूराणां हर्षवर्द्धनं । सत्वा तु समरे पार्थः सहस्रं दे परन्तपः ।

रथानां सवक्ष्यानां विधूमाऽग्निरिवोष्णवल्गु । यथा हि भगवान्निर्मगदग्ध्वा चराचरं ।

विधूमा दृश्यते राज्ञंशया पार्थो धनञ्जयः । द्रौणिसु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमं ।

रथेनातिपतकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् । तावुभौ पुरुषयोभौ तावुभौ धनिनःश्रौः ।

समीपतुल्यदाऽन्योन्य परस्परनघैपिथौ । तयोराधीश्वराहारज वाण्वः । सुदाहणं ।
 भीमूतयोर्यया दृष्टिलपानो भरतर्षभ । अन्योन्यस्पर्द्धिनौ तौ तु शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 ततस्तुल्यदाऽन्योन्यं शृङ्गाभ्यां दृष्यमाश्रित । तयोर्धुङ्गं महाराज चिरं सममिवाभवत् ।
 शृङ्गाणां सङ्गमस्यैव घोरस्तत्राभवत्पुनः । ततोऽर्जुनं दादशभीरुकापुङ्खैः सुतेजैः ।
 वासुदेवश्च दशभिर्यव्याध भरतर्षभ । ततः प्रहस्य बीभत्सुर्वाचिपद्माश्रितं धनुः ।
 मानयित्वा मुहूर्तं नु गुरुपुङ्खं महाहवे । व्यसन्नतरयश्चक्रे सयसाधो परमाप ।
 मृदुपूर्व्यं ततश्चैनं पुन पुनरताडयत् । हताशे तु रथे तिष्ठन् द्रौपद्युक्तदाऽस्मयन् ।
 मुपलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिघोपम । तमापतन्तं सहसा हेमपद्मविभूषितं ।
 चिक्षेद सप्तधा वीरः पार्थं शत्रुनिवहंष । स क्षिप्तं मुपलं दृष्ट्वा द्रौपिः परमकोपन ।
 आददे परिघं वीरं नगेन्द्रशिखरोपम । चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौपिर्धुङ्गविभारदः ।
 तमन्तकमिव कुङ्कुं परिघं प्रेक्ष्य पाण्डव । अर्जुनस्तेरितो जग्रे पञ्चभिः सायकोत्तमैः ।
 स क्षिप्तः पतितो भूमौ पार्थवपैर्ष्वहाहवे । द्रावयन् शयिवोद्गाथां मनावीव च भारत ।
 ततोऽपरैस्त्रिभिर्हैर्द्रौपि विव्याध पाण्डव । सोऽतिविद्धेः सलवता पार्थेन सुमहात्मना ।
 नाकल्पत ततो द्रौपिः पौरुषे खेयवस्थित । सुरयन्तु ततो राजन् भारद्वाजो महारथः ।
 श्रवाकिरच्छरव्रतैः सर्वैश्चक्रस्य पश्यत । ततस्तु मुरघो द्वाभौ पाञ्चालानां महारथः ।
 रथेन मेघघोषेण द्रौपिमेवाभ्यधावत । विकर्षन् वै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढं ।
 ज्वलनाग्नीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकिरन् । मुरघं वीक्ष्य संकुटमापतन्तं महारथः ।
 कुकोप समरे द्रौपिर्हृष्टाहत रवोरग । त्रिभिर्वा भुङ्कुर्दी कला सङ्कणो परिसंखिहन् ।
 उद्धीक्ष्य मुरघं कोपाद्भुज्याभिवमृज्य च । मुमोष तीक्ष्णं नाराच यमदण्डोपमघुति ।
 स तस्य हृदय भित्ता प्रविशन्नातिवेगित । अकाशनिरिवोत्सृष्टो विदार्य धरणीतले ।
 ततः स पतितो भूमौ नाराचेन समाहतः । वक्ष्ये च यथा शृङ्गं पर्वतस्यैव हो र्यतः ।
 तस्मिन् विनिहते वीरे द्रौप्युत्तः प्रतापवान् । आहरोह रथं द्रुष्यं तमेव रथिनाम्बरः ।
 ततः सज्जो महाराज द्रौपिराहवदुर्ध्वदः । अर्जुनं योधयामास संश्रमकटुतो रथे ।
 तत्र युङ्गं महषादीदृक्कुनस्य परैः सह । मथन्दिनगते सूर्ये यमराष्ट्रविहङ्गनं ।
 तत्रायमपमपश्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमं । यदेको युगपदीरान् समयोधयद्वर्जुन ।
 विमहः समहानाधोदेकस्य मञ्जभिः सह । अतकतार्थया पूर्व्यं महत्या दैत्यसेनया ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकुलयुद्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
 ॥ धर्मय उवाच ॥ दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नस्य पार्थतः । चक्रतः समहयुद्धं शरव्रतिसमाकुलं ।
 तयोराधीश्वराहारं शरधाराः सहस्रशः । अमुदामां यथा काले जलधाराः समन्ततः ।
 राजा च पार्थं विद्धा शरैः पञ्चभिराशुजैः । द्रौप्यहन्तारमुपेयं पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।

११

१२

१३

१४

१५

१६

धृष्टद्युम्नश्च समरे बलवान् दृढविक्रमः । सप्तत्या विशिखानां वै दुर्व्याधनमपीडयत् ।
 पीडितं वीक्ष्य राजानं सोदय्या भरतर्षभ । महत्या धेनया सार्द्धं परिव्रजुः सा पार्थव ।
 स तैः परित्ततः शूरः सर्वतोऽतिरथैर्भृशं । व्यचरत् समरे राजन् दर्शयन्नस्रस्त्राधवं ।
 शिखण्डो हतवर्षाण्यौतमस्य महारथे । प्रभद्रकैः समायुक्तौ योधयामास धनिनौ ।
 तत्रापि युमहयुद्धं घोररूपं विश्रान्तते । प्राणान् सन्धन्वातां युद्धे प्राणघृताभिदेवने ।
 शल्यः सायकवर्षाणि विमुञ्चन् सर्वतो दिशं । पाण्डवान् पीडयामास सशत्यकिट्टकोदरान् ।
 तथा तौ च यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ । योधयामास राजेन्द्र वीर्यशास्त्रबलेन च ।
 शल्यसायकनुस्त्राणां पाण्डवानां महानृपे । चातारं नाभगञ्जन् केचित्तत्र महारथाः ।
 ततस्तु नकुलः शूरो धर्मराजे प्रयोजिते । अभिदुद्राववेगेन मातुलं माद्रिगन्दनः ।
 सञ्ज्ञाय समरे वीरं नकुलः परवीरहा । विव्याध ध्वनं दशभिः सयमानः स्रगान्तरे ।
 सर्वपराश्रवैर्योपैः कर्णपरिमाञ्जितैः । स्रणपुङ्खैः शिखाधैतैर्धनुर्थन्त्रपशोदितैः ।
 शल्यश्च पीडितस्तेन स्रजोयेण महात्मना । नकुलं पीडयामास पचिभिर्नतपर्वभिः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनाऽप्य सात्यकिः । सहदेवश्च मद्रियो मद्रराजमुपाद्रवन् ।
 तानापतत एवाश्व पूरयाणाभयस्त्रे । दिशश्च प्रदिशश्चैव कल्पानांश्च मेदिनी ।
 प्रतिजपाश्च समरे सेनापतिरभिव्रजत् । युधिष्ठिरं चिभिर्बिज्झा भीमसेनश्च पञ्चभिः ।
 सात्यकिश्च व्रतेनाज्ञौ सहदेवं चिभिः शरैः । ततस्तु सशरश्चापं नकुलश्च महात्मनः ।
 मद्रेश्वरः क्षुरप्रैश्च तदा चिच्छेद मारिष । तदधीर्यत विच्छिन्नं धनुः शल्यस्य सायकैः ।
 अयान्यद्वनुरादाय माद्रीपुत्रौ महारथः । मद्रराजस्य च त्रैय पूरयामास पचिभिः ।
 युधिष्ठिरस्तु मद्रेश्वरं सहदेवं च मारिष । दशभिर्हृशभिर्बाणैश्चरस्थेनमवस्थितां ।
 भीमसेनस्तु तं पञ्चा सात्यकिर्हृशभिः शरैः । मद्रराजमभिद्रुत्य जगत्तः कद्रुपचिभिः ।
 मद्रराजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं नवभिः शरैः । विव्याध भूयः सप्तत्या शरणां नतपर्वणां ।
 अयास्य सशरश्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष । हयाश्च चतुरः सखी प्रवयामास मृत्यवे ।
 विरयं सात्यकिं दृष्ट्वा मद्रराजो महारथः । विशिखानां व्रतेनैवमाजधान समन्ततः ।
 माद्रीपुत्रौ च संरभ्यौ भीमसेनश्च पाण्डवं । युधिष्ठिरश्च कौरव्यो विव्याध दशभिः शरैः ।
 तत्राहुतमपश्याम मद्रराजश्च पौरुषं । यदेनं सचिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त सपुत्रे ।
 अयान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः । पीडितान् पाण्डवान् दृष्ट्वा मद्रराजवञ्चनान् ।
 अभिदुद्राववेगेन मद्राणामधिपं बली । आपतन्तं रथन्तस्य शल्यः समितिशोभनः ।
 प्रत्युद्ययौ रथेभेव मत्तो मत्तमिव द्विप । सशस्त्रिपातस्तुमुखा बभूवाहुतदर्शनः ।
 सात्यकेयेव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च । यादृशो वै पुरा वृत्ताः शम्भरामरराजयोः ।
 सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजमवस्थितं । विव्याध दशभिर्बाणैश्चिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

११०

मद्राजस्तु सुभृगं विदुस्तेन मदात्मना । सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खैः श्रितैः श्रैः ।
 ततः पार्था महेष्वासाः सात्वतामिच्छन्तं वृत् । अभवत्तन् रथैस्तूष्णैः मातुलं वधकाक्षया ।
 तत आसीत् परामर्हसमुलः शोणितोदकः । शूराणां युधामानां सिंघानामिव नर्दता ।
 तेषामाधीन्यहाराज यतिवेषः परस्परं । सिंघानामामिशेषूनां क्रूजतामिव संयुगे ।
 तेषां वायसद्यैश्चाघैराकीर्णा वसुधाऽभवत् । अन्तरीचस्य सद्यः वायभूतं भूतदा ।
 वायान्धकारे वज्रधा छते तेन समन्ततः । अभ्यक्षायैव संजज्ञे श्रैर्भुक्तैर्षहात्मभिः ।
 तत्र राजन् श्रैर्भुक्तैर्भुक्तैरिव पन्नगैः । स्वर्णपुङ्खैः प्रकाशज्जिह्वैरोचन्त दिशस्तदा ।
 तत्राहुतं परस्मै शब्दः यत्तु निवर्धयः । यदेकः समरे शूरो यो धयामास वै वज्रन् ।
 मद्राजभुजे त्वष्टैः कर्तुं वक्षिष्वामितैः । संपतङ्गिः श्रैः घोरैरैवाकीर्णत मेदिनो ।
 तत्र शब्दरथं राजन् विचरन् महाशवे । अपर्याप्तं यथा पूर्वं प्रकृत्यासुरसं वये ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शकुनयुद्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः सैन्यास्तव विभो मद्राजपुरस्कृताः । पुनरभ्यद्रवन् पार्थान् वेगेन महता रथैः ।
 धोडितास्तावकाः सर्वे प्रधावनो रणोत्कटाः । घृणेत्र च पार्थास्ते वज्रलास्यमलौढयन् ।
 ते मथमानाः कुवभिः पाण्डवा नावतस्त्रिरे । निवार्यमाणा भीमेन पर्यताः कृष्णपार्थयोः ।
 ततो धनञ्जयः क्रुद्धः कर्षं सह पदानुगैः । श्वाकिरक्ष्मणैश्चैव कृतवर्षाणभैश्च ।
 शकुनिं सहदेवत सहसैन्यमवाकिरन् । नकुलः पार्थतः स्त्रिया मद्राजमवैधन् ।
 द्रौपदीया नरेन्द्राय भयिष्ठान् समध्वरयन् । द्रोणपुत्रश्च पाञ्चाज्यः शिखण्डो समवारयन् ।
 भीमसेनस्तु राजानं गदापणिरवारयन् । शल्यश्च सह सैन्येन कुन्तोपुष्टो युधिष्ठिरः ।
 ततः समभवद्युद्धं संघर्षं तत्र च । तावकानां परेषाञ्च संयामेधनिवर्त्तिनां ।
 तत्र पर्याप्त्यर्थं कर्षं शल्यस्यातिमहद्भ्ये । यदेकः सन्धेयः त्ति पाण्डवानामयुध्यत ।
 यदुद्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमीपतः । रणे चन्द्रमयोऽस्त्राये शनैश्च रव यशः ।
 पौरुषिता तु राजानं शरैर्गद्गीविशोपमैः । अभ्यधावत्पुनर्भूमिं शरवैरैवाकित ।
 तस्य तप्तपायं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्त्रतां । अपूज्य जनोक्तानि परेषां तावकानि च ।
 पीद्यमानस्तु शल्येन पाण्डवा श्वपीडिताः । प्राद्वृणुन् रथं हिता क्रोशन् ने युधिष्ठिर ।
 श्वमानेष्वनीकेषु मद्रास्त्रिभूपावृष्टः । शमयंश्चमापुर्थो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 ततः पौरुषमाकाशे मद्राजमताडयन् । जयं वाञ्छन् यथा वाञ्छन् हतमुद्धिष्यशरयः ।
 यमाश्रयाशेषान् धातुन् हृष्याय माधवं । भीमो द्रोणश्च कर्णश्च ये चान्ये इति शोषितः ।
 केरराद्यैः पराक्रान्ताः संयामे निधनक्रान्ताः । यथाभारं यथाशक्तं भजन्तः हृषिष्यताम् ।
 भातोऽर्षिष्ठ रक्षः श्वं यम शल्यो महाशयः । घातयन् युष्मां जितुमाशंसं मद्रकापिणं ।
 तत्र यमाश्रयं भयं शल्यं निमग्नमिव । चक्ररथविभो घोरं मन माद्रवामागुतो ।

अज्यै वासवेनापि समरे शूरसम्पत्तौ । साध्विभौ मातुल युद्धे चक्षुर्धर्मपुरस्कृतौ ।
मर्दर्थं प्रतियुध्येतो मानार्हौ सत्यसङ्गौ । मा वा शल्यो रणे हन्ता त वाऽह मद्रमस्तु व ।
इति सत्यमिमः दाक्षे लोकवीरा निबोधत । योऽस्मै ऽह मातुलेनाय चक्षुर्धर्मैः पार्यया ।
स्वयं समभिसन्धाय विजयायेतराय च । तस्य मेऽप्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च ।

- मय्युज्यन्त रथे चित्र शस्त्रवद्रथयोजका । शैलेया दक्षिणध्वजं दृष्टुमुद्यच्छयोत्तर ।
दृष्टगोपी भवत्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः । पुरं शरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृतामरः ।
एवमभ्यधिकं शल्याङ्गविय्यामि महामुधे । एवमुक्तास्तथा चक्रुस्तदा राज्ञः प्रियैषिण ।
ततः प्रवर्धं सैन्यानां पुनरावीक्षदां मुधे । पाञ्चालानां सोमकानां मत्स्यानाञ्च विधेयत ।
प्रतिज्ञा ता तदा राजा कृत्वा मद्रैश्चमभ्ययात् । ततः शल्याय भेरीञ्च शतशैव पुष्कलान् ।
अत्रादयन्त पाञ्चालां सिंहनादाञ्च नेदिरे । तेऽभ्यधावन्त सरन्वा मद्रराज तरस्त्रिन ।
महता हर्षजेनाय नादेन कुरुपुत्रवा । आदेन गजघण्टानां शृङ्गानां निन्देन च ।
तूर्थशब्देन महता नादयन्तस्य मेदिनो । तान् प्रत्यगृह्णात् पुष्कले मद्रराजस्य वीर्यवान् ।
महामेघानिव बहन् शैलावलोदयाविव । शल्यस्तु समरस्याधो धर्मराजमृतिन्दम् ।
ववर्धं शरवैर्धेन वर्षेण मघवानिव । तथैव कुरुराजो ऽपि प्रगृह्णन् हचिरं धनुः ।
द्रोणोपदेशान् विविधान् दर्शयानो महामना । ववर्धं शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुदुः ।
न चास्य विवरं कश्चिद्दर्शं चरतो रणे । तावुभौ विविधैर्ध्वाणैस्तत्ताते परस्पर ।
शार्ङ्गलावामिप्रेषू पुराक्रान्तात्रिवाहवः । भीमस्तु तव पुच्छेन युद्धशैलेऽन सङ्गत ।
पाञ्चाल्य सात्यकिश्चैव माद्रोपुत्रौ च पाण्डवौ । शकुनिप्रमुखान वीरान् प्रत्यगृह्णन् समन्ततः ।
तदासीन्मुल युद्धं पुनरेव जयैषिण । तावकाता परेषाञ्च राजन् दुर्धर्षन्ति तव ।
दुर्ध्वाधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्वणा । चिच्छेदादिशस्य सङ्ग्रामे ध्वजं हेमपरिष्कृत ।
सक्किष्णोपकजलेन महता चारुदर्शनं । पपात हचिरः सल्ये भीमसेनस्य पश्यत ।
पुनस्यास्य धनुश्चित्रं गजराजकरोपम । क्षुरेण श्रितधारेण प्रचकर्त्त नराधिप ।
स शिञ्जवध्वा तेजस्यौ रथशल्यां क्षतन्तव । विभेदारसि विक्रम्य स रथोपस्य आविशत् ।
तस्मिन्नाहमनुप्राप्ते पुनरेव लोकादरः । यन्तुरेव शिरः काप्यान् क्षुरप्रेषणाहरत्तदा ।
क्षतस्तथा हयास्तस्य रथमादाय भारत । व्यद्वन्त दिशो राजन् क्षाहाकारस्तदाऽभवत् ।
तमभ्यधावन्नापार्थं द्रोणपुत्रो महारथ । लघय क्षतवध्वा च पुञ्जं तव परीक्ष्वर ।
तस्मिन् विलुप्तिते सैन्ये वस्त्रास्तस्य पदानुगा । गाण्डोवध्वा विस्मयार्थं धनुस्सान्दनचरैः ।
युधिष्ठिरस्तु मद्रैश्चमभ्यधावदमर्षितः । स्वयं सञ्चोदयत्ययान् दन्तवर्णान्मोजवान् ।
तत्राश्चर्यमपस्याम कुन्तोपुत्रे युधिष्ठिरे । पुरा भूला मृदुर्दान्तो यत्तदा दाक्षोऽभवत् ।
विष्टत्ताचक्षुः कौन्तेयो वेपमानस्य मनुना । चिच्छेद योधाविश्रितैर्भैः शतसहस्रम् ।

पां द्या प्रत्युद्यौ येना तां तां ज्येष्ठः स पाण्डवः । शरैरपातयद्राजन् गिरीन् वञ्चैरिवोत्तमैः ।

८५

सायसुतध्वजस्यान् रथिनः पातयन् बह्वन् । अक्रोडदेको बलवान् पवनशोयदानिव ।

साथरिहास्य तुरगान् पत्तोद्यैव सहस्रधा । व्यपोययत् सङ्ग्रामे क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ।

शून्यमायोधनं कृत्वा शरवैषैः समन्ततः । अभ्यद्रवत् मद्ग्रेष्मं तिष्ठ शङ्कोति चाव्रवीत् ।

तस्य तद्वरितं दृष्ट्वा सङ्ग्रामे भीमकर्षणः । विव्रेसुन्वाकाः सर्वे शन्यस्त्वेन समभ्ययात् ।

८६

ततस्तौ भृशशङ्कुद्वौ प्रभाष्य सलिलोद्भवौ । समाह्वय तदाऽन्यान्य भर्त्सयन्तौ ममोयतु ।

शस्त्रस्य शरवैषेण पीडयामास पाण्डवं । मद्राराजन्तु कौन्तेयः शरवैर्परवाकिरत् ।

अदृश्यतां तदा राजन् कद्रुपचिमिराशितौ । उद्भिन्नहृदिरो शूरो मद्राराजयुधिष्ठिरौ ।

पुथ्वितौ शूद्रशूभान् वै वसन्ते किद्रुपौ यया । दीप्यमानौ महात्मानौ प्राणयुतेन दुर्मदे ।

दृष्ट्वा सख्येणि सैन्यानि नाध्वस्यस्तयोर्ज्यैव । हत्वा मद्राधिपं पार्यो भाक्ष्यते ऽद्य वसुन्धरा ।

शुद्धो वा पाण्डवं हत्वा दद्यादुर्ध्वधनाय गां । इतीव निययो नामुद्योधानां तव भारत ।

८७

प्रदक्षिणमभूत् सर्वं धर्मराजस्य युध्यत । तत् शरशतं शस्यो मुमोचाय युधिष्ठिरः ।

धनुश्चास्य शितापेण चुरेण निरुल्लसत् । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय शस्यं शरशतैस्त्रिभिः ।

अविथत् कार्मुकश्चास्य चुरेण निरुल्लसत् । अथास्य निजघानायाश्चतुरो नतपर्वभिः ।

द्वाभ्यामय शितापाभ्यामुभौ तु पार्श्वेधारथौ । ततोऽस्य दीप्यमानेन पीतेन निश्रितेन च ।

प्रमुखे वर्त्तमानस्य भस्मेनापाहरत्क्षत्रं । तत् प्रभग्नं तत्सैन्यं दौष्यो धनमरिन्दम् ।

८८

ततो मद्राधिपं द्वैषिरभधावत्तयाकृतं । आरौष्य चैनं स्वरथे लवमाणः प्रदुद्रुवै ।

मुहूर्त्तमिव तौ गत्वा मर्द्दमाने युधिष्ठिरः । खित्वा ततो मद्रपतिरुन्मेषन्दनमास्थित ।

विधिवत्कल्पित शूभं महासुदनिनादित । सज्जयन्तोपकरणं द्विपता सोमहर्षण ।

इति श्रीमहाभारते शस्यपर्वणि शस्ययुधिष्ठिरयुद्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथान्यद्भनुरादाय बलवान् वेगयन्तरं । युधिष्ठिरं मद्रपतिर्मित्वा सिंह इवानदत् ।

तत् स शरवैर्षेण पर्वन् इव वृष्टिमान् । अभ्यवर्षद्मेघात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ।

८९

सात्यकिं दशभिर्बिज्जा भीमसेन त्रिभिः शरैः । सहदेवं विभिर्बिज्जा युधिष्ठिरमपीडयत् ।

ताक्षानन्यान्महेष्वासान् सायान् सरयजूवरान् । अर्द्धयामास विशिखैरुक्ताभिरिव कुञ्जरान्

कुञ्जरान् कुञ्जरारोहानयानयप्रघायिन । रथाश्च रथिभिः सार्द्धं जघान रथिनाम्बर ।

सार्धं यच्छेद तरया सायधान् केर्तनानि च । चकार वै मदी योधै शोर्षा वेदो कुशैरिव ।

तया तमरिभ्येयानि घ्नन् मृत्युमिवान्तकं । परिवव्रुर्भृशं क्रुद्धा पाण्डुप्राज्ञलोभमका ।

९०

त भीमसेनय शिनेय नत्ता मायायुप्तौ पुरुषप्रवीरौ । समागत भीमसेनेन राज्ञा पर्याप्तमन्योन्यमयाकलयन् ।

तन्मू शूराः समरं नरेन्द्र-नरेयारं प्राप्य युधां वरिष्ठं । आवाक्यं चैनं समरे भूवीरं जघ्नुः शरैः पचिभिहयवेगैः ।

धरचितौ भीमसेनेन राज्ञा माद्रीसमाभ्यामय माधवेन । मद्राधिपं पचिभिहयवेगैः खगान्तरं धर्मसुतो निजग्रे ।

ततो रणे तावकानां रथौघाः समीक्ष्य मद्राधिपतिं श्रान्तं । पथ्यावन्नः प्रवरान्ने सुमञ्चा दुर्धनधनस्यानुमते पुरस्तात् ।
 ततोऽहुतं मद्रजनाधिपो रणे युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविध्यत् । तद्यापि पार्थो नवभिः पृथक्कैर्विधाध राजन्मुलेमहात्मा । १०१
 आकर्षपूर्णायतनस्य युक्तेः शरैस्तदा संयति नैलधौते । श्रन्यान्वमाच्छादयतां महारथैर्मद्राधिपद्यापि युधिष्ठिरस्य ।
 ततस्तु त्वर्यं समरे महारथौ परस्परस्थान्तरमोचमाणौ । शरैर्भृशं विययतुर्मृषात्तमौ महाबलौ शत्रुभिरप्रभृथौ ।
 तथोर्ध्वनुर्ध्वातलनिःस्वने महान् महेश्वज्वाघनिवृत्तानिःस्वनः । परस्परं बाणगणैर्महात्मनोः प्रकर्षतामद्रपपाण्डुरयोः ।
 तौ चेतुर्ध्वान्निश्रुप्रकाशौ महाबलेभ्यामिप्यङ्गुलिनाविव । विपाणिनौ नागवराविवोभौ ततस्ततः संयुगजातदर्पौ ।
 ततस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा युधिष्ठिरं भीमबलं प्रगृह्य । विधाध वीरं हृदयेऽतिवेगं शरेण सूर्याग्निममप्रेमण । १०२
 ततोऽतिविह्वोऽयं युधिष्ठिरोऽपि सुसंग्रमुक्तेन शरेण राजन् । जघान् मद्राधिपतिं महात्मा मुदस्य लेभे चर्यमः कुरुणा ।
 ततो मूहृत्तादिव पार्थिवेन्द्रो लब्ध्वा संशोः क्रोधसंरक्तनेत्र । शतेन पार्थं त्वरितो जघान सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ।
 त्वरंती धर्मसुतो महात्मा ग्रन्थस्य कोपाच्चवभिः प्रपत्कैः । भित्त्वा चोरस्तापनीयस्य वधं जघान पङ्क्तिस्त्रपरीः प्रपत्कैः ।
 ततस्तु मद्राधिपतिः प्रहृष्टो धनुर्विद्यस्य व्यसजत् पुण्ड्रान् । दाभ्यां शराभ्याश्च तथैव राज्ञश्चिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवस्य ।
 नवं ततोऽन्यत् समरे प्रगृह्य राजा धनुर्घोरतरं महात्मा । शल्यं हि विधाध शरैः समन्तात् यथा महेश्वरो नमुचिं
 श्रितायै ।

ततस्तु शब्धो नवभिः पृथक्कैर्भीमस्य राज्ञस्य युधिष्ठिरस्य । निहत्य रौक्मे पटुवर्षणो तयोर्विदारयामास भुजैः महात्मा ।
 ततोऽपरेण ज्वलनार्कतेजसा जुरेण राज्ञो धनुस्त्वमाय । छपय तथैव जघान स्रतं पङ्क्तिः शरैः सौ ऽभिमुखं पपात ।
 मद्राधिपद्यापि युधिष्ठिरस्य शरैस्तुर्भिर्निजघान बाह्वान् । बाह्वं हत्वा व्यकरोन्महात्मा योधवयं धर्मसुतस्य राज्ञः ।
 तथा कृते राजनि भीमघनेना मद्राधिपस्याह ततो महात्मा । क्षित्वा धनुर्वेगवता शरेण दाभ्यामविध्यत् सुभृशं नरेन्द्र ।
 तथा परेषास्य जहार यन्तुः कायाच्छिरः सन्नहनीयमध्यात् । जघान चायांस्यतुरः सुशोघं तथा भृशं कुपितो भीम
 घेन ।

ततपथीः सर्वधनुर्द्वाराणामेकध्वरनां समरेऽतिवेगं । भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां मद्रोपुचः सहदेवस्यैव ।
 तौ बायकैर्बाहिर्निहतौ वीक्ष्य शब्धं भीमः शरैरस्य चकर्त वर्यं । स भीमघनेन निहतवर्षां मद्राधिपदस्य सहस्रतारं ।
 प्रगृह्य खड्गं च रयान्महात्मा प्रस्तुत्य कुन्तीमुतमभ्यधावत् । क्षित्वा रथेषां नकुलस्य सोऽयं युधिष्ठिरं भीमपत्नोऽभ्य
 धावत् ।

तद्यापि राजानमयोत्पतन्तं क्रुद्धं यथैवान्तर्कमापतन्तं । धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिखण्डो मिनेय नप्ता महधा परोयुः ।
 अयाऽस्य चर्षाप्रतिमं न्यतन्तद्भोमो महात्मा नवभिः पृथक्कैः । खड्गस्य भवैर्निचकर्त मुष्टौ नदन् प्रहृष्टपाव भेदमधो । १०३
 तत् कर्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टो पाण्डवानां प्रवग रथौघाः । नादस्य चक्रभृशमुत्स्रयन्तः शब्धं दधुः प्रसिप्तक्रामान् ।
 तेनायं शब्देन विभीषणेन तयाऽभिमुखं बलमप्रभृथं । कान्दियूतं हृदिरेणोचिताङ्गं विषशकस्य तदा विषयं ।
 स मद्रराजः घृचाऽवक्रोर्ध्वं भीमायगैः पाण्डवयोधमुख्यैः । युधिष्ठिरस्याभिमुखं ज्वेन विहो यथा मृगहेतोः प्रयातः ।
 स धर्मराजो निहतयस्ततः क्रोधेन दोतो ज्वलनप्रकाशः । दृष्ट्वा तु मद्राधिपतिस्तु त्वर्यं समभ्यधावन्तमरिं बधेन ।
 गोविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य दग्धे मतिं शक्यविनाशनाय । स धर्मराजो निहतयस्ततो रथे तत् । १०४

तथापि शल्यस्य निश्चयं कर्म महत्तमो भागमयावशिष्टं । सत्त्वा मनः शल्यवधे महात्मा ययोकनिद्रावरजस्य चक्रे ।
 स धर्मराजा मणिहेमदण्डा जघाह शक्तिं कनकप्रकाशां । नेत्रे च दीप्तिं सहसा विहृत्य मद्राधिपं कुङ्कुमना निरैवत् ।
 निरोचितो उमा नरदेवराजा पूतात्मना निहन्तकल्मषेण । आसीच्च यद्भस्मस्नानमद्राजसद्वृत्तं ने प्रतिभाति राजन् ।
 ततस्तु शक्तिं रुचिरेणदण्डा मणिमेकैकोज्ज्वलितां प्रदीप्तां । चिवेष वेगात्सुभृशं महात्मा मद्राधिपाय प्रवरः कुहूणां ।
 द्रोणामयैनां महता बलेन सविस्फुल्लिङ्गा सहसा पतन्ती । प्रैवन्त सर्वे कुरवः समता दिवो युगान्ते महतीमिवोल्तां । ६१
 तां कालराजोनिव पाशहस्तां यमस्य धात्रीमिव चोपहृषां । स ब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघां ससर्ज यत्नो युधि धर्मराजः ।
 गन्धर्वगान्ध्यासनपानभोजनैरभ्यर्चितां पाण्डुसुतेः प्रयत्नात् । सम्भर्तकामिप्रतिमां ज्वलन्ती कृत्यामयाश्वाङ्गिरसीमिवोषां ।
 दृशानहेतोः प्रतिनिर्दिष्टां तां तद्वा रिपूषामसुदेहमघां । भूम्यन्तरीचादिजलाश्रयानि प्रगृह्य भूतानि निहन्तुमीशां ।
 घण्टापताक्राम शिवज्जनालां वैदूर्यचिन्तां तपनोयदण्डां । तद्वा प्रयत्नास्त्रियमेन कृतां ब्रह्मदिपामन्तकरोममोघां ।
 बलप्रयत्नादधिहृदवेगां सन्त्यैश्च योरैरभिमर्च्य यदात् । ससर्ज मार्गेण च तां वरेण सधाय मद्राधिपतेस्तदानीं । ६२
 हतो ऽसि पापेत्यभिगच्छमानो बह्वैः ऽन्धकायानाकरं ययुषुं । प्रसार्य बाणं सुदृढं सुपाणं कौधेन नृत्यन्निव धर्मराजः ।
 तां सर्वशक्त्या प्रहितां सुशक्तिं युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवोय्यां । प्रतिपद्यायाभिननहं शल्यः सन्त्यमुताममिरिवाज्यधारां ।
 सा तस्य ममोषि विदार्य शूभ्रमुरो विशालञ्च तथैव भिक्षा । विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता यथो विशालं नृपतेर्मे
 हन्ती ।

नासाक्षिकणाक्षविनि हतेन प्रसन्दता च व्रणसम्भवेन । संसिक्तायो रुधिरेश यो ऽभूत् कौशेय यथा स्तन्दहतो महाश्विः ।
 प्रसार्य बाणं च रयाङ्गतो गां सञ्जिह्ववर्ष्मां कुहनन्दनेन । महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा बन्धुहन्तं गृह्णन्निवाचलस्य । ६३
 बाणं प्रसार्योभिमुखे धर्मराजस्य मद्राट् । ततो निपतितो भूमिमिच्छन्न इवोच्छ्रितः ।
 स तथा भिन्नधर्माङ्गो रुधिरेश समुचितः । प्रत्युन्नत इव प्रेम्णा भूम्यां स नरपुङ्गवः ।
 प्रियया कान्तया कान्त पतमान इवोरमि । चिरं भुक्ता वसुमती प्रियां कान्तमिव प्रभुः ।
 सर्वरङ्गैः समालिख्य प्रभुं इव चाभवत् । धर्म्यैर्धर्मात्मना युद्धे निहतो धर्म्यसुनुना ।
 सम्यगुत इव स्विष्टः प्रशान्तोऽग्निरिवाध्वरे । शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रविद्धायुधध्वजं । ६४
 प्रशान्तमपि मद्ग्रे सप्तोर्ध्वं विमुञ्चति । ततो युधिष्ठिरस्यापमादोयन्धनुः प्रभं ।
 यधमद्रिपतः संख्ये खगराडिव पद्यमान् । देशान् मुनिव्रितेभैरिपूषां नाश्रयन् वणात् ।
 ततः पार्थस्य गणैर्धरोरुताः धैनिकास्तव । निमीलितपादाः क्षिप्तानो भ्रममन्यान्मर्दिताः ।
 धरन्तो रुधिरं देरेर्भिगमन्तायुधजोविताः । ततः शन्ये निपतिते मद्राजानुजो युवा ।
 भातुस्तुभगुषे, सर्वरयो पाण्डवमभ्येयान् । विद्याध च नरयेष्टो नारायैर्भूमिस्तरन् ।
 इतस्तपश्चिन्तां भातयिष्योर्ध्वदुर्धरः । तं विद्याधार्द्रग्रे, पङ्क्तिर्धर्मराजस्तारयिव ।
 कर्णमुदघाह चिच्छेद जुरांदा धर्ममेव च । ततोऽप्य दोषमानेन मुहुरेन मितेन च ।
 भ्रमुषं वर्तमानं मथ मथनापात्तरिद्धरः । सकुण्डलं तद्गृहे पतमानं शिरो रयात् ।
 मुञ्चपदममुनाय पतन् स्वर्गदिव च्युतः । तस्यापष्टकौर्ध्वं शरीरं पतितं रयात् ।

इधिरेष च शिवाङ्गं दृष्ट्वा धैर्यमभज्यत । विचित्रकवचे तस्मिन् हते मद्गन्तुपानुजे ।

८९०

शाहाकारं प्रकुम्भाणां कुरवा विप्रदुर्द्रुवः । शल्यानुजे हते दृष्ट्वा तावकास्वक्रजोविताः ।

विवेस पाण्डवमयाद्रजोध्वस्तास्तदा भृशं । तोस्तया भज्यमानांस्तु कौरवान् भरतपथम् ।

श्रिनेर्नृपः किरन् वाणैरभ्यवर्त्तत सात्यकिः । तमायान्तं महेश्वासमप्रधूय दुरासदं ।

हार्दिकस्तरिता राजन् प्रत्यग्यज्ञादभोतवत् । तौ धमेतौ महात्मानौ वार्ष्णेयावपराजितौ ।

हार्दिकः सात्यकिदेव सिंहविव बलोत्कटो । इपुभिर्निर्मलामावेश्वाद्ययनौ परस्परं ।

८९१

अर्धैर्भिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ । चापमार्गवलोद्भूतान् मार्गणान् दृष्ट्वाविहयोः ।

आकाशगगनपथ्याम् पतङ्गानिव घोषगान् । सात्यकिं दग्धभिर्बिद्धा हयांयास्य विभिः प्रैरः ।

चापमेकेन चिच्छेद हार्दिको नतपर्वणा । तं मिश्रतं धनु श्रेष्ठमपास्य श्रिनिपुङ्गवः ।

अन्यादादत वेगेन वेगवन्तरमायुधं । तदादास्य धनु श्रेष्ठं वरिष्ठं सर्वध्वजिनं ।

हार्दिकं दग्धभिर्बन्धैः प्रत्यविध्यत् क्षणान्तरे । ततो रथं युगेपाद्य जित्वा भवैः सुवंचयतैः ।

८९२

अथास्तस्यावधोक्तूश्चभूतौ च पार्ष्णिपारथौ । ततस्तं विरथं दृष्ट्वा रूपं शारदतं प्रभौ ।

अयोवाह तत विभ्रं रथमारोप्य वीर्यवान् । मद्भराजि हते राजन् विरथे कृतवर्षणि ।

दुर्योधनवलं सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखं । तत्परे नाश्वकुञ्चल धैर्ये च रजसा हते ।

बलस्य हतभूयिष्ठं ततदासीत् पराङ्मुखं । ततो मुङ्गतात्तिःपाण्डवजो भैरवं समुत्थितं ।

विविधैः श्रेणितस्त्रावैः प्रसिक्तं पुष्टपर्वभ । ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्नस्य वज्रनलिकात् ।

८९३

अवेनापतत पार्थानेकः सर्वानवारयत् । पाण्डवान् सरयान्दृष्ट्वा धृष्टकुञ्चस्य पार्षते ।

आनक्तं दुराधपं श्रितैर्बाणैरवापत् । तं परे नाश्वकर्त्तन् मर्यां मृत्युमिगमत् ।

अयान्तं रथमास्याय हार्दिकोऽपि न्यवर्त्तत । ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणे महारथः ।

चतुर्भिर्निजपानायान् पविभिः कृतवर्षणः । विव्याध गौतमश्चापि पङ्क्तिर्भक्षे सुतेजस्रैः ।

अन्यत्यामा तथा रात्रौ हतास्य विरघोक्तं । तमपोवाह हार्दिकं स्वरथेन युधिष्ठिरात् ।

८९४

ततः शारदतं पङ्क्तिः प्रत्यविध्ययुधिष्ठिरं । विव्याध चायान्निश्रितैस्तयाऽष्टाभिः शिखीमुखैः ।

शर्वमेतन्महाराज युद्धश्रेयमवर्त्तत । तत्र दुर्यन्जिते राजन् सहपुत्रस्य भारत ।

तस्मिन् महेश्वासपरे विमले भङ्गाममथे कुर्वेपुङ्गवेन । पार्था समेता परमप्रहृष्टाः मङ्गान् प्रदधुर्दन्तमौल्यु प्रभं ।

युधिष्ठिरश्च प्रभमं सुराजौ पुरा क्षते वृषवधे रथेन्द्र । चक्रुयं नानाविधैवाद्यमस्मान् निनादयन्तौ वसुधां ममन्तान् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि प्रकृत्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ सधस्य उवाच ॥ प्रबोध्य निहतं राजन् मद्भराजपदानुगा । रथाः सप्तशतं वीरा निर्व्यथुर्भूतौ धनात् ।

८९५

दुर्योधनस्त विरदमारुह्याचलमग्निभं । ऊचेव प्रियमाणेन वीज्यमानस्य चामरैः ।

न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्भराजवारयत् । दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणाः पुनः पुनः ।

युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशद्वधं । ते तु शूरा महाराज ह्यधिचाप्य योधने ।

तत्र तत्र व्यदृश्यन्त योऽन्त्रे, विष्टाः स्रवाजिनः । रयिनः पतमानाश्च दृश्यन्ते स्रवरोत्तमः ।

गगनात्प्रवृत्ताः सिद्धाः पुण्यानामिव संक्षये । निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु वै ।

अस्मानापततथापि दृष्ट्वा पार्था महारथाः । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन जयमृद्धः प्रहारिणः ।

आणमन्दरवान् छत्वा विमिश्रान् शङ्खनिःस्रवैः । अस्माकं पुनरापाद्य सम्बलच्छ्वाः प्रहारिणः ।

शरासनानि धुक्नानाः सिंहनादान् प्रचुक्रुशुः । ततो हतमभिमेत्य मद्रराजवत्सं महत् ।

मद्रराजश्च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितं । दुर्योधनवत् सर्वं पुनरासीत्पराकुम्भं ।

वध्यमानं महाराज पाण्डुवैजित्काग्निभिः । दिशो भेज्य सन्भ्रान्तं चाशितं दृढधन्विभिः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कुलपुङ्गे षष्ठादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पातिते युधि दुर्द्वयं मद्रराजे महारथे । तावत्कालव पुष्पाय प्राप्यशो विमुखाऽभवन् ।

वणिजो नावि भग्नयां यथाऽगाधेऽश्वेऽश्वे । अपारे पारमिच्छन्तो हते शूरे महात्माना ।

मद्रराजे महाराज विचक्षाः शरविचिताः । अनाया नायमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्दिता इव ।

वृषा यथा भग्नशृङ्गा शीर्षेदन्ता यथा गजाः । मथान्ते प्रत्यपायाम निश्चिताऽजातघ्नवृषा ।

न सन्नातुमनोकानि न च राजन् पराक्रमे । आघोदुद्धिं हन्ति शस्त्रे भूयो योधाश्च कथञ्चित् ।

भीमे द्रैषि च निहते स्तनपुत्रे च भारत । यदु खं तव योधानां भयक्षालीदिशम्यते ।

तद्वयं स च न, भोको भूय एवाभ्यवर्त्तन्त । निराशायजयं तस्मिन् हते शस्त्रे महारथे ।

हतप्रवीरा विचक्षा निष्ठताश्च शितैः शरैः । मद्रराजे हते राजन् योधाश्च प्राद्रवन् भयात् ।

अद्यानये गजानन्ये रयानन्ये महारथाः । आरुह्य अवसम्भ्राः पादाताः प्राद्रवन्तथा ।

दिवाहृष्टाश्च मातङ्गा गिरिरूपाः प्रहारिणः । संप्राद्रवन् हते शस्त्रे अकुशानुष्ठनेदिताः ।

ते रथाङ्गरतयेष्ठ तावकाः प्राद्रवन् दिशः । धावतश्चाप्यपगम्य श्वमानान् शराहतान् ।

तान् प्रभग्नान् दृष्ट्वा हतोत्साहान् पराजितान् । अभ्यवर्त्तन्त पाञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ।

वाणमन्दरवास्यैव सिंहनादाश्च पुष्कलाः । शृणुमन्द्य शूराणां दारुणः समपद्यत ।

वृष्ट्वा तु कीरवं धैर्यं भयवत्सं प्रविद्रुतं । अन्येभ्यं समभायन्त पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।

अथ राजा सख्यधर्तिर्हतामिवो युधिष्ठिरः । अथ दुर्योधनो दीनो दीपप्रया नृपतिरियिषा ।

अथ श्रुत्वा हतं पुत्रं हतराशेर्जनैर्यरः । विह्वलः पतितो भूमौ क्लिप्तं प्रतिपद्यतां ।

अथ जानातु कैनेत्येव समर्थं सर्वधन्विनां । अद्यात्मानन्तु दुर्योधनं गह्वरिस्थितिं पापकृत् ।

अथ क्षन्तुर्वचः सत्यं विजानातु महोपति । अद्यप्रमथति पार्थश्च प्रियभूत उपाचरन् ।

विजानातु नृपो दुःखं यत्प्राप्त पाण्डुनन्दनैः । अथ छण्डश्च माहात्म्य जानातु स महोपतिः ।

अद्यार्जुनधनुर्वीर्यं घोरं जानातु सयुगे । अद्याणाश्च संधं सर्वं योऽप्येव सप्तमाश्वे ।

अथ श्राव्यन्ति भीमस्य वनं घोरं महात्मानः । हते दुर्योधने युद्धे प्रकृषेतासुते वने ।

यत्कृतं भीमधेनेन दुःशासनवधे तदा । नान्यः कर्त्ताऽस्ति लोकस्मिन् षष्ठे भीमास्यहायनात् ।

अथ ज्येष्ठस्य जानीतां पाण्डवस्य पराक्रमं । मद्राजं हतं श्रुत्वा देवैरपि सुदुःखं ।
 अथ ज्ञास्यति सङ्ग्रामे माद्रीपुत्रौ सुदुःखौ । निरुते शौबले वीरे गान्धारेषु च सर्वशः ।
 कथं जयो न तेषां स्यादेषां योद्धा धनञ्जय । सात्यकिर्भीमसेनश्च दृष्टद्युक्च पार्यतः ।
 द्रौपद्यास्ननायाः पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शिखण्डौ च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः ।
 येपाञ्च जगतां नाथो नाथ ऊष्णो जनाईनः । कथं तेषां जयो भवत्येषां धर्म्या व्यपश्रयः ।
 भीमं द्रोणश्च कर्णश्च मद्राजानमेव च । अयान्यान् नृपतीन् वीरान् शतशोऽयं ससज्जः ।
 कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुं ते पार्थोद्युधिष्ठिरात् । यत्नं नाथो ह्योकेषु सदा सत्यशोनिधिः ।
 इत्येवं वदमानास्ते हर्षेण महता युताः । प्रभगास्तावकान् योधान् प्रवृष्टाः दृष्टतोऽन्ययुः ।
 धनञ्जयो रयानोकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् । माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ।
 तान् प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयाद्दितान् । दुर्व्योधनस्तदा स्तनममवीरिप्रयत्निव ।
 मामतिक्रमते पार्थो धनुष्पाणिर्वस्थितः । जघने सर्वैवेत्यानां ममाश्रयन् प्रतिपादय ।
 जघने युध्यमानं हि कैनेयो मां धनञ्जयः । नेत्सहेदभ्यतिक्रान्तु वेलामिव मधोदधिः ।
 पश्य सैन्यं महत् स्तत पाण्डवैः समभिद्रुतं । सैन्येषुं समुद्रूतं पश्यंस्त्वं समन्ततः ।
 बिह्वानांश्च वज्रशः द्रष्टुं धीरान्महाभयान् । तस्माद्याहि शनैः स्तत जघनं परिपालयन् ।
 मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु । पुनरावर्त्तते त्वं मामकं वसमोज्जवा ।
 तत् श्रुत्वा तव पुत्रस्य शूरायैः सङ्ग्रामे वचः । सारयिर्हमसम्बद्धान् शनैरस्थानवोदयत् ।
 गजान्धरयिर्भिर्नानास्त्रैः कात्मानं पदातयः । रक्तविशतिहास्याः संयुगायावतस्त्रिरे ।
 मानदिश्वसमुद्रूता नानानगरवासिनः । श्वसितास्तदा योधाः प्रार्थयन्तो मरुद्युधः ।
 तेषामापतता तव संवृष्टानां परस्परं । सशर्दः समहान् जग्मे धोरूपो भयानकः ।
 भीमसेनस्तदा राजन् दृष्टद्युक्च पार्यतः । मलेन चतुरङ्गेण मानादेश्मानवारयन् ।
 भीमसेनाभ्यवर्त्तन रणेऽन्ये तु पदातयः । प्रक्षेपतास्तदसंख्यं वीरलोकं धियाचव ।
 आघाद्य भीमसेनन्तु संरम्भा युद्धदुर्गदाः । धार्तराष्ट्रा विनेदुर्हि मान्यामकययत् कथा ।
 परिवार्य रणे भीमं निशम्यो समन्ततः । स वध्यमानः समरे पदातिगणसंघतः ।
 न चचाम ततः श्यानाग्नेनाक इव पर्वतः । ने तु कुड्गा महाराज पाण्डवाना महारथाः ।
 निपद्यते प्रवृत्ता हि योधाद्यान्यान्महारथान् । अरुण्यन रणे भीमसेनस्तदा पथ्यवस्थितः ।
 कोऽवतीर्य रथार्चून् पदातिः समवस्थितः । जातरूपपरिच्छेदां प्रवृष्टान् महतां गदां ।
 अश्वपीतावकान् योधान्दण्डपाणिरिवान्तरुः । विप्रहीनरथायांस्तानवधीन् पुरुषधमः ।
 रक्तविशतिहास्यान् पदातीन् समपोययत् । इत्ता तत्पुद्गलानोक्तं भीमः सयपराक्रमः ।
 दृष्टद्युधं पुरस्कृत्य न शिरःप्रत्यङ्मुखः । पादाता निहता भूतो विप्रिग्रेव विरोजिताः ।
 यन्ममा इव बनिन कश्चिकाराः सुपुष्पिताः । नानाप्रत्ययमायुक्ता नानाकुण्डलपाणिः ।

१०८

१०९

११०

१११

११२

११३

नानाजात्या हताश्व नानादेशसमागताः । पताकाध्वजसम्पन्नं पदातीनां महद्वनं ।

निवृत्तं विवभौ रौद्रं घोररूपं भयावहं । सुधिष्ठिरपुरोगाय सहस्रैश्चा मक्षरयाः ।

अभ्यधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्व्याधनं तव । ते सर्वे तावकान् दृष्ट्वा महेश्वरान् पराङ्मुखान् ।

नात्यवर्त्तन्त ते पुत्रं वेल्लेव मकरालयं । तदहृतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ।

यदेकं संहिता पार्था न भक्तुरतिवर्त्तितुं । नातिदूरापयातन्नु हतनुद्धि पलायने ।

दुर्व्याधनः स्वकं सैन्यमत्रवोद्भूतविवर्त्तनं । न तं दंष्ट्रं प्रपश्यामि श्रुत्यां पर्वन्तेषु वा ।

यत्र याताश्च वी हन्युः पाण्डवाः किं ह्यनेन वः । अल्पं न सन्मतेषां क्षुधा च भृशविवर्त्तौ ।

यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो भुवं नो विजयो भवेत् । विप्रयातांस्तु वो भिन्नान् पाण्डवाः हतविप्रियाः ।

अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयाचः ब्रमरे बधः । शृणुन्तु चक्षिषाः सर्वे यावन्तोऽत्र समागताः ।

यदा शूरश्च भीरुश्च मारयत्यन्तकः सदा । को नू मुढो न युज्येत पुरुषः चक्षियो भुवं ।

श्रेयो नो भीमसेनस्य क्रुद्धस्याभिमुखे स्थिते । सुखः साङ्गानिको मृत्युः चक्षधर्षेण युधुमतां ।

मर्त्येनावस्यमर्त्यं मृदेष्वपि कदाचन । युध्यतः चक्षधर्षेण मृत्युरेव समातनः ।

जित्वैष सुखमाप्नोति हतः प्रेत्य महन् फलं । न युद्धधर्षात् कीयान् वै पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।

अचिरेणाजितान् लोकान् हतो युद्धे समश्रुतो । श्रुत्वा तद्वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः ।

पुनरेवाभ्यवर्त्तन्त पाण्डवानाततापिनः । तानापतत स्यादु ब्यूढानोकाः प्रहारिणः ।

प्रत्युद्ययुक्तादा पार्था जयमृद्धाः प्रमन्यव । धनञ्जयो रथेनाजावभ्यवर्त्तत वीर्यवान् ।

विश्रुत चिपु लोकेषु व्यासिषुन् गाण्डिवं धनुः । माद्रोपुत्रौ च शकुनिं स्यात्किञ्च महान्वलः ।

जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा यतो वै तावकं बलं ।

इति श्रीमहाभारते शतपथपर्वणि मकुलयुद्धे जनविश्रोद्धायः ॥ १८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सजित्वै जयैषि तु शालो ज्ञेयगणाधिपः । अभ्यवर्त्तत संकुद्रः पाण्डवानां महद्वलः ।

आस्थाद्य सुमहानागे प्रभिन्नं पर्वन्तेापते । दृष्टमैरावतप्रख्याममित्रगणमर्हन् ।

योऽसौ महान् भद्रकुले प्रसूतः कल्पजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यं । सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयश्रेष्ठो सदेवपादाः समरेषु राजन् ।

तमास्थितो राजवरो बभूव ययोदयस्य सविता क्षपान्ते । स तेन नागप्रवरेण राजञ्चभुययौ पाण्डुसुतान् धमेतान् ।

प्रितैः पृथक्कैर्बिन्ददार वैश्वैर्भेदेन्द्रवज्रप्रतिमैः सुधोरैः । ततः ब्रह्मन् वै विष्टजन् महारणे योधाय राजञ्चयतो यमानये ।

नाखान्तरं ददृशुः स्त्रे परे वा यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः । ऐरावणस्यस्य चमूर्ध्वमर्हं दैत्याः पुरा वासवस्यैव राजन् ।

ते पाण्डवाः सोमकाः क्षत्रपाय तमेकनागं ददृशुः समन्तात् । सहस्रशो वै विचरन्तेमेकं यथा महेन्द्रस्य गजं समीपे ।

स द्राव्यमाणन्तु बलं परेषां परीतकल्यं विवभौ समन्तात् । न चावतस्ते समरे भृशं भयादिमर्हमानन्तु परस्त्रं तदा ।

ततः प्रमग्ना सहसा महाचमू सा पाण्डवी तेन नराधिपेन । दिव्ययन्तः सहसा प्रधापिता गन्धर्व्वेण तमपारयन्ती ।

दृष्ट्वा च तां वेगवतीं प्रमग्नां सर्वे लदीया दुधि योधमुखाः । कल्पजयंस्ते तु नराधिपं तं दधुय ब्रह्मान् प्रमिषन्ति

श्रुत्वा निनादं त्वय कौरवाणां हर्षोदिमुक्तं सद्यः शङ्खशब्दैः । सेनापति, पाण्डवसञ्चयानां पाञ्चालपुत्रो मन्त्रयेन भाषितं ।
ततस्तत्तं वै द्रिरदं महात्मा प्रत्युद्ययो वरमाणो जयाय । जम्भो यथा शक्रसमागमादे नमिन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यं ।
तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा पाञ्चालपुत्रं युधि राजसिंहः । तं वै दिपं प्रेषयामास हर्षे वधाय राजन् द्रुपदात्मजस्य ।
स तं दिपेन्द्रं सहसापतन्तमविध्यदग्निप्रतिमैः । प्रथलैः । कर्षारथैर्तैर्निजितैर्जलद्विर्नाराचमुखैश्चिभिरुपवेगैः ।
ततोऽ परान् पञ्च शितान्महात्मा नाराचमुखान् विषयस्य कुम्भे । स तैस्त विद्धः परमद्रिपो रणे तदा पराटत्यभूत्
प्रदुद्रुवे ।

तं नागराजं सहसा प्रणुवं विद्राव्यमाषं विनिवर्त्य शाल्वः । तोषोद्युधैः प्रेषयामास हर्षे पाञ्चालराजस्य सुतं प्रदिश्य ।
दृष्ट्वापतन्तं सहसा तु नागं धृष्टद्युक्षः खरयाच्छीघ्रमेव । गदां प्रयच्छोपजवेन वीरो भूमिं प्रपञ्चो भयविजलाङ्गः ।
स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं सार्यं सन्नतं सहसा विन्द्य । उत्स्थित्य हस्तेन नदन्महाद्रिपो विषेययामास वसुन्धरातले ।
पाञ्चालराजस्य सुतस्य दृष्ट्वा तदाऽर्दितं नागवरेण तेन । तमभ्यधावत्यहसा जवेन भीमः शिखण्डी च शिनेत्य नत्ता ।
श्रैरथ वेगं सहसा निगृह्य तस्याभितो ह्यापततो गजस्य । स शङ्कहीतो रथिभिर्गजैः वै चचाल तैर्बल्यैरमाणस्य संल्ले । १०१
ततः दृष्ट्वा न प्रववर्ष राजा सुख्यौ यथा रश्मिजालान् समन्तात् । तैराग्नेर्बल्यमाना रथौघाः प्रदुद्रुवुः, संहितास्तव तव ।
तत्कर्त्तुं शाल्वस्य समीपस्य सन्तं पाञ्चालमस्या नृप सञ्जयास्य । हाहाकारैर्नादयन्तस्य सन्तं दिपं समन्तात् द्रुपुर्नराग्याः ।
पाञ्चालपुत्रस्तरितस्य शूरो गदां प्रयच्छाचलशृङ्गकर्ष्य । ससभ्रमं भारतव्रजघातो जवेन वीरोऽनुसवार नागं ।
ततस्तु नागं धरणीधराभं मदं स्वर्तनं जलदप्रकाशं । गदां समासाद्य शङ्खं जघान पाञ्चालराजस्य सुतस्तरौ ।
स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य मुखाग्रभूतं सतजं विमुञ्चन् । पपात नागो धरणीधराभः चितिप्रकल्पाचलितो ययाऽद्रिः । १०२
निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये । स शाल्वराजस्य शिनिप्रवीरो जहार भस्मेन शिरः शिनेन ।
कृत्तोत्तमाङ्गो युधि बालतेन पतात भूमौ सह नागगञ्गा । यथाऽद्रिशृङ्गं समहन् प्रणुवं वीक्षण देवाधिपचोदितेन ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शाल्वबधे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् निहते शूरे शाल्वे समितिशोभने । तवाभ्यहंलं वेगादातेनेव महाद्रुमः ।

तत् प्रभग्नं यलं दृष्ट्वा कृतवर्षा महारथः । दधार समरे शूरः शत्रुसैन्यं महाबलः ।

सञ्चित्तास्तु ते शूरा दृष्ट्वा शाल्वतमाह्वे । प्रेक्षापमे स्थिते राजन् क्रोध्यमाषे श्रैर्युधि । १०३

ततः प्रवृत्ते धुङ्गं कुरुषां पाण्डवे सह । निदृष्टानां महाराज मृत्युं क्त्वा निवर्त्तन् ।

तथायथमभ्युदङ्गं शाल्वतस्य परैः सह । यदेको वारयामास पाण्डुसेनां दुरासदां ।

तेषामन्योन्यसुहृदं कृते कर्षाणि दुष्करे । धिंघनादः प्रघट्टाणां दिवस्पृक् समहानभूत् ।

तेन शब्देन विचष्टाः पाञ्चाला भरतर्षभ । शिनेर्नत्ता महाबाहूरन्वपद्यत सात्यकिः ।

स समासाद्य राभानं सेमकीर्त्तिं महाबलं । सप्तभिर्निशितैर्बाणैरनयद्यमपादनं । १०४

तमापाभं महाबाहो प्रविपन्नं शितान् वरान् । जवेनाभ्यपतद्भोमान् हार्दिकः शिनिपुङ्गवः ।

साम्प्रतो तौ महावीर्यौ पश्चिमे रथिनां वीरौ । श्रान्तान्यमभिधापितौ शल्यप्रवरार्थायैव ।

पाण्डवाः सह पाञ्चालैर्वाधाद्यान्व नृपोत्तमाः । प्रवृद्धाः समरघत्ना तयोर्पौरं समागमे ।

नाराचैर्वत्सदत्तैश्च दृष्ट्वन्धकमहारथौ । अभिजघ्नतुरन्योन्यं प्रहृष्टाविव कुञ्चरौ ।
 चरन्तौ विविधान् मार्गान् हार्दिकश्रिनिपुङ्गवौ । मुञ्चरन्तर्हितावैतौ वाणदृष्ट्या परस्परं । ११०
 चापवेगवलोद्भूतान् मार्गेषां दृष्ट्विषिंक्ष्योः । आक्रान्ते समपग्र्याम पतङ्गानिव ब्रीधयान् ।
 तमेकं सत्यकृष्णमासाद्य हृदिकात्मजः । अविध्यन्निमित्तैर्वाणैर्यतुर्भित्तुरो ह्वयान् ।
 स दीर्घबाहुः संकुट्टन्नोत्तार्दित इव दिपः । शृष्टाभिः कृतवर्षाणमविध्यन् परमेपुभिः ।
 ततः पूर्णाघतोत्तुष्टैः कृतवर्षा शिलाघ्नितैः । सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन चिच्छिदे ।
 निरुक्तं तद्धनुःश्रेष्ठमपात्य श्रिनिपुङ्गवः । अन्यदादत्त वेगेन शैलेयः समरं धनुः । १११
 तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनां । आरोग्यं च महावीर्यं महाबुद्धिर्माहाबलः ।
 अन्यथामाणो धनुषश्चेदने कृतवर्षणः । ततो राजन् महेश्वासः कृतवर्षाणमभयात् ।
 ततस्तु निमित्तैर्वाणैर्हृष्टभिः श्रिनिपुङ्गवः । जघान स्रुतमन्त्रांश्च भ्रजञ्च कृतवर्षणः ।
 ततो राजन्महेश्वासः कृतवर्षा महारथः । हतायस्रुतं संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतं ।
 रोषेण महताविष्टः शूलमुद्यम्य मारिष्य । चिषेप भुजवेगेन जिघांसुः श्रिनिपुङ्गवं । ११२
 तच्छूलं सान्तो ह्यज्ञौ निर्भिद्य निमित्तैः प्ररैः । त्रूणं तं पातयामास मोहयन्निव माधवं ।
 ततोऽपरिण भयेन हृद्येन समताडयत् । स युद्धे युयुधानेन हतायो हतमारयिः ।
 कृतवर्षा कृतस्त्रेण धरणीमन्वपद्यत । तस्मिन् सात्यकिना वीरं दैर्ये विरयीकृतं ।
 समपद्यत सर्वेधा नैन्यानां सुमहद्भयं । पुत्रस्य तव सात्यक्यं विषादः समजायत ।
 हतकृते हताये तु विरये कृतवर्षणि । हतायस्रुतं स्रुतस्रुतमरिन्दम् । ११३
 अभ्यधावत् छपो राजन् जिघांसुः श्रिनिपुङ्गवं । तमारोग्यं रथोपस्थे मिततो सर्वधन्विनां ।
 शपोवाच महापाण्डुं हर्षमायोधनादपि । शैलेयाधिष्ठिते राजन् विरये कृतवर्षणि ।
 दुर्योधनवत् सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखं । तत्परे नावबुध्यन्त शैलेय रजसा वृताः ।
 तावकाः प्रहृता राजन् दुर्योधनमृते नृप । दुर्योधनस्तु सम्प्रेक्ष्य भयं खलमनिकान् ।
 जवेनाभ्यपतन्मूर्धं सर्वार्थैको न्यवारयत् । पाण्डूय सन्तानं संकुट्टा दृष्टवुञ्च स पार्थने । ११४
 म्रिखण्डितं त्रैपदेयान् पाञ्चालानाञ्च ये गणाः । कैकेयान् सोमकायिव सञ्जयानाञ्च मारिष ।
 अश्वस्रुतं दुराधर्यः श्रितैर्वाणैरवारयत् । अग्निददास्त्वे यस्तः पुत्रस्रुतं महानलः ।
 यथा यश्चे महानग्निर्भस्मपूतः प्रतापयन् । तथा दुर्योधनो राजा स्रुतमैव सन्तोऽभवत् ।
 तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्या म्युमित्राश्चैव । अयान्यं रथमान्वाय हार्दिक्यं समपद्यत ।
 इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि कौरवधन्यापयने स्कन्दिप्रोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पुत्रस्तु ते महाराज रथस्रो रयिनाम्नः । दुरुष्माहो भवौ युद्धे यथा हृष्टः प्रतापवान् । ११५
 तस्य वाणसहस्रसु प्रच्छन्ना ह्यभवन्महौ । परांश्च विविधैः वाणैर्धाराभिरिव पर्वताम् ।
 न च शोऽस्ति पुमान् कथित्पाण्डवानां वत्साण्येव । हयो गश्च रथो वाऽपि योऽस्य वाधैरविवृतः ।

यं यं हि समरे योधं प्रपश्याम विग्राह्यते । यस वाणैस्त्रितोऽभूदे पुत्रेण तव भारत ।
 यथा सैन्येन रजसा समुद्धूतेन वाहिनी । प्रत्यदृश्यत सञ्जन्ता तथा वाणैर्महात्मन ।
 बाणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते । दुर्योधनेन प्रकृता चिप्रहस्येन धन्विना ।
 तेषु योधसहस्रेषु तावकेषु परेषु च । एको दुर्योधनो ह्यासीत सुपुमानिति मे मति ।
 तवाहृतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रम । यदेन सहिता पार्था नाभ्यवर्त्तन्त भारत ।
 युधिष्ठिर शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ । भीमसेनञ्च सप्तत्या सहदेवञ्च सप्तभि ।
 नकुलञ्च चतुःपञ्चाष्टयुञ्चञ्च सप्तभि । सप्तभिर्द्रौपदेयाश्च चिभिर्बिंब्याध सात्यकि ।
 धनुश्चिह्नैर्द भस्मेन सहदेवस्य मारिष । तदपाञ्च धनुस्त्रिंश माद्रीपुत्र प्रतापवान् ।
 अथद्रवत राजान प्रष्टव्यान्महद्भु । ततो दुर्योधन संख्ये विव्याध दशभि शरैः ।
 नकुलस्य ततो वीरो राजान नृबभि शरैः । घोररूपैर्महाबाणैर्बिंब्याध च ननाद च ।
 सात्यकिश्चैव राजान शरेणानतपर्वणा । द्रौपदेयास्त्रिंशस्यत्या धर्मराजस्य पञ्चभि ।
 अश्रीत्या भीमसेनस्य शरैराजानमादयत् । समन्तात् कीर्त्यमाणस्य बाणसर्वैर्महात्मभि ।
 न चचाल महाराज सर्वधैन्यस्य पश्यत । लाघव भौष्ठवस्त्रापि वीर्येष्वापि महात्मन ।
 अतिबलैपि भगानि ददृशुः सन्ममानवा । धार्तराष्ट्रा हि राजेन्द्र योधास्तु खल्यमन्तरैः ।
 अपश्यमाना राजाने पथ्यवर्त्तन्ता दशिता । तेषामापतता घोरैस्तुमुल समपुञ्चत ।
 तुम्बस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यथा स्वन । समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजित ।
 प्रत्युद्युयुर्महेश्वासा पाण्डवानातनायिन । भीमसेन रणे कुड् द्रोणपुत्रो अवारयत् ।
 नानावर्णैर्महाराज प्रमुक्तैः सर्वतो दिशः । प्राच्यायन्ता रणे वीरा न दिशः प्रदिशस्तथा ।
 तावभौ फूरकक्षाणावभौ भारत दुःसह्यैः । घोररूपमयुधेता कृतप्रतिहतैपिण्यैः ।
 चासयन्तौ दिशः सर्वा आचपकठिनलक्ष्यैः । शकुनिस्त रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ।
 तस्याथाद्यतुरो हन्ता सुवलस्य सुतो बली । नादसकारं बलवत् सर्वधैन्यानि कल्पयत् ।
 सतमिन्नन्तरं वीर राजानमपराजित । अयोवाह रयेनाजौ सहदेव प्रतापवान् ।
 अयान्य रयमाश्याय धर्मपुत्रो युधिष्ठिर । शकुनि नृबभिर्बिंब्या पुनर्बिंब्याध पञ्चभि ।
 जनाद च महानादं प्रथम सर्वधन्विना । तद्युद्धमभवच्चित्र घोररूपस्य मारिष ।
 प्रवता व्रतिजनम बिभृक्षारणधेवित । उलूकस्तु महेष्वासं नकुल एहदुर्ध्वद ।
 अथद्रवदमेपात्मा शरवर्षं समन्तत । तथैव नकुल शूरः शैवलस्य मुन रणे ।
 शरवर्षेण सहता समन्तात् पथ्यवारयत् । तौ तत्र समरे वीरो कुलपुत्रौ महारथौ ।
 पोषयन्तावपश्यता कृतप्रतिहतैपिण्यौ । तथैव हतवन्थाश्च शैवेयः श्रुतापान् ।
 पोषयन्तुः शुभ्रं राशम् वीरं शक इवाहवे । दुर्योधनो धनुस्त्रिंश पाण्डुपुत्रस्य सहस्रे ।
 अथैनं स्थिरपद्मानं विव्याध निव्रिते शरैः । एष्टपुत्रोऽपि समरे प्रष्टव्य परमायुध ।

१११

११२

११३

११४

११५

११६

राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधन्विनां । तयोर्धुङ्गं महत्तामोत् संपामे भरतर्षभ ।

प्रभिनयोर्ययासक्तं मत्तयोर्वैनहस्तिनाः । गौतमस्य रणे कुङ्हेऽपदेयामाहामसान् ।

विष्याद्य वज्रभिः शूङ्गः शरैः सन्नतपर्वभिः । तस्य तैरभवद्युङ्गमिन्द्रियैरिव देहिभिः ।

१११५

घोररूपमसंहाय्यं निर्वर्थादमवर्त्तत । ते च सम्योडयामासुरिन्द्रियाणोव वालिभ्यं ।

स च तान् प्रतिशरन् प्रत्ययोधयदाहवे । एवञ्चित्रमभूद्युङ्गं तस्य तैः सह भारत ।

उत्थायोत्थाय हि यथा देहिनामिन्द्रियैर्बिम्बैः । नराद्यैव नरैः सार्द्धं दन्तिना दन्तिमिक्षया ।

हया हयैः समासक्ता रथिना रथिभिः सह । संकुलस्यभवनद्भूया घोररूपं विशास्यते ।

इदञ्चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो । युद्धान्यासन् महाराज घोराणि च वज्रनि च ।

१११६

ते समासाद्य समरे परस्परमरिन्दमाः । विष्ययुधैव जम्बुस्य समासाद्य महाहवे ।

तेषां शस्त्रसमुद्भूतं रजस्रोममवर्त्तत । वानेन चोद्भूतं राजन् धावद्विषाद्यमहादिभिः ।

रथनेमिसमुद्भूतं निघाधैद्यापि दन्तिनां । रजः सन्ध्यान्धकलिलं दिवाकरपयं यथी ।

रजसा तेन संघृष्टो भास्वरो निप्रभः क्षतः । सञ्क्रादिताऽभवद्भूमिक्षे च शूरा महारथाः ।

मुङ्गतादिव संघृष्टं नौरजस्कं समन्ततः । वीरभोगितविक्षायां भूमौ भरतक्षमम् ।

१११७

उपग्रास्य ततस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनं । ततोऽपश्यमहं भूया इन्द्रयुद्धानि भारत ।

ययामाणं ययान्निष्ठं मथ्याङ्गे वै सुदारुणं । वर्षाणां तत्र राजेन्द्र चन्द्रशूलोऽज्ज्वलाः प्रभाः ।

शब्दस्य तुमुलः सङ्क्षेपराणो पततामभूत् । महावेणुवनखेव दह्यमानस्य पर्वतैः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलपुङ्गे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ सञ्ज्ञय उवाच ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके । अभज्यत बलं तत्र तत्र पुत्रस्य पाण्डवैः ।

तांस्तु धमिनं महता सन्निवार्यं महारथान् । पुत्रलो योधयामास पाण्डवानामनोकिनीं ।

१११८

निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रजधैपिण । सन्निवृत्तेषु तैरेव युद्धमासीत् सुदारुणं ।

तावकानां परेषाञ्च देवासुररथोपमं । परेषां तत्र सैन्ये वा नासीत् कश्चित्पराभुज ।

अनुमानेन युध्मते संज्ञाभिद्य परस्परं । तेषां चयो महानासोद्युधतामिवरेतरं ।

ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः । जिगीयसाद्य संपामे धार्तराष्ट्रान् मराजकान् ।

चिभिः प्रारदतं विद्राक्ष कम्पपुङ्खैः शिलाश्रितैः । चतुर्भिर्निजघानायाच्चारार्यैः क्षतवर्षणैः ।

१११९

अथत्यामा तु हार्दिकमपोवाञ्च यश्चक्षिन् । अयं प्रारदतोऽष्टाभिः प्रत्यविष्ययुधिष्ठिरं ।

ततो दुर्योधने राजा रथान् सतप्रतापये । प्रेयसश्च राजासौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

ते रथा रथिभिर्युक्ता मनोमाहतरहसः । अभ्यद्रवन् सङ्ग्रामे क्रौन्तेयस्य रथं प्रति ।

ते समन्तामहाराज परिवार्यं युधिष्ठिरं । अदृश्यं सायकैश्चतुर्धैर्या इव दिवाकरं ।

ते दृष्ट्वा धर्मराजानं कौरवेयैस्तथा कृतं । नामुपन्त सुषरंश्चाः निष्पण्डिप्रमुखा रथाः ।

११२०

रथैरश्वरैर्युक्ताः क्रिद्धिषोऽजालसंघटौ । आक्रमुरभिरचन्ताः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

ततः प्रवृत्ते रीद्रः सङ्ग्रामः शोषितोदकः । पाण्डवानां कुहूषाश्च यमरात्रिविह्वलः ।

रथान् सप्तशतान् हत्वा कुहूषामाततायिनां । पाण्डवाः सह पाञ्चलैः पुनरेवाभ्यवर्तयन्

तत्र युद्धं महश्चापीतच पुत्रस्य पाण्डवैः । न च नलादृशं दृष्टं नैव चापि परियुतं ।

वर्त्तमाने मघायुद्धे निर्मथ्यादे समन्ततः । वध्यमानेषु योधेषु तावकैश्चित्तरेषु च ।

११८

विनदत्तु च योधेषु ब्रह्मवैर्यैः पूरितैः । उत्कुष्ठैः सिंहादैश्च गम्भीरेन च ध्वनिना ।

अतिप्रयुद्धे युद्धे च ज्विद्यमानेषु मर्मसु । धावमानेषु योधेषु जययद्विषु मारिष ।

संहारे सन्धेतो चातो वृथिव्यां शोकमश्रवे । बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां वीमनोद्भूतये तदा ।

निर्मथ्यादे ततो युद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे । प्रादुरासंक्षोभोत्पाता दिविभूतो सुदारुणः ।

चञ्चल शब्दं कुहूषा सपन्वतवना मही । सदृष्टाः शैल्युक्ता राजन् कौथ्यमाणाः समन्ततः ।

११९

उक्ताः पेतुर्द्विवै भूमावाहत्य रविमण्डलं । विष्यन्ततः प्रादुरासन् नीचैः शकैरवर्षिण ।

अशूणि मुमुचूर्णानां वैपयुक्ष्यास्तृशन् भृशं । शतान् घोराननादृत्य समुत्पातान् सुदारुणान् ।

पुनर्युद्धाय संमथ्य चक्षियास्तस्युरव्ययाः । रमणीये कुरुक्षेत्रे पुष्पे स्त्र्यां यियासवः ।

ततो गान्धारराजस्य पुत्रं शकुनिरप्रवीत् । युध्यध्वमयतो योधाः प्रवृत्तो हस्ति पाण्डवान् ।

ततो नः सम्प्रयातानां मद्रयोधास्तस्मिन् । दृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्तापरे तथा ।

१२०

अस्मात् पुनराशद्य लज्जलङ्का दुरासदाः । शरासनानि धुमन्तां शरवैरैरवाकिरन् ।

ततो हतं परैराजन् मद्रराजबलं तदा । दुर्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत् पराङ्मुखः ।

गान्धारराजस्य पुमर्षोऽक्यमाह ततो बली । निवर्त्तध्वमधर्षाश्च युध्यन्ते किं सूतेन वः ।

अनीकं द्रशसाहस्रमयानां भरतर्षभ । आसीद्गान्धारराजस्य विद्यालप्राप्तयोधिनां ।

बलेन तेन विक्रम्य वर्त्तमाने जनवधे । प्रवृत्तः पाण्डवानोऽकमभ्यग्नजिज्ञितैः शरैः ।

१२१

तदश्वनिव वातेन चिप्यमाणं समन्ततः । अभव्यत महैरिज पाण्डूनां सुमहद्वलं ।

ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भग्नं खलमनिकात् । अभ्यचोदयदव्यप सहदेवं महाबलम् ।

अथैः सुबलपुत्रो नो जघनं पोष्य दंशितः । सैन्यानि सुदयत्येव पश्य पाण्डव दुर्धर्षितं ।

गच्छ त्वं द्रैपदेयैश्च शकुनिं शैबलं जहि । रथानीकमहं धक्ष्य पाञ्चालवहितोऽनेव ।

गच्छन् कुञ्जराः सर्वे वाजिनय सह तया । पादाताय विषाहसाः शकुनिं तैर्हतो जहि ।

१२२

ततो गजः सप्तशताद्यापपाणिभिराहतः । पञ्च चायसहस्राणि सहेद्वय वीर्यवान् ।

पादाताय विषाहसा द्रैपदेयाय सर्वशः । रथे अभ्यद्रवन्तो तु शकुनिं युद्धदुर्धरं ।

ततस्तु शैबलं राजयभ्यतिक्रम्य पाण्डवः । जघान प्रवृत्तः सेनां जययद्वत् प्रतापवान् ।

अप्यारोहाम्भं संरन्धाः पाण्डवानां तरस्त्रिणां । प्राविशन् शैबलानीकमभ्यतिक्रम्य तावथान् ।

ते तत्र मादिनः प्रहारा शैबलस्य महद्वलं । रथमध्ये व्यतिष्ठन् शरवैरैरवाकिरन् ।

१२३

तदुपगतगदाग्राममहापुरुषधेवितं । प्रावर्त्तन्त महयुद्धं राजन् दुर्धर्षन्ति तव ।

उपारमन्त व्याघ्रश्चाः प्रेक्षका रयिनाऽभवन् । न हि म्रियं परेषां वा विमेषः प्रत्यदृश्यत ।

शूरबाहुविद्वष्टानां शक्तीनां भरतर्षभ । ज्योतिषामिव मन्वातमपश्यन् कुरुपाण्डवाः ।

अष्टिभिर्बिमलाभिर्य तत्र तत्र विशास्यते । समतन्तोभिराकाशमावृतं वज्रशोभत ।

प्रासानां प्लुता राजन् रूपमाद्योत् समन्ततः । शलभानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ।

रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा विप्रविद्धाश्च पचिभिः । इयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽय सहस्रशः ।

अन्योन्यं परिपिष्टाश्च समासाद्य परस्परं । आविद्यताः स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः ।

ततोऽभवत्तमो घोरं कैम्येन रजसा वृते । तानपक्रमतोऽद्राक्षं तस्माद्द्वादरिन्दम ।

अथापाजन्मनुष्यांश्च रजसा संवृते मति । भूमौ निपतिताश्चान्य वमन्तो रुधिरं वज्र ।

केशाकेशि समास्राग् न भ्रेकुद्येष्टितुं नराः । अन्योन्यमपटुभ्यो विकर्षन्तो महाबलाः ।

मत्ता इव समासाद्य निजमृरितरेतरं । अथैव व्यपकृष्यन्त बह्वोऽच गतासवः ।

भूमौ निपतिताश्चान्य बहवो विजयैरपिणः । तच्च तच्च व्यदृश्यन्त पुष्पाः शूरमानिनः ।

रतोचितैस्त्रिभुजैरपकृष्टशिरोरुधैः । व्यदृश्यन्त मही कीर्णा शतशोऽय सहस्रशः ।

दूरं न शक्यं तस्माद्विद्वन्मथेन केनचित् । साधारोर्हैहैरैर्यैरावृते वसुधातले ।

रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा रजसाश्चैव द्वादयुधैः । नामाग्रहणैर्घोरैः परस्परवधैरपिभिः ।

सुमन्त्रिणैः सङ्ग्रामे हतभूयिष्ठधैरिभिः । स मुहूर्तं ततो युद्धा सौबलोऽय विशास्यते ।

पटसाहसैर्हैः श्रिष्टैरुपायाच्छकुनिसतः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलपुट्टे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथैव पाण्डवानीकं रुधिरं समुक्षितं । पटसाहसैर्हैः श्रिष्टैरुपायाच्छ्रान्तवाहनं ।

अयारोहाश्च पाण्डुनाममुवन् रुधिरोजिताः । सुमन्त्रिणैः सङ्ग्रामे भूयिष्ठे व्यक्रजोविताः ।

सैव शक्यं रथैर्धौर्दु कुत एव महागजैः । रथानिव रथा यान् कुञ्चराः कुञ्चरानपि ।

प्रतिपातो हि मनुनिः क्लमनीकमवस्थितः । न पुनः सौबलो राजन् युद्धमभ्यागमिष्यति ।

ततस्तु श्रेयदेयाय ते च मत्ता महादिपाः । प्रययुर्यत्र पाञ्चालो धृष्टयुवो महारथः ।

सहदेवोऽपि कौरव्य रजमिधे समुत्थिते । एकाको प्रययौ तव यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

ततस्तु पु प्रयातेतु शकुनिः सौबलः पुनः । पार्थतेऽभ्यहनत् क्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च वाकिनी ।

तत् पुनस्तुमुलं युद्धं प्राणंस्त्यक्ताऽभ्यवर्त्तत । तावकानां परेषाञ्च परस्परवधैरपिणं ।

ते हन्योन्यमवैवन्त तस्मिन् वीरममामभे । योधाः पथ्यपतन् राजन् शतशोऽय सहस्रशः ।

असिमिच्छिद्यमानानां शिरसां लोक्कषट्ठये । प्रादुरासीन्महाशब्दशालानां पततामिव ।

विमुक्तानां शरीराणां क्षिप्तानां पततां भुवि । सायुधानाञ्च बाह्वनामूरुणाञ्च विशास्यते ।

आसीच्छटपटाश्वस्तुमुलो लोमहर्षणः । निप्लतो निप्लितैः शस्त्रैर्भातन् पुप्लानं प्लितनपि ।

योधाः परिपतन्ति स्म यथामिपल्लते खगाः । अन्योन्यं प्रतिधरन्त्याः समासाद्य परस्पर ।

अहं पूर्वमहं पूर्वमिति व्यग्रन् सहस्रशः । सहर्षणासनाद्भुतैरश्वारोहैर्गतासुभिः ।

इथाः परिपतन्ति स्म शतोऽय सहस्रशः । स्फुरतां प्रतिपिष्टानामश्वानां शीघ्रगामिनां ।

स्वनताश्च मनुष्याणां सवद्भानां विशास्यते । शतवृष्टिपाशशब्दस्तु तुमुलः समपद्यत ।

भिन्दन्तां परमर्षाणि राजन्दुर्धनिते तपः । अमाभिभूताः संरम्भाः श्रान्तवाहाः पिपासवः ।

विवनाश्च शितैः श्वैरभ्यवर्त्तन्त तावकाः । मत्ता रुधिरमन्त्रेण बहवोऽपि विचेतसः ।

जघ्नः परान् स्वकांश्चैव प्राप्तान् प्राप्ताननन्तरान् । बहवश्च गतप्राणाः क्षत्रिया अयगृह्णिनः ।

भृतावभ्यपतन्नाजन् श्वरुष्टिभिराहताः । शृङ्गशृङ्गशृङ्गास्त्रानां तुमुले मोदनेऽहनि ।

आसीद्वलवयो घोरस्तव पुत्रस्त पश्यतः । नरायकायैः शृङ्गक्ष्णा भूमिरासीद्विश्रान्ते ।

रुधिरौदकविना च भीक्षणां भयवर्द्धिनो । अशिभिः पङ्क्तिभिः शूलैस्तवमाणाः पुनः पुनः ।

तावकाः पाण्डवेयाश्च न न्यवर्त्तन्त भारत । प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत् प्राणस्त धारयन् ।

योधाः परिपतन्ति स्म वमनो रुधिरं प्रणैः । शिरो गृहीत्वा केशेषु कवन्त्य व्यवृष्यत ।

उद्यन्त च शितं खड्गं रुधिरं समुचितं । अयोत्यितेषु वज्रपु कवन्त्येषु नराधिप ।

तथा रुधिरगन्धेन योधाः कण्ठलमाविशन् । मन्दीभूते ततः शब्दे पाण्डवानां महद्वले ।

अयावयिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्त्तन्त यौवलाः । ततोऽभ्यधावस्त्रिताः पाण्डवा अयगृह्णिनः ।

पदातयश्च नागाश्च सादिनयोद्यतायुधाः । कौष्ठकौल्य चायेन परिचिप्य च सर्वशः ।

ऋष्यैर्नाविधैर्जघ्नपुङ्गवपारं ततोऽर्धवः । लदीयांस्तान् सम्येक्ष्य सर्वतोः समभिद्रुतान् ।

रयावपतिरिदाः पाण्डवानभिद्रुतुः । केचित् पदातिनः पङ्क्तिवृष्टिभिरपरस्परं ।

निजघ्नः समरे शूराः क्षीयश्लाघतेऽपतन् । रथेभ्यो रथिनः येतुर्दिग्भ्यो हस्तिपादिनः ।

शितानेभ्य दिवा भट्टाः बिट्टाः पुष्पलयादिव । रथमन्योन्यमान्याश्च योधा जघ्नर्षसाहवै ।

पितृन् भातृन् वयस्काश्च पुत्रानपि तथा परैः । रथमार्द्धीदमर्थाद् युद्धं भरतवत्तम ।

प्रासासिवाणकलिसे वक्तानाने सुदारणे ।

इति श्रीमद्वाभारते शक्यपर्वणि शकुनयुद्धे चतुर्विंशतोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ अथय उवाच ॥ तस्मिन् शब्दे शब्दो जाते पाण्डवैर्निहतं वले । अथैः सप्ततः शिष्टैरुपावर्त्तन्त यौवलाः ।

स यान्ता शक्तिनो दुर्लभप्रवादे तरन् युधि । युध्यधमिति संवृष्टाः पुनः पुनरिन्दमाः ।

अश्वस्तु च सिर्यास्तु च नु रात्रा सशरयः । शकुनेस्तु वचः श्रुता त ऊचुर्भरतर्षभ ।

अथैः तिष्ठति कौरव्यो रथमध्ये महाशयः । यतेतुं मुमहच्छरं पुण्यपद्मसमप्रभं ।

यथैतं भूतमुपाया रथास्तिग्निं दंशिताः । यथैव तुमुलः शब्दः पर्वन्निमगदोपमः ।

तथ गच्छ द्रुपं राजन् ततो द्रष्टुमि कौरवं । रथमुत्ततो योधाः शकुनिः यौवलास्तथा ।

प्रययां तत्र यथापि पुष्पलव भरपिप । सहतः सर्वतो वीरैः समरे चित्रयोधिभिः ।

ततो युद्धार्धं वृष्ट्वा रथानोर्ध्ववस्थिते । अर्थास्त्रावकासं यन्मान् रथपन् शकुनिलतः ।

१११

११२

११३

११४

११५

दुर्योधनमिदं वाक्यं दृष्ट्वृषो विशाम्यते । छतकायंमिवात्मानं मन्यमानोऽवबोधयुषं ।
 जहि राजघयानोकमया सर्वं जिता मया । नात्यक्ता जीवितं सख्ये शक्या जेतुं युधिष्ठिरः ।
 हते तस्मिन्वयानोके पाण्डवेनाभिपालिते । गजानेतान् हनिष्यामि पदातिश्चिरात्सुखा ।
 शुला तु वचनं तस्य तावका जयगङ्गिन् । रथेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा पाण्डवानामनोकिनीं ।
 सर्वं विधृतद्वणीरा, प्रयहीतशरासना । शरासनानि धुनानाः सिध्नादान् प्रचक्रिरे ।
 ततो ज्योत्स्निर्घोष पुनराभीदिशाम्यते । प्रादुराभीच्छराणाञ्च सुमुक्तानां सुदारुण ।
 तान् समोपगतान् दृष्ट्वा जवेनोद्यतकार्षुकान् । उवाच देवकोपुषं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 चोदयायानमभ्रान्तं प्रवित्रेण वलार्धव । अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रूणां निशिते शरैः ।
 अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनार्दन । वर्त्तमानस्य महतः समावाय परस्परं ।
 अनन्तकृत्पा ध्वजिनी भूला धोषां महात्मनां । चयमद्य गता युद्धे पश्य देव यथाविधिं ।
 समुद्रकल्पस्य बल धार्तराष्ट्रस्य माधव । अस्मान्वासाद्य संजतं गोप्यदोषममच्युत ।
 हते भीमे तु सन्दध्याश्विन् स्यादिह माधव । न च तत् छतवान् मूढो धार्तराज सुबालिह ।
 उक्त भीमेण यदाक्य हितं पथ्यच्च माधव । तथाऽपि नाऽसौ छतवान् वीतबुद्धिः सुयोधन ।
 तस्मिन्नु तसुले भीमं प्रच्युति धरणीतले । न जाने कारणं किन्तु येन युद्धमवर्त्तत ।
 मूढांस्तु सर्वथा मन्वे धार्तराष्ट्रान् सुबालिज्ञान् । पतिते शान्तनो, पुत्रे येऽकापि शत्रुरं पुनः ।
 अनन्तरञ्च निहते द्रोणे ब्रह्मविदाम्बरं । राधेये च विकर्षे च नैवाशान्त्य वैश्रवं ।
 अल्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन् स्रुतपुत्रे च पातिते । तत्पुत्रे च नरस्यन्नि नैवाशान्त्य वैश्रवं ।
 श्रुतापुपि हते वीरं जलसन्धे च पौरवे । श्रुतायुधे च नृपतौ नैवाशान्त्य वैश्रवं ।
 श्वरिअवशि श्लेष् च शाल्वे चैव जनार्दन । श्वान्त्येषु च वीरैरपि नैवाशान्त्य वैश्रवं ।
 जयद्रथे च निहते राक्षसे चापलायुधे । वाह्निके सोमदत्ते च नैवाशान्त्य वैश्रवं ।
 भगदत्ते हते शूरे काम्यजे च सुदर्शिने । दुःशासने च निहते नैवाशान्त्य वैश्रवं ।
 दृष्ट्वा च निहतान् शूरान् धृयन्मण्डलिकाश्रुपान् । बलिनद्य रणे कृष्ण नैवाशान्त्य वैश्रवं ।
 अशौहिणीपतीन् दृष्ट्वा भीमसेनेन पातितान् । मोहादा यदि वा लोभाधैवाशान्त्य वैश्रवं ।
 को न राजा कुले जातः कौरवेया विशेषतः । निरयंक महदैरकुर्व्यादस्य सुयोधनात् ।
 गुणतोऽप्यधिक शान्वा वलतः शौर्यतोऽपि वा । अमूढ को न युध्येत जानन् प्राज्ञो घितादितः ।
 यच्च तस्य मनो ह्लासील्योक्तस्य हितं वच । प्रश्नमे पाण्डवे सार्द्धं बोऽन्यच्च शृणुयात् कथं ।
 येन शान्तनवो वीरं द्रोणे विदुः एव च । प्रत्याख्याता श्रमसार्थं किन्तु तस्याद्य भेदज ।
 भौल्यादेन पिता दृढः प्रत्याख्यातो जनार्दन । तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा हितेपिषी ।
 प्रत्याख्याता ह्यभक्तृत्य च कस्माद्राक्षयेद्वच । कुलान्तकरणे व्यक्तं जात एव जनार्दन ।
 तयाऽस्य दृश्यते चेष्टा नीतिथैव विगम्यते । नैव दास्यति नो राज्यमिति मे मनिरच्युत ।

१९८

१९९

१९९

१९९

१९९

१९९

उक्तोऽहं वज्रस्रस्तान् विदुरेण महात्मना । न जीवन्दास्यते भागं धार्तराष्ट्रस्तु मानद ।

११७

यावत् प्राणा धरिष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य दुर्भतेः । तावदुष्प्रास्यपापेषु प्रचरिष्यन्ति पातकं ।

न च युक्तोऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव । इत्यब्रवीत् सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ।

तत् सर्वमद्य जानामि व्यवसायं दुरात्मनः । यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ।

यो हि सुला वचः पथं जामदग्न्याद्ययातयं । श्रवामन्यत दुर्भुङ्क्षिर्भवं नाशमुपस्थितं ।

उक्तं हि ब्रह्मणः सिद्धैर्जातमात्रे सुयोधने । एनं प्राप्य दुरात्मानं चयं चर्त्तं गमिष्यति ।

११८

तदिदं वचनं तेषां निवृत्तं वैजनाईभ । चयं गता हि राजानो दुर्योधनकृते भृशं ।

सोऽद्य सर्वत्राचरे धोधाविविधनियामि माधव । सत्त्वियेषु हतेष्वारुद्र शून्ये च विविरे कृते ।

बधाय चात्मनोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति । तदन्तं हि भवेद्दैरमनुमानेन माधव ।

स्वं पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन् प्रज्ञया स्वया । विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः ।

तस्माद्याहि चमूं वीर यावद्वन्नि श्रितैः शरैः । दुर्योधनं महाबाहो बाहिनीञ्चास्य संयुगे ।

११९

सैनमद्य करिष्यामि धर्मराजस्य माधव । हतैतदुर्ध्वलं धैर्यं धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शभीपुहस्तो दाशार्हस्तयोक्तः सव्यवाचिना । तद्वैजयममिवायामभोतः प्राविशद्वलान् ।

गदाखड्गशरैर्घोरं शक्तिकण्डकसङ्कुलं । गदापरिचपन्यानां रथनागमहादुर्मं ।

हयपत्तिलताक्रीर्यं गाहमानो महायशः । व्यचरत्तत्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना ।

ते हयाः पाण्डुरा राजन् वदन्तोऽर्जुनमाहवे । दिक्षु सर्वस्वदुश्मन्तं दाशार्हेण प्रचेदितः ।

१२०

ततः प्रायाद्रथेनाजौ सव्यवाचो परन्तपः । किरन् शरशतांशोऽह्मणन् वारिधारा घनो घथा ।

म्रादुरासौन्महाशब्दः शराणां नतपर्वणां । इयुभिन्काद्यमानानां समरे सव्यवाचिना ।

श्रवज्जलस्तनुवेषु शरौघाः प्रापतन् भुवि । इन्द्राग्रनिमसस्तथा गण्डोवग्रेषिताः शराः ।

नराधामान् समाहृत्य हयांश्चापि विश्राम्यते । अपतन्त रथेवाणाः पतङ्गा इव घोषिणः ।

आसीत् सर्वमवच्छन्नं गाण्डीवग्रेषितैः शरैः । न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोऽपि वा ।

१२१

सर्वमासीज्जगत् पूर्य पार्थनामादितैः शरैः । इत्यपुन्रैलैलघैतैः कर्भूरपरिमाञ्जितैः ।

ते दहन्मनाः पार्थेन पावकेनैव कुञ्चराः । पार्थेन प्रजङ्गधारा बध्ममानाः श्रितैः शरैः ।

शरपापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भास्करः । ददाह समरे योधान् कलमग्निरिव ज्वलन् ।

घया वनानि वनगैर्निच्छिद्यः कचं दहन्तु लष्णुगतिः सुघोषः । भूरिद्रुमं शुष्कलतावितानं श्वमं समृद्धो ज्वलन् प्रतापी ।

एवं स नारायणप्रतापी शराधिश्चैवावचतिगतेजाः । ददाह सर्वान्तः पुच्छवेनामसृथमाणक्षरमा तरन्वो ।

१२२

तत्क्षेपवः प्राणहराः समुक्ता नासज्जन् वैवर्ष्यपुरुषपुत्राः । न स दितोर्वै प्रमुनोच वाणं नरं हये वा परमदिपे वा ।

अनंकष्टपाठनिर्भिर्हिवापैर्ध्वजारघातौकमनुप्रविशः । स एव एकपाद पुच्छधेनो जघान दैत्यानिव वज्रपाणिः ।

इति श्रीमद्भागवते ब्रह्मपर्वणि सप्तसप्ततुष्टे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शङ्खतो यतमानानां शूराणामनिवर्तिनां । सङ्क्षमकरोन्मोघं गाण्डीवने धनञ्जयः ।

इन्द्राग्निमस्यशेनविषह्मन्महौजसः । विष्टजन् दृश्यते वाष्पान् धारा मुष्टत्रिवामुदः ।
 तत् येन्यं भरतश्रेष्ठ वध्यमानं किरीटिना । सम्यदुद्राव संयामात्तव पुच्छस्य पश्यतः ।
 पितृन् भ्रातृन् परित्यज्य वयस्थानपि चापरे । हतधूर्था रयाः केचिद्धतस्तथास्तयाऽपरे ।
 भग्राचयुगचक्रयोः केचिदासन् विग्राम्यते । अन्येषां सायकाः वीणास्तयाऽन्ये वाणपीडिताः ।
 अचता युगपत् केचित् प्राद्रवन् भयपीडिताः । केचित् पुत्रानुपादाय हतभूयिष्ठवान्भवाः ।
 विचक्रुः पितृन्ये महायानपरे पुनः । वान्धवांश्च नरव्याघ्र भ्रातृन् समन्धिनस्तथा ।
 दृष्टुः केचिदुभयं तत्र तत्र विग्राम्यते । वह्वोऽथ भृशं विह्वामुक्षमाणा महारयाः ।
 नित्यधनः स दृश्यन्ते पार्यवाणहता नराः । तानन्ये रयमारोष आयास्याव मुहूर्तकं ।
 वियान्ताश्च विव्रताश्च पुनर्युद्धाय जग्मिरे । तानपाश्व गताः केचित् पुनरेव युयुक्षवः ।
 कुर्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्मदाः । पानोद्यमपरे पोता पर्यान्ताश्च च बाह्वनः ।
 वर्ष्माणि च समारोष्य केचिद्धरतसत्तम । समान्यास्त्रापरे भ्रातृन् निक्षिप्य मित्रिरे खके ।
 पुत्रानन्ये पितृन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् । सञ्चरित्वा रयान् केचित् ययामुर्ध्वं विग्राम्यते ।
 आयुष्य पाण्डवानोक्तं पुनर्युद्धमरोचयन् । ते शूराः किङ्किणीशायै समारुक्त्वा बभारिरे ।
 बैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः । आगम्य महसा केचित् रयैः स्पर्धविभ्रमितैः ।
 पाण्डवानामनोकेषु धृष्टद्युम्नयोधयन् । धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाक्षः मिथुलो च महारथः ।
 जाकुलिश्च शतानीको रयानीकमयोधयन् । पाञ्चान्वसु ततः कुटुः बैभेम महता हतः ।
 अभद्रवत्सुधनुःकुक्ष्मावकान् हन्तुमुद्यतः । ततस्त्यापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिपः ।
 वाणसङ्घातनेकान् वै प्रेषयामास भारत । धृष्टद्युम्नस्ततो राजंस्त्व पुत्रेण धन्विना ।
 नाराचैरुन्नाराचैर्बहुभिः सिप्रकारिभिः । वलदन्तैश्च वाणैश्च कर्षारपरिमार्जितैः ।
 श्रयांश्च चतुरो हला वज्रिहारश्चि चार्पयत् । सौतिविद्धे महस्वासस्तोत्रादितं इव दिपः ।
 तस्यायांश्चतुरो वाणैः प्रेषयामास मृत्यवे । सारथेयापि वाणेन विरः कायादपाहरत् ।
 ततो दुर्ध्याधना राजा धृष्टमावह्य वाजिनः । अपाक्रमदुतरयो नातिदूरमरिन्दमः ।
 दृष्ट्वा तु हतविराट् स्रमनीकं महाबलः । तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र धैरवतः ।
 ततो रथेषु भग्नेषु विभाहसा महादिपाः । पाण्डवावयिनः पञ्च समन्तात् पर्यवारयन् ।
 त्रै हताः समरे पञ्च गजानोकेन भारत । अशोभन्त महाराज गहा व्याघ्रा घनैरिव ।
 ततोऽर्जुनो महाराज लभल्लो महाभुजः । विनिर्घथौ रथेनैव येतायः क्षणसारथिः ।
 स ममन्तात् परिरुतः कुञ्जरैः पर्जितापमेः । नाराचैर्निविधेस्तौ स्त्रीर्गजानीकमपाययत् ।
 तत्रैकवाणनिहतानपश्याम महोगजान् । पतितान् पात्यमानांश्च निर्भिन्नान् वय्यवाचिना ।
 भीमधेनस्तु तान्दृष्ट्वा नागान्नक्षत्रगजोपमः । करेणादाय महतीं गदामभ्यपतद्वनो ।
 अयामुष्य रयानूर्ध्वं दण्डपाणिरिवान्तकः । समुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथं ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

विनेमुस्तावकाः सैन्याः ब्रह्मरूपे प्रसुप्तवः । अविशस्य वलं सर्वं गदाहस्तो ह्यकोदरे ।

गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भाचखलान् । भावमानानपश्याम कुञ्जरान् पर्वतोपमानान् ।

प्राद्रवन् कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहताः । पेतुरात्तस्तरं कृत्वा च्छिन्नपत्रा इवाद्रयः ।

प्रभिन्नकुम्भान् सुवहन् द्रवमाणानितस्ततः । पतमानांश्च संभेद्य विनेमुस्तव सैनिकाः ।

युधिष्ठिरोऽपि संकुटो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । गार्ङ्गपत्रे शितैर्वाणैर्ननुर्बे यमपादनं ।

धृष्टद्युम्नसु समरे पराजित्य नराधिपं । अपकान्ते तव सुते ह्यष्टवर्षं समस्थिते ।

दृष्ट्वा च पाण्डवान् सर्वान् कुञ्जरैः परिवारितान् । धृष्टद्युम्नो महाराज सहसा समुपाद्रवत् ।

पुत्रः पाञ्चालराजस्य जिघांसु कुञ्जरान् यथै । अदृष्ट्वा तु रथानीके दुर्योधनमरिन्दमः ।

अयत्यामा रुपसैव कृतवर्षा च सान्तः । अष्टवर्षं वृत्तिप्राप्त्यै क न दुर्योधनेन गतः ।

तेऽपश्यमाना राजानं वर्त्तमाने जनस्ये । मन्त्राना निहतं तव तव पुत्रं महारथाः ।

विवर्णवदना भूला पर्येषूक्ष्मन् ते सुतं । आङ्गं केचिद्वृत्ते स्म ते प्रयातो यव सौवल् ।

अपरे त्वमुवक्ष्य वृत्तिप्रा भूषविचिताः । दुर्योधनेन किं कार्यं द्रुपदं यदि जीवति ।

युधामं वृत्तिः सर्वं किं वो राजा करिष्यति । ते वृत्तिप्राः सतैर्गौरैश्चैतभूयिष्ठवाहनाः ।

शरैः सम्पौष्टमानास्तु नातिथ्यक्रमयाद्रवन् । इदं सर्वं वलं हस्तो येन स परिवारिताः ।

इते सर्वे गजान् हत्वा उपायान्ति स पाण्डवाः । अत्रा तु वपनं तेषामयत्यामा महाबलः ।

हत्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरवसहं । ऊपय कृतवर्षा च प्रययुर्ध्वं सौवल् ।

रथानीकं परित्यज्य शूराः सुदृढधन्विनः । तृणक्षेपु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपुरस्कृताः ।

आययुः पाण्डवा राजन् विनिघ्नन्तः स तावकान् । दृष्ट्वा तु तानापतत सम्प्रवृत्ताश्चरारथान् ।

पराक्रान्तांस्तथा वीराभिराग्रे जीविते तदा । विवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावकं बलं ।

परिवीणाधुधान्दृष्ट्वा तागहं परिवारितान् । राजन् वलेन द्वाङ्गेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।

आत्मना पञ्चमोऽयुधं पाञ्चालस्य वलेन ह । तस्मिन्दिग्मे व्यवस्थाय यव शरद्वत् स्थितः ।

संप्रवृत्ता वयं पञ्च किरीटिभिरपीडिताः । धृष्टद्युम्नं महारौद्रं तव नोऽभूद्रक्षो नहान् ।

वितास्तेन वयं सर्वे ध्यपयाम रणात्ततः । अयापयसं सात्यकिं तमुपायातं महारथं ।

रथैर्यत् प्रवेर्षिता मामभ्यद्रवदाह्वे । धृष्टद्युम्नदाहं मुक्कः कयश्चिच्छानवाहनात् ।

पतितो माधवानीकं दुष्कृतो नरक यया । तव युद्धमभूद्वारं मुङ्गर्त्तमतिदारुणं ।

सात्यकिश्च महाबाहुर्मम हत्वा परिच्छेदं । जीवग्राहमष्टछान्नां मूर्च्छितं पतित भुवि ।

ततो मुङ्गत्तैरिव तद्गजानीकमवधत् । गदया भीमसेनेन गारापैरर्जुनेन च ।

ते प्रवृद्धा महामागाः समन्तात् पर्वतोपमाः । नातिप्रसिद्धैश्च गतिः पाण्डवानामश्रयतः ।

रथमार्गांस्तथा चक्रे भीमसेनो महाबलः । पाण्डवानां महाराज व्यराजन्नाश्रयजान् ।

अपत्यामा रुपसैव कृतवर्षा च सान्तः । अष्टवर्षं रथानीके दुर्योधनमरिन्दमं ।

राजानं मृगयामासुस्तव पुत्रं महारथं । परित्यज्य च पाञ्चालं प्रयाता यव बौबलः ।

राष्ट्रो दर्शनसवित्रा वर्तमाने जनवधे ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्योधनापघ्ने पद्मिनीऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ गजानोके हते तस्मिन् पाण्डपुत्रेण भारत । नक्षत्राणि बले चैव भीमसेनेन संयुगे ।

चरन्तश्च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिन्दमं । दण्डे हस्तं यथा कुटुम्बन्तकं प्राणहारिणं ।

समेत्य समरे राजन् हतशेषाः सुतास्तव । अदृश्यमाने कौरवे पुत्रे दुर्योधने तव ।

सौदर्याः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन् । दुर्धर्षणः श्रुतान्तश्च जैत्रो मूरिवलो रविः ।

जयसेनः सुजातश्च तथा दुर्बिषहोऽरिश्वा । दुर्बिमोचननामा च दुर्धर्षस्तथैव च ।

श्रुतव्वां च महाबाहूः सर्वे युद्धविशारदाः । इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः ।

भीमसेनमभिद्रुत्य रुद्रपुः सर्वतो दिशं । ततो भीमो महाराज स्वरथं पुनरास्थितः ।

मुमोच निशितान् बाणान् पुत्राणामन्तव मर्मसु । ते क्षीर्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारथे ।

भीमसेनमुपाधेयुः प्रवणादिव कुच्छरं । ततः कुट्टो रथे भीमाः शिरो दुर्धर्षणश्च ह ।

चुरग्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले । ततोऽपरेण भस्मेन सर्वावरणमर्दिना ।

श्रुतान्तमवधीद्वोमस्तव पुत्रं महारथ । जयसेनं तथा विद्धा नाराचिनं च यन्त्रिव ।

पातयामास कौरवं रथोपस्थादरिन्दमः । स पपात रयाद्रूमौ राजंश्छूयं ममार च ।

श्रुतव्वां तु ततो भीमं कुट्टो विव्याध भारिप । शतेन गृह्णवाजानां शराणां नतपर्वणां ।

ततः कुट्टो रथे भीमाः जैत्रं भरिवल रविः । चीनेतांस्त्रिभिरानर्च्छदियाग्निप्रतिमैः शरैः ।

ते हता न्यपतन्भूमौ स्थन्दनेभ्यो महारथाः । वमन्ते पुष्पग्रवस्ता निरुक्ता इव किंशुकाः ।

ततोऽपरेण भस्मेन तीक्ष्णेन च परन्तपः । दुर्बिमोचनमाहत्य मेघयामास स्रव्ये ।

स हतः प्रापतद्रूमौ स्वरयाद्रयिनामरः । गिरिस्त कूटजो भग्नो भास्तेनेव पादपः ।

दुष्पर्वणं ततयैव सुजातश्च सुतन्तव । एकैकं न्यवधीत् संख्ये द्वाभ्यां द्वाभ्यां चमूमुखे ।

तो शिलोमुखविद्धाङ्गौ पेतद्वरयसत्तनौ । ततः पतन्तं समरे अभिवोच्य श्रुतन्तव ।

भस्मेन पातयामास भीमो दुर्बिषह रथे । स पपात ततो बाह्यात् परगतां सर्वधन्विनां ।

दृष्ट्वा तु निहतान् आहत्य च हनेकेन संयुगे । अमर्षवशमापन्नः श्रुतव्वां भीममभ्ययान् ।

विचिन्तुं समहृषाणं कार्त्तस्वरविभूषितं । विस्मजन् शायकाद्यैव विप्राग्निप्रतिमान् वदन् ।

स तु राजन् धनुश्चिन्तां पाण्डवस्तु महाहृषे । श्रेयसं क्षिप्रघ्नानां विंशत्या समशक्तिरान् ।

ततोऽन्यद्रुमुरादाय भीमसेनो महाबलः । अशक्तिरन्तव युतं तिष्ठ तिष्ठति चाभ्यधीत ।

महदासीत्ययोर्युद्धं चित्ररूप भयानकं । यादृशं समरे पूर्वं जम्बवातसयोर्ध्वमौ ।

तयोस्तत्र श्रितैस्तैरेवमदण्डनिभैः शरैः । समाच्छ्रिता धरा भव्या यं दिशो विदिशश्च य ।

ततः श्रुतव्वां यंकुट्टो धनुरादाय शायकैः । भीमसेन रथे राजन् बाणोदरसि शाययान् ।

घोऽतिविद्धो महाराज तव पुच्छेण धन्विना । भीमः सञ्जुहमे क्रुद्धः पर्जन्योव मरोदधिः ।

ततो भीमो रूपाविष्टः पुच्छस्य तव मारिय । मारयिष्यतुरथाय शरैर्विन्धे यमवयं ।

विरयं तं समासस्य विगिबैलौमवाहिभिः । श्रवाकिरदभेयात्मा दर्शयन् पाप्मिलाधवं । ११५

श्रुतव्यां विरथो राजन्नाददे खड्गचर्मणी । अथास्याददतः खड्गं शतचन्द्रस्य भानुमतः ।

क्षुरग्रेण गिरः कायात् पातयामास पाण्डवः । किञ्चोत्तमाङ्गस्य ततः क्षुरग्रेण महाद्वान्ना ।

पपात कायः स रयादसुधामनुनादयन् । तस्मिन्निपतिते वीरे तावका भयनोहिताः । ११६

अभ्यद्रवन्त संपाप्ते भीमसेने युयुत्सवः । तानापतत रवाद्भुजतपोदाहृत्यैवात् । ११७

दंशितान् प्रतिजघास भीमसेनः प्रतापवान् । ते तु तं वै समासाद्य परिवृजुः समन्ततः । ११८

ततस्तु संहृतो भीमसावकैर्विजितैः शरैः । षोडश्यामास तान् सर्वान् सहस्रात् इवासुरान् ।

ततः पञ्चशतान् हत्वा श्वरूपाश्चहारयान् । जघान कुञ्जरानोके पुनः सप्तशतं युधि । ११९

हत्वा शतसहस्राणि पक्षीनां परमेपुभिः । वाजिनाञ्च शतान्यष्टौ पाण्डवः स विराजते ।

भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांशव । मेने कृतार्यमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ।

तन्तया युधामानं वै विनिघ्नन्तश्च तावकान् । दंशितुं ज्ञातुहन्ते स्म तव चेत्या नराधिप । १२०

विद्राथ्य च कुर्वन् सर्वैः सांशं हत्वा पदानुगान् । दोष्या शब्दं ततश्चो चासयानो महाद्विपान् ।

हतभूमिद्वयोधा तु तव सेना विश्रान्ते । किञ्चिच्छ्रेया महाराज रूपेण समपद्यत । १२१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनो महाराज दुर्दुर्पथापि ते युतः । हतमेधो तदा श्रेष्ठे वाजिमथे व्यवस्थितौ ।

ततो दुर्योधनं हृष्टा वाजिमथे व्यवस्थितं । उवाच देवकीपुत्रः कुन्तीपुत्रं धनुर्ध्रवं ।

अथवा हतभूमिश्च ज्ञातयः परिवारिताः । गृहीता सञ्जयश्चाथो निहतः शिनिपुङ्गवः । १२२

परिश्रान्त्य नकुलः सहदेवश्च भारत । योध्ययिता रथे योधान् धार्तराष्ट्रान् सहानुमान् ।

दुर्योधननभित्यव्य वय एव व्यवस्थिताः । रूपेण कृतवर्षा च द्रैणिदैव महारथः ।

अथैव निहतः पाञ्चाङ्गः श्रिया परमया युतः । दुर्योधनश्च हत्वा सह सर्वैः प्रभङ्गकैः । १२३

अथैव दुर्योधनः पार्य वाजिमथे व्यवस्थितः । केषु प्रियमायेन प्रेवमाणो मुष्टमुष्टम् ।

प्रतिपद्य श्वं सर्वं रणमथे व्यवस्थितः । सनं हत्वा श्रितं नोपैः कृतकृत्यो भविष्यति । १२४

गजानीकं शतं हृष्टा नाथ प्राप्नोमरिन्दमं । पावय विद्रवन्त्येते तावच्छहि सुयोधनं ।

धातु कथिन्तु पाञ्चाङ्गं जिह्ममगम्यतामिति । परित्याम्बलधावत् नेव मुन्येत किञ्चिदो ।

हत्वा तत्र यनं सर्वं भङ्गमे धुनष्टाङ्गम् । जितान् पाण्डुसुतान् मना रूपं धारयते महत् ।

निहतं स्रवचं हृष्टा षोडश्यापि पाण्डवैः । भुवमेव्यति सगभि वधायेवः तन्मो नृप । १२५

एवमुक्त्वा पाल्गुनः कृष्ण उचलमब्रवीत् । धार्तराष्ट्रमुता मर्ने कृता भोमेन माधव ।

धावेतावस्थितौ दृष्ट्य तावच न भविष्यतः । एतो भोमो एतो द्रौपः कर्षो वैकर्त्तनो युतः । १२६

मद्राजो हतः शल्यो हतः क्षण्य जयद्वयः । हयाः पञ्चशताः श्लिष्टाः शकुनेः सौवलयश्च ।
 रयानान्तु शते श्लिष्टे द्वे एव तु जगद्दैन । दन्तिनाश्च शतं सार्धं चिसाश्चस्यः पदातयः ।
 अथत्यामा रुपयैव त्रिगन्ताधिपतिस्तथा । उल्लूकः शकुनिश्चैव क्षतवर्मा च सान्तः ।
 एतद्वलमभूच्छ्रेयं धार्तराष्ट्रस्य माधव । मोक्षो न नूनं कालान्तु विद्यते भुवि कश्चित् ।
 तथा विनिहते सैन्ये परस्त्र दुर्व्योधनं स्थितं । अद्याद्गनि महारानो हतामिवो भविष्यति ।
 न हि मे मोक्ष्यते कश्चित् परेषामिह चिन्तये । ये तस्य समरं क्षण्य न हस्यन्ति मदीक्ष्णकाः ।
 तान् वै सर्वान् हनिष्यामि यद्यपि सुखं मानुषाः । अद्य युद्धेयु संकुद्धे दीर्घं राज्ञः प्राजागरं ।
 अपनेष्यामि गान्धारं धानयित्वा श्रितैः शरैः । निक्षत्वा वै दुराचारो यानि रत्नानि सौवलयः ।
 सभायामहरद्भूते पुनस्तान्याहराम्यहं । अद्य ता अपि वेक्षन्ति सर्वे नागपुरे क्षियः ।
 शुला पतोश्च पुत्रांश्च पाण्डवैर्निहतान् युधि । समाम्रमद्यं वै कर्म सर्वं क्षण्य भविष्यति ।
 अद्य दुर्व्योधनो दीर्घः त्रिंशं प्राणांश्च मोक्ष्यति । नापयानि भयात् क्षण्य संपायाद्यदि चेन्मम ।
 निहतं विद्धि वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रं सुखालिप्तं । समं क्षेप्तदशकं वै वाजित्वन्दुमरन्दम ।
 सोढुं ज्ञातस्तनिर्घोषं ग्राह्यं यावन्निहन्म्यहं । एवंमुक्त्वा दशार्धः पाण्डवेन यशस्विना ।
 अचोदयद्भयान् राजान् दुर्व्योधनवलं प्रति । तदनीकमभिप्रेक्ष्य त्रयः सन्ध्या महारथाः ।
 भीमसेनोऽर्जुनश्चैव सहदेवश्च भारिप । प्रथमं सिंहनादेन दुर्व्योधनजिघांसयो ।
 तान् प्रेक्ष्य सहितान् सर्वान् प्रवेगेनाघतकार्मुकान् । सौवलयोऽभ्यद्रवयुद्धे पाण्डवानाततापिनः ।
 सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेन समभ्ययान् । सुग्रहो शकुनिश्चैव युयुधाते किरीटिना ।
 सहदेवं तव सुतो हयवृद्धगतेऽभ्ययात् । ततो द्वि यज्ञतः त्रिंशं तव पुत्रो जनाधिप ।
 प्रथमेन सहदेवश्च शिरसि प्राहरद्भृशं । सोऽप्यविग्रहद्रयोपस्थे तव मुक्षेय ताडितः ।
 अधिरासुतसर्वाङ्ग आग्नीत्रिप इव ययन् । प्रतिपद्य ततः संघां सहदेवो विस्मयते ।
 दुर्व्योधने शरैस्तोच्छ्रे । संकुद्धः समवाकिरत् । पार्थाऽपि युधि विरक्त्य कन्तोपुत्रो धनञ्जयः ।
 शूराणामयशश्च प्रशंसि निश्कर्त्त ह । तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्वहभिः शरैः ।
 पातयित्वा हयान् सर्वान्स्त्रिगन्तांश्च रथान् यथौ । ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगन्तां महारथाः ।
 अर्जुनं वासुदेवश्च सर्ववैर्परमाकिरन् । मत्तकर्मणमाविध्य सुरप्रेष महायथाः ।
 ततोऽस्य खन्दनस्थेयं चिन्देह पाण्डुनन्दनः । श्लिष्टाश्रितेन च विभो सुरप्रेष महायथाः ।
 शिरशिच्छेद सहसा तत्रकुण्डलभूषणं । स वै पतन्मृधे राजन् योधानां मितयान्तव ।
 यथा सिंशो वने राजन् मृगं परियुभुजितः । तं निहत्य ततः पार्थः सुग्रहाणं त्रिभिः शरैः ।
 विद्धा तानहनन् सर्वान् रथान् रक्ताग्निभूयितान् । ततः प्रायान्नरन् पार्थो दोषेकानां सुभटतं ।
 मुञ्चन् क्षोभविं तीक्ष्णं प्रसृज्याधिपतिं प्रति । तमर्जुनं श्वत्क्वाणां वनेन भरतवधे ।
 पूरयित्वा ततो वाहान् प्राहरत्तस्य धनिनः । ततः शरं समाधाय यमदण्डोपमं तदा ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

सुशर्मांषं समुद्दिश्य चित्तेपाशं हसन्निव । स शरः प्रेषितस्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना ।

सुशर्मांषं समासाद्य विभेदं हृदयं रणे । स गतासुर्मांश्वाराज पपात धरणीतले ।

मन्दयन् पाण्डवान् सर्वान् व्ययंश्चापि तावकान् । सुशर्मांषं रणे हन्ता पुञ्जानस्य महारथान् ।

सप्त चाष्टौ च त्रिंशच्च सायकैरनयत् क्षयं । ततोऽस्य निशितैर्बाणैः सर्वान् हन्ता पदानुगाम् ।

अभ्यगाद्भारतीं सेनां घतयेयां महारथः । भीमस्तु समरे क्रुद्धः पुष्पं तव जनाधिप ।

सुदर्शनमदृश्यन्तं शरैश्चक्रे हसन्निव । ततोऽस्य प्रहसन् क्रुद्धः शिरः कायादपाचेरत् ।

धुरध्रेण सुतोच्छेन स हतः प्रापतःकुवि । तस्मिन् निहतो वीरे ततस्तस्य पदानुगामः ।

परिव्रूयेण भीमं किरजो विविधान् शरान् । ततस्तु निशितैर्बाणैश्च वानोक्तं ह्यकोदरः ।

इन्द्राग्निमसमश्रौः समन्तात् पथैवाकिरत् । ततः क्षणेन तद्भूमौ न्यहनद्गततर्पभ ।

तेषु तु च्छिद्यमानेषु सेनाधरा महारथाः । भीमसेनं समासाद्य ततोऽप्युधन्तं भारत ।

स तान् सर्वान् शरैर्घोरैरवाकिरत् पाण्डवः । तथैव तावकान् राजन् पाण्डवेयान् महारथान् ।

शरवर्षेण महता समन्तात् पथैवारयन् । आकुलं तदभ्यन् सर्वं पाण्डवानां परैः सह ।

तावकानाञ्च समरे पाण्डवेयैर्युयुत्सतां । तत्र योधाक्षदा पेतुः परस्परसमाहताः ।

उभयोः सेनयोराजन् संभोचन्तः स्वबान्धवान् ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि सुशर्मांषे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संपाने गजवाजिनरचये । शकुनिः शैबलो राजन् सहदेवं समभ्ययात् ।

ततोऽस्त्रापततस्तूर्णं सहदेवः प्रतापवान् । शरैधान् प्रेषयामास पतङ्गानिव शीघ्रगाम् ।

उलूकस्य रणे भीमं विव्याध दशभिः शरैः । सायकानां नवत्या वै सहदेवमवाकिरत् ।

तैश्च शूराः समरे राजन् समासाद्य परस्परं । विविधुर्निशितैर्बाणैः क्रुद्धवर्षिणवाजितैः ।

स्वर्णपुङ्खैः शिलाघातैराकर्षात् प्रक्षितैः शरैः । तेषां प्रापभुजोत्सुष्टा शरदृष्टिर्निश्राम्यते ।

आच्छादयद्दिशः सर्वं धारा इव पयामुचः । ततः क्रुद्धा रणे भीमः सहदेवश्च भारत ।

चेरतः कदमं सख्यौ कुर्वन्तौ सुमहानघौ । ताभ्यां शरशतैश्चक्रे तदले तव भारत ।

अन्धकारमिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह । अथैर्निर्परिधावद्भिः शरैश्चैर्बिम्बिभ्राम्यते ।

तत्र तत्र दृतो मार्गो विकर्पद्भिर्हन्तान् वहन् । निहतानां हयानाञ्च सवैव हयशोदिभिः ।

चर्मभिर्भिन्नैश्च प्रापैर्न्दिशैश्च मारिष । चष्टिभिः शक्तिभिश्च साक्षिप्रासपरस्यधैः ।

सञ्जया प्रियवी जज्ञे कुसुमैः श्रवसा इव । योधाक्षच महाराज समासाद्य परस्परं ।

उदुत्तनयनैरोपात सन्दष्टौष्ठपुटैर्मुखैः । सल्लङ्घ्यैर्बाणैश्च पृष्ठाक्षिप्यैश्चक्षुषजिभिः ।

भुजैर्न्दिशैर्भारजानां नागराजकरोपमैः । साङ्गदैः सतनुचैश्च साक्षिप्रासपरस्यधैः ।

कनकैश्चतितैर्न्दिशैर्बुधैर्द्विधापरैर्धुभिः । कथादगणसञ्ख्या घोराऽभूत् श्रियवीपते ।

अस्याप्यष्टौ सैन्ये तु कौरवेयान्महाहवे । प्रहृष्टाः पाण्डवा भूता निन्दिरं यमसादनं ।

शतस्मिन्नन्तरे शूरः शैबलेयः प्रतापवान् । प्रायेण महदेवस्य शिरशि प्राहरद्भुजम् ।
 सविह्वलो महाराज रथोपस्थ उपाविभन् । सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
 सर्वसैन्यानि सकुट्टे वारयामास भारत । निर्बिम्बेदं च नाराचैः प्रतप्तोऽयं सहस्रयः ।
 विनिर्भिद्याकरोषैव सिंहानादमरिन्दमः । तेन शब्देन विवस्ताः सर्वे मह्यवारणाः ।
 प्राद्रवन् सधमा भीताः प्रकुनेष्य पदानुगाः । प्रभग्नानय तान् दृष्ट्वा राजा दुर्व्योधनोऽनवीत् ।
 निवर्त्तन्धमधर्मशा युध्यन् किं ह्येतेन व । इह कीर्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान् समन्वृत ।
 प्राणान् जहाति यो धीरो युद्धे पृथमदर्शयन् । स्वमुक्तासु ते राज्ञा शैबलस्य पदानुगाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त मृत्युं हता निवर्त्तनं । द्रुपद्विषाच राजेन्द्र कृतः शब्दोऽतिदाहणः ।
 क्षुब्धगणसङ्क्रामः क्षुभित सर्वतोऽभवत् । तांस्ततः पुरतो दृष्ट्वा शैबलस्य पदानुगान् ।
 प्रत्युद्युर्ध्वमहाराज पाण्डवा विजयोद्यताः । प्रत्यागस्य च दुर्द्वेषः सहदेवो विग्रास्यते ।
 प्रकुनिं दग्धनिर्बिञ्जा हयाद्यास्य चिभिः शरैः । धनुयिच्छेद च शरैः शैबलस्य हसन्निव ।
 शयान्युद्धनुरादाय प्रकुनिर्धुद्धुर्मदः । विव्याध नकुलं पश्चा भीमसेनञ्च सप्तभिः ।
 उलूकैऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः । सहदेवन्तु सुप्तत्वा परीक्षन् पितरं रणे ।
 तं भीमसेनः समरे विव्याध नवभिः शरैः । प्रकुनिञ्च चतुः पञ्चा पार्यस्यांश्च विभिक्षिभिः ।
 ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपायितैः । सहदेवं रणे क्रुद्धान्खादयन् शरदृष्टिभिः ।
 पर्वन्तं वारिधाराभिः सविद्युत दवानुदाः । ततोऽप्यापततः शूरः सहदेवः प्रतापवान् ।
 उलूकस्य महाराज भवेनापाहरन्निहः । स जगाम रथाद्धूमिं सहदेवेन पातितः ।
 हृदिशमृतसर्वाङ्गो नन्दयन् पाण्डवान् युधि । पुलस्तु निहतं दृष्ट्वा प्रकुनिञ्च भारत ।
 सायुकण्ठो विनियस्य चक्षुर्वाक्यमनुस्मरन् । चिन्तयित्वा मुहूर्त्तं स वाय्वर्षेणः शयन् ।
 सहदेवं समावाप्य चिभिर्बिद्याध सायकैः । तानपास्य ग्रान्मुक्तान् शरशङ्कैः प्रतापवान् ।
 सहदेवो महाराज धनुयिच्छेद धनुगे । किञ्च धनुर्वि रानेन्द्र प्रकुनिः शैबलसदा ।
 प्रगृह्य विपुलं खट्वं सहदेवाय प्राहिणोत् । तमापतन्तं सहसा धीरस्त्वं विग्रास्यते ।
 दिधा चिच्छेद समरे शैबलस्य हसन्निव । श्वसिं दृष्ट्वा तथा च्छिद्यं प्रगृह्य महतो गर्दो ।
 प्राहिणोत् सहदेवाय सा मोघा न्यपतद्विव । ततः शक्तिं महाधारां कालरात्रिमोद्यता ।
 प्रेययामास मङ्कुडः पाण्डवं प्रति शैबलः । तामापतन्तो सहसा शरैः कृतकभूषणैः ।
 त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव । सा पपात त्रिधा च्छिन्ना भूमौ कृतकभूषणा ।
 शीर्थमाणा यया दोषा गगनैर्द्विगतद्वदा । शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा शैबलस्य भयादितं ।
 दुद्रुमुक्तावकाः सर्वे मये जाते सशैबलाः । शयोरुगुह्य सहसामोन् पाण्डवैर्जितकाश्रिभिः ।
 धार्तराष्ट्रास्ताः सर्वे प्रायेण विमुक्तोऽभवन् । तान् च विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 शरैरेकवाहस्यैव वारयामास धनुगे । ततो गान्धारकैर्धुनं पुष्टैर्यैर्विधूतं ।

आसपाद रणे यान्तं सहदेवोऽयं सौमन । समग्रमवतिष्ठन्तं सपुत्र्यं शकुनि नृप ।

रयेन काञ्चनाङ्गेन सहदेव समभ्ययात् । अधिज्ज बलवत् कृत्वा व्याधिपत् सुमहदनु ।

स सौवलमभिद्रुत्य गार्हपत्यै शिखाश्रिते । भृशमभ्यचनन् प्रुद्धोक्तो वैरिव महादिप ।

उवाच चैनं मेधावी निगृध्ना आरयन्निव । चतुर्धर्षं खिरो भूत्वा युयुत्सु पुरुषो भव ।

यत्तदा हृथये मूढ म्लहच चै समानले । फलमद्य प्रपयस्व कर्मणस्तस्य दुष्मते ।

१००

निहतस्ते दुरात्मानो येऽस्मां नववसन् पुरा । दुर्योधनं तुलाङ्गारं शिष्टस्तस्यास्य मातुल ।

अद्य ते निह्नियामि चुरेणेन्द्रायित शिर । वृथात् फलमिवाभिद्रुत्वा लुप्यते प्रमायिता ।

यदमुक्त्वा महाराज सहदेवो महाबल । सकुड्रो रणशार्ङ्गलो बेगेनाभिजघान त ।

अभिगम्य सुदुर्द्धर्षं सहदेवो युधा पति । विमय बलवचाप क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।

शकुनिं दशभिर्विज्झा चतुर्भिर्ध्यास्य वाजिन । ऋच ध्वज धनुष्यास्य स्थित्वा सिंह इवानदत् ।

१०१

द्विवध्वजधनुश्च सहदेवेन सौबल । ततोऽतिविद्धो बज्रभिः सर्वमर्षं मु सायकै ।

ततो भूयो महाराज सहदेव प्रतापवान् । शकुने प्रेययामास शरद्वष्टि दुरासदा ।

ततस्तु कुड्म सुबलस्य पुत्रो माद्रीसुन सहदेव विमह । प्रायेण जाम्बूनदभूषणेन जिघासुरेकोऽभिपपात शीघ्र ।

माद्रीसुतस्यस्य समुधतं तं प्रासं सुदृप्तौ च भुजै रणये । भवेत्स्त्रिभिर्युगपत् सशक्तं ननाद बोधैश्चरसाजिमथे ।

तस्याशुकारो सुसमाहितेन सुवर्णपुङ्गेन हृदायसेन । भजेन सर्ववारणातिगेन शिर शरीरात् प्रममाय भूय ।

१०२

शरेण कान्तस्तरभूषणेन दिवाकराभेन सुधितेन । हतोत्तमाद्वो युधि पाण्डवेन पपात भूमौ सुबलस्य पुत्र ।

स तच्छिरो वेगवता शरेण सुवर्णपुङ्गेन शिवाश्रितेन । प्रवैरयत कुपित पाण्डुपुत्रो यत्तत कुहूण मनयस्य मूल ।

हतोत्तमाङ्ग शकुनिं समीक्ष्य भूमौ श्रयान रुधिराङ्गगात्र । बोधास्त्रयोऽयो भयनदृष्टत्वा दिशं प्रजग्मुः प्रमुह्यतस्तदा ।

विप्रद्रुता शुक्लमुखा विप्रश्चा शाण्डोवघोऽपि समाहताश्च । भयार्हिता भग्नयास्य नागा पदानययैव सधार्तराजा ।

ततो रथाञ्चकुनिं पातयित्वा मुदान्विता मारुतपाण्डवेया । शङ्खान् प्रदधुः समरेऽतिहृष्टा सकेयवान् सैनिकान् हर्षयन् ।

तच्चापि सर्वे प्रतिपूजयन्ता हृष्टा भुवाणा सहदेवमाजो । दिव्या हतो नैकतिका दुरात्मा सहात्मानो वीर रणे लघेति ।

१०३

इति श्रीमहाभारते अष्टमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ अथ दृढप्रवेशपर्वः ॥

॥ सद्य उवाच ॥ ततः कुड्म महाराज सौबलस्य पदनुगा । त्यक्त्वा जीवितमामन्दे पाण्डवान् पथ्यवारयन् ।

तानर्जुनं प्रत्यगृह्णात् सहदेवजये धृत । भीमधेनयं तेजसो कुड्मयो विपदग्रं ।

अकृष्टिप्रासहस्तानां सहदेव जिघासता । सङ्कल्पमकरो मेघ गाण्डोने धनुश्चय ।

सगृहीतायुधान् पाण्डुन् बोधानामभिधावता । भग्नैश्चिह्नेद बो नमुः शिरास्त्रिपि हयानपि ।

१०४

तो हता प्रयपचन् वसुधा विगतासवः । चरता से कन्येरेण प्रहता स्वयर्थावना ।

ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा स्वयल्लघय । हतमेवान् सनानीय कुो रयणान् यज्ञन् ।

कुञ्जराय हयाथैव पादाताञ्च समन्तत । उवाच सहितान् सर्वान धर्मेतराश्च दद त्वच ।
समासाद्य रणे सर्वान् पाण्डवान् समुहद्वयान् । पाञ्चालञ्चापि सयत्नं हन्ता शीघ्रं निर्वर्तत ।
तस्य ते गिरसा गृह्यवचनं युद्धदुर्गताम् । अभ्युद्ययूरे पार्थान् तव पुत्रस्य त्रायनात् ।
तानभ्यापतत शीघ्रं हतश्रेयान् महारणे । शरैराशोविषाकारैः पाण्डवा समवाकिरन् ।
तत् धैर्यं भरतश्रेष्ठ मुहूर्त्तेन महात्मभिः । अवध्यत रणे प्राप्य चातारं नाभ्यविन्दत ।
प्रतिष्ठमानन्तु भयाद्भयतिष्ठति दम्रित । अर्धैर्विपरिधावद्भिः सैन्येन रजसा एते ।
न प्राज्ञापयन् समरे दिग्भ्यः प्रदिग्गतायाः । ततस्तु पाण्डवाभीकानि खट्वं यक्ष्वा जनाः ।
अभ्यघ्नन्तावकान् युद्धे सुहृन्नादिव भारत । ततो निश्रेयसमवसन्तं सैन्यं तव भारत ।
अर्धोदिष्ट्य समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत । एकादश हता युद्धे ता प्रभो पाण्डुसहस्रयै ।
तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु । एको दुर्योधनो राजन्नवदृश्यत स्मृतं चत ।
ततो वीक्ष्य दिग्गं सर्वान् दृष्ट्वा शून्याश्च मेदिनो । विद्योन् सर्वयैधेयं पाण्डवान वीक्ष्य सयुगे ।
मुदितान् सर्वान् सिद्धान् नर्हमानान् समन्तत । बाणशब्दरवस्यैव मुला तेषां महात्मना ।
दुर्योधनो महाराज कम्पनेनाभिसृष्टः । अपयाने मनस्युक्ते विद्योन्वत्तवाहन ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ निहते ऋमके सैन्ये निश्रेये गिरिवेक्षते । पाण्डवानां वले हतं किन्तु श्रेयमभूत्तदा ।
एतन्मे वृक्षतो वृषि कुशलो ह्यभि सञ्जय । यच्च दुर्योधनो मन्दं हतवाक्षवयो मम ।
वल्लव्य तदा दृष्ट्वा स एकं शयिवोपति ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ रयानां दे सहस्रं तु सप्त नागगतानि च । पञ्च चान्यसहस्राणि पत्नीनाञ्च शतं शता ।
एतच्चैषमभूद्राजन पाण्डवानां मरुद्वज । परिगृह्य ह्यैषद्युषो व्यवस्थित ।
एकाको भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो मृप । नापश्यत् समरे कश्चित् सहायं रयिवान्मर ।
नर्हमानान् परान्दृष्ट्वा खलसस्य च सञ्जय । तया दृष्ट्वा महाराज स एकं शयिवोपति ।
हतं खलस्य मुत्तम्यं प्राकुचं प्राद्रवद्भयात् । एकादश च मूर्धन्या पुत्तो दुर्योधनस्य च ।
गदामादाय तैजसी पदाति प्रस्थितो ब्रह्म । नातिदूरं ततो गत्वा पञ्च मेव नराधिप ।
संसारं वचनं वसुधैव कुटुम्बकम् धीमतः । इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान् पुरा ।
महद्वैद्यसमस्माकं धत्तिधाणाञ्च सयुगे । एव विचिन्तयन् ननु प्रविबुधैर्दं मृप ।
दुःखसन्तप्तहृदयो दृष्ट्वा राजन् वल्लव्य । पाण्डवास्तु महाराज हृष्टद्युक्परो गमा ।
अभ्यद्रवन्तं समुद्रास्तव राजन् सच प्रति । शस्त्रवृष्टिप्रासहस्तानां वसानामभिगर्ज्यता ।
सद्वत्समकरोन्माप गाधो विने धनञ्जय । तान् हन्ता निजिनैर्नरैः सामं व्यान् स ह यन्मुभिः ।
रये येतहये तिष्ठन्कुर्वे यक्षशेभत । सुवल्लव हते पुत्रे सवाजिरयकुञ्जरे ।
महावनमिव च्छिन्नमभवन्तावक वच । अनेकयतसाहस्रं सैन्यं दुर्योधनस्य च ।
नान्यो महारथो राजन् जीवमानो व्यदृश्यत । द्रोणपुत्रादृते वीरान्तयैव हतवर्षण ।

११०५

११०६

११०७

११०८

११०९

१११०

छपाच गैतमाद्राजन्पायिवाच तवात्मजात् । दृष्टुं यत्तु मा दृष्ट्वा सद्यः सात्त्विकिनाऽब्रवीत् ।

किमेतेन गृहीतेन नानेनार्योऽस्ति जीवता । दृष्टुं यत्तु मा दृष्ट्वा शिनेर्भता महारथ ।

उच्यते निश्चितं खड्गं हन्तुं मामुद्यतस्तदा । तमागम्य महाप्राज्ञ छण्डदैपायनोऽब्रवीत् ।

मुच्यता सङ्गयो जीवन् न हन्तव्यं कथञ्चन । दैपायनवच श्रुत्वा शिनेर्भता छताञ्चलि ।

ततो मामब्रवीन्मुक्ता स्वस्ति सञ्जय साधय । अनुज्ञातस्त्वहं तेन न्यस्तवर्ष्मा निरायुध ।

प्रातिष्ठ येन नगरं सायाह्ने रुधिराचितं । क्रोधमाचमपक्रान्तं गदापाणिमवस्थितं ।

एकं दुर्व्याधनं राजन्नपश्यं भृशवित्तं । स तु माममुपूषाशो नाग्रकोदभिवोचितं ।

उपप्रेक्षत मा दृष्ट्वा तथा दीनमवस्थितं । तस्मादहमपि शोचन्तं दृष्ट्वा कानिमाह्वये ।

मुहूर्तं नाशकदम्भमतिदुःखपरिभुजं । ततोऽस्मै तदहं सर्वमुक्त्वानुग्रहं तदा ।

दैपायनप्रसादाच्च जीवतो मोक्षमात्मनः । स मुहूर्तमिदं ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतसा ।

भ्रातृस्य सर्वसैन्यानि पथ्यपूज्यन्तु मा ततः । तस्मै तदहमाचवे सर्वं प्रत्यवदं शिवान ।

भ्रातृस्य निहतान् सर्वान् सैन्यस्य विनिपातितः । ययं किल रथाः शिष्टास्त्रावकानां नराधिप ।

इति प्रस्थानकाले मा छण्डदैपायनोऽब्रवीत् । स दीर्घमिव नियस्य प्रत्यवेक्ष्य पुनः पुनः ।

अथैवा मा पाणिना स्यूया पुच्छेत् पथ्यभाषत । तदन्यो नेह सङ्ग्रामे कश्चिज्जीवति सञ्जय ।

द्वितीयं नेह पश्यामि ससहायस्य पाण्डवा । ब्रूया सञ्जय राजानं प्रज्ञाचक्रवर्तीवर ।

दुर्व्याधनस्तव भुजः प्रविष्टो हृदं हत्युत । सुहृद्भिस्तादृशैर्हानं पुच्छेर्भ्रातृभिरेव च ।

पाण्डवैश्च हन्ते राज्ये कौ नु जीवते मादृशः । आचवीया सर्वमिदं माद्य मुक्तं महाधवात् ।

तस्मिन्लोचने हृदं गुप्तं जीवन् भूषाविवतः । एवमुक्त्वा महाराजः प्राविशत्त महाहृदः ।

अस्तस्य घतं तोयस्य मायस्य मनुजाधिप । तस्मिन् हृदे प्रविष्टो तु चोचयान् आन्तवाहनान् ।

अपश्य सञ्चितानेकलक्षं समुपेयुषः । कर्पं शरदन्त वीरं द्रौणिष्य रथिनाम्बर ।

भोजस्य हतवर्ष्मस्य रुधिरान् शरविवितान् । ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य हर्षमन्यान् चोदयन् ।

उपदाय च मामुच्छिन्ना जीवसि सञ्जय । अष्टवर्षैव मा सर्वं पुच्छं तव जवाधिप ।

कश्चिदुर्व्याधिनो राजा स मे जीवति सञ्जय । आख्यातवानहं तेभ्यस्तदा क्रुश्लिनं नृप ।

तस्मै सर्वमाचक्ष यन्मा दुर्व्याधनोऽब्रवीत् । हृदं चैवाहमाचक्षेयं प्रविष्टो नराधिप ।

अथत्यामा तु तद्राजं निगम्य वचनं मम । तं हृदं विपुलं प्रेक्ष्य कश्चन पथ्यदेवयत् ।

यदो धिक्कन स जानाति जीवतोऽस्माच्चराधिप । पथ्यान्ना विवथ तेन स हं योर्धयितुं परान् ।

ते तु तत्र चिरं कालं विलस्य तु महारथाः । प्राद्वन्वयिनां श्रेष्ठा दृष्ट्वा याचुस्तुताचये ।

ते तु मा रथमारोप्य हृष्यन् मुपरिष्कृतः । सेनानिवेगमाजमुर्ध्वतथेपास्त्रेणा रथाः ।

तत्र गुप्ता पश्चिन्ना सर्वे चास्त्रमिता मतिः । सर्वे विजुषुः श्रुत्वा पुष्पाणां तव सञ्जय ।

ततो दृष्ट्वा महाराजं योषिता रक्षितो नराः । राजदारानुपादाय प्रययुर्ध्वमेतं प्रति ।

तत्र विक्षोभमानानां रुदन्तीनाञ्च सन्धः । मादुरासोऽग्राह्यः युता तद्वत्समन्वयं ।
ततस्तथा योषितो राजन् रुदन्तो वै मुहुर्मुहुः । कुरथ इव प्रवेष्टेन नादयन्ती महीतलं ।
आजगुः करजेयापि पाणिभ्यः शिराक्षतः । ललुञ्चु तदा केयान् क्रोशन्त्यस्तत्र तत्र च ।
वाहाकारविनादित्यो विनिघ्नन्त्य उरोषि च । शोषन्त्यस्तत्र रुदः क्रन्दमाना विशास्यते ।
ततो दुर्व्योधानमात्याः सायकपटा भयातुराः । राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ।
वेचव्यासकहस्ताश्च दाराध्वरा विशास्यते । शयनीयानि शुभ्राणि स्रष्टास्तारणवति च ।
समादाय पुनस्तूर्णं नगरं जनरक्षणं । आस्त्रायायतरोयुक्तान् सन्धानानपरे पुनः ।
स्नानं स्नानं दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति । अदृष्टपूर्वा या नार्यो भास्करेणपि वेष्टत ।
ददृशुस्मा महाराज जना पाता पुरं प्रति । तास्त्रियो भरतयेव यैकुमार्यममन्विताः ।
प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्त्रजनबान्धवाः । शमोपाला विपालेभ्यो द्रवन्ती नगरं प्रति ।
ययुर्मनुज्याः सन्धाना भीमधेनभयादिताः । अपि चैषा भयं तोत्रं पादभ्याम्भृत सुदारुणं ।
मेघमाणासादान्योन्यमधावन्नगरं प्रति । तस्मिन्तया वत्समाने विद्वे भृगुदारुणे ।
युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्नोत्कालमचिन्तयत् । जितो दुर्व्योधनः संख्ये पाण्डवेर्ममविक्रमे ।
एकादशचमूर्त्तौ भ्रातरस्यास्य संहिताः । हताश्च कुरुवः संख्ये भीमद्रोणपुरःसराः ।
अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृक्कया । विद्रुतानि च सन्धाणि शिविराणि समन्ततः ।
हतस्ततः पलायन्ते हतनाया हतौजसः । अदृष्टपूर्वा दुःखान्तो भययत्कुललोचनः ।
हरिणा इव विचस्ता बोलमाणा दिशो इव । दुर्व्योधनस्य सचिवा ये केचिदवशेषिताः ।
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति । प्राप्नोत्कालमहं मन्ये प्रवेशनैः सह प्रभो ।
युधिष्ठिरमनुज्ञाय भीमधेनं तथैव च । एतदयं महाबाहुभयोः सन्धेदेयत् ।
तस्य प्रीतिः प्रवदन्ना नित्यं क्लृप्तवेदिता । परिख्यन् महाबाहुर्भैरवापुतं ययमज्ययत् ।
ततः स रयमास्याय द्रुतमगानवाद्ययत् । संवाहयितवाद्यापि राजदारानुपुरं प्रति ।
तैश्चैव सहितः विप्रमस्तं गच्छति भास्करे । प्रविष्टो हस्तिनपुरं वाप्यकण्ठोऽप्युलोचनः ।
अपश्यत् महाप्राशं विदुरं आयुलोचनं । राज्ञः समोपाधिष्ठाकान् शोकोपहतचेतसं ।
तमब्रवीत् सत्यप्रतिः प्रणतं ततः क्षितं । दिव्या कुहचये हस्ते श्रमिस्तं पुत्र ओषधि ।
विना राघ्नः प्रवेशश्चै किमपि नमिहागतः । एतदे कारणं सर्वं विशदये निवेदय ।
॥ युयुत्सुस्वाच ॥ निहते यज्ञनौ तत्र सञ्जातिसुतबान्धवे । हतमेघपरीमारे राजा दुर्व्योधनमृतः ।
सकं च हयमुत्सृज्य प्राप्नुयः प्राद्रवद्गयात् । अपक्रान्ते तु नृपतौ स्त्रन्धवावारनिवेशनात् ।
भययत्कुलितं सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति । ततो राज्ञः कञ्चबाणि स्रष्टां चास्य सर्वशः ।
वाहनेषु समारोप्य अश्ववाः प्राद्रवन् भयात् । ततोऽहं शमनुज्ञाय रागानं भद्रेकमेव ।
प्रविष्टो हस्तिनपुरं रक्षन् लोकान् मधावितान् । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भावितं ।

१११

११२

११३

११४

११५

११६

प्राप्तकालमिदं सर्वं विदुरः सर्वधर्मवित् । अपूजयदमेयात्मा युयुत्सुं वाक्यमनवोत् ।
 प्राप्तकालमिदं सर्वं भवतो भरतवये । रचितं कुलधर्मस्य सानुक्रोशतया तया । ॥ ११॥

दिष्टा त्वामिह संपादादस्मादीरभयात् पुरं । समागतमपश्याम ह्यंगुष्ठमन्तमिव प्रशाः ।
 आत्मस्य नृपतेर्यद्विर्लुब्धस्वादोर्ध्वदंशिनं । पञ्चमो वाच्यमानस्य दैवोपपन्नचेतसः । ॥ १२॥

त्वमेको व्यसनात्तस्य जीवसे पुत्र सख्यम् । अथ त्वमिह विद्यान्तः श्रोऽभिगन्ता युधिष्ठिरं ।
 एतावदुक्ता, वचनं विदुरः साश्रुलोचन । युयुत्सुं समनुप्राप्य प्रविवेश नृपचर्यं ।
 पौरजानपदैर्दुःखाद्वा हेति भृशनादित । निरानन्दं गतश्रीकं एताराममिव चर्यं ।
 शून्यरूपमपध्वंसं दुःखाद्वा खतरोऽभवत् । विदुरः सर्वधर्मज्ञो विज्ञेयान्तरात्मना । ॥ १३॥

विवेश नगरं राजन् निश्चक्षेय शनैः शनैः । युयुत्सुरपि तां रार्चिं स्मर्यते न्यवसत्तदा ।
 वन्दमानः स्तौत्रैरपि नाभ्यनन्दत् सुदुःखितः । चिन्तयान् चर्यं तोमं भारतानां परस्परं ।
 इति श्रीमहाभारते श्रवणपर्वणि ब्रह्मविष्णुपर्वणि युयुत्सुगमने विंशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रैरषाजिरे । मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वन्त सञ्जय ।
 कृतवर्मा कृपश्चैव द्रोणपुत्रश्च धीर्यवान् । दुर्योधनस्तु मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा । ॥ १५॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सम्प्राद्रवत्सु दारेषु चत्विषाणां महात्मनां । विद्रुते शिविरे शून्ये श्मशानदिग्गस्तयो रथाः । ॥ १६॥

निग्रन्थ पाण्डुपुत्राणां तदा वै जयिना स्वनं । विद्रुतं शिविरं बृष्टं सायकैः राजगृह्णितम् ।
 स्थानं नारोचयंस्तत्र ततस्ते ब्रह्मभृष्युः । युधिष्ठिरोऽपि धर्मोत्साहोऽपि संहितो रथे ।
 दृष्ट्वा पथं चरद्राजन् दुर्योधनवधेक्षया । मार्गमाणास्तु तं क्रुद्धास्तव पुत्र जयैविष । ॥ १७॥

यत्नतोऽन्वेषमाणास्ते नैवापश्यन् जनाधिपं । स हि तीक्ष्णेण वेगेन गदापाणिरपाक्रमत् ।
 तं ब्रह्मं प्राविशद्यपि विष्टभापः स्मरायया । घृदा तु पाण्डवाः सर्वे सुपरिभ्रान्तवाहनाः । ॥ १८॥

ततः स्तुतिर्विरं प्राप्य व्यतिष्ठन्त सैनिकाः । ततः कृपश्च द्रोणश्च कृतवर्मा च सात्त्वतः ।
 सन्निविष्टेषु पार्थेषु प्रयातास्तं ब्रह्मं शनैः । ते तं ब्रह्मं समासाद्य यत्र श्रेते जनाधिपः । ॥ १९॥

अभ्यभापन्त दुर्द्धं राजानं सुप्रमत्तमिव । राजसुतिष्ठ युध्यस्तु सदास्माभिर्युधिष्ठिर ।
 जिह्वा वा वृथिवी भुङ्क्ते हते वा स्वर्गमाप्नुहि । तेषामपि वलं सर्वं हतं दुर्योधन तया ।
 प्रतिविह्राद्य भयिष्ठं ये शिष्टास्तव सैनिकाः । न ते वेगं विपश्चितुं शक्नोस्तव विनाश्यते । ॥ २०॥

अस्माभिरभिगुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भारत ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ दिष्टा पश्यामि वो मुक्कानोद्भूतात् पुरुषपथात् । पाण्डुकौरवसंमर्दाज्जीवमानान्नरर्षभान् ।
 विजेष्यामो वयं सर्वं विद्यान्ता विगतहताः । भवन्त्यस्य परिभ्रान्ता वयस्य भृशचिन्ताः ।
 उदीर्यं च यत्नं तेषां तेन युद्धं न रोचये । न सेतदहृतं वीरा यदो मरुद्दिदं मनः ।
 अस्माच्च परा भर्त्स्यं तु काचः पराक्रमे । विद्यान्तैका निशमद्य भवन्ति संहिता रथे । ॥ २१॥

प्रतिपेक्षाम्यहं श्वनून् या न भेष्यन्त संशयः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तोऽब्रवीद्दौणो राजानं युद्धदुर्धदं । उत्तिष्ठ राजन् भद्रं ते विजिग्यामी वयं परान् ।
 दृष्टापूर्त्तेन द्यनेन सत्येन च जयेन च । श्रेयं राजन् यया ह्यक्ष निहनिष्यामि शोमकान् ।
 मा स्म युद्धकृतां प्रीतिमाप्नुया सञ्जनोचिह्ना । यदोमां रजनी व्युष्टा न हि हस्मि परावणे ।
 नाहता सर्वपाञ्चालान् विमोक्ष्ये कवचं विभो । इति सत्यं ब्रवीत्येतत्तन्ने शृणु जनाधिप ।
 तेषु सन्ध्यामाषेपु व्याधासुं देशमाययुः । मांसभारपरित्राणाः पानीयार्थं यदुद्भूया ।
 ते हि नित्यं महागज भीमवेनस्य लुब्धकाः । मांसभारानुपाजहुर्भूतया परमया विभो ।
 ते तत्राधिष्ठितास्तेषां सर्वं तद्वचनं १८ । दुर्योधनपुत्रश्चैव शृणुतु, सज्जता मिय ।
 तेषुपि सर्वे महेश्वासा अयुद्धार्यिनि कौरवे । निर्वर्त्य परमसकुलनदा वै युद्धकाङ्क्षिणः ।
 तांस्तथा समुदीक्ष्याथ कौरवाणां महारथान् । अयुद्धमनसश्चैव राजानं स्थितमभवि ।
 तेषां श्रुत्वा च संवादं राजस्य सलिले सतः । व्याधाऽभ्यजानन् राजेन्द्र सलिलस्यं सुयोधनं ।
 ते पूर्व पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन् सुतन्त्र । यदुद्देश्यगतास्तत्र राजानं परिमर्तता ।
 ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य श्रुत्वा तद्वापि तदा । अन्योन्यमब्रुवन् राजन्वाव्याधाः शनैरिदं ।
 दुर्योधनं व्यापयामो धनं दाक्षति पाण्डवः । अयकमिह नः ख्यते इदं दुर्योधनो नृपः ।
 तस्माद्गच्छामहे सर्वे यच्च राजा युधिष्ठिरः । आख्यातुं सलिले मुनं दुर्योधनममर्षणं ।
 धृतराष्ट्रात्मजं तयो भीमशेनाय धीमते । शयानं सलिले सर्वे कथय मो धनुर्भते ।
 स नो दाक्षति सुप्रीतो धनानि चञ्चलानुत । किं नो मांसेन शृङ्गेण परिक्रिष्टेन श्रेयिणा ।
 एवमुक्ता तु ते व्याधाः सम्पृष्ट्वा धनार्यिनः । मांसभारानुपादाय प्रययुः शिविरं प्रति ।
 पाण्डवापि महाराज लुब्धलवाः प्रहारिणः । अपश्यमानाः समरे दुर्योधनमवस्थितं ।
 निष्ठतेवास्तु पापस्य ते पारं गमनेषुव । चारान् सम्प्रेषयामासुः समन्तात्प्रजगिरे ।
 आगम्य तु ततः सर्वे नष्टं दुर्योधनं नृपं । न्विदयन्त संहिता धर्मराजस्य सैनिकाः ।
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ । चिन्तामभ्यगमन्तीनां निश्चयाच्च च पार्थिवः ।
 अयं स्थितार्ता पाण्डूनां दीनानां भरतर्षभ । तस्माद्देशदपक्रम्य त्वरिता लुब्धका विभो ।
 आजमु शिविरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा दुर्योधनं नृपं । वार्धमाणाः प्रविष्टाश्च भीमशेनस्य पश्यतः ।
 ते तु पाण्डवमासाद्य भीमशेन महाबलं । तयो तत् सर्वमाचख्युर्दृष्टं यच्च वैश्रुतं ।
 ततो वृकोदरो राजन् दत्त्वा तेषां धनं बभूव । धर्मराजाय तत् सर्वमाचचचे परन्तपः ।
 श्रेष्ठो दुर्योधनो राजन् विज्ञातो मम लुब्धकः । संक्षय सलिले भेते यस्मार्थे परितप्यसे ।
 तद्वचो भीमशेनस्य प्रियं श्रुत्वा विशास्यते । अज्ञातब्रुवन् कौन्तेयो दृष्टोऽभूत् स ह सोदरी ।
 तस्य श्रुत्वा सर्वेष्वामं प्रविष्टं सलिले द्रुदं । विप्रमेव ततोऽगच्छन् पुरस्कृत्य जनाहर्न ।
 ततः किल किलाग्र्यः प्रादुरासोदिशस्यते । पाण्डवानां प्रपथानां पाञ्चालानाञ्च सर्वकः ।
 विहनादांस्ततश्चक्रे ह्येजाय भरतर्षभ । त्वरिताः सन्ध्या राजन् अमुदपादनं द्रुदं ।

११

१००

१०१

१०२

१०३

१०४

ज्ञातः पापो धार्तराष्ट्रो दृष्टयेत्यमरुद्रणे । प्राक्रोशन् सोमकास्तत्र हृष्टरूपाः समन्ततः ।
 तेनामाग्र्यं प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनां । बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक् श्रियीवपि ।
 दुर्योधनं परीक्षन्तस्तत्र तत्र युधिष्ठिरं । अन्वयुस्तरितास्ते वै राज्ञान् श्रान्तवाहनाः ।
 अर्जुनो भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । दृष्टदुःखश्च पाञ्चालः शिखण्डो चापराजितः ।
 उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिश्च महारथः । पाञ्चालानाञ्च ये सिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत ।
 हयाश्च सर्वे नागाश्च शतशश्च पदातयः । ततः प्राप्नो महाराज धर्मराजः प्रतापवान् ।
 दैपायनद्वन्द्वं घोरं यत्र दुर्योधनोऽभवत् । भीतमसज्जं हर्षं दितोयमिव सगरं ।
 मायया सलिलं सन्धिं यत्राभूत् स्थितः सुतः । अत्यद्भुतं विधिना देवयोगेन भारत ।
 सलिलान्तर्गतः श्वेतो दुर्लभः कश्चित् प्रभो । मानुषश्च मनुष्येन्द्र गदाहस्तो जनाधिपः ।
 ततो दुर्योधनो राजा सलिलान्तर्गतो वसन् । ऋशुर्वै तुमुलं शब्दं बलदोषमनिखनं ।
 युधिष्ठिरस्त राजेन्द्र तं द्वन्द्वं सह सोदरैः । आजगाम महाराज तत्र पुत्रवधाय वै ।
 महता शङ्खनादेन रथनेमिस्तेन च । ऊर्ध्वं धुम्बन् महारथं कम्पयन्नापि मेदिनी ।
 धौधिरिस्त सैन्यस्य सुला शब्दं महारथाः । कृतवर्मा खण्डो द्रौणीराजानमिदमब्रुवन् ।
 इमे ह्यापान्ति बन्धुताः पाण्डवा जितकाशिनः । अपयास्यामहे तावदनुजानास्तु नो भवान् ।
 दुर्योधनस्त तच्छ्रुत्वा तेषां तत्र तरङ्गिनां । तथेत्युक्ता द्वन्द्वं तं वै माययाऽपुनश्चयम्भो ।
 ते ननुज्ञास्य राजानं श्वश्रुं शोकपरायणाः । जग्मुर्दूरे महाराज कृपप्रभृतास्तथा रथाः ।
 ते गत्वा दूरमध्वानं न्यवेधे प्रेक्ष्य मारिषः । न्यविशन्ता श्वश्रुं आन्तास्त्रिभुक्तो नृपे प्रति ।
 विष्टम्भ सलिलं सुप्तो धार्तराष्ट्रो महाबलः । पाण्डवाद्यापि संप्राप्तास्तु तत्र युद्धमोषवः ।
 कथं नु पुङ्गवं भविता कथं राजा भविष्यति । कथं नु पाण्डवा राजानं प्रतिपश्यन्ति कौरव ।
 इत्येवञ्चित्तपानास्तु रथेभ्योऽस्थान् विमुच्यते । तत्रावासाच्चिरं राजानं कृपप्रभृतयो रथाः ।
 इति श्रीमद्भारते शल्यपर्वणि द्वदशप्रश्नपर्वणि दुर्योधनान्तर्गते एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततस्तेष्वपयानेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः । तं द्वन्द्वं प्रत्यपश्यन् यत्र दुर्योधनोऽभवत् ।
 आवाधं च कुरुष्व तदा दैपायनं द्वन्द्वं । सन्धितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयं ।
 वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुमन्दनः । पश्येमां धार्तराष्ट्रेण मायामस्य प्रयोजितं ।
 विष्टम्भ सलिलं श्वेतं नास्ति मानुषतो मये । देवो मायामिमो कृत्वा सलिलान्तर्गतो ह्ययम् ।
 निष्ठया निरुतिप्रज्ञो न मे जीवन् विमोक्ष्यते । यद्यस्य समरे सङ्गं कुरुते वज्रमस्तु यम् ।
 तयाऽप्येनं तत् पुद्गे लोका द्रक्ष्यन्ति माधव ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ मायाविन इमां मायां मायया जहि भारत । मायावो मायया वध्यः सद्यमेतद्युधिष्ठिर ।
 क्रियाभुपायैर्भङ्गमिर्मापामस्य प्रयाज्य च । जहि तं भरतेश्वर मायातानं सुयोधनं ।
 क्रियाभुपायैरिद्रेण निहता देवदानवाः । क्रियाभुपायैर्भङ्गमिर्भसिर्भङ्गो महाताना ।

क्रियाभ्युपायैर्वर्द्धभिर्धरिष्ठाक्षो महासुरः । हिरण्यकशिपुश्चैव क्रिययैव निरुद्धितौ ।
 उच्यते निहतौ राजन् क्रिययैव न संशयः । तथा यौलस्यतनयो रावणो नाम राक्षसः ।
 रामेण निहतौ राजन् सानुबन्धः सहानुगः । क्रियया योगनास्त्राय तथा लमपि विक्रमः ।
 क्रियाभ्युपायैर्निहतौ मया राजन् पुरातनौ । तारकश्च महादैत्यो विप्रचिन्तितश्च वीर्यवान् ।
 वातापिरिल्लस्यैव विशिराश्च तथा विभो । सुन्देपसुन्देवसुरौ क्रिययैव निरुद्धितौ ।
 क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण विदिवं भुज्यते विभो । क्रिया यत्नवती राज्ञान्यत् किञ्चिद्युधिष्ठिर ।
 दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसाः पार्थिवास्तथा । क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियास्तस्मात् समाचर ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संश्रितव्रतः । जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाव्रतं ।
 अभ्यभाषत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत । सुयोधन किमर्थोऽयमारोहोऽसु छतस्त्वया ।
 सर्वं च त्वं घातयित्वा स्तुलुलस्य विग्राम्यते । जलाग्रयं प्रविष्टोऽद्य वाञ्छन् जीवितमात्मनः ।
 उत्तिष्ठ राजन् युधामन्युश्च सहास्रभिः सुयोधन । स ते द्रुपों मरुतेष्ट स च मानः क ते गतः ।
 यत्नं संश्रम्य वलिलं भोतौ राजन् व्यरक्षितः । सर्व्वे त्वं शूर द्रव्येवं जना जन्मन्ति संमदि ।
 ययं तद्भवतो मन्त्रे शौर्य्यं सलिलप्रायिनः । उत्तिष्ठ राजन् युधामन्युश्च चिन्तयोऽपि सुलोद्भवः ।
 कौरवेभ्यो विशेषेण कुलं जगत् स संसारः । स कथं कौरवे वद्रे प्रशंसन् जगत् चात्मनः ।
 युद्धाङ्गीतस्ततोऽर्थं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि । अशुद्धमव्यवस्थानं नैव धर्मः सनातनः ।
 अनार्थजुष्टमस्म्यर्थे रणे राजन् पलायनं । कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः ।
 इमान्निपतितान्द्रुष्ट्वा पुत्रान् भ्रातृन् पिद्वंस्तथा । सम्बन्धिनो वयस्यांश्च मातुलान् सान्भवांश्चया ।
 घातयित्वा कथं तात व्रदे तिष्ठसि साम्प्रतं । शूरमानो न शूरस्त्वं भूषा वदसि भारत ।
 शूरोऽहमिति दुर्म्भे सर्व्वलोकस्य शूलतः । न हि शूराः पलायन्ते ब्रह्मद्रुष्टा कथञ्चन ।
 ब्रूहि वा त्वं यथा धृत्या दूरं त्यजसि सक्तरं । स तमुत्तिष्ठ युधामन्युश्च विनोय भयमात्मनः ।
 घातयित्वा सर्व्वैर्मैत्र्यं भ्रातृभ्यै सुयोधन । नेदानीं जीविते मुक्तिः कार्या धर्मचिकीर्षया ।
 सत्तथर्क्षमपाश्रित्य तदिधेन सुयोधन । यत्तु कर्णमपाश्रित्य शत्रुमिच्छापि शैबलं ।
 अमर्त्यं इव संमोहात् लभःत्मानं न बुद्धवान् । न तपापं मुमहत् कृच्छ्रं प्रतियुधस्य भारत ।
 कथं हि तदिधेो मोहाद्गोचयेत पलायनं । क ते तत् पौरुषं यातं क च मानः सुयोधन ।
 क च विक्रान्ता याता क च निरुद्धितं महत् । क ते छतास्तता याता किञ्च भेषजलाग्रये ।
 स तमुत्तिष्ठ युधामन्युश्च सत्तथर्क्षं भारत । अस्मांश्च वा पराश्रित्य प्रशान्तिं पृथिवीमिमं ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्भूमौ खल्यसि भारत । एव ते परमो धर्मः स्तेष्टो धावा महात्मना ।
 तं लुह्य यथातथ्यं राजा भव महारथ ।

१२५५

१२५६

१२५७

१२५८

१२५९

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तो महाराज धर्मपुत्रेण धीमता । सन्निवस्यस्तत्र सुत इदं वचनमब्रवीत् ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ नैतद्विचं महाराज यद्गोः प्राणिनमाविशेत् । न च प्राणभयाद्गोतो व्यपयातोऽग्निभागतः ।

अथराजानिपुत्रो न निहतः पार्थिवारथिः । एकस्यप्यगलं बन्धं प्रत्यायासमगोचरं ।
 न प्राणहेतोर्न भयाय विपादादिमाप्नोते । इदमग्नः प्रविष्टोऽग्निं शमात्विदमनुजिह्वं ।
 सयासमिहि केनोप ये प्राप्यनुमताभ्यः । अहमुत्पाय व, मर्धान् प्रतिपोद्यामि बन्धुने ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आचक्ष्वा एव मर्धं यः पितरं सो मृगयामहे । तदिदानीं सम्पत्तिं युधम्विह गुणोपतः ।
 हत्वा वा समरे पाथोन् गच्छोर्न राजसूयापुष्टिः । निहतो वा रणेऽप्राग्भिर्न गन्धकमवाप्स्यमि । ॥ १४ ॥
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरुषां कुरुचन्दन । त इमे निहता, मर्धं भान्तरा मं प्रनेषर ।
 क्षीणरक्षाश्च पृथिवीं हनधत्तियपुत्रां । न ह्यसह्यगहं भीष्मुं रिधराभिर्योषितं ।
 अद्यापि त्वहमाभिर्मे तां विज्जेतुं युधिष्ठिर । भद्रा पाद्यान्पायसूनामुत्साहं भरतर्षभ ।
 न सिदानोमहं मन्ये कार्यं युद्धेन करिषितुं । द्राणे कथं च मर्शाने निहते च पितामहे ।
 अस्मिदानोमिधं राजन् केन्या पृथिवी तव । असहायो हि को राजा राज्यमिच्छेत् प्रशामितं । ॥ १५ ॥
 सुहृदस्तापुमान् हत्वा पुत्रान् धातुन् पितृनपि । भवद्विज हते राज्ये को नु जीवेत् मादृक् ।
 अहं वनं गमिष्यामि क्षत्रिणैः प्रतिवाधितः । रतिरिहं नास्ति मे राज्ये हतवयस्य भारत ।
 हतवान्वबभूविषा हताया हतकुक्षरा । स्या ते पृथिवी राजन् भुञ्जेतां विगतज्वरः ।
 वनमेव गमिष्यामि वसानो मृगचर्चषो । नहि मे निर्जनस्थानि जीयितेऽस्य स्तुष्टा विभो ।
 गच्छ तं भुङ्क्ते राजेन्द्र पृथिवीं निहतेयरा । हतयोधा नष्टरक्षां क्षीयवरां ययामुयं । ॥ १६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनं तव मुनें वलिलस्य महायन्त्राः । युता तु कुरुषं वाक्यमभापत युधिष्ठिरः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आर्षप्रस्तापान्मा तात वलिलस्य, प्रभाषिष्याः । नैतन्मनसि मे राजन् वासितं शकुनेतिव ।
 यदि वाऽपि समर्थः स्यास्वं दानाय मुयोधन । नाहमिच्छेयमवर्ति त्वया दत्तां प्रशामितुं ।
 अधर्मेण न मृष्टयोऽं त्वया दत्तां महीमिमं । न हि धर्मः स्मृतो राजन् वलिलस्य प्रतिग्रहः ।
 त्वया दत्तां न चेद्भयं पृथिवीमखिलामहं । त्वानु युद्धे विनिर्जित्य भोगाऽस्मि वपुधामिमं । ॥ १७ ॥
 अनौरयस्य पृथिवी कथं तं दातुमिच्छसि । त्वयेयं पृथिवी राजन् किं न दत्ता तदेव हि ।
 धर्मतो वाचमानानां प्रमर्धश्च कुलस्य च । वार्ष्णेय प्रथमे राजन् प्रत्याख्याय महावचं ।
 किमिदानीं ददामि तं कोहि ते पितृविभ्रमः । अभियुक्तुः को राजा दातुमिच्छेद्भि मेदिनी ।
 न त्वमथ महीं दातुमीश, कौरवनन्दन । आच्छेत्तुं वा वलाद्राजन् स कथं दातुमिच्छसि ।
 मानु निर्वृत्तं संयामे पालयेमां वसुन्धरां । सूचयेणपि यद्भूमेरपि धीयेत भारत । ॥ १८ ॥
 तन्मात्रमपि चेन्मर्धं ददाति पुरा भवान् । स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशास्यते ।
 सूच्यं नात्यज पूर्णं स कथं त्यजसि विति । एवमैश्वर्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमं ।
 को हि मूढो व्यवसेत शत्रोर्हन्तु वसुन्धरां । त्वनु केवलमौर्ख्येण विमूढो नावबुधेव ।
 पृथिवीं दातुकामोऽपि जीविने विमोक्ष्यसे । अस्मान् वा त्वं परानित्य प्रशाधि पृथिवीमिमं ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्मर्धोऽप्येकानुत्तमान् । आवयोर्जीवितो राजन् मयि च त्वयि च भुवं । ॥ १९ ॥

संशयः सर्वभूतानां विजये नो भविष्यति । जीवितं तव दुष्पञ्च मयि सम्प्रति वर्तते ।

जीवयेयमहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः । दहने हि कृतो यत्नस्तथाऽस्मासु विशेषतः ।

आग्नीविधैर्विधैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः । तथा विनिष्ठता राजन् राज्यस्य हरणेन च ।

अप्रियाणाञ्च वचनैर्द्रोषयाः कर्षणेन च । एतस्मात् कारणात् पापजीवितं ते न विद्यते ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युधस्य युद्धे श्रेयो भविष्यति । एवमु विविधा वाचो जययुक्ता पुनः पुनः ।

कोर्त्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि ऋद्रप्रवेशपर्वणि दुर्योधनभर्तृने द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तश्च ऋद्रप्रवेशपर्व ॥ ३२ ॥

॥ अथ गदायुद्धपर्व ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं सन्तर्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महोपतिः । प्रकृत्या मनुमान् वीरः कयमासीत्परन्तपः ।

नहि सन्तर्ज्जना तेन श्रुतपूर्वा कथञ्चन । राजभावेन मान्यस्य सर्वलोकस्य योऽभवत् ।

यस्यातपवच्छायाऽपि स्वका भागोस्तथा मभा । खेदायैवाभिमानीनात् सहेत्यैरं कथञ्चनः ।

इयञ्च इयिवो सर्वो सखे खाटविका भृशं । प्रबोदाद्विद्यते यस्य प्रत्यक्षं तव सञ्जय ।

स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः । विहीनस्य स्वकैर्भृत्यैर्निर्ज्जनं चाटतो भृशं ।

स श्रुत्वा कटुका वाचो जययुक्ता पुनः पुनः । किमत्रवीत्याण्डेयैस्तन्ममापस्य सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तर्ज्यमानस्तदा राजकुदकस्तवात्मजः । युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भावभिः सहितेन च ।

श्रुत्वा स कटुका वाचो विपमस्रो जनाधिपः । दीर्घमुष्णञ्च निशस्य सलिलस्य पुनः पुनः ।

सलिलाजिगति राजा धुस्वन् हसौ पुनः पुनः । मनश्चकार युद्धाय राजानञ्चाभ्यभाषत ।

यूयं ससुबदः पार्थाः सर्वे सरयवाहनः । अहमेकः परिसूनुो विरयो हतवाहनः ।

आन्तश्चैरयोपेतैर्बहुभिः परिवारितः । कथमेकः पदातिः सन्नश्नो योद्धुमश्वे ।

एकैकेन तु मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिर । न ह्येको बह्वभिर्भिरैवायि योधयितुं युधि ।

विशेषतो विकवचः आन्तस्थापस्तमाश्रितः । भृशं विलतगाचय आन्तवाहनवैनिकः ।

न मे लज्जा भयं राजन् न पार्थादुकोदरात् । फाल्गुनाद्भस्मदेवादा पाञ्चालेभ्योऽयं वा पुनः ।

यमाभ्यां युयुधानादा येऽन्ये तव च सैनिकाः । एकः सर्वानहं कुड्मो वारयिष्ये युधि स्थितः ।

धर्ममूला सतां कोर्त्तयन्तुष्याणां नराधिप । धर्मक्षेत्रे च कोर्त्तयन् पालयन् प्रजयोमहं ।

अहमुत्पाय सर्वान् वै प्रतियोष्यामि संयुगे । अनुमन्यागतान् सर्वान्भूतान् संवत्सरो यथा ।

अद्य व सरथान् सान्धानशक्तेो विरयोऽपि सन् । नचवाणीव सर्वोऽपि यद्विता रात्रिसङ्क्षये ।

तेजसा नाशयिष्यामि त्विरीभवत पाण्डवाः । अचानृष्यं गमिष्यामि चरित्राणां यन्नस्तिना ।

वाहीकट्टोऽभोभाषां कर्षेय च महात्मनः । अयद्रथस्य गृहस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।

मद्रराजस्य शल्यस्य भूरिश्रवस रथ च । पुष्पाणां भरतथोष्ठ शकुनोऽश्वसस्य च ।

मित्राणां सुप्रदाधैव वानध्वानां तथैव च । आनृण्यमद्य गच्छामि हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह ।

एतावदुक्ता वचनं विरराम नराधिप ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिष्टा त्वमपि जानीये चक्षधर्मं सुयोधन । दिष्टा ते वर्तते बुद्धियुद्धयिव महाभुज । १८०

दिष्टा शूरोऽपि कैरव्य दिष्टा जानासि सङ्गरं । यस्त्वमेको हि नः सर्वान् संयुगे योद्धुमिच्छसि ।

एक एकेन सङ्गम्य यत्ते सशतमायुधं । तं त्वमादाय युधस्त्व मेवकास्ते वयं स्थिताः ।

अयेमिष्टश्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहं । हलैकं भवतो राज्यं हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एकयेयोद्धुमात्मन्दे शूरोऽद्य मम दीयतां । आयुधानामियद्यापि हता तत्सम्पत्ते गदा ।

हलैकं भवतमेकं शक्यं मां योऽभिमन्यते । पदातिर्गदया संख्ये स युध्यतु मया सह । १८१

हृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे । इदमेकं गदायुद्धं भवत्वद्याहृतं सह ।

अस्त्राणामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवाः । युद्धानामपि पर्याया भवन्नुन्मते तव ।

गदया त्वां महाबाहो विजेष्यामि सहामुज । पाद्यालान् सृज्यायेव ये चान्ये तव सैनिकाः ।

न हि मे सश्रमे जातु शकादपि युधिष्ठिर ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन । एक एकेन सङ्गम्य संयुगे गदया वल्ली । १८२

पुरुषो भव गान्धारे युधस्त्व मुसमाहितः । अद्य ते जीविनें नासि यदिन्द्रेऽपि तवाग्रयः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतत् स नरशार्दूलो गामृयन तवात्मज । सलिलान्तर्गतः शम्भे महानाग इव यवन् ।

तथाऽसौ वाक्प्रतीदेन तुष्टमानः पुनः पुनः । वचो न ममूयै राजवृत्तमाद्यः कशामिव ।

सङ्क्षेपे सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान् । अद्रिधारमयीं गुर्वीं काञ्चनाद्गदमश्रयं ।

अन्तर्जलात् समुत्तस्रौ नागेन्द्र इव निघ्नवन् । स मित्वा स्तम्भिनं तोयं स्तम्भे कलायवीं गर्द । १८३

उदतिष्ठत पुन्नस्तो प्रतपवन्निवानिव । ततः श्रेष्ठायवीं गुर्वीं जातकूपपरिष्कृतां ।

गदां परामृयद्धोमान् धार्तराष्ट्रो महाबल । गदाहस्तान् तु दृष्ट्वा सशङ्गमित्र पर्यन्तं ।

प्रजानामिव संकुट्टं शूलपाणिमवस्थितं । समदो भारतो भाति प्रतपन् भास्करो वया ।

दृष्ट्वा सर्वपाद्यालाः पुच्छं तव अनाधिपं । तमुत्तोषन्तु सम्येक्ष्य समहयन्त सर्वशः ।

पाद्यालाः पाण्डवेयाय तेज्यन्त्यस्य तलान् ददुः । अवहासन्तु त मत्वा पुत्तो दुर्योधनस्तव । १८४

उड्डृत्य गगने कुट्टो दिधलुरिव पाण्डवान् । निग्रिष्ठां भुक्तुं कला सन्दष्टदग्रनच्छदः ।

प्रत्युवाच ततस्तान् ये पाण्डवान् सृष्टकेशवान् ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अद्यावहासस्य कुञ्जं प्रतिभोक्ष्यस्य पाण्डवाः । गमिष्यस्य हताः सद्यः सपाद्याला यमवयं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ उत्थितस्य जलात्तस्मात्पुत्तो दुर्योधनस्तव । अतिष्ठत गदापाणोऽधिपरेण समुचितः ।

तस्य श्रेष्ठितदिग्गस्य सलिलेन समुचितं । शरीरं स तदा भाति खवन्निव महोदरः । १८५

तमुद्यतमन्दं वीरं मेघिरे तव पाण्डवा । वैजस्रतमिव कुट्ट किङ्करोद्यनपाणिनं ।

स मेघनिनदो वषाग्रदंघ्रिव च गोष्ठयः । आजुहाव ततः पार्यान् गदया युधि वीर्यवान् ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ एकैकेन च मां युयमासीदत युधिष्ठिर । न ह्येको वज्रमिन्याद्यो वीरो योधयितुं युधि ।

न्यस्तवन्मां विशेषेण आन्तयाषु परिसृतः । भृशं विचतगावय हतवाहनभैनिकः ।

अवश्यमेव योद्धव्यं सर्वैरेव मया सह । युक्तत्वं युक्तमित्येतदेहि त्वैव सर्वदा ।

१८१

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ माभूदियं तव भ्रात्रा कथमेवं मुयोधन । यदाऽभिमन्युं वधो जनुर्मुधि महारथाः ।

चक्षधर्मं श्रेष्ठं कूरं निरपेक्षं मुनिर्घृणं । अन्यथा तु कथं हन्तुमिभंस्तु तयागतं ।

सर्वं भवन्तो धर्मज्ञाः सर्वं प्रहारास्तनुयजः । न्यायेन युधतां प्रोक्ता प्रकलोकमतिः पुरा ।

यद्येकं न हन्त्येव वज्रभिर्दुर्खा एव तु । तदाऽभिमन्युं वधो निजप्लुतकते कथं ।

सर्वो विभ्रमते जन्तुः छच्छ्रस्यो धर्मदंशनं । पदस्यः पिहितं दारं परलोकाय पश्यति ।

१८२

आमुञ्च कवचं वीर मूर्खजान् यमयस्य च । यवान्यदपि ते नालि तदद्यादस्त्रं भारत ।

रमनेकाश्च ते कामं वीर भूयो दद्याम्यहं । पञ्चानां पाण्डवेयानां येन त्वं योद्धुमिच्छसि ।

ते हता वै भवावाजा हतो वा स्वर्गनामुहि । श्वेते च जीवितादीर युद्धे किं कुर्वन् ते प्रिय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्तव सुतो राजन् वर्त्म जयाह काञ्चनं । विचित्रश्च शिरस्ताणं जामूनदपरिक्लृप्तं ।

योऽवबद्धशिरस्ताणः प्रभकाञ्चनवर्त्मभृत् । रराज राजन् पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराजिव ।

१८३

सन्नद्धः सगद्गो राजन् सञ्जः संप्राममूर्खनि । अमवीत् पाण्डवान् सर्वान्पुत्रो दुर्व्योधनस्तव ।

भ्रातृणां भवतामेको युधतां गदया मया । सहदेवेन वा योक्त्ये भीमेन नकुलेन वा ।

अथ वा फालुनेनाथ त्वया वा भरतर्षभ । योक्त्येऽहं सङ्गरं प्राप्य विजये च रणाश्रिते ।

अहमद्य गमित्यामि वैरस्थानां सुदुर्गमं । गदया पुरुषस्थाप हेमपङ्क्तिवद्धया ।

गदायुद्धे न मे कश्चित् सङ्कोचोऽस्तीति चिन्तये । गदया वो हनित्यामि सर्वानेव समागतान् ।

१८४

न मे समर्थाः सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केन च । न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वीकृतं वचः ।

अथ वा सफलं क्षेतत् करिष्ये भवतां पुरः । अस्मिन् युद्धेन मत्वं वा निर्या वैतङ्गविव्यति ।

अच्छातु च गदां यो वै योक्त्यतेऽद्य मया सह ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरदुर्व्योधनसंवादे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सर्वं दुर्व्योधने राजन् गर्जमाने मुञ्चर्मुक्तः । युधिष्ठिरस्य संकुटो बासुदेवोऽत्रदीदं ।

यदि नाम क्षयं युद्धे वरयेत् त्वां युधिष्ठिर । अर्जुनं नकुलश्चैव सहदेवमयापि वा ।

१८५

किमिदं माहर्षं राशंस्तया व्याघ्रतमोद्भवं । एकमेव निहत्यामि भव राजा कुहस्थिति ।

न समर्थानर्षं मन्ये गदाहस्तस्य भृगुने । एतेन हि क्षता योग्यां वीर्योह च योदम ।

आयसे पुरुषे राजन् भीमधनेजिपायसा । कथं नाम भवेत् कार्यमस्माभिर्भरतर्षभ ।

माहर्षं हतवांस्तनु जनुक्रोशाद्युपेक्षितम् । श्वेते वृकोदरात् पार्यात् स च नातिहतग्रमः ।

तदिदं घूतमारब्धं पुनरेव यया पुरा । विषमं प्रकुनेद्येव तस्यैव विश्रायते ।

१८६

वली भीमः धर्मयुध क्षतो राजा मुयोधनः । बन्वान् वा क्षतो वेति क्षतो राजन् विप्रियते ।

सोऽयं राजस्त्वया शत्रुः स मे पथि निवेशितः । न्यखद्यात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयं ।
 कोऽनु सर्वान् विनिर्जित्य शत्रून्नेन वैरिणा । कृच्छ्रशस्त्रेण च तथा हारयेद्राज्यभागं ।
 न हि पश्यामि तं लोके योऽद्य दुर्योधनं रणे । गदाहस्तं विजितं वै शक्तः स्यादमरोऽपि हि ।
 न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽथ पाशुपतः । जेतुं न्यायेन शक्नो वे कृतो राजा सुयोधनः । १८
 स कथं वदसि शत्रून् युध्यस्व गदयेति हि । एकञ्च नो निहत्याजो भव राजेति भारत ।
 द्रुकोदरं समासाद्य संग्रथो वै जये हि नः । न्यायतो युध्यमानानां कृतो ह्येष महाबलः ।
 एकं बाधस्याजिह्वस्य त्वं भव राजेति वै पुनः । नूनं न राज्यभागेया पाण्डोः कुन्याश्च सन्ततिः ।
 अत्यन्तवनवापाय खट्वा भैषाय वा पुनः ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ मधुसूदन माकार्षिंस्त्रिषादं यदुनन्दन । अथ पारं गमिष्यामि वैरस्य भृशदुर्गमं । १९
 अहं सुयोधनं संख्ये हनियामि न संग्रयः । विजयो वै भुवः कृष्ण धर्मराजस्य दृश्यते ।
 अथर्ह्येनं गुणेनेयं गदा मुकतरौ भ्रमः । न तथा धार्तराष्ट्रस्य माकार्षिमाधव व्यथा ।
 अहमेतं हि गदया संयुगे योद्धुमुत्सहे । भवन्त, प्रेषका, सर्वे मम सन्तु जनाह्वन ।
 सामरानपि लोकांस्तोन् नानाशस्त्रधरान् युधि । योधवेयं रणे कृष्ण किमुताश्च सुयोधनं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा सभापमपान्नु वासुदेवो द्रुकोदरं । हट्टः स्फूर्जयामास ववनञ्चैदमब्रवीत् । २०
 तामाश्रित्य महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः । निहतारिः स्वकां दीर्घां श्रियं प्राप्नो न संशयः ।
 तवा विनिहताः सर्वे धार्तराष्ट्रा महारणे । राजानो राजपुत्राश्च नागाश्च विनिपातिताः ।
 कलिङ्गा मागधाः प्राच्या गांधाराः कुरवक्षसा । तामासाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ।
 हत्वा दुर्योधनश्चापि प्रथक्कैर्वायं ससागरं । धर्मराजाय कौन्तेय यथा विष्णुः शचीपतेः ।
 त्रास्य प्राप्य रणे पापे धार्तराष्ट्रो विनश्यति । त्वमस्य सक्थिनी भद्रा प्रतिज्ञां पालयिष्यसि । २१
 यत्नेन तु वदा पार्थ योद्धव्यो धृतराष्ट्रजः । कृतो च बलवर्धैव युद्धशौण्डव्यं नित्यदा ।
 ततस्तु सात्यकीराजन् पूजयामास पाण्डवं । पाञ्चालाः पाण्डवेषां धर्मराजपुरोगमाः ।
 तदेषा भीमसेनस्य सर्वं एवाभ्यपूजयन् । ततो भीमसेनो भीमो युधिष्ठिरमयाब्रवीत् ।
 अधैपः सह तिष्ठन् तपन्नमिव भास्करं । अहमेतेन सङ्गम्य संयुगे योद्धुमुत्सहे ।
 न हि शक्नो रणे जेतुं मामेव पुत्रपाथमः । अथ क्रोधं विमोक्ष्यामि निहितं हृदये अश्रं । २२
 सुयोधने धार्तराष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवार्जुनः । शस्त्रमघोऽरिण्यामि तव पाण्डव हृच्छयं ।
 निहत्य गदया पापमद्य राजन् सुतो भव । अद्य कीर्त्तिमयी मालां प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।
 प्रावान् विपश्य राज्यस्य मोक्ष्ये तेऽद्य सुयोधनं । राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य शुना पुंशं मया हनं ।
 अरिण्यायुग्मं कथं यत्नश्चकुनियुज्जिह्वं । इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
 उदतिष्ठत युद्धाय शक्यो कथमिराजयन् । तदाङ्गनमस्तस्य वै तव पुष्टोऽग्निवोर्धवान् । २३
 अत्युपस्थित दबाय मत्तो मत्तमिव दिपं । गदाहस्तं तत्र मुनं युद्धाय समुपस्थितं ।

दृष्टुः पाण्डवाः सर्वे कैलासमिव शृङ्गिणं । तमेकाकिनमासाद्य धार्तराष्ट्रं महाबलं ।

वियूथमिव मातङ्गं समद्वयन्त पाण्डवाः । न सम्भ्रमो न च भयं न च ग्लानिर्न च व्यथा ।

आधोदुर्व्याधनस्यापि स्थितः सिद्ध इवाहवे । समुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणं ।

भीमसेनसूता राजन् दुर्व्याधनमयाव्रवीत् । राज्ञाऽपि हृतराष्ट्रेण तया चास्मासु यत् कृतं ।

१८९

स्मर तदुत्कृतं कर्म यद्भूतं वारणावते । द्रौपदी च परिक्रिष्टा सभामग्रे रजस्तला ।

धृते यद्विजितो राजा शकुनिर्न्युद्धिनिश्चयात् । यानि चान्यानि दृष्टात्मन् पापानि कृतवानसि ।

अनागः सु च पार्थेयु तस्य पश्य महत् फलं । तत्कृते निहतः श्रेते शरमन्त्रे महायशसाः ।

गाङ्गेया भरतश्रेष्ठः सर्वेषां यः पितामहः । हतो द्रोणस्य कर्णस्य हतः शल्यः प्रतापवान् ।

वैरस्य चादिकर्त्ताऽप्यै शकुनिर्निहतो रणे । भ्रातरस्ये हताः शूराः पुत्राय सहसैनिकाः ।

१९०

राजानस्य हताः शूराः समरेष्वनिवर्त्तिनः । एते चान्ये च निहता बहवः क्षत्रियधर्माः ।

प्रातिकामी तथा पापे द्रौपद्याः क्षोभकृद्भूतः । अवशिष्टस्तमेवैकः कुलप्रोऽधमपूरुषः ।

त्वामप्यद्य हनियामि गदया नात्र संशयः । अद्य तेऽह रणे दर्पं सर्वं नाशयिता नृप ।

राज्याश्चा विपुला राजन् पाण्डवेषु च दुष्कृतं ।

॥ दुर्व्याधन उवाच ॥ किं कलितेन वज्रना युध्यस्वाद्य मया सह । अद्य तेऽहं विनियामि युद्धमर्द्धं दृक्कोदर ।

१९१

किं न पश्यसि मां पाप गदायुद्धे व्यवस्थितं । हिमवन्क्षिखराकारं प्रगृह्य महतो गर्दं ।

गदिनं कीऽद्य मां पाप हन्तुमुख हते पुनः । न्यायतो युधमानस्य देवेष्वपि पुरन्दरः ।

मा वृथा गर्भे कौन्तेय शारदाश्रमिवाग्रजं । दर्शयस्व बलं युद्धे यावत्तत्तेऽद्य विद्यते ।

तस्य तद्वर्धनं श्रुत्वा पाण्डवाः सहस्रजयाः । सर्वे समूत्रयामामुत्तमदशो विजिगीषवः ।

उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन मानवाः । भूयः सहर्षयामासुराजन् दुर्व्याधनं नृप ।

१९२

दृष्ट्वन्ति कुञ्जरास्तत्र हया रैपन्ति चासकृत । अस्त्राणि सम्प्रदीपन्ते पाण्डवानां जयैषिणां ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि भीमसेनदुर्व्याधनसंवादे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ वज्रप उवाच ॥ तस्मिन् युद्धे महाराज सुसंयुक्ते सुदारणे । उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

ततस्तालाध्वजो रामलघोरुद्धे उपस्थिते । श्रुत्वा तच्छिष्ययोराजवाजगाम हलायुधः ।

तं दृष्ट्वा परमप्रीता पाण्डवाः सहकेशवां । उपगम्योपसंयुक्ता विधिवत् प्रत्यपूजयन् ।

पूजयित्वा ततः पञ्चादिदं वचनमब्रुवन् । शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति पार्थिव ।

१९३

अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा लृप्स्य सपाण्डवं । दुर्व्याधनस्य कौरव्यं गदापाणिमवस्थितं ।

चलाः शिष्टदहान्यद्य दे च मे निःसृतस्य वै । पुत्रस्य संप्रयातोऽस्मि अवशे पुनरागतः ।

शिष्ययोर्बलं गदायुद्धं ऋषिकामोऽस्मि साधवः । ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्व्याधनदृक्कोदरी ।

युद्धभूमिं गतौ वीरावुभावेव विरेजतुः । ततो युधिष्ठिरो राजा परिच्यम्य हृष्टायुधं ।

स्वागतं कुञ्जराप्यै पर्यष्टच्छयानतयं । लृप्सौ चापि मरुत्याश्रयमिवाद्य हलायुधं ।

१९४

सख्यते परिप्रोतेः प्रीयमासौ यश्चिन्नौ । माद्रीपुत्रौ तथा शूरो द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

अभिवाच्यिता राजन् रौहिण्यं महाबलं । भीमसेनेऽथ बलवान् पुत्रस्तव जनाधिप ।

तथैव धेनुतगदौ पूजयामासतुभ्यं । स्वागतेन च तं तत्र प्रतिपूज्य समनतः ।

पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् । एवमुचुर्वाहात्मानं रौहिण्यं नराधिपाः ।

परिब्रूय तदा राम पाण्डवान् सञ्जयानपि । अश्नुत कुशलं सर्वान् पार्यिवाद्यामितौजसः ।

(११)

तथैव ते समावाच परञ्जुसमनामयं । प्रत्यर्च्यो ह्यसौ सर्वान् वृत्तिधांश्च महात्मनः ।

हत्वा कुशस्तवंयुक्तं संविद्ध यथावय । जगद्गन् सात्यकिश्च प्रेम्हा च परिपश्यजे ।

मूर्ध्नि चैतावुपाप्माय कुशलं पर्यश्नुत । तौ च तं विधिवद्राजन् पूजयामासतुर्गुरुं ।

ब्रह्माणमिव देवैश्च निद्रापेन्द्रैः मुदाप्सितौ । ततोऽब्रवीदुष्मन्तु रौहिण्यमरिन्दम ।

इदं भ्रातृर्भ्रातृयुद्धं पश्य रामेति भारत । तेषां मध्ये महाबाहू । श्रीमान् केशवपूज्यः ।

(१२)

न्यविशत् परमप्रीतः पूज्यमानो महारथैः । स बभौ राजमध्यस्थो नोलवासा । वितप्रभः ।

दिवीव नक्षत्रगणैः परिकीर्णो निशाकरः । ततस्तथाः शस्त्रिपातस्तमुक्तो क्षामहर्षणः ।

आसीदन्तकरो राजन् वैरस्य तव पुत्रयोः ।

इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सलदेवागमने पञ्चचिन्तोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ पूर्वमेव यदा रामस्तस्मिन् युद्धे उपस्थितः । आमस्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभु ।

साहाय्यं धार्तराष्ट्रस्य न च कर्त्ताऽस्मि केशव । न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतं ।

(१३)

एवमुक्त्वा तदा रामो यात । सन्ननिवर्द्धणः । तस्य चागमनं भूयो ब्रह्मन् श्रुतिमर्हसि ।

आख्याहि मे विस्तरतः कथं राम उपस्थितः । कथञ्च दृष्टवान् युद्धं कुशलं ह्यभि सत्तम ।

॥ वैत्रम्यायन उवाच ॥ उपश्रुते निविष्टेयु पाण्डवेषु महात्मसु । प्रेरितो धृतराष्ट्रस्य सनोपं मधुसूदनः ।

श्रमं प्रति महाबाहो हितार्थं सर्वदेहिनां । स गत्वा ह्यस्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।

उक्तवान् वचनं तस्य हितस्यैव विप्रेषतः । न च तत् कृतवाचाया यथाख्यातं हि तत् पुर ।

(१४)

अनवाप्य श्रमं तत्र कृष्णं पुष्पसत्तमः । आगच्छत महाबाहूऽपश्यं जनाधिप ।

ततः प्रत्यागतः कृष्णो धार्तराष्ट्रविमर्जितः । अक्रियाथा नरव्याघ्र पाण्डुशनिदमब्रवीत् ।

न कुर्वन्ति वचां मह्यं कुरुवः कानधोदिताः । निर्गच्छन् पाण्डवेणां पुण्येण सहिता मया ।

ततो विभग्यमानेषु संजय वलिनाम्बरः । प्रोवाच आतरं कृष्ण रौहिणेयो महात्मनाः ।

तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन । क्रियतामिति तत् कृष्णो नाश चक्रे वचस्तदा ।

(१५)

ततो मंसुपरीतास्मा जगाम यदुनन्दव । तीर्थयात्रां हस्तधरः सरस्वत्या महायत्राः ।

मैत्रनक्षत्रयोगेन सहितः सर्वथादयै । आश्रयामास भोजस्तु दुःखोपशान्तमरिन्दमः ।

युष्मन्नेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् । रौहिण्ये गते शूरे पुण्येण मधुसूदन ।

पाण्डवान् पुरस्कृत्य यथावभिमुपः कुरुन् । गच्छन्तव पथिष्वस्तु रामः प्रेयागुवाच च ।

सम्भारांस्तोर्ययात्रायां सर्वोपकरणानि च । आनयन् दारकायामग्रोन् वै याजकांस्तथा ।

१८८

सुवर्ष रजतञ्चैव धेनुर्बासांश्चि वाजिनः । कुञ्चरांश्च रथान् चैव खरोद्वाहनानि च ।

विप्रमानोयतां सर्वं तोर्यदितोः परिच्छदं । इति खेतः सरस्वत्या गच्छन् श्रीवर्गामिनः ।

अन्तिजयानयन् वै शतवत्स द्विजर्षभान् । एवं सन्दिग्धं तु प्रेष्यान् वलदेवो महाबलः ।

तीर्ययात्रां यथै राजन् कुरूषां वैश्वमे तदा । सरस्वतीं प्रतिखेतः समनादभिजग्मिवान् ।

अलिग्मिष्य मुहद्विष्य तथाऽन्यैर्द्विजसत्तमैः । रथैर्गजैस्तथाऽथैव प्रेष्यैव भरतर्षभ ।

१८९

गोखरोद्गमयन्त्यैव यानैश्च वज्रभिर्नृतः । आन्तानां क्लान्तवपुषां शिशूनां विपुलायुषा ।

देशे देशे तु देयानि दानानि विविधानि च । अर्वाथै चार्थिनां राजन् कृपानि वज्रमस्तथा ।

यो धो यत्र द्विजे भोज्यं भोगं कामयते तदा । तस्य तस्य तु तथैवमुपजहुस्तदा नृप ।

तत्र तत्र स्थिता राजन् रौहिणेयस्य प्राधनात् । भक्ष्यपेयस्य कुर्वन्ति राशौत्सव समन्ततः ।

वासांश्चि च महार्हाणि पर्यङ्गास्तरणानि च । पूजार्थं तत्र कृपानि शिषायां सुखमिच्छतां ।

१९०

यत्र यः सुदते विप्रः चक्षियो वाऽपि भारत । तत्र तत्र तु तथैव सर्वं कृत्स्नमदृश्यत ।

यथासुखं जनः सर्वो याति तिष्ठति वै तदा । पातुकामस्य यानानि पेयानि क्षपितस्य च ।

बुभुक्षितस्य चास्त्रानि स्वादूनि भरतर्षभ । उपाजहुर्नरास्तत्र वस्त्राभ्याभरणानि च ।

स पन्थाः प्रभो राजन् सर्वस्यैव सुखावरः । स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छता ।

नित्यममुदितोपेतः स्वादुमद्यः शृङ्गभान्वितः । विपश्चापपण्ड्यानां नानाजनघनैर्दृतः ।

१९१

नानाद्रुमलतोपेता नानारत्नविश्रितः ।

ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा पुण्येपु तोर्येषु वस्तुनि राजन् । ददौ द्विजेभ्यः क्रतुदक्षिणाय यदुपवीरो हलभृत् प्रतीतः ।

दोग्ध्रोश्च धेनूश्च सहस्रशो वै सुवाससः काञ्चनयद्गृह्णतः । इत्याय नानाविधदेयजान् यानानि दासांश्च शृङ्गान् द्विजेभ्यः ।

रत्नानि मुक्तामणिविद्रुमचाप्यग्रे सुवर्ष रजते शुश्रूक्षे । अयस्य तासमयश्च भाण्डे ददौ द्विजातिप्रवरेषु रामः ।

एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा सरस्वतीतीर्थवरेषु भूरि । यथै क्रमेणाप्रतिमत्रभावस्ततः कुर्वन्नेवमुदारदक्षिणः ।

१९२

॥ जनमेजय उवाच ॥ सारस्वतानां तोर्यिणां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे । फलञ्च दिपदां श्रेष्ठ कथं निवृत्तिमेव च ।

यथाक्रमेण भगवन्तीर्थनामनुपूर्वशः । ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कैवल्यं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तोर्यिणां विस्तरं राजन् गुणोत्पत्तिञ्च सर्वशः । मयोच्यमात्रं वै पुण्यं यदपु राजेन्द्र छद्मशः ।

पूर्वं महाराज यदप्रवीर अलिङ्ग्युच्चद्विप्रगणैश्च शङ्के । पुञ्च प्रभासं समुपाजगाम यत्राबुराट् यक्षणा क्रियमानाः ।

विमुक्तशपः पुनराय तजः सर्वं श्वगद्भाभयते नरेन्द्र । एवमु तोर्यप्रवरं श्रियया प्रभाषणान्तस्ततः प्रभाषः ।

१९३

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथञ्च भगवान् भोमो यक्षणा समस्तस्यतः । कथञ्च तोर्यप्रवरं तस्मिन्द्वन्द्वे नमज्यत ।

कथमायुय तस्मिन् पुनरायायितः श्रमो । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दक्षस्तनया याक्ताः प्रादुरासन् विज्ञास्यते । स सशस्त्रिनि कन्या दक्षः शोमाय वै ददौ ।

नञ्जयानिरताः संख्यानार्यश्च ताऽभवन् । पन्था वै तस्य राजेन्द्र शीमन्त्य शृङ्गकर्षणः ।

तासु सर्वा विद्यालक्ष्ये रूपेणप्रतिमा भुवि । अत्यरिथ्यत तासां रोहिणी रूपसमदा । १०५

ततस्तस्यां स भगवान्प्रीतिश्चक्रे निशाकरः । साऽस्य हृद्या बभूवाय तस्मात्तां बुभुजे सदा ।

पुरा हि सामो राजेन्द्र रोहिष्यामभवच्चिरं । ततस्ताः कुपिताः सर्व्या नक्षत्राख्या महात्मनः ।

ता गत्वा पितरं प्राहुः प्रजापतिमनन्विताः । सोमो वषति नास्मासु रोहिणे भजते सदा ।

ता वयं सहिताः सर्वास्वत्सकाशे प्रजेयम् । वक्ष्यामि नियताहारास्तपश्चरणतपरा ।

श्रुत्वा तासान्नुवचनं दत्त, सोममथाब्रवीत् । सम वर्तस्व भार्यासु मा त्वाऽधर्मो महान् स्पृशेत् ।

तासु मूर्ध्नात्रवोद्घो गच्छध्वं शत्रिणोऽन्तिकं । समं वक्ष्यति सर्वासु चन्द्रमा भम शासनात् ।

विद्युष्टांस्त्यास्तया जग्मुः श्रीतांगुभवन तदा । तथाऽपि सोमो भगवान् पुनरेव महीपते ।

१. रोहिणी निवसत्येव प्रीयमाणो मुद्गर्युद्धः । ततस्ताः सचिता. सर्वा भूय. पितरमनुवन् ।

तव श्रुत्यूपणे युक्ता वक्ष्यामो हि तवान्तिके । सोमो वषति नास्मासु नाकरोदधनं तव ।

तासां तद्वचनं श्रुत्वा दत्त. सोममयाव्रवीत्। समं वर्त्तस्व भार्यासु मा त्वा शस्ये विरोचन।

अनादृत्य तु तदाक्यं दत्तस्य भगवान् शशो । रोहिण्या सार्द्धमवसत् ततस्तथाः कुपिता, पुनः ।

गत्वा च पितरं प्राकृत्य प्रणम्य शिरसा तदा । शोभो वसति नास्मासु तस्मान्न शरणं भव ।

रात्रिष्णामेव भगवान् सदा वसति चन्द्रमा । न तदधी गृण्यति नास्मात्सु खेममिच्छति ।

तस्मान्नस्तु हि सर्वा वै यया नः सोम आविशेत् । तच्छ्रुत्वा भगवान् कुद्धो यक्ष्माणं पृथिवीपते ।

सर्वज्ञं रोपात् सोमायं स चोदुपतिमाविशत् । स यज्ञज्ञाऽभिभूतात्माऽनीयताहरहः प्रसी ।

यत्प्रज्ञायकरोद्राजन् मोक्षार्थं तस्य यत्नयः । इष्टेष्टिभिर्गोदाराज विविधाभिर्निश्चकरः ।

न वामुच्यत श्रुपादै चयसैवाभ्यगच्छत । क्षीयमाणे ततः शेमे श्रुपथ्या न प्रजन्तिरे ।

निरास्वादरसाः सर्वान् हृतवर्थास्तु सर्वतः । अपघ्नीनां च ये जाते प्राणनामपि संवयः ।

कृष्णाद्यामन् प्रजाः सर्वं। क्षीयन्ति निशाकरे। ततो देवाः समागत्य माममृचुष्यक्षीपन्ति ।

किमिदं भवतीरूपमीदृशं न प्रकाशते । कारणं ब्रूहि नः सर्वं यनेदन्ति महद्गुणः ।

श्रुत्वा तु वचनं ततो विधास्यामस्ततो वयं । एवमुक्तः प्रत्युवाच स भ्राताऽहं प्रसन्नः ।

शापस्य कारणं च यत्प्राणस्य तथात्मनः । देवास्तथा वचः श्रुत्वा गत्वा हचमयामुवन् ।

प्रसादि भगवन् माम् प्रापाज्य विनवन्त्यता । अगो हि चन्द्रमा, घोषि, काश्चिच्छया हि लक्ष्यत ।

तेषां समे ह्योऽस्य विद्वान्निर्णयः किञ्चिद्वा नैवमस्ति स्यात्तु

इवमकुरुता देवानां प्राणं यत्कं यत्प्रमत्ति । नैव ह्यहं यमं वक्ष्ये नानावर्गिण्यपराधिनम् ।

हेतुना तु महाभागा निप्रचिंक्षन्ति केचिन् । यथां तर्जयन् सर्वान्मम शरीरे आरभ्यसु विद्यायां

ममस्त्रया वरेतोयं उग्रमस्त्रयासुखम् । एवमस्त्रियाते देवास्तैः मया वषेः समः ।

मायाद्वयं धर्मं धर्मो नित्यमेव गमिष्यति । मायाद्वयममदा बुद्धिं मत्वाभेतदधो म

_____

समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यश्विषङ्गमं । आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यति ।
 सरस्वतीन्ततः सोमः स जगामर्षिशासनात् । प्रभासं प्रथमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ।
 अमावास्यां महातेजास्तत्रोन्मज्जन्महायुतिः । लोकान् प्रभासयामास शीतान्गुलमवाप च ।
 देवास्त सर्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पुष्कलं । धामेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन् ।
 ततः प्रजापतिः सर्व्यः विमसर्व्याय देवता । सोमस्तु भगवान् प्रीतो भूयो वचनमन्वतो ।
 माऽवमंस्तस्त्रियः पुत्र मा च विप्रान् कदाचन । गच्छ युक्तः सदा भूत्वा कुर्व वै शासनं मम ।
 स विदष्टो महाराज जगामाय स्त्रमालयं । प्रजाय मुदिता भूत्वा पुनस्तस्युर्यथा पुरा ।
 एवमेव सर्वमाख्यातं यथा श्रोत्रो निशाकरः । प्रभासस्तु यथा तीर्थं तीर्थार्था प्रवरं ह्यभूत् ।
 अमावास्यां महाराज नित्यं यत्र यत्र लक्षणः । स्त्रात्वा ह्याप्यायते श्रोमान् प्रभासे तीर्थं वक्तुम् ।
 अतश्चैनं प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप । प्रभां हि परमां लेभे तस्मिन्नुद्यम्य चन्द्रमाः ।
 ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमदलो । चमसोद्भेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत ।
 तत्र दत्ता च दानानि विविष्टानि हन्यायुधः । उपित्वा रजनीमेकां स्त्रात्वा च विधिवत्तदा ।
 उदपानमयागच्छत्स्वरावान् केववायज । आद्यं स्वस्ययनश्चैव यत्रवाप्य मष्टं फलं ।
 छिग्वलादापधीनास्तु भूमेय जनमेजय । जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र नष्टामपि सरस्वती ।
 इति श्रीमरामारते श्रुतपर्वणि गद्यायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया चन्द्रशापोपाख्यानं पटुत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मान्नदीगतस्त्राप्तिं ह्युदपानं यत्रस्निन । वितस्तु च महाराज जगामाय हन्यायुधः ।
 तत्र दत्ता वज्रद्रव्यं पूजयित्वा तथा दिगान् । उपसृष्ट्य च तत्रैव प्रदष्टो मुपलायुधः ।
 तत्र धर्मपरो ह्यासीत् वितः स सुमहातपाः । कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ।
 तत्र चैनं समुत्सृज्य भ्रातरौ जगत्तुष्टं हान् । ततस्तौ वै श्रग्रापाय वितो ब्राह्मणमन्तमः ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ उदपानं कथं ब्रह्मन् कथञ्च सुमहातपाः । पतितः किञ्च सन्यक्तो आश्रमो दिगमन्तमः ।
 कूपे कथञ्च क्षितौ न भ्रातरौ जगत्तुष्टं हान् । कथञ्च याजयामास येषां सोमस्तु वै कथं ।
 एतदाचक्ष मे ब्रह्मन् श्रोतव्यं यदि मन्यसे ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आसन् पूर्वयुगे राजन् मुनयो भ्रातरस्तय । एकतय वित्तयैव वित्तयादित्यभिभाः ।
 सर्वे प्रजापतिस्समाः प्रजावन्तस्तयैव च । ब्रह्मोन्मज्जन्तः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
 तेषाञ्च तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च । अभवद्भ्रातरो नित्यं पिता धर्मगतः सदा ।
 स तु दीर्घेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्य च । जगाम भगवान् स्वानमनुष्पमिगात्मनः ।
 राजानस्तस्य ये ह्यसन् याज्या राजन् महात्मनः । ते सर्वे स्वर्गते तस्मिंस्तस्य पुत्रानपूजयन् ।
 तेषान्तु कर्मणा राजंस्तथा चाप्यथेन च । वितः स श्रेष्ठो माप यथैवास्त पिता तथा ।
 तथा सर्वे महाभागा मुनयः पुष्पनक्षणाः । अपूजयन्महाभागं यथाऽस्य पितरं पुरा ।
 कदाचिद्धि ततो राजन् भ्रातरावेकतदितौ । यज्ञार्थं चक्रुश्चिन्तां तथा वित्तार्थमेव च ।

१२०

१२१

१२०

१२१

१२०

१२२

तथोर्वुद्धिः समभवत् चितं गृह्य परन्तप । याव्यान् सर्वान्पादाय प्रतिगृह्य पशूस्ततः ।

सोमं दास्यामहे हृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलं । चक्रुर्धैवं तथा राजन् भ्रातरस्त्रय एव च ।

१८

तथा तु ते पराक्रम्य याव्यान् सर्वान् पशून् प्रति । याजयित्वा ततो याव्यान् सन्ध्यां तु सुवहन् पशून् ।

याव्येन कर्मणा तेन प्रतिगृह्य विधानतः । प्राचीं दिशं महात्मान आजगम्येत् महर्षयः ।

चित्तेस्तथा महाराज पुरस्तादाति हृष्टवत् । एकतस्य दितयैव पृथतः कालयन् पशून् ।

तथोच्चिता समभवत् दृष्ट्वा पशुगणं महत् । कथञ्च सुरिमा गाव आवाभ्यां हि विना चितं ।

तावन्धैवं समाभाष्य एकतस्य दितस्य ह । यदूचतुर्भिः पापैः तन्निबोध जनेश्वर ।

१९

चितो यज्ञेषु कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः । अत्रास्तु वज्रला गावस्तितः समुपलस्यते ।

तदा वां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाश्य प्रजावहे । चितोऽपि गच्छन्तां काममावाभ्यां वै विनाश्रुतः ।

तेषामागच्छन्तां राक्षैः पयिस्थानां वृकोऽभवत् । तत्र कूपी विदूरेऽभूत् सरस्वत्यास्तटे महान् ।

अथ चितो वृकं दृष्ट्वा पयि निष्ठन्तमपतः । तद्गदादपघर्षन् वै तस्मिन् कूपे पपात ह ।

अगाधे समहाधारे ध्वंभूतभयङ्करे । चितस्ततो महाराज कूपस्था मुनिषत्तमः ।

१९

आर्त्तनादन्ततश्चक्रे तौ तु शृणुवतुर्मुनौ । तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावेकतद्वितौ ।

वृकचापाच्च लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजगमतुः । आवाभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः ।

उदपाने तदा राजन् निर्जले पांशुसंवृते । चित आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुत्तुषावृते ।

निमग्नं भरतश्चेत् नरके दुष्कृतो यथा । स बुद्ध्याऽगणयन्प्राज्ञो ह्यधोर्धतो ह्यधोमपः ।

सोमः कयन् पातव्य इहक्षित मया भवेत् । स एवमभिनिवित्य तस्मिन् कूपे ब्रह्मतपाः ।

१९

ददर्भ वीर्यं तत्र सन्ममानां यदुच्छ्रया । पांशुपते ततः कूपे विचिन्त्य सलिल मुनिः ।

अग्नौ संकल्पयामास सोमे चात्मानमेव च । ततस्तं वीर्यं सोमं शकस्य सुमहातपाः ।

अथैव यध्वं वि सामानि मनसाऽचिन्तयन्मुनिः । गावाणः शर्कराः कृत्वा प्रचक्रेऽभियवं नृप ।

अथैव सलिलस्यैव भागांश्च त्रिदिवौकषा । सोमस्याभियवं कृत्वा चकार तुमुलं ध्वनिं ।

स चाविमृष्टिं राजन् पुनः शब्दक्षितस्य वै । समगाय च तपसं ययोकं प्रह्ववादिभिः ।

१९

वर्त्तमाने तथा यज्ञे चितस्य सुमहात्मनः । आग्निं चिदिवं ध्वं कारयञ्च न युध्यते ।

ततः पुतुर्मुनं शब्दं श्रुत्वावाच वृहस्पतिः । श्रुत्वा पेशाप्रसीत् सर्वान् देवान् देवपुरोहितः ।

चितस्य वर्त्तते पश्यस्य गच्छामहे मुराः । स हि कुड्मः यज्ञेऽन्यान् देवानपि महातपाः ।

तच्छ्रुत्वा वचनन्तश्च श्रिताः सर्वदेवताः । प्रययुस्तत्र यथाधेः पितयश्च प्रवर्त्तते ।

मे तत्र गत्वा विबुधास्त कृपं यय स रिजः । ददृशुस्तं महात्मानं दीविनं यज्ञकर्मणु ।

१९

दृष्ट्वा तेन महात्माने विधा परमया युतं । ऊपुष्टाय महाभागे प्राप्ता भागायिनो यय ।

अथ त्रैलोक्येऽन्यान् पश्यन् सर्वं दिव्यैः कषः । अग्निं प्रतिमये कूपे निमग्नं गच्छेत्तव ।

तत्प्रतिमो महाराज भागांश्चैव यथाविधिः । मन्त्रयुक्तान् धमदधने च प्रीतास्तदाऽभवन् ।

ततो ययाविधि प्राप्तान् भागान् प्राप्य दिवौकषः । प्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान् यान् मनसेच्छति ।

स तु वने वरान् देवास्तातुमर्हय मामितः । यद्येहोपसृजेत् कूपे स सोमपगतिं लभेत् ।

१११

तत्र चोर्ध्वमतो राजनुत्पपात सरस्वती । तयोत्त्रिंशः समुत्तस्यौ पूज्यं स्त्रिदिवौकषः ।

तथेति चोक्ता विबुधा यस्मै राजन् यथागताः । चित्त्याभ्यागमत् प्रीतः स्मरेव निलयं तदा ।

कुड्मस्तु स समासाद्य तादृषी ध्यातारौ तदा । उवाच पर्यं वाक्च शशाप च महातपाः ।

पशुलुप्तौ युवा यस्मान्नामसुख्य प्रधावितौ । तस्मादृकाकृतौ रौद्रे दंष्ट्रिणावभितयरी ।

भवितारौ मया शशौ पापेनग्निन कर्षेणा । प्रसव्यैव युवयोर्गोलाङ्गुलर्धवानराः ।

११२

इत्युक्ते तु तदा तेन चणादेव विशास्यते । तयाभूतावदृश्येतां वचनात् सत्यवादिनः ।

तचाप्यमितविक्रान्तः स्फुष्टा तोयं हलायुधः । दत्त्वा च विविधान्दादोन् पूजयित्वा च वै दिजान् ।

उदपानञ्च तं वोक्ष्य प्रशस्य च पुनः पुनः । नदीगतमदीनात्मा प्राप्नो विनश्रनं तदा ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सप्तदेवतीर्यपाचायां तीर्थकथने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विनश्रनं राजन् अगमाय हलायुधः । शूद्राभोरान् प्रति देवाय च नष्टा सरस्वती ।

तस्मात्तु चपयो नित्यं प्राञ्जलिं नम्रेति च । तचाप्युपसृश्य बलः सरस्वत्यां महाबलः ।

११३

सुभूमिकं ततोऽगच्छन् सरस्वत्याक्षोटे वरे । तत्र चाप्सरसः शूभ्रा नित्यकालमतन्द्रिताः ।

क्रीडाभिर्निर्मलाभिश्च क्रीडन्ति विमलाननाः । तत्र देवाः सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर ।

अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसर्विमं । तचादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवाप्सरसाङ्गणाः ।

समेत्य सहिता राजन् यथाप्राप्तं यथासुखं । तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सर्वोदधः ।

पुण्यैः पुण्यैः सदा दिव्यैः कीर्त्यमाणाः पुनः पुनः । आकोडभूमिः सा राजन् तासामप्सरसां शूभ्रा ।

११४

सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्याक्षोटे वरे । तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसु विप्राय माधवः ।

शुला गीतश्च तद्विषं वादिचापाश्च निस्सर्गं । कायाय विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्वैश्चरां ।

गन्धर्वाणां ततस्तीर्थमागच्छद्रेहिषीसुत । विद्यावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसाऽचिताः ।

नृत्यवादिचगीतञ्च कुर्वन्ति सुमनोरमं । तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु ।

अजाविकं गोश्वरोरुं सुवर्णं रजतं तथा । भोजयित्वा दिजान् कामैः सन्तर्प्य च महाधने ।

११५

प्रययौ सहितो विप्रैश्चयमानश्च माधवः । तस्माद्गान्धर्वन्तीर्यां च महावाज्जरिन्दमः ।

गर्गस्योतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली । तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भवितात्मना ।

कालज्ञानगत्यैव ज्योतिषाश्च व्यतिक्रमः । उत्पाता दाहणाश्चैव शूभाय जनमेजय ।

सरस्वत्याः शूभे तीर्थे विदिता वै महात्मना । तस्य नाद्या च तत्तीर्थं गर्गस्योतं इति स्मृतं ।

११६

तत्र गर्गं महाभागमृषयः सप्रता नृप । उपासाच्चकिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो ।

तत्र गत्वा महाराज बलः येतानुत्पेनः । विधिवद्वि धनं दत्त्वा मुनीनां भवितात्मनां ।

उवाचोपासया भक्ष्यान् विप्रेभ्यो विप्रदाय सः । नीलवासास्तदागच्छच्छतृतीर्थं महापराः ।

तत्रापयस्त्रयमहाशत्रुं महामेषमिवोच्छ्रितं । श्वेतपर्वतमद्वाग्रमृषिसङ्घैर्निधेयितं ।
 सरस्वत्यासृष्टे जाते नगं तासध्वजो बसो । यथा विद्याधरायैव राघवायामितोजयः ।
 पिशाचाश्चामितबला यत्र विद्वान् सहस्रशः । ते सर्वे क्षान्तं त्यक्त्वा फलन्तस्तत्र वनस्थितेः । ११०
 व्रतैश्च नियमैश्च काले काले स्म भुञ्जते । प्राज्ञैश्च नियमैश्चैर्ब्रह्मचरन्तः श्रयक् श्रयक् ।
 अद्भुतमाना मनुजैश्चरन् पुरुषपर्यभ । एवं रम्यतो नरव्याघ्र सोऽकेक्षिन् न वनस्थितः ।
 ततस्तीर्थं सरस्वत्याः पावने लोकविभुतं । तस्मिन् यदुब्राह्मणे दत्त्वा तीर्थं पयस्विनोः ।
 ताद्याप्यसनि भाङ्गानि वक्ष्याणि विविधानि च । पूजयित्वा द्विजांश्चैव पूजितश्च तेषां धनीः ।
 पुण्ड्रं दैतवनं राज्ञाञ्जगाम हस्तायुधः । तत्र गत्वा मुनीन् दृष्ट्वा नानाविधधारान् बलः । १११
 आश्रुत्य बलिले चापि पूजयामास वै द्विजान् । तथैव दत्त्वा विप्रैश्च परिभोगान् सुपुष्कलान् ।
 ततः प्रायाह्लो राजन् दक्षिणेन सरस्वतीं । गत्वा चैवं महायाज्ञानांतिदूरं महायथा ।
 धर्मात्मा नागवत्मानं तीर्थमागमदक्षुतः । यत्र पद्मगराजश्च वामुक्तेः सन्निवेशनं ।
 महाधुतेर्नाराज बज्रभिः पद्मगैर्वृतं । अयोध्यां हि सहस्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश ।
 यत्र देवाः समानस्य वामुक्तेः पद्मगोप्तमः । सर्वे पद्मगराजानमश्च विसृजन् यथाविधि । ११२
 पद्मगन्धो भयं तत्र विद्यते न स्म पौरव । तत्रापि विधिवद् दत्त्वा विप्रेभ्यो रत्नसञ्चयान् ।
 प्रायान् प्राचीं दिशं तत्र तथा तीर्थान्यनेकशः । सहस्रशतश्रेण्यानि प्रयितानि पदे पदे ।
 आश्रुत्य तेषु तीर्थेषु यथोक्तं तत्र चर्षिभिः । छत्रोपवासनियमं दत्त्वा दानानि सर्वश्र ।
 अभिवाच मुनीस्तान् वै तत्र तीर्थनिवासिनः । उद्दिष्टमार्गैः प्रयथैव यत्र भूयः सरस्वती ।
 प्राङ्मुखं वै निवृत्ते दृष्टिर्वाततत्ता यथा । अयोध्यां नैमिषियाणामवेवार्यै मृदात्मनां । ११३
 निवृत्तानां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु साङ्गुली । बभूव विस्मितो राजन् ब्रह्मं श्वेतानुलेपनः ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्मात् सरस्वती ब्रह्मन् निवृत्ता प्राङ्मुखो ततः । आख्यातुमेतदिच्छामि सर्वमभ्यर्थ्युपगतम् ।
 कस्मिंश्चित् कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दनः । निवृत्ता हतुनां केन कथमेव सरिद्धरा ।
 ॥ वैदम्याग्न उवाच ॥ पूर्वं कृतयुगे राजन् नैमिषियास्तपस्विनः । वर्त्तमाने सुविपुले सत्रे दादश्ववारिके ।
 अयोध्यां बभूवो राजन् तत् सत्रमभिप्रेदिदं । उपित्वा च महाभागमास्त्रास्त्रिन् सत्रं यथाविधि । ११४
 निवृत्तं नैमिषीये वै सत्रे दादश्ववारिके । आजगमुर्ध्वयस्तत्र वक्ष्यस्तीर्थकारणान् ।
 अयोध्यां बज्रलवान्तु सरस्वत्या विश्राम्यते । तीर्थानि नगराद्यन्ते कूले वै दक्षिणे तदा ।
 समन्तापद्यक्तं यावत्तावक्ते द्विजप्रसूताः । तीर्थलोपाचरन्त्याश्च नद्यास्तौरं समाधिताः ।
 शुद्धां तत्र तेषां तु मुनीनां भवितात्मनां । स्वाध्यायेनातिमहता बभूवुः पूरिता दिशः ।
 अग्निोपचितलोपा क्रियमानैर्महात्मनां । श्रद्धाभक्त सरिच्छ्रेष्ठा दीयमानैः समन्ततः । ११५
 मन्त्रिणिश्च महाराज अश्वकुड्याश्च तापसाः । दन्तोत्खलिनश्चान्ये प्रश्रेण्यान्तास्तथा परे ।
 वायुभजा जलाहाराः पर्यभवाश्च तापसाः । नानानियमयुक्ताश्च तथा खल्लिखशासिनः ।

आसन् वै मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीयतः । शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठा गङ्गामिव दिवाकषः ।

शतश्रय समापेतुर्ध्वयः सत्रयाजिनः । तेष्वकाशे न ददृशुः सरस्वत्या महामताः ।

ततो यशोवतीते तत्तीर्थं निर्मलाद्य वै । जुष्टवृषाग्निशेवाद्य चकुर्य विविधाः क्रियाः ।

ततस्तद्विशिष्टात् निराशश्चिन्तयाऽन्वितः । दशैषामास राजेन्द्र तेषामेव सरस्वती ।

ततः कुञ्चान् बहन् छट्वा सज्जित्वा सरिद्धरा । चयोर्षा पुण्यतपसा कारुण्याञ्चनमेजय ।

ततो निष्ठय राजेन्द्र तेषामेव सरस्वती । भूयः प्रतीच्यभिमुखो प्रसृज्य सरिद्धरा ।

अमोघागमनं कृत्वा तेषां भूयो ब्रजाम्यहं । इत्यङ्गुतं महच्छत्रं तदा राजन्महागदी ।

एवं स कुञ्जो राजन् वै नैमिषेय इति स्मृतः । कुशेष्ट कुशचेवं कुशस्य महती क्रिया ।

तत्र कुञ्चान् बहन् छट्वा निष्ठत्वा च सरस्वती । बभूव विसृपस्तत्र रामसाय महात्मनः ।

उपसृज्य तत्र चापि विधिवद्यदगन्धनः । दत्त्वा दायान् दिजातिभ्यो भाण्डानि विविधानि च ।

मर्त्यं भोज्यं च विविधं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय च । ततः प्रायादलो राजन् पूज्यमानो दिजातिभिः ।

सरस्वतीतीर्थवरं नानादिजगणायुतं । वदरेद्भुदकाम्भ्यर्थं सदायत्यविभीतकैः ।

कङ्कालैश्च पलाशैश्च करीरैः पीलुभिस्तथा । सरस्वतीतीरवद्देवैस्तस्मिन्विधैस्तथा ।

कक्ष्यकपरैश्चैव विजैराम्नातकैस्तथा । अतिमुक्तकण्ठैश्च पारिजातैश्च शोभितं ।

कदलीवनभूषिणं दृष्टिकान्तं मनोहरं । वायुमुफलपर्णोदैर्दन्तोलूखलिकैरपि ।

तथाऽस्यकुङ्कुमासैर्धर्मैर्निर्मलैश्च भिन्नैः । स्नाध्यायघोषवधुष्टं मृगयूयशतकुलं ।

अहिस्त्रैर्धर्मपरमैर्नृनिरत्यर्थैर्वितं । सप्त सारस्वतं तीर्थभाजगामं हलायुधः ।

यत्र मङ्गणकः सिद्धस्तपस्तेपे महामुनिः ।

इति श्रीमहाभारते शतपथ्यणि महायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायाः सारस्वतीपाख्यानं अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ सप्त सारस्वतं कष्मात् कथं मङ्गणको मुनिः । कथं सिद्धः स भगवान् कथास्तं नियतोऽभवत् ।

कथं वेधे समुत्पन्नं किञ्चाधीतं दिजेऽत्मनः । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विधिवद्विजवत्तमः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजन् सप्त सरस्वती याभिर्ब्राह्मिणोऽजगत् । आहूताः बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ।

सुप्रभा काष्ठनाची च विद्यासा च मनौरमा । सरस्वती शोधवती सुरेणुर्निर्जोदका ।

पितामहस्य महतो वर्तमाने महामखे । वितते यज्ञवाटे च सृष्टिपुत्रं दिजातिपु ।

पुण्याहपोषैर्विमलैर्दानां निन्दैस्तथा । देवेषु चैव व्यपेषु तस्मिन् यज्ञविधौ तदा ।

तत्र चैव महाराज दोषिणं प्रपितामहे । द्यजतस्तस्य सन्नेष सर्वकामसमृद्धिना ।

मनसा चिन्तिता धर्मा धर्मार्थकुर्यैस्तदा । उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र दिजातीस्तत्र ह ।

जगुश्च तत्र गन्धर्वा ननृतुयाच्छरोगणाः । कदिचाणि च दिव्यानि वादयामासुरश्चमाः ।

तस्य यशस्य सन्त्या तत्तत्पुङ्गवता अपि । विस्मयं परमं जगत् किमु मनुष्येभ्यः ।

यत्तनः नेतया यज्ञे पुष्करस्य पितामहे । अनुवृत्ता यो राजध्यायं यज्ञो महगुणः ।

न दृश्यते सरिच्छेदा यस्मादिह सरस्वती । तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः सप्याराय सरस्वती ।
 पितामहेन यजता आहूता पुष्करेषु वै । सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाच्चा तत्र सरस्वती ।
 तां दृष्ट्वा मुनयस्तृष्णास्तरायुक्ताः सरस्वती । पितामहं मानयन्ती क्रतुन्ते वज्र मेनिरे ।
 स्वमेवा सरिच्छेदा पुष्करेषु सरस्वती । पितामहार्थं समूता तु श्वर्यं मनोपिषा ।
 नैमिषे मुनयो राजन् समागन्त्य समासते । तत्र चित्राः कथा ह्यासन् वेदं प्रति जनेश्वर ।
 यत्र ते मुनयो ह्यासन् नानास्वाध्यायवेदिनः । ते समागन्त्य मुनयः सत्सत्त्वं सरस्वती ।
 सा तु धाता महाराज च विभिः सचयाजिभिः । समागतानां राजेन्द्र सहायार्थं महात्मना ।
 आजगाम महाभागा तत्र पुष्पा सरस्वती । नैमिषे काञ्चनाची तु मुनीनां यत्र याजिता ।
 आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता । गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुं ।
 आहूता सरितां श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती । विद्यालान् गयस्काञ्चयः सन्निवृत्ताः ।
 सरित् वा हिमपताशैश्च प्रचुता भोगगामिनो । औहासकेत्यया यज्ञं यजतस्तस्य भारत ।
 समेते सर्वतः स्वीते मुनीनां मण्डले तदा । उत्तरे कोमलाभागे पुष्पे राजन् महात्मनः ।
 उहासकेन यजता पूर्वं धाता सरस्वती । आजगाम सरिच्छेदा तद्गन्धर्विकारणात् ।
 पूज्यमाना मुनिगणैस्त्वक्कलाजिनबंधतैः । मनोरमेति विख्याता वा हि तैश्चनया कृता ।
 सुरेषु च यमे द्वीपे पुष्पे राजविशेविते । कुरोस्य यजमानस्य कुरुष्वेव महात्मनः ।
 आजगाम महाभागा सरिच्छेदा सरस्वती । औघवत्यपि राजेन्द्र वशिष्ठेन महात्मना ।
 समाहूता कुरुष्वेव दिव्यतोया सरस्वती । दक्षेण यजता चापि गङ्गादारे सरस्वती ।
 सुरेणुरिति विख्याता प्रचुता भोगगामिनो । विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः ।
 समाहूता यथै तत्र पुष्पे शिववने गिरौ । एकीभूतास्ततस्मात् तस्मिन्तीर्थे समागताः ।
 सप्तमारस्वतं तीर्थं ततस्तु प्रयितं भुवि । इति सप्त सरस्वत्यो नामतः परिकीर्तिताः ।
 सप्तमारस्वतं तीर्थं पुष्पं तथा स्मृतं । दृष्टुं मद्गुणकस्यापि कौमारब्रह्मचारिणः ।
 आपगमनवाउच्छ राजन् प्रकीर्तितं महत् । दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र क्षियमश्वपि भारत ।
 प्रापनींश्चिरापात्री दिग्माससमनिन्दिताः । सरस्वत्यां महाराज चक्रन्दे वीर्यमश्वसि ।
 तत्रैतः स तु प्रपातं कलमे वै महातपाः । सप्तधा प्रविभागान् कनकसंलग्नाम् ह ।
 तथैवैः सप्त जाता जग्धिर महातपसाः । वायुवर्गी वायुवर्गी वायुवा वायुमण्डलः ।
 वायुश्चावा वायुवर्गा वायुसकलं वीर्यवान् । स्वमेते समुत्पत्त्या महतां जनविष्णुः ।
 इदमप्यहं राजन् दृष्ट्वाद्यत्तरं भुवि । महर्षेदरितं पादुक् विपु भोक्तेषु विभुतं ।
 पुरा मद्गुणं विदुः कुशारेणेति विभुतं । एतः किञ्च कुरे रात्रंस्तस्य शक्रयोः सद्यन् ।
 स वै महावै दृष्ट्वा शेषविष्टः प्रनृत्तवान् । ततश्चक्षिन् प्रनृत्तं वै स्थावरं अश्रमस्य यत् ।
 प्रनृत्तमभयं वीरं गच्छामस्य मोहितं । ब्रह्मादिभिः सुरैराजन् च विभिद्य तपोधनेः ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

विश्रान्ता वे महादेव अपेरयं नराधिप । नार्थं नृत्येद्यथा देव तया त्वं कर्तुमर्हसि ।
ततो देवा मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टमतीव ह । सुराणां हितकार्यं महादेवोऽभ्यभाषत ।
भो भो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् । हर्षस्थानं किमर्थं तु वेदमधिकं मुनि ।
तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।

११२०

॥ अपिहवाच ॥ किन्तु पश्यसि मे बह्वन् कराञ्चाकरसं श्रुतं । यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तौ वै हर्षेण महता विभो ।
तं प्रहस्यामवो देवो मुनिं रागेण मोहितं । अहं न विस्मयं विप्र गच्छामीति प्रपश्य सं ।
एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं महादेवेन धीमता । अद्भुतश्रेष्ठ राजेन्द्र स्वाद्भुतश्लाघितोऽभवत् ।
ततो भयं क्षताद्राजन् निर्गतं हिममग्निभं । तद्दृष्ट्वा मोडितो राजन् स मुनिः पादयोगतः ।
मेने देवं महादेवमिदं श्लाघां च विस्मितः । नान्यं देवादहं मन्ये रुद्रात् परतरं महत् ।
सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमपि शूलचष्टक् । तथा स्रष्टमिदं विषं वदन्तो ह मनोपिषः ।
त्वमेव सर्वं विप्रति पुनरेव युगवये । देवैरपि न शक्यस्त्वं परिघातुं कुतो मया ।
त्वपि सर्वं कृ दृश्यन्ते भावा ये जगति स्थिताः । तामुपासन्त वरदं देवा ब्रह्मादयोऽस्य ।
सर्वस्त्वमपि देवानां कर्ता कारयिता च ह । तत्प्रसादात् सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।
एवं श्रुत्वा महादेवं स अविः प्रणतोऽभवत् । यदिदं चापहं देव हतमेतन् क्षयादिकं ।
ततः प्रसाद्यामि त्वां तपो मे न चरेदिति । ततो देवः प्रीतमना सख्यं पुनरब्रवीत् ।
तपस्ते बर्हता विप्र भग्नसादात् सदृच्छा । आश्रमे चेह कल्पामि तया शार्ङ्गमहं वदा ।
सप्त सारस्वते चास्मिन् यो मामर्चिष्यते नरः । न तस्य दुर्गमं किञ्चिद्विहितं परं च य ।
सारस्वतश्च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः । एतन्नादृशकस्यापि चरितं भूरितेजसः ।
स हि पुत्रः मुकन्यायामुत्पन्नो जातरिचना ।

११२०

११२१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयाचयां सारस्वतोपास्थाने जनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उपलिता तत्र रामस्तु सम्पूज्यायमवाशिनः । तथा मङ्गलके प्रीतिं गृहभाक्षेन हलायुधः ।
दत्त्वा दानं विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च । पूजितो मुनिसद्वैद्य प्रातस्तथाय स्वाङ्गुली ।
अनुज्ञाय मुनीन् सर्वान् शृष्ट्वा तैर्युद्धं भारत । प्रथमैः लरितो रामस्तीर्थहेताव्यं शवसः ।
तत्सौभाग्यं तं तीर्थमाजगाम हलायुधः । कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ।
महता शिरसा राजन् यस्तज्जहौ महादरः । राक्षसस्य महाराज रामविश्वस्य वै पुरा ।
तत्र पूर्वं तपस्त्रां काव्येन सुमहात्मना । यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः ।
यच्चक्षुश्चित्तयामास दैत्यदानवविषहं । तत् प्राप्य च बलौ राजन् तीर्थप्रवरमुत्तमं ।
विधिवै ददौ वित्तं ब्राह्मणां महात्मनां ।

११२०

॥ जनमेजय उवाच ॥ कपालमोचनं बह्वन् कथं यत्र महामुनिः । मुक्तः कथं स्यात् विरो स्रग्ं केन च हेतुना ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा वै दृष्टकारणे रापतेषु महात्मना । वपता राजगार्हस्त्य राक्षसान् व्रमयिष्यता ।

११२१

जनस्थाने शिरस्त्रिभुवं राक्षसस्य दुरात्मनः । क्षुरेण श्रितधारेण तत्पपात महावने ।
 महोदरस्य तद्वर्गज्जायां वै धद्रुच्छया । वने विचरतो राजत्रिभुं भित्ताऽस्फुरत्तदा ।
 स तेन क्षमेन तदा दिव्यातिर्न शशाक ह । अभिगन्तुं महाप्राज्ञस्त्रीयांन्यायतनानि च ।
 सपूर्तिना विस्त्रवता वेदनाचोः महामुनिः । जगाम सर्वतोर्थानि पृथिव्याञ्चेति नः श्रुतं ।
 स गत्वा वरितः सर्वाः समुद्रांश्च महातपाः । कथयामास तत् सर्वं चषोषां भावितात्मनां । ११५
 आश्रुतः सर्वतोर्थेषु न च भोक्त्वमात्रवान् । स तु शूराव विप्रेन्द्रा मुनीनां वचनं महत् ।
 सरस्वत्यास्त्रीर्यवरं ख्यातमौशनसं तदा । सर्वपापप्रशमनं विद्विषेचमनुत्तमं ।
 स तु गत्वा ततस्तत्र तोर्यमौशनसं, दिव्यं । ततः शौशनसे तोर्यं तस्यापसृष्टतदा ।
 तच्छिरश्चर्यं मुक्ता पपातान्तर्ज्वले तदा । विमुक्तलेन शिरसा परं सुखमवाप ह ।
 स चाप्यन्तर्ज्वले मूर्द्धा जगामादर्शनं विभो । ततः स विशिरा राजन् पूतात्मा वीतकल्मषः । ११६
 आजगामाश्रमं प्रीतः कृतकृत्यो महोदरः । सोऽयं गत्वाश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महातपाः ।
 कथयामास तत् सर्वं चषोषां भावितात्मनां । ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्त्रीर्यस्य मानद ।
 कपाक्षभोचनमिति नाम चक्रुः समागताः । स चापि तोर्यप्रवरं पुनर्गत्वा महानुविं ।
 पीत्वा पयः सुविपुलं विद्विमाद्यात्तदा मुनिः । तत्र दत्त्वा बह्वन् दादन् विप्रान् सम्पूज्य माधवः ।
 जगाम वृष्णिप्रवरो ह्यङ्गैराश्रमं तदा । यत्र तत्र तपो घोरमाष्टिषेधेन भारत । ११७
 ब्राह्मण्यं क्षत्र्याणां च विद्यामिवो महामुनिः । सर्वकामसमृद्धञ्च तदाश्रमपदं महत् ।
 मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव सेवितं सर्वदा विभो । ततोऽहस्तधरः श्रीमान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 जगाम तत्र राजेन्द्र ह्यङ्गुस्तनुमयजत् । ह्यङ्गुर्ब्राह्मणो हृदस्तपोनित्यस्य भारत ।
 देहत्यासे कृतमना विचिन्त्य बभूव तदा । ततः सर्वानुपादाय तनयान् वै महातपाः ।
 ह्यङ्गुरप्रवीतत्र नयन् सर्वं मां प्रयूदकं । विद्यायातीतवयसं ह्यङ्गुं ते तपोधवाः । ११८
 तस्य तोर्यमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधव । स तैः पुत्रैस्तदा धीमानानीतो वै सरस्वती ।
 पुण्यां तीर्यश्रतोपेतां विप्रसङ्गैर्निवेवितां । स तत्र विधिना राजाश्रमस्य समशततपाः ।
 श्रामा तोर्यगुणैश्चैव प्राहेदमृषिसत्तमः । सुप्रीतः पुरुषय्यात्र सर्वान् पुत्रानुपासतः ।
 सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्यभेदात्मनस्तनुं । पृथूदके जयपरो नैनं ये मरुषं तपेत् ।
 तवानुय स धर्मात्मा उपसृग्य हस्तायुध । दत्त्वा चैव बह्वन् दाद्यान् विप्राणां विप्रवत्सलः । ११९
 ह्यसंख्यं यत्र भगवांस्तोकाः कृपितामहः । तत्राष्टिषेधः कैरस्य ब्राह्मणं शशितमनः ।
 तपसा महता राजन् प्राश्रयानृषिसत्तमः । मिश्रुदोमय राजर्षिर्द्वैवापिच महातपाः ।
 ब्राह्मण्यं क्षत्र्यान् यत्र विद्याभिरक्षया मुनिः । महातपस्वी भगवानुपतिश महातपाः ।
 तत्राश्रमम बह्वान् वपभद्रः प्रतापमान् ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मवर्षिण गदायुद्धपर्वणि बह्वरेवतीर्थापाद्यां सारस्वतोपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ जनेमजय उवाच ॥ कथमाहिंरेणो भगवान् विपुलं तत्रांशपः । सिन्धुदीपः कथञ्चापि ब्राह्मणं लभ्यांशदा । १९८

देवापि कथं ब्रह्मन् विश्यामिवस्य सत्तम । तन्माचक्ष्व भगवान् परं कैलहलं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा कृतयुगे राजवाहिंरेणो दिवोत्तम । वसन् गुरुकुले नित्यं मिथमव्ययने रतः ।

तस्य राजन् गुरुकुले वसतो नित्यमेव च । समाप्तिं नागमदिद्या नापि वेदा विद्याभ्यने ।

स निर्विषस्तो राजंस्तपस्तेषु महातपाः । ततो वै तपसा तेन प्राप्य वेदाननुत्तमान् ।

स विद्वान् वेदयुक्त्य सिद्ध्याप्यपि सत्तमः । तत्र तोर्यै वरान् प्रादाद्योनेव सुमहातपाः । १९९

अक्षिंस्तोर्यं महातपा अद्यप्रभृति मानवः । आशुतो वाजिमेघस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलं ।

अद्यप्रभृति नैवाच भयं व्यालाङ्गविद्यति । अपि चालेन कालेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलं ।

श्वमुक्त्वा महातेजा जगाम चिदिवं मुनिः । एवं सिद्धः स भगवानाहिंरेणः प्रतापवान् ।

तस्मिन्नेव तदा तोर्यै सिन्धुदीपः प्रतापवान् । देवापि महाराज ब्राह्मणं प्रापतुर्न हत् ।

तथा च कौशिकस्तान् तपोनिक्षो जितेन्द्रियः । तपसा वै सुतस्तेन ब्राह्मणत्वमराप्तवान् । २००

गाधिर्धाम महामाषोन् चक्षिथ । प्रयितो भुवि । तस्य पुत्रोऽभवद्राजन् विश्यामिवः प्रतापवान् ।

स राजा कौशिकस्तान् महायोग्यमभवत् किल । स पुत्रमभिपिच्छाय विश्यामिवं महातपाः ।

देहन्त्यासे मनस्यैकं तमूचः प्रकृताः प्रजाः । न गन्तव्यं महाप्राज्ञ चाहि चास्मात्प्रहाभयान् ।

श्वमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्ततः । विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति भुतो मम ।

इत्युक्त्वा तु ततो गाधिर्विश्यामिवं निवेष्ट्य च । जगाम चिदिवं राजन् विश्यामिवोऽभवच्चरुपः । २०१

न स शक्नोति पृथिवीं यद्वानपि रचितुं । ततः शूश्राव राजा स राचवेण्यो महाभयं ।

निर्धेया नगराचापि चतुरङ्गवसान्वितः । स याला दूरमध्वानं वशिष्ठोऽग्रमभ्ययात् ।

तस्य ते वैनिका राजंश्चक्रुस्तालयान् यद्वन् । ततस्तु भगवान् विप्रो वशिष्ठोऽब्रह्मणः सुत ।

ददुग्धेऽय ततः सर्वं भयमानं महावनं । तस्य क्रुद्धो महाराज वशिष्ठो मुनिगत्तमः ।

सृजस्य श्वरान् धोरान् इति स्था द्वाभुवाच च । तयोक्तां साऽब्रुवहेतुः पुदयान् धोरदर्शनान् । २०२

ते च तद्वनमासाद्य बभूवुः सर्वतो दिशं । तच्छ्रुत्वा विद्वत्सर्वं विश्यामिवन् गाधिज ।

तपः परं नवमानसपक्षेण कृतो ह्येव । कौशिकीवर्षे राजन् मरुतवापः कपारजितः ।

नियमैशपवथैव कर्षयन् देवमात्मानः । जलाहारो वायुभवः पर्षाहारयः सोऽभवत् ।

तथा स्रष्टिलवाधी च ये चान्ये नियमाः पूयक् । अथकृतस्य देवासु व्रतविप्रं प्रचक्रिरे ।

नचास्य नियमादुद्धिरपयति महात्मानः । ततः परेण यत्नेन तस्मा यद्विधिं तपः । २०३

तेजसा भास्तराकारो गाधिजः समपद्यत । तपसा तु तथा युक्तं विश्यामिवं पितामहः ।

अमन्यत महातेजा वरदा वरमस्य तत् । स तु वज्रे वरं राजन् स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति ।

तयेति चात्रवीरद्वेष्टा सर्वलोकपितामहः । स सन्धा तपयोगेण ब्राह्मणत्वं महाययाः ।

विचचार मही दृक्का कृतकामः सुरोपमः । तक्षिंस्तोर्यं वरे रामः प्रदाय विविधं वसु ।

पयस्विमीमाया धेनुयामानि ग्रथयामि च । यय यथाख्यनन्दारं भक्ष्यं पेषय्य ग्रामनम् ।

१११

अददमुदितो राजन् पूजयित्वा दिशोत्तमानम् । यथौ राजसूतो रामो वक्ष्याम्यममनिकात् ।

यय तेपे तपस्त्रोमं दाम्भ्यो यय इति कुतिः ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतोययाथाया मारुततोपाख्यणि एकवतारित्रीध्यायः ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रज्ञोपोपरवाकोऽपि जगाम यदुनन्दनः । यय दाम्भ्यो ययौ राजयायमन्तो महातपाः ।

जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैधिवचोर्विषण् । तपसा धोरकपेण कर्षयन्दृष्टमात्मनः ।

क्रोधेन मरुतापिष्टो धर्मोत्तमा वै प्रतापवान् । पुरा हि नैमिषीयाणां सचे दादप्रवारिद्धे ।

११२

वृत्ते विषजितोऽन्ते वै पाश्चात्तानुपयोऽगमन् । तत्रैश्वरमपाचन्त दपिशार्थं मनोविष ।

यत्तापितान् वसतराम् निःस्थोऽधोनेकविभ्रंति । ताम्रत्रयोदशो दाबन्धो विभ्रजन्तं पशूनि ।

पशून्तेतान् हं त्यक्त्वा भिक्षिणे राजसत्तमम् । स्वमुक्ता ततो राजन् अशीन् मन्त्रान् प्रतापवान् ।

जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं प्राज्ञाणोत्तमम् । स समोपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।

अपाचत पशून् दाल्भ्यः स पैने दपितोऽप्रवोत् । यदृष्ट्या मृता दृष्ट्वा मासादा नृपसत्तमः ।

११३

एतान् पशून्स्य विप्रं ब्रह्मपन्थो यदोच्छ्वि । अपिपत्त्या वचः श्रुत्वा चिन्तयामास धर्मवित् ।

अहो वत नृपर्षं वै वाक्कमुकोऽस्मि भंषदि । चिन्तयित्वा मुहूर्त्तं रोषाविष्टो दिशोत्तमम् ।

मन्त्रिक्षेके विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपते । स दृष्टव्य मृतानां वै भाषानि मुनिषत्तमम् ।

जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा । अवकीर्णं सरस्वत्यास्त्रोर्वै प्रज्वाल्य पावकम् ।

बको दाम्भ्यो महाराज नियम परमं स्थित । स तैरेव जुष्टवाक्य राष्ट्रं मांषैर्हन्तपाः ।

११४

तस्मिन् विधिवत् सचे सम्प्लवृत्ते सुदारुणे । अचोयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिवम् ।

ततः प्रचोयमाणन्द्राज्यं तस्य महीपते । क्षिद्यमानं यथाऽनन्तं वनं परशुना विभो ।

सभूवापद्गते तच्च व्यवकीर्णमचेतनम् । दृष्ट्वा तयाऽवकीर्णं राष्ट्रं स मनुजधिपः ।

बभूव दुर्मना राजश्चिन्तयामास च प्रभुः । मोक्षार्थमकरोद्यत्वं ब्राह्मणैः सहितः पुरा ।

तच्च श्रेयोऽय्यगच्छन्तु लीयते राष्ट्रमेव च । यदा स पार्थिवः खिन्नक्षेत्रे विमोक्षदाऽनघः ।

११५

यदाचापि न शक्नोति राष्ट्रं मोक्षयितुं नृपः । अयं वै प्राश्निकास्तत्र पश्यन् जनेमेव च ।

ततो वै प्राश्निकाः प्राञ्च पश्यन्विप्रकृतस्त्रया । मांथैरभिजुहोतीति तव राष्ट्रं मुनिर्भक्तः ।

तेन ते ह्ययमानस्य राष्ट्रस्यास्य चयो महान् । तथैतत्तपसः कर्ष्यं येन तेऽयं चयो महान् ।

अर्पां कुञ्जे सरस्वत्याक्षं प्रसादय पार्थिव । सरस्वती ततो गत्वा स राजा बृकमत्रवोत् ।

निपत्य त्रिरास भूमौ प्राञ्चलिर्भरतर्षभ । प्रसादये त्वां भगवत्प्रप्राधं चमस्व मे ।

११६

मम दोगस्य लुब्धस्य मौर्ख्येण हतचेतसः । न गतिस्त्वद्य मे नाथ प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

तं तथा विषपन्नन्तु शोकोपहतचेतसः । दृष्ट्वा तस्य लया जज्ञे राष्ट्रं तच्च व्यमोचयत् ।

अपि प्रसवस्तस्याभूत् संरक्ष्य विज्ञाय स । मोक्षार्थं तस्य राष्ट्रस्य जुहाव पुनराकृतिः ।

मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून् महन् । हृष्टात्मा नैमिशारण्यं जगाम पुनरेव च ।
 धृतराष्ट्राऽपि धर्मात्मा स्वञ्चेता महात्मना । स्वमेव नगरं राजा प्रतिपेदे मच्चर्क्षिमत् ।
 तत्र तोर्यं महाराज वृद्धसन्निहदारधो । अमुराणामभावाय भवाय च दिवौकषं ।
 माधैरभिजुह्वेष्टिमवीयन्तं ततोऽसुराः । दैवतैरपि सशस्त्रा जितकाशिमिराह्वे ।
 तत्रापि विधिवद्भूत्वा ब्राह्मणेभ्यो महायज्ञा । वाजिनः कुञ्जरैश्चैव रथैर्याययतरोयुतान् ।
 रत्नानि च महाहाणि धनं धान्यञ्च पुष्कलं । यथौ तोर्यं महाबाहुर्ध्यायतं श्रियवोपते ।
 तत्र यज्ञे ययातेज महाराज सरस्वतो । सर्पिं पयस्य सुखाय नाज्जयस्य महात्मन ।
 तत्रेष्टा पुत्रपत्याघ्नो ययाति श्रियवोपति । आक्रामदूर्ध्वं मुदिता सेने सेतुकांश्च पुण्ड्रसाम् ।
 पुनस्तत्र च राजसुत ययातिर्यजत प्रभो । औदार्यं परमं कृत्वा भक्तिव्यात्मनि श्रयतो
 ददौ कामान् ब्राह्मणेभ्यो यान् यान् यो मनषेऽस्ति । यो च न स्त्रित एवेह आहूता यः परंकरे ।
 तस्य तस्य सरिच्छ्रेष्ठा गृह्णादि श्रयनादिकं । यज्ञसं भोजनञ्चैव दानं नानाविधमनया ।
 ते सन्त्यमाना राजसुत सम्प्रदानमनुत्तमं । राजानं तुष्टुवु प्रीता ददुश्चैशशिपुः शुभा ।
 तत्र देवा सगन्धर्वा मोता यज्ञस्य सगन्दा । विस्मिता मानुषाश्चात्मन् दृष्ट्वा तं यज्ञसम्पदं ।
 तत्कालकैतुर्नैवाधर्म्यकैतुर्महात्मा कृतात्मा महादाननित्यः । वशिष्ठापशह महाभीमोऽग्रे हृतात्मा हितात्मा समभा
 जगाम ।

इति श्रीमहाभारते शन्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वसुदेवतोर्ययाचायां सारस्वतोपाख्यानं द्वापत्वारिभ्योऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ वशिष्ठस्यापवाहोऽसौ भीमवेग कथं नु स । किमयंश्च सरिच्छ्रेष्ठा तस्यैवं प्रत्यवाहयत् ।
 कथमस्याभवद्देवं कारुण्यं किञ्च तत् प्रभो । शस्येष्टो महाप्राशनं हि दृष्ट्वाणि कथ्यतां ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विद्यामित्रस्य विप्रर्षेर्वशिष्ठस्य च भारत । भृशं वैरमभूद्राजस्य सख्यैकत महत् ।
 आश्रमो वै वशिष्ठस्य स्थाणुतोर्ध्वेऽभयमहात्मान् । पूर्वतः पार्श्वतयाबोदियामित्रस्य धीमतः ।
 यत्र स्थाणुर्नृपराजस्तत्रवान् परमं तपः । यत्रास्य कर्षे तद्देवं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 यत्रेष्टा भगवान् स्थाणु पूजयित्वा सरस्वती । स्थापयामास ततोर्ध्वं स्थाणुतोर्ध्वमिति प्रभो ।
 तत्र तोर्यं मुरा स्तुन्दमभ्यभिस्त्रवराधिपः । येनापत्येन महता सुरारिर्विनिवृद्धः ।
 तस्मिन् मारुते तोर्यं विद्यामित्रो महामुनिः । वशिष्ठश्चालयानाम तपस्येयंश्च तच्छृणु ।
 विद्यामित्रवशिष्ठौ तावदन्त्यहनि भारत । सख्यैकं तप उतां तोत्रा चक्रुस्तौ तपोधनौ ।
 तत्राप्यधिकसन्तप्तौ विद्यामित्रो महामुनिः । दृष्ट्वा तेजो वशिष्ठस्य चिन्तामित्रगमह ।
 तस्य बुद्धिरिव स्नानीदूर्ध्वनिव्यस्य भारत । दयं सरस्वतो दुर्ध्वं मयमीप तपोधनं ।
 आनयिष्यति येन वशिष्ठ जगताम्बरः । इहागतं दिनत्रेऽहिन्यमिनं सद्यः ।
 एवं निरियं भगवन् विद्यामित्रो महामुनिः । सख्यं ररितां त्रैलोक्यधरं क्रुद्धोचनः ।
 सा धाता मुनिना तेन व्याकुलं जगमह । जज्ञे तेन महापौर्यं महाक्रोधं भाविनो ।

तत रनं वेपमाना विवर्णा प्राञ्चलिस्तदा । उपतस्थे मुनिररं विश्वामित्रं सरस्वती ।
 हतवीरा यथा नारी साऽभवद्दुःखिता मृगं । ब्रूहि किं करवाणीति श्रोवाच मुनिवृत्तनं ।
 तामुवाच मुनिः क्रुद्धो वशिष्ठे शीघ्रमानय । यावदेनं निहन्मद्य तच्छुक्ता व्यथिता नदी ।
 प्राञ्चलिन्यु ततः कृता पुण्डरीकनिभेवणा । प्राकम्पत भृगं भीता वायुनेराहता स्तता ।
 तथारूपान्तु तं दृष्ट्वा मुनिराह महानदी । अविवारं वशिष्ठे त्वमानयस्त्रान्तिकं मम ।
 या तस्य वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा पापचिकीर्षितं । वशिष्ठस्य प्रभावञ्च जानन्त्यप्रतिभं भुवि ।
 साऽभिगम्य वशिष्ठञ्च दमसयंसोदयत् । यदुक्ता सरितां श्रेष्ठ विद्यामित्रेण धीमता ।
 उभयोः शपयोर्मैत्रिा वेपमाना पुनः पुनः । चिन्तयित्वा महाशायं च विविचिषिता भृगं ।
 तां कृशाञ्च विवर्णाञ्च दृष्ट्वा चिन्ताममन्वितां । उवाच राजन् धर्मात्मा वशिष्ठो दिपदान्वरः ।
 ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ पाश्चात्मानं सरिच्छेष्टेवह मां शीघ्रगमिनि । विश्वामित्रः प्रपेक्षि त्वा मा कृयास्व विचारणं ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा छायाशोलस्य सा सरित् । चिन्तयामास कौरव्य किं कृत्वा सुशतं भवेत् ।
 तस्याचिन्ता समुत्पन्ना वशिष्ठो मय्यतीव हि । कृतवान् हि दयां नित्यं तस्य कार्यं हितं मया ।
 अयं कुले स्वके राजन् जन्ममृषिमत्तमं । कुञ्जानं कौशिकं मेच्छ सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ।
 इदमन्तरमित्येव ततः सा सरितान्वरा । कृलापहारमकरोत् स्वेन वेगेन सा सरित् ।
 तेन कृलापक्षरेण भैवाववृष्टिरौघत । उल्लमानः स तुष्टाव तदा राजन् सरस्वती ।
 पितामहस्य वरसः प्रवृत्ताऽपि सरस्वति । व्याघ्रेदं जगत् सर्वं तवैवायोमिदमस्मै ।
 त्वनेवाकाशगा देवि मेधेपूज्यप्रेयसः । सर्वथापस्त्वमेवेति त्वत्तेः वयसधीमहि ।
 पुष्टिर्धृतिराद्या कीर्तिः, शिष्टिर्भुष्टिदमा तथा । त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं तवायत्तमिदं जगत् ।
 त्वमेव सर्वभूतेषु वससीह पतुर्निधा । एवं सरस्वती राजंस्त्रयमाना महर्षिणा ।
 वेगेनैवाह तं विश्वं विश्वामित्राय प्रति । न्येदेदयत् चाभीष्टा विद्यामित्राय तं मुनिं
 तमः श्रुतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपममन्वितः । अयान्वेगत् प्रहरणं वशिष्ठानकरं तदा ।
 तन्नु श्रुत्वाभिप्रेक्ष्य भद्रपञ्चाभयायदो । अपोवाह वशिष्ठन् प्राप्य दिशस्तद्व्रिता ।
 उभयोः कुप्यतो वाक्पुं ययुर्दिता च गाथिभं । ततोऽपवाहितं दृष्ट्वा वशिष्ठमृषिमत्तमं ।
 चमरोदुषमं दृष्ट्वा विश्वामित्रो दमर्षणः । दग्धाग्नां सं चरिच्छेष्टे वञ्चयित्वा पुनर्गता ।
 प्रेरितं वधः कदाचित् राजानं निवसत । ततः सरस्वती श्रद्धा विश्वामित्रेण धीमता ।
 अरहत्याशितोन्निधे तोषं भूयसं तदा । अयपयस्य देवाय गम्यन्त्यासुरमहाया ।
 कान्त्ये तदा दृष्ट्वा बभूवुर्दग्धुः पिता । एवं वशिष्टायशो सोके ख्यातो जनाधिप ।
 साऽप्युवाच पुनर्वागि राजानं सरिताम्बरा ।

इति धीमतराणां रणे स प्रपन्नं सदा गृह्यन्त्येव स महदतीर्यथाचार्यः । सरस्वतीयाख्याने पिष्टत्वारिभ्योऽध्यायः ॥ ४३ ॥
 ६ वैशम्प दन ३३.४ ॥ सा दृष्ट्वा तेन श्रुतेन विश्वामित्रेण धीमता । तस्मिंस्तोदयरे श्रुतेन बोधितं समुपावहत् ।

अयाजमुत्सतो राजन् राक्षसास्तत्र भारत । तत्र ते शोणितं सर्वं पिबन्तः सुखमासते ।
 ह्यत्रास्य सुभृगं तेन सुखिताः विगतज्वराः । नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा ।
 कल्पचित्तश्च कालश्च क्षयः । सुतपोधनाः । तीर्थयात्रां समाजग्मुः परस्त्रियां महीपते ।
 ते तु सर्वेषु तीर्थेषु त्वाङ्गुय मुनिपुङ्गवाः । प्राप्य प्रीतिं पराक्षापि तपोलब्ध्वा विहारदाः ।
 प्रययुर्हि ततो राजन् येन तीर्थमस्तम्बं । अथागम्य महाभागास्ततीर्थं दारुणं तदा ।
 दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिभुतं । योयमामञ्च रघोर्भिर्बुद्धिभृत्पुत्रतम ।
 तान् दृष्ट्वा राक्षसायाजन् मुनयः श्रितव्रताः । परिचाषे सरस्वत्याः परं यत्वं प्रचक्षिरे ।
 ते तु सर्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः । आह्वय सरितिं श्रेष्ठमिदं वचनमब्रुवन् ।
 कारपं ब्रूहि कस्यापि किमर्थं ते हृदोद्गाथं । एवमाकुलतां यात, युत्वा आस्वामहे वयं ।
 मत, सा सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं प्रवेपतो । दुःखितामथ तां दृष्ट्वा जनुक्षे वै तपोधना ।
 कारणं श्रुतमस्माभिः श्रापयैव श्रुतोऽनघे । करिष्यामो वयं यत्वं सर्वं एव तपोधनाः ।
 एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामुपलेश्य परस्परं । विमोचयामहे सर्वे श्रापदितां सरस्वती ।
 ते सर्वे ब्राह्मणा राज्ञोऽपिभिर्निधमेक्षया । उपवामैश्च विविधैर्यमे कष्टव्रतैस्तथा ।
 आराध्य पशुभर्तारं जघादेवं जगत्पतिं । मोक्षयामासुक्षां देवी सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वती ।
 तेषान्नु सा प्रभावेण प्रकृतिम्या सरस्वती । प्रमत्तमलिला अञ्जे यया पूर्वं तथैव हि ।
 विमुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विमभौ सा यथा पुरा । दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभिर्लैलया कृतं ।
 तानेव शरणं जग्मुराक्षसा, बुधितास्तथा । बद्धाऽञ्जलिन्ततो राजवाचसा बुधयाऽर्दिताः ।
 जनुक्षान् वै मुनीन् सर्वान् क्षपायुक्तान् पुनः पुनः । वयं हि बुधितायेव धर्मोद्गीनाश्च श्रायताम् ।
 न च न, कामकारोऽयं यदयं पापकारिणः । युष्माकञ्च प्रसादेन दुष्कृतेषु च कर्मणा ।
 घत् पापं वद्धेतेऽस्माकं यतः स्त्रो ब्रह्मराक्षसेः । योषिताश्चैव पापेन योनिदेयकृतेन च ।
 एवं हि वैश्याशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च । ये ब्राह्मणान् प्रदिपन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः ।
 आचार्यमुत्लिङ्ग्यैव गुहं ब्रूजन् तया । प्राणिनोऽयमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ।
 तत् कुलधर्मिणास्माकं तारणे दिजसत्तमा । शक्ता भवन्, सर्वेऽपि लोकाणामपि तारणे ।
 तेषान्नु मुनयः श्रुत्वा तुष्टुवृक्षां महानदीं । मोक्षार्थं रक्षसां तेषामुचुः प्रयतमानवः ।
 क्षुतं कीटावपन्नञ्च यथोच्छिष्टान्पितं भवेत् । सकेदमवधूतञ्च रुदितोपहतञ्च यत् ।
 रभिः संक्षेपमन्नञ्च भागोऽभौ रक्षसामिह । तस्माज्ज्ञात्वा सदा विदितेनान् यत्नादिवर्ज्येत् ।
 राक्षसान्नमभौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते क्षत्रमोदृशं । शोषयित्वा ततस्तीर्थं क्षययस्ते तपोधनाः ।
 मोक्षार्थं राक्षसानाञ्च नदी तां प्रत्यचोदयत् । मर्त्याणां मतं ब्राल्वा ततः सा सरिताम्बरा ।
 अरुणामानयामास स्त्रा तन् पुरुषधर्म । तस्मां ते राक्षसाः खाला तन्त्यक्ता दिवं गताः ।

१५९

१६०

१६१

१६२

१६३

अहणायां महाराज ब्रह्मवध्यापहा हि सा । एतमर्थमभिप्राय देवराज. शतकृतम् ।

१३१

तस्मिंस्तोयवरे स्वात्मा विमुक्त पाप्मना किल ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवान्शक्रो ब्रह्मवध्यामवाप्तवान् । कथमस्मिंश्च तोयं वै आमुत्याकल्पयोऽभवत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुभैतदुपाख्यानं यथा दृष्टं जनेश्वर । यथा विभेद समयं नमुचेन्वासव पुरा ।

नमुचेन्वासवाद्भोत सूर्यरश्मि समाविशत् । तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयश्चेदमब्रवीत् ।

न चार्द्धेण च शृण्वेण न रात्रौ नापि चाहनि । बधिर्यान्धसुरयेषु सखे सत्येन ते श्रपे ।

१३२

एवं स कृत्वा समयं दृष्ट्वा नोद्वारमोद्वर. । चिच्छेदाख्य शिरो राजन्नपां पीनेन वासव ।

तच्छिरो नमुचेन्मिदं पृष्ठतः शक्रमन्विधात् । भो मित्रहन् पापेति ध्रुवाणः शक्रमन्त्रिकात् ।

एवं स शिरसा तेन चोद्यमान पुन पुन । पितामहाय सन्तप्त एतमर्थं न्यवेदयत् ।

तमब्रवीत्सोऽगुरुहरणार्थां यथाविधि । इष्टोपसृष्ट देवेन्द्र तोयं पापभयापहं ।

एषा पुण्यजला शक्र कृता मुनिभिरेव तु । निगूढमस्यागमनमिच्छासोत् पूर्वंभवेत् तु ।

१३३

ततोऽभ्येत्यावृणो देवो ज्ञापयामास वारिणा । सगन्ध्यावृणयाय पुष्पांश्च सङ्गृह्यो महान् ।

इह त्वं यज देवेन्द्र दद दानान्यनेकम् । अवाप्त्य, सुघोरान् त्वं पातकादिप्रमेक्ष्यसे ।

इत्युक्त स सरस्वत्या कुञ्जे वै जनमेजय । इष्ट्वा यथावद्वनमिदंरुषायामुपासृष्टम् ।

समुक्त पाप्मना तेन ब्रह्मवध्याकृतेन च । जगाम सष्टमनास्त्रिदिव चिदशेषर ।

शिरस्तुचापि नमुचेत्तपैवानुत्य भारत । लोकान् कामदुघान् प्राप्तमवययाज्जघत्तम ।

१३४

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्राप्युपसृष्ट्य बलो महात्मा दत्ता च दानानि पृथग्विधानि । अवाप धर्म परमार्थकर्मा जगाम

क्षेमस्य महत् सुतीर्थम् ।

यथायजद्राजसूयेन क्षेम माचान् पुरा विधिवन् पार्यवेष्ट । अत्रिर्धर्मान् विप्रमुख्यो बभूव शीता यस्मिन् कृतमुख्ये

महात्मा ।

यथान्नेऽश्वत्थं सुमहद्दानवानां दैतेयानां राक्षसानाञ्च देवै । यस्मिन् युद्धं तारकास्थं सुतीर्थं यत्र स्कन्दसारकाञ्च

जघान् ।

मैनापत्यं सन्धवान् देवतानां महाधेनो यत्र दैत्यान्तकृत्ता । साचाधैव न्यवसन् कार्तिकेय. सदा कुमारो यत्र स सचराज ।

इति श्रीमद्भागवते श्रद्धापूर्वकं गदायुद्धपूर्वकं वनदेवतोऽवयाचायां भारस्वतोपाख्याने चतुर्थल्लारिणोऽध्याय ॥ ४४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ सरस्वत्या प्रभातोऽयमुक्तस्ते दिजमत्तम । कुमारस्याभिपेक्षन्तु ब्रह्मन् व्याख्यातुमर्हसि ।

१३५

यस्मिन् देशे च कान्ते च यया च वदतामर । येष्टाभिपिप्पला भगवान् विधिना येन च प्रभु ।

स्कन्दा यया च देशानामकरोत् कदन् महत् । तया मे मर्त्यस्य परं कौतूहलं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुह्यश्वत्थसूत्रं वै दृष्ट्वन्मिदं उवाच । इमुत्पादयत्यत्रवचो मे जनमेजय ।

एन ते कथयिष्यामि शृणु. ननु गच्छापि । यमिषिक कुमार प्रभातः प्र महात्मन ।

तेजो माहेयरं स्कन्धमग्नौ प्रपतितं पुरा । तत्सर्वभयो भगवान्नाशकदग्धुमचयं ।
 तेनासीदतितेजसो दीप्तिमान् हव्यवाहनः । न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा ।
 स गङ्गामभिसङ्गम्य नियोगाद्ब्रह्मणः पुरा । गर्भमाहितवान् दिव्यं भास्वरोपमतेजसं ।
 अथ गङ्गाऽपि तं गर्भमसहन्ती विधारणे । उत्ससर्ज गिरौ रत्नं हिमवत्यमराचिंते ।
 स तत्र वटधे लोकानावृत्य ज्वलनात्मजः । ददृशुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृतिकाः ।
 शरस्वामे महात्मानमनलात्मजमीश्वरं । ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्याऽभिचुकुग्धः ।
 तासां विदित्वा भावन्तं मातृणां भगवान् प्रभुः । प्रसूतानां पयः पञ्चिर्न्दनैरपिवत्तदा ।
 तं प्रभावं समालोक्य तस्य बालस्य कृतिकाः । परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्द्वराः ।
 यत्नोत्सृष्टः स भगवान् गङ्गाया गिरिमुद्धमि । स शैलः काञ्चनः सर्वः स वभौ लुहसत्तम ।
 ब्रह्मता चैव गर्भेण प्रयिवो तेन रक्षिता । अतश्च सर्वे संवृत्ता गिरयः काञ्चनाकराः ।
 कुमारः सुमहावीर्यः कार्त्तिकेय इति खतः । गात्रेयः पूर्वमभवत्तदायोगबलान्वितः ।
 शमेन तपसा चैव वीर्येण च समन्वितः । वटधेऽतोव राजेन्द्र चन्द्रवस्त्रियदर्शनः ।
 स तस्मिन् काञ्चने दिव्ये शरस्वामि जियावृतः । खद्यमानः सदा श्रेते गन्धर्वैर्मुनिभिरक्षया ।
 तथैवमन्वन्तुत्यक्तं देवकन्याः सहस्रशः । दिव्यवादित्रनृत्यज्ञाः सुवन्ध्याश्च ददर्शनाः ।
 अम्बासो च नदी देवं गङ्गा वै सरिताम्बरा । दधार प्रयिवो चैनं विभ्रती रूपमुत्तमं ।
 जातकर्मादिकास्तत्र क्रियायुक्तो बृहस्पतिः । वेदसैनश्चतुर्मूर्तिरपत्यो कृताञ्चलिः ।
 धनुर्वेदश्चतुष्पादः शस्त्रग्रामः संश्लेषः । तथैव समुपातिष्ठत् साक्षात् वाणी च केवला ।
 स ददर्श महावीर्यो देवदेवमुमापतिं । शैलपुत्रा समासीनं भूतसहस्रतेजसं ।
 निष्काया भूतसहस्रानां परमाद्भुतदर्शनाः । विहृता विहृताकारा विहृताभरणध्वजाः ।
 व्याघ्रसिंहरूपवदना विडालमकराननाः । हृषदंशमुखाद्यान्ये गजोद्भवदनास्तथा ।
 उलूकवदनाः केचित् वटप्रगोमायुदर्शनाः । कौश्यापारावतनिभैर्ष्वदनैराङ्गवैरपि ।
 श्याविच्छल्यकगोधानामैडकगवां तथा । सद्गानि वर्षूष्यन्ते तत्र तत्र व्यधारयन् ।
 केचिच्छैलान्मुदप्रस्थाद्यकोद्यतमदायुधाः । केचिदञ्जनपुञ्जामाः केचिच्छेताचलप्रभाः ।
 सप्त मातृगणायैव समाजगुम्भिशास्ते । साध्या विधेऽथ मरुतो वयसः पितरस्ताथा ।
 रुद्रादित्यास्तथा मिह्रा भुजङ्गा दानवाः खगाः । ब्रह्मा स्वयम्भुर्भगवान् मपुत्रः सह विशुवा ।
 शक्रस्तथाऽथ्यायद्रुपु कुमारवरमच्युतं । नारदप्रमुखाद्यापि देवगन्धर्वभक्तमाः ।
 देवर्षयश्च सिद्धाश्च बृहस्पतिपुरोगमाः । पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः ।
 तेऽपि तत्र समाजगुर्धामा धामाश्च सर्वशः । स तु बालोऽपि बलवान् महाबलः सन्निभः ।
 अम्बाजगमः देवं ब्रह्मलक्षं पिनाकिनं । तमाव्रजन्तमालक्ष्य शिवस्त्रीकृतं ।
 युगपच्छैलपुत्राश्च गङ्गायाः पावकश्च । कन्तु पूर्वमयं बालो गौरवः सन्निभः ।

१६०

१६१

१६०

अपि मामिति सर्वेषां तेषामाधीनमेतत् । तेषामेतन्मभिप्रायं चतुर्णामुपलब्ध्य सः ।

युगपद्योगमास्याय ससर्जं विविधास्तनूः । ततोऽभवच्चतुर्मूर्तिः क्षेम भगवान् प्रभुः ।

तस्य शाखा विशाखस्य नैगमेयश्च पृष्ठतः । एवं स कृत्वा ज्ञात्मानं चतुर्धा भगवान् प्रभुः ।

धृतो रुद्रस्ततःस्कन्दो जगामाहुतदर्शनः । विशाखस्तु ययौ येन देवो गिरिवरात्मजा ।

शाखो ययौ च भगवान् वायुमूर्तिर्बिम्बावसुः । नैगमेयोऽगमद्रङ्गः कुमारः पावकप्रभः ।

सर्वे भासुरदेशस्ते चत्वारः समरूपिणः । तान् समभ्ययुरव्ययास्तदद्भुतमिवाभवन् ।

हाहाकारो महानावीह्वदानवरक्षणा । तद्वृष्टा महदायुर्व्यमहुतं सोमहर्षणं ।

ततो रुद्रश्च देवो च पावकश्च पितामहः । गङ्गया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्जगत्पतिं ।

प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्भ्राजपुङ्गव । इदमूर्ध्वं चो राजन् कार्तिकेयप्रियेष्ठया ।

अस्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथोक्तं । अस्मत्प्रियायै देवेभ्यः सदृशं दातुमर्हसि ।

ततः स भगवान् धीमान् सर्वलोकपितामहः । मनसा चिन्तयामास किमर्थं लभतामिति ।

श्रेयस्यैषि च सर्वेण देवगन्धर्वैश्चरा । भूतयक्षविसृङ्गानां पक्षगानाञ्च सर्वशः ।

पुष्पमेवादितेशसौ निकायेषु महात्मानं । समर्थश्च तमेत्यर्थं महामतिरनन्यत ।

ततो मुहुर्न स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः । धेनापत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ।

सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परिश्रुताः । तान् सर्वान् आदिदेशासौ सर्वभूतपितामहः ।

ततः कुमारमादाय देवा जह्यपुरोगमाः । अभिवेकार्थमाजगुः शैलेन्द्रं सहितास्ततः ।

पुण्यां धैमवतीं देवो सरिक्ष्छेष्टां सरस्वती । समन्तपक्षे च या वै त्रिषु लोकेषु विभुता ।

तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते । निषेदुर्ह्वगन्धर्वाः सर्वे सम्यग्मानसाः ।

इति श्रीमहाभारते श्लेषपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वनदेवतोषियाचार्या सारस्वतोपाख्यानि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ ततोऽभिनेकसम्भारान् सर्वान् सन्धुत्य शास्ततः । वृहस्पतिः रुमिद्वेष्ट्रौ जुहावामि यथाविधि ।

ततो हिनवता दत्ते मणिप्रवरशोभिते । दिव्यरत्नाचिते पुण्ये निषण्णे परमावने ।

सर्वमङ्गलसम्भारैर्बिधिमग्नपुरस्कृतं । आभिषेचनिकं ब्रह्म गृहीत्वा देवतामणाः ।

इन्द्रविष्णु महावीर्यां सूर्याचन्द्रमशौ तथा । धाता चैव विधाता च तथा धैर्यानिजानलौ ।

पूण्या भोगार्थव्या च शंभेन च विवस्वता । रुद्रश्च सहिता धीमान्निषेण वरुणेन च ।

रुद्रेन्द्रगुहिरादिविरादिभ्याश्च वृत्तः प्रभुः । विर्यदेवैर्गहद्विय साथैश्च पित्रभिः सह ।

गन्धर्वैर्यतमिभ्य यक्षराक्षसपद्मैः । देवर्षिभिरमंश्यातैस्तथा ब्रह्मर्षिभिस्तथा ।

वेगाभेभ्योऽपि नैर्मन्त्राक्षरैर्मन्त्रिचरैः । भूमिमिथ्याहिराभ्य यतिभ्य महात्मभिः ।

अर्धर्षिणापरेः पुत्रैर्धर्मिभिरुजया वृतः । पितामहः पुनस्त्वय पुनश्च महातपाः ।

अहिराः पश्यन्तो विष नरोचिभून्मरे च । क्रतुर्धर्मः प्रपेतश्च मनुर्हंसलथैव च ।

चन्द्रय परां वरुणाग्निवि च विष, न्यते । मूर्तिमयश्च मरितो वेदाश्चैव सनातनः ।

समुद्राश्च हृदयैव तोर्यानि विविधानि च । श्रित्वो वैर्हिंशद्यैव पादपात्र्य जनाधिप ।

अदितिर्द्वैवमाता च द्वीः श्रीः खाहा सरस्वती । उमा शची भिनीवाली तथा चानुमतिः कुङ्कः ।

राका च धिपणा चैव पुण्यस्यान्वा द्विवैकषां । हिमवत्क्षेत्रे विन्ध्यश्च मेरुस्थानेऽप्रतुङ्गवान् ।

शैरावतः वानुचरः कलाः काष्ठास्तयैव च । मायार्द्रमास्य चतवस्तया राव्यहनी नृप ।

उच्चैः श्रवा हयश्रेष्ठो नागराजश्च वासुकिः । अरुणो गरुडश्चैव वृक्षाद्यौपधिभिः सह ।

धर्म्यश्च भगवान्देवः समाजमुर्धि मङ्गलाः । कालो यमश्च मृत्युश्च यमस्त्वानुचराश्च ये ।

वज्रललाष मौला ये विविधा देवतागणाः । ते कुमारामिपकार्यं समाजमुत्ततस्ततः ।

जम्बज्जस्ते तंदा राजन् सर्वैरेव द्विवैकषः । अभिनेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्वशः ।

दिव्यस्नानच्युतैः कलशैः काञ्चनैर्नृप । सरस्वतीभिः पुण्याभिर्द्विभ्यतोयाभिरिव तु ।

अभ्यषिञ्चन् कुमारान् वै सम्यदृष्टा द्विवैकषः । सेनापतिं महात्मानमसुराणां भयङ्करं ।

पुरा यथा महाराज वरुणं वै जलेश्वरं । तथाऽभ्यषिञ्चत्तुङ्गवान् मृग्या लोकापितामहः ।

कश्यपश्च महातेजश्चैवान्ये लोककोर्णिताः । तस्मै मृग्या ददौ प्रीतो बलिनो वातरंहयः ।

कामवीर्यधारन् सिद्धान् महापारिषदान् प्रभुः । अन्दिषेनं लोहितार्चं चष्पाकर्णश्च सम्रतं ।

चतुर्थमस्त्वानुचरं ख्यातं कुमुदमन्निनं । ततः स्थाणुर्षाहतिज्ञा महापारिषदं प्रभुः ।

मायाव्रतधरं कामं क मवीर्यवलान्वितं । ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सरारिविनिवर्धनं ।

स हि देवासुरे सुदुर्दैत्यानां भोमकर्भृशं । जघान देभ्यां संकुटः प्रयुतानि चतुर्दश ।

तथा देवा ददुशस्मै सेनां नैर्ऋतसङ्कुलां । देवबनुवयकरोमग्रया विष्णुरूपिणी ।

जयशब्दं तथा चकुर्द्देवाः सर्वे स्वामवाः । गन्धर्वा यक्षरक्षांसि मुनयः पितरस्तथा ।

ततः प्रादादनुचरौ यमः कालोपमावुभौ । उन्माद्यश्च प्रमाद्यश्च महावीर्यौ महायुतौ ।

सुभाजो भास्वरश्चैव तौ सूर्यानुयायिनौ । तौ सूर्यः कार्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ।

कैलासशृङ्गशङ्कायै श्वेतमाख्यानलेपनौ । शोभोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणिं सुमणितेव च ।

व्याकाङ्क्षिकां तथा व्योतिरात्मजाय ऊताशनः । ददावनुचरौ शूरौ परमैवप्रतापिनौ ।

परिघश्च वटश्चैव भोमश्च सुमहाबलः । दक्षतिं दहनश्चैव प्रचण्डौ वीर्यवन्मतौ ।

श्रेष्ठोऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते । उत्क्रोशं पञ्चकश्चैव त्रजदण्डधारुभौ ।

ददावनलपुत्राय काश्यपः परवीरहा । तौ हि प्रचून् महेन्द्रश्च जग्रतुः समरे बहन् ।

चक्रं विक्रमकश्चैव शंक्रमश्च महाबलं । स्कन्दाय चीननुचरान् ददौ विष्णुर्षाहायज्ञाः ।

वर्द्धनं नन्दनश्चैव सर्वविद्याविभारदौ । स्कन्दाय ददतु प्रीतावयिनौ भियजामरौ ।

कुन्दश्च कुसुमश्चैव कुमुदश्च महायज्ञाः । उन्मराज्वरौ चैव ददौ धाता महात्मने ।

चक्रानुचक्रौ बलिनौ मेघचक्रौ वसोत्कटौ । ददौ तष्टा महामातौ स्कन्दायानुचरावुभौ ।

सुव्रतं सत्यमन्धश्च ददौ मित्रो महात्मने । कुमारश्च महात्मानौ तर्षाविद्याधरौ प्रभुः ।

सुदर्शनोयौ वरदौ चिबु लोकेषु विश्रुतौ । सुप्रतप्त महात्मानं शुभकर्माणमेव च ।

कान्तिकेयाय संप्रदादिधाता लोकविश्रुतौ । पाषीतकं पाणिकञ्च महाभाषाविनावुभौ । ११५

पूषा च पार्थदौ प्रादान् कान्तिकेयाय भारत । वलञ्चातिवलञ्चैव महावलौ ।

प्रददौ कान्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम । यमञ्चातियमञ्चैव तिमिवन्तौ महाबलौ ।

प्रददौ कान्तिकेयाय वरुणः सत्यसङ्गरः । सुवर्चसं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्चसं ।

हिमवान् प्रददौ राजन् ऊताग्रनमुताय वे । काञ्चनञ्च महात्मानं मेघमालिनमेव च ।

ददावनुचरौ मेरुमिपुत्राय भारत । स्थिरञ्चातिस्थिरञ्चैव मेरुरेवापरौ ददौ । ११६

महात्मा लमिपुत्राय महाबलपराक्रमौ । उज्ज्वलञ्चातिशुद्धञ्च महापापाण्योर्धनौ ।

प्रददावमिपुत्राय विन्ध्यः पारिपदावुभौ । संपहं विघ्नश्चैव समुद्रोऽपि मदाधरौ ।

प्रददावमिपुत्राय महापारिपदावुभौ । उन्मादं पुष्यदन्तञ्च शुक्रकर्णं तथैव च ।

प्रददावमिपुत्राय पार्ष्वती शुभदर्शना । जयं महाजयश्चैव नागौ ज्वलनसूत्रवे ।

प्रददौ मुरुष्यान् वासुकिः पन्नगेश्वरः । एवं साध्याश्च रुद्राश्च वषवः पितरस्तथा । ११७

आगराः शरितश्चैव गिरयश्च महाबलाः । ददुः सेनागणाध्वान् शुलपट्टिशधारिणः ।

दिव्यप्रहरणोपेतान् नानावेद्यविभूषितान् । शृणु नामानि चापीयां येऽन्ये स्कन्दस्य वैनिकाः ।

विविधायुधसम्पन्नास्त्रिचामरुणवर्माणः । शुक्रकर्णेऽनिकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ।

अननो दादशभुजस्तथा कृष्णोऽपकृष्णकौ । प्राणश्रवाः प्रतिस्कन्धः काञ्चनचो जलन्मुखः । ११८

श्वः सन्तर्ज्जनो राजन् कुनदीकलमोऽन्तर्हन् । एकादो दादशघञ्च तथैवैकदाः प्रभुः ।

अश्वसबाहुर्लिकटो व्याघ्राचः शितिकम्पनः । पुण्ड्रनामा सुनामा च सुचक्रः प्रियदर्शनः ।

परिश्रुतः कौकनदः प्रियमाग्नानुलेपनः । गजोदरः गजशिराः स्कन्धाचः शतलोचनः ।

ज्वालाजिह्वः करालाचः श्रितिकेशो जटी हरिः । परिश्रुतः कौकनदः कर्णकेशो जटाधरः । ११९

चतुर्दंशजिह्वश्च मेघनादः प्रयुयवः । विद्युतालो धनुर्धनो जाठरी मारुताग्रनः ।

उदराक्षो रयाचश्च वज्रनाभो वसुप्रदः । समुद्रवेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च ।

शुभो मेघप्रवाहश्च तथा नन्दापनन्दकौ । धूसः श्वेतः कलिन्दश्च पिङ्गायौ वरदस्तथा ।

प्रियकक्षैव नन्दश्च गोमन्दश्च प्रतापवान् । आनन्दश्च प्रमोदश्च खलिको भुवकस्तथा ।

धैर्याश्च मुवाहश्च सिद्धपात्रश्च भारत । गोम्रजः कनकापीडो महापारिपदेश्वरः ।

गायत्री इषनश्चैव वाष्पः सुत्रश्च वीर्यवान् । वेतालो गतिताली च तथा कथक्यातिकौ । १२०

संभ्रजः पद्मिन्धात्रः समुद्रोन्मादनश्च । रघोत्कटः प्रहासश्च श्वेतपिङ्गश्च नन्दकः ।

काशकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भापङ्कोऽपरः । कालकाचः शितश्चैव भूतानां मयनेस्तथा ।

पद्मराजः प्रवाहश्च देवयात्री च धौमपः । मध्वस्तश्च मद्यन्तिजः कथक्याश्च भारत ।

उषश्च उषश्च चिचदेवश्च वीर्यवान् । मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ।

वत्सलो मधुपर्णस्य कलशोदर एव च । धर्मदो मन्त्रयकरः सुधीवक्त्रस्य वीर्यवान् ।

येतवक्त्रं मुवक्त्रस्य चारुवक्त्रस्य पाण्डुरः । दण्डबाहुः सुबाहुस्य रजः कोकिलकलसा ।

अचलः जनकाक्षस्य बालानामपि यः प्रभुः । सञ्चारकः कोकनदी स्यप्रपचस्य जम्बुक ।

लोहाजवक्त्रो जवनः कुम्भवक्त्रस्य कुम्भकः । स्वर्णवीर्यस्य ऊष्याया हसवक्त्रस्य चन्द्रमः ।

पाणिकूर्वा यः यन्मूकः पञ्चवक्त्रस्य शिचकः । चासवक्त्रस्य जम्बुकः शक्यवक्त्रस्य कुञ्जलः ।

योगयुक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रिया । पैतामहा महात्मानो महापारिपदास्य ये ।

धौवनस्यास्य बालास्य दृष्ट्वाय जनमेजय । सहस्रगः पारिषदाः क्षुमारमवंतस्त्रिरे ।

वक्त्रैर्नानाविधैर्यै तु शृणु तान् जनमेजय । कूर्वाकुटुवक्त्रास्य शशोलूकमुखास्तया ।

खरोद्रवदनास्थान्ये वराहवदनास्तया । मार्जारदशवक्त्रास्य दीर्घवक्त्रास्य भारत ।

मकुलोलूकवक्त्रास्य काकवक्त्रास्तयाऽपरे । आलुवभुकुवक्त्रास्य मयूरवदनास्तया ।

मत्स्यमेपातनास्थान्ये, भ्रजाविमर्दपाननाः । चवशार्दूलवक्त्रस्य क्षीपिषिधाननास्तया ।

भीमा गजाननाश्चैव तथा नकुमुखास्तये । गह्वाननाः ककुमुखा दृक्काकमुखास्तया ।

गोखरोद्रमुखास्थान्ये वृषदंष्ट्रमुखास्तया । महाजठरपादाङ्गासारकाचास्य भारत ।

पारावतमुखास्थान्ये तथा वृषमुखाः परे । कोकिलाभमुखास्थान्ये श्वेततत्तिरिकावनाः ।

हकलाग्रमुखास्थान्ये विरजोऽम्बरधारिणः । बालवक्त्राः शूलमुखाश्चण्डवक्त्राः शृगभाननाः ।

आशीविषाक्षीरधरा गोनासहवदनास्तया । खूलोदराः कृशाङ्गास्य खूलाङ्गास्य कृशोदराः ।

ब्रह्मणीवा महाकर्णो नानाबालविभूषणाः । गजेन्द्रचर्मवदनास्तया कृष्णाजिनाम्बराः ।

स्तम्भे मुखा महाराज तथाऽसुदरतो मुखाः । वृष्टे मुखा हनुमुखास्तया जहामुखा अपि ।

पार्थाननास्य वषटो नानादेष्टमुखास्तया । तथा कीटपतङ्गानां सङ्घाशा गणेशराः ।

नानाबालमुखास्थान्ये यज्ञनाडप्रिरोदराः । नानादृचभुजाः केचित् कटिशीर्षास्तयाऽपरे ।

भुजङ्गभोगवदना नानामुल्लनिवासिनः । क्षीरसहस्रगाचास्य नानाकनकावासः ।

नानाविधधराश्चैव नानामाल्यानुलेपनाः । नानावल्लधराश्चैव चर्मवासस एव च ।

उष्णीषिणा मुकुटिनः सुधीवास्य सूर्यस्यः । किरीटिनः पञ्चशिखास्तया काञ्चनमूर्द्धनाः ।

त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परे । त्रिषण्डिनो मुकुटिनो मुखस्य जटिलास्तया ।

चित्रमालाधराः केचित् केचिद्रेम्भाननास्तया । विपक्षेकरा नित्यमजेया सुरभक्त्यैः ।

कृष्णा निर्भासवक्त्रास्य खूलशृङ्गास्तनूदराः । खूलशृङ्गा ब्रह्मशृङ्गा, प्रलम्बोदरमेदनाः ।

महामुजा ब्रह्ममुजा ब्रह्मगाचास्य वामनाः । कुब्जास्य ब्रह्मजहास्य हस्तिर्धरोधरा ।

हस्तिनासा, कूर्मनासा दृक्नासास्तया परे । दीर्घोच्छ्वासा दीर्घजहा विकराला क्षोधामुखा ।

महादंष्ट्रा ब्रह्मदंष्ट्रास्यतुर्दंष्ट्रास्तयाऽपरे । वारणेन्द्रनिभ्रास्थान्ये भीमा राजन् सहस्रगः ।

सुविभक्तरीरास्य दीप्तिमत्तः, खलङ्गता, पिङ्गाचा, शङ्कुर्कास्य रक्तनासास्य भारत ।

प्रयुद्धं महादंष्ट्रं स्युलोढाः हरिमुद्भजाः । नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानादंष्ट्रशिरोधराः ।
 नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत । कुशला देशभाषासु जल्यन्तोऽन्योन्यमीश्वराः ।
 दंष्ट्राः परिपतन्ति स्म महापारिपदास्तथा । दीर्घधीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ।
 पिङ्गाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णश्च भारत । वृकोदरनिभश्चैव केचिदञ्जनपद्मभाः ।
 श्वेताक्षा लोहितधीवाः पिङ्गाक्षाश्च तथाऽपरे । कल्पाया बहवो राजविज्रवर्णाश्च भारत ।
 चामरापीडकनिभाः श्वेतलोहितराजयः । ज्ञानवर्णाः स्वर्णाश्च मयूरसदृशप्रभाः ।
 पुनः प्रहरणार्थं कौर्त्तमानानि मेऽदृशुः । श्रैः कृतः पोरिपदैरायुधानां परिग्रहः ।
 पाभोद्यतकराः केचित् व्यादितास्थाः खराननाः । शृङ्गाक्षा नीलकण्ठाश्च तथा परिग्रहाहवः ।
 शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुषलपाण्यः । अधिमुद्गरहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ।
 गदाभुङ्गदण्डहस्ताश्च तथा तोमरपाणयः । आयुधैर्निविष्टैर्धैरैश्चात्मानाः महाजवाः ।
 महायला महावेगा महापारिपदास्तथा । अभिषिक्तं कुमारश्च वृष्टा वृष्टा रणप्रियाः ।
 घण्टाजालपिनङ्गाः ननुत्तले मेऽजयः । श्वेतोचान्ये च बहवो महापारिपदानृपाः ।
 उपतलुर्ध्वं त्मानं कार्त्तिकेयं यश्चस्त्रिं । दिव्याद्याप्यन्तरीचाश्च पार्यव्याद्यानिक्षेपमाः ।
 अविष्टा दैवतैः शूराः स्कन्दस्यानुचराऽभवन् । तादृशानां वदन्ताणि प्रयुतान्यर्जुनानि च ।
 अभिषिक्तं महात्मानं परिवर्त्थापतस्त्रिरे ।

इति श्रीमहाभारते श्लयपर्वणि गदायुद्धपर्वणि नवदेवतीर्ययाचार्या शारस्वतोपाख्याने पट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु मादृगणाचार्यं कुमारानुचरानिमान् । कौर्यमाणान् मया वीर संपन्नगणसूदनान् ।

यश्चस्त्रिंशो मातृणां शृणु नामानि भारत । याभिर्व्याघ्रास्त्रयो लोकाः कन्यांषीभिर्युभागेभ्यः ।
 प्रभावती विशाखा च पालिता मोक्षनी तथा । शोमती वज्रला चैव तथैव वज्रपुच्छिका ।
 अयुजाता च गोपाली वृषदम्बालिका तथा । जयवती मालतिका धुवन्ता भयङ्करी ।
 वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा । एकचूडा महाचूडा चक्रेनित्य भारत ।
 जल्लगनी जयसेना कमलाक्षय्य शोभना । शतश्रया तथा चैव क्रोधना शलभी खरी ।
 माधवी गम्भवक्त्रा च तोर्यनित्य भारत । गीतप्रिया च कल्पाणी चन्द्रोमाऽतिनाम्नवा ।
 मेघसुता भोगवती सुभ्रूय कनकावती । श्रुतातो चो वीर्यवती विष्णुञ्जिता च भारत ।
 पद्मावती मुनवक्त्रा कन्दरा वृद्धयोजना । सन्तानिका च कौरव्य कमला च महावला ।
 सुदामा वज्रदामा च मुग्धा च धूम्रान्विनी । नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतीनूत्तलमेखला ।
 शतपञ्चा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी । वपुश्चती चन्द्रशिला भद्रकाली च भारत ।
 श्रुतात्मिका निष्कुटिका वामा चत्वरामिनी । सुमङ्गला सक्षिप्तानी बुद्धिकामा जयप्रिया ।
 धनरा मुग्धादा च भवरा च जनेश्वर । रङ्गी भङ्गी सनेडी च वेतालजनी तथा ।
 कण्ठतिः काशिका चैव देवमिषा च भारत । वसुधोः कौटिरा चैव चित्रसेना तथाऽपचा ।

कुकुटिका शृङ्खलिका तथा शकुनिका नृप । कुण्डारिका कौकुलिका कुम्भिकाऽय श्रोतदरी ।
 उत्क्रायिनी जलेष्वा च महवेगाऽय कङ्कणा । महाजवा कण्डकिनी प्रघसा पूतना तथा ।
 केयन्ती चूटिर्धामा कोशनाऽय तडित्प्रभा । मन्दोदरी च मुण्डो च कोटरा मेघाचिनी । १९११
 सभगा लम्बिनी लम्पा ताम्रचूडा त्रिकाशिनी । ऊर्ध्ववैषोधरा चैव पिङ्गाची सोहमेखला ।
 शृङ्खला मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च । पचालिका मत्कुशिका जरायुर्ध्वरानना ।
 ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप । खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुट्टिका । , , , ,
 जलोपा चैव कौरव्य तथा लम्पयोधरा । वेणुवीणाधरा चैव पिङ्गाची सोहमेखला । , , , ,
 शोभोलूकमुखी कृष्णा खरजडा महाजवा । शिशुमारमुखी चेता लोहिताची विभीषणा । , , , , १९१०
 जाटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा पल्लोत्कटा । कान्तिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ।
 लोहिताची महाकाया हरिपिण्डा च भूमिप । एकलपा सुकुसुमा कृष्णवर्णा च भारत । , , , ,
 सुरकर्णी चतुर्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा । चतुष्पयनिकेता च गोकर्णा मणिपानना । , , , ,
 खरकर्णी महाकर्णी भेरीखनमहाखना । शृङ्खलुम्भयवाचैव भगदा च महाबला । , , , ,
 गणा च सुगणा चैव तथा भीष्मय कामदा । चतुष्पयरता चैव भूतितीर्थाऽन्यमौचरा । , , , , १९१५
 पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महाधरा । पयोदा गोमर्हपदा सुविद्याला च भारत । , , , ,
 प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना । गौकर्णी शिवकर्णी च सपुदा मन्विनी तथा । , , , ,
 एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना । एताद्यान्याश्च बहवो मातरी भरतर्धभ । , , , ,
 कार्त्तिकेयानुयायिणी नानाकृपाः सहस्रशः । दीर्घगण्यो दीर्घदन्वो दीर्घपुण्ड्राश्च भारत । , , , ,
 श्वला मधुराचैव यौवनलाः खलङ्कताः । माहात्म्येन च संयुक्ताः कामरूपधरास्तथा । , , , , १९१५
 निर्भाषगात्राः चेताश्च तथा काञ्चनशस्त्रिभाः । कृष्णमेघनिभाश्चान्ना धूसाश्च भरतर्धभ । , , , ,
 श्रद्धाभा महाभाग दीर्धकेयः विताम्बराः । ऊर्ध्ववैषोधराचैव पिङ्गाक्षो लम्मेखलाः । , , , ,
 लोमादर्थ्यो लम्बकण्ठास्तथा लम्पयोधराः । ताम्राक्षलाश्च वण्णाय हर्ष्यक्ष्यस्तथाऽपराः । , , , ,
 वरदाः कामचारिणी नित्यं प्रमुदितास्तथा । याम्या रौद्रास्तथा क्षेम्याः कैवेर्योऽय महाबलाः । , , , ,
 वारुणोऽय च मारुत्युक्तयाग्नेयः परन्तप । वायव्ययाऽय कामार्था ब्राह्मणश्च भरतर्धभ । , , , , १९१५
 वैष्णवश्च तथा धैर्यो वाराहश्च महाबलाः । हृषीकेशरक्षानुख्यो मनोहाय्यो मणोरमाः । , , , ,
 परपुष्टोपमा वाक्त्रे तथर्द्धा धनदापमाः । शक्रवीर्योपमा युद्धे दीप्ता वज्रसमाक्षया । , , , ,
 श्वरूपा विप्रदे नित्यं मयदाक्षा भवन्त्युत । कामरूपधराचैव जने वायुवमाक्षया । , , , ,
 अचिन्त्यबलवीर्याश्च तथाऽचिन्त्यपराक्रमाः । दृढचलरवामिन्यश्चतुष्पयनिकेताः । , , , ,
 मुहाभ्रशानवासिन्यः शैलप्रखण्डालयाः । नामाभरणधारिण्यो नानामाल्याम्बरास्तथा । , , , , १९१०
 नानाविचित्रेशाश्च नानाभाषाक्षयैर च । एते चान्ये च बहवो गणाः शृङ्खल्यङ्गराः । , , , ,
 अनुजगुम्भहातानां विदधेन्द्रश्च सस्यते । ततः शङ्खलमददङ्गवान् पाकशासनः । , , , ,

निपादश्चायुतशतैर्जघान दशभिर्भृतं । इदोदरं निखर्त्तैश्च दंतं दशभिरीश्वरः ।

जघानानुचरैः सार्द्धं विविधायुधपाणिभिः । तथा कुर्वन्ति विपुलं तादं बभूवुः शत्रुयुः ।

कुमारानुचरा राजन् पूरयेन्तो दिशो दश । ननृतुश्च ववृलुश्च जहसश्च मुदाऽन्विताः ।

१८५

शतस्यस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्चिभिः समन्ततः । चैलोक्यं चासितं सर्वं, जृम्भमाणाभिरेव च ।

दग्धा सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे । पताकयाऽवधूताय हताः केचित्सुरादिव ।

केचिद्वारवक्षसा निरेदुर्बलमुधातले । केचित् प्रहरणैश्चिन्ना विनिपेतुर्गतायुयः ।

एवं मुरदिपोऽमेकान् बलवानाततायिनः । जघान समरे वीरः कार्त्तिकेयो महाबलः ।

बाणो नानाऽय दैतेषा बलेः पुत्रो महाबलः । कौस्तुभन्तमाश्रित्य देवसङ्गं नवाधत ।

२००

तमभ्यधात्वा हासिनः सुरशत्रुमुदारधीः । स कार्त्तिकेयस्य भयात् कौष्ठं शरणमीयिवान् ।

ततः कौष्ठं महामन्युः कौसुमादग्निनादिनं । शत्रुया विभेद भगवान् कार्त्तिकेयोऽग्निदत्तया ।

स शालस्त्रान्धशर्वश्च बलवानरवारणं । प्रोक्षेन्नोद्धान्तविहगं विनिप्यतितपन्नयं ।

गोलाङ्गूलचर्मैश्च द्रवङ्गिरनुनादितं । कुरङ्गगतिमिधौ विनादितबलान्तरं ।

विनिप्यतस्त्रिः शरभैः धिक्दैव सहस्र हतैः । भोच्यामपि दशां प्राप्नो रराजैव स पर्वतः ।

२०५

विद्याधरा समुपेतुलस्य शृङ्गनिवासिनः । क्षिप्रराश्व समुद्रिशा, शक्तिपातखोद्भूताः ।

ततो दैत्या विनिप्यन्तुः शतशोऽप्य सहस्रम् । मदीप्रात् पर्वतश्रेष्ठोद्विचिचामरणस्रजः ।

ताम्रिजमुरतिक्रान्त कुमारानुचरा मृधे । स चैव भगवान् क्रुद्धे दैत्येभ्यश्च मुतं तदा ।

सहानुजं जघानाश्रु दृवं देवपतिर्धया । विभेद शत्रुया कौस्तुभ पावकिः परवीरहा ।

बल्लाभा चैकधा चैव हत्वा त्मानं महाबलः । शक्तिः चित्ता रथे तस्य पाणिनेति पुनः पुनः ।

२०९

एवं प्रभावो भगवांस्ततो भूयस्य पावकिः । शौर्यैर्द्विगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया ।

कौस्तुभेन विनिर्मिन्ना दैत्याश्च शतशो हताः । ततः स भगवान्देवो निहत्य विबुधद्वियः ।

समाज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह । ततो दुन्दुभयो राजशेदुः शङ्खाय भारत ।

मुमुक्षुर्देवयोपाय पुष्पवर्षमनुत्तमं । योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽप्य सहस्रशः ।

विषयान्मुपादाय शत्रौ पुष्टयः शक्तः । नन्वभ्यस्तुपुत्रैर्दं यज्जालय सहस्रशः ।

२१३

केचिदेनं थवस्तन्ति पितामहमुतं प्रभुं । सनत्कुमारं धर्मेयां ब्रह्मयोगिं तमपन्नं ।

केचिन्महेश्वरमुतं केचित् पुत्र विभावशोः । उमायाः कृत्तिकानाञ्च गङ्गायाश्च वदन्त्युत ।

एकधा च दिधा चैव चतुर्धा च महाबलं । योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽप्य सहस्रशः ।

एतत्ते कथितं राजन् कार्त्तिकेयोभिरेचनं । शृणु चैत्र सरस्वत्यास्तोऽर्बुथस्य पुष्टतां ।

बभूव तोर्यश्वरं हतोपु मुरश्वतुपु । कुमारेश महाराज चिविष्टपमिवत्परं ।

२१९

शेखर्याणि च तत्रस्तो ददावीशः प्रयक् प्रयक् । ददौ नैर्ऋतमुख्येभ्यस्तैलोक्यं पावकात्माजः ।

एवं स भगवांस्सिंहोर्थे दैत्यकुलान्तकः । अभिविक्षो महाराज देवसेनापति, मुरैः ।

तैजसं नाम तत्तोयं यत्र तोयं आपाम्बुतिः । अभिषिक्तः सुरगणैर्बहूणा भरतर्षभ । ।
 तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा स्कन्दञ्चाभ्यर्थ्य साङ्गली । ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्मं वासांस्त्राभरणानि च ।
 उपिला रजनीं तत्र माधव । परवीरहा । पूज्य तोयवरे तत्र स्मृष्ट्वा तोयञ्च साङ्गली ।
 चष्टः प्रीतमनादैव ह्यभवन्माधवोत्तमः । एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिश्रवक्षि ।
 यथाऽभिषिक्तो भगवान् स्कन्दे ददौ समगतैः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गद्यायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां शारङ्गखेतोपाख्यानं सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् श्रुतवानस्मि तत्ततः । अभियेकं कुमारस्य विस्तरेण यथाविधि ।
 यच्छ्रुत्वा पूतमात्मानं विजानामि तपोधन । प्रहृष्टानि च रोमाणि प्रसन्नञ्च मनो नम ।
 अभियेकं कुमारस्य दैत्यानाञ्च बधं तथा । युवा मे परमा प्रीतिर्भूयः कौतूहलं हि मे ।
 आपाम्बुतिः कथं ह्यस्मिन्नभिषिक्तः पुरा सुरैः । तन्मै ब्रूहि महाप्रज्ञ कुबेरो ह्यसि सत्तम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इष्टुः राजन्निदं पिबं पूर्णकल्पे यथातथं । अदौ कृतयुगे राजन् वर्तमाने यथाविधि ।
 वरुणं देवताः सर्वा समेत्येदमयानुबन् । यथाऽस्मान् मुरराट् प्रजो भयेभ्यः पाति सर्वदा ।
 तथा त्वमपि सर्वान्धं हरितां यै पतिर्भव । वाचय ते सदा देव सागरै मकरालये ।
 समुद्रोऽयं तव वरुणे भविष्यति नदीपतिः । योगेन शार्ङ्गश्च तव हानिदृष्टो भविष्यतः ।
 हवमस्त्विति तान् देवान् वरुणो वाक्यमब्रवीत् । समागत्य ततः सर्वे वरुणं सागरालयं ।
 आपाम्बुतिं प्रचरुर्षि विधिदृष्टेन कर्मणा । अभिषिप्य ततो देवा वरुणं सादधाम्बुतिं ।
 अमुं स्नान्यै स्नानानि पूजयित्वा जलेश्वरं । अभिषिक्तस्ततो देवैर्बहूणापि महाप्रभाः ।
 हरितः सागरोऽदेव नदांयापि सरांसि च । पालयामास विधिना युवा दैवान् जनकतुः ।
 ततस्तवायुपद्मस्य दत्त्वा च त्रिभिर्धं वयु । अग्नितीर्थं महाप्राज्ञो जगामास प्रसन्नहा ।
 मर्त्या न कुग्रते यत्र इमीगर्भे इलाभनः । सौकास्योऽविनाशि च प्रादुर्भूते तदाऽनये ।
 जपतक्यः सुरा यत्र मन्त्रेणोऽपिनामहं । अग्निः प्रनष्टो नमस्तान् कारयन् न रिषेह ।
 सर्वभूतयथा मातुन् ममार्घ्य विभोऽनलं ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमिदं भगवानग्निः प्रनष्टो लोकभावनः । विज्ञातश्च कथं देवैस्तन्ममाद्य तत्ततः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यतोः शार्पाङ्गुर्ब्रूमीतो जातवेदाः प्रतापवान् । इमीगर्भमयायाद्य ननात्र भगवोऽद्यतः ।
 प्रभृते तु महा वरुणः पूजाः सर्वे कृताभवाः । जनेष्वन नदा नष्टे ज्वलन् भूषदुःखिताः ।
 गतोऽग्निर्गर्भमायाद्य इमीगर्भस्तमेव हि । उरुग्रश्चन्दनं तत्र ययमानं यथाऽसिध ।
 देवा सर्वे नराप्यपि वरुणतिपुरोदमाः । ज्वलन् ते ममायाद्य प्रीताभूवन् यथाभवतः ।
 पुत्रपदादन्तं अमुं सर्वभूयस्व कोऽभवत् । भूताः शार्पाङ्गदोषाश्च यदनु बभूवुर्वादिना ।
 मरुताः पुष्टं भूमिं च यदनु योनिं स्वमात्रं च । कथञ्च भगवान् यत्र सर्वलोऽपिनामहः ।
 तत्राङ्गु यतो बभूव च देवैः प्रभु पुरा । कथञ्च तौर्दोऽपि तथा देवतानां यथाविधि ।

तत्र खाला च दन्ता च वक्षनि विविधानि च । कैवरे प्रययौ तीर्थं तत्र तस्मा महत्तपः ।
 धनाधिपत्यं सम्प्राप्तो राज्ञैलविलः प्रभुः । तत्रस्थमेव तं राजन् धनानि निधयस्तथा ।
 उपतस्तुर्नरश्रेष्ठ तत्तोर्थं साङ्गसो ततः । गत्वा खाला च विधिवद्वाङ्मणेभ्यो धनं ददौ ।
 ददूये तत्र तत् स्थानं कैवरे काननोत्तमे । पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना ।
 यचराज्ञा कुवरेण वरा लभ्याश्च पुष्कलाः । धनाधिपत्यं सख्यञ्च रुद्रेणामिततेजसा ।
 स्रुतं लोकपालतं पुत्रञ्च नलकूवरं । यत्र लेभे महावाहो धनाधिपतिरञ्जना ।
 अभिप्रेक्ष्य तत्रैव समागत्य मरुद्वैषे । वाहनस्यैव तद्दत्तं हंसयुक्तं मनोजवं ।
 विमानं पुष्पकं दिव्यं नैर्घृतेयव्यमेव च । तत्रागत्य बलौ राजन् दन्ता दायाश्च पुष्कलान् ।
 जगाम त्वरितो रामस्तोर्थं येतानुलेपन । निपेक्षितं सर्व्वसैन्यार्वा वदरपाचनं ।
 नानर्जुकफलोपेतं सदा पुष्पफलं महत् ।

१०५

१०६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतोर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्तोर्यवरं रामो यथौ वदरपाचन । तपस्त्रिषिद्धचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ।
 भरद्वाजश्च दुहिता रूपेणप्रतिष्ठा भुवि । युतावतो नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी ।
 तपश्चचार साङ्ग्युषं नियमैर्ब्रह्ममूर्त्ता । भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भाविनी ।
 शमास्तस्या व्यतिक्रान्ताः शतं कुह कुलोद्भव । चरन्त्या नियमास्त्रास्त्रान् स्त्रीभिर्लोमान् मुदुक्षरान् ।
 तस्यास्तु तेन हृत्तेन तपसा च विश्राम्यते । भक्ष्या च भगवान् प्रीतः परया पाकप्राशन ।
 आजगामाश्रमं तस्मात्स्तिदशाधिपतिः प्रभुः । आस्थाश्च रूपं विप्रर्वैर्ब्रह्मिष्ठस्य महात्मन ।
 सा तं दृष्ट्वातपसं वशिष्ठं तपताम्बरं । आचारैर्मुनिभिर्दिष्टै पूजयामास भारत ।
 उवाच नियमज्ञा च कल्याणी सा प्रियवद । भगवन्मुनिशार्ङ्गैश्च किमाश्नायपयश्च प्रभो ।
 सर्व्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत । शक्रभक्त्या च ते पाणि न दास्यामि कयश्चन ।
 त्रैतय नियमैश्चैव तपसा च तपोधन । शक्रलोपधितव्यो वै मया विभुवनेश्वरः ।
 इत्युक्तो भगवान् देव स्रग्विब निरीक्ष्य तां । उवाच नियमं ज्ञात्वा सान्त्वयन्निव भारत ।
 उषं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रते । यदर्थमयमारभस्तव कल्याणि इदम् ।
 तत्र सर्व्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने । तपसा लभ्यते सर्व्वं यथाभूतं भविष्यति ।
 यथास्थानानि दिव्यानि विबुधानां श्रुमानने । तपसा तानि प्राप्स्यासि तपोमूलं महसुख ।
 इति क्त्वा तपो धीर देह सश्रय मानवाः । देवलं यान्ति कल्याणि शृणुस्त्वैकं वचो मम ।
 पञ्च चैतानि श्रुभगे वदराणि श्रुमव्रते । पेचत्युक्त्वा च भगवान् जगाम बलसूदन ।
 आश्रमं तान् कल्याणी तत्र जयं जज्ञाप सः । अविदूरे ततस्तस्मादाश्रमाचोर्थमुत्तमं ।
 इन्द्रतीर्थंति विख्यातं त्रिषु लोकेषु मानद । तत्र जिज्ञासनायै च भगवान् पाकप्राशनः ।
 वदराणामपचन चकार विबुधाधिपः । ततः प्रतप्ताद्या राजन् वाग्यता विगतक्लमा ।

१०७

१०८

१०९

११०

तत्परा शुचिर्बोता पावके समधिश्यत् । अथ तद्राजशार्ङ्गं वदराणि महाव्रता ।
 तस्याः पचन्त्याः सुमहान् कातोऽगात् पुष्पपर्षभ । न च सा तान्यपच्यन्त दिनञ्च चयमभ्यगात् ।
 ऊताग्रनेन दधञ्च यत्तस्याः काष्ठसञ्चयः । अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा खगरीरमयादहत् ।
 पादौ प्रविष्य सा पूर्व्वं पावके चारुदर्शना । दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्त्तयतानघा ।
 चरणौ दक्षमानौ च नाचिन्त्यदनिन्दिता । कुर्वाणा दुष्करं कार्यं महर्षिप्रियकाम्यया । १
 न वैमनस्यं तस्मात्स मुखभेदोऽयं वाऽभवत् । शरीरमग्निनादोष्य जलमध्येऽवहर्षिता ।
 तस्यास्या वचनं नित्यमवर्त्तद्बुद्धिं भारत । सर्व्वस्या वदराष्ट्रेव पक्ष्यानीतिं कन्यका ।
 सा तन्मनसि क्लेशं महर्षेर्ब्रूवन् शुभा । अपचददराष्ट्रेव न चापच्यन्त भारत ।
 तस्याश्च चरणौ वह्निर्द्वादह भगवान् स्वयं । न च तस्या मनोदुःखं स्वप्नमप्यभवत्तदा ।
 अथ तत्कर्म्म दृष्ट्वाऽस्याः प्रीतिस्तप्नुवनेश्वरः । ततः सन्दर्भयामास कन्यायै रूपमात्मनः । २
 उवाच च सुरयेष्टसां कन्या सुदृढव्रता । प्रीतोऽस्मि ते शुभे भक्ता तपसा नियमेन च ।
 तस्माद्योऽभिमतः कामः शुभे सम्यक्त्यते शुभे । देवं त्यक्त्वा महाभागे चिद्विदे मयि वक्षसि ।
 इदञ्च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति । सर्व्वरापापहं सुभु नाद्या वदरपाचनं ।
 विख्यातं चिपु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिद्युतं । अस्मिन् खलु महाभागे शुभे तीर्थवरेऽनघे ।
 त्यक्त्वा सप्रदये जम्बुद्विपवन्तमश्नन्ती । ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंप्रिताः । ३
 दृत्तयै फलमूलानि समाहर्त्तुं ययुः किल । तेषां दृत्तार्थिनां तत्र वसतां हिमवदने ।
 अनादृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी । ते कृत्वा चाश्रमं तत्र व्यवसन्त तपस्विनः ।
 अश्नन्त्यपि कस्यापी तपोनित्याऽभवत्तदा । अश्नन्तीं ततो दृष्ट्वा तोर्मै नियमम स्मितां ।
 अयामगन्धिनयनः सुप्रीतो वरदक्षदा । ब्राह्मं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महापद्माः ।
 तामभ्यधाप्रवीर्द्धवो भिवामिच्छाम्यहं शुभे । प्रत्युवाच तत सा तं ब्राह्मणश्चारुदर्शना । ४
 क्षीणोऽश्रमस्यो विप्र वदराणीह भवचय । ततोऽब्रवीन्महादेव पक्षैतानि सुव्रते ।
 इत्युक्त्वा साऽपचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया । अधिष्विद्य समिद्धेऽग्नीं वदराणि यशस्विनी ।
 दिव्यामनोरमाः पुष्पाः कयाः शुश्राव सा तदा । अतोता सा लनादृष्टिर्घोरा द्वादशवार्षिकी ।
 अनन्नन्याः पचन्त्याश्च शूलन्याश्च कयाः शुभाः । दिनेषु स तस्याश्च कातो भूतः सुदारुणः ।
 ततस्ते मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्व्वतात् । ततः स भगवान् प्रीतः प्रोवाचारुदन्ती ततः । ५
 उपसर्पस धर्मज्ञे यः शार्ङ्गनिमानुवीन । प्रीतोऽस्मि तत्र धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ।
 ततः सन्दर्भयामास स्वरूपं भैरवान् हरः । प्रीतोऽप्रवीत्तदा तेभ्यस्तस्यैव चरितं महत् ।
 भग्निरिभ्रवपुठे यत्तपः समुपास्मितं । अन्याय यत्तपो विप्र न समं तन्मते मम ।
 अभया हि तपस्विन्या तपस्वतो सुदुश्चरं । अनन्नन्या पचन्त्या च यमा द्वादश पारिताः ।
 ततः प्रोवाच भगवाण्मिश्रवन्तीं पुनः । वरं दृष्ट्वोप कदापि यत्तेऽभिलषितं वदि । ६

साऽजवीत् प्रयुताद्याद्यो देवं सप्रपिषंषदि। भगवान् यदि मे प्रीतस्त्वोयं स्यादिदमनुतं ।
 विद्वदेवपिदयित माया वदरपाचनं । तथाऽस्मिन्नेवदेवेश विराचमुषितः शुचिः ।
 प्राप्नुयादुपवासेन फले द्वादशवार्षिकं । एवमस्ति तं देवः प्रत्युवाच तपस्विनो ।
 सप्रपिषिस्तुतो देवस्तो नाकं यथौ तदा । चययो विषयः जग्मुषं दृष्ट्वा चाप्यबन्धतो ।
 अश्रान्ताश्चाविवर्षाक्ष जुत्पिपासासमायुतां । एवं सिद्धिः परा प्राप्ता अरुन्धत्या विशुद्धया ।
 यथा त्वया महाभोगे मदर्थं प्रेषितव्रते । विशेषो हि त्वया भद्रे व्रते क्षास्त्रि समर्पितः ।
 तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुतोषितः । विशेषं तव कल्याणि प्रपञ्चामि वर वरे ।
 अरुन्धत्या वरसुखा यो दत्तो वै महात्मना । तस्य चार्हं प्रभावेण तव कल्याणि तेजसा ।
 प्रवक्ष्यामि पर भूया वरसप्त यथाविधि । यस्त्वेकां रजनी तीर्थं वसति सुसमाहितः ।
 स स्नात्वा प्राप्नोते लोकान् देहान्यासासुदुर्लभान् । इत्युक्त्वा भगवान् देवः सहस्राक्षः प्रतापवान् ।
 श्रुतावती ततः पुष्टो जगाम चिदिवं पुनः । गते वज्रधरे राजन् तव वर्षं पपात ह ।
 पुष्टानां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां पुष्टगन्धिनां । देवदुन्दुभययापि नेदुस्तत्र महासूनाः ।
 मादतस्य ववौ पुण्यं पुण्यगन्धो विप्राम्यते । उलूख्य तु शुभा देहं जगामास्य च भार्येतां ।
 तपसोयेण तं सन्ध्या तेन रेमे महाश्रुतः ।

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

॥ जनमेजय उवाच ॥ का तस्य भगवन्माता क संछट्टा च गोभगा । औतुमिच्छाम्यहं विप्र परं कौतूहलं हि मे ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भरद्वाजस्य विप्रर्षेः स्कन्धं रेतो महात्मनः । दृष्ट्वाऽष्टारणमापात्तो घृताक्षो प्रयुष्टोऽक्षना ।
 स तु जगत् तत्रेत्, करेण जयताम्बरः । तदाऽपतत्पर्णपुटे तत्र सा सम्भवस्तुता ।
 तस्यास्य जातकर्मादि कृत्वा सर्वे तपोधनः । नाम चास्याः स हतवान् भरदाक्षो महाश्रुतिः ।
 श्रुतावतीति धर्मात्मा देवपिगणसंसदि । स्त्रे च तामाश्रमे म्यस्य जगाम हिमवदनं ।
 तत्रायुपसृष्टस्य महानुभावो वसुनि दत्त्वा च महाविजिम्ब । जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा शक्यः कृष्णिप्रवरस्तदानी ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारसूतेपाखात्रे जनपद्वागिऽध्याय ॥ ४८ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इन्द्रतीर्थं गतो गत्वा यदूना प्रवरो बलः । विप्रैश्च धनरत्नानि ददौ स्नात्वा यथाविधि ।
 तत्र वृद्धमरराजोऽसावोजे कृतव्रतेन च । वृद्धस्यतेषु देवेश प्रददौ विपुलं धनं ।
 पूरयामास विधिवत् ततः स्नातः शतकतुः । तस्य नाथा च तत्तीर्थं शिवं पुण्यं सनातनं ।
 इन्द्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनं । उपसृष्टस्य च तत्रापि विधिवन्मुखायुधः ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा च सदाश्चादनमोजौ । शुभं तीर्थवरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह ।
 यत्र रामो महाभागो भार्गवः सुमहातपाः । अयच्छत् शृथिवो जिला हतव्यधियपुङ्गवः ।
 उपाध्यायं पुरस्कृत्य कश्यपं मुनिपुत्रम् । अयज्रदाजिमैधेन सोऽयमेधश्रतेन च ।
 प्रददौ दक्षिणां च शृथिवो वै सप्तमरः । दत्त्वा च दानं विविधं नानारत्नसमन्वितं ।
 सगोदास्त्रिकदासीकं साजावि गतवान् वनं । पुण्ये तीर्थवरे तत्र देवब्रह्मपिषिते ।

मुनीश्वेवाभिवाद्या यमुनातीर्थमागतम् । यचानयामास तदा राजद्वयं महोपते ।
 पुत्रीऽदितेर्षहाभामो वरुणो वै सितप्रभः । तच्च निर्व्रज्य ध्यामि मानुषान् देवतास्रया ।
 वरं कर्तुं समाश्लेष वरुण परवीरस्य । तस्मिन् क्रतुररे वृत्ते ध्यामि धमश्रयत ।
 देवाना दानवाना ज प्रैलोकास्त भयावह । राजद्वये क्रतुयेष्ठ निवृत्ते जनमेजय ।
 जायते सुमहाधोरः सङ्ग्राम क्षत्रियान् प्रति । तवापि साङ्गुलो देव अग्नीनभ्यर्थं पूजया ।
 हनरेभ्योऽप्यदाहाममर्थिभ्य कामदे विभु । वनमाली ततो हृष्टः स्रपमानि महर्षिभिः ।
 तस्मादादित्यतीर्थेऽजगाम कमलेक्षणः । यजेद्या भगवान् ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम ।
 ज्योतिषामाधिपत्यस्य प्रभावश्चाप्यपद्यत । तस्या नद्यान्त तीरे वै सर्वं देवाः सवासवा ।
 विष्टेदेवाः समवृत्तो गन्धर्वाऽस्तरस्य ह । दैपायनः शूरुथैव कृष्णस्य मधुसूदन ।
 यक्षाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विश्रान्ते । एते चान्ये च बहवो योगसिद्धाः सहस्रशः ।
 तत्किंलोक्यै सरस्वत्या शिबे पुण्ये परन्तप । तच्च हत्वा पुरा विष्णुरसुरौ मधुकैटभौ ।
 श्राभुव्य भरतयेष्ठ तीर्थप्रवर उत्तमे । दैपायनस्य धर्मात्मा तत्रैवाभुव्य भारत ।
 सम्प्राप्य परमे योगं सिद्धिञ्च परमाङ्गत । अक्षितो देवस्यैव तस्मिन्नेव महातपाः ।
 परमं योगमाश्राप्य अपि योगमवाप्तवान् ।

इति श्रीमहाभारते श्रवणपर्वणि गद्यायुद्धपर्वणि वारस्वतोपाख्याने पञ्चाशत्तमेऽध्यायः ॥ ५० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोधन । गार्हस्थ्यं धर्ममाश्राप्य क्षासितो देवकः पुरा ।
 धर्मनित्यः शूचिर्दन्तो न्यस्तदण्डो महातपा । कर्षण ममसा वाचा सम सर्वेषु जन्तुषु ।
 अक्रोधनो महाराज तुल्यनिन्दात्मवच्छति । प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्यमवर्त समदर्शनः ।
 काञ्चने स्त्रीवृभावे च समदर्शी महातपा । देवानपूजयन्नित्यमतिथीय द्दिव्यै सह ।
 ब्रह्मचर्यरते नित्यं सदा धर्मपरायणः । ततोऽन्वेत्य महोभाग योगमाश्राप्य भिषुक् ।
 जैगोषवो मुनिर्धोमास्त्रिंशतीर्थे समाहितः । देवलस्याश्रमे राजन् प्रवसन् स महायुतिः ।
 योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्नो महातपा । तं तत्र वसमानन्तु जैगोषव महामुनिं ।
 देवलो दर्शयन्नेव नैवामुञ्चत धर्मतः । एवं तयोर्महाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमन् ।
 जैगोषव मुनिवरं न ददर्शा देवल । आहारकाले मतिमान् परिव्राड्जनमेजय ।
 उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैरुकाले च देवल । स दृष्ट्वा भित्तुष्येण प्रातः तत्र महामुनिं ।
 गौरवं परमचक्रं प्रीतिञ्च विपुलान्तया । देवलस्तु ययाशक्तिं पूजयामास भारत ।
 अपिब्रूहेन विधिना समा बद्धो समाहितः । कदाचित्तस्य नृपते देवलस्तु महात्मनः ।
 चिन्तां समवृत्तो जाता मुनिं दृष्ट्वा महायुतिं । समास्तु समतिक्रान्ता वरुण पूजयतो मम ।
 नचायमलक्षो भिषुरभ्यमायत किञ्चन । एवं विमर्शयन्नेव स जगाम महोदधिं ।
 अन्तरीचरः श्रीमान् कलधं गृह्य देवल । गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रं संरिताम्पतिं ।

जैगीपथं ततोऽपश्यद्गतं प्रागेव भारत । ततः सविष्णुयज्ञिनां जगामाधामितप्रभः ।
 कथं भिन्नुरयं प्रातः समुद्रे स्नात एव, च । इत्येवञ्चिन्तयामास भृङ्गिर्परिषितस्रदा । १८०
 स्नात्वा समुद्रे विधिं च्छुचिर्विषं जज्ञाप ह । कृतजयाङ्गिकः श्रीमानाश्रमस्य जगाम ह ।
 कलसं जलपूर्णं वै दृष्टोत्ता जनमेजय । ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः ।
 आसीनमाश्रमे तत्र जैगीपथ्यमपश्यत् । न व्याहरति यैवेनं जैगीपथ्यं कथञ्चन ।
 काष्ठभूताश्रमपदे ययति स्म मदातपाः । तं दृष्ट्वा चासुतं तेषां सागरे सागरोपमं ।
 प्रविष्टमाश्रमश्चापि पूर्वमेव ददर्श स । अस्मिन् देवलो राज्ञिन्तयामास बुद्धिमान् । १८१
 दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीपथ्यस्य योगजं । चिन्तयामास राजेन्द्र तदा समुनिवत्तमः ।
 मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथन्त्वयं । एवं विगणयन्नेव स मुनिर्धन्यपारगः ।
 उत्पत्ताताश्रमात्तस्मादन्तरोर्ध्वं विशास्यते । जिज्ञासार्थं तदा भिक्षोर्जिगीपथ्यस्य देवतः ।
 सोऽन्तरीक्षचरान् सर्वान् समपश्यत्समाहितान् । जैगीपथ्यस्य ते सिद्धेः पूज्यमानमपश्यत् ।
 ततोऽसितः सुचरन्धो व्यवसायी दृढमतः । अपश्यदै ततो यान्तं जैगीपथ्यं स देवतः । १८२
 तस्मात्तु पित्रलोकं ते व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत् । पित्रलोकाश्च तं यान्तं यान्तं लोकमपश्यत् ।
 तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिमुतं । व्रजन्तमन्वपश्यत् स जैगीपथ्यं सदा मुनिं ।
 लोकान् समुत्पत्तान्तान् शुभानेकान्तयाजिनां । ततोऽग्निदेविषां लोकान् ततश्चाप्युत्पत्तः ह ।
 ददर्श पौर्णमासश्च ये यजन्ति तपोधनाः । तिष्ठ स दृष्टो धीमान् लोकेश्वरः पशुयाजिनः ।
 व्रजन्तं लोकमन्तमपश्यद्देवपूजितं । चतुर्भास्तेष्वं विधेयजने ये तपोधनाः । १८३
 तेषां स्थानं ततो यान्तं तथाऽग्निष्टोमयाजिनां । अग्निष्टुमेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ।
 तत्स्थानमनुसम्प्राप्तमनुपश्यत् देवतः । वाजपेयं क्रतुवरं तथा वज्रसुवर्धकं ।
 आहरन्ति मद्याप्रश्नस्तेषां लोकेश्वरपश्यत् । यजन्ते राजसूयेन पुण्डरीकेण चैव ये ।
 तेषां लोकेश्वरपश्यत् जैगीपथ्यं स देवतः । अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधन्तयैव च ।
 आहरन्ति नरश्रेष्ठस्तेषां लोकेश्वरपश्यत् । सर्वमेधश्च दुष्प्रापं तथा सौत्रामणिकं ये । १८४
 तेषां लोकेश्वरपश्यत् जैगीपथ्यं स देवतः । दादृशच्चैव सत्रैर्यं यजन्ति विविधैरूपैः ।
 तेषां लोकेश्वरपश्यत् जैगीपथ्यं स देवतः । मित्रावरुणयोर्लोकान्नादित्यानां तथैव च ।
 सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत् ततोऽसितः । रुद्राणाञ्च वसूनाञ्च स्थानं यच्च दृष्टव्यते ।
 तानि सर्वान्यतोतानि समपश्यत्ततोऽसितः । आरुह्य च गवां लोकं प्रयातो ब्रह्मपरिषां ।
 लोकानपश्यद्ब्रह्मन् जैगीपथ्यं ततोऽसितः । त्रिलोकान्परान् विप्रमुत्सृजन्तं स्वतेजसा । १८५
 पतिव्रतानां लोकान् च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत् । ततो मुनिवरं भूयो जैगीपथ्यमयासितः ।
 नान्वपश्यत् लोकस्यमन्तर्हितमरिन्दम । सोऽचिन्तयन्नाश्रमागो जैगीपथ्यस्य देवतः ।
 प्रभावं सुव्रतवत्तु विद्धि योगस्य चातुर्त्वा । अस्मिन्ऽष्ट-द्वत तदा सिद्धान् लोकेषु वसन्तान् ।

प्रयतः प्राञ्चलिर्भूत्वा धीरस्त्रान् ब्रह्मसन्निभः । जैगोपयं न पश्यामि तं ब्रह्मं महौजसं ।

रतदिच्छन्त्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे । शृणु देवस्व भूतार्थं ब्रह्मतां नो दृढव्रत ।

जैगोपयः स वै लोकं शान्तिं ब्रह्मणो गतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मसन्निभः । श्रुतिं देवस्वस्वमुत्पपात पपात च ।

ततः सिद्धास्त्रमुत्सृज्य देवं पुनरेव ह । न देवस्व गतिस्त्वत्र तव गन्तुं तपोधन ।

ब्रह्मणः सद्ने विप्र जैगोपयो यदाश्रयान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवः पुनः । आनुपूर्व्येण लोकांस्त्रान् सर्वानवततार ह ।

स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतन्निवत् । प्रविशन्नेव चापश्यन्जैगोपयं स देवः ।

ततो बुद्ध्या व्यगणय देवलो धर्मदुक्तया । दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगोपयस्य योगजं ।

ततोऽप्रबोद्धात्मानं जैगोपयं स देवः । विनयादगतो राज्ञोपसर्गं महामुनिं ।

मोक्षधर्मं समास्तातुमिच्छेधं भगवन्सहं । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशश्चकार सः ।

विधिश्च योगस्य परं कार्याकार्यस्य शास्त्रतः । धन्यासकृतमुद्धितं ततो दृष्ट्वा महातपाः ।

सर्वादास्य क्रियायुक्ते विधिरुष्टेन कर्मणा । धन्यासकृतमुद्धितं भूतानि पिबन्मिः सह ।

ततो दृष्ट्वा प्रहसन्तुः कोऽस्मान् संविभजियति । देवस्वस्य वचः श्रुत्वा भूतानां कथं तया ।

दिशो द्रष्टुं व्याहरतां मोक्षं त्वं भूतो दधे । ततस्तु फलमूत्रानि पविचाषिष भारत ।

पुन्याष्टोपधयदैव रोषयन्ति सखस्रजः । पुनर्नो देवः कुद्रो नूनं प्लेख्यति दुर्भक्तिः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो धी दत्त्वा नाशयत्येते । ततो भूयो व्यगणयत् स्त्रुष्ट्वा मुनिवत्तमः ।

मोक्षं गार्हस्थ्यधर्मं वा किमु श्रेयस्करं भवेत् । इति निश्चित्य मनसा देवलो राजवत्तमः ।

तद्वद् गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममोक्षयत् । सममादीनि सद्यन्त देवलो निदयाक्ततः ।

प्राशस्त्यं परमां निद्रां परं योगस्य भारत । ततो देशः समागम्य दृष्टव्यतिपुरोगमाः ।

जैगोपयं तपदास्य प्रब्रह्मन्ति तदस्त्रिनः । चयामरोदुविपरो देवान् वै गासवन्तया ।

जैगोपयं तपो मासि विप्रापयति योषितं । तमेवं शदिनं धीरं प्रत्युपक्षे दिवोऽक्षयः ।

नैर्ममदेव ब्रह्मतां जैगोपयं महामुनिं । भातः परमरं किञ्चिदुक्तमपि प्रभावतः ।

नैर्ममदेव तपदास्य योगस्य स महात्मनः । सर्वभूतो धर्मोऽस्मा जैगोपयश्चाश्रितः ।

तपोऽहिंसाभरं तोषयेत् महात्मनोः ।

ततः पुनश्च ततो गच्छात्क द्रष्टुं च विनं दस्यद्विजयः । अत्राप्यधर्मं परमां वरुणा जगाम योगस्य भरतुतोषे ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मसन्निभः मदाशुद्धपर्वणि बलदेवनायकाचार्यो वारक्योपाख्यानं सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तद्वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या बुद्ध्या गच्छामास भारत । तस्मिंश्चोपे महाभाग्योपायमाचारकामयः ।

ततः पुनश्च ततो गच्छात्क द्रष्टुं च विनं दस्यद्विजयः । अत्राप्यधर्मं परमां वरुणा जगाम योगस्य भरतुतोषे ।

ततः पुनश्च ततो गच्छात्क द्रष्टुं च विनं दस्यद्विजयः । अत्राप्यधर्मं परमां वरुणा जगाम योगस्य भरतुतोषे ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं दादश्वार्थिन्नामनाट्टस्यां तपोधन । अयोनध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आसीत् पूर्व महाराज मुनिर्ह्यमाश्रयातपाः । दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय ।

तस्यातितपसः श्रक्तो विभेति सततं प्रभो । न स लोभयितुं श्रक्त फलैर्ब्रह्मविधैरपि ।

१९०

प्रलोभनार्थं तस्याय प्राहिणेत्याकशमनः । दिव्यामण्डपं पुण्यां दर्शनोद्यमलम्बुषां ।

तस्य तर्पयतो देवान् सरस्वत्यां महात्मनः । समोपतो महाराज योपातिष्ठत भोविनी ।

तो दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तत्सर्वभावितात्मनः । रेतः स्तब्धं सरस्वत्यां तस्या अथाह निषगा ।

कुक्षौ चाप्यदधद्वष्टा तत्रेत पुरुषर्षभ । सा दधार च तं गर्भं पुच्छेतेतर्षहानदी ।

सुपुत्रे चापि समये पुत्रं सा सरिताम्बरा । जगाम पुत्रमादाय तं सृष्टिं प्रति च प्रभो ।

१९१

अपि धेवदि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिवत्तमं । ततः प्रोवाच राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तं ।

ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं लङ्कत्या धारितो मया । दृष्ट्वा तेऽस्वरसं रेतो यत् स्तब्धं प्रागलम्बुषां ।

तत्कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे लङ्कत्या धृतवत्यक्षं । न विनाशमिदं गच्छेत्तत्तेज इति निश्चयात् ।

१९२

प्रतिगृहीत्व पुत्रं स्वं मया दत्तमनिन्दितं । इत्युक्तः प्रतिप्राह प्रीतिज्ञावाप पुष्कलां ।

स्वसुतञ्चायजिब्रतं मूर्ध्नि प्रेम्णा दिजोन्नतः । परित्यज्य चिरं कालं तदा भरतवत्तम ।

सरस्वत्यै वरं प्रादात् प्रीयमाणो महामुनिः । विदेदेवाः सपितरो गन्धर्वाऽस्वरसाङ्गणाः ।

द्विप्रिं धासुनि सुभगे तर्धमाणासवाभसा । इत्युक्त्वा स तु तुष्टाव वचाभिर्धै महानदी ।

प्रीतः परमदृष्टात्मा यथाक्लृप्तुं पार्थिव । प्रसुताऽसि महाभागे सरसो ब्रह्मण पुरा ।

जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठ मुनयः संशितप्रताः । मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शन ।

तस्मात् सारस्वतः पुत्रो महाशते वरवर्धिनि । तवैव नास्मा प्रयित पुत्रस्ते लोकभावन ।

१९३

सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः । एष दादश्वार्थिन्नामनाट्टस्यां दिजर्षभान् ।

सारस्वतो महाभागो देवानध्यापयिष्यति । पुण्याभ्यश्च सरिद्वारं सदा पुत्रतमा शुभे ।

भविष्यति महाभागे मप्रनादात्सरस्वति । एवं सा संसृता तेन वरं लब्ध्वा महानदी ।

पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ । एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः ।

शक्रः प्रहरणाच्चैरी लोकास्त्रीन् विचचार ह । न चोपलेभे भगवान् शक्रः प्रहरणं तदा ।

१९४

यदैतेषां भवेद्योग्य वचाय विमुधदिषां । ततोऽजरोत् सुराञ्जको न मे प्रक्या महामुरा ।

अतोऽस्मिभिर्दधीचस्य निदंनुं चिदशदिपः । तस्माद्भवा अदिपेष्टो याच्यता मुरसत्तमाः ।

दधीचास्त्रीन् देहीति तैर्धियामहे रिपुन । स च तैर्धाचिनोऽस्त्रीन् यवाद्दृषिवरसदा ।

प्राणत्यागं कुरुष्वैव चकारैवाविचारयन् । स लोकानवयान् प्राप्नो देवप्रियकरसदा ।

तस्याभ्यभिरयो शक्रः संप्रहृष्टमनासदा । कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणानि च ।

१९५

वज्राणि चक्राणि गदा गुरून् दण्डांश्च मुष्कलान् । स हि तीव्रेण तपसा संभूतः परमर्षिणा ।

मजोपतिमुतेनाय शृगुणा लोकभावन । अतिकायः स तेजस्वी लोकसारो विनिर्मित ।

यज्ञे शैलमुखः प्राग्दर्शयित्वा प्रथितः प्रभुः । नित्यमुद्दिजते चास्य तेजसः पाकशासनः ।
 तेन वक्ष्ये भगवान् मन्त्रयुक्तेन भारत । विचुकोशं विस्मृष्टेन ब्रह्मतेजोद्भवेन च ।
 दैत्यदानववीराणां जघान नवतीक्ष्णैव । अथ काले व्यतिक्रान्ते महत्यतिभयहरे । १५
 अनादृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी । तस्यां द्वादशवार्षिकां यामनादृष्ट्या महर्षयः ।
 दृष्ट्यर्थं प्राद्ववयान् कुधातः सर्वतो दिशं । दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान्द्रष्टा मुनिः सारस्वतसदा ।
 गमनाय मतिद्वके तस्यावाच सरस्वती । न गन्तव्यमितः पुनः तवाहारमहं सदा ।
 दाक्षामि मास्यप्रवरानुप्यतानिह भारत । इत्युक्त्वर्षयामास स पितृन् देवताक्षया ।
 आहारमकरोदित्यं प्राणान् वेदाश्च धारयन् । अथ तस्यामनादृष्ट्यामतीतायां महर्षयः । १६
 अन्येन्यं परिप्रश्नुः पुनः स्थापयकारणान् । तेषां कुधापरीतानां नष्टां वेदाभिधावतां ।
 सर्वेषामेव राजेन्द्र न कश्चिन्नतिभानमान् । अथ कश्चिद्वृषिलोपां सारस्वतमुपेयिवान् ।
 कुर्वाणं संसितात्मानं स्थापयत्यपि सत्तमं । स गत्वा चष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमतिप्रभं ।
 स्थापयममरप्रथं कुर्वाणं विजने वने । ततः सर्वे समाजमुत्तच राजन् महर्षयः ।
 सारस्वते मुनियेष्ठमिदमुचुः समागताः । अस्मान्थापयस्वति तानुवाच ततो मुनिः । १७
 श्रियत्स्वमुपगच्छथ विधिवद्भिर्ममेत्युत । तच्चात्रवन्मुनिगणा वासस्तमसि पुच्छक ।
 स तानाह न मे धर्मो नयेदिति पुनर्मुनीन् । यो ह्यधर्म्येण वैभूयाद्भूयोऽयावोऽप्यधर्मतः ।
 धीदेता तावुमौ क्षिप्रं स्थातां वा वैरिणाकुभी । न ह्ययनेनं पलितेनं विलेनं न यन्मुभिः ।
 अयद्यद्विरे धर्मं योऽनुष्ठानः स भ्रा मृहान् । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते विधानतः ।
 तस्मादिदानीमुप्राप्य पुनर्द्वर्षं मषकिरे । पृष्टिर्मुनिमहर्षाणि श्रियत्वं प्रतिपेदिरे । १८
 सारस्वतस्य विप्रैर्देवस्थापयकारणान् । मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्भाणान् क्षुपाहरन् ।
 तस्यामनार्थं विप्रैर्देवास्तथापि यत्र स्थिताः ।

तत्रापि हत्वा वधु रौरिदयो महाबलः केवलपूर्वभोजय । जगाम तोयं नुरितः क्रमेण स्यात्तं महद्भुक्त्या यद्यथ ।
 इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वनद्वितीयोऽध्यायाय आरम्भोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ अर्जुनप्र उवाच ॥ कथं कुमाभी भगवन् तेषां पुत्रा धूम्रपुत्रा । किमर्थं तपस्तेषां को वाक्यो निदमोऽभरत् ।

मुद्रुधामिदं ब्रह्मपुत्रः श्रुतमनुत्तमं । आख्यासि तन्मज्जितं यथा तपसि वा स्थिता । १९
 ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ अतिराक्षीय हाशोऽर्थः कुर्वाणो महाययताः । स तस्या त्रिपुले राज्ञस्तेषां वै तपयामास ।
 मन्त्राश्च सुतां धूमं धूमपादिभवान् प्रभुः । याश्च दृष्ट्वा मुनिः भीतः कुर्वाणो महाययताः ।
 यमम विदध राजन् वनद्वयेऽहं उभररं । मुद्रुः सा धीय वन्त्राणो पुत्ररीक्षनिभेषणा ।
 महता तपसेऽपि एताश्चामादिन्दिता । उरगमेः युद्धधर्मो पितृन् देवाश्च धा पुत्रा ।
 तस्मात्सु तपसे देव सारान् व जेः दगाक्षुप । धा त्रिषा दीपमानाः त्रि मष मेवदनिन्दिता । २०
 ॥ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

पितृदेवार्चनरता बभूव विजने वने । आत्मानं मन्यमानाऽपि कृतकृत्यं श्रमाचिता ।

वाङ्मयेन च राजेन्द्र तपसा चैव कर्षिता । सा नाशकक्षदा गन्तुं पदात् पदमपि स्वयं ।

चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा । मोक्तुकामान् तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदाऽब्रवीत् ।

श्रयंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानधे । एतन्तु श्रुतमस्माभिर्दिवलोकं महाव्रते ।

तपः परमं प्राप्ते ॥ तु लोकास्तया जिताः । तन्नारदवचः श्रुत्वा साऽब्रवीद्बुधिसंश्रिता ।

तपसेऽर्द्धं प्रयच्छामि पाणिपादस्य सत्तम । इत्युक्ते चास्य जयाह पाणिं गालवसम्भव ।

अपिः प्राकृद्ब्रह्मन्नाम समयञ्चेदमब्रवीत् । समयेन तवाद्याहं पाणिं स्रक्ष्यामि शोभने ।

यथेकरात्रं वस्तुस्य त्वया सह मयेति ॥ तथेति सा प्रतियुज्य तस्मै पाणिं ददौ तदा ।

यथादृष्टेन विधिना कृत्वा चाग्निं विधानतः । चक्रे च पाणिपहणं तत्त्वोदाहृत्य गालवि ।

सा रात्रावभवद्वाजन् तदृष्टो वरवर्णिनी । दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यगन्धानुलेपना ।

तां दृष्ट्वा गालवि श्रोतो दीपयन्तोमिव स्त्रिया । उवाच च जपामेकां प्रभाते साऽब्रवीच्च तं ।

यस्तया समयो विप्र कृतो मे तपताम्बर । तेनोषिताऽस्मि भङ्गन्ते खल्वि तेऽस्तु ब्रजाम्बुधं ।

सा निर्गताऽब्रवीद्बुधो योऽस्मिंस्तोयै समाहितः । वधते रजनोमेकां तर्पयित्वा दिवौकश ।

चत्वारिंशत्तमष्टौ च द्वौ चाष्टौ सम्यगाचरेत् । धौ ब्रह्मचर्यं वर्षाणि फलं तस्य लभेत यः ।

एवमुक्त्वा ततः साध्वी दैवं त्याक्त्वा दिवं गता । अपिरप्यभवद्दीनस्तस्या रूपं विचिन्तयन् ।

समयेन तपोऽर्द्धंश्च कृच्छ्रात्मनिष्ठहीतवान् । साधयित्वा तदात्मानं तस्या म गतिमन्वितात् ।

दुःखितो भरतश्चेष्ट तस्या रूपनलाकृतः । एतत्ते दृष्टुकन्याया व्याख्यातश्चरितं महत् ।

तथैवाब्रह्मचर्यंश्च स्वर्गस्य च गतिः शुभा । तत्रस्थस्यापि शुश्राव हतं शल्यं हलायुधः ।

तत्रापि दत्त्वा दानानि विज्ञातिभ्यः परन्तपः । शुश्राव शल्यं सपामे निहतं पाण्ड्वेक्षदा ।

समन्तपञ्चकद्वारा ततो निष्क्रम्य माधवः । पप्रच्छधिष्ण्यान्नाम कुरुचेवस्य यत् फलं ।

ते दृष्ट्वा यदुसिहेन कुरुचेवफलं विभो । समाचक्षुर्ब्रह्मात्मानलसै सर्वं यथातथै ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां शारस्वतीपाख्ये निषिद्धाग्नेऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ अथय ऊचुः ॥ प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते समातनी राम समन्तपञ्चके । समोजिरे तत्र पुरा दिवौकशे वीरपुत्रेण महा

वरप्रदा ।

पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बह्वनि वर्षाभ्यन्तरेण तेजसा । प्रकृष्टमेतत् कुरुषा महात्माना ततः कुरुचेवमितीह पप्रथे ।

॥ राम उवाच ॥ किमर्थं कुरुषा कृष्टं चेवमेतन्महात्मना । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ।

॥ अथय ऊचुः ॥ पुरा किल कुर्वं राम कर्षन् सततोत्थितं । श्रमेत्य शकस्त्रिदिवात् पर्यटच्छत कारणं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ किमिदं वर्तते राजन् प्रयत्नेन परेण च । राजर्षे किमभिप्रेतं येनेयं कथ्यते चिति ।

॥ कुरुषवाच ॥ इह ये पुरुषा चेव मरिच्यन्ति शतकतो । ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पापविवर्जितान् ।

अवदस्य ततः शक्रे जगाम चिद्विषं पुनः । राजर्षिरिष्यनिर्लिखः कथयेव वसुभरा ।

आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च । अतः कतुरनिर्विशं वृष्टा वृष्टा जगाम ह । १०५
 यदा तु तपसोपेक्ष चक्रे वसुधां नृपः । ततः शक्रोऽप्रवीहवाचाजैर्यथिकीर्षितं ।
 एतच्छ्रुत्वाऽनुवन्देवा । सद्यसाचमिदं वचः । वरेण च्छन्तां शक्र राजर्षिर्दधि शक्यते ।
 यदि ह्यत्र प्रसीता वै स्वर्गं मच्छन्ति मानवाः । अस्मान्निष्ठा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति ।
 आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् । अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ।
 मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः । युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्यग्गता नृप । १०६
 ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते । तथाऽस्ति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ॥ १०७
 ततस्तमभ्यनुश्राप्य महष्टेनान्तरात्मना । जगाम चिदिषं भयं विप्र बलनिस्तदनः ।
 श्वमेतद्यद्वेष्टेष्टं कष्टं राजर्षिणा पुरा । शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माधैय सुरैस्तथा ।
 मातः परतरं पुण्यं भूमे स्थापनं भविष्यति । इह तस्यन्ति ये केचित् तपः परमकं नराः ।
 देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः चयं । ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः । १०८
 तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै । ये चेह नित्यं मनुजा निवस्यन्ति शुभैरिषिणः ।
 यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन । यस्यन्ति ये च क्रतुभिर्षष्टिर्बुधैर्नृपराः ।
 तेषां विविष्टेषु वासो यावद्भूमिर्भरिष्यति । अपि चात्र स्वयं शक्रो जगैः मार्था सुराधिप ।
 कुक्षेच निवर्द्धा वै तां शृणुष्व हलायुध । प्राश्रवोऽपि कुरुक्षेत्रादायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिं । १०९

सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवमुखाः । दृष्ट्वा महाहैः क्रतुभिर्नुविह संत्यज्य देवान् सुरातिं प्रपन्नाः ।
 तरन्तुकारन्तुकीर्येदन्तरं रामद्वदानानुमचक्रकस्य । एतत् कुरुक्षेत्रमनपद्यं प्रजापतेस्तत्परदेहिष्यते ।
 शिवं महापुण्यमिदं दिवौकसां सुसंमतं सर्वगुणैः समन्वितं । अतश्च सर्वं निहता नृपा रणे यास्यन्ति पुण्यां यतिमचरां वदा ।
 इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभित्तया । तस्मानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमदेयरैः ।
 इति श्रीमहाभारते श्लषपर्वणि गद्यायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयाचायां चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुरुक्षेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा दार्पांश्च शालतः । आश्रमं सुमहद्विष्यमगमज्जनमेजय । ११०
 मधूकाक्षवनेपेतं मुचन्ययोधसद्गुलं । चिरविवृतं पुण्यं पनसार्जुनसद्गुलं ।
 तं दृष्ट्वा पादवश्रेष्ठ प्रवरं पुञ्चलचणं । पप्रच्छ तानृपोन् सर्वान् कस्ययमवरस्तथं ।
 ते तु सर्वे मशात्मान ऊचूराजन् हलायुधं । शृणु विस्तरतो राम यस्यायं पूर्वमायमः ।
 अत्र विष्णु पुरा देवस्रप्रवांस्तप उत्तमं । अत्रास्य विधिवद्यज्ञाः सर्वे वृत्ताः सनातनाः ।
 अत्रैव ब्राह्मणो शिष्टा कौमारब्रह्मचारिणी । योगयुक्ता दिवं याता तप शिष्टा तपस्विनी । १११
 भूय श्रीमतो राजन् शाण्डिन्यस्य महात्मनः । सुता धृतराजा साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी ।
 सा तु तस्मा तपो पारं दुयर्गं खोजनेन ह । गता स्वर्गं महाभागा देवब्राह्मणपूजिता ।
 मुना चर्षीणां वचनमाश्रमं तं जगाम ह । अर्थोक्तानभिवाद्याश्च पार्थैः हिमवतोऽद्युत । ११२

सन्धाकार्याणि सर्व्याणि निर्वर्त्याहरेह ऽचलं । नातिदूरं ततो गत्वा नयं तालध्वजो बलो ।

पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयम्बरमङ्गतं । प्रभावश्च सरस्वत्याः प्रवप्रखवणं बल ।

२८६

सम्प्राप्तं कारपवनं प्रवरं तोयमुत्तमं । हलायुधस्तत्र चापि दत्त्वा दानं महाबलः ।

आसुतः सलिले पुण्ये सुगोते विमले शुभे । सन्तर्पयामास पिबन्देवांश्च रणदुर्गदः ।

तत्रैथिक्कान्तु रजनी यतिभिर्ब्राह्मणैः सह । मित्रावरुणयोः पुण्यं जगामाश्रममच्युतः ।

इन्द्रेऽग्निरर्थमा चैव यत्र प्राक् प्रीतिमाप्नुवन् । तं देशं कारपवनाद्यमुनायां जगाम च ।

ह्लात्वा च तत्र धर्मोत्सा परां प्रीतिमवाप च । च्यपिभ्यैव धिद्वैश्च सहितो वै महाबलः ।

२८७

उपविष्टः कथाः शृणुः शृणुश्च यदुपुङ्गवः । तथा तु तिष्ठतां तेषां नारदो भगवानृषिः ।

आजगामाय तं देशं यत्र रामो व्यस्थितः । जटामण्डलसंबीतः स्वर्णचोरो महातपा ।

हेमदण्डधरो राजन् कनकलुधरस्तथा । कञ्जघ्नी सुहृद्भ्रान्तं शृङ्ग वीणां मनेरर्मा ।

नृत्यगोते च कुमलो देवमहापूजितः । प्रकर्त्ता कलहागाश्च नित्यश्च कलहप्रियः ।

तं देशममघञ्च श्रीमाश्रमो व्यस्थितः । प्रत्युत्पाय तु तं सम्यक् पूजयित्वा यतव्रतः ।

२८८

देवर्षि पर्यवृष्टः स यथावृत्तं कुरुन् प्रति । ततोऽप्याकथयद्वाजसारादः सर्वधर्मवित् ।

सर्वमेतद्यथावृत्तमतीव कुरुष्वह्वयः । ततोऽब्रवीद्भ्राह्मिणो नारदं दोमया गिरा ।

किमवल्लन्तु तत् स्वर्णं ये तु तवाभवन्पुत्राः । सुतमेतन्मया पूर्वं सर्वमेव तपोधन ।

विस्तरयवणे जातं कौटुहलमतीव मे ।

॥ नारद उवाच ॥ पूर्वमेव हतो भीमो द्रोणः सिन्धुपतिसत्वा । हतो वैकर्त्तनः कर्णः पुत्राद्याश्च महारथाः । २८९

भूरिश्रवा रौहिणेय मद्रराजश्च वीर्यवान् । एते चान्ये च वक्ष्यस्तत्र महाबलाः ।

प्रियान् प्राणान् परित्यज्य जयार्थं कौरवस्य वै । राजानो रामपुत्राश्च समरेष्वनिर्वाननः ।

अहतांश्च महाबाहोः शृणु मे तत्र माधव । धार्तराष्ट्रवले शेषास्तयः समितिमर्हताः ।

रूपश्च कृतवर्षाः च द्रोणश्च वीर्यवान् । तेषु वै विद्वता रामदिशो दक्ष भयात्तदा ।

दुर्योधनो हते शक्ये विदुतेषु रूपादिषु । ब्रह्मं देपायनं नाम विवेश भुङ्गदुःखितः ।

२९०

शयानं धार्तराष्ट्रन्तु सन्निभे सलिले तदा । पाण्डवाः सह कृष्णेन वाग्मिरयाभिरार्द्धयन् ।

सन्तुष्टमानो बलवान् वाग्मीराम समन्ततः । उल्लितः स हृदादीरः प्रदह्य महती गदा ।

स चापुपगतो योर्ध्वं भीमेन सह साम्प्रतं । भविष्यति तयोरथ युद्धं राम सुदार्ढ्यं ।

यदि कौटुहलं तेऽस्ति प्रज माधव मा चिरं । पश्य युद्धं महाघोरं श्रित्यथोपैहि मन्यसे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदस्य वचं श्रुत्वा तानभ्यर्थ्य दिग्भ्रमान् । सर्वान् विमर्जयामास ये तेनाभ्यागताः सह । २९१

गम्यतां द्वारकां चेति मेऽप्युपादनुयायिनः । सोऽवतीर्थ्याचलयेद्वातं प्रवप्रखवणात् शुभात् ।

ततः प्रीतमना राम श्रुत्वा तीर्थफलं महत् । विप्राणां सविधौ लोकमगाद्यदिममच्युतः ।

सरस्वतीवासधमा कुतो रतिः सरस्वतीत्रासधमाः कुतो गुणाः । सरस्वती प्राप्य दिवं गताजवाः सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीं ।

सरस्वती सर्वनदीषु पुष्पा सरस्वती लोकशुभावहा सदा । सरस्वती प्राप्य जनाः सुदुष्कृतं सदा न शोचन्ति परत्र चेह ॥
 ततो मुञ्जर्षुः प्रीत्या प्रेचमाणः 'सरस्वतीं । हवैर्युक्तं रयं शूद्रमातिष्ठत परन्तपः । १५१
 स शोचगामिना तेन रथेन यदुपुङ्गवः । दिदृचुरभिसम्प्राप्तः श्रिययुद्धमुपस्थितं । १५२
 इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि मदायुद्धपर्वणि धनदेवतीर्ययाचायां सारस्वतीपाख्येन पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रथं तदभवद्युद्धं तुमुलं जमभेजय । यत्र दुःस्वामितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदं ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ रामं सविहितं दृष्ट्वा मदायुद्धं उपस्थिते । मम पुत्रः कथं भोमं प्रत्ययुध्यत सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ रामसन्निध्यमावाच पुत्रो दुर्योधनस्तव । युद्धकामो महाबाहुः समदृश्यत वीर्यवान् ।
 दृष्ट्वा लाङ्गलिनं राजा प्रत्युत्थाय च भारत । प्रीत्या परमया युक्तः समभ्यर्थ्य यथाविधि । १५३
 आसनञ्च ददौ तस्मै पर्यङ्कद्वयममयं । ततो युधिष्ठिरं रामो वाक्यमेतदुवाच स ।
 मधुरं धर्मवयुक्तं शूराणां हितमेव च । मया श्रुतं कथयतां चृषीषां राजसत्तम ।
 कुरुचेन्न परं पुण्यं पावनं स्वर्गमेव च । दैवतैर्ह्यपिभिर्भुष्टं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
 तत्र वै श्लाघमाना ये देहं त्यच्छन्ति मानवाः । तेषां स्वर्गे भुवो वासः शक्येन सह मारिय । १५४
 तस्मात् समन्तपञ्चकमितो याम श्रुतं नृप । प्रथितोत्तरवेदो सा देवलोके प्रजापते ।
 तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने । संपाप्ते निधनं प्राप्य भुवं स्वर्गो भविष्यति ।
 तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । समन्तपञ्चकं वीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ।
 ततो दुर्योधनो राजा प्रमथ्य महतीं गदं । पद्भ्याममर्षाद्युतिमानगच्छत् पाण्डवैः सह ।
 तमायानं गदाहस्तं चर्षणा चापि दंष्ट्रितं । अन्तरीक्षचरा देवाः साधु सन्धित्यपूजयन् ।
 वातिकाधारणा ये तु दृष्ट्वा ते हर्षमागताः । स पाण्डवैः परिरुतः कुरराजस्रवात्मजः । १५५
 मत्तस्त्रेव गजेन्द्रस्य गतिमास्थाय वोऽब्रजत् । ततः शङ्खनिनादेन भेरीणाञ्च महास्रवैः ।
 सिंहनादैश्च शूराणां दिशः सर्वाः प्रपूरिताः । ततस्ते तु कुरुचेन्न प्राप्तौ नरवरोत्तमाः ।
 प्रतीचभिमुखं देशं ययोहिष्ठं सुतेन ते । गत्वा दृतः परिचिक्षिः समन्तात्सर्वतोऽङ्घ्रिं ।
 दक्षिणेन सरस्वत्याद्यापरं तीर्यमुत्तमं । तस्मिन् देशे लरिषूषे ते तु युद्धमरोचयन् ।
 ततो भोमो महाकोटिं गदं गृह्णाथ वर्षाधत् । विशद्रूपं महाराजं सदृशं हि गह्वरतः । १५६
 श्रवणमिरस्पापः स्रव्यं काष्ठनवर्षाधत् । राज्ञ राजन् पुच्छस्ते काष्ठनः शैलराडिव ।
 वर्षाभ्यां संवृता वीरौ भोमदुर्योधनावुभौ । संयुगे च प्रकाशेन संरम्भाविव कुञ्जरी ।
 रणमण्डलमध्यस्थौ भ्रातरौ तौ नरयभौ । श्रोत्रभेतां महाराज चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।
 तावन्त्यन्यं निरीजेतां कुङ्गाविव महादिपौ । दहनौ लोचनेराजन् परस्परवधेक्षितौ ।
 शंभ्रश्चमना राजन् मदामादाय कौरवः । दृक्क्षणी संलिहन् राजन् कौधरकेशवः श्वसन् । १५७
 ततो दुर्योधनो राजा मदामादाय वीर्यवान् । भोमसेनमभिप्रेक्ष्य गजो गजमिवाह्वयत् ।
 अद्रिधारमर्धो भोमस्यैवादाय वीर्यवान् । आह्वयामास नृपतिं सिंहः सिंहं यथा वने ।

तावद्यतगदापाणौ दुर्व्योधनद्वकोदरौ । संयुगे च प्रकाशेतां गिरी सखिवराविव ।
 तावुभौ समतिकुट्टुवुभौ, भीमपराक्रमौ । ज्ञौ शिथौ गदायुद्धे रोहिणेयस्य धीमतः ।
 उभौ सदृशकर्माणौ यमताधवयोरिव । तथा सदृशकर्माणौ वरुणस्य महावली । ११५
 वासुदेवस्य रामस्य तत्रा वैश्रवणस्य च । सदृशौ तौ मत्स्यराजमधुकैटभयोर्युधि ।
 उभौ सदृशकर्माणौ तथा सुन्दोपसुन्दयोः । रामरावणयोश्चैव जालिसुग्रीवयोस्तथा ।
 तथैव कालस्य समौ मृत्योश्चैव परन्तमौ । अन्योन्यमभिधावनौ मत्ताविव महादिपौ ।
 वासितासृज्जे द्वौ शरदीव मदोक्तद्वौ । मत्ताविव, जिगीषनौ चरणे भरतर्षभौ ।
 उभौ क्रोधविषं दीप्तं वमन्तावुरगाविव । अन्योन्यमभिचरन्तौ प्रेवमाणावरिन्दतौ । ११६
 उभौ भरतग्राहून् विक्रमेण समन्तितौ । सिंहाविव दुराधर्षौ गदायुद्धविभारदौ ।
 नखदंष्ट्रायुधौ वीरौ व्याघ्राविव दुश्छरौ । मृगसंहरणे ज्ञौ समुद्राविव दुश्चरौ ।
 लोहितान्नाविव कुड्मौ प्रतपनौ महारथौ । पूर्वपश्चिमौ मेधौ वायुना क्षुभितौ यथा ।
 गर्जमानौ सविपमं चरन्तौ, प्रादृषीव हि । रश्मियुक्तौ ज्वालामनौ दीप्तिमनौ महावली ।
 ददृशाते कुक्ष्येष्ठौ कालसूत्र्यौ विवेदिता । व्याघ्राविव सुधरन्तौ ज्वलन्ताविव तोयदौ । ११७
 जघ्नाते महाबाहू बिभौ केसरिणाविव । गजाविव सुधरन्तौ ज्वलितानिव पावकौ ।
 ददृशाते महात्मानौ सशृङ्गाविव, पर्वतौ । रोपान् प्रसुरमाणेष्ठौ निरोक्तौ परस्परं ।
 तौ समेतौ महात्मानौ गदाहस्तौ नरोत्तमौ । उभौ परमसंज्ञौ, उभौ परमसक्तौ ।
 सदाशिव चैपनौ वृंहन्ताविव कुक्षरौ । हृषभाविव गर्जनौ दुर्व्योधनद्वकोदरौ ।
 दैत्याविव बलान्मनौ रेजतुस्तौ मरोत्तमौ । ततो दुर्व्योधनौ राजन्निदमाह युधिष्ठिर । ११८
 भ्राष्टभिः संहितश्चैव क्षणेन च महात्मानः । रामेयानितवीर्येण वाक्यं प्रोटीर्यवसानं ।
 केकथैः सज्जयैर्दंष्ट्रं प्राञ्जल्यैश्च महात्मभिः । इदं व्यवसितं युद्धं मम भीमस्य चोभयोः ।
 उपोपविष्टाः पश्चादं सहितैर्नृपपुङ्गवैः । श्रुत्वा दुर्व्योधनवचः प्रत्यमघना तत्तथा ।
 ततः समुपविष्टान्तं सुमहद्भ्राजमण्डलं । विराजमानं ददृशे, दिवीवादित्यमण्डलं ।
 तेषां मध्ये महाबाहू, श्रीमान् केशवपूर्वजः । उपविष्टो महाराज पूज्यमानः समन्ततः । ११९
 शुश्रूभे राजमथस्त्रि नोलवासाः सितप्रभः । नवधैरिव सख्यैर्लुप्तो निमि निशाकरः ।
 तौ तथा तु महाराज गदाहस्तौ सुदुःखौ । अन्योन्यं वाग्मिस्थानिषाद्यमथैव व्यवस्थितौ ।
 अभियाणि ततोऽन्योन्यमुक्ता तौ कुक्ष्यजम्भौ । उदीचनौ स्थितौ तत्र वृत्रशकौ यथाह्वे ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ ततो वायुद्वमभवत्तुमुलं जनमेजय । यच्च दुःखान्तो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदं ।
 धिगस्त खलु मानुष्यं यस्य निष्ठयमोदृशी । एकादशचमूर्तनां यच्च पुत्रो मन्त्रानघ ।
 आज्ञाय सर्वानृपतीन् भुक्त्वा चेमां वसुन्धरां । गदामादाय वेगेन पदातिः प्रस्थितो रणे । १२०

भूला हि जगतो नाथो ज्ञानाय इव मे मुतः । गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भागधेयतः ।
 अहो दुःखं महत् प्राप्तां पुत्रेण मम सञ्जय । एवमुक्त्वा मुदुःखार्त्ता विरराम जनाधिपः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ स मेघनिनदो हर्षाञ्जिनदश्चिव गोदपः । आजग्रावतदा पार्थ युद्धाय युधि वीर्यवान् ।
 भीममाश्रयमाने तु कुरुराजे महात्मनि । प्रादुरासन् सुघोराणि रूपाणि विविधान्युत । १११६
 ववुर्ज्वाता, सनिर्घाताः पोऽश्वधं पपात च । मध्वयुय दिशः सर्वोक्तिमिरेण समावृताः ।
 महास्रवाः सुनिर्घातास्तमुला लोमहर्षणाः । पेतुस्तयोक्ताः शतशः स्त्रोऽयनयो नभस्तृणात् ।
 राज्ञ्यापसदादित्यमपर्वणि विशास्यते । चक्रे च महाकर्म पृथिवी सवनद्रुमा ।
 दीप्ताश्च वाताः प्रवर्जुनैः शर्करुर्कपिणः । गिरोशां शिखराश्चैव न्यपतन्त महीतले ।
 मृगा वज्रविधाकाराः सम्यतन्ति दिशो दश । दीप्ताः शिवाद्याधनदन् धोररूपाः सुदारुणाः । १११७
 निर्घाताश्च महाघोरा बभूवुर्लोमहर्षणाः । दीप्ताश्च दिशि राजेन्द्र मृगायाश्च भवेद्दिनः ।
 उदपानगताक्षयो ब्यवर्द्धन्त समन्ततः । अशरीरा महानादाः श्रूयन्ते स्म तदा नृप ।
 एवमादीनि दृष्ट्वाऽप्य निमित्तानि लोकोदरः । उवाच भ्रातरं ज्येष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरं ।
 नैव शनो रणे जेतुं मन्दात्मा मां सुयोधन । अद्य क्रोधं विमोह्यामि निगूढं हृदये चिरं ।
 सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे पावको यया । शस्त्रमघोऽङ्गरियास्मि तव पाण्डव चञ्चल्यं । १११८
 निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलाधमं । अद्य कीर्तिमयी मालां प्रतिमोह्याम्यहं त्वयि ।
 हस्तेन पापकर्माणं गदया रणमूर्ध्नि । अद्याश्च शतधा देहं भिनन्नि गदयाऽनया ।
 नायं प्रवेष्टा नगरं पुनर्नारणसाङ्गयं । संपात्यङ्गल शयने विपदानस्य भोजने ।
 प्रमाणकौत्सा पातस्य दाहस्य जतुवेगनि । सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च ।
 वर्षमश्नातवासस्य वनवासस्य चानघ । अद्यान्तेमेषां दुःखानां गन्ताऽहं भरतर्षभ । १११९
 शकाः विनिहत्येवं भविष्याम्यात्मनोऽनूण, । अद्यायुधार्त्तैराश्रय दुर्धनैरुक्तात्मनः ।
 समाप्तं भरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनं । अद्य सौख्यान् राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्धने ।
 समाप्तश्च महाराज नारीणां दर्शनं पुनः । अद्यायं कुरुराजस्य शान्तनोः कुलपांश्वनः ।
 माणान् श्रियश्च राज्यञ्च त्यक्त्वा श्रेयति भूतले । राजा च धृतराष्ट्रोऽप्य युत्वा पुत्रं निपातितं ।
 स्मरित्यत्यश्रुभं कर्म यत्नच्छकुनिबुद्धिजं । इत्युक्त्वा राजशार्दूल गदामादाय वीर्यवान् । ११२०
 अभितुष्ट युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाङ्गयन् । तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव श्दङ्गिणं ।
 भीमधनः पुन कुद्धो दुर्योधनमुवाच ह । राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य तथा तमपि चात्मनः ।
 स्मर तदुक्तं कर्म यदुक्तं वारणावते । द्रौपदी च परिक्रिष्टा सभामध्ये रजस्तला ।
 पूते च वसितेः राजा यत्नया भौवलेन च । वने दुःखञ्च यत्प्राप्तमस्माभिस्तत्कृतं महत् ।
 विराटनगरे चैव योऽन्यन्तरगतेरिव । तत्कर्म पातयाम्यद्य दिश्या दृष्टोऽपि दुर्धने । ११२१
 नत्ततोऽभौ हत, श्रुते शरतस्य प्रतापवान् । भाङ्गयो रथिनां श्रेष्ठो निहतो याज्ञभेनिना ।

हता द्रौपद्य कर्ष्य तया शल्यः प्रतापवान् । वैरिभिरादिकर्त्ताऽथैः शकुनिः शैबलो हतः ।
 प्रातिकामी ततः पापे द्रौपद्या क्रोधकृत् । धातरस्य हता सर्वैः शूरा विकान्तयोधिनः ।
 सते चान्ये च बहवो निहतास्तत्काले नृपाः । त्वामद्य निहन्मिष्यामि गदया नात्र संशयः ।
 इत्येवमुचैराजेट् भापमाणः वृकोदरः । उवाच गतभीराजन् पुच्छले संतपिक्रमः ।

१११९

किं कथ्यनेन वज्रना युध्यस्व ले वृकोदर । अद्य तेषु विनेष्यामि युद्धश्रद्धां कुलाधम ।
 न हि दुर्व्याधनः कुत्र केनचित्प्रदिधेन वै । प्रकृष्टासयितुं वाचा यथाऽन्यः प्राक्कतो नरः ।
 चिरकालोत्थितः दृष्ट्वा हृदयस्थमिदं मम । त्वया सह गदायुद्धं निद्वैरुपपादितः ।
 किं वाचा वज्रनेतेन कथ्यतेन च दुर्व्यते । वाणो कणाक्षतामेपा कर्षणा मां चिरं ह्रयाः ।

११२०

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे एवाभ्यपूजयन् । राजानः सोमकायैव ये तत्रासन् समागताः ।
 ततः समूजितः सर्वैः सम्यहृष्टतनूह । भूयो धीरां मतिचक्रे युद्धाय कुहनन्दन ।
 उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्दैर्नराधिया । भूय संहरयाच्चमुर्व्याधनममर्षणः ।

॥ महात्मा महात्मान् गदायुद्धं पाण्डव । अभिदुद्राव वेगेन धार्तराज वृकोदर ।
 हंरन्ति कुञ्जरास्तत्र हया रेषन्ति चासकृत् । ब्रज्याणि चायदीत्यन्तः पाण्डवानां जयैरिषां ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्व्याधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तयागतं । प्रत्युद्यवावदीनात्मा वेगेन महता नदन् ।
 समापिततुरग्योन्यं शृङ्गिणो गोवृषाविव । महानिर्घातघोषाय प्रहाराणामजायत ।

११२१

अभवच्च तयोर्दुर्लभं तुमुलं लोमहर्षणं । जिगीषतोर्दुग्धाऽन्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ।
 बधिरोचितसर्बाङ्गौ गदाहस्तौ मनस्विनौ । दृष्ट्वाते महात्मानौ पुप्यिताविव किंशुकौ ।
 तथा तस्मिन्हायुद्धे वर्त्तमाने सुदाहणे खद्योतसङ्घैरिव खं दर्शनीयं यरोक्षतः ।

तथा तस्मिन् वर्त्तमाने सङ्कुले तुमुले भृशं । उभावपि परित्याज्यौ युध्यमानावरिन्दमौ ।
 तौ मुहूर्त्तं समान्धस्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यहारयतान्योन्यं संप्रष्टव्यं गदं शूभे ।

११२२

तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समायक्षौ नरपंभौ । बलिनौ वारणौ यददासितार्थं मदीकटौ ।
 समानवीर्यौ सम्प्रेक्ष्य प्रष्टहीतगदातुभौ । विस्मय परमं कर्मद्वैतवन्धनमामवा ।

प्रष्टहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्व्याधनवृकोदरौ । सशयः सर्वगृह्णतानां विजये समपद्यतः ।
 समागत्य ततो भूयो भानरौ बलिनाम्बरौ । अन्योन्यस्थान्तरं प्रेषू प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति ।

११२३

यमदष्टोपमां गुर्वीमिन्द्राग्निमिवोद्यता । ददृशुः प्रेक्षका राजन् रौद्रीं विग्रहनीं गदा ।
 आविथतो गदां तस्य भीमसेनस्य सयुगे । शब्दः सुतुमुलो धोरौ मुहूर्त्तं समपद्यतः ।

आविध्यन्तमरिं प्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽथ पाण्डव । गदातलवेगान्तां विस्मितः सम्भूतः ह ।
 चरय विविधान्मार्गान् मण्डलानि च भारत । अब्रामन्त तदा वीरो भूय एव वृकोदरः ।

तौ परस्परमासाद्य यत्नावन्योन्यरक्षणे । मार्जारौ भवौ नतवाने मुहूर्त्तं ।

११२४

अथरक्षोभोभयम् भार्याम् च विप्रोपाया । मण्डलानि विप्रिषाणि गतप्रत्यागतानि च ।
 अथरक्षयानि धिक्पानि खानानि विप्रिधानि च । परिमोक्षं प्रहाराणां यत्नं परित्यज्य ।
 अभिद्रुणमापेयमख्यानं कथयत् । परावर्त्तनं न संमुपगुनमवगुनम् ।
 उपन्यस्य पश्यन् गदादुर्लभवारदौ । एवं तौ विचरन्तौ तु व्यग्रौ वै परस्परम् ।
 वयुयागौ पुनरीव पेरतुः सुखतमौ । विक्रोडभौ मुयलिनौ मण्डलानि विचरतुः । ११६
 तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धकोडा समन्ततः । गदाभ्यां सहसाऽन्यान्यमाजप्रतुररिन्दमौ ।
 तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां हिरदौ यया । अशोभेतां महाराजं शोक्षितेन परिभुजौ ।
 एवं तदभवयुद्धं धौरूपमध्वजम् । परितृप्तेऽहनि क्रूरं दृग्वाक्ययोरिव ।
 गदास्रक्षौ ततश्चौ तु मण्डलावस्थितौ यलौ । दपिच मण्डलं राजन् धार्तराष्ट्रं श्वसन्तम् ।
 वयन्तु मण्डलान्तां भोमसेनोऽभ्यवर्त्तन्तम् । तथा तु चरन्त्यासौ भोमस्य रथमूर्ध्वनि । ११७
 दुर्ध्याधनौ महाराज पाण्डेदेभ्योऽभ्यताडयन् । आह्वयन् ततो भोमः पुत्रेण तव भारतम् ।
 आविध्यत गदां मुष्णीं प्रहारं तमचिन्तयत् । दृष्ट्वाग्निसभां धीरां यमदण्डमिवोद्यतां ।
 ददृष्ट्वा तं महाराजं भोमसेनस्य तं गदां । आविध्यन्तं गदां दृष्ट्वा भोमसेनं तवात्मजम् ।
 समुद्यन्त गदां धीरां प्रत्यविध्यत् परन्तपः । गदामाकृतवेगं तव पुत्रस्य भारतम् ।
 प्रवृत्तं चाधीत् सतुमुलक्षेजस्य समजायत । स चरन् विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भागवतः । ११८
 समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात् सुयोधनः । आविद्धा सन्धैवेन भोमेन महती गदा ।
 सधूमं चार्चिषं चाग्निं मुमेषोपमहात्मना । आधूतां भोमसेनं गदां दृष्ट्वा सुयोधनः ।
 अद्रिस्तारमयीं गुर्ध्निमाविध्य बद्धशोभत । गदामाकृतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः ।
 भयं विधेयं पाण्डूस्तु सन्धैवेन सधोमकान् । तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धकोडां समन्ततः ।
 गदाभ्यां सहसाऽन्यान्यमाजप्रतुररिन्दमौ । तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां हिरदौ यया । ११९
 अशोभेतां महाराजं शोक्षितेन परिभुजौ । एवं तदभवयुद्धं धौरूपमध्वजम् ।
 परितृप्तेऽहनि क्रूरं दृग्वाक्ययोरिव । दृष्ट्वा व्यवस्थितं भीमं तव पुत्रो महाबलः ।
 शरंश्चितरान् मार्गान् कौन्तेयमभिदुद्रुवे । तस्य भीमो महावेगां जाम्बूनदपरिवृता ।
 अभिकुङ्क्ष कुङ्क्ष ताडयामास तं गदा । स निष्कुलिङ्गो निङ्गादक्षयोस्तु रात्रिघातजः । १२०
 प्रादुराशोमहाराजं सृष्ट्योर्ध्वं व्यथयत् । वेगवत्या तथा तत्र भोमसेनप्रमुखा ।
 निपतन्त्या महाराजं प्रथिवीं समक्रमत । तस्मान्मृत्युं कौरव्यो गदा प्रतिहतो रथे ।
 मत्तौ दिप इव क्रुद्धं प्रतिकुञ्जरदर्शनात् । स सन्धैव मण्डलं राजा उद्वाह्य कृतनिश्चयः ।
 आश्रे मूर्ध्नि कौन्तेयं गदया भीमवेगया । तथा लभितो भीमः पुत्रेण तव पाण्डवः ।
 नाकम्पत महाराजं तदहतमिवामवत् । आश्रयं चापि तद्राजन् सन्धैवेनान्यपूजयन् ।
 यद्रदामिहतो भीमो नाकम्पत पदात्पदं । ततो गुरुतरी दीप्तां गदां हेमपरिवृता । १२१

दुर्योधनाय व्यसज्जीमो भीमपराक्रमः । न प्रहारमध्वानो लाघवेन महानलः ।
 मोघं दुर्योधनश्चैव तत्राभूद्विषयो महान् । सा तु मोघा गदा राजन् पतन्तो भीमचोदिता ।
 चालयामास पृथिवी महानिर्घातनिखला । आख्याय कौशिकान्मार्गानुत्पतन् स पुन पुन ।
 गदानिपात प्रज्ञाय भीमसेनश्च वञ्चितं । वञ्चयित्वा तथा भीम गदया कुरुसत्तम ।
 ताडयामास मकुटो वचोदेशे महानलः । गदया निहतो भीमो मुह्यमानो महारथे । ११५
 नाभ्यमन्यत कर्त्तव्यं पुत्रेणाभ्याहतस्त्वय । तस्मिन्नायं वर्त्तमाने राजन् सोमकपाण्डवा ।
 श्लेषोपहतसङ्कल्पा न ह्यष्टमनवीऽभवन् । स तु तेन प्रहारेण भातङ्ग इव रोपित ।
 हस्तिवद्धस्तिवद्धाग्रमभिदुद्राव ते सुतं । ततस्तु तरसा भीमो गदया तनयन्तुव ।
 अभिदुद्राव वेगेन सिंहे धमगजे यथा । उपसृत्य तु राजान गदामोक्षविभारद ।
 आविधत् गदा राजन् समुद्दिश्य सुतन्वव । अताडयद्भीमसेनं पार्थं दुर्योधन तदा । ११६
 स विह्वल प्रहारेण जानुभ्यामगमन्मर्ही । तस्मिन् कुरुकुलस्थेष्ठे जानुभ्यामवनीकृतौ ।
 उदतिष्ठन्तो नादं सृञ्जयानां जगत्पते । तेपान्नु निनद जुला सञ्जयानां नरर्षभ ।
 अमर्षाद्भरतस्थेष्ठ पुत्रसौ समकुपत । उत्थाय तु महाबाहुर्महानाम इव ययन् ।
 दिधवन्निव नेत्राभ्या भीमसेनमवैषत । तत स भरतस्थेष्ठो गदापाणिरभिद्रवन् ।
 प्रमथियन्निव शिरो भीमसेनस्य सयुगे । स महात्मा महात्मानं भीम भीमपराक्रम । ११७
 अताडयच्छङ्खदंष्ट्रेण चचालाचलोपम । स भूय प्रुप्रुभे पार्थस्ताडितो गदया रणे ।
 उल्लिखत्तु धिरो राजन् प्रभिन्न इव कुञ्जर ।

ततो गदां वीरहृषीमघोमयीं प्रष्टुं यज्ञाश्रितित्वनिखला । अताडयच्छत्रुमभिषकर्षणो बलेन विक्रम्य धनञ्जयापज ।
 स भीमसेनाभिहतस्तवात्मज पपात सङ्कल्पितदेहवन्धन । सुपुष्पिता भारतेवेगताडितो वने यथा शास्त्रं दूतावधूर्जित ।
 तत प्रणेदुर्जयपुत्र पाण्डवा समीक्ष्य पुंशं पतितं वितौ तव । तत सुतसौ प्रतिख्य चेतना समुत्पपात द्विरदो यदा
 ब्रूवत । ११८
 स पार्थिवो नित्यममर्थितस्तदा महारथ शिथिलवत् परिधमन् । अताडयत्पाण्डवमपत स्थित स विह्वलाङ्गो जगतीमुपा
 स्मृत ।

स सिन्धनाद विननाद कौरवे निपात्य भूमौ युधि भीमनोजसा । बिभेद चैवाश्रितित्वनिखलेजसा गदानिपातेन शरीररक्षणं ।
 ततोऽनारोहे निनदो महानभूद्वैवाक्यामश्वरथाच्च नेदुपा । पपात चोच्चैरमरप्रवेरित विचित्रपुष्पेत्तरवर्धमुत्तम ।
 तत परानाविशदुत्तम भय समीक्ष्य भूमौ पतित नरोत्तम । अहीयमानश्च बलेन कौरव निगम्य भेद मुहुटस्य वर्णय ।
 ततो मुहूर्त्तादुपलभ्य चेतना प्रमृष्य वक्त्रं युधि भारतात्मज । एति समालम्ब्य विहृत्य लोचने बलेन पशम्य हृकोदरं
 स्थित । ११९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि मदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ पञ्चय उवाच ॥ समुदीर्य ततो दृष्ट्वा ययाम कुरुमुखयोः । तेषां त्रयोदशैर्जुनैश्च वायुदेव यमसिन् ।

तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमव्युत्तं । गदानिपातैराजेन्द्र तत्ततोर्ध्वं परस्परं ।
 समरे प्रदुर्तौ तौ तत् दृष्टभाषौ तरस्त्रिनौ । अन्योन्यं जघ्रतुर्ध्वरौ पङ्क्तौ मक्षिपाविव ।
 जर्जरौ हतवर्ष्यद्वौ रुधिरैषामिष्युते । ददृग्नाते क्षिप्तवति पुष्पिताविव किंङ्कौ ॥
 दुर्व्योधनस्त पार्थेन विवरे संप्रदक्षिते । रूपादुन्मिषमाणस्तु सत्तथा प्रससार ह ।
 तमभ्यासगतं प्राज्ञो रणे प्रेक्ष्य दृकोदरः । श्वाविपद्गदां तस्मिन् वेगेन महता वली ।
 आविपन्तन्तु तं दृष्ट्वा पुच्छस्तव विशास्यते । श्वावर्षत्ततः स्नानात् सा मोघा न्यपतन्तुवि ।
 मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव सुवक्षमात् । भीमसेनश्च गदया प्राहरत् कुक्ष्यतम् ।
 तस्य निखन्दमानेन रुधिरैषामितौजसः । प्रहारगुरुपाताच्च मूर्च्छैव समजायत ।
 दुर्व्योधनो न तं वेद योजितं पाण्डवं रणे । धारयामास भीमोऽपि शरीरेऽपि पीडितं ।
 श्मन्यत स्थितं क्षेत्रं प्रहरियन्तमाहवे । अतो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मज ।
 ततोऽमुष्मन्मायस्य दुर्व्योधनमुपस्थितं । वेगेनाभ्यपतद्वाजं भीमसेन प्रतापवान् ।
 तमापतन्त वमिष्य चरन्ममिनौजसं । मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतवर्धन ।
 अवस्थाने मतिं हत्वा पुच्छस्तव महामनाः । इयोपोत्पतितुं राजन्श्लथिय्यन् दृकोदरं ।
 श्रुत्वा भीमसेनस्य द्राघस्तस्य चिकीर्षितं । अथास्य समभिद्रुत्य समुत्क्रुय्य च विहवत् ।
 सुत्युं वक्ष्यतीति राजन् पुनरेवोत्पतित्यतः । ऊहभ्यां प्राहिणोद्वाजन् गदां वेगेन पाण्डव ।
 सा वक्षनिव्येषमसा ग्रहिता भीमकर्षणा । ऊरू दुर्व्योधनस्याथ वभञ्च प्रियदर्शनैः ।
 स पपात नरयात्रो वसुधामनुनादयन् । भग्नोर्भीमसेनैर्न पुच्छस्तव महोपते ।
 ववुर्वाताः सनिर्घाताः पंगुवर्षं पपात च । चक्षाल श्रियिवी चापि सवृक्षवनपर्वता ।
 तस्मिन्निपतिते वीरे पथौ सर्वमहोचितां । महास्त्रेणा पुनर्हीना सनिर्घाता भयङ्करी ।
 पपात चोत्त्वा महती पतिते श्रियिवीपतौ । तथा शोणितवर्षेण पंगुवर्षेण भारत ।
 वर्षे मघर्षाश्च तव पुच्छे निपातिते । यत्पार्था राक्षसानाञ्च पिशाचानां तथैव च ।
 अन्तरीये महानाद श्रूयते भरतवर्धन । तेन शब्देन घोरैरेण मृगाशालमय परिष्ठा ।
 लक्षे घोरतरः शब्दो बह्वनो सर्वतो दिशं । ते यत्र वाजिनः श्रेया गजाश्च मनुजैः सह ।
 समुचुक्षे महानादं तव पुच्छे निपातिते । भेरोश्च मृदङ्गानामभवच्च खनो महान् ।
 अन्तर्भूमिगतैश्चैव तव पुच्छे निपातिते । वज्रपादैर्व्यज्जभुजैः कनैर्धैरारथैर्नैः ।
 नृत्यन्निर्भयदैर्वाप्रा दिशस्तत्राभवचूष । ध्वजवन्नोऽस्तवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च ।
 प्राकम्पन्त ततो राजंस्तव पुच्छे निपातिते । हृदाः कूपाथ रुधिरमुद्गमुनृपसत्तम ।
 नद्यश्च सुमहावेगाः प्रतिघोतावद्वाऽभवन् । पुंलिङ्गा इव नार्थस्त स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाऽभवन् ।
 दुर्व्योधने तदा राजन् पतिते तनये तव । दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान् पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 आविप्रमनसः सर्वे वभूवुर्भरतवर्धन । ययुर्हेवा यथाकामं गमन्त्याऽप्युरयस्तथा ।

१२८०

१२८१

१२८२

१२८३

१२८४

१२८५

कथयन्तोऽद्भुतं युद्धं सुतयोस्त्व भारत । तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः ।

नरसिंहो प्रशसन्नो विप्रजम्भुर्ययागतं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि महायुद्धे दुर्योधनवधे ऊनपटोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाशालमिवोद्धतं । प्रहृष्टमनसं सर्वं ददृशुस्त्व पाण्डवाः ।

उत्तमन्मिव मातङ्गं सिंहेन विनिपातितं । ददृशुर्हृष्टरोमाणः सर्वे ते चापि सोमकाः ।

ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेन प्रतापवान् । पातितं कौरवेन्द्रन्तमुपागम्येदमब्रवीत् ।

गौरीरिति पुरा मन्दं द्रौपदीमेकवासं । यत्सभायां दृष्ट्वा सौलदा वदसि दुर्भितः ।

तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समबोमुहि । एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्यत ।

शिरस्य राजसिंहास्यं पादेन समलोडयत् । तथैव क्रोधसंरक्तो भीमः परवसादन ।

पुनरेवाब्रवीदाकं यत्तच्छृणु नराधिप । येऽस्मान् पुरोपनृत्यन्त मूढा गौरिति गौरिति ।

तान् वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति । नास्माकं निवृत्तिर्विज्जिगीषधूत न वञ्चना ।

स्वाश्रयलमाश्रित्य प्रवाधामो वयं रिपून् ।

बोऽवाय वैरस्य परस्य पारं हृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य । युधिष्ठिरं केशवसञ्जयां धनञ्जयं माद्रवतीसुतो च ।

रजस्र्वां द्रौपदीमानयन् ये ये चायकुर्वन्त सदस्र्वज्राः । तान् परस्मिन् पाण्डवैर्धार्तराष्ट्रावपि हतांसपसा पाशसेना ।

ये न पुरा पण्डितिलानवोचन् क्रूरा राक्षो धृतराष्ट्रस्य पुत्राः । ते नो हताः शगणाः शानुवन्धाः कामं धर्मं नरकं वा पतानं ।

पुनय राक्षः पतितस्य भूमौ स तां गदां स्कन्धगतां प्रमथ । वामेन पादेन शिरः प्रष्टव्यं दुर्योधन नैकतिकं न्यवोचत् ।

इष्टेन राजन् कुहसक्तमस्य बुद्ध्यात्मना भीमसेनेन पादं । दृष्ट्वा कृतं मूर्खेन नाभ्यनन्दन् धर्मात्मान् सोमकानां प्रवर्हाः ।

तव पुत्रं तथा हत्वा कृत्यमानं हृकोदरं । नृत्यमानसं वञ्ज्यो धर्मात्माऽनवोदिदं ।

गतोऽसि वैरस्कानृष्यं प्रतिज्ञा पूरिता तया । इष्टमेवाशुभेनाथ कर्मणा विरमाधुना ।

मा शिरोऽस्य पदा मर्द्दाग्नी धर्मलोऽतिगो भवेत् । राजा श्रान्तिर्हृतयायं नैतज्यायं तवानस्य ।

एकादशचमूनायं कुहूष्णमधिपं तथा । मा स्थाचीर्भीम पादेन राजाने शान्तिमेव च ।

इतवन्मुहं तमाद्यो भ्रष्टमन्यो हतो मूढे । सर्वकारेण श्रेष्ठोऽय नावहास्योऽयमोदरः ।

बिम्बोऽयं हतामास्यो इतभाता इतमजः । उत्स्र्जयिष्ये भ्राता च नैतज्यायं कृतं तया ।

धाक्षिंका भीमसेनोऽसाविद्याऽऽक्ष्वा पुरातनाः । स कस्माद्भीमसेन त्वं राजानमधितिष्ठसि ।

एतुका भीमसेनन् पादुकुलो युधिष्ठिरः । उपसृताग्रशीदीनो दुर्योधनमरिन्दमं ।

तात मनुने ते कर्त्ता नात्मा श्रेष्ठस्तया तथा । नूनं पूर्वोक्तं कथं सुपौरमनुभूयते ।

धाक्षिपदिष्टं विषमं नूनं फलमभ्युक्तं । यदयं मां जिघांसामस्तस्यास्मान् कुहसक्तम ।

आत्मनोऽपराधेन मयश्चयनमावृणु । शान्तवानसि यस्तेभ्योऽदाहास्यस्य भारत ।

यतपिना वधयाय नावृणुय किञ्चिदा । पुत्रान् पौत्रान्नादा चाप्योक्तोऽसि निधनइतः ।

महापराधादस्य निर्वृत्तार्थं निपतिताः । निवृत्ता शान्तयथापिदिष्टं मन्ये दुरत्ययं ।

नात्माऽनुशोचनीयस्ते ज्ञाद्यो मृत्युस्तवानघ । वयमेवाधुना श्रेयाः सम्भावस्यासु कैारव ।
 रूपेण वत्तंयिष्यामसौर्ध्वा ना वन्मुमि, प्रिये । आदृष्टाश्चैव विमर्शा तथा वै शोकविह्वलाः ।
 कथं द्रक्ष्यामि विधवा वधू, शोकपरिप्लुताः । तमेकं प्रस्थितो राजन् स्वर्गे ते निजयो भुवः ।
 वयं नरकसंज्ञा वै दुःखं भोक्ष्याम दास्यं । सुपात्र प्रसुपासैव हृतराष्ट्रस्य विह्वलाः ।
 गर्हयिष्यन्ति नो नूनं विधवा, शोककर्षिताः ।

११७

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा स दुःखार्ता निग्रथा स पार्थिव । विललाप विरञ्चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 इति श्रीमद्वाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरविलापे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ हृतराष्ट्र उवाच ॥ अधर्मैव वत्तं दृष्ट्वा राजानं माधवीकृतम् । किमब्रवीन्तदा सूत बलदेवो महाबलः ।
 गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारदः । कृतवाचोहिषेयो यत्तन्ममापन्नं सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ विरस्यभित्तं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतं । रामः प्रहरतां येदृशुकोशं बलवद्वहो ।
 ततो मध्ये नरेन्द्राणामुद्धवाञ्जहलायुधः । कुन्तिर्जातंस्तरं पारं धिक्पिभीमेत्युवाच ह ।
 अश्वो धिग्यदधो नाभे, प्रहतं धर्मविपहे । नैतद्दृष्टं गदायुद्धे कृतवान् यदुकोदरः ।
 अधेनाभ्या न हन्तव्यमिति ज्ञात्वास्व नियथ । अयत्नश्चास्त्रविभूतः स्वच्छन्द्यात् सम्प्रवर्त्तते ।

११८

तस्य तत्तद्बुवाणस्य रोप, समभवन्नाहान् । ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीमसभ्यद्रवद्वहो ।
 तस्योद्धवाश्वो, सद्रुग् रूपमासीन्महात्मनः । वज्रधातुविशिचक्ष्य येतस्त्रेव महागिरिः ।
 तमुत्पतन्तं जघाह केशवो विनयान्वितः । बाजभ्या पीनदन्ताभ्यां प्रयत्नाहलवद्वहो ।
 शिताशितौ यदुबरी शुश्रुभान्तेऽधिकं तदा । नभोगतौ यथा राजंश्चक्रस्यौ दिनवयौ ।

११९

उवाच चैनं वरुणं ब्रह्मपत्निव केशवः । आत्मवृद्धिर्बिभृद्वृद्धिर्भिवमिचोदयस्तथा ।
 विपरीतं दिपत्स्तेनत् मद्भिधा वृद्धिरात्मनः । आत्मन्यपि च मित्रेण विपरीतं यदा भवेत् ।
 तदा विद्म्यात्मनो ग्लानिमाशु शान्तिकरो भवेत् । अस्माकं सहजं मित्रं पाण्डवा युद्धपौरुषाः ।
 स्वका पित्रस्वस पुत्रासौ परैर्निहन्ता भृशं । प्रतिज्ञापालनं धर्मं बलियस्येह विधेह ।

१२०

सुयोधनस्य गदया भङ्गाऽस्त्रयूक्तं महाहवे । इति पूर्व्वं प्रतिज्ञातं भीमेन हि सभातले ।
 सैवयेणाभिप्रेतस्य पूर्व्वमेव महर्षिणा । ऊक्तमेत्यति ते भीमो गदयेति परन्तप ।
 अतो दार्यं न पश्यामि मा कुपस्व प्रलम्बहन् । यौनै, क्षैस्त्वय हर्द्वैद्य सम्बन्धं सह पाण्डवैः ।
 तेषां वृद्धा हि वृद्धिर्नो मा कुप, पुरुषर्षभ । वासुदेववच, श्रुत्वा शीरभृतं प्राह धर्मवित् ।
 धर्मं, सुचरित, मर्द्धि, य च दार्भ्यां नियच्छति । अर्थयात्यर्थसुखस्य कामायातिप्रपन्निनः ।
 धर्म्यार्यौ धर्मकामौ च कामार्यौ चाण्यपोजयन् । धर्मार्थकामान् योऽप्येति वोऽत्यन्तं सुखमनुते ।
 तदिदं व्याकुलं सर्व्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् । भीमसेनेन गोविन्द काम त्वन्तु यथात्य मां ।

१२१

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ श्रोतव्ये हि धर्मात्मा सततं धर्मवत्सलः । भवान् प्रस्थापते लोके तस्मात् धर्मान्य मा कुप ।
 प्राप्तं कलिपुत्रं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च । आनृत्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाय पाण्डवः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मच्छलमपि श्रुत्वा केनवात् स विश्राम्यते । नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राप्य संमदिर । ११८
 हत्वाऽधर्मेण राजानं धर्मात्मानं सुयोधनं । जिह्मयोधीनि लोकैऽस्मिन् ख्यातिं यास्यति पाण्डवः ।
 दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शत्रवो । शत्रुयोधी हतो राजा रार्त्तराक्षो नराधिपः ।
 युद्धदीपां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च । हत्वात्मानमभिवाप्नोति प्राप चावभृयं ययः ।
 इत्युक्त्वा रथमास्याय रौहिणेयः प्रतापवान् । येताभ्यश्चिराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ।
 पाञ्चालान् सवार्ष्णेयाः पाण्डवान् विश्राम्यते । रामे द्वारवर्ती धातिनातिप्रमनोऽभवन् । ११९
 ततो युधिष्ठिरं दीनें चिन्तापरमधोमुखं । श्लोकोपहतसंकल्पं वासुदेवोऽप्रवीदिदं ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ धर्मराज किमयं लमधर्ममनुमन्यसे । इतश्चोर्थेदेतस्य पतितस्य विचेतसः ।
 दुर्योधनस्य भीमेन बद्धमान शिरः पदा । उपप्रेक्ष्य क्लृप्तानं धर्मज्ञः सन्नराधिपः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न ममैतत् प्रियं कृष्ण यद्वाजानं वृकोदरः । पदा मूर्ध्नि स्पृशत् क्रोधात् न च हृदये कुलवपे ।
 निहत्या निहता नित्यं धृतराष्ट्रसुतेर्बन्धुः । बद्धनि पदपाण्डुना वनं प्रस्थापिताः स्म ह । १२०
 भीमसेनस्य तद्बद्धमतीव हृदि वर्त्तते । इति सञ्चिन्त्य वार्ष्णेय मयैतत् समुपेक्षितं ।
 तस्माद्भूला हतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगं । लभतां पाण्डवाः कामं धर्मोऽधर्मो च वा कृते ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽप्रवीदिदं । काममस्तेतदिति वै कृष्णाय दुकुलोद्वहः ।
 इत्युक्त्वा वासुदेवेन भीमप्रियक्षितैरिषा । श्रवणोदत्त तत् सर्वं यद्भोमेन कृतं युधि ।
 भीमसेनोऽपि हत्वाजौ तव पुत्रममर्षणः । अभिवाद्याद्यतः स्त्रिणां संग्रहणः कृताञ्जलिः । १२१
 श्रोवाच सुमहातेजा धर्मराज युधिष्ठिरं । हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विश्राम्यते ।
 तवाद्य दृष्टिवी राजन् श्रेष्ठा निहतकण्ठका । तौ प्रश्नाधि महाराज स्वधर्ममनुपालय ।
 यस्य कर्त्ताऽस्य वैरस्य निहत्या निहतिप्रियः । सोऽयं विनिहतः प्रीते पृथिव्यां पृथिवोपते ।
 दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते चोपवादिनः । राधेयः शकुनिरपि निहतास्त्रवः श्रवः ।
 सेयं रत्नसमाकीर्णा मद्भी सवनपर्वता । उपायुक्ता महाराज त्वामद्य निहतदिग्धे । १२२
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गतो वैरस्य निधनं हतो राजा सुयोधनः । कृष्णस्य मतमास्याय विजितेयं वसुधरा ।
 दिव्या गतस्त्वमानृष्यं मातुः कोपस्य शोभयोः । दिव्या जयसि दुर्द्वयं दिव्या शत्रुनिपातितः ।
 इति श्रीमहाभारते श्रवणपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवसन्वनायामेकपटोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । पाण्डवाः सञ्जयाथैव किमकुर्वत सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । विदेहेन महाराज मत्तं वनमगं यथा ।
 प्रहृष्टमनस्तव कृष्णेन सह पाण्डवाः । पाञ्चालाः सञ्जयाथैव निहतं कुलनन्दने । १२३
 आविध्यनुत्तरीपाणि विहगादांश्च नेदिरं । नैतान् हर्षसमाविष्टानियं सेहे वसुधरा ।
 धनूंश्चान्ये व्याधिपन्त व्याधायन्धे तयाक्षिपन् । दधुरन्धे महाशङ्खान्ये जगृह्य दुन्दुभोः ।
 पिभीडुय तथैवान्ये जहमुय तवाक्षिताः । श्रम्वंश्यासङ्खद्वोरा भीमसेनमिदं वचः ।

दुष्करं भवता कस्य रणेऽप्य सुमहत् कृतं । कैवरेन्द्रं रणे हत्वा मद्यातिष्ठतत्रम् ।
 इन्द्रेणैव हि वृत्रस्य वधः परमस्युमे । तथा कृतसमन्त्यन्त शत्रोर्बन्धमिमं जनाः ।
 चरन्तं विविधान्मार्गान् मण्डलानि च सर्वशः । दुर्योधनमिमं शूरं कोऽप्यो हन्यात् वृकोदरात् ।
 वैरस्य च गतः पारं तमिहान्यैः सुदुर्ममं । अशक्यमेतदन्येन संपादयितुमीदृशम् ।
 कुञ्जरेणैव मत्तेन वीरं संपाममूर्द्धनि । दुर्योधनश्चिरो दिव्या पादेन मृदितं तथा ।
 विह्वेन सहिषस्त्रैव कला सङ्गरमभुजं । दुःशासनस्य हथिरे दिव्या पोतं तथाऽनघ ।
 ये विप्रसकूराजान् धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । मूर्द्धि तेषां कृतः पादो दिव्या ते स्नेन कर्मणा ।
 शनित्राणामधिष्ठानाद्दुष्टादुर्योधनस्य च । भीम दिव्या इष्टियान्ते प्रयितं सुमहदशः ।
 एवं नूनं हते वृत्रे शकं नन्दन्ति बन्दिनः । तथा त्वं निहतामिषं वयं नन्दाम भारत ।
 दुर्योधनवधे यानि रोमाणि हस्तिनानि नः । अद्यापि न विरुप्यन्ते तानि तदिदं भारत ।
 इत्यनुवन् भीमवर्गं वातिकास्तत्र सङ्गताः । तान् वृष्टा पुरुषव्याघ्रान् पाञ्चालान् पाण्डवैः सह ।
 भुवतोऽसदृशस्यैव शोवाच मधुसूदनः । न न्यायं निहतं शत्रुं भूया हन्तुं नराधिपाः ।
 असह्यदग्निहृद्याभिर्निहतो ह्येष मन्दधीः । तदैवैष हतः पापी यदैव निरुपचयः ।
 सुखं पापघहायय मुहदां शशनातिगः । बभ्रुवो विदुरद्रेण्डुपगङ्गेयसञ्जयैः ।
 पाण्डुभ्यः प्रार्थयन्तान्पि पित्र्यभेगं न दत्तवान् । नैव धर्मोऽप्यसि मित्रं वा शत्रुर्न्या पुरुषाधम ।
 किमनेनातिभुजेन वाग्भिः काष्ठसधर्मणा । रयेव्वारोहत क्षिप्रं गच्छामो वसुधाधिपाः ।
 दिव्या हतोऽयं पापात्मा सामात्यज्ञातिनाम्भवः । इति श्रुत्वा लक्षिवरं कृष्णादुर्योधनो नृपः ।
 अमर्षवशमापन्न उदतिष्ठद्विशास्ते । सिंहदेवेनोपविष्टः स द्रोणो विष्टभ्य मेदिनी ।
 इष्टिं भूयःकृता कला वासुदेवं न्यपातयत् । अर्द्धोन्नतशरीरस्य रूपमादीवृपस्य तु ।
 मुहुःस्थाग्नीविषस्त्रैव च्छिन्नमुच्छस्य भारत । प्राणान्तकरीणी घोरं वेदनामथचिन्तयन् ।
 दुर्योधनो वासुदेवं वाग्भिरुयाभिरार्हयत् । कंसदासस्य दायाद न ते सज्जत्यनेन वै ।
 अथर्क्षेण गदायुद्धे यदहं विनिपातितं । ऊरु भिज्योति भीमस्य सति मिथ्या प्रयच्छता ।
 किं न विज्ञातमेतस्मै यदज्ज्ञेयमवाचिषाः । घातयित्वा महीपादान्जयद्वान् सङ्घस्रगः ।
 जिह्वैरुपाधैर्बन्धितैर्न ते सज्जा न ते घृणा । अहंन्यहनि शूराणां कुर्वाणः कदमं महत् ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य प्रातितले पितामहः । श्रयत्यासः सनामानं हत्वा नागं सुदुर्मते ।
 आचार्यो न्याचितः प्रक्षं किंन्व विदितं मया । स चांनेन नृशत्रेण धृष्टसुशेनं वीर्यवान् ।
 पात्यमानस्तथा दृष्टो न चैनं लभवारयः । वधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च ।
 घटोत्कचे व्यथयतः कस्तुतः पापकृत्तमः । क्षिप्रदक्षप्रायगतस्तथा भूरित्रवानलो ।
 तयां निमृष्टेन हतः श्रेनेयेन महात्मना । कुर्वाणश्चोत्तमं कर्म कर्णः पार्थजियोपया ।
 व्यभनेनायधनेनस्य पञ्चगेन्द्रसुतस्य वै । पुनस्य पतिते चक्रं व्यसनार्ताः पराजितः ।

पातितः समरे कर्णश्चक्रयोऽप्यणीनृणां । यदिमाद्यापि कर्णश्च भीमद्वैष्टौ च संयतो ।

अञ्जना प्रतियुध्येषा न ते स्वादिजये भुवं । तया पुनरनार्येण जिह्ममार्गेण पार्थिवाः ।

१५१

स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयश्चान्ये च घातिताः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ हतस्त्वमपि गात्रारे सभ्राह्मसुतबान्धवः । सगणः समुद्देधैव पापमार्गमनुष्ठितः ।

तवैव दुष्कृतैर्बौरी भीमद्वैष्टौ निपातितौ । कर्णश्च निहतः संख्ये तव श्रीलानुवर्त्तकः ।

पाच्यमानं मया मूढं पिब्यमशं न दिशसि । पाण्डवेभ्यः खराज्यञ्च लोभात् शकुनिनिश्चयात् ।

विपन्ने भीमसेनाय दत्तं सर्व्वं च पाण्डवाः । प्रदीपिता जतुगृहे मांसा सह मुदुर्मते ।

१५२

सभायां याज्ञसेनो च क्लिष्टा शूते राजखला । तदैव तावदुष्टात्मन् बन्धस्त्वं निरपचयः ।

अनघश्चक्षुः धर्मश्च सौवर्णेनाचवेदिता । निहत्या यत्पराजैषीस्त्वस्मादसि हतो रणे ।

जयद्रथेन पापेन यत्क्षणां क्लेशिता, वने । योतेषु मृगयाश्चैव हणविन्दिरयाश्रमं ।

अभिमन्युश्च यद्वाह्य एको बद्धभिराहवे । त्वदौर्ध्वनिहतः पापं तस्मादसि हतो रणे ।

यान्यकार्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभाषसे । वैगुण्येन तवात्यर्थं सर्व्वं हि तदनुष्ठितं ।

१५३

मृहसतेहमनसो नेपदेशः श्रुतस्त्वया । दृष्ट्वा नेपासितासैव हितं वाक्यं न ते श्रुतं ।

लोभेनातिवलेन त्वं दृष्ट्वाया च वब्रोहतः । कृतवानस्यकार्याणि विपाकसख्य भुञ्जतां ।

॥ दुर्व्येधन उवाच ॥ अधीतं विधिवह्नं भूः प्रशांसा सपागरा । मूर्ध्नि श्रितममिचायां को नु खलन्तरो मया ।

यदिष्टं चम्रवन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यतां । यदिदं निधनं प्राप्तोदो नु खलन्तरो मया ।

देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता अशुलभा नृपैः । ऐयर्थेद्योत्तमं प्राप्तं को नु खलन्तरो मया ।

१५४

समुद्रस्तानुजैव स्वर्गं गन्ता ऽहमच्युत । यूयं निहतसङ्ख्याः शोचन्तो वसंतियियय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अख वाक्यस्य निधने कुहराजस्य धीमतः । अपतत् सुमहदपुं पुण्यायां पुण्यागन्विनां ।

अवाद्यन्त मन्धर्व्वां वादिनं मुनोहरं । जगुद्याप्सरसे राज्ञो यशः समद्रुमेव च ।

विद्वाद्य मुमुचुर्वाचः साधु साधिति भारत । बवौ च सुरभिर्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः मुखः ।

पराजंश्च दिशः सर्व्वा भोभो वैदुर्यसन्निभं । अत्यहुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगताः ।

१५५

दुर्व्येधनस्य पूजान्तु दृष्ट्वा श्री डामुपागमन् । हतायाधर्मतः श्रुत्वा शोकात्ताः शशरुचिं ते ।

भीमं द्वैष्टौ तथा कर्णं श्रुतिश्रवमेव च । तांस्तु चिन्तापरान् दृष्ट्वा पाण्डवान् दोमचेतसः ।

प्रावासेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिखनः । नैप शक्योऽतिग्रीवास्त्वत्ते च सर्व्वं महारथाः ।

अजुपुङ्गेन विमान्ता हन्तुं युष्माभिराहवे । नैप शक्यः कदाचिन्नु हन्तुं धर्म्येण पार्थिवः ।

ते वा भीममुखाः सर्व्वे महेश्वासा महारथाः । मयाऽनेकेऽप्ययैस्तु मायायोगेन पावहन् ।

१५६

हतास्ते सर्व्वे एवात्रो भवन्तां क्षितमिच्छता । यदि नैवैविधं जातु कुर्व्यां जिह्ममहं रणे ।

कुतो मे विजयो नृपः कुतो राज्यं कुतो धनं । ते हि सर्व्वे महात्मानयत्नारोऽतिरथा भुवि ।

म मया धर्मतो हन्तुं लोकपापैरपि क्षयं । तथैवायं गदापाणिर्धातृराष्ट्रो गतक्रमः ।

न शक्यो धर्मेता हन्तुं कालेनापोह दण्डिना । न च वो हृदि कर्त्तव्यं यदयं घातिता रिपुः ।

मिथ्या वध्यास्तपोपायैर्बन्धवः श्रवणेऽधिकाः । पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुरघातिभिः ।

२२५

सङ्ग्रहानुगतः पन्थाः सर्वैरेवानुगम्यते । कृतकृत्याः स्म सायाज्ञे निवासं रोचयामहे ।

साश्वनागरयाः सर्वे विश्वाम्नो नराधिपाः । वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः सह ।

पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः विह्वलवत् । ततः प्राधापयन् ब्रह्मान पाञ्चजन्यञ्च माधव ।

हृष्टा दुर्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुपर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि मदायुद्धपर्वणि कृष्णपाण्डवसंवादे द्विपद्येऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तत्क्षणे प्रययुः सर्वे निवासाय, महीधितः । ब्रह्मान् प्राधापयन्तो वै हृष्टाः परिघवाहवः ।

२२६

पाण्डवान् गच्छन्तस्यापि शिविरं नो विज्ञान्यते । महेष्वासोऽन्वगात् पद्मायुयुक्तः सात्यकिस्तथा ।

छट्टुशुक्ल, शिखण्डी च त्रैपदेदाय सर्व्वशः । सर्व्वे चान्ये महेष्वासा ययुः स्वशिविराश्रुत ।

ततस्ते प्राविशन् पांथा हतविह्वं हतेश्वरं । दुर्योधनस्य शिविरं रङ्गवद्विभुते जने ।

हतोत्सव पुरमिव हतनागमिव ब्रह्म । क्षीवर्षवरभूयिष्ठं दृष्ट्वा मातृरधिष्ठितं ।

तत्रैतान् पथ्युपातिष्ठन् दुर्योधनपुरःसराः । कृताञ्जलिपुटो राजन् काशायमल्लिनाम्बराः ।

२२७

शिविरं समनुप्राप्य सुहृदराजस्य पाण्डवाः । अवतेरुर्ध्वं हारारं रथेभ्यो रथपक्ष्माः ।

ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशवः । श्रुतः प्रियहितो नित्यमतीव भरतर्षभ ।

अवरोपय गाण्डीवमच्युता च महेयुधो । अयाहमवरोक्ष्यामि पद्माङ्गरतवत्तम ।

खयञ्चैवावरोह तमेतत् श्रेयस्तवानुच । तत्राकीरान्तया वीरः पाण्डुपुत्रो धनञ्जय ।

अथ पद्माक्षतः कृष्णो रम्भीमुकृत्य काजिनां । अवरोहत मेधावी रथाङ्गाण्डीवधन्वः ।

२२८

अथावतीर्णं भृतानामीश्वरे समहात्मनि । कपिरन्तर्द्धं दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वः ।

स दग्धो त्रैणकधर्म्भा दिव्यैरक्षैर्गहारयः । अनादीप्ताग्निना ह्याग्रं प्रजज्वाल मंहीपते ।

सोपासङ्ग, सरग्निश्च शान्तः सयुगवन्धुरः । भस्मीभूतोऽपतङ्गमौ रथो गाण्डीवधन्वः ।

तं तथा भस्मभूतम् दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभोः । अभवन् विस्मिता राजवर्ज्युषेदमब्रवीत् ।

कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य ह । गोविन्द कस्माद्भगवन् यो दग्धोऽयमग्निना ।

२२९

किमेतन्महदायय्यमभवद्युनन्दन । तस्य ब्रूहि महावाक्शे श्रोतव्यं यदि मन्यसे ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अस्मैर्बहुविधैर्दग्ध, पूर्व्वेभेवायमर्जुन । मदधिष्ठितत्वात् समरे न विमोक्षं, परन्तप ।

इदानीन्तु विमोक्षोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा । मया विमुक्तः कैनेत्येव लब्धश्च कृतकर्षेण ।

ईपदुतस्मयमानस्य भगवान् केशवोऽरिहा । परिश्रज्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।

दिश्या जयसि कैनेत्य दिश्याते श्रवणे हताः । दिश्या गाण्डीवधन्वा ॥ भीमसेनश्च पाण्डवः ।

२३०

लज्जापि कुण्डलो राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । मुक्तौ वीरचयादस्मात् संशामाश्रितद्वियः ।

चित्रमुत्तरकालानि कुरु कार्य्याणि भारत । उपजातमुपसृत्यं सह गाण्डीवधन्वा ।

शानीय मधुपर्कं मां यत्पुरा तमवोचिथाः । एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनञ्जयः ।

रचितव्या महावाक्त्रे सव्यास्तापत्सिति प्रभो । तव चैव युवाणाम्य तथेत्येवाहमनुवं ।

स सव्यसाची गुप्तसौ विजयी च जनेश्वर । आदिभिः सद्य राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः ।

११८

मुक्तो वीरचयादस्मात् संयामाप्नोमर्ष्यणात् । एवमुक्त्व कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्दन ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रमुक्तं द्रोणकर्णभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्दन । कस्तदन्यः महेत् सासादपि वक्षी मुरन्दरः ।

भवतस्तु प्रसादेन संश्रप्तकण्ठा जिताः । महारणगतः पार्थो यच्च नाथीन पराङ्मुखः ।

तथैव च महावाक्त्रे पथ्यायैर्बलभिर्भया । कर्मणामनुबन्तानं तेजस्य गतिं प्रभो ।

११९

उपलभ्ये मर्षिभिर् कृष्णदैपायनोऽप्रवीत् । यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।

इत्येवमुक्ते ते वीरा शिविरं तव भारत । प्रविश्य प्रत्यपघ्नन् कोपरवर्द्धिं सञ्चयान् ।

रजते जातरूपश्च मणीनश्च भौक्तिकान् । भृषणान्यय मुष्ट्यानि कम्बलान्यजिनानि च ।

दासीदासमसंख्यं राज्ञापकरणानि च । ते प्राप्य धनमचयं तदीयं भरतर्षभ ।

उदक्कोशान्महाभागा नरेन्द्रा विजितारथ । ते तु वीराः समान्यस्य बाह्नान्यवमुच्य च ।

१२०

अतिष्ठन् मुञ्च सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्त्रया । अयावदोन्मसारज वासुदेवो महायशसः ।

अस्माभिर्भङ्गलार्थाय वल्लभं शिविरादृष्टिः । तथेयुक्ता हि ते सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्त्रया ।

वासुदेवेन सहिता मङ्गलार्थं वदिर्यसु । ते समासाद्य हरितं पुष्कामोघवती नृप ।

न्यवसन्नश्च तं रात्रिं पाण्डवा हतप्रचवः । ततः सम्प्रययामासुर्यादवं नागसाङ्गथं ।

ततः प्रायान्जवेनाशु वासुदेवः प्रतापवान् । दासकं रथमारोप्य येन राजाऽभिकासृतः ।

१२१

तमूचुः सम्प्रयासन्तं श्रेष्ठसुग्रीववाहनं । प्रत्यायासय गान्धारी हतपुत्रां यशस्विनीं ।

स प्रायात् पाण्डवैरुक्तस्तुरं सान्त्वताम्बरः । आससाद ततः क्षिप्रं गान्धारी निहतात्मजा ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वासुदेववाक्ये त्रिपष्टोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ जनेमेजय उवाच ॥ किमर्थं द्विजशार्दूल धर्मराजो युधिष्ठिरः । गान्धार्थाः प्रेषयामास वासुदेवं परन्तपं ।

पदा पूर्वं गतः कृष्णः शमार्थं कौरवान् प्रति । न च तं सन्धवान् कामं ततो युद्धमभ्यदिदं ।

निहतपुत्रं योधेपुत्रं हते दुःस्थानेन तदा । शयिष्यां पाण्डवेयस्य निःसर्पद्वे हते युधि ।

१२२

विद्वते शिविरे शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे । किन्तु तत् कारणं ब्रह्मन् येन कृष्णो गतः पुनः ।

न चेत्तत् कारणं ब्रह्मज्ञं विप्रतिभाति मे । यथागमदमेवात्मा स्वयमेव जनार्दन ।

तत्त्वतो वै समाचक्ष्य सर्वमव्यय्युत्तम । यथात्र कारणं ब्रह्मन् कार्यसाध्य विनिश्चये ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ त्वमुक्तोऽयमनुप्रोक्ता यन्मो प्रच्छसि पार्थिव । तेनोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ।

एतं दुःस्थानं दृष्ट्वा भीमसेनेन ययुगे । व्युत्क्रम्य समयं राजन् धार्तराष्ट्रं महाबलं ।

१२३

अन्यायेन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत । युधिष्ठिरं महाराजं मत्तद्वयमयाविशत् ।

चिन्तयानो महाभागो गान्धारीं तपसाऽन्वितां । घोरेण तपसा युक्ता वैलोकात्मपि सा दहेत् ।
तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा । गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः पूर्व्यं प्रब्रमनं भवेत् ।
सा हि पुत्रवधं श्रुता क्षतमस्माभिरिदृशं । मानधेनाग्निना कुड्मं भस्मसात्रः करिष्यति ।
कथं दुःखमिदं तोत्रं गान्धारी सम्प्रचक्षति । श्रुता विनिवृत्तं पुत्रं क्लेशेनाजिह्वायोधिनि ।
एवं विचिन्त्य वज्रधा भयभोकममन्वितः । वामुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ।
तत्र प्रसादाद्गोविन्द राज्यं निहतकष्टकं । अप्रार्थं मनसाऽपीदं प्राप्तमस्माभिरच्युत ।
प्रत्यक्षं मे महाबाहो सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । विमर्दः सुमहान् प्राप्तस्त्वया यादवबन्धुम ।
तथा देवासुरेभ्यः सङ्ग्रामे ममरदिषां । यया सङ्गं पुरा दत्तं हताय विमुधद्विपः ।
सङ्गं तया महाबाहो दत्तमस्माकमच्युत । सारथ्येन च वार्ष्णेय भयता हि एता वयं ।
यदि न त्वं भवेन्नायः फाल्गुनस्य महारणे । कथं ब्रह्मो रणे जेतुं भवेदेव वसार्णवः ।
गदाप्रहारा विपुलाः परिधेयापि ताडनं । शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च तोमरेः सपरश्वधैः ।
अस्मत्कृते तया क्षण्य वाचः सपरपाः श्रुताः । शस्त्राणाञ्च निपाता वै वज्रशरैरपमा रणे ।
ते च ते सफलं जाताः हते दुर्धोधनेऽच्युत । तत् सर्वं न यया नश्येत् पुनः क्षण्य तया कुम्भः ।
सन्देशदोलां प्राप्तं नयेतः क्षण्य जये सति । गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं युध्यन् माधव ।
सा हि निवृत्तं महाभाग तपशेऽपि कथिता । पुत्रपौत्रवधं श्रुता भुवं नः सम्प्रचक्षति ।
तस्याः प्रसाधनं वीर प्राप्तकालं मतं मम । कस्य तां क्रोधताप्राचं, पुत्रवधचनकथितां ।
वीचितुं पुरुषः शकस्त्वामृते पुरुषोत्तम । तत्र मे गर्मनं प्राप्तं रोचते तव माधव ।
गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिन्दम । त्वं हि कर्ता विकर्ता च लोकानां प्रभवान्वयः ।
हेतुकारणसंयुक्तैर्बाह्यैः कास्यसमीरितैः । विप्रमेव महाबाहो गान्धारी द्रमयिष्यसि ।
पितामह्य भगवान् क्षण्यस्तत्र भविष्यति । सर्वथा ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनं ।
कर्त्तव्यं वाचतां श्रेष्ठ पाण्डवानां हितार्थिना । धर्मराजस्य वचनं श्रुता यदुक्तोदाहः ।
आमव्य दारुणं प्राह रथः सञ्जो विधोयता । क्रोधवशं वचः श्रुता लरमाभेऽय दारुकः ।
न्यवेदयद्रथे सञ्जो केवलाय महात्मने । तं रथं यादवश्रेष्ठः समादह्य परन्ततः ।
जगाम क्षास्त्रिणपुरं लरितः केवलो विभुः । ततः प्रायः महाराज माधवो भगवाण्ययी ।
नागसाङ्गथमासाद्य प्रविशे च वीर्यवान् । प्रतिगम्य नगरं वीरो रथशेषेण नादयन् ।
विदितो हतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्थं रथोत्तमान् । अभ्यगच्छद्ददीनात्मा हतराष्ट्रनिवेशनं ।
पूर्व्यज्ञाभिगतन्तत्र भोऽप्यगदुपि सत्तम । पादौ प्रयोष्य क्षण्यत्र राक्षसपि जनार्दनः ।
अभ्यवादयद्रथो गान्धारीचापि केवलः । ततस्तु यादवत्रयो हतराष्ट्रमधासजः ।
पाणिमासन्त्य रजिन्द्र सुखरं प्रहोद च । स मुञ्चन्तं दिवोऽभ्युद्य वाक्यं भोकभुमुद्रवं ।
प्रसाद्य वारिणा भवे ह्याचम्य च यथाविधि । उवाच प्रसुतं वाक्यं हतराष्ट्रनरिन्दम ।

न तेऽस्यविदितं किञ्चिद्भूतभव्यस्य भारत । कालस्य च यथा वृत्तं तत्तं सुविदितं प्रभो ।
 यदिदं पाण्डवे सर्वैस्तव चित्तानुरोधिभिः । कथं कुलवयो न स्वात्तया चक्षस्य भारत ।
 भ्रातृभिः समयं कृत्वा दानवान् धर्मवत्सल । द्यूतप्लवजितैः शूद्रैर्लज्जितोऽभ्युपागतः ।
 अज्ञातवासचर्या च मानविश्रममावृते । अन्ये च बहवः क्रोशास्तृणैरिव सर्वदा । ११
 मया च स्वयमागत्य युद्धकाल उपस्थिते । सर्वलोकस्य सन्निधौ शामास्त्वं पश्य याचितः ।
 त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापि वर्जिताः । तवापराधानूपते सर्वं चर्त्तं चर्यं गतं ।
 भीमेषु शैलदत्तेन बाह्योकेन कृपेण च । द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता ।
 याचितस्त्वं शर्मं नित्यं न च तत्कृतवानसि । कालोपसृतचित्ता हि सर्वे मुह्यन्ति भारत ।
 यथा मूढो भवान् पूर्वमस्मिन्नर्थे समुच्यते । किमन्यत् कालयोगाद्वि दिष्टमेव परायणं । ११'
 मा च दोषान्महाप्राज्ञ पाण्डवेषु निवेशय । अलोऽप्यतिक्रमो नास्ति पाण्डवानां महात्मनां ।
 धर्मतो न्यायतयैव खेदतश्च परन्तप । एतन् सर्वन्तु विज्ञाय ह्यात्मदोषकृतमते ।
 अस्त्वां पाण्डुपुत्रेषु न भवान् कर्तुमर्हति । कुल वश्य पिण्डस्य पञ्च पुत्रकृतं फलं ।
 गान्धार्थास्तव चैवाद्य पाण्डवेषु प्रतिष्ठितं । तत्रैव कुरुशार्दूल गान्धारी च यशस्विनी ।
 मा शूचेः नरशार्दूल पाण्डवान् प्रति क्लिपं । एतत्सर्वमनुयात्वा आत्मनश्च यतिक्रम । ११''
 श्रिवेन पाण्डवान् पाहि नमस्तु भरतर्षभ । जानासि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि ।
 भक्तिर्भरतशार्दूल खेदस्यापि स्वभावतः । एतच्च कदनं कृत्वा शत्रूणांमपकारिणं ।
 दह्यते स दिवारराज्ञैः न च शर्माधिगच्छति । तत्रैव नरशार्दूल गान्धारीश्च यशस्विनी ।
 सशेचन्नरशार्दूल शान्तिं नैवाधिगच्छति । द्विया च परयाविष्टो भवन्तौ नाधिगच्छति ।
 पुत्रशोकान्मिसन्नश्च बुद्ध्याकुलितेऽश्रियं । स्वमुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्र यदूत्तम । ११''
 उवाच परमं वाक्यं गान्धारी शोककर्षिता । शैबलेयि निषेधं त्वं यत्नां वक्ष्यामि तच्छृणु ।
 त्वत्समा नास्ति लोकैःस्मिन्नत्र धीमन्निनो शूभे । जानासि च यथा रात्रिं यथाभां मम सन्निधौ ।
 धर्मार्थवर्धितं वाक्यमुभयोः पचयोर्वितं । उतवत्यसि कल्याणि न च ते तनयैः कृतं ।
 दुर्योधनस्तस्यां चोक्तो जयार्था परुष वचः । शृणुमूढ वचो मह्यं यतो धर्मोलुतो जयः ।
 तदिदं ममनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे । एवं विदिता कल्याणि मा स्य शोकं मनः कुर्याः । ११'
 पाण्डवानांमिमांसायां मा ते मुद्भिः कदाचन । शक्ता चासि महाभागे श्रियैर्वा सचराचरां ।
 चतुरा क्रोधदोषेन निर्दग्धं तपसो बलान् । वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी वाक्यमज्योत् ।
 स्वमेतन्महाबाहो यथा वदसि केनैव । आधिभिर्द्विद्विमानाया मतिं सञ्चलिता मम ।
 या मे यवक्षिता युष्मा तव वाक्यं श्रुत्वाह्वनं । रात्रस्तन्मस्य लुप्तस्य हतपुत्रस्य केनैव ।
 ममूतिः पक्षितंभरिः पाण्डोर्दिपदाम्बर । एतावदुक्त्वा वचनं मुखं प्रप्लव्य वासया । ११''
 पुत्रशोकान्मिसन्ना गान्धारी प्ररोद च । तत एतां महाबाहो केनैव शोककर्षितां ।

हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैरायासयत् प्रभुः । समायास्य च गान्धारीं धृतराष्ट्रं माधवः ।

त्रैणिमद्वलितं भावमवबुध्यत केवचः । ततस्त्वरित उत्याय पादौ मूर्ध्ना प्रणम्य च ।

दैपायनस्य राजेन्द्र ततः कौरवमब्रवीत् । आश्रये त्वां कुरुक्षेत्रे मा च शोके मनः कृयाः ।

त्रैणिः पापोऽस्त्यभिप्रायस्तेनास्मि सहस्रोत्थितः । पाण्डवानां वधेः राज्ञौ बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता ।

२१०४

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं गान्धार्या सहितोऽब्रवीत् । धृतराष्ट्रो महाबाहोः केवलं केमिसूदनं ।

शोचं गच्छ महाबाहो पाण्डवान् परिपालय । भूयस्त्वया समेत्यामि चित्रनेत्र अनाहने ।

प्रायात्ततस्तत्वरितो दारुकेण सहाच्युतः । वासुदेवे गते राजन् धृतराष्ट्रं जनेश्वरं ।

आयासयदमेधात्मन्ना आशो लोकमलकृतः । वासुदेवोऽपि धर्मात्मन्ना कृतकृत्या जगाम ह ।

शिविरं क्षातिनपुरात् दिदृक्षुः पाण्डवाकूप । आगन्व शिविरं राज्ञौ सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ।

२१०५

तत्र तेभ्यः समाख्याय सहितलौः समाहितः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुज्यपर्वणि धृतराष्ट्रगान्धारीप्रबोधने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अधिष्ठितः पदा मूर्ध्नि भग्नसक्तो मचोद्धतः । शौटीर्यमानी पुत्रो मे किमभापत सञ्जय ।

अत्यर्थकोपेनो राजा जातवैरस्य पाण्डुपु । व्यसनं परमं प्राप्नः किमाहपरमाहवे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ गृह्ण राजन् प्रवक्ष्यामि यथा वृत्तं नराधिप । राज्ञा यदुक्तं भग्नैः तस्मिन् व्यसनं आगतं ।

भग्नसक्त्या नृपे राजन् पाण्डुना सोऽवगुण्ठितः । यमयमूर्ध्नि जालव वीक्ष्य शैव दिशो द्रव ।

२१०६

किञ्चापिपत्य पदेन निर्यसन्नुरो यथा । संरम्भानुपरोताभ्यां नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य मां ।

बाह्व धरण्यां निमिष्य मुञ्चन्त इव द्विपः । प्रकीर्णान् मूर्ध्नि जालं धुन्वन् दनोर्दन्तानुपसृजन् ।

गर्हयन् पाण्डवं व्येष्ट निर्यसेदमयाब्रवीत् । भोगे शान्तगवे नाथे कौं प्रसन्नभूताम्बरे ।

गीतने मनुजौ चापि त्रेणि चास्त्रभूताम्बरे । श्रद्धत्यादि तया प्रत्येष्टुरे च छतवर्षणि ।

इमामवस्थां प्राप्नोऽस्मि कालो वै दुरितत्रयः । एकादशमभूभक्तां सोऽहमेतां दशां गतः ।

२१०७

कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदभिवर्तते । आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिन् जीवन्ति संयुगे ।

ययाऽहं भीमसेनेन श्रुत्वास्म्य संमथं हतः । बह्वनि सुनृश्वानि छतानि खलु पाण्डवेः ।

भूरिश्रवसि कर्णे च भोगे त्रेणि च शोभति । ददृश्याकोर्निजे कर्म नृपेभ्यः पाण्डवेः हवे ।

येन ते समु निर्वन्दं गमिष्यन्ति हि मे मतिः । का प्रीतिः सत्ययुक्तस्य छनोपाधिष्टतश्च ।

को वा समयभेत्तारं नुधः संमनुमर्षति । अयमेव जयं सन्ना को नु दधेत पटितः ।

यया संययंत पापः पाण्डुपुत्रो ह्येकोदरः । किजु चित्रमतस्त्वय भग्नसक्तस्य शल्यः ।

मुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः । प्रतपन्तं त्रिया जुष्टं वर्तमानस्य हतः ।

एवं कुर्याद्वरो यो हि स वै सञ्जय पूजितः । अभिज्ञौ युद्धपर्ययं मम मरु क्तिञ्च मे ।

तौ हि सञ्जय दुःखार्तौ निज्यापौ वचनद्वि मे । इष्टं भूया भूतः कल्पेऽहो यदा ननु

मूर्ध्नि स्थितमनिवाणं जीवतामिव सञ्जय । दत्ता दायो यदा रश्मिः प्रकाशः प्रियं हवं ।

अमित्रा वाधिताः सर्वे को नु खन्तरो मया । सग्निता बान्धवाः सर्वे वश्यः संपूजितो जनः ।

वितयं सेवित सर्वे को नु खन्तरो मया । आज्ञप्तं नृपमुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभः ।

अजानेयैस्तथा यातं को नु खन्तरो मया । यातानि परराष्ट्राणि नृपा भुक्ताश्च दासवत् ।

प्रियेभ्यः प्रहृतं साधु को नु खन्तरो मया । अधीतं विधिवद्भूतं प्राप्तमायुर्निरामयं ।

स्वधर्मविजिता लोका को नु खन्तरो मया । दिव्या नार्हं जितं संख्ये धरात् प्रेय्यवदान्वितः । १५

दिव्या मे विपुला सङ्क्षोभ्यन्ते त्वन्यगता विभो । यदिष्टं ब्रह्मबन्धूनां स्वधर्ममनुतिष्ठतां ।

निधनं तन्मया प्राप्तं को नु खन्तरो मया । दिव्या नार्हं परावृत्तो वैरात् प्राकृतवञ्जितः ।

दिव्या नावमिति काश्चिद्वज्रिलाऽनुपराजितः । सुप्तं वाऽप्यप्रमत्तं वा यथा हन्यादिप्रेष वा ।

एवं व्युत्क्रान्तधर्मेण व्युत्क्रम्य समयं हतं । अथत्यामा महाभाग, कृतवर्था च सात्ततः ।

ह्यप, सारदत्तस्यैव वक्तव्या वचनान्मम । अधर्मेण प्रवृत्तानां पाशुवनानामनेकशः । १६

विद्यासं समयप्रानां न यूयं गन्तुमर्हथ । वातिकांश्चात्रबोद्धाया पुच्छसे सत्यविक्रम ।

अधर्माद्भूमिभेदेन निहतोऽहं यथा रणे । सोऽहं त्रापं स्वर्गगतं कर्णप्रव्यानुभौ तथा ।

वृषदेनं महाबोध्यं शकुनिश्चापि शौचसं । जलसन्धं महाबोध्यं भगदत्तश्च पार्थिवं ।

शौमदत्तं महेष्वासं सैन्धवश्च जयद्रथं । दुःशासनपुरोगांश्च धातृनात्मसमंस्तथा ।

दौःशासनश्च विक्रान्तं सङ्काषच्चात्मजबुभौ । एतायान्मांश्च सुवङ्गनादोपांश्च सहस्रशः । १७

वृद्धतोऽनुगमिष्यामि सार्थहीनो यथाऽभ्यगः । कथं धातृन् हतान् युवा भरतारक्ष स्वया मम ।

रोहूदमाणा दुःपातां दुःशलाश्च भविष्यति । सुपाभि, प्रद्युपाभिय वृद्धो राजा पिता मम ।

गान्धारीवहितदैव कां गतिं प्रतिपस्यति । नूनं सत्त्वसमाताऽपि हतपुत्रा हतेचरा ।

विनाशं यास्यति चित्रं कल्याणी प्रयुलोचना । यदि जानाति चार्त्ताक, परिग्राह्याग्निमारदः ।

करिष्यति महाबाहो भुवसापचितं मम । समन्तपक्षकौ पुण्ये त्रिषु लोकेषु विद्युते । १८

अहं निधनमासाद्य लोकान् प्राप्स्यामि शायतान् । ततो जनपदस्थाणि वाप्यपूर्णाणि मारिष ।

महाप नृपते, युवा व्यद्रवन् दिवो दश । समागदवना घोरा श्रियो वसराचरा ।

अथासाद्य सन्निद्रादा दिशदैवानिलाऽभवन् । ते द्रोणपुत्रमासाद्य यथा वृत्ते न्यवेदयन् ।

अरिहारं गदायुद्धे पार्थिवश्च यातनं । तदाप्याथ ततः सर्वे द्रोणपुत्रश्च भारत ।

ध्यामा च मुचिर काञ्च अमुरार्त्ता ययागते । १९

एति श्रीमद्भारते ब्रह्मपर्वणि गदायुद्धपर्वणि दुर्योधनविनाये पद्यपटोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ पद्यपटोऽध्यायः ॥ वातिकानां सकामास्तु युवा दुर्योधनं हतं । हतविष्टास्येरा राजन् कैरावाणां महारथाः ।

विभिर्भिन्ना दिग्भ्योऽहं दानोमरवन्निभिः । अथत्यामा हृषयेन हनवन्मो च सात्ततः ।

मरितः दशैरधैरयोधैश्चमुपागमन् । तत्रापस्त्रास्त्रास्त्राभ्यां धार्तराजं निपातिते ।

दशभ्यं बाधुर्भवेन महाबलं यथा वने भूमौ विप्रेष्टमानसं । धिरेण समुपितं ।

महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितं । विवर्तमानं वज्रघ्नो रुधिरौघपरिभुतं ।
 यदृच्छया निपतितं चक्रमादित्यगोचरं । महावातसमुत्थेन शंखध्वनिव सागरं ।
 पूर्णचन्द्रमिव व्याधिं त्वयाराद्यतमपङ्कजं । रेणुध्वस्तं दीर्घभुजं मातङ्गसमविक्रमं ।
 कृतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः । यथा धनं लिप्सुमानैर्धैर्यैर्नृपतिवत्समं ।
 भुक्तोद्धतवद्वान् क्रोधादुद्धृत्तचक्षुषं । सामर्पणं नरव्याधं व्याधं निपतितं यथा ।
 ते तं दृष्ट्वा महेश्वासा भूतले पतिते नृपं । मोहमभ्यागमन् सर्व्वे क्षपप्रभृतयो रथाः ।
 श्वतीर्थे रथेभ्यश्च प्राद्रवचाजसन्निधौ । दुर्व्याधनश्च सम्युच्छ सर्व्वे भूमावुपाविशन् ।
 ततो श्रेणिश्वैश्चाराज वाय्मपूर्व्वेक्षणः स्वसन् । उवाच भरतश्रेष्ठ सर्व्वलोकियेवर्यः ।
 न नूनं विद्यते सत्यं मानुषे किञ्चिदेव हि । यच्च त्वं पुरुषव्याघ्र श्रेषे पांशुषु रूपितः ।
 भूत्वा हि नृपतिः पूर्व्वं समाश्राप्य च मेदिनीं । कथमेकोऽद्य राजेन्द्र तिष्ठसे निर्जने वने ।
 दुःश्रासनं न पश्यामि नापि कथं महारथं । नापि तान् सुहृदः सर्व्वान् किमिदं भरतर्षभ ।
 दुःखं नूनं क्षतान्तर्य गतिं ज्ञातुं कथञ्चन । लोकाजान्श्च भवान् यच्च श्रेषे पांशुषु रूपितः ।
 स्य मूर्द्ध्निभित्तानामग्रे गत्वा परन्तपः । स भूयं यस्मै पांशुं पश्य कालस्य पथ्यर्थं ।
 क्षते तदमलं च्छत्रं व्यजनं क्व च पार्थिव । सा च ते महती सेना क्व गता पार्थिवोत्तम ।
 दुर्विज्ञेया गतिर्नूनं कार्याणां कारणान्तरे । यदै लोकगुरुभूत्वा भवानेतां दृष्टाङ्गतः ।
 श्रुत्वा सर्व्वमर्त्येषु भुवं श्रीरुपलक्ष्यते । भवतो व्यसनं दृष्ट्वा श्रक्तविराड्दिनेभ्यः शूर्यः ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः । उवाच राजन् पुत्रक्षे प्राप्तकालमिदं वचः ।
 विन्द्यश्च मेव पाणिभ्यां शोकजं वाय्ममुत्सृजन् । क्षपादीन् स तदा वीरान् सर्व्वानेव नराधिपः ।
 ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं धात्रा निर्दिष्ट उच्यते । विनाशः सर्व्वभूतानां कालपर्यायमागतः ।
 सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षं भवतां हि यः । श्रयिणीं पालयित्वाऽहमेतां निष्ठामुपगतः ।
 दिव्या नाशं परावृत्तो युद्धे कथञ्चिदापदि । दिव्याऽहं निहतः पापेन्द्रलेनैव विमेषतः ।
 उवाहय कृता नित्यं मया दिव्या युयुत्सता । दिव्या चास्मिन् हतो युद्धे निहतज्ञातिशान्भवः ।
 दिव्या च वेऽहं पश्यामि मुक्कान्छाञ्जनक्षपात् । सस्त्रिमुक्तांश्च कक्षांश्च तन्मे प्रियमनुत्तमं ।
 मा भवन्तोऽत्र तथान्तां शैष्टदान्निधनेन मे । यदि वेदाः प्रमाशं वोऽजिता लोका मयाऽवधयाः ।
 मन्यमानः प्रभावश्च कृष्णलामिततेजसः । तेन न च्यावितथाहं चक्षधर्मात् स्वनृष्टितात् ।
 स मया समनुप्राप्तो नास्मि श्रेष्ठ्यः कथञ्चन । कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवादानः ।
 पतितं विजये नित्यं दैवन्तु दुरतिक्रमं । एतावदुक्ता वचनं वाय्मयाकुललोचनः ।
 द्रव्णो बभूव राजेन्द्र रज्ज्वाञ्जौ विद्धलो भूयः । तथा तु दृष्ट्वा राजानं वाय्मशोकसमन्वितं ।
 श्रेणिः क्रोधेन ज्वाल यया वज्रिर्जगत्स्ये । स तु क्रोधसमाविष्टः पाणौ पाणिं निपीड्य ह ।
 वाय्मविह्वलया वाधा राजानमिदमब्रवीत् । पिता मे निहतः सुदुरः सुनृशेन कर्षणा ।

१,१०

१,११

न तथा तेन तस्यामि यथा राजेस्त्वयाऽस्य वै । शृणु चेदं वचो मच्च मत्तेन वदतः प्रभो । ११०
 दद्यात्तु न दानेन धर्मेण मुक्तयेन च । अथाहं सर्वपाप्मालान् वासुदेवस्य पश्यतः ।
 सर्वपापैर्हि मेव्यामि प्रेतराजनिवेशनं । अनुष्ठान्तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ।
 इति श्रुत्वा तु वचनं श्रेष्ठपुत्रस्य कैरवः । मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत् ।
 आचार्यं शोधं कलधं जलपूर्णं समानय । स तद्वचनमाज्ञाय राज्ञी ब्राह्मणधत्तमः । १११
 कलधं पूर्णमादाय राजोऽन्तिकमुपागमत् । तमब्रवीन्महाराज पुत्रसत्त्व विश्राम्यते ।
 ममाज्ञया द्विजयेष्ठ श्रेष्ठपुत्रोऽभिविध्यतां । सैनापत्येन भङ्गन्ते मम चेदिच्छसि प्रियं ।
 राज्ञी नियोगाद्योद्धृत्य ब्राह्मणेन विप्रेपतः । वर्त्ततां चत्तधर्मेण श्रेवं धर्मविदे विदुः ।
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा रूपः शारद्वतज्ञतः । श्रेष्ठिं राज्ञी नियोगेन सैनापत्येऽभ्यषेचयत् ।
 शोऽभिविक्तो महाराज परित्यज्य नृपोत्तमं । प्रययौ सिंहनादेन दिशः सर्वा विनादयन् ।
 दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोषितेन परितुतः । तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतभयावहं । ११२
 अपक्रम्य तु ते ह्रूयै तस्मादायोधनानुप । शोकधंविग्रमनसश्चिन्ताध्यानपराऽभवन् ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि अथत्यामसैनापत्याभिषेके पट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ समाप्तश्चेदं शल्यपर्वः ॥

श्रीमहाभारतं

॥ सौप्तिकपर्व ॥

भारायणं नमस्कृत्य नरैश्चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतींश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो संहिता वीरा प्रयाता दक्षिणामुखा । उपास्तमनवेलायां शिविराभासमागताः ।

विमुच्य बाह्यास्तरिता भीता, समभवंक्षदा । गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना व्यविशन्त ते ।

सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिता । निष्कृता निश्रितैः शस्त्रै समन्तात् क्षतविक्षता ।

दीर्घमुष्णञ्च निद्रस्य पाण्डवान्वचिन्तयन् । श्रुत्वा च निनर्द घोरं पाण्डवानां शयैषिणा ।

अनुसारमथाङ्गीता, प्राञ्जुखा, प्राद्रवन् पुनः । ते मूढक्षीप्ततो गत्वा श्रान्तवाचा, पिपासिता ।

नामूयन्त महेष्वासा, क्रोधासर्पवप्रवृत्ता । राशौ बधेन सन्ताप्य मुहूर्तं समवस्थिताः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ असह्यैर्मिदं कर्ष्यं कृतं भीमेन सञ्जय । यत्स नागायुतप्राणं पुष्टो मम निपातितः ।

अबध्य सर्वभूतानां वज्रबंधमनो युवा । पाण्डवै समरे पुष्टो निहतो मम सञ्जय ।

नादिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावलाणे नरे । यत्समेत्य रणे पार्थे पुष्टो मम निपातितः ।

अद्रिधारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय । हतं पुच्छगतं श्रुत्वा यव दीर्घे सदृशधा ।

कथं हि हृद्धमियुगं हतपुच्छं भविष्यति । अहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्तरे ।

कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च सञ्जय । प्रेक्षभृतं प्रवर्तय पाण्डवेयस्य आसनात् ।

आज्ञाय शयिवीं सर्व्यां खिला मूर्द्धनि सञ्जय । येन पुच्छगतं पूर्णमेकेन निहतं मम ।

कृतं सत्यं वचस्यस्य विदुरस्य महात्मनः । अकुर्वन्ता वचस्तेन मम पुत्रेण सञ्जय ।

कथमस्य भवित्यामि प्रेक्षभृतो दुरन्तकृत् । कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्यानि सञ्जय ।

अधर्मेण हते तात पुच्छे दुर्योधने मम । हतवर्षां क्षपो द्वौष्टिः किमकुर्वन्त सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ गत्वा तु तावका रामचातिदूरमवस्थिता । अप्रसन्न मनो धीरं नानाद्रुमजतादृतं ।

ते मुहूर्तान्तु विव्रम्य सञ्चतोयैर्हथेऽन्तमैः । सूर्यास्तमनवेलायां समासेदुर्बलद्वयं ।

नानामृगगणैर्जुष्टं नानापविगणायतं । नानाद्रुमजताच्छयं नानावाहनिर्वहिनं ।

नानातेतैः समाकीर्णं नानापुष्पापमोभितं । पद्मिनीशतसञ्ख्यं नोन्नोत्पलसमायुतं ।
 प्रविश्य तदनं धोरं वीचमाणाः समन्ततः । शाखावद्वससञ्ख्यं न्योधाधं ददृशुस्ततः ।
 उपेत्य तु तदा राजन् न्योधाधं ते महारथाः । ददृशुर्दिपदां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं ते वै वनसर्तिः ।
 तेऽततोर्थे रथेभ्यश्च विप्रमुच्य च वाजिनः । उपस्यूय यथान्यायं सन्ध्यामन्वाशत प्रभो ।
 ततोऽस्य पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरो । सर्वस्य जगते धात्री शर्वरी समपद्यत ।
 घहनवचताराभिः स्यूयाभिरक्षद्रुतं । नभोऽऽशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ।
 दृष्ट्वा ते प्रवृत्तान्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः । दिवाचराय ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ।
 रात्रिचराणां सत्त्वानां निर्धोयोऽभूमुदाहणः । कथ्यादाश्च प्रमुदिता घौरा प्राप्ता च शर्वरी ।
 तस्मिन्वाचिमुखे घोरं दुःखशोकसमन्विताः । कृतवर्मा कृपो द्रौणिहोपविविशुः समं ।
 तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्योधाधस्य समोपतुः । तमेवार्थमतिकान्तं लुहपाण्डवयोः ध्रुवं ।
 निद्रया च परीताङ्गा निवेदुर्ङ्करणीतले । अमेण सुदृढं युक्ता विवृता विविधैः शरैः ।
 ततो निद्रावशं प्राप्ता कृपभोजौ महारथौ । सुखोपितावदुःखार्थं निपद्यौ धरणीतले ।
 तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्विता । महार्हश्रपनोपेतौ भूमावेव स्नानायवतु ।
 क्रोधानमर्षवशं प्राप्ता द्रौणपुत्रस्तु भारत । न वै स्रजं जगामास निद्रां सर्वं इव ययन् ।
 न लेभे स तु निद्रां वै दह्यमानो हि मनुजा । वीचाद्यके महाबाहुस्तदनं घोरदर्शनं ।
 वीचमाणो वनेदिशं नानासत्त्वैर्निवेदितं । अपश्यत् महाबाहुर्न्योधाधं वायवैर्धृतं ।
 तत्र काकसदृशाणि तां निद्रां पर्यन्नाययन् । सुखं स्वपन्ति कौरव्य इयक्प्रयुगाश्रयाः ।
 सुप्तौ तेषु काकोपु विथलेषु समन्ततः । सोऽपश्यत् सदृशयान्तमुत्कूलं घोरदर्शनं ।
 महास्त्रजं महाकायं हयैर्वं वभुषिङ्गलं । सुदीर्घघोषानखरं सुपर्णमिव वेगित ।
 सोऽप्य शब्दं शृत्वा स्त्रीयमान दवापडजः । न्योधाधस्ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ।
 शत्रिपत्यं तु शाखायां न्योधाधस्य विहङ्गमः । प्राप्राण्जघान सुबहून् वायसान् वायसान्तक ।
 केपाश्चिद्विहृत्युत्तमं चक्रिरेव च चक्रन्तं च । चरणैश्चैव केपाश्चिदभञ्ज चरणायुधः ।
 चपेनाहत्य चलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः । तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशास्यते ।
 न्योधाधमण्डलं सर्वं सञ्ख्यं सर्वतोऽभवत् । तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिको मुदितोऽभवत् ।
 प्रतिष्ठय यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः । तदृष्ट्वा सोपधं कथं कौशिकेन हतं निमि ।
 तद्भावे हतसङ्ख्यो द्रौणिरेकोऽनुचिन्तयत् । उपदेशः हतोऽनेन पचिषा मम संयुगे ।
 शत्रूणां धनये युक्तः प्रातः काचय मे मतः । नाद्य ब्रह्मा मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः ।
 यत्नवन्तः हतोऽप्यहः श्रावसचाः महारिणः । राक्षः सकाशात्तेयान्तु प्रतिज्ञातो यधो मया ।
 पतन्नाप्रिममां रत्निमान्मयादास्मिन्निर्वा । न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न वैश्रव्यः ।
 दहना च भवेत् मिद्धिः बहूणां स घवो महान् । ततः संव्रयितादर्थोद्योऽर्थो निःशत्रवो भवेत् ।

ते जना वञ्च मन्थने ये च शास्त्रविशारदाः । यद्याप्यत्र भवेदाक्यं गर्हितं लोकनिन्दितं ।
 कर्त्तव्यं तन्मनुष्येण चक्षधर्मेण वर्त्तता । निन्दितानि च सर्वेषां कुसितानि पदे पदे ।
 सोपधानि कृतान्येव पाण्डवैरुतात्मभिः । अस्मिन्नर्थे पुरा गीताः श्रूयन्ते धर्मचिन्तकैः ।
 श्लोका न्यायमवेक्ष्यज्ञानार्थास्तदभिभिः । परिधाने विदीर्षे वा भुञ्जान् वाऽपि शत्रुभिः ।
 प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रहर्त्तव्ये रिपोन्मूलं । निद्रार्त्तमर्द्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ।
 भिक्षुयाधं बलं यच्च दिधा युक्तञ्च यद्भवेत् । इत्येवं निश्चयं चक्रे सप्तानां निशि मारणे ।
 पाण्डूनां वध पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । च क्रूरां मतिमास्याद्य विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ।
 सुप्तौ प्राबोधयन्तौ तु मातुलं भोजमेव च । तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ छपभोजौ महाबलौ ।
 नोत्तरं प्रतिपद्येतां तत्र युक्तं द्विधा वृत्तौ । स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा वाय्वविज्जलमवरोत् ।
 वृत्तौ दुर्व्योधनो राजा एकवीरो महाबलः । यस्म्यर्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ।
 एकाकी वञ्चिभिः दुर्दैराह्वयेऽऽह्वयिकमः । पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः ।
 वृकोदरेण दुष्टेण सनुर्धर्ममिदं कृतं । मूर्खान्भिविक्तस्य शिरः पादेन परिरुद्रता ।
 विनर्हन्ति च पाञ्चालाः खेल्नन्ति च हसन्ति च । धमन्ति शङ्कान् शतशो वृष्टा व्रन्ति च दुन्दुभीन् ।
 वादित्रघोषस्तमुलो विमिश्रः शङ्खनिःस्रवः । अनिलेनेरितो चारो दिशः पूरयतीव ह ।
 अश्वानां श्वेमानानां गजानाञ्चैव वृंहतां । सिंहनादश्च गूराणां श्रूयते सुमहानयं ।
 दिशं प्राची समान्निव्य वृष्टानां गच्छतां भृशं । रथनेमिस्रनाञ्चैव श्रूयन्ते लोमहर्षयाः ।
 पाण्डवैर्धान्तराष्ट्राणां यदिदं कदनद्वृतं । वयमेव चयः शिष्टा अस्मिन्नाहति वैशेषे ।
 केचिन्नागव्रतप्राणाः केचित् सर्व्वास्त्रकोविदाः । निहताः पाण्डवैरेके मन्ये कालस्य पर्थयं ।
 एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तत्ततः । यथा ह्यसिद्धशो निष्ठा कृते कार्येऽपि दुष्करे ।
 भवतोस्तु यदि मग्ना न मोहादपनीयते । व्यापन्नेऽस्मिन्नाहत्यर्थे यत्र श्रेयस्तदुच्यते ।
 इति भीमहाभारते सौमिकपर्वणि द्रोणिमन्त्रणायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ कृप उवाच ॥ श्रुतन्ते वचनं सर्वं यद्यदुक्तं तया विभो । ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुन्वाद्य महाभुज ।
 श्रावद्वा मानुषाः सर्वे निवृद्धाः कर्मलोदयोः । दैवे पुद्गलकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ।
 अहि दैवेन मिथ्यन्ति कार्याण्येकेन सत्तम । न चापि कर्मण्येकेन दाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ।
 ताभ्यामुभाभ्यां सर्वार्था निवृद्धा अथमोत्तमाः । प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते निवृत्ताश्चैव पर्यव्रतः ।
 पर्यव्रतः पर्यन्ते वर्धन् किन्तु साधयते फलं । कृष्टे क्षेत्रे तथा वर्धन् किं न साधयते फलं ।
 उत्थानद्यापि दैवस्य श्रानुत्थानस्य दैवतं । व्यर्थं भवति सर्वत्र पूर्वस्तत्र विनिययः ।
 सुदृष्टे च यथा दैवे सत्यम् क्षेत्रे च कर्षिते । वीजं महामुणं भयात्तया सिद्धिर्हि मानुषो ।
 तयोर्दिवं विनियत्य खयश्चैव प्रवर्त्तते । प्राज्ञाः पुद्गलकारे तु वर्त्तन्ते दाक्ष्यमायिताः ।
 ताभ्यां सर्वे हि कार्यार्था मनुष्याणां नरपंथ । विप्रेष्टन्तः सा दृश्यन्ते निवृत्तास्तु तथैव च ।

कृतः पुण्यकारणं योऽपि दैवेन सिध्यति । तथाऽस्य कर्मणः कर्तुरभिनिर्वर्त्तते फलं ।
 उत्थानञ्च मनुष्याणां दक्षाणां दैववर्जितं । अफलं दृश्यते लोके सम्यग्युपपादितं ।
 तच्चालसा मनुष्याणां ये भवन्त्यमनस्विनः । उत्थानान्ते विगर्हन्ति प्राज्ञानान्तश्च रोचते ।
 प्रायशो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि । अथवा च पुनर्दुःखं कर्म पश्येन्महाफलं ।
 चेष्टामकुञ्चयन्ते यदि किञ्चिच्चदृश्यते । यो वा न लभते कृत्वा दुर्दृशो तावुभावपि ।
 शक्नोति जीवितुं दक्षो लालसः सुखमेधते । दृश्यन्ते जीवलोकोऽभिन्दन्तः प्रायेः हितैषिणः ।
 यदि दक्षः समारम्भात् कर्मणा नान्यते फलं । नास्ति वाच्यं भवेत् किञ्चित् सम्बन्धं वाऽधिगच्छति ।
 अथवा कर्म यो लोके फलं विन्दति धिष्ठितः । स तु वक्तव्यतां याति दैवो भवति भूयसः ।
 स्वमेतदनादृत्य वर्त्तते यस्त्वतोऽन्यथा । स करोत्यात्मनोऽनर्थानेष बुद्धिमतां नयः ।
 हीनं पुण्यकारेण यद् दैवेन वा पुनः । कारणाभ्यामर्थेताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ।
 हीनं पुण्यकारेण कर्मलिङ्गं न सिध्यति । दैवतोभ्यां नमस्कृत्य यस्त्वर्थान् सम्यगोहते ।
 दक्षो दालिष्यमन्यत्र न स भोगैर्बिहस्यते । सम्यगोहा पुनरियं यो वृद्धानुपभवेत् ।
 आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः । उत्थायोत्थाय हि सदा प्रवृत्ता वृद्धसम्भवाः ।
 ते स योगे परं भूम् तन्मूला बिद्धिरुच्यते । वृद्धानां वचनं श्रुत्वा योऽभ्युत्थानं प्रयोजयेत् ।
 उत्थानस्य फलं सम्यक् तदा स लभते चिरात् । रागात् क्रोधाद्गयास्त्रिभोगोऽर्थानीहति मानवः ।
 अनियदावमानी च स ब्रीहं भ्रम्यते त्रियः । भोग्यं दुर्ध्याधनेनार्थं सुखेनादोर्ध्वमिना ।
 असमर्थः समारब्धो मूढत्वादपि चिन्तितः । हितबुद्धीननादृत्य संमन्यासाधुभिः सह ।
 वार्यमाणोऽकरोदैरं पाण्डुरैर्गुणवत्तरैः । पूर्वमप्यतिदुःखो लो न धैर्यं कर्तुमर्हति ।
 तपस्यै विपन्नै हि मित्राणां न कृतं वचः । अनुवर्त्तमानो ह्यस्तु तं वयं पापपूरुषं ।
 अस्मान्पन्नयसक्तान् प्रीतिः सदा हरेण महान् । जनेन तु ममाद्यापि यद्वेनेनोपतापिता ।
 बुद्धिचिन्तयतः किञ्चित् संशयो नावबुध्यते । मुह्यता तु मनुष्येण प्रवृत्त्याः सुहृदो जनाः ।
 तवाद्य बुद्धिर्बिन्नयसक्तं श्रेयस्य पश्यति । ततोऽन्य मूलं काव्योष्ठां वृद्धा निश्चित्य वैमुधाः ।
 तेऽथ शृता यथा म्रियन्तुर्त्तयं तथा भवेत् । ते वयं एतराश्च गान्धारोश्च समेत्य च ।
 उपशृङ्गामहे गत्वा विदुरश्च महामतिं । ते शृतास्तु यदेयुर्धृष्टेयो न समनन्तरं ।
 तदप्राप्तिः पुनः पार्थ हतिमे नैष्टिकी मतिः । अनारम्भास्तु कार्याणां नार्थः मण्यन्ते कश्चित् ।
 एते पुण्यकारे तु येषां कार्यं न सिध्यति । दैवोपपत्तासु तु नात्र कार्या विचारणा ।
 इति श्रीमहाभारते भैषिकपर्वणि द्रोणिष्ठपर्वणादे हितयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ अथ उपशृङ्गामहे ॥ इत्यथ वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं शृणुं । अथत्यामा महाराज दुःखमोक्षमग्नितः ।
 दक्षमानश्च भोक्तेन प्रदोऽनादिना यथा । क्रूरं मनस्तु कृत्वा तावुभौ प्रथमापत ।
 पुण्यं पुण्ये बुद्धिः पा भवति भोभना । तुष्टमिति च श्रुत्वा सर्वं प्रथया तं स्वयां स्वया ।

- ५ सर्वे हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरं । सर्वंसात्मा वज्रमतः सर्वोत्तमानं प्रशंसति ।
 सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता । परबुद्धिश्च निन्दन्ति स्वं प्रशंसन्ति चासह्यत् ।
 कारणान्तरयोगेन योगे येषां समागतिः । अन्योन्येन च तुष्यन्ति वज्रमन्यन्ति चासह्यत् । ११०
 तथैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा । कालयोगे विपर्यासं प्राप्यान्योन्यं विपद्यते ।
 विचित्रत्वानु चिन्तानां मनुष्याणां विशेषतः । चित्तवैकल्यासाधय सा सा बुद्धिः प्रजायते ।
 यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि । भैषज्यं कुरुते योगात् प्रशमार्यमिति प्रभो ।
 एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः । प्रज्ञया हि स्वया युक्ताश्चाश्च निन्दन्ति मानवाः । १११
 अन्यथा यौवने मर्त्या बुद्ध्या भवति मोहितः । मध्येन्दया करायान्तु सौन्दर्यं रोचयते मतिं ।
 व्यसनं वा महाघोरं सन्दृष्ट्वापि तादृशो । अवाप्य पुरुषो भोजं कुरुते बुद्धिवैकृतिं ।
 एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा । भवत्यलतकर्षलात् सा तथैव न रोचते ।
 निश्चित्य तु यथाप्रशं यां मतिं साधु पश्यति । तया प्रकुरुते भावं सा तस्यैवागकारिका ।
 सर्वो हि पुरुषो भोजं साध्येतदिति निश्चितः । कर्तुमारभते प्रीतो मारणादिषु कर्मसु ।
 सर्वे हि बुद्धिमाद्वाय प्रज्ञाश्चापि स्वकां नरा । चेष्टने विविधाश्चेष्टां हितमित्येव जानते । ११२
 उपजाता व्यसनजा येद्यमद्य मतिर्धमः । युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकनिनाशिनी ।
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्षं तासु विधाय च । वपं वपं समाधत्ते द्यौककं गुणभाग्युषं ।
 प्राज्ञेण वेदमग्न्यनु चक्षिये तेज उत्तमं । दाक्ष्यं वैश्वे च ऽऽहूँ च सर्ववर्धनकुलता ।
 अदानोऽप्राज्ञोऽसाधुर्विक्षेपाः क्षत्रियोऽधमः । अदवा निन्दते वैश्व ऽऽहूँ च प्रतिब्रूलवान् ।
 सोऽस्मि जातः कुलश्रेष्ठे प्राज्ञाणानां सुपूजिते । मन्दभाग्यतयाद्येनैव क्षत्रधर्ममनुष्ठितः । ११३
 चक्षधर्मं विदित्वाऽहं यदि नाज्ञास्यमायितः । प्रकृत्या सुमहत् कर्षं न मे तत् साधुममतं ।
 धारधय धनुर्हिंस्य दिव्यान्यस्त्राणि चारुवे । पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि वंशदि ।
 सोऽहमद्य यथाकामं चक्षधर्ममुपास्य तं । गन्ताऽस्मि पदवीं राज्ञं पितृयापि महात्मन ।
 अद्य स्वप्सन्ति पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः । विमुक्तयुग्मकवचा इयंश्च च समन्वितः । ११४
 जयं मत्वात्मनदैव श्रान्ता व्यायामकर्षिताः । तेषां निमि प्रमुग्धानां सुखाभा शिविरं स्वके ।
 श्वस्कुन्दं करिष्यामि शिविरस्थाद्य दुष्करं । तानवस्कन्ध शिविरं प्रेतभूतान् विप्रेतपः ।
 सुदयिष्यामि विकृत्य मघवानि वानवान् । अद्य तान् सहितान् सर्वान् छष्टुमुत्परोगमान् ।
 सुदयिष्यामि विकृत्य कर्षं दीप्तवानसः । निहत्य चैव पाञ्चालान् शान्तिं सन्त्याऽस्मि मत्तमः । ११५
 पाञ्चालेषु भविष्यामि सुदयपद्य भंयुगे । पिनाकपाणिः मंहुस्तु स्वयं रुद्रः पश्यन्निव ।
 अदाहं सर्वपाञ्चालान्निहत्य च निष्ठत्य च । अहं यिष्यामि वंशेष्टां रणे पाण्डुमुत्तमाया । ११६
 अदाहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणी । प्रहृत्यैकैकशेषेषु भविष्याम्यनूषः पितुः ।
 दुःशोधनस्य कर्षस्य भीष्मभैरवयोरपि । शमयिष्यामि पाञ्चालान् पदवीमद्य दुर्गमा ।

अथ पाञ्चाक्षराजस्य धृष्टद्युम्नस्य वै निशि । न चिरात् प्रमथिष्यामि पञ्चाशिव शिवो बलात् ।
 अथ पाञ्चाक्षपाण्डूनां श्रयितानात्मजाक्षिणि । खड्गेन निश्रितेनाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ।
 अथ पाञ्चाक्षवेनानां निहत्य निशि सौप्रिके । कृतकृत्यः सुखो चैव भविष्यामि महामते ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्रिकपर्वणि द्रौपिमन्त्रणायां द्रुपदोपाध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ द्रुप उवाच ॥ दिक्षा ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्थातेयमच्युत । न त्वां वारयितुं शक्नो वस्त्रपाणिरपि स्वयं ।
 अनुयास्यावहे त्वान्त्तु प्रभाते संहितावभौ । अथ रात्रौ विभ्रमस्य विमुक्तकवचध्वजः ।
 अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्णो च बालतः । परानभिमुखं यान्तं रथावास्याय दंष्ट्रितौ ।
 आवाभ्यां सहितः शूचून् श्रो निहन्ता समागमे । विकस्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चाक्षान् सपदानुगान् ।
 शक्रस्त्वमसि विकस्य विभ्रमस्य निग्रामिना । चिरन्ते जाघतस्मात् स्त्रप तावन्निग्रामिना ।
 विग्रान्तस्य विनिद्रस्य सुखचित्तस्य मानदः । समेत्य समरे शूचून् बधित्यपि न शंशयः ।
 नहि त्वां रथिनां श्रेष्ठं प्रष्टहीतवरायुधं । जेतुमुत्सहते प्रयदपि देवेषु बाधवः ।
 हृषेण सहितं यान्तं गुप्तस्य कृतवर्षणा । को द्रौणिं युधि सरथे योधयेदपि देवराट् ।
 ते वयं निमि विग्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः । प्रभातायां राज्ञ्या वै निहन्मियाम् प्राधवान् ।
 तव ह्यस्तापि दिव्यानि मम चैव न शंशयः । बालतोऽपि महेष्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः ।
 ते वयं संहितास्मात् सर्वाण् शूचून् समागतान् । प्रबद्ध समरे हस्ता प्रीति प्राप्स्याम पुष्कलां ।
 विग्रमस्य त्वमथयः स्त्रप चेमां निग्रो मुखं । अहस्य कृतवर्षा च त्वां प्रयान्तं नरोत्तमं ।
 अनुयास्याव संहितौ धनिनौ परतापनौ । रथिनं त्वरया यान्तं रथमास्याय दंष्ट्रितौ ।
 स गत्वा शिविरं तेषां नाम विग्राय चाहवे । ततः कर्त्ताऽसि शूचूणां युध्यता कदेनं महतः ।
 हत्वा च कदेनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि । विहरस्व यया शक्र सुदयित्वा महासुरान् ।
 मं हि शूभ्रो रणे जेतुं पाञ्चाक्षानां वर्ययिनीं । दैत्यवेनामिव कुट्टं सर्वदानवसूदनः ।
 मया नो सहितं शंखे गुप्तस्य कृतवर्षणा । न शङ्के विभु बाबादक्षपाविरपि स्वयं ।
 न बाहं समरे तात कृतवर्षा न चैव हि । अनिर्जित्य रथे पाण्डून् च यास्यामि कर्द्द्विचित् ।
 हत्वा च समरे कुट्टान् पाञ्चाक्षान् पाण्डुभिः सह । निवर्त्तिष्यामरे पर्वं जता वा स्वर्गाय वयं ।
 सर्वोपाधेः सहापाधे प्रभाते वयमाहवे । सत्यमेत-महाबाहो प्रबोधि तत्रानय ।
 स्वमुत्सृज्यो द्रोणिर्मातुलेन दित वषः । अत्रयोगातुलं राजन् ज्ञाध्वंरक्तजोषणः ।
 आतरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च । अथैयि-नयतयापि कामयानस्य वा पुनः ।
 मदिर धमनुषात्रे पश्य मेऽद्य चतुष्टयं । पश्य भागवतयुयो मे सप्रमश्राय नामयेत् ।
 किं नाम दृष्ट्योर्द्वेऽस्मिन् पितृभ्यधमनुष्यवन् । वदयं निर्दहन् मेऽद्य रात्र्यहनि न शक्यति ।
 यदा च निरतः सारि पिता मम शिवतः । प्रत्यधमपि ते शनै तस्यै मर्षाणि कल्पति ।
 यद्ये हि मरुतो भवे मुहूर्तमपि शोचति । द्रोणो हतेति यदाच पाञ्चाक्षाना द्रुपदम्वदः ।

• छट्युधमहता तु नाहं ज्ञोवितुमुत्सहे । स मे पितृवन्धाद्वधुः पाश्चात्ता ये च सङ्गताः ।
 विलापो भग्नमकथस्य यन्मु राशो मया श्रुतः । स पुनर्हृदयं कस्य कूरस्यापि न निर्हरेत् ।
 कस्य ह्यकस्मिन्स्यापि नेवाभ्यामश्रु चात्रजेत् । नृपतेर्भग्नमकथस्य शुभा तादृम्वचः पुनः ।
 यद्वायं मित्रपते मे मयि ज्ञोवति निश्चितं । शोकं मे वर्द्धयत्येव वारिषेभ्य इवार्थेन ।
 शृक्वायमनघो मे च कुतो निद्रा कुतः सुखं । वासुदेवाकुर्वन्नाभ्यां च तानहं परिरक्षितान् ।
 अविपद्यतमान्मन्ये मदेन्द्रेणापि सत्तम । न चापि शक्रः संयन्तुं कोपमेतं समुत्थितं ।
 तं न पश्यामि शोकैः क्षिन् यो मां कोपाश्रिवर्त्तयेत् । तथैव निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता मम ।
 वार्तिके कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः । पाण्डवानाञ्च विजयो हृदय दहतीव मे ।
 अश्रुनु कदमं कृत्वा शङ्खामय सौप्तिके । ततो विप्रमितां चैव स्रज्वा च विगतज्वरः ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिमन्त्रपात्रायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ कप उवाच ॥ शूद्रपुत्रपि दुर्मन्धाः पुरुषो नियतेन्द्रियः । नाहं वेदयितुं कृत्वा धर्मार्थाविनि मे मतिः ।
 तथैव तावन्मोधावो विनयं यो न शिञ्चेत् । न च किञ्चन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिन्दयं ।
 चिरं क्षतिजः शूद्रः पण्डितं पर्युपास्य ह । न स धर्मान् विजानाति र्द्वर्षे स्रपरसानि ।
 मुहूर्त्तमपि तं प्राञ्च पण्डितं पर्युपास्य हि । चिप्रं धर्मान् विजानाति जिज्ञा स्रपरसानि ।
 शूद्रपुत्रपुत्रैव मेधावो पुरुषो नियतेन्द्रियः । जानीयादागमान् स्रर्वान् पाण्डव न च विरोधयेत् ।
 अनेयस्त्ववमानो यो दुरात्मा पापपूरुषः । दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति वञ्च पापकं ।
 नाथवन्तन्तु सुषट्, भतिषेधन्ति पातकात् । निरर्त्तते तु स्रस्त्रीवासास्रस्त्रीवाश्रिवर्त्तते ।
 यथा क्षुत्वावचैर्वाक्यैः चित्रचित्रो नियम्यते । तथैव सुषट् शक्रो न शक्यस्त्ववसीदति ।
 तथैव सुषट् प्राञ्च कुर्वाणं कर्म पापकं । प्राञ्चाः सम्प्रतिषेधन्ति यथाशक्ति पुनः पुनः ।
 स कल्याणं मनः कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना । कुर्वे मे वचनं तात येन पश्याय तथ्यते ।
 न बध पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः । तथैवापास्यश्रस्त्राणां विमुक्तश्चरवागिर्ता ।
 ये च ब्रूयुस्त्वावसीति ये च ह्यु श्रवणागताः । विमुक्तमूर्द्धगा ये च ये चापि हतवाहनाः ।
 अथ स्रस्थानि पाश्चात्ता विमुक्तकवचा विभो । वियुक्ता रजनी सर्वे प्रेता इव विचेतवः ।
 यक्षोपा तदवस्थानं द्रुष्टेन पुरुषोऽनृजः । यत्कं स नरके मञ्जुदगापि विपुलेऽश्वे ।
 सर्वोत्सविदुषां लोके अष्टस्तमसि विश्रुतः । न च ते जातु लोकेऽस्मिन् स्रस्रस्रमपि किञ्चिपं ।
 त्वं पुनः सूर्य्यश्चात्र योभूत उदिते रवौ । प्रकाशे सर्वभूतानां विभो युधि शत्रवान् ।
 अस्मावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितं । शूक्रे राक्षसिब न्यस्तं भवेदिति मतिर्धमः ।
 ॥ अथत्यागोवाच ॥ स्वमेव ययात्य त्वं मातुलेह न संशयः । तेषु पूर्वमयं सेतुः प्रतथा विदलोह्यतः ।
 प्रत्यङ्गं भूमिपासानां भवताद्यापि स्थितिः । न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युधेन पतितः ।
 कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनाम्बरः । उच्चमे व्यधने ममो हतो गाण्डीवधन्वना ।

तथा शान्तनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ।

भूरिश्रवा महेष्वासस्रथा प्रायगतो रणे । क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ।

दुःस्थोधनस्य भीमेन समेत्य मदया रणे । पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ।

एकाको वज्रभिलास परिवार्य महारथैः । अधर्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ।

विलापो मग्नवयस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः । वार्तिकानां कथयतां स मे मर्षाणि कृतन्ति ।

एवञ्चाधार्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः । तानेवं भिन्नमर्थ्यादानं किं भवान्न विगर्हति ।

प्रिवक्षन्नुनहं हत्वा पाञ्चालाक्षिणि यौग्निके । कर्म कौटः पतञ्जो वा जन्म प्राप्य भवामिव ।

त्वरं चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितं । तस्य मे त्वरमाप्स्य कुतो निद्रा कुतः सुखं ।

न स जातः पुमासोको कश्चिन्न स भविष्यति । यो मे व्यावर्त्तयेदेतां वधे तेनां कृतां मतिं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज द्रैणपुत्रः प्रतापवान् । एकान्ते योजयित्वाऽश्वान् प्रायादभिमुखः परान् ।

तमम्रूतां महात्मना भोजशारदतावुभौ । किमर्थं खन्दनो युक्तः किञ्च कार्यच्चिकीर्षितं ।

एकवार्थप्रयातो सख्यया सह नरर्षभ । समदुःखसुखौ चापि नावां शङ्कितमहं वि ।

अथत्यामा तु संकुटः पितृर्धर्ममनुसरन् । ताभ्यां तथैव तथाचक्षौ यदस्यात्माचिकीर्षितं ।

हत्वा व्रतसंहसाणि योधानां निशितैः शरैः । न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टयुधेन पातितः ।

तं तथैव हनित्यामि न्यस्तशस्त्राणमद्य वै । पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्षेयः ।

कथञ्च निहतः पापः पाञ्चालः पश्यवन्मया । शस्त्रेण विजितासोकात्राज्जयादिति मे मतिः ।

विमं सञ्जङ्गकवचैः सज्जान् वान्तकार्मुकैः । मामास्याय प्रतीचेतां रथवर्त्यैः परान्तपैः ।

इत्युक्त्वा रथमास्याय प्रायादभिमुखः परान् । तमन्वयात् क्षोपा राजन् कुतवर्षा च शालतः ।

ते प्रयाता व्यरोचन् परानभिमुखास्तयः । हयमाना यथा यज्ञे सतिङ्गा हव्यवाहनाः ।

ययुश् शिविरं तेषां सम्पुस्रज्जनं विभो । दारदेश्चन्तु सम्प्राप्य द्रैणिलक्षौ महारथः ।

इति श्रीमहाभारते धौमिकपर्वणि द्रैणिगमने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धतराज उवाच ॥ दारदेशे ततो द्रैणिमवस्थितमवेच्छ तौ । अकुर्वन्तौ भोजक्षपौ किं सञ्जय वदस्व मे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ कृतवर्षाणाममव्य कृपस्य स महारथः । द्रैणिर्ष्वत्सुपरीतात्मा शिविरदारभागमत् ।

तत्र भूतं महाकायं चन्द्रार्कसदृशद्युतिं । सोऽपसङ्गारमाश्रित्य तिष्ठन् लोमहर्षणं ।

वसानं चर्म दैयाघं महारुधिरविखवं । कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं नागयज्ञोपवीतिनं ।

बाहुभिर्योऽपते, पोनेनानाप्रङ्खणोद्यतः । सङ्काशदमहासर्प ज्वालामालाकुलानलं ।

दंष्ट्राकाराक्षवदनं व्यादितास्त्रं भयानकं । नयनानां सहस्रेषु विचित्रैरभिभूयितं ।

नेत्र तम्रं वपुः शङ्खं प्रवर्तुं वेद्यं खड्गं च । सर्वथा तु तदासङ्गं स्फुटयुरपि पर्वताः ।

तस्मादनादिकाभ्याश्च अवशाभ्याश्च सर्वशः । तेभ्यश्चाचिसहस्रेभ्यः प्रादुरासन् महासर्पकः ।

तथा तं गमरोचिभ्यः मयुः चक्रगदाधराः । प्रादुरासन् हृषीकेशाः व्रतभोऽय सहस्रशः ।

तदत्युत्तमालोक्य भूतं लोकमयङ्करं । त्रैणिरव्यथितो दिव्यैरस्त्रवैरवाकिरत् ।
 त्रैणिमुक्ताङ्करोऽस्मात् तद्भूतं महदधसत् । उदधेरिव वार्योऽपान् पावको वज्रबामुखः ।
 अपसन्तांस्तथा भूतं त्रैणिना प्रहिताङ्करान् । अथत्यामा तु सम्येक्ष्य शरीरांश्चान्निर्यक्तान् ।
 रथशक्तिं मुनेषां चो दीपामग्निशिखामिव । सा तमाह्वय दीपताया रथशक्तिरदीर्यत ।
 युगान्ते सूर्यमाह्वय महोत्सोव दिवस्थुता । अथ हेमत्सदं दिव्यं खड्गमाकाशवर्चसं ।
 कोशात् समुदवर्धय विलादीप्रमिवोरगं । ततः खड्गवरं धीमान् भूताय प्रादिषोत्तदा ।
 स तदासाद्य भूतं वै विलं नकुलवद्ययौ । ततः स कुपितो त्रैणिरिन्द्रकेतुनिभो गदां ।
 ज्वलन्तो प्राशिषोत्तस्त्री भूतं तामपि चापसत् । ततः सर्व्यायुधामावेवोचमाणस्ततस्ततः ।
 अपश्यत् कृतमाकाशमनाकाशं जनाईने । तदद्भुततमं दृष्ट्वा त्रैण्युच्चो निरायुधः ।
 अत्रवीदतिषन्तस्त, कृपवाकामनुस्मरन् । भुवनामप्रिय पथं सुचर्दं न शृणोति यः ।
 स प्रोचत्यापदं प्राप्य यथाऽहमतिवर्त्य तौ । शास्त्रदृष्टानविद्वान् यः समतोऽय जिघांसति ।
 स पयः प्रच्युतो धर्मात् कुपथे प्रतिहन्यते । गोम्राह्मणनृपस्त्रीषु सख्युक्ताहृतुरोऽस्तथा ।
 हीनप्राणजडान्धेषु सुप्रभीतोऽत्यितेषु च । मत्तोऽन्तप्रमत्तेषु न शस्त्राणि च पातयेत् ।
 इत्येव गुरुभिः पूर्वमुपादिष्टं नृणां सदा । सोऽहमुक्तं पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनं ।
 अमार्गेऽवमारभ्य घोरामापदमागतः । ताच्चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनोपिणः ।
 यदुद्यम्य महत् कृत्यं भयादपि निवर्तते । अग्रक्रथैव तत् कर्तुं कथं शक्तिवसादिह ।
 न हि देवाङ्गरीयो वै मानुषं कथं कथ्यते । मानुषं कुर्वतः कथं यदि देवाश्च सिध्यति ।
 स पयः प्रच्युतो धर्म्यादिपदं प्रतिपद्यते । प्रतिज्ञानं ह्यविज्ञानं प्रवदन्ति मनोपिणः ।
 यदारभ्य क्रियां काञ्चिद्गथादिह निवर्तते । तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मां समुपस्थितं ।
 न हि त्रैणस्तुतः सखी निवर्तते कथञ्चन । इदञ्च सुमहद्भूतं देवदण्डमिवोचतं ।
 न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वया । भुवं वेयमधर्मे मे प्रवृत्ता कलुषा मतिः ।
 तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय कल्प्यते । तदिदं देवविहितं मम संख्य निवर्तनं ।
 नान्यत्र देवादुष्कृन्निह शक्यं कथञ्चन । सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरर्षं विभुं ।
 देवदण्डमिमं घोरं हि मे नाशयिष्यति । कपदिनं देवदेवमुमापतिमनामयं ।
 कपालमालिनं रुद्रं भगनेवहरं हरं । स हि देवोऽत्यमादिवांस्तपसा विक्रमेण च ।
 तस्माच्छरणमग्रेभिर्गिरिभ्यं शूलपाणिनं ।

११५

११०

११५

११०

११५

११०

इति श्रीमहाभारते सौमिकपर्वणि त्रैणिचिन्तायां षष्ठाऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं सञ्चिन्तयित्वा तु त्रैण्युच्चो विज्ञाम्यते । अतोऽर्थं रथोपस्थादेवैशं प्रणतः क्षितः ।

॥ त्रैणिरवाच ॥ उयं स्थापुं शिवं रुद्रं शर्वमोक्षानमोक्षरं । गिरिभ्यं वरदं देवं भवभावनमोक्षरं ।

शितिकण्डमजं शूक्तं दधकतुहरं हरं । वियक्ष्यं विरूपाक्षं वज्ररूपमुमापतिं ।

मन्त्रानवाप्तिनं वृत्तं महागणपतिं विभु । घट्टाङ्गधारिणं चन्द्र गटिष्ठं ब्रह्मधारिणं ।
 मनसा सुविशुद्धेन युष्करेणाप्यवेतसा । मोक्षसाधोपहारेण यत्ने प्रियरूपानि । ११
 स्तनं स्तन्यं स्वयमानममोघं छान्तिवासयं । विनोदितं नीलकण्ठमपन्नं दुर्भिवारयं ।
 शक्यं प्रह्लादं यच्च प्रह्लाधारिणमेव च । प्रतरन्तं तपोनिष्ठमननं तपताङ्गतिं ।
 यच्चरन्तं गणाध्यक्षं व्ययं पारिवदप्रियं । धनाध्यक्षं चित्तिमुखं गौरीहृदयवह्नम् ।
 कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमसाधनं । तनुवाचसमत्युग्रमुमाभूषणतत्परं ।
 परं परेभ्यः परमं परं यथाय विद्यते । रज्योत्तमभक्तारं दिगन्तं देवरक्षिणं । १२
 चिरणकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषणं । प्रपद्ये शरणं देवं परमेश समाधिना ।
 इमास्तेदापदं घोरां तराम्यथ सुदुष्करां । कर्णभूतोपहारेण यत्नेऽङ्गं यत्निना यत्तिं ।
 इति तस्य व्यवसितं ज्ञाना योगासुकरमणः । पुरस्तात्काश्यनो वेदो प्रादुराभोग्रहात्मनः ।
 तस्यां वेद्यां तदा राजंश्चिषभानुरजायत । च दिवो विदिशः खड्ग आलाभिरिव पूरयन् । १३
 दीप्तास्त्रनयनाद्याच नैकपादगिरीभृताः । रज्यचित्ताङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।
 द्विपद्मैस्ततोकाशाः प्रादुरासन् महागणाः । श्वराहोदृक्पाय हयगोमायुगोमुखाः ।
 श्वलमाज्जरवदना व्याघ्रदीपिमुखास्तथा । काकवक्त्राः श्वमुखाः शुकवक्त्रास्तथैव च ।
 महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः जितप्रभाः । दार्वाघाटमुखाद्यापि चाश्ववक्त्राश्च भारत ।
 शूर्पनगमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा । पारावतमुखाश्चैव मनुवक्त्रास्तथैव च । १४
 हरिवक्त्राः कौस्तुभाः कपेतिभमुखास्तथा । महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च ।
 पाणिकर्णाः शङ्खवास्तथैव च महादराः । निष्पायाः काकवक्त्राश्च श्वेनवक्त्राश्च भारत ।
 तथैवाशिरयो राजशृङ्गवक्त्राश्च भारत । प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालाकर्णोस्तथैव च ।
 ज्वालाकौमाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रेमचतुर्भुजाः । मेघवक्त्रास्तथैवान्ये तथा ह्यगमुखा नृप ।
 शङ्खामाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णोस्तथैव च । शङ्खमास्ताः परिकराः शङ्खध्वनिषमस्तनाः । १५
 गटाधराः पद्मशिखारुता मुषडाः कृमोदराः । प्रतुर्दंष्ट्रास्तुर्जिह्वाः ब्रह्मकर्णाः किरीटिनः ।
 मौञ्जीधराश्च राजेन्द्र तथा कुक्षितमूर्द्धजाः । उष्णोष्णो मुकुटिनश्चैव वक्त्राः खलदूताः ।
 प्रमोत्पलापोडधरास्तथा मुकुटधारिणः । माहात्म्येन त्रयं युक्ताः शतशोऽपि सहस्रशः ।
 शतशोऽप्येव हस्ताश्च तथा मुपलपाणयः । भुशुण्डोपाग्रहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत । १६
 श्रेष्ठेभ्यु बद्धेभ्यश्चिचवाणोत्कटास्तथा । सध्वजाः सपताकाश्च सध्वजाः सपरश्याः ।
 महापाशोद्यतकरास्तथा खगुडपाणयः । खूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पौक्षितकिरीटिनः । १७
 महाशर्पाङ्गदधराश्चिजभरणधारिणः । रजोध्वजाः पद्मदिग्धाः सर्वे शूक्रामरस्रजः ।
 नीलाङ्गाः पिङ्गसाङ्गाश्च सुवक्त्रास्तथैव च । मेरीशङ्खमदङ्गाश्च शङ्खरानकगोमुखान् ।
 श्रवादयन् पारिवदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः । गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथाऽपरे ।

कुर्वता तात सभानं लाघ जिज्ञासता मया । पाञ्चाला सह्या गुप्ता मायाय वड्डा कृता । ।

छतस्तथैव सद्मान पाञ्चालावचता मया । अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्याक्षि जीवित ।

११५

स्वमुक्ता महात्मान भगवानात्मानक्षनुं । आविवेक्ष ददौ चास्मै विमल खड्गमुत्तम ।

अद्यावितो भगवता भूयो जञ्जाल तेजसा । वेगवांद्याभवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ।

तत्तदृश्यानि भूतानि रचासि च समाद्रवन् । अभित प्रवृत्तिरिवात्मान साक्षादिविथर ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिश्रिवाचने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तत प्रयाते शिविर द्रोणपुत्रे महारथे । कश्चित् रूपस्य भोजस्य भयार्त्तौ न व्यवर्त्तता ।

कश्चित् वारितौ कुद्रैरविभिर्नोपलवितौ । असह्यमिति मन्वाभौ न निवृत्तौ महारथौ ।

११६

कश्चिदुन्मथ्य शिविर हत्वा सोमकपाण्डवान् । दुर्योधनस्य पदवी गतौ परमिकां रथे ।

पाञ्चालैर्निहतौ वीरौ कश्चिन्नु खयता वितौ । कश्चित्ताभ्या छत कर्ष्य तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् प्रयाते शिविर द्रोणपुत्रे महात्मानि । रूपस्य छतवर्षा च शिविरद्वार्यतिष्ठता ।

अन्यत्यामा तु तौ दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ । प्रहृष्ट जनकैराजनिदं वचनमब्रवीतु ।

यतौ भवतौ पथ्यतौ सर्व्ववृत्तस्य नाशने । किं पुनर्योधनेपक्ष प्रसृतस्य विशेषतः ।

११७

अह प्रवेक्ष्ये शिविर चरिष्यामि च कालवन् । यथा न कश्चिदपि वां जीवन्मुच्येत मानव ।

तथा भवद्वा कार्यं स्यात् इति मे निश्चिता मति । इत्युक्ता प्राविशद्वैशि पाथैर्ना शिविरं महत ।

अदारेणाभ्यवस्कृत्य विहाय भयमात्मान । स प्रविश्य महाबाहुरद्देशञ्च तस्य च ।

धृष्टद्युम्नस्य नित्यं जनकैरभ्युपागमत् । ते तु कृत्वा महत कर्म शान्तास्य बलवद्गणे ।

प्रसुप्ताथैव विद्वत्सा समेत्य परिधाविता । अथ प्रविश्य तदेव धृष्टद्युम्नस्य भारत ।

११८

पाञ्चाल्य शयने द्रौणिरपश्यत् सुप्तमन्त्रिकात् । सौमावदाते महति स्पर्द्धास्तरणसदृते ।

मात्यप्रवरसयुक्ते धूपैर्दूर्ध्वं वासिते । त शयान महात्मान विश्रम्भकमुतोभयं ।

प्रबोधयत पादेन शयनस्य महीपते । सन्बुध्य चरणसर्गादुत्थाय रणदुर्मद ।

अभ्यजानदनेयात्मा द्रोणपुत्र महारथ । तमुत्पतन् शयनादस्तयामा महाबल ।

क्रेमेव्यासस्य पाणिभ्या निष्पिपेय महीतले । सर्वलं तेन निष्पिष्टं साध्वसेन च भारत ।

११९

निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकचेष्टितु तदा । तमाश्रित्य पदा राजन् कण्ठे चौरसि चोभयो ।

नदन् विस्फुरन्तश्च पशुमारममारयत् । तुदन्नखैश्च स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।

आचार्यपुत्र प्रक्षेप वह्नि मा मा चिर कृथा । तत्कृते सकृतासौकान् गच्छेयं दिपदा वर ।

स्वमुक्ता तु वचन विरराम परन्तप । सुत पाञ्चालराजस्य आक्रान्तो बलिना भूज ।

तथाप्यशान्ता ना वाच प्रथय्य द्रौणिरब्रवीत् । आचार्यपातिना लोका न शन्ति कुलपायन ।

१२०

तस्मात्प्रक्षेप निधनं न त्वमहं हि दुष्मते । एव ब्रुवाण्यं वीरं सिद्धो मत्तमिव द्विप ।

मर्षस्तभ्यनधीतुः कुङ्कु पादाधीसे मुदाह्वये । तस्य वीरस्य ब्रह्मेन मार्कमाणस्य येमनि ।

अमुच्यन्त महाराज क्षियो ये चास्य रचिषः । ते दृष्ट्वा धर्षयन्तन्तमतिमानुषविक्रमं ।
भूतमेवाध्वस्यन्तो न स्य प्रत्याहरन् भयात् । तन्नु तेनाम्बुपायेन गमयित्वा यमचर्यं ।
अर्धतिष्ठत तेजसी रथं प्राप्य सुदर्शनं । स तस्य भवनाद्राजन्निष्क्रम्य नादयन् दिशः ।
रथेन शिविरं प्रायाज्जिघांसुर्द्विषेता वली । अपक्रान्ते ततस्तस्मिन् द्रोणपुत्रे मरारथे ।
सहितैरचिभिः सर्वैः प्रणुदुर्थापितस्तदा । राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ।
व्याक्रोशन् चक्षियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारत । तासान्नु तेन ब्रध्देन समीपे सन्निधयेभ्यः ।
चिमञ्च समनद्यन्त किमेतदिति चाब्रुवन् । स्त्रियस्तु राजन् विवक्षा भारद्वाजं निरीक्ष्य ताः ।
अब्रुवन् दीनकण्ठेन चिममाद्रवतेति वै । राक्षसे वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वर्यं ।
हत्वा पाश्चात्तराजानं रथमारुह्य तिष्ठति । ततश्च योधमुखाय सद्यसा पर्यवारयन् ।
स तानापततः सर्वान् वद्रेस्तेषु व्यपोययत् । धृष्टद्युम्नश्च हत्वा स तांश्चैवास्य पदानुगान् ।
अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके । तमथाक्रम्य पादेन कण्ठे चौरांसि तेजसा ।
तथैव मारयामास विनर्दन्तमरिन्दमं । युधामन्युश्च सम्प्राप्ते मत्वा तं रक्षसा हतं ।
गदानुद्यम्य वेगेन हृदि द्रोणिमताडयत् । तमभिद्रुत्य जघाह वितो वैममपातयत् ।
विष्कुरन्तश्च पश्यवन्तथैवैनममारयत् । तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान् समुपाद्रवत् ।
संसृज्जानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् । स्फुरतो वेपमानांस्य समितेव पश्यन्तसे ।
ततो निस्सिंघमादाय जयानान्यान् शृयकृ शृयकृ । भागशो विचरन् मार्गानसिमुद्धविशारदः ।
तथैव गुप्तो वंसेत्यु प्रयानान्मध्यामौलिक्कान् । श्रान्तान् न्यस्तायुधान् सर्वान् वृणैव व्यपोययत् ।
योधानान्यान् द्विपादैव प्राप्स्विनश्च वरासिना । रुधिरोचितसर्वाङ्गः कालसृष्ट इवान्तकः ।
विष्कुरद्विज्य तैर्द्रोणिर्निस्सिंघस्तान्नाभेन च । आलेपणेन चैवावेस्त्रिधा रणे वितोऽभवत् ।
तस्य साहितरक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यतः । श्रमानुष इवाकारो बभौ परमभीषणः ।
ये लजापत कौरव्य तेषुप ब्रध्देन मोहिताः । निरीचमाणा श्रान्तान्य दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रविययुः ।
तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः श्रवकषिणः । राक्षसं मन्यमानांश्च नयनानि न्यमीलयन् ।
स धैररूपो व्यचरत् कालवच्छिविरे ततः । अपश्यद्वैपदोपुष्टान् श्ववशिष्टांश्च शेमकान् ।
तेन ब्रध्देन विवक्षा धनुर्दस्ता मरारथाः । धृष्टद्युषं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विव्राण्ते ।
अवाकिरन् ब्रह्मातेर्भारद्वाजमभीतवत् । ततस्तेन निमादेन सम्पुबुद्धाः प्रभद्रकाः ।
शिलीमुखैः शिखण्डो च द्रोणपुत्रं समार्हयन् । भारद्वाजः स तान् दृष्ट्वा ब्रवरथाणि वपेतः ।
ननाद यस्यवाच्यादं जिघांसुस्तान्महारथाः । ततः परमसंकुद्धः पितृवधमनुसरन् ।
अवदध रथोपस्थान्तरमाणीभिमुद्भुवे । मरुश्च चन्द्रविमलं नृहीला चर्यं संयुगे ।
खड्गश्च विमलं दिव्य जातरूपपरिष्कृतं । द्रौपदेयाननिद्रुत्य सन्निधयेन्यधमहली ।
ततः स नरशार्दूलं प्रतिविन्ध्य मज्जाहवे । कुलिदेवं जपधीद्राजन् स हतो न्यतस्तुवि ।

१५५

१५०

१५५

१५०

१५५

१५०

प्राप्तेन विद्धा द्रौणिन् सुतसोमः प्रतापवान् । पुनर्थासिं समुद्यम्य द्रौण्युत्तमुपाद्रवत् ।
 सुतसोमस्य थासिं तं वाञ्छं च्छिन्वा नरर्षभः । पुनरप्याह्वनत् पार्थं स भिक्षुद्वयैः पतत् ।
 नाकुलिम्बु शतानीको रथक्लेशः वीर्यवान् । दोर्भ्यामुत्तिष्ठ्य वेगेन वरुणेनमता डयत् ।
 अताडयच्छतानीकं मुकुचकं दिजसु मः । स विद्धलो ययौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्चिरः ।
 श्रुतकर्मा तु परिधं गृहीत्वा समताडयत् । अभिद्रुत्य ययौ द्रौणिं सख्ये सफलकं शयम् ।
 स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जग्रे वरासिना । स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विह्वताननः ।
 तेन शब्देन वीरसु श्रुतकीर्त्तिर्वाहारयः । अथत्यामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ।
 तस्यापि शरवर्षाणि चर्म्मणा प्रतिवार्थं यः । सकुण्डलं शिरः कायाद्वाजमानमपाहरत् ।
 ततो भीमनिहन्तारं सह सर्वैः समद्रुक् । अह्वनत् सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्बली ।
 शिखीमुखेन चान्येन भुवोर्भ्ये समार्पयत् । स तु क्रोधसमाविष्टो द्रौण्युत्ता मञ्जवलः ।
 शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना । शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परन्तपः ।
 प्रभद्रकण्णान् सर्वानभिदुद्राव वेगवान् । यच्च शिष्टे विराटस्य वसन्तु भृशमाद्रवत् ।
 दुपदस्य च पुष्पाणां पौष्पाणां सुहृदामपि । चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा मञ्जवलः ।
 अन्धानन्यास्य पुष्पानभिष्टव्याभिष्टव्यं च । न्यक्तनदसिना द्रौणिरक्षिमार्गविशारदः ।
 काली रक्ताखनयनो रक्ताभ्यान्नुलेपनो । रक्ताम्बरधरामेको पाश्वरहाः कुटुम्बिनो ।
 ददृशुः कालरात्रिं ते गायमानामवस्थिता । नरायकुञ्जरान् पार्श्वैर्बद्धा श्रैरैः प्रतुष्टुषी ।
 वहन्ती विविधान् प्रेतान् पाशवद्भान् विमूर्द्धजान् । तथैव च सदृग्गुणश्रुश्रुश्रुश्रु महारथान् ।
 खगे सुताम्रवली तां रात्रिष्वन्यासु मारिष । ददृशुर्गोधमुखास्ते भूमौ द्रौणिञ्च सर्वदे ।
 यतः प्रभृति संघामः कुरुपाण्डवसेनयोः । ततः प्रभृति तुङ्गान्मोमपश्यद्द्रौणिमेव च ।
 तांस्तु दैवहतान् पूर्व पश्चाद्द्रौणिर्यथातयत् । त्रासयन् सर्वभूतानि विनदन् भैरवावणे ।
 तदनुसृत्य ते वीरा दर्शनं पूर्वकालिकं । इदं तदिति मञ्जुना दैवेनोपनिषोडिता ।
 ततश्चेन निनादेन प्रत्ययुध्यन्त धन्विनः । शिविरे साण्डवेयानां प्रतेशोऽय सहस्रशः ।
 सोऽस्मिन् कस्यचित् पादौ जघनञ्चैव कस्यचित् । कौशिकिभेद पार्थेयु कालसृष्ट इवान्तक ।
 अत्युपप्रतिपिष्टेय नदद्विष्ट श्योत्कटैः । गजायुग्मयितैसान्यैर्महो कोर्णाऽभवत् प्रभो ।
 क्रोशतां किमिदं कोऽय क शब्दः किं नु किं कृतं । एवं तेषां तथा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ।
 अपेतप्रस्मम्राचान् मञ्जुहान् पाण्डुसृष्टयान् । प्राहिणोऽनृत्युलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ।
 ततस्तच्छब्दविषया उत्पन्नो भयातुराः । निद्राग्न्धा नष्टसंज्ञाय तत्र तत्र निजिन्धिरैः ।
 ऊरुसगम्य श्योताय कम्बलाभिहतौजसः । विनदन्तौ शयं चत्ता समासीदन् परस्परं ।
 ततो रथं पुनर्द्रौणिगच्छितो भीमनि खनं । धनुम्याणि शरैरन्यान प्रेषयद् यमवयं ।
 पुनरुत्पततद्यापि दूरादपि नरोत्तमान् । शूरान् सम्यततयान्यान् काशराद्यै न्यवेदयत् ।

तथैव सुन्दरपिण प्रमथन् स विधावति । शरवर्षेय विविधैरवर्षं च्छात्रवांस्ततः ।
 पुनश्च सुविचित्रेषु शतचक्रेषु चर्मणः । तेन चाकाशवर्षेण तथाऽचरत सोऽपिना ।
 तथा स शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः । व्यबोभयत राजेन्द्र महाद्भटमिव द्विपः ।
 उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजम् विचेतयः । निद्रार्ताश्च भयात्तांश्च व्यधावन्स्ततस्ततः ।
 विस्तरं चुक्रुः स्थान्ये वक्रवद्धं तथाऽवदन् । न च स्म प्रत्यपद्यन् शस्त्राणि वसनानि च ।
 विमुक्तकेशाद्याप्यन्ते नाभजानन् परस्परं । उत्पतन्तोऽपतन् आन्ताः केचित्चाभ्रमंस्तदा ।
 पुरीषमद्यजन् केचित् केचिन्मूवं विमुक्षुवुः । बन्धनानि च राजेन्द्र संच्छिद्य तुरगा दिपाः ।
 समं पथं पतन्थान्ये कुर्वन्तो महदाकुलं । तत्र केचिच्चरा भीता व्यलोलयन्त महीतले ।
 तथैव तान्निप्रतितानपिपन् गजवाजिनः । तस्मिंस्तथा वर्तमाने रवांसि पुरुषपथम् ।
 दृष्टानि व्यमदन्नुच्चैर्मुंदा भरतवत्तम । स शब्दः पूरितो राजन् भूतबन्धैर्मुंदायुतैः ।
 अपूरयन्दिशः सर्वा दिवस्त्रातिमहान् स्वनः । तेषामार्त्तस्वरं श्रुत्वा विचक्षा गजवाजिनः ।
 मुक्ताः पथं पतवाजन् सृष्टन्तः शिविरे अजं । तैस्तत्र परिधावद्विचरणोदोरितं रजः ।
 अकरोच्छिविरे तेषां रजन्तां दिगुणं तमः । तस्मिंस्तमसि संजाते प्रमूढाः सर्वतो जवाः ।
 नाजानन् पितरः पुत्तान् भावन् भातर एव च । गजो गजानतिशयं निर्धनुव्या हया हयान् ।
 श्रताज्यक्षयाभक्षस्तथाऽष्टद्वयं भारत । ते भग्नाः प्रपतन्ति स्म निपन्नस्य परस्परं ।
 न्यपातयंस्तथा चान्यान् पातयित्वा तंदाऽपिपन् । विचेतयः सविद्राश्च तमसा चाहता नराः ।
 जगुः स्त्रानेव तत्राथ कालेनैव प्रचोदिताः । त्यक्त्वा दाराणि च द्राः स्त्रास्तथा मुक्तानि गौक्षिकाः ।
 प्राद्ववन्त ययाशक्ति कान्दिशोका विचेतयः । विप्रनष्टाश्च तैः स्थान्यं नाजानन्त तथा विभे ।
 क्रौञ्चस्तन्नातपुत्रेति दैवोपहतचेतयः । पलायतो दिशस्तेषां स्त्रानयुक्त्यं यावन्वान् ।
 गोचनानामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः । हाहाकारश्च कुर्वाणाः श्रुतिं श्रुत्वा श्रुते परे ।
 तान् बुद्धा रणमथेऽथै द्रोणपुत्रो व्यवहरयत् । तत्रापरे बधमाना मुञ्चुर्मुञ्चरेतयः ।
 शिविरान्निप्यतन्ति कश्चित्प्राभयपोडिताः । तांस्तु निप्यतितांस्तत्तान् शिविरात् जीवितैपिणः ।
 हतवर्ष्मा शयश्चैव दारदेष्टे निजगन्तुः । विस्त्रयन्तकवचान्मुक्तकेशान् कृताञ्जलीन् ।
 वेपमानान् चितौ भीतान् चैव कांसिदमुद्यतां । नामुद्यत तयोः कश्चिविषान्ताः शिविरादहिः ।
 क्षयश्चैव महाराज चादिष्यथैव दुर्मतिः । भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्तथौ प्रियं ।
 त्रिपु द्रेष्णु ददतुः शिविरस्य ऊताशनं । ततः प्रकाशे शिविरे सङ्गेन पिष्टगन्दनः ।
 श्रद्धत्यामा महाराज व्यचरत् क्षतहस्तवत् । कांसिदापततो वीरानपराधैव धावतः ।
 व्ययोजयत सङ्गेन प्राशैर्दिशपरान्तमः । कांसिदोधान् स सङ्गेन मथे सञ्छिद्य वीर्यवान् ।
 अपातयद्द्रोणपुत्रः भरतसिलकाण्डवत् । विनदद्भिर्दृशयश्चैर्नराद्यदिपदोत्तमैः ।
 पतिनैरभवत् कोषो मेदिनी भरतपथम् । मानुषाणां सङ्क्षेपे हतेषु पतिनेषु च ।

उदतिष्ठन् कवन्भानि बह्वन्युत्थाय चापतन् । साधुधान् साध्वदान् बाहून् विसर्कते शिरांसि च ।
 हस्तिहस्तापमानरून् हस्तान् पादांश्च भारत । पृष्ठच्छिन्नान् पार्श्वच्छिन्नान् शिरस्छिन्नांस्तथा परान् ।
 स महात्माऽक्रोद्वैरिणिः कांसिचापि पराङ्मुखात् । मथ्यदेशे नरानन्यासिच्छेदाभ्यांश्च कर्षतः ।
 अथदेशे निहत्यान् कान्धे प्रावेक्ष्यच्छिरः । एवं विचरतस्तस्य निघ्नतः सुबह्वनरान् ।
 तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना । किञ्चित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतैश्चान्यैः सहस्रशः ।
 वज्रना च गजानेन भूरभूद्भूमदर्शना । यत्नरत्नसमाकीर्णं रथायद्विपदारुणे ।
 कुक्षेन द्रोणपुत्रेण सञ्चिन्नाः प्रापतन् भुवि । भ्रातृनन्ये पितृनन्ये पुत्रानन्ये विपुङ्गवः ।
 केचिदूचुर्न तत् कुक्षैर्लक्षितराष्ट्रैः कृतं रणे । यत् कृतं नः प्रसूतानां रघोभिः क्रूरकर्म्मभिः ।
 असाक्षिभ्याश्चि पायानामिदं नः कर्तुं कृतं । न चासुरैर्न गन्धर्वैर्न यवैर्न च राक्षसैः ।
 शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यथ्य जनार्दनः । ब्राह्मण्यः सत्यवान्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः ।
 न स सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृतान्धलिं । धावन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनञ्जयः ।
 तदिदं नः कृतं घोरं रघोभिः क्रूरकर्म्मभिः । इति स्यात्पमानाः स्म शेरते बहवो जनाः ।
 क्षतनाश्च मनुष्याणां अपरेपाञ्च कूजतां । ततो मुहूर्त्तान् प्राञ्चाम्यस्य शब्दमुमुषो महान् ।
 शोषितयत्तिसिक्तायां वसुधायाश्च भूमिषु । तद्रजस्तमुषं घोरं चणेनान्तरधीयत ।
 स चेष्टमानानुदिशान्निहत्याह्वान् सहस्रशः । न्यपातयस्वरान् कुजुः पशून् पशुपतिर्दया ।
 अन्योन्यं क्षयस्त्रिष्वज्य शयानान् द्रवतोऽपरान् । बलीनान् युधमानांश्च सन्वान् द्रौणिरपोययत् ।
 दृष्टमाज्ञाज्जतमेन यथ्यमानांश्च तेन ते । परस्परं नदा योधाननयसमसादनं ।
 तथा रजन्यास्तर्द्धुन पाण्डवानां महद्दहनं । गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्यमनिवेशनं ।
 निग्राहाराणां मन्त्रानां राविः सा र्धवर्द्धिनी । आसीद्यरगजाभ्यानां रौद्रो चयकरो भूध्नं ।
 तथादृग्गन्त रघोभिः पिशाचाश्च शयस्त्रिधाः । खादन्तो नरमांसानि पिवन्तः शोषितानि च ।
 करास्ताः पितृनाथैव त्रैलोक्या रज्ज्वलाः । जटिला दीर्घशृङ्गाश्च पक्षपादा मशोदराः ।
 पयादङ्गुल्यो ह्वा विरूपा भैरवस्त्वनाः । घण्टाजालावमरूश्च भौमकण्ठा रिभोरुषाः ।
 सपुष्पादाः पक्वराः सुदुर्दशाः सुदुर्षणाः । विविधानि च रूपाणि तत्राङ्गयन्त रघवः ।
 पोता च शोषिते वहाः प्रान्दूयन् गजक्रोऽपरे । इदं परमिदं मेधमिदं स्वादिति चाप्नुवन् ।
 मंदोमज्जाक्षिरक्तानां वषाणाश्च भृङ्गाक्षिताः । परमांसानि खादन्तः कृत्वादा मांसजीविनः ।
 वषाधैरपरे पोता पथ्यधारन् विजुलिक्ताः । भानायस्त्रास्तथा रौद्राः कृत्वादाः पिष्टिताम्रणाः ।
 आपुषाणि च तथायन् प्रयुताय्मभुङ्गानि च । रघवो घोररूपाणां महतां क्रूरकर्म्मतां ।
 मुरिमानो विप्रानां तस्मिन्नास्ति देहमे । समेतानि यद्यन्यायन् भूतानि च जनाधिप ।
 भद्रपदानि शिविगान् अतिगन्तुमिषेव सः । नृशोषितावपिकृष्ट द्रोणेरासीदधिवहः ।
 पाणिना सह भद्रिष्ठ दक्षीभूत इव प्रभो । दुर्गमां पदवीं गत्वा शिरराज जनये ।

युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृतेव पावकाः । यथाप्रतिज्ञं तत्कर्म कृत्वा द्रौण्यायिः प्रभो ।
 दुर्गमां पदवीं गच्छन् पितुराश्रीद्वतन्वरः । यथैव संसृजने शिविरे प्राविशन्निधि ।
 तथैव हत्वा निःशब्दे निष्क्राम नरर्षभः । निष्क्राम्य शिविरात्तस्मात्ताभ्यां सङ्गम्य वीर्यवान् । ५६
 आचर्यैः कर्म तत् सर्वं ह्यष्टः संदर्पयन् विभो । तावयाचख्यतुल्यसौ प्रियं प्रियकरो तदा ।
 पाञ्चालान् सञ्जयांश्चैव विनिकृत्तान् सहस्रशः । प्रीत्या चोच्चैरदक्रोशंस्तथैवास्कोटयंस्तुलान् ।
 एवंविधा हि सा राजिः सोमकानो जनवधे । प्रसृजानां प्रमत्तानामासीत् सुभृगदाहणा ।
 असंशयं हि कांस्यस्य पर्यायो दुरतिक्रमः । तादृशा निहता यच्च कृत्वाऽस्माकं जनवधं ।
 ॥ धृतराज उवाच ॥ प्रागेव समवत् कर्म द्रौणिरेतन्महारथः । नाकरोदोदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजये धृतः । ५७
 अथ कस्माद्वृते दुष्टे कर्मैर्दं कृतवानसौ । द्रौण्यपुत्रो महात्मा स तस्मै शंसितुमर्हसि ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तेषां नूनं भयात्तासौ कृतवान् कुद्वन्द्वन । असाविधाहि पार्यानां केयवश्च च धीमतः ।
 सात्यकिश्चापि कर्मैर्दं द्रौण्यपुत्रेण साधितं । को हि तेषां समवं तान् हन्यादपि महत्पतिः ।
 एतदोदृशकं वृत्तं राजन् सुप्रजने विभो । ततो जनवधं कृत्वा पाञ्चालानां महाव्यथं ।
 दिव्यां दिव्यैव चान्योन्यं समेतोद्युर्भहारथाः । पर्यास्रजन्तो द्रौणिक्षाभ्यां सम्प्रतिनन्दितः । ५८
 इदं हर्षात्तु समवदाददे वाक्यमुत्तमं । पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयास्तु सर्वशः ।
 सोमका मत्स्यग्रेपाश्च सर्वे विनिहता मया । इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तथैव मा चिरं ।
 यदि जीवति नो राजा तस्मै शंसामहे वधं ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वेण रात्रियुद्धे पाञ्चालादिवधे ऋतेऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ते हत्वा सर्वपाञ्चालान् द्रौपदेयास्तु सर्वशः । आगच्छन् सहितास्त्रवयच दुर्योधनो हतः ।
 गत्वा चैनमपश्यन्त किञ्चित्प्राणं जनाधिपं । ततो रथेभ्यः प्रसून्त्य परिव्रजुस्तवात्मनं । ५९
 तं भग्नवक्ष्यं राजेष्ट कच्छप्राणमचेतसं । वमन्तं रुधिरं वज्रादपश्यन् वपुधातले ।
 वृत्तं समन्ताद्बुद्धिभिः श्लाघादुक्तगणैश्चैव भवयिष्यद्विरन्तिकान् ।
 निवारयन्तं कच्छप्राणान् श्लाघादपश्यन् सिखादिपून् । विचेष्टमानं मद्वाङ्मुमुक्षुं मातुर्वेदनं ।
 तं शयानं तया वृष्ट्वा भूमौ सुहृधिरोलितं । हतमिष्टास्त्रयो वीराः शोकात्तः पर्यवरायन् ।
 अश्रुत्यामा कृपयैव कृतवर्मा न सत्ततः । तैस्त्रिभिः शोणितादिर्मैनिर्यथद्विर्भहारथैः । ६०
 शूराश्चैव हतो राजा वेदो विभिरिवाग्निभिः । तैर्न शयानं संश्लेष्य राजानमतथोचितं ।
 अविमल्लेन दुःखेन ततस्ते बहुदुःखयः । ततस्तु रुधिरं हर्षैर्मुखाचिरमव्य तस्य हि ।
 रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ।
 ॥ कृप उवाच ॥ न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोलितः । स्यादग्रचमूभर्ता श्रेते दुर्योधनो हतः ।
 पश्य चामीकरामस्य चामीकरविभूषितां । गदां गदाश्रियस्तेमां समीपे पतितां भुवि । ६१
 दयमेनं गदा शूरं न जहाति रणे रणे । खर्गायापि भ्रजन्तं हि न जहाति यश्चस्त्रिणं ।

पश्येमां सप्त वीरेण जाम्बूनदविभूषितां । शयानं शयने चर्येयं भाव्यां प्रीतिमतीमिव ।

योऽयं मूर्द्धाभिपिक्रानां श्रेयो जातः परन्तपः । स हतो यसते पांग्रून् पश्य कासस्य पर्ययं ।

येनाजौ निहतौ भूमावश्रेत हतद्विपः । स भूमौ निहतः श्रेते कुरुराजः परैरयं ।

भयाक्षमन्ति राजानो यस्य स शतसद्व्रजः । स वीरशयने श्रेते क्रव्याद्भिः परिवारितः ।

उपासत द्विजः पूर्व्वमर्थहेतोर्दामोदरं । उपासते च तं द्वाघ क्रव्यादा मांसहेतवः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं शयानं कुरुश्रेष्ठ ततो भरतसत्तम । शयन्त्यामा समालोक्य कर्णं पर्यदेवपत् ।

श्राजस्त्रा राजबाहुस्त मुखं सर्वधनुश्रतां । धनाध्यवोपमं युद्धे ज्ञिये शङ्कर्पणस्य च ।

कथं विवरमद्रावीक्षीमिषेनस्तवानघ । बन्धिनं कृतिनं नित्यं स च पापात्मवानृप ।

कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन् वलवत्तरः । पश्यामो निहतं त्वाद्य भीमसेनेन संयुगे ।

कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं कुहूः पापेः कृकोदरः । निहत्या हतवान्मन्दो नूनं कालो दुरत्ययः ।

धर्मयुद्धे द्वाधर्मेण समाज्जयैजसा ह्यधे । गदया भीमसेनेन निर्मेधं शक्तिवतो तव ।

अधर्मेण हतस्याजौ मृद्यमानं प्रदा शिरः । य उपेक्षितवान् कुहूं धिक्कुण्ठं धिगुधिष्ठिरं ।

युद्धेष्वपदव्यन्ति योधा नूनं कृकोदरं । यावत् स्थायन्ति भूतानि निहत्या ह्यसि पातितः ।

ननु शमीऽप्रवीद्राजन् त्वां सदा यदुनन्दनः । दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ।

ज्ञाघते त्वां हि वार्ष्णेयो राजन् संससु भारत । स शिथ्यो मम कैरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ।

यं गतिं चक्षिपस्थाजः प्रब्रह्मां परमवयं । हतस्याभिमुखस्याजौ प्राप्तस्त्वमस्मि तां गतिं ।

दुर्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ । हतपुत्रोऽहं शोचामि गान्धारी पितरस्य ते ।

भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचनौ प्रथिवीमिमं । धिगसु कर्णं वार्ष्णेयमज्युनवापि दुर्मतिं ।

धर्मज्ञमानिनौ यौ त्वां वयमानमुपेवतां । पाण्डवाश्चापि ते सर्वे किं बल्यन्ति नराधिप ।

कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपचपाः । धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः ।

प्रायशोऽभिमुखः शब्दन् धर्मेण पुरुषर्षभ । हतपुत्रोऽहं गान्धारी निहतज्ञातिबान्धव ।

प्रश्नाचलुय दुर्हर्षः को गतिं प्रतिपश्यते । धिगसु कृतवर्षाणं मां कपञ्च महारथं ।

ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवं । दातारं सर्वकामानां रजितारं प्रजाहितं ।

यदयं नानुगच्छामस्तां धिगस्यान्तराधमान् । कपस्य तव वीर्येण मम चैव पितृस्य मे ।

समृत्याना नरव्याघ्र रजवन्ति ऋहाणि च । तव प्रसादादस्माभिः समित्रैः सह वान्यवै ।

शवाग्नाः क्रतवो मुख्या वस्त्रेवा भूरिदक्षिणाः । कुतश्चापोद्भूतं पापः प्रवर्त्तिष्यामहे वयं ।

यादुमेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् । वयमेव चयो राजन् गच्छन्तं परमां गतिं ।

यदे त्वां नानुगच्छामहेन धक्ष्यामहे वयं । तान् स्वर्गहेतोः होनार्थाः स्मरन्तः मुकृतस्य ते ।

किं नाम तद्भवेत् कथं येन त्वां न प्रजाम वै । दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरित्याम महीमिमं ।

भीमानो नक्षपा राजन् कुतः शान्तिः कुतः सुखं । गतेव तु महाराज समेत्य च महारथान् ।

यथाज्येष्ठं यथाश्रेष्ठं पूजयेत्स्वचनान्मम । आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुष्मतां ।
 इतं मयाऽद्य शंभेया दृष्टद्युषं नराधिप । परित्यजेया राजानं वाङ्मोक्तं सुमहारथं ।
 सैन्यं च सोमदत्तञ्च भूरित्रवधमेव च । तथा पूर्वगतानन्यान् स्वर्गे पार्थिववत्तमान् ।
 अस्मद्वाक्यात् परित्यज्य संपृच्छेत्स्वमनामयं ।

१२१

॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानं भग्नसकथमचेतनं । अथत्यामा समुदीक्ष्य पुनर्बचनमब्रवीत् ।

दुर्योधन जीवसि तं वाक्मं श्रोत्रसुखं शृणु । सप्तपाण्डवतः श्रेया धार्तराष्ट्रास्त्वयो वयं ।
 ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽयं सात्यकिः । अहञ्च छत्रवर्षा च छपः सारदतस्तथा ।
 द्रौपदेया हताः सर्वे दृष्टद्युषस्य चात्मजाः । पाञ्चाला निहताः सर्वे मंस्यशेषाद्य भारत ।
 छतं प्रतिहतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः । सौप्तिके शिविरं तेषां हतं सनरवाहर्न ।

१२०

मया च पापकर्मोऽसौ दृष्टद्युषो महोपतं । प्रविश्य शिविरं रात्रौ पश्यमारेण भारितः ।
 दुर्योधनस्तु तां वार्चं निगम्य मनसः प्रियां । प्रतिज्ञां पुनयेत् इदं वचनमब्रवीत् ।
 न मेऽकरोत्तद्भङ्गियो न कर्णेन च ते पिता । यस्तया छपभोजान्थां संहितेनाद्य मे छतं ।

अ च सेनापति, दुष्टो हतः शार्ङ्गं शिखण्डिना । तेन मन्ये मघवता सममात्मानमद्य वै ।
 खलि प्राप्नुत भद्रं वः स्वर्गे नः सङ्गमः पुनः । इत्येवमुक्त्वा दृष्ट्वा च कुहरराजो महामनाः ।

१२१

प्राणानुपास्यजदीरः सुहृदं दुःखमुत्सृजन् । अपाक्रामद्विषं पुण्यां शरीरं चिन्तिमाविशत् ।
 एवं ते निधनं यातः पुत्रो दुर्योधनो नृप । अग्रे याम्ना रणे शूरः पद्यादिनिहतः परैः ।
 तथैव ते परित्यक्ताः परित्यज्य च ते नृप । पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्त्रकानाश्चङ्करयान् ।

इत्येवं द्रोणपुत्रस्य निगम्य कर्षां गिरं । प्रत्यूषकास्ते शोकार्त्ताः प्राद्ववधगरं प्रति ।
 एवमेव च यो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः । धीरा विग्रहना रौद्रे राजन् दुर्धनिते तव ।
 तव पुत्रे गते स्वर्गे शोकार्त्तस्य ममानघ । अविदत्तं प्रणष्टं तद्विष्यदर्शनमद्य वै ।

१२०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रस्य निधनन्तादा । निषस्य दीर्घमुष्णञ्च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि दुर्योधनप्राणत्यागि वचनोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथ ऐपीकपर्व ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां दृष्टद्युषस्य शारयिः । शशं धर्मराजाय सौप्तिके कदमं छतं ।

॥ सुत उवाच ॥ द्रौपदेया हता राजन् द्रुपदस्यात्मजे सह । प्रमत्ता निद्रि विश्रान्ताः श्वपन्ताः शिविरे स्त्रके ।

छत्रवर्षा नृपंसेन गौतमेन छपेण च । अथत्यामा च पापेन हतं वः शिविरं निद्रि ।

१२१

एतेनैरगजात्यानां प्रासशक्तिपरस्यथैः । सहस्राणि निहन्तद्भिर्निःश्रेयस्ते वलं छतं ।

क्षिप्रमानस्य महतो वनस्यैव परस्यथैः । शृङ्गैर्वै मुमहान् शब्दे वलस्य तव भारत ।

अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात् सैन्यान्महामते । मुक्तः कथञ्चिद्भूयात्मान् व्ययस्तु कृतवर्ग्यः ।
 तच्छ्रुत्वा वाक्यमग्निं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । पपात मद्वा दुर्दुर्षः पुत्रशोकसमन्वितः ।
 पतन्तं तमतक्रव्य परिजपाह, सात्यकिः । भीमधेनोऽर्जुनयैव माद्रोपुत्रैश्च पाण्डवैः ।
 सभ्यचेतसा कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा । जिला शत्रून् जितः पद्मात् पर्यदेवयदार्त्तवत् ।
 दुर्बिन्दा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचतुपः । जीयमाना जयन्त्ये जयमाना वयं जिताः ।
 हृत्वा भ्रातृन् वयस्यांश्च पिद्वन् पौत्रान् सुहृद्वृणान् । बन्धून्मात्यान् पौत्रांश्च जिला सर्वान् जिता वयं ।
 अत्रयौ द्वाधेवद्वाशस्तथाऽनयोऽर्थदश्चनः । जयो यमजयाकारो जयस्तस्मात् पराजयः ।
 यज्जिला तथ्यते यथादापन्न इव दुर्धमतिः । कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः ।
 घेपामर्थाय पापं स्याद्विजयस्य सुहृद्वधैः । निजितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ।
 कर्णिनास्त्रोक्तदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे । चापव्यान्तास्त्ररौद्रस्य ज्वातलस्त्रननादिनः ।
 कुड्मस्य नरविहस्य संयामेवपलायिनः । ये व्यमुञ्चन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ।
 रथद्वदं शरवयैर्निर्ममन्तं रत्नापितं वाहनवाजियुक्तं । शत्रुष्टिमीनध्वजनागनक्तं ब्ररासनावर्त्तमहेपुकेषं ।
 संगमचक्रोदयवेगवेलं द्रोणार्थं व्यातलनेमिधोषं । ये तेदृशपावचक्रस्तनौभिस्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ।
 न हि प्रमादात् परमसि कश्चिद्बधो नराणांमिह ज्यैवलोके । प्रमत्तमर्था हि नरं समन्तात् त्यजन्त्यनर्थस्य समाविशति ।
 ध्वजोत्तमायोच्छ्रितधूमकेतुं शराचिपं, कोपमहासमीरं । महाधनुर्ज्वातलनेमिधोषं तनुचनानाविधशस्त्रहोमं ।
 महाधनुर्कषदवामिपत्रं महाहवे भीष्ममाग्रादिदाहं । ये वेडराक्तायुधतोत्सृज्येवं ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ।
 न हि प्रमत्तं नरेण शक्यं विद्या तप श्रीर्विपुलं ययो वा । पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रून् सर्वान्मधुर्दं सुखमेधमानं ।
 इन्द्रोपमान् पार्थिवपुत्रपौत्रान् पश्याविशेषेण हतान् प्रमादात् । तीर्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धा मग्नाः कुनद्यामिव रेत
 मनाः ।

मनाः ।

अमर्तिथेयं निहताः शयाना निःसंशयने निदिवे प्रपद्याः । भ्रातृन् पुत्रांश्च हताविशम्य पाञ्चालराजं पितरश्च वृद्धं ।
 भुवं विषंशा पतिता श्रुतिंया सा श्रौत्यते शोककृष्णद्वयदिः । तच्छोककं दुःखमपरयन्ती कथं भविष्यत्युपिता सुखानां ।
 पुत्रवपभ्रात्यधप्रपुत्रा प्रदक्षमानिव क्रुताभनेन । इत्येवमार्त्तः परिदेवयन् स राजा कुरूणां नकुलं यभापे ।
 गच्छानपैनामिह मन्दभाग्यां समादपयन्निति राजपुत्रे । माद्रोसुतस्तत् परिगृह्य वाक्यं धर्म्येण धर्म्यमतिमथ राघः ।
 यथो रयनाचपमाश्रु देव्याः पाञ्चालराजस्य च यच्च दाराः । प्रस्थाप्य माद्रोसुतराजमोठः शोकाह्निंतयैः सति
 सुहृदिः ।

रोहपगाणः प्रथयो गुतानामाधोधनं भूतगणानुकीर्णं । स तत् प्रविश्याश्रितमुपकृष्य ददं पुत्रान् सुहृदः सर्वोय ।
 भूमा शयानान् नधिराश्रगाचान् विमिच्छेदशान् प्रवृत्तोत्तमाश्रान् । स तांश्च दृष्ट्वा श्रम्यमात्तंरूपो युधिष्ठिरो धर्म्यतान्तरि ।
 उचैः प्रचुकोच च कोरुवाच्यः पपात पोय्यां यगणो विमग्नः ।
 इति श्रीमदाभारते कैटिकपर्वणि ऐधीकपर्वणि युधिष्ठिरस्य निविरदधने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स दृष्ट्वा निहतान् संख्ये पुत्तान् पौत्तान् सखीसूया । महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ।
ततस्तस्य महान् शोकः प्रादुराशेषोऽन्तःस्थितः । स्मरन् पुत्तपौत्ताणां भ्रातृणां सख्यस्य च । १२१
तमयुपरिपूर्णाच्च वेपमानमचेतसं । सुहृदो मृग्यसंविद्राः सान्त्वयामासुः क्रिन्ते तदा ।
ततस्तस्मिन् क्षणे कस्यो रथेनादित्यवर्चसा । नकुलः कृष्णया सार्द्धमुपायात् परमार्त्तया ।
उवस्रव्यं गता सा तु श्रुत्वा सुमहदमित्रं । तदा विनाशं सर्वेषां पुत्ताणां व्यथिताऽभवत् ।
कल्पमानेव कदली वानेनाभिसमीरिता । कृष्णा राजानमासाद्य शोकान्तो न्यपतद्भुवि ।
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककथितं । फलपद्मपलाशाद्यास्तमोपल द्वांशुमान् । १२२
ततस्तो पतितो दृष्ट्वा संरम्भो सत्यविक्रमः । बाहुभ्यां परिजपाह समुत्पत्य दृक्कोदरः ।
सा समान्यासिता तेन भीमसेनेन भामिनी । रुदतो पाण्डवं कृष्णा सद्यः भानरमन्ववौत् ।
दिष्ट्वा राजसूयायेमामखिलां भ्रातृष्वे मदी । आत्मजान् चक्षधर्मेण सम्पुदाय यमाय वै ।
दिष्ट्वा त्वं कुशलो पार्थ मत्तमातङ्गगामिनं । शवाय इयिवो कृत्वा सौमद्रं न स्मरिष्यसि ।
आत्मजान् चक्षधर्मेण श्रुत्वा शूराभिपातितान् । उपस्रव्ये मया सार्द्धं दिष्ट्वा त्वं न स्मरिष्यसि । १२३
प्रसूतानां बधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्षणा । शोकस्तपति मां पार्थ जताशन द्वावश्वयं ।
तस्य पापज्ञतो द्रौणिर्न चेदद्य तथा रणे । द्वियते शानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितं ।
इहैव प्राधमाश्रित्ये तन्निबोधत पाण्डवाः । न चेत् फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्षणः ।
स्वमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डव प्रत्युपाविशत् । युधिष्ठिरं चाग्नसेनो धर्मराजं यशस्विनो ।
दृष्ट्वापविष्टौ राजर्षिं पाण्डवो महिषीं मिथः । प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शना । १२४
धर्म्य धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे । पुत्रास्ते भानरयेव तावत् शोचितुमर्हसि ।
स कल्याणि वनं दुर्गं दूरं द्रौणिरितो गतः । तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं प्राप्सिषिषोभने ।
॥ द्रौण्युवाच ॥ द्रौण्यपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मेऽनृतः । निहत्य स्रष्टे मां पापं पर्येषं मणिमाहतं ।
राजन् शिरसि ते कला जीवेयमिति मे मतिः । इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानश्चारुदर्शना ।
भीमसेनमयागत्य परमं वाक्यमब्रवीत् । चातुमर्हसि मां भीम चक्षधर्ममनुस्मरन् । १२५
अहिं तं पापकर्षाणं शम्बरं मघवानिव । न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्त्रीह कथन ।
श्रुतं तत् सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा । दोषोऽभूत्स्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ।
हिचिन्मदर्शने चैव तथा लभभवो गतिः । तथा विराटनगरे कोचकेन भृशार्दिता ।
माम्पुद्गुतवान् कृष्णात् पौलोमो मघवानिव । यथैतान्युक्त्वाः पार्थ महाकर्षाणि वै पुरा ।
तथा द्रौणिममित्रघ्नं विनिहत्य सुखो भव । तस्या वज्रविधं दुःखं निश्चम्य परिदेवितं । १२६
न शमयत कौन्तिथो भीमसेनो महाबलः । स काश्चनविचित्राङ्गमारुरोह महारथं ।
आदाय हचिरक्षिप्तं समार्गण्यगुणं धनुः । नकुलं चारयिं कृत्वा द्रौण्यपुत्रवधे धृतः ।
विस्मयार्थं सगरश्चापं द्रुपदमथानघोदयत् । ते हयाः पुरुषय्याह चोदिता वानरं हसः ।

वेगेन त्रिरिता जम्भुर्धरयः शीघ्रगामिनः । त्रिपिरात् खाद्रुहीना च रयस्य पदमधुतः ।

द्रोणपुच्छरथस्थाशु ययौ वेगेन वीर्यवान् ।

इति श्रीमद्भारते भौतिकपर्वणि शैवीकपर्वणि द्रोणवधार्थभीमगमने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् प्रयाने दुर्दुर्घे यदूनामृपमसतः । अश्वीत पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

स्य पाण्डव ते भ्राता पुच्छशोकपरायणः । जिघांसुर्द्रोणमाकन्दे एक एवाभिधावति ।

भीमः प्रियसे सर्वेभ्यो भ्रात्रेभ्यो भरतर्षभ । तं हृच्छृगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्युपपद्यसे ।

यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रोणः परपुच्छयः । अस्त्वं ब्रह्महिरो नाम दहेत श्रियिवीमपि ।

तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुश्रतां । प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनञ्जयं ।

तं पुनोऽप्येक एवैनमन्वाचदमर्षणः । ततः प्रोवाच पुत्राय नातिष्ठमना इव ।

विदितश्चापस्त्वं ह्याघोदात्मजस्य दुरात्मनः । सर्वधर्मविदाचार्यः सोऽप्यब्रातृ खसुतं ततः ।

परमापद्गतेनापि न स तात त्वया रणे । इदमस्त्वं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विधेयतः ।

इत्युक्तवान् गुरुः पुत्रं द्रोणः पश्चादथोक्तवान् । न त्वं जातु सृतां मार्गं स्थातेति पुरुषर्षभ ।

स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितृव्यचनमप्रियं । निराशः सर्वकस्यापि शोकात् पथ्यचरन्महीं ।

ततस्तदा कुक्षेष्ठ वनस्थे लघि भारत । अवशद्भारकामेव्य वृष्णिभिः परमार्चितः ।

स कदाचित् समुद्रान्तो वसन् द्वारवतीमनु । एकं एकं समागत्य मासुवाच हसन्निव ।

यत्तदुद्यं तपः कृष्य चरन् सत्यपराक्रमः । अगस्त्याद्भारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ।

अस्त्वं ब्रह्महिरो नाम देवगन्धर्वपूजितं । तदद्य मेयि दासाहं यथा पितरि मे तथा ।

अस्मत्तत्तदुपादाय दिव्यमस्त्वं यदूत्तम । ममोपस्थ प्रयच्छ मे चक्रं रिपुहर्षं रणे ।

स राजन् प्रीयमाणेन मेयोऽप्युक्तः कृताञ्जलिः । आचमानः प्रयत्नेन मेतोऽस्त्वं भरतर्षभ ।

देवदानवगन्धर्वमनुष्यपतंगोरगाः । न समा मम वीर्यस्य श्रतोभेनापि पिण्डिताः ।

इदं धनुर्विद्यं शक्तिरिदं चक्रमिदं गदा । यद्यदिच्छसि चेदस्त्वं मत्तत्तत्तद्दामि ते ।

यत्पञ्चक्रोपि समुद्यन्तं प्रयोक्तुमपि वा रणे । तद्गृहाण विनाऽस्त्रेण यन्मे दातुमभीष्टसि ।

स सुनाभं सदृशारं वज्रनाभमयस्त्रयं । वज्रे चक्रं महाभागो मत्तः खड्गेन्यास सह ।

गृहाण चक्रमित्युक्ता मेया ॥ तदनन्तरं । जयाहोत्यत्य सहया चक्रं सन्धेन पाणिना ।

न चैनमग्रकृतं स्यानात् सञ्चालयितुमप्युत । अथैनं दक्षिणेनापि गृहीतमुपचक्रमे ।

सर्वयत्नवलेनापि गृह्यन्नेवमिदं तत । ततः सर्ववलेनापि यदेनं न शक्नोत ह ।

उद्यन्तु वा चालयितुं द्रोणि । परमदुर्धनाः । कृत्वा यत्वं परित्यान्तः संयवन्तैत भारत ।

निष्ठकमनश्च तस्मादभिप्रायाद्विचेतव्यं । अहमात्मस्य सविश्रमयत्यामानमनुवं ।

यः सदेवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः । गाण्डीवधन्वा येतायः कपिप्रवरकेतनः ।

यः साचादेवदेवेभ्यः श्रितिकृष्णमुमापतिं । दन्दयुद्धे पराजिष्णुलोपयामास ब्रह्मरं ।

यस्मात् प्रियतरो नास्ति समान्यः पुरुषो भुवि । नादेयं युष्म मे किञ्चिदपि दाराः सुतास्तथा ।
 तेनापि सुहृदा ब्रह्मन् पार्येनास्ति कर्षणा । मोक्षपूर्वमिदं वाक्च यत्नं मामभिभाष्ये ।
 ब्रह्मचर्यं सच होतरीतीर्त्वा दादश्वार्पिकं । हिमवताश्चमाख्याय यो मया तपसाऽर्जितः ।
 समानव्रतचारिण्या रक्षिष्यां योऽन्वजायत । सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रयुषो नाम मे सुतः ।
 तेनाप्येतन्मरुद्विषं चक्रमप्रतिमं रणे । न प्रार्थितमभून्मुद यदिदं प्रार्थितं लया ।
 रामेणातिवलेनैतद्योक्तपूर्वं कदाचन । न गदेन न शस्त्रेण यदिदं प्रार्थितं लया ।
 द्वारकावाहिभिर्ज्ञानैर्दृष्ट्यन्वकमहारथैः । मोक्षपूर्वमिदं ज्ञातुं यदिदं प्रार्थितं लया ।
 भारताचार्यपुत्रस्त्वं मानितः सर्वयादवैः । चक्रेण रयिनां श्रेष्ठं कं तु सात युयुत्सवे ।
 एवमुक्तो मया त्रैणिर्मानिदं प्रत्युवाच च । प्रयुज्य भवते पूजां योऽस्ये कृष्य लया सह ।
 प्रार्थितनो मया चक्रं देवदानवपूजितं । अजेयः स्वामिति विभो सत्यमेतद्भवामि ते ।
 ततोऽहं दुर्लभं काममनवाथैव केशव । प्रतिपास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व मां ।
 एतन् सुभीतं भीमानान्द्रुपमेण लया धृतं । चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ।
 एतावदुक्ता त्रैणिर्ज्ञान युग्यमश्वान् धनानि च । आदायोपययौ काले रत्नानि विविधानि च ।
 स संरम्भो दुरात्मा च चपलः क्रूरः एव च । वेदं चाहं ब्रह्मशिरस्तस्माद्भ्रष्टो ह्यकोदरः ।
 इति श्रोमहाभारते सौमिकपर्वणि ऐपीकपर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे दादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ता युधोऽश्रेष्ठः सर्वयादवनन्दनः । सर्वोयुधवरोपेतमारुरोह रथोत्तमं ।
 युक्तं परमकल्मोजैस्तुरगेर्हेममालिभिः । आदित्यादयवर्षस्य धुरं रयवगच्छ तु ।
 दक्षिणामवहच्छैव्यः सुयोवः सव्यतोऽभवत् । पाण्डिवाहौ तु तस्यांशो मेघपुण्यवसाहकौ ।
 विश्वकर्मातता दिव्या रजधातुविभूयिता । उज्ज्विते रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ।
 वैजतेयः स्मितसर्खाः प्रभामण्डलरश्मिवान् । तस्य सत्त्वतः केतुर्भुजगारिरदृश्यत ।
 अवारोऽबहुवीकेशः केतुः सर्वधनुश्चतैः । अर्जुनः सत्यकर्षा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 अद्वेमेतां महात्मानो दाशार्हमभितः स्त्रिता । रयस्यं शार्ङ्गधन्वानमयिनातिव वाचवे ।
 तावुपारोथ दाशार्हः सन्दनं लोकगूजितं । प्रतोदेन जघोषेतान् परमाश्वान् बोदयत् ।
 ते हयाः सदधोपेतुर्गृहीत्वा सन्दनोत्तमं । आस्त्रितं पाण्डवेयाभ्यां यदूनान्द्रुपमेण च ।
 बहतां शार्ङ्गधन्वानमयानां श्रीवृगामिनां । प्रादुरासीन्महाञ्जन्दः पविर्षां पततामिव ।
 ते समाच्छ्वरय्याघ्राः चपेन भरतर्षभ । मीमसेन महेष्वाघ समनुद्रुत्य वेगिनाः ।
 क्रोधदीप्तान् क्रौन्तेयं द्विपदर्थं समुद्यतं । नाश्रुवन् वारयितुं समेत्यापि महारथाः ।
 स तेषां प्रेवतामेव श्रीमतां दृढधन्विनां । ययौ भागोरयोतीरं हरिभिर्हृष्येगेतिः ।
 यच्च स्रज्युते त्रैणिः पुत्रहन्ता महात्मानः । स ददृशं महात्मानमुदकान्ते यश्चस्त्रिणः ।
 कृष्णदेपायनं व्यासमासीनमर्जुनिभिः सह । तथैव क्रूरकर्मणं पूतार्कं कुम्भपोरिणं ।

राजसा ध्वलामासीनं ददर्श द्रौणिमन्त्रिके । तमभधावत् कीर्त्तयेः प्रष्टुं सशरं धनुः ।
 भीमधेनो महाबाहुस्त्रिंशति तिष्ठति चात्रवोत् । स द्रुष्ट्वा भीमधन्वानं प्रष्टुं हीतशराशनं ।
 आतरौ पृथक्स्थान् जनार्दनरथे स्थितौ । व्यथितात्माऽभवद्द्रौणिं प्राप्तं चेदममन्यत ।
 स तद्दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् । जघाह च स चेपीकां द्रौणिः सन्धेन पाणिना ।
 स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् । अमृत्युमाणस्तान् प्रहृतान् दिव्यायुधधरान् स्थितान् ।
 अपाण्डवायेति स्या व्यसज्जहारुणं वचः । इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रौणपुत्रं प्रतापवान् ।
 सर्वलोकप्रमोहायै तदस्त्रं प्रमुनीष ह । ततस्तस्यामिषीकाया पावकं समज्जायत ।
 प्रपद्यन्निव लोकांस्त्रीन् कालान्तकयमोपम ।
 इति श्रीमहाभारते धौमिकपर्वणि श्लोकापर्वणि ब्रह्मशिरःसंज्ञित्यागे चयोद्देशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति तेनैव दाशार्हलमभिप्रायमादितः । द्रौणेष्वेवञ्चा महाबाहुं रज्जुं प्रत्यभाषत ।
 अज्जुनाज्जुं यद्विद्यमस्त्रं यद्वि वीर्यते । द्रौणोपदिष्टं तच्छायं कालः सम्पूति पाण्डव ।
 भ्रातृणामात्मनयैव परिचाणाय भारत । विद्वज्जैतत्त्वमयास्त्रास्त्रमस्त्रनिगारणं ।
 केशवेनैवमुक्तेऽय पाण्डवः परवीरहा । श्वतरद्रुयान् प्रष्टुं सशरं धनुः ।
 पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने । आह्वययैव सर्वभ्यः स्त्रीष्वीत्युक्त्वा परमन्तपः ।
 देवताभ्यां नमस्कृत्य गुरुभ्ययैव सर्वभ्यः । उवाच सर्वं शिवं श्यायस्त्रमस्त्रेण शान्तेता ।
 ततस्तदस्त्रं सहसा स्रष्टुं गाण्डीवधन्वना । प्रज्ज्वालन् महाभिर्गुगुगान्तानलमग्निम् ।
 तथैव द्रौणपुत्रस्त तदस्त्रं तिग्मतेजसः । प्रज्ज्वालन् महाज्वाले तेषामष्ट तथेयुतं ।
 निर्धाता सहस्रदासन् पितृरुक्ताः सहस्रशः । सहस्रयस्त्र भूतानां सर्वेषां समज्जायत ।
 सशस्त्रमभवद्भोम ज्वालामालाकुलं यथं । चत्वारः च मही हस्ताः सपर्यन्तवनद्रुमाः ।
 ते लज्जतेऽग्रे लोकांस्तपयन्तो व्यस्त्रिते । सहर्षां सहितौ तत्र दर्शयामास्तुतदा ।
 नारदः सर्वभूतात्मा भरतानां पितामहः । उभौ ब्रमयितुं वीरौ भारदाजधनधृषी ।
 तौ मुनौ सर्वभूतेशः सर्वभूतहितेयवौ । दोषयोरस्तयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ।
 गदन्तरमयाष्ट्यावुपगम्य यश्चस्त्रिणौ । आस्तामृषिचरौ तत्र ज्वलितः विव पावकौ ।
 प्रापयद्भिरनाष्ट्यै देवदानवसम्पते । अस्त्रतेजः ब्रमयितुं भास्करां हितकाम्यया ।
 ॥ अग्रे अपतु ॥ नागः प्रज्ज्वाहितः पूर्वं येऽप्यतोता सकारया । नैतदस्त्रं मनुष्येषु ते, प्रयुक्तं कथञ्चन ।
 इति हि सादृशं योगैः हतवन्ता महातपः ॥
 इति श्रीमहाभारते धौमिकपर्वणि श्लोकापर्वणि ब्रह्मशिरःसंज्ञित्यागे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ द्रुष्टुं नरशार्दूलं तावद्विप्रमतेजसौ । यज्जहार शरं दिव्यं नरमात्रो धनञ्जयः ।
 उवाच भरतश्च तादृशो प्राचीनसदा । प्रयुज्ज्वालयन्तं शान्तेतामिति वै मया ।
 वेदने परमं हतं शिरः सर्वानलनग्नेवत । पापकृता भुव द्रौणिः प्रपद्यन्निव जगन्मया ।

यदत्र हितमस्माकं लोकानाञ्चैव सर्वथा । भवनौ देवसङ्घाशौ तथा संमनुमर्हयः ।

१८

इत्युक्त्वा संजहारार्थं पुनरेव धनञ्जयः । संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ।

विस्मृतस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संयुगे । अशक्तः पाण्डवादस्य साचादपि प्रतकतुः ।

ब्रह्मतेजोद्भवं विद्धि विस्मृतमकृतात्मना । ॥ अक्षमावर्त्तयितुं ब्रह्मचारिप्रतादते ।

अचीर्णब्रह्मचर्यं यः सृष्ट्वावर्त्तयते पुनः । तदस्त्रं शानुवन्धस्य मूर्द्धनं तस्य कृन्तति ।

ब्रह्मचारी व्रतो चापि दुराचारमवाप्य तत् । परमव्यमनात्तैः अपि नार्जुनाऽस्त्रं व्यमुञ्चत ।

१८५

सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः । गुह्वर्या च तेमास्त्रं सञ्जहारार्जुनः पुनः ।

द्रौणिरीयथ सम्येक्ष्य तादृशो पुरतः स्थितौ । न ब्रह्मक पुनर्धैरमस्त्रं संदर्शुमीजशां ।

अशक्तः प्रतिबंधारे परमास्त्रस्य संयुगे । द्रौणिर्हिनिमना राजन् दैपायनमभाषत ।

उत्तमव्यमनात्तैः प्राणवाणमभोक्षुना । मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयाग्नौ ।

अधर्कस्य कृतोऽनेन धार्तराष्ट्रं मिषोचता । मित्याचारेण भगवन् भीमसेनेन संयुगे ।

१८६

अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन् मयाऽस्त्रमकृतात्मना । तस्य भूयोऽथ संहारं कर्तुं नाहमिच्छामि ।

निस्सृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदं । अपाण्डवायेति मुने ब्रह्मतेजोऽनुमस्य वै ।

तदिदं पाण्डवेयानामनकायाभिर्बद्धं । अथ पाण्डुसुतान् सर्वान् जीविताङ्गमयिष्यति ।

कृतं पापमिदं ब्रह्मन् रीपाधिष्ठेन जेतसा । वधमाप्नास्य पार्थानां मयाऽस्त्रं सृजता रणे ।

॥ व्यास उवाच ॥ अस्त्रं ब्रह्मभिरस्त्रात् विद्वान् पार्थो धनञ्जय । उत्सृष्टवाच रोयेण न नाशाय तत्राहवे ।

१८७

अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संगमयिष्यता । विस्मृतमर्जुनेनेदं पुनस्य प्रतिबंधतं ।

ब्रह्मास्त्रमयवायैतदुपदेष्टात् पितृस्त्व । उत्तधर्मोऽन्तहावाङ्मोक्षस्य धनञ्जय ।

एव धृतिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः । सभ्राह्मवन्ध्याः कस्मालं वधमस्य चिकीर्षयि ।

अस्त्रं ब्रह्मभिरौ यत्र परमास्त्रेण बध्यते । समा दादश पञ्चव्यस्रद्वारं नाभिवर्षति ।

एतदर्थं महाबाहो, शक्तिमानपि पाण्डव । न विह्वान्तदस्त्रमु प्रजाहितचिकीर्षया ।

१८८

पाण्डवास्त्रस्य राक्षस्य मदा संरक्ष्यमेव हि । तस्मात् संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ।

शरीरस्तव चैवास्त्र पार्थाः सन्तु निरामयाः । न ह्यधर्म्येण राजर्षि, पाण्डवो जेतुमिच्छति ।

मणिश्चैव प्रयश्यास यस्ते शिरसि तिष्ठति । एतदादाय ते प्राणान् प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ।

॥ द्रौणिह्रवाच ॥ पाण्डवैर्यानि रजानि यच्चान्यत् कैरवैर्जन । अवाप्तमिह तेभ्योऽयं मणिर्भूम रिमिष्यते ।

यमावध्य भयं नास्ति प्रसूत्याधिनुधाययं । देवेभ्यो दानेभ्यो वा नागेभ्यो वा कयस्यन ।

१८९

नच रघोगणभयं न तस्करभयनाया । एवं वन्ध्या मशिरयं न मे त्याज्य, कयस्यन ।

यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्यमनन्तरं । अयं मशिरयं चाहमिषोका तु पतिष्यति ।

गर्भेषु पाण्डवेयानामभोधैतदुत्तमं । न च ब्रह्मोऽस्त्रि भगवन् संदर्शुं पुनश्चयं ।

एतदस्त्रमतस्यैव गर्भेषु विस्मृताम्यहं । न च वाक्य भगवतो न करिष्ये ममामुने ।

॥ व्यास उवाच ॥ एवं कुरु न चान्या तु बुद्धिः कार्यं त्वयाऽनघ । गर्भेषु पाण्डवेयानां विद्यजैतदुपारम् । ५१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः परममखन्तु द्वैष्टिह्यतमाहवे । दैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि श्रेयोकिपर्वणि ब्रह्मशिरोऽख्यस्य पाण्डवेयगर्भप्रवेष्टने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदाज्ञाय द्वयोर्केनो विद्युष्टं पापकर्मणः । ह्यमाण ददं वाक्यं द्वैष्टिं प्रत्यब्रवीच्छदा ।

विराटस्य सुता पूर्व्यं श्रुत्वा गाण्डीवधन्वनः । उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान्म्राक्ष्णोऽब्रवीत् ।

परिवीरेषु कुरुषु पुत्रस्यैव भविष्यति । एतदस्य परिचितं गर्भस्थस्य भविष्यति ।

तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद्विष्यति । परिचिह्नविता ज्ञेयं पुनर्व्यशकरः सुतः ।

एवं ब्रुवाणं गोविन्दं शालतां प्रवर्ततदा । द्वैष्टिः परमवरेभ्यः प्रत्युवाचिदमुत्तरं ।

नैतदेव यथाह्य त्वं पश्यतेन केनैव । वचनं पुण्डरीकाक्षं न च महाकथमन्यथा ।

पतिष्यति तदस्तं हि गर्भे तस्या मयोद्यतं । विराटदुहितुः कृष्णं यं त्वं रवितुमिच्छसि ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनौघपरमाख्यस्य पातकस्य भविष्यति । स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्सति ।

त्वान्तु कापुह्यं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः । अश्रुत्वापकर्षाणं बालजोवितघातकं ।

तस्मात्तमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि । ज्ञेयं वर्षसहस्राणि चरित्यसि महोर्मिम ।

अप्राप्नुवन् कश्चित् काञ्चित् शब्दिं जातु केनचित् । निर्जनानसहायस्वं देशान् प्रविचरिष्यसि ।

भविष्ये नहि ते जुद्ध जनमथ्येयं संस्थितिः । पूयशेषितगन्धो च दुर्गकान्तराभ्यक्षयः ।

विचरिष्यसि पापात्मा सर्वव्याधिसमन्वितः । वयः प्राप्य परिचितुं विदव्रतमवाप्य च ।

छपाङ्गारदत्ताङ्कूरः सर्वव्याधुपपन्नतः । विदिता परमास्त्राणि ज्ञतधर्मव्रते स्थितः ।

दष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा वमुधां यानयिष्यति । इतस्तोऽहं महाबाहुः कुरुराजो भविष्यति ।

परिचित्राम नृपतिर्मित्रतस्ते मुदुर्ध्वने । अहं तं जीवयिष्यामि दम्यं शस्त्राग्निमेषा ।

पश्य मे तपसा वीर्यं सत्यस्य च नराधम ।

॥ व्यास उवाच ॥ यस्मादनादृत्य कृते त्वयाऽस्मान् कर्म दारुणे । ब्राह्मणस्य सतथैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशं ।

तस्मात्सदेवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः । असंश्रयतो तद्भावि वृत्तधर्मस्तथायितः ।

॥ अथत्यामोवाच ॥ सदैव भवता ब्रह्मन् न्यास्यामि पुरुषेष्टिह । सत्यवाग्मतु भगवानन्यथ पुरुषोत्तमः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रदायाय मणिं द्वैष्टिः पाण्डवानां महात्मनां । जगाम विमनाक्षेपां सर्वेशं पश्यतां वने ।

पाण्डवायापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विषः । कृष्णदैपायनश्चैव नारदस्य महासुनि ।

द्वैष्टिपुत्रस्य सहजं भूमिमादाय सत्तराः । द्वैष्टिपदीमभधावन्त प्रथोपेतां मनस्विनीं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततश्च पुरुषयाथाः सदैरनिलोपमैः । अश्रुयुः सहदामार्शः शिविरं पुनरेव हि ।

अस्तीर्थं रयाभ्यान्तु त्वरमाणा महातरयाः । दहृष्टद्वैष्टिपदीं कृष्णामार्त्तामार्त्ततराः स्त्रियं ।

तामुपेत्य निरानन्दं दुःखमोक्षमन्वितां । परिवात्यै व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ।

ततो राजाभ्यनुष्ठानो भोमर्षेणो महावचः । प्रददौ तं मणिं दिव्यं वचनस्यैदमब्रवीत् ।

अथ भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितः स ते । उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य सप्तधर्मसमुत्तरम् ।
प्रयागे वासुदेवस्य शमार्यमभितेवणे । यानुक्ताणि लया भोरु वाक्यानि मधुघातिनि ।
नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा आतरो न च । न वै लमिति गोविन्द श्रममिच्छति राजनि ।
उक्तवत्यसि तोत्राणि वाक्यानि पुरुषोत्तमं । वसुधैव कुटुम्बकम् तानि संसर्तुमर्हसि ।
हतो दुर्व्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थिकः । दुःशासनस्य हृदि रं पीतं विष्णुरतो मया ।
वैरस्य गतमानुषं न स्यात्वाच्यं विवचता । जिला मुक्तो द्रोणपुत्रो ब्राह्मणाद्भिरवेषः च ।

०५०

यशोऽस्य पातितं देवि शरीरन्त्ववेषयितं । वियोजितस्य मणिना भञ्जितस्त्रायुधं भुवि ।
॥ द्रौपद्युवाच ॥ केवलानृषमात्ताऽसि गुरुपुत्रो गुरुर्धमः । शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिवप्रातु भारत ।
तं शङ्कीता ततो राजा शिरसिवाकोरुत्तदा । गुरोर्हृदिष्टमिष्येव द्रौपया वचनादपि ।
ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन् प्रभुः । इष्टमिष्येव तदा राजा सचन्द्र इव पर्वतः ।
उत्तस्यो पुत्रशोकात्तां तत् कृष्णा मनसिनी । कृष्णस्यापि महाबाहो परिपश्ये धर्मराट् ।
इति श्रीमहाभारते सौमिकपर्वण्यौकपर्वण्ये द्रौपदीमात्सव्यायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

०५१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इतेषु सर्वलेशेषु यौमतिके तैरथैस्त्रिभिः । श्रोतुं युधिष्ठिरो राजा दामार्हमिदमब्रवीत् ।

०५२

कथं नु कृष्ण पापेन दुष्टेण कृतकर्मणा । द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्रा महारथाः ।
तथा कृतास्त्रा विकान्ताः सहस्रशतयोधिनः । द्रुपदस्यास्मग्रादैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ।
यस्य द्रोणो महेष्वासि न प्रादादाहवे मुखं । निजग्रे रथिनां श्रेष्ठं धृष्टद्युम्नं कथं नु स ।
किञ्च तेन कृतं कर्म तयायुक्तं नरर्षभ । यदेकं समरे सर्वानवधौत्रो गुरोः सुत ।
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नूनं स देवदेवानामीश्वरेस्वरमवयः । जगाम शरणं द्रौणिरैकक्षेनानधीद्वज्रम् ।
प्रयत्नो हि महादेवो दद्यादमरतामपि । वीर्यस्य गिरिशो दद्याद्येनैन्द्रमपि प्रातयेत् ।
वेदाहं हि महादेवं तज्जेन भरतर्षभ । यानि चास्य पुराणानि कर्माणि विविधानि च ।
आदिरेष हि भूतानां मध्यमस्तस्य भारत । विवेकते जगद्येदं सर्वमक्षेव कर्मणा ।
एवं विष्टजुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विभुः । पितामहोऽब्रवीत्सर्वे भूतानि स्रजं माचिरं ।
हरिकेशस्त्येत्युक्त्वा भूतानां दोषदर्शिवान् । दीर्घकालं तपस्ते मे मग्नाऽस्यमि महातपाः ।
सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्येनं पितामह । सह्यारं सर्वभूतानां समर्थं मनसाऽमरं ।
योऽब्रवीत् पितरं द्रष्टुं गिरिशं सुप्रमथसि । यदि मे नापज्जोऽस्तन्यक्षतं स्रज्जाम्यहं प्रजाः ।
तमब्रवीत् पिता नास्ति तदन्यं पुरुषोऽग्रज । स्त्राणुरेष जले मग्ना विक्षम्भः कुरु वैतन ।
भूतान्यस्रजं स्रजं दद्यादोमृतं प्रजापतेन । यैरिमं व्यकरोत सर्वं भूतपामं चतुर्विधं ।
ताः सह्यमावाः युधिताः प्रजाः सर्व्वाः प्रजापतिं । विभययिषवो राजान् स्रजसा प्राद्रवन्तदा ।
स भक्ष्यमाणस्त्राणार्थं पितामहमुपाद्रवत् । आभ्यर्त्तां भगवास्तातु हृत्तिराया विधोयतां ।
ततश्चाभ्यां ददावन्नमोयधोः स्त्रावराणि च । जद्रमानि च भूतानि दुर्बलानि वसोयथा ।

०५३

०५४

विहिताश्चा प्रजास्तास्तु जग्मु सृष्टा ययागतं । ततो वष्टधरे राजन् प्रीतिमत्य स्वयोनियु ।
 भूतयामे विद्वेत्तु तृष्टे सोक्तगुरावपि । उदतिष्ठज्जलाज्ज्येष्ठः प्रजायेमा ददर्श सः ।
 सङ्गृह्याः प्रजाः सृष्टा विष्टुद्वाय स्वतेजसा । कुक्षो ध भगवानुद्ग्रे सिद्धं स्रष्टाव्यविद्यत ।
 तत्प्रविद्धं तथा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत । तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा त्रयेभिः प्रमयन्निव ।
 किं कृतं सलिले शर्वं चिरकालस्ति तेन ते । किमर्थं चेदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवेशितं ।
 सोऽब्रवीज्जातसंरम्भसया लोकगुर्गुरुं । प्रजाः सृष्टा परेषाम् । किं करिष्याम्यनेन वै ।
 तपसाऽधिगतज्ञानं प्रजार्थं मे पितामह । औपथ्यः परिवर्त्तैरन् ययैव सततं प्रजाः ।
 एवमुक्त्वा सः सक्रोधो जगाम विमना भवः । गिरिर्भुञ्जयतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ।
 इति श्रीमहाभारते शैलिकपर्णखण्डे श्रीकपर्ण्येऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ततो देवयुगेऽतीते देवा वै संमकल्पयन् । यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्युमोसुव ।
 कल्पयामासुरय ते साधनानि हवींषि च । भागार्था देवैताद्यैव याज्ञियं द्रव्यमेव च ।
 ता वै रुद्रमज्ञानेन्या योयातय्येन देवताः । नाकल्पयन् देवस्य स्वाणोर्भागं नराधिप ।
 सोऽकल्पयमाने भागे तु कृत्स्निवासा मखेऽमरैः । ततः साधनमन्विच्छन् धनुरादौ ससर्ज ह ।
 लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः । पञ्चभूतयज्ञश्च यज्ञे सर्वमिदं जगत् ।
 लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च कपर्दी विदधे धनुः । धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिम्बुः प्रमाणतः ।
 वपुर्ह्यारोऽभवद्यज्ञा तु धनुयस्तस्य भारत । यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य ब्रह्मज्ञेऽभवन् ।
 ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकं । आजगामाद्य तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ।
 तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा प्रह्लाचारिणमव्यय । विव्यये श्रियो देवो पर्वताश्च चकम्बिरे ।
 न ववौ पवनयैव नाग्निर्ज्वाल चैधितः । व्यधमस्यापि संविद् दिवि नचचमपङ्क ।
 न बभौ भास्करस्यापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः । तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशश्चाभवदुत्त ।
 अभिभूतास्ततो देवा विपयान्न प्रजशिरे । न प्रत्यभाश्च यज्ञः स देवताश्चेसिरे तथा ।
 ततः स यज्ञं विव्याध रौद्रेण हृदि पविषा । अपकान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ।
 स तु तेनैव रूपेण दिव प्राप्य बराजत । श्रुत्वा यमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नम्रस्तले ।
 अपकान्ते ततो यज्ञे संज्ञो न प्रत्यभात् सुरान् । नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्राशायतकिञ्चन ।
 व्यन्मक श्वितुर्धाष्ट भगव्य नयने तथा । पूष्यश्च दशनान् क्रुद्धो धनुष्कोत्या व्यशतयत् ।
 प्राद्वन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः । केचित्तत्रैव धूर्णन्ता गताश्च हवाभवन् ।
 स तु विद्राव्य तन् यन्त्रं त्रितिकण्ठोऽवहृष्य च । अवहृष्य धनुष्कोटिं हरोध विनुधास्ततः ।
 ततो वागमरेऽन्त्यान्त्या धनुषोऽच्छिन्नतः । अयं तत् सदया राजन् च्छिद्यं विष्फुरद्भुतः ।
 ततो विधनुषं देवा देवदेवमुपागमन् । शरणं सह यज्ञेन प्रयादद्याकरोत् प्रभुः ।
 ततः प्रथमो भगवान् श्वाय केष जलाग्रये । सज्जं पावकां भूत्वा गोपयत्यनिद्रं प्रभो ।

भगवन् नयने चैव ब्राह्म च सवितुस्तया । प्रादात् पूष्यस्य दम्नान् पुनर्यज्ञांश्च पाण्डव ।
 ततः सुखमिदं सर्वं बभूव पुनरेव हि । सर्वान् च हवीष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ।
 तस्मिन् क्रुद्धेऽभवत् सर्वमसुखं भुवनं प्रभो । प्रसन्ने च पुनः सुखं प्रसन्नोऽस्य च वीर्यवान् ।
 ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा सहारथाः । अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चाचस्य पदानुगाः ।
 न तन्मनसि कर्तव्यं न च तैर्द्रौणिना कृतं । महादेवप्रसादेन कुरु कार्यमनन्तरं ।
 इति श्रीमहाभारते सौमिकपर्वशैलीकपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ समाप्तोऽयं सौमिकपर्वः ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ स्तोत्रं ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरैस्त्वं नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं च ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः । धृतराष्ट्रो महाराजः शुला किमकरोमुने ।
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः । ह्यप्रभृतयस्त्वं किमकुर्वन् ते चयः ।

अथत्यागः श्रुतं कर्म शापादन्योन्यकारितात् । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हते पुत्रघते दीने क्षिप्रशाखमिव द्रुमं । पुत्रशोकाभिमन्तं धृतराष्ट्रं महीपतिं ।

ध्यानमूकलमापन्नं चिन्तया समभिरुतं । अभिगम्य महाराजं सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ।

किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता । शौचं हि यो हताद्याष्टौ द्रव्यं चैव विश्राम्यते ।

निर्व्विनयं वसुमती शून्या सम्प्रति केवला । नानादिग्भ्यः समागम्य नानादिश्या नराधिपाः ।

सर्वैव तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः । पित्राणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातोनां सुखदानया ।

गुरुणाश्चानुपूर्व्वेण प्रेतकार्याणि कारय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा कर्णे वाक्यं पुत्रपौत्रवधादितः । पपात भुवि दुर्द्ध्रुवो वाताहत इव द्रुमः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतपुत्रो हतामात्या हतसर्व्वमुपश्रव्यनः । दुःखो नूनं भविष्यामि विचरन् पृथिवीमिमाम् ।

किं नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै । सूनपत्नस्य हव मे जराजीर्णस्य पविषः ।

हतराज्यो हतबन्धुर्हतचतुष्टयं वै तथा । न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिवान्धमानः ।

न हतं मुहूर्त्तं वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः । नारदस्य च देवर्षेः कृष्णदेपायनस्य च ।

सभामप्येव तं कृष्णेन यक्षेयोऽभिहितं मम । अलं वैरेण ते राजन् पुत्रः संश्रुतामिति ।

तच्च वाक्यमटलाऽप्यंभुजं तस्यामि दुर्मतिः । न हि श्रुत्वाऽसि भोग्रस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितं ।

दुर्योधनस्य च तथा ह्यप्रभवेव नर्द्धतः । दुःश्रामनवधं शुला कर्षस्य च विपर्य्ययं ।

द्रोणस्यैव परागम्य हृदयं मे विदीर्यते । न शराम्बाह्वानः किञ्चित् पुरा सञ्जय दुष्कृतं ।

यक्षेर्दं पक्षमप्येव मया मूढेन भुज्यते । नूनं व्यपहतं किञ्चिन्नया पूर्व्वेषु जन्मभु ।

देव मां दुःश्रामेभ्य धाता कर्षस्य युक्त्वान् । परिणामस्य वयसः सर्व्ववन्धुचयस्य मे ।

सुचन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः । कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरो मत्तोऽन्यो हि पुमान् भुवि ।

तन्मासद्यैव पर्यस्तु पाण्डवाः संश्रितमताः । विदुतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमाश्रितं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य लालयमानस्य वज्रशोकं वितन्ततः । शोकापहं नेत्रेऽस्य सञ्चयो वाक्पमवबोत् ।

शोकं राजन् व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः । आस्त्रागमाश्च विविधा दृष्टेभ्यो नृपसत्तम ।

छद्मये पुत्रशोकात्तै यदूचुर्मुनयः, पुरा । यथा यौवनजं दर्पमाश्रिते ते सुते नृप ।

न त्वया सुहृदां वाक्कां मुवतामवधारितं । स्वार्थस्य न कृतं कश्चिज्जुमेन फलम्यद्विना ।

असिनैवैकधारेण स्खुब्धो ह्य विचेष्टितं । प्रायगोऽदृष्टसम्पन्नाः सततं पर्युपासिताः ।

पश्य दुःशसनो मन्त्री राधेयस्य दुरात्मवान् । अकुनियेव दुष्टात्मा चित्रवेनस्य दुर्धृतिः ।

शस्त्रस्य येन त्रै सर्वं शस्त्रभूतं कृतं जगत् । कुर्वद्वृद्धस्य भीमस्य गान्धार्या विदुरस्य च ।

द्रोणस्य च महाराज छपस्य च शरदत्तः । लम्पास्य च महाराज नारदस्य च धीमतः ।

अर्षीपाण्डु, तयाऽन्येषां व्यासस्यामिततेजसः । न कृतं तेन वचनं तव पुत्रेण भारत ।

अल्पबुद्धिरहङ्कारो नित्यं युद्धमिति भुवन् । क्रूरो दुर्धर्षणे नित्यमपनुष्टस्य दीर्घवान् ।

श्रुतवानसि मेधावी सत्यवाद्यैव नित्यदा । न मुञ्चन्ती दृष्ट्वा धनो बुद्धिमत्तो भवादृष्टाः ।

न धर्मः सत्कृतः, कश्चिन्नित्यं युद्धमिति भुवन् । क्षयिता, क्षत्तिया, सर्वे ब्रह्मणां वर्द्धितं यशः ।

॥ मेधस्त्रीऽसि त्वमयावीर्न धर्मं किञ्चिदुक्तवान् । दुर्द्धरेण त्वया भावस्तुलया न सर्म धृतः ।

प्रादावेव मनुष्येण वर्त्तितव्यं यथाचमं । यथा नातीतमर्धं वै पश्चात्तापेन सुकृते ।

पुत्रम्यद्व्या त्वया राजन् प्रियन्तस्य विकीर्षितं । पश्चात्तापमिमं प्राप्नो न त्वं शोचितमर्धसि ।

मधु घ, केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपम्यति । स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येवं यथा भवान् ।

अर्थास्य शोचन् प्राप्नोति न शोचन् विन्दते फलं । न शोचन् प्रियमाप्नोति न शोचन् विन्दते परं ।

स्वयमुत्पादयित्वाऽग्निं वल्लेण परिवेष्टयन् । दक्षामानो मनस्त्राप्य भजेते न स पण्डितः ।

त्वयैव ससुतेनायं वाक्स्ववायुसमीरितः । लोभाज्जेन च संश्लिष्टो ज्वलितः, पार्यपावकः ।

तस्मिन् समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः । तान् वै ब्रह्मिणिर्दृष्ट्वा त्वं शोचितमर्धसि ।

यश्चासुपातात् कालिंशं वदनं वदसि नृप । अशस्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशंसति पण्डिताः ।

विस्फुल्लिङ्गा इव क्षेतान् दहति किं न मानवान् । जहोहि मनु बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमात्राश्रितक्षेत्रे सञ्चयेन महात्मना । विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वं परन्तपः ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वे षष्ठि जन्मप्रदानिकपर्वे षष्ठि धृतराष्ट्रविभोके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽमृतसर्पमैर्वाक्यैर्होदयन् पुरुषधर्मं । वैचित्रवोर्त्वं विदुरो यदुवाच निरोध तत् ।

॥ विदुर उवाच ॥ उत्तिष्ठ राजन् किं श्रेये धारयात्मानमात्मना । एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वरपरा गतिः ।

सर्वं क्षयान्ता निधया पतनान्ताः समुच्यतां । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्ता जीविनः ।

यदा शूरस्य भीरुस्य यमः कर्षति भारत । तत् किं न योन्त्यन्ति हि ते क्षत्तियाः क्षत्तिपथम् ।

अपुथुमानो दियते युधमानस जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिरिक्तं ।
 अभावादीनि भूतानि भावमप्याणि भारत । अभावनिधनाभ्ये तत्र का परिदेवता ।
 न शोचन्मृतमस्ति न शोचन् दियते नरः । एवं सांमिद्विदे सोके किमयंमनुशोचमि ।
 कालः कथंति भूतानि सन्धाणि विविधान्युत । न कालस्य प्रियः कश्चिद्य देव्यः कुदसत्तम ।
 यथा वायुलूषापाणि भवन्त्यति भव्यशः । तथा कालवन्त्यानि भूतानि भरतपंभ ।
 एकसार्यप्रयातानां सर्वेषां तत्र गमिमां । यस्य कालः प्रधात्ययेतत्र का परिदेवता ।
 न चाथेतान् हतान् युद्धे राजन् शोचितुमर्हसि । प्रमाणं यदि शास्त्रापि गतास्ते परमां गतिं ।
 सर्वे स्नात्वायवन्तो हि सर्वे च चरितप्रताः । सर्वे चाभिमुखाः क्षोणाक्षत्र का परिदेवता ।
 अदर्शनादापत्तिताः पुनदादर्शनं गताः । नेते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवता ।
 हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते ययः । उभयं नो वज्रगुणं नास्ति निष्कसता रणे ।
 तेषां कामदुष्प्राप्ताकानिद्रः सङ्कल्पयिष्यति । इन्द्रस्यातिययो ह्येते भवन्ति पुरुषपंभ ।
 न यश्चैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विधया । स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ।
 शरीराग्निपु शूराणां जुष्टवृत्ते प्रराज्जतीः । ह्यपमानाञ्छरायैव सेहलेजस्विना मियः ।
 एवं राजैस्तवाचक्षे स्वर्गपन्थानमुत्तमं । न युद्धादधिकद्विद्विद्धि क्षमियस्वैह विद्यते ।
 क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः क्षमितिशेभुनाः । आशिषं परमो प्राज्ञ न शोच्याः सर्वे एव हि ।
 आत्मानमात्मानायाश्च मा शुचः पुरुषपंभ । नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्तममद्विषि ।
 मातापित्रश्चक्षाणि पुत्रदारग्रतानि च । संशरिष्यन्भूतानि कस्य ते कस्य वा वयं ।
 शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानप्रतानि च । दिवसे-दिवसे मूढमाविशसि न पण्डितं ।
 न कालस्य प्रियः कश्चिन्न देव्यः कुदसत्तम । न मथ्यस्य कश्चित् कालः सर्वे कालः प्रकर्षति ।
 कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दूरतिक्रमः ।
 अनित्यं यौवनं ह्यर्ष जीवितं द्रव्यसञ्चयः । शरीरायं प्रियसंवासे मथ्येदेषु न पण्डितः ।
 न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि । अपभवेन युज्येत तृक्षास न निवर्त्तते ।
 न शोचन् प्रतिकुर्वति यदि नश्यत्पराक्रमात् । भयज्यमेतद् दुःखस्य यदेतच्चानुचित्तयेत् ।
 चिन्तयमानं हि न श्येति भूयश्चापि प्रवर्द्धते । अनिष्टमुपयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च ।
 मानुषा मानवैर्दुःखैर्द्विजैर्नृपाद्यबुद्धयः । नार्यो न धर्मो न सुखं यदेतदनशोचसि ।
 न च नापैति कार्यायाश्चिन्तार्ग्यैश्च हीयते । अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
 अश्वनुष्टाः प्रमुद्गन्ति सन्नाथं यान्ति पण्डिताः । प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ।
 शतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं नवान्यैः समतामियात् । श्रयानश्चानुश्रुते हि निष्ठनश्चानुतिष्ठति ।
 अनुधावन्ति धावन्ते वन्ये पूर्वार्कतं नरः । यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभं ।
 तथा तस्यामवस्थायां तत्फलं श्रमयाज्जते । येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।

तेन तेन शरीरेण तत्फलं समुपायते । आत्मैव ह्यात्मनो मितं आत्मैव रिपुरात्मनः ।

आत्मैव ह्यात्मनः साधो छतस्यायुःछतस्य च । शूभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।

छतं लभति सर्वं च नाछतं भुज्यते कश्चित् । न हि ज्ञानविद्वेदेषु वज्रपापेषु कर्मसु ।

मूलघातिषु मय्यन्ते बुद्धिमन्तो भवद्दिधाः ।

इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशेषके द्वितीयाध्यायः ॥ १ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सुभाषितैश्चंद्राश्रयं शोकोऽयं विगतो मम । भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्ततः ।

अनिष्टानामसंशयं दिष्टानाञ्च विषर्जनात् । कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्ते तु पण्डिताः ।

॥ विदुर उवाच ॥ यतो यतो मनोदुःखात् सुखाद्वा विप्रमुच्यते । ततस्ततो नियत्यैतच्छान्तिं विन्देत वै युधः ।

अद्यायतमिदं सर्वं चिन्त्यमान नरर्षभ । कदलोषचिभे शोकः शरीरो ह्यस्य न विद्यते ।

यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽयं निर्द्वेष्टाः । सर्वे पितृवर्गं प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वराः ।

निष्पापैरस्त्रिभूयिष्ठैर्गैर्वै, सायुचिविन्धिभिः । किं विप्रैः प्रपद्यन्ति तव तेषां परे जनाः ।

येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषं । कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रसम्यधियो नराः ।

दृष्टापीव हि मर्त्यानामाज्जर्दंशानि पण्डिताः । कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकानुश्रयतः ।

यथा कीर्णमजोषं वा वस्त्रं त्यक्ता तु पूरुषः । अन्यद्रेचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाः ।

वैचित्र्योऽयं सार्धं हि दुःखं वा यदि वा सुखं । प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्रष्टुमेवैव कर्मणा ।

कर्मणा प्राप्यते सर्वं सुखं दुःखञ्च भारत । ततो वहति तं भारमवशं स्ववशोऽपि वा ।

यथा च दृष्टमयं भाण्डं चक्राकटं विपद्यते । किञ्चित्कियमाणं वा छतमाचमयापि वा ।

ज्वलं वायवरोयन्तद्वतोर्णमयापि वा । आर्द्रं वाऽप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमयापि वा ।

अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतञ्चापि भारत । अथ वा परिभुज्यन्तेमेवं देहाः शरीरिणाः ।

गर्भस्यो वा प्रसूतो वाऽप्यथ वा दिवसान्तरः । अर्द्धमावगतो वाऽपि मासमावगतोऽपि वा ।

श्ववस्तरगतो वाऽपि दिशंवत्सर एव वा । सौवनस्योऽयं मध्यस्या दृष्ट्वा वाऽपि विपद्यते ।

प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । एव सांख्यिके शोके किमर्थमनुगतयथे ।

यथा तु सलिलं राज्ञी क्रीडार्थमनुसञ्चरन् । उन्मज्जेव निमज्जेव किञ्चित्कालं नराधिप ।

एवं संसारगणे उन्मज्जननिमज्जने । कर्मभागेन बध्यन्ते कियन्ते चान्पबुद्धयः ।

ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सन्ते संसारेऽस्मिन् हितैविष । समागमञ्चा भूतानां ते यान्ति परमावृत्तिं ।

इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशेषके द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतामर । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्समाख्याहि पुञ्जतः ।

॥ विदुर उवाच ॥ अक्षयप्रभृति भूतानां क्रिया संशोपमस्यते । पूर्वनेवेह कञ्चित् वसते किञ्चिदनन्तरं ।

ततः स पश्येत्प्राप्तीति माषे वायमकल्पयत् । ततः सर्वान्पश्यन्तु गम्या वै स तु जायते ।

अमेधमथे वसति मासोऽपि तलेपने । ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वापादेऽप्यधिराः ।

येनिदारमुपागम्य वज्रक्रेत्रान् धम्यच्छति । येनियम्यीडनाचैव पूर्वैर्कर्मभिरन्वित ।
 तस्मान्मुक्त स ससारादन्यान् पश्यत्युपद्रवान् । यद्वाह्यमुपगच्छन्ति सारमेया इवामिषं ।
 ततः प्राप्नोतरे काले व्याधयश्चापि ततया । उपसर्पन्ति जीवन्त बाध्यमान स्तूकर्मभिः ।
 न वद्धमिन्द्रियैः पाशैः सङ्गस्वादुभिरावृत । कसनाभ्यपि वर्त्तन्ते विविधानि नराधिप ।
 बाध्यमानश्च तैर्भूयो नैव हस्तिमुपैति स । तदा नावैति चेवाव प्रकुर्वन् साध्यमाधु वा ।
 तथैव परिरक्षन्ति ये ध्यानपरिनिष्ठिता । अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतं ।
 यमदूतैर्बिन्द्यश्च मृत्यु कालेन गच्छति । वाग्धोनस्तथा धन्याश्च इष्टानिष्ट कृत मुखे ।
 भूय एवात्मनात्मानं बाध्यमानमुपेक्षते । अर्था विनिष्कृतो सौको सौभेन च वशोक्त ।
 सौभक्तोऽधर्मोऽन्ततो नात्मानमवबुध्यते । कुलीनत्वे च रमते दुष्कुलीनान् विकृत्ययन ।
 धनदर्पेण दुष्टश्च दरिद्रान् परिकृत्ययन् । भूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
 दोषान् विपतिं चान्येषां नात्मानं श्लाघुमिच्छति । यदा प्राज्ञश्च भूर्खाश्च धनवन्तश्च निर्द्वेष्टा ।
 कुलीनाश्चकुलीनाश्च मानिनोऽप्यायमानिन । सर्वे पिबन्तः प्राप्ता स्त्रपन्ति विगतज्वराः ।
 निर्मावैरस्त्रिभूयैर्गौत्रैश्च चायुनिबन्धनैः । विशेषेण प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परेजना ।
 येन प्रत्यवगच्छन्त्यु कुलरूपविशेषण । यदा सर्वे सम न्यस्ता स्त्रपन्ति धरणीतले ।
 कस्मादन्यान्मिच्छन्ति प्रलम्बमिह दुर्बुधा । प्रत्यवक्ष्य परीचक्ष्य ये निश्चय्य श्रुतिन्विता ।
 जन्मप्रवृत्तिं वर्त्तन्त प्राप्नुयात् परमां गतिं । एव सर्वे विदित्वा वै यस्मात्समनुवर्त्तते ।
 सप्रमोक्षयते सर्वान् पन्थानो मनुजेश्वर ।
 इति श्रीमद्भारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोकं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ददिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते । तद्वि विस्तारं सर्वं बुद्धिर्मागं प्रशंस मे ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ तत्र ते वर्त्तयिष्यामि नमस्तुभ्यं स्त्रयभुवे । यथा ससारगहनं वदन्ति परमर्षयः ।
 कथिन्महतिं ससरि वर्त्तमानो दिङ् किल । महद्गुह्यं मनुप्राप्तो वन क्रत्यादशकुल ।
 मिथ्याप्रागज कोपेभतिघोरं महाखने । समन्तात्सर्वरिषिभिः यतः स दृष्ट्वा चषेधम ।
 तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुदेगमगमत् पर । अभ्युच्छयस्य रोम्या वै विक्षिप्य परन्तप ।
 स तदनं यनुमरनं सम्प्राधावक्षितस्ततः । वीरमाणो दिङ् सर्वां शरणं कर्तुमवेदित ।
 स तेषाञ्छिद्रमन्विच्छन् प्रवृत्तो भयपीडित । न च निर्धायति वै दूरं न वा तैर्बिप्रमुच्यते ।
 श्रयापय्यदनं घोरं समन्ताद्वागुत्सृजत । बाहुभ्यां समरिचिह्नं क्षित्या परमघोरया ।
 पञ्चशोर्धरैर्नामैः शैलैरिव समुग्रतः । नभस्युर्मैर्वाधोरैः परिचिह्नं महावन ।
 वृनमर्थे च तत्राभूदुदपानं समावृत । वक्षोभिस्तृणैश्चामिर्दृढाभिरिव मयूत ।
 पपात स दिङ्मध्यं निगूढं सखिनाश्रये । जित्प्रयाभवात्तस्मिन् सतामन्तानमदुष्टे ।
 पनस्य यथा जलं हन्यद् महापल । स तथा समन्ते तत्र ह्युदपादो ग्रथं शिरा ।

अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः । कूपमध्ये महानागमपश्यत महावलं ।

कूपवीनाद्वेलायामपश्यत महागजं । पञ्चकं छप्पवर्णं च दिपद्वयदचारिणं ।

क्रमेण परिपर्यन्ते वल्लोद्वचमभाटतं । तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनं ।

नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः । आसते मधु संवृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ।

भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतपथं । खादनीयानि भूतानां यैर्बालो विप्रकृत्यते ।

तेषां मधूनां वज्रधा धारा प्रवृत्ते सदा । खालम्बमानः स पुमान् धारां पिवति सर्व्वदा ।

न चास्य वृष्णा-विरता पिवमानस्य वड्डटे । अभीष्यति तदा नित्यमवहतः स पुनः पुनः ।

न चास्य जीविते राजन् निर्व्वेदः समश्रयत । तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताग्रा प्रतिष्ठिता ।

छप्पाः येतांश्च तं वृषं कुड्डपन्ति च मूपिकाः । बालैश्च वनदुर्गानि स्त्रिया च परमोदया ।

कूपाधस्ताश्च नागेन वीनादे कुञ्जरेण च । वृषप्रपाताश्च भयं मूपिकेभ्यश्च पञ्चमं ।

मधुलोभात्मधुकरैः पटमाङ्गमहङ्गयं । एवं च वसते तत्र पित्तः संसारसागरे ।

न चैव जीविताग्रायां निर्व्वेदमुपगच्छति ।

इति श्रीमहाभारते स्तोपर्व्वणि जलप्रदानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रविश्वके पष्ठोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहो खलु महद्दुःखं छक्कवापस्य तस्य च । कथं तस्य रतिसूत्रं तुष्टिर्वा बदतामर ।

स द्वेयः क नु यत्रैवा वसते धर्ममवड्डते । कथं वा स विमुच्येत नरलक्ष्मात्महभयात् ।

एतन्मे सर्व्वमाचक्षु माधु चेटामहं तदा । छपा मे महती जाता तस्याभ्युद्गरेण हि ।

॥ विदुर उवाच ॥ उपमानमिदं राजन् भोवविद्विषदाहृतं । सुकृतं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ।

उच्यते यत्तु कान्तारं महासंसार एव सः । वने दुर्गे हि तत्रैतत् संसारगहनं हि तत् ।

ये च ते कथिता बाला व्याधयस्ते प्रकीर्त्तिताः । या वा नारी वृहत्काया अथ्यतिष्ठत तत्र वै ।

तामाङ्गसु जरां प्राज्ञा वषट्कपविनाशिनी । यत्नव कूपा नृपते स तु द्वेयः शरीरिणा ।

यत्नव वसतेऽधस्तात्प्रहासिः काल एव सः । अन्तकः सर्व्वभूतानां देहिनां सर्व्वहार्थ्येय ।

कूपमध्ये च या जाता वल्लो यत्र स मानवः । प्रतानुं लम्बते लघो जीविताग्रा शरीरिणा ।

स यस्तु कूपवीनादे तं वृषं परिपर्यन्ति । पञ्चकः कुञ्जरो राजन् स तु संवसरः स्मृतः ।

यप्सुखा क्षतवो मासाः पादाः दादयः कीर्त्तिताः । ये तु वृषं निङ्गन्ति मूपिकाः पञ्चमास्तया ।

राव्यहानि तु तान्याङ्गभूतानां परिचिन्तकाः । ये ते मधुकरास्तत्र कामासौ परिकीर्त्तिताः ।

यास्तु ता वज्रयो धाराः खवन्ति मधुनिखवं । तास्तु कामरसान् विद्याद्यत्र मञ्चन्ति मानवाः ।

एनं संसारचक्रस्य परिदृत्तं विदुर्बुधाः । येन संसारचक्रस्य पाशां विन्दन्ति वै बुधाः ।

इति श्रीमहाभारते स्तोपर्व्वणि जलप्रदानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रविश्वके पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहो भिक्षित्तमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना । भूय एव तु मे रुषः शुक्ता वागमृतं तव ।

॥ विदुर उवाच ॥ शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गश्चेतस्य विस्तारं । यच्छुना विप्रमुच्यन्ते संसारमेवा विपक्षणाः ।

यथा तु पुरुषो राजन् दीर्घमध्वानमाखितः । कश्चित् कश्चित् अमाच्छान्तः कुपते वासमेव च । १०
 एवं संसारपर्याये गर्भवासेषु भारत । कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ।
 तस्मादध्वानेनैव तमाहुः शास्त्रविदो जनाः । यस्तु संसारगहनं वनमाज्जर्मेनोदधिषः ।
 सो ऽयं लोके समावर्त्तौ मर्त्यानां भरतर्षभ । चराणां स्यावराणाञ्च न गृध्येत्तत्र पण्डित ।
 शरीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्याधाः कथिता भुवि । ११
 क्षिप्रमानाश्च तैर्निधेयार्थमाखाश्च भारत । स्वकर्मेभिर्बन्धाव्यालेर्नोद्विजन्त्यस्य बुद्धयः ।
 अयापि तैर्ज्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप । आदृष्टोत्येव तं पद्माञ्जरा रूपविनाशिनी ।
 शब्दरूपस्पर्शैर्बन्धैर्बन्धैर्विधैरपि । मज्जमांसमहापक्वे निरालम्बे समन्ततः ।
 संवत्सराश्च मासाश्च पक्षाश्चोराश्च सन्धयः । क्रमेण स्योपयुञ्जन्ति रूपमायुस्तथैव च ।
 एते कालाश्च निधयो नैतान् जानन्ति दुर्बुधाः । धोवाऽभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा । १२
 रथः शरीरं भूतानां सत्त्वमाज्जु शारथिं । इन्द्रियाणि ह्यानाहुः कर्षयुद्धिष्ठिर रथस्य ।
 तेषां ह्यानां धो वेगं धावतामनुधावति । स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्त्तते ।
 यस्तान् संयमते बुद्ध्या संयतो न निवर्त्तते । स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्त्तते ।
 भ्रममाणा न मुञ्चति संसारेण भ्रमन्ति ते । संसारे भ्रमतां राजन् दुःखेन द्वि जायते ।
 तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेत् नृपुः । उपेक्षा नात्र कर्त्तव्या श्रतयाश्च प्रवर्त्तते । १३
 यतेन्द्रियो नरो राजन् क्रोधलोभमनिराकृतः । सन्तुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति ।
 याम्यनाङ्गरथं ह्येनं मुञ्चन्ते येन दुर्बुधा । स वैतत् प्राप्नुयाद्राजन् यत्नं प्राप्नो मरार्थिप ।
 राज्यनाम सुहृद्वाञ्छं सुतनामश्च भारत । अनुतप्योक्तमेवैतदुक्तं भवति भारते ।
 बाधुः परमदुःखानां बुद्धिभैषज्यमाचरेत् । शानौषधममायेह दूरपापं महौषधं ।
 च्छिन्वाहुः खमहाव्याधिं नरः संयतमानसः । न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृजन् । १४
 तेषामोषधयेत दुःखाद्ययात्मा स्त्रिरसंयमः । तस्मान्नैवं समाप्त्याय शीलमापद्य भारत ।
 दमस्यागा ऽप्रमादश्च ते जयो ब्रह्मणा ह्याः । शीघ्ररग्निसमायुक्तः स्थितो यो मानसे रथे ।
 व्याता मृत्युभयं राजन् ब्रह्मलोकं स गच्छति । अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महोपते । १५
 स गच्छति परं स्थानं विष्णोः परमनामयं । न तत्कृतुमहस्तेषु नापवस्येत् नित्यमः ।
 अभयश्च न दानेन यत्नकलं प्राप्नुयाञ्जराः । न ध्यात्मानं प्रियतं किञ्चिद्भूतेषु निश्चितं ।
 अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपश्चिता । १६
 नानाभिह्वयमायुक्ता बुद्धिजालेन धर्तृताः । असूक्ष्मादृष्टयो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्र तत्र च ।
 सुसूक्ष्मादृष्टो राजन् प्रजन्ति प्रश्नं प्राप्नुतं ।
 रति श्रीमहाभारते धीपर्वणि अष्टमप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोदके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 ॥ वेदसाधन उवाच ॥ गिरुस्थः तु तदाकं निश्चलं कुरुषस्त्वम । पद्मश्रेष्ठमिषमन्तः पपात भुवि मुच्यित-

तं तथा पतितं भूया नि संज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः । कृष्णदैपायनस्यैव जप्ता च विदुरस्तथा ।
 सञ्जय. सुखदृष्टान्ति दास्या ये चास्य सख्यताः । जलेन सुखशीतेन तालवृक्षेभ्य भारत ॥ १५
 पश्येत्पुत्रं करैर्गात्रं वीज्यमानाद्य यत्नतः । आयास्य तु चिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतं ।
 अथ दोषं कालस्य लभ्यसंज्ञो महीपतिः । विलस्य चिरं कालं पुष्पाधिभिरभिभूतः ।
 धिगस्त खलु मानव्यं म नृपे परिग्रहं । यतो मूलानि दुःखानि सख्यवन्ति मुहुर्मुहुः ।
 पुष्पनाथोऽर्धनाथे च ज्ञातिसम्पन्निनामथः । प्राप्यते सुमहदुःखं विषाग्निप्रतिमं विभो ।
 येन दहन्ति गात्राणि सैनं प्रज्ञा विनश्यति । येनाभिभूतः पुत्रो मरणं वज्रं मन्यते ।
 तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् । तस्मान्न नाभिगच्छामि ह्यतेः प्राणविमोचणात् ।
 तथैवाहं करिष्यामि अथैव दिजयन्तम । इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मचित्तमं ।
 धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः स शोकं परमं गतः । अभूच्च तृष्णी राजाऽथै ध्यायमानो महोपते ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णदैपायनः प्रभुः । पुत्रशोकाभिसन्तप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ।
 ॥ आस उवाच ॥ धृतराष्ट्र महाबाहो यत्नां वक्ष्यामि तच्छृणु । सुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलं प्रभो ।
 न तेऽस्त्वविदितं किञ्चिदेदित्य परन्तप । अनित्यतां हि मर्त्यानां विशानसि न संशयः ।
 अभुवे जीवलोके च स्थाने या प्राप्यते सति । जीविते मरणान्ते च कस्माच्छाचसि भारत ।
 प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः । पुत्रशोकादरणं कृत्वा कासयोगेन कारितः ।
 अवश्यं भवितव्यं च कुरुक्षेत्रेऽवश्यं नृप । कस्माच्छाचसि ताञ्छूरान् गतान् परमिक्कां गतिं ।
 जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना । यतितं सर्व्वयत्नेन शमं प्रति अनेयर ।
 न च दैवज्ञतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित् । घटताऽपि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ।
 देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः कृतं । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि यथा श्रेयार्थं भवेत्ततः ।
 पुराऽच त्वरितो पातं सभामैश्रीं जितकृतमः । अपश्यं तत्र च तदा समवेतान् दिवौकस ।
 नारदप्रमुखाद्यापि सर्व्वदेवर्षीऽऽनघ । तत्र चापि मया ब्रुष्टा श्रियो श्रियोपपत्ते ।
 कार्यार्थमिव सम्प्राप्ता देवतानां समोपतः । उपमस्य तदा धात्रीदेवानाह समागतान् ।
 यत्कार्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सदेवे तदा । प्रतिज्ञानं महाभागस्तच्छोषं श्रियोपपत्तौ ।
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकमस्तकृतः । उवाच वाक्यं प्रहसन् श्रियो देवसंघदि ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै । दुर्योधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्यति ।
 तच्च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि । तस्यार्थं श्रियोपायाः कुरुचेरं समागताः ।
 अन्योन्यं घातयिष्यन्ति बृद्धैः शक्यैः प्रहारिणः । ततस्ते विदितं देवि भारतस्य युधि नाशनं ।
 गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान् धारय शोभने । यद्यपि ते सुतो राजन् लोकांश्चहारकारणात् ।
 कलेशं समुत्पन्नो गान्धार्या जठरे नृप । शर्मर्षिं चपलयापि क्रोधनो दुष्प्रसाधनः ।
 दैवयोगात्समुत्पन्ना भ्रातरस्यास्य तादृशाः । ब्रह्मनिर्वाणतुल्यैव कर्णश्च परमः सखा ।

१५

१६

१५

१६

१५

१६

समुत्पत्त्या विनाशार्थं प्रथित्या सहिता नृपाः । यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ।
 अधर्मो धर्मता याति स्वामी चेद्वाय्विको भवेत् । स्वामिनो गुणदोषाभ्या भूत्या, स्फूर्ताश्च संशयः । ११
 दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप । एतमर्थं महाबाहो नारदो वेदं तत्त्ववित् ।
 आत्मापराधात् पुत्रास्ते विनष्टा प्रथिवीपते । मा तान् शोचस्व राजेन्द्र नहि शोकोऽस्ति कारण ।
 नहि ते पाण्डवा स्वल्पमपराधन्ति भारत । पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ।
 नारदेन च भद्रन्ते पूर्वमेव ॥ संशयः । युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदित ।
 पाण्डवा कौरवा सर्वे समासाद्य परस्परं । न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदापर । १२
 नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाऽशोचन्त पाण्डवा । एवन्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनं ।
 कथन्ते शोकनाशं स्वात्मापेयं च दया प्रभो । खेदस्य पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिं ।
 एष चाद्यो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः । कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतुस्त्वमे ।
 यत्ति धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदितं । अविपद्दे कौरवाणां दैवन्तु बलवत्तरं ।
 अनतिक्रमणीयो हि विधीराजन् कथञ्चन । कृतान्तस्य तु भूतेन स्वावरोधं चलेन च । १३
 भवान् धर्मपरो यत्र बुद्धिमेष्टस्य भारत । मुह्यते प्राणिना ज्ञात्वा गतिश्चागतिमेव च ।
 त्वान्तु शोकेन सन्ततं मुह्यमानं मुह्यंमुह्यं । ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ।
 छपालुर्नैत्यग्रे धीरस्त्रिभुवनोनिगतेष्वपि । स कथं तस्य राजेन्द्र कृपा वै न करिष्यति ।
 मम चैव नियोगेन विधेयान्यनिवर्त्तनात् । पाण्डवानाञ्च कारुण्यात् प्राणान् धारय भारत ।
 एवन्ते वर्त्तमानस्य लोके कीर्तिर्भविष्यति । धर्मार्थं सुमहात्मा तत्र स्थाव तपश्चिरान् । १४
 पुत्रशोकसमुत्पन्नं कृताञ्च ज्वलितं यथा । प्रज्ञाशेषा महाभाग निर्व्यापय सदा मम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं व्याख्यासिततेजसः । मुह्यन्ते समनुध्याय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
 महता शोकजालेन प्रणयोरुष्णि दिजोत्तम । नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुह्यंमुह्यं ।
 ददन्तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगज । धारयिष्याम्यहं प्राणान् घटित्ये नतु शोचितु ।
 एतच्छ्रुत्वा ॥ वचनं व्यास सत्यवतीसुत । धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत । १५
 इति श्रीमहाभारते स्तोत्रपर्वणि अजप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महोपति । किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
 तयैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो ममामना । रूपप्रभृतययैव किमकुर्वन्ते ते त्रय ।
 ॥ अथत्याघं श्रुतं कर्म पापदान्यान्वकारित । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जय ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एते दुर्योधने चैव एते धैर्ये च सर्वशः । सञ्जयो विगतप्राज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थित ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आगन्त्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वरा । पिब्लोका गता राजन् सर्वे तव सुते, सद्यः । १६
 द्वाप्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत । पातिता प्रथिवी सर्वो वैरस्थानो विधिस्तथा ।
 पुत्राणामयं पोक्ष्णः पित्राश्च महीपते । आनृपैर्येष सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ।

भोडां जम्मु. पुरा या. अ मखीनामपि योषितः । एकत्रध्याय निबन्धाः ययूषा पुरतोऽभवन् ।
 परस्परं सुखयेषु मेकेष्वप्याययथंशदा । ताः मेकविश्वरा रात्र्येवेषता परस्परं ।
 ताभिः परितृता राजा बद्धन्तोभिः यदधमः । निधयो मगरादौमर्त्यमायाधनं प्रति ।
 त्रिस्त्रिभो वज्रिभो वैश्याः सर्वं यथोपजीविनः । ते पार्थिवं पुरश्चर्य निधयुर्नगरादधिः । १५
 ताया विक्रोयमानाभामात्तंता कुहसङ्गये । प्रादुराधोभ्राष्ट्रद्वे जयदम् भुवनान्मुत ।
 युगान्तकासे सम्प्राप्ते भूतानां दृष्टतामिव । अभावः ध्यादधं प्राप्त इति भूतानि मेमिरे ।
 भुञ्जमुद्विग्नमनसो पैराः कुहसङ्गये । प्राक्रोशन्त महाराज क्षत्रगुणश्रदा भूम् ।
 इति श्रीमहाभारते छरोपमंषि जलप्रदानिकपथंषि छतराष्ट्रगमने द्दमेऽध्यायः ॥ १० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ क्रोशमाधं ततो गत्वा ददृशुस्तान् महारथान् । शरदन्तं ह्यं द्रौपिं छतराष्ट्रपतेव च ।
 ते तु दृष्ट्वैव राजानं भ्राष्ट्राश्चुपमोदरं । अयुकृष्ठा विनियुक्ता बद्धन्मिदमव्रजन् । १६
 सुतस्तव महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करं । गत. सानुषरो राजन् शङ्कलोकं मधीपते ।
 दुर्योधनपत्न्यामुक्ता वयमेव चयो रथाः । सर्वमन्यत् परिचोषं धैर्येनो भरतपथम् ।
 इत्येवमुक्ता राजानं छपः शरदन्तस्ततः । गान्धारीं पुत्रशोकात्तामिदं वचनमब्रवीत् ।
 अनीता युधमानास्ते प्रन्त. श्रवणान् बद्धन् । वीरकर्षाणि कुर्वाणाः पुष्पास्ते निधनवृताः ।
 ध्रुवं सम्प्राप्य लोकांस्ते निर्धनान् शस्त्रनिर्बितान् । भासुरं देहमास्थाय विचरन्त्यमरा इव । १७
 न हि कश्चिद्दि शूराणां युधमानः पराङ्मुखः । शस्त्रेण निधनं प्रप्नोति न च कश्चित् कृताञ्जलिः ।
 एवं तां वज्रियस्त्राङ्ग पुराणा. परमां गति । शस्त्रेण निधनं यद्वे तन्न शोचितमर्थम् ।
 न चापि श्रववक्षीषामृध्यन्ते राक्षि पाण्डवाः । शृणु यत्कृतमस्माभिरयत्न्यामपुरोगमैः ।
 अधर्मेण हतं श्रुत्वा भोमसेनेन ते सुतं । सुप्रे प्रिविरमाविश पाण्डूनां कदनं हतं । १८
 पाद्माला निहता सर्वं धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । रुद्रपद्मात्मजायैव श्रेयदेयाय पातिताः ।
 तथा विशसनं कृत्वा पुत्रश्रवणश्रुते । प्रद्वयाम रणे स्थातुं न हि शक्यामहे वयः ।
 ते हि शूरा महेश्वासा क्षिप्रमेथ्यन्ति पाण्डवाः । अमर्यवशमाप्नोति वैरं प्रतिजिहीर्षवः ।
 ते हतानात्मजान् श्रुत्वा प्रमत्ताः पुहयर्थभा । निनीयन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यत्रस्थितिः ।
 तेपान् कदनं कृत्वा संस्थातु नोत्सहामहे । अनुजानीहि नो राक्षि मा च शोके मनः कृथाः । १९
 राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चोत्तमं । निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं चास्ते धर्मश्च केवलं ।
 इत्येवमुक्ता राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । छपय कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च भारत ।
 अववेषाणा राजानं छतराष्ट्रं मनोपिष । गङ्गामनु महात्मानस्त्वत्सर्वमयान्चोदयन् ।
 अपक्रम्य तु ते राजन् सर्वं एव महारथाः । आमघ्यान्योन्यमुद्विग्नशस्त्रिधा ते प्रययुस्तदा ।
 जगाम हस्तिनपुरं छप शरदन्तस्तदा । कमेव राष्ट्रं हार्दिको द्रौण्योवाचम यथै ।
 एवं ॥ महात्मानं । २०

समेत्य वीरा राजानं तदा अनुदिते रत्नैः । विप्रजम्भ्यं हाराज ययेच्छकमरिन्दमाः ।
 समासादाय वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः । व्यजयंस्ते रथे राजन् विक्रम्य तदनन्तरं ।
 इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि कृपद्रौणिभोजदशने सकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हतेषु तेषु सैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः । शत्रुवै पितरं दृष्ट्वा निर्धातं नागवाङ्मयात् ।
 सोऽभ्यधात् पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिभुतः । शोचमानं महाराज आदभिः सहितस्तदा ।
 अन्वीयमानो वीरेण दशार्हेण महात्मना । सुयुधानेन च तथा तथा चैव सुयुक्तुना । ११५
 तमन्वधात् सुदुःखार्तां द्रौपदी शोककपिता । सह याज्ञास्योपि द्विर्थास्तवाधन् धमागताः ।
 सगङ्गामनुवन्दान् स्त्रीणां भरतघत्तम । कुरुरीणामिवात्तांतां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ।
 ताभिः परिहृतो राजा क्रोशन्तोभिः सहस्रशः । उर्ध्ववाङ्मिरास्तांभोवदन्तोभिः प्रियाप्रियैः ।
 क्व नु धर्मज्ञता राज्ञः क्व नु साऽद्यानृशंभता । यथावधीत् पितृन् भातृन् गुरुपुत्रान् सखीनपि ।
 चातयित्वा कथं द्रौणिं भीमश्चापि पितामहं । मनसोऽभूत्साहाराज हला चापि जयश्रयं । ११६
 किन्तु राख्येन ते कार्थं पितृन् भातृन् पश्यतः । अभिमन्युश्च दुर्दृष्टं द्रौपदेयाञ्च भारत ।
 अतीत्य ता महावाङ्मः क्रोशन्तोः कुरुरीरिव । ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मैषामिचकर्षण । न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वेश्वरः ।
 तमात्मजान्त्वनकरं पिता पुत्रवधादितः । अग्रोयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परियस्यजे ।
 धर्मराजं परित्यज्य सान्त्वयित्वा च भारत । दुष्टात्मा भीममन्त्रिच्छन् दिधुखिव पावकः । ११७
 स कौपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः । भीमसेनमयं दावं दिधुखिव दृश्यते ।
 तस्य सङ्कल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यश्रुभं हरिः । भीममाचिष्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसं ।
 प्रागेव तु महादुर्द्धिर्बुद्ध्या तस्थेऽद्वितं हरिः । संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ।
 तं गृहीत्वैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्रयं । बभञ्च बलवायाजा मन्यमानो वृकौदरं । ११८
 नागाद्युतबलप्राणः स राजा भीममायसं । भङ्गा विमथितोरस्तुः सुखाय हृथिरं मुखात् ।
 ततः पपात मेदिन्या तथैव हृथिरोक्षितः । प्रपुष्पितायग्रिखरः पारिजात इव द्रुमः ।
 प्रत्यगृह्णाच्च तं विद्वान् सखीः गावस्तपिशिदा । मेवमित्यब्रवीत् त्वेनं प्रमथन् सान्त्वयन्निव ।
 स तु कीर्णं समुत्सृज्य गतमन्युर्धमामना । हाहा भीमेति चुक्रोश नृप शोककषमन्वितः ।
 तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधादितं । वासुदेवो वरः पुंशमिदं वचनमब्रवीत् ।
 सा श्रुत्वा धृतराष्ट्रं त्वं नैव भीमस्तस्या हत । आरयसी प्रतिमा क्षेपां त्वया राजजिपातिता । ११९
 त्वां क्रोधवग्रामपन्नं विदित्वा भरतयंभ । मयाऽपकृष्टः कैन्तेया सत्यादैधान्तरं गत ।
 न हि ते राजगार्हूलं बले तुल्योऽस्ति कथन । क' सहेत महाबाहो बाह्यैर्विषदृष्टे नरः ।
 ययान्तकमनुप्राप्य जीवन् कश्चिच्च मुच्यते । एवं वाङ्मन्तरं प्राप्य तव जीवेच्च कथन ।
 तस्मात् पुत्रेण या तेऽसौ प्रतिमा कारितायसी । भीमस्य सेयं कौरव्य तवैवोपचता मया ।

पुत्रशोकाभिसन्तप्तं धर्मादपहृतं मनः । तदा राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांषसि ।

न ते तत्ते जमं राजन् हन्यास्व यदृकोदरं । न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथञ्चन ।

तस्माद्यत् कृतमस्माभिर्मन्यमानैः शमं प्रति । अनुमन्यस्व तत् सर्वं मा च शोके मनः कथाः ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि आचसंभीमभक्ते द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत एनमुपातिष्ठन् शौचार्यं परिचारकाः । कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ।

राजवधोता वेदास्ते शास्त्राणि विविधाणि च । श्रुतानि च पुराणानि राजधर्मास्तु केवलाः ।

एवं विद्वान् महाप्राज्ञः समर्थः सन् बलाबले । आत्मापराधात् कस्मान्नं कुरुषे कोपमोदृशं ।

उक्तवांस्त्वां तदैवाहं भीमद्वेष्टोऽहं च भारत । विदुरः सञ्जयश्चैव त्वन्नु राजन् तत्त्वयाः ।

स धार्यमाणो नास्माकमकार्षीर्वचनं तदा । पाण्डवानधिकायाजन् बले शौर्ये च कौरव ।

राजा हि यः सिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते । देशकालविभागश्च परं श्रेयः स विन्दति ।

उच्यमानस्तु यः श्रेयो दृष्टोते नो हिताहिते । आपदः समनुप्राप्य स शोचन्त्यनये स्थितः ।

ततो न्यवृत्तमात्मानं समवेक्ष्य भारत । राजस्वं क्षमिधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः ।

आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीम जिघांषसि । तस्मात् संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुकृत्य दुष्कृतं ।

यस्तु तां स्तुर्हया ह्रुदः पाञ्चालीमानयत् सभा । स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिजिघीर्षता ।

आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः । यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परन्तप ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप । उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव । पुत्रस्येहस्य धर्मात्मन धैर्यान्तां समचालयत् ।

दिष्ट्वा तु पुरुषप्याघो यत्नवान् सत्यविक्रमः । तद्भुक्ते नागमत् कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम ।

इदानीं त्वहमेकापौ गतमन्युर्गतज्वरः । मध्यमं पाण्डवं वीरं प्रष्टुमिच्छामि केवव ।

इतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निवृत्तेषु वै । पाण्डुपुत्रेषु वै धर्मं प्रीतिद्यायवतिष्ठति ।

ततः स भीमश्च धनक्षयश्च माश्राप्य पुष्टौ पुरुषप्रवीरो । पत्यर्थं गावैः प्रहृदन् सुमागानास्यास्तु कल्याणमुवाच चैतान् ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रकोपविमोचने चयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततो कुरुपाण्डवाः । अभ्युभ्यातरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः ।

ततो ज्ञात्वा इतामिन्द्रं धर्मराजं युधिष्ठिरं । गान्धारीं पुत्रशोकान्तां शत्रुमैन्द्रनिन्दिता ।

तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान् प्रति । शयिः सत्यवतोपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ।

स गङ्गापामुपप्लव्य पुच्छगन्धि पयः प्रुचि । तं देवमुपसंगेदि परमर्षिर्भनेजवः ।

रिप्येन येषुपि पश्यन् मनसा गद्गदेन च । सर्वप्राणधतो भावं स तप समबुध्यत ।

स पुनराभवीत् फालेकश्चक्रवादी महातपाः । शपकाक्षमशयिष्य घमाकाक्षमुदेरयत् ।

न कोपः पाण्डवे कार्ष्ण्यं गान्धात्रि शममाश्रुचि । वषो नियच्छतामेतत् प्रदणु चेदं वषो मम ।

उक्त्वाऽप्यष्टादशानिपुत्रेषु जयमिच्छता । त्रिवमाश्रयसे मातुर्युधामाज्य शत्रुभिः ।

सा तथा वाच्यमाना लं काले काले जयैषिषा । उक्त्वत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जय ।
न चाप्यनीतां गान्धारि वाचं ते वितथामहं । स्मरामि तोषमानायास्तया प्राणिहिता क्षमि ।

विषहे तुमुले राज्ञां गता पारमथेय्यं । जितं पाण्डुसुतैर्युद्धे नूनं धर्मक्षेताऽधिक ।

१००

क्षमाग्रीला पुरा भूला साऽद्य न क्षमसे कथं । अधर्मो जहि धर्मक्षेत्रे यतो धर्मस्ततो जय ।

खञ्ज धर्मं परिक्षृत्य वाचसोक्तां मनस्विनि । कोपं संयुज्ज गान्धारि मैव भू सत्यवादिनि ।

॥ गान्धार्युवाच ॥ भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यत । पुत्रशोकेन तु सत्तात्मनो विह्वलतीव मे ।

यथैव क्षुत्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तया मया । तथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्या मया यथा ।

दुर्योधनापराधेन शकुने, शैबलस्य च । कथं दुःशामनाभ्याश्च क्षतोऽप्य कुरुसत्त्वय ।

१०१

नापराधयति बोभस्तुर्न च पांथा वृकोदरः । नकुलः सद्यदेवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः ।

युधमाना हि कैरव्याः क्षतमानाः परस्परः निहताः संहिताद्यान्यैस्तत्र नास्त्वप्रियं मम ।

किन्तु कर्माकरोद्भोमे वासुदेवस्य पश्यतः । दुर्योधनं समाह्वय गदायुद्धे महामना ।

शिक्षयाऽभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं वज्रधा रणे । अधो नाभ्या प्रहतवान् तन्मे कोपमवर्द्धयत् ।

कथं नु धर्मो धर्मक्षेत्रे समुद्दिष्टं महात्मभिः । त्यजेयुराह्वे प्रहारा प्राणचेतोः कथञ्चन ।

१०२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि गान्धारिवाक्त्वनाथे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽप्य भीतवत् । गान्धारी प्रत्युवाचेदं वच सानुनयं तदा ।

अधर्मो यदि वा धर्मस्तायास्तत्र मया क्षतः । आत्मानं चातुकामेन तस्मै लं क्षनुमर्षिभिः ।

न हि धर्मेण पुत्रसौ पातितीक्ष्णैः महाबलः । न प्रक्य केनपिद्वन्द्वमतो विपममाचरं ।

सैन्यैस्त्रैकोऽवशिष्टोऽप्य गदायुद्धेन वीर्यवान् । मा हत्वा न हरेद्राज्यमिति वै तत् क्षतं मया ।

अधर्मं जित पूर्य तेन चापि युधिष्ठिरः । निहताश्च सद्यैव सा ततो विरमसाचरं ।

१०५

राजपुत्रीश्च पाश्चात्तोमेकवर्णा रजस्वलां । भवत्या विदितं सर्व्वमुक्त्वान् यत् सुतस्तव ।

दुर्योधनसंन्यस्तं न शक्या भू सहायरा । केवला भोक्तुमस्माभिरतयैतत् क्षत मया ।

तयाऽप्यप्रियमस्माक पुत्रसौ समुदाचरत् । द्रौपद्या यत् सभामथे सख्यमूढमदर्शयत् ।

तदैव मथ्य सोऽस्माकं दुराचारश्च ते सुत । धर्मराजाश्रया चैव स्त्रिता सा समये तदा ।

वैरमुद्दीपितं रात्रिपुष्पेण तव तन्महत् । क्षीणिताश्च वने नित्यं तत एतत् क्षतं मया ।

१०६

वैरस्याश्च गत पारं हत्वा दुर्योधनं रणे । राज्यं युधिष्ठिर प्राप्नो वयस्य गतमन्त्रव ।

॥ गान्धार्युवाच ॥ न तस्यैव पथक्षता यत् प्रशंसयि मे सुत । क्षतवांस्यापि तत् सर्व्वं यदिदं आपसे मयि ।

क्षताश्च नकुले यत्तु वृषधेनेन भारत । अपि शोणित सख्ये दुःशासनशरीरजं ।

सङ्घिर्गदितं घोरमनाथं जनयेत । कूर कर्माकरोलस्मात्तदयुक्त वृकोदर ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अन्यस्यापि न पातयं कथिर् किं पुन स्वकं । यथैवात्मा तया भ्राता विधेयो नास्ति कथन ।

१०७

रुधिरं न व्यतिक्रामदन्तोष्ठादस्व मा शुचः । वैवस्वतस्तु तदेदं हंसैः मे रुधिरोर्वितौ ।

क्षताय नकुलं दृष्ट्वा दृष्टयेनेन संयुगे । आहृषां संग्रहणानां चासः संजनिता मया ।

केशपत्रपरामर्शे द्रौपद्या धूतकारिते । क्रोधाद्यदनुवच्चाहं तच्च मे हृदि वर्त्तते ।

चक्षधर्मच्युतो राज्ञि भवेयं श्रायतोः समाः । प्रतिज्ञान्तामनिस्तीर्य ततस्तत् कृतवानहं ।

न मामर्हसि गान्धारि देविषु परिशुद्धितुं । अनिष्टं पुरा पुत्तान्सास्त्रनपराधिषु ।

अधुना किं नु देविषु परिशुद्धितुमर्हसि ।

॥ गान्धार्युवाच ॥ दृष्ट्वासास्त्रं तं पुत्ताभिन्नं स्वमपराजितः । कस्माच्च श्रेयस्यैः कश्चिदेनाल्पमपराधितं ।

शन्तानमापयोष्ठात् दृष्ट्वा यैर्हतराज्ययोः । कथमभ्यदयसास्त्रं पट्टिरेका न वञ्जिता ।

श्रेयैः क्षयस्थिते तात पुत्ताणामन्तके त्वयि । न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरेः ।

॥ वैदम्याय न उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु गान्धारो युधिष्ठिरमब्रुवत् । अत्र राजेति शक्योऽप्युपैक्ष्यैव धर्मादितः ॥

तामभ्यगच्छद्राजेत्रे वैपमानः कृताञ्जलिः । युधिष्ठिर इदं श्रुत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।

पुत्तहन्ता नृश्रेयोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः । आपार्हः श्रियवान्मे हेतुभूत अप्स्रमां ।

न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा । तादृशान् सुषेधो हन्ता मूढसास्त्रं सुषुप्तम् ।

तमेवंवादिनं भीतं सन्निकर्षत गृध्रा । नोवाच किञ्चिद्गान्धारो नित्यासपरमा मयं ।

तच्छावनतदेहस्य पादयोर्निपतित्यतः । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा दीर्धदर्शिनो ।

अक्रुक्ष्यपि द्रुपदे देवोपशान्तरेण वा । ततः स कुलखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ।

तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्दामुदेवस्य श्रुतः । एवं सखेष्टमागंलानितयेतस्य भारत ।

गान्धारो विगतक्रोधा सान्त्वयामास मादृतम् । तथा ते समनुज्ञाता मातरं योरमातरं ।

अभ्यगच्छन्तं संहिताः श्रुत्वा शृणुलवपसः । चिरस्य दृष्ट्वा सा पुत्तान् पुत्राधिभिरभिमुताः ।

वाक्यमाक्षारयद्देवो वक्ष्येऽष्टावयवैः मुखं । ततो वाक्यं धममुज्ज्वलं सद्यः प्रेष्य वै श्रुत्वा ।

अपश्यद्देवान् शरोःपैर्धर्मप्रथा परिविषयान् । सा तानेकैकैश्च पुत्रांश्च संस्पृशन्तो पुनः पुनः ।

अन्यत्रोपगतं तु पात्रां द्रौपदीयं क्षताग्रजं । रुदन्तोमय पात्राञ्चो ददर्श पतितो भुवि ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ आर्यपुत्राः क्व मे धर्मं यौमद्रसंहिता गताः । न तान्नेऽद्याभिगच्छन्ति चिरं दृष्ट्वा तपस्विनीं ।

विद्यु राज्येनैव कार्यं विशोभायाः सुतेर्धर्मः । तां समायामयामास श्रुत्वा शृणुषोऽपना ।

उत्थाय पादश्रेणीन् रुदन्तं शोकवितां । तथैव संहिता चापि पुष्पेश्वरमुक्ता नृप ।

अभ्यगच्छन्तं गान्धारो मातामातृतरा मय । तामुमवाच गान्धारो यच्च यथा यश्चिन्तितः ।

मेऽपुनोति तु क्षात्रं पश्य मामपि दुर्विनां । मये शोकविनाशोऽयं फालपर्वोऽपरोदितः ।

अस्मदाग्रां धर्म्यम् । कृमाशास्त्रमवर्षयः । रुदन्तं धमनुमात्रं निदुरस्य नृपो महर् ।

अभिदुःखं नृपे दृष्ट्यै यदुवाच महर् । तस्मिन्परिहास्यैः यैः पतितोऽयं निवेद्यतः ।

मा शुचो न हि शोच्यास्तं संयामे निधनं गताः । यथैव त्व तथैवाहं को वामाद्यासयिष्यति ।

४५३

ममैव ह्यपराधेन कुलमयं विनाशितं ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अक्षप्रदानिकपर्वणि प्रयापुत्रदर्शने पञ्चदशोऽध्यायः १५ ॥ समाप्तश्च अक्षप्रदानिकपर्वः ॥

॥ अथ स्त्रीविलापपर्वः ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरुणामवकर्तनं । अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती दूराद्विद्येन चक्षुषा ।

पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी । उषेणं तपसा युक्ता सततं ब्रह्मचारिणी ।

वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्ड्रकर्मणः । दिव्यज्ञानवलोपेता विविधपर्यदेवपत् ।

ददर्श सा बुद्धिमती दूरादेव यथाऽन्तिके । रणार्जिरं नृवीराणामहुतं लोमहर्षण ।

४५०

अस्थिकेयपरिस्त्रीषु शोषितैश्चपरिभुतं । शरीरेभ्यश्च हाहस्यं निर्विकीर्णं समन्ततः ।

गजान्तरयोधानामाहतं हधिराविष्टैः । शरीरैरग्निरस्त्रैश्च विदेहेयुः शिरोगणैः ।

गजान्तरनरारोषां नि स्त्रैरभिसेवृतं । गृध्राणामककाकोलकङ्काकार्कानपेवितं ।

रक्षसा पुष्टपादानां मोदनं कुरराकुल । अग्निवाभिः शिवाभिर्य नादितं गृध्रसेवितं ।

ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महोपनि । पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

४५५

वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुश्च पार्थिव । कुरुस्थियः समाग्राह्यजमुपयोधन प्रति ।

समासाद्य कुरुक्षेत्रं तास्त्रियो निहतेश्वराः । अपश्यन् हतांस्तत्र भादृन् पुत्रान् पितृन् पतीन् ।

क्रव्याद्भिर्बल्यमाषान् द्वे गोमायुवल्गवायस्यैः । भूतैः पिशाचैरक्षोभिर्बलिष्वेय निशाचरैः ।

चद्रांकोजनिभं दृष्ट्वा तदा विशयनं स्त्रियः । महर्षिभ्याऽप्य धानेभ्यो विक्राश्रम्यो निपेतिरे ।

अदृष्टपूर्वं पश्यन्तो दुःखानां भरतस्त्रियः । शरीरेभ्यश्चलजन्त्या न्यपतंश्चापरा भुवि ।

४५०

आन्तानाश्चापयान्मासां नासीत् काचन चेतना । पाञ्चालकुरुर्योपाणां कृष्णं तदभून्महत् ।

दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितं । दृष्ट्वायोधनमत्युपं धर्मश्चा सुबलात्मजा ।

ततः सा पुण्डरीकाक्षमामन्य पुरुषोत्तमं । कुरुणा वैश्वं दृष्ट्वा दुःखादचनमब्रवीत् ।

पश्येता पुण्डरीकाक्षं क्षुधा मे निहतेश्वराः । प्रकीर्षकेषां क्रोशन्त्यः कुर्यं द्रव माधव ।

अमृत्स्नाऽभिसमागम्य स्मरन्त्या भरतर्षभान् । प्रयगेवाभ्यधावन्त्य पुत्रान् भादृन् पितृन् पतीन् ।

४५५

वीरसुमित्रैश्चावाहो हतपुत्राभिराहतं । कचिच वीरपत्नीभिर्हतवीराभिराहतं ।

शोभितं पुरुषव्याघ्रैर्भाग्नकर्णभिमन्नुभिः । द्रोणद्रुपदश्चैव ज्वलद्भिरिव पावकैः ।

काञ्चनैः कवचैर्द्वैर्मणिभिर्य महात्मनां । अन्नदैर्हलकेयूरैः समिध समलङ्कृतं ।

वीरवाजनिष्ठशृङ्गाभिः शक्तिभिः परिचैरपि । खड्गैश्च विविधैस्त्रीक्षैः सशरैश्च शरायुधैः ।

क्रव्यादश्चैः सहितैस्त्रिद्विबिधैः कचिन् । कचिदाकीडमानैश्च शयानैरपरैः कचिन् ।

४५०

यतदेवविधं वीर सपश्यायोधन विभो । पश्यमाना हि दहामि शोकैनाहं जनाहंन ।

पाञ्चालानां कुरुषाञ्च विनाग्निं मधुसूदन । पञ्चानामपि भूतानामहं वधमचिन्तयं ।
 तान् सपण्याश्च गृध्राश्च विकर्षन्त्यसृग्चिताः । निगृह्य चरषी गृध्रा भवयन्ति सहस्रशः ।
 जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः । अभिमन्योर्विनाशञ्च कश्चिन्तयितुमर्हति ।
 अवधकल्पान्विहतान् दृष्ट्वाऽहं मधुसूदन । गृध्रकङ्कवकश्चैन्यगृध्रगोलादान्दीकृतान् ।
 अभयवशमापन्नान् दुर्योधनवशे खितान् । पश्यैतान् पुरुषव्याघ्रान् संशान्तान् पावकानिव ।
 शयनान्युपिताः सव्यं मृदूनि विमलानि च । विपद्यास्तेऽद्य वसुधां विदुतामधिगरेते ।
 वन्दिभिः सततं काले सुवह्निभिर्नन्दिताः । शिवानांमश्विवा घोराः गृध्रानि विविधा गिरः ।
 ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यश्चिन्तिनः । चन्दनागुरुद्रिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांशुपु शेरते ।
 तेषामाभरणान्येते गृध्रा गोमायुवायवाः । आक्षिपन्त्यश्विवा घोरा विनदन् पुनः पुनः ।
 बाणान् विनिशितान् पीतान् निखिग्रान् विमला गदा । युद्धाभिमानिनः प्रोता जीवन्त इव विभ्रति ।
 सुरुषवर्णा वहवः क्रव्यादैस्वपङ्किताः । अयंभग्नतिरूपाश्च शेरते हरितस्रजः ।
 अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघवाहवः । शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ।
 विभ्रतः कवचान्ये निर्वहन्त्यायुधानि च । न धरयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनाङ्गन ।
 क्रव्यादैः क्षयमाणानामपरेषां महात्मनां । शतकौम्यः स्रजश्चिवा विनिकीर्षाः समन्ततः ।
 एते गोमायवो भीता निहतानां महात्मनां । कर्णान्तरगतान् शरान्नाश्रिमन्ति स्रक्षस्रजः ।
 सर्वेष्वपरेषु यामनन्दत वन्दिनः । सतिभिर्य पराङ्माभिरुपचारैश्च शिञ्चिताः ।
 तानिमाः परिदेवन्ति दुःखान्ताः परमाङ्गनाः । कृपणं दृष्ट्वाऽहं दुःखशोकादिता भूधं ।
 रक्तोत्पलवनानोव विभ्रानि चचिराणि च । मुखानि परमशोणं परिशुष्काणि केशव ।
 रुदितोपरता क्षेता ध्यायन्त्यः ममरिमुता । कुहस्थियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ।
 एतान्यादित्यवर्णानि तनोयनिभाति च । रोपुरोदमतयाणि यक्षाणि कुहस्थोपिता ।
 आषामपरिपूर्णांश्च निशम्य परिदेवितुं । इतरेतरमकन्दाश्च विज्ञानन्ति योषितः ।
 एतां दोषं विनियस्य विषयश्च पुनः पुनः । विस्मन्दमाना दुःखेन वीरा अर्जुनि जीवितं ।
 यक्षेना दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति त्रिनपन्ति च । पाणिभिर्यापरा ग्रन्थि शिरांसि गृदुपाणयः ।
 शिरांसि पातितैर्दंष्ट्रैः सर्वाः शूङ्क्ष्मः एते । इतरेतरमकन्दाकोष्ठा भाति मेदिनी ।
 शिरिरन्धानघो कापान् दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः । मुक्ताभ्यनुचिता नाय्यो विदेहानि शिराणि च ।
 शिरः कायेन मत्स्याय प्रेषमाणो विनेतवः । अपगम्येताऽपरंतश्च नंदमरुति दुःखिताः ।
 बाह्वह्वरथानन्दान् विशिष्योऽप्यितान् प्रयच्छः । मन्दध्वोऽमुषाविष्टा मूर्च्छन्त्यताः पुनः पुनः ।
 उत्प्लव्य शिरमदान् शिरमभान् गृहपतिभिः । दृष्ट्वा काचिध जानन्ति भङ्गं भरमयोषितः ।
 पाणिभिर्यापरा ग्रन्थि शिरांसि मधुसूदन । प्रेत्य भाव्यन् पिबन् पुषाम् पथांश्च निहतान् परः ।
 माश्रित्य यथैव शिरोमिय मकुटयै । ऋगन्मन्त्रा एषो मेऽकरोलितकृद्भा ।

न दुःखेषूचिताः पूर्व्यं दुःखं ग्राह्यनिन्दिताः । आलमिः पितृभिः पुत्रैस्त्वकीर्षा वसुभरं ।
यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनाहं । सुभाषां एतरादृशं पश्य दृष्टान्मन्यनेकम् ।
इतो दुःखतरं किञ्च केशव प्रतिभाति मे । यदिमाः कुर्वन्ते सर्व्या रूपमुच्चावचं स्त्रियः ।
नूनमाचरितं पापं मया पूर्व्येषु जन्मसु । या पश्यामि हतान्पुत्रान् पौत्रान्भाहंयं केशव ।
एवमार्त्ता विलपती ददर्श निहतं सुतं ।

३५४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वेऽष्टौ स्त्रीविलापपर्वेऽष्टौ स्त्रीणां युद्धभूमिर्दशने पौत्रप्राप्तिः ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोकमूर्च्छिता । सद्यः न्यपतद्भूमौ किनेव कदली वने ।
सा तु सन्ध्या पुनः संशो विभ्रम्य च पुनः पुनः । दुर्योधनमभिप्रेत्य शयानं हृदिरोचितं ।
परिखिञ्च्य च गान्धारी छपणं पर्यदेवयत् । हा हा पुच्छेति शोकात्ता विललापाकुलेन्द्रिया ।
सुगूढजन्तुविपुलं क्षारनिष्कलियेवितं । वारिषा नैवजैगौरः निक्षन्ती शोकात्तापिता ।
समीपस्थं हृद्योक्तेश्चमिदं वचनमब्रवीत् । उपस्थितेऽस्मिन् संश्रामे श्रातानां संवये विभो ।
मामयं प्राप वाप्येयं प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः । अस्मिन् शान्तिसमुद्भवे जयमन्वा ब्रवीतु मे ।
इत्युक्ते जानतो सर्व्वमहं स्वस्थमनागम । अश्रुवपुहपत्न्या च येता धर्म्यसतो जयः ।
यथा च युध्यमानस्त्वं न वै मुञ्चसि पुत्रक । भुवं शस्त्रजितान् लोकान् प्राप्यस्मरवत्प्रभो ।
इत्येवमनुवं पूर्व्वं नैनं शोचाम्यहं सुत । एतरादृशं शोचामि छपणं हतबान्धवं ।
श्रमपर्यं सुधां श्रेष्ठं कृतास्त्वं युद्धदुर्गदं । ग्रथानं वीरश्रयने पश्य माधव मे सुतं ।
योऽयं मूर्द्धाभिपत्तानामपे योति परन्तपः । योऽयं पांडुरपु श्रेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्य्ययं ।
भुवं दुर्योधनो वीरो गतिं न सुखभां गतः । तथा ह्यभिमुखः श्रेते श्रयने वीरसेविते ।
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरक्षितयः । ते वीरश्रयने सुप्तं रमयन्त्यग्निवाः श्रिताः ।
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति मनीषिणः । महीतलस्यं निहुतं श्मशानं पर्युपासते ।
यं पुरा व्यजनैरथैहपवोजन्ति योषितः । तमद्य पत्न्यजनैरपवोजन्ति पविणः ।
स्य श्रेते महाबाहुर्लसवान् सत्यविक्रमः । सिंहेनैव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ।
पश्य दुर्योधनं कृष्णं श्रयानं हृदिरोचितं । निहतं भीमसेनेन गदां संयुज्य भारत ।
अघौघिणीर्महापाऊर्हं प्रैकाद्य केशव । श्रानयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयाविधनं गतः ।
स्य दुर्योधनः श्रेते महेश्वाशे महारथः । शार्ङ्गल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ।
विदुरं क्षत्रमन्यैव पितरश्चैव मन्दभाक् । बालो दृष्ट्वावमानेन मन्दो मध्यवर्गं गतः ।
नि सपत्ना मही यस्य चयोदशसभाः स्त्रिताः । स श्रेते निहता भूमौ सुतो मे श्रियवोपतिः ।
अपश्यं कृष्णं श्रियर्वै धार्तराष्ट्रानुश्रामितां । पूर्णा हस्तिमवायैव वाप्येयं न तु तच्चिरं ।
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुश्रावनां । शोनां हस्तिमवायेन किञ्च जीवामि माधव ।
इदं छद्मतरं पश्य पुनश्चापि वधान्नम । यदिमाः पर्युपासन्ते श्रुताङ्कुरायणे स्त्रियः ।

३५५

३५६

३५७

३५८

३५९

पाद्माक्षानां कुरुषाञ्च विनाशे मधुसूदन । पद्मानामपि भूतानामहं वधमचिन्तयं ।
तान् सुपर्णाश्च यथाय विकर्षन्त्यसमुचिताः । निगृह्य चरणी गृह्णा भवयन्ति मरुच्छमः ।
जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीमयोः । अभिमन्योर्विनाशश्च कश्चिन्त्ययितुमर्हति ।
श्रवणकन्यान्निहतान् दृष्ट्वाऽहं मधुसूदन । गृह्णकश्चकश्येनयद्गंगालादुन्नतान् ।
श्रमपर्वशमापन्नान् दुर्योधनवशे स्थितान् । पश्येतान् पुरुषव्याघ्रान् संग्रानान् पावकानिव ।
शयनानुचिता, सर्वे मृदूनि विमलानि च । विपद्वासेऽद्य वसुधां विदुतामभिधरेते ।
वन्दिभिः सततं काले सर्वहिरभिर्नन्दिताः । शिवानामश्रिवा घोराः गृह्णन्ति विविधा गिरः ।
ये पुरा श्रूते वीराः शयनेषु यश्चिन्तितः । चन्दनामुददिग्धाङ्गास्तेऽद्य पाण्डुपुत्रेते ।
तैषामाभरणान्येते गृह्णा गोमायुवायसाः । अचिपन्त्यश्रिवा घोरा विनदन्तः पुनः पुनः ।
वाणान् विनिश्रितान् पीतान् निष्किंशान् विमला गदा । युद्धाभिमानिनः प्रोता जीवन्त इव विभक्ति ।
सुहृद्वर्षा बहवः क्रव्यादैस्त्वघ्निताः । सर्वभयतिरूपास्तु श्रूते हरितस्रजः ।
अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिधवाहवः । श्रूते अभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ।
विभ्रतः कवचान्यन्ये निर्मलान्यायुधानि च । न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन ।
क्रव्यादैः कथ्यमाणानामपरेषां महात्मनां । श्रातकौम्यः स्रजयिषा विनिकीर्णाः समन्ततः ।
एते गोमायवे भीता निहतानां महात्मनां । कण्ठान्तरगतान् हाराणाञ्जिमन्ति स्रवस्त्रजः ।
सर्वेष्वपररात्रेषु यामनन्दत वन्दिनः । स्तुतिभिश्च परार्द्धाभिरुपचारैश्च श्रिताः ।
तानिमाः परिदेवन्ति दुःखान्तः परमाङ्गनाः । रूपं दृष्ट्वाऽहं दुःखमोकार्हिता मयं ।
रजोत्पलवनानीव विभान्ति हविराणि च । मुखानि प्रमत्तोष्णं परिशुष्काणि केशव ।
रुदितोपरता ह्येता अध्यन्य सम्परिश्रुताः । कुक्षिभ्योऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ।
एतान्यादित्यवर्षानि तपनीयनिभानि च । रोषुरेदन्तताप्ताणि वस्त्राणि कुक्षयोषिता ।
आयामपरिपूर्णार्थं निगम्य परिदेवितं । इतरेतरसंकन्दाश्च विजानन्ति योषितः ।
एता दीर्घं विनियस्य विलस्य च पुनः पुनः । त्रिस्तुन्दमाना दुःखेन वीरा अर्हन्ति जीवितं ।
वस्त्रेण दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च । पाणिभिश्चापरा श्रान्ति शिरांसि मृदुपाणयः ।
मिराभिः पान्तिरक्षैः सर्वार्द्धैर्धूयश्च कृतैः । इतरेतरसम्पृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ।
शिरिस्कानयो कायान् दृष्ट्वा घोराभिनन्देनः । मुञ्चन्त्यनुचिता नाभ्यां विदेहानि शिरांसि च ।
गिरः कायेन यथाय प्रवमाणो विचेतवः । अपरमन्योऽपरतत्र नेदमस्तेति दुःखिताः ।
याश्च चरणान्यान्यन् विमिश्रोन्त्ययितान् प्रयत्नः । सन्दधत्योऽसुखाविष्टा मूर्च्छन्त्येताः पुनः पुनः ।
उत्प्लव्य शिरमयान्यान् विजग्मान् मृगपक्षिभिः । दृष्ट्वा कायिष्य आनन्ति भर्तृन् भरमयोषितः ।
पाणिभिश्चापरा श्रान्ति शिरांसि मधुसूदन । प्रेक्ष्य भ्रातृन् पिदन् पुत्रान् पतींश्च निहतान् परैः ।
माश्चनिय सपर्यय शिरोभिश्च मरुच्छसैः । अगन्तव्यं प्रपिबो मांसशोणितकर्दमा ।

न दुःखेपूर्चिताः पूर्व्यं दुःखं गच्छन्त्यनिन्दिताः । आदमिः पित्रमिः पुत्रैरपकीर्षा वसुन्तरा ।
यूयानीव किमोरीणां सुकेशीनां जनाईव । सुवाषा धतराद्रक्ष पश्य हृन्दान्यनेकम् ।
इतो दुःखतरं किन्तु केशव प्रतिभाति मे । यदिमाः कुर्वन्ते सव्या रूपमुवाच च स्त्रियः ।
नूनमाचरितं पापं मया पूर्व्येषु जन्मसु । या पश्यामि हतान् पुत्रान् पौत्रान् आदृत्य केशव ।
एवमात्तां विलपतो ददर्श निहतं सुतं ।

१८२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि स्त्रीणां युद्धमूर्तिदर्शने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोकमूर्च्छिता । सद्यसा न्यपतद्भूमौ द्विषेव कदली वने ।

सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विभुस्य च पुनः पुनः । दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य श्रयानं हृदिरोचितं ।
परिखिञ्च्य च गान्धारी रूपं पर्यदेवयत् । हा हा पुनेति शोकान्तां विललापाकुलंन्द्रिया ।

सगूढजत्रु विपुलं हारनिष्कनिषेवितं । वारिणा जेजेजोरः मिञ्चनी शोकतापिता ।
समीपस्थं हृदिकेशमिदं वचनमब्रवीत् । उपस्थितेऽस्मिन् संश्रामे ज्ञातीनां संवये विभो ।

३८०

मामयं प्राह वार्ष्णेय आञ्जलिभृपसत्तमः । अस्मिन् घातिसमुद्धर्पे जयमम्बा ब्रवीतु मे ।
इत्युक्ते जानतो सव्यमहं स्त्रय्यसनागमं । अमुं व पुत्रपुत्र्याम यतो धर्मसतो जयः ।

यया च युधमानस्त्वं न वै मुद्गापि पुन्नकः । भुवं ब्रह्मजितान् लोकान् प्राप्स्यस्मरवत् प्रभो ।
इत्येवमनुवं पूर्व्यं नैनं शोचाम्यहं सुत । धतराद्रक्ष शोचामि रूपं हतमान्वं ।

३८६

अमर्षणं युधा श्रेष्ठं कृतास्त्वं युद्धदुर्भेदं । श्रयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुत ।
योऽयं मुद्गापिपित्तानामपे याति परन्तपः । सोऽयं पाण्डुपु श्रेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययं ।

भुवं दुर्योधनो वीरो गतिं न सुलभां गतः । तथा ह्यभिमुखः श्रेते शयने वीरसेविते ।
य पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः । ते वीरशयने सुप्ते रमयन्त्यमित्राः त्रिवाः ।

यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति मनीषिणः । महीतलखं निद्रितं श्वाश्वं पर्युपासते ।
यं पुरा व्यजनैरथैरुपवीजन्ति योषितः । तमद्य पत्न्यजनैरुपवीजन्ति पविणः ।

३९०

एष श्रेते महाबाहुर्ज्वलवान् प्रत्यविक्रमः । सिंहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ।
पश्य दुर्योधनं रूपं श्रयानं हृदिरोद्धितं । निद्रितं भीमसेनेन गदां संयुज्य भावत ।

अचौहिणीर्महाबाहुर्ह्यैव नैकाञ्च केवच । आनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयाधिघ्नं गतः ।
एष दुर्योधनः श्रेते महेष्वासो महास्थः । शार्ङ्गल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ।

३९६

विदुर ध्रुवमन्यैष पितरश्चैव मन्दभाक् । बालो वृद्धावमानेन मन्दो मथ्युवमं गतः ।
नि सपत्ना मही यस्स त्रयोदशसमाः स्त्रिताः । स श्रेते निहतो भूमौ सुतो मे पृथिवीपतिः ।

अपश्यं रूपं पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुश्रयितां । पूर्णा हस्तिगवायैव वार्ष्णेय न तु तच्चिरं ।
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यनानुश्रयितां । क्षीनां हस्तिगवायेन किन्तु जीवामि माधव ।

इदं कृच्छ्रतरं पश्य पुत्रस्यापि वधानमः । यदिमां पर्युपासन्ते हताङ्कूरावपे स्त्रियः ।

३९०

प्रकीर्णकेशां सुशोणीं दुर्योधनप्रभुमाङ्गनां । रुक्मवेदोनिभों परमं कृष्णं लक्ष्मणमातरं ।
 नूनमेया पुरा बाला जीवमाने महाभुजे । भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ।
 कथयन् श्रुता नेदं हृदयं मे विदीर्यते । पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पुत्नेषु संहितं रणे ।
 पुत्रं रुधिरसंश्लिप्तमुपजिघ्रस्य निन्दिता । दुर्योधनन्तु वामोरुः पाणिना परिमार्जति ।
 किन्नु शोचति भर्तारं पुत्रस्यैवा मनस्विनी । तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रश्चाप्यभिवोक्ष्य सा ।
 स्त्रिमिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा । पतत्युरसि वीरस्य कुहराजस्य माधव ।
 पुण्डरीकनिवाभाति पुण्डरीकान्तरप्रभा । मुखं प्रमृज्य पुत्रस्य भर्तुष्वैव तपस्विनी ।
 यदि बाष्पागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तथा । भुवं लोकानवतीर्य नृपो वाङ्मलार्जितान् ।
 इति श्रीमद्भागवते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि दुर्योधनदर्शने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ पश्य माधव पुत्त्रान्ये शतसंख्यान् जितकृमान् । गदया भीमवनेन भूयिष्ठ निहतायणे ।
 इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्खजा । शतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे खुवाः ।
 प्रासादतलचारिण्यखरैर्भूषणान्वितैः । आपन्ना यत् सृष्टन्तीमा रुधिरार्द्रां वसुभरां ।
 शत्रूनाम्बारायन्त्यय तथा गोमायुवायसान् । शोकेनार्त्ता विघूर्ण्येता मत्ता इव चरन्त्युत ।
 एषा वै ह्यनवशाङ्की करसंश्लिप्तमथमा । घोरं तद्दर्शनं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ।
 दृष्ट्वा मे पार्थिवमुतामितां लक्ष्मणमातरं । राजपुत्रीं महापापे मया न क्षुपन्माम्यति ।
 भ्रातृशान्ताः पतीशान्ताः पुत्राश्च निहतायणे । दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रमृज्य सुभुजा भुजान् ।
 मध्यमानान्तु नारीणां वृद्धानां पापराजित । आक्रन्दं हतवन्भूनां दारुणं वैशेषं शृणु ।
 रयनोजानि देशाश्च सतानां गजराजिनां । आश्रिताः श्रममोहात्ताः स्थिताः परमं महापल ।
 श्रमोद्धापयन्तं कायात् श्वरकुण्डलमुग्रधं । खल्वग्नेः शिरः कृष्णं शङ्खोत्ता परमं तिष्ठतीं ।
 पूर्वजातिश्रुतं पापं मन्ये नान्यमिवानप । एताभिरनवचाभिर्मया धेवाव्यमेधया ।
 यदिह धर्मरात्रेण पातितं नो जनाह्नय । न हि नाशोऽस्ति वाय्वेय कर्षणेन । शुभपापयोः ।
 प्रत्यपापधरेरु दर्शनीयकुचोदराः । तुल्येपु जाता श्रीमत्यः कृष्णपद्माचिमूर्खजाः ।
 पश्यन् इदमविष्टा दुःखशोकप्रमोदिताः । शारस्य इव रासभ्यः पतिताः परमं माधव ।
 पुष्पपद्मकानानि पुण्डरीकाप्योर्वितां । श्रमवसानि यद्वाणि तापयत्येव रश्मिवान् ।
 इदं धाम पुष्पाणि शम्भुदेवावरोधनं । मत्तमातङ्गदर्शनां पश्यन्त्यय प्रयज्जनाः ।
 शतशतानि यथाणि ध्वश्यादित्यधमिभान् । रौप्याणि चैव यथाणि निवहानपि च काचनान् ।
 गोपिपाशानि पितानि पुष्पाणि मे महातले । परमं रीतानि गोविन्द पायकान् सुप्रतापिन ।
 एष दुःखधाम ह्येव शृङ्गेषामिषपातिना । योतप्रोक्षितधर्माङ्गा युधि भीमेन पातितः ।
 एषा भीमवनेन परमं माधव मे गते । दूतैश्चानुसृत्य श्रेयसा पोदितेन च ।
 एषा ह्यनेन पश्यन्ती मया धूतनिर्जिता । निपत्यितीरता भातुः कर्षस्य च जनाह्नय ।

सहैव सहदेवेन नकुलेनार्जुनेन च । दासभार्याऽपि पाञ्चालि चित्रप्रविश्र नी गृहं ।
ततोऽहमनुवं कृष्य तदा दुर्ध्याधनं नृपं । मृत्युपात्रपरिचितं शकुनिं पुनः वर्ज्यम् ।
निवोधेनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियं । विप्रमेनं परित्यज्य पुनः श्राम्यस्य पाण्डवैः ।
न बुधधेवं दुर्बुद्धे भीमसेनमभ्यर्षणं । वाद्वारचैत्तदंक्षीत्स्वैरुक्तागिरिव कुञ्जरं ।
तानेवं रक्षसि कुड्ढे वाक्श्रान्तानवधारयन् । उत्सर्ज्य विवं तेषु सर्वो मोहवर्मेभ्यः ।
एष दुःशासनः श्रेते विविध विपुलौ भुजौ । निहतो भीमसेनेन सिंहनेव महागजः ।
अत्यर्थमकरोद्भ्रातृं भीमसेनोऽत्यभ्यर्षणः । दुःशासनस्य यत् कुड्ढोऽपि वच्छेषितमाहवे ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपुर्व्वणि गान्धारीवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
॥ गान्धार्युवाच ॥ एष माधव पुत्रो मे विकर्षः प्राज्ञसखातः । भूमौ विनिहतः श्रेते भीमेन प्रतथा हतः ।
गजमथे हतः श्रेते विकर्षो मधुसूदन । गोलमेघपरिविहः शरदीव निशाकरः ।
अस्य चापपट्टेयैव पाणिः कृतकिणो महान् । कथञ्चिच्छिद्यते गृध्रेरनुकामैस्तन्त्रवान् ।
अस्य भार्यामिपेयसूनु गृध्रानेतान् तपस्विनी । वारयत्यनिद्रं वाला न च शक्नोति माधव ।
युवा वृन्दारकः शूरो विकर्षः पुरुषर्षभ । सुखोपितः सुखार्ह्य श्रेते पाण्डुपु माधव ।
कर्णनालीकनारचैर्मिन्नमर्षाणमाहवे । अद्यापि न गृह्णात्येनं लक्ष्मोर्भरतसत्तमं ।
एष सङ्ग्रामशूरिण प्रतिज्ञाः पालयिष्यता । दुर्मुखो विमुखः श्रेते हतोऽरिगणंश्च रणे ।
असौतददत्तं कृष्य आपदैरुद्धं भवितं । विभात्यभधिकं तात यन्मन्यामिव पशूनाः ।
शूरस्य हि रणे कृष्य पश्यान्नमयेदृशं । स कथं निहतोऽमित्रैः पाण्डून् पश्यति मे सुतः ।
यस्याहवमुखे सैन्य स्याता नैत्रोपपद्यते । स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हते विबुधलोकजित् ।
विचित्रेन हतं भूमौ शयानं मधुसूदन । धातृराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुश्रतां ।
तं चित्रमास्त्राभरणं युवत्यः शोककपिताः । कन्यादसहैः सहिता ददन्यः पश्युपासते ।
स्त्रीणां ददितनिर्घोषः आपदानाञ्च गर्जितं । विचरुषमिदं कृष्य विचित्रं प्रतिभाति मे ।
युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीमिषेवितः । विविशतिरसौ श्रेते भ्रष्टः पाण्डुपु माधव ।
शरसंछत्तवर्षाणं वीरं विप्रसने हतं । परिवार्यासते गृध्राः परिविश्रंदिविश्रतिं ।
प्रविश्य समरं वीरः पाण्डवानामनोकिर्णः । स वीरप्रयने श्रेते परः सत्युपेयपिते ।
स्मृतिपपर्वं सुनयं भुभु ताराधिपोषमं । अतीव गृध्रं वदनं पश्य कृष्य विव्रंशतेः ।
यं हतं पर्युपासन्ते वसुं वासवयोपितः । कीडन्तमिव मन्थन् देवकन्याः सहस्रशः ।
हन्तारं वीरसेनानां शूरं समितिशोभनं । निवर्हणममिचाणां दुःसहं विपद्यते कः ।
दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं संघटं शरैः । गिरिरात्राद्वैः फुलैः कर्णिकारैरिवाहतः ।
शातकौम्यशा खजा भाति कवचेन च भासता । अग्निनेव गिरिः श्रेते गतामुरपि दुःसहः ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपुर्व्वणि गान्धारीवाक्ये ऊर्ध्वविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१३०

१३१

१३२

१३३

१३४

१३५

॥ गान्धार्युवाच ॥ अथर्द्धगुणमाहृत्य वल्ले शौर्व्यं च केनैव । पित्रा लया च दामार्चं दृष्टं सिंहमिवोत्कटं ।

यो विभेदं चमूमेको मम पुत्रश्च दुर्मिदं । स भूत्वा मृत्युरन्येषामयं मृत्युवमं गतः ।

तद्योपलब्धये क्षणं कार्पण्यमिति तेजसः । अभिमन्योर्हृतस्त्रापि प्रभा नैवोपशान्त्यति ।

एषा विराटदुहिता सुधा गाण्डीवधन्वन् । आर्त्ता बालं पतिं वीरं दृष्ट्वा शोचत्यनिन्दिता ।

तमेया हि समासाद्य भार्या भर्तारमन्तिके । विराटदुहिता क्षणं पाणिना परिमार्क्यति ।

तस्य वक्त्रमुपाघ्राय सौभद्रस्य मनस्विनी । विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशरीरधरं ।

कान्त्यरूपवती चैषा परित्यजति भामिनी । लब्धमाना पुरा चैनं माध्वीकमदमूर्च्छिता ।

तस्य चतुर्धन्दिग्धं जातरूपपरिष्कृतं । विमुच्य कवचं वीरं शरीरमभिवीक्ष्यते ।

अवचेमाणा सा बाला क्षणं तामभिभाषते । अयमेतं पुण्डरीकाक्षं सद्गुणाद्यो निपातितः ।

बले वीर्ये च सद्गुणैश्चैव तैजस्य । रूपेण च तथाऽत्यर्थं श्रेते भुवि निपातितः ।

अत्यन्तसुकुमारश्च राक्षवाजिनश्चापिनः । कर्षदस्य शरीरमेतं भूमौ न परित्यजेत् ।

मातङ्गभुजवर्षाणौ व्याचेपकठिनलक्षौ । काञ्चनाङ्गुदिनौ श्रेते निषिष्य विपुलौ भुजौ ।

व्यायम्य वज्रधातुं जूतं सुखमुग्रं अमादिव । एवं विन्यसतो मात्ता न हि मामभिभाषेत् ।

न स्मराम्यपराधने किं मां न प्रतिभाषेत् । न तु मां त्वं पुरा दूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ।

न स्मराम्यपराधं न किं मां न प्रतिभाषसे । आर्य्योन्मार्थं सुभद्रां त्वमिमांश्च चिदशेषमान् ।

पितृन् माधैव दुःखात्मां विहाय न गमिष्यसि । तस्य शोणितदिग्धान् वै केशानुद्यम्य पाणिना ।

उत्सृज्य वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव दृष्ट्वति । स्वर्गीयं वासुदेवस्य मुनें गाण्डीवधन्वन् ।

कथं मां रणमथर्क्षं जगुरेते महारथाः । धिगम्य क्रूरकर्तृस्त्वान् छपकर्षजयद्रथान् ।

द्रौपदीष्ठापनी चोभौ धैर्यसि व्यधनोत्कतः । नरर्यभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ।

बालं मां परिवार्यैकं मम दुःखाय जगुषां । कथं नु पाण्डवेयानां पाञ्चालानाञ्च पश्यतां ।

त्वं वीर निधनं प्राप्नो नायवान् सन्ननायवत् । दृष्ट्वा च सन्नभिः संख्ये हतं वीरं पिता तव ।

वीरः पुत्रप्रादूर्ल कथं जीवति पाण्डवः । न राज्ञ्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः ।

भीतिं धाक्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेवण । तव शक्तजितासोकान् धर्षयेत् च दमेन च ।

विप्रमन्यागमिष्यामि तत्र मां परिपालय । दुर्धरं पुनरप्राप्ते लोके भवति केनचित् ।

पदं मां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा । कामिदागौ नरन्याघ्नं दृष्ट्वा हतं गिरा ।

पितृलोकं समेत्यान्तां मामिवामन्तयिष्यसि । नूनमप्यरथां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि ।

परमेष्ठे च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया । प्राप्य पुण्ड्रतासोकान् चतुरोभिः समेधिवान् ।

धौमद्रं विहरन् वसिष्ठं शरैः, मुञ्चतामि मे । एतावानिह शंवायो विहितमेतं मया यत् ।

पञ्चमाध्यान् शतमे मासि न वीर निधनं गतः । हय्युरुवचनमेतामपकर्षन्ति दुःखितां ।

उत्तरा मां पश्यन्त्या भस्मराङ्गुप्रक्षिप्यः । उत्तरामपश्यन्त्या मां मां पश्यन्त्याः क्षयं ।

विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च । त्रीणास्तत्ररपठन्तं शयानं दधिरोषितं ।

विराटं विनदन्त्येते मृगगीमायुवायसाः । विनयमानं विहगैर्विराटमसितेवण ।

न शकुवन्ति विवमा विवर्त्तयितुमातुराः । आसामातपतप्तानामायाशेन च योषितं ।

श्रमेण च विवर्णानां वक्त्राणां विभ्रुतं वपुः । उत्तरञ्चाभिमन्युश्च कामाजश्च सुदविणं ।

शिशूलेतान् हतान् पश्य लक्ष्यश्च सुदर्शनं । आयोधमग्नौमध्ये शयानं पश्य माधव ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ गान्धार्युवाच ॥ एष वैकर्त्तनः श्रेते महेष्वायो महाबलः । ज्वलितानलवत् संख्ये संक्रान्तः पार्थतेजसा ।

पश्य वैकर्त्तनं कर्णं निहत्यातिरयान् वद्धन् । श्रेष्ठिनौघपरोताङ्गं शयानं पतितं भुवि ।

अमर्षी दीर्घरोपश्च महेष्वायो महारथः । रणे विनिहतः श्रेते शूरो गण्डोवधयना ।

यं स पाण्डवसंक्रान्तम पुत्रा महारथाः । मायुश्चन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव द्यूयं ।

शार्दूलमिव सिंहं समरं ख्यसाचिना । मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितं ।

समेताः पुरुषय्यात्र निहतं शूरमाहवे । प्रकीर्णमूर्द्धनाः पत्न्यो रुदन्त्यः पर्युपासते ।

उद्दिग्धः सततं यस्माद्भृशराजो मुधिष्ठिरः । नयोदय समा निद्रां चिन्तयत्वाद्यगच्छत ।

अनाष्ट्यः परैरुद्धे शत्रुभिर्भेषवानिय । युगान्ताग्निरिवार्चिस्मान् हिमवानिव च स्थिरः ।

च भूला शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव । भूमीं विनिहतः श्रेते वातरुण इव द्रुमः ।

पश्य कर्णस्य पत्नी तं वृषसेनस्य मातरं । लालयमानो कर्णश्च रुदती पतितां भुवि ।

आचार्य्यश्रोतोऽनुगता भुवं तां यदपसचक्रमिधं धरा ते । ततः शरेणापहतं शिरसो धनञ्जयेनाहवग्रजुमध्ये ।

हाहा धिगेवा पतिता विषेक्षा समीक्ष्य जाम्बूनदवद्धकवं । कर्णं महाबाहुमदीनवलं सुश्रेणमाता रुदती मृशान्ता ।

अप्यावशेषोऽपि हतो महात्मा शरीरभक्षैः परिभल्यद्विः । द्रुपुं न नः प्रोतिकरः शशोव कृष्णस्य पचस्य चतुर्हृशधि ।

सा वर्त्तमाना पतिता पृथिव्यामुत्थाय दीना पुनरेव पैया । कर्णस्य वक्त्रं परिगिन्नमाणा रोक्यते पुन्नवधाभितप्ता ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ गान्धार्युवाच ॥ आबन्धं भीमसेनेन भल्यन्ति निपातितं । मृगगोमायव शूरं वज्रवन्धुमन्धुवत् ।

तं पश्य कदनं कृत्वा प्रवृथां मधुसूदन । शयानं वीरशयने दधिरेण समुचितं ।

तं शृगालाद्य कङ्काय कन्यादाय शृथम्विधाः । तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्यथं ।

शयानं वीरशयने वीरमाकन्दकारिणं । आवन्त्यं सहिता नार्यो रुदन्त्यः पर्युपासते ।

प्रातिपद्यं महेष्वाधं हतं भस्मिन् वाहिक । प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्णमनस्विनं ।

अतोव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते । सोमस्येवाभियूषस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ।

पुत्तशोकाभितप्तेन प्रतिष्ठां परिरचता । पाकश्रापनिना संख्ये वाङ्मूचचिर्निपातितः ।

एकादशचमूर्भिन्वा रक्ष्यमाणं महात्माना । सत्यधिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथं ।

विन्मुषैवोपरभर्त्तारं दर्पयूथं मनस्विनं । भल्यन्त्यग्निरा मृगानां जनाहं जयद्रथं ।

संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत । वसन्त्यो व्यवकर्षन्ति गहनं निषमन्ति कात् ।
 तमेताः पर्युपासन्ते रक्ष्यमाणं महाभुजं । सिन्धुषीवीरभर्तारं कामोजयवनस्तियः ।
 यदा छण्णमुपादाय प्राद्रवत् केकथैः सह । तदैव वध्यः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ।
 कथमद्य न तां छण्णामानयन्ति स्म ते पुनः । दुःश्लामानयन्ति स्म यदा त्यक्ता जयद्रथः ।
 धैर्या मम सुता बालां विलपन्ती सुदुःखिता । प्रमोपयति चात्मानमाक्रोशन्ती च पाण्डवान् ।
 किं नु दुःखतरं छण्ण परं मम भविष्यति । मत्सुता विधवा बाला खुपाय निहतेयराः ।
 हा हा धिगदुःखलां पश्य वीतबोकाभयामिव । शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ।
 वारयामास यः सर्वान् पाण्डवान् पुनस्तद्विनः । हत्वा स विपलां सेनां स्वयं मृत्युवशं गतः ।
 तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयं । परिवार्य ददन्नेयताः स्त्रियश्चेष्टापमाननाः ।
 इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि श्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्यं द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ एष श्लोो हतः जेते माचायकुलमातुलः । धर्मज्ञेन हतसात धर्मराजेन धंयुगे ।
 यस्तया खड्गं तेनित्य सर्वत्र पुरुषर्षभ । स एष निहतः जेते मद्रराजो महारथः ।
 येन संयुद्धता तात रथमाधिरथेयुधि । अयार्थं पाण्डुपुत्राणां तदा तेजोबधः कृतः ।
 हा हा धिक् पश्य ब्रह्मस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनं । मुपं पद्मपलाशाच्च काकैरादृष्टमव्रणं ।
 श्वस्य चानोकराभस्य तप्तकाञ्चनसमभा । आस्तादितिः कृता जिह्वा भवते छण्ण पविमिः ।
 युधिष्ठिरेण निहतं ब्रह्मं यमितिब्रह्मभनं । इदन्व्यः पर्युपासन्तो मद्रराजं कुलस्त्रियः ।
 एताः सुखस्त्रयमना मद्रराजं नरर्षभ । क्रोशन्त्याऽयं समासाद्य चक्षिष्याः चक्षिष्यर्षभ ।
 ब्रह्मं निपतितं शूरं परिवार्यमिति श्रिताः । वासिताम्यहयः पश्ये परिमश्रमिव द्विपं ।
 ब्रह्मं वरपदं शूरं परमैशं रथसज्जतं । ब्रह्मणं वीरवदनं शूरैर्ब्रह्मकलौकृतं ।
 एष शैब्यासो राजा भगदत्तः प्रतापवान् । गजानुबध्नः श्रेष्ठः जेते भुवि निपतितः ।
 एष रथमधी मासा शिरस्त्रेया विराजते । श्यादेभं पश्यमाणस्य शोभयन्तो व मूर्खजान् ।
 एतेन द्विज पार्थस्य दुष्टमाद्योत् मुदाकृणं । शोभयन्त्यस्यार्थं शक्यं यमिना यया ।
 पोषयिता महाबाहुरेव पार्थ पञ्चदशं । संशयं समयिता च कुन्तीपुत्रेण पातितः ।
 पश्य नास्ति धर्मो मेः केनैवैर्जीर्णैश्च कद्वन । य एष निहतः जेते भीमो भोगक्षदाश्वे ।
 पश्य शालनव छण्ण हवानं सुदुःखधं । दुःखान् इव काष्ठेन पतितं सुख्यमानवान् ।
 एष मया रथे ब्रह्मन् ब्रह्मतापिन बोध्यमान् । भरतुर्देवऽप्यमथेति सुख्योऽप्यमिदं केनव ।
 ब्रह्मपदं वीरं धर्मं देवायिना भवं । ब्रह्मण वीरवदनं पश्य शूरमिपतितं ।
 धर्मिनं श्रीकृष्णाश्वेन बोध्यं इदमेकमे । श्वविश्व जेते भगवान् इदन्वः वरवधं यदा ।
 सुखमुपैतं शूरपतिर्निर्भाषे समन्वितं । उपपाशोपपाशाध्यं दर्भं पाण्डुशयनभा ।
 एष वनं रितुं दारुमूर्खतां महापथा । एष शालनव जेते माधवाप्रतिभा युधि ।

धर्मात्मा तव धर्मज्ञः पारावर्त्येण निर्विषे । अमर्त्य इव मर्त्यः सत्त्वैव प्राणानधारयत् ।
नास्ति युद्धे हृत्तो कश्चिच्च विदाञ्च पराक्रमो । यत्र श्रान्तत्वेनोभौश्र, श्रुतेऽस्य निहतः परैः ।

(१४)

स्वयमेतेन शूरेण पृच्छ्यमानेन पाण्डवै । धर्मज्ञेनाह्वे स्युरास्त्रातः सत्यवादिना ।

प्रनष्टकुलवंशः स पुनर्येन समुद्भूतः । स गतः कुलमिः साङ्गं महाबुद्धिः परामर्शम् ।

धर्मैषु कुरवः कनु परिप्रच्यन्ति माधव । गते देवमते स्वर्गे देवकल्पे नरर्षभे ।

अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा । तं पश्य पतितं द्रोणं कुहूष्मां दिजघत्तमं ।

(१५)

अस्मिं चतुर्भिर्धं वेद यथैव चिद्विद्ययः । भार्गवो वा महावीर्यस्य द्रोणोऽपि माधव ।

यस्य प्रसादादोभयः पाण्डवः कर्ष्यं दुष्करं । चकार स हतः श्रुते नैनमस्त्राण्यप्यस्ययन् ।

यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ते स्म पाण्डवान् । सोऽयं ब्रह्मभृतां श्रेष्ठः द्रोणः शस्त्रैः परिष्कृतः ।

यस्य निर्दहतः सेनां गतिरग्रेतिवामवत् । स भूमौ निहतः श्रुते श्रान्ताधिंरिव पावकः ।

धनुर्मुष्टिरयोर्धं हस्तावापय माधव । द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ।

(१६)

वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वज्ञाणि चक्रेणव । अनपेतानि वै शूरायथैवादौ प्रज्ञापतेः ।

वन्दनार्हाविमो तस्य वन्दिभिर्यन्दिनौ शूभौ । गोमयवो विल्व्यन्ति पादौ श्रियगणार्थिनौ ।

द्रोणं हृदपदपुष्पेण निहतं मधुसूदन । कृपो हृदपथमन्वासे दुःखोपहतचेतना ।

तां पश्य पतितामार्त्तां मुक्तकेशोमधोमुखीं । हतं पतिमुपावर्त्तां द्रोणं ब्रह्मभृतान्वरं ।

वाणैर्भिन्नतनुवाणं धृष्टद्युक्तेन केवच । उपाले वै स्वधे द्रोणं वटिष्ठा ब्रह्मचारिणी ।

(१७)

श्रुतकृत्ये च यतते कृपो हृदपथमातुरा । इतस्य समरे भर्तुः सक्तुमारी यत्नस्त्रिणी ।

अग्निमाधव्य विधिवचितां प्रज्ञाञ्च सर्वेश्वरः । द्रोणमाधाय माधयन्ति चोषि सामानि सामगाः ।

कुर्वन्ति च चितामेते वटिष्ठा ब्रह्मचारिणः । धमुर्भिः शक्तिभिर्यैव रघनोडैश्च माधव ।

शस्त्रैश्च विविधैरन्यैर्धृष्ट्यन्तो भूरितेजसं । इति द्रोणं समाधाय शंसन्ति च वदन्ति च ।

सामभिक्षिभिरन्तश्चैरनुशंसन्ति चापरे । अग्रावग्निं समाधाय द्रोणं हत्वा उतामने ।

(१८)

गच्छन्मभिमुखा गङ्गां द्रोणश्रिया दिजातयः । अपसव्यां चितिं कृत्वा पुरस्कृत्य कथे तदा ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये चयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ गान्धार्युवाच ॥ सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितं । वितुयमानं विश्वैर्बलभिराधवान्निष्ठे ।

पुच्छशोकाभिघन्तः सोमदत्तो जनाद्देन । युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ।

अथै चि भूरियवसे माता परमदुःखिता । आश्राययति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ।

दिश्या नैन महाराज दारुणं भरतवयं । कुरुवंशकन्दनं धारं युगान्तमनुपश्यति ।

(१९)

दिश्या द्रुपध्वजं वीरं पुच्छं भूरियवसदं । अनेककृतयज्जानं निहतं नाद्य पश्यसि ।

दिश्या क्षुपाणामाकन्दं धारं विलपितं यक्ष । न शृणोषि महाराज सारवीनामिवार्थवे ।

शकवस्तानुवंवीताः प्रकीर्णाः चितमुर्ज्ज्जाः । क्षुपाले परिधावन्ति हतापत्या हतेयराः ।

शपदैर्भक्ष्यमाणं तमघो दिष्टा न पश्यसि । इत्यपाङ्गं नरयाग्रमर्जुनेन निपातितं ।
 ग्रहं विनिहतं संख्ये भूरित्रयमेव च । युवाय त्रिविधाः सर्मा वृष्टा नापेक्ष पश्यसि । १५
 दिष्टा तत् फास्यन कथं यूपकेतोर्भहात्मनः । विनिर्दोषं रथोपमेधमदन्तेन पश्यसि ।
 अमून् भूरित्रयमेव भार्या । सात्यकिना हतं । परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमभितोषणाः ।
 एता विलस्य वज्रले भर्तुः शोकेन कपिताः । पतन्यभिमुखं भूमौ छपणं तत्र केशव ।
 धीमायुरतिबोभासं कथं दमकरात् कथं । प्रमत्तस्य यदन्वेष्टोन् वाङ्गं शूरस्य यज्यनः ।
 ततः पापतरं कथं छतवानपि सात्यकिः । तस्मात् प्रायोपविष्टस्य प्रादार्पितं प्रसितात्मनः । १६
 एको द्वाभ्या हतः श्रेपे तमधर्मेण धार्मिकः । इति यूपध्वज्येताः पियः क्रोधाग्नि माधव ।
 भार्या यूपध्वज्येता करधमितमथ्या । क्रनोत्सङ्गे भुज भर्तुः छपणं पर्यट्टयत् ।
 अथ स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दन । नाभ्युद्वजघनस्पर्शा नीतिविश्रम्भनः करः ।
 अथ स इन्ता मृच्छां मित्राणामभयप्रदः । प्रदाता गोवधस्त्राणां चक्षियान्नकरः करः ।
 वासुदेवस्य सान्निधे पायैनास्तिष्ठकर्मणा । युध्मतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः । १७
 किं नु वच्छसि संसप्त कयासु च जनार्दन । अर्जुनस्य महत् कथं स्वयं वा स किरीटवान् ।
 इत्येव गह्वरिचलेषा दृष्टीमाक्षे वराङ्गना । तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्त्रामिव सुपां ।
 गान्धारीराजः शकुनिर्व्वलवान् सत्यविक्रमः । निहत सहदेवेन भागिनेयेन सातुनः ।
 यः पुरा हेमदण्डाभ्या व्यजनाभ्या स वोज्यते । स एव पविभिः पक्षैः श्रयान उपवीज्यते ।
 यः खरूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः । तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवोत्तमसः । १८
 मायया निहतप्रज्ञो जितवान् यो युधिष्ठिरं । सभायां विपुलं राज्यं स पुनश्चोचितं जितः ।
 शकुन्ताः शकुनिं कृष्णं समन्तात् पर्युपासते । कैतव मम पुत्राणां विनाशायोपश्रितः ।
 रतेनैतस्मद्द्वैरं प्रसक्त पाण्डवैः सह । वधाय मम पुत्राणामात्मनः स्वगणस्य च ।
 यथैव मम पुत्राणां लोकः शस्तजिता विभो । स्वमखापि दुष्पुङ्खे लोकाः प्रस्येण वै जिताः । १९
 कथञ्च नायं तत्रापि पुत्रान्ने भ्रातृभिः सह । विरोधयेद्भुजप्रधाननृज्यधुसूदन ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविस्मयपर्वण्यपि गान्धारीवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ कामोजं पश्य दुर्द्वैतं कामोजास्तरणोचितं । श्रयानमवमस्कन्दं हतं पाण्डु माधव ।
 यस्य चतुर्जघन्दिग्यौ बाहू चन्दनभूषिताः । अवेक्ष्य छपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ।
 इमौ तौ परिधमस्त्रौ बाहू शुभ्रमतलाङ्गुली । ययोर्बिम्बरमापन्नं न रतिर्मा पुराजहात् ।
 का गति नु गमिष्यामि लया हीना जनेश्वर । हतवन्धुरनाथैव वेपनी मधुरस्वरा ।
 आतपे क्लान्तमानानां विविधानामिव खजं । क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीस्त्वजति वै तनुं । २०
 श्रयानममित शूरं कालिङ्गं मधुसूदन । पश्य दीक्षाङ्गदयुग्मप्रतिवद्धमहाभुजं ।
 मागधानमधिपतिं जपसेनं जनार्दन । परिवार्ये प्रहदिता मागध पश्य योषितः ।

आसामायतनेनाणां सुखराणां जनार्दन । मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ।
 प्रकीर्णसर्वाभरणा रुदन्यः शोककर्षिता । आस्त्रीर्णशयनोपेता मागधः शेरते भुवि ।
 कोशलानामधिपतिं राजपुत्रं वृहदलं । भर्तारं परिवार्यैता इत्यक् प्रसदिता स्त्रियः । १११
 अस्त्र गात्रगतान् वाणान् कार्ष्णिवाज्जवलाप्यितान् । उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्च्छमाना पुनः पुनः ।
 आसो सर्वानवधानामातपेन परित्यमात् । ग्रहानवलिनामानि भानि वक्त्राणि माधव ।
 द्रोणेन निहताः शूरा शेरते रुचिराङ्गदाः । धृष्टद्युम्नसुताः सर्वे शिशवो हेममालिनः ।
 रथान्यगारश्चापार्थिः शरदृष्टिगदेन्धन । द्रोणसाध निईग्धाः शलभा इव पावकं
 तथैव निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः । द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे भ्रातरः पञ्च केकया । ११२
 तन्नकाञ्चनवर्षाण्मालाध्वजरयस्त्रज । भासयन्ती मही भासा ज्वलिता इव पावकाः ।
 द्रोणेन द्रुपदं दह्ये पश्य माधव पातितं । मद्या द्विपनिवारस्थे धिष्टेन महता हतं ।
 पाञ्चालराक्षो विमलं पुण्डरीकाक्षं पाण्डुरं । आतपचं समाभाति शरदीव निशाकरः ।
 एतास्तु द्रुपदं दह्ये क्षुपा भार्याः सुदुःखिताः । दग्धा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपवस्यतः ।
 धृष्टकेतुं महेष्वाचं चेदिपुङ्गवमङ्गना । द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हतचेतसः । ११३
 द्रोणस्तमभिहृतैव विमर्दे मधुसूदन । महेष्वाचो हतः ब्रते नद्याहत इव क्रुमः ।
 एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्महारथः । श्रेते विनिहतः शङ्खो हत्वा शत्रून् सहस्रजः ।
 विच्छिद्यमान विहृगलं भार्याः प्रत्युपस्थिताः । चेदिराजं क्षपीकेय सुवेगश्चावलुण्डलं ।
 दाशार्धपुत्रजं वीरं ग्रथानं सत्यविक्रमं । आरोप्याङ्गे रुदन्येताद्येदिराजं वराङ्गनां ।
 अस्त्र पुच्छं क्षपीकेय सुकेयश्चावलुण्डलं । द्रोणेन समरे पश्य निकृष्टं वक्त्रा शरीः । ११४
 पितरं नूनमाजिष्ठं युध्यमानं परैः सह । नाजहात् पितरं वीरमद्यापि मधुसूदन ।
 एवं ममारि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् । दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ।
 विन्दानुविन्दाबावन्धो पतितां पश्य केशव । हिमान्ते पुष्पितां शालौ महता गलिताविव । ११५
 काञ्चनाङ्गदवर्माणौ रणे खड्गधनुर्द्वरौ । अथभप्रतिरूपावौ ग्रथानौ विमलस्रगौ ।
 अबध्याः पाण्डवाः क्षण्य सर्वे एव तया सह । ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णात् वैकर्त्तनात् क्षपात् । ११६
 दुर्योधनाद्द्रोणसतात् सैन्यवाचं महारथात् । सोमदत्तादिकर्णोच शूराश्च हतवर्षाणः ।
 ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरपभा । ते इमे निहताः सर्वे पश्य कालस्य पथ्येय ।
 नातिभारोऽस्ति दैवस्य भुवं माधव कथन । यदिमे निहता शूराः क्षत्रियाः क्षत्रियधमाः ।
 तदैव निहताः क्षण्य मम पुष्पाक्षरस्त्रिनः । सदैवाकृतकामस्तमुपस्रयं गतं पुनः ।
 शान्तनोद्यैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च । तदैवोक्ताऽस्मि मा खेदं कुरुष्वतामस्तेति । ११७
 तथोर्ध्वं दर्भेन तात मिथ्या भवितुमर्हति । अचिरेणैव पुत्रा मे भक्षोभूता जनार्दन ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा न्यपतन्मौ गान्धारी शोकमूर्च्छिता । दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुद्विग्न भारत ।

ततः कोपपरीताङ्गी पुच्छोक्तपरिभुता । जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ।

॥ गान्धार्युवाच ॥ पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च दग्धाः कृष्ण परस्परं । उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्दन ।

शत्रून् वज्रभ्रत्येन विपुले तिष्ठता वसे । उभयच प्रमथ्येन युतवाक्येन चैव ह ।

इच्छतोपेक्षिता नाशः कुरुणा मधुसूदन । यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ।

पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किञ्चिदुपाश्रितं । तेन त्वा दुरवापेन ग्रक्ष्ये चक्रगदाधर ।

यस्मात् परस्परं व्रजेता ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः । उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन् वधिष्यसि ।

तमयुपस्थिते वर्षे पट्टविभे मधुसूदन । हतज्जातिहेतामात्या हतपुत्रा वनेचरः ।

कुक्षितेनायुपायेन निधने समवाप्स्यसि । तवाप्येवं हतद्युता निहतज्जातिवान्भवाः ।

स्त्रियः परितपिष्यन्ति यथैव भरतस्त्रियः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुदेवा मुहामनाः । उवाच देवी गान्धारीमोपदाशुत्सयनिव ।

संज्ञतां दृष्ट्वाचक्रसः मदगो नेष्ट विद्यते । जानेऽहमेवमप्येवंशीर्षं चरसि वलित्ये ।

श्रवण्यस्ते मरैरन्यैरपि वा देवदानवैः । परस्परं कृतं नाशं यतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ।

इत्युक्त्वति दाशार्धं पाण्डवास्तत्तत्तेव । बभूवुर्धर्मसंविद्या निराश्रायापि जीविते ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीप्रापदाने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

समाप्तश्चेदं स्त्रीविलापपर्वः ॥

॥ अथ आह्वयः ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोकं मनः कृष्याः । तवैव ह्यपराधेन महतो तिष्ठन् गताः ।

यत्त्वं पुञ्च दुरात्मानमोर्षमत्यन्तमार्जुन । दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं वाधु मन्यसे ।

निद्रुं वैरपुण्यं दृष्ट्वा नो शासनानि । क्रयमात्मकत्वं दोषं मयाधातुमिहेच्छसि ।

यत्नं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति । दुःखेन सभते दुःखं दावनर्थी प्रपद्यते ।

तपोऽर्थं प्राश्नापी धत्तं गर्भं गोव्याधार्दः धावितारं तरङ्गी । शूद्राः दासं पशुपालश्च वैश्याः पथाथयिं तदिवा राजा ॥

पुत्रो ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽग्रियं । कृष्णं बभूव गान्धारी शोकक्याकुललोचना ।

धृतराष्ट्रस्य राजर्षिर्निगृह्णामुल्लिखे तमः । पर्यष्ट्यहन् धर्मोक्ता धर्मराजं दुषिष्ठिरं ।

जीवतां परिमाणम् धैर्यानामपि पाण्डव । वृत्तानां यदि जानाये परिमाणं यदस्व मे ।

॥ दुषिष्ठिर उवाच ॥ दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विव्रतिः । कोऽयः पृथिव्यं शूद्रं च येऽस्मिन् राजभूषे जताः ।

यस्यपाण्डुः कीराणां महस्यापि चतुर्दश । दश चान्यानि राजेन्द्र शतं पृथिव्यं पश्य ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दुषिष्ठिर गतिं कां ति गताः पुष्टपपत्तमः । आचक्ष्य मे महाबाहो सन्मयो ध्रुमि मे मतः ।

॥ दुषिष्ठिर उवाच ॥ धैर्यानि शरीराणि यद्वैः परमपुण्ये । देवराजप्रमान् शोकान् गतास्ते यत्तद्विदमाः ।

ये त्वष्ट्रेण मनसा मर्त्यव्यमिति भारत । युधमाना हताः संखे हे गन्धर्वैः समागताः ।
ये च धंशमभूमिडा वाचमाना पराङ्मुखाः । शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान् प्रति । ,
यात्यमाना परैर्युद्धं होयमाना निरायुधाः । ह्योनिषेवा महात्मानः परानभिमुखा रणे । १००
क्षिप्तमाना जिते शस्त्रैः चतुर्धर्मपरायणाः । गतास्ते ब्रह्मघटनं हता वीराः सुवर्षं । ,
ये तच्च निहता राजञ्जनरायोधनं प्रति । यथाकर्षाक्षिते राजन् धंशान्नास्तेरान् कुरुन् ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ केन ज्ञानवलेनैवं पुत्रः पश्यसि पिबूवन् । तस्मै वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्ये ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निदेशाद्भवत् पूर्व्वं वने विचरता मया । तोर्ययाचाप्रधत्तेन सम्प्राप्तिः।यमनुग्रहः ।
देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्तः प्रतोऽस्यनुसृतिः । दिव्यं चतुरनुप्राप्तं ज्ञानयोगिन वै पुरा । १०१
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ येऽचानाया जनस्यास्य सनाथा ये च भारत । कश्चिन्नेषां शरीराणि ध्वंस्यन्ति विधिपूर्व्वकं ।
न येषां सन्ति कर्त्तारो न च येऽवाहिताग्रयः । वयश्च कस्य कुर्यामो यज्जत्नात्तान् कर्मणः ।
यान् सुपर्थाय दृष्टास्व विकर्षन्ति घतस्ततः । तेषां नु कर्षणां लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । आदिदेश युधर्माय धैर्यं सूतश्च सञ्जय ।
विदुरश्च महाबुद्धिं युयुत्सुश्च कौरवं । दम्भसेनमुखाद्यैव ह्येतान् सूतांश्च सर्व्वजः । १०२
भवन्त कारयन्तेषां मृतकान्याख्यनेकशः । यथा चानाथवन् किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति । १
शशनाद्भूर्भराजस्य सत्ता सूतश्च सञ्जयः । सुधर्मा धैर्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ।
चन्दनागुष्काटानि तथा कालीयकान्युत । घृतं तैलञ्च गन्धाय चैमाणि वसनानि च ।
समाहृत्य महाबाणि दाक्षणाद्यैव सञ्जयान् । रथांश्च सूदितांश्च नानाप्रहरणानि च ।
चितां कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्तराधिपान् । दाहेयामासुरस्यापि विधिदृष्टेन कर्षणा ॥ १०३
दुर्व्योधनञ्च राजानं भ्रातृश्यास्य शताधिकान् । शस्त्रं शलञ्च राजानं भूरिश्रवसमेव च ।
जयद्रथञ्च राजानमभिमन्युञ्च भारत । दौ शशपत्नं लक्ष्मणञ्च धृष्टकेतुञ्च पार्थिवं । १०४
वृहन्नं सोमदत्तञ्च सृञ्जयाय शताधिकान् । राजानं जेमधन्वानं विराट्कुपदै तथा ।
मिथिलिन्दञ्च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नञ्च पार्थिवं । युधामन्युञ्च विक्रान्तमुत्तमौजमेव च ।
कौशल्यां द्रौपदेयाञ्च शकुनिकैव शौबलं । शलञ्च उपकञ्चैव भगदत्तञ्च पार्थिवं । १०५
कर्णं वैकर्त्तनञ्चैव सप्तपुत्रममर्षं । केरुयाञ्च महेष्वासान् विगर्त्ताञ्च महारथान् ।
घटोत्कचं रावमेष्टं बकभोतरसेव च । अलमुयं रावमेष्टं जलसन्धञ्च पार्थिवं ।
अन्याञ्च पार्थिवाद्यान् शतशोऽप्य सहस्रशः । धृतराष्ट्रतैर्दीपैः प्रावकैः समदाहयन् ।
पितृमेधाञ्च केप्राश्चिदवर्त्तन्त महोत्तमां । सामभियाप्यगायन्त तैश्च शोचन्त चापरैः ।
सामानृचाञ्च नादेन स्त्रीषाञ्च रुदितस्त्रि । कश्याञ्च सर्व्वभूतानां निशयां समजायत । १०६
ते विधूमा प्रदीप्राश्च दोषमानाश्च प्रावकाः । नभसीवान्वदृष्टन्त यद्वास्तवभ्रंशहताः ।
ये चाथनाथास्तान् नानादेशप्रभागताः । तांश्च सर्व्वान् समानाप्तराशो न कृत्वा सङ्ख्यशः ।

चित्ता दारुभिरव्ययैः प्रभूतैः खेहपाचितैः । दाहयामास विदुरा धर्मराजस्य शासनात् ।
कारयित्वा क्रियाक्षेपं कुरुराजो युधिष्ठिरः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ।
इति श्रीमहाभारते खोपर्वणि आद्रपर्वणि कुरुषामौद्धर्षिके पञ्चिन्नाध्यायः ॥ २६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तं समासाद्य गङ्गान्तु शिवो पुण्ड्रजलोचिता । इदं नोद्य प्रसन्नाद्य मशरूपां तत्तावता ।

भूयणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च । ततः पितृणां भ्रातॄणां पौत्राणां खजमस्य च ।

पुत्राणामार्यकाणाञ्च पतीनाञ्च कुरुक्षियः । उदक्क्षकिरे सर्वो रदन्यो मृशदुःखिताः ।

सुषदाश्चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सुलिलक्रियाः । उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपनिभिः ।

सूयतीर्थाऽभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च । तन्महादधिषङ्कामं निरानन्दमनुसवं ।

वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमगोभत । ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककषिता ।

रुदन्ती मन्दया वाचा पुत्रान् वचनमब्रवीत् । यः स शूरो मेहृवाशो रथयूयपयूयपः ।

अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणसंचितः । यं सूतेपुत्रं मन्यन् रथेयमिति पाण्डवाः ।

यो व्यराजच्चमूमे दिवाकर इव प्रभुः । प्रत्ययुध्यत यः सर्वान् पुरा वः सपदानुगान् ।

दुर्विधानवलं सर्वं यः प्रकर्षन् व्यरोषत । यस्य नास्ति समा वीर्यं श्रुत्यैवमपि कथनं ।

यो दृषीत यश्च शूरो प्राणैरपि सदा भुवि । सत्यवन्स्य शूरस्य संयामेव्यपलायिनः ।

कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्रिदकर्मणः । स हि वः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मथजायत ।

कुण्डलो कवचो शूरो दिवाकरसमप्रभः । श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातृव्यचनमप्रियं ।

कर्णमेवान्वगोचन्त भूयद्यान्ततराऽभवन् । ततः स पुरुषस्यात्रः कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः ।

उवाच सातरं वीरो निश्चयप्रिय पत्न्यः । यः श्रोत्रिर्ध्वजावर्त्तो महाभुजमहायुधः ।

तलमम्बानुनदिता महारथमहाष्टदः । यस्येवमुपातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्भुजस्ययात् ।

भवत्याः स कथं पुत्रो देवगर्भः पुराऽभवत् । यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वेता वयं ।

तमप्रिमित्रवक्ष्ये कथं ह्यदितवत्यपि । यस्य बाहुबलं नित्यं धार्तराष्ट्ररुपासितं ।

उपासितं ययाऽस्माभिर्मथ्यं गाण्डीवधन्वनः । भूमिपानाञ्च सर्वेषां वलं वलवताम्बरः ।

नायः कुन्तीमुगतं कर्णोदमृष्टाद्रथिनां रथी । स नः प्रथमजो भ्राता सर्वश्रेष्ठसृतामरः ।

अस्य तं भवत्येव कथमद्भुतविक्रमं । अहो भवत्या मन्त्रस्य मूषनेन वयं हताः ।

निधमेन हि कर्णस्य पीडिताः स्म स्यान्भवाः । अभिमन्योर्विनाशेन त्रापदेयवधेन च ।

पाद्याक्षानाञ्च नाशेन कुक्ष्यां पतनेन च । ततः व्रतगुहं दुःखमिदं मामस्युग्रदुग्धं ।

पण्डितान्मोषाण् चि सन्दृष्ट्वा विवाहितः । नेष्टुं किञ्चिदप्राप्य भवेदपि दिवि स्थितं ।

म स एव वेश्म पोद्धारवानलकटं भवेत् । एवं विलस्य वज्रलं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

विदधन् दुःखिता राजयुक्काराष्टोदकं प्रभुः । ततो विनेदुः सहसा क्षियताः खलु मन्त्रजः ।

समितो पा स्थिताश्च न किञ्चिदुदकं दधति । तत आनाययामास कर्णस्य सपरिचरः ।

चित्रा दासमिरय्यै प्रभूते स्नेहपाचिते । दाहयामास विदुरो धर्मराजस्य शासनात् ।
कारयित्वा क्रियास्नेषां कुरुराजो युधिष्ठिर । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ।
इति श्रीमहाभारते स्तोत्रपूर्वणि आह्नपूर्वणि कुरुषामौर्ध्वदेहिके पद्मिगोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ त्रै समासाद्य गङ्गान्तु शिवां पुष्पजलोचितां । इन्द्रिनीञ्च प्रसन्नाञ्च महाहृषां सहायलां ।

भूयणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च । ततः पिष्ट्वाणां भ्रातृणां पौत्राणां स्त्रज्जनस्य च ।
पुत्राणामार्यकाणाञ्च पत्नीनाञ्च कुरुक्षेत्रे । उदकञ्चक्रिरे सर्व्या रदनयो रथश्रु खिताः ।
सुहृदाश्चापि धर्मज्ञा प्रचक्रुः सलिलक्रिया । उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपद्मिनि ।
स्रपतीर्याऽभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च । तन्महादधिसङ्क्रामं निरानन्दमनुत्सवं ।
वीरपद्मीभिराकीर्णं गङ्गातीरमगोभृत । ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककपिता ।
रदन्ती मन्दघ्रा वाचा पुत्रान् वचनमब्रवीत् । य स शूरो मेहेष्वासा रथयूथपयूथप ।
अर्जुनेन हत संख्ये वीरैश्चलचलचित । यं स्रुतपुत्रं मन्यन्ध राधेयमिति पाण्डवा ।
यो व्यराजच्चमूमे दिवाकर इव प्रभु । प्रत्ययुध्यत स सर्वान् पुरा व सपदानुगाम् ।
दुर्थाधनवलं सर्वं य प्रकर्षन् व्यरोचत । यस्य नास्ति समो वीर्ये श्रिययामपि कश्चन ।
यो दृष्टीय यश्च शूरो आपैरपि सदा भुवि । सत्यबन्धस्य शूरस्य संयामेवपलायिन ।
कुरुष्मदुदकं तस्य भ्रातुरक्षिष्टकर्षण । स हि व. पूर्वजो भ्राता भास्करान्ध्याजयायत ।
कुण्डलो कवचो शूरो दिवाकरसमप्रभ । शुला तु पाण्डवा सर्वे मातुर्वचनमप्रियं ।
कर्णमेवान्धशोचन्त भूयश्चात्ततराऽभवन् । ततः स पुरुषयात्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
उवाच मातरं वीरो निश्चसन्निव पन्नग । य शरोर्ध्वैर्ध्वजावर्त्तैः महाभुजमहायह ।
तलशब्दामुनदिता महारथमहाह्वद । यस्तेपुपातमासाद्य नान्यलिष्टिद्वन्द्वमस्त्रयात् ।
भवत्याः स कथं पुत्रो देवगर्भः पुराऽभवत् । यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वधं ।
तमग्निमित्रवस्त्रेण कथं हृदितवत्यसि । यस्य बाहुबलं नित्यं धार्तराष्ट्रैरुपासितं ।
उपासितं यथाऽस्त्राभिर्ध्वलं गाण्डीवधन्वन । भूमिपानाञ्च सर्वेषां बलं बलवताम्बर ।
नान्य कुन्तीमुतात्त कर्णोदष्टह्वाद्रयिनां रथी । स न प्रथमजो भ्राता सर्वैश्चलभृताम्बर ।
असृत् तं भगवत्ये कयमद्भुतविक्रमं । अहो भवत्या गन्तस्य गूहनेन वयं हता ।
निधमेन हि कर्णस्य षोडिता स्म सवान्धवा । अभिमन्योन्विनाग्नेन द्रौपदेयवधेन च ।
पाशालाभाञ्च जज्ञेन कुरुणां पतनेन च । ततः शतगुणं दुःखमिदं मामसृग्गृह्णाम् ।
पद्मिगोऽगमन्तु शोचन् हि मन्दघ्राग्राविहात । नेह स्म किञ्चिदप्राप्य भवेदपि दिवि स्थितं ।
॥ स य वैशम्प पौरं कौरवान्तकरं भवेत् । एव विनश्य बल्लवं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विदहन् दुःपितो गर्जयकारास्योदकं प्रभु । ततो विनेदु सहसा क्षियस्ता खलु सर्वश्वः ।
अभिनेता या म्रितामल्य तस्मिन्मुदककर्षणि । ततः आनाययामास कर्षणं सपरिज्जदाः ।

याद्व प० [अथाय २७ ।]

॥ स्त्रीपर्व ॥

२६५

स्त्रियं कुरूपतिर्धोमान् भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः । स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तर ।

कृत्वात्ततार गङ्गायाः सलिलादाकुलेन्द्रियः ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि आहूपर्वणि कर्णस्य गूढजम्बकयने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ समाप्तश्चेद् स्त्रीपर्वः ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ शान्तिपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षेत्रं नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृतोदकालो सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः । विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वेषां भरतस्त्रियः ।

तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन् पाण्डुनन्दनाः । शौचं निम्बन्तं यिष्यन्तो भासमानं वशिष्ठं पुरातः ।

कृतोदकानु राजानं धर्मराजं युधिष्ठिरं । अभिजग्मुर्महात्मानः ब्रह्मा ब्रह्मविषत्तमाः ।

द्वैपायनो नारदश्च देवस्य महाभूषि । देवस्यानयः कश्यपः तेषां शिष्याश्च वत्समाः ।

अन्ये च वेदविद्वांसः कृतप्रज्ञा द्विजातयः । श्वहस्ताः खातकाः सैन्या द्रुपदः कुरुसत्तमः ।

तेऽभिगम्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि । आसनेषु महाहैषु विविशुस्तैः महर्षयः ।

प्रतिगृह्य ततः पूजान्तत्कालमहर्षी तदा । पर्युपासन्त्यान्यायं परिवार्य युधिष्ठिरं ।

पुण्ये भागीरथीतीरे शोकव्याकुलचेतसं । आश्राययन्तो राजेन्द्रं विप्राः शतसहस्रशः ।

नारदस्तपस्वीत्काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । सम्भाष्य मुनिभिः सार्द्धं कृष्णद्वैपायनादिभिः ।

भवतो वाङ्मयीयेण प्रसादान्नाधवस्य च । जितेयमवनिं कृत्वा धर्मैरेव युधिष्ठिरः ।

दिश्या मुक्तुः संश्रामादस्त्राक्षोकमयहरात् । वसधर्मरतस्यापि कश्चिन्नोदमि पाण्डव ।

कपिषु निहतामिव प्रीणानि सुहृदो नृप । कश्चिच्छ्रियमिमो प्राप्य न त्वां शोकः प्रवाधते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विजितेयं महीं हत्वा कृष्णबाहुवसाययात् । ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमाङ्गुनखलेन च ।

हृदम् मे महत् दुःखं वर्तते यदि नित्यदा । क्त्वा ज्ञातिवियमिं महान्तं शोभकारितं ।

शोभन् द्रौपदेयाश्च पातयित्वा सुतान् शिष्यान् । जयोऽयमशयाकारो भगवन् प्रीतिभाति मे ।

किन्तु वप्स्यति पार्थवो वधूर्ध्वं मधुसूदनं । दारकाबाहिनीं कृष्णमितः प्रतिगतं चरिं ।

द्रौपदीं हतपुत्रेयं कृष्णां हतबाणवा । अश्रुमिषह्निं युगाभूय पौडयतीव मां ।

हृदमन्यश्च भगवन् पार्था वप्स्यामि नारद । मन्त्रध्वजरेणाग्निं कुक्ष्यादु खेन योजितः ।

यः स नागायुतभेभ्यो लोकैः प्रतियो रणे । धिं हृदयं गतिर्ह्यमाम्बुतोऽदाता यतप्रतः ।

अथ यो धान्तराज्ञाया मानी तीक्ष्णपराक्रम । अमर्षो नित्यसरको चेन्नास्त्र कं रणे रणे ।
 श्रीघास्त्रश्चित्रयोधी च हनौ चाहृतविक्रम । गूढोत्पन्न सुत कुन्त्या भ्राताऽस्य कमशौ किल ।
 नोयवर्म्मणि ॥ कुन्ती कथयामास स्वर्ज्यज । पुत्र सर्वगुणैर्पितृमन्त्रकोऽपि जले पुग ।
 मञ्जूपायां समाधाय गङ्गास्रोतस्त्रमञ्चयत । यं सुतपुत्र लोकोऽय राधेयञ्च भ्रमन्यत ।
 स व्येष्टपुत्र कुन्त्या वै भ्राताऽस्माकञ्च मादृज । अजानता मया भ्राता राज्ञुलुभेन घातित ।
 तस्मै दहति गात्राणि हलरागिभिवानल । न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातर श्वेतवाहन ।
 नाहं न भोमो न यमौ स त्वस्मान्नेद सुव्रत । गता किल प्रथा तस्य सकाशमिति न श्रुत ।
 अस्माकं शमकामा वै त्वञ्च पुत्रो ममेत्यथ । प्रयाथा न हत कामद्वेज चापि महात्मना ।
 अय पश्चादिदं मातृव्येवोचदिति न श्रुतं । न हि श्रद्धाभ्यह्नयन्तु नृपं दुर्योधन रणे ।
 अनार्यत्वं नृश्रेष्ठस्य हतपत्न्यं हि मे भवेत् । युधिष्ठिरेण सन्निं हि यदि कुर्व्यां मते तव ।
 भोतो रणे श्वेतवाहादिति मां मख्यते जन । सोऽहं विजित्य समरे विजयं सहकेशवं ।
 सन्धास्ये धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत् । तमुवाच किल प्रथा पुन इयुलवचसं ।
 चतुर्णो मेऽभयन्देहि कर्म युधस्य फाल्गुन । सोऽब्रवीन्नातरं धीमान्वेषमानां कृताञ्जलि ।
 प्राप्तान्विषद्वायुहरो न हनिष्यामि ते सुतान । पक्षैव हि सुता देवि भविष्यन्ति तव भुवा ।
 सार्जुना वा हते कर्णे सकर्णे वा हनेऽर्जुने । त पुत्रगृह्णीतु भूयो माता पुत्रमयाब्रवीत ।
 भ्रातृणां स्तुतिं कुर्वीया येनां स्तुतिं चिकीर्षसि । एवमुक्त्वा किल प्रथा विद्वज्योपययौ गृहान् ।
 सोऽर्जुनेन हतो वीरो भ्राता भ्रावा सहोदरः । न चैव विवृतो मन्त्र प्रथायास्तस्य वा विभो ।
 अथ शूरो महेष्वास पार्थमाज्ञौ निपातित । अहन्पञ्चाविधं पश्चात्सुखोदर्थं द्विजोत्तम ।
 पूर्वजं भ्रातरं कर्णे प्रथाया वचनाज्जना । तेन मे दूयते तीव्रं हृदयं भ्रातृघातिन ।
 कर्णार्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वाचसं । सभायां क्षिप्रमानस्य धार्तराष्ट्रदुरात्मभि ।
 सहोदात्पतित क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा स श्राम्यति । यदा ह्यस्य गिरिः स्त्रवा शूरोमि कटुकोदया ।
 सभाया गदतो द्यूते दुर्योधनहिनैषिणः । तदा नश्यति मे क्रोधः पौदो तस्य निरीक्ष्य ह ।
 कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णं प्रति मतिर्षम । सादृश्यहेतुमन्विच्छन् प्रथायास्तस्य चैव ह ।
 कारणं नाधिगच्छामि कथञ्चिदपि चिन्तयन् । कथन्तु तस्य सगमे प्रथिवी चक्रमपयत् ।
 कथन्तु शत्रो भ्राता मे तस्मै त्व वक्तुमर्हसि । श्रोतुमिच्छामि भगवत्स्वतः सर्वं यथातथ ।
 भवान् हि सर्वविदिषो लोके वेद कृताकृतं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णोपनिषत्प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स एवमुक्त्वा मुनिर्नारदो वदताम्बर । कथयामास तत्सर्वं यथा श्रुत्वा स सुतज ।
 ॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । त कर्णार्जुनयोः किञ्चिद्विषयश्च भवेद्रणे ।
 गुह्यमेतन्तु देवानां कथयिष्यामि तेऽनघ । तस्मिन्बोध महाबाहो यथा वृत्तमिदं पुरा ।

घत्तं स्वर्गं कथञ्चैच्छत्तपूतमिति प्रभो । सङ्घर्षजननक्षयात्कन्यागर्भो विनिर्धितः ।
 स बालक्षेत्रजा युक्तः स्तुतपुत्तलमागतः । चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठाङ्गमुर्वेदं गुरोस्तदा ।
 स बलं भीमसेनस्य फाल्गुनस्य च खाधत् । बुद्धिश्च तव राजेन्द्र समवेर्धिन्ययं तथा ।
 सख्यश्च वासुदेवेन बाण्ये गाण्डीवधम्बनः । प्रजानामनुरागश्च चिन्तायानो व्यदृशत् ।
 स सख्यमक्रोद्वाख्ये राज्ञा दुर्व्याधनेन च । युष्माभिर्नित्यसंदिष्टो देवाचापि स्वभावतः ।
 सर्व्वाधिकमयालस्य धनुर्वेदे धनञ्जय । त्रेणं रहस्यपागम्य कर्णेन वचनमब्रवीत् ।
 ब्रह्माणं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्त्तनं । अश्विनेन समञ्चाहं युधेयमिति मे मतिः ।
 समः श्रियेषु च क्षेत्रे, पुत्रे चैव तव भूवं । लक्षसादाय मां त्रयुरहतात्वं विचक्षणाः ।
 त्रैणस्तयोक्तः कर्णेन सपितृः फाल्गुनं प्रति । दैरात्म्यश्चैव कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ।
 ब्रह्मास्ते ब्राह्मणे विद्यात् पथावचरितप्रतः । क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कथञ्चन ।
 इत्युक्तोऽङ्गिरसां श्रेष्ठममस्य प्रतिपूष्य च । जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पथतम्प्रति ।
 स तु राममुपागम्य शिरसाऽभिप्रणम्य च । ब्राह्मणे भार्गवोऽस्मिन्ति गौरवेणाभ्यगच्छत् ।
 रामस्त प्रतिगृह्य हृष्टः गोत्रादि सर्वशः । स उक्तः स्वागतश्चेति प्रीतिमांसाभवद्भूषं ।
 तत्र कर्णस्य वसते महेन्द्रे स्वर्गसंज्ञिते । गन्धर्वैराचरैर्यैर्देवैश्चासीत्समागतः ।
 स तन्नेस्त्वमक्रोद्गुश्रेष्ठात् यथानिधि । प्रियसाभवदत्ययं देवदानवरचर्षां ।
 स कदाचित्समुद्रात्मै विचचाराग्रमान्तिके । एकः खड्गधनुष्याणि परिचक्राम सूर्यजः ।
 सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिन । जपानां भ्रान्तः पार्थं हीमधेनं वदुष्कया ।
 तदभ्रान्तकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत् । कर्णं प्रसादयंश्चैवमिदमित्यप्रवीद्वचः ।
 अमुद्विपुर्वं भगवन् धेनुरेया हता तव । मया त्वं प्रसादश्च कुरुष्वेति पुनः पुनः ।
 तं स विमोऽग्नवीरकुहो वाचा निर्भर्त्सयन्निव । दुराचार बधाहंस्ते फले प्राप्नुहि दुर्मते ।
 येन त्रिस्रंसे नित्यं यदर्थं घटसे भूयं । युधत्स्तेन ते पापं चकं भूमिर्धयिष्यति ।
 ततश्चक्रे महीप्रक्षे मूर्ध्नि ॥ विचेतसः पातयिष्यति विकस्य शत्रुगणं नराधम ।
 धयेयं गार्धता मूढं प्रमत्तेन त्वया मम । प्रमत्तस्य तथाऽरातिः शिरसे पातयिष्यति ।
 शप्तः प्रसादयामास ततस्तं दिजघत्तमं । गोभिर्हनेश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ।
 न हि मे व्याहृतं कृत्वात्सर्पलोकोऽपि वै शृया । गच्छ वा तिष्ठ वा यदा कार्यन्तस्ते समाचर ।
 इत्युक्तो ब्राह्मणेनाय कर्णो दैन्यादधोमुखः । राममभ्यगमद्गीतसुदेव मनसा स्मरन् ।
 इति श्रीमदाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णशपकथने द्वितीयेऽध्यायः ॥ १॥
 ॥ मारद उवाच ॥ कर्णस्य गाण्डीवैर्येण प्रणयेन दमेन च । तुमोप भृगुर्गाहूस्तो गुरुऽश्रूयतां तथा ।
 ततो म विधिस्तत्त्वं ब्रह्मास्ते वनिवर्त्तनं । गोवाचास्त्रिसमर्थं तपस्वी तत्तपस्विने ।
 विदित्वास्तन्तः कर्णो रममाणोऽग्र्यो भूगोः । चकारैवन्मुर्वेदे यज्ञमनुतविक्रमः ।

ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममन्त्रिकात् । कर्णेन सहितो घोरामुपवासेन कथितः ।
 मुखाप जामदग्न्या वै विसृज्योत्पन्नशौचदः । कर्णस्थोत्सृज्य आधाव श्रिः क्लान्तमना गुरुः ।
 अयं छमिः क्षेममेदेनोषोषितभोजनः । दारुणो दारुणस्यार्थं कर्णस्थोभासमागतः ।
 स तस्मात्समासाद्य विभेदं रुधिराशनः । न चैनमशकन् धेनुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात् ।
 स दृश्यमानस्तु तया छमिणः, तेन भारतः । गुरोः प्रबोधनाशङ्की तमुपैत सत्यं ।
 कर्णस्तु वेदनां धैर्यादसङ्गां विनिवृत्तः तां । अकल्पयन्नययन् धारयामास भार्गवं ।
 यदास्तु रुधिरिणाङ्गं परित्युष्टं मृगदहः । तदाऽपुष्यत तेजसो मन्त्रतोषेदमप्रवीत् ।
 अहोऽस्यशुचिताम्प्राप्तं किमिदं क्षियते तया । कथयस्व मयं त्यक्त्वा धायातव्यमिदं मम ।
 तस्य कर्णसादाचष्ट छमिणा परिभक्षणं । ददर्श रामस्तु चापि छमिं शूकरसन्निभं ।
 अष्टपादन्तोदण्डदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतः । रोमभिः सन्निरुद्धाङ्गमलकं नाम नामतः ।
 स दृष्टमात्रो रामेण छमिः प्राणानवाहयत् । तस्मिन्नेवाष्टजि क्लिन्नलदहृतमिवाभवत् ।
 ततोऽन्तरीचे ददृशे विस्वरूपं करालवान् । गच्छो लोहितयोव कृष्णगो मेघवाहनः ।
 स रामं प्राञ्जलिभूत्वा वभाषे पूर्णमानसः । खलिते भृगुशार्दूल गमिष्यामि यथागतं ।
 मोक्षितो नरकादस्मद्भवता मुनिपत्तनम् । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रिय मे भवता कृतं ।
 तमुवाच महाबाहोर्जमदग्न्यः प्रतापवान् । कर्णं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् ।
 सोऽप्रवीदहमात्रं प्राग्देशो नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवा इव ।
 सोऽहं भृगोः सुदयितो भार्यामपहरं वलात् । महर्षेरभिप्रापेन हनोभूतोऽपत भुवि ।
 अश्रवीद्वि स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः । मूचञ्चिन्नाशन पाप निरयं प्रतिपश्ये ।
 प्रापस्थानो भवेद्ब्रह्मत्रित्येवं तमयामुवं । भविता भार्गवाद्रामादिति मामप्रवीक्षुः ।
 सोऽहमेतां गतिं प्राप्नो यथा ह्यकुञ्जलसया । तया साधो समागम्य विमुक्तं पापयोनितः ।
 एवमुक्त्वा नमस्कृत्य धैर्या राम महासुरः । राम कर्णञ्च सकोधमिदं वचनमब्रवीत् ।
 श्रुतिदुःखमिदं मूढः श्रुत्वा तु ब्रह्मणः सचेत् । क्षत्रियस्त्वेव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यते ।
 तमुवाच ततः कर्णं प्रापभूतः प्रसादयन् । ब्रह्मवचनान्तरे जातं सुत मां विद्धि भार्गव ।
 राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति वना भुवि । प्रसादं कुरु मे ब्रह्मवचनलुप्तस्य भार्गव ।
 पिता गुरुर्न सन्देहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः । अतो भार्गवं इत्युक्तं मया गोचं तवार्त्तिके ।
 तमुवाच भृगुश्रेष्ठः शरोपः प्रहसन्निवः । भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिं ।
 यस्मान्नियोपवृत्तिं ह्यल्लोभादिह तया । तस्मादेतत्तव ते मूढ ब्रह्माख्यं प्रतिभासति ।
 अन्यत्र बधकालान्ते मद्भजेन समेयुषः । अब्राह्मणेन हि ब्रह्म भुवं तिष्ठेत्कदाचन ।
 गच्छेदानीं भूते स्थानमनृतस्यैव विद्यते । न तया सदृशो युद्धे क्षत्रियो भविता युधि ।

एवमुक्तः ॥ रामेण न्यायेनोपजगाम ह । दुर्व्याधनमुपागम्य कृतास्तिऽस्मीति प्राचवोत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधम्मोनुशासनपर्वणि कर्णेस्वास्त्वप्राप्ताऽवतीयोऽध्यायः ॥ १॥

॥ नारद उवाच ॥ कर्णस्य समजाप्यैवं श्रुत्वा भार्गवमन्दनात् । दुर्व्याधनेन सहितो मुमुदे भरतधर्म ।

ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मः स्वयम्बरैः कलिङ्गविषये राजन्-राशेयिनाङ्गदक्ष च ।

श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत । राजानः शतशस्येव कन्यार्यैः समुपागमन् ।

श्रुत्वा दुर्व्याधनस्य समेतान् सर्वपायिवान् । रथेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ।

ततः स्वयम्बरं तस्मिन् सम्युपेतो महोत्सवे । समापेतनृपतयः कन्यार्यैः नृपसत्तम ।

शिखण्डाक्षो जरासन्धो भीष्मको वक्र एव च । कपोतरोगो नीलस्य हकी च दृढविक्रमः ।

प्रह्लादस्य महाराजः क्षीराज्याधिपतिश्च यः । अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरस्य नामतः ।

एतेऽप्यन्ये च सहस्रो दक्षिणे दिग्मायिताः । चेन्मृगपाय्याथ राजानः प्राच्योदीच्याथ भारत ।

काञ्चनाङ्गदिनः सर्वैः प्रह्लाज्यामूनदप्रभाः । सर्वैः मांसुरदेहाय व्याघ्रा इव वनोत्कटाः ।

ततः समुपविष्टेपु तेषु राजसु भारत । विवेकं रज्जं च कन्या धाचोवर्षवराश्रिता ।

ततः संग्राह्यमापेपु राज्ञो नामसु भारत । अत्यकामहोत्तराष्ट्रं सा कन्या वरवाञ्छनी ।

दुर्व्याधनस्य कौशेया नामर्षयत सङ्गमं । प्रत्यधेधच तां कन्यामस्तकृत्य नराधिपान् ।

च वीर्यमदमत्तत्वाङ्गीश्वर्राणावुपाश्रितः । रथमारोप्य तां कन्यामाजहार नराधिपः ।

तमन्याद्रथो खड्गो बद्धगोधाङ्गलिचवान् । कर्णः ब्रह्मभूतिः श्रेष्ठः पुरुषधर्म ।

ततो विभेदः सुमहान् राज्ञामपि दुपुक्ता । सन्नद्धतां तनुधाणि रथान् घोषयतामपि ।

तेऽभ्यधावन् सकोधाः कर्णदुर्व्याधनाङ्गौ । शरवर्षाणि मुखतो मेघाः पर्वतयोरिव ।

कर्णक्षेपामापततामेकैकेन शरेण ह । धनुर्वि च शराद्योन्यान्पातयामास भूतले ।

ततो विधनुषः काञ्चित्काञ्चिदुद्यतकामुकान् । काञ्चिदुदहता बाणान् रथशक्तिगदास्तथा ।

बाधवादाकुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः । हतस्रतांश्च भूयिष्ठान् च विजिग्ये नराधिपान् ।

ते स्वयं बाधयन्तोऽयान् याहि याहीति वादिनः । श्वपकुले रथं हिलां राजानो भगमानवतः ।

दुर्व्याधनस्य कर्णेन मास्त्वमगिऽनृपात्तदा । दृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नामधाङ्ग्यं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधम्मोनुशासनपर्वणि दुर्व्याधनस्य स्वयम्बरं कन्याहरणं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ शविष्कृतवत्सं कर्णं श्रुत्वा राजाऽसमागमः । आङ्गयदे रथेनाजो जरासन्धो महोपतिः ।

तयोः समभवपुङ्गव दिव्यास्त्रविदुषोदयोः । युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवधेताः ।

घोरवाणी विधनुषौ भग्नशत्रौ महौ गतौ । बाङ्गभिः समपञ्चेतामुभावपि वलाश्रितौ ।

बाङ्गकण्टकपुङ्गेन तस्य कर्णोऽप्य युध्यतः । विभेदं सन्नि देहस्य जरया चेषितस्य हि ।

अ विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः । प्रीतोऽस्मोत्थमवीत्कर्णं धैर्यमुज्ज्य भारत ।

मोत्या ददौ सकर्णाय मालिनीं नगरीमय । अग्नेषु नरशार्दूलस राजाषीत् सपञ्जित् ।

पालयामास चत्वार्य कर्णं परबलार्द्धेन । दुर्व्याधनस्थानुमते तवापि विदितं तथा । ॥ ११ ॥

एवं शस्त्रप्रतापेन प्रयित सौभवं त्वितौ । त्वद्विताथ सुरेन्द्रेण मितिते वर्षाकुण्डले ।

स दिव्य सद्गजे प्रादात् कुण्डले परमार्चिते । सद्गजं कवचं चापि मोहितो देवमायया ।

विमुक्त कुण्डलाभ्याञ्च सद्गजे च वर्षाणा । निहतो विजयेनाजौ बासुदेवश्च परगत ।

ब्राह्मणस्यापि शापेन रामस्य च महात्मन । कुन्त्याश्च वरदानेन मायया च प्रतप्तो ।

भीष्मावनामालसंस्थायां रथमार्द्धानुकीर्त्तनात् । शन्यतेजोबधाद्यापि बासुदेवनयेन च । ॥ १२ ॥

रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च । कुबेरद्रोणयोश्चैव क्षपस्य च महात्मन ।

अस्त्राणि दिव्यान्यादाथ युद्धे गाण्डीवधमना । हतो वैक्रान्तं कर्णो दिवाकरसमद्युति ।

एवं प्रसन्नाव आता वज्रमिद्यापि वक्षित । न शोच्य स नरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णोर्वीर्यकथने पञ्चमोऽध्याय ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्ता देवर्षिर्बिम्बराम स नारदः । युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्द्विधा शोकपरिमुत ।

तन्देन मनसं शृभ्र शोकोपहतमातुरं । निश्चयनं यथा भगं पथ्यं श्रुतयनं तथा । ॥ १२ ॥

कुन्तो शोकपरीताह्नी दुःखोपहतचेतना । अत्रवीन्मधुराभाया काले वचनमर्थवत् ।

युधिष्ठिर महाबाहो नैन शोचितुमर्हमि । नहि शोकं महाप्राज्ञ शृणुष्वेदं वचो मम ।

यतित म मया पूर्वं भाव्यं आपयितुं तव । भास्कोण च देवेन पित्रा धर्मभृता वर ।

यदायं हितकमेन मुमुदा हितमिच्छता । तथा दिवाकरेणोक्तं स्मरान्ते मम चापत ।

न चेनमशक्नुवानुर्हं वा छेदकार्थे । पुनः प्रत्यनुनेतुं वागन्तुं वाऽप्येकर्ता त्वया । ॥ १३ ॥

ततः कालपर्यन्तं स वैरह्योद्धरणे रत । प्रतीपकारी युष्माकमिति शोपेक्षितो मया ।

इत्युक्तो धर्मरजस्तु मावा वाम्याकुलचेतन । उवाच वार्क्य धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतन ।

भवत्या गूढमन्त्रलात्पीडितोऽस्मोत्सुवाच तौ । शशाप च महातेजा बन्धुलोकेषु योषित ।

न गुह्यं धार्ग्ययत्कीर्त्तिव दुःखमन्वित । स राजा युध्वयौघाणां मन्त्रिभ्यमुद्ददौ तथा ।

स्मरन्नुद्विग्नदयौ वभूवोद्विगचेतन । ततः शोकपरीतात्मा सधूम इव पावक । ॥ १४ ॥

निर्विदमगमद्भोमान् राजा शन्तापपोडित ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि स्तोत्रोपनिषोऽध्याय ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतन । शृणोच दुःखमन्त्रे स्मृत्वा कर्णं महारथं ।

आविष्टो दुःखशोकाग्धा निश्चयं पुनः पुनः । दृष्ट्वाऽब्जमुवाचेदं वचनं शोककर्षित ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्वैद्यमाचरिष्यामि दृष्यन्मकपुरे वर्यं । ज्ञातोऽन्य निष्पुण्यान् हत्वा मेमो प्रास्थ्याम दुर्गति ।

अमित्रा न समुद्धार्या वृत्तार्था कुबेर हता । आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मरुनमाप्नुम । ॥ १५ ॥

धिगस्तु चात्तमाचारं धिगस्तु बलपौरुषं । धिगस्तुर्मम येनेमामापदं गमिता वयं ।

माधु चमा दमः शौचं सवैराग्यं क्षमस्वरः । अहिंसा सत्यवचनं गित्यानि वनचारिणः ।
वयं तु सोभामोहाच्च दग्धं मानं च संश्रिताः । इमामवक्ष्यामापथा राज्यलाभयमुच्यते ।
वैलोकाश्चापि राज्येन नास्मान् कथिवाहर्षयेत् । शान्धवाविष्टान्दृष्ट्वा श्रियया विजयेषिणः ।
ते वयं श्रियिहीनैरवधानं श्रियवोचरान् । सम्परित्यज्य जीवामो हीनार्थो हतवाग्धवाः ।
श्रामिषे गृह्यमानानामग्रभं नः श्रुनामिव । श्रामिषं चैव नो ह्रीष्टमामिषस्य विवर्जितम् ।
न श्रियया सकलस्य न हिरण्यस्य रामिभिः । न गवाश्वेन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ।
काममन्युपरोतास्ते क्रोधहर्षसमन्विताः । श्रुत्ययानं समारुह्य गता वैवस्वतचर्यम् ।
यज्ञकल्याणसंयुक्तानि नृन्ति पितरः सुतान् । तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च तितिक्षया ।
उपवासैराश्रयेज्याभिर्भ्रतयैस्तु कर्मजैः । सभन्ते मातरौ गर्भास्त्रास्त्रामान्द्रश्च विभ्रति ।
यदि खल्वि प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि । सम्भाविता जातवसास्ते दयुर्यदि नः सुखे ।
इह वाऽमुत्र वा चेति रूपणाः फलहेतुकाः । तस्मान्मयं समारम्भो निर्दृष्टः केवलोऽफलः ।
यदासां निहताः पुत्रा युवानो गृष्टकुण्डलाः । अभुक्ता पार्षिवान् भोगान् खलान्यनपह्नापु च ।
पितृभ्या देवताभ्यश्च गता वैवस्वतचर्यम् । यदैषामन्युपितरौ जातकामावुभावपि ।
सञ्जातवस्वरूपे तु देव निहता नृपाः । संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधहर्षसमन्विताः ।
न ते जन्मफलं किञ्चिद्भोक्तारो जातु कश्चित् । पाञ्चालानां कुटुम्बाश्च हता एव हि ते हताः ।
न चेत्सर्वानयं लोकान् प्रपश्येत् स्वकर्षणा । वयमेवास्य लोकस्य विनाशि कारणे कृताः ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेषु तन् सर्वं प्रतिफलति । सदैव निरुतिप्रज्ञो दृष्टः मोक्षोपजीवकः ।
मित्र्यावृत्तस्य सततमस्त्रास्त्रनपकारिषु । न सकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तेजितम् ।
न ते भुञ्जेदमवनिर्न नार्थो गीतवादिनम् । नामात्यसुहृदा वाक्यं न च श्रुतवतो श्रुतम् ।
न दन्तानि पराङ्मानि न भूम्न द्रविणायमः । अक्षद्वेषेण भन्ताः सुखं नक्षिपु नृन्दति ।
हृद्भिन्महास तां दृष्ट्वा विवर्षा हरिणः कृशः । धृतराष्ट्रस्य नृपतिः शैवलैर्न निवेदितः ।
तं पितापुत्रगृह्णित्वा दनुर्मनोऽन्तये स्थितम् । अन्वेक्ष्यैव विदुरं गाङ्गेयश्च मन्त्रामति ।
अभ्यर्च्य सयं राजा पथैवाहं तस्मात्गतः । अनियम्याग्रुचिं सुखं पुनं कामवशानुगम् ।
पतितो यश्चो दीक्षान् पातयित्वा महोदरान् । दमौ हि शृष्टौ शोकाग्रौ प्रस्थि स सुयोधनः ।
अप्रप्रेदपन्नतः पापनुद्धिः सदैव हि । को हि मनुः कुलीनः शैलया प्रयासमुदञ्चन ।
यथाऽभावुकवाग्यार्थं सुयुक्तः कृष्णमसिधौ । आत्मनो हि वयं दोषादिनृष्टाः श्रायतोः समाः ।
प्रदहन्तो दिशः सर्वान् भास्करा हव मेजसा । मोऽस्माकं वैरयुक्त्यो दुर्मतिः प्रपद्यं गतः ।
दुर्धौधनशते द्यौत्कुलं नो विनिपातितम् । अयथानां मयं कृत्वा लोकं प्राप्ताः सा वाथ्यता ।
कुमन्याष्टान्दकरणं दुर्मतिं पापकारिणम् । राजा राक्षसं कृत्वा धृतराष्ट्राद्यं शोचति ।
हताः शूराः कृतं पापं विषयः सो विनाशितः । हला नो विगतो मनुः शोको मां हन्ययत्यपी ।

११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

धनञ्जय कृतं पापं कथ्यन्तेनापहन्त्यते । स्थापनेनानुतापेन दानेन तपसाऽपि वा ।

निवृत्त्या तीर्थंगमनात् श्रुतिसूत्रिजपेन वा । त्यागत्रास्य पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ।

त्यागवान् जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा । प्राप्नवन्मा कृतमतिर्बद्धं सपद्यते तदा ।

स धनञ्जय निर्देष्टो मुनिज्ञानसमन्विन । वनमामक्य वः सर्वान् गमिष्यामि परन्तप ।

न हि कृत्स्नमेव धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः । परिग्रहवता तन्मे प्रत्यचमरिषूदन ।

मया सृष्टं तु पापं हि परिग्रहमभीक्ष्णता । जन्मजयनिमित्तस्य शक्यं प्राप्तुमिति श्रुतिः ।

स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं तथैव च । गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विप्रोक्तो विस्वरक्षया ।

प्रयाधि त्वमिमांश्चैवं निहतकृष्टकां । न मनर्थेऽस्ति राज्येन भोगैर्वा कुतश्चनम ।

इत्येवमुक्ता वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः । ध्युपारमत तं पार्थः कनीयान् प्रत्यभाषत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरपरिदेवतायां सप्तमेऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अयाम्बुन उवाचेदमधिष्ठित इवाचमी । अभिनीततरं वाक्यं बृढवाटपराक्रमः ।

दर्शयन् स तदात्मानमुपनुपपराक्रमः । सयमानो महतीजाः सङ्करी परिषंलिहन् ।

॥ अम्बुन उवाच ॥ अहो दुःखमहो कच्छमहो वैक्लव्यमुत्तम । यत्कलामानुवं कर्म त्यजेयाः श्रियमुत्तमां ।

शत्रून् हत्वा मही सन्ध्या स्वधर्मयोगोपपादिना । सर्वविधं कथं सर्वं त्यजेया बुद्धिस्वाचवत् ।

होवत्येह कृता राज्यं दोषस्तत्र वा पुन । किमर्थं च महीपालानवधोः कोधमूर्च्छितः ।

यो ह्याजिगीविषुर्भैक्ष्यं कर्मणा येन केनचित् । समारम्भान् बुभूत हतस्त्रिरकिञ्चन ।

सर्वलोकेषु विष्णोता न पुनश्च शङ्कितः । कापालो नृप पापिष्ठं वृत्तिमासाद्य जीवतः ।

सप्तयय राज्यसृज्ज्मते लोकोऽयं किं वदियति । सर्वारम्भं न प्रत्यग्य हतस्त्रिरकिञ्चन ।

कष्मादाशेषे भैक्ष्यं कर्तुं प्राकृतवज्रमो । अस्त्रिवाञ्जकुले जातो जिला कृत्स्ना वसुन्धर ।

धर्मार्थवर्षिलौ हिवा वनं भोर्त्वाप्रतिष्ठते । यदिमानि हवीषोह विमयिष्यन्त्यसाधव ।

भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव क्लिप्ति । आकिञ्चनमनाश्रंसमिति नै गज्जरोऽप्रवोत् ।

हत्वा नृशंखं ह्यधने धिगस्तधनतामिह । अयस्तनसृषोर्षा हि विद्यते वेद तद्ववान् ।

यन्निर्मं धर्ममित्याड्डुर्नादेव प्रवर्तते । धर्मं संहरते तस्व धर्मं हरति यस्त स ।

द्विजमाधेने राजन् वयं कस्य चममहि । अभिशस्तं प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितं ।

दारिद्र्यं पातकं लोके न तच्छंसितुमर्हति । पतितः शोचते राजविह्वलस्यापि शोचते ।

विशेषं नाधिगच्छामि निर्द्वन्द्वस्थावरस्य च । अर्थेभ्यो हि विद्वद्भ्यः सम्भूतेभ्यस्ततस्ततः ।

क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः । अर्थोद्भूतस्य कामस्य स्वर्गश्चैव नराधिप ।

प्राणयात्राऽपि लोकस्य विनाऽर्थं न प्रसिध्यति । अर्थेनेह विद्योतस्य पुरुषस्यात्मभेदस्य ।

विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः योषे कुषरिता यया । यस्त्वार्यास्तस्य मित्राणि यस्त्वार्यास्तस्य बान्धवाः ।

यस्तार्थाः स पुमान् लोके यस्तार्थाः स च पण्डितः । अधनेनार्थक्रामेन नार्थः शक्यो विधिस्तत् ।

१८५

१८६

१८७

१८८

१८९

१९०

अर्थैरथा निबध्यन्ते गजैरिव महागजाः । धर्मं कामय हर्षय धृतिः क्रोधः श्रुतं मदः ।
 अर्थैरितानि सर्वानि प्रवर्त्तन्ते नराधिप । धनात्कुलं प्रभवति धनाद्भूषः प्रवर्द्धते ।
 नाधनस्यास्वयं लोकान् परः पुरुषोत्तम । नाधनो धर्मस्तथापि यथावदनुतिष्ठति ।
 धनाद्भूषः प्रभवति शैलादभि नदी यथा । यः क्षयायः क्षयगवः क्षयमृत्युः क्षयान्तिथिः ।
 स वै राजन् क्षयो नाम न शरीरक्षयः क्षयः । अवेक्ष्य यथान्यायं पश्य देवासुरं यथा ।
 राजन् किमन्यग्रातीनां बंधाद्भूष्यन्ति देवताः । न चेद्भूष्यमानस्य कथं तद्भूष्यमारभेत् ।
 एतावानेव वेदेषु नियमः कविभिः कृतः । अथेतथा यथेति भवितव्यं विपश्चिता ।
 सर्वथा धनमाहाय्यं घट्यं चापि यन्नतः । त्रेह्यदेवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वथाः ।
 त्रेह्यत्किमन्यग्रातीनां मृथ्यन्ते येन देवताः । इति देवा व्यवहिता वेदवादाश्च शाश्वताः ।
 अधीयन्तेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च । कृत्स्नं तदेव तच्छ्रेयो यदथावदनेऽन्यतः ।
 न पश्यामोऽनपकृतं धनं किञ्चित्कचिदप्यं । एवमेव हि राजागो जयन्ति धृतिवैमिमा ।
 जिला ममेयं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्हने । राजधेयाऽपि ते स्वर्ग्यं धर्मो ह्येषा निरुच्यते ।
 यथैव पूर्णद्वन्द्वेः स्यन्दन्यापो दिशो दृश्य । एवं राजकुलार्द्धितं प्रयिवी प्रति तिष्ठति ।
 आषोदियं दिलीपस्य नृगुण नष्टवस्य च । अन्तरीपस्य मान्धातुः श्रियवो मा तपि रयिता ।
 स त्वं द्रव्यमयो यज्ञः सम्प्राप्तः सर्वदक्षिणः । तस्मै यज्ञे राजन् प्राप्तस्त्वं राज्यकल्पियं ।
 येषां राजाऽयमेधिम यजते दक्षिणावता । उपेत्य तस्यावश्यं पूताः सर्वे भवन्ति ते ।
 विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे । जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ।
 शायतोऽयं भूतिपथो नास्यान्तमनुश्रुयुम । महान् दाशरयः पन्था मा राजन् कुपयं गमः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मुहूर्तं तावदेकाया मनः शौचं नारायणनि । धारयस्व नितच्छुला रोषेन वचनं मम ।
 साधुगन्धमर्धं मां न जातु लङ्घते पुनः । गच्छेयं तं गमिष्यामि हिला धाम्यसुखान्युत ।
 चेत्सदैकाकिना गन्तुः पन्थाः कोऽस्तीति पृच्छ मां । अथवा मेच्छसि प्रष्टुमेष्टच्छजपि मे ब्रूणु ।
 हिला धाम्यसुखाचारं तथमानो महत्तपः । अरण्ये फलमूलाग्रे चरिष्यामि मृगैः सह ।
 शुक्रानोऽग्निं यथाकासमुभौ कासावुपसृजन् । क्षयः परिमिताहारस्य चोरजटाधरः ।
 शीतवातातपमहः क्षुत्तिपाशोऽमृतमः । तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोषयन् ।
 मनःकर्णमुखा नित्यं गृह्यन्मुखावचा गिरः । मुदितानामरक्षेणु वसतां मृगपचिपिणा ।
 आग्निवन्धमानं गन्धानं फुलानां वृक्षवीरधा । नानारूपान्वने पश्यन् दैमणोयान्वनौकसः ।
 वामप्रक्षजनेत्यापि देशं कुलवासिनां । नाप्रियाण्याचरिष्यामि किं पुनर्यजमानासिनां ।
 एकान्तशैली विशृणन् पक्षापकेन वर्त्तयन् । पितृन्देवाश्च वन्येन वाग्भिरद्विज तपयन् ।
 एवमारण्यशाखाणामुपमुत्तरं विधिं । सेवमानः प्रतीक्ष्ये देहसास्य समापनं ।

अथ वैकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्नस्यतौ । चरन् भैवं सुनिर्मुण्ड, उपयिष्ये कलेवरं ।

पांशुभिः समभिच्छ्वज् शून्यागारप्रतिश्रयः । श्वमूननिकेता वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ।

११८

न शोचन् प्रद्व्यथ्य तुन्यनिन्दात्मगंस्तुतिः । निराशोर्विषमो भूत्वा निर्दोदो निप्यरिगृह ।

आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडावधिराकृतिः । अकुर्वीण परैः काश्चिद्विन्दं जातु कैरपि ।

सङ्गमाजङ्गमान् सर्वानविदिमंस्तुर्विधान् । प्रजाः सर्वाः स्वधर्षणा समः प्राप्नुतः प्रति ।

न चायवहस्य कश्चिन् कुर्वन् भृकुटीः कचिन् । प्रसन्नवदनो नित्य सर्वेन्द्रियमुपयतः ।

अवृष्ट्यन् कस्यचिन्मार्गं प्रसज्येव केनचित् । नादेशं न दिशं काश्चिद्वन्तुमिच्छन्निपेयतः ।

११९

गमने निरपेक्षस्य पद्मादनवलोकायन् । श्वश्रुः प्रणिहितो गच्छंस्तस्यैववर्जकः ।

स्वभावान्तु प्रयात्यपि प्रभवन्त्यग्रनान्यपि । इहानि च विद्वद्भिरिति सर्वाण्यचिन्तयन् ।

अन्यं वा स्वादुभोज्यं वा पूर्वोत्तमाभेन जातुचित । अन्येष्वपि चरन् लाभमलाभे सप्त पूरयन् ।

विधूमे न्यस्तमुपले व्यङ्ग्यरे भुक्तवच्चने । अतीतपाचसङ्गारे काले विगतभिषुके ।

१२०

एककालं चरन् भैवं चीमय दे च पञ्च वा । सृष्टापाशं विमुच्यार्हं चरिष्यामि महीमिमं ।

अलाभे सति वा लाभे समदर्शो महातपाः । न जिजोविपुलकिञ्चिन् सुमुपुर्वदाचरन् ।

जीवितं मरणश्चैव नाभिनन्दन् च हि पन् । वास्तविकं तप्तो वाङ्मन्यन्नेनैकमुचतः ।

नाकन्यापं न कन्यार्थं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः । याः काश्चिज्जीवता प्रक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।

सर्वास्ताः सममित्यथ निमेषादिव्यवस्थितः । तेषु नित्यमग्रतस्तु त्यक्तसर्वेन्द्रियप्रियः ।

अपरित्यक्तसङ्गः सुनिर्नितात्मकन्यः । विमुक्तः सर्वसङ्गेश्चैव यतीतः सर्वबागुराः ।

१२१

न वशे कस्य चित्तिष्ठन् सधर्मा भातरिच्यन् । वीतरागद्वयश्चैव तुष्टिं प्राप्स्यामि शान्तिं ।

शृण्वयाहि महत्यापमज्जानादग्निं कर्तितः । कुशलाङ्गुलान्येकैकत्वा कर्मणि मानवाः ।

कार्यकारणमग्निं स्तब्धं स्तब्धं नाम विभ्रति । श्रूयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्राणं कलेवरं ।

प्रतिपद्यति तत्पापं कर्तुं कर्मफलं हि तत् । एवं संसारचक्रेऽस्मिन् व्यावृद्धे रथचकवत् ।

समेति भूतपामोऽयं भूतपापेण कार्यवान् । जगत्पुत्राव्याधिषेदनाभिरिभ्रुतः ।

अपारमिव चास्त्रं संसारं त्यजतः मुखे । दिवः पतन्तु देवेषु स्यान्मम महर्षिषु ।

को हि नाम भवेनार्थो भवेत्कारणतत्त्वविन् । हत्वा हि विविधं कर्म तत्तद्विधिलक्षणं ।

पार्थिवैर्नृपतिः स्वयैः कारणैरेव बन्धने । तस्मात्प्रज्ञावृत्तमिदं चिरान्नाम्प्रत्युपस्थितं ।

तस्याय प्रार्थये स्नानमयं शायनं भुवं । एतया सततं हृत्वा चरन्नेवंप्रकारया ।

१२२

जगत्पुत्राव्याधिषेदनाभिरिभ्रुतः । देहं संस्थापयिष्यामि निभंयं मार्गमाश्रितः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवार्ते नवमेऽध्यायः ॥ १२३ ॥

॥ भोमनेन उवाच ॥ श्रेयस्यैव ते राजन् मन्दकलाविपश्चितः । अनुवाकहता बुद्धिर्नया तत्त्वोददिनी ।

आसद्ये हतचित्तस्य राजधर्मानसूयतः । विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ।

क्षमाऽनुकम्पा कारुण्यमानृशंस न विद्यते । क्षात्तमाचरतो मार्गमपि बन्धोस्त्वर्दनरे ।

यदोमा भवतो बुद्धिं विद्याम वयमोद्भूमी । शस्य न वै यद्येवामो न यद्यियाम कश्चन ।

१००

भैत्यमेवाचरित्याम शरीरस्याविमोक्षणात् । न चेद दारुण युद्धमभविष्यन्महीचिन्ता ।

प्राणस्याक्षमिद सर्वमिति वै कवयो विदुः । स्थावर जङ्गमश्चैव सर्वं प्राणस्य भोजन ।

आददानस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिन । हन्तव्यास्त इति प्राज्ञाः क्षत्रधर्माविदो विदुः ।

ते सदोया हतास्माभीराचस्य परिपन्थिन । तान् हत्वा भुङ्क्षुर्धर्मेषु युधिष्ठिर महीमिमा ।

यथा हि पुरुषः खालाः शूषमप्राप्य चोदके । पद्मदिग्धो निवर्त्तते कर्मैव नक्षयोपमं ।

१०१

यथाह्वा महाहृत्पद्मस्य ततो मधु । अप्राप्य निधनं गच्छेत्कर्मैव नक्षयोपमं ।

यथा महान्तमध्वानमाश्रया पुरुषो ब्रजन । स निराशो निवर्त्तते कर्मैतन्नक्षयोपमं ।

यथा ब्रह्म घातयित्वा पुरुषः कुहनन्दन । आत्मानं घातयेत्पथात्कर्मैव नक्षयोपमं ।

यथाऽङ्गं सुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीयाद्यदृच्छया । कामी च कामिनी लब्ध्वा कर्मैव नक्षयोपमं ।

वयमेवान गङ्गां हि यद्वयं मन्दचेतसं । ला राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत ।

१०२

वध हि माडबलिन कृतविद्या मनस्विन । क्लोषस्य वाक्ये तिष्ठामो यथेवाशक्तयस्याः ।

अगतीकगतीनस्माद्विषयार्थनयं विद्विषे । कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यत यादृशं ।

आपत्काले हि धन्यास कर्त्तव्य इति श्रियते । जरयाऽभिपरोतेन शुभिर्भयसितेन वा ।

तस्मादिह कृतमश्रयात्मानं न परिचर्त्ते । धर्मार्थनिकमश्चैव मन्यन्ते सुखदर्शिनः ।

कथं तस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठास्तदुपाश्रया । तदेव गिन्दा भाषेयुधाता तत्र न गर्ह्यते ।

१०३

श्रिया विहीनैरधर्मेनास्तिकैः सम्प्रवर्त्तितं । वेदवादस्य विज्ञान सत्याभासमिवानृतं ।

शक्यन्तु मौण्ड्यामास्याय विश्वतात्मानमात्मना । धर्मश्चैव समास्याय च्यवितु न तु जीवितुः ।

शक्यं पुनररक्षेयु सुखमेकेन जीवितुः । अविश्वता पुनर्यौघान्द्वैर्वैर्नितियोन्यद्वन् ।

नेमे मृगा स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः । तथाऽन्येन प्रवारेण पुण्यमाङ्गनं न जनाः ।

एदि धन्यास्त भिक्षि राजन् कश्चिदवाप्नुयात् । पर्वताद्यं द्रुमाद्यैव क्षिप्रं भिक्षिमवाप्नुयुः ।

१०४

एते हि नित्यसन्त्यासा दुर्ग्रन्थे निहपद्वा । अपरिग्रहवन्तस्य सतत ब्रह्मचारिणः ।

अयं चेदात्ममाग्नेषु मान्येन भिक्षिमयुते । तस्मात्कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं नास्ति भिक्षिरकर्त्तव्यं ।

चोदकाः खट्वपद्यैव जन्तवः भिक्षिमाप्नुयुः । चेपामातोव भर्त्तव्यो नान्य कश्चन विद्यते ।

अत्रैवस यथा क्षेत्रे कर्मभिर्वापृत जगत् । तस्मात्कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं नास्ति भिक्षिरकर्त्तव्यं ।

इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमसेनवाक्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ अर्चुन उवाच ॥ अर्चुनादहरन्तीममितिहाय पुरातन । तापैस्तैश्च सवादः शक्यस्य भरतर्षभ ।

१०५

केचिद्रक्षान् परित्यज्य वनमभ्यागमदिशा । अज्ञातमश्रयो मन्दा कुले जाताः प्रवसन्तु ।

धर्मोऽयमिति मम न सगृह्णा ब्रह्मचारिणः । त्यक्त्वा भ्रातृन् पित्र्यैव तानि श्रेयाः प्रयायत ।

तानावभाये भगवान्पक्षो भूत्वा हिरण्यः । सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघमाग्निभिः ।

पुण्यं भवति कर्मदं प्रशस्तं चैव जीविनं । सिद्धार्यांस्ते गतिं मुखां प्राप्ता धर्मापरायणाः ।

॥ अथ यः ऊचुः ॥ अहो वताऽयं शकुनिर्विघमाग्रान् प्रप्रेषति । अस्माच्छूनमयं ब्रह्मि वयं च विघमाग्निनः । ११०

॥ शकुनिरुवाच ॥ नार्हं युष्मान् प्रप्रेषामि यद्बद्धिमान् रजसूतान् । उच्छिष्टमोजिनो मन्दान्नवैवो विघमाग्निनः ।

॥ अथ यः ऊचुः ॥ इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपासहे । शकुने ब्रूहि यत्केनो भृशं वै श्रद्धासहे ।

॥ शकुनिरुवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छन् विमज्यात्मानमात्मना । ततोऽहं व. प्रवक्ष्यामि यायातथं हितं वचः ।

॥ अथ यः ऊचुः ॥ इष्टमस्तौ वचनात् पन्थानो विदितास्तव । नियोगे चैवं धर्मात्मान् स्थातुमिच्छाम आग्निनः ।

॥ शकुनिरुवाच ॥ चतुष्टयं गौः प्रबरा सोहानां काञ्चनं वरं । श्वद्वानां प्रबरो मन्त्रो ब्राह्मणो दिपदां वरः । १११

मन्त्रोऽयं आतर्क्यादिर्ब्राह्मणस्य विधोयते । जीवतोऽपि यथाकालं शशाननिधनादिभिः ।

कर्षाणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थाः कृततमः । कथं मे सर्वकर्षाणि मन्त्रविद्वानि शक्रे ।

आत्मानं दृढवादीति तथा सिद्धिरिह्यते । मासाह्ममासा अतव आदित्यशशितारकं ।

इहन्ते सर्वभूतानि तदिदं कर्षवशितं । सिद्धिचैवमिदं पुण्यमयमेवाग्रतो महान् ।

अथ ये कर्मनिन्दतो मनुष्याः कापथं गताः । भूदानामयंहीनानां तेषामेनस्य विशते । ११२

देववंशान्निववंशान् ब्रह्मवंशांश्च श्रायतान् । सन्ध्यस्य भूडा वसन्ते ततो पान्यश्रुतोपयं ।

एतदोऽस्य तपो युक्तं दहामीत्युपिचोदितं । तस्मात्तत्तद्वावसानं तपसितप उच्यते ।

देववंशान् ब्रह्मवंशान्निववंशांश्च श्रायतान् । संविभज्य गुरोश्चर्यान्तदै दुष्करमुच्यते ।

देवा वै दुष्करं हत्वा विभूतिं परमां गताः । तस्माद्गार्हस्थ्यमुदोद् दुष्करं प्रवर्तेमि व. ।

तपः श्रेष्ठं प्रजानां वै भूतमेतन्न संशयः । कुटुम्बविधनाऽनेन यस्मिन् सर्वै प्रतिष्ठितं । ११३

एतदिदुर्लभो विमो ददातीता विमलराः । तस्माद्भूतं मध्यमनु लोकेषु तप उच्यते ।

दुराधर्षपदस्यैव गच्छन्ति विघमाग्निनः । शायम्यातन्विमज्यासं स्तुतुदुम्बे यथाविधि ।

इत्यातिथिभ्या देवैश्च पित्र्यैः स्वजनस्य च । अवशिष्टाणि येऽग्नानि तानाहुर्विघमाग्निनः ।

तस्मात्सर्वकर्ममाश्रय सुप्रताः । कृत्यावादिनः । लोकस्य गुरवो भूत्वा भो भवन्मनुपकृताः ।

विदिवं प्राप्य प्रशस्य स्वर्गलोके विमलराः । वसन्ति श्रायतामर्षान् वना दुष्करकारिणः । ११४

॥ अर्जुन उवाच ॥ ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा धर्मार्यवर्हितं हितं । उस्मृज्य नास्तीति गता गार्हस्थ्यं समुपाश्रिताः ।

तस्मात्त्वमपि धर्मज्ञ धैर्यमालम्ब्य श्रायतं । प्रशधि प्रयिर्वै कृत्वां हताग्निनाशराधिप ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टमशकुनिर्वचनकथने एकादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् । राजानमभिमुख्येष्टु सर्वधर्मश्रुतात्मरः ।

अनुस्य महाप्राज्ञो भ्रातृयुज्जमरिन्दमः । व्यूढारस्त्रो महाबाहुल्लाषाशो मितभाषिता ।

॥ नकुल उवाच ॥ विशाखयुगे देवानां सर्वेषामग्रययिताः । तस्मादिदं महाराज देवाः कर्मकृते न्दिताः । ११५

अनास्तिकानां भूतानां प्राणदाः पितरस्य ये । तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं सम्यक् पापयिव ।

वेदवादापविद्धांश्च तान्विद्धि भृशनास्तिकान् । न हि वेदोक्तमुज्ज्वलं विप्रः सर्वेषु कर्मसु ।
 वेदधानेन नाकस्य पृष्ठमाग्रेति भारत । अत्याश्रयमानं सर्वान्नित्याड्यैर्दण्डनिसयाः ।
 ब्राह्मणः श्रुतिसम्बन्धास्त्रिवोधा जनाधिप । विज्ञानं धर्मलब्धानि क्रतुमुख्यव्यासृजन् ।
 हतात्मा स महाराज स वै त्यागो स्मृतो नरः । अन्वेष्ट्य सुखादानं तथैवैवं प्रतिष्ठितः ।
 आत्मत्यागो महाराज स त्यागो तामसः प्रभो । अनिकेतः परितप्तं हृत्तुमुत्थायथो मुनिः ।
 अयाचकः सदा योगी स त्यागो पार्थ भिक्षुकः । क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्यं च विभेषतः ।
 विप्रो वेदानधीते यः स त्यागो पार्थ भिक्षुकः । आश्रमास्तुलया सर्वान् हतानाड्यैर्नीपिणः ।
 एकतस्य च यो राजन् गृहस्थाश्रम एकतः । समो ह्यस्तुलया पार्थ कामं स्वर्गं च भारत ।
 अयं पत्न्या मद्यर्षिणामिहं लोकविदा गतिः । इति यः कुरुते भावं स त्यागो भरतर्षभ ।
 न यः परित्यज्य गृहान् वनमेति विमूढवत् । यदा कामान् समोक्षेत् धर्मवैतंशिको नरः ।
 अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति मृत्युराट् । अभिमानहते कर्म नैतत् फलवदुच्यते ।
 त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलं । श्रमो दमस्तथा धैर्यं सत्यं शौचमधार्म्यं च ।
 यज्ञो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमार्थो विधिः स्मृतः । पित्रदेवानियुक्तं समारम्भोऽप्यश्रुते ।
 अथैव हि महाराज विवर्गं, केवलं फलं । एतस्मिन्तन्मानस्य विधावप्रतिषेधिते ।
 त्यागिनः प्रसूतस्तेह नोच्छिन्तिस्मिंश्चेत् क्वचित् । असृजद्वै प्रजा राजन् प्रजापतिरकल्पवः ।
 मां यच्छन्तीति धर्मात्मा यस्मैर्विविधदर्शितैः । बोरुधैव हृत्वाश्च यज्ञार्थं वै तथैवधीः ।
 पशून्धैव तयामेथान्यश्चार्थानि हवीषि च । गृहस्थाभिमणस्तश्च यज्ञकर्म विरोधकं ।
 तस्माद्वाहस्यमेवेष्ट दुष्करं दुर्लभं तथा । तस्मैप्याय गृहस्था ये परधान्यधनान्विताः ।
 न यजन्ते महाराज श्राव्यं तेषु किल्बिषं । स्वाध्याययज्ञाश्च ययो ज्ञानयज्ञास्तूष्णीपरैः ।
 अथाऽपरैः महायज्ञान् मनसैव वितन्वते । एवं मनः समाधानं मार्गमातिष्ठते नृप ।
 दिजातिर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवाकथः । शरद्वानि विचित्राणि सहनानि ततस्ततः ।
 मण्डोद्वनमिसन्त्यज्य नालिक्यमभिजन्पथि । कुटुम्बमास्त्रिते त्यागं च पश्यामि नरधिप ।
 राजसूयायमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः । ये चान्ये क्रतवशात् ब्राह्मणैरभिपूजिताः ।
 तीर्थजस्त मदीपास्त शक्नो देवपतिर्यथा । राशः प्रमाददोषेष्ट दक्षुभिः परिमुह्यतां ।
 अशरणः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते । अयान् गायैव दापोश्च करेणूश्च खलदुताः ।
 यामान् जनपदंश्चैव चेष्टाणि च गृहणि च । अप्रदाय दिजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतसः ।
 वयं ते राजकुलस्यो भविष्याम विशास्यते । अदातारोऽशरणस्याय राजकिल्बिषभागिनः ।
 दोषाणामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन । अनिष्टा च महायज्ञैरहृत्वा च पित्रसंधा ।
 तोयैष्वनभिर्धनुष्य प्रमश्रियसि चन्द्रभो । द्वियाभ्रमिव गन्ताऽसि विलयं मार्गतरितं ।
 लोकयोः समुद्राभ्येष्टो ह्यन्तराले व्यवसितः । अन्तर्ध्वंसि यत्किञ्चिन्नोऽप्यशङ्करकं ।

परित्यज्य भवेत्यामी न हिला प्रतिष्ठति । एतस्मिन्वर्त्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते ।

ब्राह्मणस्य महाराज भोक्त्रिर्त्तिर्बिघ्नते कश्चित् ।

निहत्य शत्रूंश्चरमा समुद्धान् शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये । कः पार्थ शोचन्निरतः स्वधर्मं पूर्वं, श्रिते पाथिविर्गुण्डे ।

घात्रेण धर्म्येण पराक्रमेण जित्वा मदीं मन्त्रविद्वान् प्रदाय । नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्तान् न शोचितस्य भवताऽप्य पार्थ । १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ननुल्लवाक्ष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ सहदेव उवाच ॥ न वाद्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत । शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ।

वाद्यद्रव्यविमुक्तस्य शरीरेऽप्यनुष्ठयत । यो धर्मो यत्सुखं वा स्वाद्रिपतां तत्तथाऽस्तु न ।

शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासत । यो धर्मो यत्सुखं वा स्वात्सुहृदां तत्तथाऽस्तु न ।

ह्यवरस्तु भवेन्नृत्युत्स्यवरं ब्रह्म शायनं । ममेति च भवेन्नृत्युर्न ममेति च शायनं ।

ब्रह्ममृत्युं ततो राज्ञात्मन्येव समाश्रितौ । अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंश्रयं । ११

अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत । हत्वा शरीरं भूतानां न हिंसां प्रतिपश्यते ।

अथाऽपि च सद्योत्पत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा । नष्टे शरीरे नष्टं स्वादृशं च स्वात् क्रियापथः ।

तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वं पूर्वतरैश्च यः । पन्था निधेवितः सद्भिः स निवेद्यो विजानता ।

सन्नाऽपि इयिर्वी कृत्स्नां सहस्रावरजङ्गमां । न भुङ्क्ते यो नृपः सम्यङ्निष्कलं तस्य जीवितं ।

अथ वा वसतो राजन्वने न्येन जीवतः । द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योराख्ये स वर्तते । १२

वाद्यान्तरस्य भूतानां स्वभावं पश्य भारत । ये तु पश्यन्ति तद्वृत्तं मुच्यन्ते ते महामयात् ।

भवान् पिता भवाम्प्राता भवान्भ्राता भवान्गुरुः । दुःखप्रलापानाहार्त्तलक्ष्ये न वृत्तमुमर्षि ।

तथ्यं वा यदि वाऽतथ्यं यन्मप्येतन्मभाषितं । तदिदं पृथिवीपाल भक्त्या भरतवत्तम ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सहदेववाक्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथाह्वरति कौन्तेये धर्मराजे सुधिष्ठिरः । आह्वरणां भुवता तांस्तान्निविधान्वेदनिश्चयान् ।

महाभिनवसम्पन्ना श्रीमत्प्रायतलोचना । अश्वभाषत राजेन्द्र श्रौपदी योपिताम्बरा । १४

आसीनमृषभं राज्ञां आह्वभिः परिवारितं । सिंहशार्ङ्गसमदृशैरारणैरिव दूषणं ।

अभिमानवती नित्यं विभ्रेषेण सुधिष्ठिरः । क्षालिता सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्म्यदग्निनी ।

आमच्य विपुलश्रेणी साक्षा परमवल्लुना । भर्तारमभिसम्प्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ।

॥ श्रौपद्युवाच ॥ इमे ते आनरः पार्थ प्रत्यन्ते श्लोकका इव । रागस्यमानानिष्ठान् निषेतामभिनन्दमे ।

नन्दयैतान्महाराज मत्तानिव महादिपान् । उपपन्नैर्न वाक्येन सततं दुःखभागिनः । १५

कथं देतवने राजन्पूर्वमुक्ता तथा वच । आह्वनेतान् स्रष्टुं संहितान् शीतकृतातपादितान् ।

वपं दुःखोद्धनं हत्वा मृधे भोक्त्याम मेदिनीं । भयपूर्णा सर्वकामानामाहवे विप्रपैपिणः ।

विरथाय रथान् हत्वा निहत्य च महागजान् । संक्षीर्य च गव्यैर्ममिं महादिभिरिन्द्रमाः ।

यज्जानां विविधैर्धर्मैः समुद्देशात्तद्विणैः । वनवासवृत्तं दुःखं भविष्यति सुखाय व ।

इत्येतां नैवमुक्ता त्वं स्वयं धर्मभृतां वर । कथमद्य पुनर्वीरं विनिर्दिमि मनांसि नः ।
 न क्षीवो वसुधां भुङ्क्ते न क्षीवो धनमश्रुते । न क्षीवस्य गृहे पुत्रा मस्त्राः यद्ध इवाभते ।
 नादण्डः चक्षितो भाति नादण्डो भूमिमश्रुते । नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखं विन्दन्ति भारत ।
 मित्रता सर्वभूतेषु दानमथयनं तपः । ब्राह्मणस्यैव धर्मः स्वाय राज्ञो राजधत्तम ।
 अशतां प्रतिपेक्ष्य सताञ्च परिपालनं । एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापचायनं ।
 यस्मिन् क्षमा च क्रोधश्च दानादाने मयाभये । निग्रहानुग्रहौ चेभौ स वै धर्मविदुष्यते ।
 न श्रुतेन न दानेन न सन्त्येन न चेज्यया । त्वयेयं प्रियवो क्षमा न सद्योपेन चायुत ।
 धनद्वलममिवापां तथा वीरं समुद्यतं । हस्तयस्त्रयसंपन्नं विभिरद्वैरनुत्तमं ।
 रक्षितं त्रिणक्त्याभ्यामथत्याम्ना कृपेण च । तत्त्वया निहतं वीरं तस्माद्दुःखं वसुधरां ।
 जम्बूद्वीपो महाराज नानाजनपदायुतः । त्वया पुरुषशार्दूल दण्डेन हृदितः प्रभो ।
 जम्बूद्वीपेन सदृशः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप । अथरेण महामेरोर्दण्डेन हृदितस्तथा ।
 क्रौञ्चद्वीपेन सदृशः शक्रद्वीपो नराधिप । पूर्वेषु च महामेरोर्दण्डेन हृदितस्तथा ।
 उत्तरेण महामेरोः शक्रद्वीपेन संश्रितः । भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन हृदितस्तथा ।
 द्वीपाश्च सान्तरद्वीपा नानाजनपदाश्रयाः । विनाशाय यागरं वीरं दण्डेन हृदितास्तथा ।
 एतान्यप्रतिमेयांनि कृत्वा कर्षाणि भारत । न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो दिजातिभिः ।
 स त्वं भ्रातृनिमान्दृष्ट्वा प्रतिगन्दस्व भारत । अथभगनिव सक्तात्तान् गजेन्द्रानूर्जितानिव ।
 अमरप्रतिमाः सर्वे शत्रुसाहाः परमत्पाः । एकोऽपि हि सुखायैवाभमं हृदिदिति मे मतिः ।
 किं पुनः पुरुषव्याघ्र पतयो मे नरवर्षाः । समलानीन्द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने ।
 अमृतं नामवीक्ष्युः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी । युधिष्ठिरस्तां पाश्चात्ति सुखे धास्यत्यनुत्तमे ।
 हत्वा राजवद्वह्निं यद्धन्याद्भयराक्तमः । तद्वैद्यं सम्यग्यश्नामि मोहात्तव जनाधिप ।
 येषामनुत्तको ज्येष्ठः सर्वे तेऽप्यनुचारिणः । तवोक्तादात्महाराज सोक्तादाः सर्वपाण्डवाः ।
 यदि हि क्षुरनुत्तता भ्रातरको नराधिप । बद्धा तां नाखिकैः शार्दूलं प्रशयेषुर्वसुधरां ।
 क्षुरते मूढ एवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति । धूपैरक्षनयोगैश्च नखकर्षाभिरिव च ।
 भेषजैः स चिकित्सः स्याद्य उग्रगौणं गच्छति । साऽहं सर्वधाधमा लोकैः स्त्रीणां भरतसत्तम ।
 तया विनाकृता पुत्रैर्धाऽहमिच्छामि जीवितुं । एतेषां यतमानानां न मेऽद्य वचनं भूया ।
 त्वं तु सर्वं मर्षां त्यक्त्वा कुरुष्व स्वयमापदं । ययास्तां सन्ततो राज्ञां पृथिव्यां राजधत्तमो ।
 मान्याता चाभरीपद्य तथा राजन्विराजये । प्रशाधि प्रियवो देवो प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 सपर्यंतवनदीपां मा राजन्विमना भव । यजन्व विविधैर्धर्मैर्पुण्यक्षारीन् प्रयच्छ च ।
 धनानि भोगाण्यर्षांसि दिजातिभ्यो नृपोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मनुशासनपर्वणि श्रौपदीवाक्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ याज्ञसेन्यावचः शुला पुनरेवाङ्मुनोऽब्रवीत् । अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमच्युतं ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ दण्डः प्राप्तिं प्रजाः सर्व्या दण्डं स्वाभिरञ्जति । दण्डः सृष्टेः पुं जागर्ति दण्डं धर्मं विदुष्युधाः ।
 धर्मं संरञ्जते दण्डनाथैर्वायं जनाधिप । कामं संरञ्जते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ।
 दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते । एवं विदुष्युपादत्तु भावं पश्यस्य लौकिकं ।
 राजदण्डभयादेकं पापाः पापं न कुर्वते । यमदण्डभयादेकं परलोकभयादपि ।
 परस्परभयादेकं पापाः पापं न कुर्वते । एवं संपिष्टिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितं ।
 दण्डस्यैव भयादेकं न खादन्ति परस्परं । जन्ते तमपि मज्जेयुषदि दण्डो न पालयेत् ।
 यस्माददान्तान्दमयत्ययिष्ठान्दण्डयत्यपि । दमनाद्दण्डनाथैव तस्माद्दण्डं विदुष्युधाः ।
 वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणं । दानेदण्डाः क्षत्रा वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते ।
 अयंमोहाय मर्यादामर्थसंरक्षणाय च । मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा निशाम्यते ।
 यत्र श्यामो लोहिताद्यो दण्डयुरति सूक्ष्मः । प्रजालव न मुञ्चते नेता चेत्साधु पश्यति ।
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्तन्ति स्थिताः ।
 नाभीतो यजते राजन् नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कश्चित्समर्थो दातुमिच्छति ।
 नास्त्वित्वा परमर्षीति नाह्ला कर्म दुष्करं । नाह्ला मत्स्यघातीव प्राप्नोति महती श्रियं ।
 नाग्नतः कीर्तिरस्तीह न दन्तं न पुनः प्रजाः । हस्ते वृषवधेनैव मध्वरः समपद्यत ।
 य एव देवा हन्ताहन्तान् लोकोऽर्षयते श्रेष्ठं । हन्ता हृद्रक्षया स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वैरव्यो धमः ।
 हन्ता कालक्षया मृत्युर्व्याधुर्नश्रवणो रविः । वसवो महतः साध्या विचेदेवाश्च भारत ।
 एतान्देवान्ममसन्ति प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथञ्चन ।
 मथस्यासर्वभूतेषु दान्तान् शमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचिन्नश्वराः सर्वकर्षणं ।
 न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चिदहिंसया । सत्तै सत्ता हि जीवन्ति दुर्भलैर्भलवत्तराः ।
 नकुलो मूषिकान्ति विडासो नकुलं तथा । विडालमन्ति आ राजन् शानं व्यालखण्डया ।
 तानन्ति पुरुषः सर्वान्मथ कालो यथागतः । प्राणस्यान्नमिदं सर्वं अन्नं स्वावर्त्तयत् ।
 विधानं देवविहितं तत्र विदाश्च मुञ्चति । यया सृष्टोऽसि राजेश्च तथा भवितुमर्हसि ।
 विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः । विना वर्धं न कुञ्जन्ति तापसाः प्राणयापनं ।
 चतुर्के बहवः प्राणाः पृथिव्या च फलेषु च । न च कश्चिन्न तान्दन्ति किमन्यप्राणयापनात् ।
 सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्काम्यानि कानिचित् । पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्य्ययः ।
 यामास्त्रिक्लृप् मूनयो विगतक्रोधमन्तराः । वने कुटुम्बधर्माणि दृश्यन्ते परिमोहिताः ।
 भूमिं भिनोपधोऽन्वित्वा वृक्षादीनण्डजान्मृशून् । मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ।
 दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः । कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ।
 दण्डेनैव भवेत्कोके विनश्येयुरिमाः प्रजाः । जने मस्यानिवाभक्ष्यन्तुर्भलान् बलवत्तराः ।

सत्यं वेदं ब्रह्मणा पूर्णमुक्तं दण्डः प्रजा रचति साधुनात् । पर्याप्तयस्य प्रतिग्राम्य भीताः प्रमत्तिता दण्डभयाच्च
सन्ति ।

अन्यन्तम् इवेदं स्यात् प्राप्तायेत किञ्चन । दण्डयेत् भवेत्सौके विभजन् साध्वसाधुनी ।

येऽपि सन्निवमर्थादा नालिका वेदनिन्दकाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपीडिताः ।

सर्वे दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्जनः । दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायैव प्रवर्तते ।

चातुर्वर्ण्यप्रभेदाय सनोतनेयनाय च । दण्डो विधाया विहितो धर्मार्थावभिरहितः ।

यदि दण्डाच्च विभेयुर्व्यासि व्यापदानि च । अयुः पशून्मनुष्याश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ।

न ब्रह्म चाप्यधीयत कक्षार्णो न दुहेत गां । न कन्यादहनं गच्छेच्चदि दण्डो न पालयेत् ।

विश्वलोपः प्रवर्तते मिश्रेण्यव्येतेतवः । ममलं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ।

न संवत्सरवाणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः । विधिवद्विष्णवन्ति यदि दण्डो न पालयेत् ।

चरेयुर्नायमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः । न विंशो भागुयात् काश्चित् यदि दण्डो न पालयेत् ।

न चोष्ठा न बलीवर्हा ग्राह्यास्तर्गहमाः । युक्ता वरेयुर्भागानि यदि दण्डो न पालयेत् ।

न प्रेया वचनं कुर्युर्नैवाला जातु कश्चित् । तिष्ठेत्पितृमतो धर्मं यदि दण्डो न पालयेत् ।

दण्डे क्षिताः प्रजाः सर्वे दण्डे बन्धे विदुर्व्याधाः । दण्डे स्पर्गे मनुष्याणां लोकोऽयस्य प्रतिष्ठितः ।

न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितस्तत्परिविनाशनः ।

हविः श्वाऽपि लिङ्गेष्ट्वा दण्डेनैवाद्यतो भवेत् । हरेत्काकं पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ।

यदिह धर्मतो राज्यं विहितं यद्यधर्मतः । कार्यसाधनं शोके वै भुङ्क्त भोगान् व्यवस्य च ।

सुखेन धर्मं श्रीमन्तश्चरन्ति शुचिवासवः । संवसन्तः प्रियैर्देरैर्भुञ्जामाद्यास्तमुत्तमं ।

अर्थे सर्वे समारम्भा समापन्ता न संशयः । स च दण्डे समापन्तः पश्य दण्डस्य गौरवं ।

लोकयाचार्यमेवैव धर्मप्रवचनं कृतं । अहिंसा साधुर्हिंसेति श्रेयान् धर्मपरिग्रहः ।

नात्यन्तं गुणवत्किञ्चिच्च चाप्यत्यन्तनिर्युण् । उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ।

पशूनां वृषणं हित्वा ततो भिन्दन्ति मत्सकं । वहन्ति बहवो भारान् वधन्ति दमयन्ति च ।

एवं पर्याकुले लोके वितये जलैरीकृते । तैलेन्यायैर्ध्वंशाराज पुराणं धर्माचारः ।

यत्र देहि प्रजा रच धर्मं समनुपालय । अमित्राश्चहि कौन्तेय मित्राणि परिपालय ।

मा च ते निग्रतः शत्रून् मन्युर्भवतु पार्थिव । न तत्र किञ्चिद्वै किञ्चित्कर्तुं भवति भारत ।

आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतं । न तेन भूण्हा स खान्मनुसन्मनुष्टञ्जति ।

अथथः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः । अवश्यं चास्मिन् कथं बधो भवति कष्टचित् ।

यया हि पुरुषः शत्राणां पुनः सम्प्रविशेत्तवः । एवं जीव शरीराणि तानि तानि प्रयच्छते ।

देहान्पुराणानुसृत्य नवान्धम्प्रतिपद्यते । एवं मृत्युमुषान्याङ्गनाथं तत्तदग्निः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अञ्जुनशक्ते पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

‘ वैशम्पायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः । धैर्यमास्थाय तेजसी व्यष्टं भ्रातरमब्रवीत् ।
 राजनिदितधर्षोऽपि न तेऽस्यविदितं कश्चित् । उपशिताम ते वृत्तं सदैव न च शकुमः ।
 न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मनसि मे स्थितं । अतिदुःखानु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ।
 भवतः धम्पुमेहेन सर्व्वं धमयितं कृतं । विक्तवत् च न प्राप्नमवसत्वं तथैव च ।
 कथं हि राजा लोकस्य सर्व्वशास्त्रविशारदः । मोहमापद्यसे दैन्याद्यया कापुहपक्षया ।
 अगतिस गतिथैव लोकस्य विदिता तव । आयत्यां च तदाले च न तेऽस्यविदितं प्रभो ।
 एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप । हेतुमन् प्रवक्ष्यामि तमिदं कनकाः शृणु ।
 द्विविधा जायते व्याधिः शरीरो मानसस्तथा । परस्परं तयोर्जन्म निर्दहं नोपलभ्यते ।
 शरीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र संशयः । मानसाज्जायते चापि शरीर इति निश्चयः ।
 शरीरं मानसं दुःखं योऽनीतमनुशोचति । दुःखेन लभते दुःखं दावनयै च विन्दति ।
 शीतोष्णौ चैव वायुश्च ययः शरीरजा गुणाः । तेषां गुणानां सान्द्यं यत्नदाहः स्वस्वसंघर्षं ।
 तेषामन्यतमोऽहो विधानमुपदिश्यते । उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रवायते ।
 सत्वं रजस्तम इति मानसाः सुखयो गुणाः । तेषां गुणानां सान्द्यं यत्नदाहः स्वस्वसंघर्षं ।
 तेषामन्यतमोऽहो विधानमुपदिश्यते । हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ।
 कश्चिस्तुखे वर्त्तमानो दुःखस्य क्षर्त्तुमिच्छति । कश्चिद् दुःखे वर्त्तमानः सुखस्य क्षर्त्तुमिच्छति ।
 स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य वा । न दुःखी सुखज्ञातस्य न सुखी दुःखस्य वा ।
 क्षर्त्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं हि वनवन्तरं । श्रयवा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिव क्षित्यथे ।
 बुद्ध्या समागतां कृष्णामेकवत्सां रजस्तलां । मिततां पाण्डुपुत्राणां न तस्य क्षर्त्तुमर्हसि ।
 प्रमाजन् च नगरादजिनैश्च विवासनं । महारण्यनिवासस्य न तस्य क्षर्त्तुमर्हसि ।
 जटासुरात्परिक्रेशं चिचक्षेनेन चाहवं । धैर्यवाच परिक्रेशं कथं विस्मृतवानसि ।
 पुनरज्ञातवर्थायां क्रीचकेन पदा बध् । द्रौपद्या राजपुत्र्याश्च कथं विस्मृतवानसि ।
 यच्च ते द्रौणभीष्माद्यां युद्धमावोदरिन्दम । मनसैकेन योद्धव्यं ततो युद्धमुपस्थितं ।
 यच्च नालि शूरेः कार्यं न निवन्त्र च वन्धुभिः । आत्मनैकेन योद्धव्यं तस्मै युद्धमुपस्थितं ।
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्यदि विमोक्ष्यसे । अन्यं देहं समासाय तत्तत्पि योत्स्यसे ।
 तस्मादधैव गन्तव्यं युधस्य भरतर्षभ । परमव्यक्रूरपक्ष्यं यत्कं त्वया लक्ष्म्यभिः ।
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवत्सां गमिष्यसि । एतज्जित्वा महाराज छतकृत्यो भविष्यसि ।
 यतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिं । पित्रपैतामहे वृत्ते श्राधि राज्यं यथोचितं ।
 दिव्या दुर्योधनः पापो निहतः सानुगो युधि । द्रौपद्याः केशपाशस्य दिव्या त्वं पदवीं गतः ।
 यज्ञस्य बाजिमेधेन विधिबद्धशिषावता । वयं ते किङ्कराः पार्थ वासुदेवस्य वीर्यवान् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि भीमसेनवाक्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असन्नोयः प्रमादस्य मदे रागोऽप्रशान्तता । वलं मोहोऽभिमानश्चापुद्वेगश्चैव सर्वेशः ।

रभिः पात्रभिराविष्टो राज्यं तममिकाङ्क्षसे । निरामिषो विनिमुक्तः प्रशान्तः सुसुखो भव ।

य इमामखिलां भूमिं श्रियादेनो महीपतिः । तस्याप्युदरमेकं वै किमिदं त्वं प्रशंसि ।

नाङ्गा पूरयितुं शक्यो न मासेर्भरतपथम् । अपूर्थां पूरयन्निष्कामायुषोऽपि न श्रुयात् ।

यथेष्टः प्रजलव्यघ्रिरसमिद्धः प्रशाम्यति । अल्पाहारतया त्वं हि भ्रमयोदर्थमुत्थितं ।

आत्मादरुहते प्राज्ञः करोति विघसं वज्र । जयोदरं श्रियया ते श्रेयो निर्जितया जितं ।

मानुषान् कामभोगास्त्वमैश्वर्यं च प्रशंससि । अमोगिनोऽवसाश्चैव यानि स्थानमनुत्तमं ।

योगक्षेमस्य राष्ट्रस्य धर्मोपधेयौ त्वयि स्थितौ । मुच्यस्य महतो भारात्प्रागमेवामिदं यय ।

एकोदरुहते व्याघ्रः करोति विघसं वज्र । तमन्येऽप्युपजोवन्ति भन्दा लोभवशा मृगाः ।

विषयान् प्रतिशंस्यन् संन्यासं कुर्वते यदि । न च तुष्यन्ति राजानः पश्य मुहुन्तरं यथा ।

पद्माक्षरैरमकुडैर्हृन्नीलखलिकैश्च यथा । अभ्यर्च्यैवायुमवेद्यं तैरथं नरको जितः ।

यथैमां वसुधां कृत्वा प्रशासेदखिलां नृपः । तुल्यामकाद्यनो यस्य स कृतार्थो न पार्थिवः ।

सहस्रेषु निरारम्भो निरारम्भो निर्ममो भव । अमोक्तं स्थानमातिष्ठन्निह वामुच शाययं ।

निरामिषा न शोषन्ति शोषसि त्वं किमासिधं । श्रित्यप्यासिधं सर्वं मृषा वादात्मनोऽप्येव ।

पत्न्याभौ पित्रयानस्य देवयानस्य वियुतौ । रंजानः पित्रयानेन देवयानेन मोक्षिणः ।

तपसा ब्रह्मचर्येण स्वाध्यायेन महर्षयः । विमुष्य देहांसो यानि सुखारविषयं गताः ।

आसिधं बन्धनं शोकैर्कर्महेतौ तथामिध । ताभ्यां विमुक्तः पापाभ्यां पदसंग्रहति तत्परः ।

अपि गाथां पुरा गोमां जनकेन वदन्मुनः । निर्द्वन्द्वेन विमुक्तेन मोक्षं समनुपपश्यता ।

अनन्तं वत मे विक्तं कस्य मे जाति किञ्चन । मिथिचायां प्रदीपघातं न मे दृष्टति किञ्चन ।

प्रशामासादमादस्य न शोष्यान् शोषतो जनाम् । जगतीस्थानिवादिश्रेया मन्दबुद्धिर्न चेषते ।

दृश्यं पर्यति यः परमस्य च सुप्रसन्न बुद्धिमान् । अज्ञातामास्य विज्ञानात्मनिधादुद्धिष्यते ।

यस्तु वाचं विजानाति यजमानमियास्य वै । ब्रह्मभावप्रपण्यानां धैर्यानां भावितात्मनाम् ।

यदा भूतपृथग्भावमेककृत्समनुपपद्यति । तत्र तत्र च विस्तारं ब्रह्म मन्यते तदा ।

मे जगतां गतिं यानि जाविदांशोऽप्युपेतनाः । मायुद्भूतो जातपमः सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजपद्मोद्गाहनपर्वणि युधिष्ठिरवाचो व्रतद्वयोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ तत्परोर्भूते तु राजानं पुनरेवार्जुनोऽप्रवीत् । सन्तप्तः शोकदुःखाभ्यां शोभावाचक्यपीडितः ।

॥ यश्चैतन् उवाच ॥ कथयन्ति पुराणमितिहासमिमं जनाः । विदेहराज्ञः भवतुर्भाष्यं या सह भारत ।

उत्तमस्य राज्यं भौव्याथं हतबुद्धिं नरेन्दर । विदेहराजमहिषी दुःखिता यदभाषत ।

धनान्यपयं दाराण्य यत्राणि विविधानि च । पन्दाभं पावकं हिला जनको भोष्यमाश्रितः ।

भं ददं प्रिया भाषां भिक्षुदण्डमकिञ्चन । धानामुष्टिमुपायोर्न निरोधं मतमखरः ।

तमुवाच समामग्य भर्तारमकुतोभय । कुट्टा मनस्विनी भार्या विविक्ते हेतुमदच ।
 कथमुत्सृज्य राज्यं स्व धनधान्यमभित । कापालो वृत्तिमास्थाय धानामुष्टिर्न ते वर ।
 प्रतिज्ञा तेऽन्यथा राजन्निषेष्टा चान्यथा तन । यद्वाज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे भुञ्जसि पार्थिव ।
 नैते नातिथयो राजन् देवर्षिपितरस्तथा । अथ शक्यास्तथा भर्तुं मोघसोऽयं परिग्रम ।
 देवतातिथिभिर्देव पित्रभिर्देव पार्थिव । सर्वैरेते परित्यक्तं परिग्रजसि निष्क्रिय ।
 यस्तु वैविद्यद्वङ्गानां प्राज्ञाणाम् महत्स्रज । भर्ता भूवा च लोकस्तयोऽद्य तेर्भूतिमिच्छसि ।
 द्रियं हित्वा प्रदीप्ता त्वं श्वसम्प्रतिबोध्यसे । अपुत्रा जननी तेऽद्य कैशान्या चापतिस्तथा ।
 अमी च धर्मकामास्तां वसिष्ठा पर्युपासते । लदाग्रामभिकाञ्जन्तं रूपणां फलोद्भुताका ।
 तांश्च त्वं विफलान् कुर्वन् कं नु लोके गमिष्यसि । राजन् संश्रयिते मोक्षे परतन्त्रेषु देहिपु ।
 नैव तेऽस्ति परो लोको नापरं पर्युपार्थिव । धर्म्यान् दारान्परिग्रज्यं यस्तुमिच्छसि जीवितु ।
 स्वर्गो गन्तानलङ्कारान्वासांसि विविधानि च । किमर्थमभिसन्त्यज्य परिग्रजसि निष्क्रिय ।
 निपानं सर्वभूतानां भूवा त्वं पावनं महत् । आद्यो वनस्यतिर्भूना सोऽन्यास्त पर्युपाससे ।
 छादन्ति हस्तिन न्यासे कथादा वदन्तोऽयुत । महत् क्रिययैव किं पुनस्तान्मनयकं ।
 य इमां कुण्डिकां भिन्द्याच्चिविष्टमश्न यो हरत् । वासथापहरत्तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत् ।
 यस्तव सर्वमुत्सृज्य धानामुष्टेरनुग्रह । यदाऽनेन समं सर्वं किमिदं क्षयणीयते ।
 धानामुष्टिरिदं देवप्रतिज्ञा ते विनश्यति । का चार्हं तुवं को मे त्वं कथं ते मय्यनुग्रह ।
 प्रथाधि धृष्टिरी राजन् यदि तेऽनुग्रहो भवेत् । प्रासादं शयनं चान्नं वासांश्चाभरणानि च ।
 यिथा विहीनैरधनेस्त्यक्तमिवैरकिञ्चनै । सौख्ये सन्भूतानर्थान् यं सन्त्यजति किञ्चु तत् ।
 योऽत्यन्तं प्रतिगृहीद्योद्यद्य दद्यात्सदेव हि । तयोस्तन्मन्त्रं विद्धि श्रेयांस्तान्मांश्च क उच्यते ।
 सदैव याचनामेषु तथा दम्भान्तिषु च । एतेषु दविष्य दत्ता दावाग्राविष दुर्जित ।
 जानीवेदा यथा राजन्नादृक्ष्वैवीपशान्यति । सदैव याचनामो हि तथा ग्रान्यति वै द्विजः ।
 सर्गां वै ददतोऽन्यच्च लोकेऽस्मिन् प्रकृतिर्भुवा । न चेद्वाजा भवेद्वाता कुत सुखोऽवकाङ्क्षिण ।
 अत्राद्गृहस्था लोकेऽस्मिन् भिषवस्तत एव च । अत्रात्राणं प्रभवति अत्र द प्रापेदा भवेत् ।
 गृहस्थेभ्यो विनिर्मुक्ता गृहस्थानेव धर्मिता । प्रभवच्च प्रतिष्ठाञ्च दान्ता विन्दन्त आसते ।
 त्यागान्नं भित्तुर्कं विद्यान्नं मोक्षद्वारा च याचनात् । अजुष्टो योऽर्थं त्यजति न सुखं विद्धि भिक्षुक ।
 आसक्तं मगवद्भक्ष्यसिद्धेः सुखवन्धन । समं श्रैवा च मिवे च स वै मुक्तो महोपते ।
 परिग्रजन्ति दानार्थं मुण्डां कापायवामस । सिगा वज्रविधौ पात्रे सन्निवन्तो ह्ययामयं ।
 यथोद्य नाम वार्त्ताञ्च त्यक्त्वा पुत्रान् व्रजन्ति ये । विविष्टमश्न वासश्च प्रतिगृह्यन्वदुह्य ।
 अनिष्कपाये कापायमोहार्यमिति विद्धि त । धर्मध्वजानां मुण्डानां हतार्थमिति मे मति ।
 कापायैरजिनैर्योरेनं क्रान्मुण्डान् जटाधरान् । विभन्त माधून् महाराज शयं लोकान् जितेन्द्रिय ।

अन्यधियानि गुर्वर्थं कृत्स्नं संप्रदक्षिणान् । ददात्यहरहः पूर्वं को नु धर्मरतस्ततः । १०
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकेश्छिन्निति गीयते । सोऽप्यस्मिन्नाहसम्बन्धो भा मोहवशमन्वगाः ।
 एवं धर्ममनुकान्तं सदा दानपरैर्नरैः । अनृशंस्यगुणोपेताः कामकोधविवर्जिताः ।
 प्रजानां पालने युक्ता दानमुत्तममास्थिताः । दृष्टासोकानवाप्त्यामो गुरुद्वेष्टोपचायिनः ।
 देवतातिथिभूतानां निर्व्यपन्ता यथाविधि । स्थानमितमवाप्त्यामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
 इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च । उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । १९
 आकुलानि च शास्त्राणि हेतुमिच्छन्तितानि च । निश्चयस्यैव यो मन्त्रे वेदाहं तं यथाविधि ।
 तन्मुक्त्वैवमस्तन्नो वीरव्रतसमचित् । शास्त्रार्थं तन्त्रतो गन्तुमवसर्यः कथञ्चन ।
 शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्मनिययकोविदः । तेनाथिवं न वाच्योऽहं यदि धर्मं प्रपश्यसि ।
 भ्रातृसौहृदमाप्ताय यदुक्तं वचनं त्वया । न्यायं युक्तञ्च कौन्तेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ।
 युद्धधर्मेऽपि सर्वेषु क्रियाणां नैपुण्ये च । न त्वया सदृशः कश्चिन्निपु लोकेऽपि विद्यते । २०
 धर्मं सुस्मरन् वार्यं तच्च दुष्मरन् त्वया । धनञ्जय न मे बुद्धिमभिगच्छितुमर्हसि ।
 युद्धशास्त्रविदेव त्वं न दृष्टः सेवितारक्ष्यया । सङ्घिप्रवित्तरविदां न तेऽग्रे वेत्सि निश्चयं ।
 तपस्यामोऽर्धधिरिति निययस्त्वैव धीमतां । परं परं व्याय स्यो येषां नैवयसो मतिः ।
 यत्नितमन्त्रेऽप्ये पाथं न ज्ञायेऽस्ति घनादिति । तच्च ते वर्त्तयिष्यामि यथा नैतन्नधानतः ।
 तपः स्वाध्यायशीला हि दुश्शान्ते धार्मिका जनः । अथयस्तपसा युक्ता येषां लोकाः सनातनाः । २१
 अज्ञातप्रवर्गो धीरास्तथाऽप्ये वनव निनः । अरक्षे बहवस्यैव स्वाध्यायेन दिवङ्गताः ।
 उत्तरेण तु पन्थानमार्थां विशयनिष्ठात् । अशुद्धिं तमस्वज्ञा लोकांस्वयंगतां गताः ।
 दक्षिणेन तु पन्थानं धं भास्वं प्रपद्यते । स्ते क्रियावतां लोका ये स्मरन्तानि भेजिरे ।
 अनिर्द्वया गतिः सा तु यां प्रपद्यन्ति मोक्षिणः । तस्माद्योगः प्रधानेष्टः स तु दुःखं प्रवेदितुं ।
 अनुपाय तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः । अप्रीहं ह्यादप्रीहं स्वात्कारासागदिदृष्टया । २२
 वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राचारश्रुतानि च । विपाक्य कदलीलम्भं सारं ददृशरे न ते ।
 तपेक्षान्त्युदमेन शरीरे पाशभैतिके । दृष्ट्वादियममायुनमात्मानं प्राङ्गिरद्विजितैः ।
 अपाशं पशुपा सुस्मरन्निर्द्वयं च तद्विरा । कर्षधितपुरस्कारं भूतेषु परिवर्त्तते ।
 कृत्वाशेषोपरं हन्ता मनस्वलां मिष्टह्व च । कर्मवन्तनिमुक्ताश्च श्याधिरासमनः सुखी ।
 अक्षिपेव सुस्मरन्ते मार्गं सङ्घिर्धिवेजिते । कथमर्थमनर्थस्तुभ्यं त्वं प्रशंससि । २३
 पूर्वशास्त्रविदोऽप्येवं जनाः पश्यन्ति भाग्यं । क्रियासु निरता नियं दाने यज्ञे च कर्मणि ।
 भवन्ति शुदुरावर्ताः हेतुमत्तोऽपि पश्यन्ताः । दृष्टपूर्वेषु कृता मूया नैतदस्तीति वेदिनः ।
 अष्टतन्त्रागमन्तारो वक्तारो जनशंसदि । शरन्ति वसुधां हृष्टां वावदूका वदन्तुताः ।

पार्थ यच्च विजानीमः कस्मान् ज्ञातुमिहाहमि । एवं प्राज्ञान् सतथापि महतः ज्ञास्ववित्तमान् ।

तपसा महद्भोगेति बुद्ध्या वै विन्दते महतः । त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौन्तेय तत्तत्तु ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये जनविश्रोऽध्याय ॥ १८ ॥

॥ वैदम्यायन उवाच ॥ तस्मिन्वाक्यान्तरे वक्ता देवस्थानो महातपा । अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरं ।

॥ देवस्थान उवाच ॥ यदच फान्तुर्गेनांकं न ज्ञायोऽस्मि धनादिति । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि तदेकाग्रमना शृणु ।

अजातशत्रो धर्मेषु कृत्वा च वसुधा जिना । तां जिवा च हृद्या राजन् न पतित्यकुमर्हसि ।

चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मश्रेया प्रतिष्ठिता । तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ।

तस्मात्पार्थ महायज्ञैर्यज्ञस्य बद्धदर्शिणैः । स्वाध्याययज्ञा ज्वयस्य ज्ञानयज्ञास्तथाऽपरे ।

कर्षणिंठास्य बुधेयास्तपोनिंठास्य भारत । वैखानसानां कौन्तेय वचनं श्रूयते यथा ।

इहैत धनहेतोर्यस्तस्मान्नोहा गरीयसी । भूयान्देवो हि बहून् यत्सं धर्ममुपाश्रयेत् ।

कृत्वा च त्र्यम्बहारे कुर्वन्ति विधिकारणात् । आत्मानं दूषितो बुद्ध्या भूयस्त्वया न बुध्यते ।

अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदहति । अर्हानर्हापरिज्ञानान् दानधर्मोऽपि दुष्करः ।

यथाय सृष्टानि धनानि धावा यज्ञो दिष्टः पुरः । रचिता च । तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपेयाज्यं धनं ततोऽनन्तरएव कामः ।

यज्ञैरिन्द्रो वि विधैरजवद्विर्देशान् सर्वं नत्तयाद्भुतिंजा । तेनेज्जलं प्राप्य विभ्राजतेऽसौ तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपेयाज्यं ।

महादेव सर्वयज्ञे महात्मा कुलात्मानं देवदेवो बभूव । विश्वोक्तान् व्याप्य विदुष्य कौत्स्य विराजते द्युतिमान् कृत्ति वावा ।

आविचितं पार्थिवोऽसौ महान् बुद्ध्या शकं योजयेद्देवरात्रं । यज्ञे यत्स श्री स्वयं सन्निविष्टा यस्मिन् भाष्यं काश्चनं सर्वमासीत ।

हरित्यद्भः पार्थिवेन्द्रः कुतेने यज्ञेगिष्टा पुस्तभास्वीतशोकः । बुद्ध्या शकं योजयन्मानुषः संलक्षाद्यज्ञे सर्वमेवोपेयाज्यं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवयानवाक्ये विश्वंतिनेनाऽध्याय ॥ २० ॥

॥ देवस्थान उवाच ॥ अवैशोदाहरन्तोमितिहासं पुरातनं । इन्द्रेण समये इष्टो यदुवाच बृहस्पति ।

सन्तोषो वै स्वर्गेतम सन्तोषः परमं सुखं । सुष्टेर्षं किञ्चित्पुनरत वा सम्यक् प्रतिनिष्ठति ।

यदा संहरते कामान् कूर्षोऽङ्गानीव सर्वेभ्यः । तदात्मज्योतिरचिरास्तात्मज्येव प्रसीदति ।

न विभेति यदा चायं यदा चास्मान्न विभ्यति । कामदेवो च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ।

यदाऽसौ सर्वभूतानां न क्रुध्यति न काङ्क्षति । कर्षणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्यचते तदा ।

एवं कौन्तेय भूतानि तं तं धर्मं तथा तथा । तदात्मानं प्रपश्यन्ति तस्मादुत्थस्य भारत ।

अन्ये काम प्रपश्यन्ति व्यायाममपरे जना । नैकं न चापरे केचिदुभयं च तथाऽपरे ।

यज्ञमेकं प्रपश्यन्ति सन्यासमपरे जना । दानमेकं प्रपश्यन्ति केचिथैव प्रतिपद्यं ।

केचिदर्थं पतित्य ज्ञाप्योन्मथायन्त आसते । राज्यमेकं प्रपश्यन्ति प्रजानां परिपालनं ।

हित्वा हित्वा च भित्वा च केचिदेकान्तशीलिनः । एतत्सर्वं समालोक्य बुधानामपि निश्चयः ।
 अद्वीह्यैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः । अद्वीहः सत्यवचनं संविभागे दद्याद्म । ११
 प्रजनं स्वेयं दारैः सार्द्धं ह्रीरपापलं । एवं धर्मं प्रधानेष्टं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
 तस्मादेतन्प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय । यो हि राज्ये स्थितः श्रद्धाश्रोतुल्यप्रियाप्रियः ।
 सन्नियो यश्चिष्टागो राजश्राव्यार्थतत्त्ववित् । असाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रवर्धते रते ।
 धर्मवर्त्मनि संस्पृश्य प्रजा वर्त्तते धर्मतः । पुत्रधर्मकामितश्चैव वने वन्येन वर्त्तयन् ।
 विधिना श्रावणेनैव सूर्यात्कर्मोप्यतश्चित् । य एवं वर्त्तते राजा राजधर्मो विनियुतः । १२
 तस्यायस्य परस्यैव लोकः स्यात्सफलोदयः । निज्वाणं हि मुदुष्यायं बह्विंशश्च मे मतं ।
 एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्यदानतपःपराः । आनृशंस्युषैर्युक्ताः कामकोषविवर्जिताः ।
 प्रजानां पालने युक्ता धर्ममुत्तममाश्रिताः । गोम्राह्मणार्थं पुथुर्न्तः प्राप्ता गतिमनुत्तमाः ।
 एवं रुद्राः स्ववससायादित्याः परन्तप । साध्या राजर्विषहाय धर्ममेतं समाश्रिताः ।
 अप्रमत्तास्तान् स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः । १३
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोनुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ अस्मिन्नेवान्तरे वाक्ये पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् । निर्विघ्नमनसं ज्येष्ठमिदं भातरमच्युत ।
 चक्षधर्मेण धर्मज्ञः प्राप्य राज्यं सुदुर्लभं । जित्वा चारोक्षरयेष्टं तपते किं भूय भवान् ।
 सन्नियोऽपि महाराज संयामे निधनं मतं । विशिष्टं बह्विंशैः सचधर्मो विधिः स्मृतः ।
 ब्राह्मणानां तपस्यागुः श्रेयः धर्मो विधिः स्मृतः । संनियोऽपि निधनं यामे विहितं प्रभो ।
 पात्रधर्मो महारोद्रः शस्त्रनिग्रह इति स्मृतः । बधय भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे । १४
 ब्राह्मणस्यापि चित्राजन् चक्षधर्मेण वर्त्तते । प्रशंसं जीवितं लोके सद्यं हि ब्रह्मयक्षवं ।
 न त्यागी न पुनर्धृष्टो न तपो मनुजेश्वर । सन्नियम्य विधीयन्ते न परस्वापजीवने ।
 स भवान् सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ । राजा मनीषो निपुणो लोकं हृष्टे परापरः ।
 यथा मन्तापत्रं शोकं हंसितो भव कर्मणि । सन्नियम्य विशेषेण पदर्थं वक्ष्यामि हि ।
 जित्वाऽपीन् चक्षधर्मेण प्राप्य राज्यमकष्टकं । विजितात्मा मनुजैश्च यशदानपरो भव । १५
 इष्टो वै प्रहृष्टः पुत्रः सन्नियः कर्मणाऽभवत् । शान्तिनां पापहृत्तानां जपान नवतोर्भव ।
 तथाप्य बर्ध्मं पूष्यश्च प्रशस्यश्च विशास्यते । तेनेष्टत्वं समापदे देवानामिति नः श्रुतं ।
 स सं यज्ञैर्भराराज यजन् बह्वदिविषैः । ययैवेष्टो मनुजैश्च चिराय जिगतश्चरः ।
 मा समर्पे गते किञ्चिच्छेत्तेत्या सन्नियधर्म । गतास्ते चक्षधर्मेण शरत्पूताः परा गतिः ।
 भविष्ये तदा तस्य पदुर्लभं भरतर्षभ । दिष्टं हि राजसार्द्धं न शक्यमतिवर्त्तितं । १६
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोनुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ एवंमुष्ट्य ब्रह्मणेया मुहाकर्मणेन पापशुभ । नोवाच किञ्चित्पौरव्यलतो दीपायमोऽब्रवीत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ वोभत्वोर्वचनं सौम्य कलमेतद्युधिष्ठिर । शास्त्रदृष्टं परो धर्मो स्थिता गार्हस्थ्यमाश्रितं
सुधर्मं चर धर्माज ययाशास्त्रं ययाविधि । न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ।

महत्सु हि सदा देवा पितरोऽतिथयस्तथा । भृत्याद्येवोपजीवन्ति तान् भग्नस्य महोपते ।

वयापि पशवद्यैव भूतानि च जनाधिप । मृहस्यैरेव धार्थ्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठो मृहस्यस्रो ।

१३३

सोऽयं चतुर्णामेतेषामश्रमाणां दुराचर । तं चराच विधिं पार्थ दुःखं दुर्बलेन्द्रियै ।

वेदज्ञानञ्च ते क्लृप्तं तपज्ञाचरितं महत् । पितृपैतामहं राज्यं धूर्त्यवदादुर्महसि ।

तपो यज्ञं समा विद्या भैक्षमिन्द्रियमथन । ध्यानमेकान्तब्रीहिलं तुष्टिर्ज्ञानञ्च शक्ति ।

ब्राह्मणार्त्ता महाराज चेष्टा संनिष्ठिकारिका । चन्निपापान्नु बद्ध्वांमि तवापि विदितं पुन ।

१३४

यज्ञो विद्या वेदमृत्यामममन्तोपं विय प्रीति । दण्डधारणमुयत्तं प्रज्ञाया पङ्गिपल्लव ।

वेदज्ञानं तथा दृष्ट्वा तपः सुचरितं तथा । द्रविणोपार्जनं भूरि पात्रे च प्रतिपादनं ।

एतानि राज्ञां कर्माणि सुश्रमणि विद्याभ्यसे । इमं लोकममुच्चैव साधयन्तीति न श्रुतं ।

एषां व्यासस्तु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते । बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डं समाहित ।

एताश्चेष्टां चन्निपाणां राजन् धर्मिष्ठिकारिका । अपि गाथामिमाश्चैव दृढस्वतिरगायत ।

भूमिमेतौ निगिरति कर्षो विलग्नयानि च । राजर्न चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनं ।

१३५

सुदुर्बलापि राजर्धं श्रूयते दण्डधारणान् । प्राप्तवान्पुनर्मां सिद्धिं दत्वा प्रचितो यथा ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मगवन् कर्मणा केन सुदुर्बो वसुधाधिप । ससिद्धिं परमां प्राप्तं श्रोतुमिच्छामि तन्नृप ।

॥ व्यास उवाच ॥ अवापुदाहरन्मीमनितिहासं पुगगतं । शङ्खस्य लिखितश्चास्मा आतरो ग्रसितप्रतो ।

तपोरावसयावास्तां गमरीयौ वृथक वृथक । नित्यं पुष्पफलैर्द्वैतेरुपेतौ बाहुदामनु ।

ततः कदाचिन्निखितं शङ्खस्याश्रममागत । यदृच्छ्याऽयं शङ्खोऽपि निष्कान्तोऽभवदाश्रमात् ।

१३६

सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा । फलानि पातयामास सन्दकं परिषतान्नुत ।

अभ्युपादाय विस्त्रब्धो भक्षयामास च द्विज । तस्मिन् भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागत ।

भक्षयन्तानु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातृगमप्रवीत् । कुत फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ।

सोऽप्रवीकृतं त्रैलोक्यमुपपद्यतामिवाद्य च । इत एव मृहोतानि मयेति प्रहसन्निव ।

तमप्रवीकृतया शङ्खं नीत्रोपसमन्वित । सेयं तथा कृतमिदं फलान्याददता स्वयं ।

१३७

गच्छ राजानमासाद्य स्वकथं कथयस्व वै । अदत्तादानमेव हि कृतं पार्थिवमत्तम ।

केन मा त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालयन् । शोभं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ।

इत्युक्तमस्य वचनात्सुदुःखं च नराधिप । अभ्यगच्छन्महामागो लिखितं ग्रसितप्रत ।

सुदुर्बलनपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतं । अभ्यगच्छत्सहामात्यं पद्भ्यामेव जनेश्वर ।

तमप्रवीकृतमागत्य स राजा धर्मवित्तम । किमागमनमाचक्ष्य भगवन् दृष्टमेव तत् ।

१३८

एवमुक्त्वा च विप्रपि सुदुर्बलमप्रवीत् । प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कृतुमर्हसि ।

अनिष्टद्वानि गुरुणा फलानि मनुजर्षभ । भवितानि महाराज तत्र मा प्राधि मा चिर ।

॥ सुदुघ उवाच ॥ प्रमाण चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे । अनुज्ञायामपि तथा चेत्तु स्याद्वाङ्मण्यम ।

स भवानभ्यनुज्ञात शुचिकर्मो महाव्रत । ब्रूहि कामानतोऽन्यास्व करिष्यामि हि ते वच ।

॥ व्यास उवाच ॥ सप्त्न्यमानो ब्रह्मार्थं पार्थिवेन महात्मना । नान्य स वरयामास तस्माद्विष्णुर्दत्त वर । १८

तत स शिवीपीला लिखितस्व महात्मन । करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम स ।

स गत्वा आतुर शङ्खमार्त्तरूपोऽब्रवीदिद । धृतदण्डस्य दुर्वृद्धैर्भवांस्तत्स्वन्नुमर्हसि ।

॥ शङ्ख उवाच ॥ न क्षुभ्ये तव धर्मज्ञ न त्व दूषयसे मम । धर्मस्तु ते व्यक्तिकान्तस्तस्मिन् निवृत्ति कृता ।

स गत्वा याजुर्द शीघ्र तर्पयस्व यथाविधि । देवानृषीन् पितृशैव मा चाधर्म्यं मन कृया ।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा । श्रवणाच्छ्रापणा पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे ।

प्रादुरात्मा ततस्तस्य करौ जलजस्रसिभौ । तत स विस्मितो आतुर्दग्धयामास तौ करौ ।

ततस्तमव्रवीद्भङ्गस्तपश्चेद कृत मया । मा च तत्र विग्रहोऽभूदैवमत्र विधीयते ।

॥ लिखित उवाच ॥ किं नु नाह त्वया पूत पृथ्व्यमेव महायुते । यस्य ते तपसो वीर्यमोदुश द्विजसत्तम ।

॥ शङ्ख उवाच ॥ एवमेतन्मया कार्यं नाह दण्डधरस्तव । स च पूतो नरपतिस्तद्यपि पितृभित्सह ।

॥ व्यास उवाच ॥ स राजा पाण्डवश्रेष्ठ येयानेतेन कार्यशा । प्राप्नोष्यन्मरमा विद्धि दक्ष प्रचित्तो यथा । १९

श्य धर्मं क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालन । उत्पथोऽन्यो महाराज सा क्षत्रोके न कृया ।

आतुरस्य हित वाक्यं शृणु धर्मज्ञ सत्तम । दण्डं श्व हि राजिन्द्र त्वधर्मो न सुष्ठव ।

इति श्रीमहाभारते द्वापराधर्म्ये राजधर्मोनुशासनधर्म्ये व्यासविरचिते 'येयोविशोऽध्याय ॥ २३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुनरेव महर्षिस्तु कृष्णद्वैपायनो मुनि । अत्रातुरश्च कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ।

श्रष्टे वसता तात आदृष्टा ते मनस्विना । मनोरथा महाराज चेत्तवामनं युधिष्ठिर ।

तानिमे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महारथा । प्रप्राधि श्रियं पार्थिवं यथातिरिच नाज्जप ।

शरपे दु खवसतिरनुभूता तपस्विनि । दु खव्यान्ते नरय्याधं सुखान्यनुभवन्तु वै ।

धर्ममेतस्य कामस्य आदभिः सह भारत । अनुभूय तत पदोन्नम्यताऽपि विज्ञाप्यते ।

अरिनास पितृणाञ्च देवताणाञ्च भारत । आनृण्यं शृणु केनैव तत्कर्त्तव्यं करिष्यसि ।

धर्ममेतादृशमेधाभ्या यजस्व कुरुनन्दन । तत पथा महाराज ममिष्यसि परा गतिं ।

आदय मर्मान् व्रतसि मदीज्य बद्धदक्षिणे । सम्प्राप्तं कौर्त्तिमतत्मा पाण्डवेय भविष्यसि । २०

विदते पुरुषपापे वचनं कुरुसत्तम । शृणुष्वैवं यथा कुन्तेः धर्मोऽस्तमे नृप ।

आदादात्म्यं विजये विषयस्य युधिष्ठिर । समानधर्म्यं कुपामा पापयन्ति नरेभ्यः ।

देवदासप्रतोषो यो दण्ड्यार्थयते नृप । मारुता बुद्धिमात्याय पुज्यते नैमसा हि स ।

आदाप बलिपद्मान् विराट् नाभिन्वसि । प्रतिपद्यति तत्पापं सत्तुर्धमेन भूमिप ।

निरोधं च यथा तिष्ठ धर्माय श्रवणे नृप । निषहान् धर्म्यभारतामानुद्वययेतमी । २१

कामक्रोधावनादृत्य पितेव समदर्शनः । शास्त्रज्ञां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसा हि सः ।

दैवेनाभ्याहृतो राजा कर्मकाले महायुते । न साधयति यत्कर्म न तवाडरतिकर्म ।

तरसा बुद्धिपूर्वं वा निपात्ता एव शत्रवः । पापैः सह न सन्दध्याद्राष्ट्रं पुण्यञ्च कारयेत् ।

शूरास्त्रार्थाय सत्कार्या विदांसश्च युधिष्ठिर । गोमिनो धनिनश्चैव परिपात्त्या विशेषतः ।

यवहारेषु धर्मेषु योक्तव्याश्च सज्जयताः । गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन्विशेषतः विचक्षणः ।

अरचिता दुर्विनीतो मानो सन्धोऽभ्यसूयकः । एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चाच्यते ।

धेरारक्ष्यमाणा होयन्ते दैवेनाभ्याहता नृप । तत्करैश्चापि मृद्यन्ते सर्वे तद्राजकिल्बिष ।

सुमन्वितं सुनीतञ्च सर्वतयोपपादिते । पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्वधर्मा युधिष्ठिर ।

विच्छिद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्ते चापि देवतः । कृते पुरुषकारे तु नैनः स्यूयति पार्थिव ।

अत्र ते राजशार्दूल वृत्तयिष्ये कथामिमा । पटुनं पूर्व्वराजर्वैहययोवस्य पाण्डव ।

शत्रून् हत्वा वृत्तस्याजौ शूरस्याकिट्टकर्मणः । पवहायस्य सङ्ग्रामे निर्जितस्य युधिष्ठिर ।

यत्कर्म वै । निग्रहे, शास्त्रवाणां योग्यस्थायः पालने मानवानां । कृत्वा कर्म प्राण्य कीर्तिं स युद्धावाजिपीवो मोदते स्वर्गलोके ।

सन्धकात्मा समरेष्वाततायी शस्त्रैश्चक्रो दस्युभिर्व्यथमानः । अयपीवः कर्मपीलो महात्मा वैविद्धायो मोदते स्वर्गलोके ।

धनुर्धूपो रसना ज्या शरः सुक् शुवः खड्गो, रुधिरं यत्र चाज्यं । रथो वेदो कामजो युद्धमभिधातुर्धौवः चतुरो वाजिमुखाः ।

जला तस्मिन्प्रवृत्तावधारीन्यापाम्भो राजविंशतरुखी । प्राणान् जला चावश्ये रणे स वाजिपीवो मोदते देवलोके ।

राष्ट्रे रत्नबुद्धिपूर्वं नयेन सन्धकात्मा यज्ञशीलो महात्मा । सर्वलोकाभ्याय्य कीर्त्तौ मनसो वाजिपीवो मोदते देवलोके ।

देवो ब्रह्मिन् मानुषीं दण्डनीतिं योगन्यायैः पालयित्वा महीञ्च । तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा वाजिपीवो मोदते देवलोके ।

विदास्त्वानी श्रद्धाघनः कृतशस्त्रज्ञो लोकं मानुषं कर्म कृत्वा । मेधाविना विदुषां सभ्यतानां तनुव्यां लोकमाक्रम्य राजा ।

सम्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यगाज्यं पालयित्वा महात्मा । चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मं वाजिपीवो मोदते देवलोके ।

जित्वा सङ्ग्रामान्पालयित्वा प्रजाय सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्रान् । दुष्णा दण्डं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणे मोदते देवलोके ।

दृप्तं यस्य प्राचनीयं मनुष्याः सन्तो विदांसश्चैह्यन्त्यहंणीयं । स्वर्गं जित्वा वीरलोकानवाप्य भिक्षुः प्राप्तः पुण्यकीर्त्तिर्माहात्मा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ द्वैपायनवचः श्रुत्वा कृपिते च धनञ्जये । व्यासमामस्य कौन्तेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
 युधिष्ठिर उवाच ॥ न पार्थिवमिदं राज्यं न भोगाश्च पृथग्विधाः । प्रोक्षयन्ति मनाः भोऽद्य ज्ञेया मां रुन्धयत्ययं ।
 श्रुत्वा धीरविहीनानामपुत्राणाञ्च योषितां । परिदेवयमानानां शान्तिं नोपसने मुने ।
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगविदांश्वरः । युधिष्ठिरं महाप्राज्ञो धर्मज्ञो वेदपारगः । १२१
 व्यास उवाच ॥ न कर्मणा लभ्यते चेज्जया वा नापत्तिं दाता पुण्यस्य कश्चित् । पथाययोगादिहितं विधाना कालेन
 सर्वं लभते मनुष्यः ।
 न मुद्दिह्यात्त्राध्ययनेन शक्ते प्राप्तुं विशेषं मनुजैरकाले । मूर्खाऽपि चाप्नोति कदाचिदर्थान् काला हि कार्यं प्रति
 निर्विशेषाः ।
 नाभूतकालेषु पालं ददन्ति शिष्यानि मन्त्राश्च तथैषधानि । तान्येव कालेन समाहितानि सिद्ध्यन्ति वरुन्ति च
 भूतकाले ।
 कालेन शीघ्राः प्रवहन्ति वाताः कालेन दृष्टिर्जलदामुपैति । कालेन पद्मात्पलवञ्जलञ्च कालेन पुष्पयन्ति नगा
 वनेषु ।
 कालेन कृष्णाय श्विताय रात्र्यः कालेन चन्द्रः प्रतिपूर्णविभः । नाकालतः पुष्पफलं द्रुमाणां नाकालविगाः सरि
 ता वहन्ति । १२२
 नाकालमत्ताः वगपवगाश्च भृगुद्विषाः शैलमृगाश्च लोके । नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा नायानयकाले गिरिरो
 ष्णवर्षाः ।
 नाकालतो विद्यते जायते वा नाकालतो व्याहरते च बालः । ना कालतो यावन्ममभ्युपैति नाकालतो रोगश्चि वीजमुत्तं ।
 नाकालतो भानुमुपैति धौगं नाकालतोऽक्तं गिरिमभ्युपैति । नाकालतो क्षीयते वरुन्ते च चन्द्रः समुद्रोऽपि महोर्मिमालो ।
 अवायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गीते राज्ञा भेजिता दुःषाणैश्च युधिष्ठिर ।
 सर्वानिवैव पथाथो मार्गान् यप्राति दुःसहः । कालेन परिरक्ता हि विद्यन्ते सर्वपार्थिवाः । १२३

यन्निमित्तं भवेच्छेकशायो वा दुःखमूर्च्छितः । आयासो वाऽपि यन्मूलनदेकाग्रमपि त्यजेत् ।

सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियं । प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापगन्तुम् ।

ईदं पश्यन् दानाणां मुद्राणामचरन् प्रियं । ततो ज्ञात्वा मित्रं कः कलः केन वा कथमेव च ।

ये च मूढतमा मेके ये च बुद्धेः परङ्गताः । त एव सुखमेधनो मथ्यन् क्रियते जेन ।

इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो पुषिष्ठिर स सेनजित् । परापरशो लोकस्य धर्मविमुखदुःखवित् ।

परदुःखेन यो दुःखो न स जातु सुखो भवेत् । दुःखानां हि त्रयो गान्नि जायते ह्यपरात्परं ।

मुखञ्च दुःखञ्च भवामवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितञ्च । पर्यायतः सर्वमवाप्नुवन्ति तस्माद्दोषो नैव दृश्येन्न
शेषित् ।

दीपां गच्छ संयुगे युद्धमाड्यैर्लोकं राज्ये दण्डनीत्याश्च शब्दक् । वित्तत्यागो दक्षिणानाश्च यश्चे शब्दक् ज्ञानं पावना
नोति विद्यात् ।

रत्नं राशं बुद्धिपूर्वकं नयेन संनयकात्मा यज्ञशैलो महात्मा । सर्वानेकान् धर्मदृष्ट्या चरन्त्यापूज्यं देवान्मादते दे
वलोके ।

जित्वा संघामान्पालयित्वा च राष्ट्रं सोमं पीत्वा बर्हधित्वा प्रजाश्च । युक्त्या दण्ड धारयित्वा प्रजानां युद्धे वीरो मो
दते देवलोके ।

सम्यग्देवान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यगार्थं पालयित्वा च राजा । चातुर्वर्त्यं स्थापयित्वा स्वधर्मं पूतात्मा वै मोदते
देवलोके ।

यस्य वृत्तं नमस्तस्मिन् स्वर्गस्वर्गापि मानवाः । पौरजानपदामात्या म राजा राजवत्तमः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषदपर्वणि सेनजितुपाख्यानं पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयमुदारधी । अभिनोततरं वाक्चमिन्मुवाच पुषिष्ठिरः ।

यदेतन्मन्ये पायं न ज्ञायोऽस्ति धनादिति । न स्वर्गो न सुखं नाद्यो निर्हून्ललेति तन्मुया ।

स्वाध्याययज्ञमंसिद्धा इत्यनेन बहवो जनाः । तेषारताश्च मुनयो येषां लोकाः सनातनाः ।

अदीर्घा समय ग्रथ्ये गच्छन्ति धनञ्जय । अश्रित्वा सर्वधर्मज्ञा देवालान् ब्राह्मणानिदुः ।

स्वाध्यायनिष्ठान् हि अयोन् ज्ञाननिष्ठास्तथाऽपराग् । बुध्योऽ सततं चापि धर्मनिष्ठान्धनञ्जय ।

ज्ञाननिष्ठेषु कार्येषु प्रतिष्ठायानि पाण्डव । वैद्यः नयानां वचनं यदा मे विदितं प्रभो ।

अज्ञाश्च प्रदयद्यैव मिक्तयद्यैव भारत । अदृष्टाः केनवद्यैव स्वाध्यायेन दिवङ्गताः ।

अवायैनानि कर्माणि वेदोक्तानि धनञ्जय । दानमध्ययनं यज्ञो नियह्यैनं दुर्धरः ।

दक्षिणेन च पृथ्वा नमस्यस्मै ये दिवं गताः । एतान् क्रियावतां लोकानुक्तान् पूर्वमयहं ।

उत्तरेण तु पृथ्वा न नियमार्थं प्रपश्यामि । एते योगवतां लोका भानि पायं सनातनाः ।

ततोत्तरा गतिं पाथ्यं प्रशंसन्ति पुराविदः । अन्तापात्यगमंग्रानि सन्तापात्यगमं मुखं ।

तुष्टेन किञ्चित्परमं सा शब्दक् प्रतिनिवृत्ति । क्रोधहर्षविनोतस्य सततं सिद्धिरुत्तमा ।

अथापुदाहरणीमा गाथा गीता यथातिना । यामि. प्रत्याहरेत्कामान् कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । ०८०

यदा चार्थं न विभेति यदा चास्मान्न विभ्यति । यदा नेच्छति न देष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।

यदा न भावं कुर्वते सर्वभूतेषु पापकं । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।

विनीतमानमोक्षस्य बह्विधं विवर्जितः । तदात्मज्योतिषः साधोर्निर्वाणमुपपद्यते ।

इदन्तु षट्पु मे पार्थ ब्रुवत. संयतेन्द्रियः । धर्ममन्ये वृत्तमन्ये धनमोक्षं च पापरे ।

धनहेतोर्यं इहेत तस्यानीहा गरीयसो । भूयान्देवो हि वित्तस्य यस्य धर्मस्तदाश्रयः । ०८१

प्रत्यक्षमनुपश्राम त्वमपि द्रष्टुमर्हसि । वर्ज्यं वर्जनोद्यानामोक्षमनेन दुष्करं ।

ये वित्तमभिपद्यन्ते सम्यक् तेषु दुर्लभं । द्रुक्ष्यते त्रैतित्वाद्भुक्तं प्रतिज्ञातं यथातथं ।

यस्तु सन्निवृत्तः स्यादौतसोक्तमयो नरः । अल्पेन ह्यपि तां द्रुक्ष्यन् भूषणव्यां न युज्यते ।

दुष्यन्त्याददतो भृत्या गित्य दस्युभयादिषु । दुर्लभं च धनं प्राप्य भृशं दत्त्वाऽनुत्तरे ।

अधनः कस्य किं वाप्यो विमुक्तः सर्वशः सुखो । देवस्यमुपगृह्यैव धनेन न सुखी भवेत् । ०८२

तत्र गाथां यज्ञगीतां कीर्त्तयन्ति पुराविदः । जयोमपाश्रितां लोकं यज्ञसंस्तरकारिकां ।

यज्ञाय छष्टानि धनानि धावा यज्ञाय छष्टः पुरुषो रक्षिता, च । तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयेज्यं धनं न कामाय हितं प्रशस्ये ।

एतत्स्वार्थं च कैन्तेय धनं धनवताम्बर । धाता ददाति मर्त्येभ्यः यज्ञार्थमिति विद्धि तम् ।

तस्मादुद्यन्ति पुरुषा न हि तत्कस्यचित् भुवं । अहं धानस्ततो लोके दद्याच्चैव यजेत च ।

लब्ध्वा त्वागमेवाकुरु भोगं न च मङ्गलं । तस्य किं सञ्चयेनार्थः कार्यं व्यापयति तिष्ठति । ०८३

ये स्वधर्मादपेतेभ्यः प्रयच्छन्त्यन्यपुद्गलः । शतं वर्षाणि ते त्रेय पुरोषं भुञ्जते जनाः ।

अनर्हं यदुदाति न ददाति यदहंति । अर्हानंशपरिश्रानाहानधर्मोऽपि दुष्करः ।

सञ्जानामपि वित्तानां बोद्धव्यौ दावतिक्रमौ । अपाचि प्रतिपत्तिश्च पाचि चाप्रतिपादनं ।

इति श्रीमद्भागवते ज्ञानिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अभिमन्यो हते बाले द्रौपद्यास्त्रनयेषु च । छष्टयुक्ते विराटे च द्रुपदे च महोपतौ ।

बभूवुषे च धर्मश्च छष्टकेतौ च पार्थिवे । तद्याऽन्येषु नरैस्त्रेषु नामादेशेषु संयुगे ।

न च मुच्यति मां शोको ज्ञातिघातिगमातुरं । राज्यकामुकमत्युषं स्ववंशोच्छेदकारिणं ।

यस्याहो वीरमनिन मया वै परिवर्त्तिनं । ममया राज्यमुन्नेन गात्रेभ्यो युधि पातितः ।

यदा क्षेमं विपूर्वन्तमपश्यं पार्थसाधकैः । कल्पमानं यया वञ्चैः प्रेक्ष्यमाणं शिखण्डिना ।

जीवं भिरमिव शंश्रुमगमिहं पितामहं । कीर्यमाणं शरैर्हृत्तिष्ठुमेव्ययितं मनः ।

प्राप्तुं न शीदमानस रणे पररयाकृजं । पूर्णमाणं यया त्रैभ्यं तदा मे कर्मलोऽभवत् । ०८४

एवमवाप्यनुव्यापिष्योऽप्ययामास भागवतं । बह्वन्यहानि कैरव्य. कुहसेन महावृष्टे ।

भोगेन पार्थिवं धार्मं धामलब्धं नदीयुतः । कन्दार्थमात्रयदीरो रणेनेकेन संयुगे ।

येन वोयायुधो राजा चक्रवर्त्ती दुरासदः । दग्धशस्त्रप्रतापेन स मया युधि धातितः ।

स्वयं मृत्युं रक्षमाणः पाश्चात्त्यं यः शिखण्डिनं । न वाणैः पातयामास योऽर्जुनेन निपातितः ।

यदेनं पतितं भूमावपश्यं रधिरोचितं । तदैवाविश्रदत्युषो ध्वरो मां मुनिषत्तम ।

८१०

येन संवर्द्धिता बाला येन स परिचितताः । स मया राज्यलुप्तेन पापेन गुरुधातिना ।

अन्यकालस्य राज्यस्य हृते मृद्वेन धातितः । आचार्यस्य महेश्वासः सर्वपार्थिवपूजितः ।

अभिगम्य रणे मिथ्या पापेनोक्तः सुतं प्रति । तन्मे दहति गात्राणि यन्मां गुरुभाषत ।

सत्यमाख्याहि राजंस्त्वं यदि जीवति मे सुतः । सत्यमामर्षयन्निद्रो मयि तत्परिपृष्टवान् ।

कुञ्जरक्षान्तरं कृत्वा मिथ्योपचरितं मया । सुष्टुं राज्यलुप्तेन पापेन गुरुधातिना ।

८११

सत्यकक्षकुन्तुमुच्य मया स गुरुराहवे । अत्यत्यासा हत इति मयोक्तः कुञ्जरे हते ।

काक्षोक्तान् गमिष्यामि कृत्वा कर्म्म सुदुष्करं । अघातयच्च यत्कर्णं समरेखपलायिनं ।

ज्येष्ठं भातरमतुषं कौ भक्तः पापकृतमः । अभिमन्युश्च यद्दालं जातं मिहमिवाद्रिपु ।

प्रावेश्यमहं लुब्धो बाहिनी द्रोणपालिता । तदा प्रथति वीभत्सुं न शक्नोमि निरोचितुं ।

अप्यञ्च पुण्डरीकाक्षं किमपि भूण्णया यया । द्रौपदीं चापि दुःखार्तां पञ्चपुत्रैर्मित्राकृतं ।

८१२

गोचामि पृथिवीं दीनाम्यङ्गमिः पर्वतैरिव । वेऽहमागस्तूरः पापः पृथिवीनामकारकः ।

अमीन एवमेवेदं गोपयित्ये कलेवरं । प्रायोपविष्टं जानीध्वमयं मां गुरुधातिनं ।

जातिव्यत्यासपि यथा न भवेयं कुलान्तकृत् । न भोक्ष्ये न च पानीयमुपभोक्ष्ये कथञ्चन ।

गोपयित्ये मियान् प्राणानि हृद्योऽहं तपोधन । यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रषाद्य वः ।

सर्वे मामनुगानीत त्यक्ष्यामीदं कलेवरं ।

८१५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमेवं वादिनं पार्थे बन्धुशोकेन विह्वलं । मेवमित्यत्रोद्धानो निगृह्य मुनिषत्तमः ।

॥ व्यास उवाच ॥ अतिवैलं महाराज न शोक्तं कर्त्तुमर्हसि । पुनरुक्तानु वक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ।

संयोगा विप्रयोगान्ता आतानां प्राणिनां भुवाः । बुद्धा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ।

सर्वे चयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तां हि जीवितं ।

सुखं दुःखान्तमालम्ब्य दाह्यं दुःखं सुखादयं । भूतिः शीर्ष्णैरितिः कीर्तिर्दिवे वगति नास्ति ।

८१६

मालं सुखाय सुहृदो नात्वं दुःखाय प्रचवः । न च प्रज्ञाऽलमर्थेभ्यो न सुखेभ्यो क्षतन्मनं ।

यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय धावा कर्षासु तत्कुहः । अत एव हि सिद्धास्ते नेमस्त्वं कर्मणां नृप ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषत्पर्वणि व्यासवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शान्तिशोकभित्तस्य प्राणान्मुत्सिष्टवतः । ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ अत्रासुंदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । अग्रगौतमं नरव्याघ्र तन्निषाधं युधिष्ठिर ।

अश्मानं ब्राह्मणं प्राशं वैदेहा जनका नृप । संशयं परिपश्यच्च दुःसमोक्तममृततः ।

८१९

॥ जनक उवाच ॥ अग्रमे यदि वाऽपार्थे शान्तीनां ह्रविणस्य च । नरेण प्रतिपत्तव्यं कृत्यासं कथमिच्छता ।

एवेव मनुष्याणां सुखदुःखे नर्यम । नैपधानि न मन्त्राद्य न होमा न पुनर्जपाः ।
 वायन्ते मृत्युनोपेतं जरया चापि मानवं । यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च ममेयातां महोदधौ ।
 समेत्य च व्यपेयातां तदद्भूतसमागमः । ये चैव पुद्गलास्तोभिर्मितवाधैरुपस्थिताः ।
 ये चानायाः परान्नादाः कालक्षेषु समक्रिय । मातापितृष्वह्नाणि पुत्रदारशतानि च ।
 संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयं । नैवास्व कश्चिद्भविता नार्य भवति कस्यचित् ।
 पथि सङ्गतमेवेदं दारबन्धुसङ्घजनैः । कासि कश्च गमिष्यामि को न्हं किमिह स्थितः ।
 कस्मात्किमनुशोचेयमित्येवं स्थापयेन्ननः । अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ।
 पथि सङ्गतमेवैतद्वाता माता पिता सखा । न दृष्टपूर्वञ्च प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः ।
 आगमास्वनतिक्रम्य अद्भुतं वृभूयता । कुर्वीत पित्रदैवत्यं धर्म्याणि च समाचरेत् ।
 यजेच्च विद्वान्निधिवक्षिर्वर्गं चायुपाचरेत् । सन्निजज्जगदिदं गन्धोरे कालसागरे ।
 वारामृत्युमदागच्छे न कश्चिदववर्त्यते । आयुर्वेदमधीयानाः केवलं उपरिग्रहाः ।
 दृश्यन्ते बह्वो वैद्या व्याधिभिः समभिमुताः । ते पितृन् कशायां सप्यं विविधानि च ।
 न मृत्युमतिवर्तन्ते वेलाभिव महोदधि । रमायनविदस्यैव सुप्रयुक्तरसायनाः ।
 दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः । तथैव तपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः ।
 दातारो यज्ञशोलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ । न ह्यहानि निवर्तन्ते न भाषा न पुनः समाः ।
 जातामां सर्वभूतामां न पसा न पुनः क्वाः । सोऽयं विपुलमध्वनिं कालेन भ्रुवमभुव ।
 मरोऽवशः समभ्येति सर्वभूतनिषवितं । देहो वा जीवतोऽप्येति जीवो वाऽप्येति देहत ।
 पथि सङ्गतमेवेदं दारैरनैश्च बन्धुभिः । नाथमत्यन्तसंवासे लभ्यते जातु केनचित् ।
 अपि स्नेह शरीरेण किमुतान्येन केनचित् । कुनु तेऽयं पिता राजन् क्वं तेऽयं पितामहः ।
 न त्वं पश्यसि तानश्च न त्वां पश्यन्ति तेऽनघ । न चैव पुद्गलो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य च ।
 आगमस्य वताश्चक्षुर्गृपते तमिहाचर । चरितब्रह्मचर्ये हि प्रमायेत धजेत च ।
 पित्रदेवमनुष्याणामानुष्यादनस्ययकः ।

८००

८०१

८०२

८०३

स यज्ञशोला, प्रजने निर्विष्टः प्राग्रज्ज्वारी प्रविशति चक्षुः । आराधयेत् स्वर्गमिमं लोकं परं मुक्ता ददपणन्दीकं ।
 समं हि धर्मं चरतो नृपस्य द्रव्याणि चाभ्याहरतो यथावत् । प्रवृत्तधर्मस्य यशोऽभिवर्द्धते सर्वेषु लोकेषु पराचरेत् ।
 इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो वार्क्यं समर्थं परिपूर्णं हेतु । अग्नान्मामाद्य विप्रद्वन्द्वद्विर्थेयौ यद्वं स्वं प्रतिशान्तिशोकः ।
 तथा तमप्यच्युत मुग्ध शोकमुत्तिष्ठ शकोपमं हर्षमेहि । चाजिह्वं धर्मेण महो जिता ते तां भुङ्क्षु कुन्तोमुत मा ज्वमेत्या ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अध्यायश्चोऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥-२८ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथाहं न राजेन्द्र धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे । मुदाकेभ्यो दृष्टोऽस्मिन्मयायत पाण्डव ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ ज्ञातिशोकाभिसन्तोषो धर्मपुत्रः परन्तप । एष शोकार्थेन मया प्रमादमायासय माधव ।
 सर्वे स्मृते संशयिता, पुनरेव जनाहं । अत्र शोकं मया कदा प्रमादयितुमर्हसि ।

८०४

८०५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु गोविन्दा विजयेन महात्मना । पर्यवर्त्तत राज नं पुण्डरीकेक्षणोऽप्युत ।
अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्तु केशव । बाह्यात्मभूति गोविन्द प्रीत्या चाभ्यधिकाऽर्जुनात् ।
सम्पृष्ट्वा महाबाहुर्भुंजे चन्दनभूषितं । शैलस्तपोपमं शैरिरुवाचाभिर्विनोदयन् ।
शृणुमे वदने तस्य सुदृष्टे चारुलोचन । व्याकोशमिव विस्मष्टं पद्म सूर्य्य इवोदिते ।

॥ बामुदेव उवाच ॥ मा छया पुरुषव्याघ्र शोक त्वं गात्रशोषणं । न हि ते सुखमा भूयो ये हताऽस्मिन् रणजिरे । ८०

स्वप्नलम्भा यया लाभा वितथा । प्रतिबोधने । एव ते चर्त्तिया राजन् ये वतीता महारणे ।
सर्वेऽप्यभिमुखा शूरा विजिता रणेभ्योऽस्मिन् । नैशं कश्चित्पृष्ठतो वा पलायन् वाऽपि पातित ।
सर्वे त्यक्त्वात्मन प्राणान्युद्धा वीरान्महाबुधे । शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता न ताञ्छेऽपि तुमर्हसि ।

सप्तधर्मरता शूरा वेदवेदाङ्गपारगा । प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां तान् शोषितुमर्हसि ।

मृतात्महानुभावास्तु श्रुत्वा श्रयिवीपतीन् । अथैवोदाहरन्तोऽमतिहासं पुरातनं । ८१

हृत्पथं पुत्रशोकार्त्तं ययाऽयं नारदोऽब्रवीत् । सुखदुःखैरहं त्वं प्रजा सन्ध्याय हृत्पथम् । ८२

अविमुक्ता मरित्यामस्तव का परिदेवता । महामाग्यं पुरा राज्ञो कीर्त्तयामासुः शृणु ।

ययाऽवधान नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि । एतात्महानुभावास्तु श्रुत्वा श्रयिवीपतीन् ।

श्रममानय सन्तर्प्य शृणु विलरश्च मे । क्रूरयक्षाभिश्चनमायुर्ध्वं नृपते मुक्तं ।

अदिमाणा चित्तिभ्रामुमुपादानं मनोहरं । आविविचिन्तय मरुत्तं वै मृतं हृत्पथम् शृणुम् । ८३

यस्य मेन्द्रा सवह्ना हृत्पतिपुरोगमा । देवा विदुस्तेजा राज्ञो यश्चमोयुर्ध्वहात्मन ।

य स्यैवाऽजयच्छक देवराजं पुनरुदरं । शक्रप्रियेषो यं विद्वान् प्रत्याचष्ट हृत्पतिम् ।

हं वक्तो याजयामास यवीयान् स हृत्पतिम् । यस्मिन्प्राप्तं चित्तं मरुत्तं नृपते राजसप्तम ।

अष्टपथ्या श्रयिवी विषमैः चैद्यमालिनी । आविविचिन्तय वै सवे विधेदेवा भभासद ।

मरुत्तं परिदेष्टारः साध्याद्यासग्नहात्मन । मरुद्गणा मरुत्तस्य यस्मात्तमपि वस्तु । ८४

देवाश्चमोयुर्ध्वान्मन्त्रान्तरिचिन्तय दविशा । स चेन्ममार हृत्पथं चतुर्भङ्गतस्त्वया ।

पुत्रानुपुत्रतथैव मा पुत्रमनुत्पयदा । सुहो वधेवातिदिनं मृतं शृणुम् हृत्पथम् ।

यस्मिन् हिरण्यं वधये मघशं पविक्करं । सत्यनामा वसुमती य प्राण्योभीञ्जनाधिपं ।

हिरण्यमवरपस्तस्मिन् जनपदेशरे । कुर्मोन्मूर्च्छकाश्रयाग्नकराश्चिद्रूपकानपि ।

नदीन्पातयद्वाग्मयवा साकपूजितः । हिरण्यान्पातितान् दृष्ट्वा मय्यामककच्छपान् । ८५

मरुत्तस्यैव सत्यसतोऽग्नयदयोऽग्नयि । सद्भिरग्नयमर्थ्यन्मामाहृतं कुह्वाङ्गने ।

इज्जो वितने यो मद्राणेभ्यः समार्पयत । स चेन्ममार हृत्पथं चतुर्भङ्गतस्त्वया ।

पुत्रानुपुत्रतथैव मा पुत्रमनुत्पयदा । अदधि श्रमयन्पुन नैरं भंशाय मा शृणु ।

यद्वा हृत्पथं वै वदन् शृणुम् शृणुम् । य मरुत्तं सवह्नां योगमयान्वाप्यजन् ।

मरुत्तं सवह्नां कन्द इमपरिहृता । इज्जो वितने यो दक्षिणामत्यक्तमयन् । ८६

य सहस्रं सहस्राणां गजानामनिपद्भिनां । ईजानां वितते यश्चे दक्षिणामत्यकालयत् ।
 शतं शतसहस्राणां दृष्टाणां हेममालिना । गवां सहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत् ।
 अङ्गुली चन्मानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ । श्रमाद्यदिद्रुः सोमैर्न दक्षिणमिर्दिजातयः ।
 यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसंख्येषु वे पुरा । देवान्मनुष्यान्गान्स्वर्वाण्यतिरिच्यन्त दक्षिणाः ।
 न जातो जनिता चान्य पुमान्यलमदास्यति । यदद्वा प्रददौ विचं भोमसंस्त्रास सप्तसु । ८१
 स चेन्ममार सृज्य चतुर्भङ्गतरस्तथा । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुतथया ।
 शिविमौगोनरस्यैव मृतं सृज्य ग्रह्युम । य इमां प्रथिवीं सर्व्यां चर्षवत्समवेष्टयत् ।
 महता रथघोषेण प्रथिवीमनुनादयन् । एकच्छन्नां मही चक्रे जैवेष्टैरुपेयैः य ।
 यावदस्य गवांश्च व्यादारणे पशुभिः सह । तावतो प्रददौ गांश्च शिविरौगोनरोऽध्वरे ।
 न विद्वारं धुरं तस्य कश्चिन्नेन प्रजापति । न भूत न भविष्यच्च सर्व्वराजसु सृज्य । ८२
 अन्यैर्वाग्मीनराश्चैव्याद्राजैर्परिभ्रविक्रमात् । अदक्षिणभयचानं मा पुत्रमनुतथया ।
 स चेन्ममार सृज्य चतुर्भङ्गतरस्तथा । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुतथया ।
 भरतस्यैव दौघन्ति मृतं ग्रह्युम सृज्य । शाकुन्तलं महात्मानं भूरिद्रवियसृज्यं ।
 यो बद्धा जिघर्त चाश्वान्देवेभ्यो यमुनामनु । सरस्वतीं विंशतिश्च गङ्गामनु चतुर्दश ।
 अयमेधसहस्रेण राजसूयघातेन च । इष्टवान् स महातेजा दौघन्तिभरतः पुरा । ८३
 भरतस्य महत्कर्म्म सर्व्वराजसु पार्थिवा । स्वर्वाया इव वाऊभ्या मालुगन्तुमश्रुवन् ।
 परं सहस्राद्यो बह्वान् हयान्वेदीर्भितय च । सहस्रं यच्च पद्माना कक्षाया भरतो ददौ ।
 स चेन्ममार सृज्य चतुर्भङ्गतरस्तथा । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुतथया ।
 रामदाशरथिस्यैव मृतं ग्रह्युम सृज्य । योऽन्वक्रमत वै नित्य प्रजा पुत्रानिधोरषान् ।
 विधवा यस्य विषये नानाया काञ्चनाभवन् । सदैवासीत्पितृवसो रामो राज्यं यदाऽन्वगान् । ८४
 कालवर्षी च पर्जन्यः श्रष्टानि समुपादयत् । नित्य सुमिचमेवासीद्रामे राश्वं प्रशासति ।
 प्राणिनो नागः मज्जन्ति नान्यथा पावकोऽदहत् । रुजा भयं न तवासीद्रामे राज्यं प्रशासति ।
 आत्मवर्षसहस्रिष्यस्तथा पुत्रमहस्रिका । श्रौताः सर्व्वसिद्धार्था रामे राज्यं प्रशासति ।
 नान्योऽन्येन विवादोऽभूत् स्त्रीणामपि कुतो नृणां । धर्मनित्या प्रजाशामन् रामे राज्यं प्रशामति ।
 सन्नुष्टा सर्व्वसिद्धार्था निर्भया खैरचारिण । नराः सत्यव्रताद्यासन् रामे राज्यं प्रशासति । ८५
 नित्यपुष्पफलाद्यैव पादपा निरुपद्रवा । सर्व्वं द्रेणुदुधा गावो रामे राज्यं प्रशामति ।
 स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोष्य महातपा । दशायमेधाश्चाकृष्यानाजहार निरर्गनान् ।
 युवा श्यामो सौहिताचो मानद् इव यूथप । आजानुवाङ् समुप सिंहस्तब्धो महाभुजः ।
 दशवर्षवत्सृष्टि दशवर्षशतानि च । अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ।
 स चेन्ममार सृज्य चतुर्भङ्गतरस्तथा । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुतथया । ८६

भगीरथश्च राजानं मृतं शूशुम सञ्जयः । यत्नेनैव वितते यज्ञे श्रीमं पीला मदोत्कटः ।

श्रमुराणां सहस्राणि बहूनि सुरसत्तमः । अग्रयद्वाहुवीर्येण भगवान्पाकशासनः ।

यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविवृषिताः । ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकासयत् ।

सर्व्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः । शतं शतं रथे नागाः पश्चिमा हेममालिनः ।

सहस्रमश्व एकैकं दक्षिणं पृष्ठतोऽन्वयुः । गवां सहस्रमग्रेऽपि सहस्रं गव्यशार्वाङ्गिकं ।

उपहरे निवपतो यस्याङ्गे निपसाद ह । गङ्गा भगीरथो तस्मादुर्व्वशी क्षमवतपुरा ।

भूरिदक्षिणैश्चाहुं यजमानं भगीरथं । चिलोकपयगा गङ्गा दुहित्वमुपेयुषी ।

स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुत्तमयाः ।

दिलीपश्च महात्मानं मृतं शूशुम सञ्जयः । यत्नं कर्माणि भूरीणि कथयन्ति दिजातयः ।

य इमां वसुधमूर्ध्ना वसुधां वसुधाधिपः । ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।

यत्नेन यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरीक्षितः । सहस्रं वारणान् हेमान् दक्षिणामत्यकासयत् ।

यत्नं यज्ञे महानासीद्युपः श्रीमान् हिरण्यस्यः । तं देवाः कर्म कृत्वाणाः ब्रह्मैवैव उपाश्रयन् ।

चपाले यत्नं धौवर्णे तस्मिन् यूपे हिरण्यस्ये । ननृतुर्देवगन्धर्वाः यद् सहस्राणि सप्तधा ।

श्रवादयत्तत्र वीणां मध्ये विद्यावसुः स्वयं । धर्मभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्यर्थं ।

रतद्राक्षो दिलीपश्च राजानो नानुचक्रिरे । पक्षेभा हेमघञ्जयाः पथि मत्ताः सा श्रेतरे ।

राजानं शतधन्वानं दिलीपं सप्तवादिनं । येऽपश्यन् मुमहात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ।

चयः शब्दा न जीर्यन्ते-दिलीपस्य निवेशने । स्नाध्यायधोपा न्याधोपा दीयतामिति वै चयः ।

स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुत्तमयाः ।

मान्धातारं धौवनाश्रे मृतं शूशुम सञ्जयः । यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वोदपाहरन् ।

कमूढो युवनाश्रस्य जठरे यो महात्मनः । प्रपदाऽधोऽङ्गवः श्रीमोक्षिलोकविजयो नृपः ।

यं दृष्ट्वा पितुरुत्तरे श्रयानं देवरूपिणं । श्रमोऽन्यमत्रुवन् देवाः कमयं-धास्यतीति वै ।

मामेव धास्यतीतिवमिन्द्रोऽयाभ्युपपद्यत । मान्धातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतकतुः ।

ततश्च पथधे धारं पुष्टिहेतोर्ब्रह्मात्मनः । तस्याप्ये धौवनाश्रस्य पाणिर्मिन्द्रस्य चास्रवत् ।

तं पिबन्पालिमिन्द्रस्य शतमङ्गः स्वर्द्धत । स आभोद्वादशसमा दादशश्चिन् पार्श्ववः ।

तमिमं श्रियवी सर्व्वा एकाह्ना समपद्यत । धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिन्द्रसमं युधि ।

पदाङ्गारान् नृपतिं मरुत्तममिति श्रयं । अङ्गं दृष्ट्वा यथैव मान्धाता ममरेऽजयत् ।

धौवनाश्रो पदाङ्गान् ममरे प्रत्ययुध्यत । विस्कारैर्धनुषो देवा धौरभेदोति भनिर ।

यत्र यथेऽदेति एव यत्र च प्रतिनिष्ठति । सर्वं मघौवनाश्रस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ।

अदम्यधनमेष्टा राजस्यशतेन च । अदद्रोहित, मम्यान् ब्राह्मणेभ्यो विभ्राण्यते ।

शेरान्मोक्षोपाधमायतान् दद्वयाजन् । अनिरिक्तादिजातिभ्यो यथर्जस्वितरे जनाः ।

स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुत्थया ।
 ययानि नाड्य चैव मृतं शुश्रुम सञ्जय । य दमा श्रियो कृत्वा विजित्य महामरं ।
 श्रव्यापातिनाभ्यतोयादेदीभियिवन्महो । ईजान क्रतुभिर्मुख्यै पर्यगच्छदसुभरं ।
 दद्या क्रतुमहमेण वाजपेयगतेन च । तर्पयामास विभेन्द्रास्त्रिभिः काञ्चनपर्जैः ।
 व्यूढेनासुरयुद्धेन हत्वा दैतेयदानवान् । यभजत्पृथिवी कृत्वा ययातिर्नृपताम्रज ।
 अन्येषु पुत्रान्नित्यं यदुद्रुह्युपगमात् । पूरं राज्येभिमिष्य खे सदारं श्राविशदं ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुत्थया ।
 रत्नसरोपञ्च नाभागि मृतं शुश्रुम सञ्जय । य प्रजा वप्तिरे पुण्यं गोपारं नृपमत्तमे ।
 य महस्रं सहस्राणां राज्ञामयुतयाजिनं । ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्य सुमहित ।
 नैतत्पूर्व्वे जनाद्यनुर्न करिष्यन्ति चापरे । इत्यन्वरोप नाभागिमन्मोदन्त दविषा ।
 शतं राजसहस्राणि शत राजप्रतापि च । सर्व्वेऽश्वमेधेरीजानोऽन्वयुर्दविषायनं ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुत्थया ।
 श्रवविन्दुं चैवगन्धं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यय भार्यासहस्राणां शतमापीकहात्मन ।
 सहस्रानु सहस्राणां यस्यासन् श्रवविन्दव । हिरण्यकवचा सर्व्वे सर्व्वे चात्तमधन्विन ।
 शत कन्या राजपुत्रमेकैकं वृथगन्वपु । कन्या कन्या शतं नागा नाग नागं शतं रथा ।
 रथे रथे शत चाप्या देशजा हेममालिन । अथे अथे शत गावो गावो तदद्वाविर्क ।
 रतङ्गनमपर्व्वन्तमयमेधे महामखे । श्रवविन्दुर्गहारज ब्राह्मणेभ्य समार्थेयत् ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुत्थया ।
 मय चामूर्त्तरथसं मृतं शुश्रुम सञ्जय । य स वर्ष्वशतं राजा ऊतश्चिष्टाग्रनोऽभवत् ।
 यमै वक्रिर्भरं प्रादात्ततो वमे वरागन्ध । ददतो मेऽत्यं विस्व धर्ष्ये यद्वा च वर्त्ततां ।
 मनो मे रमतां सत्ये लज्जसादुताग्रन । लेभे च कामाक्ष्याम्भ्यान्वायकादिनि युतं ।
 दर्थे च पूर्णसत्वि च चातुर्मुख्ये पुन पुन । अयजद्भूयसेधेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
 शत गवा सहस्राणि शतमश्वतराणि च । उत्थायोत्थाय वै प्रादात्कहस्र परिवत्सरान् ।
 तर्पयामास धेमेन देवान्नितैर्दिजानपि । पितृन्स्वधामि कामैश्च स्त्रिय स पुरुषर्षभ ।
 सौवर्णं श्रियि कृत्वा दशयामा हिराचता । दक्षिणमददद्राजा वाजिनेधे महामतौ ।
 यावय मिक्ता राजगङ्गाया पुरुषर्षभ । तावतीन्वे गा प्रादादानूर्त्तरदशो गय ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुत्रतरस्यैव मा पुत्रमनुत्थया ।
 रन्तिदेवश्च माहूय मृतं शुश्रुम सञ्जय । मन्वगागन्ध य शक्रादरं लेभे महातपा ।
 अन्नश्च नो यज्ञ भवेदतिथीय सभेमहि । यद्वा च नो मा व्यगम्या च याचित्न कञ्चन ।
 उपतिठय पयव स्त्रय त मशितव्रतं । याम्बागन्ध महात्मान गन्तिदेवं यमन्विन ।

महानदी चर्मराशेरुक्तेदाक्षुषे यत । ततश्चपतीत्येवं विख्याता सा महामदी ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते नृप । तुभ्यं निष्कनुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै दिजाः ।
 सहस्रं तुभ्यमित्युक्ता ब्राह्मणान् संप्रपद्यते । अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणञ्च यत् ।
 घटाः पात्राः कटाहानि स्याद्व्ययं पिठराणि च । नासौत्किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ।
 सादूतेरन्तिदेवस्य यां राचिमवसन् महे । आसन्न्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ।
 तत्र सा सुदा क्रोशन्ति समुद्रमण्डिपङ्कजाः । स्रपभूयिष्ठमद्रोधं गाव मांसं यया पुरा ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्त्रैव मा पुत्रमनुत्तयया ।
 सगरश्च महात्मानं स्तुतं शूयुम सञ्जय । रेखाङ्गं पुरुषव्याघ्रमतिमानुपविक्रमं ।
 यष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तमनुजग्मिरे । नक्षत्रराजे वर्षान्नेत्यक्षे ज्योतिर्गणा इव ।
 एकच्छ्वा मदी यस्य प्रतापादभवत्पुरा । योऽयमेधवश्चक्षेण तर्पयामास देवताः ।
 यः प्रादात्कनकसार्भं प्रासादं सर्वैकाक्षरं । पूर्णपद्मद्वारिणां स्त्रीणां शयनसङ्कुलं ।
 द्विजातिभ्योऽमुद्रपेभ्यः कामांश्च विविधान्वज्रम् । यस्यादेशेन तदिदं व्यभजन्त द्विजातयः ।
 खनयामास यः कोपात्पृथिवी सागराद्विता । यस्य नाभा समुद्रश्च सागरस्वमुपागतः ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्त्रैव मा पुत्रमनुत्तयया ।
 राजानश्च द्रुपद्वैत्यं स्तुतं शूयुम सञ्जय । यमभ्यपिञ्चन् सभूय महारथे महर्षेय ।
 प्रययिष्यति वै लोकान् पृथुरित्यिव शब्दितः । यताद्यो वै चायतीति तस्मात्स्वस्त्रियः स्तुतः ।
 पृथुर्वैत्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदमुं वन् । ततो राजेति नामास्य श्रुतुरगादजायत ।
 अरुष्टपथ्या इयिवी पुटके पुटके मधु । सर्व्वा द्रोणदुघा गवि वैश्वस्यासन् प्रसासत ।
 अरोगाः सर्व्वैश्चिह्नार्था मनुया अकुतोभया । ययाऽभिकाममवसन् चित्रेषु च महेषु च ।
 आपस्तम्बिरे चास्य समुद्रमभियासत । सरित्तयान्दीर्यन्त ध्वजभङ्गस्य नाभवत् ।
 सैरण्यास्त्रिनतीतिथान्यस्यैतानेकविंशतिं । ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽयमेवे महामखे ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्त्रैव मा पुत्रमनुत्तयया ।

किं वा तूष्णीं धार्यमे मृञ्जय त्वं न मे राजन्याचमिमां शृणोषि । न चेन्मोघं विप्रलभं ममेदं पथं मुमुर्गेरिव सम्युद्युतः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणोमि ते नारद वाचमेनां विचित्रार्थं स्वस्मिन् युष्मद्यन्तां । राजर्षिणां पुण्ड्रकतां महात्मनां कीर्त्या
 पुक्रामां शोकमिनाशनायं ।
 न ते मोघं विप्रलभं महर्षे द्रुष्टुनां नारद त्वां विप्रोक्तः । शूयुषंश्चैव वचनं ब्रह्मवादिष्व ते त्वयाम्यमृतश्चैव पानात् ।
 यमोपदर्शिकम् यमराजं सुतापदमथ्य विभो प्रकुर्व्यां । सुतस्य संजीवनमयमे म्यात्तव प्रसादात्सुतमङ्गमयः ।
 ॥ नारद उवाच ॥ यतो पुत्रो गमिमोऽयं विज्ञातः स्वर्णदीप्तो यमदाप्यर्च्येतसे । पुनस्तु ते पुत्रमयं ददामि हिरण्यनाभं
 वः परमिणम् ।

इति श्रीमद्भागवते भागिपर्वणि राजधर्मोपासनपर्वणि पौंड्रराजिकोपासने शुकनिरुद्धोपाध्याय ॥२८॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स कथं दाक्ष्यन्तीवी सञ्जयस्य सुतोऽभवत् । पर्वतेन किमर्थं वा दत्तस्तेन ममार च ।

यदा वर्षमहच्छायुलदा भवति मानव । कथमप्राप्तकैः सागं सञ्जयस्य सुतो मृत ।

उताहो नाममात्रं वै भुवर्ण्योविनेऽभवत् । कथं वा काक्ष्यन्तीवीत्येतदिच्छामि वेदितुं ।

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं जनेश्वर । नारदः पर्वतश्चैव द्वाष्टनी लोकसत्तमौ ।

मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ । विहर्तुंकामो सम्प्रोत्था मानुषेषु पुरा विभो ।

हवि पवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि । नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः ।

तावुभौ तपसेपेतावज्जीतलक्षारिणौ । भुञ्जानौ सानुपानं भोगान्यथावत्पथ्यैः धारताम् ।

प्रीतिमलौ मुदा युक्तौ समयश्चैव चक्रत । यो भवेद्बुद्धिः सकृन् शूभो वा यदि वाऽशूभः ।

अन्योन्यस्य स आख्ययोः श्रुत्वा शायोन्यया भवेत् । तौ तवेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ ।

सञ्जयं शैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतु । आवां भवति वस्त्राव कश्चित्कल हिताय ते ।

यथावद्व्यविवोपाल आचर्योः प्रगुणी भव । तथैव कृत्वा राजा तौ सत्त्वयोपचचार ह ।

ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तपोधनौ । अत्रवीत्परमप्रीतं मुनेयं वरवर्णिनौ ।

एकैव मम कथं वा युवां परिचरिष्यति । दर्शनीयाऽगवद्यात्री शीलवृत्तसमाहिता ।

मुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्चलपुष्पभा । परमं सौम्यमित्युक्तं ताभ्यां राजा शशाव तां ।

कथं विप्रानुपचर देववर्त्मनूव च ह । सा तु कथ्या तथेत्युक्त्वा पितर धर्मचारिणी ।

यथानिदिधं राज्ञेतौ सत्त्वयोपचचार ह । तस्मात्तेनोपचारिण रूपेण प्रतिभेन च ।

नारद इच्छयच्छयं सहस्रैवाभ्यपद्यत । वदधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।

यथा शूकस्य पत्न्यः प्रवृत्तौ चद्रमा शनैः । न च तस्माग्निनेयाय पर्वताय महात्मने ।

शशेव हृदयनीत्रं श्रीं इमानं स धर्मवित् । तपसा चेद्भित्तैश्चैव पर्वतोऽयं मुनेयतनं ।

कामार्त्तञ्च नारदः कुहू शशापैनन्ततो भृशः । कृत्वा समयमयप्रो भवान् वै सहितो मया ।

यो भवेद्बुद्धिः सकृन् शूभो वा यदि वाऽशूभः । अन्योन्यस्य स आख्येय इति तदै मूषा कृत ।

भवता वचनं ब्रह्मसत्त्वादेव शयाम्यहम् । न हि कामं प्रवर्त्तन् भवानाचष्ट मे पुरा ।

मुकुमार्था कुमार्थाः ते तस्मादेव शयाम्यहं । ब्रह्मचारी गुरुर्व्यक्तात्तपस्वी ब्राह्मणश्च यन् ।

अकार्त्तमप्यभ्यशमं वाभ्यां यः कृतो मिथः । शस्ये तस्मात्पुंसकुट्टो भवन्तं न विरोध मे ।

मुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशयः । वामरश्चैव ते रूपं विवाहात्म्यमिति प्रभो ।

संद्रव्यन्ति नराद्यान्ये स्वरूपेण विनाश्रनं । स तदाक्यन्तु विज्ञाय नारदः पर्वतं तया ।

अश्रपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः । तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दर्शनेन च ।

युक्तोऽपि नित्यधर्मश्च न वै स्वर्गमवाप्स्यसि । तौ तु शशा भृशं कुहू परस्परमपणौ ।

प्रतिश्रमनुरन्त्यान् कुहूविव गजेः सत्तमौ । पर्वतः प्रियं कृत्वा विचचार महामतिः ।

पूज्यमानो यथान्यायं तेनैव खेन भारत । अथ तामसभक्त्यां नारदः सञ्जयात्मजं ।

धर्मेण विप्रप्रवरं सुकुमारीमनिन्दितां । सा तु कन्या ययाग्रापं नारदं तं ददर्श ह ।
 पाण्डिहणमन्त्राणां नियोगादेव नारदं । सुकुमारी च देवर्षिं वानरप्रतिमानमं ।
 नैवावमन्यत तदा प्रीतिमयैव चामवत् । उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाऽप्यगात् ।
 देवं मुनिं वा यच्च वा पतिते पतिवत्सला । ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुचचार ह ।
 वनविरहितं किञ्चित्चापश्यत् नारदं । ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतसदा ।
 भवान् प्रसादं कुरुतास्त्वर्गदेशाय मे प्रभो । तमुवाच ततो ब्रुवा पर्वतं नारदमाथा ।
 कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरं स्वयं । त्वयाऽहं प्रथमं श्रोतो वानरस्त्वं भविष्यसि ।
 इत्युक्तेन मेधा पसाञ्चस्त्वमपि मत्सरात् । अद्यप्रभृतिवैश्वं खर्गं नावास्त्वय्येति ह ।
 तत्र नैतद्भिः सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् । निवर्त्तयन्तां तौ प्रापावन्त्येन्येन तदा मुनी ।
 श्रोतव्यं तदा ब्रुवा नारदं देवहृदि । सुकुमारी प्रदुष्टा परपत्यभिद्रव्या ।
 ता पर्वतसतो ब्रुवा प्रव्रवन्तीमनिन्दितां । अग्रवीक्ष्य भर्तैः पात्रं कार्यं विचारणा ।
 ष्वपि परमधर्मात्मा नारदो भगवान्प्रभु । तवैवाभेद्यदयो मा तेऽभूदक्ष संशय ।
 साऽनुनीता वज्रविधं पर्वतेन महात्मना । प्रापदोषं तं भर्तुं श्रुत्वा प्रहृतिमागता ।
 पर्वतोऽथ ययौ खर्गं नारदोऽभ्यगमद्गुहान् ।
 ॥ वासुदेवं उवाच ॥ प्रत्यक्षकर्त्ता सर्वेषु नारदो भगवानृषिः । एष वक्षति ते श्रेष्ठो यथावृत्तं तरोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषत्पर्वणि नारदपर्वतेपाख्यानं विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजा पाण्डुसुतो नारदं प्रत्यभाषत । भगवन् श्रोतुमिच्छामि सुवर्णदीविषमयं ।
 एवमुक्तस्तु स मुनिर्हृष्टराजेन नारदः । आचक्षे च यथावृत्तं सुवर्णदीविषमयं ।
 ॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथाऽयं केशवोऽब्रवीत् । कार्यस्यास्य तु यच्छ्रेष्ठं तत्ते वक्ष्यामि वृक्षत ।
 अहं पर्वतयैव खलीयो मे महामुनि । वस्तुकानावभिगतौ सूक्ष्मं जयतां वर ।
 तत्रावा पूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा । सर्वकामे सुविहितौ निवसावोऽस्य वेदमणि ।
 ध्यतिक्रान्तामु वर्षासु समग्रे गमनस्य च । पर्वतो मामुवाचेदं काले वचनमर्धवत् ।
 आवाप्तस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ । उषितौ समये ब्रह्मसिद्धिं चिन्तय सांभृतं ।
 ततोऽहमनुव राजन्पर्वतं गृभदंशनं । सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिन्येषोपपद्यते ।
 वरेण्यस्त्यतां राजा सभतां यद्यदिच्छति । आवयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नोत यदि मन्ये मे ।
 तत आह्वय राजानं यज्जयं जयताम्बर । पर्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच कुरुपुङ्गव ।
 प्रीतौ स्ता नृप सत्कारैर्भवदार्च्यवर्गमृतैः । आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ।
 देवानामविहितायां न भवेत्यानुषवयं । तद्गृहाण महाराज पूजार्थं नौ मतो भवान् ।
 ॥ अग्रप उवाच ॥ प्रीतो भवनौ यदि मे कृतमेतावता मम । एष एव परो लाभो निरुक्तो मे महाफल ।
 तमेवेवादिन भूय पर्वत प्रत्यभाषत । वृणीष्य राजन् संकल्पं यत्ते यदि चिरं स्तित ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अभीक्ष्णमि सुतं वीरं वीर्यवान् दृढव्रतं । आदुर्धनं महाभागं देवराजसमद्युतिं ।
 ॥ पर्वत उवाच ॥ भूविष्यत्येष ते कामो नृवायुस्मान् भविष्यति । देवराजाभिमुख्यं संकन्योक्ष्यते इति ।
 ख्यातः सुवर्षेष्टीवीति पुत्रस्तत्र भविष्यति । रक्ष्यस्य देवराजास्य देवराजसमद्युतिः ।
 तच्छ्रुत्वा मृच्छ्यो वाक्पुत्रं पर्वतस्य महात्मनः । प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति । ११५
 आयुस्मान्म भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने । न च तं पर्वतः किञ्चिदुवाचेन्द्रव्यपेक्षया ।
 तमहं नृपतिं दीनमश्रुवं पुनरेव च । स्मरन्त्योऽस्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतं ।
 अहन्ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशङ्कतं । पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शूचः इयिवीपते ।
 स्वमुक्ता तु नृपतिं प्रयातौ स्त्रां यथेष्टितं । रुद्रयज्ञं यथाकामं प्रविवेश स्तमन्दिरं ।
 मृच्छयस्याथ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यये । जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रव्रजन्निव । ११६
 ववृधे स यथाकालं सरसीव महोत्पथं । बभूव काञ्चनष्टीवो यथार्थं नाम तस्य तत् ।
 तदद्भुततमं लोकं पश्येत् कुहसत्तम । सुबुधे तच्च देवेन्द्रो वरदानं महर्षितं ।
 ततः स्वाभिभवाद्भीतो वृहस्पतिर्मते स्थितः । कुमारस्यान्तरप्रेक्षी बभूव बलवृषहा ।
 चोदयमास शङ्कं दिव्यांश्च मूर्त्तिमस्थितं । व्याघ्रो भूत्वा जहीमं तं राजपुत्रमिति प्रभो ।
 प्रवृद्धः किल कार्येण मामेषोऽभिभविष्यति । मृच्छयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतोऽनवीत् । ११७
 स्वमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परंपुरस्त्रयः । कुमारमन्तरप्रेक्षी नित्यमेवान्पद्यत ।
 रुद्रयज्ञोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिं । इष्टः सान्तःपुरो राजा वननिद्यो बभूव ह ।
 ततो भागीरथीतोऽग्रे कदाचिन्निर्जने वने । धात्रीक्षितोऽथो बालस्तु क्रोडार्थं पथधावतं ।
 पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागैश्चक्रिमः । सहस्रोत्पतितं व्याघ्रमाससाद् महाबलं ।
 स बालस्तैन निम्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः । व्यसुः पपात मेदिन्या ततो धात्री विचुकुम्बे । ११८
 हत्वा ॥ राजपुत्रं स तच्चैवान्तरधीयत । शार्ङ्गलो देवराजस्य माययाऽन्निर्हितसदा ।
 धाव्यास्तु गिनदं श्रुत्वा रुदन्याः परमारुतवत् । अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महोपतिः ।
 मद्दर्शं शयानं तं गतामुं पीतशीलितं । कुमारं विगतानन्दं निष्ठाकर्मिव श्रुतं ।
 सुतमुत्सङ्गमारोप्य परिपोडितमात्मनः । पुत्रं हृदि रक्षन्ति पथ्यदेवयदातुरः ।
 ततस्तस्मात्तरस्तस्य रुदन्यः शोककर्षितः । अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स मृच्छयः । ११९
 ततः स राजा मछारं मामेव गतमानयः । तदाऽहं चिन्तने ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनं ।
 मयैतानि च वाक्यानि आव्रितः शोकनामयः । यानि ते द्युवीरेण कथितानि महोपते ।
 मञ्जोवितथापि पुनर्बागवाटुमते तदा । भवितव्यं तया तथ न तच्छक्यमतोऽन्यथा ।
 तत ऊर्ध्वं कुमारस्तु स्वर्षेष्टीवो मयायमाः । चित्तं प्रसादयामास पितृभ्रातृभ्य वीर्यवान् ।
 कारयामास राज्यं च पितरि स्वर्गते नृप । वर्षाणां शतमेकस्य मरुतं भीमविक्रमः । १२०
 तत ईजे महायज्ञं च भिर्भूरिदक्षिणैः । तर्पयामास देवांश्च पितृदेव महाद्युतिः ।

उत्पाद्य च बह्वन्मुक्षान् कुलसन्तानकारिणः । कालेन महता राजन् कालधर्ममुपेयिषान् ।

स त्वं राजेन्द्र सञ्जातं शोकमेनं निवर्तय । यथा त्वां केशवः प्राह व्यासश्च सुमहात्मनः ।

पितृपैतामहं राज्यमास्त्राय धुरमुदह । इष्ट्वा पुण्यैर्माहायज्ञैरिष्टं लोकमवाप्स्यसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सुवर्णद्वैविमम्बोपाख्याने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दृष्ट्वाभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरं । तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः क्षण्डैपायनोऽब्रवीत् । ॥१॥

॥ व्यास उवाच ॥ प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजोवलोकनं । धर्मः प्रमाणं लोकेषु नित्यं धर्मानुवर्तिनः ।

अमुतिष्ठस्व तद्भ्राजन्पितृपैतामहं पदं । ब्राह्मणेषु तपो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ।

तत्प्रमाणं ब्राह्मणानां शाश्वतं भरतर्षभ । तस्य धर्मस्य ह्यक्षस्त्वच्चित्तियः परिरक्षिता ।

॥ यः स्वयं प्रतिवृत्तिं स्यात्तस्य विपश्ये रतः । स याज्ञभ्यां विनिराष्टो लोकयाचाविघातकः ।

प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्व्यान्मोहवद्भ्रतः । श्रुत्या वा यदि वा पुत्रसपत्नी वाऽय कथन । ॥२॥

पापान् सर्वैरुपायैस्त्रास्येच्छेच्छातयीत वा । श्रुत्याऽन्यथा वर्त्तमानो राजा प्राप्नोति किञ्चित् ।

॥ धर्मं विनश्यमानं हि धो न रक्षेत्तु धर्मदा । ते त्वां धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ।

॥ स्वधर्मं वर्त्तमानस्त्वं किञ्चु भोचसि पाण्डव । राजा हि हन्याद्दद्याच्च प्रजा रक्षेच्च धर्मेतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न तेऽभिगच्छे वचनं यद्वरीषि तपोधन । अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मविदाम्बर ।

मया स्वधर्मा बह्वेवा धारिता राज्यकारणतः । तानि कर्माणि मे ब्रह्मन्दहन्ति च पश्यन्ति च । ॥३॥

॥ व्यास उवाच ॥ ईश्वरो वा भवत्कर्त्ता पुरुषो वाऽपि भारत । इदो वा वर्त्तते लोके कर्मणं वा फलं स्वतः ।

ईश्वरेण नियुक्तो हि साध्वसाधु च भारत । कुरुते पुरुषः कर्म फलमोश्वरगामि तत् ।

यथा हि पुरुषस्त्रिष्टयादृष्टं परश्चरन् वने । हेतुरेव भवेत्पार्यपरमेणैक्यस्यन ।

अथवा तदुपादानाग्राभ्यात्कर्माणः फलं । दृष्टशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तत्र विद्यते ।

न चेत्तद्विष्टं कौन्तेय यदन्येन कृतं फलं । प्राप्नुयादिति यस्माच्च ईश्वरे तन्निवेद्य च । ॥४॥

अथापि पुरुषः कर्त्ता कर्मणोः शुभपापयोः । न परो विद्यते तस्मादेवमेतच्छुभं कृतं ।

न हि कश्चित्कश्चिद्भ्राजन्दिष्टाप्रतिनिवर्तते । दृष्टशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तत्र विद्यते ।

यदि वा मन्येन राजन् हतमेकम्प्रतिष्ठितं । स्वमथशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ।

अथाभिपत्तिस्तौक्य कर्त्तव्या शुभपापयोः । अभिपद्यमिदं लोके राज्ञामुच्यतदृष्टन ।

तथाऽपि भोके कर्माणि समावर्त्तन्ति भारत । शुभाशुभं फलं चैते प्राप्नुवन्तीनि मे मतिः । ॥५॥

॥ स्वमथशुभं कर्म कर्मणमन्तकमात्मकं । त्यज त्वं राजाशार्दूम मैत्रं शोके मनः कृपाः ।

स्वधर्मं वर्त्तमानस्य सापवादोऽपि भारत । स्वमात्मपरित्यागस्तव राज्यं शोभनम् ।

विद्वानि हि कौन्तेय प्रापयित्तानि कर्मणः । अग्रेरवाप्तानि कुर्यादग्ररीरः परमभवेत् ।

॥ तद्भ्राजन् जीवमानस्य प्रापयित्तं वरिष्यसि । प्रापयित्तममृता मु भूय नम्राणि भारत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रापयित्तोपाख्याने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हता पुत्राश्च पौत्राश्च धातरः पितरस्तथा । शशुगा गुरवश्चैव मातुलाश्च पितामहाः ।

चत्त्रियाश्च महात्मान, सम्बन्धिसुहृद्भ्या । वयस्या भाग्निनेयाश्च ज्ञातयश्च पितामह ।

बहवश्च मनुज्येन्द्रा नानादेशसमागताः । धातिता राज्यलुब्धेन मयैकेन पितामह ।

तांस्तद्गानहं हत्वा धनंनित्यान्महीषित । असद्वत्सोमपान् वीरान् किं प्राप्स्यामि तपोधन ।

दद्यान्निशमद्यापि चिन्तयानः पुनः पुनः । क्षोणां यार्यिविहैसै, श्रीमद्भिः प्रथिवीमिमां ।

दृष्ट्वा ज्ञातिवधं घोरं हतांश्च शतशः परान् । कौटिल्यश्च नरामन्यान्परित्यजेत्पितामहम् ।

1102

१३ का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाऽद्य भविष्यति । विद्वानां तु तनयैः पतिभिर्भाटभिरुया ।

अस्मान्तकरान् घोरान् पाण्डवानृष्णिभंहतान् । आक्रोशन्तः कृषा दीना प्रपतियन्ति भूतले ।

अपश्यन् पितृन् ब्राह्मणान् पुत्राय योषितः । तज्ज्ञा प्राणान् क्षियः सर्वा गमिष्यन्ति यमक्षयं ।

वत्सलत्वाद्भिजयेउ तत्र मे नानि संग्रयः । यत्नं सौम्याच्च धर्मास्य प्राप्स्याम स्त्रीवधं वर्यः ।

पदयं सुद्धो हत्वा छत्वा पापमनन्तकं । नरके निपतित्यामो ह्यध शिरस एव ह ।

2150

शरीराणि विमोक्ष्यामन्तपयोगेण सत्तम । आश्रमाणां विशेषांस्तु मया च ह्य पितामह ।

॥ नैऋत्यायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्य तदाकं युत्वा दैपायनसदा । निरीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या ऋषिः प्रोवाच पाण्डवं ।

॥ श्याम उवाच ॥ मां विपार्दं कृया राजन् क्षमधर्ममनस्यारम् । स्वधर्म्यं हता ह्येते चत्त्रियाः चत्त्रिययम् ।

काङ्क्षमाणाः त्रियं वृत्तां प्रयियां च महद्ययः । कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः ।

न त्वं हन्ता न भीमोऽयं नार्जुनो न यमावपि । कालः पर्यवस्यति प्राणानादत्त देहिना ।

உருக்க

न तस्य मातापितरौ नानुयायो हि कश्चन । धर्मवासी प्रजानां यत्नेन कालेन मंहताः ।

हेतुमात्रमिदं तस्य विहितं भरतर्षभ । यद्वृन्ति भूतैर्भूतानि तदसौ रूपमैश्वरं ।

कर्मसु चात्मकं विद्धि सात्विजं शुभपापयोः । सुखदुःखगुणैर्दत्तं कालं कालफलप्रदम् ।

तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिन्तय । विनाशहेतुकानि त्वं धैर्ये कान्तवद्भृताः ।

आत्मनश्च विज्ञानोहि नियतव्रतशामनं । यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाक्रम्य कारितः ।

1150

स्वप्ने विहितं यन्नं तथा चेष्टयितुर्व्ये । कर्मणा कासद्युक्तेन तयेदं चेष्टते जगत् ।

पुरुषस्य हि दृष्टुर्नामुत्पत्तिमनिमित्ततः । यदृच्छया विनाशश्च शोकहर्षावगर्भयोः ।

अस्मीकमपि यत्तव विसृज्यैतं सिद्धं तव । तदयं मिथ्यते राजन् प्रायश्चित्तं तदापर ।

इदं नु श्रूयते पार्थ युद्धे देवामुरे पुरा । अमुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाद्यापि यवीयमः ।

तेषामपि श्रीनिमित्तं महानाथोत्समुद्भूयः । युद्धं वर्षमहमाणि द्वात्रिंशदभवन्निन ।

445

रकार्णवा मही दृत्वा रुधिरं परिशुतां । जहुर्देव्यांलया देवास्त्रिदिवं चाभिनेभिरे ।

तथैव प्रयिवी सन्धा माद्वणा वेदपारगाः । भंगिता दानवानां वै मद्धार्य दर्पमोहिताः ।

गामादृका इति ख्यातास्त्रियु लोकेषु भासत । अष्टाशोनिमहस्रणि ते चापि त्रिदुधैर्हतः ।

धर्मयुष्मिन्निमिच्छन्तो योऽधर्मस्य प्रवर्तकाः । इन्त्यासु दुरात्मानो देवेर्देव्या इवोत्तमाः ।

एकं हत्वा यदि कुले मिष्टानां स्यादनामयं । कुलं हत्वा च राज्यं च न तदुत्तोपधातकं । ११०
 अधर्मरूपे धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप । धर्मसाधर्म्यरूपोऽस्ति तत्र भेदं विपश्चिता ।
 तस्मात्संस्तमयात्मानं श्रुतवानसि पाण्डव । देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत ।
 न हीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ । आह्वानाशयैतांस्ते सुहृदस्य परन्तप ।
 यो हि पापमरारो कार्ये तद्भावभावितः । कुर्वन्पि तथैव स्थातुं कृत्वा च निरपवपः ।
 तस्मिंस्तत्कलुषं सर्वं समाप्नोति शब्दितं । प्रायश्चित्तं न तस्मात्ति ह्यगो वा पापकर्मणः । १११
 त्वन्तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः । अनिच्छमानः कर्मदं कृत्वा च परितप्ये ।
 अयमेवा मद्वाप्यज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतं । तमाहर मद्याराज विपाश्रवं भविष्यसि ।
 महर्षिः सह जित्वाऽरीन् भगवान्पाकग्रासनः । एकैकं कर्तुमाप्स्यथ शतकलः शतकतुः ।
 धृतपाप्मा जितस्त्रैंगं लोकान्प्राप्य सुखादयान् । मरुद्भैरुतः प्रकः शुश्रुभे भासयन्दिभः ।
 स्वर्गलोके महीयन्तमसुरोभिः शचीपतिं । अययः पथ्युपायन्ते देवास्य विबुधयः । ११२
 सेयं त्वामनुसम्प्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा । निजिताय महीपाला विक्रमेण तयाऽनय ।
 तेषां पुराणि राज्ञाणि गत्वा राजेन् सुहृताः । आह्वयन्त्यास्य पौंधाय खे खे राज्यमिमेचय ।
 बालानपि च मार्गस्थान् सार्व्वेन सदुदाचरेत् । रज्जयन्प्रकृतीः सव्याः परिपाहि वसुन्धरा ।
 कुमारानासि येषाञ्च कन्यास्तथाभिषेचय । कामाग्रयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रदोष्यति ।
 एवमाश्वासनं कृत्वा सर्व्वराष्ट्रेषु भारत । यजस्व बाजिमेघेन ययेन्ना विजयी पुरा । ११३
 अग्रेत्यासी महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियवर्षभ । स्वर्कर्मभिर्गता ग्रायं कृतान्तपक्षमेहिताः ।
 अवाप्तः सत्तपधर्मो राज्यं प्राप्तमैकच्छकं । रक्षस्व धर्मं कैनेत्य श्रेयान्यः प्रेत्य भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि पाण्डुश्रुत्तियोपाख्याने चवत्सिर्वाध्यायः ॥ ३३-॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कानि कृतेह कर्मणि प्रायश्चित्तोपते नरः । किं कृत्वा मुच्यते तत्र मन्ये ब्रूहि पितामह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अकुर्व्वन्निहितं कर्म प्रतिविद्वांसि चोचरन् । प्रायश्चित्तोपते शैवं नरो मित्यानुवर्त्तयेत् ।
 सूर्य्येणामुदितो यस्य ब्रह्मचारी भवत्युत । तथा सूर्य्याभिनिर्मुक्तः कुन्ती श्यावदन्त्यपि । ११४
 परिश्रितः परिवेत्ता ब्रह्मज्ञो यस्य कुत्सकः । दिधिपूपपतिर्धः स्वादयेदिधिपुरे च ।
 अवकीर्णं भवेद्यस्य हिजातिवधक्तार्या । श्रुतोर्यं ब्राह्मणस्यागो तोर्यं चाप्रतिपादकः ।
 पामपातो च कैनेत्य मांसस्य परिविक्रयो । यथाग्नेनिरमुच्येत तथैव ब्रह्मविक्रयो ।
 गुरुस्त्रीमधको यस्य पूर्व्वः पूर्व्वस्तु गदितः । वृथापश्यसमासकरो गृहदाहस्य कारकः ।
 अमृतनोपवर्त्तां च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा । एतान्येनांसि सर्व्वेण व्युक्तान्तपमंथय यः । ११५
 अकार्याणि तु वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे । लोकवेदविद्वद्भ्यानि तान्येकापमनाः शृणु ।
 स्वधर्मस्य परिग्यागः परधर्मस्य च क्रिया । अथाव्ययाजनश्चैव तयाऽभ्यस्य मर्चये ।
 प्रणामतपनयागो गृह्यस्याभरणं तथा । रसानां विक्रयस्यापि तिर्यग्भोनिवधस्तथा ।

आधानादीनि कर्माणि शक्तिमात्र करोति यः । अप्रपद्यंश्च कर्माणि नित्यदेयानि भारत ।

दक्षिणानामदानञ्च ब्राह्मणस्याभिमर्षणं । सर्वस्येतान्यकार्याणि ब्राह्मर्षीर्विदो जनाः ।

१९९

पित्रा विवदते पुत्रो यश्च श्याद्रुतस्यग । अप्रजायन्प्रत्याघ भवत्यधार्मिको नरः ।

उक्तान्येतानि कर्माणि विस्तरेणैतरेण च । यानि कुर्वन्कुर्वन्श्च प्रायश्चित्तीयते नरः ।

एतान्देव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवाः । येषु येषु निर्मितेषु न लिप्यन्तेऽथ तान् शृणु ।

प्रष्टश्च प्रस्तमायान्तमपि वेदान्तं रणे । जिघासन्तं जिघासोयात्र तेषु ब्रह्महा भवेत् ।

इति चायं कौन्तेय मन्त्रा वेदेषु पथते । वेदप्रमाणविहितं धर्मं च प्रव्रवोमि ते ।

२००

अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादातमाधिगं । न तेन ब्रह्महा स ख्यान्मुक्तान्मुक्त्यञ्जति ।

प्राणान्त्ये तथाऽज्ञानादाचरन्मदिरामपि । आदेशितो धर्मपरैः पुनः संस्कारमर्हति ।

एतन्म सर्वमाख्यातं कौन्तेयाभक्ष्यमचणं । प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन शृण्वति ।

गुह्यतमं हि गुह्यं न दूषयति मानवं । उद्हासकं येनकेतुं जनयामास श्रियत ।

सौम्यं कुर्वन् गुह्यं मापस्यु न निषिध्यते । बंध्यः कामकारेण न चेद्यः सम्प्रवर्तते ।

२०१

अन्यत्र ब्राह्मणस्यैव आददामि न दुष्यति । स्वयमप्राप्तिता यद्य न स पापेन लिप्यते ।

प्राणवापेऽनृतं वाच्यमात्मनो वा परस्य च । गुह्यं स्त्रीषु चैव स्नाद्वावहक्येषु च ।

नावर्तते त्रतं स्त्रे शृङ्गमोचै कवचन । आभ्यक्षोम समिद्धेऽग्नौ प्रायश्चित्तं विधीयते ।

पारिविन्दन्तु पतिते नास्ति प्रव्रजिते तथा । भिविते पारदार्ये च तद्वर्षस्य न दूषकं ।

वृथापशुसमालम्भं नैव कुर्व्यान्न कारयेत् । अनुपहं पशूनां हि संस्कारो विधिनादितः ।

२०२

अनर्हं ब्राह्मणे दत्तमज्ञानात्तत्र दूषकं । सत्काराणां तथा तोयं नित्यं वाऽप्रतिपादनं ।

स्त्रियास्तयाऽपचारिणा निष्कृतिः स्नाददूषिका । अपि वा पूयते तेन न तु भर्ता प्रदुष्यति ।

तत्त्वं ज्ञाना तु नीमस्य विक्रयः स्नाददोषवान् । असमर्थस्य ह्यन्यस्य विचरः स्नाददोषवान् ।

वनदाद्यो गवामर्थे क्रियमाप्ते न दूषकः । उक्तान्येतानि कर्माणि धानि कुर्वन् दुष्यति ।

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ।

२०३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तोपायाख्याने चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ तपसा कर्माभिर्यैव प्रदानेन च भारत । पुनाति पापं पुरुषः पुनर्देयः प्रवर्तते ।

एककालं तु भुञ्जीत चरन् भैक्ष्यः स्वकर्मेकतः । कथामपानि खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी वदेत्यतः ।

अनस्युरथ शायी कर्म लोके प्रकाशयन् । पूर्वार्हादशभिर्नैवेद्यैश्चैव विप्रमुच्यते ।

सह्यः प्रहृतः वा स्नादिदुषामिच्छयात्मनः । प्रच्छेदात्मनमग्नौ वा समिद्धे विरवाक्षिराः ।

अपत्याऽन्यतमं वेदं योजनानां त्रतं त्रजेत् । सर्वस्य वा वेदविदे ब्राह्मणयोपपादयेत् ।

२०४

धनं वा जीवनायासं यद्वहं वा सपरिज्जदं । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्रा गोत्राङ्गणस्य च ।

पद्भिर्नैवेद्यं कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते नरः । माघे माघे समश्रंसु चिभिर्नैवेद्यः प्रमुच्यते ।

संवसरेण मासानीं पूयते नात्र संशयः । तथैवापवसवाजन् स्वस्थेनोपि प्रपूयते ।
 ऋतुना वाऽप्यग्नेन पूयते नात्र संशयः । ये चायं वभूयद्वाता केचिदेवविधा वराः ।
 ते सर्वे धूतपात्राणां भवन्तीति परा श्रुतिः । ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 गवा शतसहस्रान् पात्रेभ्य प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्यते सर्वपापेभ्य एव च ।
 कपिशानां सहस्राणि यो दद्यात्पञ्चविंशतिं । दोग्ध्रीणां स च पापेभ्य सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ।
 गोसहस्रं सवत्सराणां दोग्ध्रीणां प्राणसत्रये । साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो दत्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ।
 शतं वै यस्तु कान्धोजाग्रा ब्राह्मणेभ्यः प्रपञ्चति । नियतेभ्यो महोपास स च पापात्ममुच्यते ।
 मनोरथस्तु यो दद्यादेकस्त्रायपि भारते । न कीर्तयेत् दत्त्वा यः स च पापात्ममुच्यते ।
 सुरापानं बह्वृक्षं च योऽग्निरथैव सुरां पिबेत् । स पावपत्ययात्मानमिह लोके परं च ।
 मेघप्रपातं प्रपतन् ज्वलन् वा समाविशन् । महामहानमातिष्ठन् मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
 कृत्स्नतिमवेनेष्ट्वा सुरापानं ब्राह्मणं पुनः । समितिं ब्राह्मणो गच्छेदिति वै ब्रह्मणः श्रुतिः ।
 भूमिप्रदानं कुर्याद्यः सुरां पोत्रा विमलम् । पुनर्न च पिबेद्वाजन् संस्कृतं स च शूद्रमुच्यते ।
 गुह्यतन्वी शिला तन्नामायसीमभिधेयविभ्रतः । अथैवत्यात्मनः शेषं प्रपञ्चेदूर्ध्वदर्शनम् ।
 शरीरस्य विमोचयेत् मुच्यते कर्मणोऽऽशुभात् । कर्मभ्यो विप्रमुच्यन्ते यताः स्ववसरं क्षिपन् ।
 महाप्रतपं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वं कर्मैव तु । गुह्यं वा हतो युद्धे स मुच्येत कर्मणोऽऽशुभात् ।
 अग्नौ नोपवर्त्तते न प्रतिगृह्यते गुरोस्तथा । उपाहृत्य म्रियते तस्मै तस्मात्पापात्ममुच्यते ।

अहःसु सततं तिष्ठेद्भ्याकांशं निशां क्षपन् । त्रिरङ्घ्रिं चिन्तिष्याप्यश्च सदासाक्षमाविशेत् ।
 स्त्रीशूद्रं पतितं चापि नाभिभाषेद्भृतोन्मितः । पापान्यज्ञानतः कृतां मुच्येदेवंप्रतो दिग्गः ।
 शुभाशुभफलं प्रेत्य क्षमते भूतसाक्षिकं । अतिरिच्येत यो यत्र तत्कर्त्ता क्षमते फलं ।
 तस्माज्जनेन तपसा कर्षणा च फलं शुभं । बह्वेदेदशुभं कृत्वा यथा खादतिरेकवाम् ।
 कुप्यांश्चुभानि कर्षाणि निवर्त्तयेत्पापकर्षणः । दद्यान्नित्यश्च वित्तानि तथा मुच्येत किञ्चिन्नात् ।
 अनुरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतं । महापातकवर्ज्येन प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 भक्ष्याभक्ष्येषु चान्येषु वाच्यावाच्ये तथैव च । अज्ञानज्ञानयोरान्नं विहितान्यनुज्ञानतः ।
 जानता तु कृतं पापं गुरु सख्यं भवत्यनु । अज्ञानतस्तत्सत्का दोषः प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 शक्यते विधिना पापं यथोक्तं व्यपोहितं । आस्तिके अदधाने च विधिरप्य विधीयते ।
 आस्तिकाश्च दधानेषु पुत्रपेषु कदाचन । दम्भदेवप्रधानेषु विधिरप्य न दृश्यते ।
 मिष्टाचारस्य मिष्टस्य धर्मो धर्ममताम्बरः । सेवितव्यो नृव्याद्य प्रेत्येव च सुखे सुना ।
 स राजन्मोक्षस्य पापानि न पूर्ववत् हेतुना । प्राणार्थं वा धनेनैवामयदा नृप कर्षणा ।
 अयदा ते घृणा क्लेशितं प्रायश्चित्तं परित्यजि । मा तेषानार्यजुष्टेन मन्युना निधनक्षमः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा भगवता धर्मराजो धुधिष्ठिरः । चिन्तयित्वा मुक्तार्त्तं प्रत्युवाच तपोधनं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तोपाध्यायि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
 ॥ धुधिष्ठिर उवाच ॥ किं भक्ष्याभक्ष्यमक्षय्यं किञ्च देयं प्रशस्यते । किञ्च पाचमपाचं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । सिद्धानाञ्चैव संवादं मनोऽप्यैव प्रजापतेः ।
 ऋषयस्तु व्रतपराः समागत्य परं विभुः । धर्मं धर्मचक्रावीनमादिकाले प्रजापतिं ।
 कथमन्नं कथं पाचं दानमध्ययनं तपः । कार्याकार्यश्च यत्कथं श्रवणं तन्मै प्रजापते ।
 तैरेवमुक्त्वा भगवान् स मुः स्थापन्भुवेऽप्रवीत् । शुश्रूष्यन् यथावृत्तं धर्मं व्याससमानतः ।
 अनादेवेतन्मोक्षोऽसौ उपवाचसख्यैव च । आत्मज्ञानं पुण्यमपि यत्र प्रायश्च तत्पराः ।
 दिष्टान्येतानि पुण्यानि पुण्याश्च धरणीभूतः । सुवर्णप्राशनमपि रत्नादिस्नानमेव च ।
 देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेव च । एतानि मेध्यं पुरुषं कुर्वन्त्यागु न संशयः ।
 न गर्भेण भवेत्प्राशः कदाचिदपि मानवः । दीर्घमायुरयेच्छन्ति त्रिरात्रेष्टाण्यपि भवेत् ।
 अदत्तस्थानुपादानं दानमध्ययनं तपः । अहिंसा सत्यमक्रोध इत्या धर्मस्य सत्तणं ।
 स एव धर्मस्योऽधर्मादेशकाले प्रतिष्ठितः । आदानमननं हिंसा धर्मो ह्यावश्यकः स्मृतः ।
 द्विविधौ चाप्युपाधेतौ धर्माधर्मौ विज्ञानतां । अमृष्टन्तिः प्रष्टन्तिश्च देविष्य लोकत्रेदयोः ।
 अमृष्टन्तरमार्गं न मर्त्यं कर्षणः फलं । अमृष्टस्याशुभं विद्यान् शुभस्य शुभमेव च ।
 एतथोद्योमथोः स्थातां शुभाशुभतया नया । देवश्च देवभयं प्राणस्य प्राणदस्य च ।
 अपेक्षापूर्वकं रक्षादशुभांशं शुभं फलं । ऊर्ध्वं भवति सन्दिहादिह दृष्टार्थमेव च ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

अपेक्षापूर्वकरणात् प्रायश्चित्तं विधीयते । क्रोधमोहकृते चैव दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
 शरीराणामुपक्षेपो मनसश्च प्रियाप्रिये । तदीपधेय मन्त्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च शान्ति ।
 उपवासमेकरात्रं दण्डोत्सर्गं वराधिपः । विशुद्धेदात्मगुह्यार्थं विराचेतुं पुरोहितः ।
 सद्यं शोकं प्रकुर्वन्नेन न धियेत यदा नरः । शस्त्रादिभिरुपाविष्टस्त्रिरात्रं तत्र निर्दिशेत् ।
 आतिश्रेष्ठधिविवासानां कुलधर्मैश्च सर्वतः । वर्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ।
 दय वा वेदेशस्तत्रास्त्रयो वा धर्मपाठकाः । यद्भूयुः कार्य उत्प्रेष्य धर्मो धर्मसंग्रहे ।
 'अनङ्गानृत्तिका चैव तथा सुद्रूपपोलिका' । सोऽन्नातकस्तथा विप्रैरभक्ष्यं विषमेव च ।
 अभक्ष्या ब्राह्मणैर्भक्ष्याः शस्त्रैर्ये वै विवर्जिताः । चतुष्पात्कच्छपादन्यो मण्डूका जलजाश्च ये ।
 भावा हंसः सुपर्णाश्च चक्रवाकाः शवा वकाः । काको मज्जुश्च गृध्रश्च श्येनालूकस्तथैव च ।
 क्रव्यादा दंष्ट्रिनः सर्वे चतुष्पात्पक्षिणश्च ये । येषां चोभयतो दन्ताश्चतुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः ।
 एडकाश्चखरौद्रीयां स्तृतिकानां गवामपि । गामुदीणां गृध्रीणां च न पिवेद्ब्राह्मणः पयः ।
 प्रेताश्च स्तृतिकाश्च च यश्च किञ्चिदग्निदेवं । अभोज्यश्चाप्यपेयश्च धेनोर्दुग्धमग्निदेवं ।
 राजानं तेज आदत्ते शुद्धाचं ब्रह्मवर्षभं । आयुः सुवर्णकाराक्षमवीरायाश्च योजितः ।
 विष्टा बाहुर्विकल्पाश्च गणिकाश्चमयेन्द्रियं । गृह्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजिताश्च सर्वशः ।
 दीक्षितश्च कदर्थश्च कतुर्विक्रयिकश्च च । तच्छण्डशास्त्रिकं मुग्धश्च राजकश्च च ।
 चिकित्सकश्च यथाश्रमभोज्यं रविणस्तथा । गणग्रामाभिज्ञानां रत्नस्त्रीजीविनां तथा ।
 परिविक्तीनां पुंसाश्च घन्दिधूतविदान्तथा । वामहस्ताहतश्चात्र भक्तं पर्युषितश्च यत् ।
 सुरानुगतमुष्कृष्टमभोज्यं शेषितश्च यतः । पिष्टश्च चेतुष्पाकानां विकाराः पयसस्तथा ।
 सक्तुधानाकरभ्राण्यां नोपभोग्याद्यिरस्थिताः । पायसं लहरं मांसमपूपाश्च दृष्टाकृताः ।
 अपेयाश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्हर्मेधिभिः । देवानुवीक्षमुखाश्च पित्रन् गृह्याश्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चात् गृहस्थो भोक्तुमर्हति । यया भ्रमजितो भिक्षुस्तथैव स्त्रे गृहे वसेत् ।
 एवं हतं मिषैर्दारैः संवमन् धर्ममाप्नुयात् । न दद्याद्यस्ये दानं न भयाजोपकारिणे ।
 न गृह्यमीतग्रीलेषु श्वामकेषु च धार्मिक । न भक्तं चैव नोन्नतं न स्त्रेन च न कुतश्च ।
 न बामोने विवर्णे वा नाङ्गहोने न वामने । न दुर्जने दौष्कुले वा त्रैतयै वा न संस्कृतः ।
 न योविषयते दानं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते । अमम्यक् चैव यद्दत्तममम्यक् च प्रतिपद्य ।
 खभयं खादनशीय दातुरादातुरेव च । यथा खादिरमालम्ब्य शिलां वाऽप्यर्थवन्तरत्नं ।
 मज्जेत मज्जेतसददाता यय प्रतिपद्यी । काष्ठैर्द्रव्यैश्च वस्त्रैरुपसीर्णो न दीप्यते ।
 नप स्वाध्यायचारिचैरेव हीन प्रतिपद्यी । कपाले यद्दापः सु यद्दत्ता च यथा पयः ।
 आद्ययस्यानदोषेण दत्ताहीने तथा श्रुतं । निर्भक्तो निर्भक्तो यः खादशास्त्रज्ञाऽनसूयकः ।
 चमुकोशाभदातयं हीनेष्वन्निकेषु च । न नै देयमनुकोशादीनां तातुरकेष्वपि ।

१११

११२

११३

११४

११५

११६

आप्ताचरितइत्येव धर्मइत्येव वा पुन । निष्कारणं सततं दत्तं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते ।
भवेदपाचदोषेण न चाचाक्षि विचारणा । यथा दातुमयो हंसी यथा चर्ममयो मृग ।
ब्रह्मण्यनधीयानस्तयस्ते नाम पिबन्ति । यथा बण्डोऽफलं स्त्रीषु यथा गौर्नवि चाफला ।
मनुनिर्वं येष च स्त्रीभिर्नृपो ब्राह्मणस्तथा । यामधान्यं यथा मूढं यथा कूपश्च निर्जल ।
यथा कृतमनसा च तथैव स्त्रीभिराकृतौ । देवतानां पिबन्ताश्च ह्यथकथविनाशक ।
शत्रुरथहरो मूर्खा न लोकाभ्यामुमर्हति । एतन्ते कथितं सर्वं यथादत्तं युधिष्ठिर ।
समासेन महद्भूतच्छेदितव्यं भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ध्यावराज्ये षटत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् । विस्तरेण महामुने । राजधर्मान् द्विजैश्च चातुर्वर्ण्यं च ।

आप्तुं च यथानीति प्रपेतव्या दिजोक्तम् । धर्ममाशङ्क्य पन्थानं विजयेयं कथं महीं ।
प्रापयितुकथा क्षेपा मध्याभ्यक्ष्यविजिता । कौटिल्लानुग्रवणा हर्षं जनयेतीव मे ।
धर्मचर्या च राज्यश्च नित्यमेव विरुध्यते । यथं मुह्यति मे चेतश्चित्तपानस्य नित्यम् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमुवाच महाराज व्यासो वेदविदाम्बर । नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वज्ञानं पुरातनम् ।

श्रोतुमिच्छसि चेद्भूमं निखिलेन नराधिप । त्रैवि भीष्म महाबाहो वृद्धं कुरुपितामह ।
स ते धर्मरहस्येषु संश्रयात्मनसि श्रितान् । ज्ञेया भागीरथीपुत्र सर्वज्ञ सर्वधर्मवित् ।
जनयामास यं देवो दिव्या विपथगा नदी । साचाहर्द्धं यो देवान् सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ।

वृहस्पतिपुरोगांश्च देवर्षिनसृष्टप्रभु । तोषयित्वापचारेण राजनीतिमधीतवान् ।
उग्रनावेदं यत्प्राक्तं यच्च देवगुरुर्दिग्गज । यच्च धर्मं सर्वैराख्यं प्राप्तवान् कुरुषत्तम ।
भार्गवाद्यावनाश्चपि वेदानेज्जापदहितान् । प्रतिपिदे महाबाह्वर्षिश्छात्ररितमृत ।

पितामहसुतं श्रेष्ठं कुमारं दीप्ततेजसं । अथात्मगतितत्त्वज्ञमुपाश्रितश्च य पुरा ।

मार्कण्डेयमुखात्कृतं यनिधर्ममवाप्तवान् । रामादस्तापि शक्राच्च प्राप्तवान् पुरुषर्षभ ।

मृत्युरात्मैक्यं यदा दत्तं ज्ञातस्य मनुजैर्वपि । यथाऽनपत्यस्य सत पुण्या लोका दिवि श्रुता ।

यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमश्नुन् सभाषद । यस्य नाविदितं किञ्चित् शानश्रेयेषु विद्यते ।

स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सुखधर्मार्थतत्त्ववित् । तमभ्येहि पुरा प्राणान् च विमुञ्चति धर्मवित् ।

एवमुक्त्वा कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महामति । उवाच वदतां श्रेष्ठ श्याम सत्यवतीसुत ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वैशमं सुमहत्कला ज्ञातोना रोमहर्षण । आगच्छसर्वलोककथं श्रियवीनाप्रकारक ।

घातयित्वा तमेवाजी कलेनाग्निहोयिणि । उपसम्पृष्टुमर्हामि तमं केन हेतुना ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्तत्तं नृपतिश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यं हि त्वेक्ष्य । पुनराह महाबाह्वर्ष्यदुष्टेष्टो महामति ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ नेदानोनेतिनिर्णयं नैको ते कर्तुमर्हसि । यदाह भगवान् व्यासस्तत् कुरुष्व नृपत्तमम् ।

महाणां महाबाहो आतरस्य महौजस्य । पर्जन्यमिव धर्मान्ते नायमाना उपासते ।

हतमिष्टास्य राजानः दत्तं चैव समागतं । चातुर्वर्त्यं महाराज राष्ट्रं ते कुरुजाङ्गलं ।
 प्रियार्थमपि धैतेयां ब्राह्मणानां महात्मनां । नियोगादस्य च गुरोव्यासस्यामिततेजसः ।
 सुप्रदामसदादीनां द्रौपद्यास्य परन्तप । कुरु प्रियममित्रं लोकस्य च हितं कुरु ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स कृष्णेन राजा राजीवलोचन । हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तमो महामनाः ।

भोऽनुनीतो नरव्याघ्रो विष्टरश्वसा ख्यं । दैपायनेन च तयो देवस्थानेन जिष्णुना । ११३
 एतैरन्यैश्च वज्रभिरनुनीतो युधिष्ठिरः । ध्वजहाम्बानसं दुःखं सन्तोषञ्च महायथाः ।
 श्रुतवाक्यः श्रुतमिधि श्रुतयथविशारदः । ततः स समसः शान्तिमगच्छत्पाण्डुनन्दनः ।
 स तेः परितुतो राजा नवैरिव चक्रमाः । दृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविशेत्तदा ।
 प्रविविक्तं स धर्मज्ञः कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ।
 ततो नवं रथं शूभ्रं कम्बलाजिनसंयुतं । युक्तं घण्टशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शूभ्रसङ्घैः । ११४
 मन्त्रैरभ्यर्चितं पुण्यैश्च यमानैश्च । वन्दिभिः । आरुरोह रथश्चैव सोमोऽमृतमयं यया ।
 जघाह रग्नीन कान्तियो भीमो भीमपराक्रमः । अर्जुनः पाण्डुरं कृत्वा धारयामास भानुमतु ।
 प्रियमाणश्च तच्छ्वं पाण्डुरं रथमूर्ध्वनि । शूशूभे तारकाकीर्णं मितमभ्रमिवाम्बरे ।
 घामरप्यजने तस्य वीरैः जम्बूद्वीपदा । चक्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलङ्किते ।
 ते पञ्च रथमाख्याय भ्रातरः समलङ्कृताः । भूतानीव समन्तानि राजान् ददुर्गिरे तदा । ११५
 आद्याय तु रथं शुभ्रं युक्तमश्वैर्मनोजवैः । अश्वयात्पृष्ठतो राजान् युयुत्सु पाण्डवाग्र्यं ।
 रथं हेममयं शुभ्रे श्वैस्तृतीयोऽर्जितं । सह साव्यकिना कृष्णः समान्स्यायाश्वयात्कुलम् ।
 नरयानेन तु ज्यैष्ठ्यं पिता पार्थिव भारत । अघ्नो धर्मराजस्य गान्धारीमहिता यया ।
 दुरल्लिपय ताः सर्वाः कुन्तो कृष्णा तथैव च । यानैरुषावैर्यमुर्भिर्दुरेल पुरस्कृताः ।

मृहाणि राजमार्गेषु रत्नवन्ति महानि च । प्राकल्पन्तीव भारेण स्त्रीणां पुष्पानि भारत ।

१२८५

ताः शनैरिव मग्नोऽं प्रशंसुर्धुधिष्ठिरः । भीमसेनाजुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

धन्या तमसि पाश्चाणि या तं पुरुषसत्तमान् । उपतिष्ठसि कन्याणि महर्षिनिव गौतमी ।

तव कर्माण्यमोघानि व्रतचर्या च भाविनि । इति कृष्णां महाराज प्रशंसुस्तदा स्त्रियः ।

प्रशंसावचनेस्तां मियः शब्दैश्च भारत । प्रीतिज्ञेय तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलं ।

तमतीत्य धयायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः । अलङ्कृतं गोभमानमुपायाद्राजवेग्न च ।

१२८६

ततः प्रकृतयः सर्वेऽः पौरजानन्दस्तदा । ऊचुः कर्णसुखा वाचः समुपेत्य ततस्ततः ।

दिश्या जयसि राजेन्द्र शत्रून्क्षुब्धनिपूदन । दिश्या राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मैश्च च बलेन च ।

भव नस्त्वं महाराज राजेव शरदां शतं । प्रजाः पालय धर्मैश्च यथेन्द्रस्त्रिदिवं तथा ।

एवं राजकुलदारि मङ्गलैरभिपूजितः । आशीर्वादान् दिशेत्तान् प्रतियद्य समस्ततः ।

प्रविश्य भवनं राजा देवराजमृहापरमं । शृङ्गाविजयधंयुक्तं रथात्पश्चाद्वातारत् ।

१२८७

प्रविश्याभ्यन्तरं शोमान् देवतान्यभिगम्य च । पूजयामास रजैश्च गन्धमाक्षैश्च सर्वशः ।

निश्चकाम ततः शोमान् पुनरेव महायज्ञाः । इदं ब्राह्मणं चैव कोऽभिरूपानवस्थितान् ।

स संयतस्तदा विप्रैराशीर्वाद्बिबुधुभिः । शृङ्गभे विमलस्रजस्रारण्यहता यथा ।

तांस्तु वै पूजयामास कौन्तेयो विधिवद्भुजान् । धैर्यं सुहं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पितरमेव च ।

सुमनोमोदकैर्द्वैर्द्विरेण च भूरिणा । गोमिष्यैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः ।

१२८८

ततः पुष्पाहवोपोऽभूद्दिवं सन्धेव भारत । सुहदां प्रीतिजननः पुष्कः स्मृतिमुखावहः ।

हंसवज्रेदुषां राजा दिजानां तत्र भारती । शृङ्गुवे वैदविदुषां पुष्कलायपदावरा ।

ततो दुन्दुभिनिर्धौयः ब्रह्मनाथ मनेरमः । जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्मूय ।

निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः । राजानं ब्राह्मणान्द्रष्ट्वा चार्त्तको रावशोऽब्रवीत् ।

तत्र दुर्धौधनमखा भिक्षुरूपेण संवृतः । सावः शिखी बिदप्यो च धृष्टो विगतबाधश्च ।

१२८९

पुनः सर्वैस्तथा विप्रैराशीर्वाद्बिबुधुभिः । परं सहस्रैराजेन्द्र तपोनियममश्रितैः ।

स दुष्टः पापमाशंसः पाण्डवानां महात्मनां । अनामश्चैव तान् विश्रान्तमुवाच महीपतिं ।

॥ चार्त्तक उवाच ॥ इमे प्राहर्षिजास्तान् समाराधय वचो मयि । धियावन्तं कुनुपतिं श्रान्तिपातिमस्तु वै ।

किं तेन खाद्वि कौन्तेय रुन्निमं श्रान्तिषङ्कयं । घातयित्वा गुरुं चैव मृतं येनो म जेवितं ।

इति ते वै दिजाः श्रुत्वा तस्य दुष्टस्य रचसः । विषययुक्कुण्डयैव तस्यवाक्यमधर्षिताः ।

१२९०

ततस्तु ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः । प्रीजिताः परमोद्दिष्टास्तुष्टीमासन् विश्रान्ते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्त्राभियाचतः । प्रत्याश्रयसमन्तिनं न मां धिक्कर्तुमर्हय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजन् ब्राह्मणान्ते सर्वे एव विश्रान्ते । ऊचुर्भूतदोऽज्जनां योरस्तु तव पायिवं ।

अशुचैव मशान्मानस्तस्य शानचक्षुषा । ब्राह्मणा वेदविदांसक्षपोभिर्भिन्नीकृताः ।

॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ एष दुर्व्याधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः । परिमार्जनरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति । १११
न वयं ब्रूम धर्मात्मन्येतु ते भयमोदृशं । उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे ऊद्धारैः क्रोधमूर्च्छिताः । निर्भयैर्यतः शुचयो निजघ्नः पापराक्षसं ।

स पपात विमिह्यस्तेषां ब्रह्मवादिनां । माहेन्द्राग्निनिर्दग्धः पादयोऽद्भुतवानिव ।

पूजितास्य पयुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तं । राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः समुद्विज्जनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चार्वाकनन्दे अष्टचिन्ताध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तेषु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिस्तुह । उवाच देवकोपुनः सर्वदर्शी जनार्दनः । ११२

॥ वासुदेव उवाच ॥ ब्राह्मणास्मात् लोकेऽस्मिन्नर्थनीयाः सदा मम । एते भूमिचरा देवा वाग्विवाः सुप्रसादकाः ।

पुरा कृतयुगे राज्ञां चार्वाको नाम राक्षसः । तपस्तेषु महाबाहो वदथ्या यज्ञवार्धिकं ।

वरेण च्छन्दमानस्य ब्रह्मणा च पुनः पुनः । अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामासि भारत ।

विजानमानादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमं । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ।

स तु नम्रवरः पापि देवानमितविक्रमः । राक्षसस्तापयामास तोषकर्मो महाबलः । ११३

ततो देवाः समेतास्य ब्रह्मण्यमिदमब्रुवन् । वधाय रक्षमस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ।

तामुवाचाप्यथो देवो विहितस्तत्र नै मया । यथाऽस्य भविता ख युचिरेणेति भारत ।

राजा दुर्व्याधो नाम मयाऽस्य भविता नृपु । तस्य श्रेष्ठावयहेऽथै ब्राह्मणानवमंस्थते ।

तत्रैव रविता मित्रा विप्रकारप्रघर्षिताः । धृष्यन्ति वायव्याः पापं ततोऽग्रे गमिष्यति ।

स एष निहतः श्रेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः । चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ । ११४

इतानि शतधर्मैश्चातयन्त्य पाण्डिव । स्वर्गतास्य महात्माभो वीराः घृक्षिपुत्रवाः ।

शमीपिप्लपलाशमिथो मधुवर्षिणी । श्रुव श्रीदुम्बरः शङ्खस्तथा ह्रस्विभूषितः ।
 दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातमाव धौम्यः पुरोहितः । प्रागुदकध्वने वेदी लवणेनोपलिख्य च ।
 व्याघ्रचर्मोत्तरे शुक्ले सर्व्वतोभद्राशसने । दृढपादप्रतिष्ठाने कृताशनसमन्वितः ।
 उपवेश्य महात्मानं कृष्णाश्वं द्रुपदात्मजं । जुहाव पावकं धीमान् विधिमेन्वत्पुरस्कृतं ।
 ततउत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितं । अभयिञ्चत्पतिं पृथ्वा कुन्तोपुत्रं युधिष्ठिरं ।
 धतराष्ट्र्य राजर्षिं सर्व्वजः प्रकृतयस्तथा । अनुज्ञातोऽयं दृष्टेन आदभिः सह पाण्डवः ।
 पाञ्चजन्याभिमिश्रय राजाऽमृतमुष्टोऽभवत् । ततोऽनु वादयामास पणवानकदुन्दुभीन् ।
 धर्मराजोऽपि तत्सर्व्वं प्रतिजयाह धर्मतः । पूजयामास तांस्त्रापि विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
 ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् खल्लि वाचयन् । वेदाध्ययनसमस्तान् धृतिशीलममन्वितान् ।
 तेऽप्रीता ब्राह्मणा राजन् खल्ल्युचुर्जयमेव च । हंसा इव च न हन्तः प्रशंससुधुधिष्ठिरं ।
 युधिष्ठिर महाबाहो दिव्या जयसि पाण्डव । दिव्या स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महायुते ।
 दिव्या गाण्डीवध्वजा च भीमसेनस्य पाण्डव । त्वञ्चापि कुशलौ राजन् माद्रौपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 मुक्ता वीरचर्यात्तस्मात्सङ्ग्रामाद्विजितद्विषः । चित्रमुत्तरकार्य्याणि कुरु सर्व्वेऽपि भारत ।
 ततः प्रत्यर्चितं वद्विधर्मराजो युधिष्ठिरः । प्रतिपेदे महद्भ्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरारविषेके चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रकृतोनाञ्च तदाक्यं देवकालोपहृंहितं । शुभो युधिष्ठिरा राजा सोऽन्तरं प्रत्यभाषत ।
 धन्याः पाण्डुतनु नूनं तेषां ब्राह्मणपुङ्गवाः । तय्यान्वाप्यय वातय्यान् गुणानाहुः समगततः ।
 अनुयाह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः । यदैवं गुणसमन्वानस्मान् ब्रूय विमलहराः ।
 धृतराष्ट्रि महाराजः पिता मे दैवतं परं । शासनेऽस्य प्रियं चैव खेवं अभियकाङ्क्षिभिः ।
 एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधंमहतम् । अस्य भुञ्जुष्यं कार्य्यं मया नित्यमतन्निषा ।
 यदिचाहमनुपाक्षो भवतां सुहृदां तथा । धृतराष्ट्रे यया पूर्व्वं वृत्तिं वर्त्तितुमर्हय ।
 एष नाथो हि जगतेः भवताञ्च मया सह । अथैव प्रियवी कृत्स्ना पाण्डवाः सर्व्वे एव च ।
 एतन्मनसि कर्त्तव्यं भवद्भिर्बन्धनं मम । अनुज्ञाप्याय तान् राजा यथेष्टं गन्त्यतामिति ।
 पौरजानपदान् सर्व्वान् विष्टञ्च कुरुनन्दन । यौवराज्येन कौन्तेयं भीमसेनमयोऽर्जयत् ।
 मन्त्रे च नित्ये चैव पाण्डुष्वस्य च चिन्तने । विदुरं बुद्धिमन्त्रं प्रतिमान् सुसमादिशत् ।
 कृताकृतपरिज्ञाने तयाद्यय्यचिन्तने । सर्व्वत्र्यं योजयामास दृढं सर्व्वगुणैर्युतं ।
 बलस्य परिमार्णे ॥ भक्तवैतनयोस्तथा । ननुलं व्यादिशद्भ्राजा कर्मणश्चाविवेचने ।
 परचक्रोपराधे च दुष्टानाञ्चावमर्देन । युधिष्ठिरा महाराजः पौलुः व्यादिदेश ह ।
 दिजानां देवकार्य्येषु कार्य्यस्येषु चैव ह । धौम्यं पुरोधसं अष्टं नित्यमेव समादिशत् ।
 संहर्देवं समोपस्य नित्यमेव समादिशत् । तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्व्ववस्त्रो विभ्राभ्यते ।

१११

११६

११९

१२०

१२१

१२०

यान्यामन्यदोगांश्च येपु येहिह कर्षंसु । तांस्तोस्तेध्वं युयुजे प्रीथमाणो महोपतिः ।
 विदुरं सञ्जयश्चैव युयुत्सुश्च महामतिं । अत्रवीत् परवीरज्ञो धर्मोत्तमो धर्मवत्सलः ।
 उत्थायित्वाय तत्कार्थमस्य राज्ञः पितुर्मम । सर्वं भवद्भिः कर्त्तव्यमप्रमत्तैर्यथायथं ।
 पौरजानपदानाञ्च यानि कार्थाणि सर्वशः । राजानं समनुज्ञाय तानि कार्याणि भागशः । ११८
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोनुशासनपर्वणि भीमादिकर्मनियोगे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता युधि । आह्वानि कारयामास तेषां शृयगुंदादधीः ।
 धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्द्धदेहिकं । सर्वकामगुणोपेतमर्थं गात्र धनानि च ।
 रत्नानि च विचित्राणि महाहोणि महायथाः । युधिष्ठिरस्तु द्रौणस्य कर्णस्य च महात्मनः ।
 धृष्टद्युम्नामिन्द्रोऽभ्यो वैदित्स्य च रघवः । विराटप्रभृतीनाञ्च सुहृदामुपकारिणः ।
 द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ । ब्राह्मणानां सहस्राणि शृयमेकैकमुद्दिशन् । ११९
 धनैरजैश्च गोभिश्च बलैश्च समतर्पयत् । ये सान्ये शृयिवीपाला येषां नास्ति सुदृज्जनः ।
 उद्दिग्यादिभ्यः तेषाञ्च चक्रे राजौर्द्धदेहिकं । यथा प्रपाद्य विविधास्तडागानि च पाण्डवः ।
 मुहूर्ता कारयामास सर्वेषामौर्द्धदेहिकं । च तेषामनृषो भूत्वा गत्वा लोकैष्ववाच्यतां ।
 हतकृत्योऽभवद्भ्राजा भजा धर्मैश्च पालयन् । धृतराष्ट्रं ययापूज्यं गात्रादी रिदुरं तथा ।
 सर्वथा कौरवाग्रान्यान् भृत्याञ्च समपूजयत् । दाद्य तत्र स्त्रियः कायिह्वनवीरा हतात्मजाः । १२०
 सर्वान्माः कौरवो राजा सगूज्यापासयदंशुषी । जीवान्मृगपणानाञ्च वृक्षाच्छादनभोजनैः ।
 श्वान्मृगंश्चपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः । च विजित्य महीं हत्वाभामानृषं प्राप्य धैरियुः ।
 नि सपन्नः सुखी राजा पित्रहार युधिष्ठिरः ।

स्विष्टकृद्भिर्पञ्चवर्त्तः कपिनस्त्रवामनः । यज्ञो भुवः पतङ्गश्च यज्ञधेनस्त्वमुच्यते । १११

मिषण्डो नङ्गयो बभुर्दिवस्पृक् त्वं पुनर्वसु । सुवभुर्वययज्ञश्च भुवेणो दुन्दुभितया ।

गभश्निनेमि श्रोपद्गः पुष्करः पुष्पधारणः । कतुर्च्चिभुः भर्त्सुस्त्राशरिचक्षेव पर्यस ।

अभोनिधित्वं ब्रह्मा ॥ पवित्रं धाम धामवित् । हिरण्यगर्भं तामाङ्गं स्त्रधास्त्राहा च केयवः ।

योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण तमेवेदं यज्ञसि विद्यमये । विद्यन्तेदं तदस्य विद्यमाने नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणि ।

एवं स्तुतो धर्मराजेन क्षण्यः सभामध्ये श्रीतिमान्पुष्कराच । तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलामिर्वाग्भिर्विष्टं पाण्डवं धादवाग् ॥ ११२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वासुदेवस्तुता चित्रारिगोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विवर्जयामास सर्व्याः प्रहृतयो नृप । विविग्दयाभ्यनुज्ञाता यया स्वानि दृष्ट्वापि ते ।

ततो युधिष्ठिरा राजा भोमं भोमपराक्रमं । सान्त्वयन्नप्रबोद्धीमानञ्जुनं यमज्ञौ तथा ।

शत्रुभिर्विविधैः शस्त्रैः सतदेहा महारणे । आन्ता भवन्तः सुष्ठवं तापिताः शोकमन्युभिः ।

अरण्ये दुःखवसतीर्भूतान् भूतर्षभाः । भवद्भिरनुभूता हि यया कुपुन्यैस्तथा ।

यथापुत्रं ययाजोषं जयाऽयमनुभूयतां । विद्यान्तामन्वविज्ञानान् यः समेतस्मि वः पुनः । ११५

ततो दुर्व्याधनमृष्टं प्रासादैरुपशोभितं । षड्रत्नसमाकोषं दासोदाससमाकुलं ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातं भ्रात्रा दत्तं दृकोदरः । प्रतिपेदे महावाङ्मर्न्दिरं मधवानिव ।

यथा दुर्व्याधनमृष्टं तथा दुःशासनश्च तु । प्रासादमालासंयुक्तं हेमतोरणभूषितं ।

दासीदाससुसन्तुष्टं प्रभूतधनधान्यवत् । प्रतिपेदे महाबाह्वर्क्षुर्गोराजशायनात् ।

दुर्धर्षणश्च भवने दुःशासनमृष्टादरं । कुर्वेत्भवनप्रख्यं मरिहेमविभूषितं । ११६

नकुलपुत्रवराक्षयः कथिताय महावने । ददौ श्रीतो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

दुर्मुखश्च च वेङ्गाग्रं श्रीमत्कनकभूषणं । पूषं पद्मदस्तासीषां स्त्रीषां शयनवद्भुजं ।

प्रददौ सहदेवाय सततं प्रियकारिणे । नृमुदे तच्च सन्ध्या म कैलासं धनदो यया ।

दुयुधत्विदुरद्वैव मञ्जयश्च विशास्यते । सुधर्मो चैव धैर्यश्च यथास्त्रं जम्बुरालयात् ।

महं शाल्यकिना शैरिरिञ्जुनस्य निवेशनं । विविधं पुरुषधाषो व्याप्तिं गिरिगुहामिव । ११७

तच्च भवावपानैस्तं मुदिताः सुमुखोपिताः । सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्तुर्धुधिष्ठिरं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दृष्टविनागे चतुर्दशारिगोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ प्राप्य राज्यं महाबाह्वर्क्षपुत्रो युधिष्ठिरः । यदन्यदकरोदीरस्तच्च यास्यातुमर्हसि ।

भगवाम्ना हृषीकेशस्त्रैलोक्याय परो गुरुः । श्ये यदकरोदीरस्तच्च यास्यातुमर्हसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु तत्त्वेन राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयानघ । वासुदेवं पुरस्कृत्य पदकुर्वन्त पाण्डवाः ।

प्राप्य राज्यं महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । सातुर्वर्षं यथायोग्यं स्त्रे स्त्रे स्वानि न्यवेशयत् । ११८

ब्राह्मणानां सहस्रं च आतकानां महातनूनां । सहस्रं निष्क्रमेकैकं दापयामास पाण्डवः ।

तथाभुजोविने भृत्यान् संश्रितानतिथीनपि । कामैः सन्तर्पयामास क्षपणांस्तर्कज्ञानि

पुरोहिताय धैर्याय प्रादादयुतम् य गा । धन मुवर्णं रजत वासाधि विविधान्यपि ।

रुपाय च महाराज गुरुत्तिमवर्त्तत । विदुराय च राजासौ पूजाञ्चक्रे यतप्रत ।

भवाक्षपानैर्विविधैर्व्योसोभि शयनासनै । सर्वान सन्तोषयामास सञ्जितान् ददताम्बर ।

११५

नभप्रशमनं कृत्वा स राजा राजमत्तम । युयुत्सार्धात्तराष्ट्रस्य पूजाञ्चक्रे महायथा ।

धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्यं विदुराय च । निवेद्य सुखवद्राजा सुखमासे युधिष्ठिर ।

तथा सर्वं सनगरं प्रसाद्य भरतर्यम् । वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृताञ्जलि ।

ततो महति पर्यङ्के मणिकाञ्चनभूषिते । ददर्श कृष्णमासोन नीलमेषमयुति ।

जाञ्चक्ष्यमानं वपुः दिव्याभरणभूषित । पीतकौशेयवसनं ह्यैवोपगतं मणिं ।

११६

कौस्तुभेनोरसिलेन मणिनाभिविराजित । उद्यतबोदयं शैलं सूर्य्येणाभिविराजित ।

नैपथ्यं विद्यते तस्य क्षिपु लोकेषु किञ्चन । सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुपुरुषविपद् ।

उवाच सधुर राजा स्मितपूर्व्वमिदं तदा । सुखेन ते निशा कषिष्ठुष्टा बुद्धिमताम्बर ।

कषितं ज्ञानानि सर्व्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत । तथैवोपश्रिता देवो बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर ।

वयं राज्यतनुप्राप्ता इयिवो च वञ्चे म्रियता । तत्र प्रसादाद्भगवत्सिलोत्कर्णितविक्रम ।

११७

जयं प्राप्ता यमद्याग्यं न च धर्मोप्युता वय । तं तथा भाषमाणन्तु धर्मराजमरिन्दम ।

नैवायं भगवान् किञ्चिद्भ्याममैवाञ्चपद्यत ।

इति श्रीमहाभारते द्वापराखण्डे राजधर्मोनुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥-४५-

एकोऽत्येन्द्रिययामं मनः संयम्य मेधया । शरणं मामुपागच्छन्तो मे तद्गते मनः ।
यं गङ्गा गर्भविधिना धारयामास पार्थिव । वशिष्ठश्चिंत्यं तं तात तमस्मि मनसा गत ।
दिव्यास्ताणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् । साङ्गाश्च चतुरो वेदांस्तमस्मि मनसा गत ।
रामस्य दयितं शिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव । आधारे सर्वविद्यानां तमस्मि मनसा गत ।
स हि भूत भविव्यच भवश्च भरतर्षभ । वेत्ति धर्मविदां श्रेष्ठं तमस्मि मनसा गत ।
तस्मिन्नि पुण्यव्याघ्रे कर्मणि स्वेदिव गते । भवियति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्व्वरो ।
तदुधिष्ठिर गार्ह्यं भीष्म भीमपराक्रमं । अभिगम्योपसङ्गं पृष्ट्वा यत्ने मनोगत ।
चातुर्विद्यं चातुर्हं च चातुराश्रममेव च । राजधर्माश्च निखिलान् पृच्छेनं पृथिवीपते ।
तस्मिन्मत्तमिति भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे । ज्ञानान्यसं गमिष्यन्ति तस्मात्त्वा चोदयाम्यहं ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तस्य वचनमुत्तम । सायुकण्ठं स धर्मज्ञो जगद्गर्भमुवाच ह ।
यद्भवानाह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव । तथा तस्माच्च सन्देहो विचते मम माधव ।
महोभायश्च भीष्मस्य प्रभावश्च महाद्युते । श्रुतं मया कथयता ब्राह्मणानां महात्मनां ।
भवांस्य कर्त्ता लोकानां यद्भवोत्थरिस्त्रयं । तथा तदनभिषेयं वाक्यं यादवमन्दन ।
यदि त्वनुग्रहवतो बुद्धिर्लभे मयि माधव । त्वामयत पुरस्कृत्य भीष्मं यास्यामहे वयं ।
आहूतं भगवत्कैः स हि लोकान् गमिष्यति । तद्दर्शनं महाबाहो तस्मादहंति कौरव ।
तव चाद्यस्य देवस्य चरस्त्रैवाद्यस्य च । दर्शनं तस्य लाभं शान्तिं हि ब्रह्ममयो निधि ।

११७०

११७१

११७२

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शुनैर्व धर्मराजस्य वचनं मधुसूदन । पार्थस्य सात्यकिं शाहं रथो मे द्युष्यतानिति ।

सात्यकिस्तापु निष्कम्य केशवस्य समीपत । दारुके प्राह कृष्णस्य युष्मतां रथरत्युत ।

स सात्यकेराशु वचा निश्रम्य रथोत्तमं काञ्चनभूयिताङ्गं । मसारणवर्कमयैर्विकण्ठकैर्विभूषितं हेमनिबद्धपङ्क ।
दिवाकराशुप्रभमाशुगामिनं विचित्रनागमणिभूयितान्तरं । नवोदिनं सूर्यमिव प्रतापिनं विचित्रताच्छब्धिर्जनं पता
किनं ।

११७३

सुपीयूषैश्च प्रमुखैर्वरादैर्भोजाजैः काञ्चनभूयिताङ्गैः । सयुक्तमिवेदयदच्युताय कृतश्रुतिर्दारुको राजसिंह ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि महापुरुषसूक्तोपाख्यानं द्रष्टव्यं । रिशेऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ शरतन्त्रे श्रयामस्तु भरतानां पितामह । कथमुत्पृष्टवान् देहं कञ्च ये गमधारयत ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुस्वावहितो राजन शुचिभूत्वा समाहित । भीष्मस्य कुरुब्राह्मणं देहात्मनं महात्मन ।

निवृत्तमात्रेण्यने उत्तरे वै दिवाकरे । समावेशयदात्मानमत्मान्येव समाहित ।

११७४

विकीर्णशूरिव दित्यो भीष्म शरतैर्द्वित । शुशुभे परया सद्यवा दतो ब्राह्मणपत्नये ।

आसेन वेदविदुषा नारदेन सुरपिण्णा । देवस्थानेन वात्स्येन तयागमकसुमन्तुना ।

तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना । शाण्डिल्यदेवराताम्बा मैत्रेयेण च धीमता ।

अस्मिन् वशिष्ठेन कौशिकेन महात्मना । हारीतलोमब्राह्मणाश्च तयाचयेण धीमता ।

वृहस्पतिश्च शुक्रश्च र्यवनश्च महामुनिः । सनत्कुमारः कपिलो वाष्पोकिकिन्तुनरः क्रुधः ।
 भौद्रव्या भार्गवो रामकृष्णविन्दुर्महामुनिः । पिप्पलादेऽय वायुश्च सम्पत्तः । पुलहः कपः ।
 काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्देवः पराशरः । मरीचिरङ्गिराः काश्या गौतमो मातृवो मुनिः ।
 धौम्यो विभाष्यो माण्डव्यो धौसः । कृष्णानुभौतिकः । उलूकः परमो विप्रो माकण्डेयो महामुनिः ।
 मास्तरिः पूरणः कृष्णः सुतः परमधार्मिकः । रतैशान्यैर्भुनिगणैर्वैद्यभार्गैर्षेयात्मभिः ।
 श्रद्धादमश्रुभोपेतैर्द्वैतयज्ञ इव वरैः । भीष्मः स पुरुषय्याध्नः कर्षण मनसा गिरा ।
 शरतव्यगतः कृष्णं प्रदधौ प्राञ्जलिः शुचिः । खरेण दृष्टपुष्टेन तृष्टाव भधुसूदर्नः ।
 योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिं । कृताञ्जलिपुटे भूत्वा वाग्विदं प्रवरः प्रभुः ।
 भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमयाचवत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ आरिराधयिषुः कृष्णं वाधं जिगदिषामि यं । तथा व्याससमाप्तिन्या प्रीयतां मुद्वेष्टतम ।

शुचिं शुचिपदं हंसं तपदं परमेष्ठिनं । युक्ता सर्व्वात्मनात्मनं तं प्रपद्ये प्रजापतिं ।
 अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः । एकोऽयं वेद भगवान् धाता चारायणो हरिः ।
 नारायणाद्विगणालया सिद्धमहोरगाः । देवा देवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययं ।
 देवदानवगन्धर्वा यचराचसपन्नगाः । यं न जानन्ति को ह्येव कुतो वा भगवानिति ।
 यस्मिन्विद्यानि भूतानि तिष्ठन्ति च विद्मन्ति च । गुणभूतानि भूतानि सूत्रे भर्षिगणाश्च ।
 यस्मिन्निधौ तते तनौ दृढे रुनिव तिष्ठति । सदसद्भयिते विश्वे विश्वाश्चैव विश्वकर्षणि ।
 हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणं । सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदभोजनं ।
 प्राञ्जनांरायणं देवं यं विश्वस्य परायणं । अर्षीयसामणीयांश्च स्वविष्टस्य स्ववीयसां ।
 गरीयसाङ्गरिष्टश्च श्रेष्ठश्च श्रेष्ठयामपि । यं वाक्केवलमुवाकेषु निपतूषनिपसु च ।
 गृह्णन्ति सत्यकर्षणं सत्यं सत्येषु सामसु । चतुर्भिश्चतुरात्मनं सन्त्यं सन्त्यतो पतिं ।
 यं दिव्यैर्देवमर्षन्ति गुह्यैः परमनामभिः । यस्मिन्निधौ तपस्रतं यदज्ञैश्च नुतिष्ठति ।
 सर्व्वात्मा सर्व्ववित् सर्व्वः सर्व्वज्ञः सर्व्वभावनः । यं देवं देवको देवी वसुदेवादभोजनत् ।
 भौमस्य ब्रह्मणो गुह्यै दीप्तमग्निमिवारणिः । यमनयो व्यपेताम्रीरात्मानं वीतकल्पं ।
 दृष्टान्ननयायं गोविन्दं पश्यत्यात्मानमात्मनि । अतिवाव्यिक्तकर्माणमितिसुख्यातिनिष्ठं ।
 अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिं । पुराणे पुरुषं प्रोक्तं ब्रह्म प्रोक्तं युगादिषु ।
 सपे सङ्कर्षणं प्रोक्तं तमुपायमुपास्यहे । यमेकं ब्रह्मात्मानं प्रादुर्भूतमधोचक्षं ।
 शान्तभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्व्वकामदं । यमाङ्गर्जगतः कोऽयं यस्मिन्निविदिताः प्रजाः ।
 यद्भिन् शोकाः स्फुरन्तीमे जले प्रकुचयो यथा । अतमेकाधरं ब्रह्म यत्तत्तदसतोः परं ।
 अनादिमथपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः । यं सुरासुरगन्धर्वाः सिद्धा अविमहोरगाः ।
 प्रयता निज्यमर्षन्ति परमं दुःखमेवयं । अनादिनिधनं देवमात्मयानि सनातनं ।

अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुं । यं वै विश्वस्य कर्त्तारं जगतस्तत्पुंषो पतिं ।
वदन्ति जगतोऽथ वमचरं परमम्पदं । हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितीर्देत्यनाशनं ।
एकं दादृशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः । शुक्ले देवान्पितृवृन्दे तर्पयत्यमृतेन यः ।
यस्य राजा दिजातोनां तस्मै सोमात्मने नमः । महत्तममयः पारे पुरुषं क्षान्तिर्जयं ।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः । यं दृष्ट्वन्तं दृष्टव्यस्ये यमग्नौ यं महाधरे ।
यं विप्रसङ्गा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः । ऋग्यजु सामधामानं दशार्हं हविरात्मकं ।
यं सप्ततन्तुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः । चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च दार्ढ्या पञ्चभिरिव च ।
ह्रयते च पुनर्दार्ढ्या तस्मै सोमात्मने नमः । यः सुपर्णो यजुर्नाम ऋग्वेदागावस्त्रिदृष्टिराः ।
रथन्तरं दृष्टत्साम तस्मै सोमात्मने नमः । यः सहस्रपदे सचे जज्ञे विश्वदृशामृषिः ।
हिरण्यपवः शुक्लितसस्मै हंसात्मने नमः । पादाङ्गं सन्धिपर्वणं स्वरव्यञ्जनभूषणं ।
यमाङ्गरुचरं दिव्यं तस्मै बागात्मने नमः । यज्ञाङ्गो यो वराहो वै भूत्वा गामुष्णहार ह ।
लोकचयद्वितायाय तस्मै वीर्यात्मने नमः । यः ज्ञेते योगमासाद्य पर्यङ्गे गगनभूषिते ।
कणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः । यस्तनोति सतां संतुष्टेनामृतधेनिना ।
धर्मार्थव्यवहारान्नैस्तस्मै सत्यात्मने नमः । यं श्रयश्चर्च्य चरणाः श्रयश्चर्च्य कसैविष ।
श्रयश्चर्च्यैस्त्वमर्षन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः । यतः सर्वे प्रसूयन्ते क्षान्तात्माद्देहिनः ।
उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः । यश्च व्यक्तस्यमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
क्षेपे चेन्नक्षमावीर्यं तस्मै चेन्नात्मने नमः । यन्निधात्मानमात्मस्यं दृष्टं योऽङ्गमिगुणैः ।
प्राज्ञः धर्मद्वयं साङ्ख्यास्तस्मै साङ्खात्मने नमः । यं विनिद्रा जितयाचाः धन्वन्साः सयतेन्द्रियाः ।
ध्यातिः पश्यन्ति पुञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः । अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवं निर्मयाः ।
शान्ताः सद्भाषिणो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः । योऽसौ पुण्यसहस्रान्ते प्रदीप्ताचिर्बिम्भावसुः ।
सक्षयवति भूतानि तस्मै घोरान्ते नमः । सभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् ।
बाहः स्तपिन् यस्मै कस्तस्मै मायात्मने नमः । अजस्र नाभौ सभूतं यस्मिन्विषं प्रतिष्ठितं ।
पुष्करे पुष्करावस्य तस्मै पद्मात्मने नमः । सहस्रभिरिवै चैव पुरुषाया मितात्मने ।
चतुः समुद्रपथ्याय योगनिद्रात्मने नमः । यस्य क्षेत्रेषु जीभूता नद्यः सर्वान्त्रयन्धिषु ।
कुक्षौ समुद्राद्यन्तारस्तस्मै तोषात्मने नमः । यस्मात्सर्व्याः प्रसूयन्ते मर्गप्रलयविक्रियाः ।
यस्मिन्धैव प्रसीयन्ते तस्मै हेन्नात्मने नमः । योनिपथो भवेद्वाचो दिवा भवति विष्ठितः ।
दृष्टानिष्टस्य च दृष्टा तस्मै दृष्टात्मने नमः । जलकुण्डं सर्वकार्येषु धर्मकार्येषुमुत्तमं ।
वैकुण्ठस्य च यद्रूपतस्मै कार्यात्मने नमः । विः सप्ततन्ता यः सचने धर्मयुत्कान्तगौरवं ।
कुङ्कुमजिह्वे समरे तस्मै क्रौञ्चात्मने नमः । विभज्य पञ्चधात्मानं वायुर्भूत्वा शरीरगः ।
यस्येष्टयति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः । युगेभ्यां वर्त्तते योगैर्मार्त्तयेन ह्ययनैः ।

१११

११२

११३

११४

११५

११६

र्गमप्रत्ययोः कर्त्ता तस्मै कालात्मने नमः । ब्रह्मवर्त्म भुञ्जे चरं कृत्स्नमूर्ध्वदरं विश्वः ॥ १९९ ॥
 पादौ यस्याग्रिताः शूद्रास्तस्यै वर्षात्मने नमः । यस्याग्निरास्ते यैर्मूर्ध्ना खं नाभिरासौ चित्तिः ।
 सूर्ययजुर्द्विजः शौचं तस्मै लोकात्मने नमः । परः कासात्यरो यज्ञात्परापरतरयः ।
 अनादिरादिविद्यस्तस्यै विद्यात्मने नमः । विषये वर्त्तमानानां यत्ते वैश्वेनिकैर्गुणैः ।
 प्राङ्मूर्ध्वयनोत्तरं तस्मै गोप्रात्मने नमः । अन्नपानेन्धनमयो रसप्राणविवर्द्धनः ।
 धी धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः । प्राणानां धारणायां योऽङ्गं भुङ्क्ते चतुर्विधं । ॥ १०० ॥
 अन्नभूतः पचत्यग्नितस्यै पाकात्मने नमः । विद्वेत्तणसटं यस्तु रूपं द्वांनखायुषं ।
 दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै दृष्टात्मने नमः । यं न देवा न मन्त्रव्या न दैत्या न च दानवाः ।
 तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः । रसातलगतः श्रीमानमनो भगवान्निभुः ।
 जगद्धारयते कृत्स्नं तस्मै वीर्यात्मने नमः । यो मोहयति भूतानि खेदपाशानुबन्धनैः ।
 सर्वास्त रक्षणायां तस्मै मोहात्मने नमः । आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्रवस्त्रितः ॥ १०१ ॥
 यं ज्ञानेनाभिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः । अग्रमेयशरीराय सर्वतो बुद्धिचक्षुषे ।
 अमनपरिमेयाय तस्मै दिव्यात्मने नमः । जटिले दक्षिणे नित्यं लम्बादरशरीरिणे ।
 कमण्डलुनियन्त्राय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः । शूलिने चिद्वेशाय व्यामकाय महात्मने ।
 भस्त्रदिग्धाक्षलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः । चन्द्रार्द्रतशीर्षाय व्यासयज्ञोपवीतिने ।
 पिनाकशूलहस्ताय तस्मै उपात्मने नमः । सर्वभूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च । ॥ १०२ ॥
 अक्षोर्ध्वद्रोहोहाय तस्मै घान्तात्मने नमः । यस्मिन्मन्त्रे यतः सर्वं य सर्वं सर्वतद्वत् यः ।
 यस्य सर्वमयोनित्यं तस्मै सर्व्यात्मने नमः । विषयकर्मवमसोऽस्तु विद्यात्मन् विश्वसम्भव ।
 अपवर्गन्तु भूतानां यस्यानां परतः स्त्रितः । नमसो त्रिषु लोकेषु नमसो परतस्त्रिषु ।
 नमसो दिक्षु सर्व्यासु नमं हि सर्वमयो निधिः । नमसो भगवन्विष्णो लोकाग्रे प्रभवाव्यय ।
 नमं हि कर्त्ता इयोकेश बह्वर्त्ता चापराजितः । न हि पश्यामि ते भावं दिव्यं हि त्रिषु वर्त्मसु । ॥ १०३ ॥
 मांनु पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनं । दिव्यमे गिरिषा व्याप्तं पद्मां देवी वसुधरा ।
 विरुमेण वयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः । दिव्यो भुजा रविद्युर्बुधैश्च शूकः प्रजापतिः ।
 नम्रमागो निदहासे वायोरभितमेजयः । अतमोपुष्पपद्मां पीतवाससमयुतं ।
 ये नमस्कन्ति गोविन्दं न तेषां विघ्नते भयं ।

रकोऽपि दृष्ट्वा एतत् प्रणामो दद्यात्तमेधावभूयेन तुल्यः । दद्यात्तमेधो पुनरेति कदा कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय । ॥ १०४ ॥
 दृष्ट्वा ततः दृष्ट्वा मनुष्मरन्तो राज्ञो च कृष्णं पुनरुत्थिता ये । ते कृष्णदेहाः प्रविशन्ति दृष्ट्वा मायं यथा मन्त्रज्ञं
 जनानि ।

रमो मरकतमाभरणसामयज्जकारिणे । संसारनिवर्तनार्थं त्रिकाष्टाय विष्णवे ।

रमो प्रह्लाददेवः प गोप्राज्ञश्चिन्ताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।

प्राणकान्तारपायेयं संसारोच्छेदभेषजं । दुःखशोकपरिचापं हरिरित्युत्तरदयं ।
यथा विष्णुमयं सत्त्वं यथा विष्णुमयं जगत् । यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे नश्यतां तथा ।
त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे । यच्छ्रेयः पुण्ड्रीकाक्ष तद्वायस्य सुरोत्तम ।
इति विद्यातपोयो निरयोनिर्विष्णुरीडितः । वाम्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ।
नारायणपरं ब्रह्म नारायणपरं तपः । नारायणपरो देवः सर्वं नारायणः यदा ।

१८२

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्ता वचनं भोजस्तद्व्रतमानसः । नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा
अभिमन्युः । योगेन मत्तिं भोजस्त माधवः । नैकाद्यदर्शने ज्ञानं दिव्यं दत्त्वा ययौ हरिः ।
तस्मिन्नुपरते शब्दे तत्सु ब्रह्मवादिनः । भोजं वाग्मिन्वाप्यकृष्णस्तमानर्चुमंशमर्तिं ।
ते सुवन्तश्च विप्राग्र्यः केशवं पुरुषोत्तमं । भोजश्च शनैः सर्वे प्रपश्यन् पुनः पुनः ।
विदित्वा भक्तियोगान् भोजस्त पुरुषोत्तमः । सहस्रात्पापं संहृष्टो यानमेवात्मपद्यत ।
केशवः सात्यकिश्चापि रथेनैकेन जगत्तुः । अपरेण महात्मानो युधिष्ठिरधनञ्जयौ ।
भीमसेनो धर्मो चैभौ रथमेकं समाश्रिताः । कृपा युयुत्सुः सुतश्च वञ्जयश्च परन्तपः ।
ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः । नेमिपोषेण महता कल्पयन्तौ वसुध्वरा ।

१८३

१८४

ततो गिरः पुरुषवत्सवाश्रिता हिजेरिताः पथि सुमनाः स श्शुभे । कृताञ्जलिं प्रणतमयापरं जनं स कीर्तिहा मुदित
भनाभ्यनन्दत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि स्ववराजोपाख्याने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स च हृषीकेशः स च राजा युधिष्ठिरः । कृपादयश्च ते सर्वे चलारः पाण्डवाश्च ते ।
रथैश्चैर्नगरमुखैः पताकाध्वजशोभितैः । ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः ।
तेऽवतीर्थ्य कुरुक्षेत्रं केयमञ्जास्त्रिसङ्कुलं । दिहन्त्यासः एतो यत्र चक्षिपैर्महात्मभिः ।
गजाश्चदेहास्त्रिचयैः पर्व्येतैरिव सञ्चितं । नरशौर्यकपालैश्च शङ्खैरिव च सर्वैश्च ।
चित्तासहस्रमर्चितं वर्णमयस्त्रसमाकुलं । आपानभूमिं कालस्य तदा भुक्नोऽस्मितामिव ।
भूतसङ्गानुचरितं रवोगणनिवेजितं । पश्यन्तस्ते कुरुक्षेत्रं ययुराशु महारथाः ।
गच्छन्त्येव महाबाहुः सर्वथादवनन्दन । युधिष्ठिराय शिवाय आमदम्यस्य विक्रमं ।
अमो रामद्वदाः पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः । धेयुः सन्तर्पयामास पितृन् चक्षिणोऽसितैः ।
चिःसप्तहस्ती वसुधां कृत्वा निःचक्षिणो प्रभुः । दृष्टेदानीं ततो रामः कर्मणो विरराम ह ।

१८५

१८६

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चिःसप्तहलः श्रियिवो कृता निःचक्षिण्या पुरा । रामेणेति ययात्य तमत्र मे धर्मयो
महान् ।

सप्तवीजं यदा दग्धं रामेण यदुपुङ्गव । कथं भूयः समुत्पत्तिः सप्तस्थामितविक्रम ।

महात्मना भगवता रामेण यदुपुङ्गव । कथमुक्तादितं सत्रं कथं दृष्टिमुपागतं ।

महता रघुपुङ्गेन कीटिशः क्षत्रिया हताः । तयाभूच्च मही कीर्णा क्षत्रियैर्मदताम्बर ।

१८७

किमर्थं भार्गवेणंदं सज्जमुत्सादितं पुरा । रामेण यदुग्राहूलं कुरुचेवे महात्मना ।
 एतन्मे च्छिन्धि वर्ण्येयं श्रेयसं तार्क्ष्यकेतन । आगमो हि परः क्षण्य लप्ता नो वासवानुज ।
 ॥ वैद्यपायन उवाच ॥ ततो यथावत् स गदायशः प्रभु । शशंस तस्मै निखिलेन तत्ततः ।
 युधिष्ठिरायाप्रतिमौजशे तदा यथाऽभवत् सन्नियसङ्कुला मही ।

इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उग्रमोषाख्यानोऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ शृणु कौन्तेय रामस्य प्रभावो यो मया श्रुतः । महर्षिणां कथयतां विक्रमं तस्य जगत् स । १०११

यथा च जामदग्न्येन कोटिभ्यः सन्नियताः । उद्धृता राजवंशेषु ये भूया भारतं हताः ।

जह्नेराजसु तनयो बलाकायसु तत्सुतः । कुशिको नाम धर्मज्ञस्य पुत्रो महीपते ।

अथ्यं तपः समातिष्ठत्सहस्राक्षमेव भुवि । पुत्रं समेयमजितं चित्तोक्तेर्यरमित्युत ।

तमुपतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः । समर्थं पुत्रजनेन स्वयमेवाव्यपद्यत ।

पुत्रत्वमगमद्भ्राजंस्तस्य लोकेत्यरेत्यरः । गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः । १०१२

तस्य कन्याभवद्भ्राजयाद्या सत्यवती प्रभो । ताद्वाभिर्भृगुपुत्राय शोर्षीकाय ददौ प्रभुः ।

तस्याः पीतः स शैषिन भार्गवः कुहनन्दन । पुत्रार्थं अपयामास चरं गाधेक्षीयव च ।

आहृयोवाच तां भार्या शोर्षिकी भार्गवस्तदा । उपयोष्यद्वरथं तया माचाऽप्ययं तव ।

तस्या जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान् सन्नियधर्भः । अजयः सन्नियधैर्लोके सन्नियधर्भसुदनुः ।

तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं शमात्मकं । तपोनिष्ठं द्विजश्रेष्ठं चरुदेव विधास्यति । १०१३

इत्येवमुक्त्वा तां भार्या शोर्षिकी भृगुनन्दनः । तपस्यभिरतः श्रीमान् जगामारण्यमेव हि ।

एतस्मिन्नेव कामे तु तीर्थयात्रापरौ नृपः । गाधिः सदारः सम्प्राप्तः शोर्षीकस्यायमं प्रति ।

चरुदेवं गृहीत्वा च राजान सत्यवती तदा । भर्तुर्न्यायं तया यथा माचे जह्या न्यवेदयत् ।

माता तु तस्याः कौन्तेय दुहित्रे स्वं चरं ददौ । तस्यायमयाज्ञामादात्ममेवं चकार च ।

अथ सत्यवती गर्भं सन्निययान्तकरं तदा । धारयामास दीप्तेन वपुषा चौरदर्शनं । १०१४

तामृषीयस्तदा दृष्ट्वा तस्या गर्भगतं द्विजं । अश्वीनमुग्राहून् । स्वं भार्या देवहविणी ।

माचाऽपि शंभिता भद्रे चरुष्यत्यायेरुता । भविष्यति हि ते पुत्रः क्षूकक्षय्यायमेवणः ।

उत्पद्यति च ते भ्राता ब्रह्मभूतलपोरतः । विषं हि ब्रह्मा समहरोरा तव समाहितं ।

सप्तरोषिषु शक्यं गव माचे समपितं । विपर्ययेण ते भद्रे नैतदेवं भविष्यति ।

मातुषो माद्वेष्टो भूदाजव च सन्नियः सुतः । भैरमुका महाभागा भर्ता सत्यवती तदा । १०१५

पपात शिरसा तस्मै वेपकी चात्रकी ददं । माचाऽपि भगवत्यथ वक्रुमेवंविधं वचः ।

ब्राह्मणापचरं पुत्रं प्राप्स्यस्यति हि मां प्रभो ।

॥ एतच्छ्रुत्वा उवाच ॥ भैरवमुक्त्वा कानि मया भद्रे तदा सति । उपरुक्षा समुत्पद्यत्यत्यायेरुता ।

॥ इत्यथ पुनराह ॥ इत्यथोवाचापि सुनं सज्जया । किं पुनः पुनः । इमात्मवद्गुणं पुत्रं दातुमर्हसि मे प्रभो ।

॥ ऋचीक उवाच ॥ नोक्तपूर्वमनृत भद्रे खैरेवपि कदाचन । किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवचसाधने । १०९
 दृष्टमेतत्परा भद्रे ज्ञातञ्च तपसा मया । ब्रह्मभूतं हि सकलं पितृस्तव कुलं भवेत् ।
 ॥ सत्यवत्युवाच ॥ काममेवं भवेत्यौत्तो ममेह तव च प्रभो । शमात्मकमह पुत्र खेमय अपतामर ।
 ॥ ऋचीक उवाच ॥ पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि । यथा लयोक्त वचन तथा भद्रे भविष्यति ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ तत सत्यवती पुत्र जनयामास भार्गवं । तपस्यभिरत शान्तं जमदग्निं यतव्रतं ।
 विश्वामित्रश्च दायार्दं गाधि कुशिकनन्दन । य प्राप ब्रह्ममिति विश्वेन्द्रं गुणैर्युत । ११०
 ऋचीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधि । सौऽपि पुत्रं ह्यजनयन्ममदग्निं सुदारुणं ।
 सर्वविद्यानां ग्रेष्ठ धनुर्वेदस्य पारंगं । राम क्षत्रियहन्तार प्रदोषमिव पावकं ।
 तोषयित्वा महादेवं पर्वते गन्धमादने । अस्त्राणि वरयामास परश्चक्षुःशक्तिजम् ।
 स तेनाकुण्डधारेण ज्वलितानलवर्धन । कुठारेणाग्रमेयेण लोकेश्वरप्रतिमोऽभवत् ।
 एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो बली । अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिप । १११
 दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् । चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामाश्रयेधिके ।
 ददौ च इयिषीं सर्वान् सप्तदोषां सपर्यता । स्वपादस्त्रवलेनाज्ञौ जित्वा परमधर्षवित् ।
 द्रपितेन च कौन्तेय भिचिन्निचिवभानुना । सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादार्द्रिह्वामयाग्रये ।
 पामान् पुराणि राजाणि घोषाश्चैवानुवीर्यवान् । अचाल तस्य बाणापाश्चिबभानुर्दिग्धया । ११२
 स तस्य पुत्रेभ्यश्च प्रभावेण महौजस । ददाह कार्त्तवीर्यस्य शैलानथ वनसतीन् ।
 स शून्यमायम रम्यमापवत् महात्मन । ददाह पवनेनैव क्षिप्रवानु म हैहय ।
 आपवत् ततो रोषाच्छापाजुर्नमच्युत । दग्धे अग्ने महाबाहो कार्त्तवीर्येण वीर्यवान् ।
 तथा न वर्जितं यस्मान्ममेद हिमवदन । दग्ध तस्माद्रेण रामो बाह्वेसो हस्त्यतःस्रुज ।
 अर्जुनस्य महातेजा यतो गित्य शमात्मक । ब्रह्मस्य प्ररक्ष्य दाना शूरय भारत ।
 नाचिन्तयत्तदा प्रापन्नेन दत्त महात्मना । तस्य पुत्रास्तु बलिनः प्रापेनायन पितृव्यधे । ११३
 निमित्तादवलिप्ता वै नृशसाश्चैव सर्वदा । लभदग्निधेवास्ते वस्त्रमग्निभूरतपम् ।
 अज्ञात कार्त्तवीर्येण हैहयेन्द्रेण धीमता । तस्मिन्निष्क्रम्य भूयुद्धं जामदग्नेमहात्मन ।
 ततोऽर्जुनस्य बाहुस्तान् जित्वा रामो रूपाश्वित । तं भ्रमन् ततो वक्ष जामदग्न्यः सुमाश्रम ।
 प्रत्यानयन् राजेन्द्र तेपामन्त पुराणम् । अर्जुनस्य सुतर्क्षो तु सभूयावुद्वयस्तदा ।
 गताश्रमममनुद्वा जमदग्नेर्ब्रह्मात्मन । अवातयन्त मत्स्यौ गिरः कात्यान्नगधिप । ११४
 समित्कुशाथं रामस्य निर्धातव्य यशस्विन । ततः पितृवधामर्षाश्रम परममनुमान् ।
 निःचिन्तया प्रतिश्रुत्य मही शस्तमस्यज्जत । ततः स भृगुशार्दूल कार्त्तवीर्यस्य वीर्यवान् ।
 विरक्त्य निजपानाश्च पुत्रान् पौत्राश्च सर्वशः । स हैहयसहस्राणि हत्वा परममनुमान् ।
 चकार भागवो राजन् मही शोणितकर्दमां । स तयाशु महातेजा हत्वा निःचिन्तया मही ।

रूपया परयाविष्टो वनमेव जगाम ह । ततो वर्षषष्ठेषु समतीतेषु केपुचित् । ११०
 चेपं सम्प्राप्तवास्तव प्रकृत्या कोपनः प्रभुः । विद्यामित्रस्य पौधस्य रैम्यपुत्रो महातपाः ।
 परावसुर्थमहाराज विज्ञाह जनसंधदि । ये ते ययातिपतने यज्ञे सन्तः समागताः ।
 प्रतद्गन्धर्भनयो राम किं चक्षिया न ते । मिथ्याप्रतिज्ञा राम त्वं कथमेव जनसंधदि ।
 भयात् चक्षियवोराणां पथ्यते समुपाश्रितः । सा पुनः चक्षियवैतः श्रुतिवो सर्वतस्तृता ।
 परावसुर्थस्यः श्रुतां ब्रह्मं जगद् भागवतः । ततो ये चक्षिया राजन् प्रतश्चक्षेन वर्जिताः । १११
 ते विद्वद्वा महावीर्याः पृथिवीपतयोऽभवन् । स पुनस्तान् जघानागु मासानपि मराधिप ।
 गर्भस्यैषु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा । जातं जातं स गर्भेन पुनरेव जघान ह ।
 अरक्षं सृताम्कोक्षिता दक्षिणयोपितः । वि सप्रहृतं पृथिवीं कृत्वा त्वं दक्षिणां प्रभु ।
 दक्षिणामश्वमेधाने कश्यपायाददत्ततः । स दक्षिणायां शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः ।
 सुकप्रग्रहवता राजंस्ततो वाक्यमयामवीत् । गच्छ तोरं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने । ११२
 न ते मद्विषये राम वक्ष्यामिह कश्चित् । ततः शूरावरकं देशं सागरस्य निर्ममे ।
 स्रष्टा जामदग्न्यस्य सोऽपरान्तमहीतलं । कश्यपस्तं महाराज प्रतिगृह्य वसुध्वरां ।
 कृत्वा ब्राह्मणसंघं वै प्रविष्टः सुमहावनं । ततः शूराय वैश्याश्च यथा खैरप्रचारिणः ।
 श्रवत्तं तं द्विजग्राणां दारेषु भरतर्षभ । अराजके जीवलोके दुर्बला वक्षवत्तरैः । ११३
 पीयन्ते न हि विचेतु प्रभुं कश्चिन्नदा । ततः कालेन पृथिवी पीयमाना दुरात्मभिः ।
 विपथ्येण तेनायु प्रविवेकं रक्षतलं । अरक्ष्यमाणं विधिवत् क्षत्रियैश्चैरविभिः ।
 तं दृष्ट्वा द्रवती तत्र सन्महात्मा महामनाः । ऊहणा धारयामास कश्यपः पृथिवीं ततः ।
 धृता तैमाहणा येन तैमोर्ध्वमिह मही धृता । रक्षार्थं समुद्दिश्य यथापे पृथिवी तदा ।
 प्रमाद्य कश्यपन्देवो वरयामास भूमिं । ११४
 ॥ पृथिव्याच ॥ भन्ति ब्रह्ममाया गुप्ताः स्त्रीषु क्षत्रियपुङ्गवाः । हेहयानां कुले जातास्ते चरन्तु मां मुने । ११५
 अस्ति पौरवदायादौ विदूरयसतः प्रभोः । अथैव समर्द्धितो विप्रश्च सवत्यस्य पथ्यते ।
 तथानुकम्पमानेन यज्वनाथमिनौजसा । पराशरेण दायादः शैदासस्याभिरक्षितः ।
 सर्वकर्मणि कुरुते शूद्रवत्तस्य स द्विजः । सर्वकर्मैर्लुप्तमिच्छातः स मां रक्षतु पार्थिवः ।
 म्रिविपुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः । वने समर्द्धितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुने ।
 प्रतद्गन्धस्य पुत्रस्तु वत्सो नाम महाबलः । वत्सैः समर्द्धितो गोभिः स मां रक्षतु पार्थिवः । ११६
 दधिवारुणैश्चतु पुत्रो दिविरयस्य च । गुप्तस्य गौतमेनापीन्द्राङ्गूलेऽभिरक्षितः ।
 वृहद्रथो महातेजा भूमिभूतिपुण्ड्रतः । गोमाङ्गूलेष्वर्धमागो मृगकुटेऽभिरक्षितः ।
 मरुतस्याश्वपथे च रक्षिताः क्षत्रियास्तथाः । मरुतपतिमया वीर्ये समुद्रेषाभिरक्षिताः ।
 एते क्षत्रियदायादाश्च न च परिश्रिताः । क्षोकारक्षेमादिनाति नित्यं यथाश्रिताः ।

यदि मामभिरवन्ति ततः स्थास्यामि नित्यला । एतेषां पितरस्यैव तथैव च पितामहाः ।
मर्दयं निहता युज्ये रामेणाक्रियकर्मणा । तेषामपचित्तियैव मया कार्या महामुने ।
न ह्यहं कामये नित्यमतिकान्तेन रक्षणं । वर्त्तमानेन वर्त्तयं तत् चित्रं संविधीयतां ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ ततः श्रुत्वा निर्दिष्टांस्तान् ममानुष्य कश्यपः । श्रवयिष्यन्महीपालान् चत्त्रियान्वीर्यमश्वतान् ।
तेषां पुत्राद्य पौत्राद्य येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः । एवमेतत्पुनराहत्ते यन्मां वृक्षसि पाण्डव ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवंस्तत्र यदुप्रवीणे युधिष्ठिरं धर्मवतां वग्निं । रथेन तेनाग्र्य यथा महात्मा दिशः प्रकाशन्
भगवानिवाकः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि रामोपाख्याने जनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच अनाहृतं ।
अहो रामस्य वार्ष्णेय शक्रस्यैव महात्मनः । विक्रमो वसुधा येन क्रोधान्नि चत्त्रिया हता ।
गोभिः समुद्रेण तथा गोलाङ्गुनर्ववानरैः । गुप्ता रामभयोद्विग्नाः चत्त्रियाणां कुलोद्वहाः ।
अहो धन्यो नृलोकोऽयं सभाग्वाय नरा भुवि । यच्च कर्मैदृशं धर्म्यं दिजेन कृतमित्युत ।
तयादृष्टौ तदा तात तावच्युतयुधिष्ठिरौ । जगत्पुंश्च गाङ्गेयः शरतन्यगतः प्रभुः ।
ततस्तौ ददृशुर्भीष्मं शरसंस्तराशयिनं । स्तराग्निजालसंज्ञितं वार्यसूत्र्यसमप्रभं ।
उपास्यमानं मुनिभिर्दंबैरिव शतक्रतुं । देशे परमधर्षिष्ठं नदीमोघवतीमनु ।
दूरादेव तमालोक्य कृष्णो राजा च धर्मजः । चलागः पाण्डवाद्यैव ते च शारदतादयः ।
अवस्तुन्याय वाहेभ्यः संयन्य प्रचलं मनः । एकीकृत्यैन्द्रियधाममुपतप्तुर्कहामुनीन् ।
अभिवाद्य तु गोविन्दः कात्यकिलो च पार्थिवाः । श्यामादीनृपिमुत्थाञ्च गाङ्गेयमुपतस्थिरे ।
तपोदृष्टं तथा दृष्ट्वा गाङ्गेयं यदुक्तावाः । पत्रिवार्यं ततः सर्वं निरेदुः पुरुषर्षभाः ।
ततो निशान्य गाङ्गेयं शान्त्यमानमिवानलं । किञ्चिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केवच ।
कश्चिज्ज्ञानानि सर्वान्पि प्रयत्नानि यथा पुरा । कश्चिन्न व्याकुलो धैव बुद्धिसे वदतामरु ।
शराभिघातदुःखात्ते कश्चिद्भावं न दूयते । मानसादपि दुःखाद्धि शरीरं बलवत्तरं ।
वरदानान्तिष्ठतः कामं कन्दद्वत्युगसि प्रेमा । शान्तोन्मर्षार्थं निशम्य नवैतन्मम कारणं ।
सुखमोऽपि ॥ देहे वै शत्रोऽजनयते ह्यजं । किं पुनः शरमहावैदित्यस्य तव पार्थिव ।
कामं नैतत्तवाख्येयं प्राणिनां प्रभवाप्ययौ । उपदेहे भवान् शत्रो देवानामपि भारत ।
यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ । सर्वं तज्ज्ञानदृष्टस्य तव भीष्म प्रतिष्ठितं ।
संशारादेव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः । विदितस्ते महाप्राज्ञ तं हि धर्ममयो निधिः ।
तो हि राज्ये स्थितं स्फूर्तिं ममयाङ्गमरोगिणं । स्तोत्रहस्तैः पवित्रं पद्मामोवोद्गैरेतमं ।
स्ते शान्तनवाप्नोन्नाप्तिपु संकेपु पार्थिव । मत्पथर्षात् महावीर्याङ्गूगह्वरैकतत्परात् ।
मृत्युमावार्थं तपसा शरसंस्तराशयिनः । मिथमप्रभवं विस्मिन्न च तातानुशुभम् ।

सत्ये तपसि दाने च यज्ञाधिकरणे तथा । धनुर्वेदे च वेदे च नीत्याद्यैवानुरच्ये ।

अनृशंस इति दानं सर्वभूतहिते रत । महारथ तत्सदृशं न कश्चिदनुशुभम् ।

तं हि देवान् सगन्धर्वानसुरान् यवराक्षसान् । शक्रस्त्रैकरथेनैव विजेतुं नात्र संशयः ।

१०९

स त्वं भीष्म महाबाहो वस्त्रं वाचस्पतिम् । नित्यं विप्रैः समाख्यातोऽनवमोऽनवमो गुणैः ।

अहस्य त्वाभिजानामि तत्त्वं पुरुषसत्तम । चिदशेष्यपि विख्यातस्त्वं शत्रूणां पुरुषोत्तम ।

मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुत । भवतो वा गुणैर्दृक् पृथिव्या पुरुष कश्चित् ।

तं हि सर्वगुणैराजन् देवानप्यतिरिच्यते । तपसा हि भवान् शक्र सद्युं लोकांश्चराचरान् ।

किं पुनश्चात्मनो लोकानुत्तम नृत्तमेगुणैः । तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातो मा सङ्क्षयेष वै ।

११०

ज्यैष्ठ्य पाण्डुपुत्रस्य भोक्तृ भीष्मस्य पान्दुः । ये हि धर्मा समाख्याता चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।

चातुराश्रम्यष्टदुक्ता सर्वे ते विदितास्तव । चातुर्वर्ण्ये च ये प्रोक्तास्तुर्हर्षे च भारत ।

योगे साह्ये च नियता ये च धर्मा सनातना । चातुर्वर्ण्यस्य यज्ञोक्ता धर्मा न स्य विरुध्यते ।

श्रेष्ठमान स वैद्याख्या गात्रेण विदितस्तव । प्रतिलोमप्रसूतानां वर्णानाञ्च य स्यत ।

देशजातिकुलानाञ्च जगोपे धर्मलक्षणं । वेदोक्तो यद्य शिष्टोक्तः सदैव विदितस्तव ।

१११

इतिहासपुराणार्थाः कार्त्तव्येन विदितास्तव । धर्मशास्त्रस्य सकलं नित्यं मनसि ते स्मृतं ।

ये च केचन लोकोत्सिद्धया भ्रष्टयकारका । तेषां कृत्ता नास्ति लोके त्वदन्यः पुरुषपथः ।

स पाण्डवेयस्य मनः समुत्थितं शैलेन्द्र शोकं व्यपकर्षं मेधया । अवदिधा क्षुत्तममुद्भिन्नचित्तरा विमुह्यमानस्य मरकः
शान्तये ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषत्पर्वणि कृष्णशाक्ये पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युवा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः । किञ्चिदुन्नाम्य वदस्व प्राज्ञसिन्धोऽयमब्रवीत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ नमस्ते भगवन् कृष्ण लोकानां प्रभवाय य । त्वं हि कर्त्ता हृषीकेश सद्यस्तां चापराजितम् ॥

विषयकर्ममस्तोऽहं विश्रामान् विश्रामव । अपवर्गस्तुभूतानां पञ्चानां परतः स्मृतः ।

नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु । योगेश्वर नमस्ते तु स हि सर्वपरायणः ।

मन्थयितुं यदास्य त्वं वषः पुरुषसत्तम । तेन पश्यामि ते भावान् दिव्यान् हि विदुः वत्सलम् ।

तपः पद्मसि गोविन्द यत्ते रूपं सनातनं । सप्तमार्गानि रक्षासो बाधो रमिते जेषः ।

दिवसे मिरसा व्यासः पद्मा देवो वसुधरा । दिभ्यो भुजौ रवियक्षुर्वैद्यः शक्रः प्रतिष्ठितः ।

११२

अतर्षोप्यनह्वारं पीतवाससमच्युतम् । वपुर्ह्यनुमिमीमसे मेघस्थेन रुचिघ्नम् ।

सप्तपद्मापः भूपाय गतिनिष्ठः जिगीषवे । यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ग्राहस्य सुरोत्तम ।

॥ चापुदेव उवाच ॥ पतः क्षुत्तं परो भक्तिर्थाय ते पुनर्यथम् । ततो मया वपुर्द्विष्यं तस्यै रात्रिं प्रदर्शितम् ।

न प्रभक्ताय राजेन्द्र भूपायानुश्रये न च । दर्शयाम्यहमत्मात्मनः न चात्रान्नाय भारत ।

भवांस्तु मम भगवन् निरयशार्जवमाश्रितः । दमे तपसि नित्ये च दाने च निरतः शुचिः ।

११३

अहस्त्वं भीष्म मां द्रुपुं तपसा खेन पार्थिव । तव क्षुपस्थिता लोकान् येभ्यो नावर्त्तते दुःखः ।

पञ्चाशत्तं यद् च कुरुप्रवीर श्रेयं दिगानां तव जीवितस्य । ततः प्रभुमे कर्मन्तोदये त्वं सनेय्यसे भीष्म विमु-
च्य देहम् ।

एते हि देवा वशे विमानान्यास्याय सर्वे ज्वलिताग्निक्ल्पाः । अन्वर्हितास्तां प्रतिपालयन्ति काष्ठां प्रपयन्तुद-
क् पतद्ग ।

भावर्त्तमाने भगवत्युदीर्चो सूर्ये जगत्कालवशं प्रपद्ये । गन्तासि लोकान् पुरुषप्रवीर नावर्त्तते यानुपसभ्य विद्वान् ।
अमुञ्च लोकं त्वयि भीष्म याते ज्ञानानि न ह्यन्यखिलेन वीर । अतस्तु सर्वे त्वयि सन्निकर्षं समागता धर्मविवे-
चमाय ।

तज्ज्ञातिशोकोपहतमुताय सत्याभिसन्वाय युधिष्ठिराय । प्रमूहि धर्मार्थसमाधिदुर्गं सत्यं वशोऽद्यापनुदाशु-
शोक्तं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दृष्टवाक्ये एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कृष्णस्य तदाकथं धर्मार्थसहितं हितं । युत्वा ज्ञाननवो भीष्मं प्रत्युवाच क्षताञ्जलिः ।

लोकनाय महाबाहो शिव मारायणाच्युत । तव वाक्यमुपयुज्यर्ह्येषां किं परिभुतः ।

किञ्चाहमभिधास्यामि वाक्पते तव सन्निधौ । यदावाचो गत सर्वं तव वाचि समाहितं ।

यच्च किञ्चित् कचिच्छोके कर्तव्यं क्रियते च यत् । तत्सर्वं हि सत्यं देव लोके बुद्धिमतो हि तेः ।

अयमेवैवमेतत्तं यो देवगजसमीपत । धर्मकामार्थमेवापांशोऽर्थं ब्रूयात्तवाग्रतः ।

शराभितापाद्वायित मनो मे मधुसूदन । गात्राणि चावसीदन्ति न च बुद्धिः प्रसीदति ।

न च मे प्रतिभा काचिदसि किञ्चित् प्रभापितं । पीडमानस्य गोविन्द गिरानलवमै शरैः ।

यत्नं मे प्रजहातो व प्राणाः सन्तरयन्ति च । सर्वार्थे परितप्यन्ति भ्रान्तचित्तसया ह्यहं ।

दौर्भ्यन्त्यात् रज्यते वाग्ने म कथं वक्तुमुत्सहे । साधु मे त्वं प्रवीदस्व दाशाहं तुलवर्द्धन ।

तत् समस्त महाबाहो न ब्रूयां किञ्चिदच्युत । त्वत्प्रियधौ च सोदेहि वाचसतिरपि ब्रुवन् ।

न दिशः सम्प्रगानामि नाकाशं न च मेदिनी । केवलं तव वीर्येण तिष्ठामि मधुसूदन ।

अयमेव भवार्थोऽहोर्ध्वराजस्य यद्विद्वत् । तद्ब्रवीताशु सर्वेषामागमानां लमगम ।

कथं त्वयि स्थिते कृष्णे शायने लोककर्त्तरि । प्रमूद्यान्मदिधं कश्चिदुरो म्रिये इव स्थिते ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ उपपन्नमिदं वाक्यं कौरवाणां धुरन्धर । महावीर्ये महाशक्ते स्थिरसर्वार्थदर्शिनि ।

यद्यमामात्य गात्रेय वाणाघातहृजं प्रति । गृहस्थाच वरं भीष्म मत्प्रसादकृतं प्रभो ।

न ते ज्ञानिर्न ते मूर्च्छा न दाहो न च ते कृजा । प्रमथिष्यन्ति गात्रेय दुष्टिपाथे न चायुत ।

ज्ञानानि च समर्पाणि प्रतिभावन्ति तेऽनघ । न च ते कचिदसन्तिर्बुद्धेः प्रादुर्भवियति ।

सत्त्वस्य ह मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति । रजस्तमोभ्या रहितं धनैर्भुक्तं द्रवोदुराट् ।

यद्यच्च धर्मसंयुतमर्थयुक्तमयापि च । चिन्तयिष्यसि तवाय्या बुद्धिस्तव भविष्यति ।

रमञ्च राजगार्हपत्यं भूतधामञ्चतुर्विधं । चतुर्विध्यं समाश्रित्य द्रव्यस्यमितविक्रमः ।

संवरन्तो प्रजाजालं सयुक्तो ज्ञानचक्षुषा । भीष्म द्रव्यसि तत्त्वेन जले भोजनं दवामले ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते व्याससंहितो सर्व्य एव महर्षयः । अग्र्यजु सामसंहितैर्नैवेद्येभिः कृष्णमार्क्ष्यन् ।

ततः सर्वान्तं दिव्यं मुप्यवर्धं नमस्तलातः । पपात यच्च वाष्पेयं समाग्रेयं सपाण्डव ।

वादित्राणि च सर्व्याणि जगुस्त्रासुरसाङ्गणा । न चाहितमनिष्टस्य किञ्चित्तच्च प्रदृश्यते ।

ववौ शिवं सुखो वायुः सव्येगन्धवहः शुचिः । शान्ताया दिशि शान्ताश्च प्राद्रवन्मृगपविशः ।

ततो मुहूर्त्तौद्गवान् सहस्राशुर्द्दिवाकरः । दहनं वनमिवैकान्ते प्रतिष्ठा प्रत्यदृश्यत ।

ततो महर्षयः सर्व्यं समुत्थाय जगार्हन् । भीष्मसामन्त्रयाञ्चकुराजानञ्च युधिष्ठिरः ।

ततः प्रणाममकरोत् केशवः सहपाण्डव । सान्त्वयि सञ्जयस्यैव स च शारद्वत रूपः ।

ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक् तैरपि पूजिताः । यः समेव्याम दत्तुं क्ता ययेष्ट त्वरिता ययुः ।

तथैवामन्त्रा गात्रेयं केशवः पाण्डवास्तथा । प्रदक्षिणमुपाहृत्य रथानावरोह्य शुभान् ।

ततो रथे काञ्चनचित्रकूवरैर्महोदधराभैः समदैव्यं दन्तिभिः । हयैः सुपर्णैरिव चाशुगान्निभिः पदातिभिश्चात्तमराः
मनादिभिः ।

यथै रथानां पुरतो हि सा चमूलथैव पद्यादतिमात्रवारिणी । पुरस्य पद्याच्च यथा महानदी तम्रस्रवन् गिरिमेतत्
नमोदा ।

ततः पुरस्ताद्गवादिगाकरः समुत्थितस्तानमिहर्षयंसमूः । दिवाकरापोतरथा महोपधी पुनः स्वकैर्नैव गुणैर्न
धोजयन् ।

ततः पुरं पुरं पुरमधितुष्टिं प्रविश्य ते पदुष्टपपाण्डवस्तादाः । यथोचितान् भवनवरान् समाविश्यन् अमान्तिता मृग
पतया मुहा हवः ।

इति श्रीमहाभारते आनिषर्षणि राजधर्मोपनिषत्पर्वणि युधिष्ठिरार्थागमने द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः अयमभाविव्य प्रसूतो मधुसूदनः । धाममाचार्यशेषायाः यामिन्या प्रत्यमुप्यतः ।

स ध्यानपद्यमाविश्य सर्वज्ञानानि गाधवः । श्रवसोक्तं ततः पद्याहृत्यो ब्रह्म समातनः ।

ततः स्तुतिपुराणज्ञा रत्नरुक्मा सुमिरिताः । अमृतं विषकर्मणं वासुदेवं प्रजापतिं ।

पठन्ति पाल्मनिज्जालया गाधन्ति गाधकाः । शृङ्गमयं गृह्णात्यु प्रवाचन्ति सहस्रम् ।

धीपापपत्रेणूनः ध्वनद्वातिममोगमः । महाप हव विष्णोर्धुं शुभ्रुवेत्यथेगमः ।

ततो युधिष्ठिरस्यापि गतो ब्रह्मसंहिता । उषेहर्षधुरा वाधो गीतवादिचमि स्वना ।

ततः उवाच रामार्हः स्यात् प्राञ्चनिरप्युतः । जम्बा गुप्ता महावाक्कुरोनाश्रित्य तस्मिन्नाम् ।

ततः सरप विप्राना वृत्तैर्दविदानया । गता सरसेषैर्भैकं वाचयामास गाधवः ।

महत्प्रमाणं दत्वा सा आनमयभोक्तुः च । आदर्शं विमले हृष्यतात सात्यकिममवीन् ।

एवमेव जानीहि तस्मात् राजनिवेदनः । अपि रुञ्जामहातेना भीष्म द्रष्टुं युधिष्ठिरः ।

ततः कृष्णस्य वचनान् सात्यकिस्त्वरितो ययौ । उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।
युक्तो रथवरो राजन् वासुदेवस्य धीमतः । समीपमापगेयस्य प्रयास्यति जनाईन ।
भवन्नतीवः कृष्णोऽपै धर्मराज महाद्युते । यद्वचनन्तरं कृत्यं तद्भवान् कर्तुमर्हति ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ युज्यतां मे रथवरः फाल्गुनाप्रतिमद्युते । न वैनिकैश्च यातयं यास्यामि वयमेव हि । १८०

न च पीडयितव्यो मे भीमो धर्मभूताम्बरः । अतः पुरःपरास्यापि निवर्तन्तु धनञ्जय ।

अथप्रभृति गात्रियः परं गुणं प्रवक्ष्यति । अतो नेच्छामि कौन्तेय पृथग्जनसमागमं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तदाकथमयाज्ञाय कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । एकं रथवरं तस्मात्प्राचक्षे नरवर्मनः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा ययौ भीमार्जुनावपि । भूतानीव समस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनं ।

आगच्छत्स्यद्य कृष्णोऽपि पाण्डवेपु महात्मसु । प्रैनेयसहितो धोमावयमेवावपद्यत । १८१

रयस्याः धंविहं कृता सुखां दृष्ट्वा च शर्ष्वरां । मेघघोषैरयवरैः प्रययुतो नरवर्मनः ।

बलाहकं मेघपुष्यं शैवं सुषोवमेव च । दाहकस्योदयामास वासुदेवस्य वाजिनः ।

ते हृष्या वासुदेवस्य दाहकेण प्रचोदिताः । गां खुरभिस्तथा राजन् लिखन्तः प्रययुस्तदा ।

ते यस्मिन् इवाकाशं वेगवन्नो महाबलाः । क्षेपं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुहचेर्वमवातरन् ।

ततो ययुर्ध्वं भीमः शरतन्वगतः प्रभुः । आशे महर्षिभिः सार्द्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा । १८२

ततोऽवतीर्थ गोविन्दो रथास्य च युधिष्ठिरः । भीमो गाण्डीवधन्वा च ययौ सात्यकिरेव च ।

अयोनिभ्यर्धयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान् । स तैः परिहृतो राजा नचधैरिव चन्द्रमाः ।

अभ्याजगाम गात्रैर्यं ब्रह्माण्डमिव वासवः । शरतत्वे शयानकमादित्यं पतितं यथा ।

स ददर्श महाबाहोर्धराचागतबाधवः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णादिभीमसमीपयाने विषयस्योऽध्यायः १३ ॥ १८३

॥ जनमेजय उवाच ॥ धर्मात्मनि महावीर्ये सत्यसन्धे जितात्मनि । देवव्रते महाभागे शरतन्वगतेऽद्युते । १८४

शयाने वीरशयने भीमे शान्तनुवन्दने । गात्रेये पुरुषव्याघ्रे पाण्डवेऽर्ष्युपाविते ।

क्वाः कथास्तुमवर्त्तन्त तस्मिन् वीरसमागमे । हतेषु सर्वैर्येषु तस्मै शंस महामुने ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शरतन्वगते भीमे कौरवाणां धुरन्धरे । आजमुर्क्षेधयः सिद्धा नारदप्रमुखा नृप ।

हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः । धृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ।

तेऽभिगम्य महात्मानो भगवानां पितामहं । अश्वशोचन्त गात्रेयमादित्यं पतितं यथा । १८५

मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा नारदे देवदर्शने । उवाच पाण्डवान् सर्वान् हतशिष्टाश्च पार्थिवान् ।

प्राप्तकाशं समाचक्षे भीमोऽयमनुदुष्यतां । अक्षमेति हि गात्रेयो मानुमानिव भारत ।

अयं प्राणानुत्तिष्ठदुक्तं सर्वेऽभ्यनुपृच्छत । कृत्स्नान् हि विविधान् धर्मास्मात्तुर्ध्वंल्लस्य वेत्तयं ।

एष दृढः परान् लोकान् सम्प्राप्नोति तनुं त्यजन् । तं शीघ्रमनुयुञ्जीध्वं संशयात्मनसि क्षितान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुक्ता नारदेन भीष्ममीयुर्नराधिपाः । प्रदुष्टाश्चक्रुस्तस्मै वीचाक्षकः परस्परं । १९१
 अथोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । नान्यन्तु देवकीपुत्राच्छक्रः प्रदुष्टे पितामहं ।
 प्रत्याहर यदुत्तरे नमो मेधुसूदन । तं हि नृणां सर्वेषां सर्वधर्माविदुत्तमः ।
 स्वमुक्तः पाण्डवेन भगवान् केशवस्तदा । अभिगम्य दुराधर्षं प्रत्याहारयदच्युतः ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ कश्चित् सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजघण्टम । विस्मृतलक्षणा बुद्धिः कश्चिदोपासिता तव ।
 कश्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभानि च तेऽनघ । न स्थायेत च हृदये न ज्ञ ते व्याकुलं मनः । १९२
 ॥ भीष्म उवाच ॥ दाहो मोक्षः श्रमश्चैव क्रमोऽस्मान्निस्तथा रजा । तव प्रसादादप्येष सद्यः प्रतिगतानि मे ।
 यद्य भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते । तत् सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवार्पितं ।
 वेदोक्ताश्च ये धर्मा वेदान्ताधिगताश्च ये । तान् सर्वान् सम्प्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ।
 शिष्टैश्च धर्मो यः प्रोक्तः स च मे हृदि वर्त्तते । देशजातिकुलानाञ्च धर्मश्रोऽस्मि जनाह्वन ।
 चतुर्व्यासमधर्मेषु योऽर्थः स च हृदि स्थितः । राजधर्माञ्च सकलानवगच्छामि केशव । १९३
 यद्य यञ्च च वक्तव्यं तद्वक्ष्यामि जनाह्वन । तव प्रसादाद्भिः शुभा मनो मे बुद्धिराविवृणु ।
 पुनरेवासि समावृत्तस्त्वदमुष्मानर्हतिनः । वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनाह्वन ।
 स्वयं किमर्थं नु भवान्-श्रेयो नः प्राह पाण्डव । किन्ते विवर्तितश्चात्र तदाशु वद माधव ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ यशसः श्रेयश्चैव मूलं मां बुद्धि कौरव । मत्तः सर्वोऽभिनिर्हता भावाः सदसदात्मकाः ।
 शीतोऽग्नश्च द्युक् लोकं को विस्मयिष्यति । तथैव यशसा पूर्णं मयि को विस्मयिष्यति । १९४
 आधेयन्तु मया भूयोऽन्यथास्त्वमहाद्युते । ततो मे विपुला बुद्धिस्तस्य भीष्म समर्पिता ।
 पावद्भिः प्रियवीपाल श्रेयोऽयं स्यात्यति भुवा । तावत्तवाचया कीर्त्तिर्लोकानुचरिष्यति ।
 यद्य मां वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानुपृच्छते । वेदप्रवाद इव ते स्यात्यते वसुधातले ।
 यद्यैतेन प्रमाणेन योऽप्यथात्मानमात्मना । सफलं सर्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ।
 इतस्मात् कारणाङ्गीश्रु मतिर्हृदया मया हि ते । दत्ता यशोविप्रयथेत कथं भूयस्त्विति ह । १९५
 पावद्भिः प्रयते लोकं पुरुषस्य यशो भुवि । तावत्तवाचया कीर्त्तिर्भवतीति विनिश्चितं ।
 राजानो हतशिष्टास्मां राजभ्रमित आसते । धर्मानुगुणयुक्तस्तेभ्यः प्रवृद्धि भारत ।
 भवान् हि वयमा हृदः श्रुताचारममन्वितः । कुशलो राजधर्माणां सर्वेषामपराध य ।
 जन्मभृति ते कश्चिदजिनं न ददंश्च ह । ज्ञातारं सर्वधर्माणां त्वं विदुः सर्वपापिण्याः ।
 तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन् ब्रूहि परं नयं । स्वपश्यैव देवाय तथा नित्यमुपासिताः । १९६
 तस्मादन्त्यमवेदं मयाऽवग्रामशेषतः । धर्मोऽनुग्रहमाशेभ्यः पृष्टेन च सतां पुनः ।
 वनस्थं विदुषा सेति धर्ममाश्रयं नोपिणः । अप्रतिवृत्तः कष्टोदोषो हि भविता प्रभो ।
 तस्मात् पुनरेव पीभेद्य धर्मान् पृष्टान् समागतान् । विदन् जिज्ञासमानैस्त्वं ब्रूहि भरतर्षभ ।
 इति श्रीमद्भागवते ज्ञानिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अयाव्रीन्महातेजा वाक्यं कौरवनन्दनः । हन्त धर्मान् प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसो मम ।
तव प्रसादाद्देविन्द भूतात्मा ह्यसि शान्तः । युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा मां धर्मानुपृच्छतु । १५५
एव प्रीतो भविष्यामि धर्मान् वक्ष्यामि चाखिलान् । यस्मिन्नाजपते ज्ञाते धर्मात्मानि महात्मनि ।
अहङ्ग्यन् वृण्वयः सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डवः । सर्वेषां दीप्तयश्च कुण्डलं धर्मचरिणाम् ।
यस्य नास्ति समः कश्चित् स मां पृच्छतु पाण्डवः । धृतिर्देमा ब्रह्मचर्यं चना धर्मस्य नित्यदा ।
यस्मिन्नाजस्य तेजस्य स मां पृच्छतु पाण्डवः । समन्विनोऽतिथीन् भृत्यान् संश्रिताञ्चैव यो भृशं ।
सम्मानयति सत्कृत्य स मां पृच्छतु पाण्डवः । सत्यं दानं तपः शौचं शान्तिर्दातृमसम्भ्रमः । १५६
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मां पृच्छतु पाण्डवः । यो न कामात्स संभ्रातृ भयान्नायकारणान् ।
कुर्व्यादधर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डवः । सत्यनित्यः चमानितो ज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ।
यो ददाति सतां नित्यं स मां पृच्छतु पाण्डवः । द्रव्याभ्यसननित्यस्य धर्मो न निरतः सदा ।
शान्तः क्षुत्तरहस्यस्य स मां पृच्छतु पाण्डवः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ सज्जया परदेयतेन धर्मराजो युधिष्ठिरः । अग्निप्रापभयाङ्गीतो भवन्तं नोपसर्पति । १५७
लोकस्य कदरं कृत्वा लोकनाथो विश्राम्यते । अग्निप्रापभयाङ्गीतो भवन्तं नोपसर्पति ।
पूज्यान्मन्यास्य भक्त्यास्य गुरुन् सन्निवृत्तवान् । अर्घांशान्निपुर्भिर्मत्वा भवन्तं नोपसर्पति ।
॥ भीम उवाच ॥ ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमभ्ययनं तपः । वृत्तियाणां तथा कृष्ण समरे देहपातनं ।
पितृन् पितामहान् भ्रातृन् गुरुन् सन्निवृत्तवान् । मिथ्याप्रवृत्तान् यः संख्यं निहन्त्याङ्गं एव सः ।
समपत्यागिनो लुब्धान् गुरुन्पि च केवच । निहन्ति समरे पापान् वृत्तियः स हि धर्मवित् । १५८
यो लोभाच्च समीचेत धर्मवितुं सनातनं । निहन्ति यत्नं समरे वृत्तियो वै स धर्मवित् ।
लोहितोदः केवदणं गजश्रेणीं ध्वजद्रुमां । मही करोति युद्धेषु वृत्तियो यः स धर्मवित् ।
आहूतेन रणे नित्यं योद्धव्यं सत्तवन्मुना । धर्मस्य स्वर्गस्य लोकस्य युद्धं हि मनुजव्रवीत् ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तु भीमेण धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । विनीतवदुपागम्य तस्यै सन्दर्शनेऽप्यतः ।
अथास्य पादौ जपाच्च भीमयापि नमन्द तं । मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय निषोदेत्यब्रवीत्तदा । १५९
तमुवाचाय गात्रेभ्यो वृषभः सर्वधर्माणां । मां पृच्छतात विप्रश्च मां भैक्षं कुरुष्वत्तम ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराश्वमेधे पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रणिपत्य ह्यधिकेग्रमभिवाच्य पितामहं । श्रुमान्य गुरुन् सर्वान् पर्थपृच्छयुधिष्ठिरः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राज्ञां वै परमोऽधर्म इति धर्मविदो विदुः । महान्तमेतं भारच्च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव ।
राजधर्मान् विप्रपेण कथयस्व पितामह । सर्वस्य जीवन्लोकस्य राजधर्मः परायणं ।
त्रिवर्गो हि संसाधको राजधर्मेषु कौरव । मोक्षधर्मस्य विषयः सकलोऽनममाहितः । १६०
यथा हि रम्योऽयस्यस्य द्विरदस्याहुशो यथा । नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रयहणं शतं ।
तत्र चेत् सम्यमुद्येत धर्मो राजर्षिर्भवेति । लोकस्य संख्या न भवेत् धर्मस्य व्याकुलो भवेत् ।-

उदयन् हि यथा सूर्यो नाशयत्यग्निं तमः । राजधर्मास्तथाऽसौक्यामाचिपन्त्यग्निं गतिं ।

तदये राजधर्मान् हि मदये त्वं पितामह । प्रब्रूहि भरतयेष्ठ त्वं हि धर्मभृताम्बरः ।

आगम्य परस्वत्तः सर्वेषां नः परन्तप । भवन्तं हि परं ब्रूहे वासुदेवोऽभिमान्यते ।

१८१

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधवे । ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्यामि ब्राह्मणान् ।

शृणु कार्त्स्न्येन मत्तत्त्वं राजधर्मान् युधिष्ठिर । निरुच्यमानाद्विषयो यवान्यदपि वाञ्छसि ।

आदावेव कुरुयेष्ठ राज्ञां रञ्जनकाम्यथा । देवतानां दिजानाञ्च वर्त्तितयं यथाविधि ।

देवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणाञ्च कुरुदह । आनृत्यं याति धर्मश्च लोकैर्न च समर्हते ।

उत्थामेन सदा पुत्रं प्रयतेथा युधिष्ठिर । ॥ क्षुत्पानमृते दैवं राज्ञामर्थं प्रसाधयेत् ।

१९

साधारणं ह्ययं होतृदेवमुत्थामेव च । पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्य मुच्यते ।

विपत्रे च समारम्भे श्रुतार्थं मास्म वै हयाः । घटस्त्वं सदात्मानं राज्ञामिव परैः नयः ।

न हि सत्यादुते किञ्चिद्भ्रात्रां वै विद्विकारकं । सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेष्ट च नन्दति ।

चक्षुषामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनं । तथा राज्ञः परं सत्यान्मन्यद्विद्यासकारणं ।

गुणवान् शीलवान् दान्ता मृदुर्धर्म्या जितेन्द्रियः । सुदर्भः खूलसत्त्वश्च न भय्यते सदा म्रियः ।

१९१

आजैवं सर्वकार्येषु श्रयेयाः कुरुनन्दन । पुनर्नयविचारेण च योऽस्मरन्नेव च ।

मृदुर्हिंसाया शततं सद्योऽभुवति सर्वशः । तीक्ष्णघोदिजते लोकलक्ष्मादुभयमापरः ।

अदण्डाश्चैव ते पुत्र विप्राश्च वदताम्बर । भूतमेतत् परं लोकैः ब्राह्मणो नाम पाण्डव ।

मनुजाश्च राजेन्द्र गौतैः शौकौ महात्मना । धर्मेषु क्षेत्रेषु कौरव्य इति तौ कर्तुमर्हसि ।

अज्ञोऽग्निर्ब्रह्मतः सप्रमग्नेनोत्पद्यते । तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वाद्येनोत्पद्यते ।

१९१

अथो हस्ति यदाश्वानमग्निना वारि हन्यते । ब्रह्मा च चक्षिषो देहि तदा सीदन्ति ते चमः ।

एवं कृत्वा महाराज नमस्या एव ते दिजाः । भौमं ब्रह्म द्विजयेष्टा धारयन्ति समर्चिताः ।

एवञ्चैव नरव्याघ्रलोकत्रय विघातकाः । निपाह्या एव शततं बाहुभ्यां ये क्षुरीदृशाः ।

शौकौ चोन्नमसा गौतैः पुरा तात मर्हयिषा । तौ निषेधं महाराज त्वमेकाग्रमना नृप ।

उदयन् प्रह्लादायान्तमपि वेदान्तमंरणे । निष्कृष्टोयात् स्वधर्मेण धर्मोपेक्षो नराधिपः ।

१९१

विनश्यमानं धर्मं हि योऽभिरुतेत् स धर्मवित् । न तेन धर्मो ह्यसंस्थानमुत्तममुत्कृष्टम् ।

एवञ्चैव नरयेष्ठ रक्ष्या एव दिजातयः । सापराधानपि हि तान् विषयान्ते समुत्सृजेत् ।

अभिपक्षमपि क्षेप्यं कृपायोजितं विज्ञान्यते । ब्रह्मणे गुरुतन्त्रे च भूषण्ये तथैव च ।

राजदिष्टे च विपक्षे विषयान्ते विसर्ज्यते । विधीयते न शरीरं दण्डमेव कदाचन ।

दयिताय नरास्ते सुभक्तिमनो द्विजेषु ये । न कोपः परमोऽन्योऽस्ति राज्ञां पुण्यसञ्चयात् ।

१९१

दुर्गेषु च महाराज वदतु ये शास्त्रनिहिताः । सर्वदुर्गेषु मन्यन्ते नरदुर्गं मुदुस्तरं ।

तस्माद्विद्यं दया कार्या चातुष्वर्थे विपक्षिता । धर्मात्मा सत्यवाक् चैव राजा रञ्जयति प्रजाः ।

न च ज्ञानेन ते नित्यं भावं पुत्र समन्ततः । अधमो हि नरो राजा क्षमावानिव कुञ्जरः ।

धममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवेज्जन । क्षुत्तिवन्ता गजस्त्रिंशिर एवारुरुचति ।

तस्माच्चैव मृदुर्त्रित्यं तीक्ष्णो नैव भवेत्तृपः । वासनाकं इव श्रीमान्न शीतो न च धर्मदः ।

प्रत्यक्षेणानुमानेन तथैवापम्यागमैरपि । परीक्ष्यते महाराज खे परे चैव नित्यशः ।

व्यसनानि च सर्वानि त्यजेया भूरिदक्षिणाः । न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गन्तु परिवर्जयेत् ।

लोकस्य व्यसनी नित्यं परिभूतो भवत्युत । उद्वेजयति लोकस्य योऽतिदोषो महीपतिः ।

भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा । कारणस्य महाराज इष्टुः येनेदमित्यते ।

यथा हि गर्भिणी हिला स्वं प्रियं मगसोऽनुगं । गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाऽप्यर्षयं ।

वर्त्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ सदा धर्मोऽनुवर्त्तिना । स्वं प्रियन्तु परित्यज्य यद्यप्येकहितं भवेत् ।

न सन्धाज्यस्य ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव । धीरस्य स्रष्टदण्डस्य न भयं विद्यते कश्चित् ।

परिहासस्य भृत्यैस्ते नात्यर्थं वदताम्वर । कर्त्तव्यो राजगार्हूल्यं देवमवहि मे इष्टुः ।

अवमन्यन्ति भर्त्तारं सङ्घर्षादुपजीविनः । स्त्रे स्थाने न च तिष्ठन्ति सङ्घयन्त च तत्ततः ।

प्रियमाणा विकल्पन्ते गुह्याद्याऽप्यनुयुञ्जते । श्रयाच्यञ्चैव याचन्ते भोज्यान्वाहारयन्ति च ।

क्रुध्यन्ति परिदीयन्ति भूमिपायाधितिष्ठते । उत्केपैर्ध्वञ्चनाभिद्य कात्याख्यनुविहन्ति च ।

गर्ज्जरक्षास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः । स्त्रीरविभिद्य सज्जन्ते तुल्यवेशा भवन्ति च ।

वार्तं निठीवगञ्चैव कुर्वन्ते चास्य सन्निधौ । निर्लेज्जा राजगार्हूल्यं व्याहरन्ति च तद्वचः ।

हयं वा दन्तिनं वापि रथं वा नृपसमन्तं । अभिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुले पार्थिवे मृदौ ।

इदमेतं दुष्करं राजनिदने दुष्टचेष्टितं । इत्येवं मुहुरे वाचं वदन्ते परिसङ्गताः ।

कुड्मे चाक्षिन् हसन्नेव न च ह्वयन्ति पूजिताः । संहर्षशीलाश्च तदा भवन्त्यन्येन्यकारणात् ।

विस्मयन्ति मन्त्रस्य विवृणन्ति च दुष्कृतं । क्षीलया चैव कुर्वन्ति सावशास्त्रस्य शासनं ।

अलङ्कारे च भोज्ये च तथा खानानुसेपने । द्वियमात्रे नरव्याघ्रसंख्यासंक्षोपशृण्वतः ।

निन्दन्ते खानधीकारान् सन्यजन्ते च भारत । न वृत्त्या पणितुयन्ति राजदंष्ट्रं हरन्ति च ।

क्रीडितुं तेन चेच्छन्ति सख्येणैव पविषा । अक्षत्राण्येयो राजेति लोकांश्चैव वदन्त्युत ।

इते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत । नृपतौ मार्दवेपिने हर्षुले च सुधिष्ठिर ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं सुधिष्ठिर । प्रशस्यते न राजा हि भारीबोध्यमवर्जितः ।

भगवानुशना आद्यं लोकमव विग्राह्यते । तदिहैकमना राजन् गदतस्तं निनोध मे ।

दाविमौ घवते भूमिः सर्पा विलम्बयानिव । राजानञ्चाविरोद्धारं त्राह्णञ्चाप्रवापिनं ।

तदेतन्नरगार्हूल्यं इदि लं कर्त्तुमर्हसि । सन्ध्यानापि सन्धत्त विरोधोऽयं विरोधय

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य विपरीतं य आचरेत् । गुरुर्वा यदि वा मित्रं प्रतिहन्त्य एव सः ।

महत्तेन हि राज्ञा वै गीतः श्लोकः पुरातनः । राजाधिकारे राजेन्द्र दृष्टस्तमितमे पुरा ।
 गुरोरप्यवलिप्रस्य कार्याकार्थमजानत । उत्पथप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शायतः ।
 बाधोः पुच्छेण राज्ञा च सगरेण च धीमता । असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्यक्तः पौरहितैपिणा ।
 असमञ्जाः सरंथां स पौराणां बालकावृष । न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भक्ष्य स विवासितः । १११
 अष्टपिण्डाहलकेनापि श्वेतकेतुर्महातपाः । मिथ्या विप्रानुपचरन् सन्धको दयितः सुतः ।
 लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञा धर्मः सनातनः । सत्यास्य रक्षणञ्चैव व्यवहारस्य चार्जनं ।
 न हिंसात् परविस्मानि देयं काले च दापयेत् । विक्रान्तः सत्यवाक् शान्तो नृपा न चलति पथः ।
 आत्मवांस्य जितक्रोधः शास्त्रानुगतनिश्चयः । धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च सततं रतः ।
 चर्यां संवृतमन्त्रस्य राजा भवितुमर्हति । दृष्टिगच्छ नरेन्द्राणां मान्यचारवणात् परं । ११२
 चातुर्वर्ण्यस्य धर्मास्य रचितव्या महीचिता । धर्मसत्काररक्षा च राज्ञां धर्मः सनातनः ।
 न विद्यसेच नृपतिर्न चात्यर्थस्य विषयेत् । पाङ्गुण्यगुण्यदोषास्य नित्यं बुद्ध्याऽवलोकयेत् ।
 द्विद्विद्दर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते । श्रवणं विदितार्थस्य युक्तचरोपधिष्ठ यः ।
 क्रोपश्लोपाङ्गनरतिर्यमवैश्ववर्णोपमः । वेत्ता च गुण्यदोषस्य खानदृष्टिचयात्मनः ।
 अभूतानां भवेद्भर्ता भूतानामन्ववेक्षकः । नृपतिः सुमुखस्य स्वात् स्मितपूर्वाभिभाषिता । ११३
 उपपासिता च दृष्टानां जिततन्द्रिलोनुपः । सतां वृत्ते स्मितमतिः सन्तोषाचारदर्शनः ।
 न चाददीत वित्तानि सतां हस्तात् कदाचन । असद्व्यस्य समादद्यात् सद्वास्य प्रतिपादयेत् ।
 स्त्रयं प्रहर्षा दाता च वयस्यात्मा रम्यप्राधनः । काले दाता च भोक्ता च शूद्राचारस्तथैव च ।
 शूद्रान् भक्तानसंहाय्यान् कुले जानानरोगिणः । शिष्टान् शिष्टाभिसम्बन्धान् मानिनां जनवमानिनः ।
 विद्याविदो लोकविदः परलोकाव्वेक्षकान् । धर्मं च निरतान् साधून् च सान् वसानिव । ११४
 सहायान् सततं कुर्याद्राजा भूतिपरिष्कृतः । तैश्च तुल्यो भवेद्भोगैश्च सत्मा चान्नयाधिकः ।
 प्रत्यक्षा च परीक्षा च वृत्तिद्यास्य भवेत् समा । एवं कुर्वन् नरेन्द्राऽपि न खेदमिह विन्दति ।
 संध्याभिमग्नो नृपतिर्यस्य सर्वहरो भवेत् । स क्षिप्रमनूजुर्लुब्धः स्वर्जनैव बध्यते ।
 शूचिन्तु पृथिवीपालो लोकक्षिप्तयह रतः । न पतत्यरिभिर्घातः पतितयावतिष्ठते ।
 शक्रोपमो धन्यसनी शूद्रदृष्टो जितेन्द्रियः । राजा भवति भूतानां विशाखो हिमवानिव । ११५
 भाग्यस्यागुणेपितः पररन्नेषु तत्परः । शुद्ध्यः सर्ववर्षानां नयापनयवित्तथा ।
 चित्रकागे जितक्रोधः सुप्रसादि महामनाः । शरीरप्रलुत्तिथुक्तः क्रियावानविकल्पनः ।
 आरत्याऽपि क " णि सुपथैवसितानि च । यस्य राज्ञः प्रहृष्टयने स राजा राजसत्तमः ।
 पुत्ता इव पितुर्गैरे विषये यस्य मानवाः । निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ।
 अगूढविभवा पश्य पौरा गान्निवामिनः । नयापनयवेत्तारः स राजा राजसत्तमः । ११६
 स्वधर्मं निरता यस्य जना विषयवामिनः । अमहातरता दान्ताः पाश्र्वमाणा यथाविधि ।

वय्या नेया विधेयाश्च न च सङ्घर्षोल्लिखितः । विषये दानहृत्तयो नरा यस्य स पार्थिवः ।
न यस्य कूटे कपटे न माया न च मत्सरः । विषये भूमिपालस्तस्य धर्मः सनातनः ।
यः सत्करोति ज्ञानानि ज्ञेये पौरहिते रतः । सतां वर्तमानुगस्यागी स राजा राज्यमर्हति ।
यस्य चाराश्च मन्त्राश्च नित्यञ्चैव कृताकृताः । न ज्ञायन्ते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति ।
लोकस्यायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना । अख्यानं रामचरितं नृपतिं प्रति भारत ।
राजानमृचमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनं । राज्यमसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनं ।
तद्वाच्यं राज्यक्रामाणां नान्यो धर्मः सनातनः । ऋते रक्षान्ते विशुद्धां रक्षां लोकस्य धारिणी ।
प्राचेनमेव मनुना सौ कैः चेभावुदाहृतौ । राजधर्मेषु राजेन्द्र तावद्वैकमनाः शृणु ।
यदेतान् पुरुषो जगद्भिन्नं नावमिश्रयेत् । अथक्कारमाचार्यमधीयानमृत्विजं ।
अरक्षितारं राजानं भार्याश्चाप्रियवादिनी । यामकामस्य गोपालं वनकामस्य नापितं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
॥ भोष्म उवाच ॥ एतन्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिरः । दृष्टस्यति हि भगवान् नान्यं धर्मं प्रशंसति ।
विद्यालाभस्य भगवान् काव्यस्यैव महातपाः । स ह्यस्त्राचो महेश्वरस्तथा प्राचेतसो मनु ।
भारद्वाजस्य भगवांस्तथा गौरगिरा मुनिः । राजमास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मस्य ब्रह्मवादिनः ।
रक्षामेव प्रशंसन्ति धर्मं धर्मभृताम्बरः । राज्ञो राजीवतापाच्च साधनश्चात्र मे शृणु ।
चारस्य प्रणिधिश्चैव काले दानममलगतः । युष्मादानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ।
सतां सपहणं शौर्यं दास्यं सत्यं प्रशङ्कितं । अगार्यवैरार्क्यवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनं ।
केतनानाञ्च जीर्णानामवेषा चैव क्षीदताः । द्विविधस्य च दण्डस्य प्रयोगः कालचोदितः ।
साधूनामपरित्यागः कुलीनानाञ्च धारणं । निचयस्य निचयानां सेवा बुद्धिमतामपि ।
बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्वेषणं । कार्यैश्चैव कोपस्य तथैव च विवर्द्धनं ।
पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसघातभेदनं । अग्निमध्यस्मिन्नापा यथावचान्वेषणः ।
उपजापस्य भृत्यानामात्मनः पुरदर्शनं । अविद्यास्य स्वयञ्चैव परस्त्रायासनं तथा ।
नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च । रिपूणासनवञ्चनं नित्यज्ञानार्थवर्जनं ।
उत्थानं हि नग्नेष्टाया दृष्ट्यतिरभाषतः । राजधर्मस्य तन्मूलं लोकस्यात्र निबोध मे ।
उत्थानेनामृतं सन्धमुत्थानेनासुरा हताः । उत्थानेन महेश्वरेण शैब्यः प्राप्तः दिवो ह च ।
उत्थानवीरः पुरुषो बाम्बोरानधिनिष्ठति । उत्थानवीरान् बाम्बोरा रमयन्त उपामते ।
उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः । प्रधर्षणीयः शत्रूणां भुजङ्ग इव निर्बलः ।
न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा । अम्योऽपि हि दहत्यग्निर्विषमस्य हिनस्ति च ।
एकाङ्केनापि समभूतः शत्रुर्दुर्गमुपाश्रितः । सर्वं तापयते देशमपि राज्ञः समृद्धिनि ।
राशो रक्षस्य तदार्क्यं यथार्थं लोकसंग्रहः । इति यथास्य जिज्ञां स्थान् कारणेन च दृष्टवेत् ।

१०८

१०९

११०

१११

११२

११३

यथास्य कार्यं वृजिनमार्ज्वेनेह निर्जयेत् । दक्षतार्थंश्च लोकस्य धर्मिष्ठामाचरेत् क्रिया ।

राज्यं हि सुमहत्तन्त्रं धार्यते नाकृतात्मभिः । न शक्यं मृदुना वोढुं भार्यासिद्धानमुत्तमं ।

राज्यं सर्वामिने नित्यमार्ज्वेनेह धार्यते । तस्मान्निश्रेण सततं वर्तन्तये युधिष्ठिर ।

यद्यस्य विपत्तिः स्याद्रचमाणस्य वै प्रजाः । सोऽप्यस्य विपुलो धर्मो एवं वृत्ता हि भूमिपाः ।

एव ते राजधर्मोऽस्योऽस्यः समनुवर्णितः । भूयस्य यच्च शब्देष्टुहृदि कुरुषत्तम ।

११५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो ध्यामस्य भगवान् देवस्थानोऽग्न एव च । वासुदेवः रूपस्यैव सात्यकिः सञ्जयस्य ।

साधुवाञ्छति संश्रुताः पुण्यमाणैरिवाननैः । असुर्वसु नरव्याघ्रं भीष्मं धर्मश्रताम्बरं ।

ततो दीनममा भीष्ममुवाच कुरुषत्तमः । नेचाभ्यामयुपूर्णार्थ्या पादौ तस्य शनैः स्पृशन् ।

य इदानीं स्वशब्देहं प्रत्यामित्रं पितामह । उपैति श्विता ह्यसौ रसमापीय पायिर्व ।

ततो द्विजातीनभिवाच केशवः रूपस्य ते चैव युधिष्ठिरादयः । प्रदक्षिणोक्त्य महानदीमुतं ततो रथानाह्वयमुदा
गताः ।

११६

दृपदतीत्यायवगाद्य सप्रताः कृतोदकार्यः कृतजयमङ्गलाः । स्वपाश्वर्यान्विधिवत् परम्परास्ततः पुरं तेविविशृङ्गा रूप ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरादिषाण्डमे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कस्य समुत्थाय कृतपूर्वार्थिकक्रियाः । ययुस्ते नगराकारैरथैः पाण्डवयादराः ।

प्रतिपद्य कुरुष्वेवं भीष्ममावाच चानघं । सुखाच्च राज्ञो वृष्टा गात्रेयं रथिनाम्बरं ।

ध्यासादीनभिवाचर्षीण सर्वैस्तेद्याभिनन्दिताः । निवेदुरभितो भीष्मं प्रतिवार्य समन्ततः ।

ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः । अश्वीन् प्राञ्चलिभीष्मं प्रतिपूज्य यथाविधि ।

११७

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ य एष राजन् राजेति शब्दश्चरति भारत । कथमेव समुत्पन्नश्च भूहि परन्तप ।

तुल्यपाणिभुजपीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः । तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यश्रुमुखोदरः ।

तुल्यशुक्लास्त्रिमज्जा तुल्यमांसाद्यमेव च । निवासोच्छ्रायतुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान् ।

समानजन्मरसः समः सर्वैर्गुणैर्नृणां । विमिश्रबुद्धीन् शूरांस्य कथमेकाऽधितिष्ठति ।

कथमेकामर्षी हृत्त्रा शूरवीरार्थ्यमद्भुताः । रचत्यपि च लोकस्य प्रसादमभिवाञ्छति ।

११८

एकस्य तु प्रसादेन हृत्त्रो लोकः प्रसीदति । व्याकुले चाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः ।

एतदिच्छाम्यर्धं ग्राह्यं तन्मे भरतर्षभ । हृत्त्रं तन्मे यथातत्त्वं प्रभूहि वदताम्बर ।

मैतत्कारणमन्वं हि भविष्यति विश्राम्यते । यदेकस्मिन् जगत् सर्वं देववचाति सत्यं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ निघतस्त्वं नरव्याघ्र शृणु सर्वमग्रेपत । यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतपुगेऽभवत् ।

मैव राज्यं न राजाश्रेष्ठ च दृष्टेऽन दाष्टिकः । धर्मो नैव प्रजाः सर्वो रचन्ति सारस्वरं ।

११९

पाशुमानस्यान्यथा नरा धर्मो न भारत । खेदं परमुपाज्जमुत्तमाशौह आविशन् ।

ते मोहवशमापया मनुजा मनुजर्षभ । प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मोत्पत्तिमनोजन्तु ।

नष्टायां प्रतिपत्ता च मोहवशा नरास्यया । भोमस्य वशमापयाः सर्वे भरतवत्तम ।

अप्राप्तस्याभिमर्दन्तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः । कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत वै प्रभो ।
 तान्स्व कामवशं प्राप्तान् रागो नामाभिसंसृजेत् । रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्याकार्ये दुधिष्ठिर ।
 अगम्यागमनश्चैव वात्यावाच्यन्तथैव च । भव्याभक्ष्यश्च राज्ञेऽदोषादोषश्च नात्यजन् ।
 विभुते नरलोके वै ब्रह्म चैव ननाश ह । नात्राच ब्रह्मणो राजन् धर्मो नाशमथागमत् ।
 नष्टे ब्रह्मणि धर्मो च देवांस्तासः समाविशत् । ते वस्ता नरब्राह्मणं ब्रह्माणं शरणं ययुः ।
 प्रसाद्य भगवन्तं ते देवं लोकपितामहम् । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःखवैगममाहताः ।
 भगवन्नरलोकस्यं यसं प्रह्ला सनातनम् । सोमभोहादिभिर्भावैस्ततो गो-भयमाविशत् ।
 ब्रह्मणश्च प्रणयोऽयं धर्मो व्यनश्चदीश्वर । ततः स्म समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ।
 अधो वर्षामं हि वयं नरास्तुष्टप्रवर्षिणः । क्रियाद्युपरमात्तेषां ततो गच्छाम संशयम् ।
 अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्व्यापस्य पितामह । तत्प्रभावधर्मतयाऽसौ स्त्रभावां गो विनश्यति ।
 तानुवाच सुरान् सर्वान् स्वयम्भूर्भगवांस्ततः । श्रेयोऽहश्चिन्तयिष्यामि येतु वो भीः सुरवर्भाः ।
 ततोऽथायसहस्राणां शतद्विक्रं स्त्रुद्धिजम् । यत्र धर्मान्यैवायं, कामश्चैवाभिवर्णितः ।
 चिद्वर्ग इति विख्यातो मेण एष स्त्रयस्त्रुवा । चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथगुष्णः ।
 मोक्षस्यापि चिद्वर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वरजसमः । स्थानं दृष्टिः क्षयश्चैव चिद्वर्गश्चैव दण्डजः ।
 आत्मा देशश्च कालस्याप्युपायाः कृत्यमेव च । सहायाः कारणश्चैव यद्दर्शो मोतिजः स्मृतः ।
 ययी चान्नीलिकी चैव वात्ता च भरतवर्धन । दण्डनीतिय विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ।
 अमात्यरक्षा-प्रणिधौ राजपुत्रस्य लक्षणम् । चारश्च विविधापायः प्रणिधेयः प्रथमिधः ।
 वामभेदः प्रदानश्च ततो दण्डश्च पार्यिव । उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येनैमुदाहृता ।
 मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च । विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य विद्वद्विद्वेद्यश्च यत्फलम् ।
 सन्निश्च चिद्विधाभिख्या शीनो मध्यस्तथोपायः । भयसत्कारविन्ताख्या कार्त्स्न्येन परिवर्णितम् ।
 याचाकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विलारः । विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ।
 चासुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः । लक्षं पञ्चवर्गस्य चिद्विधश्चात्र वर्णितम् ।
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽप्यपरिशब्धितः । प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यश्च च सुविस्तारः ।
 रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव । विष्टिर्नौवश्चराश्चैव द्वैजिका इति चाष्टमम् ।
 अङ्गन्येतानि कैरस्य प्रकाशानि बलस्य तु । जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताधूर्त्ययोगा विषादयः ।
 स्वर्गं चाभ्यवहार्थं चायुषांशुस्त्रिविधः स्मृतः । अरिमित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ।
 कृत्स्ना मार्गगुणश्चैव तथा भूमिगुणश्च ह । आत्मारक्षणमात्यासः सर्गोणाश्चान्वेक्षणम् ।
 कल्पना विविधाश्चापि नृनागरयवाजिनां । व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम् ।
 उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायितम् । शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतवर्धन ।
 बलव्यसनमुक्तश्च तथैव बलहर्षणम् । पीडा चापदकालश्च पत्तिज्ञानश्च पाण्डव ।

११३०

११३१

११३२

११३३

११३४

११३५

तथा ख्यातविधानञ्च योगसञ्चार एव च । पौरैराटविकैश्याः परराष्ट्रस्य पीडनं ।

अग्निदेर्गरदैशैव प्रतिरूपककारकैः । श्रेणीमुख्यापजापेन वीरुध्वेदनेन च ।

११०

भूषणेन च नागानामातङ्गाजननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनेन च ।

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्यसद्वृद्धौ समञ्चसं । कृतसामर्थ्ययोगाद्य राष्ट्रस्य च विवर्द्धनं ।

अरिमध्यस्थमिवाणां सम्यक् चेत्तं प्रपञ्चनं । अवमर्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसां ।

ध्वजहारः सुसूक्ष्मस्तथा कष्टकशोधनं । अमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः ।

अमृतानामाश्नं भरणं मृतानामाश्ववेषणं । अर्थस्य काले दानञ्च यत्नेनाप्रसङ्गिता ।

१११

तथा राजगुणाद्यैव सेनापतिगुणश्च ह । कारणञ्च निवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च ।

कुट्टेक्षितञ्च विविधं वृत्तिशैवानुवर्तिनां । चर्कितलञ्च सर्वस्य प्रसादस्य च धर्जनं ।

अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनं । प्रदानञ्च विवृद्धस्य पापेभ्यो विधिवत्ततः ।

विसर्गोऽर्थस्य धर्माय काननेतुकमुच्यते । चतुर्थं यत्ननापातं तथैवाचानुवर्तिनं ।

क्रोधजानि तयोषाणि कामजानि तथैव च । देशाक्तानि कुश्वेष्ट यत्ननान्य च चैव ह ।

११२

मृगयाचास्तया पार्श्वे स्त्रियञ्च भरतर्धमे । कामजान्याङ्गराचार्याः प्रोक्तानीह स्त्रियधुवा ।

बाक्पातस्य तथोपलब्धं दण्डपारुष्यमेव च । निषेधोऽद्यात्मनस्वाममर्थदूषणमेव च ।

धन्याणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः । अवमर्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनं ।

चैत्यद्रुमायमर्दश्च रोधः कर्मानुशासनं । अपस्करोऽयं गमनं तयोपायाश्च वर्णिताः ।

पणवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर । उपार्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्दश्च तानि षट् ।

११३

लब्धस्य च प्रशमनं सताश्चैवाभिपूजनं । विद्वद्भिरैकीभावस्य दानदोमविधिज्ञता ।

मङ्गलालम्भमश्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । आहारसंयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ।

एकेन च दयैत्यर्थं सत्यत्वं मधुरा मिरः । उत्सवानां समाजानां क्रिया केतनजास्तया ।

प्रत्यवाय परोवाय सर्वाधिकरणेष्वप्य । वृत्ति भरतशार्दूल नित्यशैवाश्ववेषणं ।

अदण्डालञ्च विप्राणां युक्ता दण्डनिपातनं । अनुजीविक्षजातिभ्यो गुणेष्वप्य समुद्भवः ।

११४

रक्षणञ्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनं । मण्डलम्या च या चिन्ता राजन् दादशराजिका ।

दासप्रतिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । देशजातिकुलानाञ्च धर्माः समनुवर्णिताः ।

धर्मदार्पणं कामस्य मोक्षदाचानुवर्तिनं । उपायदार्पणसिद्धा च विविधा भूरिदक्षिण ।

भूतकर्मक्रिया चान् मायायोगस्य वर्णिताः । दूषणं श्रोतमाश्चैव वर्णितस्य शिराश्चामो ।

येषां ह्येषां येषां कष्टं न च तदर्थं वर्णनं । तत्त्वार्थ-राजशार्दूल भीतिग्राह्येऽमिव वर्णिताः ।

११५

सतत् ह्यस्या गुप्तं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः । देवानुवाच संवृष्टः सर्वाञ्चक्रपुरोगमान् ।

उपकाराय भोक्तव्यं चित्तगन्धापनाय च । मवनीतं सरस्वत्या मुहुरेवा प्रभाविता ।

दण्डेन मरिचिता भेषा भोक्तरक्षणकारिका । निषहामुपहरता लोकानमुचरिष्यति ।

दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः । दण्डनीतिरिति स्थाता वीक्षिकानभिवर्त्तते ।
पाङ्गुय्यगुणधारैषा स्थास्यत्ये महात्मसु । धर्मार्थकाममोचाय सकला ह्यत्र शब्दिताः ।
ततस्तो भगवान्नीतिं पूर्व्वं जगद् ब्रह्मरः । बहुरूपो विशालाक्षः शिवः खण्डमापति ।
प्रजानामायुषो ह्यसं विज्ञाय भगवान् शिवः । सञ्चितेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृत ।
विशालाक्षमिति प्रोक्ते तदिदं प्रत्यपद्यत । दशधात्यसहस्राणि सुब्रह्मणो महातपाः ।
भगवानपि तज्ज्ञास्व सञ्चितेप पुरन्दरः । सहस्रैः पञ्चमिक्षात यदुक्तं बाह्यदन्तकं ।
अध्यायानां सहस्रैस्तु विभिरेव वृहस्पतिः । सञ्चितेपेयरो मुद्रा वार्हस्पत्यं यदुच्यते ।
अध्यायानां सहस्रेण काव्यः सञ्ज्ञेपमब्रवीत् । तस्मात्सममृतप्रज्ञो योगाचार्यो महायशः ।
एवं लोकानुरोधेन ज्ञास्वमेतन्महर्षिभिः । संक्षिप्तमायुर्जिज्ञाय मर्त्यानां ज्ञासमेव च ।
अथ देवाः समानां विष्णुमूचुः प्रजापतिं । एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रेष्ठं तं वै समादिश ।
ततः सञ्चिन्व भगवान् देवो नागायणः प्रभुः । तेजसं वै विरजसं सोऽष्टजन्मानसं सुतं ।
विराजान्महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत । न्यामायैवामवदुहि । प्रणीता तस्य पाण्डव ।
कीर्त्तिर्मास्तस्य पुत्रोऽभूत् सोऽपि पञ्चातिगोऽभवत् । कर्हमस्तस्य तु सुतः सोऽप्यतयन्महत्तपः ।
प्रजापते कर्हमस्य तनून्ने नाम वै सुतः । प्रजा रचयिता साधुर्दण्डीतिविशारदः ।
अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नोतिमानभिगम्य वै । प्रतिपेदे महारान्यमयेऽद्वयैश्चोऽभवत् ।
मृत्योस्तु दुहिता राजन् सुनीया नाम मानवो । प्रख्याता चिपु लोकेषु यासां देवमज्जीवनत् ।
तं मयासु विधर्माणं रागद्वेषवानुगं । मस्तपूतैः सुशैर्जुष्टैः पयोः दद्यावादिन ।
ममन्युर्द्विषिष्योऽस्मृपयस्तस्य मन्त्रतः । ततोऽस्य विक्रतो जज्ञे ह्यज्ञातः पुरषो भुवि ।
दग्धेन्धनप्रतीकाशो रक्षाक्षः कृष्णमूर्द्धज । निषीदेत्येवमूचुस्तस्यथो ब्रह्मवादिनः ।
तस्मान्निपादाः सन्भूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः । ये चान्ये विन्ध्यनिजलया चैच्छाः शतसहस्रकाः ।
भूयोऽस्य दविषं पाणिं ममन्युलो महर्षयः । ततः पुरष उत्पन्ने रूपेणैव दवापरः ।
कत्रचो बहूनि लिङ्गः शरः, शररासनः । वेदवेदाङ्गविचैव धनुर्वेदे च पारगः ।
तं दण्डनीतिः सकलाश्रिता राजचरोत्तमः । ततस्तु प्राञ्जलिर्व्यमो महर्षीस्तानुवाच ह ।
सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी । अनया किं मया कार्यं तन्मी तस्मिन् शंसत ।
यन्मां भवन्तो वृद्धानि कार्यमर्थमभिवर्त्तितं । तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ।
तमूचुस्तत्र देवास्तै नै चैव परमर्षयः । नियतो यत्र धर्मो वै तमग्रदूतः समाचर ।
प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु । कामकौशाक्ष लोभञ्च मानसोऽभ्युज्ज दूरतः ।
यद्य धर्मात् प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः । निपाद्यास्ते स्वबाह्वभ्यां शय्यदूर्ध्वमवेक्षता ।
प्रतिज्ञाश्चाधिरोहस्त मनसा कर्मणा गिरा । पालयिष्याम्यहं भौमे ब्रह्म दत्येव चासकृत् ।
यद्यात्र धर्मो नोत्पान्ना दण्डनीतिरुपाश्रयः । तमग्रदूतः करिष्यामि स्ववशो ज कदाचन ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

अदण्डा मे दिज्ञायेति प्रतिजानीहि हे विभो । लोकश्च सङ्हरात् छत्वं ज्ञातासीति परन्तप ।

वैन्यस्तत्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् । ब्राह्मणा मे महाभागा नमस्याः पुरुषर्षभाः । १११

स्वमस्तिनि वैन्यस्त तैरुक्तो ब्रह्मवादमिहः । पुरोवास्याभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ।

मर्त्तिर्यो बालेखिल्याद्य सारस्वत्योगणस्तथा । महर्षिर्भगवान् गर्गस्तस्य शंवल्लोऽभवत् ।

आत्मनाष्टमस्यैव श्रुतिरेषा परा नृप । उत्पन्नौ वन्दिनौ त्रास्य तत्पूर्वौ स्ततमागधौ ।

तथोः प्रोतो ददौ राजा प्रशुर्भन्यः प्रतापवान् । अनूपदेशं सूताय भगवंतं मागधाय च ।

समतां वसुधायाश्च स सम्यगुदपादयत् । वैश्वं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतं । ११२

मन्वन्तरेषु सर्वेषु विद्यमा जायते महो । उज्जहार ततो वैन्यः शिलाजालान् समन्ततः ।

धनुष्काया महाराज तेन शैला विवर्द्धिताः । स विष्णुना च देवेन प्रकोण विबुधैः सह ।

अविभिक्षा प्रजापालैर्भाङ्गणैर्यामिवेक्षितः । न साक्षात् प्रथिवी मेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।

सागरः सरिता भर्ता हिमवाद्याचलोज्ज्वलः । प्रकृत्य धनमचर्यं प्रादात्तस्यै युधिष्ठिर ।

एष्यन्त्यापि महामिहः स्वयं कनकपर्वतः । यचरासमभर्ता च भगवान्मरवाहनः । ११३

धर्मं चर्ये च कामे च समर्थं प्रददौ धनं । हया रथाश्च नागाश्च कौटिहः पुरुषास्तथा ।

प्रादुर्भूतैर्बन्यस्य चित्तनादेव पाण्डव । न जरा न च दुर्मिर्न नाधयेत् व्याधयस्तथा ।

मरीच्यपेयः स्नेम्यो न चान्योऽन्यात् कदाचन । भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ।

श्यापस्तस्यभिरै चास्य समुद्रमभिधायतः । पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गस्य नामवत् ।

तेनेयं प्रथिवी दुग्धा सर्वाणि दत्तं मत्तं च । यद्यगवसनाग्नेयापोक्षितं यस्य यस्य धत् । ११४

तेन धर्मोत्तरस्यायं हतो लोको महात्मना । रश्मिताय प्रजाः सर्वोत्तेन राज्ञेति श्रम्यते ।

ब्राह्मणानां स्तवाणांस्तमः सद्यिप उच्यते । प्रयिता धर्मोत्तयेयं प्रथिवी यज्जमिः सता ।

स्थापनस्याकरोद्विष्णुः स्वयमेव मनातनः । नानिर्वर्त्तिष्यते कश्चिद्वाग्जस्रमिति भारत ।

तपसा भगवान् विष्णुराविवेश च भूमिपं । देववन्नरदेवानां नमते यं जगन्मूढ ।

दण्डनीत्या च सततं रक्षितयं मरेक्षर । नाधर्म्येक्षया कश्चिच्चरन्निष्टानुदर्शनात् । ११५

द्रुमं हि कर्षं राजेन्द्र द्रुमभायोपकल्पते । आत्मना कारथैदेव समस्येह महोचितः ।

मे रेतपंहमे तिष्ठेत्लोको देवाङ्गने गुणान् । विष्णोर्भद्राटात् कर्मणं शौचणंमभवत्तदा ।

योः पशूना यतो देवो पक्षो धर्मस्य धीमतः । यियः सकाशादर्थय जानो धर्मैष पाण्डव ।

अथ धर्मस्यैषार्थः श्रोतुं राज्यं प्रतिष्ठिता । सुलतस्य यथापेयं स्वनोकादित्य मेदिनी ।

पायिषो जायते मान दण्डनीतिविशारदः । मरुत्तन च संयुक्तो धैर्यदेव नरो भुवि । ११६

दुग्धा भवति धंयुषो माहात्म्यस्याधिगच्छति । स्थापितस्य ततो देवेन कश्चिदनिवर्त्तते ।

निर्दण्डस्य च वक्त्रे मरुत्तं न विधीयते । द्रुमं हि कर्षं राजेन्द्र द्रुमभायोपकल्पते ।

तुल्यभावाच्च दण्डार्थं भिक्षा यथापि निवर्त्तते । योऽप्येवैवमुपमात्रापीतुर्भागे मांश्च वशानुगः ।

सुभगश्चायेनान्ध रूपवन्तश्च पश्यति । महत्तात्तस्य दण्डस्य नोतिर्बिन्दुस्तत्तत्तत् ।

नयचारस्य विपुले येन धर्ममिदं ततः । आगमस्य पुराणानां महर्षीणाञ्च सश्रवः ।

तोषवंगस्य वंगस्य नववाणां दुषिष्ठिर । सकलञ्चातुराश्रमं चातुर्होषं तथैव च ।

चातुर्वर्ष्यनयैवाव चातुर्वर्ष्यस्य कीर्तितः । इतिहासाश्च वेदाश्च न्यायः कृत्यश्च वर्णितः ।

तयो ज्ञानमहिंसा च सत्यासत्ये नयः परः । दृष्टेयमेवा दानञ्च शौचमन्यानेव च ।

सर्वभूतानुकम्पा च सर्वमत्रोपवर्णितं । भुवि चाधोगतं यच्च तच्च सर्वं समर्पितं ।

तस्मिन् पितामहे शास्त्रे पाण्डवैतस्य संदयः । ततो जगति राजेन्द्र सततं शब्दितं बुधैः ।

देवाश्च नरदेवाश्च तुभ्या इति विद्यामयः । एतत्ते सर्वमाख्यानं महर्षे प्रतिस्राजसु ।

कालेन भूतश्रेष्ठ किमन्यदिह वर्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः पुनः स गात्रे यममिवाद्य पितामहं । प्राञ्चनिर्नयतो भूत्वा पर्यष्टञ्च दुषिष्ठिरः ।

के धर्माः सर्ववर्षाणां चातुर्वर्ष्यस्य के इयम् । चातुर्वर्ष्यायमाणाश्च राजधर्माश्च की मताः ।

केन वै वर्द्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्द्धते । केन यौराज्यं भूत्याश्च वर्द्धते भरणधम ।

कोऽयं दण्डश्च दुर्गश्च सहायान्मन्त्रिणसया । चत्वारिंशोऽपि दत्ताचार्यान् कीदृशान् वर्जयेद्युगः ।

केषु विवर्षितयं स्याद्राज्ञा कस्यास्त्रिदापदि । कुतो वात्मा दृढं रक्ष्यन्ते ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ नमो धर्माय महते गमः कृष्णाय वेधसे । ब्राह्मणेभ्यो नमस्तस्य धर्मान् वक्ष्यामि शशितान ।

अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा । प्रजनं स्त्रेषु दरेषु शौचमद्रोह एव च ।

आर्जवं भृत्यभरणं न वेतोऽसर्वगणिकाः । शास्त्राण्यस्तु यो धर्मेक्षते वक्ष्यामि केवलं ।

दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनं । स्वाध्यायभ्रमणश्चैव तत्र कर्म समाप्यते ।

तद्येदिकमुपागच्छेद्वर्त्तमानं सकर्मणि । अकुर्व्याण विकर्षाणि शान्तं प्रशानतर्पितं ।

कुर्वीतापत्यवन्तानमयो दद्याद्यजेत च । संविभज्य हि भोक्तव्यं धनं सक्षिरितोयेत ।

परिनिष्ठितकार्यं च स्वाध्यायैवैव ब्राह्मणः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्नैवेव ब्राह्मणे उच्यते ।

चन्द्रियस्यापि यो धर्मेक्षते वक्ष्यामि भारत । दद्याद्राज्यं याचेत यजेत च वा यजेत ।

नोऽप्यपयेदधीयोत मजाश्च परिपालयेत् । निव्याद्युक्तो दक्षुवधे रणे कुर्यात् पराक्रमं ।

ये तु कृतभिरोजानाः श्रुतवन्तश्च भूमिपाः । य एवाहवजेतारस्त एषां लोकजितमाः ।

अविचिन्ते देहेन समरायो निवर्त्तते । चक्षियो नास्य तत् कर्म ग्रंथपति पुणर्विदः ।

सर्वं हि सन्नवन्तूनां मार्गमाहुः प्रधानतः । नास्य कृत्यतमं किञ्चिदन्यदनुनिवर्त्तमानम् ।

दानमभ्ययनं यज्ञो राशो यमो विधीयते । तस्माद्राज्ञा विप्रैरेव योद्धव्यं धर्ममोक्षता ।

स्त्रेषु धर्मैश्च वक्ष्यामि प्रजाः सर्वा महर्षिपति । धर्मैश्च सर्वकृत्यानि भूमनिष्ठानि कारयेत् ।

परिनिष्ठितकार्यं च नृपतिः परिपालनात् । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यादैत्रो राजन्य उच्यते ।

वैश्याद्यापि हि यो धर्मस्तन्ने वक्ष्यामि श्राव्यत । दानमध्ययनं यज्ञ भोचन धनसञ्चय ।
पितृवत् पासायेदंशो युक्तः सर्वान् पशूनि हि । विकर्षं तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत् ।
रक्षया स हि तेषां वैमहत् सुखमवाप्नुयात् । प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून् ।
प्राज्ञाणाय च राज्ञे च सर्वान्, परिददौ प्रजाः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनं ।
यत्नमेकोऽपि वेत्ते नृपतासु मिथुनं हरेत् । सञ्चास्य सप्तमं भागं तथाऽष्टमे कलाऽसुरे ।
शस्त्रानि सर्व्ववोजानामेवा संवत्सरी सति । न च वैश्यास्य कामं स्यान्न रक्षेयं पशूनि हि ।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तन्ने वक्ष्यामि भारत ।
प्रजापतिर्हि वर्षानां दासः शूद्रमकल्पयत् । तस्माच्छूद्रस्य वर्षानां परिचर्या विधीयते ।
तेषां शूद्रवृणाश्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् । शूद्र एतान् परिचरेत्तौ न वर्षाननुपूर्व्वजः ।
सञ्चयाद्य न कुर्व्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन । पापीयान् हि धनं सञ्चा वस्त्रे कुर्व्व्याङ्गरीयसः ।
राज्ञा वा समनुज्ञात कामं कुर्व्वीत धार्मिकः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनं ।
अवश्यभरणीयो हि वर्षानां शूद्र उच्यते । कर्त्तुं वेष्टममौशोरमुपानद्भजनानि च ।
यातयामासि देवानि शूद्राय परिचारिणे । अधर्थाणि विशेषेण निवृत्तानि द्विजातिभिः ।
शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् । यच्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शूद्रपूरात्रजेत् ।
कस्यां तथा तु तेनाङ्गवृत्तिं धर्मविदे गताः । देयं पिण्डाऽनपत्याय भर्त्तासौ दृढदुर्ब्वसौ ।
शूद्रेण तु न हान्तव्या भर्त्ता कलासिदापि । अतिरेकेण भर्त्तासौ भर्त्ता द्रव्यपरिचये ।
न हि क्षमसि शूद्रस्य भर्त्ताहार्यधनो हि स । उक्तस्तथाणां वर्षानां यत्क्षस्य च भारत ।
स्वाहाकारवपट्कारौ मन्त्र शूद्रे न विद्यते । तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञेर्धेजेताम्रतवान् स्वयं ।
पूर्णपाचमयीमाङ्ग पाकपन्नस्य दक्षिणां । शूद्रः पैजवर्णो नाम सङ्गसाक्षां शतं ददौ ।
दैन्द्रान्ध्रिणं विधानेन दक्षिणामिति ॥ श्रुतं । यतो हि सर्व्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत ।
अथ सर्व्वेषु यज्ञेषु अद्वायशो विधीयते । देवतं हि महश्चूड्रापविषं यज्ञतास्य यत् ।
देवतं हि पर विभ्रा, स्नेन स्नेन परस्परं । अयजन्निद्य सवैक्षे तैक्षे कामे समाहितौ ।
सष्टष्टा प्राज्ञांश्चैव त्रिषु वर्णेषु सष्टयः । देवानामपि ये देवा वदृयुक्ते परं हितं ।
तस्मादर्थं सर्व्वयज्ञा संष्टयन्ने न काम्यया । षट्गुण्यु सामवित्पूज्यो नित्यं स्यादेववद्विज ।
अनुगुण्युरसामा च प्राज्ञापत्य उपद्रव । यज्ञो मनोपया तात सर्व्ववर्णेषु भारत ।
मास्य यज्ञततो देवा ईदृक्ते नेतरे गताः । तत सर्व्वेषु वर्णेषु अद्वायशो विधीयते ।

यं देवतं प्राज्ञाण्येन नित्यं परान् वर्षान्मायजन्नेवमासीत् । अधरो वितानं संक्षेपो वैश्या प्राज्ञाण्येषु वर्णेषु यज्ञस्यः ।
तस्मादर्थं षट्गुण्यु ज्ञानिवर्णा संष्टयन्ने तस्य विकार एव । एकं साम यजुरेकं अग्नेका विप्रदैको नित्ये तेषु स्यत् ।

अथ गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः । दैवानिमानां राजेभ्य मुनीनां यदुमिच्छतां ।

उदितेऽनुदिते वापि अदधानो जितेन्द्रियः । वक्तिं जुहोति धर्मेण अद्भुतं वै कारुणं महत् ।

यत् स्तूत्रमस्य तत् पूर्वं तदस्त्वन् यदुत्तरं । वदन्ति यज्ञरूपाणि नानाकर्षणफलानि च ।

तानि यः सम्प्रजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः । दिवाणिः अद्भुतोपेतः स यदुं पुरुषोऽर्हति ।

सेना वा यदि वा पापे यदि वा पापकृत्तमः । यदुमिच्छति यज्ञं यः साधुमेव वदन्ति तं ।

ष्टपयस्यं प्रशंसन्ति साधु चेतदमंशयं । सर्वथा सर्वदा सर्वैर्यद्व्यभिनि निर्णयः ।

न हि यज्ञसमं किञ्चिन्निपु लोकेषु विद्यते । तस्माद्यद्यमिदं त्वयाऽऽहः पुरुषेणानुसूयता ।

अद्भुतपवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति यथेच्छया ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्षेयमधर्षकदने षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ भीम उवाच ॥ आश्रमाणां महाबाहो दृष्टुं सत्यपराक्रमः । चतुर्धामपि मामानि कर्माणि च युधिष्ठिर ।

वानप्रस्थं मैत्रेयं गार्हस्थ्यं महाश्रमं । ब्रह्मचर्याश्रमं प्राज्ञयुतं ब्राह्मणैर्दृतं ।

जटाधरणं स्कारं दिनातिव्रतमाय च । आधानादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ।

सदारो वाऽसदारो वा आत्मवान् संयतेन्द्रियः । वानप्रस्थाश्रमे गच्छेत् कृतकृत्यो गृहस्थमात् ।

तथारक्षकशास्त्राणि समधीत्यं स धर्मवित् । ऊर्ध्वरेताः प्रज्जिता गच्छत्यवरसात्मतां ।

यतान्येव निमित्तानि मुनीनामूर्ध्वरेतयां । कर्तव्यामोह विम्रेण राजघादौ विपश्चिता ।

चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विद्याभ्यते । मैत्रेयस्यास्योकारः प्रयत्न इह मोक्षिणः ।

यथासमितश्रायी स्वाश्रिताश्रीरनिकेतनः । यथोपलब्धमीवो श्चानुनिर्दानो जितेन्द्रियः ।

निराशोः स्वात् सर्वसमो निर्भोगो निर्बिकारवान् । विप्रः वेमाश्रमं प्राप्तिं गच्छत्यवरसात्मतां ।

अधीत्य वेदान् कृतवर्षकृत्यः सन्तानमुत्पाद्य सुखानि भुङ्क्ता । समाहितः प्रचरेदुत्तरं यो गार्हस्थ्यधर्मे मुनिधर्षमुदृष्टं ।

सदारतुष्टस्तुतात्मगानो नियोगसेवो न शठो न जिह्वाः । मिताग्रनो देवतः कृतशः सत्यो मृदुस्वानुश्रवः समावान् ।

दानो विधेयो ह्यक्लेशप्रमत्तो ह्यग्नस्य दाता सततं दिग्भयः । अममसरो सर्वैकशिपदाता वैताननित्यस्य गृहाश्रमी स्वात् ।

अथाथ नारायणगीतमाङ्गर्षधर्षकृतं महानुभावाः । महार्थमत्यन्ततपःप्रयुक्तं तदुच्यमानं हि मया निबोध ।

सत्याश्ववैजान्तियिपूजनञ्च धर्मस्तथाऽर्थय रतिः सदारैः । निषेवितव्यानि सुखानि लोके क्षमिन् परे चैव मतं ममैतत् ।

भरणं पुत्रदाराणां वेदानां धारणं तथा । वसतामायमश्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ।

एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञशीलो गार्हस्थ्यमथावसते यथावत् । गृहस्थवृत्तिं प्रविशेद्यं सन्त्यक् स्वयं विशुद्धं फलमाप्नुते स ।

तस्य देहप्रतिर्यागादिष्टाः कामाचया मताः । आनन्दयापोपतिष्ठन्ति सर्वतोऽलिशिरोमुखाः ।

स्मरन्तेको जपचेक सज्जानेको युधिष्ठिर । एकस्मिन्नेव चाचार्ये शुश्रूषुर्मासपटुवान् ।
 ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरी वशी । परिषदं तथा वेदं कथं कुर्वन् वसेत् सदा ।
 शुश्रूषां मततं कुर्वन् गुरोः सम्प्रभवेत् च । पट्वर्गसु निवृत्तश्च न प्रवृत्तश्च सर्वशः ।
 न चरत्यधिकारेण सेवेत दिपते ॥ च । श्योश्रमपदज्ञानं ब्रह्मवाग्निं दूयते । ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्षाश्रमधर्मकथने एकवष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शिवान् सुखान् महोदकोनर्हिंशान् लोकसम्मतान् । ब्रूहि धर्मान् सुखोपायान् मदिधानां
 सुखावधान् । ॥ ६२ ॥

॥ भीम उवाच ॥ ब्राह्मणस्य तु चत्वारस्तार्यमा विहिता प्रभो । वर्षास्ताननुवर्त्तते जयो भरतसत्तम ।

उक्तानि कर्माणि बहूनि राजन् स्वर्गाणि राजन्यपरायणानि । जेमानि वृष्टान्तविधौ स्युस्तानि शास्त्रे हि सर्वं
 विहितं यथावत् । ॥ ६३ ॥

क्षान्ताणि वैश्यानि च सेवमान भौश्राणि कर्माणि च ब्राह्मण, सन् । अपिन् लोकं निन्दितो मन्दचेता परं च
 लोके निरर्थं प्रयाति । ॥ ६४ ॥

या संज्ञा विहिता लोके दासे गुनि दुर्के पशौ । विकर्मणि स्थिते विप्रे सैव संज्ञा च पाण्डव ।

वृत्कर्म्मसम्प्रवृत्तस्य श्राम्यनेषु चतुर्विधि । सर्वधर्मापसस्य संवृत्तस्य कृतात्मने । ॥ ६५ ॥

ब्राह्मणस्य विगुह्यस्य तपस्यभिरतस्य च । निराश्रितो वदान्यस्य लोकाश्चरसंमिता ।

यो यस्मिन् कुरुते कर्म यादृग्भयेन यव च । तादृशं तादृग्भवेन सगुणं प्रतिपद्यते ।

वृद्धा क्षयिर्वाणिकस्य जीवसंज्ञमनेन च । वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्थाथायगणितं महत् । ॥ ६६ ॥

कालसंज्ञोदित काल कालपर्यायनिधित । उत्तमाधममध्यानि कर्माणि कुरुतेऽवशः ।

अन्तवन्ति प्रधानानि पुराश्रयस्कराणि च । स्वकर्मनिरतो लोको क्षयर सन्धेतोमुख । ॥ ६७ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्षाश्रमधर्मकथने द्वापष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ भीम उवाच ॥ ज्यकार्कषं शत्रुनिवहणं च क्षयिर्विज्या पशुपालनञ्च । शुश्रूषणञ्चापि तथाऽर्घ्यहेतोरकार्थमेतत् परमं
 हिज्य । ॥ ६८ ॥

स्येयुः ब्रह्म पट्कर्म्म गृहस्थेन मनोविणा । कृतकृत्यस्य चारण्यं वासी विप्रस्य शस्यते ।

राजप्रेष्यं क्षयिधनं जीवनस्य वर्णम्यथा । कैटिल्य कौलटेयस्य क्षुब्धोदस्य विवर्जयेत् ।

शूद्रे राजन् भवति ब्रह्मभक्तुर्द्वारिचो यस्य धर्मादपेत । वृषसोर्पतिः पशुगो वर्त्तनस्य यामप्रेथो यस्य भवे
 दिवर्था । ॥ ६९ ॥

जपन् वेदानजपचापि राजन धमः शूद्रैर्दासवचापि भोज्यः । एते सर्वे शूद्रममा भवन्ति राजवेतान् वर्षाये
 देवर्था । ॥ ७० ॥

निर्णयं हि पाशुपैः कूटनैः हिंसात्मके त्यक्तधर्मस्त्वृत्ते । हयं कथं यानि चान्यानि राजन् दधान्यदेयानि भव
 न्ति चापि । ॥ ७१ ॥

तस्माद्भूमौ विहितो ब्राह्मणस्य दमः शौचमार्ज्यवद्वापि राजन् । तथा विप्रस्याश्रमाः सर्वे एव पुरा राजन् ब्राह्मण
वै विस्मृताः ।

यः स्याद्दान्तः शोमपद्मार्ज्यशीलः सानुक्रोशः सर्वसहो निराशो । ऋजुर्मृदुरनुशंसः क्षमावान् स वै विप्रो नेतरः पाप
कर्मा ।

शूद्रं वैश्यं राजपुत्रञ्च राजन् लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः । तस्मादर्णान् शान्तिधर्मव्यवहान् मत्वा विष्णुर्न
च्छति पाण्डुपुत्र ।

लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्याच्चतुर्वर्ण्यं वेदवादास्य न सुः । सर्वान्वेद्याः सर्वलोकक्रियास्य सद्यः सर्वे चाक्रमस्या
न वै सुः ।

११६

यस्य त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनं । चातुराश्रमदृष्टांश्च धर्माख्यानं शृणु पाण्डव ।

शूद्रभूषोः कृतकार्यस्य कृतसन्तानकर्माणः । अभ्यनुज्ञातराजस्य शूद्रस्य जगतीपते ।

अन्यान्तरगतस्यापि द्रष्टव्यमगतस्य वा । आश्रमा विहिताः सर्वे वर्णयित्वा निरामिषं ।

भैक्षचर्याः ततः प्राज्ञस्तस्य तद्वर्णचारिणः । तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ।

कृतज्ञस्यो वयोऽतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः । वैश्या गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रमधर्मयः ।

११७

वेदानधीत्य धर्मेण राजब्राह्मणापि चानघ । सन्तानादीनि कर्माणि कृत्वा शोमं निषेध च ।

पालयित्वा प्रजाः सर्वान् धर्मेण वदताम्बर । राजसूयान्धमेधादीन् सखानन्यांस्तथैव च ।

आनयित्वा ययापाठं विप्रेभ्यो दत्तदर्शिणः । संश्रामे विप्रस्य प्राप्य तयाऽन्यं यदिवा वड्ड ।

स्यापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव । अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियवर्षभ ।

अर्चयित्वा पिबेत् सस्यम् पिबेत्तैर्यथाविधि । देवान् यज्ञैश्चेद्भीनं वेदैरर्चयित्वा तु यजत ।

११८

अन्तर्काले तु सम्प्राप्तिं च दृष्ट्वेदाश्रमन्तरं । सोऽनुपूर्व्याश्रमाद्वा राजन् यत्ना सिद्धिमवाप्नुयान् ।

राजधित्वेन राजेन्द्र भैक्ष्यं चर्याश्रमसेवया । अपेतद्वत्तद्वर्णोऽपि श्रेष्ठो वितकाम्यथा ।

न चैतन्मैष्टिकं धर्मं त्रयाणां भूरिदर्शिणः । चतुर्णां राजशार्दूल प्राङ्गराश्रमवासिनां ।

बाह्यार्पणं क्षत्रियैर्षानवानां लोकश्रेष्ठं धर्ममसिदमानैः । सर्वैर्धर्माः क्षोपधर्मास्तत्राणां राशो धर्मादिति वेदान्

शृणोमि ।

यथा राजन् हस्तिपदे पदानि संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि । एवं धर्मोपाश्रमधर्मेषु सर्वान् धर्मवर्णं सम्पूलीनाविवोध ।

११९

अन्याश्रयानल्पफलान् वदन्ति धर्मानन्यान् धर्मविदो मनुष्याः । महाशयं वज्रकल्याणरूपं चात्र धर्मं नेतरं प्राज्ञ
रथ्याः ।

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णा पात्यमाना भवन्ति । सर्वस्यागो राधर्मेषु राजधर्म्यागं धर्मश्चाङ्गरग्रे पुराणं ।

मञ्जुलक्षी दण्डनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रचयेषुर्विद्वद्वा । सर्वे धर्मोपाश्रमाणां हताः सु चास्ते त्यक्ते राजधर्मं
पुराणे ।

सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्वान् दीक्षा राजधर्मेषु युक्ताः । सर्वे लोका राजधर्मं प्रविष्टाः ।

यया जीवा. प्रादुर्गन्धमाना धर्मश्रुतानामुपवीडनाय । एवं धर्मा राजधर्मैर्विद्युक्ताः सन्निवृत्तो नाद्रियन्ते स्वधर्मैः ॥ ११७ ॥
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्षाश्रमधर्मकथने त्रिपष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ भोम उवाच ॥ चातुरात्र्यमधर्माश्च यतिधर्माश्च पाण्डव । लोकवेदोत्तराद्यैव चाश्वधर्मं समाहिताः ।

सर्वाण्येतानि कर्माणि चास्ते भरतसत्तम । निराश्रितो जीवलोकः क्षत्रधर्मं व्यवस्थितः ।

अप्रत्ययं वृद्धद्वारं धर्ममाश्रमवासिनां । प्रकीपयन्ति तद्भावमागमैरेव श्रायतं ।

अपरे वचनैः पुण्यैर्वादिनो लोकनिश्चयं । अनिश्चयज्ञा धर्माणां मूढान्ते परे हताः ।

प्रत्ययं सुखभूयिष्ठमात्मसाधिक्रमच्छलं । सर्वलोकहितं धर्मं चक्षियेषु प्रतिष्ठितं । ११८

धर्माश्रमेऽश्ववसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर । यथा चयाणां वर्णानां संख्यातोपश्रुतिः पुरा ।

राजधर्मैर्विजुमता लोकाः सुचरितैः सह । उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महेश्वरं ।

सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा । जम्बु. सुवज्रशः शूरा राजानो दण्डनीतये ।

एकैकमात्मनः कर्म तुल्यिमाश्रमं पुरा । राजानः प्रत्येषां सन्त मूढान्मवचने स्थिताः ।

साक्षा देवा वसवद्याधिरौ च रुद्राश्च विधे मरुतां गणाश्च । सृष्टाः पुराणादिदेवेन देवाः क्षत्रधर्मैर्वर्जयन्ते च विद्वताः ॥ ११९ ॥

अथ ते वर्जयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयं । निर्भर्यादे वर्ज्यमाने दानवैकार्षणे पुरा ।

बभूव राजा-राजेन्द्र मान्वाता नाम वीर्यवान् । पुरा वसुमतीपातो यशश्चक्रे दिदृक्षया ।

अनादिमथ्यनिधनं देवं नारायणं प्रभुं । स राजा राजशार्दूल मान्वाता परमेश्वरं ।

जगाम शिरसा पादौ पञ्च विष्णोर्माहात्मनः । दर्शयामास तं विष्णुरूपमाश्रयवासवं ।

स पार्थिवैर्दृतः सद्भिरर्चयामास तं प्रभुं । तस्य पार्थिवविहस्य तस्य चैव महात्मनः । १२०

संवादोऽयं महाभाषौर्दिष्टुं प्रति महाश्रुतिं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ किमियति धर्मश्रुतां वरिष्ठ यद्गृह्यकामोऽसि तमप्रमेय । अनन्तमायामितमन्ववीर्यं नारायणं ह्यादिदेवं पुराणं ।

नाभौ देवा विश्वरूपो मयाऽपि शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वापि साक्षात् । योऽन्ये कामास्तव राजन् इदिस्या दास्ये चैतांस्वं हि मर्त्येषु राजा ।

स मे स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः शूरो गूढभीतिरतः सुराणां । बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमः यद्गृह्यात्ततस्तेऽहं दक्षि वरान् यद्येष्टं ।

॥ मान्वाता उवाच ॥ अश्वघ्नं भगवद्वादिदेवं द्रष्टुमिच्छामि त्वाऽहं शिरसा संपसाद्य । त्यक्त्वा कामान् धर्मकामो ह्यरक्षमिच्छे गन्तुं मत्पथं लोकदुष्टं । १२१

सप्तार्धपद्मिदिपुषादभ्रमेयान् लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वं यशस्य । धर्मो योऽथावादिदेवान् प्रष्टुतो लोकश्रेष्ठं तं न जानामि कर्तुं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ श्रेयनिका धर्मपराय धर्मं परां गतिं न नयन्ते ह्ययुक्तं । चास्ते धर्मा ह्यादिदेवान् प्रष्टुतो लोकश्रेष्ठं तं न जानामि कर्तुं ।

मेवाः सृष्टा दानवतो दानताः सप्रस्थानाः सत्तधर्मा विप्रिष्टाः । अस्मिन् धर्म्ये सर्वधर्माः प्रविष्टास्तस्माद्भूमौ श्रेष्ठमिमं वदन्ति ।

कर्षणा वै पुरा देवा अपयस्यामितौजसः । चाताः सर्वे प्रवहारीन् सत्तधर्मेण विष्णुना । यदि ह्यसौ भगवान्नाहनिव्यद्रिपून् सर्वानसुरानप्रमेयः । न ब्राह्मण न च लोकादिकर्ता नायं धर्मो नादिधर्मोऽभ विद्यन् ।

इमामूर्ध्वं नाजयद्विक्रमेण देवश्रेष्ठः सासुरामादिदेवः । चातुर्वर्ष्यं चातुराश्वधर्माः सर्वे न सुत्राद्विधानां विनाशान् । मष्टा धर्माः शतधा सायतास्ते चाक्षेण धर्मेण पुनः प्रवृद्धाः । युगे युगे ह्यादिधर्माः प्रवृत्ता लोकाज्येष्ठं सत्तधर्मं वदन्ति । आत्मत्यागः सर्वभूतानुकम्पा लोकज्ञानं पालनं मोक्षवृद्ध । विवशानां मोक्षं पोडितानां चास्ते धर्मे विद्यते पार्थिवान् । निर्भर्थादाः काममन्युप्रवृत्ता भीता राज्ञो नाधिगच्छन्ति पापं । शिष्टाद्यान्ये सर्वधर्मोपपन्नाः शास्त्राचाराः बाधुधर्मं वदन्ति ।

पुत्रवत् पान्यमानानि राजधर्मेण पार्थिवैः । लोके भूतानि सर्वानि चरन्ते नात्र संशयः । सर्वधर्मपरं चास्त्रं लोकश्रेष्ठं सनातनं । श्रयद्वरपर्यन्तमवरं सर्वतोमुखं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥
॥ इन्द्र उवाच ॥ एवं वीर्यैः सर्वधर्मोपपन्नः चास्त्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेण धर्मः । पात्रो युष्मभिर्लोकहितैर्ददौर्विपर्यये ह्याद भावः प्रजानां ।

भूयंस्त्वारं राजयंस्त्वारयोगमभैवचर्या पालनञ्च प्रजानां । विद्याभ्यासा सर्वभूतानुकम्पी देवत्यागश्चाहवे धर्ममयं । त्यागश्रेष्ठं मुनयो वै वदन्ति सर्वश्रेष्ठं यच्छरीरं त्यजेत । नित्यं युक्ता राजधर्मेषु सर्वे प्रत्यवन्ते भूमिपाला पथैव । ब्रह्मयुता गुह्यब्रह्मपथा च परस्तराः संहरनाददन्ति । नित्यं धर्मं चक्षियो ब्रह्मचारी चरेद्देको ह्यात्मनं धर्मकामः । सामान्यार्थे व्यवहारे प्रवृत्ते प्रियाप्रिये वर्ज्ययज्ञेव यज्ञात् । चातुर्वर्ष्यस्यापनात् पालनाच्च तैत्तिरीयैर्नित्यमैरोरवैश्च । सर्वैर्योगैराश्रमं धर्ममाहुः शास्त्रं श्रेष्ठं सर्वधर्मोपपन्नं । स्वं स्वं धर्मं ये न चरन्ति वर्णाशोकात्तान् धर्मोन्मथयार्थान् वदन्ति । निर्भर्थादाजित्यमर्थं निविष्टानाहुस्तान् वै पशुभूतान् मनुजान् । यथा नीतिं गमयत्यर्थयोगाच्छ्रेयससादाश्रमात् सत्तधर्मः । वैविधानां या गतिर्ब्राह्मणानां ये वैवेकाद्याश्रमा ब्राह्मणानां । एतत् कर्म ब्राह्मणस्याहुः श्रममन्यत् कुर्वन्कुरुवच्छ्रवण्य ।

चातुराश्वधर्माश्च वेदधर्माश्च पार्थिव । ब्राह्मणेनानुगमन्या नान्यो विद्यात् कदाचन । अन्यथा वर्तमानस्य नासौ वृत्तिः प्रकल्प्यते । कर्षणा वृद्धेते धर्मो युष्मां धर्मोत्तयैव सः । यो विकर्षस्तिता विप्रो न स सम्मानमर्हति । कर्म स्वं नोपयुञ्जानमविश्याथं हि ते विदुः ।

एते धर्माः सर्ववर्णेषु स्त्रीना उल्लङ्घन्याः चत्विरेव धर्माः । तस्माज्ज्येष्ठा राजधर्मा न चान्ये वीरज्येष्ठा वीरधर्मा मता मे । ॥ भाव्यतोवाच ॥ यवनाः किराता गान्धारासीनाः श्वरवर्चराः । शकास्तुवाराः कदाच पल्लवाशाश्रमद्रकाः । पौण्ड्राः पुनिन्दा रमठाः काम्बोजाश्चैव सर्वशः । ब्रह्मवत्प्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः । कथं धर्माश्चरिष्यन्ति सर्वे विपयवाणिनः । मदिधैर्यं कथं स्याथाः सर्वे वै दस्युजीविनः । एतदिच्छाम्यहं श्रातुं भगवच्छूरीवोहि मे । त्वं वशुभूतो ह्यस्माकं चत्विषाणां सुरेश्वर ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ मातापित्रोर्हि श्रुयूषा कर्त्तव्या सर्वदक्षुभिः । आचार्यगुरुश्रुयूषा तथैवाश्रमवासिनां ।

भूमिपानाञ्च श्रुयूषा कर्त्तव्या सर्वदक्षुभिः । वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ।

पितृयज्ञास्तथा वृषाः प्रपाद्य शयनानि च । दानानि च यथाकालं दिग्भ्यो विप्रजैर्बुधैः ।

१५१

अहिंसा सत्यमक्रोधो दत्तिदायानुपालनं । भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह एव च ।

दक्षिणा सर्वधनानां दातव्या भूतिमिच्छता । पाकयज्ञा महाशय्यं दातव्याः सर्वदक्षुभिः ।

एतन्निर्ग्रकाराणि विहितानि पुराऽनघ । सर्वलोकस्य कर्माणि कर्त्तव्यानीह पार्थिव ।

॥ मान्धातोर्वाच ॥ दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्ववर्णेषु दृष्टवः । लिङ्गान्ते वर्त्तमाना अश्रमेषु चतुर्वर्णि ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ विनष्टाण्यं दण्डनीत्या राजधर्मैः निराकृते । संप्रमुञ्चन्ति भूतानि राजदौरात्म्येऽनघ ।

१५२

असंख्याता भविष्यन्ति भिचारे लिङ्गिनस्तथा । आश्रमाणां विकल्पाय निवृत्तेऽस्मिन् कृते युगे ।

अष्टदण्डाः पुराणायां धर्मोणां परमा गतीः । उत्पद्यं प्रतिपद्यन्ते काममन्युसमीरिताः ।

यदा निवर्त्यन्ते पापे दण्डनीत्या महात्मभिः । तदा धर्मो न चक्षते सङ्गतः शशतः परः ।

सर्वलोकगुरुश्चैव राजानं योऽवमन्यते । न तस्य दणं न कृतं न आर्द्रं फलते कचित् ।

मानुषाणामधिपतिं देवभूतं सगातनं । देवाऽपि नावमन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरं ।

१५३

प्रजापतिर्हि भगवान् सर्वज्ञैवाष्टजगज्जगत् । स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्मोणां चक्षमिच्छति ।

प्रवृत्तस्य हि धर्मस्य मुञ्जा यः स्मरते गतिं । स मे मान्यश्च पूज्यश्च तच्च चक्षं प्रतिष्ठितं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान् मरुद्गणहृतः प्रभुः । जगाम भवनं विश्वेश्वरश्चाश्रयतं पदं ।

एवं प्रवर्त्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ । कः चक्षमवमन्येत चेतनावान् बह्वयुतः ।

अन्यायेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च । अनन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ।

१५४

आदौ प्रवर्त्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे । वर्त्तस्य पुरुषस्यात्र संविजानामि तेऽनघ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चपद्योऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुता मे कथिताः पूर्व्यं चलारो मानवाश्रमाः । आख्यानयित्वा याख्यानमेतदाचक्षुः प्रवृत्तः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ विदिता, सर्व्यं सर्वेह धर्मोस्तव युधिष्ठिर । यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसंक्रताः ।

यत्तु लिङ्गान्तरगतं प्रवृत्ते मां युधिष्ठिर । धर्मो धर्मस्यतां श्रेष्ठतद्विवेधो युधिष्ठिर ।

सर्व्येष्टेतामि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजधर्म । साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रयकारिणां ।

१५५

अकामदेवपुत्रस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर । समदर्भिमय भूतेषु भैषाश्रमपदं भवेत् ।

वेत्ति शानं विमर्गश्च निग्रहानुपहं तथा । ययोक्तवृत्तेर्धरस्य चेमाश्रमपदं भवेत् ।

अर्धान् पूजयतो मित्रं संविभागेन पाप्यव । सर्वतस्तस्य कौन्तेय भैषाश्रमपदं भवेत् ।

शांतिं संविमिचार्थि व्यापन्नानि युधिष्ठिर । समभ्युद्धरमाणस्य द्वौचाश्रमपदं भवेत् ।

लोकापुल्लेषु मत्कारं शिष्टिमुल्लेषु चासहत् । कर्मतस्तस्य कौन्तेय वन्याश्रमपदं भवेत् ।

१५६

आक्रिकं पितृशय भूतयशाम् समानुयान् । कुर्वन्तः पार्थ विपुलान् वन्याश्रमपदं भवेत् ।

संविभागेन भूतानामतिथीनां तद्याश्चनान् । देवयज्ञैश्च राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ।
मर्दनं परराष्ट्राणां विष्टार्थं सत्यविक्रमः । कुर्वन्तः पुरुषव्याघ्र वन्याश्रमपदं भवेत् ।
पालनान् सर्वभूतानां खरादपरिपालनान् । द्रोणा बहुविधा राज्ञः सत्याश्रमपदं भवेत् ।
वेदाध्ययननित्यत्वं चमोऽयाचार्यपूजनं । श्रयोपाध्यायश्च श्रद्धा नृणांश्रमपदं भवेत् ।
आह्निकं जपमानस्य देवान् पूजयन्तः सदा । धर्मोऽप्युपव्याघ्र धर्माश्रमपदं भवेत् ।
मृत्युञ्जो रत्नं वेनि यस्य राज्ञो विनिश्चयः । प्राणयुते ततस्तस्य ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ।
अजिह्वामशठं मार्गं वर्धमानस्य भारत । सर्वदा सर्वभूतेषु ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ।
शान्तप्रसूषु विप्रेषु चैविधेषु च भारत । प्रदण्डतोऽयान् विप्लवान् वन्याश्रमपदं भवेत् ।
सर्वभूतेष्वनुक्रोधं कुर्वन्तस्तस्य भारत । अन्धशूलप्रवृत्तस्य सर्ववर्षस्य पदं भवेत् ।
सालदण्डेषु कौन्तेय सर्ववर्षस्य युधिष्ठिर । अनुक्रोशक्रियां पार्थ सर्ववर्षस्य पदं भवेत् ।
वसन्तकृतेषु भूयः परिचार्यं कुरुदह । शरणागतैः कारव्यं कुर्वन् गार्हस्थ्यमावसेत् ।
चराचराणां भूतानां रत्नं यद्यपि सर्वज्ञः । यद्यर्थयुजाश्च तया कुर्वन् गार्हस्थ्यमावसेत् ।
ज्येष्ठान्ज्येष्ठपत्नीनां भ्रातृणां पुत्रसमूहः । निराशानुग्रहः पार्थ गार्हस्थ्यमिति तत्तपः ।
बाधुनामर्चनीयानां पूजासु विदितमिदम् । पालनं पुरुषव्याघ्र यथाश्रमपदं भवेत् ।
आक्रमस्त्वानि भूमानि यस्य धर्मानि भारत । आरदीतश्च भोज्येन तद्वाहस्थं युधिष्ठिर ।
यः क्षितः पुरुषो धर्मो धार्मांश्च हरेत् यथाधेवम् । आक्रमणां हि सर्वेषां फलं प्राप्नोत्यनामयं ।
यस्मिन् नश्यन्ति गुणाः कौन्तेय पुरुषे सदा । आक्रमस्य तमव्याह्नैरन्येष्टं युधिष्ठिर ।
स्नानमार्गं कुले मार्गं वेदोमानं तथैव च । कुर्वन् वदन् सर्वेषु स्नायमेव युधिष्ठिर ।
देवशर्मोश्च कौन्तेय कुलधर्मोऽलयेव च । पालयन् पुरुषव्याघ्र राजा सर्ववर्षो भवेत् ।
काले विभूर्तं भूतानामुपशारांस्तथैव च । अर्धश्वेन पुरुषव्याघ्र बाधुनामाश्रमे वसेत् ।
देवशर्मोऽतस्तथापि यो धर्मं प्रत्यवेक्षते । सर्वलोकास्तु कौन्तेय राजा भवति वायनी ।
ये धर्मोऽनुदात्ता लोकैः धर्मं कुर्वन्ति भारत । पालितां दद्यात् विविधे धर्मावस्थासु भूपते ।
धर्मारामान् धर्मपरांश्च ये न रक्षन्ति मानवान् । पार्थिवाः पुरुषव्याघ्र तेषां पापं हरन्ति ते ।
ये चाथर्व सहायाः सः पार्थिवानां युधिष्ठिर । ते चैवाश्वहराः सर्वे धर्मं परकृतेऽनघ ।
सर्वाश्रमपदेऽप्याह्मणैश्च दीप्तिनिर्णयः । पावनं पुरुषव्याघ्र यं धर्मं पर्युपासहे ।
आत्मापमस्य भूतेषु यो वै भवति मानवः । न्यहदहो जिह्मक्रोधः श्रव्येह सम्भते सुखं ।
धर्मोऽक्षितां सत्त्वोर्था धर्ममनुपराटका । त्यागवताञ्चैव शोभा नैकां सन्तारयिष्यति ।
यदा निवृत्तः सर्वस्मात् कामो योऽस्य हृदि क्षितः । तदा भवति सन्मस्वस्तो ब्रह्म सम्भुतः ।
सुप्रसवस्य मावेन योगिनः च नराधिप । धर्मो पुरुषव्याघ्र त्वं प्राप्स्यसे पालनं रतः ।
वेदाध्ययनश्रीलानां विप्राणां साधुकर्मणां । पालनं सर्वमातिष्ठ सर्वलोकाश्च वैव ह ।

वने वरन्ति यं धर्ममाश्रमेषु च भारत । रक्षणं तच्छतगुणं धर्मं प्राप्नोति पार्यित ।
 एष ते विविधो धर्मः पाण्डवश्रेष्ठ कोर्तितः । अनुतिष्ठ तमेवं वै पूर्ववृष्टं मनातमे ।
 चातुराश्रम्यमेकाग्रं चातुर्वर्ष्यं पाण्डव । धर्मं पुरुषार्थं प्राप्स्ये पाप्मने रतः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपूर्वर्षि राजधर्मानुशासनपूर्वर्षि चातुराश्रमविधौ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रम्यमुक्तं चातुर्वर्ष्यं नैव च । राक्षस्यत् कृत्यतमं ततो ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ राक्षस्यत् कृत्यतमं राज्ञः स्यादभिषेचनं । अनिष्टमवलं राक्षं दस्यवोऽभिमवन्मुत ।
 अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते । परस्परं खादन्ति सर्वे या धिगराजकां ।
 इन्द्रमेव मष्टन्ते घट्टाजानमिति स्तुतिः । यथैवेन्द्रस्या राजा सम्पुज्य भूतिमिच्छता ।
 नाराजकेषु राष्ट्रेषु वक्ष्यमिति रोचये । नाराजकेषु राष्ट्रेषु दस्यमग्निर्वहत्युत ।
 अथ चेदभिवर्तेत राज्ञार्यो बलवत्तरः । अराजकानि राज्ञाणि हतवीर्याणि वा पुनः ।
 प्रत्यङ्गम्याभिपूज्य खादेतदथ सुमन्वितः । न हि यापात् परतरमसि किञ्चिदराजकात् ।
 स चेत् समनुपश्येत् समं कुशलं भवेत् । बलवान् हि प्रकुपितः कुर्यान्नि श्रेयतामपि ।
 भूयांसं लभते क्षेमं या मौर्विवति दुर्दुहा । अथ वा सुदुहा राजन् नैव तां वितुदन्यपि ।
 घटतप्तं प्रणमते नैतत् सन्नापमर्षति । यत् स्वयं गमते दातु न तत् सन्नापयन्त्यपि ।
 एतयोपमया वीर संनमेत बलीयसे । इन्द्राय स प्रणमते गमते यो बलीयसे ।
 तस्माद्भवेत् कर्त्तव्यः सततं भूतिमिच्छता । न धनार्यो न दारायक्षेपो येवामराजकं ।
 प्रीयते हि हरन् पापं परविजयमराजके । यदाऽस्य उद्धरन्त्यन्ते तदा राजानमिच्छति ।
 पापाक्षपि तदा क्षेमं न लभते कदाचन । एकस्य हि द्वौ शत्रौ द्वयोश्च बहवोऽपरे ।
 अदासं क्रियते दासो द्विवते च बलात् स्त्रियः । एतस्मात् कारणात् देवाः प्रजापालं प्रचक्रिरे ।
 राजा चेन्न भवेत्क्षीके पृथिव्या दण्डधारकः । अले मत्स्यानिवाभवन् दुर्लभं बलवत्तरा ।
 अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतं । परस्परं भययन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ।
 समेत्य तास्ततश्चक्रे समयागिति न श्रुतः । वाकहरो दण्डपट्टो यद्युत्पात् पारंजायिकः ।
 यः परस्वमयादद्यात् त्याज्या मत्स्या इव । विद्यामार्थं च सर्वेषां वर्णानामभिषेवतः ।
 तास्तथा समयं दत्वा समयेनावतस्त्रिरे । मृष्टितास्त्रास्तदा जम्बुरस्रुवासाः पितामह ।
 अमोयरा विगम्यामो भगवन्मोयं दिशः । यं पूजयेत् सक्षूय ययं नः प्रतिपालयेत् ।
 ततो मनुष्यादिदेश मनुर्नामिममन्व ताः ।
 ॥ मनु उवाच ॥ शिमेभि कर्त्तव्यं पापाद्वाक्यं हि शत्रुदुष्टारं । विषेपतो मनुष्येषु मिथ्याष्टनेषु नित्यदा ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तममुवन् प्रजा भावै कर्त्तव्येनो गमिष्यति । पशूनामधिपश्चाद्विरथश्च तथैव च ।
 धान्यस्य द्रव्यं भागं दास्यामः कोपवर्द्धनं । कन्यां शूक्ले चारुहृषो विवादे घूततामस च ।
 मुष्टेन मलपपेण च मनुष्याः प्रधानतः । भवन्तं तेऽनुयासन्ति महेन्द्रमिव देवताः ।

स तं जातवशो राजा दुष्प्रार्थः प्रतापवान् । सुखे धास्यसि नः सर्वान् कुबेर इव नैवेद्यतान् ।

यद् धर्मश्चरियन्ति प्रजा राजा सुरचिताः । चतुर्यै तस्य धर्मस्य तत्तु संस्यं वै भविष्यति ।

तेन धर्मेण महता सुखे लभ्येन भावितः । पाप्मानं सर्वतो राजन् देवानिव शतकतुः ।

विजयाय हि नियोहि प्रतपन् रश्मिवानिव । मानं विधम श्रुणां धर्मो जयतु नः सदा ।

स नियोधौ महतिहा बलेन महता दृतः । महाभिजनसम्पन्नलेखा प्रबलनिव ।

तस्य तुष्टा महत्वं ते मेहेन्द्रस्यैव देवताः । अपतपसिरे सर्वे स्वधर्म्यं च ददुर्ग्रहः ।

ततो महीं परिययौ पर्यज्यैव दृष्टिमान् । क्रमयन् सर्वतः पापान् स्वकर्मासु च योजयन् ।

एवं ये भूतिमिच्छन्तुः श्रुतिं मानवाः कथित । कुर्यै राजानमेवायं प्रज्ञानपहकारणात् ।

नमस्यैरंशं ते भक्त्या श्रित्या इव गुहं सदा । देवा इव च देवेन्द्रं तच्च राजानमस्मिके ।

घृह्यते स्वर्गनेत्रे परोऽपि ब्रह्ममन्यते । स्वर्गनेत्रं तव ज्ञातं परे परिभवत्युत ।

राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषामसुखाविहः । तस्माच्छत्रस्य पवस्य वाद्यान्याभरणानि च ।

भोजनान्यय पानानि शस्त्रे द्युर्महाणि च । आसनानि च शय्यासु सर्वोपकरणानि च ।

गोप्ता तस्मादुराधर्षः क्षितपूर्व्याभिभाषिता । आभावितस्य मधुरं प्रत्याभाषेत मानवान् ।

कृतज्ञो बृहभक्तिः स्यात् संविभागे जितेन्द्रियः । दक्षितः प्रतिवीक्षेत सुदु वस्तु च सुदु च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तपटोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमाहुर्देवतं विप्रो राजानं भरतर्षभ । मनुष्याणामधिपतिं तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । दृहस्यति वसुमना यया पमञ्च भारत ।

राजा वसुमना नाम कौशलेऽधीमता वरः । महर्षिं किल पमञ्च कृतप्रज्ञं दृहस्यति ।

सर्वं वैनयिकं कृत्वा त्रिनयज्ञो दृहस्यति । दक्षिणभक्तो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।

विधिं पमञ्च राज्यस्य स्वर्गलोकहिते रतः । प्रजानां सुखमन्विष्यन् धर्मशालं दृहस्यति ।

॥ वसुमना उवाच ॥ केन भूतानि वदन्ते सर्वं गच्छन्ति केन वा । कमर्षन्तो महाप्राज्ञ सुखमन्ययमाप्नुयुः ।

एवं वृष्टो महाप्राज्ञः कौशलेनामितौजसा । राजसत्कारमन्यथं शशङ्को दृहस्यतिः ।

॥ दृहस्यति उवाच ॥ राजभूमेऽ महाप्राज्ञ धर्मो लोकस्य लक्ष्यते । प्रजा राजमयादेव न खादन्ति परस्परं

राजा शीवाखिलं लोकं समुदीक्षं समुमुक्तं । प्रसादयति धर्मैश्च प्रसाद्य च विराजते ।

यया ह्यनुदये राजन् भूतानि शशिसूर्ययोः । अन्ये तमसि मञ्जुपरपश्यन्तः परस्परं ।

यया ह्यनुदके मत्स्या निराकन्दे विहङ्गमाः । विहरत्युदयकाकामं विह्वलन्तः पुनः पुनः ।

विमर्षातिजमेरंश्च विषह्यपि परस्परं । अभावमचिरं यैव मञ्जुयुगांश्च संग्रहयः ।

एवमेव विना राजा विनश्यदुरिमाः प्रजाः । अन्ये तमसि मञ्जुपरगोपाः पश्येव यथा ।

हरेर्युवैश्वन्तोऽपि दुर्बलानां परिग्रहान् । हन्यन्त्यायच्छमानाश्च यदि राजा न पाक्षयेत् ।

ममेदमिति लोकोऽस्मिन्न भवेत् समरियहः । न दारा न च पुत्रः स्यान्नलजं न परिग्रहः ।

विश्रमोप प्रवर्त्तत यदि राजा न पालयेत् । याम वस्त्रमलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च । ११०

हरेयु सहासा पापा यदि राजा न पालयेत् । पतेद्भविष्य ब्रह्म स्रष्टा धर्मचारिणु ।

अधर्मं प्रवृत्तौ स्याद्यदि राजा न पालयेत् । मातर पितर युद्धमाचार्यमन्त्रिणान् गुरुं ।

क्रिश्नोयुरपि क्षिप्येयं यदि राजा न पालयेत् । वधवन्धपरिक्रमे नित्यमर्थवतामयेत् ।

ममलक्ष्म न विन्देयुर्थं यदि राजा न पालयेत् । अन्त्याकाश एव शुर्ल्लोकाऽयं दम्भुषाङ्गवेत् । १११

पतेयुर्नरक धोरं यदि राजा न पालयेत् । न धेनिदोषो वर्त्तत न छपिनं वक्षिपय ।

मञ्जुहर्मस्तयो न स्याद्यदि राजा न पालयेत् । जपज्ञा सम्प्रवर्त्तयुर्भिवर्त्त स्यात्तद्विण ।

न विवाहा समाजो वा यदि राजा न पालयेत् । न वृषा सम्प्रवर्त्तैरस मथैरस गर्गता । ११२

घोषा प्रणाशं गच्छेयुर्थं यदि राजा न पालयेत् । चक्रमुद्रिग्रहदयं हाहाभूतमपेतन ।

सणेन विनश्येत् सर्वं यदि राजा न पालयेत् । न सवत्सरसर्वाणि तिष्ठेयुरकुतोभया ।

त्रिधिवद्दक्षिणवन्ति यदि राजा न पालयेत् । प्राङ्मण्डपानुरो वेदान्नाधीचोरक्षपत्निन । ११३

विद्याच्छाता प्रतच्छाता यदि राजा न पालयेत् । न लभेद्भूमिषयेव हतविप्रहो जन ।

हर्ता सखेन्द्रिया गच्छेद्यदि राजा न पालयेत् । हस्ताङ्ग परमुपेक्षिचरन् सर्वधेतव ।

भयान्तं विद्वेत् सर्वं यदि राजा न पालयेत् । अनयो सम्प्रवर्त्तैरन भवेद्वर्षसङ्कर ।

दुर्भित्ताविश्रेष्टा यदि राजा न पालयेत् । विद्वत् दिवसाकाम गृहदाराणि शेरते ।

मनुष्या रक्षिता राजा समन्तादकुतोभया । नाकुष्ट सङ्गते कथित् कुतो वा हस्तक्षपव । ११४

यदि राजा न सम्यगा रचयत्यपि धार्मिक । स्त्रियद्यापुर्वा माभे सर्वलङ्कारभूषिता ।

निर्भया प्रतिपद्यन्ते यदि रक्षित भूमिप । धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिसन्ति परस्परं ।

अनुगृह्णन्ति चाभ्योन्मयदा रक्षित भूमिप । यजन्ते च महासौम्यस्यो वर्षां श्रयग्विधै ।

धुक्ताद्याधीयते विद्या यदा रक्षित भूमिप । वात्तामूलो ह्ययं लोकस्तयो वै धार्यते यदा ।

तत्सर्वं वर्त्तते सम्यग्यदि रक्षित भूमिप । यदा राजा धुर श्रेष्ठमादाय वहति प्रजा । ११५

महता मलयगेन तदा लोक प्रसीदति । यस्याभवेन भूतानामेवात्र स्यात् प्रमन्तत ।

भावे च भावे नित्यं स्यात् कर्षां न प्रतिपूजयेत् । तस्य यो वहति भारं सर्वलोकभयावह ।

तिष्ठन् प्रियङ्गुते राजा उभौ लोकाविभो जयेत् । यस्तस्य पुरुष पापं मनसाऽप्यनुचिन्तयेत् ।

अभयप्रसिद्धं हि तं प्रेत्यापि नरकं प्रजेत् । न हि जालवमन्तयो मनुष्य दन्ति भूमिप ।

महतो देवता देवा नररूपेण तिष्ठन्ति । कुरुते पश्यन्तु कालसुखानि य यदा । ११६

भवत्यप्रित्ययादिन्या मृत्युर्वैश्रवणो यम । यदा ह्यामोदन पापान् दहत्युषेण तेजसा ।

मियोपचरितो राजा तदा भवति पावक । यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिप ।

अपुनरपोषात् मामात्मासादा भवति भोऽत्मक । यदा स धार्मिकाम सर्वलोकोन्मैर्दण्डैर्निधयति ।

धार्मिकायानुगृह्णाति भवत्ययं यमसादा । यदा तु धनधाराभिसर्पयत्युपक रिण ।

आच्छिनन्ति च रत्नानि विविधान्यकारिणः । त्रियं ददाति कस्यचित् कस्माच्चिदपकर्षति ।

तदा वैश्वयो राज्ञोर्लोकं भवति भूमिपः । नास्त्वापवादे स्वातन्त्र्यं दत्तेषामिष्टकर्मणा ।

धर्म्यमाकाङ्क्षता लोकमीयस्त्वानुसूयता । न हि राज्ञः प्रतीपानि कुर्वन् सुखमंशुप्रयात् ।

पुत्रो भ्राता वयसो वा यद्ययत्नमसौ भवेत् । कुर्व्यात् कृष्णगतिः श्रेयं ज्वलितोऽनिलशरयिः ।

न तु राज्ञामिषवस्य श्रेयं कचन विद्यते । तस्य मन्त्राणि रथ्याणि दूरतः परिवर्ज्यते ।

मृत्योर्विव क्षुण्णस्य राजसहस्रणाद्वरः । नश्येदभिमन्युस्य सदा मृत्युः कूटमिव स्पृशन् ।

आत्मसन्निव रतेन राजसन्निह बुद्धिमान् । अहान्ते वरकं घोरमप्रतिष्ठमचतनम् ।

पतन्ति चिररावाय राजविन्तापहारिणः । राजा भोजो विराट् सघाट् सचिप्यो भूपतिर्नृपः ।

य रमिष्यते श्रेष्ठः कलं गाधितुनर्हति । तस्माद्भूमुनिपतो जितात्मा नियतेन्द्रियः ।

मेधावी क्षतिमान्दवः संश्रयेत महीपतिम् । छतशं प्राज्ञमनुजं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।

धर्मनित्यं क्षितं नीत्यां भक्तिं पूजयेच्चतुः । दृढभक्तिं छतप्रज्ञं धर्मज्ञं संयतेन्द्रियम् ।

शूरमनुद्वेकक्षीणं निमिद्वज्रमनमथयेत् ।

प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्ये राजा । कथान् वै कुरुते मनुष्यान् । राजामिषवस्य कुतः सुखानि राजाऽप्युपेतं सुखिन् करोति ।

राजा प्रजानां हृदयं गरीयो गतिः प्रतिष्ठा कुलमुत्तमम् । समाश्रिता लोकमिमं परस्व जयन्ति सम्यक् पुण्या नरेन्द्र ।

नराभिपद्यायन्मिथ्यमेदिनीं दमेन मत्वेन च शौहृदेन । महद्भिरिष्टा कृतमिहैवायमाश्रिविष्टपे स्थानमुपैति शान्तम् ।

च स्वमुक्ताऽङ्गिरसो कौशलेया राजकसमः । प्रयत्नात् कृतवान् वीरः प्रजानां परिपालनम् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अङ्गिरोवाक्ये अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पार्थिवेन विप्रैरेण किं कार्यमवब्रियते । कथं रक्ष्या जनपदः कथं जेयाश्च शत्रवः ।

कथं चारं प्रयुञ्जीत वर्णान् विश्वमेतत् कथं । कथं सत्तान् कथं दारान् कथं पुत्राञ्च भारत ।

॥ भीम उवाच ॥ राजदृष्टं महाराज प्रष्टुं श्रुत्वा वदितोऽखिलं । यत् कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवमप्रकृतम् ।

आत्मा जयः मदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः । अजितात्मा नरपतिर्विशयते कथं रिपून् ।

यतावान्मातृविषयः पञ्चवर्गविनिर्गहः । जितेन्द्रियो नरपतिर्विधितुं प्रकृष्यादरीन् ।

न्यसेत गुह्यान् दुर्गेषु सन्धौ च कुरलन्दन । नगरापवने चैव पुरोद्यानेषु चैव च ।

संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरेषु च । सथैव नरशार्ङ्गैः तया राजनिवेशने ।

प्रणिधीत्य ततः कुर्व्याच्चान्यवधिराकृतान् । पुंसः परोचितान् प्राञ्चान् क्षुत्पिपासायमस्मान् ।

अमात्येषु च सन्धेषु मित्रेषु विविधेषु च । पुत्रेषु च महाराज प्रणिध्यान् समाहितः ।

पुरे जनपदे चैव तया समन्तराजस्य । यथान् विधुरन्योन्नेप्रणिधियालुषा हि ते ।

चारान् विद्यन्ते प्रहितान् परेषु मरतंभ । आपणेषु विहारेषु समाजेषु च मिदुषु ।

आरामेषु तयोद्याने पण्डितानां समानगमैः । देवेषु च नरैश्चैव समास्वादयेयुः च ।

एवं विचिनुयाद्वाजा परचारं विचक्षण । चारे हि विदिते पूर्व्वं हितं भवति पाण्डव ।
 यदा तु हीन नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना । श्रमात्वे सद्यः सखायं कुर्यात् सन्धिं बलीयसा ।
 अज्ञायमाने हीनत्वे सन्धिं कुर्यात् परेषु वै । लिपुन्वा कश्चिद्विद्यां तस्मात्तो विचक्षण ।
 गुणवन्तो महोत्साहा धर्मज्ञा साधवश्च ये । सन्दधीत नृपसौख्यं राष्ट्रं धर्म्येण पालयन् ।
 अजिघ्रसमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामति । पूर्व्वोपकारिणो ह्यन्धशिकदिष्टाश्च सर्व्वे ।
 यो नोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं भवोपति । न प्रकल्पयौक्तं नुपेत्यसादृशो भवेत् ।
 धात्रां धायाद्विज्ञातमगाक्रन्दमननरं । व्यासकृत् प्रमत्तश्च दुर्भलश्च विभ्रतः ।
 धात्रामाज्ञापयेदोरः कस्य पुष्टयस्य सुखी । पूर्व्वं कृत्वा विधानश्च धात्रायां नगरे तथा ।
 न च यशो भवेदस्य नृपो यथातिवीर्यवान् । हीनश्च बलीयस्यान्धो कर्षयंस्तपरो वसेत् ।
 राष्ट्रश्च पीडयेत्तस्य शस्त्राग्निविषमूर्ध्वेनै । श्रमात्प्रवृत्तभानांश्च विवादांस्तस्य कारयेत् ।
 वर्ज्जनीय सदा पुष्टं राज्यकामेन धीमता । उपायेष्विभिरादानमर्थस्याहं वृहस्पति ।
 धान्तेन तु प्रदानेन भेदेन च नराधिप । धर्मं यः श्रुत्वात् प्राप्नुं तेन नुत्येत पण्डित ।
 आददीत बलिचापि प्रजाभ्यः कुलनन्दन । स यज्ञागमपि प्राशस्त्यासमेवाभिगुप्स्ये ।
 द्रष्टव्यमस्मिन्नेषां यदस्य बह्वल्पमेव च । तदाददीत सहसा पौराणां रक्षणाय वै ।
 यथा पुष्पाक्षया पौरा द्रष्टव्यास्तु न संमथ । भक्तियेषां न कर्त्तव्या व्यवहारे प्रदग्धि ।
 श्रोतृश्चैव न्यवेद्राजा प्राज्ञान् सर्व्वार्थदग्धिन् । व्यवहारेषु सततं तत्र राष्ट्रं प्रतिष्ठितं ।
 आकरे लवणे श्लोके तरे भागवसे तथा । न्यवेदमात्याश्रुपति स्नात्वा वा पुष्टयान् हितान् ।
 अय्यदण्डधरो नित्यं राजा धर्ममवाप्नुयात् । राश्या हि सततं दण्डः सम्यग्दर्शः प्रवृत्ति ।
 वेदवेदाङ्गवित् भाग्यं सुगपस्त्री नृपो भवेत् । दानशीलश्च सततं यशशीलश्च भारत ।
 इति गुणाः समस्ताः क्षुद्रनृपस्य सततं क्षिराः । व्यवहारेषु नृपतेः कुतः स्वर्गं कुतो वयः ।
 यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा । तदाऽभिसंशयेदुगो बुद्धिमान् शयिषोपति ।
 विधावाग्रस्य मित्राणि विधामनुपकल्पयेत् । धामभेदान् विरोधार्थं विधानमुरकल्पयेत् ।
 धायाग्रभेत मार्गेषु धामानुत्यापयेदपि । प्रवेष्टयेत् तान् धर्मान् प्राधानगरकेष्वपि ।
 हि गुप्तादेश दुर्गाश्च देशाक्षेपु प्रवेष्टयेत् । धनिभो बलमख्यांश्च धारयित्वा पुनः पुनः ।
 अस्माभिरारं कुर्यात् क्षयमेव नराधिप । अस्माभ्येव प्रवेष्टव्यं देहेन्द्रावाग्निना ग्रहं ।
 शेषेभ्येषु च कथेषु श्लोकाश्चरयेद्वरान् । विनाशयेदां तन् धर्मं बलेनाथः सङ्केत वा ।
 नदीमार्गेषु च तथा अस्मान् वचयेत् । जलं विधापयेत् धर्ममविद्यायश्च दूषयेत् ।
 तरानेनापनीमिद्य निरवेद्रुद्वजमर्हः । प्रतोषाते परधामो मित्रकार्येषु पण्डित ।
 दुर्गाणां धामिना राजा बलमर्हं प्रवचयेत् । धर्मो वा सुद्रष्टा वा पितृष्टान् विवर्त्तयेत् ।
 अष्टादशश्च दण्डः राजा अवेष्टयेत्तथा । पैथानां सर्व्वदा त्याज्यमपि पश्य पातनं ।

प्रणष्टी, कारयेत् सन्ध्याकाशननीलया । आपूरयेच्च परिखां स्नाणुनक्रमपाकुलां ।
 सङ्कटद्वाराणि सुसङ्काशयेत् पुरश्च । तेषाञ्च दारवद्भुतिं कार्या सन्धात्मना भवेत् ।
 हरिषु च गुरुष्वेव यन्त्राणि स्थापयेत् सदा । आरोग्येच्छतप्रीञ्च स्नाधीनानि च कारयेत् ।
 काष्ठानि चाभिहाय्याणि तथा कूपाञ्च स्नानयेत् । श्रमोद्येयतया कूपान् छतपूर्वान् पयोऽयिभिः ।
 दण्डच्छन्नानि वेष्मानि पद्मेनाथ प्रलेपयेत् । निर्हरेच्च दणं मासि चैनं वस्त्रिभयात्तथा ।
 नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत् नराधिपः । न दिवा आलेयदग्निं वर्जयित्वाऽग्निहोत्रिकं ।
 कर्मांरारिष्टशालास्रज्ज्वलेदग्निं सुरक्षितम् । गृहाणि च प्रवेशान्तिर्बिधेयं स्नादुत्तमम् ।
 महादण्डश्च तस्य स्नाह्नस्याग्निर्भेदिव भवेत् । प्रमोदयेदधैवश्च रक्षणार्थं पुरश्च ।
 भित्तुकाश्चाक्रिकैश्चैव स्त्रीयोन्मत्तान् कुम्भोलवान् । वाह्यान् कुर्थाञ्चरश्चैव दोषाय क्षुर्हि तैः स्नय्या ।
 चत्वरैश्च यो तीर्थेषु सभास्नातवयेयुः च । ययार्धवर्षे प्रणिधिं कुर्यात् सर्वस्य, पार्ष्णिं ।
 विशालान् राजमार्गाञ्च कारयेत् नराधिपः । प्रपाञ्च विपणंश्चैव ययेद्देशं शमादिश्रेत ।
 भार्गवागाराधुधामारान् बोधामारान् सर्वत्र । श्रद्धागारान् गङ्गागारान् बलाधिकरणानि च ।
 परिखाश्चैव कौरव्यं प्रतोलीर्निष्कुटाणि च । न जलस्य प्रपश्येत् गुग्गुमेतद्युधिष्ठिरः ।
 अयं वनिचयं कुर्याद्भ्राजा परबलाहृतम् । तैश्च वसा मधुघृतमौषधानि च सर्वत्र ।
 अङ्गारकुम्भमुच्चानां पलाशशरवर्णिनां । यवसेन्मनदग्धानां कारयेत् च सङ्घटान् ।
 आयुधानि च सर्वान् शल्लुष्टिप्रासकभ्रंशं । सङ्घटान्नेवमादीनां कारयेत् नराधिपः ।
 शौषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च । चतुर्भिधाश्च वैद्यान् वै सङ्घटोद्यादिश्रेत ।
 नटाश्च नर्तकाश्चैव भक्ता मायाविनोदयाः । शोभयेयुः पुरवरः मोदयेयुश्च सर्वत्र ।
 यतः शङ्का भवेच्चापि सत्यतोऽद्यापि भङ्गितः । धैर्येभ्यो नृपतेर्त्वाऽपि स्नाधीनान् कारयेत् तान् ।
 कृते कर्मणि राजेन्द्र पूजयेद्भक्तसङ्घैः । दानेन च यथार्हेण सन्तैः विविधेन च ।
 निर्भेदयित्वा तु परं हवा वा कुहनन्दनम् । ततोऽनूष्णे भवेद्भ्राजा यथा शक्ते निदर्शितम् ।
 राज्ञा सर्वैरक्षयिण्ये तानि चैव निबोध मे । आत्माऽमात्याश्च कोपश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ।
 तथा जनपदाश्चैव पुरश्च कुहनन्दन । स्मृतं सप्तात्मकं राज्यं परिपाश्यं प्रयत्नतः ।
 पाद्भ्याश्च चित्रगञ्जं चित्रगङ्गपरमं तथा । यो वेत्ति पुरुषव्याघ्रं स भुङ्क्ते श्रियवोसिमां ।
 पाद्भ्यामिति यत् प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर । सन्धानाश्चनमित्येव याचासन्धानमेव च ।
 विष्टद्वासनर्मित्येव याचां सन्परिष्टद्वा च । दैधोभावस्तयाऽन्वेयां सत्ययोऽथ परस्य च ।
 चित्रगङ्गाय, य प्रोक्तलमिहैकमना गृणु । चयस्यानञ्च दृष्टिश्च चित्रगं परमस्तथा ।
 धर्मश्चायं कामश्च सेवितव्योऽथ कालतः । धर्मज्ञश्च भर्तृपालश्चिरं पालयते मही ।
 अस्मिन्नर्थे च शौकौ दौ गोतावद्विरसा स्त्रियः । यादवीपुत्रं भङ्गते नावपि श्रोतुमर्हसि ।
 हत्वा सर्वान् कार्याणि सख्यं सन्पात्र्य मेदिनी । पालयित्वा तथा पौगन्पवित्रं सुखमेधते ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

किं तस्य तपसा राज्ञः किञ्च तस्माद्धरैरपि । सुपालितप्रजो यः स्यात् सर्वधर्मविदेव स । १४

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दण्डनीतस्य राजा च समलौ तावुभावपि । तस्य किं कुर्वन् सिद्ध्यन्त्ये भूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ महाभाग्यं दण्डनीत्या सिद्धे शब्दे सहेतुके । शृणु मे शंसतो राजन् यथावदिह भारत । १५

दण्डनीति स्तुधर्मभ्यास्तुर्वर्षे नियच्छति । प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मभ्या नियच्छति ।

चातुर्वर्षे स्वर्गार्थे मर्थादीनामपहरे । दण्डनीतिशते चेमे प्रजानामकुतोभये ।

स्त्वान्मे प्रथमे कुर्वन्ति चर्या वर्णा यथाविधि । तस्मादेव मनुष्याणां सुखं विद्धि समाहित । १६

कास्ते वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारण । इति ते शंस्यो माभूद्राजा कालस्य कारणं ।

दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक् कामन्येन वर्त्तते । तदा कृतयुगं नाम कालस्य प्रवर्त्तते । १७

ततः कृतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते क्वचित् । सर्वेषामेव वर्णानां नाधर्मो रमते मन । १८

योगलेप्ता प्रवर्त्तन्ते प्रजानां माच सशय । वैदिकानि च सर्वाणि भवन्त्यपि गुणान्युत । १९

अतवद्यमुखा सर्वे भवन्त्युत निरामया । प्रसोदन्ति गराणाञ्च स्वरवर्णमनांसि च ।

याधर्मा न भवन्त्यत्र नान्यायुर्हृष्यते नर । विधवा न भवन्त्यत्र कृषी न तु जायते ।

अगृह्यथा श्रियो भवन्त्येषां धर्मस्तथा । तत्कृत्वा फलमूलानि वीर्यवन्ति भवन्ति च । २०

नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलं । इति कार्त्तयुगानेतान् धर्मान् विद्धि युधिष्ठिर । २१

दण्डनीत्या यदा राजा श्रीनशान्नुवर्त्तते । चतुर्थमयमुत्पद्य तदा चेता प्रवर्त्तते ।

अगुमस्य चतुर्धाशस्त्रेणानुवर्त्तते । कष्टपथेऽश्रियो भवन्त्यापधयस्तथा ।

अर्द्धं त्यक्त्वा यदा राजा श्रीवर्धमानुवर्त्तते । ततस्तु दापरं नाम स कालः सम्प्रवर्त्तते । २२

अगुमस्य यदा तर्द्धं दाप्यन्नुवर्त्तते । कष्टपथेऽश्रियो भवत्यार्द्धपत्ना तदा । २३

लोकस्य सीमन्तकरी मर्यादा लोकभाविनो । सम्प्रतीता दण्डनीतिर्यथा माता यथा पिता ।
यस्यां भवति भूतानि तदिदं मनुजर्षभ । एष एव परो धर्मा यद्राजा दण्डनीतिमान् ।
तस्मात् कौरव्य धर्मेश प्रजाः पालय नीतिमान् । एवं वृत्तः प्रजा रत्नं स्वर्गं जेतासि दुर्जयं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उनवस्रतोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

१०००

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञः वर्तमानो महीपतिः । सुखेनार्थान् सुखोदकां निह च प्रेत्य चान्नुयात् ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अयं गुणानां पर्यङ्गान्तरङ्गान्तरङ्गसंयुतः । यान् गुणान् गुणोपेतं कुर्वन् गुणमवाप्नुयात् ।

चरेद्भूतानकटुको मुञ्चेत् चेह न नास्तिकः । अनुग्रहस्यरेदयं चरेत् काममनुद्वृतः ।

• प्रियं ब्रूयाद्व्रणः शूलः स्वादविकल्पनः । दाता नापाचवशी स्वात् प्रमत्ता स्वादनिदुरः ।

बन्धून् धीम न चानार्थं विवृणोथाव वन्धुभिः । नामकञ्चारयेचारं कुर्यात्कार्यमपीडया ।

१००५

अयं ब्रूयान्न चात्मसु गुणान् ब्रूयान्न चात्मनः । आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुत्रसमाश्रयेत् ।

नापरीक्ष्य नपेदृषे न च मन्त्रं प्रकाशयेत् । विष्टमेव च मुञ्चेन्मया विवरेषापकारिषु ।

अनीर्घुर्गुहदारः स्याच्च स्वादघृणो नृपः । स्त्रियः भवेत् नात्यर्थं मृष्टं मुञ्चीत नाक्षितं ।

अज्ञः पूजयेन्मान्यान् गुरुन् भवेदमायया । अर्षेद्देवान्दमेन त्रियमिच्छेदकुक्षितं ।

सेवेत प्रणयं हिता दह स्वात् लकालवित् । शान्तयन्न च मोचाय अनुद्वहन्न च विपेत् ।

१०१०

प्रहरेन्न त्वविद्या हन्ता शत्रून् शोचयेत् । क्रोधं कुर्यान्न चाकस्माद्भुदः स्वाप्रापकारिषु ।

एवञ्च स्त्रिणां यो यदि क्रिय दहेन्मृषि । अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमाकर्तयन्नुत्तमं ।

इति सर्वान् गुणमेतान् यथोक्तान् योऽनुवर्तते । अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गं महीपते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इदं वच श्रान्तमवशं शृणुवान् युधिष्ठिरः पाण्डवमुख्यसंवृतः । तदा ववन्दे च पितामहं नृपो ययौ
क्रमेण चकार बुद्धिमान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रक्षन्नाधिपत्वेन युज्यते । धर्मं च नापगन्नेति तस्मै ब्रूहि पितामह ।

१०१५

॥ भीष्म उवाच ॥ समासेनैव ते राजन् धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् । विलरैरेव धर्माणां न ज्ञानं न वाप्नुयात् ।

धर्मनिष्ठान् श्रुतवतो देवव्रतसमाहितान् । अर्षयित्वा धर्मयास्त्रे यदेव गुणवतो दिजान् ।

प्रत्युत्पाधापसंयुक् चरणावभिवाद्य च । अथ सर्वानि कुर्वीयाः कार्याणि सपुरोहितः ।

धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च । ब्राह्मणान् वाचयेयास्त्वमर्थबुद्धिजयाग्रियः ।

आर्ज्येन च समन्त्रा धृत्या बुद्ध्या च भारत । यथार्थं प्रतिगृह्णीयात् कामकोषौ च वर्जयेत् ।

१०२०

कामक्रोधौ पुरस्तात् योऽयं राजाऽनुतिष्ठति । न स धर्मं न चायर्थं प्रतिगृह्णाति कालिम् ।

मास्य लुब्धाश्च मूर्खाश्च कामार्थेण प्रयुज्यः । अलुब्धान् बुद्धिमत्पुत्रान् सर्वकर्मसु योजयेत् ।

मूर्खो ह्यधिष्ठतोऽर्षेण कार्याणामविशारदः । प्रजाः क्षिप्रात्ययेनेन कामक्रोधसमन्वितः ।

वलिपथेन शूलेन दण्डनायापराधिनां । प्रास्तापि तेन लिप्सेया वेतनेन धनायमं ।

दापयित्वा करं धर्मं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि । तथैतं कथयेद्राजा योगवेगमतञ्जितः ।

१३११

गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतञ्जितं । अकामदपश्युक्तमनुरज्यन्ति मानवाः ।

मास्त्राधर्मेण सौमेन लिपेयास्त्वं धनानम । धर्माधोवधूवै तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत् ।

अयं शास्त्रपरो राजा धर्माधोवाधिगच्छति । अस्यानि चास्य तद्विजं सर्वमेव विनश्यति ।

अयं मूलो हि द्विषाश्च कुर्वते स्वयमात्मनः । करैरशास्त्रदृष्टो हि मोहात् सम्प्राडयेत् प्रजाः ।

सुधन्विन्स्यान्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थं न सभेत् पयः । एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्द्धते ।

१३१२

यो हि दोग्धोमुपालो च स नित्यं विन्दते पयः । एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो सभेत् फलं ।

अथ राष्ट्रमुपायेन भुञ्जमानं सुरचितं । जनयत्यतुषां नित्यं कोपदृष्टिं युधिष्ठिर ।

दोग्धो धान्यं क्षिरं च मही राजा सुरचिता । नित्यं स्नेह्यः परैर्भयं दप्ता माता यथा पयः ।

मासाकारोपमो राजन् भव माह्वारिकोपमः । तथा युक्क्षिरं राज्यं भोक्तुं ब्रह्मसि पालयन् ।

परचक्राभियानेन यदि ते स्वाङ्गनवयः । अथ सान्वैव लिपेया धनमप्राह्मणेयं यत् ।

१३१३

मास्त्रं न ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्य प्रचलेन्मनः । अन्यायामप्यवस्थायां किमु स्मृतस्य भारतः ।

धनानि तेभ्यो दद्यास्त्वं यथाशक्ति यथाऽर्हते । सान्वयन् परिरचयं स्वर्गमाप्स्यसि दुर्जय ।

एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालय । स्वन्तं पुण्यं यत्रो नित्यं प्राप्स्यसि सुखनन्दन ।

धर्मेण व्यवहारेण प्रजा पालय पाण्डव । युधिष्ठिर यथा युक्तो नाधिपत्येन पोक्ष्यसे ।

एष एव परी धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजाः । भूतानां हि यदा धर्मो रक्षते परमा दया ।

१३१४

तस्मादेव परं धर्मं मन्यते धर्मोकाविदाः । यो राजा रक्षते युक्तो भूतेषु कुर्वते दयां ।

यदज्ञा कुर्वते पापमरुतं भयतः प्रजाः । राजा वर्षवहसि सत्यात्ममधिगच्छति ।

यदज्ञा कुर्वते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् । दशवर्षवहसाणि तस्य भुञ्जते फलं दिवि ।

स्त्रिष्टिः स्रष्टीतिः सुतदा भोक्तुं जयति यावतः । क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ।

एवं धर्मं प्रददन् कैन्मिष परिपालय । ततः पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिपत्येन पोक्ष्यसे ।

१३१५

स्वर्गलोकेषु महतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाण्डव । अमरवन्द्यं धर्माणां मोदृष्टानामिन्द्रराजसु ।

तस्माद्रात्रैव नान्योऽस्ति यो धर्मदानमाप्नुयात् । स राज्यं धृतिमान् प्राप्य धर्मेण परिपालय ।

इन्द्रं तपैव सोमेन कामेयं सुदर्शो जगन् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि एकमत्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ भोग उवाच ॥ अथ श्व ॥ कृता रवेदमतय गिरिर्धनुः । स एव राजा कर्त्तव्यो राजन् राजपुरोहितः ।

अथाप्युदाहरणमिति द्वापुं पुरातनं । पुरस्वम ऐसस्य संवादं मातरिद्वयः ।

१३१६

॥ पुरुरवा उवाच ॥ युतः सिद्धाङ्गो आतो वर्षायायि सुदृष्टयः । कर्मण्य भवति येऽस्मिन्ने व्याप्तातुमर्षि ।

॥ मातरिषोवाच ॥ मन्त्रेण मुपतः दृष्टो ब्राह्मणे राजपूज्यः । बाह्म्या क्षतियः दृष्ट ऊर्ध्वा देव्य एव च ।

वसानां परिचर्याय चयाणां भरतर्षभ । वर्षेष्टतुवं यथुः पद्मां प्रहृष्टो विनर्षितः ।

ब्राह्मणे जायमानो हि श्रिययामनुजायते । इत्यरः सर्वभूतानां धर्मकायस्य गुप्तये ।
अतः श्रियया यन्तारं चक्षियं दण्डधारणे । द्वितीयं दण्डमकरोत् प्रजानामनुद्वष्टये ।
वैयस्यं धनधान्येन चोन् वर्णान् विष्टयादिमान् । शूद्रोऽप्येतान् परिचरेदिनि ब्रह्मानुशासनं ।
॥ ऐल उवाच ॥ दिशस्य चक्षवर्त्म्या कस्येयं श्रियी भवेत् । धर्मतः सह वित्तेन सम्यग्वायो प्रचक्ष मे ।
॥ वायु उवाच ॥ विप्रस्य सर्वमेवेतत् सत् किञ्चिज्जगतीगतं । ज्येष्ठेनाभिजननेन तद्गर्भकुमला विदुः ।

१०१८

१०१९

१०२०

१०२१

१०२२

१०२३

१०२४

समेव ब्राह्मणे भुङ्क्ते स्वं वसे स्वं ददाति च । गृहर्हि सर्ववर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च वै दिष्टः ।
पत्युमावै यथैव स्त्री देवरं कुरुते पतिं । स्य ते प्रथमः कस्य आपद्यन्मा भवेदतः ।
यदि स्वर्गं परं स्थानं स्वधर्मं परिमार्गसि । यत्किञ्चिद्विजयेभूमिं ब्राह्मणाय निवेदय ।
कुतट्ठातोपपन्नाथ धर्मश्चाय तपस्विने । स्वधर्मपरिहृताय यो न विकपरो भवेत् ।
यो राजानं नयेदुद्धा सर्वतः परिपूर्णेया । ब्राह्मणे हि कुले जातः कृतमज्ञो विनोतवान् ।
ज्येष्ठो नपति राजानं भवंक्षिप्रं वरक्षतीं । राजां चरति यं धर्मं ब्राह्मणमिदमिति ।
शूद्रपूरनर्हवादीं च स्वधर्मव्रते स्थितः । तावता सकृत्तः प्राश्नद्विरं यमसि तिष्ठति ।
तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः । स्वमेव प्रजाः सर्व्या राजानमभिषंयिताः ।
सम्यग्मुक्ताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्व्यापिताः । रात्रिं चरन्ति यं धर्मं राज्ञां वाधमिरक्षिताः ।
चतुर्यं तस्य धर्मस्य राजा भागमु विन्दति । देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्व्यैरगराक्षसाः ।
यस्मैवापजीवन्ति नासि रश्मिराजके । इतो दत्तं न जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
राजन्वेवास्य धर्मस्य द्यौः स्वमः प्रतिष्ठतः । द्वायायामस्य वायौ च सुखमुच्येऽधिगच्छति ।
अग्नी वांसि सूर्ये च सुखं धीर्मेऽधिगच्छति । शब्दे सूर्ये रसे रूपे गन्धे च रमते मनः ।
तेषु भोगेषु सर्वेषु न भीतो लभते सुखं । श्रमयस्य हि यो दाता तस्यैव सुमहत् फलं ।
न हि प्राणधर्मं दातुं विष्णुः लोकेषु विद्यते । इन्द्रो राजा यमो राजा धर्मो राजा तथैव च ।
राज्ञा विभर्ति रूपाणि राज्ञा सर्वमिदं धृतं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि द्वावश्लोकाः ॥ ७२ ॥

॥ भीम उवाच ॥ राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेदिदानीं ब्रह्मभुतः । उभौ समोऽस्य धर्मोऽयमेवावतनन्तरः ।
धर्मोऽस्मा मन्त्रविधेयां राज्ञा राजन् पुरोहितः । राजा चैवंगुणो येषां कुशलं तेषु सर्वतः ।
समौ प्रजा वर्द्धयतो देवान् सर्वान् सुतान् पितृन् । भवेयातो स्थितो धर्मो श्रेष्ठो सुतपस्विनः ।
परस्परस्य सुहृदौ विहितौ समचेतयौ । ब्रह्मचरस्य सपानात् प्रजा सुखमवाप्नुयात् ।
विमाननः क्षयोरिव प्रजा नश्यदुरेव हि । ब्रह्म चक्षुः सर्वेषां वर्णानां मूलमुच्यते ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासे पुरातनं । ऐलकश्यपसंवादे तन्निबोध युधिष्ठिर ।

॥ ऐल उवाच ॥ यदा हि ब्रह्म प्रजहति चक्षं चक्षं यदा वा प्रजहति ब्रह्म । अममलं कतमेऽस्मिन् मज्जते तथा वर्णाः कतमे
अस्मिन् भ्रियन्ते ।

॥ कश्यप उवाच ॥ दृष्ट्वै रात्रिं चक्षियन् भवति ब्रह्म सत्त यत्र विरुध्यतीह । अल्पमस दस्यवसाद्भजन्ते तथा वर्धते तत्र भियन्ति सत्ये ।

नैषां ब्रह्म च वर्द्धते नोत पुत्रा न गर्गरो मथ्यते नो यजन्ते । नैषा पुत्रा वेदमधीते च यदा ब्रह्म चक्षिया सन्त्यजन्ति । नैषामर्थो वर्द्धते जातु गेहे नाधीयते सुप्रजा नो यजन्ते । अप्यधस्ता दसुभूता भवन्ति ये ब्राह्मणान् चक्षिया सन्त्यजन्ति ।

एतो हि नित्यं सपुत्रावितरेतरधारणे । सत्त वै ब्रह्मणे योनिर्व्यानि सत्तस्य वै दिशा ।

उभावेतो नित्यमभिप्रायौ सम्प्राप्यन्ते हर्षां सम्पुतिष्ठा । तथे सन्निर्भेद्यते चेत पुराणसत सत्त भवति सम्पुमूर्ध ।

नात्र पार सभते पारंगामी महागाथे नौरिव सम्प्रपन्ना । चातुर्भ्यो भवति हि सम्पुमूर्ध प्रजासत स्यसत्या भवन्ति ।

ब्रह्मदत्ते रक्ष्यमाणो मधु हेम च वर्धते । अरक्ष्यमाण सततमश्रु पापस्य वर्धते ।

न ब्रह्मचारी चरणादपेते यदा ब्रह्म ब्रह्मणि चायतिष्ठेत् । आद्यर्थेनो वर्धते तत्र देवलवाभीष्टान् दु सहायविशन्ति ।

स्त्रिय हत्वा ब्राह्मणस्यापि पाप सभाया यत्र सभतेऽनुवाद । रात्रि सक्तायेन विभेति चायिततो भय विद्यते चक्षियस्य ।

पापे पापे क्रियमाणे हि चैल ततो रक्षे जायते देव स्य । पापे पापा सञ्जनयन्ति हृद्गत सत्तान् साध्वसाधून् हिनन्ति ।

॥ ऐल उवाच ॥ कुतो रक्ष कोदृशो वाऽपि रक्ष सत्त सत्त दृश्यते यथामान । एतन् सत्त कश्यप मे प्रच्छ कुतो रक्षो जायते देव स्य ।

॥ कश्यप उवाच ॥ आत्मा रक्षे हृदये मानवानां सत्त देह परदेहस्य सन्ति । वातोत्पत्तौ सदृश रक्षमाङ्गवैकीर्णौ सदृश रूपमस्य ।

॥ ऐल उवाच ॥ न वै वातः परित्यजेति कश्चिन् जीमूतो वर्धते नापि देव । तथा पुनो दृश्यते मानुषेषु कामदेवात् सत्त ते मुह्यते च ।

॥ कश्यप उवाच ॥ यद्यैकगेहे जातवेदा मदीशः कृत्स्न पापं दहते चत्वरं वा । विमोहन कुहते देव स्य तत सत्त सृजते पुण्यपापे ।

॥ ऐल उवाच ॥ यदि दृष्टं सृजते पुण्यपापं पापे पापे क्रियमाणे विप्रेषात् । कस्य हेतोः सृजत नाम कुर्व्याद्भुक्तुं वा कस्य हेतोर्न कुर्व्यात् ।

॥ कश्यप उवाच ॥ अयंयोगात् पापकृतमपापान्त्यो दृष्टं सृजते मित्रभावात् । शुक्लेणाङ्गं दृश्यते मित्रभावात् न मित्रं ध्यात् पापहृद्भिः कश्चित् ।

॥ ऐल उवाच ॥ साध्वसाधून् धारयतीह भूमि साध्वसाधून्सापयतीह सृष्टं । साध्वसाधून्सापि वातोह वायुरापयत्य साध्वसाधून् पुनन्ति ।

॥ कश्यप उवाच ॥ स्वमस्मिन् वर्धते मोक्ष स्यमानुचैर्वर्धते राजपुत्र । प्रेत्येतोरन्तरावाप्तं विप्रयोऽपि वैपुण्यं परते यद्य पाप ।

पुण्यं लोक मनुमान् पुनार्चिर्दिश्यन्तीतिरमृतस्य नामि । नच प्रेत्य मोक्षते ब्रह्मचारी न तत्र मृत्युर्न जरा नोत दुःख ।

पापस्य लोको निरये दुःप्रकाशे नित्यं दुःखं शोकमूयिष्ठमेव । तत्रात्मानं शोचति पापकर्मो वक्रो समाः प्रतपन्नं प्रतिष्ठ ।

मियो भेदाद्ब्राह्मणवर्जितायां प्रजा दुःखं दुःसहसाविशन्ति । एवं ज्ञात्वा कार्यं श्रेष्ठं नित्यं पुरोहितो वैकविद्यो नृपेण ।

तद्यैवानुभविष्येत् तथा धर्मो विधीयते । अप हि ब्राह्मणं प्रोक्तं सर्वस्यैवेह धर्मतः ।

पूर्वं हि ब्राह्मणं सृष्टिरिति ब्रह्मविदो विदुः । श्रेष्ठेनाभिजनेनास्य प्राप्तं पूर्वं यदुत्तरं ।

तस्मान्मानस्य पूज्यं ब्राह्मणं प्रकृतायभुक् । सर्वं श्रेष्ठं विप्रिष्टस्य निवेद्य तस्य धर्मतः ।

अवश्यमेव कर्तव्यं राज्ञा बलवताऽपि हि । ब्रह्म वक्ष्यति ज्ञानं चततो ब्रह्म वक्षते ।

एवं राज्ञो विशेषेण पूज्या वै ब्राह्मणाः सदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चित्रसतोऽध्याय ॥ ७३ ॥

॥ भीम उवाच ॥ योगधर्मो हि राजस्य राजन्यायक उच्यते । योगधर्मो हि राज्ञो हि समायत्तं पुरोहिते ।

यवाद्दृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत । दृष्टस्य राजा बाहुभ्यां पद्माभ्यां सुखमेधते ।

अथायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । मुचुकुन्दस्य संवादं राज्ञो वैश्रवणस्य च ।

मुचुकुन्दो विजित्पिता पृथिवीं पृथिवीपति । जिह्मासमानं स्वबलमुपेयादलकाधिपं ।

ततो वैश्रवणो राजा राजधान्यजगतादा । ते बलान्यवष्टुङ्गन् मुचुकुन्दस्य नैष्वेता ।

स हन्यमाने धैर्ये स्त्री मुचुकुन्दो नरोधिप । गर्हयामास विदोषं पुरोहितमरिन्दम ।

तत उप तपस्वता वमिष्ठो धर्मोचिततम । रक्षास्तुपावधीतस्य पञ्चानघायविन्दत ।

ततो वैश्रवणो राजा मुचुकुन्दमदर्शयत । वधमानेषु धैर्येषु वचनज्ञेदमववोत् ।

॥ धनद उवाच ॥ बलवन्तस्त्वया पूर्वं राजानं सपुरोहिता । न चैव समवर्तन्ते यथा त्वमिह वर्तसे ।

ते खल्वपि कृतास्त्राद्य बलवन्तश्च भूमिपा । आगम्य पर्युपासन्ते मामीशं सुखं दुःखा ।

यद्यपि ब्रह्मोर्ध्वमेतं न दर्शयितुमर्हसि । किं ब्राह्मणबलेन त्वमतिमानं प्रवर्तसे ।

मुचुकुन्दस्ततः क्रुद्धः प्रत्युवाच धनेश्वर । न्यायपूर्वमसरब्धमसंशान्तमिदं वच ।

ब्रह्म चतुर्मदं सृष्टनेकयेन श्रियन्मुखा । पृथग्बलविधानन्तजलोकं पंगिपालयेत् ।

तपोमन्त्रबलं नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठित । अस्त्रबाहुबलं नित्यं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितं ।

ताभ्यां सम्भूय कर्तव्यं प्रजानां परिपालनं । तथा च मा प्रवर्तनं किं गर्ह्यलकाधिप ।

ततोऽज्रवोदैश्रवणो राजानं सपुरोहितं । नार्हं राज्यमनिर्दिष्टं कस्यचिद्विदधाम्नुत ।

नास्मिन्दे चायमनिर्दिष्टमिति जानोहि पाथिव । प्रशाधि पृथिवीं कृत्वा समनादखिलामिमां ।

एवमुक्त्वा प्रत्युवाच मुचुकुन्दो महीपति ।

॥ मुचुकुन्द उवाच ॥ नाहं राज्यं भवद्वत्तं भोजुमिहामि पार्थिव । बाधवोर्थाश्रितं राज्यमश्रीयामिति कामये ।

॥ भीम उवाच ॥ ततो वैश्रवणो राजा विस्मय परमं ययौ । सप्तधर्मोत्थितं दृष्ट्वा मुचुकुन्दमवभूम् ।

- ततो राजा मुमुकुन्दः सोऽप्यश्वत्थसुन्धरा । याज्ञवीर्याश्विनं सन्यक् चतुर्थमनुमत्तः ।
 एवं यो धर्मविद्राजा ब्रह्मपूज्यं प्रवर्तते । जयत्यविजितामूर्ध्वी यत्रय महदनुते ।
- ॥ ७३ ॥ नित्योदकी आह्वयः स्यात्प्रत्यक्षस्य चक्षयः । तयोर्हि सर्वमायत्नं यत् । किञ्चिज्जगतीयम् । १२५
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मुमुकुन्दोपाख्यानं चतुःसप्ततितोऽध्यायः ॥ ७३ ॥
- ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा ह्यथा महीपाशो विवर्द्धयति मानवान् । मुष्णांश्च लोकान् अयति । तमेव भूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत । उपवासतपःश्रौतः प्रज्ञानां योगिने रतः ।
 सर्वस्यैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयन् । उत्थानेन प्रदानेन पूजयेद्यपि धार्मिकान् ।
 राजा हि पूजितो धर्मसतः सर्वत्र पूज्यते । यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां सारोचते ।
 नित्यमुद्यतदण्डस्य भवेत्स्युरिवारिषु । निहन्यात् सर्वतो दस्युषु कामात् कस्यचित् समेत ।
 यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राजा सुरचिताः । चतुर्यं तस्य धर्मस्य राजा भारते विन्देति ।
 यदधीते यददाति यज्जुहोति यदधेति । राजा चतुर्यमाकं तस्य प्रजां धर्मेण पालयन् ।
 यद्रक्षेत्कुशलं किञ्चिद्राशोऽरचयत् प्रजाः । चतुर्यं तस्य पापस्य राजा भारत विन्देति ।
 अथाजः सर्वमेवेति भूयोऽहमिति निश्चितः । कर्मणः पृथिवीपाल नृपसोऽनन्तवागपि ।
 तादृशात् क्लिप्तिपादुङ्गा इदमु येन प्रमुच्यते । प्रत्याहर्तुमशक्यं स्थाद्वनं चौरैर्यतं येदि ।
 तत् स्त्रीकापात् प्रदेशं स्यादशक्येनोपजीवितः । सर्ववैषं मदा रक्ष्यं ब्रह्मसं आह्वयं यथा ।
 न ह्येवं विषये तेन योऽप्यकुत्र्योद्भिजातिषु । ब्रह्मसि रक्ष्यमाणे तु सख्यं भवति रचितं ।
 तस्मात्तथा प्रसादेन कृतकृत्यो भवेत्पुनः । पञ्चान्यमिव भूतानि महाद्रुममिव हिजाः ।
 नराक्षमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकं । न हि कामात्मना राजा सततं काममुद्दिना ।
 नृपुषेनातिलुब्धेन शक्यं पालयितुं प्रजाः । १२६
- ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ माहं राज्यसुखान्वेषी राज्यमिच्छाम्यपि खणं । धर्मार्थं रोषयेद्राज्यं धर्मयाच न विपते ।
 वनमेव गमिष्यामि तस्माद्दर्शयिष्येकीर्यया । तत्र मेधेनरक्षेपु न्यस्तदण्डो जितेन्द्रियः ।
 धर्ममाराधयिष्यामि मुनिमूलफलप्राप्तनः । १२७
- ॥ भीष्म उवाच ॥ वेदाहं त्वं या बुद्धिरानुश्रवणयैव सा । तत्र बुद्धिरानुश्रवणे शक्यं राज्यमुपाचिंत ।
 अपि तु तां मृदुप्रज्ञमत्यायय्यमधार्मिकं । श्रोत्रे धर्मे घृणायुक्तं न लोको बध्नमन्यते ।
 वृत्तिषु समपेक्षस्य पिष्टेऽत्रामोचितां । नैव राज्ञां तथा वृत्तं यथा त्वं स्यात्तुमिच्छसि ।
 न हि वैकल्यसंछट्टमानुश्रवणमिहास्त्रितः । प्रजापालनसंभूतमात्रा धर्मफलं ह्यसि ।
 न श्रेतामाश्रयं पाप्मणं च कुन्ती लयाचत । तथैतत् प्रशया तांत ययो चरवि मेधया ।
 श्रेयै बलस्य सत्यस्य पिता तव मदाऽप्रवीत । माहात्म्यस्य महोदायं भवतः कुन्त्ययाचत ।
 नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं चोदस्य मानुषदेवते । पुत्रेभ्योऽप्यस्ते नित्यं पितरो देवतानि च ।
 दानमथयत्नं यत्र प्रजानां परियासनं । धर्ममेतदधर्मं वा जज्ञेनवाभ्यगायया । १२८

काले धुरि च युक्तां वृतां भारमाहितं । सीदतामपि कौन्तेय नाकीर्तिरवशोदति ।
 समन्ततो विनियतो वदत्यसुखितो हय । निर्दोषं कर्मवचनात् सिद्धिः कर्मण एव सा ।
 नैकान्तविनिपातेन विचचारेह कश्चन । धर्मा गृही वा राजा वा ब्रह्मचारी यया पुन ।
 अथ हि सारभूयंष्ट एत वर्योदारमेव तत् । छतमेवाछताच्छ्रियो न पापीयोऽस्यकर्मणः ।
 यदा कुलोतो धर्मज्ञ प्राप्नोत्यस्यमुत्तमं । योगत्तमस्तदा राज्ञे कुशलायैव कल्पते ।
 दानेनान्यं यत्नेनान्यमन्ये सूततया गिरा । सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ।
 यं हि वैद्याः कुले जाता दृष्टन्तिभयपोडिता । प्राप्य दत्ताः प्रतिवृन्ति धर्म्यं कोऽभ्यधिकस्तम ।

१८०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं ततः परमं स्वयं का ततः प्रीतिरुत्तमा । किं ततः परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि परमं हि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यस्मिन् भयार्हितं वयस्कुलेभं विन्दत्यपि क्षणं । स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्भवोमि ते ।

१८१

त्वमेव प्रीतिमाप्स्यस्यस्वत् कुल्लुपं कुल्लुपतम । भव राजा जय स्वर्गं सतो रक्षाऽसतो जहि ।

अनु त्वां तात जीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह । पर्यन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिव दिशाः ।

धृष्टं शूरं प्रहृष्टारमन्त्रं जितेन्द्रियं । वत्सलं संविभाकारमुपजीवन्ति ते नराः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि । तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितृमह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ विद्यालक्षणेभ्यः सर्वेषु समदर्शिनः । एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्त्तिताः ।

१८२

अग्नयन् सामस्यन्त्राः स्रेयुः कर्मस्रवस्विताः । एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।

गन्धकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मबन्धवः । एते शूद्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।

अश्रोत्रियाः सर्वे एव सर्वे चानाहिताग्रयः । तान् सर्वान् धार्मिको राजा बलिं विष्टिष्य कारयेत् ।

आह्वयका देवलका जघनघमयाजकाः । एते ब्राह्मणघण्टाला महापथिकपञ्चमाः ।

अस्मिन् पुरोहिता मन्त्रो दूतो वार्त्तानुकर्षकः । एते चतस्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।

१८३

अदारोहा गजारोहा रथिनोऽय यदातयः । एते वैश्यसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।

एतेभ्यो बलिमादद्याद्दीनकायो भक्षोपति । अन्ते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकर्मण्येव च ।

अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकः । ब्राह्मणानाञ्च ये केचिद्विकर्मणा भवन्त्युत ।

विकर्मण्यश्च नेपेक्ष्य विप्रा राज्ञा कथञ्चन । नियम्या संविभाज्याश्च धर्म्यं नृपहकारणान् ।

यस्य सा विदये राजन् सौमो भवति वै दिजः । राज्ञ एवापराधान्तं मन्यन्ते तदिदो जनाः ।

१८४

अवृत्त्या यो भवेत् सौमो वेदवित् स्वातकलाया । राजन् स राज्ञा मर्त्यश्च इति वेदेविदो विदुः ।

स चेक्षेपनिवर्जित छतर्हन्ति परन्तप । नतो निर्वासनीयः स्यात् तस्य हेमात् सवाञ्चव ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केवा प्रभवते राजा वित्तस्य भरतर्षभ । कया च हृत्वा वर्त्तत तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकः । ब्राह्मणानाञ्च ये केचिद्विकर्मणा भवन्त्युत ।

विकर्षस्यास्य भोपेक्षा विना रात्रा कथयन् । इति रात्रां पुरावृत्तमपि जल्पन्ति साधवः । १२२

यस्य सः विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै दिग्गजः । राज्ञः एवापराधनां भयान्ते क्लिष्टिपं नृप ।

अभिज्ञस्तमिवात्मानं मन्यन्ते तेन कर्मणा । तस्माद्राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणान्स्वपाशयन् ।

अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । भीमं कैकेयराजेन ह्रियमाणेन रत्नम् ।

केकयानामधिपतिं रक्षो जगद् दारुणं । स्वाध्यायेनान्वितं राजसुरेण्ये प्रसितव्रतं ।

॥ राजेवाच ॥ म मे स्तेनोऽधमपदेन कदर्थो म मयुषः । नामाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः ॥ १५० ॥

न च मे ब्राह्मणोऽविद्वान् आश्रतो मायसेमपः । आनादिनाग्निर्नाथश्चा मामकाक्षरमाविशः ।

नानाप्रदक्षिणैर्धनैर्जने विद्यते मम । माधोते मोक्षतो कश्चिन्मामकान्तरमाविशः ।

अध्यापयन्त्यधीयन्ते धृजन्ते याजयन्ति च। इहति, प्रतिगृह्यन्ति वदसुं कर्मसंस्थिताः।

पजिताः संविभक्ताश्च श्रुदवः संत्यवादिनः । प्राप्ताया मेखकर्मणा सामकान्तरमाविशः

न याचन्ति प्रयच्छन्ति क्षत्यधर्माविमरदाः । आथापयन्नाधीयन्ते यजन्ते याजयन्ति न । १५८

ब्राह्मणान् परिच्छिन्ति संप्रामेक्ष्यपलायिनः । उत्थित्या मे सुकर्मस्य मामकान्तरमाविश

कृषिगो रक्ष्यवाणिज्यमपजीवन्धमायथा । अग्रमन्त्राः क्रियावन्तः सुव्रताः सत्यवादिनः ।

संविभागां दत्तं शौचं शौचदत्तं श्यामाभिताः । मम वैद्याः स्वकर्माभ्यां मामकान्तरमादिशः ।

वीन वधानपशोर्बन्ति यथावदनुयुक्ताः । मम शूद्राः स्वकर्षणा मामज्ञानरमाविम्रः

हृषणनायकानां दम्भेतातुरयोपिताः । संविभक्ताः क्षि सव्वेषां मामकान्तरमाविष्टः ।

कलदेवादिधर्म्याणां परित्यागां प्रयाविधि । अथ केताऽस्मि सर्वेषां मासकान्तरमावि

तपस्विना मे विद्ये प्रजिताः परिपालिताः। संविभक्त्या सत्कायं मामकान्तरमाविशः

नाचंविभश्य भोक्ताऽस्मि नाविद्यानि परस्त्रियं । स्वतन्त्रो जातु न कीडे मामकान्तरमा

नामद्वयवारी भिद्यवान् भिद्यन्तां प्रद्वययवान् । एतन्निजा ऊतं नास्ति मामेकान्तरमा

नावजानाम्यहं वैद्याम न वृद्धाण तपस्विनः । रात्रिं स्वपति आगर्धि मामकान्तरमाविष्टः

आत्मविद्यानमस्तु त्वत्पत्न्यो सर्वधर्मावित् । स्वामी सर्वस्य राजस्य धीमान्नाम पुरोहितः ।

दानेन विधामभियच्छामि लोकान् धर्मेण चो भाग्यवानाश्च गुण्याः । उद्धृष्यतां चापि गुरुभूयैमि न मे मर्धं विद्यते राक्ष
सेभ्यः ।

कमे राट्टे विधवा कपटार्थं ग्राह्यः कित्तिवो नोत्त सौवः । स्यात्स्ययाजो म न पापकरो म मे भयं विपत्ति राक्षसेभ्यः ।

न मे दक्षैरनिर्मितं गात्रं द्वात्रिंशन्महत् । धर्मायै यथमानस्य मामकान्तरमाविष्टः ।

गोत्रद्वयेभ्यो योऽभ्या नित्यं शुश्रूषणं मम । आश्रयते जना एते मामकाभारमाविमः ।

॥ राघव उवाच ॥ यस्मान् सन्ध्यामवस्थां धर्म्ममेवावस्थेम । तस्मात् प्राप्नुहि मेकेच यदंशलिं ब्रजाग्रहं ।

येषां गोमाद्वयं रस्यं भजा रस्यस्य केकय । न रसिभ्या भयं तेषां कृतं यद्यत् सापकातः ।

येषां पुराणमा विद्या येषां ब्रह्म परं ब्रह्म । अतिथिमियाच्छया पौराण्ये वै स्वर्गो जितो नृपाः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तस्माद्भिजातीन् रक्षते ते हि रक्षन्ति रक्षिताः । आश्रितेषां भवेद्राजन् राज्ञां सम्यक्प्रवर्त्ततां ।
तस्माद्भ्राज्जा विशेषेण विकर्षेया दिजातयः । नियम्याः संविभवाश्च तदनुग्रहकारणात् ।

१८१४

एवं यो वर्त्तते राजा पौरजानपदेष्विह । अनुभूयेह मद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलीकतां ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कैकेयोपाख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ व्याख्याता राजधर्मेण वृत्तिरापसु भारत । कथंस्विदैश्वधर्मेण सञ्जीवेद्भ्राह्मणे न वा ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अशक्तः सत्तन्धर्मेण वैश्वधर्मेण वर्त्तयेत् । कृषिगौरव्यमास्वाय व्यसने वृत्तिसङ्क्षये ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कानि पथानि विकीय स्वर्गलोकाच्च होयते । ब्राह्मणे वैश्वधर्मेण वर्त्तयन् भरतर्षभ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सुरासवणमित्येव तिलान् केशरिणः पशून् । च्वभान् मधुमांसञ्च कृताञ्चस्य युधिष्ठिर ।

१८१५

सर्वास्त्रवास्त्रेतामि ब्राह्मणः पविर्बन्धयेत् । एतेषां विकयात्तात ब्राह्मणे नरकं व्रजेत् ।

अज्ञोऽग्निर्वह्णे मेघः सूर्योऽयः श्विवी विराट् । धेनुर्यज्ञश्च सोमश्च न विक्रियाः कथञ्चन ।

पक्षीनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः । निमयेत् पक्ष्मासेन भोजनार्थाय मारत ।

वयं विद्वन्मिश्रियाभो भवान् साधयतामिमं । एवं संबोध्य निमयन्नाधर्मांस्तु कथञ्चन ।

अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुरा धर्मैः सनातनैः । व्यवहारप्रवृत्तानां तत्रिवोध युधिष्ठिर ।

१८१६

भवतेऽहं ददातीदं भवानेतत् प्रयच्छतु । रक्षितो वर्त्तते धर्मो न बलात् सम्प्रवर्त्तते ।

इत्येवं सम्प्रवर्त्तन्ते व्यवहाराः पुरातनाः । च्ववीणामितरेषाञ्च साधु चैतदश्रयं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः । युतकामान्ति स्वधर्मेभ्यः सन्नस्य सीयते बलं ।

राजा चाता तु लोकस्य कथञ्च स्यात् परायणं । एतन्ने श्रयं ब्रूहि विशरेण नराधिप ।

॥ भीष्म उवाच ॥ दानेन तपसा यज्ञैरद्वैतेण दमेन च । ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सेनमिच्छेयुरात्मनः ।

१८१७

तेषां ये वेदमलिनस्तद्भुत्याय समन्ततः । राज्ञो बलं वर्द्धयेयुर्केशस्त्रैश्चैव देवताः ।

राज्ञोऽपि सीयमाणस्य ब्रह्मैवाहुः परायणं । तस्माद्ब्रह्मवलेनैव समुत्थेयं विज्ञानता ।

यदा भुवि जयी राजा वेमं राजेऽभिमन्यधेत् । तदा वर्णा यथाधर्मं निविशेयुः कथञ्चन ।

उन्मथ्यैदं प्रवृत्ते तु द्युमिः सद्गरे कृते । सर्वे वर्णा न दृश्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं चेत् सर्वतः सत्त्वं प्रदुष्येद्ब्राह्मणं प्रति । कस्यच ब्रह्मण्यज्ञाता को धर्मः किं परायणं ।

१८१८

॥ भीष्म उवाच ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च । अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत् ।

• सन्निपत्यातिवृत्तस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः । ब्रह्मैव संनियन्तु स्यात् सत्तं हि ब्रह्मसम्भवं ।

अज्ञोऽग्निर्वह्णतः सन्नमशनेन सोऽहमुत्थितं । तेषां सर्वत्रयं तेजः स्वास्य योनिषु शाम्यति ।

यदाच्छिन्नमयोऽस्मानमग्निशपोऽभिमर्च्छति । सन्नस्य ब्राह्मणं देष्टि तदा नश्यन्ति ते त्रयः ।

तस्माद्ब्रह्मणि शाम्यन्ति सन्निपाणां युधिष्ठिर । समुदीर्णान्व्रज्यानि तेजामि च बलानि च ।

१८१९

ब्रह्मवीर्यं मृदूभूते सन्नवीर्यं च दुर्बले । दुष्टेषु सर्ववर्णेषु ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ।

ये तत्र युद्धं कुर्वन्ति त्वह्मा जीवितमात्मनः । ब्राह्मणान् परिरचन्तो धर्ममात्मानमेव च ।

मनस्विनो मनुमन्तः पुण्यलोका भवन्ति ते । ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां प्रसन्नयज्ञमिष्यते ।

अतिस्त्रिष्टमधीतानां लोकानन्तितपस्विनां । अनाश्रकान्योर्विश्रान्तं शूरा यान्ति पराङ्गतिं ।

ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु शस्त्रं गृह्णन् दुष्यति । एवमेवात्मनस्त्यागाच्चान्यं धर्मं विदुर्जनाः ।

१८५

तेभ्यो नमस्र ब्रह्म ये शरीराणि कुर्वते । ब्रह्मदियो नियच्छन्तस्तेषां नोऽस्तु सलोकता ।

ब्रह्मलोकजितः स्वर्गान् वीरास्तान् मनुरब्रवीत् । यथाऽश्वमेधावभूये स्नाताः पूता भवन्त्युत ।

दुष्टवृत्तस्य प्रणयेन तथा प्रसन्नता रणे । भवत्यधर्मा धर्मा हि धर्माधर्मावुभावपि ।

कारणाद्देशकालस्य देशकालः संतादृशः । मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमं ।

धर्म्याः पापानि कुर्वाणो गच्छन्ति परमाङ्गतिं । ब्राह्मणस्त्रिषु कालेषु शस्त्रं गृह्णन् दुष्यति ।

१८६

आत्मबाणे वर्षदोषे दुर्दम्यनियमेषु च ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अश्रुत्यन्ति दक्षुबले चक्षार्थं वर्षेसङ्करे । सम्प्रभूदेषु वज्रेषु यद्यन्योऽभिर्भवेद्बली ।

ब्राह्मणो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजपुत्रतम । दक्षुभ्योऽथ मजा रचेद्दण्डं धर्मो धारयन् ।

कार्यं कुर्व्यान्न वा कुर्व्यात् स वार्यो वा भवेन्न वा । तस्माच्छब्दं गृहीतयमन्यत्र चक्षवन्मुतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अपरे यो भवेत् पारमस्ये यः श्रवो भवेत् । शूद्रो वा यदि वाऽप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ।

१८७

यमाश्रित्य भरा राजन् वक्तेषुर्दुर्धयासुखं । अनायाः परिकल्पन्ते दक्षुभिः परिपीडिताः ।

तमेव पूजयेयुस्ते प्रीत्या स्मिन्निबान्धवं । अभीरभीक्ष्णं कैरस्य कर्त्ता सप्मानमर्हति ।

किन्नैर्येऽननुज्ञो मोक्षाः किं धेन्वा वाऽप्यदुग्धया । बन्ध्या भार्यया कोऽयं कोऽयं राजाऽप्यरक्षता ।

यथा दाहमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । यथा ह्यनर्थः पथो वा पार्थ सेवं यथोपरं ।

एवं विप्रोऽनधीयानो राजा यद्य न रक्षिता । मेघो न वर्षते यस्य सर्वस्या ते निरर्थकाः ।

१८८

नित्यं यन्तु मतो रवेदसतस्य निर्वर्त्तयेत् । स एव राजा कर्मयत्नेन सर्वमिदं धृतं ।

इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्व समुत्थाः कथं प्रीणा अस्मिन्नुः पितामह । कथं विधाय राजेन्द्र तद्वृद्धिं वदतामर ।

॥ भीष्म उवाच ॥ प्रतिकर्म पराचार अस्मिन्नु विधीयते । छन्दः सामादि विज्ञाय विज्ञानो युतमेव च ।

ये स्मिन्करतयो नित्यं वीराणां प्रियवादिनः । परस्परस्य सुहृदः समन्तात् समदर्शनः ।

अनुभवाः सत्यवाक्या अकुमीदा अयस्यवः । अद्वैतोऽनभिमानय द्वीनितित्वा दमः शमः ।

१८९

धीमान् सत्यप्रती दान्तो भूतानामविर्हिंसकः । अक्रामदेवमेवपुनस्त्रिभिः शूद्रैः समन्वितः ।

हर्हिंसको ज्ञानदमः स मद्यामममर्हति । एते महर्षिर्ज्ञात सभ्ये मान्या यथाश्रितः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं दक्षिणाय विधीयते । इदं देयमिदं देयं न कश्चिद्व्यतिष्ठते ।

मेदं प्रतिपन्नं शाश्वतमापन्नं शाश्वतः । आशा शाश्वतस्य धारेणं न शक्तिं समोत्तरेत् ।

अह्नावता च पटयमिणेया वैदिकी युतिः । मिथेपितस्य यज्ञस्य किमु अह्ना कारय्यात् ।

१९०

॥ भीष्म उवाच ॥ न वेदानां परिभवात् न ब्राधेन न मायया । कदिन्न इदवाप्नोति मा तेऽभूदुत्तिरोद्गी ।

यज्ञान् दक्षिणास्तान् वेदानां परिदृष्ट्व । न यज्ञा दक्षिणादीनां सारयन्ति कथञ्चन ।
 शक्तिमु पूर्षपात्रेण सक्षितान न समा भवेत् । अवश्यं नात यद्व्यं चिभिर्वर्षेयैवाविधि ।
 सोमो राजा ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी स्थितिः । तच्च विक्रोतिमिच्छन्ति न यथावृत्तिरिच्छते ।
 तेन क्रीतेन यज्ञेन ततो यज्ञः प्रतायते । इत्येवं धर्मतो ध्यातव्यमिभिर्दूर्ध्वचारिभिः ।
 पुमान् यज्ञश्च सोमश्च न्यायवृत्तो यदा भवेत् । अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्व न चात्मनः ।
 शरीरवृत्तमास्वाय इत्येषा श्रूयते श्रुतिः । तानि सम्यक् प्रणीतानि ब्राह्मणानां महात्मनां ।
 तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः । तत्ते तपः प्रवक्ष्यामि विदंस्तर्दपि मे शृणु ।
 अहिंसा सत्यवचनमाभूयस्त्वन्तपो धृणा । एतत्तपो विदुर्हीरा न शरीरस्य शोषणं ।
 अप्रामादस्य देवाणां शास्त्राणाञ्चाभिलक्ष्णं । अव्यवस्था च सर्व्वं तदै नाशनमात्मनः ।
 निबोध दशहोतृणां विधानं पार्थ यादृशं । चित्तिः सुक् चित्तमाव्यञ्च पवित्रं ज्ञानमुत्तमं ।
 सर्व्वं जिह्मं मृत्युपदसार्धं ब्रह्मणः पदं । एतावान् ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि जनाश्रितोऽध्यायः ॥ ७८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदयत्न्यतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करं । पुरुषेणासहायेन किमु राज्ञा पितामह ।
 किंशैलः किंमहाचरो राजोऽथ सविषो भवेत् । कीदृशे विषये राजा कीदृशे न च विरुधेत् ।
 ॥ भीम उवाच ॥ चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञां राजन् भवन्त्युत । सहार्थं भगमानस्य सहजः कृत्रिमस्तथा ।
 धर्मात्मा पञ्चमस्यापि मित्रं नैकस्य न द्वयोः । यतो धर्मस्ततो वा साह्यकर्मो वा ततो भवेत् ।
 यस्तत्सार्थो न रोचेत न तं तस्य प्रकाशयेत् । धर्माधर्मैरेण राजानश्चरन्ति विजिगीषवः ।
 चतुर्णां मथमैव श्रेष्ठो नित्यं शङ्को तथाऽपरो । सर्व्वे नित्यं शङ्कितयाः प्रत्यक्षं कार्यमात्मनः ।
 न हि राज्ञा प्रमादे वै कर्त्तव्या मित्ररक्षणे । प्रमादिनं हि राजानं सौकाः परिभवन्त्युत ।
 असाधुः साधुतामेति साधुर्भवति दारुणः । अरिश्च मित्रं भवति मित्रश्चापि प्रदुष्यति ।
 अनित्यविषयः पुरुषसस्मिन् को जातु विरुधेत् । तस्मात् प्रधानं यत् कार्यं प्रत्यक्षं तत् समाचरेत् ।
 एकान्तेन हि विद्यायः कृत्तव्यो धर्मार्थनाशकः । अविद्यासञ्च सर्व्वं मृत्युना च विरुधेत् ।
 अस्माल्लभ्युर्विद्यासो विदुषश्च हि विरुधते । यस्मिन् करोति विश्वसमिच्छतस्तस्य जीवति ।
 तस्माद्विश्वसितव्यञ्च शङ्कितव्यञ्च केवुचित् । यथा नीतिगतिस्त्रातः सत्त्वाचैव सनातनो ।
 यं मन्येत ममाभावादिसमर्थगमः शृण्वेत् । नित्यं तस्मात् शङ्कितव्यममित्रं तं विदुर्बुधाः ।
 यस्य चेदादयुदकं चेन्नमन्यस्य गच्छति । न तत्रानिच्छतस्तस्य मिथेरत् सर्व्वमेतवः ।
 तयैवायुदकाद्गीतस्तस्य भेदमनञ्जति । यमेवं लक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत् ।
 यस्य वृद्धा न तृप्येत त्रयं दीनतरो भवेत् । एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमिति चचेत् ।
 यस्मन्येत ममाभावादस्यामावो भवेदिति । तस्मिन् कुर्व्वीत विश्वासं यथा पितरि नै तथा ।
 तं शस्त्रा बद्धमानस्य सर्व्वतः परिदृश्येत् । नित्यं चत्तादारयति यो धर्मैवपि कर्मसु ।

१८७१

१८७२

१८७३

१८८०

१८८१

१८८२

क्षताङ्गीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणं । ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्युताः ।
 व्यधनान्नित्यभीतो यः सद्यद्वा यो न दुश्चिन्ति । यत् स्यादेवं विधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ।
 रूपवर्णखरोपेतसितितुरनस्यकः । कुलीनः कुलसम्पन्नः स तस्मात् प्रत्यमन्तरः ।
 मेधावी सतिमान् दक्षः प्रकृत्या चानृशंसवान् । यो मानितोऽमानितो वा न च दुष्येत् कदाचन ।
 च्छस्मिन्वा यदि वाचार्थः सखा वाऽत्यन्तसंयुतः । गृहे वषेदमात्यस्य स स्यात् परमपूजितः ।
 स ते विद्यात् परं मन्त्रं प्रकृतिस्वार्थधर्मयोः । विद्यासखे भवेन्न च यथा पितरि वै तथा ।
 नैव द्वौ न त्रयः कार्यो न सृष्टेरन् परस्परं । एकार्यं ह्येव भूतानां भेदा भवति सर्वदा ।
 कीर्त्तिप्रधानो यस्तु स्याद्यस्य स्यात् समये स्थितः । समर्थान् यय न हेष्टि नानर्थान् कुरुते च यः ।
 यो न कामाङ्ग्याहोभान् क्रोधादा धर्ममुत्सृजेत् । दक्षः पर्याप्तवचनः स ते स्यात् प्रत्यमन्तरः ।
 कुलीनः शीलसम्पन्नसितितुरविकल्पनः । गृहसार्थस्य विद्वांस्य प्रतिपत्तिविशारदः ।
 एते ह्यमात्याः कर्त्तव्याः सर्वैकैकैस्त्वस्थिताः । पूजिताः संविभक्ताश्च सुप्रहायाः स्तनुष्ठिताः ।
 कृत्स्नमेते विनिश्चिता प्रतिरूपेषु कर्मसु । युक्ता महत्सु कार्येषु श्रेयास्त्यापयन्त्युत ।
 एते कर्माणि कुर्वन्ति स्वर्द्धमाना मिथः सदा । अनुतिष्ठन्ति चैवार्थमाचक्षणाः परस्परं ।
 ज्ञातिभ्यश्चैव बुधेभ्य मृत्योरिव भयं सदा । उपराजेषु राजर्द्धिं ज्ञातिर्भे स हते सदा ।
 च्छजेर्मुर्देर्वादित्यस्य ह्योमतः सत्यवादिनः । नाम्ना ज्ञातेर्भ्रातावाहो विनाशमभिनन्दति ।
 अज्ञातिर्तोपि न सुखा नावज्ञेयास्ततः परं । अज्ञातिमन्त्रं पुरुषं परं चाभिवन्ध्युत ।
 निहतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरिव परायणं । नान्यैर्निकारं सहते ज्ञातिर्ज्ञाते कथञ्चन ।
 आत्मानमेव जानाति निहतं बान्धवैरपि । तेषु सन्ति गुणस्यैव नैर्गुण्यं चैव लक्ष्यते ।
 नाज्ञातिरनुग्रहाति न चाज्ञातिर्नमस्यति । उभये ज्ञातिवर्गेषु दृश्यते साध्वसाधु च ।
 समानयेत् पूजयेच्च वाचा नित्यस्य कर्मणा । कुत्रापि प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ।
 विद्यसत्त्वदविद्यलक्षेपु वर्त्तते सर्वदा । न हि दोषो गुणो वेति निरूप्यलक्षेपु दृश्यते ।
 अस्मैव वर्त्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः । अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रो भवन्त्यपि ।
 य एवं वर्त्तते नित्यं ज्ञातिष्वन्धिमण्डले । मित्रेष्वमित्रेषु मथस्ये चिरं यशसि तिष्ठति ।
 इति श्रीमहाभारते शानिपर्व्यां राजधर्मानुशासनपर्व्यां श्रीमतिर्मोऽध्यायः ॥ ८० ॥

॥ पुधिष्ठिर उवाच ॥ एवमपाह्नके तस्मिन् ज्ञातिष्वन्धिमण्डले । मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते ।

॥ भीम उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । संवादं वासुदेवस्य सुरर्षेनारदस्य च ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ नासृष्ट परमं मन्त्रं भारदार्यं वेदितुं । अपण्डितो वापि सुष्ठु पण्डितो वाऽप्यनात्मवान् ।

य ते भौह्दमास्थाय किञ्चिदप्यामि भारद । कृत्स्नं बुद्धिधर्मं मेच्छ संश्लेष्टिदिवङ्गम ।

दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञानीनां न करोम्यहं । अर्द्धं भोक्ताऽपि भोगानां वाग्दुर्गतानि च धमे ।

अरणीमप्रिक्रामो वा मय्याति यदयं मम । वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे ददति नित्यदा ।

वलं सद्गुणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे । रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद ।

११०

अन्ये हि सुमहाभागा बलवन्तो दुस्तृष्टाः । नित्यात्यानेन सप्त्वा नारदात्मकदृष्टयः ।

यस्य न सुप्तं वै स स्याद्यस्य सुः कृत्स्नमेव तत् । दाभ्यां निवारितो नित्यं दृष्टोऽस्मिकतरं न च ।

स्यातां यस्याऽऽकाङ्क्षौ किञ्च दुःखतरं ततः । यस्य चापि न तौ स्यातां किञ्च दुःखतरं ततः ।

सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महामते । एकस्य जयमाश्रये द्वितीयस्य पराजयं ।

ममेवं क्रियमानस्य नारदोभयतः सदा । वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातोनामात्मनस्तथा ।

१११

॥ नारद उवाच ॥ आपदे दिविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च । प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्मभावाद्यदि वाऽन्यतः ।

सैन्यमभ्यन्तरा तुभ्यमापत् कृत्वा स्वकर्षजा । अङ्गभोजप्रभवा सर्वे स्मृते तदन्वया ।

अर्थहेतोर्हि कामादा वाचा बोभस्तयाऽपि वा । आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितं ।

कृतमूलमिदानीन्तु ज्ञातिशब्दं सहायवत् । न शक्यं पुनरादातुं वान्तमचमिव तथा ।

बभूवसेनयोरारब्धं नातुं शक्यं कथञ्चन । ज्ञातिभेदभयात् कृष्ण तथा चापि विवेचनः ।

११२

तथैतं सिध्येत् प्रयत्नेन कृत्वा कर्षं सुदुष्करं । महाशयं व्ययो वा स्याद्दिनाशो वा पुनर्भवेत् ।

अनायसेन श्लेष्णे मृदुना हृदयं छिदा । जिह्वाभङ्गः सर्वेषां परित्यक्तानुद्वेज्य च ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अनायसं मुने श्लेष्णं मृदु विद्यामहं कथं । येनैवामुद्धरे जिह्वां परित्यज्यैतुमन्यत्र च ।

॥ नारद उवाच ॥ शत्रुघ्नोऽजदानं शतं ततिवार्ष्णेयमार्हवं । यथार्हप्रतिपूजा च शस्तमेतदनायसं ।

ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटुकानि सधूनि च । गिरा त्वं हृदयं वार्ष्णेयं श्रमयस्व मनोषि च ।

११३

नामहापुरयः कथिज्जानात्मा नासहस्यवान् । महतीं धुरमाधत्ते तामुचयोरारुवा वह ।

सर्वं एव गुरुं भारमनङ्गान् वहति समे । दुर्गे प्रतीकं सुगवो भारं वहति दुर्बलं ।

भेदादिनाशः सङ्घातः सङ्घमुख्योऽसि केशव । यथा त्वं प्राप्य गौतोदेदधं सङ्घस्तथा कुरु ।

नान्यत्र बुद्धिचान्तिभ्यां नान्यवेन्द्रियनियहात् । नान्यत्र धनसन्ध्यागाहुल्यः प्राप्नोति वृत्तिं ।

धन्यं यश्चक्रमायुष्यं स्वपक्षोद्गावर्णं सदा । ज्ञातीनामविनाशः स्याद्यथा कृष्ण तथा कुरु ।

११४

आयत्याद्य तदास्मै न नरेऽस्त्यविदितं प्रभो । बाहुष्यस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा ।

पादवाः कुङ्कुरा भोजाः सर्वे चान्वकदृष्टयः । लब्ध्यासक्ता महाबाहो लोका लोकेऽपराधये ।

उपासन्ते हि लघुद्रुमयश्चापि माधव । त्वं गुरुः सर्वभूतानां ज्ञानीष्वं गतागतं ।

त्वामासाद्य यदुःखमेधने यादवाः सुखं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वासुदेवनारदसंवादे एकाशीतोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स्यात्प्रथमतो वृत्तिर्वितीयां शृणु भारत । यः कथिल्लजयेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः सदा नरः ।

११५

द्विप्रमाणममात्येन भृतो वा यदि वाऽभृतः । यो राजकोषं नश्यन्माचचीत युधिष्ठिर ।

श्रोतव्यमस्य च रक्षे रक्ष्यशामात्यतो भवेत् । अमात्याक्षपहर्तारो भूयिष्ठं प्रीतिं भारत ।

राजकोषस्य गोश्वारं राजकोषविलोपकाः । समीप्य सर्वे बाधन्ते स विनश्यत्यरक्षितः ।

अत्रापुदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । मुनिः कालकटवीयः कौशलेयः यदुवाच ॥
 कौशलेयानामाधिपत्यं सम्प्राप्तं चेमदर्शिनं । मुनिः कालकटवीयः आजगामेति न. श्रुतं । १००
 स काकं पञ्चरे वद्धा विषयं चेमदर्शिनः । सर्वैः पर्यचरद्गुहः प्रवृत्त्यर्थं पुनः पुनः ।
 अधोऽधे वायसीं विंशं शेषानि मम वायसाः । अनागतमतोतस्य यच्च सम्प्रति वर्त्तते ।
 इति राज्ञे परिपतन् वज्रभिः पुरुषैः सह । सर्वेषां राजयुक्तानां दुष्करं परिदृष्टवान् ।
 स वुद्धा तस्य राजस्य व्यवसायं हि सर्व्वम् । राजयुक्तापहरांस्य सर्व्वान् वुद्धा ततस्ततः ।
 ततः स काकमादाय राजानं द्रष्टुमागमत् । सर्व्वज्ञोऽस्मीति वचनं मुवाच. संशितप्रतः । १०१
 मासः कौशलेयमागम्य राजाऽमात्यमलङ्कृतं । प्राह काकस्य वचनादमुचेदं त्वया कृतं ।
 अग्रे चासौ च जानीते राजकोषस्तथा हतः । एवमाख्याति काकोऽयं तच्छोषमनुगम्यतां ।
 तथाऽन्यान्पि स प्राह राजकोषहरांसदा । न चास्य वचनं किञ्चिदनृतं श्रूयते क्वचित् ।
 तेन विप्रकृताः सर्व्वे राजयुक्ताः कुर्व्वदह । तमस्यभिप्रसुप्तस्य निशि काकमवेधयन् ।
 वायसन्तु विनिर्मिन्नं दृष्ट्वा वणिन पञ्चरे । पूर्व्वोऽहं ब्राह्मणो वाक्यं चेमदर्शिनमब्रवीत् । १०२
 राजस्वामभयं याचे प्रभुं प्राणधनेश्वरं । अनुज्ञातिस्त्वया भूयां वचनं भवतोऽहितं ।
 निचार्यमभिदूतैः भक्त्या सर्व्वोत्तमा गतः । अयं तवार्थः क्षिप्यते यो भूयादचमाश्रितः ।
 समुपैधयिषुमिन्नं सदस्यमिव सारथिः । अतिमनुप्रसन्नो हि प्रबद्ध हिनकारणात् ।
 तथाविधस्य सुहृदा चान्तव्यं खं विजानता । ऐश्वर्यमिच्छता नित्यं पुरुषेण वुभूयता ।
 तं राजा प्रत्युवाचेदं यत्किञ्चिन्मा भवान् वदेत् । कस्मादहं न हनेयसाकाङ्क्षन्नात्मनो हितं । १०३
 ब्राह्मण प्रतिजाने ते प्रभूहि यदिहेष्कसि । करिष्यामि हि ते वाक्यं यदस्मान् विप्र वक्षसि ।
 ॥ मुनिरुवाच ॥ ज्ञात्वाऽनघाणयंश्चापि श्रुत्यतस्ते भगवन्नि च । भक्त्या कृतिं समाख्यातुं भवतोऽनिकमागमं ।
 प्रमेवोक्तस्य दोषोऽयमाचार्यैर्नृपसेविनां । अगतीका गतिर्ज्ञेया पापा राजोपसेविनां ।
 आग्नीविषैश्च तस्याहुः सङ्गतं तस्य राजभिः । वज्रमिवाक्ष राजानो वज्रमिवास्तथैव च ।
 तेभ्यः सर्व्वेभ्य एवाङ्गभयं राजोपजीविनां । तथैषां राजतो राजन्मुद्गन्तादेव भीर्भवेत् । १०४
 मैकानेन प्रमादो हि शक्यः कर्त्तुं महीपतौ । न तु प्रमादः कर्त्तव्यः कयश्चिद्वृत्तिमिच्छता ।
 प्रमादाद्वि खल्लेद्राजा खल्लिते नासि जीवितं । अग्निदीप्तमिवासीद्रेद्राजानमुपमिश्रितं ।
 आग्नीविषमिव मुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरं । यज्ञेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति मानव ।
 दुर्व्योदतात् भूमागमो दुःखितादुरधिष्ठितात् । दुराभितादुर्भजितादद्वितादङ्गचेष्टितात् ।
 देवतेव हि सर्व्वार्थान् कुर्याद्राजा प्रमादितः । वैशानर इव मुद्धः समूलमपि निर्दहेत् । १०५
 इति राजन्मयः प्राह वर्त्तते च तथैव तत् । अयं भूयांसमेवार्थं करिष्यामि पुनः पुनः ।
 ददात्यस्मदिधोऽमात्यो बुद्धिसाहाय्यमापदि । वायसस्तेषु मे राजन् मनु कार्य्याभिर्भक्षितः ।
 न च मेऽव भवान् गच्छो न च तेषां भवान् द्रियः । हिताहितांस्तु बुधेया मा परोक्षमतिर्भवेः ।

ये त्वादानपरा एव वसन्ति भवतो गृहे । अमृतिकामा भूतानां तादृशैर्भिर्यहितं ।
ये वा भवद्दिनाग्नेन राज्यमिच्छन्त्यनन्तरं । आन्तरैरभिसन्धाय राजन् सिध्यति चान्यथा । १००
तेषामहं भयाद्राजन् गमिष्याम्यन्यमाश्रमं । तैर्हि मे सन्विता वाणः काके निपतितः प्रभो ।
हृष्टकामैरकामश्च गमितो यमसादनं । दृष्टं ह्येतन्मया राजंस्तपोदीर्घेण चतुषा ।
बहुनक्रमप्रपाहं तिमिद्विलगणायुतां । काकेन बालिशेनेमां यामतार्थमहं नदी ।
स्त्राक्षमकण्टकवतीं सिंहाय्यामसमाकुलां । दुरासदां दुग्धसंघं गुहां हैमवतीमिव ।
अग्निना तामसं दुर्गं नौभिराप्यञ्च गम्यते । राजदुर्गावतरणे नोपायं पण्डिता विदुः । १०१
गहनं भवतो राज्यमन्धकारं तमोऽन्वित । नेह विश्वसितं श्रयं भवताऽपि कुतो मया ।
अतो नार्यं श्रुत्वा वासस्तुल्ये सदसती दृष्ट । बधो ह्येवाच सुकृते दुष्कृते न च संशयः ।
न्यायतो दुष्कृते घातः सुकृतेन कथञ्चन । नेह युक्तं स्त्रिरं स्वातुं जेयैवाग्रजेदुध ।
सीता नाम नदी राजन् भवो यस्यां निमज्जति । तथोपमामिमां मन्ये वागुरां सर्वघातिनीं ।
मधुमपातो हि भवान् भोजनं विपश्यंतु । अथतामिव ते भावो वर्तते न यतामिव । १०२
आश्रोविषे परिहृतं कूपस्थलमसि पार्थिव । दुर्गतीर्यां दृष्टकूला कारोरा वेषयंतुता ।
नदी मधुरपानोपा यथा राजंस्तया भवान् । शय्यभगोमायुयुतो राजहंसपत्नी ह्यसि ।
यथाश्रित्य महावृक्षं क्वच संवर्द्धते महान् । ततस्तं संवृणोत्येव तमतोत्य च वर्द्धते ।
तेनैवोपेभ्यनैनैर्न दावो दहति दाहणः । तथोपमा क्षमात्याक्षे राज्ञस्तान् परिशोधय ।
तथा चैव कृता राजन् भवता परिपालिताः । भवन्ममभिसन्धाय जिघांशन्ति भवन्प्रियं । १०३
उपितं शयमानेन प्रमादं परिरचता । अन्तः सर्प इवागारे वीरपत्न्या इवास्ये ।
श्रीलं जिज्ञासमानेन राज्ञश्च सहजीविनः । कश्चिन्मिनेन्द्रियो राजा कश्चिदस्मान्नरा जिताः ।
कश्चिदेयां प्रियो राजा कश्चिद्राज्ञ प्रिया प्रजाः । विजिज्ञासुरिह प्राप्तस्त्वाहं राजसत्तम ।
तस्य मे रोचते राजन् बुधितस्तेव भोजनं । अमात्या मे न रोचन्ते विद्वणश्च यथोदकं ।
भवतोऽयं रुदित्येवं मयि देयो हि ते कृत । विद्यते कारणं नान्यदिति मे नात्र संशयः । १०४
न हि तेषामसं कुरुस्तत्परां दीपदर्शनं । अरेर्हि दुर्हृदाह्वेयं भगवद्वादिद्वारमात् ।
॥ राजेवाच ॥ भूयसा परिहरिष्य सत्कारेण च भूयसा । पूजितो ब्राह्मणश्चैव भूया वष गृहे मम ।
ये त्वां ब्राह्मण नैच्छन्ति ते न वसन्ति मे गृहे । भवतैव हि तज्ज्ञेयं यत्तदेष्टायमनन्तरं ।
यथा स्त्राक्षुष्टो दण्डो यथा च सुकृतं कृतं । तथा समीक्ष्य भगवन् श्रेयमे विनियुञ्च मां ।
॥ मुनिरुवाच ॥ अदभ्यर्थमिदं दोषमेकैकं दुष्कृतोक्तं । ततः कारणमाश्रय पुरुषे पुरुषे जहि । १०५
एकदोषा हि बहवो मृद्नीयुरपि कण्टकान् । मन्त्रभेदभयाद्राजंस्तसादेतद्भवो मि ते ।
वयन्तु ब्राह्मणा नाम सुदुदण्डाः कृपास्त्रवः । खलि चेच्छाम भवतः परेषाञ्च यथात्मन ।
राजन्नात्मानमाचचे सवन्धी भवतो ह्यहं । मुनिः कालकट्योद्य इत्येवमभिर्भञ्जित ।

पितुः सखा च भवतः संघतः सत्यसङ्गरः । व्यापचे भवतो राज्ये राजन् पितरि संस्थिते ।
 सर्वकामान् परित्यज्य तपस्त्रां तदा मया । खेदान्त्वान्नु ब्रवीम्यितया भूयो विभमेदिति । ११०
 उभे दृष्ट्वा दुःखमुभे राज्यं प्राप्य यदृच्छया । राज्येनामात्यसंस्थेन कथं राजन् प्रमादयि ।
 ततो राजकुले मन्वी सञ्चरे भूयसा पुनः । पुरोहितकुले चैव सम्प्राप्ते ब्राह्मणधर्मे ।
 एकच्छत्रं महीं कृत्वा कौशल्याय यशस्विने । मुनिः कालकटवीय देजे क्रतुभिरुत्तमैः ।
 हितं तद्वचनं श्रुत्वा कौशल्याऽन्वजयन्महीं । तथा च कृतवाचाया ययोक्तं तेन भारत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकटवीयोपाख्यानं द्वावीतीत्याध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ समासदः सहायाश्च सुहृदश्च विप्राग्र्यते । परिज्झदास्त्रयाऽमात्याः कोदृशाः सुः पितामह । १११
 ॥ भीष्म उवाच ॥ द्वीनिवेवास्तथा दान्ताः सत्याज्ज्वलमन्विताः । प्रक्ताः कथयितुं सम्यक् ते तव सुः समासदः ।

अमात्यांश्चातिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च परिश्रुतान् । सुसन्नुष्टांश्च कौन्तेय महोत्साहांश्च कर्कशं ।
 यतान् सहायान् लिखेयाः सर्वास्त्रापसु भारत । कुलीनः पूजितो नित्यं नहि शक्तिं निगूहति ।
 प्रसन्नमप्रसन्नं वा पीडितं हतमेव वा । आचरन्त्यति भूयिष्ठं तदेव ह्यनुपालितं ।

कुलीना देशजाः प्राज्ञ रूपावन्तो बभूवुः । प्रगल्भायानुरक्ताश्च ते तव सुः परिच्छदाः । ११२
 दौष्कुलेषांश्च लुब्धाश्च नृपसा निरपवपाः । तैस्मां तात विप्रेभ्युर्यावदार्द्रकपाणयः ।
 कुलीनान् शीलसम्पन्नानिह्नितज्ञाननिष्ठान् । देशकालविधानज्ञान् भद्रंकार्थैश्चित्तेष्वपि ।
 नित्यमर्घेषु सम्भ्रु राजा कुर्वीत मन्त्रिणः । अर्धमानार्धसत्कारिभैर्गौरवावधैः प्रियान् ।

यानर्धभाजो मन्येयास्ते ते सुः सुखभागिनः । अभिषदत्ता विदोषः सदृष्टाश्चरितप्रताः । ११३
 न त्वां नित्यादिनां जह्युरधुनाः सत्यवादिनः । अनार्था ये न जानन्ति समयं मन्दैरेतयः ।

तेभ्यः परिजुगुप्सेया ये चापि समयच्युताः । नैकमिच्छेद्वृणं हिना ह्याधेदन्यतरपक्षः ।
 यस्त्वैको बभूविः श्रेयान् कामं तेन गणं त्यजेत् । श्रेयसो लक्षणश्चैतदिकर्मो यस्य दृश्यते ।
 कीर्त्तिप्रधानो यस्य शान्त्तं समये यस्य तिष्ठति । समर्थान् पूजयेद्यद्य नास्तेऽर्हैः सङ्गैः च यः ।

न च कामाद्गयात् क्रोधाक्षोभाद्वा धर्ममुल्लङ्घेत् । अमानो सत्यवाक् चान्नो जितात्मा मानधेनुतः । ११४
 य ते मन्वयहायः शान्त् सर्व्वावस्थापरीक्षितः । कुलीनः कुलसम्पन्नलितितुर्हृदश्चात्मावान् ।

शूरः कृतज्ञः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणं । तस्मैवैव वर्त्तमानस्य पुरुषस्य विज्ञानतः ।

अमित्राः सम्प्रदीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि । अत ऊर्ध्वममात्यानां परीक्षेत गुणगुणं ।

संपतात्मा क्षतप्रभो भूतिकाग्रय भूमिपः । सम्मूढाः पुरुषेरात्रैरभिज्ञातैः खदेशज्ञैः ।

अहायैरव्यभीचरैः सर्वज्ञः सुपरीक्षितैः । धैमाः श्रोतास्तथा मातास्तथेवाऽप्यनहङ्गताः ।

कर्त्तव्या भूतिकाग्रेण पुरुषेण बुभुषता । येषां धैर्यको बुद्धिः प्रकृतिर्येष शोभना । ११५

तेजो धैर्यं दगा भोचमनुरागः क्षितिर्धृतिः । परीक्ष्य च गुणद्विधम् प्रैदमवागन्धुरन्धरात् ।

पक्षेपथा यतोर्ताय सुधीद्राजाऽयंकारिणः । पर्याप्तवचनान् वीरान् प्रतिपत्तिविहारदान् ।

कुलीनान् सत्वस्यन्नानिद्रितज्ञाननिष्ठान् । देशकालविधानज्ञान् भर्तृकार्यहितैषिणः ।
 नित्यमर्येषु सर्वेषु राजन् कुर्वीत मन्त्रिणः । हीनतेजोऽभिच्छेष्टो वै नैव जातु त्ववस्थति ।
 अवश्यं जनपत्येव सर्वैर्कर्मसु भग्नयं । एवमन्यभुतो मन्त्रो कन्याणां भिज्जोऽप्युत ।
 धर्मार्थकामधनयोः नालं मन्त्रं परीक्षितुं । तथैवानभिजातोऽपि काममस्तु बद्धभुतः ।
 अनाथक इवाचतुर्भुङ्क्ष्याद्येषु कर्मसु । ये वाऽप्यथिरसहस्यो बुद्धिमानागतगमः ।
 उपायज्ञोऽपि मालं स कर्म प्रापयितुं क्षिरं । केवलान् पुनरादानात् कर्मणो नोपपद्यते ।
 परामर्शोऽविशेषाणामभ्युतस्येह दुर्धनेतः । मन्त्रिणनुरक्ते तु विशयो नोपपद्यते ।
 तस्मादननुरक्त्य नैव मन्त्रं प्रकाशयेत् । व्यययेद्वि स राजानं मन्त्रिभिः सहितोऽनृणु ।
 मातुलोऽपि हि तच्छिष्टैः प्रविश्याग्रिरेव द्रुमं । संकुट्टयैकदा स्वामो स्थानाचैवापकर्षति ।
 वाचा चिपति संरब्धः पुनः पञ्चान् प्रयोदति । तानि तान्यनुरक्तेन शक्यानि हि तितितितुं ।
 मन्त्रिणाश्च भवेत् क्रोधो विस्फूर्जितमिवाग्नेः । यस्तु संहरते तानि भर्तुः प्रियश्चिकीर्षया ।
 समानसुखदुःखानां पृच्छेदर्येषु मानवं । अनृजुल्लनुरक्तोऽपि सत्यव्रतेरैर्गुणैः ।
 राज्ञः प्रशान्त्युक्तोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । धोऽमिचैः सह सम्बद्धो न पौरान् बद्ध मन्यते ।
 असहृताद्भ्यो ज्ञेयो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । अविदानश्चिः सत्यः शत्रुष्वेवो विकल्पनः ।
 असहृत् क्रोधनो लुब्धो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । आगन्तुवानुरक्तोऽपि काममस्तु बद्धभुतः ।
 सत्कृतः संविभक्तो वा न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । विधर्षतो विप्रहृतं पिता यस्याभवनं पुरा ।
 सत्कृतः स्थापितः सोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । यः स्वल्पेनापि कार्येण सुहृदा चारिते भवेत् ।
 पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । कृतप्रशस्त्रमेधावी बुधो जानपदः श्चिः ।
 सर्वैकर्मसु यः श्चिः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । ज्ञानविज्ञानसमयः प्रकृतिज्ञः परात्मनोः ।
 सुहृदात्मसमो राज्ञः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । सत्यवाक् शीलसमश्चो गम्भीरः सचषो श्चिः ।
 पित्रपैतामहो यः स्थात् स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । सन्तुष्टः सन्तः सत्यः श्रोत्रगोरो देवपापकः ।
 मन्त्रवित् कालावित् शूरः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । सर्वलोकाभिमं शक्तः सान्तेन कुरुते वने ।
 तस्मै मन्त्रः प्रयोक्तव्यो दण्डमाधिरुता नृपः पौरजानपदा यस्मिन् विशासं धर्षते गताः ।
 योद्वा नयविपश्चिच्च स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । तस्मात् सर्वैर्गुणैरेतैरपपन्नाः सुवर्जिताः ।
 मन्त्रिणः प्रकृतिज्ञाः सुख्यवरा महदीशवः । स्वाधु प्रकृतिषु च्छिद्रं लघयेरन् परस्व च ।
 मन्त्रिणां मन्त्रमूलं हि राज्ञा राज्ञं विवर्द्धते । नास्व च्छिद्रं परः पर्योच्छिद्रेषु परमनियतात् ।
 गूहेत् कूर्मं इवाङ्गानि रवेद्विरमात्मनः । मन्त्रगूढा हि राज्यस्य मन्त्रिणा ये मनोविषाः ।
 मन्त्रध्वननो राजा मन्त्राङ्गानीतरे जनाः । राज्यं प्रणिधिमूलं हि मन्त्रधारं प्रचचते ।
 स्वामिनस्तनुवर्तन्ते दृढ्यर्थमिह मन्त्रिणः । संविनोय मदक्रोधो मानमोषाञ्च निर्हताः ।
 नित्यं पक्षोपधातीतैर्मन्त्रियैश्च सह मन्त्रिभिः ।

तेषां चयाणां विविधे विमर्शे विवृणुष्व चित्तं विमिवेग्य तत्र । मुनिरयं तत्परिनिश्चयस्य निवेदयेदुत्तरमत्यकाले ।
 धर्मार्थकामप्रभुमेव शृङ्खलितो गुहं ब्राह्मणमुत्तरार्थं । निष्ठा कृता तेन यदा सह व्याप्तगन्धर्माणि प्रणयेदश्रुतं ।
 एवं वदा मन्त्रयितव्यमाश्रये मन्त्रतत्तार्ये विनिश्चयशा । तस्मात्तमेव प्रणयेत् 'यदेव मन्त्रं प्रज' मंगदृष्टे ममर्षं । ११८
 ॥ वामना । कुलकशा न खड्गा भाव्यो जड स्त्री च न पुंमकश्च । न चात्र तिर्यक् कचपुरो ॥ पद्याभेदं न चाद्य प्रचरेत कथञ्चित् ।
 आरुह्य नावन्तु तथैव शून्यं स्थलं प्रकाशं कुशकाशशोभं । वागद्गदोपायं परिहृत्य सर्वान् भयमनयेत् कार्थमहीनकालं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मन्त्रलोपेद्विधेः त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ भीम उवाच ॥ अत्रापुदाहरन्तीमिति चाशं पुरातनं । वृहस्पतिश्च भवादं श्रुत्वा च पुंमिदं ।

॥ शक्र उवाच ॥ किंस्तिदेकपरं ब्रह्मण् पुरुष सन्त्यगाचरन् । प्रमाणं सर्वभूतानां यश्चैवाभ्युपान्महत् ।

॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ सान्त्वमेकपदं शक्र पुरुष सन्त्यगाचरन् । प्रमाणं सर्वभूतानां यश्चैवाभ्युपान्महत् । ११९

एतदेकपदं शक्र सर्वलोकसुखावहं । आचरन् सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा ।

यो हि नाभाषते किञ्चित् सर्वदा भुक्तुटीमुख । देव्यो भवति भूतानां स सान्त्वमिह आचरन् ।

यस्तु सर्वमभिप्रेक्ष्य पूर्वमेवामिभाषते । क्षितपूर्वामिभाषी च तस्य लोकः प्रवीदति ।

दानमेव हि सर्वत्र सान्त्वनामभिजल्पितं । न प्रीणयति भूतानि निर्व्यञ्जनमिवाश्रन ।

आदानादपि भूतानां मधुरामीरयन् गिर । सर्वलोकमिमं शक्र सान्त्वेन कुरुते वेशे । १२०

तस्मान् सान्त्व प्रयोक्तव्य इष्टमाधिस्तताऽपि हि । फलञ्च जनयतिर्व न चास्योद्विजते जन ।

सुहृतेन हि सान्त्वस्य सत्त्वणस्य मधुरस्य च । सन्त्यगावेव्यमानस्य तुल्यं जातु न विद्यते ।

॥ भीम उवाच ॥ इत्युक्तं कृतवान् सर्वं यथा शक्र पुरोधसा । तथा त्वमपि कैनेत्य सन्त्यगेतत् समाचर ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं स्निग्धं राजेन्द्र पालयन् पार्थिव प्रजा । प्रीतिं धर्मविशेषेण कीर्त्तिमाप्नोति शायनी ।

॥ भीम उवाच ॥ व्यवहारेण शूद्रेण प्रजापालनतत्पर । प्राप्य धर्मस्य कीर्त्तिञ्च लोकावाप्नोत्युभौ शूचि । १२१

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशैर्व्यवहारैस्तैश्च व्यवहरेन्पु । एतत् शृष्टो महाप्राज्ञ यथावदनुमर्षति ।

ये चैव पूर्वकथिता गुणालो पुरुषं प्रति । नैकस्मिन् पुरुषे ह्येते विद्यन्त इव मे मति ।

॥ भीम उवाच ॥ एवेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमान् । दुर्लभं पुरुष कथिदेभिर्गुणैः गुणैः शूभैः ।

किन्तु सङ्क्षेपत शीलं प्रयत्नेनैव दुर्लभं । वक्ष्यामि तु यथाऽभात्यान् यादृशांश्च करिष्यामि ।

चतुरो ब्राह्मणान् वैद्यान् प्रगल्भान् स्नातकान् शूचीन् । क्षत्रिंथांश्च तथा चाष्टौ बलिन शस्त्रपाणिन । १२२

वैश्यान् विन्तिन सम्पन्नानेकविंशतिषङ्गाया । चीश शूद्रान् विनीतांश्च शूचीन् कर्षाणि पूर्वके ।

अष्टाभिश्च गुणैर्धुक्तं सूतं पौराणिकं तथा । पञ्चाशदप्यवयव प्रगल्भमनसूयकं ।

युतिस्मृतिमयायुक्तं विनीतं समदर्शनं । कार्यं विवदमानानां सक्रमर्यैव लोचुपं ।

वर्जितस्यैव व्यसने सुधोरे सप्तभिर्भृशं । अष्टानामन्त्रिणां मध्ये मन्त्र राजोपधारयेत् ।

ततः सम्प्रेषयेद्वाष्ट्रे राष्ट्रीयाय च दर्शयेत् । अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्तु प्रजाः सदा । १२३

न चापि गूढ कार्येभ्यः प्राज्ञं कार्योपघातकं। कार्ये खलु विपक्षे त्वां बोधार्थं सांश पीडयेत्।
 विद्रवैश्च राद्रन्ते ज्ञेनात् पक्षिणा इव। परिरवेच सततं नैर्निर्गोर्णैव सागरे।
 प्रजाः पालयतो सम्यग्धर्मैरेह भूपतेः। द्वाहं भयं सन्धवति स्वर्गं वास विरुध्यते।
 अय योऽधर्मेतः पाति राजामाख्याऽथ वाक्प्रजः। धर्माग्ने सन्निपुणो धर्ममूले नरपथः।
 कार्येभ्यः धृष्टताः सम्यगकुर्वन्तो नृपानुगाः। आत्मानं पुरतः कृत्वा यान्यथः सहपात्रिणाः। २१९
 बलात्कृतानां बलिभिः कृपणं वड्डं जल्पतां। मायो वै भूमिपो नित्यमनायानां नृपो भवेत्।
 ततः सावित्रं साधु दैधवादकृतं भवेत्। अर्धाचिकमनाद्यं वा परीक्ष्यं तद्विशेषतः।
 अपराधानुरूपञ्च दण्डं पापेषु धारयेत्। वियोजनैर्धनैश्चैव ज्ञानधनानय वन्धनैः।
 विनयेचापि दुर्बलान् प्रहारैरपि पार्थिवः। सान्त्वयेत्प्रदानेन शिष्टांश्च परिपालयेत्।
 राज्ञो बन्धं चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्तो बधो भवेत्। आदीपकस्य सेनस्य वर्षसद्भिरकस्य च। २१९
 सम्यक् प्रणयतो दण्डं भूमिपस्य विशास्यते। सुकस्य वा सास्त्रधर्मा धर्मा एव हि श्रास्यतः।
 कामकारेण दण्डन्तु यः कुर्व्यादविसृज्यः। स इहाकोर्भिर्युक्तो मृतो नरकमृच्छति।
 न परस्य प्रवादेन परेषां दण्डमर्पयेत्। आगमानुगमं कृत्वा सन्निपुणोऽधीत वा।
 न तु हन्यान् रूपो जातु दूतं कस्याच्चिदापदि। दूतस्य हन्ता निरयमाविशेत् सचिवैः सह।
 यथोक्तवादिनं दूतं सन्नधर्मेतरतो मृत्युः। यो हन्यात् पितरस्तस्य नृप इत्यामवाभुयुः। २१९
 कुलीनः सुलसम्पन्नो वार्मो दक्षः प्रियंवदः। यथोक्तवादी भूतिमान् दूतः स्वात् सप्तभिर्गुणैः।
 एतैरेव गुणैर्दूतः प्रतीहारोऽस्य रचिता। शिरोरत्नञ्च भवति गुणैरेतैः समन्वितः।
 धर्मप्रास्थार्थतत्त्वज्ञः सन्निविष्टश्चिको भवेत्। मतिमान् धृतिमान् श्रोमान् रक्ष्यविनिगूहिता।
 कुलीनः सत्त्वसम्पन्नः शुक्लोऽस्माद्यः प्रशस्यते। एतैरेव गुणैर्दूतस्तथा सेनापतिर्भवेत्।
 बृहस्पत्यायुधानाञ्च तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः। वर्षशीतोष्णवातानां वशिष्ठः पररत्नवित्। २१९
 विद्यासधेत् पराद्यैव विद्येतेच न कस्यचित्। पुष्कलपि हि गजैश्च विद्यासो न प्रशस्यते।
 एतन्नास्त्वायं तत्त्वज्ञ मया स्थातं तवानघ। अविद्यासो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चाशीतोऽध्यायः॥ २६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं विधे पुरं राजा। स्वयमावन्तुमर्हति। कृतं वा कारयित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ वस्त्यं यच्च कौन्तेय सपुत्रज्ञातिवन्धना। न्याय्यं तत्र परिग्रहं दृष्टिं गुतिञ्च भारत।
 तस्मात्ते वर्त्तयिष्यामि दुर्गकर्म्म विज्ञेयतः। सुता तथा विधातव्यमनुदेव्यञ्च यदतः। २१९
 सद्धिधं दुर्गमास्त्राय पुराणाय निवेशयेत्। सर्वसम्पत्प्रधानं यदाद्रक्ष्यञ्चापि सम्भवेत्।
 धुर्दुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च। मनुष्यदुर्गं मूढं वनदुर्गञ्च तानि षट्।
 यत् पुरं दुर्गसम्पन्नं धान्यायुधसम्पन्नं। दृढप्राकारपरिष्वङ्गस्य सरयुःसङ्गुलं।
 विदोमः शिल्पिना यच्च निचयाञ्च सुचिन्तिताः। धार्मिकस्य जने यच्च दाह्यमुत्तममास्थितः।

ऊर्जस्तिरनागार्थं चत्वारपणशोभितं । प्रमिह्यवहारश्च प्रशान्तमकुतोभयं । ११५
 सुप्रभं शान्तानादस्य सुप्रशस्तमिवेशनं । शूराद्यजनमन्त्रं प्रज्ञापीयानुनादित ।
 समाजोत्सवमन्त्रं मदा पूजितदैवतं । यश्यामात्ययन्त्रो राजा तत्पुंरं ध्वजमाविशेत् ।
 तत्र कोपं यत्नं मित्रं व्यवहारश्च वर्द्धयेत् । पुरे जगपदे पौव सर्वदोषाश्रितवर्त्तयेत् ।
 भाण्डागारायुधानारं प्रयत्नेनाभिवर्द्धयेत् । निचयान् वर्द्धयेत् सर्वैः शया मन्त्रायुधासयान् ।
 काष्ठलोहत्तपाङ्गारदाश्चटङ्गास्त्रिवैषवान् । मन्त्रायेहवमाधौद्रभौषधयामिव च । ११६
 शणं सर्वैरसन्धान्यामायुधानि शरास्तथा । चर्मं खाद्यं तथा घेच मुञ्चवल्गवन्धनान् ।
 आशयासोदपानाश्च प्रभूतमल्लिकाकराः । निरोद्ध्या मदा राज्ञा क्षीरिणश्च मरीरुहाः ।
 सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यैर्विकपुरोहिताः । भस्त्रेभ्यश्च स्यपतयः शंखस्तरुचक्रिकाः ।
 प्रज्ञामेधाविनो दान्ता दद्यात् शूरा बह्व्रता । कुलीना मत्स्यमृषा युक्ता सर्वेषु कर्मसु ।
 पूजयेद्दार्शिकान् राजा निम्नकोपादधार्मिकान् । नियुज्याश्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान् स्वकर्म्मसु । ११७
 बाह्यमभ्यन्तरश्चैव पौरजानपदं तथा । चारे मुविदिनं कृत्वा ततः कर्षं प्रयोजयेत् ।
 चरान् मन्त्रश्च कौपश्च दण्डश्चैव विज्ञेयत । अनुतिष्ठेत् स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितं ।
 'उदासीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितं' । पुरे जगपदे चैव ज्ञातव्यं शरचतुष्टयं ।
 ततस्तेषां विधातव्यं सर्वमेवाप्रमादत । भक्तान् पूजयता नित्यं दिपतश्च निम्नकृताः ।
 यष्ट्यैः कृतुभिर्नित्यं दातव्यं दद्यात्तपोऽपि । प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं धर्मबाधकं । ११८
 हृष्यानायहृद्धानां विधवानाश्च पौषिताः । योगसेमश्च हृत्तिश्च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ।
 आश्वमेधु यथाकालं चैलभाजनभोजनं । सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्याभ्यर्च्य मान्य च ।
 आत्मानं सर्वकार्येषु तापसे राज्ञेव च । निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृष्ट सर्वदा ।
 सर्वार्थत्यागिणं राजा कुले जातं बह्व्रतं । पूजयेत्साहस्रं दृष्ट्वा श्रयणासनभोजनैः ।
 तस्मिन् कुर्वीत विद्यासं राजा कक्षासिदापदि । तापसेषु हि विद्यासमपि कुर्वन्ति दस्यव । ११९
 तस्मिन्निधीनादधीत प्रज्ञा पर्याददीत च । न चाप्यभीष्टं चैवैत भूषं वा प्रतिपूजयेत् ।
 अन्यं कार्यं खराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरं । षट्शीषु पर कार्यं सामन्तनगरेष्वपि ।
 तेषु सत्कारमानार्थं संविभागांश्च कारयेत् । परराष्ट्राटवीक्ष्य यथा स्वविषये तथा ।
 ते कक्षासिद्वस्त्रायां शरणं शरणार्थिनः । राज्ञे दयुर्यथाकामं तापसां सशितमृताः ।
 एष ते लचणोद्देशः सङ्क्षेपेण प्रकीर्तितः । यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्यमर्हति । १२०
 इति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्गपरीचायां षड्भ्रीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राष्ट्रगुप्तिश्च मे राजन् राष्ट्रखेव तु संघर्षः । सम्पत्तिश्चासमानाय प्रवृत्तिर्भरतर्षभ ।
 ॥ भीम उवाच ॥ राष्ट्रगुप्तिश्च ते सम्यगास्त्रखेव तु संघर्षः । हन्ता सर्वं प्रवत्स्यामि तत्त्वमेकमना शृणु ।
 दाम्यस्याधिपतिं कार्यो दशयास्यास्त्रयाऽपरः । द्विगुणया व्रतखेवं सहस्रस्य च कारयेत् ।

यमेयान् यामदोषोऽयं यामिक प्रतिभावेयत् । तान् ब्रूयाद्दशपायाधौ स तु विंशतिपाय वै ।
 सोऽपि विंशत्यधिपतिर्द्वन्तं जानपदे जने । यामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदेयत् ।
 यानि याम्याणि भोज्यानि यामिकृष्यान्नुपाश्रियात् । दशपत्तेन भर्त्तव्येतेनापि दिगुणाधिपः ।
 यामं यामशताध्वो भोक्तुमर्हति सत्कृतः । महान्तं भरतयेष्ट सुखीतं जनप्रदुलं ।
 तत्र क्षत्रैकपायसं राज्ञो भवति भारत । शाखानगरमर्हन्तु सहस्रपतिरुत्तमः ।
 धान्यं क्षिरप्यं भोगेन भोक्तुं राज्ञोऽयसङ्गतम् । तेषां सङ्ग्रामकृत्यं खड्गामकृत्यञ्च तेषु यत् ।
 धर्मज्ञः सचिवः कश्चित् प्रपद्येदतश्चित् । नगरे नगरे वा स्यादेकः सर्वार्थचिन्तकः ।
 सचैः म्याने, घोररूपो नचबाणाभिव गृहः । भवेत् स तान् परिक्रामेत् सर्वानेव समासदः ।
 तेषां वृत्तिं परिणयेत् कश्चिद्वाप्येव तत्परः । जिघांसवः पापकामाः परस्त्रादायिनः शठाः ।
 रत्नाभ्यधिकृता नाम तेषां रणेदिमा प्रजाः । विकृतं कथमध्वानं भक्तञ्च सपरिच्छदं ।
 योगचेमञ्च सम्प्रेत्य वणिजां कारयेत् करान् । उत्पत्तिं दानवृत्तिञ्च शिष्यं सम्प्रेत्य चासक्तम् ।
 शिष्यं प्रति करानेव शिष्येन, प्रतिकारयेत् । उवाच च करा दायाः महाराज्ञा युधिष्ठिर ।
 यथा यथा न सीदेरत्नया कुर्व्यान्महीपति । फलं कर्षं च सम्प्रेत्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् ।
 फलं कर्षं च निर्हेतु न कश्चित् सम्प्रवर्त्तते । यथा राजा च कर्त्ता च स्त्राता कर्षवि भागिनौ ।
 समप्रेत्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः । नोऽच्छिद्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चापि तृणया ।
 ईहादाराणि संरक्ष्य राजा सम्प्रोतिदर्शनः । प्रदियन्ति परिखातं राजानमनिखादितं ।
 प्रक्षिप्त्य कुत श्रेयो नाप्रियो लभते फलं । वसौपथेन दोग्धव्यं राजमवीषनुद्धिना ।
 भूतो वसो जानवल पीडां सहति भारत । न कर्षं कुरुते वसो भूय दुग्धं युधिष्ठिर ।
 राजमयतिदुग्धं हि न कर्षं कुरुते महत् । यो राजमनुष्टकाति परिरचन स्वयं नृप ।
 सञ्जातमुपजीवन् स लभते च महत् फलं । आपदर्थञ्च निर्यातं राजा न इह विन्दते ।
 राजञ्च कोपभूतं स्नातु कोपि वेगमतस्तथा । पौरजानपदान् सर्वान् संयितोपायितांस्तथा ।
 यथाशक्त्यनुकम्पितं सर्वान् स्वल्पमानपि । वाक्जं जं भेदक्षिता भोक्तव्यो मध्यमं सुखं ।
 एवं नाश्च प्रकुप्यन्ति जनाः, सुखितदुःखिताः । प्रागेव तु धनादानमनुभाव्य ततः पुनः ।
 सन्निपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रेषु दर्शयेत् । इयमापत् समुपवा परचक्रभयं महत् ।
 अपि चान्ताय कम्पन्ते वेणोरिव फलागमः । शरयो भे समुत्थाय बड्मिर्दंष्टुमि सह ।
 इदमात्मबधायैव राजमिच्छन्ति वाधितुं । अस्त्रामापदि घोरार्या सम्प्राप्ते दारुणे भये ।
 परिचाणाय भवत, प्रार्थयिष्ये धनानि व । प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं शार्धं भयवये ।
 नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्वरेयुर्बलादितः । कलत्रमादित, कृता सर्वं वो विनशदिति ।
 अपि चेत् पुत्रदारार्धमयसञ्चय इत्येते । नन्दामिव प्रभावेण पुत्राणामिव चोदये ।
 यथाशक्त्यनुष्टुप्तामि राज्ञापीडया च व । आपत्तेव हि वोढव्यं भवद्भिः पुङ्गवैरिव ।

१११५

११३०

११३५

११५०

११५५

११६०

न प्रियं सततं कार्यं धनं कस्यासिदापदि । इति वाचा मधुरया छद्मण्या सोपचारया ।

स्वरस्रीगन्धवस्त्रेद्योगमाधाय काष्ठवित् । प्राकारं भूतभरणं धर्यं सङ्ग्रामतो भयं ।

१११

योगक्षेमश्च सम्प्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत् करं । उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः ।

तस्मान्नेपु विशेषेण स्तुदुर्घ्नं समाचरेत् । सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यभीष्टप्रः ।

गोमिनां पार्यं कर्तव्यं । भविभागः प्रियाणि च । अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत ।

प्रभावयन्ति राष्ट्रञ्च व्यवहारं कृषिन्त्या । तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षयः ।

दद्यावान्प्रमत्तस्य करान् सम्पुण्येन्दुदून् । सर्वत्र जेमचरणं सुलभं नाम गोमिषु ।

११२

न ह्यतः सद्गुणं किञ्चिदरमसि युधिष्ठिर ।

इति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदा राजा समर्थोऽपि कोपार्थी स्यात्सहामते । कथं प्रवर्त्तत तदा तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धिं यथाबलं । अनुश्रियात् प्रजा राजा धर्मार्थं तद्धिते रतः ।

यथा तामाञ्च मन्येत श्रेय आत्मन एव च । तथा कर्माणि सर्वेषां राजा राष्ट्रेषु रक्षयेत् ।

मधुदेहं दुष्टेन्द्राङ्गं भमरा इव पादपं । वसपिपी दुष्टेचैव सन्नाथं न विदुद्वयेत् ।

११५

जलौकावत् पिवेन्द्राङ्गं स्तुदुर्घ्नं नराधिपः । व्याघ्रोव च हरेत् पुत्तान् सन्दग्नेषु च पीडयेत् ।

यथा शक्यकवानासु, पदं धूयते सदा । अतोऽष्टेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिवेत् ।

अस्तेनास्तेन देहेन बह्वर्भान् प्रदापयेत् । ततो भूयस्ततो भूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत् ।

दमयन्निव दन्त्यानि शयद्गारं विवर्द्धयेत् । स्तुदुर्घ्नं प्रयत्नेन पाशान्भवहारयेत् ।

सकृत्पाशावकीर्णं किं न भविष्यति दुर्हमाः । उचितेनैव भोक्तव्या न भविष्यति चक्षतः ।

११६

तस्मात् सर्व्वसमारम्भा दुर्लभं पुरुषं प्रति । यथामुखान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरेषां जनः ।

ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवर्चितान् । भुञ्जीत सान्त्वयंश्चैव यथासुखमयत्नतः ।

न चास्याने न चाकालं करंस्तेभ्यो निपातयेत् । आनुपूर्व्वेण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि ।

उपायान् प्रव्रवीत्येतन्न मे भाषा विवर्चिता । अनुपायेन दमयन् प्रकोपयति वाजिनः ।

पामागारनिवेशश्च वैश्याः प्रापणिकास्तथा । कुम्भीलवाः सक्तिनवा ये चान्ये केचिदीदृशाः ।

११७

नियन्त्याः सर्व्वे एवैते ये राष्ट्रस्योपाधतकाः । एते राष्ट्रमितिष्ठन्तो बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ।

न केनचिदाचितव्यं कथितं कस्यासिदापदि । इति व्यवस्था भूतानां पुरस्तात्पुनरा कृता ।

सर्व्वे तथाऽनुजोवेयुर्न कुर्युः कर्म चेदिह । सर्व्वे एव इमे लोका न भवेयुरसंग्रथं ।

प्रभुर्नियामने राजा य एतासु नियच्छति । भुङ्क्ते स तस्य पापस्य चतुर्भागमिति श्रुतिः ।

भोक्ता तस्य तु पापस्य मुक्तस्य यथा तथा । नियन्तव्याः सदा राज्ञा पापा ये शुनराधिपः ।

११८

कृतपापस्त्वभो राजा य एतासु नियच्छति । यथा कृतस्य धर्मस्य चतुर्भागमुपायुते ।

स्यानान्येतामि भयम्य प्रसङ्गे भूतिभाजनः । कामप्रसक्तं पुरुषं किमकार्यं विवर्द्धयेत् ।

मद्यमांषपरस्त्रानि तथा दारा धनानि च । आहरेद्रागवशगस्तथा शान्तं प्रवर्त्तयेत् ।
 आपद्येव तु याचेरन् येषां नास्ति परिग्रहः । दातव्यं धर्मतत्त्वोभ्यस्तुर्गोत्राङ्गयाच तु ।
 मा ॥ राष्ट्रे याचनका भुवना चापि दृश्यवः । एषां दातार एवैते नैति भूतस्य भावकाः ।
 ये भूतान्यनुदृष्ट्वानि वद्वर्द्धयन्ति च ये प्रजाः । ते ते राष्ट्रेषु वर्त्तन्ता मा भूतानामभावकाः ।
 दण्ड्यास्ति च महाराज धनादानप्रयोजकाः । प्रयोगं कारयेद्युक्तान् यथा बलिकरास्तथा
 क्षपिगोरक्षवाणिज्यं यचाम्यत् किञ्चिदोद्वेगं । पुण्यैः कारयेत् कर्म वज्रमि । कर्मभेदतः ।
 नरसेत् क्षपिगोरक्षवाणिज्यञ्चाप्यनुदितः । संग्रथं लभते किञ्चित्तेन राजा विगृह्यते ।
 धनिनः पूजयेज्जित्यं पानाञ्ज्जानभोजनैः । वक्तव्याद्यानुदृष्टोऽन्वे प्रजाः सह मयेति वै ।
 अङ्गमेतन्महद्भ्यो धनिनो नाम भारत । कस्तुर्दं सर्वभूतानां धनस्तो नाच संग्रथः ।
 प्राज्ञः शूरो धनम्यश्च लो मो धार्मिक एव च । तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमान्चापि रचति ।
 तस्मात् सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव । सत्यमार्ज्जवमक्रोधमनृषंश्च पालय ।
 एवं दण्डश्च कोपश्च मित्रं भूमिश्च लक्ष्यसि । सत्याञ्ज्वपरो राजन्निचकोपवलापितः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टाशोतेऽध्यायः ॥ ८८ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ वनस्थतो न भक्ष्यफलाच्च ज्विन्दुन्विषये तव । ब्राह्मणानां मूलफलं धर्ममाङ्गमनोपिणः ।
 ब्राह्मणैर्योऽतिरिक्तश्च भुञ्जीरन्नितरे जनाः । न ब्राह्मणापराधेन हृदयं कथञ्चन ।
 विप्रैरन्यागमातिषेद्धात्मार्यैर्दत्तिकर्षितः । परिकल्प्याऽस्य दत्तिः स्नात् सदारस्य नराधिप ।
 स चेन्नापनिर्वर्त्तत वाच्या ब्राह्मणस्यदि । कस्माच्चिदानां मर्यादामर्यं लोकः करिष्यति ।
 अर्धशयं निवर्त्तत न चेदप्यत्यतः परं । पूर्णं परीक्षं वर्त्तव्यमेतत् कौन्तेय श्राम्यतं ।
 आहरेतज्जना ब्रह्मन् न चैतत् अहंभामहं । निमग्न्य भवेद्भोगैरहम्या चेत्तदाचरेत् ।
 क्षपिगोरक्षवाणिज्यं लोकानामिह जीवनं । ऊर्ज्ज्वैव यदी विषा सा भूतान् भावयत्युत ।
 तस्यां प्रपतमानायां ये क्षुस्तत्परिपन्थिनः । दस्यवस्तद्भायैह ब्रह्मा सप्तमयास्त्रजत् ।
 श्वन्नृजय प्रजा रक्षयजस्र क्रतुभिर्गुणैः । सुखस्य समरे वीरो भूत्वा कौरवनन्दन ।
 संरक्ष्यान् पालयेद्राजा स राजा राजसत्तमः । ये केचित्सात्र रचन्ति तैर्यो नास्ति कथन ।
 सदैव राज्ञो मेद्व्यं सर्वलोकाद्युधिष्ठिर । तस्माद्धेतोर्हि भुञ्जीत मन्युयानेव मानवः ।
 आन्तरेभ्यः परावसन् परेभ्यः पुनरान्तरान् । परान् परेभ्यः स्नानं स्नेहः सर्वान् पालय नित्यदा ।
 आत्मानं सर्वतो रक्षयाजो गच्छेत् मेदिनीं । आत्ममूलमिदं सर्वमाङ्ग्यं विदुषो जनाः ।
 किं हिंस्त्रं कोऽनुषङ्गो मे किं वाऽस्यविनिपातितं । कुतो मामाश्रयेद्दोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ।
 अतीतदिवसे दत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः । गुप्तैश्चरैरनुमतेः श्रयिवोमनुसारयेत् ।
 जानीयुर्यदि मे दत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः । कश्चिद्दोषेज्जनपदे कश्चिद्वापि च मे यशः ।
 धर्मज्ञानं धृतिमतं स ह्यनेन्यस्तायिनां । राष्ट्रे तु येन जीवन्ति ये तु राज्ञो न जीविनः ।

११११

१११२

१११३

१११४

१११५

१११६

अमोत्यानाश्च सर्वेषां मथस्थानाश्च सर्वशः । ये च त्वभिप्रशंस्येयुर्निन्देयुरथ वा पुनः ।

सर्वान् सुपरिणीतांस्तान् कारयेयां युधिष्ठिर । एकान्तेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोषितुं ।

मित्रामित्रमयो मयं सर्वभूतेषु भारत ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तुल्यवाङ्मलागाश्च तुल्यानाश्च गुणैरपि । कथं स्यादधिकः कश्चित् स च भुञ्जीत मानवान् । ११५

॥ भीम उवाच ॥ यथरा क्षत्ररानयुरदंष्ट्रान् दंष्ट्रिणस्तथा । आग्नीविष इव क्रुद्धा भुजगान् भुजगा इव ।

एतेभ्यश्चाप्रमत्तः स्थात् सदा शत्रोर्युधिष्ठिर । भारुण्डसदृशा क्षेते निपतन्ति प्रमादतः ।

कश्चित्ते र्षाणो राष्ट्रे नोदिजन्ति कारहिताः । क्रोणन्तो बह्वनाऽन्येन कान्तारकृतविश्रमाः ।

कश्चित् क्षत्रिकरा राष्ट्रं न जहत्यतिपीडिताः । ये बहन्ति धुरं राश्रां ते तन्तरीतारानपि ।

इतो दत्तेन जीवन्ति देवाः पित्रगणास्तथा । मानुषोत्तरगर्वांसि वधांसि पशवस्तथा । ११६

एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राश्रां गुप्तिश्च भारत । एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पाण्डव ।

इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि राष्ट्रगुप्ते जननवतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ भीम उवाच ॥ धानङ्गिराः क्षत्रधर्मानुमत्यो ब्रह्मवित्तमः । मान्धाचे यौवनाश्रय प्रीतिमानभ्यभाषत ।

स यथाऽनुशास्येनमुमत्यो ब्रह्मवित्तमः । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर ।

॥ उत्तम उवाच ॥ धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु । मान्धातरिति जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ।

राजा चरति चेद्धर्मं देवताथैव कल्पते । स चेद्धर्मश्चरति नरकाथैव गच्छति । ११७

धर्मे तिष्ठन्ति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति । ते राजा साधु यः शास्त्रि स राजा प्रथिवोपतिः ।

राजा परमधर्मात्मा लक्ष्मीवान् धर्मोऽप्यते । देवाश्च गेहाङ्गच्छन्ति धर्मो गालीति चोच्यते ।

सुधर्मो वर्त्तमानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते । तदेव मङ्गलं लोकः सर्वः समनुवर्त्तते ।

उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्त्तते महान् । मयमाङ्गद्विवाराचं यदा पापो न वार्यते ।

ममेदमिति नैवैतत् साधूनां तात धर्मतः । न वै व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते । ११८

नैव भार्या ॥ पशवे न जेनं न निवेशनं । सन्दृश्यते मनुष्याणां यदा पापबलं भवेत् ।

देवाः पूजां न जानन्ति न सुधा पितरस्तदा । न पूज्यन्ते क्षत्रिययो यदा पापो न वार्यते ।

न वेदानधिगच्छन्ति व्रतवन्तो दिजातयः । न यज्ञांस्तप्यते विप्रा यदा पापो न वार्यते ।

दृष्टानामिव सत्त्वानां मनो भवति विह्वलं । मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते ।

उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानस्ययः स्वयं । अष्टयन् समदृष्टतमयं धर्मो भविष्यति । ११९

यस्मिन् धर्मो विराजते ते राजानं प्रचक्षते । यस्मिन् विलीयते धर्मस्तं देवा दृष्टुं विदुः ।

दृष्टो हि भगवान् धर्मो यस्तुल्य कुर्वते क्षलं । दृष्टुं ते विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं विवर्द्धयेत् ।

धर्मो वर्द्धति वर्द्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा । तस्मिन् ह्यथि होयन्ते तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ।

धनात् स्वयति धर्मो हि धारणदेति निययः । अकार्याणां मनुष्येभ्यः स शोमान्तकरः खतः ।

प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः दृष्टः स्वयम्भवा । तस्मात् प्रवर्त्तयेद्धर्मं प्रजानुपदकारणम् । १२०

तस्माद्भि राजादौल धर्मः श्रेष्ठतरः कृतः । स राजा यः प्रजाः शांतिं साधु कृतं पुरुषधर्मः ।
 कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालय । धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञो भरतसत्तम ।
 धर्मस्य ब्राह्मण्यो योनिलस्योत्तान् पूजयेत् सदा । ब्राह्मणानाञ्च मान्यातः कुर्यात्कामानमसुरी ।
 तेषां ह्यकामकरणाद्राज्ञः रुञ्चायेत भयं । मित्राणि न च वर्द्धन्ते तस्यामिवीभवन्त्यपि ।
 ब्राह्मणानां सदाऽसुयाद्वात्यादैरोचनो बलिः । अयाऽस्माच्छ्रीरपाकामचाऽस्मिन्वासीत् प्रतापिनी । ११५
 ततस्तस्मादपाकस्य साऽगच्छत् पाकशसनं । अयं सोऽन्वपतत् पश्चात् श्रियं दृष्ट्वा पुरन्दरे ।
 एतत् फलमसूपाया अभिमानस्य वा विभो । तस्माद्बुधस्य मान्यातर्का त्वा ज्ञात्वात् प्रतापिनी ।
 दर्पो नाम धियः पुष्टो जने ऽधर्मादिति श्रुतिः । तेन देवासुरा राजप्रीताः सुबहवो धर्यं ।
 राजधैर्यस्य बहवस्तया बुध्यन्त पार्थिव । राजा भवति तं जित्वा दास्यतेन पराजितः ।
 स पया दर्पवहितमधस्य नानुषेवसे । तथा वर्त्तन् मान्यातर्कं चेत् खातुमिच्छति । ११६
 मत्तात् प्रमत्तात् पापण्डादुन्मत्ताच्च विभेषतः । तदभ्यासादुपावर्त्तं रंहितानाञ्च सेवनात् ।
 निन्द्यहीतादमात्याच स्त्रीभ्यश्चैव विभेषतः । पर्वतादियमादुर्गाद्भुक्तिनोऽप्यात् सरोरुपात् ।
 एतेभ्यो नित्ययुक्तः स्वावक्तव्यैश्च वर्जयेत् । अत्यागञ्चाभिमानञ्च दर्शं क्रोधञ्च वर्जयेत् ।
 अविज्ञाताञ्च च स्त्रीषु क्रोधाच्च स्त्रैरिषीषु च । परमार्थ्यासु कन्यासु नाचरेन्नैवुणं नृप ।
 कुलसु पापरक्षां विजायते वर्णसङ्हरात् । अपुमंशोऽङ्गहीनास्य स्त्रूलुगिह्वा विवेचनः । ११७
 एते चान्ये च जायन्ते यदा राजा प्रमाद्यति । तस्माद्राज्ञा विभेषेण वर्त्तितव्यं प्रजाहिते ।
 क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य देवः सञ्जायते महान् । अधर्माः सम्प्रवर्द्धन्ते प्रजासङ्हरकारकाः ।
 अशोते विघते शीते शीते शीतं न विघते । अत्रुष्टिरतिदृष्टिश्च व्याधिस्याप्याविभेत् प्रजाः ।
 नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति यद्वा घोरालयागते । उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनपत्न्याः ।
 अरविनात्मा यो राजा प्रमाद्यापि न रक्षति । प्रमाद्य तस्य सीयन्ते ततः सोऽनु विवश्यति । ११८
 द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोः सुबहवोऽपरे । कुमार्यः सम्प्रलुप्यन्ते तदाऽङ्गमुपदूषणं ।
 ममेदमिति नैकस्य मनुष्येव्यवतिष्ठति । त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उत्तमयोगोत्तासु नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ उत्तम उवाच ॥ कालवर्षं च पर्वण्यौ धर्मचारी च पार्थिवः । सम्यग्देवा भवन्ति सा विभक्तिं सुखं प्रजाः ।
 यो न जनति निर्दुष्टं वस्त्राणां रजको मलं । रक्तानां वा गोधपितुं यथा नास्ति तथैव सः ।
 स्वमेतद्विजेन्द्राणां क्षत्रियाणां विंशो तया । शूद्रसत्तुर्यो वर्णानां नानाकथं संवसितः । ११९
 वर्षं शूद्रे षड्विंशे दण्डनोतिश्च राजनि । ब्रह्मचर्यं तपो मत्ताः सत्यञ्चापि दिज्ञातिषु ।
 तेषां यः क्षत्रियो वेद वस्त्राणामिव गोधनं । शूलदोषान् विनिर्दुष्टं स पिता स प्रजापतिः । ८-०
 कृतं चेत्ता दापयन् कलिय भरतर्षभ । राजहत्तानि सञ्जाणि राजैव युगमुच्यते ।
 चातुर्भ्यं तथा वेदाद्यातुराश्रममेव च । सर्वं प्रमुह्यते ह्येतददा राजा प्रमाद्यति ।

अग्निनेता च यो विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणाः । सर्वं एव प्रमाद्यन्ति यदा राजा प्रमाद्यति । १३१

राजैव कर्त्ता भूतानां राजैव च विनाशकः । धर्म्मात्मा यः स कर्त्ता स्वादधर्म्मात्मा विनाशकः ।

राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा । समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ।

हस्तिनाऽस्याश्च गावस्त्यायुश्चतुरङ्गद्विधाः । अधर्म्भभूते नृपतौ सर्वे शोदन्ति जनवः ।

दुर्बलार्थं वलं हृष्टं धात्रा मान्धातुरुच्यते । अवलन्तु महद्भूतं यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं ।

एव भूतं सम्भजते ये च भूतास्तदन्वयाः । अधर्म्भस्थे हि नृपतौ सर्वे शोचन्ति पार्थिव । १३२

दुर्बलस्य च पञ्चतुर्भुनेराशोविषस्य च । अविषकृतमं मन्ये मास्य दुर्बलमासदः ।

दुर्बलांस्तान् बुध्येया नित्यमेवाविमानितान् । मा त्वां दुर्बलचर्चूषि प्रदहेयुः सवान्धवं ।

न हि दुर्बलदग्धस्य कुले किञ्चित् प्ररोहति । आमूलं निर्दहत्येव मास्य दुर्बलमासदः ।

अवलं वै बलात् ज्ञेयो यश्चातिबलवद्बलं । बलस्यावलदग्धस्य न किञ्चिद्विश्रियते ।

विमानितो हतः क्रुष्टस्यातारश्चेन्न विन्दति । अमानुषकृतस्य च दण्डो हन्ति मराधिपं । १३३

मास्य तात बले स्त्रिया भुञ्जीथा दुर्बलं जगं । मा त्वां दुर्बलचर्चूषि दहन्त्यग्निरिवाश्रयं ।

यानि मिथ्याभिगम्यतां पतन्यशूणि रोदन्तां । तानि पुत्रान् पशून् ज्ञानि तेषां मिथ्याभिर्ध्वजनात् ।

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पौत्रेषु जगृषुः । न हि पापं कृतं कर्मैव सद्यः फलति नौरिव ।

यत्रावलो बध्यमानस्तारारं नाधिगच्छति । मशान् दैवहतस्तत्र दण्डः पतति दाक्षयः ।

युष्मा यदा जनपदा भिद्यन्ते ब्राह्मणा इव । अभीक्ष्णं भित्कुर्येण राजानं ज्ञानि तादृशाः । १३४

राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः । अनयेनोपवर्त्तन्ते तद्वाञ्छः किञ्चित् महत् ।

यद्वाऽपुत्रा न पतन्यार्थान् कामादर्थवज्जेन वा । कृपणं चाचमानानां तद्वाञ्छो वैशर्ष महत् ।

मशान् दृष्टो जायते वर्द्धते च तत्रैव भूर्तानि समाश्रयन्ति । यदा दृक्स्थिते दहति च तदाश्रया अतिकेता भवन्ति ।

यदा राष्ट्रे धर्म्ममयं परान्ति धंस्कारं वा राजगुणं ब्रुवाणाः । तैरेवाधर्म्मश्चरितो धर्म्ममोहात्कूर्ध्वं जह्यात् मुक्तं दुष्कृतं वा ।

यत्र पापा श्रापमानाश्चरन्ति सतां कलिर्विन्दते तत्र राक्षः । यदा राजा शान्तिं मराममिष्टांस्तदा राज्यं वर्द्धते भूमिपथा । १३५

यद्यामात्यान्मनयिषा यथार्थं मन्ये च दुष्टे च नृपो नियुज्यात् । विवर्द्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य भुङ्क्ते मर्षी चाप्यखिलां चिराय ।

यथापि मुक्तं कर्म वाचक्षेव मुभायितां । समीप्य पूजयथाजा धर्म्ममाप्नोत्यनुत्तमं ।

धैरिभज्य यथा भुङ्क्ते नामात्यानवमन्यते । विहन्ति बलिनं दृष्टं च राज्ञो धर्म्भं उच्यते ।

चापते हि यदा धर्म्मं वाचाकायेन कर्मणा । पुत्रस्यापि न मृत्युश्च स राज्ञो धर्म्भं उच्यते ।

धैरिभज्य यदा भुङ्क्ते नृपतिर्दुर्बलाद्यराजान् । तदा भवन्ति बलिनः स राज्ञो धर्म्भं उच्यते । १३६

यदा रचति राक्षसि यदा दखूनपोहति । यदा जयति सङ्ग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते ।
पापमाचरते । यच्च कर्षणा व्याहृतेन वा । प्रियस्यापि न स्थयेन स राज्ञो धर्म उच्यते ।
यदा सारणिकान् राजा पुत्रवत् परिरचति । मिनत्ति च न मर्यादां स राज्ञो धर्म उच्यते ।
यदा तदचित्तेयैश्चैत्र्यजते अङ्गयाऽन्वितः । कामदेवावनादृत्य स राज्ञो धर्म उच्यते ।
११० कृपणानाद्यद्वह्नानां यदाऽशु परिमार्जति । हर्षं सञ्जनयन्तृणां स राज्ञो धर्म उच्यते ।
विवर्द्धयति मित्राणि तयाऽरींश्चापकर्षति । रुण्ययति साधूंश्च स राज्ञो धर्म उच्यते ।
सत्यं पालयति प्रीत्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति । पूजयेदतिथीन् सत्यान् स राज्ञो धर्म उच्यते ।
निपहानुपपौ चामौ यच्च स्यातां प्रतिष्ठितौ । अस्मिन् लोके परे चैव राजा स प्राप्नुते कलं ।
धर्मो राजा धार्मिकाणां मान्यातः परमेस्वरः । संयजन् भवति प्राणानघं यज्जसु पातुकः ।
१११ चल्किपुरोहिताचार्यान् सत्कृत्यान् वमन्य च । यदा सत्यं प्रवृत्तति स राज्ञो धर्म उच्यते ।
धर्मो यच्छति भूतानि सर्व्वाण्येवाविशेषतः । तया राज्ञाऽनुकृत्यं यन्तव्या विधिवत् प्रजाः ।
सहस्राक्षेण राजा हि सर्व्वाण्येवोपमीयते । स पश्यति च यं धर्मं स धर्मः पुरुषधर्म ।
अप्रमादेन मित्रेणाः चर्मां बुद्धिं धृतिं मतिं । भूतानां सत्त्वजिज्ञासा साध्वसाधु च सर्वदा ।
सङ्ग्रहः सर्वभूतानां दानञ्च मधुरं वचः । पौरजानपदाश्चैव गोत्रज्ञाश्चैव यथासुखं ।
११२ न जालद्वेषो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रचितुं । भारो हि सुनहांलात राख्यं नाम मुदुष्करं ।
तद्विषयिष्युः प्राज्ञः शूरः शक्नोति रचितुं । न हि शक्यमदृष्टेन शोभेनाबुद्धिनाऽपि वा ।
अभिरूपैः कुले जातेर्हर्षेर्भक्तैर्बन्धुभिः । सर्व्वा बुद्धीः परीक्षेयालापसाधमिषानपि ।
अतस्त्वं सर्वभूतानां धर्मं वेत्स्यसि वै परं । सुदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विगद्वस्यति ।
११३ तस्मादर्थोच कामाश्च धर्म एवोत्तरोऽभवत् । अस्मिन् लोके परे चैव धर्मात्मा सुखमेधते ।
त्यजन्ति दारान् पुत्रांश्च मनुष्याः परिपूजिताः । सङ्ग्रहश्चैव भूतानां दानञ्च मधुरा च वाक् ।
अप्रमादश्च यौचश्च राज्ञो भूतिकरं महत् । एतेभ्यश्चैव मान्यातः वतते सा प्रमाद्विद्याः ।
अप्रमत्तो भवेद्राजा शिष्टदृष्टेः परात्मनोः । नास्ति शिष्टं परः पश्येत्शिष्टेषु परमन्विष्यात् ।
एतद्वृत्तं वामदक्ष धर्मश्च वरुणश्च च । राजर्षिणाञ्च सर्व्वांस्तत्त्वमप्यनुपालय ।
तत् सुहृद्व्यं महाराज वृत्तं राजर्षिषेवितं । आतिष्ठ दिव्यं पन्थानमङ्गाय भरतेधर्म ।
११४ धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत । देवर्षिपितृगन्धर्वाः कीर्तयन्ति महोजयः ।
॥ भीष्म उवाच ॥ स एवमुक्त्वा मान्याता तेनोत्तयेन भारत । छतवानविशद्वश्च एकः प्राप च मेदिनीं ।
भवानपि तथा सम्यक् मान्यातेव महीपते । धर्मं कृत्वा सर्वं रच सर्वं खानमवाप्स्यसि ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उत्तम्यमोतासु एकनवतोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
गुधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मं स्थातुमिच्छन् राजा वर्त्तते धार्मिकः । पृच्छामि त्वां कुक्ष्येह तस्मै ब्रूहि पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गीतं दृष्टार्थतत्त्वेन वामदेवेन धीमता ।

राजा वसुमता नाम ज्ञानवान् धृतिमान् शुचिः । महर्षिं परिपश्य च वामदेवं तपस्विनम् । १५५
 धर्मार्थसहितैर्वाक्यैर्भगवन्ननुशाधि मां । येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न होयेयं स्वधर्मतः ।
 तमब्रवीदामदेवैस्तज्ज्ञो तपताम्बरः । हेमवर्णं सुखासीनं यथातिमिव नाङ्गवं ।
 ॥ वामदेव उवाच ॥ धर्ममेवानुवर्त्तस्व न धर्मोदित्यते परं । धर्मो स्त्रिता हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 अर्थसिद्धेः परं धर्मं मन्यते यो महोपतिः । सताञ्च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विराजते ।
 अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्त्तते । चिप्रमेवापयतेऽस्मादुभौ प्रथममथमौ । १५६
 असत्पापिष्ठसचिवो यथो लोकस्य धर्महा । सदैव परिवारेण चिप्रमेवावधीदति ।
 अर्थानामननुष्टाता कामचारी विकृत्यनः । अपि सर्वं सर्वं लब्ध्वा चिप्रमेव विनश्यति ।
 अथाददानः कल्याणमनस्युर्ध्वंतेन्द्रियः । बहून्ते मतिमाषायां सेतोभिरिव सगरः ।
 न पूर्णोऽस्मीति मन्यते धर्मतः कामतोऽर्थतः । बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिपः ।
 एतैर्वै हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता । एतानि शृण्वन् लभते यन्नः कीर्त्तिं श्रियः प्रजाः । १५७
 एवं यो धर्मपरंभी धर्मार्थपरिचिन्तकः । अर्थान् समीक्ष्य भजते स भुवं महदनुते ।
 अदाता ह्यनतिवैशेहा दृष्टेनावर्त्तयन् प्रजाः । साधुप्रकृतो राजा चिप्रमेव विनश्यति ।
 अथ पापकृतं बुद्ध्या न च पश्यत्यबुद्धिमान् । अकोर्त्याऽभिषमायुक्तो भूया नरकमनुते ।
 अथ मानयितुर्दासः दृष्ट्वा स्य वशवर्त्तिनः । व्यसनं स्वमिवोत्पन्नं विजिघांसन्ति मानवाः ।
 यस्य नास्ति गुरुधर्मो न चान्यायनिपुण्यति । सुखतन्तोऽर्थसामिषु न चिरं सुखमनुते । १५८
 गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थान्ववेक्षितः । धर्मप्रधानो सामिषु स चिरं सुखमनुते ।
 इति श्रीमद्भागवते ज्ञानिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीवासुदिनवतेऽध्यायः ॥ ८९ ॥
 ॥ वामदेव उवाच ॥ यथाधर्मं प्रणयते दुर्धर्मे बलवत्तरः । तां वृत्तिमुपजोवन्ति ये भवन्ति तदन्वयाः ।
 राजानमनुवर्त्तन्ते पापं पापप्रवर्त्तकम् । अविनोतमनुयन्तन् चिरं राष्ट्रं विनश्यति ।
 यदृक्तमुपजीवन्ति प्रकृतिस्थस्य मानवाः । तदेव विषमस्य सज्जनोऽपि न मृष्यते ।
 साधुप्रकृतिर्यत्र किञ्चिदुल्लेखमाचरेत् । अशास्त्रलवणे राजा चिप्रमेव विनश्यति । १५९
 योऽप्यन्ताचरितां वृत्तिं चक्षिये आनुवर्त्तते । जितानामजितानाञ्च सप्तधर्मोदपैति सः ।
 दिपन्तं कृतकस्याणं गृहीत्वा नृपतिं रणे । यो न मानयते देवात् सप्तधर्मोदपैति सः ।
 भक्तः स्यात् समुद्यो राजा कुर्व्यात् कारुण्यमापदि । प्रियो भवति भूतानां न च विभ्रश्यते श्रियः ।
 अप्रियं यस्य कुर्वन्ति भूयस्यस्य प्रियश्चरेत् । न चिरेण प्रियः स स्यात् योऽप्रियः प्रियमाचरेत् ।
 मृगवादां परिचरेत् कुर्व्यात् प्रियमयाचितः । न च कामाद्य संरम्भाद्य द्वेषादुर्धर्ममुत्तुजेत् ।
 नापचयेत् प्रप्रेषु नाविभाष्यां गिरं वृजेत् । न त्वरेत् न चाह्वयेत् तथा संश्रुते परः ।
 प्रियेणातिभूयं च यदेप्रियेण च संजनेत् । न तयेदर्थं श्रेष्ठे प्रजाहितमनुसरन् ।
 यः प्रियं कुरुते नित्यं गुणो वसुधाधिपः । तस्य कर्माणि मिथानि न च कल्पयन्ते श्रिया ।

निवृत्तं प्रतिवृत्तेषु वर्त्तमानमनुग्रिये । भक्तं भजेत नृपति सदैव सुप्रसाहित ।
 अर्पकोर्न्निग्रयप्राममत्यनानुगतं शुचिं । शक्तैवानुरक्तञ्च युञ्जाम्नाहति कर्मणि । १२८
 स्वमेतैर्गुणैर्धृक्का धेऽनुरज्यति भूमिपं । भर्तुरर्थैवप्रमत्तं नियुञ्ज्यादर्थैकर्मणि ।
 मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्थचञ्चितं शठं । अनतीतोपधं हिंस्रं दुर्बुद्धिमवदभ्रत ।
 त्कादात्तं मथरतं द्यूतस्त्रीमृगयापरं । कार्यं महति युञ्जानो दीयते नृपति श्रिया ।
 रक्षितात्मा च धेः राजा रक्ष्यान् यस्यानुरचति । प्रजास्य तस्य वर्द्धन्ते भुवञ्च महदभ्रत ।
 ये केचिद्धूमिपतयः सर्वसागन्धर्वेष्यते । सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेन राजाऽतिरिच्यते । १२९
 अपहृत्य बलस्यस्य दूरस्थोऽस्त्रोति नाशयेत् । श्रेयाभिपतनैरेतं निपतन्ति प्रमाद्यत ।
 दूढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदिता बलमात्मनः । अपक्षानभियुञ्जीत न तु ये बलवत्तरा ।
 विक्रमेण मधी लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयेत् । आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायण ।
 मरणान्तमिदं सर्वं नैह किञ्चिदनामयं । तस्माद्भुज्ये स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् ।
 रक्ष्याधिकरणं शुद्धं तथा धर्मानुशासनं । मन्त्रचिन्तां सुखं काले पञ्चभिर्वर्द्धते मही । १३०
 एतानि यस्य गुणानि स राजा राजसत्तमः । सततं वर्त्तमानोऽच राजा धर्मे महीमित्रं ।
 नैतान्येकैर्न शक्यानि सातत्येनानुबोवितुं । तेषु सर्वं प्रतिष्ठाप्य राजा भुङ्क्ते चिरमहीं ।
 दातारं संविभक्तारं माहूबोपगतं शुचिं । अशक्तमनुग्रह्य तं जना कुर्वन्ते नृपं ।
 यस्तु निश्चयश्च शुलाश्चान तत् प्रतिपद्यते । आत्मनो मतमसृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ।
 धेऽयं कामस्य वचनं प्रातिवृत्त्यान् मृष्यते । शृणोति प्रतिवृत्त्यानि सर्वदा विमना इव । १३१
 अग्राम्यचरिता वृत्तिं धेः न खेवेत नित्यदा । जितानामजितानाञ्च चक्षधर्मादपैति स ।
 निगृहीतादमात्याश्च स्त्रीयश्चैव विज्ञेयत । पर्वतादिषमाहुर्गोहूस्तिनोऽस्यात् शरीरुपात् ।
 एतेभ्यो नित्ययुक्तं सन् रक्षेदात्मानमेव तु । मुख्यानमात्यान् धेः हिला निहोतान् कुरुते प्रियात् ।
 स वै व्यसनमावाद्य गाधमानौ न विन्दति । यः कल्याणगुणान् श्वातीन् देवालोपबभूयति ।
 अदृष्टात्मा दृढक्रोधः स मृत्योर्वर्षतेऽनिके । अथ धेः गुणसम्पन्नान् हृदयस्य प्रियाणामपि । १३२
 प्रियेण कुरुते वश्याश्चिरं यशसि तिष्ठति । नाकाले प्रणयेदर्थावाप्तये जातु संचेरेत् ।
 प्रिये नातिभूयं तिष्ठेद्युज्येत शुभकर्मणि । के वाऽनुरक्ता राजान के भयात् समुपाश्रिता ।
 मध्यय्येदाया के चैषामिति नित्यं विचिन्तयेत् । न जातु बलवान् मूला दुर्बलं विप्रपेतं कश्चित् ।
 भारुपद्वेषदृष्टा क्षेति निपतन्ति प्रमाद्यत । अपि सज्जैर्गुणैर्धुक्तं भर्तारं प्रियावादिन ।
 अभिद्रुञ्जति पापात्मानं तस्माद्विषसेव्यनात् । एव राजोर्णपदं ययाति स्माह नाड्य । १३३
 मनुयविषये युक्ता हन्ति शत्रून्नुत्तमान् ।
 इति श्रौतव्याभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु चिनवतोऽध्याय ॥ ८३ ॥
 ॥ वामदेव उवाच ॥ अयुद्धेनैव विजयं वर्द्धयेद्दशुधाधिप । जघन्यमाहुर्बिजय युद्धेन च नराधिप ।

न चाप्यसम् लिखेत मूलेनातिदृढे सति । न हि दुर्म्बलमूलस्य राज्ञो लभो विधीयते ।
 यस्य स्कीतो धनपदः सम्पन्नः प्रियराजकः । सन्तुष्टः पुष्टश्चिवो दृढमूलः स पार्थिवः ।
 यस्य योधाः सुसन्तुष्टाः सन्विताः सुपथाः स्रिताः । अन्येनापि स दृष्टेन मही जयति पार्थिवः । १११
 पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालवः । सधना धान्यवन्तस्य दृढमूलः स पार्थिवः ।
 प्रतापकालमधिकं यदा मन्यत चात्मानः । तदा लिखेत मेधावी परभूमिधान्युत ।
 भोगेषूदयमानस्य भूतेषु च दयावतः । वर्द्धते त्वरमाणस्य विजयो रचितात्मानः ।
 तर्हिदात्मानमेवं स वने परशुना यथा । यः सम्पन्नमनसोऽस्तेषु स्वेयु मिथ्या प्रवर्त्तते ।
 नैवद्विषन्नो होयन्ते राज्ञो नित्यमभिप्रतः । क्रोधं निहन्तुं यो वेद तस्य देष्टा न विद्यते । ११२
 यदार्थ्यजनविदिष्टं कर्मा तचाचरेदुधः । यत्कल्याणमभिप्रायेत्तचात्मानं नियोजयेत् ।
 नैवमन्येऽवजानन्ति नात्माना परितप्यते । हृत्यशेषेण यो राजा सुखान्तरमुपति ।
 इदं हृतं मनुष्येषु वर्त्तते यो महीपतिः । उभौ लोकौ विमिर्मित्य विजये सम्प्रतिष्ठते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्त्वा वामदेवेन सर्वं तत् कृतवानूपः । तथा कुर्वन्स्वयमेतौ लोकौ जितौ न संशयः ।
 इति श्रीमद्भारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु चतुर्नवतीऽध्यायः ॥ ८४ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ यो विजिगीवेत क्षत्रियः क्षत्रियं युधि । कलस्य विजये धर्मो क्षीतत् इष्टो ब्रवी
 हि मे । ११३

॥ भीष्म उवाच ॥ सप्तहयोऽसहयो वा राजभगवन् भूमिपः । ब्रूयादहं वो राजेति रक्षिष्यामि च वः सदा ।
 मम धर्मबलिं दत्तं किं वा मां प्रतिपत्स्यथ । ते चेत्तमागतं तत्र हृणुयुः कुशलं भवेत् ।
 ते चेदक्षत्रियाः सन्नो विरुधेरन् कयश्चन । सर्वोपाधैर्नियन्तव्या विकर्मणा नराधिपाः ।
 अशक्तं क्षत्रियं मत्ता शक्तं गृह्णात्युपापरः । चाणायाथसमर्थन्ते मन्यमानमतीव च ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपगजेत् । कथं स प्रतिबोद्धव्यस्तस्मै ब्रूहि पितामह । ११४
 ॥ भीष्म उवाच ॥ नैवासन्नद्वक्त्रयो योद्धव्यः क्षत्रियो रणे । एक एकेन योऽथय विद्वजेदधमं यथा ।
 स चेत् सन्नद्वक्त्र आगच्छेत् सन्नद्वयं ततो भवेत् । स चेत् सवैव आगच्छेत् सवैवस्तमाङ्कयेत् ।
 स चेन्निरुत्था युध्येत निरुत्था प्रतियोधयेत् । अथ चेद्वर्धते युध्येद्वर्धेणैव निवारयेत् ।
 मायेन रयिर्न थायादुदियाद्रयिर्न रयी । थयनेन प्रहर्त्तव्यं न भीताय जिताय च ।
 इपुर्लिप्ता न कर्षी स्यादसतमितदायुधं । यथार्थमेव योद्धव्यं न कुपेत् जिघांसतः । ११५
 निप्राणो नाभिहन्थो नानपत्यः कयश्चन । मग्नस्रो विपन्नस्य हस्तव्यो हतवाहनः ।
 चिकित्स्य स्यात्स्वविरथे प्राथो वा स्वगृहे भवेत् । साधूनांनु यदा भेदात् साधुप्रेक्षणो भवेत् ।
 निर्वण्य स भोगव्य एव धर्मः सनातनः । तस्माद्वर्धेण योद्धव्यमिति स्वायम्बुवोऽब्रवीत् ।
 मम नित्यं मतां धर्मेनमास्याय न नाशयेत् । यो वै जघत्यधर्मेण क्षत्रियो धर्मपङ्कजः ।
 आत्मानमात्मना हन्ति यापो निहतजोविनः । कथं चेतदसाधूनाममाधुं साधुना जयेत् । ११६

धर्मेण निधनं श्रेयो न नयः पर्याकर्षण । नाधर्माद्यरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ।

मूलानि च प्रशोखाय दहन् समधिगच्छति । पापेन कर्मणा वित्तं सन्ध्या पापः प्रह्वयति ।

स वर्द्धमानः क्षेयेन पापः पापे प्रसञ्जति । न धर्मोऽस्तीति मन्यानः शुचीनवहस्रिव ।

अथद्वैधानस्य भवेदिनाशमुपगच्छति । सम्बद्धो वारुणैः पाशैरमर्त्य इव मन्यते ।

महादृतिगिवाधातः सुकृतेनैव वर्त्तते । ततः समूला ह्रियते नदीकूलादिव क्रुमः ।

११११

अथैनमभिनन्दन्ति भिन्नं कुम्भमिवाग्ननि । तस्माद्भुक्षेण विजयं कोपं लिखेत भूमिपः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते पञ्चमवर्गोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ नाधर्मेण मर्हो केतुं लिखेत जगतोपतिः । अधर्षविजयं सन्ध्या कोऽनुमन्येत भूमिपः ।

अधर्षयुक्तो विजयो ह्यभ्रवोऽस्त्राय इव च । सादयत्येष राजानं महोच्च भरतर्षभ ।

विशोणकवचस्यैव तवास्तीति च वादिनं । कृताञ्जलिं न्यस्तस्त्रं मृहीना न विद्विषयेत् ।

बलेन विजितो यस्य नतं युध्यत भूमिपः । संवत्सरं विप्रणयेत्तस्माज्जातः पुनर्भवेत् ।

१११०

नाभ्याक् संवत्सरात् कन्या प्रवृत्त्या विक्रमाहता । एवमेव धनं सर्वं यथान्यत् सहसा हतं ।

न तु बध्यधनं तिष्ठेत् पितृपुत्राद्याणाः पथः । युञ्जीरजयनदुहः सन्त्यं वा तदा भवेत् ।

राज्ञा राजैव योऽय्यस्ययो धर्मो विधीयते । नान्यो राजानमभ्येदराजस्यः कथञ्चन ।

अनोकथोः संवत्सरोर्दयाद्याद्वाद्यान्तरा । शान्तिमिच्छन्नुभयो न योऽद्वैतं तदा भवेत् ।

मर्यादां शायती भिन्नाद्याद्याणं धोऽभिलक्षयेत् । अथ चेन्नहयेदेव मर्यादां चक्षिष्यसुव ।

१११२

अपह्नयेत्सदूर्ध्वं स्यादनादेषस्य संवदि । यस्तु धर्षविलोपेन मर्यादाभेदेन च ।

तां कृत्तिं नाभुवर्त्तत विजिगीषुर्षहीपतिः । धर्मेण व्याहृतिं विजयाज्ञातः कोऽभ्यधिको भवेत् ।

सहसाऽनार्यभूतानि विप्रमेव प्रसादयेत् । सान्त्वेन भोगदानेन स राज्ञां परमो नयः ।

भुज्यमाना ह्ययोगेन स्त्रगाडादभितापिताः । अमिचालमुपासोरन् व्यसगौघप्रतीचिण ।

अमिचोपपदं चान्ये ते कुर्युः क्षिप्रमापदि । सन्तुष्टाः सर्वतो राजन् राज्यसर्गकारिणः ।

१११०

नामिभो विनिकर्त्तव्यो नातिच्छेद्यः कथञ्चन । जीवितं ह्यापतिच्छेद्यः सत्यजेष्ठ कदाचन ।

अन्येनापि च संयुक्तमृत्योरेव नराधिपः । शुद्धं जीवितमेवापि तादृशो बड मन्यते ।

यस्य स्त्रीता जनपदः सम्पन्नः प्रियराजकः । सन्तुष्टभृत्यसचिवो दृढमूलः स पार्यिव ।

अतिकपुरोहिताचार्यो ये चान्ये श्रुतसक्तमाः । पूजार्हाः पूजिता यस्य स वै लोकविदुष्यते ।

रतेनैव च वृत्तेन महो प्राप सुगोत्तमः । अनेन चेद्भविष्ये विजिगीषन्ति पार्यिवाः ।

११११

भूमिवर्जं धनं राजा शिला राजन्महाह्वे । अपि चान्नौघधीः शस्त्रदाजहार प्रतद्वन ।

अग्निहोचाग्निशेषस्य हविर्भोजनमेव च । अजहार दिवोदाससतो विप्रकृतोऽभवत् ।

सराजकाणि रात्राणि नामागो दक्षिणं ददौ । अन्धच-श्रोत्रिचक्षां च तापशार्वाच भारत ।

उचावचानि वित्तानि धर्मज्ञानां दुधिष्ठिः । आसवाज्ञां पुराणानां सर्वतन्मस गेषते ।

सर्वविद्यातिरेकेण जयमिच्छेन्महोपतिः । न मायया न दग्धेन य इच्छेद्भूमिमात्मनः ।

११०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सप्तधर्माद्वि पापीयान् न धर्मोऽस्ति नराधिप । श्रपयानेन युद्धेन राजा हन्ति महाजनं ।

अथ स्वकर्माणां केन लोकान् जयति पार्थिवः । विदन् जिज्ञासमानाय प्रमूहि भरतर्षभ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ नियद्वेण च पापानां साधूनां सद्गुहेण च । यज्ञैर्दानैश्च राज्ञो भवन्ति शुचयोऽमलाः ।

उपहन्वन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिनः । त एव विजयं प्राप्य वर्द्धयन्ति पुनः प्रजाः ।

अपविशन्ति पापाणि दानयज्ञतपोबलैः । अनुपहाय भूतानां पुष्कमेषां विवर्द्धते ।

१११

यथैव चेचनिर्याता निर्यातुं चेचमेव च । हिनस्ति धान्यं कचश्च न च धान्यं विनश्यति ।

एवं शस्त्राणि मुञ्चन्तो भ्रन्ति बन्धाननेकधा । तस्यैषा मिष्कृतिः कृत्स्ना भूतानां भावनं पुनः ।

यो भूतानि धनाक्रान्त्वा बधात् क्रोधाच्च रवति । दस्युभ्यः प्राणदानात् सैधनदः सुखदो विराट् ।

स सर्वेयज्ञैरोजानो राजाऽद्याभयदक्षिणः । अनुभूयेद् भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसखीकर्ता ।

ब्राह्मणार्थं समुत्पन्नं योऽरिभिः सत्यं युज्यति । आत्मानं धूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ।

११२

अभीतो विकिरन् शत्रून् प्रतिगृह्य शरोस्त्रायाः । न तस्माच्चिदद्वाः श्रेयो भुवि पश्यन्ति किञ्चन ।

तस्य शस्त्राणि यावन्ति त्वचं भिन्दन्ति संयुगे । तावतः सोऽद्भुते लोकान् सर्वकामदुर्होऽचयात् ।

पदस्य रुधिरं गाघादाहवे सम्प्रवर्त्तते । सह तेनैव पापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

यानि दुःखानि सहते क्षत्रियो युधि तापितः । तेन तेन तपो भूयं इति धर्मो विदो विदुः ।

शूद्रतो भीरवः सङ्घे वर्त्तन्ते धर्मपूरुषाः । शूराश्चरणमिच्छन्तः पर्जन्यादिव जीवनं ।

११३

यदि शूद्रस्तथा चेमे प्रतिरुचेद्यथा भये । प्रतिरूपं जनं कुर्यान्न च तदर्थं तया ।

यद्वि ते कृतमाज्ञाय नमस्कृत्युः सदैव तं । युक्तं न्याय्यञ्च कुर्युस्ते न च तदर्थं तया ।

पुरुषाणां समानानां दृश्यते महदन्तरं । सद्गुणैर्गोपनीकवेलायामुच्छेष्टेऽभिपतन्मुत ।

पतत्यभिमुखः शूद्रः परान् भीरुः पलायते । शान्त्याय स्वर्गमध्वानं सहायान् विषमे त्यजेत् ।

मास्य तांश्चादुशांस्त्रात जनिष्ठाः पुरुषाधमान् । ये सहायान् रणे हित्वा खलिसन्तो गृहान् ययुः ।

११४

अस्त्रलि तेभ्यः कुर्वन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः । त्यागेन यः सहायानां स्वान् प्राणान् स्त्रातुमिच्छति ।

तं हन्युः काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्रिना । पशुवन्सारयेयुर्वा क्षत्रिया ये सुखी दृग्वाः ।

अधर्मः क्षत्रियस्यैव यच्छ्रयामरणं भवेत् । विद्यजन् योगमूचाणि कृपणं परिदेवयन् ।

अविच्छेते देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्ति तत् कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ।

न गृहं मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते । शौण्डोराणामशौण्डैर्महर्षं कृपणञ्च तत् ।

११५

इदं दुःखं महत् कष्टं पापीय इति निष्ठवन् । प्रतिभ्रस्तमुखः पूतिरमात्याननुशोचयन् ।

अरोगाणां स्पृहयते मुञ्जभृत्यमपिच्छति । वीरो दृष्टोऽभिमानी च नेदृशं मृत्युमर्हति ।

रणेषु कदनं कृत्वा शान्तिभिः परिवारितः । तोच्छैः शस्त्रैरभिक्षिप्तः क्षत्रियो मृत्युमर्हति ।

शूरो हि काममन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशं । अन्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ।
स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितं । स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्यैति सलोकतां ।
सर्वोपाधेरणमुखमातिष्ठंस्त्वक्तव्योवितः । प्राप्नोतीन्द्रस्य सालोक्यं शूरः प्रथमदर्शयन् ।
यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः । अत्ययान् लभते लोकान् यदि दैव्यं न सेवते ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तमवतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के लोका युध्यमानानां शूराणामनिर्वर्तिनां । सर्वान्ति निधनं प्राप्य तस्य ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ अत्रापुदाहरन्तोममितिहामं पुण्यतनं । अमरीषस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ।
अमरीषो हि नाभागिः स्वर्गं गत्वा सुदुर्धमं । ददर्श सुश्लोकस्य शक्रेण सचिवं सह ।
सर्व्वतेजोमयं दिव्यं विमानवरमाप्नितं । उपर्य्युपरि गच्छन्तं खं वै सेनापतिं प्रभुं ।
स दृष्ट्वा परिगेज्जन्तं सेनापतिमुदारधोः । अङ्घ्रिं दृष्ट्वा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वासव ।

॥ अमरीष उवाच ॥ सागरानां मर्षी सत्त्वामनुशास्य यथाविधि । चातुर्वर्त्यं यथाशालं प्रकृतेः धर्मकाम्यया ।
ब्रह्मचर्येण चोरेण गुन्धवारिण सेवया । वेदानधीत्य धर्मेण राजयास्तस्य केवलं ।

अतिदीनव्रतपानेन पिबंश्च स्वधया तथा । अवीनं स्वाध्यायदीवानभिर्देवान् यश्चैरनुत्तमैः ।
सन्नधर्मस्थितो भूत्वा यथाशालं यथाविधि । उदोचमाणः पृतनां जयामि युधि वासव ।
देवराज सुदेवोऽयं मम सेनापतिः पुरा । आसीद्योधः प्रशान्तात्मा सोऽयं कक्षादतीव मम ।
॥ इन्द्र उवाच ॥ एतस्य विततत्वात् सुदेवस्य भवतु ह । सङ्ग्रामयशः समुदायं यथान्ये युध्यते नरः ।

सन्नद्धो दीयितः सर्व्वो योधः प्राप्य चमुमुखं । सुहृद्यश्चाधिकारस्त्वा भवतीति विनिश्चयः ।

॥ अमरीष उवाच ॥ कानि यशे हवीष्यस्मिन् किमायं का च दक्षिणा । अतिशयाच्च के प्रोक्तास्ते ब्रूहि शत
क्रतोः ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ अविजः कुञ्जरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्य्यवस्तथा । हवीषि परमांसानि हथिर्न ताव्यमुच्यते ।

शृगालस्तृष्णाकोलाः सदस्यास्तत्र पक्षिणः । श्राव्यशेषं पिवन्त्येते हविः प्राशन्ति चाध्वरैः ।
प्रासतोमग्नवह्नाताः खट्वशक्तिपर्यधाः । ज्वलन्तो निशिताः पीताः क्षुब्धस्तस्याय पक्षिणः ।
चापवेगाघतस्तीक्ष्णः परकायावभिदनः । अजुः सुनिश्रितः पीतः सायकस्य सुतो महान् ।
दीपिचर्मावनहृश्च नागदन्तस्ततस्तदः । हस्तिहस्तहरः खट्वः स्त्रिगवेत्तस्य संयुगे ।

ज्वलितैर्निश्रितैः प्राशद्गच्छिषपर्यधैः । शैक्षायममथैस्तीक्ष्णैरभिधातो भवेदसु ।

सह्यासमयविलोषमभिजातोऽङ्गवं वज्र । आवेगाद्यच्च हथिर्न सङ्ग्रामे खवते भुवि ।

साऽस्य पूर्णाङ्गतिर्हामे भृमृद्धा सर्व्वकामधुक् । क्षिप्स्व भिन्वीत्ययं शब्दः श्रूयते वाहिनीमुखे ।

सामानि सामगांस्तस्य गायन्ति यममादने । हविर्हानन्तु तस्याङ्गः परेषां वाहिनीमुखे ।

कुञ्जराणां हयानाञ्च चर्षिणाञ्च समुच्यतः । अग्निं श्येनचितो नाम स च यशे विधीयते ।

उत्तिष्ठते कवन्धोऽत्र सहस्रे निहते तु यः । स यूपस्तस्य शूरस्य खादिरोऽष्टाश्विश्च्यते ।

इडापङ्कताः कोशानि कुञ्जराभ्यङ्गुरेतिताः । व्यापुष्टतन्मादेन वषट्कारेण पार्थिव ।

* उद्गाता तत्र सङ्ग्रामे चियामा द्युमुभिर्नृप । मङ्गले द्विपमाणे तु व्यक्ता पुष्टे प्रियां तनु ।

आत्मानं धूपमुत्तुग्य स यमोऽनन्तदविश । भर्तुरये च यः शूरो विभवेद्वाहिनीमुखे ।

न भयादिनिवर्तेत तस्य लोका यथा मम । नीलचर्पादृतैः शङ्खैर्व्याकुलिः परिधोपमे ।

११०

यस्य वेदिरुपक्षीणां तस्य लोका यथा मम । यस्य नापेक्षते किञ्चित् मह्यं विजयस्यितः ।

विगाह्य वाहिनीमथं तस्य लोका यथा मम । यस्य शोणितमङ्गाता भेरोमण्डूककच्छपा ।

वीरास्त्रिचर्करादुर्गा मांसशोणितकर्हमा । अमिषार्थस्यवा घोरा केशशैवणमाहना ।

अश्वनागरयैव सञ्चिधैः कृतसंक्रमा । पताकाध्वजवागीरा हतवारणवाहिनी ।

शोणितादा मुष्पूष्पां दुस्तरा पारगैर्नरैः । हतभागमहानका परलोक्षवद्वा शिवा ।

१११

अष्टिखङ्गमहानौका गुभ्रकद्वपलस्रवा । पुरुषादानुचरिता भीरुणां कम्पमावहा ।

नदी योधस्य सङ्ग्रामे तदव्यावभृथं रसमं । वेदी यस्य तमिचाणां शिरोभिश्च प्रकीर्यते ।

अश्वस्वन्धैर्गजस्तन्त्रैस्तस्य लोका यथा मम । पत्नीशाला कृता यस्य परेषां वाहिनीमुखं ।

हविर्हानं स्ववाहिन्यास्तदस्याङ्गर्ध्वनोपिणः । सदस्या दक्षिणा योधा आग्नीध्रयोत्तरं दिग्म ।

११२

श्वसुषेनाकलचस्य सर्वलोकानदूरतः । यदा ह्रमयतो व्यूहे भवत्याकाशमपतः ।

साऽस्य वेदिस्तदा यज्ञैर्नित्यं वेदास्तयोऽग्नयः । यस्तु योधाः पराहृतः सन्तप्तो हन्यते परैः ।

अप्रतिष्ठः स नरकं याति नास्त्यव संशयः । यस्य शोषितवेगेन वेदिः स्वात् समरिभुता ।

केशमांसास्त्रिसंपूर्णां स गच्छेत् परमां गतिं । यस्तु सेनापतिं हत्वा तद्यानमधिरोहति ।

स विष्णुविक्रमकामी ब्रह्मसतिषमः प्रभुः । नायकं तत्कुमारं वा यो दा स्वात्तव पूजितः ।

जीवघातं प्रगृह्णाति तस्य लोका यथा मम । आहवे तु हतं शूरं न शोचेत कथञ्चन ।

११३

अशोच्या हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते । न ह्यनं नौदकं तस्य न स्थानं नायशौचकं ।

हतस्य कर्तुमिच्छन्ति तस्य लोकान् शृणुष्व मे । वराक्षरः सदस्याणि शूरमायोधने हतं ।

त्वरमाणऽभिधावन्ति मम भर्ता भवेदिति । एतत्तपस्यपुण्यश्च धर्माश्चैव सनातनः ।

क्षत्वारयाश्चामास्तस्य यो युद्धमनुपालयेत् । बृह्मबाहौ न हन्तव्यौ न च स्त्री नैव पृष्ठतः ।

हणपूर्वमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् । जम्बं दृत्तं बलं पाकं शतमायं विरोचनं ।

११४

दुर्बलार्थश्चैव नमुचिं नैकमायश्च शम्बरं । विप्रचित्तश्च दैतेयं दनोः पुत्रांश्च सर्वशः ।

प्रष्टादश्च निहत्याञ्जौ ततो देवाधिपोऽभवत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ द्रव्येन त् शक्रवचनं निशम्य प्रतिगृह्य च । योधानामात्मनः सिद्धिमस्मरीषोऽभिपन्नवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ '

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । प्रतर्ह्यनो मैथिलश्च सङ्ग्रामं यत्र शक्रतुः ।

यज्ञोपवीतो सङ्ग्रामे जनका मैथिलो यथा । योधानुद्धर्षयामास तन्निबोध युधिष्ठिर ।

११५

जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् । योधान् खान् दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ।
अमीरूणामिमे लोका भास्वन्तो हन्त पश्यत । पूर्णा गन्धर्व्वकन्याभिः सर्वकामदुष्टो ज्ञेयाः ।
रमे पलायमानानां नरकाः प्रत्युपस्थिताः । अकीर्त्तिः श्रायतो चैव पतितव्यमनन्तरं ।

तान् दृष्ट्वाऽरीन् विजयत भूला सन्ध्यागुद्भयः । नरकस्याप्रतिष्ठस्य मा भूत वशवर्त्तिनः ।

व्यागमूलां हि शूराणां स्वर्गदारमनुत्तमं । इत्युक्त्वासे नृपतिना योधाः परपुरञ्चय ।

अजयन्त रणे शब्दं हर्षयन्तो नरेश्वरं । तस्मादात्मवता नित्यं स्थातव्यं रणमूर्द्धनि ।

गजानां रथिनो मध्ये रथानामनुसादिनः । सादिनामन्तरे स्थायं पादानमपि दर्शितं ।

य एवं ब्रूते राजा स गित्यं जयति द्विषः । तस्मादेवं विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर ।

सर्वं स्वर्गतिमिच्छन्ति सुयुद्धेनातिमन्ववः । सोमयेयुरगीकानि सागरं मकरा यथा ।

हर्षयेयुर्ब्रिषांश्च व्यवसाय परस्परं । जिताश्च भूमिं रञ्चेत भग्नान्नात्यनुसारयेत् ।

पुनरावर्त्तमानानां निराशानाञ्च जीविते । वेगः सुदुर्घो राजंस्साम्राट्यनुसारयेत् ।

न हि प्रहृष्टमिच्छन्ति शूराः प्रव्रवतो भृशं । तस्मात् पलायमानानां कुर्वीन्नात्यनुसारणं ।

चराणामचरा ज्ञानमदंष्ट्रा दंष्ट्रिणामपि । आपः पिपासतामस्रमंश्च शूरस्य कातराः ।

समानशोदरपाणिपादाः पराभवं भीरवो वै प्रजन्ति । अतो भयार्त्ताः प्रणिपत्य भूय, छताञ्जलीमुपतिष्ठन्ति

शूरान् ।

शूरवाज्जु लोकीऽथ क्षन्ति पुत्रवत् सदा । तस्मात् सर्वस्ववस्त्रास्य शूरः सन्धानमर्हति ।

न हि शैथीलात् परं किञ्चिन्निपु लोकेषु विद्यते । शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नवमवर्गोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा जयार्थिनः सेनां नयन्ति भरतर्षभ । ईषदूर्ध्वं प्रपीडापि तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सत्येन हि खितो धर्मो उपपत्त्या तथाऽपरं । बाध्याचारतया केचित्तथैवोपधिकादपि ।

उपायधर्मान् वक्ष्यामि सिद्धार्थानर्थधर्मायोः । निर्भय्योदा दृश्यवद् भवन्ति परिपत्त्यनः ।

तेषां प्रतिविधातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ मेममं । कार्योणां सर्वसिद्धार्थं तानुपायाचिवोध मे ।

इमे श्रेष्ठे वेदितव्ये श्वज्यो वक्रा च भारत । खानत् वक्रां न सेवेत प्रतिबोधेत चागतान् ।

अमित्रा एव राजानं भेदेनोपचरन्नुत । तौ राजा निकृतिं जानन् यथा मित्रान् प्रवाधते ।

गजानां पार्थ चर्मणि गोष्ठपाजगराणि च । शल्यकण्टकलोहानि तनुवचमराणि च ।

सितपीतानि शस्त्राणि सन्नाद्याः पीतलोहिताः । आनारश्चनरकाः स्युः पताकाः केतवश्च ह ।

श्लथस्त्रोमराः खट्वा निशिताश्च परशधाः । फलकान्यथ चर्मणि प्रतिकस्यान्येनैकजः ।

अभिनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्चयाः । चैव्या वा मार्गश्रीया वा सेनायोग प्रशस्यते ।

पक्षशस्या हि पयिवी भवत्यमुमती तदा । नैवातिश्रीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ।

तस्मात्तथा योजयेत परेषां व्यसनेऽथ वा । एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परवाधने ।

११०

११५

११०

११५

११०

जलवांस्तृणवांश्चार्गः समो गम्यः प्रशस्यते । चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलेर्वनगोचरैः ।

न ह्यरथेन शक्येत गन्तुं मृगगणैरिव । तस्मात् सेनासु तानेव योजयन्ति जयार्थिनः ।

१८५

अथतः पुरुषाणीकं शक्नुव्यापि कुलोद्भूतं । आवासलोचयवान् दुर्गं एकमार्गः प्रशस्यते ।

परेषामुपसर्षाणां प्रतिषेधस्तथा भवेत् । आकाशाक्तु वनाभ्यासं मन्यन्ते गुणवत्तरं ।

वज्रभिर्गुणजातेषु ये युद्धकुशला जनाः । उपन्यासे भवेन्नेत्रबलानां नातिदूरतः ।

उपन्यासावतरणं पदातीनाञ्च गूहनं । अथ शत्रुप्रतीघातमायदर्थं परायणं ।

सप्तर्षान् वृधतः कृत्वा युध्येदुरचला इव । अनेन विधिना शत्रून् शिगीयेतापि दुर्जयान् ।

१८६

घनो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः । पूर्व्यं पूर्व्यं ज्ञाय रथां सन्निपाते युधिष्ठिर ।

अर्द्धमामनुदकाममर्थ्यादामलोष्टकां । अथभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ।

अपक्वा गर्त्तरहिता रथभूमिः प्रशस्यते । नीचद्रुममहाकक्षा सोदका हस्तियोधिनां ।

यज्जुर्गा महाकक्षा देणुवेनसमाकुला । पदातीनां चमा भूमिः पर्यतोपवनानि च ।

पदातिवज्रला सेना दृढा भवति भारत । रथायवज्रला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ।

१८७

पदातिनागवज्रला प्राटङ्गालि प्रशस्यते । गणानेतान् प्रसंख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ।

एवं सञ्चिन्त्य यो यानि तियिन्तवपूजितः । विजयं लभते नित्यं सेनां सम्यक् प्रयोजयन् ।

प्रसुप्तान्क्षुपितान् शान्तान् विकीर्णान्नामिघातयेत् । मोचे प्रयाये चलने पानभोजनकालयोः ।

अतिक्षिप्तान् ध्यतिक्षिप्तान् निहतान् प्रतमूकतान् । अविश्रब्धान् कृतातरम्भानुपन्यासान् प्रतापितान् ।

वह्निचरानुपन्यासान् कृतवेगानुसारिणः । पारमर्थ्यागते द्वारे ये केचिदनुवर्तिनः ।

१८८

परिचर्यावतो द्वारे ये च केचन वर्णिनः । अनोके ये विभिन्दन्ति भिक्षं संस्थापयन्ति च ।

समानासनपानास्ते कार्या दिगुणवेतनाः । दशधिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ।

ततः सहस्राधिपतिं कुर्यात्सूरमतन्द्रितं । यथा मुखान् सन्निपात्य वक्तव्याः संश्रयामहे ।

विजयार्थं हि संघामे न त्यज्यामः परस्परं । इहैव ते निवर्त्तन्तां ये च केचन भीरवः ।

ये घातयेयुः प्रवरं कुर्वाणान्मुमुक्षुं प्रति । सन्निपाते प्रदरं बधं वा कुर्युरोदृशाः ।

१८९

आत्मानश्च स्वपवञ्च पालयन् हन्ति संयुगे । अर्थनाशो बधोऽकीर्तिरवशश्च पलायने ।

अमनोशास्तथा वाचः पुरुषस्तथा । प्रतिध्वस्तोद्भन्तस्तथ्यस्तसर्व्यायुधस्तथा ।

अमिचैरवहस्तस्य दिपतामनु नः सदा । मनुष्यापसदा ह्येते ये भवन्ति पराङ्मुखः ।

राशिवर्द्धनमाचाले नैव ते प्रेत्य नो इह । अमिचा वृष्टमनसः प्रत्युद्यान्ति पलायिनः ।

जयिन्सु नराम्नात वन्दनैर्बहुलेन च । यस्य स्वसंयामगता यशो वै प्रीतिं शत्रवः ।

१९०

तदमृतातरं दुःखमहं मन्ये यथादपि । जयं जानीत धर्मस्य मूलं सर्वसुखस्य च ।

या भीरुणां परा म्रानि, प्रहृष्टमाधिरुच्छति । ते वयं स्वर्गमिच्छन्तः संघामे त्यक्तजीविताः ।

जयन्तो यथ्यमाणा वा प्राप्नुयाम महद्भक्तिं । एवं संग्रामपयाः समभित्यक्तजीविताः ।

अमित्रवाहिर्भी वीराः प्रतिव्याहन्त्यभीरवः । अथतः पुरुषानोक्तमसिचर्षवतां भवेत् ।

पृष्ठतः शकटानोक्तं कलत्रं मथ्यतस्तथा । परेषाम्प्रतिघातार्थं पदातीनाश्च गूहनं ।

१०११

अपि तस्मिन् पुरे दृष्ट्वा भवेयुर्धे पुरोगमाः । ये पुरस्तादभिमताः सत्त्वन्तो मनस्विनः ।

ते पूर्वमभिवर्त्तैरथैतानेवैतरे जनाः । अपि चाद्वर्षं कार्यं भोक्तुमापि यदतः ।

स्कन्धदर्शनमावाचुर्निष्ठेयुर्वा समीपतः । संहतान् योधयेदन्पान् कामं विसारयेद्बह्वन् ।

सूचीमुखमनीकं स्यादस्त्राणां वज्रमिः सह । सम्ययुक्ते निष्ठे वा सत्यं वा यदि वाऽनृतं ।

प्रष्टव्यं बाह्वन् क्रोधैत भग्ना भग्नाः परे इति आगतं मे मित्रवत् प्रहरध्वमभोतवत् ।

१०१०

सत्त्वन्तो ऽभिवधियुः कुर्वन्तो भैरवायवान् । खेडा किलकिलाः शब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः ।

भेरीमृदङ्गपणवास्त्रादयेयुः पुरश्चरान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ पुधिष्ठिर उवाच ॥ किंभीलाः किंभवाचाराः कथंरूपाश्च भारत । किंभवाचाः कथंरूपा जनाः शुः सङ्गरे जनाः ।

॥ भीम उवाच ॥ यथा चरितमेवाच शस्त्रं पञ्च विधीयते । आचरन् वीरपुरुषस्तथा कर्त्तव्यं वर्तते ।

गाभाराः सिन्धुषौवीरा गखरप्रासयोधिनः । अभीरवः सुबलिनसहस्रं सर्वपारंगं ।

१०११

सर्वशस्त्रेयुः कुशलाः सत्त्वन्तो क्षुभीनराः । प्राच्या मातङ्गयुद्धेयुः कुशलाः कूटयोधिनः ।

तथा धवनकाम्बोजा मधुरामभितश्च ये । एते नियुद्धकुशला दक्षिणात्योऽधिपाणयः ।

सर्वं शूरा जायन्ते महाधन्वा महाबलाः । प्राये एव समुद्रिष्टा लक्षणाणि तु मे शृणु ।

सिंहशार्ङ्गलवाङ्मेवाः सिंहशार्ङ्गलगाभिः । पारावतकुलिङ्गाश्च सर्वे शूराः प्रमाथिनः ।

भृगुशरा दीपिगेवाः क्षपभाषाक्षरस्विनः । प्रमादिनश्च मन्दाश्च क्रोधनाः किङ्किषौखनाः ।

१०१०

मेघसूनाः क्रोधमुखाः केचित् करमशत्रिभाः । जिह्वाभाषाजिह्वाश्च दूरगा दूरपातिनः ।

विडालकुलतनवसन्तुकेशास्त्रनुलचः । श्रीघातपलटलाश्च ते भवन्ति दुराधदाः ।

गोधानिमोलिताः केचिन्मृदुमलतयस्तथा । तुरङ्गगतिनिर्घोषास्ते नराः पारधिष्णवः ।

सुसंहताः सुतनवो व्यूहोरस्काः सुसंस्तिताः । प्रवादितेषु कुप्यन्ति ह्यस्मिन् कलत्रेषु च ।

गभीरावा निःश्रुतावाः पिङ्गावा भुक्टीमुखाः । नकुलाशालया चैव सर्वे शूरास्तनुयजः ।

१०११

जिह्वावाः प्रसलाटाश्च निर्भासहनवाऽपि च । वज्रबाहुकुलीचक्राः क्षत्रा धमनिशन्तताः ।

प्रविशन्ति च वेगेन साम्पराये क्षुपस्थिते । वारणा इव संमन्तास्ते भवन्ति दुराधदाः ।

दीप्तस्तुटितकेशान्ताः स्तूलपाशैर्हनुमुखाः । उग्रतांशः प्रयुषीवा विकटाः स्तूलपिण्डकाः ।

उद्धता इव सृष्टीवा विनगा विनगा इव । पिण्डशोर्धातिवक्राश्च हृषदंशमुखास्तथा ।

उग्रशरा मनुमन्तो युद्धेध्वारावसारिणः । अर्धशङ्खावलिप्राश्च घोरा रौद्रप्रदर्शनाः ।

१०१०

त्यक्तात्मानः सर्वे एते अन्यजा क्षनिवर्त्तिनः । पुरस्ताथाः सदा सैन्ये सन्त्यन्ते भ्रान्ति चाप्रिये ।

अधार्मिका भिन्नवृत्ताः सन्तेनैषां पराभवः । एवमेव प्रकुर्वन्ति राज्ञोऽप्येते क्षमोत्तमः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगोपमाणवृत्ते एकाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ जयित्वाः कानि रूपाणि भवन्ति भरतर्षभ । वृत्तनायाः प्रशस्तानि तानि चेष्टामि वेदितुं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ जयित्वा यानि रूपाणि भवन्ति भरतर्षभ । पृतनायाः प्रशस्तानि तानि वक्ष्यामि धर्म्यः ।

दैवे पूर्वैः प्रकृपिते मानुषे कालचोदिते । तदिदं सोऽनुपश्यन्ति ज्ञानदित्येन चतुषा ।

प्रायश्चित्तविधिञ्चात्र जपहोमाश्च तदिदः । मन्त्रस्तानि च कुर्वन्ति श्रमयन्त्यह्नितानि च ।

उदीर्णमनसो योधा वाहनां च भारत । यस्यां भवन्ति सेनायां भुवं तस्यां परो जयः ।

अन्वेतान् वायवो वान्ति तथैवेन्द्रधनूंषि च । अनुश्रवन्ते मेधाय तयादित्यस्य रम्यः ।

गोमायवश्चानुकूला वसन्तप्राश्च सर्वशः । अर्हयेद्युर्दं सेनां तदा सिद्धिरनुत्तमा ।

प्रसन्नभाः पावकचोर्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्त्तशिखो विभूमः । पुण्या गन्धाद्याङ्गतां भवन्ति जयसैतद्भाविनो रूप
माङ्गः ।

गम्भीरशब्दाश्च महास्वनाश्च शङ्खाश्च भैरव्यश्च नदन्ति यत्र । युयुत्सवश्चाप्रतीपा भवन्ति जयसैतद्भाविनो रूपमाङ्गः ।

दृष्ट्वा मृगाः पृष्ठतो वामतश्च सम्प्रस्थितामाश्च गमिष्यताश्च । जिघांसतां दर्शयन् । सिद्धिमाङ्गैः स्वपतसे प्रतिवैधयन्ति ।

माङ्गल्यशब्दान् शकुना वदन्ति हंसाः क्रौञ्चाः शतपथाश्च भाषाः । हृष्टा योधाः सत्त्वन्तो भवन्ति जयसैतद्भाविनो
रूपमाङ्गः ।

शस्त्रैर्यन्त्रैः कवचैः केतुमिश्च सुभानुभिर्मुखवर्णैश्च यूनाः । आजिघ्रन्ती दुष्प्रतिवोचणीया चेवां चमूरोऽभिभवन्ति शत्रून् ।

शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्च परस्परं शौचदमासिताश्च । चेवां योधाः शौचमनुष्ठिताश्च जयसैतद्भाविनो रूप
माङ्गः ।

शब्दाः स्वर्गास्तया गन्धा विचरन्ति मनःप्रियाः । धैर्यञ्च विप्रते योधान् विजयस्य मुखश्च तत् ।

दृष्ट्वा वामः प्रविष्टश्च दक्षिणः प्रविवक्षतः । पञ्चात् संसाधयत्ययं पुरश्चाच्च निषेधति ।

सम्भृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां युधिष्ठिर । साधैव वर्त्तयेः पूर्वैः प्रयतेयास्ततो युधि ।

जघन्य एष विजयो यद्युद्धं नाम भारत । यादृच्छिको युधि जयो देवो वेति विचारणं ।

अपामिव महाविगल्बस्ता इव महामृगाः । दुर्विवार्यतमा चैव प्रमग्ना महती चमूः ।

भग्ना इत्येव भज्यन्ते विदांसोऽपि न कारणं । उदारसारा महती रुहसहोपमा चमूः ।

परस्परश्चाः संघट्टास्त्यक्त्राणाः सुनिश्चिताः । अपि पञ्चाशतं शूरा मृदन्ति परवर्हिनीं ।

अपि वा पश्य पश्य संहताः क्षतनिक्षयाः । कुलीनाः पूजिताः सम्प्रविजयन्तीश्च शत्रवान् ।

सन्निपातो न मन्यते शक्यो सति कथञ्चन । सान्त्वयेद्प्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते ।

मन्दैर्गन्धैव सेनाया भयं भोक्तुम् प्रबाधते । वज्रादिव प्रज्वलितादिष्यं क म पु नित्यति ।

अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा ये प्रतियान्वयः । तेषां खन्दन्ति गात्राणि योधानां विजयस्य च ।

विषयो व्ययते राजन् सर्वः सखाणुजङ्गमः । अस्त्रप्रतापतप्तानां मज्जा कोदति देहिनां ।
 तेषां सान्त्वं क्रूरमित्रं प्रणेतव्यं पुनः पुनः । समीक्ष्यमाना हि परैर्योगमायाति सर्वतः ।
 आन्तराणाञ्च भेदार्थं चरानभ्यवधारयेत् । यद्य तस्मात् परो राजा तेन सन्धिः प्रशस्यते ।
 न हि तस्यान्यथा पीडा शक्या कर्तुं तथाविधा । यथा सार्द्धं ममिवेषं सर्वतः प्रतिवाधनं ।
 क्षमा वै साधुमायाति न क्षमाधुं क्षमा सदा । क्षमायास्तत्तत्तथायाश्च पार्थ विद्धि प्रयोजनं ।
 विजित्य क्षममाणस्य यथो राज्ञो विवर्द्धते । महापराधे क्षाप्यक्षिन् विषमन्यपि शशवः ।
 मन्यते कर्षयित्वा तु क्षमा साध्वीति शस्त्रः । अक्षताम्रस्तु यद्वाह प्रत्येति प्रकृतिं पुनः ।
 नैतत् प्रशंसय्याचार्यो न तु साधुनिदर्शनं । अक्रोधेनाविनाशेन निधनस्थाः स्त्रपुंसवत् ।
 देव्यो भवति भूतानामुपो राजा युधिष्ठिर । मृदुमयवमन्यन्ते तस्मादुभयमाचरेत् ।
 प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात् प्रहरक्षपि भारत । प्रहृत्य च कृपायीत शोचक्षिव इदंनिव ।
 न मे प्रियं यन्निरुताः संघामे मामकैर्नरैः । न च कुर्वन्ति मे वाक्चतुश्चमाणाः पुनः पुनः ।
 अहो जीवितमाकाङ्क्षे नेदृशो वधमर्हति । सुदुर्लभाः सुपुरुषाः सङ्गामेक्षपलायिनः ।
 कृतं ममाप्रियं तेन येनार्थं निहतो मृधे । इति वाचा वदन् हन्तुन् पूजयेत् रक्षोगतः ।
 हन्तृणामाहतानाञ्च यत् कुर्युरपरधिनिः । क्रोधेद्वाह प्रहृष्टापि पिक्वीर्षणनसंघं ।
 एवं सर्वस्ववत्यासु सान्त्वयूषं समाचरेत् । प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीर्नृपः ।
 विद्यासङ्घाच गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत । विशक्तः शक्नोते भोक्तुं यथाकाममुपस्थितः ।
 तस्माद्विद्यासयैर्द्राजा सर्वभूतान्माधया । सर्वतः परिरक्षेद्यो मर्षी भोक्तुमिच्छति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनानीतिकथने ब्राह्मिकप्रतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं यदौ कथं तोह्ये महापते च पार्थिव । आदौ वर्त्तत नृपतिरक्षणे बृहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अचाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । बृहस्यतेषु संवादमिन्द्रश्च च युधिष्ठिर ।
 बृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य हताञ्जलिः । उपपन्नस्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ।
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ अहितेयु कथं ब्रह्मन् प्रवर्त्तेयमतद्भितः । असमुद्भिद्य चैवैतान्नियं ज्यैयमुपायतः ।
 सेनयोर्यतिपक्षेण जयः साधारणो भवेत् । किं कुर्वाणं न मां जह्यात् क्षलिता श्रीः प्रतापिनो ।
 ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् । राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरन्दर ।
 ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ न ज्ञातुं कलहने ज्ञेयिष्यन्मुपकारिणः । बालैराशेविते क्षेत्यदमर्षो यदक्षमा ।
 न श्रुर्विदुतः कार्यो न वधमप्यामिकाङ्क्षता । क्रोधं भयञ्च हर्षञ्च नियम्य स्वयमात्मनि ।
 अमित्रमुपसेवेत् विशक्तवदविश्रमन् । प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ।
 विरमेच्छुद्धैरेभ्यः कण्ठायासांश्च वर्जयेत् । यथा वैतंक्षिको युक्ता द्विजानां सदृशश्चनः ।
 तान् द्विजान् कुरुते वश्यांस्तथा युक्तो महोपतिः । वशज्ञोपनयेच्छूचिहत्याश्च पुरन्दर ।
 न नित्यं परिभूयारीन् सुखं स्वपिति वासव । जागर्त्येव हि दुष्टात्मा सद्गुरोऽग्निरिवोत्थितः ।

१००

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

न सन्निपातः कर्त्तव्यः सामान्ये विजये सति । विशालैवोपसत्वार्यो वग्ने हत्वा प्रियः प्रभो ।

सम्प्रधार्य सहामात्यैर्भक्तविद्भिर्भक्त्यात्मभिः । उपेक्ष्यमाणो ऽवज्ञातो हृदयेनापराजितः ।

अथास्य प्रहरेत् काले किञ्चिद्विचलिते पदे । दण्डश्च दूषयेदस्य पुरुषैराप्तकारिभिः ।

आदिमथावसानज्ञः प्रच्छन्नश्च विधारयेत् । बलानि दूषयेदस्य जानन्नेव प्रमाणतः ।

भेदेनोपप्रदानेन संसृजेदौपधैस्तथा । न त्वेवं खलु संसर्ग रोचयेदरिभिः सह ।

१८०

दोषकालमपौचेत् निहन्त्यादेव शाचवान् । कालाकाङ्क्षे हि सपयेद्यथा विश्वशमाप्नुयुः ।

न सङ्गान् विनिहन्त्याश्च द्रष्टव्यो विजयो भुवः । न शस्त्रं वा घटयति न वाचा क्लृते प्रण ।

प्रति च प्रहरेत् काले न च संवर्त्तते पुनः । हन्तुकामस्य देवेभ्यः पुरुषस्य रिपून् प्रति ।

था हि कालो व्यतिक्रामेत् पुरुषं कालकाङ्क्षिणं । दुर्लभः स पुनस्तेन कालः कर्त्तव्यं चिकीर्षुणा ।

भोजस्य विनयेदेव संगृह्यन् साधुसम्मतं । अकाले साधयेन्मित्रं न च प्राप्तौ प्रपीडयेत् ।

१८१

विहाय कामं क्रोधश्च तथा ऽहङ्कारमेव च । युक्तो विवरमन्विच्छेदद्वितामां पुनः पुनः ।

मार्दवं दण्ड आलस्यं प्रमादश्च सुरोत्तम । मायाः सुविहिताः शूरा सादयन्त्यविचक्षणं ।

निहतैतानि चत्वारि मायां प्रतिविहाय च । ततः शक्नोति शत्रूणां प्रहर्तुमविचारयन् ।

यदेवैकेन शक्येत गुह्यं कर्तुं तदाचरेत् । यच्छन्नि सचिवा गुह्यं मिथो, विश्वावयन्त्यपि ।

अथेयमिति हत्वा वा ततोऽन्यैः संविदश्चरेत् । मृष्टादण्डमदृष्टेषु दृष्टेषु चतुरङ्गिण्यै ।

१८२

भेदश्च प्रथमं युष्ट्यान्तूप्यमीमि तथैव च । काले प्रयोजयेद्राजा तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा ।

प्रणिपातश्च गच्छेत् काले शत्रोर्भलीयसः । युक्तोऽस्य बधमन्विच्छेदप्रमत्तः प्रमाद्यतः ।

प्रणिपातेन दानेन वाचा मधुरया भुवन् । अमित्रमपि श्वेते न च जातु विशद्वयेत् ।

ह्यानामि शङ्कितानाश्च नित्यमेव विवर्जयेत् । न च तेभ्यश्चैत्राजा जापतो ह निराकृताः ।

न ह्यतो दुष्करं कर्म किञ्चिदसि सुरोत्तम । यथा विविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ।

१८३

तथा विविधनाशानामपि सम्भव उच्यते । यतते योगमाश्लायं मित्रामित्रं विचारयेत् ।

मृदुमथैवमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्दिजते ज्ञनः । मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भूत्वं तीक्ष्णो भव मृदुर्भव ।

यथा शत्रे वेगवति सम्यतः संभ्रुतोदके । नित्यं विवरणाद्वाधलया राज्यं प्रमाद्यतः ।

न यद्गममियुद्धीत योगपथेन शाचवान् । साया दानेन भेदेन दण्डेन च पुरन्दर ।

एकैकमेधां निमित्त्य शिष्टेषु निपुणश्चरेत् । न तु शक्नोऽपि मेधावी सर्वमेव निवारयेत्पु ।

१८४

यदा स्यान्महतो मेगा हयनागरयाकुला । पदातिपथवज्रला अमुराका पङ्क्तिनी ।

यदा यज्रविधां दह्मि मन्थेन प्रतिशोमतः । तदा विहत्य प्रहरेद्दण्डनामविचारयन् ।

न मामदण्डोपनिपत् प्रशस्यते न मार्दवं शत्रुषु पात्रिकं यदा । न शस्त्रघातो न च संहरकिर्या न चापि भूयः प्रहते

विचारया ।

मायाविभेदानुपमस्यमानि तथैव पापं न यमः प्रयोगात् । आतैर्भक्त्यैवपचारयेन पुन्युराष्टेषु च सम्प्रयुक्ता ।

पुण्ये चैयामनुसृत्य भूमिपाः पुरेषु भोगानखिलान् जयन्ति । पुरेषु नोति विहिता यथाविधि प्रयोजयन्तो बलवत्
सदन ।

१८३५

प्रदाय गूढानि वस्तूनि राजन् प्रच्छिद्य भोगानवधाय च खान् । हृष्टान् स्वदोषैरिति कीर्त्तयित्वा पुरेषु राष्ट्रिषु च
योजयन्ति ।

तथैव चान्यैरपि शास्त्रवेदिभिः । स्वस्त्रकृतैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः । सुशिक्षितैर्धार्मिकया विभारदैः पुरेषु कृत्यामुपधारयेत् ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ कानि लिङ्गानि दुष्टस्य भवन्ति दिजसत्तम । कथं दुष्टं विजानीयामेतत् पृष्टो ब्रवीहि मे ।

॥ दृढहस्तित्वाच ॥ परोक्षमगुणानाह बहुषान्यभ्यसूयते । परैर्ज्ञा कीर्त्तयामेतेषु दुष्कृष्णो मासे पराङ्मुखः ।

१८३६

दृष्णोऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणं । नित्यावद्योऽसन्दंशं शिरसश्च प्रकल्पनं ।

करोत्यभीष्टं संसृष्टमसंसृष्टस्य भावते । अदृष्टो न कुरुते दृष्टो नैवाभिभावते ।

पृथगेत्य समन्नाति नेदमस्य यथाविधि । आधने अयने धाने भावा लक्ष्या विप्रवतः ।

अर्त्तिरार्त्तं प्रिये प्रीतिरैतावन्मित्रचलणं । विपरीतान्नु मोक्षव्यमरिचलणमेव तत् ।

एतान्येव यथोक्तानि बुधैः चिदशाधिप । पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावो बलवत्तरः ।

इति दुष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते सुरसत्तम । निश्चयं शास्त्रतत्त्वार्थं यथावदमरेयम् ।

१८३७

॥ भीष्म उवाच ॥ स तदस्य शत्रुनिर्वर्धने रतस्तथा चकारावितथं दृष्टव्यतेः । यचार काले विजयाय चारिषा वशश्च
शत्रूननयत् पुरन्दरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रहस्तनिर्वादे व्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धार्मिकोऽर्थानसम्प्राप्य राजाऽमात्यैः प्रवाधितः । च्युतः कोवाच दण्डाच्च सुखमिच्छन् कथञ्चरेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अचार्यं चेददर्शय इतिहासोऽनुगीयते । तन्नेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ।

चेददर्शं नृपसुतो यच्च लीणबल पुरा । मुनिं कालकृद्वीर्यमाज्जगामेति नः श्रुतं ।

तं पमत्कानुसंगं हृष्टां मापदमाश्रितः ।

१८३८

॥ राजोवाच ॥ अयं पु भीष्मो पुरुष ईदृशमानः पुनः पुनः । अलब्ध्वा मद्विधो राज्यं प्रद्वान् किं कर्तुमर्हति ।

अन्यच्च मरणात् सैन्यादन्यच्च मर्यसंश्रयात् । शुद्रादन्यच्च चाचारात् तस्माच्चल सत्तम ।

आधिना चाभिपन्नस्य मानसं नेतरेण वा । धर्मोऽस्य हृतेऽस्य तद्विधः शरणं भवेत् ।

निर्विचिन्ति नरः कामाविविधं सुखमेधते । त्यक्त्वा प्रीतिश्च शक्तिश्च लब्ध्वा बुद्धिमयं वसु ।

सुखमर्थार्थं येषामनुशोचामि तानहं । मेम ह्यर्थाः सुवह्वो नष्टाः स्वप्न इवागताः ।

१८३९

दुष्करं वत कुर्वन्ति महतोऽर्थालस्यजनि ये । वयं स्वेतान् परित्यक्तुमवतोऽपि न शक्नुमः ।

इमामवस्थां सम्प्राप्तं दीनमार्त्तं श्रिया च्युतं । यदन्यत् सुखमस्मीह तद्द्रष्टव्यमनुशाधि मां ।

कौशल्येनैवमुक्तस्य राजपुत्रेण धीमता । मुनिः कालकृद्वीर्यः प्रत्युवाच महाश्रुतिः ।

॥ मुनिरुवाच ॥ पुरसादेव ते बुद्धिरित्यं कथा विज्ञानता । अनित्यं सर्वमेवेतददृष्टं मम चालि यत् ।

यत्किञ्चिन्नान्यसेऽस्तीति सर्वं नास्तीति विद्धि तत् । एवं न वयने प्राज्ञः कृष्णमथापदं गतः ।

१८४०

यद्विभूतं मविव्यञ्च सर्व्वे तत्र भविष्यति । एवं विदितवेद्यस्त्वमर्थोऽर्थः प्रमोक्ष्यसे ।
 यच्च पूर्वं समाहारे यच्च पूर्वं परे परे । सर्व्वं तच्चास्ति ते चैव तज्ज्ञात्वा को नु संज्वरेत् ।
 भूत्वा च न भवत्येतद्भूत्वा च भविष्यति । शोके न ह्यस्ति सामर्थ्यं शोकं कुर्यात् कथञ्चन ।
 क नु तेऽद्य पिता राजन् क नु तेऽद्य पितामहः । न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽपि च ।
 आत्मनोऽध्वतां पश्य तांस्ते किमनुशाचसि । बुद्ध्या चैवानुबुध्यस्वध्रुवं हि न, भविष्यसि । १८३
 अहश्च तद्य नृपते सुहृद्ः शचवय ते । अवश्यं न भविष्यामः सर्व्वञ्च न भविष्यति ।
 धे तु विंशतिवर्षा वै विंशदर्षाद्य मानवाः । अर्ध्यागेव हि ते सर्व्वं मरिष्यन्ति शरःकृतात् ।
 अपि चेन्महता विस्माच्च प्रमुञ्चेत पूरुषः । नैतन्ममेति तस्मत्त्वा क्षुब्धति प्रियमात्मनः ।
 अनागतं यन्न ममेति विद्यादतिक्रान्तं यन्न ममेति विद्यात् । द्रिष्टं बलीय इति मन्यमानास्ते पण्डितास्तत् सतां
 स्थानमाहुः ।

अनाद्याद्यापि जीवन्ति राज्यस्यायन्नुशासति । बुद्धिपौरुषसम्पन्नास्त्वया तुल्याधिका जनाः । १८४
 न च त्वमिव शोचन्ति तस्मात्त्वमपि मा शृणुषः । किञ्च त्वं तेनैरे, श्रेयांसुखो वा बुद्धिपौरुषैः ।
 ॥ राजोवाच ॥ यादृच्छिकं सर्व्वमासीत्तद्वायमिति चिन्तयो ह्रियते सर्व्वमेवेदं कालेन महता दिन ।
 तद्यैव ह्रियमाणस्य स्वातथैव तपोधन । फलमेतत् प्रपश्यामि यथास्तब्धेन वर्त्तयन् ।
 ॥ मुनिरुवाच ॥ अनागतमतौ तच्च यथाऽतय्यविन्दयत् । नानुशोषेत कौमल्य सर्व्वार्थेषु तथा भव ।
 अवाप्यान् कामयज्यथाश्रानवाप्यान् कदाचन । प्रत्युत्पन्नान्न भवन् मा शृणुषस्त्वमनागतान् । १८५

न जीवितार्थं मन्यन्ते पुरुषा हि धनादृते । पश्य तेषां लपणता पश्य तेषामवुद्धितां ।
 अश्रुवे जीविने मोहादर्थदृष्टिमुपाश्रिताः । सत्ये च विनाशान्ते सरणान्ते च जीविते ।
 संयोगे च वियोगान्ते को नु विप्रणयेत्यनः । धनं वा पुर्यो राजन् पुरुषं वा पुनर्हन् ।
 अवर्यं प्रजहात्येव नदिदानं को नु संज्वरेत । अन्येषामपि नश्यन्ति सुखदय धनानि च ।
 पश्य बुद्ध्या मनुष्याणां राज्ञापदमात्मनः । नियच्छ यच्छ संयच्छ इच्छियाणि मनो गिरं ।
 प्रतिपेद्धा न चापिषु दुर्बलेष्वहितेष्वपि । प्राप्तिदृष्टेषु भावेनु थपउष्टेष्वपमन्त्रे ।
 प्रशानदतो विकान्तस्तद्विधो मानुशोचति । अल्पमिच्छच्च पलो मृदुर्हन्ता सुनिश्चितः ।
 ब्रह्मचर्योपपन्नश्च तद्विधो नैव शोचति । नलेव जालो कापावो हन्तिमेषितुमर्हसि ।
 मृगं पृच्छसि पापिंशो दुष्टां कापुहोचितं । अपि मूलफलाजीवे रमस्त्रैको महावने ।
 वाग्यतः संयतोऽहोऽहो सर्वभूतदयान्वितः । सदृशं पण्डितस्यैतदोपादत्तमिदं नित्यं ।
 पदेको रमतेऽरक्ष्येभारण्येनैव तुष्यति । महाह्रदः पद्भुभित आत्मनैव प्रवीरति ।
 एतदेवं गतस्याहं सुखं पश्यामि जीवितं । अश्रुवे चियोः राजन् होनस्य रुचिरादिभिः ।
 दैवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकलसीये चतुर्थकथितेऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ मुनिवाच ॥ अयं चेत् पौरुषं किञ्चित् क्षतिप्राप्तमि पश्यसि । ब्रवीमि तामु ते नीतिं राज्यस्य प्रतिपत्तये ।
 तादृशेच्छाया निर्व्यातं कर्म चैव करिष्यसि । इष्टेषु सर्वमग्रेष्वेव यत्नां वक्ष्यामि तत्ततः ।
 आचरिष्यसि चेत् कर्म महतोऽर्यावशास्त्रसि । राज्यं राज्यस्य मन्त्रं वा महतीं वा पुनः श्रियं ।
 अथैतद्व्याचते राजन् पुनर्ब्रूहि ब्रवीमि ते ।

॥ राजोवाच ॥ ब्रवीतुं भगवान्नीतिमुपपन्नोऽस्यहं विभो । अमेघोऽयं भवत्यहं तथा सह समागमः ।

॥ मुनिवाच ॥ हिला दम्भश्च कामश्च क्रोधश्चैव भयनया । अयमिवाणि केवलं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
 तमुत्तमेन शौचेन कर्मणा चाभिराधय । दातुमर्हति ते वित्तं वैदेहः कल्पवृक्षः ।
 प्रमाणं सर्वभूतेषु प्रयहञ्च भविष्यति । ततः सहायान् सोत्साहात्सख्यै व्यसनान् शूचीनः ।
 वर्तमानं स्वमष्टिं वै संयतात्मा जितेन्द्रियः । अशुद्धरति आत्मानं प्रवादयति च प्रजाः ।
 तेनैव त्वं हृतिमता श्रीमता चाभिषत्कृतः । प्रमाणं सर्वभूतेषु गत्वा प्रयच्छे महत् ।
 ततः मुहुरलं लब्ध्वा मन्त्रयिला मुमन्त्रिभिः । आन्तरैर्भेदयिलाऽनीन् विल्लं विल्लेन भेदय ।
 परैर्यां सविदं हत्वा बलमप्यस्य दातय । अलभ्या ये शूभा भावास्तियसांद्वादनाणि च ।
 शय्यासनानि यानानि महाहंणि गृहाणि च । पक्षिणो मृगजातानि रसगन्धाः फलानि च ।
 तेष्वेव सज्जयेयास्तं यया नष्टेत्स्वयं परः । यद्येवं प्रतिरेद्व्यो ययुषेचक्ष्मर्हति ।
 न जातु विहृतं कार्यं शत्रुः मुनयमिच्छता । रमस्य परमामित्रे विषये प्राज्ञप्रथतः ।
 भजस्व येतकाकोपैर्धर्मधर्ममनर्थकैः । आरम्भाद्यास्य महतो दुष्टरासं प्रयोजय ।

नदीवच विरोधांश्च बलवद्भिर्विहृत्यतां । उद्यानानि मधार्हाणि शयनान्यासनानि च ।

प्रतिभागमुखेनैव कोपमस्य विरेचय । यज्ञदाने, प्रशाध्नेषु ब्राह्मणाननुवर्षे तान् ।

१०९

ते त्वा प्रतिकरिष्यन्ति तं भोक्ष्यन्ति वृका इव । असंशयं पुण्यशीलः प्राप्नोति परमां गतिं ।

त्रिविष्टपे पुण्यतमं स्थानं प्राप्नोति मानवः । कोपचये लम्बिचाणां वशं कौशल्य गच्छति ।

उभयव प्रसक्तस्य धर्मं चाधर्म्यं एव च । फलार्थमूलं व्युच्छिद्येत्तेन नन्दन्ति श्रवणः ।

न चास्मै मानुषं कर्म दैवमस्त्रोपवर्णयं । असंशयं देवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति ।

याजयेनं विप्रजिता सर्वस्वेन वियुज्यतां । ततो गच्छति सिद्धार्थः पीड्यमानं महाजनं ।

१११

योगधर्मविदं पुण्यं किञ्चिदस्त्रोपवर्णयेः । अपि त्यागं शुभयेत कश्चिद्दुःखेदनामयं ।

सिद्धेनौषधियोगेन सर्वत्रचुविनाशिनः । नागानस्थान् मनुष्याश्च छतकैरुपधातयेः ।

एते चास्य च बहवो दम्भयोगाः सुचिन्तिताः । शक्या विवहता, कर्तुं पुरुषेण क्षतात्मना ।

इति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकवचीये पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

॥ राजोवाच ॥ न निरुह्या न दम्भेन ब्रह्मविष्कामि जीवितु । नाधर्म्यदुष्क्रान्तिच्छेयमर्थान् सुमहतीऽप्यहं ।

पुरस्तादेव भगवन्मयैतदपवर्जितं । येन मां नामिश्रद्धेत येन कृत्स्नं हितं भवेत् ।

११२

आनृगंस्तेन धर्मेण लोके ह्यस्मिन् जिजीविषु । नाहमेतदलं कर्तुं नैतत्स्वयुपपद्यते ।

॥ मुनिरुवाच ॥ उपपन्नस्त्वमेतेन यथा क्षत्तिय भाषसे । प्रकृत्या ह्युपपन्नोऽसि बुद्ध्या वा ब्रह्मदर्शन ।

उभयोरेव धामर्थं यत्तिये तव तस्य च । संक्षेपं वा करिष्यामि श्रायतं ह्यनपायिनं ।

तादृशं हि कुले जातमनृगंशं बह्वर्जुनं । अमात्यं की न कुर्वति राज्यप्रणयकोविदं ।

यत्नं प्रस्थापितो राज्याग्रसनक्षोभान्नमः गतः । आनृगंस्तेन हृत्तेन क्षत्तियेऽस्य जीवितुं ।

११३

आगन्ता मनुचे तात वैदेहः मत्पुत्रपुरः । अथाहं ते नियोष्यामि तत् करिष्यत्यसंशयं ।

अत आह्वय वैदेहं मुनिर्वचनमब्रवीत् । अयं राजकुले जातो विदिताभ्यन्तरो मम ।

आदर्श इव शुद्धात्मा शारदखन्त्रमा पर्या । नास्मिन् पश्यामि हृजिनं सर्वतो मे परीक्षितः ।

तेन ते शस्त्रिवास्तु विषमोऽस्मिन् पथा मयि । न राज्यमनमात्येन शक्यं शास्त्वपि त्वहं ।

अमात्यः शूद्र एव स्यात् बुद्धिबलस्य एव वा । ताभ्याश्चैवोभयं राजन् पश्य राज्यप्रयोजनं ।

११४

धर्मोत्तमां क्षत्तियोके नान्याऽसि गतिरीदृशी । मद्यात्मा राजपुत्रोऽयं सतां भार्गवमनुष्ठितः ।

सुसंयतीतस्तेनैव सया धर्मपुरोगमः । संभवेयमाणः शक्यो गृहीयाग्नहृतो गणान् ।

पदार्थं प्रतिपुष्टेन स्रक्कसं क्षत्तियस्य तत् । जिगीषमाणस्तं युद्धे पिष्टयेतामसं पदे ।

मद्यापि प्रतिपुष्टेया विजिगीषुवते क्षितः । अयुद्धैव नियोगान्ने वशे कुह हिते स्थितः ।

येन धर्ममवेष्टस्य हिता लोभमशाम्प्रतं । न च कामाय च द्वेषात् स्वधर्मं हातुमर्हसि ।

११५

मैव नित्यं जघन्यात मैव नित्यं पराजयः । तस्माद्दोषयितव्यस्य भोक्तव्यस्य परो जनः ।

आत्मन्यपि च बह्विधाभौ जघनराजयो । निःश्रेयकारिणो तान निःश्रेयकरणाद्भयं ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं वचनं ब्राह्मणधर्मं । प्रतिपूज्यामिषस्तस्य पूजार्हमनुमान्य च ।
यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महाश्रुतः । श्रेयस्कामो यथा ब्रूयादुभयोरिव तत्तु चं
यद्यद्वचनमुक्तोऽस्मि करिष्यामि च तत्तथा । एतद्धि परमं श्रेयो न मेऽवाप्तिविचारणा । १८०
ततः कौशल्यमाह्वय मैथिलो वाक्यमब्रवीत् । धर्मतो नीतितयैव लोकश्च विजितो मया ।
अहं तया चात्मगुणैर्जितः पार्थिवसत्तम । आत्मानमनवज्ञाय जितवदत्ततां भवान् ।
नावमन्यामि ते बुद्धिं नावमन्ये च पौरुषं । नावमन्ये जयामीति जितवदत्ततां भवान् ।
यथावत् पूजितो राजन् गृहं गन्ताऽसि मे श्रेयं । ततः संपूज्य तौ विप्रं विश्वसौ जगत्तु गृहान् ।
वैदेहस्तस्य कौशल्यं प्रवेश्य गृहमञ्जसा । पादार्धमधुपर्कैर्ल पूजार्हं प्रत्यपूजयत् । १८१
ददौ दुहितरं चासौ रत्नानि विविधानि च । स्य राश्यां परो धर्मोऽनित्यौ जयपराजयौ ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकटकोचे षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मणचलियविशो गृहप्राणाश्च परन्तप । धर्मदृष्टश्च वित्तश्च दत्तुपायाः फलानि च ।
राशो दृष्टश्च कोषश्च कोपसञ्जनं जप । अमात्यगुणदृष्टिश्च प्रकृतीनाञ्च वर्द्धनं ।
पाशुप्यगुणकल्पश्च सेनादृष्टिस्तथैव च । परिज्ञानश्च दुष्टश्च लक्षणश्च सतामपि ।
समहीनाधिकानाञ्च पथावलक्षणश्च यत् । मध्यमश्च च तुष्यथ यथा खेयं विवर्द्धतां । १८२
क्षीणग्रहणदृष्टिश्च यथा धर्मं प्रकीर्तितं । लघुना देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ।
विजिगीषोस्तथा दृष्टमुक्तश्चैव तथैव ते । गणानां दृष्टिमिच्छामि श्रोतुं मतिमताम्बर ।
यथा गणाः प्रवर्द्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत । शरीश्च विजिगीषन्ते सुद्धं प्राप्नुवन्ति च ।
भेदमूलो विनाशो हि गणानामवलक्ष्ये । मन्त्रसंवरणं दुःखं बह्वनामिति मे मतिः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परन्तप । यथा च ते न भिद्येरंस्तु च मे वद पार्थिव । १८३
॥ भीम उवाच ॥ गणानाञ्च कुलानाञ्च राश्यां भरतसत्तम । वैरसन्दीपनादेवैः सोभामर्थैः नराधिप ।
लोभमेको हि दृणुते ततोऽमर्षमननरं । तौ लयव्ययसंयुक्तावन्योन्यश्च विनाशिनौ ।
चारमन्त्रबलादानैः सामदानविभेदैः । लयव्ययभयोपायैः कर्षयन्तीतरेतरं ।
तत्त्वादानेन भिद्यन्ते गणाः संघातदृष्टयः । भिक्षा विमग्नः सर्वे गच्छन्धरिवर्षं भयात् ।
भेदे गणा विनश्युर्हि भिक्षास्तु सुजयाः परैः । तस्मात् संघातयोगेन प्रयत्नेन गणाः सदा । १८४
अर्थाद्यैवाधिगम्यन्ते संघातबलपौरुषैः । वाङ्मात्रमैवो कुर्वन्ति तेषु संघातदृष्टिषु ।
ज्ञानदृष्टा प्रशंसन्ति गृह्यन्त परस्परं । विनिदृष्टाभिसन्धानाः सुखमेधन्ति सर्वशः ।
धर्मिष्ठान् व्यवहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः । यथावत् प्रतिपश्यन्तो विवर्द्धन्ते गणोत्तमाः ।
पुत्तान् भ्रातृन् विदुःकृन्तो विनयन्तश्च तान् सदा । विनोतांश्च प्रयच्छन्तो विवर्द्धन्ते गणोत्तमाः ।
चारमन्त्रविधानेषु कोपसन्निधयेषु च । निधयुक्ता महाबाहो वर्द्धन्ते सर्वतो गणाः । १८५
प्राज्ञान् गृहान्महोत्साहान् कर्मसु स्तिरपौरुषान् । मानयन्तः सदा युक्ता विवर्द्धन्ते गणा नृप ।

द्रव्ययन्त्रय शूराश्च शास्त्रज्ञाः शास्त्रधारणाः । कृच्छ्रास्त्रापस्तु संमूढान् गणाः सन्तारयन्ति ते ।

क्रोधा भेदा भयं दण्डः कर्षणं निषेधो बधः । नयत्यारिवंशं सद्यो गणान् भरतसत्तम ।।

तस्मान्मानयितव्याक्षे गणमुख्याः प्रधानतः । लोकयानां समायत्ता भूयसी तेषु पार्थिव ।।

मन्त्रगुप्तिः प्रधानेषु चारदारित्रिकर्षण । न गणाः कृतज्ञा मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ।

१८५

गणमुख्यैस्तु सम्भूय कार्यं गणक्षितं मित्य । दृष्टगणैस्तु भिन्नस्तु विततस्तु ततोऽन्यथा ।

अर्थोः प्रत्येकवीदन्ति तथाऽर्थो भवन्ति च । तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठतां ।

नियतः पण्डितैः कार्यः क्षिमेव प्रधानतः । कुलेषु कलहा जाताः सुखदुःखैरुपेविताः ।।

गोत्रस्तु नाशं कुर्वन्ति गणभेदस्तु कारकं । आभ्यन्तरभयं रक्ष्यमचारं वाञ्छन्ती भयं ।

आभ्यन्तरं भयं राजान् सद्यो मूलानि कृन्तति । अकस्मात् क्रोधमोहाभ्यां लोभादाऽपि स्वभावजात् ।।

१८६

अन्योन्यं नाभिभाषेन्ते तत् परासवलक्षणं । जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।

न चोद्योगेन बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः । भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिन्दन्ते रिपुभिर्गणाः ।।

तस्मात् सहातमेवाज्जगणानां शरणं महत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ महानयं धर्मपथो ब्रह्मशास्त्रं भारत । किंस्तिदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतं ।

किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवती मते । यथाऽहं परमं धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुमी ।

१८७

॥ भीष्म उवाच ॥ मातापितरौगुरुणाञ्च पूजा ब्रह्मता मम । इह युक्तो नरो लोकान् यत्रय मष्टदश्रुते ।

यच्च तेऽभ्यनुजानीयुः कर्म तात सुपूजिताः । धर्माधर्मविरुद्धं वा तत् कर्त्तव्यं युधिष्ठिर ।

अ च नैरभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् । यच्च तेऽभ्यनुजानीयुः स धर्म इति निययः ।

एत एव यथो लोकां एत एवाश्रमास्तथः । एत एव त्रयी वेदा एत एव त्रयोऽग्रयः ।

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताऽग्निर्देविणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु चाऽग्निवेता गरीयसी ।

१८८

विष्वक्प्रमाद्यन्तेषु चीलोकांश्च विजिग्यसि । पित्रवृत्त्या निमं लोकं मातृवृत्त्या तथा परं ।

ब्रह्मलोकं गुरोर्हृत्या नियमेन तरिष्यसि । सम्प्रेतेषु वर्त्तस्य चिपु लोकेषु भारत ।

यत्रः प्राप्स्यसि भद्रन्ते धर्मश्च सुमहत्फलं । नैतानतिशयेज्जातु नात्यश्रीयाश्च दूययेत् ।

नित्यं परिचरेच्चैव तदै सुकृतमुत्तमं । कीर्त्तिं पुण्यं यशो लोकान् प्राप्स्यसे राजसत्तम ।

सर्वं तस्यादृता लोका यथैते चय आदृताः । अनादृतास्तु यथैते सर्व्वास्तस्याफलताः क्रियाः ।

१८९

न चार्धं न परो लोकस्तस्य चैव परन्तप । अमानिता नित्यमेव यथैते गुरवस्तथः ।

न चाग्निश्च परे लोके यशस्तस्य प्रकाशते । न चान्यदपि कल्याणं परं च समुदाहृतं ।

तेभ्य एव हि यत् सर्वं हत्वा च विद्वज्जगत्सह । तदाधीन्ये श्रमगुणं सहस्रगुणमेव च ।

तस्मान्मे सम्यक्प्रान्ते यथो लोका युधिष्ठिर । दैवै तु सदाचार्ये श्रोत्रियानतिरिच्यते ।

दशाचार्यामुपाध्याय उपाध्यायान् पिता दश । पितृन्दश्च तु मातैका सर्व्वा वा पृथिवीमपि ।

१९०

गुरुत्वेनातिभवति नास्ति मातृममो गुरुः । गुरुगरीयान् पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः ।

उभौ हि मातापितरौ जन्मन्येवोपयुज्यतः । शरीरमेव सृजतः पिता माता च भारत ।

आचार्यमिष्टा या जातिः सा दिव्या साऽजराऽमरा । श्रवणा हि सदा माता पिता चक्षिपंकारिणौ ।

न संदुष्यति तत् कृत्वा न च ते दूषयन्ति तं । धर्माद्य यतमानानां विदुर्द्वा महर्षिभिः ।

यादृषीत्यवितयेन कर्मणा श्रुतं ब्रुवन्नृतं सम्प्रयच्छन् । तं वै मन्येत पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुक्षेत् कृतमस्य जानन् । १०

यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियन्ते प्रत्यासत्वा मनसा कर्मणा वा । तेषां पापं भूणहत्याविमिष्टं नान्यस्तेभ्यः पापह

दक्षि लोके ।

तथैव ते गुरुभिर्भावनीयास्तथा तेषां गुरुवोऽप्यर्चनीयाः ।

तस्मात् पूजयितव्याश्च संविभाव्याश्च यजतः । गुरुवोऽर्चयितव्याश्च पुराणं धर्ममिच्छता ।

येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ।

येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितं । मातृतः पितृतश्चैव तस्मात् पूज्यतमो गुरुः ।

११

श्रुपयस्य हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह । पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात् पूज्यतमो गुरुः ।

केनचिज्ज च वृत्तेन ह्यवज्ञेयो गुरुर्भवेत् । न च माता न च पिता मन्यते यादृशो गुरुः ।

न तेष्वमानमर्हन्ति न तेषां दूषयेत् कृतं । गुरुणामेष सत्कारं विदुर्द्वा महर्षिभिः ।

पाध्यायं पितरं मातरञ्च येऽभिद्रुहन्ते मनसा कर्मणा वा । तेषां पापं भूणहत्याविमिष्टं तस्मान्नान्यः पापह

दक्षि लोके ।

तो द्रुष्ट्वा यो न विभर्ति पुनः स्त्रियोनिजः पितरं मातरञ्च । तदे पापं भूणहत्याविमिष्टं तस्मान्नान्यः पापह

दक्षि लोके ।

१२

मित्रद्रुहः कृतघ्नश्च स्त्रीघ्नश्च गुरुघातिनः । चतुर्णां स्वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुभम् ।

तत् सर्वमनिर्द्दोशैरेवमुक्तं धत्त कर्त्तव्यं पुरुषेणैव लोके । एतच्छ्रेयो नान्यदस्मादिमिष्टं सर्वान् धर्माननुसृत्यैतदुक्तं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टाधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मो स्नातुमिच्छन्नेवो वर्त्तेत भारत । विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रहृष्टि भरतर्षभ ।

सत्यश्चैवानृतश्चेमे लोकाणावृत्य तिष्ठतः । तयोः किमाचरेद्भ्राजन् पुरुषो धर्मान्वितः ।

किंस्त्रित् सत्यं किमनृतं किंस्त्रिहर्म्य सनातनं । कस्मिन् काले वदेत् सत्यं कस्मिन् कालेऽनृतं वदेत् ।

१३

॥ भीष्म उवाच ॥ सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परं । यत्तु लोकेषु दुर्ज्ञानं तत्प्रवक्ष्यामि भारत ।

भवेत् सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् । यवानृतं भवेत् सत्यं सत्याथायनृतं भवेत् ।

तादृशो बन्धते बालो यत्र सत्यमनुष्ठितं । सत्यानृतं त्रिनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ।

अथनार्थोऽकृतप्रज्ञः पुरुषोऽप्यतिदारुणः । समहत् प्राप्नुयात् पुण्यं बलाकोऽन्ववधादिव ।

किमाद्यर्थश्च यन्मूढो धर्मकांमोऽप्यधर्मवित् । समहत् प्राप्नुयात् पुण्यं गङ्गायामिव कौशिकः ।

१४

तादृशोऽयमनुप्राप्तो यत्र धर्मः सुदुर्लभः । दुष्करः प्रतिषेध्यातुं न केनात्र व्यवस्यति ।

प्रभवार्यथ भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं । यत् स्यात् प्रभवसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।

अहिंसार्याय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं । यत् स्यादहिंसासंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ।

धारणाद्वर्त्मनित्याहुर्द्धर्मो विधृताः प्रजाः । येत् स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।

युतिधर्म इति श्लोके नेत्याहुर्परं जनाः । न च तत् प्रत्यसूयामो न हि सर्वं विधोयते ।

१११

न न्यायेन जिहोर्पेता धनमिच्छन्ति कस्यचित् । तेभ्यस्तु न तदाख्येयं स धर्म इति निश्चितः ।

अकूजनेन चेन्मोषो नावकूजेत् कयश्चन । अवश्यकूजितव्यो वा शङ्केन् वाऽप्यकूजनात् ।

श्रेयस्तत्त्वानृतं वक्तुं सत्यादिनि विचारितं । यः पापैः सह सम्बन्धाम्बुच्यते श्रपयादपि ।

न तेभ्योऽपि धनं देयं शक्ये सति कयश्चन । पापेभ्योऽधिधनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ।

क्षत्रोरोपरोधेन धनमादातुमिच्छतः । सत्यसम्प्रतिपत्त्यर्थं यद्वैयः साविणः कश्चित् ।

११२

अनुक्ता तच्च तद्वाच्यं सर्वं तेऽनृतवादिनः । प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।

अथैष रचणाद्यैव परेषां धर्मकारणान् । परेषां सिद्धिमाकाङ्क्षोचः स्याद्वर्त्ममिषुकः ।

प्रतिश्रुत्य प्रदातव्यः स्वकार्यस्य सत्तात् कृतः । यः कश्चिद्वर्त्मसमपात् प्रच्युतो धर्मसाधनः ।

दृष्टेनैव स चन्त्यव्यस्यं पन्थानं समाश्रितः । च्युतः सदैव धर्मोभ्योऽमानवं धर्ममाश्रितः ।

११३

शठः स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुं । सर्वोपायैर्निहन्तव्यः पापो निहतिजीवनः ।

धनमित्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः । अविषद्या श्वसन्मोक्षो निहत्यायतनं गताः ।

च्युता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतास्तथैव ते । निर्यज्ञास्तपसा होना मास्त तैः सह सङ्गमः ।

धननाशान्दुःखतरं जीवितादिप्रयोजनं । अयनो रोचतां धर्म इति वाच्यः प्रयत्नतः ।

न कश्चिदसि पापानां धर्म इत्येव निश्चयः । तयागतस्तथा हन्यान्नासौ पापेन लिप्यते ।

स्वकर्म्मणा हतं हन्ति हत एव स हन्यते । तेषु यः समयं कश्चित् कर्त्तुं हतबुद्धिः ।

११४

यथा काकस्य मृशस्य तथैवोपधिजीविनः । ऊर्द्धं देहविमोचाने भवन्त्येतासु योनिषु ।

यस्मिन् यथा वर्त्तन्ते यो मनुष्यकर्मिण्यथा वर्त्तितव्यं स धर्मः । मायाचारो मायया बाधितव्यः बाध्याचारः साधुना श्रुत्युच्यते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषासनपर्वणि सत्यानृतके महाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्रियमानेषु भूतेषु तैर्धर्मवैसातस्ततः । दुर्गाण्यतितरन्ते नान्ये ब्रूहि-पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ आश्रमेषु ययोक्तेषु ययोक्ते ये दिजातयः । वर्त्तन्ते संयतात्मनो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये दम्भाप्यपरन्ति स चेपां उत्तिष्ठ संयता । विपद्याय निमग्नान्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

११५

प्रयाङ्गनोऽप्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिताः । प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

वासयन्त्यतिथोयिष्यं नित्यं ये चानसृषकाः । नित्यं स्वाध्यायशोलास्य दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

मातापितरौ ये तृभिर्बर्त्तन्ते धर्मकोविदाः । वर्ज्यन्ति दिवास्त्रं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये वा पापं न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा । निवृत्तदृष्टा भूतेषु दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये न सोमाश्चयन्यर्थान् राजानो रजसाऽन्विताः । विषयान् परिचरन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 स्त्रेषु दारिषु वर्तन्ते नान्यदृत्तिमृतावृतौ । अग्निहोत्रपराः सन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 आहवेषु च ये शूरास्त्रज्ञा मरणं भयं । धर्मेण जयमिच्छन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 ये वदन्तीह सत्यानि प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते । प्रमाणभूता भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 कर्माण्यकुहकार्यानि येषां वाचस्य सूनृताः । येषामर्थस्य सम्पन्ना दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 अन्नधायेषु ये विप्राः स्वाध्यायं नेह कुर्वन्ते । तपोनिष्ठाः सुतपसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 ये तपश्च तपयन्ति कैमारुह्यचारिणः । विद्यावेदव्रतस्थाता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 ये च संशान्तरजसः धर्मान्तममस्य ये । सत्त्वे स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 येषां न क्षुधिरसति न चरन्ति हि कस्यचित् । येषामात्मसमा लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 परश्रिया न तपयन्ति ये सन्तः पुरुषर्षभाः । याम्यादर्थाभिरुत्तास्य दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 सर्वान्देवानमयन्ति सर्वधर्मांश्च शृण्वते । ये ऋध्माणाः शान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 ये न मानिबमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परान् । मान्यमानाश्चमयन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 ये च आह्वानि कुर्वन्ति तिथ्यां तिथ्यां प्रजाधिपः । सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 ये क्रोधं धनियच्छन्ति कुह्वान् संशमयन्ति च । न च कुपन्ति भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 मधु मांसश्च ये नित्यं वर्जयन्तीह मानवाः । जन्मप्रभृति मद्यश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 याचार्यं भोजनं येषां सन्तानार्थश्च मैथुनं । वाक् सत्यवचनार्थाश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवाव्ययं । भक्ता नारायणं देवं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 य एष पद्मरत्नावः पीतवासा महाभुजः । सुहृद्भाता च मित्रश्च सम्बन्धी च तथाऽच्युतः ।
 पृथुमान् सकलान् लोकान् चर्षवत् परिवेष्टयेत् । इच्छन् प्रभुरस्मिन्माता गोविन्दः पुरुषोत्तमः ।
 स्थितः प्रियङ्गिरे जिष्णोः स एव पुरुषोत्तमः । राजंलव च दुर्हर्षौ वैकुण्ठः पुरुषर्षभः ।
 य एनं वंशयन्तीह भक्ता नारायणं हरिं । ते तरन्तीह दुर्गाणि न चाशंसि विचारणा ।
 दुर्गातितरणं ये च पठन्ति आवयन्ति च । कथयन्ति च विप्रेभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 इति कृत्यसमुद्देशः कौर्त्तितले मयाऽनघ । तरन्ते येन दुर्गाणि परचेह च मानवाः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्गातितरणे दशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथैवा । शैत्यस्तेष्व शैत्याश्चैवास्त्यदर्शनाः । ईदृशान् पुरुषांस्तान् कथं विद्यामहेवर्ष ।
 ॥ भीम उवाच ॥ शत्राण्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । व्याघ्रगोमायुषं वादं तच्चिबोध युधिष्ठिर ।
 पुरिकायां पुरि पुरा श्रीमत्यां पौत्रिको नृपः । परदिशारतिः कौरौ नभूय पुरुषाधमः ।
 सत्वायुषि परिवीणे जगामानोषितां गतिं । गोमायुलक्ष्य सम्प्राप्तो ब्रूयितः पूर्व्वकर्षणा ।
 संस्रव्य पूर्व्वभूतिश्च निर्बेदं परमं मतः । न मत्तयति मांसानि परैरुपहृतान्यपि ।
 अहिंसः सर्वभूतेषु सत्यवाक् सुदृढव्रतः । स चकार यथाकालमाहारं पतितैः फलैः ।

१०९

१११

११०

१११

११०

१०९

मृगानि तस्य चावायो गोमायोः स्यतोऽभवत् । जस्यभूम्यनुरोधाच्च नार्थं वासमरोचयत् ।

तस्य शैचममृयनास्ते सर्वेऽसद्व्याजतयः । चालयन्ति सा तां सुद्धिं वचने, प्रथयेत्तैः ।

वधन् पितृवने रौद्रे शौचे वर्चितुमिच्छति । इत्थं विप्रतिपत्तिले यदा त्वं पित्रिताग्रवः ।

तत्समानो भवास्माभिर्भोऽन्धं दास्यामेधे वयं । भुञ्ज्ये शौचं परित्यज्य यदि भुक्तं तदाऽस्य ते ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच समाहितः । मधुरैः प्रसृतैर्वाक्पैर्दत्तमद्भिरनिधुरैः ।

अप्रमणा प्रसूतिर्मे शोचत, क्रियते कुलं । प्रार्थयामि च तत् कथं येन विधीयते यत्रः ।

इदं ज्ञानं यदि मे वाधो समाधिर्मे निग्रम्यतां । आत्मा फलति कर्माणि नाश्रयो धर्मकारणं ।

आश्रमे यो द्विजं हन्याद्वा वा दद्यादनाश्रमे । किं न तत्पातकं न त्यागद्वयं दत्तं दृष्ट्वा भयेत् ।

भवन्तः स्तार्यलोमेन केवलं भवन्ते रताः । अनुबन्धे च यो द्योपास्यान् परम्यन्ति मोहिताः ।

अप्रत्ययवृत्तां गच्छामि योऽपनयदूषितां । इह चामुच चानिष्टां तस्मादुत्तिष्ठं न रोचये ।

तं श्रुत्वा पण्डितं मत्वा शार्दूलः स्थातविक्रमः । हत्वात्मघट्टश्रीं पूर्णं चाचियेऽवरयत्स्वयं ।

॥ शार्दूलश्चतुर्थः ॥ शौच्यं विज्ञातरूपस्त्वं गच्छ यात्रां मया सह । म्रियन्तामीषिता भोगाः परिहार्यास्तु पुष्कलाः ।

तोष्ण इति वयं ख्याता भयन्तं ज्ञापयामहे । मृदुपूर्व्यं हितैव श्रेयसाधिगमिष्यसि ।

अथ दन्त्यं तदाकं मृगेन्द्रस्य महात्मनः । गोमायुः संश्रितं वाक्यं वभाषे किञ्चिदानत ।

॥ गोमायुस्तथा ॥ सद्गुरुं मृगराजैतत्तव वाक्यं मदन्तरं । यत्सहायान्मृगयसे धर्मार्थं कुशलान् श्रुत्वा न ।

न शक्यं ह्यनमायेन महत्समनुशासितुं । दुष्टमात्येन वा वीर शरीरोपरिपन्थिना ।

सहायाननुरोधेन नयन्तानुपमहितान् । परस्परमसंष्टयान् विमित्रीयुन्मेलालुपान् ।

अनतीतोपधान् प्राज्ञान् हिते युक्तान्मर्त्तव्यः । पूजयेया महाभाग यथाचार्य्यं यथा पितृन् ।

श्लेव मस्य सन्तोषाद्रिचितं ज्येष्ठमाधिप । न कामये मुखान् भोगानैश्वर्यं च तदाश्रयं ।

न धोष्यति हि मे शीलं तव भूयैः पुरातनैः । ते त्वं विभेदयिष्यन्ति दुःशोसाश्च मदन्तरं ।

न संशय, ह्यचानीयो ह्यन्येषामपि भास्वतां । कृतात्मा मुमहाभागः पापकेवल्यद्वारुणः ।

दीर्घदर्शी महासाहः स्थूललो महाबलः । कृतो चामोषकर्त्ताऽस्मि भोगैश्च समलङ्कृतः ।

न स्वप्नेनास्मि सन्नुष्टा दुःखावृत्तिरनुष्ठिता । शेषायाश्चापि नाभिघ्नः स्वस्वदेन वनेचरः ।

राजोपक्रोशदोषाश्च सर्वे संश्रयवासिनां । प्रतपर्थं तु निःसङ्गा निर्भया वनवासिनां ।

नृपेणाह्वयमानस्य यत्तिष्ठति भयं यदि । न तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाग्निनां ।

पानीयं वा निरापायं स्वादवं वा मयोत्तरं । विचार्य्यं खलु पश्यामि तत् सुखं यत्र निर्द्वेतिः ।

अपराधेन तावन्नो मृत्वाः शिष्टा नराधिपैः । उपपातैर्यथा मृत्वा दूषिता निधनं गताः ।

यदि सेतमया फार्थं मृगेन्द्र यदि भुञ्जसे । समय-कृतमिच्छामि वर्त्तितव्यं यथा मयि ।

मदीया माननीयास्तं श्रोतव्यञ्च हितं वचः । कल्पिता या च मे वृत्तिः सा भवेत्तस्य सुखिरा ।

न भग्नयेदमन्येते वशिष्ठे, सह कर्षिषित् । नोत्पिगन्तः परोक्षतो दृष्ट्वा ह्युपः परं मयि ।

एक एकेन संगम्य रहे नृणां हितं वचः । न च ते ज्ञानिकार्थेषु प्रयुष्टोऽहं हितार्हते ।
मया सत्त्वान् पद्याच्च न हिंसाः सचिवास्तया । मदीयानाञ्च कुपितो मा त्वं दण्डं निपातयेः ।
एवमस्त्विति तेनासौ मृगेन्द्रेणाभिपूजितः । प्राप्नवांसः तस्माच्चिन्त्यं गोमायुर्ध्यावयेन्नितः ।
तं तथा सक्तं दृष्ट्वा पूज्यमानं सकृत्सु । प्रादिपन् कृतमघाताः पूर्वसत्या मुञ्चमुञ्चुः ।
मित्रबुद्ध्या च गोमायुं सान्त्वयित्वा प्रसाद्य च । दोषैस्तु समतां नेतुमैच्छन् शूभतुद्भयः ।
अन्यथा व्युपिता, पूर्व परद्रव्यमिहारिणः । अगता, किञ्चिदादातुं द्रव्यं गोमायुयन्मिताः ।
द्युत्यानञ्च विकल्पाः कयाभिः प्रतिलोभ्यते । धनेन महता चैव बुद्धिरस्य विलोभ्यते ।
न चापि समहाप्राप्तस्माद्वैर्याचपास ह । अयास्य समर्थ एता विनाशाय तयाऽपरे ।
हंसितस्तु मृगेन्द्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतं । अपनीयस्त्वं तद्धि तैर्गोमांसं तस्य वैश्वमि ।
यदर्थं दद्यात्पहतं येन तच्चैव मन्त्रितं । तस्य तदिदितं सर्वं कारणाद्यं च मर्षितं ।
समघोऽयं कृतस्तेन सान्त्वयमुपगच्छता । नोपघातस्तया कार्थो राजन् भैरो महिच्छता ।
॥ श्रीश-उवाच ॥ बुद्धिस्तस्य मृगेन्द्रस्य भोक्तुमभ्युत्थितस्य च । भोजनायोपहर्त्तव्यं तस्मांश्च नोपद्रव्यते ।
मृगराजेन चाश्रितं दृश्यताश्चैव इत्युत । कृतकैर्देव तस्मांश्च मृगेन्द्रादयोपवर्णिताः ।
सञ्ज्वेनापनीतं ते विदुषा प्राश्नमानिना । शरीरपक्षय-ग्राह्यः कुत्सा गोमायुचापलं ।
बभूवामर्षितो राजा वधश्चास्य व्यरोचयत् । छिद्रं ते तस्य तद्वृष्टा प्रोचुले पूर्वमन्त्रिणः ।
सर्वपापेन सोऽस्माकं वृत्तिभङ्गे प्रवर्त्तते । निःश्रेयसं पुनस्तस्य ते तत् कर्त्तव्यवर्णयन् ।
इदं तस्येदं कर्म किमेव न कृतं भवेत् । अतस्तु स्वामिना पूर्वं यादुमेनैव तादृशः ।
धाम्नाभेणैव धर्षिष्ठः स्वभावेन सु-दारुणः । धर्मच्छन्ना ह्ययं पापो वृथाचारपरिपक्षः ।
कार्थार्थं भोजनार्थेषु प्रतेषु कृतवान् अमं । यदि विप्रत्ययो ह्येव तदिदं दर्शयाम ते ।
तस्मांश्चैव गोमायोसौ वणादाशु ढाकितं । मांसापनयनं शान्ता यावः शुला च तदचः ।
आद्यापयामास तदा गोमायुर्बन्धयामिति । शार्दूलस्य वचः-मुखा-शार्दूलजननी ततः ।
मृगराजं हितैर्वकैः समोऽधियतुमागमत् । पुत्र नैतत्त्वया यावत् कपटारम्भं घृतं ।
कर्मसंघर्षजं ह्यपि देयेतांश्च विमि । शुचिः । भोक्षितं सद्ये कश्चित् प्रक्रिया वैरेकारिका ।
शूचेरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते । मुनेरपि वनेष्वस्य स्वानि कर्माणि कुर्वन्तः ।
उत्पाद्यन्ते वयः पक्षा मित्रोदासीनश्च वः । लुब्धानां शूचयो देव्याः कातराणां तरस्त्रिनः ।
मूर्खाणां पण्डिता देव्या दरिद्राणां महाधनाः । अधर्माकारिणां धर्मिणा विदूषाणां सुरुषिणः ।
वहवः पण्डिता मूर्खा लुब्धा मायोपजीविनः । कुर्धुर्दोषमदोषस्य वृहस्यतिमेनेरपि ।
शून्यात्तत्र गृहोन्मांसं यद्यप्यपहतं तव । नेच्छते दीयमानस्य साधु तावदिष्टव्यतां ।
अपभ्याः-सामर्थकायाः-सम्यादासम्बदर्शनाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तेषु युक्तं परीक्षणं ।
तच्च वदस्यते व्योम खद्योतो हव्यवाजिव । न वैवालि तलं व्याधि खद्योते न भृताशनः ।

॥१००

॥११५

॥११०

॥११५

॥११०

॥११५

तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तो ह्यर्थः परीक्षितुं । परीक्ष्य ज्ञापयन्वर्थाच्च पश्चात् परित्यजेत् ।
 न दुष्करमिदं पुत्र यत् प्रभुर्भातियेत् परं । ज्ञापनीया यशस्वा च लोकं प्रभवतां चमा ।
 स्थापितोऽयं तथा पुत्र समन्तेष्वपि विभ्रुतः । दुःखेनासाद्यते पाचं धार्थ्यतामेव ते सुहृत् ।
 दूषितं परदेपैर्हि शठहीने योऽन्यथा शूचिं । स्वयं संदूषितामात्यः विप्रमेव विनश्यति ।
 तस्मादपरिघाताद्गोमायोः कश्चिदागतः । धर्मात्मा तेन चाख्यातं यथैतत् कपटं कृतं ।
 ततो विज्ञानचारिणः सन्तुल्य च विमोचितः । परित्यक्तञ्च सखेहं मृगेन्द्रेण पुनः पुनः ।
 अनुज्ञाय मृगेन्द्रम् गोमायुर्नैतिशस्त्रवित् । तेनार्भणं सन्तप्तः प्रायमासितुमैच्छत् ।
 शार्ङ्गलक्षान् गोमायुं खेदात् प्रोत्फुल्लोत्पन्नः । अवारयत् च धर्म्मिहं पूजया प्रतिपूजयन् ।
 तं च गोमायुरालोक्य स्नेहादागतसम्भ्रमं । उवाच प्रणतो वाक्यं वाय्मगद्गदया गिरा ।
 पूजितोऽहं तथा पूर्वं पश्याचैव विमानितः । परेषामास्यदं नीतो वस्त्रं नार्हास्यहं त्वयि ।
 अस्मन्नुत्थास्युताः स्थानाभ्यामात् प्रत्यवरोपिताः । स्वयञ्चापहता मृग्या ये चायुषहिताः परैः ।
 परिचीणाश्च सुव्यास्य क्रुद्धा भीताः प्रतारिताः । इतस्मा मानिना ये च त्वात्तादाना महेश्वराः ।
 सन्तापिताश्च ये केचिद्ब्रह्मनैघप्रतीषिणः । अन्तर्हिताः सोपहितास्ते सर्वे परसाधनाः ।
 अवमानेन पुनस्तु स्थानभ्रष्टस्तथा पुनः । अर्कपथास्यवि विद्याधमहंतिष्ठानि वा कथं ।
 समर्थ इति संशयस्तथाप्यिला परीक्षितः । कृतञ्च समर्थं भित्ता त्वयाऽहमवमानितः ।
 प्रथमं यः समाख्यातः शोलेवानिति संशदि । न वार्थं तस्य देगुण्यं प्रतिज्ञां परिरचता ।
 श्वव्याधमत्तस्यैव विद्याधं मे न यास्यसि । त्वयि चापेतविद्याये समोदेगा मविश्यति ।
 श्रद्धितस्त्वमहं भीतः परे स्थिद्रानुदर्शिनः । अखिगधाथैव दुस्त्रोषाः कथं भैतद्वज्रच्छृणं ।
 दुःखेन प्रियते भिन्नं सिद्धं दुःखेन भिद्यते । भिन्नयिष्टा तु या प्रीतिर्न सा खेदेन वर्त्तते ।
 कश्चिदेव हि ते भर्तुर्दृश्यते ॥ परात्मनोः । कार्यापेक्षा हि वर्त्तन्ते भावाः खिगधाः सुदुर्लभाः ।
 सुदुःखं पुरुषज्ञानं विन्नं येषां चलाचलं । समर्थो वाऽप्यशङ्को वा श्रमेवेकेऽधिगम्यते ।
 अकलाभक्रिया नृणामकलाचापकर्षणं । उग्रमाग्रमे महत्त्वञ्च प्रकर्तुं बुद्धिलापवं ।
 एवंविधं शक्त्यमुक्ता धर्म्मकामार्थहेतुमत् । प्रसादयित्वा राजानं गोमायुर्वनमभ्यगात् ।
 प्रशङ्कानुगतं तस्य मृगेन्द्रस्य च बुद्धिमाम् । गोमायुः प्रायमास्थाय त्वात्ता देहं दिवं ययौ ।

॥१०॥

॥११॥

॥१२॥

॥१३॥

॥१४॥

॥१५॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि याज्ञगोमायुर्नवादे एकदाशोऽधिकप्रोऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ पुपिष्ठिर उवाच ॥ किं पाथिवेन कर्त्तव्यं किञ्च हत्वा सुखी भवेत् । समदाचल्य तत्तेन सर्वधर्म्मभूतामर ।

॥ भीम उवाच ॥ हन्ता तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्यं कनिययं । यया राजोह कर्त्तव्यं यच्च हत्वा सुखी भवेत् ।

नचैवं वर्त्तितव्यं यच्च येदमनुशुक्रम् । उदस्य तु महद्भूतं तथिवोप पुपिष्ठिर ।

शान्तिपर्वणे महाभारतः प्राज्ञापत्यपुनोऽभवत् । वरणे च्छन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ।

तपः सुमहदातिष्ठदरक्षे प्रथितव्रतः । तपसस्तस्य चान्तेऽय प्रीतिमानभवदिभुः ।

वरेण कन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ।

॥ उग्र उवाच ॥ भगवंस्तत्रमादान्मे दीर्घा योवा भवेदियं । योजनानां शतं सयं गच्छामि चरितुं विभा ।

एवमस्ति चोक्तः स वरदेन महात्मना । प्रतिस्त्रय वरं श्रेष्ठं यथावुद्रः स्वकं वनं ।

११८५

संचकार तदालस्यं वरदानात् सुदुर्लभं । न चैच्छचरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहितः ।

स कदाचित् प्रसार्यैव तां योवां शतयोजनां । चचार आन्तहृदये वातशामात्ततो महान् ।

स गुहायां गिरीषोवां निधाय पशुरात्मनः । आसेऽनुवर्षमभ्यागात् सुमहत् प्रावयन्मनः ।

अय प्रीतपरीताहो जम्बुकः कृच्छ्रमन्वितः । सदारक्षां गुह्यामाशु प्रविशेज जलाहितः ।

स दृष्ट्वा मांसजीवो तु सुभृशं कृच्छ्रमन्वितः । अभवयत्ततो योवामुदस्य भरतर्षभ ।

११८६

पदा त्वबुधतात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः । तदा स ह्येतेन यन्ममकरोद्भयदुःखितः ।

यावदूर्द्धमधस्यैव योवां सङ्गि ते पशुः । तावत्तेन सदारेण जम्बुकेन स भवितः ।

स हत्वा भक्षयित्वा च तमुष्टं जम्बुकसदा । विगते वातवर्षे तु निश्चकाम गुह्यामुखात् ।

एवं दुर्बुद्धिना प्राप्तमुद्रेण निधनं तदा । आलस्यस्य कमात् पश्य महान्तं दोषमागतं ।

तमेवैषेविधिं हिला योगेन निहतैर्द्वयः । वर्षस्य बुद्धिमूलनु विजयं मनुरब्रवीत् ।

११८७

बुद्धिश्रेष्ठेन कर्माणि बाह्यमन्यानि भारत । तानि जहाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ।

राज्यं तिष्ठति दत्तस्य संवृत्तीतेन्द्रियस्य च । आत्तस्य बुद्धिमूलं हि विजयं मनुरब्रवीत् ।

गुह्यं मन्त्रं श्रुतवतः सहायस्य चानघ । परीक्ष्यकारिणो ह्यर्थालिङ्गन्तो ह पुथिष्ठिर ।

सहाययुक्तेन मही क्षत्रा शक्या प्रशसितुं ।

एतं हि सङ्गिः कथितं विधिज्ञैः पुरा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः । मयाऽपि चोक्तं तव शास्त्रदृष्ट्या यथैव बुद्ध्या प्रचरस्व राजन् । ११८८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उग्रवीरोपाख्याने द्वादशाधिकप्रतीऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ पुथिष्ठिर उवाच ॥ राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ । अमित्रस्यातिष्ठद्वल्यं कथं तिष्ठेदसाधनः ।

॥ भोश उवाच ॥ अत्राप्युदाहरणौममितिहासं पुरातनं । सरिताश्चैव संवादे सागरस्य च भारत ।

सुरारिणिलयः श्रद्धत् सागरः सरिताम्वतिः । पप्रच्छ सरितः सर्व्याः संशयं ज्ञातमात्मनः ।

॥ सागर उवाच ॥ समूलशाखान् पश्यायि निहतान् कायिनो द्रुमान् । युष्माभिरिह पूर्वोभिनंद्यस्व न वेतसं ।

अकाययात्पसारस्य वेतसः कुलजस्य वः । श्रवज्ञया वा जानीतः किञ्च वा तेन वः कृतं ।

११८९

तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्व्याषामेव वो मते । यथा चेमानि कूलानि हिला नाप्याति वेतसः ।

तत्र प्राह नदी गङ्गा वाक्यमुत्तममर्थवत् । हेतुमद्वाचकश्चैव सागरं सरितां पतिं ।

॥ गङ्गेवाच ॥ तिष्ठन्त्येते यथास्थानं नगा स्नेहकनिकेतनाः । ते त्यजन्ति तनः स्थानं प्रातिलोभ्याच्च वेतसः ।

वेतसा वेगमायान्तं दृष्ट्वा नमति नापरे । सरिद्वेगेऽभ्यतिक्रान्ते स्थानमासाद्य तिष्ठति ।

कालज्ञः समयज्ञश्च सदा वक्ष्यस्य नोद्भूतः । अनुलोमस्यथा स्तब्धस्तेन नाभ्येति वेतसः ।

मार्त्तादकवेगेन ये नमन्युन्ममन्ति च । ओषधः पादया गुह्या न ते यान्ति परामवं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यो हि श्रेष्ठोर्विद्वद्ब्रह्म प्रभोर्ध्वधविनाशने । पूर्व्वं न सहते वेगं विप्रमेव विनश्यति ।

सारासारं बलं वीर्य्यमात्मनो दियतश्च यः । जानन् विचरति प्राज्ञो न स याति परामवं ।

एवमेव यदा विद्वान्न्यतेऽतिबलं रियं । संश्रयेदैतस्यै हृत्तिमेतत् प्रज्ञानलक्षणं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजघर्मोन्मुखासनपर्व्वणि सरित्सागरसंवादे त्रयोदशाधिकप्रतेऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विद्वान्पूर्व्वप्रगल्बेन मृदुतो ह्येन भारत । आकृत्यमाणः सदसि कथं क्षुर्यादरिन्दम । ११०

॥ भीष्म उवाच ॥ शूयतां हृथिवोपास यथेपोऽयौऽनुगोयते । सदा सुचेताः सन्ते नरस्येष्टास्त्वमेव च ।

अव्यक्तं कृत्यमाणस्य मुहूर्तं नाम विन्दति । दुष्कृतस्यात्मनोऽमर्षं खल्येवापमार्ष्टि वै ।

टिड्ढिभं तमुपेते वाशमानमिवातुरं । लोकविदेयमायज्ञो निष्फलं प्रतिपद्यते ।

इति संज्ञायते नित्यं तेन पापेन कर्मणा इदमुक्तो मया कश्चित् सफतो जनसंसदि ।

स तच्च प्रीडितः श्रुता मृतकृत्योऽवतिष्ठते । छांपन्नस्यायनोपेन कर्मणा निरपचपः । १११

उपेक्षितो धर्मेन तादृशः पुरुषाधमः । यद्यद्व्यादात्पमतिस्तदस्य संवेदुधः ।

प्राहतां हि प्रसेसन् वा निन्दन् वा किं करिष्यति । वने काक इवाबुद्धिर्ध्याप्रमत्तो निरर्थकः ।

यदि वाग्भिः प्रयोगः स्यात् प्रयोगे पापकर्मणः । वागेवार्थो भवेत्तस्य न द्वेवार्थौ जिघांसतः ।

निपेक्षं विपरीतं च आचष्टे हस्तचेष्टया । मयूर इव कौपीनं मृत्यं सन्दर्शयन्निव ।

यस्यावाच्यं न लोकोऽस्ति नाकार्य्यस्यापि किञ्चन । वाचनेन न सन्दध्यान्मुषिः संश्लिष्टकर्मणा । ११२

प्रत्यक्षं गुणवादी यः परेणे चापि निन्दकः । स मानवः खल्वेको नष्टलोकपरावरः ।

तादृज्जनप्रतस्यापि यद्ददति शुक्राति च । परोक्षेणापवादी यत्तन्नाशयति तत्तत्तनात् ।

न फात् प्राज्ञो नरः सद्यस्तादृशं पापचेतनं । वक्ष्येन् वाधुमिर्बन्धं सारमेयामिषं यथा ।

परिवादं मुखाणां हि दुरात्मा वै महाजने । प्रकाशयति दोषान्मत्तं सर्पः फणमिवोद्धितं ।

तं ध्वन्याणि कुर्वाणं प्रतिकर्तुं य इच्छति । भस्मकृत इवाबुद्धिः खरो रजमि मज्जति । ११३

मनुष्यशालाहकमप्रशान्तं जनापवादं सततं निविष्टं । मातङ्गमुन्मत्तमिवोत्पदको त्यजेत तं स्वानमिश्रितरौद्रं ।

अधीरजुष्टे पञ्च वर्त्तमानं दमादपेतं विनयाच्च पापं । अरिप्रतं नित्यमभूतिकामं धिगन्तुं पापमतिं मनुष्यं ।

प्रत्युत्पमानस्तम्भिभूय शमिर्निशाम्य माभुस्तमयार्तदपः । उच्यते नीचेन हि सम्प्रयोगं विगर्हन्ति स्थिरपु

हृषो ये ।

शुद्धो दमाद्धेन हि तादृशेन न धांशुभिर्धां विकिरेजुषेष्वा । विहाय दन्ताय विभोषयेत्ता विद्धं वि मृडे कपि

ते नृपे ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयं । सञ्ज्ञेत्तयस्त्वया राजन् भवान् कुलकरो हि नः ।

पुण्याणामयं तात दुष्टं तानां दुरात्मनां । कथितो वाक्यश्चारक्षतो विशापयामि ते ।

यद्विद्वत् राज्यतन्त्रस्य कुलस्य च सुखोदयं । आयत्याश्च तदाले च चेमद्वह्निकरश्च यत् ।

पुत्रपौत्राभिरामश्च राष्ट्रद्वह्निकरश्च यत् । अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्विद्वो हि मे ।

अभियुक्तो हि यो राजा राष्ट्रसोमिचसंयुतः । स सुदृढमुपेतो वा स कथं रञ्जयेत् प्रजाः ।

यो ह्यपप्रपक्षरति सेहरागवलात्कृतः । इन्द्रियाणामनोभक्तादसङ्गशुभुभङ्गः ।

तस्य भृत्या विगुणतां यान्ति सर्व्वे कुलाद्भुताः । न च भृत्यफलैरर्थं स राजा सम्प्रयुज्यते ।

एतन्मे संशयस्य राजधर्मान् सुदुर्विद्वान् । दृष्टस्य निषमो दुष्टा भवान् शंसितुमर्हति ।

शंसिता पुष्टयात्र न्नं नः कुलाहिते रतः । चत्ता चैता महाप्राज्ञो यो नः शंसति सर्व्वदा ।

तप्त, कुलहितं वाक्यं श्रुत्वा राज्यहितोदयं । अमृतस्याव्ययस्येव तप्तः स्वस्थान्महं सुखं ।

कीदृशः सन्निकर्षसा भृत्याः सर्व्वगुणान्विताः । कीदृशैः किं कुलीनैश्च सह यावा विधीयते ।

न ह्येको भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता । राज्यश्चेदं जनः सर्व्वसत्कुलीनामिकाञ्चति ।

॥ भीम उवाच ॥ न च प्रमाथं राज्यं हि शक्यमेकेन भारत । अशहायवता तात नैवार्याः केचिदप्युत ।

सर्व्वं सन्ध्याः ह्यपि सदा रवितुं भरतर्षभ । यस्य भृत्यजनः सर्व्वो ज्ञानविज्ञानकोविदः ।

हितैषी कुलजः क्षिप्रः स राज्यफलमश्रुते । मन्त्रिणो यस्य कुलजा अश्वहाय्याः शोषयिताः ।

नृपतेर्षन्तिदाः सन्तः सर्व्वन्धज्ञानकोविदाः । अनागतविधातारः कालज्ञानविशारदाः ।

अतिक्रान्तमशोचन्तः स राज्यफलमश्रुते । समदुःखसुखा यस्य सहायाः प्रियकारिणः ।

अर्थचिन्तापराः सत्याः स राज्यफलमश्रुते । यस्य नार्थो जनपदः सन्निकर्षगतः सदा ।

अनुदुः सत्यपाल्मो स राजा राज्यभाग्यवेत् । कोपाख्यपटलं यस्य कोपद्वह्निकरैर्नरैः ।

आन्तेन्दुरैश्च सततं शीयते स नृपोत्तमः । कोष्ठागारमश्वहायैरारैः सञ्चयतत्परैः ।

पात्रभूतैरनुभैश्च फाल्यमानं गुणी भवेत् । व्यवहारस्य नगरं यस्य कर्मफलोदयः ।

दृश्यते ब्रह्मलिखितः स धर्मफलभादनृपः । संयद्हीतमनुष्यश्च यो राजा राजधर्षवित् ।

पद्वैर्ग प्रतिष्ठञ्जति स धर्मफलमश्रुते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि पञ्चदशधिकप्रतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

॥ भीम उवाच ॥ अवाप्युदाहम्नोममितिहासं पुरातनं । निदर्शनं परं लोके मध्वनाचरिते सदा ।

अर्थवार्धस्य सद्गुणं यच्छ्रुतं मे तपोवने । आमदम्यस्य रामस्य यदुक्तमृषिमत्तमे ।

वने महति कस्मिंश्चिदमनुष्यनिषेविते । अपिमूलफलाहारो नियतो नियतश्चियः ।

दीचादमपरः शान्तः स्वाध्यायपरमः श्रुतिः । उपवासविग्रहोद्धात्मा सततं सन्नमः स्मृतः ।

तस्य सद्गुणं सद्भावमुपविष्टस्य प्रीयतः । सर्व्वे सत्त्वाः समीपस्था भवन्ति वनचारिणः ।

सहस्राधगणाः क्रूरा मत्ताद्यैव महागजाः । क्षीपिनः सङ्गभद्रका ये चान्ये भीमदर्शनाः ।

ते सुखप्रभ्रदाः सर्वे भवन्ति क्षतजाशनाः । तत्सर्वं श्रित्यवैचय न्यभूताः प्रियकारिणः ।

४१६

दत्त्वा च ते सुखप्रभ्रं सर्वे यान्ति ययागतं । ग्राम्यस्त्रैकः पश्यन्स्व नानुहन्तु स महामुनिः ।

भक्तोऽनुरक्तः शततमुपवासकश्चोऽबलः । फलमूलोदकाहारः शान्तः शिष्टाकृतियथा ।

तत्सर्वेष्वपि विष्टस्य पादमूले महामते । मनुष्यवद्गतो भावं खेदवद्भोऽभवद्भूयः ।

ततोऽभ्ययान्महावीर्यो दीपो क्षतजभोजनः । शार्थमयन्तधनुष्टः क्रूरः काल इवान्तकः ।

खलिहमानकृतिरितः पुच्छः स्फोटनतत्परः । व्यादितास्यः क्षुधाभ्रमः प्रार्थयानसदामिधः ।

४१७

दृष्ट्वा तं क्रूरमायान्तं जीवितार्थी नराधिपः । प्रोवाच श्यामुनिं तत्र मज्जुष्व विश्रान्तः ।

श्वश्रुभर्गवक्ष्ये दीपो मां हन्तुमिच्छति । त्वमसादाङ्गयं न स्यादस्मान्मम महामुने ।

तथा क्षुद्र महाबाहो सर्वैरुत्सवं न संशयः । स मुनिस्तस्य विज्ञाय भावज्ञो भयकारणः ।

हृत्तप्तः सर्वेष्वन्तानां तमैयर्थ्यमपचितः ।

॥ मुनिदवाच ॥ न भयं दीपिणः कार्यं मृत्युतले कथञ्चन । एव स्वरूपरहितो दीपो भवसि पुनक्तः ।

४१८

ततः श्या दीपितां नीतो आम्बूनदनिभाकृतिः । शिवाङ्गो विष्णुरदंष्ट्रो बने वसति निर्भयः ।

तं दृष्ट्वा संमुखे दीपो आत्मनः सदृशं पश्यं । श्वपिप्लुततलस्य क्षणेन समपद्यत ।

ततोऽभ्ययान्महोरारद्रे व्यादितास्यः क्षुधाऽन्वितः । दीपिणं खलिहदङ्गो व्याघ्रो दधिरलालसः ।

व्याघ्रं दृष्ट्वा क्षुधाविष्टं दंष्ट्रिणं बनेगोचरं । दीपो जीवितरक्षार्थमृषिं शरणमोषिवान् ।

संवासनं परं खेहमृषिणा कुर्वता तदा । स दीपो व्याघ्रतां नीतो रिपूणां बलवन्तरः ।

४१९

ततो दृष्ट्वा स शार्दूलो नाचनन्तं विश्रान्तः । सुतु श्या व्याघ्रतां प्राप्य बलवान् पिशिताग्रनः ।

न मूलफलभोगेषु स्पृहामयकरोत्तदा । यथा मृगपतिर्नित्यं प्रकाञ्चति वनौकसः ।

तथैव स महाराज व्याघ्रः समभवत्तदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोनुशासनपर्वणि श्वधिवंशे देवोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ भीम उवाच ॥ व्याघ्रदोदजमूलकस्तुरः सुतो हतैर्युगैः । गजद्यागात्समुद्देशं मत्तो मेघ इवोत्थितः ।

प्रभिद्यकरटः प्रीऽपः पद्मी विततकुम्भकः । क्षुविषाणो महाकायो मेघमक्षीरनिस्तनः ।

४२०

तं दृष्ट्वा क्षुधरं मत्तमायान्तं बलगर्भितं । व्याघ्रो हस्तिभयाक्षलक्षार्थं शरणं यया ।

ततोऽनयत् कुञ्जरत्वं व्याघ्रं तम्विषयतमः । महामेघनिभं दृष्ट्वा स नीतो ह्यभवद्भजः ।

ततः कलमपण्डानि गल्लकोगहनानि च । व्यचरत् स मुदा युक्तः पक्षरेणुबिभूषितः ।

कदाचिह्ममापन्नं हस्तिनः संमुखं तदा । श्वपेरस्थोदजस्तस्य काशोऽगच्छक्षिपानिभं ।

अद्यागमि तं देवं केवरो केवराक्षयः । गिरिकन्दरजो भीमः विंदो नागकुलान्तकः ।

४२१

तं दृष्ट्वा सिद्धमायान्तं नागः विह्वलयाहितः । श्वपिं शरणमापदे सेपमानो भयातुरः ।

स ततः विह्वलो नीतो नागेन्द्रो मुनिना तदा । वनं नागणयत् विह्वं तप्यजातिषमन्वयात् ।

दृष्ट्वा स सोऽभवत् विह्वो बन्धो भयधमन्वितः । स श्यामेऽप्यग्नं विह्वलक्षिप्त्वेव महावने ।

तद्गयात् पश्यो नाथे तपोवनमपीपतः । यद्दृश्यन्तं तदा चक्षा जीविताकाङ्क्षिणस्तदा ।
 कदाचित् कालयोगेन सर्वप्राणिविहिंसकः । बलवान् चतुर्जाह्वारो नानासत्त्वमयद्वारः ।
 अट्टपादूर्जनयनः शरभो वनगोचरः । तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेष्टनम् ।
 तं मुनिः शरभश्चक्रे बलौकटमरिन्दमः । ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरभमपतः ।
 दृष्ट्वा बलिनमत्युपद्रुतं सम्प्राद्रवदनात् । स एवं शरभस्थाने संन्यस्यो मुनिना तदा ।
 मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्तवान् । ततः शरभसन्तुष्टाः सर्वे मृगगणास्तदा ।
 दिशः सम्प्राद्रवन्नाजन् भयाच्चीवितकाङ्क्षिणः । शरभोऽप्यतिवैद्यो नित्यं प्राणिवधे रतः ।
 फलमूलाशनं कर्तुं नैच्छत् स पिशिताशनः । ततो रधिरतर्वणं बलिना शरभोऽन्वितः ।
 हृदये तं मुनिं हन्तुमकृतशः स्वयोनिजः । ततस्तेन तपःशक्ता विदितो ज्ञानचक्षुषा ।
 विज्ञाय स महाप्राज्ञो मुनिः शानं तमुकवान् । शानं द्रोपिलमापन्नो द्रोपो व्याघ्रत्वमागतः ।
 व्याघ्राकागो मदपदुर्भागः सिंहत्वमागतः । सिंहत्वं बलमापन्नो भूयः शरभतो गतः ।
 महाच्छेदपरीतेन विद्युष्टो नकुलाश्वयः । यस्मादेवमपायं मां पापं चिंषितुमिच्छसि ।
 तस्मात् स्वयोनिसापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि । ततो मुनिजनेदृष्टा दुष्टात्मा प्राहृतोऽपुधः ।
 च विष्णो शरभः शप्तस्तद्रूपं पुनराप्तवान् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्धिसंवादे सप्तदशमधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ स या प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः । च विष्णो ऋद्धतः पापक्षयोवनवहिव्रतः ।
 एवं राज्ञा मतिमता विदित्वा सत्यभौषतां । आर्क्षवं प्रकृतिं सत्यं कुतं दुतं कुलं दमं ।
 अनुकीर्णं वृक्षं वीर्यं प्रभावं प्रश्रयं चमो । श्रुत्या ये यत्र योग्याः सुस्तत्र चाप्याः सुरविताः ।
 नापरीक्ष्य महीपालः सचिवं कर्तुमर्हति । अनुकूलो नगराकोर्णो न राजा सुखमेधते ।
 कुलजः प्रहृष्टो राज्ञा खकुलीनतया सदा । न पापे कुर्वते मुक्तिं भिद्यमानोऽप्यनागवि ।
 अनुकूलो ननु पुण्यः प्राकृतः साधुसंश्रयात् । दुर्लभेऽर्थ्यतां प्राप्तो निन्दितः शत्रुतां प्रजतः ।
 कुलीनं शिवितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानपारगं । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशं तथा ।
 हतशं बलवन्तश्च शान्तं दानं जितेन्द्रियं । अस्तु श्वं लब्धवन्तुष्टं शामिमिचबुभूयकं ।
 सचिवं देशकालज्ञं सत्त्वसंयहणं रतं । सततं युक्तमनसं हितैषिणमतन्द्रितं ।
 युक्ताचारं स्वविषये सर्वविषयकोविदं । राज्ञस्त्रिवर्गेऽन्तां पौरजानपदप्रियं ।
 खातकयूहतत्त्वज्ञं वनहर्षणकोविदं । रङ्गिताकारतत्त्वज्ञं यात्राज्ञानविशारदं ।
 हस्तिविद्यासु तत्त्वज्ञमहद्वारविवर्धितं । प्रगल्भं दक्षिणं दानं बलिनं युक्ताकारिणं ।
 सौमं सौचजनाकीर्णं सुमुखं सुखदर्शनं । नायकं नीतिकुशलं गुणवेष्टासमन्वितं ।
 अस्तु श्वं प्रहृतं हस्तं शृङ्गवादिनमेव च । धीरं शूरं महद्भिष्य देशकालोपपादकं ।
 सचिवं यः प्रकुर्वन् न चैनमनमन्यते । तस्य विद्योऽर्थं राज्यं व्योम्ना यदपतेरिव ।

एतेरेव गुणैर्धृक्ता राजा शास्त्रविभारदः । एष्टव्यो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः ।

धीरोऽमर्षी शूचिसौख्यः काले पुण्यकारवित् । शूच्युः श्रुतवान् श्रोता जहापोहविभारदः ।

मेधावी धारणायुक्तो यथा न्यायोपपादकः । दान्तः सदा त्रिषामापो समावाप विपद्ध्यै । ११८

दानाच्छेदे स्वयं कारो यद्वाप्तुः सुखदयनः । आर्त्तहृत्प्रदो निव्यममायो हि हिते रतः ।

मार्हवादी न निर्द्वन्द्वो न यत् किञ्चनकारकः । कृते कर्मण्यमात्यानां कर्त्ता भक्तजनप्रियः ।

संयतोऽतजनेऽस्वस्थः प्रसन्नवदनः सदा । सदा श्रुतजनपेक्षो न क्रोधी धुमहामनाः ।

पुक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्मकायानुशासनः । चारमेवः प्रजावेर्षो धर्मार्थक्षुन्नः सदा ।

राजा गुणशतकीर्ण एष्टव्यमादृशो भवेत् । पोधायेव मनुष्येन्द्र सर्वे गुणगर्भितः । ११९

अनेष्टव्यः सुपुण्याः सहाया राज्यधारणे । न विमानपितव्यास्तैराज्ञा दृष्टिमभीक्ष्णतः ।

पोधाः समरभौण्डोराः कृतज्ञाः शास्त्रकोविदाः । धर्मशास्त्रसमापुक्ताः पदातिजनसंयुताः ।

अभया गजदृष्टाः रथचर्याविभारदाः । इव्यस्तकुम्भसा पक्ष तस्यैव नृपतेर्गर्भो ।

सर्वसंपन्नो युक्तो नृपो भवति यः सदा । उत्थानशीलो मित्राक्षः स राजा राज्यवत्तमः ।

शक्या चायसहस्रेण वीरैरारुहेण भारत । संयतोऽतमनुष्येण कृत्स्ना जेतुं वसुधरा । १२०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शर्वसंवादे अष्टादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ भीष्म-उवाच ॥ एवं शूना समान् श्रुत्यान् स्त्रे स्त्रे म्याने नराधिपः । नियोजयति ह्येषु स राज्यफलमनुते ।

न त्वा स्त्रं खानमुक्तम्य प्रमाणमभिवल्लतः । शरोऽप्यः या स्वकात् स्थानादुक्तम्यान्त्य प्रमाद्यति ।

स्त्रजातिगुणसम्पन्नाः स्त्रेषु कर्मसु संस्थिताः । प्रकर्त्तव्या ह्यमात्याश्च नास्थाने प्रक्रिया सम ।

अनुरूपणि कर्मणि श्रुत्येभ्यो यः प्रयच्छति । स श्रुत्यगुणसम्पन्नो राजा फलमुपाश्रुते ।

शरभः शरभस्थाने सिंहः सिंह इवोर्जितः । व्याघ्रो व्याघ्र इव स्त्रायो दीपी दीपी यथा तथा । १२१

कर्मस्त्रिहानुरूपेषु न्यस्था श्रुत्या यथाविधि । प्रतिलोमं न श्रुत्यास्त्रे स्त्रायाः कर्मफलैर्विषः ।

यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं नराधिपः । श्रुत्यान् स्त्रापथतेऽनुद्भिन् स रक्षयते प्रजाः ।

न बालिश्वा न च सुद्रा नामाश्वा नाजितेन्द्रियाः । नाकुलीना नराः सर्वे स्त्रायां गुणगणैर्विषा ।

साधवः कुलजाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः । अनुद्राः शूचयो दक्षाः सुमेराः पारिपार्थकाः ।

न्यग्नूतास्तत्पराः शान्ताश्चोक्षाः प्रकृतिजैः शूभाः । स्वस्थानानपकुष्टा ये ते शूराश्च बहिद्वराः । १२२

सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एवानुगो भवेत् । अर्षिह. सिंहसहितः सिंहवत्प्रभते फलं ।

यस्तु सिंह. शभि. कीर्ण. सिंहकर्मफले रतः । न स सिंहफलं भानुं शक्त. शभिहृत्पावित. ।

एवमेतन्मनुष्येन्द्र शूरोः प्राश्नैर्भक्त्युतैः । कुलीनैः सह शक्यते कृत्वा जेतुं वसुधरा ।

नाविधो नानृजः पार्श्वे नामाश्चो नामहाधनः । संयतोऽत वसुधयालैर्ह्यथा श्रुत्यवतामरः ।

वाणवद्विहता पार्श्वे स्वामिकार्यपरा नराः । ये श्रुत्या. पार्श्वविहितास्तेषां शान्तं प्रयोजयेत् । १२३

कोपय सततं रक्षो यत्नमाश्रय राजभिः । कोपमूला हि राजान. कोवो दृष्टिकरो भवेत् ।

कोष्ठागारश्च ते नित्यं स्त्रीतैर्हृन्मैः सुषंष्टतं । सदाऽस्तु सत्सु संन्यसं धनधान्यपरो भव ।

नित्ययुक्ताश्च ते सत्या भवन्तु रणकोविदाः । वाजिनाश्च प्रयोगेषु वैशारद्यमिच्छेयते ।

ज्ञातिवन्धुजनवेदी मित्रसंबन्धिसंस्तुतः । पौरकार्यक्षितान्त्वेषो भव कौरववन्दन ।

एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रज्ञास्वमिहिता मया । शुभो निदर्शनं तात किं भूय-श्रोतुमिच्छसि ।

११०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राजदृष्टान्तान्येकानि त्वया प्रोक्तानि भारत । पूर्वं, पूर्वनिपुक्तानि राजधर्माश्चैवेदिभिः ।

तदेव विसरेणोक्तं पूर्वदृष्टं सतां मतं । प्रयेयं राजधर्माणां प्रहृष्टि भरतर्षभ ।

॥ भीम उवाच ॥ रक्षसं सर्वभूतानामिति चाक्षं परं मतं । तद्यथा रक्षसं कुर्यात्तथा शत्रुणु महीपते ।

यथा वर्हाणि पित्राणि विभक्तिं भुजगाग्रजः । तया वज्रविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ।

तैर्बलं जिह्मलमादानं सत्यमार्ज्यमेव च । मध्यस्थः सत्त्वमातिष्ठंस्तथा वै सुखमृच्छति ।

१११

यस्मिन्नर्थे हितं यत् स्यात्तदर्थं रूपमाविशेत् । वज्ररूपस्य राज्ञो हि सुखाऽप्येषा न वीदति ।

नित्यं रक्षितमग्नः स्याद्यथा मूकः शरच्छिखो । स्रष्टुणाचरतगुः श्रीमान् भवेच्छास्त्रविशारदः ।

आपद्भूरिषु धुक्तः स्याज्जलप्रसवणेष्विव । शैलवर्षोदकानीव हिजान् सिद्धान् समाश्रयेत् ।

अर्थकामः शिखो राजा कुर्याद्दुर्बलजोषमां । नित्यमुद्यतदण्डः स्यादाचरेदप्रमादतः ।

लोके चायय्ययौ दृष्ट्वा दृढदुश्चमिवास्त्रवत् । मृगावान् स्यात् स्वयंभूः भौमानि चरणैः विंशेत् ।

११२

जातपदः परिस्थन्देत् प्रवेदैक्यमात्मनः । दोषान् विदुष्याच्छेषाः परपदान् विधूनयेत् ।

कालनेस्त्रिव पुष्पाणि बहिरर्थान् समाचरन् । उच्छ्रितास्त्राघयेत् स्त्रीतान् नरेन्द्रानक्षलोपमान् ।

अयेच्छायामविज्ञातां गुप्तं रणमुपगमेत् । प्रादुषीवाक्षितयोवो मञ्जेत निशि निर्जने ।

माधुर्ये गुणेनेव स्त्रीभिद्यावोक्षितगमेत् । न जह्याच्च तनुत्राणं रवेदात्मनमात्मना ।

चारभूमिस्त्रिभुगतान् पाशांश्च परिवर्जयेत् । प्रणयेदापि तां भूमिं प्रणश्येद्बहने पुनः ।

११३

हन्त्यान् कुह्लानतिविगान् ये जिह्मगतेथा क्षितान् । नाशयेद्बलवर्हाणि शस्त्रिवाशस्त्रिवाधयेत् ।

सदा वर्द्धनिमः कामं प्रशंसं कृतमाचरेत् । सर्वतश्चाददेत् प्रज्ञां पतङ्गं गहनेस्त्रिव ।

एवं मयुगवद्राजा स्त्रराज्यं परिपालयेत् । आत्मदृष्टिकरी नीतिं विदधीत विचक्षणः ।

आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्याऽवधारणं । बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिरेकास्त्रनिदर्शनं ।

परं विश्रमयेत् साक्षा स्वशक्तिद्योपलब्धयेत् । आत्मनः परिमर्षेण बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् ।

११४

मान्ययोगमतिः प्राशः कार्याकार्यप्रयोजकः । निगूढबुद्धेर्होत्रस्य वक्तव्ये वा कृतं तथा ।

संनिष्ठष्टा कथं प्राज्ञो यदि बुद्ध्या दृहसतिः । स्वभावमेव्यते तत्रं लप्यायममिवोदके ।

अनुयुञ्जीत शत्रूनि सर्वांश्चैव महीपतिः । आगमैरुपदिष्टानि त्वस्य चैव परस्य च ।

गुदुनीलं तथा प्राशं शूण्यार्थविधानवित् । स्वकर्षणि नियुञ्जीत ये चान्ये च यन्माधिकाः ।

अथ दृष्ट्वा नियुक्तानि स्वानुरूपेषु कर्षेत् । सर्वस्वानुवर्त्तते भ्रातृशान्तीरिवायताः ।

११५

धर्माणामविरोधेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् । ममायमिति राजा यः स पर्यंत इवाचनः ।
 व्यवसायं समाधाय सूर्यो रश्मीनिवायतान् । धर्ममेवाभिरचेत कृत्वा तुल्ये प्रियाप्रिये ।
 कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञान्मृदुभाषिणः । मध्ये वयसि निर्दोषान् हिते युक्तानविकृतवान् ।
 अलुब्धान् श्रितितान् दान्तान् धर्मेषु परिनिष्ठितान् । स्थापयेत् सर्वकार्येषु राजा धर्मार्थरविणः ।
 एतेन च प्रकारेण हंत्यानाम्नागतिं गतिं । युक्तः समनुतिष्ठेत् तृष्ट्यारुरूपस्कृतः ।
 अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं हृत्यान्ववेचितुः । आत्मप्रत्ययकोपस्य वसुदैव वसुन्धरा ।

१२०

व्यक्तस्यामुपेक्षा यस्य सयार्थस्यापि निषेधः । गुप्तात्मा गुप्तराश्य स राजा राजधर्मवित् ।
 नित्यं रात्रिमवेचेत गोभिः सूर्यं हवोदितः । चरान् खनुचरान् विद्यात्तया बुद्ध्या स्वयं चरेत् ।
 कालं प्राप्तमुपादद्याच्चार्थं राजा प्रसूचयेत् । अहन्यहनि सन्दुह्यान्मर्षां गामिव बुद्धिमान् ।
 यथाक्रमेण पुण्येभ्यस्त्रिनेति मधु पटपदः । तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत सङ्घयं ।
 यद्धि गुप्तावशिष्टं शान्तचित्तं धर्मकामयोः । सङ्घयाच्च विषर्गां स्याद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ।
 गार्थमत्वं परिभवेन्नावमन्येत शत्रवान् । बुद्ध्या तु पुण्येदात्मानं न चानुद्धिषु वियचेत् ।

१२१

धृतिर्हर्षं संयमो बुद्धिरात्मा धैर्यं शौच्यं देशकालाप्रमादः । अल्पस्य वा बहुनो वापि दृष्ट्वा धनसौताम्यं वसिन्
 गानि ।

अग्निः स्तोत्रो वर्द्धते ऽप्याज्यस्तिको वीजक्षैर्कं रोहसहस्रमेति । आययस्यौ विपुलौ संनिशान्य तस्मादल्पं नावमन्येत
 विनं ।

बालोऽप्यबालः स्वविरो रिपुर्ध्वं सदा प्रभक्तं पुरुषं निहन्त्यात् । कालेनान्यस्य मूलं हरेत् कालज्ञाता पार्थिवानां
 वरिष्ठः ।

१२२

हरेत् कीर्तिं धर्ममखोपहन्त्यादयं दीर्घं वीर्यमखोपहन्त्यात् । रिपुर्दंष्टा दुर्भलो वा बली वा तस्माच्छर्षणैर्नैव ही
 येद्यतात्मा ।

तर्ज्यं दृष्ट्वा पालनं सङ्घयं वा बुद्ध्याऽप्युभौ संहतौ सर्वकामौ । ततश्चान्यकृतिमान् सन्दधीत तस्माद्राजा बुद्धिमतां
 अयेत ।

बुद्धिर्दृष्ट्वा बलवन्तं हिनस्ति बलं बुद्ध्या पात्यते वर्द्धमानं । शत्रुर्बुद्ध्या कीदृते वर्द्धमानो बुद्धेः पद्यात् कर्मस्य
 क्षत्प्रप्रशस्तं ।

सर्वान् कामान् कामयानो हि धीरः सत्नेनान्येनाभ्रुते हीनदापः । यथात्मानं प्रार्थयतेऽर्थमानः श्रेयपात्रं पूरय
 ते च मान्यः ।

तस्माद्राजा प्रगृहीतः प्रजाम् मूलं न हन्याः सर्वज्ञो ह्याददीत । दीर्घं कालं ह्यपि सम्योद्यमानो विद्युत्तयातमपि वा
 नोजितः स्यात् ।

१२३

विद्या तपो वा विपुर्धनं वा सर्वं क्षेत्तुव्यापयेन शक्यं । बुद्ध्यायत्तं तन्निवसेद्देहवत्सु तस्माद्विद्याव्यापयं प्रभूतं ।
 यथायते मतिमन्यो मर्गस्त्रिणः शक्रो विष्णुर्यत्र सरस्वती च । वसन्ति भूतानि च यत्र नित्यं तस्माद्विद्याव्यावमन्येत देहं ।

सुखं हन्यात् सम्प्रदानेन नित्यं सुखसृष्टिं परवित्तस्य नैति । सर्वो लुब्धः कर्मगुणोपभोगे योऽर्थहीनो धर्मकामौ
जहाति ।

धनं भोगं पुत्रद्वारं समृद्धिं सर्वं लुब्धः प्रार्थयते परेषां । लुब्धे दोषाः सम्भवन्तो ह सर्वे तस्माद्राजा न प्रमृष्टीत लुब्धं ।

सन्दर्शनेन पुरुषं जघन्यमपि चोदयेत् । आरम्भान् दियतां प्राश्र्यः सर्वार्थाय प्रसूदयेत् ।

१२०

धर्माश्रितेषु विज्ञाता मन्त्री गुप्तश्च पाण्डव । आश्रो राजा कुलीनश्च पर्याश्रो राजसंघदे ।

विधिप्रदुक्ताभारदेवधर्मानुक्तान् समासेन निबोध बुद्ध्या । इमान् विदध्याद्भूतिद्वयं यो वै राजा भर्हो पालयितुं च
शक्तः ।

न नीतिज्ञं यस्य विधानमं सुखं हठप्रणीतं विधिवत् प्रदृश्यते । न विद्यते तस्य गतिर्वाहीपतेर्न विद्यते राज्यसुखं
क्षानुत्तमं ।

धनैर्विमिश्रितान्मतिशीलपूजितान् गुणोपपन्नान् युधि दृष्टविरुमान् । गुणेषु दृष्ट्वा न चिरादिवात्मवान् पतोऽभिसन्धाथ
निहन्ति शानवान् ।

पर्येदुपायान् विविधैः क्रियापथैर्न चानुपायेन मतिं निवेद्येत् । त्रिषु विधिषु विपुलं यज्ञोपधनं न दोषदर्शी पुरुषः
समन्वृते ।

१२१

प्रीतिप्रदृष्टौ विनिवर्त्तितौ यथा मुह्यसु विज्ञाय निवृत्त्य चोभयोः । यदेव मित्रं गुरुभारमावहेत्तदेव मुच्छिद्यमुदाह
रेद्बुधः ।

एतान्मयोक्तांश्चर राजधर्मान् नृणाञ्च गुप्तौ मतिमादधत्सु । अवाप्यभे पुण्यफलं मुखेन सर्वो हि लोको नृप धर्ममूलः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विंशत्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं पितामहेनोक्तो राजधर्मः समात्मनः । ईश्वरस्य महान् दण्डो दण्डे सर्वं प्रतिष्ठितं ।

देवतानाम्योणाञ्च पितृणाञ्च महात्मनां । यत्तरस्य पिशाचानां साध्यानाञ्च विघ्नपतः ।

सर्वेषां प्राणिनां लोके तिर्यग्योनिनिवासिनां । सर्वस्यापी महातेजा दण्डः श्रेयानिति प्रभो ।

१२१

इत्येवमुक्तं भवता दण्डे वै शचराचरे । पश्यतो लोकमासक्तं समुरामुरमानुवं ।

एतदिच्छाम्यहं घ्रातुं तत्त्वं भरतर्षभ । को दण्डः को दृष्टो दण्डः किं रूपः किम्वरायणः ।

किमात्मकः कथमभूतः कथमूर्त्तिः कथं प्रभो । आगर्त्तिं च कथं दण्डः प्रजास्ववर्हितात्मकः ।

कथं पूर्वापरमिदं आगर्त्तिं प्रतिपालयन् । कथं विज्ञायते पूर्वं को वरेण दण्डमंभितः ।

किं खलस्य भवेद्दण्डः का वाऽस्य गतिरुच्यते ।

१२२

॥ भीम उवाच ॥ दृष्टुं कैारव्य यो दण्डो व्यवहारो यथा च मः । यस्मिन् हि सर्वमायत्तं न दण्ड इह केवलः

धर्मसंख्या महाराज व्यवहार इतीयते । तस्य सोपः कथं न स्थायीकेववर्हितात्मनः ।

एत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिच्छते । अपि चेत्तत् पुरा राजन् मनुना प्रोक्तमादितः ।

मुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियममात्मना । प्रजा रक्षति यः सम्यक् धर्म्य एव न केवलः ।

ययोक्तमेतदचनं प्रागेव मनुना पुरा । यद्ययोक्तं मनुयेन्द्र ब्रह्मणा वचनं महत् ।

१२३

प्राग्दिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः । व्यवहारस्य चाख्यानाद्भवहार इदोच्यते ।
 दण्डे विवर्गः सततं सुप्रणीते प्रवर्तते । दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽप्रिरिकीर्तितः ।
 नीलोत्पलदलस्यामयतुर्दृष्टयत्तुर्भुजः । अष्टपादैकनयनः शङ्कुर्णोद्धरोमवान् ।
 जटो द्विजिह्वायाख्यो मृगराजतनुच्छदः । एतद्रूपं विभर्तुं दण्डो नित्यं दुराधरः ।
 अशिङ्खनगुदा शक्तिश्चिह्नं मुद्गरः शरः । मुपले परश्वयस्कं पाशो दण्डोऽर्धोमराः ।
 सर्वप्रहरणोयानि सन्ति यानि च कानिचित् । दण्ड एव स सर्वोऽस्मा लोके चरति मूर्तिमान् ।
 भिन्दन् हिन्दन् रजन् क्लान्तन् दारयन् पाटयन् सदा । घातयन्निधायंश्च दण्ड एव चरत्युत ।
 अविर्विशेषतो धर्मोऽस्तीत्येवमो दुराधरः । श्रीगर्भो विजयः शास्त्रा व्यवहारः सनातनः ।
 शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्त्रा प्राग्वदताम्ररः । धर्मपाशोऽधरो देवः सत्यगो नित्यगोऽयम् ।
 अस्त्रो हस्ततयो मनुजैश्च शिवद्वरः । नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तितानि दुर्धरि ।
 दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारायणः प्रभुः । शशद्रूपं महद्भिन्नहापुरुष उच्यते ।
 तयोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मोर्दृष्टिः सरस्वती । दण्डोऽतिर्जगद्भावी दण्डो हि बद्धविपहः ।
 अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले । दौर्भाग्यं भागधेयश्च पुण्यापुण्ये गुणगुणौ ।
 कामाकामादुत्पन्नाः सर्वेऽपि दिवसः क्षणः । अप्रमादः प्रमादश्च सर्वकोथी शमो दमः ।
 दैवं पुरुषकारस्य मोक्षमोक्षौ भयाभये । हिंसाहिंसे तयो यज्ञः संयमोऽयविषाविषं ।
 अन्त्यादिषु मथश्च कृत्यानाश्च प्रपन्नं । मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्यं नयानयौ ।
 अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानसमौ ध्याय्यधौ । विनयश्च विवर्गश्च कालाकालौ च भारत ।
 अनृतं ज्ञानिता सत्यं अज्ञानाद्दे तथैव च । क्षीयता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ ।
 तीक्ष्णता मृदुता मृदुरागमानागमो तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कार्याकार्ये बलाबले ।
 अस्त्रया चनास्त्रया च धर्माधर्मौ तथैव च । अपचपानपचपेक्षीय सन्निपत्यदः ।
 तेजः कर्माणि पाण्डित्यं वाक् शक्तिश्चानुद्विक्ता । एवं दण्डस्य कैरव्य लोकेऽस्मिन् बद्धरूपता ।
 नखाद्यदीदृ दण्डो वै प्रमथयुः परस्परं । भयादण्डस्य नान्योन्यं घ्नन्ति चैव दुर्धरि ।
 दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजव्रह्मरहः प्रजाः । राजानं वर्द्धयन्तीह तस्मादण्डः पराचरं ।
 व्यवस्थापयति चिप्रमिमं लोकं नरेन्द्र । सत्यं व्यवस्थिता धर्मो ब्राह्मणैश्च वतिष्ठते ।
 धर्मयुक्ता द्विजश्रेष्ठा देवयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञं प्रीणाति देवताः ।
 प्रीताश्च देवता नित्यमिन्ने परिवदन्त्यपि । अन्नं ददाति शक्रयाप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः ।
 प्राणश्च सर्वभूतानां नित्यमश्वे प्रतिष्ठिताः । तस्मान् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तासु ।
 एवंप्रयोजनयैव दण्डः क्षप्रियतां गतः । रक्षन् प्रजाः स जागर्ति नित्यं स्वप्रहितोऽधरः ।
 ईश्वरः पुरुषः प्राणः सर्वं चिन्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः ।
 अदददण्डमेतस्मै भुवभैर्यमेव च । सत्तेन यस्य संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः ।

कुनं वज्रधनामात्याः प्राज्ञाः प्रोक्ता वसानि तु । आहार्यमष्टकैर्द्रव्यैर्वलमन्ययुधिष्ठिर ।
 हस्तिनाऽस्या रथाः पत्तिर्नवो विष्टिस्तथैव च । दैशिकायात्रिकाश्चैव तदष्टाङ्गं वलं स्मृतं ।
 अथवाऽङ्गस्य युक्तस्य रथिनो हस्तियायिनः । अथारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये ।
 भिदुकाः प्राहिवाकाश्च मौहृतां दैवचिन्तकाः । कोषो मित्राणि धान्यञ्च सर्वोपकरणानि च ।
 सप्तप्रकृतिं चाष्टाङ्गं शरीरमिह यदिदुः । राज्यस्य दण्डमेवाङ्गं दण्डः प्रभवएव च ।
 ईश्वरेण प्रयत्नेन कारणात् चक्षियस्य च । दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो ह्रीदं सनातनं ।
 राश्यां पूज्यतमो मान्यो यथा धर्मः प्रदर्शितः । प्रह्वणा लोकरचार्यं स्वधर्मस्थापनाय च ।
 भर्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्माद्यः संहितो दृष्टो भर्तृप्रत्ययसंलघः ।
 व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते । भौतस्य नरसार्द्धस्य शास्त्रात्म्यं तयाऽपरः ।
 उक्तो यद्यापि दण्डोऽथैव भर्तृप्रत्ययसंलघः । ज्ञेयो नः स मरेन्द्रस्यो दण्डप्रत्ययसंलघः ।
 दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः । व्यवहारः स्मृतो यद्य स वेदविषयात्मकः ।
 यद्य वेदप्रस्तात्मा स धर्मो गुणदर्शनः । धर्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथार्थश्च कृतात्मभिः ।
 व्यवहारः प्रजागोत्रा ब्रह्मादिष्टो युधिष्ठिर । चोन् धारयति लोकान् वै कत्यात्मा भूतिवर्द्धनः ।
 यद्य द'ण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः । व्यवहारस्य दृष्टो यः स वेद इति निश्चितं ।
 यद्य वेदः स वै धर्मो यद्य धर्मः स सत्ययः । ब्रह्मा पितामहः पूर्वं बभूवाथ प्रजापतिः ।
 लोकानां स हि सर्वेषां समुदासुररक्षभा । समनुय्योरगवतां कर्त्ता चैव स भूतहन् ।
 ततोऽन्यव्यवहारोऽयं भर्तृप्रत्ययसंलघः । तस्मादिदमयोवाच व्यवहारनिदर्शनं ।
 माता पिता च भ्राता च भार्या चैव पुरोहितः । नादण्ड्यो विद्यते राज्ञो यः स धर्मैष तिष्ठति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दण्डकथने एकविंशत्यधिकप्रश्नोऽध्यायः ॥ १२१ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अथाप्युदाहरन्तोमीमितिहामि पुरातनं । ऋषेयु राजा युतिमान् वसुहोम इति श्रुतः ।
 स राजा धर्मो विजित्यैरुह पश्या महातपाः मुञ्चष्टं जगामाथ पिबदेवविपूजितं ।
 तत्र शृङ्गे हिमवतो भैरौ कनकपर्वते । यत्र मुञ्चावटे रामो जटाहरणमादिभूत् ।
 तदा प्रस्थति राजेन्द्र ऋषिभिः संश्रितप्रज्ञैः । मुञ्चष्ट इति प्रोक्तः स देशो रुद्रभक्तिः ।
 स तत्र यज्जमिथुं कृत्वा युतिमयैर्गुणैः । ब्राह्मणानामनुमते देवर्षिषु दृष्टोऽभयत् ।
 ते कदाचिददोनात्मा सखा शकस्य मानिता । अभ्यगच्छन्महोपासो मान्वाता शकुर्ब्रह्मनः ।
 सोऽप्यस्य तु मान्वाता वसुहोमं नगधिपं । दृष्ट्वा प्रष्टुतपसं विनतोऽप्येभ्यतिष्ठत् ।
 वसुहोमोऽपि त्राज्ञो वै पाद्यमर्थं न्यवेदयत् । सन्नाहृत्य तु राज्यस्य परम् कुशन्वायये ।
 सन्निराचरितं पूर्वं यदावदनुयायिनं । ऋद्रदसुहोमं राजान् किं करवाणि ते ।
 सोऽब्रवीत् परमप्रीतो मान्वाता राजमत्तमः । वसुहोमं महाप्राशमासीनं कुहन् नृप ।
 ॥ मान्वातोवाच ॥ वृहस्पतेर्मते राजधर्मीनं सकलं तया । तथैवोद्भवनं शार्धं विशातं ते नरोत्तम ।

११२॥

११९

११९

१२०

१२१

गदधं शातुमिच्छामि दण्डं उपघने कथं । कस्यास्य पूर्वं जागर्ति किं वा परममुच्यते ।
 कथं एतियमंभय दण्डः सम्प्रत्यवस्थितः । मूर्ध्नि मे भुगदाप्राज्ञ ददाग्याचार्यं सेतनं ।
 ॥ वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ इत्युक्त्वा राजन् यथा दण्डः सम्भूतो भोक्तव्यः । प्रजाविजयस्यार्थं धर्मस्थापना मनात्मनः ।
 प्रह्लादाय च सुभंगवान् धर्मभोक्तृपितामहः । एतन्मित्रं गतात्मस्युच्यं दद्रेमेति हि नः युतं ।
 स गर्भं शिरसा देवो यज्जवर्षाण्यधारयत् । पूर्णं वर्षमश्नते तु स गर्भः धुमोऽपगतम् ।
 स कुपो नात सम्भूतः प्रजापतिररिन्दमः । एतन्मित्रोऽन्तरात्मा यज्ञे तस्य महात्मानः ।
 तस्मिन् प्रहृष्टो मत्तः ॥ प्रह्लादः पार्थिवपथम् । दृष्टुमपमधानमादण्डं भोऽन्तर्हितोऽभवत् ।
 तस्मिन्मन्त्रिते चापि प्रजानां मङ्करोऽभवत् । भव कार्यं नवाऽकार्यं गोत्राभोग्यं न विपत्तेः ।
 पेयापेये कुतः मिहिरिभिमिति च परस्परं । गम्यागम्यं तदा भाभीतृत्वं परस्वधं वै मम ।
 परस्परं विलुप्यन्ति सारमेया यथामिषं । चवन्मनुजानि गो प्रान्ति निर्भयादमवर्त्तत ।
 ततः पितामहो विष्णुं भगवन्तं मनात्मनः । संपूज्य वरदं देवं महादेवमद्यावन्मृतम् ।
 अथ त्वमनुकम्पं वै कर्तुमर्हसि केशव । मङ्करो न भवेदहं यथा तदे विधीयतां ।
 ततः स भगवान् ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः । आत्मानमात्मना दण्डं सद्यश्चे देवधत्तमः ।
 तस्माच्च धर्मचरणानीतिर्देवी भरखती । सद्यश्चे दण्डनीतिं वा चित्पु लोकेषु वियुतां ।
 भूयः स भगवान् ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः । तस्य तस्य निःकायस्य चकारैककनीचरं ।
 देवानामनीचरश्चक्रे देवं दशशतेषु । यमं वैवस्वतश्चापि पितृणामकरोत् प्रभुं ।
 धनानीं रावसानाश्च कुबेरमपि चेश्वरं । पर्वताणां पतिं मेरुं सरिताश्च महादधिं ।
 अथो राज्येऽसुराणाञ्च विदधे वरुणं प्रभुं । मृत्युं प्राणेश्वरमेवा तेजसाश्च क्रताग्रनं ।
 रुद्राणामपि चेश्वरं गोप्तारं विदधे प्रभुं । महात्मानं महादेवं विशालाक्षं मनात्मनं ।
 वशिष्ठमीशं विप्राणां वसुन्मा जानवेदमं । तेजसां भास्करश्चक्रे नवबाणो निशङ्करं ।
 वीरधामंश्रुमन्तश्च भूतानाश्च प्रभुं वरं । कुमारं दादशभुजं स्कन्दं राजानमादिशत् ।
 कालं सर्वप्रमकरोत् संहारविनयात्मकं । मृत्योश्चतुर्विभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च ।
 ईश्वरः सर्वदेवस्तु राजराजो नराधिपः । सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति युतिः ।
 तमेतं ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं क्षुधं ददौ । प्रजानामधिपं श्रेष्ठं सर्वभूतस्यतामपि ।
 महादेवस्ततस्तस्मिन् वृत्ते यज्ञे यथाविधि । दण्डं धर्मस्थ गोप्तारं विष्णवे सक्तं ददौ ।
 विष्णुरङ्गिरसे प्रादादङ्गिरा मुनिव्रतमनः । प्रादादिन्द्रमरीचिभ्यो मरीचिभ्यगवे ददौ ।
 भृगुर्ददादृषिभ्यश्च दण्डं धर्मस्थमाहितं । अथ यो लोकपालेभ्यो लोकपालाः क्षुपाय च ।
 क्षुपस्तु मन्त्रे प्रादादादित्यतनयाय च । पुत्रेभ्यः श्राद्धदेवस्तु सखाधर्मार्थकारणात् ।
 विभज्य दण्डः कर्त्तव्यो धर्मैश्च न यदृच्छया । दुष्टानां निषेधो दण्डो हिरण्यं वाद्यतः क्रिया ।
 व्यङ्गलश्च शरीरश्च बन्धो नात्यस्य कारणात् । शरीरपीडास्त्रास्त्राश्च देहत्यागो विवासनं ।

तं ददौ सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वै रघुनार्यकं । आनुपूर्व्या च दण्डोऽयं प्रजा जागर्तिं पालयन् ।

५१०

इन्द्रो जागर्ति भगवानिन्द्रादग्निर्विभावधुः । अग्नेर्जागर्तिं वरुणो वरुणा च प्रजापतिः ।

प्रजापतेस्ततो धर्मो जागर्तिं विनयात्कृत् । धर्माश्च ब्रह्मण पुत्रो व्यवसाय सनातनः ।

व्यवसायात्तत्तत्तेजो जागर्तिं परिपालयन् । श्रोत्रध्वस्तेजस्तस्मादोपधोभ्यस्य पर्वताः ।

पर्वतेभ्यश्च जागर्तिं रक्षे रसगुणस्रया । जागर्तिं निर्धर्तैर्देवो व्योतीपि निश्चर्तैरपि ।

वेदाः प्रतिष्ठा व्योतिर्न्यस्ततो हयगिराः प्रभुः । ब्रह्मा पितामहस्तस्मात्जागर्तिं प्रभुरथयः ।

५११

पितामहात्महर्देवो जागर्तिं भगवान् शिव । विद्येदेवा, शिवाश्चापि विद्येभ्यश्च तयर्थयः ।

अपिभ्यो भगवान् सोम, सोमाह्वयः सनातनाः । देवेभ्यो ब्राह्मणा लोके जायतीत्युपधारय ।

ब्राह्मणेभ्यश्च राजन्या लोकायच, तन् धर्मतः । स्यावरं जङ्गमश्चैव चर्त्तयेथ्य सनातनं ।

प्रजा जायति लोकेऽस्मिन् दण्डो जागर्तिं तामु च । सर्व्वं धर्त्तयितुं दण्डः पितामहसमप्रभः ।

जागर्तिं कालः पूर्व्वंश्च मध्ये चान्ते च भारत । ईश्वरः सर्व्वलोकस्य महर्देवः प्रजापतिः ।

५१२

देवदेवः शिव सर्व्वो जागर्तिं सततं प्रभुः । कपर्दी शङ्करो बह्व, शिव स्यात्पुनमापतिः ।

इत्येव दण्डो विख्यात आदौ मध्ये तथा परे । भूमिवालो ययान्यायं वर्त्ततानेन धर्मवित् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इतीदं वसुधैव कुटुम्बकम् । भूमा च सत्यवर्त्तते सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।

इति ते सर्व्वमाख्यातं यो दण्डो मनुजयेभ । नियन्ता सर्व्वलोकस्य धर्माकान्तस्य भारत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि दण्डोत्पत्तिकथने द्वाविंशत्यधिकप्रतिपाद्याय ॥ १२२ ॥

॥ दुर्धिर उवाच ॥ तात सर्व्वार्थकामानां शीतुनिष्कामि निययं । लोकायाश्च हि कामान्नैव तिष्ठेत् केपु प्रति

दिता ।

५१३

धर्मार्थकामाः किंमूलालयाणां प्रभवश्च कः । श्रन्त्यान्त्यानुपपन्ने वर्त्तन्ते च पृथक् प्रथक् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यदा ते शुं मुमनसो लोके धर्मार्थनियये । कालप्रभवसंख्यायु सञ्जने च वयसदा ।

धर्ममूल, सदैवार्थं कामोऽथफलमुच्यते । सङ्कल्पमूलसो सर्व्वे बह्व्या विषयात्मकः ।

विषयाश्चैव काल्येन सर्व्वं आहारमिहृद्ये । मूलमेतन्निर्गमस्य निवृत्तिर्था च उच्यते ।

धर्माच्छरीरसंगुतिर्दुर्धर्मार्थश्चाथ उच्यते । कामो रतिफलदाय सर्व्वं ते च रजस्तलाः ।

५१४

सजितशरीरैर्देताश्च चैतात्मनसा त्यजेत् । विमुक्तपथा सर्व्वान् धर्मादीन् कामनैष्ठिकान् ।

श्रेष्ठे बुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदयं प्राप्नुयाच्चर । बुद्ध्या बुद्धिरिहायं न तदज्ञानमिच्छया ।

अपधानमसौ धर्मो मसोऽर्थस्य निगूहर्न । सम्प्रमोदमन कामो भूय, स्वगुणवर्त्तितः ।

अवायुदाहरन्तीममिति दामं पुरातनं । कामन्दकस्य संवादमात्र रिष्ठस्य सोमयोः ।

कामन्दक्यपिर्मांसीनमभिवाच मराधिप । आङ्गिरसोऽयं पश्य हन्ता समयपर्व्वयं ।

५१५

यः पार्थ कुरुते राजा काममोहबलात्कुतः । प्रकाशद्यस्य तर्क्यं किं ह्यात् पापप्रयाशनं ।

अधर्मं धर्मं इति च योऽज्ञानादापरैरवरः । तस्यापि प्रयितं लोके कयं राजा निवर्त्तयेत् ।

॥ कामन्द उवाच ॥ यो धर्मार्थं परित्यज्य काममेवानुवर्त्तते । स धर्मार्थपरित्यागात् प्रज्ञानाशमिहार्हंति ।
 प्रज्ञानाशक्तो मोहस्तथा धर्मार्थनाशकः । तस्मात्प्राप्तिकता चैव दुराचारस्य जायते ।
 दुराचारान् यदा राजा प्रदुष्टान्न नियच्छति । तस्मादुद्दिजते लोकः सर्पादिभ्रमतादिव ।
 तं प्रजा नानुवर्त्तन्ते ब्राह्मणा न च साधवः । ततः संश्रयमाप्नोति तथा बन्धनमेति च ।
 अपध्वस्तस्त्वमनो दुःखं जीवितमृच्छति । जीवेश यदपध्वस्तस्तच्छुद्धं मरणं भवेत् ।
 अत्रैतदाहाराचार्याः पापस्य परिगर्हणं । सेवितव्या चर्या विद्या सत्कारो ब्राह्मणेषु च ।
 महात्मना भवेद्दर्शो विवहेच महाकुले । ब्राह्मणाद्यापि सेवेत समायुक्तान्नखिन ।
 जपदुदकशीलः स्नातस्ततं सुखमाप्सित । धर्मोचितान् सम्पद्विशेदहि ह्येह दुष्कृतीन् ।
 प्रसादोऽस्य धुर्या वाचा वाऽप्यय कर्मणा । तवास्मीति वदेन्नित्यं परेषां कीर्त्तयन् गुणान् ।
 अपापो ह्येवमाचारः विप्रं बद्धमनो भवेत् । पापान्यपि हि ह्यष्टाणि शमयेन्नात्र संश्रयः ।
 गुरवो हि परं धर्मं यं ब्रूयते तथा कुह । गुरुणा हि प्रसादाद्वैश्व परमवाप्स्यसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कामन्दारुरिष्ठधर्वादे चर्याविशत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि । धर्मस्य शीलमेवादेः ततो मे श्रेष्ठो महान् ।

यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभूताम्बर । श्रोतुमिच्छामि तत् सर्वं यथैतदुपलभ्यते ।

कथं तत् प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत । किञ्चक्ष्यस्य तत् प्रोक्त ब्रूहि मे वदताम्बर ।

॥ भीम उवाच ॥ पुरा दुर्व्योधनेनेह धृतराष्ट्रस्य मानद । आख्यातं तथमानेन श्रियं दृष्ट्वा तस्मागता ।

दृष्ट्वा त्वेव महाराज तव सभादकल ह । सभायाश्चावहयन् तत् सर्वं शृणु भारत ।

भवतस्तं सभां दृष्ट्वा समृद्धिज्ञाप्यनुत्तमां । दुर्व्योधनस्तदासीनः सर्वं पिबे न्यवेदयत् ।

शुक्ला हि धृतराष्ट्रस्य दुर्व्योधनवपसदा । अत्रवीत् कर्णसहितं दुर्व्योधनमिदं वचः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किमर्थं तथैव पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्तत । शुक्ला त्वामनुनेत्यामि यदि सत्यमविव्यति ।

तथा च महदैर्यथं प्राप्तं परमुरक्ष्य । किङ्करा भूतारः सर्वे मिषसम्बन्धिनः सदा ।

आच्छादयमि मावारामग्राहि पिशितौदनं । आजानेया बह्वयसाः केनानि हरिषः क्षयः ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ दश तानि सहास्रानि स्यान्तकानां महात्मना । भुञ्जते ह्यक्षपाकीभिर्द्युधिष्ठिरनिवेशने ।

दृष्ट्वा च तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्वितां । अयाति निरिक्कापावान् वक्ष्याणि विविधानि च ।

दृष्ट्वा तां पापवेद्यानां चर्द्धिं वैश्रवणीं शृणुभा । अमित्राणां सुमहतीमनुश्रोचामि भारत ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यदीच्छमि श्रियं तात यादृशो वा युधिष्ठिरे । त्रिष्टंता वा नरस्याहं शीलवान् भव पुत्रक ।

श्रीसेन हि चर्या लोकाः प्रक्या जेतुं न संश्रयः । न हि किञ्चिदार्थं वै लोके शीलवतां भवेत् ।

शकराचेष मान्धाता त्वेदेष जनमेजयः । सभराचेष नाभागः पूयिवो प्रतिपेदिरे ।

एते हि पार्थिवः सर्वे शीलवन्तो दद्यान्तिता । अतस्तेषां गुणक्रीता बहुधा स्वयमागता ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ कथं तत् प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत । येन शीलेन ते प्राप्ता विप्रमेव वसुधरा ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । नारदेन पुरा श्रोतं शीलमाश्रित्य भारत ।
 प्रह्लादेन हतं राज्यमहेन्द्रस्य महात्मन । शीलमाश्रित्य दैत्येन चैलोक्यवधं वेश्मनम् ।
 ततो वृहस्पतिश्चक्र प्राञ्जलिं समुपस्थितः । तमुवाच महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुं ।
 ततो वृहस्पतिसकैश्च ज्ञानं नैवेद्यसं परः । कथयामास भगवान् देवेन्द्राय कुरुदह ।
 एतावच्छ्रेय इत्येव वृहस्पतिरभाषत । इन्द्रसु भूयः पप्रच्छ को विशेषो भवेदिति ।
 ॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ विशेषोऽस्ति महाज्ञानं भार्गवस्य महात्मन । अवागम्य भद्रस्ते भूयस्व सुरपंभ ।
 आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात् सुमहातपाः । ज्ञानमागमयत् प्रोक्त्या पुन स परमद्युतिः ।
 तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेश महात्मना । श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूय शुकमाह शतकृत ।
 भार्गवस्तत्र सर्वज्ञ प्रह्लादस्य महात्मन । ज्ञानमपि विशेषेणेत्युक्तो वृष्टश्च शोभयत् ।
 स ततो ब्राह्मणैः भूत्वा प्रह्लादं पाकशासन । गत्वा प्रोवाच मेधावो श्रेय इच्छामि वेदितुं ।
 प्रह्लादस्तत्रवीहिमं वणो नास्ति दिज्यवभ । चैलोक्यराज्यसक्तस्य ततो नापदिशामि ते ।
 ब्राह्मणस्तत्रवीद्राजन् पश्चिन् काले वणो भवेत् । तदोपादेष्टुमिच्छामि यदाचर्यमनुत्तमं ।
 तत प्रोतोऽभवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिन । तथेत्युक्त्वा शुकं काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ।
 ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमां । चकार सर्वभावेन यदस्य मनवेष्टितं ।
 पृष्ट्य तेन वज्रशः प्राप्तं कथमरिन्दम । चैलोक्यराज्यं धर्मज्ञ कारणं तद्वदोहि मे ।
 प्रह्लादोऽपि महाराज ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।

५१०

५११

५१०

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ नास्त्रयामि दिजान् विम राजाऽस्मीति कदाचन । काव्यानि वदन्तां तेषां संयच्छामि वदामि च ।
 ते विप्रश्च प्रभाषन्ते सयच्छन्ति च मां सदा । ते मां काव्ययये युक्तं शुकभूषुमनस्ययकं ।
 धर्मात्मानं जितक्रोधं नियतं संयतेन्द्रियं । समामिञ्चन्ति शास्त्रारं शौद्रं मध्विव मरिका ।
 शोऽहं वागपविद्यानां रक्षानामवलेहिता । स्वजात्यानघितिष्ठामि नवचाणीव चन्द्रमा ।
 एतत् पृथिव्यामनृतमेतच्चसुरनुत्तम । यद्वाङ्मण्यमुखे काव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्त्तते ।
 एतावच्छ्रेय इत्याह प्रह्लादो ब्रह्मवादिन । शुकपितलेन तदा दैत्येन्द्रा वाक्यमब्रवीत् ।
 यथावदुपवृत्त्या तं प्रोतोऽस्मि दिज्यवत्तम । वरं वृणोष्य भद्रस्ते प्रदाताऽस्मि न शंशय ।
 कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स च वै द्विज । प्रह्लादस्तत्रवीत् प्रोतो मृगानां वर इत्युत ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ यदि राजन् प्रवक्षस्व मम चेदिच्छामि प्रियं । भवत प्रोक्तमिच्छामि प्राप्नुमेश वरो मम ।
 तत प्रोतस्य दैत्येन्द्रो भयमस्माभवन्नाहत् । वरो प्रदिष्टे विप्रेण नान्यतेजाऽयमित्युत ।
 एवमस्त्विति स प्राह प्रह्लादो विस्मितस्तदा । उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखाग्निनाऽभवत् ।
 दत्ते वरो गते विप्रे चिन्तालोभाहती तदा । प्रह्लादस्य महाराज निधय न च जप्तिवान् ।
 तस्य चिन्तयतस्तावच्छायाभूतं महाद्युति । तेजो विपह्वत्तात शरीरमजहात्तदा ।
 तमश्च भूमाकाशं प्रह्लादं को भवानिति । प्रत्याह तन्नु शोलाऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं तदा ।

५१०

५११

तस्मिन् दिजेत्तमे राजन् वक्ष्याम्यहमनिन्दिते । योऽसौ श्रित्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ।

इत्युक्त्वाऽन्तर्हितं तदै शक्राश्वविशत् प्रभो । तस्मिंश्चेजसि भाते तु तादृगुपसृतोऽपरः ।

शरीरान्निःसृतसंस्थ को भवानिति चाश्ववीत् । धर्मं प्रह्लादं मां विद्धि यथासौ दिग्भक्तम् ।

तत्र यास्यामि दैत्येभ्यः यतः श्रीलं ततो ह्यहं । ततोऽपरो मद्भाराज प्रज्वन्नजिव तेजसा ।

शरीरान्निःसृतसंस्थ प्रह्लादस्य महात्मनः । को भवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्युतिः ।

सत्यं विद्वांसुरेन्द्राश्च प्रयास्ये धर्ममन्वहं । तस्मिन्ननुगते धर्म्ये महान् वै पुरुषोऽपरः ।

मिथुक्राम ततस्तस्मात् पृष्ट्वाह महाबलः । वृत्तं प्रह्लादं मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहं ।

तस्मिन् गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्ययौ । पृष्ट्वाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहमतः ।

इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप । ततः प्रभामयो देवो शरीरात्तस्य निर्ययौ ।

तामपृच्छत् स दैत्येभ्यः सा श्रीरत्नेनमश्ववीत् । उषिताऽस्मि स्त्र्यं वीरस्त्रियं सत्यपराक्रमम् ।

तया त्यक्त्वा गमिष्यामि बलं ह्यनुगता ह्यहं । ततो अयं प्रादुरासीत् प्रह्लादस्य महात्मनः ।

अपृच्छत् स ततो भूयः कं यासि कमलालये । त्वं हि सत्यव्रता देवो लोकस्य परमेयरी ।

कथासौ ब्राह्मण्येष्टस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुं ।

॥ श्रीहवाच ॥ स प्रभो ब्रह्मचारी यस्वत्तस्यैवोपश्रितः । चैलोक्यो ते यदैश्वर्यं तस्मात्पश्यन् प्रभो ।

श्रीलेन हि चयो लोकास्तथा धर्म्यं निर्जिताः । तदिच्छास्य सुरेन्द्रेण तव श्रीलं हतं प्रभो ।

धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलस्यैव तथाऽप्यहं । श्रीलमूला महाप्राज्ञ सदो नास्त्वत्र संशयः ।

॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्त्वा गता श्रीस्तु ते च सर्वे युधिष्ठिर । दुर्व्याधनस्तु पितरं भूय श्वाश्ववीद्वजः ।

श्रीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरवमन्दन । प्राप्यते च यथा श्रीलं तत्रोपायं वदस्व मे ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना । सङ्क्षेपेण तु श्रीलस्य द्रष्टुं प्राप्तिं नरेभ्यः ।

अद्वेष्टाहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अमुपहस्य दानञ्च श्रीलमेतत् प्रशस्यते ।

यदन्येषां हितं न श्लादात्मनः कर्म पौरुषं । अपचयेत वा येन न तत् कुर्वीत् कथञ्चन ।

तस्य कर्म तथा कुर्व्याद्येन द्राप्येत संसदि । श्रीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुष्वत्तम् ।

यद्यप्यश्रीला मृपते प्राप्नुवन्ति श्रियं कश्चित् । न भुञ्जते चिरं तात समूलाश्च न सन्ति ते ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एतदिदं तस्मिन् श्रीलवान् भव पुत्रक । यदीच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टा युधिष्ठिरात् ।

॥ भीम उवाच ॥ एतत् कथितवान् पुनः धृतराष्ट्रो नराधिपः । एतत् कुरुष्व कौन्तेय ततः प्रास्थसि तत्पलां ।

इति श्रीमहाभारते आनिपत्येति राजधर्मोनुशासनमर्षेण श्रीलवर्णेन चर्तुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रीलं प्रधानं पुरुषे कथितं मे पितामह । कथं नामा समुत्पन्ना या चात्रा तद्वदस्व मे ।

संश्रयो मे महानेव समुत्पन्नः पितामह । केसा तथा च नान्योऽस्ति लज्जाः परपुरुषस्य ।

पितामहाश्च मरुतो ममावीरिह स्योधाने । प्राप्ते मुद्दे तु यद्युक्तं तत् कर्त्तव्यमिति प्रभो ।

धर्मशास्त्रा मुमहन्तो पुरुषश्चोपजायते । तस्यां विद्वन्मनायां दुःखो मृत्युर्न भयः ।

बोऽहं हताशो दुर्बुद्धिः क्षतस्तेन दुरात्मना । धार्तराष्ट्रेण राजेन्द्र पर्य्य मन्दाक्षतां मम ।
 आशो महत्तरा ममे पर्य्यतादिव सद्रुमान् । आकाशादपि वा राजञ्जप्रमेधैव वा पुन ।
 एषा चैव कुहमेष्ट दुर्बिचिन्त्या सुदुर्लभा । दुर्नभत्वाच्च पश्यामि किमन्यदुर्लभं तत ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अथ ते वर्त्तयिष्यमि युधिष्ठिर निबोध तत । इतिहासं सुमित्रस्य निष्ठेत्समृद्धमस्य च ।
 सुमित्रो नाम राजर्षिर्हृद्यो भृगुर्धो गत । ससार स मृगं विद्धा वाणेनानतपर्व्वशा ।
 स मृगो ज्ञाप्यमादाय दद्यावन्निर्वाक्यम् । स च राजा बलान्पूर्व्वं ससार भृगुयूथम् ।
 ततो निबन्धं स्वस्रक्षेपं स भृगोऽद्भुतवदराशुग । मुहूर्त्तमिव राजेन्द्र धमेन स पथागमत् ।
 तत स राजा तादृश्यादौरधेन बधेन च । ससार वाणासनभूत्सखस्त्रोऽसौ तनुचवान् ।
 ततो नदाश्रदोक्षैश्च पल्लवानि वनानि च । अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैको वनेष्वर ।
 स तु कामान्भृगो राजन्नावाद्यावाद्यं तं नृपं । पुनरभ्येति जवनो जवेन महता तत ।
 स तस्य वाणैर्भस्त्रभिः समभ्यसो वनेष्वरः । प्रकोष्ठजिव राजेन्द्र पुनरभ्येति शान्तिकं ।
 पुनश्च जवमान्याय जवनो भृगुयूथम् । अतोऽतीत्यातीत्य राजेन्द्र पुनरभ्येति शान्तिकं ।
 तस्य मर्त्यैर्विद्धं घोरं तेजसा शान्तिकर्मणः । समादाय शरं यैश्च कार्मुके तु तयाऽष्टशतम् ।
 ततो गव्यतिमानेण भृगुयूथपथयुथम् । तस्य वाणपथं भुक्ता तस्यिवान् प्रहस्यशिव ।
 तस्मिन्निपतिते वाणे भूमौ ज्वलिततेजसि । प्रविशेत्स महारथः भृगो राजाऽप्ययाद्रवत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मोऽनुष्ठानमपर्व्वणि अष्टमोऽध्यायः पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ प्रविश्य स महारथं तापशान्तमयाश्रमं । आमसाद् ततो राजा शान्तशोपाविब्रजत् ।
 त कार्मुकधरं दृष्ट्वा श्रमार्त्तं युधिर्तं तदा । समेत्य अथयक्षस्मिन् पूजास्तुर्व्वयाविधि ।
 स पूजास्तुपिभिर्हृतां सम्यग्यज्ञं कराधिप । अष्टशतपथान् शर्वास्तपथो दृष्ट्विमुत्तमा ।
 ते तस्य राज्ञो वधनं सम्यग्यज्ञं तपोधना । अथयो राजा दृष्ट्वा तमष्टशतं प्रयोजनं ।
 केन भद्रं सुखार्थेन सम्प्राप्तोऽसि तपोवन । पदानिर्भ्यद्वनिक्षिप्तो धन्यो वाणो नरेन्दर ।
 इतदिदं नाम वै श्रोतुं क्षुतं प्राप्नोऽसि मानद । कस्मिन् कुले तु जातस्तु किञ्चामा चाविभूहि न ।
 तत स राजा धर्म्मेशो द्विजेश्वरः पुरुषर्धमः । आचरते यथान्यायं परिचर्याञ्च भारत ।
 वैद्ययानां कुले जातः सुमित्रो मित्रनन्दनः । चरामि मृगयया निग्नन् वाणैः सहस्रम् ।
 बलेन महता गुप्तं साम्राज्यं शारोधनम् । भृगुस्तु विद्धा वाणेन मया सरति ग्रन्थवान् ।
 तं द्रवन्ममनुप्राप्नो मनभेनघट्टच्छया । भवत्सकाश्च मष्टश्रीर्हताश्च अमकर्मितम् ।
 किमु दुःखमतोऽन्यद् यदहं अमकर्मितम् । भवतामासमं प्राप्नो हताशो भ्रष्टमणः ।
 ॥ राजन्मन्त्रयोगी न पुरस्त तपोधना । दुर्ध्वं करोति तत्तोन यथाशा विभता मम ।
 हिमवान् वा महाशैलः समुद्रो वा महोदधिः । महत्तामान्पथेता नभसो वाऽक्षरं तथा ।
 आवाधानपि श्रेष्ठस्तथा शान्तमहं गत । भवतां विदितं धर्म्मं धर्म्मशा हि तपोधनम् ।

भवन्तः सुमहाभागस्तस्मात् पृच्छामि संशयं । आश्रयान् पुरुषो यः स्वादन्तरोत्तमयापि वा ।
 किं नु व्यायस्तरं लोके महत्वात् प्रतिभाति व । एतदिच्छामि तत्त्वेन योतुं किमिह दुर्लभं ।
 यदि गुह्यं नरो नित्यं तदा प्रभूतं मा चिरं । न गुह्यं योतुमिच्छामि युष्मद्भ्यो दिग्वसन्तमाः ।
 भवत्तपोविधातो वा यदि स्थादिरमेत्ततः । यदि वास्ति कथायोगो योऽयं प्रश्नो मयेरितः ।
 एतत् कारणवामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्तत् । भवन्तोऽपि तपोनित्या ब्रूयुरेतन् समन्विताः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षष्ठमभ्योतासु यद्विश्वव्याधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ तत्तत्सोऽयं समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः । षष्ठमेव नाम विप्रर्षिर्विश्वव्यादिदमब्रवीत् ।
 पुराऽहं राजशाहूँस्तु तीर्थान्यनुचरन् प्रभो । समामादितवान् दिव्यं नरनारायणश्रमं ।
 यत्र सा वदरी रम्या हृदो वैहायससाथा । यत्र चायश्चिरा राजन् वेदान् पठति श्रायताम् ।
 तस्मिन् सरसि हस्ताऽहं विधिवत्तप्येवं पुरा । पितृणां देवतानाञ्च ततोऽश्रममियां तदा ।
 रेमाति यत्र तौ नित्यं नरनारायणपृष्टौ । अदूरादायमं कञ्चिदाचार्यमगमं तदा ।
 तत्र चौराजिनधरं कृष्णमुखमतीव च । अद्राक्षद्धर्ममायान्तं तनुं नाम तपोधनं ।
 अन्यैर्नरैर्ब्रह्माबाहो वपुषाऽष्टगुणान्वितं । कृपता चापि राजर्षेण दृष्टा तादृशी कश्चित् ।
 शरीरमपि राजेन्द्र तस्य कानिष्ठिकासमं । धीवावाहं तथा पादौ केशाश्चाद्भुतदर्शनाः ।
 शिरः कायानुरुपस्य कर्णौ नैव तथैव च । तस्य वाक्चैव चेष्टा च सामान्ये राजवसन्तमा ।
 दृष्ट्वाऽहं तं कृष्णं विप्रं भीतः परमदुर्भवाः । पादौ तस्याभिवाद्याथ स्थितः प्राञ्जलिरपतः ।
 निवेद्य नामगेवे च पितरस्य नरर्षभ । प्रदिष्टे चायमे तेन शनैरहमुपाविशं ।
 ततः स कथयामास कथां धर्मार्थसंहितां । षष्ठिमथे महाराज तनुर्द्वैभ्यस्तथा वरः ।
 तस्मिंस्तु कथयत्येव राजा राजीवलोचनः । उपायान्मदनैरथैः सवसः सावरोधनः ।
 क्षरन् पुच्छमरण्ये वै नष्टे परमदुर्भवाः । भूरिमुखपिता श्रीमान् वीरयुधो महाव्याघ्रः ।
 इह द्रष्टव्यमितं पुंषं द्रष्टव्यमीहेति पार्थिवः । एवमाश्रितो राजा चरन् वनमिदं पुरा ।
 दुर्लभः स मया द्रष्टुं नूनं परमधार्मिकः । एकः पुत्रो महारणे नष्ट इत्यवस्तत्तदा ।
 दुर्लभः स मया द्रष्टुमात्रा च महती मम । तथा परीतगात्रोऽहं सुमूर्ध्नि च संशयः ।
 एतच्छ्रुत्वा स भगवांस्तनुर्भुनिषरोत्तमः । अवाक्शिरा ध्यानपरो मुहूर्त्तमिव तस्मिन्वान् ।
 तमनुधातमास्त्रस्य राजा परमदुर्भवाः । उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दमन्दमिवापन्नम् ।
 दुर्लभं किं नु देवेषु आश्रयायैव किं महत् । ब्रवीतु भगवानेतच्छदि गुह्यं न ते मयि ।
 ॥ मुनिरुवाच ॥ महर्षिर्भगवांस्तेन पृथ्वीमासीदितानितः । बालिशं बुद्धिमाव्याय मन्दभाग्यतयात्मनः ।
 अर्थयन् कल्पं राजन् कास्तनं वल्कास्तानि च । अवशापूर्वकेनापि न सम्वादितवांस्ततः ।
 निर्भयः स तु राजर्षिर्निराशः समपद्यत । एवमुक्त्वाऽभिवाद्याथ तस्मिन् भोक्तृपूजितं ।
 आनोऽवसीदेद्दुर्भवात्मा यया ॥ नरसत्तमः । अर्थं ततः समानीय पापक्षेपं महामुनिः ।

आरण्येनैव विधिना राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् । ततस्ते मुनयः सर्वे परिवार्ये नरर्यभं ।

उपाविशन्नरव्याघ्र मत्तपय इव ध्रुवं । अष्टच्छैव ते तव राजानमपराजितं ।

४८५

प्रयोजनमिदं सर्वमाश्रमस्य निवेशने ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षष्ठमभगीतासु सप्तविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

॥ राजोवाच ॥ वीरद्युष इति ख्यातो राजाऽहं दिक्षु विभ्रुतः । भूरिद्युषं सुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ।

एकः पुत्रः स विप्राग्र्य बाल एव च मेऽनघ । न दृश्यते वने चास्मिन्मन्वेष्टुं चरात्पहं ।

॥ षष्ठम उवाच ॥ इत्येवमुक्ते वचने राज्ञा मुनिरधोमुखः । तृष्णोन्नेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवाच्यं ।

स हि तेन पुरा विभ्रा राज्ञा नात्यर्थमानितः । आशाकृतस्य राजेन्द्र तपो दीर्घं समाश्रितः ।

४८६

प्रतिपहमहं राज्ञा न करिष्ये कथञ्चन । अन्येषाञ्चैव वर्णानामिति कृत्वा धियं तदा ।

आशा हि पुरुषं बालं उत्थापयति तस्युपी । तामहं व्यपनेष्यामि इति कृत्वा व्यथयितः ।

वीरद्युषस्तु तं भूयः पप्रच्छ मुनिवत्तमं ।

॥ राजोवाच ॥ आश्रयाः किं कृत्स्नस्य किञ्चेह भुवि दुर्लभं । ब्रवीतु भगवानितत्वं हि धर्मार्थदंष्ट्रिवान् ।

तत् संकृत्य तत् सर्वं आरयिष्यन्निवाग्वीत् । राजानं भगवान् विप्रसूतः कृत्स्नतनुसदा ।

४८७

॥ चपिर्वाच ॥ कृत्स्नेन शर्म राजाज्ञाया विद्यते नृप । तस्या वै दुर्लभत्वाच्च प्रार्थिताः पार्थिवा मया ।

॥ राजोवाच ॥ कृत्स्नाश्च मया ब्रह्मण् नृहीते वचनात्तव । दुर्लभत्वस्य तत्त्वैव वेदवाक्यमिव दिजः ।

संशयस्तु महाप्राज्ञ सञ्जातो षड्ये मम । तद्गुणे मम तत्त्वेन वक्तुमर्हसि वृक्षतः ।

त्वन्तः कृत्स्नतरं किं नु ब्रवीतु भगवानिदं । यदि गुह्यं न ते किञ्चिद्विद्यते मुनिवत्तम ।

॥ कृष्ण उवाच ॥ दुर्लभाऽप्ययदा नास्ति योऽर्थो धृतिमवाप्नुयात् । सुदुर्लभतरस्तान् योऽर्थिर्न नावमन्यते ।

४८८

सत्त्वत्य नोपकुर्वते परं शक्या यथाहंतः । या शक्ता सर्वभूतेषु साक्षा कृत्स्नतरी मया ।

कृतज्ञेषु च या शक्ता नृश्रेष्ठेष्वलसेषु च । अपकारिषु चाशक्ता साक्षा कृत्स्नतरी मया ।

एकपुत्रः पिता पुत्रे नष्टे वा प्रोषितेऽपि वा । प्रवृत्तिं यो न जानाति साक्षा कृत्स्नतरी मया ।

प्रसवे चैव नारीणां दृष्टानां पुत्रकारिता । तया नरेन्द्र धर्म्मिणां साक्षा कृत्स्नतरी मया ।

प्रदानकारिणीनाञ्च कन्यानां वधसि ज्योते । शुभा कृत्यास्तथा युक्ताः साक्षा कृत्स्नतरी मया ।

४८९

एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् स राजा सावरोधनः । संसृज्य पादौ शिरसा निपपात दिग्दर्भं ।

॥ राजोवाच ॥ प्रसादये त्वां भगवन् पुच्छेणेष्यामि सद्ब्रम् । यदेतदुक्तं भवता सम्प्रति दिग्दर्भतम ।

सत्यमेतन्न सन्देहो यदेतद्वाङ्मनं त्वया । ततः प्रहस्य भगवांस्तनुर्दुर्लभमृताम्बरः ।

पुत्रसमन्धानयत् विप्रं तपसा च श्रुतेन च । स समानीय तत्पुत्रं तमुपासन् प्रार्थित्वं ।

आत्मानं दर्शयामास धर्म्मं धर्म्ममृताम्बरः । स दर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्भं ।

४९०

विप्राभः विगतक्रोधश्चात्र वनमनिकात् । एतद्दृष्टं मया राजंस्तथा च वचनं श्रुतं ।

आश्रमपनयत्प्राञ्च ततः कृत्स्नतरीमिमं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ स तथोक्तस्तदा राजश्रुपमेव महात्मना । सुमित्रोपनयत् विप्रमाणां दृशतरीं ततः ।
 एवं त्वमपि कौन्तेय श्रुत्वा वाणीमिमां मम । स्थिरो भव महाराज हिमवानिव पर्वतः ।
 संहि प्रष्टा च येता च क्षुब्धस्वमुगतोऽपि । श्रुत्वा मम महाराज न शन्तुमिहाहमि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षष्ठमशोतासु अष्टाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मानूतस्त्वैव पर्याप्तमिमांसां प्रवृत्तिं त्वयि । यथा हि स्वात्मदृष्टिस्तत्त्वया तृप्तोऽपि भारत ।

तस्मात् कथय भूयस्त्वं धर्ममेव पितामह । न हि तृप्तिमहं यामि पितृव धर्माभूतं हि ते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथाप्युदाहरन्मोममितिहासं पुरातनं । गौतमस्य च संवादं यमस्य च महात्मनः ।

पारियाचं गिरिं प्राप्य गौतमस्याश्रमे महान् । उवाच गौतमो यश्च कालं तमपि मे शृणु ।

षष्टि वर्षे वृद्धाणि श्रोतव्याऽन्तमनुसृत्य । तमुपतपसा शुभं भाविनं सुमहानुमि ।

उपाद्यातो नरथात्र लोकपालो यमसादा । तमपश्यत् सुतपसमपि वै गौतमं तदा ।

स तं विदित्वा ब्रह्मविद्यमनागतमोज्ज्वा । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा उपविष्टस्तपोधनः ।

तं धर्मराजो दृष्ट्वैव सत्कृत्यैव दिवर्धने । न्यमन्ययत् धर्मैश्च कियतां किमिति भुवन् ।

॥ गौतम उवाच ॥ मातापितृभ्यामानुष्यं किं कृत्वा समवाप्नुयात् । कथञ्च लोकानामग्रेति पुष्टो दुर्लभान् शृणीत ।

॥ यम उवाच ॥ तपः शौचवता नित्यं सत्यधर्मेतेन च । मातापितृभ्यामहः पूजयेत् कार्यमश्नुयात् ।

असमेधेयं पट्वर्थं वक्रमिस्त्रातदक्षिणैः । तेन लोकानामग्रेति पुष्टोऽप्नुतदर्शनान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऊनविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मिषेः प्रहोयमाणस्य वक्रमिन्स्य का गतिः । राज्ञः वृद्धौ लोकवस्य वलहीनस्य भारत ।

दुष्टमात्यवहायस्य श्रुतमन्त्रस्य सर्वतः । राज्यात् प्रचयमानस्य गतिमग्यामपश्यतः ।

परचक्राभिधातस्य परराष्ट्राणि मूढतः । विषये वर्तमानस्य दुर्बलस्य बलोपशः ।

अश्वविहितराष्ट्रस्य देशकालावजानतः । अप्राप्यश्च भवेत् सान्त्वं भेदा वाऽप्यतिपीडनात् ।

जीवितन्वर्थं सत्तुल्यं तत्र किं सुष्ठं भवेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ गुह्यं धर्मज्ञमाशरीरतीव भरतर्षभ । अश्लेषो मोक्षहेतुर्धर्ममेतं युधिष्ठिर ।

धर्मो ह्यणीयान् वषणाद्बुद्धिश्च भरतर्षभ । श्रुत्वापास्य सदाचारैः साधुर्भवति च कचित् ।

कर्षणाद्बुद्धिरूपेण भवत्यालो न वा पुनः । तादृशोऽयमनुग्रहः संयवस्यः स्वया धिया ।

उपायं धर्मवज्रं यान्त्रायं शृणु भारत । नाहमेतादृशं धर्मं सुभूषे धर्मकारणात् ।

दुःखादानं दहं ह्येष स्यात्तु पथात् चयोपमः । अभिगम्य मतीनां हि सर्वानामेव निययः ।

यथा यथा हि पुष्टो नित्यं प्राप्तमवेवते । तथा तथा विज्ञानातिविज्ञानमय रोचते ।

अविज्ञानादयोगो हि योगो भूतिकरः परः । अश्लेषमानो वधनममस्यपुरिदृ शृणु ।

राज्ञः कोपसपादेव कायते वलसंशयः । कोपस्य जनयेद्राजा निर्जालेभ्यो यथा जलं ।

कालं प्राप्नानुष्टोपादेयं धर्मः सनातनः । उपायधर्मं प्राप्येन पूर्वैराश्रितं जनैः ।

अन्यो धर्मः समर्थानामपत्स्वन्यस्य भारत । प्राक् कोपात् प्रायते धर्मो दृष्टिर्दुर्भाद्ररीयसी ।
 धर्मं प्राप्य न्यायवृत्तिं न बलीयाच्च विन्दति । यस्माद्वलस्योपपत्तिरेकानेन न विद्यते ।
 तस्मादपद्यधर्मोऽपि श्रूयते धर्मलक्षणः । अधर्मो जायते तस्मिन्निधि वै कवयो विदुः ।
 अनन्तरं चत्तियस्य तत्र किं विचिन्तयते । यथाऽस्य धर्मो न स्तोत्रजेयाच्छ्रुतुवन् यया ।
 तत् कर्त्तव्यमिति प्राङ्गनात्मानमवसादयेत् । सर्व्वात्मनैव धर्मस्य न परस्य न चात्मनः ।
 सर्व्वापायैरुक्त्विदोषं दात्मानमिति निश्चयः । तत्र धर्मविदो तात निश्चयो धर्मनैपुणं ।
 उच्यते नैपुणं चास्ते बाह्वोर्यादिति श्रुतिः । चत्तियो दृष्टिसंरोधे कस्य मादातुमर्हति ।
 अन्यत्र तापसखाच्च ब्राह्मणखाच्च भारत । यया वै ब्राह्मणं सोदन्नयाज्यमपि घाजयेत् ।
 अभोज्यान्नामि चाश्रीयात्तयेदं माच संशयः । पीडितस्य किमहारमुत्पयो विधृतस्य च ।
 अहारतः प्रव्रवति यदा भवति पीडितः । यस्य कोपबलमन्या सर्वलोकापरामभवः ।
 भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विदुः शूद्रजीविका । स्वधर्मानन्तरा दृष्टिर्जात्याननुपजीवतः ।
 बहवः प्रथमं कम्पमनुकम्पेन जीवन् । आपद्रुतेन धर्माणामन्यायेनोपजीवन् ।
 अपि ह्येतत् ब्राह्मणेपु दृष्टं दृष्टिपरिवये । चत्तिये संशयः कस्मादित्येवं निश्चितं वदा ।
 आददौत विप्रिष्टेभ्यो नावसीदेत् कयञ्चन । हन्तारं रचितारश्च प्रजाणां चत्तियं विदुः ।
 तस्मात् संरक्षता कार्यमादानं चक्षवन्भुजा । अन्यत्र राजन् हिंसाया दृष्टिर्नैवास्ति कस्यचित् ।
 अथरक्षसमुत्पस्य एकस्य चरतो मुने । न ब्रह्म लिखितो दृष्टिं प्रथमास्त्राय जीवितं ।
 विशेषतः कुक्षेत्रे प्रजापालनमीक्षया । परस्परं हि संरक्षा राज्ञा राज्ञेन चापदि ।
 नित्यमेव हि कर्त्तव्या एष धर्मः सनातनः । राजा राज्ञं यथापस्य द्रव्यैरभिरक्षति ।
 राज्ञेन राजा ध्यसने रक्षितव्यमनया भवेत् । कोपं दण्डं बलं मित्रं यदन्यदपि सञ्चितं ।
 न कुर्वीतान्तरं राज्ञे राजा परिगतः क्षुधा । बीजं भक्तेन सनाद्यमिनि धर्मविदो विदुः ।
 अत्रैतच्छस्त्रस्याङ्गार्थहामायस्य दर्शनं । धिक् तस्य जीवितं राज्ञो राज्ञं यस्यावसीदति ।
 अदृष्ट्याऽप्यमनुजोऽपि यो वैदेशिक इत्यपि । राज्ञ कोपबलं मूलं कोपमूलं पुनर्बलं ।
 तन्मूलं सर्वधर्माणं धर्ममूलाः पुनः प्रजाः । नान्यानपीडयित्वैव कोपः प्रक्यः क्षुतो बलं ।
 तदर्थं पीडयित्वा च देवं प्राप्नु न सोऽर्हति । अकार्यमपि यज्ञार्थं क्रियते यज्ञकर्षसु ।
 एतस्मात् कारणाद्राजा न दोषं प्राप्नुमर्हति । अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमयापरं ।
 अनर्थार्थमयापन्यत्तत् सर्वं ह्यर्थकारणं । एवं बुद्ध्या संप्रपश्येकोधावो कर्मनिश्चयं ।
 यज्ञार्थमन्यद्भवति यज्ञोऽन्यार्थमयापरः । यज्ञस्यार्थार्थमवान्यत्तत् सर्वं यज्ञाधनं ।
 उपमासत्र बह्यामि धर्मतत्त्वप्रकाशिनीं । यूपं हिन्दन्ति यज्ञार्थं तत्र ये परिपन्थिनः ।
 द्रुमाः केचन सामन्ता भुवं हिन्दन्ति तानपि । ते चापि निपतन्तोऽन्याधिपत्येव न्ननस्यतीन् ।
 एवं कोपस्य महता ये नराः परिपन्थिनः । तानहता न पश्यामि मिहिमत्र परन्तप ।

१३५

१३६

५

१३७

१३८

१३९

१३०

धनेन जायते लोकावुभौ परमिमं तथा । सत्यञ्च धर्मवचनं यथा नास्त्वधनसहाया ।
 सर्वोपायैराददीत धनं यज्ञप्रयोजनं । न तुल्यदोषः स्यादेवं कार्याकार्येषु भारत ।
 नैतौ समवतो राजन् कथञ्चिदपि पार्थिव । न क्षत्रेण्ये पुण्यानि धनदृष्टानहं कश्चित् ।
 यदिदं दृश्यते वित्तं प्रयिव्यामिह किञ्चन । ममेदं स्थानमिदं स्यादित्येवं काङ्क्षते जनः ।
 न च राज्यममो धर्मः कश्चिदस्ति परन्तप । धर्मः संशब्दितो राज्ञामपदार्थमतोऽन्यथा ।
 दानेन कर्मणा चान्ये तपसाऽन्ये तपस्विनः । मुद्धा दाक्षिण्यं चैवान्ये विन्दन्ति धनसम्पत्त्याम् ।
 अर्धेन दुर्ध्वंलं प्राङ्मूर्धनेन बलवान् भवेत् । सर्वं धनवता प्राप्यं सर्वं तरति कोपवान् ।
 कोपेण धर्मः कामस्य परलोकसहाय द्यौः । तस्य धर्मेण लिखेत नाधर्मेण कदाचन ।
 इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विग्रहदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १३० ॥ समाप्तश्चेदं राजधर्मानु
 शासनपर्वः ॥

॥ अथ आपद्धर्मपर्वः ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चीणस्य दीर्घस्यस्य सानुकौत्रस्य बन्धुपु । परिश्रद्धितवृत्तस्य श्रुतमन्त्रस्य भारत ।
 विभक्तपुरराजस्य निर्द्वेष्यनिचयस्य च । असम्भावितमिवस्य भिक्षामात्मस्य सर्वशः ।
 परचक्राभिजातस्य दुर्ध्वलस्य बलीयसा । आपन्नचेतसो ब्रूहि किं कार्यमवश्रियते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ बाह्येदिजिगीषुः स्याद्धर्मार्यकुशलः ब्रूहि । जनेन सन्धिं कुर्वीत पूर्वपूर्वम् विमोचयन् ।
 यो धर्मविजिगीषुः स्याद्वलवान् पापनिघ्नयः । आत्मनः सन्निरोधेन सन्निमीनोऽपि रोचयेत् ।
 अपास्य राजधानीं वा तरेद्व्येण चापदं । तद्भावयुक्तो ब्रूयाणि जीवन् पुनरुपाक्रेयम् ।
 यादु कोपबलत्यागात् शक्यास्तरितुमापदः । कस्तवाधिकमात्मानं सन्त्यजेदर्थधर्कवित् ।
 अवरोधान् जुगुप्सेत का सपन्नधने दया । न लेवात्मा प्रदातव्यः शक्ये सति कथञ्चन ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आभ्यन्तरे प्रकुपिते बाह्ये चापनिषोडिते । चीणे कोपे श्रुते मन्त्रे किं कार्यमवश्रियते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ चिप्रे वा सन्धिकामः स्थात् चिप्रे वा तीक्ष्णविक्रमः । तदापनयनं विप्रमेतावत् सागरार्याकं ।
 श्रमुरक्तेन चेष्टेन दृष्टेन जगतीपतिः । अल्पेनापि हि सैन्येन महीं जयति भूमिपः ।
 हतो वा दिवमारोहेद्भुम्बा वा चितिमावसेत् । युद्धे हि सन्त्यजन् प्राणान् शक्यैति सलोकतां ।
 सर्वलोककामं हत्वा मृदुलं गन्तुमेव च । विश्वासादिनयं कुर्यादियथेषाण्युपायतः ।
 अपचक्रमिषुः चिप्रे साया वा परिसान्त्वयन् । विलहयित्वा मन्त्रेण ततः स्वयमुपक्रमेत् ।
 इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि एकविंशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १३१ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धीने परमके धर्म्यं सर्वलोकामिषं हति । सर्वस्मिन् दक्षुषाद्भूते प्रयिव्यामृपजीवने ।
 केनचिद्बाह्येण जीवेज्जघन्ये कालसागते । श्रंथ्यजन् पुत्रपौत्राननुक्रोशात् पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ विशानयसमाख्याय जीवितयं तथागते । सर्वं साधयन्नेवेदमसाधयन् न किञ्चन ।

अंधाधुभ्योऽयमादाय साधुभ्यो य. प्रयच्छति । आत्मानं संक्रमं कृत्वा लक्ष्मणोऽपिदेव स. ।
 आकाङ्क्षन्नात्मनो राजन् राज्यस्थितिमकोपयन् । अदत्तमेवाददीत दातुर्वित्तं मेमेति च ।
 विज्ञानबलपूतो यो वर्त्तते निन्दितेष्वपि । वृत्तिविज्ञानवान् धीरः कष्टं वा वक्तुमर्हति ।
 येषां बलकृता वृत्तिस्तेषामन्या न रोपते । तेजसाऽभिप्रवर्त्तन्ते बलवन्तो युधिष्ठिर ।
 यदैवं प्राकृतं शास्त्रमविशेषेण वर्त्तते । तदैवमभ्यस्येदेवं मेधावी चाप्युत्तरं ।
 अलिक् पुरोहिताचार्यान् शक्तानामभिधक्तान् । न ब्राह्मणान् घातयित दापान् प्राप्नोति घातयन् ।
 एतत् प्रमाणं लोकस्य चक्षुरेतत् सनातनं । तत्प्रमाणेऽवगाहते तेन तत् साध्यसाधु वा ।
 बहवो पामवासाश्च रोपाद्रूप. परस्परं । न तेषां वचनाद्राजा सत्कुर्याद्वातपीत वा ।
 न वाच्य. पन्विवादोऽयं न सौतव्य कथञ्चन । कर्णावय पिधातव्यौ प्रसिद्धं चान्यतो भवेत् ।
 अश्वतो भीलमेतदे परिवादोऽय पैशुनं । गुणानामेव वक्तारः सन्त. सत्सु नराधिप ।
 यया समधुरौ दन्यौ सुदानौ साधुवाहिनौ । धुरमुद्यम्य बहन्तस्या वर्त्तते वै नृप ।
 यया ययाऽस्य बहव. सहायाः सुसायाऽपरे । आचारमेव मन्यन्ते गरीयो धर्मलक्षणं ।
 अपरे नैवमिच्छन्ति ये शङ्खलिखितप्रिया. । मासय्यादय वा सोभात्र ब्रूयुर्वाक्यमोदृशं ।
 आर्यमयत्र पश्यन्ति विकर्मण्यस्य पातनं । न तादृक् सदृशं किञ्चित् प्रमाणं दृश्यते कचित् ।
 देवतास्य विकर्मण्यं पातयन्ति नराधमं । व्याजेन विन्दन् वित्तं हि धर्मात् स परिहीयते ।
 सर्वतः सक्तः, सङ्गिर्भूतिः, प्रवरकारणै. । इदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मसं व्यवसति ।
 यद्यतुगुणसम्पन्नं धर्मं ब्रूयात् स धर्मवित् । अहेरिच हि धर्मस्य पदं दु खं गवेपितं ।
 यया मृगस्य विद्वस्य पदमेकं पदं नयेत् । लघेद्रुधिरलेपेन तथा धर्मपदं गयेत् ।
 यया सङ्गिर्विनीतेन यया गन्तव्यमित्युत । राजर्षिणा वृत्तमेतदेवं गच्छ युधिष्ठिर ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि राजर्षिदत्तनाम द्वाविंशदधिकप्रताऽध्याय ॥ १३२ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ खराज्ञात् परराज्ञश्च कैपं सञ्चनयेन्नृप । कोपाहि धर्मः कोन्येय राज्यमूलञ्च वद्धते ।
 तस्मात् सञ्चनयेत् कोपं सक्तस्य परिपालयेत् । परिपाल्यानुतनुयादेय धर्मं सनातन ।
 न कोप शङ्खधौषेन न नृशमेन जातुचित् । मध्यमं पदमास्त्राय कोपसंप्रहणं चरेत् ।
 अवलस्य कुत कोपो द्वाकोपस्य कुतो वलं । अवलस्य कुतो राज्यमराश्री भीवेत् कुतः ।
 उषेर्दत्ते प्रियो दानिर्धनैव मरणन्तया । तस्मात् कोपं वलं मित्रमय राजा विवर्द्धयेत् ।
 दीनकोपं हि राजानमवजानन्ति मानवा । न सास्त्रात्पेन तुयन्ति कार्यमप्युसहन्ति च ।
 श्रियो हि कारणाद्राजा सत्किंवा समते परां । साऽस्य गृह्णति पापानि वाषो गुह्यमिव स्त्रियाः ।
 अद्विमन्यानुतयन्ते पुरा विप्रकृता नराः । शालाहका इवावसुर्जिधःसमेव विन्दन्ति ।
 ईदृशस्य कुतो राज्ञः सुखं भवति भारत । उद्यच्छेदेव न नमेदुष्टमो ह्येव पौरुषं ।
 अयपर्वणि भज्येत न जमेतेह कस्यचित् । अथरसं सगः श्रित्य चरेन्नृगगणै. सह ।

१३३

१३४

१३५

१३६

१३७

नखेवोत्थितमर्थ्यादैर्दंष्ट्रुभिः सहितस्यरेत् । दंष्ट्रूनां सुलभा सेना रौद्रकर्षामु भारत ।
 एकान्ततो ह्यमर्थ्यादात् सर्वोऽप्युद्भिजते जनः । दंष्ट्रवोऽप्यभिग्रह्यन्ते निरनुक्रोशकारिणः ।
 स्थापयेदेव मर्थ्यादां जनचित्तप्रसादिनी । श्रव्येऽप्यर्थं तु मर्थ्यादा लोके भवति पूजिता ।
 नार्थं लोकोऽस्ति न पर इति, व्यवसितो जनः । नासं गन्तुं हि विद्याधं नास्तिके भयशङ्किते ।
 यथा सङ्घः परादानमहिंसा दंष्ट्रुभिः कृता । अनुरचन्ति भूतानि समर्थ्यादेपु दंष्ट्रुपु ।
 अयुध्यमानस्य वधो दारामर्षः कृतघ्नता । भद्रावित्तस्य चादानं निःश्रेयकारणं तथा ।
 स्त्रियामोषः पतिस्त्रानं दंष्ट्रुष्वेतद्दिगर्हितं । सद्येपस्य परस्त्रीभिर्दंष्ट्रुरेतानि वर्जयेत् ।
 अभिसन्दधते चे च विद्यासायास्य मानवाः । श्रेयसमैवोपलभ्य कुर्वन्तोति विनिश्चयः ।
 तस्मात् सश्रेयं कर्त्तव्यं स्वाधीनमपि दंष्ट्रुभिः । न बलस्योऽहमस्मीति नृशंसानि समाचरेत् ।
 श्रेयकारिणस्तत्र श्रेयं पश्यन्त सर्वशः । निःश्रेयकारिणो नित्यं निःश्रेयकरणाङ्गयं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ धर्मोऽनुवचनं कथयन्ति पुराविदः । प्रत्यक्षविव धर्मार्थैः चलिष्यस्य विज्ञानतः ।

तत्र न ध्यवधातव्यं परोक्षा धर्मयापना । अधर्मो धर्म इत्येतद्व्याघ्रं दृक्पदं तथा ।
 धर्मोऽधर्मफले जातु ददर्शे न कथन । सुभूषेद्वलमेवेतत् सर्वं बलवतो वेश ।
 द्विषो बलममात्यांश्च बलवानिह बिन्दति । यो ह्यनाद्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकं ।
 यद्बलपथं बलवति न किञ्चित् क्रियते भयात् । उभौ सत्याधिकारस्यौ चायेते महतो भयात् ।
 अतिधर्मोऽहं मन्ये बलाद्बलैः प्रवर्तते । बले प्रतिष्ठितो धर्मो धरण्यामिव जङ्गमं ।
 धूमो वायोऽरिव वशे बलं धर्मोऽनुवर्तते । अनीयरो बले धर्मो द्रुमं बलीव संश्रिता ।
 वशे बलवतो धर्मः सुखं भोगवतामिव । नास्त्वसार्थं बलवतां सर्वं बलवतोऽनुचि ।
 दुराचारः स्त्रीलुण्ठनः परिचाणं न गच्छति । अथ तस्मादुद्भिजते सर्वो लोको दृक्कादिव ।
 अपध्वस्तो ह्यवमतो दुःखं जीवति जीवितं । जीवितं यदपक्रुष्टं यथैव भरणन्तथा ।
 यदेवमात्रं, पापेन चारिणेण विवर्जितं । सुभृशं तप्यते तेन वाक्श्लेषेन परिहृतं ।
 अत्रैतदाहुर्गार्थाः पापस्य परिमोक्षणे । यद्यी विद्यामवेते तथोपासीत वै द्विजान् ।
 प्रसादयेद्युपा च वाचा वायथ कर्मणा । महामनायापि भवेदिवदेष महाकुले ।
 इत्यस्मीति वददेवं परेषां कीर्त्तयेद्गुणान् । अपेदुदकशीलः स्यात् पत्रलो नातिजल्पकः ।
 भद्राक्षयं सम्प्रविशेद्भद्रं कृत्वा सुदुष्करं । उच्यमानो हि लोकेन यद्भद्रतदचिन्तयन् ।
 अपापो ह्येवमाचारः, विप्रं यद्भक्तो भवेत् । सुखं चित्रं भुञ्जीत कृतेनैकेन गोपयेत् ।
 लोके च लभते पूजां परचेह महत् फलं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । यथा दंष्ट्रु समर्थ्यादः प्रेत्य भवेन मरयति ।

तदस्य साद्वल्यार्थं वा धनं यज्ञार्थमेव च । श्रमेण्यशौचधीम्बित्वा भोग्या एव पचन्मुत ।
 यो नैव देवाश्च पितृन् मर्त्यं न हविषाऽर्चति । अनर्थकं धनं तत्र प्राकृष्टं सर्वविदो जनाः ।
 हरेत द्रविणं राजन् धार्मिकः पृथिवीपतिः । ततः प्रीणयते लोकं न प्रोक्तं त्वदिधं नृपः ।
 असाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति । आत्मानं संक्रमं कृत्वा कृत्स्नधर्मविदे सः ।
 तथा तथा जयेल्लोकान् ब्रह्मणा चैव यथा यथा । उद्विज्या जननो यदन् शुक्रीवा यथा यथा ।
 अनिमित्तात् सम्भवति तथाऽयज्ञः प्रजायते । यथैव दंष्ट्रमशकं यथा चाण्डपिपिलिकं ।
 सैव हृत्तिरयज्ञेषु यथा धर्मो विधीयते । यथा ह्यक्षसाङ्गवति भूमौ पाण्डुर्यसिलोत्थितः ।
 तथैवैव भवेद्दुर्लभं सुखं सुखानुरक्तया ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपहर्षपर्वणि षट्त्रिंशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १३६ ॥
 ॥ श्रीस उवाच ॥ अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । दावेव सुखमधेने दीर्घसुखे विनश्यति ।
 अथैव चेदमव्ययं शृणुस्वाख्यानमुत्तमं । दीर्घसुखमुपमित्य कार्याकार्यविनिश्चये ।
 नृतिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुलास्तयः । प्रभूतमख्ये कौन्तेय बभूवुः सहचारिणः ।
 तत्रैका दीर्घकालश्च उपपन्नप्रतिभोऽपरः । दीर्घसुखं तत्रैकक्षणार्थं सहचारिणः ।
 कदाचित् तं जलस्थायं मत्स्यमन्वाः समन्ततः । निष्ठावयामासुरयो निक्षेपु विविधैर्मुखैः ।
 प्रदीप्यमाणं तन्दुष्टा जलस्थायं भयागमे । अत्रवीदीर्घदर्शी तु तापुमौ सुहृदौ तदा ।
 इयमापत् समुत्पन्ना सर्वेषां मल्लिकार्गः । शीघ्रमन्यत्र गच्छामः पन्था यावत् दुष्यति ।
 अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः प्रवाधयेत् । यत्र संश्रयमाप्नोति रोचतां मो ब्रजामरे ।
 दीर्घसुखं यत्कच सोऽब्रवीत् सम्यगुच्यते । न तु कार्या मरा तावदिति मे निश्चिता मतिः ।
 अयं सम्प्रतिपत्तिश्चः प्राप्नोदीर्घदर्शिनं । अग्नि काले न मे किञ्चिद्विद्यतः परिहास्यते ।
 एवं युता निराशामदीर्घदर्शी महामति । जगाम खेतसा तेन गन्धोर् मल्लिकार्गः ।
 ततः प्रयुततोयनं प्रसमीक्ष्य जलाशयं । बभूवुर्भिविधैर्गैर्कस्यान्मस्योपजीविनः ।
 विधास्यमाणं तस्मिन् धृततोषे जलाशये । आगच्छदन्धनं तत्र दीर्घसुखं सहपरे ।
 उद्गमे क्रियमाणे तु मथ्यमाणं तत्र रज्जुभिः । प्रविश्यान्तरमेतेषां स्मितः सम्प्रतिपत्तिमान् ।
 यद्यमेव तदुद्गमं यदीया तं तथैव सः । सर्वमेव च तांस्तत्र मे विदुष्यितानिति ।
 ततः प्रवाह्यमाणेन मथ्येण विपुले जले । मुक्ता रज्जुं प्रमुक्तोऽप्ये शीघ्रं सम्प्रतिपत्तिमान् ।
 दीर्घसुखं मन्दात्मा शीघ्रमुद्गिरचेतनः । गरुषं प्राप्नोवाद्भेदे यथेतेपहतेन्द्रियः ।
 एवं प्राप्ततमं कालं ये मोहायावबुध्यते । च विनश्यति वै विषं दीर्घसुखे यथा क्षयः ।
 आदौ न पुरतः स्रेयः कुत्रल्लोकोति य पुमान् । यं संश्रयमाप्नोति यथा सम्प्रतिपत्तिमान् ।
 यतः शान्तिविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । दावेव सुखमधेने दीर्घसुखे विनश्यति ।
 कदा कदा मुहूर्तोऽयं दिवा रात्रिस्तदा सदा । यथा यथा यतः यतः सः सर्वसंहराष्टया ।

श्रुयिषी देश इत्युक्तं फलं स च न दृश्यते। अभिप्रेतार्यसिद्धयर्थं ध्यायते यस्तत्तया ।

एतौ धर्मार्थमाप्तेषु मोक्षमाप्तेषु चिन्ति। प्रधानाविति निर्दिष्टौ कामे चाभिमता नृणां ।

परीत्यक्रान्ते युक्त्यं स सम्यक् समुपादेयत । देशकालावभिप्रेतौ ताभ्यां फलमवभुयात् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आषट्कर्ण्यपर्वणि ब्राह्मणोपाख्याने सप्तविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

॥ दुर्धृष्टर उवाच ॥ सर्वत्र बुद्धिं कथितां श्रेष्ठान्ते भरतर्षभ । अनागता तयोत्पत्त्या दीर्घसुखा विनाशिनौ ।

तदिच्छामि तदा श्रोतुं बुद्धिर्ले भरतर्षभ । यथा राजा न भुङ्क्षते शत्रुभिः परिवारितः ।

धर्मार्थकुमलो राजा धर्मशास्त्रविशारदः । पृच्छामि त्वां कुत्रेयं तमे व्याख्यातुमर्हसि ।

शत्रुभिर्बद्धभिर्षो यथा वर्त्तते पार्थिव । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वत्रेव यथाविधि ।

विषमस्तं हि राजानं शत्रवः परिपन्थिनः । बहवोऽप्येकमुद्धर्तुं यतन्ते पूर्यतापिताः ।

सर्वत्र प्रार्थमानेन दुर्भलेन महाबलैः । एकैवैवामहायेन शत्रुं हन्तुं भवेत् कथं ।

कथं मित्रमरिष्टाणि विन्दते भरतर्षभ । चेष्टितं कथञ्चापि प्रवेष्टिष्येव शान्तरे ।

प्रजातलक्षणे मित्रे तथैवामित्रताङ्गते । कयन्तु पुनश्च कुर्यात् कृता किं वा सुखी भवेत् ।

विषयं केन वा कुर्यात् सन्धिं वा केन योजयेत् । कथं वा शत्रुमथश्चो वर्त्तते बलवानपि ।

एतद्वै सर्वकृत्यानां परं कथं परन्तप । नैतस्य कश्चिदक्ताऽसि श्रुता वाऽपि सुदुर्लभाः ।

अन्ते शान्तनवाद्भ्रातृ सत्यसन्धान्तिरेन्द्रियात् । तदस्मिन् महाभाग सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ लघुक्ताऽधमनुमतेषां दुर्धृष्टिर सुखेदयः । शृणु मे पुनः कालेद्यं दुष्टमापसु भारत ।

अमित्रो मित्रतां याति मित्रश्चापि प्रदुष्यति । कामार्थे शीघ्रात्कार्थेषामनित्या वै सदागतिः ।

रक्षादिसहितयश्च विषयश्च समाचरेत् । देशं कालञ्च विज्ञाय कार्थ्याकार्थ्यविनियये ।

स्वार्थार्थं बुधैर्नित्यं व्यवसायं हितार्थिभः । अमित्रैरपि सन्धिं प्राणा रक्ष्या हि भारत ।

यो हामित्रैर्नरी नित्यं न सन्दध्यादपछितः । न सोऽपि प्राप्नुयात् किञ्चित् परान्तरपि च भारत ।

यस्त्वमित्रेण सन्दध्यान्मित्रेण च विज्ञयते । अर्थधुक्त्तिं समालोक्य स महदिन्दते फलं ।

अवापुदाहरणीममिति दाशं पुरातनः । मूर्खैरस्य च धनं न्ययोर्भूयैकैः ।

वने महति कस्मिंश्चिन्मयोधः सुमहानभूत् । सनाकासपरिवृष्टो नागद्विजगम्यितः ।

स्कन्धवन्धोपमहाश्रमो नृकायोऽनोरमः । अरुणमभितो जातस्तदर्थालमुगाङ्गुलः ।

तस्य मूलं समाश्रित्य दृष्ट्वा शतमुखं विलं । वपति स महाप्राज्ञः पक्षितो मम मूर्खिकः ।

शाखां तस्य समाश्रित्य वपति स सुखं पुरा । सोमशो माम भार्गव रः पविष्यताज्जादकः ।

तत्र पातय्य पृच्छते शरश्चो हतकेननः । प्रयोजयति चास्त्रार्थं नित्यमशुभे रवौ ।

तत्र चायुमयान् पाशान् यथावत् अविधाय स । शृङ्गं गत्वा सुभं शते प्रभातमिति शब्दं ।

तत्र स नित्यं बध्यते गर्भं वक्रविधां मृगां । कदापिदश्च आश्वारुक्ष्ममनो व्यभजतः ।

तस्मिन् पट्टे महामश्रुं यथा नित्यातनायिनि । तं कञ्च पलितं श्वत्सं प्रचचार सुजर्भयः ।

तेनानुचरिता तस्मिन् वने विद्यस्तचारिणा । भक्ष्यं मृगयमाणेन चिराद्दृष्टं नदामिधं ।
 स तमुन्मायमारुह्य नदामिधमभवयत् । तस्योपरि सपत्न्य बह्वक्ष मनसा हसन् । ५४
 आमिधे तु प्रसक्तः स कदाचिदवलोकयन् । अपश्यदपरं घोरमात्मनः प्रचुमागतं ।
 शरप्रसूनमद्वागं महीविवरश्चादिनं । नकुलं हरितं माम् चपलं ताघलोचनं ।
 तेन मूषिकगन्धेन खरमाणमुपागतं । भवार्यं बलिहानन्तं भूमावृद्धमुखं स्थितं ।
 शाखागतमरिचान्यमघशयत् कोटराक्षयं । उलूकं चन्द्रकं नाम तीक्ष्णतुण्डं सपाचरं ।
 गतस्य विषयं तत्र नकुलोलूकयोस्तथा । अयास्यासीदियं चिन्ता तन्माय सुमद्वह्यं । ५५
 आपघस्यां सुकृष्टायां मरणे प्रत्युपस्थिते । समन्ताद्भयउत्पन्ने कथं कार्यं हितैविषा ।
 स तथा सर्वतो बहूः सर्वत्र भयदर्शनः । अभवद्भयसन्ततयुगे च परमां गतिं ।
 आपदिनाग्रभूयिष्ठं गतैः कार्यं हि जीवितं । समन्तात् संश्रयान् वैवा तस्मादापदुपस्थिता ।
 गतं मां सहसा भूमिं नकुलो भवयिष्यति । उलूकयेह तिष्ठन्तं मार्जारः पाशबंधयात् ।
 न त्वेवास्तद्धिः प्राज्ञः संशोहं गन्तुमर्हति । करिष्ये जीविते पक्षं यावद्युत्था मतिपश्यात् । ५६
 न हि बुद्ध्याऽन्वितः प्राज्ञो नीतिशास्त्रविचारदः । निमज्जत्यापदं प्राप्य महतीं दाहणामयि ।
 न त्वयामिह मार्जारान् गतिं पश्यामि वाम्प्रतं । विषमस्रो क्षयं प्रचुः क्षत्याक्ष्य महन्मया ।
 जीवितार्थं कथन्त्यद्य अचुभः प्रार्थितस्त्रिभिः । तस्मादेनमहं प्रचुं मार्जारं संश्रयामि वै ।
 नीतिशास्त्रं समाश्रित्य हितमस्योपवर्णयं । येनेमे प्रचुसंपातं मतिपूर्व्वेन वधये ।
 अयमत्यन्ताद्युर्ध्वं शैषम्यं परमं गतः । मूढो दाहयितुं स्वार्थं चङ्गत्या यदि शक्यते । ५७
 कदाचिद्व्रतमं प्राप्य मन्त्रिं कुर्व्यान्मया सह । बलिना वनिकलस्य अघोरपि परिपहः ।
 कार्यं इत्याह्वराचार्या विषमे जीवितार्थिना । श्रेष्ठो हि पण्डितः प्रचुर्न च मिथमपण्डितं ।
 मम त्वमिधं मार्जारं जीवितं सम्प्रतिष्ठितं । इत्यास्ये संभवत्पक्षमि हेतुमात्मानमिरचयं ।
 अपीदानीमर्थं प्रचुः चङ्गत्या पण्डितो भवेत् । एवं विचिन्तयामास मूषिकः प्रचुचेष्टितं ।
 ततोऽप्यंगतितत्त्वज्ञः मन्त्रिविपश्चात्तवित् । सांख्यपूर्व्वमिदं वाक्यं मार्जारं मूषिकोऽब्रवीत् ।
 दाहदेनाभिभाषे त्वां कश्चिन्मार्जार जीवसि । जीवितं हि तवेष्टामि श्रेयः साधारणं हि मे ।
 न ते मेत्य भयं कार्यं जीविष्यसि यथाशुभं । अहं सामुद्रिर्यामि यदि मां न शिषांसिधि ।
 कश्चिदपिदुपायोऽयं दुष्करः प्रतिभामि मे । येन शक्यस्तया मोक्षं प्राप्तुं श्रेयस्तया मया ।
 मयाऽप्युपायो बृहोऽयं विचार्य मतिमात्मनः । आत्मार्थस्य तदर्थस्य श्रेयः साधारणं हि मे ।
 इदं हि नकुलेभूकं पापबुद्ध्याऽभिधेक्षितं । न धर्मेयति मार्जार तेन मे मन्त्रि वाम्प्रतं । ५८
 कृत्रंदपलमेवोऽयं कौटिलिको मां निरीक्षते । जगन्नाथाय नः पापस्यार्थं यदनुदिजे ।
 यतो यात्रपदं शेषं न यथा मेऽसि पण्डितः । सांसारिकं कुर्यामि नास्ति मे भयमप ये ।
 न हि इमेऽसि मार्जार पाशं च्छेजुं नया विना । सहजैक्यामि पात्रांशे यदि मां न नरिषधि ।

५४

५५

५६

५७

५८

५९

तमाश्रितो द्रुमस्थायं मूलं लहमुपाश्रितः । चिरोपिताबुभावां वृक्षेऽस्मिन् विदितश्च ते ।
यस्मिन्नाश्रयामि कश्चिद्यथाश्रयितं कश्चित् । न तौ धीराः । प्रशंसन्ति नित्यमुद्विग्नमानसाः ।
तस्माद्विवर्द्धतां प्रीतिर्नित्यं सङ्गतमस्तु नौ । काष्ठातीतमिदमर्थं नु न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
अर्थयुक्तिमया तच्च यथाभूतां निशामय । तव जीवितमिच्छामि त्वं ममेच्छसि जीवितं ।
कश्चित्तरति काष्ठेन सुगन्धीरां महानदीं । स तारयति तत्काष्ठं स च काष्ठेन तार्यते ।
इदं शो नौ समायोगो भविष्यति सुविकारः । अहं त्वां तारयिष्यामि माध्वं त्वं तारयिष्यसि ।
एवमुक्ता तु पलितस्तनयसुभयोरर्चितं । हेतुमद्ब्रह्मणीयस्य काष्ठापेक्षी न्यवेक्ष्य च ।
अथ सुव्याहृतं श्रुत्वा तस्य श्रवोर्विचक्षणः । हेतुमद्ब्रह्मणीयार्थं मार्जारो वाक्यमब्रवीत् ।
बुद्धिमान् वाक्यमप्युक्ताहास्यमनुवर्णयन् । स्वामयस्यां समीक्षायां साचैव प्रत्यपूजयत् ।
ततस्तीक्ष्णपदद्वयेन सखिवैदूर्यलोचनः । मूर्ध्नि कं मन्दमुदीक्ष्य मार्जारो सोमशोऽब्रवीत् ।
नन्दामि सौम्य भद्रन्तो धौ मां जीवितुमिच्छसि । खेयञ्च यदि जानीये कियतां मा विचारय ।
अहं हि भूयमापन्नस्त्वमापन्नतरो मम । दयोरपक्षयोः सन्धिः कियतां मा चिराय च ।
विधास्ये प्राप्तकालं यत् कार्यं सिद्धिकरं विभो । भर्तुं लज्जादिनिर्धुक्ते न विनन्द्यति ते कृतं ।
न्यस्तमानोऽस्मि भक्तोऽस्मि श्रियलङ्घितलुप्तया । निदेशवशवर्ती स भवन्तं शरणं गत ।
इत्येवमुक्तः पलितो मार्जारं वयमागतं । वाक्यं हितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवत् ।
उदारं धृष्टवानाह नैतच्चिन्तं भवदिधे । विदितो यस्य मार्गो मे हितार्थं शृणु तं मम ।
अहं त्वां नुप्रवेक्ष्यामि नकुलान्ते महद्गन्धं । पापस्य भो मावधीस्त्वं शक्तोऽस्मि तव रक्षणे ।
उलूकाचैव मां रक्ष दुष्टः प्रार्थयते हि मां । अहं हेत्यामि ते पाशान् सखे मत्प्रेम ते श्रेयः ।
तद्वपुः सङ्गतं श्रुत्वा सोमशो धुक्तमर्थवत् । हर्षादुदीक्ष्य पलितं स्वागतेनाभ्यपूजयत् ।
तं धंपूज्याय पलितं मार्जारः यैवदे स्मितः । स विविन्याजवीदीरः प्रोतस्तरित एव च ।
श्रीधमागच्छ भद्रन्तो त्वं मे प्राणममः सखा । तव प्राज्ञप्रसादाद्भि प्रायः प्राप्स्यामि जीवितं ।
यद्यदेवं गतेनाथ शक्यं कर्तुं मया तव । तदाज्ञापय कर्त्ताऽस्मि सन्धिरिवास्य नौ सखे ।
अस्मात्तु सङ्घटान्मुक्तः समिवगणवाञ्छवः । सर्वकार्याणि कर्त्ताऽहं प्रियाणि च हितानि च ।
मुक्त्यर्थं यस्नादस्मात् भौम्याहमपि नाम मे । प्रीतिमुत्पादयेयस्य प्रतिकर्तुं यः कृत्रिया ।
प्रत्युपकुर्वन् वक्ष्ये न भाति पूर्वापकारिणा तुल्यः । एकं करोति हि हते निष्कारणमेव कुरुतेऽयं ।
॥ भीष्म उवाच ॥ यादयित्वा तु तं स्वार्थं मार्जारं मूर्ध्नि कलया । प्रविवेक्य तु विग्रह्य कोऽमस्य कृतगतः ।
एवमाश्रयिता विद्वान् मार्जारस्य च मूर्ध्नि । मार्जारो ररवि विग्रह्य सुखापि पिष्टमाहवत् ।
स्तोमन्तु तस्य गात्रेषु मार्जारस्य च मूर्ध्नि । दृष्ट्वा तौ नकुलान्ते निराशौ प्रत्यपयतां ।
तथैव तौ सुसन्तप्तौ दृढमागततन्त्रितौ । दृष्ट्वा तयोः परां प्रीतिं विस्मय परमद्वितौ ।
सलिलैः मतिमन्नौ च सुष्टौ चाप्युपाश्रितौ । अश्रुतौ ॥ नयात्तस्मात् भ्रमर्धयितुं बलान् ।

४७०

४७१

४७२

४७३

४७४

४७५

कार्यायैतत्तन्मो नौ दृष्ट्वा मार्जारमूपिकौ । उदृग्गकुक्षौ द्वर्धं जगत्तौ सौ स्तमोक्षयं ।
 मीनः स तस्य गात्रेषु पलितो देशकालवित् । चिच्छेद् पाशान्मुपते कालापेक्षी शनैः शनैः ।
 यद्य बन्धपरिक्षिप्ते मार्जारो वीक्ष्य मूपिकं । किन्दन्मं वै तदा पाशान्नवरत्नं त्वराक्षितः ।
 तमत्वरत्नं पलितं पाशानां छेदने तथा । सद्योदयितुमारमे मार्जारो मूपिकस्तदा ।
 किं सौम्य नातितरुषे किं कृतार्थोऽवमन्यसे । किञ्चि पाशान्नमिषन्न पुरा श्रपच एति च ।
 इत्युक्तस्वरता तेन मतिमान्पलितोऽब्रवीत् । मार्जारमकृतप्रशं पथमात्महितं वचः ।
 दूष्यो भव न ते सौम्य त्वरा कार्या न सम्भ्रमः । वयमेवात्र कालज्ञा न कालः परिहास्यते ।
 अकाले ह्ययमारब्धं कर्तुं मार्याय कल्पते । तदेव काल आरब्धं महतेऽर्थाय कल्पते ।
 अकाले विप्रमुक्ताग्ने त्वत्त एव भयं भवेत् । तस्मात् कालं प्रतीचक्ष किमिति त्वरसे वसे ।
 यदा पश्यामि चाप्यलसमायान्तं ब्रह्मपाणिनं । तत्तन्मेत्स्यामि ते पाशान् प्राप्ते साधारणे भये ।
 तस्मिन्काले प्रमुक्तस्त्वं तदभेवाधिरोक्ष्यसे । न हि ते जीवितादन्यत् किञ्चित् कृत्यं भविष्यति ।
 ततोऽभवत्यपाकाको चक्षो भीते च सोमस्य । अहं विले भवेत्स्यामि भवान् शास्त्रा भजियति ।
 एवमुक्तु मार्जारो मूपिकेणात्मनः हितं । वचनं वाक्यतत्त्वज्ञो जीवितोर्वै महामतिः ।
 अथात्मकृत्यं त्वरितः सम्यक् प्रकृतमाचरन् । उवाच सोमसो वाक्यं मूपिकं चिरकोरिणं ।
 न ह्येव मिषकार्थेण प्रीत्या कुर्वन्ति साधवः । यथा त्वं मोचितः छप्पात्तरमाशेन वै मया ।
 तथा हि त्वरमाप्तेन त्वया कार्यं हिंस्रमम । यद्यं कुह महाप्राज्ञ यथा रक्षावयैर्भवेत् ।
 यद्य वा पुन्यैरेवं छान् कालं जिहीर्यसि । पश्य दुष्कृतकर्मस्त्वं व्यक्रमायुःसयत्नव ।
 यदि किञ्चिन्मयाऽज्ञानात् पुरस्तादुष्कृतं कृतं । न तन्नगवि कर्त्तव्यं वामये त्वां प्रसीद मे ।
 तमिषंवादिनं प्राशं प्राणवुद्धिममन्वित । उवाचेदं वचः श्रेष्ठं मार्जारं मुषिकस्तदा ।
 क्षुभमेतत्तन्मार्जार-स्वमर्थं परिरञ्जतः । ममापि त्वं विनाशवि स्वमर्थं परिरञ्जत ।
 यन्निषं भीनङ्गु साध्यं यन्निषं भयसंहितं । सुरसिगन्धं नत्वा कार्यं पाकिः सर्पमुवादिब ।
 हत्वा बलवता मन्त्रिमाशानं यो न ररति । अपयमिष तद्गुप्तं तत्तन्मायाय कल्पते ।
 न कश्चित् कथंचिन्निषं न यदित् कथंचित् सुहृत् । अयं तस्मै निवधमे मिषाणि रिपवमाया ।
 यं परदा निवधमे मनेरेनगता हव । न च यदित् छनो कार्यं कर्त्तारं समरेतेन ।
 तस्मात् बन्धवि बन्धः सि धावमेवाकि कारयेत् । तस्मिन् बन्धेऽपि च भवान् दिवाकीर्तिं भवार्हितं ।
 माम न परये ब्रह्मः पनाः पनपरायण । दिवन्तु तन्मुवाज्जन्तं तन्मुरेकोऽवमेवितः ।
 क्षिप्रं त्वत्पुत्रगत्याऽऽ निहंतो भव सोमस्य । तयोः शंभदतोपेक्षं तयोवापययोर्दंष्ट्राः ।
 एष जंगम वा शक्तिर्लोमहन्स्वरिहृदयं । तन्न प्रभातवमये शिरः । हृष्यविहृदय ।
 हृदयं विहृदय वचः सद्यस्तवि रितः । बहुकर्मो मराबन्धो मनिनो धारदहनः ।
 दन्तिना नाम चण्डालः बलशालि इत्ययम् । न हृष्टा समदृग्मां भाव्यैः रक्षाद्येवतम् ।

उवाच वचनं भीतः किमिदानीं करिष्यसि । अयं तावपि सन्नतौ तं दृष्ट्वा घोरमङ्गुलं ।

चणेन नकुलोत्सूक्तौ नैराशमपजम्भतुः । बलिनौ मतिमनौ च सहाते चायुपागतौ ।

१०२

अग्रको सुनयानक्ष्मात् सम्प्रधरपितुं बलात् । कार्यार्थं हतमन्धनौ दृष्ट्वा मार्जारमूषिकौ ।

उलूकनकुलौ तत्र जम्भतुः खं स्वमालयं । ततश्चिच्छेद तं पाशं मार्जारस्य च मूषिकः ।

विप्रमुक्तोऽयमाश्वत्थमेवाभ्यपतद्गुमं । स तस्मात् सम्प्रमावर्त्तान्मुक्तौ घोरं शत्रुणाम् ।

विलं विवेश पलितः शालो लभे च लोमशः । उन्मायमण्ययादाय चाण्डालो वीक्ष्य सन्धेः ।

विहतायः चणेनास्ते तस्माद्देशादपाकमत् । जगाम स्वस्वभवनं चाण्डालो मरतयम् ।

१०३

ततस्तस्माद्गुह्यामुक्तो दुर्लभं प्राप्य जीवितं । विलस्य पादपाण्डुः पलितं लोमशोऽब्रवीत् ।

अह्म ! धेनिदं काश्चित् सहसा समवसुतः । हतशं हतकर्षाणं कश्चिन्मां नाभिप्रहते ।

गत्वा च मम विशाधं दत्त्वा च मम जीवितं । मित्रोपभोगसमये किं मां न नोपसर्ष्वि ।

हत्वा हि पूर्वमिवाणि यः पद्यान्मनुतिष्ठति । न स मित्राणि सभते लब्ध्वास्वापेक्षु दुर्कतिः ।

सक्तोऽहं त्वया मित्रं सामर्थ्यादात्मनः खले । स मां मित्रलभापन्नमुपभोगं लभर्ष्वि ।

१०४

यानि मे सन्ति मित्राणि ये च सम्बन्धिवान्धवाः । सर्वे त्वां पूजयिष्यन्ति शिष्या गुहमिव मित्रे ।

अहं पूजयिष्ये त्वां समिचगणवान्धवं । जीवितस्य प्रदातारं हतशः को न पूजयेत् ।

हृदये मे भवानसु स्वयरीरस्यहस्य च । अर्थानाञ्चैव सर्व्वेवामनुग्राहा च मे भव ।

अमात्या हि भव प्राज्ञ पितेवैव प्रसाधि मां । न तेऽस्ति भयमस्मत्तो जीवितनाशनः प्रिय ।

मुद्रा लमुद्राः माहादनेनाधिकृता वयं । त्वं मन्त्रबलमुक्तो हि दत्त्वा जीवितमद्य मे ।

१०५

श्वमुक्तः परां शान्तिं मार्जारं च मूषिकः । उवाच परमन्त्रशः शृणु मात्महितं वचः ।

यद्भवानाह तत् सत्यं मया ते लोमश सुतं । ममापि तावद्भवतः शृणु यत् प्रतिभाति मे ।

वेदितव्यानि मित्राणि विशेषाद्यापि श्रवणः । एतत् सुखं लोकैस्त्रिभुवनैः प्रशंस्यते ।

शत्रुरूपा हि सुषदो मित्ररूपाश्च श्रवणः । सन्धितानि न मुद्यन्ते कामक्रोधवद्भूततः ।

नास्ति जातु रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते । सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।

१०६

यो यस्मिन् जीवति स्वार्थं पश्येत् पौंड्रं न जीवति । स तस्य मित्रं तावत् स्यात् यावद्यथादिपथ्यः ।

नास्ति मैत्रो विररा नाम न च भुवमथोहदं । अर्थयुक्ताऽनुशायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।

मित्रश्च शत्रुतामेति कस्मिंश्चित् कालपर्य्यये । शत्रुश्च मित्रतामेति स्वार्थो हि भवन्नरः ।

यो विदधति मित्रेषु न विदधति शत्रुषु । अर्थयुक्तिमविशाययः प्रोक्तो कुर्वते मनः ।

मित्रे वा यदि वा शत्रौ तस्यापि चलिता मतिः । न विश्वेदविषयो विषये नःति विषयेत् ।

१०७

विद्यामाद्गुह्यमुपसमपि मूढानि हन्ति । अर्थयुक्ता हि जादमे पिता माता भुतस्तथा ।

मातुसा भागिनेयाश्च तथा सम्बन्धिवान्धवाः । पुत्रं हि मातापितरौ त्यजतः पतितं प्रियं ।

लोको रक्षति चात्मानं पश्य स्वर्थं शान्तिं । सामान्या निष्कृतिः प्राज्ञो भोवात् प्रयत्ननरः ।

कामं सर्वं प्रदास्यामि ॥ त्वात्मानं कदाचन । आत्मार्यं सन्ततिस्त्वाज्या राज्यं स्वैर्धनानि च ।
अपि सर्वस्वमस्तु त्वय रवेदात्मानमात्मना । ऐश्वर्यधनरत्नानां प्राप्य भित्ते निवर्त्ततां ।
दृष्ट्वा हि पुनरावृत्तिर्जिवतामिति नः श्रुतं । न त्वात्मनः सम्प्रदानं धनरत्नवदित्येव ।
आत्मा हि सर्वदा रक्ष्या दारैरपि धनैरपि । आत्मरक्षणतन्त्राणां सुपरोचितकारिणः ।
आपदे सोपपद्यते पुरुषाणां खदोपजाः । शत्रुं सम्यग्निजानन्ति दुर्भला ये वन्धीयसं ।
न तेषां चाश्रयते बुद्धिः शास्त्रार्थकृतनिश्चया । इत्यभिव्यक्तमेवं स पलितेनाभिषम्भितः ।
मार्जारो ब्रीडितो भूत्वा मूयिकं वाक्यमब्रवीत् ।

१४०

१४१

॥ श्लोकश्चतुर्ष्वपि ॥ सत्यं शपे त्वयाऽहं वै मिषश्चेदशो विमर्हितः । तन्मयेऽहं तव प्रज्ञां यस्मै समं हिते रतः ।

उक्तवानर्थतत्त्वेन मया सम्भिन्नदर्शनं । न तु मामन्यथा साधो त्वं शरीरमुपि महर्षि ।
प्राणप्रदानं त्वत्तो मयि बौद्धमागतं । धर्मज्ञोऽस्मि गुणज्ञोऽस्मि कृतज्ञोऽस्मि विप्रपतः ।
मित्रेषु वत्सलश्चास्मि त्वङ्गकश्च विप्रपतः । तस्मादेवं पुनः साधो मया चरितुमर्हसि ।
त्वया हि वाच्यमानीऽहं जज्ञां प्राणान् स्वबान्धवः । विप्रश्चो हि कुपैर्दृष्टो मद्विधेषु मनस्विपु ।
तदेतद्भूततत्त्वज्ञं न त्वं शङ्कितुमर्हसि । इति संख्ययामनोऽपि मार्जारेण स मूयिकः ।
मनसा भावगभीरो मार्जारं वाक्यमब्रवीत् । साधुर्भवान् श्रुत्वा र्थाऽस्मि प्रिये च न च विप्रये ।
संस्तवैर्वा धनैश्चैवा माहं शक्रः पुनस्त्वया । न ह्यमित्रे वयं यान्ति प्राज्ञा निष्कारणं सखे ।
अस्मिन्नर्थे च गाये द्वे निनोद्योऽग्रनसा कृते । शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं वन्धीयसा ।
समाहितस्यैरुष्णा कृतार्थस्य न विप्रयेत् । न विप्रमेदविप्रस्यो विप्रस्यो मातिविप्रयेत् ।
नित्यं विद्यासधेदन्यान् परैर्यानु न विप्रयेत् । तस्मात् सर्वस्ववत्साधु रवेज्जीवितमात्मनः ।
द्रव्याणि सन्तानिद्यैव सर्वं भवति जीवतः । सङ्क्षेपो नीतिशास्त्राणामविश्रामः परो मतः ।
ननु तस्मादविद्यासः मुक्तसं हितमात्मनः । बन्धने न ह्यविप्रसाः शत्रुभिर्दुर्भला अपि ।
विप्रसाक्षेपु बन्धने बलवन्तोऽपि दुर्भलाः । तद्विधेभ्यो मया ह्यात्मा रक्ष्या मार्जार सर्वदा ।
रच त्वमपि चात्मानं चाप्यात्मातिकल्पिष्यात् । स तस्य ब्रुवतस्त्वेवं सन्तासायातसाध्वयः ।
प्राज्ञां हित्वा जवेनाऽऽ मार्जारः प्रययौ ततः । ततः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिसामर्थ्यमात्मनः ।
विश्राय्य पलितः प्राज्ञो विलसन्मज्जगाम ह । एवं प्रज्ञावता बुद्ध्या दुर्भलेन महाबलाः ।
एकेन बहवो मिवाः पलितेनाभिषम्भिताः । अरिणाऽपि समर्थेन सन्धिं कुर्वन्ति पण्डितः ।
मूयिकश्च विहासस्य मुक्तावन्योन्यसंश्रयात् । इत्येष चक्षुषार्थस्य मया मार्गेण दर्शितः ।
विप्ररेण महाप्राज्ञ संवेपसपि मे ऽष्टु । अन्योन्यकृतवैरो तु चक्रतुः प्रीतिमुत्तमां ।
अन्यान्यमभिसम्भ्रातुं सम्भूय तयोर्धर्मितः । तच्च प्राज्ञोऽभिसम्भन्तं सम्बुद्धिसमाश्रयात् ।
अभिसम्भोयते प्राज्ञः प्रमादादपि वा बुधैः । तस्मादभीतवद्भीतो विप्रस्यवदविप्रस्यन् ।
न क्षमस्तदलति चलिता वा विनश्यति । कालेन रिपुषा सन्धिः काले मित्रेण विप्रः ।

१४२

१४३

१४४

१४५

कार्यं इत्येव सन्निष्ठाः प्राङ्निर्त्यं नराधिप । एतञ्ज्ञात्वा महाराज शास्त्रार्थमभिगम्य च ।

अभियुक्तः प्रसन्नश्च प्राग्भयाद्भीतवचरेत् । भीतवक्त्रनिधिः कार्यः प्रतिसन्निधौ च । ११८

भयादुत्पद्यते बुद्धिरप्रमत्ताभियोगतः । न भयं विद्यते राजन् भीतस्थानागते भये ।

अभीतस्य च विश्वश्चात् सुमहज्जायते भयं । अभीश्रुति यो नित्यं मन्त्रो देयः कथञ्चन ।

अविज्ञानाद्भि विज्ञातो मज्जेदास्पददर्शिषु । तस्मादभीतवद्भीतो विश्वस्तं वज्रं विश्वमन् ।

कार्याणां गुरुतां प्राप्य नानृतं किञ्चिदाचरेत् । एवमेतन्मया प्रोक्तमितिहासं युधिष्ठिर ।

श्रुत्वा त्वं सुहृदां मध्ये यथावत् समुपाचर । उपलभ्य मतिज्ञाग्यामरिभिचान्तरन्तथा । ११९

सन्निविष्टकाले च मोषोपायस्तथैव च । शत्रुसाधारणे ह्यस्य ह्यस्त्रं बलीयसा ।

समागमे शरैर्युक्त्या कृतार्यो न च विश्वेत् । अविहङ्गां चिवर्गेण नौतिमेतां महीपते ।

अभ्युत्तिष्ठ श्रुतादस्माद्भूयः संरचयन् प्रजाः । ब्राह्मणैश्चापि ते साङ्ख्यं यावा भवतु पाण्डव ।

ब्राह्मणा वै परं श्रेयो दिवि चेह च भारत । एते धर्मस्य वेत्तारः कृतज्ञाः सततं प्रभो ।

पूजिताः शुभकर्तारः पूजयेन्नामराधिप । राज्यं श्रेयः परं राजन् ययः कीर्त्तिश्च लक्ष्यमे । १२०

कुलस्य सन्निधिश्चैव यथान्यार्थं यथाक्रमं ।

इयोरिमे भारत सन्निविष्टं सुभाषितं बुद्धिविशेषकारकं । यथा त्वेच्छ सिन्धुपेन सर्व्वेदा निषेवितस्यं नृप श्रुमण्डले ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वण्यष्टादशोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तो मन्त्रो महाबाहो विशयसो नास्ति शत्रुषु । कथं हि राजा वर्त्तते यदि सर्व्वं नायवेत् ।

विद्यामाद्वि परं राजन् राज्ञामुत्पद्यते भयं । कथं हि नायसवाजा शत्रून् जयति पार्थिव ।

एतन्मे शंभवं किञ्चि मतिर्भे संप्रमुह्यति । अविद्यावकषामेतामुपयुज्य पितामह । १२१

॥ भैष्म उवाच ॥ शृणुस्व राजन् यदुक्तं ब्रह्मदत्तनिविष्टेन । पूज्या सह संवादं ब्रह्मदत्तस्य भूपते ।

कामिष्ये ब्रह्मदत्तस्य सन्तःपुरनिवासिनी । पूजनी काम ब्रह्मनिर्दिष्टकालं संहोषिता ।

हस्तज्ञा सर्व्वभूतार्ता यथा वे जीवजीवकः । सर्व्वज्ञा सर्व्वतत्त्वज्ञा तिर्यग्योनिं गताऽपि सा ।

अभिप्रयाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्धनं । समकालश्च राशोऽपि देव्यो पुत्रो व्यजायत ।

तपोर्ये कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा । समुद्रतीरं वागता आजहार फलदयं । १२२

पुण्ययं स त्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह । फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरं ।

अमृताम्बादमदृशं बलमेतज्जोऽभिवर्द्धनं । आदायादाय वैवाश्रु तयोः प्रादात् पुनः पुनः ।

ततोऽगम्यत् परां रुद्धिं राजपुत्रः फलाश्रयान् । ततः स धाव्या कचेन उह्यमानो नृपात्मजः ।

ददर्श तं पविमुक्तं बाह्यादागत्य बालकः । ततो बाल्याश्च यत्नेन तेनाकीकृत्य पचिषा ।

शृण्वे च तमुपादाय पक्षिणं समजातकं । हवा ततः स वज्रिष्ठ धाव्या इक्षुमुपागतः । १२३

अथ सा पूजनी राजभागमत् फलहारिणी । अपयस्यिहतं पुंशं तेन बालेन भूतसे ।

वःप्यूर्णमुपे दीना इष्टा तं हृदतो घनं । पूजनी दुःखमन्त्रा हृदतो वाक्यमवतीत् ।

चक्षिये सङ्गतं नास्ति न प्रीतिर्न च सौहृदं । कारणात्मान्वयन्येन कृतार्था सन्ध्याञ्जलि च ।

चक्षियेषु न विश्वासः कार्यं सर्वोपकारिणः । अपहृत्यापि सततं सान्त्वयन्ति निरर्थकं ।

अहमस्य करोम्यस्य सदृशीं वैरयातना । कृतप्रसन्नं भृशं सख्यं भृशं विश्वासघातिनः ।

१११०

सहजं जातदृष्टस्य तथैव सहभोजिनः । शरणागतस्य च बधस्तिविधं क्षेपः पातकः ।

इत्युक्त्वा चरणाभ्यान्तु नेत्रे नृपसुतस्य सा । मित्वा खल्ला तत इदं पूजनी वाक्यमब्रवीत् ।

इच्छयेद्य कृतं पापं अक्षयक्षोपसर्पति । कृतं प्रतिशतं येषां न नश्यति शुभाशुभं ।

पापं कर्म कृतं किञ्चिदपि तस्मिन् दृश्यते । नृपते तस्य पुत्रेषु पैत्तिस्त्वपि च नृपपुत्रः ।

ब्रह्मदत्तं सुतं दृष्ट्वा पूजय्या हतलोचनः । कृते प्रतिकृतं मत्वा पूजनीमिदमब्रवीत् ।

११११

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ अस्ति वै कृतमस्माभिर्गतिः प्रतिकृतं तथा । उभयं तत्समीभूतं यच्च पूजनि मागमः ।

॥ पूजय्युवाच ॥ सङ्कृतापराधस्य तथैव परित्यज्यते । न तदुधा प्रशंसन्ति श्रेयस्तत्पापसर्पणं ।

सान्त्वये प्रयुक्तं सततं कृतवैरे न विश्वसेत् । क्षिप्रं यं बध्यते मूढो न हि वैरं प्रशस्यति ।

अन्योन्यकृतवैराणां पुत्रपौत्रं नियच्छति । पुत्रपौत्रविनाशे च परलोकं नियच्छति ।

सर्वेषां कृतवैराणामविश्वासः सुखोदयः । एकान्ततो न विश्वासः कार्यो विश्वासघातकैः ।

१११२

न विश्वसेद्विश्वसे विश्वसे नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पद्यमपि मूलं निहन्तति ।

कामं विश्वासयेदन्यान् परेषाञ्च न विश्वसेत् ।

माता पिता बान्धवानां हरिष्ठौ भार्या जरा वीजमात्रन्तु पुत्रः । भ्राता भ्रातृः क्लिष्टपाण्डिर्वपक्ष आत्मा द्वेष्टः सुखं दुःखस्य भोक्ता ।

अन्योन्यकृतवैराणां च सन्धिश्चपयते । यच्च हेतुरतिक्रान्तो यदर्थमहमावधं ।

पूजितस्यार्थमाणाभ्यां जन्तोः पूर्वोपकारिणः । मनो भवत्यविश्वसं कर्षं चाधयतेऽवसानम् ।

१११३

पूर्वं सञ्चानना यच्च पक्षाक्षैव विमानना । जह्यात्तत् सत्त्ववान् स्थानं ब्रह्मो सञ्चानितोऽपि सन् ।

उषिताऽस्मि तवागारे दीर्घकालं समर्चिता । तदिदं वैरमुत्पन्नं सुखमाशु ब्रजाम्यहं ।

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ यः कृतं प्रतिशुभ्यादैर्न स तत्रापराधुयात् । अनृपक्षेन भवति यमः पूजनि मागमः ।

पूजय्युवाच ॥ न कृतस्य च कर्तुं सख्यं सम्बोध्यते पुनः । हृदयं तच्च जानाति कर्तुं देवः कृतस्य च ।

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ कृतस्य चैव कर्तुं कार्यं सम्बोध्यते पुनः । वैरस्यापशमो दृष्टः पापं नोपाकुते पुनः ।

१११४

॥ पूजय्युवाच ॥ नास्ति वैरमतिक्रान्तं सान्त्वितोऽस्मीति नायसेत् । विश्वासाद्व्यथते कोऽपि तस्माच्छ्रेयोऽप्यदर्शनं ।

तरसा ये न शक्यन्ते ब्रह्मैः सुनिश्चितैरेव । साक्षा तेऽपि निश्चिन्तयेन्मया इव करेणुभिः ।

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ शत्रुवासाभ्यायते खेदो जीवितान्तकरेणपि । अन्योन्यस्य च विश्वासः शपथेन शून्यो यथा ।

अन्योन्यकृतवैराणां शत्रुवासाभ्युदा गतं । नैव तिष्ठति तदैव पुष्करस्थमिवोदकं ।

॥ पूजय्युवाच ॥ वैरं पश्यसमुत्थानं तच्च बुध्यन्ति पण्डिताः । स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं शपथजापरार्धजं ।

१११५

तत्र दाता ॥ हन्तव्यं चक्षियेषु विशेषतः । प्रकाशं वाऽप्रकाशञ्च युद्धा दोषशलावतं ।

हतैरे न विश्वासः कार्यस्त्रिह सुहृदपि । कथं सन्निष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुणः ।
 न वित्तेन न पारुष्येन च सन्नेन वा श्रुतैः । कोपाग्निः श्राम्यते राज्ञोऽप्यग्निरिव सागरे ।
 न हि वैराग्निरद्भुतः कथं चाप्यपराधजं । श्राम्यत्यदग्ध्वा भूपते विना ह्येकतरश्चायात् । ॥८॥
 सत्कृतस्थार्यमानाभ्यामनुपूर्व्यापकारिणः । नादेयो मित्रविश्वासः कथं चासयते बलात् । ॥९॥
 नैवापकार्यं क्रुद्धिंस्त्रिदहं त्वयि तथा भवान् । उपिताऽस्मि गृहेऽहमेव नैदानो विश्वाम्यहं ।
 ॥ गृहदत्त उवाच ॥ कालेन क्रियते कार्यं तथैव विविधाः क्रियाः । कालेनैते प्रवर्तन्ते कः कस्येहापराधति ।
 तुल्यस्त्रेभ्यः प्रवर्तते मरणं जन्म चैव हि । कार्यते चैव कालेन तन्निमित्तं न जीवति ।
 मथ्यन्ते युगपत् केचिदेकैकश्च न चापरे । काशो दहति भूतानि सम्प्राप्याग्निरिवेभ्यः ।
 नारं प्रमाणं नैव त्वमन्योऽन्यं कारणं शृणु । काशो नित्यमुपादत्ते मुखं दुःखस्य देहिनां । ॥१०॥
 एवं वसेह सद्यः कथाकाममर्हसिता । यत्कृतं तत्तु मे चान्तं त्वस्य वै चमपूजितम् ।
 ॥ पूजयुवाच ॥ यदि कालः प्रमाणं ते न वैरं कश्चिद्भवेत् । कस्मात्तपश्चितिं यान्ति बान्धवा बान्धवैरैः ।
 कस्माद्बिवापुराः पूर्वमन्योन्यमभिजग्निरं । यदि कालेन निर्धारं मुखं दुःखं भवाभवा ।
 भिप्राया भेषजं कर्तुं कस्मादिच्छति रोगिणः । यदि कालेन पच्यन्ते भेषजैः किं प्रयोजनं ।
 प्रह्लादः स महान् कस्मात् क्रियते शोकमूर्च्छितः । यदि कालः प्रमाणेन कस्मादुक्तोऽस्मि कर्तव्यः । ॥११॥
 तव पुत्रो ममापत्यं हतवान् स हर्तो मया । अग्निरं त्वयाऽहश्च हन्तव्यो हि नराधिप ।
 अहं हि पुत्रशोकेन हतपापा तवात्मजे । यथा त्वया प्रहर्तव्यं तथा तत्त्वस्य मे शृणु ।
 भवत्यं श्रीउवाच ॥ नरा वाञ्छन्ति पविणः । हतोऽप्यो नास्ति संयोगो बधवन्मादृते वमः ।
 बधवन्ममयादितं भावतन्ममुपाश्रिताः । मरणोत्पातजं दुःखं प्राञ्जलैर्देविदेवा जनाः ।
 सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वस्य दयिताः मुताः । दुःखादुद्विजते सर्वः सर्वस्य मुखमोक्षितं । ॥१२॥
 दुःखं जगत्प्रह्लादस्य दुःखमर्थविपर्ययः । दुःखस्यागिष्टवेषो दुःखमिष्टविद्योजनं ।
 बधवन्मकुतं दुःखं स्त्रीकृतं महजं तथा । दुःखं मुनेन सततं जनान् विपरिवर्तते ।
 न दुःखं परदुःखे वै कोऽपिदाहृदयः । यो दुःखं नाभिजानाति स जल्पति महाजनैः ।
 यस्तु शोचति दुःखार्तः स कथं वक्तुमुत्सहेत् । रसस्य सर्वदुःखस्य यथाकामि तथा परे ।
 यत् हतमे मया राज्ञस्तथा च सम यत्कृतं । स तदर्थमतैः शक्यं व्यपोहितुमरिन्दम् । ॥१३॥
 आश्रयोः हतमन्योन्यं पुनः सन्धिर्न विद्यते । यस्मा यस्मा हि ते पुष्टं नवं वैरं भविष्यति ।
 वैरमन्निबन्धमाद्यः प्रीतिं कर्तुमिच्छति । मृण्मयस्येव भृशस्य यथा सन्धिर्न विद्यते ।
 निदयः स्यादर्थमाधेनु विश्वासयामुद्योदयः । उग्रनायैव गाये दे प्रह्लादायान्वीतुं पुरा ।
 यो वैरिणः यदधते सत्ये सत्यतरंगिणि वा । बध्यन्ते यदधानास्तु मधुः शृङ्गहृदयैर्यथा ।
 न हि वैरापि शान्तिं कुने दुःखगतानि च । श्लाघातास्य विद्यते कुम्भे वै प्रियते पुमान् । ॥१४॥
 उपम्यतु तु वैरासि शान्तिपत्तिं नराधिप । अवेगं प्रतिपिपत्तिं पूर्णं धटमिवास्मिन् ।

यदा न विद्यवेद्राजा पापं कर्तुं कदाचित् । अपश्य परेषां विशासाहुः समन्वते ।

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ नाविद्यासादिन्दतेऽर्थानीह नो चापि किञ्चन । भयान्नेकतराचिन्त्य मृतकन्या भवन्ति च ।

॥ पुनरुवाच ॥ यस्यैह प्रकृतौ पादौ पद्माश्च परिसर्पति । स्वयेति तस्य तौ पादौ सुगुप्तमिह धावत ।

नेवाभ्या सहजाभ्या य प्रतिवातमुदीचते । तस्य वायुर्ज्वाऽत्यर्थं नेत्रयोर्भवति भुव ।

दुष्टं पन्थानमायाच यो मोहादुपपद्यते । आत्मनो यत्नमग्राय तदन्तं तस्य जीवितं ।

यस्य सप्रेमविज्ञाय चेच कथंति मानव । होन पुष्टपकारेण ग्रस्य नैवाद्भुते तत ।

यस्य तित्त कथयं वा स्वादु वा मधुर दिवं । आहारं कुर्वते नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते ।

पथं मुक्ता तु यो मोहादुपमग्राति भोजन । परिणाममविज्ञाय तदन्तं तस्य जीवित ।

दैव पुष्टपकारस्य स्वतावन्योन्यव्ययान् । उदारराशान् सन् कर्ष्य दैवं क्षीवा उग्रपते ।

कर्म चात्महितं कार्यन्तीत्येषा यदि वा न्दु । पश्यते ऽकर्मशीलस्य सदाऽनैर्तरकिञ्चन ।

तस्मात् सर्वं व्यर्थं धार्थं कार्यं एव पराक्रम । सर्वस्वमपि सगृह्य कार्यमात्महित नरे ।

विद्या गौथेष्ट दाक्ष्यश्च सल धैर्यश्च पद्ममं । मित्राणि सहजान्याङ्गवर्त्तयन्तीह तैर्बुधा ।

निवेदनश्च क्षुध्यश्च चैवं भार्या मुहम्बन । इतान्युपहितान्याङ्ग सर्वत्र समेते पुमान् ।

सर्वत्र रमते प्राज्ञ सर्वत्र च विराजते । न विमोषयते कचिद्भोषितो न विभेति च ।

नित्यं बुद्धिमतोऽप्यर्थं स्वयतोऽपि विवर्द्धते । दाक्षिण्यकामैत कर्म सयमान् प्रतितिष्ठति ।

महर्षेष्टाववद्भानां नराणामत्यमेधशं । कुलो खादति भोषानिमायसा भेगवा इव ।

युध चेवाणि मित्राणि स्वदेशं दाति चापरे । इत्येवमवसोदन्ति नरा बुद्धिविपर्यये ।

चापतेत् सहजदेशाद्वाधिदुर्भित्तपोडितात् । अयत्र वक्षु मज्जेदा वषेडा नित्यमानित ।

तस्मादन्यत्र यास्यामि वक्षु माहमिहास्त्रे । कृतमेतदनाद्यं मे तत्र पुनरे च पापं यव ।

कुमार्याश्च सुपुत्रश्च कुराजाने कुषीहद । कुसम्बश्च कुदेशश्च दूरत परिवर्ज्येत् ।

कुपुत्रे नास्ति विशासः कुमार्याणां कुतो रति । कुराक्षी निर्दृतिर्नास्ति कुदेशे नास्ति जीविका ।

कुनिषे वक्षुतिनं लि नित्यमक्षिरशीहदे । अवमानः कुसम्बश्च भवग्यर्थविपर्यये ।

क्षो भार्या या प्रिय भूते स पुत्रो यत्र निर्दृति । तस्मिन् यत्र विशास स देशो यत्र जीयते

यत्र नास्ति बलात्कारः स राजा तोषमासम । भीरेव नास्ति सम्मत्ता दनिद्रं यो भुभुषते ।

भार्या देशोऽथ मित्राणि पुत्रसम्पत्तिवान्भवा । एते सर्वे गुणवन्ति धर्मेनेव महीपते ।

अधर्माज्ञस्य दिनयं प्रजा गच्छन्ति निदहात् । राजा कूर्चं विवेकस्य स्वयमन्तोऽनुपासयेत् ।

यत्पितृगममुद्धृत्य शनितं समुपयोजयेत् । न रक्षति प्रजा मन्त्रक यः स पाप्यिवतस्कर ।

दत्ताभ्यः यः स्वयमेव राजा न तत्रप्रमाणं कुर्वतेऽर्हतामान् । स मर्षेनाक दुपसत्य पाप मोऽधर्मादुद्धिर्निरय प्रयाति ।

दत्ताभ्यः स्वयं राजा प्रमाणं कुर्वते यदि । स स्वमेवसकृदग्रेय प्रजा धर्मेण पालयन् ।

माता पिता गुरुगोप्ता वस्त्रिभ्यवशो दमः । सप्त राक्षो मुद्यानेताः कनुराह प्रजापति ।

पिता हि राजा राष्ट्रस्य प्रजानां योऽनुकम्पनः । तस्मिन्निध्याविनीता हि तित्थं गच्छति मानवः ।

सम्भावयति मातये दोनमप्युपपद्यते । दृष्ट्यग्निरिवानिष्टान् येनैवैवसतो यमः ।

दृष्टेषु विष्टजन्तूनां कुवेर इव कामदः । गुरुदुर्घोषदेवने गोप्रा च परिपालयन् ।

यस्तु रक्षयते राजा पौरजानपदान् गुणैः । न तस्य भ्रमते राज्यं स्वयं धर्मानुपालनात् ।

स्वयं समुपजानन् हि पौरजानपदान् च । स सुखं प्रयेति राजा दह लोके परव च ।

नित्योद्दिष्टाः प्रजा यस्य करभारप्रपीडिताः । अनर्थैर्विप्रलुप्यन्ते स गच्छति परामव ।

प्रजा यस्य विवर्द्धन्ते शरधोव भवोत्पलं । स सर्वफलभाषायाः स्वर्गलोके महीयते ।

बलिना विपद्वा राजन् न कदाचित् भ्रमस्यति । बलिना विपद्वा यस्य कृताः राज्यं कृतः सुखं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ वैवस्वता । ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मदत्तं नराधिपं । राजानं धर्मनुशास्य जगामाभीष्टितां दिशः ।

इतस्तं ब्रह्मदत्तस्य पूज्या सह भाषितं । मर्यादां नृपतिष्वेव किमन्यत् श्रुतुमिच्छति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपस्तम्बपर्वणि ब्रह्मदत्तपूजनोपवादे जनकवत्सारादिश्रद्धाधिकारोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ शुचिष्ठिर उवाच ॥ युगसंघातः परिचोषे धर्मं लोके च भारत । दलुभिः पीड्यमानं च कथं स्वयं पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ ते वक्तव्यमिति नीतिमाप्सु भारत । उत्सृज्यापि घृणां काले यथा वर्तते भूमिपः ।

अवाप्युदाहरन्तोममितिहामं पुरातनं । भारदाजस्य संवादं राज्ञः श्रुत्वा यथा च ।

राजा ब्रह्मचर्यो नाम सौवीर्येण महारथः । भारदाजमुपागम्य पश्यन् शयनिमिच्छय ।

असंख्यं कथं लिप्ताः ख्यं कथं विवर्द्धते । वर्द्धितं पात्यते कोऽप्यलितं प्रणयति कथं ।

तस्मै विनिश्चितायैव परिपृष्टाऽर्थनित्ये । उवाच ब्राह्मणोऽवाक्यमिदं हेतुमदुत्तमं ।

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुष्यः । अश्विद्विद्विद्वदशी च परेषां विवरानुगः ।

नित्यमुद्यतदण्डस्य भूशमुद्विजते नरः । तस्मात् सव्याधिभूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ।

एवं दण्डं प्रथमं नि पाण्डितास्तत्तदग्निः । तस्माच्चतुष्टये तस्मिन् प्रधानो दण्ड उच्यते ।

हिंस्रमूलं लघिधामं प्रविधां जीवन् हतं । कथं हि शाखास्तिष्ठेयुः श्वेत्तमूलं वनस्यते ।

मूलमेवादितन्निन्द्यात् परपक्षस्य पण्डितः । ततः सहायान् पक्षं मूलमेवावमुसाधयेत् ।

सुमन्दतं सुविकारं मुमुक्षुं मुपलप्यते । आपदास्यदकालेन कुर्वीत न विचारयेत् ।

वाङ्माषेण विनीतः साहृदयेन ययासुरः । सत्पण्यपूनाभिभाषी च कामकोषो च वर्जयेत् ।

मपदमंश्चिते कार्ये दत्त्वा सन्नि न विद्येत् । अपक्रामेत्ततः श्रोत्रं हतं कार्यो विपक्षः ।

ब्रह्मस्य मित्ररूपेण मान्सेनैवामिमान्नयेत् । नित्यशयोदितेन स्याद्ब्रह्मात् सपुंमुतादिव ।

यया मुहूर्त्तं परिभवेत्तानमतीतेन मान्ययेत् । अनागतेन दुष्प्राप्तं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितं ।

अश्वलिं प्रपयं शान्त्वं प्रणम्य शिरसा वदेत् । अश्रुप्रमार्जनश्चैव कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।

सधेदमित्रं स्वज्येन यावत् कामस्य पथ्यथः । मात्रकामान् विश्राय भिन्नादृष्टमिवाग्रनि ।

मुहूर्त्तमपि राजेन्द्र तित्थुकाशतवज्जुषेत् । स तृपाग्निस्त्रिगर्भिधूमायेत चिरं नरः ।

नामा विंशोऽयं सम्मन्त्रं छतत्रेन समाचरेत् । अर्थी तु शक्यते मोक्षं छतकार्याऽवमन्यते ।
 तस्मात् सर्वाणि कार्याणि चावश्यानि कारयेत् । कोकिलस्य वराहस्य मेरोः प्रान्यस्य वेग्न
 नटस्य भूमिभित्तस्य यत् श्रेयस्तत् समाचरेत् । उत्थायोत्थाय मच्छेत् नित्यमुक्ता रिपोऽग्रेहात् ।
 कुशलश्चास्य पृच्छेत् यद्यप्यकुशलं भवेत् । नालसा प्राप्नुवन्धर्यान् क्रीवा नाभिमानिन ।
 न च सोकरवाद्दीता न वै शशप्रतोच्चिण । नात्मजिह्वं ग्निर्विधात् विद्याजिह्वं परस्य तु ।
 गूढेत् कूर्मं दवाङ्गानि रभेदिवरमात्मन । वक्वचिन्तयेद्धान् विद्वच्च पराक्रमेत् ।
 वृकवचावस्येत शरवच्च विनिष्यतेत् । पागमचाक्षया नार्थो मृगया गीतवादिन ।
 दानानि युक्त्वा सेवेत प्रसङ्गे ह्यव दोषवान् । कुर्यात्कृमयं चाप शयीत मृगशायिकां ।
 अन्धं स्यादन्धवैलाया वाधिर्यमपि संशयेत् । देशकालौ समासाद्य विक्रमेत विचक्षण ।
 देशकालाभ्यतो गौरिह विक्रमो निष्कलो भवेत् । कालाकालौ सम्प्रधार्य वलावलमयात्मन ।
 परस्पर वसं ज्ञात्वा तनात्मान निराजयेत् । दण्डेनापनतं शत्रुं यो राजा न निवच्छति ।
 स मृत्युमुपट्टहति गर्भमन्दलरी यथा । सुसुम्नित स्यादक्षतः फलवान् स्यादुरास्य ।
 श्वाम स्यात् पुष्करकाशो न च श्रोत्रैश्च कक्षचिन् । आश्रां कालवतीं कुर्यात्ताक्ष विघ्नेन योजयेत् ।
 विघ्नं निमित्ततेः ऋष्यानिमित्तस्यापि हेतुतः । भोतवत् संविधातश्च यवद्वयमनागत ।
 आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रहस्यैव भोतवत् । न शंभयमनात्तद्वा नरो भद्राणि पश्यति ।
 शंभयं पुनरात्तं यदि जीवति प्रायति । अनागत विज्ञानोपायश्चेद्द्वयमुपस्थितं ।
 पुनरैद्धिभायात् किञ्चिदनिवृत्त निश्रामयेत् । प्रत्युपस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्ज्यं ।
 अनागतसुखाया च नैव बुद्धिमतां हय । योऽरिणा सह सन्धाय सुखं स्वपिति विषयन् ।
 स वृथापे प्रसुप्नो वा पतित प्रतिबुध्यते । कर्षणा येन तेनैव मृदुना दारणेन च ।
 उज्ज्वेदीनमात्मान समर्थो धर्ममाचरेत् । ये सपत्ना सपत्नाया सन्ध्यान्नुपवेदेयत ।
 आत्मनद्यापि बोद्धव्याद्यारा विनिहता परैः । चारस्वविदितं कार्यं आत्मनोऽय परस्य च ।
 पापपाण्डात्पापपादीय परराष्ट्रे प्रवेशयेत् । उद्यानेषु विहारेषु प्रपास्तानवश्येषु च ।
 पानागारे प्रवेशेषु तीर्थेषु च सभासु च । धर्मोपचारिण पापाधारा लोकस्य कण्टका ।
 ममगच्छन्ति तान् मुञ्चा निदण्ड्येच्छमपीत च । न विशेदेद्विदसो विशसे नातिविशयेत् ।
 विशासाद्द्वयमर्थेति नापरोक्ष्य च निश्चयेत् । विशासद्विदा तु परं तन्मतेन हेतुना ।
 अयास्य प्रहरेत् काले किञ्चिद्विचिन्ति पदे । अद्रक्ष्यमपि शस्त्रेण नित्यं शस्त्रेण शस्त्रितान् ।
 भयं द्वाशङ्कितं ज्ञातं हृन्मनसि छन्ति । श्वघनेन मौनेन कपादेन जटाङ्गिने ।
 विपासयित्वा देशारमवशुष्येयया वृकः । पुत्रो वा यदि वा भ्राता पिता वा यदि वा भ्रातृ ।
 अर्थस्य विघ्नं कुम्भापा हन्त्या भूतिमिन्दता । शुरैरथवलितस्य कार्याकार्यमज्ञात ।
 उत्पद्यप्रतिपद्य दण्डो भवति शान्त । शत्रुभुत्यानाभिसादाभ्यां सम्प्रदाभेन केनचित् ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

प्रतिपुष्पफलाघातो नीह्णतुष्ट इव दिग्गः । नाच्छित्ता परमर्थाणि नाकृता कर्षं दारुणं ।

नाहस्यः मास्यघातोव प्राप्नोति महतीं श्रियं । नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं वापि न विद्यते ।

सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा । अमित्रं नैव मुद्यत वदन्तं कारणान्यपि ।

दुःखं तत्र न कर्त्तव्यं हन्यात् पूज्यापकारिणं । संयत्नानुसरे यत्नः सदा कार्योऽनसृतया ।

नियद्व्यापि यत्नेन कर्त्तव्या भूतिमिच्छता । प्रहरित्यन् प्रियं प्रयातु प्रहृत्यैव प्रियोत्तरं ।

असिनाऽपि शिरश्चित्ता घोषितं च हृदेतं च । निनन्तयीत सान्नेन सन्मानेन नितितया ।

छोकाराधनमित्येतत् कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । न शृङ्खलैर् कुर्वीत बाहुभ्यां न नदीं तरेत् ।

अनर्थकमनाद्युत्थं गोविद्यालस्य भक्षणं । हन्याद्य परिशृज्यन्ते स्वस्यापि न लभ्यते ।

विवर्गलिखिता घोडा अनुबन्धास्तथैव च । अनुबन्धं तया ज्ञात्वा घोडाश्च परिवर्जयेत् ।

अणुशेषमग्निश्रेष्ठं शृङ्गश्रेष्ठं तथैव च । पुनः पुनः प्रवर्हन्ते तस्मान् श्रेष्ठं न धारयेत् ।

बहुमानस्यैव तिष्ठेत् परिभूताश्च प्रभवः । अनुदन्ति भयं तोमं व्याधयथासुपेक्षिताः ।

नासम्यक्कुतकारी स्यादप्रमत्तः सदा भवेत् । कष्टकोऽपि हि दुःस्थितौ विकारं कुरुते विर ।

श्वेन च मनुष्याणां मार्गाणां दूषणं च । आगाराणां विनाशश्च परराष्ट्रं विनाशयेत् ।

गृध्रदृष्टिर्लक्ष्मीलोकः श्वेष्टः संहविक्रमः । अनुदिग्गः काकशब्दो भुजङ्गचरितं चरेत् ।

इतरमञ्जलिपातेन भीहं भेदेन भेदयेत् । लब्धमर्थप्रदानेन समं तुल्येन विपद्यः ।

श्रेणीमुखोऽपगमेषु बह्वभानुनयेषु च । अमात्यान् परिश्रेत भेदश्चातयोरपि ।

नन्दरित्यवज्ञानंति तौ ह्ण इत्युद्विजन्ति च । तीक्ष्णकाले भवेत्तीक्ष्णं खदकाले मृदुभवेत् ।

मृदुनैव मृदुं ह्रिन्धि मृदुना हन्ति दारुणं । नासाथं मृदुना किञ्चित्पक्षात्तीक्ष्णतरो मृदुः ।

काशे मृदुर्धो भवति काले भवति दारुणः । प्रसाधयति ह्यन्यानि श्रुत्वाप्यधितिष्ठति ।

पण्डितेन विरुद्धः शन दूरकोऽस्तीति नाशयेत् । दीर्घो मुह्यमानो बाह्यं याभ्यां हिवति हिवितः ।

न तत्तरेष्वस्य न पारमुत्तरेषु तद्वरेषु पुनराहरेत् परः । न तत् स्वनेष्वस्य न मूलगुह्येषु न हन्याद्यस्य हिरं न पातयेत् ।

इतोदमुक्तं वृजिनाभिर्धृतिं न चेतदेवं पुरुषः समाचरेत् । परप्रयत्नेन कथं विभावयेदतो मयाकं भवतो हितार्थिना ।

अथावदुक्तं वचनं हितार्थिना निशम्य विशेषं स्वरीराष्ट्रपः । तथाऽकरोदाकाशमदीनचेतनः श्रियश्च दीप्तां बुभुजे स्वानवः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कणिकापदेशे चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इने परमके धर्मं सर्वलोकाभिलाषिते । अथर्षे धर्षतां नीते धर्मो साधकतां गते ।

मर्थादासु विनष्टासु जुभितं धर्मो नियते । राजभिः पोषिते लोके परैर्वाऽपि विशास्यते ।

सर्वथाश्रयेषु मूढेषु कर्षस्यपहनेषु च । कामासोभाश्च मोहाश्च भयं पश्यन्सु भारत ।

अविश्लेषेषु सर्वेषु निवृत्ते भोतेषु पार्थिव । निष्ठया हन्यमानेषु वक्ष्यतां परस्परं ।

सम्यद्वीतेषु देवेषु ब्राह्मणेषु पातिपीडिते । अवर्षति च पश्यन्त्ये मितोभेदे समुत्तिते ।

सर्वस्मिन्नुसाकूते पृथिव्यामुपजोषेने । केनस्त्रिहाहाणो जीवेज्जघन्ये काल आगते ।
 अति तिष्ठः पुरुषोत्ताननुकोशाचराधिप । कथमापस्तु वृत्तं तत्र ब्रह्म पितामह ।
 कथञ्च राजा वृत्तं लोके कल्पतां गते । कथमयाश्च धृष्ट्याश्च न होयित परन्तप ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ राजमूला महाबाहो योगक्षेममुदृष्टयः । प्रजाम् व्याधयस्व भरणश्च भयानि च ।
 कृतं चेता दापरश्च कलियु भरतपते । राजमूला इति गतिभेम नास्त्यत्र संशयः ।
 तस्मिंस्त्वभ्यागते काले प्रजाणां दाषकारके । विज्ञानफलमास्त्राय जीवितस्थं भवेत्तदा ।
 अवापुदाहरन्तीमिति दाषे पुरातनं । विश्वामित्रश्च संवादं चाण्डालश्च च पक्षणे ।
 चेताहापरयोः सन्धा तदा देवविधिः क्रमात् । अनादृष्टिर्भूतारा लोके दादश्रवाधिकी ।
 प्रजानामतिदृष्ट्वा ना युगान्ते समुपस्थिते । चेताविमोक्षसमये दापरप्रतिपादने ।
 नववर्षं वरुणाद्यः प्रतिलोमाभभवद्वरः । जगाम दक्षिणे मार्गे बभौ व्याटस्तप्तपणः ।
 नावश्यायोऽपि तत्राभूत् कुत एवाभ्यजातयः । नद्यः सङ्गिभ्रतोऽप्याः किञ्चिदन्तर्गतास्ततः ।
 सरासि सरितश्चैव कृपाः प्रसवणानि च । इतस्त्रिषो न लज्जन्ते निषगादिवकारिताः ।
 उपप्लव्यजलस्र्वा धा विनिवृत्तसभा प्रपा । निवृत्तयज्ञस्त्राध्याया निम्बपटकारमङ्गला ।
 उच्छिन्नवृषिगौरवा निवृत्तविषणपणा । निवृत्तयूपसभारा विप्रनष्टमहास्रवा ।
 अस्त्रिचक्ष्ययस्त्रीणां महामन्तरवाकुला । शून्यभयिष्ठनगरा दम्बगामनिवेशना ।
 कपिधोरः कचिच्छ्वेतः कचिद्राजभिरातुरः । परस्परभयाच्चैव शून्यभयिष्ठनिष्क्रमा ।
 गतदेवतसंस्थाना दृढलोकनिराकृता । गोजाविमहयोहीना परस्परपराहता ।
 इतोविप्रा इतारवा प्रमृष्टोर्ध्वधस्र्वा । सम्यभूततद्द्राया बभूव वसुधा तदा ।
 तस्मिन् प्रतिभये काले कृते धर्मैर्युधिष्ठिर । बभूवः क्षुधिता मर्त्याः खादमानाः परस्पर ।
 अययो नियमास्त्राणां परित्यज्याग्निदेवताः । आश्रमान् समरित्यथ पथं धावन्ति सततः ।
 विद्यामित्राऽयं भगवान्महयिरनिकेतनः । बुधा परिगता धीमान् समन्तात् पथं धावत ।
 त्यक्त्वा दाराश्च पुत्राश्च कस्मिंश्च जनसंसदि । भक्ष्याभक्ष्यसमा भूत्वा निरग्निरनिकेतनः ।
 स कदाचित् परिपतन् अपवाणा निवेशने । हिंसाणां प्राणिघातानामावशब्दं बने कश्चित् ।
 विभिन्नकलसंकीर्णं श्वसन् च्छेदनायुतं । वराहखरभग्रास्यिकपाशघटसकुलं ।
 मृतचैलपरिक्षीणं निर्भालकृतभयणं । सर्पनिष्काकमालाभिः कृतपिङ्गकुटीमठं ।
 कुकुटारोवज्रजलं गृहभक्ष्यनिनादितं । उद्दोषहिः खरेधाकोः कलघडिः परस्पर ।
 उल्लूकपक्षिश्च मिहूवतायतनैर्हतं । लाङ्घयिष्ठापरिष्कारं सययपरिवारितं ।
 तत् प्रविश्य बुधाविष्टो विश्वामित्रो महानृपिः । आहाराभ्यणः दृक् परं यत्र समाहितः ।
 न च कचिदविन्दत् स भिक्षमाणोऽपि कौशिकः । मांसमद्यं फलं मूलमन्यदा तत्र किञ्चन ।
 अशोकं मया प्राप्नोमिति निश्चित्य कौशिकः । पपात भूमौ दौर्बल्येन तस्मिंश्चाण्डालपक्षणे ।

बोऽहं जीवितमाकाङ्क्षन्मद्व्यापि भक्षणं । यवस्य बुद्धिपूर्व्यं वै तद्भवाननुमन्यात् ।

जीवन्मर्त्यश्चरिष्यामि प्रलोभ्याम्यशुभानि तु । तपोमिर्विद्यया चैव ज्योतीवीव महत्तमः ।

११८

॥ अथ च उवाच ॥ नैतत् खादन् प्राप्नुते दीर्घमायुर्नैव प्राणाश्चाश्नते खेव हसि । भिषामन्या भिष मा ते मनाऽस्तु यमवपे
श्रीं ह्यभक्ष्यो दिजानां ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ न दुर्मित्रे सुलभं मांसमन्यन् शपाक आन्यन्तम वासि वित्तं । बुधार्त्तश्चाहमगतिरिनाश शमांशे वा
स्मिन् पद्मवान् साधु मन्ये ।

॥ अथ च उवाच ॥ पद्म पद्मनखा भक्ष्या ब्रह्मचरस्य वै विभ्र । यथाश्वास्तं प्रमाणते माऽभक्ष्ये मानसं कथा ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ अगस्त्येनासुरो जग्धो वातापि क्षुधितेन वै । अहमापद्रुतः क्षुत्ता भवपिथे यज्ञा
घर्षी ।

॥ अथ च उवाच ॥ भिषामन्यामाहरेति न च कर्तुमिहार्हसि । न नूनं कार्यमेतद्देह इह काम यज्ञाघर्षी ।

११९

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ शिष्टा वै कारणं धर्मं तद्दत्तमनुवर्त्तये । परां मेयाश्नादेना भक्ष्या मन्ये यज्ञाघर्षी ।

॥ अथ च उवाच ॥ अर्चतां यत् समाचोर्ध्वं न स धर्मं सनातन । नाकार्यमिह कार्यं वै मा च्छलेनाग्निं
कथाः ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ न पातक नावमतमपि सन् कर्तुमर्हति । समौ च शत्रुगौ मन्ये तस्माद्भक्ष्ये यज्ञाघर्षी ।

॥ अथ च उवाच ॥ यद्वाङ्मणोर्यं कृतमर्थितेन तेन धिषा तदवस्थाधिकारे । स वै धर्मो यव न पापमसि सर्वैरुपायगुरवो
हिरक्ष्या ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ भिदद्य मे ब्राह्मणस्यायमात्मा प्रियद्य मे पूज्यतमश्च लोके । तं भक्तुं कामोऽहमिमा जिह्वैर्नृपं
सानामीदृशानां न विभे ।

१२०

॥ अथ च उवाच ॥ काम नरा जीवितं यन्मज्जिन चामप्ये कवित् कुर्वन्ति बुद्धिं । सर्वान् काम न प्राप्नुवन्तीह विदन्
प्रियस्य काम सहितं क्षुधेव ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ स्नाने भवेत् संशयः प्रेत्यमावे नि संशयः कर्षणां वै विनाश । अहं पुनर्भूतमित्य श्रमात्मा मूलं रक्ष्यं
भर्त्ताययान्मभक्ष्यं ।

बुद्ध्यात्मके व्यग्रमस्तीति पुष्टं मोहात्मके च यथा यथा अभवे । यद्यप्येतत् सश्रयात्मा चरामि नाहं भविष्यामि यथा
त्वमेव ।

॥ अथ च उवाच ॥ गोपनीयमिदं दुःखमिति मे निश्चिता मति । दुष्कृता ब्राह्मण सर्वं यस्मात्तदमुपासमे ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ विवेक्येवोदकं गावो मण्डूकेषु स्वत्सपि । न तेऽधिकारो धर्मोऽस्ति माभूतात्मप्रवचक ।

१२१

॥ अथ च उवाच ॥ सहृद्वता ऽनुग्रहेन तं कृपा हि तस्य मे दिश । यदिद श्रेय अर्धत्स म लेभ त् पापकं कथा

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ सहनेनं सुखेयुश्चदापदे ना अमुद्धर । जानेऽहं धर्मोत्तमानं शैवी मुमुक्षु जघर्षे ।

॥ अथ च उवाच ॥ नैवोत्सहे भवतो दातुमेतो गोपेक्षितं द्विषमाणं स्वमर्थं । जनैः खलव पापलोकावलिता दाना
पार्थ ब्राह्मणस्त मनीरुन् ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ अद्याहमेतदृजिन कथं कृत्वा जीवंश्चरिष्यामि महापवित्रं । स पूतात्मा धर्ममेवाभिपश्ये यदे
तयोर्गुरुं तद्वै ब्रवीहि ।

॥ अथ च उवाच ॥ आत्मैव सात्वी कुलधर्मोऽत्ये लमेव ज्ञानासि यदत्र दुष्कृतं । यो ह्याद्रिप्राङ्गच्छति शर्मांश मन्ये न तथा
स्ति विवर्जनीयः ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ उपादाने खादने चास्ति दोष कार्यात्यये नित्यमवापवादः । यस्मिन् हिंसा भानृत वाच्यलोभ
क्षुद्रक्रिया यत्र न तद्रोच्यः ।

॥ अथ च उवाच ॥ यद्येष हेतुस्तत्र खादनेऽस्य न त्रै वेदः । कारणं नार्यधर्मः । तस्माद्भक्ष्येऽभक्षणे वा द्विजेन्द्र दोषं न पश्यामि
यथेदमत्र ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ नैवातिपात्रं भक्षमाणस्य दृष्टं सुरान्नु घोला पततीति शब्दः । अन्योन्यकार्याणि यथा तथैव न पाप
मात्रेण कृतं हि नस्ति ।

॥ अथ च उवाच ॥ अस्त्रान्तो हीनतः कुत्सितादा तदिदं बाधते साधुवृत्तं । श्वान पुनर्यो लभतेऽभिषङ्गात्तेनापि दण्डं वधि
तस्य एव ।

॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्त्वा निवहते मातङ्गं कैशिकं नदा । विश्वामित्रो जहारैव हतबुद्धिः श्वजाघनी ।

ततो जपाच्च स श्वाङ्गं जीवितार्थी महामुनिः । सदारक्षामुपाहृत्य वने भोजुमिवेष च ।

अथास्य मुद्गिरभवत् विधिनाऽहं श्वजाघनी । भक्षयामि यद्वाकामं पूर्वं सन्त्यजे देवता ।

ततोऽग्निमुपसंहृत्य ब्राह्मणे विधिना मुनिः । ऐन्द्राग्नेयेन विधिना चरुं यजयत् स्वयं ।

ततः समारभत् कर्म देवं पिब्यक्ष भारतः । आहृत्य देवानिन्द्रादीन् भागं भागं विधिक्रमात् ।

एतच्छिष्टेन काले तु प्रवर्धं च वाचय । सञ्जीवयन् प्रजा, सर्व्वा जनयामास चैव यधी ।

विश्वामित्रोऽपि भगवात्पसा दग्धकिल्बिषः । कालेन महता विद्विषवाप परमाहुतां ।

स महृत्य च तत् कर्म जनास्त्राप च तद्विधिः । तेषामास देवाश्च पितृश्च द्विजसत्तमः ।

एवं विद्वानदीनात्मा व्यमन्यो जिज्ञेविषुः । सर्व्वापाथैरपायशो दीनमात्मानमुद्वरेत् ।

एता बुद्धिं समास्त्राप जीवितार्थं यदा भवेत् । जीवन् पुण्यमवाप्नोति पुण्यो भद्रमश्नुते ।

तस्मात् कैशेय विदुषा धर्मोऽधर्मविनियये । बुद्धिमाण्याय लोकैश्चिन्तयन्ति यथैतथं जगतात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आषाढर्ष्यपर्वणि विश्वामित्रयज्ञपथवादे एकचत्वारिंशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

॥ पुष्टिर्हि उवाच ॥ यदि धीरः समुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवाकृतं । अलि सिद्धस्य मर्यादा यामहं परिवर्जये ।

समुद्राणि विभीदामि धर्मो मे प्रियभीष्टते । उद्यम नाधिगच्छामि कदाचित् परिमास्तपम् ।

॥ भीम उवाच ॥ भैरुः युवा गमादेव तव धर्मोऽनुशासनं । प्रशासकवहारोऽयं कविभिः संयुतः सधुः ।

यच्च प्रतिविधातया प्रशा राक्षा ततस्ततः । भैकसास्त्रेण धर्मैः यथैवा समवर्जते ।

बुद्धिं प्रणमो धर्मो चाचार्यः सतां यदा । श्रेयो भवति कैरस्य यदा तदिदं निवेद्य ।

बुद्धिदेता हि राजगण्यभिः विजयेति च । धर्मं प्रतिविधातयो बुद्ध्या राक्षा ततस्ततः ।

नैकयात्रेन धर्मेण राज्ञो धर्मो विधीयते । दुर्ध्वलस्य कुत प्रज्ञा पुरस्तादनुपाहता ।

अद्वैतज्ञः पश्य द्वैधे संशयं प्राप्तुमर्हति । बुद्धिर्देवं वेदितव्यं पुरस्तादेव भारत ।

पार्थतः । करणे प्राज्ञो विद्वद्भिरा प्रकारयेत् । जनस्तत्त्वरितं धर्मं विज्ञानाद्यन्यथाऽन्यथा ।

अभिव्याजानि केचिन्निव्याविज्ञानि परे । तद्वै यथायथं बुद्ध्या ज्ञानमाददते मतां ।

परिमुष्णन्ति शास्त्राणि धर्मस्य परिपन्थिनः । वैपश्यन्त्यर्थविद्यानां निरर्थां स्थापयन्ति ते ।

आजिजीविष्ये विद्यां यश कर्मो समन्ततः । ते सर्वे नृपपापिष्ठा धर्मस्य परिपन्थिनः ।

अपक्रमतयो मन्दा न जानन्ति यथायथं । यथा ह्यशास्त्रकुशलाः सर्ववायुक्रिनिष्ठिताः ।

परिमुष्णन्ति शास्त्राणि शास्त्रदोषानुदर्शिनः । विज्ञातमर्थं विद्यानां न सम्यगिति वर्तते ।

निन्द्या परविद्यानां स्तुतिं स्थापयन्ति च । वाग्वक्त्रा वाक्कृणीभूता दुर्गविद्याफला इव ।

तान् विद्यावर्जिणो विद्धि राक्षसानि च भारत । व्याजेन सङ्गिर्भिहितो धर्मस्तैः परिहास्यते ।

न धर्मवचनं वाचा नैव बुध्यते न श्रुतं । इति वाह्यस्तं ज्ञानं प्रोवाच मघवा स्वधं ।

मत्वेव वचनं किञ्चिदनिमित्तादिहोच्यते । सुविनोतेन शास्त्रेण न व्यवस्यत्यथापरे ।

स्तोकवाचामिदं तु धर्मं प्राज्ञार्थोपनिषत् । समुद्दिष्टं सता धर्मं स्वयमूचे पण्डित ।

अमर्याच्छास्त्रसंज्ञादविज्ञानाच्च भारत । शास्त्रं प्राज्ञस्य वदतः समूहे धात्यदर्शनं ।

प्रागतागमया बुद्ध्या वचनेन प्रकल्पते । अज्ञानाज्ज्ञानहेतुत्वाच्च न बाधु मन्यते ।

अनया हतमेवेदमिति शास्त्रमपार्थक्यं । दैतेयानुग्रहाः प्राह संशयज्जदं पुरा ।

ज्ञानमयपदेश्य हि यथा नास्ति तथैव तत् । तं तया च्छिन्नमूलैर्न सज्जादयितुमर्हसि ।

अनयवहितं यो वा नेदं वाक्यमुपाद्रुते । उपायैव हि श्रेष्ठोऽपि कर्षणे न त्वमोचसे ।

अत्र मानसैव सख्यं राजन्यायं सुभूयते । यथा प्रमुच्यते त्वन्या यदर्थं न प्रमोदते ।

अजोऽयं सचमियेतत् सङ्गं न दद्यात् । तस्मादभीष्टं भूतानां यावा काचित् प्रसिध्यति ।

यस्त्वबध्यवधे दोषः स बध्यस्यावधे स्मृतः । सा चैव खनु संस्थादा यामय परिवर्ज्यते ।

तस्मात्तोऽयं प्रज्ञा राजा स्वधर्मं स्थापयेत्ततः । अन्योन्यं भवत्यतो हि प्रवर्गेयुर्लका इव ।

यस्य दक्षुगपा गच्छे भ्रात्रा मत्स्यान् जनादिव । विहरन्ति परस्परानि स वै सत्त्वियपास्तः ।

कुलीनाम् । सविषं नृकृत्वा वेदविद्यामभ्यसितः । प्रमाधि इदिवि राजन् प्रज्ञा धर्मं पालयन् ।

विहीनं कर्षणाऽन्य य य प्रच्छति भूमिप । उपायस्याविशेषज्ञ तदैव वरं न पुंसकं ।

नैवेद्यं नैव चानुपधर्मैश्च प्रकल्पते । उमयं न व्यतिक्रामेदुषो भूत्वा हृदुर्भव ।

कष्टं क्षत्रियधर्मोऽयं सौहृदं त्वयि मे स्थितं । उपकर्ष्यसि श्रेष्ठोऽपि तस्माद्राज्यं प्राधि वै ।

अग्निद्विपदे निता निर्यं श्रेष्ठं पालनम् । एवं शूकोऽब्रवीद्भोमानापसु भरतर्षभ ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अत्रि चेदिह मर्यादा यामेता नाभिलष्येत् । शृणुमि त्वा मतां श्रेष्ठ तस्मै प्रहृषिता

मह ।

२

५५

१८३

॥ भीष्म उवाच ॥ आह्वयानेव सेवेत विद्यादृष्टास्तपस्विनः । श्रुतपश्चिन्नशृङ्गाद्यान् पवित्रं श्लोतदुत्तमं ।
या देवतासु दृच्छते साऽस्य विषेयु गित्यदा । क्रुद्धैर्हि विभैः कर्मणि कृतायि यज्ञधा नृप ।
प्रीत्या यथो भवेत्सुखमप्रीत्या परमं भयं । प्रीत्या ह्यमृतवद्विषाः क्रुद्धाश्चैव विषं यया ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपश्मन्पर्वणि दाचनारश्चदधिकशतोऽध्याय ॥ १०२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वश्रेष्ठविभारद । शरणं पाल्यमानस्य यो धर्मस्तं ब्रवीहि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ महान् धर्मो महाराज शरणागतपालने । अहः प्रष्टुं भवंत्येव प्रश्नं भरतसत्तम । १५०

शिविप्रसूतयो राजवाजान् शरणागतान् । परिपाल्य महात्मान् संसिद्धं परमाङ्गताः ।

श्रूयते च कपोतेन शत्रु शरणमागतः । पूजितश्च ययान्यायं स्वैश्च मां धर्मिणमन्वितः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः । स्वमांशं भोजितं काष्ठं गतिं स्तेभ्यं स भारत । १

॥ भीष्म उवाच ॥ इष्टुं रामन् कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनो । नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथितो भागवेष वै ।

इममर्थं पुरा पार्थ मुचुकुन्दो नराधिप । भागवं परिपश्य प्रष्टव्यं पुष्टपर्वभ । १५१

तस्मिन् इष्टरूपमाणाय भागवोऽकथयत् कथां । इमां यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप । १

॥ मुनिवृत्ताच ॥ धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थवर्हितां कथां । इष्टुं श्रवयन्ति राजान् मदन्ते मे महाभुज ।

कथितं बुद्धसमाचारः श्रवित्वा कालवर्धितः । विचचार महारथे घोराः शकुनिलुब्धकाः ।

काकोल इव क्षणाद्गो रक्ताक्ष कालवर्धितः । दीर्घजो ह्यक्षपादो महाबलो महाहनु ।

नैव तस्य सुहृत् कश्चिन् समन्धी न बान्धवा । स हि तैः समरित्यक्तलेन रौद्रेण कर्षणा । १५२

नरः पापसमाचारस्त्यक्त्यो दूरतो बुधे । आत्मानं योऽभिषन्त्यते सोऽन्यस्य स्वात् कथं हित ।

ये नृपंसा दुरात्माना प्राणिप्राणहरा नराः । उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ।

स वै चारकमादाय दिजान् हवा वने सदा । चकार विकथं तेषां पतङ्गानां जगधिप । १

इदं नृप वत्समानस्य तस्य दृष्टिं दुरात्मनः । अगमत् सुमहान् कालो न चाधर्ममवुध्यत ।

तस्य भार्यासहायस्य रममाणस्य शत्रुतं । दैवयोगविमूढस्य नान्या दृष्टिररोचयत् । १५३

ततः कदाचित्तस्याय वनस्यस्य समन्ततः । पातयन्निव दृष्टांस्तान् सुमहान् वातसम्भ्रमः ।

भेद्यमकुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितं । सङ्घस्य मुहूर्त्तं नौपार्थैरिव सागरः ।

वारिधारासमूहेन संप्रष्टुं शतक्रतुः । क्षणेन पूरयामास अलिलेन वसुधम् ।

ततो धाराकुले काले संभ्रमन् नष्टचेतनः । शीतार्तस्तदने सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ।

नैव निधं स्यलं वाऽपि मेऽविन्दत सिंहजहा । पूरितो हि जलैश्चिन तस्य मार्गो वनस्य तु । १५४

पक्षिणो वर्षवेगेन पता स्त्रीनास्तदाऽभवन् । मृगसिंहवराहाश्च स्तलमाश्रित्य भ्रूयते ।

महता वनवर्षेण णाशितास्ते वनौकसः । भयार्ताश्च बुधात्ताश्च सभ्रमः संहिता वने ।

स तु शीतहृत्तैर्गर्भेण जगाम न तप्यवान् । ददर्श पतितो भूभो कपोतो शीतविक्षोभः ।

दृष्टुं तौऽपि हि पापात्मा स तां पञ्चरकेऽविपत् । स्वयं तु खाग्निभूतोऽपि दु खमेवाकरोत् परे । १

पापात्मा पापकारितात् पापमेव चकार सः । सोऽपश्यद्वनपष्टेषु मेघनीलं वनस्यति ।
 सेव्यमानं विहङ्गैश्चैन्ध्यावावसफलायिभिः । याचा परापकाराय स साधुरिव निश्चितः ।
 अयाभवत् वणेनैव विधद्विमलतारकां । महत्तर एवोत्पुष्पं कुमुदक्षुरितोदकं ।
 ताराव्यं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं वज्र । घनैर्बुधैर्नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीतविहङ्गः ।
 दिशो बिलोकयामास विगाढां प्रेक्ष्य शर्वरीं । दूरतो मे निवेश्य अष्टादशदिति प्रभो ।
 कृतवृद्धिर्द्रुमे तस्मिन् वसंतं तं रजनीं ततः । साञ्जलिः प्रसूतिं कृत्वा वाक्यमाह वनस्यति ।
 शरणं यामि धाम्यस्मिन् देवतानि वनस्यतौ । स प्रिलार्या मिरः कृत्वा पर्णान्यासीर्य भूतले ।
 दुःखेन महताविष्टस्ततः सुस्वाप पविष्टः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे त्रिचत्वारिंशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

॥ भोम उवाच ॥ अयं वृक्षश्च शाखायां विहङ्गः ससुहृज्जनः । दीर्घकाशोऽपि ते राजंसच विचतनूतः ।

तस्यैकस्य गता भार्या चरितुं गाम्भवर्त्तत । प्राप्ताञ्च रजनीं दृष्ट्वा स पत्नी पर्यंतयत ।

वातवर्षं महत्वासीजं चागच्छति मे प्रिया । किन्तु तत्कारणं येन साऽद्यापि न निवर्त्तते ।

अपि खल्वि भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने । तथा विगृह्णते चीरं शून्यमद्य यदहं मम ।

पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः । भार्याहीनं यदहस्यल शून्यमेव यदहं भवेत् ।

न यदहं यदहमित्याहर्हृदिणी यदहमुच्यते । यदहन्तु यदहिणीहीनमरक्ष्यमदृश्यं मतं ।

यदि सा रक्षनेनान्ता चिवाङ्गो मधुरस्तरा । अथ नायानि मे कान्ता न कार्थ्योऽविते मे ।

न भुङ्क्ते मय्यभुङ्क्ते या नास्तीति स्मृतिं सुमता । नातिष्ठत्युपतिष्ठत गते च शयिते मयि ।

इष्टे भवति सा इष्टा दुःखिते मयि दुःखिता । प्रीयते दीनवदना कुड्मेषु प्रियवादिनी ।

पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियस्ति रता । यस्य स्वात्मादृशो भार्या धन्यः सपुत्रो भुवि ।

सा हि आनन्दं बुधात्तंश्च जानीते मां तपस्विनी । अनुरक्ता मिरा चैव मक्ता विगृह्य च शस्त्रिणी ।

वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद्गृहं । प्रासादेऽपि तथा हीनः कान्तार इति निश्चितं ।

धर्मोऽर्थकामकामेषु भार्या पुंसः सहायिनी । विदेशगमने चास्य वैद विद्याभकारिका ।

भार्या हि परमो धर्मः पुरुषस्यैव पथते । अमहायस्य लोकेऽस्मिन् लोकपात्रा सहापिनी ।

तथा रोगाभिमतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च । नास्ति भार्यायाम् किञ्चिद्विरस्यार्थस्य भेषजं ।

नास्ति भार्यायामो बन्धुर्नास्ति भार्यायमा गतिः । नास्ति भार्यायामो लोकः सहायो धर्मोऽप्यहं ।

यस्य भार्या यदहं नास्ति साधो च प्रियवादिनी । अरण्ये तेन गन्तव्यं यथाऽरण्यं तथा यदहं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि भार्याप्रश्नायां चतुस्त्रिंशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

॥ भोम उवाच ॥ यदहं विलपतस्तस्य कुत्वा तु कष्टं वचः । यदहोता शकुनिनेन कपोतो वाक्यमब्रवीत् ।

॥ कपोतुवाच ॥ अहो उतीव सुभागाऽहं यस्या मे दयितः पति । अर्पिता वा यतो वाऽपि गुणानेवं प्रभाषते ।

न सा खी क्षमिमन्त्या यस्यां भर्ता न तुयति । तदहं भर्त्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।

अग्निषाविक्रमिष्येव भर्ता वै दैवतं परं । दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तवका सता ।
 भस्मीभवति सा नारी यस्या भर्ता न तुयति । इति मस्मिन्य दु खार्त्ता भर्तारं दु खितं तदा ।
 कपोती लुब्धकेनापि गृहीता वाक्यमब्रवीत् । हन्त वक्ष्यामि ते श्रेय श्रुत्वा तु कुरु तत्तया ।
 शरणागतमन्त्राता भव कान्त विग्रेषत । एष शाकुनिक भेते तव वार्यं समाश्रित- ।
 शीतान्त्य क्षुधान्त्य पूजामकै समाचर । यो हि कश्चिद्भिजं हन्याद्वाञ्छ लोकास्तमातरं ।
 शरणागतस्य यो हन्यात्तुल्यं तेपाञ्च पातकं । आस्माकं विद्विता वृत्ति-कापेती जातिधर्मतः ।
 सा म्यास्यात्सवता नित्यं त्वदिधेनानुवर्त्तितुं । यस्तु धर्मं यथाशक्ति गृह्णस्यो ह्यनुवर्त्तते ।
 स प्रेत्य स्वभते लोकानवयानिति श्रुश्रुम । स त्वं सम्मानवानद्य पुत्रस्त्वानघि च दिज ।
 तत्सुदेहे दयां त्यक्त्वा धर्मार्थो परिगृह्य च । पूजामकै प्रदुङ्क्तु त्वं गीयेतास्य मनो वया ।
 मत्कृते मा च सन्ताप कुर्वीथास्त्वं विहङ्गम । शरीरयाचाहृत्यार्थमन्यान्दारानुपैष्यसि ।
 इति सा शकुनो वाक्यं पञ्जरस्थां तपस्विनो । अतिदु खान्विता प्राह भर्तारं समुदीक्ष्य च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्द्वयपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे पञ्चपत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स प्रह्लादा वचनं श्रुत्वा धम्मयुक्तिषमन्वितं । हर्षेण महता युक्तो वाक्यथाकुललोचन ।
 त वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा । स पक्षी पूजयामास यद्वाक्यं पवित्रोविन ।
 उवाच स्नागतं तेऽद्य ब्रूहि किं करवाणि ते । सन्तापय न कर्त्तव्यं स्नागृहे वर्त्तते भवान् ।
 तद्ब्रवीतु भवान् चिरं किं करोमि किमिच्छसि । प्रणयेन ब्रवीमि त्वा त्वं हि न शरणागत ।
 श्रारावयुचितं कार्यमातिथ्य गृहमागते । हेतुमथागते च्छायां नापमंहरते द्रुम ।
 शरणागतस्य कर्मण्यमातिथ्य हि प्रयत्नतः । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विग्रेषत ।
 पञ्चयज्ञान्तु यो मोक्षाय करोति गृहस्थमे । तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ।
 तद्ब्रूहि मा सुविश्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि । तत् करिष्याम्यहं सर्वं मा-त्वं शोके मनः कृपाः ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् । बाधते खलु मे शीतं सन्तापं हि विधीयतां ।
 एयमुक्तवत् पक्षी पर्वान्यानीर्य भूतले । यथाशक्तां हि पर्वेण ज्वननार्थं द्रुतं दधे ।
 गत्वाऽङ्गारककर्मणं गृहीत्वाऽग्निमयागमत् । ततः शुक्रेण पुर्वेषु पावक बोऽप्यदोपयत् ।
 स मंदीर्षं महत्कृत्वा तमाह शरणागत । प्रतापय सुविश्रब्ध, स्नागाश्रयकुतोभय ।
 स तयोक्तस्तथेत्युक्त्वा मुञ्चे गात्राण्यनापयत् । अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गम ।
 हर्षेण महताविष्टो वार्षं व्याकुललोचन । तयेम शुक्रेण दृष्ट्वा त्रिधिदृष्टेन कर्मणा ।
 दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुधाधते दि मं । स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गम् ।
 त मेऽग्नि विभवे येन नाशयेधं क्षुधान्तव । उत्पद्येन हि जीव मो वधं निज वनौकस ।
 पश्यथो नाति चाप्राक मुनोनामिष भोजने । इत्युक्त्वा नं तदा तत्र विषादवदोऽभवत् ।
 कथं गु ष्टु फलस्यमिति चिन्तापरसदा । बभूव भरतश्रेष्ठ गर्हयन् हस्तिमात्मन ।

मूहृन्तोल्लभ्यसञ्चन्द स पचो पचिघातिन । उवाच तर्पयिष्ये त्वा मुहूर्तं प्रतिपालय ।

दत्पुका शुष्कपर्णैस्तु समुञ्ज्यात्थ ऊताग्रन । हर्षेण महताविष्ट स पचो वाक्कमव्रवीत् ।

श्वपीणा देवतानाञ्च भिद्वणाञ्च महात्मनां । श्रुत्वा पूर्वं मया धर्मो महानतियिपूजने ।

कुह्वानुपह सैव सत्यमेतन्नवोमि ते । निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ।

११५५

तत कृतप्रतिज्ञो वै स पचो प्रहसन्निव । तमग्निं च परिक्रम्य प्रविशेत् महामति ।

अग्निमथे प्रविष्टान्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पविषं । चिन्तयाम स मनसा किमिदं वै कृतं मया ।

अहो मम मूढस्य गह्निंस्त्य खकर्मणा । अधर्मं सुतस्मान् घोरो भविष्यति न चमय ।

एवं बद्धविधं भूरि विललाप स लुब्धक । गर्हयन् स्नानिकैर्भाषि द्विजं दृष्ट्वा तयागत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वण्यापद्धर्षपर्वणि कपोतलुब्धकसवादे षटचत्वारिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १४६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ तत स लुब्धक पश्यन् सुधयाऽभिपरिभुज । कपोतमग्निपतितं वाक्यं पुनरुवाच ह ।

११५६

किमीदृशं नृशंभेन मया कृतमबुद्धिना । भविष्यति हि मे नित्यं पातक कृष्णजीविन ।

स विनिन्देत्स्थात्ताम पुन पुनरुवाच ह । अविद्याया सुदुर्मूर्द्धि सदा निजनिनिश्चय ।

शुभं कर्म परित्यज्य षोडश ब्रह्मलुब्धक । नृशंस्य ममाचार्यं प्रत्यादेशो न चमय ।

दत्तं स्वमांसं दहता कपोतेन महात्मना । षोडशं त्यज्य प्रियान प्राणान् पुत्रान्दरान् विद्वज्च स ।

उपदिष्टो हि मे धर्मः कपोतेन महात्मना । अद्यप्रभृति देहं स्तु सर्वभोगैर्विष्वजित ।

११५७

यथा स्वल्पं सरो धीमे भोषयिष्याम्यह तया । लुत्पिपासानपवह कृष्टो धमनिषन्तत ।

उपवसिष्वं ब्रविष्यदरिष्ये पारलौकिकं । अहो देहप्रदानेन दक्षिताऽतिथिपूजना ।

तस्माद्ब्रह्मरिष्यामि धर्मो हि परमा गति । दृष्टो धर्मो हि धर्मिष्ठे यादृशो विद्वगोत्तम ।

एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्म स लुब्धक । महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ शशितम्रत ।

ततो धर्षिं श्लाकाक्षं चारकपञ्चरत्नया । तावद् बद्धां कपोती स प्रमुच्य विषवर्ज्य ह ।

११५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्षपर्वणि कपोतलुब्धक सवादे षटचत्वारिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १४७ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो गते शाकुनिके कपोतो प्राह दुःखिता । सङ्कट्य सा च भर्तारं ददती भोक्तृकर्मिना ।

नाहन्ते विप्रियं कान्तं कदाचिदपि संसारं । सर्व्वाऽपि विधवा नारी बद्धपुत्राऽपि शोचते ।

शोच्या भवति बन्धूना पतिहोना तपस्विनी । क्षालिताऽहं तया नित्यं बद्धमानाश्च पूजिता ।

वचनैर्धुरैर्घृधेरर्षकिष्टमनोहरैः । कन्दरेषु च त्रैलोक्यानां नदीनां निर्झरेषु च ।

द्रुमायेषु च रम्येषु रमिताऽहं तया सह । आकाशगमने चैव विहताऽहं तया सुख ।

११५९

रमाभिः स पुरु कान्तं तमे नात्यय किञ्चन । मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुत ।

अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् । नास्ति भर्तृषमो नाथो नास्ति भर्तृषमं सुख ।

विद्वज्जनपर्वस्वसंभ्रातारं वै शरणं स्त्रिया । न कार्यं निह मे नाथ जीविनेन तया विना ।

पतिहोना तु का नारी सती जीवितुमुत्सहेत् । एव विद्वज् बद्धा कर्णं सा सुदुःखिता ।

पतिव्रता सम्प्रदीप्तं प्रविवेश ऊताग्रनं । तत्सिन्धुचक्रधरं भर्तारं साऽप्यपश्यत् ।
 विमानस्यं सुकृतिभिः पूज्यमानं महात्माभिः । चित्रमास्याम्बरधरं सर्वोभरणभूषितं ।
 विमानयतकोटीभिरावृत्तं पुष्पकर्षभिः । ततः स्वमै गतः पत्नी विमानवरमास्थितः ।
 कर्मणा पूजितस्तत्र रमे स संह मार्यया ।

॥१०॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्भूषणपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे अष्टाचलारिशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ भीम उवाच ॥ विमानस्यौ तु तौ राजन् लुब्धक खे ददर्श ह । दृष्ट्वा तौ दम्पती दुःखादचिन्तयत तं गतिं ।

हृद्देशेनैव तपसा गच्छेये परमाङ्गतिं । इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ।

॥११॥

महाप्रस्थानमाश्रित्य लुब्धक पचिजीवक । निश्चेष्टो महाद्वारो निर्भयः स्वर्गकाङ्क्षया ।

ततोऽपश्यत् सुर्विखीणं हयं पद्माभिभूषितं । नानापचिगणकोणं सरः प्रीतसजं शिवं ।

पिपासानोऽपि तद्दृष्ट्वा तृप्तं स्थानाच्च संग्रह्य । उपवासकरोऽप्यर्थं स तु पार्श्वेन लुब्धकः ।

अगवैत्येव संघट्टः स्थापदाभूषितं वनं । महान्तं निखयं कृत्वा लुब्धकः प्रविवेश ह ।

प्रविशन्नेव स वनं निरुद्धीतः स कण्टकैः । स कण्टकैर्निर्मितान्नाहोऽसौ हताद्रिः कृतच्छविः ।

॥१२॥

वभ्राम तस्मिन् विजने नानामृगसमाकुले । ततो द्रुमाणां महता पवनेन वने तदा ।

उदतिष्ठत संघर्षात् सुमेहान् हव्याह्वनः । तद्वनं हृत्तमसूयं सताविटपर्वकुलं ।

ददाह पावकः कुङ्कोः युगान्ताग्निममम । सञ्चालेः परनोद्धूतैर्बिम्बसुक्षितैः समन्ततः ।

ददाह तद्वनं घोरं स्तम्भपक्षिसमाकुलं । ततः स देहमोक्षार्थं सम्प्रवृत्तश्च तेषां ।

अभ्यधावत बर्हन्तं पावकं लुब्धकसदा । ततस्तोनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकल्पायः ।

॥१३॥

जगाम परमो सिद्धिं ततो भरतसत्तम । ततः स्वर्गस्थमात्मानमपश्यद्विगतज्वरः ।

यत्तमस्यैव सिद्धिर्नाम मये आजन्तमिभूवत् । एवं खलु कपोतस्य कपोतोऽपि पतिव्रता ।

लुब्धकेन सह स्वर्गं गताः पुण्येन कर्मणा । याऽपि चैवंविधा नारी भर्तारमनुवर्त्तते ।

विराजते हि सा विप्रं कपोतीव दिविस्थिता । एवमेतत् पुरावृत्तं लुब्धकस्य महात्मनः ।

कपोतस्य च धर्मिष्ठ गतिः पुण्येन कर्मणा । यथेदं शृणुयाच्चित्तं यथेदं परिकीर्त्तयेत् ।

॥१४॥

माशुभं विद्यते तेषां मनसाऽपि प्रमादतः । युधिष्ठिर महानेप धर्मा धर्माभूताम्बर ।

गोप्येष्वपि भवेदसिन्धुः कृतिः पापकर्मणः । न निष्कृतिर्भवेत्तस्य यो हन्याच्छरणागतः ।

इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं पापप्रणाशनं । न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्भूषणपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे जनपद्यादधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुद्धिपूर्वं यथापं कथं तस्मादेतत् सर्वं ब्रवीहि मे ।

॥ भीम उवाच ॥ अथ ते वर्त्तयिष्यामि पुराणव्ययं स्मृतं । दम्भोतः शौनको विप्रो यदाह जनमेजयं ।

॥१५॥

श्रीवीरराजा महावीर्यः पारोक्षिकमनेत्रयः । श्रुद्धिपूर्वमागच्छत् ब्रह्महत्यां महीपतिः ।

प्राज्ञापाः मर्षश्चैते तस्य च संयुगेहिताः । स जगाम वनं राजा दक्षामानो दिवानिर्भ ।

प्रजामिः स परित्यक्तकार कुशलं महत् । अतिवेले तपस्त्रये दक्षमानः स मनुजः ।
 ब्रह्माहत्यापनोदार्थमष्टक्ष्णान् बह्वन् । पर्यटन् दृष्टिर्वा कृत्वा देत्रे देत्रे नराधिपः ।
 तवेतिहासं वक्ष्यामि धर्मस्याख्योपदृष्टेः । दक्षमानः पापकृता जगाम जनमेजयः । १५०
 चरित्यमाण द्त्रेतेन शौनकेन संश्रितप्रतं । समासाद्योपजगाह पादयोः परिपोडयन् ।
 अष्टिद्विष्टा नृपं तव जगद्दे सुभृशं तदा । कर्त्ता पापस्य महतो भूषणा किमिहागतः ।
 किन्त्याऽस्मासु कर्त्तव्यं मा माम्प्राचीं कथयन् । गच्छ गच्छ न ते स्थानं प्रीत्यात्मकानिति ब्रुवन् ।
 रुधिरस्येव ते गन्धः श्वस्येव च दर्शनं । अग्निवः श्वस्यद्वायो मृतो जीवन्निवाटसि ।
 ब्रह्मन्त्युरश्चङ्कात्मा पापमेवानुचिन्तयन् । प्रबुध्यसेम्यस्यपि वर्रासे परमेसुखे । १५१
 मोघघ्नो जीवितं राजन् परिक्लिष्टस्य जीवसि । पापायैव हि स्रष्टोऽसि कर्मणेह यवीयसे ।
 यज्ञकल्याणमिच्छन् ईदृशो पितरः सुतान् । तपसा दैवनेष्ट्याभिर्बन्धनेन नितिसया ।
 पितृवंशमिमं पश्य तत्कृते नरकं गतं । निर्याः सर्वं श्वैवामाश्रयन्वास्तदाश्रयाः ।
 धाम् पूजयन्तो विन्दन्ति स्वर्गमायुर्थेनः प्रजाः । तेषु त्वं वततं दष्टा ब्राह्मणेषु निरर्थकः ।
 इमं लोकं विमुच्य तमवाङ्मूर्खा पतित्यसि । अशान्तोः शान्तोऽस्य समाः पापेन कर्मणा । १५२
 अर्द्धमानो यत्र षट्पैः श्रितिकैरियोमुखैः । ततश्च पुनरावृत्तः पापयोगिर्गमिष्यसि ।
 यदिदं मन्यसे राजशायमसि कुतः परः । प्रतिस्मारयितारस्तां यमवृता यमवपे ।
 इति श्रौतवाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धमपर्वणि द्त्रेतेतपरोचितीये पञ्चादधिकशतोऽध्यायः ॥ १५० ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ यवमुक्तः प्रत्युवाच तं मुनिं जनमेजयः । गर्ह्यं भवान् गर्हयते निव्यं मिन्दति मां पुनः ।
 किं कार्यं मां भिक्षु कुर्वते तस्मान्नाऽहं प्रसादये । सर्वं ह्रीदं दुष्कृते मे त्वलाम्बाविवाहितः ।
 स्वकर्मण्यभिसन्धाय नाभिनन्दति मे मनः । प्राप्य घोरं भयं नूनं मया वैवस्वतादपि । १५३
 तन्नु प्रब्रमनिर्हृत्य कथं शङ्क्यामि जीवितं । सर्वं मन्यं विनीय तमभिमो वद शौनक ।
 महानाथं ब्राह्मणानां भूयो वक्ष्यामि साम्प्रतं । असु श्रेष्ठं कुलस्यास्य मा पुराऽमूदिदं कुशं ।
 न हि नौ ब्रह्मश्रद्धानां श्रेष्ठं भवितुमर्हति । स्मृतीरसभमानानां संविदे वेदनिधितान् ।
 निर्बिन्द्यमानस्तात्मानं भूयो वक्ष्यामि शान्तं । भूयदेवाभिरचन्तु निर्द्वान् निर्जना इव ।
 न शयशो शम्भुं लोकं प्राप्नुवन्ति कथयन् । आयातान् प्रतिनिष्ठान् पुलिन्दश्वरा इव । १५४
 अविश्राप्यैव मे प्रशंसास्येव च पण्डित । ब्रह्मन् पितेव पुत्रस्य प्रीतिमान् भव शौनक ।
 ॥ शौनक उवाच ॥ किमाश्चर्यं यदप्राप्तो यज्ञः कुर्यादसाम्प्रतं । इति वै पण्डितो भूत्वा भूतानां पामुक्यते ।
 प्रज्ञाप्रासादमुत्सृज्य श्रेष्ठोऽस्य । शोषते जनान् । जगतीस्थानिवाट्रिषः प्रज्ञया प्रतिपश्यति ।
 न चोपसम्भते तेन न चायर्थ्याणि कुर्वते । निर्बिन्धात्मा परोचो वा धिक्कृतः सर्वेषाधुपु ।
 विदितं भवतो वीर्यं माहात्म्यं वेद आग्ने । कुरुष्वेह यथाशान्तिं ब्रह्मा शरणमस्तु ते । १५५
 तदै पारचिकं तात ब्राह्मणानामकुप्यतां । अथवा तप्यसे पापे धर्ममेवानुपश्य वै ।

जनमेजय उवाच ॥ अगतये च पापेन न च धर्मे विलापये । बुभुषु भजमानश्च प्रीतिमान् भवः शौनक ।
 शौनक उवाच ॥ क्षित्वा दशस्य मानश्च प्रीतिमिच्छामि ते नृप । सर्वभूतहिते तिष्ठ धर्मस्तुव प्रतिभारत ।
 न भयाच्च च कापिप्याद्य सोमालामपाङ्गये । तो मे देवो गिरं सत्यां गृष्टं त्वं ब्राह्मणः सह ।
 भोऽहं न केनचिदायं लाक्ष धर्मोदपाङ्गये । क्रोशतां सर्वभूतानां हाहाधिमिति जन्यतां ।
 वक्ष्यामि नामधर्मं त्वं त्यक्ष्यन्ति सुहृदो जनाः । तां वाचः सुहृदः श्लाभा मेऽपरिच्यन्ति मे मृगः ।
 केचिदेव महाप्रज्ञाः प्रतिज्ञात्यन्ति तत्त्वतः । जानीहि मे कृतं तावत् ब्राह्मणान् प्रति भारत ।
 यथा ते मत्कृते क्षेमं क्षमन्ते ते तथा कुरु । प्रतिजानीहि चाद्रोक्षो ब्राह्मणान् तरापिप ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ नैव वाचा न मनसा पुनर्व्याप्तुं न कथं वा । द्वाग्धाऽस्मि ब्राह्मणान् विप्रं चरणवपि ते सुब्र ।
 महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्भूतपर्वणि इन्द्रोत्तपारीवितोये एकपद्याग्रदधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 ॥ शौनक उवाच ॥ मस्मात्तद्वत् प्रवक्ष्यामि धर्ममावृत्तचेतसे । श्रीमान्नाहावसस्तुष्टः स्वयं धर्ममेव वरे ।
 पुरस्ताद्वाक्ये भूवा सुचिचरमेव तत् । अनुगृह्णाति भूतानि खेन हृतेन पायिवः ।
 हस्तं नूनं स दहति इति शोको व्यवस्थिति । एष त्वं तादृशो भूत्वा धर्ममेवानुपश्यसि ।
 क्षित्वा तु सुषिरं भक्ष्यं भोज्याय तप आस्थितः । इत्येतदभिभूतानामद्भुतं जनमेजय ।
 पोऽदुर्लभा भवेद्वाता कृपणा वा तपोधनः । अनाद्यर्थं तदिद्व्याङ्गनातिदूरेण वर्तते ।
 एतदेव हि कापिप्य समपमसमीक्षितं । यश्चेत् समोचयेत् स्वात् भवेत्तस्मिन्सोता गुणः ।
 यशो दानं देया वेदाः सत्यञ्च पृथिवोपते । पश्येतां पवित्राणि सृष्टं सुचरितं तपः ।
 तदेव राज्ञां परमं पवित्रं जनमेजय । तेन सम्यग्गृहीतेन येयं संधर्षमाप्स्यसि ।
 पुण्यदशभिर्गमनं पवित्रं परमं स्मृतं । श्रवाण्युदाहरन्तीमां गायां गीतां यथातिना ।
 यो मर्त्यः प्रतिपद्येत आपूर्णीवितमात्मनः । यश्च भेकान्तः कृत्वा तत् संन्यस्य तपश्चरेत् ।
 पुण्यमाङ्गः कुर्वन् कुर्वन्वात् सरस्वतीं । सरस्वत्यां च तीर्थानि तीर्थेभ्यः प्रयूदकं ।
 यथायगाद्या पीत्वा च नैमं श्रौतदणं तपेत् । महाशरः पुष्कराणि प्रभोमोत्तरमानसं ।
 काशोदकञ्च गन्तामि सत्यापुर्वीविते पुनः । सरस्वतीदृषद्व्याः सङ्गमो मानसः सरः ।
 स्नायाद्यंगोलक्षानिपुं भवेत्क्षेममुपसृजेत् । त्यागधर्मैः पवित्राणां संन्यासं मनुरभवोत् ।
 श्रवाण्युदाहरन्तीमां गायाः सत्यवता कृताः । यथा कुमारः सत्यां वै नैव पुण्ड्रो न पापकृतः ।
 न ह्मां सर्वभूतेषु दुःसर्माणां कृतः गुणः । एवं प्रकृतिभूतानां सर्वसंश्रयपायिना ।
 त्याजतां शोचितां शेषां निवृत्ते पुष्पपातकं । यत्नेव राज्ञो व्याधिष्ठं कार्याणां तद्वीमि ते ।
 यत्नेन संविभागेयं जयं स्वर्गं वनेयम् । यत्नेन यत्नेन जयं स धर्मस्य प्रभुर्नरः ।
 ब्राह्मणार्थं सुभार्थं हि त्वं पाहि यमुधा नृप । यथैव तान् पुराऽवैश्वोत्तयेवैतान् प्रसादये ।
 अपि धिक्कुरिपमिणापि त्यज्यमानोऽप्यनेकधा । आत्मनो दर्शनादिप्राप्तं हन्ताऽस्मोति मां ।
 घटमानः स्रकाय्यं कुर्वन् ययं परं । क्षिमां प्रपोरसद्गतां राजा भवति कथनं ।

साङ्गलाग्निकन्या वा भवेदन्य. परन्तप । न विशेषेण गन्तव्यमविच्छेदं वा पुनः ।

न जातु नाहमस्मीति सुप्रसक्तमसाधुषु । विकर्षणा तथ्यमानः पापादिपरिमुच्यते ।

नैतत् कार्यं पुनरिति द्वितीयात् परिमुच्यते । चरित्ये धर्ममेवेति तृतीयात् परिमुच्यते ।

शुचिस्त्रीर्यान्नुचरन् बज्रत्वात् परिमुच्यते । कन्याणमनुकर्तव्यं पुद्गलेषु बुभूषता ।

ये सुगन्धीनि सेवन्ते तथ्याग्न्या भवन्ति ते । ये दुर्गन्धीनि सेवन्ते तथ्याग्न्या भवन्ति ते ।

तपश्चर्यापरः सद्यः पापादिपरिमुच्यते । सुवस्त्ररमुपास्याग्निमभिगच्छ प्रमुच्यते ।

कीणि वर्षाणुपास्याग्निं भूयसा विप्रमुच्यते । महाशरः पुष्कराणि प्रभाषोत्तरमानसे ।

अभ्येष्टा योजनयन्ते भूयसा विप्रमुच्यते । यावतः प्राणिनो हन्यात्तज्जातोयांसु तावत् ।

प्रसीदमानानुक्रोच्य प्राणिना विप्रमुच्यते । अपि चापु निमज्जित कर्पक्षिरधमर्षणं ।

यथाऽन्येधावभृयस्यथा तन्मगुरद्वीत् । तत् क्षिप्रं नुदते पापं शक्कारं सभते तथा ।

अपि चैनं प्रसीदन्ति भूतानि जडमूकवत् ।

दृहस्यति देवगुरुं सुरासुराः सर्वे इमेत्याभ्यनुद्व्य राजन् । धर्मं फलं वेत्य फलं महर्षे तथैव तस्मिन्नरको पार
लोच्ये ।

उभे तु धस्य सदृशे भवेतां किंस्त्रिजयोस्तत्र जयोऽय मयात् । आचख्य नः पुण्यफलं महर्षे कथं पापं नुदते ध
र्ममीलाः ।

॥ दृहस्यतिहवाच ॥ कृत्वा पापं पूर्वमबुद्धिपूर्वं पुण्यानि चेत् कुरुते बुद्धिपूर्वं । स तत् पापं कुरुते कर्ममीला वासो
यथा मलिनं चारयुक्तं ।

पापं कृत्वाऽभिमन्येत नाहमस्मीति पूरयः । तस्मिन्कीर्यति कन्याणं ग्रहधानोऽनस्रयकः ।

क्षिद्राणि विहृताख्येव साधूनां चादृष्टेति यः । यः पापं गृह्यः कृत्वा कन्याणमभिपद्यते ।

यथादित्यः प्रातश्चंद्रसमः सर्वं व्यपोहति । कन्याणमाचरन्नेवं सर्वपापं व्यपोहति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यस्मज्जा तु राजानमिद्रेतो जनमेजयं । दाजयामास विधिवदाग्निमेधेन शौनकः ।

मतः स राजा व्यपनीतकल्मषः श्रेयोदृतः प्रज्वलिताग्निरूपवान् । विवेश राज्यं स्वमिवकर्षणे यथा दिवं पुरुषेव
८ पुनिर्वाकरं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि द्वात्रिंशत्पार्वीतोथे द्विपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कश्चित् पितामहेनाधीकृतं वा दृष्टमेव च । कश्चिकर्तव्यं मृतो राजन् पुनरज्जीवितोऽभवत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन् यथादृष्टमितिहासं पुरातनं । शृणुमनु कथं वादं यो दृष्टो नैमिषे पुरा ।

कुरुचिद्वरणसामोदुःखलम्भः सुतो मृतः । बाल एव विमालाचो बालयहनिपीडितः ।

दुःखिताः केचिदादय बालमप्राप्तयौवनं । कुलसर्वस्वभूः वै हृदन्तः शोकविह्वलाः ।

बालं मृतं गृहीत्वाऽथ आश्रानाभिमुखाः स्थिताः । अहमेव स संक्राम्य हरदुर्धंशदुःखिताः ।

भोचन्तस्तस्य पूर्वमाक्रान् भाषितांयासकृन् पुनः । तं बालं भूतले स्थितं प्रतिगन्तुं न शक्नुयुः ।

तेषां हृदितमग्नेन गृध्राग्नेय्य वषोऽप्रवीत् । एकात्मजमिमं लोकं लब्ध्वा गच्छत मा चिरं ।
 दह पुंसां महत्साणि स्त्रीमहत्साणि चैव ह । समानीतानि कालेन हित्वा वै यान्ति बान्धवाः ।
 समग्र्यत जगत् सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितं । संयोगो विप्रयोगस्य पर्यायेनोपलभ्यते ।
 गृहीत्वा ये च गच्छन्ति ये तु यान्ति च तान्मृतान् । तेष्वप्युपः प्रमाणेन स्वेन गच्छन्ति जनवः ।
 अलं श्रित्वा श्रमगानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुषंकुले । कदाचनकुले रैद्रे सर्वप्राणिभयक्षरे ।
 न पुनर्जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः । प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ।
 सर्वेण खलु मर्त्यं सर्वं मर्त्यलोके प्रसूयता । क्षतान्त्वविहिते मार्गे मृतं को जीवयिष्यति ।
 कर्मान्त्वविरते भोके अलं गच्छति भास्करः । गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतखैर्हं विद्वज्य वै ।
 एतौ गृध्रवचः श्रुत्वा प्राक्रोशन्तस्तदा नृप । बान्धवास्तुऽभ्यगच्छन्त पुत्रमुत्सृज्य भूतले ।
 विनिश्चित्याथ च तदा विक्रायन्तस्ततस्ततः । मृतमियेव गच्छन्तो निराश्रास्तस्य दर्शने ।
 निश्चितार्थाय ते सर्वे मनुजान्तः स्वमात्मजं । निराशा जीविते तस्य मार्गमाहृत्य धिष्ठिताः ।
 धाद्वयवसवर्षेण विनाशित्वा जगत्कः । गच्छमानान् छा तानाह निर्धृणाः खलु मानुषाः ।
 आदित्योऽयं श्रितो मूढाः खैर्हं कुहन् मा भयं । बह्वर्षो मृकृत्तस्य जीवत्यपि कदाचन ।
 दूषं भूमेः विनिश्चित्य पुनखैर्विनाशिताः । श्रमगाने मुनमुत्सृज्य कश्चाद्गच्छन् निर्धृणाः ।
 न बोद्धव्यमिह मुने खैरेण भास्वरे मधुरभाषिणि । यस्य भाषितमात्रेण प्रसादमधिगच्छत ।
 ते परमं सुखं देवा द्यादृशः परमपवित्राः । न तेषां धारयित्वा तान् कश्चिदस्ति फलमगमः ।
 एतुष्यः त्वपिकोटानां प्राणिनां खैर्हमङ्गिनां । परमोक्तगतिस्त्रिणां मुनियज्ञक्रियादिव ।
 तेषां पुत्राभिरामाणामिह भोके परमं च । न गुणे दृश्यते कश्चित् प्रजाः सन्धारयन्ति च ।
 अपमृतां प्रियान् पुत्रान्मित्रां शोको न निवृत्तिः । न च पुण्येन संदृष्टान्ने मातापितरौ कश्चित् ।
 मानुषाणां कुत खैरेण येषां जीवो भविष्यति । इमं कुसकरं पुंश्चत्यका क मुगमिष्यय ।
 चिरं मुच्यत बन्धस्य चिरं खैरेण परमतः । दर्शविधानि शीटानि दुस्त्यजानि विधेयतः ।
 धोलेष्टाद्याग्निदुग्धं श्रद्धागन्धिमुपय च । बान्धवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रेत्येवाश्रित्य गच्छति ।
 बन्धस्य दयिताः प्राणाः सर्वे । खैर्हस्य विन्दन्ति । तिर्यग्यानिष्यपि वतां खैर्हं परमं द्यादृशं ।
 तद्वा कथं गच्छेदमं पक्षलोत्पायतापिकं । यथा भद्राद्वाहलं खानमाश्रित्यभूयते ।
 इत्युक्तं वचः कुमा इत्येवं परिदेहतः । स्यान्नन्तं तदा सर्वं श्वायं मे स मानुषाः ।
 । यत्र यत्र च । खैरेण वत् सुखं मे कस्यचिन्माप्नुमिष्यामि । सुदृष्टोऽस्मा दीनवप्या मानुषाः किं निवर्तये ।
 पक्षभूतविराटं गच्छेद्वाहलमगमनं । यत्रान् शोचत तिष्ठन्मात्मानं किय शोचय ।
 ततः सुरत मे शीघ्रं मुच्यते स्वेन विनिश्चितम् । तपसा जग्धते सर्वे विद्याः किं करिष्यते ।
 अग्निदानं च भद्रं नि श्रमः नि बहूनीना । येन सर्वं नि बान्धवाऽथ दत्त्वा शोचामगमनं ।
 धर्मं नृप । इत्युक्तं सर्वपरममपि च । अपमृतस्य तेषाम्भं त्रयोदशोऽथ सन्धते ।

यया कृता च भूनेषु प्राप्यते सुखदुःखिता । मृदोत्वा प्राप्यते सन्तुर्दुःखानि च सुखानि च ।
न कर्मणा पितुः पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा । मार्गेणान्येन गच्छन्ति बह्वः सकृदुद्धृतैः ।
धर्मश्चरत यत्नेन ययाऽधर्माविवर्तत । वर्त्तध्वञ्च यया कालं देवेषु दिग्जेषु च ।
शोकं त्यजत दैन्यञ्च सुखेहाविवर्तत । त्यज्यतमयमाकामि ततः शोकं निवर्त्तत ।

यत् करोति शुभं कथं तथा कथं सुदारुणं । तत् कर्त्तव्यं समज्ज्ञानि बान्धवानां किमत्र ह ।
इह त्यक्त्वा न तिष्ठन्ति बान्धवा बान्धवं प्रियं । खेहमुत्सृज्य गच्छन्ति वाय्पपूर्णाविलेखयः ।
प्राज्ञो वा यदि वा भूर्ख सधनो निर्द्वेनोऽपि वा । मर्त्यं कर्मवयं याति शुभाशुभमन्यतः ।
किं करिष्य्य शोचिता मृतं किमनुशोचय । सन्धेय हि प्रभु कालो धर्मार्थः समदर्शनः ।
धौवनस्यैश्च बालैश्च वृद्धान् गर्भगतानपि । सम्बोलाविश्रते मृत्युरेवभूतमिदं जगत् ।

॥ अनुक उवाच ॥ अहो मन्दोक्त । खेदो यत्रेष्टेहान्पबुद्धिना । पुत्रसिंहाभिभूतानां पुत्राकं शोचतां मयं ।
धर्मैः सम्यक्प्रयुक्तैश्च वचनैः प्रत्ययोक्तैः । यद्गच्छति जनस्यार्थं खेहमुत्सृज्य दुःखमे ।
अथो पुत्रविधेगेन मृतशून्योपेक्षेवनात् । कोशतां मुभूयं दुःखं विवस्मानां गवामिव ।
अथ शोकं विनाशानि मानुषाणां महीतले । खेदं हि कारणं हत्वा ममाद्यशून्ययापतन् ।
यज्ञो हि सततं कार्यस्ततो देवेन सिध्यति । दैवं पुरुषकारस्य कृतान्तोपापयते ।

अनिर्द्वेदः सदा कार्यो निर्द्वेदाद्वि कृतः सुखं । मयज्ज्ञात् प्राप्यते स्वर्गः कस्माद्गच्छत निर्द्वेपाः ।
आत्ममनोपवृत्तश्च शरीराङ्गमर्थो ननु । पितृणां वंशकृत्तारं वने त्यक्त्वा क यास्यस्य ।
अपवासां गते सूर्ये सन्ध्याकाल उपस्थिते । ततो मेधस्य वा पुत्रसिंहस्य वा भविष्यस्य ।
॥ अथ उवाच ॥ अथ वर्षवहसं मे सायं जातस्य मानुषाः । न च परममि जीवन्तं स्रुतं स्त्रीपुंनपुंसकं ।

मृता गर्भेषु जायन्ते जायन्तवा स्रियन्ति च । शंकमनो क्षियन्ते च धौवनम्यास्तयाऽपि ।
अनित्यानीह भाग्यानि चतुष्पात्यक्षिणामपि । जडमनां नागानां बाह्यायुरपेक्षितहते ।
इहदारविपुत्राश्च पुत्रमेकान्तितास्तथा । दहान नाः क्ष शोकेन यदहं गच्छन्ति निर्ययः ।
अनित्यानां सहस्राणि तयेष्टानां मृतानि च । उल्लस्येह प्रयाता वै बान्धवा भूयदुःखिताः ।

त्यज्यतमेव निस्तोनाः शून्यं काष्ठत्वमागतः । अन्यदेहविपत्तं हि शत्रवं काष्ठत्वमागतं ।
त्यज्यतोवस्य वैवाय्व कस्माद्भिन्नः न गच्छत । निरर्थको ह्यर्थं खेदो निष्फलश्च परिश्रमः ।
चरन्त्या न च कर्षाभ्यां संश्रमेति समोचते । कस्मादेनं समुत्सृज्य न यद्दानं गच्छताशु वै ।
माघधर्माक्षितैर्नैकैर्द्वेष्टमहिः मुनिवृन्दैः । मयोक्ता गच्छत चिरं ध्वं समेव निवेदनं ।

प्रज्ञाविज्ञानमुक्तेन बुद्धिर्ब्रह्माप्रदायिना । वचनं श्रविता नूनं मानुषाः सन्ध्वर्त्तत ।
मोको दिगुपतां याति दृष्ट्वा स्वल्पं च धेष्टितं । इत्येतदचनं कुप्ता सविद्वत्ताम्य मानुषाः ।
अपश्यन्तं तदा मुत्रं द्रुममागत्य अनुकः ।

॥ अनुक उवाच ॥ इमं कनकवर्णं भूपैः समलङ्कृतं । अथवाक्यात् कथं पुत्रं त्यज्ज्वं निहपिच्छदं ।

न स्नेहस्य च विच्छेदो विलापरुदितस्य च । मृतस्यास्य परिध्यागान्तापो वै भविता भुवः ।
 श्रूयते शत्रुके शूद्रे हते ब्राह्मणदारकः । जीवितो धर्ममासाद्य रामात् सत्यपराक्रमात् ।
 तथा येतस्य राजर्षेर्बालो दिष्टान्तमागतः । येतेन धर्मनिष्ठेन मृतः संजीवितः पुनः ।
 तथा कश्चिद्भवेत् सिद्धे मुनिवै देवताऽपि वा । छपणानामनुक्रोशं कुर्यादो रुदतामिह ।
 इत्युक्तास्ते न्यवर्त्तन्ते शोकार्ताः पुत्रवत्सलाः । अद्भ्यः शिरः समाधाय रुददुर्बलं विस्तरं ।
 तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वेषोऽभवत् ।

१८५

॥ गृध्र उवाच ॥ अश्रुपातपरिक्लिन्नः पाण्डिस्त्र्यम्भपोडितः । धर्मराजप्रयोगाच्च दीर्घनिद्रां प्रवेष्टितः ।
 तपसाऽपि हि संयुक्ता धनवन्तो महाधियः । सर्वे मृत्युवशं यान्ति तदिदं प्रेतपन्नम् ।
 बालवृद्धसहस्राणि सदा संत्यज्य बान्धवाः । दिनानि चैव रात्रौ च दुःखं तिष्ठन्ति भूतले ।
 अलं निर्वन्धमागत्य शोकस्य परिधारणे । अप्रत्ययं कुतो ह्यस्य पुनरुच्छेदजीवितं ।
 भूतलोत्सृष्टदेहस्य पुनर्देहो न विद्यते । नैव मुक्तिं प्रदानेन जन्मुक्तस्य शनैरपि ।
 शक्यं जीवयितुं श्रेय बालो वर्षशतैरपि । अथ रुद्रः कुमारो वा मद्भावा विष्णुरेव च ।
 वरमसौ प्रयच्छेद्युक्तो जीवेदर्थं शिशुः । नैव बाष्पविमोक्षेण न वा श्वासकृतेन च ।
 न दीर्घरुदितेनार्थं पुनर्जीवं गमिष्यति । अहस्य कोटुकैश्चैव यूयं ये चास्य बान्धवाः ।
 धर्माधर्मौ गृहीतौ चैव वृत्तामहेऽर्जुन । अप्रियं पश्यन्नापि परद्रोहं परस्त्रियं ।
 अधर्ममनृतश्चैव दूरान् प्राप्नो विवर्जयेत् । धर्मं सत्यं श्रुतं न्यायं महतीं प्राणिनां दयां ।
 अजिह्वलमशायस्य यत्नतः परिमार्जत । मातरं पितरं वाऽपि बान्धवान् सुहृदस्तथा ।
 जीवतो ये न पश्यन्ति तेषां धर्मविपर्ययः । यो न पश्यति चतुर्था नेकते च कथञ्चन ।
 तस्य निष्ठावसानान्ते रुदन्तः किं करिष्यथ । इत्युक्तास्ते सुतं त्यक्त्वा भूमे शोकपरिमुताः ।
 दक्षमाणाः सुतस्नेहान् प्रययुर्बान्धवा गृहं ।

१८६

१८७

१८८

१८९

१९०

॥ जम्बुक उवाच ॥ दारुणो मर्त्यलोकोऽयं सर्वप्राणिविनाशनः । इष्टवन्मुविद्योगस्य तथेहाल्पस्य जीवितं ।
 यज्ञश्रीकमसत्यज्ञाणतिवादाप्रियवदं । इमं प्रेक्ष्य पुनर्भावं दुःखशोकविवर्द्धनम् ।
 न मे मामुपलोकोऽयं मुहूर्त्तमपि रोचते । अहो धिग्गुप्रवाक्येन यथैवाबुद्धयस्तथा ।
 कथं गच्छत मिःखहाः सुतस्नेहं विष्टज्य च । प्रदीप्ताः पुच्छशोकैः सन्निवर्त्तन्त मानुषाः ।
 शुला गृध्रस्य वचनं पापेष्टिहाष्टनात्मनः । सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखं ।
 सुषुप्तुःखाहते लोकं नेहास्त्र्यकमनुन्तरं । इमं वितितले त्यक्त्वा बालं रूपसमन्वितं ।
 कुमरोभाकरं मूढाः पुत्रं त्यक्त्वा कथास्तथा । रूपयावनसम्पन्नं द्योतमानमिव शिवा ।
 जीवन्तमेव पश्यामि मनसा भाव संशयः । विनाशो नास्य न हि वै सुखं प्राप्स्यस्य मानुषाः ।
 पुत्रशोकाभिमतानां मृतानामस्य वः चर्म । सुखसम्भावर्त्तं हत्वा धारयित्वा सुखं स्वयं ।
 त्यक्त्वा गमिष्यथ काद्य समुत्प्रेष्यात्पबुद्धिवत् ।

॥ भीम उवाच ॥ तथा धर्माविरंभेन त्रियमिष्य भिषादिनां । शत्रावसाविना नित्यं रात्रिं मृगयता नृप ।

ततो मध्यस्थतां नीता वचनैरमृतोपमैः । जम्बुकेन स्वकार्यान् वै बान्धवास्तस्य धिष्ठिताः ।

॥ म्भ उवाच ॥ अयं प्रेतसमाकीर्णः यत्तदाचसर्षपिनः । दारुणः काननोद्देशः कैशिकैरभिनादितः ।

भीमः सुधोरस्य तथा नीलमेघसमप्रभः । अस्मिद्भवं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासतः ।

भानुर्यावप्रयात्यस्तं यावच्च विमला दिशः । तावदेनं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासतः ।

१५१३

नदन्ति परं येनाः शिवाः क्रोधान्ति दारुणं । मृगेन्द्राः प्रतिनन्दन्ति रविरस्तश्च गच्छति ।

चिताधूमेन नीलेन संरज्जने च पादपाः । शत्राने च निराहाराः प्रतिनर्हन्ति देवताः ।

सर्वे विष्टतद्देशाश्चायस्मिन्देवे सुदरुणे । युष्मान् मधर्षयिष्यन्ति विष्टता मांसभोजिनः ।

कूरुकार्यं वनोद्देशो भयमद्य भविष्यति । त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं मृत्यतां जाम्बुकं वचः ।

यदि जम्बुकाद्यानि निष्कलान्यनृतानि च । सौम्य्य अष्टविज्ञानास्ततः सर्वे विनश्यन्ति ।

१५१०

॥ जम्बुक उवाच ॥ स्त्रोयतां नेह भैतव्यं यावत्तपति भास्करः । तावदस्मिन् सुप्ते खेहादनिर्ज्वेदेन वर्ततः ।

क्षिरं हृदमो विमथाक्षिरं खेदेन पश्यतः । स्त्रोयतां यावदादित्यः किञ्च कथादमादितैः ।

यदि म्भस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च । गृहीत मीहितात्मनः सुतो वो न भविष्यति ।

॥ भीम उवाच ॥ गृध्राः स्त्रोमिष्याह गतो गतो मेति च जम्बुकः । सृतस्य तं परिजनमूचतुष्टौ बुधाभिनौ

स्वकार्यं बद्धकौ नौ राजन् गृध्रोऽयं जम्बुकः । उतिपासापरिश्रान्तौ शास्त्रनालम्ब्य जन्मतः ।

१५१२

तयोर्बिज्ञानविदुषोर्दंष्ट्रैः स्त्रेगपतचिषोः । वाक्यैरमृतकल्पैश्च प्रतिष्ठन्ति व्रजनि च ।

शोकदैत्यसमाविष्टा हृदनास्तस्मिन् तदा । स्वकार्यकुशलाभ्यामेतं संश्राम्यनोऽहं नैपुण्यम् ।

तथा तयोर्बिज्ञानविदुषोर्दंष्ट्रयोः । बान्धवानां स्थितानाञ्चायुष्यगतितष्ठतः प्रहरः ।

दैव्या प्रवेदिता देवः कारुण्याद्गीर्तितवणः । ततस्तानाह मनुजान् वरदोऽस्मीनि प्रहरः ।

मे प्रत्युत्तरिदं वाक्यं दुःखिताः प्रणताः स्त्रिताः । एकपुत्रविहीनानां सर्वेषां जीवितार्थिनां ।

१५१०

पुत्रस्य नो जीवदानाच्चीवितं दातुमर्हसि । स्वमुक्तः स भगवान् वारिपूर्णेन चतुषा ।

धीर्दितं स कुमारं प्रादादर्थवतां न वै । तथा गोमायुगव्राथां प्राददत्त उदिनात्मनः ।

वरं पिनाकी भगवान् सर्वभूतहिते रतः । ततः प्रणम्य ते देवं प्राधौ हर्षममविताः ।

छतछत्याः सुखं हृष्टाः प्रातिष्ठन्त तदा विभो । अनिर्ज्वेदेन दीर्घेण निययेन भुवेष च ।

देवदेवप्रसादाच्च त्रिं फलमवाप्यते । पश्य दैवस्य संयोगं बान्धवानाञ्च निययं ।

१५१३

छपणानान् रुदतां छलमश्रुप्रमाज्जनं । पश्य चान्येन कालेन निययान्नेवणेन च ।

प्रसादं प्रहरत् प्राप्य दुःखिताः सुखमायुवन् । ते विस्मिताः प्रहृष्टाश्च पुत्रसञ्जीवनात् पुनः ।

बभूवुर्भरतश्च प्रसादाच्छहरण्य वै । ततस्तं तस्मिन् राज्ञस्तथा शोकं मिश्रदत्तं

विविशुः पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसः । रथां बुद्धिः समधानाश्चातुर्भ्यर्षेण दर्शिताः ।

३ .

धर्मार्थमोचसंयुक्तमितिहासमिमे शृणु । अत्रा मनस्य सततमिह प्रेत्य च मोदते । १५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि मृगशोमायुषंवादे विपश्चाद्दधिकशतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ बलिनः प्रत्यमित्रस्य नित्यमासधवर्त्तिनः । उपकारापकाराभ्यां समर्थेऽप्यस्य च ।

मोहादिकृत्यनामाचैरसरोऽल्पबलो लघुः । वाग्विरप्रतिरूपाभिरमिदुस्त्य पितामह ।

आत्मनो बलमास्याय कथं वर्त्तेत मानवः । आगच्छतोऽतिकुहस्य तस्योद्धरणकाम्यया ।

॥ भीम उवाच ॥ अचापुदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । संवादं भरतयेष्टं ब्राह्मणेः पवनस्य च ।

हिमवन्तं समासाद्य महानासोदनस्यतिः । वर्षपूर्वाभिर्बृहद्भ्यः शाली स्कन्धी पलाशवान् । १५१

तत्र स्र मत्तमातङ्गा घर्मात्ताः अमकषिताः । विश्राम्यन्ति महाबाहो तथाऽन्या मृगजातयः ।

मन्त्रमाचपरोणाहो घनच्छाया वनस्यतिः । शारिकाऽऽकसञ्चुष्टं पुष्पवान् फलवानपि ।

शार्पिका वणिजश्चापि तापसाश्च वनौकसः । वर्षन्ति तत्र मार्गस्थाः सुरस्ये नमपत्तमे ।

तस्य तो विपुलाः शाखा दृष्ट्वा स्कन्धश्च सर्व्वशः । अभिगम्यान्मरोदेनं नारदो भरतधंभ ।

अहो नु रमणीयस्त्वं अहो चासि मनोहरः । प्रीयामहे त्वया नित्यं तद्वप्रवर ब्राह्मणे । १५२

सदैव शकुनास्तात मृगाद्याय तथा गजाः । वर्षन्ति तत्र संहृष्टा मनोहरमनोहराः ।

तत्र शाखा महाशाख स्कन्धाश्च विपुलास्तथा । न वै प्रमशान् पश्यामि मास्तेन कथञ्चन ।

किञ्चुते पवनस्तात प्रीतिमानय वा बुद्धत् । त्वां रचति सदा येन वनेऽच पवनो ध्रुवं ।

भगवान् पवनः श्यामादृशानुचावचानपि । पर्व्वतानाञ्च शिखराण्याचास्तस्यति वेगवान् ।

श्रोत्रपत्येव पाताभं वहद्गन्धवहः शृङ्गिः । सर्गासि सरितथैव शगरांश्च तथैव च । १५३

संरचति त्वां पवनः मखिलेन न संशयः । तस्मात्त्वं व ऊग्राखोऽपि पश्येवान् पुष्पवानपि ।

इदंश्च रमणीयमे प्रतिभाति वनस्यते । ददिमे विहगास्तात रमन्ते मुदितास्तपि ।

एषां पृथक्प्रसक्तानां कूयते मधुरस्वरः । पुष्पमयोदने काले वायतां मुमनोहरं ।

तथेमे गर्ज्जिता नागाः स्वयंपकुलशोभिताः । घर्मात्तास्त्वां समासाद्य सुखं विन्दन्ति ब्राह्मणे । १५४

तथैव मृगजातोभिरन्याभिरभिभोभमे । तथा मर्वाधिवाथैश्च शोभमे मेतृवद्भुम् । १५५

ब्राह्मणैश्च तपःमिदृस्तापथैः श्रमथैस्तथा । त्रिविष्टपसमं मन्ये तत्रायतनमेव च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि पवनब्राह्मणसंवादे चतुःपञ्चाद्दधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ बन्धुत्वादय वा सस्याच्छास्त्रमे नाच संशयः । पाक्षपत्येव सततं भीमः सर्व्वचगोऽनिलः ।

श्यामार्धं परमं वायोः ब्राह्मणे नमुपागतः । तवाहमस्मिन्नि सदा येन रचति मास्तेनः ।

न तं पश्याम्यहं हृषं पर्व्वतं वेम्मे चेदृशं । यय वायुबसाद्गर्भं हृषिय्यामिति मे मतिः ।

सं पुनः कारुण्यैर्भूतं रक्ष्यते ब्राह्मणे यथा । वायुना सपरोवारणेन निहत्यसंशयं । १५६

॥ ब्राह्मणिरवाच ॥ न मे वायुः यथा ब्रह्मय बन्धुर्भं च मे सुहृत् । परमेष्ठो तथा नैव येन रचति चागिष्ठ ।

मम तेजो बलं भोमं वायोरपि हि नारद । कलामष्टादशौ प्राथैर्न मे प्राप्नोति मादतः ।

आगच्छन् पुण्यो वायुर्भया विह्वलितो बलात् । मच्चन् द्रुमान् पर्वतांश्च यवान्यदपि किञ्चन ।

स मया बध्नो ममः प्रमच्चन् वै प्रमच्चनः । तस्माद्य विभे देवर्षे कुह्लादपि समीरणात् ।

॥ नारद उवाच ॥ आश्रले विपरीतं ते दर्शनं नाव संशयः । न हि वायोर्बलेनास्ति भूतं तुल्यबलं कश्चित् । १५२

रुद्धो यमो वैश्रवणो वरुणश्च जलेश्वरः । नैतेऽपि तुल्या मरुतः किं पुनस्ते वनस्पते ।

यद्य किञ्चिदिह प्राणी चेष्टते आश्रले भुवि । सर्वत्र भगवान् वायुश्चेष्टापाणकः प्रभुः ।

एष चेष्टयते शन्यक् प्राणिनः सम्यगायतः । असम्यगायतो भूयश्चेष्टते विहतं नृपु ।

स लभेद्विधं वायुं सर्वसत्त्वहतामरं । न पूजयसि पूज्यं ते किमन्यदुद्दिष्टाद्यवात् ।

अवारस्तापि दुर्मेधाः केवलं बध्न भायसे । क्रोधादिभिरवच्छसो मिथ्या वदसि आश्रले । १५३

मम रोवः समुत्पन्नस्त्येवं संप्रभाषति । प्रवीन्येव स्वयं वायोस्तव दुर्भाषितं बध्न ।

चन्दनैः स्यन्दनैः प्रातैः शरत्सैर्देवदारुभिः । वेतसैर्धन्वनैश्चापि ये चान्ये शलवत्तराः ।

तैश्चापि नैवं दुर्भुङ्क्षे चित्तो वायुः क्षतात्मभिः । तेऽपि जानन्ति वायोस्तव सलमात्मन एव च ।

तस्मान्न वै नमस्यन्ति त्वयं तदसममाः । त्वक्तु मोहाच्च जानीधे वायोर्बलमनन्तकं ।

एवं तस्माद्भूमिनामि सकाशं मातरिद्यनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मोपनिषि पवनशास्त्रालिखेवादे पञ्चपञ्चाशदधिकशतौऽध्यायः ॥ १५५ ॥

॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजेष्ट आश्रलिं ब्रह्मविन्ममः । नारदः पवने सर्वं शास्त्रलेखांश्चम प्रवीत् ।

॥ नारद उवाच ॥ हिमवत्पूज्यः कश्चिच्छास्त्रलिः परिवारवान् । बृहन्नूलो बृहच्छायः स त्वं वायोऽवमन्यते ।

बद्ध्याद्येपयुक्तानि त्वामाह वचनानि सः । न युक्तानि मया वायो तानि वक्तुं तवापतः ।

जानामि त्वामहं वायो सर्वप्राणधतामरं । बरिष्ठश्च गरिष्ठश्च क्रोधे वैवस्वते यथा ।

॥ भीम उवाच ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा नारदश्च समीरणः । आश्रलिं तनुपागम्य कुह्लो वचनमप्रवीत् । १५६

॥ वायुस्त्वा ॥ आश्रले नारदोर्मच्छस्त्वयोक्तो मदिगर्हणं । अहं वायुः प्रभावने दर्शयाम्यात्मनो बल ।

अहं त्वामभिजानामि विदितश्चासि मे द्रुम । पितामहः प्रजागर्गे त्वधि विजान्तवान् प्रभुः ।

तस्य विग्रमणादेऽपि भ्रष्टादि मल्लतस्तव । रक्षसे तेन दुर्भुङ्क्षे नास्त्वधीर्थाद्रुमाधम ।

यन्मो त्वमवजानीपि यथाऽन्यं प्रालतं तथा । दर्शयाम्येव चात्मानं यथा मो नावमन्यमे ।

॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्त्वातः प्राह आश्रलिः प्रहसन्निव । पवन त्वच्च मे कुह्लो दर्शयाम्यात्मनामात्मना । १५७

मयि वै तद्व्यतां क्रोधः किं मे कुह्लः करिष्यसि । न ते विभेमि पवन यद्यपि त्वं स्वयं प्रभुः ।

बलाधिकोऽहं नत्तस्य न भीः कार्यो मया तव । ये तु कुह्ला तु बलिनस्ते भवन्ति बलीयसः ।

प्राणमावबला ये वै नैव ते बलिनो मताः । इत्येवमुक्त्वा पवनः श्रुत्येवाब्रवीदपः ।

दर्शयिष्यामि ते तेजशतो रात्रिरुपागमत् । अयं निश्चित्य मनसा आश्रलिर्बलातकारितं ।

पश्यमानस्तदात्मानमसमं मातरिद्यना । नारदे यन्मया प्रोक्तं वचनं प्रति तन्मया । १५८

अममयो ह्यहं वायोर्बलेन बलवान् हि सः । मारुतो बलवाद्यन्त्रं यथा वै मारुदाऽमवीट् ।
 अहन्तु दुर्बलोऽन्येभ्यो दृष्टेभ्यो नात्र संग्रयः । किन्तु बुद्ध्या समो नास्ति मया कश्चिदमसतिः ।
 तदहं बुद्धिमास्थाय भयं भोक्ष्ये समीरणात् । यदि तां बुद्धिमास्थाय तिष्ठेयुः पथिने वने ।
 अरिष्टाः स्युः सदा क्रुद्धात् पवनाच्चान्न संग्रयः । ते तु बासा न जानन्ति यथा वै तान् समीरणम् ।
 समीरयति संकुट्टे यथा आनाम्यहं तथा ।

१५६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि पवनशास्त्रलिखंवादे षट्पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ ततो निश्चित्य मम वा शास्त्रलिः क्षुभितस्तदा । शास्त्रास्त्रभ्यान् प्रशास्त्राश्च स्वयमेव व्यग्रातपत् ।
 स परित्यज्य शास्त्राश्च पञ्चाणि कुसुमानि च । प्रभाते वायुमायानं प्रयैष्यत वनस्यतिः ।
 तत क्रुद्धः स्वसन् वायुः पातयेद्दे महाभुमान् । आजगामाद्य तं देवमास्त्रे यत्र स शास्त्रलिः ।

त चीनपथे पतिताप्रशास्त्रं विशीर्षेऽप्यं प्रसमीक्ष्य वायुः । उवाच वाक्यं क्षयमान एवं मुदा द्युतः शास्त्रलिमुपग्राहं ।

॥ वायु उवाच ॥ अहमप्येवमेवं त्वां कुर्वाम्, शास्त्रने ह्यवा । आत्मना धनुःकृतं हृष्टं शास्त्रानामपकर्षणं ।
 चीनपुष्पाप्रशास्त्रं श्रीर्णोद्धुरपलायकम् । आत्मदुर्बल्यन्तिनेह मदीर्यवशगः कृतः ।

१५७

॥ भीम उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो वायोः शास्त्रलिर्ग्रीजितस्तदा । अतप्यत वचः श्रुत्वा मारुदा दत्तेदाऽमवीट् ।

एवं हि राजगार्हूलं दुर्बलं, सन् बलीयसा । वैरमारभते बालस्यते शास्त्रलिर्यथा ।

तस्मादैरं न कुर्वीत दुर्बलो बलवत्तरे । भोचेद्भि वैरं कर्माणो यथा वै शास्त्रलिलया ।

न हि वैरं समात्मानो विवृण्वन्पकारिषु । शनैः शनैर्भराराज दर्शयन्ति सते बलं ।

१५८

वैरं न कुर्वीत नरो दुर्बुद्धिर्बुद्धिजीविना । बुद्धिर्बुद्धिमतो याति दृष्टेष्विव ज्ञताग्रजः ।

न हि बुद्ध्या समं किञ्चिद्विद्यते पुरुषे नृप । तथा बलेन राजेन्द्र न समोऽस्मीह कश्चन ।

तस्मात् क्षमेत बालाय जडाभ्यवधिराय च । बलाधिकाय राजेन्द्र तद्दृष्टं त्वयि शत्रुहन् ।

अवोहिष्या दशैका च सप्त चैव समुद्यते । बलेन न समा राजश्चञ्जुगस्य महात्मान् ।

निहतान्चैव भद्राद्य पाण्डवेन यशस्विना । चरता बलमास्थाय पाकशास्त्रनिना मूर्धे ।

१५९

उक्ताद्य ते राजधर्मा आपद्धर्म्याश्च भारत । विसरेण महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणापद्धर्मपर्वणि पवनशास्त्रलिखंवादे सप्तपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्तते । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ।

॥ भीम उवाच ॥ पापस्य यदधिष्ठानं तच्छृणुष्व मराधिप । एको सोमो महाराष्ट्रो लेभात् पापं प्रवर्तते ।

अतः पापमधर्भ्य तथा दुःखमनुत्तमं । निहत्या मूलमेतद्भि येन पापकृतो जनाः ।

लोभात् क्रोधः प्रभवति सोभात् कामः प्रवर्तते । लोभान्मोहस्य माया च मानः क्षमः पराधृता ।

१६०

अवमा द्रोपरित्यागः शीनाशो धर्मसंचयः । अभिध्याऽप्रत्यता चैव सर्वं लोभात् प्रवर्तते ।

अत्यागयातितर्षस्य त्रिकर्षसु च या क्रिया । कुलविद्यामदयैव रूपैश्चर्यमदसाया ।

सर्वभूतेष्वभिद्रोहः सर्वभूतेष्वसत्कृतिः । सर्वभूतेष्ववियोगः सर्वभूतेष्वनार्थव ।

हरणं परवित्तानां परदाणमिमर्षणं । वाग्मेगो मनसो वेगो निन्दावेगस्तथैव च ।

उपप्लोदरयोर्वेगो मृत्युवेगश्च दारुणः । ईर्ष्यावेगश्च बलवान् मिथ्यावेगश्च दुर्ध्वयः ।

१८९

रभवेगश्च दुर्ध्वयः शोचवेगश्च दुःसहः । कुत्सा विकल्पा मात्सर्यं पापं दुष्करकारिता ।

साहयानाञ्च सर्वेषामकार्याणां क्रियास्तथा । जातौ बान्धवौ च कौमारौ यौवनं चापि मानवाः ।

न सन्त्यजन्त्यात्मकर्म यो न जीर्यति जीर्यतः । यो न पूरयितुं शक्नोति लोभः प्राप्ता कुलद्वजः ।

नित्यं गम्भीरतोयाभिरापगाभिरिवोदधिः । न प्रवृण्वति यो लाभैः कामैर्यश्च न दृश्यति ।

यो न देवैर्न गन्धर्वैर्नासुरैर्न महोरगैः । ज्ञायते नृप तत्त्वेन सर्वभूतगणैस्तथा ।

१९०

स लोभः सह माहेन विजेतयो जितात्मना । दम्भो द्रोहश्च निन्दा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा ।

भवन्त्येतानि कौरव्यं सुभानामष्टात्मजाः । सुमहान्यपि शास्त्राणि धारयन्ति बह्वयुताः ।

हेत्ताः संग्रहानाञ्च क्षिप्रयन्तो हान्त्वबुद्धयः । देवक्रोधप्रसक्त्या शिष्टाचारवह्निहृताः ।

अन्तःकूरा वाक्प्रभुराः कूपान्द्वेषाक्षुण्णैरिव । धर्मवैतंसिकाः कुत्रा मुष्णन्ति ध्वजिनो जगत् ।

कुर्वन्ते च बह्वन् मार्गास्तान् हेतुबलभाषिताः । सतां मार्गान् विलुपन्ति लोभशानेष्वावस्थिताः ।

१९१

धर्मस्य द्वियमाणस्य लोभमणसौदुर्गात्मभिः । या या विक्रियते संज्ञा ततः याऽपि प्रपद्यते ।

दर्पः क्रोधा भद्रः स्त्रेष्ठा ह्यः शक्रोऽतिमाभिता । एत एव हि कौरव्य इत्यनेन सुभद्रमुद्रिपु ।

एतान् शिष्टान् बुधस्य नित्यं लोभममन्त्रितान् । शिष्टास्तु परिदृष्ट्वेया यान् बल्यमि शूचिमतान् ।

येष्वावृत्तिभयं नास्ति परलोकभयं न च । नाभिषेपु प्रसङ्गोऽस्ति न प्रियेर्माप्रियेषु च ।

शिष्टाचारः प्रियो येषु दमो येषु प्रतिष्ठितः । सुखं दुःखं मनं येषां सर्वं येषां परायणं ।

१९२

दातारो न गृहीतारो दद्यावन्तस्तथैव च । पित्रदेवातिथेयाश्च नित्योद्युक्तास्तथैव च ।

सर्वेष्वपकारिणो वीराः सर्वधर्मानुपालकाः । सर्वभूतहिताद्यैव सर्वदेवाश्च भारत ।

न ते चान्यदितुं शक्नोति धर्मस्यापारकारिणः । न तेषां भिद्यते वृत्तं यत् पुरा साधुभिः कृतं ।

न चाभिनेन न चपला न रौद्राः सत्ये स्थिताः । ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येव हिंसा प्रतिष्ठिता ।

कामक्रोधमद्वेषतो ये निर्धमा निरहङ्गताः । सुमताः स्थिरमयीदासानुपालाश्च शृष्टव्यः च ।

१९३

न धनार्थं यमोऽर्थं वा धर्मलोभं युधिष्ठिर । अवश्यं कार्यं इत्येव शरीरस्य क्रियास्तथा ।

न भयं क्रोधपापन्ये न शोकलोपे विद्यते । न धर्मध्वजिनश्चैव न गुह्यं कश्चिदास्थिताः ।

येष्वलोभस्तथाऽमेहि ये च सत्याश्रये स्थिताः । तेषु कौन्तेय रज्येषा येषां न भय्यते पुनः ।

ये न ह्यप्यन्ति माभेपु नानामेषु व्ययन्ति च । निर्धमता निरहङ्गाराः सत्यताः समदर्शिनः ।

सामांशमौ मुञ्चदुज्वे च तात मियाप्रियं मरणं जीवितस्य । समानि येषां स्थिरविक्रमाणां बुभुक्षतां सत्प्रयत्नेष्वितानां । १९४

धर्मप्रियास्तान् सुमहानुभावान् दान्ताप्रमत्तस्य समर्थयेयाः । देवान् सर्वं गुणवन्तो भवन्ति शुभाशुभे वाक्प्रनापास्तयान्ये ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्षपर्वणि अष्टपद्यादधधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनयांतामधिष्ठानमुक्रो लोभः पितामह । अज्ञानमपि वै तात श्रोतुमिच्छामि तत्ततः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ करोति पापं यो ज्ञानाद्यात्मनो वेत्ति च खर्यं । प्रदेष्टि माधुष्ट्याय स लोकस्येति वाक्येन ।
अज्ञानान्निरयं याति तथा ज्ञानेन दुर्गतिं । अज्ञानात् क्रोधाभाप्नोति तथापि न निमज्जति ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अज्ञानस्य प्रवृत्तस्य स्थानं दृष्ट्वचयोदयो । मूनं योनं गतिं कालं कारणं हेतुमेव च । १८१

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यथावदिह पार्थिव । अज्ञानप्रसवं होद यदुत्तममुपलभ्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रागो द्वेषस्तथा मोहो हर्षं शोकोऽभिमानिता । कामं क्रोधश्च दर्पश्च तन्द्रा चासृष्टमेव च ।

इच्छा द्वेषस्तथा तापं परदृष्ट्युपतापिता । अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं पापानाञ्चैव धा- क्रिया ।

एतस्य वा प्रवृत्तस्य दृष्ट्यादीन् यांश्च दृष्ट्वचि । विस्तरेण महाराज शृणु तच्च विशेषतः ।

उभावैतौ समफलौ समदोषौ च भारत । अज्ञानज्ञानिलोभस्यायेकं जानीहि पार्थिव । १८२

लोभप्रभवमज्ञाने दृष्ट्वं भूय प्रवृद्धं ते । स्थाने स्थाने भवे चोर्षं उपैति विविधा गतिं ।

मूलं लोभस्य मोहो वै कालात्मगतिरेव च । द्विजे भिक्षे तथा लोभे कारणं काल एव च ।

तस्याज्ञानाद्वि लोभो हि लोभादज्ञानमेव च । सर्वदोषास्तथा लोभात्तस्मात्तोलं विवर्जयेत् ।

जनको युवनायस्य दृष्टवादभिं प्रवेगजित् । लोभव्यादिव प्राप्तास्तथैवान्ये जगदिषा ।

प्रत्यक्षन्तु कुरुश्रेष्ठ त्वज्ज लोभमिहात्मना । त्वत्का लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि । १८३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि आत्मज्ञाने जनपक्षधिकशतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वाध्याये कृतयमस्य गरस्य च पितामह । धर्मकामस्य धर्मात्मन् किं नु श्रेय इतीच्छते ।

ब्रह्मधा दर्शने लोके श्रेयो यदिह मन्यसे । अस्मिन्नेके परे चैव तस्मै ब्रूहि पितामह ।

महानयं धर्मपथो ब्रह्मशास्त्रस्य भारत । किञ्चिदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतं ।

धर्मस्य महतो राजन् ब्रह्मशास्त्रस्य तत्त्वतः । यन्मूल परमं तात तत्त्वैर्ब्रूहि तत्त्वतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि येन श्रेयो ह्यवाप्स्यसि । पीत्वाऽमृतमिव प्राज्ञो ज्ञाननृत्तो भविष्यति । १८४

धर्मस्य विधयो नैके ये वै प्राक्ता महर्षिभिः । खं खं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तोषां परावरणं ।

दमं नि श्रेयसं प्राकृष्टं निश्चयदर्शिनः । प्राज्ञाणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ।

दमात्तस्य क्रियासिद्धिर्धयावदुपलभ्यते । दमो दानं तथा च ज्ञानधीतश्चातिवर्त्तते ।

दमस्तोत्रो वर्द्धयति पवित्रञ्च दम परं । विप्राणां तेजसा युक्तं पुरुषो विन्दते महत् ।

दमेन सद्गुणं धर्मं नान्यं लोकेषु शृणुमः । दमो हि परमो लोके प्रशस्तः सर्वधर्मेण । १८५

प्रेत्य चात्र मनुष्येन्द्र परमं विन्दते सुखं । दमेन हि समायुक्तो महान्तं धर्ममनुते ।

सुखं दानं प्रक्षपति सुखस्य प्रतिबुध्यते । सुखं पर्येति लोकस्य मनसाश्च प्रयोदति ।

अदानं पुरुषं क्रोधमभीष्टं प्रतिपद्यते । अनर्थाश्च बह्वन्यान् प्रसृजत्यात्मदेवजान् ।

आश्रमेषु चतुर्व्याज्जर्ममेवोत्तमं व्रतं । तस्य लिङ्गाणि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ।

समा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्कवं । इन्द्रियाभिगयो दारुण्यं मार्दवं द्वीरचापस्य । १८६

अकार्पण्यमभेदः सन्तोषः प्रियवादिता । अविहिषाणस्युया चाप्येषां समुदयो दमः ।

गुरुपूजा च कौरव्य दया भूतेषु पैशुनं । जनवादं सृषावादं सतिनिन्दाविवर्जनं ।
 कामं क्रोधञ्च लोभञ्च दर्पं लज्जं विकृत्यनं । रोपमोर्थावमानञ्च नैव दान्तो निषेवते ।
 अनिन्दितां झकामात्मा नान्येव्यर्थनसूयकः । समुद्रकन्यः स नरो न कथञ्चन पूर्यते ।
 अहं त्वयि ममत्वञ्च मयि तेषु तयाऽप्यहं । पूर्वसम्बन्धिव्यागं नैतद्दान्तो निषेवते ।
 सर्वं यान्थास्तथाऽरक्षा याच्य लोके प्रवृत्तयः । निन्दाश्चैव प्रशंसाश्च यो नावयति मुच्यते ।
 मैत्रेऽय शीलसम्यक् प्रसन्नात्मात्मविषयः । मृतस्य विविधैः सङ्गैस्तस्य प्रेत्य फलं महत् ।
 सुवृत्तः शीलसम्यक् प्रसन्नात्मात्मविदुषः । प्राप्येह लोके मत्कारं सुगतिं प्रतिपद्यते ।
 कर्म यत् शुभमेवेह सद्गिराचरितञ्च यत् । तदेव ज्ञानदुक्तस्य मुनेर्वर्त्म न होयते ।
 निष्काम वगमास्तथा ज्ञानयुक्तो जितेन्द्रियः । कालाकाङ्क्षो चरत्येवं ब्रह्मभूयाय कन्यते ।
 अभयं यस्य भूतेभ्यो भूतानामभयं यतः । तस्य देहादिमुक्तस्य मयं नास्ति कुतश्चन ।
 अवाचिनोति कर्माणि न च सम्प्रचिनोति ह । समः सर्वेषु भूतेषु मैत्रायणगतिश्चरेत् ।
 बहुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य च । यथा गतिर्न दृश्येत तथा तस्य न संशयः ।
 गृहानुत्स्य यो राज्ञोऽन्वेदाऽभियच्छते । लोकालेगोमयास्तस्य कल्पतो ग्राह्यतः समाः ।
 संन्यस्य सर्वकर्माणि संन्यस्य विधिवत्तपः । संन्यस्य विविधाविद्यां सर्वं संन्यस्य चैव ह ।
 कानि द्युचिरनादृष्टः प्रसन्नात्मात्मविष्कुचिः । प्राप्येह लोके मत्कारं सर्वं सममिषद्यते ।
 यश्च पैतामसं स्थानं ब्रह्मराशिषमुद्भवं । गुहायां पिहितं नित्यं तद्भूमेनाभिमन्यते ।
 ज्ञानारामस्य बहुस्य सर्वभूताविरोधिनः । नादृष्टिभयमस्तीह परलोकभयं कुतः ।
 एक एव दमे दोषो द्वितीयेऽप्यपद्यते । यदेनं समया युक्तमग्रं मन्यते जनः ।
 एकोऽस्य सुमहामाज्ञ दायः स्यात् सुमहान् गुणः । समया विपुला लोकाः सुलभा हि सद्दिप्सुता ।
 दान्तस्य किमरुहेन तयाऽदान्तस्य मारत । यथैव निवसेद्दान्तसदरथं च चायमः ।

१६१

१६२

१६३

१६४

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मींश्च वचनं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । अमृतमेव सन्तुष्टः प्रवृष्टः समपद्यत ।
 पुनश्च परिपश्यच्च भीष्मं धर्मभूतान्तरं । ततः प्रीतः स चावाच तस्मै सर्वं कुरुद्वयः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि द्मकथने पञ्चमोऽध्यायः ॥ १६० ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वमेतत्तपोमूलं कथयः परिचरते । न ह्यतस्तपसा मूढः क्रियाफलमवाप्नुते ।
 प्रज्ञापतिरिदं सर्वं तपसैवाद्यजप्रभुः । तथैव वेदानृपयज्ञपसा प्रतिवेदिरे ।
 तपसैव ससंज्ञां फलमूलानि यानि च । चीन् लोकाल्लपसा सिद्धाः पश्यन्ति सुसमाहिताः ।
 आप्रधान्दग्दादीनि क्रियाश्च विविधास्तथा । तपसैव हि सिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनं ।
 यदुरापं भवेत् किञ्चित्तत् सर्वं तपसो भवेत् । ऐश्वर्यं सृष्टयः प्राप्तास्तपसैव न संशयः ।
 सुरापोऽसक्ततादायी भूषण गुरुतन्यगः । तपसैव मुतस्तेन गरः पापादिमुच्यते ।
 तपसो बहुरूपस्य नैवेद्यैः प्रवर्त्ततः । निवृत्त्या वर्त्तमानस्य तपो बान्धनात् परं ।

१६५

१६६

अहिंसा सत्यवचनं दानमिन्द्रियनिग्रहः । एतेभ्यो हि महाराज तपो नानश्ननात् परं ।
 न दुष्करतरं दानाव्रतिमातरमाश्रमः । त्रैविद्येभ्यः परं नास्ति संन्यासः परमन्तपः ।
 इन्द्रियाणीह रत्नानि स्वर्गधर्माभिगुप्तये । तस्मादर्थं च धर्मं च तपो नानश्ननात् परं ।
 अथ यः पितरो देवा मनुष्या मृगपक्षिणः । यानि चान्यानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 तपः परायणः सर्वं सिध्यन्ति तपसा च ते । इत्येवं तपसा देवा महत्त्वं प्रतिपेदिरे ।
 इमान्नीष्टविभागानि फलानि तपसः सदा । तपसा शक्यते प्राप्तुं देवत्वमपि निश्चयान् ।
 इति श्रीमद्भागवते ज्ञानिपूर्वर्षि आपद्धर्मपूर्वर्षि तपःकथने एकवक्ष्यधिकप्रतीत्याय ॥ १६१ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सत्यं धर्मं प्रशंसन्ति विप्रर्षिपिण्डदेवताः । सत्यमिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 सत्यं किंलक्षणं राजन् कथं वा तदवाप्यते । सत्यं प्राप्य भवेत् किञ्च कथञ्चैव तदुच्यते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां सङ्गरो न प्रशस्यते । अविकारितमं सत्यं सर्व्ववर्णेषु भारत ।
 सत्यं सत्तु सदा धर्मः । सत्यं धर्मः सनातनः । सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः ।
 सत्यं धर्मस्तपोयोगः सत्यं ब्रह्म सनातनं । सत्यं पद्मः परः प्रोक्तः सर्व्व सत्ये प्रतिष्ठितं ।
 आचारानिह सत्यस्य यथावदनुपूर्व्वशः । लक्षणस्य प्रवक्ष्यामि सत्यस्यैव यथाकर्म ।
 प्राप्यते च यथा सत्यं तच्च श्रोतुमिहार्हं हि । सत्यं ययोद्विषंति सर्व्वलोकेषु भारत ।
 सत्यस्य समता चैव दमयैव न संशयः । अमात्यैश्च समा चैव क्षीयति चाऽनसूयता ।
 त्यागो ध्यानमयार्थैर्लभ्यते इतिह सततं दया । अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकाङ्क्षयोद्विष ।
 सत्यं कामार्थयं नित्यमविकारि तथैव च । सर्व्वधर्माविरुद्धेन योगेनैतदवाप्यते ।
 आत्मनीष्टे नयाऽनिष्टे रियौ च समता तथा । इच्छादेयस्यं प्राप्य कामजोधक्यं तथा ।
 दमो नान्यस्पृहा नित्यं माग्नीर्य्यं धैर्य्यमेव च । अभयं रोगशमनं ज्ञानेनैतदवाप्यते ।
 अमात्यैश्च बुधाः प्राङ्मुनिर्धर्मैश्च संदमः । अवस्थिते च नित्यस्य सत्येनामस्तरी भवेत् ।
 अचमायाः समायास्य प्रियाणीहाप्रियाणि च । समते शम्यतः साधु साध्वान्नेति च सत्यवाक् ।
 कल्याणं कुर्वते वार्द्धं धीमास्य ज्ञायते कश्चित् । प्रशान्ते बाह्वना नित्यं क्षीयते धर्माद्वाप्यते ।
 धर्मार्थक्षेत्रेः समते तितिसा शान्तिरुच्यते । भोक्तृसंपद्वर्णार्थं वै सा तु धैर्य्येण लभ्यते ।
 त्यागः श्रेष्ठस्य दान्यागो विषयाणां तथैव च । रागद्वेषप्रहीनस्य त्यागो भवति नान्यथा ।
 आर्य्यता नाम भूतानां यः करोति प्रथमतः । इष्टमं कथं निराकारो वीतरागस्तथैव च ।
 इतिनाम गुणे दुःखे यथा भाग्नेति विक्रिया । तां भजेत सदा प्राप्नोति दृष्टेः कृतिमात्मनः ।
 सर्व्वथा समिधा भाव्यं तथा सत्यपरेण च । वीतरहस्यभयकोपोऽतिमाग्नेःति पण्डितः ।
 अद्रोहः सर्व्वभूतेषु कर्षणा मनसा गिरा । अनुपहस्य दानस्य सतो धर्मः सनातनः ।
 इति चयोदकाकाशः इत्यक् सत्यैकलक्षणाः । भजन्ते सत्यमेवैव संशयानो च भारत ।
 नाम्नाः इमेऽगुणानाञ्च शत्रुः सत्यस्य पार्थिव । अतः सत्यं प्रशंसन्ति विप्राः कपिण्डदेवताः ।

नास्ति सत्यात् परो धर्मो नावृतात् पातकं परं । अतिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत् ।

१००

उपैति सत्याद्दानं हि तथा यज्ञाः सदचिणाः । चेताश्चिह्ना च वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ।

अथमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया दृढं । अथमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विशिष्यते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि सत्यकथने दापश्चधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ । शोकमोहौ विधिस्था च परामुलञ्च तदद ।

लोभो मात्सर्यमीर्यौ च कुत्साऽसूया कृपा मयं । एतत् सर्वं महाप्राज्ञ चायातयेन मे वद ।

॥ भीष्म उवाच ॥ त्रयोदशैति वक्ष्याः शब्द प्रणिनां स्यताः । उपपन्ने महाराज समन्तात् पुरुषानिह ।

एते प्रसक्तं पुरुषप्रसक्तान्मुदन्ति च । कृष्ण इव बिलुप्यन्ति दृष्ट्वैव पुरुषं वल्लत ।

रभ्यः प्रवर्तन्ते दुःखमेभ्यः पापं प्रवर्तन्ते । इति मर्त्या विज्ञानीयात् सततं पुरुषर्षभ ।

एतेषामुदयं स्थानं च यश्च इयिवीपते । हन्त ते कौर्त्तयिष्यामि क्रोधभ्योत्पत्तिमादित ।

यथातथं चित्तिपते तदिदं कृमनाः शृणु । लोभान् क्रोधः प्रभवति परदोषैरुदीर्यते ।

क्षमया तिष्ठते राजन् क्षमया विनिवर्तन्ते । सङ्कल्पाज्जायते कामः श्रेयमानो विवर्द्धते ।

यदा प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति । परासूया क्रोधलोभावनन्तरा प्रतिमुच्यते ।

दयया सर्वभूतानां निर्द्विधातिनिवर्तन्ते । अवयवदर्शनादेति तत्तज्ज्ञानाच्च धीमतां ।

अज्ञानप्रभवो मोहः पापाभ्यासात् प्रवर्तन्ते । यदा प्राज्ञेषु रमते तदा सद्यः प्रणश्यति ।

विद्वद्भानोश्च शास्त्राणि पश्यन्तीह कुरुदह । विधिस्था जायते तव तत्तज्ज्ञानाच्चिबर्तन्ते ।

म्रीत्या शोकः प्रभवति वियोगात्तस्य देहिनि । यदा निरर्थकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति ।

परामुता क्रोधलोभादभ्यासाच्च प्रवर्तन्ते । दयायां सर्वभूतानां निर्द्विधात् सा निवर्तन्ते ।

सत्यत्यागान् मात्सर्यमहितानाञ्च श्रेवया । एतन्मु लोपते तात साधूनामुपशेवनात् ।

कुत्साज्ज्ञानात्तथैश्वर्याभ्रदा भवति देहिनां । रमिरेव तु विज्ञातेः स च सद्यः प्रणश्यति ।

ईर्या कामात् प्रभवति संहर्याश्चैव जायते । इतरैवान्मु सत्त्वानां प्रशया सा प्रणश्यति ।

विभ्रमाभोक्वाद्यानां देवैर्याकौरवस्यते । कुत्सा सञ्जायते राजन् लोकान् प्रेक्षाभिशास्यति ।

इति कर्त्तुं न प्रका ये वल्लयाथापकाणि । असूया जायते तीव्रा कारुण्यादिनिवर्तन्ते ।

कृपणान् सन्तते दृष्ट्वा ततः सञ्जायते कृपा । धर्मनिष्ठा यदा वेत्ति तदा शान्त्यति सा कृपा ।

अज्ञानप्रभवो लोभो भूतानां दृश्यते यदा । अस्त्रिरलञ्च भोगानां दृष्ट्वा ज्ञाना निवर्तन्ते ।

एतादेव जितान्याडः प्रशमाच्च त्रयोदश । एते हि धार्तराष्ट्राणां सर्वे दोषास्तथोदश ।

तया सत्यार्थिना नित्यं विजिता ज्येष्ठशेवनात् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि लोभोपाख्याने विपश्चधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आनुवंशं विज्ञानामि दर्शनेन सतां सदा । नृश्रेष्ठश्च विज्ञानामि तेषां कथं च भारत ।

कण्टकान् कूपमग्निञ्च वर्जयन्ति यया नराः । तथा नृश्रेष्ठकण्ठं वर्जयन्ति नरा नर ।

मृगंशो हि ददेद्भक्तं प्रेत्य चेह च भारत । तस्मात्तं ब्रूहि कौरव्य तस्य धर्मविमियथं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ स्पृष्टा स्वाङ्गहिता चैव विधित्वा चैव कर्मणां । आक्रोष्टा मुग्धते चैव वदन्ति मुग्धते च च ।

दत्तानुकीर्त्तिर्विपमः दुष्टो नैतिकः प्रथः । अर्धविभागो भागो च तथा सङ्गो विकल्पनः ।

(१)

सर्वातिशङ्क्यो पुरुषो मलीशः क्षणोऽप्य वा । वर्गप्रशङ्गो सततमायमदेवर्मद्वरी ।

हिंसाविहारः सततमविशेषगुणागुणः । यङ्गलोको मनस्वी च सुभ्योऽप्यर्थं मृगंशकृत् ।

धर्मशीलं गुणोपेतं पापमित्यवगच्छति । आत्मशीलप्रमाणेन न विद्यमति कश्चित् ।

परंपा यच्च दोषः स्यात् सङ्गं सम्प्रकाशयेत् । समानेनैव द्वेषेषु हृत्पथं मुपघातयेत् ।

तथोपाकारिणश्चैव मन्यते वदन्ति परं । दत्त्वाऽपि च धनं काले सन्तपत्युपकारिणे ।

(११)

भक्ष्यं पेयमालेह्यं यचान्यत् साधुभोजनं । प्रेक्ष्यमाणेषु योऽप्रीयान्मृगंशमिति तं वदेत् ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रदायाद्यं यः सुहृद्भिः सहजुते । स प्रेत्य सभते स्वर्गमिह चावन्ममजुते ।

एष ते भरतश्रेष्ठ मृगंशः परिकीर्त्तितः । सदा विवर्जनीयो हि पुरुषेण विज्ञातः ।

इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि आपद्भूर्धर्मपर्वणि मृगंशकथने चतुःपञ्चाधिकशतौऽध्यायः ॥ १६४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ इनाद्यो यत्प्रमाणस्य सर्ववेदान्तगद्यः । आचार्यपितृकाथार्यैः स्वाध्याचार्यमन्यपि च ।

एते वै साधवो बृहदा ब्राह्मणा धर्मभिचवः । निःसेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्या च भारत ।

(१२)

अन्यत्र दक्षिणादानं देयं भरतसत्तम । अन्येभ्योऽपि वहिर्व्येदिनाकृतान्नं विधीयते ।

सर्वैरज्ञानि राजा हि यथार्हं प्रतिपादयेत् । ब्राह्मणा एव वेदास्य यज्ञास्य वज्रदक्षिणाः ।

अन्योन्यं विभवाचारा जघने गुणतः सदा । यस्य चैवार्थिकं भक्तं पथ्यात् सत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स शोभं पातुमर्हति । यज्ञश्चेत् प्रतिबद्धः स्यादंग्रेनैकेन यजनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि । यो वैश्यः स्याद्वज्रपशुर्बर्निनकतुरसोमपः ।

(१३)

कुटुम्बान्तस्य तदिदं यज्ञार्थं पार्थिवो हरत् । आहरेदय नो किञ्चित् कामं शूद्रस्य वेष्टनः ।

न हि यज्ञेषु शूद्रस्य किञ्चिदसि परिग्रहः । यो नाहिताग्निः शतगुरयज्या च सहस्रगुः ।

तथोरपि कुटुम्बभामाहरेदविचारयन् । अदातृभ्यो हरेदित्तं विख्याय नृपतिः सदा ।

तथैवाचरतो धर्मा नृपतेः स्यादथाखिलः । तथैव शृणु मे भक्तं भक्तानि यजन्ममृतः ।

अक्षतनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्माणः । खलात् चेवात्तयारामात् यतो वाऽप्युपपद्यते ।

(१४)

आख्यातव्यं नृपसैन्यं पृच्छतेऽपृच्छतेऽपि वा । न तस्मै धारयेद्दण्डं राजा धर्म्येण धर्मवित् ।

सन्निपत्य तु बालिश्याद्ब्राह्मणः क्रियते दुष्टा । श्रुतशोले समाश्वाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत् ।

अथैनं परिरुचेत पिता पुत्रमिवौरसं । इष्टिं वैशानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।

अनुकृत्यः परो धर्मा धर्मवादैस्तु केवलं । विषेर्देवैश्च साधेय ब्राह्मणैश्च सहर्षिभिः ।

आपस्तु मरणाङ्गीर्त्तैर्विप्रप्रतिनिधीकृतः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

(१५)

न मात्पर्यमिदं तस्य दुर्भर्तेर्भिद्यते फलं । न ब्राह्मणो निवेदेत किञ्चिद्ब्राह्मणि वेदवित् ।

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरं । तस्माद्राज्यं यदा तेजो दुःसहं ब्रह्मवादिनां ।
 कर्त्ता प्राप्ता विधाता च ब्राह्मणे देव उच्यते । तस्मिन्नाकुशले ब्रूयान् शूद्राकामीरयेद्विरं ।
 चास्त्रियो बाहुवीर्येण तर्देपदमात्मनः । धनैर्वैश्वस्य शूद्रस्य मन्त्रहेमैश्च वै द्विजः ।
 नैव कन्या न पुर्वतिर्न मन्त्रगो न वान्निजः । परिवेष्टाऽग्निहोत्रस्य भवेन्नासंस्कृतस्तथा ।
 नरकं निपतन्त्येते जुहुनाः स च यस्य तत् । तस्मादैतानकुशलो होता स्यादेदपारगः ।
 ब्राजापत्यमदत्त्वाऽश्ममन्यधिष्यत् दक्षिणं । अनाहिताग्निरिति स प्रोच्यते धर्मदग्निभिः ।
 पुष्ट्यानि घानि कुर्वीत अहृधानो जितेन्द्रियः । अनाप्तदक्षिणैर्धनं यजेत कयसन ।
 ब्रजाः पशूंस्य स्वर्गञ्च हन्ति यज्ञो ह्यदक्षिणः । इन्द्रियाणि यमः कीर्त्तिमायुद्याथवृक्तानि ।
 उदक्यामासेते ये च द्विजाः केचिदनग्रयः । होमं वा श्रोत्रियो येषां ते सर्वे पापकारिणः ।
 उदपानोदकशमे ब्राह्मणो वृषलोपतिः । उदितो दादश्रममाः शूद्रकर्मैव गच्छति ।
 अभार्था ग्रयने विभक्तुं शूद्रं दृष्टुञ्च वै द्विजः । अभ्राह्मणं मन्यमानस्तृणेष्व्यासीत इवतः ।
 तथा संशुद्धते राजन् शूद्राणां च वषो मम ।

१९०

१९१

यदेकरात्रेण करोति पापं निष्ठवर्षेण ब्राह्मणः सेवमानः । खानासनाभ्यां विहरन् व्रती स विमिर्ष्यते श्रमयेदा
 त्मपापं ।
 न नर्कयुक्तमनृतं दिनसि न स्त्रीषु राजन् विवाहकाले । न मुर्व्यं नात्मनो जीवितार्थं पद्मानृतान्याङ्गरपात
 कानि ।

१९२

अहृधानः शूभं विद्यां होमादपि समाप्नुयात् । सुवर्णमपि जामेष्टादाददीताविचारयन् ।
 स्त्रीरानं दुष्कुलं चापि विषादयन्तं पिवेत् । अद्वय्याहि क्षियो रजमाप इत्येव धर्मतः ।
 गोब्राह्मणहितार्थञ्च वर्षाणां सद्वरेषु च । वैश्वोऽश्नोतब्रह्माणि परिचाणार्थमात्मनः ।
 सुरापानं ब्रह्महत्या मुक्तन्यमयापि वा । अनिर्द्देश्यानि मन्यन्ते प्राणान्ममिति धारणा ।
 सुवर्णहरणं सौम्यं विमलस्येति पातकं । विहरन्महापानाच्च श्रगम्यगमनादपि ।
 पतितैः सम्प्रयोगाच्च ब्राह्मणोयोनितस्तथा । अचिरेण महाराज पतितो वै भवत्युत ।
 संवत्सरेण पतति पतितेन महाचरन् । याजनाश्यापमाद्यौनाश्च तु यामासनाग्रनात् ।
 स्तानि हिताऽतोऽन्यनि निर्द्देश्यानीति भारत । निर्द्देश्यानेन विधिना कालेमाव्यसनी भवेत् ।
 अश्वं वीर्यं यहीतव्यं श्रेतकर्म श्रयाति । विषु स्तेषु पूर्वेषु न कुर्वीत विचारणं ।
 अमात्यान् वा गुरुन् वाऽपि जघ्राह्मणैश्च धार्मिकः । प्रायश्चित्तानि कर्माणि न मेरुर्हन्ति संविद् ।
 अधर्मकारी धर्मज्ञ तपसा हन्ति क्लिप्तं । भुवंस्तेन हति स्तेनं तावत् प्राप्नोति क्लिप्तं ।
 अस्तेन स्तेन इत्युक्ता दिगुणं पापमाप्नुयात् । विभागं ब्रह्महत्यायाः कन्या प्राप्नोति दुष्यते ।
 यस्तु दूषयिता तस्याः श्रेयं प्राप्नोति पाप्मनः । ब्राह्मणानवगर्हं ह नृष्टा गुरुनरं भवेत् ।
 वर्षाणां हि शतं तावत् प्रतिष्ठा माभिगच्छति । सहस्रश्चैव वर्षाणां निपात्य नरकं वसेत् ।

१९३

१९४

- तस्माच्चैवावगच्छेत् नैव जातु निपातयेत् । शोणितं यावत् । पांशून् संश्लोषाद्विजघतात् । (६)
- त.वती. स समा राजन् नरके प्रतिपद्यते । भूषणाद्वयमधे तु शूद्रोत्तमं ब्रह्मपातत. ।
 आत्मानं शुक्रयादग्नौ समिद्धे तेन शूद्रोत्तम. । सुरापो वारुणोमुखां पोला पापात् प्रमुच्यते ।
 तथा स काये निर्दग्धे मृत्युं वा प्राप्य शूद्रोत्तम. । लोकांश्च समते विप्रेऽनान्यथा नमते हि वः ।
 गुरुतत्पमधिष्ठाय दुरात्मा पापचेतसः । ख्याकारप्रतिमां लिङ्गं मृत्युना योऽभिगृह्णाति ।
 अथ वा मिश्रवृषणावादायाश्चलिना खयं । नैर्द्युतीं दिग्गमाश्चाय निपतेत् स त्वजिह्मगः । (७)
- ब्राह्मणार्थोऽपि वा प्राणान् सक्त्यजेत्तेन शूद्रोत्तम. । अयमेधेन वाऽपीष्टा अथ वा गोखेन वा ।
 अग्निष्टेमेन वा सत्यागह प्रेत्य च पूज्यते । तथैव दादग्रसमाः कपाली ब्रह्महा भवेत् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं स्वकर्म्म ख्यापयन्मुनिः । एवं वा तपसा युक्तो ब्रह्महा स मुनिर्भवेत् ।
 यवन्तु समभिज्ञातामाचैवो वा निपातयेत् । द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आचैवो निधने भवेत् ।
 सुरापो निधताहारे ब्रह्मचारी क्षितीश्वर । जडं चिन्तोऽपि वर्षेभ्यो यजेताम्रिष्टुतापरं । (८)
- अथभैकवह्मं वा गा हत्वा शौचमाप्नुयात् । वैश्यं हत्वा तु वर्षे दे अथभैकवह्मं वा गा. ।
 शूद्रं हत्वाभैकवह्मं वा गा हत्वा शौचमाप्नुयात् । श्वराह्वरान् हत्वा शौचमेव त्रतश्चरेत् ।
 स्नात्वाश्वापमण्डूकान् काकं घालश्च भूषिकं । जलं पशुसमे देवो राजन् प्राणिनिपातनात् ।
 प्रायश्चित्तान्यथान्यानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः । अन्ये वाऽप्यथ शोचेत् प्रयत्नं संवत्सरश्चरेत् ।
 चीणि श्रोत्रियभार्यायां परदारं च दे सते । काले चतुर्थे भुञ्जानो ब्रह्मचारी श्रुती भवेत् । (९)
- स्थानासनाभ्यां विहरेत् चिरञ्जिऽभ्युपयज्यप. । एवमेव निराकर्त्ता यथाग्नीनपविशति ।
 त्यजत्यकारणं यश्च पितरं मातरं गुरुं । पतितः स्नात् स कैरव्य यथा धर्मेषु निश्चयः ।
 पाषाण्कादनमाचनु दद्यादिति निर्दर्शनं । भार्यायां व्यभिचारिणो निरुद्धायां विशेषतः ।
 यत्पुंश्च परदार्येण तदेनां चारयेद्व्रतं । श्रेयार्थं श्रयनं हिला थाऽन्यत् पापं नियच्छति ।
 यमिस्त्वाभर्तुं यद्राजा संस्थाने यज्जिह्वरे । पुंसां सर्मन्वयेत् प्राज्ञः श्रयने तप्त आचये । (१०)
- अप्यादधीत दाक्षिणं तत्र दद्येत् पापकृत् । यश्च दण्डो महाराज स्त्रीणां भर्तृव्यतिक्रमात् ।
 संवत्सराभिग्रस्तश्च दुष्टश्च द्विगुणो भवेत् । दे तस्य चीणि वर्षाणि चत्वारि सह सेविन ।
 कुचर, पञ्च वर्षाणि चरेन्नैर्द्युतीं मुनिव्रत. । परिवित्ति. परिवेत्ता था चैव परिविद्यते ।
 पाणिपादस्त्रधर्मेण सर्वं ते पतिता. स्मृता. । चरेयु. सर्वं एवैते वीरहा यद्व्रतश्चरेत् ।
 चान्द्रायणश्चरेन्मासं शूद्रं वा पापशूद्रये । परिवेत्ता प्रयच्छेत् परिविन्नाय तो कुर्यां । (११)
- व्येधेन न्यनुज्ञातो यवोयानयनन्तरं । एवञ्च माचमाप्नोति तौ च सा चैव धर्मतः ।
 अमानुषीषु गोवर्ज्य अनादृष्टिर्न दुष्यति । अधिष्ठातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुः ।
 परिधायोद्भवामन्तु पाचमादाय मृत्पथं । चरेत् सप्त गृहान्नित्यं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन् ।
 तत्रैव सप्तभोजो स्नात् दादयाहान् च शूद्रोत्तम. । चरेत् संवत्सरश्चापि तद्व्रतं येन श्रन्ति ।

भवेत्तु मानसेष्वेवं प्रायश्चित्तमनुत्तमं । दानं वा दानशक्त्यु मय्यमेतत् प्रकल्पयेत् ।

॥ १६५ ॥

अनास्तिकेषु गोमात्रं दानमेकं प्रचवते । श्वराहमनुयायां कुकुटस्थ खरस्थ च ।

मांसं मूत्रं पुरीषं वा प्राश्य संस्कारमर्हति । ब्राह्मणस्तु सुरापत्य गन्धमादाय यौमपः ।

अपस्थिर्हं पिबेदुष्णं व्यहमुष्णं पयः पिबेत् । व्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायुमर्ह्यो भवेत्तुहं ।

एवमेतत् समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं मनातनं । ब्राह्मणस्य विशेषेण यदश्विनेन सम्भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि प्रायश्चित्तोपे पञ्चपञ्चधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कथान्तरमयामाद्य खड्गयुद्धविशारदः । नकुलः शरतन्पथमिदमाह पितामहं ।

॥ मकुल उवाच ॥ धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमतीवाच पितामह । यतस्तु मम धर्मज्ञ खड्ग एव सुवर्णितः ।

विशेषेणैकांशुके राजन् प्रवीणेषु च बाजियु । खड्गेन शक्यते युद्धे साक्षात्मा परिरवितुं ।

शरासनधराश्चैव गदाशक्तिधरांस्तथा । एकः खड्गधरो वीरः समर्थः प्रतिबाधितुं ।

शतशो संग्रह्यैव कैदारहलमतीव च । किंस्त्रिंशत् प्रहरणं श्रेष्ठं सर्वयुद्धेषु पार्ष्विव ।

कथञ्चोत्पादितः खड्गः कथै चार्थाय केन च । पूर्वोपाचार्यं खड्गस्य प्रहृष्टिं प्रतितामह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रोपुत्रस्य धीमतः । स तु कौशलयधंयुक्तं सूक्ष्मचिचार्यमयं ।

ततस्तस्यात्तरं वार्ष्णेय स्वर्णोपपादितं । शिष्या चोपपन्नाय द्रोणशिष्याय भारत ।

उवाच स तु धर्मज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः । शरतन्पगतो भीष्मा नकुलनाय महात्मने ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तत्त्वं शृणुष्व माद्रेय यदेतत् परिशृङ्खलि । प्रवेदितीदृशि भवता धातुमानिव पर्वतः ।

सलिलैकाधैवं तात पुग सर्वमभूदिदं । निष्कम्पमनाकाशमनिर्देश्यमहीतनं ।

तमसा दृतमस्त्रमपि गभीरदर्भेन । निःशब्दं वा प्रमेयस्य तत्र लक्ष्यं पितामहः ।

मोऽसृजद्वातमग्निश्च भास्करश्चापि बोधवान् । आकाशमसृजज्ज्वालां भूमिश्च भैरवंती ।

नभः सचन्द्रतारश्च नवत्राणि यक्षास्तथा । संवत्सरानृत्यन्मामान् पशानय मवान् चशान् ।

ततः शरीरं लोकस्य स्यादित्थं पितामहः । जनयामास भगवान् पुत्रान्नुत्तमेतेश्वरः ।

मरीचिष्टमिन्द्रिष्य पुनस्तं पुनर्हं कर्तुं । वशिष्ठाद्विरलौ सौमि रुद्रश्च प्रभुमीश्वरं ।

प्रचित्तमस्तथा दशः कन्याः पट्टिमज्जीजनत् । ता वै ब्रह्मर्षयः सर्व्याः प्रजाय प्रतिरेदिरे ।

ताभ्यां विद्यानि भूतानि देवाः पितृमण्यमान्या । गन्धर्वाऽप्सरस्यैव रत्नानि विविधानि च ।

पतञ्जिष्टगमोनाय उवङ्गाय महीरगाः । तया पविमणाः सर्वे जन्मन्तिविचारिणः ।

उद्भिदः निदजाद्यैव साष्टाशब्द जगयुषाः । अत्र तात जगत्सर्वं तया स्यावज्जुमं ।

भूतमर्गमिमं ह्यवा गन्धर्वालोपितामहः । शायने वेदपठितं धर्मं प्रयुज्यते ततः ।

तस्मिन् धर्मे स्थिता देवाः सहाचार्यपुरोहिताः । आदिष्या वनवा दद्राः सपाथा मरुदक्षिणः ।

भृगुव्याज्जिरमः मिद्धाः काश्यपाश्च तपोधनाः । वशिष्ठगौतमागन्धर्वाश्च नारदपर्वतो ।

अपथे वासिष्ठिन्याय प्रभाषाः भिकृताम्बया । पुनपाः यौमपा पद्या वैद्यनरमराचिपाः ।

आकृष्टः स्यैव हंसास्य स्ययौ वाऽग्नियोनयः । वानप्रस्थाः प्रश्रयस्य स्थिता ब्रह्मानुशामने ।

दानवेन्द्रास्त्वतिक्रम्य तत्प्रेतामहशासनं । धर्मोत्थापचयं चक्रुः क्रोधलोभसमन्विताः ।

(१०)

हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्यालो विरोचनः । शम्भरो विप्रचिन्तित्य ब्रह्मादो नमुचिर्बलिः ।

एते चान्ये च सहस्रः सगणा दैत्यदानवाः । धर्मसेतुमतिक्रम्य रेमिरे धर्मनिनयाः ।

सर्वे तुल्याभिजातीया यथा देवास्तथा वयं । इत्येवं धर्ममास्त्याय स्यद्धमानाः सुरर्षिभिः ।

न प्रियं नाप्यनुक्रोधं चक्रुर्भूतेषु भारत । चीनुपायानुपाक्रम्य दण्डेन रुद्धुः प्रजाः ।

न जग्मुः संविदं तैश्च दर्पाद् सुरसत्तमाः । अथ वै भगवान् ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः ।

(११)

तथा हिमवतः शृङ्गे सुरस्ये पद्मतारके । शतयोजनविस्तारे मणिरत्नचर्याषिते ।

तस्मिन् गिरिवरे पुन पुण्यितद्रुमकानने । तस्यैव विबुधश्रेष्ठो ब्रह्मा लोकार्थसिद्धये ।

ततो वर्षसहस्रान्मे वितानमकरोत्प्रभु । विधिना कन्यदृष्टेन यथावशोपपादितं ।

अपिभिर्धनपदुर्भयं यथावत्कर्तुमर्हसि । समिद्धिः परिसङ्कोपं दीप्यमानैश्च पावकैः ।

काञ्चनैर्धनमभ्युक्ष्य भ्राजिषुभिरलंकृतं । हतं देवगणैश्चैव प्रवरैर्धनमण्डलं ।

(१२)

तथा ब्रह्मर्षिभिर्यैव सदस्यैरुपशोभितं । यत्र घोरतमं दुत्तमृषोः मे परिरुतं ।

चन्द्रमा विमलं शोभ यथाऽभ्युदिततारकं । विकीर्त्याग्निं तयाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा ।

नीलोत्पलसवर्णमं तीक्ष्णदंष्ट्रं क्रोधोदरं । ग्रांशुं सुदुर्द्धतं तथैव क्षमितो जघं ।

तस्मिन्नुत्तमनि पञ्चचाल वसुन्धरा । महोर्ध्वकलितारवर्णैश्चुम्भे स महोदधिः ।

पेतुस्तला महोत्पाताः श्रावसा मुमुषुर्दुर्माः । अग्रशान्ता दिशः सर्वथाः पवनस्त्राग्निवो ववौ ।

(१३)

मुजूर्ध्वमुज्ज्व भूतानि चाप्ययन्त भयास्तथा । ततः स तुमुक्षं दृष्ट्वा तच्च भूतमुपस्थितं ।

महर्षिंसुरगन्धर्वानुवाचेदं पितामहः । मयैवं चिन्तित भूतमर्षिर्भामैश्च वीर्यवान् ।

रक्षणार्थं लोकस्य बधाय च सुरर्षिणां । ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ।

विमलनीलहृन्धारय कालोऽन्तक इवोद्यतः । ततः स शितिकण्ठाय रुद्राचर्यभक्तेनैव ।

ब्रह्मा ददावर्षिं तीक्ष्णमधर्मेप्रतिवारणं । ततः स भगवान् रुद्रो महर्षिजनकंस्तुतः ।

(१४)

प्रगृह्णाशिममेयात्मा रूपमन्यचकार ह । चतुर्धाऽऽसृगन्धर्वान् भूम्यतोऽपि दिवाकरं ।

ऊर्ध्वदृष्टिर्भासिल्लो मुष्णाज्ज्वालाः समुत्सृजन् । विकुर्बन् वज्रधा वर्णाद्यलोपाण्डुरलोहितान् ।

विभ्रन् रुष्णाजिनं वागे हिमप्रवरतारकं । नेत्रस्यैकं सलाटेन भास्करप्रतिमे वहन् ।

शृङ्गभान्तेतिविमले दे नेत्रे लण्णपिङ्गले । ततो देवो महादेव शूलपाणिर्भगाविद्या ।

भंग्रगृह्णा तु निर्ध्वं कालाग्निमभवर्षणं । त्रिकूटं चर्षं चोद्यम्य सविद्युतमिवामुदं ।

(१५)

चचार विविधाग्रगान् महाबलपराक्रमः । विधुन्वयसिमाकाशे तथा युद्धचिकीर्षया ।

तस्य नादं विनदतो महाहामस मुद्यतः । बभौ प्रतिभयं रूपं तदा रुद्रस्य भारत ।

तद्रूपधरिणं रुद्रं रौद्रकर्षचिकीर्षया । निशम्य दानवाः सर्वे दृष्ट्वा समभिदुःखुः ।

अगमिदमभ्यवर्णन्त प्रदोमेय तयोस्तुकेः । धारैः प्रहरणैद्यान्यैः सुरधारैरयोमयैः
ततस्तु दानवानोक्तं संप्रत्येतारमच्युतं । रुद्रं दृष्ट्वा बलोद्भूतं प्रमुमोह चचाल च ।
चिचं शीघ्रपदलाच चरन्तमसिपाणिनं । तमेकमसुराः सर्वे महस्रमिति मेनिरे ।
क्षिन्दन् भिन्दन् रुजन् हन्तन् दारयन् पोययन्नपि । आचरदैरिसह्येषु दावाग्निरिव कवचः ।
अग्निवेगप्रभग्नास्तु क्षिन्नबाह्ववचसः । संप्रकीर्णालगगात्राय पेतुर्ह्यथा महाबलाः ।
अपरे दानवा भग्नाः खड्गपातावपीडिताः । अन्त्यान्मभिनर्दन्तो दिग्गः संप्रतिपेदिरे ।
भूमिं केचित् प्रविबिडुः पर्वतागपरे तथा । अपरे जम्बुराकाशमपरेऽग्नः समाविशन् ।
तस्मिन्नाहति मंथते समरे भयदाहणे । बभूव भूः प्रतिभया भासगोष्ठितकर्हमा ।
दानवानां शरीरैश्च पतितैः शोणितैश्चित्तैः । समाकीर्णं महाबाहो समैलैरिव किंगुकैः ।
स रुद्रो दानवान् हत्वा हत्वा धर्म्मोत्तरं गतः । रौद्रं रूपमयोर्विषय चक्रे रूपं शिवं शिवः ।
ततो महर्धयः सर्वे सर्वे देवगणालया । जयेनाहुतकल्पेन देवदेवं तथाऽर्चयन् ।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवव्रतजोषितं । अर्धं धर्म्मं गोप्तांरं ददौ सक्तस्य विष्णवे ।
विष्णुर्भरोचये प्रादात्सरोचिर्भगवानपि । महर्धंभ्या ददौ खड्गमृषयो वामबाय च ।
महेन्द्रो लोकपालेभ्यो लोकपालान्तु पुत्रक । मनवे सूर्यपुत्राय ददुः खड्गं सुविस्तरं ।
ऊचुर्देवं तथा वार्ष्णेयं मानुषाणां तमोथरः । अग्निना धर्म्मगर्भेण पालयस्व प्रजा इति ।
धर्म्मपेतुमतिक्रान्ताः स्तूयन्स्त्वस्मात्प्रकारणात् । विभज्य दण्डं दद्यान्तु धर्म्मो न यदुक्थ्या ।
दुष्मांश्च निपहे दण्डो हरिश्चवज्रमलया । व्यड्गता च शरीरेष्वधो वाऽन्यकारणात् ।
अधरेतानि रूपाणि दुष्मारादीनि निर्दिशेत् । अधरेवं प्रमाणानि परिपात्र्य व्यतिक्रान्त् ।
स विद्वज्याय पुत्रं स्वं प्रजानामधिपं ततः । मनुः प्रजानां रक्षार्थं सुपायं प्रददावर्णिं ।
सुपाञ्जपाहं चेत्साकुरिच्छाकोय पुरुवरः । आयुश्च तस्मान्नेमे तं नष्टय ततो भुवि ।
ययातिर्निष्ठावापि पूरुलक्षाच नक्षत्रान् । अमूर्त्तरयमलक्षान्तो भूमिग्रयो गुप ।
भरतश्चापि दौर्धर्म्मिर्नभे भूमिग्रयादग्निं । तस्मान्नेमे च धर्म्मज्ञो राजवैजयिन्तया ।
ततश्चैलविनाग्नेमे पुन्ममारी नरेवरः । धुन्ममाराच कान्ते ओ मुचकुन्दस्ततोऽग्नभन् ।
मुचकुन्दान्मरुतस्य मरुत्तादपि रैवतः । रैवताद्युवामास्य युवनाद्यात्ततो रघु ।
दद्यात्कवचंशस्त्रमाद्धारिणायः प्रतापवान् । हरिणायादग्निं स्त्रेभेऽग्नकः अग्नकादपि ।
उमोनरो वै धर्म्मात्मा तस्माद्भोजः सयादव । यदुभ्यश्च शिविर्नभे शिवेयापि प्रतर्दन ।
प्रतर्दनादष्टकश्च श्रद्धयाऽष्टकादपि । श्रद्धयाद्भरदाज्ञो द्रोणस्तस्मात् रूपमतः ।
ततस्तु भाण्डार्भिः साहं परमाग्निमज्ञातवान् । हत्तिकास्तस्य नवव्रमणैरग्निश्च देवतं ।
रोहिणौ गोवामायाश्च रुद्रश्च गुरुहत्तमः । अधरेष्टो हि नामानि रक्षयानि निबोध मे ।
पाण्डवे च मदा यानि कीर्त्तयन् सभते जयं । अग्निर्विद्वमनः खड्गमोत्तमः दुरामदः ।

१११

११२

११३

११४

११५

११६

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालक्षयैव च । अग्न्यः प्रहरणानाञ्च खड्गो माद्रवतीसुतः ।

महेष्टरप्पीतश्च पुराणे निख्यं मतः । वृथुस्तृप्तादयामास धनुराद्यमरिन्दम् ।

(१५)

तेनेयं पृथिवी दुग्धा श्रलानि भुवह्न्यपि । धर्मैश्च च यथा पूर्व्वं वैत्येन परिरक्षिता ।

तदेतदार्धं माद्रेय पुराणं कर्त्तुमर्हसि । असेञ्च पूजा कर्त्तव्या सदा युद्धविशारदैः ।

इत्येव प्रथमः कल्पे व्याख्यातस्ते सुविलरातः । असेत्पत्तिर्नसंगो यथावद्भूततर्पणम् ।

सर्व्वेयैतदिदं श्रुत्वा खड्गसाधनमुत्तमं । समते पुरुषः कीर्त्तिं प्रैत्य चानन्यमश्रुते ।

इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्व्वणि आपद्धर्मपर्व्वणि खड्गोत्पत्तिकथने षट्षष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तवति भोमे तु तृष्णोन्मूते सुधिष्ठिरः । परम्प्रावसथं गत्वा भ्रातृन् विदुरपञ्चमान् ।

(१५)

धर्मं चार्थं च कामे च लोकदृष्टिः समाहिता । तेषां गरीयान् कन्येा मध्यमः को लघुश्च कः ।

तस्मिंश्चात्मा निधातव्यस्त्रिवर्गविजयाय वै । संहृष्टा मैत्रिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हम् ।

ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिभाषमान् । जगाद विदुरे वाक्यं धर्मशास्त्रमनुसरन् ।

॥ विदुर उवाच ॥ बाहुमुत्थं तपस्यागः अह्ना यज्ञक्रिया समा । भावशुद्धिर्देवा सत्यं धैर्यमद्यात्मसम्पदः ।

एतदेवाभिपद्यस्व मा ते भूषणितं मनः । एतन्मूलौ हि धर्मोऽर्थोवेतदेकपदं हि मे ।

(१५)

धर्मैरेवर्षयस्तीर्णं धर्मैः लोकाः प्रतिष्ठिताः । धर्मैश्च देवा वष्टुधुर्धर्मैः चार्थः समाहितः ।

धर्मैः राजन् गुणश्रेष्ठो मध्यमो ह्यर्थ उच्यते । कामो यवीयामिति च प्रवदन्ति मनोविणः ।

तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यतात्मना । तथा च सर्व्वभूतेषु वर्त्तितव्यं यतात्मनि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समाप्रवचने तस्मिन्मर्यादास्त्रिविशारदः । पार्थो धर्मार्थेयतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यं प्रचेदितः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ सर्व्वभूमिरिथं राजन्निह वाचां प्रशस्यते । रुषिर्ब्राह्मणजगोरारक्ष्यं शिल्पानि विविधानि च ।

(१५)

अथ इत्येव सर्व्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः । न ह्युतेऽर्थेन वर्त्तन्ते धर्मकामाविति श्रुतिः ।

विदपैर्धैर्यवान् धर्ममारोपयितुमुत्तमं । कामश्च चरितुं शक्नो दुष्प्रापमहातात्मभिः ।

अर्थस्त्वावयववितौ धर्मकामाविति श्रुतिः । अर्थशिद्ध्या विनिर्हन्तावुभावितौ भविष्यतः ।

तद्गतार्थं हि पुरुषं विशिष्टतरयोनयः । ब्रह्माणमिव भूतानि वर्त्तन्ते पर्थुपासते ।

जटाजिनधरा दान्ताः पद्मदिग्धा जितेन्द्रियाः । सुण्डा निलिन्तवद्यापि वमन्त्यर्थार्थिनः पूयन् ।

(१५)

कपादवमनायान्ये गमशुला द्वीनिपेविणः । विदांसश्चैव शास्त्राण्य मुक्ताः सर्व्वपरिरक्षेः ।

अर्थार्थिनः सन्ति केचिदपरे स्वर्गकांक्षिणः । कुलप्रत्यागमाद्यैके स्वे स्वे धर्ममनुष्ठिताः ।

प्राप्तिका नामिकाश्चैव नियताः संयमे परे । अग्रज्ञानं तमोभूतं प्रज्ञानान्तु प्रकाशिता ।

भूत्यान् भोगैर्दिपो दण्डैर्वो यो जयति सोऽर्थवान् । एतन्मतिमतां श्रेष्ठमते मम यथापथं ।

अनयोऽन्तु निषाधः संवचनं वाक्कण्ठयोः ।

(१५)

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो धर्मार्थकुशलो माद्रोपुत्तावगमरः । नकुलः सहदेवश्च वाक्यं जगदतुः परं ।

॥ नकुलमहदेवावपुतः ॥ आयोगश्च प्रपानश्च विचरयपि वा नितः । अर्थयोगं दृढं कुर्व्वेद्योगैश्चावधेयैः ।

अस्मिन् वै विनिर्दिष्टे दुर्लभे परमप्रिये । इह कामानवाप्नोति प्रत्यचं नात्र संशयः ।

योऽयौ धर्मेण धन्यो धर्मो यद्यर्थधन्युत । तद्वित्वाऽमृतमवाद् तस्मादेतो मत्ताविह ।

अनर्थस्य न कामोऽस्ति तथोऽयौ धर्मिणः कुत । तस्मादुद्दिष्टे लोको धर्मार्थाद्यो वहिष्कृतः ।

(११३)

तस्माद्धर्मपधानेन साध्याऽर्थः सयतात्मना । विश्लेषु हि भूतेषु कल्पते सर्वमेव हि ।

धर्मं समाचरेत् पूर्व्वं ततोऽर्थं धर्मधन्युत । ततः कामश्चरेत् पश्चात् सिद्ध्यर्थं स हि तत्परः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विरेमन्तु तदाकस्मिन्ना तावन्निनीसुतौ । भीमसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ नाकामः कामयत्यर्थं न कामो धर्ममिच्छति । नाकामः कामयतोऽस्ति तस्मात् कामो विविध्यते ।

पलाशपलमूलादा वायुमघाः सुसयताः । वेदोपवेदेक्षपरे युक्ताः स्वाध्यायपारगाः ।

(११४)

कामेन युक्ताः स्वपयसापये च समीक्षिताः । अज्ञायञ्चक्रियायाश्च तथा दानमतिपथे ।

वणिजः कर्षका गोपा कारवः शिल्पिनस्तथा । देवकर्म्मणस्तदेव युक्ताः कामेन कर्म्मणः ।

रुमुद्र वा विवर्ण्यन्ते जराः कामेन संयुताः । कामो हि विविधाकारः सर्व्वं कामेन क्लृप्तं ।

नास्ति नाचोन्नाभविष्यद्भूत कामात्मकान् परः । एतत् कार महाराज धर्मार्थाव च संक्षितौ ।

११५

नरनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थधर्मतः । श्रेयसेन हि पित्राकात घृतं यथ उदक्षितः ।

श्रेयः पुष्पफलं काष्ठान् कामो धर्मार्थयोर्ध्वः । पुष्पतो मधिर रसः कामश्चाभ्या तथा स्रुतः ।

कामो धर्मार्थयोर्ध्वोऽस्ति कामस्याय तदात्मकः ।

नाकामतो ब्राह्मणाः स्वकर्मणां नाकामतो ददति ब्राह्मणेभ्यः । नाकामतो विविधा लोकेष्वेष्टा तस्मात् कामः प्राक्
निवर्गस्य द्रष्टः ।

मुचास्वेष्टाभिरसङ्कृताभिर्कंदोत्कटाभिः प्रियदर्शनभिः । रम्य योपाभिः पेत्य कामः कामो हि राज्यं परी भवेत् ।

सुहृद्वैभेशः परिखास्त्रितस्तथा भूदिचारस्तव धर्मपुत्रः । स्थात् संहितं सद्भिरपत्युषारः ममेति वाक्यं परमं नृपः ।

(११६)

धर्मार्थकामाः समन्तेन सेव्याः यो श्लोकभक्तः स नरो जपन् । तेषाम् दाक्ष्यं प्रवदन्ति मयः स उत्तमो योऽभिरत
स्विवर्गः ।

प्राज्ञः सुदृष्टन्दनमारुक्तिः विचित्रमाख्यामरुणैरुदितः । ततो वचः सगहविस्तरेण प्रोक्ताऽप्य वीरान् विरराम भीमः ।

ततो मुहूर्त्तादयः धर्मराजो वाक्यानि तेषामनुविण्म्य सम्यक् । उवाच वाचा वितथं स्मरन् वै सत्यश्रुता धर्मकृता
परिष्ठः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निःशयं निश्चितधर्मशास्त्राः सर्व्वे मवन्तो विदितप्रमाणाः । विशातुकामस्य मनेह वक्तामृशं यदे
भैक्षिकं तत् स्यात् न मे ।

इदं स्वयं गदतो ममापि वाक्यं निबोधध्वमनन्दभावाः । यो वै न पापे निरतो न पुच्छे नार्थे न धर्मे ननु
जो न कामो ।

(११७)

विमुक्तोऽप्य समलोष्टकाश्चनो विमुच्यते दुःखमुपायं किञ्चे । भूतानि जातिस्मृतात्मकानि जराविकारैश्च सम
स्विनानि ।

भूयस्य तैस्तै प्रतिविधितानि मोक्षं प्रशंसन्ति न तस्य विप्र । खेहेन युक्त्वा न चास्ति मुक्तिरिति स्वयम्भूतगवानुवाच ।
बुधाश्च निर्व्याणपरा भवन्ति तस्माच्च कुर्व्यान् प्रियमप्रियस्य । एतन् प्रधानस्य न कामकारो यथा नियुक्तोऽस्ति तथा
करोमि ।

भूतानि सर्वाणि विधिनिंयुक्ते विधिर्बलीयानिति वित्तं सर्वं । न कर्षणाभ्यायनवायमर्थं यद्वावित्तै भव
तीति वित्त ।

१११ जिवर्गदीनोऽपि हि बिन्दतेऽर्थं तस्मादर्थो लोकहिताय शुद्धं ।

॥ वैश्यायम् उवाच ॥ तत्तत्तदर्थं वचनं भवेत्तत् समस्तमाश्रय ततो हि हेतुमत् । तदा प्रणिमुञ्च जहर्षिरे च नैकुप्यवीराय
च चक्रेऽस्त्रं ।

सुचारवर्णाशरचारभूषिता मनोनुगां निर्जुतवाक्यकण्ठका । निश्चयं तां पार्थिवपार्थभाषितां गिरं नरेन्द्रा प्रशंसं
सुरेव ते ।

स चापि तान् धर्मसुतो महामनास्तदा प्रतीतान् प्रशंसं वीर्यवान् । पुनश्च पश्य स्वरिद्धरास्त ततः परं धर्ममहीन
चेतसः ।

इति श्रीमहाभारते श्रान्तिपर्वण्यष्टापद्वर्धपर्वणि पञ्चजगोतायां सप्तपञ्चधिकशतोऽध्याय ॥ १६७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ कुरुर्णा प्रीतिवर्द्धन । प्रशंसं कश्चित् प्रवक्ष्यामि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

कीदृशा मानवा धौम्या कै प्रीति परमा भवेत् । श्रयत्याश्च तदास्ते च के चमासान् वदस्व मे । ११२

न हि तत्र धनं स्त्रीति न च सन्निवन्धवा । तिष्ठन्ति यत्र सुहृदस्तिष्ठन्तीति मतिर्हम ।

दुर्लभो हि सुहृत् श्रोता दुर्लभश्च हितं सुहृत् । एतद्बन्धुभूता अथ सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ भीम उवाच ॥ सन्धेयान् पुरुषाद्याजसन्धेर्याश्च तत्ततः । वदतो मे निबोध सं निखिलेन युधिष्ठिर ।

सुखं क्रूरस्यकथर्था निष्ठति घट एव च । जुष्टं पापसमाचार सर्वं शङ्की तथाऽलस ।

दीर्घधृष्टोऽनुजु कृष्टो गुहृदारप्रधर्क । व्यस्येय परित्यागी दुरात्मा निरपचय । ११३

सर्वतः पापदर्शी च नास्तिको वेदनिन्दक । संप्रकीर्णैर्द्विषो लोके प्र कामं निरतश्चरेत् ।

अमर्त्यो लोकविद्विष्ट समये चानवस्थित । पिशुनोऽथाकृतप्रज्ञो मलरी पापनिदय ।

दुःखीलोऽथाकृतात्मा च मृगश्च कितवस्तथा । मित्रैरपठतिर्नित्यमिच्छतेऽर्थं परस्य च ।

ददतश्च ययाशक्ति यो न तुष्यति मन्दधी । अर्थैर्यमपि यो दुःखे सदा मित्रं नरयम् ।

अस्मिन् क्रोधोऽयुक्तो यदाकृष्टादिरुध्यते । मुष्टद्वयेव कन्याणामाश्रय्यति किंलपि । ११४

अप्यप्यपठते मूढस्तथाज्ञानात्कुतोऽपि च । कार्यैर्मित्रो च मित्रेषु मित्रदेवो नराधिप ।

अनुमिष्वमुषो यस्य जिह्वाप्रेषो विभोषण । न विरज्यति कदापि च कुर्यात्तादृशं नर ।

पानयो देवश्च क्रोधो निर्धुण पश्यस्तथा । परोपतापी मित्रभुक् तथा प्राणिवधे रत ।

हृतप्रदाहमे भोक्ते न सन्धेय कदाचन । द्विद्रव्येषु क्षामन्धेय सन्धेयामपि मे शृणु ।

युखोना वाक्यममथा ज्ञानविज्ञानकोविदा । रूपवन्तो गणोपेतास्तथाऽनुया जितयमा । ११५

सन्निवाद्य कृतज्ञाश्च सर्वज्ञा लोभवर्जिताः । माधुर्यगुणसम्पन्नाः सत्यसन्ना जितेन्द्रियाः ।
 व्याधामशीलाः सततं कुलपुत्राः कुलोदहाः । दौर्धैर्वियुक्ताः प्रथितास्ते याद्याः पार्थिवेनैराः ।
 ययाशक्तिममाचाराः संप्रतुष्यन्ति हि प्रभो । नाख्येन क्रोधवन्तश्च न चाकस्मादिराणिः ।
 विरक्ताश्च न दुष्यन्ति मनसाऽप्यर्थकोविदाः । आत्मानं पीडयित्वाऽपि सुहृत्कार्यपरायणाः ।
 विरज्यन्ति न मित्रेभ्यो वाशो रक्तमित्राविकं । क्रोधाच्च लोभमोहाभ्यां नानर्थं युवतीपु च ।
 न दशंपन्ति सुहोदो विषला भर्षवत्सलाः । लोष्टकाश्च गतुस्त्यार्थाः सुहृत्सु दृढबुद्धयः ।
 ये चरन्त्यभिमानानि निष्ठष्टात्माविभूषणाः । संयुक्तः परिजनं क्षाम्यर्थपरमाः सदा ।
 ईदृशैः पुरुषैरेतैर्यः सन्निं कुरुते नृपः । तस्य विसीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना यक्षपतेरिव ।
 शस्त्रनिव्या जितक्रोधा बलवन्तो रणे सदा । जन्ममीलगुणोपेताः सन्ध्याः पुरुषोत्तमाः ।
 ये च दोषसमाधुक्ता नराः प्रोक्ता मयाऽनघ । तेषामयधमा राजन् कृतज्ञा मित्रघातकाः ।
 त्याक्त्याद्यु दुराचाराः सर्वेषामिति निश्चयः ।

१८२

१८३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विस्तरेणैव सम्पन्नं शैतुमिच्छामि तन्नतः । मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यः प्रोक्तस्तददक्ष मे ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्थं ते वर्णयिष्येऽहमितिहासं पुरातनं । उदीच्यां दिशि यदुत्तं खेच्छेयु मनुजाधिप ।
 मादृष्टो मध्यदेशीयः कश्चिद् ब्रह्मवर्जितः । यामं दृष्टिपुतं वीक्ष्य प्राविशन्नैवकाङ्क्षया ।
 तच्च दस्युर्धनयुतः सर्ववर्णेशेषेवित् । ब्रह्मण्यः सत्यमन्धश्च दाने च निरतोऽभवत् ।
 तस्य क्षयमुपागम्य ततो मित्रानपाचत । प्रतिश्रयश्च वासार्थं मित्राक्षैवाय वार्धकीं ।
 प्रादात्तस्मै च विप्राय वस्त्रश्च सद्गन्धं च । नारोश्चापि वयोपेतां भर्त्रा विरहितां तथा ।
 एतत् संप्राप्य दृष्ट्वात्मा दक्षोः सन्निं दिजस्तथा । तस्मिन् यद्वरं राजंस्तथा रणे च गौतमः ।
 कुटुम्बार्थं च दास्याच्च साहाय्यस्याप्ययाकरोत् । तत्रावसत् स वर्षाश्च सद्यश्च श्रवराक्षये ।
 वाणवैभे परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः । चक्राङ्गाम् स च नित्यं वै सर्वतो वरमोचरात् ।
 कथानं गौतमो राजन् यया दस्युगणास्तथा । हिंसापटुघृणाहीनः सदा शलिवधे रतः ।
 गौतमः सन्निकर्षेण दस्युभिः समतामियात् । तथा तु वसतन्मस्य दस्युयामे सुखं तदा ।
 श्रमगन् बहवो मासाः निग्नतः पक्षिणो बहून् । ततः कदाचिदपरो दिजसं देशमागतः ।
 जटाचोराजिनधरः स्वाध्यायपरमः शुचिः । विनीतो नियताहरो ब्रह्मणो वेदपारगः ।
 स ब्रह्मचारी तद्देश्यः सखा तस्यैव सुप्रियः । तं दस्युयाममगमच्चक्रामौ गौतमोऽवसत् ।
 स तु विप्रदृष्टाचक्षोः शूद्राक्षपण्डितः । यामे दस्युयामाकोर्णे व्यचरत् सर्वतो दिशं ।
 ततः स गौतमस्य हं प्रविवेश दिजोत्तमः । गौतमस्यापि संप्राप्तत्वावन्धेन्येन सङ्गतौ ।
 चक्राङ्गभारकन्धनं धनुष्याणि ह्यतायुधं । रुधिरैणावसिक्ताङ्गं यद्वदरमुपागतं ।
 तं दृष्ट्वा पुरुषादाभमपध्वलं क्षयागतं । अभिज्ञाय दिशो प्रोडध्विदं वाक्त्रमयाव्रवीत् ।
 किमिदं कुरुषे मोहादिप्रसूतं हि कुलोदहः । मध्यदेशपरिगतां दस्युमामं गतः कथं ।

१८४

१८५

१८६

१८७

पूर्व्यान् स्मरन् दिशः श्रुतान् प्रख्यातान् वेदपारगान् । तेषां वंशेऽभिजातस्त्वमीदृशः कुलपांशुन ।

श्रवणव्यात्मनात्मानं सत्यं शीलं श्रुतं दमः । अनुकोशश्च संख्यायत्यजं वासमिदं दिशः ।

एवमुक्तं स संहृदा तेन तत्र हितैषिणा । प्रत्युवाच ततो राजन् विनिश्चित्य तदार्त्तवत् ।

निर्हृनोऽस्मि दिशश्चेष्ट नापि वेदविद्वधं । वित्तार्थमिह संग्रामं विद्धि मां दिशवत्तम ।

तद्दर्शनान्तु विमोहं कृतार्थोऽस्ययं वै दिशः । आवां हि सह यास्याव' यो वसत्याव शर्वरी ।

स तत्र न्यवसद्दिशो धृषी किञ्चिदसंयुजन् । क्षुधितश्चन्द्रमानोऽपि भोजनं नाभ्यनन्दत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वण्यपहर्षपर्वणि कृतमोपाख्याने अष्टपञ्चदशोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ तस्यै निशयाः क्षुष्टाया गते तस्मिन् दिशोत्तमे । निष्क्रम्य गौतमोऽगच्छन् समुद्रं प्रति भारत ।

सामुद्रिकान् स वणिजसतोऽपश्यत् स्थितान् पयि । स तेन सह सार्धेन प्रययाः सागरं प्रति ।

स तु सार्धो महाबाजन् कश्चिद्विद्विरिङ्करे । मत्तमेन हिरदेनाय निहतं प्रायशोऽभवत् ।

स कथं विद्वत्पुत्रस्तस्मै दिशोऽपि प्राज्ञाणस्तदा । कान्दिगमूतो जीवितार्थं प्रदुष्टावोत्तरं दिशं ।

स तु सार्धं परिभ्रष्टस्तस्मै देवात्तया श्रुत । एकाको व्यचरत्तत्र वने किमुदयो घया ।

स दन्त्यामयासाद्य समुद्राभिमरं तदा । आससाद वनं रम्यं दिव्यं पुष्पितपादप ।

सर्वभुङ्क्तिरासवने पुष्पितैरपभोभितं । मन्दमोहैश्च सङ्गं यचकिञ्चरसेवित ।

शास्त्रैश्चालैश्चालैश्च फालागुरुवनेस्तथा । चन्दनस्य च मुख्यस्य पादपैरपभोभितं ।

गिरिदक्षिणं रश्मिपुत्रेण तेन पुत्रेण सुगन्धिपु । समकतो दिशश्चेष्टास्तत्राकुञ्चनं वै तदा ।

मनुष्यवदनायान् भादृष्टा इति विभ्रुता । भूविहङ्गकुलायान् सामुद्रा पर्वतोद्भवा ।

स तान् तिमनोऽज्ञानि विचङ्गभां हतानि वै । शृण्वन् सुरमणीयानि विभ्रोऽगच्छन् गौतम ।

ततोऽपश्यत् सुरस्येन सुवर्णसिकताचितं । देवे समे सुखे चिचे स्वर्गोद्दिश्यमेव नृप ।

श्रिया मुष्टं महादृष्टं न्यशेधश्च मुमण्डलं । आवाभिरनुरूपानिभूयिष्ठं च वस्त्रिभ ।

तस्य मूलस्य ध्वजितं वरचन्दनवारिणा । दिव्यपुष्पाग्नितं श्रीमत् पितामहसंभोषणं ।

तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो मनःकान्तमनुत्तमं । मेधं सुरगृहप्रस्थं पुष्पितं पादपैरुत्तमं ।

तन्मायाद्यमुदायुक्तमप्युपाधपादुपाविशत् । तत्राधीनस्य कौन्तेय गौतमस्य सुखं शिव ।

पुष्पाणि स्फुपस्पृग्ग प्रदय वनिनः शुभ । दादयन् सर्वगावाणि गौतमस्य तदा नृप ।

स तु विप्रः प्रमानाद्यमुष्टं पुष्पेन वायुना । मुखमायाद्यमुष्माप भास्करस्यास्तमथयात् ।

ततोऽग्नं भास्करे पाते सन्धाकाम उपन्यिते । आश्रयाम स्वभवनं तद्वासीकान् स्वगोशाम ।

माशौक्य इति व्यातो दधितो यद्गणं सया । शकराभो महाप्राज्ञः काश्यपस्याकाशमथ ।

राजपतेरिति विख्यातोऽभूत्प्रतिभो भुवि । देवकन्यापुत्रः श्रीमान् विद्वान् देवसमप्रभ ।

शृष्टाभरत्समयो भूषणैरकंशप्रभैः । भूषितः सर्वगात्रेषु देवगर्भे श्रिया चरन् ।

तमगर्भं खग दृष्ट्वा गौतमो विजितोऽभवत् । क्षुत्पिपासापरित्यागो ह्यवर्थाः शब्दवैकृत ।

॥ राजधर्मोवाच ॥ स्वागतं भवतो विप्र दिव्या प्राप्नोऽस्मि मे मृदं । अक्षय्यं सविता यातः सन्धेयं समुपस्थिता । ११०

मम त्वं निलयं शान्तिं प्रियातिथिरनिन्दित । पूजितो यास्वसि प्रातर्बिधिदृष्टेन कर्मणा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि छतत्रोपाख्याने जनसत्रयधिक्रान्तोऽध्याय ॥ १६६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ गिरं तां मधुरां शुभा गौतमो विस्मितमदा । कैवल्यह्लासितो राजवाजधर्मोऽभूत् ।

॥ राजधर्मोवाच ॥ भी० कश्यपस्य पुत्रोऽहं माता दावायस्य च मे । अतिथिखं गुणैपितः स्वागतं ते दिजेत्तम ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तस्मै दत्त्वा स सत्कारं विधिदृष्टेन कर्मणा । शालपुष्पमयी दिव्यां वृषी वै समकल्पयत् ।

भगोरयरयाकालदेशान् गङ्गा निवेवितान् । ये चरन्ति महामोनास्तान् तस्यान्वक्ष्ययत् । १११

वज्रिश्वापि सुवन्दीर्घं मोनाद्यापि सुपीवरान् । स गौतमायातिथये न्यवेदयत् काश्यपिः ।

भुक्तवन्तश्च तं विप्रं प्रोत्साह्यन् महामता । क्लृप्तापनयनार्थं स पक्वाभ्यामभ्योजयत् ।

ततो विद्यान्तमाद्योर्न गोचमग्रमष्टकम् । सोऽब्रवीद्गौतमोऽस्मोति ब्रह्मा नान्यमुदाहरत् ।

तस्मै पथमयं दिव्यं दिव्यपुष्पाभिवाहितं । गन्धान् शयनं प्रादात् स शिष्ये तच्च वै सुखं ।

अथोपविष्टं शयने गौतमं धर्मैराट् तदा । पश्यत् काश्यपो वाग्मी किमागमनकारणं । ११२

ततोऽब्रवीद्गौतमस्तं दरिद्रेऽहं महामते । समुद्रगमनाकाङ्क्षी द्रव्यार्थमिति भारत ।

तं काश्यपोऽब्रवीत् प्रीतो नोत्कृष्टं कर्तुमर्हसि । छतकाय्यो दिग्मेघं सद्व्यो यास्वसे मृदहन् ।

चतुर्विधां धार्यमिद्धिर्हस्यतिमत्तं यथा । पारमर्थ्यं तथा देवं कान्यं मैत्रिमिति प्रभो ।

प्रादुर्भूतोऽस्मि ते मित्रं सुवृत्तञ्च मम तथि । सोऽहं तथा यतियामि भविष्यसि यथाऽवशम् ।

ततः प्रभातसमये सुखं दृष्ट्वाऽब्रवीदिदं । गच्छैवान्य पथाग्नेन छतकयोः भविष्यसि । ११३

इतस्त्रियोजनं गत्वा राक्षसाधिपतिर्कहान् । विरूपाच इति ख्यातं सखा मम महाबल ।

तं गच्छ दिग्मुख्यं त्वं स महाकषत्रोदितः । कामानभीक्ष्णितान् सुखं दाता नास्त्वत्र क्षम्यः ।

इत्युक्तः स यथै राजन् गौतमो विगतक्लमः । फलान्यमृतकन्यानि भवयन् स यदेष्ट ।

चन्दनागुरुमुखाणि त्वक्पवाणां वनाणि च । तस्मिन् पथि महाराज सेवमानो द्रुते ययौ ।

ततो मेघव्रजं नाम नगरं शैलतोदणं । शैलप्राकारवप्रश्च शैलयन्त्राकुलं तथा । ११४

वैदितयाभवत्तस्य राक्षसेन्द्रस्य धीमते । प्रहितः सुहृद् राजन् प्रीयमाणः प्रियातिथिः ।

ततः स राक्षसेन्द्रः स्वाम् प्रेय्यानाह युधिष्ठिर । गौतमो नगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतः ।

ततः पुरवरात्तस्मान् पुष्याः श्येनचेष्टना । गौतमेत्यभिभायन्तः पुनर्दारमुपागमन् ।

ते तमूचुर्बहाराज राजप्रेय्यास्तदा दिजे । तस्वत्त्वर्थमागच्छ राजा तां द्रष्टुमिच्छति ।

राक्षसाधिपतिर्विरा विरूपाच इति श्रुतः । स तं त्वरति वै द्रष्टुं तत् विप्रं संविधीयतां । ११५

ततः स प्राद्वददिमो विषयः दिगतक्लमः । गौतम परमर्द्धिं तां पश्यन् परमविस्मितः ।

तैरेव सहिता राज्ञो वेश्मत्वं मुपाश्रयत् । दर्शनं राक्षसेन्द्रस्य काङ्क्षमाणो दिजस्तदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि छतत्रोपाख्याने सत्रयधिक्रान्तोऽध्याय ॥ १७० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स विदितो राज्ञः प्रविश्य गृहमुत्तमं । पूजितो रावमेन्द्रेण निषणादासगोत्तमे ।
पृष्टस्य गोचचरणं स्वाध्यायवद्वाचारिकं । न तत्र व्याघराण्यद्भोचमात्रादृते दिजः ।

ब्रह्मवर्चसहीनस्य स्वाध्यायोपरतस्य च । गोचमात्रविदो राजा निवारं समपृच्छत ।

१९०

॥ रावस्य उवाच ॥ कं ते निवासः कल्याण किंवा वा ब्राह्मणो च ते । तत्तं ब्रूहि न भीः काय्यां विद्यमस्य यथामुखं ।

॥ गौतम उवाच ॥ मध्यदेशप्रसूतेऽहं वासो मे श्वरालये । शूद्रा पुनर्भूमोर्यां मे सत्यमेतद्भवति मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो राजा विममृशे कथं कार्यमिदं भवेत् । कथं वा सुकृतं मे स्यादिति बुद्ध्याऽन्वचिन्तयत् ।

अथं वै जन्मन्य विप्रः सुहसस्य महात्मनः । सम्येषितस्य तेनायं काश्यपेन ममान्तिकं ।

तस्य प्रियं करिव्यामि स हि मामाश्रितः सदा । आता मे बान्धवस्यासौ सखा च हृदयव्रतनः ।

१९१

कार्त्तिक्यामय भोक्ताः सवस्त्रं मे दिजोत्तमाः । तत्रायमपि भोक्ता च देयमसौ च मे धनं ।

स चायं दिवसः पुण्यो अतिथिस्वायमागतः । सङ्कल्पितस्यैव धनं किं विचार्यमतः परं ।

ततः सवस्त्रं विप्राणां विदुषां समलङ्कृतं । स्नातानाममुषंधप्राप्तं सुमहत्त्वोमवासयां ।

तानागतान् दिजयेष्ठान् विरूपाक्षो विशास्यते । यथार्हं प्रतिजपाह विधिदृष्टेन कर्मणा ।

वृक्षोत्पान्तु संन्यस्ता रावमेन्द्रस्य ग्रासनात् । भूमौ वरकुशास्त्रोर्णाः प्रैथैर्भरतसत्तम ।

१९२

तासुं ते पूजिता राज्ञा निषथा दिजसत्तमाः । तिलदर्भैर्दक्षेनाय अर्चिता विधिवद्विजाः ।

विश्वेदेवाः सपितरः क्षाग्रयणीकल्पिताः । वसिष्ठाः पुष्यवन्तश्च सुप्रचाराः सुपूजिताः ।

थराजन्त महाराज नक्षत्रपथो यथा । ततो जाम्बूनदीः पारिवर्त्तज्ञाह्वा विमलाः शूभाः ।

वराक्षपूष्णी विप्रेभ्यः प्रादान्मधुघृतमुताः । तस्य नित्यं शर्दापाव्यां माध्याह्नं बहवो दिजाः ।

दक्षितं भोजनवरं लभन्ते यत्कृतं सदा । विशेषतस्तु कार्त्तिक्यां दिजेभ्यः संप्रथच्छति ।

१९३

शरद्वापाद्ये रत्नानि पौर्णमास्यामिति युतिः । सुवर्णं रजतस्यैव मणोनय च भौक्तिकान् ।

वज्रान् महाधर्मादीय वैदूर्यांजिनराक्षसान् । रत्नराशोन् विनिरिष्य दक्षिणार्थं स भारत ।

ततः प्राह दिजयेष्ठान् विरूपाक्षो महाबलः । गृहीत रत्नान्येतानि यथोक्ताहं यथेष्टतः ।

येषु येषु च भास्त्रेषु भुक्तं वै दिजमत्तमाः । तान्येवादाय गच्छन् स्वदेश्यानीति भारत ।

हृत्पुष्पवर्चनं तस्मिन् रावमेन्द्रे महात्मनि । यथेष्टं तानि रत्नानि गच्छन्महाप्रथमाः ।

१९४

ततो महाधर्मो सभ्यं रत्नैरभ्यर्चिताः शूभैः । ब्राह्मण्य गृह्यवसनाः सुप्रीताः सा ततोऽभवन् ।

ततस्तान् रावमेन्द्रस्य दिजानाह पुनर्वचः । नानादेशगतायाजन् रावसान् प्रतिविध्य वै ।

अथैकं दिवसं विप्रा म वोऽस्त्रीह भयं क्वचित् । रावमेभ्यः प्रमोदध्वमित्येता यात मा चिरं ।

ततः प्रदुद्रुवः सभ्यं विप्रधंषाः समन्ततः । गौतमोऽपि सुवर्णस्य भारमादाय मत्वरः ।

हृच्छात्पमुद्वरन् भारं श्लोषं धमुपागमत् । न्यपोदश्च परिश्रान्तः क्लान्तश्च दुहितय यः ।

१९५

ततस्तमभगाद्राजन् राजधर्म्या सगोत्तमः । स्वागतमाभिनन्द्य गौतमं मित्रश्रवणः ।

तस्य दशार्चविधैः व्रतं व्यपनयन् व्रतः । पूजासायकरोहीमान् भोजनसायकल्पयत् ।

स भुक्वान् सुविश्रान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा । हाटकस्याभिरूपस्य भारोऽयं सुमहान्मया ।
 गृहीतो लोभमोहाभ्यां दूरञ्च गमनं मम । न चास्ति पथि भोक्तव्यं प्राणसन्धारणं मम ।
 किं कृत्वा धारयेयं वै प्राणानित्यम्यचिन्तयत् । ततः स पथि भोक्तव्यं प्रेममाणो न किञ्चन ।
 कृतघ्नः पुरुषस्यापि मनषेदमचिन्तयत् । अथैव कपतिः पार्थे मांसराशिः स्थितो महान् ।
 इमं कृत्वा गृहीत्वा च थासोऽहं समभिद्रुतं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्दर्शपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने एकसप्तत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १७१ ॥
 ॥ भोक्त उवाच ॥ अथ तव महार्चिश्चाननलो वातसारथिः । तस्माद्विदूरे रक्षांश्च खगेन्द्रेण कृतोऽभवत् ।
 स चापि पार्थ सुव्याप विन्यसो वकराद् तदा । कृतघ्नस्तु स दृष्टात्मा तं जिघांसुरयायतः ।
 ततोऽलातेन दीप्तेन विन्यसं विजघान तं । निहत्य च मुदा युक्तः सोऽनुबन्धं न दृष्टवान् ।
 स तं विपचरोमाणं कृत्वाऽप्रावपचतदा । तं गृहीत्वा सुवर्णञ्च ययौ द्रुततरं दिश ।
 ततोऽन्यस्मिन् गते चाग्निं विरूपाचोऽश्रवोत्सृतं । न प्रेचे राजधर्माणमस्य पुत्रं खगोत्तमं ।
 स पूर्वैरध्यां ब्रह्माणं वन्दितुं याति सर्वदा । मां वा दृष्ट्वा कदाचित् स न गच्छति गृहं खगः ।
 उभे द्विरात्रं सन्धेयं वै नाभगतात् स ममालयं । तस्मान्न गृह्यते भावो मम स शायतां सुवत् ।
 स्नात्वाप्येन विपुक्तो हि ब्रह्मवर्चसवर्जितः । मद्गतस्तत्र मे ब्रह्म इत्यान्तं स दिज्ञाधमः ।
 दुराचारस्तु दुर्मुखिर्द्विरिति तैर्लक्षितो मया । निष्कृपो दारुणाकारो दुष्टो दक्षुरिवाधमः ।
 गौतमः स गतस्तत्र तेनोद्दिष्टं मनो मम । पुत्रं शोधयितो गत्वा राजधर्मनिवेद्यं ।
 शायतां स विगृह्णात्मा यदि जीवति मा चिन् । स एवमुक्तस्तरितो रक्षोभिः सहितो ययौ ।
 न्ययोर्धं तस्य चापरान्मृ कृद्दालं राजधर्मणः । स रुदन्नगमत् पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ।
 स्वरमाणः परं प्रहृष्टो गौतमयहास्य वै । ततो विदूरे जटङ्गमैतमेव राक्षसास्तदा ।
 राजधर्मपरोरञ्च पञ्चान्यचरणोज्झितं । एमादायाद्य रक्षांसि द्रुते मेरुप्रजं ययुः ।
 राक्षस्य दर्शयामासुः शरीरं राजधर्मणः । कृतघ्नं पुरुषं तच्च गौतमं पापकारिणं ।
 हरोद राजा तं दृष्ट्वा शमात्यः सपुरोहितः । आर्त्तनादस्य सुमहानभूत्तस्य निवेद्येन ।
 मस्तीकुमारश्च पुरं बभूवास्तस्यमानवः । अथाब्रवीत्पुत्रः पुत्रं पाथोऽयं वक्ष्यामिति ।
 अथ मौर्गेभिः सर्वैः विहरन्नु ययेष्टतः । पापाचारं पापकर्मा पापात्मा पापसाधनः ।
 हन्तव्योऽयं मम मतिर्भवति हि रिति राक्षसाः । इत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रेण राक्षसा धोरविक्रमाः ।
 नैऋतं तं भवयितुं पापकर्माणमित्युत । दम्भूनां दीयतामेव साध्व्य पुरुषाधमः ।
 इत्युक्त्वा मरारो राजधर्मं निशाचराः । शिराभिः प्रणताः सर्वे व्याहरन्वाचसाधियं ।
 न दातुमर्हसि तं मे भवणयास्य किञ्चिन् । एवमस्ति तानाह राक्षसेन्द्रो निशाचरान् ।
 दम्भूनां दीयतामेव कृतघ्नोऽथैव राक्षसाः । इत्युक्त्वा राक्षसानेन गृह्णपट्टिश्चपाणयः ।
 कृत्वा तं खण्ड्यः पापं दम्भूभ्यः प्रददुस्तदा । दम्भवस्यापि नैऋतं तमनु पापकारिणं ।

१३०

१३१

१३२

१३३

१३४

१३५

कथादा अपि राजेन्द्र कृतघ्नं नोपभुञ्जते । ब्रह्मघ्नं च मुरापे च चौरैः भग्नते तथा ।

निष्कृतिर्विहिता राजन् कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । मित्रद्रोहो कृतघ्नस्य नृपस्य नराधमः ।

कथादैः क्रमिभिर्यम्यैर्न भुञ्जन्ते हि तादृगाः ।

इति श्रीमहाभारते द्वाविंशोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

॥ श्रीम उवाच ॥ तत्सुतौ बकपतेः कारयामास राक्षसः । रत्नैर्गन्धैश्च वज्रभिर्वस्त्रैश्च समलंकृतौ ।

ततः प्रस्थाप्य नृपतिर्विकराजं प्रतापवान् । प्रेतकायश्च विधिवद्वाचसेन्द्रस्वकार ह ।

तस्मिन् कालेऽपि मुरभिर्देवो दाक्षायणी शुभा । उपरिष्टान्ततस्तस्य सा बभूव पयस्विनी ।

तथा वज्राद्युतः फेणः क्षीरमियस्तदाऽनघ । सोऽपतदै ततस्तस्यां चितार्था राजधर्मणः ।

ततः सञ्जीवितस्तेन बकराजस्तदाऽनघ । उत्पत्य च संमीयाय विरूपाक्षं बकाधिपः ।

ततोऽभ्युयाद्देवराजो विरूपाक्षपुरं नदा । प्राह चेदं विरूपाक्षं दिक्षा सञ्जीवितस्तथा ।

आवयामास चेन्द्रस्य विरूपाक्षं पुरातनं । यथा प्रापः पुरा हृत्तो ब्रह्मण्य राजधर्मणः ।

यदौ बकपतीराजन् ब्रह्मण्यं नोपसर्पति । ततो रोषादिदं प्राह खगेन्द्राय पितामहः ।

यस्माद्भूदो मनः समानागतोऽसौ बकाधमः । तस्माद्धं स दुष्टात्मा न चिरात् समवाप्सति ।

तदर्थं तस्य वचनान्निहमो गौतमेन वै । तेनैवाभ्युपसिक्त्य पुनः सञ्जीवितो बकः ।

राजधर्म्या वक्रः प्राह मयिपत्य पुरन्दरं । यदि तेऽनुपपद्यता मयि बुद्धिः सुनेश्वर ।

सखायं मे सुदधितं गौतमं जीवयेत्युनः । तस्य वार्क्यं समादाय वाचसः पुष्टवर्धन ।

सिद्धाऽभ्युत्थेन तं विप्रं गौतमं जीवयन्तदा । स भाषेहापस्करं राजंस्तमासाद्य बकाधिपः ।

सम्परित्यज्य सुहृदं प्रीत्या परमया युतः । अथ तं पापकर्मायं राजधर्म्या बकाधिपः ।

विषर्जयित्वा सधनं प्रविशन्नस्मात्सयं । यथोचितस्त स बको यथै ब्रह्मवदस्तथा ।

ब्रह्मा चेन्न महात्मानमन्तिथेनाभ्युपयन् । गौतमस्यापि सम्प्राप्य पुनस्तं श्वरासयं ।

शूद्रायां जनयामास पुष्टान्दुष्कृतकारिणः । शापस्य सुमहोत्तस्य दत्तः सुरगणैस्तदा ।

कुचौ पुनर्वाः पापोऽयं जनयित्वा चिरात् सुतान् । मिरयं प्राप्स्यति महत् कृतघ्नोऽयमिति प्रभो ।

एतत् प्राह पुरा मर्त्यं नादो मम भारत । संसृत्य चापि सुमहदाख्यानं भरतर्षभ ।

मयाऽपि भवते मर्त्यं यथावदनुवर्धितं । कुतः कृतघ्नस्य यत्रः कुतः खानं कुतः सुखं ।

अथद्वेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । मित्रद्रोहो न कर्त्तव्यः पुत्रपेण विव्रेषतः ।

मित्रभुक् नरकं धोरमनुगं प्रतिपद्यते । कृतघ्नेन सदा भाव्यं मित्रकर्मेनैव ह ।

मित्राद्य समते मर्त्यं मित्रात् पूजा समते च । मित्राङ्गोऽयं भुञ्जते मित्रेणाप्यमुमुष्यते ।

सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत् विचक्षणः । परित्याग्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपचयः ।

मित्रद्रोहो कुलाङ्गारः पापकर्मा नराधमः । एष धर्मभृता येन प्रोक्तः पापो मया तव ।

मित्रद्रोहो कृतघ्नो वै हिं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वार्क्यं भीष्मणोक्तं महात्मना । युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतज्ञोपाख्याने विषमव्यधिकप्रतीत्याय ॥ १७३ ॥ समाप्तश्चेदं
आपद्धर्मपर्व ॥

॥ अथ-मोक्ष-धर्मपर्व ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्मो पितामहेनोक्ता राजधर्मोऽस्मिता । शूभा । धर्ममाश्रयिणां श्रेष्ठं ब्रह्मर्षिं पार्थिव ।
॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वेषु विहितो धर्मः सत्यमेव तप फलं । ब्रह्मदारस्य धर्मस्य मेवास्ति विफला क्रिया ।
यस्मिन् यस्मिन् विषये यो यो याति विनिश्चयः । स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसन्तम ।
यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारवतः । तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः ।
एवं व्यवसिते लोके ब्रह्मदेवे युधिष्ठिर । आत्मनोऽनुनिमित्तं वै धत्तेत मतिमाश्रयः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते । यथा बुद्ध्या नृदेष्टोक्तं तमे ब्रूहि पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते । अहेतुः खमिति ध्यायन् शोकश्चापचितिं चरेत् ।
अवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । यथा सैनजितं विप्रः कश्चिदेत्यावरीतुं स हत् ।
पुत्रश्रीकामिसन्तं राजानं शोकविक्रलं । विषममनसं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ।
किञ्च खल्वसि मूढत्वं शोच्य किमनुशोचसि । यदा त्वामपि शोचन् शोच्या वास्यन्ति तां गर्तिं ।
तद्वैवाहस्य ये चान्ये त्वामुपासन्ति पार्थिव । सर्वे तत्र गमिष्यामो यतः स्वागता वयं ।
॥ सैनजिदुवाच ॥ का बुद्धिः किं तपो विप्र कः समाधिलपोधन । किं ज्ञानं किं श्रुतश्चैव यत् प्राप्य न विवीदसि ।
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ परमं भूतानि दुःखेन व्यतिपक्रानि सर्वशः । उत्तमाधममध्यानि तेपु तेऽपि कर्मसु ।
आत्माऽपि चार्थं न मम सर्वो वा पृथिवी मम । यथा मम तथाऽन्येषामिति चिन्त्य न मे व्यथा ।
एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहस्ये न च हस्ये । यथा काष्ठस्य काष्ठस्य समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तदद्भूतसमागम । एवं पुत्रास्य पौत्रास्य ज्ञातयो नाभवास्तथा ।
तेषां स्नेहो न कर्त्तव्यो विप्रयोगो भुवो हि तैः । अदर्शनादापन्नित पुनर्दादर्शनं गत ।
न स्वाऽसौ वेद न त्वं तं कः सन किमनुशोचसि । हृष्यार्त्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्त्तिप्रभवसुखं ।
सुखात् सञ्जायते दुःखं दुःखमेव पुनः पुनः । सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखं ।
सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवत् परिवर्त्तते । सुखालं दुःखमापन्नं पुनरापत्त्यमे सुखं ।
न नित्यं सभते दुःखं न नित्यं सभते सुखं । शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ।
शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्ययतनं शरीरं । यच्चक्षुरीरेण करोति कर्म तेनैव देहो समुपाद्नुते तत् ।
जीवितञ्च शरीरेण जायते सह जायते । उभे सह विवर्त्तते उभे रुद्धं विनश्यत ।
सोऽप्यश्वैर्जघैर्विधैराविष्टविषया जना । अरुतायांस्य कीदृशे जले भेकतसेतव ।
सोऽहं तिलवत् सर्वं सर्गचक्रे निपीडते । तिलपीडैर्गिवाकस्य ह्येभैरज्ञानमभवै ।

सच्चिदीत्यशुभं कथं कलत्रापेक्षया नरः । एकः क्षेत्रज्ञानवाप्नोति परचेह च मानवः ।
 पुत्रद्वारकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्वमानवाः । शोकपङ्कटार्णवे मग्ना जीर्णा वनगज्जा इव ।
 पुत्रनाशे वित्तनाशे ज्ञातिसम्बन्धिनामपि । प्राप्यते सुमद्दुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ।
 दैवायत्तमिदं सर्वं सुखदुःखे भवाभवौ । अमुहत् समुहश्चापि सन्ननुर्षितवानपि ।
 सप्रज्ञः प्रज्ञया हीनैर्दैवेन लभते सुखं । नालं सुखाय मुह्येदो नालं दुःखाय श्रवणः ।
 न च प्रज्ञाऽलमर्थानां न सुखानामलं धनं । न बुद्धिर्ज्ञानलाभाय न ज्ञानमसमृद्धये ।
 लोकेपार्थायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः । बुद्धिमन्तश्च शूरश्च मूढं भीरुं जडं कविं ।
 दुर्म्बलं बलवन्तश्च भागिने भजते सुखं । धेनुर्बलस्य गोपस्य खामिनस्तत्करस्य च ।
 पयः पिवति यस्तस्य धेनुस्तस्येति निश्चयः । ये च मूढतमा लोके धे च बुद्धेः परं गताः ।
 ते नराः सुखमेधन्ते क्षिप्रव्यत्यन्तरितो जनः । अन्येषु रैर्मरे धीरा न ते मधेषु रैर्मरे ।
 अन्यप्राप्तिं मुखं म्प्राङ्मुहं खमन्तरमन्ययोः । ये च बुद्धिमुखं प्राप्ता दन्वातोता विमत्तराः ।
 तावैवार्था न चामर्था व्यययन्ति कदाचन । अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढतां ।
 तेऽतिवेलं प्रहयन्ति सन्तापमुपयान्ति च । नित्यं प्रमुदिता मूढा दिवि देवगणा इव ।
 अवलेपन महता परिभूत्या विचेतवः । सुखं दुःखान्तामलस्य दुःखं दास्यं सुखोदयं ।
 भूतिल्लेवं श्रिया सार्द्धं दत्ते वसति नालये । सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियं ।
 प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः । शोकस्यानसहसाणि भयस्यानश्रुतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डित । बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शूद्रयुपमनस्रयकं ।
 दानं जितेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरं । एतां बुद्धिं समाख्याय मुनश्चित्तस्यरेदुधः ।
 उदयास्तमयश्च हि न शोकः स्फुटमर्हति । यन्निमित्तं भवेत्शोकस्तापो वा दुःखमेव च ।
 आपातो वा यतो मूलमेकाद्वयमपि तत्पजते । किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कश्चित् ।
 तदेव परितोषार्थं सर्वं संवसते तदा । यद्यत्यजति कामानान्तत् सुखस्याभिपूर्यते ।
 कामानुसारी पुष्टयः कामाननुविनश्यति । यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखं ।
 द्रव्याद्ययमुखस्यैते गार्हतं धोडर्शं कर्मा । पूर्वदेहकृतं कर्मा शूभं वा यदि वाऽशूभं ।
 प्राप्तं मूढं तया शूरं भजते यादृशं कृतं । एवमेव किलैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च ।
 गोवेषु परिवर्तने दुःखानि च सुखानि च । एतां बुद्धिं समाख्याय सुखमाप्ते गुणान्वितः ।
 सर्वान् कामान् गुणयेत कोऽपि कुर्वीत पृथतः । यत्त एष हृदि प्रौढो मृत्युरेव मनोभवः ।
 कोपो नाम शरीरस्या देहिनां प्राप्यते बुधैः । यदा संहरते कामान् कूर्मोऽङ्गानोव सन्धेः ।
 तदात्मज्यातिरात्माऽयमात्मन्येव प्रपश्यति । न विभेति यदा पापं यदा चाप्याय विभ्यति ।
 यदा मेच्छति न देष्टि ब्रह्म सन्वसते तदा । उभे सत्यानुते त्यक्त्वा शोकानन्दो भयाभये ।
 प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशान्तात्मा भविष्यति । यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकं ।

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संव्रजते तदा । या दुस्त्वया दुर्धर्मातिभिर्या न जोर्यति क्षीर्यंत ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तो दृष्ट्वा त्यजतः सुखं । अत्र पिङ्गलया गीता गाया श्रूयन्ति पारिवे ।
यया सा छच्छ्रकालेऽपि छेभे धर्मं सनातनं । संकेते पिङ्गला वेद्या कान्तेनायोदिनाकृता ।
अथ छच्छ्रगूता श्रान्तां बुद्धिमात्यापयत्तदा । १७५

॥ पिङ्गलोवाच ॥ उन्मत्ताहमनुव्रजं कान्तमन्ववश चिरं । अन्तिके रमणं सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ।

एकसूक्ष्मं नवद्वारमपि धास्त्रान्द्यगवर्कं । का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति मंखते ।

अकामां कामरूपेण धूनां नगकरूपिणः । न पुनर्वैद्ययिष्यन्ति प्रतिबुद्धाऽस्मि ज्ञास्यमि ।

अनयो हि भवेदयो दैवात् पूर्णकृतेन वा । संबुद्धाऽहं निराकारा नाहमचाजितेन्द्रिया ।

सुखं निगम्य स्वपिति नैराश्या परमं सुखं । आश्रामनाशां कृता हि सुखं स्वपिति पिङ्गला । १७६

॥ भीम उवाच ॥ एतैस्त्वान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रमापितैः । पथवस्थापितो राजा येनजिह्मुदे मुखी ।

इति श्रीमद्भारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पिङ्गलागोतायां चतुःषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामति कालोऽस्मिन् सर्वभूतचयावहे । किं श्रेयः प्रतिपद्येत तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ अथायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । पितुः पुत्रेण संवादे तन्निबोध युधिष्ठिर ।

दिजाते कलचित् पादं स्वाध्यायनिरतस्य वै । बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ।

सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतं । मोक्षधर्मार्थं कुत्रलो लोकतत्त्वविचरणः । १७५

॥ पुत्र उवाच ॥ धीरः किंक्षित्तात् कुर्व्यात् प्रजानन् चिप्रं ह्यायुर्क्षयते मानवाना । पितृसदाचक्षुः धर्माद्येयं ममानु
पूर्व्यां येन धर्मं चरेत् ।

॥ पितावाच ॥ वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र पुत्रानिच्छेत् पावनार्थं पितृणां । अग्नीर्भाषाय विधिवचेष्टयसौ वनं प्रविश्याय
मुनिर्बभूवेत् । १७६

॥ पुत्र उवाच ॥ स्वमभ्याहते लोके नमन्नात् परिवारिते । अमोघानु पतन्तीषु किं धीर इव मायसे ।

॥ पितावाच ॥ कथमभ्याहते लोके केन वा परिवारितः । अमोघाः काः पतन्ती इ किं नु भीषपसोव मां ।

॥ पुत्र उवाच ॥ मृत्युनाऽभ्याहते लोको जरया परिवारितः । अहोरात्रा पतन्त्येनं ननु कस्माच्च मुक्षये । १७७

अमोघा रात्रयस्यापि नित्यमायान्ति यान्ति च । यदाऽहमेतज्जानामि न मृत्युखिलतेऽस्मि न ।

सोऽहं कथं प्रतीक्ष्ये ज्ञानेनाविहितयस्मि । रात्र्या रात्र्या व्यतीतायामयस्परं यदा ।

तदैव बन्धं दिवसमिति विधादिचरणः । गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कलदा ।

अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवं । पुण्याणोव विचिन्वन्तमन्यत्र गतमानवं ।

वृक्षोबोरणमाद्य मृत्युगदाय गच्छति । अदौव कुहं यच्छ्रेयो मा मां कालोऽप्यगदायं । १७८

अहतेनैव कार्येषु मृत्युर्न संप्रकथेति । य कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वोऽहं पापराक्षिकं ।

न हि प्रतीक्षेते मृत्युः कृतमन्य न वा कृतं । को हि जानाति कस्याद्य मृत्युकालो भविष्यति ।

युवेव धर्मशोः स्यादनित्यं खलु जीविनं । कृते धर्मं भवेत् कीर्त्तिरिह प्रेत्य च वै सुखं ।

- मोहेन हि समाविष्टः पुच्छदारायमुद्यतः । कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टमेपां प्रयच्छति ।
तं पुच्छपशुसम्पन्नं व्यासकमनसं नरं । सुप्रं व्याघ्रो मृगमिव मृत्युरादाय गच्छति । (११)
- सश्चिन्तानकमेवैकं कामानामविष्टप्रकं । व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ।
इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतं । एवमीहासुखासकं कृतान्तः कुरुते वेश ।
कृतानां फलमप्राप्तं कर्मणो कर्मसंज्ञितं । चेन्नापण्यहासकं मृत्युरादाय गच्छति ।
दुर्बलं बलवन्तश्च गृहं रंभीहं जडं कविं । अप्राप्तं सर्वकामार्थान्मृत्युरादाय गच्छति ।
मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखश्चानेककारणं । अनुपकं यदा देहे किं स्वस्य इव तिष्ठति । (१२)
- जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चाश्वेति देहिर्न । अनुपक्ता दधेनैते भावाः स्यादजरङ्गमाः ।
मृत्याध्वा सुखमेतदेव या रामे वसते रतिः । देवानामेव वै गीतो यदरण्यामिति श्रुतिः ।
निबन्धिनी रज्जुरेषां या यामे वसते रतिः । हितैतां सुकृता यानि नैवा हिन्दन्ति दुष्कृतः ।
न हिंसयति यः प्राणान्ननोवाकायहेतुभिः । ओवितार्यापनयनैः कर्म्मभिर्नैव बध्यते ।
न मृत्युषेनासायान्ती जातु कश्चित्प्रवाधते । श्वते सत्यमसत्याद्यं सत्ये ह्यमृतमाश्रितं । (१३)
- तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्ययोगपरायणः । सत्यागमः सदा दान्तः सत्येनैवानाकं जयेत् ।
अमृतश्चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितं । मृत्युरापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतं ।
सोऽहं ह्यहिंसः सत्यार्थं कामकोधवद्विहृतः । समदुःखसुखः चोमी मृत्युं ह्यात्मान्ममृत्युवत् ।
शान्तिवश्चरतो दान्ती ब्रह्मपद्मे स्थितो मुनिः । वाङ्मनःकर्मेयश्चय भविष्याम्युदगायने ।
पशुश्चैव कथं हिंसैर्नादृशो यष्टुमर्हति । अन्तवद्विरिव प्राश्नः चेचयश्चैः पित्राचवत् । (१४)
- यश्च वाङ्मनसो ह्यतता सम्यक् प्रणिहिते सदा । तपस्यागश्च सत्यश्च स वै परमवाप्नुयान् ।
• नास्ति विद्यासमं शृङ्गुर्नास्ति सत्यसमं तपः । नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं मुञ्चं ।
आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा । आत्मन्येव भविष्यामि ॥ मां तारयति प्रजा ।
नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं थयैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्तत्तत्परात्मनः
क्रियाभ्यः ।
- किन्ति धनैर्नाश्वैर्वाऽपि किन्ति किन्ति दारैर्ब्राह्मण्ये मरिच्यसि । आत्मानमन्विच्छ गुह्यं प्रविष्टं पितामहस्ये न
गताः पिता यः । (१५)
- ॥ भोम उवाच ॥ पुत्रस्यैतदचः श्रुत्वा ययाऽकार्थितं पिता नृप । तथा नमपि वर्त्तस्व सत्यधर्मपरायणः ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसंवादे पञ्चसप्तत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १७५ ॥
॥ सुधिष्ठिर उवाच ॥ धनिनोऽयाधना ये च वर्त्तयन्ते खतन्निणः । सुखदुःखानमसौपां कः कथं वा पितामह ।
॥ भोम उवाच ॥ अवापुदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । श्रम्यक्तेनेह मुक्तेन गोतं शान्तिगतेन च ।
अप्रवीक्षां पुरा कथिद्वाङ्मन्यस्यागमाश्रितः । क्षिप्रमानः कुदारेण कुपेनेन नृमुचया ।
उत्पन्नमिह लोके वै जगत्प्रवृत्तिमानवं । विविधान्युपवर्त्तन्ते दुःखानि च मुचानि च । (१६)

तयोरिक्ततरे मार्गे यदेनमभिधनयेत् । न सुखं प्राप्य संहृद्येन्नासुखं प्राप्य संजरेत् ।
न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीश्वरे । अकामात्माऽपि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव ह ।
अकिञ्चनः परिपतन् सुखमास्वादयिष्यति । अकिञ्चन सुखं ज्ञेते समुत्तिष्ठति चैव ह ।
अकिञ्चन्ये सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयं । अनमित्रपथो ह्येष दुर्लभः सुलभा मतः ।
अकिञ्चनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वतः । अवेत्यमाणस्तोस्तोकाच्च तन्यमिह लचये ।
अकिञ्चनस्य राज्यस्य तुलया समतोलयं । अत्यग्नित्यत दारिद्र्यं राज्योऽपि गुणार्थिकं ।
अकिञ्चन्ये च राज्ये च विभेधः सुमहानर्थः । नित्योद्दिष्टो हि धनवाङ्मृत्योरास्त्रगतो यया ।
मैवास्माप्रिर्न चारिष्टो न मृत्युर्न च दृश्यः । प्रभवन्ति धनत्यागादिमृतस्य निराश्रित्यः ।
तं वै सदा कामचरमनुपस्तीर्णञ्चायिनः । बाह्यपधानं ज्ञास्यन्तं प्रवेष्टुं दिवौकसः ।
धनवान् क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः । तिर्यगोचः शुष्कमुखः पापकौ भुक्नुदीमुनः ।
निर्द्वन्द्वधरोष्ठश्च कुट्टो दाहणभाषिता । कसमिच्छेत् परित्रुष्टुं दातुमिच्छति चेन्मही ।
त्रिया क्षामीच्छन् संवासे मोहयत्यविचरन् । स तस्य चित्तं हरति शारदाभ्रमिव निलः ।
अयैर्न रूपमानश्च धनमानश्च विन्दति । अभिजातोऽसि शुद्धेऽसि भासि केवलमानुषः ।
इत्येभिः कारणैस्तस्य विमिश्रितं प्रमायति । संभ्रमकमना भोगान् विषम्य पिद्वर्षसितान् ।
परिशील्य पश्यान्नामादानं साधु मन्यते । तमतिक्रान्तमर्थोदमाददानं ततस्ततः ।
प्रतिषेधन्ति राजानोऽसुखा मृगनिवेतुमि । एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवं ।
विबिधन्त्युपपद्यन्ते गात्रबन्धग्रजान्यपि । तेषां परमं दुःखं कुट्टा भवन्त्यमाचरेत् ।
लोकधर्ममवज्ञाय भुवाणः स भवः । नात्यक्ता सुखमाप्नोति नात्यक्ता विन्दते परं ।
नात्यक्ता चाभयः ज्ञेते त्यक्ता सर्वं सुखो भवः । इत्येतद्वास्तवपुत्रे ब्रह्मणेनोपवर्णितः ।
अन्याकेन पुरा मर्त्यं तस्य त्यागः परो मतः ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि इत्युक्तगीतार्था पट्टमस्यधिकप्रतीकथाय ॥ १७६ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ईदृशान् समारम्भान् यदि भौवादयेद्भूतं । धनवृणाभिभूतस्यै के कुर्वन् सुखमाप्नुयात् ।
॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वेषाम्यमनायायः सत्यवाक्यश्च भारत । निर्वेदश्च विविक्तः च ययं स्यात् च सुखी नरः ।
इत्येतैव पदान्याह । पञ्च वृद्धाः प्रशान्तये । एष स्वर्गस्य धर्मस्य सुप्रज्ञानुत्तमं मतं ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । निर्वेदाश्च इना गीतं तत्रिभेध युधिष्ठिर ।
ईदृशानो धनं मर्द्दन्नेष्टस्य पुनः पुनः । केनचिद्भूतवेषेण कीर्तवान्दम्यगोयुगं ।
सुखमर्हः तु तौ दम्यौ दमनायाभिनि स्यते । आसीनमुद्रं मथेन स हर्षवत्सवावतां ।
तयोः संप्राप्तयोद्दृष्ट्वा स्वस्वदेवममर्षणः । उत्थायोस्तित्य तौ दम्यौ प्रससार महाजवः ।
क्षिप्रमागौ तु तौ दम्यौ तेनेष्टेण प्रमायिता । धियमागौ च संप्रेक्ष्य मर्द्दितवाक्प्रवोदिदं ।
अथैवाविहितं वक्ष्यं दक्षेणापीदितं धनं । दुर्गेन रुद्धयः सन्त्यगोर्हा समनुत्तिष्ठतः ।

कृतस्य पूर्व्वं नानार्थैर्दृक्स्थायानुतिष्ठतः । इमं पश्यत सङ्कत्या मम देवमुपश्रवं ।

१११

सहस्रोद्भव मे दस्यो विपमेणैव गच्छतः । उस्त्रिय काकतालीयमुपयनेनैव धाततः ।

मणो योऽस्य सन्नेते प्रियो वक्षतरौ मम । इदं हि देवमेवेदं हृतेनैवास्ति पौरुषं ।

यदि वायुपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् । अन्वेय्यमाणं तदपि देवमेवावतिष्ठते ।

तस्मान्निर्वेद एवेह गन्तव्यः सुखमिच्छता । सुखं स्वपिति निर्व्विंश निराश्रयाद्यंसाधने ।

अहो मय्यक् इदं केनाहं सर्व्वतः परिमुच्यता । प्रतिष्ठता महारथे जनकस्य निवेज्जनात् ।

११२

यः कामानामुयात् सर्व्वान् यद्येतान् केवलंस्वजेत् । प्रापयात् सर्व्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ।

भार्ता सर्व्वविधित्थानां गतपूर्व्वोऽस्ति कथन । शरीरे जीविते चैव दृष्ट्या मन्दस्य वृद्धते ।

निवर्त्तस्व विधित्थाभ्यः शान्त्य निर्व्विद्य कामुक । अवल्लासि निरुतो न च निर्व्विद्यसे ततः ।

यदि नाहं विनाशयस्ये यद्येवं रमसे मया । मा मां योजय सोमेन तृया त्वं वित्तकामुक ।

सञ्चितं सञ्चितं द्रव्यं नष्टं तव पुनः पुनः । कदाचिन्नोक्ष्यसे मूढ धनेहा धनकामुक ।

११३

अहो नु मम बालिस्थे योऽहं क्रीडनकलत्र । किं नैव जातु पुरुषः परेधा प्रियतामिधात् ।

न पूर्व्वं नापरे जातु कामानामनमाप्नुवन् । त्यक्त्वा सर्व्वसमारम्भान् प्रतिबुद्धोऽस्ति ज्ञान्ममि ।

मूर्खं ते हृदयं काम वज्रासारमयं वृद्धं । यदनर्थश्रताविष्टं श्रतधा न विदीर्य्यते ।

जानामि काम त्वां चैव यच्च किञ्चित् प्रियं तव । तवाहं प्रियमन्विच्छन्नात्मनुपलभे सुखं ।

काम जानामि ते मूलं सङ्कन्त्यात् किल जायसे । न त्वां सङ्कन्त्यपिष्यामि समूलो न भविष्यसि ।

११४

इहा धनस्य न सुखा सन्ने चिन्ता च भूयसी । सन्धनात्रो यथा मृत्युसन्ने भवति वा न वा ।

परिभ्या यो न लभते ततो दुःखतरं नृ किं । न च तुह्यति सन्नेन भूय एव च मार्गति ।

अनुनपुल एवार्थः स्वादु गात्रनिबोदकं । मदिलापनमेतत्तु प्रतिबुद्धोऽस्ति वन्यज ।

य इमं मामकं देवं भूतपात्रं समाश्रितः । स यालितो यथाकामं वसतो वा यथासुखे ।

न दुष्कास्त्रिह मे प्रीतिः कामलोभानुसारिणु । तस्मादुसृज्य कामान् नैव शक्यमेवाश्रयान्त्वहं ।

११५

सर्व्वभूतान्त्वहं देहे पश्यन् मनसि चात्मनः । येने बुद्धिं ह्युते शक्ये मनो ब्रह्मणि धारयन् ।

विहरिष्याम्यनाशकः सुखी लोकाश्रिरामयः । यया मां त्वं पुनर्नैवं दुःखेषु प्रविधास्यसि ।

मया हि मे प्रणुशस्य गतिरन्या न विद्यते । दृष्ट्वाशोकप्रमाणां हि त्वं कामप्रभवः सदा ।

धननाशेऽधिकं दुःखं मन्ये सर्व्वमहत्तरं । ज्ञातेया ह्यवमन्यन्ते मित्राणि च धनाप्युतं ।

अवज्ञानमहैकैव दोषाः कष्टतरा धने । धने मुखकला या तु साऽपि दुःखे विधीयते ।

११६

धनमस्येति पुरुषपुरो निघ्ननि द्रष्टवः । किञ्चिन्ति विविधैर्दृष्टैर्नित्यमुदेजयन्ति च ।

अर्थलोपुपतां दुःखमिति बुद्धं चिरान्मया । यद्यदात्मन्ये कामं तत्तदेवानुदध्यसे ।

अतल्लोऽपि सामय दुष्टोपोऽपूरणोऽनसः । नैव त्वं वेत्य मुलभं नैव त्वं वेत्य दुर्लभं ।

पातः स इव दुष्पूगो मां दुःखैर्योक्तुमिच्छसि । नाहमद्य समावेष्टुं शक्यः काममुनस्त्वया ।

निर्वेदमहाभाष्य इत्यनाशाद्यदुच्छेया । निर्दत्तिं परमो प्राप्य नाशकामान् विचिन्तये ।
 अतिक्रोधान् यक्षामीह भावं बुद्ध्याम्यबुद्धिमान् । निरुतो धननाशेन श्रेयं सर्वान् विजयतः ।
 परित्यजामि कामं त्वं हित्वा सर्वमनगतोः । न तं मया पुनः कामं वक्ष्ये न च रंक्ष्ये ।
 कमिष्ये विपमणाभां न हिमिष्ये विहिंसितः । देख्युक्तः प्रियं वत्साम्यभादृत्य तदप्रियं ।
 दत्तः स्वयेन्द्रियो नित्यं यथाशेषेन वर्तयन् । न च कामं करिष्यामि नामहं ब्रह्मात्मनः ।
 निर्वेदं निर्दत्तिं दत्तिं शान्तिं सत्यं दमं चमः । सर्वभूतदयाश्रयं विद्धि मां समुपागतं ।

१११

११०

तस्मात् कामसंशोभश्च दृष्ट्वा कर्पणमेव च । त्यजन्तु मां प्रतिष्ठन्तं वनस्यो ह्यसि साम्प्रतं ।
 प्रहाय कामं शोभश्च सुखं प्राप्तोऽसि साम्प्रतं । नाद्यं शोभन्तं प्राप्तो दुःखं प्राप्स्याम्यनात्मवान् ।
 यद्यस्यजतिं कामानां तत् सुखस्याभिपूर्यते । कामस्य वशगो नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ।
 कामानुबन्धं मुदते पत्किञ्चित् पुरुषो रजः । कामक्रोधोद्भवं दुःखमद्वोररतिरेव च ।

१११

एष ब्रह्मप्रतिष्ठोऽहं शीघ्रं शीतमिव हृदं । शान्त्यामि परिनिर्वाणानि सुखं मामेति केवलं ।
 यच्च काममुखं लोकं यच्च दिव्यं महत् सुखं । दृष्ट्वाद्यद्यसुखस्यैतं नास्तं योऽहं कलां ।
 आत्मना वसतं कामं हत्वा ब्रह्मविशोक्तमं । प्राप्यावयं ब्रह्मपुरं रागेन कामहं मुषो ।
 एतां बुद्धिं समाधाय महिर्निर्वेदमागतः । वन्यान् कामान् परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महत्सुखं ।

११२

दम्यनाग्रहते मदिरमृतं किंवाभवत् । अङ्गित् काममूले य तेन प्राप महत्सुखं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि महिर्गोतायां सप्तसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७७ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अकापुदाहन्मीमिति ह्युषं पुरातने । शीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशान्तना ।

११३

अनन्तं वत मे विभं यद्य मे नर्भसि किञ्चन । मिथिलायो प्रदीप्तायां न मे दृष्टानि किञ्चन ।
 अथैवोदाहरन्मीमं बोध्यस्व पदमक्षयं । निर्वेदं प्रतिबिम्ब्यते ॥ निरोधं दुर्धिर्दर ।
 बोध्यं शान्तमर्थं राजा नाकुवः पर्यपूजितः । निर्वेदाद्वाङ्मनामापन्ने शास्त्रप्रशान्तपितं ।
 उपदेष्टुं महाप्राज्ञं शमस्योपदिशस्व मे । कां बुद्धिं समनुयाय शान्तस्वरधि निश्चृतः ।

११४

॥ बोध्य उवाच ॥ उपदेष्टेन वक्तुमिमानुशास्त्रोदकञ्चन । सत्यं तस्य वक्ष्येऽहं तत्सर्वं परिमृश्यातां ।
 पिङ्गला कुररः सपेः सारङ्गाश्वेषणं वने । इषुकारः कुमारी च घञ्जिते गुरवो मम ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ आशां बलवतो राजशैराश्वं परमं सुखं । आशां निरामो हत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला ।
 शमिपं कुररे दृष्ट्वा वयमार्गं निरामिषेः । आभिरक्ष परित्यागात् कुररः सुखमेधते ।
 अहारमो हि दुःखाय न मुखाय कदाचन । सपेः परहन्ते वेद्यं प्रविश्य मुखनिधत ।

११५

सुखं शी-न्ति मुग्धो मेत्युदत्तिं समाश्रिताः । अद्वेष्यैव भूतानां सारङ्गा इव पक्षिणः ।
 इषुकारो नरः कथिदिपावाचकमानसः । समीपेन पि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् ।
 बहूनां कनयो नित्यं दयोः सङ्गयनं भुवे । एकाकी विचरिष्यामि कुमारीं ब्रह्मको यया ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मोक्षगोतायां अष्टसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

॥ दुर्धर उवाच ॥ केन ह्येन एतन्नामोक्तमप्येवम् । किञ्च सुखं च भोके प्राप्नोति न तमुत्तमम् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथाप्युदाहरन्मीमंतिह्यमं पुरातनम् । प्रह्लादस्य च धर्माद् भुजराजगच्छ च ।

चरन्तं प्राप्नोति कश्चित् कल्पसिन्धुमनामयम् । पश्यन् राजा प्रह्लादो मुक्तिमान् मुक्तिमयम् ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ स्वस्यः शृङ्गे शृङ्गुर्दानो निर्भिधितोऽनघपक । मुञ्चात् प्रणम्यः मेधावो प्राज्ञश्चरति शङ्कवत् ।

मेव प्रार्थयते साधं नासाभिव्यनुशेषम् । नित्यमुप इव भग्नप्र सिद्धिदवमये ।

शेतामा द्वियमाणासु प्रजासु विमला इव । धर्मकामार्थकार्येषु कृतस्य इव नश्यते ।

नानुतिष्ठति धर्माथैः न कामे चापि वर्त्तते । इन्द्रियाणां नानादृश्य मुक्तश्चरति सावित्रम् ।

का नु प्रज्ञा कृतं वा किं ह्यसिद्धा का नु ते मुने । विपमाच स मे ब्रह्मन् धेयो यदिह मन्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अमुपक, स मेधावो लोकधर्मविधानविन् । उवाच प्रह्लादो वाचा प्रह्लादमनपार्थया ।

पश्य प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः । क्वाथ दृष्टिं विनाशश्च न प्रवृत्ति न च कथये ।

स्वभावादेव संदृश्य वर्त्तमानाः प्रवृत्तयः । स्वभावनिरताः सर्व्याः परितुल्ये न केनचित् ।

पश्य प्रह्लाद संयोगान् विप्रयोगपरायणान् । सद्यसां विनाशानाञ्च कश्चिद्विदमेव न

अन्तवन्ति च भूतानि गुणयुक्तानि पश्यतः । उत्पत्तिनिधनश्च किं कार्यमवस्थिते ।

लक्षणानामपि क्षान्तं पर्यायेणोपलक्ष्यते । सङ्गतामपि कायानां, स्रष्टाणाञ्च महोदधौ ।

जङ्गमस्त्रावराणाञ्च भूतानाममुराधिप । पाणिनामपि व्यक्तं सृष्टुं पश्यामि सर्वत्रः ।

अन्तरिचराणाञ्च दानवीक्ष्यमपलिङ्गा । उत्तिष्ठते यथाकालं स्रष्टुर्बलवतामपि ।

दिविसञ्चरमाणानि ह्रस्वानि च महानि च । ज्योतीर्यपि यथाकालं पतमानानि लक्ष्ये ।

इति भूतानि सत्यश्रमगुणकानि मन्युना । सर्वसामान्ये विद्वान् कृतवत्यः सुखं स्वये ।

भुमहन्तमपि पार्श्वं यत् सत्त्वं यदृच्छया । श्रये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बह्वन्यपि ।

आश्रयन्त्यपि मामस्रं पुनर्वृत्तगुणं नञ् । पुनरल्पं पुनसोक्तं पुनर्नैवोपपद्यते ।

कथं कदाचित्प्रादाति पिच्छाकमपि च यत् । अथैव जालिमांसानि भक्ष्याद्योश्चावसानं पुनः ।

श्रये कदाचित् पथ्यं भूमावपि पुन श्रये । प्रादादे वाऽपि भक्ष्या कदाचिदुपपद्यते ।

धारयामि च चोराणि ब्राह्मणैर्माजिनानि च । महार्हाणि च वार्धाणि धारयामहेनकदा ।

न भूमिपतिर्न भूम्यमुपभोगं यदृच्छया । प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुकथ्ये सुदुर्लभम् ।

अचलमनिधनं शिवं विशोक्तं शृङ्गिमतुलं विदुषां मते प्रविष्टं । अनभिमतमवेतिनं विमूढैर्भक्तमिदमाजगरं शृङ्गि चरामि ।

अचलितमतिरघुतः स्वधर्मात् परिमितसंवरण परावरञ्च । विगतभयकपायलोभेनाहो त्रमिदमाजगरं शृङ्गि चरामि ।

अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं विधिपरिणाम विभक्तदेशकालं । हृदयसुखमवेतिनं कदर्थैर्भक्तमिदमाजगरं शृङ्गि चरामि ।

इदमिदमिति तृष्ण्याऽभिभूतं जनमनवाप्तधनं विधीदमानं । निपुणमनुनिब्रम्य तत्त्वबुद्ध्या त्रमिदमाजगरं शृङ्गि चरामि ।

॥

वद्विधमेतदुच्य चार्यहेतोः ह्यपमिहान्वयमन्यमाययन्त । उपशमश्चिरात्प्रवान् प्रशान्तो व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।
 मुचममुचमसाभनयैलाभं रतिमरतिं मरण्यं जीपितश्च । विधिनिमतमवेक्ष्य तत्त्वोपाहं व्रतमिदमाजगरं शुचिश्च
 रानि ।

अपगतमभ्यरागनोहदयो धृतिमतिवृद्धिममन्वितः प्रशान्तः । उपगतजलभोगिनो निश्चय व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।
 अनियतप्रयत्नाशनः प्रकृत्या दमनियमव्रतशौचमत्ययुक्तः । अपगतजलमश्नुयः प्रहृष्टो व्रतमिदमाजगरं शुचिश्च
 रानि ।

अगतमनुष्ठायमोहमार्गैरपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंख्यं । नृपितमनियतं मनो नियन्तुं व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ १८१ ॥
 न हृदयमनुष्ठाय वाक्प्रीता वा प्रियमुखदुर्लभतामनिधत्ताश्च । तदुभयमुपलब्धविवाहं व्रतमिदमाजगरं शुचिश्च
 रानि ।

वज्रकथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः कविभिरभिप्रययद्भिर्गात्रकोत्तिं । इदमिदमिति तत्र तत्र तत्तत्कृपरमैर्गोहनं व्रत
 कथयिभिः ।

तदहमनुनिश्चय विप्रपातं प्रयगमिपत्रमिहावुधैर्धनैः । अपवसितमननदोषपारं नृपु विचरामि विनोतदोषतृष्णः ।
 ॥ भोष उवाच ॥ अजगरचरितप्रतं महात्मा य इह नरोऽनुचरेद्दिनोतरागः । अपगतमयनोभमोहमनुः स खलु सुखी
 विचरेदिदं विहारं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि प्रह्लादाजगरनंवादे ऊनाश्रीत्यधिकशतैः अध्यायः ॥ १७८ ॥

॥ दुग्धिष्ठिर उवाच ॥ बान्धवाः कर्णं विचं वा प्रश्ना चेह पितामह । नख्य का प्रतिष्ठा कादेतत् पृष्टो वदस्व मे । ॥ १८० ॥

॥ भोष उवाच ॥ प्रश्ना प्रतिष्ठा भूतानां प्रश्ना लाभः परो मतः । प्रश्ना निःश्रेयसो लोके प्रश्ना स्वर्गोऽमनः वतः ।

प्रश्नाया प्रापितायौ हि बलिरैश्वर्यमद्भुतं । प्रश्नादो नमुचिर्बहिर्लब्धाः किं विद्यते परं ।

अत्रायुदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । इन्द्रकायपमंवादं तत्रिवेधं दुग्धिष्ठिर ॥

वैश्यः कथिदुमितुं काय्यं संश्रितव्रतं । रघेय पातयामास श्रीमान् दूतनपत्निं ।

आर्तः स पतितः कुटुम्बशास्त्रानमृशव्रतान् । अरिबान्धनक्षेहं जीवितार्यो न विद्यते । ॥ १८१ ॥

तथा सुमूर्त्तमाकीनमकूजनामचेतनं । इन्द्रः शृगानरूपेण बभूवे सुखमानसं ।

मनुष्ययोगिनि ऋन्ति सर्वभूतानि सर्वत्रः । मनुष्यान् च विप्रान् सर्वै रवाभिनन्दति ।

मनुष्यो ब्राह्मण्यार्षि श्रेष्ठियदासि काय्यप । सुदुर्लभमश्रुतेषु दोषात्म सुमर्षि ।

सर्वे लाभः शान्तिमाना इति मया च ते श्रुतिः । समोऽप्यप्यहोऽपि लोमाद्यदभिमन्ये ।

अहो निद्वार्यतः तेषां येषां सन्तोऽपाख्यः । अतोऽप्यहो तेषां येषां सन्तोऽपाख्यः । ॥ १८२ ॥

पाणिमद्भिः स्पृहास्फाकं यथा तत्र धनक वै । न पाणिनामादधिको लाभः कथन विद्यते ।

अपाखितः सत्यं ब्रह्मन् कष्टकं नोद्वेगमहेनं । अन्तुमुखाद्यदाने द्रव्यो न कशम वा ।

अथ येषां पुनः पत्नी देवदत्ता दशाद्रुनी । उद्वेगान्ति लसीनद्वाह्यतो निरुन्ति च ।

वर्षाहिमतपनास पत्रिवाजानि कुर्वन्ति । चैनमत्रं मुखं इत्यां निवतश्चापमुच्यते ।

अधिष्ठाय च गां लोके भुञ्जते वाहयन्ति च । उपायैर्भङ्गमिदं वक्ष्यामात्मनि कुर्वते ।
 ये खल्विज्ज्ञाः कृपणा अल्पप्राणा अपाणयः । सहन्ते तानि दुःखानि दिव्या त्वं न तथा मुने ।
 दिव्या त्वं न शृगालो वै न कृमिर्न च मूषिकः । न सर्पो न च मयूको न चान्यः पापयोगिनः ।
 एतावताऽपि लाभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप । किं पुनर्तोऽसि वत्सानां सर्वेषां ब्राह्मणेत्तमः ।
 इमे मां ह्रमयोऽदन्ति चेष्टामुद्धरणाय वै । नास्ति बन्धिरपाणिलात् पश्यावस्त्रामिमां मम ।
 अकार्यमिति चैवेमं नात्मानं वन्द्याम्यहं । नातः पापीयर्थो योगि पतेयमपरामिति ।
 मये वै पापयोगीनां शार्गालीयामहं गतः । पापीयसो बभूवुरातोऽन्याः पापयोगयः ।
 जात्यैवैके सुखितराः सन्त्यस्ये मृगदुःखिताः । नैकान्तं सुखमेवैव कश्चित् पश्यामि कलकृत् ।
 मनुष्या ह्यात्मानां प्राप्य राज्यमिच्छन्त्यनन्तरं । रान्याद्देवत्वमिच्छन्ति देवत्वादिदृष्टतामपि ।
 भवेत्स्वं यद्यपि लाड्यो न राजा न च दैवतं । देवत्वं प्राप्य चेत्स्वं नैव तुल्येक्षया सति ।
 न हस्तिः प्रियलामेऽस्ति लष्ठा न हस्तिः प्रह्वाम्बति । संभवत्यसि वा भूयः बन्धिरिव पावकः ।
 अस्यैव त्वयि शोकोऽपि हर्षश्चापि तथा त्वयि । सुखदुःखे तथा चेति तत्र का परिदेवना ।
 परिष्कथैव कामानां सर्वेषां च कर्मणां । मूलं पुद्गोऽश्रियपामं ब्रह्मज्ञानिव पञ्चरे ।
 न द्वितीयस्य मिरस्येद्देहं विद्यते कश्चित् । न च पाण्डुतोऽयस्य यथास्ति न ततो भयं ।
 न खल्वयस्मिन् कामः कश्चन जायते । संसर्गाद्दर्शनादापि अवणादाऽपि जायते ।
 न त्वं स्मरसि वाहत्या लज्जाकानाञ्च पचिषां । ताभ्याश्चाभ्यधिको भव्यो न कश्चिदिद्यते कश्चित् ।
 द्यानि चान्यानि भूतेषु भव्यजातानि काश्यप । येवास्यभुक्पूर्वमेतं तेवामस्मृतिरेव च ।
 अप्राशनमसंस्पर्शमसन्दर्शनमेव च । पुष्टस्यैव नियमो भव्ये श्रेयो न श्रेयः ।
 पाणिमनो बलवन्तो धनवन्तो न श्रेयः । मनुष्या मानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ।
 वधमन्यपरिक्षेपैः क्रियन्ते च पुनः पुनः । ते खल्वपि रमन्ते च मोदन्ते च हवन्ति च ।
 अपरे बाह्वलिनः हतविद्या मगस्त्रिनः । गुमुक्षितां सुकृपणां पापहन्तिमुपासते ।
 उत्सहन्ते च ते हन्तिमन्याममुपमैवितुं । स्वकर्मेणा तु नियतं भवितव्यन्तु तत्तथा ।
 न पुक्थो न चापडाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छति । तथा तुष्टः स्वया योन्या मायां पश्यस्व यादृशीं ।
 इष्टा कुणोन् पवक्षतान् मनुष्यानामयाविनः । मुखं पूर्णः स्वया योन्या लभ्यसामोऽसि काश्यप ।
 यदि ब्राह्मण देहो निरातदो निरामयः । अङ्गानि च समयाणि न च लोकेषु धिक्कृतं ।
 न केनचित् प्रवादेन सत्यैवापहारिणा । धर्मोयोगोऽस्ति विप्रैर्न नात्मानं त्यक्तुमर्हसि ।
 यदि ब्रह्मन् दर्शयेत्तच्छ्रद्धासि च मे वचः । वेदोक्तैश्च धर्मैश्च फलं मुख्यमवाप्स्यसि ।
 स्वाध्यायमग्निं स्कारमग्नमत्तोऽनुपालय । सत्यं दमश्च दानश्च सखिंश्च मा च केनचित् ।
 ऐक्येन स्वाध्यायमाः प्राप्ता यजगयाजगं । कथमेव वाऽनुज्ञाचेयुर्वाचेयुर्वाऽप्यज्ञाभनं ।
 रश्मन्नाहो विहाराय मुखं महद्वाप्रयुः । उत जाताः मुनयश्चे मुनिषो ममुहर्त्तजाः ।

(१०५)

(१०६)

(१०७)

(१०८)

(१०९)

यज्ञदानप्रवेद्यां यतन्ते शक्रपूर्वकं । नञ्चेवासुरेभ्यो दुःखियौ दुर्मूढतज्जाः ।

१११

मयतन्मामुरो योनिं यज्ञप्रभववर्जिताः । अहमासं पण्डितको हेतुको वेदनिन्दकः ।

अन्वोविबोक्तार्कविधाममुरको निरर्थिकां । हेतुवादान् प्रवदिता वक्ता संसृष्ट हेतुमत् ।

आक्रोष्टा चातिवक्ता च प्रह्ववाक्येषु वै दिजान् । नास्तिक सर्वगद्दी च मूर्खः पण्डितमानिकः ।

तद्वयं फलनिर्दत्तिः शृगालत्वं मम दिज । अपि जतु तथा तस्माद् होराचप्रतैरपि ।

यदहं मानुर्यो योनिं शृगालः प्राप्नुयां पुनः । सन्तुष्ट्याप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतः ।

११२

श्रेयश्चाता भवेयं वै वर्ज्यवर्जिता तथा । ततः स मुनिहत्याप काश्यपसमुवाच ह ।

अहो वतासि कुष्ठलो बुद्धिमांसेति विव्रितः । समवेक्षत सं विभो ज्ञानदीर्घश्च चटुवा ।

ददन्तै र्धैर्न देवानाम्देवमिष्टं शोषोपतिं । ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनं ।

अनुज्ञातस्तु तेनाथ प्रविवेक्ष समासथं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शृगालकाश्यपसंवादे अश्वत्थधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यस्मि दक्षिणदिशि वा तत्पक्षं तदैव ह । गुरुणा वाऽपि शुभेषु तस्मै ब्रूहि पितामह ।

११३

॥ भीष्म उवाच ॥ आत्मनाऽनर्थपुत्रेण पापे निविशते मनः । स्वकर्षकसुखं कृत्वा कष्टं लोके विधीयते ।

दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयं । मृत्योः प्रमृतं यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ।

उत्सवादुस्वयं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखासुखं । अद्भ्यानाद्य दान्ताद्य धनाद्याः शुभकारिणः ।

घालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचौरभेदेषु च । हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परं ।

प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसः धवः । चेन्ममात्मवतां मार्गमाश्रिता हस्तदर्शणं ।

११४

पुलाका इव धान्येषु पुनिका इव पविषु । तदिधाले मनुष्याणां येषां धर्मो न कारणं ।

सुधीममभिधावन्तं विधानमनुधावति । ज्ञेते सह ग्रंथानेन येन येन यथा कृतं ।

उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति । करोति कुर्वन्तं कर्षं ज्ञेयवानुविधीयते ।

येन येन यथा यथापुरा कर्षं समीहितं । तत्तदेव नरो भुङ्क्ते निर्वृतिं विश्रुतात्मना ।

स्वकर्षफलनिवेप विधानपरिरक्षितं । भूतधाममिमं कालः समन्तात्परिकर्षति ।

११५

अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । खं कालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्षं पुराकृतं ।

समानधावमानश्च सामासाभौ चोद्योद्यौ । प्रवृत्तानि निवर्त्तन्ति विधानानि पुनः पुनः ।

आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखं । गर्भशय्याभ्यादाय भुञ्जते पौर्णमासे ।

बालो युवा च दृश्य पत्न्योऽपि शुभाशुभं । तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं प्रतिपद्यते ।

यथा धेनुसहस्रेषु बल्लो विन्दति सातरं । तथा पूज्यकृतं कर्षं कर्त्तारमनुगच्छति ।

११६

समुज्जमप्लो वस्त्रं पश्चाच्छ्रुति कर्मणा । उपवासे प्रतप्तायां दीर्घं सुखमननकं ।

दीर्घकालेन तपसा भवितेन तपोवने । धर्ममिदं नृपापांश्च संपद्यते मगोरयाः ।

शकुनानामिवाकाशे मखानामिव चोदके । पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदा गतिः ।

अलमन्यैरपालसैः कीर्तितैश्च यतिक्रमैः । पेशलं चानुरूपञ्च कर्तव्यं क्षितमात्मनः ।

॥ इति श्रीमद्वाभारते श्रान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि एकाशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ पुधिष्ठिर उवाच ॥ कुतः सृष्टमिदं विद्यं जगत् स्वावरजद्रुमं । प्रत्ये च कमन्वेति तस्मै ब्रूहि पितामह । १८२

समागरः सगगनः सशैलः सवलाहकः । समूभिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ।

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्षे विभक्तयः । शौचाभौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथं ।

कीदृशो जीवतां जीव क वा गच्छन्ति ये मृताः । अस्त्रास्त्रैक दम्मुं लोकं सर्वं शंसतु मे भवान् ।

॥ भीम उवाच ॥ अथायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । सृगुणाभिर्हृतं शस्त्रं भरद्वाजाप पृच्छते ।

कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानं महाजयं । भृगुं महर्षिमासीनं भरद्वाजोऽब्रुवच्छत । १८३

समागरः सगगनः सशैलः सवलाहकः । समूभिः साग्निपवनो लोकेऽयं केन निर्मितः ।

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्षे विभक्तयः । शौचाभौचं कथं तेषां धर्माधर्मं विधिः कथं ।

कीदृशो जीवतां जीव क वा गच्छन्ति ये मृताः । परलोकमिमञ्चापि सर्वं ब्रूषितुमर्हसि ।

एवं स भगवान् पृष्ट्वा भरद्वाजेन संश्रयं । ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मसदाशः सर्वं तस्मै ततोऽब्रवीत् ।

॥ भृगु उवाच ॥ मानसो नाम यः पूर्वो विभ्रुतो वै महर्षिभिः । अनादिनि र्गो देवस्य याऽभ्येोऽजरामरः । १८४

अव्यक्त इति विख्यातः ब्राह्मणोऽथाच्योऽव्ययः । यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते च क्षियन्ति च ।

सोऽसृजत् प्रथमं देवो महानां नाम नामतः । महान् ससर्ज्वा हृद्धारं स चापि भगवानय ।

आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः । आकाशादभवद्धारं सलिलादग्निमाहूतौ ।

अग्निमाहूतसंयोगात्ततः समभवन्मही । ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्रद्यमुवा ।

तस्मात् पद्मात्मभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः । अवद्धार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतज्ञत् । १८५

ब्रह्मा वै स महतीजा यवने पञ्चधातवः । शैलास्तस्यास्त्रिंशान्ते मेदेमांसस्य मेदिनी ।

समुद्रास्तस्य अधिरमाकाशमुदरं तथा । पवनेष्वेव निशावस्तेजोऽग्निर्विषगाः शिरः ।

अग्नीयोमौ तु चन्द्राकैः नयने तस्य विभ्रुते । नभस्योर्जं शिरसास्त्र चितिः पादौ भुजा दिशः ।

दुर्विधेया द्वाचिन्त्यात्मा सिद्धैरपि न संश्रयः । स एष भगवान् विष्णुरनन्त इति विभ्रुतः ।

सर्वभूतात्मभूतस्यै । दुर्विधेयोऽस्तुतात्मभिः । अवद्धारस्त यः सृष्टा सर्वभूतभावाय वै । १८६

यतः समभवदित्यं पृष्टोऽहं यद्विह तया ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ गगनस्य दिशस्यैव भूतलस्यानिलस्य वा । कान्यत्र परिमाणाणि संश्रयं किञ्चि तत्त्वतः ।

॥ भृगु उवाच ॥ अनकमेनदाकाशे षिद्धदेवतधेविते । रम्ये नानाग्रयाकोशे घस्यान्तो नाधिगम्यते ।

ऊर्ध्वं गतेरधस्ताच्च चन्द्रादित्यौ न दृश्यतः । तत्र देवाः स्वर्गदीप्ता भास्कराभाऽग्निवर्धनः ।

तेऽषाढ्यन्तं न पश्यन्ति नभसः प्रथितौजसः । दुर्गमत्वादनन्तादिति मे विद्वि मानदः । १८७

उपरिष्टोपरिष्टाच्च प्रपन्नद्विः स्वयं भूमेः । निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि ।

पृथियन्ते समुद्रान्ते समुद्रान्ते तमं धृतं । तमधोऽन्ते अर्धं प्राञ्जल्यं सत्यान्तोऽग्निरेव च ।

रथातस्तान्ते सलिलं जलान्ते पद्मगाधिपाः । तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलं ।

एवमन्तं भगवतः प्रमाणं सलिलस्य च । अग्निमाहृततोयेभ्यो दुर्ध्वं दैवतैरपि ।

अग्निमाहृततोषाणां वर्षाः चितिनलस्य च । आकाशादपि स्पृक्षन्ते मिथ्यन्ते तत्त्वदर्शनात् ।

पठेन्ति चैव मुनयः प्राप्तेषु विविधेषु च । चैलोक्यसागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ।

अद्भुताय त्वमग्राय कः प्रमाणमुदाहरेत् । सिद्धानां देवतानाञ्च यदा परिमिता मतिः ।

तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विभ्रुतं । आमधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ।

यदा तु दिव्यं यद्रूपं ब्रूयते बद्धेते पुनः । कौण्डिन्यसद्वेदिहं शक्यो योऽपि स्यात्तद्विधोऽपरः ।

ततः पुष्करतः सृष्टः सर्वतो मूर्त्तिमान् प्रभुः । ब्रह्मा धर्ममयः पूर्णः प्रजापतिरनुत्तमः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ पुष्कराद्यदि संभूतो व्येष्टं भवति पुष्करं । ब्रह्मा त्वं पूर्णब्रह्मा भवान् सन्देह एव मे ।

॥ शृणुस्वाच ॥ मानसस्यैव या मूर्त्तिर्नष्टा त्वं समुपायता । तस्यासनविधानार्थं श्रियवी पद्ममुच्यते ।

कर्णिकां तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः । तस्य मध्ये स्थितो लोकान् सृजते जगतः प्रभुः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजवचनोद्देश्योक्त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ प्रजाविषगं विविधं कथं विषसृजे प्रभुः । मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्गृहि द्विजवत्तम ।

॥ भृगुस्वाच ॥ प्रजाविषगं विविधं मानसो मनसाऽसृजत् । संरक्षणार्थं भूतानां सृष्टं प्रथमतो जलं ।

यः प्राप, सर्वभूतानां बद्धेति येन च प्रजाः । परित्यक्ताय नयन्ति तेनेदं सर्वमाहृतं ।

श्रियवी पर्वता मेघा मूर्त्तिमन्तस्य येऽपरे । सर्वान्दाहणं धेयमापसलक्षिते यतः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ कथं सलिलमुत्पन्नं कथञ्चैवाग्निमाहृतौ । कथं वा मेदिनी सृष्टेत्यत्र मे संशयो महान् ।

॥ भृगुस्वाच ॥ ब्रह्मकन्ये पुरा ब्रह्मन् ब्रह्मर्षीणां समागमे । लोकप्रभवसन्देहः समुत्पन्नो महात्मनः ।

तेऽतिष्ठन् ध्यानमात्मन्य मेगममाख्यापयित्वा । त्यक्ताकाराः पवनया दिव्यं सर्वशतं दिजाः ।

तेषां ब्रह्ममयी वाणी सर्वेषां श्रोत्रमागमत् । दिव्या सरस्वती तत्र सम्भूव नमस्तस्मात् ।

पुरा सिमितमाकाशमनन्तमचलोपमे । जलचन्द्रार्कपवनं प्रभुत्वमिव सन्ममौ ।

ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः । तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत मासत ।

यथा भाजनमच्छिद्रं नि शब्दमिव लप्स्यते । तत्ताभ्रमा पृथग्मात्रं स शब्दं कुरुतेऽनिलः ।

यथा सलिलसंरुद्धे नमसोऽन्ते निरन्तरः । भिन्नाऽर्धवत्सं वायुः समुत्पतति घोषवान् ।

स एष चरते वायुरर्थवोत्पीडसम्भवः । आकाशस्थानमासाद्य प्राणानि नाधिगच्छति ।

तस्मिन् वायुमुपहृष्टं दीप्ततेजा महावचः । प्रादुरभूदूर्ध्वश्रिवः कला निशिनिरि नभः ।

अग्निः पवनसंयुक्तः सं समाचिपते जलं । सोऽग्निमाहृतसंयोगाद्बनलमुपपद्यते ।

तस्याकाशं निपततः स्रष्टस्तिष्ठति घोऽपरः । स सहातलमापन्नो भूमिलमनुगच्छति ।

रसानां मर्त्यज्वालां स्रष्टानां प्राणिनां तथा । भूमिर्योनिरिह श्रेया यस्यां सर्वं प्रसूयते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजवचनोद्देश्योक्त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ य एते धातवः पञ्च षट्पा यान्छजत् पुरा । आरुता धैरिमे सोऽपि महाभूताभिर्धृतिः ।
यदाऽऽछजत् महत्त्वाणि भूतानां स महामतिः । पञ्चानामेव भूतानां कथं समुपपद्यते ।
॥ भृगुरुवाच ॥ अमितानां महाशब्दे यान्ति भूतानि सगर्वा । तत्तत्तेषां महाभूतशब्देऽयमुपपद्यते ।
षेष्टा वायुः खमाकाशमुद्राऽग्निः, वलिलं द्रवः । इयिवी चाच संपातः शरीरं पाञ्चभौतिकं ।
इत्येते पञ्चभिर्भूतेषु भूतैस्तु युताः स्यावरणद्रुमाः । स्यात्ताराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।
॥ भरद्वाज उवाच ॥ पञ्चभिर्धृति भूतैस्तु युताः स्यावरणद्रुमाः । स्यात्ताराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।
अनुष्णमाचष्टानां घनानाञ्चैव तत्त्वतः । वृक्षाणां गोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।
न गृह्णन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः । न च स्वर्गं विजानन्ति ते कथं पाञ्चभौतिकाः ।
अद्रवत्वादमग्निरादभूमिनादवायुतः । आकाशस्याप्रमेयत्वादृक्षाणां नास्ति भौतिकं ।
॥ भृगुरुवाच ॥ घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः । तेषां पुण्यफलव्यक्तिर्नित्यं समुपपद्यते ।
उत्पत्तो ज्ञायते पण्यं स्वकं फलं पुण्यमेव च । ज्ञायते शीर्यते चापि स्वर्गलोकाश्च विद्यते ।
वाय्वन्यग्निनिर्धौधैः फलं पुण्यं विशीर्यते । शेषेण शृङ्गते शब्दसंज्ञाञ्चूखनि पादपाः ।
वक्षी वेद्यते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति । न द्वादृष्टेयं मार्गोऽस्ति तस्मात् पश्यन्ति पादपाः ।
१ पुष्पापुष्पैश्च गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि । शरीराः पुष्पिताः सन्ति तस्माच्चिन्तयन्ति पादपाः ।
पादैः, वलिलपानाच्च व्याधीनाश्चापि दर्शनात् । व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ।
वक्रशेषोत्पलमालेन घटोर्द्ध्वं जलमाददेत् । तथा धवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः ।
सुखदुःखयोश्च पक्ष्णाच्छिन्नश्च च विरोहणात् । जीवं पश्यामि वृक्षाणामपैतन्मयं विद्यते ।
तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमाहूते । आहारपरिणामाच्च खेदे दृष्टिश्च जायते ।
जङ्गमानाश्च सर्वेषां शरीरं पञ्च धातवः । प्रत्येकं अभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते ।
सकं च मांसं तथाऽस्थीनि मज्जा स्नायुश्च पञ्चमं । इत्येतदिह संपातं शरीरं इयिवीमयं ।
तेजो ह्यग्निस्तथा क्रोधश्चतुश्चा तथैव च । अग्निर्जरयते यश्च पञ्चाग्रेयाः शरीरिणः ।
शैर्वा प्राणं तथाऽहश्च हृदयं क्रोधमेव च । आकाशात् प्राणिनामेते शरीरं पञ्च धातवः ।
क्षेत्रा पिक्तमथ स्नेहो वषा शैथिल्यमेव च । इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ।
प्राणात् प्रणयते प्राणी ध्यानाद्वायव्यते तथा । गच्छत्यपानोऽधश्चैव समामो हृदयस्थितः ।
सदानुद्वहति च प्रतिभेदाच्च भाषते । इत्येते वायवः पञ्च वेद्यन्तीह देहिनि ।
भूमेर्गन्धगुणानेति रसश्चाद्वा शरीरवान् । ज्योतिषा चक्षुषा रूपं स्वर्गं वेत्ति च वायुना ।
गन्धः स्वर्गो रसो रूपं शब्दश्चाव गुणाः स्मृताः । तस्य गन्धश्च वक्ष्यामि विस्तारमभिहितान् गुणान् ।
दृष्टयामिह गन्धश्च मधुरः कटुरेव च । निहारो संशतः क्षिमेधा रूजो विप्रद एव वा ।
एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्धविस्तारः । ज्योतिः पश्यति चतुर्भ्या स्वर्गं वेत्ति च वायुना ।
शब्दः स्वर्गश्च रूपश्च रसश्चापि गुणाः स्मृताः । रसज्ञानान्तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।

रसो बज्रविधः प्रोक्तः षड्विभिः प्रथितात्मभिः । मधुरो लवणलिक कषायोऽस्यः कटुस्तथा ।
 एष पञ्चविधस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च चिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
 ज्योतिः परमति रूपणि रूपश्च बज्रधा स्मृतः । ह्रस्वो दीर्घस्तथा सूक्ष्मश्चतुरसोऽनुवृत्तवान् ।
 शृङ्गः क्षणस्तथा रसो नीलः पीतोऽरुणस्तथा । कठिनश्चिक्कणः स्रक्पिः पिङ्गलो मृदुदारुणः ।
 एवं षोडशविधस्तारो ज्योतिरूपगणः स्मृतः । वायव्यस्तु गुणः स्वर्गः स्वर्गश्च बज्रधा स्मृतः ।
 उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विद्रव एव च । तथा खरो मृदुः रसो लघुर्गुरुतरोऽपि च ।
 शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ दिगुणो वायुरित्युत । एवमेकादशविधो वायव्यो गुण उच्यते ।
 तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत् स्मृतं । तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकं ।
 पञ्च ज्ञेयभगवान्तारो मन्थमे धैवतस्तथा । पञ्चमस्यापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् ।
 एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशसम्भवः । ऐश्वर्येणैव तु सर्वेष्वपि पट्टहादिषु ।
 मृदुः प्रमेरीश्वरानां सार्वभौमोऽयस्य च । पः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।
 एतेषामेव सर्वेषां विषये संमकीर्तितः । एवं बज्रविधाकारः शब्द आकाशसम्भवः ।
 आकाशं शब्दमाकरोमिर्वायुगुणैः सह । ज्ञेयैस्तैश्चैतद्यतैर्न वेति विषमस्यैतैः ।
 आप्याय्यन्ते च ते नित्यं धातवस्तु धातुभिः । आपोऽग्निर्मत्तस्यैव नित्यं जायते देहिषु ।
 मूलमेते शरीरस्य व्याप्य प्राणानिह स्थिताः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे चतुरशीत्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ पार्थिवं धातुमासाद्य शरीराग्निः कथं प्रभो । अवकाशविशेषेण कथं वर्त्तयतेऽनिलः ।
 ॥ भृगुहवाच ॥ वायोर्गतिमहं ब्रह्मन् कथयिष्यामि तेऽनघ । प्राणिनामनिला देहान् यथा वेष्टयते वक्षी ।
 जितो मूर्ध्नाममग्निस्तु शरीरं परिपालयन् । प्राणो मूर्ध्नि चाग्नौ च वर्त्तमानो विचेष्टते ।
 स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः । मनोबुद्धिरहङ्कारो भूतानि विषयश्च ।
 एवं निश्च स सर्वत्र प्रायेण परिचात्यते । प्रवृत्तस्तु समानेन स्रोत्रं गतिमुपाश्रितः ।
 वस्तिमूलं गुदश्चैव पावकं समुपाश्रितः । वह्न्यूवं पुरोवक्ष्याम्यमानः परिवर्त्तते ।
 प्रयजे कर्त्तुं वसे य एकस्त्रिषु वर्त्तते । उदान इति तं प्राकुर्यात्कविदुषो जनः ।
 सन्धिवपि च सर्वेषु सन्निविष्टस्तथाऽनिलः । शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ।
 धातुव्यमिश्रं विततः समानेन समीरितः । रसान् धातुंश्च दोषांश्च वर्त्तयन्नवतिष्ठते ।
 आपानप्राणयोर्भेदो प्राणपानसमाहितः । समन्वितस्तु घिघ्रानं सम्यक् पचति पावकः ।
 आसं हि पादुपपन्नमनो स्यादुदरंश्चितं । सोतांश्चक्ष्मात् प्रत्रायते सर्वस्वतांश्च देहिनां ।
 प्राणानां सन्धिपाताश्च सन्धिपातः प्रजायते । उष्मा चाग्निरिति भेदो योऽहं पशति देहिनां ।
 सन्निवेगवहः प्राणो गुदानो प्रतिहन्यते । स ऊर्ध्वभागस्य पुनः समुत्तिपति पावकं ।

१८१
१८२
१८३
१८४
१८५
१८६
१८७
१८८
१८९
१९०
१९१

पक्षाग्रयस्त्वधो नाभ्यामूर्द्धमामाग्रयः स्थितः । नाभिमध्ये शरीरस्य सर्व्वं प्राणाय संस्थिताः ।

प्रस्थिता हृदयात्सर्व्वं तिर्य्यगूर्द्धमधस्ताथा । बह्व्यधरसाद्याद्यो दक्ष प्राणप्रचोदिताः ।

एव मर्गेऽथ योगानां येन मश्नुन्ति तत्पदं । जितक्रमा ममा धीरा मूर्द्धन्यात्मानमादधन् ।

एवं सर्व्वेषु विहितः प्राणायामेषु देहिनां । तस्मिन् समिधये नित्यमग्निः स्थास्यामिवाहितः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्यपर्व्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे पञ्चाशोत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १८॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदि प्राणयते वायुर्वायुरेव विचेष्टते । अस्थिराभापते चैव तस्मात्जीवो निरयंकः ।

यदुपभावं आग्नेयो बह्निना पच्यते यदि । अग्निर्जरयते चैतत्तस्मात्जीवो निरयंकः ।

जलोः प्रमोयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते । वायुरेव जहात्येवमुपभावाय नश्यति ।

यदि वायुमयो जीवः सञ्ज्ञेया यदि वा पुनः । वायुमखलवद्भूत्यो गच्छेत् स ह महद्भूतः ।

संज्ञेनो यदि वा तेन यदि तस्मात् प्रणश्यति । महार्णवविमुक्तत्वादित्यत् सलिलभाजनं ।

कूपे वा सलिलं दद्यात् प्रदीपं वा ऊताग्रने । चिमं प्रविश्य नश्येत् यथा नश्यत्यग्निस्तथा ।

पञ्चधारणके ह्मस्मिन् शरीरे जीवितं कुतः । तेषामन्यतराभावाचतुर्था नास्ति संशयः ।

नश्यन्त्यापो ह्मनाहारदायुश्चासनिपहात् । नश्यते कोष्ठमेदात् खमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ।

व्याधिवर्णपरिक्षेपैर्भेदिनो चैव शीर्य्यते । शीर्य्यतेऽन्यतरे स्त्रेयां सङ्गातो याति पञ्चधा ।

तस्मिन् पञ्चत्वमापचे जीवः किमनुधावति । किं वेदयति वा जीवः किं दृष्टेयति ब्रवीति च ।

एषा गौः परलोककृष्णं तारयिष्यति मामिति । यो दत्त्वा द्रियते जन्तुः सा गौः कं तारयिष्यति ।

गौश्च प्रतिगृहीता च दाता चैव सनं यदा । इहैव विलयं यान्ति कुतस्तेषां समागमः ।

विहगैरुपयुक्तस्य शैलाघात् पतितस्य वा । अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः सञ्जीवनं पुनः ।

ह्रिस्त्वस्य यदि दृक्त्वस्य न मूलं प्रतिरीहति । बीजान्यस्य प्ररोहन्ते मृतः क पुनरेष्यति ।

बीजप्राचं पुरा सृष्टं यदेतत्परिवर्त्तते । शृता शृताः प्रणश्यन्ति बीजादीजं प्रवर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्यपर्व्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे षडशोत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १८॥

॥ भृगुर्वाच ॥ न प्रणशोऽस्ति जीवस्य दत्तस्य च कृतस्य च । याति देहान्तरं प्राणी शरीरान्नु विशीर्य्यते ।

न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नेष्टे प्रणश्यति । समिधामिव दग्धानां यथाग्निर्दृश्यते तथा ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ अग्नेर्यथा तथा तस्य यदि नाशो न विद्यते । इन्धनस्योपयोगान्ते स चाग्निर्नोपलभ्यते ।

नश्यतीत्येव जानामि शान्तमग्निमग्निन्धनं । गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न विद्यते ।

॥ भृगुर्वाच ॥ समिधामुपयोगान्ते यथाऽग्निर्नोपलभ्यते । आकाशानुगतत्वाद्भिर्दुर्गोक्षो हि निराश्रयः ।

तथा शरीरसम्प्राणे जीवो ह्याकाशवत् स्थितः । न गृह्यते घृक्षत्वाच्चया ज्योतिर्न संशयः ।

प्राणान् धारयते ह्मस्मिन् स जीव उपधार्य्यतां । वायुसन्धारणो ह्मस्मिर्नश्यत्युच्छासनिपहात् ।

तस्मिन्नेष्टे शरीरागौ ततो देहमचेतनं । पतितं याति भूमिलमचनं तस्य हि वितिः ।

जन्मानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च । आकाश पवनोऽथेति व्योतिस्तमनुगच्छति ।

तेषां चयाणामेकत्वात् इयं भूमौ प्रतिष्ठिते । यत्र खं तत्र पवनस्तवाग्निर्वैव मारुतः ।

अमूर्तं यत्ने विज्ञेया मूर्तिमन् शरीरिणः ।

॥ भरदाज उवाच ॥ यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापञ्च शरीरिषु । जीवः किञ्चलणस्तथेत्येतावच्छ मेऽनघ ।

पञ्चात्मके पञ्चरतौ पञ्चविज्ञानचेतने । शरीरे प्राणिनां जीवं वेत्तुमिच्छामि यादृशं ।

मांसश्रेणितमृते मेदः स्यात्स्निग्धये । मितमाने शरीरे तु जीवो नैवोपसम्यते ।

यद्यजीवं शरीरं पञ्चभूतसमस्थितं । शरीरे मानसं दुःखं क्त्वा वेदयते ह्यं ।

ऽष्टोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न ऽष्टोति तत् । महर्षे मनसि यथे तस्माज्जीवो निरर्थकः ।

सर्वं पश्यति यदृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा । मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ।

न पश्यति न चाश्नाति न ऽष्टोति न भाषते । न च स्वर्गस्यैवेति मित्रावग्रगतः पुनः ।

ह्ययति क्रुध्यते कौशव शोचत्युद्विजते च कः । दृच्छति ध्यायति दष्टि वाचमीरयते च कः ।

॥ भृगु उवाच ॥ न पञ्चमाधारणमत्र किञ्चिच्छरीरमेको बहतेऽन्तरात्मा । स वेत्ति गन्धांश्च रसान् सुतीक्ष्णं सर्वं च रूपं गुणाञ्च येऽन्ये ।

पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी स सर्वज्ञानानुगतोऽन्तरात्मा । स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र तद्विप्रयोगान् न वेत्ति देहः ।

यदा न रूपं न रसां नैव भावश्च यावत् । तदा ज्ञाने शरीरस्यैव देहत्वाग्ने नश्यति ।

आपोमयिदं सर्वमप्यो मूर्तिः शरीरिणः । तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ।

आत्मा चैवञ्च इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतेऽगुणे । तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मैयुदाहृतः ।

आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकं । तस्मिन् यः संश्रितो देहे ह्यन्विदुरिव पुष्करे ।

चैवशं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकं । तमे रजश्च सलञ्च विद्धि जीवगुणानिमान् ।

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेहते चेष्टयते च सर्वं । अतः परं चैवविदो वदन्ति प्रावर्त्तयथो भुवनाणि सप्त ।

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे नित्यैतदाकृष्टं इत्यबुद्धाः । जीवस्य देहान्तरितः प्रयाति दशाहंता तस्य शरीरभेदः ।

एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः । इत्यते तस्यैवा बुद्ध्या स्रक्षया तत्त्वदर्शिभिः ।

तं पूर्वोपररात्रेषु युञ्जानः सततं बुधः । सत्त्वाहारो विद्ब्रह्मात्मा पश्यत्यत्मानमात्मनः ।

चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्म शुभाशुभं । प्रसृष्टात्मात्मनि हित्वा सुखमानमयमनुते ।

मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते । स्रष्टिः प्रजापतेरेषा भूतायात्मविनिर्द्युषे ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मसर्वणि भृगुभरदाजपवादे महाशोत्वधिकमतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ शृगु उवाच ॥ अष्टजगद्गणनेवं पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतीन् । आकरोतिभोभिर्निर्हन्तान् भास्कराद्विषमदमान् ।

ततः सत्यञ्च धर्मञ्च तपो ब्रह्म च ज्ञायतं । आचारश्चैव शौचञ्च स्नानं च विदधे प्रभुः ।

देवदानवगन्धर्वा देव्यासुरमहोरगाः । यवराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजामया ।

माघ्राणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च दिव्यतप्तम । ये चान्ये भूतमंधानां वर्णाणां ह्यन्ये च

ब्राह्मणां भित्तो वर्षः क्षत्रियाणाञ्च सोऽहितः । वैश्याणां धीतको वर्षः शूद्राणामपित्तोऽथा ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्य वर्णैः यदि वर्णा विभज्यते । सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णमङ्कुरः । (१८८)

कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः । सर्वेषां न प्रभवति कस्मादर्थो विभज्यते ।

। खेदमूत्रपुरीषाणि क्षेमा पित्रं संशोषितं । तमुः चरति सर्वेषां कण्ठादर्शो विभज्यते ।

जङ्गमानामसंख्येयाः स्थावराणाञ्च जातयः । तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिर्णयः ।

॥ शृगुहवाच ॥ न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्व्यं ब्राह्ममिदं जगत् । ब्रह्मणा पूर्वमृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतं ।

कामभोगप्रियाक्षीप्त्याः क्रोधघ्नाः प्रियसाहसाः । त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते दिजाः क्षत्रतां गताः । (१८९)

गोभ्यो वृत्तिं समाख्याय पोताः क्षत्रपञ्चोविनः । स्वधर्माङ्गागुतिष्ठन्ति ते दिजा वैश्यतां गताः ।

हिंसाऽनृतप्रिया क्षुधाः सर्वकर्मोपशोविनः । क्षत्र्याः शौचपरिभ्रष्टास्ते दिजाः शूद्रतां गताः ।

इत्येतैः कर्मभिर्व्यक्ता दिजा वर्णान्तरं गताः । धर्मो पञ्चक्रिया तेषां नित्यं न प्रतिविध्यते ।

इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मो सरस्वती । विहिता ब्रह्मणा पूर्वं सोमात्स्वज्ञानताङ्गताः ।

ब्राह्मणा ब्रह्मन्तन्त्रस्यासप्तपतेषां न जशसि । ब्रह्म धारयतां नित्यं जतानि नियमास्तथा । (१९०)

ब्रह्म चैव परं षष्टं ये न जानन्ति तेऽदिजाः । तेषां षष्ठविधास्त्वन्यास्तत्र हि जातयः ।

पिशचा राक्षसाः प्रेता विविधा षष्ठेऽङ्गातयः । प्रमदज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः ।

प्रजाभाष्ठाण्यंस्काराः स्वकर्माकृतनिष्पन्नाः । अपिभिः स्वेन तपसा स्वयन्तो चापरे परैः ।

आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्मभूताऽऽद्याऽव्यथा । सा षष्टिर्मानवी नाम धर्मोत्तमपरायणा ।

इति श्रीमहाभारते आन्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे षष्टाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा दिजोत्तम । वैश्यः शूद्रश्च विप्रश्च तद्बुद्धिं वदताम्बर । (१९१)

॥ शृगुहवाच ॥ जातकर्मोदिभिर्यस्य संस्कारैः संस्कृतः शूचिः । वेदाध्ययनसम्यक् षट्सु कर्मसु वसितः ।

शौचाचारश्चित्तः संयम्विघ्नघातो गुरुप्रियः । नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ।

सत्यं दानमयाद्रोह आनृशंसं जपा घृणा । तपस दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ।

क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनश्रुतः । दानादानरतिर्यस्य स वै क्षत्रिय उच्यते ।

विप्रत्याश्रयः पञ्चभ्यश्च कथादानरतिः शूचिः । वेदाध्ययनसम्यक् स वैश्य इति संज्ञितः । (१९२)

सर्वमङ्ग्यरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशूचिः । त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ।

शूद्रं चैतद्भवेत्स्यं दिजे तत्र न विद्यते । स वै शूद्रो भवेत्क्षूद्रो ब्राह्मणो ब्राह्मणो न च ।

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । एतत् पवित्रं ज्ञानानां तथा 'धैवात्मयं' ।

वार्यो र्भवात्मना तौ हि श्रेयोघातार्थमुत्पितौ । नित्यं क्रोधात् त्रिधैरं रक्ते तपो रक्षेत् मत्सरात् ।

विद्या मानापमानाभ्यामात्माननुश्रमादतः । यस्य सर्वं समारम्भा निराशोर्भवेत्तना दिजः । (१९३)

त्यागे यस्य जतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् । अहिंसः सर्वभूतानां भैवायणगतचरत् ।

परिग्रहान्परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या जितेन्द्रियः । अशोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामुच चाभयं ।

तपोनित्येन दानेन मुनिना संयतात्मना । अजितं जेतुकामेन आर्यं यज्ञैश्च यज्ञिना ।

इन्द्रियैर्यज्ञेन यद्यत्तत्तद्व्यक्रमिति स्थिति । अयमिति विज्ञेय निष्कृपाहमतोन्द्रियं ।

अविश्रब्धेण गन्तव्यं विश्रम्भं धारयेन्ननः । मनः प्राणं निर्यहोयात् प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ।

१८१

निर्वेदादेव निर्व्याणं न च किञ्चिदचिन्तयेत् । सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म निर्वेदेनाधिगच्छति ।

ग्राहेण सततं युक्तं सदाचारमनितः । सानुक्रोशस्य भूतेषु तद्विज्ञानेषु सचक्षुः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे जननवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ शृणुस्वाच ॥ सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं विदुजते प्रजाः । सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ।

अनृतं तमसो रूपं तमसा भोयते ह्यधः । तमेष्मन्ता न पर्यन्ति प्रकाशं तमसा दृताः ।

स्वर्गः प्रकाश इत्याड्वरकं तम एव च । सत्यानृतं तदुभयं प्राप्यते जगतीश्वरः ।

१८२

तवाप्येवंविधा लोके वृत्तिः सत्यानृते भवेत् । धर्माधर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखमाया ।

तत्र यत् सत्यं य धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्रकाशस्तुखमिति । तत्र यदनृतं योऽधर्मो योऽधर्मस्तुतमो यत्तमस्तुःखमिति ।

अबोध्यते । शरीरेर्मानसैर्दुःखं सुखं ह्यायसुखोदयैः । लोकस्य हि प्रपश्यन्तो न मुञ्चन्ति विचक्षणाः ।

तत्र दुःखविमोक्षार्थं प्रयत्नतः विचक्षणाः । सुखं ह्यनित्यं भूतानामिह लोके परचक्षुः ।

राजपक्षस्य कामस्य यथा व्योम्ना न भाषते । तथा तमोऽभिभूतानां भूतानां नश्यते सुखं ।

१८३

तत् खलु दिविधं सुखमुच्यते शरीरं मानसञ्च । इह खलु मुञ्चिष्य लोके वस्तुप्रवृत्तयः सुखार्थमभिधीयन्ते न ह्यनः ।

परं चिर्वगफलं विमिष्टतरमस्मि स एव काम्यो गुणविशेषो धर्मार्थगुणारब्धश्चेत्तरस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजनार्थं

धारम् ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदेतद्भवताऽमिहितं सुखानां परमा न्यतिरिति तदुपपत्त्यहोमा न शैवमृषीणां महति

क्षितानामप्राप्य स्य काम्यो गुणविशेषो न चेन्नमभिलषन्ति च तपसि श्रूयते विभोक्तृद्वया प्रभुरेकाको तिष्ठति ब्रह्मचारी

न कामसुखेष्वात्मानमवदधाति । अपि च भगवान् विश्वेश्वर उवाच । काममभिवर्त्तमानमनुज्जेन यममनयत् तस्माच्छू

मो न तु महात्मभिरयं प्रतिप्रवृत्तीतो न सेव तावदिमिष्टो गुणविशेष इति नैतद्भवता प्रथमि भगवता मूले सुखाश्च

परमस्तीति लोकप्रवादो हि दिविधः फलोदयः सुखात् सुखमवाप्यते दुःकृतादुःखमिति ।

॥ भृगुस्वाच ॥ अबोध्यते । अनृतात्सुखं तमः प्रादुर्भूतं तत्तत्तमोपपत्ता अधर्ममेवानुवर्त्तन्ते न धर्मं कोपक्षोर्भविषा

ऽनृतादिभिरवच्छेदाः न खलुस्मिन् लोके नामुत्र सुखमाप्नुवन्ति । विविधव्याधिहोषतापिरवकीर्यन्ते । यद्यन्यमपरिक्षेप

दिभियः क्षुत्पिपासाश्रमरुतेरुपतापैरुपतप्यन्ते । वर्षावायुष्पातिशोवकृतैश्च प्रतिभये शरीरेर्दुःखैरुपतप्यन्ते । वन्मुधमवि

नामविप्रयोगरुतेनैव मानसैः शोकैरभिभूयन्ते जरामृत्युस्तैश्चान्यैरिति ।

यस्तेन शरीरेर्मानसैर्दुःखैर्दुःखं संस्पृश्यते स सुखं वेद । न भवेत् दोषा स्वर्गे प्रादुर्भवन्ति तत्र खलु भवति ॥

सुसुखं पवनं स्वर्गं गन्धश्च सुरभिस्तथा । क्षुत्पिपासा यमो नास्ति न जरा न च पापकं ।

१८४

नित्यमेव सुखं स्वर्गं सुखं दुःखमिहोभयं । नरके दुःखमेवाहः सुखं तत्परमं पदं ।

पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तदिधाः स्त्रियः । पुमान् प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजामयं विदुः ।

इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा । प्रजाः समनुवर्तन्ते स्त्रैः स्त्रैः कर्मभिरावृताः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरदाजसंवादे नवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ भरदाज उवाच ॥ दानस्य किं फलं प्राङ्मुखस्य चरितस्य च । तपस्य सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य कृतस्य च ।

॥ भृगुवाच ॥ ऊतेन शान्तये पापं स्वाध्यायैः शान्तिरुत्तमा । दानेन भोगानित्याकृतपथा स्वर्गमाप्नुयात् । ॥८१॥

दानं तु दिविधं प्राङ्मुखः परचार्यमिहैव च । सज्जो यदीयते किञ्चित्तत् परचोपतिष्ठते ।

असज्जो दीयते यस्मै तद्दानमिह भुज्यते । यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमनुते ।

॥ भरदाज उवाच ॥ किं कस्य धर्माचरणं किं वाऽधर्मस्य लक्षणं । धर्मः कतिविधो वाऽपि तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ भृगुवाच ॥ स्वधर्माचरणे युक्ता ये भवन्ति मनोषिणः । तेषां स्वर्गफलावाप्तयेऽन्यथा स विमुह्यते ।

॥ भरदाज उवाच ॥ यदेतच्छास्त्रराजस्य ब्रह्मविहितं पुरा । तेषां स्त्रे स्त्रे समाचारास्त्राग्ने वक्तुमिहार्हसि । ॥८२॥

॥ भृगुवाच ॥ पूर्वमेव भगवता ब्रह्मणा लोकाहितमनुतिष्ठता धर्मधरचरणार्थमाश्रमास्त्रवारोऽभिनिर्दिष्टाः । तेषां गुणकुलवासमेव प्रथममाश्रममुदाहरन्ति । सत्त्वगुणधौर्ध्वस्कारनियमव्रतविनियतास्मा उभे बन्धे भास्कराग्निदेवतामुपस्थाप्य विहाय तन्मालये गुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रोक्तान्तरात्मा चिपवणमुपसृज्य ब्रह्मचर्यमग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यभिरामैवादिष्वन्विनेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानप्रतिकूलो गुरुप्रसदलक्षस्वाध्यायतत्परः स्यात् ।

॥ भवति चात्र श्लोकः ॥ गुरुं यस्तु समाचार्य दिवो वेदमवाप्नुयात् । तस्य स्वर्गफलवाप्तिः सिद्ध्यते चास्य मानसमिति ।

गाहस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति तस्य समुदाचरलक्षणं सर्वमनु व्याख्यास्यामः । समावृत्तानां वदाचाराणां यद् धर्मचर्याफलाधिर्नां गृह्याश्रमे विधीयते । धर्मार्थकामावाप्तिर्ज्ञानं चिन्तनसाधनसंपादनमर्हतेन, कर्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षणं वा ब्रह्मर्षिनिर्मितेन वा अत्रिचारगतेन वा हव्यकन्यनियमाभ्यासदेवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो गाहस्थ्यं वर्तयेत् तद्विधं सर्वमाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति । गुरुकुलनिवासिनः परित्राजका ये चान्ये सङ्कल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनीलौषामयत एव भिरावल्लिधंविभागाः प्रवर्तन्ते ।

वानप्रस्थानाश्च द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते वाधवः साधुपध्यादनाः स्वाध्यायप्रसङ्गमस्त्रीर्याभिगमनदेशदर्शनार्थं पृथिवीं पर्यटन्ति तेषां प्रत्युत्थानाभिगमनमनस्रवावाकप्रदानसुखश्रवणसुखश्रवणाभ्यहारवस्तिकया चेति ।

॥ भवति चात्र श्लोकः ॥ अतिरियर्थस्य भग्नशो गृह्यात् प्रतिनिवर्तते । स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति । ॥८३॥

अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निवापेन पितरो विद्याभ्यासश्रवणधारणेन च ययः अपत्योत्पादनने प्रजापतिरिति ।

॥ शोकौ चात्र भवतः ॥ वास्तव्यात् सर्वभूतेभ्यो वाच्याः श्रोत्रमुखा गिरः । परितोपोपघातय पाहव्यश्चात्र गर्हितं ।

अवज्ञानमहङ्कारो दम्भयैव विगर्हितः । अहिंसा मय्यमक्रोधः सर्वत्रायमगतं तपः ।

अपि चात्र मास्त्राभरणवस्त्राभ्यङ्गनित्योपभोगमृत्युगीतवादिचयुतिसुखनयनाभिरामदर्शनानां प्राप्तिर्भयभोग्यस्य

शरीरपूष्याणामभ्यवहार्याणां विविधानामुपभोगः स्वविहारसन्तोषः काममुखावाप्तिरिति ।

चित्रगुणनिर्दृष्टिर्त्यर्थस्य नित्यं गृह्याश्रमे । स सुखान्यनुभूयेह मिष्टानां गतिमाप्नुयात् ।

उच्छेदति मृदो ह्यो यः स्वधर्मचरणे रतः । त्यागकामसुखारम्भः स्वर्गलक्ष्यं न दुर्लभः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृगभरद्वाजसंवादे एकनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ मृगहवाच ॥ वानप्रस्थाः स्वल्पि धर्ममनुचरन्तः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रखण्डानि भुवि विकीर्णरथेषु मृगम
ह्रियवराद्वाह्यूलवनगजाकोर्येषु तपस्व्योऽनुमन्त्रयन्ति त्यागप्राप्त्यवस्थाभ्यवहारोपभोगा वन्योपधिफलमूलपर्यपरिमितवि
चित्रनियताहाराः स्थानावनिनो भूमिपापाण्यभिकताशर्कराबालुकामलमृशयिनः काशकुशदशैवलाससम्भूताङ्गाः केशम
मुनखलोमधारिणो नियतकालोपस्थग्नाः अस्कन्दितकालवलिहोमानुदायिनः समितकुशकुम्भापहारधर्माज्ज्वलन्तविश्रा
माः शीतोष्णवर्षपवनविह्वलविमलसम्बलचो विविधनियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुद्धमार्गशोपितलग्नसिन्धुधूमि
पराः सत्ययोगाच्छरीराप्युदहन्ते ।

यस्मेतां नियतस्यर्था मृग्यपि विहितां चरेत् । स देहद्विबद्धो वा न क्वचित् कालं दुर्जयान् ।

पद्मिनाजकानां पुमराचारः । तद्यथा । विमुच्यामिधनकलत्रपरिवर्हणसङ्ख्यात्मनं खेदपापानवधूय परिमृजन्ति ।
समलोहात्मकाध्वनास्त्रिगर्भहृत्सम्बन्धवद्भूयः शरिमिचोदासीनानां तुल्यदर्शनाः स्थावरजगद्युगाद्यजसंसेदजोद्भित्तानां
भूतानां वाष्पनः कर्कशिरजमिश्रोद्भिषोऽनिकेताः पर्वतपुलिनदृष्टमसुदेवतायतनान्यनुचरन्तो वासार्थमुपेयुर्नगरं ग्रामं
वा नगरे पञ्चरात्रिका ग्रामे चैकरात्रिकाः । प्रविश्य च प्राणधारणार्थं दिजातीनां भवमान्यसङ्कोपकर्मणामुपतिष्ठेयुः ।
पाचयतितापाचितभेज्याः कामक्रोधदंष्ट्रोमनोहकार्षण्यदक्षपरिवादाभिमानहिंसाभिहृता इति ।

॥ भवन्ति चात्र लोकाः ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यथरते मुनिः । न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते कश्चित् ।

ह्यत्राग्निशेषं स्वधरीरसंन्यं धारीरमग्निं समुखे नुहति । विप्रस्य भैषेः पगतेर्हविर्भिक्षिताग्निना स व्रजते हि लोकान् ।
मोक्षान्नमं यथरते यथोक्तं शुचिः सुसंकल्पितयुक्तबुद्धिः । अग्निध्वनं क्रीडतिरिव प्रभान्तं स ब्रह्मलोकं अयतं दिजान्तिः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ अस्मात्लोकान् परो लोकः श्रूयते गोपसम्भते । तमहं शत्रुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ मृगहवाच ॥ उत्तरं हिमवताप्युषे रथ्यगुणान्विते । पुष्टः सेव्यश्च काम्यश्च स परो लोक उच्यते ।

तत्र क्षापापकर्मणः शुचयोऽत्यन्तानिर्धन्वाः । लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निस्पृहाः ।

स ह्यर्गसदृशो ह्यैश्वर्य युक्ताः शुभा गुणाः । काष्ठेऽश्वस्युः प्रभवति सृष्टन्ति व्याधये न च ।

न लोभः परदारेषु स्वदारभिरतो जनः । नान्योन्यं बध्यते तत्र द्रव्येषु च न विषयः ।

परो ह्यधर्मा नैवास्ति सन्देहो नापि जायते । हृतस्य तु फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।

पात्राग्रनाशनोपेताः प्रासादभवनाश्रयाः । सर्वकामैर्हताः केषिद्धेमाभरदभूयिताः ।

प्राणधारणमाचक्षुः केषांसिदुपपद्यते । अमेण महता केचित्कुर्वन्ति प्राणधारणं ।

१६ धर्मपराः केचित् केषिचैतिका नराः । सुखिता दुःखिताः केषिचिद्धं धनिनोऽपरे ।

१७ अतो भयं मोहः लुधा तोत्रा च जायते । लोभद्वार्यततो नृणां येन मुद्गन्धपरिहताः ।

१८ वार्ध्वा वज्रविधा धर्मार्थस्य कारिणः । यत्तदेदोभयं प्रायः पात्रना न स लिखते ।

द्योपधं निरतिक्षेपं परिवादो द्युस्यिता । परोपपातो हिंसा च पैशुन्यमनुतं तथा ।

एतानामेव ते यन्त तपस्तस्य प्रदीयते । यस्मेताद्याचरेदिदांस्तपस्तस्य विवर्द्धते ।

॥ इह चिन्ता बह्विधा धर्माधर्मस्य कर्षण । कर्मभूमिरियं लोके इह कृत्वा शुभाशुभं ।

शुभैः शुभमवाप्नोति तथाशुभमयान्यथा । इह प्रजापतिः पूषं देवाः सर्विणस्तथा ।

॥ इष्टेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः । उत्तरः पृथिवीभागः सर्वेषुपुण्यतमः शुभः ।

॥ इहस्थास्तप आयन्ते ये वै पुण्यकृता जनाः । यदि सत्कारष्टच्छन्ति तिर्यग्ये निपु चापरे ।

लीलायुपस्तथा चान्ये नश्यन्ति पृथिवीतले । अन्योन्यभक्षणाशक्ता क्षोभमोहसमन्विताः ।

॥ इहैव परिवर्तन्ते न ते धाम्युत्तरं दिवं । ये गुरुन् पयुर्पासने नियता ब्रह्मचारिणः ।

पन्थानं सर्वलोकानां विजानन्ति मनोविणः । इत्युक्तोऽयं मया धर्मः संक्षिप्तो ब्रह्मनिर्मितः ।

धर्माधर्मौ हि लोकस्य यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तो भृगुणा राजन् भरद्वाजः प्रतापवान् । भृगुं परमधर्मात्मा विस्मृतः प्रत्यपूजयत् ।

यस्य ते प्रह्वो राजन् जगतः संप्रकोर्तितः । निखिलेन महाप्रज्ञ किम्भूयः श्रोतुमिच्छति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोचधर्मपर्वणि ऋगुभरद्वाजसंवादे दिनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वयाऽनघ । श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मत ।

॥ भीष्म उवाच ॥ दुराचारा दुर्बलेश्च दुष्प्रज्ञाः प्रियसाहस्यः । अशक्तस्त्विति विख्याताः सन्तश्चाचारवर्जिताः ।

पुरीषं यदि वा मूचं ये न कुर्वन्ति मानवाः । राजमार्गे गवां मध्ये धाम्यमध्ये च ते शुभाः ।

शौचमावश्यं कृत्वा देवतानाञ्च तर्पणं । धर्ममाज्जर्जमुखाणामुपसृष्ट्य नदी तरेत् ।

सूर्य्यं सद्योपतिष्ठेत् न च सूर्य्योदये स्तपेत् । आर्यं प्रातर्जपेत् सन्ध्यां तिष्ठन् पूष्यः तपेत्तरां ।

पश्चाद्भौ भोजनं भुङ्क्ष्यात् प्राङ्मुखो मौनमाश्रितः । न निश्वादेन भस्त्रांश्च स्वादु स्वादु च भक्षयेत् ।

चाद्र्पाणिः समुत्तिष्ठेन्नाद्र्पादः स्तपेत्त्रिभिः । देवर्षिर्नारदः प्राह एतदाचारसंख्यं ।

शुचिं देशमनद्वाहं देवं गौष्ठं चतुष्पथं । ब्राह्मणं धार्मिकं चैवं नित्यं कुर्यात् प्रदक्षिणं ।

अतिथीनाञ्च सर्वेषां प्रियाणां स्नानस्य च । सामान्यं भोजनं भृत्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ।

सायम्प्रातर्भुङ्क्ष्याणामग्नं देवनिर्मितं । नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासी तथा भवेत् ।

क्षौमाकसे तथा जुहुदुतुकासे तथा व्रजन् । अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ।

अमृतं ब्राह्मणोऽप्यष्टं जनन्या इदं कृतं । तज्जनाः पर्युपासन्ते सत्यं सन्तः समासते ।

सोऽमर्ही ह्यणुक्तेदो नखखादौ च यो नरः । नित्योऽप्यष्टः शत्रुशुक्रो नेहायुर्विन्दते महरः ।

दक्ष्या संस्मृतं मांसं निवृत्ता मांसभक्षणात् । न भक्षयेद्दद्या मांसं शृष्टमासञ्च वर्जयेत् ।

स्वदेशे परदेशे वा अतिथिं गोपवासयेत् । काम्यकर्माफलं सन्ध्यां गुरुणामुपपादयेत् ।

गुह्य आरभं देयं कर्त्तव्यसामिवादनं । गुरुभ्यस्तु पुज्यन्ते आयुषा यज्ञसा श्रिया ।

नेदोदादित्यमुद्यमं न च ग्र्यां परक्षियं । मेघनं सततं धर्म्यं गुह्यं चैव समाचरेत् ।

तीर्थानां इदं तीर्थं शूचीनां इदं शुचिः । सर्वमार्थकृतं चैत्थं बासवं सर्वभानि च ।

दग्धे दग्धे नित्यं सुखमभ्युदयहरत् । सायम्प्रातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवादनम् ।

देवागारे गवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे । स्नात्वाये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ।

सायम्प्रातश्च विप्राणां पूजनञ्च यथाविधि । पश्यानां शोभते पथं कृषीणां वासते कृषिः ।

वृक्षकारश्च शस्त्राणां वाणे वाहे गवां तेषां । समेक्षे भोजने नित्यं पानीये तर्पणं तथा ।

सुदृढं पाथये ब्रूयाद्यवाणां कृशरे तथा । शश्वकर्मणि शंभोस्ते सुते स्नानेऽय भोजने ।

व्याधिताणाञ्च सर्वेऽस्मायुष्यमभिनन्दनम् । प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शठम् ।

सह स्त्रियाऽप्य शयने सह भोज्यञ्च वर्जयेत् । त्वेकारं नामधेयञ्च व्येष्टानां परिवर्जयेत् ।

श्वराणां समानानामुभयेषां न दुःखति । हृदयं पापवृत्तानां पापमाख्याति वैश्रतं ।

ज्ञानपूर्वकं विनश्यन्ति गृहमाणा गृहभाजने । ज्ञानपूर्वकं कृतं पापं हृदयपथवज्रनुताः ।

नेनं मनुष्याः पश्यन्ति पश्यन्त्येव दिवौकसः । पापेनापिहितं पापं पापमेवानुवर्त्तते ।

धर्मोऽपिहितो धर्मो धर्मोऽनुवर्त्तते । धर्मोऽपिहितो धर्मो धर्मोऽनुवर्त्तते ।

पापं कृतं न क्षरतीह मूढो विवर्त्तमानश्च तदेति कर्तुः । राहुयया चन्द्रमुपैति चापि तथाऽसुधं पापमुपैति कर्म ।

आश्रया सन्ति त्र्यम् दुःखेनैवोपभुज्यते । तदुघा न प्रशंसन्ति मरणं न प्रतीक्षते ।

मानसं सर्वभूतानां धर्मोऽनुवर्त्तते नोपिषः । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाचरेत् ।

एक एव चरेद्दुर्लभं नास्ति धर्मो वहायता । केवलं विधिमावाच वहायः किं करिष्यति ।

धर्मो योगिर्भगव्याणां देवानाममृतं दिवि । प्रत्यगोव सुखं धर्मोऽप्यस्यैवोपभुज्यते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि आचारविधौ विनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

॥ सुधिष्ठिर उवाच ॥ अथात्मं नाम यदिदं पुरुषस्यैव चिन्त्यते । यदध्यात्मं यया चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

कुतः सृष्टमिदं विष्यं ब्रह्मन् स्थावरजङ्गमं । प्रलये च कर्मभ्येति तन्मे ब्रूहि मिहार्हवि ।

॥ भीम उवाच ॥ अथात्ममिति मां पार्थ वदेतदनुपूर्वञ्च । तद्ब्रूयात्त्वामि ते तात श्रेयस्करतमं श्रुत्वा ।

सृष्टिप्रलयसंप्रकृमाचारैः परिदग्धितं । यज्ञानां पुरुषो लोक्ये मोतिं सौख्यञ्च विन्दति ।

फलसामयश्च तस्य ह्यात् सर्वभूतहितञ्च तत् । पृथिवी वायुराकाशमापोऽहोऽतिथि पञ्चमं ।

महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रमथाययौ । यतः सृष्टानि तथैव तानि यान्ति पुनः पुनः ।

महाभूतानि भूतभ्यः सागरलोभयो यया । प्रसार्य च ययऽङ्गानि कूर्ध्वः महरते पुनः ।

तदङ्गूतानि भूतात्मा सृष्टानि हरते पुनः । महाभूतानि पथैव सर्वभूतेषु भूततत् ।

अकरोतेषु वैपन्यं तत्तु जीवो न पश्यति । शब्दः श्रोत्रं तथा रसो जयमाकाशधोनित्र ।

वायोः स्पर्शस्तदा चेष्टा लक्ष्यं चैव त्रितयं स्मृतं । रूपं चक्षुस्तथा पाकस्त्रिविधं तेज उच्यते ।

रसः क्लेदश्च शिष्टाश्च चयो जलगुणाः स्मृताः । मेथं घ्राणं शरीरश्च रते भूमिगुणस्तथा ।

महाभूतानि पथैव यद्वच्च मन उच्यते । इन्द्रियाणि मनसैव विज्ञानान्यथ भारत ।

कर्मो बुद्धिरित्याहुः चेष्टा पुनरष्टमः । चतुराष्टोऽष्टमश्चैव संशयं कुर्वते मनः ।

मुद्गिरथ्यवसानाय चेन्नः साधिवत् स्थितः । ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां पदमाकृ चोर्ध्वं पश्यति ।

एतेन सर्वमेवेदं विद्वद्भिरभ्यासमननरं । पुरुषैरिन्द्रियाणोऽवेदितव्यानि हस्तज्ञाः ।

तमो रजस्य सत्त्व तेऽपि भावास्तदायिताः । एतां बुद्ध्या गरो बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिं ।

समवेत्स्य शनैश्चैव सभते श्रममुत्तमं । गुणैर्नैनोपते बुद्धिर्बुद्धिरवेन्द्रियाण्यपि ।

मनः पष्ठानि भूतानि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः । इति तन्मयमेवैतत् सर्वं स्थावरजङ्गमं ।

प्रक्षीयते चोद्भवति तस्माच्चिद्दिश्यते तथा । येन पश्यति तच्चतुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ।

जिघ्रति घ्राणमित्याह्वरसं जानाति जिज्ञया । स्वचा स्पर्शयते स्पर्शं बुद्धिर्बुद्धिर्क्रियते स्रुतम् ।

येन प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति तन्मनः । अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथगर्थानि पञ्चधा ।

इन्द्रियाणीति धान्याह्नसान्द्रशोऽधिनिष्ठति । पुरुषे तिष्ठती बुद्धिश्चिन्मात्रेण भावेषु वर्तते ।

कदाचित्सभते प्रीतिं कदाचिदभ्युपेयति । न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।

एवं नराणां मनसि विषु भोवस्त्वस्थिता । वेयं भावात्मिकां भावास्तोनेतान्तिवर्तते ।

चरितां सामरो भक्तौ मन्त्रावेलाभिवोर्ध्वमान् । अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।

प्रवर्तमानम्पु रजस्तद्भावमनुवर्तते । इन्द्रियाणि हि सर्वेषां प्रवर्तयति सा तदा ।

प्रीतिः सर्वं रजः शोकस्तोमा मोहस्तु ते चया । ये ये च भावा शोकोऽस्मिन् सर्वेभ्योपु न विषु ।

इति बुद्धिगतिः सर्व्या व्याख्याता तवं भारत । इन्द्रियाणि च सर्वेषां विजेतव्यानि धीमता ।

सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिता । सदा । त्रिविधा वेदनाश्चैव सर्वेष्वप्येव दृश्यते ।

शालिकी राजसी चैव तामसी चेति भारत । सुखस्यैः सत्त्वगुणो दुःखस्यैः रजोगुणः ।

तमोगुणेन संयुक्तौ भवती व्यावहारिकौ । तत्र यन्मोतिशंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।

वर्तते चास्त्रिकौ भाव इत्याचरेत तत्तथा । अथ यदुःखसंयुक्तममोतिकरमात्मनः ।

प्रहृतं रज इत्येव तन्न संरभ्य चिन्तयेत् । अथ यस्यादुःखसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ।

अप्रतर्क्यमविशेषं तमस्तदुपधारयेत् । प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।

कथसिद्धमिवर्तनं इत्येते शालिका गुणाः । अतुष्टिः परितपस्य शोको लोभस्तथा हना ।

सिङ्गानि रजस्रसानि दृश्यन्ते हेतुहेतुभिः । अवमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्रतन्द्रिता ।

कथसिद्धमिवर्तनं विविधासामसा गुणाः । दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंश्रयात्मकं ।

मनः सुनिपतं यस्य स मुखो प्रेत्य चेह च । सत्त्ववेवशयोरेतदनारं पश्य सुखयोः ।

सृजते तु गुणामेक एको न सृजते गुणान् । मशकोऽुमरो वाऽपि संयुक्तौ यथा सदा ।

अन्यान्यमेतौ स्थाताश्च सम्प्रयोगस्तथा तयोः । पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ सम्प्रयुक्तौ च सर्वदा ।

यथा मत्स्यो जलश्चैव सम्प्रयुक्तौ तथैव तौ । न गुणा विदुरात्मानं स गुणान् वेत्ति सर्वशः ।

परिदृष्टा गुणानान् संश्लष्टान्व्यते तथा । इन्द्रियेषु प्रदीपायं कुरुते बुद्धिसप्तमे ।

निर्विशेषैरज्ञानाग्निः परमात्मा प्रदीपवत् । सृजते हि गुणान् सर्वं संश्रयः परिपश्यति ।

सम्प्रयोगस्तयोरपि सत्त्वैवप्रयोऽर्धवः । आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य चैवश्रयश्च कश्चन ।
 सत्त्वं मनः संसृजते न गुणान् वै कदाचन । रश्मिस्तिषां समनसा यदासम्प्रद्विष्यच्छति ।
 तदा प्रकाशते ज्ञात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव । व्यक्ता यः प्राकृतं कर्षं नित्यमात्मरतिर्भुनिः ।
 सर्वभूतात्मभूतस्मात् स गच्छेदुत्तमां गतिं । यया वारिचरः पयो सत्त्विलेन न लिप्यते ।
 स्वमेव छतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्त्तते । एवं स्वभावमेवैतन् खलुज्ञा विहरेश्वरः ।
 अयोचक्षुप्रदृश्यं समे । विगतमत्सरः । स्वभावयुक्ता युक्तस्तु स नित्यं सृजते मुक्षान् ।
 ऊर्णनाभिर्यया सूत्रं विज्ञेयास्तन्तुवदुणाः । प्रवृत्ता न निवर्त्तन्ते निवृत्तिर्भाषलभ्यते ।
 प्रत्यक्षेण परोल्लसद्गुणानेन विधेति । स्वमेकैव स्वस्वस्ति निवृत्तिरिति चापरे ।
 उभयं सम्प्रधार्यैतद्व्यवस्थं यथामति । इतीमं हृदयधन्यं बुद्धिभेदमयं कृदं ।
 विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिष्यसंबन्धयः । मलिनाः प्राप्नुयुः शुद्धिं यया पूर्णा नदी नराः ।
 अवगाह्य सुविदांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा । महानद्या हि पारशस्तप्यते न तदन्यथा ।
 न तु तप्यति तत्तद्वः फले ज्ञाते तरत्युत । एवं ये विदुराद्यास्तं कैवल्यं शान्तिमुत्तमं ।
 एतां बुद्धा नराः सर्व्वा भूतानामागतिं गतिं । श्रवेण्यं च श्रुत्वा नृणां लभते प्रमनन्ततः ।
 चिवर्गो यस्य विदितः प्रेत्य यस्य विमुच्यति । अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शं निरस्तुकुः ।
 न चात्मा प्रकृत्येद्रुमिन्द्रियैश्च विभाग्यः । तत्र तत्र विद्येतेषु दुर्बोध्यैश्चाज्ञातात्मभिः ।
 एतदुद्धा भवेदुद्धं किमन्यदुद्धलक्षणं । विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते छतकृत्या मनोविषणः ।
 न भवति विदुषां ततो भयं यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् । नहि गतिरधिकाऽस्ति कदाचित् सति हि गुणे प्रवदन्त्य
 तुल्यतां ।

२११०

२१११

२११२

२११३

यः करोत्यनभिमुखिपूर्वकं तत्र निर्मुदति यत् पुरा कृतं । नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं तस्य तज्जनयतो ह कुर्वन्तः ।

लोकमातुरमस्तपते जनस्तस्य तज्जनयतो ह कुर्वन्तः । लोक आतुरजनाभिराविशतस्तदेव न ह पश्य शोचतः ।

तत्र पश्य कुशलानप्राप्तो ये विदुस्तदुभयं पदं वतां ।

इति श्रीमहाभाग्ने शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चतुर्ध्वव्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

॥ श्रीभ उवाच ॥ हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगश्चतुर्विधं । यं ज्ञाना शायतो विद्धिं गच्छन्तो ह महर्षयः ।

यया क्षनुक्षितं ध्यानं तथा कुर्वन्ति योगिनः । महर्षयो ज्ञानद्वारा निर्बोणगतमानसाः ।

नावर्त्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः । जन्मदोषपरिचोषाः स्वभावे पर्यवस्यिताः ।

निन्दन्ता नित्यमत्त्वस्या विमुक्ता निष्परियहाः । अक्षत्रान्यविवादोनि मनःशान्तिकराणि च ।

तत्र ध्यानेन संश्लिष्टमेकाग्रं धारयेन्मनः । पिण्डोत्थयोद्भिद्यपाममाबोधः काष्ठवन्मुनिः ।

शब्दं न विन्देच्छ्रोत्रेण स्पर्शं तत्रा न वेदयेत् । रूपं न चक्षुषा विन्द्याज्जिह्वया न रसान्नाया ।

धेयाप्यपि च सर्व्वाणि जह्याद्धानेन योगवित् । पञ्चवर्गप्रमाथोनि नैष्कैचेतानि बोध्यवान् ।

ततो मनसि संयुज्य पञ्चवर्गं विचक्षणः । समादध्यात्मनो ध्यान्मिन्द्रियैः सह पञ्चभिः ।

२११४

२११५

विमञ्जारि निरात्मन् पञ्चद्वारं चलाचलं । पूर्व्यं ध्यानपथे धीरः समादध्यात्मनोऽन्तरा ।
 इन्द्रियाणि मनसैव यदा पिण्डीकरोत्ययं । एष ध्यानपथः पूर्व्या मया समनुवर्णितः ।
 तस्य तत् पूर्व्यभेदद्वमात्मनः पञ्चमान्तरं । स्फुरियति समुद्भन्ना विद्युदम्बुधरं यथा ।
 जलविन्दुर्यथा स्रोतः पर्णस्यः सर्वतश्चलः । एवमेवास्व चित्तञ्च भवति ध्यानवर्त्मनि ।
 समाहितं चणं किञ्चिद्भानवर्त्मनि तिष्ठति । पुनर्वायुपथं भ्रान्तं मनो भवति वायुवत् ।
 अनिवेदो गतक्रोभो गततन्त्रीरमत्वरी । समादध्यात् पुनर्यतो ध्यानं ध्यानयोगवित् ।
 विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चोपजायते । मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितं ।
 मनसा क्षिप्रमानस्य समाधानस्य कारयेत् । न निन्दं मुनिर्गच्छेत् कुर्यादेवात्मनो हितं ।
 पञ्चभुक्करोषाणां यथा वै रात्रयस्त्रिणाः । सहसा वारिणा सिक्ता न यान्ति परिभावनं ।
 किञ्चित् क्षिप्तं यथा च स्थाण्डुलचूर्णमभाषितं । क्रमश्च मुनिर्गच्छेत् सर्वन्तत् परिभावनं ।
 एवमेवेन्द्रियग्रामं शनैः संपरिभाषयेत् । संदरेत् क्रमश्चैव स सम्यक् प्रशमियति ।
 स्वयमेव मनसैवं पञ्चवर्गस्य भारत । पूर्व्यं ध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगेन शस्यति ।
 न तत पुन्यकारेण न च दैवेन केनचित् । सुखमेत्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ।
 सुखेन तेन संयुक्तो रंखते ध्यानकर्षणि । गच्छन्ति योगिनो श्रेवं निर्वाणं तत्सिरामयं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अथात्मे पञ्चनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८९ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रम्यमुक्तो राजधर्मोऽस्माद्यैव च । नानाव्यास्य सहस्र इतिहासः प्रयत्निधाः ।
 श्रुतास्त्वत्तः कथाश्चैव धर्मयुक्ता महामते । सन्दर्शोऽस्मि तु कश्चिन्नो तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 नापकाणां फलावाप्ति श्रोतुमिच्छामि भारत । किं फलं जपतामुक्तं वा तिष्ठन्ति नापकाः ।
 जपस्य च विधिं कृत्वा वक्तुमर्हसि मेऽनघ । नापका इति किञ्चेतत् सांख्ययोगक्रियाविधिः ।
 किं यश्च विधिरेवैव किमेतज्जपमुच्यते । एतस्मै सर्वमाचक्ष्व सर्वशो ह्यसि मे मतः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । यमस्य यत् पुरा कृत्स्नं कालस्य ब्रह्मापस्य च ।
 धांख्ययोगो तु यावुक्ता मुनिभिर्भोषदर्शभिः । संन्यास एव वेदान्ते वर्त्तते जपनं प्रति ।
 वेदवादाय निर्हृताः श्रान्ता ब्रह्मण्यवस्थिताः । सांख्ययोगो तु यावुक्ता मुनिभिः शुभदर्शभिः ।
 मार्गो तावप्युभावतो संश्रितो न च संश्रितो । यथा संश्रूयते राजन् कारणं चाव वदस्वते ।
 मनः समाधिरवापि तथेन्द्रियजयः श्रुतः । सत्यमग्निपरीचारी विविक्रानाञ्च शिवनं ।
 ध्यानं तपो दमः शान्तिरनसूया मितान्ननं । विषयप्रतिषेधारो मितजल्पलया श्रमः ।
 एष प्रवर्तको यशो निवर्त्तकमयोऽष्टगु । यथा निवर्त्तते कर्षं जपतो ब्रह्मचारिणः ।
 एतत् मर्ममन्त्रेण यद्योक्तं परिवर्त्तयेत् । विरतं मार्गमावाच व्यक्ताध्यक्रममाश्रयं ।
 कुक्षेऽवपनिपत्यः सन् कुक्षद्वारा कुक्षैः शिष्यो । कुक्षैः परितृणक्षान्तिम् मध्ये प्लास्यः कुक्षेऽपया ।
 विषयेभ्यो नमस्कुर्याद्विषयाय च भाषयेत् । शान्दमुत्पाद्य मनसा मनस्येव मनो दधत् ।

११८

११९

११९

११९

११९

११९

तद्ब्रूयाथायति ब्रह्म जपन् वै संहितां हितां । संन्यस्त्यथ वा तां वै समाधौ पर्यवसितः ।
 ध्यानमुत्पादयत्यथ संहितो बलसंश्रयात् । इन्द्रात्मा तपसा दानो निवृत्तदेवकामवान् ।
 अरागमोदो निर्दन्दो न शोचति न सज्जते । न कर्त्ता कारुणानाश्च न कार्याणामिति स्थितिः ।
 न चाहङ्कारयोगेन मनः प्रस्थापयेत् कचित् । न चार्थग्रहणे युक्तो नावभातो न चाक्रियः ।
 ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान् ध्याननिश्चयः । ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ।
 स वै तस्मान्नवस्थायां सर्वव्यागहृतः सुखं । निरिच्छस्त्यजति प्राणान् प्राज्ञी संविशते तनुं ।
 अथवा जेच्छते तच्च ब्रह्मकायनिषेवणं । उत्क्रामति च मार्गस्यो नैव कचन कायते ।
 आत्ममुद्धा समालास्य शान्तोभूतो निरामयः । अमृतं विरजः इन्द्रमात्मानं प्रतिपद्यते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि आपकोपाख्ये पञ्चवत्यधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १८६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता आपकेष्विह । एकैवैषा गतिस्तेषामुत धान्यपरामपि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इष्टेष्व्यावहितो राजन् आपकार्णां गतिं विभो । यथा गच्छन्ति निरयाननेकान् पुरुषर्षभ ।
 यथोक्तपूर्वं पूर्वं यो आनुतिष्ठति आपकः । एकदेशक्रियञ्चात्र निरयं स च गच्छति ।
 अवमानेन क्रुहते न प्रीयति न हव्यति । ईदृशो आपको याति निरये नात्र संशयः ।
 अहङ्कारहतदैव सर्वं निरयगामिनः । पराऽवमानो पुरुषो भविता निरयोपगः ।
 अभिध्यापूर्वं कं जयं क्रुहते यस्तु मोहितः । यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ।
 अथैतदर्थप्रवृत्तेषु आपकस्तत्र रज्यते । स एव निरयस्तस्य नाथो तस्मात् प्रमुच्यते ।
 रागेण आपको जयं क्रुहते तच्च मोहितः । यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ।
 दुष्पुष्टिरहतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति । चक्षामेव गतिं याति निरयं वा नियच्छति ।
 अकृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति आपकः । स मोहाच्चिरयं याति तत्र गलाऽनुगोचरति ।
 दूढयादौ करोमीति जयं जपति आपकः । न संपूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनिष्टं परं यत्तद्व्याक्तं ब्रह्मणि स्थितं । तद्भूतो आपकः कस्मात् स शरीरमिहाविशेत् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः । प्रज्ञं आपकस्तत्र दोषायैते तदात्मकाः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि आपकोपाख्ये सप्तनवत्यधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशं निरयं याति आपको वर्णयस्व मे । कैवल्यं हि राजन् तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ धर्मस्याप्रसूतोऽसि धर्मिष्ठोऽसि स्वभावतः । धर्मभूनाश्च यं वाक्यं शृणुष्वारहितोऽगमः ।
 अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनां । नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च ।
 दिव्यानि काम्बारीणि विमानानि समास्तथा । आकीडा विविधा रजन् पद्मिन्यैव काश्चनाः ।
 चतुर्भां लोकपालानां इन्द्रस्याथ वृहस्पतेः । महतां विश्वदेवानां साध्यानामग्निनोरपि ।
 इन्द्रादित्यवसुनाश्च तथाऽन्येषां दिवौकषां । एते वै निरयास्तात स्यान्त्यस्य परमात्मनः ।
 अभयश्चानिमित्तश्च न तत् क्रोधसमावृतं । दाम्भा मुक्तं विभिर्भुक्तमष्टाभिर्जिभिरेव च ।

चतुर्लक्षवर्ष्मन् चतुष्कारणवर्जितं । अग्रहर्षमनामन्दमशोकं विगतकर्म ।

कालः समद्यते तत्र कालस्तत्र न वै प्रभुः । स कालस्य प्रभूराजन् स्वर्गस्यपि तथेश्वरः ।

१८८

आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति । ईदृशं परमं ध्यामं निरयासे च तादृशाः ।

रते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्वे एव यथायथं । तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयमंजिताः ।

इति श्रीमहाभारते ब्रान्निपर्वणि मोचधर्मपर्वणि जापकोपाख्यानं अष्टनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ दुर्धिर उवाच ॥ कासमृत्युयमानान्ते इच्छाकोर्माद्वाणस्य च । विवादेन व्याहतः पूर्व्यं तद्ववान् वनुमर्षति ।

॥ भीम उवाच ॥ अचापुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । इच्छाकोः स्वर्ग्यपुत्रस्य यदुक्तं ब्राह्मणस्य च ।

कालस्य मृत्योश्च तथा यदुक्तं तन्निबोध मे । यथा स तेषां संवादो यस्मिन् स्थानेऽपि चाभवत् ।

१८९

ब्राह्मणे जापकः कस्यिद्वर्षेष्टतो महायज्ञाः । परब्रह्मविमहाप्राज्ञः पैप्पलादिः सैकैशिकः ।

तस्यापरोक्षं विज्ञानं षडङ्गेषु बभूव ह । वेदेषु चैव निष्ठातो हिमवत्पादसंश्रयः ।

सोऽन्यं ब्राह्मं तत्पक्षेपे संशितां संयतो जपन् । तस्य वर्षषष्ठसन्तु नियमेन तथा गतं ।

स देव्या दर्शितः साक्षात् प्रीताऽस्मीति तदा किल । जपमावर्त्तयन्सूक्ष्मीं न स तां किञ्चिदब्रवीत् ।

तस्यानुकम्पया देवी प्रीता समववत्तदा । त्रिदमाता ततस्तस्य तत्पथं समपूजयत् ।

१९०

समाप्तजपस्तूत्याय शिरसा पादयोस्तदा । यथात देव्या धर्मात्मा वचनस्येदमब्रवीत् ।

दिष्टा देवि प्रवक्ष्या त्वं दर्शनस्य गता मम । यदि चापि प्रवक्षाऽसि जप्ये मे रमतां मनः ।

॥ सावित्र्युवाच ॥ किं प्रार्थयसि विप्रर्षे किञ्चित् करवाणि ते । प्रसूहि जपतां श्रेष्ठ सर्व्यं तस्मै भविष्यति ।

इत्युक्तः स तदा देव्या बिभ्रः प्रोवाच धर्मवित् । जप्यं प्रति ममेच्छेयं बह्वैलिति पुनः पुनः ।

मनसश्च समाधिर्मे बह्वैताहरहः शुभे । तत्तथेति ततो देवी मधुरं प्रत्यभाषत ।

१९१

इदञ्चैतावरं प्राह देवी तन्मित्रयाम्यया । निरयं नैव याता त्वं यत्र याता दिजर्वभाः ।

पाख्यसि ब्रह्मणः स्थानमनिमित्तमनिन्दितं । साधये भविता चैतद्यत्तयाऽहमिहाधिया ।

नियतो जप पैकायो धर्मस्त्वा समुपैष्यति । कालो मृत्युर्यमश्चैव समायास्यन्ति तेऽनितकं ।

भविता च विवादेऽत्र तव तेषाञ्च धर्मतः ।

॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्ता भगवती जगाम भवने स्वकं । ब्राह्मणोऽपि जपन्वासे दिव्यं वर्षव्रतं तथा ।

१९२

सदा दानो जितक्रोधः शत्रुसन्धोऽनसूयेकः । समेते नियमे तस्मिन्त्यत्र विप्रश्च धीमतः ।

साक्षात् प्रीतस्तदा धर्मा दर्शयामास तं दिजं ।

॥ धर्म उवाच ॥ दिजानि पश्य मां धर्ममहं त्वा द्रष्टुमागतः । जपस्यास्य कलं यत्तत् संप्राप्तं तत्र मे शृणु ।

जिता लोकास्तया सर्वे ये दिष्टा ये च मानुषाः । देवानां निक्षयान् साधो सर्वानुत्क्राम्य पूजयिषि ।

प्राणधार्यं कुरु मुने गच्छ लोकान् ययैस्तान् । त्यक्तात्मनः शरीरस्य ततो लोकानवास्थसि ।

१९३

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ किमु लोकैर्हि मे धर्मं गच्छ त्वं यथासुखं । बह्नुदुःखमुखं देहं नोत्तृजेयमहं विभो ।

॥ धर्म उवाच ॥ श्रद्धयं भोः शरीरमेव त्यक्तव्यं मुनिपुङ्गव । स्वर्गमारोह भो बिभ्र किं वा वै रोचतेऽनघ ।

- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ न रोच्ये स्वर्गवासं विना देहमहं विभो । गच्छ धर्मं न मे अद्भ्यः स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ।
- ॥ धर्म उवाच ॥ अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव । गच्छ लोकानरजसो यच्च भक्ता न शोचति ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ रमे क्षपणमागमं किमु लोकैः सजातनैः । यशरोरेण गन्तव्यं मया स्वर्गं न वा विभो । १११
- ॥ धर्म उवाच ॥ यदि त्वं नेच्छस्य त्यक्तुं शरीरं परमं वै दिज । स्य कालक्षया मृत्युर्ममस्य त्वामुपागतः ।
- ॥ भीष्म उवाच ॥ अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च चित्तं विभो । ब्राह्मणं तं महाभागमुपगम्येदम्भवन् ।
- ॥ यम उवाच ॥ तपसोऽस्य सुतप्रसूतया सुचरितस्य च । फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठा यमोऽहं त्वामुपबुधे ।
- ॥ काल उवाच ॥ यथावदस्य ज्येष्ठस्य फलं प्राप्तमनुत्तमं । कालो स्वर्गमारोढुं कालोऽहं त्वामुपागतः ।
- ॥ मृत्यु उवाच ॥ मृत्युं मां विद्धि धर्मज्ञ रूपिणं स्वयमागतं । कालेन चोदितो विप्र त्वामितो नेतुमद्य वै । ११२
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ स्वागतं स्वर्गपुत्राय कालाय च महात्मने । मृत्यवे चाय धर्माय किं कार्यं करवाणि वः ।
- ॥ भीष्म उवाच ॥ धर्म पादस्य दत्त्वा स तेभ्यस्तत्र समागमे । अश्वतोष परमप्रीतः स्वश्रद्धा किं करोमि वः ।
- तस्मिन्निवाय काले तु तीर्थयात्रामुपागतः । इत्थानुरगमन्तश्च येना यच्च ते विभो ।
- स्वर्गमेव तु राजर्षिः संपूज्याय प्रणम्य च । कुत्रच प्रभ्रमकरोतु सर्वेषां राजवत्तमः ।
- तस्मै सोऽद्याद्यन दत्त्वा पादमर्धं तथैव च । अश्वतोषाद्यायो वाक्यं कृत्वा कुग्रसर्षवद । ११३
- स्वागतं ते महाराज ब्रूहि यद्यदि देहस्य । स्वश्रद्धा किं करोमीह तद्भवान् प्रभवोतु मां ।
- ॥ राजोवाच ॥ राजाऽहं ब्राह्मणस्य त्वं यदा पदकर्मसंस्थितः । ददामि वयुं किञ्चित् प्रयितं तदददस्व मे ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ द्विविधा ब्राह्मणा राजन् धर्मस्य द्विविधः स्मृतः । प्रवृत्ताय निवृत्ताय निवृत्तोऽहं प्रति पद्यात् ।
- तेभ्यः प्रयच्छ दानानि ये प्रवृत्ता नराधिप । अहं न प्रतिश्रद्धामि किमिदं किं ददामि ते ।
- ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किं । ११४
- ॥ राजोवाच ॥ चक्षिषोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित् । प्रयच्छ युद्धमिदं यवादिनः को द्विशोत्तम ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ तुयसि त्वं स्वधर्मस्य तथा तुह्य वयं नृप । अन्योन्यान्नामरं गास्त्रि यदिदं तस्मात्पर ।
- ॥ राजोवाच ॥ स्वश्रद्धाऽहं ददानीति त्वया पूर्वमुदाहृतं । याचे त्वां दीयतां मया जयस्त्रास्य फलं द्विज ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ युद्धं मम सदा बाधो याचतीति विकल्पये । न च युद्धं मया साह्यं किमर्थं पादस्य पुनः ।
- ॥ राजोवाच ॥ याम्यज्ञा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः चक्षिषा बाहुजीविनः । वायुर्दुर्दं तदिदं नीतमम विप्र त्वया सह । ११५
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ वैवाद्यापि प्रतिष्ठा मे स्वश्रद्धा किं प्रदीयतां । ब्रूहि दास्यामि शोभेन्द्र विभेन वति मा चिदं ।
- ॥ राजोवाच ॥ यत्तदर्थं शतं पूर्णं ज्यं वै क्षपता त्वया । फलं प्राप्तं तत् प्रयच्छ मम दितुर्भवान् यदि ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ परमं मृद्वतां तस्य फलं यज्जपितं मया । अर्हन्त्वमविचारेण फलं तस्य समाप्नुहि ।
- अथवा सर्वमेवेह मामकं जापकं फलं । राजन् प्राप्नुहि कामं त्वं यदि सर्वमिहेच्छसि ।
- ॥ राजोवाच ॥ शतं सर्वेण भद्रनो जयं यद्याचितं मया । क्षति तेऽभ्यु गमिष्यामि किञ्च तस्य फलं वद । ११६
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यज्जपितं मया । अयं धर्मस्य कालस्य यमो मृत्युश्च याधिपः ।

॥ राजोवाच ॥ अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं किं मे करिष्यति । फलं ब्रवीषि धर्मस्य न चेन्मया हृतस्य मा ।
प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो नोहमिच्छे संशयं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तस्यास्य फलं मया । वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममाद्य तव चैव हि ।
नाभिमन्यिष्येया कथे हृतपूर्वः कदाचन । जण्यस्य राजगार्हस्त्य कथं वेक्ष्याम्यहं फलं ।
ददस्वैति त्वया चोक्तं ददानीति मया तथा । न त्राचं दूषयिष्यामि सत्यं रच सिरो भव ।
अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि । महानधर्मो भविता तव राजकुमारतः ।

न युक्तम् मृषावाणीं त्वया वक्तुमरिन्दम । तया मयाऽप्यभिहितं मिथ्या कर्तुं न शक्यते ।
संयुतञ्च मया पूर्वं ददानीत्यविचारितं । तद्गृहीत्वाविचारेण यदि सत्ये सिरो भवान् ।
इहामस्य हि मां राजन् जायं फलमयाचियाः । तस्मै निष्ठुष्टं गृहीत्वा भव सत्ये सिरोऽपि च ।
नार्थं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्वान् स तारयेत् । कुत एव जनिष्यासु मृषावादपराधयः ।
न यश्च फलदानानि नियमास्तारयन्ति हि । यथा सत्यं परे लोके तथेह पुरुषर्षभ ।
तपांसि यानि चोर्षानि शरित्यस्ति च यत्तपः । शतैः शतसहस्रैश्च तैः सत्यान् विप्रियथे ।
सत्यमेकं चरं ब्रह्म सत्यमेकाचरं तपः । सत्यमेकाचरो यज्ञः सत्यमेकाचरं श्रुतं ।

सत्यं वेदेषु जागर्षि फलं सत्ये परं सत्यं । सत्याद्भूमौ यमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ।
सत्यं वेदास्तयाऽङ्गानि सत्यं विद्यास्तथा विधिः । श्रतचर्या तथा सत्यमोद्धारः सत्यमेव च ।
प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं सन्ततिरेव च । सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ।
सत्येन चाग्निर्हृति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः । सत्यं यज्ञस्तपो वेदास्त्रोभा मन्त्राः शरस्वतो ।
तुष्टामारोपितो धर्मः सत्यैवेति नः श्रुतं । सप्तकलां तुल्यतो यतः सत्यं ततोऽधिकं ।
यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्द्धते । किमर्थमनृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ।

सत्ये कुर्वस्विरं भावं मा राजन्नृतं हृष्याः । कक्षात्तमनृतं वाक्यं देहीति कुर्वसेऽश्रुभं ।
यदि जयफलं दत्तं मया नेविष्यसे नृप । धर्मोभ्यः संपरिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ।
संश्रुत्य यो न दित्वेन याचिन्वा यश्च मेच्छति । उभावानृतिकावेतौ न मृषा कर्तुमर्हसि ।
॥ राजोवाच ॥ योद्ध्यं रचितयश्च वचनधर्मः किल दिज । दातारः चक्षिषाः प्रोक्ता गृहीयां भवतः कथं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ न च्छन्द्यामि ते राजन्नापि ते गृहमाज्जं । इहामस्य तु याचिन्वा न गृहीये पुनः कथं ।

॥ धर्म उवाच ॥ अविवादोऽस्य युवयोर्विभं मां धर्ममागतं । दिजो दानफलैर्धुको राजा सत्यफलेन च ।

॥ स्वर्ग उवाच ॥ स्वर्गं मां विद्धि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतं । अविवादोऽस्य युवयोरुभौ तुल्यफलो भुवो ।

॥ राजोवाच ॥ श्रुतं स्वर्गे मे कार्यं गच्छ स्वर्गं यथागतं । विप्रो यदोद्धते गन्तुं चोर्थं गृह्णातु मे फलं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ शब्दो यदि स्यादज्ञानान्मया हस्तः प्रधारितः । निष्ठस्तत्तत्तत्तं धर्ममुपाधे संहितं जपन् ।

निष्ठतं मां चिराद्राजम् विप्रलोभयसे कथं । खेन कार्यं करिष्यामि त्वत्तो मेच्छे फलं नृप ।

तपः स्थापयमीदृशं निष्ठतश्च प्रतिपद्यतु ।

॥ राजोवाच ॥ यदि विप्र विदुष्टस्ते जपस्य फलमुत्तमं । आवयोर्धनं फलं किञ्चित् संहितं नो तदस्ति ह ।
दिवाः प्रतिपद्युक्ता दातारो राजवंशजाः । यदि धर्मः श्रुतो विप्र सदैव फलमस्तु मे ।

मा वाभूत् स ह भोज्यवै भदीयं फलमाप्नुहि । प्रतीच्छ मन्तव्यं धर्मं यदि मे मय्यनुपदः ।

॥ भीम उवाच ॥ ततो विद्वत्तवै दौ पुरुषौ समुपस्थितौ । शहीत्याज्योन्यमविश कुचैलावूचतुर्नरः ।
न मे धारयसीत्येको धारयामीति चापरः । दहासि नो विवादोऽयमयं राजाऽनुशासकः ।

इत्थं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् । अनृतं वदसीह लक्षणैस्ते धारयाम्यहं ।

तादुभौ सभृथं ततौ राजानमिदमुचतु । परीक्ष स्वं यथा स्थाव नावामिह विगर्हितौ ।

॥ विद्वप उवाच ॥ धारयामि नरव्याघ्र विद्वत्तवै गोः फलं । ददतश्च न शृणोति विद्वतो मे महीपते ।

॥ विद्वत् उवाच ॥ न मे धारयते किञ्चिद्विद्वतोऽयं नराधिप । मित्या ब्रवीत्ययं हि त्वां सत्याभावं नराधिप ।

॥ राजोवाच ॥ विद्वप किं धारयते भवानस्य ब्रवीतु मे । श्रुत्वा तथा करिष्येऽहमिति मे धीयते मनः ।

॥ विद्वप उवाच ॥ शृणुस्वावहितो राजन् ययैतद्धारयाम्यहं । विद्वत्तस्यास्य राजर्षे निश्चितेन नराधिप ।

नेन धर्मप्राप्त्यर्थं शुभा दत्ता पुराऽनघ । धेनुर्भिर्प्राप राजर्षे तपःस्वाध्यायशोभिने ।

तस्याद्यायं मया राजन् फलमभ्येत्य याचितः । विद्वतेन च मे दत्तं विद्वद्भैरान्तरात्मना ।

ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये । गावौ च कपिले श्रोता वत्सले बज्रदेहने ।

ते चोच्छ्रुत्तमये राजन् मया समपवर्जिते । यथाविधि यथाशक्तं तदस्याहं पुनः प्रभो ।

दहायैव शहीता तु प्रयच्छेद्विगुणं फलं । एवं स्थात् पुरुषव्याघ्र कः शृङ्गः कोऽत्र देववान् ।

एवं विवदमानौ खल्लामिहाभ्यागतौ नृप । कुह धर्ममधर्मं वा विनये नो वमादध ।

यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै । भवानच खिरो भूत्वा मार्गे स्थापयिताऽद्य नौ ।

॥ राजोवाच ॥ दीपमानं न शृणोसि चण्डं कक्षात्तमद्य वै । ययैव तेऽभ्यनुशातं तथा शृणोम मा चिरं ।

॥ विद्वत् उवाच ॥ धारयामीत्यनेनाहं ददामीति तथा मया । नायं मे धारयत्यद्य गच्छतां यत्र वाञ्छति ।

॥ राजोवाच ॥ ददतोऽस्य न शृणोसि विवसे प्रतिभाति मे । दपेक्षा हि त्वं मम मतो नास्त्यं खलु धर्मयः ।

॥ विद्वत् उवाच ॥ मयाऽस्य दत्तं राजर्षे शृणोयां तत् कथं पुनः । काममवापराधो मे दण्डमाश्राप्य प्रभो ।

॥ विद्वप उवाच ॥ दीपमानं यदि मया नैपित्यसि कथञ्चन । निषेधति स्वं नृपतिरयं धर्मोऽनुशासकः ।

॥ विद्वत् उवाच ॥ स्वं मया याचितेनेह दत्तं कथमिहाद्य तत् । शृणोयां गच्छतु भवानभ्यनुशां ददानि ते ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ श्रुतमेतत्तया राजन्वनयोः कथितं दयोः । प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृहाणविचारितं ।

॥ राजोवाच ॥ प्रकृतं सुमहत् कार्यमनयोर्गच्छरं यथा । जापकस्य दृढोकारः कथमेतद्विविधति ।

यदि तावच्च शृणोमि ब्राह्मणेनापवर्जितं । कथं न निषेधमहं पापेन महताऽद्य वै ।

नौ चोवाच स राजर्षि । कृतकार्या गमिष्यथ । नेदानीं मामिहावाच राजधर्मो भवेन्मया ।

स्वधर्मः परिपाल्यस्तु राज्ञामिति विनिन्दयः । विप्रधर्मस्य गहनो मामनात्मानमाविशतु ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ शृणोम धारयेऽहं याचितं श्रुतं मया । न चेद्दृष्टीयवै राजन् श्रुपिथे स्तां न श्रमयः ।

॥ राजोवाच ॥ धिप्राज्ञधर्मं यस्यांयं कार्यं सोऽहं विनिययः । इत्यर्थं मे यदीदमर्थं कथं तुल्यं भवेदिति ।
एष पाणिपूर्य्यं मे निर्वेपार्य्यं प्रसारितः । यन्मे धारयमे विप्र तदिदानीं प्रदेयतां ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ संहिता जपता यावान् गुणः कथितं कृतो भवति । तत्पूज्यं प्रतिगृह्णीष्य यदि किञ्चिद्विहासि मे ।

॥ राजोवाच ॥ जलमेतद्विपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम । सम्मस्य मयैव तत् प्रतिगृह्णातु वै भवान् । ११५

॥ विरूप उवाच ॥ कामक्रोधौ विद्धि नो समावाभ्यां कारितो भवान् । सदेति च यदुक्तं मे ममांशोऽस्मात्प्रवक्ष्ये ।

नार्यं धारयते किञ्चिज्ज्ञाया लल्लते कृता । कालो धर्मसया गृह्युः कामक्रोधौ तथा युवां ।

सर्वमन्योन्यनिष्कर्षं निघट्टं पश्यतस्तव । गच्छ लोकान् जितान् स्वेन कर्मणा यच्च वाञ्छसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ जापकानां फलावाप्तिर्नया मे सम्प्रदर्शिता । गतिः स्थानञ्च लोकाश्च जापकेन यथा जितः ।

प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनं । अथवाऽग्निं समायाति सूर्य्यमाविशतेऽपि वा । ११६

स तेजसेन भावेन यदि तच्च रमत्युत । गणेशेधां समाधत्ते रागेण प्रतिनोदितः ।

एवं धेमे तथा वायौ भूम्याकाशचरोरगः । स रामश्च वसति गुणशेधां समाचरन् ।

अथ तच्च विरागी स गच्छति त्वय संशयं । परमव्ययमिच्छन् स तमेवाविशते पुनः ।

अमृताश्चाभ्युतं प्राप्नोः शान्तीभूती निरात्मवान् । ब्रह्मभूतः च निर्द्वैतः सुखी शान्ती निरामयः ।

ब्रह्मस्थानमनावर्त्तमेकमचरसन्नकं । अदुःखमजरं शान्तं स्थानं तत्प्रतिपद्यते । ११७

चतुर्भिर्लक्षणेर्हीनं तथा यद्विः सद्योऽग्नैः । पुद्गलं तमतिकस्य चाकारं प्रतिपद्यते ।

अथ नेच्छति रागात्मा धर्मे तदधितिष्ठति । यच्च प्रार्थयते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ।

अथवा चेतते लोकान् सर्वान्विरचसंश्रितान् । निस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्र वै रमते सुखे ।

एवमेवा महा राज जापकस्य गतिर्यथा । एतन्ते सर्वमाख्याते किंभूयः श्रोतुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने भवमवयवचिकित्सोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमुत्तरं तदा तौ या चक्रतुस्तस्य भाषिते । ब्राह्मणे वाऽयवा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह । ११८

अथवा तौ गतौ तच्च यदेतत्कीर्त्तितं त्वया । संवादे या तयोः कोऽभ्युत्थिवा तौ तच्च चक्रतुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मं संपूज्य च प्रभो । धर्मं कालञ्च मृत्युञ्च स्वर्गं संपूज्य चार्हतः ।

पूर्व्वं धौ चापरे तच्च समतां ब्राह्मणधर्माः । सर्वान् संपूज्य शिरसा राजानं धौऽब्रवीद्विजः ।

फलमेनानेन संपूज्यो राजर्षेण च मुख्यातां । भवता चाभ्यनुज्ञातो जपेयं श्रूय एव हि ।

वरय मम पूर्व्वं हि दत्तो देव्या महाबल । अह्ना ते जपतो नित्यं भवत्विति विश्राम्यते । ११९

॥ राजोवाच ॥ यद्येवमफला विद्धिः अह्ना च जपितुं तव । गच्छ विप्र भया साङ्गे जापकं फलमाप्नुहि ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ कृतः प्रययः सुमहान् सर्वेषां सन्निधाविह । सह तुल्याफलावादां गच्छोवा यच्च नो गतिः ।

यवसायं तयोस्तत्र विदित्वा विद्वेज्यरः । सह दैवैरुपययौ लोकपालेस्तथैव च ।

साध्याश्च विप्रैश्चरतो वाद्यानि सुमहानि च । गद्यः प्रेलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च ।

तपोऽपि संयोगविधिर्नैदाः शोभाः शरस्वती । नारदः पूर्व्वतश्चैव विशावसुर्वाहाऽहङ्गः । १२०

गन्धर्वस्यचनेनय परिवारमणैर्धृतः । नागाः सिद्धाश्च मुनेषां देवदेवः प्रजापतिः ।
विष्णु महस्त्रयोपस्य देवोऽविन्ध्यः समागमत् । श्वाद्यन्तान्तरीषे च भैरवस्त्याणि वे विभे ।
पुष्पवर्षाणि दिव्यानि ते च तेषां महात्मानां । ननृतयासुरः संघास्तव तव समन्ततः ।
अथ स्वर्गसाधारूपो ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् । संसिद्धस्त्वं महाभागस्तव सिद्धस्तथा नृप ।
अथ तौ सहितौ राजन्वन्यान्यविधिना ततः । विषयप्रतिषंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ।

२०१२

प्राणपानावयोदानं समानं व्यानमेव च । एवं तौ मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोधिनः ।
उपस्थाप्योदरे तौ च नासिकायमधो भुवोः । भ्रूकुप्याद्यैश्च मनसा शनैर्हृदयतस्तदा ।
निश्चेष्टाभ्यां शरीरगन्ध्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ । जितात्मानौ तथाधाय मूर्ध्न्यात्मानमेव च ।
तालुदेशमयोद्वाह्य ब्राह्मणस्य महात्मनः । व्योतिर्ज्वाला सुमहती अगाम चिदिषं तदा ।

२०१०

हाहाकारस्तदा दिक्षु सर्वेषां मुमहानभूत् । तश्चेतिस्त्रयमार्गं स ब्राह्मणं प्राविशतदा ।
ततः स्नागतमित्याह तत्तेजः प्रपितामहः । प्रादेशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विश्राम्यते ।
भूयस्यैवापरं प्राह वचनं संधुरं तदा । जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः ।
योगस्य तावदेतन्मयः प्रत्यक्षं फलदर्शनं । जापकार्णां विप्रिष्टन्तु प्रत्युत्थानं समाहितं ।

उत्थतां मयि चेत्युक्त्वाऽचेतयस्ततस्तं पुनः । अयासं प्रविशेत्तस्य ब्राह्मणो विगतज्वरः ।
राज्ञाऽप्येतेन विधिना भगवन्मं पितामहं । यथैव दिग्गार्दूलस्तथैव प्राविशतदा ।
स्वयम्भुवमयो देवा अभिवाद्य ततोऽब्रुवन् । जापकार्णां विप्रिष्टन्तु प्रत्युत्थानं समाहितं ।
जापकार्थमयं यमो यदर्थं वयमागताः । कृतपूजाविमौ तुह्यौ नृपा तुल्यफलाविमौ ।
योगजापकयोर्दृष्टं फलं मुमहदद्य वै । सर्वान् लोकानतिक्रम्य गच्छेतां यत्र वाञ्छितं ।
॥ ब्रह्मावाच ॥ महाकृतिं पठेद्यस्तु तथैवानुसृतिं श्रुत्वा । तावयेतेन विधिना गच्छेतां मत्संलोकतां ।

२०१५

यद्य योग भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्यत्र संशयः । विधिनाऽनेन देहान्ते मम लोकानवाप्नुयात् ।
बाधये गन्धवाद्यैश्च यथाव्यानानि सिद्धये ।

२०१०

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत । श्रामस्य च ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेष्टनं ।
ते च सर्वे महात्मानो धर्मं सत्कृत्य तत्र वै । पृष्ठतोऽनुययूराजन् सर्वे सुप्रीतचेतवः ।
इतत् फलं जापकार्णां गतिर्येषां प्रकीर्त्तिता । यथाश्रुतं महाराज किमूयः श्रातुमिच्छति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने दिव्यतोऽध्यायः ॥ २०० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च । भूतात्मा च कथं श्रेयस्तमे ब्रूहि पितामह ।

२०१५

॥ भीष्म उवाच ॥ तत्राप्युदाहरन्तीमस्मिन्निहासं पुरातनं । जनाः प्रजापतेर्नांदं मरुपथं ब्रूहस्पतेः ।

प्रजापतिं श्रेष्ठतमं प्रजानां देवधिषं प्रवरो महर्षिः । ब्रूहस्पतिः प्रश्नमिमं पुराणं पप्रच्छ शिष्योऽयं गुणं प्रपन्न्य ।

यत्कारणं यत्र विधिः प्रष्टव्यो ज्ञाने फलं यत्प्रवदन्ति विशाः । यत्कर्मजम्भैरल्लतप्रकाशं तदुत्थतां मे भगवन् धयावत् ।

यद्यर्थमास्तागममन्त्रविद्विषंशैरभैरय गोप्रदानैः । फलं महद्द्विर्वदुपाकृते च किन्तु कथं वा भविता क्व वा तत् ।

महो महोजाः पवनेऽन्तरीचं जलैकसथैव जलं दिवश्च । दिवौकसश्चापि यतः प्रसृतास्तदुच्यतां मे भगवन् पुराणं । १९०
 ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै तत्तत्सदृशो भवति प्रवृत्तिः । न चायहं वेद परं पुराणं मित्याप्रवृत्तिश्च कथं ॥ कथं ।
 षट्समसंधांश्च यजुंषि चापि ऋन्दांसि नचवर्गतिं निरुक्तं । अधीत्य च व्याकरणं सकथं शिवाश्च भूतप्रकृतिं न वेत्ति ।
 स मे भवान् शंसतु सर्वमेतत् सामान्यप्रद्वैश्च विशेषणैश्च । स मे भवान् शंसतु तावदेतज्ज्ञानं फलं कर्मणि वा यदस्ति ।

यथा च देहाह्वयते शरीरो पुनः शरीरश्च यथाऽभ्युपैति ।

॥ मनुस्वाच ॥ यद्यत् प्रियं यस्य सुखं तदाऽऽसुखदेव दुःखं प्रवदन्यनिष्टं । इष्टञ्च मे स्वादितरञ्च न स्वादेतत्कृते कर्मणि
 धिः प्रवृत्तः । १९१

इष्टन्वनिष्टञ्च न मां भजेत्येतत् कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः । कामात्मकाऽऽहन्दि कर्मयोगा एभिर्विमुक्तः परमदुर्वीतः ।
 नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी नरः प्रवृत्तो निरर्थं प्रयाति ।

॥ बृहस्पतिस्वाच ॥ इष्टन्वनिष्टञ्च सुखासुखे च साश्रीस्त्वहन्दि कर्ममिय ।

॥ मनुस्वाच ॥ एभिर्विमुक्तः परमाविवेक एतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः । कामात्मकाऽऽहन्दि कर्मयोग एभिर्विमुक्तः परमा
 ददौत ।

आत्मादिभिः कर्मभिरिच्छमानो धर्मे प्रवृत्तो युतिमान् सुखार्थी । परं हि तत् कर्मपथादपि निराशिशं ब्रह्म परं
 क्षुपेति । १९२

प्रजाः सृष्टां मनसा कर्मणा च हावेवैतो सत्यथैवा लोकजुष्टौ । दृष्टं कर्म श्रान्तज्ञानवच मनस्यगमः कारणं नान्यदस्ति ।
 स्नेनात्मना चक्षुरिव प्रेषिता निश्चात्यये तपसा संवृतात्मा । ज्ञानान्तु विज्ञानगुणेन युक्तं कर्माद्भुभं पश्यति वर्जनीयं ।
 संपान् कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञाना मनुष्याः परिवर्ज्यन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचित्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टं ।
 क्षत्तुस्त मन्त्रो विधिः प्रयुक्तो यज्ञा यथोक्तास्त्रिह दक्षिणश्च । अन्नप्रदानं मनसः समाधिः पञ्चात्मकं कर्मफलं वदन्ति ।
 गुणात्मकं कर्म वदन्ति वेदास्तस्मान्मन्त्रो मन्त्रपूर्व्यं हि कर्म । विधिर्विधिर्धर्मं मनसोपपत्तिः फलस्य भोक्ता तु तथा
 शरीरी । १९३

शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुष्पाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च श्रुमास्तथैव । नरो न संज्ञानगतः प्रभुः स्वादेतत् फलं विधिति कर्म लोके ।
 यद्यच्छरीरेण करोति कर्म शरीरयुक्तः समुपायुते तत् । शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चायायतनं शरीरं ।
 चाचा तु यत्कर्म करोति किञ्चिदाचैव सर्वं समुपायुते तत् । मनस्त यत्कर्म करोति किञ्चिन्मनस्य स्वायमुपायुते तत् ।
 यथा यथा कर्मगुणं फलार्थी करोत्ययं कर्मफले निविष्टः । तथा तथाऽयं गुणधर्मयुक्तः श्रुभाश्रुभं कर्मफलं भुनक्ति ।
 मत्स्यो यथा खेत इवाभिपातो तथा कृतं पूर्व्यमुपैति कर्म । श्रुभे लभे तदुच्यते तु न तुच्यते वै परम शरीरो । १९४
 यतो जगत् सर्वमिदं प्रसृतं ज्ञानात्मनो व्यतियान्ति यतत् । यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं तदुच्यमानं श्रुणु मे परं यत् ।

एभिर्विमुक्तं विविधैश्च गन्धैरशब्दैर्मन्त्रैर्मन्त्रैश्च । अयाध्यामयन्मन्त्रैर्मन्त्रैश्च पञ्चप्रकारान् सृष्टे प्रजायां ।
 न ह्यो पुमाश्चापि नृपमकश्च न मय चासत्सदमय तत्र । पश्यन्ति यद्विद्वान्मनुष्यास्तददृशं न चरतीति विद्धि ।
 इति श्रीमहाभारते आत्मपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुबृहस्पतिर्वादे एकाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥
 ॥ मनुस्वाच ॥ यत्परात्तु यं नरो वायुस्ततो ज्योतिस्ततो जलं । जलात् प्रसृता जगती जगत्या जायते जगत् ।

इते शरीरैर्जन्तुमेव गता जन्ताश्च तेन चरन्ते जन्तुर्गते । सादृ न्विचरन्ति न भाविनन्ते मोक्षश्च ते वै परमावृत्तिः । १११
मोक्षं न द्योतं स्वरु न्नापि तोच्छं नाचं कथायं नधुनं न तिक्रं । न इच्छन्नापि च गन्धवत्तत्र रूपवत्तत् परमसुभावं ।
स्पर्शनमुर्दे चक्षु विद्धा घ्राणश्च गन्धान् श्रवणैः च शब्दान् । रूपाणि स्पर्शं च तत्परं यत् स्थूलसूक्ष्मविशो मनुष्याः ।
निवर्तयित्वा रसनां रसेभ्यो घ्राणश्च गन्धाच्छ्रवणैः च शब्दान् । स्पर्शान् च रूपान् चानुसृतं परं पश्यति स्वं सुभावं ।
यतो स्थूलोऽहं हि कर्गति यच्च यजिंश्च तन्मग्नमे प्रवृत्तिं । यजिंश्च यदेन च यंश्च कर्त्ता यत्कारणमेव समुदायमाहः ।
यद्वाऽप्यभूद्वापक साधकश्च यत्कर्मवन् न्वाकृति चापि लोकैः । यः सर्वहेतुः परमात्मकरी तत् कारणं कार्यमतो दद
न्यत् । ११२

यथा हि कश्चित् सृष्टनैर्बन्धुभ्यः शुभाशुभं प्राप्नुतेऽप्याविगच्छात् । एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु स्वकर्मभेदान्मिदं निबद्धं ।
यथा प्रदीप्तं पुरतः प्रदीपः प्रकाशमन्यस्य कर्गति दीप्यन् । तथैव पञ्चेन्द्रियदीपवत्ता शानप्रदीपः परमसुखं ।
यथा च राजा बहुवै ह्यमात्या इत्यक् प्रमाणं प्रवदन्ति दुष्का । तद्वच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च ज्ञानकदेशाः परमः च तेभ्यः ।
यथाऽर्धवोऽग्निः धवनस्य वेगो मनेचयोऽक्षस्य नदीषु चापः । गच्छन्ति चाप्यान्ति च सञ्चरन्त्यस्य च्छरीराणि शरीरिणाम् ।
यथा च कश्चित् परशुं स्थूलोवा धूमं न पश्येत्स्वननश्च काष्ठे । तद्वच्छरीरोदरपारिषादं हित्वा न पश्यन्ति ततो यद्
न्यत् । ११३

तान्देव काष्ठानि यथा विमल्य धूमश्च पश्येत् ज्वलनश्च योगात् । तदन्तु स्रुद्धिं सममिन्द्रियात्मनोऽपि परं पश्यति तं
सुभावं ।

यथात्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां रुद्रान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत् । श्रोत्रादियुक्तं सुमहान् स्रुद्धिर्लिङ्गात्तथा गच्छति
लिङ्गमन्यत् ।

उत्पत्तिवृद्धिबन्धनप्राप्तैर्न युज्यतेऽसौ परम शरीरो । अनेन लिङ्गेन तु लिङ्गमन्यद्भक्त्यदुष्टं फलसन्नियोगात् ।
न चबुधा पश्यति रूपमात्मनो न चापि स्वार्थमुपैति किञ्चित् । न चापि तै साधयते तु कार्यं ते तं न पश्यन्ति च पश्यते
तान् ।

यथा समीपे ज्वलतोऽननस्य सन्तापजं रूपमुपैति कश्चित् । न चापरं रूपगुणं विभर्त्ति तथैव तद् दृश्यति रूपमस्य । ११४
तथा मनुष्य परिमुच्य कायमदृश्यमन्यद्विशते शरीरं । विद्वज्भूतेषु महसु देहं तदाश्रयघैव विभर्त्ति रूपं ।

हं वायुमग्निं सन्निभं तथैर्वाग्निं स्मं ततोऽभ्याविशते शरीरो । नानाश्रया कर्मण्यवर्त्तमाना श्रोत्रादयः पञ्चगुणान् श्रयन्ते ।
श्रोत्रं खतो घ्राणमथो घृष्टिव्यासोऽग्रेण रूपमथो विषाक । जन्माश्रयं तेज उक्तं रसश्च वाय्वात्मकः स्पर्शश्चतो गुणश्च ।

महसु भूतेषु वसन्ति पञ्च पञ्चेन्द्रियार्थाश्च तथेन्द्रियेषु । सर्वेषां चैतानि मनोनुगानि बुद्धिं मनोऽप्येति मनः सुभावं ।
शुभाशुभं कर्म कृतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददति स्वदेहे । मनोऽनुवर्त्तन्ति परावराणि जलौक्यः खेत इवानुकूलं । ११५

यत्नं यथा दृष्टिपथं परैति सुखं महद्भूपमिवाभिभाति । स्वरूपमालोचयते च रूपं परं तथा बुद्धिपथं परेति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिववादे श्रुतिकदिशतोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

॥ मनुववाच ॥ यदिन्द्रियैरुपहितं पुरस्तात् प्राप्तान् गुणान् धेकरते विराय । तेन्द्रियैरुपपन्नैषु पदान् च बुद्धिर्हृत्
परमसुभावं ।

यथेन्द्रियायान् युगपत् समन्ताद्योपेक्षते कृत्स्नमतुल्यकानं । तथा चक्षं मक्षरते म विदांस्तस्मात् स एक परम शरीरी ।
 रजतम सत्यमेवा ह्यतीथ गच्छत्यमौ स्थानगुणान् विरूपात् । तथेन्द्रियाण्याविशते शरीरी कृताग्रं वायुरिवेत्यक्षम् ।
 न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो न पश्यति स्पर्शनमिन्द्रियाणां । न ओचमिदं अवशेन दर्शनं तथा कृतं पश्यति तदिदं
 श्यति ।

३२१

आवादीन न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना । सर्वज्ञं सर्वदर्शी च सर्वज्ञप्तानि पश्यन्ति
 यथा हिमवतः पार्श्वं दृष्टं चन्द्रमसौ यथा । न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तस्मात्ति तावता ।
 तदद्भुतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ । अदृष्टपूर्वं सचुर्भ्यां न चासौ नास्ति तावता ।
 पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत् सोमेन विन्दति । एवमस्ति न चेत्पक्षं न च तत्र पराचर्यं ।
 रूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमने बुधा । धिया समनुपश्यन्ति तद्गता मवितुर्गतिं ।

३२२

तथा बुद्धिमदीपेन दूरस्थ सुविपश्चित । प्रत्यासन्न मनीषन्ते श्रेयं ज्ञानामिमं हित ।
 न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थोऽभिमिश्रयति । सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान् यध्नन्ति जलजीविन ।
 गृहेर्धृमाणां गृहण पक्षिणां पक्षिभिर्धया । गजानाञ्च गजैरेव श्रेय ज्ञानिन गृह्यते ।

अहिरेव ह्यहि पादान् पश्यतीति हि न श्रुतं । तदभूत्तिं पु मूर्त्तिञ्च श्रेयं ज्ञानेन पश्यति
 नेत्यहन्ते यथा वेजुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि । तथैवेह परा बुद्धि पर बोध्यं न पश्यति ।

३२३

यथा चन्द्रे क्षमावास्यामलिङ्गत्वान् दृश्यते । न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिण ।
 लीणकोषो क्षमावास्यां चन्द्रमा न प्रकाशते । तदभूत्तिं विमुक्तोऽसौ शरीरी नोपलभ्यते ।
 यथाकाशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भाजते पुन । तदस्मिन्नान्तरं प्राप्य शरीरी भाजते पुन ।
 जन्म वृद्धिं लयस्यास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । सा तु चान्द्रमसौ वृत्तिर्न तु तस्य शरीरिण ।
 उत्पत्तिवृद्धिलयस्या यथा स इति गृह्यते । चन्द्र एव त्वमावास्या तथा भवति मूर्त्तिमान् ।
 नोपसर्पदिमुद्भवा शशिनं दृश्यते तम । विस्मज्जोपसर्पश्च तदत् पश्य शरीरिण ।

३२४

यथा चन्द्रार्कवर्षुक तमसदुपलभ्यते । तदच्छरीरर्षयुक्त शरीरीत्युपलभ्यते ।
 यथा चन्द्रार्कनिर्षुक स राज्ञर्नोपलभ्यते । तदच्छरीरनिर्षुक शरीरी नोपलभ्यते ।

यथा चन्द्रे क्षमावास्यां गलवैर्मुच्यते गत । तदच्छरीरनिर्षुक फलैर्युज्यति कर्षण ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिर्षादे व्यधिकदिशतोऽध्याय ॥ २०१ ॥
 ॥ मनुस्वाच ॥ यथा व्यक्तमिदं ज्ञेते स्वप्ने चरति चेतन । ज्ञानमिन्द्रियसयुक्त तदत् प्रेत्य भवाम्भौ ।

३२५

यथाऽग्निमपि प्रपञ्चे तु रूपं पश्यति चक्षुषा । तदत् प्रपञ्चेन्द्रियलाब्धेयं ज्ञानेन पश्यति ।

म एव लुप्तिते तस्मिन् यथा रूपं न पश्यति । तथेन्द्रियाकुलीभोते ज्ञेय ज्ञानेन पश्यति ।

अबुद्धिरज्ञानक्षता अबुद्ध्या कथ्यते मन । दुष्टस्य मनस पश्य सम्प्रदुष्यन्ति मानसा ।

अज्ञानतृप्ता विषयेष्ववाढो न तृष्यते । अदृष्टवर्ष भूतात्मा विषयेभ्यो निवर्त्तते ।

तर्पच्छेदो न भवति पुरुषस्यैह कल्पयात् । निवर्त्तते तदा तर्ष पापमन्तगत यदा ।

३२६

विषयेषु तु संशयाच्छायाय न तु संशयान् । मनसा चान्यथा काङ्क्षन् परं न प्रतिपद्यते ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां चयात् पापस्य कर्षणः । यथादर्शने प्रस्थे पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
प्रद्यतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव नियतैः सुखी । तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्चैदात्मानमात्मना ।
इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः । बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात् परतरं महत् ।
अथकात् प्रद्यते ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः । मनः श्रोत्रादिमयैकं शब्दादीन् साधु पश्यति ।
यत्सांस्त्वजति शब्दादीन् शब्दाश्च व्यकृततया । विमुञ्चेत् प्राकृतान् यामासान्मुक्ताऽमृतमश्नुते ।
उद्यन् हि श्रिता यदहं सृजते रश्मिमण्डलं । स एवास्मत्पागच्छंस्तदेवात्मनि यच्छति ।
अन्तरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः । प्रार्थेन्द्रियगुणान् पश्य सोऽन्तरात्मा गच्छति ।
प्रणीतं कर्षणा मार्गे नोपमानं पुनः पुनः । प्राप्नोत्ययं कर्षणं प्रवृत्तं धर्ममात्मवित् ।
विषया विनिवर्त्तये निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं कृष्टा निवर्त्तते ।

बुद्धिः कर्मण्युपैर्जीनां यदा मनसि वर्त्तते । तदा संस्पद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतं ।
असंशयमदृष्टान्तमनसास्त्वदमदर्शनं । अत्रापमवितर्कं च वक्तुं प्रविशते परं ।
मनसाह्वयते मग्ना भगवत्प्रभिरिति । मतिस्तु भगवता ज्ञानं ज्ञानस्याभिमते परं ।
इन्द्रियैर्धनवः मिद्विर्न बुद्धिं बुध्यते मनः । न बुद्धिर्बुध्यतेऽप्यर्थं सुखं नेतानि पश्यति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिर्वादे चतुरधिकविंशतौऽध्यायः ॥ २० ॥
मनुवाच ॥ दुःखोपघाते शरीरे मानवे चाद्युपस्थिते । यस्मिन् प्रकृते कर्तुं यत्नं नानुचितमेतत् ।
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्मनुचिन्तयेत् । चिन्तयमानं हि चाश्नेति भूयद्यापि प्रवर्त्तते ।
प्रज्ञया मानवं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः । दमहि ज्ञानवामर्थेन वाचैः समतामियात् ।
अनित्यं दौर्बल्यं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः । आरोग्यं प्रियवंवाचोऽर्थोऽथेत्तत्र न पण्डितः ।
न जानपदिकं दुःखमेकं शोचिषुमर्हति । श्रोत्रेण प्रतिबुध्यति यदि पश्येदुपक्रमं ।
सुखाद्ब्रह्मरं दुःखं जीविते नानि संशयः । स्विधस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियं ।
परित्यजति यो दुःखं सुखं वाद्युभयं नरः । अश्नेति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न ते शौचं नि पण्डिताः ।
दुःखमर्था हि युज्यन्ते पालनेन च ते सुखं । दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाग्रमेव न चिन्तयेत् ।
ज्ञानं बोधामिनिर्दत्तं विद्धि ज्ञानगुणं मनः । प्रज्ञाकरणैर्बुद्ध्या ततो बुद्धिः प्रवर्त्तते
यदा कर्मण्युपेता बुद्धिर्धनसि वर्त्तते । तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगनमाधिना ।
संयं गुणवतो बुद्धिर्गुणैश्चाभिवर्त्तते । अपरादमिनिःसत्या गिरिः प्रह्लादिवोदकं ।
यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्णं । तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकरं निकरं यथा ।
मनस्तपहन् पूर्वं मिन्द्रियार्थनिदर्शनं । न समसाधुषां वि निर्गुणस्य निदर्शनं ।
यत्सांयेतानि संशया दाराणि मनसि स्थितः । मनस्वेकादन्ता एवा तत्परं प्रतिपद्यते ।
यथा मरानि भूतानि निवर्त्तन्ते गुणदये । तथेन्द्रियापरादाय बुद्धिर्धनसि वर्त्तते ।

यदा मनसि सा बुद्धिर्बुध्नेऽन्तरचारिणी । श्रवणायगुणोपेता तदा सम्यग्धते मनः ।

३११

गुणवद्भिर्गुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः । तदा सर्वान् गुणान् हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते ।

अथ कस्यैह विज्ञाने नास्ति तत्त्वं निदर्शनं । यच्च नास्ति पदभ्यासः कस्तं विप्रयमाप्नुयात्

तपसा चानुमानेन गुणैर्जात्या अतेन च । निनीवेत् परमं ब्रह्म विशुद्धेनान्तरात्मना ।

गुणहीनो हितं मार्गं वदतिः समनुवर्तते । गुणाभावात् प्रकृत्या वा निष्कार्थं श्रेयसम्भितं ।

नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति समुण्वाच्चिवर्तते । गुणप्रचारिणी बुद्धिर्हताशन इवेभ्येन ।

३१२

यथा पक्ष विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्माभिः । तथा हि परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परं ।

एवं प्रकृतितः सर्वे प्रवर्तन्ते शरीरिणः । निवर्तन्ते निवृत्तौ च स्वर्गैश्चोपयान्ति च ।

पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्बिपयासेन्द्रियाणि च । अहङ्कारोऽभिमानश्च समूहो भूतसंज्ञकः ।

एतस्याद्या प्रकृतिस्तु प्रधानात् सम्प्रवर्तते । द्वितीया मियुगव्यक्तिमविशेषान्नियच्छति ।

धर्मादुत्कथ्यते श्रेयसाया श्रेयोऽप्यधर्भतः । रागवान् प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान् भवेत् ।

३१३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे पञ्चाधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २०५ ॥

॥ मनुवृत्वाच ॥ यदा तैः पक्षभिः पक्ष युक्तानि मनसा सह । अय तद्दृष्ट्येते ब्रह्म मथौ सूत्रमिवापितं ।

तदेव च यथा सूत्रं सुवैरैर्वर्तते पुनः । मुक्तास्त्रय प्रवालेषु मृगस्यै रजते तथा ।

तद्वद्भोऽयमनुष्येषु तद्वद्दृष्टिमृगादिषु । तद्वत्कोटपतङ्गेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्माभिः ।

येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करोत्ययं । तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाप्नुते ।

यथा श्लेकरसा भूमिरोषध्यानुसारिणी । तथा कर्मानुगा बुद्धिरन्तरात्मानुदर्शनी ।

३१४

ज्ञानपूर्वा भवेत्सिद्धिः सिद्धापूर्वाऽभिसम्भिता । अभिसन्धिपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलं ।

फलं कर्मात्मकं विद्यात् कर्म श्रेयात्मकं तथा । श्रेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ज्ञानं सदसदात्मकं ।

ज्ञानानाद्य फलानाद्य श्रेयानां कर्माणां तथा । चयान्ते यत्फलं दिव्यं ज्ञानं श्रेयप्रतिष्ठितं ।

महद्भिः परमं भूतं यत् प्रपश्यन्ति योगिनः । अबुधास्तत्र पश्यन्ति ज्ञातास्तस्य गुणबुद्धयः ।

श्रयिवीरूपतोः रूपमपामिह महत्तरं । अज्ञा महत्तरं तेजसेजसः पवना महान् ।

३१५

पवनाच्च महद्भोम तस्मान् परतरं मनः । मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान् स्मृतः ।

कालात् स भगवान् विष्णुर्लोक सर्वमिदं जगत् । नादिर्म मध्यं नैवान्तस्तस्य देवस्य विद्यते ।

अनादितादमध्यात्तदमन्तात्ताच्च सोऽव्ययः । अथेति सर्वेदुःखानि दुःखं ह्यन्तवदुच्यते ।

तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्भाम परमं पदं । तद्ब्रह्म कालविशयादिमुक्ता मोक्षमाश्रिताः ।

गुणैर्व्येते प्रकाशने निर्गुणत्वात्ततः परं । मित्रचित्तचरणे धर्मपायाऽनन्याय कल्पते ।

३१६

एतेषां दर्शयिष्यामि शरीराणि व्यपाश्रिताः । जिज्ञासेषु प्रवर्तन्ते यत्प्रसाधा विनाशिनः ।

न चैवमित्येते ब्रह्म शरीराश्रयसम्भवं । न यद्यमार्थं तद्ब्रह्म नादिर्मध्यं न चान्तवत् ।

अचामादिपाया सर्वा यन्नुपामादिदृश्यते । अन्तयादिमतां दृष्टो न स्वादिर्मध्यः स्वतः ।

अनादितादनन्तात्तदनन्तमयाय्ये । अथयत्नाच्च निर्दुःखं दन्वाभावकृतः परं ।

अदृष्टतोऽनुपायाच्च प्रतिषन्वेष्ट कर्मणः । न तेन मर्त्याः पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत्परं ।

विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् । मनसा चान्यदाकाङ्क्षन् परं न प्रतिपद्यते ।

गुणान् यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरे जनाः । परं नैवाभिकाङ्क्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः ।

गुणैर्यस्तवरेयैकैः कथं विद्यात् परान् गुणान् । अनुमानाद्भिन्नं गन्तव्यं गुणैरवयवैः परं ।

सर्वेषां मनसा विद्या वाचा वक्तुं न शक्नुमः । सर्वे हि मनसा यादृशं दर्शनेन च दर्शनं ।

ज्ञानेन निर्मळोऽस्त्य बुद्धिं बुद्ध्या मनसाया । मनसा चेन्द्रियपामसवरं प्रतिपद्यते ।

बुद्धिप्रदीपो मनसा समुद्धो निराश्रितं निर्गुणमभ्युपैति । परन्त्यजनीह विलोद्यमाना ज्ञातारं वायुरिवेत्समक्षं ।

गुणादाने विप्रयोगे च तेषां मनः सदा बुद्धिपरावराभ्यां । अनेनैव विधिना सम्प्रवृत्तो गुणादाने ब्रह्मशरीरमेति ।

अव्यक्तात्मा पुरुषो व्यक्तकर्षां सोऽव्यक्तत्वे गच्छति क्षमकाले । तैरेवायं चेन्द्रियैर्दृष्टमानैर्मायद्विधां वर्त्तते कामरूपः ।

सर्वैर्यद्येन्द्रियैः सम्प्रयुक्तो देहं प्राप्नोति पञ्चभूताश्रयः स्यात् । नाशमर्थ्याङ्गच्छति कर्मवशेह हीनत्वेन परमेष्टाययेन ।

इष्ट्या नरः पश्यति नाममस्या क्षमकालेन भविता चेति विद्धि । परं नयन्तोह विलोद्यमानेन पया भवं वायुरिवाश्वं वलं ।

दिवाकरो गदमुपलभ्य निर्गुणो यथा भवेदपगतस्मिन्पल्लः । तथा क्षणे मुनिरिह निर्विघ्नेषवाग् च निर्गुणे प्रविशति मद्वाचाययं ।

अनागतं सृष्टवतो परं गतिं स्वदम्भं प्रभवनिधाममर्थ्ये । अनागतं यदसृष्टमर्थ्यं भवं विचार्य तत् परमसृष्टत्वमनुते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृद्धसतिसंवादे षष्ठ्यधिकविंशोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमन्थनं । कर्त्तारमहत्तं विष्णु भूतानां प्रमवाप्ययं ।

नारायणं ह्येकैवं गोविन्दमवराजितं । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केनैव ।

॥ भीम उवाच ॥ श्रुतोऽप्यमर्या रामस्य नामदम्भस्य जल्पतः । नारदस्य च देवैः कृष्यदैपत्यस्य च ।

अविता देवसत्तां वाक्त्रोकिद्व महातपाः । मार्कण्डेयस्य गोविन्दे कथयत्यहृतं महत् ।

केनैव भरतश्रेष्ठ भगवान्मोक्षरः प्रभुः । पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते ब्रह्मा विभुः ।

किन्तु यानि विदुर्लोकं ब्राह्मणः ब्राह्मणधन्वि । महात्मनि महावाहो ऽहं तानि दुर्विष्टिर ।

यानि चाङ्गर्धनुर्येष्ट्यैः पुराणविदो जनाः । कर्त्तारिणि लिह गोविन्दे कोर्त्तयिष्य मितान्महं ।

महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः । वायुर्व्योतिस्तथा चापः सद्य गाधान्कृत्ययन् ।

स सृष्टा इदिविशैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः । अप्तेव द्रयनस्येह महात्मा पुरुषोत्तमः ।

सर्वैर्तेजोमयस्यस्मिन्मयानः पुरुषोत्तमः । सोऽप्यं सर्वभूतानां सङ्घर्षमकथयत् ।

आययं सर्वभूतानां मगधेतीह ऋष्यभुज । स धारयति भूतानि उभे भूतमविविधौ ।

तत्सृष्टिन् महाबाहो प्रादुर्भूतं महात्मनि । आस्करुतिमं दिव्यं नाम्नां पद्मनश्रयत ।

स तव भगवान्देवः पुष्टरे आश्रयन्दिशः । ब्रह्मा समभवत्तान सर्वभूतपितामहः ।

एते पापकृतज्ञात चरन्ति दृष्टिवोमिमं । यपाकवल्लभानां स्वधर्माणि नराधिप ।
नैते कृतयुगे तात चरन्ति दृष्टिवोमिमं । चेताम्रमृति वर्द्धन्ते ते जना भरतर्षभ ।
ततस्तस्मिन् महाघोरे सन्ध्याकाल उपस्थिते । राजानः समसज्जन्त समासाचेतरेतरं ।
एवमेव कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भूतो महात्मणः । देवं देवर्षिराचष्ट नारदः सर्वलोकाङ्गक ।
नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं मेने नराधिप । शायतनं महाबाहो यथावद्भरतर्षभ ।

७१६

एवमेव महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः । अचिन्त्यः पुण्डरीकाक्षो नैव केवलमानुषः ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सर्वभूतोत्पत्तिर्नाम सप्ताधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २०७ ॥
॥ धुधिष्ठिर उवाच ॥ के पूर्व्वमासन् पतयः प्रजानां भरतर्षभ । के चर्षयो महाभाग दिक्षु प्रत्येकत्रः स्मृताः ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अयतां भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं पदिष्ट्वक्षि । प्रजानां पतयो येऽस्मिन् दिक्षु ये चर्षयः स्मृताः ।

एकः स्वयम्भुर्भगवानाघो ब्रह्मा सनातनः । ब्रह्मणः सप्त वै पुत्रा महात्मानः स्वयम्भुवः ।
मरीचिरव्याघ्ररश्मौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च महाभागः सद्गो वै स्वयम्भुवा ।
सप्त ब्रह्माण्य इत्येते पुरीषे निवृत्त्य गताः । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ।
अचिर्वंशे संसृत्प्रेषा ब्रह्मयोगिः सनातनः । प्राचीनवर्द्धिर्भगवांस्तस्मात् प्राचेतसो दश ।

७१७

दशानां तनयस्त्वैका दशो नाम प्रजापतेः । तस्य द्वे नामनी लोके दश क इति चोच्यते ।
मरीचेः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नामनी स्मृते । अरिष्टनेमिरित्येके कश्यपेऽप्यपरे विदुः ।
अचैत्यैवैरवः श्रीमांसाज्ज सोमस्य वीर्यवान् । सहस्रं यद्य दद्यान् योगानां पथ्युपासिता ।
अर्थमा चैव भगवान् ये चास्य तनया विभो । एते प्रदेशाः कथिना भुवनानां प्रभावनाः ।

७१८

शशविन्दोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत । एकैकस्यां सहस्रान् तनयानामभूत्तदा ।
एवं शतसहस्राणि दश तस्य महात्मनः । पुत्राणाञ्च न ते कश्चिद्विद्वन्मन्त्रं प्रजापतिं ।
प्रजामाचक्षते विमाः पुराणाः शाशविन्दवी । स हृष्णिवंशप्रभवो महावंशः प्रजापतेः ।
एते प्रजानां पतयः समुद्दिष्टा यशस्विनः । अतः परं प्रवक्ष्यामि देवास्त्रिभुवनेश्वरान् ।
भगोऽष्टादशार्थमा चैव मित्रोऽथ वरुणस्तथा । सविता चैव धाता च विवस्वतो महाबलः ।

७१९

तथा पूषा तथैवेज्रो दादशो विष्णुश्च्युते । इत्येते दादशादित्याः कायपस्यात्मवम्भवाः ।
नासत्यैव दसस्य धृतौ द्वावयिनावपि । मार्कण्डेयस्मात्प्रजावेतावष्टमस्य महात्मनः ।
ते च पूर्व्वं सुराद्येनि विविधाः पितरः स्मृताः । तदुच्चैवात्मजः श्रीमान् विवरूपो महायशसः ।
अनेकपादविर्भङ्गो विरूपाक्षोऽथ रैवतः । हरश्च बहुरूपश्च व्यम्बकश्च सुरेश्वरः ।

७२०

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः । पूर्व्वमेव महाभाग वरुणोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
एत एवंविधा देवा मनोरथे प्रजापतेः । ते च पूर्व्वं सुराद्येनि विविधाः पितरः स्मृताः ।
श्रीलक्ष्मणवन्तस्तन्महायाजिन्यः सिद्धसाधव्योः । चम्भवो मरुतश्चैव देवानाञ्चादितो गणाः ।
एवमेते समासाता विधेदेवास्तथाऽग्निर्भो । आदित्याः चक्षिपाक्षिपां विप्रश्च मरुतस्तथा ।

अथिनैः तु स्मृतौ शूद्रैः तपसुषु समाश्रिता । स्मृतास्तद्विरसो देवा ब्राह्मण इति निययः । १०८

एत्यतन् सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितं । एतान् वै प्रातस्तथा देवान् यस्तु प्रकीर्तयेत् ।

स्त्राजान्यस्तथा चैव सर्वपापान्मुच्यते । यवकीतोऽथ रैभ्यश्च श्रवणमुपरावह ।

श्रीविजयैव काचीवान् बलशालिविरसः स्मृतः । श्वेपिर्मोधानियेः पुत्रः कलशो वर्धयदस्तथा

शैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा । उन्मुचो विमुचेश्वर स्वप्नान्वेयश्च वीर्यवान् ।

प्रमुच्येभवाहस्य भगवांस्य दृढव्रतः । मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागच्छ, प्रतापवान् । १०९

एते ब्रह्मर्षयो नित्यमाश्रिता दक्षिणां दिशं । उपद्रुः कवचो धौम्यः परित्राघश्च वीर्यवान् ।

एकतस्य द्वित्येव त्रित्येव चतुर्थेऽथ । अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा शरस्वतः प्रभुः ।

एते चैव महात्मानः पश्चिमाश्रिता दिशं । आत्रेयश्च वसिष्ठश्च काश्यपश्च महानृपिः ।

गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः । तथैव पुत्रो भगवान् श्रीकृष्ण महात्मान् ।

जमदग्निश्च सप्तैते उदीचीमाश्रिता दिशं । एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्तितास्त्रिगतेजसः । ११०

साविभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः । स्वमेते महात्मान, स्थिताः प्रत्येकशो दिशं ।

एतेषां कीर्तनं कृत्वा सर्वपापान् प्रमुच्यते । यस्यां यस्यां दिशि स्मृते तं दिशं व्रणं गतः ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्तुतिमांश्च शूद्रं व्रजेत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दिशं स्तुतिके अष्टाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ युधि शतपराक्रम । श्रोतुमिच्छामि कार्त्तिकेन कृष्णमव्ययमीश्वर ।

यथास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्म पुराकृतं । तन्मे सर्वं यथातत्त्वं ब्रूहि त्वं पुरुषर्षभ । १११

तिर्यग्गोनिगतां रूपं कथं धारितवान् प्रभुः । केन कार्त्तिकेन गेण तमाख्याहि महाबल ।

॥ भोम उवाच ॥ पुराऽहं मृगयां यातो मार्कण्डेयान्नेन म्वितः । तत्रापश्यकुबिगणान् समानीनान् सहस्रम् ।

ततश्चे मधुपर्केण पूजाक्षुरयो मयि । प्रतिपद्य च तां पूजां प्रत्यनन्दस्त्वहीनहं ।

कथेषा कथिता तव कश्यपेन महर्षिणा । मनःप्रज्ञादिनी दिव्या-नामिहैकमनाः शृणु ।

पुरा दानवमुष्या हि क्रोधलोभसमन्विताः । श्लेष्मन्तान्, शतशो नरकाद्या महासुराः । ११२

तथैव चान्ये सहस्रो दानवा युद्धदुर्मदाः । न सहन्ते स्म देवानां मष्टद्विंशं तामनुत्तमम् ।

दानवैरधमानास्तु देवा देवर्षयस्तथा । न शर्म लेभिरे राजन् विश्रमानास्ततस्ततः ।

श्रियीमार्कण्डेयान्नेन समपश्यन्दिवाकयः । दानवैरभिषंशोर्षां धोरकूपैश्च हावले ।

भारार्त्तामप्रहृष्टाश्च दुःखितां सन्निभशर्ती । अयादितेयाः सन्तसा ब्रह्माण्णिमदमव्रजन् ।

कथं श्रुत्वापि मे प्रह्वान् दानवैरभिषंशं । स्वयभुक्तानुवाचेदं निश्छेदोऽव विधिर्षया । ११३

ते वरेणाभिषमया श्मेन च मदेन च । नावपुश्यानि भूमूदा विष्णुमथ्यकृद्भनं ।

धराहृष्टपिणं देवमष्टयममरेण वि । एष वेगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमाः ।

अनर्भूनिगता धारा निवधन्ति सहस्रशः । श्रमयिष्यति तच्छुभा गङ्गपुः सुरमत्तमाः ।

ततो विष्णुर्वातेजा वागहं रूपमाप्सितः । अन्तर्भूमिं सम्प्रविश्य जगाम दितिजान् प्रति ।

दृष्ट्वा च सहिताः सर्वे दैत्याः सत्त्वमानुषं । प्रसन्नतरुणा सर्वे धनसुः कालमोहिताः ।

ततस्ते समभिद्रुत्य वराहं जगदः समं । संकुट्टाश्च वराहं तं व्यकर्षन्त समन्ततः ।

दानवेन्द्रा महाकाया महावीर्यवलोच्छ्रिताः । नाशक्रुवंश्च किञ्चित् तस्य कर्तुं तदा विभो ।

ततोऽगच्छन् विष्णुयन्त्रो दानवेन्द्रा मधं तया । संशयं गतमात्मानं मेनिरे च सहस्रशः ।

ततो देवाधिदेवः स योगात्मा योगसारथिः । योगमास्थाय भगवंलुदा भरतमृत्तम ।

विनमाद महानादं चोभयन् दैत्यदानवान् । सन्नादिता येन लोकाः सर्वस्थैव दिशो दृश ।

तेन यन्नादयश्चेन लोकानां चोभ आगमन् । सन्तस्तस्य शृङ्गं लोके देवाः शक्रपुरोगमाः ।

निर्विरेष्टे जगवापि बभूवतिभृशं तदा । स्थावरं जङ्गमश्चैव तेन नादेन मोहितं ।

ततस्ते दानवाः सर्वे तेन नादेन भीषिताः । पेतुर्गतासवश्चैव विष्णुनेत्रः प्रमोहिताः ।

रसातलगतस्यापि बराहस्त्रिदशदिपः । सुगैर्निन्दारयामास भोषभेदोऽस्यिस्रस्थान् ।

नादेन तेन महता सनातेन इति कृतः । पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् ।

ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाद्रवन् । तत्र गत्वा महात्मानं ऊचुर्धैव जगत्पतिं ।

नादोऽयं कोदूयो देव नैनं विप्र वयं प्रभो । कोऽपि हि कस्य वा नादो देन विक्रान्तिं जगत् ।

देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा । एतन्निब्रन्नरे विष्णुर्बराहं रूपमास्थितः ।

उदतिष्ठन्महाबाहो ह्ययमानी महर्षिभिः ।

॥ पितामह उवाच ॥ निहत्त्य दानवपतीन् महावर्मा महाबलः । एव देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ।

सर्वभूतेश्वरो योगी मुनिरात्मा तयात्मनः । स्त्रिरीभवत ऊष्टोऽयं सर्वविघ्नविनाशनः ।

कृत्वा कर्षातिनाभेतदश्चक्षुममितप्रभः । समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाद्युतिः ।

पद्मनाभो महायोगी महात्मा भूतभावनः । न सन्नापो न भीः कार्यो भोक्तो वा मुरवन्तमाः ।

विधिरेव प्रभावस्य कालः संघयकारकः । लोकान् धारयता तेन नादो मुक्तो महात्मना ।

स एव हि महाबाहुः सर्वलोकनमस्कृतः । अच्युतः पुण्डरीकाक्षः सर्वभूतादिरीश्वरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेत्वथपर्वणि अन्तर्भूमिविकीर्तिते नवाधिकदिशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ योगं मे पश्यन् तात मौचस्य वद भारत । तमहं तत्ततो शातमिच्छामि वदताम्बर ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । संवादं मेत्वथपर्वणं श्रित्वैव गुह्यं मह ।

कथिद्वाह्वारमाशेनमाचार्यंष्टपिषत्तमं । तेजोराशिं महात्मानं सत्यमर्थं जितेन्द्रियं ।

श्रियः परममेधावो ज्ञेयोऽर्थो सुप्रमाहितः । चरणावुपसंश्रयं स्थितः प्राञ्जलिरप्रवोत् ।

उपासनात् प्रसन्नोऽपि यदि वै भगवन्मम । संशयो मे महान् कश्चित्तमे व्याप्तातुमर्हसि ।

कुतयाहं कुतश्च त्वं तत् सन्दरशूहि तत्परं । कथस्य सर्वभूतेषु सनेषु दिग्मत्तम ।

१००

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

सम्यक्वृत्ता निवर्त्तन्ते विपरीता. चयोदयाः । वेदेषु चापि यदाकां लौकिकं व्यापकञ्च यत् ।
एतदिदं यथातत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हति ।

॥ गुरुत्वाच्च ॥ इष्टेषु शिष्यमहाप्राज्ञ ब्रह्म गूढमिदं परं । अध्यात्मं सर्वविद्यानामागमानाञ्च यदसु ।

वासुदेवः परमिदं विषयस्य ब्रह्मणो मुखं । सर्वं ज्ञानमयो यज्ञस्ति त्वा दस आर्ज्ववं ।

१०

पुरुषं मनातमं विष्णुं यन्तं वेदविदो विदुः । सर्गप्रलयकर्त्तारमव्यक्तं ब्रह्म ज्ञायतं ।

तदिदं ब्रह्म वाष्पेयमितिहासं इष्टेषु मे । ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्रौत्यो राजन्यः क्षत्रियैस्तथा ।

वैश्या वैशैस्तथा श्रौत्यः इन्द्रः इन्द्रैर्षामनाः । माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततजवः ।

अर्हस्त्वमसि कल्याणं वार्णेयं इष्टेषु यत्परं । कालचक्रमनासन्तं भावाभावस्त्वलक्षणं ।

चैलोक्यं सर्वभूतैश्च चक्रवत् परिवर्त्तते । यत्तदचरमव्यक्तममृतं ब्रह्म ज्ञायतं ।

११

वदन्ति पुरुषस्यात्र केशवं पुरुषर्षभं । पिहन्देवानुवीक्ष्य तया वै यचराक्षयान् ।

नागासुरमनुष्याञ्च सृजते परमोऽप्ययः । तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्षाश्च ज्ञायतान् ।

प्रलयं प्रकृतिं प्रौढ्यं युगादौ सृजते पुनः । यद्यत्तादृशलिङ्गानि नामारूपाणि पथ्यथे ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु । अथ यद्यद्यदाभाति कालयोगाद्युगादिषु ।

तत्तदुपपद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानजं । युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् केतिहासान् मर्षयः ।

१२

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा । वेदविदेद भगवान् वेदाङ्गानि दृष्टयतिः ।

भार्गवो नीतिशास्त्रानु जगाद जगतो हितं । गान्धर्वो नारदो वेद भरद्वाजो धनुर्धरं ।

देवर्षिचरितं मार्ग्यः कृष्णाषेयश्चिकित्सितं । न्यायतन्त्राष्टमेकानि तैल्लैक्यानि वादिभिः ।

हेलागमसमाचारैर्धनुर्धरं तदुपास्यतां । अनाथं तत्परं ब्रह्म न देवा नर्षो विदुः ।

एकलवेद भगवान् धाता नारायणः प्रभुः । नारायणाद्विगणस्तथा मुख्याः सुरासुराः ।

१३

राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखमेवञ्च । पुरुषाधिष्ठितान् भावान् प्रकृतिः स्रयते यदा ।

चेतुष्टुभुजमतः पूर्व जगत् संपरिवर्त्तते । दीपादन्ये यया दीपाः प्रवर्त्तन्ते सहस्रशः ।

प्रकृतिः स्रयते तद्वदान्नयास्त्रापचीयते । अव्यक्तान् कर्त्रज्ञा मुद्गिरहृद्गारं प्रस्रयते ।

आकाशश्चापहृद्गाराद्यायुराकाशसम्भवः । वायोऽस्तेजस्तथा आप अद्भ्योऽथ वसुधाद्रता ।

मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता जगदेतास्त्वस्मितं । ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।

१४

विषयाः पञ्च पञ्च विकारे षोडशे मनः । ओषं तत्तुषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियाण्यथ ।

पादौ पायुरप्ययश्चैव बाह्वर्षणौ अपि । शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धस्तथैव च ।

विशेषं व्यापकञ्चानि तेषु सभ्रमं मनः । रसज्ञाने तु जिज्ञेयं व्याहृतं वाक् तथोच्यते ।

इन्द्रियैर्विधेयं सर्वं व्यक्तं मनस्तथा । विद्यासु षोडशैतानि देयतानि विभागशः ।

देवेषु ज्ञानकर्त्तारमुपासीतमुपासते । तद्वत् योगगुणा जिह्वा गन्धस्तु प्रियवीगुणः ।

१५

श्रोत्रं नभोगुणैश्च चतुरङ्गैर्गुणैस्तथा । स्वयं वायुगुणं विद्यात् सर्वभूतेषु सर्वदा ।
 मनः सत्वगुणं प्राहुः सत्वमयकजं तथा । सर्वभूतात्मभूतस्य तस्मादुच्यते मुद्दिमान् ।
 एते भावा जगत् सर्वं वहन्ति सचराचरं । श्रिता विरजसं देवं यमाहुः प्रकृतेः परं ।
 नवद्वारं पुरं पुण्यमैतैर्भावैः समन्वितं । व्याप्य ज्ञेते महानात्मा तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्तो व्यक्तोपदेशवान् । व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ।
 यथा दीपः प्रकाशात्मा इक्षो वा यदि वा महाम् । ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ।
 श्रोत्रं वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति । कारणं तस्य देहाऽयं स कर्मा सर्वकर्माणां ।
 अग्निर्ह्यरुणो यद्वह्निश्च दारौ न दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्य योगेनैवानुदृश्यते ।
 अग्निर्धिया क्षुपायेन मयित्वा दाह दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्य योगेनैवाह दृश्यते ।
 नदीज्वापो यथा युक्ता यथा सूर्यो मरीचयः । सन्ततत्वाद्यथा धानि तथा देहाः शरीरिणः ।
 स्रग्जयोगे यथैवात्मा पक्षेन्द्रियसमायुतः । देहमुत्कृत्य वै याति तथैवाचोपलभ्यते ।
 कर्मणा वायते पूर्व्वं कर्मणा चोपलभ्यते । कर्मणा जीयतेऽन्यत्र स्त्रुतेन वलीयसा ।
 स तु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वाऽन्यं प्रतिपद्यते । तथाऽन्यं सम्प्रब्रज्यामि भूतपामं स्वकर्मणं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्म्ये दशमोऽध्यायः ॥ २१० ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ चतुर्विधानि भूतानि स्याद्वराणि चराणि च । अथैकप्रभवान्याहुः कथं निधनानि च ।
 अथैकलक्षणं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः । यथाऽन्यत्र कणीकायामन्तर्भूते महाद्रुमः ।
 निम्बजो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात् सन्भवस्तथा । अभिद्रवत्ययस्कान्तमयो निद्येतं यथा ।
 स्वभावहेतुजा भावा यद्वदन्यदपीदृशं । तद्वदव्यक्तजा भावाः कर्तुः कारणलक्षणाः ।
 अचेतनाद्येतदितुः कारणादभिसंहताः । न भूयं चैवाभूतानि नर्धेया न सुरोत्सुराः ।
 नान्यदासोदृते जोवमासेदुर्न तु संहतं । पूर्व्वं नित्यं सर्वगतं मनो हेतुमलक्षणं ।
 अज्ञानकर्मनिर्दिष्टमेतत् कारणलक्षणं । तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्यसंग्रहकारकं ।
 येनैतद्वर्तते सक्रमगादिनिधनं महत् । अव्यक्तनामं व्यक्तारं विकारपरिमण्डलं ।
 चैवज्ञाधिष्ठितं चकं सिग्धालं वर्त्तते भुवं । सिग्धलान्तिलवत् सर्वं चक्रेऽस्मिन् पीयते जगत् ।
 तिलपीठैरिवक्रम्य भोगैरज्ञानसम्भवैः । कर्म तत् कुरुते तयोर्दहद्वारपरिग्रहः ।
 कार्यकारणसंयोगे स हेतुरुपपादितः । नाभ्येति कारणं कार्यं न कार्यं कारणं तथा ।
 कार्याणाम्पूकरणे कालो भवति हेतुमान् । हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परं ।
 अन्योन्यमभिवर्त्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा । राजभैक्षामैवैर्भावैश्च्युतो हेतुवलासितः ।
 सेवश्चमेवानुयाति पाशुर्न्यातेरितो यथा । न च ते स्पृश्यन्ते भावेन ते तेन महात्मना ।
 मरजस्त्रोऽरजस्त्रश्च नैव वायुभवेत्तथा । तथैतदम्भरं विद्यात् सत्त्वचेवश्रयोर्भूधः ।
 अभ्यासात् स तथा युक्तो न गच्छेत् प्रकृतिं पुनः । सन्देहमेतमुपशमयिन्नद्गवानृषिः ।

तथा वार्त्ता समीचेत कृतलक्षणधर्माः । वीजान्यन्यपदधानि नरो हन्ति यथा पुनः । ॥ २११ ॥
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्रौञ्चैर्नात्मा सम्यचते पुनः ।
 इति श्रीमद्भाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मो एकादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २११ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रवृत्तिलक्षणे धर्मो यथा समुपपद्यते । तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ।
 दुर्लभा वेदविदोऽपि वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः । प्रयोजनमहत्त्वानु मार्गमिच्छन्ति संस्तुतः ।
 सद्गिराचरितत्वात्तु हृत्तमेतदगर्हितं । इयं सा बुद्धिरभ्यस्य यथा याति पराङ्गतं ।
 शरीरवानुपादत्ते मोक्षान् सर्वान् परिग्रहन् । क्रोधलोभादिभिर्भावैर्मुक्तो राजसत्तामसैः ।
 नाशुद्धमाचरेत्सत्तादभीष्टान् देहयापनं । कर्मणा विवरं कुर्वन् लोकानामुपाकुभान् ।
 लोहदुर्गं यथा हेम विपकं न विराजते । तथा पक्कपाथाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ।
 यथाधर्मक्षेत्रेभीमात् कामकोधावनुस्रवन् । धर्म्यं पन्यानमाकम्य शानुबन्धो विनश्यति ।
 शब्दादीन् विययास्तस्मान्न संरागद्वयं प्रजेत् । क्रोधा हर्षो विषादश्च जायते ह परस्वरात् ।
 पञ्चभूतात्मके देहे सत्त्वे राजसतामसे । कमभीष्टवृत्ते चार्थं कं चो क्रौञ्चति किं वदन् ।
 स्वयंरूपराधेयु सङ्गं गच्छन्ति बालिषाः । नावगच्छन्ति विज्ञानादात्मानं पार्थिवं गुणं ।
 मृण्मयं शरणं यदन्नुदैव परिलिण्ठते । पार्थिवोऽग्रं तथा देहे मृदिकास्त्रमन्यति ।
 मधु तैलं पद्मः कर्पिकौशाणि स्वर्णं गुडः । धान्यानि फलमूलानि मृदिकाः सहास्रधा ।
 यदन् कान्तारमातिष्ठैवात्सुक्यं समनुजनेत् । शान्त्वमाहारमादाद्यादस्मादपि हि व्यपनं ।
 तदन् संसारकान्तारमातिष्ठन् अमृततपः । याचार्थमद्यादाहारं व्याधितो भयजं यथा ।
 सत्यधैर्चाञ्चवत्यागैर्वर्षा विक्रमेण च । चान्द्या धृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च ।
 भावान् सर्वानुपाहृतान् समीक्ष्य विषयात्मकान् । शान्तिमिच्छन्नादीनात्मा संघच्छेदिन्द्रियाणि च ।
 सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः । चक्रवत् परिवर्तन्ते ह्यज्ञानज्जननवो भ्रमं ।
 तस्मात् सम्यक् परीक्षेत्तु दोषानज्ञानसम्भवान् । अज्ञानप्रभवः दुःखमहङ्कारं परित्यजेत् ।
 महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः । त्रैलोक्यं क्षेत्रं कर्म अहङ्कारं प्रतिष्ठितं ।
 यथेह नियतं कालो दर्शयत्पार्थवान् गुणान् । तद्वद्वृत्तेष्वहङ्कारं विद्यात् कर्मप्रवर्तकं ।
 धर्मादकं तमो विद्यात् लक्षणमज्ञानसम्भवं । प्रीतिदुःखनिवह्यं यमलोकोत्तीरयो गुणान् ।
 सत्त्वस्य रजसस्यैव तमसस्य निबोध ताम् । प्रमादो हर्षजा प्रीतिरसन्देहा धृतिः स्मृतिः ।
 इतान् सत्त्वगुणान् विद्यादिमात्रजमतामसान् । कामक्रोधा प्रमादस्य लोभमोहोर्भयं क्रमः ।
 विशदभोकावरतिर्भावनार्थावनार्थता । दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुह्यसाधवं ।
 विष्टयेदात्मसंज्ञानमैकैकमनुमनन्तं ।

॥ पुथिठिर उवाच ॥ के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या श्रित्यसिद्धताः । के पुनः पुनराधानि के मोक्षदफला

केनां वनावलं बुद्ध्या हेतुमिर्विष्टेदुधः । एष मे संशयस्तान् तमे ब्रूहि पितामह ।

॥ भोम उवाच ॥ दोषैर्भूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा विमुच्यते । विनाशयति समूतमयमपमयो यथा ।

तथा कृतात्मा सहजैर्दोषैर्नश्यति तामसैः । राजसं तामसश्चैव शुद्धात्मकमकल्पय ।

०२११

तत् सर्वं देहिनां वीजं सत्त्वमात्मवतेः समं । तस्मादात्मवता धन्यं रजस्य तम एव च ।

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं सत्त्वं निर्मलतामियात् । अथवा सन्तवद्भूयरात्मा दानाय दुष्कृतं ।

स वै हेतुरनादाने शुद्धधर्मानुपालने । रजसाऽधर्मयुक्तानि कार्याण्यपि समाप्नुते ।

अर्थयुक्तानि चतुर्थं कामान् सर्वथाय सेवते । तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते ।

हिंसाविहाराभिरतस्तद्भेदे निद्रासमन्वितः । सत्त्वस्य सत्त्विकान् भावान् शुद्धान् पश्यति संश्रितः ।

०२१२

स देहो विमल श्रोमान् अहोविद्यासमन्वितः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयव्यात्मि सादृशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

॥ भोम उवाच ॥ रजसा साध्यते मोक्षस्तमसा भरतर्षभ । क्रोधलोभौ भयं दर्पं रतेषां सादनाच्छुचिः ।

परमं परमात्मानं देवमवयमव्ययं । विष्णुमथक्कसंज्ञानं विभ्रतं देवसत्तमं ।

तस्य मायापिनङ्गाङ्गा ज्ञानभट्टा विधेयः । मानवा ज्ञानसंमोहात्ततः क्रोधं प्रयान्ति वै ।

क्रोधात् काममवाप्यऽथ लोभमोहौ च मानवाः । मानदर्पमहङ्कारमहङ्कारात्ततः क्रियाः ।

०२१३

क्रियाभिः खेदसन्मग्नान् खेदाच्छोकमननतरं । सुखदुःखक्रियारम्भाज्जन्माज्जन्तवः ।

जन्तवो गर्भवासन्तु शुक्रमोक्षितसम्भवं । पुरीषमूत्रविक्लेदं मोक्षितप्रभवविचं ।

दृष्ट्वाभिभूतौर्ध्वदूकानेव भिर्परिस्रवन् । संसारतन्त्रबाहिन्यस्तत्र बुद्ध्या त्रयोषितः ।

प्रकृत्या चैवभूतास्ता नराः चैवज्ञलक्षणाः । तस्माद्वेता विशेषेण न चाभीयुर्निपचितः ।

कृत्या धेता धीररूपा मोहयन्मविचक्षणः । रजस्यार्हिता मूर्च्छिर्गन्धियार्णा वन तनो ।

०२१४

तस्मात्तदात्मकाङ्गागादीज्जात्यायन्ति जन्तवः । खेदेहजानमसंज्ञानं यदहङ्कारं एमीस्त्वमेतः ।

स्वसंज्ञानलक्षांसदन्तु सुतसंज्ञानं लमोक्षयजेत् । शुक्रतोः रमतथैव देहाज्जात्यायन्ति जन्तवः ।

स्वभावात् कर्मयोगाद्वा तानुपेक्षेत् बुद्धिमान् । रजस्तमसि पर्येषो कृत्स्नश्च रजसि स्थितः ।

शानाधिष्ठितमथक्कं बुद्ध्याहङ्कारलक्षणं । तदोभं देहिनामाङ्गलादीर्गं जीवमैश्रितं ।

कर्मणा काष्ठयुक्तेन संसारपरिवर्तनं । उभयार्थं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव ।

०२१५

कर्मैर्गर्भमुण्णैर्देहो गर्भे तदुपलभ्यते । कर्मणा वीजभूतेन साद्यते यद्यदिन्द्रियं ।

जायते तदहङ्काराद्रागयुक्तेन चेतसा । शब्दरागाक्षौचमस्य जायते भावतात्मनः ।

रूपरागात्तया चतुर्बाणं गन्धचिकीर्षया । स्पर्शेन लक्तया वायुः प्राणः पाण्यपात्रयः ।

व्यानोदानौ समानस्य पञ्चधा देहयापनं । सञ्जातैर्ज्ञायते गणैः कर्मैर्गन्धैर्गन्धैः ।

दुःस्वाद्यन्मैः समैर्धैः शरीरमानभैः । दुःखं विषादुपादामादभिमानः च वर्द्धते ।

०२१६

व्यागात्तेन्या निरोधः स्वाभिरोधेन विमुच्यते । इन्द्रियाणां रजस्वैव प्रलयप्रभववायुभौ ।

परीक्ष्य सद्यरेदिदं न यथावच्छास्य सद्यः । शान्तिं श्रियाणीन्द्रियायां ध्यापयन् यतः पुनः ।

हीनैश्च करणैर्होमं देवं पुनरर्हति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्याये त्रयोदशधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुत्वा पापं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्य सद्यः । तदिदं प्राणापरं राजन् प्राप्नुयत परमं गतिं ।

सर्वपापमेव भूतानां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते । पुरुषेभ्यो दिजानाञ्जिज्ञेभ्यो मन्त्रदग्निनः ।

सर्वभूतात्मभूतास्तैः सर्वज्ञैः सर्वदग्निनः । प्राक्षाणां वेदशास्त्रज्ञास्तान् गतनिश्चयाः ।

नेत्रहीनो यथा द्यौः कृष्णाणि सभतेऽध्वनि । ज्ञानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञानविदोऽधिकाः ।

तांस्तानुपासते धर्मान् धर्मकामा यथागमं । न त्वेवामर्थयामान्यमन्तरणं गुणानिमित्तम् ।

वाग्देहमनसं शैवं चमां सत्यं धृतिः स्मृतिः । सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणान् शुभान् ।

यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतं । परन्तु सर्वधर्मैर्मन्त्रेण यान्ति पराङ्मतिं ।

सिद्धसंयोगहीनं यच्छब्दसर्वविर्वर्जितं । श्रोत्रेण श्रवणञ्चैतच्छ्रुत्वा चैव दर्शनम् ।

वाक्धर्मापापप्रवृत्तं यत्तन्मनः परिवर्जितम् । बुद्ध्या साधवसायीत ब्रह्मचर्यमकल्प्यम् ।

सम्यन्तुतिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयान्नाथमः सुरान् । दिजाग्यो जायते विद्वान् कन्यषी वृत्तिमाश्रितः ।

सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायनात् न मे शृणु । सम्प्रवृत्तमुदीर्यं च निर्यक्षीयाद्भिजो रजः ।

योषिता न कथा श्रव्या न निरीक्ष्या गिरम्वराः । कथयिद्भनादायां दुर्बलानां विभेदजः ।

रागोत्पन्नखरेत्काष्ठमक्रस्तिः प्रविभेदयः । मग्नः स्त्रिभे च मनसा चित्रपेदयमर्थम् ।

पाप्मानं निर्देहे देवमन्तर्भूतं रजोमयं । ज्ञानयुक्तेन मनसा सन्ततेन विचक्षणः ।

कुण्ठपाशेभ्यस्त्रिभुजं यददच्छिद्ब्रह्मन्मनः । तदहे हगतं विद्यादात्मानं देहवन्मनः ।

वातपितृकपायकं त्वं ज्ञास्यं स्याद्युमस्ति च । मज्जां देहं शिराजालैस्पर्शं रसानृणां ।

दश विद्याङ्गमन्योऽत्र यच्चन्द्रियगुणवहाः । याभिः स्त्रियाः प्रजायन्ते धर्मोऽन्याः सहस्रशः ।

श्वमेता, शिरानद्यो रजोदा देहसागरं । तर्पयन्ति यथाकालमापगा इव सागरं ।

मध्ये च हृदयस्थैका शिरा तत्र मनोवहा । शुक्रं सङ्कल्पजं नृणां सर्वगावैर्विमुञ्चति ।

सर्वगावप्रतापित्यस्तस्या ह्यनुगताः शिराः । नेत्रयोः प्रतिपद्यन्ते वहन्यस्तौ जघं गुणं ।

पयस्तन्निर्हितं सर्पिर्ग्रहन्निर्मथ्यते खड्गे । शुक्रं निर्मथ्यते तदहे हसङ्कल्पजैः खनैः ।

स्त्रिभेज्येयं यथाऽभ्येति मनः सङ्कल्पजं रजः । शुक्रं सङ्कल्पजं देहात् सृजत्यस्य मनोवहा ।

महर्षिर्भगवान्निर्विदं तच्छुक्रमश्वम् । त्रिवीजमिन्द्रदेवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते ।

ये वै शुक्रगतिं विद्युर्भूतसङ्करकारिका । विरागा दग्धदोषास्तैः नापुनुरहे ह्यश्वम् ।

गुणानां साम्यमागत्य मनसैव मनोवहं । देहकर्मणानुदन् प्राणानन्तकाले विमुच्यते ।

भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रजायते । ज्योतिष्प्रदिरजो निर्वाहं मन्त्रसिद्धं महात्मानां ।

तस्मात्तदभिधाताय कर्म कुर्व्यादकल्पार्थं । रजस्तमयं ह्रिन्नेह यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ।

तद्व्याधिगतं ज्ञानं जरादुर्म्भसतां गतं । विप्रेक्षवुद्धिः कालेन आदत्ते मामर्धं बलं ।
 सदुर्गमिव पन्थादमतीत्य गुणबन्धनं । यथा पञ्चेक्षया दोषानतीत्याहृतमभ्युते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्म्ये चतुर्द्वाधिकादिप्रयोगेऽध्यायः ॥ २१४ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ दुरन्तोऽपि श्रियार्थेषु यत्नाः सोऽस्मि जन्मवः । ये न सक्ता महाभागस्ते यान्ति परमां गतिं ।
 जन्ममृत्युजरादुःखैर्वाधिभिर्मानसकर्मैः । दृष्ट्वैव सन्ततं लोकं धटेक्षोवाच बुद्धिमान् ।
 बाष्पनोन्मथां शरीरेण श्रुतिः स्यादमहद्वृतः । प्रज्ञानो ज्ञानवान् मिदुर्निरेपेचयते सुखं ।
 अथवा मनसः चक्षुं पश्यन् भूतानुकम्पया । तवायुपेक्षां कुर्वीत ज्ञाता कर्मफलं जगत् ।
 यत् कृतं स्याच्छुभं कर्म पापं वा यदि वाभ्युते । तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्यादामुद्धिकर्मभिः ।
 अक्षिंशं सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जुन । समा चैवाप्रमादश्च यत्नेन स सुखी भवेत् ।
 तस्मात् इमाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् । यत्नेन परमं धर्मं सर्वभूतसुखावहं ।
 दुःखनि वरणं वेदं सर्वज्ञः स सुखी भवेत् । तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् ।
 नापथायेन स्युर्वेपथ्यावद्धे चिन्तयेदसत । अयामोक्षप्रयत्नेन मनो ज्ञाने निवेशयेत् ।
 वाचमिधप्रयोगेण मनोऽहं तत् प्रवर्त्तते । विवंचतां च यदाकां धर्मसूक्ष्ममेवेतत् ।
 यत्नां वाचमहिंसाश्च वदेद्वनपवादिना । कस्तोपेतामपस्वामनुशंसामपैशुनां ।
 ईदृगुणश्च वक्तव्यमविविक्तं चेतसा । वाक्प्रवद्धो हि संसारी विरागाश्चापरेषु हि ।
 बुद्ध्याऽयमुद्वेहीतेन मनसा कर्म तामवं । रजोभूतैर्हि करणैः कर्मेण प्रतिपद्यते ।
 स दुःखं प्राप्य लोकैः क्षिण्वरक योपपद्यते । तस्मान्नमोवाक्यशरीरैराचरेद्भैर्यातात्मनः ।
 प्रकीर्णमेव भारं हि यद्वद्धार्थेन दंष्टुभिः । अनिस्तोनां दिवं बुद्ध्या संधारमनुधातया ।
 तानि च यथा दह्युः विस्त्रा गच्छेच्छिवां दिवं । तथा रजस्तम कर्माण्युद्वेगं प्राप्नुयात् क्षयं
 गिः सन्दिग्धमनीशो वै मुक्तः सर्वपरिपक्षैः । विविक्तशरीरं लब्ध्वाशो तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
 ज्ञानदग्धपरिक्षेपः प्रयोगरतिरोत्सवान् । निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति ।
 धृतिनामात्मज्ञानं बुद्धिं निश्चिन्तोवाद्संश्रयं । मनो बुद्ध्या निश्चिन्तोवादिपथः स्रगवात्मनः ।
 निश्चिन्तोतेन्द्रियस्थाश्च कुर्वाणस्तु मनो वशे । देवतास्तान् प्रकाशने हृष्टां यान्ति तमीश्वरं ।
 तानिः संसक्तमनसो ब्रह्मा तत् सम्प्रकाशते । यतैवापगतैः सन्ने ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 अथवा न प्रकाशेन योगतमैरुपक्रमेत् । येन तन्मयतत्त्वान्ने हृत्ति स्य तत्तदापरेत् ।
 कणकुल्पापि पृष्ठाकशाकयावन्नश्वरः । तथा मूलफलं भैक्ष्यं पर्येषेणोपयोग्यते ।
 आहारानियमश्चैव द्वेष्टे काले च सान्निहं । तत् परीक्ष्यानुवर्त्तते तत् प्रवृत्त्यनुपूर्वकं ।
 प्रवृत्तं नोपरन्वेत जनैरस्मिन्निवेज्ययेत् । ज्ञानान्वितं तथा ज्ञानमर्कवत् सम्प्रकाशते ।
 ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं चोक्तोक्तानधिनिष्ठति । विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानेनापठ्यते ।
 इत्यज्ञानं सम्प्रयोगाच्च नास्त्युर्ध्वं द्वायते । स तथोरपवर्गो यीतरागो विमुच्यते ।

वयोऽतीतो जरामृत्युजिला ब्रह्म सनातनं । अमृतं तदवाप्नोति यत्तदचरमव्ययं ।

॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषि वाण्येयाध्यात्मि पञ्चदशधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ निष्कल्पं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा । निद्रा सर्वात्मना त्यज्या स्वप्नप्रदोषानवेचता ।

स्वप्ने हि रजसा देहो तमसा चाभिभूयते । देहान्तरमिवापन्नस्वरूपगतस्त्युहः ।

ज्ञानाभावाज्जागरणं जिज्ञासार्थमनन्तरं । विज्ञानाभिविज्ञेयान्तां जागरत्यनिशं सदा ।

अवाह को न्ययं भावः स्वप्ने विषयवानिव । प्रलीनैरिन्द्रियैर्देहो वर्तते देहवानिव ।

अवेच्यते यथा होतदेह योगेश्वरो हरिः । तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयन्ति महर्षयः ।

इन्द्रियाणां श्रमात् स्वप्नमाह स्वप्नगतं बुधाः । मनसस्त्वप्रलीनत्वात्तदाऽऽनिर्दम्भं ।

कौटिल्य आत्मनसः सङ्ख्यां जायते ह्यपि । यद्व्यक्तमोरचैश्वर्यं स्वप्ने तद्व्यक्तमोगतं ।

संसारानामसंख्यानां काभात्मा तदवाप्नुयात् । मनस्वत्कर्तुं सर्वं वेद कोऽस्यमपूरुषः ।

गुणानामपि यथेतत्कर्मणा चाप्युपस्थितं । तत्तत् श्रयन्ति भूतानि मनो यद्वाचितं यथा ।

तत्तत्समुपवर्तन्ते गुणा राजसतामसाः । सात्त्विका वा यथायोगमात्रमन्यत्कलोदर्यं ।

ततः पश्यन्त्यसंबुद्धा वातपित्तकफोत्तरान् । रजस्तमोगतैर्भावैस्सद्व्याज्जुर्दुरत्ययं ।

प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यथात् सङ्कल्पयन्ति मानसं । तत्तत् स्वप्नेऽप्युपगते मनोऽदृष्टिर्निर्वृते ।

व्यापकं सर्वभूतेषु वर्ततेऽप्रतिघं मनः । आत्मप्रभावात्तं विद्यात् सर्वं ज्ञात्मानि देवताः ।

मनस्वत्कर्तुं ह्यारं देहमास्त्राय मानुषं । यद्यस्यदसद्व्यक्तं स्वपित्यस्मिन्निर्दम्भं ।

सर्वभूतात्मभूतस्य तमव्यात्मगुणं विदुः । लिखते मनसा यस्य सङ्ख्यादैश्वर्यं गुणं ।

आत्मप्रसादं न विद्यात् सर्वं ज्ञात्मानि देवताः । एवं हि तपसा युक्तमर्चयन्तमसः परं ।

पैलोक्यप्रकृतिर्देहो तमसोऽन्तेमहेश्वरः । तपोऽग्राधिष्ठितं देवैस्सोऽन्नमसुरैस्तमः ।

एतदेवासुरैर्गुप्तं तदाऽऽर्धमलक्षणं । सर्वं रजस्तमसोऽस्ति देवासुरगुणान् विदुः ।

सर्वं देवगुणान् विद्यादितरावासुरैः गुणैः । ब्रह्म तत् परमं ज्ञानममृतं व्योऽतिरश्चरं ।

ये विदुर्भावितात्मान्ते यान्ति परमां गतिं । जेतुमन्धकामाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्रमुपा ।

प्रत्याहरिण वा शक्यमसुरं ब्रह्म वेदितुं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषि वाण्येयाध्यात्मि पञ्चदशधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ न स वेद परं ब्रह्म यो न वेद स तुष्टयं । व्यक्यायकस्य यत्तत्त्वं श्रेयोक्तं परमविंश ।

यत्कं गृह्यमुच्यं विद्याद्व्यक्तममृतं पदं । प्रहृन्तिलक्षणं धर्मं गृह्यविमोहाययोऽप्रवीत् ।

तथैवावस्थितं मर्षं पैलोक्यं मयराचरं । निहन्तिलक्षणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म श्राव्यं ।

प्रहृन्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाश्रवीत् । प्रहृन्तिः पुनराहृन्तिर्यिष्टं प्रतिः परमा गतिः ।

तां गतिं परमामेति निहन्तिपरमो मुनिः । ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिर्दम्भकः ।

तदेवमेता विद्वेषाव्यक्तपुत्रावुभौ । अव्यक्तपुत्रावुभौ यन् व्यादन्यत्रवचरं ।

तं विदेयमेवेन विज्ञेयं विचक्षणः । अनासन्तावुमावेतावलिङ्गा वायुमावपि ।
 उभौ नित्यावविचक्षौ महश्च महत्तरौ । सामान्यमेतदुभयोरैवं ह्यवदिज्ञेयं ।
 प्रकृत्या स्वर्गवर्द्धया तथा विगुणधर्मया । विपरीतमतो विद्यात् चेवश्च स्वस्वचरं ।
 प्रकृतेश्च विकाराणां दृष्टारमणेश्चानितं । अथास्मै पुरुषावेतावलिङ्गत्वाद्वेदितौ ।
 संयोगलक्षणेत्यन्तिः कथंथा दृष्टते यथा । करणैः कर्त्तुंनिवृत्तिः कर्त्ता पचदिवेष्टते ।
 कौत्स्येन शब्दसंज्ञाभिः कोऽहमेवेऽप्यसाविति । उष्णेष्वान् यथा वस्तैस्त्रिभिर्भवति संवृतः ।
 संवृतोऽयं तथा देही सन्नराजसनामयैः । तस्माच्चतुष्टयं वेद्यमेतैर्बहुभिराहृतं ।
 यथा संज्ञा ह्ययं सत्यमन्तकाले न भुङ्गति । त्रिधं दिव्यामिमेषुर्ब्रह्मज्ञानं मनसा दृष्टिः ।
 शरीरैरिन्द्रियैरुपैश्वरेर्विष्कल्यतं तपः । चैलोक्तं तपसा व्याप्तमन्तर्भूतं न भोक्ता ।
 स्वार्थं उन्मत्ताद्यैव भासतस्तपसा दिवि । प्रकाशस्तपसा ज्ञानं लोके संशब्धितं तपः ।
 रजसमोत्रं यत्कर्त्तुं तपसस्तत् स्वस्वचरं । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ।
 वाङ्मनोनियमः सत्यज्ञानसं तपं उच्यते । विधिज्ञेयो दिजातिभ्यो याज्ञमसं विमिश्रिते ।
 आहारनियमेनाद्य पाप्मा शान्यति राजसः । वैमनसश्च विषये यान्मयस्य करणानि च ।
 तस्मात्तन्मात्रमादाद्यावावद च प्रयोजनं । अन्तकाले सलोत्कार्थं चैनैः कुर्व्यादनाहृतं ।
 एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं धदुपपद्यते । रजोवर्ज्योऽप्ययं देही देहवाञ्छन्स्वचरेत् ।
 कार्यैरव्याहृतमतिर्वैराग्यात् प्रकृतिलिखरः । आदेशादप्रमादाच्च देहान्तादिप्रमुच्यते ।
 हेतुयुक्तः सदा सर्वो भूतानां प्रलयस्तथा । परप्रत्ययसंगे तु नियतिर्नामुच्यते ।
 भावान्तप्रभवप्रज्ञा आसते ये विपर्ययं । धृत्वा देहान् धारयन्तो मुद्गिर्वचित्रचेतसः ।
 स्थानिभ्यो ह्रसमानाश्च सूक्ष्मात्तानुपासते । यथागमश्च गत्वा वै बुद्ध्या तथैव बुध्यते ।
 देहान्तं कदिदन्वाको भावितात्मा निराजयं । युक्ते धारयन्ता सत्कृत्वा केचिदुपासते ।
 अथस्थानि परं देवं विद्युसंशब्दिताचरं । अन्तकाले क्षुपासन्तो तपसा दम्भकल्पिवाः ।
 सर्वे स्ते मज्ञात्मानो गच्छन्ति परमां गतिं । सूक्ष्मे विज्ञेयं तेषामवेष्टेऽज्ञास्वक्षुपा ।
 देहान्तु परमं विद्यादिमुक्तमपरिपहं । अन्तरीवादन्यतरं धारणासक्तमानसं ।
 मया लोकादिमुच्यन्ते विद्यासंशक्तचेतसः । ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति पराङ्मतिं ।
 स्वमेकायमं धर्ममाहुर्देवदो जनाः । यथाज्ञानमुपासन् सर्वे यान्ति परां गतिं ।
 कथायवर्जितं ज्ञानं येषामुपपद्यतेऽपहं । यान्ति तेऽपि परान् लोकान् विमुच्यन्ते यथावचं ।
 भगवन्मन्त्रं दिव्यं विष्णुमव्यक्तमंजितं । भावेन यान्ति दृष्ट्वा ये ज्ञानदृष्टा निराश्रयः ।
 ज्ञात्वात्मसं हरिं सैव न निवर्त्तन्ति तेऽन्यथाः । प्राप्य तत् परमं व्यामं मोदन्तेऽवश्यमयं ।
 एतावदेतदिज्ञानमेतदस्ति न शक्ति च । दृष्ट्वा ब्रह्म जगत् समै चकवत् परिवर्त्तते ।
 विषतन्मयं येषामन्तः सत्यं विषे । दृष्ट्वा तन्मुरनाद्यन्तस्तथा देहगतः सदा ।

५५०

५५१

५५२

५५३

५५४

५५५

सूच्या सूचं यथा यक्षे संगरयति वायक । तदन् संसारसूचं हि दृष्ट्वासूच्या निवर्धते ।
 विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं सनातनं । यो यथावद्विज्ञानाति स विद्वन्मोक्षं विमुच्यते ।
 प्रकाशं भगवानेन दुर्धिनारायणोऽमृतं । भूतानामनुकम्पार्थं जगद् जगतो गति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भावार्थसंपर्षेणि वाण्येथाध्यात्मो सप्तदशोऽधिकद्वितीऽऽख्य ॥ २१७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तञ्जनको मियिलाधिप । जगाम मोक्ष मोक्षज्ञो भोगानुसृज्य मानुषान् ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अचायुदाहरन्तोममिति ह्यथं पुरातनं । येन वृत्तेन वृत्तज्ञो जगाम सुमहकुशं ।
 जनको जनदेवस्तु मियिलायां जनाधिप । शौर्द्धदेहिकधर्माणामासीद्युक्तो विचिन्तने ।
 तस्य क्षत्रमाचार्या वर्षान् वततं वृद्धे । दर्शयन्त इयमर्थान्मानाश्रमनिवासिन ।
 यतेषां प्रेक्षामिव च प्रेक्ष्य तौ विनिश्चये । आगमस्तु स भूयिष्ठमात्मतत्त्वेन तुव्यति ।
 तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेये महामुनि । परिधावन्महर्षेः कृत्वा जगाम मियिलामय ।
 सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्यवसितार्थं च निर्देन्दो गृह्यथं प्रय ।
 अयोध्यामाहारेकं यं कामादवसितं गृपु । शश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभं ।
 यमाज्ज कपिलं सांख्याः परमार्थं प्रजापति । स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि क्षयं ।
 आसुरे प्रथमं शिष्यं यमाज्जश्चिरजीविन । पञ्चस्रोतसि च सचमासे वर्षसहस्रिकं ।
 यत्र चावोनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्चस्रोतसि निष्णात पञ्चरात्रविचारदः ।
 पञ्चज्ञ पञ्चगव्यं गुण, पञ्चशिखं धृत । पुरुषावत्सममन्यते परमार्थं न्यवेदयत् ।
 इष्टवेषेण सन्ध्यां भूयश्च तपसासुरि । क्षेत्रक्षेत्रज्ञैर्येति बुबुधे देवदर्शन ।
 यत्तदेकाचर ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्कण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययं ।
 तस्य पञ्चशिखं शिष्या मानुष्या वयसा मृत । माहाणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी ।
 तस्या पुत्रलमागम्य स्त्रियाः स पिवति क्षनौ । ततः स कापिलेयत्वे सेवे बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।
 एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य सन्धवं । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववैत्तमनुत्तमं ।
 सामान्य जनकं ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानमुत्तम । उपेत्य व्रतमाचार्याभ्याहृतमास हेतुभिः ।
 जलकस्तुभिररक्त कापिलेयानुदर्शनान् । उत्सृज्य व्रतमाचार्यान् वृद्धतोऽनुजगाम तं ।
 तस्मै परमकल्याय प्रणताय च धर्मतः । अग्रवीत परमं मोक्षं यत्तत् सांख्यमभिधीयते ।
 ज्ञातनिर्वेदमुक्ता स कर्षनिर्वेदमब्रवीत् । कर्षनिर्वेदमुक्ता च धर्मनिर्वेदमब्रवीत् ।
 यदर्थं धर्मसङ्गं कर्मणाञ्च फलोदय । तमनायासिक मोक्षं विनाशि चलमधुवं ।
 दृश्यमाने विनाशि च प्रत्यक्षे लोकाधिकाके । आगमात् परमस्रोति ब्रुवन्पि पराजित ।
 अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युं क्रुद्धो मृत्युर्धरामय । आत्मान मन्यते मोहात्तदसम्यक् परं मतं ।
 अथ पदेवमण्डलि धृत्वाकेनोपपद्यते । अशरोऽपममृत्युय राजाशौ मन्यते यथा ।
 अस्मि माहोति चाथेतत्तस्मिन्वति सद्यो । किमपि ह्यथ तद्रूपासोक्याचारविनिययं ।

प्रत्यक्षं द्यौतयोर्मूलं कृतानैतिह्योऽपि । प्रत्यक्षेणागमो भिद्यः कृतानो वा न किञ्चन ।
यत्र यवानुमानेऽस्मिन् हृतं भावयतोऽपि च । नान्यो जीवः शरीरस्य नास्ति कानो मते स्थितः ।
रता वटकपीयानां धृतपाकाधिवासनं । जातिः स्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोऽभ्युपचयः ।
प्रेत्यभूतात्ययश्चैव देवताद्युपयाचनं । मृते कर्षेनिरुत्तिद्य प्रमाणमिति निश्चयः । २१९
न त्वेते चेतवः सन्ति ये केचिन्मूर्तिर्बन्धिताः । अमर्त्यस्य हि मर्त्यं सामान्यं नोपलभ्यते ।
अविद्या कर्षद्वया च केचिदाहुः पुनर्भवः । कारणं सोममोक्षो तु दोषाणाञ्च निषेवणं ।
अविद्या चेतमाहुर्हि कर्षवोजं तथा कृतं । ह्येषा संजननं स्नेह एव तेषां पुनर्भवः ।
तस्मिन् गूढे च दग्धे च भिक्षे मरणधर्मीणि । अन्योऽस्माज्जायते देहसमाहुः सत्त्वसङ्घर्षः ।
यदा स्तब्धपतङ्गान्यो जातिरः शुभतोऽयते । कथमस्मिन् स ह्येत्येव समन्वः स्यादसंहितं । २२०
एवं सति च का प्रीतिर्हानविद्यातपोवसैः । यदस्याचरितं कर्षं सर्वमन्यत् प्रपद्यते ।
अपि ह्ययमिहेशान्यैः प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् । सुखितो दुःखितो वाऽपि दृश्यादृश्यविनिर्णयः ।
तथा हि मुपलैर्हन्तः शरीरं तत् पुनर्भवेत् । इद्यगृह्यं न यदन्यथ येनैतज्जोपपद्यते ।
अतुष्टवत्तरैः तिथ्यः शीतोष्णोऽथ प्रियाप्रिये । यथाऽतीतानि पश्यन्ति तादृशः सत्त्वसङ्घर्षः ।
नरयाऽमिपरोतस्य मृत्युना च विनाग्निना । दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं शब्दस्यैव विनश्यति । २२१
इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्थि च । आनुपूर्व्या विनश्यन्ति स्त्र्यातुमुपयानि च ।
लोकयावाविद्यातस्य दानधर्मफलभागमे । तदर्थं वेदग्रन्थास्य व्यवहाराय लौकिकाः ।
इति सम्यग्ज्ञानेते बहवः सन्ति चेतवः । एतदस्तीदमस्तीति न किञ्चित् प्रतिदृश्यते ।
तेषां विमृशतमेव तत्तत्समभिधावतां । कश्चिच्चिब्रते बुद्धिस्तत्र जीर्यति लघवत् ।
यवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः । आगमैरपकृत्यनो हस्तिपैर्हस्तिना यथा । २२२
रथोक्त्येत्यन्तस्तथावदांश्च लिखन्त स्ते बहवो विदुःकाः । महत्तरं दुःखमनुपपन्नं हित्वाभिर्यं श्रुत्युपयं प्रयान्ति ।
वेनाग्निना ह्यधुवजीवितस्य किं यन्मुनिर्भिन्नपरिग्रहेय । विहाय यो गच्छति सर्वमेव लप्तेन गत्वा न निवर्तते च ।
युष्मन्मोक्षायत्तत्वात्तयोऽपि यदा शरीरं प्रक्षिप्यस्त्वन्ति । इतोदस्यत्वात् रतिः कुतो भवेदमाश्रितोऽप्येष न कर्षं स्मरति ।
दमनुपधिवाक्यमन्त्रं परमनिरामयमात्मसाक्षिकं । नरपतिरमिवोच्छ्र विभ्रितः पुनरनुधोक्तुमिदं प्रचक्रमे ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेरुधर्मपर्वणि पञ्चमिच्छाको अष्टादशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१८ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ जनको जनदेवता श्रुतिः परमर्षिणा । पुनरेवानुपमन्त्रं शम्भरायै भवामभौ । २२३
॥ जनक उवाच ॥ भगवन् यदि न प्रेत्यंशा भवति कलचित् । एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं किं वा करिष्यति ।
सर्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात् पश्य चेत्तद्विज्ञातम् । अग्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विवेकं करिष्यति ।
असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाग्निषु । कस्यै क्रियते कथ्यते निन्दयः कोऽचेत्तत्पतः ।
॥ भीष्म उवाच ॥ तमसा हि प्रतिपद्यं विधाकमिव चातुरं । पुनः प्रमथयन् वाक्यैः कविः पश्यसिधोऽप्रवीत ।
उच्छेदनिष्ठा नेहासि भावनिष्ठा न विद्यते । अथै ह्यपि समाहारः शरीरेन्द्रियचेतसो । २२४

वर्त्तते श्रयगन्योन्यमप्यपाश्रित्य कर्मासु । धातवः पञ्चधा तोयं खं वायुर्ज्योतिषो धरा ।
 ते स्वभावेन तिष्ठन्ति विद्युज्यन्ते स्वभावतः । आकाशं वायुरुष्मा च खेहे यथापि पार्थिवः ।
 एष पञ्चसमाहारः शरीरमपि नैकधा । ज्ञानमुष्मा च वायुश्च त्रिविधः कार्थ्यसंपदः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावसेतना मनः । प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः
 श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च । इन्द्रियाणीति पञ्चते चित्तपूर्व्वं गता गुणाः ।
 न च विज्ञानसंयुक्ता विविधा सेतना भुवा । सुखदुःखेति यामाङ्गरदुःखामसुखेति च ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च मूर्त्तयः । एते ज्ञानरणात् पञ्च वङ्गुणा ज्ञानसिद्धये ।
 तेषु कर्मनिर्गणश्च सर्व्वतत्त्वार्थनिश्चयः । तमाहुः परमं शृङ्गं बुद्धिरित्यव्ययं महत् ।
 इमं गणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः । असम्यग्दर्शनैर्दुःखमननं गोपयाम्यति ।
 अनात्मेति च यदृष्टं तेनाहंज ममेत्यपि । वर्त्तते किमधिष्ठाना प्रवक्ता दुःखसन्ततिः ।
 अत्र सत्यवधौ नम त्यागशास्त्रमनुत्तमं । शृणु दत्तव मोक्षाय भाव्यमाणं भविष्यति ।
 त्याग एव हि सर्व्वेषां युक्तानामपि कर्मणः । नित्यं मिथ्याविनीतानां क्लेशो दुःखवैश मत् ।
 द्रव्यत्यागे तु कर्मणि भोगत्यागे न तान्यपि । सुखत्यागे तपोयोगं सर्व्वत्यागे समापना ।
 तस्य मार्गोऽयमद्वैतः सर्व्वत्यागस्य दर्शितः । विप्रहाणाय दुःखस्य दुर्गतिस्तन्यथा भवेत् ।
 पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्ता मनःषष्ठानि चेतसि । षण्पष्ठानि वक्ष्यामि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि तु ।
 हस्तौ कर्मेन्द्रियं श्रेयमथ पादौ गतीन्द्रियं । प्रजननन्दयोः क्रोधा निषर्गं पातुरिन्द्रियं ।
 वाक् च शब्दविशेषार्थमिति पञ्चान्वितं विदुः । एवमेकादशैतानि बुद्ध्याऽऽ विदुर्ज्येस्रमैः ।
 कर्था शब्दश्च चित्तश्च त्रयः श्रवणसंपदः । तथा स्पर्शं तथा रूपं तथैव रसगन्धयोः ।
 एवं पञ्चविका श्रिते गुणालदुपलभ्ये । योगार्थं त्रिविधो भावः पर्यायात् समुपस्थितः ।
 सात्त्विको राजस्यपि तामस्यपि ते त्रयः । त्रिविधा वेदना येषु प्रसृताः सर्व्वसाधनाः ।
 प्रहयः प्रीतिरागन्दः सुखं शंशान्चितता । अकुतसित् कुतसिद्धा विरक्तः सात्त्विको गुणः ।
 अतृष्टिः परितापश्च शोको सोभसयाऽसमा । लिङ्गानि रजसपानि दुःखानि हेल्लेहेतुतः ।
 अविवेकमया मोहः प्रमादः स्वप्नतन्त्रिताः । कथयिदपि वर्त्तन्ते विविधात्तामसा गुणाः ।
 अथ पत् प्रीतिपदुर्गं काये मनसि वा भवेत् । वर्त्तते सात्त्विको भाव इत्यपेजेत तत्तया ।
 पञ्चमभोपमं पुनः प्रीतिकरमात्मनः । प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्तत्तदपि चिन्तयेत् ।
 अथ दग्धावसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् । अग्रतर्ष्वमविर्भयं तमनदुपधारयेत्
 योऽयं योगाश्रितं भूमं शब्दः कोऽयं समाश्रितः । नाभयं शब्दविज्ञाने विज्ञानमेतदस्मत्तया ।
 एवं तत्तत्तदुयो जिह्वा नासिका नेत्रे पद्मयोः स्पर्शं दृश्यं रसगन्धं तानि रेतो मगध तत् ।
 एतत्तत्तदुपपन्ना वेदस्तेषु तिष्ठति । चित्तमेकादशं धिद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ।
 तेषामदुपपन्ना वेदस्तेषु तिष्ठति । सात्त्विको दुःखपद्माश्च यवहारः ॥ भौतिकः ।

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

१२५

इन्द्रियास्थि स्रक्काणि दृष्ट्वा पूर्वश्रुतागमात् । चिन्तयन्वानुपपद्येति त्रिभिरैकचित्तो गुणैः ।

यत्तमोपहृतं चित्तमाग्रेहकारमभुवं । करोत्युपरमं कथं तदाज्जलमभं बुधाः ।

यद्यदागममयुक्तं न उच्छ्रमनपश्यति । अथ तत्राप्युपादत्तं तमोयत्कमिहानृतं ।

एवमेव प्रसंख्यातः स्वकथं प्रत्ययो गुणः । कथञ्चिदर्थं सम्यक् केषाञ्चिदा निवर्त्तत ।

एतदाहुः समाहारं चेत्तमथात्मचिन्तकाः । स्थितो मनश्च यो भावः स वै चेन्नञ्ज उच्यते ।

२१७

एवं सति कं उच्छेदः प्रायतो वा कथं भवेत् । स्वभावादसमाभेपु सर्वभूतेषु हेतुतः ।

यथायं वृत्ता नष्टो यत्कोर्जहति नाम च । नदास्य तानि यच्छन्ति तादृशः सत्त्वसङ्घयः ।

एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्यभावे पुनर्भवेत् । प्रतिबन्धितो जीवे यद्वहमाने च सर्वतः ।

इमाञ्च यो वेद विमोक्षमुद्धिमात्मानमचिच्छति चाप्रमत्तः । न लिप्यते कर्मजलैरनिष्टैः पवं विमलैव जलेन सिद्धं ।

दृढैर्धैः पार्श्वैर्जभिर्भिमुक्तः प्रज्ञानिमित्तरपि दैवतैश्च । यदा ह्येष सुखदुःखे जहाति मुक्तादाग्रे गतिमेव निष्ठः । २१८

श्रुतिप्रमाणममङ्गलैश्च धेते जरामृत्युभयादभोतः । धौरे च पुष्टे विनोते च पापे ततो निमित्ते च फले विनष्टे ।

अलेपमाकाशमलिङ्गमेवमास्याय पश्यन्ति महत्यमक्ताः । यथोर्ध्वनाभिः परिवर्त्तमानानन्तुष्ये तिष्ठति यात्यमानः ।

तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं विश्वं धेते सोष्ट इवाद्रिमिच्छन् । यथा रुहः शृङ्गमयो पुराणं हिता त्वचं वाऽप्युरगो यया च ।

विहाय गच्छत्यनवेवमाणसाया विमुक्तो विजहाति दुःखं । द्रुमं यथा वाऽप्युदके पतन्मसुख्य पवी निपतत्यधकः ।

तथा ह्येष सुखदुःखे विहाय मुक्तः पराङ्मुखः गतिमेव लिङ्गः ।

२१९

अपि च भवति मैथिलेन गीतं नगरमुपाहितमग्निनाऽभिवीक्ष्य । न खलु मम हि दहतेऽपि किञ्चित् स्वयमिदमाह किल

स भूमिपालः ।

इदममृतपदं निगम्य राजा स्वयमिह पञ्चशिखेन भाष्यमाणं । निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चिन्तयः परमसुखो विजहार

वीतशोकः ।

इमं यः पठति विनाशनिश्चयं महोपते सत्तममेवेति तथा । उपद्रवाच्चानुभवयदुःखितः प्रमुच्यते कपिनमिवैव मैथिलः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षपर्वण्यणि पञ्चशिखेनाक्षे ऊनविप्रत्यधिकविप्रतोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

॥ धुधिष्ठिर उवाच ॥ किं कुर्वन् मुमुक्षुप्राप्तिं किं कुर्वन् दुःखमाप्नुयात् । किं कुर्वन्निर्भयोऽनोक्तं मिद्धरति भारत ।

॥ भीम उवाच ॥ दममेव प्रमंशति यद्वहः कुतिसमाधयः । सर्वेषामेव वर्धनां ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

२२०

मदान्तस्य कियमिदं हि यथावदुपपद्यते । कियं तपस्य मयाश्च दमे सर्वं प्रतिष्ठितं ।

दमसोमो यद्वहति पर्विवं दम उच्यते । विपाप्मा निर्भयो दान्तः पुष्टो विन्दते महत् ।

सुखं दान्तः प्रसन्नपति सुखश्च प्रतिबुध्यते । सुखं लोकं विपश्यति मयाश्च प्रमोदति ।

तेजो दमेन् प्रियं ते तप तीक्ष्णोऽधिगच्छति । अग्निनाश्च यद्वहति प्रयगात्मनि पश्यति ।

क्रयाद्वा दम भूतनामदानोभ्यः यदा भवं । तेषां विप्रतिषेधार्थं राजा यद्वहः स्वयम्भुवा ।

२२१

आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विप्रियते । यश्च तेषु फलं धर्मे भूया दान्ते तदुच्यते ।

तेषां लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः । यत्कार्पण्यमर्थरक्षः सन्तोषः श्रद्धादानता ।

अत्रोप आर्जुनं नित्यं गान्तिनादोऽभिमानिता । गुरुपूजाजनसूया च दया भूतव्यपेक्षुनं ।

जनवादमृपावादस्तुतिनिन्दाविवर्जनं । साधुकामस्य स्पृहयन्नायतिं प्रत्ययेषु च ।

अवैरहृत्स्वपचारः सरो निन्दाप्रशंसयोः । मुत्तः शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मवान् प्रभुः ।

१७८

प्राप्य लोकं च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति । दुर्गमं सर्वभूतानां प्रापयन्नादते मुखी ।

सर्वभूतहिते युक्तो न स्र यो दियते अमं । महाहृद इवाचोभ्यः प्रज्ञाततः प्रसीदति ।

अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः । नमस्यः सर्वभूतानां दान्तो भवति बुद्धिमान् ।

न च्यति महत्यर्थे यस्मिन् च न शोचति । स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो दिज उच्यते ।

कर्माभिः श्रुतसम्पन्नः सद्गिराचरितः शुचिः । सदैव दमययुक्तस्य भुङ्क्ते महाफलं ।

१७९

अनसूया क्षमा शान्तिः सन्तोषः प्रियवादिता । सत्यं दानमनायासो नैव मार्गो दुरात्मनां ।

क्रामक्रोधौ च लोभश्च परस्त्रेया विकत्यना । कामक्रोधौ यत्र हन्ता ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

विकल्प्य घोरे तमसि ब्रह्मणः संसितव्रतः । कासाकाञ्क्षी चरेत्सोकात्रिरपाय इवात्मवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषदि दसप्रश्नशाखां विंशत्यधिकविंशतीऽध्यायः ॥ २९० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिजान्तयो व्रतोपेता यदिद् भुञ्जते हविः । अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत् पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जानाः कार्यकारिणः । वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ।

२०१

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिद् तप इत्याहुर्नृपवाचं प्रयजन्नाः । एतत्तपो महाराज उतासे किं तपो भवेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मासपक्षोपवासैश्च मन्थ्येन यत्तपो जनाः । आत्मतत्त्वोपघातस्तु न तपस्तत् सतां मतं ।

त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्येते तप उत्तमं । सदेपवासी स भवेद्ब्रह्मचारी सदा भवेत् ।

मुनिश्च स्यात् सदा विप्रो दैवतश्च सदा भवेत् । कुटुम्बिको धर्मकामः सदाऽस्रप्रश्न भारत ।

अमासादी सदा च स्यात् पवित्रश्च सदा भवेत् । अमृताशी सदा च स्याद्देवतातिथिपूजकः ।

२०२

विघसाशी सदा च स्यात् सदा चैवातिथिव्रतः । अह्मणः सदा च स्याद्देवतदिजपूजकः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं सदेपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् । विघसाशी कथञ्च स्यात् सदा चैवातिथिव्रतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अमृता प्रातराश्च सायमाश्रन्तश्चैव च । सदेपवासी स भवेद्यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ।

भार्या गच्छन् ब्रह्मचारी षट्ता भवति वै दिजः । श्वतवादी भवेन्नित्यं शान्तित्यस्य यो नरः ।

न भययेदुद्यामांसममासाशी भवत्यपि । दाननित्यः पवित्रश्च अस्रप्रश्न दिवाऽस्रपन् ।

२०३

मृत्यातिथिपु यो भुङ्क्ते भुक्त्वस्य सदा नरः । अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ।

अभुक्त्वस्य नाश्रानः सततं यस्तु वै दिजः । अमेजनेन तेनाष्ट जितः स्वर्गो भवत्युत ।

देवताभ्यः पिबन्त्यस्य भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह । अर्वाश्रित्यु चोऽश्रान्ति तमाहुर्विघमाश्रितं ।

तेषां लोका ह्यप्यन्ताः सदनं ब्रह्मणा सह । उपखितायाश्चरोभिः परियान्ति दिवौकषः ।

देवताभिय ये सार्द्धं पिबन्त्योपभुञ्जते । रमन्ते पुष्पपौष्पैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ।

२०४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषदि अमृतप्राञ्जिके एकविंशत्यधिकविंशतीऽध्यायः ॥ २९१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं कर्म लोकैः किञ्चिन् शुभं वा यदि वाऽऽशुभं । पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत ।
कर्त्ताऽस्ति तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः । एतदिच्छामि तत्त्वेन तत्तः श्रोतुं पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीर्ममितिहासं पुगतनं । प्रह्लादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ।
अपक्वं धृतपात्रान्नं कुले जातं बद्धश्रुतं । अलक्ष्मणमहद्वारं शल्यं समये रतं ।

तृणनिन्दाशक्तिं दान्तं शून्यागारनिवासिनं । चराचराणां भूतानां विदितप्रभावययं ।

अकृष्यन्तमह्यन्तमप्रियेषु प्रियेषु च । काञ्चने वाऽप्य लोष्टे वा उभयोः समदर्शनं ।

आत्मनि श्रेयसि शाने धीरं निश्चितनिश्चयं । परावर्गं भूतानां सर्वश्रेष्ठं समदर्शनं ।

ब्रह्मः प्रह्लादमासीनमेकान्ते संयतेन्द्रियं । बुभुक्षमानस्तपश्चामभिगम्येदमब्रवीत् ।

यैः कश्चित् सकृन्ते लोकैः गुणैः स्यात् पुरुषो नृप । भवत्यनपगान् सर्वपाप्मान् गुणान् लक्षयामहे ।

अयं ते लक्ष्यते बुद्धिः सभा बालजनैरिह । आत्मानं मन्यमानं, सन् श्रेयः किमिह मन्यते ।

बद्धः पात्रैश्च्युतः स्यान्नाद्विपतां वधमागतः । श्रिया विहीनः प्रह्लाद शोचितये न शोचसि ।

प्रज्ञासामाक्षु देतय उताहो धृतिमत्तया । प्रह्लाद सत्यरूपोऽपि पश्यन् शयनमात्मनः ।

इति सञ्ज्ञोदितलोभधीरो निश्चितनिश्चयः । उवाच सञ्ज्ञया वाचा स्वां प्रशामनुवर्षयन् ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च भूतानां यो न बुध्यते । तस्य लक्ष्मो भवेद्वाच्यावाक्षि लक्ष्मोऽनुपपद्यतः ।

स्वभावात् स्मर्यवर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते तथैव च । सर्वे भावास्तथाऽभावाः पुरुषार्था न विद्यते ।

पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चिच्च कारकः । स्वयं न कुर्वन्तस्तस्य जातु मानो भवेद्विह ।

यस्तु कर्त्तारमात्मानं मन्यते चाध्ववाधु वा । तस्य दोषवतो प्रज्ञा अन्तर्बोधेति मे मतिः ।

यदि स्यात् पुरुषः कर्त्ता ब्रह्मात्मश्रेयसे ध्रुवं । आरम्भास्तस्य सिद्धेर्ध्रुवं तु जातु परामभवेत् ।

अनिष्टस्य हि निर्दोषान्निर्दोषः प्रियस्य च । लक्ष्यते यतमः नानां पुरुषार्थस्ततः कृतः ।

अनिष्टस्याभिनिर्दोषमिष्टसंघटितमेव च । अग्रयज्ञेन पश्याम केवाचित्तत् स्वभावतः ।

प्रतिरूपतराः केचिद्दृश्यन्ते बुद्धिमत्तराः । विरूपेभ्योऽन्यबुद्धिभ्यो लिप्तमाना धरागमं ।

स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशन्ते गुणं यदा । शुभाशुभास्तदा तेन कस्य किं भानकारणं ।

स्वभावादेव तत् सर्वमिति मे निश्चिता मतिः । आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा मम नास्ति ततोऽन्यथा ।

कर्मजन्तव्यहं मन्यन्ते फलयोगं शुभाशुभं । कर्मजं विषयं कृतकमहं वक्ष्यामि तच्छृणु ।

यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसेऽक्षदन् । एवं कर्माणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्ष्यं ।

विकारानेव यो वेद न वेद प्रवृत्तिं परां । तस्य लक्ष्मो भवेद्वाच्यावाक्षि लक्ष्मोऽनुपपद्यतः ।

स्वभावमाश्रितो भावान् सर्वानेवेह निययात् । बुध्यमानस्य दर्पो वा मानो वा किं करिष्यति ।

वेद धर्मविधिं कृत्वा भूतानां साध्यनित्यतां । तस्माच्छक्यं शोचामि सर्वं श्लेघेदमनवत् ।

निर्धर्मे निरहङ्कारो निराशोर्भुक्वन्धनः । लभ्योऽप्येतः पश्यामि भूतानां प्रभावपटो ।

कृतप्रज्ञस्य दान्तस्य विद्वत्पणस्य निराश्रित्यः । नाद्यासो विद्यते ब्रह्म पश्यतो लोकमन्ययं ।

प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च दिपे । दैटारस्य न पंश्यामि यो मामस्य ममायते ।

नार्द्धं नावाह न तिर्यक् न क्षयिष्क क्लामये । न हि ज्ञेयेन विज्ञानेन न ज्ञाने शब्धं विद्यते ।

॥ शक्र उवाच ॥ येनैषा सभ्यते प्रज्ञा येन शान्तिरवप्यते । प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्यक् प्रह्लाद प्रवृत्त ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ आर्जवेनाप्रमादेन प्रसदेनात्मवक्तया । दृष्टुं श्रुतया शक्र पुरुषो सभ्यते महत् ।

स्वभावास्तभ्यते प्रज्ञा शान्तिमेति स्वभावतः । स्वभावादेव हेतुं सर्वं यत्किञ्चिदनुपश्रयसि ।

८११

इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मदभागवत् । प्रीतिमांस्य तदा राज्ञस्तदाक्यं प्रत्यपूजयत् ।

स तदाऽभ्यर्च्य दैत्येन्द्रं चैलोक्यपतिरीश्वरः । असुरेन्द्रमुपामञ्ज्य अगम स्वं निवेष्टनं ।

इति श्रीमद्भागवतं शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शक्रप्रह्लादसंवादे दक्षविश्वधिक्षिप्रतिष्ठाऽध्यायः ॥ २२२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा बुद्ध्या महीपालो भट्टक्रीडिष्वरेन्द्रो । कालदण्डविनिष्पृष्टस्तेन ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ अथायुदाहरन्तीमनिर्वास पुरातनं । वासवस्य च संवादं बलेर्बलरोचनस्य च ।

पितामहमुपागम्य प्रणिपत्य हतः क्षलि । सर्वानेवाधुरान् जित्वा बलिं पप्रच्छ वासवः ।

८१२

यस्य स ददती बलिं न कदाचन हीयते । तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचस्य मे बलिं ।

स वायुर्दण्डैव सरविः स च चन्द्रमाः । सोऽग्निस्तपति भूतानि जलस्य स भवत्युन ।

तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचस्य मे बलिं । स एव ह्यस्तमयते स स्य विद्योतते दिग्भः ।

स वर्धति स वर्षाणि यथाकालमतश्चितः । तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचस्य मे बलिं ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ नैतत् साधु मधवन् यदेनमनुपृच्छसि । दृष्टुं नानृतं ब्रूयात्सत्तादव्ययमि ते बलिं ।

८१३

उष्टेयु यदि वा गोपु खरेव्येषु वा पुनः । बरिष्ठो भविता जन्तुः शून्यागारे श्रोषीते ।

॥ शक्र उवाच ॥ यदि स बलिना ब्रह्मन् शून्यागारे शमेयिवान् । धन्यामेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मन्नुपश्रयि मां ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ मा स शक्र बलिं हिंसीत बलिर्धर्ममर्हति । न्यायस्तु शक्र प्रष्टव्यस्तथा वासव काम्यया ।

॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्ता भगवता मन्देन्द्रः शर्यदो तदा । चकारैरावतस्कन्धमधिहृष्ट श्रिया हतः ।

८१४

ततो ददर्श स बलिं खरेव्येन संवृतं । यथास्थानं भगवता शून्यागारेऽहताल्यं ।

॥ शक्र उवाच ॥ खरयोनिमनुप्राप्तस्तुभच्छोऽपि दानवः । इयन्ते योनिरधमा श्रोचयाशो न शोचसि ।

अदृष्टं वत पर्यामि दिपतां वन्नमागतं । श्रिया विहीनं मित्रेय भट्टशौर्यपराक्रमे ।

यत्तद्यानसहस्रैस्ते ज्ञातिभिः परिवारितः । लोकान् प्रतापयन् सर्वं न यास्यस्थानवितर्कयन् ।

तन्मुपायैव दैतेया व्यतिष्ठन्तव शासने । अठष्टपण्या च मही तवैश्वर्यं भवतु च ।

८१५

इदं मेऽद्य व्यसनं श्रोचयाशो न शोचसि । यदाऽतिष्ठः समुद्रस्य पूर्वतूले विलेखितः ।

शान्तिं विभजते विंशं तदाशोते मनः कयं । यत्ते सहस्रमिता ननु तद्वैवयोषितः ।

सहस्रि वर्षपूगानि विहारे दीपयत् । श्रिया । सर्वैः पुष्करमालिन्यः सर्वैः काञ्चनसमर्भाः ।

कथमद्य तदा चेव मनसो दानवेभ्यः । क्वचं तत्रासीत् सुमहन् नैवेद्यं रजभूषितः ।

मनुतस्तत्र शम्भुः पटसहस्राणि सप्तधा । दूषस्तवासीत् सुमहान् यजतः सर्वकाष्ठनः ।

यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत् । स्थाने हर्षय दर्पय कोधयैव शचीपते ।
 तुषमचक्षु मां ज्ञात्वा प्रविविक्तज्ञे मृहे । विभ्रते गार्हभं रूपमागत्य परिगृहे । ५१०
 दृक्क्षेत्रं विलुप्यां हि रूपाणि वज्रधातमनः । विभोषणानि यानोक्ष्य पलायिष्यास्वनेव मे ।
 कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं ग्रयच्छति । कालेन विहितं सर्वं मा लयाः शक्र पैतृयं ।
 पुरा सर्वं प्रथयितं मयि कुद्धे पुरन्दर । श्रवैमि त्वस्य लोकस्य सर्वं शक्र सनातनं ।
 त्वमथैवमेव स्वमात्माना विस्मयं गमः । प्रभवस्य प्रभावस्य नात्मासंशः कदाचन । ५११
 कौमारमेव ते चित्ते तथैवाद्य यथा पुरा । समवेवस्य मयवन् बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीं ।
 देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्व्यैरग्राक्षसाः । आसन् सर्वं मम वशे तत्सर्वं वेत्य वासव ।
 नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्य यस्यां वैरोचनो बलिः । इति मामभ्यपद्यन् बुद्धिमात्सर्यमेहिताः ।
 नाहं तदनुशोचामि नात्माभ्रं शचीपते । एवं मे निश्चिता बुद्धिः श्वासु तिष्ठाम्यहं वशे ।
 दृश्यते हि क्षुले जातो दर्शनोपः प्रतापवान् । दुःखं जीवन् स हामात्मो भवितव्यं हि तत्तया ।
 दौक्षुलेयस्य मूढो दुर्ज्ञातः शक्र दृश्यते । सुखं जीवन् स हामात्मो भवितव्यं हि तत्तया । ५१२
 कल्याणी रूपसम्पत्ता दुर्भगा शक्र दृश्यते । अलक्षणा विकृता च सुभगा दृश्यतेऽपरा ।
 नैतदक्षत्वात् शक्र नैतच्छकृत्तया कृतं । यत्त्वमेवं गतो वञ्चिन् यथाप्येवं गता वयं ।
 न वर्क्यं भवताऽप्येतत् कृतं मम व्रतकरो । शङ्खिर्लोऽप्यय वा नृद्धिः पर्यायकृतमेव तत् ।
 पश्यामि त्वां विराजन्तं देवराजमवस्थितं । श्रीमन्तं शुक्तिमन्मद्यं गज्जमानं ममोपरि ।
 एवं नैव न चेत् कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत् । पातयेद्यमहं त्वाऽद्य श्वञ्चमपि मुष्टिना । ५१३
 न तु विक्रमकालोऽर्थं शान्तिकालोऽयमागतः । कालः स्थापयते सर्वं कालः पचति वै तथा ।
 मास्तेदश्यागतः कालो दानवेधरपूजितं । गर्ज्जमानं प्रतपन्मद्यं कमन्यं नाममिष्यति ।
 दादृश्यान्तु भवतामादित्यानां महात्मनां । तेजोऽस्मीकेन सर्वेषां देवराज धृतानि मे ।
 अहमेवाहमास्यापो विष्णुर्जामि च वासव । तपामि चैव चैलोक्यं विशोऽताम्यहमेव च ।
 संरक्षामि विलुप्यामि ददाम्यहमयाददे । संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुरोद्यरः । ५१४
 तदद्य विनिवृत्तं मे प्रभुत्वममराधिप । कालसैन्यावगाढस्य सर्वं न प्रतिभाति मे ।
 माहं कर्त्ता न चैव त्वं गान्यः कर्त्ता शचीपते । पर्यायेष हि भुञ्जन्ते लोकाः शक्र यदृच्छ्या ।
 मायमाधाह्वं वेष्मानमहोरात्राभिर्दृष्टं । अतुर्दारं वर्षमुखमायुर्बेदविदो जनाः ।
 आहुः सर्वमिदं चिन्तयं जनाः केचिन्मनोपया । अस्याः पश्येव चिन्तायाः पर्येष्यामि च पश्यथा । ५१५
 गम्भीरं गहनं ब्रह्म महोत्सायाख्यं पया । अमादिनिधनश्चाऊरचरं धरमेव च ।
 सत्तेषु लिङ्गमाविश्य निर्लिङ्गमपि तत् स्वरूपं । मन्यन्ते भुवमेवैनं ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ।
 भूतानाम्नु विपर्यासं कुरुते भगवानिति । न क्षोतावद्भवेद्भयं न यस्यात् प्रभवेत् पुनः ।
 गर्तिं हि सर्वं भूतानामगत्वां क गमिष्यसि । यो धावता न हातयसिष्ठयपि न शीयते ।

तमिन्द्रियाणि सर्वाणि नानुपश्यन्ति पञ्चधा । आऊच्येनं केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिं ।

अथ तस्माद्भूमाभोगं दिवसांश्च चण्डालया । पूर्वार्द्धमपराह्वय मध्याह्नमपि चापरे ।

८२४

मुद्गन्तमपि चैवाहुरेकं सन्तमनेकधा । तं कालमिति जानोहि यत्स सर्वमिदं वने ।

बह्वर्णोद्भवाश्चापि समतीतानि वासव । बलवोऽप्यपपन्नानि यथैव लं शचीपते ।

त्वामयनिवलं शक्र देवराजं वनोत्कटं । प्राप्ते काले महादीर्घः कालः संश्रमयिष्यति ।

य इदं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्रं स्थिरो भव । सया तया च पूर्वैश्च न च शक्रो निवर्तितुं ।

यामेतां प्राप्य जानीषे राजश्रियमनुत्तमां । स्निता मयीति तस्मिन्ना नैषा ह्येकव तिष्ठति ।

८२५

स्थिता ह्येकव हस्तेषु तद्विशिष्टतमेब्धिं । मासु लोला परित्यज्य त्वामगादिबुधाधिप ।

मेवं शक्र पुनः कार्यः शान्तो भवितुमर्हसि । त्वामपेवंविधं ज्ञात्वा क्षिप्रमेव गमिष्यति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवाचवर्षवादे चतुर्विंशत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

॥ भोम उवाच ॥ शतकतुरथापश्यद्भवेद्दीप्तां महात्मनः । स्वल्पिणो शरीराद्वि निष्कामनीं तदा श्रियं ।

तां दृष्ट्वा प्रभयोद्दीप्तां भगवान् पाकशासनः । विस्मयोत्फुल्लनयनो बलिं पप्रच्छ वाचवः ।

॥ शक्र उवाच ॥ बले केयमपकान्ता रोचमाना शिखण्डिनी । लज्जः स्थिता सकेयूरा दीप्यमाना स्तनेजसा ।

८२६

॥ बलि उवाच ॥ न क्षीमामासुरी बेप्ति न देवं न च मानुषीं । लभेनां वृद्ध वा मा वा यथेष्टं क्षुद्र वाचवः ।

॥ शक्र उवाच ॥ का त्वं बलेरपकान्ता रोचमाना शिखण्डिनी । अज्ञानतो ममाचख नामधेयं शूचिस्मिने ।

का त्वं तिष्ठसि मामेव दीप्यमाना स्तनेजसा । हिला दैत्यैश्चरं सुभु तत्कमाचख वृच्छतः ।

॥ श्रीववाच ॥ न मां विरोचनो वेद नायं वैरोचनो बलिः । आऊच्यं दुःमहेत्येवं विधिस्तेति च मां विदुः ।

भूतिर्लक्ष्मीति मामाहुः श्रीरित्येव च वाचव । लं मां शक्र न जानीषे सर्वं देवा न मां विदुः ।

८२७

॥ शक्र उवाच ॥ किमिदं लं भम कृते उताहो बलिनः कृते । दु सहे विग्रहाख्येनं चिरधंवाग्मिनी मतो ।

॥ श्रीववाच ॥ धाता न विधाता मां विदधाति कथञ्चन । कालस्तु शक्र पर्यागाग्नेनं शक्रावमन्ययाः ।

॥ शक्र उवाच ॥ कयं तया बलिस्त्वकः किमयं वा शिखण्डिनी । कथञ्च मां न जह्यास्त्वं तपो ब्रूहि शूचिस्मिने ।

॥ श्रीववाच ॥ सत्ये स्निताऽग्निं दामे च व्रते तपमि चैव हि । पराक्रमे च धर्मे च पराचीनमातो बलिः ।

ब्रह्मस्योऽयं पुरा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः । अश्वसुयद्वाह्वाणानामुच्छिद्यत्सृष्टदृते ।

८२८

यज्ञशैलः सदा भूत्वा मामेव यजतेऽत्ययं । गोवाच लोकान् मृदात्मा कालेनोपनिषोडितः ।

अपाहता ततः शक्र तपि वक्ष्यामि वाचव । अग्रमत्तेन धार्म्याऽग्निं तपसा विक्रमेण च ।

॥ शक्र उवाच ॥ नास्ति देवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् । यस्मामेका विमर्शितं शुकुयात् कमनालये ।

॥ श्रीववाच ॥ नैव देवो न गन्धर्वा नासुरो न च राक्षसः । यो मामेका विमर्शितं शक्रः कथितं पुरन्दर ।

॥ शक्र उवाच ॥ तिष्ठेया मयि नित्यं लं यथा तदूहि मे शूभे । तत्करिष्यामि ते वाक्यमृतं तदकुमर्हमि ।

८२९

॥ श्रीववाच ॥ स्थास्यामि नित्यं देवेन्द्र यथा तपि निबोध नत् । विधिना वेदद्वयेन चतुर्धा विभज्य मां ।

॥ शक्र उवाच ॥ अहं वै त्वां निधास्यामि यथाशक्ति यथावत् । न तु मेतिशमः स्यादेवदा सस्मि तवान्तिके ।

भूमिरेव मनुष्येषु धारिणी भूतभाविनी । सा ते पादं तितिवेत ममयां हीति मे मतिः ।

॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो योऽयं भूमौ प्रतिष्ठितः । द्वितीयं शक्र पादं मे तस्मात् सुनिश्चितं कुरु ।

॥ शक्र उवाच ॥ आप एव मनुष्येषु द्रवमय परिचारिणी । तस्मै पादं तितितन्नामलमापस्तिनिश्चितं । २१०

॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो योऽयमप्यु प्रतिष्ठितः । तृतीयं शक्र पादं मे तस्मात् सुनिश्चितं कुरु ।

॥ शक्र उवाच ॥ यस्मिन् वेदाय यज्ञाय यस्मिन् देवाः प्रतिष्ठिताः । तृतीयं पादमस्मिन् मुष्टं धारयिष्यति ।

॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो योऽयमग्नौ प्रतिष्ठितः । चतुर्थं शक्र पादं मे तस्मात् सुनिश्चितं कुरु ।

॥ शक्र उवाच ॥ ये वै सन्तो मनुष्येषु ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः । ते ते पादं तितितन्नामलं सन्तस्तिनिश्चितं ।

॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो योऽयं सत्यु प्रतिष्ठितः । एवं हि निहिताः शक्र भूतेषु परिधत्स्व मां । २१५

॥ शक्र उवाच ॥ भूतानामिह ये वै तां मया विनिश्चितां सती । उपह्वन्यात् स मे धृष्यस्तथा दृष्टान्नु मे वच ।

ततस्त्यक्तः श्रिया राजा दैत्यानां बलिरभवीत् ।

॥ बलिरुवाच ॥ यावत् पुरस्तात् प्रतपेत्तावद्वै दक्षिणं दिशं । पश्चिमां तावदेवापि तथोदीर्षीं दिवाकरः ।

तथा मथ्यन्दिने सूर्यो नास्तमेति यदा तदा । पुनर्द्देवासुरं युद्धं भावि मेताऽस्मि वक्षसा ।

सर्वलोकान् यदादित्य एकस्वस्तापयिष्यति । तदा देवासुरे युद्धे मेताऽहं तं शतक्रतो । २२०

॥ शक्र उवाच ॥ ब्रह्मणाऽस्मि समादिष्टे न हन्तव्यो भवानिति । तेन तेऽहं बले बलं न विमुञ्चामि मूर्खनि ।

यथेष्टं गच्छ दैत्येन्द्रस्वस्ति तेऽस्तु महासुर । आदित्यो नाऽवतपिता कदाचिन्मथतः स्मितः ।

स्वापितो ह्यस्य समर्थः पूर्वमेव स्वपञ्चवा । अजस्रं परिचात्येव सत्येनावतपन् प्रजाः ।

अयनं तस्य पश्चात्सानुत्तरं दक्षिणं तथा । येन संधाति लोकेषु श्रोतोष्णे विस्मजर्ज्व ।

॥ भीम उवाच ॥ स्वमुक्तस्य दैत्येन्द्रो बलिरिन्द्रेण भारत । जगाम दक्षिणामाश्रामुदीचीन्तु पुरन्दरः । २२५

इत्येतद्भस्तिना गीतमनहङ्कारवञ्चितं । वाक्यं श्रुत्वा सहसाच खमेवारुरुहे तदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोवधर्मपर्वणि श्रीसन्निधाने पञ्चविंशत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

॥ भीम उवाच ॥ अत्रैवादाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । शतक्रतोश्च संबादं नमुचेयं युधिष्ठिर ।

श्रिया विहीनमासीनमबोधमिव सागरं । भवाभवज्ञं भूतानामित्युवाच पुरन्दरः ।

बद्धः पादैस्तुतः स्थानात् दिपतां वशमागतः । श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्याहो न भोषधि ।

॥ नमुचिरुवाच ॥ अत्रिचार्येण शोकेन शरीरक्षोपतथ्यते । अमिचाय प्रवक्ष्यन्ति शोके नास्ति सहायता । २२६

तस्माच्छक्रः ॥ शोचामि सर्वं क्षेपेदमन्तवत् । मन्तापाङ्गुयते रूपं सन्तापाङ्गुयते श्रियः ।

मन्तापाङ्गुयते चायुर्द्वयैव सुरेश्वर । विनोयस्तु तदुःखमागतं वै मनस्त्रयं ।

ध्यातव्यं मनसा यद्यं कल्याणं संविजानता । यदा यदा हि पुरुष कल्याणे कुरुते मनः ।

तदा तस्य प्रसिद्धानि सर्वार्था नात्र संशयः ।

एकः प्राप्ता न द्वितीयोऽस्ति प्राप्ता गर्भे ज्ञायनं पुरुषं प्राप्ति प्राप्ता । तेनानुयुक्तः प्रवणादिवोदकं यथा नियुक्ता २२६

ऽस्मि तथा वक्षामि ।

भवाभवौ तमिजानन् गरीयो ज्ञानाच्छ्रेयो न तु तद्वै करोमि । आशसु घर्मसु परासु कुर्वन् यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ।

यथा यथाऽस्य प्राप्त्यं प्राप्नोत्येव तथा तथा । भवितव्यं यथा यच्च भवेत्येव तथा तथा ।

यच्च यत्रैव संयुक्तो धावा गर्भे पुनः पुनः । तच्च तत्रैव वसति न यत्र स्रयमिच्छति ।

भावो योऽयमनुप्राप्नोति भवितव्यमिदं मम । इति यस्य सदा भावो न स मुञ्चेत् कदाचन ।

पर्यायैर्हन्मनानामभिधोक्ता न विद्यते । दुःखमेतन्नु यद्वैष्टा कर्त्ताऽहमिति मन्यते ।

२२८

खलीञ्च देवाञ्च महासुराञ्च चैविद्यद्वैष्टाञ्च वने मुनीञ्च । कान् वापदो जौपनमनि लोके परावरश्चासु न सन्ममनि ।

न पण्डितः कुर्वति नाभिपद्यते न चापि संबोदति न प्रहयति । न चातिरुक्क्यवनेषु शोचते स्थितः प्रकृत्या हिमवा निवासलः ।

धर्मार्थविद्धिः परमा न हर्षयेतयैव काले व्यसनं न मोहयेत् । सुखञ्च दुःखञ्च तयैव मध्यमं निवेदते यः स धुरन्वरो नरः ।

यं यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छेत् तस्यां रमेतापरितयमात्र । एवं प्रवृत्तं प्रपुद्गल्योऽं सन्नापयामास करं शरीरात् ।

न तत् सदः सत्परित्यज्यमा च सा प्राप्य चां न कुरुते सदा भयं । धर्मतत्त्वमवगाह्य दुःखिमान् योऽभ्युपैति स धुरन्वरो नरः ।

२२९

प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयाणि न वै प्राज्ञो मुञ्चति मोक्षकाले । खानाद्युतयेच मुनीह गौतमस्तावत्तच्छास्त्रमापदं प्राप्यदृष्टुः ।

न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च । न शीलेन न वृत्तेन तथा नैवार्थसम्पदा ।

अलभ्य लभते मर्यादा च परिदेवना । पदेवमनुज्जातस्य धातारो विदुः पुरा ।

तदेवानुचरिष्यामि किं मे मृत्यु करिष्यति । लब्धवान्येव लभते गन्तवान्येव गच्छति ।

प्राप्तवान्येव प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च । एतदिदं हि कास्त्वेन यो न मुञ्चति मानव ।

२३०

कुशलो सर्वदुःखेषु स वै सर्वधनो नरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शक्रनमुचिर्वादे षड्विंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मग्नस्य व्यसने कच्छे किं श्रेयः पुरुषस्य हि । बन्धुनाग्रे महीपाल राज्यनाग्रेऽथ वा पुनः ।

न हि न परमो यज्ञः लोकेऽस्मिन् भरतर्षभ । एतद्भवत्तं प्रच्छामि तस्मै त्वं वक्तुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुनर्दारुः सुखैर्येव विपुलस्य धनेन वा । मग्नस्य व्यसने कच्छे इति श्रेयस्करो मृगः ।

धैर्येण युक्तं सततं शरीरं न विप्रोर्थते । विशोकतो सुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमं ।

२३१

आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्बिन्दते श्रियं । यद्य प्राज्ञो नरस्तावत्तत्किञ्च वृत्तिमाश्रितः ।

तस्मैत्यर्थस्य धैर्यञ्च व्यवसायस्य कर्मासु । अथैवादाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।

धलिवाधवसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर । वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यदानवसंघे ।

विष्णुकान्तेषु लोकेषु देवराजे शतक्रतौ । इज्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थिते ।

महद्वृत्तमात्रे चैलोको प्रीतियुक्ते स्वयम्भुवि । रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरसिन्ध्यामपि चार्धभिः ।

२३२

गन्धर्वभृगोऽथ सिद्धेयान्यैर्वृतं मनु । चतुर्दशं सुदानञ्च वारुणेन श्रिया वृतं ।

आद्यैरावणं शक्रलैलोक्यममुष्ययौ । स कदाचित् समुद्रान्ते कर्षिंश्चिद्विरिगङ्गरे ।
 बलिं वैरोचनिं वज्रो ददर्शोपमसर्पं च । तमेरावतमूर्द्ध्वं प्रेक्ष्य देवगणैर्वृतं ।
 सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रे न श्रुश्रोच न विव्यथे । दृष्ट्वा तमविकारखं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिं ।
 अधिहृदो दिपथेष्टमित्युवाच व्रतक्रतुः । दैत्य न व्यथसे शौर्यादय वा हृद्भवेय ।
 तपसा भावितत्वाद्वा सर्वयैतत् सुदुष्करं । शत्रुभिर्नशमानोतो ह्येनं स्थानादनुत्तमात् ।
 वैरोचने किमाश्रित्य शोचितये न शोचसि । श्रेष्ठं प्राप्य स्वज्जातीनां महाभोगाननुत्तमान् ।
 हतस्त्ररत्नराज्यस्वं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि । ईश्वरो हि पुरा भूवा पित्रपैतामहे पदे ।
 तत्त्वमद्य हतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि । बह्वथ बाह्वैः पाशैर्बन्धेण च समाहतः ।
 हतदारो हतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि । नष्टश्रीर्विभवभ्रष्टो यत्र शोचसि दुष्करं ।
 त्रैलोक्यराज्यमाग्रे हि कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत् । एतच्चान्यथ पदं भुवन्तं परिभूय तं ।
 शुला सुखमसम्भ्रान्तो बलिर्नैरोचनोऽब्रवीत् ।
 ॥ बलिहवाच ॥ निगृहीते न मयि श्मशं शक्र किं कल्पितेन ते । वज्रमुग्रस्य तिष्ठन्तं पश्यामि तं पुरन्दर ।
 अशक्तः पूर्वमावीर्स्वं कथञ्चिच्छक्ततां गतः । कस्वदन्य इमां वारं शुकूरां वक्तुमर्हति ।
 यस्तु शनैर्वैशख्यस्य शक्रोऽपि क्रुहते दयां । हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तथैव पुरुषं विदुः ।
 अमित्रयो हि युद्धेभ्य इयोर्विवेदभानयोः । एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराजयं ।
 मा च ते भूत् स्वभावोऽयमिति दैवतपुङ्गव । ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ।
 नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र कृतं त्वया । यत्त्वमेवज्जितो वञ्चिन् यदाऽप्येवज्जिता वयं ।
 अहमाहं यदाऽद्य त्वं भविता त्वं यथा वयं । माऽवमंशा मया कथं दुष्कृतं कृतमित्युत ।
 सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति । पर्यायेणासि शक्र त्वं प्रातः शक्र न कर्षेण ।
 कालः काले नयति मां त्वाच्च कालो नयत्ययं । तेनाहं त्वं यथा नाद्य तच्चापि न यथा वयं ।
 न माहृपिहृदयूया न च दैवतपूजनं । नान्यो गुणसमाचारः पुरुषस्य सुखावहः ।
 न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः । शक्रुवन्ति परिचातुं नरं कालेन पीडितं ।
 नागामिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि । शक्रुवन्ति प्रतिबोद्धुमन्ते बुद्धिबलान्धराः ।
 पर्यायैर्हैन्यमानानां परिचातो न विद्यते । इदंनु दुःखं यच्छक्र कर्त्ताऽहमिति मन्यसे ।
 यदि कर्त्ता भवेत् कर्त्ता न क्रियेत कदाचन । यस्मात्तु क्रियते कर्त्ता तस्मात् कर्त्ताऽप्यनीश्वरः ।
 कालेन त्वाऽहमजयं कालेनार्हं जितस्त्वया । गन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः ।
 इन्द्र प्राणतया युद्धा प्रलयं नावबुध्यो केचित्सां वज्रमन्यन्ते श्रेष्ठं प्राप्तं स्वकर्षणा ।
 कयमसादिधो नाम जानन् लोकप्रवृत्तयः । कालेनाभ्याहत शोचन्मुल्लेखाऽप्यथ विभ्रमेत ।
 नित्यं कालपरीतस्य मम वा मदियस्य वा । बुद्धिर्यममासाद्य मित्रा नौरिव योदति ।
 अहस्य नष्ट ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः । ते सर्वे शक्र यास्यन्ति मार्गमिन्द्रशतैर्गतं ।

तामयेवं सुदुर्द्धं स्वल्पं परया म्रिया । काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ।
 बह्वनीन्द्रमहसाणि दैवतानां युगे युगे । अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ।
 ददन्तु सन्धा संस्तानमात्मानं शक्रमन्यवे । सर्वभूतमवं देवं ब्रह्माणमिव शश्वतं ।
 न चेदमचलं स्थानमनन्तं वाऽपि कस्यचित् । तन्तु बालित्रया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यवे ।
 अविद्यस्ते विश्वविषि मन्यवे चाग्नये भुवं । नित्यं कालपरोतात्मा भवेत्येवं शिरश्चर ।
 ममेयमिति मोहात्सं राजक्रियमभीष्टुषि । जेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा सदा ।
 अतिक्रम्य बह्वनन्यास्त्वपि तावदियं गता । किञ्चित्कालमिष्यं स्थिता त्वयि वाचव चक्षुषा ।
 गौर्निवाममिवोत्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति । राजलोका क्षत्रिकान्ता याच संख्यातुमुत्सहे ।
 सत्तो ब्रह्मतराक्षान्ये भविष्यन्ति पुरन्दर । बहुषौवधिरजेयं सह सत्त्वनाकरा ।
 तानिदानीं न पश्यामि यैर्भुक्तेयं पुरा मयी । पृथुरैलोमयो भीमो नरक शम्बरसया ।
 अश्वपीवः पुलोमा च खर्भानुरमितम्बजः । मृष्टादो नमुर्चिदो विप्रचितिविरोचनः ।
 श्रोत्रियैवः सुघोषश्च भूरिहं पुण्यवान् दृषः । सत्येषुर्ध्वमेव वाङ्मः कपिलाशो विरूपकः ।
 बाणः कान्तस्त्रो वज्रिर्भिसर्दङ्गोऽथ मैत्रेति । सहोषोऽथ वरोतालो वराहोऽथो वृषिप्रमः ।
 विश्वजित्प्रतिरूपश्च हृषाष्टो विस्त्रो मधुः । हिरण्यकविप्रुधैव कैटभश्चैव दानवः ।
 दैतेया दानवश्चैव सर्वे ते मैत्रेयैः सह । एते चान्ये च बहवः पुण्येषुर्वन्तराव ये ।
 दैत्येन्द्रा दानवेन्द्राश्च यांस्तान्यामनुशुक्रमु । बहवः पुण्यदैत्येन्द्राः सन्तप्य इषिषोऽङ्गताः ।
 कालेनाभ्याहताः सर्वे कालो हि बलवन्तरः । सर्वैः क्रतुमतेरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ।

२२१

२२२

२२३

कालं च यत्नान् प्राप्तोऽनं तिष्ठति वासव । यत्नदर्पसहस्रान्ते पूर्णं भवितुमर्हति ।
यथा मे सर्वगजाणि न सुखानि महौजसः । अहमेन्द्रास्तुतः खानात्तमिन्द्रः प्रकृतो दिवि ।
सुचिरे जीवलोकैः स्मिन्नुपास्यः कालपर्ययात् । किं हि कृत्वा त्वमिन्द्राऽद्य किं वा कृत्वा दयं श्रुताः ।
कालः कर्त्ता विकर्त्ता च सर्वमन्यदकारणं । नाशं विनाशमैवैतत् दुःखं भवामवौ ।
विद्वान् प्रायेवमत्यर्थं न प्रहयेत्तु च व्यथेत् । तमेव हीन् वेत्याम्हान् वेदाहं न्नाशं वासव ।
किं कथ्यसे मां किञ्च त्वं कालेन निरपचय । तमेव हि पुरा वेत्य यत्नदा पौरुषं मम ।
समरेषु च विक्रान्तं पर्याप्तं तस्मिन् भ्रमं । आदित्यासैव रुद्राश्च साध्याश्च वसुभिः सह ।
मया विनिर्जिता, पूर्वं महत्तु च प्रचीयते । तमेव शक्र जानासि देवाधुरसमागमे ।
धमेता विबुधा भग्नाः क्षारया समरे सया । पर्यताद्यासकृत् चिन्तां सवनाः सवनौकसाः ।
सटङ्गिखरा भग्नाः समरे भूर्द्धिं ते मया । किन्तु शक्यं मया कर्तुं कालो हि दुरतिक्रमः ।
न हि त्वं भोत्वसे हन्तुं स वज्रमपि मृष्टिना । न तु विक्रमज्ञातोऽयं यमाकालोऽयमागतः ।
तेन त्वं मर्षये शक्र दुर्धर्षणतरस्त्रया । तं मां परिणये कावे परीतं कालवर्जिना ।
नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकृत्यसे । त्वयं स पुरुषः श्यामि लोकाश्च दुरतिक्रमः ।
बद्धा तिष्ठति मां रौद्रः पर्यु रजनयया यया । सामासाभौ दुःखं दुःखं कामभौवा भवामवौ ।
बधबन्धप्रमोचस्य सर्वं कालेन लभ्यते । नाहं कर्त्ता न कर्त्ता त्वं कर्त्ता यस्तु सदा प्रभु ।
साऽयं पचति कालो मां दृढे फलमिवागतं । यान्येव पुरुषः कुर्वन् सुखैः कालेन युज्यते ।
पुनस्तान्येव कुर्वन्सो दुःखैः कालेन युज्यते । न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शेषितुमर्हति ।
तेन शक्र न शोचामि नासि शोके सहायता । यदा हि शोचतः शोको व्यसनं नाप्रकर्षति ।
सामर्थ्यं शोचतो नास्तीत्यतोऽहं नाद्य शोचिमि । स्वमुक्तः सहस्राद्यो भगवान् पाकशासनः ।
प्रतिषेद्धय शंभमभियुवाच शतकतुः । सवज्रमुद्यतं बाहुं दृष्ट्वा पाशांश्च बाह्वान् ।
कखेह न व्यथेदुद्धिर्हृदयारपि निधासतः । सा ते न व्यथते बुद्धिरसत्ता तत्त्वदर्शिने ।
पुवं न व्यथेद्युःखं त्वं धैर्यात् सत्यपराक्रमः । को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभूत ।
कर्त्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा सम्प्रसितं जगत् । अहमप्येवमेवैवं लोकं जानाम्याश्रयतं ।
कालाद्वावाहितं घोरं गुह्यं सततोऽचरे । न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृष्टस्य कल्पचित् ।
स्रष्टाणां महतासैव भूतानां परिपथ्यतां अनोशस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ।
अनिष्टस्य कालस्य चयं प्राप्नो न मुच्यते । अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कासो जागर्ति देहिषु ।
प्रयत्नेनाप्यपक्रान्ता दृष्टपूर्वैः न केनचित् । पुराणः श्रावतो धर्मः सर्वप्राणभूतां धमः ।
कालो न परिहार्यश्च ॥ साक्षात्ति व्यतिक्रमः । अधोरात्राय मासांश्च क्षणान् काष्ठां सवान् कलाः ।
क्षणपिडयति यः कालो दृष्टिं बाहुं पिको यया । इदमद्य करिष्यामि यः कर्त्ताऽस्मीति वादिन ।
कालो हरति सम्प्राप्ती नदीवेग इव क्रुमं । इदानीं तावेदेवाधो मया दृष्टः कथं मृतः ।

२१५

२१६

२१७

२१८

२१९

२२०

इति कालेन ह्रियतां प्रलापः श्रूयते नृणां । नश्यन्त्ययोस्तथा भोगाः स्थानमैश्वर्यमेव वा ।

जीवितं जीवलोकस्य कालेनागम्यं नीयते । उच्छ्रया विनिपातान्ता भावोऽभावः स एव च ।

अनित्यमप्रवृत्तं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः । सा ते न वयते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनो ।

अहमासं पुरा चेति मनसाऽपि न बुध्यसे । कालेनाक्रम्य लोकेऽस्मिन् पच्यमाने बज्जोयसा ।

२२१६

अश्वेष्टमकनिष्ठश्च विषयाणो न बुध्यते । ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधमयेषु च ।

स्पृहा मोहाभिमानेषु लोकाः सकौ विमुञ्चति । भवांस्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वान् ज्ञानतपोऽनितः ।

काष्ठं परयति सुखं पाणवामलकं यथा । काष्ठचारित्रतत्त्वज्ञः सर्वथास्त्वविशारदः ।

वैरोचने कृतात्माऽ हि स्पृहणीयो विज्ञानतां । सर्वलोको ह्ययं मन्ये बुद्ध्या परिगतस्तथा ।

विहरन् सर्वतो मुक्तो न कश्चित् परिसञ्चरे । रजश्च हि तमश्च त्वां सुयतो न शितेन्द्रियं ।

२२१७

निष्प्रीतिं नष्टयन्तापमात्मानं तमुपासवे । सुहृदं सर्वभूतानां निर्द्वैरं ज्ञानमात्मनः ।

दृष्ट्वा त्वं मम सञ्जाता वयमुक्तोऽशिनो मतिः । पादमेतादृशं बुद्धं हनुमिच्छामि बन्धने ।

आनृशं परो धर्मो ज्ञानकौशल्य मे त्वयि । मोक्ष्यन्ति बाह्याः पाशास्तवेमे कालपर्ययात् ।

प्रजानामपचारेण स्तुतिं तेऽस्तु महाश्वर । यदा शब्दं सुगं दृष्ट्वा परिचारेण योच्छति ।

पुत्रश्च पितरं मोक्षन् प्रेषयिष्यति कर्मसु । ब्राह्मणैः कारयिष्यति ह्यपलाः पादवाहनं ।

२२१८

इन्द्राश्च ब्राह्मणैर्भाष्यामुपपादयति निर्भयाः । विद्योगिषु विमोक्ष्यन्ति वीजानि पुहया यदा ।

सहृदं काल्यभाषैश्च बलिश्चैव कुपायिकैः । चातुर्लक्षं यदा छत्रममर्थोदं भविष्यति ।

एकैकस्ते नदा पाशः क्रमशः परिमोक्ष्यते । अक्षत्तस्ते भवं नास्ति समयं प्रतिपालय ।

सुखी भव निराबाधः स्वस्त्वमेता निरामयः ।

तमेवमुक्त्वा भगवाञ्छतकतुः प्रतिप्रयातो गगराजवाहनः । विजित्य सर्वानधुरान् सुराधिना नमन्द हर्षेण बभूव

२२१९

चैकराट् ।

महर्षयस्तुष्टुवस्त्रवा च तं ह्वाकषिं सर्वचराचरेभ्यः । हिमापहो हव्यमुवाच बाधैर तयाऽस्थितं चापि तमीसरोऽपि हि ।

हिंसाज्जनेः सर्वगतैरभिहृतो विदोऽज्ञेना गतमन्युरीश्वरः । प्रज्ञाकवेता मुदितः स्वमात्मनं विविष्टं प्राप्य मुमोद वाक्वचः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवाधवर्षवादे अष्टविंशत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पूर्वैरूपाणि मे राजन् पुरुषस्य भविष्यतः । पराभविष्यतश्चैव तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मन एव मन्युस्य पूर्वैरूपाणि श्रमयति । भविष्यतश्च भद्रान् तोयैव न भविष्यतः ।

अचाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । क्रिया शक्यस्य संवादं तच्चिबोध युधिष्ठिर ।

२२२०

महततपसा युष्मा पश्यन् लोकौ परावरौ । सामान्यस्थिभर्त्ता ब्रह्मलोकनिवाभिभिः ।

ब्रह्मेवानितदीप्ताः शान्तपात्रा महातपाः । विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ।

कदाचित् प्रातस्तयाय पिष्टुः कनिष्ठं श्लिषि । ध्रुवंद्वारमर्वां गङ्गां जगामावततार च ।

सहस्रजनयनश्चापि बज्जी हन्त्रपाकेहा । तस्मा देवर्षिर्ब्रूयायास्तोरमन्थाजगाम ह ।

तावानुद्य यतात्मानो हतजयो समासतः । यदाः पुलिनमासाद्य स्रष्टाकास्यवासुकं । २१०

पुण्यकर्मभिराख्यातो देवर्षिकयिताः कथाः । चकतुसौ तथाद्योनौ महर्षिकयितास्तथा ।

पूर्ववृत्तय्येतेति कथयन्तौ समाहितौ । अथ भास्करमुच्यन्तं रश्मिजालपुरस्कृतं ।

पूर्णमण्डलमालोक्य तावदुत्थायोपतस्ततः । अभितस्तदयन्तन्मर्मकर्ममिवापरं ।

आकाशे ददृधे ज्योतिरुद्यताग्निः समग्रं । तयोः समीपं सम्प्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ।

तत्सुपर्णाकर्चितमास्थितं देशं पदं । माभिरप्रतिभं भाति चैलोक्यमवभाषयत् । २११

तन्नाभिरूपशोभाभिरुचरोभिः पुरस्कृतं । दृष्टतीभंशुमग्नस्तं दृष्टवानोरिवाग्निं ।

दृष्टवकल्पभरणां तं मैत्रिकर्मसम्भं । श्रियं ददृशतुः पद्मां साक्षात् पद्मदलस्थितां ।

साऽवदृष्ट विमानापादं नानमनुत्तमा । अभ्यासश्च जितोक्तं देवर्षिज्ञापि नारदं ।

नारदानुगतः स चाग्राचं सामुपागमत् । कृताञ्जलिपुटो देवं निवेद्या आनमात्मना ।

चक्रे चानुपमां पूमां तस्मात्तापि स सम्भवेत् । देवराजश्रियं राजन् वाक्यस्येदमुवाच ह । २१२

॥ शक्र उवाच ॥ का त्वं केन च कार्येण सम्प्राप्तां चारुहासिनी । कुतस्वागम्यते सुभुगन्तं न च ते शूभं ।

॥ श्रीरवाच ॥ पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमाः । ममत्ताभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ।

साऽहं वै पद्मजे जाता सूर्यरश्मिविविधिते । भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मः श्रीः पद्ममालिनो ।

अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीसाहं बलसूदन । अहं शङ्का च मेधा च सकृत्तिर्गतिः स्थितिः । २१३

अहं धृतिरहं सिद्धिरहं लङ्घनमेव च । अहं स्थावा स्तथा चैव सकृत्तिर्गतिः स्मृतिः ।

राज्ञो विजयमानानां सैन्येषु ध्वजेषु च । निवासे धर्मश्रीलानां विषयेषु पुरेषु च ।

जित्काशिशि शूरे च श्यामेष्वागिर्वर्जिनि । निवसामि मनुजैश्च सदैव बलसूदन ।

धर्ममित्ये महाशूरे ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि । प्रश्रिते दानश्रीसे च सदैव निवसाम्यहं ।

असुरैश्च सर्वं पूर्वं सत्यधर्मनिबन्धना । विपरीतांस्तु तान् बुद्ध्या त्वयि वासमरोचयं ।

॥ शक्र उवाच ॥ कथं हस्तेषु दैत्येषु लमवासीर्ध्वरागने । दृष्ट्वा च किमिहागोस्त्वं हिला दैतेयदानवान् । २१४

॥ श्रीरवाच ॥ स्त्रधर्ममनुतिष्ठसु धैर्यादचक्षितेषु च । स्वर्गमार्गाभिरासेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहं ।

दानाध्ययनधर्मेषु पित्रदेवतपूजने । मुरुषामतिथीनाञ्च तेषां सत्यमवसेत ।

सुर्मष्टमृष्टहासायन् जितश्लोका उत ग्रथः । गुरुश्रुतपका दान्ता ब्रह्मणाः सत्यवादिनः ।

शङ्काधना जितकोपा दानश्रीलाऽमखयव । श्रुतपुत्रा श्रुतामात्या श्रुतदारा श्रुतार्थवः ।

अमर्षेण न चान्योन्यं स्पृहयन्ते कदाचन । न च जाह्नपतयन्ते धीराः परसमद्विभिः । २१५

दातारः संश्रुताश्च आर्याः कर्तव्येदिनः । महाप्रसादा अजयो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः ।

यन्तुष्टभूत्यपिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः । ययार्थमानार्थकरा ह्योनिधेवा यतप्रताः ।

नित्यं पर्युप्तमुच्चाता स्तुल्लिप्ताः स्तुल्लिप्ताः । उपवाचतपःश्रीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ।

नीतान्भुदियामर्थ्या न चाप्यासन् प्रगेव्याः । राधै दधि च शक्यं नित्यमेव व्यवर्ज्यम् ।

कलं धृतश्चाश्ववेत्तु प्रयता ब्रह्मवादिनः । भद्रान्यापि चापयन् ब्राह्मणं स्यात्पूजयन् ।
 यदा हि वदतां धर्मं सदा चाप्रतिष्ठतां । अर्हश्च रात्र्याः स्रपतां दिवा चास्रपतां तथा ।
 कृपणानाद्यद्वह्मनां दुर्व्यसाहुरपोषितां । दयाश्च संविभागश्च नित्यमेवानुमोदतां ।
 वत्सं विषयमुद्दिष्टं भयार्तं व्याधितं क्लेशं । हतं व्यधनार्तं च नित्यमासाद्ययन्ति ते ।
 धर्ममेवाश्ववेत्तन्त न हिमन्ति परस्परं । अनुकूलाश्च कार्येषु मुदृष्टद्वेषे विनोः ।
 पितृन् देवानि रीत्यैव यथावेत्तेऽभ्यपूजयन् । अवग्रेषाणि चाश्रन्ति नित्यं सत्त्वतोषिताः ।
 नैकेऽश्रन्ति सुसमर्थं न गच्छन्ति परस्परिणं । सर्वभूतेष्ववर्त्तन्त यथात्मनि दयां प्रति ।
 नैवाकाशे न पशुषु वियोनौ न च पर्वसु । दृष्टिपक्ष विवर्त्तन्ते रोचयन्ति कदाचन ।
 नित्यं दानं तथा दास्यमाश्ववक्ष्येव नित्यदा । उत्साहोऽयानहृद्धारः परमं सौहृदं वना ।
 सत्यं दानं तपः शौचं कारुण्यं वागनिहुरा । मित्रेषु चानभिद्रोहः सर्वलोभप्रवृत्तयो ।
 निद्रा तर्हीरसम्पीनिरस्ययाऽयानवेतिता । श्रुतिश्च विवादश्च सृष्टा चाप्यविश्वस्य तान् ।
 याऽहमेवं गुणैश्च दानैर्वैश्ववंशं पुरा । प्रजासर्गमुपादाय नैकं युगविपर्ययं ।
 ततः कालविपर्यये तेषां गुणविपर्ययात् । अपरं निर्गतं धर्मं कामकोपवशात्प्रसादां ।
 समासदाश्च दृष्टानां सतां कथयतां कथाः । प्रादुसन्नभ्यस्यश्च सर्वदृष्टान् गुणावराः ।
 पुवानश्च समासीना दृष्टानभिगतान् सतः । नाभुत्याभामिवादाश्या यथापूर्वमपूजयन् ।
 वर्त्तयत्येव पितरि पुत्रं प्रभवते तथा । अभुत्या भृत्यातां प्राप्य खापयन्त्यन्यपत्रपाः ।
 तथा धर्मादपेतेन कर्मणा गृहीतेन ये महान् । प्राप्नुवन्त्यर्थस्तेषां तत्राभवत् सुहा ।
 उचैश्चाभ्यवदसाथो चैस्तवाग्निरज्वलत् । पुत्रा पितृमत्यश्चरन्त्याथैश्चात्यश्चरन् पतीन् ।
 मातरं पितरं दृष्टमाचार्यमतिथिं गुरुं । गुरुत्वाश्रमनन्दनं कुमारवाञ्छपालयन् ।
 मित्रां बलिमदत्ता च स्वयमश्रानि भुञ्जते । अनिष्टा संविमज्जाय पितृदेवातिथीन् गृह्णन् ।
 न शौचमन्वदध्यन्ते तेषां सूदजनास्तथा । मनसा कर्मणा वाचा मत्स्यमाशोदनादृतं ।
 विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूविकभोजनं । अवाहते यथाऽतिष्ठदुष्किंष्टाद्यासृग्मन् धृतं ।
 कुहलं दावपिटकं प्रकीर्षे कांक्षमाजर्जं । द्रव्योपकरणं सर्वं नान्यवैवत् कुटुम्बिनी ।
 प्राकारागारविभ्रंशश्च सते प्रतिकुर्वन्ते । शत्रुयन्ते पशून् बद्धा श्ववेतेनादकेन च ।
 ब्राह्मणां प्रेक्षमाणानां स्वयं मत्स्यमभक्षयन् । तथा भृत्यजनं सर्वमभक्षणं च दानवाः ।
 पादसं क्लृप्तं भोसमपूपानय शृङ्खलोः । अपाचयच्चात्मनोऽयं दयामासान्यमवययन् ।
 उत्सूर्यप्रायिनद्यासन् सर्वं चासन् प्रगेनिद्राः । अवर्त्तन् कलहाद्याव दिवारारवं स्मरे स्मरे ।
 अनार्थासाध्यमासीनं पशुपाशैश्च तत्र ह । आश्रमस्थान् विधर्मस्थाः प्रादिवन् परस्परं ।
 सहरायाभ्यवर्त्तन्त न च शौचमवर्त्तन्त । ये च वेदविदो विप्रा विस्मृष्टमनश्च ये ।
 निरन्तरविशेषात्ते बह्विमानावमानयोः । हारमाभरणं वेष्टं गतं स्त्रितमवर्त्तितं ।

असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जनापरितं विधिं । स्त्रियः पुष्टपवेनेन पुंशः स्त्रीवेशधारिणः ।
 श्रीजारतिविहारेषु परा मुदमवाप्नुवन् । प्रभवस्त्रिः पुरा दायानर्हभ्यः प्रतिपादितान् ।
 नाभ्यवर्त्तन्त नास्तिक्यादत्तन्तः सस्यवेद्यपि । मित्रेणाम्यर्थितं मित्रमयं धनं धिते कश्चित् ।
 बालकाव्यप्रमात्रेण स्वार्थेनाहत तदसु । परस्वादानुचये विपण्यवधारिणः ।
 अदृश्यन्तार्थवर्णेषु शूद्रास्त्राणि तपोधनाः । अधीयन्तेऽप्रताः केचिदृयाव्रतमथापरे ।
 अशूद्रपुंगुराः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः । पिता भव जनित्री च अन्ता हृत्तास्रवाविव ।
 अभ्युले स्त्रितौ वृद्धावधं प्रार्थयतः सुतान् । तत्र वेदविदः प्राज्ञा नाभ्यर्थ्ये सागरापमाः ।
 कथादिष्विभवन् यन्ता मूर्खाः आह्वान्यभुञ्जत । प्रातः प्रातश्च सुप्रश्नं कल्पयन् विपणक्रिया ।
 शिष्यान्प्रहितास्तेषामकुर्वन् गुरवः स्वयं । अशूयशूरधोरये बधुः प्रेषान्प्राप्तत ।
 अन्तश्चास्य भक्तारं समाकायाऽभिजल्पते । प्रयत्ने चापि चारुचिन्तं पुत्रस्य वै पिता ।
 व्यभजचापि संरम्भादुःखवासं तथाऽवसत् । अग्निदाहेन चौरैर्वा राजभिर्वा हतं धनं ।
 वृष्टा देवात् माहवन्त बुद्धसम्भाविता ह्यपि । हतप्रा नास्तिका, पापा गुह्यदाराभिर्मर्षिणः ।
 अभक्ष्यभक्ष्यरता निष्कम्भादा हतनिधयः । तेभ्येवमादौ नाचाराणाचरन्तु विपर्यये ।
 नाधं देवेभ्य वक्ष्यामि दानवेविति मे मतिः । तन्मां स्यमनुप्राप्तमभिनन्द प्रचीपते ।
 तयाऽर्चितां मां देवेश पुरो धास्वन्ति देवताः । यथाधं तत्र मत्कान्ता मद्विशिष्टा मदर्पणाः ।
 सप्त देव्यो जयाऽष्टस्यो वासमेवन्ति नोऽष्टधा । आश्वा अह्ना हन्तिः चान्तिर्विजितिः संनति, यता ।
 अष्टमी हृत्तिरेताधां पुरीमा पार्कशासन । ताश्चाहं चासुरास्वक्ता युष्मदियत्प्रमागताः ।
 चिदधेषु निवत्स्यामो धर्मनिष्ठान्तरात्मसु । इत्युक्तवचनां देवीं श्रोत्यर्थं न नन्दतुः ।
 नारदश्चान् देवविष्टं बहन्ता अ वासवः । ततोऽनलसखो वायुः प्रयवो देवदेश्चतु ।
 इष्टगन्धः सुखस्यः सर्वेन्द्रियसुखावहः । शूचौ चाभ्यर्थिते देहे चिदग्नाः प्रायशः स्त्रिताः ।
 सस्त्रीवहितमाधीनं भगवन्तं दिदृश्व ।

ततो दिवं प्राप्य सखसलोचनः त्रिविधोपपन्नः सुहृदा मधुर्षिषा । रथेन हय्ययुजा सुरर्धभः सद्यः सुराणामभिसक्तो ययौ ।
 अघेर्ज्ञितं वज्रधरस्य नारदः त्रियस्य देव्या मनसा विचारयन् । त्रियै शशाङ्कमरदृष्टपौरुषः शिवेन तत्रागमनं महर्षिभिः ।
 ततोऽमृतं घैः प्रववर्ष भास्वतो पितामहस्यावातने स्वयमुग्रः । अनाहता दुन्दुभेयाऽथ नेदिरं तथाप्रसन्नाश्च दिव्यकाशिरै ।
 पथर्तुस्येषु ववर्ष वासवो न धर्ममार्गाद्विचपाल कश्यप । अनेकताराकरभूषणा च भूः सुधोपधोपा भुवनौकसं नृपे ।
 क्रियाभिरामा मनुजा मगस्त्रिणा यभुः शूभे पुण्ड्रतां पथि ग्मिताः । नरामराः किन्नरचरत्तत्त्वा, सद्यस्त्रिभन्त, सुमन
 स्त्रिणोऽभवन् ।
 न जालकाले कुमुमं कुत, फलं पपात वृष्टात् पवनैरितादपि । रथप्रदाः कामदुघार्थं धेनवो न दाहणा वान्निषचार कथ
 चित् ।
 हमां सपर्या सद्यः सर्वकामदै, त्रियाय शक्यमुत्तम देवतैः । पठन्ति ये विप्रसदः समागताः कष्टदृक्कामाः त्रियमाप्नुवन्ति ।

मया कुरुणां वर यत् प्रचोदितं मवानवलोह परं निर्दशनं । तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया परोक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रीवासवधवादे अष्टाविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंशीलः किंशमाचारः किंविधः किंपराक्रमः । प्राप्नोति ब्रह्मणः खानं यत् परं प्रकृतेर्भुवं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मोक्षधर्मैषु निवृत्तौ लब्धाहारी जितेन्द्रियः । प्राप्नोति ब्रह्मणः खानं तत् परं प्रकृतेर्भुवं ।

अथायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । जैगीपयस्य धन्वादमसितस्य च भारत ।

जैगीपयः महाप्रज्ञः धर्माणां मागतागमः । अक्रुध्यन्तमह्यन्तमसितो देवलोऽप्रवीतः ।

॥ देवस्य उवाच ॥ न प्रीयसे बन्धमानो निन्दमानो न कुप्यसे । का ते प्रज्ञा कुतसैवा किनेतस्याः परायणः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इति ते वानुयुक्तः स तमुवाच महातपा । महद्वाक्यमथ न्दिग्धं पुष्कलार्थपदं श्रुचि ।

॥ जैगीपय उवाच ॥ या गतिर्यो परा काठा या शान्तिः पुण्यकर्षणः । तान्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि मश्नोत्युपविशतमः ।

निन्दत्युपविशतमः नित्यं प्रशंसत्युपविशतमः । निन्दत्युपविशतमः नित्यं प्रशंसत्युपविशतमः ।

उक्तास्य न वदित्यन्ति वैकारमहिते हिते । प्रतिहन्तं न चेच्छन्ति हन्तारं वै मनीषिणः ।

नाप्राप्तमनुष्योचन्ति प्राप्तकालानि कुर्वन्ते । न चातीतानि शोचन्ति न चैव प्रतिजानन्ते ।

सम्प्राप्तायाश्च पूजायां कामादर्थेषु देवसः । यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तः क्षतव्रताः ।

पक्वविद्या महाप्राज्ञः जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । ममता कर्षणा वाचा नापराध्यन्ति कर्हिचित् ।

अनीर्यवो न चान्योन्यं विहिंसन्ति कदाचन । न च जातृपतयन्ते धीराः परमसहृदिभिः ।

निन्दाप्रशंसौ चात्यर्थं न वदन्ति परस्परं । न च निन्दाप्रशंसाया विविचयन्ते कदाचन ।

सर्वतस्तु प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः । न कुप्यन्ति न हस्यन्ति नापराध्यन्ति कश्चनचित् ।

विमुच्येद्दधर्षाश्चैकमनसि यद्यालुखं । न चेयां बान्धवा सन्ति ये चान्येषां न बान्धवाः ।

अनिवाद्य न सन्नेषयां ये चामित्रा न कलषित् । य एवं कुर्वन्ते मर्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा ।

ये धर्मज्ञानुवचने सर्वज्ञा दिजयन्तमः । ये ह्यतो विद्युता मार्गात्की ह्यन्यदुजिज्जितः च ।

चास्ति तत्समं मार्गमसुरिय्यानि क कथं । निन्दमानः प्रशंसो वा ह्येऽहं केन हेतुना ।

यद्यदिच्छन्ति तत्तस्मादभिगच्छन्तु मानवाः । न मे निन्दाप्रशंसाभ्यां ह्रासदृष्टौ भविष्यतः ।

अमृतस्यैवं किं त्रयोदशमानस्य तत्त्ववितः । विषस्तेवोद्विजितस्य स्थानस्य विचक्षणः ।

अवज्ञातः सुखं गते दह चामुच चामयं । विमुक्तः सर्वदेवेष्वो योऽवमन्ता न बुध्यते ।

पराङ्मुखः ये केचित् प्रार्थयन्ति मनीषिणः । रतद्वन्तं समाह्वय सुखमेधन्ति ते जनाः ।

सर्वतस्तु समाह्वयं कर्तुं सर्वान् जितेन्द्रियः । प्राप्नोति ब्रह्मणः खानं यत् परं प्रकृतेर्भुवं ।

मात्यं देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः । यदमन्वरोहन्ति प्राशस्य परमं गतिः ।

॥ श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जैगीपयसितववादे ऊर्ध्वविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रियः सर्वस्य लोकस्य सर्ववन्तामिन्द्रिताः । गुणैः सर्वरूपेतस्य को नृत्ति भुवि मानवः ।

॥ श्रीमहाभारतं ॥ अथ ते वर्त्तयिष्यामि पृच्छतो भरतर्षभ । उपधेयस्य संवादं नारदे क्षेत्रवत्तय च ।
 ॥ उपधेय उवाच ॥ यस्य संकल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्तने । मन्ये स गुणमन्यस्यो ब्रूहि तन्मम पृच्छतः ।
 ॥ वामुदेव उवाच ॥ कुकुराधिप धाम्न्येष्टुण तास्ये विवचतः । नारदस्य गुणान् वाधून् संशेपेण नराधिप ।
 न चारिष्वनिमित्तोऽस्याहङ्कारो देहंतापनः । अभियुक्तचारित्र्यसत्तात् सर्वत्र पूजितः ।
 अरतिः क्रोधधापत्ये भयं भैतानि नारदे । अदीर्घसूत्रः शूरस्य मंशात् सर्वत्र पूजितः ।
 उपास्यो नारदो वाढं वाचि नास्य व्यतिक्रमः । कामतो यदि वा लोभान्नसत्तात् सर्वत्र पूजितः ।
 अथात्मविधितन्त्रज्ञः क्षान्तः शक्रो जितेन्द्रियः । अजुस्य सत्यवादी च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 तेजसा धयसा बुद्ध्या ज्ञानेन विनयेन च । जन्मना तपसा हृद्भक्त्यास्तत् सर्वत्र पूजितः ।
 सुशीलः सुखधैर्यः सुभोजः स्वादरः शुचिः । सुवाक्यस्याथनीर्यस्य तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 कक्षाणं कुहने वाढं पापमक्षिण विधत्ते । न प्रीयते परानर्थैस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 वेदयुतिभिराख्यामैरर्थानभिजिगीयति । तित्तुरनवज्ञातस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 समत्वाच्च प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथञ्चन । मनोऽनुकूलवादी च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 वज्रयुतखिण्कयः पण्डितोऽलासलोऽमृतः । अदीर्घोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 नार्थं धने वा कामे वा भूतपूर्वैः अथ विपदः । दोषास्यास्य समुच्छिन्नैस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 हृद्भक्तिरनिन्दात्मा श्रुतवानमृगंशवान् । वीतसंशयोददोषश्च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 अरक्तः सर्वसंज्ञेषु सक्तात्मैव न लक्ष्यते । अदीर्घसंशयो वाग्यो तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 समाधिर्मास्य कामार्थे नात्मानं लौकिकिर्हसित् । अनीर्युर्हृदुसंवादस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 लोकस्य विविधं चिह्नं प्रेषते चाप्यकुलसयम् । सर्वगविद्याकुशलस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 नाख्यत्यागमं कश्चित् खनयेनोपजीवति । अवन्ध्यकालो व क्षात्मा तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 एतन्नमः एतप्रश्नो न च हस्तः समाधितः । नित्ययुक्तोऽप्रमत्तश्च तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 नापचपश्च युक्तश्च निधुक्तः श्रेयसे परैः । अभिज्ञा परगुणानां तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 न ह्यत्यर्थेलाभेषु नास्तीति व्ययत्यपि । स्त्रियुद्धिरसक्तात्मा तस्मात् सर्वत्र पूजितः ।
 तं सर्वगुणसम्पदं दधं शुचिमनामयं । कालज्ञश्च प्रियश्च कः प्रियं न करिष्यति ।
 इति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्वणि भाष्यार्थपर्वणि वासुदेवोपधेयसंवादे विद्वाद्दधिकद्विगताऽध्यायः ॥ ११० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आचरन् सर्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामि कौरव । ध्यानं कर्म च कालश्च तथैवायुर्धनं धने ।
 लोकतन्त्रश्च कार्त्तव्यं भूतानामागतिं गतिं । सर्वस्य निघनश्चैव कुत रतत् प्रवर्त्तते ।
 यदि तेऽनुपदे बुद्धिरस्मास्त्रिह सताम्बर । रतद्गुणानं पृच्छामि तद्गुणान् प्रब्रवीत मे ।
 पूर्वं हि कथितं युवा अगुमावितमुत्तमं । भरद्वाजस्य विप्रप्रेक्षतो मे बुद्धिरुत्तमा ।
 ज्ञातापरमार्थिर्भाक्ष दिव्यमंखानर्षस्त्रिता । ततो भूयश्च पृच्छामि तद्गुणान् वक्रमुच्यते ।
 ॥ श्रीमहाभारतं ॥ अथ ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासे पुरातनं । जगौ यद्गुणवान् व्यासः पुत्राय परिपृच्छते ।

अधोत्य वेदानखिलान् साङ्गोपनिषदस्तथा । अविच्छेदिकं कर्म धर्मनैपुण्यदर्शनात् ।

छप्पद्वैपायनं व्यासं पुत्रो वैयासकिः शुक्रः । यमञ्च सन्देहमिमं क्षिप्रधर्मार्थव्रज्यं ।

॥ शुक्र उवाच ॥ भूतयामस्य कर्त्तारं कालज्ञानेन निहितं । ब्राह्मणस्य च यत् छयं तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ भीम उवाच ॥ तस्यैवोवाच तत् सर्वं पिता पुत्राय शृङ्खते । अतीतांगते विद्वान् सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।

॥ व्यास उवाच ॥ अनाद्यनामजं दिव्यमजरं भुवमव्ययं । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्मापि संप्रवर्त्तते ।

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव विंशसु काष्ठा गणयेत्कलं तां । विंशत्कलस्यापि भवेन्मुहुर्ज्ञातो भागः कदापि दशमस्य यः स्यात् ।

विंशद्भुङ्क्षन्तु भवेद्दशस्य रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता । मासः क्षुतो रात्र्यहनी च विंशत्सर्वस्य द्वादशमास

उक्तः ।

संवत्सरं दे तयने वदन्ति संख्याविदे दक्षिणमुत्तरस्य ।

अहोरात्रं विमज्जते सूर्या मासपञ्चैकिके । रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ।

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः । शुक्लोऽहः कर्मचेष्टायां छणः स्वप्नाय शर्मरी ।

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः । अहस्तचोदगवर्गं रात्रिः स्याद्विषाणपथं ।

ये ते रात्र्यहनी पूर्वे कीर्त्तिने जीवसौकिके । तयोः संख्याय वर्षायं ब्राह्मे बल्लाम्यहः क्षरे ।

शुक्लं संवत्सराणां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्यमः । हने चैतायुगे चैव दापरे च कलौ तथा ।

चत्वार्योऽहः सहस्राणि वर्षाणां तत् कृतं युगं । तस्य तावच्छतो सन्ध्या सन्ध्यांश्च तयाविधः ।

इतरेषु ससन्ध्येषु सन्ध्यांश्चैव ततस्त्रियु । एकपादेन हीयन्ते सहस्राणि प्रतापि च ।

इतानि शश्वतान् लोकान् धारयन्ति सनातनाम् । एतद्ब्रह्मविदो तान विदितं ब्रह्म शान्तं ।

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यञ्चैव कृते युगे । माधर्म्येऽशमः कथित्वरसास्य प्रवर्त्तते ।

इतरेणागमाद्वर्गः पादत्रयस्वरूपयते । सौर्यकान्तमायाभिरधर्म्योपधीयते ।

श्रोत्राणां सर्वमिन्द्रार्थास्तत्त्वपञ्चतायुषः । कृते चैतायुगे तेषां पादयो द्वयते वयः ।

वेदवादाद्यानुयुगं द्वयतीति ह नः कुतः । आर्युषि चाग्निवद्देव वेददेव च यत्कर्म ।

अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेतायां दापरेऽपरे । अन्ये कलियुगे भूषां दुग्हाद्यानुरूपतः ।

तपः परं कृतयुगे चैतायां ज्ञानमुत्तमं । दापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ।

इतो द्वादशमासो युगाख्या कथयो विदुः । सहस्रपरिवर्त्तनब्राह्मं दिवसमुच्यते ।

सौचित्येतावतोश्चैव तदादौ विष्णुमीश्वरः । प्रसवे ध्यानमाविश्य सुप्ता मोऽन्ते विबुध्यते ।

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगमहस्रान्तो तस्योरात्रविदो जनाः ।

प्रतिबुद्धो विबुधो ब्रह्माचार्यं सनातये । सृजते च महद्भूतं तस्माद्ब्रह्मात्मकं मनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मासधर्मपर्वणि शुक्लानुपने एकविंशदधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् । एकस्य भूतं भूतस्य दस्य स्वाःवरजसूमे ।

अहर्भुजे विबुधः सन् सृजतेऽविद्यया जगत् । अप एव महद्भूतमाग्रे व्यक्तात्मकं मनः ।

अभिभूयेह चार्धिज्ञानं यद्युजस्रस्र मानसान् । दूरगं वज्रधागामि प्रार्थनासंश्रयात्मकं ।
 मनः स्थापितं विकुरुते चोद्यमानं सिद्धयया । 'आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ।
 आकाशान् विदुर्व्याणाख्यव्यङ्ग्यवहः । इन्द्रियः । बलवान् जायते वायुस्य स्यात् । गुणे मतः ।
 वायोरपि विकुर्व्याणज्योतिर्मवति भास्वरं । रोचिष्णु जायते शुक्रं तद्रूपगुणमुच्यते ।
 ज्योतिषोऽपि विकुर्व्याणज्ज्वल्यपा रसात्मिकाः । अज्ञो गन्धस्था भूमिः पूर्वेषां स्थापितः ।
 गुणाः पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरं । तेषां यावद्यथा यच्च तत्तत्तावदुपस्थितं ।
 उपलभ्यासु चेद्भन्धं केचिद्भूयुरनैपुण्यात् । इथिव्यामिव तं विद्यादपां वायोश्च संश्रितं ।
 एते सप्तविधात्मनो नामावोर्थाः इत्यक् इत्यक् । नाशक्रयन् प्रजाः सप्तमसमानस्य कृतज्ञः ।
 ते समेत्य महात्मनो ज्ञेयान्यमभिसंश्रिताः । शरीराश्रयणं प्राप्तास्ततः पुरुष उच्यते ।
 शरीरं श्रयणाद्भवति भूतिंमत् घोडमात्मकं । तमाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मणः ।
 सर्वभूतानि साहाय तपसश्चरणाय ह । आदिकर्त्ता स भूतानां तमेवाज्जः प्रजापतिं ।
 स वै सृजति भूतानि । स्यावराणि चराणि च । ततः स सृजति ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् ।
 लोकान्नदीः समुद्राश्च दिशः शैलान् वनस्यतोन् । नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगैरगानि ।
 श्रव्ययश्च व्ययश्चैव द्रव्यं स्यावराजग्नयः । तेषां ये यानि कर्मणि प्राक् सृष्टाः प्रतिपेदिरे ।
 तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः । हिंसाहिंसे मृदुकुरे धर्माधर्मावृत्तानृते ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तस्य रोचते । महाभूतेषु मानात्मनिद्रियाधैषु भूतिषु ।
 विनिधोगच्च भूतानां धानैव विदध्यात्युत । केचित् पुरुषकारान् प्राज्जः कर्ष्यु मानवाः ।
 दैवमित्यपरे विप्राः स्वभारं भूतचिन्तकाः । पौरुषं कर्ष्यं दैवञ्च फलवृत्तिस्वभावतः ।
 यद्य एते प्रथग्भूता न विवेकानुकेचन । एवमेवञ्च नैवञ्च न चोर्मं नानुभे ॥ ५ ॥
 कर्षसा विषयं ब्रूयु सत्त्व्याः समदर्शिनः । तेषां निश्रेयसं अनोक्तस्य मूलं श्रमो दमः ।
 तेन सर्वानवाप्नोति यान् कामान् मनसैश्च । तपसा तदवाप्नोति यद्भूतं सृजते जगत् ।
 स तद्भूतस्य सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः । स्वपयस्तपसा वेदानथैष्यन् दिवानिबं ।
 अनादिनिधना विद्या वागुमृष्टा खयभुवा । आदौ वेदमथो दिव्या यतः सर्व्याः प्रवृत्तयः ।
 अदीर्घा नामधेयानि यास्य वेदेषु सृष्टयः । नानारूपञ्च भूतानां कर्षणाञ्च प्रवर्त्तयन् ।
 वेदमब्देभ्य एवादौ निर्मिमोते स ईश्वरः । नामधेयानि चर्षिणां यास्य वेदेषु सृष्टयः ।
 श्रव्यर्थेन सृजतानामयेभ्यो विदधात्यजः । नामभेदतपः कर्षयज्ञाख्या लोकमिदृशः ।
 आत्मनिद्रिम्भ वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः । यदुक्तं वेदवादिषु महन् वेददर्शिभिः ।
 तदनेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन सृज्यते । कर्ष्योऽयं प्रथमोऽयं दम्भयुतोऽपि देहिनः ।
 आत्मनिद्रिम्भ विज्ञानाज्जहति पुरुषो बलात् । देवद्वानो वेदितव्यं शब्दब्रह्म परस्य यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्ठात परं ब्रह्माधिगच्छति । आसन्नयज्ञाः क्षताय हविर्वेशो विप्रः श्रुतः ।

परिचारयज्ञाः शुद्धास्त तपोयज्ञा दिजातयः । चैतायुगे विविस्लेष यज्ञानां न हते युगे ।
 दापरे विष्ववं यान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा । अपृथग्धर्म्मिणा मर्त्या षड्रूपामानि यजुर्वि च ।
 काम्या दृष्टी पृथग्दृष्टा तपोभित्तप एव च । चैतायानु समस्ता ये प्रादुरासन्नाहवत्या ।
 संयन्तारः स्थावराणां जङ्गमानाञ्च सर्वशः । चैतायां संहता वेदा यज्ञा वर्णत्रयमास्तया ।
 शरीरादाद्युपस्तेते भ्रश्यन्ते दापरे युगे । दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलियुगे ऽखिलाः ।
 उज्जोदन्ते वयश्चाय केवला धर्म्मपीडिताः । हते युगे यस्तु धर्म्मो ब्राह्मणेषु मद्रश्यते ।
 आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः । य धर्म्मव्रतसंयोगं यथा धर्म्मो युगे युगे ।
 विक्रीयन्ते स्तब्धसंज्ञा वेदवादा यथागमैः । यथा विश्वानि भूतानि ह्यस्या भूयानि प्राद्वि ।
 ह्यन्त्यो जङ्गमस्थानि तथा धर्म्मो युगे युगे । यद्यनुत्पत्तुल्लिङ्गानि नानास्वापि पर्यये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्महरादिषु । विहितं कालनांतात्मनानादिनिधनं तथा ।
 कीर्त्तितं तत्पुरस्तात्ते तत् स्मृते चान्ति च प्रज्ञाः । दधाति भवति स्थाणं भूतानां सर्वेषां मतं ।
 स्वभावैवेव वर्त्तन्ते दन्द्युक्तानि भूरिशः । सर्वकालक्रिया वेदाः कर्त्ता कार्यक्रियाफलं ।
 प्रोक्तानि पुत्र सर्वं वै यन्मा त्वं परिश्रद्धसि ।

२१६

२१७

२१८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्लानुष्ठे दार्चिश्चदधिकद्वितीयाध्यायः ॥ २३२ ॥
 ॥ आस उवाच ॥ प्रत्याहारस्तु वक्ष्यामि श्रव्यं यदौ मतेऽहनि । यथेदं कुरुते ऽद्यात्मां सुसुखं विद्यमोक्षरः ।
 दिवि सुखं लयाय मत्तं दहन्ति शिखिर्नोऽर्चिषः । सर्वमेतत्तदार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वलते जगत् ।
 इदियां यानि भूतानि जङ्गमानि भुजापि च । तान्यवापे प्रक्षीयन्ते भूमिलमुरयान्ति च ।
 ततः प्रक्षीने सर्वस्मिन् स्थावरे जङ्गमे तथा । निष्ठेवा निलूणा भूमिर्दृश्यते शुश्रूषवत् ।
 भूमेरपि गुणं गन्धमाप आददते यदा । आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयलाय कल्पते ।
 आपलाय प्रतिष्ठन्ति उर्ध्वमेवेति महास्रजाः । सर्वमेवेदमापूर्यति तिष्ठन्ति च चरन्ति च ।
 अपामपि गुणं तात ज्योतिराददते यदा । आपलादा तात्तगुणा ज्योति पूपरमन्ति वै ।
 यदादित्यं स्मितं मध्ये गूहन्ति शिखिर्नोऽर्चिषः । सर्वमेवेदमर्चिर्भिः पूर्णं जाज्वलते ममः ।
 ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुराददते यदा । प्रशाम्यन्ति ततो ज्योतिर्वायुर्दोषूयते महान् ।
 ततस्तु खनमावाय वायुः सम्भवमात्मनः । अधयोर्द्ध्वं तिर्यक् च दोषवीति दिशो दृष्ट ।
 वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं यस्मिन् यदा । प्रशाम्यन्ति तदा वायुः खनु तिष्ठति नादवत् ।
 अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्तिमत् । सर्वलोकां णदितं खनु तिष्ठति नादवत् ।
 आकाशस्य गुणं द्रष्टृमग्निकातकं मनः । मनसो व्याकृतमव्यक्तं माद्यः सम्पन्ति स्रष्टारः ।
 तदात्मगुणमाविश्य मनो यस्मिन् चन्द्रमाः । मनसुपरते चापि चन्द्रमस्युपतिष्ठते ।
 तन्तु कालेन महता यद्व्यं कुरुते वने । पित्रं यस्मिन् सदन्यस्तस्य ज्ञानमनुत्तमं ।
 आशो गिरिति विज्ञानं कालं यस्मिन्ति श्रुतिः । सर्वं काशो यस्मिन् तु न विद्या कुरुते वने ।

२१९

२२०

आकाशस्य तदा पोषं तं विद्वान् कुरुतेऽस्मिन् । तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमं ।
 एवं सर्वान् भूतानि ब्रह्मैव प्रतिपद्यतः । यथावत् कीर्तितं सम्यगेवमेतदसंशयं ।
 बोध्यं विद्योमये दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः । एवं विस्तारसङ्क्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः ।
 युगसाहस्रयोरदावहोरात्रस्थैव च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्लानुश्रुते चयस्त्रिंशदधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

॥ याव उवाच ॥ भूतयामे नियुक्तं यत्तदेतत् कीर्तितं मया । ब्राह्मणस्य तु यत् कृत्यं तत्तदेव च्यामि तत्कृणु ।

२३४

जातकर्म्मप्रभृत्यस्य कर्म्मणां दक्षिणावतां । क्रिया स्यादावसाहस्रेतराचर्यैवेदपारणे ।
 अधीत्य वेदानखिलान् गुरुशुश्रूषणं रतः । गुरुणामनूणो भूत्वा समावर्त्तत यश्च वित् ।
 आचार्यैश्चाभ्यनुष्ठानसत्पुण्यैकमाश्रमं । आभिषासाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ।
 प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः । यने गुरुप्रकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ।
 गृहस्थस्यैव धर्माणां सर्वेषां मूलमुच्यते । यत्र पक्वकषायो हि दान्तः सर्वत्र स्थितिः ।
 प्रजावान् श्रेष्ठिचो यज्वा मुक्त एव चणैस्त्रिभिः । अध्वान्यानामग्नान् पश्चात्पुतो गच्छेत् कर्म्मभिः ।
 यत्पृथिव्यां पुण्यतमं विद्यास्थानं तदावधेत् । पतेत् तस्मिन् प्रामाण्यं गन्तुं यश्चि शोचते ।
 तपसा वा सुमहता विद्यानां पारणेन वा । इत्यथा वा प्रदानैर्वा विप्राणां बहून्ते यतः ।
 यावदस्य भवत्यस्मिन् कीर्त्तिलोके यश्च स्फुरी । तावत् पुण्यकृतं लोकाननन्तान् पुरुषोऽनुते ।
 अध्यापयेदधीषीत याजयेत् यजेत वा । न ह्यथा प्रतिगृहीत्यान च दद्यात् कथञ्चन ।
 याज्यतः श्रियोतो वाऽपि कन्याया वा धनं महत् । यदागच्छेच्च जेह्वायैकोऽग्नीथात् क्षयञ्चन ।
 गृहमावसतो ह्यस्य आनृत्तोर्यै प्रतिपहान् । देवर्षिपितृगुर्व्यर्थं दृष्ट्वा तुरबुधवतां ।
 अन्वर्त्तितारितप्तानां यथाशक्ति बुभूषतां । द्रव्याणामतिशक्त्याऽपि देयमेवां कृतादपि ।
 अर्हतामनुरूपाणां नादेयं क्षतिं किञ्चन । उच्चैः श्रवणमन्यथं प्रापणीयं मतां विदुः ।
 अनुनीय यथाकामं सत्यसन्धो महाप्रतः । स्त्रैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान् परिचाय दिवे गतः ।
 रनिदेवश्च धातव्यो वशिष्ठाश्च महात्मनः । अपः प्रदाय प्रीतोऽष्टौ नाकश्च महोयते ।
 चापेयसेन्द्रमनो द्यौर्नते विविधे धनं । दत्त्वा लोकान् यथैः धीमाननन्तान् च महोपतिः ।
 त्रिविरोद्गीनरोऽङ्गानि सुतस्य प्रियमौरयं । ब्राह्मणार्थमुपाहृत्य नाकश्चर्मितो गतः ।
 प्रतर्हन् कामिपतिः प्रदाय जयने स्वके । ब्राह्मणायानुत्तमां कीर्त्तिमिह चामुच पादुते ।
 दिव्यमष्टशक्यकम्पु नीलवर्णं परमर्द्धिमत् । क्वचं देवाष्टौ दत्त्वा वराष्टोऽभ्यपतद्दिवं ।
 धातव्यश्च तथापिचः श्रियोभ्यो ब्रह्म निर्गुणं । उपदिश्य महोत्तमां गतो लोकाननृत्तमान् ।
 अमरोर्यो गर्वा दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् । अर्भुदानि दग्धैश्च वराष्टोऽभ्यपतद्दिवं ।
 याविषो कुण्डले दिव्ये शरीरं जगमेजयः । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य जगत्तुलोकमुत्तमं ।
 धर्मार्थं एपादमिर्पुत्रनाथ प्रियाः नित्यः । रम्यमावययश्चैव दत्त्वा स्वर्लोकमाश्रितः ।

२३५

२३६

२३७

२३८

निमीराद्रश्च वेदेहो जामदग्न्यो वसुध्वरा । ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयद्योर्वीं षपत्तना ।

५१०

अवर्षति च पर्वन्त्ये सर्वभूतानि भूतशत्रु । वमिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ।

करन्धमस्य पुनस्तु कृतात्मा मरुतस्तथा । कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाग्रजगाम ह ।

ब्रह्मदत्तस्य पाञ्चाख्यो राजा बुद्धिमताम्वरः । निधिं शङ्खं दिजग्मेद्भ्यो दत्त्वा लोकानुत्तमान् ।

राजा मितवह्मसापि वमिष्ठाय महात्मने । दमयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा सह दिवङ्मतः ।

सहस्रजिच राजर्षिः प्राणानिष्टास्त्रहायशाः । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ।

५११

सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेद्यं हिरण्यस्य । मुद्रयाप गतः स्वर्गं शतद्युवो महोपतिः ।

भाष्वा च द्युतिमात्राम शाल्वराजः प्रतापवान् । दत्त्वा राज्यमृषीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ।

महिराजस्य राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमथुमां । हिरण्यहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिष्टुतान् ।

लोकपादस्य राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः । ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैर्युज्यत ।

दत्त्वा शतहिरण्यं गवां राजा प्रयेनजित् । स्वत्सुमां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ।

५१२

एते चान्ये च बहवो दात्रेण तपसैव च । महात्मानो गताः स्वर्गं प्रिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ।

तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्धातुः स्थास्यति मेदिनी । दानयज्ञप्रजार्थेनैरेते हि दिवमाभुवन् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघधर्मोपनिषेणि शुकानुप्रसंगे चतुर्विंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ चयीविद्यामवेचेत वेदेयूकामयाव्रत । शुकामावर्षाचरतो यशुषोऽयर्ष्यस्तथा ।

तिष्ठत्येतेषु भगवान् यदसु कर्मसु संस्थितः । वेदवादेषु कुशला ध्यातास्तुब्रह्माद्यथे ।

सत्त्वबलौ महाभागाः पश्यन्ति प्रमवाथयं । एवं धर्मैश्च वर्तेत क्रियां प्रिष्टवदाचरेत् ।

५१३

असंरोधेन भूतानां दृष्टिं लिप्सेत वै दिग्गः । ब्रह्म ज्ञातविज्ञानः प्रिष्टः शास्त्रविचक्षणः ।

स्वधर्मैश्च क्रिया लोके कर्मफलस्यमह्वरः । तिष्ठते तेषु ब्रह्मवान् यदसु कर्मसु स दिग्गः ।

पद्मभिः सततं यज्ञैः अह्मधामो यजेत च । इतिमानप्रमत्तस्य दानो धर्मविदात्मवान् ।

वीतहर्षमदक्रोधा ब्राह्मणो नावकीदति । दानमध्ययनं यज्ञस्तपो ह्रीराज्यं च दमः ।

एतैर्बह्वैर्यते तेजः पाप्मानञ्चापकर्षति । धृताप्राज्ञश्च मेधावी लब्धाहारी जितेन्द्रियः ।

५१४

कामक्रोधा यमे हत्वा निनोपेद्रघ्नायः पदं । अग्नींश्च ब्राह्मणंश्चाहर्षदेवताः प्रणमेत च ।

वर्ज्यैर्दुयतीं वाचं हिंसाश्चाधर्ममहिता । स्यात् पूर्वंगता दृष्टिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

ज्ञानागमेन कर्माणि कुर्वन् कर्मसु मिद्व्यति । पश्येन्द्रियजला घोरां लोभमूर्तां मुदुक्षरां ।

मन्युपह्वामनाध्यां मदो तरति बुद्धिमान् । कालमभ्युद्यतं पश्येत्त्रिभयमनमोहनं ।

महता विधिदुष्टेन सनेनाप्रतिपातिता । खभावसेतस्य दृष्टमुष्टेन सततं जगत् ।

५१५

कालोदकेन महता वर्षावर्तेन सन्ततं । माघोर्षिणस्तुंभेन पलोत्पट्टेन च ।

निमिषेऽपिपेक्षेण अहोरात्रजनेन च । कामघातेषु घोरेण वेद्यज्ञप्रवेन च ।

धर्मदोषेन भूतानां चार्धकाममनेन च । अतवाग्नाचतोरिण विहिंसातदवाहिना ।

युगद्वेदाघमधेन ब्रह्मप्राप्तमवेन च । धात्रा सृष्टानि भूतानि ह्यथन्ते यमसादरं ।
 एतत् प्रज्ञामयैर्धीरा निस्तरन्ति मनीषिणः । सर्वैरस्रवन्नो हि किं करिष्यन्त्यचेतसः ।
 उपपद्ये हि यत् प्राज्ञो निस्तरैवेतरो जनः । दूरतो गुणदेवौ हि प्राज्ञः सर्वत्र पश्यति ।
 संशयं स तु कामात्मा चक्षुचित्तोऽत्यचेतनः । अप्राज्ञो न तत्त्वेनैवो ह्यालो न स गच्छति ।
 अस्रवोऽहि मघादोषं गुह्यमानो नियच्छति । कामयावृष्टद्वीतस्य ज्ञानमप्यस्य न उवः ।
 तस्मादुन्मज्जनस्यायं प्रयतेत विचक्षणः । एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ब्राह्मणो भवेत् ।
 अवदातेषु संजातस्त्रिसन्देहस्तिकर्षकृत् । तस्मादुन्मज्जने तिष्ठेत् प्रज्ञया निस्तरिष्यताम् ।
 संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः । प्राज्ञस्थानान्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ।
 वर्तते तेषु गृहवामकृष्यजनसूयकः । पशुभिः सततं यज्ञैर्विधवाभ्यो यजेत च ।
 सतां धर्मेण वर्तते क्रियां शिष्टवदाचरेत् । अश्वरोधेन लोकस्य दृष्टिं लिप्सेदमर्हति ।
 श्रुतविज्ञानतत्त्वज्ञः शिष्टाचारो विचक्षणः । स्वधर्मेण क्रियावांश्च कर्मणा सोऽप्यसङ्करः ।
 क्रियावान् श्रद्धधानो हि दान्तः प्राज्ञोऽनसूयकः । धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वैः तरति दुस्तरं ।
 धृतिमानममत्तस्य दानो धर्मविदात्मवान् । वीतहर्षमदक्रोधा ब्राह्मणो नावशोदति ।
 यदा पुरातनो दृष्टिर्ग्राह्याण्य विधीयते । ज्ञानवत्त्वं च कर्माणि कुर्वन् सर्वत्र सिध्यति ।
 अधर्मं धर्मकामो हि करोति ह्यविचक्षणः । धर्मं वा धर्मसंकाशं शोचस्त्रिव करोति सः ।
 धर्मं करोमीति करोत्यधर्ममधर्मकामस्य करोति धर्मं । उभे बासः कर्मणो न प्रजानन् स जायते धियते चापि
 देहो ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुसूते पञ्चविंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ अयं चेद्रेषथेदेतदुद्योतं स्रोतसा यथा । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान् भववान् भवेत् ।
 प्रज्ञया निश्चिता धीरास्त्वारयन्त्यनुधान् उवैः । नाबुधास्त्वारयन्त्यन्मात्रात्मानं वा कथञ्चन ।
 द्विन्द्वदोषो मुनिर्व्येमागुक्तो भुञ्जीत दादयः । देशधर्मानुरागाधेनानुपायापायनिश्चयः ।
 चतुराहारसंहारैर्मनसा दर्शनेन च । यच्छेदाज्ञानशो भुञ्ज्या य इच्छेज्ज्ञानमुत्तमं ।
 ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेष्कामिमात्मानः । एतेषांश्चदनुदृष्टा पुरुषोऽपि सुदाहयः ।
 यदि वा सर्ववेदशो यदि वाऽप्यनृषो दिज्ञः । यदि वा धार्मिको यत्ना यदि वा पापहृत्तमः ।
 यदि वा पुरुषयाज्ञो यदि वा क्षेत्रधारितः । तत्त्वेन महादुर्गं वराभरणयागरं ।
 एवं ह्येतेन योगेन युञ्ज्यान् लोकमन्ततः । अपि जिज्ञासमानोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते ।
 धर्मोपस्थो श्रोत्रहृत् उपपायापायकूवरः । अपानासः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ।
 चेतनाबन्धुरयाद्याचारयज्ञनेमिमान् । दर्शनस्यर्शनवशे प्राणश्रवणवाहयः ।
 प्रज्ञानाभिः सर्वतन्त्रः प्रतोदो ज्ञानभारयिः । सेवसाधितो धीरः यहादमपुरःसरः ।
 त्यागस्य सानुगः सेव्यः शैवज्ञो ध्यानगोचरः । गोवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोकं विराजते ।

अथ सन्तरमाणस्य रथमेवं युयुत्ततः । अक्षरं गन्तुममघो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रम् ।

सप्त या धारणाः कृत्वा वायतः प्रतिपद्यते । वृद्धतः पार्श्वतश्चान्यास्तावत्यस्ताः प्रधारणाः ।

क्रमशः पार्श्विवं यच्च वायव्यं खे तया पयः । ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहद्धारस्य बुद्धितः ।

अथक्रस्य तथैयर्थं क्रमशः प्रतिपद्यते । विक्रमाद्यापि यक्षते यथा युक्तेषु योगतः ।

तया योगस्य युक्त्वा विद्धिमात्मनि पश्यतः । निर्मुच्यमानः सुखात्वाद्गुणाणीमानि पश्यतः ।

गैरिस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संश्रयते मम । तया देहादिमुक्त्वा पूर्व्वरूपं भवत्युत ।

अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनं । जलस्यनिवाकामे तथैवात्मनि पश्यति ।

अपि अतिक्रमे चास्य वक्रिरूपं प्रकाशते । तस्मिन्नुपरतेऽजोऽस्य पीतशङ्खः प्रकाशते ।

जोर्णैरूपसवर्णस्य तस्य रूपं प्रकाशते । अथ श्वेतां गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्युत ।

अद्भुतं तेजसः सौख्यमयुक्तं ब्राह्मणस्य वै । एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।

जातस्य पार्श्विवैयर्थ्यैः स्फुरितं विधोयते । प्रजपतिरिवाचोभ्यः शरीरान् वृद्धते प्रजाः ।

अद्भुतं ब्रह्मण्येष हस्तपद्मे वा तया । श्रुतिर्वा कल्पयत्येका गुणो वायोरिति श्रुतिः ।

आकाशभूतस्याकाशे सवर्णत्वात् प्रकाशते । वर्णतो मुञ्चते चापि कामात् पिवति वाक्यान् ।

न चास्य तेजसां रूपं दृश्यते ब्राम्हणे तया । अहद्धारिऽस्य विजिते पश्यते सुखंशानुगाः ।

पञ्चामात्मनि बुद्धौ च जितार्था भवत्ययम् । निर्दोषप्रतिभा स्नेहं कृत्वा समभिवर्त्तते ।

तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते । यतो विहरते लोको भवति व्यक्तव्यक्तः ।

तथाव्यक्तमयीं विद्यां शृणु मे विस्तरेण मे । तया व्यक्तमयश्चैव साक्षो पूर्व्वं निबोध मे ।

पञ्चविंशतितत्त्वानि तुष्टान्युभयतः समं । योगे साक्षो ऽपि च तया विमेषं तव मे शृणु ।

प्राक्तं तद्भक्तमित्येव जायते वर्द्धते च यत् । जीर्यते क्षियते चैव चतुर्भिर्लवणैर्युतं ।

विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतं । दावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ।

चतुर्लवणं त्वाद्यं चतुर्लवणं प्रचलते । व्यक्तमव्यक्तञ्चैव तया मुहुर्मचेतनं ।

सत्त्वं चेवञ्च इत्येतद्व्यमयमुदाहरितं । दावात्मानौ च वेदेषु विषयेष्वनुरव्यतः ।

विपद्यात् प्रतिषेधारः साक्षात्तां विद्धि लक्षणं । निर्गमद्यानहद्धारो निर्देष्टुमिच्छयेद्यः ।

नैव क्रुध्यति न देष्टि नानृतः भावते गिरः । आकुष्टस्ताडितश्चैव मैत्रेय ध्याति आशुभं ।

दाग्दण्डकर्ममणशं चयाणाञ्च निवर्त्तकः । समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणसमभिवर्त्तते ।

नैवेक्षति न चानिच्छेत्ता चात्मावायवस्थितः । असौलुपोऽव्ययो दान्ता न कृतो न निराकृतो ।

मास्तेन्द्रियमनेकार्यं नाविशिष्टमनारयः । सर्वभूतसङ्क्षेपसमसोऽष्टकाक्षनः ।

तुष्टमिष्टमिष्टोर्धोरस्तन्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । असृष्टः सर्वकामेभ्यो ब्रह्मण्यैर्दृढव्रतः ।

अहिंसः सर्वभूतानामोदृक् साक्षो विमुच्यते । यथा योगादिमुच्यन्ते कारणैर्यैर्निबोध तत् ।

योगैश्वर्यमतिक्रान्तो यो निष्कामति मुच्यते । इत्येवा भावज्ञा मुद्धिः कथितां ते न संशयः ।

एवभावति निर्द्वन्द्वे ब्रह्माण्णाधिगच्छति । कर्मणा मनसायुक्तो ब्रह्माणं चातिवर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषणि शुकानुमन्त्रे षट्त्रिंशदधिकद्विंशतेऽध्याय ॥ २३६ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ अथ ज्ञानसर्वं धीरो गृह्येत्ता शान्तिमात्मन । उन्मत्तस्य निमग्नस्य ज्ञानमेवाभिसमयेत् ।

॥ शुक उवाच ॥ किन्तज्ज्ञानमयो विद्या यया निस्तरते दयं । प्रवृत्तिस्तच्छेषे धर्मो निवृत्तिरिति वा वद ।

॥ व्यास उवाच ॥ यस्तु पश्यन् स्वभावेन विना भावमचेतन । पुष्यते च पुन सर्वान् प्रज्ञया मुक्तिहेतुकान् ।

येषाञ्चैकान्तभावेन स्वभावात् कारणं मतं । श्रुता नृणागृहीणा वा ते स्वमनो न किञ्चन ।

ये चैनं पञ्चमाश्रित्य निवर्त्तन्त्यस्यमेधसः । स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेय प्राप्नुवन्ति ते ।

स्वभावो हि विनाशाय मोक्षकर्ममनोभव । निरुक्तमेतथोक्तं स्वभावपरिभावयोगः ।

कृत्वादीनोक्ष कर्माणि शस्त्रबंहरणानि च । प्रज्ञावद्भिः प्रकृतानि यानासमगृहाणि च ।

आग्नीज्ज्वाला गृहाणाञ्च गदानामगदश्च । प्रज्ञावन्त प्रयोक्तारो ज्ञानवद्भिर्ननुष्ठिताः ।

प्रज्ञा सद्योजयत्यर्थं प्रज्ञा, श्रेयोऽधिगच्छति । राजानो भुञ्जते राज्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः ।

परावरान् भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते । विद्यया तात सृष्टार्तां विधैवेह परा गतिः ।

भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधं । नरायुजाष्टजोद्भिश्चलेदजशोपलभ्येत् ।

स्यावरेभ्यो विशिष्टानि जन्मान्युपधारयेत् । उपपद्यं हि यचेष्टा विशिष्येत विशिष्यथा ।

आहुतैर्वज्रपादानि जन्मानि दद्यानि तु । वज्रपाद्भ्यां विशिष्टानि द्विपादानि यज्ञन्यपि ।

द्विपादानि दद्यान्वाहुतं पार्थिवानीतराणि च । पार्थिवानि विशिष्टानि तानि क्षान्दानि भुञ्जते

पार्थिवानि दद्यान्वाहुतं पार्थिवानीतराणि च । पार्थिवानि विशिष्टानि तानि क्षान्दानि भुञ्जते

मथमानि दद्यान्वाहुतं पार्थिवानीतराणि च । धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ।

धर्मज्ञानि दद्यान्वाहुतं पार्थिवानीतराणि च । वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठितः ।

वेदज्ञानि दद्यान्वाहुतं प्रवक्तृणीतराणि च । प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ।

विज्ञायन्ते हि धैर्येण सधर्मा सक्रियाफला । सधर्मा निखिला वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिहताः ।

प्रवक्तृणि दद्यान्वाहुतं ज्ञानोतराणि च । आत्मज्ञानि विशिष्टानि ज्ञानाज्ज्ञोपधारणात् ।

धर्मदयं हि यो वेद स धर्मज्ञः स सर्ववित् । स त्यागी सत्यसंकल्प सत्यं श्रुचिरयेधरः ।

ब्रह्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः । ब्रह्मज्ञानि निष्णातं परं च कृतनिदयं ।

अन्तस्थश्च वहिस्थश्च साधियज्ञाधिदैवतं । ज्ञानाग्नित्वा हि पश्यन्ति ते देवासात ते दिशाः ।

तेषु विद्यमिद् भूतं सर्वस्य जगदाहितं । तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किञ्चन ।

आयत्ने निधनश्चैव कर्म चातीत्य सर्वज्ञः । चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वज्ञेया स्वयमुवाच ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषणि शुकानुमन्त्रे षट्त्रिंशदधिकद्विंशतेऽध्याय ॥ २३७ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ एषा पूर्वोक्ता वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन् सर्वत्र गच्छति ।

तच्च चेयं भवेदेवं मंत्राय कर्ममिदमेव । किन्तु कर्मस्वभावोऽयं ज्ञानं कर्मेति वा पुनः ।

तत्र वेदविधिः स स्वाग्ज्ञानक्षेत्रं पुरुषं प्रति । उपपत्युपलब्धिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छुभम् ।

८३१

पौरुषं कारणं कैचिदाहुः कर्षसु मानवाः । देवमेके प्रशंसन्ति स्वभावमपरे जनाः ।

पौरुषं कर्षं देवश्च कालवृत्तिस्वभावतः । त्रयमेतत्पृथग्युतमविवेकानु केचन ।

एतदेवैव नैवैव न चोमे नानुभे तथा । कर्षस्या विषयं ब्रूयुः सत्यस्याः समदर्शिनः ।

चतायो दापरे चैव कलिजाय सर्वत्रयाः । तपस्विनः प्रशान्तासु सत्यस्यायु छते युगे ।

अष्टयददर्शनाः सर्वे शक्यसामसु यजुषु च । कामदेवौ प्रयकृत्वा तपः छत उपासते ।

८३२

तपोधर्मेषु संयुक्तोपायैः सुसंश्रितः । तेन सर्वानवाप्नोति कामान् चान्तराज्यं च ।

तपसा तदवाप्नोति यद्वृत्ता सृजते जगत् । तद्वृत्तस्य ततः सर्वो भूतानां भवति प्रभुः ।

तदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शिभिः । वेदान्तेषु पुनर्युक्तं कर्षयोगेन सत्यते ।

आरम्ययज्ञाः कृत्वाश्च त्विर्यज्ञाः विभ्रः कृताः । परिचारयज्ञा इन्द्राश्च जपयज्ञा दिव्यातयः ।

परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन दिव्यो भवेत् । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।

८३३

चेतादौ केवला वेदा यज्ञा वर्णश्रमास्तथा । संरोधादायुषस्तेन व्यस्यते दापरे युगे ।

दापरे विसृज्यमानि वेदाः कलियुगे तथा । इत्युक्ते नापि इत्युक्ते कलौ तने पुनः किञ्च ।

उसीदन्ति स्वधर्माश्च तत्राधर्मेण पीडिताः । गवां भूमेश ये चापः सोपाधोनाश्च ये रवाः ।

अधर्मान्नाहिता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः । विक्रियन्ते स्वधर्मस्तथाः स्वावराणि चराणि च ।

यया सर्वान्णि भूतानि वृष्टिर्भूमानि वर्ति । सृजते सर्वतोऽङ्गानि तथा वेदा युगे युगे ।

८३४

निश्चितं कालमानं तमनादिनिगम्य यत् । कीर्तितं यत्पुण्यान्ने सृते यच्च तत् च प्रजाः ।

दधेदं प्रभवः स्थानं भूतानां संयमो यमः । स्वभावेनैव वर्तन्ते दद्वृष्टानि भूरिणः ।

सर्गः कालो भूतिर्भेदाः कर्मा कार्यं क्रिया फलं । एतत्ते कथितं तात यस्मात् ते परिशुक्लसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि इन्द्रानुप्रसिद्धे अष्टचिंशदधिकविंशत्याध्यायः ॥ २३८ ॥

॥ श्रीम उवाच ॥ इत्युक्तोऽभिप्रक्षयैतत् परमं पञ्च शासनं । मोक्षधर्मार्थं संयुक्तनिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ प्रशवान् श्रौचिधो यज्ञा छतप्रशान्तसूयकः । अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति ।

८३५

तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वव्यागेन मेधया । शान्ते वा यद्वि वा योग एतत् प्रष्टुं वदस्व मे ।

मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च यथैकाग्रमवस्थते । येनोपायेन पुरुषैस्तत्तं व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ व्यास उवाच ॥ नान्यत्र विद्यातपयोगान्येन्द्रिप्रनिग्रहः । नान्यत्र सर्वसत्यागात् सिद्धिं विन्दति कश्चन ।

महाभूतानि कर्माणि प्रयक्त्वा हिंसाः स्वयम्भुवः । मूयिष्ठं प्राणभूतानि निविष्टानि शरीरिषु ।

भूमेर्देहो जन्मात्तु देहो ज्योतिषस्तु यो सते । प्राणापानायवो वयुः खेवाकाशं शरीरिणः ।

८३६

कान्ते विष्णुर्वैलं प्रकः कोटोऽग्निर्मेतुमिच्छति । कर्षयोः प्रदिशः श्वानं जिह्वायां वाक् शरस्वती ।

कर्णौ तक्षकश्चो गिह्वा नासिका चैव पञ्चनी । दर्शनोऽध्वरियोक्तानि दाराणां हारिण्डूये ।

प्रह्वः स्वर्गस्तथा रूपं रथो गन्धश्च पद्ममः । इन्द्रियाणान् पृथग्निधादिन्द्रियैश्च निरयदा ।

इन्द्रियाणि मनो युक्ते वक्ष्यान् यन्नेव वाजिन । मनसापि सदा युक्ते भूतात्मा सदयाश्रितः ।
 इन्द्रियाणां तथैवेधा सर्वेषामोद्यरं मनः । नियमे च विमर्गे च भूतात्मा मनसस्तथा ।
 इन्द्रियाणोन्द्रियार्थाश्च स्वभावस्येतना मनः । प्राणापानौ च जीवश्च गित्यं देहेषु देहिनां ।
 आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणाः शब्दो न चेतना । सर्वं हि तेजः श्रुतिं न गुणान् वै कथयन् ।
 एवं सप्तदशं देहे दृतं योऽहश्चर्मणैः । मनोषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
 न ह्यपञ्चतुषा दृश्येते न च सर्वैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रदीपेन महानात्मा प्रकाशते ।
 अशब्दस्यैव रूपान्तरसागन्धमवयवं । अशरीरं शरीरेषु निरीक्षेत निरिन्द्रियं ।
 अयत्नं सर्वदेहेषु मर्त्येषु परमाश्रितं । योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पेत ब्रह्मभूयव ।
 विद्याभिजनसत्येव ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शूनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।
 स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु भुवेषु च । वसत्येका महानात्मा येन सर्वमिदं ततं ।
 सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि । यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म समस्यते तदा ।
 यावानात्मानि वेदात्मा तावानात्मा परात्मानि । य एवं स ततो वेदो योऽमृतत्वाय कल्पते ।
 सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च । देवाऽपि मार्गे मुञ्चन्ति अपदस्य पदैरपिणः ।
 शकुन्तानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके । यथा गतिर्न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ।
 कालः पवति भूतानि सर्वाण्येवात्मानमात्मनि । यस्मिंस्तु पश्यते कालस्तं वेदेह न कथय ।
 न तदुद्धेन न तिथेः च नाधो न च पुनः पुनः । न मध्ये प्रतिपद्यते नैव किञ्चित् कुतश्चन ।
 सर्वेऽन्तःस्था इमे लोका वास्तवेषां न किञ्चन । सद्यज्जलं समागच्छेद्यथा वायो गुह्यच्युतः ।
 नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्थान्ननोऽभवः । तस्मात् सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नास्ति सूक्ष्मतरं ततः ।
 सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽर्चिश्चैरामुखं । सर्वतः श्रुतिमहोक्ते सर्वमादृत्य तिष्ठति ।
 तदेवाचोरणुतरं तन्महद्भो महत्तरं । तदन्तः सर्वभूतानां भुवं तिष्ठस्व दृश्यते ।
 अचरस्य चरस्यैव बौधोभावोऽयमात्मनः । चरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं त्वमृतमवरं ।
 नवद्वारं पुरं गत्वा हंता हि नियतो वशी । ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
 हानिभङ्गविकल्पानां भवानां सद्ययेन च । श्रीराणासज्जहाऊर्ध्वं सर्वं पारदर्शिनः ।
 ह्येकैकाशरथैव कूटस्थं सत्तदचरं । तदिदमवरं प्राप्य लहति प्राणजंजनो ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षप्रश्नपर्वणि शुकानुप्रश्ने ऊनचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३८ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ पृच्छतस्त्वाव सत्पुत्र यथावदिह तत्त्वतः । साक्षाज्ज्ञानेन संयुक्तं यदेतत् कीर्तितं मया ।
 योगलक्षणानु ते कृत्स्नं वर्त्तयिष्यामि तच्छृणु । एकलं बुद्धिमनषोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः ।
 आत्मनो व्यापिनस्तान् ज्ञानमेतदनुत्तमं । तदेतदुपशान्तेन दान्तेमाथात्माशोभिता ।
 आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुकिकर्मणा । योगदोषान् समुच्छिद्य पश्य यान् कवयो विदुः ।
 कामं क्रोधञ्च लोभञ्च भयं स्वप्नञ्च पश्यन् । क्रोधं हमेन जयति कामं सङ्ख्यवर्जनात् ।

सत्त्वसंवेदनाद्भूरो निद्रामुक्तेतमर्हति । धृत्वा शिथ्रोदरं रचन् पाणिपादश्च चतुश ।
चतु श्रोत्रे च मनसा मेगा वाचश्च कर्मेष्टा । अप्रमादाद्भवं जह्याद्भवं भोजोपसेवनात् ।
एवमेतान् योगदोषान् जयेद्विद्यमतन्द्रितः । अग्नौ च ब्राह्मणं द्यावर्द्धिवताः प्रथमेत च ।
वर्ज्यैरुदुपती वाचं हिंसायुक्तं मनोनुदा । ब्रह्मतेजोमयं शुकं यस्य सर्वमिदं रमः ।
एतस्य भूतं भूतस्य दृष्टं स्थावरजङ्गमं धानमथयन दानं सत्यं होराज्यं च समा ।
शौचमाचारसंयुद्धिनिद्रियाणाञ्च निपट् । एतैर्विवर्द्धते तेजः पात्रानश्नापकर्षति ।
स्थितिं चास्य सर्वांशो विज्ञानश्च प्रवर्तते । समः सर्वेषु भूतेषु सञ्चालश्चैनं वसर्धन ।
धूतपात्रा तु तेजसो सञ्चाहरो जितेन्द्रियः । कामक्रोधौ बभ्रे कृत्वा निनीवेदृष्ट्या पदं ।
मनस्येन्द्रियाणाञ्च क्लृप्तकामं समाहितः । पूर्व्वेराचापराद्धं च धारयेन्न आत्मनि ।
जतो पृथ्व्येन्द्रियाणाञ्च यदेकं क्षिप्रमिन्द्रिबं । ततोऽस्य स्वते प्रज्ञा द्रुते पादादिवोदकं ।
मनस्य पूर्व्वमादद्यात् कुमीनमिव मत्स्यहा । ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्भ्रुवाश्च घ्राणश्च योगवित् ।
तत एतानि संयम्य मज्जति स्थापयेद्यतिः । तथैवापि च संकल्पान्मनो ज्ञात्मानं धारयेत् ।
पृथ्व्येन्द्रियाणि सञ्चाय मनसि स्थापयेद्यति । यदैतान्यवतिष्ठन्ति मनः पठाम्यथात्मनि ।
प्रबोद्धिं च संलाय तदा ब्रह्म प्रकथ्यते । विभूत इव दोर्ता र्बरादिय इव दोर्तामान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकामो दृश्यतेऽन्ता तयात्मनि । सर्व्वलज्जं सर्व्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ।
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनोविणः । धृतिमन्यो महाप्राज्ञा सर्व्वभूतहितं रताः ।
एवं परिमितं कालमाचरन् यश्चित्तव्रतः । आसौ नो हि रक्षस्त्रेको गच्छेदक्षरान्मता ।
प्रमेक्षि भ्रम आर्त्तौ घ्राणश्रवणदर्शनं । अङ्गुतानि रसस्पर्शं श्रोतोऽप्ये माहताकृति ।
प्रतिभामुपसर्गाद्याप्युपसंयत्ता योगतः । तांस्तत्त्वविदनादृत्य आत्ममेव निवर्त्तयेत् ।
कुर्व्यात् परिचयं योगे चैकाग्र्ये नियतो मुनिः । गिरिद्वज्ज्वाला तया चैव्ये हवत्येव च योग्ययेत् ।
संनियम्येन्द्रियाम कोष्ठे भाण्डमना इव । एकाग्रश्चित्तयेजित्वं योगाद्येदं जयेन्नमः ।
योगोपायेन शक्यते संनियन्तुं चक्षुं मनः । तच्च युक्तं निवेद्येन न चैव विचलेत्ततः ।
शून्या गिरिगुहाद्यैव देवतायतनानि च । शून्यागाराणि चैकाग्र्ये निवासार्थमुपक्रमेत् ।
नाभिश्चजेत् परं वाचा कर्मेष्टा मनसाऽपि वा । उपलब्धे यताहरो सञ्चालयेन्ममो भवेत् ।
यद्यैनमभिनन्देत यद्यैनमपवादयेत् । समस्तयोद्याप्युभयोर्नामिथायेद्भुभाण्डम् ।
न प्रहृष्येत लाभेषु नास्त्राभेषु च चिन्तयेत् । समः सर्व्वेषु भूतेषु मधुर्यो मातरिश्चन ।
एवं सञ्चाल्य आत्मानं साधो सर्व्वत्र समदर्शिनः । पलाशाक्षित्यपुत्रस्य प्रन्दमञ्जरातिवर्त्तते ।
वेदनात्तोः प्रज्ञा द्रष्टा समलोष्टात्मकाश्चनः । एतज्जिन विरतो मां विरमेव च मोहितः ।
अपि वथावच्छम्भुनारो वा धर्मकाक्षिणो । नावप्येतेन मार्गेण गच्छेता परमां गतिं ।

अजं पुराणमजरं सनातनं यदिन्द्रियैरुपलभेत नियतैः । अजोरपीयो भद्रेतं भदत्तरं तदात्मना पश्यति मुक्तमात्मवान् ।

इदं महर्षेर्वचन महात्मनो यथावदुक्तं मनसाऽनुदृश्य च । श्रवेण्य चेमां परमेश्वराम्यतां प्रयान्ति चाभूतगति मनीषिण ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्यपर्वणि शुकानुप्रस्रे चत्वारिंशदधिकदिशतोऽष्टम्य ॥ २४० ॥

॥ शुक उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । का दिशं विद्यया यान्ति काश्च गच्छन्ति कर्मणा ।

एतदे श्रोतुमिच्छामि तद्भवान प्रब्रवीतु मे । एतन्मान्योन्यैरुच्येवर्त्तते प्रतिकूलन ।

भोष उवाच ॥ इत्युक्तं प्रत्युवाचेदं पराशरसुत सुतं । कर्मविद्यामयावेतो व्याख्यास्यामि चराचरौ ।

पां दिशं विद्यया यान्ति याश्च गच्छन्ति कर्मणा । शृणुष्वैकमना वत्स गङ्गारं श्रोतदन्तरं ।

अस्मि धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत । तस्य पचस्य सद्ब्रह्ममिदं मम भवेदथ ।

द्वाविमावय यन्मानौ यत्र वेदा प्रतिष्ठिता । प्रवृत्तिसत्त्वयो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषित ।

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति पतय पारदर्शिन ।

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान् योऽज्ञात्माक । विद्यया जायते निश्चमस्यक्त ध्याययात्माक ।

कर्म त्वेके प्रशसन्ति स्वल्पबुद्धिरता मरा । तेन ते देहजालानि रमयन्त उपायते ।

ये स बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुणदर्शिन । न ते कर्म प्रशसन्ति क्लृपं नवां पिबन्निव ।

कर्मण फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ । विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ।

यत्र गत्वा न विद्यते यत्र गत्वा न जायते । न पुनश्चायते यत्र यत्र गत्वा न वर्त्तते ।

यत्र तद्ब्रह्म परममयकमचलं ध्रुवं । अथ कृतमनायासममृतं साविधेयं च ।

इदं नैव यत्र बाध्यते मार्गधेन च कर्मणा । समा सर्वत्र मैवाद्य सर्वभूतहिते रता ।

विद्यामयोऽन्य पुरुषस्तात कर्ममयोऽपर । विद्धि च ह्यनन्द इयं सूक्ष्मा कनया स्थिता ।

तदेन्दुशिखा प्रोक्तं विस्तारेणानुमीयते । भवजं शमिन दृष्ट्वा वरुतस्तुलिवन्मरे ।

एकादशविकारात्मा कनासम्भारसभूत । मूर्तिमगिति त विद्धि तात कर्मगुणात्मकं ।

देवो य मश्नितस्मिन्नस्मिन्दुरिव पुष्करे । चैवञ्च न विजानीदत् नित्य योगजितात्मक ।

तमो रजय सत्त्वञ्च विद्धि जीवगुणात्मकं । जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मन ।

सचेतन जीवगुण वदन्ति स चेष्टते जीवयते च सर्व्वे । तत पर चैवविदे वदन्ति प्रकपयथो भुवनानि सप्त ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्यपर्वणि शुकानुप्रस्रे एकचत्वारिंशदधिकदिशतोऽष्टम्य ॥ २४१ ॥

॥ शुक उवाच ॥ चरात्मभूति य सर्गं समुणानीन्द्रियाणि च । बुद्ध्यैव शान्तिर्भाष्य प्राज्ञयात्मन श्रुत ।

भूय एव तु लोकेश्वरिण सद्बुद्धि कालदेतुकी । यया सन्त प्रवर्त्तन्ते तदिच्छास्यनुवर्त्तित ।

वेदे वचनमुक्तान् कुह कर्म त्यजेति च । कथमेतदिदं नीया तच्च व्याख्या तुमर्हसि ।

सो कष्टतान्तात्तत्त्वज्ञ पूतोऽहं गुरुशसनात् । क्लृप्तं बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रव्यास्यात्मानमवय ।

॥ ध्याम उवाच ॥ यया वै विहिता वृत्ति पुरष्ठाद्ब्रह्मणा स्वय । यया पूर्व्वतैरै सन्निराचीर्णा परमविभि ।

ब्रह्मचर्येण वै लोकान् जयन्ति परमर्षय । आत्मनय तत श्रेयांस्विच्छन्मनसात्मनि ।

वने मूलफलानि च तथैव सुविपुलं तप । पुण्यायतनचारो च भूतानामविर्दिष्टकः ।

विधूमे सन्नमुपले वानप्रस्थप्रतिश्रये । काष्ठे प्राप्तिं चरन् भैक्षं कल्पते ब्रह्मभूषणे ।

निस्तुतिर्निर्गमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे । शरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ।

॥ शुक्र उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुद्धते । प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ।

इत्येतच्छ्रुत्सिंघामि प्रमाणं त्वभयं कथं । कर्षणामविरोधनं कथं मोक्षं प्रवर्तते ।

॥ भीम उवाच ॥ इत्युक्तं प्रत्युवाचेदं गन्धर्वान् । सुत, सुतं । अपिस्तपूजयन् वामं पुत्रस्त्रामिततेजसः ।

॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽपि भिक्षुकः । यथोक्तचारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिं ।

एकौ वाऽप्याश्रमानेतान् चोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि । अकामहेतुसंयुक्तं स परं विधीयते ।

चतुष्पदो हि नि श्रेष्ठो ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता । एतामावृष्टा नि श्रेष्ठी ब्रह्मणेकमहोयते ।

आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्यैस्तुल्यकः । गुरो वा गुरुपुत्रे वा सग्रेहस्यैर्कोविदः ।

गणन्याद्यादीं पूज्यं स्यादुत्पाप गुरुवेयमि । यच्च शिष्येण कर्त्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ।

ज्ञानमित्येव तत्सर्वं श्रुत्वा तिष्ठेत् पार्श्वतः । किङ्करः सर्वकारो स्यात्सर्वकर्मणु कोविदः ।

कर्षातिशयेण गुरावथेतत्वं बुभूषता । दक्षिणोऽनपवादी स्यादाह्नतो गुरुमाश्रयेत् ।

शुचिर्होवा गुणोपेतो मूयादिष्टमिवान्तरा । चतुषा गुरुमन्ययो निरोचेत् जितेन्द्रियः ।

नाभुक्वति चाश्रीयादपोतवति नो भिवेत् । नार्तिष्ठति तथासौत शास्त्रे प्रकृते च ।

उत्तानाभ्याश्च पाणिभ्यां पादावप्य मृदु सुभेत् । दक्षिणं दक्षिणेनैव सर्वं सयेन पोडयेत् ।

अभिवाद्य गुरुं मूयादधीम्य भगवन्निति । इदं करिष्ये भगवन्निदं दद्यापि हतं मया ।

ब्रह्मज्ञादपि कर्त्ताऽग्निं यद्ब्रह्म वक्ष्यते पुनः । इति सर्वमनुशास्य निवेद्य च यथाविधि ।

कुत्थान् कृत्वा च तत् सर्वमाख्येयं गुरवे पुनः । यांस्तु गन्धायसान् वाऽपि ब्रह्मचारी न धेरेत् ।

वेवेत् तान् समारुह्य इति धर्मोपु निश्चयः । ये केचिद्विस्तरेणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः ।

तान् सर्वानाचरेन्नित्यं भक्षणपयो गुरोः । स सर्वं गुरवे प्रीतिसुपदह्य यथावत् ।

आश्रमादायमेवेव शिष्यो यक्तं कर्मणा । वेदप्रतोपवासेन चतुर्थं चायुषो गते ।

गुरवे दक्षिणं दत्त्वा समावर्त्तयथाविधि । धर्मसम्यग्भूतो दारैरश्रीमान्प्राच यजतः ।

द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी भवेद्भूतो ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्रानुमते दासनादिप्रदधिकदिप्रतोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् । धर्मसम्यग्भूतो दारैरश्रीमान्प्राच सुप्रतः ।

गृहस्थवृत्तपक्षेव प्रवृत्तः कविभिः स्मृताः । कुशुलधान्यं प्रयमं कुशधान्यस्तनन्तरं ।

असन्तानोऽप्य कापोतीमाश्रितो वृत्तिमाहरेत् । तेषां परः परो व्यायान् धर्मेता धर्मजित्तमः ।

पट्कणो वक्तव्येकस्मिन्नित्यं प्रवर्त्तते । दाभ्यामेकयतयंस्तु ब्रह्मणचैव्यवस्थितः ।

गृहमेधिसंताप्य न महान्तोऽप्य प्रवचते । नात्मानं पापयेदं न वृथा घातयेत् पशून् ।

प्राणो वा यदि वाऽप्राणो संस्कारं यजुषाऽर्हति । न दिवा प्रत्यवेष्णातु न पूर्व्यापररात्रिषु ।
 न भुञ्जीतान्तरा काले नानृतावाहयेत् स्त्रियं । नाख्यानग्रन् गृहे विभो वसन् कचिदपूजितः ।
 तयाऽस्यातिथयः पूज्या हव्यकथवद्वाः सदा । वेदविद्याप्रतस्थाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
 स्वधर्मजीविभो दास्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः । तेषां हव्यश्च कथञ्चाप्यर्हणार्थं विधीयते ।
 मन्त्रैः सम्प्रयातस्य स्वधर्मज्ञापकस्य च । अपविह्नाग्निहोत्रस्य गुरोर्भ्यांलोककारिणः ।
 संविभागोऽच भूतानां सर्वेषामेव श्रियते । तथेवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ।
 विघराग्री भवेन्नित्यं नित्यञ्चाहृतभोजनम् । अमृतं यज्ञश्रेष्ठं श्लाघ्यं जगत् हविषा समम् ।
 भृत्यश्रेष्ठन्तु योऽन्याति तमाहुर्विघराग्रिणम् । विघसं गृह्यते यन्तु यज्ञश्रेष्ठमथामृतम् ।
 स्वदारनिरतो दान्तो ह्यनस्रयुजितेन्द्रियः । अलिकपुरोहिताचार्यैर्कांतुलानिधिर्यजितैः ।
 दृढवासातुरैर्वैधैर्भ्रातिसम्बन्धिवान्धवैः । मातापितृभ्यां आमीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।
 दुहित्रा दासवर्गेषु विवादे न समाचरेत् । एतान् विमुच्य संवादान् सर्वपापैर्बिमुच्यते ।
 एतैर्मितस्तु गपति सर्वान् लोकान् संश्रयः । आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्रजापत्ये पिता प्रभुः ।
 अतिथिस्त्रिलोकस्य देवलोकस्य चर्त्तनः । जामयोऽक्षरं लोकं वैश्यदेवे तु ज्ञातयः ।
 सम्बन्धिवान्धवा दिक्षु पृथिव्यां मातृमातृषौ । दृढवासातुरक्षत्रास्त्राकाशे प्रभविष्णवः ।
 भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः । स्वका तनुः । छायाः सा दासवर्गस्य दुहिता ह्यपणं परं ।
 तस्मादेतैरधिपतिः सर्वेन्द्रियमसंश्रयः । गृहधर्मपरो विद्वान् धर्मश्रेष्ठो जितह्रमः ।
 न चार्थबहुः कर्मणि धर्मवान् कचिदाचरेत् । गृहस्थवृत्तयस्त्रिचलाणां निःश्रेयसं परं ।
 परं परं तथैवाहुः सातुरायस्यमेव तत् । ययोक्ता नियमास्तेषां सर्वे कार्यं बुभूयता ।
 कुम्भधान्यैश्चक्षुःश्रितैः कापोतीक्षास्त्रितास्तथा । यस्मिंश्चिते वसन्त्येदास्तद्भान्मिबद्धं ।
 पूर्व्यापरान् दक्ष परान् पुनाति च पितामहान् । गृहस्थवृत्तिसाध्यानां वर्त्तयैवो गतव्यः ।
 स चक्रधरलोकानां सद्गुरोमाप्नुयाद्भक्तिम् । जितेन्द्रियाणामस्य वा गतिरेवा विधीयते ।
 स्वर्गलोको गृहस्थानामुदारमनसां हितः । स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः ।
 स्वर्गलोको गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनां । ब्रह्मणा विहिता धर्मानिरेवा यसादिधीयते ।
 द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोकं महीयते ।

अतः परं परममुदारमाश्रमं तृतीयमाहुस्त्वज्रतां कलेवरं । वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं गृणुष्व षंष्टिदृष्टरीरकरिणम् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उक्तानुप्रश्ने त्रिचलारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४१ ॥
 ॥ भोक्त उवाच ॥ भोक्ता गृहस्थवृत्तिषु विहिता या मनोविभिः । तदनन्तरमुक्तं यत्तत्रिबोधं दुर्धृष्टम् ।
 क्रमशस्त्ववधूयेनां तृतीया वृत्तिमुत्तमा । संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमैकसां ।
 श्रूयतां पुत्र भद्रान्तो सर्वलोककाश्रमात्मनां । प्रेषापूर्व्यं प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनां ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ गृहस्थस्य यदा पूज्येदलोपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ।

तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वषेत् । तानेवाग्नीन् परितरेद्यजमानो दिवौकसः ।
नियतो नियताहारः पष्ठमक्षौ प्रमत्तवान् । तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ।
अफालकृष्टं ब्रीहियवं नीवारं विषधानि च । इर्वेषि सम्प्रयच्छेत् मन्त्रेष्वपि पञ्चसु ।
वानप्रस्थाश्रमेऽप्येतास्तत्तेषां वृत्तयः स्मृताः । सद्यः प्रवासकाः केचित् केचिन्नाधिकचञ्चपाः ।
वार्षिकं चञ्चयं केचित्केचिद्वादशवार्षिकं । कुर्वन्त्यतिथिपूर्वार्थं यज्ञतन्वाद्यमेव वा ।
अश्वावाकाशवर्षासु हेमन्ते जलसंशयाः । पीभे च पञ्चतपसः शयश्च मितभोजनाः ।
भूमौ विपरिवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति प्रपदैरपि । स्नानाशनेर्न्त्ययन्ति शयनेष्वभिसिञ्चते ।
दन्तोत्सूलिकाः केचिदम्बकुट्टाशयाऽपरे । शूकपत्रे पिवन्त्येकं यवाम् कृतितां स्रज्जत् ।
लृणपत्रे पिवन्त्यन्ये भुञ्जते वा ययागमं । मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढजताः ।
वर्त्तयन्ति ययान्यायं वैखानसगमिं श्रिताः । रतास्थान्याश्च विविधा दीक्षाशेषां मनीषिणां ।
चतुर्थद्वेषनिपदो धर्मैः साधारणः स्मृतः । वानप्रस्थाङ्गुहस्थाश्च ततोऽन्यः सम्प्रवर्त्तते ।
अस्मिन्नेव पुगे तात विभेः सर्वार्थदर्शिभिः । अगस्त्यः सप्त चपयो मधुच्छन्दोऽघमवेषः ।
शंक्रतिः सुदिवातण्डिर्धया वासोऽलतत्रमः । अश्वतोथ्यैस्तथा कायलाण्डेऽथ मेधातिथिर्बुधः ।
सलवान् कर्षेनिर्वाकः शून्वपालः कृतयमः । सप्त धर्मैः कृतवन्तस्ततः स्वर्गमुपागमन् ।
तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः । च्यवीणामुपतपसां धर्मैर्नैपुणदर्शिनां ।
अन्ये चापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः । वैखानसा बालखिल्याः सैकताश्च तथाऽपरे ।
कर्मभिलो निरामन्दा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः । गताः प्रत्यक्षधर्माणस्तै मन्त्रै वनमाश्रिताः ।
अन्यश्चास्तनाष्टया दृश्यन्ते ज्योतिषा गणाः । जरया च परिचूनेः व्याधिनां च प्रपञ्चितः ।
चतुर्थे चायुषः श्रेष्ठे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् । सद्यस्कारां निरूप्येति सर्ववेदसद्विषयां ।
आत्मयाजी वैत्तरनिरात्मकोऽात्मवेत्तयः । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् ।
हादस्तांश्च यजेद्यज्ञानिटोऽथैवेह सर्वदा । यदैव याजिनो यज्ञादात्मनीया प्रवर्त्तन्ते ।
वीशेवाग्नीन् धजेत् शय्यगात्रान्येवात्ममोक्षणान् । प्राणेशो यजुषः पञ्च सद् प्राप्नोयादकुक्षयम् ।
केस्रसोमनखान् वायु वानप्रस्थो मुनिकृतः । आश्रमादाश्रमं पुण्यं पूतो गच्छति कर्षभिः ।
अभयं सर्वभूतेशो दत्तायः प्रवज्जिह्वः । लोकालोकोमयाशास्तु प्रेयः शान्त्यममृतम् ।
सुशीलकृत्तो व्यपनीतकक्षशो न चेह नामुच च कर्त्तुमीहते । शरोषमोहो गतशन्धिविपशो भवेदुदासीनवदात्मविप्ररः ।
यमेयु वैवानुगतपु न व्येयत् स्वगाक्षस्तवाङ्गनिमत्तविक्रमः । भवेद्यद्येष्टा गतिरात्मवेदिनि न श्रमेयो धर्मपरे विनेन्द्रिये ।
ततः परं ज्येष्ठमतीव सङ्गृह्यैरधिष्ठते चोपधिरतिमुत्तमं । चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु प्रकीर्त्तमानं परमं परायणं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषि शूकः प्रवृत्तश्चतुस्रवारिषदधिकदिप्रतोऽध्यायः ॥ २४४ ॥
॥ शूक उवाच ॥ वर्त्तमानस्तथैवाच वानप्रस्थाश्रमे यया । योग्योऽात्मा कथं भवता वेधं चैकात्म्यता परं ।
॥ व्यास उवाच ॥ प्रायः संस्कारमेताभ्यःमाश्रमाभ्यां ततः परं । यत् काश्चित् परमार्थान्तु तद्वैकर्मजः शृणु ।

५८९

५९०

५९१

५९२

५९३

५९४

कपायं पाचयित्वाऽऽग्नेयिस्थानेषु च विपु । प्रज्जेच्च परं स्थानं पारिमाज्यमनुत्तमं ।
 तद्भवानेवमभ्यस्य वर्त्ततां द्यूयतां तथा । एक एव चरेद्भूर्ध्वं सिद्ध्यर्थमवहायवान् ।
 एकश्चरति यः पश्यन्न जहति न हीयते । अनग्निरनिकेतस्य जगमन्वायं माथयेत् ।
 अयत्नविधाता स्थानुनिर्भावसमाहितः । सप्ताशी नियताहारः सहृदश्च निषेविता ।
 कपालं द्रुचमूलानि कुचेलमवहायता । उपेवां सर्वभूतानामेतावन्निचुलचणं ।
 घस्मिन् वाचः प्राविशन्ति कूपं यस्ता दिपा इव । न वकारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ।
 नैव प्रयेज्य इष्टणुयादवायं जातु कस्यचित् । ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयान् कथञ्चन ।
 यद्वाङ्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् । तृष्णीमासीत निन्दार्थां कुर्वन् भैषज्यमात्मनः ।
 येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा । इदं येन जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 येन केनचिदाञ्जसा येन केनचिदाग्नितः । यच्च कचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 अहेरिव गणाङ्गीतः सौहित्याक्षरकादिव । कुण्पादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 न कृथञ्च प्रहस्येच्च मानितोऽमानितश्च यः । सर्वभूतेष्वभयदक्षं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितं । कासमेव प्रतीचेन निदेशं मृतको यथा ।
 अनभ्याहतचित्तः स्यादनव्याहतवाम्भवेत् । निर्भूता सर्वपापेभ्यो निरभित्तस्य किं भयं ।
 अभयं सर्वभूतिभ्यो भूतानामभयं यतः । तस्य मोहादिमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ।
 यथा नागपदेऽग्न्यानि पदानि पदगामिनां । सर्वास्त्रेभ्योऽपि धोयन्ते पदजातानि कैश्चरैः ।
 एवं सर्वमहिंसायां धर्मायैवमपि धीयते । अमृतः स नियं वसति यो हिंसां न प्रपद्यते ।
 अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्नियतेन्द्रियः । शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमं ।
 एवं प्रज्ञानतन्त्रस्य निर्भयस्य निराश्रयः । न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युरभिगच्छति ।
 विमुक्तं सर्वपङ्केभ्यो मुनिभाकाश्रयत् न्यितं । अखमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 जीवितं यस्य धर्मायं धर्मो हर्षयमेव च । अक्षराभास्य पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 निराश्रयमनारम्भं निरमस्कारममृतिं । निर्भुक्तं बन्धनं सर्वैस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

मर्त्याणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वथाणि दुःखस्य भयं जमने । तेषां भयोपादानशतखेदः कुर्व्याद्य कथं हि वि
 यदध्यातः ।

दानं हि भूताभयदक्षिणायाः सर्वाणि दानान्यधिनिष्ठानि । तोच्छ्वा तथुं यः प्रयमे जहति सोऽनन्यमाप्नोत्यभयं
 प्रजाभ्यः ।

उत्तमप्राज्ञो न हविर्भुञ्जति नोक्त्य नाभिनङ्गतः प्रसिद्धः । तस्याङ्गमङ्गानि हताहतस्य देवातरः सर्वमिदं प्रपेदे ।
 प्रादेहस्यैव हि निःपत्यं यत्तस्मिन् प्राणानात्मयात्रो जुहोति । तस्याग्निशिवे जगमात्मभक्तं सर्वेषु लोकेषु सदवदेषु ।
 देव विधातुं चिह्नं यदर्थं ये विपुलग्नाः परमात्मनाय । ते सर्वलोकेषु मक्षीमनाः देवाः समर्थाः युजन्तं वदन्ति ।
 वेदाद्य वेदेषु विधिषु इष्टमणेषु निवृत्तं परमार्थताये । सर्वे श्रीरात्मनि यः प्रवेद तस्यैव देवाः सृष्टयन्ति नियं ।

भूमावसक्तं दिवि शममेयं हिरण्यं योऽण्डजमण्डमथे । पतचिणं पचिणमन्तरीचे यो वेद भोग्यात्मनि रश्मि
दीप्तः ।

८८१

आवर्तमानमजरं विवर्तनं यथामिकं द्वादशारं सुपूर्वं । यस्मिन्मासोपरि याति विंशं तत् कालचक्रं निश्चितं गुहायां ।

यः सम्प्रसादं जगतः शरीरं सर्वान् स लोकानधिगच्छतीह । तस्मिन् हि सन्तर्पयतीह देवांसे वै ब्रह्माक्षरपयन्या
समस्य ।

तेजोमयो नित्यमयः पुराणो लोकानननानभयानुपैति । भूतानि यस्माच्च चयन्ते कदाचित् स भूतानां न च
यते कदाचित् ।

अगर्हणोऽयं न च गर्हतेऽन्यान् स वै विप्रः परमात्मानमीचेत् । निवीतमोक्षो व्यपनीतकल्मषो न चेह नामुच स
सोऽन्नमर्चति ।

अरोपमोक्षः समलोककाञ्चनः ग्रहोणकोपो गतसन्निविधः । अपेतनिन्दास्ततिरिप्रियाप्रियस्वरकुद्रासीनवदेष
भिदूकः ।

८८२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्लामुखे पञ्चमत्वारिंशदधिकविंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ प्रकृत्यास्तु विकाराये चैवज्ञसौरधिष्ठितः । न चैनं ते प्रजानन्ति स तु ज्ञानाति तानपि ।

तैश्चैवं कुते कार्यं मनःपठरिहेन्द्रियैः । सुदानैरिव संपन्ना दृढैः परमवाग्भिभिः ।

इन्द्रियैश्च परा ह्यर्थैः अर्थैश्च परमं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ।

महत् परमव्ययमव्यक्तात् परतोऽहम् । अमृताच्च परं किञ्चित् स काष्ठा सा परा गतिः ।

एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते । दृश्यते तस्यैवा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ।

८८३

अन्तरात्मनि संलोक्य मनःपठानि नेधया । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च वञ्चयिष्यमश्नितयन् ।

ध्यानेन परमं ह्येषा विद्यारम्यादितं मनः । अनीयुरः प्रशान्तात्मा ततोऽर्ह्येत्यमृतं पदं ।

इन्द्रियाणाम्नु सर्वेषां वश्यात्मा चलितकृतिः । आत्मानं सम्प्रदानेन मन्योः ह्यनुमुपाश्रुते ।

आहत्य सर्ववैश्वानरं सत्त्वं चित्तं निवेशयेत् । सत्त्वं चित्तं समवेक्ष्य ततः कालश्चरो भवेत् ।

चित्तप्रसादेन दतिर्ज्वालादीह शुभाशुभं । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्यक्तमश्रुते ।

८८४

सत्त्वशक्तु प्रसादस्य यथा स्वि सत्त्वं स्वेपेत् । निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते ।

शब्दे पूर्णं परे काले दुष्पञ्चात्मानमात्मनि । लब्धाहारो विग्रहोऽत्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ।

रक्षसं सर्ववेदानामनेतिहमनागमं । आत्माप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुञ्जानुशासनं ।

धर्मशास्त्रानिषु सर्वेषु सत्याख्यानै च यदसु । दग्धेदमृक्षहसाणि निक्षेप्याष्टतमुद्धृतं ।

नवनीते यथा दध्नः काष्ठादर्गिर्यथैव च । तथैव विदुषां ज्ञानं पुनश्चेतोः समुद्धृतं ।

८८५

स्वातकानमिदं शास्त्रं वाच्यं पुञ्जानुशासनं । तदिदं नामशान्ताय नादानायातपस्विने ।

नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च । नास्यकायानुज्वे न चानिर्दिष्टकारिणे ।

न तर्कशास्त्रद्वयाय तदैव पिशुनाय च । साधने ह्याघनीयाय प्रशान्ताय तपस्विने ।

इदं प्रियाय पुत्राय श्रियायानुगताय च । रक्षयार्थं वनयं गन्धर्वे तु कथयाम् ।
 यद्यप्यस्य मही दद्याद्रूपपूर्णमिमां सरः । इदमेव ततः श्रेय इति शक्यं तत्त्ववित् ।
 यतो गुप्तराथं तदध्यात्मगतमागुपं । यत्तन्मार्गं विभर्तुं वेदाभेषु च गीयते ।
 तत्तेऽर्थं सम्पुनरुपामि यन्मां सर्वं परिहृष्यमि ।

यस्य ते मममि वर्तते परं यस्य चासि तत्र रक्षयः कथितम् । यूपतामयमहं तवापनः पुनर्हि हि कथयामि ते पुनः ।
 इति श्रीमहाभारते आनिपर्वणि भोक्तृपर्वणि शुकानुमते षट्पत्तारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

॥ शुक उवाच ॥ अध्यात्मं विस्तरेणैव पुनरेव वदस्व मे । पदध्यात्मं यथा चेदं भगवद्प्रदत्तम् ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अध्यात्मं यदिदं तान् पुरुषस्थैश्च पश्यते । तत्तेऽर्थं वर्त्तयिष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु ।

भूमिरापस्तया ज्योतिर्व्यायुराकाश एव च । महाभूतानि भूतानां सागरशेषांशयो यथा ।
 प्रमाय्यैह यथाऽङ्गानि कूर्मैः संहरते पुनः । तदन्महात्मि भूतानि यद्योयःसु विकुर्वन्ते ।
 इति तन्मयमेवेदं सर्वं सारवज्रमम् । सर्वं च प्रलये चैव तस्मिन्निर्दिश्यते तथा ।

महाभूतानि पश्यैव सर्वभूतेषु भूततत् । अकरोत्तान् वैश्वं यस्मिन् यदनुपम्यति ।
 ॥ शुक उवाच ॥ अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् । इन्द्रियाणि गुणाः केचित् कथं तानुपलक्षयेत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ एतत्ते वर्त्तयिष्यामि यथावदनुपम्यैव । शृणु तत्त्वमिदं कथं यथातत्तं यथा च तत् ।
 शब्दः श्रोत्रं तयोऽस्मानि चक्षमाकाशश्चक्षुः । प्राणोऽष्टास्रया स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ।

रूपश्चक्षुर्विषाकश्च चिदा ज्योतिर्विधीयते । रसोऽथ रसनं खेदो गुणास्त्रितो यथोऽश्मयः ।
 त्रैयं घ्राणं शरीरश्च भूमिरेते गुणास्त्रयः । एतावानिन्द्रिययामैर्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ।
 वायोः स्पर्शो रसोऽङ्गश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते । आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ।

मनो बुद्धिः स्थावराश्च त्रय एते स्त्रयोनिजाः । न गुणानतिवर्त्तन्ते गुणेश्वरः परमागताः ।
 यथा कूर्मं दवाङ्गानि प्रसार्य विनियज्यति । एवमेवेन्द्रिययामं बुद्धिः स्रष्टा नियज्यति ।

यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्धंश्च पश्यति । एतस्मिन्नेव कृत्ये तु वर्त्तते बुद्धिरुत्तमा ।
 गुणक्षेत्रीयते बुद्धिर्बुद्धिरिवेन्द्रियाण्यपि । मनःपट्टानि सर्वानि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः ।
 इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठन्तु मन उच्यते । सप्तमोऽबुद्धिमेवाङ्गः चैवं पुनरष्टमः ।

चक्षुरासोचनायैव संशयं कुरुते मनः । बुद्धिरथवसानाय साची चेतश्च उच्यते ।
 रजस्तमश्च सत्तश्च त्रय एते स्त्रयोनिजाः । यमाः सर्वेषु भूतेषु तान् गुणानुपलक्षयेत् ।

तत्र यत्तीतिर्षदुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् । प्रशान्तमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ।
 यत्तु सन्तापसंयुक्तं कार्यं मनसि वा भवेत् । प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ।

यत्तु संमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधार्यतां ।
 प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः स्वास्थं स्वस्वाकाञ्चित्ता । अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्त्तन्ते सात्त्विका गुणाः ।
 अग्निमानो मृदावादे सोमो गोहंस्तथा चमा । लिङ्गानि रजस्तमानि वर्त्तन्ते हेतुहेतुतः ।

तथा मोहः प्रमादश्च निद्रा तन्द्रा प्रबोधिता । कथञ्चिदभिवर्तन्ते विज्ञेयास्त्रासमा गुणाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने सप्तचत्वारिंशदधिकविंशोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ मनो विदुजते मावं बुद्धिरध्वसायिनो । हृदयं प्रियाप्रिये वेद चिचिधा कर्मवेदना ।

इन्द्रियेभ्यः परा स्मृत्या श्रेयैभ्यः परमं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मो परो मतः ।

८५०

बुद्धिर्गत्ता मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनात्मनि । यदा विकुर्वते मावं तदा भवति सा मनः ।

इन्द्रियाणां प्रयत्नभावाद्बुद्धिविक्रियते ज्ञतः । इष्टलतो भवति श्रेयं स्मृतौ स्मर्यं ज्ञयते ।

पश्यतो भवते दृष्टोरपतो रमनं भवेत् । ज्ञिप्रतो भवति ज्ञाणं बुद्धिर्विक्रियते प्रयत्नः ।

इन्द्रियाणि तु तान्याहोर्बुद्धेः शोऽक्षितिष्ठति । तिष्ठन्तो पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ।

कदाचिज्ज्ञमते प्रीतिं कदाचिदपि शोचति । न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ।

८५१

सर्वं भावात्मिका भावांस्तोनेतानतिवर्तते । चरितां सागरो भर्ता महावेद्यामिवोर्षिमान् ।

यदा प्रार्यते किञ्चित्कदा भवति सा मनः । अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या प्रयगेतानि संसरत् ।

इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विज्ञेतव्यानि कृत्स्नतः । सर्व्वास्तेष्वनुपूर्व्येण यद्यदाऽनुविधीयते ।

अविभागता बुद्धिर्भावैर्धनसि वर्तते । ये चैव भावा वर्तन्ते सर्वे एवैव ते त्रिषु ।

अन्वयैः सम्प्रवर्तन्ते रयनेमिमरा इव । प्रदीपार्थं मनः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिचक्षुः ।

८५२

निखरद्विधियायोगमुदासीनैर्धुक्कया । एवं स्वभावमेवेदमिति विद्वान्मुमुक्षुति ।

अशोचन्नप्रदुष्यन् हि नित्यं विगतमत्सरः । न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ।

प्रवर्तमानैरक्षैर्बुद्धैरुत्तरतात्मभिः । तेषां मनसा रयिनी यदा सन्निवृत्तिरिति ।

तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा दीपदीप्ता ययाकृतिः । सर्व्वेषामेव भूतानां तमस्यगतये यथा ।

प्रकाशं लभते सर्व्वं तथेदमुपधार्यतां । यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।

८५३

विमुक्तात्मा तथा योगो गुणदैर्घेन लिप्यते । एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ।

असृज्यमानः सर्व्वेषु कथञ्चन न लिप्यते । त्यक्त्वा पूर्व्वकृतं कर्म रतिर्यस्य सदात्मनि ।

सर्व्वभूतात्मभूतस्य गुणवर्गेऽवसज्जतः । सत्त्वमात्मा प्रसरति गुणाश्चापि कदाचन ।

न गुणा विदुरात्मानं गुणान् वेद स सर्व्वदा । परिद्रष्टा गुणानाञ्च परित्यक्त्वा यथातथं ।

सत्त्वस्वस्वयोरेतदन्तरं विद्धि सुखयोः । सृजतेऽत्र गुणानेक रक्तो न सृजते गुणान् ।

८५४

प्रयम्यता प्रकृत्या तौ सन्प्रयुक्तौ च सर्व्वदा । यथा मत्स्योऽङ्गिरस्यः स्वात् संप्रयुक्तौ तथैव तौ ।

मशकोदुमरो वाऽपि सम्प्रयुक्तौ यथा सह । दधीका वा यथा मुञ्चे प्रयेकं च सह चैव च ।

तथैव सहितावेतावन्यान्यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने त्र्यष्टचत्वारिंशदधिकविंशोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ सृजते तु गुणान् सर्व्वं चैव सृजत्यनुतिष्ठति । गुणान् विक्रयतः सर्व्वानुदासीनवदोदरः ।

स्वभावयुक्तं तत्सर्व्वं यदिमान् सृजते गुणान् । ऊर्णानामिदं यथा सृजते तदुष्णं लघुता ।

८५५

प्रध्वस्ता न निवर्त्तन्ते प्रवृत्तिर्नापसंभते । एवमेके व्यस्यन्ति निर्दृष्टचरिते चापरे ।

उभयं सम्प्रधार्यैतद्व्यवस्येद्ययामति । अनेनैव विधानेन भवेदात्माश्रयो मदान् ।

अनादिनिधनेऽह्यात्मा तं बुद्ध्या विचरेत्परः । अकुप्यन्नप्रहृष्यन्त्यं नित्यं विगतमत्सरः ।

इत्थेवं च रययन्ति बुद्धिचिन्तामयं दृढं । अनित्यं सुखमासीत श्रोत्रचन्द्रिकसंशयः ।

ताम्ययुः प्रच्युता श्रृङ्गा यथा पूर्णा नदी नराः । अत्रगाढा ह्यविदांशे विद्धि लोकमिमं तथा । ६९

न तु ताम्यति वै विद्वान् स्थले चरति तत्त्ववित् । एवं यो विन्दते त्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ।

एवं बुद्ध्या परः सर्व्वं भूतागामागतिं गतिं । समवेक्ष्य च वैषम्यं लभते श्रममुत्तमं ।

एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । आत्माज्ञानं श्रमस्यैव पर्याप्तं तत्परायणं ।

एतदुद्धा भवेच्छुद्धः किमन्यदुद्धसंशयं । विज्ञायेत हि मुच्यन्ते हतकृत्वा मनोविषः ।

न भवति विदुषां महद्भयं, यदविदुषां महद्भयं परच । न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचिद्भवति हि या विदुषः

सनातनौ ।

लोकमातुरमसूयते जनसत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते । तत्र पश्य कुशलान्मोचते यो विदुस्तदुभयं हताहतं ।

एतकीत्यनभिषन्निपूर्व्वकं तच्च निर्गुदति यत्पुरा कृतं । न त्रिचं तदुभयं न चाग्रियं तस्य तज्जनयतीह कुर्वन्तः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि शुकानुश्रुते जनपञ्चाशदधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ ५४८ ॥

॥ शुक उवाच ॥ यस्माद्बुधोऽत्यरेऽर्धेना विद्यते नेह कथम् । यो विशिष्टश्च धर्मैर्धर्मैश्च भवान् प्रवोक्तु मे ।

॥ व्यास उवाच ॥ धर्मोऽस्मिन् सम्प्रवक्ष्यामि पुराणव्यपिभिः कृतं । विशिष्टं सर्व्वधर्मैश्च समिहैकमनाः शृणु

इन्द्रियाणि प्रमादीनि बुद्ध्या संयम्य यजत । सर्व्वतो निव्यतिष्णूनि पिता बालानिवाप्तुमान् । ६०

मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चायैकाग्र्यं परमं तपः । तज्ज्यायः सर्व्वधर्मैश्च स धर्मैः पर उच्यते ।

तानि सर्व्वानि सञ्भाव्य मनः वृष्टानि मेधया । आत्मतुष्ट इवासीत यज्जिज्ञेयमचिन्तयन् ।

गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा त्वाप्यन्ति वैश्वानि । तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रष्टव्यं श्रियते ।

सर्व्वोत्तमानं महात्मानं विभूमिव पावकं । तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनोविषः ।

यथा पुष्पफलोपेतो यज्जगत्सोऽमराद्रुमः । आत्मनो नाभिजानीते क मे पुष्पं क मे फलं । ६१

एवमात्मानं जानीते क गमिष्ये कुतश्च ह । अन्यो ह्यात्माऽन्तरात्माऽस्ति यः सर्व्वमनुपश्यति ।

ज्ञानदीपेन दीपिते पश्यत्यात्मानमात्मना । बुद्ध्या त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्व्ववित् ।

विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो मुक्तश्च इवोरगः । परं बुद्धिमवापेक्ष विप्राश्चा विगतज्वरः ।

गर्भन्तःशेतेन धारं । नदीं लोकप्रवाहिणि । पश्येन्द्रियाणाह्वतो मनःसंकल्परोधधं ।

लोभमोक्षेण च धर्मा कामक्रोधमरोद्यथा । सत्यदीर्यामृतजोभा क्रोधपङ्कजं सगिहं । ६२

अयमप्रभवां शीघ्रो दुर्गरामठतात्मभिः । प्रतरस्य नदी बुद्ध्या कामपाहसमाकुला ।

संभरगामरगं योनिपातात्तदुत्तरं । आत्मशब्दोद्भवां तात जिह्वावन्ता दुरासदां ।

यो तरति हतप्रज्ञा एतितमो मनोविषः । नां तीर्थं सर्व्वतो मुक्तो विष्टतात्मात्मविशुचिः ।

उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयान् भविष्यसि । सन्तीर्षः सर्वसंसारान् प्रसन्नात्मा विक्लवः ।
भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्यो निशामय । अकुप्यन्नप्रहृद्यन् न नृशममतिहया ।
ततो द्रक्ष्यसि सर्वेषां भूतानां प्रमवाण्ययौ । एनं वै सर्वभूतेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः ।
धर्मं धर्मभूतां श्रेष्ठा मुनयस्तत्त्वदर्शिनः । आत्मनो व्यापिनो ज्ञानमिदं पुत्तानुशासनं ।
प्रयताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च । आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ।
अत्रुवं यदहं तात आत्मैवात्तिकमश्नुया । नैव स्त्री स पुमानेतजैव चेदं नपुंसकं ।
अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतमव्ययमात्मकं । जैतृज्ञात्वा पुमान् स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुते ।
अमवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्दुर्लभं विधोयते । यथा भूतानि सर्वाणि यथैतानि यथा तथा ।
कथितानि मया पुत्र भवन्ति न भवन्ति च ।

२५४

२५५

लक्ष्मीतिमुक्तेन गुणान्वितेन पुत्रेण सत्युत्र दमाश्रितेन । पृष्टो हि सम्प्रीतमना यथार्थं ब्रूयात् सुतस्यैव यदुक्तमेतत् ।
इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुसूते पञ्चादधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २५० ॥
॥ आस उवाच ॥ गन्धान् रसासानुरुग्न्ध्यान् सुखं वा नासद्दारांस्तंभुयास्तस्य तस्य । मानश्च कीर्तिश्च यमश्च नैच्छेत् स वै
प्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य ।
सर्वान् वेदानधीषीत शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान् । खरो यशूषि सामानि यो वेद न स वै दिग्गजः ।
ज्ञातिवत् सर्वभूतानां सर्ववितृ सर्ववेदवितृ । नाकां मे विधत्ते जातु न तेन न च वै दिग्गजः ।
दृष्टीय विविधाः प्रायः कृतेष्वैवाप्तदक्षिणान् । प्राप्नोति नैव ब्राह्मणमविधानात् कथञ्चन ।
यदा चायं न विभेति यदा चास्मात्त विभेति । यदा नेच्छति न देष्टि ब्रह्म सत्यघते तदा ।
यदा न कुर्वते भावं सर्वभूतेषु पापकं । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सत्यघते तदा ।
कामयन्मनसैवैकं नान्यदस्तीह बन्धनं । कामयन्मनसो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
कामतो मुच्यमानस्त धूषाश्चादिव चक्रमाः । विरजाः काष्ठमाकाङ्क्षन् धीरो धैर्येण वर्तते ।
आपूर्व्यमाप्नोत्यसत्प्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यदत् । तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न
कामकामः ।

२५६

२५७

स कामकान्तो न तु कामकामः स वै कामात् स्वर्गमुपैति देही ।
वेदेषोपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषदमः । दमस्योपनिषद्गन् दानस्योपनिषत्तपः ।
तपसोपनिषत्त्यागस्य गत्योपनिषत् सुखं । सुखस्योपनिषत् स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषत् स्वमः ।
हृदयं शोकमनमोः सन्तापं तृष्णया सह । सत्वमिन्द्रसि सन्तोषाच्छान्तिलक्षणमुत्तमं ।
विशेको निर्धम शान्तः प्रसन्नात्मा विमत्सरः । सद्भिर्लक्षणवानेतैः समयः पुनरेत्यति ।
सद्भिः सत्त्वगुरोपेतैः प्राक्षरैरधिगतं चिमिः । ये विदुः प्रेत्य आत्मानमिदं शस्त्रं तं गुणं विदुः ।
अष्टदिममसंहातं प्राकृतं निरुपस्कृतं । अथात्मं मुकृतं प्रातः सुखमव्ययमद्भुतं ।
निष्प्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वज्ञः । यामयं लभते तृप्तिं सा न प्रक्यात्मनोऽन्यथा ।

२५८

येन दृश्यते भुञ्जते येन तृणस्य वित्तवान् । येनास्ते हो बलं भूते यदा वेद स वेदवित् ।
 संज्ञान्यात्मनो दाराण्यपि धाय विचिन्त्यन् । यो ह्यास्ते प्राज्ञाणः जितः स आत्मरतिरुच्यते ।
 समाहितं परे तत्ते चोणक्काममवस्थितं । सर्वतः सुखमन्वेति वपुःशान्द्रमयं यथा ।
 अविशेषाणि भूतानि गुणेशं ब्रह्मते मुनेः । सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेण तमो यथा ।
 तमतिक्रान्तकर्माणमतिक्रान्तगुणस्य । ब्राह्मणं विषयाच्छिष्टं जराभूय न विन्दतः ।
 स यदा सर्वतो मुक्तः समः पथ्यवतिष्ठते । इन्द्रियाणोन्द्रियाधाय शरीरस्थोऽतिवर्त्तते ।
 कारणं परमं प्राप्य अतिक्रान्तस्य कार्यतां । पुनरावर्त्तनं नास्ति सम्प्राप्तस्य परं पदं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रभे एकत्रिंशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २५१ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ इन्द्रानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः । यन्ना गुणवता शिष्यः आर्यपूर्वमिदं महत् ।
 आकाशं माहते व्योतिरापः पृथ्वी च पद्मनी । भावाभावौ च काष्ठस्य सर्वभूतेषु पद्मसु ।
 अन्तरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियं । तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्तिं शास्त्रविधानवित् ।
 चरणं माहतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयौ । स्वर्गलक्षेन्द्रियं विद्यात्तथा स्पर्शश्च तन्मयं ।
 तापः पाकः प्रकाशश्च व्योतिश्चतुश्च पद्मम् । तस्य रूपं गुणं विद्यात्तामगौरासितात्मकं ।
 प्रकौदः शुद्धता चेह द्रव्यपामुपदिश्यते । अक्षरं यन्ना च पचान्यत्स्त्रिंशं विद्यात्तदात्मकं ।
 रश्मिर्ह्येन्द्रियं जिज्ञासु रसस्वादां गुणो मतः । सहातः पायिर्वै धातुरसिदन्तनखानि च ।
 श्मश्रु रोम च केयाद्य गिरा स्नायु च चर्म च । इन्द्रियं प्राणसंज्ञातं नाधिकेत्यभिषेचिका ।
 गन्धश्चैवेन्द्रियाधायोऽयं विज्ञेयः पृथिवीमयः । उत्तरेषु गुणाः सन्ति सर्वेष्वेव स्योत्तराः ।
 पद्मानां भूतसहानां सन्ततिं मुनेषो विदुः । मनो यत्रममेवान्तु बुद्धिस्तद्गमो मृता ।
 एकादशस्तननात्मा स सर्वः पर उच्यते । व्यवसायात्मिका बुद्धिर्ब्रह्मैव व्याकरणात्मकं ।
 धर्मानुमानाद्विज्ञेयः स जीवः सेव्यश्चकः । शमिः काष्ठात्मकैर्भावैर्यैः सर्वैः सर्वमन्वितं ।
 पश्यत्यकलुषं कर्म न मोहं नानुवर्त्तते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रभे द्विपञ्चाशदधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २५१ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ शरीरादिप्रभुर्हं हि सुखभूतं शरीरिणं । कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रेणैः शास्त्रवेदिनः ।
 यथा मरीच्य महितासरनि सर्व्वेति तिष्ठति च दृश्यमानाः । देहेष्विमुक्ता विचरन्ति लोकास्तथैव सत्त्वान्तिमामु
 षाणि ।
 प्रतिरूपं यथैषु तापः सूर्यस्य सप्यते । सत्त्ववत्सु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं स पश्यति ।
 तानि सुखाणि सत्त्वानि विमुक्तानि शरीरतः । स्वेन यत्नेन सत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ।
 स्वपतां जायताश्चैव सर्व्वेषामात्मचिन्तितं । प्रधानादेधमुक्तानां ब्रह्मतां कर्मजं रजः ।
 यथाऽहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाऽहनि । वगे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिना ।
 तेषां नित्यं सदा नित्यो भूतात्मा सततं गुणैः । सप्तभिस्तनितः सुखैश्चन्द्रिगुणरामरः ।

मनोबुद्धिपरामृतः स्वदेहपरदेहवित् । स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ।
तत्रापि स्रभते दुःखं तत्रापि स्रभते सुखं । क्रीडलोभा तु तत्रापि कृता व्यसनमर्हति ।
मीलितश्चापि भवति महतोऽर्थानंवाप्य हि । करोति पुच्छं तत्रापि जीवन्निव च पश्यति ।
अहोभान्तर्गतश्चापि गर्भत्वं समुपैयिवान् । दशमासान् वषण् कुक्षौ नैवोऽन्वमिव जीर्यते ।

८१२

तमेतमनितेऽग्रे भूतात्मानं यदि स्थितं । तमोरजोभ्यामाविष्टा नाकुपश्यति मूर्त्तिं नु ।
योगशास्त्रपरा भूत्वा तमात्मानं परीक्षतः । अनुच्छामान्यमूर्त्तौ नि यानि वञ्चोपमान्यपि ।
ब्रह्मभूतेषु सृष्टेषु चतुर्याश्रमकक्षेसु । समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिश्यः श्रममश्वरीत् ।

८१३

विदिता मत्र स्रष्टाणि पञ्चदश महेश्वरं । प्रधानविनियोगस्त परं ब्रह्मानुपश्यति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुमते चित्राक्षदधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २५३ ॥
॥ व्यास उवाच ॥ इदि कामद्रुमयिवो मोक्षस्रष्टास्रष्टवः । कौधमानमहास्त्वयो विधिज्ञापरिवेषनः ।

तस्य चाभ्युपमाधारः प्रमादः परिवेषनं । सोऽभ्यस्रयापलाभो हि पुरा दुष्कृतसारवान् ।
स्रष्टोऽचिन्ताविटपः श्लोकशोभा भयादुरः । मोहनोभिः पिपासाभिर्भताभिरनुवेष्टितः ।
उपासते महादृष्टं सुमुखास्तकलेखवः । आयायै संयुताः पात्रैः प्लवदं परिवेष्यते ।

८१४

घलान् पाशान् वशे कृत्वा तं कृतमपकर्षति । गतः स दुःखयोरन्तं श्रयमानस्तयोर्द्वयोः ।
शरीरहत्यश्रमप्रज्ञः सदा येन हि पादरपं । स तमेव ततो हन्ति विषयन्विरेकातुरं ।
तस्यानुगतमूलस्य मूलमुद्ध्रियते घनान् । योगदसादात् कृतिना सत्येन परमात्मिना ।

एवं यो वेद कामस्य केवलस्य निवर्त्तनं । बन्धं वै कामशास्त्रस्य स दुःखान्यतिवर्त्तते ।
शरीरं पुरमित्याहुः स्वामिनो बुद्धिरिष्यते । तत्त्वबुद्धेः शरीरस्थं मनो मामार्यचिन्तकं ।
इन्द्रियाणि मनः पौराणदर्थन्तु परा कृतिः । तत्र दौ दारुणौ दीप्तौ ततो नाम रजस्तया ।

८१५

तदर्थमुपजीवन्ति पौराः स्रष्टुः पुरेश्वरैः । अदारेषु तमेवार्थं दौ दीपावुपजीवतः ।
तत्र बुद्धिर्हि दुर्द्धर्षा मनः सामान्यमुच्यते । पौराद्यापि मनस्तस्यास्तेवामपि चना म्विति ।
यदर्थं बुद्धिरव्याप्ते मोहनर्थः पन्थीदति । यदर्थं प्रयमव्याप्ते मनस्तत् परिधीदति ।

ब्रह्मभूतं मनो बुद्ध्या मनो भवति केवलम् । तत्रेन विष्टतं शून्यं रजः पश्यतिष्ठते ।
तन्मनः कुरते सख्यं रजसा संश्रुते । तन्नादाय जने पौरं रजने शंभयश्चरति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुमते चतुःपञ्चाशदधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

८१६

॥ भीष्म उवाच ॥ भूतानां परिवेष्टाने भूयः पुच्छ निष्ठासय । दैपायनमुमादृष्टं पापघा परयाजनघः ।
रीतानलनिभः प्राह भगवान्भवचर्मे । ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुच्छ निदर्शनं ।
भूमेः क्षेत्र्यं गुरुं स्रष्टुः प्रमवाचयता । गन्धे गुरुत्वं शक्तिश्च भंघातस्वापना इतिः ।
अपौ प्रेत्यं तया कंदो द्रव्यं स्रष्टुः शोभ्यता । जिह्वा त्रिभुजं शक्तिश्च भंघातस्वापना इतिः ।

अपौ प्रेत्यं तया कंदो द्रव्यं स्रष्टुः शोभ्यता । जिह्वा त्रिभुजं शक्तिश्च भंघातस्वापना इतिः ।
अपौ प्रेत्यं तया कंदो द्रव्यं स्रष्टुः शोभ्यता । जिह्वा त्रिभुजं शक्तिश्च भंघातस्वापना इतिः ।

८१७

वायोरनियमस्यर्षो वादस्थानं खतन्मता । बलं ग्रैथ्यस्य मोक्षस्य कर्मचेष्टात्मता भवः ।

आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं क्षिप्रताऽपि च । अनाश्रयमनालम्बमयत्नमविकारिता ।

अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च । गुणाः पञ्चांशतं प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभाविताः ।

धैर्यापत्तिर्व्यक्तिय विषयैः कल्पना क्षमा । सदसत्ताऽनुता चैव मनसो नव वै गुणाः ।

दृष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता । संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान् विदुः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेन्द्रिया गुणाः । एतन्ने सर्वमाचख्य सूक्ष्मज्ञानं पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ आहुः षष्टिं बुद्धिगुणान् वै भूतविशिष्टा नित्यविषक्ताः । भूतविभूतीद्याचरच्छटाः पुन न निर्णय

तदिह वदन्ति ।

तत् पुन चिन्ताकलिलं तदुक्तमनागतं वै तव चम्पतीह । भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं भूतप्रभावाङ्गव ज्ञानबुद्धिः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ऋकानुमन्त्रे पञ्चपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५.५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ य इमे पृथिवीपालाः श्रेष्ठे पृथिवीतले । पृथनामृथ एते हि गतशंका सहायकाः ।

एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्तथा । एते हि निश्चिताः सङ्ख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरैः ।

नैवां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे परं । विक्रमेषापसम्पदास्तेषामखलसमन्विताः ।

अथ चेमे महाप्राज्ञाः श्रेष्ठे हि गतासवः । मृता इति च शब्दोऽयं वर्त्ततेषु गतास्तपु ।

इमे मृता नृपतयः प्राथम्यो भीमविक्रमाः । तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ।

कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः । हरत्यमरशंकात्र तस्यै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ पुरा कृतयुगे तात् राजासीदनुकम्पकः । स ब्रह्मवक्त्रमापन्नः संपाने वीर्यवाहनः ।

तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले । स ब्रह्मभिर्हन्तः सङ्ख्ये सवलः सपदानुगः ।

स राजा ब्रह्मवक्त्रः पुनश्चोक्तसमन्वितः । यदृच्छ्यां शान्तिपरी ददर्श भुवि नारद ।

तस्मै स सर्वमाचष्ट पथा वृत्तं जनेश्वरः । ब्रह्मभिर्गर्हणं सङ्ख्ये पुनस्तस्य मरणं तथा ।

तस्य तदचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः । आख्यानमिदमाचष्ट पुनश्चोक्तापहं तदा ।

॥ नारद उवाच ॥ राजन् ऋणु समाख्यानमशेषं वज्रविसरं । यथा वृत्तं श्रुतक्षैव मथेदं वसुधाधिप ।

प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गं पितामहः । अतीव वृद्धा वज्रला नाश्वत्य पुनः प्रजाः ।

न ह्यनारमभूत् किञ्चित् कश्चिज्जन्तुभिरश्रुत । निरुच्छाममिवोच्छ्रं चैलाक्षमभवदृप ।

तस्य पिता ममृत्यया भंहारं प्रति भूयते । चिन्तयद्याथ्यगच्छ च भंकारे हेतुकारणं ।

तस्य रोषाग्निहरराज सेव्योऽग्निरदसिष्ठत । तेन यस्यां दिशो राजन्ददाह स पितामहः ।

ततो दिवं भुवः स्य जगंश्च मचराचरं । ददाह पावको राजन् भगवत्कोपसम्भवः ।

तदादक्षान् भूतानि जह्वमानि भुवाणि च । महता क्रोधवगेन क्षुपिते प्रपितामहे ।

ततो हरिजटः क्षाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः । जगाम मरणं देवो भद्राणं परवीरहा ।

तद्विषयमिगतं श्रद्धा प्रजामो हितकायदा । अमवीत् परमो देवो ज्वलन्निव तदा दिवं ।

करवाण्यद्य कं कामं वराहोऽसि मतो मम । कर्त्ता ह्यसि प्रियं शशो तव यद्बुद्धिं वर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि प्रजापतिर्वादे सप्तपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

॥ स्याणुत्वाच ॥ प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमं प्रभो । विद्धि सृष्टस्तथा सीमा मा कुपासां पितामह । ८५१

तव तेजोऽग्निना देव प्रजा दहन्ति सर्वशः । ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुपासां जगत्प्रभो । २

॥ प्रजापतिरुवाच ॥ न कुप्ये न च मे कामो न भवेयुः प्रजा इति । साधवार्यं धरण्यास्तु तत् संहार इत्यते ।

इयं हि मां सदा देवी भारती समचोदयत् । संहारार्थं महादेव भारेणासु निमज्जती ।

यदाऽहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या वञ्च विचारयन् । संहारमासां दृष्ट्वा मां ततो मां क्रोध आविष्टत् ।

॥ स्याणुत्वाच ॥ संहारार्थं प्रचोदस्व मा कुधो विबुधेश्वर । मा प्रजाः स्यावरेष्वेव जङ्गमस्य व्यगीनश्वन् । ८५२

पल्लवानि च सर्वाणि सर्वज्ञैव द्रष्टोत्तमं । स्यावर् जङ्गमस्यैव भूतगानं चतुर्विधं ।

तदेतद्भस्मसाहूतं जगत् सर्वमुपसृजत । प्रचोद भगवन् साधो वर एष दृष्टो मया ।

नष्टा न पुनरेयन्ति प्रजा क्षोताः कथञ्चन । तस्मान्निवर्त्ततामेतत्तेन खेनैव तेजसा ।

उपायमन्यं सन्मग्नं भूतानां हितकाम्यया । यथाऽमो जन्तवः सर्वे न दक्षिणं पितामह ।

अभावं हि न गच्छेयुस्तच्छिन्नप्रजनाः प्रजाः । अग्निदेवे नियुक्तोऽसि तया लोकेश्वरेश्वर । ८५३

तद्भवं हि जगन्नाय एतत् स्यावर्जङ्गमं । प्रसाद्य त्वं महादेव याचाम्यादृत्तिजां प्रजाः ।

॥ नारद उवाच ॥ मुना तु वचनं देव स्याणोर्नियतवाङ्मना । तेजस्तत् संविजग्राह पुनरेवान्तरात्मनि ।

ततोऽग्निमुपसंगृह्य भगवान् लोकपूजितः । प्रदृत्तिञ्च निदृत्तिञ्च कल्पयामास वै प्रभु ।

उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोपयं तदा । प्रादुर्भूतं विश्वं खेभ्यो नारी महात्मनः ।

छण्णकाम्बरधरा छण्णेनैवतलान्तरा । दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूयिता । ८५४

सा विनि सद्य वै खेभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशं । ददृशाते च तां कन्यां देवी विश्वराम्भो ।

तामाह्वय तदा देवो लोकानामादिरोत्तरः । मृत्या इति महीपाल अहि चेमा प्रजा इति ।

त्वं हि संहारमुद्धा मे शिञ्जिता हृदि तेन च । तस्मात् संहार सर्वान्स्वं प्रजाः स्रजदपिण्डताः ।

अविशेषेण चैव त्वं प्रजां सहर कामिनि । मम त्वं हि निधोगेन श्रेयः परमवास्यापि ।

एवमुक्ता तु सा देवी मृत्यु कमलमालिनी । प्रदक्ष्य दुःखिता बाला सा मुपातमतो वः । ८५५

पाणिभ्याश्चैव जघाह तान्यश्रूणि जनेश्वर । मानवानां हितार्थाय यथाचे पुनरेव ह ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सत्युप्रजापतिर्वादे अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

॥ नारद उवाच ॥ विनोय दुःखमवसा सात्मनैवायतेवशा । उवाच प्राञ्चलिर्भूता तमेवावर्जिता तदा ।

तया सृष्टा कयं नारी मादुग्धी वदताम्बर । रौद्रकर्षाऽभिजायेत सर्वप्राणिभयङ्करी ।

विभेम्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्ष मे । त्वं मां भोतामवेसस्व श्रिवेनेवस्य चतुषा ।

यास्तान् दृष्ट्वा न वयस्कांश्च न हरयेमनागसः । प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽस्तु प्रचोद मे । ८५६

प्रियान् पुष्टान् वदस्यांश्च धाद्वन् मादः पितृनपि । अपथास्तन्नि यद्येवं मृतास्तेषां विभेम्यहं ।

कृपणायुपरिक्षिप्तो दहेन्मां प्रायतीः समाः । तेष्याऽहं वसवद्वीता शरणं त्वामुपागता ।
यमस्य भवने देव पात्यन्ते पापकर्षिणः । प्रसादयेत्वा वरदं प्रसादं कुरु मे प्रभो ।
एतदिच्छाम्यहं कामं लब्धो लोकपितामह । इच्छेयं लभ्यसादार्थं तपस्तप्तुं महेश्वर ।

॥ पितामह उवाच ॥ श्रुत्या सकल्पिता मे लं प्रजाः संहरहेतुना । गच्छ संहर सर्वस्वं प्रजा मा च विचारय । ६८१

एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा । क्रियतामनवधाङ्गि यथोक्तं मदचोऽनघे ।
श्वमुक्ता महाबाहो श्रुत्युः परपुरञ्जय । न व्याजहार तस्यै च प्रज्ञा भगवदुन्मुखी ।
पुनः पुनरप्येता सा गतसत्त्वो भामिनो । तूष्णीमासीत्ततो देवो देवानामोश्वरेश्वरः ।
प्रसादं किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मनि । सयमानस्य लोकेशो लोकान् सर्वानवैव न ।
निवृत्तरोषे तस्मिन् भगवत्यपरोजिते । सा कन्याऽयं जगामास्य समीपादिति न, श्रुतं ।

६८२

अपहृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा । वरमाणेषु राजेन्द्रं मृत्युर्धनकमभ्यगात् ।
सा तत्र परमं देवी तपोऽचरत दुःखरं । समा ह्येकपदे तस्यौ दृश्य पद्मानि पञ्च च ।
तां तथा कुर्वन्ती तत्र तपः परमदुःखरं । पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
कुरुष्व मे वचो श्रुत्या तदनादृत्य सत्परा । तथैकपदे तां पुनरन्यानि सप्त सा ।

६८३

तस्यौ पद्मानि षट् चैव पञ्च द्वे चैव मानदः । भूयः पद्मायुतं तात श्रुतैः सह चचार सा ।
देवायुते नरथेष्ठ बाष्पाहारा महामते । पुनरेव ततो राजन् मौनमातिष्ठदुत्तमं ।
अथ वर्षसहस्राणि सप्त चैकस्र पायिर्व । ततो जगाम सा कन्या कौशिकी नृपसत्तम ।
तत्र बायुजलाहारा चचार नियमं पुनः । ततोऽथैव महाभागा गङ्गा मेरुश्च केवलं ।
तस्यौ दाम्बिर्व निश्छेष्टा प्रजानां हितकाम्यया । ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवा, समीजिरे ।

६८४

तत्राद्भुतेन राजेन्द्र निखल्यमपरं ततः । तस्यौ पितामहश्चैव तोषयामास यवतः ।
ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकानां प्रभवाम्ययः । किमिदं वर्त्तते पुत्रि क्रियतां मम तद्वचः ।
ततोऽब्रवीत् पुनर्भृत्युर्भगवन् पितामहं । न हरेयं प्रजा देव पुनश्चाहं प्रसादये ।
तामधर्मभयाद्भीतां पुनरेव प्रयाचतीं । तद्वाऽब्रवीद्देवदेवो निष्ठश्छेदं वचस्ततः ।

६८५

अथर्षो मास्ति ते श्रुत्या संवच्छेमाः प्रजाः शूमे । मया श्रुतं त्वया भद्रे भविता मेह किञ्चन ।
धर्मः सनातनस्य त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यति । अहंश्च विषुधासैव तद्धिते निरताः सदा ।
इममन्यस्य ते कामं ददामि जनमेष्ठितं । न त्वां दोषेण पाष्यन्ति व्याधिसप्पोडिताः प्रजाः ।
पुरुषेषु स्वरूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि । स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव दत्तोऽपि नृपसकं ।
श्वमुक्ता महाराज कृताञ्जलिहवाच ह । पुनरेव महात्मानं नेति देवेशमव्ययं ।

६८६

तामब्रवीत्तदा देवो श्रुत्या संहर मानवान् । अधर्षेण न भविता तथा व्यास्याम्यहं शूमे ।

यानश्रुविन्दून् पतितानपश्यं मे पाणिभ्यां धारितासि पुरस्तात् । ते व्याधयो मानवान् धारयन् प्राप्ते काले कालेपि

६८७

यन्ति श्रुत्यो ।

सर्वेषां त्वं प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधौ मर्चितौ योजयेथाः । एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेया न चाधर्मः लक्ष्मिस्तु
दत्तः ।

एवं धर्मं पालयिष्यस्यो त्वं न चात्मानं मञ्जयिष्यस्यधर्मं । तस्मात् कामं रोचयाभ्यागतं त्वं संशोच्याधो संहरस्वैह
जन्तून् ।

सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा भीता प्रापादादमित्यब्रवीत् । अथो प्राणान् प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधौ प्राप्य निर्धो
ह्य हन्ति ।

मृत्योर्ये ते व्याधयश्चाश्रुपाता मनुव्याणां स्युः शरीरं । सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणान्ते तस्माच्छोकं मा कृथा
बुद्ध्युद्भवा ।

सर्वं देवाः प्राणिनां प्राणान्ते गत्वा दत्ताः सन्निदत्तास्तथैव । एवं सर्वं मानवाः प्राणान्ते गत्वा दत्ता देववद्भ्राज
सिंह ।

८११

वायुर्भूमि भीमदीना महौजाः स सर्वेषां प्राणिनां प्राणभूतः । नानादत्तिर्देहिनां देहभेदे तस्माद्वायुर्देवदेवो वि
शिष्टः ।

सर्वं देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः सर्वं मर्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः । तस्मात् पुत्रं मा श्रुचो राजसिंहं पुत्रः स्वर्गं प्राप्यते
मोदते च ।

एवं मृत्युर्देवदृष्टा प्रजानां प्राप्तिं काले संहरन्ती यथावत् । तस्यायैव व्याधयस्तुपाताः प्राप्तिं काले संहरन्तीह जन्तून् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्रजापतिर्वादे जनपत्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे नै मानवाः सर्वे धर्मं प्रतिविशद्विताः । कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

धर्मस्तयमिद्वार्यः किमनुचार्योऽपि वा भवेत् । उभयोर्यां वि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

८१२

॥ भीम उवाच ॥ सदाचारः सतिर्विंदास्तिविधं कर्षलक्षणं । चतुर्थमयमिमांसाः कवयो धर्मवचनं ।

अपि क्षुत्कानि धर्माणि व्यवस्थानुत्तरावरे । लोकयाचार्यमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।

उभयच सुखादर्क इह चैव परच च । अलब्धा निपुणं धर्मं पापः पापेन युज्यते ।

न च पापकृतः पापाश्रुत्यन्ते कैचिदायदि । अपापवादी भवति यथा भवति धर्मवित् ।

धर्मस्य निडा त्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोक्तृषु । यथा धर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्करः ।

८१३

रमते निर्हरन् मेनः परवित्तमराजको । यदाऽस्य तद्हरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।

तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्द्वैतैः । अभितः श्रुचिरभ्येति राजद्वारमुपगच्छति ।

न हि दुयस्ति किञ्चिदन्तरात्मनि पश्यति । सत्यस्य वचनं साधुन सत्यादिष्टे परं ।

सत्येन विधत्ते मर्त्यं सर्वं मत्ये प्रतिष्ठितं । अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा श्रयकं श्रयकं ।

अद्वैतमविमंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः । ते चेन्मिथो धृतिं कुर्वन्ति प्रययुरमंशं ।

८१४

न हन्त्यं परधनमिति धर्मोऽनातनः । मन्यन्ते सत्त्वन्तं दुर्ध्वनैः सम्प्रकीर्तितं ।

यदा नियतिर्द्वैतस्यमथैषामिव रोषते । न ह्यत्यन्तं बलवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ।

तस्मादनाज्ज्वे बुद्धिर्न कार्या ते कदाचन । असाधुभ्योऽस्य न भयं ॥ चौरिभ्यो न राजत ।
अकिञ्चित् कस्यचित् कुर्वन्निर्भयः शुचिरावसेत् । सर्वतः शङ्कते स्तेनो मृगो ग्राममिवेधिवान् ।

यज्ञधा चरितं पापमन्यैवानुपश्यति । मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः यदा ।

११५

न हि दुश्चरितं किञ्चिदात्मनोऽन्येषु पश्यति । दातव्यमित्ययं धर्मो उक्तो भूतहिते रते ।

तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः सम्प्रवर्त्तितं । यदा नियतकार्ष्णमयैषामेव रोचते ।

न ह्यात्मन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा । यदन्यैर्विहितं नैच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।

न तत्परेषु कुर्वीत ज्ञानक्षप्रियमात्मनः । योऽन्यस्य स्यादुपपत्तिः स कं किं वक्तुमर्हति ।

११६

यदम्यस्य ततः कुर्यान्न मृद्येदिति मे मतिः । ज्ञेयं यः स्वयं चेच्छेत् कथं सोऽन्यः प्रयाति यत् ।

यथादात्मनि चेच्छेत् तत्परस्यापि चिन्तयेत् । अतिरिक्तैः संविभजेद्भगैरन्यानकिञ्चनान् ।

एतस्मात् कारणाद्वाचा कुत्रिदं सम्प्रवर्त्तितं । यस्मिंस्तु देवाः समये सन्तिष्ठेरक्षधा भवेत् ।

अथवा लाभसमये स्थितिर्दुर्बलैऽपि शोभना । सर्व्वे प्रियाभ्युपगतं धर्ममाज्ज्वलीनिषिण् ।

पर्य्येतं लक्षणेद्भ्यः धर्माधर्मैः पुधिष्ठिरः । स्नेहसंधसंधसंधुक्तं विधाया विहितं पुरा ।

सूक्ष्मधर्मार्थनिधतं सतां चरितमुत्तमं । धर्मलक्षणमाध्यातमेतत्ते कुरुष्वत्तमः ।

११७

तस्मादनाज्ज्वे बुद्धिर्न ते कार्या कथञ्चन ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मलक्षणकथने यज्ञधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २६० ॥

॥ पुधिष्ठिर उवाच ॥ सूक्ष्मं साधुवमुद्दिष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणं । प्रतिभा लक्षि मे काश्चित्तां ब्रूयामनुमानतः ।

भूयांसो हृदये ये मे प्रज्ञासो व्याहृतास्त्वया । इदं न्वन्यत् प्रवक्ष्यामि न राजन्निषदादिव ।

इमानि हि प्राणयन्ति सृजन्पुनारयन्ति च । न धर्मो परिपाठेन शङ्को भारत वेदितुं ।

अन्यो धर्मः समस्तस्य विषमस्तस्य चापरः । आपदस्तु कथं शक्यो परिपाठेन वेदितुं ।

११८

यदाचारो मनो धर्मो सन्तुष्टाचारलक्षणा । साध्यासाध्यं कथं शक्यं यदाचारो ह्यलक्षणः ।

दृश्यते हि धर्मरूपेणाधर्मोऽक्रान्तस्वरम् । धर्मैश्चाधर्मरूपेण कसिदप्राकृतस्वरम् ।

पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः । वेदवादाद्यानुयुगं ह्रस्वमौतोह नः श्रुतं ।

अथैतद्युगे धर्मास्तेतायां दापरं परे । अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिरुता इव ।

आधायावचनं सत्यमित्ययं लोकसंघः । आधायेभ्यः पुनर्व्वेदा प्रसृता सर्व्वतोमुखा ।

११९

ते चेत् सर्व्वप्रमाणं वै प्रमाणं ह्यत्र विद्यते । प्रमाणेऽप्यप्रमाणेन विरुद्धे शास्त्रतां कुतः ।

धर्मस्य क्रियमाणस्य सत्त्वर्द्धिदुरात्मभिः । या या विक्रियते संख्या ततः साऽपि प्रणश्यति ।

विप्रैः चैवं न वा विप्रैः शक्यं वा वेदितुं न वा । शणीयान् दुरधाराया गरीयानपि पर्व्वतात् ।

गन्धर्व्वंगगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते । अश्वोच्छ्रमापः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनं ।

विषामासीव गोभ्योऽपि संजे कुक्षेव भारत । स्मृतिर्हि श्राप्यतो धर्मा विप्रक्षीणा न दृश्यते ।

१२०

कामादन्येष्वया चान्ये कारणैरपरैक्षया । अपन्नोऽपि दृष्टाचारं भजते न ह्यवोऽपरे ।

धर्मो भवति स चिप्रं प्रलापस्त्रैव साधुषु । तथैतानाङ्गान्मत्तानपि चावहस्यन्तु ।
महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मं समाश्रिता । न हि सर्वंहितं कश्चिदाचारं सम्प्रवर्त्तते ।
तेनैवान्यं प्रभवति सोऽपरं बध्ति पुन । दृश्यते चैव स पुनस्तन्मरूपो यदृच्छया ।
येनैवान्यं प्रभवति सोऽपरानपि बाधते । आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामुपलक्षयेत् ।
चिराभिपन्न कविभिः पूर्वधर्म उदाहृत । तेनाचारेण पूर्वेषु सत्या भवति श्रायती ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मलक्षणकथने एकव्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ ५६९ ॥

८१७६

॥ भोम उवाच ॥ अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातन । तुलाधारस्यैवास्मानि धर्मं आजलिना सह ।
वने वनचरं कस्यिज्जाजलिनाम वै द्विज । सागरोद्देशमागम्य तपस्वि महातपा ।
निघतो नियताहारसीराजिनजटाधर । मलयद्वधरो धीमान् वङ्गवर्षगङ्गानुनि ।
स कदाचिन्महातेजा जलवाधो महीपते । चचार लोकान् विप्रिं प्रेचमाणे मनोजव ।
स-चिन्तयामास मुनिर्जलवासे कदाचन । विप्रैश्च सागरान्तां वै महीं सवनकामनां ।
न मया सदृशोऽस्तीह लेप्ते स्थावरजङ्गमे । असु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यं वहेति वै ।
अदृश्यमानो रचोभिर्जलमध्येऽवदलया । अमुवंशं पिशाचास्तं नैव त्वं वक्तुमर्हसि ।
तुलाधारी वणिग्धर्मः वाराणस्यां महायथा । सोऽप्येवं गार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजवत्सल ।
इत्युक्तो जाजलिभूते प्रत्युवाच महातपा । पश्येत्तमहं-भाञ्च तुलाधारं यश्चिन्तित ।
इति ब्रुवाण तद्विप्रं रक्षांशुद्वयं सागरान् । अमुवन् गच्छ पन्थानमाख्यायेम द्विजोत्तम ।
इत्युक्तो जाजलिभूतेर्जनाम विमनाक्षदा । वाराणस्यामुलाधारं समावाद्याप्रवीदिदं ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं हतं दुष्करं तात कर्म आजलिना पुरा । येन सिद्धिं परां प्राप्स्यन्ते व्याख्यातु
मर्हसि ।

८१७७

८१७८

८१७९

८१८०

॥ भोम उवाच ॥ श्रीनीलनम्रवस्त्रोऽङ्गी घोरैश्च स भभूव ह । तथोपसर्गनरतं सायं प्रातर्भहातपा ।
अग्नीनं परिचरन् धन्यकं स्नात्वायपरमो द्विज । वानप्रस्थविधानशो आजलिर्जन्मिति श्रिया ।
वने तपस्वितष्ठत् स न च धर्ममवैवत । वर्षास्नाकाश्रयाद्यौ च हेमने जलसंश्रय ।
वातातपसहो योमे न च धर्ममविन्दत । दुःखद्वयस्य विविधा भूमौ च परिवर्त्तते ।
ततः कदाचित् स मुनिर्वर्षास्नाकाश्रमाश्रित । अन्तरीक्षाजलं भूद्वं प्रत्यङ्गान्मुकुटं ।
अथ तस्य जटा-किञ्चा बभूवर्धयिता प्रभो । आश्रममनाविष्टं मलिनामनमगुत ।
स कदाचिन्निराहरो वायुमग्नो महातपा । तस्यैकाग्रवदव्ययो न चपालं च कर्हिचित् ।
तस्यैव स्थाणुभूतस्य निर्विचष्टस्य भारत । कुलिङ्गशकुनौ राजन्नीडं शिरशि चक्रत ।
स तौ दयावान् भर्त्तापिरूपमैवत दम्बतो । कुर्यादौ नोदकं तत्र जटाशु दणतनुभि ।
यदा न स चलत्येव स्थाणुभूतो महातपा । ततस्तौ सुखविद्यसौ सुखं ततोपेतुस्तदा ।
अनीतास्य वंशसु शरत्कास उपलिते । प्राजापत्येन विधिना विद्यासात् कामभोदितौ ।

तत्रापातयतो राजन् शिरश्छण्डानि खेचरे । तान्यनुधत्त तेजसो म विप्रः संशितप्रतः । ११
 बुद्धा च म महानेजा न चक्षाल च जाजलिः । धर्मैः कृतमना नित्यं नाधर्मं स खरोचयत् ।
 अहन्त्यहनि चागत्य ततस्तो तस्य मूर्ध्नि । आश्याग्नौ निवमतः सम्प्रदष्टौ तदा विभौ ।
 अर्द्धेभ्यस्तस्य पुष्टेभ्यः प्राप्तायन्त शकुन्तकाः । व्यवहृतं च तत्रैव न चाकम्पत जाजलिः ।
 स रचमाणस्तण्डानि कुनिष्ठानां धृतप्रतः । तथैव तस्मा धर्मोत्सा निर्विषेष्टः समाहितः ।
 ततस्तु कालमये बभूवुस्तेऽपि विष्णुः । ननुधे तान्दु स मुनिर्जातपदान् कुलिङ्गकान् । १२
 ततः कदाचिन्नास्तव पश्यन् पक्षीन् धृतप्रतः । समुद्र परमप्रीतस्तदा मतिमताम्बरः ।
 तथा तानपि संदृष्ट्वा दृष्ट्वा चापुवर्ता मुदः । शकुनैः निर्भयौ तत्र जपतुद्यात्मजैः सह ।
 जातपक्षांश्च सोऽप्यद्भुदुडोनान् पुनरागतान् । सार्धं साथ द्विजान् विभौ न चाकम्पत जाजलिः ।
 कदाचित् पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति सन्ततः । द्युक्ता मातापितृभ्यां ते न चाकम्पत जाजलिः ।
 तथा ते दिवसश्चापि गत्वा सार्धं पुनर्नृप । उपावर्त्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तकाः । १३
 कदाचिद्विवसान् पक्ष समुत्पत्य विहङ्गमाः । यष्टेऽहनि समाजमुर्गं चाकम्पत जाजलिः ।
 क्रमेण च पुन सर्वे दिवसान् सुवद्वनय । नौपावर्त्तन्त शकुना ज'तप्राणाः स्म ते यदा ।
 कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहङ्गमाः । नैवागच्छन्तो राजन् प्रातिष्ठत स जाजलिः ।
 ततोऽपु प्रनीडेपु जाजलिर्ज्ञातविषयः । सिद्धोऽस्मोति मतिश्चक्रे ततस्तं मान आविशत् ।
 स तथा निर्गतान् दृष्ट्वा शकुन्तान्नियतप्रत । सञ्ज्ञावितात्मा सञ्ज्ञाय श्चरं प्रीतमनाऽभवत् । १४
 स नन्दा समुपसृष्ट्य तपयित्वा कृताग्रं । उदयन्तमथादित्यमुपातिष्ठत्यहातपाः ।
 सञ्ज्ञाय चटकामूर्च्छं जाजलिर्जपताम्बरः । आस्योऽटयत्तयाकाशे धर्मं, प्रप्ति मयेति वै ।
 अयान्तरीवे वागासीत्ताञ्च शृणुव जाजलिः । धर्मैश्च न समस्तै वै तुल्यधारस्त जाजले ।
 वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः । सोऽप्येवं गच्छेत्तु यथा त्वं भावये द्विज ।
 सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृचयो । श्रित्वोमैश्चरद्भ्राजन् यत्र सार्धं दृष्टो मुनिः । १५
 कालेन महताऽगच्छत् सु त्व वाराणसी पुरी । विकीर्णतश्च पञ्चानि तुलाधारं ददर्श सः ।
 सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायानं भाष्टवीवसः । समुत्पाद्य सुषंष्टष्टः स्वागतेनाभ्युपजयत् ।
 ॥ तुलाधार उवाच ॥ आपानेवासि विदितो मम ब्रह्मच संशयः । ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ।
 शगरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं नया अहत् । न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्य कथयन् ।
 ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुन्तकाः । विप्रं शिरश्छाजयन्त ते च सञ्ज्ञावितास्तथा । १६
 जातपक्षा यदा ते च मताद्यारीमितस्ततः । मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज ।
 ये वार्धं समयाश्रयोऽर्थाः प्राप्तिं दिजसत्तम । अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्नो भवानिह ।
 करवाणि प्रियं किन्त तद्ब्रूहि दिजसत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषि तुलाधारजाजलिर्वादे दिवस्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥२९॥

॥ भीम उवाच ॥ इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता । प्रोवाच वचनं धीमान् आजलित्ज्वलितानरः ।

॥ आजलित्वाच ॥ विद्वोऽतः सर्वैरमान् सर्वगन्धर्व्यं ब्रह्मिन् । वनस्ततोऽनोषधीत्ये तेषां मूलफलानि च ।

अथगा नैष्ठिकं बुद्धिं कुतस्तामिदमागतं । स्तदाचञ्च मे सर्वं निखिलेन महामते ।

॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्तमुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना । उवाच धर्मद्वयं तस्मात्तु वैश्या धर्मार्थतत्त्वविन् ।

आर्जलं कष्टतपसं शान्तद्वयसदा नृप ।

॥ तुलाधार उवाच ॥ वेदाहं आजले धर्मं सरहस्यं सन्ततनं । सर्वभूतज्ञं मैवं पुराणं यं जना विदुः ।

अद्वैतमेव भूतानामन्यद्वाहेष्यं वा युनः । या वृत्तिः सा यतो धर्मोऽस्तेन जीवामि आजले ।

परिच्छिन्नैः काष्ठद्वयेन येदं ग्रहणं कृतं । अलकं पद्मकं तुङ्गं गन्धार्द्यैश्च वचसांस्तथा ।

रसाच्च तांस्तान् विप्रैर्धमचवर्जान् बहवहं । क्रीला वै प्रतिविकीषे परहृष्टादमायया ।

सर्वेषां यः सुहृत्स्वित्यं सर्वेषाञ्च हिते रतः । कर्मजा मनसा वाचा स धर्मो वेद आजले ।

नानुहृष्टो विरुद्धो वा न द्वेषि न च कामये । समोऽहं सर्वभूतेषु परम मे आजले व्रते ।

तुला मे सर्वभूतेषु समानिष्ठानि आजले । नाहं परेषां कृत्यानि प्रमंसिनि न गहये ।

आकाशशेखरे विभेदं पश्यन् लोकस्य चिन्तां । इति मां तं विज्ञानोहि सर्वलोकस्य आजले ।

धर्मं मतिमतां केचन समलोष्टाश्चक्राक्षुर्न । यथाऽन्यवधिरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः शब्दाः ।

देवैरपिहितद्वाराः कोपमायुक्तो मम । यथा दृष्ट्वा तुरक्या निलुहा विषयान् प्रति ।

तथाऽर्थकामभोगेषु भंसापि विगता सृष्टा । यदा चायं न विभेति यदा चाकांक्ष विभति ।

यदा नैच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म कल्पयते तदा । यदा न कुर्वते भावं सर्वभूतेषु पापकं ।

कर्षणा मनसा वाचा ब्रह्म कल्पयते तदा । न भूतो न भविष्योऽस्ति न च धर्मोऽस्ति कर्तनं ।

प्राग्भयः सर्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदं । यस्मादुद्दिजते लोकः सर्वैः सृष्ट्युमुखादिव ।

वाक्कूराहृष्टपरदास्य प्राप्नोति महद्भयं । यथावदस्माननां दृष्टानां पुंसपौर्णिम्यां ।

अनुवर्त्तमाने वृत्तमहिंसायां महात्मनां । प्रमदः शान्तो धर्मैः शरीरारेण मोहितः ।

तेन वैद्यस्य पत्नी वा बलवान् वा विमुञ्चते । आचारान्माजले प्राशः सिंघं धर्ममवानुयात् ।

एवं यः साधुमिहानुयरेदद्वाहचेतसा । नद्याश्चैव यथा काष्ठमुद्गमानं यदुच्छ्रया ।

यदुच्छ्रयेव काष्ठेन सर्वं गच्छति केनचित् । तथापराणि साक्षिण्यं संछज्जते परस्परं ।

द्वयकाष्ठकरीपाणि कदापिच समीच्छया । यस्माच्चोद्दिजते भूतजातु किञ्चित् कयद्यन ।

अभयं सर्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति शब्दां मुने । यस्मादुद्दिजते विदन् सर्वलोको दृष्टादिव ।

क्रोशतलीरमासाद्य यथा सर्वं जलेचराः । स्वमेवादमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः ।

रुहायवान् द्रव्यवान् यः सुभगोऽय परस्त्रयां । ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्मुने ।

कीर्त्त्यर्थमन्यद्वेषाः यदवः कृत्स्ननिर्धयाः । तपोमिथ्यश्रदानैव वाक्यैः प्रशान्तिस्तथा ।

प्राप्नोत्यभयदानञ्च यद्वत्कृतमिहाश्रुते । लोके यः सर्वभूतेषां ददात्यभयदक्षिणं ।

स सर्व्वयधैरोजान प्राप्नोत्यभयदक्षिणं । न भूतानामहिंसाया व्यापान् धर्मोऽस्ति कथम् ।

यस्मान्निद्रितजे भूतं जातु किञ्चित् कथञ्चन । सोऽभयं सर्व्वभूतेभ्य संप्राप्नोति महामुने ।

(१३)

यस्मादुद्विजते लोकं सर्पादिशृङ्गादिभ्य । न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परच च ।

सर्व्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यत । देत्राऽपि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ।

दानं भूताभयस्याह सर्व्वदानेभ्य उत्तमं । प्रवीमि ते यत्किमिदं श्रद्धांस्तु च जाजले ।

स एव सुभगो भूता पुनर्भवति दुर्भग । व्यापत्तिं कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जना मदा ।

अकारणो हि नैवास्ति धर्मः स्वप्नो हि जाजले । भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतं ।

(१४)

सुखमलान्न स विशातु शक्यते बह्विजैव । उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ।

ये चाच्छन्दन्ति वृषणान् ये च भिन्दन्ति गन्तकान् । वहन्ति महतो भारान् वधन्ति दमयन्ति च ।

हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान् कथं न विगर्हये । मानुषा मानुषानेव दासभवेन भुञ्जते ।

वधवन्निरोधेन कारयन्ति दिवानिभं । आत्मनस्यापि जानाति यदुखं यधवन्धने ।

पक्षेन्द्रियेषु भूतेषु सर्व्वं वसति दैवतं । आदित्यचन्द्रमा वायुर्मह्ना प्राणं क्रतुर्यमा ।

(१५)

तानि जीवानि विकीर्य का भूतेषु विचारया । अजोऽग्निर्व्वरुणे मेघं सूर्य्योऽयं इषिवो विराट् ।

धेनुर्व्यस्य सोमो वै विकीर्यैतन्न विद्यति । का तैले का घृतं ब्रह्मन् मधुन्यप्यौषधेषु वा ।

श्रद्धाश्रमशक्रेर्दमे सुखसर्व्वार्ह्यतान् पश्यन् । तांश्च मातु प्रियां जानन्नाक्रम्य बद्धा मरा ।

बद्धदाशकुलान् देशान्नयन्ति बद्धकह्मान् । बाहसमोडिता धूर्वा सोढव्यविधिना परे ।

(१६)

न मन्ये भूणहत्याऽपि विशिष्टा तेन कर्मणा । कृपिं साध्विति मन्यन्ते सा च वृत्तिः सुदारुणा ।

(१७)

भूमिं भूमिशयाथैव हन्ति काष्ठमयोमुख । तथैवानेजुहो युक्तान् समवेच्छज्जाजले ।

अज्या इति गवा नाम क एता हन्तुमर्हति । महश्चकाराकुशलं वृष गा वालभेषु च ।

अथयो यतयो श्वेतवज्रये प्रत्यवेदयन् । गां मातरश्चायवधीर्हवभञ्ज प्रजापति ।

अक्राव्यं नृपपाकार्पिर्हस्यामस्तुते व्यथा । शतश्वैकश्च रोगाणां सर्व्वभूतेष्वपातयन् ।

अथयस्ते महाभाग प्रजास्त्रेव हि जाजले । भूणह नृप त्वाङ्गनं ते होव्यामहे हवि ।

(१८)

इत्युक्त्वा ते महात्मान सर्व्वं तत्पार्थदर्शनं । अथयो यतप शान्तांस्तपसा प्रत्यवेदयन् ।

दंष्ट्रानाश्रिवान् घोरानाचारानिह जाजले । केवलाचरितत्वान् निपुणो नावबुध्यसे ।

कारणाद्धर्ममन्त्रिच्छेन्न लोकचरितश्चरेत् । ये हन्याद्यश्च मा स्मैति तच्चापि शृणु जाजले ।

समौ तावपि मे स्थातां न हि मेऽस्ति प्रियाप्रियं । एतदोदृशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनोपिण ।

उपपत्त्या हि सम्यो यतिभिश्चैव सेव्यते । सततं धर्मशौलेय निपुणोपलक्षित ।

(१९)

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजालिखवादे विषव्यधिकद्विप्रतोऽध्याय ॥ १६१ ॥

॥ आजलिदवाच ॥ अथ प्रवर्त्तितो धर्मस्तुला धारयता त्वया । स्वर्गदाराश्च वृत्तिश्च भूतानामवरोत्यते ।

एतया ध्वजं प्रभवति ततस्तमपि जीवति । पश्यन्निषौषधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ।

ततो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि । नहि वर्त्तदर्थं लोको वार्त्तामुत्सृज्य केवला ।

॥ तुलाधार उवाच ॥ वक्ष्यामि जाजले दृष्टिं नास्ति ब्राह्मण नास्तिकः । न यज्ञश्च विनिन्दामि यज्ञविनु सुदुर्लभः ।

ननो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः । स्वयं ब्राह्मणः हिता चक्षयज्ञमिहासिताः ।

सुखैर्विचपरेर्ब्रह्मनास्तिकैः सम्प्रवर्त्तितं । वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतं ।

इदं देयमिदं देयमिति चार्थं प्रशस्यते । अंतस्तेन्यं प्रभवति विकर्षाणि च जाजले ।

यदेव सुशतं हव्यं तेन तुय्यन्ति देवताः । नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ।

पूजा स्नादेवसानां हि यथा शास्त्रनिर्दर्शनं । दद्यात्पूजादवाधूनां विगुणा जायते प्रजा ।

सुखेभ्यो जायते सुखं समेभ्यो जायते समः । यजमानास्तथात्मानस्तुतिजज्ञस्तथा प्रजाः ।

यज्ञात् प्रजा प्रभवति नभसोऽश्वा इवामलं । अग्नौ प्रासादतिर्ब्रह्मवादिद्यमुपगच्छति ।

आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरक्षं ततः प्रजाः । तस्मात् सुनिष्ठिताः पूर्वं सन्धानं कर्त्तव्यं लेभिरे ।

ब्रह्मपुत्राः पृथिवी आसीर्भिर्भिर्ब्रह्मोऽभवत् । न ते यज्ञे स्वात्मसु वा फलं पश्यन्ति किञ्चन ।

शङ्कमानाः फलं यज्ञे ये यजेरन् कथञ्चन । जायन्ते ऽवापवो धूर्ता सुखा वित्तप्रयोजनाः ।

स स्म पापकृताः लोकान् गच्छेदद्रुमकर्षणा । प्रमाप्स्यप्रमाणेन यः कुर्यादद्रुमं गरः ।

पापात्मा कोऽकृतप्रज्ञः सदैवेह दिनात्तम । कर्त्तव्यमिति कर्त्तव्यं वेत्ति वै ब्राह्मणो भयं ।

ब्रह्मैव वर्त्तते लोके नैव कर्त्तव्यता पुनः । विगुणश्च पुनः कर्त्तव्यं जाय इत्यनुद्रुमम् ।

सर्वभूतोपधातश्च फलभावे च संयमः । सत्ययज्ञा दमयज्ञा अर्थसुखार्थद्वयः ।

उपपन्नताग्निः सर्वे जना आसन्नमस्तुराः । लेवचेचक्षतक्षत्राः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ।

ब्राह्मं वेदनधीयन्तोपयन्त्यपगमपि । अखिलं देवतं सर्वं ब्रह्म ब्रह्मणि संश्रितं ।

तुय्यन्ति हव्यतो देवास्तृप्तास्तृप्तस्य जाजले । यथा सर्वैर्यैस्तृप्ते नाभिनन्दति किञ्चन ।

तथा प्रज्ञानद्वयस्य नित्यवृत्तिः सुखोदया । धर्माधारा धर्मसुखाः कृतत्रयवसितास्तथा ।

अस्ति नष्टत्वतो भूय इति प्राज्ञस्त्ववेचेते । ज्ञानविज्ञानिनः केषिन्तु परं पारं तितोर्षवः ।

अतोऽपुण्ड्रं पुण्ड्रं पुण्ड्राभिर्जनार्थदितं । यज्ञं गताञ्जोऽनुत्ति न श्रुति नित्यमिति वा ।

ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तोऽहं नास्तिकाः । नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यज्ञोपधनैः ।

सतां वर्त्मानुवर्त्तन्ति यजन्तो त्वविहिंसया । चनस्ततोऽनोपधीय फलं मूलश्च ते विदुः ।

न चैतानृत्तिज्ञो सुखा याजयन्ति फलार्थिनः । स्वमेव चार्थं कुर्याणा यज्ञशुक्रः पुनर्दिनाः ।

परिनिष्ठितकर्षाणः प्रज्ञानयहकाम्यया । तस्मात्तानृत्तिज्ञो सुखा याजयन्त्यद्रुमावरान् ।

प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गे स्वधर्माचरणेन वै । इति मे वर्त्तते बुद्धिः समा सर्वेन जाजले ।

यानि यज्ञे हिंसेयन्ति सदा प्राज्ञा दिगर्षभाः । तेन ते देवयानेन पथा यान्ति महामुने ।

आदृष्टिस्तत्र चैकस्य नास्त्यादृष्टिर्भूतोपिणः । उभौ तौ देवयानेन गच्छन्तो जाजले पथा ।

स्वयधैयामनदुष्टो युज्यन्ति च वदन्ति च । स्वयमुखाय दुहन्ते मगः स ह्यसिद्धिभिः ।

स्वयं धूपानुपादाय यज्ञे स्वाप्तदक्षिणेः । यज्ञायां भवितात्मा स्यात् स माममनुमर्हति ।
 श्रोत्रधीभिलया ब्रह्मन् यजेरंतेन तादृशः । इति त्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ते ।
 निराशियमनारम्भं निर्नमस्काग्मस्तानि । अवीषं वीषकर्मार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 न श्रावयच्च च यज्ञश्च ददद्ब्राह्मणेभ्यु च । कान्या वृत्तिं लिखमानः कां गतिं याति जायते ।
 इदन्तु देवतं कृत्वा यया यज्ञमवाप्नुयात् ।

॥ आजलिरवाच ॥ न वै मुनीनां शृणुमः स्मृतं तत्त्वं वृष्णसि ते वाणिज कष्टमेतत् । पूर्वं पूर्वं साक्ष्यं न विचरणा गतं परं
 तम्ययः स्थापयन्ति ।

यस्मिन्निवात्मतोर्धेन पशवः प्राप्नुयुर्धर्मं । अथ धम कर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात् सुखं ।
 शंस मे तन्महाप्राज्ञ भूषं वै अदधामि ते ।

॥ तुलाधार उवाच ॥ उत यथा उतापश्या मखं भार्हन्ति ते कर्त्तव्यम् । अग्नेन पयसा दध्ना पूर्णाकृत्या विव्रेतः ।

बाहोः शृङ्गेण पादेन समरत्येव गौर्धर्मं । पशोस्त्राणेन विधिना प्रकरोति निवेशयन् ।

इष्टन्तु देवतं कृत्वा यया यज्ञमवाप्नुयात् । पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां मेध उच्यते ।

सर्वान् नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोचयाः । जाजले तोयमाक्षैव मा स देशानिधिर्यभः ।

एतानीदृशकान् धर्मान्वाचरन्निह जाजले । कारणैर्द्वैर्धर्मवच्छिन्नं च लोकानाश्रुते शृण्वन् ।

॥ भीम उवाच ॥ एतानीदृशकान् धर्मान् तुलाधारः प्रशंसति । उपपत्त्या अभिस्वप्नान् नित्यं वर्द्धन्निवेशितान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिर्वादे चतुःषष्ट्यधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

॥ तुलाधार उवाच ॥ सङ्गिन्वा यदि वाऽधर्म्मः पन्थानमममाख्यतं । प्रत्ययं क्रियतां साधु मतेः श्लाघ्यं तद्यथा ।

एते ब्रह्मन्वाचकः धमन्तादिचरन्ति च । तेषां तमाहुः सभूताः श्येन्याश्चान्याश्च जातयः ।

आहूयैतान् महाब्रह्मन् विश्रमानांस्ततस्ततः । पश्येमान् हस्तपादेन शिष्टान् देहेषु सर्वशः ।

सम्भावयन्ति पितरं तया सम्भाविताः खगाः । असंशयं पिता वै ते पुंस्तान् आहूय जाजले ।

॥ भीम उवाच ॥ ततो जाजलिना तेन समाहृतः पतत्रिणः । वाचमुच्चारयन्ति स धर्मस्य वचनान् किञ्च ।

अर्द्धवादिहृतं कर्म इहैवैव परच च । अह्ना निहन्ति वै ब्रह्मन् सा हता हन्ति ते नरः ।

समानां अदधामानां संयतानां सुचेतसां । कुर्वन्तां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु मेयते ।

अह्ना वैवस्वतो मेघं सूर्यस्य दुहिता दिज । शवित्री प्रणवित्री च वहिर्वीज्जनवी ततः ।

वायुर्द्वे जायते अह्ना मनोरुद्धश्च भारत । अह्ना रुद्धं वाङ्मनसो न यज्ञस्तातुमर्हति ।

अथ गाथा ब्रह्मगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । शृङ्गेरयदधानस्य अदधानस्य चाशृङ्गेः ।

देवा विष्णुममन्यन् सङ्ग्रहं यज्ञकर्मणि । श्रोत्रियस्य कदर्थस्य वदान्यस्य च वाङ्मनसः ।

मीमांसितोभयं देवाः सममलमकन्ययन् । प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युत ।

अह्नापूतं वदान्यस्य हतमयद्वयेतरत् । भोग्यमर्थं वदान्यस्य कदर्थस्य न वाङ्मनसः ।

अदधाम एवेको देवानां नाहते हविः । तस्यैवाग्नेन भोग्यमिति धर्मो विदुः ।

अथ ह्यहं परमं पापं क्रुद्धं पापमोदनी । अहति पापं क्रुद्धावन् सर्वो श्रीरामिव त्वरं ।
 व्यादयो या पवित्राणि निवृत्तिः क्रुद्धा सह । निवृत्तबीजदेवो यः क्रुद्धावान् पूत स्व सः ।
 किं तस्य तपना कार्यं किं वृत्तान् क्रिनात्मना । क्रुद्धमपेक्ष्य पुष्टो यो स क्रुद्धः स एव सः ।
 इति धर्मः समाख्यातः सङ्गिर्हर्षादर्थिभिः । वयं जिज्ञासमानास्तु सम्प्राप्ता धर्मदर्शनात् ।
 क्रुद्धं क्रुद्धं महामात्र ततः प्रास्वसि यत् परं । क्रुद्धावान् क्रुद्धानव धर्मवैव हि जाजले ।
 स्वधर्मनिश्चितदेव गरीयाथैव जाजले ।

८५०

॥ भीम उवाच ॥ ततोऽचिरं कालेन तुलाधारः स स्व च । दिवं गत्वा महाप्राज्ञो विहरतो यथासुखं ।
 खल्वस्मान्मुपागन् स्वकर्मपरिवर्धितं । एवं ब्रह्मविधार्थं तुलाधारेण भावितं ।
 सम्यक् चेदमुपास्ये धर्मसौक्यं समात्मनः । तस्य विज्यातवोर्यस्य शुभा वाञ्छानि स दिजः ।
 तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवावपद्यत । एवं ब्रह्ममार्थं तुलाधारेण भावितं ।
 यथौपनिषद्देशेन किञ्चन श्रोतुमिच्छसि ।

८५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नोवधर्मपर्वणि तुलाधारः अतिवर्णनपञ्चमधिकविंशोऽध्यायः ॥ २६५ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ अथाप्युदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । प्रजानामनुकम्पायै गोत्रं राजा विचक्षुना ।
 हिन्नखूपं वृषं दृष्ट्वा विज्यापञ्च गवां भूषं । गोपदे यज्ञवाटस्य प्रेचमाणः स पार्यवः ।
 खलि गोभ्योऽसु लोकपु ततो निर्वचनं कृतं । हिंसायां हि प्रवृत्तायां मांशोरेवा तु कल्पिता ।
 अथवन्धितमर्थादेर्बिम्बैर्गालिकैर्नरैः । संशयात्मभिरकथैर्हिंसा समनुवर्णिता ।
 सर्वकर्मसंहिंसा हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् । कामकारादिहिंसन्ति वंश्चिंसां पशुवराः ।
 तस्मात् प्रमायतः कार्यो धर्मः सुखो विज्ञानता । अहिंसा सर्वभूतेभ्यो धर्मो व्यापको मता ।

८५२

उपोष्य संश्रितो भूत्वा हिवा वेदवृताः श्रुतोः । आचार इत्यग्राचारः रूपसाः फलहेतवः ।
 यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपं चोद्दिश्य मानवाः । व्रयामासामि खादन्ति नैव धर्मः प्रयस्यते ।
 सुरा मत्स्यान्मेषु मांसमांसं कुर्यादन्नं । धूर्तैः प्रवर्जितं क्षेतक्षेतदेदेपु कल्पितं ।
 मानास्माहाश्च सोभाश्च लौक्यमेतत् प्रकल्पितं । तेषु मेवाभिज्ञाननि सर्वव्यप्रेषु ब्राह्मणाः ।
 पायसैः श्रमनोभिय तस्यापि यजनं कृतं । यज्ञिषादेव ये वृक्षा वेदेपु परिकल्पिताः ।
 यथापि किञ्चित् कर्तव्यमन्युषोऽयैः सुसंकृतं । महत् सत्तैः प्रहृष्टमात्रैः सर्वै देवैर्मेव तत् ।

८५३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शरीरमापदयापि विवदन्त्विति श्रुतः । कथं यावा शरीरस्य निरंतरमस्य सस्यते ।
 ॥ भीम उवाच ॥ यथा शरीरं न स्थापेत् नेयान्मृत्युवशं यथा । तथा कर्मसु बर्जितं समर्थं धर्ममाचरेत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि विचक्षुगोतायां षट्पञ्चधिकविंशोऽध्यायः ॥ २६६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं कार्यं परीक्षेत श्रोत्रं वाऽय चिरं वा । सर्वथा कार्यं दुर्गमिन् भवायः परमो मुहः ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अथाप्युदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । चिरकारेण यत् धर्मं वृत्तमाङ्गिरसे कुले ।
 चिरकारिकं भूते भूते चिरकारिकं । चिरकारी हि मेधावो नापराधति कर्मसु ।

८५४

चिरकारी महाप्राप्नो गौतमस्याभवत् सुत । चिरैष सर्वकार्याणि विमृश्याद्यान् प्रपद्यते ।
 चिरं सन्निवत्यर्थाधिरं जायत् चिरं स्वप्नम् । चिरं कार्याभिमपत्तिश्च चिरकारी तयोच्यते । ६५
 अलसप्राप्यं प्राप्नो दुर्धर्मावो तयोच्यते । बुद्धिस्तापयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिनः ।
 व्यभिचारे तु कस्मिंश्चित्कृत्यापराण् सुतान् । पित्रोः कुपितेनार्थजहोमां जननीमिति ।
 इत्युक्ता स तदा विप्रो गौतमो अपतन्मरः । अविमृश्य महाभागो वनमेव जगाम स ।
 स तथेति चिरैषोक्ता स्वभावाचिरकारिकः । विमृश्य चिरकारित्वाचिन्तयामास वै चिरं ।
 पितुराज्ञां कथं कुर्यात् न हन्यां मातरं कथं । कथं धर्मश्चले नास्मिन्नमज्जेयमसाधुवत् । ६६
 पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो मातृरक्षणं । अस्मत्तन्त्रं पुत्रत्वं किं नु मां नानुपीडयेत् ।
 स्त्रियं हत्वा मातरश्च को हि जातु सुखो भवेत् । पितरश्चायवज्ञाय क प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ।
 अनवज्ञा पितर्युक्ता धारणं मातृरक्षणं । युक्तवमाधुभावितौ मातिवर्जितं मां कथं ।
 पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञिवानिति । शीलचारिणोऽस्य धारणार्थं कुलस्य च । ६७
 सोऽहं माया स्त्रियं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतं पुनः । विज्ञानं मे कथं न स्याद्वै मुद्धो चात्तमसम्वत् ।
 जातकर्मणि यत्तं ग्राह्यं पिता यथापकर्मणि । पर्याप्तं स दृढोकारः पितुर्गौरवनिदधे ।
 गुरुरग्रं परो धर्मः पोषणाध्यापनान्वितः । पिता यदाह धर्मं स वेदेऽपि सुनिश्चितः ।
 प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता । शरीरादीनि देयानि पिता लोकः प्रयच्छति ।
 तस्मात् पितृत्वं च कार्यं न विचार्यै कथञ्चन । पातकान्यपि पूयन्ते पितुः श्राद्धकारिणः । ६८
 भोग्ये भाज्ये प्रवचने सर्वलोकनिर्दशने । भर्था चैव समाधेयो वीरमत्तास्त्रयमेव तथा ।
 पिता धर्मः पिता स्वर्गः पिता हि परमं तपः । पितरि प्रीतिमात्रेणैव सर्वं श्रीयन्ति देवताः ।
 आश्रयस्ताभजन्तेन पुद्गलं ग्राह्यं यत्पिता । निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यश्चाभिनन्दति ।
 मुच्यते बन्धनात् पुण्यं फलं वृषात् प्रमुच्यते । क्षिप्रमपि स्रुतं चेहै पिता पुत्रं न मुञ्चति । ६९
 एतद्विचिन्तितं तावत् पुत्रस्य पितृगौरवं । पिता नात्यतरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरं ।
 यो ह्यर्थं मयि सहाती मर्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः । अस्मै मे जननी हेतुः पावकस्य घयाऽरणिः । ७०
 माता देहारणिः पुत्रो सर्वस्थानैश्च निर्द्वेष्टितः । मातृलाभे भगवत्प्रमत्तमनायत्वं विपर्ययं ।
 न च शोचति नाथेन स्थाविर्यमपकर्षति । श्रिया हीनोऽपि यो गेहमन्वेति प्रतिपद्यते ।
 पुत्रपौत्रोपपन्नोऽपि जननीं यः समाश्रितः । अपि वर्षशतस्थाने स दिशायनवचरते ।
 समर्थं वाऽसमर्थं वा छत्रं वाऽप्युद्धतं तथा । रक्षत्येव सुतं माता नान्यं पोष्टा विधानतः । ७१
 तदा स दृष्टो भवति तदा भवति दुःखितः । तदा ब्रूयन् जगत्स्य यदा मात्रा वियुज्यते ।
 नास्ति मातृसमाप्ताया नास्ति मातृसमा गतिः । नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रिया ।
 क्षुत्पिप्पसारणाह्वयो जगन्नायकनो ह्युता । अज्ञानां बद्धनादस्या वीरस्येन वीरस्य ।
 मिश्रोः शूद्रयुषाश्च शूरा मातृदहमनन्तरं । चेतनावाधरो हन्याद्यस्य न शूधिरं शिरः ।

दम्भोः प्राणमंथेरे चोऽभिषन्धिः कृतः किल । नं माता च पिता चेति भूतार्थो मातरि स्थितः ।
 माता जानाति यद्भोत्रं माता जानाति यत्तु सः । मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः खेदः पितुः प्रजाः ।
 पाणिबन्धं स्वं कृत्वा सद्यः धर्ममुपेत्य च । यदा याच्यन्ति पुरुषाः स्त्रियो नार्हन्ति याच्यतां ।
 भरणद्वि स्त्रिया भर्ता पात्याश्चैव स्त्रियाः पतिः । गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पुनः पतिः ।
 एवं स्त्री नापराधेति नर एवापगच्छति । शुचरंय महादोषं नर एवापराध्यति ।
 स्त्रिया हि परमो भर्ता देवतं परमं स्मृतं । तस्मात्तानां तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ।
 नापराधोऽस्ति नारीणां नर एवापराध्यति । सर्वकार्यापराधत्वाच्चापराध्यन्ति चाङ्गना ।
 यद्य नेतोऽयं निर्दयः स्त्रिया मैयुनवृत्तये । तस्य सारयतो व्यक्रमधर्मो नास्ति वंशयः ।
 धावधारी मातरस्य गौरवे चाधिके स्थितां । अवधान्तु विज्ञानीयुः पयसोऽयविवचणाः ।
 देवतानां समावापमेकस्य पितरं विदुः । मर्त्यानां देवतानाञ्च खेदादभ्येति मातरं ।
 एवं विवृतस्तस्य चिरकारितया वद । दोषं कालो व्यतिक्रान्तस्ततोऽस्याभ्यागमत् पिता ।
 मेधातिथिर्गृहाप्राप्ति गौतमस्तपसि स्थितः । विवृत्य तेन कालेन पत्न्याः संशयात्तिक्रमं ।
 दोऽप्रवीक्ष्य वसन्तो दुःखेनाश्रूणि वर्त्तयन् । सुतधैर्यप्रसादेन पदात्तापमुपागतः ।
 आश्रमे समं सम्प्राप्तस्त्रिलोकिकेन पुरन्दरः । अतिविप्रतमासाद्य भाक्षणं रूपमाश्रितः ।
 व मया शान्तितो वाग्मिं स्नागतेनाभिपूजितः । अर्धं पार्थ ययान्यायं मया च प्रतिपादितः ।
 परवानस्मि चेत्युक्तः प्रणयिष्यति तेन च । अत्र चाकुप्यसे जाते स्त्रिया नास्ति व्यतिक्रमः ।
 एवं न ज्ञो न पैवाहं नाभगस्त्रिदशेश्वरः । अपराध्यन्ति धर्मस्य प्रमादस्तपराध्यति ।
 ईर्ष्याजं व्यसनं प्राकृतौन पैवोद्धरेतव । ईर्ष्याजं लहमाक्षिणो भग्नो दुष्कृतपागरे ।
 हत्वा बाधोच्च नारीञ्च व्यसन्निवाच वासितः । भर्तव्यत्वेन भार्याञ्च को मु मां तारयिष्यति ।
 अन्तरं मया शमश्चिरकारीत्युदारधीः । यद्यद्य चिरकारी स्यात्तु धर्मां चापेत पातकात् ।
 चिरकारिक भद्रन्ते भद्रन्ते चिरकारिकः । यद्यद्य चिरकारी न ततोऽपि चिरकारिकः ।
 चाहि मां मातरश्चैव तपो यचार्षितं मया । आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ।
 सद्यं चिरकारितमतिप्रयत्नया तव । सफलं तत्तया तेऽद्य भवाद्य चिरकारिकः ।
 चिरमार्थं वतो माया चिरं गर्भेण धारितः । सफलं चिरकारितं कुरु त्वं चिरकारिकः ।
 चिरायते च मन्तापचिरं रूपिणि धारितः । आवयोश्चिरघनापादवेद्य चिरकारिकः ।
 एवं मुदुखितो राजन् मर्षार्थगतमस्तदा । चिरकारिं ददंशय पुनं प्यितमयान्तिके ।
 चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमुदुखितः । शक्तं त्यक्त्वा ततो मूर्धा प्रसादायौपचक्रमे ।
 गौतमस्तं ततो दृष्ट्वा शिरसा पणितं भुवि । पक्षीश्चैव चिराकारं परामभ्यागममुद ।
 न हि सा तेन सम्भृष्टं पयो नोता महात्माना । विज्ञे वाक्रमन्त्रेण पुनश्चापि समाहितः ।
 हन्या इति समदिग्मः शस्त्रराणौ सुते क्षिते । विनीते प्रभवत्यर्थे विशये चात्मकर्मणु ।

८११

८१२

८१३

८१४

८१५

८१६

मुद्रिशासीत् सुतं दृष्ट्वा पितृशरणधर्मतः । शब्दवपुषापापकं भंजयेति भयादिति ।
 ततः पित्रा चिरं मृता चिरञ्चापाय मूर्खं । चिरं देवार्था परित्यज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः ।
 एवं च गौतमः पुत्रं प्रीतिर्हर्षगैर्युतः । अभिनन्द्य महाप्रज्ञ इदं वचनमप्रवोत् ।
 चिरकारिक भद्रन्ते चिरकारी चिरं भव । चिराय यदि ते भौम्य चिरमस्मि न दुःखितः ।
 गाथाद्याप्यब्रीदिद्वान् गौतमो मुनिमत्तमः । चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देशमनाश्रयाः ।
 चिरेण मित्रं वधीयात् चिरेण च कृतं त्यजेत् । चिरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ।
 रागे दर्पे च माने च द्वेष्टे पापे च कर्षणि । अग्निं चैव कर्त्तव्यो चिरकारी प्रमथते ।
 बन्धूनां सुहृदाश्चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च । अश्वमेधपराधेषु चिरकारी प्रमथते ।
 एवं च गौतमस्तत्र प्रीतः पुत्रस्य भारत । कर्षणाग्नेन कौरव्य चिरकारितया तया ।
 एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुंरुपधातः । चिरेण नियमं कृत्वा चिरं न परित्यजेत् ।
 चिरं धारयते रोधं चिरं कर्म नियच्छति । पर्याप्तापकरणं कर्म न किञ्चिदुपपद्यते ।
 चिरं दृष्ट्वा मुपासीत चिरमन्वाद्य पूजयेत् । चिरं धर्मं निवेत्त कृत्यान्वाचिरं चिरं ।
 चिरमन्वाद्य विदुषश्चिरं शिष्टास्त्रिये च । चिरं विनोय चात्मानश्चिरं चात्यनवज्ञतां ।
 ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपदर्शितं । चिरं दृष्ट्वाऽपि च ब्रूयात् चिरं न परित्यजेत् ।
 उपास्य ब्रह्मज्ञास्मिन्नाश्रमे सुमहातपाः । समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोचधर्मपर्वणि चिरकारिकोपाख्याने सप्तपञ्चाधिकद्वितीयोऽध्यायः ॥ २६० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रक्षेत् च किञ्चित् प्रधातयेत् । प्रच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तमो ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अत्रायुदाहरजोममितिहासं पुरातनं । सुमत्सेनस्य संवादं राजा सत्यवता सच ।
 अर्थाहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः सुतं । वधायोस्त्रीयमानेषु पितुरेवानुशासनात् ।
 अर्थाहृतां याति धर्मां चात्यधर्मस्य धर्मतां । वधा नाम भवेद्भूयो नैतद्भवितुमर्हति ।
 ॥ सुमत्सेन उवाच ॥ अथ चेदवधो धर्मो धर्मो को जातुचिह्नयेत् । दस्यवश्चैव हत्येव सत्यवन् बहुरो भवेत् ।
 ममेदमिति नार्थतत् प्रवर्त्तत कौतो युगे । लोकयान्वा न चैव सादयं चेदेत्यं प्रश्नः ।
 ॥ सत्यवानुवाच ॥ सर्वं एव चैवो वर्णाः कात्या ब्राह्मणवन्धनाः । धर्मपाशनिबद्धानामन्याऽप्येवं परिस्थिति ।
 यो यक्षेयामपंचरेत्तमाचवीत वै दिजः । अयं मे न शृणोतीति तस्मिन्नाज्ञा प्रधारयेत् ।
 तत्ताभेदेन यच्छास्त्रं तत् कार्यं नान्यथाविधं । अधमोऽस्यैव कर्षाणि नीतिशास्त्रं यथाविधि ।
 दक्षन्निहन्ति वै राजा भूयसो वाऽर्जुनागवः । भार्या माता पिता पुत्री हन्यते पुरुषेण ते ।
 परेणापठतो राजा तस्मात् सम्यक् प्रधारयेत् । असाधुश्चैव पुरुषो सभते श्रीलमेकदा ।
 साधोऽपि क्षमाधुष्यः क्रोभना जायते प्रजा । न मूलघातः कर्त्तव्यो नैव धर्मः खनातनः ।
 अपि खल्वधमेवैव प्रायश्चित्तं विधीर्यते । उदजेनेन सन्नेन विष्णुकरणेन च ।
 बधदण्डेन ते क्षेप्या न पुरोहितसंसदि । यदा पुरोहितं वा ते पर्य्ययुः शरणैविषः ।

(11)

(12)

(13)

(14)

(15)

(16)

करिष्यामः पुनर्बन्धनं न पापमिति वादिनः । तदा विसर्गमहाः स्युरितोदं धातुशसनं ।
विभ्रदृष्टाजिने मुष्टेऽन्नाद्येऽहंति शसनं । गरीयांशो गरीयांसमपराधे पुनः पुनः ।
तदा विसर्गमहंति न यथा प्रथमे तथा ।

८१०३

॥ युमत्सेन उवाच ॥ यच्च यत्रैव शक्येन्न संयन्तुं समये प्रजाः । स तावान् प्रीच्यते धर्मा यावत् प्रतिलक्ष्यते ।
अहन्ममाने पुनः सर्वमेव परामवेत् । पूर्वं पूर्वतरे चैव सुग्राह्या ह्यभवन् जनाः ।
शूद्रवः सत्यभूयिष्ठा अश्वत्थेऽहोऽवमन्दवः । पुरा धिग्दृष्ट एवासीदाम्बुल्लक्ष्मणनरः ।
आसीदादानदण्डोऽपि बध्दण्डोऽद्य वर्तते । बवेनापि न शक्यते नियन्तुमपरे जनाः ।
नैव इन्द्रर्षेणुष्यायां न देवानामिति श्रुतिः । न गन्धर्वपितृणाञ्च कः कश्चिद् न कथनः ।
पद्मं भस्मानादादने पिशाचावापि दैवतं । तेषु कं समयं कुर्यादेषु हतमुद्विगु ।

८१०४

॥ सत्यवानुवाच ॥ ताव शक्नोति चेत् साधून् परिचातुमर्हियथा । कस्यचिद्भूतमवश्यं क्षामेनान्तं तथा कुम् ।
राजानो लोकयाचार्यं तथाने परमं तवः । तेष्वपचपन्ति तादृग्भक्षयादृष्टा भवन्ति च ।
विचासमानाः सुहृतो नृकामाग्नन्ति दुष्कृतीन् । सुहृतेनैव राजानो भूयिष्ठं शस्यते प्रजाः ।
श्रेयसः श्रेयसोऽश्रेयः श्रेयः श्रेयः श्रेयः । यदैव हि गुरोर्हन्तमनुवर्तन्ति मानवाः ।
आत्मानमवसाधाय समाधिस्तति यः परान् । विषयेष्विन्द्रियवशं मानवाः प्रहयन्ति तं ।
यो राश्रो दक्षमेहेन किञ्चित् कुर्यादवाम्भृतं । सर्वोपाधैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्तते ।

८१०५

आत्मैवादेः नियन्तव्यो दुष्कृतं संनियच्छता । दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धुनगतरान् ।
यच्च वै पापद्वयोः न महद्दुःखमर्हति । वर्द्धन्तीतच्च पापानि धर्मा ह्रस्यति च ध्रुवं ।
इति काश्यपीलस्य विद्वान् वै ब्राह्मणोऽप्यश्वत्थः । इति चैवानुशिष्टोऽपि पूर्वैकान् पितामहैः ।
आद्यास्यद्विः सुभृगमनुकोशाक्षयै च । एतत् प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगे जयते ।
पादोनेनापि धर्मो गच्छेत्तत्तापुगे तथा । दापरे तु दिपादेन पादेन तथरे युगे ।
तथा कलिपुगे प्राप्ते राश्रो दुश्चरितेन ह । भवेत् कालविशेषेण कणा धर्मस्य षोडशे ।
अथ प्रथमकल्पेन सत्यवन् शूद्रो भवेत् । आयुः शक्तिश्च कालश्च निर्दिश्य तप आदिभिरु ।
सत्याप हि यथा मेह जघ्नादूर्ध्वफलं महत् । भूतानामनुकर्षाय मनुः स्वायम्भुवोऽभवत् ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि युमत्सेनसत्यवदक्षे अष्टमप्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६ ॥

८१०६

८१०७

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अविरोधेन भूतानां योगः पाङ्क्त्यकारकः । यः शादुभयमार्गैर्फलमे ब्रूहि पितामह ।
गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य योगधर्मस्य चोभयोः । अदूरं संश्रितयोः किञ्चिच्छ्रेयः पितामह ।
॥ भीम उवाच ॥ उभौ धर्मा महाभगावुभौ परमदुश्चरौ । उभौ महाफलौ तौ तु शक्तिराचरितावुभौ ।
अथ ते वर्तयिष्यामि प्रामाण्यमुभयोः स्तयोः । शृणुष्वैकमनाः पार्यं किञ्चधर्मायं संश्रयं ।
अवाप्नुदाहर्जन्तीममितिहासं पुरातनं । कपिलस्य गोच्यं संवादं तस्मिन्नेव युधिष्ठिर ।
आचार्यमनुपपन्नं हि पुराणं श्रुतं भुवं । श्रुत्वा पूर्वमासेमे लघुर्गामिति नः श्रुतं ।

८१०८

तां निधुक्तामदीनात्मा सत्त्वः संयने रतः । ज्ञानवाचियताहरो ददर्श कपिलस्तथा ।
 स बुद्धिमुत्तमां प्राप्नो नैष्ठिकीमकुतोभयां । सतोमश्रियिषां सत्यां वेदा इत्यप्रवीतु सतत् ।
 तां गान्धर्पिः स्मरन्निष्ठः प्रविशति यतिमब्रवीत् । चेहो वेदा यदि मता धर्माः के नापरे मताः ।
 तपस्विनो धृतिमन्ताः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः । सर्वमार्थं हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितात्मनः ।
 तस्यैवं गतद्वेषास्य विज्वरस्य निराश्रयः । का विवचाऽस्ति वेदेषु निरारम्भस्य सर्वतः ।

॥ कपिल उवाच ॥ नाहं वेदान् विनिन्दामि न विवक्षामि कर्हिचित् । श्रयणाश्रयिषां कर्माण्येकार्यनोति नः श्रुतं ।

गच्छत्येव परित्यागो वाणप्रस्थस्य गच्छति । गृहस्थो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः ।
 देवयाना हि पन्थाः सप्तवारः श्रान्ता मताः । एषां आद्यः कनीयस्त्वं फलेषूक्तं बलादसं ।
 एवं विदित्वा सर्वार्थानारभेतेति वैदिकं । नारभेतेति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः ।
 अनारभे हि दोषः स्यादारम्भे दोष उत्तमः । एवं स्थितस्य ब्राह्मणस्य दुर्विज्ञेयं बलादसं ।
 एषश्च किञ्चित् प्रत्यक्षमहिंसायाः परं मतं । श्रुते स्वागमशास्त्रेभ्यो नृदि तद्यदि पश्यसि ।

॥ स्मरन्निष्ठश्च ॥ स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः । फलं प्रकृत्य पूर्व्वं हि ततो यत्र प्रतीयते ।

अजस्रस्य मेवस्य गौय पविमणस्य वै । गान्धारस्याथैवपथयः प्राणसाधमिति श्रुतिः ।
 तथैवाहं ह्यहरहः साधम्यातनिर्हण्यते । पञ्चव्याय धान्यस्य यज्ञसाङ्गमिति श्रुतिः ।
 एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् । तेन प्रजापतिर्देवान् यज्ञेनायजत प्रभुः ।
 अस्यान्योन्यवराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्तधा । यज्ञेनोपाकृतं विद्यं प्राज्ञवत्तमवशिष्टं ।
 एतथैवाभ्यनुज्ञातं पूर्व्वं, पूर्व्वतरैस्तथा । को जातु न विचिन्वते विद्वान् स्वां शक्तिमात्मनः ।
 पञ्चवय मनुष्याश्च द्रुमाश्चैवपथिभिः सह । स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षन्ते न च स्वर्गलोता मखात् ।
 आपथः पञ्चो वृक्षा वीरदाज्यपयोदधि । हविर्भूमिर्दिग्गः अद्वा कालधैतानि द्वादश ।
 एषो यजुर्वि सामानि यजमानस्य धेज्जघ् । अग्निर्वैद्यः गृहपतिः स सप्तदश उच्यते ।
 अङ्गान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः । आज्येन पयसा दध्ना गृहतामिसया तृणा ।
 बालैः गृह्णेण पादेन सम्भवत्येव गौर्मांसं । एवं प्रत्येकजः सर्व्वं यद्यदस्य विधीयते ।
 यथं वहन्ति सभूय मरुर्जिग्मिः सदचिषैः । यद्यैतानि सर्वाणि यथं निर्व्वर्त्तयन्त्युत ।
 यज्ञार्थानि हि यष्टानि ययार्था श्रूयते श्रुतिः । एवं पूर्व्वतराः सर्व्वे प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ।
 न हिमति नारभते नाभिद्रुष्टानि किञ्चन । यज्ञो बह्व्य इत्येव योजयत्यफलेस्तथा ।
 यज्ञाहान्यपि यैतानि यज्ञोक्तान्यनुपूर्व्वजः । विधिना विधियुक्तानि धारयन्ति परस्परं ।
 आचार्यमार्थं पश्यामि यस्मिन् वेदाः प्रतिष्ठिताः । तं विदामोऽनुवश्यामि ब्राह्मणस्यानुदङ्गनात् ।
 ब्राह्मणमगो यज्ञो ब्राह्मणार्थेण एव च । अनुयथं जगत् सर्व्वं यज्ञयानुजगत् सदा ।
 अस्मिन्ति ब्रह्मणे धिनिर्भमः स्वाहा स्वधा वषट् । यथैतानि प्रदुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि ।
 न तस्य चपु स्फोटोपरलोकाकर्मयं विदुः । इति वेदा वदन्तो ह पित्रास्य परमार्थः ।

च्छेदा यन्मयि सामानि क्षोभाश्च विधिचेदिताः । यस्मिन्नतानि सर्वान्पि भवन्तीह स वै दिवः ।
 अन्याधेये यद्भवति यच्च सेमेषु ते दिवः । यत्तेतरैर्माहायज्ञैर्वेद तद्भवान् पुनः ।
 तस्माद्ब्रह्मन् यन्मयैव याजयेच्चाविचारयन् । यजतः स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ।
 नायं लोकोऽस्ति यज्ज्ञानं परयेति विविक्ष्यः । वेदवादविदश्चैव प्रमाणमुभयं तदा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकपिलीये ऊनसप्तत्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥
 ॥ कपिल उवाच ॥ एतावदनुपश्यन्ति यतयो धान्ति मार्गगाः । नैषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः ।
 निर्देष्टा निर्देष्टारो निराशोन्मत्तना बुधाः । विमुक्ताः सर्वपापेभ्यश्चरन्ति शूचयेऽमलाः ।
 अपवर्गेऽयं वन्याग्रे बुद्धेः च कृतनिश्चयाः । ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मणैव कृतास्तथा ।
 विशोका नष्टरजसचेरां लोकाः सनातनाः । तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्यं क्वं प्रयोजनं ।
 ॥ क्षमरं गृह्णन् उवाच ॥ यद्येषा परमा काष्ठा यद्येषा परमा गतिः । गृहस्थान्यप्याश्रित्य नाशमोऽन्यः प्रवर्तते ।
 यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एवं गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्तन्ते इतराश्चमाः ।
 गृहस्थ एव धर्मे गृहस्थस्यैव तपः । गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य भूयं यत्किञ्चिदेतत् ।
 प्रजनाद्यभिर्निर्दिष्टाः सर्वे प्राणभूतो जनाः । प्रजनस्यायुतान्यत्र न कथञ्चन विद्यते ।
 यास्तु क्षुर्वर्हरोपथ्या बहिरन्यास्तथा दिजाः । शेषधिभ्या बहिर्यस्यात् प्राणात् कश्चिद् दृश्यते ।
 कस्यैवा वाग्यमेतं सत्या भोषो नास्ति गृहादिनि । अमहाधनैरप्राप्तेः सुखदर्शनवर्जितैः ।
 निराशैरसौहः आनोक्षायमानैः स्वकर्माभिः । शमलोपरमो बृष्टः प्रश्रय्यायामर्षपूतैः ।
 वैलोकाश्चैव क्षेपितं मर्यादा शायतो भुवा । ब्राह्मणे नाम भगवन् कस्यप्रभूतिं पूज्यते ।
 प्राग्यर्भधामान्मन्त्रा हि प्रवर्तन्ते दिजातिषु । अविश्वंभ्यु वर्तन्ते विश्वेभ्यश्च वंश्रयं ।
 दाक्षे पुनः शंस्यथे शंस्रिते पाचभोजने । दाने गर्वा पशूनां वा पिण्डानामसु मज्जने ।
 अर्चिभक्तौ बर्हिषदः कथादाः पितरस्तथा । स्तुतस्यायुनुमन्यते मन्त्रा मन्त्राश्च कारयं ।
 एव क्रौञ्चसु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कस्यचित् । अश्वनेना यदा मर्त्या पिबेदेव दिजातिषु ।
 श्रिया बिहीनैरसौहः पण्डितैः सम्प्रवर्तितं । वेदवादापरिश्रानं सत्याभ्यासमिवानृतं ।
 न वै पापैर्हिंयते कथ्यते वा यो ब्राह्मणे यजते वेदशास्त्रैः । ऊर्द्धं यज्ञैः पश्यति चार्द्धमेति चन्तवितर्कयते च कामैः ।
 न वेदार्ता परिभवाश्च शाय्येन न मायया । महत् प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्मणि ब्रह्म विन्दति ।
 ॥ कपिल उवाच ॥ दर्शय पौर्णमासश्च अग्निहोत्रश्च धीमनः । चातुर्मासानि वैशाखं तेषु धर्मैः सनातनः ।
 अमारम्भाः सुभूतयः सुषये ब्रह्मर्षिज्ञताः । ब्रह्मणैव स्मृते देवास्तर्पयन्त्यमृतैः षणः ।
 सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः । देवाऽपि मार्गे मुञ्चन्ति अपदस्य पदेविणः ।
 चतुर्दशं पुरुषं चतुर्मुखं चतुर्हस्तं । धनमुपयाति वाचा । माज्ज्वा वाच उदरादुपसृज्ज्वा दातारं दारपाभो मुमुषुत् ।
 माधैर्द्विज्वादादीतान्यविजं न वा योनौ यथा श्रुतं प्रवृत्तम् । कुड्डो न चैव प्रहरेत धीमान् तयाऽन्य तत् पापि
 पादं सुगुप्तं ।

नाक्रोशमिच्छेत् दृष्ट्वा वदेत् न पैशुनं जनवादश्च कुर्यात् । मत्प्रमत्तो मितभाषोऽप्रमत्तक्षयाऽप्य वा दारमयो मुनूत् ॥
 नानाशनः स्थात्र महाशनः खाद्लोलुपः साधुभिरागतः स्थात् । याचायमाहारमिच्छाददीत तयाऽस्य स्थाञ्जाठरो दार
 मुनिः ।

न वीरपत्नीं विहरेत् नारो न चापि नारोमनृतावाङ्मयीत । भार्याव्रतं स्थात्मनि धारयित तयाऽस्योपम्यदारमुन्निर्भवेत् ।

दाराणि यस्य सर्वानि सुगुप्तानि मनोविषाः । उपस्यमुदरं बाहू वाक् चतुर्थी भवेद्भुजः ।

मोघानुग्रहदारस्य सर्वेष्वेव भवन्त्युत । किन्तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना ।

अनुत्तरोद्यवसनमनुपस्योर्णायायिनं । बाह्वपधानं ग्राम्यनं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

इददारेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः । परेषामनुयायंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

येन सर्वमिदं ब्रह्मं प्रकृतिर्विकृतिश्च या । गतिश्च सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः । सर्वभूतात्मभूतो यसं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

नान्तरेणानुजानति दानयश्चक्रियाफलं । अविश्राय च तत् सर्वमन्यत्रैव चरते फलं ।

स्वकर्म्मभिः संश्रितानां तपो धौरत्वमागतं । तं सदाचारमाश्रित्य पुराणं श्रायतं पुवं ।

अश्रुवन्तद्वरितुं किञ्चिद्दुर्बलं क्वचित् । निरापदं सर्वं आचारो ह्यप्रमादोऽपरः ।

फलवन्ति च कर्माणि प्युष्टिमनि भुवाणि च । विगुणानि च पश्यन्ति तथा नैकानि कानि च ।

गुणाद्यान् सुदुर्ज्ञेयां ज्ञाताद्यान् सुदुष्कराः । अनुष्ठिताद्यान्तवन् इति त्वमनुपश्यसि ।

॥ शूलरश्मिर्वाच ॥ यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च सकलं यथा । तौ पन्थानावुभौ ब्रह्मो भगवत्सद्गोहि मे ।

॥ कपिल उवाच ॥ प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्तः सत्यये स्थिताः । प्रत्यक्षन्तु किमक्षाणि पद्मवन्त उपासते ।

॥ शूलरश्मिर्वाच ॥ शूलरश्मिर्ह ब्रह्मन् जिज्ञासार्थमिहागतः । श्रेयस्कामः प्रत्यवोचमास्मैवाक्ष विवचया ।

इमञ्च संशयं धोरं भगवान् प्रमवीतु मे । प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्तः सत्यये स्थिताः ।

किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्तोऽयमुपासते । अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमायै यथागमं ।

आगमो वेदवादास्तु तर्कशास्त्राणि चागमः । यथाश्रममुपासीत आगमस्तत्र विद्वति ।

विद्विः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात् । गौर्मावीव निबद्धा हि स्त्रीतथा शनिवन्तुता ।

द्विपमाणा कथं विप्र कुबुद्धीक्षारयिष्यति । एतद्ब्रवीतु भगवानुपपन्नोऽस्यधीहि मेः ।

मेव त्यागी न मन्दोऽहो न शोको न निरामयः । नानिविधित्वो नाहृत्तोनापटुत्तोऽस्ति कथम् ।

भवन्तोऽपि च दृश्यन्ति शोचन्ति च यथा वयं । इन्द्रियार्थाश्च भवतां समाना, स्वयञ्जनुयु ।

एवं चतुर्णां वर्णानामश्रमाणां प्रवृत्तिषु । एकमालम्बमानानां निश्चये किं निरामये ।

॥ कपिल उवाच ॥ यद्यदाचरते शास्त्रमर्थं सर्वप्रवृत्तिषु । यश्च यत्तन्नुष्ठानं तत्र तत्र निरामये ।

ज्ञानं ज्ञापयते सर्वं यो ज्ञानं ह्यनुवर्तते । ज्ञानादपेक्ष या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ।

भवन्तो ज्ञानिनो व्यक्ते सर्व्यतय निरामयाः । ऐकात्म्यं नाम कथिद्धि कदाचिदुपपद्यते ।

शास्त्रं ह्यपुञ्जा तत्तेन केचिदादयन्ता जनाः । कामदेषाभिभूतत्वादहङ्कारवशं गताः ।

यायातथामविद्याय शास्त्राणां शास्त्रदस्त्वः । ब्रह्मक्षेत्रेण निरास्त्रा दशमोऽहमनुगाः ।
नैर्गुणमेव पर्यन्ति न गुणाननुयुञ्जते । तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणं ।
ये यथाप्रवृत्तिर्जन्तुः प्रकृतेः स्यादनुगाः । तस्य देय्यकामस्य कोथो दमोऽनृतं मदः ।
नित्यमेवाभिवर्द्धन्ते गुणाः प्रकृतिमस्मत्तः । एवं ध्याताऽनुपश्यन्तः सन्त्यज्येयुः शुभाशुभं ।
यरा गतिमभीक्ष्णन्ता यतयः समये रताः ।

॥ स्मरस्मिन्वाच ॥ सर्वमेतन्मया ब्रह्मन् शास्त्रतः परिकीर्तितं । न ह्यविद्याय शास्त्रार्थं प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ।

यः क्षयिष्याथ आचारः सर्वशास्त्रमिति श्रुतिः । यदन्यायमशास्त्रं तदित्येषा श्रूयते श्रुतिः ।
न प्रवृत्तिर्चन्ते शास्त्रात् काचिदस्तीति निययः । यदन्यदेवादेभ्यस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ।
शास्त्रादप्येते पर्याप्तिं ब्रह्मो व्यक्तमानिनः । अविज्ञानद्वयप्रज्ञा क्षीणप्रज्ञास्तमोऽहताः ।
शास्त्रोपासकं पश्यन्ति गोचरन्ति च यथा वयं । इन्द्रियायौ भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ।
एवं चतुर्धा वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु । एकमात्रममानां निर्धयः सर्वतो दिग् ।
आत्मन्येव धर्मानेन शक्तेर्गावर्जितात्मना । शस्त्रस्त्वेन पुनरेतत्तथेन सर्वशः ।
पिण्डमात्रमुपाश्रिय चरितुं सर्वतोदिग् । मेनाविबद्धमानेन व्यक्तेन विजितात्मना ।
वेदवादे व्यपाश्रिय मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुं । अरितन्यायशास्त्रेण सर्वलोकविगर्हणा ।
इदम् दुष्करं कर्षं क्षुद्रमभिवर्जितं । दागमद्ययनं यद्यः प्रज्ञामन्तानामाकर्षं ।
घटेतदेव हताऽपि न विमोषोऽस्ति कश्चित् । धिक्कर्त्तारस्य कथं यद्यत्र अमयायं निरयं क ।
नास्तिक्यमन्या च स्यादेदानीं पृष्ठतः क्रिया । एतस्मान्मन्मिच्छामि भगवन् श्रोतुमश्रुताः ।
तत्त्वं वदस्व मे ब्रह्मब्रह्मोऽस्यधीहि मेतः । यथा ते विदितो मोक्षलोकेऽन्त्यमुपश्रितुं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गौडपिलीये कथयधिकद्विषोऽध्यायः ॥ २७० ॥

॥ कपिल उवाच ॥ वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतः कृताः । हे ब्रह्मणो वेदितये बद्धमज्ञ परस्य यत् ।

बद्धमज्ञाणि निष्पातः परं ब्रह्माधिगच्छति । शरीरमेतत् कुरुते यदेदं कुरुते तनुं ।
कृतमुद्धशरीरो हि पात्रं भवति ब्राह्मणः । आनन्त्यमव बुद्धेर्दं कर्षणान्द्वयोमि ते ।
निरागममनैतिह्य प्रत्यक्षं लोकमाचिकं । धर्मं ह्येतव ये यज्ञान् वितन्वन्ति निराग्रयः ।

उत्पन्नत्यागिनेऽनुभाः कृपासुखाविवर्जिताः । धनानामेव वै पत्न्यास्तोयेषु प्रतिपादयः ।
अनाश्रिताः पापकर्षं कदाचित् कर्षयामिनः । मनः सङ्कल्पवर्षिह्य विमुद्धज्ञाननिययाः ।
अकुशन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमन्त्राः । ज्ञाननिष्ठास्त्रिमुद्रांश्च सर्वभूतहिते रताः ।
आत्मं नृहम्या भूयिष्ठा अत्युक्तान्ताः स्वकर्षम् । राजानस्य तथा युक्ता ब्राह्मणस्य यथाविधि ।
समा ह्यार्क्षवस्यसाः सन्नुष्टा ज्ञाननिययाः । प्रत्यक्षधर्माः शुचयः नृध्वानाः परावरे ।
पुरस्ताद्भावितात्मनो यथावचन्तिव्रताः । चरन्ति धर्मं कृच्छ्रेऽपि दुर्गे चैवापि मंहताः ।
संहय धर्मं चरतां पुराणीत् सुखमेव तत् । तेषां भाषीदिधानव्यं प्राथस्त्रिं कथयन् ।

सत्यं हि धर्ममास्थाय दुराधर्ममा मताः । न माचामनुदुहन्ते न धर्मच्छन्दमन्ततः ।
 य एव प्रथमः कल्पस्तमेवाभ्याश्रयम् बह । तेषां नाशोद्विधातयं प्रायश्चित्तं कदाचन ।
 तस्मिन् विधौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते । दुर्म्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ।
 एवं बहुविधा विप्राः पुराणा यज्ञवाचनाः । वैविध्यद्वयाः शुचयो दृष्टवन्तो यशस्विनः ।
 यजन्तोऽहं रक्षयेन्निराशोर्न्येन्येना बुधाः । तेषां यज्ञाय वेदाश्च कर्माणि च यथागमं ।
 आगमाश्च यथाकाशं संकल्पाश्च यथाकर्म । अपेतकामक्रोधानां दुस्वराचारकर्म्मणः ।
 स्वकर्म्मभिः संश्रितानां प्रकृत्या संश्रितात्मनां । स्वज्ज्ञानं श्रमनित्यानां क्षेपु कर्म्मेषु वर्त्तत ।
 सर्वमानस्यमेवासीदिति नः श्रायती श्रुतिः । तेषामदोषवत्त्वां दुस्वराचारकर्म्मणः ।
 स्वकर्म्मभिः सम्भूतानां तपोधारत्वमागतं । तं सदाचारमाश्च यं पुराणं श्रायतं भुवं ।
 अशक्तुवद्विस्तरितं किञ्चिद्वर्म्मेषु स्वप्नतः । निरापद्वर्म्म आचारो ह्यप्रमादोऽपरामभवः ।
 सर्ववर्णेषु जातेषु नासीत्किञ्चिन्निकमः । यस्यमेकश्चतुर्द्धा हि ब्राह्मणा आचरन् विदुः ।
 तं सन्तो विधिवन्नाय गच्छन्ति परमां गतिं । गृहेभ्य एव निक्रम्य वनस्ये समाश्रिताः ।
 गृहमेवाभिर्षमित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः । तत्र ते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिर्भूता दिजातयः ।
 भववाणीव धिष्यन्तु बहवस्तारकागणाः । आनन्दमुरधंप्राप्ताः सन्तोषादिति वैदिकं ।
 यथागच्छन्ति संसारं पुनर्योगिषु तादृशाः । न क्षिप्यन्ते पापकृत्यैः कदाचित्कर्म्मयोगिनः ।
 एवमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्धैरनिखयः । एवं युक्तो ब्राह्मणः स्वादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ।
 कर्म्मैव पुण्यव्याह शुभं वा यदि वाऽशुभं । एवं पक्कयावाणामानस्येन श्रुतेन च ।
 सर्वमानस्यमासीद् एवं नः श्रायती श्रुतिः । तेषामपेतदृष्ट्यानां निर्णैकानां शुभात्मनां ।
 चतुर्धौपनिपद्वर्म्मं साधारण इति श्रुतिः । धर्मिद्वै साधते नित्यं ब्राह्मणैर्निधतात्मभिः ।
 सन्तोषमूलव्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते । अपवर्गमतिर्निर्वो यतिधर्मं सनातन ।
 साधारणः केवलो वा यथाबलमुपासते । गच्छतां गच्छतां चेमं दुर्म्बलोऽचावसीदिति ।
 ब्रह्मणः पदमनिष्कन् संसारान्मुच्यते श्रुतिः ।

॥ धूमरस्मिन्वाच ॥ ये भुञ्जते ये ददन्ते यजन्तेऽधीयते च ये । माचाभिरुपलब्धाभिर्वै वा त्यागं समाश्रिताः ।

इतेषां प्रियभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः । एतदाचक्ष मे ब्रह्मन् यथातत्त्वेन वृञ्जतः ।

॥ कपिल उवाच ॥ परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतामभ्युपागताः । न तु त्यागसुखं प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ।

॥ धूमरस्मिन्वाच ॥ भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्म्मनिश्चयाः । आश्रमाणाञ्च सर्वेषां निष्ठायामैकमुच्यते ।

एकत्वेन प्रयत्नेन विधेयो नात्र दृश्यते । तद्यथावययान्यायं भगवान् प्रवचोतु मे ।

॥ कपिल उवाच ॥ शरीरपङ्क्तिः कर्माणि ज्ञानान्नु परमा गतिः । कयायै कर्म्मभिः पक्ते रसज्ञाने च तिष्ठति ।

आनृशंथं समा शान्तिरहिंसा सत्यमार्थवं । अद्रोहो नामिमानय शीघ्रं तिष्ठति च समस्तथा ।

पञ्चानो ब्रह्मणस्ते ते एतैः प्राप्नोति यत्परं । तदिदाममुच्यते मनसा कर्म्मनिश्चयं ।

यां विद्याः सर्वतः शान्ता विद्महा ज्ञानविद्यया । गतिं गच्छन्ति सन्नुष्टास्माद् परमां गतिं ।

वेदांश्च वेदितव्यञ्च विदित्वा च तथा स्थितिं । एवं वेदविदित्याह्वरतोऽन्ये वातरचक्रः ।

सर्वं विदुर्लवेदविदे वेदे सर्वं प्रतिष्ठितं । वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ।

एषैव निष्ठा सर्वत्र यत्तदस्ति च नास्ति च । एतदन्तश्च मध्यश्च सर्वोपच विज्ञानतः ।

समाप्तं त्याग इत्येव सर्वं वेदेषु निष्ठितं । सन्तोष इत्यनुगतमपवर्गं प्रतिष्ठितं ।

॥ अतः सर्वं विदितं वेदितव्यं सर्वस्यात्मा आचारं जङ्गमश्च । सर्वं शिवं यच्चिवमुत्तरश्च ब्रह्माव्यक्तप्रभवश्चाव्ययश्च ।

तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभं तयाविधं योम सनातनं भुवं । एतैः सर्वैर्गम्यते बुद्धिनेवेक्षसौ नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि योगपर्वण्यणि गोक्षपिण्येयैश्चकस्तथ्यधिरुद्रिप्रतोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्ममर्थश्च कामश्च वेदाः शंसन्ति भारत । कस्य साधो विप्रिष्टोऽथ तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ अथ ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं । कुण्डधारेण यत् प्रोत्था भक्त्यापन्नं पुरा ।

अधनो ब्राह्मणः कश्चित् कामाङ्गुर्धर्मवैचल । यज्ञार्थं स ततोऽर्थार्थं तपोऽतथ्यत दारुणं ।

स निश्चयमयो कृत्वा पूजयामास देवताः । भक्त्या न चैवाध्यगच्छद्गुणं सपुत्र्य देवताः ।

ततश्चिन्तामनुमानं कर्म देवतकु तत् । यस्मै द्रुतं प्रसीदेत मानुर्वैजडोक्तं ।

योऽथ धैर्येण मनसा देवानुचरमन्त्रिके । प्रत्यपश्यज्जलधरं कुण्डधारमवस्थितं ।

बृहद्वै त महाबाहो तस्य भक्तिरजायत । अयं मे धास्यति श्रेयो वपुरेतद्धि तादृशं ।

सन्निष्ठश्च देवस्य न चायैर्मानुषैर्हतः । एव मे दास्यति धनं प्रभूतं श्रीप्रसेव च ।

ततो धूपैश्च गन्धैश्च मान्यैश्चावचैरपि । बलिभिर्निविधानिश्च पूजयामास ॥ दिज ।

ततस्त्वयैव कालेन तृष्टो जलधरस्तदा । तस्मिन्पक्षारनियतामिमां वाचमुवाच च ।

ब्रह्मणे च सुरापे च वैरि भग्नप्रते तथा । निष्कृतिर्निहिता सङ्घि कृतमे कालि निष्कृतिः ।

आद्यायास्तनयो धर्मः क्रोधाऽसुपास्तुतः क्षुतः । क्षोभः पुनो निरुद्धायाः कृतज्ञो नास्ति प्रज्ञा ।

ततः स ब्राह्मणः स्मरेत् कुण्डधारस्तेजसा । अपश्यत् सर्वभूतानि कुशेषु प्रयितस्तदा ।

श्मनेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः । शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत ।

माणिभद्रं स तस्य देवतानां महापुतिं । अपश्यत् महात्मानं आदिशस्तं युधिष्ठिर ।

तथ देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि विविधानि च । शुभे कर्म्ममिरारब्धाः प्रच्छिन्द्यन्त्यङ्गेषु च ।

प्रयत्नामय यथाणां कुण्डधारो महापुतिः । निपत्य पतितो भूतो देवानां मरतर्धमे ।

ततश्च देववचनामाणिभद्रो महामनाः । उवाच पतितं भूतो कुण्डधार किमिच्छते ।

कुण्डधार उवाच ॥ यदि देवाः प्रयत्ना मे भक्त्या ब्रह्मणो मम । अथानुग्रहमिच्छामि त्वं किञ्चित् सुषोदय ।

ततस्तं माणिभद्रं पुनर्वचनमब्रवीत् । देवानामेव वचनात् कुण्डधारं महापुतिं ।

॥ माणिभद्र उवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रो कृतकृत्यः सुखो मव । धनार्थी यदि विप्रोऽयं धनमेव प्रदीपता ।

पावद्गुणं प्राप्यते ब्रह्मणोऽयं सदा तव । देवानां श्रयनात्तावदश्रेयं ददाम्यहं ।

विचार्य कुण्डधारस्तु मानुषं च समधुवं । तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।

॥ कुण्डधार उवाच ॥ नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद । अन्धमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतं ।

श्रियो रत्नपूर्णं वा महद्वा रत्नवस्त्रयं । भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः ।

धर्मोऽस्य रमन्तं बुद्धिर्धर्मैवोपजीवतु । धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः ।

(८०५)

॥ माणिभद्र उवाच ॥ सदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च । फलान्येवायमत्रातु कायक्लेशविर्वर्जितः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्तदेव वदः कुण्डधारो महायशः । अभ्यासमकरोद्ध्वं ततस्तथाऽस्य देवता ।

॥ माणिभद्र उवाच ॥ प्रीतास्ते देवताः सर्व्वा द्विजस्त्रास्य तथैव च । भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मं चाधास्यते मतिः ।

ततः प्रीता जलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर । रक्षितं मनवो लब्ध्वा वरमन्ये, मुदुर्धमं ।

ततोऽपश्यत् चोराणि सूक्ष्माणि दिग्गजतमः । पार्यतोऽभ्यासतो न्यस्तान्यस्य निर्वेदमागतः ।

(८०६)

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अयं न मुह्यते वेत्ति को न्येनो वेक्ष्यते कृतं । गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मेण जीवितुं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ निर्वेदाद्देवतानाञ्च प्रसादात् स द्विजोत्तमः । वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरब्ध्वांस्तदा ।

देवतातिथिरेषण फलमूलान्नो द्विजः । धर्मं चास्य महाराज वृद्धा बुद्धिरजायतु ।

त्यक्त्वा मूलफलं सर्व्वं पर्याहारोऽभवद्विजः । पथं त्यक्त्वा क्लृप्ताहारः पुनरासीद्विजस्तदा ।

वायुमहस्ततः पश्चाद्वह्नं वर्धगणानभूत् । न चास्य क्षीयते प्राणस्तद्वस्तुमिवाभवत् ।

(८०७)

धर्मं च श्रद्धाधामस्य तपसुषे च वर्त्ततः । कालेन महता तस्य दिव्या बुद्धिरजायत ।

तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यामहं धनं । तुष्टः कस्यचिदेवेह मिथ्यावाद्भवेष्वम ।

ततः प्रब्रह्मवदनेन भूय आरब्ध्वांस्तपः । भूयस्वाविनायत् सिद्धेः यत्परं सोऽभिमन्यते ।

यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् । स भवेदक्षिराद्राजा न मिथ्या वाग्यवेगम ।

तस्य चास्मात् कुण्डधारो दर्शयामास भारत । ब्राह्मणस्य तपोयोगात् सौहृदेनाभिषेदितः ।

(८०८)

समागत्य च तेषां पूजायुक्ते यथाविधि । ब्राह्मणः कुण्डधारस्तु विस्मितस्तामवब्रूय ।

ततोऽब्रवीत् कुण्डधारो दिव्यमे चतुश्चक्रं । पश्य राक्षो गतिं विप्र लोकांश्चैव तु चतुषां ।

ततो राजसहस्राणि भग्नानि निरये तदा । दूरादपश्यद्विप्रः स दिव्ययुक्तो चतुषां ।

॥ कुण्डधार उवाच ॥ मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः । कृते मया भवेत् किने कश्च तेऽनुग्रहो भवेत् ।

(८०९)

पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत् कथं नरः । स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽपश्यत् स कामस्य क्रोधं लोभं भयं मदं । निद्रां तप्रो तथा लस्यमादृत्य पुरुषान् खितान् ।

॥ कुण्डधार उवाच ॥ एते लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाङ्गणं । तथैव देववचनादिभ्रं कुर्वन्ति सर्व्वजः ।

न देवैरनुज्ञातः कश्चिद्भवति धार्मिकः । एष भक्तोऽसि तपसा दातुं राज्यं धनानि च ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः पपात विरसा ब्राह्मणलोयाधारिणे । उवाच चैनं धर्मात्मा महाभोऽनुग्रहः कृतः ।

(८१०)

कामलोभानुबन्धेन पुरा तं यदस्त्वयितं । मया खेहमिवाज्ञाय तस्य मे चतुर्महर्षि ।

चान्मेव मदीयुक्ता कुण्डधारो दिग्दर्भः । सपरिवर्ष्य बाहुभ्यां तथैवान्तरधीयत ।

ततः सर्वोत्सदा लोकान् ब्राह्मणोऽनुचचार ह । कुण्डधारप्रसादेन तपसा सिद्धिमागतः ।
विहायसा च गमने तया सङ्गन्पितार्यता । धर्मोत्तु भक्त्या तयो योगात् या चैव परमा गतिः ।
देवता ब्राह्मणाः सन्तो यथा मानुषचारणाः । धार्मिकान् पूजयन्तो न धनाद्यान् कामिनः ।
सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मं रता मतिः । धने सुखकला काचित् धर्मं तु परमं सुखं ।

८८९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि कुण्डधारोपाख्याने द्विसप्तत्यधिकोऽतोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह । धर्मोऽयं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ ते वर्त्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्तितं । उज्ज्वलैः पुराहृतं यज्ञार्थं ब्राह्मणस्य च ।

॥ नारद उवाच ॥ राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेष्वभवद्विजः । उज्ज्वलनिर्घृषि, कथिष्यं यदुं समादधे ।

श्यामाकमग्रनलच सूर्यपर्षी सुवर्चसा । तिलस्य विरसं शकं तपसा खादुतां गतां ।

उपगम्य वने सिद्धिं बन्धूभूताविहिंसया । अपि मूलफलैरिष्टो यज्ञः स्वर्गः परन्तप ।

८९०

तस्य भार्या प्रतल्लभा शुचिः, पुष्करधारिणी । यज्ञपत्नी समानीता सद्यनानुविधीयते ।

सा तु श्रापपरिचक्षा तत्सुभावागुर्वर्त्तिनी । मायूरजोर्यपणानां वलं तस्याय वर्त्तिनं ।

अकामया कृतस्तत्र यज्ञो होचनुशासनात् । शुक्लस्य चापध्यानात् पुनराश्रयति धर्मवित् ।

तस्मिन् वने समीपस्थो मृगोऽभूत् सहवासिकः । वचोभिरप्रवोत् स्वयं लयेदं दुष्कृतं कृतं ।

यदि मन्माङ्गहिनोऽप्ये यज्ञो भवति वै कृतः । नाम्नोः प्रविष होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमनिन्दितः ।

८९१

ततस्तु यज्ञे सावित्री साक्षात् संनमन्प्रपत् । निमग्नयन्तो प्रत्युक्षा न हन्यां सहवासिनं ।

यवमुक्ता निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञपावकं । किञ्च दुश्चरितं यज्ञे रिदृक्षुः सा रमातलं ।

स तु बद्धाऽश्चलिं कथमयाचक्षुरिणः पुनः । सत्येन स परिष्वज्य सन्दिष्टो गन्तव्यमिति ।

ततः स हरिषो गत्वा पदान्वष्टौ न्यवर्त्तत । साधु हिंसय मां सत्यं कृतो यास्यामि सङ्गतिं ।

पश्य ह्यधुरो दिव्या मया दत्तेन चतुष्या । विमानानि त्रिषिषाणि गन्धर्वाणां महात्मनां ।

८९२

ततः स मुचिरं दृष्ट्वा स्फुटालग्रेन चतुष्या । मृगमालोक्य हिंसायां स्वर्गवार्थं समर्थयत् ।

स तु धर्मो मृगो भूत्वा बद्धवर्षोऽपि तो वने । तस्य निवृत्तिमाधत्त न क्षौषे यज्ञसंविधिः ।

तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा । तपो महत् समुष्किञ्च तस्माद्विहा न यश्चिषा ।

ततस्तं भगवान् धर्मो यज्ञं याज्यत स्वयं । समाधानञ्च भार्याया सेभे स तपसा परं ।

अहिंसा वक्तव्यं धर्मो हिंसाधर्मोऽप्यविधिः । इत्यनेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनो ।

८९३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि यज्ञनिन्दार्थां विमत्तयधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथमवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा । केन निर्भेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ विदिताः सर्वधर्मोक्तो नित्यार्थं तन्म पृच्छमि । शृणु मोक्षं सनिर्भेदं पापं धर्मं च भूतनः ।

विज्ञापार्थं हि पक्षानामिच्छामि प्रवर्त्तते । प्राप्य तान् जायते कामो देवो वा भरतर्षभ ।

ततस्तदर्थं यतते कथं चारभते महत् । दृष्टानां रूपगन्धामाम्बास्य चिकीर्षति ।

- ८ ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरं । ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरं ।
 लोभमोहाभिभूतश्च रागद्वेषान्वितश्च । न धर्मो जायत बुद्धिर्वाजाह्वयं करोति च ।
 व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते । व्याजेन सिद्धमानेषु धनेषु कुरानन्दन ।
 तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति । सुहृद्भिर्वाय्यमाणाऽपि पण्डितैश्चापि भारत ।
 उत्तरं न्यायसम्बन्धं प्रवीति विधिचोदितं । अधर्मोक्तिविधस्तस्य वर्द्धते रागमोहजः ।
 पापं चिन्तयते चैव प्रभवति करोति च । तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान् पश्यन्ति साधवः ।
 एकव्रीहस्तस्य मित्रत्वं भजन्ते पापकर्म्मिणः । स मेहः सुखमाप्नोति कुत एव परच वै ।
 स्वप्नवति पापात्मा धर्मोत्तमान्नु मे वृष्टुः । धया कुग्रसधर्मा स कुग्रसं प्रतिपद्यते ।
 कुग्रलेनैव धर्मोऽपि गतिमिष्टां प्रपद्यते । य एतान् प्रज्ञया दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ।
 कुग्रसः मुखदुःखानां साधून्नायथ भवेत् । तस्य साधुसमाचारद्विधासाधुवर्द्धते ।
 प्रज्ञा धर्मोऽपि रमते धर्मोऽद्वैतपञ्चोक्तिः । सोऽय धर्मादवाप्तेषु धनेषु कुरुते मनः ।
 तस्यैव सिद्धते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै । धर्मात्मा भवति श्रेष्ठं मित्रञ्च सभते शूभं ।
 स मित्रधनलाभाकु प्रेत्य चेह च गन्दति । शब्दे स्पर्शे रसे रूपे तथा गन्धे च भारत ।
 प्रभुत्वं लभते जन्तुर्द्धर्मैस्तत्फलं विदुः । स तु धर्मफलं लब्ध्वा न ह्वयति युधिष्ठिर ।
 श्रद्धयमानो निर्बिन्दमादत्ते ज्ञानचक्षुषा । प्रज्ञाचक्षुषां कामे रसे गन्धे न रञ्यते ।
 शब्दे स्पर्शे तथा रूपे न च भावयते मनः । विमुच्यते तदा कामाश्च धर्मो विमुच्यते ।
 धर्मोत्तमोऽपि यतते दृष्ट्वा लोके पापात्मकं । ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायतः ।
 शनैर्निर्बिन्दमादत्ते पापं कर्म जहति च । धर्मात्मा नैव भवति मोक्षश्च लभते परं ।
 एतत्ते कथितं तान् यन्मां त्वं परिशृण्वसि । पापं धर्मोत्तमा मोक्षो निर्बिन्दस्वैव भारत ।
 तस्माद्धर्मं प्रवर्तेथाः सर्वे वक्षं युधिष्ठिर । धर्मोऽस्मिन्नां कैन्तेय सिद्धिर्भवति शायनी ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोऽर्थश्चतुर्धा त्रिंशोऽध्यायः ॥ २७८ ॥
- ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मोक्षः पितामहंनेक उपायाच्चानुपायतः । तमुपायं ययान्नाथं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तथैवेतन्महाप्राज्ञ युक्तं निपुणदर्शनं । योगोपायेन सर्वार्थैर्नित्यं शृण्वसेऽनघ ।
 कुर्ये घटस्य या बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सा मता । एवं धर्माभ्युपायेषु नान्यद्वेषेषु कारणं ।
 पूर्वमेवमुद्रे यः पन्था न स गच्छति पयिमं । एकः पन्था हि मोक्षस्य तन्मे विसारत वृष्टुः ।
 समया मोक्षमुच्छिन्त्यान् कामं ब्रह्मवर्जनात् । सत्त्वमेवेवाहोरो निद्राश्च च्छेत्तुमर्हति ।
 अग्रमादाह्वयं रयेत् शब्दं चैव ज्ञानीलगात् । इच्छां द्वेषश्च कामश्च धैर्येण विनिवर्त्तयेत् ।
 शूभं धर्मोद्भावतमभ्यासादिनिवर्त्तयेत् । निद्राश्च प्रतिभाश्चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ।
 चन्द्रदाह्याद्या रोगान् शिगर्षोर्षमिताग्रनात् । सोऽहं मोक्षश्च सन्नोपादिवर्षात्सर्वदर्शनात् ।
 अग्नौहोमादधर्मश्च जयेद्दुष्कर्मवेद्यया । आयत्या च जयेदाग्रामर्थं सङ्गविवर्जनात् ।

अनित्यत्वेन च खेदं बुधा योगेन पण्डित । काश्चेनात्मनो मानं दृष्ट्याश्च परितोषतः ।

उत्थानेन जयेन्मर्त्री वितर्कं निश्चयाच्चयेत् । मौनेन वज्रमात्यश्च शौर्व्येण च भयं त्यजेत् ।

यच्छेदात्मनो बुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषा । ज्ञानमात्मावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना ।

तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा । योगदोषान् समुच्छिद्य पञ्च यान् कवयो विदुः ।

कामं क्रोधश्च लोभश्च भयं क्षयश्च पञ्चमं । परित्यज्य निषेवेत यतवग्न्यागसाधनाम् ।

ज्ञानमथयत्नं दानं सत्यं ह्रीराज्यं च समा । शौचमाहारतः शुद्धिरिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।

एतैर्विद्वद्भिरनेजः पात्रानमुपहन्ति च । सिध्यन्ति चास्य सङ्ख्या विज्ञानश्च प्रवर्जते ।

धूतपापं च तेजसी लब्धाहारो जितेन्द्रियः । कामक्रोधा यमे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मण पदं ।

अमूढलमवन्नित कामक्रोधविवर्जनं । अदैन्यमनुदोषैर्मनमुद्वेगो यवस्थितिः ।

एष भागो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः । तथा बाह्यायमनसा नियमः कामतोऽन्यथा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि योगाचारानुवर्णने पञ्चमसर्गधर्कदिश्रुतीऽध्यायः ॥ २७५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अथैवादाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । नारदस्य च संवादं देवस्यैवावितस्य च ।

आवीन देवं लङ्कं पुष्टां बुद्धिमताम्बरं । नारदं परिपश्यन् भूतानां प्रभवाययं ।

॥ नारद उवाच ॥ कृतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन् स्यावरजसम् । प्रलयं च कमभ्येति तद्भवान् प्रवोतु मे ।

॥ अशित उवाच ॥ येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदित । महाभूतानि पश्येति तान्याह्रभूतचिन्तकाः ।

तेभ्यः सृजति भूतानि कालः सृष्टप्रचोदित । एतेभ्यो च परं ब्रूयादसद्वृत्तादसंश्रयं ।

विद्धि नारद पञ्चैतान् प्रायतानवलान् भवान् । महत्सौजयो राशौ न कालपठान् स्वभावात् ।

आपयैवान्तीचक्षुः श्रुतिर्वा वायुपावकौ । नासीद्धि परमनेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंश्रयं ।

मोपपत्त्या न वा धुत्वा लसद्वृत्तादसंश्रयं । वेत्य तानभिनिर्हृतान् वडेतै यस्य राशयः ।

पञ्चैव तानि कालस्य भावाभावा च क्वेतोः । अष्टौ भूतानि भूतानां प्रायतानि भवात्ययोः ।

अभावं यान्ति तेभ्येव तेभ्यश्च प्रभञ्जयपि । विनष्टोऽपि च तान्येव जन्मभवति पञ्चधा ।

तस्य भूमिमयो देहः श्रौत्रमाकाशसंश्रयः । सूक्ष्माश्चक्षुर्यो वायोरग्नौ च लुप्तोऽपि ।

चक्षुर्यो नाशिका कर्णः श्रुतिर्वा वायुपावकौ । नासीद्धि परमनेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंश्रयं ।

मोपपत्त्या न वा धुत्वा लसद्वृत्तादसंश्रयं । वेत्य तानभिनिर्हृतान् वडेतै यस्य राशयः ।

पञ्चैव तानि कालस्य भावाभावा च क्वेतोः । अष्टौ भूतानि भूतानां प्रायतानि भवात्ययोः ।

अभावं यान्ति तेभ्येव तेभ्यश्च प्रभञ्जयपि । विनष्टोऽपि च तान्येव जन्मभवति पञ्चधा ।

तस्य भूमिमयो देहः श्रौत्रमाकाशसंश्रयः । सूक्ष्माश्चक्षुर्यो वायोरग्नौ च लुप्तोऽपि ।

इति संश्रद्धमानानि शृणु कर्मोद्भ्रियाण्यपि । जन्मार्थवहारायै मुखमिन्द्रियमुच्यते ।
 गमनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ । पायूपस्थं विमर्गार्थमिन्द्रियं तुल्यफलं यौ ।
 विमर्गे च पुरीषस्य विमर्गे चापि कामिके । ससं पदं पडेतानि वाचा सम्यग्यथागमं ।
 ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संश्रद्धिता मया । इन्द्रियाणां स्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमां यदा ।
 भवतीन्द्रियसम्पन्नागादयस्त्वपिति वै भरः । इन्द्रियाणां व्युपरमे मनो व्युपरतं यदि ।
 सेवते विषयानेव तदिद्यात्सप्रदर्शनं । सात्त्विकायैव ये भावास्तथा ताममराजसाः ।
 कर्मयुक्तान् प्रशंसन्ति सात्त्विकानितरांस्तथा । चानन्दः कर्मणां सिद्धिः प्रतिपत्तिः परा गतिः ।
 सात्त्विकस्य निमित्तानि भावान् संश्रयते स्मृतिः । जन्मुत्प्रेकृतमेधेवं भावा ये विधिमायिताः ।
 भावधरोत्पितं नित्यं प्रत्यक्षं गमनन्तयोः । इन्द्रियाणि च भावाय गुणाः सप्तदश स्मृताः ।
 तेषामष्टादशो देही यः शरीरे स श्रायतः । अयं वा सशरीरासौ गुणाः सर्वे शरीरिणां ।
 संश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरा न सन्ति ते । अथवा सन्निपातोऽयं शरीरं पाञ्चभौतिकं ।
 एकस्य दश चाष्टौ च गुणाः सह शरीरिणा । उच्यन्ते सह विद्वो वा संघातः पाञ्चभौतिकः ।
 महान् सन्धारयत्येतच्छरीरं वायुना सह । तस्य प्रभावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदेन ।
 तथैवोत्पद्यते किञ्चित्पञ्चानं गच्छते तथा । पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसंमो रितः ।
 देहं विभ्रति कालेन ततोऽयं कर्मवम्भरे । हित्वा हित्वा ह्ययं प्रेति देहादेहं कृतात्मवः ।
 कालसञ्ज्ञोदितः सेवी विभीषणाद्वा गृह्णाद्देहं । तत्र भवानुत्पद्यते प्राज्ञा निश्चितनिश्चयोः ।
 क्षपणास्त्वनुत्पद्यन्ते जनाः सम्बन्धदर्शिनः । न ह्ययं कस्यचित्कश्चिदास्य कश्चन विद्यते ।
 भवत्येको ह्ययं नित्यं शरीरे सुखदुःखकृत् । नैव संश्रयते जन्मार्थे च जातु विपद्यते ।
 याति देहमयं मुक्ता कदाचित्परमां गतिं । पुण्यपापमयं देहं क्षपयन् कर्मसेवयात् ।
 क्षीणदेहं पुनर्देही मज्जाममुपगच्छति । पुण्यपापक्षयार्थं हि सांख्यज्ञानं विधीयते ।
 तत्त्वस्य ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षप्रश्नोऽर्षेण नारदाश्रितसंवादे बट्टसप्तत्यधिकविंशतेऽध्यायः ॥ २७६ ॥
 ॥ शुधिरि उवाच ॥ आतरः पितरः पौत्रा ज्ञातयः सुहृदः सुताः । अर्धहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापकर्मभिः ।
 धेयमर्याद्भवा तृष्णा कथमेतां पितामहः । निवर्त्तयेथं पापानि तृष्णया कारिता वयं ।
 ॥ भोश उवाच ॥ अत्रापुदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । गीतं विदेहराजेन साण्ड्ययायानुपृच्छते ।
 मुमुखं वत जीवामि यद्य मे शान्ति किञ्चन । मियिलायां प्रदीप्तायां न मे दद्याति किञ्चन ।
 अर्थीः खलु समृद्धा हि वाढं दुःखं विज्ञानतां । अशमृद्वास्तपि यदा मोहयन्त्यविचक्षणः ।
 यद्य काममुखं लोके यद्य दिव्यं महत् सुखं । तृष्णाक्षयमुखस्यैव नार्हत घोडर्शं कलां ।
 यथैव शृङ्गं गोः काले बद्धमानस्य बद्धते । तथैव तृष्णां विजित्वा बद्धमानेन बद्धते ।
 किञ्चिदेव मननेन यदा भवति कल्पितं । तदेव परितापय नान्ने सम्पद्यते पुनः ।

कामाननुत्थेत दुःखं कामेषु वै रति । आप्यायमुपयुञ्जीत धर्मं कामान् विषर्जयेत् ।

विद्वान् सर्वेषु भूतेषु आत्मना बोधमा भवेत् । कृतकृत्यो विमुक्तात्मा सर्वं त्यजति चेव ह ।

उभे सत्यानृते त्याक्ता शोकानन्दौ प्रियाप्रिये । मयामये च संत्यज्य संग्रामानो निरामयः ।

या दुस्तथा दुर्धर्तमिधौ न जीर्यति जीर्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तो तृष्णा त्यजत सुखं ।

८८९

चारिवमात्मनः पश्यंसन्नगद्वमनामयं । धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेत्य चेह यथासुखं ।

राजसहचरं भुक्त्वा प्रीतिमानभवद्भिज्ज । पूजयित्वा च तद्वाक्यं माण्डव्यो मोक्षमाश्रितः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि माण्डव्यजनकसंवादे सप्तपञ्चाधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

॥ पुष्टिद्वि उवाच ॥ अतिक्रामति कालोऽस्मिन् सर्वभूतभयावहे । किं श्रेयः प्रतपेत् तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ अवायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध पुष्टिद्वि ।

दिजातेः कश्चित् पार्थ स्थायायनिरतस्तव वै । पुत्रो बभूव मेधावी मेधावी नाम नामतः ।

८९०

धोऽप्रबोत् पितरं पुत्रः स्थायापकरणे रतं । मोक्षधर्मैकमुत्तमं मोक्षधर्मविवरणं ।

॥ पुत्र उवाच ॥ धीरः किं क्षित्ताति कुर्यात् प्रजान् चित्रं ह्यायुर्मय्यते मानवानां । पितृकथाख्याहि ययार्थयोगं तस्मात् पूज्या येन धर्मचरैर्यं ।

॥ पितोवाच ॥ अधीत्य वेदान् ब्रह्मचर्येषु पुत्र पुत्रानिच्छत् पावनार्थं पितृणां । अग्नीनाधाय विधिवच्छेष्टयज्ञो वरं प्रविश्याय मुनिर्बभूवेत् ।

॥ पुत्र उवाच ॥ स्वमभाहते लोके सर्वतः परिवारितः । अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भावये ।

॥ पितोवाच ॥ कथमभाहतो लोकः केन वा परिवारितः । अमोघा काः पतन्तीह किं नु भोवयवोव मां ।

८९१

॥ पुत्र उवाच ॥ मृत्युनाऽभ्याहते लोको गच्छा परिवारितः । अश्वेरात्राः पतन्तीमे तच्च कज्जात्र मुद्यते ।

यदाऽहमेव जानामि न मृत्युक्षिण्णतीति ह । सोऽहं कथं प्रतोचिषे शनेनापिहितधरन् ।

रात्र्यां रात्र्यां ध्यातीताधामायुरन्वतरं यदा । गाधोदके मत्स्य इव मुखं विन्देत कसदा ।

पुष्पाणीव विचिन्त्यन्मन्यव गतमानसं । अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवं ।

अथ कार्यमद्य कुर्वति पूर्वार्धे चापराजिकं । न हि प्रतोचते मृत्युः कृतं वाऽप्यन वा हतं ।

८९२

अथैव क्षुद्र यच्छ्रेयो मा मा कालोऽप्यगम्यमान् । को हि जानाति कश्चाद्य मृत्युकालो भविष्यति ।

अहतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्न सम्प्रकर्षति । युवैव धर्मशीलः स्वादनिर्मितं हि जीर्णितं ।

हते धर्मं भवेत् प्रीतिरिह प्रेत्य च शान्तो । मोक्षेन हि समाविष्टः पञ्चदशार्थमुत्ततः ।

हता कार्यमकार्यं वा तुष्टिमेव प्रयच्छति । तं पुत्रपश्यस्यव व्यासकमनश्च नरं ।

भुप्तं व्याधं मेहाघो वा मृत्युरादाय गच्छति । धेरिष्वनक्रमेवेनं कामानामवितृप्तकं ।

८९३

लुकोविारण्मासाद्य मृत्युरादाय गच्छति । इदं हतमिदं कार्यमिदमन्यत् हताहतं ।

स्वमीहासमायुक्तं मृत्युरादाय गच्छति । हतानां फलमप्राप्तं कार्याणां कर्मसङ्गिनं ।

चैवापपण्ड्यासन्नं मृत्युरादाय गच्छति । दुर्भलं बलवन्तश्च धान्नां गृहं जडं कविं ।

अप्राप्तसर्वकामार्थं मृत्युरादाय गच्छति । मृत्युर्मेरा च व्याधिय दु खज्ञानेकराणं ।
 यद्यन्याज्य यदा मर्त्यं किं स्वस्य इव तिष्ठति । आतमेवान्तकोऽन्त्याय जरा चाभ्येति देहिने ।
 अनुपपन्ना दयेनैते भावा स्थावरजङ्गमा । न मृत्युसेनामायान्ती आतु कश्चित् प्रमाधते ।
 यत्नात् सत्यमूने त्वेकं सत्यं शमृतमाश्रितं । मृत्योर्वा गृहमेतदे वा यामे वषतो रति ।
 देवान्मेघ वै गोष्ठो यदरण्यामिति श्रुति । निबन्धनो रञ्जुरेया था यामे वषतो रति ।
 ह्रिज्जैनां सुगमो यान्ति नैना हिन्दन्ति दुष्कृत । यो न हिंसति सन्धानि मृनेवाकर्षहेतुभि ।
 जीवितार्थापभयमै प्राणिभिर्न स बध्यते । तस्मान् सत्यव्रताचार सत्यव्रतपरायेण ।
 सत्यकाम समो दान्त यत्नेनेवात्तकं जयेत् । अमृतस्यैव मृत्युस्य ह्यय देहे प्रतिष्ठित ।
 मृत्युरापद्यते मोहात् सत्येनापद्यतेऽमृतं । सोऽहं सत्यमर्हिंशार्थं कामकोधवह्मिन् ।
 समाश्रित्य मुखं वेमो मृत्युं हास्यान्ममृत्युवत् । शान्तियश्नरतो दानो ब्रह्मयज्ञे स्त्रितो मुनि ।
 वाङ्मन कर्षयश्च भवित्याभ्युदगायने । पश्यत्यै कयं हिस्वैर्मादृशो यदुमर्हति ।
 अन्तवद्भिरत प्राश्न चक्षयमे पिशाचवत् । आत्मन्येवात्मना जत आत्मभिर्गोऽप्रज पित ।
 आत्मयज्ञो भवित्यामि न मां तारयति प्रजा । यस्त्र-वाङ्मनसो स्थाता सत्यक प्रणिहिते सदा ।
 तपस्यागश्च योगश्च स तै सर्वमवाप्नुया । नास्ति विद्यासम चतुर्नास्ति विद्यासम फलं ।
 नास्ति रागसम दु ख नास्ति त्यागसम सुख ।

मैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । श्रोते स्त्रितिर्दण्डविधानमार्जवं ततस्ततसोपरम्
 क्रियाभ्यः ।
 किन्ति धनेनैवाभ्यर्च्यैवापि किन्ति किन्ते दारैर्ब्राह्मण यो भरिष्यति । आत्मानमन्विज् गुहां प्रविष्ट पितान्वासे क गता
 पिता च ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुत्रस्यैतद्वच मुक्त्वा तथाऽकार्षति पिता मृप । तथा तम पे वर्तस्व सत्याधर्मपरायण ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसंवादे अष्टमप्रत्ययधिक द्वितीऽध्याय ॥ १७८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमेष कियमाचार क्विविध क्षिपरायण । प्राप्नोति ब्रह्मण स्त्रानंयत् पर प्रकृतेर्भुव ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ मोक्षधर्मेषु श्रितो लब्धाहारो जितेन्द्रिय । प्राप्नोति परमं स्थान यत् परं प्रकृतेर्भुव ।
 ह्यष्टादभिनि सत्य सामासाभे यमो मुनि । समुपोडेय कामेषु निरपेक्ष परिप्रजेत् ।
 ॥ चतुषा न ममसा न वाचा दूषयेदपि । न प्रत्यय परोक्ष वा दूषणं व्याहरेत् कचित् ।
 न हिंसात् सर्वभूतानि मैत्रायणगतयरेत् । नेदं जीवितमाप्नाच वैरं कुर्वीत केनचित् ।
 अभिवादाशितचेत नाभिमन्येत किञ्चन । कोप्यमान प्रियं ब्रूयादाकुष्ट कुशलं वदेत् ।
 प्रदक्षिण्य सत्यं शान्तमथे न चाचरेत् । मैत्रयार्थामनापयो न गच्छेत् धूर्त्यकेतित ।
 अवकीर्णं सुगुण्य न वाचा श्चाप्रियं वदेत् । मृदु स्वादप्रतिफूरो विषय स्वादकल्पन ।
 विधूमे न्यस्तमुभयो व्याहारे भुक्त्वयने । अतीतपापस्यारे भिषा क्षिप्तो वै मुनि ।

प्रापयाविकमाव न्याम चानामेवनादृतः । अनामे न विहयेत लाभार्थं न हृदयेत् ।
 लाभं माधारणं न उच्ये भुञ्जीतामिषूजितम् । अमिषूजितलाभं हि जुष्टैवेव तादृशम् ।
 न चाद्यदोषादिन्देत् न गुणं नमिषूजयेत् । इत्यमने विविक्ते च नित्यमेवामिषूजयेत् ।
 ब्रह्म्यागारं वृत्तमून्मरफमयव गुह्यम् । अज्ञातार्था गत्वाऽन्यं ततोऽन्यैव संविशेत् ।
 अनुगोपविरोधाभ्यां मनः स्यादचने भुवः । सुहृत् दुष्कृतज्ञो मे नानुदयेत कर्षणम् ।
 नित्यं च सनन्तुष्टं प्रपन्नवदनेन्द्रियः । विभीर्ष्यपरो मौनी वैराग्यं ममुपाश्रितः ।
 अन्तर्गतं भौतिकं परमं स्तूतानामागतिं गतिः । निःस्पृहः समदर्शी च पक्षापक्षेन वर्त्तयन् ।
 आक्रान्ता यः प्रशान्तात्मा लज्जाहारो जिनेन्द्रियः ।

वाचो वेगं मनस्य क्लेशवेगं हिंस्रवेगमुद्गोपस्यवेगं । एतान् वेगान् विमर्शयै तपस्वी भिन्दा चास्य हृदयं नोपहन्यात् ।
 मध्यस्थ एव तिष्ठेत् प्रमोक्षान्दिशो यतः । एतन् पवित्रं परमं परब्राह्मणं आश्रयेत् ।
 महात्मा मूर्खो दानं कर्त्तव्यैवानुपाश्रितः । अपूर्वचारकः सौम्यः क्षान्तिकेतः पनाहिनः ।
 वानप्रस्थश्च दृष्ट्याभां न संशयेत कर्हिचित् । अज्ञातलिप्तं लिप्तेन न चैवं हर्षं आविशेत् ।
 विजयतां मोक्ष एव यत्नः स्यादविजयतां । मोक्षपानमिदं कृत्वा विदुषां हारितोऽवोत् ।
 अमर्षं मर्षभूतिशो दत्त्वा यः प्रमोक्षं हृत्वात् । लोकलोभमपास्तस्य तथानन्दाय कल्पते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वसि मेचधर्मपर्वसि हारीतगीतायां उनाग्रोत्पथिकदिशतोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

॥ मुधिष्ठिर उवाच ॥ धन्या धन्या इति जनाः, मर्त्येऽस्मान् प्रवदन्त्युत । न दुःखिततरः कश्चिन् पुमानस्माभिरस्ति ह ।
 शोककलम्विर्देहं यत् प्रातः क्षुद्रमत्तम् । प्रायः शान्तिं मनुष्ये दुर्दैवरिपि पितामहः ।
 कदा वयं करिष्यामः संन्यासं दुःखशङ्कम् । दुःखमेतन्मरीगाथां धारयं क्षुद्रमत्तम् ।
 विमुक्ता मत्तदमर्षितुभूतैश्च पञ्चभिः । इन्द्रियार्थगुह्यैश्च अष्टाभिर्युक्तैश्च ।
 न गच्छन्ति पुनर्भावं मुनयः शान्तिव्रताः । कदा वयं गतिशायो रात्रिं हिवा परन्तप ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ नान्यत्र न महागणं मर्त्यं ब्रह्मण्योच्यते । पुनर्भावेऽपि विज्ञातो नास्ति किञ्चिदिहावयम् ।
 न चापि मन्दैराज्ञैश्च दोषः प्रवृत्तः । उद्योगादेव धर्मेणा कालेनैव गमिष्यथ ।
 मेघोऽयं सततं देहो नृपते पुष्पापवधौ । तत एव ममूत्पन्नं त्वमस्य हृदयेऽपि च ।
 यथाऽङ्गुष्ठमयो वायुः पुनर्मानं शिखिं रजः । अनुमतिरयं तदर्णो दृश्यते रज्ज्वरान्दिशम् ।
 यथा कर्मफलैर्देहो रज्ज्विभक्तमस्य वृत्तः । विवर्णो वर्णमाश्रित्य देहेषु पग्विचरते ।
 शानेन हि कदा जन्मरश्मिः प्रभवतः तमः । व्यपोहति तदा प्रज्ञाप्रकाशंति स्नातनम् ।

अद्वैतार्थं मुनयो वदन्ति ये चापि मुक्तास्तु उपश्रितया । तया च लोकैः च कर्मरेखं तस्मात् शान्त्यन्ति मयः
 धिम्बन्धः ।

अक्षिण्यं पुरा गीतं ब्रह्मैकतना नृपः । यथा दैत्येन द्रुपेण भट्टैर्द्वैत्यैश्च चेरितम् ।
 निर्विन्दनासहादेन हतराज्येन भारत । अत्रोचता प्रमथे बुद्धिमन्त्याः केवलाः ।

भैरव्यथं पुरा दृष्टमुद्यता वाक्यमब्रवीत् । काचित् पराजितस्याद्य न थया तेषुति दानव ।

॥ एव उवाच ॥ सत्येन तपसा चैव विदिता संशयं ह्यहं । न शोचामि न हस्यामि भूतानामागतिं गतिं । १२५

कामधञ्जोदिता जीवा मज्जन्ति नरकेऽवशाः । परितुष्टानि सर्वेषां दिव्यान्धाऊर्ध्वनोषिण ।

चपयिता तु तं कालं गणितं कालोदिताः । सावशेषेण कालेन सम्यवन्ति पुनः पुनः ।

तिर्यग्गोनिषदस्याणि गत्वा नरकमेव च । निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कामधन्वनवबन्धनाः ।

शवं संवरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् । यया कर्म्म तथा क्षाम इति ज्ञास्तनिदर्शनं ।

तिर्यग्गज्जन्ति नरक मानुष्यं देवमेव च । सुखदुःखे प्रियदेये चरितः पूर्वमेव ह । १२६

ह्यतान्तिविधिर्द्युतः सर्वलोकः प्रपद्यते । गतं गज्जन्ति चाध्वानं सर्वभूतानि सर्वदा ।

काष्ठवह्नामपह्नातं दृष्टिस्थितिपरायणं । तं भावमाणं भगवानुब्रूवा प्रत्यभाषत ।

धीमान् दुष्टदस्तापंस्त्वं तात कस्मात् प्रभाषसे ।

॥ एव उवाच ॥ प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथाऽन्यथा मनोविषां । मया यज्ययजुर्भवेन पुरा ततं महत्तपः ।

गन्धानादाय भूतानां रथाद्य विविधानपि । अर्घ्यं चोन् समाकृत्य लोकान् वै खेन तेजसा । १२७

क्वालामालापपरिचिन्ना वैहायसचरस्तथा । जज्ञेयं सर्वभूतानामाभं निश्चमपेतमी ।

ऐश्वर्यं तपसा प्राप्तं भ्रष्टं तच्च स्वकर्म्मभिः । छतिमास्थाय भगवच्च शोचामि तत्फलहं ।

मुद्युमुना महद्रेण पुरा शार्ङ्गं महात्मना । ततो मे भगवान्दृष्टो हरिर्नारायणः प्रभुः ।

वैकुण्ठः पुरुषोऽनन्तः शक्नो विष्णुः समातनः । मुञ्चकेवो हरिश्चक्रुः सर्वभूतपितामहः । १२८

नूनन्तु तस्य तपसः सावशेषमिहास्ति वै । यदहं प्रद्युम्निष्कामि भगवन् कर्म्मणः फलं ।

ऐश्वर्यं वै महद्भद्रं वर्णं कश्चिन् प्रतिष्ठितं । निवर्त्तते चापि पुनः कथमेष्ट्यैमुत्तमं ।

कस्माद्भूतानि जीवन्ति प्रवर्त्तन्ते तथा पुनः । किं वा फलं परं प्राप्य जीवन्तिष्ठति शशक्तः ।

केन वा कर्म्मणा यज्यमयः ज्ञानेन केन वा । तद्वामुं फलं विप्र तन्मै व्याख्यातुमर्हसि ।

हीदमुक्तं मुनिस्तदानीं प्रत्याह यत् ऋषेः राजर्षिह । मयोच्यमानं पुरुषयभ लमनन्यवित्तं सह बिदतीतेः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भावधर्मपर्वणि वृषगीतासु अष्टोत्थधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २८० ॥

॥ उशनेवाच ॥ नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे । यस्य मुखोत्तलं तात शक्त्यां वाङ्मोचरं । १२९

मूर्ध्ना यस्य सनत्तस्य स्थानं दानववत्तमः । तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्वाहाक्यमुत्तमं ।

तथा धं वदतोरेवमाजगाम महामुनिः । सनत्कुमारो धर्मात्मा धंशयप्तेदनाय वै ।

स पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोद्यतस्तथा । निषादायने राजन् महार्हं मुनिपूज्व ।

तमाभोभं महाभाजमुब्रूवा वाक्यमब्रवीत् । ब्रूह्मणे दानवेन्द्राय विष्णोर्वाहाक्यमुत्तमं ।

सनत्कुमारस्तु तं श्रुत्वा प्राह वचोऽर्चयत् । विष्णोर्वाहाक्यसंयुक्तं दानवेन्द्राय धीमतं । १३०

शृणु मर्ममिदं देव्य विष्णोर्वाहाक्यमुत्तमं । विष्णोः जगत् स्थितं सर्वमिति विद्धि परमप ।

स्यतेव महाबाहो भूतपातं शराचरं । एव चाक्षिपते काले काले विद्वज्जने पुनः ।

अस्मिन् गच्छन्ति विलयमस्य प्रभवन्त्युत । नैव ज्ञानवता प्रज्ञा तस्या नैव चेक्ष्या ।
 सम्पु मुनिन्द्रियाणान् संयमेनैव ग्रहते । बाह्ये चाम्यन्ते चैव कर्षणेर्मानसि स्थित ।
 निर्मलीकृते बुद्ध्या बोधुमानन्धनश्रुते । यथा हिरण्यकर्ता वै रूपमग्नौ विज्ञोषयते । १०१
 ब्रह्मज्ञोऽतिप्रयत्नेन महतात्मकतेन च । तदज्ञातिज्ञतैश्चैव श्रद्धातेज्जेन कर्षया ।
 यत्नेन महता चैव षोडश तौ विश्रद्धाते । लीलयाऽप्य यथा भावत्प्रमृचादात्मने राज ।
 ब्रह्मयत्नेन महत दोषनिर्हणन्तथा । यथा चान्येन मान्येन वासित तिस्रवर्ष ।
 न मुच्यति स्वकं गन्धं तद्वत्सूक्ष्मदर्शन । तदेव ब्रह्मभिर्मान्यैश्चाक्षमन् पुन पुन ।
 विमुच्यति स्वक गन्धं मान्यगन्धे च तिष्ठति । एवं ज्ञानिगतेर्युक्तो गुणैरेव प्रसङ्गितु । १०२
 बुद्ध्या निवर्तते दोषो यत्नेनाभ्यासजेन च । कर्षणं स्वपुराणानि विरक्तानि च दोषव ।
 यथा कर्षविशेषांश्च प्राप्नुयन्ति तदा शृणु । यथावत्प्रवर्त्तन्ते यस्मिंस्तिष्ठन्ति वा विभो ।
 तत्तत्पुण्यैर्न्या व्याख्यास्ये तदिहैकमगा शृणु । अनादिनिधन श्रीमान् हरिर्गारायण प्रभु ।
 स वै सृजति भूतानि स्थापराणि चराणि च । स वै सर्वेषु भूतेषु वरदावर एव च ।
 एकादशविकारात्मा जगत्पित्रति रश्मिभिः । पादौ तस्य मध्ये विद्धि मूर्ध्नां दिवमित्युत । १०३
 बाहवन्तु दिशो दैत्य औपमाकाशमेव च । तस्य तेजोमय सूर्या मनश्चन्द्रमसि स्थित ।
 बुद्धिर्मानगता निधं रवस्तस्य प्रतिष्ठित । भुवोरनकारास्तस्य ग्रहा दानववक्त्रम ।
 मन्त्रवक्त्रं नेत्रभ्या पादयोर्भूय दानव । राजसमं शतस्य विद्धि मारायण तमकं ।
 सै अमाणा पालनात् कर्षयन्तस्तज्ज विदुः । अकर्षणं फलक्षैव स एव परमयय ।
 छन्दांसि यस्य रोमाणि छावरस्य सरस्वती । ब्रह्म श्रयो ब्रह्मज्ञो धर्मो यदि समाहित । १०४
 स ब्रह्मपरमो धर्मस्तपस्य महत्तमम् । श्रुतिशास्त्रग्रहोपेत धेनुर्बलिकं कतुय स ।
 पितामहस्य विष्णुस्य सोऽग्निर्वा स पुरन्दर । मित्रेऽय वरुणश्च यमोऽय धनदत्तया ।
 ते प्रयदग्दर्भानास्तस्य सविदन्ति तयैकता । एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वषे ।
 मानाभूतस्य दैत्यैश्च तथैकल वदत्यय । जन्तु पश्यति विज्ञानात्ततो ब्रह्म प्रकाशते ।
 संहारविशेषसहस्रकोटोऽस्तिष्ठन्ति जीवा प्रचरन्ति चान्ये । अत्र विसेषे च पारिमाण्यं वापोसहस्राणि ब्रह्मणि
 दैत्य । १०५
 वायु पुनर्योजनविलुनास्ताः क्रौञ्चश्च गन्धो रतयाऽवगाढा । आयामत पञ्चवताश्च सर्वैः प्रेयेकको योजनम्
 प्रचट्टा ।
 वाया जलं विष्पतिं वायुकोत्या त्वष्टा स्रष्टा यथ न द्वितीयं । तासां च ये विद्धि परं विषमं संहारमेकस्य तथा
 प्रजानां ।
 पृथ्वीवर्षा परमं प्रमाणं रूपेण धूमो नीलमयाश्च मयं । रक्तं पुन सङ्गतर सुखन्तु हारिद्रव्यं सुसुखं च शुक ।
 धरन्तु शुकं विमलं विमलं गतकलम सिद्ध्यति दानवेन्द्र । गत्वा तु योनिप्रभवाणि दैव्यं स्रष्टव्यं निर्दिशन्तेति जीव ।

गतिश्च यां दर्शनमाह देवो गत्वां शुभं दर्शनमेव चापि । गतिं पुनर्ब्रूयता भजानां वर्णस्तथा काचकरोऽप्यु
रैन्द्र ।

शतं सहस्राणि चतुर्दशैह परा गतिर्जगुष्यस्य दैत्य । आरोहणन्तत् एतमेव विद्धि स्थानन्तथा नि सरणश्च तेषां ।
कृष्णस्य वर्णस्य गतिर्निर्दृष्टा स सम्जते नरके पथ्यमान । स्थानन्तथा दुर्गतिमिह तस्य भजाविसर्गान् सुब्रह्म
वदन्ति ।

शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा प्राप्नोति वर्णं हरितन्तु पथ्यात् । स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो धुगुष्ये तपसा ब्रह्म
तात्मा ।

स वै यदा सत्सुप्तेन युक्तस्तमो व्यपोहन् घटते स्वबुद्ध्या । स लोहितवर्णमुपैति नीलान्मनुष्यलोके परिवर्तते च ।
स तत्र संहारविघ्नमेकं स्वधर्मैर्ज्यैष्ठ्यैश्चैस्त्रिभुवनैः । ततः स हारिद्रमुपैति वर्णं संहारविघ्नपद्मे व्यतीते । १०१
हारिद्रवर्णस्तु भजाविसर्गात् सहस्रश्लिष्टति सञ्चरन् वै । अविमृष्टो निरये च दैत्य ततः सहस्राणि दशपराणि ।
गतो सहस्राणि च पञ्च तस्य चलारि भवन्तैकतानि चैव । विमुक्तनेन निरयाश्च विद्धि सर्वेषु चान्येषु च धाम्निषु ।
स देवलोके विहग्यभीष्टेन ततश्च्युते भाग्यतामुपैति । संहारविघ्नपद्मनि चाष्टौ सार्धेषु तिष्ठत्यमृतमिति । १०२
सोऽस्मादयं भ्रश्यति काशयोगात् दृष्टो तस्मै तिष्ठति सर्वैर्युते । यथा त्वयि स्थिति जीवलोकास्तस्मै ऽभिधास्यान्
सुरप्रवीर ।

दैवानि बध्युह्यतानि सप्त रक्तो हरिद्रोऽयं तथैव शुक्लः । संश्रित्य सन्भावति शुक्लेन तमष्टावरानर्चयन्मन्त्रं कृत्वा
कान् ।

अष्टौ च पट्टिष्ठ शतं नि यानि मनेर्विशुद्धानि महाद्युतीनां । शुक्लस्य वर्णस्य परा गतिर्या जीवैव ब्रह्मनि महानुभाव ।
संहारविघ्नपद्मनिष्टमेकं चलारि चान्यानि वसत्यनीशः । पट्टस्य वर्णस्य परा गतिर्या विशुद्धाविविहस्य गतकमस्य ।
सप्तोत्तरान्तं वसत्यनीशः संहारविघ्नपद्मे सशेषः । तस्मादुपाद्यत्य मनुष्यलोके ततो महास्य नुवतामुपैति ।
तस्मादुपाद्यत्य ततः क्रमेण सोऽप्येव सन्निष्ठति भूतसर्गः । स सप्तदशल्य परैति लोकान् संहारविघ्नपद्मप्रभाव ।
सप्तैव संहारमुपपन्नानि सन्भाव्य सन्निष्ठति जीवलोके । ततोऽप्ययं स्थानमनन्तमिति देवस्य विष्णोरयं प्रह्लादपुत्रः । १०३
शेषस्य चैवायं नरस्य चैव देवस्य विष्णोः परमस्य चैव । संहारकाले परिदग्धकाया ब्रह्माणमायाऽन्ति सदा भजा हि ।
चैष्टात्मनो देवगणाय हविर्धे ब्रह्मलोककादपरा स्मृतेऽपि । भजाविसर्गान् सशेषकालं स्थानानि स्नात्वा चरन्ति
जीवाः ।

नि प्रेयतस्तत्पद यान्ति चान्तिं सर्वे देवा ये सद्गता मनुष्या । ये तु च्युता भिद्भूलोकात् क्रमेण तेषां गतिं यान्ति
यथाऽनुपूर्व्याम् ।

जीवाः परे तद्वस्तुतश्चरुषा स्वं स्वं विधिं यान्ति विप्रव्ययेन । स यावदेवान्ति स श्रेष्ठभुक् भजाय दैव्यो च तदैव
शुक्लः ।

तावत्तद्वैपु विमृष्टभावः सयस्य पञ्चेन्द्रियरूपमेतत् । शुद्धां गतिं तां परमां परैति शुद्धेन नित्यं ममसा विधि
धनम् ।

ततोऽव्ययं ध्यानमुपैति ब्रह्म दृष्ट्वापमभ्येति स शान्तं वै । इत्येतदाख्यातमहीनसत्त्वनारायणखिह वलं मया ते ।

॥ उच उवाच ॥ एवं गते मे न विपादोऽस्ति कश्चित् सम्यक् च पश्यामि वचस्तथैतत् । श्रुत्वा तु ते वाचमदीनसत्त्व विकल्प
योऽस्य च तथा विपाप्मा ।

प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे महाद्युतेःशक्रमननवीर्य । विष्णोरमन्तस्य सनातनन्तत् स्थानं सर्गाय च सर्वं प्रवृत्ताः ।
स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै तस्मिन् जगत् सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृचः प्राणानवाहयत् । योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवाप्सवान् । १०८५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं स भगवान् देवः पितामह जनाह्वनः । सन्तुक्मारो वृचाय यत्तदाख्यातवान् पुरा ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मूलस्याद्यो महादेवो भगवान् स्वेन तेजसा । तस्य हजति तान् भावान् नानारूपान् महामनाः ।

तुरीयाह्वेन तस्मै विद्मि केशवमच्युतं । तुरीयाह्वेन लोकांस्तान् भावयत्येव बुद्धिमान् ।

सर्वांश्च स्थितसु यः स्थायो कन्यान्ते परिवर्त्तते । स ज्ञेते भगवानस्य योऽसौवर्तवक्षः प्रभु ।

मान् विधृता प्रसज्जात्मा लोकांश्चरति शान्तवान् ।

सर्वाण्यह्न्यानि करोत्यमन्तः श्रुतान्नः सञ्चरते च लोकात् । स चानिहृद्ः हजते महात्मा तस्यैव जगत् सर्वमिदं
विचिन्तं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वृत्रेण परमार्थज्ञ दृष्ट्वा मन्वेत्तमो गतिः । श्रुत्वा तस्मात् स सुखितो न शोचति पितामह ।

शुक्ल भुक्ताभिजातोयः साधो नावर्त्ततेऽनघ । तिर्यग्गतेऽपि निर्मुक्तो निरयाच पितामह ।

हारिर्ब्रह्मैव रक्तं वा वर्त्तमानस्तु पार्थिव । तिर्येगवाप्तुपश्येत् कर्षभिलासमैर्हतं ।

वयन्तु भृशमापन्ना रक्ता दुःखमुखेऽमुषे । कां गतिं प्रतिपत्स्यामो नीला हृत्प्राथमामय ।

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुत्वा भिजनसम्पन्नाः पाण्डवाः संशितप्रतः । विहृत्य देवलोक्ये पुनर्मानुषमेवय ।

प्रजाविहर्गे च सुखेन काले प्रेत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा । सुखेन संयास्य विद्वसेषां सा वै भयं भूदिमलाः स्त सर्वे ।

इति श्रोमहाभारते शान्तिपर्वणि मेक्षधर्मपर्वणि वृत्रगीतायां एकामोत्यधिकविंशतीऽध्यायः ॥ २८१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अहो धर्मिष्ठता तात वृत्रस्थामिततेवधः । यस्य विश्रानमनुलं विष्णौ भक्तिश्च तादृशी ।

दुर्विघ्नेयं पदं तात विष्णोरमित तेजस । कथं वा राजशार्दूल पदन्तु श्रुतवानसौ ।

भवता कथितं श्रोतुं हृदये चाहमच्युतं । भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनता ।

कथं विनिहतो वृचः शक्येण पुरुषर्षभ । धर्मिष्ठो विष्णुभक्तश्च तत्तत्पदपदान्वये ।

एतस्मै संशयं ब्रूहि वृक्षते भरतर्षभ । वृचस्तु राजशार्दूल यया शक्येण निर्जितं ।

यया चैवाभवद्युद्धं तच्चावच्छ पितामह । विस्तरेण महाबाहो परं कौतूहलं हि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रयेनेन्द्रः प्रयातो वै शार्ङ्गं देवगणैः पुरा । ददर्शायायतो वृत्रं धिष्ठितं पर्वतोपमं ।

योजनानां शतान्युद्धं पञ्चोच्छ्रितमग्निन्दम । शतानि विस्तरेणाय चोष्णवाग्धकानिवै ।

तत् प्रेत्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्लभं । वृचश्च देवाः मन्त्रसा न शान्तिमुपलैमिरे ।

शक्यस्तु तदा राजशूरास्त्वेषा व्यज्रायत । भयाद्वृचस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमं ।

गतिश्च या दर्शनमाह देवा गत्वा शुभं दर्शनमेव चापि । गतिं, पुनर्ब्रह्मता प्रजानां वर्णस्तथा काश्चनोऽप्यु
र्रेत् ।

१५९

शतं सहस्राणि चतुर्दशैः परा गतिर्जिवगुणस्य दैत्य । आरोहणन्तत् कृतमेव विद्धि स्थानन्तथा निःसरणश्च तेषां ।
हृण्यस्य वर्णस्य गतिर्निर्दिष्टा स सञ्जते नरके पच्यमान । स्थानन्तथा दुर्गतिभिस्तु तस्य प्रजाविषगान् मुनहन्
वदन्ति ।

शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा प्राप्नोति वर्णं हरितन्तु पश्चात् । स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो युगलये तपसा बहु
तात्मा ।

स वै यदा सत्त्वगुणेन युगलभो व्योहन् चटते स्वरुद्धा । स लोहितं वर्णमुपैति नीलान्मनुष्यलोके परिवर्त्तते च ।
स तत्र संहारविषगनेकं स्वधर्मैर्जन्मैश्चैव क्रियमान । ततः स हारिद्रमुपैति वर्णं संहारविषेपशतं व्यतीते । १६०
हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविषगान् सहस्रशस्त्रिष्ठति सत्त्वरन् वै । अविप्रयुक्तो निरये च दैत्य ततः सहस्राणि दशपरानि ।
गतो सहस्राणि च पञ्च तस्य चत्वारि भवसंज्ञतानि चैव । विमुक्तभेन निरयाश्च विद्धि सर्वेषु चान्येषु च भीमवेषु ।
स देवलोके विहरत्यभीक्ष्णं ततश्च्युतो मारुपतामुपैति । संहारविषेपशतानि चाष्टौ मर्त्येषु तिष्ठत्यमृतत्वमेति । १
सोऽस्मादयं भ्रम्यति कालयोगात् दृष्टो तस्मै तिष्ठति सर्वहृष्ट । यथा त्वयं विधति जीवलोकस्तस्मै ऽभिधास्य
सुरप्रवीर ।

देवानि स्यूहशतानि सप्त रक्तो हरिर्द्रोऽयं तथैव शुक्ल । संस्थित्य सन्भावति शुक्लमेतमष्टावरानर्ह्यनमन श्लो
कान् ।

१६१

अष्टौ च पट्टिश्च शतानि यानि मनोविशुद्धानि महाद्युतीनां । शुक्लस्य वर्णस्य परा गतिर्याः श्रीदेव इहानि महानुभाव ।
संहारविषेपमनिष्टमेकं चत्वारि चान्यानि वसत्यनीश । पट्टस्य वर्णस्य परा गतिर्याः सिद्धावसिद्धस्य गतकमस्य ।
सप्तोत्तरान्तं वसत्यनीश संहारविषेपशतं सशेषं । तस्मादुपाहृत्य मनुष्यलोके ततो महान्मानुषतामुपैति ।
तस्मादुपाहृत्य ततः क्रमेण सोऽपि सन्निष्ठति भूतवर्गं । स यत्तत्तत्त्वं परैति लोकान् संहारविषेपशतप्रभाव ।
शरीरं संहारमुपस्रवति सन्भाव्य सन्निष्ठति जीवलोकं । ततोऽप्ययं स्थानमनन्तमेति देवस्य विद्योराय प्रह्लादस्य । १६२
शेषस्य चैवायं नरस्य चैव देवस्य विष्णोः परमस्य चैव । संहारकाले परिदग्धकाया ब्रह्माण्मायानि सदा प्रजा हि ।
चेष्टाक्रमेण देवगणाय सर्वे ये ब्रह्मलोकादपराः क्रमेऽपि । प्रजाविषगन्तु सशेषकालं स्थानानि स्थान्निव सरति
जीवाः ।

निःशेषतश्चाप्ययं यानि चान्तिं सर्वं देवा ये सदृशा मनुष्याः । ये तु च्युता मिदुल्लोकान् प्रसेप तेषां गतिं यानि
यथाऽनुपूर्व्या ।

जीवाः परे तदक्षतच्छरूपा भे सं विधिं यानि विवर्ययेत् । स यावदेवास्ति स श्रेष्ठभुक् प्रजाय देवो च तथैव
शुक्लः ।

तावत्तदन्तरेषु विग्रहभावः सयम्य पञ्चेन्द्रियरूपमेतत् । शुद्धां गुणिं तां परमां परैति शुद्धेन नित्यं ममका विधि
भग्नः ।

१६३

नतोऽयं प्यानमुपैति ब्रह्म दृष्ट्वापमभ्येति स शान्त्यै वै । इत्येतदाख्यातमहीनसंनारायणस्यैव बल मया ते ।

॥ उच उवाच ॥ एवं गते मे न विपादोऽस्ति कश्चित् सम्यक् च पश्यामि वचस्तथैतत् । श्रुत्वा तु ते वाचमदीनपत्न विक्रम्य
पोऽमुष्य तथा विपात्रा ।

प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे महाद्युतेयकमनन्तवीर्य । विष्णोरमन्तस्य सनातनन्तत् स्थान सर्गाय च सर्वं प्रवृत्ता ।

स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै तस्मिन् जगत् सर्वमिदं प्रतिष्ठित ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्ता स कौन्तेय वृत्र प्राणानवाहयत् । योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवप्रवान् । १००७

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रयं स भगवान् देव पितृमहजनाहूत । सत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान् पुरा ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मूलस्थायी महादेवो भगवान् स्वेन तेजसा । तस्य स्वेति तान् भावान् नानारूपान महामना ।

तुरोपाहूतं तथैव विद्धि केशवमच्युत । तुरोपाहूतं लोकास्तीन् भावयत्येव मुद्धिमान् ।

श्रद्धां कश्चित्तु यः स्थायी कल्पान्ते परिवर्त्तते । स श्रुते भगवानमुषोऽश्वावतिवत् प्रभु ।

तान् विधूता प्रमत्ता लोकाश्चरति शान्तान् ।

१००८

सर्वान्पुण्ड्यानि करोत्यनन्तं वृणात स चरते च लोकात् । स शानिरहः स्रजते महात्मा तस्य जगत् सर्वमिदं
विचित्र ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वृत्रेण परमायुश्च दृष्ट्वा मन्येत्कनो गति । इदमात्तस्मात् स बुद्धितो न शेषति पितामह ।

॥ इत्तं शुक्ताभिजातोय साधो नावर्त्ततेऽनघ । तिर्यग्गतेषु निर्मुक्ता निरयाच पितामह ।

हारिद्रवैर्वा रक्तै वा वर्त्तमानस्तु पार्थिव । तिर्यगेवानुपश्यते कर्षभं क्षाममवैर्तु ।

वयन्तु भूयमाप्ता रक्ता दुःखमुखेऽमुखे । का गतिं प्रतिपत्स्यामो गीष्वा कृष्णाधमासय ।

१००९

॥ भीष्म उवाच ॥ इदृङ्गाभिजनसम्पन्ना पाण्डवा श्रुतिप्रता । विद्वद्य देवलोकेषु पुनर्मानुषमेव्यय ।

प्रजावर्गं च सुखेन काले प्रेत्येय देवेषु सुखानि भुङ्क्ता । सुखेन भयास्यय विद्वत्सखा मा वो भय भूदिसत्ता स्र सर्वे ।

इति श्रीमहाभागते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वृत्रगीताया एकाशीत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शरीरं धर्मिष्ठता तात वृत्रस्यामिततेजस । यस्य विश्रानमनुत विष्णो भक्तिस्तदादृष्टी ।

दुर्विज्ञेय पदं तात विष्णोरमित तेजस । कथं वा राजग्राहून् पदन्तु श्रुतवानसौ ।

भवता कथितं श्रुतं हृद्दधे चाहमच्युत । भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात ।

१०१०

कथं विनिश्चतो वृत्र शक्रेण पुरुषर्षभ । धर्मिष्ठो विष्णुमक्रक्ष तप्तज्ञस्य पदान्वये ।

एतन्मे श्रमय ब्रूहि वृच्छते भरतर्षभ । वृत्रस्तु राजग्राहून् यया शक्रेण निर्वृजित ।

यया चेवाभवद्युद्धं तच्चार्च्य पितामह । विस्तरेण महाबाहो परं कौतूहलं हि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रयेनेश्व प्रयातो वै शार्ङ्गं देवगणैः पुरा । ददर्शाथागतो वृत्रं धिष्ठितं पर्वतेऽपम ।

योजनानां शतान्युद्धं पश्योच्छ्रितमरिन्दम । शतानि विस्तरेणाय चोखेवाभ्यधिकानि वै ।

१०११

तत् प्रेत्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जय । वृत्रस्य देवा मन्त्रस्ता न शान्तिमुपलभेभिर ।

शकस्य तु तदा राजबृहत्सौम्यगयत । भयादृचस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तम ।

ततो मादः समभवद्वादिचाणाश्च नि स्वनः । देवासुराणां सर्वेषां तस्मिन् युद्धे क्षुपस्थिते ।
 अथ दृक्चक्षुः कोरव्य दृष्ट्वा शक्यमवस्थितं । न सम्यग्भो न भीः काचिदास्त्रा वा समजायत ।
 ततः समभवद्युद्धं वैलोकाश्च भयङ्करं । शक्यस्य चासुरेन्द्रस्य दृक्चक्षुः च महात्मनः ।
 अस्मिन् पट्टिशैः शूलैः शक्तिभिरमरमुद्गरैः । शिलाभिर्विषाभिश्च कार्मुकैश्च महात्मनः ।
 शस्त्रैश्च विविधैर्हिथैः पावकोक्ताभिरिव च । देवासुरैस्ततः सैथैः सर्वमाधीत संमाकुलः ।
 पितामहपुरोगाश्च सर्वे देवगणोत्तमोः । अथ यश्च महाभागस्तु युद्धं द्रष्टुमागमन् ।
 विमानायैर्बहाराज सिद्धाश्च भरतवर्षभ । गन्धर्व्याश्च विमानपैरसुरारोभिः समागमन् ।
 ततोऽन्तरीक्षमावृत्य दृष्ट्वा धर्मभूताम्बरः । अथ सर्वेण देवेन्द्रं समाकिरदतिद्रुतं ।
 ततो देवगणाः क्रुद्धाः सर्वतः प्ररुष्टिभिः । अथ सर्वमपोहन् दृक्प्रेरितमाहवे ।
 दृक्चक्षुः कुतश्चाङ्गुलं महामायो महाबल । मोहयामास देवेन्द्रं मायायुद्धेन सर्वशः ।
 तस्य दृक्चाहृतस्याथ मोह आसीच्छतक्रतोः । रथान्तरेण तं तत्र वशिष्ठः समवाधयत् ।
 ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ देवसेष्टोऽसि देवेन्द्र दैत्यासुरनिवर्हण । वैलोकाश्चलसंयुतः कृष्णाश्च विविदधिः ।
 एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्पतिः । सोमश्च भगवान्देव सर्वे च परमर्षयः ।
 मा कार्षीः कश्चलं शक्यं कश्चिदेवेतरो यथा । आर्याः युद्धे मतिं कृत्वा जहि शत्रून् सुराधिप ।
 एष लोकगुह्यस्तुतः सर्वलोकनमस्कृतः । निरोचते त्वं भगवांस्त्वज मोहं सुराधिप ।
 एते ब्रह्मर्षयश्चैव दृष्टव्यन्तिपुरोगमाः । खवेन शक्यं दिव्येन स्तुवन्ति त्वं जगत्पति वै ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवं समीक्ष्यमाणस्य वशिष्ठेन महात्मना । श्रुतीव वासवस्याधीदलमुत्तमतेजस्रः ।
 ततो बुद्धिमुपागम्य भगवान् पाकशासन । योगेन महता युक्तो मायां व्यपकषत ।
 ततोऽङ्गिरः सुतः श्रीमान् सो चैव परमर्षयः । दृष्ट्वा दृक्चक्षुः विक्रान्तमुपागम्य महेश्वर ।
 ऊचुर्दृक्चक्षुःविनाशार्थं लोकानां हितकाम्यया । ततो भगवतस्तेजो व्यरो भूत्वा जगत्पते ।
 समाविशत्तदा रौद्रीः दृष्टं दैत्यपतिन्तदा । विष्णुश्च भगवान्देवः सर्वलोकप्रभूजितः ।
 ऐन्द्रं समाविशदस्य लोकमरुचये रतः । ततो दृष्टव्यनिर्धोमानुपागम्य शतैकतः ।
 वशिष्ठश्च महातेजाः सर्वे च परमर्षयः । ते समासाद्य वरदं वासवं लोकप्रभूजित ।
 ऊचुरेकाग्रमनसा जहि दृक्चक्षुः प्रभो ।
 ॥ महेश्वर उवाच ॥ एष दृष्टो महान् शक्यं बलेन महता दृतः । विशात्मा सर्वेणैव ब्रह्मायश्च विभु ।
 तदेवमसुरयेष्टं वैलोकेनापि दुर्जन्यं । जहि त्वं योगमास्त्राय माऽवमंस्याः सुरेश्वर ।
 अनेन हि तपसां बलायममराधिप । पट्टिं सर्वसहस्राणि ब्रह्मा चास्त्रे वरं ददे ।
 महत्त्वं योगिनाश्चैव महामायनमेव च । महाबलनश्च तथा तेजसायं सुरेश्वर ।
 एतन्मां मामकं तेजः समाविशति वासव । व्यपमेनं तमयोर्वं वज्रेण जहि दानवं ।
 ॥ शक्य उवाच ॥ भगवंस्तपसादेन दितिं सुदुरासदं । वज्रेण निहनिष्यामि पश्यतस्ते सुरर्षभ ।

॥ भीम उवाच ॥ अविश्वमाने दैत्ये तु ज्वरेणाय महासुरे । देवतानामृषीणाञ्च हर्षावादे महानभूत् ।

ततो दुन्दुभयवैव शङ्काञ्च सुमहास्रनाः । मुरवा लिष्टिमाञ्चैव प्रावाचन्त सहस्रजः ।

अमुराणान्तु सर्वेयां स्मृतिलोपो महानभूत् । भावानाग्रस्य वक्ष्वान् घणैर्न समपद्यत ।

तथाविष्टमथो ज्ञात्वा चपयो देवतास्तथा । सुवन्तः प्रकमीभानं तथा प्राचोदयन्पि ।

रथस्तस्य हि शक्य युद्धकाले महात्मनः । अविमिच्छयमानस्य रूपमावीत मुदुर्द्वि ।

इति श्रीमहामारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि छत्रवर्धे ब्रह्मोक्त्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

॥ भीम उवाच ॥ छत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वेशः । अभवन् यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु ।

ज्वलितास्तोऽभवद्देवैरे । वैशेष्यज्ञागमत् परं । गात्रकण्डस्य सुमहान् श्वाघृष्टाः पृथग्बन्धनाः ।

रोमवर्धस्य तोम्रेऽभून्निशास्य महास्रपः । शिवा चाशिवचङ्गाया तस्य वज्रात् सुदारुणा ।

निष्पपात महाघोरा स्मृतिः सा तस्य भारत । उल्काञ्च ज्वलितास्तस्य दोष्ताः पार्श्वे प्रपेदिरे ।

श्वश्राः कङ्का बलाकाश्च वाषोऽमुच्चन् सुदारुणाः । छत्रस्योपरि संछट्टाश्चक्रवत् परिवधसुः ।

ततस्तं रथमास्थाय देवायुष्यित आहवे । यज्ञोद्यतकर्मः शक्रलं दैत्यं समवैद्यत ।

अमानुषमथो नादं च नमोऽह महासुरः । व्यजृम्भस्यैव राजेज्ज तोमज्वरसम्पितः ।

अथास्य जृम्भत प्रकलतो वज्रमवाहजत् । स वज्रः सुमहातेजा कालाग्निवद्दोषापमः ।

क्षिप्रमेव महाकायं छत्रं दैत्यमपातयत । ततो नादः समभवत् पुनरेव समस्ततः ।

छत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ । छत्रान्तु हन्ता मघवान् दानवार्थिषायमा ।

वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत् । अथ छत्रस्य कौरव्य शरीरादभिनि स्रता ।

ब्रह्मबन्धा महाघोरा रौद्रा लोकभयावहा । करालदंष्ट्रना भीमा विहता कृष्णपिङ्गला ।

प्रकीर्णमूर्ध्ना चैव घोरनेत्रा च भारत । कपालमालिनी चैव कृत्येव भरतर्षभ ।

रथिराद्रा च धर्मज्ञं शीरकल्लवाधिनी । साऽभिनिष्क्रम्य राजेज्ज तादृगुपाभयावहा ।

वज्रेण स्वगयामास तदा भरतसत्तम । कल्यचिन्त्य कालस्य छत्रहा कुतनन्दन ।

स्वार्थाभिमुखः प्रायसोक्तानां हितकाम्बध । सा विनि वरमाणन्तु दृष्ट्वा शकं महौजस ।

अथाह बन्धा देवेज्ज सुलभा चाभवत्तदा । स हि तस्मिन् समुत्पन्ने ब्रह्मव्याकृते भये ।

सन्निध्या विषमंथस्य उवाचान्दगणान् बहून् । अनुसृत्य तु यत्रास्य तथा वै ब्रह्महृत्पथा ।

तदा श्वहीत कौरव्य निक्षेजा समपद्यत । तस्या व्योहने शक्रः परं यज्ञघकार ह ।

न चाग्रकत्तां देवेज्ज ब्रह्मवन्था व्योहन्ति । श्वहीत एव तं तथा देवेज्ज भरतर्षभ ।

पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत् । ज्ञात्वा श्वहीतं ब्रह्मं च दिङ्मधुरवन्धया ।

ब्रह्मा संचिन्तयामास तदा भरतसत्तम । तामुवाच महाबाहो ब्रह्मवन्था पितामहः ।

सरेण मधुरेणाय सान्त्वयस्विव भारत । मुच्यतां चिदब्रेजोऽयं मणिर्यं कुह भाविनि ।

भूहि किन्तो करोम्यस्य कामं किं तमिदं श्रुतिः ।

॥ ब्रह्मवधोवाच ॥ त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्त्तरि । छतमेवैह मम्यामि निवासन्तु विधत्स्व मे ।
 त्वया कृतये मयादा लोकधरचरणार्थिना । स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्त्तिता । १००

प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकियर प्रभो । शक्रादपगमिष्यामि निवासं संविधत्स्व मे । १०१

॥ भीम उवाच ॥ तथेति तां प्राह तदा ब्रह्मवध्या पितामह । उपायत स शक्रश्च ब्रह्मवध्या व्योहत । १०२

ततः स्वयम्भुवा ध्यातस्तत्र बह्निर्भस्मात्मना । ब्रह्माण्मुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् । १०३

प्राप्तोऽस्मि भगवन्देव त्वत्काशमनिन्दित । यत्कर्त्तव्यं मया देव तद्भवान् वक्तुमर्हति । १०४

॥ ब्रह्मोवाच ॥ वज्रधा विभजिष्यामि ब्रह्मवध्यामिमामह । शक्रस्याद्य विमोक्षार्थं चतुर्भागं प्रतोक्ष्य वै । १०५

॥ अग्निहोवाच । मम मोक्षस्य कोऽन्तो वै ब्रह्मन् ध्यायस्व वै प्रभो । एतदिच्छामि विष्णातं तत्पते लोकपूजित । १०६

॥ ब्रह्मोवाच ॥ यस्मां ज्वलन्तमासाद्य स्वयं वै मानवः कश्चित् । वीजैषधिरवैवैजं न यच्छति तमोहत । १०७

तमेवा घास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवस्यति । ब्रह्मवध्या हव्यवाह येतु ते मानवो ज्वर । १०८

इत्युक्तं प्रतिजग्राह तद्वेदो हव्यकथमुक्त्वा । पितामहस्य भगवत्काशया च तदभूत्प्रभो । १०९

ततो हव्यैषधितृणं समाह्वय पितामह । इममयं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे । ११०

ततो हव्यैषधितृणं तथैवाकं यथातथं । व्यथितं बह्निवद्राजन् ब्रह्माणमिदमब्रवीत् । १११

अस्माकं ब्रह्मवध्याया कोऽन्तो लोकपितामह । देवेनाभिहतानस्माद्य पुनर्हन्तुमर्हसि । ११२

वयमग्निं तया प्रीतं वधंश्च पवनेरितं । सहाम सततं देव तया हृदयभेदेन । ११३

ब्रह्मवध्यामिमामद्य भवतः शासनादयं । यहीष्यामस्त्रिलोकेऽयं मोक्षं चित्तयतां भवान् । ११४

॥ ब्रह्मोवाच ॥ पर्यन्तकाले तु धंमति ये । ते हृदयभेदेन । करिष्यति नरो मोक्षात्तमेवाऽनुगमिष्यति । ११५

॥ भीम उवाच ॥ ततो हव्यैषधितृणमेवमुक्तं महात्मना । ब्रह्माणमभिवेषूञ्ज जगामाशु यथा गतं । ११६

आह्वयाक्षरभो देवस्ततो लोकपितामह । वाचा मधुरया प्राह सान्त्वयन्निव भारत । ११७

इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्मवध्या वराङ्गना । चतुर्थमस्या भागांश्च भवेत्काः सम्प्रतीक्षत । ११८

॥ अक्षरम ऊचुः ॥ यद्ये छतमुद्गीर्णां देवेश तव शासनात् । मोक्षं समयतोऽस्माकं चित्तयस्व पितामह । ११९

॥ ब्रह्मोवाच ॥ रजस्वलासु नारीषु यो वै मैथुनमाचरेत् । तमेवा घास्यति क्षिप्रं येतु वो मानवो ज्वर । १२०

॥ भीम उवाच ॥ तथेति हृष्टमन इत्युक्ताऽक्षरभां गणाः । स्नानि स्नानानि सम्प्राप्य रेनिरे भरतवंश । १२१

ततस्त्रिलोकहृदेव पुनरेव महातपा । अपः सञ्चिन्त्यामास ध्यातास्त्रायाद्यथागमन् । १२२

तास्तु सभ्यां समागम्य ब्रह्माणममितांजवं । इदमुचुर्ब्रह्मो राजन् प्रणिपत्य पितामहं । १२३

इमाः स्य देव सम्प्राप्तास्त्वत्काशमरिन्दम । शासनात्तव लोकेऽयं समाश्नापय न प्रभो । १२४

॥ ब्रह्मोवाच ॥ इयं वृत्तादनुप्राप्ता पुनर्हन्तं महामया । ब्रह्मवध्या चतुर्थांशमस्मात् पूयं प्रतोक्ष्यत । १२५

॥ आप ऊचुः ॥ सर्वं भवतु लोकेऽयं यथा वदसि न प्रभो । मोक्षं समयतोऽस्माकं सञ्चिन्नाधितुमर्हसि । १२६

यं हि देवम धर्म्यं जगतः परमा गतिः । कोऽन्यः प्रधापो हि भवेद्यः लक्ष्मणः समुदरेत् । १२७

॥ ब्रह्मोवाच ॥ अस्या इति मतिं दत्वा ये नरो बुद्धिमोक्षित । क्षेममूलपुरीषानि युष्माकं प्रतिमोक्षति । १२८

तमियं यास्यति चिरं तपैव च निवस्यति । तथा वो मविता मोर्च इति सत्यं ब्रवीमि वः ।

ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्मवर्षा युधिष्ठिर । यथाविष्टं तं वासमगमदेवप्राप्तनात् ।

एवं शक्रेण सम्प्राप्ता ब्रह्मवर्षा जनाधिप । पितामहमनुज्ञायै शोऽप्येधमकलयस्यत् ।

अयं च महाराज सम्प्राप्ता वासवेन वै । ब्रह्मवर्षा ततः शृङ्गि हयमेधेन सप्तवान् ।

समवायं त्रियं देवो हत्वाऽग्निं च सप्तस्रजः । प्रहर्षमतुलं लेभे वासवः प्रयिवोपते ।

वृक्षस्य रुधिराचैव त्रिखण्डाः पार्थ अश्वरे । दिजातिभिरमच्छास्ते दीचितैश्च तपोधमैः ।

सर्वावसां त्वमप्येषां दिजातीभां प्रियं कुरु । इमे हि भूतने देवाः प्रयिताः कुरुनन्दन ।

एवं शक्रेण कौरव्य बुद्धिपौत्स्यान्महासुरः । उपायपूर्वकं निहतो वृत्रो ह्यमिततजसा ।

एवं त्वमपि कैमतेय प्रयिव्यानपराजितः । भविष्यति यथा देवः त्रतकतुरमिव ह ।

ये तु शक्रकथां दिव्यामिमां पर्वसुपर्वशु । विप्रमध्ये वदित्यन्ति न ते प्राप्स्यन्ति किञ्चिदं ।

इत्येतद्ब्रह्मस्यैव शक्रस्यात्यद्भुतं महत् । कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षार्थपर्वणि वृक्षवधे व्यगीत्यधिकदिशतोऽथायः ॥ २८२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वज्ञास्त्रविशारद । अस्मिन् वृक्षवधदेव विवशा मम जायते ।

ज्वरेण मोहितो वृक्षः कथितस्तो जनाधिप । निहतो वासवेनेह वज्रैरेति तदाऽनघ ।

कथमेव महाप्राज्ञ ज्वरः प्रादुर्भूमा कुतः । ज्वरोत्पत्तिं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।

॥ भीम उवाच ॥ शृणु राजन् ज्वरस्यैव सत्त्वं लोकाविश्रुतं । विस्तारश्चास्य बह्यामि यादृशैव भारत ।

पुरा मेरेर्भहारज शृङ्गं वैलोक्यपूजितं । ज्योतिष्कं नाम सावित्रे सर्वरोगविभूषितं ।

अप्रमेयमनाधृत्य सर्वलोकेषु भारत । तत्र देवो गिरितटे रमषातुविभूषितं ।

पर्यट्ट एव विश्वाजनुपविष्टो बभूव ह । ज्वरराजसुता चास्य निशं पार्श्वे स्तिता बभौ ।

तथा देवा महात्मानो वसवश्चामिनाजवः । तथैव च महात्मानावचिरो भिपजामरौ ।

तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिचरतः । दक्षाणामीश्वरः श्रीमान् कैलासनिधयः प्रभु ।

उपासन् महात्मानमुग्रना च महाकुनिः । सनत्कुमारप्रमुखा लायैव च महर्षयः ।

अङ्गिरः प्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे । विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतो ।

असुरो गणेशश्च सम्राज्यमुग्रनेकजः । ववौ सुखः शिवो वायुर्नागान्धवश्च शृङ्गिः ।

सर्वैर्जुक्तसुमोषिताः पुण्यवक्त्रो द्रुमास्तथा । तथा विश्वाधराश्चैव पिङ्गाश्चैव तपोधनाः ।

महादेवं परशुपतिं पथ्युपासन् भारत । भूतानि च महाराज नानारूपधराण्यथ ।

राक्षसाश्च महौराक्षाः पिशाचाश्च महाबलाः । बह्वरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणोद्यताः ।

देवस्यानुचरास्तथ तन्निरेवानलोपमाः । नन्दी च भगवांस्तत्र देवस्थानुमते स्तितः ।

प्रष्टुश्च ज्वलितं शूलं दीप्यमानः स्ततेजसा । गङ्गा च हरितां श्रेठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।

पथ्युपासत तं देवं रूपिणी कुरुनन्दन । च एवं भगवांस्तत्र पूज्यमानः सुरार्थिभिः ।

देवैश्च सुमहातेजा महादेवी व्यतिष्ठत । कस्यचित्तस्य कालस्य दद्या नाम प्रजापतिः ।
 पूर्वोक्तानि विधानानि यत्प्रमाणेऽन्वपद्यत । ततस्तस्य मखं देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 गमनाय समागन्त्य बुद्धिमापेदिरे तदा । विमानैर्ह्यहात्मनो ज्वलनार्हसमप्रभैः ।
 देवस्थानुमते गच्छन् गङ्गाद्वारमिति श्रुतिः । प्रस्थिता देवता वृष्टा भैलराजसुता तदा ।
 उवाच वचनं माध्वी देवं पशुपतिं पतिं । भगवन् क नु यान्वीते देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 इति तत्त्वेन तत्त्वज्ञं श्रव्यो मे महानयं ।
 ॥ महेश्वर उवाच ॥ दद्या नाम महाभागे प्रजानां पतिरुत्तमः । हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकष ।
 ॥ उमीवाच ॥ यज्ञमेतं महादेव किमर्थं याधिगच्छसि । केन वा प्रतिपेधेन गमनन्ते न विद्यते ।
 ॥ महेश्वर उवाच ॥ सुरैरेव महाभागे पूर्वमेतदनुष्ठितं । यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ।
 पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्षिणि । न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ।
 ॥ उमीवाच ॥ भगवन् सर्वभूतेषु प्रभावाभ्यधिको गुणैः । अजय्यस्याप्यधुन्यस्य तेजसा यशसा श्रिया ।
 अनेन ते महाभाग प्रसिपेधेन भागतः । अतीव दुःखमुपपन्नं वेपथुश्च ममानय ।
 ॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु सा देवी देवं पशुपतिं पतिं । दृष्ट्वा भूताऽभवद्भ्राजन् दृष्ट्वा मानेन चेतसा ।
 अथ देव्या मतं ज्ञात्वा शङ्कतं यच्छिकीर्षितं । स समाज्ञापयामास तित् तमिति वन्दिनः ।
 ततो योगबलं ज्ञत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः । तं यज्ञं स महातेजा भीमेरुचरैरुदा ।
 यज्ञसा धातयामास ह्येदेवः पिनाकधृक् । केषिचादानमुञ्चन्त केषिचद्रापांश्च चक्रिरे ।
 हथिरेणापरे राजंश्चवाग्रिं समवाक्रिणन् । केषिचूपाण् शमुत्पात्य बभ्रमुर्व्विष्ठतानना ।
 आक्षेपन्त्ये चापमन्त तथैव परिचारकान् । ततः स यज्ञो नृपते बभ्रवमानः समन्ततः ।
 आस्ताप गृगरूपं वै खमेवाभ्यागमत्तदा । तन्तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य यः ।
 धमुरादाय बाणेन तदाऽन्वचरत प्रभुः । ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः ।
 सलाटाग्रस्तो घोरः खेदविन्दुर्बभूव ह । तस्मिन् पतितमावे च खेदविन्दो तदा भुवि ।
 प्रादुर्बभूव सुमहानग्निः कालानलोपमः । तत्र चाज्ञायत तदा पुरुषः पुरुषर्षभ ।
 इत्येतिमात्रं रक्ताघो हरिश्चयुर्विभीषणः । ऊर्ध्वकेशोऽतिरोमाद्भ्रुः श्येनोत्प्लूक्तयैव च ।
 करालः शृण्वर्षश्च रजवामास्तयैव च । तं यज्ञं सुमहात्मनोऽदृष्ट्वा तमिवानलः ।
 यथारक्तन्तो देवान् प्राद्वव्य अयोक्षया । देवाश्चाप्यद्रवन् सर्वं ततो भीता दिशो देव ।
 तेन तस्मिन् विचरता पुरुषेण विप्रायते । शृण्वो अचलद्भ्राजन्तीव भरतर्षभ ।
 दाहाभूतं जगत्सर्वमुपस्रज्य तदा प्रभुः । पितामहो महादेवं दर्शयन् प्रत्यभाषत ।
 ॥ यज्ञोवाच ॥ भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यन्ति वै प्रभो । क्रियतां प्रतिमहारः सर्वदेवैरप्यतया ।
 इमा हि देवताः सर्वा अयय परमपः । तव क्रोधाग्रहादेव न ज्ञानिमुपमेभिरे ।
 यथैव पुरोधो जातः स्येदात्तं विवृणोषाम । अरो नामैव धर्मज्ञ भोकेषु प्रचरिष्यति ।

एकीभूतस्य न त्वस्य धारणे तेजस्य प्रभो । समर्था सकला पृथ्वी ब्रह्मधा सत्यनामय ।
 इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते । भगवन्तं तद्येत्याह ब्रह्माणममिनौजस्य ।
 पराञ्च प्रीतिमगमदुत्कृष्टस्य पिनाकधृक् । अवाप च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भव ।
 स्वरञ्च सर्वधर्मेशो ब्रह्मधा सत्यजत्तदा । शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु तच्चापि पुनः ।
 श्रीर्धामितापो नागानां पर्वतानां शिनाजतु । अपान्तु नीलिकां विद्याविर्माकं भुजगेषु च ।
 खोरकं धौरभयाणामूयं प्रियवीनले । पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनं ।
 रत्नागतमयायामां शिखेद्देहस्य वर्धया । नेचरेण कोकिलस्य ज्वरं प्रोक्तो महात्मना ।
 अदीनां पित्तभेदस्य सर्वेषामिति न श्रुत । शुकानामपि सर्वेषां हिक्किता प्रोच्यते स्वरः ।
 शार्ङ्गूलैश्च धर्मज्ञ अनो ज्वरं दर्शयति । मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नामैव भारत ।
 मरणे जन्मनि तया मध्ये चाविशते नरं । एतन्नाहंश्चरं तेजो ज्वरो नाम बुदादयः ।
 ममस्यैवमान्यस्य सर्वप्राणिभिरोरयः । अनेन हि समाविष्टो हृन् धर्मभूताम्बर ।
 श्युज्ज्वलत ततः शकलैश्च वृक्षमवाच्छजन । प्रविश्य वज्रा वृक्षश्च दारयामास भारत ।
 दारितस्तु स वक्ष्ये महायोगी महामुर । जगाम परमं स्थानं विद्यारमितेजसः ।
 विष्णुभक्त्या हि तेनेदं जगद्वाप्तमभूत्तदा । तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्तवान् ।
 इत्येव वृक्षमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया । विशरं कथितं पुनः किमन्यप्रप्रवोमि ते ।

इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसं पठेत्तदा यः शुभमाहितो नरः । विमुक्तरोगः स सुखी मुदा युतो लभेत कामान्स यथा मनोपितान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषि ज्वरोत्पत्तिकथने चतुश्शीत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ प्राचेतसस्य दक्षस्य कार्यं वैवस्वतेऽन्तरं । विनाशमगमद्वृक्षान् हयमेव प्रयापते ।

देव्या मन्युकात् मन्वा कुट्टं सर्व्वात्मकं प्रभुः । प्रसादात्तस्य दक्षेयं स वज्रं बन्धितं कथं ।

एतदेदितुमिच्छेय तन्मे ब्रूहि यथातथ ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा हिमवतः शृङ्गे देवो वै वज्रमाहरत् । गङ्गादारे शृङ्गे देवे अपि सिद्धनिषेविते ।

गन्धर्वास्परसाकीर्णं नानाद्रुमस्तदावृते । अपि धैः परिरुतं दक्षधर्मैर्यतो वरं ।

प्रययामन्तरीचं ये च स्वर्नाकवासिनः । सर्वे प्राञ्चल्यो भूता उपमसुः प्रयापति ।

देवदानवगन्धर्वाः पिशाचाग्गराक्षसाः । हाहाहृहृहृ गन्धर्वास्तुमुन्मरदमया ।

विषावसुर्विश्वसेनो गन्धर्वास्परसलायाः । आदित्या वसवो रुद्रा साध्या सह महद्भूयः ।

रक्षेत्रं सहिताः सर्वे आगता यज्ञभाणिनः । उभया सोमपाश्चैव धूमपा आक्षपास्तया ।

अपयः पितरथैव आगता ब्रह्मणः सह । एते चाप्येव बहवो भूतयामासुर्विधाः ।

जरादुजाण्डजाश्चैव सहसा खेदजोद्भिजः । आहता मन्त्रिता मर्षे देवास्य सह पयिभिः ।

विराजन्ते विमानस्था दीपमाना दवाग्रयः । तान्दृष्ट्वा मनुनाविष्टो दधीर्विर्वाक्यमब्रवीत् ।

नाथं यज्ञो न वा धर्मो यत्र रुद्रे न द्रव्यते । बधवन्तं प्रपन्ना वै किन्तु कालस्य पर्यायः ।
 किन्तु मोहाद्यः पश्यन्ति विनाशं पर्युपस्थितं । उपस्थितं महाधारे न बुध्यन्ति महाध्वरे ।
 इत्युक्त्वा महायोगी पश्यति ध्यानचक्षुषा । स पश्यति महादेवं देवोच्च वरदा शुभा ।
 नारदश्च महात्मानं तस्या देव्याः समीपतः । सन्तापं परमं लेभे इति निश्चित्य योगवित् ।
 एकमन्त्रासु ॥ सर्वे येनेशो न निमन्त्रितः । तस्माद्देशादपाकस्य दधीर्चर्वाक्यमब्रवीत् ।
 अपूज्यपूजनाच्च पूज्यानाञ्चाप्यपूजनात् । नृघातकर्मसं पापं श्रयत् प्राप्नोति मानवः ।
 अनृतं मोक्षपूर्वम् मे न च ब्रह्म कदाचन । देवतानामृषीणाञ्च मध्ये सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
 आगतं पराभर्तारं खटारं जगतः पतिम् । अश्वरे यज्ञभोक्तारं सर्वेषां पश्यत प्रभुम् ।
 ॥ दध उवाच ॥ सन्ति मो बहवो रुद्रेः शूलहस्ताः कपहिनः । एकादशस्थानगता भारं वेष्टि महेश्वर ।
 ॥ दधीर्षित्वाच ॥ सर्वेषामेव भस्त्रोऽयं धेनासौ न निमन्त्रितः । यथाऽहं शूरादूढं नान्यं पश्यामि देवतं ।
 तथा दधस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ।
 ॥ दध उवाच ॥ एतन्मखेशाय सुवर्णपात्रे हविः समस्तं विधिमन्त्रपूतं । विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य भागं प्रभुविमुखाहवनीष
 एषः ।
 ॥ दैव्युवाच ॥ किं नाम दानं विपमे तपो वा कुर्यामहं येन पतिर्भूमाद्यः । लभेत भागं भगवानविश्वो अहं तथा भागनयो
 हतोर्य ।
 एवं भुवायां भगवान् स्वपत्नीं प्रहृष्टरूपः सुभितामुवाच । न वेष्टि मां देवि लोकोदराङ्गि किन्नामि युक्तं वपुर्न मखेश ।
 अहं विज्ञानामि विज्ञानेनैव ध्यायेन होना न विदन्त्ययन्तः । तवाद्य मोहेन च केन्द्रदेवा लोकास्त्रयः सन्त्येव मूढाः ।
 मामध्वरे श्रुपितारः सुवन्ति रथमरं सामगास्त्रोपगानि । मा ब्राह्मणा ब्रह्मविदा यजन्ते ममाध्वर्यवः कः पयसो च भागं ।
 ॥ दैव्युवाच ॥ सुप्राकृतोऽपि पुरुषः मर्त्यः स्त्रौजनसंश्रुतिः । स्त्रौति गर्भायते चापि स्वमात्मानं न संश्रयः ।
 ॥ भगवानुवाच ॥ नात्मानं स्त्रौमि देवेभिः पश्य मे तनुमध्वरे । धं सृष्ट्यामि वरारोहे यागार्थं वरवर्णिनि ।
 इत्युक्त्वा भगवान् पद्मीमुमां प्राणैरपि प्रियां । सोऽसृजद्भगवान् वज्राद्भूतं घोरप्रहर्षणं ।
 तमुवाचाक्षिप ममं दधस्येति महेश्वरः । ततो वज्रादिमुक्तेन सिंहेभैकेन लीलया ।
 देव्या मनुष्योपाश्रयं हता दधस्य वै कतुः । मनुष्या च महाभीमा महाकालो महेश्वरी ।
 आत्मनः कर्षसाक्षिणे तेन चार्द्धं सहातुगा । देवस्यायुमतं मत्वा प्रणम्य शिरसा ततः ।
 आत्मनः सदृशः भ्रातृहृत्स्वरूपममन्त्रितः । स एव भगवान् क्रोधः प्रतिरूपममन्त्रितः ।
 अन्नन्तवसवीर्यस्य अन्नन्तधनपौरुषः । घोरभद्र इति ख्यातिं देव्या मनुप्रमाथ्यकः ।
 सोऽसृजद्रामकृपणो रौद्राद्याम गणेश्वरान् । रुद्रादित्या गणा रौद्रा रुद्रवीर्यपराक्रमतः ।
 ते निरेतस्य तथैव दपय श्रुतिविषया । भीमरूपा महाकायाः शतशोऽप्य महद्यमः ।
 ततः किरकिराद्भैरावाकांशं पूरयन्ति च । तेन त्र्यम्बकेन महता चक्षुषा प्राञ्च दिवोक्तमः ।
 पर्यन्ताय श्मशानाय चक्षुषे च वपुर्धरा । माहतादेव पूर्यन्ते पुत्रुभे महासाक्षयः ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

१२१

अग्रयो नैव दोष्यन्ते नैव दीयन्ति भास्करः । यदा नैव प्रकाशन्ते नववाणि न चन्द्रमाः ।

अग्रयो न प्रकाशन्ते न देवा न च मानुषाः । एवन्तु निर्मिरोन्ते निर्दहन्त्यपमानिताः ।

प्रहरन्त्यपरे घोरा रुपानुत्पादयन्ति च । प्रमदन्ति तथा चाप्ये विमदन्ति तथा रे ।

आधावन्ति प्रधावन्ति वायवेना मनोजवाः । चूर्णन्ते यज्ञपात्राणि दिव्यान्वाभरणानि च ।

विशेषां हव दृश्यन्ते तारा हव नभस्तले । दिव्यान्वपानभक्ष्याणां राक्षसः पर्वतोपमाः ।

वीरनवोऽय दृश्यन्ते घृतपायसकंदमाः । दधिमण्डादका दिव्याः खण्डशर्करवालुकाः ।

सद्मवा निवहन्त्येता गुडकुन्दा मंगारमाः । उष्णावपानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।

पानकानि च दिव्यानि चैव चूर्णाणि यानि च । भुञ्जते विविधैर्बन्धैर्बलुपन्थाविपानि च ।

रुद्रकोपात्मकापायाः कालाग्रचद्रुपमाः । चामदन् सुरसैन्यानि भीषयन्तः समन्ततः ।

कीडन्ति विविधाकारादिचिपुः सुरयोपितः । रुद्रकोधात् प्रयत्नेन सर्वदेवैः सुरबन्धितः ।

तं यज्ञमदहन्तीं रुद्रकथां समन्ततः । चकार भैरवं मादं सर्वभूतभयह्वरं ।

हिंसा प्रियो वै यज्ञस्त नगार्दं च मुमोद च । ततो ब्रह्मादयो देवा दसधैव प्रजापतिः ।

जघुः प्राञ्जलयः सर्वे कथ्यन्ते को भवानिति ।

॥ वीरभद्र उवाच ॥ मादं रुद्रो न वा देवो नैव भोक्तुमिहागतः । देवा मनुजान् मताः क्रुद्धः सर्वोत्तमः प्रभुः ।

द्रुहं वा नैव विमिन्द्राञ्चैव कौटुहलिन वा । तत्र यज्ञविधातार्यं संश्रान्तं विद्धि मामिह ।

वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपादिभिः घृतः । भद्रकान्तिनि विख्याताः देव्याः कोपादिभिः घृताः ।

मिषितो देवदेवेन यज्ञान्तिकमिहागतो । ग्रहणं गच्छ विमिन्द्र देवदेवमुमापतिं ।

वरं कोपोऽपि देवस्य वरदानं न चाप्यतः । वीरभद्रवचः श्रुत्वा देवो धर्मभूताम्बरः ।

तोषयामास स्तोत्रेण प्रणिपात्य महेश्वरं । प्रपद्ये देवमीशानं श्रान्तं भुवमथयं ।

महादेवं महात्मानं विद्यस्य जगतः पतिं । दसः प्रजापतिर्यथैश्वर्यैस्तैः सुखमाहितैः ।

आहृता देवताः सन्धा अग्रयज्ञ तपोधमाः । देवो ग्राहयते तत्र विद्यकथां महेश्वरः ।

तत्र क्रुद्धा महादेवो गणास्तत्र व्यमर्षयत् । प्रदीप्ते यज्ञवाटे तु विद्रुतेषु दिवातिषु ।

तारागणमनुम्राप्ते सैरुद्र दीप्ते महात्मनि । शूलनिर्मिवहदथैः क्रुजङ्घिः परिचारकैः ।

निष्ठातोत्पाटितैर्धूपैरपविद्धैरितस्ततः । उत्पतङ्गिः पतङ्गिश्च स्यभैरागिचन्द्रहिभिः ।

पञ्चवार्ताविनद्धैः शिवाशतनिनादितैः । यत्तगन्धर्वमधैश्च पिशाचोरगराचैः ।

प्राणापानौ मनिहथ वक्रस्थानेन यवतः । विचार्य सर्वतो दृष्टिं वक्रदृष्टिरभिचञ्चितः ।

सहसा देवदेवोऽग्निकुण्डात् समुत्थितः । विभक्तं सूर्यसहस्रस्य तेजः सर्वलोकैः प्रभः ।

स्मितं कृत्वा ऽब्रवीदाकं ब्रूहि किं करवाणि ते । आवृते च मन्त्रायाश्च देवानां मुग्धता ततः ।

तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा देवो देवं प्रजापतिः । भीतबहिनविचषाः सवासवदनेषणः ।

यदि प्रसन्नो भगवान् यदि वाऽहं भवमियः । यदि चाहमनुपाक्षो यदि वा वरदो मम ।

यद्गन्धमन्त्रित पीतमन्त्रित यच्च नाश्रित । पूर्णकृतापविद्धश्च यश्चाभारमोदुर्ध्वम् ।
 दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन सुसन्धितं । तच्च मित्या भवेन्नाद्यं वरमेतमहं वृणु ।
 तथाऽस्तित्याद्य भगवान् भगनेवहरो हर । धर्माध्वो विष्णुपाचस्यवो देव प्रजापति ।
 ज्ञानभ्यामवनी गता दक्षी लब्धा भवादर । नायामष्टसहस्रेण स्तुतवान् वृषभध्वजम् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दक्षयज्ञविनाशे पञ्चाशोऽधिकोऽध्यायः ॥ २८१ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यैर्नामधेयस्तुतवान् दक्षो देवं प्रजापति । वक्तुनर्हसि मे तात श्रोतुं श्रद्धां भवान् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयन्तां देवदेवस्य नामान्यद्गुरुकर्मणः । गूढब्राह्मणं गुह्यानि प्रकाशानि च भारत ।
 नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन । देवेन्द्र बलविष्टस्य देवदामगपूजिन ।
 सहस्राक्षं विष्णुपाद्यं त्वय्यज्ञाधिप प्रिय । सर्व्वतः पाणिपादान्तं सर्व्वतोऽलिशिरोमुख ।
 सर्व्वतः श्रुतिम्लोकं सर्व्वमावृत्य तिष्ठसि । शङ्कुकर्णं महाकर्णं कुम्भकर्णार्थं वासव ।
 गजेन्द्रकर्णं गोकर्णं पाणिकर्णं नमोऽस्तु ते । शतोदरं शतावर्त्तं शतजिह्वं नमोऽस्तु ते ।
 गायन्ति त्वं गायत्रिणां श्रद्धयन्त्यर्कमर्कम् । ब्रह्माणं त्वं ब्रतकतुमूर्धं खमिव मेनिरे ।
 मूर्ध्नि हिते महामूर्ध्ने समुद्रान्तरसन्निभ । सर्व्वं वै देवता ह्यस्मिन् गावो गोष्ठं द्वाषते ।
 भवच्छरीरे पर्यामिः सोममग्निं जलेधरे । आदित्यमयं वै विष्णुं ब्रह्माण्डं वृहस्पतिं ।
 भगवान् कारणे कार्य्यं क्रिया करणमेव च । अतस्तु तत्तस्यैव तथैव प्रभवार्थयै ।
 नमो भवाय सर्व्वाय वज्राय वरदाय च । पराङ्मा पतये नित्यं नमोऽस्तु त्वत्कृपातिने ।
 चित्राया चित्रोद्योय चित्रसूतवराणिने । त्वत्कृपाय त्रिनेत्राय विपुत्रायाय वै नमः ।
 नमस्तुष्टाय कुण्डाय ऋष्यायाऽधराय च । दण्डिने समकृपाय दण्डिमुष्टाय वै नमः ।
 नमोऽर्द्धदंकेयाय मुक्तायावतताय च । विलोहिताय धूम्राय नीलपीताय वै नमः ।
 नमोऽस्त्वप्रतिरूपाय विरूपाय शिवाय च । सूर्याय सूर्य्यमालाय सूर्य्यध्वजपताकिने ।
 नमः प्रमयनायाय वृषस्कन्धाय धन्विने । शचुन्दिमाय दण्डाय पर्व्वचीरपटाय च ।
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च । हिरण्यकतचूडाय हिरण्यपतये नमः ।
 नमस्तुताय सत्याय सूर्य्यमानाय वै नमः । सर्व्वाय सर्व्वमज्याय सर्व्वभूतान्तेरात्मने ।
 नमो हेचिऽय इन्द्राय शुक्लध्वजपताकिने । नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकुटाय च ।
 नमोऽस्तु रुद्रनाभाय रुद्राङ्गाय रुद्राय च । सहस्राय नमस्तुभ्यं नमः किलकिताय च ।
 नमोऽस्तु शयमानाय श्रितायोऽत्यिताय च । क्षिताय धावमानाय मुष्टाय जटिलाय च ।
 नमो भर्जनशीलाय मुखवादित्रवादिने । नाद्यापहारलुभाय गीतवादित्रशालिने ।
 नमो श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय वनप्रमयनाय च । कालनायाय कन्याय लयायोपलयाय च ।
 भीमदुन्दुभिहासाय भीमव्रतधराय च । उदाय च नमो नित्यं नमोऽस्तु दम्भवाहवे ।
 नमः कपाक्षदृष्टाय चित्रिमलमिषाय च । विभीषणाय भीष्माय भीमव्रतधराय च ।

नमो विरुतवज्राय खड्गजिह्वाय दंष्ट्रिणे । पताममासलुब्धाय तुमोवीणाप्रियाय च ।

नमो वृषाय वृषाय गोलुभाय वृषाय च । कटुदृढाय दण्डाय नमः पञ्चपञ्चाय च ।

नमः सर्वविरिधाय वराय वरदाय च । वरमाञ्जगन्धर्वस्त्राय वरान्विरदे नमः ।

नमो रक्तविरिधाय भावनायाचमन्त्रिणे । शश्विधाय विभिन्नाय च्छायायातपनाय च ।

अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च । नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततमाय च ।

एकपादद्वन्द्वेवाय एकश्रीये नमो नमः । सुद्राय सुद्रुत्तुभाय संविभागप्रियाय च ।

पञ्चालाय शितायाय नमः ब्रम्भमाय च । नमः कण्टकपण्डाय धष्टायाधष्टचष्टिने ।

महोत्थातपण्डाय धष्टामालाप्रियाय च । प्राणघष्टाय गन्धाय नमः कलकलाय च ।

हंसेन्दकारपाराय हंसेकारप्रियाय च । नमः ब्रम्भमे निर्वर्गे गिरिवृक्षलयाय च ।

गर्भनाशदृष्टायाय तारकाय तराय च । नमो यज्ञाय यज्ञिणे उताय प्रहृताय च ।

यज्ञवाहाय दान्ताय तथाय नृपनाय च । नमस्तदाय तन्वाय तटानां एतथै नमः ।

अनृदायासपतये नमस्तन्मृजे तथा । नमस्तुह्यस्रमोर्धाय सहस्रपरणाय च ।

सहोत्ततशूलाय सहस्रनयनाय च । नमो बालार्कवर्धाय बालरूपधराय च ।

बालानुपरुताय बालक्रीडनकाय च । नमो वृद्धाय लुब्धाय लुब्धाय सोमणाय च ।

तरुद्राक्षितकेभाय मुञ्चकेभाय वै नमः । नमः धूर्जतुष्टाय विकर्षेनिरताय च ।

वर्षाभमायां विधिवन् श्रयक्ष्मन्निवर्तिने । नमो घृष्याय घोषाय नमः कलकलाय च ।

श्वेतपिङ्गलनेवाय कृष्णरक्तकेभाय च । शायभगाय दण्डाय खोटनाय कृषाय च ।

धर्मकामार्थमोक्षायां कवनीयकयाय च । शंखाय शंख्यमुखाय शंख्योगप्रवर्तिने ।

नमो रथविग्रहाय चतुर्धरतराय च । कृष्णाजिनोत्तरीयाय शाल्यशोषशीतिने ।

दंष्ट्रानवज्जघंताय हरिकेश नमोऽस्तु ते । ज्यम्बिकाश्लिङ्गनाथाय शृङ्गाय नमोऽस्तु ते ।

काम कमद कामजः शत्रातुप्रविचारिणे । सर्वैः सर्वदः सर्वज्ञः सर्वधाराम नमोऽस्तु ते ।

महामेघपद्मप्रसन्न महाकाय नमोऽस्तु ते । ब्रह्मशीर्षाङ्गजटिले वल्कलाजिनधारिणे ।

दीप्तसूर्योद्भिजटिले वल्कलाजिनवासरे । सहस्रसूर्यप्रतिम तोषानित्य नमोऽस्तु ते ।

सन्मादनः शत्रावर्तः शत्रुतायाः प्रभूः । चक्रावर्तः युगावर्तः मेधावर्तः नमोऽस्तु ते ।

नमः प्रमचमोक्षा च अजदोऽक्षभुगे च । अक्षस्रष्टा च पञ्चा च एकभुजः पवनोऽनलः ।

जरायुज्जगज्जाह्नवः सेदजाह्नवः तयोद्भिजाः । लमेव देवदेवेभ्यः भूतयामसहनिधः ।

शराचरस्य सृष्टा त्वं प्रतिहर्ता तथैव च । नमोऽङ्गद्विदुषो ब्रह्म ब्रह्मविदारमर ।

अनघः परमा योनिः खं बाधुर्न्यातितां निधिः । अक्षामानि तयोद्भवाङ्गद्विदुषो ब्रह्मवादिनः ।

हयि हयि ऊवा होयि ऊवा होयि तथाऽसकृत् । नायन्ति त्वा सुरजिह्व सामगा ब्रह्मवादिनः ।

यजुर्ध्वं च ह्ययं त्वमाङ्गतिमथसथा । पश्ये मुनिमैव वेदोपनिषदां गणैः ।

श्रेष्ठः स्त्रियश्च स्त्रियः निम्नः कल्प एव च । दुर्वारो दुर्विषयो दुःसहो दुरतिक्रमः ।
 दुर्द्वेषो दुष्प्रकल्पश्च दुर्विषो दुर्विषो जयः । शत्रुः शत्रुः शत्रुः शत्रुः शत्रुः शत्रुः शत्रुः शत्रुः शत्रुः
 आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहो व्याधिरेव च । मम यज्ञस्य गवाधो व्याधीनामगमो गमः ।
 शिखण्डो पण्डरीकाक्षः पण्डरीकवनाक्षयः । दण्डधारस्त्वमकश्च उदयदेहोऽष्टनाशनः ।
 विद्यापपात् सुरश्रेष्ठः सोमपास्त्वमहवृत्तिः । अश्वत्थपास्त्वमजगन्नाथ देव देवगणेश्वरः ।
 विद्यापिपा मृत्युपाश्च क्षीरपाः सोमपास्तथा । मधुच्छुताभामपपास्त्वममेव तुषिताभ्यपाः ।
 क्षिरशरेताः पुष्टस्तमेव त्वं स्त्री पुमांस्तश्च नृपुंयकश्च । बाहो युवा स्वविरो जीर्णदेहस्त्वमगिन्द्रः प्रकृत्स्वमिन्द्रश्च
 कर्त्ता ।
 विश्वद्विषकृतां वरेण्यस्त्वमिन्द्रश्च विश्वरूपसेजस्त्वमिन्द्रश्च विश्वतोमुखः । चन्द्रादित्यौ चतुर्वीते च दयश्च पितामहः ।
 नमोदधिः सरस्वती वात्सलमनलोऽगिन्द्रः । अहोरात्रं विमेषोऽप्यकर्त्ता ।
 न ब्रह्मा शुं च गोविन्दः पौराणो ह्ययथा न मे । साहाय्यं वेदितुं शक्ता ध्यायात्स्वेन ते शिव ।
 या मुनेर्यः सुखस्मात्ते न मया यानि दर्शनं । नाहि मां सततं रचयित्वा पुनस्त्वमिन्द्रश्च ।
 रच मां रचणीयोऽहं तवानक्ष नमोऽस्तु ते । भक्तांशुकम्पी भगवान् भक्त्याहं सदा त्वयि ।
 यः सहस्राक्षेनोक्तानि पुंसामाष्टाह दुर्द्वेषः । निष्ठयेकः समुद्रान्ते स मे गोतास्तु नित्यमगिन्द्रः ।
 यं विनिद्रा जितयासाः सत्त्वसाः । सधेतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति पुञ्जानास्तस्य योगात्मने नमः ।
 ण्डिले दण्डिने नित्यं सन्तोदरवरीरणि । कमण्डलुनिपङ्क्तय तस्यै ब्रह्मात्मने नमः ।
 यश्च केधेषु जीमूता मयः सञ्जातसन्निधुः । कुर्वो समुद्राश्चलारस्तस्यै तोषात्मने नमः ।
 सन्मत्स्य सर्वभूतानि युगान्ते पर्युपस्थिते । यः श्रेते जलमध्यस्थस्त्वं प्रपद्येऽमुं शायिनम् ।
 प्रविश्य वदनं राधेयः सोमं पिबते मित्रि । यस्तत्कृत्स्नं सर्वभूतभूता मां योऽभिरिचतु ।
 ये चानुपतिता गर्भा यथाभागानुपायते । नमस्तोभ्यः स्तथा स्तथा प्राप्नुवन्ते सुदक्षु ते ।
 योऽनुष्ठमापाः पुष्टा देहस्थाः सर्वदेहिना । रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यं यथाधयेन्तु मां ।
 ये न रोदन्ति देहस्था देहिना रोदयन्ति च । सर्वयन्ति न ह्येयानि नमस्तोभ्योऽस्तु नित्यमगिन्द्रः ।
 ये नदीषु समुद्रेषु पर्वतेषु मुह्यन्ति च । त्वमेव लोके गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ।
 सतम्पयेषु रण्यासु चतरेषु तटेषु च । हस्तशरयमालासु जीर्णोद्यानालयेषु च ।
 येषु पद्मसु भूतेषु दिशसु विदिशामु च । चन्द्रार्कयोर्बध्यगता ये च चन्द्रार्करक्षिणु ।
 रसातलगता ये च ये च तस्यै परं गताः । नमस्तोभ्यो नमस्तोभ्यो नमस्तोभ्योऽस्तु नित्यमगिन्द्रः ।
 येषां न विद्यते संख्या प्रमाणं रूपमेव च । अश्वत्थेयगुणा ब्रह्मा नमस्तोभ्योऽस्तु नित्यमगिन्द्रः ।
 सर्वभूतकरो यस्मात् सर्वभूतपतिर्हरः । सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमग्नितः ।
 तमेव हीज्यसे यथायं विविधदिविषैः । तमेव कर्त्ता सर्वस्व तेन न न निमग्नितः ।
 अथवा सायया देव सृष्टया तव मोहितः । एतस्मात् कारणादापि तेन न न निमग्नितः ।

ततः सृष्टानि भूतानि तानि यान्ति पुनः पुनः । महाभूतानि भूतैश्च ऊर्ध्वयः सागरे यथा ।
 प्रसारयित्वा ह्यनानि कृष्णः संहर्तते यथा । तद्वद्भूतानि भूतानामन्योऽयं सि स्ववीर्यवत् ।
 आकाशात् खलु यो घोषः संधातस्तु महोगुणः । वायोः प्राणो रजस्त्वहो रूपं तमसश्च्यते ।
 इत्येतन्मयमेवैतत्सर्वं स्वावरजज्ञम् । प्रलये च तमभ्येति तस्मादुद्दिश्यते पुनः ।
 महाभूतानि यथैव सर्वभूतेषु भूतकृत् । विषयान् कल्पयामास यस्मिन् यदनुपपद्यति ।
 शब्दः श्रोत्रं तथा स्पर्शश्च यमाकाशयोनिर्नृ । रसः स्नेहश्च जिह्वा च श्रवणेति गुणाः सृताः ।
 रूपं चक्षुर्विपाकाश्च चित्तिं चोतिरुच्यते । धैर्यं ब्राह्मणं रजश्च रते भूमिगुणाः सृताः ।
 प्राणः स्वर्गश्च पेटा च वायोऽरते गुणाः सृताः । इति सर्वगुणा राजान् व्याख्याताः पाञ्चभौतिकाः ।
 सत्त्वं रजस्तमः कालः कर्म बुद्धिश्च भारत । मनः पष्ठानि चैतेषु दैवतैः समकल्पयत् ।
 यदूर्ध्वं पादतलयो रवाभूदूर्ध्वं पश्यति । एतस्मिन्नेव कृत्स्नं वर्तते बुद्धिरन्तरं ।
 इन्द्रियाणि नरे पञ्च पठन्तु मन उच्यते । सर्वमो बुद्धिमेवाहुः चेवञ्च पुनरहम् ।
 इन्द्रियाणि च कर्मा च विचेतव्यानि भागवतः । ततः सत्त्वं रजश्चैव तेषां भावास्तदाश्रयाः ।
 चक्षुराक्षोचनायैव संश्रयं कुरुते मनः । बुद्धिरव्यवसानाय चाक्षी चेवञ्च उच्यते ।
 ततः सत्त्वं रजश्चेति कालः कर्म च भारत । गुणैर्नैनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाणि च ।
 मनः पष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्याभावे कृता गुणाः । येन पश्यति मण्डुः शृणोती श्रोत्रमुच्यते ।
 जिघ्रती भवति ब्राह्मणं रसती रसना रसान् । स्वाधर्मं स्वर्गं स्वर्गं बुद्धिर्निर्दिशति यत्नतः ।
 यदा मर्धयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः । अधिष्ठानानि बुद्ध्या हि श्रयणेति पञ्चधा ।
 इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तेषु दृष्टेषु दुष्यति । पुरुषे तिष्ठती बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ।
 कदाचित्तमते प्रीतिं कदाचिदपि भवति । न दुखेन न दुखेन कदाचिदपि वर्तते ।
 सर्वं भावात्मिका आर्वाक्तीनेतान् परिवर्तते । सरिता सागरो भर्ता यथा वेत्तामिवोर्ध्वमान् ।
 इति भावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते । अवर्तमानान् गुणान् बुद्धिर्भावानुवर्तते ।
 प्रहर्षः प्रीतिरामन्दः सुखं भङ्गान्निश्चिन्ता । कथञ्चिदुपपन्नो पुरुषे चान्तिका गुणाः ।
 परिदाहस्तथा शोकः शन्नापो मूर्तिरसमा । निद्रानि रजस्तमसि दुष्यन्ते हेतुहेतुभिः ।
 अविद्या रागमोहा च प्रमादस्तम्भतामयः । अष्टद्विष्टा दैन्यं प्रमेहः क्षत्रवर्जिता ।
 कथञ्चिदुपवर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः । अथ यत् प्रीतिर्दुःखं कार्ये मनसि वा भवेत् ।
 वर्तन्ते सान्त्विका भाव इत्युपेते तत्तथा । अथ यद्दुःखं संयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
 प्रवृत्तं रज इत्येव तदर्थं चिन्तयेत् । अथ यन्मोहसंयुक्तं कार्ये मनसि वा भवेत् ।
 अथ तत्कर्मविशेषं तमन्मदुपधारयेत् । इति बुद्धिगतीः सर्वा व्याख्याता यावतीरिह ।
 एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं । सत्त्वैव च ज्ञायते तदन्तरं विदुः सूक्तयोः ।
 सृजतेऽव गुणानेक एको न सृजते गुणान् । श्रयणमनौ प्रकृत्या तु सम्ययुक्तौ च सर्वदा ।

यथा मत्स्याङ्गिरस्य स्यात् सम्प्रयुक्तो भवेत्तथा । न गुणा विदुरात्मानं न गुणान् वेदं पश्यन्त ।

परिद्रष्टा गुणानान्तु मसृष्टा मन्यते यथा । आश्रयी नास्ति सत्त्वस्य गुणसंगेन चेतना ।

११८

सत्त्वस्य सृजनयन्ये गुणान वेदं कदाचन । सृजते हि गुणान् सत्त्व चेश्च परिपश्यति ।

सप्रयोगस्योरेव सत्त्ववेद्ययोर्युव । इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं क्रियते बुद्धिरन्तरा ।

निश्चतुर्भिरजानङ्गिरिन्द्रियाणि प्रदीपवत् । एवं स्वभावमेवैतत् तदुद्धा विहरेश्वर ।

अज्ञोचक्षुः प्रह्व्यंश्च स वै विगतमत्सर । स्वभावमिदमेवैतत् यदिमान् सृजते गुणान् ।

११९

जर्णेनाभिर्यया स्रष्टु विज्ञेयास्तन्तुवज्जुषा । प्रध्वला न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नापलभ्यते ।

एवमेके व्यवस्थान्ति मिष्टचित्तिरिति चापरे । इतीमं हृदयपथ्यं बुद्धिचिन्तामयं दृढं ।

विमुष्य सुखमासीत् विशोकच्छिन्नसंशय । तान्येयुः प्रच्युता इक्षीं मोक्षपूर्णा नदीं नरा ।

यथा गाधमविदाभे बुद्धियोगमथ तथा । नैव तान्यन्ति विद्वांसः स्रवन्त पारमन्त्रय ।

अध्यात्मविदुषो धीरा ज्ञानान्तु परमं स्रवः ।

न भवति विदुषा महद्भयं यद्विदुषा सुमहद्भयं भवेत् । न हि गतिरधिकोऽस्ति, कश्चित् सद्दुपदर्शयतीह तुच्छतां ।

१२०

यत्करोति वज्रदोषमेकतस्तच्च दूषयति यत्पुरा कृतं । नाश्रियं तदुभयं करोत्यसौ यच्च दूषयति यत्करोति च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पाञ्चभौतिके सप्ताश्वोत्थधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २८० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सुदुःखाच्च मृत्योश्च वसने प्राणिनः सदा । उभयं नो यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रापुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । नारदस्य च संवादं समस्तस्य च भारत ।

॥ नारद उवाच ॥ उरस्येव प्रणम्ये वाङ्मया तरसीव च । सम्प्रहृष्टमना नित्यं विशोक इव लक्ष्मणे ।

१२१

उद्वेगं न हि ते किञ्चित् भुङ्क्ष्वमपि लक्षये । नित्यदत्त इव स्वस्ते बालवश्च विचेष्टये ।

॥ धर्मज्ञ उवाच ॥ भूतभयं भविष्यञ्च सर्वमेतन्तु ज्ञानदः । तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहं ।

उपक्रमानहं वेदं पुनरेव फलोदयान् । लोके फलानि चिन्वाणि ततो न विमना ह्यहं ।

अगाधायाप्रतिष्ठाञ्च गतिमन्तश्च नारद । अन्धा जडाश्च जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवन्त ।

विहितेनैव जीवन्ति श्रेयोगात्रा दिवौकष । बलवन्तोऽवसासैव तस्मादस्मान् सभाजय ।

१२२

महश्मिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति श्रतिनस्तथा । शोकेन चान्ये जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवन्त ।

यदा न भोषेम हि किञ्च न स्यात् धर्मेण वा नारद कर्मणा वा । क्षतानवश्यानि यदा सुखानि दुःखानि वा दधं विधर्षयन्ति ।

यमे प्राज्ञा कथयन्ते मनुष्या प्रज्ञाभूतो ह्येन्द्रियाणां प्रसादः । भुङ्क्षन्ति भोषन्ति तथेन्द्रियाणि प्रज्ञासोमो नास्ति मूढेन्द्रियस्य ।

भूयस्य दर्पं न पुनर्भोहं एव मूढस्य नायं न पराङ्मतिः, लोकाः । न ह्येव दुःखानि सदा भवन्ति सुखस्य वा निवृत्तिः सा मा भव एव ।

भवात्मकं परिवर्त्तमानं न मादृशं सञ्चरं वातु कुर्यात् । इष्टान् भोगान् अनुहयेत् सुखं वा न चिन्तयेद् दुःखमभ्यागतं वा । समाहितो न स्पृहयेत् परेषां मानागतं चाभिनन्देच्च लाभं । न चाभिद्यथेदिपुलेऽर्थलाभे तयाऽर्थनाशे च न वै विपीदेत् ।

न बाध्वा न च विद्धं न कौट्यं न च कुतं न च मन्त्रा न वीर्यं । दुःखात्तातुं सर्वं श्वोत्सहने परच ग्रीलेन तु
यान्ति शान्तिं ।

नाशि बुद्धिरयुक्तस्य नायोगादिन्दते सुखं । धृतिश्च दुःखत्यागश्चेत्युभयान्तु सुखं नृप ।

प्रियं हि इष्यजननं इष्यं उत्सुकवर्द्धन । उत्सुको नरकायैव तस्मात्तान् मन्यमान्यहं ।

एताञ्चैकभयोत्पत्तिकाम मोहान् सुखदुःखयो । पश्यामि साच्चिदानन्दे देहस्यास्य विचेष्टनात् ।

अर्थकामौ परित्यज्य विशेषो विगतज्वरः । दृष्टानोहो तु सन्त्यज्य परानि शृथिवीमिमां ।

म स मृत्योर्न वा धर्म्यान्न सोमान्न कुतश्चन । पीतानृतखेवात्यन्तमिह पाम्नुव चाभयं ।

एतद्वैष्णव विज्ञानमि महत् कृत्वा तपोय्यं । तेन भारद् सम्प्राप्ति न मा शोक प्रबाधते ।

इति श्रीमहामारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि समुद्रनारदसंवादे अष्टाशोत्यधिकर्षिताऽध्यायः ॥ २८८ ॥

॥ धुधिष्ठिर उवाच ॥ अतल्लक्ष्यं ब्राह्मणां सततं संग्रथात्मन । अहृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ गुरुपूजा च सततं दृष्ट्वा नां पर्युपासनम् । अथ यच्चैव शास्त्राणां कूटस्थं श्रेय उच्यते ।

अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गालवस्य च संवादं देवयैर्नारदस्य च ।

वीतमोहकम विप्र शानद्वज्जितेन्द्रिय । ज्ञेयस्कामो यतात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ।

यै कैश्चित् सप्ततो लोके गुणैश्च पुरुषो ज्ञाने । भवत्यनपगान् सर्वज्ञानान् गुणान् सचयामहे ।

भवानेर्वविधोऽस्माकं संशयं हन्तुमर्हति । अमूढश्चिरमूढानां लोकतत्त्वमज्ञानता ।

ज्ञाने शिवं प्रवृत्तिं स्यात् कार्याणामविशेषतः । यतः कार्यं न व्यवसामस्तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

भगवन्नाम्ना सर्वे पुण्याचारदर्शिन । इदं श्रेय इदं श्रेय इति सर्वे प्रबोधिता ।

तांसु विप्रस्थितान् दृष्ट्वा ब्राह्मणैः राज्ञाभिनन्दिन । स्वशास्त्रैः परितुष्टांश्च श्रेयो गोपसभामहम् ।

शास्त्रं यदि भवेदेकं श्रेयो व्यक्तं भवेत्तदा । शास्त्रैश्च वृद्धभिर्भूयः श्रेयो गुह्यं प्रवेक्षितम् ।

इतस्मात् कारणञ्चैव कलितं प्रतिभाति मे । ब्रवीतु भगवास्तस्मै उपसन्नोऽस्यधीर्हि मे ।

॥ मारद उवाच ॥ श्रद्धमासात चलारे यथा सद्गुणिता प्रयत्नक । तान् सर्वाननुपश्य त्व समाश्रित्येति गाक्ष्व ।

तेषान्तेषान्तया हि तमाश्रमाणांततस्ततः । भानारूपं गुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं श्रयम् ।

न यान्ति चैव ते सत्यगभिप्रेतमसंशयं । अज्वपक्षस्तया सत्यगायमाणा पगद्वति ।

यत्त निश्चयसं सम्यक् तथैवाभंग्यात्मकं । अनुग्रहश्च मित्राणामभिवाणाश्च नियतं ।

संग्रहश्च चित्रगणश्च त्रैय आहर्षणोषिणः । निवृत्ति कर्मण पापात् सतत पुण्यमोक्षता ।

सद्भिश्च समदाचारः श्रेय एतदसंग्रहः । माह्वैव संवभूतेषु व्यवहारेषु चाज्ज्वलं ।

वाक्चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदंशयं । देवतोभ्यः पितृभ्यश्च सविभागोऽतिथियन्पि ।

अहंत्यागश्च भूत्यानां श्रेय एतदसंशयं । सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानानु दुष्करं ।
 यद्गुतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं ब्रवीम्यहं । अहङ्कारस्य च त्यागः प्रमादस्य च नियहः ।
 सन्तोषोऽप्येककर्था च कूटस्थं श्रेय उच्यते । धर्मेण वेदाध्ययनं वेदान्तानां तथैव च ।
 शान्तिर्यानास्य जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयं । शब्दरूपरसस्पर्शानुसङ्गं गन्धं केवलान् ।
 मातृपुत्रमुपसेवेत श्रेयसोऽर्थी कथञ्चन । नक्तक्षय्यां दिवास्वप्नमासस्यं पशुशूनां मदं । ११५
 अतियोगयोगश्च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् । आत्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषां परिनिन्दया ।
 स्वगुणैरेव मार्गेतं विप्रकथं पूज्यजनात् । निरुणास्त्रैव भूयिष्ठमात्मप्रभाविता नराः ।
 दोषैरन्यान् गुणवत् विपन्यात्मगुणवत् । अनूच्यमानास्तु पुनस्ते मन्यन्ते महाजनाः ।
 गुणवत्तरमात्मानं स्तेनं मानेन दर्पिताः । अनुवन् कलचिच्चिन्दात्मात्मपूजामवर्णयन् ।
 विपक्षिद्वेषसम्पन्नं प्रप्रायेव महद्यत् । अनुवन्नातिसुरभिर्गन्धः सुमनसां श्लिषि । ११६
 तथैवाद्याहरन् भाति विमलो भानुरम्बरः । स्वभादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ।
 ज्वलन्ति यमसा लोके यानि न व्याहरन्ति च । न लोके दीप्यते मूर्ध्वं केवलात्मप्रसङ्गया ।
 अपि चाविहितः शब्दे कृतविद्यः प्रकाशते । अवदुश्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशान्तिः ।
 दीप्यते तैव लोकेषु शूनैरपि सुभाषितं । मूढानामवलिज्ञानामभारं भाषितं बद्धं ।
 दशैषान्यतरात्मानमग्निरूपमिन्द्राशुमान् । एतस्मात् कारणात् प्रोक्तं खगयन्ते पृथग्भिधा ११७
 प्रज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति मे । नापृष्टं कस्यचिद्भूयासायन्यायनं पृच्छत ।
 ज्ञानवानपि मेधावी जडवत् समुपाविशेत् । ततो वा समरीयेत धर्मनिष्ठेषु साधुषु ।
 मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च । चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्मयोगितकरा भवेत् ।
 ॥ तत्र वारं कुर्वीत श्रेयाऽर्थी वै कथञ्चन । निरारब्धोऽप्ययमिह यथासंश्लेषजीवनः । ११८
 पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाप्नुयात् । अपामप्रक्षयेन्दोश्च स्वर्गं वेदयते यथा ।
 तथा पश्यान्ते स्वर्गमुभयोः पुण्यपापयोः । अपश्यान्तोऽनुविषयं भुञ्जते विषयाग्निः । ११९
 भुञ्जानयात्माविवयान् विषयान् विद्धि कर्षणा । यथागमयमानात्मासक्तारेण पृच्छतां ।
 प्रभूयाद्वाग्नेया धर्मं गत्यन्तं देशमात्मवान् । श्रियोपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र ज्ञातं सुसमाहिता ।
 यथावत् शास्त्रसम्पन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् । आकाशस्थो भुवं यत्र दोषान् नृपुष्पिपक्षितां १२०
 आत्मपूजामिकां मे को वेषेत्तत्र पण्डितः । यत्र संलोडिता सुप्तैः प्रायशो धर्मवेतवः ।
 प्रदीप्तमिव पैसानं कदां देशं न मन्यजेत् । यत्र धर्ममनाश्रद्धाशरेद्युर्ध्वं तमसराः ।
 भवेत्तत्र यथैव पृथग्गोत्रेषु साधुषु । धर्ममर्थनिमित्तं च शरेद्युर्वच मानवाः ।
 न तानमुवभेष्ठातु ते हि पापहता गणाः । कर्षणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेष्वपि ।
 यत्र धावेत् ततस्त्वं सप्तपञ्चरुणादिव । पेन खट्वासमाकूटः कर्षणाऽनुजयी भवेत् । १२१
 आदितस्तद्य कर्त्तव्यमिच्छता भवमात्मनः । यत्र राजा च राशेयं पुरुषाः प्रत्यगन्तराः । १२२

कुटुम्बिनमपभुजस्यजेतद्राष्टमात्मवन् । श्रौचियास्तपभोक्तारो धर्मान्निद्याः सनातनाः ।

याजनाथापने युक्ता यत्र तद्राष्टमावसेत् । स्वाहास्वधावपटकारा यत्र सभ्यगनुष्ठिताः ।

अजस्रश्चैव दत्तानेवधत्तवाविचारयन् । अग्नौचोन् यत्र पश्येत ब्राह्मणान् दृष्टिकर्षितान् ।

त्यजेत्तद्राष्टमावसमुपलभिवामिन् । श्रोतमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरपाचिताः ।

स्वस्थचित्तो वपेत्तत्र कृत्यकृत्यमिवात्मवान् । दृष्टो यत्राग्निनेत्रे मत्कारस्य कृतात्मसु ।

१११

चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशोखेषु साधुषु । उपलब्धेषु दानेषु दुराचारेषु साधुषु ।

अविभक्तेषु लुब्धेषु सुमहदुपधारणं । यत्र राजा धर्मान्निद्या राज्यं धर्मेण पालयेत् ।

अपात्य कमान् कामेशो वसेत्तत्राविचारयन् । तयाशोखा हिराजान् सर्वान् विषयवाचिनः ।

श्रेयसा योजयन्त्यग्नौ श्रेयसि प्राप्युपस्थिते । पृच्छतस्तोभया तात श्रेय एतदुदाहृतं ।

न हि श्रेयं प्रधानेन श्रेयः संख्यातमात्मनः । एवं प्रवर्त्तमानस्य दृष्टिं प्रणिहितात्मनः ।

११२

तत्सर्वेह ब्रह्मलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ।

इति श्रौतमाभारते शान्तिपर्वणि भाष्यधर्मपर्वणि श्रौतवाचिके जननवत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८८ ॥

॥ पुथिष्ठिर उवाच ॥ कथं न युक्तः श्रियर्षो चरद्दक्षद्विधा नृपः । नित्यं कैश्च गुणैर्धुक् सङ्गमायादिमुच्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनं । अरिहृनेमिनां श्रेष्ठं सगरायानुवृक्षते ।

॥ सगर उवाच ॥ किं श्रेयः परमं ब्रह्मन् कृतेह सुखममुते । कथं न श्रेष्ठं लुब्धैर्दृष्टिर्दृष्ट्यामि वेदितुं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तत्वा तादृशं सर्वमास्तविदामरः । विबुध सभ्यै चार्थं सदाकामिदमब्रवीत् ।

११३

सुखं मोक्षसुखं लोके न च मूढोऽवगच्छति । प्रवक्तुं पुत्रपद्मेषु धनधान्यसमाकुलैः ।

सकृद्बुद्धिरग्राह्यात्मा न शक्नोति कश्चिद्विदुः । खिहपाश्र्विती मूढो न च मोक्षाय कल्पते ।

खिहगानि च ते पाशान् बद्ध्यामि शृणु ताम्रम । सकलैकेन विरथा शक्यः श्रेष्ठं विजानता ।

यत्नाय पुत्रान् कालेन यौवनलासिर्वैद्य च । समर्थान् जीवने शालां मुकुटं ययासुखं ।

भार्या पुत्रवर्गं दृष्ट्वा चालितां पुत्रवत्सलां । ज्ञात्वा प्रजहि कालेन परार्थमनुदृश्य च ।

११४

शापयो निरपयो वा मुकुटं ययासुखं । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थं स्तमनुभूय ययाविधि ।

कृतकौद्रहलक्षेषु मुकुटं ययासुखं । उपपत्त्योपलब्धेषु लाभेषु च समो भव ।

एष तावत्समाधेन तत्र शंकीर्त्तितो मया । मोक्षार्थं विहरेणाय भूयो बद्ध्यामि तच्छृणु ।

मुक्ता धीतमथा लोके चरन्ति सुखिनो नराः । सक्रमावा विनश्यन्ति नरास्तत्र न संग्रयः ।

आहारसञ्चयाद्यैव तया कीटे पिपीनिका । अशक्ताः सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः ।

११५

स्वजनेन च ते चिन्ता कर्त्तव्या मोक्षवृद्धिना । हमे मया विनाभूता भविष्यन्ति कथन्ति ।

स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयनेव विवर्द्धते । सुखदुःखे तथा मृद्युं स्वयनेवाधिगच्छति ।

भोजनाच्छादनं चैव मात्रा पित्रा च संयतं । स्वजनेनाधिगच्छन्ति लोके नास्वगतं पुरा ।

धात्रा विहितमच्छाणि सर्वभूतानि भेदिनी । लोके विपरिधावन्ति रचितानि स्वधर्मि ।

स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य परतन्त्रस्य सर्वदा । को हेतुः स्वजनं पोष्टुं रचितु वा दृढात्मनः । १८०
 स्वजनं हि यदा मृत्युर्हन्त्येव तव पश्यत । छतेऽपि यत्ने महति तव बोध्ययमात्मना ।
 जीवन्तमपि चैवैनं भरणे रचणे तथा । असमाप्ते परित्यज्य पश्चादपि मरिष्यसि । १८१
 यदा मृतश्च स्वजनं न ज्ञास्यसि कदाचन । सुखितं दुःखितं वापि ननु बोध्ययमात्मना ।
 मृते वा त्वयि जीवे वा यदा मोक्ष्यति वै जनः । स्वछतं ननु बुद्धेर्वै कर्तव्यं हितमात्मनः ।
 एवं विज्ञानं लोकोऽस्मिन् कस्येत्यभिनिश्चित । मोक्षे निवेश्य मनो भूयस्याप्युपधारय । १८२
 क्षुत्पिपासादधोऽभावा जिता यत्नेह देहिन् । मोक्षो लाभस्य मोक्षः सत्त्ववान् मुक्त एव सः ।
 क्षुते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायाञ्च यो नरः । न प्रमाद्यति समोक्षात् सततं मुक्त एव सः । १८३
 दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ पुमान् सदा । मोक्षयतिमिति यः क्षिप्रो देयबुद्धिः स उच्यते ।
 आत्मभावं तथा स्त्रीषु मुक्तमेवं पुनः पुनः । यः पश्यति सदा युक्तो यथावक्तुं एव सः । १८४
 सम्भवश्च विनाशश्च भूतानां चेष्टितं तथा । यस्तत्त्वतो विज्ञानाति लोकोऽस्मिन्मुक्त एव सः । १८५
 प्रस्रं वाहसहस्रेषु साधार्यं चैव कोटिषु । प्रासादे मय्यक्तं स्थानं यः पश्यति स मुच्यते ।
 मृत्युनाऽप्याहतं लोकं व्याधिमिथोपपन्नं । अस्तित्वविपत्तौ चैव यः पश्यति स मुच्यते । १८६
 यः पश्यति स सन्तुष्टो न पश्यन् विद्वन्मते । प्रज्ञायत्येन सन्तुष्टो लोकोऽस्मिन्मुक्त एव सः । १८७
 अग्नीषोमाविदं सर्वमिति यश्चानुपश्यति । न च संसृज्यते भावैरहृतैर्भुक्त एव सः । १८८
 पर्यङ्कग्रथा भूमिषु समाने यस्य देहिन् । शालयश्च कदम्बश्च यस्य स्थान्मुक्त एव सः । १८९
 चैमश्च कुशचौरश्च कैश्रेयं वस्त्रालानि च । आविकं चर्मणि समं यस्य स्थान्मुक्त एव सः । १९०
 पद्मभूतसमुद्भूतं लोकं यद्यानुपश्यति । तथा च वर्त्तते दृष्ट्वा लोकोऽस्मिन्मुक्त एव सः । १९१
 सुखदुःखं समं यस्य लाभालाभौ जयाजयौ । इच्छादेयो भयोदेगौ सर्वेया मुक्त एव सः । १९२
 रक्तमूत्रपुरीषाणां दीपाणां सङ्घर्षांस्तथा । गरीरं दीपवज्रं दृष्ट्वा चैव विमुच्यते । १९३
 बलीपलितसयोगं काश्यपे वैवर्ण्यमेव च । कुलभावश्च जरया यः पश्यति स मुच्यते । १९४
 पुंस्तेजोपधानं फालेन दर्शनोपरमन्त्रया । वाधिर्यं प्राणमन्दन् च यः पश्यति स मुच्यते । १९५
 गतानूर्गोक्षया देवान्पुत्राञ्च तथा गतान् । लोकादस्मान् परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते । १९६
 प्रभावैरन्विताभौक्षे पाथिवेन्द्रा सहस्रशः । ये गताः पृथिवी त्यक्त्वा इति ज्ञात्वा विमुच्यते । १९७
 यथायं दुर्लभान् लोकं क्रोधाद्यं सुखभांस्तथा । दुःखस्यैव सुदुर्लभार्थे यः पश्यति स मुच्यते । १९८
 अपत्यानाञ्च वैगुण्यजनं विगुण्यमेव च । पश्यन् भूयिष्ठो लोकं को मोक्षं नाभिपूष्यते । १९९
 शार्ङ्गाले काण्डयो बृहद्वै सत्यं पश्यति मानवः । अपारमिव मानुष्यं सर्वथा मुक्त एव सः । २००
 एतच्छ्रुत्वा मम यथा भवाद्यरतं मुक्तवतः । गावस्थेयं यदि वा मोक्षे लता बुद्धिरविद्यया । २०१
 तत्तत्पदं वचनं श्रुत्वा बन्धकं प्रत्यवोपति । मोक्षमेव गुणैर्भुक्तं पालयामास च प्रजा । २०२
 इति श्रीमहाभाग्नेः शान्तिपर्यं षष्ठि मोक्षधर्मपर्यं षष्ठि मगरारिहर्षमिधवादे नवत्यधिकविंशतीऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निष्ठते मे सदा तात कौटुहलमिदं हृदि । तदहं श्रोतुमिच्छामि लज्जां कुरुपितामह ।

कथं देवर्षिरुग्रना सदा काव्यो महामति । असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रत ।

१६०

वर्द्धयामास तेजस्य किमर्थमभितोजसां । नित्यं वैगुणिवद्वाच्य दानवाः सुरसत्तमैः ।

कथञ्चापुशना प्राप्य शुक्लत्वममरद्युति । अद्विष्टः स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्वीहि मे ।

अथाति च स तेजस्वी मध्येन नभसः कथं । एतदिच्छामि विशातं निखिलेन पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शूरे राजवर्जितः सर्वमेतद्यथातथं । ययामति यथा चैतत् श्रुतपूर्वं मयाऽनघ ।

एष भार्गवदायादौ मुनिर्भान्या दृढमतः । सुराणां विप्रियकरो निमित्तो कारुण्योत्तमके ।

१६१

रुद्रोऽयं धनदो राजा यत्परलोधिष सदा । प्रभविष्युष्ये कोपस्य जगतस्य तथा प्रभु ।

तस्यात्मानमथविष्य योगविद्धे महामुनि । रुद्रा धनपतिं देवं योगेन हतवान् वसु ।

हते धने ततः शर्मन् लभे धनदस्ताथा । आपन्नमन्युः संविशन् सोऽभ्यगात् सुरसत्तमैः ।

निवेद्य दानाम तदा शिवायामिततेजसे । देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय वज्ररूपिणे ।

योगात्मकैर्नाशनवा रुद्रा मम हतं वसु । योगेनोत्तमगन्तं कृत्वा नि हतस्य महातपा ।

१६२

एतच्छ्रुत्वा ततः कुह्यो महायोगी महेश्वरः । संरक्तनयनो राजञ्जूलमादाय गृह्णिवान् ।

क्वासा क्वासविनि प्राह गृह्णीत्वा परमायुधं । उग्रना दूरतस्तस्य बभौ शाला चिकीर्षितं ।

स महायोगिणो बुद्ध्या तं रोधं वै महात्मान् । गतिमार्गमनं वेत्ति स्थानञ्चैव ततः प्रभु ।

सञ्चिन्त्येष्टिणं तपसा महात्मान् महेश्वरं । उग्रना योगसिद्धात्मा शूलायै प्रत्यदृश्यत ।

विज्ञानरूपः स तदा तपःसिद्धेऽयं धनिना । शाला शूलसञ्च देवेशः पाणिना समनामयत् ।

१६३

आनतेनायं शूलेन पाणिनाऽमिततेजसा । पिनाकमिति शोवाच शूलमुपायुधं प्रभुः ।

पाणिमथगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमापति । आसं विवृत्य ककुदो पाणिना प्राचिरञ्जने ।

स तु प्रविष्ट उग्रना क्लृप्तं महेश्वरं प्रभु । व्यर्चरचापि तत्रासौ महात्मा भृगुमन्दन ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं व्यर्चरचाजमुग्रनास्तस्य धीमतः । जठरे देवदेवस्य किञ्चाकार्वात्महायुतिः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुरा सोऽनर्जन्मतः साणुभूता महाव्रतं । वर्षाणामभवद्वाजन् प्रयुतोऽन्यैर्मुद्राणि च ।

१६४

उदतिष्ठत्तपस्तप्ता दुश्चरञ्च महाव्रदात् । ततो देवातिदेवसं ब्रह्मा वै समसर्पत ।

तपोऽद्विष्टमपृच्छ स कुशलञ्चैवमव्ययः । तपः सुचोर्ध्वमिति च श्रोवाच हृद्यमध्वजं ।

तत्संयोगेन दृष्टिश्चाप्यपश्यत् स तु ब्रह्मर । महामतिरचिन्त्यात्मा सत्यधर्म्मरतः सदा ।

स तेनाद्या महायोगी तपसा च धनेन च । व्यराजत महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।

ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् । उग्रनास्तु समुदिशो निःक्षिपे जठरे ततः ।

१६५

तुष्टाव च महायोगी देवं तत्रैव एव च । नि धारं काङ्क्षमाणः स तेन सा प्रतिहन्यते ।

उग्रनास्तु तथोवाच जठरस्थो महामुनि । प्रसादं मे कुरुष्वेति पुन पुनररिन्दम ।

तमुवाच महादेवो गच्छ त्रिभेदेन मोक्षं । इति सर्वार्थेण श्रोतांसि रुद्रा चिद्वज्रपुङ्गव ।

अपम्यमानपद्वारं सर्वतः पिहितो मुनिः । पर्यङ्कामद्दह्यमान इत्येतत्तेजसा ।

स वै निष्कम्ब मिथ्येन शुक्लमभिपेदिवान् । कार्येण तेन नभसो नागच्छत म मथतः ।

विनिष्कान्तान् तं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा । भवो रोपसमाविष्टः शुक्लोद्यतकरः स्मितः ।

अवारयत तं देवो क्रुद्धं पशुपतिं पतिं । पुच्छलमगमद्देव्या वारिते शङ्करे च सः ।

॥ देव्युवाच ॥ हिंसनीयस्त्वया नैव मम पुच्छलमागतः । न हि देवोदरात् कश्चित् निःसृतो नाशमर्हति ।

ततः प्रीतो भवो देव्याः प्रहर्षेद्यदमब्रवीत् । गच्छत्येव यथाकाममिति राजन् पुनः पुनः ।

ततः प्रणम्य धरदं देवं देवोमुमान्ताया । उग्रनाः प्रापतद्भोमान् गतिमिष्टा महामुनिः ।

एतन्तं कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः । चरितं भरतयेष्ट यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भवभार्गवसमागमे एकवचन्यधिकद्वितीयोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयसद्वर्षिर्ह मे । न तृणान्यमृतमेव वचसस्ते पितामहः ।

किं कर्म पुण्यं कृत्वा शुभं पुण्यमत्तम । श्रेयः परमवाप्नोति श्रेयस्ते चेह च तदहम् ।

॥ भीम उवाच ॥ अथ ते वर्तयिष्यामि यथा पूर्वम् महाशयः । पराशरं महात्मानं परमं जनको नृपः ।

किं श्रेयः सर्वभूतानामस्मिन् लोके परच च । यज्ञवेत् प्रतिपत्तव्यं तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ।

ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित् । नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमयाप्रवीत् ।

॥ पराशर उवाच ॥ धर्म एव कृतः श्रेयानिह लोके परच च । तस्माद्भिः परमं नास्ति यथा प्राङ्मर्कनोपिष्टः ।

प्रतिपद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते । धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां नृपसत्तम ।

तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्मोणीह कुर्वते । चतुर्विधा हि लोकेऽस्मिन् याचा तात विधीयते ।

कर्मणा यचावतिष्ठते सा च कामात् प्रवर्तते । सुकृतासुकृतं कर्म निवेद्य विविधैः क्रमैः ।

दृष्टाङ्गैरभिभक्तानां भूतानां यच्छ्रुतिः । शैवर्षे राजतस्यापि यथा भाण्डं निविच्यते ।

तथा निविच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः । नावीजाज्यायते किञ्चिच्चाहृता सुखमेधते ।

सुकृतैर्धिन्दते शौख्यं प्राप्य देहवयं नरः । दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनम् ।

स्वभावतो हि संसिद्धा देवगन्धर्वदेवानवाः । प्रेत्य यान्ति कृतं कर्मैव क्षरन्ति सदा जनाः ।

ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधं । लोकयात्राययश्चैव शब्दो वेदाययः कृतः ।

शान्त्यर्थं मममसात नैतद्दृष्ट्वानुप्रायनं । चतुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधं ।

सुकृते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते । निरन्तरं मिश्रं भवते कर्म पार्यवम् ।

कन्यायां यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते । कदाचित् सुकृतं तात कृतमिव तिष्ठति ।

मज्जमानस्य मसारे यावद्दुःखादिमुच्यते । ततो दुःखवयं कृत्वा सुकृतं कर्म भवते ।

सुततयादुष्कृतस्य तदिदं मनुजाधिपः । दमः क्षमा इति श्रेयः सन्तोषः सत्यवादिता ।

द्वीरहिंसाऽप्यनृणां दास्यसेति सुखावहाः । दुष्कृते सुकृते चापि न जन्तुर्नियते भवेत् ।

नित्यं मनःसमाधानं प्रयतेत विचक्षणः । भार्य परस्य सुकृतं दुष्कृतस्यापि भवेत् ।

करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते । सुखदुःखे समं धाय पुमानन्येन गच्छति ।

अन्येनैव जनः सर्वं सङ्गतो यद्यपार्थिव । परेषां यदसूयेत न तत् कुर्यात् स्वयं नरः ।

यो ह्यसुदुःखाया युक्तः सोऽवहासं नियच्छति ।

१०१०

भोरुराजस्यो माद्वान् सर्वमभ्यो वैश्याऽनीहावान् होनवशाऽलपय । विदंश्चाग्रीलो दत्तहीनः कुलीनः सत्यादिभ्यो
ब्राह्मणः स्त्री च दुष्टा ।

राजो युक्तः परमानामहेतोर्मूर्खो वक्ता नृपहीनश्च राट् । एते सर्वे शोच्यतां यानि राजन् यद्यायुक्तः खेहहीनः
प्रजायुः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरनोतासु दिनशत्यधिकद्विधत्तोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ मनोरथरथं प्राप्य दृष्टियार्यहयं नरः । रस्मिभिर्ज्ञानवभूतैर्वो गच्छति स बुद्धिमान् ।

वेवायितेन मनसा दृष्टिहीनस्य प्रसूते । द्विजातिहर्षाग्निदत्ता न तु ह्येतत् परस्पररात् ।

आदौ नृमूर्ध्नं लब्ध्वा नावकर्षेद्विश्रम्यते । उत्कर्षार्थं प्रयतेत नरः पुण्येन कर्मणा ।

१०११

वर्णेभ्यो हि परिभेष्टो न वे संमनमर्हति । न तु यः सत्क्रियां प्राप्य राजधं कर्म सेवेतः ।

वर्षात्कर्ममवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा । दुर्लभं तमलब्ध्वा हि हन्यात् पापेन कर्मणा ।

अज्ञानाद्भिः कृतं पापं तपसैवाभिनिर्मुदेत् । पापं हि कर्म क्षमति पापमेव स्वयं कृतं ।

तस्मात् पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयं । पापानुबन्धं यत् कर्म यद्यपि स्यात्प्रहासकं ।

तन्न सेवेत मेधावो ब्रूचिः कुर्मलिनं यथा । किं कष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः ।

१०१२

प्रत्यापन्नस्य हि ततोऽनात्मा तावद्विरोचतः । प्रत्यापत्तिश्च यत्नेह बालिप्रसू न जायते ।

तस्यापि दुर्महात्पापः प्रस्यितस्तोपजायते । विरक्तं शोच्यते वलं न तु ह्यण्योपसंहितं ।

प्रयत्नेन मनुष्येन्द्र पापमेवं निबोध मे । स्वयं कृत्वा तु यः पापं शूभमेवानुतिष्ठति ।

प्रापयित्तं नरः कर्तुमुभयं योऽमृतं प्रयकः । अज्ञानान्तु कृतो हिंसासहिंसा व्यपरुषति ।

ब्रह्मणः शास्त्रनिर्देशादित्याङ्गर्नष्टवादिनः । तथा कामकृतं नास्य बिहिषैवानुकर्षति ।

१०१३

इत्याङ्गर्नष्टास्त्वक्षा ब्राह्मणस्य ब्रह्मगादिनः । अहन्तावत् पश्यामि कर्म यदहंते कृतं ।

गुणयुक्तं प्रकामं वा पापेनानुपसंहितं । यथा सूक्ष्माणि कर्माणि फलन्तीह यथातथं ।

बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह । भवत्यन्यफलं कर्म सेवितं नित्यमनूनं ।

अबुद्धिपूर्वं धर्मज्ञ एतमुषेण कर्मणा । कृतानि यानि कर्माणि देवैर्नैर्मुनिभिर्यथा ।

न चरन्तानि धर्मात्मा शुभा चापि न कुक्षयेत् । सञ्चिन्त्य मनसा राजन् विदित्वा प्रकृमाद्यनः ।

१०१४

करोति यः शूभं कर्म स वै ब्रह्मणि पश्यति । न वै कपाले सलिलं धन्यत्वं द्योतते यथा ।

न वेतरे तथा भावं प्राप्नोति सुखभाविनः । स तोयैष्यत्तु यत्ताय नक्षिप्रेव प्रसिच्यते ।

दृष्टे दृष्टिमवाप्नोति मलिले सलिलं यथा । एवं कर्मणि दानोह बुद्धियुक्तानि पार्थिव ।

समानि चैव दानोह तानि पुण्यतन्यापि ।

राज्ञा जेतव्याः शत्रवद्योन्नताश्च सम्यक् कर्तव्यं पालनञ्च प्रजानां । अग्निषेयो वड्मिद्यापि यज्ञैरनो मधेव वनमक्रिय
स्येयः ।

दमन्वितः पुरुषो धर्मशोभो भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् । गरीयसः पूजयेदात्मग्रन्था मयि न शोलेन मुचं
नरेन्द्र ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां त्रिनवत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ कः कस्य चोपकुर्वते कस्य कसौ प्रयच्छति । प्राणो करेतायं कस्य सर्वमात्मायमात्मना ।

गौरवेण परित्यक्तं निःश्रेयं परिवर्जयेत् । सोदर्यं भ्रातरमपि किमुताव्यं शृग्यजनं ।

विशिष्टस्य विशिष्टाश्च तुल्यौ दानप्रतिपदौ । तयोः पुण्यतरं दानं न द्विजस्य प्रयच्छतः ।

न्यायागतं धनश्चैव न्यायेनैव विवर्द्धितं । संरक्ष्यं यत्नमास्याय धर्मार्थमिति निश्चयः ।

न धर्मार्थो नृश्रेणेन कर्मणा धनमर्जयेत् । शक्तिः सर्वकार्याणि कुर्यात्तद्धिमनुसरेत् ।

अथो हि प्रयतः शीतासापिता ज्वलनेन वा । शक्तितोऽतिययं दत्त्वा क्षुधान्तापाश्रुते फलं ।

रन्निदेवेन लोकैष्टा सिद्धिः प्राप्ता महात्मना । फलपचैरयो भूलेभुमीनर्षितवांश्च यः ।

तैरेव फलपचैश्च समाठरमतोषयत् । तस्माच्चेमे परं भ्यामं श्रेयोऽपि पृथिवीपतिः ।

देवतातिथिभूत्यभ्यः पितृभ्यश्चात्मनस्तथा । अष्टवाम् जायते मर्यसंसादनूयतां ब्रजेत् ।

स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्मणा । पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च ।

वाचा श्रेयावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च । यथावद्वृत्त्यवर्गस्य चिकीर्षेत्कर्म आदितः ।

प्रपन्नैश्च संविद्धा धनैरपि शिविञ्जिताः । सम्यग्भुजः ऊतवहं मुनयः सिद्धिमागताः ।

विश्वामित्रस्य पुत्रत्वमृषीकतनयोऽगमत् । अग्निं स्तुत्वा महावाहो देवान् वै यज्ञभागिनः ।

गतः शृङ्गलमुग्रना देवदेवप्रसादनात् । देवीं स्तुत्वा तु गगने मोदते यमसा वृतः ।

अमिता देवस्यैव तथा नारदपर्वतौ । काचीवान् जामदग्न्यश्च रामसाण्ड्यसात्मवान् ।

वशिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽचिरैव च । भरद्वाजो हरिश्मन्कुण्डधारः सुतयवाः ।

एते महर्षयः स्तुत्वा विष्णुमग्निः सर्वाहिताः । क्षेमिरे तपसा सिद्धिं प्रसादात्तस्य धीमतः ।

अनर्हाधार्यतां प्राप्ताः सन्तः स्तुत्वा तमेव ह । न तु वृद्धिमिहाभ्विच्छेत्कर्म शलां सुगुप्तिं ।

येऽद्यां धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् । धर्मं वै शाश्वतं लोके न अद्याद्भनकाज्ञया ।

आहिताग्निर्हि धर्मोत्तमा यः ॥ पुण्यद्रुत्तमः । वेदा हि सर्वे राजेन्द्र त्विनात्विष्यसिपु प्रभो ।

न चाप्याग्न्याहिता विप्रः क्रिया यस्य न होयते । अथो ह्यनाहिताग्निमग्निशोचं न निश्चिन्तयं ।

अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा । गुरुश्च नरावर्हल परिचर्या ययातयं ।

मानं त्यक्ता यो नरो वृद्धमेवो विद्वान् क्लोवः पश्यति प्रीतियोगात् । दाक्ष्येण होनो धर्मयुक्तो न दानो लोकैस्सिद्धे

पूज्यते महिराज्यः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां त्रिनवत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ वृत्तिः सकाशादर्थैश्चक्षिभ्यो होनस्य शोभना । योयोपनीता निर्दिष्टा धर्मिष्ठान् कुरुते सदा । १०००

वृत्तिदेवास्ति शुद्धस्य पितृपैतामहीश्रुवा । न वृत्तिं परतो मार्गेत् शुश्रूष्यान् प्रयोजयेत् ।

सद्भिस्तु सद्य संवर्गः शोभते धर्मैर्दर्शिभिः । नित्यं सर्वस्ववत्सासु नासङ्निगिति मे मतिः ।

ययोदयगिरौ त्र्यम्बकैर्धौ दीयते । तथा सत्यत्रिकैर्धौ होनवर्णैःपि दीयते ।

धादृशेन हि वर्णेन भाष्यते शुक्लमन्त्रः । तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमेवेति मे ।

तस्मादुणेषु रज्यथा मा दोषेषु कदाचन । अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलं ।

सुखे वा यदि वा दुःखे वर्त्तमानो विचक्षणः । यद्विनोति शुभान्वयं स तन्नापीह पश्यति ।

धर्मादपेते यत् कर्म यद्यपि स्वात्मादाफलं । न तत् सेवेत मेधावी न तद्वितमिहोच्यते ।

यो चला गोसंघाणि नृपो दद्यादरविता । स इन्द्रस्यफलभाक् राजा भवति तत्करः ।

स्वधर्मूरुजवापि धातारं लोकपत्न्यतं । धाताऽसृजत् पुत्रमेकं भोकानां धारणे रतं ।

तमेवैति वैश्यस्तु कुट्यादुत्पयंश्चिद्रिमत् । रचितयन्तु राजन्यैरुपयोश्च दिनातिभिः ।

अजिष्मरमृत्क्रोधैर्ह्येककथं प्रयोक्तृभिः । शुद्रैर्निर्वाजनं कार्यमेव धर्मो न नश्यति ।

अमनष्टे ततो धर्मो भवन्ति सुखिताः मजाः । मुखेन तासां राजन् मदेतुं दिवि देवताः ।

तस्माद्यो रचति नृपः स्वधर्मैरेति पूज्यते । अधीने चापि यो विप्रो वैश्यो ययार्ज्वने रतः ।

यस्य शुश्रूषते शुद्धः सततं नियतेन्द्रियः । अतोऽन्याया मनुष्येभ्यः स्वधर्मात् परिहोयते ।

प्राणसन्तापनिर्दिष्टाः काङ्क्षित्योऽपि महाफलाः । न्यायेनोपास्मिता दत्ताः किमुतान्याः सहस्रयः ।

सक्त्य हि दिवास्तिभ्यो यो ददाति नराधिपः । धादृशं तादृशं नित्यमश्रूति फलमूर्जितं ।

अभिगम्य स तनुष्या दत्तमाङ्गरभिष्टुतं । चाक्षितेन तु यद्दत्तं तदाङ्गर्थयमं बुधाः ।

अवश्या दीयते यत्तथैवाश्रूयाऽपि वा । तदाङ्गरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः ।

अतिक्रामेभ्यश्चान्यो विविधेन नरः सदा । तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुखेन संशयात् ।

हमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु । धनेन वैश्यः शुद्धस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते ।

इति श्रीमहामारुते शान्तिपर्वणि मेःसुधर्मपर्वणि पराशरगीतायां पञ्चमबन्धुधिकाद्वितीयाध्यायः ॥ २६५ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ प्रतिपद्यता विप्रे क्षत्रिये बुधि निष्किताः । वैश्ये न्यायार्जितायैव शुद्धे शुश्रूषयाऽर्जिताः ।

क्षत्र्याऽन्यथाः प्रशस्यन्ते धर्मकार्ये महाफलाः । नित्यं वयाणां वर्णानां शुश्रूषः शुद्ध उच्यते ।

क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्तिः पतते दिजः । शुद्धधर्मा यदा तु पतन्तदा पतति वै दिजः ।

वाणिज्यं पाशुपाश्वस्त तथा श्रिलेपाश्रुतवर्णः । शुद्धस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ।

रक्षावतरणैश्च तथा रूपोपजीवनं । मद्यमांसोपजीव्यश्च विकृत्यं सोऽहचर्षणाः ।

अपूर्व्विण न कर्त्तव्यं कर्म लोके विगर्हितं । कृतपूर्व्वन्तु त्यजेता महान् धर्मो इति श्रुतिः ।

सविद्धः पुण्यो लोके यदाचरति पापकं । मदेनाभिप्लुतमनास्त्वयं स ग्राह्यमुच्यते ।

श्रूयन्ते हि पुराणेषु प्रजा धिग्दण्डशासनाः । दान्ता धर्मप्रधानास न्यायधर्मानुवृत्तिकाः ।

धर्मं एव सदा गुणामिह राजन् प्रशस्यते । धर्मदृष्ट्वा गुणानेव सेवन्ते हि नरा भुवि ।
 तं धर्ममसुरास्मात् नान्दृश्यन्त जनार्धिप । विवर्द्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्धविश्वं प्रजाः ।
 तासां दर्पः समभवत् प्रजानां धर्मनाशनः । दर्पात्मनान्ततः पश्यात् क्रोधहासामश्रयत ।
 ततः क्रोधाभिभूतानां दृष्टं सञ्जायमन्वितं । द्रोष्टव्याप्यनश्राजंस्ततो मोक्षो व्यजायत ।
 ततो मोक्षपरीतास्ता नापश्यन्त यथा पुरा । परस्परारामहेन वद्धंयन्तो यथासुखं ।
 तां प्राप्य तु सधिग्दण्डो न कारणमेताऽभवत् । ततोऽभ्यगच्छन्द्वांश्च ब्राह्मणांश्चैव मन्यते ।
 एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववरं शिवं । अगच्छच्छरणं धीरं यद्वरूपं गुणाधिकं ।
 तेन सा ते गगनैगाः सपुरा, पातिताः क्षितौ । तिलोऽप्येकेन वाणेन देवाण्यायततेजसा ।
 तेषामधिपतिस्त्वस्रोक्षोभो भोमपराक्रमः । देवतानां भयकरः स हत शूलपाणना ।
 तस्मिन् हृतेऽयं स्वं भावं प्रत्यपद्यन्त मानवाः । प्रापद्यन्त च वेदान् वै शास्त्राणि च यथा पुरा ।
 ततोऽभिपिच्य राज्ये तु देवानां दिवि वासवं । सप्तर्षयस्यान्धुञ्जन्नराणां दण्डधारणे ।
 सप्तर्षीणामयोद्धंश्च विपुर्गुणैर्मा पाथिवं । राजानः क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक्पृथक् ।
 महाकुलेषु ये जाता दृष्ट्वा, पूर्वतराश्च ये । तेषामप्यासुरी भावी च दद्यान्नापसर्पति ।
 तस्मात्तेनैव भावेन सानुपद्वेष्ट पाथिवा । आसुरोऽप्येव कर्षोणि न्यसेवन् भोमविक्रमाः ।
 प्रत्यतिष्ठंश्च तेनैव तान्येव स्थापयन्वपि । भजन्ते ते न चाद्यापि ये वालिशतरा नराः ।
 तस्मादहं ब्रवीमि तां राजन् सन्निव्य शास्त्रतः । संविद्वाधिगमं क्षुर्यात् कर्म हिंसात्मकं त्यजेत् ।
 न शूरेण द्रविणं प्रचिन्वीयादिसत्त्वणः । धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते ।
 स त्वमेवंविधो दान्तु क्षत्रियः म्रियवाञ्छवः । प्रजा भूत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेषानुपोलय ।
 दृष्टान्निष्ठसमायोगे वैरं सौहार्दमेव च । अयं जातिबह्वर्षाणि बहूनि परिवर्त्तते ।
 तस्माद्गुणेषु रज्यया मा देवेषु कयञ्चन । निर्गुणोऽपि हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽतिरज्यते ।
 मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्त्ततः । न तथाऽन्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ।
 धर्मशोको नरो विद्वानो ह्येको नो ह्येकोऽपि वा । आत्मभूतः सदा लोके परेद्भूतान्यहिंसया ।
 पदा ध्येतपश्चैव मनो भवति तस्य वै । नानृतश्चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां षष्ठ्यध्यायकश्चिन्तोऽध्यायः ॥ २८६ ॥
 ॥ पराशर उवाच ॥ एष धर्मविधिस्ततः मृहस्त्वस्य प्रकीर्त्तितः । तपोविधिन्नु वक्ष्यामि तमे निगदत मृगु ।
 प्रायेण च मृहस्त्वस्य ममलं नाम जायते । सद्भागतं न रज्येह भावैराजसतामसैः ।
 मृहस्त्वस्यायिष्य गावश्चैवाणि च धनानि च । दाराः पुत्राश्च मृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ।
 स्वस्त्यश्च मृहस्त्वस्य नित्यमेवानुपगम्यतः । रागदोषो विवर्द्धते स्म नित्यत्वमपश्यतः ।
 रागदोषाभिभूतश्च गरं द्रव्यग्रामुगं । मोक्षजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ।
 एतां धं भोगिने भला रत्या रतिपरायणः । क्षामं राम्यमुखादन्यं रतिगो ननुपश्यति ।

ततो लोभाभिभूतात्मा सङ्गादहङ्ग्यते जन् । तत्कार्यैश्चैव तस्यैव जनसाथं चिकीर्षति ।
 स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः । बालस्यैवपरोतात्मा तत्तत्प्राधान्यतयते ।
 ततो मानेन सम्यग्ने रत्नवात्सल्यपराजयं । करोति येन भोगी स्वामिति तस्मादिदमश्रुति ।
 तथाहि बुद्धियुक्तानां शायतनमन्त्रवादिनां । अन्विच्छतां शुभं कथं नराणां त्यजतां सुखं ।
 स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव । आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ।
 निर्वेदादात्मसम्बोधः सम्बोधाच्छास्त्रदर्शनं । शास्त्रार्थदर्शनाद्वाञ्छलपः स्वानुपश्यति ।
 दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्षवान् । यो वै प्रियमुखे क्षोणस्त्रपः कर्तुं व्यवहति ।
 तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते । जितेन्द्रियस्य दानस्य स्वर्गमार्गप्रवर्तकं ।
 प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः । कश्चित् कश्चिद्व्रतपरी व्रतान्याख्याय पार्थिव ।
 आदित्या वसवो इंद्रास्तथैवाग्न्याग्निमावृता । विद्येदेवास्तथा साधाः पितरोऽथ मरुद्गणाः ।
 धर्मराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाद्यान्ये दिवौकसः । संविद्वास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवाधिनाः ।
 ये चादेराद्वाङ्मणा दृष्टाऽद्वाङ्मणा तपसा पुरा । ते भावयन्तः श्रियौ विचरन्ति दिवं तथा ।
 मर्यादोक्ते च राजानो ये चान्ये मृहमेधिनः । महाकुलेषु दृश्यन्ते तत् सर्वं तपसः फलं ।
 कौशिकानि च वक्त्राणि शुभान्याभरणानि च । बाह्यासनधानानि तत् सर्वं तपसः फलं ।
 मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्याः सहस्रग्रः । वासः प्रासादशृङ्गे च तत्सर्वं तपसः फलं ।
 शयनानि च मुख्यानि भोग्यानि विविधानि च । अभिप्रेतानि सर्वेषां भवन्ति शुभकर्म्मिणां ।
 नाप्राप्यं तपसः किञ्चित्त्रैलोक्येऽपि परन्तप । जयभोगपरित्यागः फलान्युक्तकर्म्मिणां ।
 सुखितो दुःखितो वाऽपि नरो लोभं परित्यजेत् । अवैद्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसूक्तम् ।
 अवनोयोऽमुखायति लोभादिन्द्रियसम्भ्रमः । वृताऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्येवाभासवर्जिता ।
 नष्टप्रमो पदा तु स्यात्तदा न्यार्यं न पश्यति । तस्मान् सुखवये प्रति पुमानुपं तपस्वरेत् ।
 घटिष्टं तत सुखं प्राङ्गद्वैत्यं दुःखमिहैव्यते । कृताकृतस्य तपसः फलं पश्यस्य यादृशं ।
 नित्यं भद्राणि पश्यन्ति विषयाद्योपभुञ्जते । प्राकाशं चैव गच्छन्ति कृता निष्कलमं तपः ।
 अत्रियाश्ववमानाश्च दुःखं नष्टविधात्मकं । फलार्थं तत्फलं त्यक्त्वा प्राप्नोति विषयात्मकं ।
 धर्मं तपसि दाने च विधित्वा चास्य जायते । स कृता पापकान्त्येवं निरयं प्रतिपद्यते ।
 सुखे ॥ वर्तमानो वै दुःखे वाऽपि नरोत्तमः । स्मृतप्राप्तो न चलते शास्त्रचतुः स मानवः ।
 इत्युपपातमार्थं हि स्वर्गयोगेति रतिः सदा । रत्नेने दर्शने घ्राणे अवष्टे च विश्राम्यते ।
 ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्त्वयात् पुनः । श्रुत्वा न प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमं ।
 ततः फलार्थं सर्वं स्रजं भवन्ति व्याधये गुणाः । धर्मवृत्त्या च सततं कामार्थाभ्यां न हीयते ।
 अग्रयज्ञागताः सेव्या मृहस्यैर्विषयाः सदा । प्रयत्नेनोपगम्यस्य स्वधर्म इति मे मतिः ।
 मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचतुषां । क्रियाधर्मवियुक्तानामसंख्यासंघट्टनात्मनां ।

१०२१

१०२२

१०२३

१०२४

१०२५

क्रियमाणं ददा कर्म नात्रं गच्छति मानुषं । तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ।
 सर्वात्मनो न कुर्वीत गृहस्थ कर्म नियमं । दाक्ष्येण ह्यसक्यार्थं स्वधर्मं विचरन्नुप ।
 यथा नदीनदा, सर्वे सागरे यान्ति संस्रितं । एवमाश्रमिन सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्रितं । १८५
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्यपर्वणि पराशरगोतायां सप्तमव्याधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २८० ॥
 ॥ जनक उवाच ॥ वर्षे विशेषवर्षाणां महर्षे केन जायते । एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तद्ब्रूहि वदतामर ।
 यदेतज्जायतेऽप्येतं स एवायमिति श्रुति । कथं ब्राह्मणतो जाते विशेषे यद्वहं गत ।
 ॥ पराशर उवाच ॥ एवमेतस्मिन्महाराज येन जात स एव स । तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणता गतः ।
 सुवेजाश्च सुवेजाश्च पुण्या भवति सम्यक् । श्रेताऽन्यतरतो हीनादवरे नाम जायते ।
 वक्राङ्गुआभ्यामूर्ध्वा पद्माक्षैवाय अश्ररे । ह्यजत प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः । १८६
 मुखजा ब्राह्मणास्मात् बाहुजा, चक्षिया क्षृताः । कुरुजा धनिनो राजन् पादजा परिचारका ।
 चतुर्धामैव वर्षाणामागम पुरुषर्षभ । अतोऽन्ये ततिरिक्ता ये ते वै सङ्करजा, क्षृता ।
 चक्षियातिरिक्तास्तथा उपा वैदेहकास्तथा । यपाका पुङ्गवास्तोना निपादा क्षत्रमागधा ।
 अयोगा करणा प्रात्याख्याष्टालाश्च वराधिप । एते चतुर्धा वर्षेभ्यो जायन्ते वै परस्वरात् ।
 ॥ जनक उवाच ॥ ब्रह्मण्येकेन जातानां नानात्वं गोचरं कथं । वदन्हीह हि लोके वै गोवाणि मुनिवत्तम । १८७
 यच्च तच्च कथं जाता स्वयोनिं भुगयो गता । शूद्रयोनौ समुत्पन्ना विधौ च तथाऽपरे ।
 ॥ पराशर उवाच ॥ राज्ञैर्नृपैर्ब्रह्मक्षत्रमपहृष्टेन जन्मना । महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मना ।
 ॥ उवाच ॥ पुत्रान्मुनयो नृपते यच्च तच्च ह । स्त्रैरेव तपसा तेषांस्त्वपिबं प्रदधु पुन ।
 पितामहस्य मे पूर्वमन्यशूद्रस्य काश्यपः । वेदसाण्डा ह्यपश्यैव काचीवत्कमठादयः ।
 धर्मकौतये नृपते द्रौण्य वदतामरः । आयुर्धर्मज्ञो दत्तस्य द्रुमदो मास्य एव च । १८८
 एते स्त्रां प्रसूतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽन्यथात् । प्रतिष्ठिता वैद्विदो दमेन तपसैव हि ।
 भूल्लगोवाणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव । अङ्गिरा, काश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ।
 कर्षतेऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव । नामधेयानि तपसा तानि च यद्वहं गतां ।
 ॥ जनक उवाच ॥ विशेषधर्म्यं वर्षाणां ब्रह्महि भगवन्मम । ततः क्षामान्यधर्म्यस्य सर्वेषु क्षमते ह्यसि ।
 ॥ पराशर उवाच ॥ प्रतिपद्ये घाजनस्य तथैवाध्यापनं नृप । विशेषधर्म्यो विमाणा रक्षा चक्षस्य गोभना । १८९
 हपिय पाशुपालस्य वाणिज्यस्य विश्रामपि । दिजानां परिचर्यो च शूद्रकर्म नराधिप ।
 विशेषधर्म्यो नृपते वर्षाणां परिकीर्तिता । धर्म्यान् साधारणोक्तात् विल्लरेण शूद्रगुण्य मे ।
 श्रानुग्रहमहिंसा चाप्रमादः सविभागिता । आह्वकर्मोतियेयस्य सत्यमकोध एव च ।
 स्त्रेषु दारेषु मित्रेषु भौष निग्रहानसूयता । आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मो साधारणो नृप ।
 द्राष्टव्योऽस्मिन्ना वेण्याद्यथो वर्षा दिजातय । अथ तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदामर । १९०
 विद्वर्षावस्त्रिता वर्षाः पतन्ते नृपते चय । उग्रमन्ति यथा सन्तमाश्रित्येह स्वकर्मभु ।

न चापि शूद्रः पतन्तीति निश्चये न चापि संस्कारमिहाहंतीति वा । अतिमष्टन् न च धर्ममाप्नुते न चास्य धर्मं प्रतिषेधनं कृतं ।

वैदेह के शूद्रमुदाहरन्ति द्विजा महाराज अतोपपत्ता । अहं हि पश्यामि नरेन्द्रदेवं विश्वस्य विष्णुं जगत प्रधानं ।

सतां वृत्तमधिष्ठाय निहीनानुजिहोषैव । मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्वीषा पैष्टिकी क्रिया ।

यया यया हि सदृत्तमात्मन्तीतरे जना । तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह चे मोदते ।

१०८०

॥ जनक उवाच ॥ किं कर्म दूषयत्येनमयो जातिर्महाभुने । सन्देहो मे समुपपन्नोऽस्य व्याख्यातमहंसि ।

॥ पराशर उवाच ॥ चसंशय महाराज उभयं दोषकारकं । कर्मैव हि जातिश्च विज्ञेयम् निशमय ।

जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म न भवति । जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुष ।

जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वीषं कर्म धिक्कृतं । कर्म तदूषयत्येनं तस्मात् कर्म न प्रोभनं ।

॥ जनक उवाच ॥ कानि कर्माणि धर्म्याणि लोकेऽस्मिन् द्विजवत्सम । न हि वन्तीह भूतानि क्रियमाणानि सर्वदा ।

१०८१

॥ पराशर उवाच ॥ शूद्रो मंडूच महाराज यन्मा मे परिपृच्छसि । यानि कर्माण्यर्हन्त्याणि मरं वायन्ति सर्वदा ।

संन्यस्तोऽप्रीनुदासीनाः पश्यन्ति विगतज्वराः । नै ज्ञेयं कर्मपर्यं समाह्वय यथाक्रमं ।

प्रजिता विनयोपेता दमनित्या सुर्वप्रजिता । प्रधानं स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्जिता ।

सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि धन्यक् कृत्वा राजन् सत्यवाक्यानि भोजता । त्यज्वा धर्मं दारुणं जीवलोको धानि स्त्रगं नाच कार्या विचारः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगोतायां अष्टमव्यधिकद्विप्रतीऽध्याय ॥ २८८ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ पिता सखायो गुरुव स्त्रियश्च न निर्गुणानां प्रभवन्ति लोके । अनन्यमन्ता म्रियवदिनस्य हिताश्च वय्याश्च तथैव राजन् ।

१०८२

पिता परं दैवतं मानवानां मातुर्विशिष्टं पितरं वदन्ति । शान्त्य लाभ परम वदन्ति जितेश्वर्याः परमभुगन्ति ।

रणाजिरे धन शराग्निसहारे नृपात्मजा घातमवाप्य दह्यते । प्रधाति लोकात्मनरै मुदुर्लभाजिरेवते स्वर्गलालं यथाबुद्धं ।

आत्मं भीतं धृष्टश्र्जं वदन्तं पराश्र्जं पारिवैधं वीर्यं । अनुद्यन्तं रीगिणं वाचमनं न वै हिंसादावदृष्टं च राजन् ।

पारिवैधं सुबंयुक्तमुद्यन्तं तुत्यातां गतं । अतिक्रमेन नृपति संशामे वञ्चिष्यात्मज ।

तुत्यादिह वध, ज्ञेयान् विशिष्टाचेति निश्चय । निहीनात् कातराचैव कृपणाहर्हिती वध ।

१०८३

पापात् पापसमाचाराजिहीनाश्च पराधिप । पाप एव वध प्रोक्तो नरकायेति निश्चय ।

न कश्चित्ताति वै राजन् दिष्टान्तवशमागतं । सावन्नेपायुषं वापि कश्चिन्नैवापकर्षति ।

स्त्रिगेष्व क्रियमाणानि कर्माणीह निवर्त्तयेत् । हिंसात्मकानि सर्वानि नायुरिच्छेत् पराधुषा ।

मृहस्थानान्तु सर्वेषां विनाशमभिकाङ्क्षतां । निधनं प्रोभनं तात पुलिनेषु क्रियावतां ।

आधुषि चपमापन्नं पञ्चत्वमुपगच्छति । तथा स्त्रकारणाहवति कारणैरुपपादित ।

तथा हरीरं भवति देहाद्येनोपपादितं । अध्वानं गतकृद्वायं प्राप्तश्चायं मृहसाहूहं ।

द्वितीयं कारणं तव नान्यत् किञ्चन विद्यते । तदेहं देहिनां युक्तं मोक्षभूतेषु वर्त्तते ।

शिरास्त्रायस्त्रिसंघातं वोभक्ष्यामेधभंडुषं । भूतानामिन्द्रियाणाञ्च गुणानाञ्च समागमं ।

लग्नान्देहमित्याहुर्दिहंभोऽध्यात्मचिन्तकाः । गुणैरपि परिचीणं शरीरं मर्त्यतां गतं ।

शरीरिणा परित्यक्तं निक्षेष्टं गतचेतनं । भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति ।

आवितं कर्मयोगेन जायते तत्र तत्र च । इदं शरीरं वैदेह मियते यत्र यत्र च ।

तत्स्यजावोऽपरोद्भूतो विरुग्, कर्षणस्तथा । न जायते तु नृपते कश्चित् कालमयं पुनः ।

परिभ्रनति भूतात्मा द्यामिवाम्बुधरो महान् । स पुनर्ज्वायते राजन् प्रायेहायतनं नृपं ।

मनसः परमो ह्यात्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः । विविधानाञ्च भूतानां जडमाः परमा नृप ।

जङ्गलानामपि तथा दिपदा. परमागताः । दिपदानामपि तथा द्विजा वै परमाः सूताः ।

दिङ् नामपि राजेन्द्र यज्ञवन्तः परा मताः । प्रज्ञानमात्रसम्बुद्धाः सम्बुद्धानाममानिनः ।

जातमवेति मरणं ज्ञानमिति विनिययः । अन्तवन्ति हि कर्माणि भवेन्ने गुणतः प्रजाः ।

आपन्ने तूत्तरां काष्ठां सुख्यं धी मित्रं प्रजेत् । नक्षत्रे च मङ्गले च पुण्ये राजन्स पुण्यवत् ।

अथोजयित्वा क्षेत्रेन जगं प्राप्य च दुष्कृतं । मृत्युना त्मउत्तेजे ह कर्म श्रुत्वा त्मगतिमिह ।”

विष्मदन्धम दाहो दस्यहस्तात्तया बधः । दंष्ट्रिभ्यश्च परशुभ्यश्च प्राकृतो बध उच्यते ।

न पैभिः पुण्यवर्धणो युज्यन्ते चापि सन्धिजैः । एवंविधेय वज्रभिरपैः प्रकृतैरपि ।

ऊर्द्धं भित्ता प्रतिष्ठन्ते प्राणा, पुण्यवतां नृप । मध्यतो मध्यपुच्छानमधो दुष्कृत्कर्ष १ ।

एकं शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रुरन्धानतुल्यः पुरुषस्य राजन् । येनोद्धतं कुरुते संप्रयुक्तौ धीराणि कर्माणि सदाह्वयानि ।

प्रवाधनाथं श्रुतिधर्मयुक्तं दृष्ट्वागुपास्य प्रभवेत् यस्य । प्रयत्नसाधो हि स राजपुत्र प्रज्ञाभरेणोन्नयितः परैति ।

अधीय वेदास्तपना ब्रह्मचारी यज्ञाञ्जलया भस्मिगृह्णेह पञ्च । वनं गच्छेत्पुनश्च धर्मकाम, श्रेयं सिद्धिं साधयित्वा

स्वयंभू ।

उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानं सादयेन्नरः । चाण्डालनेऽपि मानस्यं सर्वथा तात मोभनं ।

इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीयते । आत्मा वै शक्यते जातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ।

कथं न विप्रणश्येम यो नितोऽस्या इति प्रभो । कुर्वन्मि धर्मं मनजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ।

यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यं दिपते नरः । धर्मावमन्ता कामात्मा भवेत्स खलु वदन्ते ।

यस्तु प्रीतिपुरोगेण शत्रुपा नात पश्यति । दीपे पमानि भूतानि यावदर्थान्न पश्यति ।

मानेनान्प्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत । समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र न हीयते ।

दानं त्यागः शोभना भूतिर्ज्ञेया भूयः शब्दं तपसा वै शरीरं । सरस्वती मैत्रिणुष्करेषु च चाण्डो पृथग्देवाः शृण्वन् ।

शतेषु घेषाममव पतन्ति तेजसमयो निहरणं प्रकृतं । यानेन वै प्रापणस्य आश्रमे शौचमनूनं विधित्तुं शक्यम् ।

इति पुष्टिर्जनं याजनस्य दानं पुण्यानां कर्मणास्य प्रयोगः । श्रुत्वा पितॄन् यथा किञ्चित् अर्थं सर्वथा प्राप्ताय मानवाय करोति ।

धर्मशास्त्राणि वेदाय पराङ्गानि नराधिप । श्रेयमोर्द्धं सिद्ध्यन्ते नरस्याङ्गिष्टकभङ्गः ।

॥ भीम उवाच ॥ एतदे सर्वमाख्यातं मुनिना सुनहात्मना । विदेहराजाय पुरा श्रेयसोऽयं नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां जवनवत्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

॥ भीम उवाच ॥ पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिलाधिपः । पराशरं महात्मानं धर्मं परमनिश्चयं ।

॥ जनक उवाच ॥ किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्म किं कृतं न विनश्यति । का गतो न निवर्त्तते तस्मै ब्रूहि महामते ।

॥ पराशर उवाच ॥ अश्रुः श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा । चोक्तं तपो न प्रणश्येदायः चेने न नश्यति ।

स्थिता धर्ममयं पापं यदा धर्मोऽभिरव्यते । दत्त्वाऽभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुते ।

१८९

यो ददाति सहस्राणि गजामयवतानि च । अभयं सर्वभूतेभ्यः सदा तमभिवर्त्तते ।

वसन् विषयमथेऽपि न ससत्येव बुद्धिमान् । संवसत्येव दुर्दुष्टिरिवेषु निषयेष्वपि ।

नाधर्मः श्रियेने प्राज्ञं ययः पुच्छरपश्यन् । अप्राज्ञमधिकं पापं श्रियेने जतु साधवत् ।

नाधर्मः कारणापेक्षी कर्त्तारमभिमुञ्चति । कर्त्ता खलु पयाकालं तनः समभिवर्त्तते ।

न भियते कृतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो न बुध्यते ।

१९०

ब्रह्माग्नेभ्यु सहात्मा प्राप्नोति सुनन्दह्वयं । वीतरागो जिनकोपः सन्ममवर्त्तत यः सदा ।

विषये वर्त्तते मोक्षि न स पापेन युज्यते । अर्थोदाया धर्मोऽनेतुर्निर्वहे नैव रोदति ।

पुष्टिवात इव शक्तः स्थितोऽभवति सञ्चरः । यथा आनुगतं तेषां मणिः शङ्खः समाधिना ।

आदत्ते राजगर्हं न तदा योः प्रवर्त्तते ।

यथा तिलानामिह पुष्पमञ्जरात् पृथक् पृथग्याति गुणोऽतिचैत्यतां । तथा नराणाम् विभावितान्मानं यथाश्रयं
हृत्पुणः प्रवर्त्तते ।

१९१

जहाति दारान्ध्रं अशंसि स्वपद्म पदस्य पादं विविधास्य शक्तिदाः । विविहपे जातमतिर्यदा नरसदास्य बुद्धिर्बिषयेषु
भिद्यते ।

प्रकृतबुद्धिर्बिषयेषु यो नरो न बुध्यते ह्यात्महितं कदाचन । स सर्वपावानुगतो न चेतसा नृपानिषेयेषु स्रष्टो विद्यथते ।

हृत्पातवन्मर्त्यलोकाः प्रस्थरमपाश्रितः । कदलीगर्भेभिः शरीरैर्नारिवायु निमज्जति ।

न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीचते । सदा हि धर्मस्य क्रियैव शोभना यदा नरो मृत्यु
मुञ्चेऽभिवर्त्तते ।

यदाऽन्तः स्वयं योको ह्याथावादेव गच्छति । तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति तादृशिते ।

१९२

मरणं क्त्वानि प्रोक्तं जनस्य वै मरणाश्रितं । अविदानोऽप्यधर्मेषु बद्धो भवति चक्रवत् ।

बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं न च परं च । विस्ताराः क्लेशसंयुक्ताः श्रेयसासु सुखावहाः ।

परार्थं विस्ताराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः । यथा खलालानुगतमाशु मुञ्चति कर्द्दमं ।

तयात्मा पुरुषस्यैव मनसा परिमुच्यते । मनः प्रणयतेत्मानं स एवमभिदुञ्चति ।

युको यदा स भवति तदा तं पश्यते परं । परार्थे वर्त्तमानस्तु खं कार्यं योऽभिभवते ।

१९३

इन्द्रियाण्येव संसक्तः स्वकार्यान्परिमुच्यते । अघसिर्धर्मगतिश्चैव स्वर्गं चैव परां गतिं ।

प्राप्तिनि सृजनैरात्मा प्राञ्जलितरस्य च । सृज्यते भाजने पक्षे यथा वै नश्यति द्रवम् ।
 तथा शरीरं तपसा तप्तं विषयमश्रुते । विषयानश्रुते यस्तु न स मोक्षस्तुल्यसंशयः ।
 यस्तु भोगास्तुल्येदात्मा स वै भोक्तुं व्यवस्यति । नोदरिण हि संवीत शिशोः परापरस्य ।
 जात्यन्ध इव पन्थानमाहतात्मा न बुध्यते । वणिग्मया समुद्रादेः यथायथं लभते धनम् ।
 तथा मत्प्राप्तैर्जनैः कर्म विज्ञानतो गति । अहोरात्रमये लोके जराहृषेण संसरन् ।
 मृत्युर्यस्य भूतानि पवनं पचगो यथा । स्वपङ्क्तानि कर्माणि जातो जन्तुः प्रपद्यते ।
 नाहता लभते कश्चित् किञ्चिदसि प्रियाप्रियं । शयानं यान्तमासीन प्रहृतं विषयेषु च ।
 शूभाशूभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा । मृद्वन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तृणं व्यवस्यति ।
 दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्थवै । यथा भावावसथा हि नौर्ध्वं ह्यस्य तनुना ।
 तथा मनोभियोगादेः शरीरं प्रचिकीर्षति । यथा समुद्रममित संश्रिता धरितोऽपरा ।
 तथाया प्रकृतियैर्गादमिसंश्रियते सदा । खेपाम्बैर्जडविधैरगस्तमनवो नराः ।
 प्रकृतिस्था विधीदन्ति जले सैकतवेक्षवत् । शरीरगृहसंश्रय शौचतीक्ष्णं देहिना ।
 बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखान्तिह परच च । विसृता क्रेशसंयुक्ता संवेपान्तु सुखावहाः ।
 पराथै विसृताः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः । सङ्कल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातय कारणात्मकाः ।
 भार्या पुत्रश्च दासश्च समर्थमुपभुञ्जते । न माता न पिता किञ्चित् कलचित् प्रतिपद्यते ।
 दानपथ्यादगौ जन्तुः स्वकर्मफलमश्रुते । माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ।
 अष्टापदपदस्थाने दक्षस्त्रेण लक्ष्यते ।

धर्माणि कर्माणि पुरा कृतानि शूभाशूभाभ्यात्मनो यान्ति जनैः । उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा दुर्हिं तथा चोदयते ।
 रात्मा ।

यववायु समाश्रित्य सहायान् योऽधिगच्छति । न तस्य कश्चिदरम्भ कदाचिदवधीदति ।
 अद्वैधमनसं पुनः शूद्र धीरं विपश्चितं । न श्री संत्यजते मित्यमादित्यमिव रश्मयः ।
 चास्ति कथयवशायाभ्यामुपायाद्विष्णुवाङ्मया । समारभेदनिन्दात्मा न योऽयं परिधीदति ।
 सर्वं खानि शूभाशूभानि नियतं कर्माणि जन्तुः स्वयं गभस्तं प्रतिपद्यते तदुभयं यत्नेन पूर्णं कर्तं ।
 मृत्युयापरिहारवान् समगतिं कालेन विच्छेदिना दारोक्ष्यैर्निवाश्रयारविहितं कर्मान्तिकं प्रापयेत् ।
 स्वरूपतामात्मकतश्च विस्तरं सुखान्धं द्रव्यसङ्ग्रहसंश्रयं । नरो हि सर्वो लभते यथाकृतं शूभाशूभाभ्यात्मकतः ।
 कर्मणा ।

॥ श्रीम उवाच ॥ इत्युक्तो जनको राजन् यथातथ्यं मनोविषा । युत्वा धर्मविदां श्रेष्ठं पुरा मुदमवाप ह ।
 इति श्रीमद्भागवते ज्ञानिपर्वणि भाष्यधर्मपर्वणि पराशरगोतायां विश्वतोऽध्यायः ॥ १०० ॥
 ॥ पुधिष्ठिर उवाच ॥ मयं दर्शनं चमो प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह । विदांसो मनुजा भोक्ते कथमेतस्मत् तव ।
 ॥ श्रीम उवाच ॥ अथ मे वर्यपिच्छेऽहमितिहासं पुरातनं । सायानामिह संवादं शंसस्य च पुधिष्ठिर ।

इमे भूताऽय यौवर्णस्तमे नित्यं प्रप्नोति । स वै पर्येति लोकालीनेयं साध्यानुमेनेत् ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ शकुने वयं सा देवा वै साध्यास्तमनुयुक्ताहे । प्रक्षामस्तां मोक्षधर्मं भावाश्च किं मोक्षवित् । १२८५
शुतोऽसि न पश्चिंतो धीरवादी साधुशब्दश्चरते ते पतन्विन् । किं मन्यसे श्रेष्ठतमं दिज्ज्ज् कस्मिन् मनस्ते रमते महात्मन् ।
तत्र कार्यं पवित्रं प्रसाधि यत् कार्योपां मन्यसे श्रेष्ठमेकं । यत्कृत्वा वै पुंश्च सत्त्वैर्विमुच्यते विहगेद्देहं शोच ।

॥ इव जवाच ॥ इदं कार्यममृताशां प्रदोमि तपो दमं सत्यमात्माभिगुति । शब्दोन् विमुच्य इदं दध्मं धर्मान् प्रिया
प्रिये स्वं वदमानयोत ।

शारदुदं शब्दं नृगंधवादी न होत परमभाददोत । यथाऽस्य वाचा पर उद्विजेत न तौ वेददुपती पापलोका ।
बाह्वायका वदनाभिप्यतन्ति यैराहत शीघ्रं रात्रिहानि । परस्य नामधेयं ते पतन्ति तान् पश्चिंतो नावदयेत्
परेषु । १२८६

परस्तेनमतिवाद्वापैर्भुवं विधेयं एवैव कार्यं । शरीर्यमां प्रतिहृयते यः स च दत्ते मुक्तं वै परस्य । १
विपायमाप्समिधुयलोकं निरुद्धाति ज्वलितं यश्च मन्युः । अदुष्टचेता मुदितोऽनस्युः स चादत्ते मुक्तं वै परस्य ।
आकृत्यमाणो न वदामि किञ्चित् चमत्स्य तावमानस्य नित्यं । श्रेष्ठं ह्येतच्च चमत्स्यगर्भं सत्यं तथैवाच्यवमा नृपं ।
वेदलोपनिषत् नित्यं सत्यलोपनिषद्म । दमलोपनिषदोऽस्य रतत् सर्वानुमेनिं ।
वाचोवेगं मनस्य शोधयेत् विधिवाचोवेगमुदरोपस्यवेगं । एतान् ज्ञानं यो विप्रवेदुदोषान् तं नम्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिं । १२८७
अक्रोधनं कुप्यती वै विमिष्टनया तितितुरतिनिषोर्षमिष्ट । अमनुष्यस्तानुवो वै विमिष्टस्योऽज्ञानाग्मानविदे वि
मिष्ट ।

आकृत्यमाणो न कुप्येकानुरेणं तितित । अक्रोष्टारं निहंति संजतश्च विमिष्टं ।
योऽनात्युक्तं माह क्व प्रियं वा यो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् । पापस्य यो नेच्छति तस्य ह्यनुत्तरे देवाः स्युः
यन्ति नित्यं ।

पापोयस्य चमेतैव श्रेयस्य सद्गुणश्च । विमानिता ह्येतोऽकृष्ट एव विद्धि गमिष्यति ।
यदाऽहमर्थोऽभिप्रेतोऽपुनरि न मे विधिस्तोऽहं न रोषः । न चाप्यहं सिद्धिमान परमि न वै किञ्चिदप्ये
नयामि । १२८८

नाहं श्रमं प्रतिप्रपामि कश्चिद्मे द्वारं श्रमस्तोहं वेदि । गुह्यं ब्रह्म तदिदं यो प्रवोमि न मानुयात् श्रेष्ठतरं हि
किञ्चित् ।

निर्मुच्यमान पापेभ्यो चनेभ्य इव चन्द्रमा । विरजा कालमाकं ह्यनधीरो धैर्येण मिष्यति ।
यः सर्वेषां भवति ह्यर्चनीय उन्नेधनस्तस्य इवामिजान् । यस्मै वाचं सुप्रसन्ना वदन्ति स वै देवान् गच्छति संय
तात्मा ।

न तथा वक्रमिच्छन्ति कथापातं पुरुषे गुणन् । यथेषां वक्रमिच्छन्ति नैगुणमनुयुक्ता ।
यस्य वाङ्मनसो गुणे सत्यं प्रसिद्धिं यदा । वेदास्तपस्य त्याग्य स इदं सर्वमाप्नुयात् । १२८९
आक्रोशनात्रमं न भव नाबुधान् गंधेयदुघ । तद्वाच्यं वद्वेदं न चात्मानं विहंसयेत् ।

यद्भूतस्यैव सन्तुष्टेदवमानस्य पण्डितः । सुखं ह्यतमतः श्रुते योऽवन्तना स नश्यति ।
यत् क्रोधनो यश्चि यद्ददाति यद्वा तपस्तपयति यच्छुद्धेति । वैवस्वतस्तद्वरतेऽस्य सध्वं मोघः श्रमो भवति हि क्रो
धनस्य ।

चत्वारि यस्य दाराणि सुगुह्यन्यमरोत्तमाः । उपस्यमुदरं ह्यसौ वाक् चतुर्थी स धर्मवित् ।

सत्यं दमे द्वायमानस्य धृतिं तितितामतिषेवमानः । स्वाध्यायनित्योऽस्य हयनः परेषामेकान्तोऽस्य हर्षवर्धनं
वेत्सः ।

सम्यक्चैवानुचरन् वक्ष्यन् चतुरस्तनात् । न पावनतमं किञ्चित् सत्यादधममं कश्चित् ।

आचरेद्दं मानुषेभ्यो देवेभ्यः प्रतिपन्नम् । सत्यं क्षमस्य सोपानं पागावारस्य नौरिव ।

पादुगैः सन्निवर्तति पादुगं सोपानेवते । पादुगिच्छेच्च भवितुं तादृग्यति पूर्यः ।

एदि धनं धेवति यद्यप्यतो तपस्विने यदि वा सेनमेव । वासो यया रज्ज्वयं प्रयाति तथा स तेनं वन्नमनुपैति ।

यदा देवाः साधुभिः संवदन्ते न भागुं विषयं यान्ति द्रष्टुं । नेन्दुः समः स्यादसमो हि नावृषावर्षं विषयं यः स
वेद ।

अमुष्टं वर्णम मे तु वदयान्तरपूर्ये । तेनैव देवाः प्रीयन्ते यतां मार्गस्त्रिमेव वै ।

भिन्नादरे ये निरताः सदैव क्षेमा नरा वाक्पक्षपाद्य नित्यं । अचेतदोषानपि तान् विदितः दूरहिवाः समरिवर्जयन्ति ।

न वै देवा होनसन्नेन तोष्याः कर्माग्निना द्युक्तकर्षणा वा । सत्यमता ये तु नराः हतज्ञा धर्मं रतास्तौ वरं न भजेन ।

अव्याघातं व्याघ्राच्छ्रेय आह । सत्यं वदेद्वाचं तद्द्वितीयं । धर्मं वदेद्वाचं तत्तृतीयं । प्रियं वदेद्वाचं तत्तृतीयं ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ केमाद्यमातुतो लोकः केन वा न प्रकाशते । केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ।

॥ एव उवाच ॥ अशानिनाहते लोकः साध्यानां प्रकाशते । साध्याप्यजति मित्राणि सत्त्वान् स्वर्गं न गच्छति ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ कः स्विदेको रमते ब्राह्मणानां कः स्विदेको वज्रभिर्गोपसाक्षे । कः स्विदेको बलवान् दुर्ध्वलोऽपि कः वि
देधो कश्चनं नाश्ववेति ।

॥ एव उवाच ॥ प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां प्राज्ञश्चैको वज्रभिर्गोपसाक्षे । प्राज्ञ एको बलवान् दुर्ध्वलोऽपि प्राज्ञ एव न
शं नाश्ववेति ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ किं ब्राह्मणानां देवत्वं किञ्च साधुलमुच्यते । असाधुलस्य क्लिष्टं किमेधं मानुषं मतं ।

॥ एव उवाच ॥ साध्याय एषां देवत्वं व्रतं साधुलमुच्यते । असाधुलं परीवादो व्यत्युर्ध्वानुयमुच्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्त्तनः । ऐशं नैककर्षणं योगिनः सद्भावः साधुमुच्यते ।

इति श्रीमद्भागवते भाष्यार्थेण मोक्षधर्मपर्वणि हंसगोतायां एकाधिकविंशतेऽध्यायः ॥ १०१ ॥

॥ पुष्टिर्ह उवाच ॥ साध्या योगि न मे तात विप्रं वक्तुमर्हसि । तव धर्मज्ञस्य हि विदितं कुरुक्षेत्रम् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ साध्याः साध्या प्रपन्नसि योगा योगं विज्ञातवः । वदन्ति कारणं श्रेष्ठं स्वयं विज्ञातव्यम् ।

परीदारः कथं मुच्यते इत्यर्थं श्रुत्वा कथं । वदन्ति कारणं श्रेष्ठं योगाः सम्यक्परीक्षणः ।

वदन्ति कारणं श्रेष्ठं साध्याः सत्यं विज्ञातव्यम् । विज्ञातव्यं गतीः कर्मा विज्ञातव्यं यः ।

जज्ञं देवान् सुवर्णं विमुच्येदिति नान्यथा । एतदाहर्षहासाम्नां बाह्या वै मोक्षदर्शनं ।
स्वपथे कारणं पाद्यं समये वपनं दितं । शिष्टां हि सत पाद्यं मदधिष्ठे शिष्टसमये ।
प्रत्यवहेतवो योगाः साह्या भास्वविनिश्चया । उभे चैते मने तन्ने भम तात् युधिष्ठिर ।
उभे चैते मने ज्ञाने नृपते शिष्टसमये । अनुष्ठिते यथाशास्त्रं येन तं परमां गतिं ।

तुल्यं शौचं तपोयुक्तं दद्या भूतेषु चानघ । अतानां धारणं तुल्य दर्शनं न समन्वये ।

११७

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदि तुल्यं मत शौचं दद्या चाव फलं तया । न तुल्य दर्शनं कस्मात्तन्मे वृद्धिं पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रागं मोक्षतया खेदं कामं क्रोधश्च केवलं । योगाद्विज्ञा ततो दोषान् पश्येतान् प्राप्नुवन्ति तत् ।

यथैवानिमित्रा स्यूता जालं हित्वा पुनश्चलं । प्राप्नुवन्ति तया योगास्तत्पदं वीतकल्मषा ।
तथैव बागुरां हित्वा बलवन्तो यथा मृगाः । प्राप्नुयुर्मिसलं मार्गं विमुक्ता सर्ववन्धनैः ।
लोभजानि तया राजन् बन्धनानि बलान्विता । हित्वा योगा परमार्गं गच्छन्ति विमलं शिवं ।

११८

अबलाश्च मृगा राजन् बागुरासु तयाऽपरे । विनश्यन्ति न सन्देहादयोगबलादृते ।
बलहीनाश्च कौन्तेय यथा जालं गता मृगाः । बधं गच्छन्ति राजेश्च योगास्तद्वत् सुसुम्बला ।

यथा च मृगुगा स्यूतं प्राप्य जालमरिन्दम । तत्र बन्धं विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विता ।

कर्मजैर्बन्धैर्वैद्वह्लादयोगाः परन्तप । अत्रला वै विनश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विता ।

अन्यकश्च यथा राजान बद्धिं शान्त्यति दुर्बल । अकाम इत्यने स्यूतेषु योगाऽप्यस्य प्रभो ।

११९

स एव च यदा राजन् बद्धिं ज्ञातबल पुन । समोत्पन्नत विद्वद्देवैर्छन्दो महीमपि ।

तदज्ञातबलौ योगी दीप्ततेजा महाबल । अन्तकाल इवादित्य छन्दो संशोषयेज्जगत् ।

दुर्बलश्च यथा राजन् छातमा द्विपते नर । बलहीनस्तथा योगी विपत्येद्विधत्तेऽवत्र ।

तदेव च महाबलौ विद्वद्भयति वारण । तदयोगबल सन्ध्या स्यूते विषयान् बहन् ।

विशन्ति चावशा पाद्यं योगाद्योगबलान्विता । प्रजापतीन्पुत्रीन् देवान् महाभुतानि चेश्वरा ।

१२०

न धनो नामकः कुट्टो न मृत्युभीमविक्रम । ईशते नृपते सर्वे योगस्थानितेनैव ।

आत्मनाश्च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ । योगं कुर्याद्वलं प्राप्य तैव सर्वैर्बर्हीश्वरेत् ।

प्राप्नुयाद्विषयान् कथित् पुनर्योषं तपश्चरेत् । बह्विषेच पुनश्चात सूर्यैस्तेभ्योगुणानिव ।

बलस्य हि योगश्च बन्धनेश्च पाथिव । विमोक्षे प्रमत्तिषु नृपपुत्रमथर्षभ ।

बलानि योगप्राप्तानि मयैतानि विज्ञास्यते । निदर्शयार्थं सखाणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ।

१२१

आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रति वा विभो । निदर्शयानि सखाणि शृणु मे भरतर्षभ ।

अप्रमत्तो यथा धर्मो सत्यं दत्तं समाहित । युक्तं सत्यं नया योगी मेव प्राप्नोत्यथर्षभ ।

खेदपूर्णे यथा प्राप्ते मन आधाच निवले । पुनर्यो युक्त आरेरेत्तु योपायं युक्तमनघ ।

युक्ततायाऽप्यमात्मानं योगः पार्थिव निवले । करोत्यसत्तम त्वानं भास्वर्गपददर्शनं ।

यथा च मार्गं केनोप कर्णेधार समाहित । महाबलं गतां शीघ्रं गयेत्पु रिशमतम् ।

१२२

तद्वात्मसमाधानं युक्ता योगेन तत्त्ववित् । दुर्गमं स्थानमाप्नोति हिला देशमिमं नृप ।
 सारथिश्च यथा युक्ता सदस्थान् सुसमाहित । देशमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषयमं ।
 तथैव नृपते योगी धारणासु समाहित । प्राप्नोत्याशु परं स्थानं सत्सङ्गं मुक्त इवाशुगः ।
 प्रवेश्यात्मनि चार्त्तान् योगी तिष्ठति योऽचल । पापं हन्ति पुनोत्तमानां पदमाप्नोति योऽजर ।
 नाभ्यां कण्ठे च शीर्षे च हृदि वचसि पार्श्वयोः । दर्शने श्रवणे चापि प्राणेषु चामितविक्रम ।
 स्थानं चेत्येषु यो योगी महाप्रतिपत्तिमाहित । आत्मना सूक्ष्मात्मानं युक्ते सम्यग्निश्चरते ।
 स श्रीधमचलप्रस्थं कर्षं दग्ध्वा शूभाशुभं । उत्तमं योगमाध्याय यदीच्छति विमुच्यते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आहारात् कोटुशान् कृत्वा कानि जिला च भारत । योगी बलमवाप्नुयान् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ कृपाणां भवणे युक्तं पिष्टाकस्य च भारत । खेदानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयान् ।

भुङ्क्षानो यावत् कं क्लृवं दीर्घकालमरिन्दम । एकाहरो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयान् ।

प्रक्षान्नासानुद्वैतान् श्वेतसरानहस्तया । श्वपिः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयान् ।

अखण्डमपि वा मीधं धततं मनुजेश्वर । उपोष्य सम्यक् शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयान् ।

कानं जिला तथा क्रीधं शीतोष्णार्थमेव च । भयं शोकं तथा श्वासं पौरुषान् विषयांस्तथा ।

अरतिं दुर्जयाश्चैव चोरां कृष्णाश्च पार्थिव । स्वार्थं निर्द्रा तथा तन्द्रां दुर्जयां नृपवत्तम ।

दीपयन्ति महात्मान् सूक्ष्मात्मानमात्माना । वीतरागमहाप्रज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ।

दुर्गत्स्वेष महापण्या महाघणानां विपश्चिता । यः कश्चिद्व्रजति ह्यस्मिन् क्षेमैव भरतर्षभ ।

यथा कश्चिद्वनं चोरं बह्वर्षपरिहृत्य । अभवन्नोपहीनश्च दुर्गमं बह्वकण्डकं ।

अभवत्तटवीमार्थं दावदग्धमहीरुहं । पण्यान् तस्कराकीर्णं क्षेमैवाभियतेयुवा ।

योगमार्गं तयासाद्य यः कश्चिद्व्रजते दिज्ज । क्षेमैवोपरमेत्यागोद्वेष्टदेवो हि स स्मृतः ।

मुख्येण चुरधारासु निशितासु महीपते । धारणासु तु योगस्य दुःस्वैयमहतात्मनि ।

विपश्चा धारणास्तान् नयन्ति न शूभां गतिं । नेहहोना यथा नावः पुरुषान् सर्वे नृप ।

यस्य तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि । मरणं जन्मदुःखञ्च सुखञ्च स विमुच्यते ।

नामाप्राप्तेषु निष्पन्नं योगेच्छिदमुदाहृतं । परं योगस्य यत् कृत्यं निश्चितं तद्विजातिषु ।

परं हि तद्ब्रह्ममयं महात्मान् ब्रह्माण्मीधं वरदस्य विष्णुः । भवस्य धर्मस्य बहाननश्च यद्ब्रह्मपुत्रार्थं महानुभावात् ।

तमस्य कण्ठं सुमहद्व्रजस्य सत्सङ्गं शुद्धं प्रकृतिं पराश्रु । सिद्धिश्च देवीं बह्वणस्य पत्नी तेजस्य कृत्स्नं सुमहद्व चैव ।

ताराधिपं ॥ विमलं सतारं विष्णोय देवानुरगान् पितृय । प्रेक्षाय कृत्स्नामुदर्योय चोरानुदर्योय बर्षाः सवनाम् वनाद्य ।

नामाग्रगान् दधणगान् दिव्यद गन्धर्वधनधानपुरुषान् स्त्रियय । परस्परं प्राप्य महान् महात्मा विभेत् योगो न विरा ।

दिमुक्तः ।

कदा च येन नृपते प्रसक्ता देवे महावीर्यमतोऽग्रभेयं । योगो स सर्वभानभिभूय मर्त्योत्तारायसात्मा कुर्वते महात्मा ।

एति श्रीमहाभारते द्वाविपत्येति मोक्षधर्मोपनिषि योगविधौ द्वाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मय्यक्त तयाऽयं नृपते वर्णितः शिष्टमक्षतः । योगमर्माद्यं यथाव्यायं प्रियायेह हितैषिणा ।
 साङ्ख्ये विदानीं कार्त्स्न्येन विधिं प्रमुचिष्टच्छते । त्रिषु लोकेषु युज्ज्ञानं सर्वं तदिदमेतत् ।
 ॥ मोक्ष उवाच ॥ इत्थं मे त्वमिदं सूक्तं सांख्येना विदतात्मना । विहितं यतिभिः सर्वैः कपिलादिभिरोचरैः ।
 यस्मिन्न विभक्ताः केचिदृश्यन्ते मनुजवर्गम । गुणाय यस्मिन् बहवो दोषहानिश्च केषवा ।
 ज्ञानेन परिसंख्याय सद्योपान विषयाश्च । मानुषान् दुर्जयान् कृत्स्नान् पेशाचान् विषयास्तथा ।
 राक्षसान् विषयान् ज्ञात्वा यक्षाणां विषयास्तथा । विषयानौरगान् ज्ञात्वा गान्धर्वविषयास्तथा ।
 पितृणां विषयान् ज्ञात्वा तिथ्यनु चरतां नृप । भूषणविषयान् ज्ञात्वा महतां विषयास्तथा ।
 राजर्षिविषयान् ज्ञात्वा ब्रह्मर्षिविषयास्तथा । आसुरान् विषयान् ज्ञात्वा वैशदेवास्तथा च ।
 देवविषयान् ज्ञात्वा योगानामपि च यथारान् । प्रजापतीनां विषयान् ब्रह्मणा विषयास्तथा ।
 आद्युपय परं कालं लोके विज्ञाय तत्ततः । मुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदताम्बर ।
 प्रसिद्धकलिं च यदुःखं मतं विषयेषिणः । तिथ्यनु यततां दुःखं यततां तरके च यत ।
 स्वार्थं च गुणान् कृत्स्नान् दोषान् सर्वान् आरत । वेदवादेऽपि ये दोषा गुणा ये चापि वैदिकाः ।
 ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणा योगे च ये नृप । माह्यज्ञाने च ये दोषास्तथा च गुणा नृप ।
 सर्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो भवगुणन्तथा । तमसाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणन्तथा ।
 यद्गुणस्य मनो ज्ञात्वा नभः पञ्चगुणन्तथा । बुद्धिं चतुर्गुणं ज्ञात्वा तमसं त्रिगुणं तथा ।
 दिग्गुणश्च रजो ज्ञात्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः । मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रत्यये प्रवर्णे तथा ।
 ज्ञानविज्ञानमन्यन्ताः कारणभाविताः शुभाः । माप्नुवन्ति शुभे मोक्षे सुखा इव भूमाः पर ।
 रूपेण दुष्टिं संयुक्तां चापि गन्धगण्डेन च । शब्देऽशक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेषु च ।
 तनुं स्पर्शं तथा मर्कां वायुं नभसि चाश्रितं । मोहं तमसि संयुक्तं नाममयेषु संश्रितं ।
 विष्णुकान्ते बले शक्तं कोष्ठं मर्कं तयाऽननं । अक्षु देवैः समामकामापतेनमि संश्रिताः ।
 तेजो वायौ तु मर्कं वायुं नभसि चाश्रितं । नभो महति संयुक्तं महद्देहा च संश्रितं ।
 बुद्धिं तमसि संयुक्तां तमो रजसि संश्रिताः । रजः सत्त्वे तथा शक्तं सर्वं शक्तं तयाऽत्मनि ।
 सत्त्वमात्मानमीशं च देवं नारायणं तथा । देवं मोक्षं च संयुक्तं मोक्षं शक्तं नृप कथितं ।
 ज्ञात्वा मूलगुणं देहं हनं पोडशभिर्गुणैः । स्वभावं चेतनाश्चैव ज्ञात्वा देहसमाश्रितं ।
 सन्न्यस्तमकमात्मानं प्रापं यस्मिन् विद्यते । द्वितीयं कथं विज्ञाय नृपते विषयेषिणः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च सर्वानात्मनि संश्रितान् । दुर्धमलक्ष्णं गौतम्यो विज्ञाय श्रुतिपूषकं ।
 प्राणापानौ समानश्च व्योमोदानौ च तत्ततः । अधदैवानि ज्ञात्वा प्रवहन्तानिभं पुनः ।
 मन्त्रवातास्तथा ज्ञात्वा सप्तधा विहितान् पुनः । प्रजापतीभूयोदेवं मार्गो देव यज्ञं यज्ञम् ।
 सप्तर्षीश्च वृद्धन् ज्ञात्वा राजर्षीयं परन्तप । सुरर्षीश्च हतज्ञान्यान् ब्रह्मर्षीन् सुकेशजितम् ।
 रेथ्याश्चाश्रितान् दृष्ट्वा कालेन महता नृप । महता भूतसङ्घातां भुक्त्वा नाशश्च नन्दिव ।

गतिश्चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्मिणः । वैतरणाच्च यद्दुःखं पतितानां यमवश्ये ।
 योनौपु च विचित्रासु सुधारामशुभांस्तथा । अठरे-चाशुभे वाभं शेषितोदकभाजने ।
 सैषमनुपुरीये च तीव्रगन्धधमन्विते । शुक्रगोणितमघाते मञ्जारायुपरिपथे ।
 शिरागतसमाक्षीर्णे नवद्वारपुरेऽशुचौ । विज्ञाय हितमात्मानं योगासु त्रिविधानृप ।
 तामसानाञ्च जन्तूनां रमणीयावृतात्मनां । शाल्विकाणाञ्च जन्तूनां कुम्भित मरतपम् ।
 महितं महतामर्थं साह्यानां विदित्तात्मनां । उपस्रवसास्तथा योगान् शशिनलेजसस्तथा ।
 ताराणां पतनं दृष्ट्वा मन्त्राणाञ्च पर्ययं । इन्द्राणां विप्रयोगश्च विज्ञाय रूपं नृप ।
 अश्वान्मन्त्रवर्णं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभं । शान्ते मोहश्च विज्ञाय चयं देहस्य चाशुभं ।
 रागे मोहश्च च संश्रमि कश्चित् सत्त्वं समाश्रितं । सख्येषु नर कश्चित् मोक्षवर्द्धिं समाश्रितं ।
 दुर्लभलक्ष्म मोक्षस्य विज्ञाय युतिपूर्वकं । वज्रमौलमेलनेषु लब्धे मध्यस्थतां पुन ।
 विपद्याणाञ्च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः । गतास्तनोश्च कौन्तेय देहान्दृष्ट्वा तथा शुभान् ।
 वाचं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारते । ब्रह्मज्ञानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणा ।
 सुरापाने च सकानां ब्राह्मणेनां दुरात्मना । गुह्यद्वारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाशुभान् ।
 जन्तूनां च वर्तन्ते ये न सस्यगुर्धिर । सदेवकेषु लोकेषु येन वर्तन्ति मानवा ।
 जैन ज्ञानेन विज्ञाय गतिश्चाशुभकर्मिणः । तिर्यग्गोनिगताणाञ्च विज्ञाय गतयः श्रयक ।
 वेदवादांस्तथा चिचानुद्वानां पर्ययास्तथा । चयं सवत्सराणाञ्च मासानाञ्च चयस्तथा ।
 पञ्चचयं तथा दृष्ट्वा दिवसानाञ्च सचयं । चयं वृद्धिश्च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षस्तथा ।
 वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां चयनोपां तथा पुनः । चयं धनानां दृष्ट्वा च पुनर्वृद्धिं तथैव च ।
 संयोगानां चयं दृष्ट्वा युगानाञ्च विज्ञेयत । चयश्च दृष्ट्वा शैलानां चयश्च शरितान्तथा ।
 वर्षाणाञ्च चयं दृष्ट्वा चयान्तश्च पुनः पुनः । जरा मृत्युं तथा जन्म दृष्ट्वा दुःखानि चैव ह ।
 देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखञ्च तत्तत् । देहविश्ववताश्चैव सस्यविज्ञाय तत्तत् ।
 आत्मदोषाञ्च विज्ञाय सन्मनोऽत्मनि संश्रितान् । खदेहादुत्पितान् गन्धोक्तया विज्ञाय चाशुभान् ।
 शठिर उवाच ॥ कामं स्वगात्रेऽङ्गवान् दोषान् पश्यस्वमितविकम् । एतस्य सशय कृत्स्नं वक्तुमर्हसि तत्तत् ।
 म उवाच ॥ पञ्च दोषान् प्रभो देहे प्रवदन्ति मनोषिणः । मार्गज्ञां कापिलां बाह्यां शृणुतागरिखर ।
 कामक्रोधौ भय निद्रा पञ्चम आस उच्यते । एते दोषा शरीरेषु दुश्शने सर्वदेहिना ।
 हिन्दन्ति समथा क्रोधं कामं संकल्पवर्जनात् । सत्यसमेवनासिद्रामप्रमादद्वयन्या ।
 हिन्दन्ति पञ्चमं आसमन्याहारतया नृप । गुणान् गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान् दोषशरीरपि ।
 शैतन् चैतन्मैत्रियैश्चिचान् विज्ञाय तत्तत् । अपां फेनोपमं ज्ञात्वा विष्णोर्भाषाशतैर्दृतं ।
 चित्रमितिप्रतीकाशं नक्षत्रारमनर्थकं । तम सधनिभं दृष्ट्वा वर्षवृद्धदृष्टविभं ।
 नाशप्रार्थं सुखादीनां भाषोत्तरमिहावयम् । रजस्तमसि सस्य पञ्चे दिपमितावयम् ।

सांख्या राजन् महाप्राज्ञास्तथा चेहं प्रजाकृतं । ज्ञानयोगेन सांख्येन व्यापिना महता नृप ।
राजमानुशुभान् गन्धोक्तमसाद्य तया विधान् । पुण्यान् पालिकान् गन्धान् स्वयं ज्ञानं देहप्रयितान् ।

क्षित्वाऽऽ ज्ञानमक्षेण तपोदण्डेन भारत । ततो दुःखोदकं घोरं चित्तशोकमहाहृदं ।

व्याधिमृत्युमहापाहं महाभयमहोरगं । तमः कूर्षं रजोमोहं प्रज्वायं सन्नरन्त्युत ।

खेहपद्मजरादुर्गं ज्ञानदीपमरिन्दम । कर्षागाधं सत्यतीरं स्तितव्रतमरिन्दम ।

हिमाश्रीघ्नमहाविगं भागारसधमाकरं । नानामोतिमहारत्नं दुःखज्वरसमीरणं ।

श्रीकक्ष्यामहावर्त्तनीक्ष्णव्याधिमहागमं । अक्षिषंघातसंघटं श्रेष्ठमेमरिन्दम ।

दानमुक्ताकरं घोरं शोषितद्वदविद्रुमं । शक्तिस्तुष्टिर्निर्घोषं नानाज्ञानमुदुत्तरं ।

रोदनाश्रुमलधारं सङ्कत्यागपरायणं । पुनराजन्मलोकाधं पुनराजन्मवपत्तनं ।

अहिंसकृत्यमर्थार्थं प्राणत्यागमहाकिंशं । वेदान्तगमनद्वीपं सर्वभूतदयादधि ।

सौख्यदुर्लभविषयं बहुवामुखमागमं । तरन्ति यतयः सिद्धा ज्ञानयोगेन भारत ।

तोलो च दुस्तरं जम्भ विप्रन्ति विमलं नमः । ततस्तान् मुक्तान् सांख्यानं सुख्यो बहति रश्मिभिः ।

पद्मस्तम्बदिविषय प्रवचनं विषयाक्षपं । तत्र तान् प्रवक्षो ज्ञायः प्रसिद्धास्ति भारत ।

वीतरागान् यतीन् सिद्धान् वीर्ययुक्तास्तेषां प्रमान् । सुखः शीतः सुगन्धी च सुखसर्वत्र भारत ।

सन्नामो मरुतो धेडो लोकान् गच्छति यः शुभान् । स तान् बहति कौन्तेय नभसः परमां गतिं ।

नभो बहति लोकेश रजसः परमां गतिं । रजो बहति राजेन्द्र सत्स्र परमां गतिं ।

सर्वं बहति शुद्धात्मानं परं जारायणं प्रभुं । प्रभुर्बहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ।

परमात्मानमावाच तद्भूतोयतनामलाः । श्रुतलाय कल्पते न निवर्त्तन्ति वा विभो ।

परमा सा गतिः पार्थ निर्द्वन्द्वानां महात्मनां । यस्याज्जीवरतानां वै सर्वभूतदयावतां ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्थानमुत्तममामाद्य भगवन् स्मिरप्रताः । आजन्ममरणं वा ते शरन्त्युत न वा ज्ञेयं ।

यदत्र तथैव तमेतं यथावदकुर्मधर्षं । तद्वत् पुरुषं नान्यं प्रष्टुमर्हामि कौरव ।

मेधे दोषो महानपि प्रायः विद्विगतान्वीन । यदि तथैव विज्ञानं वक्तुं सतयः परं ।

प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रशंसि परमे नृप । मग्न्यसि हि परं ज्ञानं किन्तु दुःखतराश्रवत ।

॥ भीम उवाच ॥ यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः शृष्टः सुभदटः । बुधानामपि ममोहः प्रत्येक्षित् भारतभूष ।

अत्रापि तत्त्वं परमं शृणु ममज्ञप्यैरितं । बुद्धिश्च परमा यत्र कापि नाना महात्मनां ।

इन्द्रियास्त्वमुमुक्षुने खदेहे देहिनां नृप । करणान्यात्मनस्तानि संस्थाः पश्यति तैश्च मः ।

आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुशधमानि तु । विनश्यन्ति न मन्दैः फेना इव महापथे ।

इन्द्रियैः मय मुक्तस्य देविनः प्रवृत्तापन । संक्षययति सर्वं नभसोऽवमीरणः ।

स पश्यति यथान्यायं स्वज्ञानं स्थितिं वा विभो । बुधमानो यथा पूर्वमधिनेनेह भारत ।

इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्ते स्ते स्थाने यथाविधि । अनौत्तमान् प्रजोयन्ते सर्वा इतविषया इव ।

इन्द्रियाणाम् । सर्वथा स्वस्तीनिष्व सर्वशः आक्रम्य गतेयः स्वस्मात्परत्यात्मा न भ्रमयः ।

सत्त्वस्य च गुणान् हस्तान् राजस्य गुणान् पुनः । गुणाय तमसः सर्वान् गुणान् वदत्यु भारत ।

गुणाय मनस्यपि नभस्य गुणाय सः । गुणान् वायाय धर्मात्मनू विहजास्य गुणान् पुनः ।

अपि गुणास्तथा पाथे पाथिवाश्च गुणानपि । सर्वोऽथैव गुणैर्वायु चैव भेषु युधिष्ठिर ।

आत्मा च याति चैवैव कथंषी च शुभाशुभे । शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च ते प्रभो ।

प्रकृतिव्याप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययं । परं नारायणात्मानं निर्दन्दं प्रकृतेः परं ।

विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयं । परमात्मानमगुणं न निवर्त्तते भारत ।

शिरं तव मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत । आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः सन्देशकारिणः ।

शक्यञ्चाख्येन कालेन शान्तिं प्राप्तं गुणाधिना । एवमुक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिण ।

सांख्या राजन्महामाज्ञा गच्छन्ति परमां गतिं । ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ।

अत्र ते संशये । माभ्युज्जानं माञ्छ परं मत । अत्रैव भवमेवात्कं पूर्णं ब्रह्म समानं ।

अनादिमध्यलिधनं निर्दन्दं कष्टं श्रम्यते । कूटस्थस्यैव नित्यस्य यददन्ति मनोविषे ।

यतः सर्वोः प्रवर्त्तन्ते सर्वप्रलयविक्रियाः । यच्च ग्रसन्ति शालेषु वदन्ति परमर्षयः ।

सर्वे विप्राश्च देवाश्च तथा शमविदो जनाः । ब्रह्मण परमं देवमनन्तं परमन्वृत ।

आर्षयन्त्यस्य तं विप्रा वदन्ति गुणयुद्धयः । सन्त्यग्यक्तास्तथा योगाः सांख्याश्चाभितदधनाः ।

अनन्तस्यैव कौन्तेय सांख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः । अभिज्ञानानि तस्याङ्गमेतं हि भरतर्षभ ।

द्विविधानोऽहं भूतामि पृथिव्यां पृथिवीपते । जङ्गमागमसंज्ञानं जङ्गमन्तुं विधिष्यते ।

महर्षिहः महत्सु राजन् वदेषु सांख्येषु तथैव योगे । यथापि दृष्टं द्विविधं पुराणे सांख्यगते तन्निरुद्धे ।

तस्मात्पु महत्सु दृष्टं यथायंशस्ते नृपे शिर्युक्ते । ज्ञानस्य योगे यदिहास्ति किञ्चित् सांख्यागतं तच्च महत्प्रहातुम् ।

। दृष्टः परमं वल्लभं ज्ञानस्य सख्यस्य यथावदुक्तं । तपसि सखाणि कृत्वा नि चैव सांख्यं यथावद्विहितानि ।

राजन् ।

अपि तस्य हि पार्थ देवान् गच्छन्ति सांख्याः सततं सर्वेन । ताद्यानुसङ्गायै ततः कृतायाः पतेति विभेषु दत्तेषु ।

भयः ।

॥ य देवं प्रविशन्ति देवं दिवौकसा यामिव पार्थ सांख्याः । अतोऽधिकं तेऽभिरता महाहं सांख्यं दिनाः पार्थ ।

य शिर्युक्ते ।

न तिर्यग्गमनं हि दृष्टं सांख्यागतिः पापहताधिवासः । न वा प्रधाना अपि ते दिशतयो ये ज्ञानमेव नृपते ।

श्रुतः ।

विशानं परमं पुराणे महाकवे विमलमुदारकान्ते । कृतस्य सांख्यं नृपते महात्मा नारायणो धारयते ।

अनेप ।

अभयोक्तं नरदेव तत्त्वं नागायथो विश्वमिदं पुराणं । स सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले च तदन्ति भूयः ।

संहत्य सर्वं निजदेहसंय कृत्वा भुञ्जेत जगदन्तात्मा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षपर्वण्ये संख्यकथने व्यधिकविशतोऽध्यायः ॥ २० ॥

पृथिष्ठिर उवाच ॥ किन्ददचरमित्युक्तं यस्माद्वाचरन्ते पुन । किञ्च तत् चरमित्युक्तं यस्मादावचरन्ते पुन ।

अचरचरयोर्व्यक्ति पृथग्व्यक्तिमिदं । उपलभ्यं महाबाहो तत्त्वं कुरुनन्दन ।

१११५

सं हि ज्ञानविधिर्विप्रैरुच्यते वेदपारगैः । अपिभिर्य महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ।

श्रेयसं हि दिशानानि दक्षिणाधनमास्तरि । आरुते भगवत्कर्म गन्ताऽसि परमा गतिं ।

तपि प्रतिगते श्रेयः कृत आत्मानमेव यथ । कुरुष्वं प्रदीपस्तं शानदीपेन दीपये ।

तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वं कुरुकुलोदह । न ह्ययं मोह राजेन्द्र प्रकृतमस्तमीदृशं ।

॥ श्रीभू उवाच ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासपुरातनं । वसिष्ठश्च यं संवादं करालमनकथं च ।

१११०

वसिष्ठ श्रेष्ठमासीमसृषीर्मां भास्करद्युतिं । यमञ्च जनको राजा ज्ञानं नै श्रेयसं परं ।

परमथात्माकुशलमथात्मगतनिश्चयं । मेधावद्विष्णोर्मां नमिवाद्य कृतास्मि ।

स्वचरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरञ्चाप्यनुत्तमं । यमद्विषेव राजा कर्णलज्जनकं पुरा ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म जनातनं । यस्मात् पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनोविणः ।

यच्च तत्परमित्युक्तं यथेदं चरन्ते जगत् । यच्च चरन्ति प्रोक्तं शिवं च समवामयं ।

१११५

॥ वसिष्ठ उवाच ॥ श्रूयतां पृथिवीपाल चरतोर्दे यथा जगत् । यच्च चरन्ति पूर्वेण यावत्कालेन वाऽप्यथ ।

युगं द्वादशसाहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्थं । दशकल्पप्रतापतमहमद्वाह्यमुच्यते ।

रात्रिचैतान्वती राजन् यस्यान्ते प्रतिबुध्यते । खगद्यमन्तकक्षां महात्मानं भूतमयं ।

मूर्तिमन्मनमूर्तात्मा विश्वशब्दः स्वयंभुवः । अणिमा लघिमा प्राग्निरेशानं ज्योतिरव्ययं ।

वर्जते पाणिपादानं सर्वतोऽपि शिरोमुखं । सर्वतोऽनुतिमन्त्रोक्तं सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

१११०

हिरण्यगर्भा भगवानेव बुद्धिर्गतिस्तु । महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति चाप्यज ।

सांख्ये च पथते शस्त्रे नामनिर्देशधात्मकः । विचित्ररूपो विद्यात्मा स्कोऽखर इति कृतः ।

तुल्यं नैकात्मकं धैर्यं कृतं नैकात्म्यमात्मना । न त्वैव ब्रह्मरूपत्वादित्यस्य इति श्रुतः ।

स्य वै विक्रियापन्नं खगलात्मानम'त्मना । अतद्द्वारं महातेजा प्रजापतिमहद्वृतं ।

अथवा ब्रह्मकामप्रश्नं विद्यासर्गं वदन्ति ते । महान्तश्चाख्यह्वारमविद्यासर्गमेव च ।

१११५

अविधिश्च विधिश्चैव समप्यथैव तथैव । विद्याविधेति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थविनर्कः ।

भूतसर्गमहद्द्वाराकृतोऽपि विद्धि प'थितं । अहहरेषु सर्वेषु चतुर्थं विद्धि वै कृतं ।

वायुर्ज्योतिर्याक'रमपोऽप्यप्युक्ती तया । शब्दः स्पर्शश्च रसश्च रसो गन्धस्तथैव च ।

स्वं युगपदुत्पन्नं द्रव्यं सर्वमयं । पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं सर्वमयं च ।

अथ तत्पुत्रोऽपि जिज्ञासात्मेव च पश्यमं । वाक् च ह्रस्वो च पादौ च पादुर्मेरं नृयैव च ।

१११०

बुद्धोन्मिषाणि चैतानि तथा कर्षेन्द्रियाणि च । सम्भूतानोह युगपन्नमसा सह पायिव ।
 एषा तत्त्वचतुर्विधौ सर्वास्तित्यु वर्तन्ते । यां ज्ञात्वा नाभिभोचन्ति आह्वानास्तत्त्वदर्शिनः ।
 एतद्देहसमानाख्यं चैलोक्ये सर्वदेहिषु । वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सद्वेदनरदानये ।
 सयत्नभूतगन्धर्व्यं सकिन्नरमहोरगे । सचारणपिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ।
 सदशकोटमयके सपूतिष्ठमिमूपिके । इति श्रुत्वा के चैलेय सचाण्डाले सपुच्छे ।
 हस्त्यखरगार्हले सवृत्ते गवि चैव ह । यच्च भूर्जिमयं किञ्चित् सर्ववैतविदर्शन ।
 जले भुवि तयाक मे नान्यत्रेति विनिश्चय । खानं देहवतामाधेदित्येवमनुशुश्रुम ।
 दृष्टमैतावतज्ञातं चरते व्यकथञ्जित । अहन्त्यहनि भूतात्मा तत चर इति स्मृत ।
 एतदचरमित्युक्तं चरतोद् तथा जगत् । जगन्नोहात्मकं प्राङ्मुख्यकथ्यकथंशकं ।
 महादैवायज्ञो नित्यमेतत्स्वरनिर्देशन । कथितमे महाराज यन्मा तं परिपृच्छसि ।
 पञ्चविंशतिमो विष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वदर्शित । तत्त्वमश्रयणादेतत् तत्त्वमाङ्गर्धनोविण ।
 धनमत्यमधजगत् तत्त्वमूर्धधितिष्ठति । चतुर्विंशतिमोऽयको ह्यमूर्त्तं पञ्चविंशकं ।
 स एव यदि सर्वस्य भूर्जिष्वातिष्ठते त्वावान् । केवलधेयमे, नित्य सर्वमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ।
 सर्गप्रलयधर्मिष्ठा स सर्गप्रलयात्मक । गोचरे वर्तन्ते निश्चयं निर्गुण गुणधर्मितं ।
 स्वमेव महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः । विकुब्धं प्रथतिमानभिमन्यतु बुद्धिमान् ।
 तमस्त्वराजोयमस्तु तास्त्रिधे निरु । लोयते प्रतिपुद्गलादपुद्गलमेवनात् ।
 सहवामविनश्चिन्ताम्याऽहमिति मन्यते । योऽह सोऽहमिति श्रुत्वा गुणानेवमुवर्तते ।
 तमसा ताममान् भावान् विविधान प्रतिपद्यते । राजसा राजधर्माद्यैव सात्त्विकान् सत्त्वमन्यात् ।
 शुक्लमेतद्विरक्तं निरुपायानि चोचि तु । सर्वज्ञेतामिहूपाणि ध्यानीह प्राज्ञतामिह वै ।
 तामसा निरर्थं ध्यानि राजसा मानुषानय । सात्त्विका देवलोकाश्च गच्छन्ति सुखभागिनः ।
 निश्चैवैकैव पापेन नित्यं गीर्णमवाप्नुयान् । पुण्यपापेन न मुक्त्य पुण्यैकेन देवत ।
 द्रवमप्यक्षविषयं क्षम ऊर्ध्वनीविण । पञ्चविंशतिमो योऽय ज्ञानादेव प्रवर्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघदूतधर्मणि विष्णुकरात्मजननमवादे चतुरधिकविंशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ विष्णु उवाच ॥ द्रवमप्रतिपुद्गलादपुद्गलमुवर्तते । देहदेहसहस्रानि तथा समभिरपद्यते ।

नित्यं गीर्णमपि कदाचिदेवतास्तपि । उपपद्यनिर्भयोगाद्गुणे सद्य गुणसयात् ।

मानुषत्वादिधर्म्यानि दिवोऽमानुषमेव च । मानुष्यान्निरपत्यालमानस्य प्रतिपद्यते ।

नोपरागेऽप्यात्मानं कोटं समाह्वयति । श्रुततन्मुनिर्नित्यं तयाऽहमगुणं मुच्ये ।

हममेति च निर्द्वन्द्वमस्य सात्त्विकं ध्यानिषु । शीर्षगेऽधिरामे च दम्भश्रमे गमयते ।

जलोदरेऽथ गिरौऽथ गच्छे विष्णुचक्रे । धिमेऽपि कुपेऽपि दम्भे च निधापयन्मरयोऽपि ।

ध्यानि सात्त्विकानि हव्यानि राजसानि क्रूररिषु । दम्भसमो विविधाणि नाभ्यसोऽयमिमन्यते ।

तिथ्योनिमहलेषु कदाचिदेवतासुपि । अभिमन्यत्यभीमानात्तथैव सुष्ठोऽन्यपि ।
 शुक्रवर्षासुतर्ज्यामाः प्रायो नित्यमवस्था । मण्डूकप्रायो च तथा वीरामनगतस्तथा ।
 चौरधारणसाकशे शयनं स्थानमेव च । दृष्टकाप्रस्तरे चैव कण्टकप्रस्तरे तथा ।
 भस्मप्रस्तारप्रायो च भूमिशय्यातलेषु च । वीरस्थानासुपदे च शयनं फलकेषु च ।
 विविधासु च शय्यासु फलकेष्वनितस्तथा । मुञ्चमेघलनयनं चैव भोजनानि च ।
 प्रायोवापरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः । सिंहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च ।
 फलकं परिधानस्य तथा कण्टकवस्त्रधृक् । कीटकावभगदैव चौरवासास्तथैव च ।
 वस्त्राणि चान्यानि बह्वन्यभिमन्यतुद्धिमान् । भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 एकरात्रान्तरादित्यमेव कालिकभोजनं । चतुर्थाष्टमकालसु षष्ठकालिक एव च ।
 पञ्चाशभोजनयैव तथैवाष्टाहभोजनः । सप्तरात्रदशाहारे । द्वादशाहभोजनः ।
 मासोपवाधो मूलाशो फलाहारमयैव च । वायुमहोऽम्बुपिण्याकदधिगोमयभोजनः ।
 गोमूत्रभोजनयैव शकमुष्माद एव च । भैवालभोजनयैव तथा चाग्नेय वर्त्तयन् ।
 वर्त्तयन् शीर्षपुष्पैश्च प्रकीर्णफलभोजनः । विविधानि च लक्ष्त्राणि सेवते सिद्धिकाङ्क्षया ।
 चान्द्रायणानि विविधसिद्धानि विविधानि च । चातुराश्वपथान्यानामययययानपि ।
 उपाक्रमानयपरान् पापण्डान् विविधानपि । विविक्षाश्च प्रिलाख्यासाया मश्वपानि च ।
 पुलिनानि विविक्तानि विविक्तानि वनानि च । देवस्थानानि पुष्पाणि विविक्तानि मरानि च ।
 विविक्षाद्यापि शैलानां गुहा गृहनिभोपमाः । विविक्तानि च जग्यानि व्रतानि विविधानि च ।
 नियमान् विविधास्तपि विविधानि तपोधि च । यज्ञाश्च विविधाकारान् विधीय विविधास्तथा ।
 श्लोकपयं दिङ्मं पुत्रं वैश्वरूपास्तथैव च । दानञ्च विविधाकारं दीनान्तरूपपरादिषु ।
 अभिमन्यत्यसंवेधात्तथैव विविधान् गुणान् । सर्वं रजसमस्यैव धर्माधौ काम एव च ।
 प्रकृत्यास्मानमेवात्मा एवं प्रतिभजेत्युत । स्वधाकारवपदकारौ स्वाहाकारनमस्विभ्यः ।
 याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहं । यजनाध्ययने चैव यथान्यदपि किञ्चन ।
 जन्ममृत्युविवादे च तथा विप्रमनेऽपि च । शुभाराशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापयं ।
 प्रकृतिः कुरुते देवो भवं प्रलयमेव च । दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैकाग्रतितते ।
 रश्मिजालमिवादित्यस्तत्काले नियच्छति । स्वमेवोऽमृतं पूर्वं कीडाद्यंमभिमन्यते ।
 आत्मरूपगुणानेतान् विविधान् सदयप्रियात् । स्वमेतां विकृषीणः संगप्रलयधर्किणे ।
 क्रियां क्रियापथे रश्मिगुणां विगुणाधिपः । क्रियां क्रियापथोपेतमप्या तदिति मन्यते ।
 प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्वो जतं विभो । रज्ज्वा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमेतन्मया ।
 एवं हृन्मन्येतानि समावर्त्तन्ति नित्यम् । समैवैतानि जायन्ते धवन्ते तानिमानिति ।
 निरासंभ्यान्वयैतानि सर्वं ऋषीणि मराधिप । मन्यते यं ह्यपुहन्तास्तथैव सुष्ठोऽन्यपि ।

भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकमतेन वै । इहैव चैनं भोक्तव्यानि शुभाशुभफलोदयं । ॥ १११ ॥
 सुखमेव तु कर्तव्यं सद्यत् कला सुखं मम । यावदन्तश्च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ।
 भविष्यति च ते दुःखं कृतेनेहाप्यमन्तकं । मंहदुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनं ।
 निरयाद्यापि मानुष्यं कालेनैवात्म्यहं पुनः । मनुष्यत्वाच्च देवं देवत्वात् पौरुषं पुनः ।
 मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेनापगच्छति । य एवं वेत्ति नित्यं वै निरात्मात्मगुह्यतः ।
 तेन देवमनुष्येषु निरये चोपपद्यते । नमस्तेनादृतो नित्यं तत्रैव परिवर्तते । ॥ ११२ ॥
 सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तासु मूर्त्तिषु । य एवं कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकं ।
 स एवं फलमाप्नोति चिपु लोकेषु मूर्त्तिमान् । प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकं ।
 प्रकृतिश्च तदन्नाति चिपु लोकेषु कामगा । तिर्यग्योनिमनुष्ये देवलोकं तथैव च ।
 धीणि स्थानानि चैतानि जानीयात् प्राकृतानि ह । अलिङ्गां प्रकृतिं लाङ्गलिङ्गेरनुमिमोमेह ।
 तथैव पौर्णं लिङ्गमनुमानाद्भि मन्यते । स लिङ्गात्मगमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमवशं । ॥ ११३ ॥
 ब्रह्मद्वाराच्छिष्टाद्य कर्मशास्त्रानि मन्यते । श्रोत्रादीनि तु सर्वानि पञ्चकर्माणि विप्रप्राण्य ।
 रागादीनि प्रवर्त्तते न गेह्विह गणैः सह । अहमेतानि वै सर्वमप्येतानोद्दिश्याणि ह ।
 निरिन्द्रियो हि मन्येत ब्रह्मवानस्मि निर्भयः । अलिङ्गे लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः ।
 अचलं चलमात्मानमन्तत्वं तत्त्वमात्मनः । अमृत्युश्च्युत्यात्मानमचरश्चरमात्मनः ।
 अचेत चेतमात्मानमसर्गं सर्गमात्मनः । अतपस्वपत्त्यात्मानमगतिर्गतिमात्मनः । ॥ ११४ ॥
 अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः । अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्तुभिमन्यते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मे चतुर्थपर्वणि वशिष्ठकरामजनकसंवादे पञ्चाधिकाश्रितोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥
 ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ स्वमप्रतिबुद्ध्यादयुद्धजनसंवेचनात् । सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति ।
 धावा धाममहन्त्याणि मरणान्तानि गच्छति । तिर्यग्योनिमनुष्ये देवलोकं तथैव च ।
 चन्द्रमा इव भूतानां पुनस्तत्र सहस्रशः । नीयते प्रतिबुद्धत्वादेवमेव ह्यबुद्धिमान् ।
 कला पञ्चदशी योनिकलाम् प्रतिबुध्यते । नित्यमेतद्भि जानोहि धोमं ये वोदधौ कलां । ॥ ११५ ॥
 कलार्था जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् । धाम तस्यापयुञ्जन्ति भूय श्वोपजायते ।
 पौष्टमी तु कला सुध्या ममोम उपधार्थतां । नेत्रपयुञ्जते देवदेवानुपयुनक्ति सा ।
 श्तामपचयित्वा हि जायते नृपपञ्चमः । सा ह्यस्य प्रकृतिर्ह्येता तद्व्याप्नोत्युच्यते ।
 तदेव पौष्टकलं देहमयकञ्चक्रं । समाऽप्यमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ।
 पक्षिविधौ महानात्मा तथैवाप्रतिगोघनात् । विमलस्य विशुद्धस्य शुद्धागुह्यनिषेवणम् । ॥ ११६ ॥
 अगुह्य एव गुह्यात्मात्मादुग्धमग्निं पारिवं । अबुद्धभेवनाद्यापि बुद्धोऽप्यनुदत्तां प्रजेत् ।
 तदेवाप्रतिबुद्धोऽपि विप्रिया नृपपञ्चमः । प्रकृतेस्त्रिगुणायान्ते येनास्त्रिगुणो भवेत् ।

॥ जनक उवाच ॥ अवरवरयोरप्येव द्वयोः समेत्येव दध्यते । स्त्रीपुंमेवापि भगवन् समन्वजददुच्यते ।

अते तु पुंय नैह स्त्री गर्भे धारयत्युत । अते स्त्रिय न पुरुषो रूपं निर्वर्तयेत्युत ।

अन्यान्याभिमन्वन् दन्यान्युपसंश्रयात् । रूपं निर्वर्तयत्येतदेव मन्वांसु योनिषु ।

रत्ययमभिमन्वादन्यान्यगुणमश्रयात् । अतो निर्वर्तते रूपं तदव्याप्तिनिर्द्शनम् ।

ये गुणा पुरुषस्य ये च मातृगुणास्तथा । अस्मिन्नायस्य मन्वांसु च जानीमः पितृतो दिक्ष ।

तद्गुणमोषितश्चेति मातृगुण्यपि श्रुत्युक्तम् । एवमेतद्विज्ञेयं वेदे ग्राह्ये च पद्यते ।

प्रमाणं यत् स्तुवदोक्तं ग्राह्ये च पद्यते । वेदग्राह्यदयश्चैव प्रमाणं तत् समानम् ।

अन्यान्यगुणमोषादन्वैर्यगुणमश्रयात् । एवमेवामिन्नमद्वै । निष्प्रपञ्चमिदम् ।

पर्याप्तमिदं भगवन्मन्वांसुमेवार्थम् । न विद्यते । अथ वान्तारगतं किञ्चिदेव निर्द्शनम् ।

तन्ममाचष्ट तत्त्वेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वदा । मोक्षकामा वयस्यापि काङ्क्षामो यदनामय ।

अदेहमन्त्रं नियमतान्द्रियमनोहरम् ।

॥ बहिर उवाच ॥ यदेतन्मन्त्रं भवता वेदग्राह्यनिर्द्शनम् । एवमेतदव्याप्यं तत्त्वव्याप्तिरिति तथा भवान् ।

धार्यते हि त्वया अन्य उभयोर्वेदग्राह्ययोः । न च ग्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथा च त्वं सर्व्वम् ।

यो हि वेदे च ग्राह्ये च ग्रन्थधारणतः परम् । न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तथा तद्वारेण वृथा ।

भारं न वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः । यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नाम यथागमो वृथा ।

ग्रन्थस्यार्थस्य वृष्टं मनो हृष्टो वक्तुमर्हति । यथा तत्त्वोभिमगमनोर्देयं तत्त्वमेव विन्दति ।

न च यस्तु कथयेद्व्यर्थं मूलमुद्दिशमान् । स कथं मन्दविद्वानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात् ।

निर्णयधर्मापि विद्वात्मान् ॥ वक्ष्यति ताम्रम् । सोपहासात्मतामेति यस्माच्चैव तस्मानपि ।

तस्मान्न शृणु राजेन्द्र यथैतदनुद्गम्यते । याय तथैव सायैषु योगेषु च महात्मसु ।

यदेव ध्याना परमं तत् क्षाण्णमदनुगम्यते । एव काव्यस्य ध्यानाच्च यः पश्यति स मुद्दिशमान् ।

तस्मान्न रुधिरमेदं पित्तं मज्जा च श्वायुः च । एतदेन्द्रियकृतं तत्त्ववृत्तिनिर्द्दशाच्च न ।

द्रव्याद्रव्यस्य निर्द्दन्तिर्निर्द्दियादिन्द्रियतया । देहादेहमन्त्रेति वीर्यादीन् तथैव च ।

निर्गिन्द्रियस्याज्ञेयस्य निर्द्दव्यस्याप्यदेहिनः । कथं गुणा न विवर्त्यन्ति निर्द्दन्तात्महात्मनः ।

गुणा गुणेषु जायन्ते तथैव निवर्त्यन्ति च । एव गुणा प्रकृतिते जायन्ते निवर्त्यन्ति च ।

तस्मान्न रुधिरमेदं पित्तं मज्जा च श्वायुः च । अतो तान्यप्युद्देशे जानीहि प्रकृतानि वै ।

पुमादेवापुमादेव तैलिकं प्राकृतं मूलम् । न च पुमान् पुमादेव स निर्द्दोषमिदोपेतम् ।

अनिर्द्दत्तं प्रकृतिलिङ्गं रूपमभवति मात्मनः । यथा पुष्पफले निर्णयस्तथा मूर्त्तयन्मया ।

एवमयमुमानेन ह्यग्निमुपनम्यते । पञ्च वक्त्रमिमांशानि लिङ्गेषु नियतं मरुम् ।

अनादिनिधनेऽनन्तं सर्व्वदा निरामयम् । केवलमभिममिन्नं तदुपेतुं गुणं उच्यते ।

गुणा गुणवत् भूति निर्गुणस्य कुतो गुणाः । तस्मादेव निर्गुणं निर्गुणं गुणं दर्शितम् ।

यदा त्वेय गुणनिताम् प्राकृतानभिमन्यते । तदा ॥ गुणहान्येते परमेवानुपपद्यन्ते ।

यत्नदुद्धः परं प्राहुः सांख्ययोगाश्च सर्वथा । बुध्यमानं महाप्राज्ञमुद्धपरिवर्जनात् ॥

अप्रवृद्धमयाव्यक्तमगुणं प्राकृत्यदं । निर्गुणश्चेदं नित्यमधिघातोरमेव च ॥

प्रकृतेश्च गुणानाञ्च पञ्चविंशतिकं बुधाः । सांख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः ॥

यदा प्रबुध्य श्रव्यक्रमवत्याजन्मभोरवः । बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गुमयन्ति सर्वतदा ॥

एतन्निर्देशनं सत्यगद्यगनिर्देशनं । बुध्यमानोऽप्रवृद्धाभ्यां धृष्टकं पृथगरिन्दम ॥

परस्परैवेतदुक्तं चराचरनिर्देशनं । एकत्वमचरं प्राहुर्नानात्वं चरमुच्यते ॥

पञ्चविंशतिनिर्देशयं यदा सम्यक् प्रवृत्तते । एकत्वं दर्शनञ्चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनं ॥

तत्त्वनिस्तत्त्वयोरितत्तत्पृथगेव निर्देशनं । पञ्चविंशतिसर्गस्तत्त्वमाहुर्धर्मोपिणः ॥

निसत्त्वं पञ्चविंशस्य परमाहुर्निर्देशनं । सम्यक् वर्गमाचारं तत्त्वं तत्त्वात् समानतम् ॥

इति श्रीमहाभारते ध्यानिपूर्वेषु मोक्षधर्मपूर्वेषु षष्ठिकराशजनेकषोडशसंनिधिकविंशत्याध्यायः ॥ ३० ॥

॥ जनक उवाच ॥ नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वथैतदपि सूक्ष्मम् । पश्याम्येतद्विद्वान्निश्चयसंयतौ निर्देशनम् ॥

तथा बुद्धप्रवृद्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघ । स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतत्तु श्रवणम् ॥

अचरचराद्योक्तं त्वया यदपि कारणम् । तदप्यस्मिन्बुद्धित्वात् प्रमदमिदं मेऽनघ ॥

तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानात्वैकत्वदर्शने । बुद्धस्याप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तत्त्वतः ॥

विद्याविद्ये च भगवंश्चरं चरमेव च । सांख्ययोगश्च कौशलेन पृथक् पैवाप्युक्तं च ह ॥

॥ षष्ठि उवाच ॥ हन्ते तेऽसम्प्रवृद्धाः यदेतदनुपृच्छसि । योगेऽहं महापराजं पुरमेव शृणुष्व मे ॥

योगहृत्यान्तु योगानां ध्यानमेव परं वनं । तच्चापि द्विविधं ध्यानमाहुर्विद्योविदो जनाः ॥

एकाग्रता च मनसः प्राणायामसंयमैश्च । प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मनसस्तथा ॥

सूत्रात्मगुणोपे च भोजनं च नराधिप । चिकित्सं नाभियुञ्जीत श्रेयं दुञ्जीत तत्परः ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु निवर्त्य मनसा शुचिः । दशदादशभिर्मांसैश्च तत्तुर्विंशत् परकृतम् ॥

गन्धोदनाभिर्धूतिलामात्मानक्षौद्रयेदये । तिष्ठन्तमजरं तन्मु यत्तदुक्तं मनोविभिः ॥

तैद्यात्मा सततं श्रेय इत्येवमगुरुश्रुतम् । इतः क्षौद्रोदनामनमेऽनान्ययेति त्रिनिर्दयः ॥

विमुक्तः सर्वभक्तेभ्यो ह्यप्याराधने श्रितेन्द्रियः । पूर्व्वरात्रेऽपररात्रे धारयौत मनोऽत्मनि ॥

क्षिरोदधेन्द्रिययामं मनसा मरियलेधरः । मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पापाण इव नियतः ॥

स्वाप्तव्याप्यकपः स्याद्भिरिवध्यापि नियतः । बुधा विधिविधानज्ञास्तादा युक्तं प्रवचते ॥

न शृणोति न वा श्रति न रम्यति न पश्यति । न च स्पर्शं विजानाति न सङ्कल्पयते मनः ॥

न चाभिमन्यते किञ्चित् च बुध्यति काष्ठवत् । तदा प्रकृतिमापद्यं युक्तमाहुर्धर्मोपिणः ॥

निर्भासो हि यदा दोग्धन्दीपस्तदा प्रकाशते । निर्निर्भा इविलसदोऽज्ञं न तिर्यग्गतिमाप्नुयान् ॥

तदा तमनुपश्यत सफिकं दृष्टे न कथ्यते । इदमस्मात्पराकीर्तं श्रेयाश्चक्षात मक्षिणे ॥

विधूम इव महाचरितदित्य इव रश्मिमान् । वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽस्मा तथात्मनि ।

ये पश्यन्ति महात्मानो धृतिमनो मनोपिणः । बाह्या ज्ञानयोगिन्स्वा श्रुत्येभिर्महतात्मक ।

तदेवाङ्गरुभ्याऽपु तन्महद्भ्यो महत्तरं । तत्तत्त्वं सर्वभूतेषु भुवं तिष्ठन् दृश्यते ।

बुद्धिद्रव्येण दृश्येत मनोदीपेन चोत्कृष्टम् । महत्तत्त्वमप्रमृष्टात पारं तिष्ठत्य तामसम् ।

१११८

स तमोऽनुद इत्युक्तं सर्वज्ञैर्बेदपारगैः । विमलो वित्तमस्कन्ध निर्लिङ्गे निष्कर्मजित ।

योग एष हि योगानां किमन्ययोगलक्षणम् । एवं पश्यं प्रपश्यन्ति आत्मानमजरं परं ।

योगदर्शनमेतावदुक्तं तत्त्वतो मया । सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानदर्शनं ।

अथकाका प्रकृतिं परं प्रकृतिवादिनः । तज्ज्ञानमहत् समुत्पन्नं द्वितीयं राजपक्षम् ।

अहङ्कारस्तु महत्तत्त्वतोऽयमिति न श्रुतं । पञ्चभूतान्यहङ्कारादाहुः सख्यात्मादर्शिनः ।

१११९

एताः प्रकृतयद्याहौ विकाराद्यापि षोडश । पञ्चैव विशेषा वै तया पञ्चेन्द्रियाणि च ।

एतावदेवं तत्त्वानां सांख्यमाहुर्ब्रह्मणोपिणः । सांख्ये विधिबिधानज्ञा निरर्थं सांख्यपथे रताः ।

यस्माद्यदभिजायेत तत्तज्ज्ञैव प्रतीयते । लीयते प्रतिलोमानि ख्यन्ते चान्तगात्मना ।

अनुलोमेन जायते लीयते प्रतिलोमतः । गुणा गुणेषु सततं सागरस्थोऽर्धो यथा ।

सर्गप्रलय एतावान् प्रकृतेर्नृपक्षतम् । एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वञ्च यदाऽदृश्यत् ।

११२०

एवमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञानकोविदैः । अधिष्ठातारमव्यक्तमखायेतद्विदर्शनं ।

एकत्वञ्च बहुत्वञ्च प्रकृतेर्यत्तत्त्वज्ञानम् । एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वञ्च प्रवर्तमानम् ।

ब्रह्मात्मा प्रकृर्जीतं प्रकृतिं प्रमत्तात्मिका । तच्च चैवं महात्मा पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ।

अधिष्ठातेति राजेन्द्र प्रेक्ष्यते यत्किञ्चनैव । अधिष्ठानादधिष्ठ ता चेवाणानिति न श्रुतं ।

चैवं ज नति चायत्नं चेन्नञ्च इति बोध्यते । अव्यक्तिके प्रविशते पुहपक्षेति कथ्यते ।

११२१

अन्यदेव च चैवं स्यादन्यः चेन्नञ्च उच्यते । चेन्नमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञातारं पञ्चविंशकं ।

अन्यदेव च ज्ञानं स्यादन्येज्ज्ञेयं तदुच्यते । ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः ।

अव्यक्तं चेन्नमित्युक्तं तया कृत्स्नं तथेयम् । अनोद्यममत्त्वञ्च तत्त्वं तत्पञ्चविंशकं ।

सांख्यदर्शनमेतावत् परिसंख्यानदर्शनं । सांख्याः प्रकृर्जीतं चैव प्रकृतिञ्च प्रपद्यन्ते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् परिसंख्याय तत्त्वतः । सांख्या महं प्रकृत्या तु निस्तव्यं पञ्चविंशकः ।

११२२

पञ्चविंशोऽप्रकृत्यात्मा बुध्यमान इति श्रुतं । यदा तु बुध्यते ज्ञानं तदा भवति केवलम् ।

सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं तव तत्त्वतः । एवमेतद्विज्ञानं साम्यतो प्रति याम्युतम् ।

सम्यग्दर्शनं न स प्रत्यक्षं प्रकृतेर्भाष्यम् । गुणतत्त्वाद्यैतानि निर्गुणेष्वस्य भवेत् ।

न त्वेवं वर्तमानानामाष्टिर्विद्यते पुनः । विद्यतेऽधरभावलादपरं परमययं ।

परिधौकैकमयं न सम्यक् तेषु दर्शनं । ते व्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनरग्न्यम् ।

११२३

मर्त्यमेतद्विज्ञानं न सर्वथा प्रयोधनात् । व्यक्तीभूताद्विजन्ति व्यक्त्यववर्जिनः ।

सर्वमव्यक्तमित्युक्तमर्थः पञ्चविंशत् । य एनेमभिमानन्ति न भयं तेषु धर्तते ।

इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि भोक्त्रेष्वाप्त्यणि विंशोऽध्यायः । अष्टाधिकविंशोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ संख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसूतम् । विद्याविधेर्विद्वानो मे त्वं विवेधानुपूर्वम् ।

अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्वप्रलयधर्मा वै । सर्वप्रलयनिर्मुक्तो विद्या वै पञ्चविंशत् ।

परस्परस्य विद्या वै तन्निबोधानुपूर्वम् । यथेकमद्वैतमिच्छति सैवैकस्मिन्निदर्शनम् ।

कथंन्द्रिषाणां सर्वेषां विद्यां बुद्ध्यान्द्रियं स्मृतं । बुद्धौन्द्रियाणाञ्च तेषां विभवा इति त्वं श्रुतं ।

विशेषाणां समस्तेषां विद्यामाह्वयेनोपि । मनसः पञ्चभूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ।

अहङ्कारस्तु भूतानां पञ्चानां नात्र शेषः । अहङ्कारस्य च तस्या बुद्धिविद्या नैरन्तरं ।

विद्यामहतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरं । विद्या ज्ञेया नैरन्तरं विधियं परमं स्मृतम् ।

अव्यक्तस्य परं प्राज्ञं विद्या वै पञ्चविंशत् । सर्वेषां सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानमव्यक्तं पारिवर्त्य ।

ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशत् । तथैव ज्ञानमव्यक्तं विद्यते पञ्चविंशत् ।

विद्याऽविद्यायैतत्तन्नि न भयोक्ता तु विविधतः । अचरं च चरं चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ।

उभाविविधगुणवृत्तावुभायेतानि चरौ । कारणान्तु प्रवक्ष्यामि यथातथ्यन्तु ज्ञानम् ।

अनादिनिधनावेतौ उभाविवेद्यौ भवतौ । तत्त्वमज्ञावुभावेतौ प्रोच्येते ज्ञानविशक्तौ ।

सर्वप्रलयधर्मादाव्यक्तं प्राज्ञं चरं । तदेतद्गुणमर्गाय विकृत्यैष पुनर्भूतः ।

गुणानां महदादीनामुत्पत्तिश्च परस्परः । अधिष्ठामाह्वये च माहरेतत्तत्त्वपञ्चविंशत् ।

यदा तु गुणजालमदव्यक्तात्मनि भवति तदा । सद्रूपगुणैस्तु पञ्चविंशो विनोयते ।

गुणा गुणेषु लोपन्ते तदैका प्रकृतिर्भवति । सैव ज्ञोऽहं यदा तात तत्त्वे च सैव लोपते ।

तदा चरं प्रकृतिगच्छते गुणमयिता । निर्गुणत्वमैकं च गुणेष्वप्रतिवर्तमानम् ।

एवमेव च वे ज्ञः सैव ज्ञानपरिचये । प्रकृत्या निर्गुणस्त्वय इत्येवमनुश्रुम् ।

चरो भवत्येव यदा तदा गुणवती मय । प्रकृतिर्वै निजानाति निर्गुणं तयात्मनः ।

तदा विग्रहेहा भवति प्रकृते परिवर्जनात् । अन्तोऽहमेत्यग्रमि त यदा बुध्यति बुद्धिमान् ।

तदैव तत्त्वतामेति न चापि मिश्रितां प्रजेत् । प्रकृत्या चैव तत्रैव मिश्रा ज्ञानस्य दृश्यते ।

यदा तु गुणजालमप्राकृतं वै जुगुप्सते । पश्यते च परं पश्यं तदा पश्यन् संत्यजेत् ।

किं मया कृतमेतावद्योऽहं कापदिम जने । मत्स्यो ज्ञानं ह्यविज्ञानादनुवर्तितवानिह ।

अहमेव हि भोमाहादन्यमन्यज्जानम् । मत्स्यो यथोदकज्ञानादनुवर्तितवानहं ।

मत्स्योऽन्यत् पद्याऽज्ञानाददकायाभिमन्यते । आत्मानं तदज्ञानादन्यत्त्वमेव विप्रमहं ।

ममाम्बु धिगमुह्य द्योऽहं मग्नमिह पुनः । अनुवर्तितवानोऽहादन्यमन्यज्जानम् ।

अयमव भवेदन्तु भवेन मय न ह्यम । काममेकत्वायातो यादृशज्ञानमनहं ।

तुभ्यत मिह परममिह मद्भोऽहमेव वै । अयं हि विप्रता यत्कथमहमोदककसाया ।

योऽहमज्ञानमगोहादज्ञया संप्रवृत्तवान् । सचक्षुषोऽहं निःशङ्कः क्षितः कालमिमं सहं ।

अमयाऽहं वशीभूतः कालमेतच्च बुद्धवान् । उच्यमथमनीषाणां तामहं कथमावधे ।

समानयाऽनया चेहं बहुवाचमहं कथं । गच्छाम्यबुद्धभावत्वादिषेदानां स्थितौ मवे ।

सहवानं न यास्यामि कालमेतद्धि वक्ष्याताम् । वक्षितोऽस्यनया यद्धि निर्विकारो विकारया ।

न चायमपराधोऽस्याऽक्षपराधो ह्ययं मम । योऽहमज्ञानमभवत्कालः पराक्षुषमुपस्थित ।

ततोऽस्यरूपोरुपाधुः स्थितो भूत्तिलभमूर्त्तमान् । अमूर्त्तश्चापि मूर्त्तात्मा ममत्वेन प्रथर्वितः ।

प्राकृतेन समत्वेन तासु तास्त्रिह योऽपि । निर्बन्धस्य समत्वेन किं कृतं तासु तासु च ।

योनीयु वत्तमानेन नष्टवञ्जेन चेतवा । मम मायाऽनया कार्यमहङ्कारदृता स्या ।

आत्मानं वक्ष्या हत्वा येयं भूयो युगन्ति मां । इदानीमेव बुद्धोऽस्मि निर्बन्धो निरवदुतः ।

ममलभनया नित्यमहङ्कारकृतात्मकं । अपेयाहमिमं हत्वा सर्वप्रिये निरामयं ।

अनेन मांश्च यास्यामि नानयाऽहमचेतवा । चेमं मम सहानेन नैकलभनया सह ।

एवं परमसन्तोधात् पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् । अचरत् नित्यञ्चेत तत्प्राचारमनामयं ।

अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं सगुणं निर्गुणं तथा । निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैत्रियः ।

अचरत्तत्परोरेतदुक्तं तव निर्दग्धं । मयेह ज्ञानसम्पन्नं यथा श्रुतनिर्दग्धमात् ।

नि सन्दिग्धश्च सङ्गश्च विबुद्ध विमलः यथा । प्रवक्ष्यामि ते ते भूयलनिबोध यथानुते ।

सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिर्दग्धान् । यदेव ज्ञानं सांख्यिकं योगदर्शनमेव तत् ।

प्रबोधनकरं ज्ञानं सांख्यानं भवतोपते । विस्मये प्रोच्यते तव शिष्याणां हितकाम्यया ।

दृष्टैवेमिदं शास्त्रमित्याहुर्बुद्धो जनाः । अस्मिन् शास्त्रे योगानां पुनर्बन्धेऽपुनः पराः ।

पञ्चविंशत्परं तत्त्वं पश्यते नैराधिपः । सांख्यानान्गु परं तत्त्वं यथावदनुवर्णितं ।

बुद्धमप्रतिबुद्धत्वादुद्यमः नञ्च तत्त्वतः । बुध्यमानः स बुद्धश्च प्राज्ञयौगनिर्दग्धः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजलकबंधादेर्नाराधिकविभक्तोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ अयं बुद्धमयाबुद्धमिमं गुणविधेः शृणु । आत्मानं वक्ष्या हत्वा तान्येव प्रविशते ।

एतदेवं विकुम्भाणि बुध्यमानो न बुध्यते । गुणान्धारयते ह्येव स्रज्ज्याचिपते तदा ।

अत्रानं लिह क्रीडायां विकरोति जनाधिपः । अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्मयि ।

न त्वेव बुध्यते व्यक्तं सगुणं तात निर्गुणं । कदाचित्त्वेव खल्वेतदाङ्गरप्रतिबुद्धकं ।

बुध्यते यदि वा व्यक्तमेतद्वै पञ्चविंशकं । बुध्यमानो भवत्येव सदात्मक इति श्रुतिः ।

अनेनाप्रतिबुद्धेति वदन्मयक्तमश्रुतं । अव्यक्तबोधनाच्चापि बुध्यमानं वदन्मुत ।

पञ्चविंशं महात्मानं न चासावपि बुध्यते । वद्विषं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनं ।

एतत् पञ्चविंशं चतुर्विंशं बुध्यते । दृश्यादृश्यं श्रुतगुणं स्वभावेन महायुते ।

अव्यक्तमव तद्गङ्गा बुध्यते तात केवलं । केवलं पञ्चविंशं चतुर्विंशं न पश्यति ।

बुधमानो यदात्मानमभ्योऽहमिति मन्यते । तदा प्रकृतिमानेय भवत्यव्यक्तलोचनः । ११५
बुध्यते च परां बुद्धिं विशुद्धाममलां यदा । बहिर्भा राजशार्दूल तथा बुद्धलमाजने ।
ततस्त्यगति सोऽप्यनं सगप्रलयधर्मि वै । निर्गुणप्रकृतिं वेद गणयुक्तामचेतनां ।
तत् केवलधर्माऽपि भवत्यव्यक्तदर्शनात् । केवलेन योगागम्य विमुक्तात्मानमाप्नुयति ।
एतन्तु तत्त्वमित्याह निष्ठात्त्वमजरामरं । तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्ववत् च मानद ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रवदन्ति मनोविष । न चैव तत्त्ववैखात निस्तत्त्वस्त्वेष बुद्धिमान् । ११६
एष सुसति तत्त्व हि चिंषे बुद्धस्य सचरणं । यद्विभोऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरं ।
केवलेन बुद्धेनैव समतां यात्यवश्यं । यद्विभेन प्रबुद्धेन बुद्धमानोऽप्यबुद्धिमान् ।
एतन्नाभावमित्युक्तं सांख्ययुतिनिदर्शनात् । चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य च ।
एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्धानुबुध्यते । बुधमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिलः ।
सङ्गधर्मा भवत्येष निःसङ्गात्मा चराधिप । निःसङ्गात्मानमासाद्य पश्चिङ्गकमग्रे विभुः । ११७
विभुस्त्यजति चात्यक्तं यदा । त्वेतिद्विबुध्यते । चतुर्भिर्गमसारस्य यद्विषयस्य प्रबोधनात् ।
एष क्षप्रतिबुद्धस्य बुधमानस्य तेजसः । प्राज्ञो बुद्धस्य तत्त्वेन यदा युतिनिदर्शनात् ।
नानालैकमेतावद्बुद्धस्य शास्त्रदर्शनात् । मयकादम्बरे यददन्त्यत्वं तददेतयोः ।
संस्थादेकं यथा तददन्त्यमपेक्षयते । एवमेवावगमनस्य नानालैकमेतयोः ।
एतद्वि मोक्ष इत्युक्तमयत्तज्ञानसंज्ञितं । पञ्चविंशतिकस्यास्य योऽप्य देवेषु वर्तते । ११८
एष मोक्षयित्वेति प्राहुरव्यक्तमाचरात् । सोऽप्यमव प्रमुच्यते बान्धव्येति त्रिनिशयः ।
परस्य परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै । विशुद्धधर्मा गृहेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् ।
विमुक्तधर्मा मुक्तिं समेत्य परधर्मेभ । विद्योगधर्मिणा चैव विमुक्तात्मा भवत्यस्य ।
विमोक्षिणा विमोक्षस्य समेत्य च तथा भवेत् । शुचिकर्मा शुचिदेव भवत्यमितदीप्तिमान् ।
विमनात्मा च भवति समेत्य विमलात्मान् । केवलात्मा तयोः चैव केवलेन समेत्य वै । ११९
स्वतन्त्रस्य स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुयात् ।

एतावदेतत् फलितं मया ते तथैव महागज यथार्थतत्वं । अमस्मिन् परिशुद्धं चार्थं वनातनं ब्रह्मविशुद्धमात्रं ।
श्वेदेदिष्टस्य जनस्य राजन् प्रदेयमेतत् परमं त्वया भवेत् । विधिसमानाय प्रबोधकारणं प्रबोधितो प्रवक्तव्य
शामनं ।
न देयमेतत् तयाऽनृतात्मने प्रठाप्य क्षीवाय न जिह्वाबुद्धये । न पण्डितज्ञानपरोपतापिने देयन्तु देयस्य निनोष
यादृशं ।
श्रद्धाश्रितायाय गुणाश्रिताया परापवादादिरताय नित्यं । विशुद्धयोगाय मुधाय नित्यं क्रियावते च समिधे
हृिताय । १२०
विविक्तलोसाय विधिप्रियाय विवादहीनाय यज्ञयुताय । विज्ञानते चैव न चाहितस्मिन् इमे च प्रताप्य इमे च देयं ।

तैर्गुणैर्हीनतमे न देयमेतु परं ब्रह्मविग्रहमाह । न श्रेयसा यो ह्यति तादृशे श्रुते धर्मप्रवक्ता रमपावदानात् ।
 योमिमां यद्यपि रत्नपूषा दद्यात् देयन्विदमव्रताय । जितेन्द्रियायैतदभयमेतु भवेत् प्रदेयं परमं नरेन्द्र ।
 कराल मा ते भयमस्तु किञ्चिदेतत् श्रुते ब्रह्म परं त्वयाऽद्य । यथावदुक्तं परमं पवित्रं विशोकप्रत्यन्तमनादिमर्थ ।
 अगाधजन्मामरणश्च राजविगमय वीतभयं त्रिविधम् । समीक्ष्य मोहं त्यज्य वाऽद्य सर्वं ज्ञानस्य तत्त्वार्थमिदं
 विदित्वा ।

प्रवाप्तमेतद्धि मया सनातनाहिरण्यगर्भाद्भक्तो नराधिप । प्रसाद्य यत्नेन तमुपयेतसं सनातनं ब्रह्म ध्यायाऽद्य वै तथा ।
 एष्वया चास्मि यथा नरेन्द्र यथा मयि देवस्यैव चोक्तमद्य । त्वयाऽस्मात् ब्रह्मणे मे नरेन्द्र महाज्ञानं मोक्षविदां
 परायणं ।

भीम उवाच ॥ एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्माद्भावर्त्तते पुन । पञ्चविंशो महागज परमविनिर्दयमातु ।
 पुनरावृत्तिमाप्नोति परं ज्ञानमवाप्त्य च । नावबुध्यति तत्त्वेन मुच्यमानोऽननामरं ।
 एतन्नि श्रेयसकरं ज्ञानमे परमं मया । कथितं तत्त्वतस्तान्मुला देवर्षितां नृप ।
 हिरण्यगर्भादपिणा वशिष्ठेन महात्मना । वशिष्ठादपि गार्गाध्यायैऽवाप्तवानिदं ।
 नारदादिदित मद्यमेतद्ब्रह्म सनातनं । मा शुच कौरेन्द्र लभ्यतेतत् परमं पदं ।
 येन चराचरे विभे भयं तस्य न विद्यते । विद्यते तु भयं तस्य यी नैतदेति प्रायिव ।
 अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुन पुनरुपाद्भवत् । प्रेत्य जातिष्वहस्त्राक्षि मरणान्मन्युपांशुते ।
 देवलोकां तया तिर्यङ्मुच्यमपि प्राप्नोते । यदि मुच्यति कालेन तस्मादज्ञानापागर्भात् ।
 अज्ञानापागर्भो धैर्यो ह्ययतोऽज्ञाद्य उच्यते । अहम्यहं न मज्जन्ति यत्र भूतानि सन्ति ।
 यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्वं सनातनात् । तस्मात्वं विरजोयैव वितनस्त्वयं प्रायिव ।

ति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेतद्धर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनकमवादे दशारिकविंशोऽध्याय ॥ ११ ॥

॥ भीम उवाच ॥ शृण्वो विचरन् कथिद्विज्ने जनकात्मज । वने ददर्श विप्रेन्द्रस्वयं वृषधरं भृगो ।
 छपासीनमुपासीन प्रणम्य शिरसा मुनिं । प्रसादनुमतलेन प्रपञ्चं वृषमानिदं ।
 भगवन् किमिदं श्रेय प्रेत्य चापीह वा भवेत् । युद्धवत्यावृत्ते देहे कामस्य वयवर्त्तिन ।
 सत्कृत्य परिपृष्टं च सुमहात्मा महातपा । निजगाद तत्तत्त्वमे श्रेयस्करमिदं वच ।
 ॥ अचिरवारं ॥ मनसाऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि । भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्त्तस्य जितेन्द्रिय ।
 धर्मं सतां हितं पुंसां धर्मैश्चैवाश्रय सतां । धर्मोत्साकास्त्रयस्तात प्रवृत्ता सचराचराः ।
 स्वादुकामुककामाना वैटण्य किं न गच्छसि । मधु पश्यसि दुर्मुहं प्रपातं नानुपश्यसि ।
 यथाज्ञाने परिचय कर्त्तव्यस्तत्प्रकार्यिना । तथा धर्मं परिचय कर्त्तव्यस्तत्प्रकार्यिना ।
 अमता धर्मकार्मेन विग्रह कथं दुष्करं । सतां तु धर्मकार्मेन सुकरं कथं दुष्करं ।
 वने गान्ध्यामुखाचारो यथा गान्ध्यायैव स । ग्रामे च न सुखाचारो यथा वनचरस्तथा ।
 मनीषाकायिके धर्मं कुर्वन् अह्ना समाहित । निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा सम्प्रधायं गुणागुणान् ।

नित्यञ्च यज्ञं दातव्यं साधुभ्यश्चानुसृत्यता । प्रार्थितं व्रतशेषाभ्यां मत्कृतं देशकालयोः ।

प्रभेन विधिना लब्धमहाय प्रतिपादयेत् । आधमस्य दद्यात् मानुषेण कीर्तयेत् ।

अनृशंसः शुचिर्दान्तः सत्यवागाजिबः स्थितः । यो निकर्षविग्रह इत्य पात्रे स्यादेदविद्विजः ।

सत्कृता चैकपदी च जात्या योनिरिहेयते । अग्नयः सामगो विद्वान् पटुर्धर्मा पाचमुच्यते ।

स एव धर्मः सोऽधर्मास्तं प्रति नरं भवेत् । पाचकपण्यवशेषेण देशकालाववेद्य च

लीलयाऽप्यं यया-गात्राभृमृच्यन्त रजः पुमान् । वक्ष्यमेन च महत्पापनिर्हरणन्तया ।

विविक्तस्य यथा सत्यं धृतं भवति भेषजं । तथा निर्द्वन्द्वदायस्य प्रेत्य धर्मः सुखावहः ।

मानसं सर्वभूतेषु वर्तते वैश्वभाष्यम् । अग्रेभ्यः सदाक्षिण्यं ग्रेभ्योवावतारयत् ।

सर्वं सर्वेषां सर्वत्र क्रियमाणं यज्यते । स्वधर्मश्च रागस्तं कामं धर्मं विधीयते ॥

अधृतात्मन् धृतौ, तिष्ठ दृश्यं देवद्विमान् भव । अग्रशान्तः प्रशान्त्येवमप्राज्ञः प्राशुवचरः

तेजसाः प्रकथते प्राप्नुनायसहचारिणा । इह च प्रत्य च त्रयस्तस्य मूलं धृतिः परा ।

राजविराडिति; स्वर्गात्पतितो हि महाभयः । यथातः क्षीणपण्याऽपि भृत्या, लोकानवाप्तवान्

तपस्विना धर्मवता विदुषां पवननात् । मास्यं विपला गौः तथा श्यामभक्ष्यं

॥ भोम उवाच ॥ स तु सभावाचमन्त्रसाकृत्वा मुनिभाषितं विनवत्य मुनः कामादृष्टं ब्राह्मणकारणं ।

इति श्रीमद्भारतशास्त्रपुष्पाय नमः।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

[illegible]

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ कृतकं कृतकम् ॥ कस्य हि शक्तिं विप्रः कति पुरुषं सदा ॥ विदितं यत् कृतं

प्रभवमायस्यैव कालसंख्या तथैव च । वक्तव्यमिदं विशेषतः तन्मात्रकालिना ।

अज्ञानात्परिपृच्छामि त्वं हि ज्ञानमयं निधिः । तद्वत् श्रोतमिच्छामि सन्धिः ।

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ अथ तामवनीपालं यदेतदनप्रकृमि । योगानां परमं ज्ञानं सांख्यं

न तत्रादिदितं किञ्चिन्मानं जिज्ञासते भवान् । पर्येन चापि वक्तव्यमेष धर्मः सनातनः ।

अथैः प्रकृतयः प्रीक्ता विकाराद्यापि पोष्यः । अथ तु प्रकृतोरथैः प्राङ्मर्यात्तचित्तकाः ।

अथ कश्च महान्तश्च तथाऽहंकारमेव च । पृथिवी वायुराकाशमापो व्योतिश्च पञ्चमम् ।

इताः प्रकृतयस्त्वष्टी विकारानपि मे शृणु । श्रोत्रं नक्तं चैव सत्तुष्टं जिह्वा घ्राणश्च पद्मम् ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धस्तथैव च । वाक् च हस्तौ च पादौ च पायुर्मातृनाथैव च ।

एते विज्ञेया राज्ञश्च मयाभूतेषु पञ्चमु। युद्धोन्मियाण्यैतानि मविज्ञेयाणि भविस्यत्।

मन.पाठ्यक्रम प्राञ्चरथात्मगतिचिन्तकाः । तन्मैवान्ये च विद्वान्महान्बुद्धिप्रारदाः ।

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

अथकाच महातात्मा समुत्पद्यति पायिव । प्रथमं सर्गमित्येतदाहुः प्राधानिकं वधाः ।

महतस्यायहद्वार उत्पद्यते नराधिप । द्वितीयं सर्गमित्याहुस्तदह्यात्मकं स्मृतं ।

अहद्वाराच समुत्पन्नं भूतगणात्मकं । तृतीयं सर्गं इत्यपि आहद्वारिकं उच्यते ।

मनसस्तु समुद्भूता महाभूता नराधिप । चतुर्थं सर्गमित्येतन्मानसं विद्धि मे मतं ।

शब्दः स्वर्गस्य रूपश्च रसा गन्धस्तथैव च । पञ्चमं सर्गमित्याहुर्नातिकं भूतचिन्तकाः ।

आच तत्कं चैव चतुर्थं जिह्वा घ्राणश्च पञ्चमं । सर्गना पठमित्याहुर्ब्रह्मचिन्तात्मकं स्मृतं ।

अथ आचन्द्रियममुत्पद्यति नराधिप । षष्ठमं सर्गमित्याहुस्तदेन्द्रियकं स्मृतं ।

जडचित्तसायां तिर्यगुत्पद्यति नराधिप । अष्टमं सर्गमित्याहुस्तदायत्तकं स्मृतं ।

तिर्यक्चित्तात्मकं स्मृतं उत्पद्यति नराधिप । नवमं सर्गमित्याहुस्तदात्मकं वधाः ।

एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप । चतुर्विंशतिरङ्गानि यथा श्रुतिनिर्देशनात् ।

अत ऊर्ध्वं महाराज गुणक्षतस्य तत्त्वतः । महात्माभिरनुप्राप्ता कालमध्या निषेध मे ।

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मेघदूतपर्वण्यौ याज्ञवल्क्यस्मृतकथनं द्वादशाधिकविंशत्याध्यायः ॥ ३१९ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ अथ यत्नः नृत्त्येष्ट कालमध्या निषेध मे । पञ्चकल्पसहस्राणि दिगुपात्यहस्यते ।

रात्रिरेतावती चास्य मतिवृद्धा नराधिप । सृजत्यपि धिमेवापि जीवने सर्वदेहेन ।

ततो ब्रह्माणमसृजद्वारं प्राणोऽहमुद्भव । सा मत्तिः सर्वभूतानामित्यिव मनःप्रभुम् ।

सर्वस्वरमुपि स्रष्टुं निष्कम्प्य च महामनिः । सन्दधे मे मही कृत्वा दिवमर्द्धं प्रजापतिः ।

द्यौर्वाह्यिष्ठां रित्यपि राजन् वदेयु पश्यति । तयोः सकलयोग्यमाकाशमकरोत प्रभुः ।

इतस्त्यापि च मझान् वदेव दहृपारगः । दशकल्पसहस्राणि यदौ नान्यहस्यते ।

रात्रिमेतावती चास्य प्राङ्द्वारं प्राणचिन्तकाः । सृजत्यहद्वारं सृष्टिमतं दिव्यात्मकं तथा ।

चतुरङ्गपरान् पृथग्न देवान् पृथक् भूतानपि । ते वै पित्रोः पितरः श्रूयन्ते राजवशम् ।

देवाः पित्रोः पुत्रा देवैः पुत्राः समावृताः । चराचरा नरवैद्य हृद्यैव मनश्च युगम् ।

परमेष्ठी तद्वद्वारः सृजन् भूतानि पञ्चधराः । स्थिवीवायुराकाशमाप्ये व्यतिथि पञ्चमे ।

इतस्तथापि निशमाहुस्ततोऽयमिह कुन्वतः । पञ्चकल्पसहस्राणि तावदेवाहस्यते ।

शब्दः स्वर्गस्य रूपश्च रसा गन्धस्तथैव च । एते विभेदा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।

यैराविष्टान् भूतानि अहन्यहनि यार्थिव । अन्यान्यं स्पृहयन्त्येते अन्येन्यस्य हिते रताः ।

अन्यान्यं मतिवर्त्तन्ते अन्येन्यस्य हितस्तथा । ते वध्यमाना ह्यन्यान्यं गुणैर्हारिभिरन्यथैः ।

इहैव परिवर्त्तन्ते तिर्यग्यानि प्रवेक्षिणः । क्षीणि कल्पसहस्राणि एतेषामहस्यते ।

रात्रिरेतावती चैव मनसश्च नराधिप । मनश्चरति राजेन्द्र चारितं सर्वमिन्द्रियैः ।

न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवानुपश्यति । चक्षुः पश्यति रूपाणि मनसा तु न वसुधा ।

मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति । तथेन्द्रियाणि सर्वानपि पश्यन्तीत्यभिचचते ।

नित्यं च वक्त्रं दातव्यं साधुभयान्महयता । प्रार्थितं व्रतधोषाभ्या यत्कृतं देशकाशयोः ।
 शुभेन विधिना सत्यमर्हस्यं प्रतिपादयेत् । कोविदसम्यक् दद्याच्च मानुषेण कोत्तयेत् ।
 अतुल्यं शुचिदानं सत्यवागाच्चैव स्थितः । पानिकर्षविशुद्धश्च पात्रं खादित्विद्विज् ।
 सत्कृता चैकपत्रो च जात्या योनिरिच्छते । अग्रजःसामगो विद्वान् पटुर्धर्मः पात्रमुच्यते ।
 स एव धर्मः सोऽर्घ्यमर्हत् प्रति नरं भवेत् । पात्रकर्षवशेषेण देशकालाववेक्ष्य च ।
 सीतलाज्यं यया गात्रात्मज्यात्तु रजः पुमान् । वज्रयत्नेन च महत्पापनिहरणतया ।
 विविक्तस्य यया सत्यमर्हत् भवति भेषजं । तथा निहतदापस्य भव्यं धर्मः सुखावहः ।
 मानसं सर्वभूतेषु वर्त्तते वै शुभाग्रभे । अग्रभेषः सदाचिप्यं प्रभवेवावतारयेत् ।
 सर्वं सर्वेषां सर्वेषु क्रियमाणेषु यजयेत् । स्वधर्मं यच्च रागलो कामं धर्मं विधोयता ।
 अश्रुतात्मन धृतोऽतिष्ठ दृष्टं ह्येव हिमान् भव । अग्रशानाः अग्रान्य-लमग्रानाः प्राज्ञवचर ।
 तेजसा शक्यते प्राप्नुमयासहचारिणा । इह च प्रेत्य च त्रैलोक्ये मूलं धृतिः परा ।
 राजपिरधृतिः स्वर्गात्पतितो हि महाभयः । ययातिः क्षीणपुण्याऽपि धृष्टा लोकानवाप्तवान् ।
 तपस्विनां धर्मवतां विदुषां चापमेवमात् । प्राशमे विपलां बुद्धिं तथा श्रेयोऽभिप्रेक्ष्य ।
 ॥ भीम उवाच ॥ स तु स्वभावेनपुनस्तुल्यः सनिभापितं विनिवर्त्य मनः कामादुद्धिद्विकारः ।
 इति श्रीमहाभारते अग्निपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जनकानुशासने एकादशाधिकविंशतिः अध्यायः ॥ ३११ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंप्रयात । जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं पुण्यपापयोः ।
 पञ्चैवं नित्यमभयं नित्यमचरमययं । शशि नित्यमनायासं तद्वान् वक्तुमर्हति ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अत्र ते शर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं । याश्ववक्त्रस्य सुवादं जनकस्य च भारत ।
 याश्ववक्त्रस्य विशिष्टं देवगतिर्लक्षणायाः । पश्यन् जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदाम् ।
 ॥ जनक उवाच ॥ केतोऽत्रियाणि विप्रं कति प्रकृतयः स्मृताः । किमन्यत् परं ब्रह्म तस्माच्च पुरतस्तु किं ।
 प्रभवद्याप्यपदैव कामधर्मयो तदैव च । वक्तुमर्हसि विप्रेन्द्र नन्दनपुत्रकाक्षिणः ।
 अश्वनात्यरिष्ट्यामि मे हि शान्तमयो निधिः । तदर्थं श्रोतुमिच्छामि सर्वमितदध्वर्यु ।
 ॥ याश्ववक्त्र उवाच ॥ श्रूयतामवगोपांसं यदेतदमुषःकृषि । योगानां परमं शानं मोक्षोनासं विवेकतः ।
 न तत्राविदितं किञ्चिन्प्राप्नुमिधासते भवान् । पृष्टेन चापि वक्तव्यमेव धर्मः मनातनः ।
 अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराद्यापि षोडश । अत्र तु प्रकृतौरष्टौ प्राङ्गस्थात्मचिन्तकाः ।
 अश्वक्य मरालस्य तथाऽहदारमेः च । पुण्डरी वायुराकाशमोषा ज्योतिर्य पञ्चमं ।
 इताः प्रकृतपञ्चष्टौ विचारानपि मे शृणु । शोधं तत्कं चैव चतुष्टयं जिह्वा घ्राणश्च पञ्चमं ।
 इन्द्रः सप्रेमं रूपस्य रमो गन्धमन्येव च । वाक् च दमो च पादौ च वायुर्ध्वज्जगदीश्वरः च ।
 इते विवेका गजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चमः । दुष्टोऽत्रियाप्येतानि भविष्याणि भविष्यः ।
 सप्त दोषद्वयं प्राङ्गस्थात्मचिन्तकाः । तच्चैवाप्ये च विदोषकामबुद्धिश्चिन्तकाः ।

धातुमथात्ममित्याड्येयाः श्रुतिनिर्दिष्टिनः । गन्ध रसाधिभूतान् पथिवो वाधिदेवत ।

१११८

लग्नात्तमिति प्राज्ञस्तत्पुद्गलविशारदाः । स्वप्नमेवाधिभूतान् पवनवाधिदेवत ।

मनोऽथात्ममिति प्राज्ञयथा शास्त्रविशारदाः । मन्तव्यमधिभूतान् चन्द्रमावाधिदेवत ।

अहङ्कारिकमथात्मप्राज्ञस्तन्निर्दिष्टिनः । अभिमानोऽधिभूतान् बुद्धिवाधिदेवत ।

बुद्धिरथात्ममित्याड्येयावदभिर्दिष्टिनः । वाङ्मयमधिभूतान् सेवकावाधिदेवत ।

एषा ते व्यक्ता राजन् विभूतिरनुदीयता । आदेः मथे तथान्ते च यथा तत्त्वं तत्त्ववित ।

१११९

प्रकृतिगुणान् विकुरुते स्वच्छन्देनात्मकात्मया । क्रीडायेन्नु महाराज शतशोऽप्यमहस्रमा ।

यथा दीपसहस्राणि दीपात्मन्याः प्रकुर्वते । प्रकृतिसया विकुरुते पुरुषस्य गुणान् बहूना ।

सत्त्वमानन्द उद्धृक् प्रीतिः प्राकाशमेव च । सुखं शान्तिरभिराम्यं सन्तोषः प्रधानता ।

अकार्षणमधरश्मः क्षमा धृतिरहिंसा । समता सत्यमानस्य सादृशं शौर्यापलं ।

प्राज्ञमात्रमवाचारमलोच्य इष्यतेऽहम् । एतानिष्टवियोगाणां कृतां नानाविकल्पना ।

११२०

दानेनैवात्मपहणमसहजं पराधिता । सत्त्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैव गुणाः स्मृताः ।

रजोगुणानां संघातो रूपमैव व्यविष्टः । अत्यागित्वमकार्षणं सुखदुःखापघनं ।

परापवादेषु रतिविवादानाञ्च भवने । अहङ्कारमपकारचिन्ता वरोपधनं ।

परितोषोऽभिहरणं क्षोभाशोऽनाश्रयं तथा । भेदः पश्यता चैव कामः कोपा मदसायनं ।

दर्पो द्वेषोऽतिवाद्यश्च रते मोहा रजोगुणाः । ताम्रशानात्कं ध्यातं प्रवृत्त्यास्तु पदार्थता ।

११२१

मोहाप्रकाशनामिच्छमन्वतामिच्छवैशितं । मरणस्यान्वतामिच्छं तामिच्छं कोपधृष्टतः ।

तमसोऽलसतामोहं भ्रमणाद्यभिरोचनं । भोजनानामप्याग्निसया पयैव हृष्टता ।

गन्धवाणिविशारदुःशयनैवास्तेषु च । दिवास्वप्नेतिवादे च प्रसादेषु च ये रतिः ।

मृत्युवादिचरितानामज्ञानात् प्रधानता । देवा धर्कविशेषाणामेते नै तामसा गुणाः ।

श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धातुवद्व्यञ्जनकर्मवादे प्रसन्नशक्तिविश्रुतेश्चापः ॥ २१५ ॥

॥ द्यावदृक्च अवाच ॥ एते प्रधानस्य गुणस्त्वयः पुरुषसत्त्वः । दृक्स्त्वय चैव जगत्सिंहमन्यवपमाः सदा ।

११२२

अव्यक्तस्यो भगवान् शतधा च संहस्रधा । शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ।

कोटियश्च करोट्येव प्रत्यगात्मानमात्मना । सान्त्विकस्योत्तमं स्थानं राजस्येष्टं मध्यमं ।

तामसस्याधमं स्थानं प्राङ्मरुतात्मचिन्तकाः । केवलं जेह पुष्टेन गतिमूर्द्धं समाप्नुयात् ।

पुष्ट्यपेन मानुष्यमधर्माण्यधोगतिः । दन्दमेवा चयाणान् सविपातश्च तत्ततः ।

सत्त्वस्य रजसैव तमसश्च शृणुष्व मे । सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजसश्च तमससा ।

११२३

तमसश्च तथा सत्त्वं सत्यस्याव्यक्तमेव च । अव्यक्तः सत्त्वस्युक्तो देवलोक्तमवाप्नुयात् ।

रजःसत्त्वमादुक्तो मानुष्येऽप्युपपद्यते । रजसमोऽप्योऽव्यक्तसिद्धिर्गन्धेऽपि जायते ।

राजसैवामोहैः सत्त्वैर्दुक्ता मानुष्यमाप्नुयात् । पुष्ट्यपविषयकानां स्थानमाकर्षणमात्मना ।

न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवाव पश्यति । मनसुपरते राज्ञिन्द्रियाणामेव भवेत् ।

तदिन्द्रियेषूपरम मनसुपरमे भवेत् । एवं मन प्रधानानि इन्द्रियाणि प्रमादयेत् ।

इन्द्रियाणान्तु सर्वेषामोपर मन वेत्येति । एतदिन्द्रियभूतानि सर्वेषाणीष महायज्ञः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्यपर्वणि जनकयाज्ञवल्क्यकथादे चतुर्दश्याधिकविंशतोऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ तत्त्वानां संग्रह्या च कालमह्या तथैव च । मया प्रोक्तानुपलब्धेण महारमपि मे शृणु ।

यथा सद्गते जन्तून् सर्वस्य च पुन पुन । अनादिनिधनो मग्ना गित्याचार एव च ।

अहं जयमयो बुद्धा निमि सप्रमनास्तथा । चादयामास भगवानन्यतोऽहं नर ।

तत शतवत्सारादुरत्यक्तेनाभिषेदितः । छात्रा द्वादशधात्मानमादित्या ज्वलदग्निवत् ।

चतुर्विधं महोपास निदहत्याऽऽ तज्जना । जरायुजाष्टजलेदजास्त्रिंश नराधिप ।

एतदुन्मेषमात्रेण विनष्टं स्थाणुजङ्गमं । कृष्णपृष्ठसमा भूमिर्भवत्यय समन्त ।

जगद्गर्ध्वामितवत् केवला जगतो तत । अन्धसांसिना चिप्रमापूरयति सर्वज्ञ ।

तत कासाग्निमासाग्नि तदग्ने याति सङ्क्षयः । विनष्टोऽग्निश्च राजेन्द्र ज्वलत्यथेता मशान् ।

तमप्रमेयोऽतिवत् ज्वलमान विभावसु । उद्यां सर्वभूतानां सत्राधिपमथाञ्जना ।

भक्षयामास भगवान् वायुरष्टात्मको वसो । विचरन्मतिप्राणस्त्रिध्वजैर्मधुस्तथा ।

तमप्रतिवत् भोक्ताकाशं घसतेऽन्मना । आकाशमप्यभिन्दन्मना यवति वाधिकं ।

मना पयति भूतात्मा सोऽहं हारः प्रजापति । अहं हारः महामाता भूतभयभविष्यवित् ।

तनयानुपमात्मानं विश्वं शम्भु प्रजापति । अणिमा लघिमा आश्रितोऽग्निना व्यातिरत्ययः ।

सर्वत पाणिपादान् सर्वतोऽचिरिमुखः । सर्वतः श्रुतिमात्रोक्तं सर्वमायुतं तिष्ठति ।

सदय सर्वभूतानां पर्वणाङ्गुष्ठमाचतः । अयं पयत्येनो हि महात्मा विश्वमोपर ।

तत वमभवत् सर्वमवसाययमग्रं । भूतभयभविष्याणां सृष्टारमनघन्तया ।

एषोऽप्यतस्ती राजेन्द्र यथावत् समुदाहृत । अथात्मा मधिभूतश्च अधिदेवश्च श्रूयताम् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्यपर्वणि याज्ञवल्क्यजनककथादे चतुर्दश्याधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ पादावथात्ममित्याहुर्ब्रह्माण्डास्तदग्निः । गन्तव्यमधिभूतश्च विष्णुस्तवाधिदेवत ।

पायुरथात्ममित्याहुर्धर्या तत्तार्धदग्निः । विष्णोर्मधिभूतश्च मित्रस्तवाधिदेवत ।

उपमेऽथात्ममित्याहुर्धर्या योगप्रदग्निः । अधिभूतं तथानन्दो देवतश्च प्रजापति ।

ह्नावथात्ममित्याहुर्धर्या भव्यानदग्निः । कर्त्तव्यमधिभूतश्च इन्द्रस्तवाधिदेवत ।

दाग्यं तमिति प्राहुर्धर्या श्रुतिनिदग्निः । वक्तव्यमधिभूतन् वक्रिस्तवाधिदेवत ।

चतुरथात्ममित्याहुर्धर्या श्रुतिनिदग्निः । रूपमवाधिभूतन् सत्ययाप्यधिदेवत ।

श्रोत्रमथात्ममित्याहुर्धर्या श्रुतिनिदग्निः । शब्दस्तवाधिभूतन् दिशस्तवाधिदेवत ।

जिह्वामथात्ममित्याहुर्धर्या श्रुतिनिदग्निः । रस एवाधिभूतन् आपस्तवाधिदेवत ।

प्राप्स्येत्प्राप्तमित्याहुर्धियाः सुतिनिदग्निः । गन्ध एवाधिभूतन् पयिवी चाधिदेवतः । १११४
 त्वगथात्ममिति प्राहुस्तन्बुद्धिविशारदाः । स्वप्नैवाधिभूतन् पवनश्चाधिदेवतः । १११५
 मनोऽध्यात्ममिति प्राहुर्धियाः शास्त्रविशारदाः । मन्तयमधिभूतन् चन्द्रमाश्चाधिदेवतः । १११६
 अह्नोऽधिकमथात्मप्राहुस्तन्निदग्निः । अभिमानोऽधिभूतन् बुद्धिश्चाधिदेवतः । १११७
 बुद्धिरथात्ममित्याहुर्धियावदभिदग्निः । बाह्वयमधिभूतन् वेजश्चाधिदेवतः । १११८
 एषा ते यज्जितो राजन् विभूतिरनुदग्निता । आदेः मध्ये तथान्तं च यथा तन्नेन तत्त्ववित् । १११९
 प्रकृतिगुणान् विकुरुते स्वच्छन्देनात्मकात्मया । कोऽर्थेन महाराज इतश्चाप्य महत्तमः । ११२०
 यथा दीपसहस्राणि दीपास्तथैव प्रकुर्वते । प्रकृतिसया विकुरुते पुरुषस्य गुणान् यद्वनः । ११२१
 सत्त्वमानन्द उद्भक्तः प्रीतिः प्राकाशमेव च । सुखं शङ्खिलमारागं वृत्तापः श्रद्धाधानता । ११२२
 श्रुतार्पणमधरसः वृत्ता धृतिरहिंसता । वृत्ता सत्यमानुष्यं मादृवं हीरसायनं । ११२३
 शौचमाश्रयमाचारमलौक्यं हृद्यस्वभूतः । रथानिष्टवियोगानां छानानामविकल्पता । ११२४
 दानेन चात्मपहणमसहृदं परायता । सत्त्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैव गुणाः स्मृताः । ११२५
 रजोगुणानां वृत्ताः रूपमेवैव विग्रहः । चतुर्गुणमकारणं सुखदुःखापवर्धनं । ११२६
 परांपरादेव रतिविवादानाञ्च भवने । अह्नोऽधिकमकारणितया विराधवर्धनं । ११२७
 परितोषोऽभिहरणं छानानामाश्रयतया । भेदः पश्यता चैव कामः क्रोधो मदसया । ११२८
 द्वेषो द्वेषोऽतिवादश्च रते प्रीतिः रजोगुणाः । ताम्रशान्ताश्च वृत्ताः प्रवृत्त्याश्च पृथगायताः । ११२९
 मोहोऽप्रकाशतामिस्रमन्वतामिस्रवर्धितः । मरणश्चान्वतामिस्रः तामिस्रं क्रोधउद्यते । ११३०
 तमसो लक्षणानां ह भवणाश्च भिराचने । भोगानामपयर्थप्रसूता पयस्वद्वर्धिताः । ११३१
 गन्धवासाविहारोऽप्यनन्वयवर्धनं च । दिवास्वप्नेतिवादे च प्रमादे च ये रतिः । ११३२
 नृत्वादि विगीतानामज्ञानान् अधधानता । देवा धर्मविशेषाणामेते वै तामसा गुणाः । ११३३
 श्रीमहामारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शास्त्रवत्त्वजनकसंवादे प्रहृष्टमाधिकविप्रतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥
 ॥ पाञ्चवक्त्र उवाच ॥ एते प्रधानस्य गुणस्तथाः पुरुषसत्त्वमः । दृष्टत्वा चैव जगत्सिद्धयन्तपन्नाः सदा । ११३४
 अथकल्प्यो भगवान् इति तथा च संहस्रधा । इति तथा संहस्रधा चैव तथा इतसहस्रधा । ११३५
 कीटिश्व करोत्येव प्रथमात्मनमात्मना । शान्तिकल्लोत्तमं स्थानं राजस्येह मध्यमं । ११३६
 तामसस्याधमं स्थानं प्राहुस्तथाचिन्तकाः । केवलेन पुष्टेन गतिमुद्धमैवाभ्युपयात् । ११३७
 पुष्ट्यापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधीरगतिः । दन्दमेधो चयाणान् सविपातश्च तत्त्वतः । ११३८
 सत्त्वस्य रजस्येव तमसश्च शृणुष्व मे । सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजस्ये तमसतया । ११३९
 तमसश्च तथा सत्त्वं सत्यस्यायमेव च । श्रयः सत्त्वस्यैव देवलोकमवाप्नुयात् । ११४०
 रजःसत्त्वमायुक्तो मानुष्येऽप्युपधेयते । रजस्येऽप्युक्तो देवलोकमवाप्नुयात् । ११४१
 राजसैवमायुक्तो मानुष्यमाप्नुयात् । पुष्ट्यापेन विपुक्तानां स्थानमाहुर्धियात्मना । ११४२

प्रायतश्चाश्वमेधमवयञ्चानतश्च तत् । ज्ञानिना भवति श्रद्धास्थानमवयमच्यत ।

अतोऽन्यमवयञ्च जन्ममृत्युमोनुद । अयत्नस्य पर्यन्ततः पृथगेऽहं नराधिप ।

स स्य प्रकृतिसौ हि तत्स इत्यभिधीयते । अचेतना येन मता प्रकृतिसापि पाथिव ।

एतेनाधिष्ठिता चेत् सृजते बहिरत्यपि ।

॥ जनक उवाच ॥ अनादिनिधनवितावभावे महाभते । अस्मिन्मन्त्रावचलावप्रक्रमणगुणा

अपाह्नादपिशादस्य कथमेका श्रुतनः । चेतनावास्तथा चेत् । खेवञ्च इति भाषित ।

स हि विप्रेन्द्र कावच्येन मोक्षधर्ममुपास्य । साकल्यभासधर्मस्य आत्मिष्कामि तूतत ।

अस्ति त्वं कवचलञ्च विनाभावमन्येव च । देवतानि च मे ब्रूहि देहं यान्ताश्रितानि वै ।

तथैवात्कृमिणः स्थाव देहिना ये विपद्यत । कालेन यद्वि प्राप्नोति स्थानं तत् प्रमवीहि मे ।

साक्षाद्भान्तं तत्त्वेन प्रययोगान्तयेव च । अरिष्टानि च तत्त्वानि वक्तव्यमस्ति सन्तम ।

विदितं सर्वमेतत्तं पाणवामलकं यथा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे पाण्डवाधिकत्रितयेऽध्यायः ॥ २१६ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ न शक्यो निगुणसात गुणकसं विग्राम्यते । गुणवाद्यायगुणवान् यथातत्त्वं निवेद्य मे ।

गुणैर्हि गुणवन्ति न निगुणस्यगुणसाया । प्राङ्मुखे महात्मानो मुनयस्तत्तद्विग्रहः ।

गुणस्त्वभावस्त्यक्तो गुणस्यैवातिवर्तते । उपयुक्तं च तानेव यं चेवाञ्च स्वभावतः ।

अयत्नस्तु न जानाते पुरुषोऽस्य स्वभावतः । न भूतः परमेऽस्तीति नित्यमेवाभिप्रम्यते ।

अनेन कारणेन तदयत्नं स्यादचेतनं । नित्यत्वाच्चाचरत्वाच्चरत्वाच्च तदन्यथा ।

यदज्ञानेन कृञ्चोत्तं गुणस्य पुनः पुनः । यदात्मानं न जानाति तदात्माऽपि न मुच्यते ।

कर्तृत्वाच्चापि सर्गाणां सर्गधर्मा तथोच्यते । कर्तृत्वाच्चापि योगीनां योगधर्मा तथोच्यते ।

कर्तृत्वात् प्रकृतीनाञ्च तथा प्रकृतिधर्मा । कर्तृत्वाच्चापि वीजानां वीजधर्मा तथोच्यते ।

गुणानां प्रसवत्वाच्च प्रसवत्वात्तथैव च । उपेतत्वादनन्मत्वादिभिमानीष केवलं ।

मन्यन्ते यतयः सिद्धा अध्यात्मज्ञा गतज्वरा । अनित्यं नित्यमयत्नं व्यक्तमेतद्वि द्रुमुम ।

अयत्नैकत्वमित्याहुर्भागानां पुरुषास्तथा । सर्वभूतदयावन्तः केवलं ज्ञानमाश्रिता ।

अन्य स पुरुषो व्यक्तस्त्वभुवो भुवर्धश्चकः । यथा मुञ्च इषीकाणां तथैवैतद्वि जायते ।

अन्यस्य ममत्वं विद्यादन्याधोऽनुवर्तयता । न बोद्धुमर्थयोगैर्गर्भकस्तत्र लिप्यते ।

अन्य एव तथा मत्स्यस्तदन्यदुदकं स्यात् । न बोद्धुमस्त्यस्यैव मत्स्यो निष्यति सर्वेश्वरः ।

अन्या श्चामिद्व्याप्यन्या नित्यमेवमवै हि भाः । न चोपलप्यते बोद्धुमिद्व्याधस्त्यस्यैव न वै ।

मुष्करत्वन्यदेकाव तयाम्यदुदकं स्यात् । न बोद्धुमस्त्यस्यैव मत्स्यो निष्यति तत्र मुष्करः ।

एतेषां सप्तवामस्य निवासश्चैव नित्यम । यायातथ्येन पश्यन्ति न नित्यं प्राकृता जना ।

सं सन्त्येव पश्यन्ति ॥ सम्यक् तेषु दर्शनं । ते यत्किं निरर्थं भूतं प्रवृत्तिं पुनः पुनः ।

माख्यदर्शनमेतत्ते परिमंख्यानमुत्तमं । एवं हि परिमंख्याय मांख्याः केवलतां गता ।

ये तन्मे तत्तकुशलासोपासितेन्द्रिर्धनं । अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामनुदर्शनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ सांख्यज्ञानं मया श्रेष्ठं योगज्ञानं निशेध मे । ययाश्रुतं ययादृष्टं तत्तन नृप सत्तम ।

नास्ति सांख्यममं ज्ञानं नास्ति योगममं वलं । तावुभावेकचर्यौ तु संभावनिधनौ स्मृतौ ।

प्रयक् प्रयक् मपश्यन्ति येष्वबुद्धिरता नराः । वयन्तु राजन् पश्याम एकमेव तु निश्चयात् ।

यदेव योगाः पश्यन्ति तसोऽस्यैवपि दृश्यते । एकं सांख्यस्य योगस्य च पश्यति स तत्तवित् ।

इदमप्रधानमपरात् विद्वि योगानरिन्दन । तेनैव चाय देहेन विचरन्ति दिशो दृश ।

यावद्बुद्धिं प्रलयस्तात सूक्ष्मेष्टाष्टगुणेन च । योगिने सोऽकान् विचरन् मुखं मन्दस्य चानघ ।

दिदेषु चाष्टगुणिनं योगमाहुर्कनीदिषु । सूक्ष्मगुणं प्राङ्मूर्तेरं नृपसत्तम ।

दिगुणं योगद्वयन्तु योगानां प्राहुः सत्तमं । समुलं निर्गुणस्यैव यथा शास्त्रनिर्दर्शन ।

धारणस्यैव मनसः प्राणायामस्य पार्थिव । एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्यैव च ।

प्राणायामो हि समुणो निर्गुणं धारयेन्न । यद्यदृश्यति मुञ्चन् वै प्राणकैयिलमत्तम ।

वाताधिक्यं भवत्येव तस्मात्तत्र समाचरेत् । निश्वासा प्रथमे यामि चोदना दादश स्मृताः ।

मध्ये मन्त्रात प्रथे यामि दादशैव तु चोदना । तदेवमुपशान्तेन दान्तेनैकान्तमौलिना ।

आत्मागमेण बुद्धेन योक्तव्योत्तमा न संशयः । पश्चानामिन्द्रियाणान्तु दोषानाविष्य पञ्चधा ।

शब्दं रूपं तया स्पर्शं रसं गन्धकथैव च । प्रतिभामपवर्गश्च प्रतिबन्धत्य भैयिल ।

इन्द्रियपाममखिलं मनसमिनिवेद्य च । मनस्यैवाहहारे प्रतिष्ठाप्य नराधिप ।

अहहारेणतया बुद्धौ बुद्धिश्च प्रकृतावपि । एवं हि परिमंख्याय ततो ध्यायन्ति केवल ।

विरजस्कमनं नित्यमनन्तं दुःखमवर्णं । तत्पुणं पुनरपि नित्यमभेद्यमजरातरं ।

शायतश्चाव्ययस्यैव दर्शानं ब्रह्म चाव्यय । दुःखस्य तु महागज लघुशानुपगारस्य ।

नलएन्तु प्रशदस्य यथा दृशः सुखं स्वयेत् । निर्वर्तेतु यथा दोषो ज्वेजेदहममन्वित ।

नियतोर्लक्षप्रिखलदुःखमाहुर्कनीदिषु । पापाय दव मेघोत्थैर्यथाविन्दुभिराहत ।

मालक्षानयितुं प्रकृतया दुःखस्य लक्षणं । ब्रह्मदुन्दुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गतवादितै ।

क्रियमाएनं कश्चेत दुःखस्यैतन्निर्दर्शनं । तैलपाच यथा पूर्णं कराभ्या यत्न पूष्य ।

मोपानमाहुर्द्वेतेतरुज्यमानोऽसिपाणिभि । संयतात्मा भयत्तिभां न पाचादिन्दुमुज्ज्वलेत ।

तथैवात्तरमागन्ध एकदमनवलया । स्मिरत्वादिन्द्रियाणान्तु नियमत्वात्तयैव च ।

एवं दुःखं तु मुनेर्लक्षणानुपलक्षयेत् । सुदुक्कं यज्यते ब्रह्म यत्तत परममवयं ।

नक्षतमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसंभवं । एतेन केवल याति त्यक्ता देहमसाविक ।

कालेन महता राजन् अतिरेषा घनातनो । एतद्धि योगं योगाना किमन्यद्येगलक्षणं ।

विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनोविण् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे अष्टादशाधिकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ तयैवोत्कममाणन्तु ष्टणुष्ववहितो नृप । पद्मानुत्कममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते ।

जघाम्यान् वसून् देवानामुयादिति न. अतः । जानुभ्यान् महाभागान् साध्यान्देवानामुयात् ।

पायुनोत्कममाणन्तु मैत्रं प्यानमवाप्नुयात् । पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्याश्च प्रजापतिं ।

॥ ११ ॥

पार्श्वभ्यां महतो देवासामभ्यामिन्द्रत्वमेव च । बाहुभ्यामिन्द्रमेवाङ्गरसा रुद्रमेव च ।

घ्रीवयात् मुनियेष्ठं नरमाप्नोत्यनुत्तमं । विषेदेवान् मुखेनाथ दिश्र. औषेण चाप्नुयात् ।

घ्राणेन गन्धवहनं नेत्राभ्यामग्निमेव च । भ्रूभ्याश्चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पित्रनय ।

ब्रह्माणमाप्नोति विभुमूर्ध्ना देवायज्ञं तथा । एतान्युत्कमणस्थानानुक्तानि मितियेष्टैर ।

अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि विहितानि मनोविभिः । संवत्सरवियोगस्य सम्भवन्ति शरीरिणः ।

॥ १२ ॥

योऽनन्यतो न पश्येत् कृष्टपूर्वो कदाचन । तथैव भुवमित्याहुः पूर्वमुं दीपमेव च ।

खण्डामाभ दक्षिणतस्तोषि सम्मत्तरायुषः । परचक्षुषि चात्मानं ये न पश्यन्ति पाथिव ।

आत्मच्छायादतोभूतं तेषां संवत्तरायुषः । अतियुतिरतिप्रज्ञा अप्रज्ञा चाद्युतिस्तथा ।

प्रकृतैर्विक्रियापत्तिः यस्यासाकृत्युलक्षणं । दैवतान्यवशानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ।

ष्टणुग्यामच्छविच्छाय, यस्यासाकृत्युलक्षणं । ऊर्णेनाभेर्यथा चक्र बिट्, भ्रमं प्रपश्यति ।

॥ १३ ॥

तथैव च सष्टांशुं सप्तरात्रेण मृत्युभाक् । श्रवणममुपाप्नोति सुरभिं प्राण्य धो नरः ।

देवतायतनस्यम् सप्तरात्रेण मृत्युभाक् । कर्षणासावनमन दन्तदृष्टिविरागितो ।

संज्ञानोपो निदप्रलं सद्यो मृत्युनिदर्शनं । अक्रम्राच खवेद्यस्य वाममक्षि नराधिप ।

मूर्ध्नी वोत्पतेद्भूम सद्यो मृत्युनिदर्शनं । एतावन्ति तृष्टिानि विदित्वा मानवोत्सवान् ।

निमि चाहनि चात्मानं योगयेत् परमात्मानि । प्रतीक्षमाणस्तत्कालं यत्कालं प्रेतता भवेत् ।

॥ १४ ॥

अद्याम् नष्टे मरणे म्नातुमिच्छेदिमां क्रिया । सर्वगन्धर्वेषांयैव धारयौत नराधिप ।

समांशधारेणक्षेव विदितात्मा नरर्षभ । जयेश मृत्युं योगेन जगपरेषान्तरात्मान ।

गच्छेत् प्राणांचयं कृतज्ञमगमप्रिविमय्येव । प्रायतं स्नानमचयं दुष्टापमकृतात्मभिः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे ऊर्णविश्रद्धाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ अत्यक्षं परं यत्तत् षष्टलोहं नराधिप । परं गुह्यमिमे प्रश्नं ष्टणुष्ववहितो नृप ।

यथापेक्षे विधिः । चरताऽवमेतेन च । गयादित्यादवाप्नोति यजुर्वि मित्यनाधिप ।

॥ १५ ॥

महता रूपभा देवसपिण्डुं भेषितो गया । श्रोत्रेण चाहं विभुना सूर्यलोकात्तयाऽजय ।

वरं हृषीक विप्रं यदिदं मे सुदुर्भमं । तत्ते दास्यामि श्रोतात्मा मग्नधादे हि दुर्भम ।

तत् प्रलप्य शिरसा मथोज्ज्वलताम्बर । यजुर्वि भोपयुक्तानि विप्रमिच्छामि यदिदं ।

ततो मा भगवानाह वितरिष्यामि ते दिज । सख्यतोह वभूता शरीरेन प्रवेक्ष्यति ।
ततो मामाह भगवानास्य त्वं विष्टत कुरु । विष्टतञ्च ततो मेखं प्रविष्टा च सरस्वती ।
ततो विदद्यामानोऽहं प्रविष्टोऽम्भस्तदानघ । त्रविज्ञानादमयी च भास्करस्य महत्तम ।
ततो विदद्यामानं मामुवाच भगवान रवि । भूङ्क्तं सद्गतां दाहस्तुतं शीतोभविष्यसि ।
शीतोभूतञ्च मा दृष्ट्वा भगवानाह भास्कर । प्रतिष्ठास्यति ते वेदं सखिल शोचतरी दिज ।
कृत्स्न श्रतपयश्चैव प्रणेत्यसि दिजयम्भ । तस्यान्ते चापुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यति ।
प्रास्यसे च यद्विष्ट तत् सांख्ययोगेक्षितं पदं । एतावदुक्त्वा भगवानसुमेवाभ्यवर्तत ।
ततोऽनु ग्याहन् शुला गते देवे विभावचौ । गृहभाग्यं च दृष्ट्वा ऽचिन्तय वै सरस्वती ।
तत् प्रष्टुमाप्तिशुभा खरख्यञ्जनभूषिता । शैकारेमादित कृत्वा मम देवो खरस्वती ।
ततोऽहमर्थं विधिवत् सरस्वत्यै न्यवेदयं । तपताञ्च शग्निष्य निषसक्तपरायण ।
तत् श्रुतपयं कृत्स्न सरस्वत्यै समग्रहं । चक्रे सपरिशेषञ्च हर्षेण परमेण ह ।
कृत्वा चत्वर्यम् तेषां शिष्याणां श्रतमुत्तमं । विप्रियार्यं शग्निष्य मातुलस्य महात्मन ।
तत् शग्निष्येण मया सूर्य्येणैव गभस्तिभि । व्यसो यज्ञो महाराज पितृस्त्व गभस्तात्मन ।
मिपतो देवस्यैवपि ततोऽहं कृतवानह । खवेददक्षिणाधायै विमर्हं मातुर्मेन ह ।
सुमन्तुनाऽय पैलेन तथा जैमिनिना च वै । पित्रा ते मुनिभिश्चैव ततोऽहमनुमानित ।
दश पञ्च च ब्राह्मणि यजूयकांश्याऽनघ । तयैव रोमहर्षेण पुराणमवधारितं ।
वीजमेतत् पुरस्कृत्य देवीश्चैव सरस्वती । सूर्य्यस्य चानुभवेन प्रष्टुमाऽहं नराधिप ।
कर्म श्रतपयश्चैव ममपूर्व्वञ्च कृत मया । ययाभिलषितं मार्गं तथा तथोपपादितं ।
शिष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं समग्रहं । सर्वं च शिष्या मुचयो गता परमहर्षिता ।
ग्राह्या पञ्चदशमास्तु विद्याभास्करदेहिता । प्रतिष्ठाप्य यथाकाम वेद्यं तदनुचिन्तयेत् ।
किमत्र ब्रह्मार्थार्थं किञ्च वेद्यमनुत्तमं । चिन्तयस्तव चागत्य गन्धर्वो मामवृक्षत ।
विद्यावसुक्तो राज्ञन् वेदान्तज्ञानकोविद । चतुर्विंशतोऽहं कृत्वा प्रष्टव्यं वेदस्य पार्ष्णिप ।
पञ्चविंशतिं प्रश्नं प्रष्टव्यं चिकीर्षतां । विद्याविश्र तयाऽयार्थं मित्र वरुणमेव च ।
ज्ञानं ज्ञेयं तयाऽज्ञाञ्च कलपा श्रतपास्तथा । सूर्याद सूर्य्यं इति च विद्याविधे तयैव च ।
वेद्यविद्यन्त्या राजन्नचलं चलमेव च । अपूर्व्वमवयं चयमेतत् प्रश्नमनुत्तम ।
अयोक्तव्यं महाराज राजा गन्धर्व्वसत्तम । शृष्टवाननुपूर्व्वेण प्रश्नमयैवदुत्तमं ।
भूङ्क्तंमुथता तावद्यावदेवं विचिन्तये । वाढमित्येव कृत्वा च तुष्पी गन्धर्व्व आसित ।
ततोऽनुचिन्तयमहं भूयो देवो सख्यतो । मनसा च च मे प्रश्ना दज्ञा घृतमिवोद्धृतं ।
तत्रोपनिषदश्चैव परिशेषश्च पार्ष्णिप । मध्यामि मनसा तात दृष्ट्वा चानोचिको परा ।
चतुर्थी राजशार्दूल विधेया साम्यगायिकी । चदीरिता मया तुभ्यं पञ्चविंशदधिष्ठिता ।

११ १०

१११११

१११११

१११११

१११११

११ ११

अथोक्तस्तु मया राजन् राजा विद्यावसुसदा । श्रूयतां यद्भवानस्मान् प्रश्नं संश्लेषानिह ।

विद्याविशेषेति यदिदं गन्धर्वैन्द्रानुष्टुप्सि । विद्याव्यक्तं परं विद्याभूतमव्यमयदूरं ।

॥३१॥

त्रिगुणं गुणकर्तृत्वादित्योऽन्या निष्कलस्तथा । अथस्तथैव मिथुनमेवमेवानुदृश्यते ।

अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः पुरुषेति च निर्गुणं । तथैव मित्रं पुरुषं वारुणं प्रकृतिं तनया ।

शान्तु प्रकृतिं प्राहुः श्रेयं निष्कलमेव च । अथस्तु ज्ञस्य पुरुषस्तथाऽधिष्ठातृ उच्यते ।

कस्तथा अतथाः प्रोक्तः कोऽसौ पुरुष उच्यते । तपस्तु प्रकृतिं प्राहुः तपसा निष्कलः सतः ।

तथैवोदयमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते । चलाचलमिति प्रोक्तं तया तदपि मे शृणु ।

॥३२॥

चलान्तु प्रकृतिं प्राहुः कारणं धर्मसर्गयोः । आद्येपसर्गयोः कर्त्ता नित्यस्य पुरुषः सतः ।

तथैव वेद्यमव्यक्तमवेद्यः पुरुषस्तथा । अथातुभौ भुवौ चैव अचयौ चाप्युभावपि ।

अत्रौ नित्यातुभौ प्राहुः अथात्मनिति नित्यत्वात् । अवेद्यत्वात् अजनने अममनाः अजरव्ययौ ।

अद्यं पुरुषं प्राहुः अद्यो द्यास्य न विद्यते । गुणव्यत्ययान् प्रकृतिः कर्त्ता दद्यं युधाः ।

स्या ते श्वोऽधिको विद्यां चतुर्योऽध्यात्मरयिकौ । विद्यापितं धर्मं कृत्वा कर्त्तव्या गित्यकर्त्तव्ये ।

॥३३॥

एकान्तदर्शना वेदाः सर्वे विद्यावधौ सताः । जायन्ते च सियन्ते च यस्मिन्नेति यतस्तथाः ।

वेदार्यं ये न जानन्ति वेधं गन्धर्वसन्तम । साङ्गोपाङ्गानपि यदि यस्य वेदानधीयते ।

वेदवेद्यं न जानाते वेदभारं वेधो हि नः । यो घृणार्यो खरीचोरं मयेद्गन्धर्वसन्तम ।

विद्यां तत्रानुपश्येन्न न मण्डं न च वेद्यते । तया वेद्यमवेद्यस्य वेदविद्यां न विन्दति ।

॥३४॥

म केवलं मूढमिति शङ्कन् भारपहः सतः । प्रष्टव्यो नित्यमेवेति तत्परिणामान्तरान्तराः ।

यथाऽप्यजाननिधने न भवति पुनः पुनः । अथवे जाननिधने पितृपितृणां च यीमतां ।

परिपश्य स्वमिह स्वयं धर्ममास्थितः । यदाऽनुपश्यतेऽत्यन्तमहन् हनि काश्यप ।

तथा न केवलं भूतः पशुं ननुपश्यति । अन्यस्य शास्त्रोऽप्यकलायाऽप्यपशुविक्रमः ।

तस्य दातुं शक्यं तमेकमिति साधकः । तेनैतच्छाभिगन्धर्वस्य पशुविक्रममप्युतं ।

॥३५॥

अथैतच्छाभिगन्धर्वस्य पशुविक्रमः ।

ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षयः । पतिश्च तपतां शयदादित्यस्तव भाविता ।
 सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मचर्यात् इत्यमेव च । तथैव योगशास्त्रं याज्ञवल्क्य विशेषतः ।
 नि सन्दिग्धं प्रबुद्धस्तं बुध्यमानश्चराचर । श्रोतुमिच्छामि तज्ज्ञानं घृतं मण्डमयं यथा ।
 । याज्ञवल्क्य उवाच ॥ इत्युत्तरापरिणमेव त्वं मन्ये गन्धर्वपुत्रम् । जिज्ञासये च मां राज्ञस्तन्निबोध यथाश्रुतं ।
 प्रबुध्यमानां प्रकृतिं बुध्यते पञ्चविशकं । न तु बुध्यति गन्धर्वपुत्र इति पञ्चविशकं ।
 क्वेन प्रतिबोधने प्रधानं प्रवदन्ति तत् । सांख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
 पर्यास्तथैव चापश्यन् पश्यत्यन्यं सदाऽनघ । पञ्चिंशं पञ्चविशकं चतुर्विंशकं पश्यति ।
 न तु पश्यति पर्यास्तं पश्येन्ननुपश्यति । पञ्चविंशोऽभिमानेन तान्योऽस्ति परतो मम ।
 न चतुर्विंशको याज्ञो मनुजैश्चानदर्शितः । मन्थसोदकमन्वेति प्रवेक्षत प्रवर्त्तनात् ।
 यथैव बुध्यते मन्थस्य यैषोऽप्यनुबुध्यते । सखि ह स ह वाचा च धामिमाना च नित्यम् ।
 स जिमम्बति कालस्य यदेकं न बुध्यते । उन्मज्जति हि कालस्य मम लेनाभिर्बद्धतः ।
 यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमस्य एव इति दिगः । तदा स केवलीभूतः पञ्चिंशमनुपश्यति ।
 अन्यस्य राजन्यवरत्तयाऽन्यं पञ्चविशकं । तत्तत्स्थानाचानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ।
 तेनैतन्नाभिगच्छन्ति पञ्चविंशकमच्युतं । जन्ममृत्युमयाद्भोता योग्या र्थाख्याश्च काश्यप ।
 पञ्चिंशमनुपश्यन्तः प्रुच्यन्तापरिधया । यदा स केवलीभूतः पञ्चिंशमनुपश्यति ।
 तदा स सर्वविद्दिद्वान् पु पुनर्जन्म विन्दति । एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
 बुद्धश्चेति यथातत्त्व मयाश्रुतिनिदर्शनात् । पश्चाप्येष यो न पश्येत् सैन्यं तत्त्वज्ञ काश्यप ।
 केवलाकेवलस्यार्थं पञ्चविंशं पश्य यत् ।

॥ विद्यावसुपवाच ॥ तस्य शुभञ्जितदुर्गं त्वया विभो सम्यक् चैव देवताश्च यथावत् । स्वस्ववर्चं भवतद्यास्तु नित्यं बुद्ध्या यदा
 बुद्धियुक्तं नमस्ते ।

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ एवमुक्त्वा सम्प्रयातो दिवः स विश्वान् नै श्रीमता दर्शनेन । बृहद्य तृष्या परयाऽभिगन्त्य प्रदक्षिणे
 मम हस्ता महात्मा ।

ब्रह्मादीनां खेचराणां चित्ता च ये चाधस्तात् खचस्ते नरेन्द्र । तत्रैव तद्दर्शनं दर्शयन् वै सम्यक् चैव ये परं वसि
 ता वै ।

सांख्या सर्वे सांख्यधर्मे रताश्च तदद्यागो योगधर्मे रताश्च । ये चाप्यन्ये मोक्षकामा मनुष्यास्तैवामेतद्दर्शनं ज्ञानवृत्तं ।
 ज्ञानाभिलाषा जायते राजर्षिह नास्त्वज्ञानादेवसाङ्गनरेन्द्र । तस्यावज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितं येनात्मानं मोक्षेयं ज्ञानमृते ।
 प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् वसिष्ठयादा वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीष्टम् । अद्भुतं त्वं अद्भुतं त्वं नित्यं न अद्भुतं जन्ममृत्यु
 विमोता ।

सर्वे वर्षा ब्राह्मणा ब्रह्मजाय सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म । तत्त्वं त्वं ब्रह्मवृद्धा ब्रवीमि सर्वं विद्यं ब्रह्म चैतन
 समस्त ।

महाराजो महाराजाः सम्प्रसूता राज्ञी वै क्षमिताः सम्प्रसूताः । भार्या वैश्याः पादतयापि प्रहृष्टा सर्वे वर्षा
मान्यया वेदितव्याः ।

अज्ञानतः कर्षयेयानि भजने तां तां राज्ञी यथा योग्यभावे । तथा वर्षा ज्ञानहीनाः पतन्ते घोरादज्ञानात् प्राक्तं
ये निजालं ।

तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मार्गितयं सर्ववशं चैतदुक्तं मया ते । तत्सो मद्या तस्मिन्वापरो यत्सो नित्यं मोक्षमाप्तं
रेत् ।

यत्ति पृष्टं तस्यापि शीघ्रदिष्टं पायातयं तदिशोको भवत् । राजन् मन्त्रैस्तदर्थं पारं सम्प्रक्रामात् क्षति नैव भवति ।

॥ श्रीम उवाच ॥ स एवमनुशासत् योग्यवस्त्रेण धीमता । प्रीतिमानभवद्वाजा मयिलाधिपतिस्तदा ।

गते मुनिवरे तस्मिन् कृते चापि प्रदक्षिणं । देवरातिनैरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् ।

गोकोटिं स्वर्गधामास हिरण्यनु तथैव च । रत्नाक्षलिमथैकञ्च आह्वयेभ्यो ददौ तदा ।

विदेहराज्यञ्च तदा प्रतिष्ठाप्य सुतसंबवे । यतिधर्ममुपाधेयवशेनियिलाधिप ।

आह्वयज्ञानमधीयानो योगशास्त्रञ्च कृतज्ञः । धर्मार्थं च राजेन्द्र प्राकृतं परिगृह्यन् ।

अनन्त इति कृत्वा स नित्यं केवलमास्थितः । धर्मार्थयोः पुण्यापये वत्सासत्ये तथैव च ।

जन्ममृत्यु च राजेन्द्र प्राकृतं तदचिन्तयत् । आत्मार्थकस्य कर्षेदमिति नित्यं आधिप ।

पश्यन्ति योगाः साक्षाच्च स्वशास्त्रकृतसत्तया । देवनिष्ठविमुक्तं हितस्यै मद्या परात्परी ।

नित्यं तदाज्जिज्ञासुं श्रेष्ठं तस्माच्छुचिर्भव । दीयते यच्च स भते दत्तं यच्चानुमन्यते ।

ददाति च नरेन्द्र प्रतिगृह्णाति यच्च ह । ददात्ययत्न इत्येतत् प्रतिगृह्णाति यच्च वै ।

आत्मा श्रोत्रात्मनो ह्येक कोऽन्यस्तस्मात् परो भवेत् । एवं मन्यस्य सततमन्यथा मा विचिन्तय ।

यस्याव्यक्तं न विदितं सगुणं निर्गुणं पुनः । तेन तोर्यानि यज्ञाय येनित्या विपश्चिता ।

न साध्याः शेषोभिर्भ्या यज्ञेभ्यो कुरुनन्दन । स भते व्यक्तिकं स्नानं ज्ञात्वा व्यक्तं महीयते ।

तथैव मद्यत स्नानमाह्वारिकमेव च । अह्वारात् परस्यापि स्नानानि सवयमुपात् ।

येनयक्रात् परं नित्यं जानते शालतत्परा । जन्ममृत्युविमुक्तञ्च विमुक्तं सदवशं यत् ।

यतमयार्तं जनकात् परस्मान्तेनापि चार्तं नय याज्ञवल्क्यात् । शानं विविष्टं न तथा हि यज्ञाः शानिन दुर्गं तरते न
यज्ञे ।

दुर्गं जन्मनिधनस्यापि राजन् न भौतिक ज्ञानविदो वदन्ति । यज्ञेस्तपोभिर्निर्वमैत्रेय दिवं समावाप्य पतन्ति
भूमेः ।

तस्मादुपास्य परं महच्छुचिः शिवं विमोचं विमलं पवित्रं । चेचं ज्ञात्वा पार्थिवज्ञानपृष्ठमुपास्य वै तत्त्वमर्थि
वियमि ।

यदुपनिषद्मुपाकरोन्मयाधौ जनकनृपस्य पुराहिषाश्रवणम् । यदुपनिषत्तं शास्त्राव्ययं तच्छुभममृततमशोकमर्थति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ २९० ॥

॥ सुधिष्ठिर उवाच ॥ ऐश्वर्यं वा महत् माय धर्म वा भरतवर्म । दीर्घमायुरवाप्याय कथं मृत्युमतिक्रमेत् ।

तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा । रक्षायनप्रयोगैश्च कैनमिति ज्ञान्तकौ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । भित्तोः पञ्चत्रिंशद्विंशदंशं वादं जनकस्य च ।

वैदेहो जनको राजा मर्षां वेदवित्तमं । पथ्यच्छक्तुं पञ्चत्रिंशं क्षिप्रधर्माध्ययं च ।

केन हृत्तेन भगवन्तिकामेव्यरान्तकौ । तपसा वाय वा बुद्ध्या कर्मणा वा श्रुतेन वा ।

यवमुक्तः स वैदेहं प्रत्युवाचापरोक्षवित् । निवृत्तिर्न तयोरस्ति नागिहृत्तिः कथञ्चन ।

न ह्यहानि निवर्तने न माया न पुनः क्षयाः । सोऽयं प्रपद्यते ऽध्वानं चिराय भुवमभुवः ।

सर्वभूतसमुच्छेदः स्रोतर्षेवोद्यते यदा । उद्यमानं निमज्जन्तमश्वे काक्षसागरं ।

जरात्युमहायाधेन कश्चिदभियद्यते । नैवाद्य कश्चिद्भवति माधो भवति कश्चिद्वित् ।

पयि मज्जतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः । जायमत्यन्तसर्वाद्यो सत्यपूर्वो हि केनचित् ।

क्षिप्रमेतौ तेन तैव निवृत्तकः पुनः पुनः । कालेन छातायाता हि वायुनेवाध्वपञ्चयाः ।

जरात्यु हि भूतानां खप्रदिनारो हृत्काविव । बलिनां दुर्बलानाद्य हृत्तानां महतामपि ।

यवमूतेषु भूतात्मा नित्यभूतो भुवि च । कथं हि ह्येज्यानेषु मृतेषु च न भञ्जरेत् ।

कुतोऽहमागतः कोऽस्मि क्व गमिष्यामि कस्य वा । कस्मिन् स्थितः क्व भविता कस्मात् किमनुबोधि ।

इष्टा स्वर्गस्य कोऽन्योऽस्मि तथैव जरकस्य च । आगमोऽस्मन्नतिक्रम्य दद्याच्चैव यजेत च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भिक्षुपञ्चत्रिंशद्विंशदंशं वादं रक्षित्वधिकविंशतिः । अध्यायः १२२ ॥

॥ सुधिष्ठिर उवाच ॥ अपरित्यज्य गाईक्ष्यं सुहृदगर्पयन्तम । क प्राप्नो विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ।

बन्धुस्यते यथात्मायं यत्कृत्वात्मा यथा च यत् । परं मोक्षस्य यथापि तस्मै नूहि वितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । जनकस्य वंशदं सुखभाषाय भारत ।

धन्यायकजिकः कश्चिद्भूय नृपतिः पुरा । मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुत ।

स वैदे मोक्षपक्षे च स्त्री च ब्राह्मे क्षतागमः । इन्द्रियाणि समाधाय ब्रह्मचर्यमुपासीत ।

तस्य वैदेविदः प्राज्ञा श्रुता तां साधुवृत्ततां । सौत्केषु स्थूययन्ये पुरावा पुरवेक्षर ।

यद्य धर्मयुगे तस्मिन् योगधर्ममनुष्ठिता । मर्यादमनुचपारैका सुउभा नाम भिक्षुकी ।

तया जगदिदं कृत्स्नमटन्त्या मियिलेयरः । तथ तथ श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदशभिः ।

आतिष्ठस्मां कथो मुना तथैव मेति यद्वचसा । दर्शने आत्मकहृत्पा जनकस्य वभूव ह ।

तथ सा विप्रहायाय पूर्णरूपं हि योगत । अविधदनवज्ञाज्ञी कृतमन्यदनुत्तमं ।

चतुर्निर्मेदमात्रेण सत्त्वस्रगतिगामिनी । विदेहानां पुरीं सुभूर्ध्वगम कमलेवशा ।

आ प्राप्य मियिंशं रम्यां प्रभूतजनधंजुसा । भिक्षुचर्यापदेभ्यः ददर्श मियिलेयरं ।

राजा तस्याः परं दृष्ट्वा भोक्तुमायै वपुस्तदा । केयं कस्य कुतो वेति बभूवागतविस्मयः ।

ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा आदिश्य च वरासनं । पूजितो पादमौचेन वरासेनाप्यतपयत् ।

आधिपत्ये तथा तुल्ये निधनानुपहातके । राजभिर्भिक्षुकास्तुत्या मुच्यन्ते केन हेतुना ।
 अथ सत्याधिपत्येऽपि ज्ञानेनेवेह केवलं । मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यो देहे परमके स्मिता । ॥ ११८० ॥
 कापायधारणं मौढ्यं त्रिविध्यं कमण्डलु । लिङ्गान्युत्पद्यन्तानि न मोक्षयेति मे मतिः ।
 यदि सत्यपि लिङ्गेऽस्मिन् ज्ञानभेदाच्च कारणं । निर्मोक्षपापेह दुःखस्य लिङ्गमात्रं निरर्थकं ।
 अथवा दुःखत्रैयिच्यं वीक्ष्य लिङ्गे कृता मतिः । किन्निर्देवार्थयामान्यं कथादिषु न लक्ष्यते । ॥ ११८१ ॥
 आकिस्र्यन्ते मोक्षोऽस्ति किञ्चन्ये नास्ति बन्धनं । किञ्चन्ये चैतरे चैव जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते ।
 तस्माद्भार्यमाणेपु तथा राज्यपरिपहं । बन्धनायतनैरेषु विद्वाबन्धे पदे स्थितं । ॥ ११८२ ॥
 राज्यैरर्थमयः पात्रः स्नेहायतनबन्धन । मोक्षार्थानि श्रितेनेह जिज्ञास्यागादिना मया ।
 सोऽहमेवब्रूतो मुक्ता-ज्ञानार्थस्तस्य भिक्षुकि । अथयार्थं हि तेऽवर्षं वक्ष्यामि शृणु तन्मम । ॥ ११८३ ॥
 मौकुमार्यं तथारूपं वपुरगुण्णया वयः । तत्रैतानि समस्तानि नियमयेति संशयः । ॥ ११८४ ॥
 यथायननं रूपं लिङ्गस्य विवेष्टितं । मुक्तेऽयं स्नातृ वेति स्नाहूषितो मत्परिपहः । ॥ ११८५ ॥
 न च कामसमायुक्तं धूमोऽपुमि त्रिदण्डकं । न रक्ष्यते त्वया चेदं विमुक्त्यास्ति गोपना ।
 मातृवर्षकयाचायं शृणु यस्ते व्यतिक्रमः । आश्रयण्याः स्वभावेन मम पूर्व परिपहं । ॥ ११८६ ॥
 प्रवेशने कृत केन मम राष्ट्रे पुरेऽपि वा । कस्य वा सन्निकर्षात् प्रविष्टा हृदयं मम । ॥ ११८७ ॥
 वर्षप्रवरमुखायि बाह्याणी सन्धियस्त्वहं । नावयोरेकयोऽगोऽस्ति मा हया वर्षपङ्कजं । ॥ ११८८ ॥
 वत्संसे मोक्षधर्मेण त्वं गार्हस्थ्येऽहमाश्रमे । अथद्यापि मुक्तहस्ते हितोयोऽममद्वारः । ॥ ११८९ ॥
 सगोत्रा वाऽसगोत्रा वा न वेद त्वं न वेत्स्य मां । सगोत्रमाविशन्त्यस्ते हृतीयो गोत्रसद्वारः । ॥ ११९० ॥
 अथ जीवति न भर्ता प्रोपितोऽप्यथ वा कश्चित् । अगम्या परमार्थेति श्रुतयोर्धर्मसद्वारः । ॥ ११९१ ॥
 या तमेतान्यकार्याणि कार्यपेक्षा व्यवस्थिति । अविज्ञानेन वा युक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुनः । ॥ ११९२ ॥
 अथवापि स्वतन्त्रानि स्वदोषेण हि कर्हिचित् । यदि किञ्चित् श्रुतं तेऽस्ति सर्वं हतमनर्थकं । ॥ ११९३ ॥
 इदमन्यत्तुतीयेन भावस्वर्षविघातकं । दुष्टायाः लक्ष्यते लिङ्गं विद्वत्तया प्रकाशितं । ॥ ११९४ ॥
 न मयेवाभिमतस्ते नैवैषिष्ठा अये कृत । येषं मत्परिषत् कृत्वा जेतुमिच्छामि तामपि । ॥ ११९५ ॥
 तथार्हतस्तत्सर्वं त्वं दृष्टिं स्वा प्रतिमुञ्चसि । मत्पक्षप्रतिघाताय स्वपक्षोद्धरणाय च । ॥ ११९६ ॥
 सा स्नेहमार्गेण लब्धस्मिन्नेन मोक्षिता । भूयः श्रजसि योगोऽस्ति विषामृतमिवैकता । ॥ ११९७ ॥
 इच्छतेऽत्र चैव लाभः स्त्रीपुंसोरमृतोपम । अलाभश्चापि रक्तस्य सोऽपि दोषो विषोपम । ॥ ११९८ ॥
 मां प्राचीं बाधु जानीय स्वशास्त्रमनुपालय । छेनेयं हि विजिज्ञासा मुक्ते नेति त्वया मम । ॥ ११९९ ॥
 स्तत् सर्वं प्रतिच्छेदं मयि नार्हसि गृहितं । सा यदि त्वं स्वकार्येण यद्यन्यस्य मशोपते । ॥ १२०० ॥
 तत्तं सवप्रतिच्छेदा मयि नार्हसि गृहितं । न राजानं मया गच्छेत् द्विप्रातिं कथञ्चन । ॥ १२०१ ॥
 न स्त्रियं स्त्रीगुणेपिता हनुर्द्वेते मृषागता । राज्ञां हि बलमैश्वर्यं ब्रह्म ब्रह्मविदामलं । ॥ १२०२ ॥
 रूपधैवतमौभाग्यं स्त्रीणां बलमनुत्तमं । अत एतैश्चैतरेव बलिनः स्वार्थमिच्छता । ॥ १२०३ ॥

आर्जवेनाभिगन्तव्या विनाशाय ह्यनार्जवे । सा नं आति श्रुतं वृत्तं भावं प्रकृतिमात्मन ।
 कृत्यमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ।
 ॥ भीष्मे उवाच ॥ इत्येतैरसुखैर्भ्रातृभ्योऽसमञ्जसैः । प्रत्यादिष्टो नरेन्द्र सुखमा न व्यक्रमत ।
 उक्तवाक्ये तु नृपते सुखमा वाददर्शना । ततश्चास्तरं वाक्यं प्रचक्रामास भविषु ।
 ॥ सुखभोवाच ॥ नवभिर्नवभिश्चैव दोषैर्बोभुङ्क्षिदूयसैः । अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितं । ॥१॥
 शैत्यं वाह्यक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः । पक्षैतान्यर्थजातानि वाक्यमित्युच्यते नृप ।
 एयामेकैकशोऽष्टांशौ शौर्मादीनां खलखणं । शृणु संसार्थमाकाशं पदार्थपदवाक्यतः ।
 ज्ञानं ह्येषु भिन्नेषु यदा भेदेन वर्तते । यथाधिवासिनी बुद्धिस्तत्तद्वैद्यमिति वर्तते ।
 दोषाणाञ्च गुणानाञ्च प्रमाणं प्रविभागतः । कश्चिदर्थमभिप्रेत्य सा सञ्ज्ञेत्युपधार्यता ।
 इदं पूर्वमिदं पश्चादकथ्य यदिवर्तितं । क्रमयोगान्तमथाहुर्वाक्यं वाक्यविदो जना । ॥२॥
 धर्मकामार्थभोवेषु प्रतिज्ञाय विधेयतः । इदं तदिति वाक्यमे प्रोच्यते स विनिर्णयः ।
 इच्छाद्वेषभैरदुःखैः प्रकर्षा यत्र जायते । तत्र या नृपतेर्हृत्तिस्तत्रयोजनमिष्यते ।
 तान्येतानि यथोक्तानि शौर्मादीनि जनाधिप । एकार्थवसवोतानि वाक्यं समं निघामय ।
 उपेतार्थमभिप्रायं न्यायवृत्तं न चाधिकं । न स्रष्टु न च सन्दिग्धं वक्ष्यामि परमन्ततः । ॥३॥
 न गुणवत्त्वं युक्तं पराङ्मुखस्य न च । नानृतं न चिद्वर्णं विरुद्धं नाप्यसंस्कृतं । ॥४॥
 न न्यूनं कष्टशब्दं वा विक्रामभिहतं न च । न शेषमनुकल्पेन निष्कारणमवैतुकं ।
 कामान् क्रोधाद्व्यापाप्नोमान् दैन्याद्यानाथ्यकाक्षया । ह्रीतोऽनुक्रोशतो मानाञ्च वक्ष्यामि कथञ्चन ।
 वक्ता श्रोता च वाक्यञ्च यदा तद्विकृतं नृप । सममेति विवक्षायां तदा शौर्मा प्रकाशते ।
 वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोतागमवमन्य वै । स्वार्यमाह परार्थस्तदा वाक्यं ॥ रोहति ।

महासत्त्वोऽन्यत्वे वा जन्तुर्व्यनानुमोयते । अहं कर्त्तेति चायन्त्या गुणस्तत्र चतुर्दशः ।
ममायमिति येनायं मन्यते न ममेति च । अथ पञ्चदशो राजन् गुणस्तत्रापर- स्मृतः ।
इत्येकं कजासमूहस्य सामान्यन्तर्दिशोच्यते । गुणस्त्वैवापरस्तत्र सङ्घात इव षोडशः ।
प्रकृतित्यङ्कितिर्येतो गुणौ यस्मिन् समाश्रितौ । सुखासुखे जरासमूहौ सामालाभौ प्रियाप्रिये ।
इति चैकानविंशोऽयं दन्दयोग इति स्मृतः । ऊर्द्ध्वैकोनविंशत्या कासो नाम परी गुहः ।
इतोर्मं विद्धि विभक्त्या भूतानां प्रभवाययं । विंशकश्चैव सङ्घातो महाभूतानि पञ्च च ।
सदसद्भवायैगो तु गुणावन्त्यौ प्रकाशकौ । इत्येवं विंशकश्चैव गुणाः सप्त च ये स्मृताः ।
विधिः शुद्धं बलश्चेति चय एते गुणाः परे । विंशतिर्द्वैधं चैवं हि गुणाः सङ्घाततः स्मृताः ।
समया यत्र वर्त्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतं । अयत्नं प्रकृतिं त्वांशं कलानां कथिदिच्छति ।
यत्कक्षाणां तथा चान्यं स्खलदर्शः प्रपश्यति । अयत्नं यदि वा यत्नं इयोमयं चतुष्टयं ।
प्रकृतिं अर्जुनभूतानां पश्यन्त्यथात्मचिन्तका । येयं प्रकृतिरव्यक्ता कलाभिर्यत्कृता गताः ।
अहङ्गत्वं रामेन्द्र ये चायन्ये शरीरिणः । विन्दुन्यासादयोऽवस्थाः शुक्रशोणितपक्ववाः ।
द्यावामेव निपातेन कलशं नाम जायते । कलसादुदुदात्तपत्तिः पेयौ च बुबुदात्तमुता ।
पेर्यास्त्रेङ्गाभिनिर्दिष्टनिर्गन्धरोमाणि चाङ्गताः । सपूर्णं नवमे मासि जन्तोऽत्रोत्पद्यते मेधिलः ।
जायते नामरूपं स्त्रीपुमान् वेति लिङ्गतः । जातमाचक्षुः तद्रूपं दृष्ट्वा तादृशमावुक्षि ।
कौमारं रूपमापन्नं रूपतो नापलभ्यते । कौमाराद्यौवनश्चापि स्वाविर्येष्टापि यौवनान् ।
अनेन क्रमयोगेन पूर्वं पूर्वं न लभ्यते । कलानां प्रयगर्धानां प्रतिभेदः वषे वषे ।
वर्त्तते धर्मभूतेषु यौवनास्तु न विभाव्यते । न चैवामत्ययो राजन् खल्यते प्रभवो न च ।
अवस्थाधामवस्थाया दीपस्तेवाश्चैव गतिः । तस्याद्येवं प्रभावस्य सदस्यस्य धावतः ।
अजस्रं सर्वलोकस्य क कुतो वा न बा कुतः । कस्येदं कस्य वा नेदं कुतो वेदं न बा कुतः ।
सम्बन्धः कोऽस्ति भूतानां स्वरूपवयवैरिह । धयादित्याकाशेष्टापि वीरहृदये पावकः ।
जायतेष्वं समुदयात् कक्षानाम्बि जन्तवः । आत्मन्येवात्मनात्मानं यथा त्वमनुपश्यसि ।
एवमेवात्मनात्मानं यथा त्वमनुपश्यसि । एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन् किं न पश्यसि ।
यथात्मनि परेस्मिन् समतामर्थवस्तुति । अथ मां कसि कस्येति किमर्थमनुपश्यसि ।
इदं मे ह्यादिदं नेति हृदैर्गुणस्य मेधिलः । कासि कस्य कुतो वेति वषने किं प्रयोक्षन् ।
रिपौ मित्रेऽयं मध्यस्थे विजये मन्त्रिविपश्च । कृतवान् यो भक्षोपासः किं तस्मिन्मुक्तमवर्णं ।
विवर्गं सप्तधा व्यक्तं यो न वेदेह कर्षणं । सङ्गवान् यस्त्रिवर्गेण किं तस्मिन् मुक्तमवर्णं ।
तदयुक्तं मे भोषे योऽभिमानो भवेत्तूप । सुहृद्भिः सविचार्यस्ते विरक्तस्ते भयजं ।
तानि तानि तु मर्क्षित्य सङ्गस्यान्यरिन्दमः । आत्मनात्मानं संपश्येत् किमन्यदुक्तमवर्णं ।
इमान्यन्यानि स्रक्काणि मोक्षमाश्रित्य कानिचित् । चतुरङ्गप्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि मे शृणु ।

११८०

११८१

११८२

११८३

११८४

११८५

पदमा-पयिवीं छत्त्रामेकच्छत्रं प्रशास्ति ह । एक एव स वै राजा पुरमध्यावपत्युत ।
 तत्पुरे चैकमेवास्म्यहं यदधितिष्ठति । यद्वे प्रयममर्थेकं निशार्था यत्र मीयते ।
 श्रयाद्धन्तस्य चाप्यत्र स्त्रीभूष्यमधितिष्ठति । तदनेन प्रमद्वेन फलेनैवेह युज्यते ।
 एवमेवोपभोगेषु भोगनाच्छादनेषु च । गुणेषु परिमेषु निपहानुषहं प्रति ।
 परतस्त. सदा राजा स्वल्पे सोऽपि प्रसज्यते । मन्त्रिविपक्षयोगे च कृतो राज्ञः स्वतन्त्रता ।
 स्त्रीषु क्रीडाविहारेषु नित्यमस्या स्वतन्त्रता । मन्त्रे चामात्यपरिमितौ कुतस्तस्य स्वतन्त्रता ।
 यदा द्वाभ्यापयम्यस्यास्त्रास्त्रास्त्रा स्वतन्त्रता । श्रवणः कार्यते तत्र तस्मिन् तस्मिन् चणे स्थितः ।
 स्वप्रकामो न लभते स्वम् कार्यार्थिभिर्जनैः । श्रयणे चाप्यनुज्ञातः पुत्र उन्त्यायते वधः ।
 द्वाद्यास्त्रमपि प्राश्न जुष्टधर्मो न यजेत्यपि । नवीहि शृणु चापोति विवशः कार्यते परैः ।
 अभिगम्याभिगम्यैवं याचन्ते सततं नराः । न चाप्युसहने दातुं विचरन्ती महाजनान् ।
 दाने कोषोऽत्योऽप्यस्य वैरं चास्य प्रयच्छतः । चणेनास्त्रोपवर्त्तन्ते दीपा वैराग्यकारकाः ।
 प्राज्ञान् शूरांस्तथैवास्त्राग्नेकस्यानेऽपि शङ्कते । भयमभयभये राज्ञो यस्य नित्यमुपास्यते ।
 तथा चैते प्रदुष्यन्ति राजान् ये कोर्त्तिता मया । तथैवास्त्र भयनेभ्यो जायते पश्य यादृशं ।
 सर्वैः स्त्री स्त्री गृहे राजा सर्वैः स्त्री स्त्री गृहे गृहे । निपहानुषहान् कुर्वन् तुल्यो जनक राजर्षिः ।
 पुत्रदारास्तथैवास्त्रा कोषो निचाणि वक्ष्यामः । परैः साधारणा ह्येते तैस्त्रैवास्त्र चतुर्भिः ।
 हतो देशः-मुरं दम्भं प्रधानः कुञ्जरोऽमृतः । लोकसाधारण्येषु मियाञ्जनेन तप्यते ।
 अमुक्तो मानवैर्दुःखैरिच्छादेयमयोद्धवैः । शिरैरोगादिभोरोगैस्तथैवाभिनिमन्त्रिभिः ।
 दन्दैस्त्रैस्तैरुपहतः सर्वैः परिरुद्धितः । वज्रप्रत्यर्षिकं राज्यमुपासी गणयन्निशाः ।
 तदल्पसुखमत्यर्थं बहुदुःखमशरवम् । अष्टाग्निश्चलनं प्रख्यं केनबुद्धमन्त्रिभिः ।
 को राज्यमभिपद्येत प्राप्य चोपगमं लभेत् । ममेदमिति यथेदं पुरं राज्ञश्च मन्यते ।
 बलं कोपममाद्याश्च कस्यैतानि न वा नृप । मित्रामात्यपुरं राज्ञं दण्डः कोषो महीपतिः ।
 सप्ताङ्गस्यास्त्र.राज्यस्य त्रिदण्डस्यैव तिष्ठते । श्रयान्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकं ।
 तेषु तेषु हि कालेषु तत्कदङ्गं विशिष्यते । येन यत् मिष्यते कार्यं तत् प्राधान्याय कल्पते ।
 सप्ताङ्गस्यैव संधास्त्रयस्यान्ये नृपोत्तम । सभूय दशवर्गोऽयं भुङ्क्ते राज्यं हि राजवत् ।
 यथै राजा महोत्साहः चतुर्थी रतो भवेत् । स तुल्येद्दशभागेन ततस्तुल्या दशावरे ।
 नास्त्यसाधारणो राजा नास्ति राज्यमराजकं । राज्येऽवति कुतो धर्मो धर्मोऽवति कुतः परं ।
 योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राज्यराजयोः । प्रियवीं दक्षिणा यस्य सोऽप्यमेधेन दुज्यते ।
 साऽहमेतानि कर्माणि राजदुःखानि मैथिल । समर्था शतशो वक्रमयवापि सहस्रशः ।
 सदेहेनाभिपन्नो मे कुतः परपरिपदे । न मामेवं विधां युक्तोमोदृशं मनुमहर्षि ।
 ननु नाम त्वया मोक्ष. छत्रः पञ्चभिखात् श्रुतः । चोपायः चोपनिषदः चोपासः धनिययः ।

तस्य ॥ मुक्तयज्ञस्य पात्रानाक्रम्य तिष्ठतः । कुत्रादिषु विभेदेषु पुनः सङ्गः कथं नृप ।
 श्रुतमेव न श्रुतं मन्ये श्रयावापि श्रुतं श्रुतं । अथवा श्रुतमज्ञातं श्रुतमन्यतः श्रुतं त्वया ।
 अयापीमासु संज्ञासु शैकिकीषु प्रतिष्ठये । अभियन्तावरोधान्वा बह्वस्त्रं प्राकृतो यया ।
 सत्त्वेनानुपवेशो हि योऽयं त्वयि कृतो मया । किं तवापहतं तव यदि मुक्तोऽसि शर्व्वभ ।
 नियमो ह्येष वर्णेषु यतीनां वन्यवासिता । शून्यमावेशयन्त्या च मया किं कस्य दूषितं ।
 न पाणिभ्यां न बाष्पभ्यां पादोरुभ्यां न चानय । न गोचावयवैरन्यैः स्पृशामि त्वां नराधिप ।
 कुले मद्यति जातेन क्षीमता दोर्ध्वदर्शिता । नैतत् सदसि वक्तव्यं सदाऽऽह्ला मियः कृतं ।
 ब्राह्मणा गुरवश्चेमे तथा मान्या गुरून्तमा । त्वं ह्येषां गुरुर्येषामेवमन्योन्यगौरव ।
 तदेवमनुभूयस्वास्वावाच्ये परीचता । स्त्रीपुंसोः समवायोऽयं त्वया वाच्यो न संसदि ।
 यथा पुष्करपर्णस्य जलं तत्पर्यमसृगत् । तिष्ठत्यसृगतो तदत्त्वपि वक्ष्यामि मैथिल ।
 यदि चाहं स्पृगन्त्या मे स्पृगं ज्ञानासि किञ्चन । ज्ञानं कृतमवोक्तमे कथमेव नैव भिचुषा ।
 स गाईस्थ्याद्युत्तमं त्वं मे चैव चानाद्य दुर्व्विदं । उभयोरन्तराले वै वर्त्तसि मोक्षवार्तिक ।
 नहि मुक्तस्य मुक्तेन शैथिल्यपूर्व्वकृतयोः । भावान्भावचमायोगे जायते वर्णसङ्करः ।
 वर्णाश्रमाः पूयकृत्स्नं दृष्टार्थस्यापूयकृत्स्नः । नान्यदन्यदिति ज्ञात्वा नान्यदन्यत्र वर्त्तते ।
 पथो कुण्डं तथा कुण्डे पथः पथसि मक्षिका । आश्रितान्श्रययोगेन पूयकृतेनाश्रिताः पुनः ।
 न तु कुण्डे पथोभावः पथस्यापि न मक्षिका । स्वयमेवाश्रयन्त्येते भावाननुपराश्रयं ।
 पूयकृत्वादाश्रमाणास्तु वर्षान्तले तथैव च । परस्परपूयकृत्वा च कृत्यन्ते वर्णसङ्करः ।
 नास्मिन्नर्थोऽन्तमा जात्या न वैश्या नावरा तथा । तत्र राजन् सर्व्वशक्तिः शङ्खुयोनिरिवमुता ।
 प्रधातो नाम राजर्षिर्बैष्णवे श्रोत्रमागेतः । कुले तस्य समुत्पन्नां सुखमां नाम विद्धि मां ।
 द्रोणश्च व्रतशृङ्गश्च चक्रदारश्च पर्व्वतः । समं यत्तेषु पूर्व्वैर्वा चित्ता मघवता सह ।
 साऽहं तस्मिन् कुले जाता भर्त्तृव्यसि मदिधे । विनोता मोक्षधर्म्मेषु चरात्मिका मुनिव्रतं ।
 नास्मि सर्व्वप्रतिच्छेदा न परस्त्रापहारिणी । न धर्म्मसङ्करकरी स्वधर्म्मसि धृतव्रता ।
 नात्थिरा स्वप्रतिज्ञायां नासमीक्ष्य प्रवादिनी । नासमीक्ष्य गता चेहं तत्सकाशं जनाधिप ।
 मेघे ॥ भाक्तिः बुद्धिः श्रुताश्च कुशलैषिणी । तव मोक्षस्य चाप्यस्य जिज्ञासार्थमिहागता ।
 न वर्गायां ब्रवीत्येतत् स्वपत्न्यपत्नयोः । मुक्तो व्यापच्छते यद्य ज्ञानो यद्य न ज्ञान्यति ।
 यथा शून्ये पुरागारे भिचुरेकां निम्ना वसेत् । तथाहं त्वच्छरीरेऽस्मिन्निम्ना वस्यामि शर्व्वरी ।
 साऽहं मानप्रदानेन वागानित्येन चार्थिता । सुप्रासुशरणं प्रोता यो गमिष्यामि मैथिल ।
 उवाच ॥ इत्येतानि स वाक्यानि श्रुतमन्ययन्ति च । श्रुत्वा नाधिगमो राजा किञ्चिदन्यदेत परं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि सुसभाजनकवन्दे द्वाविंशत्यधिकविंशोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥
 ॥ पुष्टिर्धिर उवाच ॥ कथं निर्व्वेदमापद्यः शङ्को वैद्यासकिः पुरा । स्तदिच्छाम्यहं श्रुतं परं कैवल्यं हि मे ।

अथ तत्त्वकृतत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चयं । वक्तुमर्हसि कैरव्य देवस्याजस्य या कृति ।

११३

॥ भीष्म उवाच ॥ प्राकृतेन सुवृत्तेन चरन्तमकुतोभयं । अथाप्य कृत्स्नं स्वाध्यायमन्वशादे पिता सुतं ।

॥ व्यास उवाच ॥ धर्मं पुत्र निषेवस्व सुतीक्ष्णं च हिमातपौ । क्षुत्पिपासे च वायुश्च जय नित्यं जितेन्द्रिय ।

सत्यमाज्ज्वलमजोधमनस्रयो दभ तप । अहिंसाश्चानृग्रंश्च विधिवत् परिपालय ।

सत्ये तिष्ठ रतो धर्मं हिला सर्वमनार्जवं । देवतातिथिगेषेण याचां प्राणस्य सल्लिह ।

देहे जीवे शकुनिवत्स्थिते । अनित्ये प्रियसंवासे कथं सुपिषि पुत्रक ।

११४

असु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु । अन्तरं लिप्समानेषु बालस्त्वं नावबुध्यसे ।

चीयमाणे तयायुषि । जीविते लिख्यमाने च किमुत्याय न धावसि ।

मांसशोणितवन्धनं । पारलोकिक्ककार्येषु प्रसृष्टा भृशनालिका ।

बुद्धिमोहान्विता नरा । अपघागच्छतामेवामनुयातापि पीडिते ।

नृहात्मनो महाबला । धर्म्यं पन्थानमाह्लासलानुपाम्स्व च पश्य ।

११५

मा धर्मोदग्धिना । नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथयान्मि वै ।

इति निमेषा । सर्वभवा न पश्यन्ति कर्मभूमिमतस ।

किञ्चित् समारुह । कोपकारवदात्मान वेष्टयन्नुबुध्यसे ।

तमिव स्थितं । वामतः स्रुतं विलम्बे नरं वेष्टुमिवोद्धतं ।

सौ नदी । नावं धृतिमयी क्लृप्ता जगद्गुणैश्च सन्तर ।

११६

इति । अमोघाशु पतन्तोषु धर्मपेतिन सन्तर ।

निर्दृतिं लभते कफादकफान्मृत्युनाशित ।

उकीवोरणमत्साद्य मृत्युरादाय गच्छति ।

अन्धकारे प्रवेष्टव्य दीपे यन्नेन धार्यतां ।

माद्वान्धं लभते जनुस्तपुस्त परिपालय ।

११७

दह क्लेशाय तपसे प्रेत्य लभुषमं सुखं ।

देलितयं । स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्तं चेत्तार्थं कुत्रचप

ममृतरिय क

रोमा । समस्य समवलस्यसुक्तपुष्पनेवा मावाहो हवति यथा

प्रद्यु प्रद्युतमश्रु

चतुर्थे यदि न पश्यन्तेतुर्नयं धर्मं ते भवतु मम परं

निगम्य ।

अथ प्रवर्तितधर्मकाम

कारणाभि ।

११८

राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य गोप्ता समीक्ष्य सुकृतिना दधाति लोकान् । बह्विधमपि चरति प्रविशति सुखमनुप
गतं निरवधं ।

श्यानो भीषणकाया श्योमुखानि वयासि बलस्यप्रकुलपविषास्य संघाः । नरकदनेरुधिरपां गुह्यवचनमुदमुपरते विशन्त्य
सन्त ।

मर्यादानियेता स्वयम्भुवा यद्देवाः प्रभिनन्ति दशगुणान्मनोनुगतात् । निवसति भूयससुखं पितृविषयविधिनिमगणाश्च स
पापः ।

यो क्षुब्धः सुश्रुतं प्रियावृतस्य मनुजः सततनिरुतिवचनभिरतिः स्यात् । उपनिधिभिरसुखकृत्सपरमनिरपगोभूयससुखतः
भवति दुष्कृतकथा ।

खण्डा वैतरणी नदीमवगाढोऽसिपचवनभिर्जगाच । परशुवनशयोनिपतिनो वसति च महानिरये भृशार्त्तः । ११०१

महापदानि कथ्ये न चाथवेचने परं । शिरस्य मृत्युकारिकामनागतां न मुष्ये ।

प्रयायतां किमास्यते समुत्थि न मद्द्वयं । अतिप्रमायि दास्यं सुखस्य संविधीयतां ।

पुरासूतः प्रणोयसे यमस्य राजशासनात् । त्वमन्तकायदास्यै प्रयत्नमाश्रयेऽहम् ।

पुरा समूलबान्धवं प्रभुर्धरत्यदु खवित् । तवेह जीविते यमो न चाक्षि तस्य वारकः ।

पुराभिवाति मातुः यमस्य च पुत्रः । पुरैक एव नीयसे कुरुष्व साम्प्रदायिकं । ११०२

पुरा सचि क एव ते प्रवाति मातुःान्तकः । पुरा च विश्वमन्ति ते दिशोमहाभयागमे ।

युतिश्च संनिद्यते पुरा तवेह पुत्रकः । समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तमं कुरु ।

शुभाशुभं पुराहते प्रमादकर्णविभुते । स्मरन् पुरा न तथैवे विधिस्तु केवलं निर्धिः ।

पुरा जरा कलेवरं विजर्जरीकरोति ते । बलाङ्कुरपक्षारिणो निधत्स्व केवलं निर्धिः ।

पुरा शरीरमन्तको भिन्नो रोगसारथिः । प्रवक्ष्य जीवितचये तपो महत्समाचर । ११०३

पुरा वृका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचराः । अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्य पुष्पशेखरे ।

पुरात्नकारमेकैकानु पश्यसि त्वरस्य वै । पुरा हिरण्ययाजगाश्रितोचयेऽद्रिमूर्धनि ।

पुरा कुसङ्गतानि ते सङ्गमुखाश्च श्रवणः । विचारयान्ति दर्शनात् घटस्य पुत्र यत् परं ।

धनस्य यस्य राज्ञो भयं न चाक्षि पौरतः । मृतश्च यत्र मुञ्चति समर्ज्यस्य नृजने । ११०४

न तत्र संविभज्यते स्तकर्मणि परस्परं । यदेव यस्य यौतक तदेव तत्र शोऽश्रुते ।

परच येन जीवते तदेव पुत्र दीयतां । धनं यदत्तरं भुवं समर्ज्यस्य तत्सर्वं ।

न यावदेव पत्यते महाजनस्य यावकं । अपक एव यावकं पुरा प्रलोपयेत्तर ।

न मातृपुत्रबान्धवा न संभृतः प्रियोजनः । अनुव्रजन्ति सङ्घे प्रजन्मैकपातिनः ।

यदेव कर्म केवलं पुराहते शुभाशुभं । तदेव पुत्र सार्थिकं भवत्यमुच गच्छतः ।

शिरश्चरममृष्याः शुभाशुभेन मसिता । न तस्य देहसंघे भवन्ति कार्यमाधकाः । ११०५

पञ्चगामि कस्य ते कृताहृतस्य कर्षणः । न चावि चातना समो नृणामिदंश्चि कश्चन ।

मनुष्यदेहमन्यत्र भवत्यमुत्र गच्छत । प्रविश्य बुद्धिचक्षुषा प्रदृश्यते हि सर्वत्र ।

इहाग्निसूर्यावायव शरीरमाश्रितास्तथ । तत्रैव तस्य साविणो भवन्ति धर्मदर्शिनः ।

अहर्निशेषु सर्वत्र, स्थूषसु सर्वचारिषु । प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्ममेव पालय ।

अनेकपारिपान्तिके विरूपराद्रमाचिके । स्वमेव कर्म रक्षतां स्वकर्म तत्र गच्छति ।

न तत्र संविभज्यते स्वकर्माणां परस्परं । तथा कृत स्वकर्मैश्च तदेव भुज्यते फलं ।

यथासुरोगणा फलं सुखं महर्षिभिः सह । तथा भुवन्ति कर्मैश्च विमानकामगामिनः ।

यथेह यत् कृत शुभं विप्राग्रभिः कृतात्मभिः । तदा भुवन्ति मागवाभ्यां विप्रद्वयोऽप्यथ

प्रजापते सलोकतां दृष्टव्यते ज्ञतकृता । ज्ञेयं ते परां गतिं गृहस्वधर्मैरेतुभिः ।

सहस्रशोऽप्यनेकैश्च प्रवक्तुमुत्सहाम ते । अबुद्धिमोहनं पुन प्रभुर्निनाय पावकं ।

गता चिरद्वयतां भुवोऽसि पञ्चविंशका । सुखं धर्मैश्च यं वयो हि ते तिसृजते ।

पुराकरोति सौमिक प्रमादगोऽसुखां चभूं । यथा गृहीतमुत्थितस्तरस्य धर्मपालने ।

यथा स्वमेव पृष्ठतस्तमधो गमिष्यसि । तथा गतिं गमिष्यत किमात्मना परेषता ।

यदेकपातिना घतां भवत्यमुत्र गच्छतां । भवेयु साम्परादिकं निधत्स्व केवलं निर्धि ।

सकूलमूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यसङ्गवान् । न सन्ति यस्य वारकां कुर्वन् धर्ममविधि ।

इदं निर्दयं न मया तत्रैह पुन साम्प्रतं । स्वदर्शनानुमानत प्रवर्णितं सुखं तत् ।

दर्शान् यः स्वकर्माणां ददाति यस्य कस्यचित् । अबुद्धिमोहजैर्गुणैः स एक एव युज्यते ।

श्रुतं समस्तमश्रुतं प्रकुर्वन् शुभा क्रिया । तदेतदर्थदर्शनं कृतज्ञमर्थसहितं ।

निवन्धनी रज्जुरेषा या यागे वसता रतिं । क्लिप्तां सुकृतां यास्ति नैना बिन्दन्ति दुष्कृत ।

किन्ते धनेन बन्धुमिच्छे किन्ते पुत्रैः पुत्रकं यो मरिष्यसि । आत्मानमन्विच्छ गुह्यं प्रविष्टं पितामहासे वा गताय सर्वैः ।

यः कार्यमद्य कुर्वन् पूर्वोक्ते चापराधिकं । न हि प्रतीक्षते मृत्यु कृतं वास्य नवाकृतं ।

अनुगम्य विनाशान्तिं निवर्तन्तेह बान्धवाः । श्रेयो प्रविष्य पुरुषं ज्ञातयः सुषदस्तथा ।

शास्तिकान् निरनुक्राशान् नरान् पापमते स्थितान् । वामतः कुर्वन् विस्मये पर प्रेषुरतन्द्रित ।

एवमभ्यासते लोकं कापिनापनिपीडिते । सुमहद्वैर्यमासम्यग् धर्मं सर्वोत्तमां कुरु ।

अयेन दर्शनोपायं समग्र्या वेत्ति मानव । सम्यक् स्वधर्मं कृतेह परत्र सुखमश्रुते ।

न देहभेदे मरणं विजानतां न च प्रणाञ्च खनपुलिते पथि । धर्मं हि यो वर्द्धयते स पण्डितो य एव धर्माद्याते स भवति ।

प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्माणां फलं प्रयोक्ता स्वमते यथा कृतं । निहीनकर्मा निरयं प्रपद्यते चिद्विष्टं गच्छति पारम् ।

सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्ये प्राप्य दुर्लभं । तयात्मानं समादध्यात अश्रयेत न पुनर्यथा ।

यस्य नात्कामति मतिः स्वर्गमार्गानुसाम्बिषी । तमाहुः पुण्यकर्मणमशौचं पुण्यवार्त्तव ।

११११

यस्य नेपहता बुद्धिर्निश्चये ह्यवलम्बते । स्वर्गे कृतावकाशश्च नास्ति तस्य महद्द्वयं ।

तपोवनेषु ये जातास्तत्रैव निधनद्रुताः । तेषामन्यत्रो धर्मं कामभोगानजानतां ।

यस्तु भोगान् परित्यज्य शरीरेण तपदरेत् । न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तस्य वडमतं फलं ।

मातापित्रहस्ताणि पुत्रदारशतानि च । अनागतान्यनीतानि कथं न कथं वा वयं ।

अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यथ कथं चित् । न तं परस्मि यस्याहं तं न परस्मि यो मम ।

न तेषां भवता कार्यं न कार्यन्तश्च तैरपि । स्वप्नमैतानि यातानि भ्रंशयैव नमिष्यति ।

इह लोके हि धर्मेनां स्वजनं स्वजनायते । स्वजनस्य हरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ।

संविनात्यशुभं कर्म कत्रचापेन वा नरः । तत्र क्षेत्रमशत्रौ ति परचेह तथैव च ।

पश्यति ह्यिहभूतं हि जीवलोके स्वरूपं वा । तत्कुरुष्व तया पुत्रं कर्त्तुं यस्तु दाहते ।

तदेतत् संप्रदुष्यैव कर्मभूमिं प्रपश्यता । शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीक्ष्णता ।

भाषन्तुं श्रापस्त्रिंशत्केन सूर्याग्निना राशिदिवेन्मनेन । स्वर्गनिष्ठापनसाविकेण भूतानि कालः पचति प्रवक्ष्य । १११२

धनेन किं दस ददाति चाद्रुते वल्लेन किं येन रिपुं न बाधते । श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरेत् किमात्मना यो न जितेन्द्रियो बभौ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इदं दैवपायनवचो हितमुक्तं निश्चयं तु । शुक्रो गतः परित्यज्य रितरं मोचदैविकं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोक्तृधर्मपर्वणि पावकोनाम त्रयोविंशदधिकविंशतः अध्यायः ॥ ३२३ ॥

॥ बुधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यस्ति दक्षमिष्टं वा तपसां तथैव च । गुरुणां वापि शुभूवा तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः । सकर्मकमुनं कृत्वा क्षेत्रे मरति धीयते ।

दुर्मित्रादेव दुर्मित्रं क्षेत्रात् क्षेत्रं भयाद्भयं । मृतेभ्यः प्रमृता यानि हरिद्राः पापकर्मिणः ।

उत्सवादुस्त्रं यानि स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखं । अहधानाश्च दानाश्च धनश्चाः शुभकारिणः ।

व्यासकुञ्जरदुर्गेषु स्वपैशैरभयेषु च । हस्तावापेन गच्छन्ति नासिकाः किमतः परं ।

प्रियदेवातिथिपाशं वदान्याः प्रियसाधवः । सेव्यमात्मबतां मार्गमाश्रिता दत्तद्विणाः ।

पुलाका इव धान्येषु पूयण्डा इव पलिषु । तदिहास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारुणं ।

सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति । श्रुते सह श्रयानेन येन येन यथाहर्तं ।

पापं तिष्ठति तिष्ठन्तं धावन्तमनुधावति । करोति कुर्वन्तः कर्षं श्चायेवानुविधीयते ।

येन येन यया यद्यत् पुरा कर्षं सुनिश्चितं । तत्तदेवोत्तरं भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ।

समानकर्षं विधेयविधानपरिरचणं । भूतयाममिमं कालः समन्तादपकर्षति ।

अत्रोद्यमानानि यथा पुण्याणि च फलानि च । स्वं कालं नातिवर्त्तन्ते तया कर्षं पुनः कृतं ।

स्थानस्यावमानय सामोऽलामः स्याद्व्यथैः । प्रवृत्ता न निवर्त्तन्ते निधनान्ताः पदे पदे ।

आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखं । गर्भस्थामुगादाय भजते पूर्वदेहिने ।

मालो युवा वा वृद्धश्च यत् करोति शुभाशुभं । तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ।
 यथा धेनुसहस्रेषु वक्षोविन्दति मातरं । तथा पूर्व्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति ।
 मलिनं हि यथा वस्त्रं पयात् शुद्ध्यति वारिणा । उपवासैः प्रतप्तानां दोषं सुखमनन्तकं ।
 दोषं कालेन तपसा सेवितेन महामते । धर्मनिर्धूतपापानां संविधन्ते मनोरथाः ।
 शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके । पदं यथा न दृश्येत तथा मुष्णकृतं गति ।
 श्वलमन्यैरपालम्भे कीर्त्तितैश्च यतिक्रमैः । पेशलश्चानुरूपश्च कर्त्तव्य इतिमात्मन ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि धर्ममूलिकोनाम चतुर्विंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं व्याप्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपा । सिद्धिञ्च परमां प्राप्तकामो ब्रूहि पितामह ।
 कलाञ्छोत्पादयामास शुक्लं चोदकपोधन । न ह्यस्य जननीं विद्म जन्म चाग्न्य महात्मन ।
 कथञ्च बालस्य सतः श्रद्धाश्राने गता मति । यथा नान्यस्य लोकोऽस्मिन् द्वितीयस्यैव कल्पवित् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते । नहि मे हस्तिरस्तीह शृण्वतोऽह्यतमुत्तमं ।
 माहात्म्यमात्मयोगश्च विज्ञानञ्च शुक्लस्य ह । यथावदनुपूर्व्वेण तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ न ह्ययनेनैव पलितैर्न विनेनैव च बभूवि । च्छयश्चक्रिरे धर्मो योऽनुषाणं च भीमहान ।
 तपोमूलमिदं सर्व्वं धर्माः शुष्कसि पाण्डव । तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ।
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमर्ह्यत्यसंशयं । संयम्य तु तान्येव सिद्धिमाप्नोति मानव ।
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च । धौगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलं ।
 अथ ते वर्त्तयिष्यामि जन्मयोगफलधया । शुक्लाग्ना गतिश्च वृद्धिर्शमकृतात्मभिः ।
 मेरुवृद्धे किल पुरा कर्षिकारवनायुते । विजहार महादेवो भीमैर्भूतगपैर्हत ।
 शैलराजसुता चैव देवी तत्राभवत् पुरा । तत्र दिव्यं तपस्तेषु कृष्णदेवायनसदा ।
 योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः । धारयन् स तपस्तेषु पुत्रार्थं कुरुसत्तम ।
 अग्नेर्भूमेरपि वायोरन्तरीक्षस्य वा विभो । धैर्य्येण संयुतः पुत्ता मम भूयादिति छाह ।
 सकल्पितान् यो योगेन दुष्प्रापमकृतात्मभिः । वरयामास देवेशमास्त्रितस्तप उत्तमं ।
 अतिष्ठन्माहताहार शनं किल समा प्रभुः । आराधयन् महादेव बहुरूपसुमापतिं ।
 तत्र ब्रह्मर्षयस्यैव सर्व्वं राजर्षयस्तथा । लोकपालाय लोकेशं साध्यास्य वसुभिः सह ।
 आदित्यास्यैव रुद्राय दिवाकरनिशाकरौ । वासवो महतस्यैव सागरः सरितस्तथा ।
 अग्निर्वा देवेगन्धर्वास्तथा नारदपर्व्वतो । विशावसुश्च गन्धर्व्वं सिद्धायाश्चरस्तथा ।
 तत्र वृद्धो महादेव कर्षिकारमयी शुभा । धारयान् खञ्जं भाति ज्योत्स्नामिव निशाकरः ।
 तस्मिन् दिव्ये वने रम्ये देवदेवविष्वकुषे । आल्यितः परमं योगश्रुतिं पुत्रार्थमच्युत ।
 ॥ पाण्डु क्षीयते प्राणो न श्वानिरुपजायते । यथाशामपि लोकानान्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 जटाश्च तेनैवा तस्य वैश्वशरशिखोदमाः । प्रज्वलन्त्य स्याद्दृश्यो युकस्यामिततेजसा ।

मार्कण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवानमम । स देवशरितानीह कथयामास मे भद्रा ।-

एता अद्यापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिताः । अश्विपर्णा जटास्तात प्रकाशने महात्मनः ।

एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत । महेश्वरः प्रथमात्मा चकार मनसा मतिं ।

उवाच चैवं भगवांस्त्यमकः प्रहसन्निव । एवंविधस्ते तनयो द्वैपायन भविष्यति ।

यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलं । यथा च खं तथा शुद्धो भविता ते सुतो महान् ।

तद्भावाभावी तदुद्दिष्टादात्मा तदपान्नयः । तेजसाहृत्य लोकान्स्वीन् यशः प्राप्स्यति ते सुतः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्रोत्पत्तौ पञ्चविंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥

॥ श्रीस उवाच ॥ स सन्धा परमं देवादरं सत्यवतीसुतः । अरणीषद्दिने गृह्य ममन्यामिषिकीर्षया ।

अथ रूपं परं राजन् विद्यतीं स्वेन तेजसा । धृतावीश्वामासुरवमप्यङ्गवानृषिः ।

अपिरसुरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अभवङ्गवान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ।

सा ह दृष्ट्वा तदा व्यासं कामसंविग्रमानसं । शुक्रोभूत्वा महाराज धृतावी समुपागमत् ।

स तामसुरसं दृष्ट्वा ह्येकान्येन संवृतां । शरीरजैरानुगतः सर्वगाचातिगेन ह ।

स तु धैर्येण महता निगृह्यन् हृष्ययं मुनिः । न शक्नाक नियन्तुक्तं व्यासः प्रविशतं मनः ।

भावितास्यैव भावश्च धृताया वपुषा हतः । यस्मान्निष्कृतस्तस्य मुनेरग्निषिकीर्षया ।

अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमशपतत् । सोऽग्निश्चक्रेन मनसा तयैव हिंजयत्तमः ।

अरणीं समन्य ब्रह्मविंशत्यां जज्ञे शुक्रो नृप । शुक्रे निश्चयमाने स शुक्रो जज्ञे महातपाः ।

परमविंशहायोगो अरणीर्भवभवः । यथाऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुदावहन् ।

तथा रूपः शुक्रो जज्ञेऽभ्यलज्जिव तेजसा । विभ्रत् पितृस्य कौरव्य रूपवर्षेननुत्तमं ।

बभौ तदा भावितात्मा विधूमइव पावकः । तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेघश्रेष्ठ जनेश्वर ।

स्वरूपिणी तदाभ्येत्य स्त्रापयामास वाणिषा । अन्तरीक्षाश्च कौरव्य दण्डः कृष्याग्निश्च ह ।

पपात भूमिं राजश्च शुक्रस्यार्यं महात्मनः । जेगीयमे स गन्धर्वा नृनृत्तयाक्षरोगणाः ।

देवदुन्दुभयदैव प्रवाचन्त महात्मनाः । विषयवसुश्च गन्धर्वस्तथा तुम्बुरनारदौ ।

हाहाङ्गश्च गन्धर्वा तुष्टुः शुक्रमश्वरं । तत्र शक्रपरोमाद्य लोकपालाः समागतः ।

देवा देवर्षयश्च तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च । दिव्यानि सर्वपुण्याणि प्रवर्षय च भारतः ।

अङ्गमाङ्गमश्चैव प्रहृष्टमभवञ्चमत् । तं महात्मा स्वयं प्रीत्या देया मह महाश्रुतिः ।

जातमात्रं मुने पुत्रं विधिगोपानयत्तदा । तस्य देवेश्वरः शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनं ।

ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासं वि वा विभो । ह्येषाश्च श्रतपचाय सारसाश्च सहस्रशः ।

प्रददौ मवर्तन्त शुक्राद्यापाय भारत । आरणेयस्तनोर्दिव्यं प्राप्य जगम महाश्रुतिः ।

तत्रैवैवास मेधावी श्रतचारी सम्पादितः । उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः सर्वं गदाः ।

उपतस्युर्भहारज ययास्य पितरन्तया । दृष्टव्यतिश्च वने स वेदवेदाङ्गमाभ्यवित् ।

उपाध्यायं महाराज धर्ममेवानुचिन्तयन् । सोऽधीत्य निखिलान् वेदान् सरहस्यान् संस्पृहान् । १२७
 दत्तिहामञ्च कात्स्न्येन राजशास्त्राणि वा विभो । गुरवे दत्तिषां दत्त्वा समावृत्तो महामुनिः ।
 उपन्तपः समारंभे ब्रह्मचारी समाहितः । देवतानामृषोणाञ्च बाल्येऽपि स महातपाः ।
 सन्मन्त्रणीयो मान्यस्य ज्ञानेन तपसा तथा । न लस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।
 त्रिषु गाहंस्थमूलेषु मोक्षधर्मानुदर्शिनः ।
 इति श्रीमहाभारते श्रान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रुकोत्पत्तौ यद्विंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

॥ श्रीमहाभारतं ॥ स मोक्षधर्मोचिन्तयेत् श्रुक् । पितरमभ्यगात् । प्राहामिबाध च गुहं श्रेयोऽर्घ्यं विनयाश्रितः । १२७
 मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान् प्रप्रवोत मे । यथा मे मनसः शान्तिः परमा सख्येत् प्रभो ।
 युता पुत्रस्तु वचः परमर्षिहवाच ते । अधीत्य पुत्र मोक्षं धर्मोऽयं विविधानपि ।
 पितुर्निर्द्योगात्प्राप्य श्रुको धर्ममन्त्रात्मकः । योगशास्त्रञ्च निखिलं कापिलस्यैव भारत ।
 स तं ब्राह्म्या श्रिया युक्तं ब्रह्मचर्यपराक्रमं । जने पुत्रं घटा व्यासो मोक्षधर्मविशारदं ।
 उवाच गच्छेति तदा जनकं मियिलेयः । स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलं मियिलेयः । १२८
 पितुर्निर्द्योगमादाय जगाम मियिलां नृप । प्रष्टुं धर्मस्य विष्टां वै मोक्षस्य च परायणं ।
 उक्तञ्च मानुषेण तं पया गच्छत्यवसितः । न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरीवचरेण वै ।
 आर्जवेनैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा तथा । नन्विष्टव्या विवेकेण विज्ञेया हि प्रसन्नितः ।
 ब्रह्महारी न कर्त्तव्यो व्यास्ये तस्मिन्नराधिपे । स्वातन्यञ्च वक्षे तस्य स ते वक्ष्यति धर्मयं ।
 स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः । व्यासो मम स यद्व्यासस्तत् कार्यमविशङ्कया । १२९
 स्वमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मियिलां मुनिः । पद्भ्यां श्रुकोऽन्तरीचेण कान्धुं पृथ्वीं वसुमतीं ।
 स गिरिर्वायानिक्रम्य नदीतीर्थं वराहं च । वज्रव्यासमृगाकीर्णं ह्यटवोऽसु वनानि च ।
 मेरोरुदरेऽपि दे वीर्यं वीर्यं हैमवतस्ततः । क्रमेणैव यतिक्रम्य भारतं वरुणामदनम् ।
 म देशान् विविधान् पश्यन् शोणमृणमथेवितान् । आर्यावर्त्तमिमं देशमाजगाम महामुनिः । १३०
 पितृवैद्यमाश्रय्य तमेवार्थं विचिन्तयन् । अन्धान् धेऽतिथकाम खचरः खे चरयिव ।
 पत्तमानि च रम्याणि स्त्रीकानि नगराणि च । वस्त्राणि च विचित्राणि पश्यन् यत् न पश्यति ।
 उद्यानानि च रम्याणि तैयसायतनानि च । पुष्पाणि चैव रत्नानि सोऽप्यक्रामदद्याध्वगः ।
 सोऽपिरेणैव कामेन विदेहामासवाद च । रक्षितान् धर्मराजेन जनकेन महात्मना ।
 तत्र पामान् वरुणं पश्यन् वरुणपश्यभोजनान् । पक्षीगेयान् धमुह्नां च वज्रोकुलसकुलान् । १३१
 श्वेतां च शालिपयैरेव पायसं वितान् । पक्षिनीमिथ शतशः शोमतीभिरसकुलान् ।
 स विदेहानतिक्रम्य सष्टद्वज्रमथेवितान् । मियिभोपवनं रम्यमासवाद सष्टद्विजम् ।
 रत्नसरसपद्मदीपं नगरादीन् समाकुप्य । पश्यन् पश्यन् यत् नृप ममतिक्रम्यदधुतः ।
 मनस्य तं वदन् भावं तमेवार्थं विचिन्तयन् । आत्मारामः प्रथयात्मा मियिलामासवा ॥ १३२ ॥

तस्या दार समासाद्य निःशङ्कः प्रविवेश ह । तत्रापि दारपालारुमपवाचा न्येधयत् ।

तथैव च शुक्लपत्रनिष्कन्तः समतिष्ठत् । निपातपाध्वयन्तः सुतिपासाश्रमाग्निः ।

प्रताम्यति स्लायति वा नापेति च तथातपात् । तेषां दारपालानामेकः शोकममन्विनः ।

मथङ्गमनिवादित्ये दृष्ट्वा शुक्लमत्र स्थितं । पञ्चयत्ना यथान्यायमनिवाद्य कृताञ्चलिः ।

प्रावश्यन्ततः कलां द्वितीया राजवेक्षणः । तत्रायोनः शुक्लपात मौलमेव च चल्नयत् ।

ह्यायायानात्पत्रैश्च समदर्शः समयुतिः । तं मङ्गलादिवागम्य राजा मन्त्री कृताञ्चलिः ।

प्रावश्यन्ततः कलां तृतीया राजवेक्षणः । तत्रान्तःपुरसम्बद्धं महत्तमं वरदापमं ।

सुविभक्तजलाकीर्णं पश्चितपादपं । शुक्लप्रावश्यन्तमन्त्री प्रमदाविनमुत्तमं ।

स तस्यासनमादिश्य निचुकामः ततः पुनः । तं चारुवेष्टाः सुखाख्यलक्ष्याः श्रियदर्शनाः ।

सुहृन्नाम्नरधरास्तकाञ्चनभूषणः । सलापास्त्रापकुशला नृत्यगीतविहारदाः ।

क्षितपूजः भिभाषिण्या रूपेण सुखां समाः । कामोपचारकुशला भावज्ञाः सप्तकाविदाः ।

परं पञ्चाशतं नाट्यी वाक्पुण्याः समाद्रवन् । पादादीनि प्रतिपाद्या पूजया परयाचयन् ।

कालोपपद्येन तदा स्वाद्वेगमाभ्येतपयन् । तस्य भुक्त्वतस्मात्तं मेदन्तः परकावयन् ।

सुरत्यं दध्यामासुरकतश्चैन भारत । कीदृग्यश्च हसन्त्यश्च गायन्त्यश्चापि ताः शुभं ।

उदारवत्सलमन्त्राः स्त्रियः पर्यचरन्त्या । आरुण्यैस्तु सुहृता निःसन्देहः सक्तभेदः ।

वस्येन्द्रियो जितक्रोधो न हस्यति न कुप्यति । तस्मै श्रयसासेन दिव्यं देवाहं रत्नमपितं ।

स्यङ्गास्त्ररणसङ्कीर्णं बहुलाः परमस्त्रियः । पादभोक्तुं क्लेशं शुक्लः सन्ध्यामुपास्य च ।

निपमादासेन पुष्पकमेवार्थं विचिन्तयन् । वस्त्ररात्रौ तु तत्राशो भेता ध्यानपरायणः ।

मथरात्रे यथान्यायं निद्रामाहारयत्तमम् । ततो मङ्गलादिन्याय कला शोचमनसैः ।

स्त्रीभिः परिहृता धीमान् ध्यानमेवाव्यवर्तत । श्वेतेन विधिना कार्पासद्वन्द्वः शयनयुतः ।

ताञ्च रात्रिं नृपकुले वर्तेयमास भारत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्लकृतो सप्तविंशत्याधिकविंशतः अध्यायः ॥ ३२० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स राजा जनेको मन्त्रिभिः सह भारत । पुरः पुरोहितैः कला संस्थाप्यन्तःपुराणि च ।

आसनञ्च पुरस्कृत्य रत्नाणि विविधानि च । शिरसा चार्धमादाय गुरुपुच्छं समन्यगात् ।

स तदासनमादाय यङ्गरत्नविभूषितं । स्यङ्गास्त्ररणसंकीर्णं सर्वतोमङ्गद्विमतम् ।

पुरोधसा संयुक्तौ हस्तेनालभ्य पादिवः । प्रददौ गुरुपुच्छाय शुक्लाय परमार्चितं ।

तत्रोपविष्टं तं कार्प्यं शाल्वतः प्रत्यपूजयत् । पादं निवेद्य प्रथममर्घ्यं गात्रं न्येदयत् ।

स च तं मन्त्रयत्पूजां श्रव्यं ह्येतं यथाविधिं । प्रतिपद्यतु तं तं पूर्णं जनकान् दिनपत्तमः ।

गात्रैश्च समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च । पर्यष्टकनाहतेजा राज्ञः कुशलमवयत् ।

अनामयश्च राजेन्द्र शुक्लः सानुवरणैः सह । अनुगृह्यतु तेनोपै निवसाद सहायुगः ।

उदारसत्ताभिज्जो भूमौ राजा कृताञ्जलि । कुशलस्यत्ययश्चैव पृष्ट्वा वैयासकि नृप ।
किमागमनमित्येव पर्येष्वक्तं पार्यिव ।

॥ श्लोक उवाच ॥ पित्राक्षुभो भद्रान् मोक्षधर्मार्थकोविद । विदेहराजा धात्र्यो मे जनको नाम विश्रुत ।

तत्र गच्छस्व वैद्वेष्यं यदि ते हृदि भूय । प्रष्टुता वा निष्टुता वा स ते चैक्यति संशय ।

सोऽहं पितुर्निर्गोषात्ताम्रपट्टमिहागत । तन्मे धर्मभूता अष्टयथावेदकुमर्हसि ।

किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थं किमात्मक । कथञ्च मोक्षं प्राप्तव्यो ज्ञानेन तपसाय वा ।

॥ जनक उवाच ॥ यत् कार्यं ब्राह्मणेनेह जन्ममश्नति तच्छुणु । क्षतापनयनस्त त नवेदेदपरायण ।

तपसा गृह्यत्या च ब्रह्मचर्येण वा विभो । देवतानां पितृणां चाप्यनृणो ज्ञानसूयक ।

वेदानधीत्य निपतो दक्षिणामपवर्ष्य च । अभ्यनुज्ञामय प्राप्तं समावर्त्तत वेदिन ।

समादत्तञ्च गार्हस्थ्ये स्वदारनिरतो वसेत् । अनसूयो यथान्यायम हिताग्निसूत्रैश्च ।

उत्पन्नपुत्रपौत्रस्तु वन्याश्चमपदे वसेत् । तानेवाग्नीन् यथा शास्त्रमर्चयन्नतिथिमिय ।

च वनेऽग्नीन् यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्मो वित् । निर्दोषो नरागात्मा ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ।

॥ श्लोक उवाच ॥ उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने निर्दोहे हृदि प्रायते । किमर्थं निवृत्तस्यमाश्रमेषु भवेत्तिषु ।

एतद्भवता पृष्ट्वामि तद्भवान वक्तुमर्हति । यथा वेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्व जनाधिप ।

॥ जनक उवाच ॥ न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षसाधिगमो भवेत् । न विना गृहसन्तानं ज्ञानसाधिनम स्मृत ।

गृहं न वधिता तस्य ज्ञानं शैवं दक्षोच्यते । विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तौल्यसुदभय त्यजेत् ।

अनुच्छेदाय शोकं न मनुच्छेदाय कर्षणा । पूर्वरारिर्तो धर्मो यथातुराश्रमसङ्कट ।

अनेन क्रमयोगेन सङ्गतातिषु कर्षणा । हित्वा इदमाश्रमं कर्ष्यो नोत्तरो समिहं लभ्यते ।

भाविने करुणार्थं वज्रभारयोगेतिषु । आसादयति शङ्कात्मा मोक्षं मे प्रयमाश्रमे ।

तमसापठं मुक्त्यदृष्टार्थं विपश्यति । विषयाश्रमेषु कं ज्यैष्यो भवेत् परमभीष्टन ।

राजभक्त्यात्मनाथैव नित्यं दीपान् विशर्जयेत् । शालिकं न रंसाव्याय पर्येदात्मानमात्मना ।

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतेषु नि चात्मानि । संयम्योपनिषेत जले वारिचरे पया ।

पवित्रं प्रणवात्सु ममुक्षान्मममुने । विहाय देशाश्रमं नो निर्दोहं प्रश्नमस्मृत ।

अथ गायो पुरागोत शृणु राजा यय निना । धार्यो नो यो दिनेऽज्ञानं मोक्षमाप्तिविहारदे ।

ष्योतिरात्मानं नान्यत्र सर्वभूतेषु तन्मनः । न्ययस्य ब्रह्मते द्रष्टुं मुखमाहितपेतया ।

॥ विभेति परो यस्मात् विभेति पराश्च य । यय मेवति न देहि ब्रह्म नश्यति तदा ।

यदा भाव न कुर्वते सर्वभूतेषु पावक । कर्षणात्मना वाचा ब्रह्म रूपयते तदा ।

धर्मोऽयं सन्महात्मानमोर्ध्वामुच्यते मोक्षिणी । त्यक्त्वा कामञ्च भोक्ष्यतदा ब्रह्मवत्तुने ।

यदा याये च दृष्टे च सर्वभूतेषु पावय । समो भवति निर्दोहो ब्रह्म नश्यति तदा ।

यदा द्युतिश्च निष्ठाश्च सन्मनैश्च पर्याप्ति । कायनद्यापदेव सुसुप्तो न तदेव च ।

श्रीतमुष्णं तथैवाद्यमनुयं प्रियमाप्रियं । जीवितं मरणञ्चैव ब्रह्म संस्पृश्यते तदा ।

प्रमाथेह यथाङ्गानि क्रूरैः सहरते पुनः । तयेन्द्रियाणि मनसा संयन्तयानि भित्तुषा ।

तमःपरिगतं वक्ष्यथा दीपेन दृश्यते । तथा बुद्धिप्रदीपेन प्रकाशतां निरोचितुः ।

एतत् सर्वञ्च पश्यामि त्वयि बुद्धिमताम्बर । यथान्यदपि त्वत्तथैव तत्सतो वेद-तद्भवान् ।

ब्रह्मैव विदितयासि विषयान्तमुपायतः । गरोस्तव प्रसादेन तव चेवापमित्रया ।

तस्मै च प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामने । ज्ञानं दिव्यं ममापोदं तृणासि विदितो मम ।

अधिकं तव विज्ञानमधिकं च गतिस्तव । अधिकस्तव चैतन्यं तव तत्सावनुधव ।

बाह्यादां संशयादापि भयादाप्यभिमाद्यजातः । उत्पत्तेः चापि विज्ञाने नाधिगच्छसि तां गतिं ।

यवसायेन शुद्धेन मदिष्येच्छिन्नसंशयः । विमथ्य हृदयपथ्योनामादयति तां गतिं ।

भवोऽसौ तव विज्ञानः खिरवद्दिरलालुपः । यवसायादृतं ब्रह्मन्नासादयति तत्परं ।

नासि ते मुखदुःखेषु विषयो नासि लालुपः । नौक्तुका नृत्यगोतेषु न राग उपशयते ।

न बन्धुजनबन्धने न भयेऽसि ते भयः । पश्यामि त्वा महामागं तुच्छलोभाग्रसकाशनं ।

अहं त्वामनुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनोविणः । आस्थितं परमं सांगमनस्यं तन्मनामयं ।

यत्फलं ब्राह्मणस्यैव माचार्यस्य यदात्मकः । तस्मिन् वै वर्तते ब्रह्मन् किमन्यत् पुरश्चर्यसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुककृतो अष्टाविंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ भीम उवाच ॥ एतत् श्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः । आत्मनात्मानमाखाय दृष्ट्वा आत्मानमात्मना ।

कृतकार्यैः सुखी शान्तश्चरणैः प्रायाददंभुजः । अग्निरे गिरिमहिष्यं सधर्मा मातरिभ्यनः ।

एतस्मिन्नेव काले तु देवभिर्गारदलायाः । हिमवन्नामिधाहृष्टं सिद्धचारणविवृतं ।

तमसुरोगणाकांश्च शान्तस्त्रननिनादितः । किलराणां सहस्रेषु भङ्गराजैस्तथैव च ।

मद्भुमिः खञ्जरीट्यं विचित्रैर्वज्रोवकैः । चित्रवर्णैर्मयूरैश्च ककाशतविराजितैः ।

राजहंसमयैश्च ह्येषैः परभूतैस्तथा । पवित्रायां गुरुत्वाश्च संविद्यमनधितिष्ठति ।

अत्रात्र लोकपालासु देवाः सङ्गिणास्तथा । तत्र नित्यं समापान्ति लोकस्य हितकाम्यया ।

विष्णुना यव गुच्छत्येव तपसत्रे महात्मना । तत्रैव च कुमारेण वाली विशा दैवैकपः ।

अक्रिन्धेला वितितले चैलोक्यमवमन्य वै । तत्रैवाच अगत स्कन्दः विषन् वाक्यमिदं तदा ।

योऽप्योऽस्ति मत्तोऽभ्यधिको विप्रा यथाधिकं प्रियाः । यो ब्रह्मणो द्वितीयोऽस्ति चित्तु सेकिषु वीर्यवान् ।

सोऽभ्युद्धरतिमां अक्रिमय वा कल्पयलिति । तत् श्रुत्वा व्यथिता लोकः कदमामुद्धरेदिति ।

अथ देवगणं सर्वं रुम्भान्तेन्द्रियमानसं । अपश्यद्भगवान् विष्णुः चित्रं सासुरराजसं ।

किन्त्वयं सुकृतं कार्यं भवेदिति विचिन्तयन् । अनाम्य ततः चेरमैवैवत च पावकं ।

संप्रत्यक्षं विरुद्धात्मा अक्रिं प्रज्वलिता तदा । कल्पयामास सत्येन पाणिना पुरुषोत्तमः ।

शतैवान् कल्पमात्रायां विष्णुना बलिना तदा । मेदिनो कपिना सर्वो सदैवैवतकृत्मान् ।

शक्तेनापि समुद्रं कथितां समिवत्तदा । रक्षिता स्तब्धराजस्य धर्मेणा प्रमेविषुना ।
 नां कथयित्वा भवन् प्रह्लादमिदमब्रवीत् । पश्य वोढ्यं कुमारस्य नैतदस्य कर्तव्यम् ।
 सो मृग्यामणैस्त्रैराक्यं समुद्रं निश्चित । जघाह तां तदा शक्तिं न चैना सत्यरूपयत् ।
 नादं महान्तं मुक्ता स मुहूर्ते गिरिमुदनि । विह्वलं प्रापतद्भूमौ हिरण्यकशिपोः सुत ।
 तत्रोत्तरं दिशं गत्वा शैलगजस्य पार्श्वतः । तपेऽन्यत ददर्श तत्र नियं दृष्टव्यम् ।
 पावकेन परिचितं दीप्यतां यस्य चाग्रम् । अदिशुर्नयः न म दुर्लभं न ह्यतः ।
 न तत्र शक्यते गन्तुं यत्पराचमदान् । दशयेज्यन्तारमग्निज्वालासमवृत्त ।
 भगवान् पवकतत्र स्वयं तिष्ठति वोढ्यवान् । सर्वान् विह्वलं प्रमथयन् महादेवस्य धीमतः ।
 दिव्यं वपुर्हसन् हि पद्मेनैकेन तिष्ठतः । देवान् सन्तोषयन्तं च महादेवो महामतः ।
 ऐन्द्रोऽनु दिशं स्थाय शैलगजस्य धीमतः । विविके पर्वततटे पाराशर्यो महातपाः ।
 वेदान्धपयामास व्यासं शिष्यान्महातपाः । सुमनुश्च महाभागं वेदम्यायनवत् ।
 उमिनिश्च महाप्राधं पैलश्चापि तपस्विनः । यच्च शिष्यं परिहृतो व्यासश्चैव महातपाः ।
 तमायमपदर्शय ददर्श पितृहृत्तमम् । आरण्येण विगुह्यतां न भवोष दिव्यकृतम् ।
 अथ व्यासः परितो ज्वलन्तनिव पावकं । ददर्श सुतमयानं दिवाकरसमवभ ।
 असह्यमानं हृष्टं शैलेषु विपद्येषु च । योगयुक्तं महात्मानं यथावाणं गुणयुतम् ।
 कीर्तिमन् पितुः पादावष्टङ्गादरणीयम् । यद्यप्योष तैश्च पृथमनेज्ज महाभुनि ।
 ततो निवेदयामास पित्र चर्चनमप्यतः । शुको जगत्पराज्ज्ञे सर्वार्थं प्रीतिमानसः ।
 स्वमस्य पदच्छिद्योन् व्यासं पुनश्च वोढवान् । उवाच हिमवतपूठे पाराशर्यो महामुनिः ।
 ततः कदाचिद्विख्यास परिवर्त्यावतस्थिरे । वेदाध्ययनसम्पन्ना शंक्तात्मनो जिनेन्द्रिया ।
 वेदेषु निवृत्ता सम्प्राप्य साङ्ख्यमपि तपस्विनः । श्रयोऽपुष्टे तदा व्यसं मिथ्यां प्राञ्जल्यो गुरुः ।
 ॥ मिथ्यां ऊचुः ॥ महापा तेजसा युक्ता यत्रसा चापि वर्द्धिताः । एकस्मिदानीमिज्जामो गुह्यतुम् ।
 इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रह्लादं पतानुवाच ह । उच्यतामिति तदास्मा यद् कार्यं शिष्य मया ।
 एतदाक्यं गुरोः श्रुत्वा मिथ्यासि दृष्टमानसः । पुनः प्राञ्जल्यो भूवा प्रणम्य शिरसागुरुः ।
 उचुस्ते महिता राजद्रिहं वक्ष्यमुत्तम । यदि प्रीत उपधायासो धन्याः सो मुनिवत्तम ।
 कलामासु वपं भवन् वरं दातुं महर्षिणा । पठ मिथ्येन मे स्याति मच्छेदच प्रमोद न ।
 एनामो वप शिष्या गुरुपदस्य पञ्चम । इह वेदाः प्रतिष्ठेन्येन काश्चितो वरः ।
 दिव्यः वपनः श्रुत्वा व्यासो वेदार्थतन्वितः । पराशरात्मनो धीमान् परभोकार्थचित्तकः ।
 उवाच दिव्यं नृधर्मात्मा धर्म्यं नैवेयसं वचः । अहं शायं मदा देयं प्रह्लादशूषवे तथा ।
 द्रष्टुं को नित्यं यो भुवः समभिराहृतः । भवन्तो यजन्ता मनु वेदा विद्याध्यातामपि ।
 न विदुः एतदात्मनो नाम्ने नाशनात्मनि । एते भ्रियगुणा धर्मं विज्ञातया यथायतम् ।

नापरीक्षितचारित्र्ये विद्या देया कथञ्चन । यथा हि कनकं शुद्धं तापश्चेदनिधये ॥
 परीक्षेत तथा श्रियाजोचेत् कुलगुणादिभिः । न नियोज्याय च श्रिया अनियोगे महाभये ।
 यथामति यथापाठ यथा विद्या फलियति । सर्वज्ञरतु दुर्गाणि सर्वे भद्राणि पश्यतु ।
 आवधेयतुरो वर्थान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः । वेदस्याध्ययनं होतृ तर्च कार्यं महत् स्मृतम् ।
 स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदाः स्मृताः स्वयम्भुवा । यो निर्व्वेदतः समोद्यात् ब्राह्मणं वेदपारम् ।
 सोऽभिमानाद्ब्राह्मणस्य पराभूयादसञ्जय । यथाधर्मेण विज्जयाद्यसाधर्मेण वृद्धति ।
 तथोरन्वयतः प्रैति विदेषज्ञाधिगच्छति । एतद् सर्वमाख्यातं स्वाध्यापस्य विधिं प्रति ।
 उपकुर्व्व्याच्च श्रियाणामेतच्च इति वेदं भवेत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि शुककृत्ये एकोनविंशदधिकविंशतीऽध्यायः ॥ ३२६ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासश्रिया महौजस । श्रियोन्मदृष्टमनसः परित्यजिरे तदा ।
 उक्त्वा सै यद्गुणवतां तदान्वाच्यतिरहितः । तस्यै मन्त्रस्य सङ्कटकरिण्यामर्त्तया च तत् ।
 श्रियोऽयं सविभ्राज्यैव सुप्रीतमनसं पुनः । विज्ञापयन्ति स्म मुत् पुनर्वाक्यविज्ञानदा ।
 शैलादस्मान्मथै गन्तुं काङ्क्षितं नो महामुने । वेदानमेकधा कर्तुं यदि ते हृत्चितं प्रभो ।
 श्रियाणां वचनं श्रुत्वा पराजयमुत प्रभु । प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मोर्व्वरहितं हितम् ।
 क्षिति वा देवलोकं वा गम्यता यदि रोचते । अग्रमादस्य च कार्यं ब्रह्म हि प्रचुरच्छ्रमा ।
 तेनाज्ञातास्तः सर्वे गुह्या सत्यवादिनाः । जग्मुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं मुहूर्त्तमिवाद्य च ।
 अवतीर्थे सर्वे तेऽयं चातुर्दशमकल्पयत् । संयाजयन्तो विप्राश्च राजन्याश्च विप्रसया ।
 पूज्यमाना द्विर्गन्तव्यं मोदमाना गच्छन्तः । याज्ञनाच्यापनूतं श्रीमन्नो लोकविश्रुता ।
 अवतीर्थेषु श्रित्येषु व्यासः पुत्रसहायवान् । हृष्यी ध्यानेपरा धीमतेकाले समुपाविशतः ।
 तददधायमपदे नारदः सुमहानपा । श्रयैर्ममब्रवीत् काले मधुराचरया गिरा ।
 भो भो ब्रह्मर्षिर्वाग्मिर्ब्रह्मघोषो न वञ्चते । एकोऽध्यायपरस्त्वर्ष्यो किमास्ते चित्तयद्यिव ।
 ब्रह्मर्षिर्वाग्मिर्ब्रह्मघोषो न वञ्चते । एकोऽध्यायपरस्त्वर्ष्यो किमास्ते चित्तयद्यिव ।
 ब्रह्मर्षिर्वाग्मिर्ब्रह्मघोषो न वञ्चते । एकोऽध्यायपरस्त्वर्ष्यो किमास्ते चित्तयद्यिव ।
 न भ्राजते यथा पूर्वं निषादानामिवालय । देवर्षिगुणजुष्टोऽपि वेदव्यनिनिगमः ।
 स्वययद्यहं देवाश्च गम्यन्वाद्य महौजस । विजुक्ता ब्रह्मघोषेण न भ्राजन्ते यथा पुरा ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा हृष्यद्वैपायनोऽब्रवीत् । महर्षे यत्तया प्रोक्तं वेदवादविचरणम् ।
 एतस्मै ननु कूलं मे भवानर्पति भाषितम् । सर्वज्ञ सर्वदर्शी च सर्ववै च कृत्स्नलो ।
 त्रिषु लोकेषु पटुः स सर्वं तव मते म्यितं । तदाज्ञापय विप्रर्षे ब्रूहि किं कर्त्तव्यं ते ।
 यन्मया समनुष्ठेयं प्रज्ञैर्षं तदुदाहर । विमुक्तस्यै श्रित्यैर्षं नातिहृष्टमिदं मनः ।
 ॥ नारद उवाच ॥ अनायासमना वेदा ब्राह्मणम्याजत मनः । मनः श्रयित्वा वाहोकाः खीणा कैः कृद्म मनः ।
 अधोयता भवान् वेदान् शार्द्धं पुञ्जये धीमता । विधुष्वन् ब्रह्मघोषेण रतेऽभयजनं तमः ।

॥ भीम उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा व्यासः परमधर्मवित् । तथेत्युवाच संक्षेपे वेदाभ्यासदृढमतः ।
 शुक्लेन सह पुत्रेण वेदाभ्यासमयाकरोत् । खरेणाचैः सगृह्येण लोकानापर्यट्तिव ।
 तयोरभ्यस्ततेरिव नानाधर्माप्रवादिनोः । वार्ताऽतिमात्रं प्रवृत्तौ यमुद्रानिषजितः ।
 ततोऽनथाय दत्तं तं व्यासः पुत्रमवारयत् । शुक्रो वारितमाचक्षुः कौटिल्यसमन्वितः ।
 अष्टकृतं पितरं ब्रह्मन् कृतो वायुर्भूदयः । आख्यातुमर्हति भवान् वायोः सर्वं विचेष्टितं ।
 शुक्लेतद्वचः श्रुत्वा व्यासः परमविक्षितः । अनथायनिमित्तेऽस्मिन्निदं वचनमब्रवीत् ।
 दिव्यन्ते चक्षुस्त्यक्षं स्वयं ते निक्षेपे मनः । तमसा रजसा चापि त्यक्तः सत्ते श्यसितः ।
 आदर्शं स्वामिव च्छायां पश्यत्यात्मानमात्मना । व्यत्यात्मनि स्वयं वेदान् वृद्धा समनुचिन्तय ।
 देवयानचरो विष्णोः पितृयानश्च तामसः । इवेतौ प्रत्यं पण्यानौ दिवश्चाधश्च गच्छतः ।
 पृथिव्यात्मनरीचैः च यत्र संवसन्ति वायवः । सैते वायुमार्गा वै तान्निवाधानुपूर्वकम् ।
 तत्र देवगणाः साध्या महाभूता महाबलाः । तेषामप्यभवत् पक्षः समानो नाम दुर्लभः ।
 उदान्तस्य पुत्रोऽभूद्भान्तस्योभवायुतः । अपान्तश्च ततो ज्ञेयः प्राणश्चापि ततोऽपरः ।
 अनपत्याऽभवत् प्राणो दुर्लभः प्रकृतापनः । पृथक्कर्मणि तेषान् प्रवक्ष्यामि यथानयः ।
 प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टां कृतयुते पृथक् । प्राणनाचैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ।
 प्ररयत्यभंघातान् धूमज्ज्वालांश्चांशं यः । प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवर्धे नाम योऽनिलः ।
 चमरे खेदमभ्येत्य त्विन्द्रासौम्यमुनिः । आवहे नाम संभातिः द्वितीयस्त्वग्नौ नदतः ।
 खदं ज्योतिषा गन्तुं सोमादोनां करोति यः । अन्तर्द्वेषु योदानं यं वदन्ति मनोविषः ।
 पञ्चतुभ्यः समुद्रेभ्यो वायुधारयते जलः । उद्धृत्याददते चापि जीमूतेभ्योऽन्तरं पतितः ।
 योऽग्निः संयोज्य जीमूतान् पञ्चन्यायं प्रयच्छति । उदहो नाम बहिर्हस्ततोयः स सदागतिः ।
 समुद्रमना यद्धा येन नीताः पृथग् घनाः । सर्वमावृत्ततारशालि भवन्ति घनाघनाः ।
 संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदता नदाः । रचणाद्यैश्च संभूता मेघसंमुपयान्ति च ।
 योऽनौ वहति भूतानां विमानानि विहायसा । चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमिह नः ।
 येन वेगवता रुद्रा हरेण राजता भगान् । वायुना सहिता मेघास्तै भवन्ति यत्तारुहकाः ।
 दारुणेत्पातमश्नन्ति लभसस्तमयिषुमान् । पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम मारुतः ।
 यस्मिन् पारिश्रवा दिव्या वहन्यापि विहायसा । पुष्पकाकाजगद्वायानोचं विष्टम्ब तिष्ठति ।
 दूराप्रतिहतो यस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः । यो निरंशुगहसत्य येन भाति वसुध्वरा ।
 यस्मादाप्यायते भोमः क्षीणः यस्मैर्मण्डलः । षष्ठः परिवहो नाम स वायुर्ज्योतमान्वरः ।
 सर्वप्राणघ्नतां प्राणान् योऽनुकाशे निररुति । यस्य यत्प्रोमुवन्ते शृगुर्वैवस्वतापुभौ ।
 सम्यग्धीरुतां मुद्रा शान्तयाथाक्रमचक्राकाः । धानाभ्यासामिरामाणां योऽश्रुतमाय कल्पते ।
 यं समासाद्य वेगेन दिशोऽन्ते प्रतिपदिरे । दसस्य दशपक्षाणां महस्याणि प्रयापते ।

येन सृष्टः पुनः भूतो यात्येव न निवर्त्तते । परावहे नाम परेऽ वायुः स दुर्गतिक्रमः ।

स्वमेने दिनेः पुनः माहता परमाहताः । अनारतन्ने संज्ञानि सर्वेषां सर्वधारिणः ।

सूतं न महदाद्यर्थं यदर्थं पर्यन्तात्तम । कश्चित् रुद्धा तेन वायुनातिप्रवायता ।

विष्णोर्निर्वासेता वाता यदा वेगममोरित । सहसादोष्यते तात अगत् प्रथयते तदा ।

तस्माद्ब्रह्मविदा वेदाद्यधोयन्तेतिवायति । वायोऽन्धोयुमयं शुक्लं मज्जतत् पोडितं भवेत् ।

स्तावदुक्ता वचनं पुनः प्रसृतः प्रभुः । उक्ता पुनर्मधीक्षितं श्रीमद्भगवत्प्राज्ञदा ।

इति श्रीमद्भगवद्गीता शान्तिपूर्वणि मोक्षधर्मसंज्ञेति मुक्तयेतिविंशधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३३० ॥

॥ श्रीम उवाच ॥ एतेस्मिन्ननरे शून्ये नादः समुपागमत् । दुर्कं स्नाथायनिरतं वेदाद्यं प्रहृषीक्षया ।

देवर्षि तं शुक्लं दृष्ट्वा नारदं समुत्थितं । अर्थपूर्वेषु विधिना यथोक्तेनाभ्यपूजयत् ।

नारदाऽयात्रोत् प्रीतो ब्रूहि धर्मधत्ताम्बर । केन त्वां श्रेयसा वक्ष्ये योजयामीति वृष्टवत् ।

नारद उवाच ॥ मुखा शूक श्रेयाच भारत । अस्मिन्लोके हितं पक्ष्योत्तम मां योक्तुमर्हसि ।

॥ नारद उवाच ॥ तत्त्वं मिश्राक्षतां पूर्वव्येयोणाभावितात्मना । सनत्कुमारो भगवन्निदं वचनमब्रवीत् ।

नास्ति विद्यासमस्तदुर्गास्ति सत्यममेतत् । नास्ति रागसंमं दुःखं नास्ति त्यागसंमं सुखं ।

निवृत्तिः कर्षणः पापास्ततं पुष्पमोक्षता । सदृष्टिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमं ।

मानुष्यमनुष्यं प्राप्य यः कञ्चति स मुञ्चति । नासं स दुःखमोक्षाय संयोगो दुःखलक्षणं ।

सकृद्य बुद्धिचलति मोहजालविवर्द्धनी । मोहजालाहतो दुःखमिह धामुच पाश्र्वते ।

सर्वोपायास्तु कामस्य क्रोधस्य च विनिर्गहः । कार्ये श्रेयोऽयिना तौ हि श्रेयोघातार्थमुपेता ।

नियं क्रोधास्तपो रतेत् श्रियं रतेषु मत्सरात् । विद्या मातावमानाभ्यामात्मानन् प्रमादतः ।

ज्ञानमर्थं परो धर्मः समा च परमं वलं । आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्यादिघने परं ।

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत् । यद्भूतहितमव्यक्तमेतत् सत्यं मतं मम ।

सर्वारम्भपरित्यागो निराश्रो निष्परिग्रहः । येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान् स च पण्डितः ।

इष्टिचैरिन्द्रियाद्यैर्न यद्यरत्यात्मवशैरिह । असंज्ञमान आत्मात्मा निर्विकारः समाहितः ।

आत्मभूतैरतद्रूप सह चैव निवेद्य च । स विमुक्तः परं श्रेयो न शिरेणाभितुष्टि ।

अदर्शनमसंस्पृशंलासम्पापलं सदा । यस्य भूते सह मुने स श्रेयो विन्दते परः ।

न हिंसात् सर्वभूतानि भैषायणगतसरेत् । नेदं ज्ञया समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ।

आकियन्त्यं सुसन्तोषो निराश्रोस्त्वमचापलं । एतदाहु परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः ।

परिपद्यं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रियः । श्रेयोक्तं स्नानमातिष्ठ ह्य चामुच दाम्भ्यं ।

निरामिया न श्रेयस्ति तज्येदामियमात्मनः । परित्यज्यामिषं योग्यं दुःखतापादिमोक्षये ।

तपोनियमं दानेन मुनिना संयतात्मना । अजितं जेतुकामेन भाव्यं यज्ञेष्वपि जना ।

गुणसङ्गेष्वनसक्तः सकृच्चैरत सदा । माञ्जरो न शिरादेव दुःखमायात्यनुत्तमः ।

इन्द्रारमिषु भूतेषु यस्को रमते मुनि । विद्धि प्रज्ञानदत्तं तं ज्ञानदत्तं न शोचति ॥ ११० ॥
 शुभैर्ममति देवत्वं यामियैर्जना मानुषं । अप्रभुमैवाप्यधोजन्म कर्मभिर्ममते वष ।
 तत्र मृत्युजरादुषे सततं समभिद्रुत । संशारे पच्यते जन्तुस्ततः कथं न विवृणुषे ।
 अहिते हितसंशस्वमधुवे भुवषंशकः । अनर्थे चार्थसंशस्वं किमर्थं नावबुध्यसे ।
 संवेष्टमानं वज्रभिर्मोहात्तन्नुभिरात्मजैः । कोषकारदवात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ।
 अलं परिग्रहेणैह दोषवान् हि परिग्रहः । किमिहि कोषकारस्य वयंते स परिग्रहात् ।
 पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ताः शीदन्ति जन्तव । सरपङ्काण्येव मग्ना जीर्णा वनगजा इव ।
 मोहाजालसमाकृष्टान् खले मत्स्यानिबोद्धवान् । खेहाजालसमाकृष्टान् पश्ये जन्तून् सुदुःखितान् ।
 सुदुर्मं पुत्रदारांश्च शरीरं सञ्चयाद्य ये । पारस्वमधुवं सर्वं किं सं सुहृत्तुङ्कत ।
 यदा सर्वान् परित्यज्य गन्तव्यमवशेन ते । अनर्थे किं प्रयत्नस्त्वं स्वमर्थं नानुतिष्ठसि ।
 अवित्यान्तमनाल्लभमपायेदमदैशिकं । तमः कान्तामब्धानं कथमेको गमिष्यसि ।
 न हि त्वा प्रखितं कश्चिन् पृष्ठतोऽनुगमिष्यति । सुहृते दुष्कृतज्ञां तां यास्वन्तमनुयास्यति ।
 विद्या कर्म च शौचञ्च ज्ञानञ्च वज्रविस्तरं । अर्थार्थमनुवार्थन्ते मिहार्थं त्रिमुच्यते ।
 निवन्धनी रञ्जुरेया या गमे वसतो रति । क्लिप्तेतां मुहृतां याति नैनां किन्दन्ति दुष्कृत ।
 रूपकृतां मनःशोतां स्वर्गदोषां रमावहां । गन्धपद्मां सुन्दरतां स्वर्गमार्गदुरावहां ।
 समारिचां मयमर्थां धर्मवैयर्थ्यवटारकां । त्यागवाताध्वनां शोभां नैतायां नाना नदी तरित् ।
 त्यज धर्ममधर्मं च तथा सत्यामृते त्यज । उभे मत्यामृते त्यज्ज्ञा येन त्यजसि तं त्यज ।
 त्यज धर्ममवद्व्यादधर्मं चाप्यनिस्रया । उभे मत्यामृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिस्रयात् ।
 अस्मिद्वर्षे द्यापुयुते मांसशोणितक्षेपेन । सख्योपमहं दुर्मेभि पूषे भूषपुरीषयेः ।
 जराशोकममाविष्टं रोगायतनमातुरं । वज्रमलमनित्यञ्च भूतावागमिमे त्यज ।
 इदं विषं जगत् सर्वमजगच्छापि यद्भवेत् । महाभूतात्मकं सर्वं महत्तत्परमाययात् ।
 इन्द्रियाणि च पक्षेय तम सर्वं रजसाद्या । इत्येव वषट्मको रात्रिगण्यक्रमेण ।
 सर्वैरिन्द्रियार्थेय व्यक्रायकैश्च संश्रित । चतुर्विधक इत्येव व्यक्रायकमयो गुण ।
 एते सर्वे समापृक्तः पुमानित्यभिधीयते । चिद्वर्गान्मुक्तं दुःखं जीवितं मरणं तथा ।
 य इदं वेद तत्त्वमस्य वेद प्रमथाययो । पारमार्थ्येण वेदार्थं ज्ञानाभां पश्य किञ्चन ।
 इन्द्रियेन्द्रियेन पचन्नसद्भूतमिति ज्विति । अथकमिति विज्ञेयं निजुपाक्षमतीन्द्रियं ।
 इन्द्रियेन्द्रियेरेरे धाराभिरिव तथैव । न्तिके विततमात्मानं शोकादयादमि पश्यति ।
 परावशुद्धः इति ज्ञानमूला न मय्यति । पश्यत सर्वभूतानि सर्वथावस्थापु सर्वदा ।
 धर्मभूतञ्च धर्मिणा जायतेनैतापचने । ज्ञानेन विविधान् ज्ञेयमनिरुपचय मोहजान् ।
 निजं बुद्धमहं किञ्चिद्व्यसर्गं न विन्दते । अमादिनिधमं अक्षुमात्मानं विजितमययं ।

यक्तारममूर्तं भगवानाह तौर्यवित् । यो जन्तु खल्लतैलैः कर्मभिर्निवृत्तः ।
 म दुःखप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तून्नेकधा । ततः कर्म ममादत्ते पुनरन्यं नृवं बद्ध ।
 तप्यतेऽयं पुनस्तेन भुक्ता पथ्यमिवानुरः । अस्मिन्मे मोहान्धो दुःखेषु सुखसंश्रितः ।
 वध्यते मय्यते चैव कर्मभिर्न्यववत्सदा । ततो निवद्ध स्त्रा योनिं कर्मणामुदयादिह ।
 परिभ्रमति संसारं चक्रवद्वद्वेदनं । म त्वं निवृत्तवन्मनु निवृत्तयापि कर्मतः ।
 सर्ववित् सर्वजित् मिद्धो भव भावविचर्षित् । संयमेन नैव वन्मं निवर्त्य तपसो व्रजात् ।
 सम्प्राप्ता बहवः सिद्धिमथवाधां सुखादथां ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकनागदक्षवादे एकाविंशदधिकतिस्रोतः अध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ नाग उवाच ॥ अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शान्तिकरं शिवं । निश्चयं लभते बुद्धिं तां नान्धा सुखमेतते ।
 शोकस्यानसहस्राणि मध्यस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे भूदमाविशन्ति न पण्डितः ।
 तस्माद्निवृत्तमाशयमितिहासं निबोध मे । तिष्ठते भेदो बुद्धिर्लभते शोकनाशनं ।
 अनिष्टप्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च । मनुष्या मानुषैर्दुःखेभ्यस्तस्मिन्नुदयः ।
 द्रव्येषु ममतेतिषु ये गुणास्ताश्च चिन्तयेत् । न तानाद्रियमाणस्य खेदवद्दुः प्रमुच्यते ।
 दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते । अनिष्टवर्द्धितं प्रयेत्तथा विप्रं विरज्यते ।
 नाथो न धर्मा न यशो योऽतीतमनुशोचति । अयभावेन युज्यते तच्छास्त्रं न निवर्तते ।
 गुणैर्भूतानि युज्यन्ते विद्युज्यन्ते तथैव च । सर्व्याणि नैतदेकस्य शोकस्यानं हि विद्यते ।
 खतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति । दुःखेन समते दुःखं दावयैव प्रपद्यते ।
 नाशु कुर्वन्ति ये मुद्या दृष्ट्वा लोकेषु मर्तानि । मन्वक् प्रपद्यत सर्वं नाशुर्लोपपद्यते ।
 दुःखापघाते शरीरं मानसे चाप्युपस्थिते । यस्मिन् शक्यते कर्तुं यत्नस्तस्मानुपनिष्यते ।
 भैषज्यमेतदुःखस्य यदेतन्नामुच्यते । चिन्त्यमानं हि न येति भूयसापि प्रवर्द्धते ।
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छरीरमावैधः । एतद्दिज्ञानसामर्थ्यं न नास्ति समतामियात् ।
 अनिर्यो यौवनं कं जीवितं द्रव्यसञ्चयः । आगम्यं प्रियवशावा यथेत्तत्र न पण्डितः ।
 न ज्ञानपदिकं दूषमेकं शोचितुमर्हति । अशोचन् प्रति कुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमं ।
 सुखाद्वक्तारं दुःखं जीवितेनात्र संशयः । स्मिन्मल्लोऽपि येषु मोहात्मनश्चमपियं ।
 परित्याजति यो दुःखं सुखञ्चाप्युभयं नरः । अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पण्डिताः ।
 त्यज्यते दुःखमया हि पाननेन त्वं ते सुखाः । दुःखेन चाधिमन्यन्ते नाशमेवं न चिन्तयेत् ।
 अन्धामन्या धनवात्या प्राप्य वैभवेहिनीं नराः । अतृप्ता यान्ति विश्वं संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
 सर्वं चयान्ता निपयाः पननात्ता समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणानां हि शोचिन्ते ।
 अन्तो नान्ति पिपासायानुष्ठिषु परमं सुखं । तस्मात्सन्तोषमेव धनं पश्यन्ति पण्डिताः ।
 निनिपमात्रमपि हि ब्रह्म गच्छन्ति त्रिषु । स्वशरीरेभ्यनिशेषु निवर्त्य हिमनुचिन्तयेत् ।

भूतेषु भावं सञ्चिन्त्य ये बुद्ध्या भूतं परं । न ओचन्ति गताध्वान् पश्यन्त परमां गतिं ।
 सञ्चिन्तानकमेवेन कामानामविहतकं । व्यग्रं पशुमिवासाद्ये स्युरादाय गच्छति ।
 तथाधुरायं सम्पश्येद्दुःखं परिमोक्षं । श्रेष्ठोच्यते भवेच्चैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ।
 शब्दे स्थं च रूपे च गन्धेषु च रसेषु च । नापभोगात् परं किञ्चिद्भुजिते वाऽप्यनलं वा ।
 प्राक्सम्प्रयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखं पराथयं । विप्रयोगान्तु सर्वेषु न श्रेष्ठं प्रकृतिसिद्धि ।
 धृत्वा शिरोदरं रतेत् पण्डितपादं चतुरा । चतुःश्रवे च मनसा मनो वाचश्च विद्यया ।
 प्रणयं प्रतिषेधत्य संसृतेष्वितरेषु च । विचरेदसमुद्रं स सुखो स च पण्डितः ।
 अथात्मारतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः । आत्मनैव सहायेन यश्चरेत् स सुखो भवेत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मप्रश्नणि शुक्राभिपूतन द्वाविंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ सुखदुःखविपर्ययो यदा समुपपद्यते । नैन प्रज्ञा सुनोतं वा ज्ञायते नापि पौरुषं ।
 स्वभावाद्यज्ञमतिष्ठेद्यत्नवाच्चैवमौदति । जरामरणरोगेभ्य मियमात्मानमुद्धरेत् ।
 रुजन्ति हि प्ररीराणि रोगा शरीरमानसा । सायका इव तोल्यणा प्रयुक्ता हृदधनिभि ।
 व्यथितस्य विधित्वाभिस्तान्यतो जीवितैरपिः । अवग्रस्यविनाशाय शरीरमपहृष्यते ।
 खलन्ति न निवर्तन्ते सोतांसि हरितामिव । आयुरादाय मर्त्येणा रात्र्यहानि पुन पुन ।
 यत्तयो ह्ययमत्यन्तं पथयोः शुक्रलक्षयो । जानात्माधिन जरयति निमेषाधौवतिष्ठते ।
 सुखदुःखानि भूतानामजरो जरयत्यग्रे । आदित्यो ह्यस्तमस्येति पुन पुनरुदेति च ।
 अदृष्टपूर्वमादाय भावानपरिबद्धितान् । इष्टानिष्टान्मन्याणामस्तं गच्छन्ति रात्रय ।
 धौ धमिच्छेद्यथाकाम कामानान्तदवापुयात् । यत्किञ्चित् पराधीनं पुनरेष्य क्रियाफलं ।
 नयताय हि दद्यात् सतिमन्तस्य मानवः । इत्यर्थे निष्कला सन्त प्रहीणा सर्वकर्षणि ।
 अपरे यानिहा मनो निर्गुणा पुण्याधमा । श्रोत्रोभिरप्यसंयुक्ता दृश्यन्ते सर्वकर्मिण ।
 भूतानामपर कश्चिद्दुर्गार्था भनोत्येत । वस्त्रेणापात्र नोक्तस्य न सुखेभ्य जीर्धते ।
 अपेष्टमानसो न योः कश्चिदुपतिष्ठते । कश्चित् कर्षानुसृत्यत्यो माप्राप्यमधिगच्छति ।
 अपराधं ममः च पुण्यस्य स्वभावतः । शुक्रमन्य च भूतं पुनरन्य च गच्छति ।
 तस्य येनो प्रपुनस्य गर्भो भवति वा भावा । आसपुण्यापमा यस्य निर्दृष्टिरुपलभ्यते ।
 नेपासितपुष्पकामाजानममन्तानिमिद्धतां । मिद्वे प्रयतमानानां न चापद्रमुपपद्यते ।
 गर्भाधोदिग्मागर्भां ब्रूहादागोविषादिव । आयुश्चान् जायते पुत्र कथं प्राय इवाभवत् ।
 देवानिष्टा तपस्त्रा हर्षे पुष्टमृद्धिभि । दम्भमाहान् परिहृता जायन्ते कुलधामना ।
 उपरे च न भान्ति भोगांश्च पितृवक्षिताम् । उपुनानभिजायन्ते मन्त्राश्चैव भङ्गते ।
 अनेन्य मममेव मेदुमस्य मम गमे । उपद्रव दवाविष्टो यो निर्गमं प्रपद्यते ।
 शोभं परशरीराणि स्थिरीकृतं शरीरिणं । प्राणिना प्राणहराये भंयस्तेष्वपिरेहितं ।

निर्दग्धं परदेहे हि परदेहं ब्रह्मचर्यं । विनश्यन्तं विनाशान्ते भावि नावमिवाहिते ।
 सङ्ख्या अदरे न्यूनं रेतोविन्दुमचेतनं । केन यत्नेन जीवन्तं गर्भे त्वमिह पश्यसि ।
 अत्रपानानि जीव्यन्ते यच्च भक्ष्याय भविताः । तस्मिन्नेवादरे गर्भे किं नात्रमिव जीव्यते ।
 गर्भे मूत्रपुरीषाणां स्वभावनियता गतिः । धारणे वा विषये वा न कर्त्ता विद्यते वशः ।
 स्रवन्ति क्षुद्राङ्गभा जायमानास्तथा परे । आगमेन तथान्धेषां विनाश उपपद्यते ।
 एतस्माद्योनिमन्त्राद्यो वोऽपि परिमुच्यते । प्रशस्य स्वर्गो काञ्चित् पुनर्दक्षिणं सज्जति ।
 स तस्य सहजातस्य वंशमौ भवमौ दृष्ट्वा । प्राप्नुवन्ति ततः पञ्च न भवन्ति गताद्युप ।
 नाभ्युत्थन्ति मनुष्याणां योगाः स्तुनौ च संशयः । व्याधिभिश्च विमथ्यन्ते व्याधैः जुद्धसृगा इव ।
 व्याधिभिर्मथ्यमाना नां त्यजतो विपुलं धनं । वेदनां नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्स्वकाः ।
 ते चापि निपुणा वैद्याः कुशलाः कर्मनौपधाः । व्याधिभिः परिहृयन्ते मृगा व्याधैरिवाहिताः ।
 ते प्रिवन्तः कथायाश्च सर्पिपि विविधानि च । दृश्यन्ते जरया मग्ना मगा नागैरिवोत्तमैः ।
 क वा भुवि चिकित्सन्ते रोगास्त्वन मृगपक्षिणः । आपदानि दग्निद्राद्यु प्रायेण नात्ता भवन्ति ते ।
 घोरानपि दुर्गाधर्षाकृपतीनुग्रहेजसः । आकन्याददन्ते रोमाः पशून् पशून्गणा इव ।
 इति लोकसमाकन्दं मोक्षशोकापरिभुते । श्रोतव्यं सहषा चित्रं ह्रियमाणं बलीयसा ।
 न धनेन न राज्येन नैषिण्य तपमाभया । स्वभावमतिवर्त्तन्ते योनिमुक्ता शनैरिणः ।
 न स्थिरेण जीव्यन्तु सर्वे नुः सर्वकामिनः । नाग्रियं प्रतिपश्येयुर्दत्तानस्य फले सति ।
 उपस्थपरि लोकाश्च सर्वे गन्तुं समीहते । यतते च यथाशक्ति न च तत् वर्त्तते तथा ।
 देवार्थमदमन्ताश्च मन्त्राश्चमन्त्रेन च । अप्रमत्ताः प्रष्टा शूरा विकान्ताः पर्युपासते ।
 क्रोधाः परिनिवर्त्तन्ते केषाञ्चिदममोहिताः । खे स्रज्य पुनश्चक्षेयां न किञ्चिदधिगम्यतः ।
 महश्च फलपथं दृश्यते कर्मसङ्ग्रहः । वहन्ति प्रविक्रामन्ये यान्त्ये प्रविक्रामताः ।
 सर्वेषामष्टहिकामानामन्ये रथपुरःसराः । मनुष्याश्च गतफोक्ता शतशो त्रिविधाः क्षियः ।
 दन्दारामिपु भूतेषु गच्छन्त्येकैकशो नराः । इदमन्त्यर्पदे पश्य नात्र मोक्षं करिष्यसि ।
 तज्ज धर्ममधर्मे च उभे सत्यानृते त्यक्त्वा । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ।
 इतस्ते परमं शुद्धमाख्यातमपि मत्तम् । येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकां दिवं गताः ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः परमबुद्धिमान् । भस्तिन्य मनसा धीरो निश्चयं माध्वगच्छत ।
 पुनर्दारैर्भक्षान् क्रोधा विद्याधाय महान् क्रमः । किञ्च ज्ञात्वा शान्तं स्थानमन्त्यकथं महोदय ।
 ततो मुहूर्तं भस्तिन्य निश्चिताङ्गतिमात्मनः । पगवर्गो धर्मस्य परां नैवेद्यदशं गतिं ।
 कथन्त्वहमर्षकृष्टो मर्त्येयं गतिमुत्तमां । नावर्त्तयं यथा भूयो योनिवद्भारगरे ।
 परं भावं हि काङ्क्षामि यच्च नावर्त्तते पुनः । सर्वमज्ञानं परित्यज्य निश्चितो मनसा गतिं ।
 तच्च दास्यामि यथात्मा धर्मं मेऽधिगमिष्यति । अचयदाह्यदेव यच्च व्यास्यामि शान्तम् ।

१२१२

१२१३

१२१४

१२१५

१२१६

१२१७

न तु योगमते शक्वा प्राप्तुं मा परमा गति । श्रवन्तो हि बुद्धयः कर्माभिर्वापपद्यते ।
तस्माद्योग समाख्या त्वक्ता गृहकलेवर । वायुभूत प्रवेक्ष्यामि तेजोराशिं दिवाकर ।
नक्षेप क्षयता याति सोम सुरगणैर्यथा । कम्पित पतते भूमिं पुनश्चैवाधिरोहति ।
क्षीयते हि सदा सोम पुनश्चैवाभिपूर्यते । नेच्छाम्येव विदितैतद्वाग्महो पुन पुन ।
रविस्तु भञ्जापयते लोकान् रश्मिनिदम्बनै । सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमवययमण्डल ।
अतो मे रोचते गन्तुमादित्यं दौप्ततेजस । अत्र वक्ष्यामि दुर्द्धर्षानि शङ्केनाम्नरात्मना ।
सूर्यस्य सदनं चाह निक्षिपेद कलेवर । अयमि सह यास्यामि सौर तेजोतिदु सहे ।
आपृच्छामि नगाम्नागान् गिरिमुखीं दिशो दिव । देवदात्मवगन्धर्वान् पिशाचैरगरासिमान् ।
लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि न सशय । पश्यन्तु योगबोध्यं मे सर्वं देवा महर्षिभि ।
अयानुश्रय तस्मिन् नारद लोकविभुत । तस्मादनुशां सम्प्राप्य जगाम पितरं प्रति ।
सोऽस्मिन् य महात्मानं कृष्णदैषायनं मुनिं । शुक प्रदक्षिण कृत्वा कृष्णमाष्टवान मुनिं ।
मुला चर्षितहचनं शुकस्य प्रीतो महात्मा पुनराह वैम । भो भो पुत्र क्षीयतां तावदथ पावसतु शीषयामि
त्वर्थे ।
निरपेक्ष शुको भूला नि खेहे मुकशंभय । मायमेवानुसङ्गित्य गमनाय मनो दधे ।
पितरं स परित्यज्य जगाम मुनिपत्तनम् । कैलासपृष्ठे विपुलं सिद्धसङ्गं निषेवितं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेत्तथैषपर्वणि शुकाभिपतने च्युत्किं प्रदधिकं विज्ञातोऽध्यायः ॥ १११ ॥
॥ भोभ उवाच ॥ गिरिशृङ्ग समावृष्ट मुतो व्यासस्य भारतेरं समे देशे विविक्तेषु निःशलाकं उपाविशत् ।
धारयामास चात्मानं यथाशक्तं यथाविधि । पादप्रभृतिगोचेषु ब्रमेण क्रमयोगवित् ।
ततः स प्राकृखो विद्वानादित्यनाचिरोदिते । पाणिपाद समादाय विनीतवदुपाविशत् ।
न तत्र पश्चिमद्वारा न शब्दो नातिदग्धन । यत्र वैयासकिर्धमान् शोकं समुपश्रमे ।
न ददर्ध तदात्मानं सर्ववह्निविनि ह्यम । प्रजहास ततो हार्यं शुकं सम्प्रेष्य तत्परं ।
स पुनर्योगमाख्याय भोक्तृमार्गोपमख्ये । महयोगेश्वरो भूत्वा सोऽत्यकामदिहामवा ।
ततः प्रदक्षिण कृत्वा देवर्षं नारदं तथा । निवेदयामास च तस्य योगपेरमर्थे ।
॥ शुक उवाच ॥ दृष्टो मार्गं प्रष्टोऽस्मि खलु तेऽस्तु तपोधन । त्वप्रसादाद्गमिष्ये सि गतिनिष्ठा महापुते ।
नारदेनाभ्यनुज्ञातः शुको दैषायनात्मज । अभिवाद्य पुनर्योगमास्यायाकाशमविशत् ।
यन्मासपृष्ठादुत्पद्य स पपात दिवं तदा । अन्तरोचचर ओमान वायुभूतः सुनिश्चित ।
तमुद्यन्त दिशश्चैननेपसमद्युति । ददृशु सर्वभूतानि मने माहतरहर्षं ।
यवमायेनं लोकांस्त्रीन् सर्वान् भोऽयं विचिन्तयन् । आस्थितो दोर्धनध्वानं पावदाकंसमप्रभ- ।
तमेकमननं यान्मम्यमकृतोमथ । ददृशु सर्वभूतानि नि स्वावराणि चराणि च ।
यथाशक्ति ययान्पाथ पूजां वै चक्षिरे तदा । पुण्यपथे दिव्येसमवचनं दिव वस ।

तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गन्धर्वाः सुरमाङ्गणाः । शब्देयदेव गगिह्वाः परं विस्मयमागताः ।
 अन्तरोचगताः कोऽयं तपसा सिद्धिमागतः । अधःकायोऽवकाशे नैव समभिरज्यते ।
 ततः परमथर्थात्मा त्रिषु लोकेषु विद्युतः । भास्करं समदीप्तं च प्राञ्चला वाग्यताङ्गमतः ।
 शब्देनाकाशमखिलं पूरयन्निव भव्यशः । तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा सर्वोत्तराङ्गणाः ।
 मन्मान्मनसो राजायासन् परमविस्मिताः । पञ्चषु डाग्रस्यतया स्रग्मणुञ्जलां चनाः ।
 देवतं कतमं ह्येतदुत्तमाङ्गनिमासितं । सुनिश्चितमिहायाति विष्णुमिव निस्पृहं ।
 ततः समभिरज्यमानं नमस्य नमः पश्यन्तः । उज्ज्वलो पूर्वेष्वपि न्ययं नित्यमुपभवतः ।
 तस्य ब्रह्मर्षिपुङ्गवः विस्मयं व्ययतः परं । अहो बुद्धिचर्माधानं वेदाभ्यासरतं दिग्भ ।
 अचिरैरेव कालेन नमश्नरति चञ्चवत् । पिङ्गश्रुयथा बुद्धिं संप्राप्तेऽयमनुसमा ।
 पिबेभक्तो द्रुततपाः पितुः सुदयितः सुतः । अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विमर्जितः ।
 उज्ज्वला वचनं श्रुत्वा शुकः परमधर्मेवित् । उदैद्यत दिग्भः सर्वो वचने गतमानसः ।
 नोऽन्तरीक्षे महीक्षेत्रे संगोलवनकाशनं । विलोकयामास तदा सरांसि सरितस्तथाः ।
 ततो देवायनसुतं बह्मनामात् समन्ततः । कृताञ्जलिपुटाः सर्वा निरीक्षन्ते सा देवताः ।
 अमवीनासदा काशं शुकः परमधर्मेवित् । पित्रा पयगुणश्रेयां कोयमानः शुकिति वै ।
 ततः प्रतिवचो देयं सर्वैरेव समाहितैः । एतन्म निहतः सर्वं वचनं कर्तुमर्हय ।
 शुकस्य वचनं श्रुत्वा दिग्भः सर्वोः सकाननाः । समुद्राः सरितः शैलाः प्रयूचन्तं समन्ततः ।
 पयाश्चापयसे विप्र वादमेवं मविद्यति । शब्देभ्योऽहरतो वृषो प्रतिवक्ष्यामिदेव यं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाम्बिपत्ने चतुर्दशदधिकविंशत्याध्यायः ॥ ३३४ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महर्षिः समुद्रातपाः । प्रातिष्ठत शुकः सिद्धिं हिमां दीपयतुभिधान् ।
 तमो ह्यष्टविधं हिमां जहौ पञ्चविधं रजः । ततः सर्वजहौ धीमन्सद्वृत्तमिवाभवत् ।
 ततस्तस्मिन् पदे नित्यं निर्गुणं लिङ्गवर्जितं । ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत् स विप्रमोऽप्रतिव ज्वलन् ।
 चत्वापातो दिग्भा दाहो भूमिक्वण्डलश्चैव च । प्रादुर्भूतः सण्ण तस्मिन् सद्वृत्तमिवाभवत् ।
 क्रुमाः प्राप्तासु समुचुः शिखराणि च पश्यन्ताः । निर्घातशब्देन गिरिर्हिमवान् दीर्घतोव ह ।
 न यमासे सहस्राग्रं जम्बास च चावकः । हृदास्य सरितश्चैव सुतुभः सागरास्तथा ।
 ववर्ष वासवलोधं रघवश्च सुगन्धि च । ववौ समोरण्यदापि दिव्यगन्धवशः सुविः ।
 मण्डूकं प्रयमे दिव्यं हिमवन्मोक्षमभवे । संघिष्टे येतयोने दे ह्यक्षरूपमये शुभे ।
 शतयोजनविस्तारे तिर्थगूढं च भारत । उदीरो दिग्भाम्वाय रुषिरे वंद्यं ह ।
 योऽविशेन भेनमा तैश्चाभ्यवतञ्जुकः । ततः पर्वतमण्डूके दे सहेन विधातने ।
 अहुर्येतां महाराज तद्वृत्तमिवाभवत् । ततः पर्वतमण्डूकाभ्यां सहस्रेण विनिःसृतः ।

व्यासयैव महायोगी सञ्जयेषु पदे पदे । इतिहासमिमं पुण्यं मोचयन्मापसहित ।
धारयेच्च शमपरं स गच्छेत् परमा गति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोचयन्पर्वणि शुक्राम्पितने पञ्चविंशदधिकत्रिंशतोऽध्याय ॥ ३३५ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गृहस्था ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थाऽयं भिक्षुकः । य इच्छेत् सिद्धिमाप्नुयात् देवता का
यजेत स ।

११५

कुतो ह्यस्य भुवः स्वर्गं कुतो नै श्रेयसं पर । विधिना केन मुञ्जयात् देव पितृ तथैव च ।
मुक्तय काङ्क्षति गुच्छेत् मोक्षयैव किमात्मक । स्वर्गतयैव किं कर्थादेन न श्यते दिव ।
देवतानाञ्च को देव पितृणाञ्च पिता तथा । तस्मात् परतरं यच्च तस्य ब्रूहि पितामह ।
॥ भीम उवाच ॥ गृहमा प्रश्रवित् श्रद्धां वृच्छेत्त्वमिहानघ । न ह्येतत्तर्कया शक्यं वक्तुं वर्धयतेरपि ।

११६

अथ देवप्रसादाद्वा राजन् ज्ञानागमेन वा । गहनं ह्येतदाख्यानं व्याख्यातय त्ववारिहम् ।
अत्रायुर्दाहरन्तीममितिहासं पुरातन । नारदस्य च सवाद् अष्टैर्नारायणस्य च ।
नारायणो हि विद्यात्मा बहुमूर्त्तिः समातन । धर्मात्मजं समभूव पितैर मोक्षभाषयत ।
कृते युगे महाराज पुरा सायम्भुवोऽन्तरे । भरनार यण्यैव हरिं ह्येष स्वयम्भुव ।
तेषां नारायणमरः तपस्तेपतुरयथै । वदथ्यायममाषाञ्च शकटे कनकामये ।

११७

अष्टपक्षं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोवम । यवाद्यैः शौकनायो तौ कृषौ धर्मनियन्तौ ।
तपमातेकमा चैव दुर्निर्गोचौ मुनेरपि । यस्य प्रसादं कुर्वन्ति स देवो द्रष्टुमर्हति ।
मूलमपीरनुमते इदि ह्यक्षयचोदित । महार्मैरोगिरिं श्रुत्वात प्रभुतो गन्धमादन ।
नारदं मुमहङ्गत सर्वलोकान्तरोधरत । देवमगमद्रान्नं वदथ्यायममागुण ।

११८

तयोराङ्गिकवेलायां तस्य कौटहलमभूत् । इदं तदास्पदं कृतं यक्षिणोका प्रतिष्ठिता ।
सदेवामुरगन्धर्भा भस्त्रिभरमहारगा । एका मूर्त्तिरियं पूर्व्वं जाता भूयस्यतु विंशदा ।
धर्मलक्षणसन्ताने धर्मादिभिर्विबुद्धित । अथो ह्यनुपपत्तीनाञ्च धर्मैरपि मुनेरिह ।
नरनारायणाभ्याञ्च हृष्टेन हरिणा तथा । अथ हृष्टो हरियैव कस्मिंश्चित् कारणात्तरै ।
यितौ धर्माक्षरौ श्रेष्ठौ तथा तपसि विहितौ । एतौ हि परम धाम कान्योराङ्गिकक्रिया ।

११९

पितरौ सर्वभूतना देवतश्च यश्चिन्तौ । का देवतानु यश्च पितृन् कामानं महामती ।
इति सर्वज्ञस्य मनसा भक्ता नागयणस्य तु । महमा प्रादुरभवत् समीपे देवयोस्तदा ।
कृते दैवे च पित्रे च ततलाभ्या निरीक्षित । पूजितश्चैव विधिना यथापि केन शक्यत ।
तं दृष्ट्वा महदायर्थमपूज्यं विधिविहार । उपोषिष्ट मुनीनां नारदो भगवन्पुत्रि ।
नारदो हर्षितोऽयं प्रसन्नेनाचरात्तना । नमस्कृत्य महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ।

१२०

॥ नारद उवाच ॥ वेदेषु रुपुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु योग्येषु । लभज श्रायतो धातं मनोऽमृतमनुत्तम ।
प्रतिष्ठितं भूतमस्य त्वयि सर्वमिदं जगत् । इत्यागो ह्ययमादेव सर्वं गार्हस्थ्यमूलका ।

यजन्ते तामहरद्दणानामूर्तिं समास्थितं । पिता माता च सर्वेऽस्य जगतः शायने गुरुः ।
 कं त्वद्य यजसे देवं पितरं कन विद्महे ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अवाच्यमेतद्वक्तव्यं आत्मागुह्यं सनातनम् । तव भक्तिमतां ब्रह्मन् वक्ष्यामि तु यथा तथं ।

यत्तत् सुधम्मविज्ञेयमव्यक्तमचलं भुवः । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितं ।

संज्ञानरात्मा भूतानां चैव ज्ञेय इति कथ्यते । विगुणश्च निरक्तो वै पुरुषश्चेति कथ्यते । ॥१८॥

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं विगुणं दिजसत्तमम् । अव्यक्ताव्यक्तभावस्या या सा प्रकृतिरव्यया ।

तां यो निमावधोऽपि हि योऽप्येवमदमदात्मकः । आवाभ्यां पूज्यते सो हि दैवः पितृ च कन्यते ।

नस्ति तस्मात् परोऽप्येव हि पिता देवोऽथवा दिजः । आत्मा हि न स विज्ञेयस्तत्तत् पूजया वहे ।

तेनैवा प्रश्रिता ब्रह्मन्मर्यादां लोकभाविनी । दैवं पितृ च कर्त्तव्यमिति तस्यानुशासनं ।

प्रज्ञा स्यादुर्भन्तुर्देवोऽभ्युर्ध्वमक्षया यमः । भरोऽपिरिन्द्रिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः कतुः । ॥१९॥

वसिष्ठः परमेष्ठो च विवस्वान् सोम एव च । कर्दमश्चापि य प्रोक्तः क्रोधो विक्रोत एव च ।

एकविंशतिरप्यक्षास्तं प्रजापतयः सृजताः । तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्तः सनातनम् ।

दैवं पितृ च सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः । आत्मप्राप्तानि च ततः प्राप्नुवन्ति दिजेऽन्तमा ।

स्वांग्मा अपि ये केचित्तां नमस्यन्ति देहिनि । ते तत्प्रसादात् गच्छन्ति तेनादिष्टफलान्कृतिं ।

ये क्षीणा मत्तदग्रभिर्गुणैः कर्माभिरिव च । कन्या यस्तदग्रस्य काले मुक्ता इति निरुप । ॥२०॥

मुक्तानाम्नु गतिर्ब्रह्मण धेयः इति कल्पिता । स हि सर्वगुणेश्वर निर्गुणश्चैव कथ्यते ।

दृश्यते ज्ञानयोगेन आवाद्य प्रकृतौ ततः । एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयाव सनातनम् ।

तं वेदाद्यात्मना येव नानागतसमाश्रिताः । भक्त्या सम्यज्जयन्त्याऽऽ गतिर्धेया ददाति च ।

ये तु तद्भाविता भोक्ते दोकान्तिर्बन्धमाश्रिताः । एतदभ्यधिकं ते जायन्ते न प्रविशन्त्यतः ।

इति गुह्यमनुद्देशात् नारदः प्रोक्तिं । भक्त्या प्रेम्णा च विभ्रं अग्रहृत्य च ते युतः । ॥२१॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भागवतपञ्चे षट्त्रिंशदधिकविंशतेऽध्यायः ॥ ३३६ ॥

॥ भीम उवाच ॥ स एव मुक्तो दिपदा भरिष्ठो नारायणोऽन्तमभूत्प्रेष । जगाद वाक्च दिपदां भरिष्ठं नारायणं भोक्तरिणाधि
 धार्मं ।

॥ नारद उवाच ॥ यदर्थमात्मप्रभवेण जगत् । त्वया धर्मस्थले षट्पुत्रैः । तत् प्राप्यतां भोक्तरिणाधमं गच्छन्ति प्रभुः प्र
 ति तशर्पाः ।

आलोकयन्तुत्तरपद्मिनेन ददर्श चायुहुतमुत्तमम् । चोरोदधैर्यान्तरतो हि दीपः येतः स'नाम्ना प्रयितो विमानः ।
मेरोः सहस्रैः सह योजनानां दानिशतेभिर्जै कविभिर्निर्हृतः । अनिन्द्रियाद्यानप्रनास तत्र निखन्दोहीमाः सुसुगन्धिनेह ।
येताः पुमांसो गतसर्वरूपपञ्चसुखैः पापकृतां नराणां । वञ्चास्त्रिकायाः सममानोन्माणा' दिव्यान्वहूपाः शुभसारा
येताः । ११३५
कृचाकृतिशीर्षा मेघाघनिनादाः सममुष्कचतुष्का राजीवप्रतपादाः । पथा दम्भैरुक्ताः मुकैरष्टभिर्दंष्ट्राभिर्धे जिह्वाभिर्धे
विश्ववर्त्रं सेलिहन्ते सूर्यप्रख्यं । ११३६
भक्षा देवं विद्यात्पन्नं यस्मान्न सर्वं लोकाः सम्प्लुताः । वेदा धर्षा मुनयः शान्ता देवाः सर्वे तस्य निमग्नैः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनिन्द्रिया निराहारा अनिखन्दाः सुगन्धिनः । कथने पुरुषा जाताः का तेषां गतिरुत्तमा ।
ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषां लक्षणमेतद्भि तच्छ्रेतदोपवाशिनां ।
तस्मान्मे संशयं क्षिप्ति परं कौटुहलं हि मे । तं हि सर्वकयारामस्वाधैवायायिता वयं । ११३७
॥ भीष्म उवाच ॥ विसौर्षेया कथा राजन् युना मे पिष्टमधिधा । येषां तव हि वक्तव्या कथासारा हि मा मता ।
राजोपरिचरो नाम वभूवधिपतिर्भवः । आखण्डलसख' ख्यातो भक्तो नारायणं हरिं ।
आर्क्षिको जित्प्रभक्त्यः पितुर्निष्ठमंगलितः । साधुः स तेषां सम्प्राप्तं नारायणवरामपुरा ।
सालतं विधिमस्त्याय प्राक् स'संमुखनिष्ठतः । पूजयामास देवं स' तच्छेषेण पितानहान् ।
पिष्टशेषेण विप्राश्च कपिभञ्ज्य जितोद्युतः । भवाम्भुक् सत्यपरः सर्वभूतैश्चरिषकः । ११३८
सर्वभावेन भक्तः स देवदेव जनार्दन । अनादिमथ्यनिधनं लोककृत्तारमवयं ।
तस्य नारायणं भक्तिं वदते भिन्नकृपिणः । एकग्रयाधनं देवो दत्तवान् देवगट् सख्यं ।
आत्मराज्यं धनञ्चैव कलत्रं वाहनन्तथा । यत्तद्भागवतं सर्वमिति तत् प्रोचितं वदा ।
काव्यनैमित्तिका राजन्य'प्रज्ञियाः परमक्रियाः । सर्वाः सात्वतमाप्त्या विधिद्येके समाहितः ।
पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य मेहे महात्मनः । प्राणयं भगवत् प्रोक्तं भुञ्जते चापभोजनं । ११३९
तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः । जानता वाक् समभवकृते दुष्टे न चाभवत् ।
न च कथेन कृतवान् स पापं परमाख्यपि । ये हि ते ख्ययः ख्याताः सप्त चित्रगिरिष्ठिनः ।
तेरेभ्यो न निर्भूता यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमं । वेदैस्तुभिः समितं कृतं मेरो महानिरो ।
आसीः सप्तगिरिष्ठेण लोकधर्ममनुत्तमं । मरीचिरव्याहिरसौ पुलस्त्यः पुलहः कटुः ।
वसिष्ठश्च महातज्ञश्च हि चित्रगिरिष्ठिनः । सप्तप्रकृतयो ह्येतास्तस्या स्वायम्भुवोऽष्टमः । ११४०
एताभिर्धर्मैर्धे लोकास्ताभ्यः शास्त्रे विनिष्ठते । एकाग्रमनो दान्ता मुनयः मंथमे गताः ।
भूतभव्यमविद्ययाः सत्यधर्मपरायणाः । इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमं ।
लोकान् सविद्य मनमा ततः शान्तं प्रचक्रिरे । तत्र धर्मार्थकामा हि मोचः यदाश्च श्रीर्जितः ।
मर्यादा विविधाश्चैव दिवि भूभौ च संस्थिताः । आराध्य तपसा देवं हरिं नारायणं प्रभुं ।
दिव्यं वर्षसहस्रं वै सर्वं ते जपिभिः सह । भाग्यपानुमिष्टा हि तदा देवो स्वरक्षतो । ११४१

विवेकतानुपीन् सर्वान् लोकानां हितकाम्यया । ततः प्रवर्त्तन्ता मय्यक्तपेविद्विदिजातिभिः ।
 शब्दे चार्थे च हेतौ च यथा प्रथममग्ना । आदावेव हि तच्छास्त्रमोद्धारखरपूजितं ।
 अविभिः आवित तत्र यत्र कारुणिको ह्येष । ततः प्रसन्नो भगवाननिर्दिष्टशरीरम् ।
 अपीनुवाच तान् सर्वाननृप्यः पुरुषोत्तम । कृतं त्रतसहस्रं हि लोकानामिदमुत्तमं ।
 लोकतन्त्रस्य हस्तस्य यथाह्वयं प्रवर्त्तते । प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यस्मादेतद्विविधं ।
 यजुर्वेदमामभिर्जुष्टमयुर्वेदाङ्गिरसैस्तथा । यथा प्रमाणं हि मया कृतो ब्रह्मप्रसादतः ।
 हृदयकोधजे विप्रायूय प्रकृतयस्तथा । सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च ।
 सर्वे च नववर्णा यत्र भूताभिः श्रद्धितं । अधिकारेषु वर्त्तन्ते यथा खं ब्रह्मवादिनः ।
 सर्वे प्रमाणं हि यथा तथा तच्छास्त्रमुत्तम । भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदनृपशर्मनं ।
 तस्मात् प्रवक्ष्यते धर्मान्मनु स्यायश्च खं । उग्रतां वृहस्पतिश्चैव यदात्पक्षौ भविष्यतः ।
 तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिरुद्धतः । स्वायम्भवेषु धर्मेषु शास्त्रे चौराग्नये कृते ।
 वृहस्पतिमतेन चैव लोकेषु प्रतिचारिते । युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुसन्तः ।
 वृहस्पतिसकाशैर् प्राप्यते दिजयजमानाः । स हि सद्भावितो राजा मङ्गलस्य भविष्यति ।
 तेन शास्त्रेण लोकेषु क्रियां सर्वां करिष्यति । एतद्वि युष्मच्छास्त्राणां शास्त्रमुत्तममक्षितं ।
 एतदर्थं च धर्मस्य रहस्यञ्चैतदुत्तम । अस्य प्रवर्त्तनाच्चैव प्रजावन्दो भविष्यथ ।
 स च राजा श्रिया युक्तो भविष्यति महान् वंशः । संक्षिते तु नृपे तस्मिन् शास्त्रमेतत् सनातनं ।
 अनाङ्गाप्यति तत् सर्वमेतद् । कथितं मया । एतावदुक्ता वचनमनृप्यः पुरुषोत्तम ।
 विशृणु तानुपीन् सर्वान् कामपि प्रकृतो दिशः । ततो लोकापितरः सर्वलोकार्थचिन्तकाः ।
 प्रावर्त्तयन्त तच्छास्त्रं धर्मयोगिन् सनातनं । उत्पन्नोऽङ्गिरसश्चैव युगे प्रथमकल्पिते ।
 मातृपनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा वृहस्पतौ । जम्भुर्येष्विति देशं तपसे कृतनिश्चया ।
 धारणा सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्त्तका ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषदि नारायणोद्ये सप्तविंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ ततोऽतीते महाकल्पे उत्पन्नोऽङ्गिरसः सुते । सभूवर्त्तिता देवा ज्ञाने देवपुरोहिते ।
 वृहद्ब्रह्म महर्षेति शब्दाः पर्यायवाचकाः । सभिः समन्विता राजन्मुखैर्निदानं वृहस्पतिः ।
 तस्य त्रियोः सभूवाग्यो राजोपनिषदो वसु । अधीतवांसदा शास्त्रं मय्यक्तं चिन्तयिष्यति ।
 स राजा भावितः पूज्यः देवेन विधिना वसु । पानथामास श्रियिषी दिवमाखण्डनो यथा ।
 तस्य यज्ञो महामासीदयमेधो महात्मनः । वृहस्पतिरुपायायस्तत्र होता सभूम्न ए ।
 प्रजापतिमुनाद्याच सदस्याश्चामवेक्ष्यथ । एकमय दितयेव चितयेव महर्षयः ।
 धनुषाख्याऽयं मयः शर्मावसुपरावसु । अविर्मेधातिथिश्चैव ताण्डाश्चैव महानृपिः ।
 अपि शान्तिर्भद्राभागस्तथावेदविद्वदयः । अविश्रेष्ठस्य कपिलः शान्तिश्चैवपिता सरतः ।

आद्यः कठसौत्तिरिह वैश्यायनपूर्वजः । कथोऽय देवहोत्रस्य एते षोडश कौन्तिताः । ११००

सम्भूताः सर्वधर्मास्त्वस्मिन्नाजग्राहकाः । न तत्र पश्यन्तीत्युक्तं च तत्रैवास्तिताम्भवत् । ११०१

अहिंस. मुचिरचुष्टे निराशोः सर्वधर्मतः । आरम्भकपदोद्भूतो भाग्यस्त्वैवाकल्पिताः । ११०२

प्रीतस्ततोऽस्य भगवान् देवदेव. पुरातनः । साक्षात् दर्शयामास सोऽदृश्योऽन्येन केनचित् । ११०३

स्वयम्भागमुपाप्राप्य पुरोडाशे गृहीतवान् । अदृश्येन ह्यतो भागो देवेन हर्तिमेधमा । ११०४

दृष्टस्तिस्रस्तः क्रुद्ध. सुचमुद्यम्य वेगितः । आकाशं घ्नन् कुचः पतिरोपादय्युपवर्त्तयत् । ११०५

उवाच चोपरिवर्त्तयामास भागोऽयमुद्यतः । पादौ स्वयं हि देवेन मलयस्य न सद्यः । ११०६

॥ शुधिरि उवाच ॥ उद्यता यज्ञभागाहि साक्षात् प्राप्ताः सुरैरिह । किमयमिह न प्राप्ता दर्शनं च हर्तिर्भुः । ११०७

॥ भोज उवाच ॥ ततः स तं समुद्भूतं भूमिपातो महान् वसु । प्रसादयामास मुनिं सदृशान्ते च सर्वज्ञः । ११०८

ऊचुद्यैनमस्मान् न रोधं कर्तुमर्हसि । नैव धर्मः कृतयुगे यस्तं रोधमपीष्टयाः । ११०९

अरोपयो ह्येष देवो यत्न भागोऽयमुद्यतः । न प्रकृतं स तया द्रष्टुमस्मामिन्ना दृष्टयते । १११०

यत्न प्रसादं कुर्वते स वै तं द्रष्टुमर्हति । एकतदित्तिताद्योचुस्तत्तद्विषयिष्ठितः । ११११

वयं हि ब्रह्मण. पुत्रा मानसाः परिकौन्तिताः । गुता निःश्रेयसायं हि कदाचिद्दिशमुत्तरी । १११२

तस्मा वर्षहस्ताणि चरिता तप उत्तमं । एकपादाभ्यां सम्यक् काष्ठभूताः समारुहताः । १११३

मेरोदत्तरभागे तु वीरोदखानुकूलतः । स देशो यत्र मत्तं तपः परमदारुणं । १११४

कथं पश्येन हि वयं देवं नारायणात्मकं । वरोक्षे वरदं तं वै देवदेवं सनातनं । १११५

कथं पश्येन हि वयं देवं नागायणं त्रिभिः । अथ व्रतस्यावश्यं वाग्वाचाग्नीरिणो । १११६

विश्वगर्भोरया वाचा प्रहर्षणकरो विभो । सुतमं वल्पी विप्राः प्रपद्येनान्तरात्मना । १११७

युयं जिज्ञासवो भक्ताः कथं द्रष्टव्यं तं विभुं । वीरोदधेरुत्तरतः श्वेतदीपो महाप्रभः । १११८

तत्र नारायणपरा मानवाश्चैवर्षभः । एकान्तभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमं । १११९

ते सहस्राक्षं देवं प्रविशन्ति सनातनं । अनिद्रिया निराहारा अनिलन्दाः सुगन्धिनाः । ११२०

एकान्तिनस्ते पुरुषा. श्वेतदीपनिशमिनः । गच्छन्त्येवमुपपन्नवाक्ता नः प्रकाशितः । ११२१

अथ श्रुत्वा वयं सर्वे वाचं ताम्ररीरिणो । यथास्थानेन मार्गेण तं देशं प्रतिपदिरे । ११२२

प्राप्य श्वेतं महादीपं तस्मिन्नास्तिदृष्टव्यं । ततोऽस्मादृष्टिवियजतोऽप्रतिहतोऽभवत् । ११२३

न च पश्याम पुरुषं तत्तेजो ह्यनदर्शनाः । ततो न प्रादुरभवदिज्ञानं देवयोगं । ११२४

न किन्नातततपसा शक्यते द्रष्टुमस्त्रसा । ततः पुनर्वर्षव्रतं तस्मा तात्कालिकं महत् । ११२५

व्रताः समाने च शुभाश्वरान्दृष्टिरे वयं । श्वेतायुष्टप्रतीकाग्रान् सर्वमरणललितान् । ११२६

नित्याश्चिन्तितान् ब्रह्म जपतः प्रामुदङ्मुखान् । मानसा नाम च जपो जपने तैश्चैवात्मभिः । ११२७

तैर्नैकायमनस्येन प्रीतो भवति वै हरिः । यामवकुनिर्वाटूल भाः सूर्यस्य युगधये । ११२८

एकैक्यं प्रभा तादृक् सामवस्मानवस्य ह । तेजोनिवाच. स दीप इति वै मेनिरवयं । ११२९

न तत्राभ्यधिकः कश्चित् सर्व्वे तेऽसमर्तजयः । अथ सर्व्वसहस्रस्य प्रभां युगपदुत्थिता ॥ ११५ ॥
 सहसा दृष्टवान् सः पुनरेव दृष्टस्यते । संहितासाम्बधान्तं ततस्ते मानवा इतः ।
 कृताञ्जलिपुत्रा दृष्टा नमस्त्येव वादिनः । ततो हि वदतां तेषामश्रौष्य विपुलं ध्वनिः ।
 बलिः किलोपजितयते तस्य देवस्य तेनैरैः । वयन्तु तेजसा तस्य सहसा हतचेतसः ।
 न किञ्चिदपि पश्यामिः हतचक्षुर्लोन्द्रियाः । एकस्मिन् शब्दे विततः श्रुतोऽस्माभिर्दोरितः ।
 जितन्ते पृथङ्दरीकाश्च नमस्ते विद्यमानव । नमस्तेऽस्य हृषीकेश महापुरुषपूर्व्वज । ॥ ११६ ॥
 इति शब्दः श्रुतोऽस्माभिः शिवाकरसमन्वितः । एतस्मिन्वन्तरे वायुः सर्व्वगन्धर्व्वः शुचिः ।
 दिव्यान्नुवाच पुष्पाणि कर्षणाद्यौषधीस्तथा । तैरिष्टपञ्चकालैश्चरिरेकान्तिभिनैरैः ।
 भक्ष्या परमया युक्तैर्मनोवाक्यार्थभिक्षदा । गूढनात्रायतो देवो यथा तैर्वीगदोरिता ।
 वयस्त्वेन न पश्यामि भोहितास्तस्य मायया । मारुते संनिवृत्ते च बली च प्रतिपादिते ।
 चिन्ताप्याकुलितात्मनो जाताः स्फोडिरिवान्नरः । मानवानां सहस्रेषु तेषु वै शूद्रयोनिषु । ॥ ११७ ॥
 अस्माञ्च कश्चिन्मनसा चक्षुषा बाध्यपूजयतः । तेषु स्त्रिया मुनिगणा एकभावंमनुवताः ।
 नास्मासु दधिरैर्भावे ब्रह्माभावमनुष्ठिताः । ततोऽस्मान् सुपरिश्रान्तास्तपसा चात्मिकभित्तान् ।
 उवाच खल्वं किमपि भूतं तत्राशरीरकं । ॥ ११८ ॥
 ॥ देव उवाच ॥ द्रष्टारः पुरुषाः स्त्रियाः सर्व्वेन्द्रियविवर्जिताः । दृष्टो भवति देवेश एभिर्दृष्टैर्दृष्टो ज्ञानैः ।
 गच्छन्धं मुनयः सर्व्वे यथागतमितोऽचिरान् । न स शक्यस्तभित्ते द्रष्टुं देवः कथञ्चन । ॥ ११९ ॥
 कालं कालेन महताः एकान्तिममुपागतेः । शक्यो द्रष्टुं स भगवान् प्रभामण्डलदुग्धः ।
 महत्कार्य्यस्य कर्त्तव्यं युष्माभिर्द्विजसत्तमाः । इतः कृतयुगेऽतोते विपश्चाच्चतुर्तेऽपि च ।
 वैवस्वतेऽन्तरे विप्राः प्राप्ते चेतायुगे पुनः । सुराणां काथ्येऽपि दुर्धये सहाया वै भविष्यथ ।
 ततस्तद्भुतं वाक्यं निश्चयेवाद्यतेऽपुनः । तस्य प्रसादान् प्राप्ताः स्त्रीः देशनीक्षितमञ्जराः । ॥ १२० ॥
 एवं सुतपसा चैव ह्यकथैस्तथैव च । देवोऽस्माभिर्न दृष्टः स कथं त्वं द्रष्टुमर्हसि । ॥ १२१ ॥
 नारायणो महद्भुतं विषयकहयकथभुक् । अनादिनिधनोऽस्योक्तो देवदानवपूजितः ।
 एवमेकतवाच्येन द्वित्वितमनेन च । अनुनीतः सदस्यैश्च दृष्टस्तत्तिरदारधीः ।
 ममानयत्ततो यज्ञं देवतं समपूजयत् । समाप्तयज्ञो राजापि प्रज्ञां पालितवान् वसुः ।
 ब्रह्मापादिबो भट्टः प्रविशेष्ट मर्हो ततः । म राजा राजगार्हपत्यं सत्यधर्मपरायणः ।
 अन्तर्भूमिगतश्चैव भूततं धर्मवत्सलः । नारायणपरो भूत्वा नारायणजपे जगत् ।
 तस्मै च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः । मशोतमाद्भुतस्थानं ब्रह्मणः समन्तरं ।
 पराद्भुतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमश्रमा । ॥ १२२ ॥
 इति श्रीमहाभारते आग्निपर्वाणि मोक्षधर्मोपनिषां नारायणोपनिषद्ब्रह्मविश्वदधिकविश्वतोऽध्यायः ॥ २१८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदा भागवतोऽत्यर्थमासीद्ब्राह्मा महाबलवतः । किमर्थं स परिभेष्टो विवेक विवरं भुजः ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तोममिति हासं पुरातन । अयोणश्चैव संवादं विदयानाञ्च भारत ।

अजेनयद्यमिति प्राज्ञदेवा दिजोत्तमान् । स च क्षागोऽप्यत्रो ज्ञेयो नान्य पशुरिति स्थितिः ।

॥ अथयजुः ॥ वीजैर्यज्ञेषु यद्यमिति वै वैदिकी श्रुति । अश्वश्रजानि वीजानि ऋगो नो हन्तुमर्हयः ।

नैव धर्मः मता देवा यच्च वक्षते वै पशुः । इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं वक्षते वै पशुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तेषां सवदन्तामेवमृषीणां विबुधैः सह । मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तद्देशं प्राप्तवान् पशुः ।

अकरोत्पथं योमान् समपवत्सवाहन । तं दृष्ट्वा संवसायान्त्तं वसु ते लन्तरीणम् ।

जघुर्दिजातो देवाभिर्यज्ज्ञेयस्य संश्रयं । यच्च दानपति श्रेष्ठं सर्वभूतहितप्रिय ।

कथंस्विदन्यथा ब्रूयादेव वाक्यं महान् वसु । एव ते भविद् दत्त्वा विबुधा अग्रयनया ।

अष्टैश्चन सहस्राभ्येत्य वसु राजानमन्तिकान् । भो राजन् केन यद्यममजनाहोस्मिदैरप्ये ।

एतच्च मशय हिंन्धि प्रमाथ नो भवान्मत । स तान् कृताञ्चलभूत्वा पशुपिप्रच्छ वै वसु ।

कथ्य वैको मतः कामो मृत सत्यं दिजोत्तमा ।

॥ अथयजुः ॥ धानैर्यद्यममिथेव पतोऽस्माकं नराधिप । देवानान् पशुः पक्षो मतो राजन् वदस्व न ।

॥ भीष्म उवाच ॥ देवानान् मृतं ज्ञात्वा वसुना पववंशयात् । ऋगिर्नाजेन यद्यममेवमुक्तं वक्षसादा ।

क्षुपितास्ते ततः सर्वे मुनयः सूर्यवर्षम् । जघुर्बन्धु विमानस्य देवपचार्यवादिनम् ।

सुरपतो रघोहतलो यस्मात्तस्माद्विष पत । अश्वप्रभृति ते राजेन्द्राकाशे विहिता गति ।

अस्माञ्चापाभिधातेन महो भिन्वा प्रवेक्ष्यमि । ततस्तस्मिन्मुहूर्तेऽप्य राजोपरिचरन्तदा ।

अथैः नै समभूवायु भूमेर्ज्वरगो नृप । स्फटितस्त्रिव न विगृही तदा नारायणशङ्क्रपा ।

देवास्तु सहिता सर्वे वशो प्रापविमे तण । चिन्तयामासुरथया मुहुत हि नृपस्य तत् ।

अनेनास्मकृते राशो प्राप्ता महात्मना । अथ प्रतिप्रिय कार्यं सहितैर्नो दिशैकव ।

इति बुद्ध्या व्यवस्थाशु गत्वा निययमीयरा । जघुः संवष्टमनयो राजोपरिचरन्तदा ।

ब्रह्मस्यदेवभक्तस्तु सुरासुरगुरुर्हरि । काम स तव तुष्टात्मा कुर्व्याच्चापविमोक्षणम् ।

मानना ॥ दिजातीनां कर्त्तव्या वै महात्मना । अवयव तपसा तेषां फलितय नृपोत्तम ।

यतस्तं संवसा भृष्ट आकाशाभेदिनीतस्तं । एकस्तनुपदं तुभ्य ददो वै नृपनत्तम ।

पावत्वं प्रापदोषेण कलम मिथ्येऽन्यथ । भूमेर्ज्वरगो भूत्वा तावत्वं कलमाश्रयिषि ।

यज्ञेषु मुञ्जतं विरिन्धेवोर्द्धारा समाहितैः । प्राप्स्येऽस्मदनुष्ठानात्मा च त्वाग्वा निरस्यन्त ।

न क्षुत्पिपामि राजेन्द्र भूमेर्ज्वरगो भविष्यतः । यथोर्द्धाराभिपोतनाभोजनं व्यायितेन च ।

स देवाऽस्मदरात् प्रीतेः बल्लले कं हि नेधति । स्वदत्त्वा वरं राक्षस्यै तेषां च द्विवाक्म ।

गताः स्वभवं देवा अथयस्य तपोधना । पक्षे वसुमन्तं पूजा विद्वद्भूतनाय भारत ।

जघं जगो च मृतं नारायणमुखेऽहम् । तथापि पञ्चभियग्रे पक्षकामानरिन्दम ।

अथ हुरि मुरपति भूमेर्ज्वरगोऽपि सन् । ततोऽप्य तुष्टो भगवान् मत्वा नारायणो हृदि ।

अनन्यभक्तस्य सतसत्परस्य जितात्मनो । वरदो भगवान् विष्णुः समीपस्य द्विजोत्तम ।

गह्वरान्नं महावेगमावभाषेक्षितं तदा । द्विजोत्तम महाभाग यथार्थं वचनाम्भम् ।

सद्भाद्राजा वसुर्नाम धर्मात्मा संशितव्रत । ब्राह्मणानं प्रकोपेन प्रविष्टो वगुधातलं ।

मानितासौ तु विप्रेन्द्रास्त्रानु गच्छे द्विजोत्तम । भूमिर्विवरसंगुप्तं गह्वरेह ममाजया ।

अधश्चर नृपथेऽथ खेचरं कुरु मा चिरं । गह्वरानन्य विविष्य पथौ मास्तेवेगवान् ।

विवेश विवरं भूमेर्यन्त्रोऽसौ पाथिवो वसु । तत एव समुत्थित्य सद्यसा विनतामृत ।

उत्पपात नभस्तूष्णं तत्र चैनममुञ्चत । तस्मिन्मुहूर्ते संजज्ञे राजोपरिचर पुंशः ।

सशरीरो गतयैव ब्रह्मलोकं नृपोत्तम । एवन्तेनापि कैनेत्य वग्दिशद्विद्वताग्रया ।

प्राप्तः गतिरधस्तात् द्विजग्रापान्महोत्तमा । केवलं पुरुषस्तेन सेवितो हरिरीश्वर ।

तत शीघ्रं गतौ प्राप ब्रह्मलोकमवाप च ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतन्ने सर्वमाख्यातं संभूता भानवा यथा । नारदोऽपि यथा येन दीपं व गतवानृषि ।

तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघदूतपर्वणि नारायणोद्ये जनकवत्सारिद्रद्विचित्रितोऽर्थोऽयम् ॥ ३२६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ प्राप्य येन महादीपं नारदो भगवानृषि । ददर्श तानेव नरान् येतादृशममभ्रान् ।

पूजयामास गिरसा मनसा तेन पूजित । दिदृक्षुर्नयपरम सर्वैककृतं स्थित ।

भूलैकाग्रमना विप्र ऊर्ध्वबाहु समाहित । लोचने जगौ स विस्वाय निगुणाय गुणात्मने ।

॥ नारद उवाच ॥ जमले देवदेवेश निःक्रिय निर्गुण लोकसाक्षिर्नृपश्च पुरुषोत्तम जनान्त पुत्रय महापुत्रय पुरुषोत्तम

म विगुणप्रधान अमृत अमृताक्ष अनन्ताक्ष योम सनातन सदृशः सत्यः सत्यधामन आदिदेव वसुप्रद प्रजापते सुप्रभपते

वनस्थते महाप्रजापते उर्वरस्थिते वाचेस्थिते जगत्पते मनस्थिते दिवस्थिते मोक्षपते सलिलपते इथिवोपते दिकपते पूर्वं नवास गुण

ब्रह्मपुरोहित ब्रह्माकाशिक महाराजिक चातुर्भङ्गराजिक आर्भीसुर महाभासुर सप्तमहाभाग याम्य महायाम्य द्वापयम

पित महातुषित प्रमर्दन परिनिर्मित अपरिनिर्मित वशवर्त्तिन् अपरिनिर्मित अपरिमित वशवर्त्तिन् अश्ववर्त्तिन् यम महा

यज्ञ यज्ञमभव यज्ञयोने यज्ञगर्भ यज्ञहृदय यज्ञस्तुत यज्ञभागहर पञ्चयज्ञ पञ्चकालकटपते पञ्चराशिक वैकुण्ठ अपरा

जित मानसिक नामनासिक परस्वामिन् सुखात हस परमर्षेय महार्षेय परमयाज्ञिक साह्ययोग साह्यभूत अमृतेश्वर शिर

श्लेष देवेशय कुशेशय भद्रेशय पद्मेशय विषेशय विश्वकेतन तं जगदन्वय तं जगत्प्रकृति तव गिराः वडगमुखाग्रि समाकृ

ति मारयि तं वपट्टकार तं श्रेष्ठार त्वतप त्वमन तं चन्द्रमा तं चतुराक्षं तं सूर्यस्वं दिवा गजस्वं दिवा नो विदि

ग्रामो हयशिर प्रथमविधौषणं वर्षधर पद्माग्रे त्रिणाभिकेत पञ्चनिधान प्राक्के तिरचेड सामग मासिकप्रतप हयवर्

शिरा पद्ममहाकल्प केनपाचार्थं यासखिन्ध वैखानस अमशोयोग अमप्रपरिस्वहान युगादे पुनश्च पुननिधन अत्ययन

प्राचीनगर्भं कौपिक पुरुषुत पुरुषुत विश्वदत् विश्वरूप अनन्तगतं अनन्तमेग अनन्त अनन्त अन्ततः अन्ततः अन्ततः अन्ततः

प्रतावाप समुद्राधिरास यशोवास तपोवास दधावास सैतयावास विद्यावास कोर्धव म शीव स मन्त्रावप वसुर्व वरु

चन्द्रक हरिदय हरिमेघ महायज्ञ भागहर वरप्रद मुखप्रद धनप्रद हरिमेघ यमनिदम महागिदम दृष्ट पतिभू

महाकृच्छ्रं सर्वकृच्छ्रं नियमधरं निवृत्तधर्मं भवदनं गतप्रवृत्तं वेदकियं अजं सर्वगतं सर्वदर्शिनं अयाह्यं अचनं महाविभूतं
माहात्म्यशरीरं पवित्रं महापवित्रं हिरण्यं दृढं अतर्क्यं अविज्येयं अज्ञातं प्रजामर्गकरं प्रजानिधनकरं महामायाधरं
चित्रशिखिपिंडं वरप्रदं पुराडाग्रभागहरं गताधरं ह्रिचटपथं द्विचण्डयं सर्वतोदृष्टं निवृत्तरूपं ब्राह्मणरूपं ब्राह्मणप्रियं
विश्वमूर्तं महामूर्तं वाज्रं भक्तवत्सलं ब्राह्मणदेवं भक्तोद्दं त्वादिदृष्टुरेकं भद्रं शंभो नमो नमः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषि नागयणोपे महापुरुषस्तवे चत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३४० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एवं स्मृतं स भगवान् गुह्यैस्तथैव नामभिः । तं मुनिं दर्शयामास नारदं विरूपपटुः । ११८८

किञ्चिच्छ्रद्वादिप्रह्लादात्मिका किञ्चिच्छ्रद्वादिशेषवान् । कृष्णानुवर्षे किञ्चिच्च किञ्चिद्विषयाकृतिं प्रभुः ।

शुकपथनिनः किञ्चित् किञ्चित् स्फटिकवन्निभः । नीलाञ्जनचयपत्न्या जातरूपप्रभं कचिन् ।

प्रवासादुरवर्षेयं येतवर्षाया कचिन् । कचिन् सुवर्षेवर्षाभो वैदूर्यमदृशं कचिन् ।

नीलवैदूर्यमदृशं इन्द्रनीलनिभं कचिन् । मयूरपीववर्णंभो मुक्ताहारनिभं कचिन् ।

एतान् वज्रविधानं वर्णान् रूपैर्विभजन् सनातनः । सहस्रनयनः श्रीमच्छक्रधोर्यः सहस्रपात् । ११८९

सहस्रोदरबाहुश्च अथक इति च कचिन् । श्रीहार्गमुद्गरं वज्रानुयाविरोक्षं तदन्त्यां ।

शेषेभ्यश्चैव वक्त्रेभ्यस्तुल्यैर्दं गिरिं वज्रं । आरप्यैकं जगो देवो हरिर्नारायणो वज्रो ।

वर्दो कमण्डलुं मुष्णान् मरीनुपानहौ कुशान् । अजिनं दण्डकाष्ठञ्च व्यलितञ्च क्रतामनं ।

धारयामास देवेशो हस्तैश्चक्रपतिलादाः । तं प्रक्षवं प्रथवात्मा नारदो दिशश्चतस्रम् ।

वाग्यतः प्रणतो भूत्वा ववन्दे परमेश्वरः । तमुवाच ततं मूर्ध्ना देवानामादिगम्य । ११९०

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एकतस्रं द्वितस्रं त्रितस्रं चतस्रं । इमं देवमनुश्राता मम दर्शनलान्विताः ।

न च मां ते दृष्टुमिच्छन्त्येव द्रव्यं कथं । ह्यते शोकान्तिकेऽष्टालक्षैर्वैकान्तिकोत्तमः ।

ममैतास्तु नव श्रेष्ठा ज्ञाना धर्मश्रेष्ठे दिजः । तास्तं भगवन् सवन्तं साधयस्व यथागतम् ।

दृष्टुं च वरं विप्रभक्तस्तं यदिच्छेच्छसि । प्रणम्योऽहं तवाशेषं विश्वमूर्तिरिहाय्यः ।

॥ नारद उवाच ॥ अद्य मे तपसो देव यमस्तु नियमस्तु च । मया कलमवातं वै दृष्टुं यद्गुणशक्त्या । ११९१

वरं एषं सनात्यन्तं दृष्टुं चक्षुःशतम् । भगवन् विश्वदूकं मिह सर्वमूर्तिर्महान् प्रभुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवं मन्दर्भीयिता तु नारद परमेश्वरः । उवाच वचनं भूयो गच्छ नारद मां चिरं ।

इमे ह्यनिर्दिष्टाहारा मद्भक्त्याश्चर्यवर्षाः । एकायायिनयेयुषो नैवा विप्रो भवेदिति ।

विष्टा येते महाभागा पुरा शोकान्तिनाऽभवन् । तमोरजोभिर्निर्मुक्ता मां प्रवेक्ष्य चरंश्रयं ।

न दुःखयुता घोषा न स्यात् स्रग्भनेन च । न घेयश्चैव गन्धेन रगेन च विर्वर्जितः । ११९२

सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणार्थं भजन्ति वै । यस्य सर्वगतं साचो भोक्तृप्राप्तेति कथ्यते ।

भूतधामशरीरेषु नश्यन्तु न विनश्यति । अगो नियं शायतस्य निर्गो निजन्मदाया ।

दिदादशेभ्यस्तन्मेभ्यः स्थातो म पक्षिणः । पुरुषो निष्कियश्चैव शान्तदृश्यश्च कथ्यते ।

यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै दिग्वत्तमाः । स वासुदेवो विश्वेश परमात्मा सनातनः ।

पश्य देवस्य माहात्म्यं सहिमानश्च वारद । शुभाशुभे कर्मभिर्नो न लिप्यति कदाचन । ११
 सत्त्वं रजस्तमयेति गुणानेतान् प्रचक्षते । एते सर्वेश्वरीरेषु तिष्ठन्ति विचरन्ति च ।
 एतान् गुणान्श्च चक्षो भुङ्क्ते नैभि च भुज्यते । निर्गुणो गुणभुक् चैव गुणखट्वा गुणाधिक ।
 जगत्प्रतिष्ठा देवेषु श्रुत्यिष्यसु प्रलीयते । ज्योतिष्वापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्न्यौ प्रलीयत ।
 खे वायु प्रलयं याति मनसाकाशमेव च । मनो हि परमं भूतं तदयमेव प्रलीयते ।
 श्रव्यं पुरुषे ब्रह्मस्त्रिंशधे सम्प्रलीयते । नास्ति तस्मात् परतरः पुरुषादेः सनातनात् ।
 नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमं । अस्ते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ।
 सर्वभूतान्भूता हि वासुदेवो नष्टवान् । श्रुत्वा वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चम ।
 ते समेता महात्मानः शरीरमिति यज्जितं । तदा विप्रति यो ब्रह्मचक्षुरेषा स्रुचिक्रमः ।
 उत्पन्न एव भवति शरीरं चेत्यन् प्रभु । न विनाधातुसद्यात् शरीरं भवति कश्चित् ।
 न च जीवं विना ब्रह्मन् वायवसेष्टयन्मुनः । स जीव परिसङ्ख्यातः श्रेयः सङ्कर्षण प्रभु ।
 तस्मात् सन्तनुसारत्वं यो क्षमेत् स्वेन कर्मणा । यस्मिंश्च सर्वभूतानि प्रलथं यान्ति सर्वदे ।
 स मनः सर्वभूतानां प्रदुक्षुः परिपश्यते । तस्मात् प्रकृतीं च कर्त्ता कारणं कार्यमेव च ।
 तस्मात् सर्वं सम्भवति जगत् स्थावरजङ्गमं । सोऽनिरुद्धः स ईशानो व्यक्तः स सर्वकर्त्तुम् ।
 यो वासुदेवो भगवान् चक्षो निर्गुणात्मकः । श्रेयः स एव राजेन्द्र जीवः सङ्कर्षण प्रभुः ।
 सङ्कर्षणश्च प्रदुक्षो मनोभूतः स ज्ञेयः । प्रदुष्याद्योऽनिरुद्धश्च सोऽहङ्कारः स ईश्वर ।
 मत्तं सर्वं सम्भवति जगत् स्थावरजङ्गमं । अचरश्च चरश्चैव सचासचैव वारद ।
 मां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम । अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निश्चयः पञ्चविधकः ।
 निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । एतत्तया न विज्ञेय रूपवानिति दृश्यते ।
 इच्छन्मुक्तानां श्रेयसोऽहं जगतां मुक्ता । माया शेषा मया सृष्टा यस्या पश्यति वारद ।
 सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैव त्वं ज्ञातुमर्हसि । मयैतत् कथितं मय्युक्तं तव मूर्त्तिचतुष्टयम् ।
 अहं हि जीववशातो मयि जीवः समाहितः । नैवं ते बुद्धिरवाभूद्यो जीवो मयेति वै ।
 अहं सर्वेश्वरो ब्रह्मन् भूतयामान्तरात्मकः । भूतयामशरीरेषु वस्यस्तु न भ्रष्टास्वदे ।
 मिद्धा हि ते महाभाग नरा लोकाः निःशोऽभवन् । तमेतलोकांश्चो निर्मुक्ता प्रवेक्ष्यन्ति च मां मुने ।
 प्रिरक्ष्यगर्भो लोकदिश्यतुर्व्यञ्जो निरुक्तः । ब्रह्मा सनातनो देवो मम वक्ष्येऽचिन्तक ।
 मत्साटापेव मे रुद्रो देवकोपादिनि हतः । पश्यैकादश मे रुद्रान् दक्षिणं पार्श्वमास्थितान् ।
 द्वादशैव तथादित्यान् वामपार्श्वे ममास्थितान् । अथतथैव मे पश्य वसुन्धरौ मुरोत्तमान ।
 नामतथैव दक्षश्च भिषगौ पश्य श्रुतः । सर्वान् प्रज पतान् पश्य पश्य सप्त अक्षोऽस्य ।
 विद्वान् पश्यां पश्य पश्यामृतमयोपधीः । तपांसि नियमं दैव यमानि पश्यमिधान् ।
 तथाष्टगुणैर्मय्यमेकस्य पश्य मूर्त्तिमत् । श्रियः सख्योऽयं कीर्तिश्च श्रुतिर्नोऽहं ककुक्षि ।

वेदानां मातरं पश्य मत्स्यां देवीं सख्यतीं । भुवञ्च ज्योतिषा श्रेष्ठं पश्य नारद खेचरं ।
 त्रयोधरान् समुद्राश्च संराशिं सरितस्तथा । मूर्त्तिमतं पितृगणं क्षतरं पश्य सत्तम ।
 चीदैवेमान् गुणान् पश्य मत्स्यान् मूर्त्तिविवर्जितान् । देवकायांदिपुं मुने पितृकार्यं विशिष्यते ।
 देवानाञ्च पितृणाञ्च पिता शेकोऽहमादित । अहं हयगिरा भूत्वा समुद्रे पयिमात्तरे ।
 पिबामि सुष्ठु हं ह्य कथञ्च अद्भुतान्वितं । मया सृष्टं पुरा ब्रह्मा भा यज्ञमयजत स्वय ।
 ततस्तस्मिन् वरान् प्रीतो दत्तवानस्यमुत्तमान् । मत्पुत्रलक्ष्यं कन्यादौ लोकाश्च त्वमेव च ।
 अहं हारहतश्चैव नामपर्यायवाचक । तया कृताञ्च मर्यादा नानिकलति कलन ।
 तश्चैव वरदो ब्रह्मन् वरेष्णुना भविष्यति । सुराभिरगणानाञ्च चर्याणाञ्च तपोधन ।
 पितृणाञ्च महाभाग सततं यज्ञितव्रत । विविधानाञ्च भूतानां त्वमुपाख्यो भविष्यति ।
 प्रादुर्भावगतस्याहं सुरकायैषु नित्यदा । अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मविधेय्यस्य सुतो यया ।
 एताद्यान्याश्च हविर्गन् ब्रह्मणेऽमितमेजसे । अहं दत्त्वा वरान् प्रीतो निवृत्तिपरमेऽभव ।
 निर्वाणं सर्वधर्माणां निवृत्तिं परमां सृता । तस्माद्विद्वन्निमापस्यसरेत् सर्वार्थनिष्ठं ।
 विद्यामहायवनाञ्च आर्द्राद्यन्य समाहित । कपिलं प्राङ्गाराचार्यं साङ्गानिश्चितनिश्चया ।
 हिरण्यगोमै भगवानेव हन्दिमि सुष्ठु । सोऽहं योगरतिर्ब्रह्मन् योगशास्त्रेऽयं शब्दित ।
 एषोऽहं यत्किमागत्य तिष्ठामि दिवि शान्त । ततो युगमहसान्ते सहरिषे जगत्पुन ।
 कृत्वा मत्स्यानि भूतानि द्यावराणि चराणि च । एकाकी विद्यया साङ्गं विहरिष्ये जगत्पुन ।
 ततो भूयो जगत् सर्वं करिष्यामीह विषया । अस्मत्पूर्तिक्षतुर्थी या साऽसृष्टश्चेयमव्ययं ।
 स हि सत्त्वर्धेन प्राक्तं प्रमुच्योऽप्यमोजनत् । प्रमुखादिहृद्धोऽहं सर्वो मम पुन पुन ।
 अनिरुद्धाक्षया ब्रह्मा तन्नाभिक्रमलोद्भव । ब्रह्मण सर्वभूतानि चराणि द्यावराणि च ।
 एतां सृष्टिं विभ्रानोहि कन्यादिपु पुन पुन । यया स्वयं लक्ष गगणादुदयानमने इह ।
 गच्छे पुनर्भूनात् काल आनयत्यमितमुनि । तथावलादहं ह्यर्थी सर्वभूतहिताय वै ।
 सत्त्वैराकाङ्क्षसर्वाः मष्टा भागरमेखनी । आनयिष्यामि स्वस्थानं वाराहं रूपमास्थित ।
 हिरण्यलक्ष्यं यध्यिष्ये नित्यं यन्मगन्धित । नारसिंहवपुं कृत्वा हिरण्यकशिपु पुन ।
 सुरकार्यं हनिष्यामि यज्ञं प्रतिनिन्दन । विरोचनस्य बलवान् बलिं पुष्टो महाभार ।
 अथ सर्वलोकानां सर्वेश्वरमुरच्छ । भविष्यति सशक्रश्च खराश्याचारयिष्यति ।
 चैसाक्षेऽपचते तेन विमुचे च अक्षीपता । अदित्या दादशदित्य सर्वविष्यामि कथयता ।
 ततो राज्यं प्रदास्यामि शकायामितेजसे । देवतां स्थापयिष्यामि स्त्रेषु स्थानेषु नारद ।
 बलिश्चैव करिष्यामि पातामस्तसवाचिन । दापयश्च बलिं श्रेष्ठमवध सर्वदेवते ।
 चेतादुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोदह । चक्षुःश्रोत्रादियव्यामि सद्यः कृष्णनाहण ।
 सन्ध्यामे समनुप्राप्ते चैतायां दापयश्च । अहं दाशरथी रामो भविष्यामि जगत्पति ।

चितोपधातादेरुपमेकताऽयं दितस्तथा । प्राप्स्यते वोनरत्वं हि प्रजापतिमुतावृषो ।
 तयोर्वै लन्त्ये जाता भविष्यन्ति वनैकेशः । महाबला महावीर्याः प्रकृतस्य पराक्रमाः ।
 ते सहाया भविष्यन्ति सुरकार्ये मम दिव्ये । ततो रत्नपतिं धोरं पुनस्त्यक्तुलपामनं ।
 हनिष्ये रात्रिं रात्रे मरणं लोककण्टकं । द्वापरस्य कलेशैव सन्धौ पथ्यं वमानिके ।
 प्रादुर्भावः कस्य हेतोर्ध्यारायां भविष्यति । तत्राहं दानवान् हलां सुवहून् देवकण्टकान् ।
 कुम्भखलो करिष्यामि निवेशं दारकां पुरीं । वसानस्तत्र वै प्रथमदिने विप्रियह्वर ।
 हनिष्ये शूरकं भीमं महं धीमत् दामव । प्राग्य्यातिथं पुरं रस्यं नानाधनसमन्वितं ।
 कुम्भखलो न विष्यामि हला वै दोषोक्तमं । महेश्वरमहाधनैः वापमिषं हिते विषौ ।
 पराजित्यभ्योद्युक्ता देवलोका नमस्तुतौ । ततः सुतं वलैर्जिता वाणं वाङ्महर्षिणं ।
 विनाशयिष्यामि ततः सर्वान् सौभनिवासिनः । यः कालधवनः ख्यातो गार्ग्यतेजोभिर्मभूतः ।
 भविष्यति वधस्तस्य मम एव दिने जातम । जरासन्धेयं यत्नवान् सर्वराजविराधनः ।
 भविष्यत्यसुरः स्कीतो भूमिपाशो गिरिभजे । मम युद्धि परिस्सन्दाहधस्तस्य भविष्यति ।
 मिश्रपालं वधिष्यामि यज्ञे धर्मभूतस्य वै । समागतेषु बलिषु दृष्टिषु सर्वैराजसु ।
 वामाक्षः सुसहायो वै मम लोको भविष्यति । दुधिष्ठिरं स्थापयिष्ये स्त्राज्ञे आत्मनिः स्रष्टुः ।
 एवं लोकान् वधिष्यन्ति नरनारायणवृषो । प्रद्युम्नो दहतः चर्धं लोककायार्थमोपराजः ।
 कृत्वा भारावतरणं वसुधायां यथेक्षितं । सर्वलोकान्ते मुल्यानां दारकायाश्च सप्तमः ।
 करिष्ये प्रलयं धोरमातृभानाभिषण्डतं । कर्माण्यपरिमेयाणि चतुर्मेक्षितपरो हृष्टः ।
 कृत्वा लोकान् गमिष्यामि खान्दं प्रह्लादकृतान् । हंसः कूर्मस्य मत्स्यस्य प्रादुर्भावा दिने जातम ।
 वाराहेः परमिहस्य वामनो रामे एव च । रामो दामरयिष्यैव सालतः कल्किरेव च ।
 यदा वेदयन्ति नष्टा मया प्रत्यादता पुनः । सर्वदाः सञ्जुतीकाश्च स्तताः प्रथं हते युगे ।
 अतिक्रान्ताः पुराणेषु युतास्तै यदि वा कचित् । अतिक्रान्ताश्च वदन्तः प्रादुर्भावा मनोत्तमाः ।
 लोककायार्थाणि कृत्वा च पुनः खं प्रकृतिं गताः । मष्टोत्तमद्वेषाः प्राप्तमोदोश्च मम दर्शनं ।
 दत्तया प्राप्तमष्टोदृक् एकागगतगुह्यता । एतन्ते सर्वमाख्यातं ब्रह्मन् भक्तिमते मया ।
 पुराणं च भविष्यत् सरहभ्युक्ष सप्तमः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवं स भगवान्देवो विष्यमूर्तिधरोऽव्ययः । स्तावदुक्ता वचनं तथैवान्तरिधे पुनः ।
 नारदोऽपि मरुतेजाः प्राणानुपपन्नोऽपि । नरनारायणौ द्रष्टुं वदय्यायममाद्रवत् ।
 इदं भेषोपनिषदं सृष्ट्वेदममन्वितं । साष्टोपनिषदं तेन पञ्चरात्रागुश्रितं ।
 नारायणमुखाद्भूते नारदेऽश्यावयत् पुनः । ब्रह्मणः सद्मे तात यथा दृष्टं यथा श्रुतं ।
 ॥ दुधिष्ठिर उवाच ॥ एतदाद्यर्थभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः । किं वै ब्रह्मा न जानीते यतः सृष्टव
 नारदान् ।

पितामहोऽपि मगधान्नाह्वादनन्तर । कथं स न विजानीयात् प्रभावमनितोजस ।

॥ भीष्म उवाच ॥ महाकल्पमहस्याणि महाकल्पगतानि च । समतीतानि राजेन्द्र सर्गाश्च प्रत्याश्रय ह । ११

सर्गस्थादौ स्वतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभु । जानाति देवप्रवरं भूयस्यातोऽधिकं नृप ।

परमात्मानमीशानमात्मनः प्रभव तथा । ये तस्यैव ब्रह्मसदने सिद्धमथा समागता ।

तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराण वेदेष्वपि । तेषां सकाशात् सूर्यस्तु श्रुत्वा वै भावितात्मना ।

आत्मानुगमिना राजन आवयामास चैतत् । पट्षष्टिर्हि स हस्याणि श्वषीणा भावितात्मना ।

सूर्यस्य तपतो लोकान्निर्दिष्टा ये पुनः सरा । तेषामकथयत् सूर्यः सर्वेषां भावितात्मना । ११८

सूर्यानुगामिभिस्तां सर्षिभिर्भैर्महात्मभिः । मेरौ समागता देवा आशितायेदमुत्तम ।

देवानाम्नु सकाशाद्देवतः श्रुत्वा मितो दिजः । आवयामास राजेन्द्र पितृणां मुनिमत्तम ।

मम चापि पिता तां कथयामास ज्ञान्तनु । ततो मयापि श्रुत्वा च कीर्तितं तव भारत ।

सुरैश्चा मुनिभिर्वापि पुराणैर्गदि श्रुत्वा । सर्वे ते परमात्मानं पूजयन्ति ममन्ततः ।

इदमाख्यानमोष्य पारमार्थ्यागतं नृप । नावामुदेवभक्ताय त्वया देव कथञ्चन । ११९

मत्तोऽन्यानि च ते गजसुपाख्याममृतानि वै । यानि भुजानि सर्वे णि तेषां शरोऽयमुद्धतः ।

सुरासुरैर्यथा राक्षसैर्मथ्य मृतमुद्धते । एवमेतत् पुरा विप्रैः कथयतमिहाद्भुत ।

यद्येदं पठते निजं यद्येदं शृणुयान्नरः । एकान्तभावेपगतं एकान्तेषु समाहितः ।

प्राप्य सेतुं महादीपं भूत्वा चन्द्रप्रभो मयः । स सहस्राब्धिं देव प्रविशेत्वा च मयः ।

मुच्येदार्त्तं त्वया रोगाच्छुब्धेमासादितं कथा । जिज्ञासुर्लभते कामास भजे भक्तगतिं व्रजेत् । १२०

तद्यपि सततं राजन्वभ्यर्च्छं पुरुषोत्तम । स हि सतां पिता चैव हृत्पुत्रो जन्तो गुरुः ।

ब्रह्मण्यदेवो भगवान् भीयतां ते समातन । शुधिष्ठिरं महाबाहो महायुद्धिर्जगद्गुरुः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा तदाख्यानं धर्मगङ्गानमो मयः । श्रुत्वाद्यान्य ते सर्वे नारायणपराभवन् ।

जितं भगवता तेन पुनरप्येति भारत । नित्यं जप्यमगं भूत्वा सरस्वतीमुदीरयन् ।

यो ह्यस्माकं गुरुः श्रेष्ठ ह्यष्टदैवाय चो मुनिः । जगौ परमं कथं नारायणमुदीरयन् । १२१

गन्तारोलात् सततं धीरोदममृताशयः । पूजित्वा च देवेशं पुनरायात् स्वमायम् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं नागदोक्तं मथेरितं । पारमार्थ्यागतं कृतं तु पित्रा मे कथितं पुरा ।

॥ स्वः उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशम्पायनकीर्तितं । जनमेजयेन तत् श्रुत्वा हतं सम्यग्यथाविधि ।

सूयं हि तप्ततपसः सर्वं च चरितव्रता । सर्वं वेदविदो मुन्याः नैमिराग्यश्रमाविनः ।

शौनकेन महासच प्राप्तं सर्वं दिवोत्तमा । यज्ञश्च भुङ्क्षते यज्ञैः प्रायत परमेस्वर । १२२

पारमार्थ्यागतं कृतं तु पित्रा मे कथितं पुरा ।

इति श्रीमहाभारते ज्ञान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणायै एकचक्रं त्रिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥

॥ शौनक उवाच ॥ कथं स भगवान् देवो यज्ञेयपहरः प्रभु । यज्ञधारी च मम वेदवेदाङ्गवित्ता ।

निवृत्तञ्चास्थितोऽर्धं वसो भागवतं प्रभु । निवृत्तिधर्मान् विदधे स एव भगवान् प्रभु ।
 कथं प्रवृत्तिधर्मेषु भागार्हा देवता कृता । कथं निवृत्तिधर्माश्च कृता व्यावृत्तबुद्धयः ।
 एतन्न संशयंस्तु किञ्चि गुह्यं वनातनं । त्वया नारायणकृया श्रुता वै धर्मसंहिताः । ११५
 ॥ सैतिहवाच ॥ जनमेजयेन यत् पृष्ट. शिष्यो व्यासश्च धीमतः । तत्तेऽहं कथयिष्यामि पौराणं श्रौतकोत्तम ।
 श्रुता माहात्म्यमेतश्च देहिनां परमात्मनः । जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशम्पायनमब्रवीत् ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ इमे समद्व्यक्ता लोकाः सधुरासुरमानवा । क्रियास्त्रयुदयोक्तासु कृता दृश्यन्ति हर्मसः ।
 मोक्षलोकास्तस्या ब्रह्मविर्भाषं परमं सुखं । ये तु मुक्तो भवन्तोऽहं पुण्यपापविवर्जिता ।
 ते सहस्रांशेऽर्धं देवं प्रविशन्तोऽहं मुमुक्षुः । अयं हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः वनातनः । ११६
 यं हित्वा देवता सर्व्या ह्ययकथमुजोऽभवन् । किञ्च ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च वनभित् प्रभु ।
 सूर्यक्षाराधिपो वायुरग्निर्वैष्णव एव च । आकाशजगती चैव ये च श्रेया दिवौकसः ।
 प्रलय न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्णीतं । ततस्त्वोनाश्रिता मार्गं ध्रुवमचरन्मययं ।
 क्षतिं कालपरीमाणं प्रवृत्तिं ये समाश्रिताः । दोषः कालपरीमाणे महामेष क्रियावतः ।
 एतन्मे संब्रूय विप्र इदि ब्रह्मनिर्वापितं । किञ्चीतिहासकथनात् परं कौतुहलं हि मे । ११७
 कथं भागवरा मोक्षा देवताः क्रतुषु दिजः । किमर्थेऽध्वरे ब्रह्मविज्यते विदिवौकस ।
 ये च भागं प्रवृत्तानि यज्ञेषु दिजवत्तमः । ते यजन्तो महायज्ञे कथं भागं ददन्ति वै ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अहो गूढतमं भग्नस्तस्या पृष्ठो जनेश्वरः । नातन्तपसा क्षौघं नावेदिविदुषा तथा ।
 आपुराणविदा चैव श्रेयो व्यावृत्तुमञ्जया । हन्त ते कथयिष्यामि यस्मै पृष्टं पुरा गुह्यं ।
 ह्यष्टद्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महातृषि । सुमन्मूर्तिर्मिनिर्देव पैलश्च मुदूद्व्रतः । ११८
 अहश्चतुर्थं शिष्यो वै पञ्चमश्च रुक् सत्तनः । एतान् समागतान् सर्वान् पञ्चशिख्यान्दिमाश्रितान् ।
 शैवाचारममायुक्तान् जितक्रोधान् जितेन्द्रियान् । वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ।
 मेरी गिरिवरं रथे मिद्वारणधेजिते । तेषामभ्यस्त्या वेदान्कदाचित् भंशयोऽभवत् ।
 एव वै यस्तस्या पृष्टक्षेत्रं तेषां प्रकीर्तितं । ततः श्रुतो मया चापि तवाख्येवोऽद्य भारत । ११९
 शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वज्ञानतमोमुदः । पराशरपुत्र श्रोमान् व्यासो वाक्प्रमयाब्रवीत् ।
 मया हि सुमहत्तमं तपः परमदार्ढ्यं । भूतं भव्यं भविष्यञ्च जानीषामिति भक्तमा ।
 तस्य मे तत्तपसो निवृत्तोऽनेन्द्रियश्च । नारायणप्रसादेन चोरोदस्थानुगूढतः ।
 पैकाशिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तयैषितं । तत् शृणुष्व यद्यान्यायं बलेन भग्नयमुत्तमं ।
 यद्यार्षं हि कस्तोऽदौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा । परमात्मैति यं प्राक् माह्या योगविदो जनाः । १२०
 महापुरुषसंज्ञा य भवति स्वेन नर्षणा । तस्मात् प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं विदुर्गुणाः ।
 अयमकाशश्चमुत्पद्ये मोक्षलक्ष्यंमोक्षरात् । अनिरुद्धो हि लोकेषु महाभातोति कथ्यते ।
 सोऽयं सत्यवमाप्योऽर्धं मे पितामर्षः । सोऽहं हारं रति मेकः सत्यंतेजसयो हि मे ।

स्थितौ वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं । अहङ्कारप्रसूतानि महाभूतानि पञ्चधा ।
 महाभूतानि सद्यैव तान् गुणान्निर्धामे पुन । भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना मूर्तिर्मलत्वात् तान् प्रहृणु ।
 मरीचिरङ्गिराद्युच्चि । पुलस्त्य पुलहं कर्तुं । वशिष्ठश्च महात्मा वै मनू स्वायम्भुवल्पा ।
 श्रेया प्रकृतयोऽष्टौ ता यासु लोका प्रतिष्ठिता । वेदेवेदाङ्गसंयुक्तान् यज्ञान् यज्ञाङ्गसंयुतान् ।
 निर्वर्धने लोकमिष्टाय ब्रह्मा लोकपितामह । अष्टाभ्य प्रकृतिभ्यश्च जातं विश्वमिदं जगत ।
 इन्द्रो रोषात्मको जतो दशान्वान् सोऽष्टत्वं स्वयं । एकादशैते इन्द्रोऽष्ट विंशतिं पुष्ट्या स्रजता ।
 ते इन्द्रा प्रकृतिश्चैव सर्व्वे चैव सुरर्ध्वे । उत्पन्ना लोकमिष्टाय ब्रह्माणं समुपस्थिता ।
 वयं स्रष्टा हि भगवत्स्वया च प्रभविष्णुना । येन यस्मिन्नधीकारे वर्तितं च पितामह ।
 योऽसौ तयाभिनिर्दिष्टो ह्यधिकारोऽर्थचिन्तक । परिपाल्य कथं तेन साहस्ररूपेण कर्तव्यम् ।
 प्रदिश्यन् वल्लभाय योऽधिकारार्थचिन्तक । एवमुक्तो महादेवो देवांसानिदमब्रवीत ।
 ॥ ऋद्धोवाच ॥ साध्वं ज्ञापितो देवा दुष्प्रामिर्भङ्गमस्तु च । ममायेया समुत्पन्ना चित्ता या भवतां मता ।
 लोकान्यस्य हस्तस्य कथं कथं परिपद्ये । कथं बलवत्या न स्वाधुर्माके ह्यात्मनय मे ।
 इत सर्व्वेऽपि गच्छामः शरणं लोकसावित्रे । मशामुपमन्व्यर्कं स नो वक्षति यद्विदुः ।
 ततस्तु ब्रह्मणा सङ्गृह्ययो विबुधास्तथा । श्रीरोदस्येत्तरं ब्रूलं जगन्लोकपितार्थिन ।
 ते तप समुपातिष्ठन् ब्रह्माणं वेदकल्पितं । समर्धानिधमा नाम तपयत्या सुदारुणा ।
 जह्मन् दृष्टिर्वाहवश्च एकाग्रश्च मनोऽभवत् । एकपादा स्थिता सर्व्वे काष्ठभूता समाहिता ।
 दिव्यं वर्षमहन्त तपनम्रा सुदारुण । प्रश्रुत्वा धुरीं वापी वेदेवेदाङ्गमृतिना ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भो भो स ब्रह्मका देवा स्वयय तपोधना । स्वागतेनाह्ये ॥ सुबान् आवथे वाक्यमुत्तम ।
 विज्ञातं वो मया कथं तच्च लोकहितं महत् । प्रकृत्युक्तं कर्त्तव्यं युक्तयोषोपदं ह्य ।
 सुतप्रज्ञ तपो देवा ममोराधनकाम्यया । भोक्तव्यास्तु महासत्त्वान्पुष्प फलमुत्तम ।
 सद्य ब्रह्मा लोकगुरुर्लोकलोकपितामह । दूयश्च विबुधश्रेष्ठ भा यज्ञश्च समाहिता ।
 सर्व्वे भागान् कल्पयध्वं यज्ञेपु मम नित्यम् । तया ज्ञेयोऽभिधास्यामि यथाधीकारमोदरा ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा तद्देवदेवस्य वाक्यं हृष्टतनुहृष्टाः । ततो विबुधा सर्व्वे ब्रह्मा ते च मेहर्षय ।
 वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं कर्तुमाहरन् । तस्मिन् सद्ये सदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत् ।
 देवा देवर्षयश्चैव स्व स्व भागमकल्पयन् । ते कार्त्तयुगधर्म्योभागा परममल्लता ।
 प्राङ्मरुदित्यवर्षे त पुष्टं तमस परं । दृहन्तं सर्व्वम देवमीयान वरदं प्रभु ।
 ततोऽय वरदो देवज्ञानं सर्व्वानमरान् स्थितान् । अश्वरोगे वभषेदं वाक्यं सत्त्वा महेश्वर ।
 येन य कल्पितो माग स तथा मागुमाग । प्रोतोऽहं प्रदिश्याम्य फलमष्टतिसप्तश ।
 सततो लक्षणं देवा नृपरादसमुद्भव । स्व यज्ञे मागं यमप्रवरदविषे ।
 युगे युगे भवत्यर्थं प्रकृतिफलं ग्नि । यदैर्धं चापि यत्प्रति सर्व्वलोकेषु वै सुरा ।

कल्पयिष्यन्ति वो भागंसे नरा वेदकल्पितान् । यो मे यथा कल्पितवान् भागमस्मिन्नाहाकृतौ ।
 स तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रे मया कृतः । यूयं लोकान् भावयध्वं यज्ञभागफलचित्ताः ।
 सर्वार्थचिन्ता लोके यथाधोकारनिश्चिताः । याः क्रियाः प्रचरिष्यन्ति प्रवृत्तिफलसत्कृताः ।
 आभिराष्यादितवला लोकान् वै धारयिष्यथ । यूयं हि भविता यज्ञैः सर्वं यज्ञेषु मानवैः ।
 मां ततो भावयिष्यध्वमेषां वो भावना मम । इत्यर्थे निश्चिता वेदा यज्ञाश्चैषां धिभिः सह ।
 रभिः सम्यक्प्रयत्नैर्हि प्रोयन्ते देवताः चित्तौ । निर्माणमेतद्युष्माकं प्रवृत्तिगुणकल्पितं ।
 मया कृतं सुरयेष्ठ यावत्कल्पयद्यादिह । चिन्तायध्वं लोकहितं यथाधोकारमीश्वराः ।
 मरीचिरङ्गिराद्याचि पुलस्त्यः पुलहः कतुः । वशिष्ठ इति सप्तैते मानसा निश्चिता हिते ।
 एते वेदविदो मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः । प्रवृत्तिधर्मिण्येव प्राजापत्यं च कल्पिताः ।
 अयं क्रियावतां पन्था व्यक्तो भूतः सनातनः । अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकसर्गकरः प्रभुः ।
 सनः सन्तुजातश्च सनकः ससनन्दनः । सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः ।
 सप्तैते मानवाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मणः मुताः । स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तिं धर्ममाश्रिताः ।
 एते योगविदो मुख्याः साङ्ख्यज्ञानविशारदाः । आचार्या धर्मशास्त्रेषु मोक्षधर्मप्रवर्तकाः ।
 यतोऽहं प्रवृत्तः पूर्वमव्यक्तगुणो महान् । तस्मात् परतरो योऽसौ क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ।
 सैऽहं क्रियावतां पन्थाः पुनरावृत्तिदुर्लभः । यो यथा निश्चितो ज्ञानवर्धनश्च सिद्धिः कश्चि ।
 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा तत्फलं सौऽद्भुते महत् । स्य लोकुरग्रेष्ठा जगदादिकरः प्रभुः ।
 स्य माता पिता चैव युष्माकस्त्वं पितामहः । मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः ।
 अस्य चैवात्मजो हृद्गो ललाटाद्यः समुत्थितः । ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वभूतधरः प्रभुः ।
 गण्डध्वं स्नानधीकारादिनायध्वं यथाविधि । प्रवर्त्तन्ता क्रियाः सर्व्याः सर्वलोकेषु मा चिरं ।
 प्रदृश्यन्तास्तु कर्माणि प्राणिनां गतयस्तथा । परिनिष्ठितकालानि श्राव्यधौह सुरोत्तमाः ।
 इदं कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्त्तितः । अहिंसा यज्ञपञ्चवो युगेऽस्मिन्न तदन्वया ।
 सत्पुण्यान् सकलौ धर्मौ भविष्यत्यत्र वै सुराः । तत्संस्तेतायुगं नाम त्रयो यत्र भविष्यति ।
 प्रोक्षिता यत्र पशवो यधं प्राप्स्यन्ति वै मयि । यत्र पादश्चतुर्धौ वै धर्मस्तत्र भविष्यति ।
 तमो वै द्वापरं नाम मित्रः काळो भविष्यति । द्विपादश्चोभौ धर्मश्च युगे तस्मिन् भविष्यति ।
 ततनिषेयः सम्प्रति युगे कलिपुष्कृते । एकपादस्थितौ धर्मो यत्र तत्र भविष्यति ।
 देवा देवपदोपुननेवंशदिने गुह्यं । एकपादस्थिते धर्मो यत्र कृत्स्न गामिनि ।
 कथं यत्तत्पुनः प्रभिमग्नं बलददस्व नः ।

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥ यत्र वेदाश्च यथाय तपः मयि दमस्तथा । अहिंसा धर्मश्च युगाः प्रचेयुः सुरोत्तमा ।
 स वो देवः भविष्यति मा वोऽधर्मः पदा स्पृशेत् ।

॥ याम उवाच ॥ मेऽनुशिष्टा मग्नता देवाः धर्मिण्यः पन्थाः । समस्वत्वा भगवतेऽभ्युदयान् यथेक्षितान् ।

गतेषु चिद्वैकः स ब्रह्मैकः पर्यवसितः । दिद्गुभगवन्तन्मनिहृतनौ स्थितः ।

तं देवो दर्शयामास कृत्वा हयगिरो महत् । साङ्गानावत्तयनवदान कमण्डलुचिदण्डकः ।

॥ व्यास उवाच ॥ ततोऽयगिरिं दृष्ट्वा तं देवमभितोजं । लोककृत्ता प्रभुर्गङ्गा लोकानां हितकाम्यया ।

मृद्वा प्रणम्य वरदं तस्यै प्राञ्जलिं रयतः । स परित्यज्य देवन वचनं आवितलदा ।

॥ श्रीमगवानुवाच ॥ लोककाथ्यगतीः सर्वस्व चिन्तय यथाविधि । धाता सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः ।

लब्धावेगितमारोह्य धृतिं प्राप्स्याम्यथाञ्जया । यदा च सुरकार्येभ्यः श्रविष्येभ्यः श्रविष्यति ।

प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्मज्ञानदेशिकं । स्वमुक्ता हयगिरास्तत्रैवान्तरधीयतः ।

तेनानुमिष्टो ब्रह्मापि त्वं लोकमचिराद्भूतः । स्वमेव महाभाग पद्मनाभः सनातनः ।

यज्ञेष्वपहरः प्रोक्तोऽश्वधारी च नित्यदा । निवृत्तिश्चास्थितो धर्मं गतिमनुपधासिष्यसि ।

प्रवृत्तिधर्मान् विदधे कृत्वा लोकस्य चिन्तता ।

स आदिः स मध्यः सवान्तः प्रज्ञासो स धाता स धेयः स कृत्ता स कार्यः । युगान्ते प्रभुः सर्वविद्यै लोकान् युगादौ प्रभुर्दो जग
लुक्प्रवर्जः ।

तस्यै नमश्च देवाय निर्गुणाय महात्मने । अजाय विश्वरूपाय धामि सर्वदिवाकृता ।

महाभूताधिपतये ब्रह्माण्डपतये तथा । आदित्यपतये चैव वरुणपतये तथा ।

अश्विना पतये चैव महतां पतये तथा । वेद्यज्ञाधिपतये वेदाङ्गपतयेऽपि च ।

समुद्रवामिने नित्यं हरये मुञ्जकशिमे । शान्ताय सर्वभूतानां मौचधर्मानुभाषिणे ।

तपशान्तोजसाक्षिण पतये यशसामपि । वचसा पतये नित्यं मरिता पतये तथा ।

कर्गर्हने वराहाय एकग्रह्णाय धीमते । त्रिवल्लोऽयगिरिषे चतुर्भुजिष्ठते यदा ।

गुह्याय दानदृग्नाय अवरारोष साराय च । स्य देवः सञ्चरति सर्वेषु गतिरव्ययः ।

स्य चैतत् परं ब्रह्म भूयो विज्ञानचञ्चला । एवमेतत् पुरा दृष्टं मया वै ज्ञानपटुषा ।

कथितं तच्च वै सर्वं मया शृष्टेन तत्त्वतः । क्रियता मद्वचः श्रियाः श्रेयता हरिरोत्तरः ।

गीयता वेदशब्दस्य पूज्यताञ्च यथाविधि ।

॥ वैदमार्येण उवाच ॥ इत्युक्ताम वयनेन वेदव्याख्येन धीमता । सर्वे श्रियाः श्रुतदास्य शुक्रः परमधर्मवित् ।

स चास्माकमुपाध्यायः महास्माभिर्विश्राम्यते । चतुर्विहोदताभिलुम्पिः मनभित्तुषे ।

एतत्त सर्वमाख्यातं यस्मा त्वं परिपृच्छसि । एवं मेऽकथयद्वाजन् पुरा देवायैवो गुरुः ।

यदेदं शृणुयादित्यं यद्येनं पङ्क्तोक्तं यत् । नमो भगवते कृत्वा समाहितमतिनरः ।

भवत्यरोगो मनिमान् बलरूपममर्षितः । आतुरो मुष्यते रोगादहो मुष्यते वन्धनात् ।

कामान् कानो भवेत्कामं दोषंश्चापुर्ववाप्नुयात् । शास्त्राणः सर्ववेदोऽस्यात् चञ्चिषो विशयो भवेत् ।

वेद्यो विपुलनाभः स्यात्शूद्रः सुगमवाप्नुयात् । अपुत्रो स मते पुत्रं कन्या चैवेक्षितं पतिः ।

अपगर्भा विमुच्येत गर्भिणी जनयेत् सुतं । वन्ध्या प्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रसङ्घट्टिमत् ।

न हि मे केनचिद्देवो वरः पाण्डवनन्दन । इति शस्त्रिन्य मनभा पुराणं रुद्रमोचरं ।
 पुत्रार्थमाराधितवानस्मात्मानमात्मना । न हि विष्णुः प्रथमति कश्चिद्विनुधाय च ।
 अत आत्मानमेवेति ततो रुद्रं भजाम्यहं । भवद्भक्त्याः सद्गुणैः स्रेष्ठा देवाः सर्वविभिः ।
 अर्चयन्ति मुरत्येवं देवं नारायणं हरिं । भविष्यतां वर्ततासु भूतानाञ्चैव भारत ।
 सर्वेषामपणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यशः । नमस्तु ह्ययं विष्णुः तयाशरणं नमः ।
 वरदं नमस्व कौन्तेय इत्युक्त्यभुजं नमः । चतुर्विधां भूमिं जना भक्ता एव हि मे युतं ।
 तेपमिकान्तिनः श्रेष्ठा ये शैवान्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशोः कर्मकारिणः ।
 ये च शिष्टास्तयो भक्ताः फलकामा हि मे मताः । सर्वे च्यवनधर्मास्तु प्रतिगुह्यन्तु श्रेष्ठभाक् ।
 ब्रह्माणं प्रितिकृष्यस्व याद्यान्या देवताः स्वता । सवृक्षचर्याः सेवन्तो मामेवैत्यन्ति यत्परं ।
 भक्तं प्रति विशेष्यन्ते एष पार्थानुकीर्त्तितः । तच्चेवाहस्य कौन्तेय गङ्गानारायणे स्वता ।
 भारवतरेणार्थं प्रविष्टो मांशुभो तनुं । जानास्यथात्मयोगांश्च योऽहं यस्मात् भारत ।
 निवृत्तिमर्च्यो धर्मस्तथाभ्युदयिकोऽपि च । नराणांमयं स्वात्ममहमेकं जनात्मन ।
 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसुखन । अयं नमः तत्पूज्यमतां नारायणे ह्यहं ।
 आदयामि जगदिदं भूमा सुखं देवायुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहं ।
 गतिश्च सर्वभूतानां प्रथमस्यापि भारत । व्याप्ता मे रोदमो पार्थ कान्तिचाभ्यधिका मम ।
 अधिभूतानि चानेषु तद्विष्णुः शक्ति भारत । कर्मणाध्यायं पार्थ विष्णुरित्यभिरुचिमतः ।
 दमात् सिद्धिं परोक्षेना मां जनाः कामयन्ति ह । दिवस्त्रैर्विधं मण्यस्व तस्माद्भूमिदरो ह्यहं ।
 इतिरित्युच्यते चान्न वेदा आपो भूतं तथा । समैतानि सदा गर्भः इतिगर्भमेतैः ह्यहं ।
 अथयः प्राङ्मुखं मां चितं कूपमिपातितं । इतिगर्भं जितं पाहोत्येकतदितपातितं ।
 ततः स ब्रह्मणः पुत्र आपो ह्युपिबर्त्तितः । उत्तारोदपानाद् इतिगर्भानुकीर्त्तनात् ।
 सूर्यस्य तपतो लोकानग्निः सोमस्य स्वायत्तः । अश्वो यत् प्रकाशने मम तेऽक्षयं श्रिताः ।
 सर्वज्ञाः केशवः तस्मात्कामाङ्गिर्जगत्तमाः । सपत्न्यामाहितं गर्भं उतथेन महात्मना ।
 उतथेऽन्तर्हितं चैव कदाचिद्विमापया । इहस्थतिरथाविन्दत् पत्नीनास्य महात्मनः ।
 ततो वै तमृत्त्रिंशं मेयुनोपगतमथा । उवाच गर्भः कौन्तेय पशुभूतसमन्वितः ।
 पूज्यगतोऽहं वरद नार्हस्यमां प्रवाधितुं । एतदुहस्यतिः कुत्वा चुकोध च शशाय च ।
 मेयुनायागतो यस्मान्नपार्थ विनिशरितः । तस्मादन्धो यास्यति तं स आपायाश्च मन्थयः ।
 स सैपाद्विमुष्यस्य दोषं नम उपेयिवान् । न हि दोषं तमा नाम आया ह्यापोद्विः पुरा ।
 वेदानवाण्य चरुः क्षात्रोपाङ्गान् जनातनान् । प्रयोजयामास तदा नाम गुह्यमिदं मम ।
 अनुपूर्वेषु विधिना केवलेति पुन पुन । स चतुष्टान् कनभ्यदत्तमद्याभवत् पुन ।
 देवं हि वरदं नाम कोशेति ममाश्रितम् । देवानामय सर्वेषां ज्योतिषाश्च महात्मना ।

१११८

१११९

११२०

११२१

११२२

११२३

अग्निः सोमेन संयुक्त एकयोनित्वमायतः । अग्नीयोर्ममथ तस्मात्प्रागन् कृत्स्नं चराचरं ।

अपि हि पुराणे भवति एकयोन्यात्मकावग्नीयोमौ । देवताश्चाग्निमुखा इति । एकयोनित्वाच्च परस्परमर्शना लोकनश
रयन्तु इति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये विचित्राग्निदधिकविंशोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

॥ अर्चनप्रवाच ॥ अग्नीयोमौ कथं पूर्वमंकुशेनो प्रवर्तन्ते । एव मे संशयो जातस्तच्छिन्वि मधुसदन ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हन्ते वृत्तं धियामि पुराणं पाण्डुनन्दन । आत्मतेजोद्धं पायं दृष्टुमैकमा मम ।

सम्प्रसादनकासेऽतिक्रान्ते चतुर्ध्रुवसहस्रान्ते । अयं के सर्वभूतप्रलये सर्वभूतस्त्वावरजःने ।

ज्योतिर्धरिष्वप्युरहिते चन्द्रेतमसि अलौकाधिके लोके । आप इत्येवं ब्रह्मभूतं संज्ञकेऽद्वितीये प्रतिष्ठिते ।

न वै रात्र्यां न दिवसे न सति मासति न यत्के नोच्चाप्ययत्के व्यवस्थिते । एवमस्मात्प्रवक्ष्यामि नारायणमुक्तावदब्रा

मरादनिर्दिष्टादपाह्लादसम्भवान् सत्यादहिंसासत्त्वामादिविधमवृत्तिविशेषादवैरादसथादमरादजरादमूर्त्तिन, सर्वेषा

पिनः सर्वकर्तुः प्रायतस्तमसः पुरुषः प्रादुर्भूतो हरिरव्ययः ।

निदर्शनमपि छात्र भवति ॥ भाषोदहो न रात्रिराशौचं यदाशीनायदाशीतम एव पुरस्तादभवेद्विरूपं । वा विव

रूपस्य रजनी हि एवमसौ धातुभाष्यः ।

तस्मिन्तानीं तमसः सम्भवस्य पुरुषस्य ब्रह्मयोर्मैर्ब्रह्मणः प्रादुर्भवे स पुरुषः प्रजाः विश्वसमाप्नो नेवाभ्यामग्नीनोमौ ब्रह्म

ततो भूतवर्गेषु सृष्टेयुः प्रजाः क्रमवशाद्ब्रह्मवत्तन्मुपातिष्ठन् । यः धीमस्तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म ते मां ब्रह्मणः योऽग्निस्तत् वत् वत्ताद्ब्रह्म वत्

वत्तरं कर्मादिति लोकप्रत्यक्षगुणमेतत् तद्यथा ।

ब्राह्मण्येभ्यः परं भूतं मोक्षधर्मस्य दीप्मानेऽग्नौ जुहोति यो ब्राह्मणमुखे जुहोतीति क्त्वा ब्रवीमि भूतवर्गं कृतो

ब्रह्मणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य चैनाथं धार्थ्यं इति सम्प्रदादोऽपि हि भवति । तमस्य यज्ञाणां जेता विशेषः जितो देवाथं

मानुषाणाञ्च जगत इति । निदर्शनञ्चात्र भवति विशेषास्य यज्ञानां त्वं जेतोति त्वं जितो देवैर्ननु यज्ञगत इति ।

अग्निर्हि यज्ञानां जेता कर्त्ता स याग्निमेव । नष्टे मन्त्राणां इव न सति न विना पुरुषं तपः सन्नवति इति क्त्वा

सन्त्यागिष्यते देवमानुषश्च दीपानमनेन त्वं जेतोति नियुक्तः ।

ये च मानुषधोचाधिकारसूक्ष्मे च ब्राह्मणस्य हि याजनं विधीयते न स वैश्वेदेहिंसाद्योत्साहः कदाप्यपि अग्निभूतः यज्ञपु

रहितः ।

यस्मादेवेनाथमपि देवाः इत्यर्थो भावयन्ति अतपयेऽपि हि ब्राह्मणमुखे भवति ।

अग्नीं ममिदं सजुवेति यो विद्वान् ब्राह्मणमुखेनाहुतिं जुहोति । एवमप्यग्निभूता ब्राह्मणा विदोऽपि भवन्ति ।

अग्निर्विष्णुः सर्वभूतान्द्रुमविद्यं प्राणमधारयन्तीति । अपि चात्र समस्तमानुषगीताः क्त्वा भवन्ति ।

॥ एतां विदं सजुं पूर्वमर्थ्यादिर्निगवत्कृतं । ब्रह्मणेनेहिवं गच्छन्ममरा ब्रह्मणोत्तमः ।

ब्राह्मणाणां मन्त्राणां सर्वभूतान्द्रुमविद्यं प्राणमधारयन्तीति च । धारयन्ति सर्वे पायं देवाः वाग्म्यं तया ।

मन्त्राः सत्यं परो धर्मो नान्ति मातृधर्मा गुहः । ब्राह्मण्ये परं शक्तिं प्रत्येपि यः भूतः ।

नेवामुक्ता यदिति जातशब्दा न मन्त्राणां मन्त्राणि सन्प्रदाने । अथवा क्त्वा दस्यभूता भवन्ति येषां रात्रिं ब्राह्मणा वृत्तिरीकः ।

वेदपुराणेतिहासप्रामाख्यान्वारायणमुखाद्गता सर्वकर्तारः सर्वभावाश्च ब्राह्मणाश्च वाक्संयमकाले हितस्य
यरप्रदस्य देवदेवस्य ब्राह्मणा प्रथमं प्रादुर्भूता ब्राह्मणैश्च येषां वर्षा 'प्रादुर्भूता इत्युक्त्वा सुरासुरविशेषा ब्राह्म
णा य एव ज्ञया गृह्यतेन पुनः स्वयमेवात्पादिता सुरासुरमहर्षयः भूतविशेषाः स्थापिता निगृहीताश्च अहम्याथ
धेनिमित्तं हि गौतमाद्वृत्तिमयुतामिन्द्रा आत्मा कैशिकनिमित्तमन्त्रेणामुक्त्ववियोग मेघवृषपत्तञ्जावपि ॥ १११ ॥

अश्विनोऽथप्रतिषेधोद्यतवज्रस्य पुरन्दरस्य अश्वनेन स्तम्भितो बाह्वः क्रतुवधप्राप्तमनुना । च देवेषु भूयस्तपसा
चात्मानं संयाज्य नेत्राकृतिरन्वा ललाटे । रुद्रस्योत्पादिता चिपुरवधार्थं देवाभ्युपगतस्य रुद्रस्य उग्रमहा जटा शिर
स उल्लङ्घ्य प्रयुक्ता सतः प्रादुर्भूता भुजगालैरस्य भुजगे पोद्यमान कण्ठो नीलतामुपगतो पूर्वैश्च मन्वन्तरे स्वायम्भुवे नारा
यणहस्ताग्रहणाशीलकण्डत्वमेव च अमृतोत्पादनपुरस्कारतामुपगतस्याङ्गिरसो रुद्रस्यैव रूपस्य गतो न प्रसादं गतवत्य किन्ना
प अथ रुद्रस्यतिरया पुकोप धस्मानोनापसृज्यतः कलुषीभूता न च प्रसादमुपगतास्तस्मादथ प्रभृति क्षयमकरकच्छपजनु
भिः कलुषीभवितेति ॥

तदाप्रमृत्यापो यादोमि सङ्कोषं सम्पृष्ट्वा । विश्वेषो हि वै स्वाः पुरोहितो देवानामासीत् ।

'स्त्वोद्योऽसुराणां सप्रत्युच्छं देवेभ्यो भागमदात् परीचमसुरेभ्यः अथ हिरण्यकशिपुं पुरस्कृत्य विश्वरूपमातरं स्वसा

रमनुग वरमयापत् ।

हे स्वस्य अयमेव पुत्रस्त्वाङ्गो विश्वरूपस्त्रिगिरा देवानां पुरोहितः प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमदात् परीचमस्माकं ततो
देवा वरुन्ते वयं क्षीयामस्तदेन त्वं वारचितुमर्हसि नया यथास्मान् भजेदिति अथ विश्वस्य नन्दनवनमुपगतं माता
बाच पुत्र किं परपञ्चवर्द्धनस्य मातुस्तपसं नाशयसि भार्गवेणं कर्तुमिति स विश्वरूपो मातुर्वाक्यमनतिक्रमजोऽयमि
ति मत्वा कम्प्य हिरण्यकशिपुमगात् हिरण्यार्भं च वशिष्ठाद्विरण्यकशिपुं शर्पं प्राव्रजान् ।

दद्यात्तपसा यो दृते चेता तस्मादसमाश्रयश्चस्त्वमपूर्व्यात् । सत्त्वजातादयं प्रास्यमीति तच्छापदानाद्विरण्यकशिपु
प्राव्रजन् वधं ॥

११११

अथ विश्वरूपो मातृपञ्चवर्द्धनीत्यर्थे तपश्चमवत्तस्य अतमद्वयार्थमिन्द्रे सङ्कोचो ममोऽसुरस्यो नियोजिताय दृष्ट्वा
मनः कुम्भितं तस्याभवत् तामु च सुरासु न शिरादेव सङ्कोचमवत् सङ्कोचमन्वा अश्वरम ऊचुः ॥ गच्छामहे वधं यथाग
तमिति तास्वाह उवाच क गमिष्याम्यन्तां तावन्नया सह श्रेयो भविष्यतीति तान्मनुष्यन् वधं देवक्रियोऽसुरस्य
रुद्र देवं वरदे पुराप्रभविष्णु लृणीमहदिति अथ ता विश्वरूपोऽब्रवीदधैव मेन्द्रा देवा न भविष्यन्तीति । ततो मन्वान
त्रयप नैर्भैरवर्द्धतं त्रिगिरा एकनाथेन सर्वलोकेषु यथावद्भूतैः क्रियावद्भिर्भ्यो मुञ्चतं भोगं पयौ ॥ एकनाथं
एकेन मेन्द्रान्देवानयेन्द्रस्य विवर्द्धमानं स मयामायायितकर्मणा च दृष्ट्वा चिन्तामापदे सह देवैः ते देवा मेन्द्रा व ज्ञ
णमभिजगमुः ॥

। त ऊचुः ॥ विश्वरूपेण सर्वव्यशेषे सुजित सोम पीयते वयमभागा मृदता असुरपयो वरुन्ते वयं क्षीयाम
तदर्धं वि नोविधातुं त्रियोऽजन्तरमिति । तान् दृष्ट्वावाच अपिभर्गवनपलप्यते दधीच य याच्यता वर य यथा कमेव
गृह्यात्तथा विधीयता तस्यास्मिन्निर्बन्ध क्रियतामिति ततो देवान्मन्वागच्छन् दध दधीचो भगवानृषिपदे मेन्द्रा
देवान् तयोर्भिर्भ्यामृषिगवन्तप मुकुञ्चमभिधर्षति ॥

॥ तान्दधीच उवाच ॥ सागतं भवद्वा उच्यतां किं क्रियतामिति यद्वक्ष्ये तत् करिष्यामि ते तमब्रुवन् शरीरप
रित्यागं लोकहितार्थं भगवान् कर्तुमर्हतीति अथ दधीचस्तथैवाविमना मुखदुःखमो महायोगी आत्मानं समाधाय
शरीरपरित्यागं ब्रूयात् तस्य परमात्मन्यपसृते तान्यस्त्रीनि धाता संयद्वा वज्रमकरोत् तेन वज्रेशभिदनाप्रधक्षेण ब्रह्मा
न्यस्रभूतेन विष्णुप्रविष्टेन इन्द्रो विस्वरूपं वंधानं शिरसश्चास्य ष्वेदनमकरोत् तस्मादनन्तरं विस्वरूपगजमयस
म्भवं त्वाष्ट्रात्पादितमेवारिं दृष्ट्वेभिन्द्रो जघान तेषां दैधीभूतायां ब्रह्मवध्यायां भयादिन्द्रो देवराज्यं पर्यव्यजत् ॥ अथ
सम्भवाच्च शीतला मानससरागतो नलिनी प्रतिपदे तत्र चैत्ययोगादनुमात्रे भूता विसृण्विं प्रविवेश ॥

अथ ब्रह्मवध्याभयप्रगष्टे चैलोक्यनाये शचीपतौ जगदनीयं बभूव देवाव्यजस्रमद्याविवेश मन्ता न प्रावर्तन्त महर्षी
षां रक्षांसि प्रादुर्भवन् ब्रह्म चोत्सादने जगाम अग्निन्द्रोऽयावत्सालोका सुप्रथया बभूव अथ देवा ष्वयद्वायुष पुत्रं नड्डं
नाम देवराज्ये ऽभिपिषिचुः नड्डं पञ्चभिः शतैर्ज्योतिषां ललाटे अलङ्घि सर्वभूतैर्मेघाहरैस्त्रिपिष्ट पासयामभूव अथ
लोका प्रकृतिमापेदिरे स्त्रियाश्च दृष्टाश्च बभूव अयोवाच नड्डं सर्वं मां ब्रह्मोपभुङ्क्ते उपस्तितास्यते शचीमिति स एवमुक्त्वा
शचीसमीपमगतं उवाच चैनां ब्रह्मणेऽहमिन्द्रो देवानां भजस्व मामिति तं शची प्रत्युवाच प्रकृत्या त्व धर्मवत्सल वेमवं
गोब्रुवन् नाहं हि परंप्रसीधवर्णं कर्तुमिति तामयोवाच नड्डं ऐन्द्रं प्रदमथास्यते मया अहमिन्द्रस्व राज्यं लब्धेना नावा
धर्मं कश्चित् त्वमिन्द्रोपभुङ्क्तेति सा तमुवाचासि मम किञ्चिद्व्रतमपर्यवसितं तस्मावश्यं तामुपगमिष्यामि कृषिदेवारेभि
रिति स त्रैलोक्यमभिहितो जगाम ॥ अथ शची दुःखशोकाक्ता भैरुदर्शनस्त्रासया नड्डवभयदृष्टीता दृष्ट्वास्तिमुपागच्छ
च तामत्युद्दिग्ना दृष्ट्वैव ध्यानं प्रविश्य भर्तृकार्यतत्परां ज्ञात्वा दृष्ट्वास्तिरुवाच ॥

अनेनैव व्रतेन तपसा चाचिता देवी वरदामुपश्रुतिमाकृत्य तदा सा मे इन्द्रं दर्शयिष्यतीति सा च महानियमनासि
ता देवी वरदामुपश्रुतिं मन्यैराकलयति सोपश्रुतिं शचीसमीपमगादुवाच चैनामियमसूतिं लयाङ्गतोपस्थिता किमे प्रियं
करवाणीति ता मूर्ध्ना प्रणम्योवाच शची भगवत्यर्हसि मे भर्तारं दर्शयितुं त्वं सत्या अता चेति त्रैलोक्यं सरोऽनृतम् ॥ ११११

तत्रेन्द्रं विमर्शयित्वा तमदर्शयत तामय पत्नी कथां श्रुत्वास्त्रेन्द्रो दृष्ट्वा चिन्तयामभूव अत्रो मम दुःखमिदमुपागतं नष्ट
हि मामियमन्विय यत् पत्न्यभ्यागमुद्वाचैति तामिन्द्र उवाच कथं वक्तव्येतीति सा तमुवाच नड्डो मामाकलयति पत्नी
कर्तुं काक्षयास्य मया कृत इति तामिन्द्र उवाच गच्छ नड्डपत्न्या वाच्यं श्रुत्वा च साहृदियुक्तेन दानेन त्वमधिष्ठ उदह
स्तेति इन्द्रस्य महान्ति वादनानि सन्ति मन प्रियाण्यधिष्ठानि मया त्वमन्येनापयातुमर्हतीति चैवमुक्त्वा दृष्ट्वा जगाम इन्द्रोऽ
पि विमर्शयित्वा विवेश भूय अयेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वा तामुवाच नड्डं पूर्वं स काल इति तं श्रुत्वा त्रैलोक्येण यथेकं
स महर्षिदुःख वादनमधिष्ठ शचीसमीपमुपागच्छन् अथ मेवावरुणि कुशयोनिरागस्य ष्वविवरो महर्षीन् धिक्कियता
मोत्साद्यप्रपेणापगन्तुं पद्माक्ष तमस्पृशन् तत स नड्डमब्रवीत् अकार्यं प्रवृत्तं पापं पतस्व मघो मर्षो भव धावद्भूमिर्गिरय
तिष्ठेत्पुसावदिति स महर्षिवाक्यमकालमेव तस्माद्यानादवापतत् अयानिन्द्रं पुनर्यैलोक्यमभवत् ॥

ततो देवाय ष्वपयय भगवन् विष्णुं शरणमिन्द्रार्थेऽभिप्रप्य कचुष्टेन भगवन्निन्द्रं ब्रह्महत्याभिभूतं चातुमर्हतीति तत स
वरदस्त्रानब्रवीत् यदमेधं यत्तं वेष्ट्यं ब्रह्मोऽभियजतां तत सन्धानं प्राप्यतीति ततो देवा ष्वधयस्त्रेण भाषयन् परा तदा
शचीमुचु गच्छ सुभगे इन्द्रमानयस्तेति सा पुमस्तत्तर समभ्याच्छेदित्वा तस्मात्तरमं प्रत्युत्थाय दृष्ट्वास्तिमभिजगाम
दृष्ट्वास्तित्यादमेधं महाकृतं मत्क्रायाहरन् तत्र दृष्ट्वाभारं मेधमद्यमुत्तुथ वाहनं तमेव कृत्वा इन्द्रं महर्षयि दृष्ट्वास्ति

स्वयानं प्रापयामास ततः सदेवराट् देवैर्धर्मिभिः स्वयमानंस्त्रिपिष्टपेक्षा निष्कल्पो बभूव प्रह्लादध्यायतुं स्यानेषु वनि
ताम्रिवनस्यतिगेषु व्यमजत् ॥

एवमिन्द्रो ब्रह्मतेजःप्रभावोपलब्धितः श्रुत्वा स्वं स्थानं प्रापितः आकाशगङ्गागतस्य पुरा भरद्वाजो महर्षिः
रुपास्पृशत् चोन्मज्जमान् क्रमता विष्णुनाभ्यासादितः स भरद्वाजेन सखिलेन पाणिनोरसि ताडितः सखलपौरस्कं धृतम् ॥
भृगुणा महर्षिणा श्रोतोऽग्निं धर्ममचन्यमुपासीत अदितिर्धै देवानामश्रमपचत् ॥

समस्तुक्तासुरान् । हनिष्यन्तीति तत्र बुधो ज्ञतचर्यासमाप्तावागच्छददितिज्ञावोचत् भिवा देहोति तत्र देवैः पृथक्
मेतत् प्रायश्चान्देनेत्यदितिभिर्वा नादात् अथ मित्राप्रत्याख्यानवर्तिनेन बुधेन ब्रह्मभूतेन अदितिः श्रोता अदितिरद
दे भविष्यति व्यथा विवस्वतो द्वितीयजन्मस्यैवैतस्य अष्टमातुरदित्या स्मरितः स मातृपेक्षा विवस्वानमच्छाह
देवः दत्तस्य यावै दुहितरः पट्टिगहन ताभ्यः कथ्यपापे चयोदधः प्रादात् दधः धर्माय दधः मनवे सप्तविंशतिमिन्दवे
ताम् तुभ्याम् नचवाल्यां गताम् सोमो रोहिण्यमभ्यधिकं प्रीतिमानमृत्ततका मिष्टा पथ्यैर्वावत्यः पितुः वनोपहृता इम
मर्थं शृणुः भुवन्नमाम् तुभ्यमवभासु सोमो रोहिण्यौ प्रत्याधिकं भजतीति सोऽब्रवीच्चैरनाविश्रयत इति दध्यापात्
सोमं राजानं यक्षां विवेकं स यक्षणाविष्टो दधममृतं दधयेनमब्रवीत् न स म वसंत्यसीति तत्रैव सोममब्रुवत् ।

सोयसं यक्षणा पश्चिमस्यो दिशि चमुद्रे हिरण्यरसीयं तत्र गत्वा आत्मायमभिर्वचसलेति जयागच्छत्
सोमसुव हिरण्यरसीयं गत्वा चात्मानं वचनमकरोत् ॥

छात्वा चात्मानं पात्रवो मेचयामास तत्र चावभासितस्योर्थे यदा सोमसदापमर्धति च तीर्थं तत् प्रभा
समिति नात्रा ख्यातं बभूव ॥ तच्छापादद्यापि सोमः अनावस्थान्तरास्य पौर्णमासीमात्रेऽर्पितः मेघलेखाप्रतिच्छन्नं
वपुर्दधयति मेघचकृधं वर्षमगमत् तदस्य श्रमलक्ष्यं विमलमभवत् ॥ स्थूलशिरा महर्षिर्धैरिः प्रागुत्तरे दिग्निभागे तप
क्षेपे ततस्तस्य तपस्तथामानस्य सर्वजन्मवद् ॥ शूरिर्नोयुर्विवायमानः शरीरमस्पृशत् स तपसा तापितशरीरः दृष्टो वायुनो
पवीज्यमानो हृदये पस्तिपमगमत् ॥

तत्र किं तस्यानित्यजननमृत्तमस्य वयो वनस्यतः पुष्यशोभा निर्दिष्टित्वमिति चरतान् द्रमाप न सर्व
कालं दुष्यवन्तो भविष्येति नारायणो नोक्तहितार्थं वडवामुखा नाम पुरा महर्षिर्बभूव तस्य मेघो तपस्तपतः समुद्र
जज्ञता नगतेनैनामर्पितेनात्मगोत्राभ्यां समुद्रमिति तत्र हतः खेदप्रसन्दनमवदृष्ट्वाप्यः मरणभावो जनिता
उरुद्वार्यपीषो भविष्येति तत्र ते तपः वडवामुखं श्रितेन वीर्यमात्रं अधुना भविष्यति । तदेतदद्यापि वडवमुखमिति नैना
मवर्जिता तेषां समुद्रात् पीयते हिमवतो गिरेर्दुहितरमुमां कन्यां रुद्रसकमे ।

भृगुरपि च महर्षिर्हिमवन्नामागत्याब्रवीत् कन्यामिमां मे देहोति तमब्रवीद्भिमवानभिर्वाजिनो वरो रुद्र इति
तमब्रवीद्भृगुर्धैर्यान्त्यायं कन्यारण्यततभावः प्रत्याख्यातस्तस्मात्तत्त्वना भवन् भाजनं भविष्यतीति अद्यमथयेतदवधि
तत्प्रविवर्चनं तदेवमिदं माहात्म्यं ब्राह्मणानां ॥ सप्तमपि च ब्राह्मणप्रसादादेव शायतोमद्ययास्य श्रद्धयो पत्रोममिगन्तुं बुभुजे
तदेतद्ब्रह्म प्रीयोमोय जेन जगद्वायते ॥

उच्यते । संध्याचक्रमौ चतुः केशाश्चैव कृता । बोधयस्तपस्यैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् ।
सोमनास्तपनादेव जगतो हर्षं भवेत् । श्रोत्रोममृत्तैरेभिः कर्म्मणि पाद्युनन्दनम् ।

द्यौर्लोकेशोऽहमीशनाः वरदाः लोकभावनाः । इलोपहृताः योगिनः हरिर्भागः क्रतुश्च ह ।
 वर्षस्य मे हरिश्चैष्टस्माद्भरिरहः सुतः । धामसरो हि भूतानामृतस्यैव विचारितः ।
 सुतधामा ततो विमः सद्यश्च प्रकीर्तितः । नष्टाश्च धरणीं पूज्यमविन्दन् वै गृह्यतां ।
 गोविन्द इति तेनाहः देवैर्नाभिरभिष्टुतः । शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च यो भवेत् ।
 तेनाविष्टो यत् किञ्चिच्चिपिविष्टेति च स्मृतः । यास्का माम्भिरप्येषा नैकयज्ञेषु गोतवान् ।
 शिपिविष्टेति स्माद्भुष्टनामधरो ह्यहः । सुता मां शिपिविष्टेति यास्कः सर्वहृदारधीः ।
 समवादादधीनष्टे निरुक्तमभिगमिवान् । न हि जातो न जायेय न जन्मिष्य कदाचन ।
 क्षिप्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः सुतः । नोक्तपूर्व्यं मया चुद्धमयीलं वा कदाचन ।
 सुता ब्रह्मसुता सा मे सत्या देवो सरस्वती । सचाक्षयैव कौन्तेय मया येषितमात्मनि ।
 पौस्तरे ब्रह्मसदने सत्यं मांष्टयथा विदुः । सत्त्वाच्च स्युतपूर्व्याऽहं सत्त्वं वै विद्धि मन्त्रतः ।
 जन्मनीहामवेत् सत्त्वं यौत्स्विकं मे धनञ्जय । निरायोः कर्षणयुक्तः सत्यतयायकत्ववः ।
 सत्त्वतश्चानुदृष्टोऽहः सत्त्वतामिति सत्त्वतः । क्षयामि मेदिनीं पार्थ भूला काष्ठाप्येषा महान् ।
 दृष्ट्वा वर्षस्य मे यस्मात्सत्तात् लण्णोऽहमञ्जुः । मया संसेयिता भूमिरङ्गिष्ठ्याम च वायुना ।
 वायुस तेजसा साह्यं वैकुण्ठले ततो मेम । निर्लोणं परमं ब्रह्म धर्मोऽसौ पर उच्यते ।
 तस्माच्च्युतपूर्व्याऽहं अच्युतक्षेत्रं कर्षण । श्रियौ नभयो चोभे विद्युते विद्युतेमुखे ।
 तयोः सम्भारणार्थं हि ममाधोचजमक्षयाः । निरुक्तं वेदविदुषो वेदशब्दार्थचिन्तकाः ।
 मे मां गायन्ति प्राम्नेश्च अधोचज इति स्थितिः । शब्द एकपदैरेव व्यासृतः परमार्चभिः ।
 नाभ्यो ह्यधोचजो लोके चते नारायण प्रभु । घृतं ममाचिष्यो लोके जन्तूनां प्रार्थधारणं ।
 घृताक्षिरहमव्यपैर्दजैः परिकीर्तितः । जघो हि धातवः ख्याताः कर्षण इति ये स्मृताः ।
 पित्रं द्येया च वायुश्च स्य संघात उच्यते । एतैश्च धार्यते जन्तुरेतैः क्षीणैश्च वीर्यतः ।
 आयुर्वेदविदस्तस्मात् विघातुं मां प्रचक्षते । त्वयो हि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।
 निधन्यकपदाख्याने विद्धि मां त्वमुत्तमं । कपिर्वराक्षसैश्च धर्मैश्च त्वव उच्यते ।
 तस्मादुपाकपि प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ।
 न चादिं न मथं तथा चैव नान्तं कदाचिदिदमे सुराशामुराश । अनाद्यो ह्यमव्ययस्य चायनन्तः प्रगीतोऽहमीशो विभुर्न
 कणाद्यो ।
 शृष्टोऽहं श्रवणोयानि शृष्टोमीह धनञ्जय । न च पापानि शृष्टामि ततोऽहं वै शृष्टिश्रवाः ।
 एकशृष्टः पुरा भूला वराक्षो नन्दिर्वह्निः । इमाश्चाद्भुतवान् भूमिमेकशृष्टकूलतो ह्यहं ।
 तथैवामं चिकुडो वाराहं रूपमास्थितः । चिकुत्सेन विख्यातः शरीरस्थ प्रमापण्यात् ।
 विरिञ्च इति यत्प्रोक्तं कापिर्न ज्ञानचिन्तकैः । स प्रजापतिरेवाहं चेतमान् मय्येवोक्तवत् ।
 विद्यामहायनं मामादिष्यस्व वनातमं । कपिं प्राञ्जरापायोः साह्या निहितेनिययाः ।

हिरण्यगर्भा द्युतिमान् य एष च्छन्दसि स्तुतः । योगे संपूज्यते नित्यं मरवाद्भुवि स्मृतः ।

एकविंशतिपादस्य स्रग्धेदं मां प्रचक्षते । सहस्रशाय यत् मामेव ये वेदेविदे जनाः ।

गायन्त्यारण्यके विप्रो मङ्गलाग्ने हि दुर्लभाः । वट्पञ्चाशतमष्टौ च यश्चित्रवर्तमित्युत ।

यस्मिञ्चाखा यजुर्वेदे सोऽहमाध्वर्यवे स्मृतः । पञ्चकल्पमयर्वाणं कृत्यामि परिरुचिन्त ।

कल्पयन्ति हि मां विप्रो अथर्वाणविदसया । शाखाभेदाद्य ये केचित् यादृशाखासु गीतयुः ।

स्वर्गवर्धनमुचाराः सर्वमाना विद्धि सत्कृतान् । यत्तद्व्यशिरः पार्थ नमुदेति वरप्रदं ।

सोऽहमेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागवित् । वामादिश्रितमार्गेण मन्त्रसांदात्महात्मना ।

पाञ्चानि क्रमं प्राप्तसम्प्राप्नुतात् सनातनात् । वाग्व्यगोचः स बभौ प्रथमं क्रमुपायगः ।

नारायणाक्षरं लब्ध्वा प्राप्य योगमनुत्तमं । क्रमं प्रणोय शिवाक्ष प्रथयित्वा स गणेश्वरः ।

कण्डरीकोऽथ राजा च ब्रह्मदत्त प्रतापवान् । जातोमरणजं दुःखं स्मत्वा स्मत्वा पुनः पुनः ।

सप्तजातिषु मुख्यत्वाद्योगानां समदङ्कृतः । पुराहमात्मजं पार्थ प्रथित कारणान्तरे ।

धर्मस्य हृदयार्द्रेण ततोऽहं धर्मज्ञः स्मृतः । नरनारायणौ पूर्ववत्पत्नपतुर्न्ययौ ।

धर्मव्याप्तं समाकूटो पर्वते गन्धमादने । तत्कालसमये चैव दृश्यशो बभूव ह ।

नक्षत्राकल्पयद्गामं दत्तौ रुद्रश्च भारत । ततो दधीचिवचनाद्वचयश्चमपाहरत् ।

सर्वज्ञं शूलं कोपेन प्रज्वलनं मुञ्चमुञ्च । तच्छूलं भक्षमात् कृत्वा दचयशं सन्निहरे ।

आवधौ, सहस्रगच्छददर्थोऽश्रममनिकात् । वेगेन महता पार्थ पतनारायणेशरङ्गि ।

ततस्तत्तेजसाविष्टो क्रेशा नारायणस्य ह । बभूवुर्मुञ्चवर्षासु ततोऽहं मुञ्चकेशवान् ।

तच्च शूलं विनिर्द्धृतं ऊहागेण महात्मना । जगाम शङ्करकं नारायणसमाहने ।

अथ रुद्र उपाधावन्ताडवी तपमान्वितौ । तत एनं समुद्धृतं कण्ठे जगद् पाणिना ।

नारायण स विष्णोः तन्मात्रं श्रितिकृष्टता । अथ रुद्रविघातार्थमपिको नम ऊहुरत् ।

मत्तैश्च संयुधोऽग्राह्यं सोऽभवत् परशुर्महान् । विप्रश्च सहस्रा तेन खण्डनं प्राप्तवान्मदा ।

ततोऽहं खण्डपरशुं स्मृतं परशुखण्डनात् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अस्मिन् युद्धे तु वार्ष्णेय नैमोऽकाशमने तदा । को जयं प्राप्तवं न्वच श्रमैतमेवनाईन ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तयोः संनप्रयोयुद्धे रुद्रनागयणात्मनो । उदिष्टा सहसा कृत्वा सर्वलोकां सदाभवन् ।

नाश्टात् पावकं शूभ्रं ममेयु मुञ्जत हविः । वेदा न प्रतिभान्ति सा खड्गीणाम्प्रवितात्मना ।

देवासजन्ममयैव ममाविविष्टतस्तदा । वसुधा वसुकले च नभस्य विपफाल ह ।

निघ्नमाणि च तेजोसि ब्रह्मा चैवासनश्रुतः । अगाच्छोषं समुद्रस्य हिमवतं यद्योय्यत ।

तस्मिन्नेवं समुपतये निमित्ते पाण्डुनन्दन । ब्रह्मा हृता देवगणैश्चपिभिद्य महात्मनि ।

आज्जगामाशुभं देवं यच्च युद्धमवर्तत । सोऽहं विप्रशो भूना पतुर्ज्योत्सो निरुक्तः ।

उवाचैव वपनं रुद्रं लोकानामद्य वै शिवं । न्दस्यायुधानि विप्रैश्च जगतो हितकाम्यया ।

यद्वरमथात्यक्तमोक्षं लोकस्य भावने । कूटस्थं कर्त्तुं नर्द्धमकर्त्तन्ति च यं विदुः । ११५

यत्किमावगतस्यास्य एका भूतिरित्यं शुभा । नरोनारायणस्यैव जातो धर्मकुलोदहौ ।

तपसा महता युक्तौ देवश्रेष्ठौ महाप्रभौ । अहं प्रसादजस्यस्य कृतयित् कारणादहौ ।

स्वधैव क्रोधजस्तात पूर्वसुगं सनातन । मया च सार्द्धं वरदं विबुधैश्च महर्षिभिः ।

प्रसादयाशुलोकानां शान्तिर्भवतु सा चिरं । ब्रह्मणा त्वेवमुक्तु रुद्रः क्रोधाग्निमुज्जन् ।

प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुं । शरणञ्च जगामाद्यं वरेण्यं वरदं प्रभुं । ११६

ततोऽयं वरदो देवो जितक्रोधो जितेन्द्रिय । प्रीतिमानभवत्तच्च रुद्रेण सह सङ्गतः ।

अपिभिर्ब्रह्मणा चैव विबुधैश्च सुपूजितः । उवाच देवमीशानमीश स जगतो हरिः ।

यस्मां वेत्ति स मां वेत्ति यस्मान्मम स मामनु । नावयोरन्तरं किञ्चिन्मा ते भूद्विरन्यथा ।

अथप्रवर्तति श्रीवत्स शूलाङ्गो मे भवत्वयं । मम पाण्डित्यं त्वयापि श्रीकण्ठस्यं भविष्यति ।

॥ श्रीमहवानुवाच ॥ एवं लक्षणमुत्पाद्य परस्परकर्तं तदा । सख्यद्वैवातुल्यं कृत्वा रुद्रेण सहिताद्वयी । ११७

तपसोपहृत्ययौ विसृज्य चिद्वैकाक्ष । एवं ते कथितं पार्थ नारायणजयो ह्यथे ।

नामानि चैव गुह्यानि निहकानि च भारत । अपिभिः कथितानीह यानि सङ्कीर्तितानि ते ।

एवं भजविधैरूपैश्चरामीह वसुन्धरा । ब्रह्मलोकश्च कैनेत्य गोलोकश्च सनातनं ।

मया त्व रचितो युद्धे महान्नं प्राप्तवान् जयं । यस्तु ते सोऽप्यतो याति युद्धे सम्प्रत्युपस्थिते ।

तं विद्धि रुद्रं कैनेत्य युद्धेदेध कपर्दिन । काल स एव कथितं क्रोधजेति मया तव । ११८

निहतास्तेन वै पूर्वं हतवानसि यान् रिपून् । अग्रमेवप्रभावं त देवदेवमुमापतिः ।

ममस्य देवं मयतो विषेभ हरमवयं । यस्य ते कथितं पूर्वं क्रोधजेति पुन पुन ।

तस्मिन् प्रभावमेवाये यच्छ्रुतन्ते धनञ्जय ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये चतुस्रारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥

॥ शौनक उवाच ॥ सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितं । यच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः । ११९

सर्वथायमाभिगमन सर्वतोर्थावगाहन । न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा ।

पाविताद्वा स भर्तृता श्रुत्वामादितः कथा । नारायणश्रव्या पुण्यां सर्वपापप्रमोचनी ।

दुर्हर्षो भगवान्देव सर्वलोकममल्लत । सन्नद्धोऽसौ छत्रैरन्यथैव महर्षिभिः ।

दृष्टवान् नारदो यत्तु देवं नारायणं हरिं । नूनमेतद्गुणमतं तस्य देवस्य सुततः ।

पट्टवान् जगन्नाथमनिद्वन्द्वतनां श्वितं । यत् प्राप्नुवत् पुनर्भूयो नारदो देवपत्नी । १२०

भगवागपथौ द्रष्टुं कारणं तद्विधी मे ।

॥ सत उवाच ॥ तस्मिन् अजो वर्त्तमाने गन्ध पारीवितल वै । कर्मान्तरेषु विधिवत्कर्ममानेषु शौनक ।

छन्दोपायनं च मण्डपं देवनिधिं प्रभु । परिषमश्च राजेन्द्र पितामहपितामह ।

॥ अग्रमेव उवाच ॥ येतदोपासितेन नारदेन सूरपिशा । ध्यायता भगवदाकां पण्डित किमत पर ।

वदर्यायममाम्ब समागम्य च तावृषी । कियन्तं कालमवसत् कां कयां शृष्ट्वांश्च सः ।

इदं शतशहस्राङ्घ्रि भारताख्यानविलसरात् । अमम्य तमिमन्वेन शनिदाधिमनुत्तमं ।

११११

नवनीतं यथा दध्नी मलयार्चन्दनं यथा । आरण्यकञ्च वेदेभ्य श्रोतृधिभ्योऽमृतं यथा ।

समुद्भूतमिदं ब्रह्मान् कयामृतमिदन्तया । तपोनिधे त्वयोक्तं हि नारायणक्यायथं ।

स ईशो भगवान्देवः सर्वभूतात्मभावनः । अष्टौ नारायणं तेजो दुर्दृष्टं दिजसत्तम ।

यथाविशन्ति कल्पान्ते सर्वे ब्रह्मादयः सुराः । अष्टपयस्य सगन्धर्व्या यथ किञ्चिद्वराचरं ।

न ततोऽस्ति परं मन्ये पावनं दिवि चेह च । सर्वार्थमाभिगमनं सर्वतोऽर्थवगाहनं ।

१११२

न तथा फलदद्यापि नारायणकया यथा । सर्व्वया पाविताः क्षेत्रं जुलेमामादितः कयां ।

हरेर्जिह्वेयुरस्येह सर्व्वपापप्रणाशनौ । न चिर्व कृतवांस्तत्र यदार्थो न धनञ्जयः ।

वासुदेवसहायो यः प्राप्तवान् जयमुत्तमं । न चास्य किञ्चिदमार्थं मन्ये लोकेऽपि विपु ।

वैलोक्त्यनाथो विष्णुः स यथासीत् सङ्गठत् स वै । धन्याश्च सर्व्वे स्ववासन् ब्रह्मं ते मम पूर्व्वजाः ।

हिताय श्रेयधे चैव येमामासीज्जनाहृन् । तपसाद्य सुदृश्या हि भगवामोक्तपूजिनः ।

१११३

यद्गृह्यन्तस्तौ साक्षात् श्रीवत्साङ्गविभूषणं । तेभ्यो धन्यतरश्चैव नारदः परमेष्ठिनः ।

न चाश्वत्थेजसपृथिवि वेद्मि नारदमयर्व । श्वेतद्वीपं समासाद्य येन दृष्टः स्वयं हरिः ।

देवप्रसादानुगतं ध्यक्तं तत्तस्य दर्शनं । यद्गृह्यंवांन्ना देवमनिरुद्धतौ स्थितं ।

वदरीमाश्रमं दक्षु नारदः प्राद्रवन् पुनः । नरनारायणौ द्रष्टुं किञ्च तत् कारयं मुने ।

श्वेतद्वीपाग्नितृप्तश्च नारदः परमेष्ठिनः । वदरीमाश्रमं प्राप्य समागम्य च तावृषी ।

१११४

कियन्तं कालमवसत् प्रभूनां कान् शृष्ट्वांश्च ह । श्वेतद्वीपादुपावृत्ते तस्मिन् वा मुमहात्मनि ।

किमब्रूनां महात्मानो नरनारायणावृषी । तदेतस्मै यथातत्त्वं सर्व्वमाख्यातुमर्हसि ।

॥ वैश्रम्पायन उवाच ॥ नमो भगवते तस्यै व्यासायामिततेजस्यै । यस्य प्रसादाददृष्ट्यामि नारायणक्यामिमं ।

प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दृष्ट्वा च हरिमय्ययं । निवृत्तो नारदो राजनरवासैः समागमत् ।

हृदयेनोदहन् भारं यदुक्तं परमात्मना । यस्यादस्याभवद्भ्राजनात्मनः साध्वस्य महत् ।

१११५

दृष्ट्वा दूरमध्वानं सेमी पुनरिहागतः । मेगेः प्रचक्राम ततः पर्व्वतं गन्धमादनं ।

निपपात च खान्तिर्षू विमालां वदरीमनु । ततः स ददृशे देवो पुराणावपि सत्तनौ ।

तपयन्तौ सुमहदात्मनिष्ठौ महाव्रतौ । तेभ्योऽप्यधिकौ सुस्थौ सर्व्वलोकविरोचनात् ।

श्रीवत्सनवशैः पूज्यौ जटामण्डलधारिणौ । आलपादभुजौ तौ ता पादयोऽयकृत्तवशौ ।

यूद्धेरक्तौ दीर्घभुजौ तया मुष्कचतुष्किणौ । यष्टिदन्तावष्टदंष्ट्रौ मेधोघमदृग्भनौ ।

१११६

स्वाश्वौ शृणुतजटौ च सुधू सुहनुन किणौ । श्रुतपत्रेण सट्टये मिरसौ देवयोक्तयोः ।

रथ सत्पश्यन्तौ महापुरुषर्षभिनौ । तौ दृष्ट्वा नारदो दृष्ट्वाभ्यास प्रतिपूजिनः ।

स्वागतेनाभिमाख्याय शृष्ट्यानामयन्तया । दभूवान्तर्गतमतिविशेषोऽयं पुद्गोक्तभौ ।

सदेगतास्तत्र ये वै सर्वभूतनमस्कृताः । श्वेतद्वीपे मया दृष्टास्त्रादृशाष्टपिसम्पत्तौ ।
 इति सच्चिन्मय मनसा कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । स चोपविष्टो तत्र पीठे कुग्रमये शुभे ।
 ततस्तौ तपसां वासौ यशसां तेजशमपि । चक्षुषी श्रमदम्भोपेतौ कृत्वा पूर्वोद्धिक्तं विधिं ।
 पद्माक्षारदमथ्यौ पाचार्याभ्यामयार्चतः । पीठयोश्चोपविष्टौ तौ कृतान्तिथ्याङ्गिकौ नृप ।
 तेषु तत्रोपविष्टेषु स देशोऽभिव्यराजत । आञ्चाङ्गनिमहाञ्चालैर्यज्ञवाटो यथाग्निभिः ।
 अथ नारायणस्तत्र नारदं वाक्यमब्रवीत् । सुखोपविष्टं विश्रान्तं कृतान्तिथं सुखस्थितं ।

॥ नरनारायणवृषटः ॥ अपोदानीं स भगवान् परमात्मा सनातनः । श्वेतद्वीपे त्वया दृष्ट आदयोः प्रकृतिः परा । ॥११॥

॥ नारद उवाच ॥ दृष्टो मे पुरुषः श्रीमान् विस्वरूपधरोऽव्ययः । सर्वे लोका हि तवस्त्रास्तथा देवाः सहस्रिभिः ।

अद्यापि चैनं पश्यामि युवां पश्यन् सनातनौ । यैर्लवणैरुपेतैः सह हरिरव्यतरूपधृक् ।

तैर्लवणैरुपेतौ हि यत्करूपधरो युवां । दृष्टौ युवां मया तत्र तत्र देवस्य पार्श्वतः ।

इहैव चागतोऽस्यद्य विष्टष्टः परमात्मना । को हि नाम भवेत्तस्य तेजसा यशसा श्रिया ।

सदृग्गच्छिषु लोकेषु च्छते धर्मात्मनौ युवां । तेन मे कथितः कृत्स्ना धर्माः लेशशंभुश्रितः ।

प्रादुर्भावाद्य कथिता भविष्या इह ये यथा । तत्र ये पुरुषाः येनाः पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः ।

प्रतिनुद्वाय ते सर्वे भक्ताश्च पुरुषोत्तमं । तेऽर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्द्धं रमते च सः ।

प्रियभक्तौ हि भगवान् परमात्मा द्विजप्रियः । रमते सोऽर्क्षोमानो हि सदा भागवतप्रियः ।

विश्वभुक् सर्वगः देवो माधवो भक्तवत्सलः । स कर्त्ता कारणश्चैव कार्योऽस्मातिवलयुतिः ।

चेतुष्पादाविधानश्च तत्त्वज्ञैश्च महायज्ञः । तपसा योज्यो मोक्षान् श्वेतद्वीपात्परं हि यत् ।

तज्ज इत्यभिविष्टान्तं स्वयं भाषावभासितं । शान्तिः सा त्रिषु लोकेषु बिहिता भावितात्मना ।

इतया शुभया बुद्ध्या नैष्टिकं मतमास्थितः । न तत्र सूर्यस्तपति न सोमोऽभिविराजते ।

न चायुर्वान्ति देवैश्च तपयन्ति दुश्चरं । वेदोमष्टगलोक्तिं भाषावासाय विवृणुत् ।

एकपादस्मितो देव ऊर्ध्वबाहुदंष्ट्रपुषः । बाह्यागावर्त्तयन् वेदांस्तपस्तेषु सुदुश्चरं ।

यद्बद्धा चययैव स्वयं पश्यन्तिद्य यत् । शेषाय विबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसाः ।

नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः शिङ्गा राजर्षयश्च ये । हव्यं कश्यप सततं विधिपुङ्क्तं प्रयुञ्जते ।

एतन्नु तस्य देवस्य चरणानुपतिष्ठतः । याः क्रियाः शंप्रयुक्ताश्च शकान्तमतनुद्धिभिः ।

ताः सर्व्याः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयं । न तस्मान्नः प्रियतरः प्रतिपुद्गैर्भोशात्मभिः ।

विष्टते त्रिषु भोकेषु ततोऽप्येकान्तिकं गतः । इह चैवागतस्तेन विष्टष्टः परमात्मना ।

स्वमे भगवाद्देवः स्वयमाग्यातवान् हरिः । आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह निवस्यः ।

इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणोपे पञ्चचत्वारिंशदधिकविंशतितोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

॥ नरनारायणवृषटः ॥ धर्मोऽष्टनुष्टरोतोऽसि चर्त्तुः दृष्टः स्वयं प्रभुः । नहि मे दृष्टवान् कश्चित् पश्येन्निरति
 स्वयं ।

अथ कयोर्निर्भगवान् दुर्दृष्टः पुरुषोत्तमः । नारदैतद्वि नौ सत्यं वचनं समुदाहृतं ।
 नास्य भक्तात् प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते । ततः स्वयं दर्शितवान् स्वमात्मानं दिजोत्तम ।
 तपो हि तप्यतस्तस्य यत् स्थानं परमात्मनः । न तत् सम्प्राप्नुते कश्चिद्वृत्ते द्वापां दिजोत्तम ।
 या हि सूर्यमहस्य समस्तास्य भवेद्वृत्तिः । स्थानस्य सा भवेत्तस्य स्वयं तेन विराजता ।
 तस्मादुत्तिष्ठते विप्र देवादिभ्योऽपि पतेः । चमा चमावतां श्रेष्ठ यथा भूमिस्तु पुज्यते ।
 तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतहितार्द्रसः । आपो हि तेन पुज्यन्ते द्रव्यं प्राप्नुवन्ति च ।
 तस्मादेव समुद्भूतं तेजो रूपगुणात्मकं । येन संयुज्यते सूर्यस्ततो लोके विराजते ।
 तस्मादेवान् समुद्भूतः सूर्यस्तु पुरुषोत्तमान् । येन स पुज्यते वायुस्ततो लोकान् विवात्यथैव ।
 तस्माच्चोत्तिष्ठते शब्दः सर्वलोकेऽयरात् प्रभोः । आकाशं पुज्यते येन तत्तत्तिष्ठत्यमृतं ।
 तस्माच्चोत्तिष्ठते देवान् सर्वभूतगतं मनः । चन्द्रमा येन संयुक्तः प्रकाशगुणधारणः ।
 सङ्गीतात्पादकं नाम तत् स्थानं वेदधर्मिकं । विद्यामहाया यचास्ते भगवान् इत्यर्ह्यभूत् ।
 ये हि निष्कलया लोके पृथ्वापाविवर्जिताः । तेषां वै सैममभ्यान् गच्छतां दिवसत्तम ।
 सर्वलोके तमोऽहन्ता आदित्यो दारमुच्यते । आदित्यदग्धसर्वाङ्गा अदृश्याः केनचित् क्वचित् ।
 परमाणुभूता भूषा तु तं देवं प्रविशन्त्युत । तस्मादपि च निर्मुक्ता अनिदृष्टतनौ स्थिताः ।
 मनोभूतास्ततो भूमा प्रपुष्पं प्रविशन्त्युत । प्रपुष्पाद्यापि निर्मुक्ता जीवं सङ्घर्षन्ततः ।
 विद्यन्ति विप्रप्रवराः साक्षा भागवतैः सह । तत्तत्स्वैगुणहीनास्ते परमात्मानमश्नुया ।
 प्रविशन्ति दिज्येष्टाः चेचनं निर्गुणात्मकं । सर्व्वाबाधं वासुदेवं चेचनं विद्धि तत्ततः ।
 समाहितमनस्का ए नियताः संयतेंद्रियाः । एकान्तभावापगता वासुदेवे विद्यन्ति ते ।
 आवाप्तपि च धर्मस्य गृहे जातौ दिजोत्तम । रम्यां विशालामाश्रित्य तप उषं समाश्रितौ ।
 ये तु तस्मै देवस्य प्रादुर्भावाः सुरप्रियाः । भविष्यन्ति त्रिलोकशालोपोऽस्मदीययो दिने ।
 विधिना स्नेह युक्ताभ्यां यथापूर्वं दिजोत्तम । श्रयिताभ्यां सर्व्वेष्टकं त्रतं सत्यगुणितं ।
 आवाभ्यामपि दृष्टस्त्वं श्रेष्ठोपे तपोधन । समागतो भगवता सङ्घर्षं हतवांसाया ।
 सर्व्वं हि नौ सर्व्वदितं नैलोके सधराचरे । यद्भविव्यति दुर्लभं वा वर्तते वा श्रुमोऽश्रुम् ।
 सर्व्वं यत् कथितवान् देवदेवो महामुने ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तपोर्व्वाक्यं तपस्युषे च वर्तते । नारदः प्राञ्चलिर्भूत्वा नारायणपरायणः ।
 जत्रापि विधिवन्मन्त्रान् नारायणगतान् शृण्वन् । दिवं वर्षधर्मस्य हि नरनारायणश्रमे ।
 श्रवणत् स महातीक्ष्ण नारदो भगवाननूपिः । तमेवाभ्यर्चयन् देवं नरनारायणशो च तौ ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि नारायणीये षट्चत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कल्पचिन्त्य कालस्य नारदः परमैष्ठिजः । देवं कृत्वा ययान्यायं पितृयुक्ते ततः परं ।
 सततं वचनं प्राह श्रेष्ठो धर्मात्मजः प्रभुः । क इज्यते दिज्येष्ट देवे पितृये च कल्पिते ।

१११३

१११४

१११५

१११६

१११७

१११८

तया मतिमतो अहं तन्मे श्रेय ययामर्मे । किमेतत् क्रियते कर्म फलं वास्य किमियत्ते ।

॥ नारद उवाच ॥ लब्धेनत् कथितं पूर्वं देवं कर्तव्यमित्यपि । दैवतञ्च परो यज्ञः परमात्मा सनातनः ।

तत्तत्सद्भावितो नित्यं यज्ञे वैकुण्ठमव्ययः । तस्माच्च प्रधृतः पूर्वं ब्रह्मा लोकपितामहः ।

मम वै पितरं प्रीतः परमेष्ठ्यञ्जीवनत् । अहं सङ्कल्पजस्तस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ।

यजामि वै पित्रन् साधो नारायणविधौ कृते । एवं स एव भगवान् पिता माता पितामहः ।

इत्यने पित्रयज्ञेऽपु तथा नित्यं जगत्पतिः । श्रुतिस्त्रायपरा देवो पुत्रान् हि पितरो यजन् ।

वेदश्रुतिः प्रणष्टा च पुनरभ्यापिता सुतैः । ततस्ते मन्त्रदाः पुत्राः पित्रन्मुपपदिरे ।

मूर्ध्नि सूर्योदितं द्युषोर्भावितात्मनोः । पुत्राश्च पितरश्चैव परस्परमपूजयन् ।

चीन् पिण्डान्मयस्य वै प्रस्थां पूर्वान्दत्वा कुञ्जानिति । कथन्तु पिण्डसंज्ञान्ते पितरो जेमिरे पुरा ।

॥ नरनारायणावूचतुः ॥ इमं हि धरणीं पूर्वं नष्टं सागरमेखलां । गोविन्द उज्जहारार्द्र वाराहं ह्यपमालितः ।

स्थापयित्वा तु धरणीं स्वे स्थाने पुरुषोत्तमः । जलकूर्हमलिप्तान्नां लोककार्यार्थमुद्यतः ।

प्राप्ते चाङ्गिककाले तु मध्यदेशगते रवौ । दंष्ट्राविलग्नान्क्लीन् पिण्डान् विधुय सहसा प्रभुः ।

स्थापयामास वै प्रस्थां कुञ्जानास्त्रोथं नारद । स तेषां त्मानमुद्दिश्य पित्र्यव्यक्ते ययाविधि ।

सङ्कल्पयित्वा चीन् पिण्डान् स्त्रेनैव विधिना प्रभुः । आत्मगावोऽग्नसमूतैः स्त्रेहर्गमैस्त्रैरपि ।

श्रोत्र्यापवर्गं देवैः प्राप्नुयुः कृतवान् स्वयं । मर्यादास्थापनार्थं च ततो बचनमुक्तवान् ।

॥ उपाकपिहवाच ॥ अहं हि पितरः सप्तमुद्यतो लोकशतं स्वयं । तस्य चिन्तयतः सद्यः पित्र्यकार्यविधीन् परान् ।

दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धूता ममेते दक्षिणं दिशं । आश्रिता धरणीं पिण्डास्तस्मात् पितर एव ते ।

चपो मूर्त्तिविहीना वै पिण्डमूर्त्तिधरास्त्रिमे । भवन्तु पितरो लोके मया सृष्टाः सनातनाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । अहमेवात्र विश्वेयस्त्रिपु पित्रेऽसितः ।

नास्ति मन्त्रोऽधिकः कश्चिन् को वाचोऽर्हो मया स्वयं । को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ।

पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणं । इत्येतदुक्त्वा वचनं देवदेवो वृषाकपिः ।

वाराहपर्वते विप्र दत्त्वा पिण्डान् सविस्तरान् । आत्मानं पूजयित्वैव तथैवादंशं गतः ।

एषा तस्य स्थितिर्मिश्र पितरः पिण्डधृतिताः । लभन्ते सततं पुत्रां वृषाकपिवचो यथा ।

ये यजन्ति पित्रन् देवान् गुरुं चैवातिथीसाया । गार्थैव दिजमुज्ज्वाय श्रियिर्वो मातरं तथा ।

वर्धयन् मनसा वाचा विष्णुमेव यजन्ति ते । अन्तर्गतः स भगवान् सर्वसत्त्वगरीरगः ।

ममः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयोः । महान्माहात्म्यं सर्वान्मा नारायण इति स्मृतः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये सप्ततमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ अतैतद्वारदो वाक्यं नरनारायणेरितं । अत्यन्तं भक्तिमान्देवैरेकान्तमुपेयमानं ।

प्राप्य वर्षेऽष्टपञ्च नरनारायणाश्रमे । शुद्धा भगवदाख्यानं दृष्ट्वा च हरिसम्ययं ।

रिग्वक्मं जगामागु यथाश्च शुक आचारः । तारपि ख्यातः पथो नरनारायणाष्टमी ।

तन्निदेषाश्रमे रम्ये तेषुतुल्य उत्तमं । त्वमप्यमितविक्रान्तः पाण्डवानां कुलोद्भवः ।

पावितात्माद्य संवृत्तः श्रुत्वेमात्मादितः कथा । नैव तस्यापरो लोका नाथं पार्यिवमत्तम्

कर्मणा मनमा वाचा यो दिक्षादिष्णमव्ययं । भजन्ति पितरमृष्य नरके प्रायुतेः समाः ।

यो दिव्यादिवधम्रष्टं देवं नारायणं हरिं । कथं नाम भवेद्देव्य आत्मा लोकस्य कलुषितः ।

आत्मा हि परूपव्याघ्र ज्ञेया विष्णुरिति स्थितिः । य एष गुरुस्माकं सपिण्डवन्नोत्तुतः ।

मैनेतत् कथितं तात माहात्म्यं परमव्ययं । तस्माच्छ्रुतं मया चेदं कथितं तु तवानघ ।

नारदेन तु संप्राप्तः सर्वज्ञः ससंयतः । एष धर्मा जगन्नाथः साक्षान्नारायणरूपः

एवमेव महान् धर्मः स ते पूर्व नृपात्तम । कथिते हरिगीतासु समासविधिकल्पितः ।

कृष्णद्वैपायनं व्याम विद्धि नारायणं भुवि । को ह्यन्यः पुरुषव्याघ्र महाभारतकृद्भवत्

धर्मानामविधाद्यैव कां प्रयात्तमृते विभं । वर्त्तमानं म्हायज्ञं यया बहुन्यतस्त्वया

संक्रान्तिताद्यमेधस्त्वं अतधर्मेद्य तत्त्वनः

॥ वाजिपुत्रवाच ॥ एतत्तु मेहदाख्यानं श्रुत्वा पापिवनत्तमः । ततो यज्ञप्रमादार्थं क्रियाः सर्वेः समारभतः ।

नारायणीयमाख्येन एतत् कथितं मया । पृष्टेन शैलकाशेपु नैमिषारण्यशमिषु

नारदेन पुरा यदैः गुह्ये तु निवेदितं । अधोषां पाण्डवानाञ्च प्रकृतोः कृष्णभोजयोः ।

स हि परमपिण्डभवनपतिः इयुधरप्तिधरः श्रुतिविनयविधिः । श्रमनियमविधिधननियमपरो दिग्वररक्षितस्तत्र च भव
गतिः ।

हरिरमरचिता कामरवधकलायामा निधिः सुमहता यशसाञ्च भाजनं मधुकैम्भरा । छतधर्मविदां गतिदाऽभयदा सखः
गङ्गास्तु शरणं स ते ।

चिगयो विगयत्तरात्मधः पूर्णध्याय फनभागहरः । विधातु नियमजिनेऽतिवेने गतिमाया सुतिगाम्भरोजं
तं लोककाणिमजं पुरप पुराणं रविबन्धोत्तरं गतिं वक्ष्यः । प्रणमन्मनकमनो यतः सलिलाङ्गवोऽपि-तम् ।
मणतः ।

स हि लोकमो निरुद्धतस्य पदं, स्रज्जं परायणमस्य, हि-पदं। तत् साङ्ख्ययोगिभिरुदाहरणं बुद्ध्या पञ्चात्मभिर-
समातनं।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये षष्ठत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ६४८ ॥

॥ श्रौतक उवाच ॥ अतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मनः । जग्न धर्माग्रहे चैव, नरनारायणात्मकं ।

महावराहस्य च पिण्डात्पत्तिः परातनो । प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा परिकल्पितः ।

तथा च नः युना भद्रान् कथ्यमानस्त्वयानघ । यच्च तत् कथितं पूर्वं त्वया ह्यग्निरेव महत् ।

हृदयकल्यभजा विष्णोददकपूज्यं महोदधौ तिष्ठ इष्टं भगवतां व्रज्याणां परमेश्वरा ।

किन्तुदुत्पादितं पृथं हरिणां लोकधारिणा । रूपं प्रभावं महतामपूयं धोमताम्बर ।

दृष्ट्वा हि विबुधयेकमूर्ध्वनानितैजसं । तदश्विरसं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने

एतन्न संग्रहं ब्रह्मन् पुराणं ज्ञानसम्भवं । कथयस्वोत्तममते महापुरुषनिर्मितं ।

११५

पाविता सा त्वया ब्रह्मन् पुण्यं कथयता कैया ।

॥ स्रुत उवाच ॥ कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसंश्रितं । जगौ यद्भगवान् व्यासो राजा पारीव्रितस्तथै ।

श्रुत्वाद्यशिरसो मूर्त्तिं देवस्य हरिमेधसः । उत्पन्नसंग्रहो राजा एतेदमेषादधत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ यत्तद्वर्णितवान् ब्रह्मा देव हयशिराधर । किमर्थं तत्समभवेत्तन्माचक्ष्य सत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यत्किञ्चिदिह लोके वै देहसर्वं विज्ञाप्यते । सर्वं पञ्चभिराविष्ट भूतैर्गोचरबुद्धिभिः ।

११६

इत्थरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्भारायणो विराट् । भूतान्तरात्मा वरदः समुणो निर्गुणोऽपि च ।

भूतप्रलयमत्यन्तं शृणुष्व नृपसत्तम । धरण्यामय लीनायामसु चैकात्म्ये पुरा ।

ज्योतिर्भूतं जले चापि लीनं ज्योतिर्पि चानिले । वायौ चाकाशसलीने आकाशे च मनोऽनुगे ।

व्यक्ते मनसि सलीने व्यक्ते चाद्यतनाङ्गते । अव्यक्ते पुरुषं धाते पुंसि सर्वगतोऽपि च ।

तम एवाभवत् सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन । तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमो मूलान्धतात्मकं ।

११७

तद्विद्यभावसंश्रान्तं पौरुषे तनुमाश्रितं । योऽनिवृद्ध इति शोककृत प्रधानं प्रपद्यते ।

तदव्यक्तमिति श्रेयं त्रिगुणं नृपसत्तम । विद्यासहायवान्देवो विश्वकर्मो हरिः प्रभुः ।

अप्तेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः । जगत्यन्तयन् सृष्टिं चित्वा बह्मगुणैर्ब्रह्मं ।

तस्य चिन्तयत् सृष्टिं महानात्मगुणं स्रुतः । अहङ्कारस्ततो जातो ब्रह्मा स तु चतुर्मुखः ।

११८

हिरण्यगर्भो भगवान् सर्वलोकपितामहः । पद्मेऽनिवृद्धात् सम्भूतस्तदा पद्मनिर्भवः ।

सहस्रपदे धुतिमानुपविष्टः सनातनः । ददृशेऽद्भुतसद्भाशो लोकानापोमयान् प्रभुः ।

सत्त्वस्य परमेष्ठो स ततो भूतगणान् सृजन् । पूर्वमेव स पश्यत् पदे सूर्याऽशुस्रपमे ।

नारायणहस्तौ विन्दुश्चायामास्ताः गुणात्सरौ । तावपश्यत् स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ।

एकदाबभूवदिन्दुर्गर्भाभिः रुचिरप्रभः । स तामसो मधुर्गतास्तदा नारायणाग्रयाः ।

कठिनस्त्वपरो विन्दुः कैटभो राजमन्दः स । तावन्मधावता श्रेष्ठो तमेरजे गुणाभितैः ।

११९

पलवन्तौ गदाहस्तौ पद्मनाभानुसारिणौ । ददृशतेऽरविन्दस्य ब्रह्माणमभितप्रभं ।

सृजन् प्रथमं वेदाद्यहुरस्याहविग्रहान् । ततो विग्रहवन्तो तो वेदान् दृष्ट्वा सुरोत्तमौ ।

सहसा जटहत्तुर्ज्वेदान् मध्वाण पश्यतस्तदा । अथ तौ दानवयष्टौ वेदान् शृष्ट्वा सनातनान् ।

रमा विविग्रहस्रग्भुदवपूर्णं मरोदधौ । ततो हतेषु वेदेषु ब्रह्मा कम्बलमाविशत् ।

ततो वचनमोग्रम प्राप वेदैर्बिन्वा हतः ।

१२०

॥ प्रश्नोवाच ॥ वेदा मे परमं चतुर्ज्वेदा मे परमं वचनं । वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म सौत्तरः ।

मम वेदा एताः सर्वे दानगर्भा बलाद्भितः । अन्धकारा हि मे भोका जाता वेदैर्बिन्वा हताः ।

वेदानृते हि किं कुर्यात् भोकाभा सृष्टिमुत्तमा । अथैव महदु स वेदानाशयं मम ।

प्राप्तं दुर्नोति हृदय तोम शोकपरायणः । को हि भोकाभवे मय मामितोऽपि समुद्धरेत् ।

वेदासांयानयेद्यष्टान् कस्य चाह प्रियो भवे । इत्येवं भायमाणस्य ब्रह्मणे नृपसत्तम । ॥ ११४ ॥
हरनोचार्यमुद्रुता बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर । ततो जगौ पर जग्य प्राञ्चलिप्रयाह प्रभु । ॥ ११५ ॥
॥ ब्रह्मोवाच ॥ श्रेः नमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते मम पूर्वज । सोकाद्य भुवनश्रेष्ठ साहस्रयोगनिधे प्रभो । ॥ ११६ ॥
व्यक्राव्यक्तकराचिन्त्य चेम पयानमाखित । विद्यभुक् सर्वभूतानामन्तरात्मन्योनिज । ॥ ११७ ॥
श्रद्धं प्रसादजस्तुभ्य लोकधाम न्यभुव । ततो मे मानस जन्म प्रथम दिजपूजित । ॥ ११८ ॥
चालुष वै द्वितीयं मे जन्म चासीत् पुरातनं । त्वमसादानु मे जन्म द्वितीय वासिक महत् । ॥ ११९ ॥
तत्त श्रवणजज्ञापि चतुर्थं जन्म मे विभो । नास्त्यद्यापि मे जन्म तत्त परममुच्यते । ॥ १२० ॥
अण्डजज्ञापि मे जन्म तत्त यद्य विनिर्दिष्ट । इदं सप्तमं जन्म पद्मजयेति मे विभो । ॥ १२१ ॥
सर्गं सर्गं ह्यह पुणस्तव विगुणवर्जित । प्रथमं पुण्डरीकाक्ष । प्रधानगुणकल्पित । ॥ १२२ ॥
तमोऽयस्त्वभावाद्य कर्मबन्धं स्वयभुव । तया विनिर्दिष्टोऽह वै बह्वचलुर्बन्धोऽतिग । ॥ १२३ ॥
ते मे वेदाहताद्यचुरन्धो जातोऽसि जाग्रहि । ददस्व चतुर्थं मम प्रियोऽह ते प्रियोऽसि मे । ॥ १२४ ॥
एव ह्यतः स भगवान् पुण्य सर्वतोमुख । जहौ निद्रामयं तदा वेदकार्यार्थमुद्यत । ॥ १२५ ॥
स्थैर्येण प्रयोगेण द्वितीयां ननुमाखित । सुनायिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभसदा । ॥ १२६ ॥
हत्वा हयगिरिं सुभ्र वेदानामालय प्रभु । तस्य मूर्द्धा समभवद्यौ समवचतारका । ॥ १२७ ॥
केशाद्यास्त्राभवन्दीर्घावरप्रसमप्रभा । कर्षावाकाग्रपाताले ललाट भूतधारिणी । ॥ १२८ ॥
गङ्गा सरस्वती शैलौ भुवावासा महोदधी । चतुर्थी सोमसूयौ ते शशा सन्ध्या पुन स्मृता । ॥ १२९ ॥
आकाशस्थ सत्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्वृता । हन्ताय पितरो राजन् सोमपा रति विद्युतो । ॥ १३० ॥
गोसोकौ ब्रह्मलोकश्च श्रीष्टावासा महात्मन । गीवा चास्य भवद्राजन् कालरात्रिगुणोत्तरा । ॥ १३१ ॥
एतद्द्वयगिरिं हत्वा नानामूर्त्तिभिरावृत । अन्तर्दधी स विश्वेशो विवेश च रसां प्रभु । ॥ १३२ ॥
रसा पुन प्रविष्टस्य योग परममाख्यत । त्रैलोक्यं खर समाख्याय उद्धीत प्रास्वजन् स्वर । ॥ १३३ ॥
सखर शानुनादौ च सर्वशः खिग्ध स्व च । बभूवानर्महोभूत सर्वभूतगुणो हित । ॥ १३४ ॥
ततस्तावमुरी हत्वा वेदान समयबन्धनान् । रसातले विनित्य यत शब्दस्ततो द्रुतौ । ॥ १३५ ॥
हर्तस्मिन्नरे राजन् देवो हयगिरीधर । जगह वेदानखिलान् रसातलगतो हरि । ॥ १३६ ॥
प्रादाच ब्रह्मणे भूयस्ततः स्वां प्रहतिङ्गत । आपयित्वा हयगिरि उदकपूर्वमहोदधी । ॥ १३७ ॥
वेदानामालयस्यापि बभूवायगिरास्ततः । अथ किञ्चिदप्यनौ दानौ मधुकैटभौ । ॥ १३८ ॥
पुनराजगत्तुलान वेगितौ पश्यताश्च तौ । यत्र वेदा विनित्प्राप्ततः स्थानं गृह्यन्मेव च । ॥ १३९ ॥
तत उत्तमन स्याय वेगं बभूवनाम्भरौ । पुनरुत्तस्यतु शीघ्र रसानामालयात्तदा । ॥ १४० ॥
ददृशतः ॥ पुरीष तमेवादिकर प्रभुं । येत चन्द्रविगङ्गाभमनिरुद्धतौ स्थित । ॥ १४१ ॥
भूयोऽयमितविक्रान्तं निद्रायोगमुपागत । अत्माप्रमाणरचिते श्रयामुपरि कल्पिते । ॥ १४२ ॥
यदने नागमेगादौ ज्वालमानं समावृत । निज्यन्मवेण सन्नेन सस्यश्च हरिप्रभं । ॥ १४३ ॥

तं दृष्ट्वा दानवेन्द्रो तो महाहासममुद्यतः । ऊचतुश्च मुमाविष्टो रजभा तमसा च तो ।

११११

अयं स पुरुषः श्रेतः श्रेते निद्रासुपागतः । अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रमान् ।

कथं को न खल्वेष किञ्च खपिति भोगवान् । इत्युच्चारितवाक्यो तो बोधयामामतु हरिः ।

सुहायिनो हि विज्ञाय विबुधः पुरुषोत्तमः । निरीक्ष्य चासुरेन्द्रो तो ततो युद्धं मनो दधे ।

अथ युद्धं समभवत्तथो नारायणस्य वै । रजसमो विद्यतन् तावभौ मधुकैटभौ ।

ब्रह्मणापचितिः कुर्वन् जघान मधुसूदनः । तत्तत्सर्वोन्मथनाशु वेदापहरणेन च ।

१११२

शोकापनयनश्चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः । ततः परित्यक्तो ब्रह्मा हरिणा वेदसंस्तुतः ।

निश्चमि स तदा लोकान् हस्तान् स्थावरजङ्गमान् । दत्त्वा पितामहायाग्यो मतिं लोकविधर्मिणः ।

तत्रैवान्तर्दधे देवो यतः स्वागतो हरिः । तो दानवो हरिर्धृषा कृत्वा हयगिरिसुतः ।

पुनः प्रवृत्तिं धर्मार्थे तोमेव विदधे तनुः । एवमेव महाभागो बभूवायगिरि हरिः ।

पौराणमेतत् प्रख्यातं रूपं वरदमेव च । यो ह्यतद्वाङ्मणे नित्यं शृणुयाद्भारयोन वा ।

१११३

न तच्छाश्वयमं नाश्रमपुण्यं न कदाचन । आराध्य तपसोऽपि देवं हयगिरिधरः ।

पञ्चाक्षरं क्रमः प्राप्नो देवनः पथि देशितः । एतद्दयगिरि राजशाख्यानन्तव कोर्तितः ।

पुराणं वेदसंमितं यस्याः तत्परिपूर्व्वक्षि । या यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यविधां कर्तुम् ।

तो तो कुर्याद्भिः कुब्जाणः स्वयमात्मानमात्मना । एषं वेदनिधिः श्रीमानेष वै तपसोनिधिः ।

१११४

एष योगश्च साक्षाच्च ब्रह्म चाग्रे हरिर्बिम्बः । नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः ।

तपो नारायणपरं नारायणपरा गतिः । नारायणपरं श्रुत्यस्तु नारायणात्मकः ।

नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः । प्रवृत्तिलक्षणैव धर्मो नारायणात्मकः ।

नारायणात्मको गन्तो भूमीः श्रेष्ठतमः सुतः । अपाञ्चापि गुणा राजन् रजो नारायणात्मकाः ।

ज्योतिषाश्च परं रूपं स्मृतं नारायणात्मकं । नारायणात्मकश्चापि स्वर्गो वायुगुणः स्मृतः ।

१११५

नारायणात्मकश्चैव शब्द आकाशश्च भवः । मनश्चापि ततो भूतमव्यक्तगुणलक्षणः ।

नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनश्च यत् । नारायणपरा कोक्तिः श्रोत्रं तक्षोश्च देवता ।

नारायणपरं माह्यं योगो नारायणात्मकः । कारणं पुरुषो ह्येषा प्रधानश्चापि कारणः ।

समावश्यैव कर्माणि देवं येपाश्च कारणं । अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणश्च पृथग्विधः ।

विविधा च तथा चेष्टा देवश्चेन्नात्र पञ्चमं । पञ्चकारणमव्यातो निष्ठा सर्वत्रैव हरिः ।

१११६

तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुमिः सर्वतोमुखैः । तन्मेका महायोगो हरिर्नारायणः प्रभुः ।

ब्रह्मादीनां मन्त्राकानां ऋषीणाञ्च महात्मना । साक्षानां योगिनाश्चापि यतोनामात्मवेदिनाः ।

मनोपितं विजानाति केष्वेव न ॥ तथैव ते । ये केचित् सर्वलोकेषु देवं पिब्यश्च कुर्वन्ते ।

दानानि च प्रयच्छन्ति तथैव च तेषां महत् । सर्वयामाश्रयो विष्णुरेव विजिमास्त्रिभुवः ।

सर्वभूतहृतावासा वासुदेवति शोच्यते ।

अपे हि नित्यः परमो महर्षिर्ब्रह्मविभूतिगुणवर्जितायः । गणैश्च संयोगमुपैति शीघ्रं कानि यद्यन्तावतुसंप्रयुक्तः ॥ १११ ॥
नैवाय विन्दन्ति गतिं महात्मनो न चागतिं कश्चिद्विद्वानुपश्यति । ज्ञानात्मकाः सन्ति हि ये महर्षयः पश्यन्ति नित्यं
पुरुषं गुणधिकं ।

इति श्रीनारदाचार्ये शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणोपनिषद्जनपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ ३८६ ॥
॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रेष्ठा होकान्तिनः सर्वान् प्रीणाति भगवान् हरिः । विधिप्रयुक्ता पूजाश्च गृह्णाति भगवान्
स्वयं ।

ये तु दग्धेभ्यः शोके प्रयुज्यन्ते पवित्रज्जिताः । तेन त्वयाभिनिर्दिष्टाः पारमार्थ्यगता गतिः ।
चतुर्थ्याश्चैव ते गता गच्छन्ति पुरुषोत्तमम् । एकामिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परम् पदम् ।
नूनमेकान्तधर्माऽयं श्रेष्ठा नारायणप्रियः । भगवां गतयस्त्रिस्तो नित्यं च त्वय्ययं हरिः ॥ ११२ ॥
सर्वोपनिषदान् वेदान् ये विप्राः सम्यगान्विताः । पठन्ति शिधिमाप्स्यन्ति ये चापि यतिधर्षिणः ।
तेभ्यो विप्रिष्टं जानामि गतिमेकान्तिनां नृणां । केनैव धर्मः कथितो देवेन अविनापि वा ।
एकान्तिमाश्च का चर्या कदाचित्पादिता विभो । एतके संग्रयं क्षिप्ति परं कौतूहलं हि मे ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समुपलब्धोऽहं कुरुप्राञ्जल्ययम्भवे । अर्जुने निमग्नो च गीता भगवता स्वयं ।
अगतिश्च गतिश्चैव पूर्वमेव कथिता मया । गृह्णो ह्यत्र धर्मो वै दुर्बिह्योऽज्ञातात्मभिः । ॥ ११३ ॥
कस्मिन् सन्निवदेन पूर्ववादिद्युगं कृतः । धार्यते स्वयमोदेन राजन् नारायणेन च ।
एतदर्थं महाभाग शृणु पाथेन भारदः । अविमये महाभागः शृणु तः कृष्णभीमप्रयः ।
गुह्या च ममाग्रेय कथितो नृपसत्तम । यथा तत् कथितं तत्र नारदेन तथा शृणु ।
यदा नोन्मानसं जन्म नारायणमुखाद्भूतं । ब्रह्मणः प्रयिशीयात् तदा नारायणः स्वयं ।
तेन धर्मेण कृतवान् देव पित्र्यश्च भारत । केनपि अयश्चैव तं धर्मं प्रतिपेदिरे । ॥ ११४ ॥
वैखानसाः केनपि धर्ममेतप्रपेदिरे । वैखानसेभ्यः आमस्तु ततः मोक्षमहर्षे पुनः ।
यदासीत्समुद्रं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणे नृप । तदा पितामहेन वैखानसाः परिर्युतः ।
नारायणात्मको राजन् रुद्राय प्रदेहः च तं । ततो योगक्षितो रुद्रः पुरा कृतयुगे नृप ।
बालखिल्यान्पौत्रं सर्वान् धर्ममेतदपादयत् । अन्तर्हर्षे ततो भूयस्तस्य देवश्च माधवा ।
द्वितीयं ब्रह्मणे जन्म यदासीदोऽहं कं महत् । तत्रैव धर्मः समुतः स्वयं नारायणकृप । ॥ ११५ ॥
सुपर्णा नाम तमूषिः प्राप्नवान् पुरुषोत्तमात् । तपसा वै सुतप्तं दमेन नियमेन च ।
त्रिपरिकान्तावनेतत् सुपर्णा धर्ममुत्तमं । यस्मात्सत्त्वाद्भूतं द्यौर्लसि गोवर्षमिहोत्थत ।
अन्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्भि दुर्जरं । सुपर्णा चाप्यविमता धर्म एव सनातनः ।
वायुना द्विपदां श्रेष्ठ कथितो जगदायुषा । वायोः सकृशात् प्राप्नय अग्निमिन्विषमाग्निभिः ।
ततो महोदधिश्चैव प्राप्नवान् धर्ममुत्तमं । अन्तर्हर्षे ततो भूयो नारायणमहात्तनः । ॥ ११६ ॥
यदा भूयः अवज्जा सटिरासीत्सहात्मनः । ब्रह्मणः पुरुषदात्र तत्र कीर्तयतः शृणु ।

दुर्विज्ञेया दुष्करस्य सात्त्वतैर्धाव्यते सदा । धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणः ।

अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः । एकयुद्धविभागो वा काचिद्विषयसंज्ञितः ।

विष्यद्दयापि सङ्घातयतुर्धृष्टस्य दृश्यते । हरिरेव हि चेवज्ञो निर्धमा निष्कल्लया ।

जीवस्य धर्मभूते पुष्यभूतगुणातिगः । मनस्य प्रथितं राजन् पश्येन्द्रियमरीरुणः ।

एष लोकाविधिर्धर्मानेष लोकाविमर्शतः । अकर्ता चैव कर्ता च कार्यं कारणमेव च ।

यद्येच्छति तथा राजन् जीडते पुरुषोऽज्येयः । एष एकान्तधर्मस्ते कोर्तितो नृपसत्तम ।

मया गुह्यप्रदादेन दुर्विज्ञेयोऽहतात्मभिः । एकान्तिनो हि पुरुषा दुर्धमा बहवो नृप ।

यद्येकान्तिभिराकीर्णं जगत् स्यात् कुरुनन्दन । अहिंसकैरात्मविद्विः धर्मभूतहिते रतैः ।

भवेत् कृतयुगप्रतिरात्रोः कर्मविवर्जिता । एवं स भगवान् व्यासो गुह्यमेवं विज्ञाप्यते ।

कुर्यात्तस्मात् धर्मज्ञो धर्मराजो दिगोत्तमः । स्वयोषां सन्निधौ राजन् दृष्टवतेः कृप्यमरीरयोः ।

तस्याप्यर्कययत् पूज्यं नारदः समुदात्तयोः । देवं परमं प्रज्ञा येन चन्द्राभमच्युत ।

यच्च वैकान्तिनो यान्ति नारायणपरायणाः ।

॥ जन्मेनय उवाच ॥ एवं सङ्गविधं धर्मं प्रतिबुद्धैर्मिषितं । न कुर्वन्ति कथं विना स्वये नांताप्रते क्षिताः ।

॥ वैदम्यायन उवाच ॥ तिस्रः प्रकृतयो राजन् देहवन्धेषु निर्धिताः । सत्त्विकी राजसी चैव तामसी चैव भारत ।

देहवन्धेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोदह । सत्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षाय निश्चितः ।

अचापि च विगर्भतः पुरुषं ब्रह्मविर्जितम् । नारायणपरो मेघस्त्रीर्वा वै सत्त्विकः स्वतः ।

मनोपितृस्य प्राप्नोति मित्रायनं पुरुषोत्तम । एकान्तभक्तिः सततं नारायणपरायणः ।

मनोविणी हि ये केचिद्यतो मेघधर्मिणः । तेषां विशिष्टवृत्तानां योगवैभवही हरिः ।

जायमानं हि पुरुषं यं पश्येत्समुद्धतः । सत्त्विकस्तु स विज्ञेयो भवेद्यदि च निश्चितः ।

साङ्ख्ययोगिनस्तस्यै हि धर्मो एकान्तविहितः । नारायणात्मके मोचे ततो यान्ति परं गतिं ।

नारायणेन दृष्टस्तु प्रतिबुद्धो भवेत् यमान् । एवंमात्मेभ्यो राजन् प्रतिबुद्धे न जायते ।

राजसी तामसी चैव व्यामिश्रे प्रवर्तते । तदात्मके हि पुरुषं जायमानं विज्ञाप्यते ।

प्रवृत्तिसुखैर्युक्तं नावेक्षति हरिः स्वयं । पश्यत्येन जायमानं ब्रह्मा लोकपितामहः ।

रजसा तमसा चैव मानसं समभिभुतं । कामं देवाश्च ययश्च सत्त्वस्या नृपसत्तम ।

हीनाः सत्त्वेन सस्मिन् ततो वैकारिकाः स्मृताः ।

॥ जन्मेनय उवाच ॥ कार्यं वैकारिको गच्छेत् पुरुषः पुरुषोत्तम । वद सर्वं यथादृष्टं प्रवृत्तिय यथाक्रमं ।

॥ वैदम्यायन उवाच ॥ सस्रस्यै तन्मधुक्तं संयुक्तं विभिरचरैः । पुरुषः पुरुषं गच्छेत्तत्त्विक्यः पञ्चविंशकः ।

एवमेकं साङ्ख्ययोगं वेदारण्यकमेव च । परस्परान्व्यन्तेन पञ्चरात्रवच्चक्यते ।

एष एकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः ।

यथा समुद्रात् प्रवृत्ता जलोपासमेव राजन् पुनराविगन्ति । इमे तेन ज्ञानमहाज्ञेताया नारायणं वै पुनराविगन्ति ।

एष ते कथितो धर्मः सात्वतः कुरुनन्दन । कुरुध्वेनं यथान्यायं यदि शक्नोसि भारत ।
 एवं हि स महाभागो नारदो गुरवे मम । शतानां यतिनाञ्चाह एकान्तगतिमवयया ।
 यावदाकथयत् प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते । स एवायं मया तुभ्यमाख्यात प्रष्टो गुरोः ।
 इत्थं हि दुश्चरो धर्मः स्य पापिव्यसक्तम । यथैव त्वं यथैवान्ये भवन्तीह विमोहिताः ।
 दृष्ट्वा एव हि लोकानां भावना मोहमलया । संहारकारकस्यैव कारणञ्च विशासते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्येकांस्तिमावि पञ्चाशदधिकविंशतीऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ साङ्ख्ययोगं पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि ब्रह्मैव लोकेषु प्रचरन्ति हि ।

किनेतान्येकमिष्टानि इत्यङ्घ्रिष्ठानि वा मुने । प्रवृत्तिं वै मया दृष्ट प्रवृत्तिञ्च यथाक्रमः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अग्रे षष्ठ्यं परमव्युद्गारं यं दीपनस्य सुतमात्मयोगात् । पराशरात् सत्यवती नृवर्षि तस्मै
 नतमेवमुदाय ।

पितामहायं प्रवदन्ति यत् महर्षिर्भार्ययविभूतियुक्तः । नारायणस्याश्रममेकपुत्रं दैपायनं वेदमहानिधानं ।
 तमादिकालेषु महाविभूतिनारायणो ब्रह्ममहानिधानः । चरन् पुनार्थमुदारतेजा व्यासं महात्मानमज गुरुरासः ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ त्वयैव कथितं पूर्वं सश्रवो हि जसक्तम । वषिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तिपुत्र पराशरः ।

पराशरस्य दयादः दण्डदैपायनी मुनि । भूयो नारायणसुतं तमेवैवं प्रभाषते ।

विमतं पूर्वं जन्म व्यासस्त्वामितेजसः । कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भवम् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वेदार्थान् वेत्तुकामस्य धर्मिष्ठस्य तपोविधेः । गुरोर्भ्यो ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्पादवासिनः ।

हत्वा भारतमाख्यानं तप आस्तस्य धीमतः । शूश्रूषान्तत्परा राजन् कृतवन्तो धर्मं वदा ।

मुमन्तुर्नैगिनिद्यैव पैलस्यं मुदुद्वजत । अहस्यतुर्थं शिष्यो वै शुको व्यासात्मजसत्या ।

इमि परिहृतो व्यास शिष्ये पश्यभित्तमे । शूश्रूभे हिमवत्पादे भूतेभूतपतिर्धया ।

वेदानावर्तयन् आह्वानं भारतार्थाय मन्त्रतः । तमेकमनसं दान्तं युक्ता वयमुपासमे ।

ययान्तरेऽयं कर्मक्षित्वा दृष्टोऽग्रामिर्दिजोत्तम । वेदार्थान् भारतार्थाय जन्म नारायणात्तया ।

स पुंश्चमुक्ता वेदार्थान् भारतार्थाय तन्ववित् । नारायणादिदं जन्म व्यासं मुपचक्रमे ।

॥ व्यास उवाच ॥ शूश्रूषमाख्यानवरमिदमार्पयमुत्तमं । आदिकालोद्भवं विप्रासप्तमाधिगतं मया ।

प्रोते प्रजाविभर्गे वै यस्मै पद्ममन्त्रवै । नारायणो महायोगी शूमाशूभविज्जितः ।

मष्टेजो नाभितः पूर्वं ब्रह्माणममितप्रभम् । ततः स प्रादुरभवदर्थेन वाक्कर्मप्रतीतः ।

मम त्वं नाभितो ज्ञातः प्रजावर्गकरः प्रभुः । यज्ञप्रजास्यं विविधा ब्रह्मन् सगडपण्डितः ।

स स्वमुक्त्रो विमुच्यसित्वाय्याकुलमानसः । प्रणम्य वरदं देवमुवाच हरिमीश्वरः ।

या इति धर्मं देव प्रशा सप्तं जमोऽस्तु ते । अप्राप्तावानस्य देव विधातव्यं यदनन्तरं ।

‘ स दहमुने’ भगवान् भूत्वायात्तर्हिनात् । चित्तायामास देवोऽसौ बुद्धिर्बुद्धिमताम्बरः ।

सतामैश्वर्ययोगस्य बुद्धिं गतिमर्तो सती । उवाच वचनं देवो बुद्धिं वै प्रभुरव्यय । १११

ब्रह्माण प्रविशति लोकदृश्यैर्यसिद्धये । ततस्त्रामोचरादिष्टा बुद्धिं चित्रं विवेश सा ।

अथैन बुद्धिमयुक्तं पुन स ददुर्गो हरि । भूयस्यैव वच प्राह सृजेता विविधा प्रजा ।

वाढमित्येव हत्वाशौ यथाज्ञा प्रिरसा हन्ते । एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

प्राप चैन मुहूर्त्तैन स्तस्त्रान् देवसज्जितं । तौ चैव प्रकृतिं प्राप्य एकोभावगतोऽभवत् ।

अथास्य बुद्धिरभवत् पुनरन्या तदा किल । सृष्टा प्रजा इमा र्भवा ब्रह्मणा परमेष्ठिना । ११२

दैत्यदानवगन्धर्वैश्च गणसमाकुला । जाता ह्येव वसुमतो भाराकान्ता तपस्विनी ।

वह्निवो बलिन वृष्या दैत्यदानवराक्षसा । भविष्यन्ति तपोयुक्ता वरान प्राप्स्यन्ति योक्तसाम ।

अवश्यमेव ते सर्वैर्वैदानेन दर्पिते । बाधितया सुरगणा चपयन् तपोधना ।

तत्र न्याय्यमिदं कर्तुं भारवतरण मथा । अथ नामाममुद्भूतैर्बन्धुधायां यथाकर्म ।

निषेधेण च पापानां साधूनां प्रदहेण च । इयं तपस्विनी सत्या धारयिष्यति मेदिनी । ११३

मया श्रेया हि प्रियते पातालखेन भोगिना । मया धृता धारयति जगद्विष चराचर ।

गुह्यान् पुष्ट्या परिचाणं करिष्ये सर्ववै गत । एव सञ्चितयिष्यां तु भगवान् मधुसूदन ।

रूपायनेकान्यसृजत् प्रादुर्भावे भवोय स । वाराहं नारसिंहञ्च शमनेन मानुषं तथा ।

रश्मिर्भया निहन्तव्या दुर्बिनीता सुरारय । अथ भूयो जगत्सृष्टा भो ब्रह्मेनामुवादन्यु ।

शरस्वतीमुषचार तत्र शरस्वतीऽभवत् । अपान्तरतमा नाम सुतो वाकसश्च प्रभु । ११४

भूतभयभविष्यश्च सत्यवादी वृद्धव्रत । तमुवाच हत मूर्ध्ना देवानामादिरव्यय ।

वेदास्थाने श्रुति कार्या तथा मतिमताम्बर । तस्मात् कुक्क यथाज्ञं समेतद्वचनं मुने ।

तेन भिक्षास्तदा वेदा मना स्थायश्रुतेऽन्तरे । ततस्ततोप भगवान हरिलोनास्य कर्षण ।

तपसा च सुतप्तेन धमेन नियमेन च । मन्त्रनैर्यु पुस्तमेवमेव प्रवर्तक ।

भविष्यत्सृष्टो ब्रह्मप्रधृक्कश्च नित्यश्च । पुनस्त्रिष्वे च सम्प्रति कुरवो नाम भारता । ११५

भविष्यन्ति महात्मानो राजान प्रथिता भुवि । तेषां त्वत् प्रहृतानां कुलभेदो भविष्यति ।

परस्परविनाशार्थं त्वान्ते दिजयन्तम् । तत्राप्यनेकधा वेदान् भेक्ष्ये तपसाञ्चित ।

छन्दे युगे च सम्प्राप्ति छण्डवर्षा भविष्यति । धर्माणां विविधानाञ्च कर्त्ता ज्ञानकरस्तथा ।

भविष्यन्ति तपोयुक्ता न च रागादिभोक्ष्यसे । वीतरागश्च मुच्यसे परमात्मा भविष्यति ।

महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमनया । ११६

यं मानस वै प्रवदन्ति विप्रा पितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तं । वज्रिष्ठमयश्च तपोनिधान यस्यात्सिद्ध्यर्थं व्यतिरिच्यते भा ।

तस्यान्वये चापि ततो न हर्षि पराब्रह्मो नाम महः प्रभाव । पिता स ते वेदनिधिर्भरिष्ठो महातपा वै तपसो निवास ।

कानीनगर्भं पित्रकन्यकाया तस्माद्रूपेण भविता च पुत्र ।

भूतभयभविष्याश्च द्विजसर्वार्थसम्पद । ये ह्येतिकान्तका यूयं सहस्रदुग्धपर्याया ।

एष ते कथितो धर्मः सात्त्वतः कुरुनन्दन । कुर्वन्नेन यथान्यायं यदि शक्नोमि भारत ।

एवं हि स महाभागो नारदो गुरोर्वै मम । श्रुतानां यतिनाञ्चाह एकान्तगतिमव्यया ।

व्यासश्चाकथयत् प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते । स एवायं मया तुभ्यमाख्योतः प्रष्टो गुरोः ।

इत्थं हि दुस्त्रो धर्म एष पापिवसन्तम । यथैव त्वं सयवान्य भवन्तीह विमोहिताः ।

क्षण एव हि लोकानां भावो मोहनस्तथा । संहारकारकश्चैव कारणञ्च विशांस्पते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्येकान्तिभावे पञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ १५० ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ साह्ययोगं पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि ब्रह्मणो लोकेषु प्रचरन्ति हि ।

किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने । प्रवृत्तिं वै मया पृष्टः प्रवृत्तिञ्च यथाक्रमं ।

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ जने ब्रह्मणो परम्युदारं यं होपमथ्य सुतमात्मयोगतः । पराशरतः सत्यवती महर्षि तस्मै नमोऽज्ञा

नतमोनुदाय ।

पितामहाय प्रवदन्ति पठन् महर्षिभाषयविभूतियुक्तं । नारायणस्याश्रमेकपत्रं देपायम् वेदमहाविधानं ।

तमादिकालेषु महाविभूतिनारायणो ब्रह्ममहाविधानं । समर्थं पुनर्यमुदारतेजा व्यास महात्मानमगं पुराण ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ त्वयैव कथितः पूर्व्वं संक्षेपो दिजसक्तम । वशिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तिपुत्रः पराशरः ।

पराशरस्य दयादः कृष्णदेवायनो मुनिः । भूयो नारायणसुतं त्वमेवेनं प्रभाषते ।

विमतः पूर्व्वजं जन्म व्यासस्याभिनेतृजवः । कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भव ।

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ वेदाद्योन्म वेदकुमाल धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः । गुरोर्भ्यो ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्पादशासनः ।

एवमा भारतमाख्यानं तपःशान्तस्य धीमते । शृणुशान्तपरा राजन् क्षतवन्तो वयं ब्रह्मा ।

मुमन्मुनेर्मिनिदैव पैलस्य मुहूर्तगतः । अरुह्यतुथः शिथो वै शृङ्को व्यामातृजसंया ।

रभिः परिहृतो व्यासः श्रियैः पञ्चमिहन्तमैः । शृणुभ्यं हिमवत्पादे भूतैर्भूतपतिर्यया ।

वेदानावनेधन् माह्वान् भारतायैव मध्येऽहः । तमेकमनसं दान्तं युक्ता वयमुपास्ये ।

कथान्तरस्य कस्मिंयिन् पृष्टोऽस्माभिर्दिजेतमः । वेदाद्योन्म भारतायैव जन्म नारायणस्यया ।

स पूर्व्वमुक्ता वेदाद्योन्म भारतायैव तत्त्ववित् । नारायणादिदं जन्म व्यासस्यमुपचक्रमे ।

॥ व्यास उवाच ॥ शृणुध्वमाख्यालवरमिदमाप्येयमुत्तमं । आदिकलिाङ्गं विमलपमाधिगतं मदी ।

शान्तिं प्रजाविमर्गे वै शत्रुमे पञ्चमथैव । नारायणो महायोगी शृणुशृणुमविवर्जितः ।

मष्टजे नाभिः पूर्व्वं ब्रह्माणममितप्रभः । ततः स प्रादुरभवदथैनं वाचवमप्ररोत् ।

तम स नाभिः आतः प्रभासर्गकरः प्रभः । सृज प्रजासर्वं विविधा ब्रह्मन् सृजद्वपस्वितः ।

स स्रजमुक्तो विमर्गस्त्वमाख्यालमनमः । प्रणम्य यरदं देवमुवाच हरिमोक्षर ।

या इतिर्धर्म देवस्य प्रजाः स्रष्टुं नमोऽस्तु ते । अग्रभावाहं देव विधास्य यदमनरं ।

स एवमुनेः भगवान् भूत्वापातहितलानः । पिनायाभास देवमेव मुक्तिं मुक्तिमतामरः ।

एतदपि ततो वृद्धिरपमो हरिं प्रभु । योगेन पेना निर्योगः स्वयं नियुज्यते तदा ।

सतमैश्वर्ययोगसा बुद्धिं गतिमतीं सती । उवाच वचने देवी बुद्धिं वै प्रभुरव्यय । १११
 ब्रह्माणं प्रविशस्वति लोकस्यार्थसिद्धये । ततस्तमोचरादिष्टा बुद्धिं चित्रं विवेश सा ।
 अथैनं बुद्धिसंयुक्तं पुन स ददृशे हरि । भूयसैव वचः प्राह सृजेमा विविधा प्रजा ।
 वाढन्तिव कृत्वासौ यथाज्ञा शिखा हरे । एवमुक्त्वा स भगवान्भवेवान्तरधीयत ।
 प्राप चैनं मुहूर्तैर्न स्वस्थाने देवमजितं । तां चैव प्रकृतिं प्राप्य एकोभावगताऽभवत् ।
 अथास्य बुद्धिरभवत् पुनरन्या तदा किल । सृष्टा प्रजा इमा सर्वा ब्रह्मणा परमेष्ठिना । ११२
 दैत्यदानवगन्धर्वरक्षेणसमाकुला । जाता होयं वसुमतो भाराक्रान्ता तपस्विनी ।
 बहवो बलिनः पुत्र्या दैत्यदानवराक्षसा । भविष्यन्ति तपोयुक्ता वरान् प्राप्स्यन्ति चोत्तमान् ।
 अवश्यमेव ते सर्वैर्वरदानेन दत्तिते । नार्थतया सुरगणा चषयस्तपोधना ।
 तत्र न्याय्यमिदं कर्तुं भारावतरणं मया । अथ नानासमुद्भूतैर्बसुधायां यथाक्रमं ।
 निरर्पणं च पापानां साधूनां प्रदहेण च । इयं तपस्विनी वत्या धारयिष्यति मेदिनी । ११३
 मया क्षीया हि भिद्यते पातालक्षेत्रे भोगिना । मया धृता धारयति जगद्विषं चराचरं ।
 मृतात् पुष्ट्या परिचाणं करिष्ये सर्वं गतं । एव सञ्चिन्तयित्वा तु भगवान् मधुसूदन ।
 कृपायनेकान्यसृजत् प्रादुर्भावे भवौघ स । वाराहं नारसिंहञ्च वामने मानुषं तथा ।
 शम्भिर्यथा निहन्त्या दुर्बिणीता सुरारय । अथ भूयो जगत्सृष्टा मेा शब्देनानुवादयन् ।
 हरस्तोमुषचार तत्र सारस्तोऽभवत् । अपान्तरतमा नाम सुता वाक्पथ्य प्रभु । ११४
 भूतभयभविष्यश्च सत्यवादी दृढव्रत । तमुवाच नतं मूर्खो देवानामादिग्वय ।
 वेदाख्याने श्रुति कार्या त्वया गतिमताम्बर । तस्मात् कुरु यथाज्ञानं समैतद्वचनं मुने ।
 तेन मित्रासृता वेदा मनोः स्थायमुवेक्षरे । ततस्ततोप भगवान् हरिस्तोनास्य कर्मणा ।
 तपसा च सुतप्तेन धमेन नियमेन च । मन्थन्तरेषु पुष्टत्वमेवमेव प्रवर्तक ।
 भविक्रमचला ब्रह्मणप्रधूकश्च नित्यश्च । पुनश्चिधे च सम्प्राप्तिं कुर्वीता नाम भारता । ११५
 भविष्यन्ति महात्मानो राजान प्रथिता भुवि । तेषां त्वत् प्रसूतानां कुलभेदे भविष्यति ।
 परस्परविनाशार्थं त्वास्मत्ते द्विजवत्तम । तेचायनेकधा वेदान् भेक्ष्यसे तपसाश्रित ।
 कृष्णे युगे च सम्प्राप्तेऽष्टावर्षा भविष्यति । धर्मोणां विविधानाञ्च कर्ता ज्ञानकरलया ।
 भविष्यति तपोयुक्ता न च रागादिमोक्ष्यसे । वीतराग्य पुच्छसे परमात्मा भविष्यति ।
 महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमनया । ११६

यं मानसं वै प्रवदन्ति विप्राः पितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तं । वशिष्ठमयस्य तपोनिधानं यस्यातिसुखं यतिरिष्यते माः ।
 तस्मान्मये चापि ततो नृषिः पराशरो नाम महप्रभावः । पिता स ते वेदविधिर्भरिष्ठो महातपा वै तपो निवासः ।
 कानोनगर्भं पितृकन्यकाया तस्यादृष्टेस्तं भविता च पुत्रः ।
 भूतभयभविष्याणां द्विजसर्वार्थद्वयः । ये ह्यतिज्ञानकाः पूर्वं सहस्रयुगपर्याया ।

तांश्च सर्वान्मयोद्दिष्टान् द्रष्टुमे तपसान्वितः । पुनर्द्रष्टुमि चानेकमहस्यमुपपद्यमान् ।

११८

अनादिनिधनं लोके चक्रहस्तश्च मां मुने । अनुष्ठानानाम् मुने नैतदप्यनम्यथा ।

भविष्यति महासत्त्वं स्यात्तिशायतुला तव । शनैश्चरः सूर्य्यपुत्रो भविष्यति मनोर्षहान् ।

तस्मिन्मन्त्रे चैव मन्त्रादिगणपूर्व्वकः । तमेव भविता वसु मत्प्रसादात् संभवः ।

यत्किञ्चिद्विद्यते लोके सर्व्वन्तमदिचेष्टितं । अन्यो ह्यन्यं चिन्तयति स्वकृन्दं विदधाम्यहं ।

एवं सारस्वतमृषिपमान्तरतमनया । उक्त्वा वचनमोग्रानः साधयस्वतदाप्रवीत् ।

११९

सोऽहं तस्य प्रसादेन देवस्य हरिमेधसः । अप्रान्तरतमा नाम ततो जातोऽभ्यारो हरिः ।

पुमश्च जतो विष्णोः तौ वशिष्ठकुलनन्दनः । तदेतत् कथितं जन्म मया पूर्व्वकृत्मात्मनः ।

नारायणप्रसादेन तथा नारायणाग्रजं । मया हि सुमहत्तमं तपः परमदाहयं ।

पुरा भूतिमतां श्रेष्ठाः परमेष्ठ समधिना । एतद् कथितं सर्व्वं यन्मां पृच्छत पुत्रकाः ।

पूर्व्वजन्म भविष्यच्च भक्तानां खेहता मया ।

१२०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एष ते कथितः पूर्व्वं सप्तवोऽक्षदुरौर्नृप । व्यासस्याङ्गिरसमनवो यथा शृष्टः पुनः शृष्टिः ।

साष्टां योगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपततन्त्राः । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्विजानामतानि वै ।

साष्टास्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो लोकस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ।

अप्रान्तरतमाश्चैव वेदाचार्य्यः स उच्यते । प्राचीनगर्भं तस्यैवं प्रवदन्तीह केचन ।

उमापतिभूतपतिः श्रीकण्ठा ब्रह्मणः सुतः । उक्तवां निदम्यथे ज्ञानं पाशुपतं शिवः ।

पञ्चरात्रस्य कृतज्ञस्य वेत्ता तु भगवान् स्वयं । सर्व्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेभ्येतेषु दृश्यते ।

यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः । नचैवमेवं जानन्ति तमोभूता विश्राम्यते ।

तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः । निष्ठा नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो मम ।

नि संशयेषु सर्व्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । संशयान् हेतुवशात्ताव्यावसति साधवः ।

पञ्चरात्रविदो धे तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावेऽपगतान्ते हरिं प्रविशन्ति वै ।

१२१

महाशयः शेरशयः कस्यतवे दे वेदशयः सर्व्वे निखिलेन राजनः । सर्व्वेऽस्य लक्ष्मिर्मिहो नारायणो विषमिदं

पुराणं ।

शुभाशुभं कर्म ममोचितं यत् प्रवर्त्तते सर्व्वलोकेषु किञ्चित् । तथादृष्टेस्तद्वतोतिविद्याद्विद्यन्तरोर्ध्वं भुवि चासु चेति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि भावधर्मपर्व्वणि नारायणोपे दैपायनोत्पत्तौ एकपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥

१२२

॥ जगमेव उवाच ॥ बहवः पुरुषा बुद्ध्यानुताप्ते एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योगिरिदोऽस्यते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बहवः पुरुषा लोके साष्टायोगविचारणे । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्भव ।

१२३

यद्गर्ना पुरुषाणाञ्च यथैका योगिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विन्यास्यास्यामि गुणाधिकं ।

नमस्कृत्वा स पुरुषं यथाय विदितात्मने । तपोयुक्ताय दान्ताय वन्द्याय परमर्षये ।

इदं पुरुषसूक्तं हि सर्व्ववेदेषु पार्य्यव । अतं मातृस्य विद्यातमृषिभिर्भवेन चिन्तितं ।

- उत्सर्गोपायवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः । अथात्माचिन्तामाश्रित्य शास्त्राण्युक्तानि भारत ।
 समासतस्तु दृष्ट्वा पुद्गलैकत्वमुक्तवान् । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ।
 अवायुदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । ब्रह्मणः सद्यः संवादं व्यम्बकस्य विश्राज्यते । १९३०
 चीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसप्रभ । वैजयन्त इति ख्यातः पर्वतः प्रवरो नृप ।
 तत्राथात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिन्तयन् । वैराजसदनाश्रित्य वैजयन्त निपेवते ।
 अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वर्त्मस्य धीमतः । ललाटप्रभवः पुत्रः शिव आगाद्यदृष्ट्या ।
 आकाशेन महाद्योगो पुरा चिन्तयन् अभुः । ततः खान्निपपातः शुद्धरसोधरमूर्द्धनि ।
 अथतस्याभवत् प्रीतो वज्रन्दे चापि पादयोः । तपादयोर्निर्पतितं दृष्ट्वा सत्येन पाणिना । १९३१
 उत्थापयामास तदा प्रभुरेकं प्रजापतिं । उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजं ।
 ॥ पितामह उवाच ॥ स्थागतस्ते महाबाहो दिव्या प्राप्तोऽसि भौतिकः । कश्चित्ते कुशलं पुत्रः स्थाप्यतपसो वदा ।
 नित्यमुपतपास्त्वं हि ततः प्रवृत्तामि ते पुनः ।
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ त्वप्रसादेन भगवन् स्थाप्यतपसोऽर्थमः । कुशलश्चात्ययस्यैव सर्वस्य जगतस्तथा ।
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ भगवान् वैराजसदने मया । ततोऽहं पर्वतं प्राप्तस्त्वमंस्तपादशेवित । १९३२
 कौतूहलञ्चापि हि मे एकान्तगमनेन ते । जैतत् कारणमस्य हि भवियति पितामह ।
 किन्तु तत् सदनं श्रेष्ठं कुत्सिपासाविवर्जितं । सुरासुरैर्युज्यते ऋषिभिश्चामितप्रभैः ।
 गन्धर्वैरसुरोर्मिभ्यः सततं सन्निविष्टं । उत्कृष्टैर्मगिरिवरमैकाकी प्राप्तवानसि ।
 ॥ ब्रह्मावाच ॥ वैजयन्तो गिरिवरः सततं सेव्यते मया । अचैकारेण मनसा पुद्गलचिन्त्यते विराटः ।
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ बहवः पुरुषा ब्रह्मस्त्वया दृष्टा स्तपश्श्रुताः । दृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन् स चैकः पुरुषो विराटः । १९३३
 को ह्यसौ चिन्त्यते ब्रह्मस्त्वयैकः पुरुषोत्तमः । एतस्मै संश्रयं ब्रूहि महत् कौतूहलं हि मे ।
 ॥ ब्रह्मावाच ॥ बहवः पुरुषाः पुत्रः सेव्या समुदाहृताः । एवमेतदतिक्रान्तं द्रष्टुमैवैवमित्यपि ।
 आधारान् प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य ते । ब्रह्मणा पुरुषाणां स चैका योनिरुच्यते ।
 तथा तः पुरुषः विषय परमः सुमहत्तमः । निर्गुणः निर्गुणा भूत्वा प्रविशति सनातनः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघदूतप्रसङ्गे विष्णुसहस्रनामोत्तराध्यायः ॥ ३५२ ॥
 ॥ ब्रह्मावाच ॥ इष्टं पुत्रः सया ह्येष पुरुषः शान्तोऽप्ययः । अचयश्चाप्रमेयश्च सर्वमयः निरुच्यते । १९३४
 न स प्रकालस्याप्यद्रष्टुं मयानैर्न्यापि सत्तमः । सगुणैर्निर्गुणैर्नित्यो ज्ञानदृष्टो ह्यसौ सूनः ।
 अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ । वसत्रपि शरीरेषु न स स्थितिः कथंभिः ।
 समान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसञ्ज्ञिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न याश्च क्वेनचित् क्वचित् ।
 विद्यमूर्द्धां विद्यमणो विद्यपादाविनाशिकः । एकद्वरति देवेषु खैरचारी यथाशुभः ।
 चेवापि हि शरीराणि योजञ्चापि शृङ्माशृङ्भे । तानि वेत्ति स योगात्मा ततः खेवज्ज उच्यते । १९३५
 नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेषु केनचित् । साक्षेन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमः ।

चिन्तयामि गतिं शोचामि न गतिं वेत्ति चेत्तरां । यथाज्ञानं नु वक्ष्यामि पुरुषं नु सनातनं ।

तस्यैकं महत्तत्त्व स चैकं पुरुषः सत्यः । महापुरुषस्यैव स विभक्तिकः सनातनः ।

एको ज्ञातो बहुधाऽस्मिन्मते एकः सर्वस्वपणो योनिरेका । एको वायुर्ब्रह्मा वाति लोके महोदधिशालां
योनिरेकः ।

पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूपस्त निर्गुणं पुरुषश्चाविशन्ति ।

हिला गुणमयं सर्वं कर्म हिला शुभाशुभं । उभे सत्यानृतौ त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः ।

अचिन्त्यश्चापि तं ज्ञात्वा भावस्तस्माद्यतुष्टयं । विचरेद्योऽसमुत्तमः स गच्छेत् पुरुषं शुभं ।

एवं हि परमात्मानं केचिदिच्छन्ति पण्डिताः । एकात्मानं तयात्मानमपरे ज्ञानचिन्ता ।

तच्च यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः । स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ।

म लियते फलैद्यापि पश्येत्पञ्चनिवासा । कर्मात्मा लपरो योऽसौ मोक्षमन्ये स युज्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते हि सः । एवं बहुविधः प्राक्तः पुरुषस्तै यथाकर्म ।

यत्तत् कृत्वा लोकतन्त्रस्य धाम वेधं पर बोधनीयः स बोद्धा । मन्ता मन्त्रं प्राप्तिं प्राप्तीयं द्रष्टुं द्रष्टव्यं रक्षितं
रक्षणीयं ।

घाता ज्ञेयं स्पर्शिता स्पर्शनीयं द्रष्टा द्रष्टव्यं आविता आवणीयं । घाता ज्ञेयं समुत्तं निर्गुणं यदै प्राक्तं तात सत्यं प्रधानं ।
नित्यं चैतच्छास्त्रतत्त्वार्थस्य यदै स्मृते धातुराद्य विधानं । तदै विप्रः प्रवदन्ति नित्यं यदै लोके वैदिकं कर्म वाधु ।

आशौ युक्तं तद्धि तस्यैव भाव्यं देवाः सर्वे मुनयः साधुजानास्तं प्राम्थ्ये यज्ञभागं यजते ।

यदै ब्रह्मा आद्यं दृश्यं प्रजानां तस्माज्ज्ञातस्त्वस्य भक्तः प्रसूतः । भक्तो जगज्जडुर्गं स्त्वावच्छ सर्ववेदाः सर्वहृदा हि
पुत्रः ।

चतुर्विंशतः पुरुषः स क्रीडति यथेष्टति । एवं स भगवान् स्वेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः ।

एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुष्ठेयम् । सास्त्रज्ञाने तथायोगे यथावदनुवर्तिनः ।

इति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये विषयान्नदधिकविश्वतोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥

॥ दुर्धिर-उवाच ॥ धर्मः । पितामहेनेका मोक्षधर्मायिता शुभाः । धर्ममायनिशं वेष्टुं वक्तुमर्हति मे भवान् ।

॥ भीम उवाच ॥ सर्वं विहितं धर्मं स्वर्गं सत्यफलं महत् । बहुदारस्य धर्मस्य नेहालि विफला निपा ।

यस्मिन् यस्मिंश्च विषये यो यो याति विनिश्चितः । स तमेवामिजानाति नायं भरतवत्तम ।

इमास्त्वं नरत्पाम् आतुमिच्छसि मे कथां । पुरा ज्ञातस्य कथितां नरदेव-महर्षिणा ।

महर्षिर्नारदो राजन् सिद्धसौख्यकथयत । पर्येति क्रमशो लोकान् वायुरव्याहृतो यथा ।

॥ कदाचिन्महोदयः देवराजालयगतः । सरस्वत्य महेन्द्रेण प्रत्याममगतोऽभवत् ।

तं हतशर्म भोर्गं पर्यष्टच्छृणोपति । मर्ष्ये किञ्चिदाद्यर्थमलि दृष्टं सत्यामय ।

यदा तमपि विमर्षे धैर्यकथं सपरार्थः । जानकौतूहलो नित्यं सिद्धयर्थमिवाचिवत् ।

न हारयद्विंशं लोके देवर्षे तव क्रिस्तन । श्रुतं वाच्यनुभूतं वा दृष्टं वा कदप्यस्य न ।

॥ अतिथिरवाच ॥ उपदेशन्तु ते विप्र करिष्येहं यथाकर्म । गुण्या मे यथाख्यातमर्थतत्तन्तु मे शृणु । ११ "

यत्र पूर्वोक्तिर्गो वै धर्मचक्रं प्रवर्त्तितं । नैमिषे गोमतीतीरे तत्र नागाङ्गयं पुरं ।

समयैस्त्रिदशैस्त्रिदशमासोद्दिजर्षभ । यत्तद्भ्रातिक्रमस्य क्रे गाध्याता राजपत्तम ।

कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चतु श्रवा मदान् । यद्गनामो महानाग पद्म दयेव विभ्रुत ।

स वाचा कर्मणः चैव मनसा च दिजर्षभ । प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्तमानि स्थित ।

साक्षा भेदेन दानेन दण्डेनेति चतुर्विधं । विषमस्य समस्य च चतुर्थानेन रचति । ११५१

तत्तत्क्रम्य विधिना प्रष्टुमर्हसि काङ्क्षितं । स ते परमकं धर्मं न मिथ्या दर्शयिष्यति ।

स हि सर्वोक्तिर्योगो बुद्धिग्राह्यविशारद । गुणैरनुपमैर्युक्त समसौरामिकामिकै ।

प्रकृत्या नित्यसलिला नित्यमध्यने वप । तपोदमाभ्यां संयुक्ता दृष्टिनामवरेण च ।

यत्त्वा दानपतिं शान्तो कृते च परम स्थित । सत्यवागनस्यपुत्र शोषवाक्यतेजस्रिच ।

प्रेषाकभोक्ता वचनानुबोधा हिताज्जैवेत्कु कृताकृतज्ञ । अवैरककृतचित्ते नियुक्ता गङ्गाप्रदाक्षीभिर्जनोपपन्न । ११५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषद्बृहत्सुपाख्यानं सप्तपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५.७ ॥

॥ श्राद्धाय उवाच ॥ अतिभारोचतथैव भारावतरणं महत् । परायासकरं वाक्यमिदं मे भवत श्रुतं ।

अध्वकान्तस्य श्रयण स्थानकान्तस्य पापघ्नं । द्रुपितस्य च पानीयं कुधान्तस्य च भोजनं ।

ईक्षितस्य च सम्प्राप्तिरस्य समयेऽतिथे । एवितस्थात्मान काले दृढस्त्रेव सुतो यथा ।

मनसा चिन्तितस्त्रेव प्रीतिस्त्रिगुणस्य दर्शनं । प्रसादयति मां वाक्यं भवता यदुदीरितं ।

दत्तचतुरियाकाशे पर्याप्तिं विष्टयामि च । प्रज्ञानवचनाद्योऽयमुपदेशो हि मे कृत । ११५३

काटमेवै करिष्यामि यथा मे भावते भवान् । इमा हि रजनीं साधो निवसस्य मया सह ।

प्रभाते प्रायति भवान् पर्यायान् सुखोपित । अथै हि भगवान् सूर्यो मन्दरस्मिरवाद्भुव ।

॥ भोश्र उवाच ॥ तत्तत्कृतकृतातिथ्य सोऽतिथि श्रवस्तदन । उवाच किल ता रात्रि सह तेन दिजेन वै ।

चतुर्थधर्मसयुक्त तयो कथयतोऽसदा । यतोता सा मित्रा कृत्वा सुखेन दिवोपमा ।

तत प्रभातममये सोऽतिथिमेन पूजित । ब्राह्मणेन यथाश्रया सहकार्यमभिरक्षता । ११५४

तत स विप्र हतकर्मनिदाय हताभ्यनुज्ञ स्वर्गेन धर्मकृत् । यथापदिष्टं भुजगेन्द्रसंघ जगाम कालेषु क्षतैकनिधय ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषद्बृहत्सुपाख्यानं सप्तपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५.८ ॥

॥ भोश्र उवाच ॥ स वनानि विषिकाणि तीर्थानि च सरांसि च । अभिगच्छन् क्रमेण स कश्चिदनुप

प्यितः ।

तं स तेन पयोद्विष्टं नाग विप्रेण ब्राह्मणः । पर्यट्कृष्टयान्याय युत्वेव च जगाम स ।

शोऽभिगम्य ययान्याथ नागायतनमर्घवित । प्राक्तवानहमस्मीति गोः श्रद्धालुन कृतं वध । ११५५

तप्तस्य वचनं श्रुत्वा रूपिणो धर्मवत्सला । दर्शय मास तं विप्रं भागवदौ पतिव्रता ।

मा तथै विधिवत् पूजां चक्रे धर्मपरायणा । स्वागतं नागतं कृत्वा किं करोऽनिति चाब्रवीत् ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ विश्रानोऽभ्यर्चितशक्ति भवत्या सत्त्वण्या गिरा । द्रष्टुमिच्छामि भवति देवं नागमनुत्तमं ।

एतद्भि परमं कार्यमेतन्मै परमेश्वर । अनेन चार्थेनास्त्यद्य सम्प्राप्तः पञ्चगव्यम् ।

॥ नागभार्य्यावाच ॥ आर्य्यं स्वर्ग्यरथं वेदु गतोऽसौ मासचारिक । सप्ताष्टमिर्द्विनैर्विप्र दर्शयित्वा सगधं ।

एतदिदितमार्य्यस्य विवासकरणं भम । मनुर्मवतु किञ्चान्यत् कियतां तददस्मै ।

११२१

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अनेन निश्चयेनाहं साञ्चि सप्ताष्टवार्निह । प्रतीचवागम देवि वक्ष्याम्यस्मिन्हावने ।

सम्प्राप्तस्त्वैव शाय्यमावेद्याऽहमिहागत । ममाभिगमनं प्राप्नो वाच्यस्य वचनं त्वया ।

अहमयत्र वक्ष्यामि गोमत्या पुलिने शुभे । कालं परिमिताहारो ययोक्त परिपासयन् ।

तत स विप्रस्तावार्णी समाधाय पुन पुन । तदेव पुलिनं नद्या प्रयथौ ब्राह्मणर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्त्वत्पुपाख्याने ऊनव्याधिकविप्रतोऽध्याय ॥ ३५६ ॥

॥ भीम उवाच ॥ अय तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना । निराहर्तं वसता दुःखितासौ भुङ्क्तामा ।

११२२

सर्वं सर्वं सहिता द्वाष्ट मागस्थं बान्धवा । आतरस्तनया भार्या ययुस्तं ब्राह्मणस्युति ।

तेऽप्ययन् पुलिने तं वै विविक्ते नियतव्रतं । समासीनं निराहार द्विजं जयपरायण ।

ने सर्वं समतिक्रम्य विप्रमर्षार्थं चासक्त । ऊचुर्वाक्यमसन्दिग्धमनितियेयस्य बान्धवा ।

पठे हि दिपयसोऽद्य प्राप्तयेह तपोधन । न चाभिभाष्ये किञ्चिदाहारं धर्मवत्सल ।

अस्मानभिगतश्चासि वयञ्च त्वामुपनिषत् । कार्यञ्चातिथ्यमस्माभिर्मर्षं सर्वं कुटुम्बिन ।

११२३

मूलं फलं वा पथं वा यपो वा द्विजवत्तम । आहारहेतोरस्य वा भोजनमर्थं ब्राह्मण ।

त्यागाहारेण भवता वने निवसता त्वया । बालवृद्धमिदं सर्वं पीद्यते धर्मसङ्करात् ।

न हि नो ब्रह्महा कश्चिज्जातापत्योऽनृतीऽपि वा । पूर्वार्शो वा कुले चास्मिन्देवतातिथिवन्धुः ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ उपदेशेन पुत्राकमाहारोऽयं कृता मया । दिक्कं दशराचं वै नागखगमनं प्रति ।

यद्यहारावेति कान्ते नागमिष्यति पन्नग । तदाहार करिष्यामि तस्मिन्निमित्तिमिदं व्रत ।

११२४

कर्त्तव्यो न च सन्तापी गन्धनाञ्च यथागतं । तस्मिन्निमित्तिमिदं सर्वं नैतद्भुङ्क्तेमिहाहं ।

ते तेन समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भुङ्क्तामा । स्वमेव भवन् जम्बुरकृतायां नरर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्त्वत्पुपाख्याने पञ्चधिकविप्रतोऽध्याय ॥ ३६० ॥

॥ भीम उवाच ॥ अय काले वज्रनिधे पूर्वे प्राप्नो भुङ्क्तामा । दत्ताभ्यनुज्ञं स्वं वेगं कृतकर्मा विवर्जित ।

तं भार्यापुत्रकाम पादशौचादिभिर्गुणै । उपसन्नाञ्च तां साञ्चि पन्नग पथ्यश्चकृत ।

दृश्य तस्मिन् कस्यापि देवतातिथिपूजने । पूर्वमुक्तेन विधिना युक्तियुक्तेन तत्तमं ।

११२५

न खल्वस्य वृतायेन स्त्रीनुद्धा माद्वीकृता । मदियोगेन सुश्रेणि विमुक्ता धर्मसेतुना ।

॥ नागभार्य्यावाच ॥ श्रियाणां गुरुद्वयूषा विप्राणा वेदधारण । अत्यानां स्वामिवचनं राज्ञो लोकांनुपालनं ।

सर्वभूतपरिचारं चतुर्धर्म इहोच्यते । वैश्यानां यज्ञसंस्तुतिरातिथेयसमन्विता ।

विप्रस्त्रियवैश्यानां शुश्रूषा शूद्रकर्त्तव्यकृत । गृहस्थधर्मो नागेन्द्र सर्वश्रेष्ठोऽस्तिविता ।

एष तैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यग्निः दिजः । सर्वथा चोक्तवान् वाक्यं स कृतार्थः प्रयास्यति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघधर्मपर्वण्युक्कृत्युपाख्याने द्विपथधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥

॥ भोग उवाच ॥ स पञ्चगवतिस्रव प्रययौ ब्राह्मणं प्रति । तमेव मनसा ध्यायन् कार्यवत्तां विचारयन् ।
तप्ततिक्तम् गन्गेन्द्रा मतिमान् स धैर्युरः । प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकृत्या धर्मवत्सलः ।

११८५

॥ भो भोः साम्याभिभाये त्वं न राधं कर्तुमर्हसि । इह त्वमभिप्राश्रयः कथार्ये किम्प्रयोजनं ।
आमिमुखादतिक्रम्य खेदात् पृच्छामि ते दिज । विविक्ते गोमतीतीरे कं वा त्वं पर्युपासेषि ।
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ धर्मोत्तरेणे हि मां विद्धि नागं द्रष्टुमिहागतं । पद्मनाभं दिजश्रेष्ठं तत्र मे कार्यमाहितं ।
तथा चाहमवाशिष्ठं, श्रुतवानस्मि तं गतं । स्वजनं तम्प्रतीचामि पञ्चन्यमिव कर्षकं ।

तथा चक्षिण्यकरणं खलिकारकमाहितं । अवर्त्तयामि तद्ब्रह्म योगयुक्तो गिरामयः ।

११८६

॥ नाग उवाच ॥ अहो कल्याणकृत्स्नं साधु सञ्जनवत्सलः । अवाचस्त्वं महाभाग परं खेदेन पश्यसि ।

अहं स नागो विप्रये यथा मां विन्दते भवान् । आश्नापय यथा खैरं किं करोमि म्रियन्तव ।

भवन्तु स्वेजनादसि संप्राप्ते श्रुतवानहं । अतस्त्वं स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो दिज ।

गुप्तास्य भवानय कृतार्थः प्रतिपास्यति । विज्ज्ञो मां दिजश्रेष्ठं विप्रये योक्तुमर्हसि ।

वयं हि भवता सर्वे गुणकीर्ता विप्रपतः । यस्त्वमात्महितं त्यक्त्वा मामेवेहागुदृश्यते ।

११८७

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः । कश्चिदर्थमनर्थश्च, प्रयुक्तातो भुङ्क्ष्वम् ।

अहमात्मानमात्मस्यो मार्गमाणोत्सन्नो गतिः । कावार्चिनं महाप्राज्ञं च लोचनमुपासि ह ।

प्रकाशितस्त्वं ह्यगुणैर्योगैर्भगभक्तिभिः । शशाङ्ककरधरसमैर्हृदैरात्मप्रकाशितैः ।

मम मे प्रभुमुत्पन्नं हित्वि त्वमनिलान्नय । पद्मात् कार्यं यदिप्यामि योक्तुमर्हति तद्गगन् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघधर्मपर्वण्युक्कृत्युपाख्याने द्विपथधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥

ब्रह्म उवाच ॥ विवस्वतो गच्छति पर्ययेन वोढुं भवान् रथमेकचक्रं । आश्चर्यभूतं यदि तत्र किञ्चिद्दृष्टं त्वया प्रसिद्धं
मर्हति त्वं ।

११८८

॥ नाग उवाच ॥ आश्चर्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवान् रविः । यतो भूताः प्रवर्त्तन्ते सर्वे वैलोक्यवक्त्रनाः ।

दध्ने रश्मिदहलेषु शाखास्त्रिव विहङ्गमाः । वक्षन्त्याग्निव्य मुनयः संविद्धा देवतै बह ।

यतो वायुर्निर्निर्णय सूर्यरश्म्याश्रितो महान् । विजृम्भत्यम्बरे तत्र किमाश्चर्यमतः परं ।

विमन्य तन्नु विप्रये प्रजानां हितकाम्यया । तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परं ।

चन्द्र मण्डलमथस्यो महात्मा परमनिषा । दीप्तं समीचते लोकान् किमाश्चर्यमतः परं ।

११८९

शुक्रो नामासित पादे । यय वारिधरोऽम्बरे । तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परं ।

वाऽष्टमाश्रितं शुचिना किरणैर्नाचितं पथः । प्रत्यादत्ते पुनः काले किमाश्चर्यमतः परं ।

पश्यन्नेजोविशेषेषु स्वयमात्मा प्रतिष्ठितः । यतो वोजं मदी चेयं धार्थ्ये सचराचरा ।

यत्र देवो महाबाहू शायतः पुरुषोत्तमः । अनादिनिघ्नो विप्र किमाश्चर्यमतः परं ।

नियताक्षरता नित्यं व्रतवर्था यथाकर्मैर्धर्मो हि धर्मसम्बन्धादिन्द्रियाणां विभेदतः ।

११८

अहं कस्य कुतो वापि कः कीमेह भवेदिति । प्रयोजनमतिनिमित्तमेव मोक्षाद्यमे भवेत् ।

पतिव्रतात्वं भार्यायाः परमो धर्मो उच्यते । तत्रोपदेशाच्चागेन्द्र तच्च तत्त्वेन वेद्यं वै ।

साहं धर्मं विज्ञानन्तो धर्मनित्ये त्वयि स्थिते । सत्ययं कथमुक्तव्यं यास्यामि विपर्ययः पयः ।

देवतानां महाभाग धर्मचर्या न होयते । अतियोगाच्च सत्कारे नित्ययुक्तास्मत्प्रतिता ।

यज्ञादृदिवसांस्तथा विप्रस्येहागतस्य वै । तच्च कार्यं न मे ख्यातिर्दर्शनं तव काङ्क्षति ।

गौमत्यास्त्वेव पुनिने तद्दर्शनममुमुक्तः । आसीनो वर्त्तयन् ब्रह्म ब्राह्मणः संश्रितव्रत ।

अहं त्वेन नगेन्द्र सत्यपूर्व्यं समाहिता । प्रस्थाप्यो मत्सकाशं स सम्प्राप्तो भुजगेत्तमः ।

एतच्छ्रुत्वा महाभाग तव गन्तुं त्वमर्हसि । दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनमयम् ।

इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्त्वात्तुपाख्याने एकपञ्चमधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

॥ नाग उवाच ॥ अथ ब्राह्मणरूपेण कंतं समनुपश्यसि । मानुषं केवलं विप्रं देवं वाथ इद्विस्मिने ।

की हि मे मानुषः श्रोतो द्रष्टुकामो यशस्विनि । सन्दर्शनं चित्वाक्कामाशापूर्वं वदित्यसि ।

सुरासुरगणाणाञ्च देवर्षीणाञ्च भाविनि । ननु नागा महावीर्याः शौरभेयास्तरस्विनः ।

वन्दनीयाश्च वरदा वयमप्यनुयायिनः । सन्नुय्याणं विमेषेण जावेज्ज् इति मे मतिः ।

॥ नागभार्यावाच ॥ आर्जवेन विज्ञानामि नामो देवोऽग्निनाम्नः । एवं तस्मिन् विज्ञानामि

यणः ।

महि कार्यान्तराकाङ्क्षो जलेषु लोकाको यथा । वर्षं वर्षप्रियः पशोः दर्शनन्तव काङ्क्षति ।

हिला तद्दर्शनं किञ्चिद्विप्रं न प्रतिपालयेत् । तुल्योऽप्यभिजने ज्ञातो न कश्चित् पथ्युपोवते ।

तस्मै च सत्त्वं त्वदा त्वमेव द्रष्टुमर्हसि । आशाच्छेदेन तस्याद्य नात्मानं दग्धुमर्हसि ।

अन्यः समिपक्षानामाहतत्वाद्युपमानर्जनं । राजा वा राजपुत्रो वा भूयस्त्वैव युज्यते ।

मैमे ज्ञानपन्नावाग्निर्दानेन च यशो महत् । वाग्मिलं सत्यवाक्येन परत्र च महोयते ।

भूयदानेन च गतिं लभतायमममिता । न्याय्यस्यार्थस्य सम्प्राप्तिं कृत्वा फलमुपायुते ।

अभिनेतामर्षमिष्टं कृत्वा चात्कृदितां क्रियां । न याति निरयं कश्चिदिति धर्मविदे विदुः ।

॥ नाग उवाच ॥ अभिमानेन मागो मे जातिद्वेषेण वै महान् । रोषं सङ्कपजं सार्धं दग्धो वाग्मिना मया ।

न च रोषादर्शमात्रं पथेयमधिकं तमः । तस्य वक्तव्यतां शान्तिं विमेषेण भुजङ्गमाः ।

रोषस्य हि यमं कृत्वा दग्धोऽव प्रतापवान् । तथा शक्रप्रतिस्पर्द्धी हतो रामेण भंयुगे ।

अन्तःपुरगतं वशं युवा रामेण निहतं । धर्म्यरोषधं विप्राः कार्त्तवीर्यसुता हताः ।

जामदग्न्येन रामेण मारुतमयनोपमः । भंयुगे निहतो रोषात् कार्त्तवीर्यो महत्बलः ।

तद्देशं तपसां मयुः श्रेयसं विनियतकः । निर्यहोतो मया रोषं युवैर्दं वचनं तव ।

आत्मतमसं विदेने प्रसमाद्यमपादिनि । दण्ड मे सं विनाप्नासि भार्यां गुणममृषिता ।

एष तैव गच्छामि यच्च तिष्ठत्येषा दिजः । सर्वथा योक्तवान् वाक्यं स ह्यतार्थं प्रयास्यति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघदूतपर्वण्युच्छ्रित्युपाख्यानं दिव्यधिकृत्रिशतोऽध्यायः । ३६२ ॥

॥ श्रीगण्डवाच ॥ स पञ्चगपतिलव प्रययौ ब्राह्मणं प्रति । तमेव मनसा ध्यायन् कार्यवन्तां विचारयन् ।

तमतिक्रम्य गगनेऽस्मिन्तिमान् स श्रेष्ठरः । प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकथ्या धर्मवत्सलः ।

११८१

भो भो धाम्याभिभाये त्वं न रोषं कर्तुमर्हसि । इह त्वमभिसम्प्राप्तः कथार्ये किम्प्रयोजनम् ।

आमिमुखादतिक्रम्य खेदात् पृच्छामि ते दिजः । विविके गोमतीतीरे क वा त्वं पर्युपास्यसे ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ धर्माख्यं हि मां विद्धि नागं द्रष्टुमिहागतं । पद्मनाभं दिजश्रेष्ठं तव मे कार्यमाहितं ।

तद्य चाहमवाजिह्वं श्रुतवानस्मि तं गतं । खजगं तस्मृतीनामि पर्वन्त्यनिव कर्षकं ।

तद्य चोक्त्यकरणं स्तुतिकारसमाहितं । आवर्त्तयामि तद्ब्रह्म योगयुक्तो निरामयः ।

११८२

॥ नाग उवाच ॥ अहो कस्याण्टत्तत्त्वं साधु सज्जनवत्सल । अवाच्यत्वं महाभाग परं खेहेन पश्यसि ।

अहं स नागो विप्रर्षे यथा मां विन्दते भवान् । आद्यापय यथा खैर् किं करोमि मियत्नव ।

भवन्तु खजनादस्मि संप्राप्तं श्रुतवानहं । अतस्त्वं स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागता दिजः ।

सम्प्राप्तस्य भवानद्य ह्यतार्थं प्रतिप्रास्यति । विरुद्धो मां दिजश्रेष्ठं विषये योक्तुमर्हसि ।

वयं हि भवतां सर्वे गुणक्रीता विषयतः । यस्तस्मात्सहितं त्यक्त्वा मामेवेहानुवक्ष्यसे ।

११८३

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ आगताऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः । कश्चिदर्यमनयंशं प्रयुक्तामो भुजङ्गम् ।

अहमात्मानमात्मसो मार्गमाणोत्तमो गतिः । वासार्थिनं महाप्राज्ञं चतुश्चित्तमुपासि ह ।

प्रकाशितस्त्वं स्वगुणैर्धर्मोर्गमगमस्तिभिः । श्रमाद्वकारपत्त्यर्हैर्हैथरात्मप्रकाशितैः ।

तस्य मे प्रश्नमुपचं ह्रिन्धि त्वमनिलाग्रज । पदात् कार्यं यदिच्छामि श्रोतुमर्हति तद्भवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघदूतपर्वण्युच्छ्रित्युपाख्यानं दिव्यधिकृत्रिशतोऽध्यायः ॥ ३६३ ॥

गण्डवाच ॥ विवस्वतो गच्छति पर्ययेन वोढुं भवोक्तं रयमेककर्कः । आद्यर्थ्यभूतं यदि तव किञ्चिद्दृष्टं तस्या शंसितु

मर्हसि त्वं ।

११८४

॥ नाग उवाच ॥ आद्यर्थ्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवान् रविः । यतो भूता प्रवर्त्तन्ते सर्वे वैलोक्यसम्पन्नाः ।

यत्थं रश्मिदृष्टेऽपु शाखास्त्रिव विहङ्गमाः । वसन्त्याश्रित्य सुनयः सविद्धा दैवतं सह ।

यतो वायुर्विनिःसृत्य सूर्यरश्म्याश्रितो महान् । विजृम्भात्यन्तरे तव किमाद्यर्थ्यमतः परं ।

विभज्य तन्नु विप्रर्षे प्रजानां हितकाश्यया । तोयं सृजति वर्षासु किमाद्यर्थ्यमतः परं ।

चक्षु मण्डलमथसो महात्मा परमलिषा । दीप्तं समीचते लोकान् किमाद्यर्थ्यमतः परं ।

११८५

शुको नामासित पादो यद्य वारिधरोऽम्बरे । तोयं सृजति वर्षासु किमाद्यर्थ्यमतः परं ।

योऽष्टमासोऽग्नौ श्रुचिना किरणैर्नोक्षितपयः । प्रत्यादत्ते पुनः काले किमाद्यर्थ्यमतः परं ।

यस्य तेजाविशेषेषु स्वयमात्मा प्रतिष्ठितः । यतो वीजं मही त्वयं धार्यते सचराचरा ।

यच्च देवो महाबाहुः शश्वत पुरुषोत्तमः । अनादिनिधनो विप्रः किमाद्यर्थ्यमतः परं ।

मार्गत्रेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने । कथैषा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने ।
 नारदेनापि राजेन्द्र देवेन्द्रस्य निवेशने । कथिता भरतश्रेष्ठ पृथ्वेनास्तिष्ठकर्मेणा ।
 देवराजेन च पुरा कथितैषा कथा शुभा । समस्तैश्च प्रशस्तेभ्यो विप्रैश्चो वसुधाधिप ।
 यदा च मम रामेण युद्धमासीत् सुदारुणं । वसुमित्र तदा राजन् कथेयं कथिता मम ।
 इष्टमाशाय तन्वेन मया वैवोक्तमा तव । कथेयं कथिता पुण्या धर्म्यो धर्मभृताम्बर ।
 यदयं परमो धर्मो धर्मो इच्छसि भारत । आसीदोरो ह्यनाकाङ्क्षी धर्मार्थकरणेऽपि ।
 किञ्च कृतनिश्चयो द्विजो भुजगप्रतिप्रतिदेशितात्कृत्यः । यमनियमबहो वनान्तरं परिगणितोऽहमिच्छामि, प्रविष्टः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सौप्तिकपर्वण्युद्धृत्युपाख्याने सप्तत्रयधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३६० ॥
 समाप्तश्चेदं शान्तिपर्वः ॥
 यद्यत्र व्यासोक्ताध्यायश्चोक्तसंख्यान्युनातिरिक्तत्वं दृष्टं भवेत्तन्निपिकरप्रमादेन बोध्यमिति ।

आसुर्याणामिवासुर्यं ददमेकन्तु मे गृणु। विमले यन्माया दृष्टमनरे सूर्यसंश्रयात् ।

1304

पुरा मध्याह्नमयं शोकास्तपति भास्करे । प्रत्यादित्यप्रतीकाग्रं सर्व्वत समृद्धयत ।

स लोकास्तेजसा सर्वान् स्वभाषा निर्विभामयन् । आदित्याभिमुखोऽयेति गगणं पाटयन्निव ।

ऊताऊतिरिव ज्योतिर्व्याप्य तैजोमरीचिभि । अनिर्देश्येन रूपेण द्वितीय इव भास्करः ।

तस्याभिगमनप्राप्तौ हस्तौ दत्तौ विवक्षता । तेनापि दक्षिणे हस्तौ दत्त प्रत्यर्चनार्थिना ।

ततो भित्तैव गगणं प्रविष्टो रश्मिमण्डलं । एकोभतश्च तत्तेज चक्षेनादित्यताम्रतं ।

तत्र न सद्यो जातस्योस्तेजः समागमे । अग्नौ को भवेत् सूर्यो रयस्यो योऽयमागतः ।

तै वष जातसन्देहा पर्यष्टकामहे रवि । क एष दिवमाक्रम्य गत सूर्य्य इवापरः ।

इति श्रीमद्भारते ज्ञान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्यष्टावत्यध्यायने चतुःपञ्चदशविंशतेऽध्याये

॥ सूर्य्य उवाच ॥ नैष देवोऽनिलसखो नासुरो न च पन्नगः । उज्ज्वलज्जिप्रते सिद्धो मनिरेष दिवङ्गतः ।

स्य मूलफलाहार श्रीर्णपर्णानसुया । अम्बो वायभक्ष्य आसीदिप्र समाहित ।

भवद्वाग्मेन विप्रैः संहिताभिरभिष्टुतः । स्वर्गद्वारे ह्यतोद्योगो येनासौ त्रिदिवः ।

असह्यतिरनाकाङ्क्षो नित्यमच्छशिलाशन । सर्वभूतहिते यत्न एष विप्रो भजद्भुता ।

न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च पन्नगा । प्रभवन्तीह भूतानां प्राप्तानामक्षयं गतिं ।

एतदेवविध इष्टमास्यर्थं तत्र मे द्विज । संसिद्धो मानुष काम योऽप्यै सिद्धिगति गत ।

सूर्येण सहितो ब्रह्मण पृथिवी परिवर्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघदूतपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ माहाण उवाच ॥ आसुर्यं नात्र सन्देहः समीपेति हि भज्जम । श्रव्येयं पतन्त्यैको यन्मनश्चास्मि दक्षिणतः । ॥

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधो भजयन्तम । स्मरणीयोऽस्ति भवता सम्प्रेषणनियोजनै ।

॥ नाग उवाच ॥ अनन्ता इदं कार्यं केषां प्रस्थितो भवान् । उच्यते द्विजं यत् कार्यं यदर्थं तन्महागत ।

उक्तानुते शते कार्ये मामामव्य दिजर्षभ । मया प्रत्यभ्यनज्ञातक्षतेना याव्यसि सुव्रत ।

न हि भो केवल दृष्टा त्यक्ता प्रणयवानिह । गन्तुमर्हसि विप्रर्षे वृद्धमूलगतो यथा ।

अथि पाह् दिग्यथ्र भवान्मथि न मथय । लोकोऽयं भवत सर्वं का चिन्ता मथि तेजय ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ स्वमेतन्महाप्राज्ञ विदितात्मन् भुजङ्गम् । नातिरिक्तास्त्वया देवा सर्वेयं यथापथ । ।

पश्य त्वमश्वत्थोऽहमनुभवानपि । अहमभावाद्भूतानि सर्वे यत्र गताः सदा ।

आमोक्षमे भोगिपते संग्रय पुण्यसङ्घये । भाऽहमुज्ज्वलत साधा चरित्याम्ययसाधनं ।

रप मे निदय सधो कते कारणमुत्तमं । आसन्त्वयामि भद्रन्ते कृतार्थोऽस्मि भुञ्जमः ।

इति श्रीमहाभारते भान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युष्णकृष्णपात्र्याने षट्षष्टधिकविंशतोऽध्याये ॥ २६६ ॥

॥ भोम उवाच ॥ स रामश्चाग्रेष्ठ ब्राह्मण एतनियथ । दीप्ताकाक्षी तदा राजस्थवन भार्गवं श्रित ।

५४६५

स तेन एतदंस्तारो धर्ममेवाभितस्थिवान् । तथैव च कथामेता राजम् कथितवांसदा ।